REFERENCE DEPARTMENT DESK

Literature Dept.

2

SAN FRANCISCO PUBLIC LIBRARY

VITA SINE LITERIS MORS EST

Book No. 38 N75 13

Accession 172565

NOT TO BE TAKEN FROM THE LIBRARY

FORM 3427—5000—10-50

SAN FRANCISCO PUBLIC LIBRARY
3 1223 [illegible] 3931

NORDISK FAMILJEBOK

KONVERSATIONSLEXIKON

OCH

REALENCYKLOPEDI

NY, REVIDERAD OCH RIKT ILLUSTRERAD UPPLAGA

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

LECHE, V.
PROFESSOR VID STOCKHOLMS HÖGSKOLA

NYSTRÖM, J. F.
LEKTOR VID HÖGRE REALLÄROVERKET Å NORRMALM

WARBURG, K.
PROFESSOR VID STOCKHOLMS HÖGSKOLA

WESTRIN, TH.
FÖRSTE ARKIVARIE I RIKSARKIVET, KOMMITTÉNS ORDFÖRANDE

REDAKTÖR: **TH. WESTRIN**

TRETTONDE BANDET

JOHAN—KIKARE

STOCKHOLM

NORDISK FAMILJEBOKS FÖRLAGS-AKTIEBOLAG

X38
N75 13
172565

STOCKHOLM 1910
NORDISK FAMILJEBOKS TRYCKERI

ORDINARIE MEDARBETARE.

Adlerz, G. A., lektor vid Sundsvalls högre allmänna läroverk (G. A—z).
Afzelius, J. F. I., president i Svea hofrätt, medlem af Permanenta skiljedomstolen i Haag (I. Afz.).
d'Ailly, A., byrådirektör i Järnvägsstyrelsen (A. d'A.).
Alexanderson, A. M., f. d. professor vid Lunds universitet (A. M. A.).
Alfvén, A., praktiserande läkare i Stockholm (Avn).
Almquist, E. B., professor vid Karolinska institutet (E. At).
Almquist, H. K. H., docent vid Uppsala universitet (H. A—t).
Almquist, V., byråchef (V. A—t).
Anderson, F. A., f. d. generaldirektör och chef för Statskontoret (A. A.).
Annerstedt, Cl., f. d. bibliotekarie vid Uppsala universitet (C. A.).
Apelqvist, O. E., t. f. aktuarie i Kommerskollegium (E. A—t).
Apiarie, E., filos. licentiat, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (E. A—ie).
Arne, T. J., antikvarie vid Vitt. hist. o. ant. akademien (T. J. A.).
Arrhenius, S. A., professor (S. A—s).
Bagge, G. A:son, filos. kandidat (G. B—e).
Beckman, E., direktör (E. Bn).
Berg, G. R. G:son, docent vid Stockholms högskola, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (R—n B.).
Bergstrand, C. E., professor, f. d. agrikulturkemist vid Landtbruksakademien (C. E. B.).
Bergstrand, C. Ö. E., observator vid Uppsala universitet (B—d).
Bergvall, E., redaktör (E. B—ll).
Billing, E. M., professor vid Uppsala universitet (E. Bg).
Björling, C. G. E., professor vid Lunds universitet (C. G. Bj.).
Boëthius, S. J., professor vid Uppsala universitet (S. B.).
Bohlin, K. P. T., professor, Vetenskapsakademiens astronom (K. B.).
Bovin, E., docent vid Karolinska institutet (Bvn).
Brate, E., lektor vid Södermalms högre allmänna läroverk (B—e).
Bring, J. M. F. T., teol. assistent vid Uppsala universitet (J. T. B.).
Brulin, J. O. H., andre arkivarie i Riksarkivet (H. B—n).
Bååth, L. M., andre arkivarie i Riksarkivet (L. M. B.).
Carpelan, T., friherre, sekreterare vid Helsingfors' universitet (T. C.).
Cederström, C. G. B., friherre, öfverstelöjtnant (B. C—m).
Centerwall, J. E., f. d. rektor, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (J. C.).
Clason, I. G., förste intendent i Öfverintendentsämbetet (I. G. C.).
Clason, S., professor vid Lunds universitet (S. C.).
Dahl, C. G., filos. kandidat, föreståndare för Adelsnäs' trädgårdsskola (C. G. D.).
Dahlberg, B. H., professor vid Uppsala universitet (B. H. D.).
Dietrichson, L. H. S., professor vid Kristiania universitet (L. D.).
Edén, N., professor vid Uppsala universitet (N. E—n).
Ekholm, N., amanuens vid Meteorologiska centralanstalten (N. E—m).
Elberling, E., bibliotekarie i danska riksdagens bibliotek (E. Ebg).
Enblom, F., major i Väg- och vattenbyggnadskåren (Fr. E.).
Enström, A. F., filos. licentiat, civilingenjör (A. E—m).
Erdmann, A., f. d. professor vid Uppsala universitet (A. E.).
Erdmann, E., statsgeolog (E. E.).
Eriksson, J., professor, Landtbruksakademiens växtfysiolog (J. E—n).
Euler, H. K. A. S. von, professor vid Stockholms högskola (H. E.).
Fahlstedt, C. A., lärare vid Beskowska skolan (C. A. F—dt; biträder vid beteckning af italienska ords uttal).
Fahlstedt, E., medlem af Nordisk familjeboks redaktion (E. F—t; redigerar den illustrativa afdelningen).
Fontell, A. G., förste aktuarie i Statistiska centralbyrån i Finland (A. G. F.).
Forssner, G. H., docent vid Karolinska institutet (G. F—r).
Fredholm, E. I., professor vid Stockholms högskola (I. F.).
Funkqvist, H. P. A., konsulent (H. F.).
Gadelius, B. E., professor vid Karolinska institutet, öfverläkare vid Stockholms hospital för sinnessjuka (G—s).
Geete, K. R., förste bibliotekarie i K. biblioteket (R. G.).
Geijer, P. A., f. d. professor vid Uppsala universitet (P. A. G.).
Granqvist, P. M., skriftställare (P. M. G.).
Grönberg, G., docent vid Stockholms högskola (G. G.).
Grönblad, C., bibliotekarie vid Svenska akademiens Nobel-institut (C. G.).
Gullstrand, A., professor vid Uppsala universitet (G—d).
Gyllenswärd, G. V., registrator hos Stockholms stadsfullmäktige (G. V. G.).
Hallendorff, C. J. H., professor, rektor vid Handelshögskolan i Stockholm (C. H. H.).
Hammarskjöld, K. H. L., landshöfding i Uppsala län, medlem af Permanenta skiljedomstolen i Haag (Hj. H—d).

Hammarstedt, N. E., intendent vid Nordiska museet (N. E. H.).
Harlock, W. E., lektor vid Sjökrigsskolan (W. H—k; biträder vid beteckning af engelska ords uttal).
Hausen, R., statsarkivarie i Helsingfors (R. H.).
Hedenius, P. A. I., med. doktor, lifmedikus (I. H.).
Hedvall, K. Z. K., docent vid Uppsala universitet (K. H—ll).
Hennig, A. H., lektor, docent vid Lunds universitet (A. Hng).
Hertzberg, J., fotograf (J. Htzg).
Hesselman, H., docent vid Stockholms högskola (H. Hn).
Hildebrand, H. O. H., f. d. riksantikvarie (Hs Hd).
Hildebrand, H. R. T. E., riksarkivarie (Ehd).
Hillman, A., konsul (Ad. H—n).
Hjärne, H. G., professor vid Uppsala universitet (H—e).
Holmberger, G., civilingenjör (G. H—r; biträder vid redigeringen af den tekniska afdelningen).
Holmgren, E., professor vid Karolinska institutet (E. Hgn).
Holmquist, H. F., professor vid Lunds universitet (Hj. H—t).
Hubendick, L. A., f. d. kapten i K. flottans reserv (L. H.).
Hultin, A., vice bibliotekarie vid Helsingfors' universitetsbibliotek (A. H.).
Höjer, E. B., ingenjör (E. Hjr).
Höjer, T. M:son, förste sekreterare i Utrikesdepartementet (T. H—r).
Ising, G. N:son, filos. kandidat (G. N. och G. I.).
Jensen, A., filos. doktor, medlem af Svenska akademiens Nobel-institut (A—d J.).
Johansson, J. E., professor vid Karolinska institutet (J. E. J—n; biträder vid redigeringen af den medicinska afdelningen).
Johansson, K. F., professor vid Uppsala universitet (K. F. J.).
Jolin, S., professor vid Karolinska institutet (S. J—n).
Jonsson, A., folkskollärare (A. J.).
Juhlin Dannfelt, H. J. B., professor, Landtbruksakademiens sekreterare (H. J. Dft).
Kallenberg, E. A., professor vid Lunds universitet (E. K.).
Kinberg, A. V., revisor i Kammarrätten (Kbg).
Kjederqvist, J. O. G., rektor vid Högre latinläroverket å Norrmalm (Kj—t).
Kjellberg, C. J. A., marinläkare (J. K.).
Klein, G., professor, rabbin (G. K—n).
Kobb, G., docent vid Stockholms högskola (G. K.).
Koch, N. F. H. von, professor vid Tekniska högskolan (H. v. K.).
Kolmodin, J. A., professor vid Uppsala universitet (A. K.).
Krok, T. O. B. N., f. d. läroverksadjunkt (T. K.).
Lagerheim, N. G., professor vid Stockholms högskola (G. L—m).
Leche, V., professor vid Stockholms högskola (L—e).
Leffler, J. A., filos. doktor (J. Lr).
Lemke, H., major, chef i tredje järnvägsdistriktet (H. L.).
Levertin, A. P., docent vid Karolinska institutet (Ln).
Lidén, B. P. E., professor vid Göteborgs högskola (E. L—n).
Lindahl, P. A. L., öfverstelöjtnant i Väg- och vattenbyggnadskåren (P. Ax. L.).
Lindblom, A. F. G., fattigvårdsinspektör (A. L—m).
Lindhagen, A. I., kanslisekreterare (A. Lhgn).
Lindström, P. E., statsråd och chef för Ecklesiastikdepartementet (P. E. L—m).
Lovén, F., filos. doktor, f. d. skogschef vid Uddeholmsverken (F. L.).
Lundgren, R. G. F., förste aktuarie i Generalpoststyrelsen (R. L—n).
Lundstedt, B. V., förste bibliotekarie i K. biblioteket (B. L.).
Lundström, K. J. V., professor vid Göteborgs högskola (V. Lm).
Lübeck, S. E. J., löjtnant i Väg- och vattenbyggnadskåren (S. L—k).
Lönborg, S. E., docent vid Göteborgs högskola (S. L.).
Malling, L. J. H. A., amanuens i Domänstyrelsen (M—g).
Millqvist, V., skriftställare (V. M.).
Mittag-Leffler, G., professor vid Stockholms högskola (M. L.).
Montelius, G. O. A., riksantikvarie (O. M.).
Mortensen, J. M., docent vid Uppsala universitet (J. M.).
Munthe, C. D. L. V. W:son, generalmajor och chef för Fortifikationen (L. W:son M.).
Munthe, Å. W:son, rektor vid Frans Schartaus praktiska handelsinstitut (Å. W:son M.).
Myhrman, D. V., docent vid Uppsala universitet (D. M.).
Müller, J., f. d. lektor vid Sjökrigsskolan (J. M—r).
Müntzing, A., direktör i Svenska pappersbyrån (M—ng).
Nathorst, A. G., professor, intendent vid Naturhistoriska riksmuseet (A. G. N.).
Nielsen, Y., professor vid Kristiania universitet (Y. N.).
Nordenskiöld, N. E. H., friherre, filos. kandidat (E. N—d).
Nordenstreng, R., filos. licentiat (R. N—g).
Nordensvan, C. O., öfverste vid Värmlands regemente (C. O. N.).
Nordensvan, G. G., skriftställare (G—g N.).
Nordin, K. R., lektor vid Högre allmänna läroverket i Uppsala (R. N—n).
Nordlund, E., kapten vid Kustartilleriet (E. N.).
Nordström, C. F. Th., landshöfding i Örebro län (Th. N—m).
Noreen, A. G., professor vid Uppsala universitet (Ad. N—n).
Nyström, E. T., professor vid Veterinärinstitutet i Stockholm (E. T. N.).
Nyström, J. F., lektor vid Högre reallläroverket å Norrmalm (J. F. N.).
Personne, J. V., biskop i Linköpings stift (J. P.).
Persson, P., professor vid Uppsala universitet (P. P.).
Raphael, A., filos. doktor, juris kandidat (Rphl).
Reuterskiöld, C. A., professor vid Uppsala universitet (Rld).
Reuterskiöld, E. H. C., filos. doktor (E. Rld).
Richert, J. G., f. d. professor vid Tekniska högskolan (J. G. R.).
Rinman, E. B., redaktör (E. B. R.).

Romdahl, A. L., intendent vid Göteborgs museum (A. L. R.).
Rosenberg, G. O., docent vid Stockholms högskola (G. O. R.).
Salin, B., Nordiska museets styresman (B. S—n).
Sandegren, S. A. M., lektor vid Nya elementarskolan (M. Sdn).
Santesson, C. G., professor vid Karolinska institutet (C. G. S.).
Schéele, F. A. von, professor, folkskoleinspektör i Stockholm (S—e).
Schotte, G., föreståndare för Statens skogsförsöksanstalt (G. Sch.).
Schoug, E. H. T., f. d. länsveterinär (S—g).
Schybergson, M. G., e. o. professor vid Helsingfors' universitet (M. G. S.).
Schützercrantz, K. H., medlem af Nordisk familjeboks redaktion.
Schöldström, B., skriftställare (B. S—m).
Sederholm, E., civilingenjör (E. S—m).
Sidenbladh, K., f. d. öfverdirektör och chef för Statistiska centralbyrån (K. S.).
Sjögren, H., docent vid Uppsala universitet (H. Sgn).
Sjögren, K. J. V., justitieråd (V. Sgn).
Sondén, K., med. doktor, ingenjör (K. S—n).
Sparre, U. C. K., friherre, kommendörkapten (C. K. S.).
Staaff, E. S., professor vid Uppsala universitet (E. S—f).
Stangenberg, A. E., med. doktor (E. St—g).
Stare, E., professor vid Uppsala universitet (E. S—e).
Stavenow, L. V. A., professor vid Göteborgs högskola (L. S.).
Stenqvist, D., filos. licentiat (D. S—t).
Stjernberg, N. F., professor vid Stockholms högskola (N. S—g).
Sundbärg, A. G., professor vid Uppsala universitet (G. S—g).
Svenonius, F. V., statsgeolog (S—s).
Söderberg, F. F. V., filos. doktor (V. S—g; biträder vid redigeringen af den historiska afdelningen).
Söderblom, L. O. J., professor vid Uppsala universitet (N. S.).
Thyselius, E., skriftställare (T—s).
Tigerstedt, R. A. A., professor vid Helsingfors' universitet (R. T—dt).
Trybom, F., byråchef i Landtbruksstyrelsen (F. T—m).
Törnebladh, H. R., f. d. lektor, bankofullmäktig (R. Tdh).
Ulmgren, O., med. doktor, hofdentist (Ugn).
Wahlberg, A., litteratör, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (Wbg).
Wahlstrom, Lydia, filos. doktor, studierektor vid Åhlinska skolan (L. W—m).
Wallis, C., f. d. professor vid Karolinska institutet (W—s).
Wallis, E., filos. doktor (E. W.).
Warburg, K. J., professor vid Stockholms högskola (K. W—g).
Wennerström, G. A., ingenjör, föreståndare för John Lennings väfskola i Norrköping (G. A. W.).
Westin, O. E., professor vid Tekniska högskolan (O. E. W.).
Westling, G. O. F., rektor vid Högre allmänna läroverket i Västervik (Fr. W.).
Westrin, J. Th., förste arkivarie i Riksarkivet (J. Th. W.).
Wetterstedt, C. G. af, kapten vid Positionsartilleriregementet (G. af Wdt).
Vide, J. R., revisionskommissarie (R. V.).
Wiklund, K. B., professor vid Uppsala universitet (K. B. W.).
Winroth, A. O., professor vid Stockholms högskola (A. W.).
Wittrock, G. J. V., docent vid Uppsala universitet (G. W—k).
Wrangel, E. H. G., professor vid Lunds universitet (E. Wrgl).
Wrangel, H. G. V., generalmajor och chef för Kustartilleriet (H. W—l).
Zetterstéen, K. V., professor vid Uppsala universitet (K. V. Z.).
Åkerman, J. H., professor vid Karolinska institutet (J. Å.).
Överland, O. A., skriftställare, Norge (O. A. Ö.).

TILLFÄLLIGA MEDARBETARE I DETTA BAND:

Alexanderson, G., juris kandidat (G. A—x—n).
Almquist, J. A., Konungens bibliotekarie (Aqut).
Almqvist, A., notarie i Järnvägsstyrelsens godstaxebyrå (A. Aqt).
Ambrosiani, K. S. F., filos. licentiat (—a—i).
Andersson, G., professor vid Handelshögskolan (G. A.).
Aulén, G. E. H., docent vid Uppsala universitet (G. A—n).
Bergh, S., förste arkivarie i Riksarkivet (S. B—h).
Björkman, E., professor vid Göteborgs högskola (E. B—n).
Borgh, P., folkskollärare och kantor (P. B.).
Broström, T. R. L., landskamrerare (T. B—m).
Cederoth, J., privatlärare (C—th).
Danielsson, D., notarie i Järnvägsstyrelsens godstaxebyrå (D. Dn).
Ekman, P. W., disponent (W. E—n).
Ekstrand, A. G., öfveringenjör i Kontrollstyrelsen (A. G. E.).
Ernberg, J. A., professor vid Lunds universitet (A. E—g).
Estelle, A., direktör (A. E—e—e).
Fahlbeck, P. E., professor vid Lunds universitet (P. E. F—k).
Flodin, J. H., byrådirektör i Järnvägsstyrelsen (J. F—n).
Flodmark, J. H. A., föreståndare för Stockholms stads arkiv (F—k).
Fries, K., filos. doktor (K. F—s).
Fåhræus, G. R., t. f. läroverksråd (R. F.).
Granberg, O., bibliotekarie vid Akademien för de fria konsterna (O. G—g).
Hamnell, T., bokhållare i Järnvägsstyrelsens kammarkontor (Hm).
Hasselrot, B. F. E., justitieombudsman (E. H—t).
Holm, R., filos. doktor (R—r H.).
Holmdahl, J. O., borgmästare (Hdl).
Hyltén-Cavallius, C., öfverste (C. H-Cs).
Isberg, A. R., lektor vid Högre allmänna läroverket i Kalmar (A. R. I.).
Janse, O. T., antikvarie vid Vitt. hist. o. ant. akademien (O. J—e).
Jungstedt, C. A. H., generalmajor och sekundchef för Lifregementets grenadjärer (H. J—dt).

Karjalainen, K. F., docent vid Helsingfors' universitet (K. F. K.).
Key-Åberg, K. V. V., förste aktuarie i Järnvägsstyrelsens statistiska kontor (K. K.-Å.).
Kœrsner, A., e. o. hofrättsnotarie (A. K—r).
Landquist, J., filos. doktor (J. L—t).
Lennmalm, K. G. F., professor vid Karolinska institutet (F. Lnm).
Linder, O. A., redaktör, Chicago (O. A. L—r).
Ljungström, O., arkivarie i Stadsingenjörskontoret (O—m).
Lundblad, K. E. W., rådman (Lbd).
Lundell, J. A., professor vid Uppsala universitet (Lll).
Mortensen, K., filos. doktor, Danmark (K. M.).
Nachmanson, E., docent vid Uppsala universitet (E. N—n).
Nilsson, J. R., filos. licentiat (J. R. N.).
Nordenmark, N. V. E., t. f. registrator i Riksförsäkringsanstalten (N. V. E. N.).
Norlin, E., docent vid Tekniska högskolan (E—t N—n).
Nystedt, S. P., lärare vid Veterinärinstitutet (S. Ndt).
Olsson, I., bergsingenjör (I. O.).
Otter, C. F. von, friherre, kammarråd (C. v. O.).
Palmœr, K. W., professor vid Tekniska högskolan (P—r).
Psilander, E. H., professor vid Uppsala universitet (Hj. P—r).
Rhodin, H. D. G., öfverdirektör och chef för Landtmäteristyrelsen (H. Rhn).
Rodhe, E. M., docent vid Lunds universitet (E. M. R.).
Roosval, J. A. E., docent vid Uppsala universitet (J. R.).
Rosberg, J. E., e. o. professor vid Helsingfors' universitet (J. E. R.).
Rosén, K. P. D., professor vid Generalstaben (K. Rn).
Runnqvist, A. N., rådman (A. R—st).
Sandelin, F., bergsingenjör (F. Sn).
Sandman, F., med. licentiat (F. S—n).
Santesson, F., ordförande i Svenska kanotförbundet (F. S.).
Schnittger, B., filos. doktor (Br. Sr).
Setälä, E. N., professor vid Helsingfors' universitet (E. N. S.).
Sidenvall, K., bergsingenjör (K. S—ll).
Sirelius, U. T., docent vid Helsingfors universitet (U. T. S.).
Sjöberg, E., justitiekansler (E. Sg).
Solander, E. O., lektor vid Högre allmänna läroverket å Södermalm (E. S.).
Sparre, P. S. C:son, friherre, löjtnant vid Väg- och vattenbyggnadskåren (S. C:son S.).
Stafsing, F. B., öfverstelöjtnant vid Väg- och vattenbyggnadskåren (B. Sg).
Stille, A. G. H., professor vid Lunds universitet (A. S.).
Stjernschantz, T., e. o. amanuens vid Helsingfors' universitet (T. S.).
Svensson, S. E., kapten vid Kustartilleriet (S.).
Söderberg, E. N., filos. doktor (E. N. S—g).
Söderbergh, S. F. E., borgmästare (F. S—gh).
Söderman, S., filos. doktor (S. S—n).
Thörnberg, E. H., skriftställare (E. H. T.).
Tunberg, S., amanuens i Landsarkivet i Uppsala (S. T—g).
Upmark, G. H. F., intendent vid Nordiska museet (Upk d. y.).
Wadstein, N. E., öfverläkare vid Hässleby lungsotssanatorium.
Wallengren, M. J. S., docent vid Lunds universitet (S. W—n).
Wallroth, K. A., myntdirektör (K. A. W.).
Welin, G., trafikdirektör (W—n).
Westman, K. G., docent vid Uppsala universitet (K. G. Wn).
Widén, H., kammarskrifvare (Wdn).
Willers, Hj., notarie i Järnvägsstyrelsen (Hj. Ws).
Wingborg, F. A., filos. kandidat (F. A. W.).
Wirgin, G., docent vid Karolinska institutet (G. Wrgn).

I detta band förekomma signerade artiklar af följande bland den första upplagans ej ofvan nämnde samt af denna upplagas genom döden bortryckte medarbetare:

H. N. Almkvist (H. A.), *G. Andersson* (G. A.), *L. Annerstedt* (L. A.), *G. E. Axelson* (G. E. A.), *F. Björnström* (F. B.), *K. H. Blomberg* (K. H. B.), *J. G. Braune* (J. G. B.), *E. Brusewitz* (E. B.), *O. A. Busch* (O. A. B.), *P. T. Cleve* (P. T. C.), *G. R. Dahlander* (G. R. D.), *C. A. Dellwik* (C. A. D.), *G. V. J. von Düben* (G. v. D.), *C. Eichhorn* (—rn), *O. von Feilitzen* (O. v. F.), *P. Fischier* (P. F.), *A. Flodman* (A. F.), *G. Forsgrén* (G. F.), *L. A. Forssman* (L. A. F.), *A. T. Granlund* (A. G.), *O. Grotenfelt* (O. G.), *J. Hagströmer* (J. H—r), *S. F. Hammarstrand* (S. F. H.), *J. H. C. Hellstenius* (J. H.), *M. Höjer* (Hjr), *O. Ingerman* (O. I.), *E. Jäderin* (E. J.), *K. H. Karlsson* (K. H. K.), *V. Kœrsner* (V. K—r), *J. Kruse* (J. K—e), *I. S. Landtmanson* (I. L.), *L. Lewysohn* (L. L.), *A. Lindgren* (A. L.), *C. A. Lindqvist* (C. A. L.), *J. E. Lundberg* (J. L.), *N. R. Lundberg* (R. L.), *S. A. B. Lundgren* (B. L—n), *S. A. Löfström* (S. A. L.), *C. O. Montan* (C. O. M. och C. O. M—n), *J. R. E. Nissen* (R. N.), *A. E. Nordenskiöld* (A. E. N.), *A. Norrmén* (A. Nmn), *C. R. Nyblom* (C. R. N.), *O. M. Th. Rabenius* (Th. R.), *C. Rosenberg* (C. R.), *C. J. Rossander* (Rsr), *R. Rubenson* (R. R.), *H. L. Rydin* (H. L. R.), *O. T. Sandahl* (O. T. S.), *B. Schlegel* (B. S.), *A. Th. Sjöberg* (A. Th. S.), *C. E. Smith* (C. S:th), *C. R. Sundström* (C. R. S.), *S. H. B. Svensson* (S—n), *J. J. Tikkanen* (J. J. T.), *G. H. W. Upmark* (Upk), *H. W. Westin* (H. W. W.), *H. Wieselgren* (H. W.), *Th. Wisén* (Th. W.), *V. B. Wittrock* (V. W.), *L. H. Åberg* (L. H. Å.) och *E. J. Östrand* (E. J. Ö.).

SIGNERING AF ARTIKLARNA.

Signatur utan parentes betecknar artikelns författare.

Signatur inom parentes betecknar artikelns granskare.

Asterisk (*) efter en signatur betecknar, att artikeln granskats af annan fackman än signaturens innehafvare, men i det väsentliga bibehållits oförändrad.

UTTALSBETECKNING.

g utläses som g (a l d r i g som j);
k » » k (a l d r i g som tj);
o » » ett ljud mellan o och u;
ø » » ö-ljudet i svenskt bo;
ʃ betecknar sje-ljud;
ŋ » äng-ljud;
ɵ » sista ljudet i svenskt gosse;
th » det engelska t-ljudet i think;

ch betecknar de tyska ch-ljuden i ich och ach;
ˈ öfver en konsonant anger, att ljudet är tonande (»lent»);
¯ » » vokal » » » » nasaleradt;
¯ » » » » » » » långt;
˘ » » » » » » » kort;
/ efter » » » » denna stafvelse har huf-vudtonvikten;
⁀ förenande två vokaler anger, att de bilda diftong.

FÖRTECKNING ÖFVER ILLUSTRATIONER I TRETTONDE BANDET.

I. Kartor, planscher och andra helsidesillustrationer.

	Spalt
Sveriges järnvägar (karta till art. Järnväg)	432
Helsidesillustration med 10 fig. till art. Järnväg, Järnvägsskärning, -tunnel, -skena, -syllar, växel	445—446
Plansch med 6 fig. till art. Järnväg, Järnvägståg och Järnvägsstation	456
Järnåldern (3 planscher med 29 fig.)	456
Jönköping, situationsplan (dubbelplansch) o. plansch med 6 fig.	484
Kairo (karta och plansch med 6 fig.)	560
Kalmar (helsidesillustration med 8 fig.)	665—666
Kanon (2 planscher med 11 fig.)	780
Karlberg (helsidesillustration med 4 fig.)	1053—1054
Karlskrona (situationsplan och helsidesillustration med 7 fig.)	1081—1084
kartteckningar (2 planscher)	1168
Kasern (2 helsidesillustrationer med 10 fig.)	1191—1194
Keramik (färglagd dubbelplansch)	1132

II. Porträtt (*äfven porträttskulpturer*).

	Spalt
Johan II Kasimir, kon. af Polen	1
» III (Sobieski), kon. af Polen	3
» IV, kon. af Portugal	6
» VI, » » »	6
» kon. af Sachsen	7
» den ståndaktige, kurfurste af Sachsen	7
» Fredrik den ädelmodige, kurfurste af Sachsen	8
» Georg I, kurfurste af Sachsen	8
» » II, kurfurste af Sachsen	9
» » III, kurfurste af Sachsen	10
» , ärkehertig af Österrike	11
Johan af Leiden	14
Johan Kasimir, pfalzgrefve	16
Johanna d'Albret, drottn. af Navarra	20
Johannes XXII, påfve	26
» , kejsare af Abessinien	29
» Matthiæ Gothus (Olliequist)	41
Johansson, J., publicist	53
» M., biskop	55
» J., riksdagsman	55
John, Eugenie	60
Johnson, J. A., nordamerikansk politiker	65
» Samuel	66
» Andrew, president	68
Johnston, J. E.	71
Jókai, M.	75
Jolin, J. K.	78
Jomini, A. H.	82
Jommelli, N.	84
Jonas, Justus	85
Jones, Inigo	87
» J. P.	88
Jonson, Ben	95
Jordaens, J.	106
Jordan, W.	110
Josef I, rom.-tysk kejsare	175
» II, » » »	175
Josefina, sv. o. no. drottn.	178
» fr. kejsarinna	180
Josephson, J. A.	183
» L. O.	185
» E. A.	186
Josias F., prins af Koburg	189
Joubert, B. C.	193
» P. J.	194
Joule, J. P.	196
Jourdan, J. B.	197
Jouvenet, J.	200
Jouy, V. J. E. de	201
Jovellanos, G. M. de	202
Juan d'Austria, Don	205
Juárez, B.	208
Judge, W. Q.	241

	Spalt
Juel, N.	246
» J., statsman	246
» J., målare	247
Juhlin Dannfelt, K. M.	253
Juliana Maria, da. drottn.	261
Julianus, rom. kejsare	262
Julien, N.	265
Julin, J. F.	267
Julius II, påfve	270
» III, »	271
Jung, J.	276
» (Stilling), J. H.	277
Juncker, W. J.	293
Jurien de la Gravière, J. P. E.	309
Jurieu, P.	310
Juslenius, D.	323
Jussieu, A. L. de	324
Juste, T.	325
Justinianus, kejsare	328
Jäderholm, A. O. G.	353
Järta, H.	463
Jönsson, O.	494
Jörgensen, A. D.	497
Jösse Eriksson. Efter bild å en korstolsgafvel	500
Kaalund, H. V.	507
Kaas, N.	508
Kagg, Lars	551
Kalb, Charlotte v.	590
Kalckreuth, F. A. v.	594
Kallenberg, A. H:son	651
Kalling, P.	653
Priessnitz, V. (i art. Kallvattenkur)	659
Kalnoky, G.	690
Kalsenius, A.	697
Kamenskij, N. M.	717
Kanaris, K.	757
Kane, E. K.	763
Kant, I.	815
Kapodistrias, G.	871
Kapteyn, J. C.	885
Karadjitj, V. S.	891
Karamzin, N. M.	901
Karavélov, P.	909
Karl VIII Knutsson, sv.-no. konung. Efter målad träskulptur	945
Karl IX, kon. af Sverige	948
» X Gustaf, kon. af Sverige. Efter gravyr af J. Falck	955
» XI, kon. af Sverige. Efter målning af Ehrenstrahl	962
» XII, kon. af Sverige. Efter målning af D. v. Krafft	969
» XIII, kon. af Sverige och Norge. Efter målning af K. F. v. Breda	985
» XIV Johan, kon. af Sverige och Norge. Efter målning af Westin	989
Karl XV, kon. af Sverige och Norge	1003
» » till häst. Efter målning af Kiörboe	1006
» Filip, sv. prins	1008
» August, sv. prins	1009
» hertig af Västergötland	1013
» den djärfve, hertig af Burgund	1014
» I, kon. af England. Efter målning af A. v. Dyck	1015
» II, kon. af England	1017
» Edvard, eng. tronkräfvare	1019
» V, kon. af Frankrike, stenstaty	1021
» VII, kon. af Frankrike	1022
» VIII, » » »	1023
» IX, » » »	1023
» X, » » »	1023
» I, kon. af Portugal	1026
» den store, rom. kejsare	1027
» II den skallige, rom. kejsare	1033
» IV, rom. kejsare	1035
» V, » »	1036
» VI, » »	1038
» VII, » »	1039
» I, konung af Rumänien	1040
» Emanuel I, kon. af Sardinien	1041
» Albert, kon. af Sardinien	1041
» II, konung af Spanien	1042
» III, » » »	1043
» Fredrik, storhertig af Baden	1044
» Teodor M. A., bajersk furste	1045
» Vilhelm Ferdinand, hertig af Braunschweig o. Lüneburg	1046
» landtgrefve af Hessen-Kassel	1047
» furste af Hessen-Kassel	1047
» IV Leopold, hertig af Lothringen	1048
» Alexander, hertig af Lothringen	1048
» Filip Teodor, kurfurste af Pfalz-Bajern	1049
» August, storhertig af Sachsen-Weimar	1050
» I, kon. af Württemberg	1050
» Ludvig Johan, ärkehertig af Österrike	1051
Karlfeldt, E. A.	1058
Karl Fredrik, hertig af Holstein-Gottorp	1059
Karlsson, K. H.	1095
Karlsteen, A.	1104
Karneades	1116
Karolina Matilda, dansk drottn.	1121
Karolina Amalia, dansk drottn.	1122
Karolina Amalia Elisabet, eng. drottn.	1123
Karolina Maria, drottn. af Neapel	1124
Karr, J. B. A.	1153
Karsch, Anna Luise	1156
Karsten, K. K.	1159
Katarina Stenbock, svensk drottn.	1268
Katarina, sv. prinsessa	1271
» af Aragonien, eng. drottn.	1272
» Howard, eng. drottn.	1273
» af Braganza, eng. drottn.	1274
» af Medici, fransk drottn.	1275
» I, rysk kejsarinna	1276
» II, » »	1277
Katkóv, M. N.	1299
Katsura, T.	1307
Kauffmann, Angelika	1314
» K. P. v.	1315
Kaulbach, W. v.	1324
Kaunitz, W. A. von	1329
Kautsky, K.	1334
Kazinczy, F.	1347
Kean, E.	1348
Keats, J.	1349
Keble, J.	1351
Keder, N.	1353
Keeler, J. E.	1356
Keijser, E. J.	1364
Keiller, A.	1366
Keith, J. F. E.	1369
Kekule von Stradonitz, F. A.	1377
Keller, G.	1381
Kellermann, F. C. de	1384
Kellgren, Johan Henrik. Efter medaljong af Sergel	1385
» Jonas Henrik	1390
Kellner, O. J.	1392
Kelvin, W.	1398
Kemble, J. Ph.	1399
Kenicius, P.	1416
Kepler, J.	1426
Kératry, A. H. de	1433
» É. de	1433
Kern, J. K.	1440
Kern, J. H. K.	1441
Kerner, J. A. C.	1442
Kervyn de Lettenhove, J. M. B. C.	1447
Ketteler, W. E. v.	1451
Kexel, O.	1456
Key, K. F. E. E.	1460
» E. A. H.	1461
» Ellen	1463
Keyser, J. R.	1468
Khevenhüller, L. A. v.	1474

Spalt
Khuen-Héderváry, K. 1476
Kiel, F. 1486
Kielland, A. 1488
Kiellman-Göranson, J. A. ... 1491
Kiepert, H. 1493
Kierkegaard, S. A. 1495
Kierman, G. 1499

III. Andra illustrationer i texten.

Spalt
Johannelunds missionsinstitut 21
Johannesburg (2 fig.).... 31 o. 32
Johannes församling (2 fig.) 36 o. 37
Johannes Magnus' sigill 38
Johannisborgs slottsruin 44
Johannishus, manbyggnaden 45
Johanniterorden (2 fig.)... 46 o. 47
John Bull 61
Jonglörer, medeltida, som djurförevisare ..... 89—90
Jonsereds verkstäder och fabriker (till art. Jonsered) 95—96
Satyren gästar bonden, målning (till art. Jordaens, J). 107
Landskapsbild från Jordan (till art. Jordan) 109
Jordborrning (3 fig.) 118
Tamias striatus (till art. Jordekorrsläktet) 125
Jorden (9 fig.)... 128—132 o. 134
Läderlöparen (till art. Jordlöparsläktet) 143
Inklinatorium (till art. Jordmagnetism) 147
Jordpelare..... 157
Jordskalf (3 fig.)..... 163—164 o. 166
Orycteropus afer (till art. Jordsvinsläktet) 169
Diagram till art. Jordtemperatur 170
Glaciären Nigardsbræen (till art. Jostedalsbræen) 191
Parti af Jotunheimen (till art. Jotunfjeldene) 192
Juan Fernández (2 fig.) 205 o. 206
Hässleby sanatorium (till art. Jubileumsfondssanatorier) 213—214
Jubileumsmynt (2 fig.) 215
Judar (6 fig.)..... 218, 223, 231 o. 232
Judehatt (2 fig.) 235
Judekörsbär (2 fig.) 236
Judesuggan ..... 239—240
Valnötsträdet (till art. Juglans) 251
Jul (7 fig.) ..... 258 o. 259
Julita herrgård 269
Juncus effusus (till art. Juncus) 270
Jungfru, *sjör.* 279
Orchis maculata (till art. Jungfru Marie hand) 280
Spalt
Calopteryx splendens (till art. Jungfrusländor) 282
Juniperus Sabina (till art. Juniperus) 289
Junk 291
Juno sospita. Antik staty (till art. Juno) 294
Juppiter jämte Juno och Minerva. Efter antik relief (till art. Juppiter) 296
Planeten Juppiter 297
Jurta 312
Slagfältet vid Jutas (till art. Jutas) 337
Juvelerarkonsten (4 fig.) 339—341
Jyväskylä vapen och situationsplan ..... 350 o. 351
Jäders kyrka (till art. Jäder) 352
Jägarhorn 356
Kronomärke (till art. Jägmästaryxa) 363
Den större Jællingestenen (till art. Jællinge) 364
Jämtlands vapen 367
Järfven (till art. Järfsläktet) 377
Järn (3 fig.) 381 o. 382, 393—394
Järnframställning i elektrisk ugn (3 fig.) ..... 400—402
Järnkontoret (2 fig.) 404
Järnkronan, den lombardiska 407
Järpen (till art. Järpsläktet) 461
Jäsning (3 fig.) 468, 469 o. 472
Herkulesbaggen (till art. Jättebaggar) 477
Jättegryta (2 fig.) ... 478 o. 479
Mylodon robustus (till art. Jättetrögdjuren) 481
Jönköpings vapen 483
Jönköping på 1680-talet 485—486
Jönköpings slott och fästningswerk 491
Jönköpings tändsticksfabrik 493—494
Kaag 506
Det yttre af Kåba (till art. Kåba) 510
Kabriol 521
Kabylfamilj (till art. Kabyler) ..... 523—524
Vanliga kackerlackan (till art. Kackerlackor) 526
Svenska kadettuniformer från olika tider (till art. Kadett) 530
Kadi 531
Kaffe (4 fig.) ..... 537—540
Kaffrer (3 fig.) ..... 544—546
Kafiås, manbyggnaden 548
Typha latifolia (till art. kafvelblad) 549
Kaggeholm, manbyggnaden 552
Kaik 556
Kaimanfisken ..... 557—558
Kajana, vapen och situationsplan 565
Kakao ..... 571—572
Spalt
Kakelugn (9 fig.) ..... 576—580
Det gamla kalendehuset i Lund (till art. Kalendegillen) 600
Kalesch 603
Kalkalger..... 637
Kalkoner (till art. Kalkonskötsel) 640
Kalksten (2 fig.) ..... 643 o. 644
Bladaftryck å kalktuff (till art. Kalktuff) 646
Kalmar, vapen och situationsplan ..... 663—664
Kalmar i senare hälften af 1600-talet ..... 671—672
Kalmar slott (3 fig.) ... 679—682
Acorus Calamus (till art. Kalmusrot) 689
Kalorifer (2 fig.) ..... 693 o. 694
Ungersk kalpak (till art. Kalpak) 696
Kalundborgs forna slott (till art. Kalundborg) 699
Kam (3 fig.) ..... 701—702
Kama 703
Kameldjuren (3 fig.) 710, 711 o. 713
Kameleonterna (3 fig.) 713 o. 714
Dromedar med kamelsäck (till art. Kamelsäck) 716
Kungsgamen (till art. Kamgamarna)..... 726
Kamin (3 fig.) ..... 727—728
Pilgrimsmusslan (till art. Kammusslan) 738
Kamomill-blommor..... 739
San Marcokampanilen i Venezia (till art. Kampanil) 740
Kanariefågeln 753
Piken på Tenerife (till art. Kanarieöarna)..... 755.
Kandelaber 759
Kanel (2 fig.) ..... 763 o. 764
Kaninskötseln (5 fig.) 769 o. 770
Kankas herrgård 772
Kanon (5 fig.) ... 778, 779 o. 784
Kanonbåt..... 787
Kanot (3 fig.) 799
Kantele (3 fig.) 824
Stora kantnålen (till art. Kantnål) 827
Gata i Kanton (till art. Kanton) ..... 827—828
Kanyl 832
Kapdufvan 835
Plan af Uppsala domkyrka (till art. Kapell) 837
Kapillaritet (2 fig.) ... 843 o. 844
Kapillärelektricitet (2 fig.)... 846
Kapitäl (11 fig.) ..... 854—859
Kapp, *artill.* 874
Kappgåsen 876
Kapplöpning (3 fig.) 877 o. 878
Kapriol 880
Kapsel 881
Kapstaden (2 fig.) ... 882 o. 883

Spalt

Kapucinmunk (till art. Kapucinorden) ... 887
Karakalen ... 896
Kamelkaravan (till art. Karavan) ... 907
Karavan-seraj ... 907
Karaveler ... 908
Karchesion ... 914
Kardemumma (3 fig.) 915 o. 916
Kardinalshatt (till art. Kardinal) ... 917
Kardinaldygderna (7 fig.) 919 o. 920
Kardiograf ... 921
Kardiogram ... 921
Kardning (7 fig.) ... 923—926
Karelens vapen ... 928
Karfstock ... 933—934
Karl Sverkerssons sigill ... 944
Karl VIII Knutssons grafvård i Riddarholmskyrkan 947
Karl IX:s grafmonument i Strängnäs domkyrka 953—954
Karl X Gustafs likkista i Riddarholmskyrkan ... 959
Karl X Gustafs ryttarstaty i Malmö ... 960
Karl XI:s likkista i Riddarholmskyrkan ... 967
Karl XI:s staty i Karlskrona (2 fig.) ... 968
Karl XII:s hufvud vid öppnandet af hans sarkofag 1859 (2 fig.) ... 981
Karl XII:s sarkofag i Riddarholmskyrkan ... 982
Karl XII:s staty i Stockholm ... 983
Öfre Bernadotteska grafkoret med Karl XIV Johans sarkofag, Riddarholmskyrkan (till art. Karl XIV Johan) ... 1000
Karl XIV Johans ryttarstaty i Stockholm ... 1001
Sigillstämpel af bly med Karl den stores bild (till art. Karl den store) ... 1028
Relikskrin af silfver med Karl den stores ben (till art. Karl den store) 1031—1032
Karl Gustafs stads gevärsfaktori ... 1061—1062

Spalt

Hufvudhallen i Chaitjatemplet i Karli (till art. Karli) ... 1062
Kurhaus i Karlsbad (till art. Karlsbad) ... 1068
Karlshamn, vapen, situationsplan och 2 fig. 1074—1076
Karlskrona, vapen och 1 fig. 1079 o. 1086
Karlslunds herrgård ... 1091
Karlsruhe (2 fig.) ... 1093—1094
Karlstad, vapen, situationsplan och 5 fig. ... 1096—1100
Karlstens fästning ... 1105—1106
Strandparti på Lilla Karlsö (till art. Karlsöarna) ... 1108
Karmelitklostret på Karmel (till art. Karmel) ... 1111
Karmelitorden (2 fig.) ... 1112
Karnis (4 fig.) ... 1118
Karolin (2 fig.) ... 1119 o. 1120
Karolinerna (2 fig.) 1126 o. 1127
Karolinska institutets hufvudbyggnader (till art. Karolinska mediko-kirurgiska institutet) ... 1142
Praktvagn från 1760-talet (till art. Kaross) ... 1143
Karotis ... 1145
Karpen (till art. Karpsläktet) ... 1152
Norsk karriol (till art. Karriol) ... 1154
Karsholms slott ... 1157
Karstmark i Nabresina (till art. Karst) ... 1157
Kartago, situationsplan af det forna Kartago och 5 fig. ... 1163—1166
Kartprojektion (7 fig.) 1174—1176
Kartusch ... 1178
Kartusianorden (2 fig.) ... 1179
Karusell (2 fig.) ... 1181—1182
Karyatider ... 1184
Kasematt (3 fig.) ... 1187—1188
Landskap i Kashmirdalen (till art. Kashmir) ... 1198
Kaskad vid S:t Cloud (till art. Kaskad) ... 1202
Mount Hood (till art. Kaskadbergen) ... 1203
Kasperteater ... 1205
Kassaskåp ... 1210

Spalt

Kassel (2 fig.) ... 1212
Parti af kassetteradt tak (till art. Kassett) ... 1213
Kast (6 fig.) ... 1217—1219
Kastanjetter ... 1221
Kastelholms slott i slutet af 1600-talet (till art. Kastelholm) ... 1222
Kastlekar (3 fig.) 1227 o. 1228
Katafrakt ... 1245
Katakomber (5 fig.) 1246—1249
Katamaran ... 1261
Katapult ... 1262
Katarina kyrka 1671—1723 (till art. Katarina, församl.) ... 1265
Katarina Månsdotter nedläggande sin krona, glasmålning i Åbo domkyrka ... 1269
Faksimile af titelbladet till första orig.-uppl. af Luthers större katekes (till art. Katekes) ... 1290
Katet ... 1297
Kateter (2 fig.) ... 1297
Katning ... 1300
Brauns rör (till art. Katodstrålar) ... 1301
Kranium af katt (till art. Kattdjuren) ... 1308
Antennaria dioica (till art. Kattfot) ... 1310
Reformationens tid, Väggmålning (till art. Kaulbach, W. v.) ... 1325—1326
Kaus ... 1331
Kebnekaise ... 1351—1352
Kejsarhummern ... 1372
Kensington (3 fig.) ... 1420—1421
Kerkringska vecken ... 1438
Kexholm, vapen och situationsplan ... 1457 o. 1458
Kexholms läns vapen ... 1459
Boktryckarmärke till art. Henrik Keyser ... 1466
Khatira ... 1473
Kibitka ... 1481
Kiel (2 fig.) ... 1483—1486
Pesjtjerskajaklostret (till art. Kiev) ... 1501—1502
Prismakikare (till art. Kikare) 1504

FÖRKORTNINGAR.

abl. = ablativ.
ack. = ackusativ.
adj. = adjektiv.
admin. = administrativt.
adv. = adverb.
afd. = afdelning(en).
afh. = afhandling.
alban. = albanesiskt.
amerik. = amerikanskt.
anat. = i anatomien.
ang. = angående.
angls. = angelsaxiskt.
anon. = anonym (-t, -a).
antropol. = i antropologien.
arab. = arabiskt.
aram. = arameiskt.
aritm. = i aritmetiken.
arkeol. = i arkeologien.
armen. = armeniskt.
art. = artikel.
artill. = i artilleriväsendet.
astrol. = i astrologien.
astron. = i astronomien.
atm. = atmosfär(er).
avest. = i avestiskan.

b. = boken.
bab. = babyloniskt.
baln. = i balneologien.
bankt. = bankterm.
bask. = baskiskt.
bd = band.
bearb. = bearbetad.
befästningsk. = i befästningskonsten.
bergsv. = i bergsväsendet.
bibliogr. = i bibliografien.
bildh. = i bildhuggarkonsten.
biljardt. = biljardterm.
biogr. = biografi.
biol. = i biologien.
bl. a. = bland annat.
bokh. = i bokhålleriet.
bokhand. = i bokhandeln.
boktr. = i boktryckarkonsten.
bot. = i botaniken.
br. = bredd.
bras. = brasilianskt.
brit. = brittiskt.
brukl. = brukligt.
bygnk. = i byggnadskonsten.

C. = Celsius.
cg. = centigram.
cirk. = cirkulär.
civilr. = i civilrätten.
cl. = centiliter.
cm. = centimeter.
ctr = centner.

d. = död; del.
da. = danskt.
dal. kmt = daler kopparmynt.
dal. smt = daler silfvermynt.
dansk. = i danskonsten.
dat. = dativ; daterad(-t, -e).
dep. och *depart.* = departement.
dermat. = dermatiskt.
dets. = detsamma.
dg. = decigram.
dim. = diminutiv.
dipl. = i diplomatien.
dl. = deciliter.
dlr = delar.
dm. = decimeter.
d. o. = detta ord.
doll. = dollar(s).
d:r = doktor.
dramat. = i dramatiken.
dt. = deciton.
d. v. s. = det vill säga.
d. y. = den yngre.
dyl. = dylik (-t, -a).
dåv. = dåvarande.
d. ä. = den äldre; det är.
därst. = därstädes.

e. d. = eller dylikt.
eg. l. *egentl.* = egentligen.
eg. v. = egentlig vikt.
egypt. = egyptiskt.
ekon. = i ekonomien.
e. Kr. = efter Kristus.
elektrot. = i elektrotekniken.
embryol. = i embryologien.
eng. = engelskt.
enl. = enligt.
e. o. = extra ordinarie.
estet. = i estetiken.
etc. = et cetera.
etnogr. = i etnografien.
etnol. = i etnologien.
europ. = europeiskt.
ev. = eventuellt.

f. = född.
farm. = i farmakologien.
f. d. = för detta.
fda. = forndanskt.
fem. = femininum.
ff. = och följande.
f. g. = första gången.
fi. = finskt.
fig. = figurligt; figur(en).
filos. = i filosofien, filosofie.
finansv. = i finansväsendet.
fisk. = fiskeriterm.
f. Kr. = före Kristus.
fla. = flamskt.
f. n. = för närvarande.
fnegypt. = fornegyptiskt
fnfr. = fornfranskt.
fnhty. = fornhögtyskt.
fnisl. = fornisländskt.
fnit. = fornitalienskt.
fnlty. = fornlågtyskt.
fno. = fornnorskt.
fnod. = fornnordiskt.
fnpers. = fornpersiskt.
folkl. = folkloristiskt.
folkr. = i folkrätten.
fonet. = i fonetiken.
fornk. = i fornkunskapen.
fortif. = i fortifikationsväsendet.
fot. = fotografiskt.
fr. = franskt.
frcs = francs.
fr. Gr. = från Greenwich.
fr. h. = från höger.
frih. = friherre.
fris. = frisiskt.
fr. o. m. = från och med.
fr. v. = från vänster.
fsv. = fornsvenskt.
fullb. = fullbordad(-t, -e).
fyrverk. = i fyrverkeriet.
fys. = i fysiken.
fysiol. = i fysiologien.
fångv. = i fångvårdsväsendet.
fäktk. = i fäktkonsten.
fär. = färöiska.
f. ö. = för öfrigt.
följ. = följande.
föreg. = föregående.
förf. = författad.
förk. = förkortad.
förordn. = förordning.
förv. = i förvaltningen.

gael. = gaeliskt.
gen., genit. = genitiv.
geogr. = i geografien.
geol. = i geologien.
geom. = i geometrien.
ggr = gånger.
g. m. = gift med.
gr. = gram.
grefsk. = grefskap.
grek. = grekiskt.
grek. hjältes. = i grekiska hjältesagan.

g. st. = gamla stilen.
G. T. = Gamla Testamentet.
guv. och *guvern.* = guvernement.
gymn. = i gymnastiken.

h. = hälften; häfte.
hand. = handelsterm.
handtv. = handtverksterm.
har = hektar.
hebr. = hebreiskt.
hedersl. = hedersledamot.
her. = i heraldiken.
hftn = häften.
hg. = hektogram.
hist. = i historien.
histol. = i histologien.
hkr = hästkrafter.
hl. = hektoliter.
hlj. = hefnerljus.
h. o. h. = helt och hållet.
holl. = holländskt.
husdjurssk. = i husdjurskötseln.
hydrogr. = i hydrografien.
hyg. = i hygien.

ibd., *ibid.* = ibidem (lat.), på samma ställe.
idrottst. = idrottsterm.
ind. = indiskt.
inv. = invånare.
ir. = iriskt.
irl. = irländskt.
i sht = i synnerhet.
isl. = isländskt.
i st. f. = i stället för.
it. = italienskt.

jaktv. = i jaktväsendet.
jap. = japanskt.
jfr = jämför.
jur. = i juridiken.
järnv. = i järnvägsväsendet.
järnvägstekn. = järnvägstekniskt.

k. = kunglig (-t, -a).
kam. = i kameralväsendet.
kand. = kandidat.
kap. = kapitel.
kartogr. = i kartografien.
kbcm. = kubikcentimeter.
kbdm. = kubikdecimeter.
kbm. = kubikmeter.
kbmm. = kubikmillimeter.
k. br. = kungligt bref.
kelt. = keltiskt.
kem. = i kemien.
keram. = i keramiken.
k. förkl. = kunglig förklaring.
kg. = kilogram.
kin. = kinesiskt.
kir. = i kirurgien.
kirg. = kirgisiskt.
kl. = klass.
km. = kilometer.
kmt = kopparmynt.
K. M:t = kunglig majestät.
knr = kannor.
kokk. = i kokkonsten.
komp. = kompani; komparativ; komponerad.
konsth. = i konsthistorien.
konstind. = i konstindustrien.
konstt. = konstterm.
korresp. = korresponderande.
kp. = kokpunkt.
kr. = kronor.
k. regl. = kungligt reglemente.
krigsv. = i krigsväsendet.
krist. = i kristallografien.
kroat. = kroatiskt.
kronol. = kronologiskt.
kung. = kungörelse.
kungl. = kunglig (-t, -a).
kvcm. = kvadratcentimeter.
kvdm. = kvadratdecimeter.
kvkm. = kvadratkilometer.
kvm. = kvadratmeter.
kvmm. = kvadratmillimeter.
kymr. = kymriskt.
kyrkohist. = i kyrkohistorien.

l. = eller; liter.
L℔ = lispund.
landtbr. = i landtbruket.
landtm. = i landtmäteriet.
lapp. = lapskt.
lat. = latinskt.
led. = ledamot.
lgd = längd; longitud.
litt. = litteratur.
liturg. = i liturgien.
log. = i logiken.
lty. = lågtyskt.

m. = meter.
malaj. = malajiskt.
m. a. o. = med andra ord.
mask. = maskulinum.
maskinb. = i maskinbyggnadskonsten.
maskint. = i maskintekniken.
mat. = i matematiken.
med. = i medicinen; medicine.
medl. = medlem.
mejerisk. = i mejeriskötseln.
mek. = i mekaniken.
metall. = i metallurgien.
meteor. = i meteorologien.
metr. = i metriken.
mexik. = mexikanskt.
m. fl. = med flera.
mg. = milligram.
mht., *mhty.* = medelhögtyskt.
milit. = militärt; i militärväsendet.
mill. = million(er).
miner. = i mineralogien.
mk = mark.
mkg. = meterkilogram.
mlat. = medeltidslatinskt.
mlt., *mlty.* = medellågtyskt.
mm. = millimeter.
m. m. d. = med mera dylikt.
mongol. = mongoliskt.
mrs. = mistress.
M:t = Mount (eng.), berg.
mtl = mantal.
mus. = i musiken.
myntv. = i myntväsendet.
myt. = i mytologien.
målark. = i målarkonsten.

n. = norr, nordlig.
nationalek. = i nationalekonomien.
neutr. = neutrum.
N. F. = Nordisk Familjebok.
n. h. o. v. = namn, heder och värdighet.
nlat. = nylatinskt.
no. = norskt.
nom. = nominativ.
nord. = nordiskt.
n:r = nummer.
n. st. = nya stilen.
nsv. = nysvenskt.
N. T. = Nya Testamentet.
num. = i numismatiken.
nuv. = nuvarande.
nyhty. = nyhögtyskt.

o. = och.
o. a. = och andra.
o. a. s. = och andra ställen.
obstetr. = i obstetriken.
o. d. = och dylikt.
o. f. = och följande.
off. = officiellt.
oftalm. = i oftalmologien.
omarb., *omarbet.* = omarbetad(-t, -e).
omkr. = omkring.
ord. = ordinarie.
ordf. = ordförande.
ordn. = ordning.
ornament. = i ornamentiken.
o. s. v. = och så vidare.

paleobot. = i paleobotaniken.
paleont. = i paleontologien.
patol. = i patologien.
pd st. = pund sterling.
pedag. = i pedagogiken.
pers. = persiskt; personer.
petr., *petrogr.* = i petrografien.
pl., *plur.* = pluralis; *pl.* äfven = plansch.
po. = polskt.
polit. = i politiken.
port. = portugisiskt.
postv. = i postväsendet.
prep. = preposition.
preuss. = preussiskt.
proc. = procent.
prof. = professor.
prov. = provins.
provens. = provensalskt.
psyk. = i psykologien.
psykiatr. = i psykiatrien.

rdr = riksdaler; *rdr b:ko* = riksdaler banko; *rdr rgs* = riksdaler riksgälds.
reg.-omr. = regeringsområde.

reg:te = regemente.
reg.-ton = register-ton.
relig. = i religionen.
resol. = resolution.
resp. = respektive.
ret. = i retoriken.
R. F. = regeringsformen.
ridk. = i ridkonsten.
R. O. = riksdagsordningen.
rom. = romerskt.
rst. = runstycke(n).
rum. = rumänskt.
ry. = ryskt.
rätorom. = rätoromanskt.
rättshist. = i rättshistorien.
rör. = rörande.

s. = söder, sydlig.
s. a. = sine anno (lat.), utan årtal.
sag. = i sagor.
sagohist. = i sagohistorien.
sanskr. = i sanskrit.
schackt. = schackterm.
s. d. = samma dag.
Sept. = Septuaginta.
serb. = serbiskt.
sing. = singularis.
sistn. = sistnämnda.
sjöförs. = i sjöförsäkringen.
sjör. = i sjörätten.
sjöv. = i sjöväsendet.
sk. = skilling.
s. k. = så kallad.
skjutk. = i skjutkonsten.
skogsh. = i skogshushållningen.
skogsv. = i skogsväsendet.
skolv. = i skolväsendet.
skpsb. = i skeppsbyggeriet.
skr. = skrifter.
slav. = slaviskt.
s. m. = samma månad.
smt = silfvermynt.
s:n = socken.
S. O. = successionsordningen.
sp. = spanskt; spalt.
spd. = speciedaler.
spelt. = spelterm.
spirit. = i spiritismen.
sportt. = sportterm.
sportv. = i sportväsendet.
språkv. = i språkvetenskapen.
s. str. = sensu stricto (lat.), i egentlig bemärkelse.
st. = ställen; stycken; stiftad (-e, -t).
statist. = i statistiken.
statsr. = i statsrätten.
stds = standards.
straffr. = i straffrätten.
subst. = substantiv.
superl. = superlativ.
suppl. = supplement.
sv. = svenskt.
syr. = syriskt.
s. å. = samma år.

tandläk. = i tandläkarkonsten.
tekn. = tekniskt.
telegr. = i telegrafien.
teol. = i teologien; teologie.
teos. = i teosofien.
t. ex. = till exempel.
text. = i textilindustrien.
T. F. = tryckfrihetsförordningen.
t. f. = tillförordnad.
t:g = tingslag.
t. h. = till höger.
thr = thaler.
tills. = tillsammans.
tjech. = tjechiskt.
tld = tunnland.
tnr = tunnor.
t. o. m. = till och med.
toxik. = i toxikologien.
tr. = tryckt.
trol. = troligen.
trädg. = i trädgårdskonsten.
träv. = i trävaruindustrien.
turk. = turkiskt.
t. v. = till vänster.
ty. = tyskt.

u. h. = under hafsytan.
ung. = ungerskt; ungefär.
univ. = universitet; universal.
uppf. = uppförd.
uppl. = upplaga(n), upplagor.
upps. = uppsats.
urmak. o. urmakark. = i urmakarkonsten.
urspr. = ursprungligen.
utg. = utgifven (-et, -na).

v. = väster, västlig.
vanl. = vanligen.
var. = varietet(en).
v. e. = värmeenhet.
vend. = vendiskt.
veter. = i veterinärväsendet.
vol. = volym.
väg- o. vattenb. = i väg- och vattenbyggnadskonsten.
växtfys. = i växtfysiologien.
växtpat. = i växtpatologien.

zool. = i zoologien.
ångm. = i ångmaskinsläran.
årg. = årgång, årgångar.
årh. = århundrade.

ö. = öster, östlig.
öfv. = öfversatt, öfversättning.
ö. h. = öfver hafvet.
> = öfvergår till.
< = kommer ifrån.

RÄTTELSER:

Bd		sp.		rad						
Bd	I	sp.	168	rad	18	uppifrån	*står*	*adjūvans*	*bör vara*	*a'djuvans*
»	»	»	1270	»	26	»	»	nordöstra	»	sydöstra
»	II	»	322	»	28	»	»	kelestearin	»	kolesterin
»	III	»	573	»	9	nedifrån	»	24	»	42
»	»	»	673	»	12	uppifrån	»	tre kronor i blått; fältet är hvitt	»	tre kronor i guld; fältet är blått
»	IV	»	569	»	15	nedifrån	»	1830—79	»	1837—79
»	V	»	907	»	24	»	»	*Silar*	»	*Silas*
»	»	»	1135	»	2	»	»	hvitt fält	»	silfverfält
»	»	»	1151	»	7	»	»	röd grund	»	blått fält
»	»	»	1351	»	6	»	»	Jarnwitch	»	Jarnwith
»	VII	»	373	»	24—25	uppifr.	»	galvanokauistiska	»	galvanokaustiska
»	»	»	»	»	26	»	»	Kauistik	»	Kaustik
»	»	»	1331	»	29	nedifrån	»	mm.	»	m.
»	»	»	1371	»	32	uppifrån	»	(1868)	»	(1886)
»	IX	»	57	»	7—8	»	»	påföljande nyår	»	nyåret 1887
»	»	»	»	»	12	»	»	till 1896	»	till och med våren 1894
»	»	»	»	»	17	nedifrån	*orden*	„Nordisk revy"	*utgå*	
»	»	»	1013	»	30	uppifrån	*står*	Erchert	»	Erckert
»	X	»	22	»	31	»	*efter*	nimbus	*tillägges*	i guld
»	»	»	96	»	12—13	»	*står*	2:a brigadens 1:a division	*bör vara*	1:a divisionens 2:a brigad
»	»	»	124	»	5	»	»	hufvudman	»	hufvudhamn
»	»	»	243	»	17	nedifrån	»	294	»	297
»	»	»	1196	»	21	uppifrån	»	Jakob	»	Joachim
»	XI	»	203	»	12	nedifrån	»	Kewin	»	Kevir
»	»	»	580	»	2	»	»	*Buckardt*	»	*Burchardt*
»	»	»	585	»	3	uppifrån	»	1894	»	1884
»	»	»	1202	»	21	»	»	6	»	148
»	XII	»	456	»	25	nedifrån	»	Knopfi	»	Khuopff
»	»	»	552	»	8	uppifrån	»	1909	»	1900
»	»	»	1328	»	24	nedifrån	»	andre	»	tredje
»	XIII	»	283	»	4	uppifrån	»	500	»	171 (1910)
»	»	»	677	»	28	»	»	685,0	»	736,0
»	»	»	»	»	33	»	»	f. n. 45,0	»	96,0
			892	»	34	»	»	*Gramatčki*	»	*Gramatički*
»	»		»	»	33	nedifrån	»	*sjusi*	»	*spisi*
»	»	»	893	»	18	»	»	(1909?)	»	1908

NORDISK FAMILJEBOK

KONVERSATIONSLEXIKON

OCH

REALENCYKLOPEDI

Johan (po. *Jan*), konungar af *Polen*: 1. J. II Kasimir, son till Sigismund III Vasa och dennes andra gemål, Konstantia af Österrike, f. 21 mars 1609, d. 16 dec. 1672 i Nevers, erhöll en bristfällig uppfostran under sin bigotta moders ledning. Efter att ha deltagit i preussiska fälttåget 1629 och i det ryska 1633 och sedan han sett en ungdomsböjelse för en hofdam (af svensk härkomst, Lukretia Gyllenstierna) korsad af statsklokhetens bud, drefs han af sitt oroliga och nyckfulla temperament att söka äfventyr utom fäderneslandet. Emot sin broder konung Vladislavs vilja ämnade han sålunda 1638 begifva sig till Spanien, men på vägen uppsnappades och fängslades han af franska regeringen, som därmed tog hämnd på det polska konungahuset för dess habsburgska sympatier; först 1640 återfick han friheten. Under fängelsetiden (liksom tidigare) utsatt för stark påverkan af jesuiterna, ingick han 1643 (i Loreto) som novis i deras orden, ett steg, som beredde konung Vladislav stora bekymmer. Belönad af påfven med kardinalshatten (1646), men å andra sidan påverkad af broderns fortsatta förestållningar, utträdde han vid novitiatstidens slut (1646) ur orden. Sedan han kommit i tvist med påfven i vissa titelfrågor och genom en brorsons bortgång fått större utsikter till polska tronen, nedlade han kardinalsvärdigheten (1647) och nåddes kort därefter af budskapet om Vladislavs död (1648). Vid det följande kungavalet, som inföll samtidigt med den upproriske kosackhetmanen Bogdan Chmielnickis första triumfer, utgick han segrande ur täflan med sin bror Karl och vann kronan på samma villkor som tidigare Vladislav, hvars änka (Marie Louise af Gonzaga-Nevers) han jämväl äktade. Hans följande regering (jfr Polen, historia) fylldes i början af det ideligen återkommande kosack- och tatarkriget, som slutligen genom Lill-Rysslands underkastelse under tsar Aleksej (1654) vidgades till en kamp mellan Polen och Ryssland. Redan dessförinnan hade den börjande inre upplösningen tagit sig farliga uttryck (underkanslern Radziejowskis intriger, domfällande och flykt till Sverige 1651; det första *liberum veto* i sammanhang därmed 1652). Vid Karl X Gustafs ingripande i den österuropeiska krisen 1655 tycktes Polen sönderfalla redan vid det första häftiga anfallet, och konungaparet måste vika undan för det svenska infallet till Schlesien. Krisen förvärrades ytterligare genom den preussiske vasallhertigens (”den store kurfurstens”) affall, och då J., uppmuntrad af den energiska drottningen, sökte samla rikets krafter mot de båda inkräktarna, förlorade han mot dem tredagarsslaget vid Warschau (juli 1656). Ehuru han snart fick ännu en fiende i fursten af Siebenbürgen, Georg II Rakoczy, som framställde anspråk på hans krona, lättades å andra sidan hans bekymmer genom Danmarks, Hollands, Rysslands och kejsarens ingripande mot Sverige och genom den visserligen dyrköpta försoningen med den store kurfursten, som han måste lösa från länsbandet (1657). Vid fredsuppgörelsen i Oliva 1660, som gjorde slut på Polens livländska anspråk, måste J. för egen del afstå från anspråken på Sveriges krona, ehuru han (utom i korrespondensen med Sverige) fortfarande skulle få använda den svenska konungatiteln. Kriget med Ryssland fortsatte alltjämt med skiftande vapenlycka, och J. deltog själf i fälttåget; först 1667 afslöts stilleståndet i Andrussov, som lämnade områdena ö. om Dnjepr i tsarens våld. — J:s senare regering fylldes af inre partisplit, särskildt i sammanhang med den intriganta drottningens planer att, mot materiell vedergällning från Ludvig XIV:s sida, låta välja en fransk prins till polsk tronföljare. Ehuru J. (i ett berömdt tal till riksdagen, juni 1661) framställde denna intrig som förestafvad af omsorg om det inre lugnet och ehuru anhängare värfvades för densamma genom en vidtutgrenad korruption, väckte dock tanken på ett konungaval *vivente rege* (”under konungens lifstid”) skarp opposition af stormarskalken Jerzy Lubomirski och en god del af adeln. På båda sidor stod man färdig att indraga utländska makter (i hofpartiets intresse äfven Sverige) i det 1665 utbrytande inbördes kriget. J. led mot de upproriske en svår

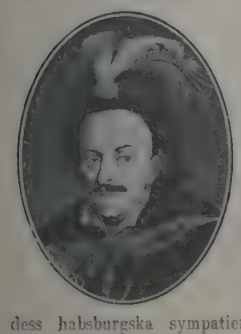

Tryckt den 14/3 10

motgång (juli 1666) och måste i allt väsentligt gifva efter för deras fordringar, särskildt också beträffande adelns af de franska intrigerna hotade fria valrätt; Lubomirski dog kort därefter (jan. 1667), öfvergifven af sina anhängare. Ludvig XIV ansåg sig dock icke af denna uppgörelse förhindrad att fortsätta sina påtryckningsförsök i Warschau, men för J. framstod numera en abdikation som enda medlet att förena ordhållighet gentemot adeln med (mera lönande) eftergifvenhet för de franska lockelserna. Innan denna plan blifvit förverkligad, hade drottningen aflidit (apr. 1667), till det sista outtröttlig i det franska partiets intresse. Ställd inför nya yttre svårigheter (kosackhetmanen Dorosjenkos förbund med sultanen och det polsk-turkiska krigets utbrott 1667) och genom sina fortsatta franska förbindelser beröfvad sista resten af sina undersåtars förtroende, som i stället allt mer skänktes åt den nye kronhetmanen Johan Sobieski, fann J. tiden vara inne att inför den till riksdag samlade adeln nedlägga sin krona (16 sept. 1668). Efter att till juli 1669 ha uppehållit sig i Polen som fransk pensionär valde han helt naturligt Frankrike till sitt andra fädernesland, där han (bosatt i S:t Germain des Prés) erhöll ett rikligt underhåll, men under sin återstående mellan andaktsöfningar och nöjen delade tillvaro icke spelade någon som helst politisk roll. Med J. utslocknade Vasaätten på manslinjen. Öfver J:s regentgärning och personlighet har vår tids polska historieskrifning fällt en sträng dom, som samtidigt skarpt framhäfver drottningens riksfördärfliga korruptionspolitik.

2. J. III (Sobieski), son af kastellanen i Krakau Jakob Sobieski, på fäderne och möderne (Zolkiewski) stammande från berömda magnatätter, f. 17 aug. 1629, d. 17 juni 1696, erhöll en genom utländska studieresor fullbordad omsorgsfull uppfostran, fick sin militära utbildning i det stora kriget på 1650-talet och under fälttåget mot ryssarna 1663—64, men kom att spela en mer framträdande roll, först sedan drottning Marie Louise samtidigt börjat söka hans medverkan i den stora intrig, som afsåg att göra en fransk prins till polsk tronföljare (se J. II). Hans tidigt inledda kärleksförbindelse med en af drottningens franska hofdamer, Marie Casimire de la Grange d'Arquien (*Marysienka*), förmäld med Jan Zamojski (d. y., d. 1665), drog honom i sin mån till det franska partiet, och utom gynnandet af denna kärlekshandel erbjöd honom drottningen som lockbete den förföljde oppositionsledaren Lubomirskis titlar och värdigheter. Han blef sålunda kronmarskalk (1665) och deltog på konungaparets sida i den krigiska uppgörelsen med Lubomirski (1666); samtidigt förmälde han sig med Marysienka (1665). Utnämnd till fälthetman (1667), till kronhetman (1668), ställdes han i det nyss utbrutna kriget mot Turkiet inför större uppgifter, än det dynastiska intrigspelet kunnat erbjuda.

Med en fåtalig styrka försvarade han Podhajce (i Podolien) mot de anstormande tatariska skarorna (aug. 1667) och genomdref en dräglig uppgörelse med kanen; till den i alla fall nödvändiga tributen släppte han rundligt till af egna medel. För denna bedrift storartadt hyllad af olika landsändar, tycktes han efter Johan Kasimirs abdikation (1668) främst bland alla infödda böra komma i fråga som dennes efterträdare, men han var redan så starkt knuten till det franska partiet, att han icke ville rivalisera med den af Ludvig XIV utsedde kandidaten. Då den väljande adeln emellertid trädde i skarp opposition mot de franska intrigerna och icke heller kunde förena sig om någon annan utländsk kandidatur, utgick en nästan på slump vald infödd, den obetydlige Mikael Wisniowiecki, som segrare ur valstriden (apr. 1667). Det franska partiets missnöje ökades, då den nye konungen förmälde sig med en österrikisk ärkehertiginna, och en ny intrig spanns i syfte att störta denne från tronen och i stället uppsätta en fransk prins. Först när hvarken konungen eller den af liberum veto lamslagna riksdagen visade sig i stånd att med energiska åtgärder möta den (sedan 1671) öfverhängande turkiska faran, blef J. benägen att på sådant sätt vinna Frankrikes understöd och subsidier, ständigt också eggad i denna riktning af Marysienka, som ifrigt befordrade Ludvig XIV:s intressen. Intrigen löpte emellertid ut i sanden, och J. kunde icke hindra, att under olycksåret 1672 Podolien med fästningen Kamieniec föll i turkarnas våld; han aflade dock nya tapperhetsprof och räddade ur öfverhängande fara konung Mikael, som själf dragit i fält. Riksdagen 1673 lät ändtligen af J. förmå sig till utomordentliga militära och finansiella åtgärder i enlighet med en af honom uppgjord storartad plan ("consilium bellicum"), som jämväl afsåg att förverkliga den i Polen länge impopulära tanken på en anti-turkisk liga, i hvilken vid Polens sida särskildt kejsaren, Ryssland och Persien skulle inträda; därmed hade J. gjort ett första afsteg från sin tidigare, af Frankrike inspirerade politik. För denna energiska krigspolitik vann J. en lysande triumf genom segern vid Chocim (11 nov. 1673) öfver turkarna, hvilkas hela läger föll i hans hand. På väg in i Moldau nåddes han af budskapet om konung Mikaels död (10 nov. 1673) och skyndade därför till Warschau. Under det nya interregnum arbetade J. i början för Frankrikes intressen, men då äfven kejsarens kandidat (hertigen af Lothringen) samlade ett stort antal anhängare och valet af en piast tycktes vara bästa utvägen ur dilemmat, lät han slutligen, påverkad också af den ärelystna Marysienka, uppställa sig som kandidat. Den väljande adeln gaf honom så mycket hellre sina röster (21 maj 1674), som ensamt han som polsk konung kunde väntas på allvar stäcka turkarnas (storvesiren Ahmed Köprilis) planer. Kampen mot dessa och Podoliens återvinnande blefvo sålunda hans närmaste uppgift som konung; kröningen uppsköts (till 1676) för detta angelägnare syfte. Under fälttåget 1674 återeröfrade han Bar; 1675 tillbakaslog han ett turkiskt anfall mot Lemberg; äfven 1676 var han i fält, men efter storvesirens död s. å. vann han några års lugn; Podolien förblef visserligen i turkarnas händer. — Hans yttre politik hade f. ö. präglats af ett fortsatt beroende af Frankrike, som bl. a. förmått honom under-

stödja det ungerska självständighetspartiet mot kejsaren, men då (från 1683) turkarna i ett nytt anlopp vände sig emot denne, framkallade Polens och Österrikes uppenbara intressegemenskap den tidigare förberedda omkastningen i J:s politik. Genom en förbundstraktat med kejsaren (mars 1683) åtog han sig att med 40,000 man deltaga i kriget; i aug. drog han det redan hotade Wien till undsättning, och 12 sept. 1683 dref han bort den turkiska belägringshären från dess murar. Med denna bedrift hade han blifvit hela kristenhetens hjälte och firades i bild och dikt. Det fortsatta turkkriget erbjöd icke liknande lagrar; fälttåget till Donau 1686 slutade tvärtom med ett polskt nederlag; f. ö. blef också den samtidiga slutuppgörelsen med Ryssland (fred i Moskva maj 1686) ganska snöplig, i det den lämnade det östra Ukrajna med Kiev i ryssarnas händer. — I sin inre politik fick J. spåra, att adeln, trots vissa anlopp af patriotisk offervillighet, ingalunda tacksamt blickade upp till honom som sin store ledare, utan alltjämt i fanatisk misstänksamhet hyllade "den gyllne friheten" anarkiska ideal. Från 1685 sprängdes nästan hvarje riksdag, och då J. i dynastisk omtanke gjorde vissa försök att låta sin son Jakob framträda som presumtiv tronarfvinge, såg adeln däri ett utslag af det värsta tyranni och sökte vinna äfven utländskt stöd för en motintrig, som afsåg J:s detronisering. Dennes sista regeringstid förbittrades ytterligare genom tvister mellan hans söner (Jakob, f. 1667, d. 1737; Alexander, f. 1677, d. 1714; Konstantin, f. 1680, d. 1727) och den intriganta, allmänt hatade drottningen. Karl XII var 1704 betänkt på att uppsätta en af J:s söner på polska tronen i st. f. August II, men denne skaffade Jakob och Konstantin i sina händer och höll dem fångna ända till freden i Altranstädt (1706). Alexander afslog det farliga anbudet om kronan. Litt.: K. Waliszewski, "Marysienka" (Paris, 1898). 1 o. 2. H. A—t.

Johan (port. *João*), konungar af *Portugal*.

1. J. I den oäkte l. den store, stiftare af oäkta linjen af burgundiska huset i Portugal, f. 1357, d. 1433, var son af Peter I den stränge och Theresa Lorenzo. Efter sin halfbroder konung Ferdinands död 1383 reste han sig mot dennes änka Eleonora Tellez och fortsatte striden mot hans måg, Johan I af Kastilien, upphöjdes till konung 1385 och slog Johan s. å. vid Aljubarrota. Fred slöts först 1411. Under J:s tid började kampen med morerna i Afrika — Ceuta eröfrades 1415 —, och 1418 inledde hans son Henrik Sjöfararen upptäcktsfärderna längs Afrikas västkust. J. var förmäld med Johans af Gaunt dotter Filippa.

2. J. II den fullkomlige, den föregåendes sonsons son, f. 1455, d. 1495, efterträdde 1481 sin fader, Alfons V. Han kufvade adeln och dräpte med egen hand sin frände, hertig Ferdinand af Viseu, broder till hans efterträdare Emanuel. Från morerna tog han Tanger; åt Godahoppsudden, som 1486 kringseglades af Diaz, gaf han dess namn. Fredsfördraget i Tordesillas 1494 uppdrog åt en gränslinje mellan Portugals och Spaniens förvärf i främmande världsdelar 370 mil v. om Kap-Verdeöarna.

3. J. III, Emanuel I:s son och efterträdare, f. 1502, d. 1557, uppsteg på tronen 1521. Han uppmuntrade handeln med Ostindien, Japan och Brasilien, hvilket land han gjorde till koloni, och återupprättade universitetet i Coimbra. Samtidigt gynnade han kyrkan och jesuiterna, införde inkvisitionen (1536) och slöt sig nära till Spanien. Hans tid är öfvergångsskedet från Portugals storhet till dess förfall.

4. J. IV, afkomling af J. I:s oäkta son hertig Alfons af Bragança och grundläggare af dynastien Braganç̧a, f. 1604, d. 1656, utropades till konung i dec. 1640, då Portugal befriade sig från det 60-åriga spanska väldet. Spanjorerna besegrades vid Montijo 1644, och holländarnas eröfringar i Brasilien återvunnos; däremot togo dessa Ceylon (1638—58) och förstörde den portugisiska handeln på Indien, medan Portugals öfriga handel till följd af traktater 1642 och 1654 mer och mer kom i engelska händer. J. var stor musikvän och själf en bildad musiker samt musikskriftställare och komponerade andliga körverk.

5. J. V, den föregåendes sonson, f. 1689, d. 31 juli 1750, uppsteg 1706 på tronen efter sin fader, Peter II, och var liksom denne Englands bundsförvant i spanska successionskriget. J. slösade oerhörda summor på kyrkliga byggnader, såsom jätteklostret Mafra, under det förvaltning, här och flotta förföllo. Genom sin undergifvenhet under kyrkan vann han patriarkatsvärdighet åt ärkebiskopssätet i Lissabon och själf hederstiteln "rex fidelissimus" (allra trognaste konung).

6. J. VI, son till den föregåendes sondotter, regerande drottningen af Portugal Maria I, och titulärkonungen Peter III, f. 13 maj 1767, d. 10 mars 1826, blef till följd af moderns sinnessjukdom 10 febr. 1792 Portugals regent och konung efter hennes död, 20 mars 1816. Då J. under kriget mot Napoleon troget slöt sig till England, förklarade denne 11 nov. 1807 huset Bragança afsatt, hvarpå J. tog sin tillflykt till Brasilien, där han stannade till 1821. Efter fransmännens fullständiga nederlag stod en engelsman, marskalken Beresford, i spetsen för Portugals styrelse, men störtades genom en resning 1820; J. återvände då till Europa och besvor (1 okt. 1822) 1812 års spanska författning med ringa ändringar som gällande i Portugal. Brasilien förklarade sig emellertid 1 aug. 1822 oafhängigt och upphöjde 12 okt. s. å. J:s son dom Pedro till kejsare; dess oberoende erkändes af J. 15 nov. 1825. I Portugal ställde sig J:s gemål Charlotta Joachima Theresa (se d. o.) och hans

yngre son dom Miguel i spetsen för en reaktion, som ledde till en statskupp i april 1824 med syfte att afsätta J.; men med engelskt och franskt understöd tvang denne dom Miguel att gå i landsflykt (maj s. å.) och återställde den 1823 upphäfda författningen. 1—4, 6. G. W—k. 5. (G. W—k.)

Johan (ty. *Johann*) Nepomuk Maria Josef, konung af *Sachsen*, f. 12 dec. 1801 i Dresden, d. 29 okt. 1873 i Pillnitz, var son af prins Maximilian af Sachsen och Karolina af Parma. Han

gjorde goda studier i synnerhet de gamla språkens litteratur och italienska samt öfversatte från detta språk, under pseudonymen Philalethes, Dantes "Divina commedia" (1839—49, 3 bd, med kritiska och historiska anmärkningar; sedan flera uppl.). Därjämte var han från 1821 medlem, från 1825 vicepresident och 1830—31 president i finanskollegiet, chef för rikets kommunalgarden 1830—46 och ordf. i statsrådet från 1831; han hade viktig del i författningen af 1831 och deltog som led. af första kammaren nitiskt i landtdagarnas lagstiftande verksamhet från 1831, till dess 1848 års rörelser för någon tid afägsnade honom ur det politiska lifvet. Efter sin broder Fredrik August II:s död, 9 aug. 1854, uppsteg J. på tronen och egnade sig outtröttligt åt regeringsärendena. Särskildt lade han sig vinn om domstols- och lagreformer, järnvägsnätets utveckling och näringsfrihetens införande samt vetenskapernas främjande. I den tyska förbundspolitiken motarbetade han, med ministern v. Beust vid sin sida, Preussens planer; han sökte till en början åstadkomma en närmare sammanslutning mellan Tysklands stater utom Österrike och Preussen ("triasidén"), men slöt sig vid Preussens krigsförklaring sommaren 1866 till Österrike. Efter Österrikes nederlag inträdde han i Nordtyska förbundet. Med sin gemål, Amalia Augusta af Bajern (f. 1801, förmäld 1822, d. 1877), hade han nio barn, af hvilka sönerna Albert och Georg följde honom på tronen. — Jfr v. Falkenstein, "J., könig von Sachsen" (1878). (G. W—k.)

Johan (ty. *Johann*), kurfurstar af *Sachsen*.

A. Af *ernestinska* linjen: 1. J. den ståndaktige (*J. der beständige*), fjärde son till kurfursten Ernst, f. 30 juni 1468, d. 16 aug. 1532, styrde jämte sin äldre broder, Fredrik den vise, från faderns död 1486 ernestinska Sachsen, utom kurlandet, samt öfvertog 1525 vid broderns död det hela jämte kurvärdigheten. 1526 bildade J. i förening med landtgrefve Filip af Hessen förbundet i Torgau, genom hvilket de evangeliske sammanslötos till ett fast parti, bidrog kraftigt till besluten på riksdagen i Speier s. å. och lät i sitt land Luther genomföra en ny kyrkoordning, som togs till förebild i andra områden. På 1529 års riksdag i Speier, där den minnesvärda protesten utfärdades, stod J. orygglig fast vid reformationens sak, likaså på riksdagen i Augsburg 1530, där han främst undertecknade "bekännelsen", och bragte 1531 jämte Filip af Hessen till stånd det protestantiska förbundet i Schmalkalden. Genom religionsfreden i Nürnberg juli 1532 försonade han sig med kejsaren. Med sin gemål i första giftet, Sofia af Mecklenburg (d. 1503), hade han sonen Johan Fredrik, som efterträdde honom. — 2. J. Fredrik den ädelmodige (*J. der grossmüthige*), den föregåendes son, f. 30 juni 1503 i Torgau, d. 3 mars 1554 i Weimar, ärfde 1532 efter sin fader kurvärdigheten och erhöll 1535 kejsar Karl V:s stadfästelse å denna. Ifrig anhängare af reformationen, fördref han 1542 jämte Filip af Hessen den katolske hertig Henrik af Braunschweig ur hans land. Vid schmalkaldiska krigets utbrott 1546 försummade han tillfället att kasta sig öfver Karl V och stod overksam vid Donau, medan

hans fientlige frände hertig Morits af Sachsen eröfrade hans land. Han skyndade att återtaga detta och bemäktigade sig äfven nästan hela Morits' område, men angreps 24 april 1547 af kejsaren och denne vid Mühlberg, där han trots personlig tapperhet togs till fånga. Han dömdes 10 maj som rebell till döden och måste genom kapitulationen i Wittenberg 19 maj till Morits' förmån afsäga sig kurfurstendömet; hans söner erhöllo endast vissa områden i Thüringen. Dödsdomen verkställdes dock icke, utan J. F. hölls i strängt fängelse till 1552. Vid universitetets i Jena 300-års jubelfest, 1858, aftäcktes där hans af Drake modellerade bronsstaty. Med sin gemål, Sibylla af Kleve, hade J. F. tre söner. — Jfr biografier af Rogge (1902) och Mentz (del I, 1903).

B. Af *albertinska* linjen: 1. J. Georg I, kurfurst Kristian I:s andre son, f. 5 mars 1585, d. 8 okt. 1656. blef 1611 kurfurste efter sin äldre broder Kristian II:s död. Johan Georg hade bort vara de evangeliska riksständernas ledare; men emedan han afundades Pfalz dess politiska inflytande, misstänkte fränderna af ernestinska linjen och hatade kalvinismen, närmade han sig det katolska Österrike samt ådrog sig

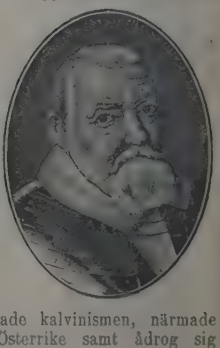

därigenom en väsentlig del af ansvaret för det protestantiska partiets splittring. Han afslog 1619 anbudet af Böhmens krona, gaf ärkehertig Ferdinand sin röst vid kejsarvalet s. å., understödde under trettioåriga krigets första tid kejsaren med hjälptrupper samt använde allt sitt inflytande för att bryta förbundet mellan Danmark och nedersachsiska kretsen. 1631 sammankallade han emellertid ett evangeliskt furstekonvent till Leipzig och gjorde genom ett där stiftadt förbund ett vanmäktigt försök att åstadkomma en väpnad neutralitet. Genom sin vägran att till Magdeburgs undsättning lämna Gustaf Adolf fri öfvergång öfver Elbe blef han en orsak till denna stads förstöring. Sedan Tillys trupper börjat härja Sachsen, slöt han (11 sept. n. st. i Coswig) förbund med svenske konungen och eggade denne till slaget vid Breitenfeld (17 sept. n. st.), där J. G. själf och hans trupper nesligt togo till flykten. Han verkställde därefter med stor lamhet det åt honom anförtrodda infallet i Böhmen, trädde efter Gustaf Adolfs död genast i underhandlingar med kejsaren och slöt efter svenskarnas nederlag vid Nördlingen (1634) enskild fred med denne (i Prag 30 maj n. st. 1635) samt förband sig att medverka till svenskarnas och fransmännens fördrifvande ur Tyskland. Till straff för hans affall härjades sedan hans land af Banérs och Torstensons härar, hvilket slutligen nödgade honom till stillestånd med svenskarna (i Kötzschenbroda 6 sept. n. st. 1645). Genom westfaliska freden tillerkändes honom Lausitz, som redan i Pragfreden afträdts till honom, samt biskopsdömena Meissen, Merseburg och Naumburg. Dessutom fick hans son August (d. 1680) ärkebiskopsstiftet Magdeburg på lifstid. Böjelse för slöseri, dryckenskap och jakt, plumpa seder och ett hårdt hjärtelag voro utmärkande drag i J. G:s karaktär. Hans biktfader Hoë v. Hoënegg påverkade honom till Österrikes förmån. Med sin andra gemål, Magdalena Sibylla af Brandenburg, hade han tre döttrar och sex söner. Mellan de fyra söner, som öfverlefde honom, Johan Georg, August, Kristian och Morits, delade han sitt land. — Jfr Struck, "J. G. und Oxenstierna" (1899). — 2. J. Georg II, den föregåendes äldste son, f. 31 maj 1613, d. 22 aug. 1680 i Freiberg, blef kurfurste vid faderns död 1656 och ingick med sina bröder "hufvudförlikningen" i Dresden 1657. Stora summor slukade hans praktlystnad: han lät bl. a. upprätta den första ordentliga teatern i Tyskland, omgaf sig med en lysande hofstat och gjorde Dresden till Tysklands skönaste stad. En öfverenskommelse med ständerna 1661 lade dock en fast grund för landets framtida finansförvaltning. I sin utrikespolitik vacklade J. G. mellan Frankrike och kejsaren och lät sig bestämmas af utsikterna till subsidier. Han var förmäld (1638) med Magdalena Sibylla af Brandenburg-Baireuth. — 3. J. Georg III, den föregåendes son, f. 20 juni 1647, d. 12 sept. 1691 i Tübingen, efterträdde 1680 sin fader som kurfurste och liknade honom i njutningslystnad, men upprättade 1682 en stående här och var en tapper krigare. Han anförde kejserliga härens vänstra flygel i slaget utanför Wien 12 sept. 1683, tog 1689 under Karl af Lothringen verksam del i belägringen af Mainz och fick 1691 öfverbefälet öfver riksarmén. Med sin gemål, Anna Sofia (d. 1717), dotter till konung Fredrik III af Danmark, hade han två söner, Johan Georg och Fredrik August, hvilka den ene efter den andre följde honom i regeringen.

— 4. J. Georg IV, den föregåendes son, f. 18 okt. 1668, d. 27 april 1694 i Dresden, efterträdde 1691 sin fader som kurfurste. Hans politiske rådgifvare var fältmarskalken von Schöning; för öfrigt behärskades han af den sköna Magdalena Sibylla von Neidschütz (f. 1675, d. 1694, dotter till en gardesöfverste), med hvilken han öppet underhöll förbindelse, äfven sedan han 1692 förmält sig med änkemarkgrefvinnan Eleonora Erdmuthe Lovisa af Ansbach. Af kejsar Leopold I lät han, särskildt genom Magdalenas upphöjelse till riksgrefvinna von Rochlitz, 1693 förmå sig att deltaga i kriget mot Frankrike. (G. W—k.)

Johan Parricida (lat., "frändemördaren"), hertig af *Schwaben*, son till hertig Rudolf II af Schwaben och sonson till tyske konungen Rudolf I af Habsburg, f. 1290, kräfde vid uppnådd myndighetsålder fåfängt sitt föräldraarf af sin farbroder och förmyndare, konung Albrekt I, sammansvor sig därpå med flera schwabiska herrar och mördade Albrekt på stranden af Reuss, nära Windisch (1308). Till följd af detta illdåd blef J. förklarad i akt. Om hans senare lefnadsöden och död finnas olika berättelser. Enligt en uppgift har han 1313 som botgörare sammanträffat med kejsar Henrik VII i Pisa och förgäfves anropat denne om nåd.

Johan (ung. *János*) Zapolya, konungar af *Ungern* och furstar af *Siebenbürgen*:

1. J. Zapolya, son till Istvån Zapolya och furstinnan Hedvig af Teschen, f. omkr. 1487, d. 22 juli 1540 i Mühlbach vid Hermannstadt, ansåg sig med stöd af sin rikedom, som 1504 ökats med konungasonen Johan Hunyadis besittningar, och sitt furstliga möderne berättigad att ega konung Vladislavs dotter, men lyckades ej i sin sträfvan. 1511 utnämndes han till vojevod (furste) af Siebenbürgen och intog därefter plats som ledare af ett stort parti. Undertryckandet af ett bondeuppror under Georg Dózsa, hvarvid han vid Temesvår (1514) rasade med skoningslös grymhet, gjorde honom mycket populär i magnat- och adelskretsar, och stödd på dessa kunde han intaga en allt mäktigare ställning emot hofpartiet. Han beskyller honom — med hvad rätt må lämnas därhän — för att ha vållat Belgrads fall (1521) genom att lämna det utan understöd och att för sent ha inträffat på Mohácz' slagfält (1526), där konung Ludvig II föll i kamp emot tur-

karna. Efter honom valdes J. af sina anhängare till Ungerns konung och kröntes i nov. 1526 i Stuhlweissenburg. Men ett annat parti utsåg i dec. s. å. Ludvig II:s svåger, Ferdinand af Österrike, till konung, och emellan de två konungarna började under turkisk inblandning en för Ungern högst olycklig strid (se vidare Ungern, historia). Med sin gemål Isabella (förmäld i febr. 1539, d. 1559), dotter af hans svåger Sigismund I och dennes andra gemål, Bona Sforza, hade J. en son (se J. 2). — 2. J. Sigismund Zapolya, furste af Siebenbürgen, (titulär-)konung af Ungern, den föregåendes son, f. 6 juli 1540, d. 14 mars 1571, utnämndes 1541 till turkisk vasallfurste af Siebenbürgen emot en årlig tribut af 10,000 guldgyllen, stod under sin moders förmynderskap och begaf sig med henne till Polen, då genom fördrag af 1551 Siebenbürgen tillerkändes konung Ferdinand I, men återkallades 1556 af furstendömets ständer. Han nödgades på grund af förhållandena föra en mycket vacklande utrikespolitik för att upprätthålla ett af Österrike och Turkiet i möjligaste måtto oberoende välde i Siebenbürgen (se vidare Ungern, historia). J. var den siste af sin ätt. J. Th. W.*

Johan (ty. *Johann*), ärkehertigar af *Österrike*:

1. J. Baptist Josef Fabian Sebastian, tysk riksföreståndare, f. 20 jan. 1782 i Florens, d. 11 maj 1859 i Graz, var son till dåv. storhertigen af Toscana (sedermera kejsar Leopold II) och Maria Ludovica af Spanien. I sept. 1800 fick han, med general v. Lauer vid sin sida, befäl öfver den mot Moreau uppställda österrikisk-bajerska hären, men besegrades 3 dec. s. å. vid Hohenlinden. Under kriget 1805 förde han befäl i Tyrolen. I Österrikes krig mot Frankrike 1809 slog J. Italiens vicekonung Eugène vid Sacile (16 april) och framträngde till Verona, men led under återmarsch till Wiens undsättning nederlag vid Raab (14 juni) samt inträffade utan egen förskyllan för sent vid Wagram, där hans broder Karl blef slagen af fransmännen. 1815 förde J. befäl öfver reserver vid öfre Rhen och intog i aug. Hüningen. Länge illa sedd vid hofvet till följd af sina tysk-nationella sympatier och sitt 1827 ingångna morganatiska äktenskap med postmästarens i Aussee dotter, Anna Plochl, tillbragte han därefter sitt lif i Steiermark, där han 1811 grundade en storartad läroanstalt (”Joanneum”) i Graz och i öfrigt uppmuntrade den andliga och materiella odlingen. Först 1848 trädde han åter fram i det offentliga lifvet. Kejsar Ferdinand, som flytt från sin upproriska hufvudstad, utnämnde honom 16 juni 1848 till sin ställföreträdare, och i Wien mottogs han som motståndare till Metternichs politik med hänförelse, men afreste 8 juli till Frankfurt, där nationalförsamlingen 29 juni valt honom till tysk riksföreståndare. Som sådan inverkade han dock föga på händelsernas gång, helst den tyska enhetstanken icke lät förena sig med österrikiska dynastiens intressen. Sedan Preussen och Österrike antagit det s. k. interim, enligt hvilket Tyska förbundets centralmyndighet för närmaste tiden skulle öfverlämnas åt en förbundskommission, nedlade J. 20 dec. 1849 sin myndighet och bosatte sig åter i Graz. Med Anna Plochl (f. 1804, d. 1885), som 1834 upphöjdes till friherrinna v. Brandhofen och 1850 till grefvinna v. Meran, hade han en son, Franz, grefve af Meran (f. 1839, d. 1891). — Litt.: Biografiska skrifter af Schimmer (1849), Schneidawind (s. å.), v. Leitner i det af Hlubek utgifna arbetet ”Ein treues bild des herzogtums Steiermark” (1860), Schlossar (1880), Krones (1890); Krones, ”Aus dem tagebuche erzherzog J:s 1810—15” (1891) och ”Aus Österreichs stillen und bewegten jahren 1810—12 und 1813—15” (1892); v. Zwiedinek-Südenhorst, ”Erzherzog J. im feldzuge von 1809” (1892). Bref af J. äro utgifna af Schlossar (1878 och 1898). (G. W—k.)

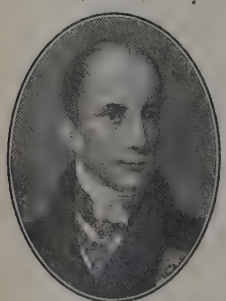

2. J. Nepomuk Salvator, äfven prins af Toscana, yngste son till storhertig Leopold II af Toscana, f. 25 nov. 1852 i Florens, uppfostrades i Wien, deltog som generalmajor och brigadchef i ockuperingen af Bosnien 1878, blef 1879 fältmarskalklöjtnant och divisionsbefälhafvare i Pressburg, men förflyttades 1883 i samma egenskap till Linz på grund af sin mot högsta arméledningen kritiska skrift *Drill oder erziehung?* (s. å.) och miste 1887 sin tjänst på grund af inblandning i den bulgariska tronföljdsfrågan. J. afsade sig 1889 sina värdigheter och antog namnet Johann Orth (efter slottet Orth invid Gmunden). Han utrustade sedan ett kofferdifartyg (”Margherita”), men omkom 1891 vid dess förlisning vid Syd-Amerikas sydkust. Tid efter annan ha obestyrkta rykten dykt upp om, att han skulle lefva och ha igenkänts i olika länder (än i Chile, än i Europa). J. uppträdde jämväl som skriftställare i militära och andra ämnen; han utgaf bl. a. *Einblicke in den spiritismus* (5:e uppl. 1885). Jfr Heinrich, ”Erzherzog J. Mit beiträgen zur geschichte der begründung der zweiten dynastie Bulgariens” (1901).

Johan Adolf, hertig af Holstein-Gottorp, f. 1575, d. 1616, var yngre son till hertig Adolf och valdes som barn till ärkebiskop i Bremen och senare till biskop i Lybeck. 1590 efterträdde han sin broder Filip som hertig och äktade 1596 Kristian IV:s syster Augusta. I motsats till de flesta andre gottorpske hertigar stod han ständigt i godt förhållande till Danmark. Han införde 1608 med sina två länsherrars, men utan ständernas samtycke förstfödslorätt för sina länder och grundlade 1606 biblioteket på Gottorp. 1596 afstod han Bremens och 1607 Lybecks stift till en yngre broder. E. Ebg.

Johan af Brienne [-brie'n; fr. *Jean de Brienne*], konung af Jerusalem och kejsare i Konstantinopel. Se Brienne 1.

Johan af Gaunt [gā'nt], eng. *John of Gaunt*, hertig af Lancaster, engelsk prins, fjärde son till konung Edvard III, f. 1340 i Gent (däraf tillnamnet ”af Gaunt”), d. 3 febr. 1399, hade som barn titeln earl af Richmond och förmäldes 1359 med Blanche, dotter till hertig Henrik af Lancaster, som var sonson till Henrik III:s andre son, Edmund, earl af Lancaster (se d. o.). Vid svärfaderns död 1361 blef J. genom arf earl och upphöjdes nov. 1362 till hertig af Lancaster. Han medföljde 1367

sin äldste broder, Svarte prinsen, på dennes expedition till Spanien, hade betydande andel i Peter den grymmes återuppsättande på Kastiliens tron och äktade, sedan hans första gemål 1369 afiidit, 1372 Peters ena efterlefvande dotter Konstantia, samtidigt med att hans yngre broder Edmund (sedermera hertig af York) förmälde sig med den andra, Isabella. J. antog s. å. titeln konung af Kastilien (han kom aldrig i besittning af tronen). Utnämnd till engelsk "generalkapten i Frankrike och Akvitanien" företog J. 1373 en gagnlös marsch tvärs genom Frankrike från Calais till Bordeaux, men var vid framkomsten med sin lilla skara ur stånd att göra några återeröfringar i Akvitanien, hvarför han följande vår återvände till England. Där utöfvade han under faderns sista år tidtals ett starkt inflytande på riksstyrelsen i de världslige stormännens intresse och gynnade under sin strid mot biskop Wykeham af Winchester reformatorn Wycliffe. Han gjorde sig i sin strid mot "det goda parlamentet" 1376 ytterst impopulär och misstänktes efter Svarte prinsens död s. å. för att vilja med undanträngande af dennes unge son Rikard tillegna sig kronan. Under Rikard II:s minderårighet var han mestadels upptagen af sin syssla som gränsbefälhafvare vid skotska gränsen; hans palats Savoy i London förstördes af de upproriske vid Wat Tylers resning 1381, och han misstroddes af sin brorson, sedan denne själf öfvertagit regeringen. J. begaf sig 1386 till Portugal, hvars konung Johan I 1387 gifte sig med hans dotter Filippa och sedan i förening med svärfadern gjorde ett försök att eröfra Kastilien. J. lyckades därvid med konung Johan af Kastilien träffa en uppgörelse, enligt hvilken han mot skadestånd i penningar afstod från kungatiteln och öfverflyttade sina anspråk på sin dotter Katarina, som förmäldes med konung Johans son Henrik. Själf kvarstannade J. till slutet af 1389 som ståthållare i Guienne och försonade sig vid hemkomsten med Rikard II, hvilken gjorde honom till hertig af Akvitanien (1390) och anlitade honom som underhandlare vid flera uppgörelser om stillestånd med Frankrike. J. sökte å sin sida i det längsta mäkla fred mellan Rikard och stormännen. Anyo änkling 1394, gifte han sig 1396 med sin älskarinna Catherine Swynford (d. 1403), och deras barn legitimerades genom en parlamentsakt följande år (se Beaufort). I sitt första äktenskap var J. fader till Henrik Bolingbroke (sedermera konung Henrik IV) och blef genom honom stamfader för det kungliga lancasterska huset. V. S—g.

Johan af Hoya. Se Hoya.

Johan af Leiden, nederländsk vederdöpare, f. 1509 i Leiden, hette eg. Jan Beukelszoon, af tyskarna äfven kallad Johann Bockold l. Bokelsohn. Sedan J. en tid gått i skola i Leiden, drog han omkring i England m. fl. länder som skräddare, gifte sig med en skeppardotter i Leiden, besökte därefter som köpman fjärran orter, bl. a. Lybeck och Lissabon, samt slog sig efter misslyckade spekulationer ned som värdshusvärd i sin födelsestad. Där omvändes han 1533 af "profeten" Jan Matthys till vederdöparnas sekt och sändes i jan. 1534 som "apostel" till Münster. J:s imponerande yttre förskaffade honom ett gynnsamt mottagande hos den ansedde tyghandlaren Knipperdolling, hans entusiasm och stora naturliga vältalighet vunno massorna, och han hade redan i febr. s. å. så beredt sinnena i Münster, att "mästaren" där kunde bilda ett vederdöparsamhälle. Efter Jan Matthys' död (påsken 1534) efterträdde J. honom som "profet" och utöfvade under de närmast följande månaderna ett oinskränkt välde: han upphäfde den gamla stadsförvaltningen och införde de 12 äldstes styrelse; kvinnogemenskap proklamerades väl ej, men med tvång genomfördes polygami; själf kom han upp till 17 hustrur. Sedermera förlamades hans verksamhet; andra, såsom Johan Dusentschur, hvilken genomdref J:s val till "Nya Israels" konung, togo initiativet. Ehuru J. tyckes ha förlorat sin självtillit som profet, uppträdde han med bestämdhet som konung: han höll ordentligt hof, utsände 28 apostlar att utbreda hans rike, satt till doms, och när hans vanlige skarprättare, "ståthållaren" Knipperdolling, ej fanns till hands, verkställde han själf domen. Med järnhård hand höll J. allt missnöje nere, till dess Münster, efter en lång inneslutning, 24 juni 1535 eröfrades af rikstrupperna; då gaf J. sig på nåd och onåd, hölls därefter af biskopen af Münster inspärrad och förevisades som ett underdjur. 22 jan. 1536 blef han på ett kvalfullt sätt afrättad, men dog oförfärad. J. är hjälten i Meyerbeers opera "Profeten" och Hamerlings epos "Der könig von Sion". Litt.: C. A. Cornelius, "Geschichte des münsterischen aufruhrs der wiedertäufer" (2 bd, 1855—60), E. Belfort Bax, "Rise and fall of the anabaptists" (1903), och H. Detmer, "Johann von Leyden" m. fl. skrifter (1903 ff.). (Hj. H—t.)

Johan af Luxemburg. Se Johan, konung af *Böhmen*.

Johan af Nassau-Siegen [-sigen], i yngre år kallad J. af Nassau-Dillenburg, 1601—02 svensk fältöfverste i Livland. Se Nassau-Siegen 1.

Johan af Nepomuk, Böhmens skyddspatron, skall ha varit född i den lilla böhmiska staden Nepomuk, egentligen hetat Jan Hasil, uppfostrats vid ett cistercienskloster i Grünberg samt blifvit magister vid universitetet i Prag. Sedermera prästvigdes han och blef predikant vid Teynkyrkan i Prag, domherre och predikant vid domen S:t Veit, allmoseutdelare vid konung Venceslav IV:s hof samt drottning Johannas biktfader. Då han en gång ej velat för konungen förråda, hvad drottningen i biktstolen anförtrott honom, lät den vredgade konungen honom undergå tortyr och aftonen före Kristi himmelsfärdsdag 1383 kasta honom i floden Moldau. 19 mars 1729 blef han af påfven kanoniserad, men redan långt förut hade han af folket blifvit åkallad såsom hjälpare mot lögnaktiga beskyllningar, oförskyllda misstankar och vattunöd. På hans åminnelsedag, "den hel. Johans vallfart", 16 maj, vallfärda bömarna till helgonets silfversarkofag i S:t Veitskyrkan. — Man har sökt visa (Abel: "Die legende vom heiligen Johann von Nepomuk", 1855), att J. ej är någon historisk person, utan endast en diktad om-

bildning af de kätterske bömiske folkhjältarna Johan Hus och Ziska, gjord i katolskt syfte för att efter katastrofen 1620 — då protestantismen i Böhmen dukade under för katolicismen — utränga dem ur folkmedvetandet och ersätta dem med en rättrogen katolik. Skäl finnas för, att J:s af Nepomuk kult först under Ferdinand II (1619—37) kommit i gång genom jesuitiskt inflytande och att den historiske J. af Nepomuk blifvit dödad 1393. J. P.

Johan af Paris, namn på flera kyrkliga skriftställare under medeltiden. Den mest bekante af dem är en dominikanmunk, äfven kallad Quidort (den sofvande), som i striden mellan påfven Bonifatius VIII och konung Filip den sköne af Frankrike (i början af 1300-talet) uppträdde till försvar för den senare med skriften *De regia potestate et populi* (om konungens och folkets makt). I början hade han fakulteten i Paris på sin sida; men då han i skriften *Determinatio de modo existendi corporis Christi in sacramento altaris alio quam sit ille quem tenet ecclesia* angrep kyrkans förvandlingslära och påstod, att Kristi lekamen och blod äro närvarande i brödet och vinet, utan att dessa synliga element förvandlas till Kristi lekamen och blod, fråntog fakulteten honom rätt till offentlig verksamhet. Död 1306. J. P.

Johan af Österrike. Se Juan d'Austria.

Johanan (hebr. *Jehôḥānān*, *Jôḥānān*, grek. *Ioana'n*, *Ioa'nas*), vanligt personnamn bland de senare israeliterna. Mest kända äro: 1. J., som förföljde Gedaljas mördare och anförde judarna vid deras flykt till Egypten på Jeremias' tid (se 2 Kon. 25: 23, Jer. 40: 8 ff.; 41—43). — 2. J., öfverstepräst, son till öfversteprästen Eljasib (Esr. 10: 6) på Esras och Nehemias tid. E. S—e.

Johan Filipsson, medeltida svensk storman. Se Blå 1.

Johan Fredrik, kurfurste af Sachsen. Se Johan, kurfurstar af Sachsen 2.

Johan från Köln, tysk arkitekt, som på 1400-talet fullbordade den 1221 påbörjade katedralen i Burgos i Spanien. Biskop don Pablo från Cartagena förde honom med sig från Tyskland, när han återvände från konsiliet i Basel, och J. utförde i en något tung fransk stil västra hufvudfasaden med mäktiga, genombrutna pyramidtorn, 1442—56, hvarjämte han äfven (enligt Lübke) 1487 byggde det präktiga 8-kantiga kapell, som bildar afslutningen af kyrkans kor och kallas *Capilla del Condestable*, emedan konnetabeln af Kastilien, don Pedro Hernandez de Velasco, var verkets upphofsman. C. R. N.*

Johan från Salisbury [så'lsbri] l. latiniseradt Johannes Saresberiensis, engelsk skriftställare, f. sannolikt mellan 1115 och 1120 i Salisbury, d. 25 okt. sannolikt 1180, studerade omkr. 1136—45 i Frankrike, bl. a. under Abailards ledning, tjänstgjorde efter hemkomsten till England (omkr. 1150) som sekreterare hos ärkebiskop Teobald af Canterbury (d. 1161) och besökte under denna tid flera gånger Italien. Som ärkebiskop Thomas à Beckets anhängare måste han 1164 gå i landsflykt, liksom kort därpå Thomas själf, och återkom kort före denne 1170 till England. 1176 kallades han af konung Ludvig VII af Frankrike till biskop i Chartres. J. var en fint bildad man, framstående som filosof och historiker. Omkr. 1159 författade han de båda filosofiska arbetena *Policraticus sive de nugis curialium et de vestigiis philosophorum*, en kyrklig-politisk etik, och *Metalogicus*, där han klandrar skolastikens formalism; dessutom skref han lefnadsteckningar öfver ärkebiskoparna Anselm och Thomas à Becket. Hans samlade arbeten (äfven historiskt viktiga bref) utgåfvos 1847—48 af J. A. Giles. — Jfr biografier af Reuter (1842), Schaarschmidt (1862), Demimuid (1873) samt Gennrich, "Die staats- und kirchenlehre J:s von S." (1894). (G. W—k.)

Johan från Wesel. Se Rucherath, Johann.

Johan Georg. 1. Se Johan, furste af Anhalt-Dessau. — 2. Se Johan, kurfurstar af Brandenburg. — 3. Se Johan, kurfurstar af Sachsen.

Johan Karlsson. 1. Medeltida svensk storman. Se Blå 5. — 2. J. K. till Vada (nu Södertuna) i Södermanland, höfvitsman, nämnes som väpnare 1404, som riksråd 1434. Han var en af Engelbrekts anhängare och sattes af honom till höfvitsman för belägringshären vid Nyköpings slott 1436. Sedan slottet s. å. gifvit sig åt marsken Karl Knutsson, var han dennes höfvitsman 1436—37. Vid Kristofers kröning (1441) blef J. riddare och 1442 höfvitsman på Stockholms slott samt var lagman i Södermanland från 1443 till sin död. 1450 deltog han i mötet i Halmstad och åtog sig, oaktadt sin höga ålder, på våren 1457 att resa till Danmark för att uppgöra med konung Kristian om hans inkallande, men dog s. å. — J. förde i vapnet två korslagda färlor. 2. B. S.*

Johan Kasimir, pfalzgrefve vid Rhen, hertig af Stegeborgs län, stamfader för pfalz-zweibrückenska regenthuset i Sverige, var yngste son af Johan I af Pfalz-Zweibrücken (stamfader för den yngre grenen af hertigliga zweibrückenska huset) och Magdalena, prinsessa af Jülich, Kleve och Berg, f. 12 april 1589, d. 8 juni 1652 på Stegeborg. Då pfalzgrefskapet efter faderns död (1604) delades mellan dennes tre söner, erhöll J. K. det lilla furstendömet Kleeburg (se d. o.), under det att den äldste brodern, Johan, kom att behålla det egentliga Zweibrücken och den andre i ordningen, Fredrik Kasimir, grundade landsbergska linjen. Efter tre års vistelse vid Heidelbergs universitet gjorde han 1608—09 en resa genom Holland, Flandern, Brabant och Picardie till England, där han en längre tid kom att stanna vid Jakob I:s hof, synnerligen väl upptagen af denne konung, och tjänstgjorde 1609—10 som volontär i de unierade ständernas armé, under befäl af markgrefven Joakim Ernst af Brandenburg, i det jülichska arfföljdskriget. Därefter begaf han sig åtyo ut på resor, genom Frankrike, Italien och Sicilien samt 1612—13 Spanien. På uppmaning af ärkebiskopen af Bremen, hertig Johan Fredrik, dåv. svenska änkedrottningen Kristinas af Holstein-Gottorp broder, reste han till Sverige och kom snart i det förtro-

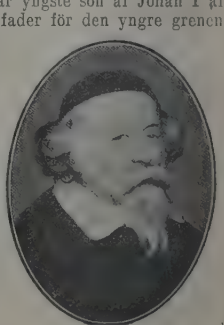

ligaste förhållande med svenska konungahuset, hvilket ännu mera befästes, då den kärlek, som han fattat för Gustaf Adolfs halfsyster, prinsessan Katarina, af henne fullt besvarades. Trots J. K:s reformerta trosbekännelse kom en äktenskapsförbindelse till stånd, och bröllopet firades på Stockholms slott 11 juni 1615. De nygifta begåfvo sig först i slutet af 1617 till sitt lilla furstendöme. Då detta emellertid snart utsattes för trettioåriga krigets härjningar, nödgades J. K. först inflytta till Strassburg, men då hans ställning blef alltmera hotad, ej blott till följd af hans släktskap med den besegrade kurfursten Fredrik V af Pfalz, utan särskildt på grund af de uppdrag han af honom mottagit att inleda understödsförbindelser med Nordens konungar, Kristian IV och Gustaf II Adolf, följde han 1622 den senares uppmaningar att för sig och de sina söka en tillflykt i Sverige. Den furstliga familjen tog sin fasta bostad på Stegeborgs slott, hvilket J. K. fick i förläning som underpant på sin gemåls innestående brudskatt. Gustaf Adolf skattade högt J. K:s stora förstånd och många redbara egenskaper samt gaf honom flera ansvarsfulla uppdrag. Så hvilade på J. K. under hela fortsättningen af polska kriget omsorgen om de svenska truppernas rekrytering, mönstring och utsändning samt öfverinseendet öfver krigsstaten i dess helhet. Och sedan konungen (1630) inlåtit sig i det stora tyska kriget, uppdrog han formligen åt pfalzgrefven uppsikten öfver kammarverket (finansväsendet) jämte fortsatt tillsyn öfver krigsväsendet. Enskildt i sina bref ställde konungen vidare på honom det anspråk, att han skulle hålla ett vaksamt öga på de allmänna ärendenas gång och deras kraftiga bedrifvande. Ehuru samtliga riksråden satte pfalzgrefvens insikter, duglighet och redbarhet mycket högt och några af dem voro honom personligen varmt tillgifna, kunde de ej lida, att den främmande fursten skulle intaga någon plats i Kristinas förmyndarstyrelse eller med stödet af sin nära släktskap med konungahuset tro sig berättigad till några förmåner i fråga om landets politiska förhållanden eller dess statsförvaltning. Emellertid verkade man på, att han fortfarande skulle sköta kammarverket, tills en förmyndarregering hunnit ordnas och riksskattmästare tillsättas. Redan i midten af juni 1633 lämnade han dock befattningen, då han dels mottog ständiga afslag på sina framställda anspråk, dels såg utsikterna på riksskattmästarplatsen alltmera aflägsnas. Pfalzgrefvens sträfvanden afsågo emellertid vida mindre att för egen räkning vinna fördelar af större betydenhet än att bereda sin ätt arfsrätt till svenska tronen. Men hans planer mötte det största motstånd hos rådet, och den spänning, som häraf uppstod, bidrog att till en tid ganska mycket förbittra pfalzgrefvens dagar. Småningom lade sig dock oviljan på ömse sidor; rådet anförtroddе åt prinsessan Katarina drottning Kristinas uppfostran, och Axel Oxenstierna, pfalzgrefvens ifrigaste motståndare, när det gällde tillvägagående af förmåner, som kunde få något slags politisk karaktär, tog sig an äldste sonens, Karl Gustafs, uppfostran och beredde honom tillfälle att besöka främmande länder. Nya konflikter uppstodo emellertid, då pfalzgrefven flera år senare dels återupptog frågan om successionen, dels sökte få Karl Gustaf anställd i statens tjänst, dels äfven syntes vilja framhålla planen på en förmälning mellan honom och drottningen. Hon löste alla dessa tvister, då hon i stället för sin hand skänkte Karl Gustaf sin krona. Själf emottog J. K. af drottning Kristina bekräftelse på ärftligheten af Stegeborgs län och upphöjdes af henne därjämte till hertig af nämnda län. Ställa och tillbakadraget förflöt hans lif, sedan han lämnat sin befattning med kammarverket och återvändt till Stegeborg, men ofta anlitades i viktiga fall hans kloka och mogna råd t. o. m. af hans forne motståndare. Den korrespondens, som under prinsessan Katarinas vistelse vid hofvet fördes mellan de båda furstliga makarna och som ännu till stor omfattning finnes förvarad i Riksarkivet, lämnar ej blott en klar inblick i bådas karaktär, utan innehåller äfven ganska värderika upplysningar rörande inre politiska förhållanden och verkliga kulturbilder i fråga om det enskilda lifvet. J. K. efterlämnade sönerna Karl Gustaf (se Karl, svenska konungar, 4) och Adolf Johan (se denne) samt döttrarna Kristina Magdalena, Maria Eufrosyna (se De la Gardie, 4) och Eleonora Katarina (se denna). En son och en dotter hade aflidit i späd ålder. O. v. F.*

Johan Kasimir, konung af Polen. Se Johan, konungar af Polen 1.

Johan Kristiernsson, riksråd. Se Vasaätten.

Johan Kristineson tillhörde den ätt, som förde en sparre i vapnet. Han egde gods i Finveden, Västergötland och Skåne och var 1341 höfding (”advocatus”) i sistnämnda landskap. 1344 insattes han af konung Magnus Eriksson i den under konungens vistelse i Norge tillförordnade svenska regeringen och bar då titeln konungens högste ämbetsman (”officialis noster generalis”). 1346 nämnes han i konungens och drottning Blankas testamente som en af dettas exekutorer. Han lefde ännu 1359, men var död 1361. B. S.*

Johan Manuel, spansk infant, författare. Se Juan Manuel.

Johan Månsson till Göksholm, riksråd. Se Natt och Dag.

Johan Månsson, sjöofficer, nautisk författare, d. 1658 ombord å skeppet ”Leoparden” i en drabbning mellan svenska och danska flottan i Öresund, var kapten vid amiralitetet och ”ålderstyrman” (lotsdirektör), då han 1644 utgaf *Een siö-book, som innehåller om siöfarten i Östersiön, jämwäl om koosar, landkänningar* etc., hvartill 1645 kom ett nytt *Passkort* öfver Östersjön ”i platt”. En 2:a uppl. af J:s ”Sjöbok” utkom 1677. 1725 blef den ”tre gånger uplagd” af en fortifikationsofficer M. O. Nordenberg samt hade ytterligare utkommit två gånger, då kaptenen vid amiralitetet Jonas Hahn 1748 utgaf en omarbetad och tillökad upplaga med titel: ”Johan Månssons uplifwade aska, eller des förnyade sjömärksbok . . . . jämte tilökning öfwer farwatnen uti Kattegatt och Skagerack”. Arbetets behöflighet och värde framgå äfven däraf, att det under förra hälften af 1700-talet flera gånger utkom på tyska och en gång på danska.

Johanna, *astron.*, en af småplaneterna.

Johanna, en af Komoro-öarna. Se Anjouan.

Johanna, ”påfvinnan”, var en, enligt hvad forskningen uppvisat, mytisk figur, under namnet Johannes anglicus (den engelske) insköts i påfve-

raden mellan Leo IV (d. 855) och Benedikt III (d. 858). Berättelsen om ”påfvinnan Johanna” förekommer, såvidt kändt är, första gången i midten af 1200-talet hos Jean de Mailly och efter honom hos Estienne de Bourbon; båda förlägga hennes uppträdande till omkr. 1100. Sin spridning har den vunnit förnämligast genom Martins af Troppau bekanta världskrönika, som placerar påfvinnan mellan Leo IV och Benedikt III. I sin utbildade form förmäler sägnen, att ”påfvinnan” härstammat från Mainz eller England, i manlig dräkt, studerat i Aten, i Rom väckt uppseende genom sin lärdom och valts till påfve 855 och därefter berömligen regerat i 2½ år, tills hon under en procession oförmodadt röjt sitt kön genom att på gatan gifva lifvet åt ett barn, hvarefter hon af blygsel uppgifvit andan eller — enligt andra — af den uppretade folkmassan stenats. Berättelsen går förmodligen tillbaka till en romersk folksaga, som enligt Döllinger haft sitt upphof i vissa kända förhållanden, näml. dels att från Paschalis II:s tid (1099) till Leo X:s (1521) den nyvalde påfven under en af invigningsceremonierna tog sin plats på två stenstolar med öppen sits, hvilket lätt kunde ingifva föreställningen, att därmed afsågs en undersökning af den valdes kön, dels att vid en gata i Rom, hvilken de påfliga processionerna undveko — förmodligen på grund af dess ringa bredd — fanns en illa medfaren bild, som ansågs föreställa en kvinna med sitt barn och sålunda kunde antagas syfta på den sällsamma tilldragelsen, äfvensom en gammal inskrift, som misstolkades. Se Döllinger, ”Die papstfabeln des mittelalters” (1863; ny uppl. af Friedrich 1890). (T. H—r.)

Johanna (eng. *Jane*), drottningar af *England*. Se Grev 5, Henrik, sp. 434. och Seymour.

Johanna (fr. *Jeanne*), *franska* drottningar: 1. Filip den skönes gemål. Se Johanna, drottningar af Navarra. — 2. J. af Valois, Ludvig XII:s gemål. Se Annunciater 3.

Johanna (sp. *Juana*), drottning af *Kastilien* och *Arogonien*, dotter till Ferdinand af Aragonien och Isabella af Kastilien, f. 6 nov. 1479 i Toledo, d. 12 april 1555 i Tordesillas, förmäldes 1496 med ärkehertig Filip den sköne af Österrike och efterträdde 1504 sin moder som drottning af Kastilien, dock så, att enligt Isabellas förordnande konung Ferdinand vid behof skulle föra regentskapet, tills J:s äldste son, Karl, hunnit myndig ålder. Ärkehertig Filip lyckades dock vinna den kastilianska adelns understöd och erkändes som konung. Efter hans död (1506) träffades J. af en obotlig sinnessjukdom, hvaraf redan förut spår visat sig, och tillbragte återstoden af sitt lif på slottet i Tordesillas. Konung Ferdinand styrde i hennes ställe till sin död, 1516, och därefter hennes son Karl. Under de kastilianska städernas uppror 1520 ställdes J. af de upproriske till namnet i spetsen för styrelsen. — Litt.: Roesler, ”J. die wahnsinnige” (1870), v. Höfler, ”Donna Juana” (1885), Villa, ”La reina doña Juana la loca” (1892).

Johanna (fr. *Jeanne*), drottningar af *Navarra*. 1. J. I, dotter af Henrik I af Navarra och Blanche af Artois, f. 1270, d. 1305 i Vincennes, uppfostrades vid Filip III:s af Frankrike hof och förmäldes med hans andre son, sedermera konung Filip den sköne, 1284. J. styrde själf Navarra med stor duglighet och besegrade bl. a. i egen person Henri III af Bar, som infallit i det med Navarra förenade Champagne, vid Comines (1297). — 2. J. II, dotter till den föregående äldste son, konung Ludvig X af Frankrike och Navarra, d. 1349, var som sådan berättigad att ärfva Navarra vid sin faders död (1316), men kom icke i besittning af detsamma förr än 1328, sedan hennes yngste farbroder, Karl IV (som konung af Navarra Karl I), aflidit utan manlig afkomma. På grefskapet Champagne, som äfven tillhört Ludvig X, gjorde hon inga anspråk; det tillföll därför den nye franske konungen, Filip VI. J. var förmäld med grefve Filip af Évreux och blef 1343 änka. Hon efterträddes af sin son Karl II den elake. — 3. J. d'Albret, dotter af Henrik II af Navarra och Margareta af Angoulême, Frans I:s af Frankrike syster,

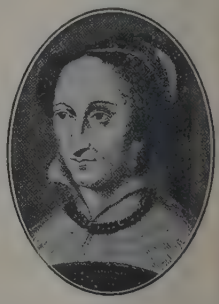

f. 7 jan. 1528, d. 5 juni 1572, förmäldes 1548 med Anton af Bourbon och efterträdde 1555 sin fader på tronen. Kraftfull och statsklok, blef hon ett af protestantismens bästa stöd i Frankrike och Navarra, där hon 1567 införde kalvinismen. Hon, liksom sedermera hennes son, Henrik IV af Frankrike, var hugenotternas enande kraft och stöd under de religiösa striderna i Frankrike. För att återvinna den af spanjorerna 1512 eröfrade delen af Navarra samtyckte hon till sonens förmälning med Margareta af Valois, Karl IX:s syster, men hindrades af döden att deltaga i de hemska bröllopshögtidligheterna (jfr Bartolomeinatten). 1—3. E. A—t.

Johanna (it. *Giovanna*), drottningar af *Neapel*: 1. J. I, f. 1326, d. 22 maj 1382, dotter till hertig Karl af Kalabrien, uppfostrades hos sin farfader, Robert den gode, konung af Neapel, förmäldes med prins Andreas af Ungern och uppsteg 1343, vid farfaderns död, på tronen. Hennes make mördades 1345, hvarefter J., som beskylldes för medskuld i dådet, 1347 förmälde sig med prins Ludvig af Tarent. När så den mördades broder, konung Ludvig af Ungern, ryckte in i landet, måste J. fly till Provence, där hon 1348 sålde Avignon till påfven och vann dennes frikännande från del i mordet. Efter ett fördrag med Ludvig 1350 kom hon dock åter i ostörd besittning af sitt rike 1351. 1362 blef J. åter änka, men förmälde sig 1364 med titulärkonungen Jakob III af Mallorca, som afled 1375, och året därpå med legotruppernas anförare, prins Otto af Braunschweig, i hvilken hon sökte ett stöd mot Ludvig af Ungern, som nu stod i förbindelse med den presumtive tronarfvingen, Karl den lille af Durazzo. Bannlyst och afsatt (1380) af Urban VI, emedan hon erkänt motpåfven Klemens VII, kallade hon till hjälp hertig Ludvig af Anjou, som hon vid denna tid utsåg till sin efterträdare, men innan denne hann anlända, hade Karl af Durazzo eröfrat Neapel och tagit J. till fånga, hvarefter hon blef strypt å slottet Muro i Basilicata. J. var en skön och högt begåfvad kvinna, som varit

Petrarcas lärjunge och firades af skalder och lärde. — Litt.: Baddeley, "Queen Joanna I of Naples" (1893), Scarpetta, "Giovanna I di Napoli" (1903). — 2. J. II, dotter till ofvannämnde Karl af Durazzo (sedan konung Karl III af Neapel), f. 1371, d. 2 febr. 1435, var änka efter ärkehertig Vilhelm af Österrike, då hon 1414 efterträdde sin broder Vladislav på Neapels tron. 1415 äktade hon Jakob II af Bourbon, grefve af La Marche, som lät afrätta J:s gunstling Pandolfo Alopo och själf tog makten, men störtades af de store, flydde till Frankrike 1417 och dog 1438 som franciskanmunk. Afundsjukan mellan två af drottningens gunstlingar, storkonnetabeln Sforza och Giovanni di Caraccioli, framkallade nya förvecklingar. Sforza slöt sig till Ludvig III af Anjou (sonson till den ofvannämnde), som gjorde anspråk på Neapels krona. Till sin hjälp inkallade J. konung Alfons V af Aragonien, som hon adopterade till arfvinge (1421). Men snart uppstod spändt förhållande dem emellan, och J. belägrades af Alfons i Capua. Hon befriades dock af Sforza och adopterade (1423) Ludvig, som återvann Neapel. Efter Ludvigs död, 1434, adopterade J. hans broder Renatus (René), som ock efterträdde J., då med henne äldre huset Anjou i Neapel utdog. Jfr Faraglia, "Storia della regina Giovanna II d'Angiò" (1904). 1 o. 2. (G. W—k.)

Johanna Darc. Se Jeanne d'Arc.

Johannelund, gård i Bromma socken, Stockholms län, vid Ulfsundasjärden af Mälaren, inköptes i juli 1863 för 50,000 kr. af Evangeliska fosterlandsstiftelsen, som där i sept. s. å. öppnade ett mis-

Johannelunds missionsinstituts hufvudbyggnad.

sionsinstitut "för att upptaga, pröfva, fostra, undervisa och utsända unga män, som ha håg och gåfvor för missionskallet". Till en början var institutet afsedt endast för den yttre missionsverksamheten, men numera är äfven missionsskolan för bildande af kolportörer förlagd dit. Vid Johannelund hållas årliga friluftsfester af de till Fosterlandsstiftelsen anslutna missionsvännerna i samband med nämnda stiftelses årsmöte. Se vidare Evangeliska fosterlandsstiftelsen. (J. T. B.)

Johannes, "kärlekens apostel", broder till Jakob d. ä., son till fiskaren Zebedeus och dennes hustru, Salome, samt antagligen född i den galileiska staden Betsaida, var frälsarens mest förtrogne lärjunge. Han blef först en af Johannes döparens hängifnaste lärjungar och öfverflyttade sedan sin hängifvenhet på honom, hvilken Döparen utpekade som den utlofvade Messias. J. idkade, liksom fadern, fiskarens yrke. Under förutsättning att aposteln J. och evangelisten J. äro identiska, egde J. en långt större begåfning än sin broder Jakob och var en djup, kontemplativ natur, som helst försänkte sig i det inre lifvets stilla värld. Därför fäste han sig särskildt vid det djupare i frälsarens tal, som gick förbi den stora mängden, och detta har han i sitt *Evangelium* bevarat åt eftervärlden. Men därför var han ingalunda vek och blödig, såsom den allmänna föreställningen och konsten präglat hans bild. Full af eld, var han "en tordönsman", enl. Jesu eget ord (Mark. 3: 17), som ville nedkalla eld från himmelen öfver otrogna samariter (Luk. 9: 54). Med denna evangeliska berättelse öfverensstämmer den af Irenæus anförda historien, att J. en gång vid inträdet i ett offentligt badhus genast rusat ut, då han fick se den gnostiske irrläraren Cerinthus, emedan han ej ville vistas under samma tak som en så gudlös människa, af fruktan att huset skulle instörta. Enligt den kyrkliga traditionen verkade han som kyrkans ledare från Efesos under den apostoliska tidens sista skede. Därifrån förvisades han, enl. traditionen, under kejsar Domitianus' 14:e eller 15:e regeringsår (94 eller 95) till ön Patmos, där han såg de syner, som han i *Uppenbarelseboken* tecknat. Ehuru kyrkofäderna samstämmigt förlägga förvisningen till denna tid, har en modern hypotes i exegetiskt intresse förlagt den till kejsar Neros tid. Till Efesos återvände J. vid Nervas tronbestigning (år 96), och där dog han, efter år 100, den sist kvarlefvande af apostlarna och den ende, som ej led martyrdöden. En sägen gick bland de kristne, att han skulle upplefva Kristi återkomst (jfr Joh. 21: 23). 27 dec. är i katolska kyrkan hans åminnelsedag. J. anses vara författaren jämväl till "Johannes första bref"; om han skrifvit det 2:a och det 3:e är mera ovisst. Jfr Johannes' evangelium och Uppenbarelseboken. — Om ett par exempel på framställning af J. inom den bildande konsten se pl. till art. Apostel och Dürer. J. P.

Johannes. 22 påfvar ha burit detta namn (den siste af dem kallas emellertid J. XXIII, emedan den tjugonde i ordningen oriktigt kallade sig J. XXI).

1. J. I den helige (523—526), f. i Toscana, sändes mot sin vilja af Teoderik den store på en beskickning till Bysans för att utverka inställandet af den kättarförföljelse, som kejsar Justinus 523 anordnade och som gick ut öfver de arianske goterna vid Donau, hvilka därför anropat sina italienska trosförvanter om hjälp. Ehuru J. lyckades bringa sitt värf till önskad utgång, blef han efter återkomsten till Ravenna 526 — af hvad orsak synes dunkelt — kastad i fängelse, där han s. å. afled.

2. J. II (533—535) hette förut Mercurius Johannes, var presbyter vid kyrkan San Clemente och valdes efter en häftig valstrid till påfve med konungamaktens hjälp. Han invecklades i de monofysitiska stridigheterna samt lät för äktenskapsbrott inspärra biskop Contumeliosus af Riez i ett kloster och utnämnde Cæsarius från Arles till vikarie — den första yttringen af påfvens myndighet på detta område.

3. J. III (561—574), till börden romare, lyckades med Rom återförena de frånfallna kyrkoprovinserna (Ravenna, Milano).

4. J. IV (640—642), från Dalmatien, fördömde

på en synod 640 monoteletismen samt sökte försvara påfven Honorius' renlärighet. Han tog sig an sina af slaverna betryckta landsmän, lösköpte de fångne samt byggde till de dalmatiske martyrernas ära en kyrka i Rom.

5. J. V (685—686), född i Syrien, hade varit påflig legat på sjätte ekumeniska kyrkomötet (680); han lade den sardinska kyrkan åter under den romerska stolen.

6. J. VI (701—705), till börden grek, låg under sin regering i strid med Öst-Rom liksom med langobarderna.

7. J. VII (705—707), liksom företrädaren till börden grek, prisas för lärdom och konstsinne, men ådagalade svaghet och bristande mod i sina förhandlingar med Justinianus II rörande erkännande af den 2:a Trullanska synodens beslut.

8. J. VIII (872—882), Gundos son, förut ärkediakon inom romerska kyrkan, sträfvade att fullfölja Nikolaus I:s storstilade kyrkopolitik. Skicklig finansman, administratör och diplomat samt föga nogräknad om medlen, sökte han befria Italien från sarasenerna samt göra påfven till Italiens och kejsardömets behärskare. Det förra syftet sökte han nå med kejsar Ludvig II:s hjälp, men han lyckades ej bilda något varaktigt förbund mot sarasenerna; mot slutet af sitt pontifikat nödgades han t. o. m. betala dem en betydande tribut. Efter Ludvigs död (12 okt. 875) krönte han (25 dec. 875) Karl den skallige till kejsare, men försöken att återställa en karolingisk universalmonarki misslyckades, och den afsedda hjälpen mot sarasenerna uteblef. Efter kejsar Karls död (13 okt. 877) öppnade J. underhandlingar med Karlman, hvars anhängare belägrade J. i Rom (878), men trädde senare i förbindelse med grefve Boso af Provence, hvilken han förespeglade konungakronan. Dessa planer misslyckades emellertid, och redan i aug. 879 erkände han Karl den tjocke som konung af Italien och krönte honom senare (före 9 febr. 881) till kejsare. Men ej heller hos honom fann J. den väntade hjälpen mot sarasenerna. J:s hela italienska politik hade sålunda fullständigt misslyckats på grund af partihatet och furstemaktens begynnande upplösning. J. erkände Methodius som ärkebiskop af Mähren och stödde honom i hans strid mot det bajerska episkopatet. I afseende på bulgarerna fullföljde han sina företrädares politik. För att vinna kejsar Basileios I:s hjälp mot sarasenerna förklarade han sig villig att under vissa betingelser erkänna den afsatte patriarken Fotios och gaf 880 detta sitt erkännande, ehuru de kräfda betingelserna icke uppfylldes. Att J. senare öfvergifvit denna politik och ånyo bannlyst Fotios, berätta yngre källor. — J. skall ha fallit offer för en sammansvärjning bland sina närmaste: först sökte man röja honom ur vägen med gift; då detta ej verkade nog fort, dödades han med hammarslag på hufvudet.

9. J. IX (898—900), en från Tivoli bördig benediktinmunk, lyckades undanträngа biskop Sergius af Cere, som efter påfven Teodors död (dec. 897) bemäktigat sig påfvestolen. J. fördömde på en synod i Rom sergianerna, utfärdade bestämmelser rörande påfvevalet samt erkände Lambert af Spoleto som kejsare. Från hans pontifikat känna vi äfven en synod i Ravenna.

10. J. X (914—928) hade enligt Liudprand af Cremona den äldre Teodora att tacka för sin upphöjelse på påfvestolen, sedan han förut varit biskop i Bologna och Ravenna. J. gjorde försök att vinna vissa slaviska folk för den romerska kyrkan, äfvensom att anknyta förbindelser med spanska kyrkan. Sin största berömmelse vann J. som politiker och fältherre. Han krönte Berengar af Friuli till kejsare, förenade Italiens furstar mot sarasenerna och slog dem vid Garigliano (916). Efter Berengars mord (924) slöt J. förbund med Hugo af Burgund. På anstiftan af Marozia blef han 928 kastad i fängelse, där han afled — enligt några mördad genom kväfning.

11. J. XI (931—936), naturlig son till påfven Sergius III och den ofvannämnda Marozia, uppsattes af sin moder på påfvestolen och gick i början i hennes ledband, men hölls senare åtminstone under någon tid fången af sin halfbroder Alberik, som öfver honom utöfvade ett afgörande inflytande.

12. J. XII (955—964), den nyssnämnde Alberiks oäkta son, Octavianus, uppsteg vid unga år på påfvestolen. J. var en värdig ättling af Marozias familj; det påfliga palatset Lateranen förvandlades, heter det, under hans tid så godt som till en seralj, där Petri efterföljare vid sina dryckeslag drack djäfvulens skål och vid sitt raffelspel anropade Jupiter och Venus. Men han var tillika en stor krigare med en högt flygande ärelystnad. Först sökte han utvidga sitt välde i s., men utan framgång. Senare råkade han i strid med konung Berengar och, då dennes son Adalbert inträngde på romerskt område, anropade han sannolikt under påtryckning af det kyrkliga reformpartiet Otto I om hjälp och krönte honom till kejsare 2 febr. 962. Kejsaren erkände påfvestolens alla besittningsanspråk, tillade ännu några donationer och lofvade påfven hjälp till återcröfrande af de områden, som förhöllos honom. Efter Ottos aftåg ändrade J. politik; han närmade sig ånyo Adalbert och inledde förhandlingar med Ungern och Bysans. Otto drog då 963 ånyo mot Rom och lät på en synod i Peterskyrkan afsätta J. för grofva förbrytelser och till hans efterträdare välja Leo VIII. Dessutom förnyades 824 års *constitutio Romana*, kejsarens öfverhöghet öfver Rom erkändes, och adeln och prästerskapet förpliktade sig att vid påfvevalen iakttaga de kanoniska formerna och ej låta viga den valde, förrän han aflagt ed till kejsaren. J. lyckades emellertid, sedan Otto lämnat Rom, ånyo bemäktiga sig Lateranen, synodens beslut förklarades på ett nytt kyrkomöte ogiltiga, och Leo VIII måste fly. Innan Otto hann återvända, afled J. af slag midt under sina orgier.

13. J. XIII (965—972), förut biskop Johan af Narni, sannolikt son af den yngre Teodora, valdes till påfve genom kejsar Otto den stores inflytande. En sammansvärjning bildades mot honom: han insattes först på San Angelo, sedan på en borg i Kampanien, men lyckades fly och återvände med kejsaren till Rom 966. Under sin regering främjade han på allt sätt Ottos planer.

14. J. XIV (983—984), förut biskop Petrus af Pavia, hade varit kansler hos kejsar Otto II, genom hvars inflytande han valdes till påfve. Efter kejsarens död blef J. af den från Konstantinopel återvändande Bonifatius VII (se d. o.) inspärrad i San Angelo, där han af hunger eller gift afled.

15. J. XV (985—996), son till den romerske prästen Leo, åtnjöt stora anseende, afhängig som han var af patriciern Johannes Crescentius II. Under hans pontifikat skedde (3 febr. 993) den första af påfven vidtagna helgonförklaringen (Udalrik från Augsburg).

16. J. XVI (997—998), en grek från Rossano i Kalabrien vid namn Johannes Philagathus, blef genom kejsarinnan Teofanos ynnest 982 abbot af Nonantula och senare biskop (ärkebiskop) af Piacenza. J. uppsattes af den ofvannämnde Crescentius som motpåfve mot den af Otto III stödde Gregorius V. Vid Ottos återkomst blef J. insatt i ett kloster, sedan han blifvit blindad samt fått öron, näsa och tunga afskurna. Han dog sannolikt 2 april 1013.

17. J. XVII (juni—dec. 1003), en förnäm romare med namnet Sicco, uppsattes af Crescentius på påfvestolen, men afled redan efter ett halft års pontifikat. Före sin upphöjelse på påfvestolen var han gift.

18. J. XVIII (1003—09) var son af en romersk präst och hette eg. Fasano. Han uppsattes på påfvestolen genom Crescentius' inflytande, men om hans regering känner man föga.

19. J. XIX (1024—32), en romersk senator vid namn Romanus, lyckades efter broderns, Benedikt VIII:s död, genom mutor med det tuskulaniska adelspartiets hjälp blifva vald till påfve. För att befria sig från sin därigenom ådragna skuldbörda var han icke ovillig att mot kontant erkänsla godkänna patriarken af Konstantinopel som ekumenisk biskop, m. a. o. österns påfve, men tvangs af reformvännernas förbittring att afbryta underhandlingarna. Trots J:s personliga ovärdighet och hans schackrande med ämbeten synes dock själfva påfvedömet äfven under hans regering ha bevarat sin prestige.

20. J. XXI (1276—77), Petrus Juliani från Lissabon, sedan 1273 kardinalbiskop af Tusculum, kallade sig som påfve J. XXI, ehuru han egentligen var den tjugonde af namnet. (Före J. XV inskjuter Marianus Scotus en påfve Johannes, Roberts son, hvilken emellertid uppvisats vara en myt.) J. var en lärd, men opraktisk och svag man. Huruvida J., som man redan på 1300-talet antog, är identisk med den "Petrus Hispanus", som författat en mängd medicinska och filosofiska arbeten, synes ovisst. J:s bemödanden att förena Europas furstar och folk till ett korståg blefvo fruktlösa. J. omkom vid instörtandet af ett tak i det påfliga palatset i Viterbo.

21. J. XXII (1316—34), f. i Cahors omkr. 1244, hette eg. Jacobus de Osa (Jacques Duèse), blef 1300 biskop af Fréjus, 1310 af Avignon, 1312 kardinalbiskop af Porto samt 1316 efter en tvåårig sedisvakans påfve. Hufvudmålet för hans sträfvanden var att undanröja återstoden af det kejserliga maktväldet i Italien. Till följd häraf tvingade J. i strid med den tyske konungen Ludvig af Bajern, som han uppmanade att nedlägga regeringen, bannlyste och förklarade afsatt (1324). Ludvig svarade med att vädja till ett kyrkomöte, anklagade J. för kätteri med anledning af hans hållning i den inom franciskanerordnen pågående armodsstriden, lät 1328 kröna sig i Rom och uppsatte s. å. mot J. en motpåfve Nikolaus V, som dock 1330 underkastade sig J. i Avignon. I påfvedömets och kyrkans historia betecknar J:s pontifikat en utveckling till en mera genomförd centralisation i förvaltningen äfvensom skapandet af ett fiskaliskt finanssystem (påbud om annater 1316, kanslitaxa o. s. v.), som i den senare medeltidens kyrkliga historia spelat en så stor roll. Samtida källor tala om J:s girighet, men deras uppgifter rörande hans efterlämnade skatter ha af Ehrle bevisats vara i hög grad öfverdrifna. Äfven för den kanoniska rättens utveckling har J:s pontifikat varit af betydelse. Om den statsrättsliga litteratur, hvartill J:s kamp med Ludvig af Bajern gaf upphof, se Marsilius och Occam.

22. J. XXIII (1410—15), en neapolitanare vid namn Baldassarre Cossa, var från början krigare (sjöröfvare?), men ingick sedan i kyrkans tjänst. Rikt begåfvad, men utan samvete, blef han 1402 kardinal, 1403 legat i Bologna samt inlade stora förtjänster om den påfliga finansförvaltningen. Han var själen i konsiliet i Pisa och utöfvade på påfven Alexander V ett afgörande inflytande. Sedan han emellertid 17 maj 1410 själf bestigit påfvestolen, vände sig hans lycka. Hans kraft syntes som förlamad, han försummade att begagna sin seger öfver Ladislaus af Durazzo och måste till slut kasta sig i armarna på kejsar Sigmund, som tvang honom att sammankalla ett kyrkomöte i Konstanz. Efter att ha gjort ett försök att fly, blef han af kyrkomötet 29 maj 1415 afsatt, ehuru hvarken bättre eller sämre än sina samtida, hölls fången på olika ställen (Radolfzell, Gottlieben, Heidelberg, Mannheim), men frigafs 1418 efter erläggande af en stor lösepenning och utnämndes till kardinalbiskop af Tusculum. J. afled 1419.

Litt.: Langen, "Geschichte der römischen kirche von Leo d. grossen bis Nicolaus I" (1885); Hodgkin, "Italy and her invaders", III—VI (1885—95), Langen, "Geschichte der römischen kirche von Nicolaus I bis Gregor. VII" (1892). Hauck, "Kirchengeschichte Deutschlands", II, III (2:a uppl. 1900); Sickel, "Das privilegium Ottos I. für die römische kirche" (1883), Hirsch, "Das sog. paktum Ottos I. vom jahre 962", Stapper, "Papst Johannes XXI" (1898), Müller, "Der kampf Ludwigs v. B. mit der römischen kurie", I (1879), Haller, "Papsttum und kirchenreform", I (1903), och L. Pastor, "Die römischen päpste seit dem ausgange des mittelalters", I (4:e uppl. 1901), och där anförd litteratur. T. H—r.

Johannes (grek. *Ἰωάννης*), östromerska (bysantinska) kejsare:

1. J. I Tzimiskes, f. omkr. 925 i Armenien, d. 976, blef kejsar Romanos II:s fältherre därstädes och understödde 963 Nikeforos Fokas, då denne på grund af sitt giftermål med Romanos' änka, Teofano, uppsteg på tronen, men bidrog liksom Teofano till hans störtande och mord 969 och blef då själf kejsare. Han var utsväfvande, men mild och rättrådig, segrade öfver ryssar och bulgarer samt

återtog från sarasenerna hela Syrien, utom Jerusalem. Hans regering betecknar jämte efterträdarens, Basileios Bulgaroktonos', det bysantinska rikets egentliga höjdpunkt. — 2. J. II Komnenos, son till Alexios I Komnenos, f. 1088, d. 1143, efterträdde 1118 sin fader som kejsare (se Anna Komnena) och kallades för sin ädla karaktär Kalo-Joannes (den ädle J.). Han förde lyckliga krig mot sultanen af Ikonion och andra rikets fiender samt understödde de kristne i Palestina. Hans minister och ungdomsvän, turken Axuchos, delar med honom äran af en efter bysantinska begrepp sällsynt lycklig och från grymheter fri regering. — 3. J. III Dukas Vatatzes, f. 1193, d. 1254, var förmäld med Theodoros I Laskaris' dotter Irene, blef 1222 efter sin svärfader kejsare i Östromerska rikets dåvarande residens, Nicæa, och förberedde genom lyckliga krigsföretag återvinnandet af Konstantinopel som rikets hufvudstad. — 4. J. IV Laskaris, den föregåendes sonson, ärfde, ännu omyndig, i aug. 1258 kejsarvärdigheten i Nicæa efter sin fader, Theodoros II, bländades 1261 af Mikael Palaiologos och dog i Italien 1274. — 5. J. V Palaiologos, likasom J. II kallad Kalo-Joannes, f. 1332, d. 1391, blef 1341 kejsare i Konstantinopel efter sin fader, Andronikos III, men kom i verklig besittning af sitt rike, först sedan hans medtäflare Johannes Kantakuzenos (se J. VI) 1355 dragit sig tillbaka och dennes son Matthaios 1356 nödgats taga samma steg. J. sökte 1359 i Västerlandet förgäfves hjälp mot turkarna, var i flera år undanträngd från tronen af sin son Andronikos (IV) och mot slutet af sin lefnad ånyo satt i trångmål genom dennes son Johannes (se J. VII). — 6. J. VI Kantakuzenos, d. 1383, var nära vän till kejsar Andronikos III och blef 1341 förmyndare för hans son Johannes (V), men upprättade 1347 efter en flerårig, af hofintriger framkallad partistrid ett eget kejsardöme med Didymotheichon (i Tracien) till hufvudstad, under det att myndlingen fick behålla kejserlig värdighet och mottaga J:s dotter till gemål. Snart blefvo dock de båda kejsarna oense. J. upptog sin son Matthaios till medkejsare, och ett fullständigt krigstillstånd fortfor till 1355, då J. uppgaf kampen och gick i kloster. Dessa långa, ändamålslösa, rent personliga strider uttömde det ålderdomssvaga rikets sista krafter. J. skref, under signaturen Christodulos, ett historiskt verk i fyra böcker, omfattande tidrymden 1320—56 (lättast tillgängligt i Migne, "Patrologia græca", vol. 153 f.) samt ett rätt betydande antal skrifter af teologiskt och filosofiskt innehåll. — 7. J. VII Palaiologos, d. 1408, furste af Tessalonika, var medkejsare åt sin fader Andronikos (IV), så länge denne genom inkräktning innehade Johannes V:s tron, samt senare, 1399—1402, medkejsare åt sin farbroder, Manuel II. — 8. J. VIII Palaiologos — äfven kallad J. VI, då man frånräknar usurpatorn Johannes Kantakuzenos och J:s kusin Johannes (se J. VII), hvilken aldrig var ensam härskare — den näst siste kejsaren i Östromerska riket, f. 1390, d. 1448, efterträdde 1425 sin fader, Manuel II. För att vinna Västerlandets hjälp mot de öfvermäktige turkarna medverkade han till den union, som 1439 på kyrkomötet i Florens (se Ferrara-Florenskonsiliet), hvilket han personligen bevistade, ingicks mellan den romersk-katolska och den grekiska kyrkan; men föreningen gick om intet genom grekiska kyrkans motstånd, turkarna utbredde alltmer sitt välde, och J. kunde vid sin död lämna sin broder Konstantin i arf endast några rester af Bysantinska riket, nämligen Morea, Konstantinopel med dess omnejd och spridda städer i Grekland. 1—8. (V. Lm.)

Johannes, finska biskopar:

1. J. I var prior i dominikanklostret i Sigtuna, då han 1286 valdes till finska kyrkans styresman. Han var den förste af Finlands biskopar, hvars tillsättning skedde i enlighet med den kanoniska lagen. I motsats till sina företrädare i ämbetet, hvilkas utnämning af påfven merendels hvilat på konungens förslag, kallades nämligen J. till den finska biskopsstolen genom fritt val af domkapitlet vid domkyrkan i Räntämäki. I slutet af 1289 eller vid början af följande året kallades han till ärkebiskop i Uppsala, ett ämbete, som han redan tidigare (1281—84) innehaft. Han afled 1291, i Provence. — 2. J. II Petri, f. i Västerås, d. 1370. Sina tidigare år tillbragte han med studier vid universitetet i Paris, där han förvärfvade magistergraden och rönte den utmärkelsen att (23 juni 1366) blifva vald till högskolans rektor, hvilken befattning han dock endast en kortare tid innehade. Efter biskop Henrik Hartmannssons i Åbo död valdes han 1367 af domkapitlet till dennes efterträdare, men måste för att vinna den påfliga stadfästelsen företaga en resa till Rom och erhöll där utnämningen 8 nov. s. å. Som finska kyrkans öfverhufvud häfdade han med kraft kyrkans anseende och förmåner samt tvekade ej att till och med slunga bannstrålen mot en genom sitt ämbete och släktförhållande så inflytelserik person som höfdingen på Viborgs slott Sune Håkansson, emedan denne undanhållit kyrkan några af konung Magnus Eriksson till densamma skänkta gods. Särdeles mån om prästerskapets rättigheter, ålade han i strängа bref invånarna i Savolaks, Tavastland och Satakunta att ordentligt utgöra utlagorna till sina själasörjare. Såväl af påfven som af konung Albrekt förvärfvade han stadfästelsebref på alla åt finska kyrkan förut förlänade privilegier, hvarjämte han äfven af ärkebiskop Birger, då denne 1369 visiterade församlingen i Åbo, visste att åt sitt prästerskap förskaffa nya förmåner beträffande tiondeuppbörden. J. begrofs i Åbo domkyrka, som det uppgifves, vid sidan af den store biskop Hemming. — 3. J. III Vestfal skall ha varit född i Åbo (omkr. 1307), d. 1384. Han tillhörde en släkt Vestfal, som måhända urspr. inkommit från Tyskland, men af hvilken vid hans tid och något senare flera medlemmar såväl i Finland som i Stockholm framstodo som förmögna och ansedda borgare. 1359—68 omnämnes J. som kanik i Åbo och 1370 som domprost därstädes. Då Johannes II 1370 afled, valdes J. omedelbart till hans efterträdare och lyckades äfven erhålla påfvens sanktion, ehuru denne hade förbehållit sig att själf få bestämma om platsens besättande. Som biskop följde han i afseende å bevakandet af kyrkans fördelar sina föregångare värdigt i spåren. Han utverkade af påfven ett stadfästelsebref å samtliga den finska kyrkans privilegier och dämpade en i Nyland sedan gammalt rådande tvist mellan prästerskapet och allmogen rörande en kontribution, benämnd matskott. Med ärkebiskop Birger i Uppsala råkade J. i delo om en sak, hvaruti han till en

örjan såg sig tvungen att vika. Frågan gällde norra ränsen mellan Uppsala och Åbo stift. Redan un- er biskop Hemmings tid hade tvist uppstått därom, nen man hade då i godo enats om, att Torneå soc- en skulle höra till ärkestiftet, Kemi däremot till Åbo stift. Ärkebiskop Birger väckte efter sitt äm- etstillträde det oaktadt anspråk på, att Kemi socken som vid denna tid omfattade hela landsträckan mel- an Torne och Ule älfvar) skulle räknas till ärke- tiftet och stödde sina anspråk därpå, att Hälsing- ands gräns fordom sträckt sig ända till Ule älf och räsk. Detta påstående sökte åter J. gendrifva med ittnesmål såväl af invånarna i Satakunta som af ådet i Åbo, hvilka intygade, att Kemi sedan ur- innes tid hört till det finska stiftet. Konung Al- rekt afgjorde målet 1377 till ärkebiskopens fördel. Men den mäktige drotseten Bo Jonsson intygade, fter ytterligare anställda undersökningar, den nske biskopens rätt, och denna förklaring omintet- jorde konungens utslag samt lämnade J. i ostörd esittning af det omtvistade området. På samme lo Jonssons anmodan nödgades J. i sin ordning att lls vidare åt Padis kloster i Estland återgifva den f konung Magnus Eriksson till detsamma skänkta, nen af J:s företrädare återtagna patronatsrätten öf- er Borgå församling i Nyland. — 4. J. IV Olofs- o n, f. (året ej kändt) i Pargas socken, Åbo län, . 9 juni 1510 på Kustö slott, studerade vid uni- ersitetet i Paris och blef där 1486 promoverad agister. Hemkommen, blef han ärkepresbyter vid omkyrkan i Åbo och valdes 1506, "via scrutinii", ll den på hösten s. å. aflidne biskop Lars Suur- ääs efterträdare. 1507 invigdes han i Uppsala i tt ämbete, sedan han dessförinnan åt sig utverkat åfvens stadfästelse å domkapitlets val. Den tid J. od i spetsen för den finska kyrkan är minnesvärd ufvudsakligen genom de svåra hemsökelser landet å hade att utstå af de danska sjöröfvarflottor, som ärjade Sveriges och Finlands kuster. Sorgligt rykt- art är särskildt den danske fribytaren Otte Ruds attliga öfverfall på Åbo stad, 2 aug. 1509, då l. a. domkyrkan blef plundrad på en mängd af ina dyrbarheter. 1—4. R. H.

Johannes, ärkebiskopar i Uppsala. Se J o h a n- e s, finska biskopar, 1, J o h a n n e s H a q u i n i ch J o h a n n e s J e r e c h i n i.

Johannes, kejsare af Abessinien, f. 1832, hette eg. K a s a l. D e d j a h K a s s a i och var sthållare i Tigre under furst Gobase, men förklarade sig 1867 för oberoende furste där, underhandlade 1868 vänskapligt med engelsmännen under deras expedition mot kejsar Teodoros och lyckades efter blodiga strider 21 jan. 1872 i Axum blifva krönt till "Etiopiens kejsare" (*negus negest*, "konungarnas konung"). Om hans af inbördes strider och krig mot egypter och

rån 1885 äfven italienare fyllda regering se A b e s- i n i e n, sp. 44—45. J. stupade i ett fältslag mot de ahdistiske dervischerna vid Metemma 9 mars 1889.

Johannes (ry. *Joann*) a f K r o n s t a d t, rysk präst, f. 1829, d. 1908, hette eg. I o a n n I l i t j, var son till en kyrkvaktare i guv. Archangelsk och blef efter prästvigningen under namnet S e r g i e v kyrkoherde i Kronstadt vid Andrejevska katedralen, där han i hela sitt lif tjänstgjorde. Hans predikningar och uppbyggelseskrifter utkommo 1890—94 (6 bd, hvaraf några i nya uppl.). Bland hans öfriga skrifter märkas *Njeskolko slov v' obliljenie lžeuljenija grafa L. N. Tolstogo* (Några ord till vederläggning af grefve L. N. Tolstojs irrläror, 1898) och *Pravda o Bogje, o cerkvi, o mirje i o dusje tjelovjeljeskoj* (Sanningen om Gud, kyrkan, världen och människosjälen, 1900). 1882 grundade han i Kronstadt ett arbetshem, som anses för ett af de bästa i sitt slag i Ryssland. Oförvitlig i sitt lefverne och strängt ortodox i sin religiösa uppfattning, åtnjöt J. en oerhörd popularitet som själasörjare, filantrop och "undergörare". Efter honom har uppkallats J o h a n n i t e r n a s religiösa sekt, en samling af ofta tvetydiga individer, som återupptagit raskolnikernas gröfsta fantasier om antikrist, världens undergång m. m. och som på samvetslöst sätt missbrukat den hjärterene, men godtrogne "Kronstadtskijs" namn. Se A. Jensen, "Tsardömet vid skiljevägen" (1905). A—d J.

Johannes af Gud. Se B a r m h ä r t i g a b r ö d e r.

Johannes a'nglicus. Se J o h a n n a, påfvinna.

Johannes Bothvidi, biskop, f. 7 okt. 1575 i Norrköping, d. 24 okt. 1635 i Linköping, son af stadsskrifvaren i Norrköping Botvid Hansson, företog 1603 en studieresa till Tyskland och prästvigdes 1604. Försedd med ett stipendium af Stockholms stad, gjorde han en ny utländsk resa, under hvilken han (1616) blef hofpredikant hos Gustaf II Adolf. 1617 promoverades han till teol. doktor, och s. å. utnämndes han till konsistorialråd och förste hofpredikant hos konungen, hvilket senare hade till följd, att han kom att vara denne följaktig under hans många fälttåg. 1630 kallades han till biskop i Linköping, men strax efter sin vigning (1631) måste han åtfölja Maria Eleonora till Tyskland. 1632 fick han förordnande att i Sachsen vidtaga anstalter till den evangeliska religionens bästa samt att upprätta konsistorier i Magdeburg och Minden. S. å. tillträdde han sitt stift, "där han utmärkte sin styrelse genom bemödandet att anskaffa skickliga och lärda prästmän samt genom den omsorg han drog för skolors och hospitals välstånd". Han lyckades äfven att i Linköpings stift införa ordningen med s. k. dubbla prästmöten, det ena för kyrkoherdarna, det andra uteslutande för stiftets obefordrade präster. — J. B. började sin författarverksamhet som matematiker; men hans *Arithmeticæ vulgaris libri duo* (1613, tr. i Tyskland) är föga mer än en omskrifning af ett utländskt arbete. Sin största berömmelse vann han som predikant; knappast kan han dock jämställas med t. ex. Rudbeckius eller Rothovius. Stort uppseende väckte hans *Jubelpredikningar i Stockholms slottskyrka 1621*. En samling af hans liktal utkom 1628 under titeln *Fyra och tiugu lijkpredikningar*; de äro skäligen matta. Bättre äro hans krigspredikningar; högst nådde han likväl i sin gripande *Likpredikan öfrer konung Gustaf Adolf* (1634), ett prof på mäktig och ädel andlig vältalighet. J. B. tillhörde den skola af svenska teologer, som i Tyskland utbildade sig un-

der ledning af ofördragsam ortodoxi, i Sverige härdade sin karaktär under Karl IX:s strider och slutligen af Gustaf Adolf inspirerades till ädelt fosterländskt arbete. Se Schück, ''Svensk litteraturhistoria'' I (1890), och H. Lundström, ''Undersökningar och aktstycken'' (1898). (Hj. H—t.)

Johannes' bref (J:s' epistlar) kallas i nya testamentet tre af de s. k. katolska (''allmänna'') brefven. — Det första och längsta är synbarligen skrifvet till Mindre Asiens församlingar med anledning af s. k. ''doketiska'' villomeningars spridning bland de kristne. Författaren betonar med skärpa, att den, som nekar Jesus Kristus vara kommen i köttet, icke är af Gud, utan är en antikrists ande, samt framställer det sanna kristendomslifvet som ''en vandring i ljuset''. Beviset på denna vandring i ljuset är ställningen till ''det nya budet'', som tillika är ''det gamla'': kärleksbudet. Brefvets 5:e kap. 7:e v. i gamla kyrkobibeln innehåller de bekanta orden om ''de tre vittnena i himlen'', som varit föremål för så mycken strid, men som bibelkritiken afgjordt dömt såsom oäkta och som strukits i alla svenska bibelkommissions-öfv. fr. o. m. 1873. Författaren till brefvet är icke nämnd, men stilen, enskilda uttryck och tankar hänvisa tydligen på förf. till Johannes' evangelium. Enl. den äldre kyrkans vittnesbörd är också aposteln Johannes författaren. Brefvet ansågs skrifvet från Efesos efter Jerusalems förstöring. — Det andra brefvet, skrifvet till ''en utvald Kyria'' (troligen en kristen fru) och hennes barn, och det tredje, ställdt till en viss Gajus, äro af enskild natur och af ringa teologisk betydelse. Dessa båda brefs författare kallar sig ''presbytern''. I 4:e årh. nämnas de som ''antilegomena'' (se d. o.) och tillskrifvas en presbyter Johannes från den apostoliska tiden. De kunna dock ha samme författare som det första brefvet. J. P.

Johannesbröd, *bot.* Se Ceratonia.

Johannesbrödträdet, *bot.* Se Ceratonia.

Johannesburg, grufstad i brittiska Transvaalkolonien, 26° 10′ s. br. och 28° ö. lgd, 100 km. s. om Pretoria, 1,700 m. öfver hafvet, midt i det be-

Fig. 1. Guldgrufva (schaktöppningen) vid Johannesburg.

ryktade guldfältet Witwatersrand (jfr fig. 1), genom järnvägar förenadt med den 1,620 km. aflägsna Kapstaden och med Delagoabay (d. v. s. staden Lourenço Marques). Den uppstod i sept. 1886 med anledning af guldupptäckterna och hade vid folkräkningen 15 juli 1896 inom en omkrets med 4,8 km. radie 102,078 inv., af hvilka 50,907 hvita af nästan alla nationaliteter (skandinaver voro 311). 1904 var folkmängden 158,580 pers., af hvilka 83,902 hvita, 62,524 afrikanska infödingar och 12,154 andra färgade (mest kineser), och den hade 1908 vuxit till 180,687 pers. (95,126 hvita, 78,781 afrikanska infödingar och 6,780 asiater). Såsom förstäder betraktas byarna Marschalswijk, Doomfontein, Natalwijk, Jeppeswijk, Fordsburg, Branfontein och Boysenswijk. Guldstaden (''the golden city''), som på tio år blef Afrikas största stad söder om Kairo, är mycket regelbundet anlagd, med rymliga torg och bulevarder samt röda tegelstenshus och har till sitt förfogande civilisationens alla bekvämligheter. Den har hotell och restauranter, banketablissemang och butiker, teatrar och klubbar, spårvägar, droskor och elektrisk belysning o. s. v. De publika byggnaderna äro i allmänhet belägna vid de båda huf-

Fig. 2. Commissioner street i Johannesburg.

vudgatorna Commissioner street (fig. 2) och Pritchard str., hvilka genomskära staden. Om än denna sålunda i det stora hela bär prägeln af en storstad, efter europeiska begrepp, har den dock ännu bevarat åtskilligt af sin ursprunglighet. Karakteristiska för J. äro de s. k. *dust*-stormarna, hvarvid den fina gulbruna sanden hvirflar upp i tjocka moln, som försvåra trafiken på gatorna. Under boerkriget 1899—1902 kringrändes J. af lord Roberts' armé, efter en del smärre strider — i hvilka stadens hufvudsakligen till skydd mot inre fiender (*uitlanders*) anlagda fort icke spelade någon roll — 30 maj 1900 och öfverlämnades utan vidare motstånd följande dag. Ett under krigets fortgång gjordt försök, af boerkommendanten Theron, att återtaga staden misslyckades. — V. om J. ligga Krügersdorp (se d. o.) och slagfältet vid Dornkop. (J. F. N.) H. J—dt

Johannesburg, en Svenska kyrkans missionsstation i brittiska Transvaalkolonien. Upprättad 1902. Se Mission.

Johannes Chrysorrhoas (''guldströmmen''), vanligen efter sin födelsestad, Damaskus, kallad Johannes Damascenus, bland araberna känd under namnet Mansur, den grekisk-bysantinska kyrkans främste och inflytelserikaste teolog. Om

hans lefnadsöden är föga bekant; de flesta uppgifterna därom ha legendarisk karaktär. Ej ens hans födelse- och dödsår äro säkert kända: det förra synes ha infallit i slutet af 600-talet, det senare någon tid före år 754. Härstammande från en förnäm ämbetsmannasläkt, innehade han äfven själf i sin ungdom ett högt ämbete vid kalifens af Damaskus hof, men inträdde omkr. 730 i den helige Sabas' kloster s. om Jerusalem, där han sedan, egnande sig åt studier, skriftställarskap och hymndiktning, tillbragte hela sitt återstående lif. Som teolog vann han ryktbarhet först genom sitt uppträdande — sannolikt redan under sin ämbetsmannatid — mot kejsar Leo III till försvar för den af denne hotade bilddyrkan. I hans hithörande skrifter är allt det bästa, som från den grekiska kyrkans ståndpunkt kan anföras till förmån för denna dess älsklingsinstitution, redan sammanfattadt. I ojämförligt främsta rummet knyter sig dock hans betydelse till hans dogmatiska hufvudarbete *Pegē gnōseos* (Kunskapens källa). Det omfattar tre delar. I den första vill han ur den "fientliga" grekiska filosofien sammanställa allt, som kan tjäna teologien till nytta — den sedan otaliga gånger upprepade bilden om filosofien som "drottningen" teologiens "tjänarinna" synes här för första gången vara använd. Sedan han i den andra delen lämnat en kritisk redogörelse för alla heretiska riktningar, öfvergår han i den tredje och viktigaste delen till en systematisk "framställning af den ortodoxa tron" (*E'kdosis tēs orto'doxu pi'steos*). Med principiellt afstående från alla anspråk på originalitet har han här med sådan träffsäkerhet, takt och precision sammanfattat grundtendenserna i den tidigare kyrkliga läroutvecklingen, att hans framställning, som äfven på den västerländska kyrkans teologi utöfvat ett ej ringa inflytande, i den grekiska kyrkan än i dag gäller som det afslutande och oöfverträffliga uttrycket för dess tro. De problem, som senare sysselsatt den grekiska kyrkan, ha mera varit af liturgisk o. d. art; i rent teologiskt hänseende rör sig dess tänkande alltjämt väsentligen inom de af J. utstakade gränserna. Äfven som hymndiktare åtnjuter han inom sin kyrka ett utomordentligt högt anseende. Den bästa uppl. af hans skrifter är alltjämt den af Le Quien 1712 utgifna. Jfr Langen, "J. von Damascus" (1879), samt afhandlingar af Holl i de af Harnack och Gebhardt utgifna "Texte und untersuchungen". E. Bg.

Johannes Chryso'stomos, kristen predikant. Se Chrysostomos.

Johannes Damascēnus, grekisk teolog. Se Johannes Chrysorrhoas.

Johannes de Plano Carpini, italiensk resande. Se Carpini.

Johannes döparen, Jesu förelöpare, var son till prästen Sakarias och dennes hustru Elisabet, en släkting till Jesu moder. Luk. 1 berättar de närmare omständigheterna vid hans födelse, som egde rum sex månader före Jesu födelse, enl. den rabbinska traditionen i Hebron, enl. nyare sägner i staden Juta. I Juda öken beredde han sig småningom för sitt kall, och i kejsar Tiberius' 15:e regeringsår (år 29 enl. vår vanliga tidräkning) framträdde han inför folket vid Jordan med en messiasförkunnelse, hvars grundtema var: "Gören bättring (l. förändren edert sinne), ty himmelriket är nära!" Stora folkskaror omgåfvo honom och läto döpa sig. Sitt dop betecknade han som blott symboliskt profeterande om den rening från synderna medelst "helig ande och eld", hvarmed "den starkare" skulle döpa. Ett halft år därefter lät Jesus själf inviga sig af J:s vattendop till sitt messiasvärf. Efter denna händelse visade Döparen sina lärjungar och folket till Jesus såsom deras utlofvade messias. Slutligen kastades han af Herodes Antipas i fängelset under borgen Machærus i Peréen. Evangelisterna angifva orsaken därtill ha varit hämnd af drottning Herodias, hvars brottsliga äktenskap med Antipas, en halfbroder till hennes lefvande frånskilde man, Herodes Boethus, J. bestraffat. Med denna detaljuppgift låter väl förena sig den judiske historieskrifvaren Josefos' berättelse, att den skuggrädde konungen fruktat den genom Döparens predikan uppkomna folkrörelsen. Vid en födelsedagsfest, som Herodes Antipas firade på Machærus, begagnade sig Herodias af ett obetänksamt löfte af konungen för att få den besvärlige botpredikanten tyst för alltid. J. halshöggs. 24 juni (midsommardagen) är kyrkans åminnelsedag af denna händelse och bär J:s namn. J. P.

Johannes döparens dag. Se Midsommardagen.

Johannesen, Karen Lucie, norsk skådespelerska. Se Wolf.

Johannesen, Edvard Holm, norsk fångstman, upptäcktsresande, f. 1844 i Balsfjorden nära Tromsö, for sommaren 1869 genom Kariska porten in i Karahafvet och seglade öfver detta, som i juli månad var nästan isfritt, till Bjelij Ostrov och sedan längs Novaja Zemljas östkust. Följande somrar (1870 o. 1871) kryssade han åter på Karahafvet. Under den första af dessa färder kringseglade han 3 sept. Novaja Zemljas nordkust, där han träffade ett alldeles isfritt haf, en färd, som några år förut alla geografiska auktoriteter skulle ansett som en omöjlighet. Under den andra framträngde han utan möda mot ö. öfver Ob-mynningens meridian. I öfversikten af K. vet. akad:s förhandlingar offentliggjordes J:s iakttagelser, och akad. tilldelade honom för hans förtjänster om Ishafsforskningen först sin medalj i silfver, senare den i guld. Samtidigt med att Nordenskiöld på "Vegas" expedition 1878 nådde Taimursundet, mötte honom J., som på en ny resa i aug. s. å. hade upptäckt ön Ensomheden n. v. om kap Taimur. Efter hemkomsten till Tromsö företog han en resa till Japan och sökte i början af 1880-talet få till stånd ett handelskompani på Sibirien, men hans plan strandade. Han köpte sedan gården Sandör i Balsfjorden, där han lefde i små villkor; han omkom på resa till Tromsö 17 dec. 1901. (O. A. Ö.)

Johannes' epistlar. Se Johannes' bref.

Johannes Erici Salæmontanus (l. Salamontanus), präst, var sannolikt — som namnet antyder — född och uppväxt bland den lösa befolkningen vid Sala gruf va, nämnes på 1560-talet som kaplan i Stockholm, företog sedan studieresor till Tyskland och bröt vid närmare bekantskap med de jesuitiska läroanstalterna bestämdt med de katolska tendenser han tidigare visat. Efter hemkomsten blef han skolrektor i Enköping, hölls en tid fängslad af Johan III för sitt motstånd mot liturgien och de nya skolböckerna, frigafs 1579 och blef sedan

hofpredikant hos hertig Karl. Af honom sändes J. 1592 till Polen, som rekommendationsbrefvet angaf, i studiesyfte, men sannolikt faktiskt för att söka utforska Sigismunds planer, och han lyckades vinna anställning som predikant hos prinsessan Anna vid polska hofvet, hvarifrån han obemärkt brefväxlade med hertigen och flera hemmavarande prästmän. Sedan denna brefväxling röjts för Sigismund af sekreteraren Olof Sverkersson, blef J:s ställning vid polska hofvet snart ohållbar; han återvände hem i juni 1593 och utnämndes af sin gynnare hertig Karl till dennes biktfader. J. var sedan ständigt i Karls närhet, följde honom bl. a. till Linköpings riksdag 1600 och på krigståget till Livland 1605, under hvilket han dog i Wenden. J. utgaf bl. a. nya upplagor af några bland Olaus Petris smärre skrifter.

Johannes' evangelium, det fjärde evangeliet i nya testamentet, skiljer sig i både innehåll och framställning mycket från de tre första, de s. k. synoptiska, evangelierna. På flera ställen synes detta evangelium förutsätta de föregående och enligt regeln upptaga endast sådant, som icke är i dem omtaladt eller beskrifvet. Under det att de synoptiska evangelierna behandla Jesu verksamhet i Galiléen samt endast obetydligt hans verksamhet i Jerusalem och Judéen, är det hufvudsakligen kring den senare Johannesevangeliet rör sig. Och under det att de förra evangelierna omtala företrädesvis Jesu underverk, är det egentligen Jesu tal, som det fjärde evangeliet framställer, och af dessa mest sådana, som ha Jesu gudamänskliga personlighet till sin medelpunkt. Bland de underverk, som Johannesevangeliet ensamt omtalar, är Lazarus' uppväckande det förnämsta. Egendomlig för det fjärde evangeliet är dess s. k. ingress, framställningen af Kristus som det eviga ordet (*logos*), "som i begynnelsen var hos Gud och var Gud". Denna logoslära påminner starkt om den alexandrinske juden Filons logoslära, men skiljer sig i väsentliga punkter från denna. Såväl denna ingress som evangeliets hela hållning låter förmoda, att dess författare skrifvit med tanke på såväl cerinthisk-gnostiska (jfr Johannes, aposteln) som ebionitiska läror om Kristi person. Evangeliets afslutning sker redan i 20:e kap., och 21 kap. får därför anses som ett tillägg, en efterskrift. Författaren nämner ingenstädes sitt namn, men betecknar sig bestämdt som ögonvittne, och den gamla kyrkan ansåg honom vara aposteln Johannes. Denna betviflade aldrig evangeliets apostoliska ursprung, hvilket dock var fallet med 2:a och 3:e s. k. johanneiska brefven och Uppenbarelseboken. Den s. k. Tübingenskolan utströk det fjärde evangeliet ur de apostoliska skrifternas led. En vidlyftig strid utspann sig därom. Bland försvararna af dess äkthet är den bekante textkritikern Tischendorf en af de förnämste. — Om tiden för författandet kan ingenting med visshet sägas. Helt säkert är det dock skrifvet långt efter Jerusalems förstöring. Om "den Johanneiska frågan", d. v. s. striden om Johannesevangeliet se Bibelkritik, sp. 240. J. P.

Johannes Fastaren (J. IV Jejunātor), patriark i Konstantinopel (582—595), invecklades i den ödesdigra titelstriden med påfvarna Pelagius II och Gregorius I med anledning af titeln "ekumenisk patriark", som patriarkerna i Konstantinopel redan förut burit. På en synod 587 i Konstantinopel gafs åt J. denna titel, hvilken påfvarna ansågo innebära ett anspråk på primatet inom kyrkan och hvars antagande af J. Gregorius I i ett bref jämförde med Lucifers självupphöjelseförsök. J:s namn inskrefs i den österländska kyrkans helgonkalender. Flera skrifter tilläggas honom. J. P.

Johannes Fida'nza, skolastiker, mystiker. Se Bonaventura.

Johannes från Capistrano, italiensk predikant. Se Capistranus.

Johannes från Gaëta. Se Gelasius, romerska påfvar, 2.

Johannes församling (Sankt Johannes församling) i Stockholm, som bildades vid delningen 1 maj 1907 af Jakobs och Johannes församling, omfattar nordöstra delen af Norrmalm. J. utgör ett regalt pastorat, som utom egen kyrka har längst i n. af området, i Vanadislunden, en kapellkyrka, benämnd Stefans kapell, som invigdes 1904. J. hade vid 1908 års slut en folk-

Fig. 1. Den gamla Johannes kyrka (1871).

mängd af 24,401 inv. Den plats, nordligaste delen inom församlingen af Brunkebergsåsen, där Johannes kyrka är uppförd, tillbytte sig Magnus Ladulås 1286 af ärkebiskopen i Uppsala och anlade där ett hospital jämte kapell, som fick namnet Sankt Görans kapell. Detta nedrefs 1527 af Gustaf I. Sedan stod kapellgården, som blifvit upplåten till kyrkogård åt Jakobs församling, utan någon åbyggnad till 1636, då ett jordfästningskapell af trä uppfördes, som fick namnet Sankt Johannes kapell. Regelbunden gudstjänst började hållas där 1671 för dem, som bodde närmast omkring kyrkogården och hvilka några år äfven bildat egen församling; kapellkyrkan blef 1675 ett kapell under Jakob. Den erhöll efter hand åtskilliga tillbyggnader, men enär man med skäl ansåg det lilla trähuset opassande som kyrka i hufvudstaden, beslöt man 1783 att uppföra en korskyrka af sten. Grunden till densamma lades af Gustaf III 1783, men arbetet afstannade snart, och den gamla träkyrkan (fig. 1) kvarstod ännu ett århundrade (söndagen 9 nov. 1884 firades där sista gången gudstjänst); dess pittoreska klockstapel, äfvenledes af trä (se fig. 1 o. 2), kvarstår ännu i dag. I träkyrkans ställe uppfördes 1884—90, hvilket sistnämnda år invigningen skedde, enligt ritningar af nuv. öfverintendenten K. Möller en härlig tempelbyggnad af tegel i fullt genomförd gotisk stil (fig. 2). Den treskeppiga kyrkan har ett

högt, åttkantigt torn. På kyrkogården hade skevikarna (se d. o.) sin begrafningsplats.

Fig. 2. Johannes kyrka, invigd 1890. Vyn tagen från Johannes brandstations torn. (T. v. uppsticker gamla klockstapelns spira öfver trädmassorna.)

Johannes Haquini (Johannes I. Jöns Håkansson), ärkebiskop i Uppsala, d. 9 febr. 1432, var skolmästare i Söderköping, kanik i Linköping, inträdde 1411 i Vadstena kloster och sändes af klostret 1418 på en viktig beskickning till Rom, hvarifrån han återkom 1420. Vadstenadiariet berättar, att efter Johannes Jerechinis afgång 1421 domkapitlet i Uppsala till konung Erik ingifvit förslag till ärkestolens besättande och att Erik bland tre föreslagna utsett J.; han utnämndes 23 mars genom påflig provision och invigdes 28 juni s. å. J. var en verksam stiftsherde; han höll 1423 en stiftssynod i Arboga, häfdade de andliges skattefrihet gentemot den världsliga makten och byggde 1430 det fasta ärkebiskopshuset, som förstördes under befrielsekriget 1522. Se Silfverstolpe, "Klosterfolket i Vadstena" (1899). T. H—r.

Johannes Hyrkänos, öfverstepräst. Se Makkabéer.

Johannes Håkansson, ärkebiskop. Se Johannes Haquini.

Johannes Jerechini (Jöns Gerekesson, Gerecksson, Jerekesson, Jerichsson), ärkebiskop i Uppsala, var dansk till börden, tillhörde familjen Lodehat och var brorson till drottning Margaretas rådgifvare biskopen af Roskilde Peder Lodehat. Han hade studerat i Prag, var kanik i Aarhus och konung Eriks af Pommern kansler samt blef af honom efter ärkebiskop Henriks död 1408 uppsatt på Uppsala ärkestol med undanträngande af kapitlets kandidat Andreas Johannis. J. synes ha varit en begåfvad, men hänsynslös, härsklysten och lastbar man och blef fördenskull — och väl äfven på grund af sin danska börd — mycket hatad. Under sin ämbetstid höll han två stiftssynoder och sökte häfda svenska kyrkans oberoende gentemot Lundsärkebiskopens anspråk på primatet öfver svenska kyrkan. J:s egenmäktiga förfarande i en stockholmsk äktenskapssak, hans vägran att åtlyda påfvens dom i detta mål, hans upprepade öfvergrepp mot underordnade ämbetsbröder, hans stridigheter med domkapitlet ledde omsider till en af ärkebiskopen i Riga på påfligt uppdrag företagen undersökning, hvarefter J. inför konungen på Rönö 1421 afstod från sin ärkebiskopsstol mot en årlig penningsumma. Redan 1426 utnämndes J. till biskop i Skålholt på Island (han tillträdde dock först 1430 sitt nya ämbete), men gjorde sig äfven där hatad och blef af den förbittrade befolkningen insydd i säck och dränkt 1433. Litt.: G. Djurklou, "Jöns Jerekesson ärkebiskop i Uppsala 1408—1421" (i "Hist. tidskr.", 1894). T. H—r.

Johanneskristna, oegentlig benämning i st. f. mandéer (se d. o.).

Johannes Magnus, Sveriges siste katolske ärkebiskop, f. 19 mars 1488 i Linköping, d. 22 mars 1544 i Rom, hette eg. Jöns Månsson, latiniserade sitt namn till Johannes Magni, men

Johannes Magnus' sigill.

skref sig vid äldre år Johannes Magnus, hvari man senare trodde sig se ett anspråk af honom och hans broder Olaus Magnus (se d. o.) att tillhöra den gamla Store-ätten (Store i lat. öfv. = *Magnus*). Såväl J. som hans broder omtalas stundom i samtida handlingar med släktnamnet Svinefot. Han var son till Linköpingsborgaren Måns Petersson, uppfostrades i sin födelsestad och blef vid 18 års ålder kanik i både Linköpings och Skara stift. Han studerade sedan teologi och kanonisk rätt vid flera utländska universitet, bl. a. i Louvain, där hans studier leddes af sedermera påfven Hadrianus VI, och i Köln, ultramontanismens dåvarande stamort. Som riksföreståndaren Sten Sture d. y:s befullmäktigade ombud vistades han därefter en tid i Rom och begaf sig efter dennes död (1520) till Perugia, där han förvärfvade sig teol. magistergraden. Efter Stockholms blodbad vederlade J., med stöd af underrättelser från Sverige, inför påfven och kardinalerna den vrängda framställning Kristian II gifvit dem af denna tilldragelse. Af Hadrianus VI, hvilken 1522 blifvit påfve, sändes han 1523 som påflig legat till Sverige med uppdrag bl. a. att bekämpa det lutherska kätteriet. Vid sin ankomst

hit (juni s. å.) möttes han af underrättelsen om Gustaf Eriksson val till konung, erkände genast denne och kom till en början på synnerligen god fot med honom. Meningen var först, att han skulle återvända till Rom för att söka skaffa sig vidsträcktare fullmakt till kyrkans reformering och förmå påfven att godtaga Gustaf Trolles ersättande med en annan ärkebiskop. Troligen framemot hösten blef han emellertid i Stockholm af Uppsala domkapitels medlemmar vald till ärkebiskop och var nog fåfäng och svag att emottaga denna höga värdighet, för hvilken han under dåvarande kritiska förhållanden ej egde nödig personlig auktoritet, vare sig i Sverige eller i Rom. Gustaf Vasa kunde ej heller af den nye påfven, Klemens VII, utverka vare sig bifall till Gustaf Trolles afsättning eller bekräftelse på det nya ärkebiskopsvalet, utan J. fick nöja sig med fullmakt (6 maj 1524) att som administrator förvalta ärkestiftet, tills Trolles sak blifvit rannsakad och afdömd. J. var den katolska kyrkan varmt tillgifven, men af naturen alltför svag och obestämd för att med kraft våga mot konungen uppträda till den gamla ordningens försvar. I den snart uppflammande striden mellan Gustaf Vasa och medeltidskyrkans förnämste svenske målsman, biskop Hans Brask i Linköping, kom J. därför att spela en tämligen underordnad roll och nådde snart eftergifternas gräns utan att därmed ha vunnit något för den svenska kyrkans bevarande under påfvemaktens lydnad. Hans fåfänga säges äfven ha framkallat personliga slitningar mellan honom och konungen. Sommaren 1525 hade han jämte grefve Johan af Hoya som sändebud besökt Lybeck för att vid den beramade skiljedomen om Gottland bevaka Sveriges intressen mot Danmark, och året därpå aflägsnade Gustaf Vasa honom ur riket under förevändning, att hans biträde behöfdes vid nya diplomatiska förhandlingar, denna gång med Polen om ett giftermål för konungens räkning, hvarjämte han i Finland skulle afvakta, om nya underhandlingar med Ryssland behöfdes. J. lämnade Sverige i aug. 1526, anbefallde sitt stift åt biskop Hans Brask och afbidade i Danzig händelsernas vidare utveckling. Vid ett besök i Rom blef han 1534 konfirmerad och vigd till ärkebiskop i Uppsala, men då hade för länge sedan den svenska reformationen fortskridit så långt, att för honom inga utsikter förefunnos för att återvända till Sverige och där taga sitt åt Laurentius Petri anförtrodda ämbete i besittning. J. framlefde sina återstående dagar som landsflykting under bekymmersamma ekonomiska omständigheter. Från Danzig kallades han 1537 af påfven att deltaga i det beramade kyrkomötet i Vicenza, begaf sig då till Italien och afvaktade dels i Rom, dels hos sin beskyddare patriarken Quirinus i Venezia, där han vistades 9 månader (1539—40), att det flera gånger uppskjutna kyrkomötet skulle komma till stånd. I jan. 1541 bosatte han sig i Rom, där han tillbragte sina sista år; han ligger begrafven i Peterskyrkan. — J. hade redan under sin beskickning till Lybeck 1525 samlat material till ett historiskt arbete om Sverige och där afskrifvit Albertus Krantzius' kort förut författade krönika om Sverige (afskriften förvaras i Lunds universitets bibliotek); i Danzig, Wien och Italien fortsatte han sina forskningar, hvilka resulterade i två större arbeten, en rikskrönika och en krönika om Uppsala ärkestift. Den förra, *Historia de omnibus gothorum suconumque regibus* trycktes 1553 i Rom af hans efterlefvande broder, Olaus Magnus, hvilken sände den till Sverige med tillegnan till hertigarna Erik, Johan, Magnus och Karl; den utgafs 1554 i Rom och blef flera gånger omtryckt (i svensk öfv., af Er. Schroderus, utkom den af trycket 1620). Den senare, *Historia metropolitanæ ecclesiæ upsaliensis*, var färdigtryckt 1557 och utgafs i Rom 1560, två år efter Olaus Magnus' död (den finnes, jämte dennes biografi öfver brodern, intagen i "Scriptores rerum suecicarum", del III). I sin stora rikskrönika skildrar J., hufvudsakligen med ledning af Jordanes', Saxos, Krantzius' och Ericus Olais arbeten svenska folkets anor och dess konungars samt "de utländske göternas" bedrifter alltifrån landets bebyggande och dess förste konung, som skall ha varit Magog, Jafets son. De 16 första böckerna och en del af den 17:e upptagas af hednatidens historia och innehålla en förunderlig väfnad af från andra författare okritiskt tagna uppgifter och afsiktlig dikt. Konungar, som bära namnet Erik eller Karl, äro i allmänhet stora hjältar och utmärkta regenter, under det att de, som bära något namn, som hade ljudlikhet med Gustaf, hvilken direkt persifleras i skildringen af en uppdiktad sagokonung *Gostagus*, äro tyranner. J:s konungalängd har gifvit upphof till den länge gängse berättelsen, att Sverige före Erik den helige haft 8 konungar med namnet Erik (se Erik, sp. 779) och före Karl Sverkersson 6 med namnet Karl (se Karl, svenska konungar). Endast de sista afdelningarna af detta J:s arbete ha någon betydelse som historisk källa. Arbetet bestämde emellertid länge i hemlandet, särskildt bland den lärda världen, den allmänna uppfattningen af Sveriges fornhistoria. Svärmisk kärlek till fosterlandet och glödande danskhat äro J:s i denna krönika mest framträdande karaktärsdrag, för hvilka häfdatecknarens sanningsplikt alltför ofta får träda tillbaka. Om i krönikan inflickade tal af ärkebiskop Nils Ragvaldsson och Hemming Gadh se d. o. samt uppsatser af V. Söderberg i "Samlaren", 1896, och i "Historiska studier, tillägnade Harald Hjärne", 1908; en kritisk redogörelse för J:s äldre konungalängd ges af G. Löw, "Sveriges forntid i svensk historieskrifning" (1908). Äfven J:s krönika om Uppsala ärkestift är en, dock vida nyktrare hällen, tendensskrift, åsyftande att framhålla de svenske ärkebiskoparnas stora förtjänster som medlare i de politiska striderna. En kritisk undersökning af dess källor ges af B. Swartling, "Johannes Magnus' Historia metropolitanæ ecclesiæ upsaliensis" (i "Historiska studier, tillägnade Harald Hjärne", 1908). V. S—g.

Johannes Marqua'rdi, biskop. Se Hans Markvardsson.

Johannes Matthiæ Gothus. 1. J. (Hans) d. ä., präst, f. 1570 i Västra Husby i Östergötland, d. 1637 i Norrköping, promoverades till magister i Wittenberg 1597, blef s. å. hertig Karls hofpredikant och 1599 präst och kyrkoherde i Norrköping, där han verkade "med utmärkt nit, drift och beröm"; bl. a. blef genom hans energi S:t Olai kyrka uppmurad af sten. Han efterlämnade 20 barn. J. är ett typiskt exempel på de svenske kyrkomännens under utländska resor danade andliga bildning under den stora krisen omkr. 1600. Jfr H. O. Sundelius,

”Norrköpings minne” (1798) och Personalia, bifogade en af J. författad skrift om kyrkodisciplinen, tryckt 1638.

2. J. (Olliequist), den föregående broder, biskop, f. 29 dec. 1592 i Västra Husby i Östergötland, d. 18 febr. 1670 i Stockholm, studerade i Uppsala, tillhörde där Messenius' studentkrets och promoverades 1617.

Efter en resa i Tyskland, där han studerade vid Giessens universitet i två år och på nära håll fick se den olyckliga striden mellan lutheraner och reformerta, kallades han i slutet af 1621 eller början af 1622 till den nyinrättade poëseos professuren i Uppsala. Redan efter ett halft år begaf han sig emellertid åter ut på resor och vistades därunder hufvudsakligen i Holland, England och Frankrike. Han lärde där känna den inom reformerta världen starka strömningen till praktisk fromhet med tillbakaskjutande af konfessionsstriderna (”reformerta pietismen”), och hans eget ireniskt lagda sinne bestämdes för framtiden däraf. Däremot besökte han ej Helmstädt eller knöt förbindelse med Calixtus och hans synkretism. Efter hemkomsten 1625 utnämndes han till professor vid den s. å. i Stockholm upprättade läroanstalten för adelns söner, ”Collegium illustre”. På uppdrag utarbetade han ock en plan för läroverkets studieordning, *Ratio studiorum* (1626), genom hvilken han trädde i främsta ledet af Sveriges pedagoger under 17:e årh.; här möter först större hänsyn till barnets psykologiska utvecklingsgång. S. å. utgaf han ock en katekes, *Libellus puerilis*, som är en af 17:e årh:s bästa; den undviker frågoformen, och uppfattningen är luthersk, men irenisk. Joh. Rudbeckius uppfattade katekesens studium nästan som ett ofelbart verkande nådemedel, J. betonade kristendomsstudiets gagnlöshet utan verklig fromhet — däri karakteriseras efter hufvudmännen lättast de två motsatta strömningar, som då rörde sig inom den svenska lutherdomen. — I striden om Consistorium generale (se Consistorium) stod J. också på Gustaf Adolfs sida gentemot Rudbeckius m. fl. 1629 utnämndes han till konungens hofpredikant, åtföljde konungen under tyska kriget som fältpredikant och utsågs i sept. 1632 till Kristinas lärare. J. stod nära Gustaf Adolf i dennes religiösa vidsynthet; men han ägde ej den mäktiga personlighet, som behöfdes för att efter konungens död bära upp hans åskådning. Han begränsade sin verksamhet till sitt uppfostringskall; 1635 erhöll han formlig fullmakt som drottningens ”præceptor och äldste hofpredikant”. Honom jämte Axel Oxenstierna tillkommer förtjänsten af den utmärkta uppfostran, som drottningen erhöll; han skref ock för hennes räkning flera pedagogiskt utmärkta läroböcker. Som hofpredikant lade han grunden till hofkonsistoriet (se d. o.) och Stockholms fulla kyrkliga organisation. Kristinas uppriktiga tillgifvenhet förvärfvade han och bibehöll den, äfven sedan hon blifvit myndig; hon korresponderade intimt med honom, använde liksom Karl X Gustaf honom vid deras äktenskapsförhandlingar, gaf honom en mängd förläningar (bl. a. 1645 adelskap för hans barn, under namnet Olliequist) och utnämnde honom 1643 till biskop i Strängnäs. Där fick han stor betydelse som den drifvande kraften i svenska undervisningens omorganisation (1649 års skolordning) och i sträfvan att skapa ny kyrkolag. Han gjorde själf flera utkast, men fördes därigenom ock in i en upprifvande strid. I början af 1640-talet hade han haft besök af den till Sverige komne store pedagogen bömaren Comenius; denne förde äfven till Sverige ökadt intresse för de ireniska och rent synkretistiska sträfvandena rundt om i Europa; och så lät J. synkretism skymta fram, då han 1644 i lätt bearbetning utgaf bömiska brödernas kyrkoordning under titeln *Idea boni ordinis in ecclesia Christi* (2:a uppl. 1659). En häftig ovilja väcktes hos det ortodoxa prästerskapet; man ville som mothugg vid 1647 års riksdag införa konkordieformeln som symboliskt bindande för svenska kyrkan, och endast genom drottningens mellankomst kunde striden för tillfället biläggas. På nytt råkade han i strid med en stor del af prästerskapet, då han vid 1650 års riksdag uppträdde till försvar för adeln och dess förläningar och som medlem i kyrkolagskommittén genomdref konkordieformelns utelämnande som symbolisk bok i dess lagförslag 1650; det var t. o. m. fråga om att utesluta honom ur ståndet. Karl X Gustaf, som i mycket var Gustaf Adolfs arftagare, uppskattade J:s ireniska ståndpunkt, men hade ej tillfälle att själf, som J. ville, arbeta för en union mellan lutheraner och reformerta. J. började då dels för detta måls nående, dels för att rättfärdiga sig själf, utgifva *Rami olivæ septentrionalis* (det nordiska olivträdets grenar) 1656—61. Oviljan mot honom och fruktan för det synkretistiska kätteriet fingo öfverhanden, då han med Karl X:s död förlorade sin vän, men 1661 utgaf en ny samling häften af arbetet; regeringen nedsatte en kommission för att granska arbetet (1662) och utfärdade, på grund af dennas utlåtande, förbud mot läsandet af J:s samtliga skrifter. Vid 1664 års riksdag förklarade prästeståndet, att det icke kunde anse författaren af ”Rami olivæ” för en nyttig lärare och medbroder i prästämbetet eller förman i församlingen. J. nödgades begära afsked från biskopsämbetet, hvilket beviljades honom för ”hans ålderdom samt goda meriter och kvaliteter” 25 aug. s. å. Jfr Hj. Holmquist, ”Joh. M. Gothus” (1903) och N. Rudbeckius, ”Personalia till likpredikan 1670”. 1 o. 2. Hj. H—t.

Johannes Nepos, tysk skald. Se Enenkel.

Johannes Nicodēmi, ämbetsman. Se Lilliesström.

Johannes Petrus, pseudonym. Se Wallin, J. P.

Johannes Physio'philus, pseudonym. Se Born, I. von.

Johannes Presbytern. Se Johannes Prästen.

Johannes Prästen, J. Presbytern, en apokryfisk personlighet, som omtalas i åtskilliga medeltidskrönikor. Enligt sägnen var han en kristen konung, som lefde på 1100-talet och hvars rike förlades än till östra Asien, än till Indien (han kallas ”Indorum rex”, indernas konung), än till östra Afrika, Etiopien eller Abessinien. Slut-

ligen blef den åsikten allmän, att Abessinien varit hans rike, och under 1600-talet benämndes detta land *Regnum presbyteri Johannis* (J. Prästens rike). Sagan gaf under medeltiden anledning till många färder i ändamål att upptäcka J:s rike. Sannolikt är J. Prästen en fabelfigur och de bref från honom, hvilka anföras af krönikeskrifvare, understuckna. Orientalisten G. Oppert har, liksom tidigare geografen d'Avezac, sökt visa, att sagan har sin källa i berättelserna om kur-kan (folk-kan) af Karakitai. Karakitaierna, på 1100-talet fördrifna från Kina och sedan bosatta i Buchara, voro sannolikt nestorianska kristna, och titeln på deras regent, kur-kan, förväxlade man, enl. Oppert, med det syriska *Juchan* (Johan). Sannolikt ha judisk-eskatologiska föreställningar medverkat vid sagans uppkomst. Litt.: D'Avezac, "Notice sur les anciens voyages de Tartarie" (1839), G. Oppert, "Der presbyter J. in sage und geschichte" (1864, 2:a uppl. 1870), F. Zarncke, "Der priester J." i "Abhandlungen d. sächsischen gesellschaft der wissenschaften", 1883 ff.). (Hj. H—t.)

Johannes Saresberiensis. Se Johan från Salisbury.

Johannes Scheffler, tysk mystiker. Se Angelus Silesius.

Johannes Secundus (hette eg. Jan Nicolai Everaerts), nederländsk skald på latin, f. 1511 i Haag, d. 1536 i Utrecht, skref behagfulla erotiska dikter, bland hvilka *Basia* (1539, senast 1899; "Kyssar"; öfv. på svenska) äro bekantast. Hans *Opera poëtica*, bestående af elegier, oden, epigram och blandade dikter, äro flera gånger utgifna (först 1541, fullständigast och bäst af Bosscha 1821).

Johannessen, Axel Theodor, norsk läkare, f. 29 maj 1849 i Kristiania, tog medicinsk examen 1875, och efter att ha varit praktiserande stadsläkare i Kristianias omnejd blef han 1896 professor i barnsjukdomar. J. har i medicinska tidskrifter, i Videnskabsselskabets skrifter och i särtryck utgifvit ett mycket stort antal afhandlingar, bland hvilka i synnerhet märkas *Die epidemische verbreitung des scharlachfiebers in Norwegen* (prisskrift, 1884), *Bidrag til studiet af rakit* (1897) och *Dödeligheden i Norge af börn under 1 aar* (1902). O. A. Ö.

Johannes Teutonicus, tysk rättslärd. Se Zemecke.

Johannes' uppenbarelse. Se Uppenbarelseboken.

Johannes van Dewall, pseudonym. Se Kühne, A.

Johannesört, *bot.* Se Hypericum.

Johanngeorgenstadt, bergsstad i konungariket Sachsen, kretsen Zwickau, i Erzgebirge, 6,230 inv. (1905). Vismutgrufvor. Staden anlades af fördrifna bömiska protestanter 1654 och är till största delen nybyggd efter den stora branden 1867. (J. F. N.)

Johannis, Sankt (fi. *Johannes*), socken af Stranda härad och domsaga, Viborgs län, Finland. Areal 222 kvkm. 6,895 pers. (1908), uteslutande finsktalande. Konsistoriellt pastorat af 1:a kl., Viborgs prosteri, Nyslotts stift. A. G. F.

Johannisbad [-bat], bad- och luftkurort i Riesengebirge, nordöstra Böhmen, 615—725 m. ö. h., har flera indifferenta hälsokällor (29° C.) och en järnkälla (8° C.). Gyttjebad. Kurorten har hufvudsakligen värde för sin rena och stärkande luft och sin fridfulla belägenhet. Omkr. 4,000 kurgäster. Wbg.

Johannisberg (förr Bischofsberg), by i preussiska reg.-omr. Wiesbaden (Hessen-Nassau), 4 km. n. ö. om Geisenheim. 1,460 inv. (1900). I närheten ligger det praktfulla slottet J., med stora vingårdar (16 har), hvilka lämna det världsberömda renska vinet Schloss Johannisberger. Vingårdarna ligga på det mot s. v. sakta sluttande slottsberget. Slottet byggdes 1757—59 på ett gammalt benediktinklosters ruiner. Det tillhörde först biskopsstiftet Fulda, skänktes 1807 af Napoleon till marskalk Kellermann och gafs 1814 af kejsar Frans I till furst Metternich. (J. F. N.)

Johannisborg, fordom ett befäst slott strax vid Norrköping n. om Motala ström. 3 maj 1614 lade hertig Johan af Östergötland grunden till J., som skulle blifva änkesäte för hans gemål; men slottet,

Johannisborgs slottsruin, porttornet (1909, efter företagen renovering).

som uppfördes i 3 våningar och med 6 tornspiror, hann ej blifva färdigt före båda makarnas död, 1618, då det hemföll till kronan. De omgifvande befästningarna utgjordes af en bastionerad femhörning med våt graf och fausse braie samt på sydsidan porttorn och portravelin; bestyckningen skulle utgöras af 30 st. 18 ℔-iga kanoner, men så många kommo nog aldrig dit. Ej heller befästningarna voro färdiga 1618, då dessutom en del af vallen rasat; detta reparerades nu, och arbetena fullföljdes i öfrigt, men ännu 1627 behöfdes sten till "Norrköpings slottsbyggnad", som emellertid taktäcktes 1639 och därefter en tid hölls i någorlunda godt stånd. 1719 var emellertid J. så förfallet, att det ej kunde hindra ryssarna att bränna Norrköping. 1720 började sten tagas från slottet för iståndsättandet af de förstörda publika husen i staden. Numera synes föga spår af slottet, men väl af befästningen och porttornet (se fig.), hvilket senare, sedan det 1806 skadats af blixten, utgör en vacker ruin. L. W:son M.

Johannisburg, slott i Aschaffenburg (se d. o.).

Johannisdal, hälsobrunn och badanstalt i Köpings landsförsamling, 1 km. från Köping, vid en gren af Köpingsån. Källan upptäcktes 1760 af prosten O. Tillæus, och vattnet undersöktes kort därefter af arkiatern von Rosenstein. J. är en svag järnkälla och har hufvudsakligen lokal betydelse. Omkr. 200 kurgäster. Ln.

Johannisfors. Se Forsmark.

Johannis Gothus, psalmist. Se Petrus Johannis Gothus.

Johannishus, fideikommissegendom, med hufvudgården belägen vid Listerbyån i Hjortsberga socken, Medelsta härad, Blekinge län. J., Blekings största gods, utgöres af J., $12^{1}/_{12}$ mtl, jämte $15\frac{1}{4}$ mtl underlydande i Hjortsberga socken, $16^{7}/_{48}$ mtl i Förkärla socken, $^{7}/_{8}$ mtl i Listerby socken, $5\frac{7}{8}$ mtl i Edestads socken och en utjord i Nättraby socken, tills. $50\frac{7}{8}$ mtl, med lägenheter, verk och inrättningar taxerade till 1,748,000 kr. (1909), hvaraf 31,000 kr. å icke jordbruksfastighet. Säteriet grundades 1670 af landsdomaren Nils Skunck, efter hvilken det länge hette Skunckenberg. Efter Skunck egdes det först af öfverste Skytte och sedan af amiralen friherre C. Anckarstierna. 1684 köptes det af generalamiralen grefve H. Wachtmeister, som 1712 gjorde det jämte Tromtö till fideikommiss för sin släkt, hvars stamgods det sedan förblifvit. 1769 erhöll hans sonson grefve F. G. H. C. Wachtmeister tillåtelse att förändra egendomens namn till Johannishus (efter ättens forna gods Johannishus i Livland). J. innehafves f. n. (1910) af generaldirektören, grefve H. Wachtmeister. Den ståtliga hufvud-

Johannishus, manbyggnaden.

byggnaden i två våningar (se fig.), i enkel fransk renässans, är omgifven af vackra trädgårdar och parkanläggningar. (Wbg.)

Johannis Norvegus. Se Henricus Johannis Norvegus.

Johannisnycklar, *bot.*, namn på *Orchis militaris* L.

Johanniste. Se Hemliga medel, sp. 391.

Johannit Haidinger, *miner.* Se Uranvitriol.

Johanniter. 1. Andlig riddarorden. Se Johanniterorden. — 2. Religiös sekt. Se Johannes af Kronstadt.

Johannithospital. Se Johanniterorden.

Johannitkors. Se Kors.

Johanniterorden, den äldsta andliga riddarorden. Dess medlemmar kallades urspr. johanniter l. hospitaliter (lat. *Johannitæ, Fratres hospitales Sancti Johannis*), sedermera, efter boningsorten, äfven kallade rhodiser- och malteserriddare. Orden leder sitt ursprung från ett af köpmän från Amalfi 1048 i Jerusalem stiftadt sällskap till skydd för kristna pilgrimer. Af den egyptiske kalifen, som då var herre öfver Heliga landet, utverkade detta sällskap sig genom skänker rättighet att bygga en kyrka (Santa Maria della Latina) ej långt från Heliga grafven samt ett munkkloster efter den hel. Benedikts regel, hvarmed de snart förenade två byggnader, innehållande härbärgen eller "hospital" för pilgrimer af båda könen. Hvar och en af dessa byggnader fick sitt särskilda kapell. Det för kvinnliga pilgrimer afsedda helgades åt Maria Magda-

Fig. 1. Johannitordens hospitalssigill.

lena och det för manliga åt S:t Johannes (d. v. s. Johannes döparen eller möjligen patriarken Johannes den barmhärtige i 7:e årh.); de munkar, hvilka bestridde sjukvården, fingo med anledning däraf namnet johanniter eller den hel. Johannes' hospitalsbröder. Sedan de kristne under Gottfrid af Bouillon 1099 eröfrat Jerusalem, afsöndrade abboten Gerhard Tonque, ordens förste "mästare", vården af de kvinnliga pilgrimerna från brödraskapets verksamhet; orden fick en ny, af påfven 1113 stadfäst, författning jämte särskild ordensdräkt: en svart mantel med hvitt kors på vänstra sidan. Gottfrid af Bouillon gaf orden stora besittningar och egodelar. Tonques efterträdare, Raymond du Puy, gaf — för att påminna ordensbröderna om "de åtta saligheterna", eller de åtta riddardygderna — det hvita ordenskorset en åttkantig form ("malteserkorset") och utvidgade ordensregeln (omkr. 1120), i det att han till de tre vanliga munklöftena lade ett fjärde, nämligen löftet att kämpa mot de otrogne. Därigenom fick orden, efter den då nyss bildade Tempelherreordens mönster, en hufvudsakligen krigisk prägel. Dock bibehöll den äfven sin ursprungliga verksamhet, hvarför ordensbröderna delades i tre klasser: 1) *riddare*, af adlig börd, för krigiska värf, 2) *präster* l. *kapellaner*, för själavården, 3) *tjänande bröder*, för pilgrimers och sjukas vård. Ordens krigsdräkt bestod af röd vapenrock med ett hvitt kors på bröstet och på ryggen. I fred buro riddarna den svarta manteln med det hvita korset (se fig. 2). Ordensvapnet bestod af ett större malteserkors af silfver i rödt fält med en af rosenkrans omgifven krona och därunder ett mindre malteserkors med omskriften "Pro fide" (För tron). Riddarfanan bar ett rödt kors. Påfven Innocentius II sanktionerade Raymonds regel. Ordens chef bar till 1267 titeln "mästare", men sedan "stormästare". Genom sina krigiska bragder förvärfvade sig orden snart påfvestolens ynnest och världsliga furstars tacksamma erkännande i form af land och privilegier i olika stater. Kejsar Fredrik Barbarossa fritog 1185 orden

från alla utskylder till riket, och påfven Anastasius IV gaf den i bullan "Christianæ fidei religio" ovanliga företrädesrättigheter, såsom att en i kyrkans bann afliden ordensmedlem skulle få kyrklig begrafning och att ett i interdikt lyst land, där johanniter bodde, af denna orsak skulle få åtnjuta en och annan undantagsförmån. Dessutom befriades orden från kyrkotionde. Den på detta sätt alltjämt hopade rikedomen och makten hade till följd, att orden redan i slutet af 12:e årh. urartade. Öfvermod och vinningslystnad blefvo dess lyten. I början befordrades ordens storhet genom förbindelsen med den likaledes mäktiga Tempelherreorden, men snart förstörde den genom häftiga tvister med denna orden både sina egna intressen och korsfararnas i Heliga landet. Äfven inom orden själf uppkommo split och tvedräkt. Tvifvelsutan underlättade denna splittring Saladins eröfring af Jerusalem, 1187. Därefter (1191) förlade orden sitt säte till Ptolemais (S:t Jean d'Acre). Då johanniterna genom Fredrik II:s fredsslut (1229) med den egyptiske sultanen hade förbundit sig att ej kämpa i Palestina, gingo de öfver till Spanien, där de deltogo i striderna mot morerna. Därefter återupptogo de i Palestina striden mot egypterna, men nedmejades till stor del i den fruktansvärda drabbningen vid Gasa 1244. Slutligen eröfrades Ptolemais af den egyptiske sultanen, 1291, då Cyperns konung gaf dem staden Limisso på Cypern till vistelseort. 1309 eröfrade de under stormästaren Fulques de Villaret ön Rhodos, och 1312 tillföll dem en del af den s. å. upphäfda Tempelherreordens besittningar. Ordens bestånd hotades emellertid af inre slitningar och yttre anfall. Dock misslyckades såväl egyptiska flottans femåriga belägring af Rhodos (1444) som turkiske sultanen Muhammed II:s fruktansvärda angrepp i spetsen för 100,000 man. Genom förräderi af ordenskansleren Andreas af Moral, som var förbittrad öfver, att Philippe Villiers och icke han blifvit stormästare, lyckades sultan Soliman II med omkr. 150,000 man 24 dec. 1522 eröfra Rhodos efter ett sex månaders hjältemodigt motstånd af den omkr. endast 5,000 man starka ordenshären. Efter att några år ha saknat fast vistelseort fingo johanniterna 1530 af kejsar Karl V Malta, Gozzo, Comino samt Tripolis som län mot förpliktelse att kämpa mot turkar och sjöröfvare, skydda Tripolis, årligen sända spanske ståthållaren på Sicilien en hvit falk, erkänna konungen af Spanien som biskopens af Malta skyddsherre samt återlämna nämnda öar, om de åter kommo i besittning af Rhodos. Men samtidigt ledo de förluster: i England, Ungern och Tyskland indrogos flera af deras besittningar, Tripolis eröfrades (1552) af turkarna, och äfven på Malta voro de många gånger utsatta för dessas anfall. Särskildt må nämnas Soliman II:s anfall (maj—aug. 1565), som efter ett glänsande försvar blef fullständigt tillbakaslaget af stormästaren Jean de la Valette-Parisot (d. 1568), till hvars ära hufvudstaden La Valetta byggdes. Under de följande stormästarna sjönk ordens anseende. Under Raymond Perellos de Roccaful hade orden likväl en ny glansperiod (1697—1720). Emanuel Maria, prins af Rohan (1775—97), sökte stärka orden genom att göra den äfven till ett vetenskapligt samfund och lyckades återförvärfva åtskilliga indragna besittningar. 1792 dekreterade franska republiken, att alla ordens franska besittningar skulle indragas, och efter republikens segrar i öfre Italien i slutet af 1790-talet indrogos de äfven där. Kejsar Paul i Ryssland kom orden till hjälp, då han genom fördrag 1797 gaf den land, som årligen afkastade 300,000 fl. Men 1798 måste den tyske stormästaren, friherre Ferdinand von Hompesch, lämna Malta, hvilket Napoleon genom förräderi lyckades eröfra. Mot påfvens vilja valdes då den grekisk-katolske kejsar Paul till stormästare. 1800 intogo engelsmännen Malta. Genom freden i Amiens 1802 tillerkändes ön orden, men engelsmännen behöllo den. Gustaf IV Adolf erbjöd då (1807) orden ön Gottland som vistelseort; men efter åtskilliga underhandlingar förföll frågan. I Tyskland indrogos vid samma tid, i synnerhet efter freden i Pressburg (1805), alla ordens besittningar. Johanniterorden, som under sin storhetstid indelades i 8 nationer eller "tungor", omfattar nu ett "storpriorat" i Böhmen, räknande omkr. 60 medlemmar, storpriorat i Neapel, Lombardiet-Venezia (stiftade 1839) och i Rom samt s. k. "associationer" i Westfalen, Schlesien och England. Ordens styresman fick, efter förlusten af Malta, sitt residens först i Catania på Sicilien, sedan i Ferrara och 1834 i Rom, hvarifrån han nu med titel "stormästare-ståthållare" leder ordens angelägenheter. Denne är genom ett särskildt sändebud representerad vid österrikiska hofvet och har rang bland Europas statsmakter. Johanniterordens sjukvårdsväsen åtnjuter ännu i dag högt anseende. — Äfven i norden ha johanniterkloster funnits. Danmark hade sådana i Antvorskov, Odense, Horsens, Ribe, Viborg och möjligen på ett par andra ställen; i Sverige funnos johanniterkloster i Eskilstuna, Öknabæk l. Cronabæk (Kalmar län) och möjligen i Dalby (Malmöhus län). Jfr Helgeandsorden. Se arbeten af Vertot (4 bd, Paris, 1726), Winterfeld (1859), Drane (1885), Gattini (1898) och Delaville Le Roulx (1904). Af ordens "Cartulaire" ha 5 bd (1894 ff.) utkommit. Jfr F. de Hellwald, "Bibliographie méthodique" (1885) ang. orden.

Fig. 2. Johannitriddare (omkr. 1700).

I Preussen finnes en för adelsmän stiftad Johanniterorden, som, jämte ordensdekorationen, i sina stadgar

gifna af Fredrik Vilhelm IV 1853) har upptagit atskilligt från den gamla orden med samma namn. Ordensmedlemmarna, som indelas i tre klasser och bära särskild uniform, förbinda sig bl. a. att omfatta och verka för den evangeliska tron samt genom bidrag understödja ordens asyler för sjukas vård. J. P.

Johannot [jåannå'], Charles Henri Alfred, fransk målare och kopparstickare af tysk börd, f. 1800, d. 1837 i Paris, uppväxte jämte sina bröder, Charles (f. 1793, d. 1825) och Tony (f. 1803, d. 1852), utan att genomgå en skola under någon bestämd mästare. Alfred och Tony J. arbetade först som kopparstickare, sedermera äfven som raderare och träsnidare. Deras första gemensamma arbete utgjordes af illustrationer till Walter Scotts romaner. Därmed var den illustrativa vinjetten efter engelskt mönster införd i Frankrike. Sedan följde de af bägge gemensamt utförda illustrationerna till Coopers, Chateaubriands, Byrons och Bérangers verk, hvarefter Alfred J. mera egnade sig åt måleriet (*J. de Crespierres arrestering under Richelieu*, 1831, *Montpensier intågar i Orléans 1627*, 1833, *Karl V besöker Frans I i fängelset*). Tony illustrerade bl. a. "Werther", "Don Quijote", Charles Nodiers skrifter, Lamartines "Raphael" och "Les confidences" samt målade *Du Guesclins död* (1833), men skildrade helst harmlösa situationer ur förgångna tider. C. R. N.*

Johann Pupper [po'p-]. Se Goch, J. von.

Johannsen, Gustav, slesvigsk patriot, f. 2 aug. 1840 i Angel af en tysktalande, men dansksinnad släkt, d. 25 okt. 1901, aflägsnades i mars 1864 af tyska myndigheterna från sin skollärartjänst i Angel och förbjöds senare hålla privatskola i Flensburg. Han öfvertog 1867 den danska bokhandeln där (hvilken han sålde 1874) och ombildade 1869 en tysk tidning till dansk ("Flensborg avis"), hvars redaktör han var 1874—82. 1876—79 måste han tre gånger för sina yttranden utstå kortare fängelsestraff. 1881—84 var han led. af tyska riksdagen för Flensburgkretsen och sedan 1886 till sin död för den första nordslesvigska kretsen samt sedan 1888 därjämte af preussiska deputeradekammaren. Genom sin drastiska humor och kraftiga personlighet förvärfvade han många vänner, i synnerhet bland de frisinnade tyske riksdagsmännen, samt väckte mycken uppmärksamhet 1899 för sina häftiga angrepp på Köllerpolitiken. Han utmärkte sig äfven som folktalare bland sina landsmän. 1891 blef han sparbanksdirektör i Flensburg. E. Ebg.

Johannsen, Vilhelm Ludvig, dansk växtfysiolog, f. 1857, farmacie kandidat 1880, lektor 1892 och professor i växtfysiologi vid Landbohöjskolen 1903, blef professor i samma ämne vid Köpenhamns universitet 1905. Af hans många skrifter äro mest betydande *Lærebog i plantefysiologi med henblik paa plantedyrkningen* (1892; 2:a uppl. 1903—04), *Studier over planternes periodiske livsytringer* (1897) och de mycket uppmärksammade *Om arvelighed i samfund og i rene linier* (1903; på tyska s. å.) samt *Arvelighedslærens elementer* (1905). J. är led. af Fysiogr. sällsk. i Lund (1906) och Landtbruksakad. (1908). T. K.

Johann von Brügge [fånn]. Se David Jorisz.

Johansen, Viggo, dansk målare, f. 3 jan. 1851 i Köpenhamn, studerade vid konstakademien där 1868—75, vann 1886 utställningsmedaljen för *Ett aftonsamkväm*, blef 1888 lärare i akademiens konstskola för kvinnor och 1906 professor. 1897 blef han led. af svenska konstakademien. J. började som Roeds lärjunge med fast och säkert genomförda studier, vann snart en frisk och färgrik palett och blef en lika gediget friluftsmålare som skildrare af figurer i rum, ofta i artificiell belysning. Från att ha målat danska genremotiv sådana som *Grannhustruns besök* (1877), *En måltid i bondstugan* (s. å., i Hirschsprungska samlingen), *Fiskare från Hornbæk*, *En flicka i ett kök* blef han sitt eget hems skildrare i intimt kända och målériskt intressanta bilder. Han började med *Den unga modern som patient* (1883) och *En sängkammarscen* (1884). Därpå följde sådana motiv som *Barnen lästas*, *Mor visar taflor*, *Solsken i matsalen*, *Dans kring julgranen*, *De tre små* (de båda sistnämnda i Hirschsprungska samlingen), den stora gruppen *Moder och barn* (Stockholmsutställningen 1897) samt äfven interiörer i lampskensbelysning, sådana som *Aftonsamkväm* och *Aftonsällskap i mitt hem*, båda i Konstmuseet, där J. är representerad äfven med *Ett kostall*, landskapsstämningar, porträtt, bl. a. *självporträtt* och porträttgruppen *Ett akademisammanträde på Charlottenborg* (1908). J:s danska landskap stå högt både som ljusstudier och i betonandet af naturkaraktären; han hör till de målare, som genom omedelbarhet i uppfattning och djup i känslan förnyat det danska landskapet. Förutom i Konstmuseet är J. godt representerad i Hirschsprungska samlingen. Interiören *Bordet dukas* (1900) och den stora målningen *Bland konstnärer* (bordssällskap i konstnärens hem, 1903) egas af Nationalmuseet i Stockholm. *Stillhet* (inköpt 1905) eges af prins Eugen, *Aftonsällskap* finns i Thielska galleriet, stämningen *Vid solnedgången* (1895) i Göteborgs museum, *Kvällspromenad* (1894) i Hamburgs museum, *Mina vänner på aftonen hos mig* (1897) i Nya pinakoteket i München. G—g N.

Johanson, Arvid Klas William, målare, f. 29 maj 1862 i Stockholm, reste 1882 till Düsseldorf och därifrån till Paris, där han sedan varit bosatt. J. utnämndes 1897 till "Peintre du ministère de la Marine". Han har utfört en mängd marinmålningar med moderna krigsskepp eller med fiskarbåtar, skickligt och effektfullt utförda, en dekorativ målning på världsutställningen 1900, en del motiv från Bohuslänska skärgården samt teckningar i franska och engelska tidningar. Många af J:s arbeten finnas i franska flottans etablissemang i Paris och hamnstäderna. *Torpedbåt i aktion* inköptes 1903 af Göteborgs museum. G—g N.

Johanson, Karl Oskar, operasångare och dramatisk skådespelare, f. 21 jan. 1865 i Stockholm, engagerades vid Vasateatern 1887, vid Operan 1889, öfvergick till Dramatiska teatern 1896 och anställdes hos Ranft (vid Svenska teatern) 1899. Under sin operatid förmådde J., ehuru hans röst, en baryton med tilltalande klangfärg, är föga betydlig, dock genom sin goda uppfattning och mångsidiga dramatiska talang förträffligt uppbära en mängd maktpåliggande barytonpartier, sådana som *Alfonso* i "Leonora", *Lorden* i "Fra Diavolo", *Bazil* i "Barberaren", *Hertigen* i "Skrifvarkungen", *Juliano* i "Svarta dominon", *Jean* i "Jeannettes bröllop", *Barnaba* i "Gioconda", *Pathelin*, *Sven Ordd* m. fl. — Som skådespelare vid Dramatiska

och Svenska teatrarna har J. visserligen utfört såväl stora som allvarligt lagda roller (*Peter* i ”Gyllene Eva”, *Bellman* i ”Två konungar”, *Haffke* i ”Midsommareld” o. s. v.), men det är framför allt genom sitt utförande af till omfånget mindre, företrädesvis komiska partier han vunnit sina framgångar och visat prof på en ganska betydande förmåga att karakterisera och mångsidigt detaljera. Bland hans bästa typstudier och komiska människoframställningar (ofta äfven med goda masker) äro *Styver* i ”Kärlekens komedi”, *v. fanjunkaren* i ”Tapto”, *Basil* i ”Figaros bröllop”, *Jämmerling* i ”Advokaten Knifving”, chauffören *Henry* i ”Mannen och hans öfverman”, artistslusken i ”Agnete” och *Laroque* i ”Den okända”. A. L.* S. S—n.

Johansson, Lars, kallad Lucidor, skald, föddes 1638 i Stockholm. Ända till vår tid har hans verkliga lif varit insvept i dunkel, emedan alltifrån slutet af 1600-talet en felaktig anteckning föranledt en förväxling mellan honom och en student af samma namn (men af släkten Humerus), hvilken 1668 ålades att äkta en adlig jungfru, Magdalena Stöblad. Hvad som framgått af nyare undersökningar är följande. J. var troligen styfdotterson till amirallöjtnanten Lars Strusshielm, hvilken vårdade sig om hans barndom. Högst sannolikt var det sedermera Karl Gustaf Wrangel, som bekostade ynglingens studier och lät honom företaga en längre utrikes resa. Att han blef student i Uppsala 1656, synes säkert, och hans vistelse utrikes upptog sannolikt några år kring och efter midten af det följande årtiondet. Men 1668 var han i Stockholm, och från den tiden begynner ett starkare ljus falla öfver hans öden. Han författade åtskilliga lyckönsknings- och andra dikter samt egnade sig, enligt egen uppgift, någon tid åt språkundervisning i Uppsala, där han ”som en annan professor tillstånd haft att intimera”. Vid midten af 1669 bosatte han sig i hufvudstaden, flitigt sysselsatt med versskrifvande, men sannolikt äfven med andra, mer inbringande värf. Emellertid råkade han illa ut, då han i nov. s. å. utgaf ett bröllopskväde öfver Konrad Gyllenstierna och Märta Ulfsparre, hvilket han gaf titeln *Gilliarekvaal*. J., som redan förut antagit och sedan jämte andra pseudonyma namn företrädesvis begagnade skaldenamnet Lucidor, anklagades nämligen att ”hafva gjort pasquill”, häktades och dömdes i jan. 1670 i underrätten att ”hålla sig ifrån denna stadsens societet och gemenskap på år och dag”, således ett slags förvisning. Emellertid försatte honom hofrätten på fri fot och förklarade, att han var tillräckligt straffad med det rannsakningshäkte han redan utstått. Till hans bekanta hörde Samuel Columbus, hvilken i sin anekdotsamling ”Måål-roo eller roomåål” bevarat några karakteristiska drag och yttranden af skalden, hvilka visa oss honom som en starkt självständig natur, obekymrad om att göra lycka och nöjd med en tarflig utkomst. Att han kallar J. ”en svensk Diogenes” har väl varit en af hufvudanledningarna för senare biografer till att utmåla denne som en cynisk och i lekamlig uselhet nedsjunken person. De fel man förebrått J:s dikter, ”att han nämligen prydt dem med mytologiska namn och personer, dem han alldeles ryckt ur deras ideala sfär ned i smutsen af sitt eget hvardagslif; att hans rim lifvas af en vildt och vulkaniskt brusande energi, en nästan till vansinne gränsande häftighet, som tydligt utmärker en fullkomligt störd harmoni mellan skaldens alla inre krafter” o. s. v., visa sig blott bero på ett förbiseende af den sanningen, att J. är 1600-talets djärfvaste och mest fantasirike svenske humorist, att, med andra ord, hela hans skaldskap utgör ett första utbrott af det egendomligt svenska skaldelynne, som sedan i Bellman finner sin högsta och märkvärdigaste uppenbarelse. Detta framträder i synnerhet i hans ”världsliga visor”, bland de första rent lyriska dikter, som den karolinska tiden har att uppvisa. Men hans humor skymtar äfven i hans lustiga bröllopsskämt; ja, ej ens hans grafskrifter äro alldeles fria från ett humoristiskt betraktelsesätt, hvilket dock i dessa och i hans ”andliga visor” förmäler sig med ett ofta djupt gripande religiöst och sedligt allvar. (J. är. författaren till n:r 465 och 467 samt antagligen äfven till n:r 463 i Sv. psalmboken.) Af utlandets skaldekonst (t. ex. tysken Fleming) tog J. starka intryck. Hans tyska dikter ha en mycket ledigare och otvungnare språkform än de svenska. J:s skaldebana vardt för öfrigt redan tidigt stäckt. 12 aug. 1674 på aftonen inkom J. jämte några bekanta på en källare vid Kindstugugatan, och under natten kom det till ett ordskifte mellan honom och en löjtnant Arvid Storm, hvilket slutade därmed, att J. vardt nedstucken. De först i våra dagar uppdagade handlingarna redogöra utförligt för förloppet samt för dråparens rymning ur häktet. — J. utgaf själf endast ett stort antal strödda tillfällighetsdikter. Många af dessa samt hans rent lyriska stycken samlades af en viss Johan Andersin, som 1689 utgaf dem under titeln *Helicons blomster* (tryckår 1688). Tyvärr är denna samling synnerligen ofullständig och slarfvig, och dess omtryck 1869, i tionde delen af Hansellis stora samling, har ej minskat behofvet af en fullständig och riktig upplaga. Som bekant väckte omtrycket af det ofvannämnda ”Gilliarekvaal” anstöt, hvadan i flertalet exemplar B-arket, där detsamma förekommer, blef uttaget. — 1909 lät Svenska akad. slå en medalj öfver J., hvarjämte E. A. Karlfeldt skref hans minnestecknng. Hans lif har flera gånger gjorts till föremål för dikt, bl. a. skådespel af K. O. Wijkander 1854 och V. Stenström 1908 samt en roman af tysken O. Hauser 1905. Se J. Linck, ”Om Lars Johansson (Lucidor den olycklige)” (1876), Wrangel, ”Det carolinska tidehvarfvets komiska diktning” (1888), Schück, ”Bibliografiska och litteraturhistoriska anteckningar” (1896), E. Wester i ”Samlaren” 1898 och G. Castrén, ”Stormaktstidens diktning” (1907). —rn.*

Johansson, Johan, publicist, en af den svenska politiska pressens grundläggare, f. 25 aug. 1792 vid Norns bruk i Dalarna, d. 10 febr. 1860 i Stockholm, blef student i Uppsala 1803 och tog starkt intryck af B. Höijer, bland hvars få ”begripande lärjungar” han räknade sig. Filos. kandidat 1817, promoverades han 1818 till filos. magister och flyttade till Stockholm, där han inskref sig i ett par ämbetsverk, men fann sin egentliga verksamhet som tidningsman. Till en början var han medarbetare i den af Cederborgh och Scheutz utgifna tidningen ”Anmärkaren” och dess fortsättning ”Anmärkarne”. Då denna tidning upphörde, utgåfvo Scheutz och J. från nov. 1820 halfveckopublikationen ”Argus, politisk, litterär och commerciell tidning”, som var Sveriges mest betydande poli-

tiska blad under 1820-talet (se Argus). Indragningar nödgade den gång på gång att ändra namn, och efter indragningen 1822 blef J., som redan förut skjutit Scheutz åt sidan, den egentlige redaktören. ''Argus'' glanstid var 1821—23, då den utgjorde den gryende oppositionens hufvudorgan; ännu 1827 höll den sig friskt uppe, men började därefter förlora i anseende och spridning och förde efter ''Aftonbladets'' framträdande (1830) ett tynande lif. Den hade redan öfverlefvat sig själf, då den upphörde, 17 aug. 1836. J., som närmast slöt sig till den dåtida engelska liberalismen, hvilken utgått från Benthams skola, var tvifvelsutan en man af mångsidigt vetande och logiskt skarpsinne, snarast ett professorsämne, som råkat in på orätt bana. Han gjorde emellertid en betydande insats i utbildandet af en svensk politisk press. Som ursprungligen ''filosof'' älskade han att ''till komplett evidens deducera'' sina satser i politik, kyrkliga frågor och litteratur; och han hyste ett grundligt förakt för det lätta och ''lättlästa'', något, som f. ö. hämnade sig, då han genom sina långa, stundom aldrig afslutade artiklar utröttade sina läsare. Hans självkänsla var starkt utpräglad; han ansåg sig ha ''öfvertagit Sverige'' och fann sig befogad att docera för sina läsare i en ton, som ofta verkade irriterande genom sin öfverlägsenhet och hänsynslöshet. Emellertid blef pressen genom ''Argus'' ''en makt'', ehuru tidningen i längden verkade enformig. I litterärt afseende stod J. fientligt till fosforismen, utan att därför hylla den akademiska skolan, och i en serie uppsatser 1821 gjorde han af med hela den dåtida svenska litteraturen. Närmast sympatiserade han äfven på detta område med England. — J:s öfverdrifna självkänsla var ofta föremål för gyckel; roligast är Livijns utfall i andra delen af ''Markalls sömnlösa nätter'':

''En saga går att, då han hörde prisas
vår sköna värld, var han till svar ej sen,
att öfver sådant ej må undran visas,
ty han vår herre därtill gett idén;
och om blott Satan honom konsulterat,
ej hans opposition malreusserat''.

Sedan ''Argus'' upphört, egnade J. sin penna dels åt uppsatser och korrespondenser i skilda tidningar — bl. a. skref han på 1840-talet i sin gamle motståndare Askelöfs konservativa ''Svenska Minerva'' och efter Hiertas afgång i ''Aftonbladet'' samt blef anledning till palatsrevolutionen där 1855 — dels åt broschyrer, särskildt inom det ekonomiska området, tull- och banklagstiftning. Med sina stora kunskaper förblef han en nyttig ''fribytare'' i olika politiska läger. Särskildt förde han som sekreterare i svenska fabriksföreningen industriprotektionismens talan gentemot den gryende frihandelsrörelsen i sina broschyrer *Införselfrihet och skyddsförfattningar, betraktade ifrån erfarenhetens och historiens synpunkt* (1840) samt *Om vigten och betydelsen af slöjder och manufakturer för ett samhälle* (s. å.), båda bearbetningar efter F. List, *Om nödvändigheten af förbudsskyddets bibehållande för inhemska sockerfabrikationen* (s. å.), *Om sockertullen* (1848), *Är närvarande tidpunkt lämplig för införandet af ett förändradt tullsystem?* (1851), *Nu eller aldrig. Ett ord i sinom tid i frågan om tullreformen* (1853) m. fl. Bland hans öfriga skrifter märkas *Om svenska kreditlagarnes reform* (1853), *Den vigtigaste frågan vid riksdagen* (om utländsk skuldsättning, 1859) och *Äro anklagelserne mot tidehvarfvet för materialism ogrundade eller icke?* (1858). J., som gick under vedernamnet Hvalfisken, var en i hög grad originell personlighet, om hvilken många anekdoter voro gängse. — Jfr Sturzen-Becker, ''Grupper och personnager'', Crusenstolpe i ''Medaljonger och silhuetter'', ''Biogr. lexikon. Ny följd'', V (af H. Wieselgren och A. Bohlin). K. W—g.

Johansson, Johan Fredrik, filolog, skolman, f. 1810 i Eksjö, d. 1871, student i Uppsala 1828 och filos. magister 1836, docent i grekiska 1837, lektor i grekiska och hebreiska i Gäfle 1844 och lektor i grekiska och nya testamentets exegetik i Linköping 1846, prästvigdes 1853 och vardt s. å. kyrkoherde i Slaka prebendepastorat, vardt 1858 kyrkoherde i Vallerstad samt teol. doktor i Lund vid jubelfesten 1868. Under sin vistelse i Uppsala var J. från 1838 sekreterare i Svenska litteratursällskapet och medredaktör i tidskriften ''Frey''. Mest bekant är han för sina öfversättningar af Homeros' ''Odysseia'' (1841; 2:a uppl. 1870) och ''Ilias'' (1846), hvilka berömmas för ordagrannhet, omvårdnad om svenska språket, en vacker versifikation och ett poetiskt sinne för originalets skönheter, som han vanligen lyckligt, stundom fyndigt och sinnrikt återgifvit. Han kommenterade äfven Herodotos och utgaf några andra grekiska läroböcker. J. publicerade jämväl åtskilliga tal, bl. a. ett *Minnestal öfver V. F. Palmblad*, vid prästmötet i Linköping 1853. A. F.*

Johansson, Per Kristian, dansör, f. 1817 i Stockholm, d. 25 dec. 1903 i Petersburg, utbildades vid k. teaterns balettskola och under Bournonville i Köpenhamn äfvensom ytterligare i Paris med statsunderstöd och väckte i Stockholm stormande bifall med sin dans. Han anställdes 1841 som balettmästare i Petersburg och sedermera som professor i danskonst vid kejs. teatern där. J. var en af stiftarna af skandinaviska föreningen i Petersburg.

Johansson, Johan, vitterlekare, riksdagsman, f. 29 febr. 1824 i Väckelsångs församling, Kronobergs län, d. 6 jan. 1907 i Stockholm, var torparson och måste från barnaåren på egen hand slå sig fram i världen, blef en dugande köpman i Stockholm och bekläddе chefsplatser i större kvarnbolag. Han var på den frihandelsvänliga och liberala sidan representant för Stockholms stad i riksdagens Andra kammare 1882—87 och 1891—96 samt därunder led. af bankoutskottet. J., som oförtrutet arbetade på sin självbildning, var ett stycke naturpoet i den humoristiska arten, som skildrare något besläktad med Sehlstedt, och stod städse beredd att med sina lättflytande, fyndiga och harmlöst uddiga tillfällighetsvisor förhöja sällskapsglädjen inom vida kretsar, icke minst inom de förnämligare ordenssamfunden i Stock-

holm. Med särskild förkärlek egnade han sig emellertid åt sällskapet ”W. 6”, där han med kraft skötte ordförandeskapet i 30 år. I välgörenhetssällskapet Jultomtarne var han ordf. i 31 års tid. Efter J:s död utgåfvos hans valda versstycken, *I glada stunder och allvarliga* (1907).

Johansson, Martin, biskop, f. 9 sept. 1837 i Villstads socken, Jönköpings län, d. 26 juni 1908 i Härnösand, blef student i Uppsala 1858, filos. kandidat 1862, filos. doktor 1863, teol. kandidat 1865, docent i nya testamentets exegetik vid Uppsala universitet 1866, adjunkt i pastoralteologi 1870, teol. doktor 1877, professor i dogmatik och moralteologi s. å. samt biskop öfver Härnösands stift 1888. Under sin universitetslärartid företog J. som stipendiat 1866—67 en utländsk studieresa, förestod tidtals dels adjunkturen, dels professuren i pastoralteologi, var 1879—83 led. af bibelkommissionen, representerade i kyrkomötet ärkestiftets prästerskap 1878 och Uppsala teol. fakultet 1883 och 1888 och var 1868—75 medredaktör för samt 1876—89 ensam utgifvare af ”Teologisk tidskrift”, där han författat ett större antal uppsatser och recensioner. Bland hans utgifna skrifter märkas en afh. om *Det lutherska kyrkobegreppet* samt ett större arbete, *De nya evangeliiperikoperna, till vägledning för studerande och prester praktiskt behandlade* (3 dlr, 1869—77; nya uppl. 1886—97). Tills. med A. N. Sundberg och C. A. Torén utgaf han *1882 års proföfversättning af nya testamentet*. Som biskop nedlade J. ett nitiskt och kraftigt arbete såväl på det vidsträckta stiftets vård i kyrkligt och kulturellt hänseende som på den 1903 genomförda lösningen af frågan om dess delning. J. T. B.

Johansson, Johan, riksdagsman, ortsbeskrifvare, tillhörande en gammal bergsmansläkt, f. 1 nov. 1840 i Ringshyttan i Nora församling af Örebro län, d. 2 febr. 1905 i Stockholm, studerade en tid vid Örebro och Nora läroverk, men öfvertog efter faderns död 1858 fädernegården Ringshyttan. Han innehade 1876—80 egendomen Bergsäng och därefter hemmanet Noraskog i sin hemtrakt. Skolunderbyggnaden vidmakthölls dock genom oaflåtliga självstudier, bl. a. å landtmäteriets område. J. var 1869—84 led. af Örebro läns landsting samt valdes 1869 till led. af Andra kammaren för Nora domsaga, hvilket förtroende han (med undantag af senare delen af majriksdagen 1887) sedermera oafbrutet åtnjöt t. o. m. 1902 års riksdag.

Från början ställde han sig utom partierna, men med lutning åt ”intelligensen”. Sedermera anknöt han sig allt närmare till landtmannapartiet, som kände sig väl betjänt af hans statistiska utredningar *Historik om grundskatterna* (1880) och *Försvar och grundskatter* (1884). Den skärpa och talang, hvarmed han såväl i kammaren som i bevillningsutskottet (1880—86) häfdade sin frihandelsvänliga åskådning, gjorde honom särdeles förhatlig för protektionisterna, hvilka 1887 åvägabragte hans förflyttning till konstitutionsutskottet och sedermera höllo honom utom allt utskottsarbete samt 1888 aflägsnade honom från riksgäldskontoret, där han varit led. sedan 1884, och från platsen som en af kommitterade för tryckfrihetens vård, hvilken han innehaft sedan 1885. Under denna period torde J. ytterligare tagits i anspråk som det skrifkunniga biträde åt mindre förfarna riksdagsmän, för hvilket hans forskningslust och kunskapsrikedom länge gjort honom särskildt lämpad, och många motioner ha flutit ur hans penna, om ock i andras namn. 1890 års val omkastade maktställningen i kammaren, och som en af det frihandelsvänliga ”gamla landtmannapartiets” främsta män insattes han åter åren 1891—95 i bevillningsutskottet (där han 1892—95 var vice ordf.), fick 1892 åter plats som fullmäktig i riksgäldskontoret, där han fungerade till sin död, och var 1891—94 samt från 1900 tryckfrihetskommitterad. J. hade städse ansetts ganska liberalt anlagd, och det väckte därför stor förvåning, när hans namn 1895 återfanns under inbjudningen till ”sammansmältningen” af landtmannapartierna. Hans mandat var också sedermera städse hotadt, tills han vid 1902 års val föll igenom. Under sin senare riksdagstid var han 1897—1902 vice ordf. i bankoutskottet, 1897—1902 led. af talmanskonferensen och 1898—1902 ordf. i landtmannapartiets förtroenderåd. J. var led. af skatteregleringskommittén (1879—83), läroverkskommittén (1883—84), bevillningskommittén (1893) och prästlöneregleringskommittén (1897—1903). — De få motioner han i eget namn framställde angå hufvudsakligen lagstiftningen om sprängämnen och bergslagernas skatteförhållanden. Bland hans utgifna skrifter må, utom ofvan nämnda, anföras *Något om vederlaget för tackjernstionden* (1872), *Försök till historisk beskrifning öfver Stadra och Finnå bruk* (s. å.), *Om Noraskog, äldre och nyare anteckningar*, rörande Örebro läns historia och topografi (I—III 1875—87), *Indelningsverket. Ett bidrag till statistiken öfver skatternas fördelning i Örebro län* (1883) samt *Äldre bref och resolutioner rörande städernas tolag* (s. å.; har ingått i skatteregleringskommitténs betänkande rörande tolagen), *Ekonomiska uppgifter ang. de treklassiga läroverken* (till läroverkskommittén 1884), *Noraskogs arkiv* (3 bd, 1889—97), bergshistoriska samlingar och anteckningar, *Bidrag till Karlskoga krönika* (1895), *Statens vinst af kyrkan inom Nerike genom reformationen* (i ”Medd. från Örebro läns fornminnesför.”, 1896).

Under hans ledning, på uppdrag af riksgäldsfullmäktige, utarbetades dels ”Sakregister till Rikets ständers protokoll med bihang 1809—66” (2 bd, 1893), dels ”Register till riksdagens protokoll med bihang tiden 1867—99” (4 bd, 1899—1901). Likaledes redigerade han afd. ”Riksdagen 1896” af ”Svenskt porträttgalleri” och utgaf det af honom

tillökade och afslutade, af G. Lindberg påbörjade, arbetet *Karlskoga bergslag, historia och beskrifning* (1897). Sedan 1895 var J. korresponderande led. af Vitt. hist. och ant. akad. 1909 aftäcktes en minnesvård på hans graf å Nora södra kyrkogård. (V. M.)

Johansson, Frans August, teolog, universitetslärare, f. 10 juni 1850 i Elmeboda, Kronobergs län, blef student i Lund 1875, teol. kandidat 1885, prästvigd 1886 och docent i Lund s. å. Efter kortare professorsförordnanden utnämndes han 1892 till e. o. professor i dogmatik och moralteologi vid Uppsala universitet samt kyrkoherde i Hagby och Ramsta prebendepastorat. Han fick 1894 andra rummet på förslaget till biskop i Växjö stift, blef 1895 e. o. professor i exegetisk teologi samt kyrkoherde i Näs' prebendepastorat och 1897, efter teol. fakultetens kallelse, professor i exegetisk teologi vid Lunds universitet samt kyrkoherde i Stora Uppåkra med Flackarp prebendeförsamling. 1893 blef J. teol. doktor och var ombud för teol. fakulteten i Lund vid kyrkomötena 1903, 1908 och 1909. Af trycket har J. utgifvit *Den heliga skrifts lära om menniskans rättfärdighet inför Gud* (1886), *Under hvilken grundförutsättning kan en gammaltestamentlig skrift anses ega kanoniskt värde?* (Lunds univ:s årsskrift, tom. XXIV), *Om inspirationen* (1889), *Om samvetet* (1891) och *Profeten Daniel* (1893). I förening med A. S. Poulsen och D. Trapp utgaf J. "Kirklig literaturtidende" 1890—94, och i förening med R. Sundelin och O. Quensel uppsatte J. 1895 "Kyrklig tidskrift", i hvilken han skrifvit flera uppsatser. Af K. M:t fick J. 1903 i uppdrag att utarbeta förslag till ny katekes och utgaf på grund däraf 1908 *Handledning för den första kristendomsundervisningen med anslutning till Luthers lilla katekes, på nådig befallning utarbetad.* J. har flera år varit censor vid mogenhetsexamina. J. P.

Johansson, Karl August, uppfinnare, f. 1855 vid Ämmeberg, Närke, d. 1890, var länge kroppsarbetare, men vann 1888 ett namn som uppfinnare genom konstruktionen af extraktorn (se d. o.).

Johansson, Karl, botanist, f. 1 maj 1856 i Öggestorp, Jönköpings län, blef student 1875 och filos. kandidat 1879 i Uppsala, adjunkt vid Visby högre allmänna läroverk 1884 och filos. hedersdoktor i Uppsala 1907. Af J:s många vetenskapliga arbeten, som behandla Gottlands växtgeografi, gottländska växters biologi och systematik och särskildt släktet *Hieracium*, märkes *Hufvuddragen af Gotlands växttopografi och växtgeografi grundade på en kritisk behandling af dess kärlväxtflora* (i Vet. akad:s "Handlingar", 1897). G. L—m.

Johansson, Aron, arkitekt, f. 11 jan. 1860 i Ryssby, Kronobergs län, studerade vid Chalmerska slöjdskolan i Göteborg 1876—80 och vid konstakademien i Stockholm 1881—84 samt vistades därefter, till 1889, på studieresor i Tyskland, Frankrike, Spanien och Italien. J. blef 1884 arkitekt i Överintendentsämbetet och anställdes 1890 vid riksbyggnadsarbetena på Helgeandsholmen. Hans ritningar till *riksdags-* och *riksbankshus* blefvo fastställda 1894. Grundstenen till riksdagshuset lades 13 maj 1897, och byggnaden stod färdig att användas af 1905 års riksdag. Bankbyggnaden fullbordades 1906. (Se "Riksdagshuset på Helgeandsholmen. En minnesskrift 1905".) Af J:s öfriga arbeten märkas *Stockholms stads sparbank* (börjad 1895), byggnader för *riksbankens afdelningskontor i Karlstad, Örebro* och *Kalmar, Gäfle stads sparbank* (1900, af granit och marmor), *Stockholm—Öfre Norrlands* bankbyggnad i Luleå (1903), *Landsstatens byggnad* i Härnösand, om- och tillbyggnad af gamla riksdagshuset i Stockholm, *Rikstelefonens nya centralstation* i Stockholm, nybyggnader för *Danvikens hospital* vid Finnboda — samtliga dessa byggnader började uppföras 1908, första utkastet till den sistnämnda ståtliga komplexen gjordes redan 1892 — samt *telegrafhus* i Norrköping (påbörjadt 1909). S. å. uppgjorde han förslag till ombyggnad af telegrafhuset i Stockholm. J. blef led. af konstakademien 1906. G—g N.

Johansson, Karl Ferdinand, språkforskare, universitetslärare, f. 16 sept. 1860 i Misterhult, Kalmar län, blef 1880 student i Uppsala, aflade 1882 filos. kandidat- och 1885 licentiatexamen, blef 1886 filos. doktor och docent i jämförande indoeuropeisk språkforskning vid Uppsala universitet samt 1893 e. o. professor (sedan 1909 professor) i sanskrit med jämförande indoeuropeisk språkforskning därstädes. Sedan 1897 har J. varit censor vid mogenhetsexamina. Han tillkallades 1907 att biträda inom Ecklesiastikdepartementet vid beredningen af ärenden rörande universitetens omorganisation och löneförhållanden. För vetenskapliga studier har J. dels vistats längre tider i Tyskland, dels företagit kortare utländska resor. J. är den förste ord. representanten för sanskrit vid Uppsala universitet, och under hans energiska ledning har det akademiska studiet af det gamla Indiens språk och litteratur gjort betydande framsteg. Hans många skrifter vittna om vidsträckt beläsenhet och stor idérikedom och röra sig icke blott inom den indiska språkvetenskapen och epigrafiken, utan sträcka sig öfver större delen af den indoeuropeiska språkforskningens område. Bland dem märkas *De derivatis verbis contractis linguæ grecæ quæstiones* (gradualafh., 1886), *Några ord om dialekter, speciellt de grekiska* (i "Språkvetensk. sällsk:s förhandl." 1885—88, tr. i Uppsala univ:s årsskrift, 1887), *Der dialekt der sogenannten Shâhbâzgarhi-redaktion der vierzehn edikte des königs Açôka* (i "Actes du 8:e congrès international des orientalistes 1889", utg. 1893), *Morphologische studien* 1—3 (i Bezzenbergers "Beiträge zur kunde der indogermanischen sprachen", bd 14—16, 1889—90), *Gotische etymologien* (i Paul och Braunes "Beiträge" 15, 1891), *Sanskritische etymologien* (i "Indogermanische forschungen", 2, 1893), *Zur feminin-bildung in den indogermanischen sprachen, besonders im griechischen* (Kuhns "Zeitschrift" 30, 1890), *Bidrag till Rigvedas tolkning* (i "Skrifter, utg. af Hum. vetenskapssamf. i Uppsala", 1897), *Om den indiska konstpoesiens ålder* (i "Språkvetensk. sällsk:s förhandl.", 1897—1900; tr. i Uppsala univ:s årsskrift, 1900), *Indiska sagor, öfversatta från sydbuddhistiska originaltexter* (1907) och *Ur Indiens heliga skrifter* (i "Främmande religionsurkunder i urval och öfversättning", utg. af Söderblom, 1908), hvilka båda sistnämnda arbeten 1908 belönades med Letterstedtska priset för utmärkt öfversättning. Dessutom har J. författat en mängd artiklar i Nordisk familjebok, åtskilliga uppsatser i andra publikationer samt recensioner i svenska och utländska tid-

skrifter. J. är en af utgifvarna af tidskr. ”Le monde oriental” (sedan 1906). Sedan 1892 är han led. af Human. vet. samf. i Uppsala.

Johansson, Johan Erik, fysiolog, universitetslärare, f. 22 mars 1862 i Skultuna församling, Västmanland, blef student i Uppsala 1879, med. licentiat 1889, med. doktor 1890, docent vid Karolinska institutet s. å., laborator 1891 samt professor i fysiologi 1901 därsammastädes. Sedan 1900 har J. varit Fängvårdsstyrelsens hygieniska biträde. J. egnade sin vetenskapliga forskning först åt blodomloppets fysiologi, inom hvilken han bl. a. bearbetade kärlinnervationen (*Studier öfver inflytandet på blodtrycket af retning af ryggmärgen och n. splanchnicus*, gradualafh. 1890) och frågan om orsaken till stegringen af hjärtslagens antal vid muskelarbete (i ”Skandinavisches archiv für physiologie”, 1893). Senare har han med förkärlek bearbetat läran om ämnesomsättningen hos människan och 1896—1909 på detta område i nyss nämnda tidskrift offentliggjort en lång serie viktiga undersökningar, för hvilka han af Svenska läkarsällskapet två gånger erhållit pris. Om J:s framstående förmåga att behandla statistiska uppgifter bära hans i förening med F. Westermark utförda undersökning om några af de faktorer, som inverka på fostrets vikt, längd och hufvudomkrets (i ofvannämnda tidskr. 1897), äfvensom hans utredning af lungsotens frekvens i Sverige (1907) samt hans bearbetning af medicinalstatistiken i Medicinalstyrelsens årsberättelse (från 1900) fullgoda vittnesbörd. J. biträder vid redigeringen af medicinska afdelningen i Nordisk familjeboks 2:a uppl. och har för nämnda verk äfven författat ett stort antal artiklar. 1910 blef han led. af Vet. akad. R. T—dt.

Johansson, Karl August, målare, f. 8 sept. 1863 i Härnösand, studerade vid konstakademien i Stockholm 1882—85, utställde 1894 en serie landskap från Tenerife, men har eljest hufvudsakligen målat Norrlands natur i olika årstider och olika stämningar, sommarafton, sommarnatt, kvällssol, solig vinterdag, nyfallen snö o. d. *Kall decemberdag* (1904) eges af Nationalmuseum, *Höstmotiv från Ljungaren* (s. å.) af Hudiksvalls läroverk. G—g N.

Johansson, Johannes, hymnologisk och exegetisk författare, f. 14 maj 1867 i Uppsala, blef student där 1885, filos. kandidat 1889 och teol. kandidat 1898, prästvigdes 1902, utnämndes s. å. till lektor i Nyköping och befordrades 1903 till rektor vid folkskollärarinneseminariet i Falun. J. utgaf 1907 ett *Förslag till psalmbok för svenska kyrkan*, omfattande dels 1819 års psalmbok i oafkortad, men delvis starkt omarbetad form, dels ett tillägg på 200 psalmer af äldre och nyare författare. Ett 1908 utgifvet *Nytt förslag till reviderad psalmbok* (åtföljdt af en mycket utförlig, i broschyrform tryckt motivering, som innehåller bl. a. en revidering af psalmbokens författaruppgifter) öfverensstämmer i nummerantal med kyrkopsalmbokens och utgör ett försök att trots uteslutningar och tillägg låta de mest använda psalmerna kvarstå på sina för församlingen välkända platser. Den ledande grundtanken i J:s revisionsarbete är att låta psalmen med modern språkdräkt förena bekännelsetrogen hållning. J. har uppträdt jämväl med några omfattande exegetiska skrifter: *Se, Han kommer* (1894), en populär utläggning af Uppenbarelseboken, *Profeten Hosea, öfversättning och utläggning* (1899) och *Hosea och de kriliska problemen* (s. å.). E. N. S—g.

Johansson, Gustaf, finsk teolog, ärkebiskop, f. 10 jan. 1844 i Ylivieska, blef student 1861 och filos. kandidat 1868, bedref teol. studier i utlandet, bl. a. under prof. Becks ledning i Tübingen, prästvigdes 1871 samt blef teol. kandidat 1874, licentiat 1875, docent s. å. samt professor i teologi och moral 1877. Han valdes 1885 till biskop i Kuopio stift och 1896 i det nybildade Nyslotts stift samt 1899 till ärkebiskop. J. är en produktiv skriftställare. Som akademiska afhandlingar utgaf han *Pantheismens inflytande på de dogmatiska grundbegreppen i R. Rothes spekulativa teologi* (1875) och *Det kristliga samvetsbegreppet och dess historik* (1876). Mot laestadianismen vände han sig på finska språket i *Laestadiolaisuus* (1892). För öfrigt har han utgifvit predikningar. Han var prästeståndets vice talman vid 1885, 1888, 1891 och 1894 års landtdagar och dess talman 1897. Som ärkebiskop var han självskrifven talman vid de sista ständermötena. Under de af N. Bobrikov framkallade konflikterna var han en af de främste ”undfallenhetsmännen” och bidrog verksamt till, att prästerskapet tillmötesgick dennes önskningar. M. G. S.

Johan Turesson. Se Tre rosor.

John [jånn], Franz von, friherre, österrikisk general, f. 20 nov. 1815 i Bruck an der Leitha, d. 25 maj 1876 i Wien, tillhörde från 1845 Radetzskys generalstab och utmärkte sig 1848 i norra Italien. Han utnämndes 1857 till öfverste och friherre samt 1859 till generalstabschef för sjätte armékåren i södra Tyrolen och 1860 till generalmajor för Benedeks armé uti Italien. Samma ställning intog han i ärkehertig Albrekts här 1866 och befordrades för sin vid Custozza ådagalagda strategiska duglighet till fältmarskalkelöjtnant. I okt. 1866 utnämndes J. till österrikisk krigsminister och i dec. 1867 till rikskrigsminister för Österrike-Ungern, uppgjorde planen till den nya härordningen, grundad på allmän värnplikt, men afgick redan i jan. 1868. 1873 blef han fälttygmästare och 1874 åter liksom 1866—67 chef för generalstaben.

John [jånn], Eugenie, tysk romanförfattarinna under pseudonymen E. Marlitt, f. 5 dec. 1825 i Arnstadt i Thüringen, d. där 22 juni 1887, upptogs som fosterdotter af furstinnan Mathilda af Schwarzburg-Sondershausen, skulle utbilda sig till sångerska, men måste afstå från denna plan och återvände därför till furstinnans hof, där hon tillbragte elfva år, hvarpå hon flyttade tillbaka till sin födelsestad. 1865 uppträdde J. som författarinna med novellen *Die zwölf apostel* i ”Gartenlaube”, där alla hennes senare arbeten först trycktes, innan de utgåfvos i bokform. Nämnas kunna *Goldelse* (1866), *Das geheimniss der alten mamsell* (1867), *Thüringer-erzählungen* (1869), *Reichsgräfin Gisela*

(s. å.), *Das heideprinzesschen* (1871), *Die zweite frau* (1873), *Im hause des kommerzienraths* (1876), *Im Schillingshof* (1879) och *Amtmanns magd* (1881), hvilka alla öfversatts till svenska och oftast gått ut i flera uppl., senast i serien "Samlade romaner och berättelser af E. Marlitt" (11 bd, 1893—1903). Ämnet för hennes lättflytande berättelser är nästan alltid Askungen i modern omgifning; känslosamhet och schablonbanalitet göra, att hennes böcker ständigt verka fadda och oäkta. *Gesammelte romane und novellen* utgåfvos i 10 bd 1888—90 (2:a uppl. 1891—94). R—n B.

John [jånn], Richard Eduard, tysk rättslärd, f. 1827 i Marienwerder, d. 1889 i Göttingen, blef 1856 e. o. och 1859 ord. juris professor i Königsberg. 1868 kallades han till Kiel och 1869 till Göttingen. 1870 utsågs han till medlem af hanseatiska öfverappellationsdomstolen i Lybeck, men återvände 1876 till Göttingen som professor i strafrätt. 1862—67 var han medlem af preussiska Abgeordnetenhaus och hörde där till fortschrittspartiet, men slöt sig 1866 till den national-liberala fraktionen. — Bland J:s skrifter må nämnas *Das strafrecht in Norddeutschland zur zeit der rechtsbücher* (I, 1858), *Die lehre vom fortgesetzten verbrechen und von der verbrechenskonkurrenz* (1860), *Ueber strafanstalten* (1865), *Ueber die todesstrafe* (1867), *Das strafrecht in Norddeutschland, beurtheilung des entwurfs eines strafgesetzbuchs für den Norddeutschen bund* (1870), *Ueber geschwornengerichte und schöffengerichte* (1872) och *Das deutsche strafprozessrecht* (1880). I Holtzendorffs "Handbuch des deutschen strafrechts" (1871—74) behandlade han afd. om förbrytelser mot staten. (N. S—g.)

John Bull [dʃå'n bu'l], eng., "Tjur-Jonte", skämtsam personifikation af engelska folket och dess nationallynne. Uttrycket uppfanns af engelske skriftställaren J. Arbuthnot (se denne), som i sin mot whigpartiets krigspolitik riktade satir "The history of John Bull" (1712) framställde England som J. B., Frankrike som "Lewis Baboon" (Ludvig Babian), Spanien som "Lord Strutt" och Holland som "Nic Frog" (Nisse Groda). — I karikatyrer plägar J. B. framställas som en undersätsig, sjömansklädd karl, färdig att boxas, eller ock — oftare — som en handfast, fetlagd gammal herre (se fig.) med kindskägg, utsvängd cylinderhatt, röd väst, kragstöflar samt ofta en bastant käpp i handen. För engelsmännen själfva gäller J. B. som inbegreppet af de duktiga sidorna i folkkaraktären, främst den handlingskraftiga redbarheten; för andra folk förkroppsligas i denna figur måhända förnämligast den engelska sträfheten och egennyttan.

Johnit Wahlberg, *min.*, synonym till turkos (se d. o.).

Johnsen [jånn-], Johan, målare, f. omkr. midten af 1600-talet i Holstein (äfven dödsåret okändt), hade efter all sannolikhet idkat konststudier i Holland och kom vid unga år till Sverige, där han från omkr. 1679 en längre tid vistades på Forsmark hos släkten De Besche. Där skall han ha utfört de målningar, som nu, kanske de flesta af dem, stannat på Fullerö, nära Västerås. J:s förnämsta styrka ligger i små fina blomsterstycken och landskap, dels i olja, dels i gouache eller tusch, utförda med den mest förvånande noggrannhet och omsorg, med full kännedom om växternas och insekternas former och färger samt ej heller i saknad af konstnärlig effekt. Men äfven större landskap samt blomster- och djurstycken finnas af hans hand. I Sveriges nationalmuseum förvaras ett blomsterstycke af honom. —rn.

Johnsen [dʃå'nsən], Henrik Filip, musiker, f. 1717 (enligt Schilling i England, hvarifrån han i yngre år skall som orgelvirtuos ha gjort en flerårig konstresa genom Holland och Tyskland samt därunder i Amsterdam utgifvit sex orgelfugor), d. 12 febr. 1779 i Stockholm, kom till Stockholm 1743 som medlem af dåv. arfprinsen Adolf Fredriks hofkapell, blef organist i Klara församling 1745 samt var orkesteranförare vid franska teatern 1763—71 och 1771—72 arkivarie vid Mus. akad., hvaraf han blef led. 1771. För den 1773 inrättade operateatern skref J. dels originalkompositioner, dels arrangemang i flera pjäser, såsom *Acis och Galathea* (1773), *Æglé* (1775), *Neptun och Amphitrite* (s. å.), *Procris och Cephal* (1778). Dessutom skref han en koralbok, *24 oder stuckne i koppar* (1753) samt företal till Hülphers' afh. om musik äfvensom den därvid bifogade korta orgelbeskrifningen m. m. J. var en grundlig kontrapunktist och förvånade musikkännare med sina starka orgelfugor, som han merendels oförberedd spelade som utgångsstycken. A. L.

Johnsen. 1. Johan Kristian J., norsk journalist, f. 1815 i Kristiansand, d. 1898 i Kristiania, var först köpman i Stavanger, som han representerade i stortingen 1848, 1851 och 1854. Vald till statsrevisor, bosatte han sig i Kristiania, och ekonomiskt tryggad genom denna befattning, hvartill han återvaldes ända till 1877, kunde han nu egna sig åt journalistik och litterärt upplysningsarbete. Hans mest betydande tidningsföretag var "Almuevennen" (1848—93), som 1893 fick sin fortsättning i "Landsbladet". J. utgaf äfven det för sin tid förträffliga *Norsk haandlexikon* (3 bd, 1879—88), där han själf skref det mesta, men de olika artiklarna genomsågos af yngre vetenskapsmän.

2. Peter Markus Gjöe Rosenkrantz J., den föregående brorson, norsk författare, f. 10 okt. 1857 i Bergen, var först affärsman, tog 1883 examen artium och har senare varit tidningsman. Han har utgifvit ett par diktsamlingar, hvaribland *Rim og rhytmer* (1908), och berättelserna *Nygifte* (1885), *Kys* (1889), *Kaptein Appenæs' datter* (s. å.), *Bag masken* (1890), *Novelletter* (1896), *Dobbelt-konsulen* (2 uppl. 1898) och *Huldreljern og andre novelletter* (1901). O. A. Ö.

Johnsen, Oskar Albert, norsk historiker och skolman, f. 13 okt. 1876 i Tjömö, tog filologisk examen 1901 och filosofie doktorsgrad 1907 samt blef s. å. universitetsstipendiat. Han har offentliggjort en rad på sorgfälliga källstudier grundade historiska skrifter: *Hurum herred. Historisk topografisk beskrivelse* (1903), *Bohuslens eiendomsforhold indtil omkring freden i Roskilde* (1905), *Bidrag til*

oplysning om befolkningsforholdene og almuens økonomiske stilling i Bohuslen før afstaaelsen (1528—1658), i ”Norsk hist. tidsskr.” 1905, dissertationen *De norske stænder. Bidrag til oplysning om folkets deltagelse i statsanliggender fra reformationen til enevældet (1537—1661)*, i ”Christiania Videnskabsselskabs skrifter”, 1906, *Hannibal Sehesteds statholderskab* (1909) och — i samarbete med T. Pedersen — en lärobok för gymnasierna i *Norges, Danmarks og Sveriges historie* (s. å.). J. skildrar tiden 1660—1814 i samlingsverket ”Norges historie” och utger sedan 1909 ”Aktstykker til de norske stændermøders historie 1548—1661”. O. A. Ö.

Johnson, Eric, svensk-amerikansk politiker och publicist, son af sektstiftaren Erik Jansson, föddes 15 juli 1838 i Österunda, Västmanland, medföljde föräldrarna 1846 till Amerika och uppväxte inom Bishop hill kolonien. Han deltog under ett års tid i inbördeskriget och steg till kapten för ett kompani svenska frivilliga. 1864 började han utgifva en liten tidning på engelska i Galva, Illinois, och på nyåret 1869 i samma stad en tidning med namnet ”The Illinois Swede”, hvars innehåll i början var till öfvervägande del på engelska, det andra på svenska. Detta var första företaget af detta slag i Amerika. Med den växande spridningen användes svenska språket i allt större utsträckning och efter omkring två år uteslutande. På samma gång ändrades tidningens namn och kallades ”Nya verlden”. Med dess flyttande till Chicago afgick J. från tidningen. Under en följd af år innehade han politiska sysslor och egnade sig äfven åt merkantil verksamhet. 1879 utgaf han tillsammans med C. F. Peterson det förtjänstfulla arbetet *Svenskarne i Illinois*. Han har senare verkat som publicist. 1906 utgaf han månadsskriften ”The Viking”, som var uteslutande egnad åt svensk-amerikanernas historia. O. A. L—r.

Johnson, Alexander Edward, svensk-amerikansk affärsman, föddes 29 juli 1840 i Forsnäs, Karlskoga församling, Värmland, och flyttade 1854 med föräldrarna till Amerika. Fadern afled i kolera på vägen dit, och J. blef sålunda nödsakad att med detsamma börja draga försorg om sig själf. Han studerade 1860—64 vid ett seminarium och egnade sig därefter åt affärslifvet. 1868—70 var han immigrationskommissarie för staten Minnesota och 1881—83 i samma egenskap anställd hos ett af de stora jordegande järnvägsbolagen. J. bidrog mer än någon annan till ledandet af den svenska utvandrarströmmen till nordvästra staterna. Sedan 1883 är han hufvudman för ångbåtslandaffärs-firman A. E. Johnson & C:o i New York med filialer i flera städer, den största i sitt slag i Amerika. J. har sedan 1890 varit den direkta skandinaviska ångbåtslinjens generalagent i Amerika. 1905—08 var J. tillförordnad svensk generalkonsul i New York. Han är stor konstvän, och hans stora konstsamling omfattar ett antal arbeten af svenska och svensk-amerikanska konstnärer. Mot svenska läroverk och andra inrättningar till främjandet af kultur bland landsmännen och stödjandet af svenska intressen har J. visat ett storartadt mecenatskap. O. A. L—r.

Johnson, Axel, köpman, skeppsredare, f. 23 mars 1844 i Jönköping, egnade sig vid unga år åt handelsyrket, sedan 1862 i Stockholm, där han 1873 etablerade sig i järn- och kolbranschen under firma A. Johnson & C:o. Firman sysselsätter sig med export af svenskt järn och stål samt med import af stenkol och kox i hufvudsak för den svenska järnhandteringen. Avesta stålverk vid Dalälfven (med omkr. 20,000 hkr vatten tillhörande bruket) står numera under hans ledning och utveckling. För att göra sitt fädernesland bekant i fjärran Östern anordnade J. på egen bekostnad en utställning af svenska alster och prof — hufvudsakligast inom järn- och stålindustrien, men jämväl uti landtbruksredskap och Eskilstunasmiden — uti Bangkok (Siam) 1885, där ock vårt land är väl kändt. J. blef 1884 Siams konsul och har sedan 1892 varit dess generalkonsul för Sverige (till 1905 äfven för Norge). Han var stadsfullmäktig 1888—98, har två gånger valts till bankofullmäktiges suppleant, har varit led. af Stockholms enskilda banks styrelse (till 1909) och var led. af Handels- och sjöfartskommittén 1898—1900. Han är en bland stiftarna af Sveriges allmänna exportförening och Stockholms handelskammare. Uti svenska sjöfartsnäringen torde J. kunna sägas ha ingjutit nytt lif, ty framgången af hans företag att bygga stora fartyg — han var den förste i Sverige, som byggt ett så stort fartyg som ”Oscar II”, hvilket lastar 5,500 ton — lockade kapitalet till rederinäringen, och det svenska tonnaget har raskt tillväxt. J:s nuv. flotta uppgår till 86,800 deplacementston och 58,300 ton dödvikt. (Hela svenska örlogsflottans deplacement 1909 utgjorde endast omkr. 76,000 ton.) J:s reguljära linje på Argentina och Brasilien, Johnson line, hvilket företag öppnat för svenska industrien nya stora afsättningsfält, började 1904 med två speciellt för ändamålet byggda fartyg, men ytterligare två skola inom kort insättas på linjen, och äfven Brasilien samt, då frakter anmälas, Montevideo (Uruguay) skola anlöpas af densamma. För den argentinska linjen har rederiaktiebolaget Nordstjärnan, som eges af J., åtnjutit statsunderstöd, men detta har visat sig otillräckligt, hvadan J., som ej anser något offer för stort, då det gäller fädernesländets nytta, af egna medel tillsatt afsevärda belopp. Då emellertid ökningen af svenskt gods sker ganska jämnt, kan man hoppas, att linjen snart skall komma att bära sig.

Johnson, Erik Gustaf, läkare, f. 22 jan. 1852 i Sunne socken, Värmland, blef student i Uppsala 1871 och med. licentiat 1881, promoverades till med. doktor 1884 på afh. *Bidrag till kännedomen om nervsutur och nervtransplantation* (tr. i ”Nord. med. arkiv”, 1882) och är sedan 1883 praktiserande läkare i Stockholm. J. har företrädesvis egnat sig åt studiet och behandlingen af magens och tarmkanalens sjukdomar. Han har skrifvit många uppsatser i ”Nordiskt med. arkiv”, ”Hygiea”, Svenska läkarsällskapets förhandlingar och ”Medicinsk månadsrevy”.

Johnson, John Albert, nordamerikansk politiker, föddes 28 juli 1861 i S:t Peter i Minnesota af från Sverige inflyttade föräldrar. Fadern var från Östergötland, modern från Småland. På grund af faderns ostadiga lefnadssätt slutade J. vid 12 års ålder själfmant sin skolgång för att bli i tillfälle hjälpa sin hårdt sträfvande moder att försörja familjen. Han fick plats som springpojke och blef ett år senare elev på ett apotek.

så snart hans inkomster räckte till för det, öfvertog han helt och hållet omsorgen om modern och syskonen. Genom flitiga självstudier ersatte han den förorade skolgången. 1886 erbjöds J. oförmodadt att bli hufvudredaktör för den demokratiska lokaltidningen ”Herald”. Fast fullständigt obekant med tidningsyrket, antog han platsen och blef efter någon tid delegare i tidningen, som under hans ledning uppnådde ett visst anseende. J. hade tidigast tillhört det republikanska partiet, men på grund af sina åsikter i tariffrågan slutit sig till demokraterna. 1898

blef han af öfvervägande republikanska valmän insatt i statens lagstiftande församlings öfverhus (*senate*), 1904 blef han utan något sitt eget åtgörande uppställd som demokraternas guvernörskandidat. Under valstriden sökte partimotståndarna bedsätta J. genom att i bland valmännen spridda lygskrifter nämna, att J:s moder under fattigdomens lagar utfört tvätt i husen. Men detta hjälpte, i stället för att skada honom, och han segrade med stor röstöfvervikt, medan alla motkandidaterna på partivalsedeln blefvo slagna, en för den amerikanska politiken högst ovanlig händelse. J. omvaldes 1906 och 1908 med växande röstöfvervikt, under det motpartiets kandidater för öfriga ämbeten invaldes. Han var 1908 starkt på tal som demokratisk presidentkandidat, men besegrades i nomineringskonventet af W. J. Bryan. Han betraktades allmänt som partiets gifne kandidat vid nästinträffande presidentval, när han hastigt bortrycktes af döden, 1 sept. 1909. Få personer i Amerikas offentliga f ha fått ett så allmänt från alla klasser och artier kommande erkännande för ärlighet och dugghet som J. Som guvernör verkade han för och enomdref ett antal ganska radikala lagförslag, årskildt för reglering af järnvägarna inom staten, h hans styrelse utmärktes af reformvänlighet och raftigt uppträdande mot penningväldet. Han var n öfver hela landet känd och uppskattad föreläsare populära ämnen. O. A. L—r.

Johnson, Emil Fritiof, svensk-amerikansk nist, föddes 9 sept. 1864 i Floby, Västergötland, uderade i Vänersborg och därefter vid Tekniska gskolan i Stockholm, där han aflade afgångsexaen 1887. Han reste samma år till Amerika, där n sedan varit bosatt i New York. Sedan 1891 r han innehaft en byrå för handelskemiska underkningar, med trämassa, kautschuk och oljor till ecialitet, och är högt ansedd som konsulterande mist. 1894 utnämndes han till medlem af staden w Yorks hälsovårdsnämnd, en förtroendesyssla, m han alltsedan innehaft. Han har gifvit uppslag ll många af de viktigare metoder och åtgärder vid n mjölkkontroll, som gjort New York till ett föreme för andra städer. O. A. L—r.

Johnson [dʃå'nsən], Samuel, engelsk skriftällare, den siste mäktige målsmannen för den lstrakt klassiska smaken inom Englands litteratur, f. 18 sept. 1709 i Lichfield, d. 13 dec. 1784 i London, studerade i Oxford 1728—31 utan att taga någon grad, ty studierna afbrötos med faderns död. Efter att ha försökt sig som skollärare, tidningsman och öfversättare gifte han sig 1736, så fattig han var, med en köpmansänka, dubbelt så gammal som han, ”a lady of vulgar manners”, men som hade ett litet kapital, och han grundlade med hjälp däraf en egen skola i Lichfield. Då han emellertid ej lyckades få flera än 3 lärjungar (bland dem David Garrick, den blifvande skådespelaren, och dennes bror), upphörde han snart med detta försök och vandrade 1737 i sällskap med David Garrick till London för att uteslutande egna sig åt vitterheten, hvarmed han sedan fortfor i nära 50 år. Under den första delen af denna tid lefde han, arbetsam och obemärkt, ett lif af nöd och växlande lycka som flertalet af den tidens litterära proletärer i London, hvarvid han stundom var så fattig, att han knappast hade bröd för dagen och om natten, i brist på bostad, fick ströfva kring på Londons gator med någon olycksbroder. Det första arbete af honom, som väckte uppmärksamhet, var satiren *London* (1738), imitation efter Juvenalis' 3:e satir om Rom, i samma stil som Boileaus liknande efterbildning med afseende på Paris och samtidig med Popes satir om London. 1744 skref han en berömd lefnadsteckning öfver sin vän Savage, en litteratör af samma art som han själf. 1745 utkom *Miscellaneous observations on the tragedy of Hamlet*, där J. påpekade nödvändigheten af en ny Shakspereupplaga. 1749 gafs hans redan före ankomsten till London skrifna tragedi *Irene*, och s. å. utkom en ny satir, *The vanity of human wishes*, efter Juvenalis' 10:e satir. Mars 1750—mars 1752 utgaf han, efter förebilden af Addisons berömda ”Spectator”, en moralisk tidskrift, ”The rambler” (kringströfvaren), hvilken hade utomordentlig framgång. 1755 utkom hans värderika *Dictionary of the english language*, den första stora engelska ordbok, som utkommit. Den har utgifvits ända fram till våra dagar i nya uppl. Därefter kommo ”The idler” (dagdrifvaren), också en moralisk tidskrift (april 1758—april 1760), och *History of Rasselas* (1759), en filosoferande roman om en prins från Abessinien. J. hade nu under ständigt sträfvande nått 50 års ålder och småningom arbetat sig upp ur den dy, i hvilken han först var nedsjunken. Hans rykte var stadgadt, han var allmänt erkänd som den litterära kritikens envåldsherre, och han erhöll 1762 en pension på 300 pd st. af Georg III, hvarigenom han för sina återstående dagar var betryggad mot nöd. Äfven andra vittra utmärkelser hade kommit honom till del: redan 1755 hade han blifvit ”master of arts” vid universitetet i Oxford, 1762 kreerades han till juris doktor vid Trinity college i Dublin, och 1775 vederfors honom samma heder från Oxford. Från 1762 kallas han också alltid ”Doctor Samuel Johnson”, under

hvilket namn han är allmännast känd i litteraturhistorien. Bland de arbeten, som tillhöra hans sista lefnadsår, äro de viktigaste en ny uppl. af Shakspere, med början till kritisk behandling af texten (1765; samtidigt med det genom Garrick började återupplifvandet af kärleken till Shakspere) och *The lives of the most eminent english poets* (bd 1—10, 1779—81), hans bästa arbete, berömdt för sin karaktärsskildring, ehuru författaren i sina åsikter stod på samma ståndpunkt som de klassiske författarna under drottning Annas regering, i början af 1700-talet. I detta arbete och i företalet till Shakspere har han uttalat sina kritiska grundsatser. Enligt hans öfvertygelse var den franska klassiciteten den enda sanna poesien; det gladde honom, att Englands poesi sedan Drydens dagar (senare delen af 1600-talet) gått framåt i samma riktning, och Pope var enligt hans tanke världens störste skald. Det nyktert förståndiga utgjorde för honom högsta måttstock i vitterheten. Därför var han ström mot Milton (ehuru äfven af politiska skäl), därför var Æneiden större än Iliaden, men Popes öfversättning var bättre än Homeros' egen dikt. Han kunde icke finna någon förtjänst i de 1765 utkomna engelska balladerna, som sedan hjälpte till att pånyttföda Europas poesi, och han polemiserade med Macpherson, hvars Ossianssånger äfven uppväckte hans ovilja och som han ansåg för oäkta. Af samtida författare beundrade han Richardson, men föraktade Fielding och Sterne. Om Shakspere yttrade han åsikter, som utgöra en underlig blandning af klassisk slentrian och aningar om hans verkliga storhet, men han satte Addison som tragiker högre. J:s arbeten ha utgifvits 1787—89 i 11 bd, 1792—96 (af Murphy, i 11 bd; ny uppl. 1876) och 1825 i 11 bd. Litt.: den berömda lefnadsteckningen af J. Boswell (se d. o., 1), "The life of S. J." (1791; Globe edition, 1893), Stephen, "S. J." (i "English men of letters", 1879), Macaulay, "Biographical essays", Courthope, "A history of english poetry", vol. V. C. R. N. (J. M.)

Johnson [dʃå'nsən], Manuel John, engelsk astronom, f. 1805, d. 1859, var först militär, men sysselsatte sig redan tidigt, under en flerårig vistelse på S:t Helena, med astronomiska observationer och blef 1833 direktor för Radcliffe-observatoriet i Oxford, hvilken plats han innehade till sin död. Hans viktigaste arbete var bestämmandet af orterna för 4,000 stjärnor mellan nordpolen och 50° nordlig deklination. Därjämte utförde han heliometerobservationer för bestämning af fixstjärnparallaxer, meteorologiska undersökningar m. m. B—d.

Johnson [dʃå'nsən], Andrew, Förenta staternas 14:e president, f. 29 dec. 1808 i Raleigh, Nord-Carolina, d. 31 juli 1875 i Carter county, Tennessee, var son till fattiga föräldrar, sattes vid 10 års ålder i skräddarlära, fick aldrig besöka någon skola, men lärde sig på egen hand läsa och undervisades sedermera af sin hustru i skrifkonsten. Sedan han 1826 slagit sig ned i Greenville (i Tennessee), gjorde han sig där snart bemärkt i det kommunala lifvet, var 1828—30 alderman och 1831—33 stadens mayor, tillhörde 1835—37 och 1838—41 Tennessees lagstiftande församling och invaldes 1841 i dess senat. 1843—53 var han medlem af kongressen, valdes 1853 till guvernör i Tennessee, omvaldes 1855 och sändes 1857 till unionssenaten. J. hade dittills varit en afgjord anhängare af det demokratiska partiet, dock därvid ibland röjande en nästan personlig antagonism mot de store plantageegarna, men då sydstaterna efter Lincolns val till president (1860) började utträda ur unionen, bröt han afgjordt med sitt parti och angrep de konfedererades ledande män på det häftigaste.

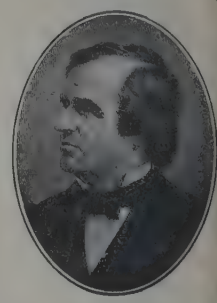

Han begaf sig till Tennessee och uppbjöd, ehuru förgäfves, alla sina krafter för att förmå denna stat att sluta sig till nordstaterna. Presidenten Lincoln utnämnde honom 1862 till brigadgeneral och militärguvernör i Tennessee, och 1864 valdes J. till Förenta staternas vice-president. Författningsenligt öfvertog han efter Lincolns mord presidentskapet (april 1865). Hans självtillräcklighet och envishet gjorde honom föga egnad att leda det svåra rekonstruktionsarbetet efter inbördeskrigets slut, hvarvid han först visade öfverdrifven stränghet mot den förut härskande klassen i sydstaterna, men sedan ådrog sig förebråelser för öfverdrifven mildhet, då han i motsats mot kongressen betraktade sydstaterna som lagligen kvarstående i unionen och ej ville gå med på de af kongressen uppställda hårda villkoren för deras återupptagande. Han inlade sålunda bl. a. sitt veto mot den af kongressen beslutade billen om sättet för sydstaternas återupptagande i unionen (den s. k. rekonstruktionsbillen, 1866) och mot billen om de svartes likaberättigande med de hvite (s. å.), men kongressen kullkastade med den föreskrifna majoriteten presidentens veto. Konflikten nådde sin höjdpunkt, då J. afskedade krigsministern Stanton och senaten genom att ogilla hans motivering af detta steg tvang honom att återtaga Stanton (1867). Då J. följande år åter i strid mot den 1867 mot hans veto genomdrifna lagen om ämbetsmäns rättigheter ånyo afskedade Stanton, beslöt representanternas hus med öfverväldigande majoritet att försätta presidenten i anklagelsetillstånd (24 febr. 1868). Han frikändes dock af senaten (16 maj s. å.), enär den för hans fällande röstande majoriteten (35 röster) ej utgjorde två tredjedelar af de röstande (54). Vid 1868 års presidentval erhöll han blott några få röster, misslyckades efter sin ämbetstids utgång (4 mars 1868) gång på gång att blifva invald i kongressen, men återinträdde slutligen (jan. 1875), några månader före sin plötsliga död, i senaten. 1865 utgaf Frank Moore *Speeches o Andrew J.* (med biografisk inledning). Jfr äfven Schucht, "Andrew J. und die kämpfe seiner zeit" (1879), Hughes, "General J." (1893), och Dewitt "The impeachment and trial of Andrew J." (1903). (V. S—g

Johnson, Gisle Kristian, norsk teolog af isländsk härkomst, f. 10 dec. 1822 i Fredrikshald, d. 17 juli 1894 i Tönsberg, teol. kandidat 1845, lektor i teologi vid Kristiania universitet 1849 och professor 1860. 1855—74 var han tillika lärare i pedagogik vid praktisk-teologiska seminariet. Sedan 1875 var han led. i kommittén för revision af prof. öfversättningen af gamla testamentets kanoniska och

apokryfiska böcker. 1846—57 var J. en af redaktörerna af "Theologisk tidsskrift for den norske kirke", och från 1857 utgaf han tills. med K. P. Caspari och R. T. Nissen "Theologisk tidsskrift for den evangelisk-lutherske kirke i Norge", 1863—75 veckobladet "Luthersk kirketidende" och 1864—71 "Gammelt og nyt, et tidsskrift til oplysning og opbyggelse for lutherske kristne". Därjämte offentliggjorde han *Nogle ord om barnedåben* (1857; "Några ord om barndopet", 1858, 2:a uppl. 1859) och *Grundrids af den systematiske theologie* (4 häfn, 1878, ofullb.). Norges kyrkliga lif påverkade han genom den af honom grundade Indremissionen och Lutherstiftelsen. Sedan H. N. Hauges dagar har ingen i Norge haft starkare inflytande på det andliga lifvet, hvilket J. i åratal påtryckte sin personliga prägel. O. A. Ö.

Johnson [dʃå'nsən], Eastman, nordamerikansk målare, f. 1824, d. 1906, studerade i Düsseldorf, reste sedan i Italien, vistades i Paris och Haag samt slog sig 1856 ned i New York och målade bilder ur det amerikanska lifvet, t. ex. *Abraham Lincolns barndom* (1867), *Den sårade trumslagaren* (1872) och *Ett glas med squiren* (1880) samt en mängd porträtt af mera kända amerikanska personligheter.

Johnson [dʃå'nsən]. 1. Edward Killingworth J., engelsk akvarellmålare, f. 1825, d. 1896, utbildade sig hufvudsakligen på egen hand, dock med Meissonier som förebild. J., som målade genrebilder och blommor, blef 1876 led. af akvarellisternas sällskap i London. — 2. Harry John J., engelsk landskapsmålare, f. 1826, d. 1884, studerade i London, reste sedan i södra Europa, norra Afrika och Mindre Asien samt målade förträffliga olje- och akvarellbilder (*Ruinerna vid Sardes, Akropolis i Aten, Athenatemplet på Egina* m. fl.). (G—g N.)

Johnson line [-lā'n]. Se Johnson, A.

Johnsonska donationsfonden, en af generalkonsuln i Alexandria Josef Vilhelm Johnson genom testamente af 22 april 1888 donerad fond (behållning vid 1908 års slut 222,329 kr. 35 öre), hvars "årliga afkastning skall användas till understöd åt sådana begåfvade unga män, som egna sig åt konsulskarriären och i utlandet vilja studera handel och näringar". Enl. k. br. 30 nov. 1888 förvaltas fonden af Statskontoret. Af afkastningen utdelas genom Utrikesdepartementet årligen, till ett belopp af sammanlagdt högst 7,500 kr., två stipendier för studium i utlandet af handel och näringar, det ena (det större Johnsonska stipendiet) å lägst 5,000 och högst 7,000 kr., det andra (det mindre Johnsonska stipendiet) å lägst 500 och högst 2,500 kr. Till stipendiat utses "svensk ung man, som vunnit inträde å konsulsbanan och hvars begåfning ingifver förhoppning om en fortsatt framgångsrik utbildning i yrket". T. H—r.

Johnsonska stipendierna. Se Johnsonska donationsfonden.

Johnsson, Johan Mårten Eliel, finsk ämbetsman, f. 26 maj 1856 i Pielisjärvi, Karelen, auskultant vid Viborgs hofrätt 1879, auditör vid Viborgs finska skarpskyttebataljon 1889, kallades på grund af sin språkkunskap 1892 till referendarie-sekreterare vid senatens ekonomidepartements kansli. Nu begynte de makthafvandes blickar riktas på honom. Han utsågs till medlem af 1896—97 års kommission för uppgåendet af riksgränsen mot Norge, utnämndes 1898 till häradshöfding i Åyräpää domsaga vid ryska gränsen, kallades 1900 efter de konstitutionellt sinnade senatorernas afgång till senator i justitiedepartementet och i okt. 1901 till prokurator i senaten. S. å. utsågs han af generalguvernören Bobrikov till medlem i en rysk-finsk kommitté för granskning af särskilda författningar rörande Finlands styrelse. Öfvertygad om en bestående framgång för den ryska maktens lagstridiga inflytande på Finlands öden, stod han beredvilligt generalguvernören bi i angreppen på den finska rättsordningen och i försöken att kväsa motståndsarbetet. Den allmänna opinionen, så när som suometarpartiets, hvilket han tillhörde, blef alltmer uppretad mot J., hvars ämbete ålade honom att vara lagens högste väktare i landet. För sina tjänster i olaglighetsregimens tjänst upphöjdes han 1904 i adligt stånd och valde sig namnet Soisalon-Soininen. Men detta namn hann han icke bära, förrän han, 6 febr. 1905, dödades genom ett revolverskott, som i hans hem aflossades mot honom af en ung man, Lennart Hohenthal. T. C.

Johnston [dʃå'nstən], ö. Se Cornwallis 2.

Johnston [dʃå'nstən], James Finlay Weir, engelsk kemist, f. 13 sept. 1796 i Paisley (Skottland), d. 18 sept. 1855, studerade i början af 1830-talet i Stockholm kemi under ledning af Berzelius och blef 1833 professor i kemi och mineralogi vid det nyinrättade universitetet i Durham. J. var på sin tid bekant som författare till bl. a. *Chemistry of common life* (1853; "Kemiska bilder ur dagliga lifvet", 1854—55, 2:a uppl. 1861—62; "Hvardagslifvets chemi", 1854—55, 3:e uppl. 1882) och läroböcker i agrikulturkemi, särskildt *Elements of agricultural chemistry and geology* (1842, 12:e uppl., 1881; "Första grunderna i åkerbrukschemi och geologi", 1846), som varit en af de mest använda agrikulturkemiska läroböckerna. J. var medlem af Landtbruksakad.

Johnston [dʃå'nstən], Albert Sidney, amerikansk general, f. 1803 i Washington, Kentucky, blef 1826 löjtnant, ingick 1836 som frivillig i Texas' armé och avancerade under dess oafhängighetskrig mot Mexico inom kort till brigadgeneral. 1838 efterträdde han Felix Houston som befälhafvare öfver Texas' armé, men lämnade 1840 för en tid det offentliga lifvet. Efter Texas' förening med Förenta staterna (1845), för hvilken han ifrigt arbetat, inträdde han i Förenta staternas armé (1849) och utnämndes 1855 till öfverste och 1857 till brigadgeneral, sedan han undertryckt en upprorsrörelse af mormonerna i Utah. Vid inbördeskrigets utbrott slöt han sig till sydstaterna och blef generalmajor med befäl öfver deras stridskrafter v. om kuststaterna och n. om staterna vid Mexikanska viken. Han höll unionstrupperna undan från sin fasta ställning i Tennessee till jan. 1862, nödgades då draga sig söderut och samlade vid Corinth (i staten Mississippi) 50,000 man, angrep med dem vid Shiloh general Grant (6 april 1862), men stupade i slaget. (V. S—g.)

Johnston [dʃå'nstən], engelska (skotska) kartografer och forskningsresande. 1. Alexander Keith J., f. 1804, d. 1871, genomreste nästan alla Europas länder äfvensom Egypten och Palestina samt utgaf efter sin hemkomst *National atlas* (1843),

hvilket arbete förskaffade honom utnämning till kunglig geograf för Skottland. J. var den förste, som gjorde den fysiska geografien verkligt känd i England. Stödjande sig på Humboldt och Ritter, utgaf han det epokgörande verket *Physical atlas of natural phenomena* (1848; förkortad uppl. 1850, tillökad uppl. 1856). 1850 offentliggjorde han första uppl. af den mycket spridda *Dictionary of geography*, och 1855 började han utgifvandet af det framstående arbetet *Royal atlas of modern geography*. Bland öfriga arbeten af J. märkas åtskilliga skolkartböcker och väggkartor, hvilka vunnit stor spridning. — 2. Alexander Keith J. d. y., den förres son, f. 1844, d. 1879 i Afrika, företog 1874—75 en forskningsresa till Paraguay, men riktade sedan sin uppmärksamhet på Afrika, skref för Stanfords "Compendium of geography and travel" bandet *Africa* (1878; försedt med kartor och rikt illustreradt) samt konstruerade en *General map of Africa* (1879), som var den för sin tid riktigaste och fullständigaste. 1878 utsåg styrelsen för Geografiska sällskapet i London J. till ledare af en afrikansk expedition, afsedd att öppna en väg från Dar es-Salam (midt emot ön Sansibar) till Njassasjöns norra ända, men han dog redan i Berobero; hans följeslagare J. Thomson ledde expeditionen till målet. Postumt utkom *Physical, historical, political and descriptive geography*.

Johnston [dʃå'nstən], Joseph Eggleston, sydstatsgeneral under nordamerikanska inbördeskriget, f. 1807 i Cherry Grove, Virginia, d. 1891 i Washington, utmärkte sig under mexikanska kriget

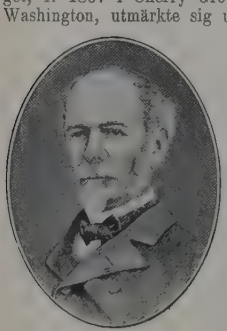

1846—48 och var generalkvartermästare med brigadgenerals rang, då han i april 1861, vid inbördeskrigets utbrott, tog afsked och slöt sig till de konfedererade. J. förde befälet i första slaget vid Bull Run (21 juli 1861), likaså i drabbningen vid Fair Oaks (31 maj 1862), där han allvarsamt sårades. Återställd till hälsan, erhöll han i mars 1863 öfverbefälet vid Mississippi, men kunde icke hindra Vicksburgs intagande af Grant och blef under förra hälften af 1864 som befälhafvare öfver konfederationens alla stridskrafter i s. v., trots skickligt motstånd, efter hand alltmer tillbakaträngd af den segerrike unionsgeneralen Sherman. I Atlanta ärnade han försvara sig till det yttersta, men 17 juli fråntogs honom befälet af myndigheterna i Richmond, hvilka gång på gång behandlat honom med godtycklig orättvisa. När sedermera Sherman efter Atlantas fall tågat ned till Savannah och därifrån vändt sig mot Syd-Carolina, fick J. febr. 1865 på öfvergeneralen Lees enträgna yrkande öfverkommandot på detta håll. Men Sherman slog honom 19—21 mars s. å. vid Bentonville och tvang honom, sedan Lee med hufvudhären måst gifva sig åt Grant, att kapitulera 26 april 1865 vid Durham Station i Nord-Carolina (sedan en tidigare, 18 april, mellan honom och Sherman ingången militärkonvention med för sydstaterna förmånliga bestämmelser af allmänt politiskt innehåll förkastats af regeringen i Washington). Efter kriget var J. järnvägsdirektör och affärsman, valdes 1877 till ledamot af kongressens representanthus och erhöll af Cleveland en unionskommissariessyssla vid järnvägarna. 1874 utgaf J. en berättelse om sina militära operationer under krigsåren. J. var obestridligen en af sydstaternas allra bästa generaler, men hindrades genom presidenten Davis' fiendskap mot honom från att fullt göra sig gällande. (V. S—g.)

Johnston [dʃå'nstən], Alexander, skotsk målare, f. 1815, d. 1891, utbildade sig i London, där han 1836 uppträdde med historiska bilder. Bland dessa må nämnas *Covenanterns bröllop* och *Covenanterns begrafning* (1842), *Lord och lady Russell begå nattvarden i fängelset* (1846, i Londons nationalgalleri) samt *Isaak Watt och hans moder* (1871). (G—g N.)

Johnston [dʃå'nstən], sir Harry Hamilton, engelsk Afrikaresande, f. 1858, följde 1882 lord Mayo till portugisiska Väst-Afrika, företog 1884 en vetenskaplig undersökning af faunan och floran vid Kilima ndjaro i Öst-Afrika och 1884 ff., då han var engelsk vicekonsul i Kamerun, forskningar i Kamerunområdet och Nigerdeltat. Utnämnd till konsul för portugisiska Öst-Afrika 1888, gjorde han 1889 en resa till Njassa-, Rikva- och Tanganjikasjöarna och grundlade protektoratet Brittiska Central-Afrika. 1891 utnämndes han till kommissarie och generalkonsul i Brittiska Central-Afrika, i hvars vidsträckta område han kämpade mot araber och slafjägare. 1897—99 var han generalkonsul i Tunisien och 1899—1901 befälhafvare för trupperna och generalkonsul i Uganda-protektoratet. J. har skrifvit bl. a. *The river Congo from its mouth to Bolobo* (1884; ny uppl. 1895), *The Kilimanjaro expedition* (1886) och *Livingstone and the exploration of Central Africa* (1891), *British Central-Africa* (1897), *History of the colonisation of Africa by alien races* (1899), *The Uganda protectorate* (1902; ny uppl. 1904), *The Nile quest: Record of the exploration of the Nile* (1903) och *Liberia* (1906). Han har offentliggjort planschverket *British mammals* (1893; efter egna teckningar). Wbg.

Johnstone [dʃå'nstən], fabriksstad i skotska grefskapet Renfrew, vid Black Cart river, omkr. 16 km. v. om Glasgow. 10,502 inv. (1901). Bomulls- och linspinnerier, maskinverkstäder, stenkolsgrufvor. (J. F. N.)

Johnstown [dʃå'nstaun]. 1. Stad i nordamerikanska staten Pennsylvania, vid Stony creek och Conemaugh river, 90 km. ö. om Pittsburg. 43,250 inv. (1906). Stora järn- och stålverk, af hvilka ensamt Cambria steel works sysselsätta 10,000 man, samt tillverkning af lergods, tegel, cement, möbler m. m. I grannskapet brytas stenkol, järnmalm, eldfast lera och kalksten. 31 maj 1889 hemsöktes staden af en fasansfull öfversvämning. Vattnet från den 83 m. högre än staden liggande Conemaughsjön, hvilken har aflopp genom Conemaugh till Stony creek vid J., genombrött till följd af ihållande häftiga regn en väldig damm, störtade utför dalen och förstörde J. och andra i dess väg liggande städer och byar. Antalet döda beräknades till mer än 2,230 pers., och värdet af förstörd egendom uppgick till minst 10 mill. doll. — 2. Stad i nordamerikanska

staten New York, n. v. om Albany, strax vid Gloversville. 10,130 inv. (1900). Handsktillverkning. (J. F. N.)

Johnstrup [jön-], Johannes Frederik, dansk geolog, f. 12 mars 1818, d. 31 dec. 1894, blef teknologie kandidat 1844 och docent i mineralogi och naturlära vid Sorö akademi 1846. Vid akademiens upphörande 1848 blef han adjunkt i Kolding, 1851 öfverlärare i Sorö och 1866 professor i mineralogi och geognosi vid Köpenhamns universitet och polytekniska läroanstalt. Han visade stort nit om utvecklingen af mineralogiska museet och ledde dess inflyttning i ny byggnad (1893). J. var sedan 1876 ledare af undersökningarna på Grönland och sedan 1888 af Danmarks geologiska undersökning. Utom en kort lärobok i kemi (1855, 3:e uppl. 1863) författade J. blott en rad afh., men främjade genom dem i hög grad kännedomen om Danmarks geologiska förhållanden, särskildt kritformationens enskilda skikt och de glaciala fenomenen. Framhållas må *Faxekalkens dannelse* (1864), *Faxekalken ved Annetorp i Skaane* (1867), *Grönsandslagene i Danmark* (1874), *Overs. over de palæozoiske dannelser paa Bornholm* (s. å.), *Om hærvingsphænomenerne i Möens klint* (s. å.), *Om grönsandet i Sjælland* (1876), *Om cyprinaleret i Danmark* (1882), *Om de geologiske forhold i den nordlige del af Vendssyssel* (s. å.) och *Abriss der geologie von Bornholm* (1889). Han utsträckte dock sina undersökningar äfven till Färöarna (*Om kullagene paa Færöerne*, 1873), Island (*Indberetning om den i sommeren 1876 foretagne undersögelsesreise paa Island*, 1877 och *Om de vulkanske udbrud og solfatarerne i den nordöstlige del af Island*, 1886) och Grönland (*Om kryolitens forekomst*, 1882); han utgaf äfven (tysken) "Gieseckes mineralogiske rejse i Grönland" (1878). 1894 blef han hedersdoktor vid universitetet. E. Ebg.

Johnstrupit Brögger, *miner.*, bruna, prismatiska kristaller, förmodligen hörande till epidotgruppen: ett silikat af Ca, Na, Ce, La, Di och Ti, funnet vid Barkevik (Langesundsfjord). A. Hng.

Johol, malajstat. Se Negri Sembilan.

Johor, Djohor, Dschohor [dʃåuhå'ə], litet malajiskt furstendöme under brittiskt skydd (sedan 1885) på södra spetsen af Malakka-halfön, 23,300 kvkm., med omkr. 200,000 inv., af hvilka 150.000 kineser, 35,000 malajer och 15.000 javaneser. Riket J. var förr vida mäktigare än nu; det omfattade samtliga ö. om Sumatra till Banka belägna småöar, hvilka, sedan holländarna 1641 togo Malakka från portugiserna, gingo förlorade till de förre. 1824 sålde rajan af J. Singapore till Ostindiska kompaniet. Hufvudstaden, Johor Bharu, 23 km. n. ö. om staden Singapore, har omkr. 20,000 inv. och besökes mycket från Singapore i egenskap af ett österländskt Monte Carlo. (J. F. N.)

Joigny [ʃωanji], arrondissemangshufvudstad i franska depart. Yonne (Bourgogne) vid floden Yonne. 6,045 inv. (1901). Tillverkning af cement, skor och korgar; handel med vin, spannmål och boskap. (J. F. N.)

Joint-stock-bank [dʃå'ɪnt stå'k bă'ŋk], eng. (af *join*, förena, och *stock*, kapital, fondaktier), aktiebank. Jfr Aktie, Bank och Clearing-house, sp. 422.

Joinville [ʃωäví'l]. 1. Stad i franska depart. Haute-Marne (Champagne) vid högra stranden af Marne. 3,757 inv. (1901). Järntillverkning. — Staden var förr hufvudort i det gamla baroniet J., som Henrik II 1551 upphöjde till furstendöme åt François de Lorraine, hertig af Guise. Stamslottet refs 1791. Bland de äldre baronerna af J. märkes historieskrifvaren Jehan de J. (se nästa art.), åt hvilken en staty restes i staden 1861. — 2. Hufvudort i Dona Francisca (se d. o.). 3,000 inv. (J. F. N.)

Joinville [ʃωäví'l], Jehan de, fransk memoarförfattare, f. 1225, d. troligen 1317, tillhörde en gammal adelsfamilj i Champagne, hvars medlemmar utmärkt sig i korstågsstriderna. Själf deltog han under Ludvig den helige i korståget 1248, tillfångatogs och återvände först 1254 jämte konungen från Egypten. Sedan var han ståthållare hos Johanna af Navarra. Det var på hennes uppmaning, som han skref sitt berömda verk *Histoire de Saint Louis*, som han påbörjade 1304 vid åttio års ålder. Hans höga ålder förklarar, att minnet stundom svikit honom; men som memoarer, skildrande honom själf och hvad han sett och hört under korståget, är denna skrift utmärkt genom mycken naivitet och ett liftigt och åskådligt berättelsesätt. Konungen framstår öfverallt som en hjälte och ett helgon, ett efterföljansvärdt exempel. J. är dessutom författare till en liten uppbyggelseskrift *Credo* (skrifven 1250 och omarbetad 1287). Af krönikan finnas endast två manuskript bevarade. Den hade fallit fullständigt i glömska, då den 1547 utgafs första gången af P. A. de Rieux (många nytryck). Litt.: A. Debidour, "Les chroniqueurs" (bd I, 1888), densamme och E. Étienne, "Les chroniqueurs français au moyen âge" (1895) samt Delaborde, "J. de J." (i "Revue des deux mondes", 1892) och "J. de J." (1894). J. M.

Joinville [ʃωäví'l], François Ferdinand Philippe Louis Marie d'Orléans, prins af J. Se Orléans.

Joinville-ön [ʃωäví'l-], den nordligaste ön i den antarktiska Dick-Gerrits-arkipelagen under 63—63° 30′ s. br. och 55—56° 30′ v. lgd, upptäckt af Dumont d'Urville 1838. Ön är bergig och helt och hållet betäckt af snö och is. J. F. N.

Jojada, judisk öfverstepräst, som räddade den davidiska dynastien från undergång, då drottning Athalia, för att själf komma på tronen, ville röja tronarfvingen, sin ettårige sonson Joas, ur vägen. Joas räddades af sin faster Joseba, sannolikt öfversteprästen J:s hustru. Sex år därefter störtade J. Athalia samt upphöjde Joas på tronen (omkr. 878 l. 868 f. Kr.), förstörde baalstemplet och upprättade Jehovahs dyrkan. Så länge han lefde, var han konung Joas' rådgifvare (2 Kon. 11; 2 Krön. 22·10 ff.). J. P.

Jojakim, konung i Juda (609—599 f. Kr.), son till konung Josia, uppsattes af den egyptiske konungen Neko på tronen i st. f. sin yngre broder Joahas. Neko förändrade vid detta tillfälle hans ursprungliga namn Eljakim till J. Den slösande och afgudadyrkande konungens första regeringshandling var hopsamlandet af den skatt, som Neko vid Joahas' afsättande pålagt folket. Efter att ha varit den egyptiske konungens vasall, tvangs han af Nebukadnessar två år efter slaget vid Karkemisch (605), där Neko besegrades, att underkasta sig den babyloniske eröfraren. Under denne var han skattskyldig i tre år, hvarefter han afföll. J. dog, innan Nebukad-

nessar hann för andra gången belägra Jerusalem (jfr 2 Kon. 23: 34 ff.; 2 Krön. 36: 4 ff.). J. P.

Jojakin, konung i Juda, den andre från slutet, var son till konung Jojakim och ogudaktig som denne. Strax efter hans tronbestigning belägrades Jerusalem af Nebukadnessar. J. gaf sig på nåd och onåd och bortfördes till Babylon med sin moder och hela sitt hof samt 10,000 af de förnämste judarna (597 f. Kr.). I 37 år försmäktade han i fångenskap, men Nebukadnessars efterträdare gaf honom friheten, anvisade honom en hedersplats bland de vid babyloniska hofvet sig uppehållande konungarna och sörjde rikligt för hans underhåll (jfr 2 Kon. 24: 8 ff.; 2 Krön. 36: 9 ff.). J. P.

Jo. Jo., signatur för författaren Johan Jolin.

Jókai [jå'kai], Mór, ungersk romanförfattare, dramaturg och publicist, f. 19 febr. 1825 i Komorn, d. 5 maj 1904 i Budapest, åtnjöt en grundlig och allsidig uppfostran, studerade juridik och blef 1846 advokat, men egnade sig uteslutande åt litteraturen. S. å. utkom hans första roman, *Hétköznapok* (Hvardagar), i hvilken hans rika fantasi och lättflytande stil framträdde och genast förskaffade honom stor popularitet. 1847 öfvertog han redaktionen af tidskriften ''Életképek'', hvilken han tillsammans med landets förnämsta förmågor höjde till Ungerns bästa skönlitterära tidskrift. Under marsdagarna 1848 var J. tillsammans med skolkamraten och vännen Petőfi en af Budapestungdomens ledare, och hans tidskrift blef ett språkrör för frihetsrörelsen. S. å. gifte han sig med Rosa Laborfalvi, Ungerns dåvarande förnämsta skådespelerska (d. 20 nov. 1886), hvilken alltsedan utöfvade ett stort och hälsosamt inflytande på hans diktning. Under revolutionstiden var han ständigt verksam som publicist, hyllande en hofsam konstitutionell politik. Efter revolutionens slutkatastrof måste han länge hålla sig gömd, och ännu 1851 kunde han uppträda som författare endast under pseudonym. Alltjämt var han medarbetare i tidningar och tidskrifter och uppsatte 1858 skämttidningen ''Üstökös'' (Kometen), hvars ''politiska skomakare'', Tallérossy Zebulon och Kakas Márton, blefvo högeligen populära gestalter. 1863 uppsatte han Tisza-partiets språkrör ''A Hon'' (Fäderneslandet), som 1882 uppgick i regeringspartiets ''Nemzet'' (Nationen), hvars hufvudredaktör J. blef. Fr. o. m. 1861 var han äfven deputerad i ungerska riksdagen, där han 1875 medverkade till ''fusionen'' och därefter var en trogen och bemärkt anhängare af det frisinnade partiet. 1897 blef han medlem af öfverhuset. Efter revolutionen 1848 höjde sig J. till sitt folks förnämste prosaförfattare och inlade —enligt sina landsmäns mening — odödliga förtjänster som sitt förtryckta folks tröstare och nationalkänslans stärkare under reaktionens mörka år. Från 1850- och 1860-talen stamma hans förnämsta romaner, *Egy magyar nábob* (En ungersk nabob, 1853—54), i hvilken han skildrar den ungerska adelns lif under tiden före Széchenyis stora reformer, dess fortsättning *Kárpáthy Zoltán* (1854), en roman från reformernas tid, och *Az új földesúr* (Den nye godsherren, 1863), en skildring af reaktionsåren. Af hans romaner med ämnen från äldre tider må nämnas *Erdély aranykora* (Den gyllene tiden i Siebenbürgen, 1852), *Törökvilág Magyarországon* (Turkarna i Ungern, 1853), *Szeretve mind a vérpadig* (Älskad intill schavotten, 1882) och *Fráter György* (Munken Georg, 1893). En öfversättning af hans *Sárga rózsa* (1893; ''Den gula rosen'', 1897) prisbelöntes af Franska akademien. Utom dessa skref J. ett ofantligt antal romaner och noveller, af hvilka en mängd genom öfversättning ingått i all världens förströelselitteratur. Ingen af Ungerns författare, Petőfi undantagen, har blifvit så känd utom sitt lands gränser som J. Till hans 50-årsjubileum som författare (1894) utgafs en nationalupplaga af hans skrifter i 100 oktavband, hvarjämte han erhöll en nationalbelöning på 100,000 gulden. — J:s romaner utmärkas af liflig fantasi, outtröttlig fabuleringslust, rikt och kärnfullt språk och ett spännande innehåll, men lida också alltför ofta af osannolikheter, bristande psykologisk skärpa, effektsökeri, klen komposition och flyktigt utförande. Förutom det ofvannämnda finnas till svenska öfversatta tretton arbeten af J., bland hvilka må nämnas ''De fattiga rika'' (1875), ''Valda humoristiska berättelser'' (I—II, 1876), ''Svarta diamanter'' (2 dlr, 1876—77), ''Kärleksnarrarne'' (2 dlr, 1878) och ''Patrioterna'' (2 dlr, 1879). — Hans många dramatiska arbeten äro af mindre betydelse; nämnas må *Az arany ember* (Guldmänniskan) och *A Szigetvári vértanúk* (Martyrerna i Szigetvár). K. B. W.

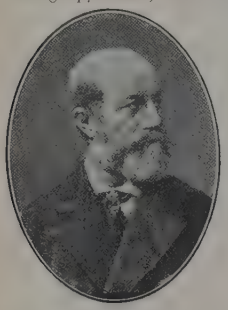

Jokebed, Amrams hustru, moder till Aron, Mose och Mirjam enl. 2 Mos. 6: 20; 4 Mos. 26: 59 (båda ställena tillhöra den yngsta källan i Pentateuken, nämligen Prästkodex). Man har sedan gammalt åberopat detta namn som bevis för, att Jahve (Jehovah) var känd inom Moses familj före dennes uppträdande, då Jo (förkortn. af Jahve) bildar dess ena sammansättningsdel. Men som bevis härför är J.-namnet ej tillfyllestgörande, ty det är måhända endast en hebraisering af ett främmande, möjligen egyptiskt namn. E. S—e.

Jokhtan. Se Joktan.

Jo'ki, finskt ord, som förekommer i början eller i slutet af en mängd finska ortnamn och betyder flod, älf, å.

Jokioinen. Se Jokkis.

Jo'kkas (fi. *Juva*). 1. Härad af S:t Michels län, Finland, omfattar 7 kommuner. Landareal 4,365 kvkm., folkmängd 45,324 pers. (1908). — 2. Domsaga under Viborgs hofrätt, delad i 3 tingslag. Landareal 2,503 kvkm. 24,356 inv. (1908). — 3. Prosteri af Nyslotts stift, består af 7 kyrkoförsamlingar; arealen densamma som häradets. — 4. Socken under 1 och 2. Landareal 1,150 kvkm. Befolkningen, finsk, 12,054 pers. Imperiellt pastorat af 1:a kl. under J. prosteri. A. G. F.

Jo'kkis (fi. *Jokioinen*). 1. Socken af Tammela härad och domsaga, Tavastehus län, Finland. Landareal 178 kvkm. Befolkningen, finsk, 4,277 pers. (1908). J. är imperiellt pastorat af 3:e kl. i Tavastehus kontrakt och Borgå stift. — 2. Järnbruk och högst betydande jordagods i socknen af samma namn. Bruket tillverkar numera nästan uteslutande

spik. 1907 värderades tillverkningen brutto till 1,746,000 mark. Verket sysselsatte 208 arbetare. Det privilegierades 1804. Egare är Jokkis gods aktiebolag. Genom Jokkis—Forssa privata 22 km. långa järnväg står socknen i förbindelse med Finlands järnvägsnät. A. G. F.

Jokkis—Forssa järnväg, en 1897 fullbordad, 22 km. lång, smalspårig enskild järnväg, som förbinder Forssa bruk och Jokkis gods med Humppila station å Tavastehus—Åbobanan. M. G. S.

Jo'kkmokk, socken i Norrbottens län, Jokkmokks tingslag. 19,137 kvkm. med inräkning af kapellet. 4,958 inv. (1908). J. bildar med Kvikkjokks kapellförsamling ett konsist. pastorat i Luleå stift, Lappmarkens tredje kontrakt. Inom socknen finnes, i Murjek (förut i Mattisudden), ett seminarium för bildande af lärare och lärarinnor för de lapska småskolorna.

Jo'kkmokks lappmarks tingslag, i Norrbottens län, ingår i Luleå domsaga och fögderi samt omfattar Jokkmokks socken, med inräkning af Kvikkjokks kapellförsamling. 19,437 kvkm. 5,477 inv. (1908).

Jo'kkmokksliden, kronopark i Malå socken, Norsjö revir, Västerbottens län, afsatt af öfverloppsmark enl. K. M:ts befallningshafvandes afvittringsutslag 10 dec. 1887 samt 15 maj 1891, med benämning enl. Kammarkollegii beslut 13 okt. 1891. Areal 4,040 har. M—g.

Jo'kkmokks revir omfattar Kvarnåns, Bodträskåns, Görjeåns, Varjekåns och Appoälfvens flodområden samt trakterna på södra sidan af Lilla Lule älf från Vajkijaur till älfvens utflöde i Stora Lule älf, allt i Jokkmokks socken, Norrbottens län. Reviret är uppdeladt i 4 bevakningstrakter och har en kronoparksareal af 30,900 har produktiv skogsmark, som 1904 lämnade en bruttoinkomst af 58,166 kr. och en nettobehållning af 33,939 kr. eller 0,66 kr. per har. G. Sch.

Jo'kkmokks sockenallmänning, belägen i Jokkmokks socken, Storbackens, Pärlälfvens och Jokkmokks revir, Norrbottens län. I enlighet med k. br. 5 april 1889 har genom K. M:ts befallningshafvandes afvittringsutslag för Jokkmokks socken 15 dec. 1890 af det hvarje skifteslag vid afvittringen tilldelade skogsanslaget en fjärdedel afsatts till sockenallmänning, hvilken skall som en för Jokkmokks sockens invånare gemensam och från deras hemman oskiljaktig egendom för deras räkning förvaltas. Grunder för förvaltningen fastställdes af K. M:t 14 aug. 1896. Allmänningen står under Skogsstatens vård och förvaltning. Areal 67,952 har, med en årlig afverkning, enl. fastställd hushållningsplan, af 25,582 träd. M—g.

Jokohama, japansk hamnstad. Se Yokohama.

Jokosuka (Jokoska), krigshamn. Se Yokosuka.

Joktan (Jokhtan, Jochtan), Joktanider, Joktaniter. Se Araber, sp. 1264.

Jokul, *nord. myt.* Se Froste.

Jola, Yola [jåu'lä], hufvudstad i provinsen J. i brittiska Nord-Nigeria, förr hufvudstad i riket Adamaua, under 9° 12′ 30″ n. br. och 12° 29′ 30″ v. lgd, ej långt från Nigers biflod Binue. 12—15 tusen inv., som idka handel med bomulls- och ylletyger, salt och elfenben. Den fruktbara omgifningen producerar mycket ris. J. besöktes af Barth 1851 och besöktes af engelsmännen 1882 samt tillhör enligt öfverenskommelsen i Berlin 15 nov. 1893 den engelska intressesfären. J. F. N.

Jola'nta af Brienne, äfven kallad Isabella af B., dotter till konung Johan af Jerusalem (se Brienne 1) och andra gemål till tyskromerske kejsaren Fredrik II (se d. o.).

Joliba (Djoliba), namn på Nigerfloden under dess öfre lopp. Se Niger.

Joliet [djåu'li-et], stad i nordamerikanska staten Illinois, vid Des Plaines, 65 km. s. v. från Chicago, med hvilken stad J. är förenadt medelst tre järnvägslinjer samt Illinois—Michigankanalen. 32,185 inv. (1806). Fängelse, ett af de största i unionen. Järn- och ståltillverkning. Kalkstens- och stenkolsbrott samt lager af eldfast lera och cement i trakten. (J. F. N.)

Jolin. 1. Johan Kristofer J., skådespelare, författare, f. 28 dec. 1818 i Stockholm, d. där 13 nov. 1884, blef student i Uppsala 1840, debuterade 1845 med stor framgång på k. teatern som *Axel Wapensköld* i den af honom författade komedien *En komedi* (ett ungdomsfriskt försvar för scenens konst) och var anställd som skådespelare där 1846—68 (premiäraktör 1855); tillika var han 1849—56 teaterns litteratör och 1857—68 föreståndare för elevskolan. J. var jämväl en produktiv författare för scenen. Bland hans originalstycken märkas skådespelen *Mäster Smith eller Aristokrater äro vi alla* (1847), *Barnhusbarnen eller Verldens dom* (1849), *Strid och seger* (1851), *Ett minnesblad* (1855), *Ung-Hanses dotter* (1860), *Smädeskrifvaren eller Vänner och ovänner* (1862) och *Mjölnarfröken* (1865) samt, bland komedier och lustspel, den ofvannämnda *En komedi* (1845), *En man af verld och en man af värde eller Skal och kärna* (1846), *En kommunist* (1850), *En man, som vill ha ro* (1858), *Friaren från Vermland* (1864), *Min hustru vill ha roligt* (1868), *Smålands-Petter* (1883) och *Författarfåfänga* (s. å.). Han skref äfven åtskilliga tillfällighetsstycken: *Örebro fåfänga* (1853), *Veteranerne* (1857), *Ett hemkomstöl* (s. å.), *Framåt!* (1862), *På gamla dagar* (1868), *Silfverbröllopsparen* (1882) m. fl., samt dels öfversatte, dels bearbetade och lokaliserade eller försåg med kupletter en mängd, företrädesvis franska, komedier och lustspel, bl. a. *Tre förälskade poliskonstaplar* (1858) samt *Löjen och tårar. Dimbilder ur Stockholmslifvet* (1862). J:s dramer, af hvilka flera spelats äfven i Norge, Danmark, England, Tyskland och Nord-Amerika, tyngas ofta af en alltför stor bredd och en episk anläggning, men utmärkas i allmänhet af en intressant fabel, spännande situationer med melodramatisk anstrykning, lyckade karaktärer af fullkomligt svenskt skaplynne samt en genom sin urbanitet och kvickhet merendels förträfflig dialog. I sina pjäser gisslade J. alltjämt sociala fördomar, med en blandning af sentimentalitet och vinnande glädtighet, som alltid skapade växelverkan mellan honom och publiken. Han var i efterromantikens tid en beaktansvärd realist som pjäsförfattare,

införde lifssanna personager, gaf en mångsidig bild af verkligheten samt sökte att med sin tendensdiktning värma och upplysa. Hans monologvådeviller *Studentens majnatt* (1847) och *Mammas gosse* (1848) flöda af kvickhet och godt lynne. Han skref dessutom på 1870-talet romaner och berättelser: *Affällingarne*, *Rosen bland kamelior*, *Eremiten*, *Vinglaren* m. fl., var en flitig bidragare till tidningar och kalendrar under märket J o. J o. samt framträdde jämväl som lyrisk skald; 1845 vann han Sv. akad:s andra pris för skaldestycket *Fjellbruden*. — I de J:s pjäser, hvilka uppfördes på den kungl. scenen, spelade han alltid själf en för hans egen konstnärsindividualitet afpassad komisk eller humoristisk roll (*Kolmodin*, *Mathias Berthel*, *von Urne* o. s. v.). Dessutom uppträdde han i en stor mängd andra roller såväl inom den finare komedien (*Acres* i ”Rivalerna”, *Michel Lambert* i ”Kärlek och egoism”, *Coquenet* i ”Förtalet” m. fl.) som på det mera burleska området (*Gaspard* i ”Debutanten och hennes far”, *Briquet* i ”Nya garnisonen”, *Per* i ”Vermländingarna” m. fl.). Efter sin afgång från scenen gaf han vintern 1872 gästspel i Göteborg i sina egna pjäser. — Af J:s *Skrifter* utkom 1:a serien (berättelser och smärre uppsatser) i 6 bd 1872—81 (3:e uppl. 1892—94) och 2:a serien (romaner) i 5 bd 1882—83 (3:e uppl. 1893—94) samt 3:e serien (teaterstycken och valda dikter) 1888 (2:a uppl. 1894—95). Från 1848 var han sällskapet Par Bricoles ordensskald och från 1880 sekreterare i Patriotiska sällskapet. Jfr H. Wieselgrens biografi öfver J. (i hans ”Skrifter”).

2. S e v e r i n J., den föregående son, kemist, akademisk lärare, f. 28 maj 1852 i Stockholm, blef student i Uppsala 1869, filos. kandidat 1872, licentiat och doktor 1875 och förordnades s. å. till docent i kemi vid Uppsala universitet. Han egnade sig senare åt medicinen, blef med. kandidat 1881 och licentiat 1885, promoverades 1888 till med. doktor i Uppsala samt utnämndes s. å. till e. o. professor i kemi och farmaci vid Karolinska institutet i Stockholm. J. utsågs 1894 till led. i farmakopékommittén och var svensk generalsekreterare vid 15:e Skandinaviska naturforskarmötet i Stockholm 1898 och 1902 ombud för Sverige vid den internationella kongressen i Bruxelles rörande enhetlighet i sammansättningen af häftigt verkande läkemedel. Sedan 1885 är han Patriotiska sällskapets sekreterare. Bland hans skrifter märkas, utom gradualafh. *Om cerium och dess föreningar* (1875) och *Bidrag till kännedomen om svingallans syror* (1888) samt en mängd kemisk-tekniska artiklar i Nordisk familjebok, *Nyare läkemedel, sammanställda ur farmaceutisk-kemisk synpunkt* (1892), *Läkemedlens användning och dosering* (med J. G. Edgren, 1893; 4:e uppl. 1906), *Die absorptionsverhältnisse verschiedener hämoglobine* (i ”Archiv für anatomie und physiologie”, 1889), *Beiträge zur kenntnis des jodgehaltes schwedischer kröpfe* (i ”Nord. med. arkiv”, 1897) och *Der jodgehalt der menschlichen schilddrüsen in Schweden* (Festskrift för Hammarsten, 1906). 1896—1900 utgaf J. ”Medicinsk månadsrevy, tidskrift för referat från de olika praktiskt-medicinska disciplinernas områden”.

3. H e l e n a (E l l e n) M a r i a J., den föregående syster, målarinna, f. 16 juni 1854 i Stockholm, elev af F. V. Scholander 1875—78, af konstakademien 1877—82, har äfven studerat i Paris och har målat, oftast i akvarell, motiv från Sverige, Frankrike, England, Italien, Spanien och Orienten. 1. (E. F—t.) 2. R. T—dt. 3. J. K—e.*

Joll, *sjöv.* en liten skeppsbåt, afsedd för en till tre eller högst fyra roddare. Större jollar ha stundom en mast med ett klufvet loggertsegel eller ett guntersegel med eller utan fock. Torpedbåtsjollar äro vanligen genom inbyggda luftlådor osänkbara. Som torpedbåtsjollar användas äfven hopvikbara s. k. Berthon-båtar, hvilkas köl, stäfvar, reling och spant (långskepps gående) äro af trä och bilda en stomme, som öfverdrages med dubbel, fernissad linneväf. På handelsfartyg nyttjas ofta i stället för joll en ”snipa” eller en ”eka” (no. *sjægte*, *pram*), hvilka betydligt skilja sig från den vanliga skeppsbåtsformen. Jfr B å t och J u l l e. R. N.*

Jollbom, *sjöv.*, båtdäfvert, vanligen flyttbar, afsedd för jollen. Jollbommarna ha på mindre fartyg sin plats akterut, där jollen med s. k. *jolltaljor* upphissas till hackbrädet. Jfr B å t d ä f v e r t. R. N.*

Jolly [jå'li]. 1. P h i l i p p G u s t a v v o n J., tysk fysiker, f. 1809 i Mannheim, d. 1884 i München, professor 1847 i Heidelberg och 1854 i München. J. konstruerade den efter honom uppkallade formen af luftthermometern, som satte honom i stånd att med en förut ouppnådd noggrannhet bestämma gasernas utvidgningskoefficienter, äfvensom den vanliga s. k. Jollys fjädervág, där förlängningen af en spiralfjäder ger ett mått på belastningen. Särskildt uppmärksammade blefvo J:s vägningsförsök; han lyckades drifva upp vågens känslighet högst betydligt, i synnerhet genom att vid densamma använda spegelafläsning. En våg, som han använde vid sina försök öfver tyngdkraften (se nedan), gaf vid en belastning af hvarje vågskål med 5 kg. märkbart utslag för en öfvervikt på ena sidan af endast $0{,}_{01}$ mg. Med denna våg bestämde han i ett torn i München tyngdens aftagande med höjden öfver jordytan genom att väga en flaska innehållande ung. 5 kg. kvicksilfver dels vid direkt placering på ena vågskålen, dels då den hängde nedanför vågskålen i en 21 m. lång tråd; viktskillnaden var ung. 32 mg. När i senare fallet en blykula af omkr. 1 m. diameter befann sig strax under kvicksilfret, observerades vidare en ökning af dettas vikt med ung. $0{,}_{6}$ mg. beroende på blymassans attraktion. Härur beräknade J. (1878) jordens medeltäthet till $5{,}_{69}$ i rätt god öfverensstämmelse med de resultat, som vunnits enligt andra metoder. Med vågen kunde han vidare påvisa förändringarna i atmosfärens sammansättning. J. författade bl. a. *Anleitung zur differential- und integralrechnung* (1846), *Die principien der mechanik gemeinfasslich dargestellt* (1852) och *Physik der molekulärkräfte* (1857).

2. J u l i u s A u g u s t I s a a k J., den föregående broder, badensisk statsman, f. 21 febr. 1823 i Mannheim, d. 14 okt. 1891 i Karlsruhe, blef 1857 e. o. professor i juridik i Heidelberg. 1861 erhöll han plats i inrikesministeriet som råd. Då han i likhet med Bluntschli, Mathy och Roggenbach arbetade för Tysklands enhet, afgick han i juni 1866 vid Badens anslutning till Österrike, men utnämndes i juli s. å. efter preussarnas seger öfver österrikarna till inrikesminister och 1868 till statsminister. I det inre följde han sina föregångares

berala grundsatser, genomförde författnings- och örvaltningsreformer och införde civiläktenskap; i et yttre verkade han för den tyska enhetstanken ch ställde sig 1870 afgjordt på Preussens sida. 871—76 var J. medlem af tyska förbundsrådet. 876 nedlade han presidentskapet i ministerrådet, när hans skolreform och uppträdande mot katolska yrkan syntes storhertigen alltför radikala. S. å. lef han president i Oberrechnungskammer. — iogr. af Baumgarten och L. v. Jolly (1897).

3. Friedrich J., son af J. 1, psykiater, f. 844 i Heidelberg, d. 1904 i Berlin, professor i sykiatri vid Strassburgs universitet 1873 och vid erlins 1890, skref en mängd betydande psykiatriska rbeten och redigerade från 1890 "Archiv für sychiatrie und nervenkrankheiten".

4. Julius J., den föregående broder, sanskri- ist, f. 1849, sedan 1877 professor i sanskrit och ämförande språkvetenskap i Würzburg. Mest verk- am i bearbetandet af den indiska rättshistorien, varöfver han under sin vistelse i Indien 1882—83 öreläste i Calcutta. Hans hufvudsakliga arbeten ro: *Ein kapitel vergleichender syntax* (1872), *Ge- chichte des infinitivs im indogermanischen* (1873), *Über die rechtliche stellung der frauen bei den alten ndern* (1876), *Tagore law lectures: Outlines of n: history of the Hindu law of partition, inheri- ance and adoption* (1885), *Recht und sitte* (i Bühlers "Grundriss der indo-arischen philologie", 896). Därjämte har han öfversatt "Näradîya Dharmacâstra" (1876), "The institutes of Vishnu i "Sacred books of the East", VII; 1880), "Minor awbooks" (ibid. XXXIII; 1889) samt utgifvit "The Vishnusmṛti" (i "Bibliotheca Indica", 1881), "The Näradasmṛti" (ibid. 1885—86), "Manuṭikāsam- raha" (ibid. 1885—90), "Mānavadharmaçāstra" "Manus lagbok", 1887). J. har i Tyskland in- ört Whitneys berömda föreläsningar om språk- etenskapen, "Die sprachwissenschaft" (1874). — :s broder Ludwig von J. (1843—1905) var edan 1874 professor i stats- och förvaltningsrätt i Tübingen. 1. G. I. 3. G—s. 4. K. F. J.

Joloffer, negerstam. Se Djoloffer.

Jolo-öarna. Se Sulu-öarna.

Jolster, Jolsterpil, *bot.*, är det vanligaste svenska namnet på en öfver hela Sverige växande pilart, *Salix pentandra* L., hvilket träd, eller oftare buske, f. ö. är utbredt öfver nästan hela Europa. Jolstern har 5 ståndare (det typiska antalet) i hanhängenas blommor, då däremot de allra flesta pil- arter ha blott 2 ståndare utvecklade. Jolstern igen- kännes lätt genom den mörkt gröna färgen och starka glansen å öfre ytan af de vanligen aflånga, ovala, smalt spetsiga, fint och tätt glandelsågade bladen, hvilkas korta skaft äro försedda med små kärtlika glandler. Jolstern hör till samma grupp af pilsläktet som skörpilen (*S. fragilis* L.) och står denna närmast, men har icke så bräckliga grenar och kvistar som den sistnämnda. Barken af jolster var förr officinell i Sverige under namnet *Cortex salicis* (se Salix). O. T. S.*

Jolsterpil, *bot.* Se Jolster.

Joly [dʃåu'li], John, engelsk geolog och minera- log, f. 1857 på Irland, sedan 1897 professor i geologi och mineralogi vid Dublins universitet (Tri- nity college), är bekant bl. a. genom ett af ho- nom införsökt färgfotograferingsförfarande (se Foto- grafi, sp. 1003) och en ny konstruktion af foto- metern (se d. o.).

Joly [dʃåu'li], Charles Jasper, irländsk matematiker och astronom, f. 1864, d. 1906, blef 1897 professor i astronomi vid universitetet i Dublin och Royal astronomer of Ireland, med hvilken be- fattning är förenadt direktorskapet öfver Dunsink- observatoriet i Dublin. Hans hufvudverksamhet låg emellertid inom den rena matematiken, speciellt kvaternionteorien och geometrien. Han utgaf en ny edition af W. Hamiltons "Elements of quaternions" (2 bd, 1899—1901). Bland hans egna arbeten märkes *Manual of quaternions* (1905). Hans astrono- miska arbeten voro mindre betydande. B—d.

Jolys fotometer. Se Joly, J., och Foto- meter, sp. 1010.

Jolys färgfotograferingsförfarande. Se Joly, J., och Fotografi, sp. 1003.

Jom. Se Jomsborg.

Jo'mala, socken af Ålands härad och domsaga, Åbo och Björneborgs län, Finland. Landareal 147 kvkm. Befolkningen, svensk, 3,423 pers. (1908). J. bildar ett imperiellt pastorat af 2:a kl., Åbo ärkestift, Ålands prosteri. A. G. F.

Jomard [ʃåmā'r], Edme François, fransk geograf och arkeolog, f. 1777, d. 1862, deltog som ingenjör i expeditionen till Egypten 1798—1801 och hann vid sidan af sina topografiska arbeten afteckna och beskrifva landets fornlämningar. Han egnade sedan många år åt utarbetandet af sin andel i det stora verket "Description de l'Égypte", blef 1829 kustos för kartafdelningen i Biblio- thèque nationale och 1839 öfverbibliotekarie, var 1821 en bland stiftarna af geografiska sällskapet i Paris samt bidrog, som medlem af undervisnings- kommittén, kraftigt till införandet af växelunder- visningen. J. gällde som auktoritet i frågor, som rörde Afrika. Inom arkeologien inlade han stor för- tjänst om tolkandet af de gammalegyptiska mått- och talhieroglyferna. Utom de nämnda bidragen till "Description de l'Égypte" efterlämnade han åt- skilliga afhandlingar samt *Monuments de la géo- graphie* (8 bd, 1854—62), en samling äldre, viktiga kartor. Wbg.

Jome'lli, N. Se Jommelli.

Jomfruland, en 3,4 kvkm. stor, flack ö i Bratsbergs amt (Norge), utanför infarten till staden Kragerö. Stort fyrtorn. Badort. O. A. Ö.

Jomha-kippurim, hebr. Se Försonings- festen.

Jomini [ʃåmini], Antoine Henri, baron, militär och militärskriftställare, f. 6 mars 1779 i Paverne i schweiziska kant. Pays de Vaud, d. 22 mars 1869 i Passy, invid Paris, fick 1798, då köpman i Paris, en adjutantsplats hos Helvetiska republikens krigsminister, blef snart chef för krigssekretariatet, med titel af bataljons- chef, samt inlade som sådan stora förtjänster om ar- méns organisation. 1801 slog han sig åter ned i Paris

som intressent i en militärekiperingsaffär, började 1803 skrifva ett krigsvetenskapligt arbete (*Traité de grande tactique*; se nedan), fick som adjutant följa marskalk Ney under 1805 års fälttåg mot Österrike samt utnämndes s. å. till öfverste (adjutant-commandant) i generalstaben och förste adjutant hos Ney. 1806—07 års fälttåg gjorde han dels i kejsarens, dels i Neys stab, deltog därefter i några fälttåg i Spanien under Ney och utarbetade 1810—12 på Napoleons uppdrag historien om dennes fälttåg i Italien. Under fransk-ryska kriget 1812 var J. guvernör först i Vilna, sedan i Smolensk samt utsåg jämte general d'Éblé åt franska hären öfvergångsstället öfver Beresina. 1813 blef han stabschef hos Ney. Det var på J:s föreställningar, som Ney i stället för att, såsom han var befalld, marschera på Berlin ändrade marschriktning och gick till Bautzen, där han visserligen 1813 besegrade, men ej tillintetgjorde de förbundne preussarna och ryssarna. Ney föreslog åt J. divisionsgenerals grad, men marskalk Berthier, hvilken sedan 1805 förföljt honom, utverkade tvärtom en order om hans arrestering för några dagar och utmärkte honom på dagordern för försumlighet i tjänsten. J. öfvergick då till ryssarna och blef af kejsar Alexander utnämnd till generallöjtnant och generaladjutant. Han följde nämnde kejsare under återstoden af fälttåget 1813, utnämndes till general, stiftade ryska generalstabsakademien och utvecklade en storartad skriftställarverksamhet. J. har i en mängd arbeten gifvit en klar och tydlig utredning af grunderna för Napoleons krigföring, och han anses med allt skäl som en af krigskonstens få klassiska författare. Bland hans arbeten må nämnas *Traité des grandes opérations militaires, ou histoire critique des guerres de Frédéric II* (5 bd, 1805—09. De tre första delarna, 1805—07, utkommo under titeln "Traité de grande tactique", 2:a uppl., 8 del., 1811, fick det ofvan angifna namnet; 4:e uppl. 1847), *Histoire critique et militaire des guerres de la révolution* (15 bd, 1819—24), *La vie politique et militaire de Napoléon, racontée par lui-même au tribunal de César, d'Alexandre et de Frédéric* (4 dlr, 1827), hvartill slöt sig, som supplement, *Précis politique et militaire de la campagne de 1815* (1839), *Tableau analytique des principales combinaisons de la guerre* (1827, omarb. och 1837 utgifvet under titeln *Précis de l'art de la guerre*, senaste uppl. 1894; öfv. till flera språk), hans betydelsefullaste arbete, i hvilket han sammanfattar alla sina åsikter. Jfr Lecomte, "Le général J." (3:e uppl. 1888), Sainte-Beuve, "Le général J." (i "Nouveaux lundis", 13:e d., 1870) och "Mémoires de Langeron" (1902). C. O. N.

Jomkil, socken. Se Jumkil.

Jomme'lli, Nicola, italiensk kompositör, f. 1714 i Aversa, d. 1774 i Neapel, studerade där för Durante, Leo och Feo samt debuterade 1737 lyckligt med en opera, *L'errore amoroso*, hvarefter *Odoardo* m. fl. operor utbredde hans rykte öfver hela Italien. 1747 blef han konservatoriedirektör i Venezia, 1749 vice kapellmästare vid Peterskyrkan i Rom, och 1753 kallades han till hofkapellmästare i Stuttgart, där han höjde hofkorkestern till rangen af mönstergiltighet och äfven själf fördjupade sin stil i harmoniskt afseende genom intryck från den tyska musiken. Detta gjorde honom emellertid främmande för hans landsmän; och då han 1769 återvände till Neapel, uppfördes 1770—73 hans operor *Armida, Demofoonte* och *Ifigenia in Aulide* på San Carloteatern utan att väcka någon uppmärksamhet. Smärtan däröfver påskyndade hans död. — J:s operor, med sin ädla, insmickrande melodi, gällde länge som mönster, och han var särskildt sina italienska samtida öfverlägsen i fråga om verksam instrumentation, uttryckets sanning och lifligare nyansering. Mer än 50 operor af honom äro till namnet kända, bland hvilka likväl de flesta af de i Stuttgart skrifna gingo förlorade genom teaterbranden 1802. Mera kända äro numera hans många kyrkliga verk, särskildt ett *Miserere*, ett *Requiem* och ett passionsoratorium. A. L.*

Jomsborg, ett berömdt vikingafäste, ungefär 960 anlagdt af Harald Blåtand, enligt Jomsvikingasaga af den diktade Palnatoke, som af konung Burislev i Vendland skulle erhållit ett landområde, benämndt Jom. Hamnen vid Jomsborg lär ha kunnat rymma 300 skepp. Sedan jomsvikingarnas makt blifvit bruten i slaget vid Hjörungavåg, 986, där de kämpade mot Haakon jarl i Norge, förlorade visserligen Jomsborg det mesta af sin betydenhet, men omtalas äfven senare som en oberoende fästning, till dess den blef intagen af Magnus den gode (1042—47). Under danskarnas senare tåg till Venden nämnes J. ofta och kallas *Julinum* hos Saxo Grammaticus. J. har legat på östra sidan af ön Wollin i Pommern på höjden Silberberg n. om staden Wollin. I svenska historien är J. känd därigenom, att det en gång blef intaget af Styrbjörn starke. Th. W.*

Jomsvikingadrapa kallas en af Orkney-biskopen Bjarne Kolbeinsson (d. 1222) författad äredikt i drottkväde öfver de i slaget vid Hjörungavåg kämpande jomsvikingarna (se Jomsborg). Dikten har ingen assonans i udda, halfassonans i jämna verser, hvilken strofform kallas *munnvǫrp*, och omkvädets rader äro skilda genom andra, hvilket kallas *klofastef*. Sången lämnar det äldsta exemplet på, att den berättande delen af dikten föregås af en till innehållet alldeles olikartad, elegisk inledning, eller en s. k. *mansǫngr*. Jomsvikingadrapa är senast utgifven af C. af Petersens i "Jómsvíkingasaga" (1879) och i Th. Wiséns samling af "Carmina norroena" (1880). Th. W. (B—e.)

Jomsvikingasaga är en berättelse om Jomsborgs (se d. o.) anläggning af Palnatoke samt om jomsvikingarnas berömda vikingaförbund, som af honom stiftades. Under Sigvald jarl drogo jomsvikingarna 986 till Norge för att störta Haakon jarl, men blefvo af honom besegrade i slaget vid Hjörungavåg. J. föreligger i tre olika recensioner, utgifna af G. Cederschiöld (1875) och C. af Petersens (1879 och 1882). Därjämte finnas berättelser om jomsvikingarna i "Flatöboken" och andra norska konungasagor, och af isländaren Arngrim Jónsson (d. 1648) har man en latinsk öfv. från en förlorad recension af samma saga, utg. af Gjessing (1877). Th. W. (B—e.)

Jona (J o n a s), den femte i ordningen af gamla testamentets s. k. mindre profeter, från staden Gatha-Kefer (i Sebulons stam), profeterade under konungarna Joas och Jerobeam II i Israels rike omkr. 820 f. Kr. (Jon. 1: 1; 2 Kon. 14: 25). Den efter honom uppkallade profetiska boken skiljer sig från andra profetiska böcker i G. T. däri, att den utgör en berättelse om profeten, troligen efter hans tid upptecknad af någon from israelit. I motsats mot den stolta och själfkära judiska partikularismen framhåller denna berättelse, att Gud är icke blott judarnas gud, utan också hedningarnas. Förloppet är i korthet följande. Profeten får en gudomlig befallning att predika bättring i Assyriens hufvudstad, Ninive. Han flyr af rädsla bort på ett tarsisskepp; men då en häftig storm håller på att sänka skeppet i vågorna, bekänner profeten för sjömännen sin synd och råder dem att kasta honom öfver bord. Så sker; en jättehaj uppslukar honom, men utsprutar honom efter tre dagar åter på land. Profeten begifver sig till Ninive, och staden gör bättring. Jonas profetiska betydelse är, att han i sin person var en typisk förebild af Kristus enl. Matt. 12: 38 ff. J. P.

Jonæ, L a u r e n t i u s, psalmdiktare. Se L a u r e n t i u s J o n æ.

Jonæ, P e t r u s, biskop. Se P e t r u s J o n æ.

Jona Ibn Djanâh. Se R a b b i n s k a s p r å k e t o c h l i t t e r a t u r e n.

Jonaker (isl. *Jónakr*), *nord. hjältesaga*, drottning Gudruns tredje gemål. Se G u d r u n.

Jon Arnesson. Se A r n m ö d l i n g a r n a 2.

Jonas, profet. Se J o n a.

Jonas, J u s t u s, Luthers vän och medarbetare i reformationsverket, f. 1493 i Nordhausen, d. 1555 i Eisfeld, studerade i Erfurt först juridik, sedan teologi. Han var en af de förste, som slöto sig till Luther, då denne 1517 uppslog sina teser, hvilka af J. öfversattes till tyskan. 1521 följde han Luther till riksdagen i Worms. S. å. utnämndes han till universitetslärare och prost vid Allhelgonastiftskyrkan i Wittenberg samt blef teol. doktor. I denna nya verksamhet arbetade han genom såväl föreläsningar som predikningar med kraft för reformationen. Han deltog i "religionssamtalet" i Marburg 1529 och i förberedelserna till riksdagen i Augsburg 1530 samt underskref 1537 Schmalkaldiska artiklarna. 1541 kallades J. som pastor till Halle. Han följde Luther på dennes sista resa till Eisleben (1546) och stod vid reformatorns dödsbädd. Under schmalkaldiska kriget (1547) måste han fly från Halle, och efter återkomsten till denna stad vågade han för sina katolska fienders skull ingenting uträtta för reformationens sak. Efter att ha hjälpt till med upprättandet af det nya universitetet i Jena blef han 1551 hofpredikant i Koburg och slutligen förste pastor i Eisfeld. Han öfversatte flere af reformatorernas skrifter från latin till tyska, och af hans egna skrifter äro hans många bref till Luther mårhända af det största intresset. J. P.

Jonas Magni, med tillnamnet V e x i o n e n s i s, d. v. s. "från Växjö", universitetslärare, biskop, f. 11 mars 1583 i Växjö, d. 3 april 1651 på Brunsbo biskopsgård vid Skara, blef student i Uppsala 1602, och sedan han, genom vistelse vid utländska lärosäten samt i Wittenberg förvärfvad magistersvärdighet (1610), vunnit lärdom och anseende, erhöll han 1614 en professur i Uppsala, hvars hufvudämne blef etik. Året därpå råkade han i en häftig strid ang. Aristoteles' metod med biskopen i Strängnäs, Laur. Paulinus Gothus, som var en ifrig anhängare af den ramistiska riktningen inom filosofien. 1620 lades den praktiska filosofien till en annan professur, och J. fick endast politik och historia till undervisningsämnen. 1624 blef han professor i teologi och var således, då fakultetsinrättningen 1626 infördes, en af den teologiska fakultetens första medlemmar. 1640 promoverades han till teol. doktor. Han var då redan kallad till biskop i Skara stift, hvilket han 1641 tillträdde. S. å. utverkade han hos regeringen, att ett fullständigt gymnasium med nödigt antal lärare och tillräckligt underhåll upprättades i Skara. Från 1635 bevistade J. riksmötena och var vid 1647 års riksdag prästeståndets talman, i hvilken egenskap han nitiskt omfattade frågan om konkordieformelns antagande som symbolisk bok för svenska kyrkan. Hans afhandlingar och stridsskrifter i filosofi räknas till de märkligare produkterna af den tidens akademiska författarskap. (Hj. H—t.)

Jo'natan ("Jehovah är gifvare"). 1. J., konung Sauls äldste son och Davids trogne vän, är en af de älskligaste och renaste karaktärerna i gamla testamentet. Genom sin börd arfvinge till Israels tron, trädde han dock frivilligt tillbaka för sin vän David, "Herrens smorde", hvilken han med fara för sig själf gång på gång skyddade för sin faders misstänksamhet och hätska förföljelser (1 Sam. 18 o. 20). I en strid med filistéerna stupade J. jämte sin fader på Gilboa berg, och David diktade vid underrättelsen härom en känslofull klagosång. — 2. J., den judiske prästen Mattatias' yngste son. Se M a k k a b é e r. J. P.

Jonathan Oldstyle [d͡ʒå'nəthən ål'dståil], pseudonym. Se I r v i n g, W.

Jonchère [ʃåʃä'r], C h a r l e s C h r é t i e n d e l a, fransk språklärare, kom 1797 till Stockholm och uppehöll sig sedan där i början af 1800-talet och meddelade undervisning i franska språket. Han förvärfvade sig samtidigt en hos utlänningar sällsynt färdighet i svenskan. Jämte en *Afhandling om franska språkets uttal* utgaf han *Nouveau dictionnaire portatif français-suédois* (2 dlr, 1801; 5:e uppl. 1836), som under lång tid var det mest använda fransk-svenska handlexikonet.

Joncières [ʃåsiär], F é l i x L u d g e r R o s s i g n a l V i c t o r i n d e, fransk kompositör, f. 1839 i Paris, d. där 1903, utbildad vid dess konservatorium, blef tidigt en förklarad anhängare af Richard Wagner samt verkade som produktiv tonsättare och 1871—1900 som musikkritiker i "Liberté". J. hyllade uteslutande den nyaste riktningen, men icke med tillräcklig renhet i stilen för att kunna slå igenom. Bland hans kompositioner må nämnas operorna *Sardanapale* (1867), *Le dernier*

jour de Pompéi (1869), *Dimitri* (1876), *La reine Berthe* (1878), *Le chevalier Jean* (komisk opera, 1885) och *Lancelot* (1900), en *Symphonie romantique*, en körsymfoni, *La mer*, orkesterstycken m. m. Han var ordf. i franska tonsättarföreningen. A. L.*

Jonckbloet [-blöt], Willem Jozef Andreas, holländsk litteraturhistoriker, f. 1817 i Haag, d. 1885 i Wiesbaden, var 1847—54 professor i Deventer, 1854—64 i Groningen; 1864—77 var J. medlem af Generalstaternas andra kammare, hvarefter han till sin död verkade som professor vid universitetet i Leiden. Af hans vetenskapliga arbeten må nämnas *Geschiedenis der middennederlandsche dichtkunst* (3 bd, 1851—54) och *Geschiedenis der nederlandsche letterkunde* (3 bd, 1868—70; 4:e uppl. 1895); därjämte var han flitigt verksam som utgifvare. Biogr. af Moltzer (1887).

Jón Einarsson, isländsk lagman. Se Jónsbók.

Jöner l. Jönier. Se Grekland, sp. 234, och Jonien.

Jones [dʃåu'nś], Inigo, engelsk arkitekt, f. 1573 i London, d. 1652, studerade i Rom och Toscana, framförallt i Venezia, där Palladios stil drog honom till sig. Att han åt Kristian IV skulle byggt Frederiksborgs och Rosenborgs slott är en grundlös sägen, emedan det efter studierna uti Italien vardt hans hufvuduppgift att bryta just med stilen i dessa byggnader och i stället införa den rena, skolmässiga renässansstil, för hvilken Palladio var målsman. 1605 återkom J. till England. 1606 och följande år lär han ha användts bl. a. som dekoratör vid de balletter, som drottning Anna, Kristian IV:s syster, införde. Han var konung Jakobs och, efter en ny resa till Italien (1613—15), konung Karl I:s arkitekt. J:s förnämsta verk är det för Karl I byggda *Whitehall palace* (i London), hvars första utkast, om det blifvit utfördt, skulle i storslagenhet, rikedom och konstnärlig enhet mähända blifvit världens förnämsta palats (Lübke). Men endast bankettsalen har blifvit utförd, en ståtlig byggnad i 2 våningar, dekorerad med en jonisk och en korintisk pelarordning. I *Villa Chiswick* sluter han sig i anläggningen till Palladios bekanta Rotonda, en villa nära Vicenza. I *Wilton house* är palatsstilen nyktert klassisk, om också stor i proportioner och värdig i hållning. Det var J., som i England införde den s. k. "Palladian style", vid hvilken den engelska klassicismen ännu med förkärlek håller fast. C. R. N.*

Jones [dʃåu'nś], sir William, engelsk orientalist, f. 1746 i London, d. 1794 i Calcutta, idkade i Oxford omfattande studier i österländska språk. 1770 väckte han mycken uppmärksamhet genom en fransk öfv. från persiskan af Nadir schahs lefnadshistoria, hvarefter följde en *Grammar of the persian language* (1771; 9:e uppl. 1809), *Poëseos asiaticæ commentariorum libri VI* (1774), samt "Moallakat" (text jämte engelsk öfv., 1783; för första gången utgifven) m. m. 1783 utnämndes J. till domare vid öfvertribunalet i Bengalen och upphöjdes till knight. Anländ till Calcutta, studerade J. flitigt sanskrit och grundlade 1784 Asiatic society of Bengal, för hvilket samfunds räkning han utgaf *Asiatic miscellanies* (1785—88) äfvensom började den berömda publikationen *Asiatic researches* (1788). J. står närmast Colebrooke som grundläggare af indisk filologi. Han gjorde äfven förberedelser till ordnade samlingar af hinduiska och muhammedanska lagar samt sökte i allmänhet på hvarje sätt främja en närmare andlig förbindelse mellan Orienten och den europeiska västern. Genom sin öfv. af Kalidasas "Sakuntala" (1789) gaf J. uppslaget till sanskritstudiet i Europa, och genom honom blefvo "Manus lagar" (1794), "Rtusaṁhāra" (1792), den första tryckta sanskritboken, samt många prof på arabisk, turkisk och indisk diktkonst bekantgjorda. Hans skrifter utkommo samlade i 6 bd 1799 och i 13 bd 1807. Se lord Teignmouth, "Memoirs of the life, writings and correspondence of Sir W. J." (1807; utg. af Wilks i 2 bd, 1838). (K. F. J.)

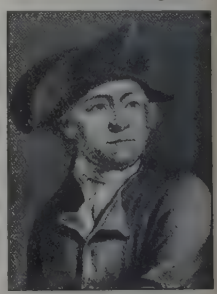

Jones [dʃåu'nś], John Paul, skotsk sjöhjälte, f. 1747, d. 18 juli 1792 i Paris, dref först slafhandel på Amerika, men sysselsatte sig sedan med vanlig fraktfart. Då amerikanska frihetskriget utbröt, erbjöd han 1775 sin tjänst åt kongressen samt utförde många djärfva strider mot engelska fartyg, hvarunder han gjorde rikt byte. 1779 utnämndes J. till chef för en af franska och amerikanska fartyg sammansatt eskader, blef en fasa för engelska kusten och orsakade England betydliga förluster. Han vände tillbaka till Brest med 800 krigsfångar och rikt byte. Såväl i Frankrike som i Amerika blef han föremål för stora hedersbetygelser. Efter krigets slut började J. uti Amerika drifva pälshandel, men trädde snart, på Katarina II:s inbjudning, som konteramiral i rysk tjänst. Till följd af intriger och Potemkins afundsjuka lämnade han 1789 Ryssland och bosatte sig som privatman i Paris, där han dog nästan glömd. Hans stoft fördes 6 juli 1905 från Paris under stora högtidligheter till Cherbourg och sedermera af en amerikansk eskader till Amerika. J:s äfventyrliga lif är behandladt i romaner af Cooper ("The pilot"), A. Cunningham ("Paul Jones") och A. Dumas ("Le capitaine Paul"). L. H.*

Jones [dʃåu'nś], Owen, engelsk arkitekt, skriftställare, f. 1809, d. 1874, son af den walesiske arkeologen Owen J. (1741—1814), reste som ung i Spanien, där han länge vistades i Granada, och i Egypten under ifriga studier och samlande af teckningar. 1851 anförtroddes åt honom att dekorera det inre af utställningspalatset vid den första världsexpositionen i London, och då detta "kristallpalats" sedan flyttades från Hyde park till Sydenham, fick han uppdrag att gifva de olika salarna däri den konstnärliga karaktär, som tillhörde det land eller den tid de skulle representera. J. utgaf bl. a. *Plans, elevations, sections and details of the Alhambra*

1842—45), *Views of the Nile* (1843), *The grammar of ornament* (1856; 4:e uppl. 1880), hans förnämsta arbete, illustreradt med af honom själf utförda färglagda teckningar af dekorativa motiv från alla tider och länder, *Examples of chinese ornament* (1867). C. R. N.*

Jones [dj'ōū'nš], Sidney, nutida engelsk operettkompositör (födelseåret ingenstädes uppgifvet), bosatt i London, har skrifvit bl. a. operetterna *The gaiety girl* (1893), den framgångsrika *The geisha* (1896; "Geishan", 1898), ett behagligt verk, hvari han efterbildade Sullivans mera gedigna sångpjäs "The mikado", samt *A greek slave* (1899), *San Toy* (s. å.), *Mylady Molly* (1903), *The medal and the maid* (s. å.) m. m.

Jonge [jä'ŋchə],. 1. Johannes Cornelis de J., nederländsk historiker, f. 1793, d. 1853, från 1831 riksarkivarie i Haag, utgaf flera viktiga arbeten i nederländsk historia, såsom *Geschiedenis van het nederlandsche zeewesen* (6 bd, 1833—48; 3:e uppl. 1869) och *Nederland en Venetië* (1852).

2. Johan Karel Jacob de J., den föregående sons, historiker, f. 1828 i Haag, d. där 1880, blef 1855 riksarkivarie i Haag, deltog med Bakhuizen van den Brink och van den Bergh i utgifvandet af *Het nederlandsch rijksarchief* samt skref två grundläggande arbeten i Nederländernas kolonialhistoria: *De opkomst van het nederlandsch gezag in Oost-Indië* (10 bd, 1862—77, fulländadt, med bd 11—13, af Deventer, 1883—89) och *De oorsprong van Nederlands bezittingen op de kust van Guinea* (1871). Han var därjämte (från 1875) direktör för kungliga tafvelsamlingen i Mauritshuis.

Jongkind [jä'ŋchkind], Johann-Bartold, holländsk målare, f. 1819 nära Rotterdam, d. 1891, studerade först i Düsseldorf, sedan för Isabey d. y. i Paris och vann medalj på salongen 1852. Sedan hörde han till de refuserade och blef först efter världsutställningen 1889 erkänd som en af det moderna luftmåleriets föregångsmän, en förmedlare mellan Fontainebleauskolan och impressionisterna. Han målade små stämningar från landsbygden, från Holland, Normandie, Toulon, Bruxelles, det gamla Paris' gränder, kajer och kyrkor, allt med bredt, energiskt, känsligt, kraftigt studium af luften med alla dess reflexer och dess ögonblickliga lif och växling. Han är representerad i Louvre med målningar i olja och 10 akvareller, Luxembourggalleriet eger två akvareller. G—g N.

Jonglēra [jå'ŋ-]. Se Jonglör.

Jonglör [jå'ŋ-], fr. *jongleur* (af mlat. *joculātor*, en som spelar), vandrande musikant i Frankrike under medeltiden. Jonglören var sångare och ofta äfven skald. Han föredrog i en recitativartad sång de heroiska folkdikterna (*chansons de geste*) och ackompanjerade sig på *vielle*, ett slags violin. Jonglörerna spelade en betydande roll i den gammalfranska epikens utveckling, och särskildt ha de gjort de olika landskapens hjältecykler bekanta öfver hela landet. Utom episka dikter omfattade deras repertoar också lyriska dikter, fabler och fabliåer. De citerade äfven prosakrönikor. De konstdiktande trubadurerna och trouvèrerna hade ofta jonglörer i sin tjänst, när de ej själfva kunde eller ville föredraga sina sånger. Jonglörerna uppträdde vid hofven, i riddarborgar, vid tornerspel o. s. v. Många blefvo rika, andra förde ett oordentligt, kringstrykande lif på marknader och i skänkstugor. Mot medeltidens slut, då intresset för de gamla kvädena upp-

Jonglörer som förevisare af björnar och apor. Efter ett manuskript från 1200-talet.

hörde i de högre samhällsklasserna, nedsjönko jonglörerna till att blifva gycklare, djurförevisare (se fig.), lindansare o. s. v.; de ringaktades och drabbades då och då af landsförvisningar samt kyrkans bann. Jonglörernas klass fanns redan i 5:e årh., och dess ursprung är troligen att söka hos den senromerska tidens kringflackande skådespelare och upptågsmakare. — Jonglör betyder numera taskspelare, tusenkonstnär, gatuakrobat. Verbet jonglēra (fr. *jongler*) nyttjas särskildt om ett konststycke, som består däri, att en person med händerna växelvis kastar och uppfångar ett flertal kulor eller andra föremål, så att de i bågar mot höjden oupphörligt korsa hvarandras banor utan att stöta ihop eller falla till marken. Litt.: Gautier, "Les epopées françaises", II (1892), och Nyrop, "Den oldfranske heltedigtning" (1883).

Jonglörbjörnen [jåŋ-], *zool.* Se Björn, sp. 573.

Jongpens, höfdingar. Se Bhutan.

Jong på Hea, pseudonym för skalden Oskar Stjerne (se d. o.).

Jon Hafthoressön, norsk storman i 14:e årh., son af Hafthore Jonssön och konung Håkan Magnussons oäkta dotter Agnes, gjorde tillsammans med sin broder Sigurd, den bekante Erling Vidkunssön och Ulf Saxessön 1333 uppror mot konung Magnus Eriksson, men detta stillades dock snart. 1337 åstadkom han en folkresning tillsammans med sin ofvannämnde broder, Ivar och Finn Ögmundssöner samt Bjarne, Erling Vidkunssöns son. Akersborg (Akershus) intogs; men upproret bilades under ett möte med konungen i Bahus (Bohus), 15 aug. 1339. Sedan den tiden synes J. ha varit konungahuset tillgifven. Han var en bland de norske herrar, som (1343) hyllade den fyraårige Håkan som norsk konung, och undertecknade (1349) konung Magnus' norska testamente. 1361 deltog han i mötet i Bahus, då det norska riksrådet anslöt sig till Sveriges förbund med hansestäderna. Ännu vid Olof Håkanssons tillträde till regeringen (1380) satt J. i riksrådet, men tyckes senare ha dragit sig tillbaka. Han bodde på Ellingaard i Smaalenene samt lär ha varit en sträng och hård herre, som fikat efter sina underhafvandes egodelar. J. var gift med Birgitta, dotter till lagman (först i Värmland, sedermera i Västergötland) Knut Magnusson (Lejon), d. omkr. 1340, och Cecilia Röriksdotter (Grejo). J. lefde ännu 1395. O. A. Ö.

Jonidium, *bot.* Se Hybanthus.

Jönien (grek. *Ἰωνία*, lat. *Ionia*) kallades i forntiden den hufvudsakligen af joniska greker befolkade mellersta delen af Mindre Asiens västra kust med tillhörande öar (se kartan ”Gamla Grekland” till art. Grekland). Enligt den grekiska sägnen voro jonerna, en af de tre hufvudstammar, i hvilka det grekiska folket var deladt, ursprungligen bosatta på nordkusten af Peloponnesos, i det landskap, som sedermera erhöll namnet Achaja (se d. o.). Akéerna, hvilka för de på Peloponnesos invandrande dorerna måste vika från sina gamla hemvist i södra delen af halfön, undanträngde nämligen i sin ordning jonerna, och dessa skola då ha sökt en tillflykt hos sina stamförvanter i Attika och på Eubea, hvarifrån skaror af joner gått öfver till Mindre Asien och där grundat de joniska kolonierna. Några nyare lärde (E. Curtius m. fl.) anse dock, att det asiatiska J. snarare är att betrakta som jonernas stamland, hvarifrån de under långt aflägsna tider spridt sig öfver Egeiska hafvets öar till det europeiska Greklands kusttrakter. I alla händelser är det tydligt, att det är i Mindre Asien, som den joniska stammen utvecklat sitt egendomliga skaplynne. Redan tidigt uppstodo där tolf till en förbundsstat sammanslutna städer: Fokaia, Erythrai, Klazomenai, Teos, Lebedos, Kolofon, Efesos, Miletos, Myus och Priene, på kusten af Mysien, Lydien och Karien, samt Samos och Chios på de liknämnda öarna. Äfven det eoliska Smyrna införlifvades tidigt med de joniska städernas förbund. På norra sidan af landtungan Mykale hade dessa en gemensam helgedom och tingsställe, det s. k. Panionion. Lyckliga naturförhållanden i förening med inbyggarnas företagsamhet och rika begåfning bragte inom kort många bland dessa städer upp till betydlig makt och välstånd. Äfven den andliga odlingen hos grekerna har skjutit några af sina tidigaste och ädlaste rotskott i dessa af naturen så rikt välsignade trakter, där den nära beröringen mellan öster- och västerland mäktigt främjade bildningens fortgång och nya idéers framträdande. Såväl de homeriska sångerna som äfven de första af greker gjorda försöken till filosofisk spekulation och historiskt författarskap ha där sett dagen. (Jfr Grekiska litteraturen, sp. 204 ff., Grekiska språket, Joniska skolan.) Snart nog skulle dock denna rika odling urarta till skadlig öfverförfining, och Asiens joner hade framför andra greker rykte för veklig yppighet i seder och lefnadssätt. Konung Kroisos i Lydien (omkr. 560 f. Kr.) underlade sig de joniska städerna, och vid lydiska rikets ej långt därefter inträffande fall (546) kommo de under persiskt välde. Till stor del styrdes de af under persisk öfverhöghet stående envåldshärskare. Ett af Aristagoras, härskaren i Miletos, anstiftadt uppror (500 f. Kr.), genom hvilket de joniska städerna sökte återvinna sin självständighet, kufvades med stränghet, men blef, emedan jonerna därvid understödts af Aten, en anledning till utbrottet af den under namn af perserkrigen kända mångåriga striden mellan Persien och Grekland. I denna strid deltogo jonerna till en början som storkonungens nödtvungna bundsförvanter. Men i slaget vid Mykale (479) öfvergåfvo de hans parti och ställde sig på sina helleniska stamförvanters sida, och efter Kimons seger vid Eurymedon (465) var deras självständighet för en längre tid tryggad. Genom den år 387 af Antalkidas afslutade freden erkändes de åter som storkonungens undersåtar, och efter persiska rikets fall (på 330-talet) kommo de först under macedonskt, sedan under romerskt herravälde. A. M. A.

Jönier. Se Joner.

Jöniern, ”den store joniern”, en stundom brukad benämning på Homeros, med anledning af de homeriska sångernas härstamning från Jonien.

Jöniker, *metr.* Se Ionicus.

Joniska alfabetet. Se Grekiska språket, sp. 217.

Joniska dialekten. Se Grekiska språket, sp. 215.

Joniska fyler. Se Fratrier och Fyle.

Joniska hafvet, hos de gamle grekerna namn på Otrantosundet, sedan romerska tiden benämning på den del af Medelhafvet, som ligger mellan västra kusten af Albanien och Grekland å ena sidan samt östra kusten af Kalabrien å den andra och kringspolar Joniska öarna. Dess största djup är 4,404 m. Bland den mängd vikar och bukter, som detta haf bildar, äro Tarantobukten, Artaviken, Patras-, Lepanto- l. Korintiska viken och Arkadiabukten de viktigaste. Namnet härstammar sannolikt från de joniska kolonier, som fordom grundlades på detta hafs öar och kuster. (J. F. N.)

Joniska skolan kallas ofta den äldsta riktningen inom den grekiska filosofiens historia, emedan dess flesta representanter voro från de joniska kolonierna på Mindre Asiens kust. Dess blomstringstid inföll under 7:e och 6:e årh. f. Kr. Till denna ”skola” ha räknats Thales, Anaximandros, Anaximenes, Anaxagoras, Herakleitos och Empedokles. S—e.

Joniska öarna, gemensamt namn på sju större och flera mindre öar i Joniska hafvet, vid västra kusten af Albanien och Grekland. Skilda från fastlandet endast genom ett grundt vatten, äro de att betrakta som en fortsättning af de arkadiska kalkbergen; deras högsta punkt är toppen Ainos på Kefallenia (1,620 m.). Deras östra kuster äro inskurna af vikar, de västra störta brant ned mot stora hafsdjup. Klimatet är härligt. De förnämsta produkterna äro korinter, vin, olja och sydfrukter; fiske och liflig sjöfart äro viktiga näringar. Tillsammans bilda de, bortsedt från Kythera, som med Antikythera bildar en eparki i nomos Lakonika, fyra nomer (provinser), nämligen Kerkyra, Leukas, Kefallenia och Zakynthos, omfattande 2,635 kvkm. med 267,596 inv. (1907), 102 inv. på 1 kvkm. De äro fördelade i tre grupper, af hvilka den norra omfattar öarna Kerkyra (Korfu) och Paxos, v. om Albanien, den mellersta Leukas, Ithaka, Kefallenia och Zakynthos, v. om grekiska fastlandet och Patrasviken, och den södra den vid sydspetsen af Peloponnesos belägna ön Kythera (Cerigo) jämte några mindre öar (Antikythera, Pori m. fl.). — De joniska öarna voro på Homeros' tid små självständiga stater; de kommo liksom det öfriga Grekland under Roms välde och tillföllo vid dettas delning Östromerska riket. 1147 eröfrades Korfu af Roger af Sicilien, och därefter förblef denna ö i konungariket Neapels ego till 1401, då den köptes af Venezia, som efter hand bemäktigade sig de öfriga Joniska öarna. Tillsammans med Venezias besittningar i Albanien bildade de prov. *Levante Veneto*. Öarnas ställning var under det venezianska

öfverväldet i högsta måtto sorglig, ty de venezianske ämbetsmännen gjorde allt för att utsuga dem. Vid Venezias delning, 1797, tillföllo öarna Frankrike, men eröfrades redan 1799 af de förbundne turkarna och ryssarna, hvarefter kejsar Paul af Ryssland, genom fördraget med Porten 21 mars 1800, af dem bildade den turkiska tributstaten *De sju förenade öarnas fristat*. Den af inre strider sönderslitna fristaten införlifvades genom freden i Tilsit 1807 med Frankrike, som dock kunde bibehålla endast Korfu, medan de öfriga öarna 1809 besattes af engelsmännen. De mot Frankrike allierade makterna öfverenskommo i Paris 5 nov. 1815 att af de Joniska öarna upprätta en engelsk skyddsstat, benämnd Joniska öarnas förenta stater (*Etats unis des îles Ioniennes*). Den engelska regeringen tillsatte en lordöfverkommissarie öfver Joniska öarnas förenta stater, sir Thomas Maitland, och under dennes ledning utarbetades en författning, som trädde i kraft 1 jan. 1818. Enligt densamma skulle republiken styras af en president, utsedd af engelske konungen, en lagstiftande församling af 40 personer, af hvilka 11 skulle utses af lordöfverkommissarien, samt en af och inom lagstiftande församlingen vald senat af 5 personer. Faktiskt var emellertid den engelske lordöfverkommissarien den verklige härskaren, och hans ofta stränga regemente väckte allmänt missnöje. Gång på gång sökte folket afskudda sig det engelska oket och förena sig med Grekland. Slutligen förklarade England 10 dec. 1862 att, om grekerna (efter konung Ottos fördrifvande) valde en för England antaglig konung, skulle öarna öfverlämnas till Grekland. Sedan detta skett, öfverlämnade 30 maj 1864 den engelske öfverkommissarien sir Henry Storks öarna till en grekisk kommissarie, sedan stormakterna, som undertecknat Parisfördraget 1815, 14 nov. 1863 gillat öarnas förening med Grekland och i jan. 1864 garanterat Korfu och Paxos den ständiga neutralitet, som förut varit alla öarna garanterad. 6 juni höll konung Georg sitt högtidliga intåg i hufvudstaden Korfu, och i juli togo ombud för öarna plats i grekiska nationalförsamlingen. (J. F. N.)

Jonisk stil l. Jonisk ordning, *bygnk.* Se Pelarordning.

Jonisk tonart (Iastisk tonart), *mus.* Se Kyrkotonarter.

Joni'sm, egendomlighet i det joniska folkslynnet eller den joniska dialekten. Jfr Jonien och Grekiska språket, sp. 215.

Jo'nkheer [-hēr], nederländsk adelstitel; om dess härledning se ordets tyska och svenska form junker.

Jon Kuvlung (af *kuvl*, munkkåpa), norsk partihöfding på konung Sverres tid, var först munk i Hovedöns kloster, men utgaf sig 1185 för konung Inge Krokryggs son och samlade omkring sig ett parti (kuvlungarna), hvilket förnämligast utgjordes af den 1184 fallne konung Magnus Erlingssons anhängare. 1186 intog J. Nidaros, och hans män begingo åtskilliga våldsamheter i staden, medan konung Sverre höll sig stilla på borgen utanför densamma. Då J. det följande året förnyade sitt anfall, blef han slagen af Sverre, men först i dec. 1188 lyckades denne öfverrumpla och döda J. (i Bergen), hvarefter kuvlungarnas parti sprängdes. O. A. Ö.

Jonkvill [jongkvil], fr. *jonquille* [jåkiĭ], *bot.*, en art af släktet *Narcissus* L., *N. Jonquilla* L., som har flera mindre blommor i toppen af stängeln. Blommorna äro före utsprickningen omgifna af ett hinnaktigt hölster. Deras färg är gul och deras lukt ljuflig, liknande den af pomeransblommor (''orangeblommor''). Bladen äro mycket smala; stängeln är tämligen hög. Jonkvillen odlas mycket i våra fönster i flera varieteter och låter lätt nog drifva sig till blomning under eftervintern och våren. Dess hemland är Syd-Europa. O. T. S. (G. L—m.)

Jon Loptsson, isländsk storman i slutet af 12:e årh., sonson af Sæmund frode och dotterson till norske konungen Magnus Barfot, egde anseende för att vara sin tids klokaste, lärdaste och rikaste man på Island. Han var icke blott gode, utan innehade äfven — som diakon — en andlig myndighet, hvilken han med framgång använde till stäfjande af biskopsstolens öfvergrepp. I den nordiska litteraturens historia har J. fått sitt namn bevaradt genom den icke oviktiga omständigheten, att det var hos honom, på den som hufvudsäte för lärda idrotter kända gården Oddi, som Snorre Sturlasson uppfostrades från sitt 4:e lefnadsår till sitt 19:e, eller 1197, då J. afled. (R. N—g.)

Jon Nils Mors Rissmörjning. Se Hemliga medel, sp. 391.

Jonopsi'dium Rchb., *bot.*, växtslägte af fam. *Cruciferæ* med 1 art, *J. acaule*, i Portugal. Den är en liten enårig ört med mycket talrika violetta eller hvita blommor, som redan 14 dagar efter sådden börja komma fram. Den odlas ofta som en nätt miniatyrväxt. G. L—m.

Jonquières [jåkiär], Henri Alexandre Antoine de, dansk general, f. 13 aug. 1816, af fransk reformert släkt, d. 21 sept. 1879, blef 1838 löjtnant och 1848 kapten i artilleriet. Han var 1842—47 lärare vid krigshögskolan och förde 1849—50 ett halfbatteri. 1852 blef han konstruktör vid artilleriet och 1860 major. I denna egenskap kommenderade han 1864 artilleriet i Dybbölställningen och utmärkte sig därvid så, att han 1865 blef öfverste och chef för artilleriet samt 1867 general. 1866 blef J. led. af kommittén för utarbetande af en ny härordning och var sedan 1870 landstingsman för Köpenhamn. E. Ebg.

Jonsberg, socken i Östergötlands län, Östkinds härad. 9,184 har. 1,547 inv. (1908). J. utgör ett regalt pastorat i Linköpings stift, Vikbolands kontrakt.

Jónsbók kallas den ännu i vissa fall gällande isländska landslagen, som författades på föranstaltande af norske konungen Magnus Lagaböter. Den blef likväl först efter konungens död, 1280, öfverförd till Island af lagmannen Jón Einarsson (f. omkr. 1230, d. 1306, lagsagoman 1269—70, lagman öfver syd- och östlandet 1277—94), som väl i hufvudsak utarbetade lagboken och efter hvilken den fick sitt namn. Följande året blef lagen, med undantag af några få kapitel, antagen af alltinget, fastän motvilligt, då dess straffbestämmelser voro ytterligt hårda. Både i form och innehåll ansluter den sig nära till konung Magnus' norska landslag, ehuru Jónsbók i större grad än sin närmaste föregångare, ''Járnsíða'', tog vederbörlig hänsyn till den äldre isländska rättsutvecklingen. Genom sin rikhaltighet, klarhet och reda skiljer den sig fördelaktigt från ''Járnsidan''. Jónsboken trycktes

1576, i Hólum, öfversattes till danska 1763 och är senare utgifven af Sveinn Skúlason (Akureyri 1858) samt i ''Norges gamle Love'' IV (1885), och af Ólafur Halldórsson (1904). Th. W. (R. N—g.)

Jo'nsered, järnvägs-, post- och telegrafstation vid Västra stambanan, 15 km. från Göteborg, vid södra stranden af sjön Aspen, inom Lerums socken, Älfsborgs län. Strax v. därom, vid Säfveåns utlopp ur nämnda sjö, i Partille socken, Göteborgs och Bohus län, ligga Jonsereds stora fabriksanläggningar jämte J. sätteri, tillhöriga Jonsereds fabrikers aktiebolag (stadfäst 1873, inbet. aktiekapital 2,028,000 kr.). Taxeringsvärdet å bolagets fastigheter inom socknen var 1908 1,143,000 kr. De industriella anläggningarna förskrifva sig från 1832, då Alex. Keiller och W. Gibson där anlade en segel- och tältdukfabrik, lin- och bomullsspinneri samt gjuteri och mek. verkstad (se fig.). Tillverkningen (värde omkr. 4,1 mill. kr.) uppgick 1906 till 360,000 kg. bomullsgarn, nära 1,5 mill. kg. lin-, hamp- och jutegarn, omkr. 4,2 m. väfnader samt åtskilliga maskiner och gjutgods. — Vid J. är sedan 1864 särskild brukspredikant anställd. Wbg.

Jonsereds verkstäder och fabriker.

Jonson [dʃå'nsən], Ben (Benjamin), engelsk författare, f. 11 juni 1573 i Westminster, d. 16 aug. 1637, förlorade redan före sin födelse sin fader, som var en ifrig protestant och fördenskull under den blodiga Marias regering berövats sin förmögenhet och kastats i fängelse. Två år därefter gifte modern om sig med en murarmästare. Sonen åtnjöt en god undervisning i skolan i Westminster och skall äfven ha vistats en kort tid som student i Cambridge; någon akademisk grad tog han icke under sin studenttid. Sin vidsträckta lärdom förvärfvade han sig i det stora hela som autodidakt, hvilket också utgjorde hans stolthet. Någon tid var han styffadern behjälplig i hans yrke. Sedermera deltog han som simpel soldat i kriget i Nederländerna. Hemkommen till London 1592 egnade han sig alltmer åt teatern, både som författare och skådespelare. 1597 inträdde han i den bekante teateregaren Henslowes teatertrupp. 1598 råkade han att i en duell döda en kamrat, hvarför han kastades i fängelse och t. o. m. hotades med galgen. Under fängelsetiden öfvergick han till katolicismen, vid hvilken bekännelse han fasthöll i 12 år. Redan i slutet af 1598 var han åter på fri fot. Strax därpå gifte han sig. Hans första teaterstycke, lustspelet *Every man in his humour*, uppfördes med stor framgång af Shaksperes trupp 1598. Det är en af J:s bästa komedier och på samma gång det äldsta borgerliga lustspelet i engelska litteraturen. Här liksom i hans öfriga tidigare lustspel, hvilka ansluta sig till den italienska och romerska komedien, uppträda typer i st. f. människor. De olika klassernas svaga sidor blottas och förlöjligas; tidens och rummets enheter iakttager han, men försummar handlingens enhet, så att inre sammanhang och dramatisk utveckling så godt som fullständigt saknas i denna sammanställning af bisarra karaktärer. J:s nästa komedi, *Every man out of his humour* (1599), en fortsättning och ett motstycke till den förra, är betydligt svagare, men saknar ej spridda originella humoristiska drag.

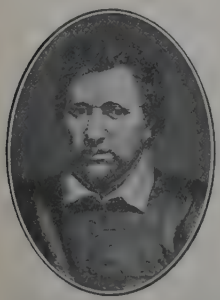

Mycken popularitet åtnjöto de bägge efter italienska förebilder skrifna komedierna *Volpone, or the foxe* (1605) och *Epicoene, or the silent woman* (1609); i den förra af dessa skildras huvudfigurens girighet och lusta i grälsliga färger; bägge innehålla en mängd burleska, ofta rätt obscena partier. Den romerske komediförfattaren Plautus efterliknade J. i lustspelet *The case is altered* (1599). För hofvet och en trängre litterär krets, ej för den stora allmänheten, skref J. komedien *Cynthia's revels, or the fountayne of selfe-love* (1600), en litterär satir, hvari författaren utförligt framställer sina åsikter om dikter och skaldekonst, hvadan stycket föga lämpar sig för scenen. I den satiriska komedien *The poëtaster* (1601) anfaller och förhånar han sina litterära motståndare, framför allt Marston och Dekker, allt i uppradade scener utan inre sammanhang. Dekker svarade därpå med ''Satiromastix'' (1602), i hvilken J., som i ''The poetaster'' framställt sig själf i Horatius' skepnad, förhånas som en fåfäng, onaturlig skald, som med sitt lärda kram söker öfverbjuda och bekämpa det sunda människoförståndet och folkets medfödda sunda smak. — Som sedekomedier i egentligaste mening (frånsedt hans första komedier) böra betraktas lustspelen *The alchemist* (1610), däri allehanda skrock och magi förhånas, framför allt den på den tiden gängse passionen efter de vises sten, *Bartholomew Fayre*

(1614), där folklifvet i London skildras, och *The devil is an ass* (1616), där den tidens projektmakeri och spekulationslusta förhånas. Först efter en nästan 10-årig paus, under hvilken han sysselsatte sig med ifriga studier, gick 1625 en ny komedi af J. öfver tiljan; den var, liksom hans följande lustspel, skäligen svag. J:s kraft var nu bruten, alltsedan han 1625 träffats af ett slaganfall. J. skref jämväl ett par tragedier, *Sejanus, his fall* (1603) och *Catiline his conspiracy* (1611), bägge mest innehållande dramatiserad historia, drag för drag tagna från de gamle författarna, men utan sammansmältning och så starkt späckade med lärdom, att de aldrig kunnat blifva populära. De mottogos också kyligt af samtiden, så mycket naturligare som de måste ställas i skuggan af Shaksperes romardramer. Ehuru J. var en mycket snillrik dramatisk författare, hvars arbeten erbjuda så många mästerliga drag, måste dock hans författarskap, trots all sin glans, betraktas som en början till dramats förfall. Shakspere skildrade människonaturen i dess helhet, förutsättningarna för karaktärernas och handlingens utveckling; hans dramer ha just genom sin sanna, allmänt mänskliga läggning vunnit odödligheten. J. målade de särskilda drag hos människorna, som voro karakteristiska för hans egen tidsålder; hans karaktärer äro ej människor, sådana som människonaturen gör dem till, utan sådana, som de skulle blifva, om de behärskades af en enda passion, en enda fördom eller svaghet — en "humour", som J. kallade det. Häri låg också kärnpunkten i de stridsämnen, som gåfvo anledning till fejden med Marston och Dekker och till J:s kritik af Shakspere. J. efterlämnade tillsammans 18 dramer, därjämte flera *court-entertainments*, allegorier med monolog eller dialog, och en mängd *masques* (se Maskspel), små sångspel med allegoriskt innehåll, hvilkas uppfinnare han anses vara och i hvilka han enligt engelsmännens tankar står högst. Dessutom skref J. bl. a. en mängd epigram, i hvilka hans förkärlek för satiren trädde i dagen. Han författade äfven en engelsk grammatik. J. blef 1616 af Jakob I kallad till "poeta laureatus" och utnämndes 1621 till master of the revels. Han stod på höjden af anseende 1612—25; sedan började detta sjunka, och han dog i fattigdom af ett slaganfall. Han ligger begrafven i "The poets' corner" i Westminster Abbey under en sten med inskriften "O, rare Ben Jonson". J. beskrifves som en man "med en kropp som ett berg, ett ansikte som en klippa". Han var härdad och stark samt gjorde en gång, för att besöka sin vän, den skotske skalden William Drummond (se d. o. 1), hvars "Samtal med Ben Jonson" utgöra förnämsta källan till hans biografi, en mycket omtalad vandring till fots från London till Edinburgh. J. var en af stamgästerna på värdshuset "The Mermaid", där han ofta täflade i kvickhet med Shakspere, hvarvid han dock låg under, emedan han var för tungrodd. Öfver J:s ställning till Shakspere råda olika meningar. Man har velat påstå, att han alltid såg ned på denne med ett visst förakt, särskildt i följd af hans bristande klassiska studier. Andra förklara detta påstående öfverdrifvet. Under alla förhållanden [illegible] författarna starkt afvikande uppfattningar angående dramats natur och syften, och Ben Jonson sparade ej på sin kritik, ehuru han öppet erkände Shaksperes storhet. Han har inledt första upplagan af Shaksperes dramer (1623) med "Commendatory verses", i hvilka man dock velat spåra en viss öfverlägsenhet, ehuru han där höjer Shakspere öfver forntidens främste dramatiker. J:s styrka låg i sedekomedien. J:s samlade arbeten utgåfvos af honom själf 1616—41; sedermera af Gifford 1816, Cornwall (1838) och Cunningham (1875). Se biogr. öfver J. af Symonds (1886), Swinburne, "A study of B. J." (1889), Köppel, "Quellenstudien zu den dramen J:s" (1895), och M. Castelain, "La vie et l'oeuvre de B. J." (1906). E. B—n.

Jonsson, Olof, politiker, f. 17 nov. 1839 å hemmanet Hof i Arbrå socken, Gäfleborgs län, son af hemmansegaren Jon Olsson (riksdagsman i bondeståndet på 1840-talet), har i Andra kammaren representerat Västra Hälsinglands domsaga 1878—96 samt tillhör fr. o. m. 1904 års riksdag Första kammaren som riksdagsman för Gäfleborgs län. J:s ovanligt klara och skarpa hufvud, arbetskraft och stora dialektiska talang samt stridsfärdighet gjorde honom snart bemärkt och använd samt förde honom under 1880-talets tullstrider till en inflytelserik och framskjuten ställning på den frihandelsvänliga och relativt frisinnade landtmannasidan ("gamla landtmannapartiet"), hvilket föranledde kammarens protektionister att under sin öfvermakt 1888—90 hålla honom utestängd från alla ständiga utskott. Efter Sven Nilssons i Efveröd frånfälle hösten 1891 blef J. sitt partis ledare och upprätthöll den dittills följda politiken i godt samförstånd med kammarens frisinnade stadselement. Men han slog senare helt hastigt om och var 1895 mycket verksam för båda landtmannapartiernas återförening, blef ordf. i partiets tolfmannaråd och utöfvade ett bestämmande inflytande på den sedan följda föga reformvänliga landtmannapolitiken. Denna hans omkastning väckte hos hans valmän stor harm, och efter en mycket häftig valstrid (jfr broschyrerna "Olof Jonsson i Hof under olika lägen och skeden i lifvet" och J:s "Genmäle och försvar") föll han igenom vid allmänna valen hösten 1896 samt lyckades icke heller återvinna platsen vid valen 1899 eller 1902. — J. var led. i tillfälligt utskott 1878, bevillningsutskottet 1882—86, statsutskottet 1887, 1891—96 (vice ordf. 1893), särskilda utskotten 1889 (för väglagen), 1890 (skolfrågor) och 1892 urtima (härordningsförslaget), hemliga utskottet 1896, tillfälliga utskott 1905 och 1906 (vice ordf.), rösträttsutskottet 1907, i särskilda utskotten (1908 och 1909) i prästlöneregleringsfrågan samt medlem af talmanskonferensen 1894—96. Därjämte har han varit statsrevisor 1883—84, 1894 (vice ordf.) samt riksbanksfullmäktig 1891—92 och alltsedan 1895. Vid 1892 års urtima riksdag framlade han ett eget omfattande motförslag mot det kungl. härordningsförslaget. Han utvecklade vid 1907 års riksdag mycket stor verksamhet för rösträttsfrågans genomdrifvande i den af kungl. förslaget angifna riktningen, och genom hans m. fl:s reservation möjliggjordes en sammanjämkning af kamrarnas beslut.

J. har därjämte varit led. af sjöförsvarskommittén (1880—82) samt kommittéerna ang. beredande af förlagskapital för jordbruksidkare (1886), bevillning af inkomst (1894), uppställning af riksstatens fjärde hufvudtitel (1895), ändringar i bevillningslagstiftningen (s. å.) och jubileumsfondens användning till lungsotssanatorier (1897—98), vidare af unions-

(1895—98), skogs- (1896—99) och kommunalskattekommittéerna (1897—1900). Därjämte tillhörde han flera år den s. k. riksdagshuskommittén, som hade att leda uppförandet af de nya riksdags- och riksbankshusen å Helgeandsholmen. Han har i många år varit led. af Gäfleborgs läns landsting samt fungerat som dess vice ordf. 1905—07 och ordf. från 1908. T—s.

Jonsson, Johan Vilhelm, skolman, f. 1852 i Ljungby, Kalmar län, blef 1871 student, 1875 filos. kandidat och 1883 filos. licentiat. 1876—85 var J. andre lärare vid Önnestads folkhögskola och är sedan 1885 föreståndare för Örebro läns folkhögskola och landtmannaskola i Käfvesta. Sedan 1904 är han därjämte statens folkskoleinspektör i Närke. J. är ordf. i Svenska folkhögskolans lärarförening samt led. af bestyrelsen för det tionde nordiska skolmötet äfvensom af åtskilliga vetenskapliga samfund. A. J.

Jonsson, Alexander, skolman, f. 24 sept. 1856 i Södra Vi församling, Kalmar län, har efter aflagd folkskollärarexamen i Linköping 1877 haft anställning vid Katarina och Nikolai folkskolor i Stockholm samt utnämndes vid den sistnämnda till öfverlärare 1908. J. var sekreterare i Pedagogiska sällskapet i Stockholm 1897—99, ordf. i Sveriges allmänna folkskollärareförening 1906—08 och led. af bestyrelsen för nordiska skolmötena 1895, 1900 och 1905 samt för svenska folkskollärarmötena 1903 och 1908. Han har utarbetat märkliga skolstatistiska redogörelser; särskildt uppmärksammadt var hans föredrag om halftidsläsningen vid allmänna folkskollärarmötet i Stockholm 1903.

Jónsson, Karl. Se Karl.

Jónsson, Gísli, isländsk biskop, f. 1513, d. 1587, en af reformationens första anhängare på Island, som präst i Selárdalur på västlandet år 1550 af den katolske Hólarbiskopen Jón Arason fördrifven ur landet och tvungen att fly till Danmark, valdes 1556 till Marteinn Einarssons efterträdare på Skálholts biskopsstol. J. egnade sig som biskop främst åt afskaffande af katolska sedvänjor och bruk hos folket och utbildande af renlärige lutherska präster. Undfallande mot öfverheten, tillät han denna att efter behag handskas med biskopssätenas egendomar. Som karaktär var J. rätt tvetydig. R. N—g.

Jónsson, Arngrímur. Se Vídalín.

Jónsson, Björn, isländsk historieskrifvare, f. 1574, d. 1655, bonde på sin fädernegård, Skardsá, i Skagafjords syssla (Björn á Skarðsá), fick stort anseende för kunskaper i fäderneslandets historia och skref *Íslands annálar* (från år 1400 till 1645; tr. i 2 bd, med latinsk öfv., på Hrappsey, 1774), den första på isländska författade redogörelsen för Islands historia efter upphörandet af medeltidens annalskrifning (omkr. 1430). J. efterlämnade en mängd skrifter, hvilka aldrig blifvit tryckta, såsom en afhandling om runor, ett glossarium öfver gamla rättsuttryck i Jónsbók, kommentarer till "Vǫluspá", Egil Skallagrimssons "Hǫfuðlausn" m. m. och juridiska afhandlingar samt Grönlandssannal (Grænlands annáll), innehållande excerpter af nu förlorade skrifter. Hans *Tyrkjaránsaga* (saga om de algeriske sjöröfvarnas härjning på Västmannaöarna 1627) trycktes 1866. J. skref äfven vers, både rimor och andra dikter. C. R. (R. N—g.)

Jónsson, Runólfur, isländsk språkforskare, blef 1644 rektor i Hólar, kom 1649 till Danmark och dog 1654 som rektor vid Kristianstads skola. Han utgaf *De linguæ septentrionalis elementis* (1651) och *Grammaticæ islandicæ rudimenta* (s. å.; omtr. af Hickes 1689 i Oxford), värdefullt som det förste i sitt slag och genom sina upplysningar om det dåtida isländska uttalet. Det begagnades ända till dess Rask utgifvit sin "Veiledning til det islandske" (1811). C. R. (R. N—g.

Jónsson, Steinn, isländsk teolog, f. 1660, d. 1739, blef student i Köpenhamn 1686 och teol. kandidat 1688 samt var biskop i Hólar från 1711. J. skref många psalmer, hvari han visade sig vara en epigon till Hallgrímur Péturssons, om ock ej utan talang, öfversatte J. Lassenius' och G. H. Masius betraktelser öfver Kristi lidandes historia (1723), författade en rad uppbyggliga betraktelser öfver tidens kallade *Dægra-stytting* (1727), samt utarbetade en isländsk bibelöfversättning (1728; i språkligt afseende svag och uselt tryckt). C. R. (R. N—g.

Jónsson, Finnur (lat. *Finnus Johannæus*), isländsk kyrkohistoriker, f. 1704, d. 1789, var son af den lärde prästen Jón Halldórsson, efter hvilken han ärfde många upptecknings ang. abboter och biskopar på Island. 1723 blef han student i Köpenhamn, där han biträdde Arne Magnusson och tog teol. kandidatexamen 1728. Till Island återvände han 1729, blef präst i Reykholt 1732 samt prost i Borgarfjords prosteri och utnämndes 1754 till biskop i Skálholts stift. 1774 blef han teol. hedersdoktor. J:s förnämsta verk, *Historia ecclesiastica Islandiæ* (omfattande tiden till 1740; 4 dlr, 1772—78), var länge det yppersta kyrkohistoriska arbetet i norden; det omfattar äfven Islands politiska och litterära historia ända från landets första bebyggande. J. var en af Islands mest upplysta och verksamma biskopar. — Litt.: "Ættartal og æfisaga Finns Jónssonar" (1792), P. Pétursson, "Historia ecclesiastica Islandiæ", s. 47 ff. (1841). C. R. (R. N—g.

Jónsson, Hjálmar ("Bólu-Hjálmar", efter gården Bóla), isländsk skald, f. 1796, d. 1875. Oäkta son till en fattig bonddräng och en förfallen kvinna, framlefde hela sitt lif i armod och elände, först som dräng och fiskare, sedan som bonde först i Eyjafjorden, sedan i Skagafjorden och därpå i Húnavatns syssla, slutligen åter i Skagafjorden, ständigt kämpande med den bittraste nöd. Utan att någonsin ha fått någon ordentlig undervisning hade J. på egen hand lärt sig åtskilligt och kunde t. o. m. läsa danska. Han var en utpräglad personlighet med starka lidelser, skarp intelligens och rik fantasi, tungsint, afundsam och hatfull, men känslig för välgärningar och trofast mot vänner. Trots spår af hans bristande bildning äro många af hans dikter äkta pärlor, utmärkta genom känslodjup och djärf hågflykt samt slående kraft i uttrycket. Innerligas och varmast klinga hans minnesdikter öfver hans hustru. Efterklangspoesi i Jón Thorlákssons stil, sentimentalt-religiös och klagande, bildar likväl en icke ringa del af hans alstring. Mest känd är J. som nidskald. Hans kvickhet var aldrig godmodig, utan mestadels blodigt elak. Dels var det hans personliga ovänner, dels de rike och snåle i allmänhet, dels prästerna, som råkade ut för hans bitande satir. J. skref äfven fosterländska dikter, dock aldrig skönmålningar af land och folk, hvilkas brister och fatigdom han öppet påvisade, på samma gång han ut-

talade en djup och varm kärlek till dem. J:s dikter äro i urval utgifna med en inledande essay af Hannes Hafstein (1888) under titeln "Kvæði og kviðlingar eptir Bólu-Hjálmar". R. N—g.

Jónsson, Eiríkur (Erik Jonsson), isländsk språkforskare, f. 1822, d. 1899, student från latinskolan på Bessastaðir 1846, studerade i Köpenhamn teologi och sedermera filologi, blef arnamagnæansk stipendiat 1872 och var vice inspektör på Regensen fr. 1874 till sin död. Någon examen tog J. aldrig, men utvecklade likväl en ej obetydlig vetenskaplig verksamhet. Så medverkade han vid materialsamlingen till den af R. Cleasby projekterade isländsk-engelska ordboken (sedermera utg. af Guðbr. Vigfússon) och utarbetade för Det nordiske oldskriftselskabs räkning en handordbok öfver det klassisk-isländska sagospråket, som ännu i dag försvarar sin plats och för sin lätthandterlighets skull tämligen allmänt nyttjas. Vidare samarbetade han med Konráð Gíslason vid rediger ingen af texten i "Njáls saga" (1875) och med Finnur Jónsson vid utgifningen af Hauksbók (1892—96). Under en följd af år författade han för isländska litteratursällskapets räkning årsboken "Skírnirs" öfversikter öfver de viktigaste tilldragelserna utomlands samt skref ett stort antal bref till tidningen "Ísafold". Utan att ega någon större vetenskaplig begåfning var J. likväl en flitig och nyttig arbetare med godt minne och stor samvetsgrannhet samt fint språköra och en författare med god, starkt personlig stil. R. N—g.

Jónsson, Kristján, isländsk skald, f. 1842, d. 1869, tillhörde fattigvården, tills han blef konfirmerad, och gaf sig då ut att tjäna. Redan som barn skref han vers. Några dikter, som han i sitt 20:e år fick införda i Akureyri- och Reykjavíks tidningar, hvaribland den särdeles vackra *Dettifoss*, gjorde honom känd öfver hela landet, och han erhöll understöd, så att han kunde besöka Reykjavíks latinskola. Där fortfor han att dikta, men hängaf sig därjämte åt dryckenskap och förföll. J:s samlade dikter, *Ljoðmæli* (1872 och 1890), vittna om påverkan af både äldre isländska skalder, särskildt Benedikt Gröndal, och en del utländska, såsom Byron och Heine, men jämväl om utpräglad personlig egenart. J. öfversatte stycken af bl. a. Byron, Th. Moore, Schiller, Heine, Bellman, Tegnér och Runeberg. C. R. (R. N—g.)

Jónsson [jōu'n-], Björn, isländsk tidningsman, politiker, f. 1847, student från Reykjavíks latinskola 1869, studerade 1869—74 samt 1878—83 juridik vid Köpenhamns universitet, dock utan att aflägga någon examen, blef 1874 redaktör för det nystartade bladet "Ísafold" i Reykjavík, som han 1878 lämnade för att 1883 ånyo öfvertaga och fortfara att utgifva till 1909, då han öfverlät det åt sin son Ólafur Björnsson. Ifrig politiker och ledamot af isländska alltinget, blef han af dettas majoritet efter excellensen Hafsteins fall våren 1909 designerad till minister för Island och utnämndes kort därpå af konungen. J. tillhör det parti, som ömsevis kallat sig "högern", "framstegsflocken", "folkväldesflocken" och "självständighetsflocken" samt växlat namnen lika ofta som namn. Hans tidning har länge fört ett ilsket språk mot Danmark, och han deltog vid Tingvallamötet 1907 i folkväldesflockens beslut att arbeta på Islands lösslitning från Danmark, om ej föreningen mellan de båda länderna kunde inskränkas till en personalunion. Som ministerkandidat lofvade han sitt parti att i händelse af utnämning verka för genomförande af programmet: Islands suveränitet och personalunion med Danmark. Till danske konseljpresidenten afgaf han ett löfte att arbeta på god sämja mellan de båda länderna på grundvalen af status quo samt att kämpa emot alla lösslitningsträfvanden; men kort därefter förklarade "Ísafold", att "självständighetsflocken" ännu, om ock som en ansvarstung nödfallsutväg, den ingen f. n. vill välja, fasthåller skilsmässoplanerna, i fall suveränitetskravet ej uppfylles. Under J:s medverkan har 1909 års allting antagit genomgripande ändringar i det dansk-isländska unionslagförslaget af 1908, alla gående ut på att lagfästa Island som suveränt rike i personalunion med Danmark. J. är en ifrig kämpe för nykterhetssaken och har som minister utverkat k. sanktion på det af 1909 års allting godkända lagförslaget om absolut rusdrycksförbud på Island. Han är därjämte vän af kvinnoträtten och spiritist samt har särskildt genom "Ísafold" gjort mycket för andetrons utbredning på Island. J. har stor andel i utarbetandet af Jónas Jónassons "Ný dönsk orðabók" (1896). R. N—g.

Jónsson, Finnur, isländsk filolog, f. 1858 i Akureyri, student från Reykjavíks latinskola 1878, filologie kandidat i Köpenhamn 1884, disputerade 1885 för doktorsgraden med en afh. *Kritiske studier over en del af de ældste norske og islandske skjaldekvad*. Han blef privatdocent s. å., adjunkt docent 1887 och 1889 e. o. professor i nordisk filologi. J:s största verk är *Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie* (3 dlr, 1894—1902), det utförligaste och sakrikaste af alla arbeten i detta ämne. Ett sammandrag däraf jämte en kort öfversikt af den nyisländska litteraturens historia är *Den islandske litteraturs historie tilligemed den oldnorske* (1907). Bland hans större afhandlingar af litteraturvetenskaplig art böra vidare framhållas *De ældste skjalde og deres kvad* (i "Aarbøger f. nord. oldkyndighed", bd 10, 1896). F. n. (1910) är J. sysselsatt med utarbetandet af en ny upplaga af Sveinbjörn Egilssons "Lexicon poëticum", som kan väntas utkomma tidigast 1911. På isländska har han gifvit en öfversikt af den fornisländska litteraturhisorien (*Bókmenta saga Íslendinga*, 1904—05) samt en verslära (*Stutt íslenzk bragfræði*, 1892); vidare uppsatser i olika isländska tidskrifter, hvaribland den viktigaste är *Hvar eru Eddukvæðin til orðin?* (i "Tímarit hins ísl. bókm. fjelags", 1895), riktad mot B. M. Ólsens likanämnda uppsats i föreg. årg. af samma tidskr. — Bland af J. utgifna texter må nämnas: "Egils saga" (handskrifttrogen upplaga 1886—88, normaliserad och kommenterad text 1894 i "Altnordische sagabibliothek"), Ares "Íslendingabók" (1887), "Eddalieder" (1888—90, handuppl. af äldre Eddan med normaliserad stafning och ytterst djärfva textändringar), "Heimskringla" (1893—1901, kritisk uppl.), "Kringla og Jofraskinna" (1895), "Fagrskinna" (1902—03), "Gísla saga Súrssonar" (1903, i "Altnord. sagabibl."), "Hrólfssaga Kraka og Bjarkarímur" (1904), "Brennu-Njálssaga" (1908, i "Altnord. sagabibl."), "Edda Snorra Sturlusonar" (1900, kritisk handuppl.), "Fernir fornislenzkir rímnaflokkar" (Fyra fornisl. rimor, 1905), samt "Den norsk-islandske skjaldedigtning" (1908, fullständig samling af de fornnorsk-isländska skaldekvädena i kritisk upplaga).

Tills. med L. Wimmer har J. utgifvit hufvudhandskriften (Codex regius) af äldre Eddan i fototypisk reproduktion (1891); i förening med V. Dahlerup har han utgifvit "Den første og anden grammatiske afhandling i Snorra-Edda" (1886) och med Eiríkur Jónsson som medarbetare "Hauksbók" (1892—96). — J:s viktigaste lingvistiska verk äro *Det norsk-islandske skjaldesprog* (1901) och *Islandsk sproglære* (1905, en kort nyisländsk grammatik). Påpekas böra ytterligare åtskilliga smärre afhandlingar och uppsatser i "Aarbøger for. nord. oldkyndighed" och "Arkiv för nordisk filologi" samt populära uppsatser i "Nordisk tidskrift". J. har ovanlig beläsenhet, särskildt inom den isländska litteraturen, och är en af vår tids allra främsta kännare af fornisländska handskrifter. Som litteraturforskare och mytolog utmärker han sig genom grundlig lärdom och motvilja mot djärfvare hypoteser samt en viss konservatism, som särskildt trädt i dagen i hans polemik mot Bugges teorier om anglosaxiskt och iriskt inflytande på den fornnordiska kulturen; han medger främmande inflytande, men tror det vara äldre och kommet från söder, ej från väster. I fråga om Eddakvädenas ursprung håller J. före, att Norge är hemorten för de flesta af dem; ett mindre antal förlägger han till Grönland, ännu färre till Island. Mot honom har förutom Bugge uppträdt B. M. Ólsen, som förfäktar dessa kvädens isländska härkomst. J:s älsklingsämne är de gamla skaldekvädena, och han har mer än de fleste af vår tids forskare bidragit till att sprida ljus öfver dunkla ställen i dem. I förening med D. Bruun har J. somrarna 1907—09 verkställt gräfningar efter ruiner af gudatempel på olika ställen på norra Island. — Varm isländsk patriot, är J. på samma gång ifrig danskvän och har som politiker verkat för utvidgad hemstyrelse, men på samma gång framhållit en realunion med Danmark som lifsvillkor för Island. J. är led. af Vet. och vitt. samh. i Göteborg (1905) och korresponderande led. af Vitt. Hist. o. Ant. akad. (1908). R. N—g.

Jónsson, Jón, isländsk historiker, f. 1869, student från Reykjavíks latinskola 1889, filos. kandidat i Köpenhamn 1890, biträdande lärare vid Vallekilde folkhögskola i Danmark 1892—93 och 1895—96, isländsk alltingsstipendiat för historiska forskningar från 1897, sedan 1901 med skyldighet att i föreläsningar och tryckta arbeten ge populära skildringar ur Islands historia, 1906 utnämnd till underbibliotekarie vid landsbiblioteket i Reykjavík. Bland hans arbeten märkas *Íslenzkt Þjóðerni* (Isländsk nationalitet, 1903) och *Gullöld Íslendinga* (Islänningarnas guldålder), liffullt och elegant skrifna och med gediget innehåll. R. N—g.

Jónsson, Einar, isländsk skulptör, f. 1874 i södra delen af Island, kom 1893 till Köpenhamn, studerade vid akademien där i tre år, reste till södra och västra Europa och bosatte sig i Köpenhamn. Hans konst bäres af obändig fantasi, mycken dristighet och experimentlust samt böjelse för allegori och symbolik. Bland hans arbeten må nämnas *Fredlös*, *Gryning* (jätte, som bär en kvinna), den fantastiska gruppen *Árstiderna*, staty öfver *Ingólfur*, Islands förste bebyggare, utkast till flera monument, grafmonumentet *Mull, Tiden* (dekorativ grupp) m. fl. G—g N.

Jonstorp, socken i Malmöhus län, Luggude härad. 2,905 har. 1,728 inv. (1908). Annex till Farhult, Lunds stift, Luggude kontrakt.

Jo'nstrup, dansk by, 17 km. n. v. om Köpenhamn. Där finns ett skollärarseminarium, det äldsta i Danmark, grundlagdt 1791, ursprr. på Blaagaard utanför Köpenhamn, men 1809 flyttadt till J. Seminariet hade 1908 6 lärare och 77 lärjungar, af hvilka 55 bodde vid anstalten. Omkr. 2,000 lärare ha här fått sin utbildning. E. Ebg.

Jón Ágmundsson (Ǫgmundarson), isländsk biskop, helgon, d. 1121, tillhörde landnamsmannen Asgeir Kneifs ätt och härstammade på mödernet från Síðu-Hallr, Thangbrands första proselyt. Han uppfostrades hos Isleif Gizursson på Skálholt, reste utomlands, prästvigdes 1077 och vände hem genomträngd af en romersk-kyrklig uppfattning, men därjämte som en uppriktigt from och uppoffrande man. Då biskop Gizur afstått Nordlänninga-fjärdingen, valdes J. till biskop (1105) där. Då ärkebiskop Asser i Lund vägrade invigning, emedan J. var för andra gången gift, måste han draga till Rom och fick där påfvens dispens, hvarefter han blef invigd (1106). Vid biskopssätet, Hólar, lät J. uppföra en kyrka och vid kyrkan en skola. J. var asketiskt sinnad. I allmänhet såg han det fäderneärfda och folkliga med oblida ögon; på hans yrkande utbytte islänningarna de hedniska dagnamnen mot Tredjedag, Midveckodag, Femtedag och Fastedag. I. grundlade det första klostret på Island, på Thingeyri. 1200 upptogos hans ben ur grafven, och folket förklarade honom för helgon. 23 april var hans minnesdag. C. R. (R. N—g.)

Joplin [djå'plin], stad i västra delen af nordamerikanska staten Missouri, vid västra sluttningen af Ozarkbergen. 35,671 inv. (1906). J. är Nord-Amerikas viktigaste zinkmarknad med rika zink- och blygrufvor samt stora smältverk. J. F. N.

Joppe, stad. Se Jafa.

j:or, förkortning för lat. *junior* (se d. o.).

Joram (hebr., "Jehovah är upphöjd"). 1. Konung i *Juda* rike omkr. 889—885 (l. 890—876), Josafats son, blef troligen under faderns sista regeringsår medregent. Han var gift med den gudlöse israelitiske konungen Ahabs dotter Atalja och införde den feniciska baalskulten i Juda. Han började sin regering med att mörda sina sex med stort fädernearf försedda bröder. Under hans tid afföllo edomiterna från Juda, upprättade ett eget rike och plundrade, i förening med filistéerna, Jerusalem. J. dog af en fruktansvärd sjukdom och fick ej sitt hvilorum bland konungagrafvarna (2 Kon. 8: 16 ff.; 2 Krön. 21). — 2. Konung i *Israel* omkr. 896—885 (l. 886—875), konung Ahabs son, stod under ett visst inflytande af profeten Elisa, men skildras dock som ogudaktig. Tillsammans med Juda konung Josafat företog han en lycklig härfärd mot moabitkonungen Mesa, men blef på ett tåg mot syrerna sårad. Under tillfrisknandet dödades han af den af profeten Elisa till konung smorde Jehu (2 Kon. 8, 9 kap.). J. P.

Jorat [jåra'], ty. *Jurten*, en 932 m. hög molassplatå n. om Genèvesjön i schweiziska kantonen Vaud, sakta sluttande mot sjön, där den öfvergår till kustlandskapet La Vaux. J. F. N.

Jord, *nord. myt.*, en af asynjorna, dotter af Anar och Natten, gemål till Oden, himlens gud. Deras son var Tor. J. omtalas äfven under namnen Fjorgyn (se d. o.) och Hlodyn. Th. W.*

Jord, ett hypotetiskt grundämne. Se Grundämnen, sp. 435.

Jordabalk (fsv. *iorþar* l. *iorþa*, *balker*), *jur.*, den del af lagboken, som innehåller de rättsliga bestämmelserna angående jordbruksfastighets förvärfvande och disponerande. I alla de gamla svenska lagar, där balkindelning förekommer, sammanfattas dessa stadganden i en särskild jordabalk. Jordabalken i 1734 års lag, som innefattar 18 kapitel, har sedermera i väsentliga punkter undergått förändringar, i synnerhet genom k. förordn. 21 dec. 1857, 22 dec. 1863 och 16 juni 1875.

Nya jordabalken. 12 jan. 1903 uppdrog K. M:t åt Lagberedningen att verkställa omarbetning af jordabalken med därtill hörande författningar, hvarvid det lämnades beredningen öppet att framlägga sitt förslag i särskilda afdelningar. 4 febr. 1905 anhämnade beredningen förslag till lag om nyttjanderätt, innefattande såväl allmänna bestämmelser om denna rätt som särskilda stadganden om arrende, hyra och det i vår rätt nya institutet tomträtt. Detta lagförslag tillika med ett förslag till lag om servitut samt åtskilliga andra kompletterande förslag upphöjdes till lag 14 juni 1907. 31 dec. 1907 öfverlämnades den andra afdelningen af förslaget, afseende bl. a. lag om köp, byte och gåfva af fast egendom, lag om rätt till undantag af fast egendom samt lag om inskrifning af rätt till fast egendom (lagfart och inteckning m. m.). De hufvudsakliga delarna af dessa förslag äro (mars 1910) under förberedande behandling. Vissa af dessa innebära synnerligen beaktansvärda framsteg i den svenska fastighetslagstiftningen, framför allt den förbättring af fastighetsböckerna, som, sedan det på Lagberedningens initiativ genom k. förordn. 13 juni 1908 beslutade nya jordregistret (se d. o.) upprättats, skall kunna genomföras, och det vitsord, som kunnat beredas desamma, inteckningsinstitutets omläggning till s. k. egarhypotek och inteckningsförnyelsens borttagande. Den tredje delen af förslaget var färdig 9 okt. 1909. I denna del upptagas bl. a. bestämmelser om hvad som är att hänföra till fast egendom, om egogränser, om rättsförhållandet mellan grannar, om det för svensk lagstiftning hittills obekanta institutet förköpsrätt, om annan lösningsrätt till fast egendom samt om klander. Men i denna sista del af förslaget har Lagberedningen äfven sammanfört innehållet i alla tre delarnas lagförslag, så att nu föreligger ett fullständigt förslag till ny jordabalk i 18 kapitel jämte en promulgationslag om 27 §§.

Lagberedningens betänkande, som utgör ett verk om tillsammans nära 1,500 sidor, innefattar i öfrigt en mycket fullständig och värdefull redogörelse för gällande rätt med många hänvisningar till prejudikat. Rättshistoriska utredningar åtfölja eller äro inarbetade i betänkandet. Sålunda förekomma som bilagor "Historisk öfversikt af den svenska lagstiftningen angående lega af jord och hus", "Om upplåtelse af s. k. ofri tomt enligt äldre och nyare rätt", "Historisk öfversikt af den svenska lagstiftningen om servitut", "Öfversikt af lagfartsinstitutets utveckling" samt "Öfversikt af panträttsinstitutets utveckling i fråga om fast egendom". I själfva motiven äro intagna redogörelser för den historiska utvecklingen i fråga om rågångars bestämmande, om gräns emellan i sjöar och rinnande vatten, om strandeganderättens begränsning vid hafvet och i vissa sjöar, om skifte af vattenområde samt om urminnes häfd. Motiven innehålla vidare hänvisningar till förarbetena för 1734 års lag och till den äldre rättslitteraturen samt redogörelser för de olika frågornas behandling af Lagkommittén och Äldre Lagberedningen äfvensom i riksdagshandlingar. För utländsk rätt redogöres i bilagorna "Några hufvudpunkter i utländsk lagstiftning rörande lega af fast egendom", "Hufvudpunkterna af utländsk lagstiftning om inskrifning af rätt till fast egendom" och "Om återköpsrätt enligt utländsk lagstiftning", hvarjämte förekomma många i texten infogade notiser om främmande lagstiftning eller hänvisningar till af andra författare gjorda sammanfattningar af sådan lagstiftning. Betänkandet anses vara ett af de förnämsta arbeten af ifrågavarande beskaffenhet, som hittills utgifvits i Sverige. A. K—r.

Jordabref, *jur.*, benämnas i 1734 års lag (4:e kap. 10:e § Jordabalken) de handlingar ang. lagfart å fast egendom, hvilka af domstol utfärdas. Se Fastebref och Lagfart. A. Th. S.*

Jordabyte, *kam.* Se Byte 3.

Jordaens [jårdäns], Jacob, flandrisk målare, f. 1593 i Antwerpen, d. där 18 okt. 1678, står i konsthistorien vid sidan af Rubens och van Dyck som en originell och storstilad konstnärspersonlighet. Hans fader dref handel med tapeter, målade med vattenfärg, och sonen upptogs 1615 i Antwerpens målargille under benämningen "waterschilder". Vid 14 års ålder började han studera hos Adam van Noort, och efter 1620 blef han lärjunge hos Rubens, af hvilken han lärde sig den mäktiga teckningen och den geniala färgbehandlingen. Redan 1616 hade han gift sig med sin förste lärares dotter Catherine, och detta tidiga äktenskap, liksom äfven det ifriga arbetet, hindrade J. från resor, särskildt från den då för tiden för konstnärer så godt som obligatoriska resan till Italien. Detta inverkade dock ej i minsta mån hämmande på hans konstnärskap. Tvärtom blef J. den mest utpräglad nationelle af sin tids flamländska konstnärer, med en festlig frodighet i uppfattning, formgifning och färg. Hans ämneskrets är synnerligen vidsträckt: porträtt, genre, mytologi och religiösa framställningar. I sina stora bilder af festliga familjemåltider ger han en af lössläppt humor präglad skildring af samtida lif i sitt hemlands städer. I de mytologiska bilderna begagnar han tillfället att måla blomstrande kvinnokroppar, seniga brunhyllta män, frukter, blommor och färgstarka tyger. I de bibliska bilderna mäktar han sällan få fram mera än ett öfvertygande sinnligt lif och en ögonfägnande prakt af färg och form. Arbeten af J. finnas i de flesta europeiska museer; särskildt vackert är konstnären företrädd i Bruxelles (jfr fig. nedan) och i Kassel. Nationalmuseet i Stockholm eger 3 goda och karakteristiska arbeten af hans hand. Märkligt är, att J. på äldre dagar öfvergick till

reformerta läran. Troligen skedde detta redan 1659. Under de sista fyra åren af hans lif höllo

Satyren gästar bonden, målning af Jordaens (Bruxelles).

hans trosförvanter sina religiösa sammankomster i hans hus. A. L. R.

Jordafsöndring, *jur.*, upplåtelse af visst egoområde af hemman eller lägenhet, hvarvid särskildt skattetal ej åsättes den afskilda delen. För att ej egendomens förmåga att utgöra allmänna utskylder skulle minskas, meddelades i äldre tider gång på gång förbud mot sådan afsöndring från skattskyldig jord. Dylika stadganden gåfvos i plakaten 2 maj 1673 och 21 juli 1677. Samma ståndpunkt intager ock 1734 års lag i Jordab. 4:e kap. 9:e §. Förbudet, som äfven sedermera upprepas, mildras genom tid efter annan i åtskilliga författningar meddelade tillåtelser att anlägga torp. Genom enskiftesförfattningarna i början af 1800-talet vinnes, hvad angår enskiftade hemman, en mera omfattande rätt till jordafsöndring. Utan nämnda begränsning medges jordafsöndring genom förordn. 19 dec. 1827 ang. hemmansklyfning och jordafsöndring. Afsöndring kunde ske antingen för alltid under eganderätt eller ock till innehaf under viss tid, ej öfverstigande 50 år. I regel fick från ett hemman ej afsöndras mera än $^1/_{10}$ af dess jordrymd; för afsöndrad lägenhet fastslogs jämväl en minimistorlek af 4 tunnland (i Norrland 6); var hemmanet beläget inom 1 mil från stad eller köping, sattes dock, beträffande afsöndring för viss tid, minimum till $^1/_2$ tld. Vare sig lägenhet upplåts för alltid eller på viss tid, skulle å densamma till förmån för stamhemmanet läggas en årlig afgäld, som ej fick vara mindre än att den motsvarade, hvad af hela hemmanets utskylder borde vid en jämförelse mellan de respektiva egoområdenas storlek och beskaffenhet belöpa å den afsöndrade delen. Genom förordn. 6 aug. 1864 om hemmansklyfning och jordafsöndring upphäfdes bestämmelsen om minimum för afsöndrad lägenhet. Förordn. 6 aug. 1881 ang. samma ämnen tillät regelmässigt, att från ett hemman afsöndrades högst $^1/_5$ af egovidden i en eller flera delar. — Sistnämnda förordning har aflösts af lag 27 juni 1896 om hemmansklyfning, egostyckning och jordafsöndring. I anslutning till den föregående rätten behandlar denna lag i sitt ursprungliga skick dels afsöndring för alltid, dels afsöndring till besittning på viss tid eller till besittning på lifstid.

Afsöndring tillåtes icke blott från hemman, som innehafves under enskild eganderätt, utan ock från sådana hemman, som äro upplåtna under stadgad åborätt, dock härvid ej med annan rätt än författningarna för besittningen af stamhemmanet föreskrifva. Afsöndring från jord af fideikommissegenskap medgifves, för så vidt den öfverensstämmer med lag och fideikommissbref. En kung. s. d. stadgar, att från boställe eller annat publikt hemman eller lägenhet, som icke under stadgad åborätt besittes — kungs- och kungsladugårdar samt öfriga under kronans omedelbara dispositionsrätt varande hemman eller lägenheter likväl undantagna —, kan med tillstånd af vederbörande ämbetsverk afsöndring ske på viss tid eller lifstid i enlighet med de i 1896 års lag stadgade grunder. Hvad 1896 års lag innehöll ang. afsöndring af jord till besittning på viss tid eller lifstid har sedermera upphäfts genom 1907 års nyttjanderättslagstiftning. Dylik jordafsöndring är numera att bedöma enligt lag om nyttjanderätt till fast egendom 14 juni 1907. — Som ett särskildt rättsinstitut kvarstår alltjämt afsöndring för alltid. För denna gäller som allmän regel, att från hemman eller lägenhet ej får afsöndras mera än $^1/_5$ af egovidden. K. M:ts befallningshafvande kan, där omständigheterna därtill föranleda, medgifva, att afsöndring må ske utöfver nämnda maximum. Från afsöndrad lägenhet kan principiellt afsöndring ske utan inskränkning till viss del af egovidden. Afsöndring kan afse äfven vattenfall, fiske eller annan dylik lägenhet. K. M:ts befallningshafvande meddelar fastställelse å afsöndring. Med afsöndring skall lagfaras, såsom i allmänhet om fast egendom finnes föreskrifvet. I 1896 års lag ha icke upptagits några bestämmelser om afgäld från afsöndrad lägenhet. Beträffande afgäld från äldre afsöndringar se lag 25 maj 1905 rörande afgäld från afsöndrad lägenhet, lag 19 april 1907 ang. aflösning af afgäld från afsöndrad lägenhet. Afsöndring får ej ske från lotshemman; icke heller från nyhemman eller nybyggen å kronans mark, så länge frihetsår därför åtnjutas eller desamma icke erhållit bestämda områden i skog och mark. K. H. B. (A. E—g.)

Jordafång, *jur.* Se Laga fång.

Jordagods, jordegendom å landet af större omfattning, företrädesvis sådan, som tillhör kronan, korporationer eller "herremän", i motsats till de smärre jordlotter, som egas af bönder. Hufvudgrupper af jordagods i Sverige ha varit adliga och andliga gods samt kronogods. Den moderna benämningen för de sistnämnda är domän (se d. o.). De bägge förstnämnda termerna ha numera förlorat sin betydelse. Jfr Adel, Frälse, Frälsehemman, Frälseköp, Reduktion. C. O. M—n.*

Jordän (hebr. *Jardēn*, af *jārad*, stiga ned, med afseende på flodens fall, se nedan; arab. *Urdun*, men vanligast *Scheri'at-el-kebīre*, "det stora vattningsstället"), Palestinas största flod, flyter fram i en djup dal, från trakten af berget Hermon i n. till Döda hafvet i s. J. bildas af 3 sammanflytande mindre strömmar: *Nahr el-ḥāṣbānī*, som har sin hufvudkälla $^1/_2$ timmes väg n. om byn Hasbéjā vid västra foten af Hermon och flyter mot s. genom Wādi et-teim, *Nahr el-leddān*, som har sitt ursprung i ett par källor vid foten af den vulkaniska höjden Tell-el-kādi (det gamla Dan) och *Nahr Bānijās*, som framspringer ur en grotta i berget Hermon v.

om Bānijās (det gamla Cæsarea Philippi). Alla tre förenas 8 km. s. om Tell-el-ḳāḍi. Därefter bildar J. en af hvarjehanda rörväxter (däribland papyrusväxten) omgärdad och delvis igenvuxen sjö, med 3—5 m. djupt vatten, Baḥrat el-Ḥūle, med tvifvelaktig rätt sammanställd med Meroms vatten (Jos. 11: 5), men säkert identisk med den af Josefos omtalade Semachonitissjön. Redan på denna sträcka har floden gräft sig allt djupare ned, från 520 m. vid Ḥasbējā till 2 m. ö. h. vid Hule. Härifrån fortsätter J. med rask fart mellan stenige stränder, under Djisr benāt Ja'ḳub (''Jakobs döttrars bro'', där den gamla vägen till hafvet, Jes. 8: 23, medeltidens *via maris* gick fram) ned till Baḥr eṭ-Ṭabarīje (Tiberias sjö, sjön Genesaret). Vid sitt inlopp i denna sjö har floden, på en sträcka af 16 km. från Hülesjön, hunnit gräfva sig ned 208 m. under Medelhafvet. Vid 1 m:s djup når J. här en bredd af 45 m., dock växlar vattenmängden mycket under olika årstider. Vid sydvästra hörnet af denna sjö fortsätter floden först mot v., men ändrar snart sitt lopp och flyter mot s., churu med många smärre krökningar, så att dess lopp blir mer än dubbelt så långt som raka vägen (= 110 km.) ned till Baḥr Lūṭ (''Lots sjö''), Döda hafvet. Under denna sträcka har J. ytterligare sänkt sig, från 208 till 394 m. under Medelhafvet, och samtidigt har dess vattenmängd ökats genom upptagande af flera bifloder från ö. och v.; bland dessa må nämnas fr. v.: Wādi fār'a och W. ḳelt; fr. ö.: Nahr jarmūḳl. Scheri'at el-menādire (*Hieromices*, ej *Hieromax* hos Plinius), Nahr ezzerḳa (den i G. T. omtalade Jabbok). Den omgifvande dalgången blir på denna sträcka allt bredare och utvidgar sig understundom, t. ex. vid Jeriko, till en större slätt, som, där det ej, såsom på nyssnämnda ställe, finnes vatten, i regel är ofruktbar.

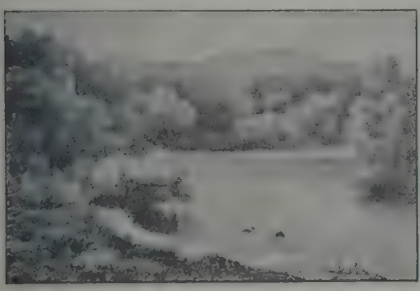

Landskapsbild från Jordan.

Närmast flodens lopp (jfr fig.) växer däremot en mängd träd, buskar och rörväxter, som bilda en välgörande omväxling i den ödsliga omgifningen och i G. T. kallades ''J:s prakt'' (Sak. 11: 3). Floden har i sin sydligaste del gräft sig en djup bädd i den märgelartade gulaktiga jordmånen, hvarför dess vatten också har färg däraf (se 2 Kon. 5: 10, 12). På flera ställen, t. ex. i närheten af J:s utlopp i Döda hafvet, kan man tydligt urskilja märken efter flodens äldre strandbrädd, den ligger på något afstånd från den nuv. och når ibland en höjd af 17 m. öfver denna. J. är rik på fisk, dess vatten är sällan klart, men drickbart. Ungefär 4 km. före dess utlopp i Döda hafvet försvinner all växtlighet omkring stränderna, och den fisk, som fortsätter vidare mot s., dör ock snart på grund af salthalten i Döda hafvets vatten. Alltsedan Jesus af Johannes döptes i J. (enligt traditionen vid vadstället Hadjle ö. om Jeriko), har floden varit de kristne helig. Ännu i dag, liksom under medeltiden, tillägger svärmeriet dess vatten en underbar kraft: skaror af pilgrimer bada (i synnerhet vid påsken, då de, mest ryssar, bilda en oafbruten ström från Jerusalem till Jeriko) däri, och det föres långväga (ofta af pilgrimer i små krus) för att nyttjas som dopvatten eller till andra ändamål. E. S—e.

Jordan, Fedor Ivanovitj, rysk kopparstickare, f. 1800, d. 1883, studerade i Petersburg, Paris och London, vistades 1835—50 i Rom och 1853—55 i Florens, blef professor i kopparstickarkonst vid Petersburgs konstakademi och dess rektor 1871. Bland hans ypperliga gravyrer må nämnas *Abels död* (efter Losenko), *Alexander II:s porträtt* och *Transfigurationen* (af Rafael), hans förnämsta arbete, utfördt i Rom. (G—g N.)

Jordan, Rudolf, tysk målare, f. 1810 i Berlin, d. 1887 i Düsseldorf, härstammade från en fransk emigrantfamilj, studerade 1833—40 i Düsseldorf under Schadow och Sohn och gjorde från början fiskar- och lotslifvet till föremål för sin framställning. 1834 målade han *Frieri på Helgoland* (Berlins nationalgalleri). Bland hans senare arbeten märkas *Lotsexamen* (1842), *Räddning ur skeppsbrott* (1848, i museet i Dresden), *Lotsens död* (1856), *Holländskt gubbhus* och *Änkans tröst* (1866; de tre sistnämnda i Berlins nationalgalleri) och den gripande taflan *Alla båtar komma igen utom en* (1876). Hans italienska folklifsbilder äro mindre beaktansvärda. Han utförde dessutom akvareller och teckningar, raderingar och illustrationer. J. utbildade många lärjungar; den berömdaste bland dem är B. Vautier. C. R. N. (G—g N.)

Jordan, J. P. Se Vendiska litteraturen.

Jordan, Wilhelm, tysk författare, f. 1819 i Insterburg, d. 1904 i Frankfurt am Main, egnade sig från 1844 i Leipzig åt författarskap, men utvisades ur Sachsen på grund af frispråkigheten i sina religiösa och politiska dikter (*Glocke und kanone*, 1841, *Irdische phantasien* 1842) och uppsatser. 1848 uppträdde han som liberal talare i Berlin och valdes för Freienwalde till medlem af tyska nationalförsamlingen samt var därefter i egenskap af råd i riksministeriets afdelning för marinen en verksam främjare af tyska flottans nyskapning. Han blef snart pensionerad och bosatte sig i Frankfurt a. M. — Den abstraktionsfyllda lärodikten *Demiurgos* (1852—54), som söker förklara det ondas uppgift i världen, är det förnämsta uttrycket för

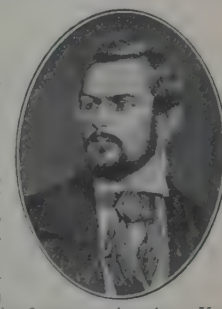

J:s filosoferande, som anslöt sig till darwinskt naturvetenskapliga åskådningar. Det patriotiska sinnelaget, som gjorde J. till en hänförd förkunnare af den germanska moralen och kraften samt Tysklands kulturella världsuppgift, kom honom att söka återupplifva den tyska forndikten. Han omdiktade efter egna teorier för allitterationen (*Der epische vers der germanen*, 1868) Nibelungensagan i sitt epos *Die Nibelunge* (1867—74), hvilket han själf föredrog som rapsod i Tyskland och Amerika och som då gjorde stor lycka och väckte mycken uppmärksamhet, churu det hvarken till form eller innehåll är annat än en ansträngd konstdiktning med blott enstaka skönheter. Diktsamlingen *Strophen und stäbe* (1871), sorgespelet *Die witwe des Agis* (1858), de resonerande samtidsromanerna *Die Sebalds* (1885) och *Zwei wiegen* (1887), lustspelet *Durchs ohr* (1870) samt de teoretiska *Das kunstgesetz Homers und die rhapsodik* (1869) och *Epische briefe* (1876) förtjäna ytterligare att nämnas af J:s omfattande alstring, som städse vittnar om hans ideella sträfvanden, men också om att han ofta förlyft sig på stora ämnen och att bristande skaparkraft gjort formvirtuositeten tom. J. var äfven verksam som öfversättare af epos och dramer (Homeros, Eddan, Sofokles, Shakspere). R—n B.

Jo'rdan, Max, tysk konsthistoriker och museiledare, f. 1837 i Dresden, d. 1906 i Berlin, utgaf 1861 en monografi öfver *Georg Podiebrad*, konung af Böhmen, slog sig sedan på konststudier, blef 1870 direktör för museet i Leipzig och 1874 direktör för nationalgalleriet i Berlin, var från 1879 medlem af därvarande konstakademis senat och från 1880 regeringsråd i kultusministeriet. 1895 tog han afsked från dessa befattningar. Bland J:s konstkritiska verk märkas *Untersuchungen über das malerbuch des Leonardo da Vinci* (1872), tyska upplagor af Crowes och Cavalcaselles verk om italienskt måleri (1869—74), *Das werk A. Menzels* (i samarbete med Dohme 1890), *Menzel* (festskrift 1895) m. fl. G—g N.

Jordan [jårdā'], Marie Ennemond Camille, fransk matematiker, f. 1838 i Lyon, sonson af den kände politikern och skriftställaren Camille J. (f. 1771, d. 1821, led. af de Femhundrades råd 1796—97 och af deputeradekammaren 1816—21), blef 1876 professor vid École polytechnique i Paris, och 1883 vid Collège de France. Han har utgifvit många arbeten, som beröra väsentligen algebran och bland hvilka må nämnas det monumentala verket *Traité des substitutions et des équations algébriques* (1870; belönt med Poncelet-priset). J. har f. ö. utgifvit en mycket använd *Cours d'analyse* (1882—87; 3:e uppl. 1909). I. F.

Jo'rdan, Wilhelm, tysk geodet, f. 1842, d. 1899, blef professor 1868 vid Polyteknikum i Karlsruhe och 1882 i Hannover; han deltog 1873—74 i den Rohlfsska expeditionen till Libyska öknen. J. utgaf bl. a. *Physische geographie und meteorologie der libyschen wüste* (1876) och *Handbuch der vermessungskunde* (3 bd, 1877, 7:e uppl. 1908; utg. äfven på fr., it. och ry.) samt redigerade sedan 1873 "Zeitschrift für vermessungswesen". (B—d.)

Jordanalys, *landtbr.* Se Jordarter.

Jordandar. Se Elementarandar.

Jordânes, oriktigt Jornandes, en af de få profanförfattarna från öfvergångsskedet mellan gamla tiden och medeltiden, lefde på 500-talet (födelse- och dödsår äro icke kända) och var af gotisk börd, ovisst af hvilken stam. Hans släkt hade i tre led, J. själf därvid medräknad, tjänat alanernas furstar. Hans farfader, Paria, hade varit notarie hos alanfursten Candac, och J. innehade en tid enahanda befattning hos dennes systerson Gunthigis. Detta visar, att J:s familj ingalunda varit bland de ringare, om ock den vanliga uppgiften, att denna på kvinnosidan varit befryndad med östgoternas frejdade konungahus, Amalerna, saknar all grund. Senare inträdde J. i det andliga ståndet, blef munk och framlefde som sådan ett obemärkt och anspråkslöst lif. Uppgiften att han varit biskop i Ravenna är, ehuru redan under medeltiden allmänt trodd, ren dikt. Icke heller kan det bevisas, att han varit densamme som den Jordanes, biskop i Kroton, om hvilken ett bref från år 551 talar (se Cassel, "Magyarische alterthümer", 1848). Det ringa mått af kunskaper och bildning, som röjer sig uti J:s skrifter, förbjuder antagandet, att han innehaft en så framstående ställning i kyrkan. Hans till oss komna arbeten, hvilka han helt visst sammanskref på sin ålderdom, datera sig från året 551. Vid dessas författande vistades han i Bruttium i södra Italien; den tidigare delen af sitt lif tillbragte han i Tracien och Mesien. — J:s skrifter äro affattade på latin; men hans språk röjer "barbaren" i en grad, som öfverträffats af ingen före honom och af endast få efter honom. Han är i detta hänseende ett märkligt vittnesbörd om, huru djupt litteratur och bildning sjönko, i samma stund Rom föll, och när de skulle omplanteras i barbarisk jordmån. J:s till vår tid komna skrifter äro en historia om Rom och en om goterna. Båda äro sammandrag af andra författares arbeten. Den förra, som bär titeln: *De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum*, är en krönika af det vid denna tid vanliga slaget utan något värde. Detsamma kan ej sägas om hans andra arbete: *De origine actibusque Getarum* (fransk öfv. af D. de Maupertuis, 1703; sv. öfv. af Peringskiöld, "Jornandes, Fil. Alani Wamuthi, Gothus de Rebus Geticis eller Doctor Jordans Biskopens i Ravenna i Italien Beskrifning om Gothernas Ursprung vid an. Chr. 552 nu för 1166 åhr sedan författad, af Latinen på svensko öfversatt", 1719). Tvärt om, J:s *Getica*, som den vanligen kallas, är en för oss ytterst viktig historisk källa. Dock hämtar den sitt värde som sådan endast af den omständigheten, att originalet, hvaraf den är ett sammandrag, nämligen Cassiodorus' stora arbete i 12 böcker öfver goternas historia, förkommit, liksom öfver hufvud däraf, att den är vår enda källa för kunskapen om detta folk under äldre tid. Bedömd utan hänsyn härtill och endast i sin egenskap af historia och af litterär produkt, måste den däremot hemfalla under en mycket sträng dom. Medan J. oförändradt återgifver Cassiodorus' största misstag, sammanblandningen af goter och geter samt skyter, utelämnar han just de delar af dennes arbete, som för eftervärlden skulle egt största intresset. Samtidigt härmed utgifver han, tydligt emot bättre vetande, hvad han sålunda utplockat ur Cassiodorus' bok som detta folks hela historia, hvilken senare han därigenom i otrolig grad stympat och förvanskat. (Om redaktionen af "Getica" se P. E. Fahlbeck, "La royauté et le droit royal francs", 1883, An-

nexe IV.) Allt detta hindrar dock icke, att J:s bok innehåller tillräckligt många enskilda trovärdiga historiska uppgifter, för att låta oss tämligen noggrant följa det gotiska folkets öden från midten af 3:e årh. till författarens egen tid. Äfven må erkännas, att enstaka partier uti densamma, såsom skildringen af hunnerna, äro ganska läsbara, och det på dubbelt sätt. Vid beskrifningen af ön "Scandza" uppräknar han en mängd folk, som där bo, gifvande en kort karakteristik för en del af dem. Några af dessa folk synas vara lätt igenkännliga: "suehans", svear, "gauthigoth", götar (västgötar), och "ostrogothæ", östgötar. Men de flesta namn äro så förvanskade, att man tvistat och väl länge kommer att tvista om deras betydelse. Bland nordiska lärde, som egnat dessa folknamn ingående studier, må nämnas L. Fr. Läffler, S. Bugge och senast H. Schück. — Men J:s "Getica" har betydelse för oss äfven i annat afseende, nämligen för den roll, som detta arbete en gång spelat i vårt folks kunskap om sin egen forntid. Den gotiska sagan förtäljer själf, att folket utvandrat från "Scandza", och i det man identifierade goter och götar och därmed öfverförde på de senare allt hvad i "Getica" finnes sammanfördt från antikens författare om geter och skyter (i hvilket senare namn man trodde sig återfinna svearnas), erhöll man en historia om de "yfverborna götarnes dater" på Kyros', Priamos' och Sesostris' tider. Under fyra århundraden har det svenska folket trott på denna dikt och känt sig stolt däröfver. Det enda, hvarigenom vi nu påminnas om denna våra förfäders villfarelse, är det höga nummertalet på Erikar i vår regentlängd. Däremot anses nu den en tid betviflade berättelsen om goternas utflyttning från Sverige hvila på historisk grund. — J:s skrifter utgåfvos första gången på 1500-talet, men först 1882 utkom, i "Monumenta Germaniæ historica", en mönstergill upplaga, ombesörjd af Th. Mommsen. P. E. F—k.

Jordänfesten. Se Grekisk-katolska kyrkan, sp. 227, och Vatteninvigning.

Jordänmandel, *bot.* Se Mandel.

Jordansbad, jodhaltig stålkälla vid Amorbach (se d. o.).

Jordartad dolomit, *petrogr.* Se Dolomit, sp. 650.

Jordarter. 1. *Geol.*, benämning för de under den yngsta geologiska perioden, kvartärtiden, bildade och i allmänhet löst sammanhang egande olika slagen grus, sand, lera, torf m. fl., i motsats till de äldre periodernas mestadels redan hårdnade och fasta bergarter. De "lösa jordarterna" eller "lösa jordaflagringarna" kallas med ett gemensamt namn kvartära bildningar. De förekomma som utbetäckning på den allestädes därunder utbredda och mångenstädes äfven i dagen blottade (obetäckta) fasta berggrunden. Strängt taget, äro äfven de kvartära bildningarna bergarter i detta ords vidsträckta bemärkelse.

2. *Landtbr.* Jordens bördighet och lätthet att odla och bearbeta växla efter dess olika beskaffenhet åtskilliga hänseenden, hvarför man i agronomien skiljer mellan olika jordarter l. jordmåner (se d. o.). Främst bero jordens egenskaper på de ingående blandningsdelarnas art och mängdförhållanden. Efter den blandningsdel, som i öfvervägande grad ger jorden dess karaktär, skiljer man således mellan klapper-, grus- (ör-, jätter-), sand- (mosand-), ler-, märgel-, mull- och torf- (mosstorf-, myrtorf-, dytorf-) jord. Ingen af dessa blandningsdelar bildar ensam ett jordlager, utan flera förekomma alltid i blandning, och hvilkenderas egenskaper mest framträda, beror ej blott på deras mängdförhållande, utan äfven på jorddelarnas grofiek och kombinationen af olika blandningsdelar. Således kan en utpräglad lerjord innehålla t. o. m. så litet egentlig lera som under 10 proc. Ofta anges jordartens närmare beskaffenhet därigenom, att man i benämningen infogar äfven den i andra rummet utmärkande jordblandningsdelens namn. Bland mulljordarter l. myllor skiljer man således mellan sandmylla och lermylla, bland märgelarter mellan sand- och lermärgel, man talar om sandhaltig lera, lerhaltig sand o. s. v. Likaså anges genom biord vissa jorden utmärkande egenskaper, såsom lätt och styf lera, grof och fin sand, hvitmo, närvaro af vissa kemiska ämnen, såsom alunjord, vitrioljord, rostig jord, den geologiska härkomsten, såsom rull- och krosstensgrus, sväm- och glaciallera, eller jordens lämplighet för vissa växter, såsom hvete-, råg-, korn-, hafre- och ärtjord. Slutligen förekomma åtskilliga jordartnamn, hvilka icke ange särskilda egenskaper och ofta användas blott i vissa orter, såsom dungjord, vesa, mjuna. — Jordens sammansättning af de olika mekaniska blandningsdelarna utrönes genom *mekanisk jordanalys*, som består hufvudsakligen i glödgning för att aflägsna de organiska ämnena, isärskiljande af olika grofiekar genom sållning och slamning, hvarvid man uppdelar dem i oorganiska och organiska samt efter grofleken i de stoftartade delarna, finjord, och grofjorden l. skelettet. Hvardera inverkar på jordens fysikaliska egenskaper: luckerhet, förmåga att genomsläppa, kvarhålla och uppsuga vatten samt förmåga att upptaga, leda och kvarhålla värme; finjorden inverkar äfven i hög grad på jordens innehåll af växtnäring, emedan dess fina partiklar jämförelsevis lätt upplösas samt emedan den är sätet för jordens absorptionsförmåga.

Genom *kemisk jordanalys* utrönes jordens innehåll af mer eller mindre lätt lösliga ämnen, särskildt de viktigaste växtnäringsämnena kväfve, fosforsyra, kali och kalk, men denna undersökning har mindre betydelse, så länge man ej kan bestämma den mängd växtnäring, som för tillfället eller under viss tid framåt blir tillgänglig för växterna. Jfr Landtbrukskemi. — Jordens mekaniska och fysikaliska egenskaper förbättras genom jordförbättring l. melioration, hvartill räknas dels inblandning af jordförbättringsmedel, såsom lera eller sand på mull- och torfjord, mull- och dyjord på ler- och sandjord samt kalk på alla kalkfattiga jordslag, dels djupluckring, stenbrytning och dikning. Härigenom förbättras jordens beskaffenhet för något längre tid framåt, utan att dock jordarten blir en annan. Gödsling åter påverkar icke jordens mekaniska och fysikaliska beskaffenhet eller verkar blott för kort tid; den gagnar hufvudsakligen genom tillförsel af lättare lösliga växtnäringsämnen; kreatursgödsel utöfvar äfven i väsentlig grad en fördelaktig, men de lättlösliga salt-

artade gödselmedlen oftast en ofördelaktig inverkan på bakterielifvet i jorden, hvilket är af den största betydelse för växternas upptagande af näring. 1. E. E. 2. H. J. Dft.

Jordartmetaller I. Jordmetaller, *kem.*, en grupp grundämnen, hvilkas oxider erhållit namnet jordarter. Ett gemensamt kännemärke för hithörande element är, att de ha stor frändskap till syre, hvarför deras oxider icke förrän vid den elektriska ugnens temperatur kunna reduceras med kol, vätgas eller natrium. Däremot kunna metallerna erhållas af kloriderna och natrium samt genom elektrolys af de smälta kloriderna, bromiderna, jodiderna eller fluoriderna. Deras svafvelföreningar sönderdelas oftast af vatten, till följd hvaraf hithörande metallers salter med lösliga svafvelmetaller gifva fällningar af oxidhydraten, när dessa äro olösliga, under det svafvelvätegas utvecklas. Jordartmetallerna tillhöra ganska olika grupper af grundämnen. 1) Såsom *alkaliska jordartmetaller* sammanfattar man de tvåvärdiga elementen kalcium, strontium och barium, hvilka långsamt sönderdela vatten vid vanlig temperatur och gifva svårlösliga, frätande baser; sulfaten och de neutrala fosfaten samt karbonaten äro olösliga (eller mycket svårlösliga: gips). De lösliga salterna fällas ej af ammoniak, men af ammoniumkarbonat. En bunsenlåga färgas af kalciumsalter gulröd, af strontium högröd och af barium grön. Radium, som tillhör samma grupp och som har ännu högre atomvikt än barium, färgar lågan karminröd. Medelst sitt alldeles olösliga sulfat kan barium skiljas från kalcium, hvars sulfat (gips) är svårlösligt. De alkaliska jordartmetallerna kunna äfven åtskiljas med hjälp af kloridernas olika löslighet i sprit. Magnesium plägar hänföras till samma grupp, men skiljer sig från de föregående särskildt genom sitt olösliga, icke frätande, men alkaliskt reagerande hydrat och sulfatets lättlöslighet. 2) Nära besläktadt med magnesium är beryllium, det enda tvåvärdiga elementet bland de *egentliga jordartmetallerna*, hvilka utmärkas af olösliga hydrat utan alkalisk reaktion. Hit hör framför allt det trevärdiga aluminium, som är allmännast och ymnigast bland jordskorpans metaller. Dess närmaste samsläktingar, gallium, indium och tallium, gifva sulfider, som äro beständiga mot vatten. Fyrvärdiga äro titan och zirkonium, det förras hydrat är en syra. 3) De *sällsynta jordartmetallerna* utgöras af en stor mängd till egenskaper och atomvikter vanligen endast obetydligt skilda, tre- eller fyrvärdiga element, som analytiskt karakteriseras af oxalatens olöslighet i utspädda syror. Dessa metaller träffas blandade i vissa sällsyntare, företrädesvis skandinaviska och nordamerikanska mineral; deras åtskiljande och isolering i rent tillstånd erbjuda stora svårigheter och ha ännu ej fullständigt genomförts. Vanligen går man till väga på följande sätt. Några af de sällsynta jordarterna ge med alkalisulfat olösliga, finkristalliniska dubbelsulfat och utfällas därför i mättad glaubersaltlösning; de kallas ceritjordar (efter cerium, den viktigaste hithörande metallen). Skandium bildar en öfvergång till ytterjordarnas grupp, som ej fälles af glaubersalt. Ceritjordarna åtskiljas sinsemellan genom fraktionerad kristallisation af magnesiumdubbelnitraten eller ammoniumdubbelnitraten och utfalla då i följande ordningsföljd: lantan, cerium, praseodym, neodym, samarium, europium, gadolinium. Genom sistnämnda metod afskilde Auer v. Welsbach 1885 praseodym ur den gamla didymen, och den förra metoden har i Urbains hand 1907 ledt till isoleringen af europium, en metall, som står mycket nära samarium, men kan skiljas därifrån genom magnesiumdubbelnitratens kristallisation med det isomorfa vismutmagnesiumnitratet, hvars löslighet ligger midt emellan samarium- och europiumsalternas. Ytterjordarnas åtskiljande sker delvis med hjälp af etylsulfatens olika löslighet (Urbain), hvarvid terbium, dysprosium, holmium och yttrium utkristallisera i nu nämnd ordning, och delvis enligt s. k. basiska metoder, särskildt upphettning af de smälta nitraten till partiell sönderdelning. Såsom varande minst positivt, afskiljes härvid ytterbium först i form af olösligt, basiskt nitrat, därefter tulium, sedan erbium och sist yttrium. Följande schema visar sammanhanget mellan dubbelsalternas stigande löslighet och atomvikterna (hvilka på sista tiden i flera fall bestämts annorlunda än som uppges i art. Atomvikt och Grundämnen) hos de sällsynta jordartmetallerna:

Magnesiumdubbelnitrat										Etylsulfat.
La	Ce	Pr	Nd	Sm	Eu	Gd	Tb	Dy	Ho	Y (Er, Tu, Yb)
139	140	140,5	144	150	152	157	159	162,5	165	89

En utcslutande fyrvärdig sällsynt jordartmetall är torium, som i vissa afseenden liknar fyrvärdigt cerium, men icke ger svårlösliga alkalidubbelsulfat. Från ytterjordarna kan torium skiljas genom salternas kokning med natriumtiosulfat (hyposulfit), då tor utfaller i olöslig form. De högsta leden inom jordartmetallernas grupper äro radioaktiva ämnen, såsom radium och radiotor (jfr d. o.).

Jordartmetallerna och deras föreningar ha vunnit en mångsidig teknisk användning, hufvudsakligen kalcium, aluminium och de sällsynta jordartmetallerna. Kalcium i form af kalksten, marmor och krita utgör ett af råmaterialierna för glasfabrikationen. Kalk användes dels i oförändrad form, dels förarbetad till kalkkväfve, dels i förening med fosforsyra (superfosfat) såsom gödselmedel. Kalciumkarbid tillverkas för acetylenbelysning, klorkalk är desinfektions- och blekmedel, gips ett allmänt användt gjutnings- och byggnadsmaterial. Bränd kalk har stor användning för tillverkningen af murbruk och cement. Under det att kalciumsilikat är en hufvudbeståndsdel i cement, består porslin, stengods och eldfast lera (chamotte) till större delen af aluminiumsilikat. Som råmaterial för sistnämnda industrier komma porslinslera, fältspat och plastisk lera främst i betraktande; en annan industrigren, där lera tjänar som råmaterial, är tegelfabrikationen. Vissa sällsynta jordarter, i synnerhet torjord, användas i belysningsindustrien till auerstrumpor och framställas fabriksmässigt ur monazitsand med 3—5 proc. tor. Det bästa auerljuset ernås med torjord uppblandad med 1 proc. cerium. Årligen förarbetas 4,000 ton monazitsand i Europa. H. E.

Jordberga. 1. Gods i Vemmenhögs härad, Malmöhus län, med hufvudgården belägen i Källstorps socken n. ö. om J. station å Börringe—Östratorps järnväg. Godset omfattar $194\frac{3}{4}$ mtl i Källstorps socken (nästan hela socknen), jämte två kvarnar och en smedja (tax.-v. 6,000 kr.), $1\frac{7}{16}$ mtl i Gustafs socken, omkr. 2 mtl i Tullstorps socken, $\frac{1}{2}$ mtl i Önnarps socken, $\frac{9}{16}$ mtl i Grönby socken, ett laxfiske i Lilla Bedinge socken, alltsammans taxeradt

till 2,176,100 kr. Hufvudgården, belägen midt på slättbygden nära landsvägen mellan Malmö och Ystad, har under de senare egarnas händer omdanats till ett prydligt herresäte, omgifvet af park och trädgård. — J. omtalas redan på 1300-talet och tillhörde vid Skånes öfvergång till Sverige den mäktige Ivar Krabbe, som, sedan gården under kriget 1644 blifvit bränd, uppförde det nuv. boningshuset. J. köptes 1811 af landshöfdingen frih. E. R. von Nolcken (d. 1834), ärfdes af hans son frih. K. A. von Nolcken (d. 1857), hvilken gaf J. dess nuv. utseende, tillhörde sedan dennes måg, ryttmästaren C. G. Stjernsvärd och eges nu af hans änka, fru Klara Stjernsvärd. — 2. Hvitbetssockerfabrik i Källstorps socken, Malmöhus län, vid J. station å Börringe—Östratorps järnväg, anlades 1891 af J. sockerfabriksaktiebolag och är jämte $\frac{2}{64}$ mtl i Källstorps samt $6\frac{3}{20}\frac{0,5}{8}$ mtl i Ö. Vemmenhögs socken (Tofthögs gård) taxerad till nära 1,5 mill. kr. (1908). Wbg.

Jordbeskrifning. Se Geografi.

Jordbin, *zool.* Se Gräfbin.

Jordblad, *bot.*, de ofta stora, långskaftade örtblad, som stå omkring stammens bas (vid rothalsen), däraf det oriktiga namnet rotblad) och ha annan form än högre upp sittande örtblad. G. L—m.

Jordblandning, *trädg.* Till mera ömtåliga trädgårdsväxter, i synnerhet krukväxter, kan i allmänhet icke utan vidare tagas vanlig "trädgårdsjord" af de slag, som förekomma ute på trädgårdslanden, då sådan vanligen är för mager, för ogenomsläpplig eller har en alltför ensidig sammansättning. I trädgårdarna brukar man därför anskaffa förråd af olika jord- och gödselslag samt jordförbättringsmedel och vid plantering af hvarje särskildt växtslag hopblanda sådana ämnen, som befunnits passande för växten i fråga. För växter (palmer, rosor m. fl.), som trifvas i mera styf, näringsrik jord, beredes en jordblandning af t. ex. grästorfjord (beredd genom komposterring af torfvor, som skurits upp från en gräsvall på lerjord), kogödsel, kolstybb, grus m. m., och för växter, som kräfva mindre näring, men mera porös, luftrik jord, såsom fallet är med vissa begonior, Cyclamen, Camellia, hopblandas exempelvis löf- eller ljungjord, brunnen hästgödsel, sand, kalkgrus o. d. C. G. D.

Jordborrning afser flerfaldiga ändamål, såsom undersökning af byggnadsgrunder och beskaffenheten af jordmånen i allmänhet, torfmossar och lerlager, upptagande af källor och brunnar, undersökning af de under den lösa jorden liggande berglagren o. s. v. Arbetet utföres antingen för hand med sked-, spiral-, ventilborr (se fig. 1—3) eller snäckborr eller med djupborrningsmaskiner (se Borrmaskiner). I Kina har man sedan äldsta tider användt jordborrning för att skaffa vatten, och s. k. artesiska borrbrunnar (se Artesisk brunn) finnas där i stor mängd. I Europa började man tidigt använda jordborrning för att upptäcka vattenådror. I Amerika har jordborrningen fått en otroligt stor användning vid eftersökande af petroleum, i synnerhet inom Pennsylvanias oljeförande distrikt. I Sverige har på senare tider en mängd jordborrningar utförts, i synnerhet i Skåne för uppdagande af stenkolslager, och där ha borrhål af öfver 200 m. djup utförts på flera ställen. Äfven många artesiska brunnar finnas där, t. ex. för Malmö stads behof (se Artesisk brunn). I det öfriga landet ha på hundratals ställen vatten genom borrning erhållits, och flera märkliga mine-

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 1 skedborr, fig. 2 spiralborr, fig. 3 ventilborr (ventilen nedtill öppnar sig vid cylinderns nedförande och sluter sig vid uppdragningen, så att borrmjölet eller slammet följer med upp).

ralkällor, t. ex. Karlstads berömda järnvattenskälla, ha uppdagats. Th. N—m. (K. S—ll.)

Jordbrand, *geol., fys.*, en vid jordytan eller på större eller mindre djup därunder försiggående, till följd af självantändning eller människors åtgöranden uppkommen förbränning af torfaflagringar, stenkols- och brunkolsflötser eller andra kolhaltiga bildningar. Förbränningen sker långsamt och i allmänhet utan låga, men sträcker sig ofta öfver stora områden och är i de flesta fall omöjlig att dämpa. Vid brand i stenkols- och brunkolslager blifva de närmast öfver och under liggande bergartslagren (lera, skifferlera och lerig sandsten) genom hettans inverkan "brända", sintrade och delvis förglasade, på ungefär liknande sätt som lerteglen i en tegelugn. Sådana bergartsförändringar äro kända vid flera af Tysklands kolfält (Saarbrücken, Zwickau, Abtrode i Hessen, Bilin och Karlsbad i Böhmen, Zittau i Sachsen). I torfbildningar (torfmossar) uppstår brand icke genom självantändning, utan genom direkt antändning vid skogseldar eller på annat sätt. Förbränningen kan i dem sträcka sig betydligt djupt och fortfara flera månader. I Ryssland förekommer sådan jordbrand (torfbrand, mossbrand) ej sällan, i Sverige någon gång. Jfr Skogseld. E. F.

Jordbruk, i vidsträckt bemärkelse detsamma som landtbruk l. landthushållning (se Landtbruk), i inskränkt och egentlig bemärkelse den del af landtbruket, som sysselsätter sig med växtodling.

Jordbruksarbetarfrågan. Se Arbetarfrågan, sp. 1335—36.

Jordbruksboställen. Se Boställen, sp. 1296.

Jordbruksdepartementet, Kungl., ett af de statsdepartement, i hvilka den svenska statsförvaltningen är delad. Enligt k. stadgan 31 mars 1900 med ändringar 30 jan. 1903 och 30 sept. 1904 höra till detta departement ärenden rörande jordbruk, landtmannanäringar, husslöjd och skogshushållning

med därtill hörande undervisningsanstalter samt jakt och fiske; den kronans fasta egendom, som ej med stadgad åboränt innehas eller är till visst statsändamål anslagen och till följd däraf antingen till omedelbart begagnande upplåten eller ställd under särskild ämbetsmyndighets vård; statens och andra allmänna skogar äfvensom kronans öfverloppsmarker; veterinärväsendet och husdjurssjukdomar; statens stuteriväsen och hästafvelns förbättrande; landtmäteriet och afvittringsverket samt hemmansklyfning, egostyckning och jordafsöndring; rikets allmänna kartverk och den geologiska undersökningen; skjutsväsendet och gästgifverier; väg-, färje- och brohållningsskyldighet samt allmän flottning; understöd, lånebidrag och anslag från undsättningsfonden, odlingslånefonden och frostminskningsfonden; äfvensom tills vidare ärenden rörande allmän fattigvård. Departementets chef bär officiellt titeln ''statsrådet och chefen för k. jordbruksdepartementet'', men benämnes i dagligt tal vanligen jordbruksministern. För ärendenas beredning och beslutens expedierande har departementschefen till sitt förfogande en afdelning af K. M:ts kansli, f. n. (1910) bestående af 1 expeditionschef, 2 kansliråd och byråchefer, 3 kanslisekreterare, 1 registrator och ett antal amanuenser (e. o. tjänstemän).

Under jordbruksdepartementet lyda: Rikets generallandtmäterikontor, Landtmäteristyrelsen med landtmäteristaten; Stuteriöfverstyrelsen med stuterikommissionen och stuteristaten; Sveriges geologiska undersökning; Domänstyrelsen med skogsstaten, skogsläroverken och domänintendenter; Landtbruksstyrelsen med statens landtbruksingenjörer, instruktörer, fiskeriadministrationen och Centralanstalten för försöksväsendet på jordbruksområdet äfvensom landtbrukets undervisningsanstalter; Hydrografiska byrån; veterinärläroverken; kommissionen för de allmänna kartarbetena; Rikets allmänna kartverk; hushållningssällskapen; de kemiska stationerna och frökontrollanstalterna; länsveterinärer; Landtbruksakademien. — Anslagen till Jordbruksdepartementet (''nionde hufvudtiteln'') upptagas i 1910 års statsverksproposition till 12,212,700 kr. för år 1911, hvaraf 3,368,543 kr. extra anslag.

Jordbruksdepartementet upprättades enligt 1900 års riksdags beslut och ofvannämnda k. stadga 31 mars s. å. De ärenden, som nu handläggas af jordbruksdepartementet, voro förut fördelade på flera af de andra departementen. Departementet har utgifvit ''Meddelanden'' (20 häften till och med 1909). S. B—h.

Jordbruksdomäner, Kronans, *förv.*, de statens jordegendomar, som äro utarrenderade. Några äro upplåtna till landtbruksinstitut m. m. En förteckning på desamma återfinnes i 1909 års riksdagstryck. Se Domän, Domänstyrelsen och Kungsgård. Kbg.

Jordbruksexpeditionen i Finlands senat inrättades 1860 och har till chef en af Ekonomidepartementets senatorer. Under den höra frågor rörande jordbruket och dess binäringar, fisket, jakten, undervisningsanstalterna för landtbruk, veterinärväsendet, torrläggning af marker, landtmäteriet jämte skiftes- och karteverket äfvensom mått-, mål- och viktsystemet. T. C.

Jordbruksfastighet, sådan fastighet (se Egendom), hvarpå bedrifves jordbruksnäring, i motsats till s. k. annan fastighet, som användes till uthyrning, fabriksrörelse etc. Om skillnaden dem emellan i kameralt afseende se Fastighet.

Jordbrukskommission, en för hvarje län, enligt 1909 års riksdags beslut, af K. M:t utsedd kommission, bestående af ordf. och två ledamöter, valda för tre år, med uppgift att öfvervaka, att ej jordbruksfastighet, tillhörande bolag eller ekonomisk förening i de delar af Norrland och Dalarna, som underkastats särskild lagstiftning i och för jordbrukets vidmakthållande, må vanvårdas så, att jordbrukets bibehållande äfventyras. H. J. Dft.

Jordbrukskonsulent. Se Hushållningssällskap.

Jordbrukskredit, den kredit, som lämnas egare eller brukare af jord i denna hans egenskap, kan vara antingen fast eller rörlig, allteftersom den afses att gälla för längre eller kortare tid, vidare antingen realkredit eller personalkredit (se Kredit). Den fasta realkrediten af nu ifrågavarande art har gamla anor i Sverige, ända från senare delen af 1600-talet, om än densamma först under 1800-talet kommit att taga en sådan omfattning, att det numera finnes knappast någon jordbruksfastighet af betydenhet, som ej utgör pant för lämnad kredit. Till detta förhållande har ej minst bidragit uppkomsten af s. k. hypoteksföreningar (se Hypoteksförening) i landets olika delar, den första bildad 1836. I senare tid ha äfven de allmänna bankerna och sparbankerna i ej ringa utsträckning faktiskt omhuldat äfven denna form af kreditgifning; dessa kreditinstitut egna sig jämväl åt tillgodoseende af jordbrukarnas öfriga befogade, mera rörliga kreditbehof. Om alltså jordbruksfastigheterna kommit att i hög grad utgöra underlag för jordbrukskrediten, har däremot den lösa egendomen endast undantagsvis och i ringa omfattning kunnat tjäna ett sådant ändamål, hvartill särskildt torde ha bidragit ovissheten rörande den säkerhet de s. k. lösöreköpen inneburit. Än mindre kan detta väntas för framtiden blifva fallet, hvad brukare af jord angår, sedan genom 1907 års nyttjanderättslagstiftning en tyst förmånsrätt i brukares lösören medgifvits jordegaren. Då stora grupper af den jordbrukande befolkningen i Sverige för tillgodoseende af sina kreditbehof hufvudsakligen varit hänvisade till anlitande af personalkrediten och denna kredit i vårt land, där föreningsväsendet i förevarande hänseende ej vunnit nämnvärd utbredning och ej heller erhållit behöfligt stöd i lagstiftningen, tagit former, som för kredittagarna, särskildt de mindre jordbrukarna, ofta nog visat sig medföra stora olägenheter och risker, ha särskildt i senare tid röster höjts för åvägabringande af fördelaktigare förhållanden härvidlag. Så har t. ex. Landtbruksstyrelsen (1908) föreslagit bildande af jordbrukskreditföreningar, hufvudsakligen efter tyska och finska mönster, med ändamål att utlämna lån till sina medlemmar för att bereda dessa tillgång på kapital för jordbruksdriften och i öfrigt till förbättrande af medlemmarnas landtbruk, samt hemställt om anslag af statsmedel för sådana syften. Ännu (1910) har emellertid detta förslag ej ledt till resultat. G. A—x—n.

Jordbrukslära, läran om åker- och ängsbrukets teknik, omfattar läran om jordarter, jordens odling, jordförbättring och gödsling, jordens torrläggning och bevattning samt växtodling. Jämte lärorna om

kreatursskötsel, trädgårds- och skogsskötsel samt jordbrukets ekonomi utgör jordbrukslära en afdelning af landthushållningsläran. H. J. Dft.

Jordbruksminister. Se Jordbruksdepartementet.

Jordbruksutskottet, ett af den svenska riksdagens ständiga utskott, bestående af 16 ledamöter, 8 från hvardera kammaren. Enligt R. O. § 43 skall jordbruksutskottet erhålla del af konungens ang. statsverkets tillstånd och behof till riksdagen afgifna proposition, i hvad den angår de under jordbruksdepartementet lydande ärenden, och åligger det utskottet att utreda och uppgifva statsverkets behof med hänsyn till denna styrelsens gren äfvensom att f. ö. afgifva betänkanden och förslag i anledning af de från kamrarna till utskottet hänvisade jordbruksärenden. Vidare tillkommer utskottet jämväl att meddela utlåtanden och afgifva förslag i anledning af alla från kamrarna dit hänvisade frågor, som angå stiftande, ändring, förklaring eller upphäfvande af lagar och författningar rörande hushållningen med allmänna och enskilda skogar, om jakt och fiske, om vattenrättsförhållanden, om skatteköp, afvittringar, skiften och jordstyckningar samt därmed sammanhängande ämnen, så ock ang. vägar och skjutsväsen. Jordbruksutskottet upprättades enligt konungens och riksdagens beslut 1909. Ofvannämnda ärenden behandlades förut dels af statsutskottet, dels af lagutskottet. S. B—h.

Jordbäfning. Se Jordskalf.

Jordbäfningshärd, det ställe under jordytan, från hvilket en jordbäfning leder sitt ursprung. Se Jordskalf.

Jordebok, *kam.*, förteckning på alla inom ett visst distrikt (socken, fögderi eller län) befintliga jordegendomar jämte uppgifter om deras kamerala förhållanden, såsom mantal, grundskatt, rustning, rotering, för alltid skedda afsöndringar m. m. En så vidt möjligt fullständig samling af kronans jordeböcker förvaras i Kammarkollegium och Kammararkivet. Länens jordeböcker äro tillgängliga i landskontoren och fögderiernas å häradsskrifvarkontoren. Ett exemplar af hvarje sockens jordebok skall förvaras i sockenkyrkan. — I midten af 1500-talet upprättades de första jordeböckerna, af hvilka den äldsta är årtalet 1541. Detta viktiga steg hade möjliggjorts genom två förberedande åtgärder af genomgripande beskaffenhet, nämligen dels den allmänna kartläggning i landet, som Gustaf Vasa genomfört, dels Vadstena mötes beslut 1524, att fogdarna skulle fögderivis uppgöra register öfver kronans räntor och andra förmåner äfvensom öfver antalet skattegender inom hvarje fögderi. Man skilde i äldre tider mellan å ena sidan den utförliga *special-* l. *versedel*-jordeboken, den s. k. "liggaren", som upprättades till en början hvart 6:e, sedermera hvart 10:e år, samt å andra sidan den summariska *extrakt*-jordeboken, som årligen upprättades, till dess häradsskrifvarna, på samfälld ansökan om lindring i ämnet, genom k. resol. 4 dec. 1794 befriades från skyldigheten att upprätta årlig jordebok och fingo i stället att årligen upprätta ett förändringsextrakt (se d. o.) af jordeboken. Då de under drottning Kristinas regering upprättade *rigsfolksjordeböckerna* se d. o. — Som ofvannämnda kronans jordeböcker upprättades icke hand en mängd jordeböcker för stiftelser, försedda med gods, räntor och andra förmåner, bundna vid jorden, såsom Uppsala akademi, Stora barnhuset i Stockholm, Hvitfeldtska stipendiestiftelsen i Bohus län, de många hospitalen o. s. v. Hvarje kyrka i Skåne, Halland och Blekinge hade sin egen jordebok, och den jordegande adeln bokförde sorgfälligt sina hemman och räntor i egna jordeböcker. Stundom lämnade regeringen uttryckliga föreskrifter rörande enskildas eller korporationers jordeböcker. 1801 erhöll Kammarkollegium befallning att upprätta en särskild jordebok öfver alla postgårdar i riket och deras postföringsskyldighet i miltal. 1827 förordnades om uppläggning af särskild jordebok för de åt lotsverket anslagna lägenheter jämte noggrann uppgift på innehafvarnas skyldigheter och rättigheter. — Genom k. br. 20 febr. 1821 anbefalldes, att nya persedeljordeböcker skulle utarbetas i alla län. Denna uppsättning af jordeböcker kallas med ett gemensamt namn 1825 års jordebok. Till följd af stadgande därom i k. kung. 11 maj 1855 började arbetet med ännu en ny uppsättning, ett omfattande verk, som kräft mycket arbete (jfr Jordebokskontoret), stora statsanslag och nära 2 decennier. 1884 voro nya jordeböcker för alla län färdiga, slutgranskade och fastställda med undantag af Kopparbergs, för hvilket 1825 års jordebok fortfarande är i bruk. Detta gäller dock ej Västerbergslags fögderi, för hvilket ny jordebok är utarbetad och fastställd. De nyaste jordeböckerna äro uppställda efter ett särdeles enkelt och lättfattligt system i jämförelse med de äldre, för hvilkas läsning och tolkning särskild öfning erfordras. Vid deras upprättande ha nämligen de stora skattereformerna, räntereglingen och penningeomsättningen, blifvit iakttagna, till följd hvaraf de gamla, i olika landsdelar till namn och beskaffenhet mycket skiftande skattepersedlarna icke längre äro synliga, utan endast fixa penningbelopp i ränta och tionde för hvarje särskildt hemman. Man får därjämte korta, men praktiska upplysningar om jordafsöndringar, skogsförhållanden, odlingslån m. m. Kbg.

Jordeboksdagsverke, *kam.*, gammal jordränta, som urspr. bestod i personligt arbete och som återfinnes i jordeböckerna som underafdelning till jordeboksräntan (se d. o.). Kbg.

Jordeboksdivisionen, *förv.* Se Jordebokskontoret.

Jordeboksförändringsextrakt, *kam.* Se Förändringsextrakt.

Jordebokskontoret, *förv.*, en tillfällig afdelning i Kammarkollegium, hvars organisation var grundad på föreskrifterna i k. br. 22 jan. 1858. En extra ledamot i Kammarkollegium var chef för detsamma, och det hade 3 afdelningar, hvar och en med 1 kamrerare och 2 revisorer; därjämte fanns en för alla afdelningarna gemensam notarie. Kontorets arbete bestod hufvudsakligen i granskning af de för vårt kameralväsen så viktiga ränteförenklingsuträkningarna och af de nya jordeböckerna. Då kontoret med 1870 års utgång upphörde, var dock icke detta arbete färdigt (jfr Jordebok). För pröfning och fastställande af dessa ärenden förordnades i samma bref om bildandet af en särskild tillfällig division af Kammarkollegium, Jordeboksdivisionen, bestående af jordebokskontorets chef, den föredragande kamreraren samt antingen ett kammarråd eller en af de öfrige kamrerarna i Jordebokskontoret.

Jordeboksdivisionen meddelade beslut å Kammarkollegiets vägnar. Kbg.

Jordebokspersedlar, *kam.*, de slags alster af jord- och bergsbruk, boskapskötsel samt fiske o. a. näringsfång, å hvilka ränta urspr. utgjordes till staten och som sedermera fått kvarstå i jordeböckerna som mättstock vid räntans uträkning efter årligt markegångspris. De persedlar, som företrädesvis ansågos representera en art hufvudafkastning, blefvo vid ränteförenklingen särskildt bestämda som ”ortens hufvudpersedlar”, hvari alla andra persedlar skulle uppgå. Sådana hufvudpersedlar voro spannmål, smör, kött, fläsk, tackjärn och hö. Kbg.

Jordeboksränta, *kam.* Under denna benämning började man 1718 i jordeböckerna sammanföra de gamla jordräntor, som dittills ensamma upptagits i jordeböckerna, medan de yngre jordräntor, hvilka på 1600-talet tillkommit genom en del bevillningars förvandling till ständig efter mantal utgående grundskatt och först vid ofvan angifna tid skulle införas i jordeböckerna, sammanställdes under benämning mantalsränta. Jordeboksräntans förnämsta underafdelningar voro *dagsverken* (”jordeboksdagsverken”) och *fodringen*. Jfr Grundränta. Kbg.

Jordebokssocken, sammanfattningen af de hemman och lägenheter å landsbygden, som för beskattningsändamål äro i jordeboken (se d. o.) sammanförda under samma sockennamn. Enligt regeln sammanfaller jordebokssocknen med kyrkosocknen (jfr Socken). Förr ha på många ställen, till följd däraf att jordebokssocknen icke sammanfallit med kyrkosocknen, förefunnits oregelbundenheter i de judiciella, administrativa och ecklesiastika indelningarna, men under de senaste tjugu åren ha de allra flesta af dessa skiljaktigheter utjämnats. Ej sällan har genom sammanläggning af angränsande socknar det ena slaget af de ifrågavarande socknarna upphört, hvarvid dess namn mer eller mindre fullständigt försvunnit. Äfven annorledes har skiljaktighet uppstått. Så har i våra dagar Hyllie som kyrkosocken upphört därigenom, att, sedan af en del inom denna bildats Limhamns kapellförsamling, denna tillökades med bl. a. återstående delen af Hyllie och blef Limhamns annexförsamling, men ej Limhamns jordebokssocken, utan Hyllie kvarstod som sådan. K. S.

Jordegarandel, *jur.*, jordegares rätt till delaktighet i mineralfyndighet, inmutad å hans mark. Enligt vår gällande rätt (jfr grufstadgan 16 maj 1884 med genom lag 20 okt. 1899 gjorda ändringar) är jordegaren berättigad att till hälften med inmutaren deltaga i grufarbetet och den däraf fallande vinsten. Jordegarandel kan begagnas till fullo eller till viss del. Äro inom ett inmutadt område eller utmål flera jordegare med laga skillnad sig emellan, njuta de jordegarandel hvar inom sitt egovälde. Jordegaren må under försöksarbetet, när han vill, hos inmutaren anmäla sig till att helt eller delvis begagna sin jordegarandel. Härefter njuter han delaktighet i anläggningen och är å andra sidan förpliktad att vidkännas motsvarande andel i alla kostnader, som för arbetets bedrifvande därefter erfordras, äfvensom att i samma proportion ersätta värdet af de för arbetet nödiga och nyttiga byggnader, redskap och förråd, som dessförinnan blifvit anskaffade. I kostnad, som inmutaren haft för fyndighetens undersökning och blottande, är jordegaren ej skyldig att taga del, hvaremot hela afkastningen under samma tid odelad tillhör inmutaren. Anmälan om begagnande af jordegarandel skall göras sist vid utmålsläggningen. Om inom ett utmål äro flera jordegare, har dock den, på hvars egoområde grufarbetet inkommer först efter utmålsläggningen, rätt att anmäla sig till begagnande af jordegarandel senast inom sex månader efter det arbetet inkommit på hans grund och han därom underrättats af inmutaren. Då grufanläggning blifvit sönad eller inmutningsrätt annorledes förverkats, skall såväl jordegarandelen i grufvan som den mark, hvilken varit till grufegaren upplåten, hemfalla till jordegaren utan ersättning, dock att ur grufvan uppfordrad malm må kunna för egarens räkning under två år därefter afgiftsfritt å marken kvarligga. Å kronojord, som under ständig besittningsrätt innehafves (hit hänföres i förevarande afseende äfven grufskog) eller är till boställe anslagen, åtnjuter kronoåbon eller boställsinnehafvaren rätt till jordegarandelen; om han begagnar denna rätt, eger han ock att sedermera behålla jordegarandelen som sin enskilda tillhörighet. Å annan kronojord skall inmutaren, där ej kronan begagnar sin jordegarandel, njuta jordegarandelen till godo med förpliktelse att till kronan erlägga viss årlig afgäld fr. o. m. året efter utmålsläggningen; inmutaren är dock i detta fall från utgången af tjugonde året efter utmålsläggningen skyldig att vara underkastad de bestämmelser om rätt för kronan att själf begagna jordegarandelen, hvilka då må vara gällande. Enligt särskilda författningar skall den kronan tillkommande andel i fyndighet, belägen å kronojord af sistnämnda art, utbjudas på arrende. Har ej arrendeaftal kommit till stånd, skall kronans jordegarandel lämnas obegagnad, där ej konungen för särskildt fall annorlunda förordnar. Jfr k. kung. 20 okt. 1899 om begagnande af kronans jordegarandel i grufva och därtill sig anslutande författningar. Se äfven lag 19 april 1907 om inskränkning i inmutningsrätten och lag 14 maj 1909 ang. fortsatt tillämpning af stadgandena i nämnda lag. A. E—g.

Jordegare, *jur.*, egare till jordegendom (jfr Egendom), särskildt å landet, i motsats till landbo, arrendator, besittningshafvare i allmänhet (t. ex. boställsinnehafvare) samt till ränteegare, d. v. s. den, som eger rätt till ränta af jord, hvartill en annan har eganderätt (jfr Frälseränta, Jordränta, Skattefrälse). Kronan är egare till kronojord; frälse- och skattejord eges däremot af enskilda. Numera är hvarje svensk undersåte, äfven mosaisk trosbekännare, berättigad att förvärfva och besitta fast egendom inom Sverige af hvad natur som helst. Utländsk undersåte måste för erhållande af sådan rätt söka konungens tillstånd. Detsamma gäller ock främmande trosbekännares församlingar, inrättningar och stiftelser. I fråga om rätt att eg. jord innehåller svensk lag för öfrigt vissa inskränkningar beträffande riksbanken, solidariska bankbolag, bankaktiebolag samt brännvinsbolag. För bolag och föreningar i allmänhet har genom lagen 4 maj 1906 stadgats förbud att förvärfva fast egendom på landet i Norrland och vissa delar af Dalarna. C. O. M—n. (V. Sgn.

Jordekorrsläktet, *Tamias, zool.*, hör till familjen ekorrdjur, ordn. gnagare, klassen däggdjur. De skiljer sig från ekorrsläktet (se d. o.) genom mera satt kroppsbyggnad, kortare svans och ben samt för handenvaron af stora kindpåsar; pälsen är korthårig

och ej särdeles mjuk. I motsats till ekorrarna lefva dessa djur på marken. Hit hör ett stort antal arter från Nord-Amerika; endast en (*T. asiaticus*) förekommer i Gamla världen, i östra Europa och norra Asien; denna art uppgifves ha blifvit anträffad i Dalarna en gång (i slutet af 1700-talet). Allmännast känd är den nordamerikanska *T. striatus*, hvars ansikte är rödbrunt, panna och kinder mörkspräckliga, nacke askgrå, bakkropp rödbrun, undertill hvitaktig; längs ryggens midt går ett mörkbrunt streck; ett annat, smalt och svart, går genom ögat samt begränsas upptill och nedtill af hvitt, hvarjämte ett hvitt, på båda sidor af svartbrunt innefattadt sidostreck förefinnes. Kroppslängden är 15 cm., svanslängden 10 cm. Liksom öfriga arter insamlar denna förråd af säd, nötter, frön m. m. Den ligger i vinterdvala, men vaknar upp då och då för att äta, ty den kan ej undvara föda under hela vintern. För landtbruket är den skadlig, emedan den anställer stor skada i uthusen. Den förföljes flitigt dels för denna orsaks skull, dels för sin mycket uppskattade päls. Den klättrar mindre väl än ekorren, men springer med förvånande snabbhet och gräfver hålor i jorden. L—e.

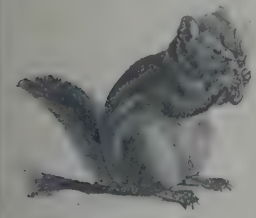

Tamias striatus.

Jordekvätor. Se Ekvator.

Jordell, Daniel, bokhandlare, bibliograf, f. 24 sept. 1860 i Åmål, är sedan 1877 anställd i den stora Nilssonska förlags- och bokhandelsfirman i Paris (Librairie Nilsson, grundad af Knut Nilsson, d. 1887, och fortsatt af Per Lamm, d. 1908). J. har vunnit mycket erkännande för sina värdefulla arbeten i fransk bibliografi. 1886 öfvertog han efter O. Lorenz, bearbetningen af "Catalogue général de la libraire française", som, fortsättande Quérards och Bourquelots arbeten, innehåller en såvidt möjligt fullständig förteckning öfver fransk litteratur fr. o. m. 1840 med utförliga sakregister; af detta verk har han utgifvit band 12—19, omfattande åren 1886—1905. J. har dessutom utgifvit "Catalogue annuel de la librairie française", årg. 1893—98, fortsatt af "Répertoire bibliographique de la librairie française", årg. 1900—04, samt "Répertoire bibliographique des principales revues françaises", årg. 1897—99, utgörande en öfversiktlig, efter ämnen och författare ordnad redogörelse för innehållet i de viktigare franska tidskrifterna under nämnda år. C. G.

Jordemodern, den första svenska facktidskriften för barnmorskor, uppsatt 1888 i Stockholm af doktor E. W. Wretlind, utgifves sedan 1906 af doktor Edv. Alin med ett häfte på 1 à 1½ tryckark i månaden och innehåller uppsatser af läkare och barnmorskor på förlossningskonstens, barnsängs- och dibarnsvårdens områden, meddelanden rörande barnmorskorna och deras verksamhet m. m. Upplagan är numera omkr. 1,800 ex.; prenumerationspriset är 2 kr. 50 öre per årgång. (Bvn.)

Jorden. 1. *Astron.* Jorden l. jordklotet (lat. *Tellus*) är den planet, som vi bebo. Kännedomen om, att jorden verkligen är en *planet*, en världskropp, som har sina likar och, likasom de, kretsar omkring planetsystemets centralkropp, solen, är en frukt af den fortskridande forskningen. I äldre tider ansåg man, i enlighet med sinnenas omedelbara intyg, att jorden var hela världens medelpunkt, att kring densamma vred sig på ett dygn himmelen med sina stjärnor, att vissa af dessa, bland dem äfven solen, dessutom hade egen rörelse kring jorden, samt slutligen, att jorden var i världen det förnämsta och allt annat till för dess skull. Det första steget till en riktigare uppfattning måste gälla bestämmandet af jordens form och utsträckning samt af dess läge i rymden. Gemensam för äldre tiders olika uppfattningar af *formen* var i allmänhet föreställningen, att den bebodda delen (den "öfre" ytan) af jorden var plan. Likväl saknades bland de gamle grekerna ej representanter för åsikten om jordens klotform (Eudoxos, Aristoteles, Eratosthenes), för hvilken anfördes bland andra skäl äfven en del verkligt bindande, såsom iakttagandet af stjärnornas förändrade höjd öfver horisonten vid resor i sydlig eller nordlig riktning samt af jordskuggans runda form, då densamma vid månförmörkelser blir synlig. Bevisen för klotformen fullständigas genom de i nyare tid verkställda världsomseglingarna och naturligtvis ännu mera genom gradmätningar (se Geodesi). Dessa senare ha likväl ådagalagt, att jorden endast approximativt kan anses som klotformig samt att den är "afplattad" vid polerna och således bildar en sfäroid. Denna afplattning är dock ej synnerligen stor. Enligt hittills säkraste resultat (Helmert) är ekvatorsradien:

$$a = 6{,}378{,}000 \text{ m.}$$

polarradien:

$$b = 6{,}356{,}612 \text{ m.}$$

Häremot svarar följande värde på *afplattningen*:

$$\frac{a-b}{a} = \frac{1}{298{,}2}$$

Jordens *storlek* var fordom i allmänhet underskattad. Man beräknar nu dess yta till omkr. 510,100,000 kvkm. och volym till omkr. 1,083,000,000,000 kbkm. Man har äfven lyckats bestämma dess *massa* l. *vikt* genom att vid iakttagande af svängande pendlar jämföra attraktionen (se d. o.) hos jorden och hos andra kroppar, hvilka det varit möjligt att direkt väga. Resultatet häraf är, att jordens medeltäthet i förhållande till vatten af 4° C. är 5,6 och jordens massa 6,1 kvadrillioner kg. Angående jordens *läge* i rymden framställdes i äldre tider olika påståenden, bl. a. att jorden uppbars af en pelare, bestående af komprimerad luft (Anaximenes), eller af rötter, som grenade ut sig i det oändliga (Xenofanes).

Jordens fria läge i rymden är ett förhållande, som ej kunde fattas, så länge man föreställde sig alla kroppar ega en sträfvan att falla "nedåt". Först efter kännedomen om jordens klotform och sedan den riktning, i hvilken kroppar falla, kunde visas vara öfverallt vinkelrät mot den vågräta jordytan, blef det klart, att kropparnas fall skedde i riktning mot jordens medelpunkt, och svårigheten bortföll att tänka sig jorden utan underlag och äfven dess andra ("undre") sida möjlig att bebo. Ett populärt bevis för, att de riktningar, som vi kalla

''uppåt'' och ''nedåt'', verkligen på jordens motsatta sida äro omvända, kan erhållas t. ex. däraf, att stjärnbilden Orion för oss står på fötterna, men för våra antipoder på hufvudet, samt äfven däraf, att vi vid månförmörkelser se lika väl den undre som den öfre delen af jordens skugga kastad på månskifvan.

Jorden är sålunda en i det närmaste klotformig, i världsrymden fritt sväfvande kropp. För att bestämma dess *rörelse* har man först att iakttaga de utanför jorden varande föremålen, hvilka samtliga visa sig ega en s. k. daglig rotationsrörelse omkring jorden, så beskaffad, att hela himmelen med sina stjärnor (som inbördes behålla samma lägen) på ett dygn vrider sig ett hvarf kring en linje, kallad himmelsaxeln l. världsaxeln. Erfarenheten lär, att alla rörelser äro relativa, d. v. s. bero på iakttagarens och föremålets ömsesidiga rörelse. Vore nu här iakttagaren, d. v. s. jorden med den därpå boende människan, orörlig, så vore äfven måhända de gamles föreställning om stjärnorna som fästa på en kring jorden sig hvälfvande kristallsfär den naturligaste. Emellertid kan rörelsen förklaras äfven därigenom, att jorden vrider sig ett hvarf på ett dygn kring samma axel, men i motsatt led mot den, i hvilken stjärnornas rörelse synes försiggå. Härigenom förklaras himmelens företeelser vida enklare och på ett sådant sätt, att de synas oss mekaniskt möjliga, något som oljest ej blir händelsen. Bland direkta bevis för jordens *dagliga rörelse kring sin axel* (*rotation*) må nämnas: Foucaults pendelförsök (se d. o.), jordens afplattning (uppkommen genom rotationen på en tid, då jorden ännu var bildbar) samt pendelobservationer (som visa, att tyngden är $^1/_2$ proc. mindre vid ekvatorn än vid polerna, hvilket bevisar tillvaron af en centrifugalkraft) och slutligen fritt fallande kroppars afvikning åt ö. från den lodräta linjen samt vindars och hafsströmmars afvikning åt höger på norra halfklotet och åt vänster på det södra. — Jämte det solen deltager i den för alla stjärnor gemensamma (skenbara) dagliga rörelsen, synes den äfven förflytta sig åt ö. bland stjärnorna och under loppet af ett år beskrifva en storcirkel på himmelen. Denna solens årliga rörelse förklaras äfven lika lätt som skenbar och i själfva verket tillhörande jorden. Fixstjärnornas aberration och parallax äro bevis för jordens *årliga rörelse kring solen*. Ang. jordbanans form och öfriga egenskaper se Keplers lagar. Jordens medelafstånd från solen utgör (då solens parallax efter nyare bestämningar antages till $8''{,}_{80}$) 149,$_5$ mill. km.

Som en följd af jordens årliga rörelse uppstå *årstiderna*. Då nämligen jordens ekvatorsplan ej sammanfaller med banplanet och sålunda ej heller jordens axel är parallell med en mot banplanet vinkelrät linje, utan lutningen därvid f. n. utgör 23° 27′ (*ekliptikans lutning*) samt då jordaxeln har en i världsrymden — men ej i förhållande till solen — under århundraden nästan oföränderlig riktning (se Nutation, Oblikvitet och Precession), så inträffar det, att under ena halfåret jordens nordpol och under andra halfåret dess sydpol lutar öfver mot solen (se fig. 1). I förra fallet träffa solens strålar jordytan på norra halfklotet under en större vinkel, temperaturen blir högre och dagarna längre än i senare fallet: detta halfklot har då sommar och det södra vinter. När sydpolen lutar öfver mot solen, råder, tvärt om, på norra jordhalfvan vinter och på den södra sommar. — Två gånger om året — vid *dagjämningarna* (se d. o.) — falla solstrålarna lodrätt öfver orter i jordens *ekvator*, vid sommarsolståndet öfver orter i en parallellcirkel, belägen 23° 27′ n. om ekvatorn (*norra vändkretsen*), och vid vintersolståndet öfver parallellcirkeln 23° 27′ s. om ekvatorn (*södra vändkretsen*). Vid förra tillfället råder ständig dag rundt om norra polen inom en parallellcirkel på 23° 27′ afstånd från denna (*norra polcirkeln*) och ständig natt inom cirkeln på samma afstånd från den södra polen (*södra polcirkeln*). Dessa fyra parallellcirklar indela jorden i fem zoner, som fått benämningarna: den *heta*, emellan båda vändkretsarna, de båda *tempererade*, den norra och den södra, mellan vändkretsarna och polcirklarna, samt de båda *kalla* zonerna, inom polcirklarna.

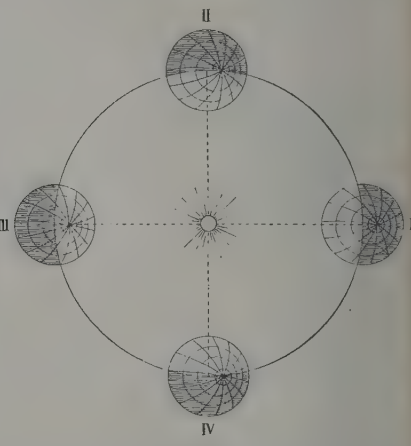

Fig. 1. Schematisk framställning af jordens årliga rörelse kring solen och årstidernas uppkomst. *I* vintersolstånd, *II* vårdagjämning, *III* sommarsolstånd, *IV* höstdagjämning, allt gällande för norra halfklotet. (Den synliga polen är nordpolen. Den medelst streckning skuggade jordklotshalfvan är den af solen ej belysta.)

För närmare bestämmande af punkter på jordytan angifvas deras *latitud* (*polhöjd* l. *geografisk bredd*) och *longitud* (*geografisk längd*). Se Bredd l och Längd l. — I följande hänseenden visar jorden likhet med andra planeter: i rörelse kring solen, i växling mellan årstider samt mellan dag och natt, i egandet af en måne, af atmosfär m. m. De många upptäckterna på detta område ha sålunda h. o. h. utplånat de gamla föreställningarna om jorden som världens centrum och satt den i bredd med andra, densamma liknande världar. — Sedan gammalt nyttjas märket ♁ för att i astronomiskt hänseende beteckna jorden.

2. (Lat. *Terra*) *Fys.-geogr.*, *geol.* Jordens *yta* upptages till $^{22}/_{30}$ af vatten och till $^8/_{30}$ af land (fastland). Vattnet utbreder sig emellan och omkring de olika landmassorna och öarna samt bildar stora haf l. oceaner (se Haf), som sammanhänga med hvarandra rundt om hela jorden. — Landet, hvilket inde-

las i kontinenter l. världsdelar och öar, är ganska ojämnt fördeladt (jfr fig. 2 o. 3). Norra halfklotet eger nämligen nästan tre gånger så mycket fastland som det södra. Inom norra tempererade zonen förekommer ungefär lika stor areal land som vatten, inom den heta zonen $^1/_3$ land och $^2/_3$ haf samt inom den Europa, men är ännu nästan h. o. h. outforskadt. Till största delen är det utan tvifvel betäckt af is, *inlandsis* (se d. o.), liksom nästan hela Grönland och Spetsbergen i de norra polartrakterna. — Hafvet eger en, i stort taget, jämnt kullrig yta, som för hvarje mindre område kan anses horisontal

Fig. 2 o. 3. *Jordhalfvor, å hvilka vatten och land framträda mest ojämnt fördelade.*

Fig. 4.

Fig. 5.

södra tempererade zonen endast $^1/_{10}$ land i förhållande till hafvet. De särskilda världsdelarna äro sinsemellan af betydligt olika storlek: Afrika är 3, Amerika 4 och Asien nära 5 gånger större än Europa, hvars storlek Australien ej fullt uppnår (jfr fig. 4 o. 5). Egentligen utgöra Asien och Europa tillsammans en enda kontinent. I afseende på kontinenternas yttre begränsning är den mot s. i allmänhet tillspetsade formen anmärkningsvärd. Det antarktiska fastlandet kring sydpolen har beräknats vara hälften så stort som

eller vågrät (se Haf, sp. 988); men på hafsbottnen och på fastlanden förekomma ganska stora ojämnheter. Där omväxla lågland och högland, slätter, berg och fjälltrakter, kullar, höjder, åsar, terrasser och dalar mångfaldigt med hvarandra. Slätter finnas, som sträcka sig öfver milliontals kvadratkilometer; flera höjdsträckor och bergskedjor äro 3,000—6,000 m. höga, enstaka bergstoppar inemot 9,000 m., och hafsbottnen sänker sig på några ställen ända till ett djup af mera än 9,000 m. under vattenspegeln. Dessa höjdskillnader, hvilka förefalla männi-

Tryckt den $^{26}/_3$ 10 13 b. 5

Fig. 6. *De unga bergskedjornas utbredning på jorden.* Streckning angifver de hufvudsakliga utbredningsområdena

skan så betydliga, äro dock mycket små i förhållande till hela jordens storlek. Jordens hittills kända högsta berg, Mount Everest på Himalaya, som har en absolut höjd af 8,882 m., skulle t. ex. på en jordglob af 1 m. i tvärmått tillräckligt angifvas genom ett sandkorn af endast $^{7}/_{10}$ mm. tvärmått. På en sådan glob skulle de flesta af jordytans ojämnheter vara nästan tillräckligt antydda genom ojämnheterna hos papperet eller fernissan, hvarmed globen är öfverdragen. — Hafsytan är den bestämda nivå, till hvilken alla mätningar rörande *absolut* höjd och djup hänföras. En punkts (ett bergs e. d.) höjd i jämförelse med någon annan, vanligen närbelägen punkt eller trakt på själfva landytan kallas dess *relativa* höjd. Jordens nuvarande största upphöjningar eller bergskedjor representera hufvudsakligen jordskorpans genom veckning senast uppresta delar, hvilka ännu icke hunnit förstöras och utjämnas, ett

Fig. 7. *Vulkanernas utbredning.* Små cirklar beteckna verksamma, prickar utslocknade vulkaner.

öde, som under förgångna, oerhördt långa geologiska tidsperioder drabbat flertalet äldre bergskedjesystem. Bergskedjorna framgå visserligen här och där i kontinenternas inre delar, men oftare inom kustområden, eller i allmänhet, där veckningszoner eller svaghetslinjer i jordskorpan förefinnas (fig. 6). Dessa svaghetsområdens befintlighet antydes också genom det stora antal vulkaner äfvensom jordbäfningar, som därinom förekomma (fig. 7). Nord- och Syd-Amerikas högsta rygg, af hvilken Klippbergen (Rocky mountains) och Anderna utgöra delar, löper längs västra kustlandet. I Afrika ligger största landhöjden vid östra kusten, i Australien likaledes. I Asien och Europa framgår veckningszonen, med Himalaya, Alperna och Pyrenéerna m. fl. bergskedjor inom kontinenternas södra delar och utanför östra kusten. Skandinaviska halföns landhöjd, högfjällstrakterna i Norge och kring riksgränsen, intager västliga delen af landet. I allmänhet resa sig bergskedjorna och högländerna jämförelsevis brant vid kustsidan, där tillika ett stort hafsdjup ej sällan vidtager, samt ega inåt land en jämnare, svagare afsluttning mot därvarande lägre bergland eller slättland. En del af det flacka holländska låglandet ligger lägre än hafvets (Nordsjöns) nivå och måste genom konstgjorda dammar m. m. skyddas mot öfversvämning. Äfven en del af norra Afrika (i trakterna s. om Medelhafvet) samt de båda inhafven, Kaspiska hafvet och Döda hafvet, äro, jämte närmast omgifvande trakter, belägna lägre än världshafvets yta. Detta förhållande, liksom i allmänhet tillvaron af afloppslösa sjöar, förklaras däraf, att inom deras flodområde afdunstningen i medeltal är lika stor som nederbörden. Vore den senare större än den förra, skulle det afloppslösa bäckenet småningom fyllas med vatten, som slutligen skulle söka sig aflopp till hafvet; vore åter afdunstningen i medeltal större än nederbörden, skulle bäckenet slutligen uttorka, åtminstone periodiskt. Geologien lär oss, att i sådant afseende högst betydliga ändringar försiggått under de till millioner år uppgående tidrymder, i hvilka jordens historia indelas. — Jordens yta, dess såväl under som öfver vattnet belägna delar, utgöres dels af s. k. *lösa jordlager*, sand, grus, lera, slam m. m., dels af mer eller mindre hårda stenarter, den s. k. *fasta berggrunden*. Den senare är endast delvis öfvertäckt af de lösa jordlagren. Den påträffas, hvarhelst man, genom gräfning eller borrning, tillräckligt djupt nedtränger genom de sistnämnda. De mångahanda slags stenarter eller bergarter, af hvilka berggrunden består och hvilka omväxla icke allenast inom olika trakter, utan äfven på enskilda lokaler, förekomma dels i form af vid eller på hvarandra liggande lager, som i förhållande till tjockleken eller mäktigheten ha en afsevärd utsträckning i de andra dimensionerna, t. ex. gnejs, glimmerskiffer, sandsten, kalksten, lerskiffer m. m., dels i form af stora, utan egentlig lagerdelning uppträdande massor, s. k. *massiv*, t. ex. granit, porfyr, diabas, basalt m. fl. De sistnämnda, hvilka äfven kallas *massformiga*, *eruptiva* l. *plutoniska* bergarter, anses ha urspr. befunnit sig i smältflytande tillstånd vid närvaro af öfverhettadt vatten under högt tryck) samt dels stelnat på större eller mindre djup under jordytan, dels på ett eller annat sätt underifrån uppkommit till denna. De otvetydigt lagrade bergarterna, sandsten, lerskiffer, kalksten m. fl., hvilka äfven kallas *sedimentära*, ha däremot bildats genom beståndsdelarnas afsättning eller fällning ur vatten, i hvilket dessa senare varit uppslammade eller upplösta. På ett ungefär likartadt bildningssätt torde måhända också åtminstone en del gnejser och glimmerskiffrar m. fl. s. k. *kristalliniskt skiffriga* bergarter ha uppstått, fastän under helt andra förhållanden och sedermera utsatta för omvandlingsprocesser. Utom förenämnda slag af bergarter deltaga i berggrundens sammansättning äfven de ur nuvarande och forntida vulkaner utflutna och uppkastade, nämligen lavor, tuffer m. fl. (*vulkaniska bergarter*). I form af *gångar* (se Gång 1), genomsättande i olika riktningar andra bergarter, förekomma flera af de massformiga. — De lagrade bergarterna äro ursprungli-

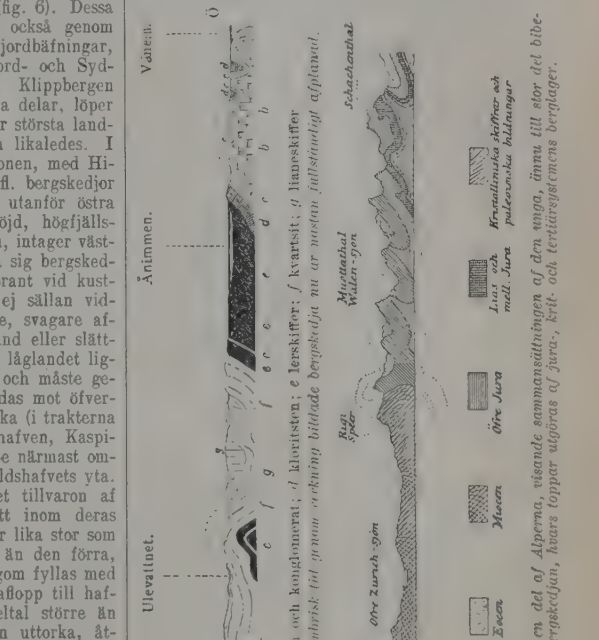

Fig. 8. *Profil genom Dalasandsstenens lagerserie, bildad under prekambrisk tid genom veckning bildade bergskedjor, nu ur nivån fullständigt afplanad.*

Fig. 9. *Profil genom en del af Alperna, visande sammansättningen af den unga, ännu till stor del bibehållna alpina bergskedjan, hvars toppar utgöras af jura-, krit- och tertiärsystemens bergslager.*

gen afsatta i horisontalt eller nära horisontalt läge, det ena lagret på det andra; de flesta skulle således vara för människan dolda, om de icke vore, såsom nu är händelsen, till följd af försiggångna rubbningar, på mångfaldigt sätt uppresta, böjda och brutna, eller genom denudation delvis bortsopade, så att i ytan blottats berglager af alla möjliga åldrar (jfr fig. 8 o. 9), genom hvilkas studium, i afseende på lagringsförhållande, yttre och inre beskaffenhet m. m., geologerna kunnat indela jordens alla bergartslager i vissa grupper, *system* l. *formationer*, från de äldsta till de yngsta (se Formation). De särskilda åldersgruppernas fördelning, utsträckning och läge inom jordens skilda länder äro mycket olika. Inom somliga finnas alla, inom andra endast få utvecklade; och genom denna olika fördelning betingas till en viss grad de resp. ländernas materiella resurser, emedan de för den mänskliga utvecklingen och samfärdseln så betydelsefulla ämnena stenkol, malmer m. fl. äro, i regel, bundna vid vissa grupper. Allmännast utbredd, om också icke mest blottad, är urformationen, den *arkeiska formationsserien*, hvars gnejser, kristalliniska skiffrar och, till en del, graniter, bilda det underlag, på hvilket alla öfriga berglager äro uppbyggda. Inom Sverige och Finland äro denna grupps bergarter de öfvervägande.

Jordens *inre* är för människan otillgängligt, och man kan således icke med någon visshet, utan endast med mer eller mindre sannolika förmodanden yttra sig om beskaffenheten af detsamma. Åtskilliga företeelser i naturen, såsom vulkaniska utbrott, vid hvilka glödande, smälta mineralämnen jämte gaser och vattenånga framkomma, uppspringandet af heta källor, värmegradens tilltagande mot djupet (t. ex. i grufvor och djupa borrhål) m. m., lämna dock en antydan om, att en hög värmegrad måste härska vid ett visst, låt vara betydligt, djup under jordytan. Man känner flera tusen *vulkaner*, dels verksamma, dels sådana, hvilka icke under den historiska tiden varit i utbrott. De förekomma öfver hela jorden, vid ekvatorn lika väl som i polartrakterna, på norra såväl som på södra halfklotet. I afseende på fördelningen må anmärkas, att de särskildt talrikt förekomma inom de unga veckningszonernas områden. Längs hela västra kuststräckan af Nord- och Syd-Amerika, vid Asiens östra kustområde och på de därutanför belägna öarna, på Sumatra, Java, Nya Zeeland samt öarna n. och ö. om Australien förekommer ett anmärkningsvärdt stort antal vulkaner, i allmänhet samlade i rader parallellt med kusterna. Bland de mera kända ligga högst få på större afstånd än några hundratal km. från hafskusten. I Afrika äro vulkanerna mindre talrika, likaså inom Europa, inom hvars södra delar de flesta förefinnas (fig. 3). Mest kända äro vulkanerna Vesuvius uti Italien, Etna på Sicilien, Hekla på Island, Jorullo i Mexico, Cotopaxi i Syd-Amerika, Mauna-Loa på Hawaii m. fl. — De varma eller *heta källorna* äro i allmänhet bundna vid vulkantrakterna, dock förekomma sådana äfven långt aflägse från platser för den vulkaniska verksamheten. Deras vatten är varmare, från ju större djup de uppspringa. Till ett djup af ungefär 20 m. under jordytan är jordens värmegrad beroende af årstidernas växlingar; men för hvarje 35 m. man vidare nedtränger, stiger jordvärmen i medeltal 1° C., enligt hvad noggranna temperaturbestämningar i med konst utförda djupa borrbrunnar, långt aflägsna från all vulkanisk verksamhet, utvisat. — Af den vulkaniska verksamhetens allmänna utbredning samt af jordvärmens inom alla breddgrader tilltagande mot djupet synes framgå, att en allmän, väldig värmekälla, inverkande ungefär lika på jordens alla delar, måste förefinnas i dennas inre. Flera forskare, som sysselsatt sig med denna fråga, ha antagit, att jorden utgöres af en enda, glödande, smält massa, omgifven af ett jämförelsevis tunt (50 à 100 km. tjockt), afsvalnadt, hårdt skal, den s. k. *fasta jordskorpan*. Andra, hufvudsakligen under de senare årtiondena, ha genom vidlyftiga matematiska beräkningar och med stöd af fysikaliska lagar kommit till den slutsatsen, att jorden snarare måste utgöras af en inre, visserligen starkt upphettad, men redan stelnad, fast kärna, att emellan denna och den yttre jordskorpan finnes en mellanzon, som befinner sig i åtminstone delvis smält eller halfsmält tillstånd (hydrotermal smältning), och att från denna, för ofantligt starkt tryck utsatta zon den på jordytan iakttagbara vulkaniska verksamheten leder sitt ursprung. På senaste tiden har den hypotesen framställts (S. Arrhenius m. fl.) med stöd af Tammanns experimentella undersökningar samt den mekaniska värmeteorien, att temperaturen på 300 à 400 km. djup är så hög (omkr. 10,000° C.), att intet ämne där förmår bestå annat än i gasform och att det således kan antagas, att jordens inre utgöres af till ytterlighet förtätade metallgaser (hufvudsakligen järn), hvilka förhålla sig som en ytterst trögflytande magma och i vissa afseenden kunna snarast jämföras med fasta kroppar (enl. lord Kelvin har jordens inre större hållfasthet än stål). Ett sådant antagande öfverensstämmer med förhållandet, att eg. v. af jordkroppen i sin helhet är mera än dubbelt så stor (mellan 5,4 och 5,5) som medeltätheten hos den för undersökning tillgängliga delen af jordskorpan, en omständighet, som ju tyder på, att jordens inre består af andra beståndsdelar än dess yttre delar samt att en central anhopning af tunga metaller, eller föreningar, i hvilka sådana ingå, därstädes förefinnes. Som stöd för hypotesen, att hufvudsakligen järn intager största delen af jordens inre (80 proc. af radien), har åberopats, att meteorerna — dessa till jorden fallna fragment af himlakroppar — till betydande del utgöras af metalliskt järn, äfvensom den genom spektralanalysen konstaterade rikliga förekomsten af detta ämne i solen. Huru många och olikartade spekulationerna och åsikterna rörande jordens inre än äro, måste dock medgifvas, att vi icke ega någon verklig kännedom därom.

Sådan, som jorden nu visar sig, har den icke med ens framträdt. Först efter mångfaldiga, under miljoner år fortgående förändringar har den erhållit sitt nuv. utseende och beskaffenhet. Man har genom vetenskapliga forskningar trott sig kunna sluta till, att det funnits en tid, då jorden ännu icke egde någon fast, stelnad yta, utan bestod af en alltigenom glödande, starkt förtätad, inuti gasformig, närmare ytan flytande och ytterst åter gasformig massa. Och långt före denna tid, innan den blef afskild som en själfständig himlakropp, torde den ha utgjort del af en i världsrymden roterande, nästan ofattligt stor, mycket förtunnad och starkt upphettad gas- eller dunstmassa, s. k. nebulosa (dess yttre gräns måste ha sträckt sig utom banan för planeten Neptunus),

ur hvilken efter hand solen och alla de densamma nu omkretsande planeterna afskilde sig. Enligt en af Laplace uppställd hypotes, som likväl ej hållit stånd inför den moderna kritiken, bildades i dunstmassans medelpunkt, genom värmeutstrålning i rymden samt däraf följande sammandragning och förtätning, först en inre, tätare kärna, solen. Sedermera lösrycktes och afskildes vid dunstklotets omkrets, alltefter som rotationshastigheten genom fortsatt afsvalning och volymförminskning ökades, den ena dunstringen innanför den andra (ung. sådana som de nuv. ringarna kring planeten Saturnus), hvilka ringar, till följd af ytterligare afsvalning och sammandragning, efter hand öppnade sig och hvar för sig hopades eller förtätades till självständiga dunstklot (planeterna), som fortforo att rotera kring den gemensamma midtkroppen. Dessa planetembryon alstrade sedan på samma sätt månar därigenom, att i deras yttre delar ringar lösrycktes och småningom förtätades (jorden med sin måne). Denna hypotes förklarar, hvarför alla planeterna kretsa i samma riktning omkring solen och tillryggalägga sina banor i nästan samma plan, i hvilket solen rör sig kring sin axel; likaså förklaras däraf månarnas förhållande till deras planeter. Hypotesen kan däremot ej förklara, hvarför planeternas rotation och deras månars rörelse i deras banor ske i samma led som solens rotation, hvilket f. ö. ej gäller för de två yttersta planeterna och deras månar. Det troliga är, att planeter och månar afskilts på invandrade kometartade massor, som ryckts med i den allmänna rotationen, utom i dunstmassans yttersta, tunnaste delar. — En gång afskild ur det ursprungliga dunstklotet, öfvergick jordens yttre lager småningom från gasformigt till flytande tillstånd. Slutligen, efter långa tidrymder, under hvilka värme oupphörligen utstrålade, afsvalnade det glödande klotet så mycket, att ytan stelnade till ett tunt skal. Afsvalningen fortgick oupphörligen, skalet söndersprängdes förnyade gånger, men styckena hopläktes åter, tills slutligen, genom fortsatt afkylning, en så tjock skorpa hunnit bildas, att den icke mera bröts i skilda stycken, utan blott här och där rämnade. Småningom tilltog den alltmer i tjocklek, liksom isen på en tillfrysande sjö, och skrynklades troligen samtidigt, i följd af den inre kärnans afsvalning och krympning, så att stora ojämnheter uppstodo. Dock var ytan ännu alltjämt glödande; intet vatten fanns därpå. Först efter några tusental år kunde vattnet ur den omgifvande, med vattenånga mättade atmosfären afsätta sig på jordens ännu varma yta. Säkerligen föreföllo därvid oupphörliga strider mellan Vulcanus (elden) och Neptunus (vattnet), till dess den senares element så till vida fick öfverhanden, att ett hett urhaf kunde samla sig på jordytan, hvilken då måste ha framställt en odslig bild: öfverallt ett sjudande haf på en mycket het botten. Genom delvis skeende upplösning, sönderdelning och söndergrusning af jordskalets öfveryta, vid beröring med det upphettade vattnet, mycket olikt det i de nuv. hafven, och genom beståndsdelarnas eller mineralpartiklarnas (flerstädes lagerformiga) afsättning på urhafvets botten bildades småningom en del granit- eller gnejsartade bergarter m. m. Men det är mycket ovisst, huruvida jordens först stelnade skorpa numera är någonstädes synlig.

Ännu var jordskorpan underkastad beständiga rubbningar. På somliga ställen blefvo delar af densamma upphöjda till öar och mindre fastland, på andra däremot nedsänkta, och ur rämnor, som här och där uppstodo, framkvällde eruptiva bergarter. Ur den moludigra, tjocka atmosfären afsöndrade sig vattnet alltmer. Genom regnströmmar och floder nedfördes de i början alldeles kala klippornas vittrings- och söndergrusningsprodukter till hafvet, hvarest de aflagrades som vidsträckta sand- och lerlager på hafsbottnen, där äfven lager af kalksten afsattes. Under långa tidrymder fortgick oafbrutet aflagrandet af i hafvet utslammade ämnen, och de sedimentära lagren ernådde småningom betydande tjocklek samt fingo en allt större utbredning öfver vidsträckta delar af jordklotet. Det var först vid den tid, då aflagringen af ofvannämnda rent sedimentära bildningar började samt haf och luft hunnit afsvalna tillräckligt, som lefvande varelser kunde utvecklas och trifvas. Lämningar efter dessa återfinnas nu i förstenadt eller fossilt tillstånd inneslutna i de sedimentära berglagren; och genom deras studium har man funnit, att jorden under olika tidrymder burit olika djur- och växtformer, mycket skiljaktiga från de nu förekommande, samt att i stort sedt en utveckling från lägre till allt högre former egt rum. Det är hufvudsakligen på grund af fossilens (ej bergarternas) beskaffenhet, som jordens alla sedimentära lager blifvit grupperade och sammanförda till system, af hvilka hvart och ett representerar en period i jordens utvecklingshistoria. Från de äldsta lagren (*kambriska systemet*) känner man endast ryggradslösa djur (maskar, musslor, koraller, kräftdjur m. fl.) samt hafssvampar och alger; först efter *silurperiodens* början uppträdde ryggradsdjuren i sina lägst organiserade representanter, brosk- och pansarfiskar. Under den därpå följande tiden (den *devoniska*) uppträdde, utom ett stort antal fiskar, äfven organismer, som lefde på land, såsom insekter och tusenfotingar samt hufvudsakligen ormbunksartade växter. Den sedan inträdande *stenkolstiden*, då stora delar af jordytan redan blifvit fastland, utmärkte sig i synnerhet genom den särdeles yppiga växtvärld (af kryptogamer och barfröiga växter, med ej sällan jättelika former), som då, gynnad af en fuktig atmosfär, utvecklades och som bidragit till bildande af mäktiga stenkolsbäddar; de första amfibierna äro funna i dessa lager. Däggdjur och fåglar saknades ännu, och så var förhållandet äfven under den närmast yngre, s. k. *permiska* tiden, då kräldjuren framträdde. Men i de sedermera i ordning utbildade *trias-*, *jura-* och *kritsystemens* (den *mesozoiska* seriens) aflagringar finnas lämningar af de första varmblodiga djuren, lågt stående däggdjur och fåglar (jurasyst.). Fiskarna antogo en form närmande sig de nu lefvandes, och växtvärlden gjorde stora framsteg, i det grupper af högre ordning (gömfröiga växter) vid början af kritperioden uppträdde. Den mesozoiska tiden utmärker sig särskildt genom sin oerhörda rikedom på reptilier, de ofta kolossalt stora saurierna. De i *tertiärsystemet* inneslutna djur- och växtlämningarna vittna om, att den organiska världen under tertiärtiden närmade sig den nuvarande. Många af de egendomliga djur, som under de föregående tidrymderna lefvat på jorden, hade då alldeles försvunnit. Däggdjuren, som under den tidigaste delen af tertiärperioden ej uppvisade de skarpt särskilda ordningar som under nutiden.

blifva under dess slut allt mera öfverensstämmande med de nu lefvande formerna. Under åtminstone en del af tertiärtiden måste en jämn, varm temperatur varit rådande öfver nästan hela jordklotet; åtminstone fanns icke, på långt när, någon så stor klimatskillnad som nu emellan nordliga och sydliga trakter. De nu af is och snö betäckta trakterna kring nordpolen torde haft ett ganska varmt klimat, likartadt med det nuv. i mellersta och södra Europa; därpå häntyder beskaffenheten af de växter, som man i dessa nordliga trakter, Spetsbergen och Grönland, funnit inneslutna i tertiära lager. Den i hufvudsak alltjämt försiggående utvecklingen af allt högre organiska varelser, hvilken utmärker de särskilda systemen, eller perioderna, nådde slutligen sin höjdpunkt, då vid *kvartärperiodens* början (eller möjligen vid slutet af tertiärtiden) människan uppträdde på jorden. Det är nämligen först i kvartärsystemets aflagringar, som de otvetydigt säkra spåren af människan anträffats. Växt- och djurvärlden antog under kvartärtiden sin nuv. prägel. — Under kritperioden, sannolikt t. o. m. mot slutet af juratiden, hade klimatzonerna på jorden börjat utbildas, och under senare delen af tertiärtiden framträdde denna fördelning tydligt på det sätt, att klimatet inom polartrakterna blef allt kallare. Slutligen inträdde under början af kvartärtiden småningom en så stor temperatursänkning, att hela norra delen af Europa och Amerika blef nästan alldeles höljd af is och snö. Denna del af kvartärtiden kallas därför äfven *glacial-* l. *istiden* (se d. o.). Därefter mildrades klimatet åtnyo; glaciärer och isfält inskränktes till polartrakterna och fjällen, och jorden fick efter hand sitt nuv. utseende. De flesta af de stora klimatändringar, som egt rum under de geologiska tidrymderna, synas kunna enligt Arrhenius förklaras genom antagande af motsvarande växlingar i atmosfärens kolsyrehalt. Kolsyran genomsläpper nämligen nästan fullständigt den från solen kommande värmestrålningen, men hindrar delvis utstrålningen från jordytan och de lägre, varmare luftlagren. Vid ökad kolsyrehalt höjes jordens medeltemperatur. En ökning till det trettiofaldiga skulle sannolikt frambringa en temperaturstigning af 18° till 20° C. i polarområdet och därigenom åstadkomma ett upprepande af den nästan tropiska växtvärld, som under krit- och tertiärtiderna där frodades, under det att en minskning af kolsyrehalten till 0,4 af den nuv. skulle sänka de nordliga ländernas medeltemperatur med 5° C. och således framkalla den forna istidens klimat. Man har antagit, att ändringarna i jordaxelns lutning mot ekliptikan varit orsaken till mindre klimatändringar, t. ex. den, som påvisats inom de nordliga länderna under postglacial tid, i det att efter istidens slut ett mildare klimat än det nuv. härskat där. Den stora nedisning af Indien, södra Afrika och Australien, som anses ha egt rum under permiska tiden, torde dock knappast kunna förklaras på annat sätt, än att jordaxeln då haft ett annat läge än nu, enligt Neumayr s. om Ceylon vid nuv. 20° s. br.

De särskilda geologiska berglagersystemen förekomma naturligtvis icke alla på ett och samma ställe ofvanpå hvarandra, ty till följd af de höjningar och sänkningar, som jordytan varit underkastad, ha olika delar af jorden varit nedsänkta under hafvet vid olika tider och således kunnat mottaga endast de aflagringar, som vid dessa tider bildades. Ännu i dag afsätta sig på mångfaldiga ställen mer eller mindre mäktiga lösa jordlager; ännu pågår en långsam höjning af somliga landsdelar (t. ex. Skandinaviska halfön), under det andra trakter af jorden sakta sänka sig (se Korallöar); ännu bringa vulkanerna glödande och smälta ämnen upp till jordytan; ännu arbeta de atmosfäriska krafterna att omärkligt, men säkert söndergrusa och bringa till stoft äfven de hårdaste stenarter; ännu nedföra bäckar och strömmar uppslammade ler- och sandpartiklar till sjöar och haf för att af dem bilda nya aflagringar; ännu verka vind och våg att bortnöta fastlandet och utfylla världshafvet, hvarvid bergen och högländerna allt mera sänkas, så att de skulle komma i jämnhöjd med hafsytan, om icke andra krafter verkade i motsatt riktning; men ännu afsvalnar jordens glödande inre kärna alltjämt, ehuru ytterst långsamt — sannolikt 1° C. på omkr. 10 millioner år —, hvarvid den krymper, under det att ytlagren ej längre afkylas, och därför under kärnans krympning veckas, hvarvid nya bergskedjor och högland bildas — med ett ord: ännu äro otaliga krafter i ständig verksamhet att vidmakthålla, omdana eller ytterligare fullkomna den planet, som människan fått sig anvisad till boning. — Själfva tidpunkten, när den ena eller den andra perioden i jordens utveckling inträffat, kan geologen icke uppgifva; han känner blott den ordningsföljd, i hvilken händelserna inträffat, men det synes dock visst, att årtusenden äro obetydliga tidsenheter i jordens utvecklingshistoria.

Litt.: A. G. Nathorst, ”Jordens historia” (1894), S. Arrhenius, ”Ueber den einfluss des atmosphärischen kohlensäuregehalts auf die temperatur der erdoberfläche” (Bihang t. Vet. akad:s handl., bd 22, afd. I, n:r 1, 1896) och ”Världarnas utveckling” (1906), N. Ekholm, ”Om klimatets ändringar i geologisk och historisk tid samt deras orsaker” (i ”Ymer”, 1899), och ”On the variations of the climate of the geological and historical past and their causes” (i ”Quarterly journal of the Royal meteorological society”, jan. 1901, London). 1. E. J. (B—d. N. E—m.) 2. E. E. N. E—m.

Jordens afplattning. Se Afplattning.

Jordens kommunalisering, upphäfvande af enskildas eganderätt till jord och dess öfverflyttning till kommuner. Jfr Kommunalisering.

Jordens nafle. Se Delfi, sp. 90, och Demavend, sp. 121.

Jordens nationalisering, upphäfvande af enskildas eganderätt till jord och dess öfverflyttning till staten. Jfr Nationalisering.

Jordfall, *geol.*, detsamma som doliner (se d. o.).

Jordfallet, färjställe vid Göta älfs smalaste del, 1 km. s. ö. om Bohus. Vid J. lät Hannibal Sehested sommaren 1644 slå en bro öfver älfven; och vintern och våren 1645 sökte han genom pålars nedslående och stenkistors sänkande där åstadkomma en fördämning eller ett s. k. sänkverk, som hotade att afleda älfven från Göteborg. Till skydd för sitt arbete anlade norrmännen en redutt på Fiskarholmen. Natten till 13 aug. intogs för en kort tid skansen af Kägg. Sedan fred slutits, refs stenbron och upptogs sänkverket med hjälp af borgerskapet i Göteborg. L. W:son M.

Jordfallstrattar, *geol.*, detsamma som jordtrattar. Se Doliner.

Jordfläckar, *sjöv.*, svarta eller grå fläckar, hvilka uppkomma på ett segel, då det efter att ha blifvit vått, ej lossgöres eller utbredes, utan torkar beslaget. Ett dylikt segel säges vara jordslaget och skörnar lätt. R. N.*

Jordfärger. Se Färg, sp. 273.

Jordfästning. Se Begrafning.

Jordförbättring, *landtbr.* Se Jordarter 2 och Melioration.

Jordförbättringsmedel, *landtbr.*, ämnen använda till jordförbättring (se Melioration), såsom märgel, lera och sand, torf-, dy- och mulljord samt vissa mullrika gyttjor. H. J. Dft.

Jordförmedlingsfonden, *förv.*, en statsinstitution för understöd åt egnahemsrörelsen (se Egnahem), tillkommen genom samverkan af båda statsmakterna 1907. Åt hushållningssällskap, bolag och föreningar lämnas förlagslån för inköp af större jordområden, som kunna erhållas för billigt pris och särskildt lämpa sig att utstyckas till egnahemslägenheter. Statskontoret förvaltar fonden, som erhåller nödiga medel från Riksgäldskontoret. Vid 1908 års utgång voro 533,000 kr. för sådant ändamål utlånta. Kbg.

Jordgalla, *bot.* Se Gratiola.

Jordglob. Se Glob.

Jordgroda, detsamma som lökgroda, *Pelobates.* Se Amfibier, sp. 834.

Jordgubbar, *bot.* Se Fragaria.

Jordgumma, da. *jordemoder* (förvrängning af isl. *jóðmóðir*, af *jóð*, afkomma, barn), barnmorska.

Jordhumlan, *zool.* Se Humlor, sp. 1290—91.

Jord, hus och grund l. Jord, hus och tomt, *jur.* Dessa benämningar förekomma i äldre lagspråk, t. ex. i 1734 års lag, i stället för. de numera brukliga uttrycken fast egendom eller fastighet. Se Lag ang. hvad till fast egendom är att hänföra 24 maj 1895. V. Sgn.

Jordinduktor, *fys.*, instrument för bestämning af inklinationen medelst induktionsströmmar. Se Jordmagnetism, sp. 148. E. S.

Jordkakao, *bot. farm.* Se Kakao.

Jordkast l. Jordskott, *geol.*, benämning på en egendomlig och sällsynt naturföreteelse, som består däri, att vintertiden å öppna, jämna platser ett skarpt begränsadt, aflångt, ganska stort stycke af den frusna marken befinnes upplyft och flyttadt något på sidan om dess forna plats i marken, där i stället uppstått en öppen graf af samma dimensioner som det flyttade stycket och med likaledes orubbade sidor och botten. Företeelsen har i Sverige iakttagits redan sedan 300 år tillbaka, och U. Hjärne beskref i ett 1694 utgifvet arbete fjorton olika, inom Uppsala, Stockholms, Södermanlands, Örebro, Kronobergs, Älfsborgs, Bohus- och Malmöhus län 1500 inträffade fall. Ett dylikt inträffade 31 jan. 1903 vid Glumstorp i Väse socken, Värmland. Den därvid öppnade grafven var 4,2 m. lång, 1,4 m. bred och 0,6 m. djup. Det därur lyfta eller uppkastade frusna jordstycket hade brustit i två delar, af hvilka det ena flyttats omkr. 4,6 m. och det andra omkr. 1,2 m. från sin forna plats. Vikten af båda tillsammans uppskattas till 2,500 kg. Det må anmärkas, att jordstycket hade skilt sig från bottnen i grafven just där tjälen slutade. Professor Hj. Sjögren, som i febr. s. å. besökte och studerade platsen, anser, att fenomenet åstadkommits genom en elektrisk urladdning till atmosfären, d. v. s. ett åskslag af ovanlig art. — Se Hj. Sjögren, "Om ett 'jordkast' vid Glumstorp i Värmland och om dylika företeelser beskrifna af Urban Hiärne" (i "Arkiv för matematik, astronomi och fysik", 1903) och "Om ännu ett jordkast i Värmland" (ibid. 1904). E. E.

Jordkastanje, *bot.* Se Bunium.

Jordklotet. Se Jorden.

Jordkräfta, *bot.* Se Honungssvampen.

Jordlagar. Se Åkerlagar.

Jordledning, *elektrot.* Se Telegraf och Åskskydd.

Jordligan (Landligan). Se Irland, sp. 866.

Jordlinje. Se Banprofil.

Jordloppor, *Haltica*, *zool.*, ett skalbaggssläkte tillhörande fam. *Chrysomelidæ* (se d. o.). De utmärkas genom starka bakre extremiteter, medelst hvilka de kunna göra långa hopp. På denna egenskap syftar såväl det svenska som det från grekiskan hämtade vetenskapliga namnet. Hithörande skalbaggar äro helt små, vanligen 2—4 mm., till färgen oftast mörka, metallglänsande; några af våra vanligaste arter ha ett längsgående ljusgult streck å hvardera täckvingen. Den fullbildade insekten gnager runda hål på växternas blad, larven minerar i bladen, d. v. s. gör gångar i bladköttet mellan öfre och undre sidans hud. Förpuppningen sker i jorden. I vårt land finnas omkr. 90 arter, fördelade på flera underslägten; flertalet arter lefver på de korsblommiga växternas bekostnad, och då de vissa år förekomma i stora mängder, anställa de ofta skada på kål, rofvor och andra odlade kruciferer. Bland sådana arter må nämnas vanliga blå jordloppan, *H. oleracea*, och randiga jordloppan, *H.* (*Phyllotreta*) *nemorum*. Bland arter, som gjort sig kända som skadedjur på andra växter, kunna anteckna kornjordloppan, *H.* (*Phyllotreta*) *vittula*, på kornbrodd, hallonjordloppan, *H.* (*Batophila*) *rubi*, på hallonbuskar, jordgubbs- och smultronplantor, samt *H. lythri*, som stundom uppträder som skadedjur på ek, särskildt ungskog. — Flera olika utrotningsmedel ha försökts, men de flesta af dessa medel kunna med fördel brukas endast i mindre skala i trädgårdar; på åkerfält och i skog äro de knappast användbara. G. G.

Jordlöparfamiljen, *Carabidæ*, *zool.*, en till serien *Carnivora* (rofskalbaggar) hörande familj af de med 5-ledade tarser försedda skalbaggarna. Hithörande arter ha en vanligen oval, ofvan nedplattad kroppsform, trådformiga antenner och smärta löpben, med hvilka de springa snabbt. De äro alla rofdjur, i likhet med de långsträckta, sexbenta larverna, och göra andra insekter, sniglar och maskar till sitt byte. De flesta vistas uteslutande på marken, och många af dem ha förkrympta flygvingar eller sakna h. o. h. sådana. Några vistas i träd och äro utrustade med flygförmåga, såsom släktet *Calosoma* (se Larvmördare). Flertalet jagar nattetid och döljer sig om dagen under stenar. Många komma aldrig fram i dagsljuset, utan lefva djupt under jordytan eller i grottor och ha därför förlorat sina ögon. Vissa arter, såsom strandlöparna (*Elaphrus*), vistas vid vatten. Andra lefva på hafsstränder under stenar, som vid flodtiden ligga under vatten, såsom släktet *Aëpus*. Medan somliga arter försvara sig

medelst en ur munnen utgjuten, stinkande och svidande vätska, afsöndra andra, då de oroas, ur analkörtlarna en i luften med svagt puffande ljud genast exploderande vätska. Så är t. ex. förhållandet med den hos oss ej sällsynta skjutbaggen l. bombarderbaggen (*Brachinus crepitans*), 6—8 mm. lång, tegelröd, med blå täckvingar. — Ett fåtal har gjort sig bekant som skadedjur på växtämnen. Detta är t. ex. fallet med den i vårt land förekommande sädeslöparen (*Zabrus tenebrioides*). — Af familjen äro omkr. 17,000 arter beskrifna. Medan somliga äro helt små, såsom de blott få mm. långa *Bembidium*-arterna, nå andra en ansenlig storlek, såsom den ända till omkr. 8 cm. långa spökbaggen (*Mormolyce phyllodes*) från Java. De flesta äro enfärgade, svarta eller metallglänsande. Några ha rödgula teckningar på täckvingarna, såsom *Panagaeus crux major*. — I Skandinavien finnas omkr. 350 arter, fördelade på 61 släkten, af hvilka må nämnas *Carabus* (se Jordlöparsläktet), *Bembidium*, vårt artrikaste släkte, *Poecilus* och *Pterostichus* (se Feronia), *Amara*, *Anchomenus* och *Harpalus*. G. A—z.

Jordlöparsläktet, *Carabus* L., *zool.*, ett släkte bland skalbaggarna (*Coleoptera*), hvilket bildar typen för fam. *Carabidæ* (se Jordlöparfamiljen). Arterna ha en långsträckt oval omkrets, med hufvudet smalare än mellankroppen, som är nästan lika lång som bred, med rundade sidor, samt något smalare än de ofvan kullriga täckvingarna. Jordlöparna sakna de hinnaktiga bakvingarna eller ha förkrympta sådana och kunna således icke flyga, hvarför täckvingarna vanligen äro i midten hopvuxna. Däremot springa de fort med sina ganska långa och starka ben. Dessa skalbaggar äro i allmänhet ganska stora, med vackert skulpterade eller punkterade vingskal och ofta praktfull metallisk glans. De vistas om dagen under stenar och löf, i mossa och i murkna trädstubbar. Om natten gå de ut på rof, och den vanligaste arten, violettkantade jordlöparen, *C. violaceus*, mattsvart, med blåglänsande kant kring täckvingar och mellankropp, ses ofta ihjältrampad på vägar och stigar. Vanliga äro äfven parklöparen, *C. nemoralis*, som har bronsbruna täckvingar med 3 rader metallglänsande gropar, samt trädgårdslöparen, *C. hortensis*, med bronssvarta, längdstrimmade täckvingar, prydda med guldglänsande gropar. Praktfullt guldgrön, med upphöjda lister på täckvingarna, är den enl. Linné i Sverige funna guldlöparen, *C. auratus*. Af släktet uppgifvas 14 arter vara funna i vårt land. Störst är den nära 4 cm. långa, mattsvarta läderlöparen, *C. coriaceus* (se fig.), som vanligen föres till ett särskildt släkte, *Procrustes*. O. T. S. (G. A—z.)

Läderlöparen. (1/2 nat. storl.)

Jordmagasin, *trädg.*, en vanligtvis inhägnad eller med träd- och buskplanteringar omgifven plats, som användes för upplag af olika jordslag, komposter m. m. för trädgårdsbehof. C. G. D.

Jordmagnetism, *fys.* På och i närheten af jordytan verka magnetiska krafter, som om jorden vore en magnetiserad kropp. Läran om jordmagnetismen är läran om dessa magnetiska krafters storlek och riktning samt om de ändringar, som de undergå i tid och rum.

Om man öfver en magnetstaf lägger en horisontell skifva af papp eller tunt glas och öfver densamma strör järnfilspån, ordna sig dessa i sammanhängande linjer, s. k. magnetiska kraftlinjer, gående i bågar från stafvens ena ända till den andra; kraftlinjerna ange i hvarje punkt riktningen af den magnetiska kraft eller, som man ock säger, det magnetiska *fält*, som stafven alstrar i sin omgifning. De ligga hvarandra närmast öfver magnetens ändytor och äfven ett stycke inåt sidoytan, där magnetiska kraften är störst eller magnetfältet har sin största intensitet eller styrka. Från midten och omgifningen däraf utgå inga kraftlinjer, om stafven är regelbundet magnetiserad; vid midten säges då förefinnas en neutral zon. I punkter på långt afstånd från magneten blir magnetens verkan densamma, som om alla kraftlinjerna utginge från en och samma punkt inuti magneten på ena sidan midten och ginge tillbaka till en andra punkt på andra sidan midten. Dessa punkter i magneten kallas dess *poler*; deras afstånd är i vanliga fall ung. 5/6 af magnetstafvens längd. Intensiteten i det fält, *en* sådan magnetpol skulle alstra på afståndet r från densamma, är $\frac{m}{r^2}$, där m, som beror på styrkan af stafvens magnetisering, kallas polens magnetiska massa l. polstyrka. Med fältets intensitet i en punkt menas den kraft, hvarmed en i punkten befintlig eller tänkt pol med massan eller styrkan 1 (en magnetisk enhetspol) skulle åverkas. I verkligheten kan man ej erhålla inverkan af en enda magnetpol; en magnet har alltid (åtminstone) två poler med lika stor massa, men med motsatta verkningar, så att om den ena repellerar enhetspolen, attraherar den andra densamma. Intensiteten af det magnetfält, som en magnet med massan m och poldistansen l utöfvar i en punkt i förlängningen af stafvens längdriktning på afståndet r från dess midtpunkt, blir därför

$$\frac{m}{\left(r-\frac{l}{2}\right)^2}-\frac{m}{\left(r+\frac{l}{2}\right)^2}=\frac{2\,ml}{r^3\left(1-\frac{l^2}{4\,r^2}\right)^2}=\frac{2\,M}{r^3\left(1-\frac{l^2}{4\,r^2}\right)},$$

där M = ml kallas magnetstafvens *magnetiska moment*. Riktningslinjen genom polerna kallas magnetens *magnetiska axel*. Kunde en sådan magnet göras oberoende af tyngdens inverkan, t. ex. genom att placeras i en vätska af samma specifika vikt som stålet, skulle man få se den intaga ett bestämdt jämviktsläge med magnetiska axeln bildande en vinkel af ung. 70°,5 mot horisonten och i ett vertikalplan, som med det geografiska meridianplanet bildar en vinkel af omkr. 6° åt v., i trakten af Stockholm. Den ända, som då pekar snedt nedåt, kallas magnetens nordända; den däri befintliga polen dess nordpol l. positiva pol; i dess andra ända befinner sig sydpolen l. den negativa polen. Vredes magneten ur detta sitt jämviktsläge, skulle den utföra svängningar omkring detsamma. Detta visar, att magneten befinner sig i ett svagt magnetiskt fält, det jordmagnetiska fältet. Den vinkel det jordmagnetiska fältets kraftlinjer bilda med horisontalplanet kallas inklination l. inklinations-

vinkel; positiv, om, såsom i våra trakter, magnetens nordända pekar snedt nedåt. Vertikalplanet genom de jordmagnetiska kraftlinjerna kallas *jordmagnetiska meridianplanet*; dess vinkel med geografiska meridianplanet, som också anges af vinkeln mellan geografiska meridianen och den riktning, hvari magnetiska axeln hos en i horisontalplanet fritt rörlig magnet inställer sig, kallas deklination l. deklinationsvinkel (af sjömän äfven: kompassens "variation" eller kompassens "missvisning"; jfr Deklination 3). Det jordmagnetiska fältet sträfvar endast att inställa en magnet i en bestämd riktning, ej att förflytta densamma åt något håll, hvilket kan inses däraf, att en stålstafs vikt ej ändras, om den magnetiseras, samt att den, placerad på en korkskifva på vatten, blott vrider sig, tills dess magnetiska axel sammanfaller med magnetiska meridianen, ej förflyttar sig längs vattnets yta.

För bestämning af magnetiska deklinationen användes en *magnetometer* l. *magnetisk teodolit*. En cirkulär skifva af mässing, hvars rand är försedd med en noggrann indelning i grader, uppbäres af tre ställskrufvar, med hvilkas tillhjälp den kan ställas i horisontalplanet (nivelleras). I centrum uppbär skifvan en liten låda, där en vägg utgöres af ett planglas och i hvilken en med spegel försedd magnetnål, vanligtvis upphängd i en kokongtråd, kan fritt svänga i horisontalplanet. Inställningen på magneten i dess jämviktsläge sker vanligen medelst en kikare, hvars förflyttning längs den graderade cirkeln aflåses medelst nonie eller mikroskop och hvars hårkors belyses utifrån medelst en i en inskärning i sidan af tuben insatt totalreflekterande glasprisma, så att bilden af hårkorset i spegeln synes täcka det direkt genom okularet sedda hårkorset. Magneten med sin spegel bör kunna vändas om, så att den sida, som var vänd nedåt, vändes uppåt; medeltalet mellan gradskifvans aflåsningar i dessa båda lägen anger då riktningen af nålens magnetiska axel, hvilken ej alltid sammanfaller med dess symmetriaxel. I reseinstrument brukar man däremot vanligen ej göra nålen vändbar; spegelns kollimation (d. v. s. vinkeln mellan dess normal och magnetnålens magnetiska axel) måste då en gång för alla bestämmas. Upphängningstrådens torsion bör före hvarje bestämning upphäfvas på det sätt, att magneten utbytes mot en med densamma lika tung mässingsvikt, som får hänga, tills den stannar; kan ej detta ske under en resa, får torsionens inflytande beräknas ur deviationsobservationer. I det af Neumayer konstruerade reseinstrumentet rör sig den omvändbara nålen medelst agatpanna på en noggrant svarfvad stålspets; man undgår naturligtvis på detta sätt upphängningstrådens torsion; i stället kommer svårigheten att göra inställningen oberoende af friktion mellan pannan och spetsen. Gränsen för noggrannheten vid en inställning med ett sådant instrument är ung. 10′. En likadan anordning som i Neumayers instrument får användas också för deklinationsbestämningar till sjöss. Till en deklinationsbestämning hör naturligtvis också bestämning af den geografiska meridianens riktning. I och för denna bestämning kan man på teodoliten i st. f. kikaren med magneten placera en kikare, som är vridbar omkring en horisontell axel, oftast framför en graderad vertikal cirkel, samt därjämte äfven omkring teodolitens vertikala rotationsaxel. Kikaren inställes på solskifvans midt; aflåses därvid såväl höjdcirkeln som teodolitens horisontalcirkel (azimutalcirkeln), kan man med kännedom om ortens polhöjd beräkna den vinkel, som kikarens horisontalprojektion bildar med den geografiska meridianen; saknas däremot höjdcirkel, måste lokaltiden för iakttagelsen vara noga känd, d. v. s. man måste observera efter kronometer med bekant stånd och känna ortens longitud. Kallas det jordmagnetiska fältets intensitet för I, inklinationen för i och intensitetens projektioner i horisontell och vertikal led, "horisontalintensiteten" och "vertikalintensiteten", för resp. H och V, så är: $H = I\cos i$ $V = I\sin i = Ht g i$. Om en af "intensiteterna" och inklinationen äro kända, kunna därför de öfriga beräknas. Vid bestämningar till lands är det nästan uteslutande den horisontella intensiteten, som direkt bestämmes. Magnetlådan å teodoliten förses med en mot nålen vinkelrät horisontell staf af mässing eller koppar, *deviationsskenan*. På denna kan på olika, uppmätta afstånd från nålen läggas en magnet, *deviationsmagneten*, med sin magnetiska axel riktad in mot nålens midtpunkt. Ligger deviationsmagneten ö. om nålen med sin nordända vänd åt nålen, devieras dess nordpol åt v.; vändes deviationsmagneten sedan åt motsatt håll, fås deviation åt ö.; halfva skillnaden mellan motsvarande aflåsningar å azimutalcirkeln är deviationsvinkeln, φ. För eliminering af brist på symmetri hos instrumentet upprepas bestämningen med deviationsmagneten på andra sidan om nålen. Betecknar r afståndet mellan deviationsmagnetens och nålens midtpunkter, M deviationsmagnetens moment, fås

$$H \sin \varphi = \frac{2M}{r^3}\left(1 + \frac{p}{r^2} + \frac{q}{r^4}\right),$$

där konstanterna p och q bero på magneternas dimensioner och magnetismens fördelning inom dem. De få bestämmas en gång för alla genom deviationer på två eller flera afstånd. Ekvationen gäller för det fall, att deviationsskenan vrides på samma gång som kikaren och nålen, så att förlängningen af deviationsmagnetens axel alltid är midtpunktsnormal till nålen. I den ursprungligen af Gauss använda (i "Intensitas vis magneticæ terrestris ad mensuram absolutam revocata" beskrifna) anordningen var deviationsskenan fix och vinkelrät mot den magnetiska meridianen; deviationsvinklarna aflästes ej på teodolit, utan medelst kikare och skala, uppställda på långt afstånd från magneten. I st. f. $\sin\varphi$ i formeln skall då stå $tg\varphi$. Upphänges sedan deviationsmagneten i en fin kokongtråd och får utföra svängningar i horisontalplanet, gäller för enkla svängningstiden t, som bestämmes medelst kronometer, ekvationen: $t = \pi\sqrt{\frac{K}{HM}}$, där K är magnetens tröghetsmoment. Ur de båda ekvationerna för deviationer och svängningar kunna därpå H och M beräknas. Härvid är att märka, att M är beroende af temperaturen, ϑ, så att $M = M_0\ (1 - \alpha\vartheta)$, där α är en för olika magneter olika konstant. Vidare ökas tröghetsmomentet äfvensom skenans längd med temperaturen. Slutligen är M vid svängningarna något större än vid deviationerna, emedan magnetfältet H inducerar i stafven ett mot H proportionellt moment, som adderar sig till det ursprungliga. Till sist kan ock upphängningstråden

utöfva ett märkbart vridningsmoment, som i så fall mätes därigenom, att man vrider magneten ett hvarf och ser efter, hur stor vinkel den därvid genom trådens torsion aflägsnas ur jämviktsläget.

Inklinationen bestämmes vanligtvis medelst ett inklinatorium (se fig., där en glashuf, som skyddar nålen mot luftdrag, är utelämnad). En

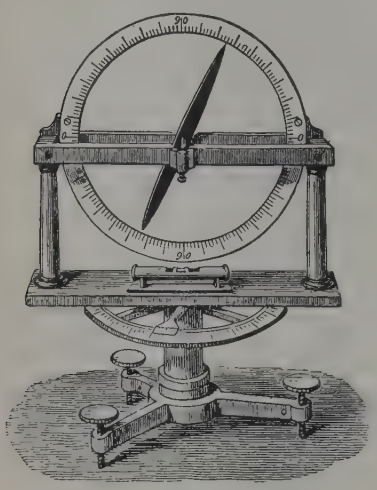

Inklinatorium.

magnetnål i form af en mycket långsträckt romb förses med en noggrant svarfvad horisontell rotationsaxel, såvidt möjligt gående genom nålens tyngdpunkt. Rotationsaxeln hvilar på horisontella agatskifvor i medelpunkten till en vertikal graderad cirkel med nollpunkten i horisontallinjen. Cirkeln med nålen kan vridas omkring en vertikal axel; vridningen aflöses på en horisontell cirkel. Ett vattenpass för nivelleringen är synligt i fig. Inställes vertikalcirkeln i ett plan, som med magnetiska meridianplanet bildar vinkeln α, verkar på nålen hela vertikalintensiteten, men af horisontalintensiteten endast komposanten $H\cos\alpha$, hvarför nålens vinkel i_1 med horisonten bestämmes af ekv.: $\cot i_1 = \frac{H\cos\alpha}{V} = \cot i \cos\alpha$. Är $\alpha = 90°$, blir därför också $i_1 = 90°$, d. v. s. nålen ställer sig lodrätt i det mot magnetiska meridianen vinkelräta vertikalplanet, hvars riktning således kan bestämmas med tillhjälp af horisontalcirkeln. Inställes därpå vertikalcirkeln i magnetiska meridianen, skulle en enda aflösning ge inklinationen, om 1) nålens magnetiska axel sammanföll med dess symmetriaxel; 2) cirkelns nollpunkt svarade exakt mot horisontallinjen; 3) nålen roterade exakt i dess centrum; 4) agatpannorna vore exakt horisontella; 5) rotationsaxeln ginge exakt genom tyngdpunkten; 6) ingen friktion förefunnes. Då intet af dessa villkor kan fullt exakt uppfyllas af fabrikanten, får man upprepa och variera observationerna på så sätt, att felen, om de äro små, i möjligaste mån elimineras. Nålens båda ändar observeras, vertikalcirkeln vrides 180°, nålen omlägges, så att den sidoyta, som var vänd åt den graderade cirkeln, vändes från densamma, vertikalcirkeln vrides på nytt 180°. Därpå ommagnetiseras nålen medelst två strykmagneter, som nedsättas med oliknämniga poler på hvar sin sida om midten och dragas öfver hvar sin ända af nålen; den ända, som strykes med en nordpol, förvandlas till sydpol. Efter ung. ett tiotal strykningar på hvardera sidan af nålen upprepas samma iakttagelser, som ofvan skildrats, med den ommagnetiserade nålen. Lägges härtill, att man i hvarje läge bör åtminstone en gång försiktigt, med en i fig. utelämnad gaffel, upplyfta nålen ur agatpannorna och åter nedlägga den, finner man, att en fullständig bestämning kräfver minst 32 aflåsningar. — På väsentligen annat sätt bestämmes inklinationen med den af W. Weber konstruerade jordinduktorn. Med ett homogent magnetfälts kraftflöde genom en plan yta förstås produkten af ytan och den mot ytan vinkelräta komposanten af fältets intensitet. Induktorn består nu i hufvudsak af en vid ring, omlindad med öfverspunnen koppartråd. Ringen kan rotera omkring en sin diameter. Ställes rotationsaxeln vertikal med lindningarna vinkelräta mot magnetiska meridianen, så blir det genom ringen från s. till n. gående kraftflödet HS, om S betyder hela den kringflutna ytan. Vrides ringen 180°, uttages detta kraftflöde från dess ena sida och införes på nytt från den andra. Härvid alstras i lindningen, om den är sluten, en induktionsström, och en i lindningen inkopplad galvanometers nål kastas ur jämviktsläget och gör ett största utslag, n, som är proportionellt mot ändringen, $2\,HS$, i kraftflödet, under förutsättning, att galvanometernålens svängningstid är lång i förhållande till rotationstiden samt att nålens dämpning kan försummas. Ställes rotationsaxeln horisontell med ringens plan horisontellt, fås under samma förutsättningar vid vridning af 180° ett utslag n', som är proportionellt mot $2\,VS$. Häraf fås alltså: $tgi = n' : n$. Modifikationer af jordinduktorn ha föreslagits och användts af E. Schering och H. Wild, hufvudsakligen bestående däri, att rotationsaxeln inställes i magnetiska meridianplanet med en lutning mot horisonten, som omväxlande är litet större och litet mindre än inklinationen. Äro utslagen på galvanometern i båda fallen lika stora, blir inklinationen aritmetiska mediet mellan rotationsaxelns vinklar med horisonten. Dessa vinklar måste därför aflåsas på en vertikal cirkel. — På magnetisk induktion i mjuka järnstänger grundar sig en metod för relativa bestämningar af inklinationen, som användes af Lamont. En ring af mässing, som kan läggas på teodoliten, är i ändarna af en diameter försedd med hylsor, i hvilka två stänger af mjukt järn kunna fastsättas i vertikalt läge, så att den ena kommer något öfver, den andra lika mycket under den fria nålen. Vertikalintensiteten inducerar i järnstängerna magnetiska moment, så att nålen devieras. Är den uppmätta deviationsvinkeln v, fås jämviktsvillkoret: $H\sin v = kV$, eller $\sin v = k\,tgi$. Konstanten k får bestämmas genom deviationer på en plats, där inklinationen är känd; denna bestämning bör tid efter annan upprepas, emedan järnet med tiden undergår molekylära förändringar, som äfven ändra induktionskoefficienten. Denna är dessutom också beroende på temperaturen och ökas med densamma inom de temperatur-

gränser, som härvidlag kunna ifrågakomma. Inklinationsbestämningar till sjöss (se Deviation 2) ske medelst ett inklinatorium, där agatpannorna äro halfcirkelformigt böjda eller ock utgöra fullständiga axellager, i hvilka nålens rotationsaxel har en strängt begränsad rörelsefrihet. Af *totala* intensiteten utföras till sjöss relativa bestämningar därigenom, att man devierar inklinationsnålen medelst en deviationsmagnet; instrumentkonstanten bestämmes genom deviationer i land å ort med känd totalintensitet. Magnetiska bestämningar till sjöss kunna naturligtvis ej utföras med samma noggrannhet som till lands. Å andra sidan är man på djupt vatten fri från perturberande inverkningar af olika slag, hvarjämte det för en noggrann kännedom om jordens magnetiska förhållanden är af vikt, att ej magnetiska mätningar saknas på större delen af ytan, som ju täckes af vatten. Sedan 1905 har därför afdelningen för jordmagnetism af "Carnegie institution" (i Washington) årligen på långa kryssningar utsändt en för magnetiska mätningar till sjöss särskildt utrustad segeljakt. Sommaren 1909 blef en för ändamålet särskildt byggd segeljakt med hjälpmaskin, där alla järnkonstruktioner såvidt görligt undvikits, färdig att tagas i anspråk.

Förenas de punkter på jordytan, där inklinationen (vid en viss tidpunkt) har samma värde, erhållas sammanhängande linjer, s. k. isokliner, som omsluta jorden. En af dessa, nollisoklinen, svarar mot 0° inklination, således gående genom punkter, där totalintensiteten är horisontell; den kallas för magnetiska ekvatorn. Den skär geografiska ekvatorn i två punkter, som enligt Neumayers kartor af 1885 då lågo på ung. 9° västlig och 168° västlig lgd; dess största nordliga bredd är ung. 10°, dess största sydliga bredd (i Syd-Amerika) ung. 16°. N. om magnetiska ekvatorn pekar inklinationsnålens nordända snedt nedåt (inklinationen räknas då positiv), s. därom dess sydända. På hvartdera halfklotet finnes en punkt, där inklinationen är 90°: de magnetiska polerna; den på norra halfklotet belägna svarar i magnetiskt afseende mot en sydpol och tvärtom. Den förstnämnda uppsöktes första gången 1831 af James Ross, som angaf dess läge till 70° 5′ nordlig br. och 90° 46′ västlig lgd; senaste direkta bestämningen med ännu ej publiceradt resultat skulle göras under norrmannen R. Amundsens expedition med "Gjöa". Enligt kartorna af 1885 var dåv. läget ung. 71° nordlig br. och 92° västlig lgd. Den på södra halfklotet belägna magnetiska polen skulle enligt Neumayers kartor 1885 ha legat på 73° sydlig br. och 147° östlig lgd; den uppsöktes genom särskild slädexpedition under Shackletons 1909 afslutade expedition på "Nimrod", på 72° 25′ sydlig br. och 155° östlig lgd.

Linjer på jordytan, som förena punkter med samma värde på jordmagnetiska fältets eller dess komposanters intensitet, kallas med ett gemensamt namn isodynamer; man skiljer därför mellan isodynamer för totalintensiteten, för vertikalintensiteten och för horisontalintensiteten. De sistnämnda äro de vanligast använda, i synnerhet i fråga om begränsade landområden.

Linjer genom punkter på jordytan med samma magnetiska deklination kallas isogoner. En magnetisk meridian, uppfattad som sammanhängande linje på jordytan, är däremot en kurva, som i hvarje punkt tangeras af deklinationsnålens riktning. Olikheten mellan dessa besläktade slag af linjer inses bäst, om man tänker sig förflyttad till den geografiska polen. Där sammanlöpa alla geografiska meridianer, och något bestämdt "väderstreck" existerar ej. Därför gå ock alla isogoner, som komma i närheten af denna punkt, genom densamma i olika riktningar, fastän deklinationsnålen i densamma intar ett bestämdt läge, så att endast en magnetisk meridian passerar genom densamma. Isogonerna korsa således hvarandra både i den geografiska och i den magnetiska polen, magnetiska meridianerna endast i den magnetiska polen. Nollisogonen l. agonen går efter 1885 års karta ung. genom Petersburg, genom Finland och nordligaste Norge, strax ö. om Spetsbergen upp till den geografiska polen; fortsätter i en båge ö. om Grönland och Island till magnetiska polen; därifrån genom Canada och Förenta staterna; ut i hafvet ö. om Florida samt genom östra delen af Syd-Amerika; på nytt ut i hafvet och fram mot södra halfklotets magnetiska pol. I östra delen af Nord-Amerika och Syd-Amerika, Afrika och större delen af Europa är deklinationen således f. n. västlig, i Ryssland och Asien östlig. Men dessutom förefinnes i östligaste Asien och ut öfver Stilla hafvet, omslutande Japan och afskärande Kamtjatkas spets, en ny, sluten agon, omslutande sålunda ett ovalformigt område med västlig deklination. Rent praktiskt sedt äro naturligtvis goda isogonkartor af större betydelse än kartor öfver de öfriga omnämnda kurvorna, då det är med stöd af dem — och en god skeppskompass — som sjömannen sätter sin kurs öfver hafven. Äfven till lands, i skog och mark, behöfs, åtminstone vid mulen väderlek, kännedom om deklinationen för en noggrann orientering medelst kompass. Deklinationsnålen (kompassen) skall f. ö. ursprungligen ha användts (af kineserna) just för riktningsbestämning vid resor till lands.

Uppritas magnetiska kurvor för ett begränsadt område, inom hvilket talrika observationer äro gjorda, finner man ofta s. k. *lokala perturbationer*, d. v. s. ställen eller trakter med värden afvikande från dem, som skulle anges enligt kurvornas naturliga gång. Sådana perturbationer förefinnas exempelvis vid alla svenska järnmalmsförekomster, så att t. o. m. dessas läge och utsträckning kunnat undersökas enligt en af Thalén utarbetad metod, med många approximativa bestämningar med en förenklad form af magnetiska teodoliten. F. ö. användes redan långt förut af malmsökare en s. k. grufkompass: en inklinationsnål, hvars lutning på icke perturberad ort upphäfves genom lämplig motvikt; öfver eller i närheten af en malmförekomst pekar nålens ena ända nedåt. Illa beryktad är Jussar-ön i Finska viken, hvars malmlager förorsakat många fartygs undergång. Men äfven på många ställen, där järnhaltiga mineral icke kunnat påvisas, uppträda lokala eller, med större utsträckning, "regionala" perturbationer. En sådan regional perturbation sträcker sig, med ringa bredd, ung. från Moulins i midten af Frankrike, genom Paris och Rouen, öfver Kanalen och genom södra England. Som ett andra exempel må nämnas en utpräglad tendens hos isodynamerna i norra Tyskland att följa kustkonturerna. Vill man genom formler eller kurvor återge

hela jordytans magnetiska förhållanden, bör man tydligtvis bortse från alla dylika mera tillfälliga afvikelser. För att klargöra, på hvilket sätt Gauss löste uppgiften att beräkna formler, ur hvilka sedan magnetiska fältets intensitet och riktning i olika punkter på jordytan kunde beräknas, må till en början erinras om, att potentialen, V, för en elektricitetsmängd e på afståndet r från densamma, är: $V = \frac{e}{r}$, och att intensiteten i det elektriska fältet, F, härur fås som: $F = -\frac{dV}{dr} = \frac{e}{r^2}$. Magnetiska potentialen, P, för en magnet med polstyrkan m och poldistansen l i en punkt på afstånden a och a_1 resp. från polerna, blir i analogi härmed:

$$P = \frac{m}{a} - \frac{m}{a_1} = \frac{m\ a_1 - a)}{aa_1}.$$

Äro afstånden a och a_1 mycket stora i förhållande till l, kan man utbyta aa_1 mot r^2, där r är afståndet från magnetens midtpunkt, och $a_1 - a$ mot $l\cos u$, där u är vinkeln mellan r och magnetens axel. I så fall fås $P = \frac{ml\cos u}{r^2} = \frac{M\cos u}{r^2}$, där M är magnetens moment. Härur fås sedan komposanterna F_r och F_u af magnetfältets intensitet längs r och vinkelrätt däremot:

$$F_r = -\frac{\delta P}{\delta r} = \frac{2\,M\cos u}{r^3};\ F_u = -\frac{1}{r}\frac{\delta P}{\delta u} = \frac{M\sin u.}{r^3}$$

Som första approximation kan man nu föreställa sig, att jordmagnetismen återges genom en i förhållande till jordens dimensioner liten magnet i jordens medelpunkt; dess förlängningar borde då träffa jordytan i de magnetiska polerna; magnetiska ekvatorn blefve en storcirkel och de öfriga isoklinerna motsvarande parallellcirklar. Inklinationen på magnetiska bredden φ, komplementvinkel till u, kunde beräknas ur: $\operatorname{tg} i = F_r : F_u = 2\operatorname{tg}\varphi$. Samma verkan vid jordytan som genom en dylik magnet i jordens inre åstadkommes f. ö. af homogen magnetisering af hela jorden, eller af en ytfördelning proportionell mot sinus för magnetiska latituden, eller af elektriska strömmar, omkretsande jordytan från magnetisk ö. till magnet. v. Hurudan emellertid magnetismens verkliga fördelning än må vara, kan jordens magnetiska potential utvecklas i serie efter negativa exponenter af jordradien, där koefficienterna äro funktioner af bredd och längd, i hvilka ingå för gifven tidpunkt konstanta koefficienter. För beräkningen fordras endast kännedom om horisontalintensitet och deklination, eller m. a. o. intensitetens komposanter längs den geografiska meridianen, X, och vinkelrätt däremot åt v., Y. Som kontroll fås vertikalintensiteten som potentialens derivata med afseende på r, jordradien. Skulle en del af det magnetiska fältet bero på verkningscentra utanför jordytan (elektriska strömmar i atmosfärens öfre lager), tillkomme termer i serieutvecklingen med stigande positiva exponenter af r. I själfva verket anslår L. A. Bauer verkan af dylika aktionscentra till ung. $^1/_{40}$ af det hela. Dessutom är det sannolikt, att en mindre del också beror på verkan af elektriska strömmar mellan jorden och atmosfären, i vissa trakter uppåtstigande, i andra gående från atmosfären till jorden. För denna del blir potentialen på jordytan en mångtydig funktion. Under förutsättning att verkan utgår endast från jordens inre, beräknades gaussiska konstanterna af Gauss själf för 1829, af Neumayer och Petersen för 1885. Något senare härledde A. Schmidt korrektionsformler för jordens afvikelse från sfärisk form samt tillfogade en del termer i serien med högre ordningsnummer, utan att därigenom öfverensstämmelsen mellan beräknade och iakttagna värden i väsentlig mån ökades. Det måste nämligen erkännas, att denna öfverensstämmelse för vissa orter är mindre god, äfven med nödig hänsyn till lokala och regionala perturbationer. Detta kan bero därpå, att observationerna ej äro tillräckligt jämnt fördelade öfver jordens yta; huruvida orsaken är denna, får framtiden utvisa.

Upprepar man bestämningen af de jordmagnetiska elementen: deklination, horisontalintensitet och inklination, på en och samma plats med en mellantid af 10 år, finner man i regel, att de alla undergått en betydande förändring, så att t. ex. i våra trakter deklinationen minskats med mer än 1°. Årliga ändringen, i medeltal af ett antal år, kallas *sekulära variationen*. Sekulära variationen för deklination är f. n. i mellersta Sverige ung. — 7′. Olika förslag och beräkningar ha framställts (af Bauer och andra) för att förklara eller åskådliggöra denna jordmagnetismens sekulära variation, såsom antagandet, att den magnetiska polen roterar omkring den geografiska, eller att ett system af sekundära poler, föränderliga till läget, åstadkommer afvikelser från en konstant, homogen magnetisering, som antages permanent, o. s. v. Enklast återges sekulära variationen af Gyllensköld, som visar, att, med den noggrannhet man kan vänta på grund af det knapphändiga observationsmaterialet, de gaussiska konstanterna kunna antas vara enkla sinusfunktioner af tiden. — Andra variationer än de sekulära undersökas medelst särskilda s. k. *variationsinstrument*, hvilkas rörliga del utgöres af en lättrörlig magnet med därmed fast förenad spegel. Användes okulär afläsning, uppställes på lämpligt afstånd från spegeln en mot densamma inriktad kikare. Kan magneten med sin spegel vrida sig kring en vertikal axel, placeras ofvanför kikaren en horisontell skala, så att i jämviktsläget dess midtersta delstreck, som befinner sig lodrätt öfver kikaren, efter reflexion i spegeln synes sammanfalla med kikarens hårkors. Vrider sig magneten en viss vinkel, så vrider sig bilden i spegeln en dubbelt så stor vinkel, och ett annat delstrecks bild sammanfaller med kikarens hårkors. Är afståndet mellan spegel och skala 1719 skaldelar, så motsvarar en förflyttning i kikaren af 1 skaldel en vridning af magneten af en minut (1′). För fotografisk registrering ersättas kikare och skala af en horisontell vals, på hvilken det ljuskänsliga papperet är upplindadt och som långsamt kringvrides af ett urverk. Bilden af en liten öppning, som belyses af en lampa, reflekteras af spegeln till papperet; bilden göres reell medelst en inskjuten lins, eller ock användes som magnetspegel en konkavspegel. Som nollinje tjänstgör bilden af en under eller ofvanför magnetspegeln sittande fix spegel. Variationsinstrumentet för deklination, *deklinometern*, utgöres af en deklinationsnål med vertikal spegel, upphängd medelst en fin kokongtråd. Variationsinstrumentet för horisontalintensitet, *horisontalvariometern*, är vanligen den

af Gauss konstruerade bifilarmagnetometern (se Bifilar). I Lamonts horisontalvariometer devieras fria nålen en viss vinkel ur meridianen af två deviationsmagneter (deflektorer), en på hvardera sidan, med sammanfallande axelriktningar, och så att deras sammanbindningslinje är midtpunktsnormal till nålen. Här är deviationsvinkeln oberoende af nålens moment, men beror i stället af deviationsmagneternas. Lamont sökte eliminera temperaturens inflytande genom att använda "kompenserade" deviationsmagneter. Hvardera deflektorn bestod af två magneter med polerna åt motsatta håll. Kallas den starkares moment M, den svagares M_1 och deras temperaturkoefficienter resp. α och α_1, så blir det resulterande momentet vid temp. t°: $M(1-\alpha t)-M_1(1-\alpha_1 t)$, och detta är oberoende af temperaturen, om $M\alpha = M_1\alpha_1$. Att exakt få detta villkor uppfylldt är synnerligen svårt, men man kan åtminstone genom Lamonts anordning minska temperaturens inflytande. F. Kohlrausch undviker den olägenhet, som vidlåder Lamonts instrument, nämligen att ett elements variationer måste aflåsas på två instrument, därigenom att han deviera nålen vinkelrätt mot meridianen, men låter sammanbindningslinjen mellan deflektorerna bilda en icke rät vinkel med nålens axel; komposanten af deflektorernas magnetfält längs nålen utgör därvid dennas riktkraft. Dessutom gör han fältet i nålens närhet mera homogent genom att vinkelrätt mot den första deflektorskenan tillsätta en andra, på hvilken anbringas deviationsmagneter, parallella, men motsatt riktade mot den första armens magneter. Härigenom ernås därjämte, att deflektorsystemets verkan utanför horisontalvariometern försvagas, så att dess afstånd till andra instrument kan minskas. En ytterst känslig horisontalvariometer konstruerades af Eschenhagen, som upphängde en nål i en enda fin kvartstråd och vred denna, tills nålen inställde sig vinkelrätt mot magnetiska meridianen. Med dess tillhjälp upptäckte han förut okända kortvariga små magnetiska svängningar med en svängningstid af 20 à 30 sekunder, som han kallade "elementarvågor". De inträffa samtidigt öfver stora områden. — Som variationsinstrument för vertikalintensitet, *vertikalvariometer*, användes Lloydska vågen, som består af en med horisontell stålegg på agatplattor hvilande, i jämviktsläget horisontell magnet. Ökas vertikalintensiteten, vrider sig magneten nedåt med nordändan och tvärt om. Sitter på ena ändytan en vertikal spegel, kunna variationerna aflåsas med kikare och vertikal skala eller registreras på en vertikal vals. I de franska, af Mascart konstruerade instrumenten sitter en horisontell spegel på magnetens öfre sida och vridningen i vertikal led omsättes i horisontell rörelse medelst ett ofvan spegeln befintligt totalreflekterande prisma. Lloydska vågen är känslig för temperaturvariationer, hvarför man sökt på olika sätt kompensera densamma. Vertikalintensitetens variationer äro i regel mindre än horisontalintensitetens. Vill man beräkna variationerna i inklination, så äro dessa beroende på de relativa ändringarna i horisontalintensitet och vertikalintensitet enligt variationsformeln:

$$\sin 2i \cdot \delta i = \frac{1}{2}\left(\frac{\delta V}{V} - \frac{\delta H}{H}\right).$$

Häraf förklaras det faktum, att på högre breddgrader, där V är åtskilliga (i våra trakter nära 3) gånger så stor som H, variationerna i vertikalintensitet utgöra endast en korrektionsterm vid beräkning af inklinationens variationer, så att dessa kunna approximativt beräknas enbart ur variationerna i horisontalintensiteten. Häraf följer omvändt, att nollpunktsändringar hos vertikalvariometern på högre breddgrader ej kunna kontrolleras genom bestämningar af inklination och horisontalintensitet; man eger öfver hufvud tills dato intet tillförlitligt medel till en dylik kontroll.

Betraktar man den fotografiskt registrerade kurvan för deklination under ett i magnetiskt afseende lugnt dygn, finner man, att den västliga deklinationen har sitt minsta värde, minimivärde, omkr. kl. 8 på morgonen, därefter tämligen hastigt ökas till maximum omkr. kl. 3 e. m. för att sedan under eftermiddagen och natten långsamt återgå till nästa dags minimum. Detta är i korthet förloppet af deklinationens "dagliga variation". Med amplituden i denna periodiska variation, hvars *period* är ett soldygn, menas skillnaden mellan maximum och minimum. Den uppgår i Uppsala vid midvinter, då den är minst, till $4',5$; vid midsommar, då den är störst, till $14'$. Dagliga variationens afhängighet af solens skenbara rörelse är således uppenbar. Emellertid representera de aflästa eller registrerade afvikelserna från medelvärdet på intensitetsvariometrarna verkliga kraftkomponenter, som öka eller minska medelintensiteten, under det man i fråga om deklination observerar den vinkelafvikelse en sådan åt magnetisk v. eller ö. riktad kraft åstadkommer. För att reducera variationerna i deklination till ett mått, direkt jämförbart med de båda andra för horisontal- och vertikalintensitet, måste deklinationsvariationen, mätt i radianer, multipliceras med horisontalintensiteten. Göres detta, eller beräknas ur variationerna i horisontalintensitet och deklination variationerna i nord- och västkomposanterna (X och Y), finner man, att dessa dagliga variationer bli, i medeltal, nära lika för orter på samma latitud, om de uttryckas som funktioner af hvarje orts lokaltid; dessa variationer, och detsamma gäller äfven vertikalintensitetens, äro således funktioner af latituden, men ej af longituden. Variationskomposanterna δX, δY och δV bilda således ett system, som deltar i solens skenbara rörelse. Nu kan man, på samma sätt som i fråga om hela det jordmagnetiska fältet, med användande endast af komposanterna δX och δY, beräkna en "variationspotential" och sedan därur beräkna δV. Dylika beräkningar har A. Schuster utfört såväl med antagande, att aktionscentra ligga utanför som att de ligga inuti jorden. Under det förra antagandet öfverensstämma de beräknade δV till tecknet med de observerade, d. v. s. nollpunkterna äro desamma, likaså läget af maximi- och minimipunkterna, men de beräknades amplitud är betydligt större. Med det senare antagandet bli de beräknade δV af motsatt tecken mot de observerade, så att mot de beräknades maximum svarar de observerades minimum och omvändt. De observerade δV återges af beräkningen, om man antar, att orsakerna till de dagliga variationerna äro till ung. tre fjärdedelar att finna öfver jordytan, till en fjärdedel under densamma. Förklaringen ligger enligt Schuster däri, att under solens inverkan elektriska strömmar uppstå i atmosfärens öfre lager; dessa alstra i jorden induk-

tionsströmmar, som, hvad vertikalintensiteten beträffar, motverka primärströmmarna. — Ordnas variationsobservationerna efter månens dagliga rörelser, finner man en tydlig ”mån-daglig” period, fastän med ringa amplitud. En annan period, som man ansett sig kunna påvisa i de magnetiska variationerna, skulle vara öfverensstämmande med solens rotationstid. Öfverensstämmelsen härvidlag är emellertid svår att tyda, då ”solens rotationstid” varierar med latituden på solen och äfven, enligt nyare undersökningar, med höjden, resp. djupet under de högsta partierna af solens yta. — De magnetiska elementens årliga variation, sedan sekulära variationen fråndräknats, tycks i regel försiggå så, att medelläget passeras vid ekvinoktierna, de yttersta lägena vid solstånden. Amplituden är mycket ringa; för deklinationen i Parc S:t Maur (nära Paris) enligt tioårigt medeltal endast 0′,34.

År 1741 märkte Celsius’ amanuens Hiorter häftiga rörelser hos deklinationsnålen samtidigt med norrskensfenomen. Då vid granskning af äldre observationer dylika sammanträffanden visade sig ofta förut ha egt rum, var sambandet mellan de båda fenomenen klart. Numera vet man, att en lugn norrskensbåge väl kan vara synlig, utan att dylika magnetiska perturbationer eller oväder uppstå, men att däremot ett föränderligt norrskensfenomen, med uppskjutande och åter slocknande strålar, alltid är åtföljdt af magnetiskt oväder. Troligen gäller ock omvändt, att starka magnetiska perturbationer uppträda endast i samband med föränderliga norrsken, fast dessa ej alltid äro synliga på någon af de orter, där perturbationerna iakttagas. Perturbationerna inträffa i regel samtidigt öfver större delen af den bebodda delen af jordytan, så att motsvarande variationskurvor följas åt äfven i detaljerna. Däremot saknas ett sådant nära samband mellan perturbationerna på lägre breddgrader och de inom polarområdena. Redan ur de af Gauss utgifna ”Resultate aus den beobachtungen des magnetischen vereins” framgår, att kurvorna för Bosekop ej längre öfverensstämma med kurvor för sydligare nejder. Numera vet man, att gränsen går någonstädes mellan Uppsala och Sodankylä i Finland; närmare bestämning saknas i brist på lämpligt belägna magnetiska observatorier. I likhet med norrskenen — och solfläckarna, af hvilka dessa på ett eller annat sätt synas bero — visa de magnetiska perturbationerna en periodicitet, där periodens längd är ungefär 11 år, i medeltal (de olika perioderna äro nämligen ej fullt lika långa). Perturbationerna äro talrikast och störst vid solfläcksmaxima, sällsyntast och minst vid solfläcksminima. Äfven på den regelbundna dagliga variationen utöfva solfläckarna inflytande, så att dagliga amplituden är större vid solfläcksmaxima än vid solfläcksminima, vare sig den dagliga variationen beräknas ur alla observationer eller ur sådana från endast lugna dagar. E. S.

Jordmandel, *bot.* Se Cyperus.

Jordmetaller, *kem.* Se Jordartmetaller.

Jordmån, *landtbr.* Se Jordarter.

Jordmärg, *geol.*, fordom i folkspråket använd benämning för hvad som nu kallas märgel. E. E.

Jordmätning. Se Geodesi.

Jordnatur, *jur.*, den olika natur, som utmärker olika jordbruksfastigheter med hänsyn dels till eganderätten, dels ock till dispositionsrättens omfattning. Jordnaturen är af tre slag: krono, skatte och frälse. Med afseende på eganderätten angifver jordnaturen, om fastigheten är i statens eller enskild ego. Fastigheten är i förra fallet krono, i det senare antingen skatte eller frälse. All jord i riket med ett och annat undantag uppföres under någon af dessa tre titlar i jordeböckerna och äfven i det jordregister, som jämlikt k. förordn. 13 juni 1908 upprättas. Hvad fastigheter af krononatur angår, utgöras de dels af sådana, som äro under allmän disposition, såsom kungsgårdar, boställen för ecklesiastikstaten samt för vissa statens tjänstemän, för statsverkets räkning utarrenderade kronoegendomar samt kronoskogar, dels ock af sådana, som äro under enskild disposition, nämligen de med ständig åborätt upplåtna hemman och lägenheter, hvilka kunna af åbon skatteköpas, samt nybyggen å kronans skogar i de norra länen, hvilka fastigheter efter fullgjorda byggnads- och odlingsskyldigheter utan lösen till förmån för åbon omföras till skatte.

Sedan de under enskild disposition varande fastigheter af krononatur äfvensom fastigheter af skatte eller frälse natur befriats från dem åliggande grundskatt samt rustning och rotering (se dessa ord), förefinnes ej vidare någon olikhet dem emellan i fråga om beskattning.

För de fastigheter, som äro af krono natur samt allmänna inrättningars hemman och lägenheter, äfven om de äro frälse och skatte, gälla jämlikt k. förordn. 26 jan. 1894 ang. hushållningen med de allmänna skogarna i riket vissa inskränkningar i fråga om innehafvarens rätt att begagna skogen samt å skogsmark verkställa nyodling m. m. För vissa orter i riket har genom särskilda författningar ägares eller innehafvares rätt att disponera öfver skogen blifvit i viss mån inskränkt. Sålunda har utfärdats lag 30 mars 1894 ang. åtgärder till förekommande af skogsförödelse inom Gottlands län, ny lag 13 juni 1906 ang. vård af enskildas skogar inom Gottlands län, och k. förordn. 24 juli 1903 ang. åtgärder till förekommande af öfverdrifven afverkning å ungskog inom Västerbottens och Norrbottens län. I lag ang. vård af enskildas skogar af s. d. stadgas, att å skogsmark tillhörig enskilde afverkning ej må så bedrifvas eller efter afverkningar med marken så förfaras, att skogens återväxt uppenbarligen äfventyras. A. A.

Jordnötskaka, ett inom husdjurssköteln mycket användt födermedel, som erhålles som biprodukt vid oljefabrikation. Råmaterial är därvid jordnöten (se Arachis). Jordnötskakan värderas mycket högt på grund af sin stora ägghvitehalt (om dess sammansättning se Födermedel, sp. 701—702) och sin lättsmälthet och utfodras hufvudsakligen till mjölkkor, men äfven till öfriga nötkreatur, hästar och får. Den bästa jordnötskakan kallas ”rufisquekakan” och är till färgen jämnt gråhvit. Billigare och mera vanlig är ”Coromandelkakan” från Marseille. H. F.

Jordnötsolja, Arachidolja, *bot.* Se Arachis.

Jordnötter, Apnötter, Arachidnötter, *bot.*, frukterna l. fröna af *Arachis hypogæa*. Jfr Arachis. G. L—m.

Jordomsegling. Se Världsomsegling.

Jordpelare, Jordpyramider, *geol.*, kallas

de inom vissa af Alpernas dalar förekommande, genom bäckars och nedströmmande regnvattens verksamhet i moränlera utskulpterade erosionsåterstoder, som mer eller mindre närma sig pelar- och pyramidformen. På toppen bära de vanligen ett stenblock, hvilket ursprungligen legat inneslutet i moränleran eller på dess yta och som genom sin närvaro skyddat

Jordpelare vid Bozen i Tyrolen.

de rakt därunder liggande jordpartierna mot förstöring. Jordpelarna anträffades först vid Bozen (Tyrolen; se fig.). De kunna uppnå ända till 30 m. i höjd. Inom Sverige finnas de icke. E. E.

Jordproduktivitetslagen, *nationalek.*, framställdes 1835 af Oxfordprofessorn S e n i o r som en — den fjärde — af den ekonomiska vetenskapens ''fyra grundläggande satser'' och formulerades så: ''att, om jordbruksskickligheten förblir densamma, en ökning af det arbete, som användes på jorden inom ett visst område, i allmänhet frambringar en mindre proportionell afkastning, eller, m. a. o., att, ehuru den samfällda afkastningen ökas med hvarje ökning af arbetet, är afkastningens ökning icke proportionell till arbetets ökning''. Denna ''naturlag'', enligt John Stuart Mill ''den viktigaste satsen i den politiska ekonomien'', formulerades af honom, mera precist, så: ''Efter ett visst, och icke mycket framskridet, stadium i jordbrukets utveckling — i verkligheten så snart mänskligheten med någon kraft egnat sig åt jordbruk och börjat därvid använda något så när hjälpliga redskap — från den tiden är detta lagen för produktionen i jordbruket, att på hvarje gifvet stadium af dithörande skicklighet och vetande produkten icke ökas i motsvarande grad genom ökning af arbetet; fördubbling af arbetet fördubblar icke produkten; eller, för att uttrycka samma sak med andra ord, hvarje ökning af produkten erhålles genom en mer än proportionell ökning i användningen af arbete på jorden.'' Prof. K. Wicksell, som är anhängare af den s. k. ny-Malthusianismen — väl till väsentlig del emedan han anser jordproduktivitetens relativa höjdpunkt vara längesedan uppnådd i de europeiska kulturländerna och särskildt äfven i vårt land —, finner ifrågavarande lag ''kunna enklast uttryckas så'', att ''det intensiva jordbruket lämnar mera per hektar och det extensiva mera per arbetare''. Närmast i anslutning till W. Roscher m. fl. anser däremot J. Leffler, att med lagen om jordens från en viss höjdpunkt relativt aftagande produktivitet bör förstås ''det med afseende på hvarje slags ekonomisk användning af jord regelbundet framträdande sakförhållandet att, sedan nyttan eller afkastningen af en bestämd jordareals användning blifvit genom *stegrad intensitet*, d. v. s. ökadt ändamålsenligt arbete eller kraftigare arbetsmedel, drifven upp till en viss höjd, *ytterligare* stegrad intensitet icke i samma proportion ökar jordanvändningens nytta eller afkastning, utan denna ökas endast i allt mer aftagande proportion och minskas slutligen absolut. Till följd häraf blir en fortgående stegring af jordanvändningens intensitet slutligen förlustbringande, hvilket ytterst innebär, att ett större mått af mänsklig lifskraft uppoffrats än det, som genom den ökade nyttan eller afkastningen af jorden kan alstras eller underhållas''. Men ''inom hvarje folkhushållning står ännu med afseende på en större eller mindre del af territoriets jord hindrande i vägen för användningsintensitetens uppdrifvande till högsta med nutidens bästa teknik ekonomiskt fördelaktiga grad, att därtill erforderlig *vilja* eller *kunskap* eller *teknisk skicklighet* eller *ekonomisk förmåga*, stundom *alla* dessa förutsättningar saknas hos dem, som kunna förfoga öfver jorden''. Jfr uppsatser af K. Wicksell och af J. Leffler i ''Ekonomisk tidskr.'' 1903. J. Lr.

Jordpyramider, *geol.* Se J o r d p e l a r e.

Jordpäron. Se P o t a t i s.

Jordrannsakning, *kam.*, undersökning ang. de kamerala omständigheter, som röra fastigheterna inom ett visst distrikt, för att vid ny jordeboks upprättande kronans rätt till gods, räntor och andra förmåner därigenom må kunna noga bevakas. Jordrannsakning utgör en nödvändig förberedelse till ny jordeboks upprättande och verkställes hufvudsakligen af fögderitjänstemän. Kbg.

Jordras, *fys.-geol.* Se J o r d s k r e d.

Jordrefning, *kam.*, är enligt 1783 års landtmäteristadga en i stor skala utförd, detaljerad geografisk mätning, då däremot med l a n d r e f n i n g afses endast utstakning af gränser. Se vidare R e f n i n g. Kbg.

Jordreform, *nationalek.* Ett bestämdt, större eller mindre (äfven om helt och hållet eller delvis vattenbetäckt) jordområde kan få *ekonomisk* betydelse i ett eller annat af följande hänseenden: 1:o) som *förrådsställe*, då det bär eller på tekniskt åtkomligt djup under ytan omsluter a) rena naturprodukter, som genom ''ockupation'' eller något slags arbete, utan eller med tillhjälp af särskilda arbetsmedel, kunna blifva användbara att direkt eller efter någon ''tillredning'' tillfredsställa lifsbehof för människor (eller i människors tjänst tagna djur); och b) råämnen, resp. hjälpämnen — af såväl organisk som oorganisk natur — för något slags tillverkning (''förädlingsindustri''); 2:o) som *lifskraftkälla* eller behållare af sådana naturprodukter, ämnen och föreningar, hvilka måste genom något slags ''landtbruksarbete'' sammanföras med hvarandra eller med andra föremål för att kunna — direkt som förbrukningsartiklar eller indirekt som råvaror — blifva medel att tillfredsställa mänskliga behof; 3:o) som

plats för byggnader, konstgjorda vägar, kommunikationsanstalter, anläggningar (t. ex. kraftstationer m. m.). Gränserna mellan ofvannämnda mom. 1, 2 och 3 äro visserligen icke synnerligen skarpa, mellan mom. 1 a och b äro de delvis t. o. m. ganska otydliga. I stort sedt kan dock sägas, att jordens ekonomiska betydelse enl. mom. 1 a och delvis 1 b, hvilken i urtiden — under den förhistoriska ”samlarperioden” (se K. Bücher, ”Die entstehung der volkswirtschaft”, 1893 och flera senare uppl.) — var alldeles bestämmande för människors tillvaro och lefnadssätt, under kulturutvecklingen relativt alltmer reducerats. Tryggad *besittningsrätt* till ockuperad jord blef väl först genom uppkomsten af egentligt *landtbruk* ett oafvisligt behof och en hufvuduppgift för de mänskliga sammanslutningarnas, hordernas, stammarnas, storfamiljernas o. s. v. omsorger och verksamhet. Sedan de forntida personliga småsamhällena inordnats under eller öfvergått till lokala småstater (t. ex. härad, landskap) och ännu mer sedan dessa sammanväxt till större politiska samhällen (stater), uppkom förr eller senare lagskyddad privat *eganderätt* äfven till jord, i allmänhet dock under mer eller mindre uttryckligt förbehåll af en statens eller det politiska samhällets öfvereganderätt till hela territoriet. Med tilltagande folkmängd och sedan befolkningen delvis ”agglomererats” (i städer, köpingar, industridistrikt o. s. v.), trädde särskilda jordarealers betydelse enl. ofvannämnda mom. 3 alltmer i förgrunden, och uppkommo allt tydligare konflikter mellan å ena sidan statens eller kommunens, å andra sidan enskilda jordegares intressen. Det är särskildt lösandet af sådana konflikter, som närmast åsyftas med s. k. jordreform, hvilket är en gemensam benämning på såväl tidigare, historiskt kända som nutida sträfvanden, förslag och åtgärder, gående ut på inskränkningar i gällande privat eganderätt till jord, utan att åsyfta vare sig, i likhet med kommunism, allmän egendomsgemenskap eller, såsom den egentliga socialismen, afskaffande af all något afsevärd privat förvärfsförmögenhet. De längst gående ”jordreformatorernas” ideal är: fullständigt afskaffande af den privata jordegendomen genom antingen *nationalisering* (se d. o.) eller (åtminstone delvis) *kommunalisering* (se d. o.); andra åter vilja åtnöja sig med mer eller mindre fullständig konfiskation af *jordränta* (se d. o.). Jfr äfven H. George, A. Loria, J. S. Mill och Fr. Quesnay. Af hithörande litteratur må särskildt nämnas blott K. Diehls art. ”Bodenbesitzreform” i ”Handwörterbuch der staatswissenschaft” (1909 års uppl.). J. Lr.

Jordrefva, *bot.*, namn på *Glechoma hederacea*.

Jordregister, *förv.*, är en förteckning öfver jord på landet, hvilken förteckning föres länsvis af förste landtmätaren. Jordregistret upplägges på grundval af jordeboken. I jordregistret införas hemman och öfriga jordeboksenheter å särskilda upplägg. Hvarje i jordregistret införd fastighet åsättes i anslutning till fastighetens namn enligt jordeboken ett registernummer, bestående af fastighetens i uppläggets öfverskrift antecknade nummer med en därvid fogad sifferexponent (t. ex. Åby 1^1). Den fastighet, för hvilken upplägget är afsedt, skall alltid erhålla exponenten 1. Har fastighet genom landtmäteriförrättning delats i flera lotter, betecknas dessa med nya registernummer sålunda, att den först registrerade erhåller till exponent 2, den andra 3 o. s. v. (t. ex. Åby 1^2, Åby 1^3). Samma förfaringssätt skall med användande af närmast lediga registernummer iakttagas, där en genom landtmäteriförrättning utbruten del sedermera undergår klyfning eller styckning eller afsöndring för alltid egt rum. För hvarje registerfastighet införas i särskilda kolumner uppgifter om mantal, särskildt fastställdt eller i orten brukligt namn, egovidd, landtmäteriförrättningar, af hvilka fastigheten beröres m. m. Fastighetens registernummer antecknas å kartor och i förrättningshandlingar. — Anledningen till inrättandet af ett jordregister var behofvet af ett lämpligt underlag för ifrågasatta nya fastighetsböcker. Jordregistret afser att fylla detta behof, hvilket till väsentlig del sker därigenom, att den beteckning, som åsättes fastighet vid dess införande i jordregistret och som icke får ånyo användas, är egnad att skilja fastigheten från hvarje annan, med andra ord individualisera densamma. Då afskrift af jordregistret efter hand tillställes vederbörande domhafvande, komma registerbeteckningarna att inflyta i blifvande beslut om lagfart, hvarefter fastigheterna varda behörigen individualiserade äfven i fastighetsböckerna. — Vid sidan af sitt egentliga ändamål som grundval för fastighetsbokföringen är jordregistret egnadt att ega värde äfven för fastighetskrediten, beskattningsväsendet, jordbruksstatistiken, landtmäteriväsendet m. m. Gällande förordning i ämnet är utfärdad 13 juni 1908. Arbetet med jordregistrets upläggande påbörjades under Landtmäteristyrelsens ledning vid 1909 års ingång. H. Rhn.

Jordrymning, *bergsv.*, kallas den lösa jordens bortskaffande från en plats, där en malmanledning antages finnas, i ändamål att uppnå den fasta hällen. Är den lösa jorden djup, får man vanligen bygga sig ned genom densamma medelst ett timradt schakt. Jordrymning förekommer utom vid undersökningsarbeten äfven i stor utsträckning som förberedelse till dagbrytning (se d. o.). Th. N—m. (K. S—ll.)

Jordränna. Se Torr-ränna.

Jordränta, *nationalek.*, var enligt Adam Smith och äldre författare i allmänhet (i hufvudsak äfven J Anderson, se d. o.) den afgift, som arrendator af jord regelbundet kan erlägga eller faktiskt erlägger till jordegaren, d. v. s. ifrågavarande jordegendoms bruttoafkastning med afdrag af samtliga produktionskostnader, inkl. ersättning för arrendatorns eget arbete. Den jordränteteori, som numera i allmänhet omfattas, framställdes i särskilda skrifter till väsentlig del nästan samtidigt (1815) af engelsmännen West, Malthus och Ricardo, efter hvilken sistnämnde den vanligen benämnts. Den Ricardoska jordränteteorien har dock senare väsentligt utvecklats i synnerhet af v. Thünen och i viss mån modifierats genom arbeten af v. Liebig. I korthet torde den moderna jordränteteorien kunna sammanfattas på följande sätt. Så länge jord finnes att tillgå i praktiskt obegränsad — för befolkningens alla kända, beaktade och förutsedda behof mer än tillräcklig — mängd, kostar någon obrukad del däraf i regel ingenting. Äfven om i ett nutida civiliseradt lands kolonier all jord från början förklarats vara statsegendom, hvaraf särskilda områden (vanligen i lotter intill ett bestämdt maximum) med full eganderätt eller med åborätt upplåtas åt en-

skilda personer, sker detta mestadels gratis eller till ett pris, som knappt kan betraktas som annat eller mera än en afgift för statens medverkan vid rättsöfverflyttningen. Och en kolonist, som vill sälja eller utarrendera sålunda erhållen, men uppodlad jord, erhåller, så länge lika god och lika välbelägen ouppodlad jord kan fås af staten, i regel betalning endast för de kostnader, som blifvit nedlagda för jordens uppodling, bebyggande o. d. Men olika jordstycken löna mycket olika de kostnader, som på dem nedläggas; därför kan egare af bättre, d. v. s. mera lönande, jord erhålla en extra betalning utöfver ersättningen för arbete och kapital, ehuru mindre lönande jord ännu kan fås för intet. Denna inkomst, som således ej kan hänföras vare sig till arbetslön eller till kapitalränta, utan är en betalning för jordens ursprungliga nyttiga egenskaper, är jordränta. Tillvaron af sådan jordränta upphäfves ingalunda däraf, att, såsom redan v. Jacob och senare i synnerhet Carey (se d. o.) framhållit, den bättre jorden ofta tagits i bruk senare än den sämre; olikheten i skilda jordarealers förmåga att löna nedlagda kostnader gör sig i alla fall gällande, så snart både bättre och sämre jord samtidigt är i bruk. Att mycket olika lönande jord användes, beror för öfrigt ej alltid eller uteslutande därpå, att all "bättre" jord redan tagits i bruk (eller åtminstone i besittning), utan kan äfven stå i sammanhang med den s. k. jordproduktivitetslagen (se d. o.). — I nutida civiliserade länder, där all jord blifvit föremål för egenderätt, är med den till egentligt jordbruk (landtbruk) afsedda jorden mer eller mindre oupplösligt förenadt ett kapital under många former, såsom byggnader, dikningsarbeten och andra jordförbättringar, så att det i de flesta fall är omöjligt att exakt bestämma hvad, som i arrendeafgift för sådan jordegendom är jordränta (resp. — i köpeskilling — kapitaliserad jordränta), och hvad, som är kapitalränta (resp. kapitalvinst). Den stegring af köpeskillingen för åkerbruksjord, som visserligen icke alltid, men väl, åtminstone efter långa perioder, kan iakttagas, utgör ofta endast en otillräcklig ersättning för kostnader, som blifvit på jorden nedlagda och icke hunnit amorteras. Stundom beror den därpå, att penningarnas köpkraft under tiden minskats, eller på att räntefoten vid fast placering af lånekapital allmänt har sjunkit, hvarigenom jords såväl som all annan inkomstbringande egendoms salupris gifvetvis ökats. I många europeiska länder har jordräntan af landtegendom under senaste årtionden (sedan 1870-talet) rent af minskats eller hållits uppe hufvudsakligen genom skyddstullar å landtbruksprodukter. Jordränta af landtbruksegendom beror f. ö. numera, i synnerhet sedan genom agrikulturkemiens framsteg skillnaderna mellan agronomiskt bättre och sämre jordarter — visserligen långt ifrån upphäfts, men — ej obetydligt utjämnats, väl oftast, åtminstone så att säga påtagligast, på jordegendoms belägenhet i närheten af goda afsättningsplatser för sådana landtbruks- och framför allt trädgårdsprodukter, som ej tåla vid eller lämpa sig för lång transport. Och i all synnerhet göra sig jordräntebefattningen nu för tiden gällande på grund af särskilda jordarealers betydelse för [illegible] inom. 3. Sådan jordränta kan relativt ofta med full rätt kallas oförtjänt värdestegring (se d. o.). J. Lr.

Jordrök, *bot.*, namn på växtsläktet *Fumaria*.

Jordrökväxter, *bot.*, namn på afd. *Fumarioideæ* af fam. *Papaveraceæ*.

Jords afstående för allmänt behof. Se Expropriera, sp. 1180.

Jordskalf, Jordbäfning, *geol.*, skakning, dallring eller stötvis förnimbar rörelse af marken, åstadkommen genom lokala rubbningar eller sättningar inom den fasta jordskorpan eller i följd af vulkanismens verkningar, således härrörande från i jordens inre verksamma krafter. Sådana skakningar däremot, som uppstå af ett bergras, en häftig krutexplosion, ett framilande tungt järnvägståg l. d. benämnas icke jordskalf, oaktadt den stora likheten i sättet, hvarpå rörelsen yttrar sig och fortplantas. Vetenskapen om jordskalfven kallas seismologi (se d. o.).

Jordskalfvens styrka är mycket olika. Somliga äro så häftiga, att byggnader, ja hela städer inom några ögonblick störta samman till spillror, att marken förefaller nästan gå i vågor, att stora klippmassor lösryckas från bergens sidor och nedstörta samt att hafvet bringas i svallning, hvarigenom väldiga vågor uppstå, åstadkommande kolossal förödelse öfver stora kuststräckor; andra åter äro så svaga, att de märkas blott som en svag dallring. Men mellan dessa båda ytterligheter finnas många öfvergångsstadier. Somliga jordskalf äro förnimbara inom blott obetydliga områden, andra sträcka sina verkningar öfver tusentals kvadratkilometer. Skalfvens häftighet eller styrka står dock ingalunda i något bestämdt förhållande till de af dem berörda områdenas storlek. Dessa områden (jordskalfsområden) ha, oafsedt den olika storleken, olika form och läge. Somliga närma sig formen af en cirkel; inom dessa märkes jordskalfvet tidigast och häftigast i en punkt eller midttrakt (ytcentrum l. epicentrum), från hvilken rörelsen strålformigt fortplantas åt alla håll, och jordskalfvet säges ha en central karaktär (centralt jordskalf). Vid andra jordskalf åter utbreder sig rörelsen mera ensidigt längs någon viss riktning, eller tager den sin början samtidigt utefter en linje eller en långsträckt zon, hvarför också hela utbredningsområdet (jordskalfszonen) har en långsträckt begränsning (zonalt, axialt l. lineärt jordskalf). Dessa olikheter i jordskalfvens fortplantning och utbredning bero dels af själfva jordskalfshärdens l. jordskalfscentrums form och storlek, dels af berggrundens olikformiga sammansättning och ledningsförmåga för rörelsen. De linjer eller kurvor, som tänkas sammanbinda alla punkter, inom hvilka skakningen yttrar sig samtidigt (ofta också med lika styrka), kallas *homoseister* l. *homoseistlinjer*. Stundom skiljas därifrån, under namn af *isoseister*, de linjer, som sammanbinda ställen, på hvilka ett jordskalf verkat med lika styrka. — Lodrätt under ytcentrum är, vid större eller mindre djup under jordytan, själfva jordskalfs- l. jordbäfningshärden belägen. Från denna, fig. 1 *H* (sp. 163), där den ursprungliga stöten eller rubbningen alstras, utgår rörelsen åt alla sidor i den omgifvande bergmassan samt når jordytan, $y—y^3$, dels i vertikal (vid y), dels i mer och mer sned riktning (vid y^1, y^2 och y^3). I själfva ytcentrum, y, och den

därtill närmast gränsande trakten (*intensivområdet, intensivzonen*) yttrar sig rörelsen som en *stötformig* l. vertikalt upp- och nedgående (*suckussorisk*) rörelse; men ju längre man aflägsnar sig

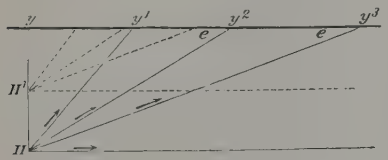

Fig. 1. Diagram af jordskalfsområde.

från ytcentrum (till punkterna y^1, y^2 och y^3 o. s. v.), dess mindre blir den vinkel, som stötriktningen bildar med jordytan (*emergensvinkeln*, *e*), och rörelsen förnimmes på dessa platser mer och mer horisontalt verkande eller vågformig (*undulatorisk*), till dess, på tillräckligt långt afstånd, all rörelse eller skakning i ytan upphör. Ju mindre djupt under jordytan jordskalfshärden är belägen (t. ex. vid H^1), dess mindre är det ytområde, inom hvilket jordskalfvet har en suckussorisk karaktär, och dess mindre är därjämte, vid lika styrka, i allmänhet hela jordskalfsområdet (jfr de prickade linjerna i fig.). Vid beräkning af nyssnämnda djup har man för olika jordskalf kommit till belopp, som växla mellan några få tusen och bortemot 20,000 m. Djupvärden af ända till 39,000 m. ha dock erhållits.

Jordskalfven åstadkommas af flera orsaker. Somliga, i n s t ö r t n i n g s - l. u r l a k n i n g s s k a l f, uppstå vid instörtandet af taket till större eller mindre underjordiska hålrum, som bildats genom från jordytan nedsipprande vattens utlösning af kalkstens-, gips- eller stensaltlager. Andra, v u l k a n i s k a s k a l f l. e x p l o s i o n s s k a l f, uppstå som följd af de underjordiska gasexplosioner, som föregå och åtfölja utbrotten af vulkaner; de torde för det mesta vara inskränkta till själfva vulkankäglan och dess omgifningar. Deras centrum sammanfaller med medelpunkten för den vulkaniska verksamheten och ligger vanligen på föga betydligt djup. Allmännast förekommande samt mest vidsträckta och förhärjande äro s. k. t e k t o n i s k a l. d i s l o k a t i o n s s k a l f, som orsakas af sättningar, förskjutningar eller förkastningar (fig. 2) och andra rubbningar inom den fasta berggrunden. Flertalet af dessa har en *zonal* eller *axial* utbredning.

Jordskalf förekomma inom de kända delarna af jordklotet öfverraskande ofta. Ensamt från åren 1850—57 finnas underrättelser om 4,620 sådana, af hvilka nära 2,000 inträffade i Europa. I medeltal räknadt, egde således nära två jordskalf rum hvarje dag. Emellan förekomsten af jordskalf inom skilda delar af jordklotet samt dettas geologiska beskaffenhet och byggnad är ett intimt samband omisskänneligt. Flera af de hufvudsakliga jordskalfsdistrikten befinna sig längs större bergskedjor, som följa begränsningarna af ur hafvet brant uppstigande fastlandsmassor (Amerikas västkust, Bortre Indien, Sundaöarna, Nya Guinea), eller upptorna sig i kontinenternas inre delar (Alperna, Himalaya), i allmänhet på områden, där jordskorpan undergått väldiga veckningar och rubbningar, så att sprickor och rämnor uppstått, längs hvilka sättningar kunna tid efter annan försiggå. Jordskalfven där torde således öfver hufvud taget vara dislokationsskalf, om de än ofta uppträda i ett visst samband med vulkanisk verksamhet, i hvilket afseende Amerikas västkust är anmärkningsvärd. Äfven jordskalfven i södra Italien och på Sicilien tyda på ett dylikt samband. — Blott sällan inträffa däremot jordskalf inom sådana områden, där landet är jämnt utbredt med ringa höjdskillnader och där tillika en enkel orubbad geologisk lagerbyggnad är rådande. I detta hänseende utmärker sig norra Europa — från Nord-Tyskland genom Ryssland till trakten af Baikalsjön — äfvensom Afrika s. om Sahara samt Australien, hvilka landsdelar synas utgöra de lugnaste platserna på vår planet.

Fig 2. Förkastning, uppkommen vid en jordbäfning i Japan 28 okt. 1891.

Inom *Sverige* — likasom också inom grannländerna — ha endast jämförelsevis svaga och oskadliga jordskalf förekommit, och de torde nästan utan undantag ha varit dislokationsskalf, härrörande från bergmassans förskjutning eller sättning längs någon sprickline i berggrunden, eller beroende på uppkomsten af en sådan. I tideböckerna finnas anteckningar om 1 skalf 10 jan. 1497, omkr. 12 från 1600-talet och omkr. 60 från 1700-talet. Från tiden 1846—69 känner man omkr. 40 olika skalf från Sverige. För dessa och dem, som inträffat under senare årtionden, nämligen 5 mars 1877, 2 febr. 1879, 3 mars 1880 och flera gånger sedan dess, finnas många uppgifter insamlade och offentliggjorda i "Geol. fören:s i Stockholm förhandlingar". Jordskalfvet 2 febr. 1879 var ett bland de mest starka och omfattande; det sträckte sig från Sicklaön vid Stockholm i ö. till Mariestad i v.,

från Tabergs grufvor n. om Filipstad samt Ramsberg i n. till Grenna i Småland, ett område med en diameter af ungefär 20 svenska mil, således ett ytinnehåll af omkr. 35,000 kvkm. Ytcentrum tycktes ligga i västligaste hörnet af Södermanland. Ungefär samma ytcentrum hade 1877 års jordskalf, hvars utbredningsområde dock var mindre. Jordskalfvet 3 mars 1880 berörde hufvudsakligen Värmlands län. Ett 26 jan. s. å. iakttaget jordskalf hade zonal utsträckning i riktning s. v. till n. o. från Ullerud i Värmland förbi Falun till Åmot i Hälsingland, en sträcka af 130 à 140 km. År 1880 inträffade i Sverige tre jordskalf, 1881 ett, 1882 fem, 1883 sex, 1884 sju, 1885 tre, 1886 sex, 1888 sexton, och under nästan hvarje följande år ha alltid några jordskalf varit märkbara, i antal växlande mellan några få och fler än tio.

Ganska starkt och vidt utbredt var jordskalfvet 23 okt. 1904, hvarvid särskildt västkusten skakades i ovanligt häftig grad, dock utan att någon nämnvärd skada åstadkoms. Kusttrakterna kring norra delen af Bottniska viken äro ofta utsatta för jordskalf; f. ö. tyckas sådana förekomma talrikast inom ett bredt bälte, som omfattar Bohuslän, större eller mindre delar af Dalsland, Värmland, Västergötland, Småland, Västmanland, Närke, Södermanland, Uppland och Östergötland. Men äfven inom andra delar af Sverige äro jordskalf icke sällsynta.

I allmänhet äro två eller tre stötar eller skakningar, åtskilda af några sekunders afbrott, märkbara vid hvarje särskildt jordskalf, och hela företeelsen varar endast några få till kanske omkr. 20 sekunder, såsom t. ex. vid det jordskalf, som i mars 1812 förstörde staden Carácas i Syd-Amerika, vid det centraleuropeiska jordskalfvet i mars 1872, och vid Herzogenrath 1873 och 1877 m. fl. Stundom upprepas dock stötarna en eller flera gånger dagligen under längre eller kortare tid (jordskalfsperiod). Den sorgliga katastrof, som i nov. 1880 träffade Agram, var en synnerligen våldsam jordstöt, föregången och efterföljd af än svagare, än starka jordskalf, hvilka ännu i mars 1881 icke hade h. o. h. upphört. De särskilda jordstötarna under den 4 månader långa jordskalfsperiod, som 1869 och 1870 hemsökte Gross Gerau i Hessen, räknades i hundratal; de följde ofta så tätt på hvarandra, att t. ex. på en enda dag 53 stötar iakttogos. Särskildt märklig är den "jordskalfssvärm", som 1870 ödelade prov. Fokis i Grekland och som med nästan exempellös uthållighet varade i mera än tre år, hvarvid omkr. 300 svåra stötar och otaliga svaga sådana egde rum med stundom så korta mellantider, att man beräknat deras antal till omkr. 29,000 under hvart och ett af de tre första dygnen. Jordskalfvet på ön Ischia 28 juli 1883, vid hvilket 1,700 människor gingo förlorade, inträffade helt plötsligt och utgjordes af en enda väldig stöt eller skakning af blott 15 sekunders varaktighet.

De nämnda jordskalfven ha i allmänhet egt central karaktär. Afgjordt axiala l. lineära äro däremot de jordskakningar med stor längdutsträckning, som inträffat i områdena utmed Kordillererna, från Chile till Mexico. De mest fasansfulla jordskalfven försatifva sig från dessa trakter och äro förbundna med namnen Lima, Callao, Riobamba, Quito, Pasco, Cumana, Arica m. fl. Alla följde de i sin utbredning riktningen af den stora bergskedjan.

Bland synnerligen förödande jordskalf på senaste tiden äro att anföra det stora jordskalfvet i mellersta Japan 1893 (jfr A. Nathorsts uppsats i "Ymer" 1894), det på Martinique m. fl. af Antillerna 8 maj 1902, hvarvid staden Saint Pierre, i samband med utbrott från vulkanen Montagne Pélée, förstördes, det, som 18 april 1906 förstörde San Francisco, det, som vid slutet af 1908 ödelade städerna Messina på Sicilien och Reggio i Kalabrien m. fl.

Fig. 3. Ett vid jordskalfvet i Messina 1908 förstördt hus (franska konsulatets).

(jfr fig. 3) samt sträckte sina härjningar öfver angränsande delar af Italien och hvaraf efterverkningar förnummos ännu vid midten af jan. 1909, äfvensom de, hvilka sommaren 1909 ödelade flera städer i Mexico och i Grekland.

Vid nästan alla jordskalf förnimmes jämte markens skakande rörelse ett mer eller mindre starkt dån eller buller, jämförligt dels med ett åskliknande dunder, dels med en tunglastad vagns rullande på en stengata. Ljudet inträffar merendels samtidigt med själfva jordstöten eller skakningen samt företrädesvis som kommande från någon plats under jordytan. Jordskalfven äro i allmänhet mindre intensiva och förhärjande på en fast berggrund än på mark, som i ytan består af lösa jordarter, såvida icke dessa ega stor mäktighet, i hvilket senare fall skakningen betydligt hämmas och försvagas, innan den hinner till ytan. Sällspordheten och svagheten af jordskalf inom det af väldiga sandaflagringar betäckta nordeuropeiska slättlandet tordo därigenom förklaras.

Under senare årtionden ha inom olika delar af jorden inrättats en mängd *seismologiska stationer*, där jordskalfven, äfven de från aflägsna trakter, iakttagas och registreras i afseende på tid och styrka m. m. medelst för ändamålet särskildt konstruerade känsliga instrument, *seismografer* l. *seismometrar*. Man har därvid trott sig kunna konstatera, att jordskalfsrörelsen fortplantas icke allenast inom och

utefter den yttre fasta jordskorpan, utan tillika rätt igenom hela jordkroppen. Fortplantningshastigheten uppgifves vara i den förra 3,4 km. per sekund, i den senare 9,2 km. I Sverige finnes en seismograf uppställd i Uppsala och en i Vassijaure. Af synnerligt stor betydelse för jordskalfsforskningen är Internationella seismologiska associationen (definitivt besluten på 2:a internationella seismologiska konferensen 1903), som omfattar 22 stater (bl. a. Sverige) och hvars centralbyrå är förenad med den i Strassburg 1899 inrättade *Kaiserliche hauptstation für erdbebenforschung*, dit de till associationen anslutna staternas seismologiska stationer insända rapporter.

Då jordskalf uppstår på hafsbottnen, fortplantar sig skakningen genom hela vattenmassan och märkes på ytan som mer eller mindre kraftiga stötar (vattenskalf, vattenbäfning). På öppna sjön förnimmas därvid inga egentliga vågor, men vid stränderna inträffar ett plötsligt tillbakavikande och återinstörtande af kolossala flodvågor. Jordskalf inom själfva kustlandet åstadkomma också väldiga, ända till 4 och 6 m. höga flodvågor, som först vräka sig förstörande öfver sina egna stränder och sedan fortplanta sig öfver hafvet till ofantliga afstånd.

Litt.: O. Gumælius, ”Om jordstöten den 5 mars 1877”, G. Linnarsson, ”Jordskalfvet i mellersta Sverige den 2 febr. 1879”, och G. Nordenström, ”Jordskalfven i Sverige år 1880” (alla tre uppsatserna i ”Geol. fören:s förhandlingar”, resp. årg. 1877, 1879 och 1880), E. Erdmann, ”Uppgifter om jordskalf i Sverige åren 1846—1869” (i ”Geol. fören:s förh.”, 1883), E. Svedmark, ”Meddelanden om jordstötar i Sverige” (i ”Sveriges geol. undersökning”, ser. C, n:o 107, 122, 137, 142, 167, 191, åren 1890—1902), A. G. Nathorst, ”Jordens historia” (1894), Montessus de Ballore, ”Les tremblements de terre” (1907) samt J. J. Sederholm, ”Jordbäfningar och vulkaner” (Helsingfors 1909). E. E.

Jordskalfshärd, Jordskalfsområde, Jordskalfszon. Se Jordskalf, sp. 162.

Jordskatt, *kam.* Se Jordskyld.

Jordskott. 1. *Bot.*, skott, som utgå vid eller under jordytan. — 2. *Geol.* Se Jordkast. 1. G. L—m.

Jordskred l. Jordras, *fys.-geol.*, nedskridande l. nedrasande utför berg- eller höjdsluttningar af större eller mindre massor jord, grus och stenblock. Alltid är därvid tyngdkraften den förflyttande orsaken, men den ursprungliga anledningen till rörelsen kan uppstå på olika sätt. Antingen betingas rörelsen däraf, att ett vattengenomsläppande, vanligen underliggande jordlager, eller den undre delen af jordmassan, blir genom ihållande nederbörd i så hög grad genomdränkt af vatten eller uppblött, att det förlorar sin förra hållfasthet och icke förmår uppbära därpå hvilande yttre grus- och stenmassor, hvilka då med större eller mindre hastighet glida ned till mindre starkt sluttande mark. Eller också inträffar raset till följd däraf, att nedre delen af en jordsluttning, en brant kust eller en flodbädd blir, genom utgräfning af rinnande vatten eller vågsvall eller på annat sätt, till större eller mindre del underminerad, så att de öfre jordpartierna skrida utför sluttningen eller våldsamt nedstörta. Äfven delar af själfva den fasta berggrunden kunna på liknande sätt blifva försatta i rörelse, om sluttningen är brant och bergarten mycket förklyftad, eller om skiktställningen är starkt lutande åt samma håll som bergsluttningen och i lagerserien finnas lätt uppmjukade lerbäddar, omväxlande med fasta stenslag. Benämningen bergskred l. fjällskred är i sådant fall mera egentlig. — Jordskred af större omfattning, hvarvid på ytan befintlig skog samt hela gårdar medföljа eller åtminstone nedanför belägna byar utsättas för förödelse, inträffa stundom i Schweiz. Äfven Norge har blifvit hemsökt af dylika. I Sverige höra de till undantagen. Till dessa är att räkna det ganska ansenliga jordskred, som 1886 egde rum vid Almvik invid Gamlebyviken i Kalmar län och hvarvid omkr. 4,400 kvm. mark, bestående af styf lera, sjönk nästan lodrätt nära 3 m. Mindre våldsamma ras pågå däremot på flera ställen, t. ex. vid stränderna kring ön Hven i Öresund, vid kusten mellan Landskrona och Hälsingborg samt vid kusten af Visingsö i Vättern, och ehuru vid dessa platser de vid hvarje särskildt tillfälle nedrasade jordmassorna icke äro synnerligen stora, förorsakas dock under årens lopp därigenom ganska betydliga inkräktningar på landet. Vid vissa delar af Englands kust flyttas strandlinjen genom dylika ofta inträffande ras på ett ödesdigert sätt mer och mer inåt land. Kyrkor och hela byar ha där efter hand blifvit underminerade och förstörda. E. E.

Jordskyld, *kam.*, benämnes flerstädes den i allmänhet obetydliga afgift, som till staden erlägges för *stadsjord* (se d. o.), där sådan af enskilda innehas antingen på lifstid eller med en viss ständig dispositionsrätt, som kan öfverlåtas på andra, dock utan att kunna öfvergå till full egenderätt. Andra benämningar på sådan afgift äro egopenningar, jordskatt, vretskatt, åkerafrad och åkerskatt. C. O. M—n.*

Jordslaget, *sjöv.* Se Jordfläckar.

Jordslån, *Seps chalcides*, *zool.*, hör till ormödlornas familj (*Scincidæ*), ödlornas ordning och kräldjurens klass. Den har valsformig, långsträckt kropp, spetsigt hufvud, mycket lång stjärt, afsmalnande till en spets, två långt åtskilda benpar och tre med knappt märkbara klor försedda tår på hvarje fot. Gommen är tandlös, men käkarna bära enkla, kägelformiga tänder. Kroppen är betäckt med mycket små, tätt liggande, glänsande fjäll och hufvudet med större plåtar. Färgen är ofvan glänsande bronsbrun eller silfvergrå, med ungefär ett dussin tätt vid hvarandra dragna längdstreck, undertill hvitaktig och pärlemorglänsande. Längden kan stiga till 30 cm., hvaraf hälften kommer på stjärten; benen äro knappt 5 mm. långa. Jordslån är hemma i Medelhafvets kustland, vistas på fuktiga ängar samt lefver af leddjur, snäckor och maskar. Man anser ännu i dag, ehuru oriktigt, att detta djur är giftigt, och förföljer det flitigt. På marken rör jordslån sig slingrande liksom en orm, men hjälper till med de små fötterna. C. R. S. (L—e.)

Jordsorkar, *zool.* Se Sorksläktet.

Jordstam, *bot.*, den underjordiska stam hos fleråriga, örtartade växter, som innehåller upplagsnäringen och genom hvilken växterna fortlefva år efter år. Jordstammar kunna vara af tre slag: rotstock, knölstam och lök (se dessa ord). G. L—m.

Jordstjärna, *bot.* Se Geaster.

Jordstyckning, *jur.*, större gårdars uppdelande i ett flertal smärre. De särskilda lagstiftningarna ha

på olika sätt än gynnat ett dylikt förfarande, än försökt att hålla det inom vissa gränser. Man har å ena sidan i småbruket sett ett medel att öka det allmänna välståndet samt höja den lägre befolkningens villkor och trefnad, men å andra sidan ej varit blind för faran, att en alltför långt drifven styckning kunde göra jordlotterna för små att föda sin familj och sålunda just lända till nedtryckande af existensvillkoren samt utbredande af fattigdom och nöd. Litt.: L. Annerstedt, ”Om jordstyckning” (s. 1—84; i Upps. univ:s årsskrift 1865). Se Egostyckning, Hemmansklyfning och Jordafsöndring. A. W.

Jordstöt, *geol.*, ett svagare jordskalf (se d. o.).

Jordsvinsläktet, *Orycteropus*, *zool.*, är enda representanten för gruppen *Tubulidentata* l. *Orycteropidæ* bland *Edentata* inom däggdjurens klass. Det har långt, smalt hufvud med cylindrisk nos, mycket långa öron, klumpig bål, medellång, kägelformig svans, korta ben, å de främre 4, å de bakre 5 tår med platta, hoflika klor, tjock hud, glest och styft hår; djuret är hälgångare. Tandsystemet afviker från alla andra däggdjurs: tänderna sakna rot, äro pelarformiga och utan emalj, men beklädda med ett cementlager; detta omger ej som oljest en tandpulpa, utan tanden består af ett antal parallella sexsidiga prismor; i centrum af hvarje prisma finnes en cylindrisk hålighet, från hvilken kanaler utgå strålformigt. Dessa tänders struktur liknar påfallande den hos vissa broskfiskar. Hos det unga djuret finnas 4—8 tänder i hvarje käkhalfva. Tungan är lång och klibbig. Den användes att inmundiga föda, som består af myror och termiter. De nu lefvande arterna bebo Afrika från Senegal och Kordofan till Kap; under tertiärtiden lefde släktet ock i Europa och Persien. Den i Syd-Afrika lefvande *O.*

Orycteropus afer l. capensis.

afer (se fig.) uppnår en längd af 1,9 m., hvaraf 85 cm. komma på svansen. Jordsvinen bebo företrädesvis trädfattiga trakter, öknar och stäppar, där god tillgång på termiter finnes. De gräfva sig in i myr- och termitstackar för att frossa på dessas rättmätiga inbyggare. Endast om natten äro jordsvinen i rörelse, dagen tillbringa de i djupgräfda vidlyftiga jordhålor. Förmågan att gräfva är högt utbildad, och djuret behöfver blott ett par minuter för att åstadkomma en håla, hvari det kan dölja sig helt och hållet. Det uppgifves, att det ej står i en mansknas makt att draga fram ett jordsvin ur en sådan håla, ty det håller sig synnerligen väl fast i jorden med sina klor. Kottet ätes färskt, rökt och saltadt. — Den största lefvande arten (*O. eriksoni*) är funnen i Kongo af svensken K. Eriksson. L—e.

Jordtemperatur, *fys.* Alltefter jordytans beskaffenhet kan dess värmegrad mer eller mindre skilja sig från luftens. En kal, växtlös mark af grus och sand upphettas genom solstrålarna starkare än luften, och en med växter bekläd yta afkyles genom nattlig värmeutstrålning starkare än luften, hvars temperaturskillnader dessutom genom strömningar utjämnas. Ökensandens värme stiger stundom till 50—60°; ja t. o. m. 80° C. uppges vara iakttagna; men den af växter betäckta jordytan håller sig svalare, dels därför att solstrålarna ej direkt träffa densamma, dels också emedan växterna afdunsta en stor mängd fuktighet och sålunda förbruka värme. Att den gräsbeväxta marken afkyles under natten så mycket starkare än luften, att temperaturskillnaden stundom kan uppgå till 7—8°, beror på gräsets större utstrålningsförmåga. Den hastighet, hvarmed värmen från jordytan meddelar sig till de djupare lagren, är naturligtvis beroende på dessa lagers värmeledande förmåga; emedan denna i allmänhet är ganska liten, meddelas såväl värmen som afkylningen från ytan långsamt. Till följd däraf minskas ock temperaturförändringarna hastigt mot djupet. De dagliga förändringarna gå endast till 0,5—1 m., de årliga sträcka sig betydligt djupare alltefter markens beskaffenhet samt storleken af luftvärmens årliga förändring. I tropiska trakter märkes sålunda jordvärmens växling under olika årstider endast ned till 1 m. under ytan eller kanske något därunder, medan den i mellersta Europa är skönjbar ända ned till 20 m. och mera. Det är ett af erfarenheten bestyrkt faktum, att jordtemperaturen på betydligare djup ej företer märkbara variationer. Sålunda ha de af Lavoisier och Cassini under senare hälften af 1700-talet i källrarna under Paris' observatorium på omkr. 28 m. djup anbragta, fullt tillförlitliga värmemätarna under ett halft århundrade visat en temperatur (+ 11,82° C.), som ej undergått den ringaste förändring. Med en orts jordtemperatur förstås just den värmegrad, som råder i det lager, där de periodiska förändringarna icke längre äro märkbara. I de ofvan liggande jordlagren äro växlingarna alltefter djupet olika stora. I Bruxelles ha erhållits följande värden:

på 0,19 m. djup	13,28° C.	årl.	förändring
» 0,45 » »	12,44°	»	»
» 1,00 » »	10,58°	»	»
» 3,90 » »	4,49°	»	»
» 7,80 » »	1,13°	»	»

Liksom lufttemperaturen under olika år afviker mer eller mindre från sitt normala värde, företer också jordtemperaturen ofvan det lager, dit växlingarna ej sträcka sig, afvikelser, som dock tydligen måste vara mindre än luftvärmens. En annan följd af värmens långsamma fortplantning genom jordlagren är, att temperaturmaxima inträffa senare mot djupet än i ytan. Dessa förhållanden åskådliggöras genom vidstående kurvor, som beteckna jordtemperaturen under årets månader på olika djup i fot efter iakttagelser af Lamont på en ort i Bajern. Graderna äro Réaumurs, af hvilka 80° = 100° C. Af fig. ses, att på 4 fots djup inträffar lägsta temperaturen i slutet af febr. och högsta i midten af

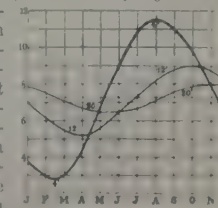

aug., på 12 fot äro dessa epoker i midten af april och okt. och på 20 fot midt i sommaren, i juli, och på vintern. Liknande undersökningar utfördes i Uppsala 1837—46 af Rudberg och A. J. Ångström (A. J. Ångström, "Mémoire sur la température de la terre à différentes profondeurs, à Upsala", 1851), af A. Quetelet i Bruxelles från 1835, af Forbes i Edinburgh 1835—42, af Caldelott i Trevandrum 1842—45 samt i senare tid af många meteorologer, bland andra af Homén i Helsingfors. I flera trakter, där medeltemperaturen är under 0°, är jorden under ett visst djup beständigt frusen. I en stor del af Sibirien upptinar marken, trots den betydliga sommarvärmen, endast några fot och är därunder frusen, så långt (90 m.) man kunnat nedtränga. — De inrättningar, som användas för bestämmande af jordtemperaturen, kunna vara af flera slag, såsom termometrar (jordtermometrar), försedda med långa rör, så att de kunna, åtminstone till några fots djup, aflåsas utan att tagas upp från sin plats, eller vanliga termometrar, som hastigt upplyftas och aflåsas. En särdeles enkel anordning är den af Lamont använda, bestående af en trätrumma nedsatt vertikalt i jorden och i bottnen sluten af en kopparskifva. I rännan sitta öfver hvarandra träklossar, upptill försedda med hvar sin krok till klossens uppdragning. På dennas ena sida finnes en urholkning för termometern; midt emot det ställe, där termometerkulan sitter, är en öppning i trummans vägg, täckt med en kopparskifva för jordtemperaturens meddelande. Klossarna uppdragas hastigt hvar för sig, och termometern aflåses så fort som möjligt. H. E. Hamberg använder ett särskildt i jorden nedgräfdt trärör för hvarje termometer. I trärörets botten är en skål af järn, i hvilken kvicksilfver hälles för att öka värmeledningen från jorden. Termometern, som är gjord trög genom ett värmeisolerande hölje, nedsänkes i röret, så att dess kula omges af kvicksilfret. Vid aflåsningar upphissas den medelst ett snöre. Jfr V. T. Homén, "Om jordtemperaturbestämningar" (1898). L. A. F. (N. E—m.)

Jordtermometer l. Geotermometer, *fys.*, en för uppmätning af jordtemperaturen särskildt inrättad termometer. Särdeles enkel är den af Lamont konstruerade. Se Jordtemperatur.

Jordtistel, *bot.* Se Tistel.

Jordtorpare, *jur.*, arrendator af en jordlägenhet, för hvilken till hufvudgårdens innehafvare erlägges lega helt eller delvis bestående i dagsverken. Se vidare Torp.

Jordtrattar, *geol.* Se Doliner.

Jordugglan, *zool.* Se Uggleslägtet.

Jordvall, *jur.*, en af jord uppkastad vall, hvilken tjänar till inhägnad af egor, utgör en klass af de laga hägnader, hvilka finnas angifna i k. förordn. 31 jan. 1815. Enligt denna skall jordvall, för att kunna som laga hägnad anses, ega en höjd af $2^3/_4$ alnar (1,63 m.), som räknas antingen från jordytan eller, om dike finnes vid vallens kant med en bredd upptill af minst 3 alnar (1,78 m.), från dikets botten. I höjden får inräknas gärdsgård, som ställes på jordvallen, eller häck af taggiga växter, hvilken därpå planteras. Äfven de i Malmöhus län brukliga stängslen af tång uppå jordvall med diken få inbegripas under denna klass af hägnader och med samma höjd anses som laggilla. A. Th. S.*

Jordvals (ty. *erdwalze*), *befästningsk.*, kallas stundom den vid utförandet af vissa löpgrafvar i fästningskriget använda arbetsmetod, hvarvid den jord, som till arbetsmanskapets skydd upplägges framför löpgrafvens tät, oupphörligt, i den mån löpgrafven skrider framåt, omkastas och därigenom kommer i ett slags roterande rörelse, som föranledt benämningen. O. A. B.*

Jordvargen, *zool.* Se Sibethyenan.

Jordvax. Se Ozokerit.

Jordverk, *befästningsk.*, allmän benämning på befästningar utan beklädnadsmurar och starkare hålbyggnader. L. W:son M.

Jordvärdestegringsskatt. Se Oförtjänt värdestegring.

Jordvätska, *landtbr.* Se Markvätska.

Jordärtskocka, *bot.* Se Helianthus.

Jordätare. Se Geofagi.

Joris [jå-], holländsk namnform för Georg.

Jori'ster. Se Joriszianer.

Jorisziäner l. Jorister, religiös sekt. Se David Jorisz.

Jork. Se Jorvik.

Jormungand, *nord. myt.*, d. v. s. det stora odjuret, ett namn för Midgårdsormen (se d. o.). Th. W.*

Jormunrek, fornnordisk sagokonung. Se Ermanarik och Hamder.

Jornada [chår-; sp., eg. något, som räcker en dag, dagsresa], akt i det äldre spanska nationaldramat. Ordets sistnämnda betydelse tillskrifves B. Torres Naharro, som användt detta uttryck i sin lyriskdramatiska samling "Propaladia" (1517). Ad. H—n.

Jorna'ndes, oriktig form för Jordanes (se d. o.).

Jo'rois (fi. *Jorvinen*), socken vid Saimavattnen, i Jokkas härad och Leppävirta domsaga, S:t Michels län, Finland. Landareal 686 kvkm. Befolkningen, finsk, 8,122 pers. (1908). J. är ett imperiellt pastorat af 2:a kl., Nyslotts stift, Jokkas prosteri. I socknen ligga Järvikylä gods och kreatursskötarskola. O. I. (A. G. F.)

Jorsala, de gamle nordbornas namn på Jerusalem, är genitivform af det plurala ordet *Jorsalir*, hvilket är en fornnordisk ombildning af Jerusalem. Th. W.*

Jorsalafare, d. v. s. Jerusalems-farare, är ett tillnamn i fornskrifterna till flera personer (t. ex. Sigurd J., Björn J.), hvilka besökt det Heliga landet. Th. W.*

Joruba (Yoruba, på haúsaspråket Jarriba) var ända till 1830-talet ett mäktigt konungarike i västra Sudan (Takrûr), som mellan staterna Dahomey i s. v. och Benin i s. ö. sträckte sig i s. ända ned till Guineabukten och i n. och n. ö. begränsades af Niger. Sedan föllo de nordligare delarna, provinsen Borgu, under det stora fulberiket Gandos välde, och det öfriga J. splittrades i flera mindre stater. Numera utgör området en del af den brittiska kolonien Södra Nigeria, prov. Lagos, omkr. 48,000 kvkm., omkr. 3 mill. inv. Landet är ett vackert parklandskap, i n. och n. v. genomdraget af 1,000 m. höga höjder, på hvilka floderna Ogun, Oshun m. fl. upprinna. Hufvudnäring är jordbruk (majs och jams i första rummet, vidare hirs, maniok, batater, ärter och jordnötter); äfven vissa yrken stå högt. I landet finnes järnväg. De viktigaste städerna äro Ibadan

(se d. o.), Oyo (70,000 inv.), hufvudstad, Ogbomosho (60,000 inv.), Oshogbo, Abbeokuta (se d. o.). Jorubanegrerna, hvilka själfva kalla sig *ejo* (*eyo*), äro ett kraftigt och arbetsamt folk med ljusare hudfärg än grannarna; de ha förr haft mycket att lida af grannarnas slafjakter, och det var till skydd mot dessa, som de gärna slöto sig samman i stora städer (egentl. af en gemensam vall omgifna grupper af byar). De flesto äro hedningar, men islam tränger fram från n. och engelska missionärer från s. Missionsstationer finnas i alla de större städerna, och många ha omvändts till kristendomen. Jorubaspråket bildar med fyra andra grannspråk, odsji, ga, wegbe (eller crepe) och ewe, en mycket nära sammanhängande grupp af de afrikanska negerspråken; något aflägsnare besläktadt är efikspråket, vid Gamla Kalabars nedre lopp. — Jfr Burton, "Abeokuta and the Cameroon mountains" (2 bd, 1863). Delany, "Official report of the Niger valley exploring party" (1861), Harford-Battersby, "Niger and Yoruba routes" (1895—96), Ellis, "The Yoruba-speaking peoples" (1894). Språket är skildradt af Crowther (1852), Bowen (1858) och utförligast af Baudin (grammatik och ordbok, 1891). J. F. N.

Jorullo [chåro'ljå], Jurugo, vulkan i mexikanska staten Michoacan, under 18° 53′ n. br., på en 760 m. hög fruktbar slätt mellan Toluca och Colima. Den uppstod 29 sept. 1759, då slätten vida omkring betäcktes med ett hundratal 2—3 m. höga kägler, af infödingarna kallade "hornitos" (ugnar), midt ibland hvilka reste sig ett berg till 517 m. öfver den kringliggande slätten. Humboldt besökte 1804 stället och beskref företeelsen efter då ännu lefvande ögonvittnens utsago. 1828 fann Burkart "hornitos" nästan alldeles försvunna. Nu resa sig i riktning från n. ö. till s. v. fem kraterkullar af 400—500 m. höjd med det 1,301 m. höga J. (nu en fumarol) i midten. Det består af basaltiska lavor och tuffer, aska och sand. J. F. N.

Jorund, *nord. sag.*, son af Ynglingakonungen Yngve Alreksson samt broder till Erik (se Erik, svenska sagoprinsar, 1). Efter Hakes död vardt J. konung i Uppsala. På ett af sina vanliga härnadståg kom han till Limfjorden, där han blef tillfångatagen och hängd af halögernas konung Gylaug, som sålunda hämnades sin fader, hvilken med ett lika dödssätt blifvit aflifvad af bröderna J. och Erik. Th. W.*

Jorvik (Jórk), af angls. *Eoforwic*, nordmännens benämning på York i England.

Jorvinen [jä'r-]. Se Jorois.

Jōsafat ("Jahve är domare"), konung i Juda rike omkr. 873—849 f. Kr. eller traditionellt 914—889), Asas son och efterföljare, regerade samtidigt med Ahab, Ahasja och Joram i Israel. J. skildras som en from härskare, hvilken fördref afgudadyrkarna ur hela landet samt genom leviter och präster sörjde för folkets undervisning och en ordnad lagskipning (2 Krön. 19: 5). Han befäste flera städer, anlade spannmålsmagasin och emottog hyllning af i grannskapet boende folk. Hans försök att åter sätta i gång skeppsfarten till Ofir var mindre lyckligt, liksom hans i förening med Ahab mot syrerna förda krig. I förening med Joram vann han en seger öfver moabiterna. L. L.*

Jōsafats dal ("dalen, där Jahve dömer"), ett bibliskt namn på någon ort, där den slutliga världsdomen en gång skall ega rum (Joel 3). En judisk och en muhammedansk tradition ha fäst detta namn vid den mellan Jerusalem och Oljeberget liggande Kidrondalen. Se Jerusalem, sp. 1365.

Josef ("Jehovah föröke"), patriarken Jakobs son, föddes af Jakobs mest älskade hustru, Rakel, och blef redan på denna grund, oafsedt sin gudsfruktan och sin karaktärs renhet, sin faders mest älskade barn. Detta företräde alstrade hos J:s bröder afundsjuka, hvilken ökades genom ett par J:s drömmar, som bebådade framtida storhet för honom. Bröderna sålde honom till midjanitiska (l. ismaelitiska) köpmän, hvilka i sin ordning sålde honom — han var då 17 år — som slaf åt den egyptiske konungens hofman och drabantöfverste Potifar. Dennes hustru sökte förföra J., men när hon ej lyckades, hämnades hon med att förtala honom hos sin man, som då kastade J. i fängelse. Men sedan J. lyckats tyda ett par drömmar, som bekymrade farao, upphöjdes J., då omkr. 30 år gammal, till "den andre mannen i riket" samt gifte sig med öfversteprästens i Heliopolis dotter. Under den hungersnöd, som kort därefter hemsökte Egypten och kringliggande länder, beredde J. plats för sin fader och sina bröder i landet Gosen i Egypten, där genom J:s visa försorg "fanns säd nog". Han dog vid 110 års ålder. Hans mumie begrofs 230 år senare på berget Efraim i Kanaan (Jos. 24: 32). — J:s historia läses i 1 Mos. 37—50. Hans vistelse i Egypten inföll, enligt ännu allmänt gängse åsikter, under den tid, då hyksosfolket (se Egypten, sp. 1480) härskade där i landet, och den farao, som upphöjde J., var troligen den, som på monumenten bär namnet Apopi. Äfven hos muhammedanerna är J:s historia en älsklingshistoria. Muhammed själf kallar den "den skönaste bland historier", och 12:e kap. af koran handlar om J. ("Jussuf"). I den senare muhammedanska diktningen är förhållandet mellan "Jussuf och Suleika, konungens dotter och Potifars hustru", eget nog, behandladt som ett idealt kärleksförhållande. — J:s historia behandlas i en af de äldsta svenska dramerna (tryckt 1601) och bildar stoffet till Méhuls opera "Josef i Egypten". J. P.

Josef, jungfru Marias man, Jesu fosterfader, var, enl. de bibliska berättelserna och traditionen, en timmerman eller snickare af Davids ätt. Enligt traditionen var han vid sitt giftermål med Maria en äldre man, änkling med söner och döttrar. Detta är dock osäkert. Enligt de evangeliska berättelserna synes hans uppgift som Marias make hufvudsakligen ha varit att skyddande stå vid hennes sida, så länge hon behöfde det. Vid Jesu tillträde till lärarämbetet var han troligen redan död, Ett af de s. k. apokryfiska evangelierna, "Historia Josephi fabri lignarii" (möjligen från 4:e årh.), behandlar särskildt J:s historia. Om medeltidskonstens uppfattning af J. se Ljunggren, "Sv. dramat intill slutet af sjuttonde århundradet", s. 548 ff. Romersk-katolska kyrkan firar hans åminnelse 19 mars, grekisk-katolska 26 dec. J. P.

Josef af Arimati'a (se Arimatia), en medlem af det höga rådet i Jerusalem, var under Jesu lefnad en af hans hemliga lärjungar. Med Nikodemus' hjälp lät han nedtaga frälsaren från korset och begrof honom i en nyuthuggen graf i sin trädgård (Matt. 27: 57—60, Mark. 15: 42—46, Luk. 23: 50—54, Joh. 19: 38—42). Enligt legenden skall

han ha förkunnat kristendomen i England. Se Graal. J. P.

Josef (ty. *Joseph*), romersk-tyska kejsare: 1. J. I, kejsar Leopold I:s och Eleonoras af Pfalz-Neuburg äldste son, f. 26 juli 1678 i Wien, d. där 17 april 1711, kröntes 1687 till ungersk och 1690 till tysk konung. J. erhöll en ytterst vårdad uppfostran och visade tidigt prof på såväl stora språkkunskaper som omfattande insikter i statsvetenskaperna. Vid sitt tillträde till regeringen efter faderns död, 5 maj 1705, fick han öfvertaga dennes krig med Frankrike

om det spanska arfvet och bekämpa de upproriske ungrarna, som rest sig i anledning af 1687 års författningsändring. 1707 förklarades han och hans hus förlustiga Ungerns krona. Af Karl XII nödgades han 1707 att gifva religionsfrihet åt de förtryckte protestanterna i Schlesien. Från sin plan att införlifva Bajern med Österrike måste han afstå till följd af det motstånd, som förslaget rönte hos alla främmande makter. J. arbetade nitiskt på att bringa ordning i såväl arfländernas som Tyska rikets förvaltning, men hans sträfvanden hunno bära endast ringa frukt. Hans död bildade en vändpunkt i det spanska arffföljdskriget. Enär han nämligen i sitt gifte med Vilhelmina Amalia af Braunschweig (1699) efterlämnade endast döttrar, ärfdes hans land af hans broder, Karl (VI), som var den österrikiske pretendenten till spanska arfvet, men nu som härskare öfver ett annat rike ej längre kunde påräkna de europeiska makternas hjälp mot Ludvig XIV och medtäflaren Filip V. — Litt.: Herchenhahn, "Geschichte der regierung kaiser J:s I" (2 bd, 1786—89), v. Noorden, "Europäische geschichte im 18. jahrhundert", afd. 1, bd I—III (1870—82). — 2. J. II, den föregående brorsdotters son, son till kejsar Frans I och Maria

Teresia, f. 13 mars 1741 i Wien, d. där 20 febr. 1790, blef 27 mars 1764 vald till tysk konung, efterträdde 18 aug. 1765 sin fader som kejsare och antogs s. å. af sin moder till medregent öfver de österrikiska arfländerna. J. visade tidigt ett lifligt intresse för allt, som rörde staten och folket, samt studerade ifrigt sin tids filosofiska och politiska litteratur. Voltaire var hans ideal bland skriftställare, Fredrik II af Preussen bland statsmän. Ej nöjd med de lärdomar han af andras skrifter och föredömen kunde hämta, sökte han själf genom ofta förnyade resor skaffa sig kännedom om ställningen i främmande riken och befolkningens tillstånd i de österrikiska arfländerna. Redan vid unga år var han på det klara med sin lifsuppgift — att i enlighet med encyklopedisternas och fysiokraternas läror reformera ej blott de österrikiska arfländernas, utan äfven, såvidt möjligt, Tyska rikets styrelse. Så länge Maria Teresia lefde, utöfvade hon ett återhållande inflytande på sonens reformifver, i det hon lämnade honom fria händer endast i afseende på arfländernas militärväsen, hofförvaltning och (i någon mån) rättsväsen, inom hvilket sistnämnda han vidtog en så viktig reform som tortyrens afskaffande (1775). — Själf måhända den ende tysk, som på denna tid trodde på Tyska rikets framtid, egnade han i stället sina krafter under moderns lifstid åt att ingjuta nytt lif i riksförfattningens otympliga former, men efter nio års fruktlösa sträfvanden uppgaf han allt hopp om att kunna reformera denna. Med Maria Teresias död (29 nov. 1780) började, såsom Fredrik II förutspådde, "en ny tingens ordning" i Österrike. J. ville i grund reformera både stat och kyrka. Han gaf sina kristna undersåtar fri religionsöfning och judarna medborgerliga rättigheter, inskränkte påfvens myndighet och indrog omkr. 700 kloster (1781), hvilkas inkomster delvis anslogos till skolväsendet, men kom därigenom i spändt förhållande till påfven och det i Österrike mäktiga klerikala partiet. J:s kyrkopolitiska system plägar kallas *josefinism*. De olika landsdelar, af hvilka den österrikiska monarkien bestod, sökte han sammansmälta till en helstat, i hvilken icke längre några skiljaktigheter i språk, seder och institutioner skulle finnas och i hvilken alla medborgare skulle vara lika berättigade. Han upphäfde böndernas lifegenskap och adelns skattefrihet, utfärdade nya straff- och civillagar med allmän likhet inför lagen samt afskaffade en mängd missbruk inom förvaltningen. Äfven inrättade han sjukhus och välgörenhetsanstalter. Men själf en despot, trampade han de särskilda folkens lagstadgade fri- och rättigheter under fötterna samt framkallade därigenom allmänt missnöje, hvilket gaf sig luft i synnerhet i Ungern och österrikiska Nederländerna (Belgien), där de påbjudna reformerna i undervisningsväsendet, förvaltningen och lagskipningen stredo mot ländernas gamla författningar. I Ungern nödgades J. slutligen i jan. 1790 återkalla de flesta af sina förordningar; i Nederländerna ställde han hårdt emot hårdt — bl. a. upphäfde han i juni 1789 provinsen Brabants fria författning, "joyeuse entrée" —, men dref därigenom dessa provinser att göra formligt uppror och att i jan. 1790 proklamera sin oafhängighet. Så "bragte han allt i harnesk emot sig, då han trodde sig leda allt till det bästa", men har dock utöfvat ett starkt inflytande på Österrikes följande utveckling, ehuru centraliseringstanken måst uppgifvas. — J:s yttre politik gick ut på att återförskaffa Österrike öfvervikt inom Tyskland, där Preussen dittills med Rysslands och Englands hjälp upprätthållit jämvikten. För detta ändamål sökte han icke blott stärka den sedan 1756 rådande vänskapen mellan Österrike och Frankrike, utan äfven vinna på sin sida Rysslands härskarinna, Katarina II, som han personligen besökte 1780 i Petersburg. Han lyckades 1781 få ett förbund till stånd med henne genom att understödja hennes planer på Turkiet. Hans försök att arrondera sitt rike misslyckades dock helt och hållet, frånsett Galiziens förvärf vid Polens första delning 1772,

som skett under Maria Teresias lifstid, men genom Kaunitz' och Josefs inverkan. Redan 1777 hade han sökt komma i besittning af vissa delar af Bajern, men hindrades därifrån genom Fredrik II:s uppträdande (Bajerska tronföljdskriget 1778—79). 1785 aftalade han med kurfursten af Bajern ett byte, hvarigenom denne skulle erhålla Nederländerna emot det, att han till J. afträdde Bajern. Äfven denna plan korsades af Fredrik II, som till skydd för de bestående förhållandena i Tyskland bildade Tyska fursteförbundet. På grund af 1781 års fördrag med Katarina II deltog han i hennes krig med Turkiet (1787—91), men skördade ej heller däraf någon vinst. Sorgen öfver att alla planer strandade påskyndade hans död. J. förmälde sig 1760 med Maria Isabella af Parma (d. 27 nov. 1763) och 1765, af politiska skäl, med Maria Josefa af Bajern (d. 1767), men hade blott en dotter (d. 1770) och efterträddes på tronen af sin broder Leopold. — J:s brefväxling med Marie-Antoinette och brodern Leopold är utgifven af v. Arneth (1866), med Maria Teresia af dens. (3 bd, 1867), med Katarina II af dens. (1869), med Leopold 1781—90 af dens. (2 bd, 1872), med Leopold och Kaunitz af Beer (1873), med Cobenzl och Kaunitz af Brunner (1871), med Cobenzl af Beer och Fiedler (2 bd, 1901). Förfalskade af Grossing äro däremot de af denne 1790 och af Schuselka 1846 utgifna "Briefe J:s II". — Litt.: Gross-Hoffinger, "Lebens- und regierungsgeschichte J:s II" (4 bd, 1835—37), Lorenz, "J. II und die belgische revolution" (1862), Wendrinsky, "Kaiser J. II" (1880), Wolf, "Das unterrichtswesen unter J. II" (s. å.), Lustkandl, "Die josephinischen ideen und ihr erfolg" (1881), Brunner, "J. II. Charakteristik" (5:e uppl. 1885), Nosinich och Wiener, "J. II als staatsmann und feldherr" (1885), Schlitter, "Pius VI und J. II 1782—84" (1894) och "Die regierung J:s II in den Niederlanden" (2 bd, 1900 ff.). 1 o. 2. V. K—r.*

Josef (it. *Giuseppe*, sp. *José*), konung först i Neapel, sedermera i Spanien. Se Bonaparte 3.

Josef I Emanuel (port. *José Manuel*), konung af Portugal, Johan V:s son, f. 1715, d. 1777, uppsteg på tronen 1750. Ehuru han var en svag och vällustig furste, utmärktes hans regering af framåtskridande och lyftning för Portugal, emedan han öfverlämnade makten åt den insiktsfulle och viljestarke markisen af Pombal (se d. o.). Den våldsamhet, hvarmed reformerna genomfördes — bl. a. jesuiternas fördrifning, 1759, efter ett mot konungen riktadt attentat 3 sept. 1758 —, bidrog dock att vid J:s död framkalla en reaktion. Under J:s regering förstördes Lissabon genom en jordbäfning (1755).

Josefina, *astron.*, en af småplaneterna.

Josefina Maximiliana Eugenia Napoleona, drottning af Sverige och Norge, dotter af kejsarinnan Josefinas son, Napoleon I:s styfson, vicekonungen af Italien prins Eugène (se Beauharnais 7) och Augusta Amalia, dotter af konung Maximilian I af Bajern, föddes 14 mars 1807 i Milano. S. å. förlänade Napoleon henne titeln prinsessa af Bologna och 1813 värdigheten af hertiginna af Galliera med eganderätt till slottet i Bologna och domänen Galliera (se d. o.). När 1814 års krigshändelser krossade Napoleons välde, måste vicekonungen lämna Italien. Han begaf sig till Bajern, där furstendömet Eichstädt och landtgrefskapet Leuchtenberg tillerkändes honom (1817). Prinsessans upp-

fostran leddes af modern personligen, men åt de mest framstående lärare anförtroddes undervisningen i särskilda läroämnen (prinsessan förstod latin samt talade och skref med förvånande lätthet franska, tyska, italienska och engelska). 15 nov. 1822 trolofvades hon i Eichstädt med Sverige-Norges kronprins, Oskar, och vigdes vid honom (par procuration) 22 maj 1823 i det leuchtenbergska palatset i München samt landsteg 13 juni vid Manilla på Djurgården, hälsad af folkets ändlösa jubel. I Stockholms storkyrka förnyade hon sitt äktenskapslöfte, 19 s. m. 1824 medföljde kronprinsessan till Kristiania sin gemål, som blifvit utnämnd till vicekonung öfver Norge. Hon gaf 3 maj 1826 lifvet åt sitt första barn, prins Karl (sedermera konung Karl XV); därefter föddes 1827 prins Gustaf, 1829 prins Oskar (sedermera konung Oskar II), 1830 prinsessan Eugenia och 1831 prins August. Modersglädjen manade furstinnan att söka mildra det elände, uti hvilket så många barn födas och uppväxa. I detta syfte stiftade hon (1827) Sällskapet till uppmuntran af öm och sedlig modersvård. Därjämte öfvertog hon (1829), vid prinsessan Sofia Albertinas, frånfälle, ledningen af Välgörande fruntimmerssällskapet. Denna verksamhet i de olyckliges tjänst utvidgade hon ytterligare, då hon 1830 blef beskyddarinna af Sällskapet för inhemsk silkesodling och 1833 af Sällskapet till arbetsamhetens uppmuntran. Hennes barns bokliga undervisning anförtroddes åt upplysta män, men hon behöll för sig själf uppgiften att gifva åt deras unga hjärtan den prägel af dygd och fromhet, som utmärkte hennes egen ädla personlighet. 8 mars 1844 uppsteg Oskar I på Sveriges och Norges troner. Konungen och drottningen kröntes i Stockholm 28 sept. s. å. Någon kröning i Norge egde däremot icke rum, emedan biskopen i Trondhjem, där kröningen skulle ske, hade gifvit till känna sin obenägenhet att kröna en drottning, som icke tillhörde den evangelisk-lutherska läran. Drottningen var nämligen född och uppfostrad i romersk-katolska trosbekännelsen och hade vid sin förmälning formligen erhållit rätt till fri utöfning af sin tro, hvilken hon förblef orubbligt hängifven intill sin död. Konungen uppsköt kröningen, som sedermera af andra skäl icke kom att försiggå. Liksom tillförene sökte drottningen sin lycka i att hängifva sig åt make och barn. Det vore att förneka hennes utmärkta begåfning, hennes upphöjda tänkesätt och framför allt hennes kärlek till fosterlandet, om man antoge, att hon icke med lifligt intresse följde afgörandet af de många stora frågor, som behandlades under hennes gemåls regeringstid. Bättre än någon insåg hon, att det ej tillkom henne att söka inverka på regeringsärendena. Så uppfattades äfven hennes handlingssätt inom landet, hvarför hon också under de många resor, som hon med konungen företog inom de båda rikena, emottog ovedersägliga bevis på folkets tillgifvenhet. Med sina barn besökte hon allestädes sjukhus och välgö-

renhetsanstalter af alla slag, där hon tog noggrann kännedom om de bekymmer och behof, som icke mäktade framtränga intill tronen. Under det hon sålunda sökte mildra sina medmänniskors nöd, var hon själf under bittra prófningar, som förlusten af kära anhöriga eller deras sjukdom vållade henne, en förebild af kristligt tålamod och uppoffrande kärlek. 8 juli 1859 uppgaf hennes gemål sin anda. I sitt testamente hade han gifvit drottningen ett rörande bevis på sin tillgifvenhet: ”Må dessa blad förvara uttrycken af min tacksamhet för den ömhet och innerliga kärlek, hvarmed jag af en älskad gemål varit omhägnad, för den lycka och glans hennes sällsporda dygder och höga förstånd spridt öfver konungaborg och rike”. Frigjord från de yttre förpliktelser, som tronen ålägger, sökte änkedrottning J. att i större tillbakadragenhet framlefva sina återstående dagar, hvilka, äfven de, skulle blifva rikare på sorg än på glädje genom de svidande förluster, som döden anställde bland hennes närmaste. Folkets vördnad för henne växte i samma mån som hennes sorg. Ett vackrare uttryck af dessa känslor har aldrig kommit någon furstinna till del än den hänförelse, med hvilken folket firade den femtioåriga minnesdagen af hennes ankomst till Norden. På Rosendals lustslott vid Stockholm, 13 juni 1873, och på slottet i Kristiania, 6 juli 1874, emottog hon de mest rörande bevis på oskrymtad erkänsla och beundran. Som varaktiga minnen af dessa dagar insamlades i Sverige och i Norge betydliga penningemedel, hvilka ställdes till änkedrottningens förfogande. Hon ökade dessa fonder med storartad frikostighet och öfverlämnade dem till förvaltning åt särskilda styrelser. Sålunda stiftades i Sverige (1873) Föreningen till minne af konung Oscar och drottning Josephina med uppgift att bereda stöd åt värnlösa och fallna samt i Norge (1875) Enkedronning Josephines legat för kvindelig uddannelse, med syfte att bereda tillfälle åt kvinnor att inom eller utom fäderneslandet förvärfva kunskaper eller konstskicklighet. Själf lade hon 1 dec. 1873 i Stockholm grundstenen till och öppnade personligen 1 april 1876 Konung Oscar I:s minne, en välgörenhetsanstalt, som hon uteslutande af egna medel bekostade, i ändamål att bereda ett sorgfritt hem åt äldre kvinnor, som sett bättre dagar. Därjämte tillförsäkrade hon (1873), inom anstalten Josefinahemmet (i Stockholm), framtida skydd och vård åt olyckliga trosförvanter, för hvilka hon under sin lefnad städse var en mild försyn. Utom de barmhärtighetsverk, som änkedrottningen sålunda skapat, stodo fortfarande flera andra under hennes personliga ledning eller beskydd, såsom Sällskapet de fattiges vänner, Fruntimmerssällskapet för arbetsflitens befrämjande, Lotten Wennbergs fond för hjälpbehöfvande, Allmänna institutet för döfstumma och blinda, m. fl. Alla erhöllo värdefulla bevis på hennes lifliga deltagande, och bland dem, som än i dag bära hennes namn, må nämnas: Drottning Josefinas slöjdskola för flickor (i Malmö), Drottning Josefinas räddningsanstalt för vanvårdade barn (inom Kronobergs län), Josephines stiftelse (i Stavanger) m. fl. Med ett ord, änkedrottningen var outtröttlig i människokärlekens tjänst. Flera timmar af dagen egnade hon att pröfva de många böneskrifter, som från skilda håll och olika samhällsklasser riktades till henne, samt att personligen öfverlämna de gåfvor, hvarmed hon ville lindra andras nöd. För alla hade hon öppet hjärta och öppen hand. Mer än en from framtidsplan, bl. a. upprättandet af ett hem för åldringar, som förlorat synförmågan, hägrade ännu för änkedrottningen, då hon träffades af sjukdom. Redan 1869 hade hon, till följd af försvagad hälsa, vistats flera månader i södra Bajern, och dit återvände hon äfven 1872, efter ett besök i Lissabon hos sin syster änkekejsarinnan af Brasilien. Vid sin återkomst till fäderneslandet återtog hon sitt strängt regelbundna lefnadssätt. Slutligen kunde hon 1875 förverkliga en länge närd önskan att företaga en resa till Rom och att återse de ställen, där hon upplefvat sina första barnaår. Men i maj 1876 nedlades hon på sjukbädden, afled 7 juni s. å. på Stockholms slott och begrofs 22 juni i Riddarholmskyrkan. I närvaro af konungen och de flesta medlemmar af den k. familjen aftäcktes 1 dec. 1906 på förgården till stiftelsen ”Konung Oscar I:s Minne” änkedrottningens byst, modellerad af skulptören O. Strandman. — Se Jos. Müller, ”Minnen ur drottning Josephines lefnadshistoria” (1873) och ”Tacksägelse i anledning af H. M. enkedrottningen af Sverige och Norge Josephina Maximiliana Eugenias frånfälle samt Tal vid jordfästningen och grafsättningen jemte personalier” (1876). J. M—r.

Josefina (fr. *Joséphine*), *fransmännens kejsarinna*, Napoleon I:s första gemål, f. 23 juni 1763 i kommunen Trois-Ilets (Martinique), d. 29 maj 1814 på Malmaison. Hennes flicknamn var Marie Josèphe Rose Tascher de la Pagerie. Hennes fader, artillerilöjtnanten och plantageegaren Joseph Tascher de la Pagerie, och moder, Rose Claire des Vergers de Sannois, härstammade från franska familjer, som i början af 1700-talet emigrerat till Västindien. J. fick en tämligen bristfällig uppfostran i ett kloster i Fort-de-France och kom 1779 till Frankrike för att äkta vicomte Alexandre de Beauharnais (se d. o. 5), son till en förutvarande guvernör på Martinique. I den mondäna Parissocieteten gjorde hon sig dock föga till en början, hvarför äktenskapet efter en tid blef ganska olyckligt och maken sökte skilsmässa (1783). J., som under tiden fått komplettera sin uppfostran, flyttade då till sin svärfader och återvände 1788 till Martinique, men försonades efter faderns död med sin make, då inflytelserik medlem af konstituerande nationalförsamlingen, och återvände till honom och Paris 1791. Beauharnais' ledning af Rhenarmén bragte emellertid honom till schavotten och hans som rojalist anklagade hustru i fängelset under skräckväldet. Där blef hon intim vän med Thérèse Cabarrus, sedermera madame Tallien, som efter Robespierres fall (juli 1794) genom Tallien återförskaffade henne friheten. J. lefde nu med sina barn, Eugène, sedermera vicekonung af Italien, och Hortense, sedermera drottning af Holland, en tid i tillbakadragenhet, men blef småningom jämte madame Tallien och

madame Récamier en af stjärnorna i thermidorepokens tongifvande societet. Hon blef nära lierad med den mäktige Barras, hvars älskarinna hon — dock säkert med orätt — uppgifves ha varit. Genom honom kom hon i beröring med "vendémiairehjälten" Napoléon Bonaparte, som redan vid deras första sammanträffande synes blifvit fullständigt betagen i den behagfulla kreolskan, hvilken han äktade 9 mars 1796. Hon uppgaf därvid sitt födelsedatum till 23 juni 1767 och han sitt till 5 febr. 1768 i st. f. 15 aug. 1769. Till en början ringaktande sin make, "l'homme de rien", förmåddes hon dock genom hans glödande bref och hans triumflika segertåg genom Italien strax efteråt att öfvergifva det yppiga lifvet i Paris och förena sig med honom. I Milano hyllades hon som en drottning (1797), men förstod ej sedermera att bibehålla sin makes kärlek, utan blef småningom blott ett offer för hans allt annat uppslukande ärelystnad. Därtill bidrog också den afvoghet J. ständigt rönte från hans moder och syskon liksom hennes eget något indolenta, vekliga och bekväma lefnadssätt, som gjorde henne mera lämpad för societetslifvet i Paris, där hon småningom kom att utöfva ett bestämmande inflytande, än för deltagande i och begripande af Napoleons vidtomfattande planer. Emellertid lät han till en början beveka sig af hennes tårar, och såsom maka åt förste konsuln firade J. sina största triumfer. Hon var Tuileriernas härskarinna, utöfvade med taktfullt behag sitt civiliserande inflytande på Napoleons en smula okulturverade militära omgifning, var enväldig härskarinna på modernas område och ingrep ofta med framgång till förmån för de under revolutionen proskriberade rojalisterna samt bidrog sålunda ej oväsentligt till återupprättandet af det inre lugnet i Frankrike, som var en af Napoleons största förtjänster. Kejsardömets upprättande, som hon motverkade, medförde hennes kröning — af Napoleon — till fransmännens kejsarinna (2 dec. 1804) och maktens glans för en tid. Men det barnlösa äktenskapet med denne, som önskade genom direkta arfvingar se sin tron och sitt lifsverk betryggade, bragte omsider den från hans sida länge påtänkta, af hans släkt ifrigt påyrkade skilsmässan från J. till stånd genom ett senatskonsult 15 dec. 1809. Med titel af kejsarinna och ett rikligt apanage måste hon draga sig tillbaka till slotten Malmaison och Navarra (vid Évreux) från hofvet, där ärkehertiginnan Marie-Louise af Österrike snart intog hennes plats. Efter skilsmässan besökte Napoleon henne flera gånger, och hon deltog innerligt i hans senare motgångar. Efter första kejsardömets fall (1814) sökte hon dock ställa sig in hos de främmande segrande monarkerna och lyckades i hög grad vinna kejsar Alexanders gunst, hvilken lofvade henne sitt beskydd. Hon afled midt under de festligheter, som till deras ära voro arrangerade på Malmaison.

J. var en ytlig, flärdfull kvinna, som på sina personliga nöjen depenserade oerhörda summor. Hennes inflytande på politiken var, oaktadt den hängifvenhet Napoleon trots allt egnade henne, ganska ringa. En typisk bild af den oroliga tid, hon lefde i, var hon i sitt enskilda lif ingalunda tadelfri. Hennes personliga tjusningsförmåga och skönhet kommo henne att spela en mera glänsande än verksam roll i Frankrikes och Europas öden denna tid. Som ett försonande drag i hennes karaktär framstår hennes storartade, om än slösaktigt utöfvade välgörenhet. J. begrofs i Rueils kyrka, där 1825 hennes barn reste en minnesvård, framställande henne i knäböjande ställning. 1858 restes en staty af henne i Fort-de-France. — Litt.: J. Aubenas, "Historie de l'impératrice J." och Fr. Masson, "Joséphine de Beauharnais" (1899), "Joséphine impératrice et reine" (s. å.), "Joséphine répudiée" (1901) och "Napoléon et sa famille" (I—IV, 1897—1900). E. A—t.

Josefinahemmet är en stiftelse, som 1873 grundlades i Stockholm af änkedrottning Josefina. Enligt stiftelseurkunden, som är utfärdad 14 mars 1877, har hemmet till ändamål "att kostnadsfritt upptaga och vårda fattiga och orkeslösa, företrädesvis kvinnliga medlemmar af den romersk-katolska församlingen i Stockholm". Stiftelsen eger fastigheten n:r 41 vid Högbergsgatan i Maria Magdalena församling. Därstädes erhålla underhållstagarna bostad, möbler, sängkläder med sänglinne, värme, belysning, kost, läkarvård och medikament samt, i mån af tillgångar, gångkläder och linne. Därjämte begrafves på stiftelsens bekostnad inom inrättningen afliden person. Styrelsen består af pastor vid Katolska församlingen i Stockholm samt fyra lekmän tillhörande den romersk-katolska trosbekännelsen. Vid 1908 års slut vårdades i hemmet 14 underhållstagare. Inkomsterna uppgingo s. å. till 8,712 kr. och utgifterna till 8,558 kr. Kapitalbehållningen utgjorde 278,000 kr. J. M—r.

Josefina kyrka kallas ibland såväl kyrkan i Färingtofta församling af Kristianstads län som den för Brunneby och Klockrike församlingar af Östergötlands län gemensamma kyrkan.

Josefini'sm. Se Josef, romersk-tyska kejsare, 2.

Josefinos. Se Afrancesados.

Josefinska ortopediska institutet. Se Gymnastiskt-ortopediska institutet.

Josefiter, en mormonsekt. Se Young, B.

Josēfos (grek. *Ἰώσηπος*, lat. *Iosephus*), judisk historieskrifvare, f. 37 e. Kr., d. omkr. 100, var af prästerlig släkt och tillhörde fariséernas parti. Då han år 63 besökte Rom, tilldrog han sig genom sin höga bildning och sin fina belefvenhet allmän uppmärksamhet. Efter återkomsten till Palestina sökte han motarbeta sina landsmäns upprorsplaner mot romarna; men då upproret icke dess mindre utbröt, slöt han sig till det fosterländska partiet och öfvertog befälet i Galiléen. Efter tappert försvar i fästningen Jotapata blef han tillfångatagen och öfverlämnad till den romerske öfverfältherren Vespasianus, hvars ynnest han lyckades vinna genom en profetia om Vespasianus' upphöjelse till kejsare. Han var sedermera Titus följaktig under Jerusalems belägring och uppmanade förgäfves sina landsmän till underkastelse. Efter Jerusalems förstöring (år 70) medföljde han till Rom, där han i umgänge med samtidens förnämsta män åtnjöt stort anseende, antog det kejserliga familjenamnet Flavius och kallade sig Flavius Josephus. I Rom författade han, på grekiska språket, följande ännu i behåll varande skrifter: 1) en originalbearbetning på grekiska språket skrifven och till grekiskan öfversatt Historia öfver det judiska kriget (7 böcker); 2) Judisk fornkunskap (20 böcker), innefattande judafolkets politiska och religiösa historia från världens skapelse till Neros tid, vår hufvudsakligaste källa för stora

delar af judarnas historia; 3) Om judarnas forntid (2 böcker), en mot grammatikern Apion riktad stridsskrift; 4) en Självbiografi. Af tvifvelaktig äkthet äro ett par andra honom tillskrifna verk. Af J:s skrifter finnas flera uppl., den nyaste af Naber (6 bd, 1888—95). Hans ”Historia om judarnes krig mot romarne” finnes i svensk öfv., ”redigerad” af N. J. Thunblad (1884) och ”Judarnas gamla historia” af ej namngifven utgifvare (1889). A. M. A.

Josefov, stad. Se Josefstadt.

Josefstadt. 1. (Tjech. *Josefov*) Stad i norra Böhmen, distriktet Königinhof, vid Mettaus förening med Elbe. 6,127 inv. (1900). Säte för 9:e armékårens kommando. Den åren 1781—87 uppbyggda, efter kejsar Josef II uppkallade fästningen, länge en af de viktigaste i monarkien, slopades 1886. — 2. Inre statsdel i Wien (VIII:e bezirk). (J. F. N.)

Joseph [ʃåse'ff], vanligen kallad Le père J. (Fader Josef), kardinal Richelieus förtrogne. Se Tremblay, Fr. L. du.

Joseph Bonaparte [ʃåse'ff bånapa'rt], konung först i Neapel, sedan i Spanien. Se Bonaparte 3.

Joséphine [ʃåsefi'n], fr., kejsarinna af Frankrike. Se Josefina.

Joseph of Exeter [dʒå'ŭsif ov e'ksitə]. Se Engelska litteraturen, sp. 549.

Josephson. 1. Jakob Axel J., tonsättare, f. 27 mars 1818 i Stockholm, d. 29 mars 1880 i Uppsala, blef student i Uppsala 1835, director cantus vid katedralskolan där 1841 samt filos. magister 1842,

på afh. *Några momenter till en karakteristik af den nyaste musiken.* 1841 utgaf han äfven sitt första sånghäfte samt fick Bergfalkska priset för diktsamlingen *Konstnärens morgondröm.* Den uppmuntran, som i flera musikaliska hem, såsom v. Kræmers, Atterboms, Geijers och fru Silfverstolpes, egnades hans talang, bestämde honom för tonkonstens utöfning som lefnadskall, och genom Jenny Linds frikostiga hjälp sattes han 1844 i tillfälle att resa till Dresden, där han studerade orgelspel för Schneider, samt till Leipzig, där han lärde komposition för Hauptmann och Gade. 1845—46 vistades han i Rom och blef där hedersled. af akademien Santa Cecilia. Återkommen till Sverige 1847, förestod han två år som kördirigent Harmoniska sällskapet i Stockholm och fick där 1849 utförda sin *Essdursymfoni* och sitt körverk *Islossning*, hvilket senare arbete lär vara komponeradt redan före hans utrikes resa. 1849 utkom äfven 2:a uppl. af hans första sånger, och s. å. utnämndes han till director musices vid Uppsala universitet. På denna plats verkade han med en sådan kraft, att Uppsala i musikaliskt afseende höjdes till andra rangen bland Sveriges städer. Han stiftade där Filharmoniska sällskapet, hvilket, bestående af studenter och damer ur stadens societet, årligen med biträde af akademiska kapellet och krafter från Stockholm gaf flera konserter för körverk, konserter, hvilka småningom kommo att blifva verkliga musikfester, ej blott för Uppsala samhälle, utan äfven för närliggande och aflägsnare orter. J. var den förste, som i Uppsala regelbundet höll musikhistoriska föreläsningar, och han förestod dessutom 1851—52 studentkårens sångförening, hvars program han riktat med härliga kvartetter: *Vårt land, Stjärnorna tindra, Rings drapa, Vårliga vindar* m. fl. 1854 blef han ledare af sångsällskapet ”Orphei drängar” i Uppsala, 1860 bragte J. till uppförande på scenen Sofokles' ”Antigone” med Mendelssohns musik; behållningen anslogs till ett ”Antigonestipendium” åt musikaliskt lofvande ynglingar. S. å. utgaf han en *Elementarlära i musik* (2:a uppl. 1862). 1864 blef han organist vid Uppsala domkyrka, där han inrättade den stora domkören, och 1874 fick han professors titel. Af Mus. akad., hvars led. han var sedan 1857, erhöll han i uppdrag att fortsätta den genom Fr. Berwalds död (1868) afbrutna omarbetningen af Hæffners koralbok, och 1877 utgaf han ett *Förslag till ändringar*, omfattande koralerna 60—200. — Dessa äro de torftiga yttre dragen af en lefnad, som förflöt under en tyst, anspråkslös, välsignelsebringande verksamhet, omedelbart för Uppsala samhälle, medelbart för hela Sveriges tonkonst och musikaliska, ja andliga lif. Arbetet med och uppförandet af lyftande, storslagna oratorier måste, i synnerhet vid landets främsta högskola, där större delen af den en högre bildning sökande ungdomen under den energiske och fromme patriarken erhöll sin musikaliska uppfostran, nödvändigt verka till fosterländsk förädling, ej blott estetiskt, utan äfven religiöst och moraliskt. I detta afseende står vårt land i säkerligen oberäknelig skuld till J. för hans genom mödor och uppoffringar, om hvilka den oinvigde knappt kan göra sig en föreställning, åvägabragta stora vårkonserter, med de främste mästares, enkannerligen Händels, väldiga kantatverk på programmet. — Men J. har kanske ännu större betydelse som tonsättare. Denna koncentrerar sig så h. o. h. i romansen, att man kan säga, att han endast på detta fält är verkligt stor. Endast få af våra tonsättare ha egt en sådan melodisk ursprunglighet som J. Oförgätliga äro sådana tonpärlor som *Värme och ljus, Den resande studenten, Längtan från hafvet, Si dormis doncella, Vårhälsning, I skogen, Stjärnklart, Jublande skaror* och *Fågeln i november.* J. visar sig besläktad närmast med A. F. Lindblad. Bägge utmärkas af denna melodiens innerlighet och klassiska skönhet, i förening med en okonstlad enkelhet, som försmår både den reflekterade deklamatoriska uppstyltningen och det raffinerade ackompanjemanget. Och J. liksom Lindblad diktade ofta själf orden till sina visor (sålunda skref han texten till 54 af sina 153 sånger). I sina bästa melodier når J. fullt upp till Lindblad; och ehuru han är dennes efterföljare och således en grad mindre genialisk, visar han nog ett eget kynne i det svärmiska vemod, den högstämda trängtan, som utmärka hans sånger, hvarjämte han stundom på ett öfverraskande sätt griper öfver på helt andra tider och områden, t. ex. på Ahlströms gebit i *Se glad ut* och på Kjerulfs i *Vid nattetid.* Men i melodien ligga hela hans styrka och självständighet; i harmonien eger han icke en Södermans retande originalitet, i kontrapunkten icke en Normans spekulativa djup. Af sistnämnda skäl lyc-

kades han ock mindre i större kompositionsarter och minst i instrumentala, som fordra tematisk genomföring. Trots detta höra hans kantater ”Islossning”, *Korsriddarne utanför Jerusalem* (1850; tr. 1876) och *Arion* (1878) till de friskaste vi ega. En kristligt religiös stämning ger sig till känna i hans *Kyrie*, *Quando corpus* och *Requiem* samt tog sig äfven i hans lif det omisskännligaste uttryck däruti, att han, ehuru född jude, öfvergick (1841) till kristendomen. Svaga äro i allmänhet hans officiella tillfällighetskompositioner, såsom promotionskantater, musik till minnesfesterna efter prins Gustaf, Oskar I och Karl XV, festhymn vid Mus. akad:s hundraårsjubileum samt Uppsala universitets jubelfestkantater. J. samlade och bearbetade bl. a. ”Zion, andlig musik för kyrkan, skolan och hemmet” (1867—70; de ypperste mästare äro där företrädda), ”Sånger i Zion” (1 h., 1880), arrangemang af folkvisor samt af Bellmans melodier i J. G. Carléns upplaga. Jfr N. P. Ödmans minnesteckning ”Ur en svensk tonsättares lif” (1885).

2. Ludvig Oskar J., den föregående broder, teaterledare, dramatisk författare, f. 20 febr. 1832 i Stockholm, d. där 29 jan. 1899, kom som yngling i bokhandlarlära, begaf sig 1851 till Paris och fick där anställning hos en af de större bokhandelskommissionärerna samt kom i beröring med flera af Frankrikes vittra författare. All sin lediga tid egnade han åt studiet af teatern, icke minst åt iscensättningens konst. Efter att ha vistats i Dresden 1853—54, återvände han 1854 hem. I Stockholm tog han åter plats i bokhandel och idkade 1855—57 egen sådan. 1858 debuterade han på dåv. Mindre teatern som *Narcisse Rameau* och var anställd där till 1861; dessutom sysselsatte han sig med öfversättningar och bearbetningar af stycken för småteatrarna. 1861 debuterade han på k. teatern som *Jago* i ”Othello”, erhöll s. å. ord. anställning där och utnämndes 1864, sedan Bournonville lämnat densamma, till regissör för skådespelet samt var 1865—68 intendent för både den lyriska och den dramatiska scenen. J. utvecklade under dessa år en energisk verksamhet och uppsatte operorna ”Hans Heiling”, ”Qventin Durward”, ”Judinnan”, ”Hertig Magnus och sjöjungfrun”, ”Afrikanskan”, ”Marco Spada”, ”Romeo och Julia”, ”Den vilseförda” m. fl. samt, till en del efter egna bearbetningar för scenen, Shaksperes ”Richard II”, ”Coriolanus” och ”Timon af Athen”, Goethes ”Egmont”, Byrons ”Sardanapalus”, Öhlenschlägers ”Väringarna”, Delavignes ”Ludvig XI”, Hedbergs ”Bröllopet på Ulfåsa” och ”Vasaarfvet”, Björnsons ”Maria Stuart i Skottland” m. m. samt sina egna dramer *Folkungalek* (1864) och *Marsk Stigs döttrar* (1866) jämte komedien *Med konstens vapen* (1867; tr. 1893). Då J. frånträdt sin plats vid k. teatrarna, innehade han 1868—69, tills. med dekorationsmålaren Fr. Ahlgrensson, Mindre (1. Hammerska) teatern i Stockholm, där ett italienskt operasällskap gaf föreställningar, omväxlande med de svenska dramatiska. Därnäst gjorde J. ett par försök som teaterledare, dels i Göteborg 1869—70, dels med Zetterholm och E. Wallmark vid Södra och Ladugårdslandsteatrarna i Stockholm 1871—72. Under tiden utvecklade han en liflig författarverksamhet. Förutom flera smärre stycken skref han komedierna *Rivaler af missförstånd* (1869; tr. 1893), *Kapten Gars* (1870) och *Familjelif* (1871), skådespelen *Paris* (s. å.), teknande typer från Paris under Septemberrevolutionen och belägringen, och *Thord Hasle* (1878), operatexterna *Hjalmar och Ingeborg* (tr. 1874), *Allt för kungen* (1870) och *Blenda* (1874) samt broschyren *Våra teaterförhållanden* (1870). 1873—77 ledde han Kristiania teater, där han bl. a. med framgång iscensatte Ibsens ”Peer Gynt” och införde operaföreställningar. 1879—87 innehade J., tillika med skådespelaren V. Holmqvist, Nya teatern i Stockholm och var 1880—90 jämte samme bolagsman egare af densamma. Vid denna teater ådagalade J. vackra bemödanden för ett värdigt uppehållande af det stora skådespelet, genom uppförande af bl. a. Shaksperes ”Hamlet”, ”Macbeth”, ”Julius Cæsar”, ”Othello” och ”Richard II”, Lessings ”Emilia Galotti”, Goethes ”Faust”, Schillers ”Don Carlos”, Calderons ”Domaren i Zalamea”, Björnsons ”Erik XIV”, Ibsens ”Brand” och Strindbergs ”Mäster Olof”. Tillika riktade han sin teaters repertoar med äldre och nyare alster af såväl den utländska som den inhemska teaterlitteraturens olika arter, jämväl inom den äldre, gedigna komiska operans och den moderna, lättare operettens område. Under förra hälften af 1890-talet verkade han som regissör och 1895—96 som sekreterare vid k. operan. J. utgaf vidare större broschyrer öfver inhemska teaterfrågor (1885, 1888, 1894), *Teaterregie* (1892), *Studier och kritiker* (5 häftn, 1895—98), skådespelet *En stormig dag* (1893), dikterna *Gamla plantor och nya skott* (1896), *Ett och annat om Henrik Ibsen och Kristiania teater* (1898) m. m. — Det var i synnerhet J:s erkända blick för scenen, hans artistiska ledning och instruktörtalang, i förening med hans aldrig modfällda entusiasm för att odla det högre dramat, som förvärfvade honom den rangplats han intog inom den svenska teafern.

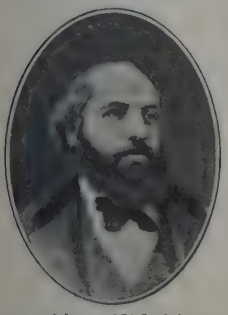

3. Ernst Abraham J., den föregåendes brorson, målare, skald, f. 16 april 1851 i Stockholm, d. där 22 nov. 1906, studerade vid konstakademien från 1867, då han började i principskolan, till 1876. Vintern 1873—74 vistades han dock i Paris. Under elevtiden utställde han några små, noggrant utförda genrestycken, *På loftet* och *Syster lär sig läsa* (1873), *Under eken* (1875), målade s. å. prisämnet *Gustaf Vasa anklagar Peder Sunnanräder* och vann 1876 kungl. medaljen för *Sten Sture d. ä. befriar drottning Kristina af Dan-*

mark ur Vadstena kloster (tillhör änkedrottning Sofia). Från s. å. finns hans *självporträtt*. På våren nämnda år reste han åter till Paris, hamnade sedan i Amsterdam, utförde där en präktig kopia af Rembrandts ”Syndici för klädesväfvarskrået” (i konstakademien) och ett *damporträtt* i 1600-talskostym och begaf sig 1877 till Italien. Han byggde sin konst på studier af de gamle mästarna, kopierade Rafael, Tizian m. fl. Äfven hans originalverk från dessa år — *David inför Saul* (1878, Thiels galleri), *Faun och nymf* (1879) — äro starkt påverkade af renässansens målare. 1878—80 hade J. resestipendium från konstakademien. I Rom målade han 1879 ett porträtt af danske författaren *J. P. Jacobsen* (Frederiksborgs galleri). S. å. flyttade han till Paris, målade där porträtten af *Hugo Birger* i historisk dräkt (”Fanbäraren”), *Allan Österlind* (Nationalmuseum), *K. Skånberg* (Göteborgs museum, alla tre 1880). Under ett sommarbesök i hemmet s. å. tillkommo porträtt af *konstnärens moder* och *farmor*. Lärjungen af gamla mästare visar nu mera självständighet, på samma gång hans kolorit är stark och glansfull. Under de följande åren tillkomma flera nya porträtt, bl. a. det af *Anna Nordgren* (i Thiels galleri) och det af *G. Renholm* (1881, Nationalmuseum, röjer intryck af Manet). Under en vistelse i Spanien målades 1882 *Smeder* (Kristiania nationalgalleri), *Cigarrettmakerskor* (Göteborgs museum), *Dvärg* (Thiels galleri), *Tiggare* (akvarell, Nationalmuseum) och efter återkomsten till Paris genren *Den 14:e juli* (1883). S. å. målade J. i Paris *Strömkarlen*, spelande invid en fors i mildt beslöjadt månsken (en skiss från 1882 i Göteborgs museum). Sommaren 1884 målade han i Norge samma motiv i större skala, men utförde det nu i fria luften och i starkt stickande solljus, i klangfull harmoni af blonda färger, som fingo sin högsta ton i den förgyllda fiolen. I starkt patos och gripande symbolik står *Strömkarlen* — ett skri af jubel och smärta, af hänförelse och förtviflan — ensam i 1880-talets svenska måleri, förebådande ett senare skedes fantasikonst. Taflan tillhör prins Eugen, som 1893 erbjöd den som gåfva till Nationalmuseum, hvars nämnd emellertid afböjde anbudet. J. var ledaren för den 1885 utbrutna opponentrörelsen mot konstakademien (se Konstnärsförbundet). Till denna tidpunkt höra hans starkt personliga och tekniskt intressanta porträtt af fru *H. Marcus*, fru *J. Rubenson*, fru *N. af Geijerstam*. Från 1883 och 1884 äro porträtt af *Pontus Fürstenberg* och dennes fru (Göteborgs museum). Från 1886 äro bl. a. de franska motiven *Byskvaller* och *Getherde* (Göteborgs museum), den ofullbordade figurrika genren *Falkspelaren* och den lyriskt stämda *Höstsol* (Thiels galleri). *Spinnande gumma* (1887, Göteborgs museum) med dess fantastiska och våldsamma färgverkan är J:s sista större fullbordade målning. Efter en tvåårig vistelse på landsbygden i Frankrike återkom han 1888 hem, bruten till hälsan. Han utförde sedan såväl målningar som teckningar med rik fantasi och böljande linjeföring, men hade förlorat allt sinne för naturlig form. En utställning af hans arbeten anordnades 1893 i Stockholm och Göteborg. Först då blef han fullt uppskattad. — J. var en romantiker i en realistisk tid, hade ett impulsivt temperament, en jäsande inbillningskraft, en lysande koloristisk begåfning, en konstnärsnatur, lätt uppflammande och lätt nedstämd, våldsam och obändig, vek och känslofull. Som skald (diktsamlingarna *Svarta rosor*, 1888, *Gula rosor*, 1896) fängslar han genom ursprunglighet, naivitet, färgrikedom, vemod och hjärtevärme. Hans polemiska uppsatser om våra konstförhållanden (i ”Dagens nyheter” hösten 1884 och i ”1886, revy i litterära och sociala frågor”) äro spirituellt skrifna angrepp. — Jfr monografi af G. Pauli 1902, uppsatser af R. Bergh 1893 (omtryckt i ”Om konst och annat”, 1908), K. Fåhræus (i ”Ord och bild” 1907), G. Nordensvan (”E. J. som konstakademiens uppföding”, s. å.; sammastädes) och bd XIX af ”Sveriges nationallitteratur” (1909).

4. Karl David J., den föregående kusin, läkare, universitetslärare, f. 25 febr. 1858 i Stockholm, blef student 1874, med. licentiat 1885, med. doktor 1887 (på afh. *Urogenitalfistlar hos kvinnan*), docent i obstetrik och gynekologi vid Karolinska institutet 1891 samt kallades till professor i samma ämnen vid Uppsala universitet 1909. Förutom ett stort antal, i ”Hygiea”, ”Nordiskt med. arkiv” och i andra tidskrifter offentliggjorda specialafhandlingar har J. utgifvit *Förlossningsoperationerna framställda för praktiserande läkare och studerande* (1898).

5. Erik Semmy J., den föregående kusin, arkitekt, f. 7 mars 1864 i Stockholm, studerade vid Tekniska högskolan 1881—85 och vid konstakademien 1885—88, blef arkitekt i Öfverintendentsämbetet 1888 och i Fortifikationsdepartementet 1890. J. väckte uppmärksamhet först genom *Industribankens* hus vid Munkbron och ännu mera genom *hotellet* och *restaurangen* på Saltsjöbaden (1893). Därefter följde artillerikaserner i Östersund och Göteborg 1895, Jönköping 1897, *Lifgardets till häst* ståtliga kasern i Stockholm (s. å.), kavallerikaserner i Eksjö, Sköfde, Ystad, Malmö, Hälsingborg, infanterikaserner i Vaxholm, Karlskrona, Gäfle, Östersund, Falun, Sollefteå och Umeå, ingenjörskaserner i Vaxholm och Karlskrona, trängkaserner i Sala, Örebro, Linköping, Hässleholm och Sollefteå samt de militära etablissemangen i Boden. J. har äfven lämnat ritningar till *Nordiska kompaniets affärshus* vid Stureplan och till *huset Birgerjarlsgatan 20*, till *Mälarprovinsernas bank* vid Skeppsbron, *Skandinaviska kreditaktiebolagets* nybygge vid Stora Nygatan n:r 10—12 och *Stockholms handelsbank* vid Kungsträdgården — alla dessa byggnader i Stockholm —, dessutom till *Heilborns* och *Rubens villor* i Djursholm, till ombyggnad af *Näsby* i Uppland för K. R. Lamm, till byggnader för *kraftstation vid Trollhättan*. Till J:s nyaste arbeten höra *Hofförvaltningens byggnad* vid Slottsbacken (fullbordad 1909) samt ritningar till nybyggnad för *Krigshögskolan* och *Krigshofrätten* (1908). J. har äfven gjort ritningar till möbler. 1. A. L.* 2. (E. F—t.) 3, 5. G—g N. 4. R. T—dt.

Josēphus. Se Josefos.

Joses. Se Barnabas och Jesus Kristus.

Josĭa (hebr., ”Jehovah stöder”), konung i Juda rike, efterträdde endast 8 år gammal sin fader, Amon, 641 f. Kr. på tronen. J. var en from, för Jehovahdyrkan nitälskande konung, som uppträdde reformerande mot det härskande afguderiet och sedefördärfvet. Vid ombyggandet af det förfallna templet påträffades af öfversteprästen Hilkia, som hade stort inflytande på J., ”lagboken”; enligt 2 Kon. 22: 5 och 2 Krön. 34: 14 var det Moses lag,

sannolikt den s. k. andra lagen, d. v. s. 5:e Mosebok (jfr Pentateuken). Fyndet eggade J. att fortgå på reformernas väg. Han gjorde slut icke blott på afguderiet, utan också på det lagstridiga offrandet på höjder åt Jehovah, och han lät fira påskfesten efter lagens ritus så, som den icke firats sedan Samuels dagar. J. inlät sig i strid med Egyptens konung Necho, men sårades till döds i slaget vid Megiddo 609 f. Kr. J. P.

Josias Fredrik, prins af Koburg, hertig Josias Frans' af Koburg son, tysk fältherre, f. 26 dec. 1737 i Koburg, d. där 26 febr. 1815, deltog som österrikisk officer i sjuåriga kriget (1756—63) och blef 1773 fältmarskalk-löjtnant. I 1788—91 års krig mot turkarna anförde han galiziska armékåren, segrade i förening med ryssarna under Suvorov vid Focşani (1789) och slog turkiska hufvudhären vid Martinjesti (s. å.) samt befordrades till fältmarskalk. Som Tyska rikets fältherre i Belgien slog han Dumouriez vid Neerwinden 18 mars 1793, fördref fransmännen ur landet, segrade vid Famars (24 maj s. å.) och eröfrade 1793—94 Condé, Valenciennes, Quesnoy och Landrecies i norra Frankrike. 22 maj 1794 vann han åter seger vid Tournay, men då han, till följd af bristande understöd, 26 juni s. å. blef slagen vid Fleurus samt nödgades utrymma Belgien, nedlade han sitt befäl (s. å.). — Se v. Witzleben, "Prinz F. J. von Coburg-Saalfeld, herzog zu Sachsen" (3 bd, 1859).

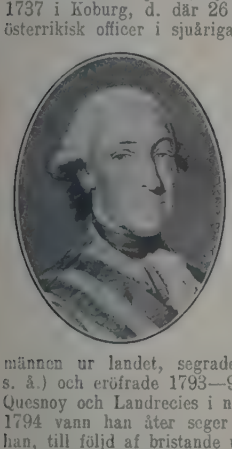

Josika [jå'jika], Miklós, ungersk romanförfattare, baron, f. 28 april 1796 i Torda i Siebenbürgen, d. 27 febr. 1865 i Dresden, tillhörde en af Siebenbürgens förnämsta släkter och växte upp i en omgifning, där allt påminde om förfädrens bedrifter. Efter afslutandet af sina juridiska studier blef han officer och deltog med utmärkelse i italienska och franska fälttågen 1814 och 1815. 1818 lämnade han krigstjänsten och lefde under lång tid i tillbakadragenhet, mest på sitt romantiska gods i Siebenbürgen, försjunken i drömmerier och vittra studier. I sin hemtrakts politiska lif framträdde han 1834 med frisinnade tal och flygskrifter och egnade sig sedan uteslutande åt litteraturen. 1836 utkom hans första och bästa roman, *Abafi*, en moraliserande, romantisk-historisk skildring från Siebenbürgens gyllene tid i slutet af 1500-talet, hvilken följdes af en mängd andra historiska romaner, af hvilka de förnämsta äro *Zólyomi* (1836), *Az utolsó Bátory* (Den siste B., 1837), *A cschek Mayyarországban* (Tjecherna i Ungern, 1839) och *Zrinyi a költö* (Skalden Zrinyi, 1843). Med dessa verk blef J. en banbrytare för ungerska prosadiktningen och sitt lands förste egentlige romanförfattare. Sina ämnen valde han ur Ungerns och Siebenbürgens historia och behandlade dem med Walter Scott som förebild. Vid utbrottet af 1848 års revolution var han medlem af magnattafeln (öfverhuset) och utsågs till medlem af försvarsutskottet samt förblef under hela kriget en trogen anhängare af Kossuth. Efter dess slut flydde han till utlandet och dömdes 1851 in contumaciam till döden. I Bruxelles, där han bodde till 1864, utvecklade han fortfarande en ofantligt fruktbar skriftställarverksamhet, då under inverkan af Dumas och Sue. Hans produktion uppgick till omkr. 125 band, hvaraf det mesta nu är glömdt, men mycket dock ännu lefver och med hänförelse läses af den patriotiska publiken. Biogr. af Szaak (1891). K. B. W.

Josquin des Prez [jåskä' däprē], äfven J. Deprès [dəprä], latiniseradt Jodōcus Prate'nsis, nederländsk kontrapunktist, Okeghems efterföljare och Palestrinas föregångare, f. sannolikt omkr. 1450 i prov. Hainaut, d. 27 aug. 1521 i Condé därstädes, åtnjöt en tid Okeghems undervisning. 1484—94 var han kapellsångare i sixtinska kapellet i Rom, 1495—99 direktor för domkören i Cambrai. Sedermera vistades han vid hofven i Ferrara och Paris samt erhöll på äldre dagar ett kanonikat i Condé. — J. var den berömdaste musikern på sin tid och kallades "musikens furste" samt utbildade många lärjungar. Man kan räkna honom som den förste verkligt genialiske kompositören, för hvilken kontrapunktiken icke, såsom hos föregångarna, är endast sitt eget mål, utan äfven tjänar högre syften och börjar söka gifva ett uttryck åt textens innehåll. Han gör den kontrapunktisk-kanoniska tonsatsen genomskinligare och ställer den i själsuttryckets tjänst. Äfven är han den förste, från hvilken åt eftervärlden bevarats ett tillräckligt antal verk för att möjliggöra en full uppskattning af hans betydelse. J:s tryckta kompositioner utgöras af 32 mässor (*La sol fa re mi*, *Ad fugam*, *Pange lingua*, *Da pacem* m. fl.), inemot 150 motetter (*Miserere*, *Planxit autem David* m. fl.) samt omkr. 50 världsliga *Chansons* (de viktigaste utgifna af Susato, 1545) m. fl. Saker af J. äro upptagna äfven i nyare samlingsverk, af Commer, Rochlitz, Hawkins, Choron m. fl. Manuskript finnas i Rom, München, Wien, Basel, Berlin, Regensburg och Cambrai. A. L.*

Josshus (förvrängning af port. *deos*, gud, och eng. *house*, hus), en i de kinesiska sjöstäderna, hvilkas befolkning talar en af flera europeiska språk uppblandad "lingua franca", förekommande benämning på buddatempel.

Jost, tysk konung. Se Jodocus.

Jost, Isaak Markus, tysk pedagog och historieskrifvare, f. 1793, d. 1860 som öfverlärare vid den judiska realskolan i Frankfurt a. M. Hans förnämsta verk äro *Geschichte der israeliten* etc. (9 bd, 1820—28), *Neuere geschichte der israeliten* (3 afd., 1846—47) samt *Geschichte des judenthums und seiner sekten* (1857—59). Bland hans många öfriga arbeten må nämnas en tysk öfv. af "Mischna" (1832—34; 6 bd, med punkterad text och en kort kommentar) och åtskilliga polemiska skrifter till försvar för judendomen. Själf redigerade han 1839—41 veckoskriften "Israelitische annalen" och 1841—42 (tills. med Creizenach) den hebreiska månadsskriften "Zion". J. var en af grundläggarna af Institut zur förderung der israelitischen literatur. L. L. (G. K—n.)

Jostedal (fno. *Jostrudalr*), härad och socken i Sogn, Nordre Bergenhus amt, Bergens stift, Norge. Arealen 529,₂₀ kvkm. 938 inv. (1900). Själfva dalen är krokig, trång och mörk, men erbjuder genom

sina höga glaciärer stort intresse. Den genomflytes af den 45 km. långa Jostedalsälfven, som kommer från det mellan Lomsfjeldene och Jostedalsbræen liggande Styggevandet och faller ut i Lysterfjorden. O. A. Ö.

Jostedalsbræen, Norges och europeiska fastlandets största glaciär, ligger i Nordre Bergenhus amt, på halfön mellan Nordfjord och Sognefjord, men sträcker sig ned i Kristians amt (Skiaakerfjällen). Dess längd från Jostefonn till Framrusthovd (Skiaaker) är 97 km., dess bredd 10—12 km. Den areal, som täckes däraf, utgör 1,252 kvkm. Högsta punkten, där Stryn, Jostedal och Hafslo stöta ihop, ligger 2,038 m. ö. h., dock är Lodalskaapa ännu högre (2,071 m.). Andra fjäll i glaciärens omnejd uppnå en höjd af 1,500—1,800 m. J:s förnämsta utlöpare äro: Vetlefjordsbræen, som skjuter ut från Jostefonn, Böjabræ eller Bojumbræen, Suphellebræerna, stora och lilla, med Snenipa, Langedalsbræen, Optagsbræerna, 3 st., Austerdalsbræen,

Glaciären Nigardsbræen, utlöpare från Jostedalsbræen.

Tunsbergdalsbræen, Nigardsbræen (se fig.), Lodalsbræen, Stegaholtsbræen, Gredungsbræen, Brigsdalsbræen och Lundebræen. O. A. Ö.

Jostedalsälfven. Se Jostedal.

Jōsua (hebr. *Jehosjüa,* "Jehovah är frälsning"; samma namn som grek. *Iesūs,* lat. *Je'sus*), Nuns son af stammen Efraim, Moses tjänare, var den ene af de båda israeliter från det äldre släktet, hvilka med den yngre generationen intågade i Kanaan. Af Mose befullmäktigad att blifva hans efterträdare i ledningen af Israels folk, förde han efter Moses död folket öfver Jordan in i det utlofvade landet, bekämpade och kufvade urinvånarna och utförde den redan af Mose uppgjorda staminddelningen. Härom handlar den s. k. Josuas bok, som kan anses vara en fortsättning till 5:e Mosebok. Enl. uppgift var J. vid sin död 110 år gammal. — En på arabiska affattad Josuabok, troligen grundad på den bibliska, stod i högt anseende hos samariterna. J. P.

Jota [chåta], spansk nationaldans, liknande valsen, men med större frihet i rörelser. Den är i synnerhet vanlig i norra Spanien, där hvarje provins har sin egen art. En "Jota aragonese" är Glinkas liknämnda orkesterouvertyr; en "J. Navarra" finnes bland Sarasates spanska dansar (op. 22). A. L.*

Jōta (svenskt uttal af grek. Iota). Se Iota.

Jotam, Ussias son, konung i Juda rike (omkr. 759 —743 f. Kr.), restaurerade templet och grep sig an med flera andra byggnadsföretag, bl. a. befästningar. De vid faderns död påfällige ammoniterna gjorde han åter skattskyldiga. Troligen tog han under detta krigståg delar af östra Jordanlandet från Israels rike, hvilket hade till följd det ödesdigra syrisk-efraimitiska kriget, som utbröt under J:s son och efterträdare, Ahas. Under J:s tid uppträdde profeten Esaias. (2 Kon. 15: 32 ff.; 2 Krön. 27.) — En annan J., Gideons yngste son, omtalas i Dom. 9: 5 ff. J. P.

Jotērade konsonanter (af *iota,* se d. o.). Se Muljerade språkljud.

Jotister. Se Jungmann, J.

Jo-tschou (eng. former *Yochau, Yohchow* och *Yuchow*), stad i kinesiska prov. Hunan, vid Tungtings utlopp i Jang-tse-kiang. Omkr. 20,000 inv. Staden öppnades för utländsk handel 1899. Denna plats valdes af engelsmännen till fördragshamn, emedan den låg nära den stora floden, och det är den enda öppna hamnen i Hunan, hvilken provins alltid varit fientligt stämd mot utlänningar, jämte det att den anses ega stora möjligheter för utveckling af handelsomsättningen. Från J. äro de stora städerna Tschang-scha och Tschang-to tillgängliga med ångbåtar om 1,5 m. djupgående medelst Tungting och dess tillflöden Hsiang och Juen. Wbg.

Jotunfjeldene, Jötunfjeldene l. Jotunheimen (d. v. s. "jätteﬁällen", "jättehemmen"), Norges och tillika norra Europas väldigaste fjällparti, ligga till största delen i Kristians amt samt begränsas i n. och ö. af Gudbrandsdalen, i s. af Valders' öfversta trakter samt i v. af Sognefjorden och dess dalgångar. I denna vilda trakt, som var känd blott af "driftekarer" (vallhjon) och renjägare, botaniserade 1811—13 läkaren, sedermera prof. K. Smith; men först efter hans död upptäcktes den 1820 af de unge naturforskarna B. M. Keilhau och K. P. B. Boeck, som gåfvo den dess nuv. namn. Glaciärer och snöfält uppfylla densamma. Fasta bostäder finnas icke, t. o. m. sätrar förekomma blott på spridda ställen i de lägsta regionerna, särskildt trakterna kring de tre vidsträckta, af ett storartadt landskap omgifna fjällsjöarna Gjende, Bygdin och Tyin. Sedan 1860-talet ha turisterna i alltjämt

Parti af Jotunheimen, med sjöarna Gjende och Bessvand, sedt från Besseggen (se d. o.).

växande antal hittat vägen dit, och sedan 1871 har norska turistföreningen ifrigt sträfvat att låta uppföra turisthyddor och på allt vis underlätta kom-

munikationerna dit. De mäktiga massiven kunna grupperas på olika sätt: vanligen upptaga resehandböckerna 8—9 sådana grupper. Af dessa äro de västligaste vildast. Få tinnar understiga 1,800 m., många uppnå öfver 2,000 m. höjd. Bland dessa må följande nämnas. Mellan sjöarna Bygdin och Gjende märkas: Kalvahögda (2,015 m.), Knuthulstind (2,341 m.), Tjernhulstind (2,333 m.), Sletmarkhö (2,155 m.) och Mjölkedalstinderne (2,000—2,150 m.); från Gjende norr ut mot Smaadalen och Visdalen: Besshö (2,312 m.), Tykningssuen (2,412 m.), Memurutbræen (2,428 m.), Hestlægahöerne (2,036 m.), Nautgarstind (2,322 m.), Stornubben (2,246 m.), Leirhö (2,403 m.), Skauthö (2,035 m.) och Glittertind (2,555 m.); på Galdehöplatån: Galdhöpiggen (se d. o.; 2,468 m. enl. Geografisk opmaalings nya beräkning, ej 2,566 m. som förut antagits; i öfverensstämmelse med den nya siffran böra siffrorna för fjällen i norra delen af J. sänkas med omkr. 100 m.), Skarstind (2,405 m.), Velt-Skarstiud (2,008 m.), Bukkehö (2,368 m.) och Bukkeholstinderne (2,188 m.); från Tyin väster ut mot Aardal ligga Gjeldedals-, Koldedals-, Stölsnaas- och Uranaastinderne (2,000—2,150 m.), och v. om Utladalen mot Lyster höja sig Smörstabben (2,228 m.), Fanaraaken (2,041 m.) samt Horungernes väldiga parti med Skagastölstinderne (2,394 m.), Riingsbræen (2,143 m.) och Austabottinderne (2,106 m.). O. A. Ö.

Jotunheim, *nord. myt.* Se Jotunhem.

Jotunheimen, fjällparti. Se Jotunfjeldene.

Jotunhem l. Jättevärlden, *nord. myt.*, kallades det område, som jättarna troddes bebo. Människornas värld tänktes upptaga midten af jordskifvan och vara omgifven af en stor bergmur, Midgård, med hvilket namn äfven det inneslutna området betecknas. Utanför Midgård var J., som i synnerhet åt ö. och n. ansågs vara befolkadt af jättar och troll. Senare började man att tänka sig J. beläget på de stora slätterna omkring Hvita hafvet och i synnerhet vid trakten omkring Dvina. Th. W.*

Joubert [jobär], Barthélemy Catherine, fransk general, f. 1769, studerade 1782 juridik i Dijon, ingick 1791 i en bataljon af frivilliga och utmärkte sig 1793 genom sitt tappra försvar af en redutt på Col di Tenda, hvarvid han råkade i fångenskap. Frigifven, utförde han i juni 1794 ett djärft, ehuru misslyckadt anfall på österrikarnas befästa ställning vid Melagno, vann under det italienska fälttåget 1796—97 Bonapartes förtroende, utmärkte sig i drabbningarna vid Mondovi, Lodi och Rivoli samt befordrades 1797 till divisionsgeneral. Då Bonaparte därefter genom Kärnten inryckte i Österrike, sände han J. med 20,000 man genom Tyrolen, hvilken rörelse denne utförde på ett utmärkt sätt. J. fick okt. 1798 befälet i Italien efter Brune och tvang Sardinien till fred, hvarefter denna stat blef republik. Han var just på väg att betvinga äfven Toscana, då det misstänksamma direktoriet återkallade honom. 1799 var han dock åter i Italien och blef 15 aug. öfverrumplad af Suvorov vid Novi, hvarvid han stupade strax i början af slaget. J. ansågs af Bonaparte som en af dennes mest framstående underbefälhafvare. Jfr Chevrier, "Le général J., d'après sa correspondance" (2:a uppl. 1884). C. O. N.*

Joubert [jobär], Petrus Jacobus, boergeneral, f. 20 jan. 1831 (enligt andra uppgifter 1834) i Cango, i Kapkolonien, d. 27 mars 1900 i Pretoria, öfverflyttade som ung till Transvaal, där han tog verksam del i boernas krig mot kaffrerna på 1850-talet. 1860 invaldes han i volksraad, och 1870 utnämndes han till republikens generalprokurator. Under presidenten Burghers frånvaro i Europa 1874 förestod han regeringen. Då England 1877 annekterade Transvaal, protesterade han däremot och intog en ledande ställning i den mot engelsmännen riktade rörelsen, som slutligen ledde till Transvaals vid massmötet i Paardekraal invid Krügersdorp 16 dec. 1880 utfärdade självständighetsförklaring. Jämte Krüger och Pretorius ingick han nu i den "provisoriska" regeringen. Öfverbefälhafvare i det snart därpå utbrytande kriget mot England, slog han engelsmännen vid Laings nek, Ingogo river och (27 febr. 1881) vid Majuba hill, där han vann en seger, som medförde krigets slut. Vid presidentvalet 1893 stod striden mellan Krüger och J. Den förre blef emellertid vald, ehuru med ganska knapp majoritet. J. blef vice president. När Jamesonska expeditionen mot Johannesburg misslyckats (1896), blef det klart, att en ny brytning med England förestod, hvadan under J:s insiktsfulla ledning omfattande förberedelser vidtogos för kriget. — Han var ock öfverbefälhafvare för Transvaals och Oranjefristatens förenade krigsmakt under första skedet af det i okt. 1899 utbrytande stora boerkriget (se d. o.). Boernas kraftigt igångsatta offensiv liksom ock de upprepade segrarna (vid Magersfontein, Stormberg, Colenso, Spion kop, Vaalkrantz m. fl.) kunna dock mindre tillskrifvas den alltför försiktige öfverbefälhafvarens förtjänst än hans underbefälhafvares duglighet och engelsmännens felgrepp. Framgångarna ledde icke heller till någon varaktig påföljd på grund af J:s brist på beslutsamhet och energi, hvartill ock kom fysiskt lidande. Efter Cronjes kapitulation vid Paardeberg och Ladysmiths undsättning (febr. 1900) drog han sig, "trött och sjuk", tillbaka till Pretoria. De af J:s landsmän framkastade beskyllningarna mot honom för bristande fosterländskhet måste anses som ogrundade. Hans karaktär lär tvärtom varit ärlig och rättfram, hvarförutom han efterlämnat minnet af en erfaren politiker samt af en personligen tapper och human truppbefälhafvare. H. J—dt.

Jouera [juëra], fr. *jouir* (af lat. *gaudēre*, glädjas), njuta, känna fröjd.

Jouffroy [ʃofrœa'], Théodore Simon, fransk filosof och publicist, f. 1796 i Pontets (dep. Doubs), d. 1842 i Paris, lärjunge af Royer-Collard och Cousin, var 1832—37 professor i filosofi vid Collège de France och sedan 1840 medlem af högre undervisningsrådet. 1833 blef han led. af Institutet. I kammaren, där J. sedan 1831 var deputerad, uppträdde han bland de doktrinäre, i hvilkas tidning "Le Globe" han blifvit medredaktör 1824. Inom filosofien tillhörde J. den skola, som plägar kallas den franska spiritualismen eller eklekticismen. Sin egentliga betydelse har han genom sin sträfvan att få psykologien erkänd som en självständig vetenskap gentemot såväl fysiologiens som metafysikens utvidgningsanspråk. Förutom öfv. af Dug. Stewart och Reid med självständiga inledningar utgaf han *Cours de droit naturel* (2 dlr, 1834—35; 4:e uppl. 1866) och *Mélanges philosophiques* (1833; 4:e uppl. 1866). Efter hans död utgaf Damiron *Cours d'esthétique* (1843; 3:e uppl. 1875) och *Nouveaux mélanges philosophiques* (1842; 3:e uppl. 1872). S—e.

Jouffroy [ʃofrœa'], François, fransk bildhuggare, f. 1806 i Dijon, d. 1882, kom 1824 till Paris, där han studerade i École des beaux-arts och år 1832 vann Rompriset. Från Rom hemsände han *Herde på en graf* (1835). Bland hans senare arbeten må anföras *Kains förbannelse* (1838), *Ung flicka, som anförtror sin första hemlighet åt Venus* (1839, i Luxembourg), ett arbete, som hastigt vardt populärt, *Vår* och *Höst* (1845, för Pärskammaren), *Straff* och *Skydd* (för Palais de justice), *Den lyriska poesien* (Stora operan i Paris). J. var sedan 1863 professor vid École des beaux-arts. Bland hans lärjungar var P. Hasselberg. (G—g N.)

Jougdälfven. Se Fjällsjöälfven.

Jougne, Col de [kå'l də ʃo'nj], pass i Jura, vid gränsen mellan franska dep. Doubs och schweiziska kantonen Vaud, 1,000 m. ö. h. Genom detsamma går sedan 1873 en järnväg Paris—Pontarlier—Lausanne. (J. F. N.)

Joujou [ʃoʃõ], fr., leksak. — Joujou de Normandie [də nårmãdi], en trissa, sammansatt af två skifvor, som sinsemellan äro förenade medelst en liten cylinder. Genom att rycka på en i denna cylinder fäst snodd kan man få trissan att alltjämt löpa upp och ned för snodden. Denna leksak, som var i bruk i början af 1790-talet, omtalas af Kellgren i "Dumboms lefverne".

Joukahainen [jå'oka-]. 1. *Finsk myt.*, vanligare i folksångerna Joukamoinen, Väinämöinens medtäflare i sångarstriden. Enligt sången om sångarstriden, som är en af de äldsta bland de finska episka folksångerna, utmanade J. Väinämöinen (hvilken här synbarligen uppträder i sin ursprungliga egenskap af vattnets gud) till tvekamp i sång, men blef grundligt slagen. Väinämöinen sänkte och kvarhöll honom genom sin trolldoms makt i vattnet (kärret l. d.), tills J. för sin räddning måste lofva sin syster åt Väinämöinen. Denna sång är någon gång redan i folksångerna liksom i Lönnrots redaktion af Kalevala förenad med Ainorunorna (se Aino), hvartill den ursprungligen icke hört. — J. förekommer i den tryckta "Kalevala" och ibland äfven i de ursprungliga folksångerna som den, hvilken sköt på Väinämöinen (denne kallas vanligen *laiha poika lappalainen*, "den unge magre lappen", och är icke identisk med J.).

2. Svenskspråkig tidskrift i Finland, med namn från Kalevalasångerna. 1843 utkom i Helsingfors första häftet af "Joukahainen, läsning i vexlande ämnen, utgifven af Österbottningar", med bidrag af Fr. Cygnaeus, J. L. Runeberg, F. M. Franzén, L. Stenbäck och Z. Topelius. Innehållet var väsentligen fosterländskt. Företaget betraktades med skäl som ett tecken till nyvaknadt litterärt lif i Finland och emottogs med ej ringa intresse af allmänheten. Publikationen har fortsatts med längre eller kortare afbrott (13:e h. utkom 1906). 1. E. N. S. 2. M. G. S

Joukamoinen [jå'oka-]. Se Joukahainen.

Jouko [jå'okå], *finsk myt.*, förkortn. af Joukahainen (se d. o.), Joukamoinen. — Joukola, Joukahainens hem.

Joule [dʃõ'l], *fys. o. elektrot.*, en särskildt inom elektrotekniken använd energienhet = 10^7 erg. Denna mängd värme utvecklas per sekund i en ledare med motståndet 1 ohm, som genomlöpes af strömmen 1 ampère (jfr Galvanisk ström, sp. 660). G. I.

Joule [dʃõ'l], James Prescott, engelsk fysiker, f. 1818 i Salford som son till en rik bryggare där, d. 1889 i Sale, studerade en kort tid kemi för John Dalton, som torde väckt hans intresse för vetenskapen, men förvärfvade största delen af sina kunskaper genom självstudium. Ehuru en af alla tiders största fysiker, innehade han icke någon officiell befattning som sådan, utan lefde större delen af sitt lif som privatman i sin födelsestad, där han efter faderns död tillsammans med en broder öfvertog bryggeriet. Han blef 1850 medlem af Royal society och erhöll af detta sällskap flera utmärkelser för sina arbeten inom värmeläran. 1878 tillerkändes honom en statspension på 200 pd st. för utomordentliga vetenskapliga förtjänster. Hans samlade arbeten publicerades i 2 bd 1884 och 1887 under titeln *Scientific papers of James Prescott Joule.* — J:s namn är särskildt förknippadt med genombrottet i början på 1840-talet af läran om energiens oförstörbarhet, och han nämnes vanligen tillsammans med Mayer och Helmholtz som en af denna läras grundläggare. Af dessa tre gjorde J. sig särskildt förtjänt genom noggrann och mångsidig experimentell pröfning af energiprincipen och utförde (från 1843) de första exakta bestämningarna af det mekaniska arbete, som svarar mot en viss värmemängd (den mekaniska värmeekvivalenten). Utom en lång serie undersökningar rörande denna utförde J. många betydelsefulla experimentalarbeten inom andra områden af fysiken, de flesta dock på något sätt stående i samband med värmeteorien. Särskildt må nämnas den bestämning han 1852 tillsammans med William Thomson (lord Kelvin) gjorde af gasers (vanligen ringa) afkylning, då de få utvidga sig utan förrättande af yttre arbete. På denna afkylning grunda sig de moderna metoderna för framställning af flytande luft. G. I.

Joules lag [dʃōʹlis]. Se Galvanisk ström.
Jounpore [dʃaünpōʹə]. Se Jaunpur.
Jour [ʃör, sv. utt. vanl. ʃur], fr., dag, dager; dagstjänst, en dags vaktgöring. — Ha jouren (fr. *être de jour*), ha vakten för dagen, tjänstgöra för dagen (jfr Jourhafvande). — Se vidare À jour. — Jours complémentaires [ʃör kåplemätärʹ], "fyllnadsdagar", de 5 (hvart fjärde år 6) dagar (de s. k. *sansculottides*), som vid årets slut tillades i den franska revolutionskalendern. Se Kalender.

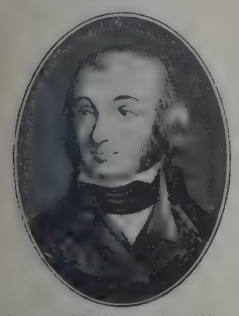

Jourdan [ʃordäʹ], Jean Baptiste, grefve, marskalk af Frankrike, f. 29 april 1762 i Limoges, d. 13 nov. 1833 i Paris, deltog som simpel soldat åren 1778—83 i nordamerikanska oafhängighetskriget och var vid franska revolutionens utbrott (1789) underofficer. 1791 fick han befäl öfver en bataljon frivilliga och utmärkte sig sedan så under Dumouriez i Nederländerna (1792), att han 1793 utnämndes till divisionsgeneral och efter general Houchards återkallande (sept. s. å.) till befälhafvare för nordarmén. I spetsen för denna slog han österrikarna vid Wattignies (15 och 16 okt.), men måste nedlägga sitt befäl, då han icke ansåg sig kunna utföra ett vinterfälttåg. På våren 1794 fick han befälet öfver Sambre- och Meuse-armén, segrade vid Fleurus (26 juni), öfvergick Rhen (6 sept.), framträngde till Main och inneslöt Mainz, men måste till följd af Clerfaits framryckande draga sig tillbaka bakom Rhen. 1796 inneslöt han åter Mainz, men måste efter flera motgångar (vid Amberg 24 aug., Würzburg 3 sept., Lahnfloden i midten af sept.) gå tillbaka bakom Rhen, hvarefter han nedlade sitt befäl. (I det 1819 utgifna arbetet *Mémoires pour servir à l'histoire de la campagne de 1796* sökte han försvara sitt återtåg.) 1797 valdes han till medlem af de Femhundrades råd, där han i synnerhet arbetade på den militära lagstiftningen. 1799 ställdes J. i spetsen för den armé, som skulle operera vid Donau, men blef af ärkehertig Karl slagen vid Ostrach (21 mars) och vid Stockach (25 mars), hvarefter han nedlade befälet. Varm republikan, satte han sig emot statskuppen af 18 brumaire (1799), hvarigenom Napoleon ryckte till sig makten, men mottog af denne sedermera bland andra utmärkelser grefvevärdighet och marskalkstafven (1804). Napoleon, hvilken betraktade honom som en härförare med otur, gaf honom aldrig något självständigt befäl. 1808—09 och 1812—14 var J. i Spanien konung Josef Bonapartes generalstabschef. Vid Napoleons fall (1814) slöt han sig till den nya franska regeringen, af hvilken han 1819 mottog pärsvärdighet, men öfvergick 1830 lika raskt till julirevolutionen, skötte några dagar utrikesdepartementet och utnämndes 11 aug. s. å. till guvernör öfver Invalidhotellet. Hans *Mémoires militaires* utgåfvos 1899 af Grouchy. C. O. N.*

Jourfartyg [ʃürʹ-], *sjöv.*, ett fartyg, som tillhör en förankrad sjöstyrka (flotta, eskader, afdelning e. d.) och städse skall ha båt klar till befälhafvarens förfogande samt officer redo till extra tjänstgöring. H. W—t.

Jourhafvande [sv. utt. ʃur-; se Jour], "daghafvande", tjänstgörande för dagen. — Om jourhafvande officer (fr. *l'officier du jour*) se Dagbefäl. Om jourhafvande direktör se Direktör.

Journāl [ʃur-; af fr. *journal*], dagbok, dagslista (lasarettsjournal; skeppsjournal, se Loggbok; om köpmäns journal se Bokföring och Handelsbok), tidning, tidskrift. Se Tidning och Tidskrift. — Journaliʹsm, tidskriftsväsen, tidningsinflytande. — Journalistik, tidningspress, tidningsväsen, tidningsförfattarskap. — Adj. Journaliʹstisk.

Journal, Le [lə ʃornaʹl], fransk tidning, grundlagd 1892 i Paris af Fernand Xau, efter hvars död 1899 den redigerats af H. Letellier. Tidningen lägger an på den stora publiken genom allehanda lättare bidrag, den största aktualitet i notiser m. m. Dess upplaga lär nu stiga till omkr. 600,000 ex.

Journal des débats [ʃornaʹl dä debaʹ], fransk tidning i Paris. Dess titel, då den 1789 uppsattes, var J. des débats et des décrets. Om dess öden 1799—1841 se Bertin. Tidningen försvarade till slutet ministärens politik under Ludvig Filip. Med februarirevolutionen miste den sitt politiska inflytande, men icke sitt anseende som talangfullt redigerad. Under andra kejsardömet visade den framgent sina orleanistiska sympatier, intog efter 1870 års tilldragelser en vacklande hållning, men slöt sig vid tiden för Thiers' störtande (maj 1873), om ock något motvilligt, till den konservativa republiken. Bland dess redaktörer efter Bertin må nämnas Léon Say, Patinot och den nuv., de Nalèche. Af dess medarbetare märkas Jules Janin (som där skrifvit öfver 2,000 följetongsuppsatser), Michel Chevalier, Barrière, John Lemoinne, Renan och Philarête Chasles. Tidningen utkommer f. n. 2 ggr dagligen. Vid dess hundraårsfest 1889 utgafs en historik öfver den.

Journal des savants [ʃornaʹl dä savāʹ], en i Paris utkommande litteraturtidning, den äldsta i sitt slag, uppsattes 5 jan. 1665. Dess förste redaktör var Denis de Sallo, parlamentsråd i Paris. Tidningens uppgift skulle vara att innehålla: 1) förteckning öfver samt granskning af de förnämsta böcker, som trycktes i Europa, 2) biografiska utkast och loftal öfver ryktbara skriftställare kort efter deras frånfälle, 3) redogörelse för fysiska, kemiska och matematiska rön samt uppfinningar inom mekaniken, 4) de viktigaste utslag från världsliga och andliga domstolar i Frankrike och andra länder. Journal des savants utkom till 1724 med ett nummer i veckan, därefter med ett i månaden. 1701 kom den i statens ego, upphörde i nov. 1792, men återupprättades 1 sept. 1816. Tidningen stod ända till 1902 under statens skydd, lydde under ministeriet för offentliga undervisningen och hade en redaktion, hvars medlemmar, liksom ledamöterna i en akademi, utsågos genom kooptation; ministern stadfäste valen. Sistn. år indrogo kamrarna anslaget till tidskriften. Den öfvertogs då af Institut de France, som utser en redaktionskommitté med ledamöter ur de olika akademierna. Jfr M. Cocheris, "Table méthodique et analytique du Journal des savants" (1860).

Journālen [ʃurʹ-], tidning, en fortsättning (1824—

37) på ”Allmänna journalen”. Se Journal för litteraturen och teatern.

Journal för litteraturen och theatern, en tidning, som 1809—13 utgafs i Stockholm af P. A. Wallmark. Dess första nummer utkom 17 juli 1809; i början utgåfvos 3 nummer i veckan, från 11 nov. s. å. 4. Från början af 1810 blef den daglig. Tidningen indrogs 17 maj 1813 till följd af en för kronprinsen Karl Johan misshaglig artikel, hvaruti hade uttalats ogillande af ett i Grevesmöhlens tidning ”Nya Skandinaven” influtet kungörande af Karl Johans planer att efter Napoleons besegrande i Tyskland vända sig mot Danmark och tvinga det att afstå Norge. 14 juni s. å. fick tidningen en fortsättning i Allmänna journalen, som utkom dagligen i likadant format till 2 aug. 1824, då den indrogs, för att 12 aug. åter upplefva under samma redaktion och i samma format, men med titeln Journalen. Denna upphörde med utgången af 1837, sedan den under sitt sista år utkommit med endast 2 nummer i veckan. Om den roll Journalen spelade i sin tids litterära strider se Nyromantiken.

Journal för svensk litteratur, en af G. A. Silverstolpe i Stockholm utgifven månadsskrift, uppsattes i april 1797, då samme utgifvares Litteraturtidning (1795—97; se d. o.) upphört. Af tidskriften utkom 1:a bandet 1797 i 9 häften och de 3 följande 1798—1801 med 12 häften i hvarje band; af 5:e bandet utgåfvos 8 häften 1801—03 och de återstående 4 (som väsentligen fyllas af ett supplement till K. R. Berchs arbete om svenska skådepenningar) först 1809—12. Af Silverstolpes medarbetare är endast Benjamin Höijer, som lämnade tre bidrag, att nämna. Innehållet utgöres till allra största delen af recensioner öfver i Sverige utgifna skrifter, hvartill komma några afhandlingar i original och öfversättning, redogörelser för konstakademiens utställningar och några få öfversatta dikter. Tidskriften representerade den kritiska filosofien och var därigenom ett uttryck för oppositionen mot upplysningstidehvarfvets åskådning. Det var naturligtvis också af vikt, att tidskriften utförligt och varmt behandlade Goethe, Schiller och Lessing, då dessa tolkades på svenska, men de rika loford, som samtidigt egnades åt Müller, Lafontaine o. a. obetydliga förströelseförfattare, visa bristen på verkligt djup och haltfull litterär uppfattning. Granskningarna äro egentligen upplysande för Silverstolpes uppfattning af språket och rättskrifningen, där tidskriften ifrar för korrekthet och status quo. Vacklande och på det hela taget tendenslös — utom i sin nitälskan för Kant och moralen — kan tidskriften knappast sägas ha haft något inflytande, som förberedt den romantiska hvälfningen efter 1809. Jfr Ljunggren, ”Sv. vitterhetens häfder efter Gustaf III:s död”, III, s. 405 ff. (R—n B.)

Journalier [ʃurnaljē], fem. journalière [-jär], fr. (af *jour*, dag), växlande från ena dagen till den andra, ombytlig till lynnet; föränderlig i utseendet; förefallande vacker ena dagen, ful den andra.

Journali'sm. Se Journal.

Journali'st (se Journal), tidningsman, medarbetare i en tidning.

Journalistföreningar. Se Pressföreningar.

Journalisthögskola. Se Tidning.

Journalistik. Se Journal.

Journalistkongresser, Journalistmöten. Se Pressmöten.

Journée des barricades [ʃornē dä barika'd]. Se Henrik, sp. 442—443.

Jourstandert [ʃur-], *sjöv.*, ett signaltecken, som hissas å ett fartyg inom en förankrad sjöstyrka för att utvisa fartygets egenskap af jourfartyg (se d. o.). H. W—l.

Joutsa [jå'otsa], socken af Heinola härad och domsaga, S:t Michels län, Finland. Landareal 428 kvkm. Befolkningen, finsk, 6,152 pers. (1908). J. utgör ett konsistoriellt pastorat af 3:e kl., Nyslotts stift, Heinola prosteri. O. I. (A. G. F.)

Joutseno [jå'ot-], imper. pastorat af 2:a kl., Jääskis kontrakt, Nyslotts stift, Finland, hör till Jääskis härad, Viborgs län, Jääskis domsaga. Landareal 284 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 4,628 pers. (1908). A. G. F.

Jouvenet [ʃovənä], Jean, fransk målare, f. 1644 i Rouen, d. 1717 i Paris, var son till en målare och skickades vid 17 år till Paris för att där hos flera mästare lära faderns konst. Hans första tafla var *Mose, som slår vatten ur klippan*, målad i Poussins maner. Hans skicklighet gjorde, att Lebrun använde honom till arbeten i Versailles, och 1668 fick J. i uppdrag att måla en votivtafla för guldsmedernas skrå. Efter att ha vunnit åtskilliga pris i akademien blef han led. af densamma 1672 och 1707 en af dess högsta styresmän. Till hans förnämsta arbeten höra 4 stora taflor, målade 1706 för kyrkan S:t Martin-des-Champs och nu befintliga i Louvre, nämligen *Det stora fiskafånget*, *Lasarus' uppväckande*, *Jesus drifver säljarna ur templet* och *Gästabudet hos Simon* samt *Nedtagandet från korset* (målad 1697, nu i Louvre), mästerligt komponerad och ganska ädel i uppfattningen. Dessutom hade J. många stora uppdrag af Ludvig XIV, såsom i Invalidhotellet och kapellet i Versailles. Förtjust öfver utförandet, ville konungen bestå konstnären en resa till Italien, hvilket land denne icke sett. J. hindrades emellertid af sjukdom att fullfölja resan. Dessutom fick han 1713 slag i högra sidan, hvilket förlamade handen; men han lärde sig på gamla dagar att måla med vänster hand, och så utförde han bl. a. sitt sista arbete, en tafla framställande Marias besök hos Elisabet, känd under namn af *Magnificat*, bestämd för Notre-Dame i Paris. — J:s brorson och lärjunge, François J., kallad J. d. y., f. 1668, d. 1749, var porträttmålare och blef led. af akademien 1701. C. R. N.*

Joux, Val de [də ʃō], en omkr. 22 km. lång, högt belägen dal i Jura, schweiziska kantonen Vaud. Den skiljes från franska området (dep. Doubs) af Mont Risoux och genomflytes af ån Orbe, som utmynnar i de genom en kanal förenade sjöarna Lac de J. (8,65 kvkm., 1,000 m. ö. h.) och Lac Bre-

net (0,76 kvkm.). Invånarna (omkr. 6,000) äro protestanter af fransk härkomst och sysselsätta sig mest med boskapsskötsel, klensmide och urmakeri. Hufvudort är Le Sentier (1,040 m. ö. h.). (J. F. N.)

Jouy [ʃoi], Victor Joseph Étienne de (Étienne var hans urspr. tillnamn), fransk teaterförfattare, f. 1764 i byn Jouy vid Versailles, d. 1846 i Saint-Germain en Laye, tjänstgjorde bland de franska trupperna i Guyana och Ostindien, där han upplefde många sällsamma och farliga äfventyr. Återkommen till Frankrike 1790, deltog han i revolutionskrigen, men anklagades för rojalistiska stämplingar och måste fly till Schweiz, hvarifrån han återvände efter Robespierres fall (1794). Han tog 1797 afsked ur krigstjänsten och egnade sig åt litteraturen. 1815 invaldes han i Franska akad. och blef 1830 bibliotekarie vid Louvre. Under restaurationen (1815—30) slöt han sig till den liberala oppositionen och förföljdes ofta för sitt skriftställeri. J. författade operatexter, sorgspel, lustspel, sedeskildringar och tidningsartiklar, för hvilka han vann samtidens bifall. Han var en underhållande, men ytlig skriftställare. Verkligt goda äro hans två första operatexter *La vestale* (1807; "Vestalen", 1823) och *Fernand Cortez* (1809; "Ferdinand Cortez", 1826), bägge med musik af Spontini. Han skref vidare texterna till *Les bayadères* (1810, musik af Catel), *Les amazones* (1812, musik af Méhul), *Les Abencérages* (1813, musik af Cherubini), *Moïse* (1827) och *Guillaume Tell* (1829; "Wilhelm Tell", 1856), de två sistnämnda med musik af Rossini. Bland hans tragedier må nämnas *Tippoo Saëb* (1813), *Bélisaire* (1818) och *Sylla* (1824; "Sulla", 1828). Under titlarna *L'hermite de la Chaussée-d'Antin*, *L'hermite de la Guyane*, *L'hermite en province*, *Les hermites en prison* o. s. v. utgaf han från 1812 en rad vidlyftiga skildringar af tidens seder, nycker, moder och besynnerligheter, i en stil, som sedan vidare utvecklats af de franske käsörerna. J. utgaf 1823—28 sina *Oeuvres complètes* (27 bd).

Jovan, kronopark i Stensele socken, Stensele revir, Västerbottens län, afsatt enligt K. M:ts befallningshafvandes afvittringsutslag 8 febr. 1888. Benämningen fastställdes enligt Kammarkollegii beslut 13 okt. 1891. Areal 36,855 har med en årlig virkesafkastning, enl. fastställd skogshushållningsplan, af 11,415 kbm. timmerdugligt virke. A kronoparken äro belägna s. k. ströängar, tillhöriga enskilda, med en areal af 1,602 har. M—g.

Jovanović [-vitj]. 1. Stepan J., österrikisk fältmarskalk, f. 1828 i Kroatien, d. 1885, deltog i italienska fälttågen 1848—49 och 1866, var 1861—65 generalkonsul i Sarajevo och kufvade 1869 den dalmatiska resningen i Cattaro. Han gällde som utmärkt kännare af Bosnien, Montenegro och angränsande länder, blef 1876 fältmarskalklöjtnant och ledde 1878 ockupationen af Hercegovina. 1882 undertryckte han upproret i Krivošije vid Bocche di Cattaro och blef ståthållare i Dalmatien.

2. Jovan (Zmaj) J., serbisk skald, f. 1833, d. 1904, tillhörde en släkt i Novi Sad (Neusatz), som var befryndad med dynastien Obrenovitj, studerade i Pest, Prag och Wien, blef 1861 magistratssekreterare i sin födelsestad, promoverades 1870 till med. doktor och utöfvade läkarpraktik på flera serbiska orter, med ett kortare afbrott då han var dramaturg vid nationalteatern i Belgrad (1879). Namnet Zmaj (drake) antog han som pseudonym, när han 1864 i Pest uppsatte den humoristiska tidskr. *Zmaj*, sedan följd af liknande publikationer. Hans första diktsamling utgafs 1871. J. är en af den serbiska poesiens mest produktive och mest uppburne lyriske diktare, i formell virtuositet kanske den förnämste. Högst står han i de båda diktsamlingarna *Djulitsi* ("Rosor") och *Djulitsi uvetsi* ("Vissnade rosor"), besjungande kärlekslyckan med hans maka Ružica och sorgen öfver hennes och det enda barnets tidiga död. Han är modern i sin diktning och ofta satirisk, med tydliga påverkningar af Heine och Bodenstedt. Han var ock en utmärkt tolkare af utländska skaldeverk (Arany och Petöfi, Goethe, Pusjkin, Bodenstedt m. fl.). På sin ålderdom blef han mycket firad, t. o. m. från ungerskt och kroatiskt håll. Hans samlade dikter ha utgifvits 1882, 1895 och 1896. Dessutom skref han täcka barnvisor, *Dečije pesme*.

3. Vladimir J., serbisk statsman, f. 1833 i Šabac, blef efter studier i Ungern redaktör för en radikal tidning i Belgrad; utvisad, reste han i England, Italien m. fl. länder, utgaf i Genève 1864—66 den dubbelspråkiga tidskriften "Sloboda—La liberté" och grundade i Budapest det nationalliberala serbiska partiet och föreningen "Omladina" för serbernas politiska frihet och enande. Han blef 1869 jämte Karavelov anklagad för mordet på furst Michail, men frikändes, återvände 1872 till Belgrad samt var 1876 och 1880 finansminister. Som ordf. i ett lärdt samfund anklagades han af regeringen för dålig förvaltning af sällskapets egendom, men frikändes af domstolen och bosatte sig sedan i utlandet. Han har författat: *Les serbes et la mission de la Serbie dans l'Europe d'Orient* (1870), *The emancipation and unity of the Serbian nation* (1871) och *Socijalizam ili družtveno pitanje od najstarijech vremena pa do danas* (1873; Socialismen eller samhällsfrågan från äldsta tider till nutiden). 1—3. A—d J.

Jovellanos [chåve'ljanås], Gaspar Melchor de, spansk statsman, författare, f. 1744 i Gijón, d. 1811 i Puerto de Vega (Asturien), blef 1768 domare i Sevilla, förflyttades 1778 till Madrid som alkald och fick under Karl III:s reformvänliga regering många offentliga värf sig anförtrodda. Vid Karl IV:s tronbestigning och ministern Cabarrus' fall förvisades J. 1790 af Godoy till Gijón, där han kraftigt verkade för industri, kommunikationer och

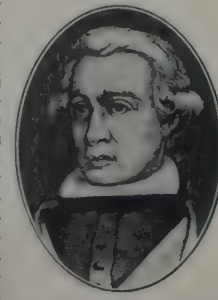

skolväsen, återkallades 1797 och var under ett år justitieminister, hvarefter han ånyo genom Godoys intriger utan rannsakning och dom förvisades till Mallorca och hölls där i strängt fängelse i sju år, tillbragta under vetenskapligt arbete. J. utnämndes därefter af konung Josef (Bonaparte) till inrikesminister, men afböjde utnämningen för att i stället egna sina krafter åt den patriotiska centraljuntan i Sevilla. Hans hälsa var emellertid bruten, han återvände 1810 till sin födelsestad, men måste fly för fransmännen på ett fartyg, som förliste 1811 vid Puerto de Vega. J. var högt uppburen såväl af anhängare som motståndare. Spanska akademien förlänade honom 1781 titeln ''académico supernumerario''. Af J:s arbeten må nämnas *Informe sobre la ley agraria* (1794), som äfven utom Spanien förvärfvade honom ett berömdt namn i jordlagstiftningens historia, *Memoria sobre las diversiones públicas* (1812), tragedien *Pelayo*, komedien *El delinquente honrado* och satiren *Pan y toros*, ett skarpt angrepp mot tjurfäktningar. *Obras* utkommo i 7 bd 1830—32 (senare uppl. 1845); bd 46 och 50 af Rivadeneiras ''Biblioteca de autores españoles'' omfatta uteslutande J:s arbeten. Litt.: E. Mérimée, ''Études sur la littérature espagnole au XIX:e siècle'' (i ''Revue hispanique'', 1894). Ad. H—n.

Jowett [djau'it], Benjamin, engelsk universitetslärare, f. 15 april 1817 i Camberwell, d. 1 okt. 1893 i Oxford, blef 1842 lärare vid Balliol college i Oxford, påverkades starkt af traktarianismen, men slöt sig sedan, under inflytande af A. P. Stanley, närmast till de bredkyrklige. 1855 blef han professor i grekiska och 1870 föreståndare (*master*) för Balliol college, hvars tongifvande lärarkraft han då länge varit. J. utöfvade på sina lärjungar, till hvilka hörde många sedermera inom statslifvet och universitetet i ledande ställningar verksamma män, ett starkt personligt och karaktärsdanande inflytande. Hans kommentarer öfver Pauli bref (2 bd, 1855, ny uppl. 1859) utsatte honom från högkyrkligt håll för beskyllningar för kätteri. 1871 utgaf han en berömd öfv. af Platons dialoger (3:e uppl., 5 bd, 1892), hvarjämte han äfven öfversatte Thukydides (2 bd, 1881) och Aristoteles' Politik (2 bd, 1885). J. blef till sist en medelpunkt för hela det intellektuella lifvet i Oxford och verkade, särskildt som universitetets vice-kansler 1882—86, energiskt för detta lärosätes utveckling, bl. a. äfven för universitetsutvidgningsrörelsen. Jfr biografi af L. Tollemache (1895) samt E. Abbot och L. Campbell, ''Life and letters of J.'' (2 bd, 1897). V. S—g.

Joviälis, pseudonym. Se Rapp, K. M.

Joviälisk, fr. *jovial* (af lat. *jovialis*, hörande till Juppiter, hvilken planet astrologerna ansågo medföra glädje och lycka), gladlynt, skämtlysten, fryntlig. — Subst. Jovialitēt.

Joviānus (fullst. Flavius Claudius Varronianus J.), romersk kejsare, blef efter kejsar Julianus' död, juni 363, af hären från befälhafvare för lifvakten upphöjd till kejsare. Han slöt därefter en skymflig fred med persiske konungen Sapor, till hvilken han måste afträda det viktiga Nisibis jämte flera städer och områden. J. upphäfde sin företrädares förordningar mot de kristne, men tillstadde hedningarna fri religionsöfning. På återvägen till Konstantinopel afled han helt plötsligt i Galatien (febr. 364). R. Tdh.

Jovice'ntrisk (af lat. *Juppiter*, genit. *Jovis*), *astron.*, kallas en rörelse (t. ex. hos Juppitersmånarna eller hos en komet), som hänför sig till planeten Juppiter som centralkropp. Jfr Geocentrisk och Heliocentrisk. B—d.

Jo'vi de'o magno, lat. Se I. D. M.

Joviniānus, romersk munk, d. omkr. 406, lefde ett asketiskt lif; men ehuru han ansåg, att munkaskes och ogift stånd i ett och annat särskildt fall voro goda och behöfliga för kristendomslifvets bevarande, bekämpade han den då gängse åsikten, att de skulle inför Gud vara något förtjänstfullt och förläna en högre grad af helighet och salighet. En på tro och dop grundad gemenskap med Kristus är det heliga kristendomslifvet, som, enligt J:s åsikt, höjer alla troende i jämbredd med hvarandra. Kyrkofadern Hieronymus uppträdde i skrift med bitterhet mot J.; biskop Siricius af Rom (390) och sedan biskop Ambrosius af Milano exkommunicerade honom. Åtskilliga protestantiska kyrkohistoriker i nyare tid ha i J. sett en ''sin tids protestant''. J. P.

Jo'vi o'ptimo ma'ximo, lat. Se I. O. M.

Jovius [jä'vius]. Se Giovio.

Joyce [djåi's], George, engelsk puritansk krigare (födelse- och dödsår okända), var 1647 kornett vid sir Thomas Fairfax' kavalleriregemente och bemäktigade sig under striden mellan armén och parlamentet Karl I:s person i Holmby house (3 juni) för att genom dennes bortförande öfva påtryckning på parlamentet i arméns intresse. Huruvida han därvid öfverskridit Cromwells instruktioner, är omstridt. J. omtalas 1650 som öfverstelöjtnant, afskedades 1653 af Cromwell för stämplingar med anledning af långa parlamentets upplösning och flydde vid restaurationen till kontinenten. Han omtalas senast 1670, då han undan engelska regeringens förföljelser nödgades fly från Rotterdam. V. S—g.

Joyeuse entrée [jωajös ãtrē], flam. Blijde inkomst (''det glada intåget''), Brabants äldsta författningsurkund, besvors från 1356 till 1792 i ständernas närvaro af hvarje regeringen tillträdande hertig af Brabant och Limburg vid hans intåg i residenset (däraf namnet). Den bestod urspr. af 59 artiklar, men erhöll 3 nya artiklar af Filip den gode (1419—67) och 2 af Karl V. Sista artikeln bestämde, att undersåtarna skulle vara fria från sin trohetsed, om hertigen på något sätt bröte mot författningen. Jfr Brabant.

Ju, inskärningar af Dalälfven. Se Ido.

Juan [choa'n], spanskt namn för Johan. Se Don Juan och Johan, sp. 1437.

Juana [choa'na], spansk namnform för Johanna.

Juana [choa'na], Columbus' namn på Cuba (se d. o., sp. 931).

Juan d'A'ustria [choa'n], Don. 1. Don J. d'A. (Johan af Österrike), oäkta son till kejsar Karl V och Barbara Blomberg, en borgardotter i Regensburg, f. där 24 febr. 1547, d. 1 okt. 1578 i lägret vid Namur, uppfostrades under namnet Geronimo i Spanien under Luis de Quijadas tillsyn och blef 1559 af konung Filip II af Spanien erkänd som broder, hvarefter han kallades Don Juan d'Austria. Fadern hade bestämt honom till munk, men böjelse dref honom till krigaryrket, och 1568 utnämndes han af Filip II till generalkapten öfver Medelhafvet. 1569—70 bekämpade han fram-

gångsrikt moriskerna i Granada, och 7 okt. 1571 vann han den lysande segern öfver turkarna vid Lepanto. 1573 eröfrade han Tunis, där han önskade grundlägga ett eget rike, men eröfringen gick förlorad följande år. 1575 blef han generalguvernör öfver de spanska besittningarna uti Italien, och 1576 erhöll han ståthållarskapet öfver de i uppror mot spanska regeringen stadda Nederländerna. J. sökte genom mildhet vinna dem, men i dec. 1577 uppsade honom de nederländska ständerna tro och lydnad. J. lyckades sedan besegra de upproriske vid Gembloux (31 jan. 1578). En plan att genom Maria Stuarts befrielse ur engelsk fångenskap och giftermål med henne vinna Skottlands krona försökte han aldrig utföra. — Jfr biografier af Havemann (1865), Stirling-Maxwell (2 bd, 1883) och Boglietti (1894). — 2. Don J. d'A., naturlig son af spanske konungen Filip IV och skådespelerskan Maria Calderon, f. 7 april 1629, d. 17 sept. 1679, kufvade 1647 Masaniellos uppror i Neapel och 1652 resningen i Katalonien, utnämndes 1656 till ståthållare i Nederländerna, blef af Turenne slagen vid Dynerna 1658 och förde 1660—64 öfverbefälet i kriget med Portugal, men besegrades 1663 vid Estremoz af Schomberg. Sedermera var han en tid vicekonung i Aragonien samt förste minister hos sin halfbroder spanske konungen Karl II. — Biografi af Leti (1688). V. K—r.*

Juan de Fuca-sundet [choa'n]. Se San Juan de Fuca-sundet.

Juan Fernández [choa'n ferna'ndeth], en till chilenska prov. Valparaiso hörande ögrupp i södra delen af Stilla hafvet, mellan 33 och 34° s. br., 660 km. v. om staden Valparaiso, består af två

Fig. 1. Kolonidalen på Masatierra. Sänkan uppe i bergskammen var "Robinsons" (A. Selkirks) utkik

större öar: Masatierra ("närmare land"), 95 kvkm., och den 160 km. längre väster ut belägna Masafuera ("längre ut"), 85 kvkm., samt en nära den förstnämnda liggande mindre ö, Santa Clara, 5 kvkm. Masatierra, som äfven ensam kallas J., är en slocknad vulkan, uppfylld af bråddjup och berg, af hvilka det högsta är El Yunque, 927 m. Klipporna bestå af trapptuffer och basalt. Endast på norra sidan i Cumberlandviken

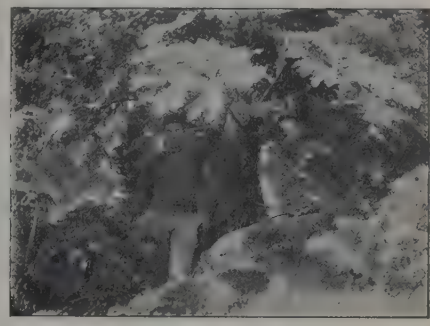

Fig. 2. Vegetationsbild från Masatierra (med den storbladiga Gunnera peltata).

finnes en god ankarplats, Bahia San Juan Bautista. På Masafuera, som når en höjd af 2,000 m., finnes ingen ankarplats. Inga inhemska däggdjur förekomma. Getter ha ditförts af sjömän och förvildats. I botaniskt afseende är ögruppen en af de märkligaste på jorden, i det att nära 70 proc. af de 91 inhemska fanerogamerna äro endemiska; t. o. m. flera släkten och en växtfamilj äro endemiska. Floran har delvis tertiär karaktär. En tät urskog med en palmart, trädartade ormbunkar och trädartade kompositer täcker de högre delarna af öarna. Ofvanför skogen vidtar en ormbunksstäpp. Af sandelträdet finnes nu endast ett individ kvar. Öarna upptäcktes 1563 af en spansk sjöfarare, Juan Fernández, och fingo sitt namn efter honom. De förblefvo emellertid obebodda. Okt. 1704—12 febr. 1709 vistades där skotten Alexander Selkirk (d. 1723) alldeles ensam. Hans dagböcker för denna tid ha i viss mån tjänt Defoe till källa för "Robinson Crusoe". (Till minne af Selkirk uppsatte brittiska officerare 1868 en minnestafla på ön.) 1810 tog Chile öarna i besittning och använder sedan 1909 Masafuera till deportationsort. Den större ön har nu en koloni af omkr. 20 personer, oberäknadt arbetarna på konservfabriken (där inlägges framför allt hummer, som äfven exporteras färsk till Chile). (J. F. N. G. L—m.)

Juankoski [jo'an-]. Se Strömsdal.

Juan Manuel [choa'n], spansk infant, brorson till konung Alfons X, författare, Spaniens äldste prosaist af betydelse, f. 1282, d. omkr. 1347, var i besittning af solid litterär bildning och åtnjöt samtidens erkännande för såväl krigiska som fredliga bedrifter. J. M. skref alla sina arbeten på spanska, "el romance vulgar". Hans stil utmärkte sig för vältalighet, klarhet och behag, egenskaper, som i synnerhet prägla hans 14 "tratados", bland hvilka må nämnas *Crónica abreviada*, kort sammandrag af Alfons X:s historia, *Libro de los sabios*, *Libro de cavalleria*, *Libro del caballero y del escudero*, ett didaktiskt arbete i novellform, *Libro de los estados*, *Libro del conde de Lucanor ó de Patronio*, ur hvilken

H. K. Andersen hämtat motivet till "Kejserens nye klæder", en samling berättelser, delvis af österländskt ursprung (utg. senast 1869, öfv. till ty. af Eichendorff 1840, till franska af A. de Puibusque 1854), det mest betydande af J. M:s arbeten, *Libro de los castigos é consejos, Libro de las reglas cómo se debe trovar las cantigas* och *Libro sobre la fé*. Några af J. M:s arbeten finnas i Rivadeneiras "Biblioteca de autores españoles", bd 51. Ad. H—n.

Juan-schi-kai (engelsk stafning Yuan-shi-kai), kinesisk statsman, den hittills verksammaste främjaren af Kinas reformering, f. troligen på 1850-talet i prov. Honan, var i början af 1890-talet kinesisk resident i Korea och förde 1894 befälet öfver den af en tysk instruktör utbildade elitkår, hvars transportering till Korea närmast föranledde krigsutbrottet mellan Kina och Japan. Han utsågs sept. 1898 till befälhafvare för en armékår i prov. Tschi-li med uppgift att militärt stödja kejsar Kuang-sus brådstörtade reformpolitik. Då han af kejsaren fick order att fängsla den mäktiga änkekejsarinnan, yppade han genast denna kejsarens plan för henne, hvilket föranledde den statskupp, som förvandlade kejsaren till fånge i sitt eget palats och öfverlämnade styrelsemakten åt änkekejsarinnan. J. belönades med utnämning till guvernör öfver prov. Schantung och utmärkte sig där under boxarupproret 1900 genom att vidtaga energiska kraftåtgärder mot upprorsmännen och effektivt skydda utlänningar till lif och egendom. I nov. 1901 kallad till Tientsin som vice-konung öfver prov. Tschi-li samt till följd af forna tjänster i besittning af änkekejsarinnans förtroende, blef J. snart Kinas inflytelserikaste ämbetsman och främjade energiskt sträfvandena för en grundlig reformering af armén och hela förvaltningen. Skolväsendet organiserades med hjälp af en amerikansk fackman, Tientsin fick elektrisk belysning, vattenledning och modernt polisväsen; omfattande gatureglerингar i hygieniskt syfte vidtogos. Hela den norra armén reorganiserades med hjälp först af tyska, sedan af japanska instruktörer. J:s moderata reformpolitik, som gick ut på Kinas reformering genom kineserna själfva, vann trots reaktionära ränker från mandschuiska ämbetsmanna- och hofkretsar i allmänhet änkekejsarinnans gillande, och han öfverhopades med nya ämbeten och ynnestbevis. Sålunda blef han 1902 handelsminister med högsta uppsikten öfver handel, bergverk, järnvägar och telegrafanläggningar i hela riket samt 1908 medlem af stora rådet och president i utrikesministeriet (*wai-wu-pu*). Han uppgifves ha genomdrifvit dekretet om opieförbud (nov. 1906), utsändandet af studiekommissioner till Europa och upprättandet af ett nytt statsråd (eller en notabelförsamling) som en förberedelse för införandet af en modern författning för det kinesiska riket (1907). Därjämte verkade han för införande af enhetligt mynt-, mått-, mål- och viktsystem för hela Kina samt för det gamla examensväsendets ersättande med ett bättre system för ämbetsmannarekryteringen. Kejsar Kuang-sus och änkekejsarinnans död (nov. 1908) tycktes till en början ej skola inverka på J:s maktställning; han utsågs 18 dec. af regenten prins Tschun till äldste guvernör för den minderårige nye kejsaren Pu-ji, men 2 jan. 1909 afskedades han plötsligt från alla sina ämbeten och befalldes återvända till sin födelseort. I afskedsdekretet uppgafs blott, att han drabbats af en åkomma i benet, som gjorde det för honom "svårt att gå och att vederbörligt uppfylla fastställda regler"; faktiskt tyckes det ha varit de reaktionäre mandschuiske ämbetsmännens fiendskap och ränker från eunuckerna vid hofvet, hvilka fruktade sitt aflägsnande, som framkallat J:s plötsliga fall. Han har sedan dess i sträng tillbakadragenhet vistats i en liten provinsstad i sin födelsebygd. Jfr L. F. Lawton och H. Hobden, "The fall of Yuan Shih-kai" (i "Fortnightly review", mars 1910). V. S—g.

Juárez [choa'reth]. 1. (Förr El Paso del Norte) Stad vid norra gränsen af mexikanska staten Chihuahua, utgångspunkt för mexikanska centralbanan, skild från nordamerikanska staden El Paso genom Rio Grande, öfver hvilken två broar föra. 8,218 inv. (1900). Liflig handel; i omgifningarna trädgårdar och vinplanteringar. — 2. Distriktshufvudstad i argentinska prov. Buenos Aires, vid järnvägen Buenos Aires—Bahia Blanca. Omkr. 4,000 inv. J. F. N.

Juárez [choa'reth], Benito, mexikansk president, f. 21 mars 1806, d. 18 juli 1872, tillhörde en fattig indianfamilj, men sattes af rika gynnare i tillfälle att studera juridik och blef professor i kanonisk rätt vid institutet i Oaxaca samt (liberal) medlem af staten Oaxacas lagstiftande församling. J. blef 1846 deputerad i mexikanska kongressen, var 1848—52 guvernör i Oaxaca och utmärkte sig som sådan genom klok finansförvaltning och folkundervisningens höjande. 1853 förvisades han ur landet af diktatorn Santa Anna, slöt sig 1855 till general Alvarez' uppror mot denne och utsågs efter Santa Annas fall s. å. till kultus- och justitieminister. När Alvarez i dec. 1855 trädde ifrån presidentskapet, återtog J. sin befattning som guvernör i Oaxaca. Han hade i kongressen ledande andel i tillkomsten af 1857 års författning och utsågs s. å. till president i högsta domstolen, i hvilken egenskap han, enligt författningen, äfven var republikens vice president. Efter Comonforts flykt (jan. 1858) blef J. dennes efterträdare som republikens president, men fick i tre år kämpa om makten med det konservativa präst- och militärpartiet, ledt af Zuloaga och Miramon. Sedan han genom de s. k. reformlagarna 1859 förklarat kyrkans ofantliga gods indragna till staten och förordnat om deras försäljning samt påbjudit religionsfrihet och civiläktenskap, antog kampen karaktär af en strid på lif och död. Efter en afgörande seger öfver Miramon (dec. 1860) kunde J. intåga i den dittills af de klerikale behärskade hufvudstaden och valdes 11 juni 1861 med öfverväldigande röstmassa till republikens president. Genom att sanktionera kongressens beslut om, att alla ränteutbetalningar till utlandet skulle inställas på två år, framkallade han emellertid Spaniens, Frankrikes och Englands intervention (s. å.), som ledde till Mexicos besättande af fransmännen och

Maximilians af Österrike utropande till kejsare (1864, jfr Mexico, historia). J., som, äfven sedan hans presidenttid enligt författningen utlupit (1865), behöll den utöfvande makten, kämpade tappert mot främlingarna, men till en början utan framgång. Då emellertid den franska ockupationsarmén 1866 återkallades, lyckades J. utan svårighet besegra Maximilians trupper, och 1867 måste kejsaren själf gifva sig fången. Han ställdes inför krigsrätt och sköts 19 juni s. å. enligt krigsrättens af J. bekräftade dom. Sedan kampen mot utlänningarna slutats, vaknade oenigheten och oppositionen mot J. till lif, men han omvaldes dock, ehuru med allt mindre majoritet, till president 1867 och 1871. Den sista valstriden efterföljdes af flera upprorsförsök, mot hvilka J. förfor med blodig stränghet, utan att vid sitt plötsliga frånfälle ha hunnit undertrycka dem. Jfr Burke, "Life of Benito J." (1894).

Juba (Djuba, Djebo, Jub, Ganale), flod på östra kusten af Afrika, i Somal-landet. Dess egentliga källflod synes vara Ganana, som bildas af Ganale Guracha (Svarta Ganale) och Ganale Gudda (Stora Ganale), hvilken sistnämnda uppstår på omkr. 2.260 m. h. under 7° 30′ n. br. och 39°—40° ö. lgd, vid foten af bergen i östra randen af en i etiopiska höglandet mellan öfre Havasch och Rudolfsjön gående depression. Längre ned upptager Ganana fr. v. Uelmal och Mane samt, under 4° 12′ n. br., den stora bifloden Web, som några och 60 km. från sin källa strömmar genom en 150 m. djup cañon och därefter genom en rad i kvartsberget urholkade grottor. Vid föreningen med Web är J. en strid ström af 80 m. bredd, men 15 km. längre ned, 180 m. ö. h., har den nära 200 m. bredd, sedan den där fr. h. upptagit en tredje hufvudström, Dau, som visserligen är lång, men smal och grund. J. strömmar sedan i sydlig riktning förbi handelsplatserna Lugh, Bardera och Saranli, blir under 2° 35′ n. br., där de sista forsarna förekomma, farbar med grundgående ångare; djupet växlar mellan 1,2—3,6 m., men är på sina ställen äfven mindre. Ofvanför mynningen är den 230 m. bred och har en hastighet af 4,5 km. i timmen. Själfva mynningen, 0° 15′ s. br., går öfver en sandbank af endast 1,8 m. vatten vid flodtid. Längd 1.500 km. Det af J. genomflutna landet är i allmänhet torrt, utom i källtrakterna, där tropiska skogar förekomma. Nedre J. undersöktes 1865 af van der Decken med en ångare till Lugh, och kapten Dundas kartlade denna del 1891: öfre loppet uppdagades först 1892—93 af italienarna Böttego och Grixoni och har senare undersökts af Ruspoli, Donaldson Smith m. fl. Jfr Dundas i "Geogr. journal" (1893) och Böttego, "Il Giuba esplorato" (1895). (J. F. N.)

Ju'ba, konungar i Numidien. 1. J., son af konung Hiempsal II, invecklades i striderna emellan Cæsar och Pompejus. Sedan länge ovän med Cæsar, angreps han af dennes anhängare Curio, hvilken han lyckades slå och döda (49 f. Kr.). När senare Cæsar själf anlände till Afrika, ville J. blifva öfverbefälhafvare för de stridskrafter, som skulle kämpa mot honom, men måste lämna platsen åt Pompejus' svärfader, Metellus Scipio. Nederlaget vid Thapsus (46) tillintetgjorde det pompejanska partiet, och J. fann icke längre skydd hos sina undersåtar, hos hvilka han gjort sig hatad genom förtryck och trolöshet. För att ej falla i fiendens hand tog han sig själf af daga eller lät döda sig af en slaf, sedan han, enligt en berättelse, i tvekamp dödat den likaledes besegrade och till förtviflan bragte romaren Petrejus. — 2. J., den förres son, fördes af Cæsar till Rom, där han fick sin uppfostran. Senare blef han på Augustus' tillskyndelse förmäld med en dotter af Antonius och Kleopatra samt fick år 25 f. Kr. en del af Numidien, senare Mauretanien, till rike. Han gjorde sig förtjänt af kännedom genom skrifter af historiskt och geografiskt innehåll. R. Tdh.

Ju'ba, romersk författare, troligen i 3:e årh. e. Kr., skref, efter greken Heliodoros' mönster, en lärobok i metrik, *Ars metrica*, hvilken bearbetades af Marius Victorinus och flitigt begagnades af senare skriftställare. R. Tdh.

Jubal, Lameks son, Jabals broder, af Kains släkt-led, uppfinnare af harpa och pipa, omtalas i 1 Mos. 4: 21.

Jubbulpore [dʃabəlpō'ə]. Se Jabalpur.

Jubel (lat. *jubilum*, af hebr. *jobel*, trumpet. Jfr Jubelår), glädjeskri, stormande fröjd.

Jubeldoktor (jfr Jubelår), doktor, hvilken upplefver den promotion, som försiggår på 50:e året efter det, då han själf vid samma universitet fick doktorsvärdighet. Jubeldoktor erhåller af vederbörande fakultet ett jubeldoktorsdiplom. Inom filosofiska fakulteten nyttjades vid de svenska universiteten före 1863 i stället titeln jubelmagister, en titel, som vid de i vissa svenska simskolor årligen anställda "simpromotionerna" fortfarande tilldelas femtioårsjubilarerna. Vid det finska universitetet förekommer ännu promotion af både jubeldoktorer och jubelmagistrar.

Jubelfest (lat. *jubilæum*), högstämd glädjefest till åminnelse af en tilldragelse efter förloppet af 25, 50, 100, 200 etc. år. Den första allmänna jubelfesten under den kristna tidräkningen anställdes i kyrkligt syfte 1300 af påfven Bonifatius VIII (se Jubelår). Den sista påfliga jubelfesten i *Sverige* firades 1525. Den första evangeliska jubelfesten i Sverige begicks under Gustaf II Adolf med kyrkliga tacksägelser 21 januari, 21 februari och 21 mars 1621 till åminnelse af det andliga befrielseverket 100 år förut (och af det begynta politiska befrielseverket). 26 febr. 1693 hölls öfver hela riket den andra jubelfesten, till minne af evangeliska lärans slutliga stadfästande vid Uppsala möte (1593). Det tredje jubileet hölls 17 mars 1721 i samma syfte som det 100 år förut, det fjärde 14 (g. st.) juni 1730 till minne af Augsburgiska bekännelsens aflämnande, det femte 8 mars 1793 öfver Uppsala möte (i sammanhang med detta jubileum vidtogos förberedande åtgärder för att skaffa den svenska kyrkan en mera tidsenlig handbok och psalmbok), det sjätte 31 okt. 1817 som reformationens 300-årsjubileum, det sjunde 28 nov. 1830 till åminnelse af dels kristendomens införande genom Ansgarius 1.000 år förut, dels Augsburgiska bekännelsen samt Gustaf II Adolfs landstigning i Tyskland, det åttonde 1893 till minne af Uppsala möte. — Den första fosterländsk-historiska minnesfesten i Sverige torde ha varit firandet af Karl XII:s dödsdag 1818. Vidare föranstaltades 6 nov. (Gustaf II Adolfs dödsdag) 1832 en stor minnesfest, upprepad med en 250-årsfest 1882. — Sedan senare hälften af 1800-talet ha offentliga jubelfester öfver världsliga föremål blifvit allt oftare anordnade. Man firar numera äfven be-

märkelseår i staters och institutioners tillvaro, viktigare uppfinningar, stora mäns, skalders och konstnärers födelse- eller dödsår. Här må nämnas jubelfesten 1864 öfver Sveriges och Norges 50-åriga union, 5 juli 1840 boktryckarkonstens 400-årsjubileum, 7 juli 1883 firandet af dess införande i Sverige för 400 år sedan; 1868 Lunds universitets 200-års- och 1877 Uppsala universitets 400-års-jubelfest, 1865 högtiden till minne af Ansgarius' död för 1,000 år tillbaka, 10 okt. 1871 Sten Sture-festen med anledning af slaget vid Brunkeberg (10 okt. 1471), 100-årsjubileerna 1878 öfver Linnés död, 1882 öfver k. svenska Operans grundande och Tegnérs födelse samt 1883 öfver Geijers födelse, s. å. 400-årsjubileér öfver Rafaels och Luthers födelse, 1894 300-årsjubileet öfver Gustaf II Adolfs födelse, 400-årsjubileet 1896 öfver Gustaf Vasas födelse, 50-årsfesten 1898 till minne af Berzelius' död, Svenska vet. akad:s minnesfest 1901 öfver Tyko Brahe (död 1601) och 200-årsjubileet 1907 öfver Linnés födelse samt den allsvenska jubelfesten 1908 på 250-årsdagen af Roskildefreden. I stort sedt är den tilltagande hågen för offentliga jubileer en yttring af nutidens utvecklade historiska sinne samt vördnad för nationella och allmänmänskliga moment i framfarna tider.

Jubelmagister. Se Jubeldoktor.

Jubelporten. Se Jubelår.

Jubelår (lat. *annus jubilæi* l. *jubilæum*, af hebr. *jobel*, trumpet, basun; i den äldre svenska bibelöfversättningen: klangår l. friår) kallades hos *judarna* hvart femtionde år, året närmast efter det sjunde sabbatsåret (se Sabbat). Jubelåret tillkännagafs öfver hela Palestina medelst basunstötar på Försoningsdagen (10:e dagen i sjunde månaden; 3 Mos. 25: 8 ff.). Under jubelåret skulle allt jordarbete hvila och hvad som då växte på marken skulle vara allas egendom, trälarna skulle frigifvas, alla skulder efterskänkas och all egendom, vare sig köpt eller förpantad, återgå till den ursprunglige egaren eller dennes laglige arfvinge. Jubelåret, som påbjudes i 3 Mos. 25 och 27: 16—24, synes aldrig ha blifvit fullt förverkligadt, enligt hvad den senare judiska traditionen förklarar. — Det *romersk-katolska* jubelåret infördes af påfven Bonifatius VIII genom bullan af 22 april 1300. Enligt denna skulle hvart hundrade år firas af den katolska kristenheten som jubelår på det sätt, att vid kyrkorna S. Petrus, S. Paulus och S:ta Maria maggiore samt Laterankyrkan i Rom mässan dagligen skulle besökas samt böner förrättas af romarna i 30 och af pilgrimer i minst 15 på hvarandra följande dagar, hvarvid åt de festfirande tillförsäkrades full aflat för alla synder. Ett ofantligt tillflöde af pilgrimer gaf glans och styrka åt påfvestolen och fyllde romarnas fickor med guld, hvarför Klemens VI 1343 förordnade, att hvart femtionde år skulle firas som jubelår. Urban VI förkortade 1389 tiden mellan jubelåren till 33 år (Kristi lifslängd) och Paul II 1470 till 25 år. Urban VI:s efterträdare, Bonifatius IX, som firade det af Urban utlysta jubelåret 1390, lät dessutom genom aflatskrämare försälja jubelårsaflaten för den summa en Romresa skulle ha kostat eller t. o. m. för tredjedelen däraf, utan skyldighet för köparen att infinna sig i Rom. Samme påfve firade också det följande året ett "efterjubileum". Alexander VI införde år 1500 särskilda ceremonier för jubelårets firande. En tillmurad port på Peterskyrkan (*Jubelporten* l. *Gyllene porten*) skulle af påfven öppnas och af pilgrimer tvättas med vigvatten till tecken att jubelåret började. Detsamma skulle ske under kardinalers ledning i de tre andra ofvannämnda kyrkorna. Efter jubelårets slut skulle jubelportarna ånyo tillmuras och hållas stängda till nästa jubelår. Dessa ceremonier bibehållas ännu. 1900 firade Leo XIII det 23:e katolska jubelåret. J. P.

Jubilæum. Se Jubileum.

Jubilār, person, som firar jubileum.

Jubilāte (lat., af *jubilāre*, jubla), namn på tredje söndagen efter påsk, hämtad från Ps. 66: 1, som i den latinska bibelöfversättningen börjar med orden *Jubilate Deo omnis terra* ("Höjen jubel till Gud, alla länder!") och med hvars reciterande gudstjänsten fordomdags inleddes denna dag.

Jubilatiōn l. Jūbilus (af lat. *jubilāre*, jubla), *mus.*, koloratur, melism (i medeltidens kyrkomusik).

Jubilātrix, *astron.*, en af småplaneterna.

Jubilēerboken (äfven kallad Lilla Genesis) är en senjudisk skrift från 1:a århundradet e. Kr., urspr. författad sannolikt på hebreiskt språk, numera bevarad fullständigt endast i etiopisk öfversättning, till en del äfven i latinsk. Den innehåller en omskrifning af den kanoniska 1 Mosebok och ett stycke af 2 Mosebok. Till europeiskt språk har den etiopiska texten öfverflyttats af Dillmann (till tyska 1849—51) och af R. N. Charles (till engelska 1893—95). Jfr ock E. Kautzsch, "Apokryphen und pseudepigraphen des alten testaments". E. S—e.

Jubilēra (af lat. *jubilāre*), fira jubileum, jubla, högljudt yttra sin glädje.

Jubilēum (lat. *jubilæum*), jubelfest (se d. o.).

Jubileumsbrefkort. Se Frimärke, sp. 1452.

Jubileumsfond, Konung Oskar II:s. Se Jubileumsfondssanatorier.

Jubileumsfondssanatorier. I maj 1896 gjordes af några framstående män en vädjan till svenska folket att hylla konung Oskar II på 25-årsdagen af hans tronbestigning (18 sept. 1897) genom en nationalgåfva, hvars användning skulle öfverlämnas åt konungens afgörande. Redan i nov. s. å. uttalade konungen sin afsikt att, därest beloppet uppginge till en betydande summa, använda detsamma för att bidraga till hämmande och botande af tuberkulosen. En månad senare tillsattes en kommitté, i hvilken drottningen åtog sig ordförandeskapet. I en promemoria till denna kommitté uttalade konungen bl. a. det önskemålet, att det borde anläggas "slutna sanatorier för obemedlade lungsotspatienter ("folksanatorier") i det stadium af sjukdomen, att patienterna kunna anses botliga eller åtminstone i sådan grad förbätterliga, att de genom en sanatoriekur kunna åter blifva arbetsdugliga. Inga onödiga omkostnader", heter det vidare, "må därför offras på blott yttre prydlighet och ännu mindre på lyx, på det att dessa vårt lands första lungsotssanatorier må komma så många lidande som möjligt till godo och blifva verkliga mönsteranstalter ej blott i ändamålsenlighet, utan, om möjligt, äfven i relativ prisbillighet, så att de må mana till anläggning af flera likartade anstalter på större kommuners, sjukkassors eller enskilda föreningars bekostnad. I hög grad önskligt är, att sanatorierna må blifva till antalet minst tre". Resultatet af insamlingen blef visserligen storartadt, ty 18 sept. 1897 öfverlämnades till konungen 2,200,000 kr. såsom gåfva af 227,000 bidragande.

(Äfven i Norge insamlades vid samma jubileum medel, 300,000 kr., som af konungen anslogos till inrättande af en centralanstalt för vanföra.) Men det visade sig snart, att medlen icke räckte till för tre sanatorier. Man föreslog därför konungen att till en början bygga endast två sanatorier, ett i mellersta och ett i norra Sverige, samt att under tiden invänta kapitalets tillväxt genom räntor och förmodade donationer. Man beräknade då följande användning af fonden: uppförande och utrustning af 2 sanatorier 900,000 kr., underhållsfond för de 2 första sanatorierna 1,200,000 kr., reserverade medel för en framtida sanatorieanläggning 200,000 kr.

För att minska fondens, Konung Oskar II:s jubileumsfonds, utgifter beslöt man söka erhålla fri mark för sanatorierna på någon af statens skogsdomäner, där terräng- och andra förhållanden voro passande. För sanatoriet i mellersta Sverige valdes Hålahults kronopark, i Örebro län, omkr. 10 km. från Ervalla järnvägsstation och 20 km. från Örebro, och för det norrländska inköptes privat mark på Österåsplatån, i Västernorrlands län, i vinkeln mellan Ångerman- och Faxeälfvarna, 0,5 km. från Österås järnvägsstation. Önskemålet att erhålla äfven ett tredje sanatorium för södra Sverige hade man dock svårt för att uppgifva. Efter motion härom i båda kamrarna beviljade riksdagen 1898 den begärda summan (850,000 kr.), hvilken för ernående af likformighet i förvaltning och användning skulle sammanslås med den förutvarande jubileumsfonden. Till plats för detta sanatorium bestämdes Hässleby (Häsleby) kronopark i Jönköpings län, 2 km. från Marianelunds järnvägsstation på Nässjö—Oskarshamns järnväg. Under tiden hade byggnads- och andra kostnader stigit afsevärdt, nämligen från 350,000 till 480,000 kr. Kostnadsförslaget ställde sig nu på följande sätt: byggnadskostnader för 3 sanatorier à 480.000 kr. = 1,440,000 kr., utrustning för d:o 50,000 = 150,000 kr., underhållsfond för d:o 1,800,000 kr. = 3,390,000 kr. Arbetet bedrefs så kraftigt, att Hålahult kunde öppnas 13 juli 1900, vid hvilket tillfälle konungen och drottningen närvoro, Österås 2 aug. och Hässleby 28 sept. 1901. Fullt färdiga kostade sanatorierna i runda tal, Hålahult 639,679, Österås 735,661 och Hässleby 623,015 kr. samt inventarierna resp. 55,241, 52,315 och 49,900, eller tillsammans 2,155,811 kr. 19 öre i st. f. de ursprungligen beräknade 1,590,000 kr. Den räntebärande delen af fonden, hvars afkastning beräknats som bidrag till sanatoriernas drift, hade sålunda reducerats betydligt och var icke längre tillräcklig för att betrygga deras framtid, i all synnerhet när det visade sig, att underhållskostnaderna alltjämt voro i stigande. Riksdagen trädde därför ånyo emellan och beviljar sedan 1904 årligen 200,000 kr.

Hålahult och Hässleby äro byggda efter samma plan. Grundplanen har formen af en i n. och s. liggande rektangel med två från södra ändan i trubbig vinkel utskjutande långa flyglar (se fig.). I stort sedt utgöres den rektangulära delen af ekonomiafdelning och flyglarna af patientrum. Dessa båda sanatorier äro uppförda af sten i motsats mot Österåsen, som till stor del är uppfördt af trä. Delvis af denna orsak är grundplanen här en annan. Liksom vid de båda förstnämnda finnes vid Österås en rektangulär, central del, hufvudsakligen inneslutande ekonomilokaler. Från denna utgå 4 korridorer i form af ett X, hvardera ledande till en paviljong af trä rymmande 28 patienter. Sanatorierna uppvärmas med ånga och äro försedda med elektriskt ljus, tvättinrättning, bageri, desinfektionsugn och öfrig utrustning tillhörande ett modernt sjukhus. Hålahult och Hässleby rymma hvartdera, i stora sanatoriet 104 patienter samt i 2 sommarpaviljonger 10 patienter i hvarje, Österås 112 patienter i stora sanatoriet samt 10 patienter i en under byggnad varande sommarpaviljong. Till rum och betalningsklass fördelas de 104 patienterna på följande sätt:

Hässleby sanatorium.

i helenskildt rum à 3,50 kr.	8 patienter
i halfenskildt rum à 2,50 kr.	24
i allmänt rum à 1,25 kr.	42
i allmänt rum à 0,50 kr.	30

Fördelningen inom de olika betalningsklasserna på Österås och i sanatoriernas sommarpaviljonger sker i samma proportion som ofvan nämnts. Halfva antalet platser är afsedt för män, halfva för kvinnor. 1909 beviljade riksdagen medel till ännu ett "jubileumsfondens sanatorium" af ungefär samma storlek som de föregående. Det skall uppföras i Spenshults kronopark i Halland, vid Nissan, omkr. 25 km. från Halmstad. Under de 9 år sanatorierna varit öppna har följande antal patienter mottagits (t. o. m. 31 dec. 1908):

År	Hålahult	Österås	Hässleby	Summa
1900	168	—	—	168
1901	312	141	91	544
1902	266	296	277	839
1903	282	311	333	926
1904	324	279	347	950
1905	316	291	326	933
1906	305	293	331	929
1907	296	278	355	929
1908	302	282	373	957

Trots denna betydande omsättning är dock antalet af dem, som vänta på inträde, mycket stort. Behandlingsresultatet har under dessa år varit mycket tillfredsställande. Antalet af dem, som utskrifvits ”förbättrade”, har växlat mellan 69 och 82 proc. af samtliga utskrifna, och bland dessa ha många varit ”symtomfria”. Patienternas medelålder växlar mellan 25 och 30 år. Nedre åldersgränsen är 12 år. Behandlingstiden för hvarje patient har i medeltal varit 126 dagar. Sanatorierna ha under senare år blifvit alltmer eftersökta af läkare, som önska studera lungtuberkulosens diagnos och behandling. Och sedan 1904 utdelar Svenska nationalföreningen mot tuberkulos årligen 6 stipendier, hvartdera medförande fri vistelse på något af jubileumsfondens sanatorier under 2 månader.

Jubileumsfonden har ökats dels genom insamling i anledning af konung Oskar II:s 75 års födelsedag, 249,943 kr., dels genom åtskilliga gåfvor 1901, 1904 och 1906, sammanlagdt 70,900 kr. En tid insamlades medel genom sparbössor, men då insamlingen visade ett år efter år minskadt resultat (för 1908 endast 1,948 kr.), vidtog öfverstyrelsen 1908 åtgärder för deras indragande. Konung Oskar II:s jubileumsfond med tillhörande sanatorier förvaltas af ett antal ”hufvudmän” (60, högst 80) från landets olika delar och en af 6 personer bestående öfverstyrelse (med stadgar af 23 maj 1899), som har sitt säte i Stockholm (ordf. i densamma har hittills varit förste hofmarskalken O. Printzsköld). Därjämte har hvarje sanatorium sin särskilda styrelse (ordf. har varit landshöfdingen i hvart och ett af de län, där sanatorierna äro belägna). Öfverläkare vid sanatorierna äro: vid Hålahult C. E. Waller, vid Österås J. Tillman och vid Hässleby E. Wadstein. E. Wadstein.

Jubileumsfrimärke. Se Frimärke, sp. 1452.

Jubileumsmynt, skådepenning l. praktmynt, som präglas till åminnelse vid någon nationell jubelfest eller något regentjubileum o. d. I Sverige ha jubileumsmynt af silfver slagits dels vid jubelfesten

Fig. 1. ”Jubelriksdaler” (framsidan), slagen vid svenska jubelfesten 1721. (2/3 af orig:s storl.)

Fig. 2. Jubileumsmynt (åtsidan), slaget vid Oskar II:s regeringsjubileum 1897.

17 mars 1721 öfver Sveriges befrielse genom Gustaf I från politiskt och andligt förtryck (se fig. 1), dels för Oskar II vid hans regeringsjubileum 1897 (se fig. 2) och hans guldbröllop 1907. De två senare mynten hade tvåkronors storlek och värde.

Jubileumssparbössor. Se Jubileumsfonds-sanatorier, sp. 215.

Jūbilus. Se Jubilation.

Jubmel (lapska, ”Gud”). Se Mytologi.

Júcar [cho'kar], flod i östra Spanien, upprinner på södra sidan af Cerro de San Felipe (1,720 m. ö. h.), i prov. Cuenca, flyter i en stor båge först mot s., sedan mot ö. genom prov. Cuenca, Albacete och Valencia, där den fr. v. upptager Cabriel, samt faller ut i Valenciabukten af Medelhafvet. Längd omkr. 506 km.; flodområde omkr. 21,000 kvkm. Större delen af dess vattenmassa användes till bevattning af det bördiga slättlandet längs kusten. (J. F. N.)

Juch. Se Joch.

Jucker, en lätt, ädel vagnshästtyp i Ungern (se Hästen, pl. II). H. F.

Juda, stad. Se Whyda.

Juda (hebr., ”prisad vare han”). 1. Patriarken J., Jakobs fjärde son med Lea, framställes i 1 Mos. som kraftfull, pålitlig och rättänkande, ehuru icke fläckfri i sin vandel. Bland bröderna intager han nära nog platsen före Ruben, den förstfödde, och af sin döende fader får han också förstfödslorätten med det därmed förbundna messianska löftet (1 Mos. 49: 8—12). Härvid tillförsäkras profetiskt åt Juda stam primatet bland stammarna. — 2. Israelitisk stam, hvilken vid Kanaans delning utsåg åt sig sydligaste delen af landet, med undantag af kustlandet vid Medelhafvet, Filistéen (Jos. 15). Juda stam var talrikare än någon af de öfriga och egde därigenom en viss öfvervikt öfver dem samt vann ännu mer i betydenhet, sedan efter Sauls död en af dess medlemmar, David, blef konung. Därigenom att Juda stam sålunda kom i besittning af den kungliga tronen och jämväl af nationalhelgedomen väckte den afund hos Efraims stam, som näst Juda var den mest betydande, och denna bragte det ock efter Salomos död därhän, att de öfriga stammarna, med undantag af Benjamins, skilde sig från Davids regenthus. Juda stam och en del af Benjamins förblefvo under namnet Juda rike Davids ätt trogna. Se Israel. — 3. J., hebreisk lärd. Se Jehuda ha-Levi. 1—2. J. P.

Judæ, Leo, Zwinglis mest framstående medarbetare i reformationsverket, f. 1482 i Gemar i Elsass, d. 19 juni 1542 i Zürich, studerade vid universitetet i Basel, där han sammanträffade med Zwingli och slöt med honom ett vänskapsförbund för lifvet. Båda blefvo 1506 magistrar, och 1522 flyttade J. som pastor till Zürich, där Zwingli hade blifvit kyrkoherde 1519. I Zürich gaf J. anledning till de bekanta disputationerna 1523, i hvilka de båda vännerna försvarade reformationens sak. S. å. förlofvade sig J. med en begin från Schwüz. I den zürichska bibelöfversättningen deltog han med ett nit, som berättigade honom att kallas själen i detta stora företag. Genom en mängd öfversättningar af reformatoriska skrifter verkade han i och utom Schweiz. Sedan Zwingli stupat i slaget vid Kappel, 1531, önskade man, att J. skulle intaga hans plats som ledare af reformationsverket. Han afsade sig emellertid detta uppdrag och föreslog som lämpligare den 22 år yngre Heinrich Bullinger, vid hvars sida han sedan stod lika trofast som vid Zwinglis. Han arbetade energiskt på kyrkans frigörelse från staten och höll, såsom Calvin, strängt på kyrkotukten. Fiende till allt tvång i trossaker, lutade han en tid, under inflytande af den sekteriske Kaspar Schwenckfeld, starkt åt sekterism, men bröt slutligen med honom och hans parti. Till Luther stod han i spändt förhållande på grund af dennes skarpa utfall mot Zwingli och Oekolampadius. Bland J:s

skrifter intaga hans två tyska katekeser, en större och en mindre, samt en latinsk för gymnasier ett framstående rum. 1541 lyckades han få katekisationen offentligen införd i Zürich. J. P.

Juda ha-Levi. Se Jehuda ha-Levi.

Judai'sm, judendomen betraktad såsom åsikt eller lära.

Judar (i äldre tider kallade israeliter eller hebréer), ett semitiskt folk, som enligt sina urgamla traditioner (upptecknade i 1 Mos.) härstammar från Mesopotamien. Från detta land "på andra sidan (Eufrat) liggande" (hebr. *eber*, hvaraf de enligt somliga fått namnet hebréer, se d. o., ett namn, som enligt andra dock föranledts först af deras invandring öfver Jordan) invandrade judarna (enligt traditionen omkr. 2,000 år f. Kr.) under patriarken Abrahams ledning till Palestina ("Kanaans land"). Där hade de sedermera till ledare Abrahams son Isak och sonson Jakob, med tillnamnet Israel (se d. o.), efter hvilken namnen Israels barn, Israels folk l. israeliter uppgifvas ha kommit och från hvars 12 söner upprunnit 12 (13) Israels stammar. Sedan Jakobs son Josef skickats till Egypten och där vunnit upphöjelse, flyttade Jakob och hans öfriga söner öfver till Egypten (landskapet Gosen). Den nyare forskningen betraktar dessa berättelser om stamfäderna som förhistoriska sagor, hvilka skulle förklara de israelitiska stammarnas uppkomst och folkets släktskap med andra semiter (ammoniter och moabiter som ättlingar af Abrahams brorson Lot, edomiter som ättlingar af Isaks son Esau och de arabiska grannfolken som afkomlingar af Ismael och Abrahams andra söner), men de böra tillika uppfattas som förebildliga legender, som skulle inpränta gudsfruktan och orubblig tillit till Gud. Israeliternas invandring till Egypten anses ha försiggått under hyksostiden (se Egypten, sp. 1480), och deras utvandring plägar förläggas till slutet af 13:e årh. f. Kr. under Farao Merenptahs regering. — Judarnas egentliga historia börjar med Mose, som på befallning af "fädernas Gud", *Jahveh* (l. *Jehovah*), blef sitt folks befriare och ledare, i det han dels samlade alla enskilda stammar till en enhet på religiös och sedlig grundval (ren monoteism utan bilddyrkan), dels förde ut israeliterna från Egypten genom öknen s. om Palestina (d. v. s. förbi stamfrändernas landskap) och till sist österifrån in i Kaanans land. Under Moses efterträdare Josua satte judarna sig fast i detta land och utbredde sig efter hand under hårdnackade och blodiga strider öfver stora delar däraf. Huruvida invandringen försiggått med ens eller småningom, stam efter stam, är ännu en öppen fråga; men säkert är, att kananéerna till stort antal förblefvo bosatta i landet midt ibland eller rundt omkring invasionens folk och höllo sig kvar där länge. Det är äfven ovisst, om den lära och sedelag, som Mose säges ha kungjort, och den gudsdyrkan han skall ha påbjudit h. o. h. härleda sig från honom eller blott äro en senare, gradvis verkställd utformning af hans ursprungliga urkund; men visst är, att den för folkmedvetandet kom att stå som hans verk: Moses lag, upptecknad i den heliga "thora", d. v. s. pentateuken. Kananéerna öfvade under den följande tiden stort inflytande på israeliterna genom sin dels sinnligt retande, dels vildt själfuppoffrande gudsdyrkan, så att israeliterna sökte förena dyrkan af Jahve, deras egen särskilde folkgud, med kulten af Baal, det eröfrade landets gudom, eller ock byggde altaren rundt om i landet och uppställde Jahves bild i st. f. att hålla sig till blott och bart "förbundets ark", symbolen af deras hängifvenhet för Jahve. Dessutom gjorde kananéerna gång på gång större eller mindre delar af Israels folk beroende. Som anförare i kampen mot dessa nya förtryckare uppträdde s. k. *domare* (se d. o.). Därefter upprättades (omkr. 1000 f. Kr.) *konungadömet*, hvarunder Israel hade sin storhetstid. Om detta samt om rikets delning (omkr. 933 f. Kr.) i Israels rike och Juda rike och om bägge rikenas undergång (resp. 722 och 586 f. Kr.) och om judarnas bortförande till Babel se Israel. Efter 50—60 års nödtvunget uppehåll i Babylon, babyloniska fångenskapen (se d. o.) l. exilen, där folket mycket starkt tillväxte, kom befrielsen. Ty då perserkonungen Kyros 538 störtat det babyloniska riket, gaf han judarna tillåtelse att återvända till deras land, och stora skaror drogo först under Sesbassar och Serubbabel samt omkr. 100 år senare under Esra och Nehemia hem till Palestina. Jerusalem och templet återuppfördes, Moses lag blef åter fullt gällande, och folket erhöll sin politiska organisation med öfversteprästen som ledare (naturligtvis under den persiske ståthållaren), hvarjämte det bildades en tempelaristokrati (grundvalen för den senare sadduceismen). Den nya staten hade ung. samma område som det forna Juda rike och framträdde alltså som dettas fortsättning. Alltifrån den stunden blefvo judarna — som de sedan uteslutande kallas — ståndaktiga i förfädernas tro, äfven under inbördes tvister; äfven den del af judarna, som stannade kvar i Babylon, höll fast därvid i många hundra år. Samaritanerna upptogo likaledes Jahves dyrkan, fastän i vanställd form, men förskötos af judarna och byggde sig därför eget tempel på Gerissim. 333 eröfrade Alexander den store Palestina, men lät judarna behålla

Fig 1. Fången judes ansikte. Efter en fornegyptisk relief.

Fig. 2. Judar i exilen. Efter en assyrisk lågrelief.

sina dåvarande villkor, och efter hans död var landet länge ett stridsäpple mellan Egypten och Syrien, tills det sistnämnda omkr. 200 f. Kr. fick öfverhand. Redan tidigt öfverfördes många judar till Alexandria, och den judiska befolkningen i Egypten tillväxte starkt under Ptolemaierna, så att nordöstra delen af landet liksom i forna dagar (landskapet Gosen) blef ett h. o. h. judiskt landskap. I Alexandria utgjorde judarna senare $^2/_5$ af invånarna, och där utbildades de s. k. *hellenistiske judarna*, som å ena sidan tillegnade sig Greklands språk och filosofi, men å den andra gjorde grekerna bekanta med österländska vetenskaper och föreställningar (de öfversatte också G. T. till grekiska, "Septuaginta") och sålunda bildade en mellanlänk mellan Europas och Asiens kultur. Omkr. 160 f. Kr. fingo judarna i Egypten ett nytt tempel i Heliopolis (det bibliska On) med en från Jerusalem flyktad öfverstepräst, hvilket stängdes först 73 e. Kr., alltså då Jerusalems tempel redan var förstördt. Från Egypten utbredde sig judarna åt v. till Cyrene samt åt s. till Arabien och Etiopien. Vidare bosatte sig många judar i de städer, som grundlades af Alexander den stores efterträdare dels i Mindre Asien, dels i Macedonien och Grekland, och de sålunda bildade judiska församlingarna blefvo längre fram naturliga utgångspunkter för evangeliets spridning. Den hellenistiska kulturen trängde äfven fram till Palestina, särskildt till flera af städerna, men då konung Antiochos Epifanes omkr. 170 f. Kr. ville påtvinga judarna grekisk hedendom och t. o. m. vanhelgade själfva templet därmed, utbröt uppror på anstiftan af prästen Mattatias. Under hans tappra söner Judas, Jonatan och Simon, *hasmonéerna* l. *makkabéerna* (se d. o.), fortsattes kampen och slutade med landets oberoende af Syrien. Jonatan och Simon blefvo bägge öfverstepräster, Simon dessutom "folkfurste", och båda ställningarna gingo i arf till hans son Johannes Hyrkanos (135—105), som efter hand intog Samarien, Galiléen och Iduméen se Edom) och sålunda ungefär återupprättade Davids rikes makt och omfång. Iduméerna blefvo t. o. m. tvungna att antaga judisk lag och lära, men räknades dock aldrig som riktiga judar. För att få hjälp mot Syrien trädde makkabéerna i förbindelse med Rom, hvilket sedermera banade väg för dess inblandning i judarnas inre förhållanden. Hyrkanos' söner antogo t. o. m. konungatitel, men släkten urartade snart och söndrades i inbördes tvister. Dessutom uppstodo häftiga, ja t. o. m. blodiga strider mellan den härskande släkten och det nya religiösa partiet, *fariséerna* (se d. o.), som ville ha konungamakten och öfversteprästvärdigheten åtskilda. Romarna togo tillfället i akt, och 63 f. Kr. ryckte Pompejus in med en här, eröfrade Jerusalem och gjorde slut på judarnas oafhängighet. Alltifrån denna stund kommo judarna till Rom och spredo sig därifrån till rikets västliga landsändar; under de förste kejsarna gjorde de många proselyter, liksom förut i Orienten, men deras främmande väsen väckte romarnas misshag och ådrog dem förföljelser såväl af Caligula som af Nero och Domitianus. Emellertid hade iduméern Antipater förstått tränga sig fram i Palestina och skjuta de siste makkabéerna åt sidan. Hans son Herodes blef 37 f. Kr. konung, återgaf riket dess sista glans och välstånd samt byggde en ny konungaborg och det praktfulla (tredje) templet. Efter hans död delades riket mellan hans söner, men redan 6 e. Kr. blef den äldre Archelaos afsatt för sin usla styrelse, och därefter ombildades Judéen och Samarien till en romersk provins med en "prokurator" i spetsen. 27—37 var Pontius Pilatus prokurator, och kort därpå miste äfven Herodes' andre son Antipas sina länder. Till följd af kejsarens gunst kunde Herodes' sonson Agrippa (37—44) en kort tid förena alla judiska länder under sin spira och erhöll t. o. m. konungatitel; men därpå följde andra romerska ståthållare, hvaribland Felix, Festus och Florus, hvilkas hårdhet, orättrådighet och roflystnad upprörde judarnas bästa känslor. Därigenom framkallades slutligen ett uppror 65 e. Kr. I början voro judarna lyckosamma, men två år senare intog Vespasianus Galiléen och Judéen och började belägra Jerusalem. Denna stad försvarade sig hårdnackadt, fastän där samtidigt rasade inre strider mellan judarna, och en fruktansvärd hungersnöd decimerade befolkningen; först hösten 70 e. Kr. lyckades Vespasianus' son Titus intaga och förstöra Jerusalem, hvarvid templet nedbrändes. Omkr. 1 mill. judar sägas under dessa krigsår ha omkommit, och 100,000 såldes efter eröfringen som slafvar och kringspredos i det stora riket. Märkligt är, att den första förföljelsen mot judarna inträffade samtidigt, nämligen i Alexandria 65 e. Kr., den andra i Cyrene 116. Äfven efter Jerusalems förstöring utgjorde judarna största delen af invånarna i Palestina och försökte flera gånger frigöra sig. Det sista och kraftigaste försöket inträffade 132—135 under Bar Kochba (se denne), men slutade med en förfärlig blodsutgjutelse (580,000 judar skola enligt Dio Cassius ha fallit) och landets ödeläggelse. En ny romersk koloni *Aelia capitolina* anlades på Jerusalems ruiner, och kejsar Hadrianus sökte rent af utrota judendomen genom förbud mot omskärelsen, sabbatsinstitutionen och andra judiska fester. Hans efterträdare Antoninus Pius medgaf dock judarna åtnjo fri religionsöfning, och 212 erhöllo de fulla medborgerliga rättigheter liksom rikets andra undersåtar. Också existerade i Palestina viktiga judiska högskolor och intill 425 särskild patriark med sanhedrin i Tiberias; där affattades såväl mischna (omkr. 190) som den s. k. Jerusalemsredaktionen af talmud (Talmud jeruschalmi, senast i 5:e årh.). Fränsedt enstaka lokala förföljelser förblefvo judarnas lefnadsförhållanden oförändrade, men sedan kristendomen blifvit statsreligion (323), begynte det tryck på judarna, som varade nästan 1,500 år.

Kyrkomötena på 300- och 400-talet gjorde många inskränkningar i deras frihet samt stadgade förbud mot umgänget mellan judar och kristna, i synnerhet mot blandade äktenskap och kristnas öfvergång till judendomen, hvarjämte judarna uteslötos från ämbeten och förbjödos bygga nya synagogor. Kejsar Julianus (361—363) står ensam med sin välvilja för judarna och sin plan att föra dem tillbaka till Palestina. 415 fördref biskop Cyrillus 100,000 judar från Alexandria, och efter Västromerska rikets fall (476) fortsatte katolska kyrkan sitt undertryckningssystem, ehuru dess yppersta män (Gregorius den store, kyrkofadern Basileios, Innocentius III, Bernhard af Clairvaux m. fl.) ifrigt motsatte sig detsamma. I synnerhet ledo judarna

mycket under västgoterna i Spanien, där konung Sisebuth (611—619) tvang 100,000 judar att låta döpa sig; de hälsade därför araberna som befriare och understödde dem vid deras eröfring af landet, liksom de flera gånger hjälpt perserna mot de bysantinske kejsarna att lösrycka Palestina och senare (640) araberna att störta persiska riket. Äfven de merovingiske konungarna i Frankrike (486—752) sökte tvinga dem till dopet. Under karolingerna (752—987) njöto de däremot en viss frihet. Så var förhållandet äfven uti Italien, men i det grekiska kejsardömet blefvo de ofta hårdt förföljda. I Asien behandlades judarna vida mildare af de folkslag, som efter hvarandra hade herraväldet. Både under de persiske konungarna och under de arabiske kaliferna hade judarna i Babylon egna "landsflyktens" furstar af Davids ätt ända till 1037, och flera judar voro läkare, astrologer och finansämbetsmän hos kaliferna. Bland kazarerna, ett tatariskt folk i södra delen af Europeiska Ryssland, bestod 750—1000 ett judiskt rike, i det furstarna och stormännen gingo öfver till judendomen. Likaledes fanns ett judiskt rike i Jemen, i södra Arabien, från 200-talet till 525. De många judarna i Arabien utöfvade stort inflytande på Muhammeds lära, men smälte småningom tillsammans med araberna. Äfven i Abessinien fanns ett mycket stort antal judar, och de många judiska bruken i den abessinska kyrkan vittna ännu därom. Ett eget judiskt rike hade där bestånd ända till 1608, och ännu bo där till judendomen omvända infödingar (200,000), det s. k. Falascha-folket.

Ingenstädes nådde dock judarna en så hög grad af materiellt välstånd eller andlig utveckling som i Spanien under morerna (efter 711). Många judar flyttade från Babylon till Spanien på 700- samt därefter på 1000-talet, och de åtnjöto där stora friheter, innehade höga ämbeten, deltogo i alla industriella arbeten och egnade sig med ifver åt vetenskapliga sysselsättningar. Det var judar, som öfversatte de arabiska tolkningarna af hebreiska och senare, till latin grekiska skrifter, och i läkekonsten blefvo de hela Europas läromästare. Högskolorna i Montpellier och Salerno upprättades af judar; flera kristna konungar, ja t. o. m. påfvar, hade judiska läkare. Därjämte utmärkte de sig som astronomer, och de berömda taflor, som Alfons X lät utarbeta, hade man judar att tacka för. Den mildhet, som muhammedanerna visade mot judarna, iakttogs sedermera äfven af de kristne konungarna i Spanien (flera af dem hade judar till finansministrar), och därför blef detta land den ena medelpunkten för judarna (sefardim l. spansktalande judar), medan Polen, dit de begåfvo sig i mängd från Tyskland, i synnerhet sedan 1100-talet, och där de länge lefde i välmåga, blef deras andra hem (aschkenasim, de tysktalande polske och tyske judarna). I de stora spanska städerna funnos blomstrande församlingar delvis i särskilda kvarter (*juderia*). Från början af 1400-talet, då morernas makt var bruten, gaf den religiösa fanatismen sig luft i blodiga förföljelser, och 1391 tvungos omkr. 100,000 judar att låta döpa sig; men af dessa afföllo många snart ånyo, och då vände sig oviljan mot dessa nykristna (*marranos*), hvilkas rättrogenhet gjordes misstänkt. Våldsamheter mot judarna begingos äfven i Frankrike, England och Tyskland; stora förföljelser utbröto, i synnerhet då korstågen började (1096). I Frankrike blefvo omkr. 100,000 mördade, och många läto af fruktan döpa sig. 1100—1300-talen voro en verklig lidandets period för de franske judarna: de förjagades tre gånger ur landet (1182—98, 1306—15 och 1394) och utplundrades på samma gång, såvida de icke förstodo att genom växelbref rädda sin förmögenhet. De löften om beskydd, som judarna för stora summor tillhandlade sig, bröto konungarna utan undseende, hvarjämte de upphäfde alla skuldförbindelser till judar. I England, dit judarna kommit på 600- och 700-talen, ledo de hård medfart af de normandiske konungarna: så tvang Vilhelm den röde (1087—1100) t. o. m. döpta judar att återvända till judendomen, för att icke hans inkomster skulle minskas genom deras öfvergång till den kristna kyrkan. Där framkom också första gången 1144 beskyllningen mot judarna för ritualmord. 1290 utjagades judarna ur England; men där såväl som i Frankrike berodde förföljelserna uteslutande på konungarnas och stormännens vinningslystnad, utan att religiös fanatism kan anföras som ursäkt. I Tyskland hade förföljelserna mot judarna en råare prägel; ständiga öfverfall och nedsablingar förekommo där, dels sträckande sig öfver hela landsdelar, såsom under korstågen eller under stora nationella olyckor (mongolernas infall 1240, digerdöden 1348), för hvilka man gaf judarna skulden, dels inskränkta till enstaka städer, när rykten spredos, att judarna hånat hostian eller stulit och offrat kristna barn. Dessa blodbad egde rum i synnerhet i västra Tyskland, Rhentrakterna och Bajern, och ofta omkommo på en gång tusenden. Äfven gjordes upprepade försök att tvinga dem att öfvergå till kristendomen, och ända in på 1600-talet har man exempel på, att judar utvisades från vissa trakter eller städer (1670 från Wien). Under det att folken sålunda ständigt gåfvo sitt hat luft i mord och plundring, bedrefvo furstarna skamliga utpressningar genom att till judarna sälja vissa privilegier (i synnerhet rättigheten att drifva ocker) och därefter pålägga dem stora afgifter. I Tyskland voro judarna kejsarens egendom (*kammerknechte*) och såldes eller bortgåfvos till furstar eller riksstäder som ett inbringande privilegium. En vida bättre ställning hade judarna uti Italien och i Avignon under påfvarna, men äfven där fingo de underkasta sig (så äfven i Frankrike och Tyskland) många inskränkningar och förödmjukelser, måste bära särskilda kännetecken (se Judehatt och Judemärket) och bo i särskilda kvarter (kallade i italienska och österländska städer *Ghetto*, i tyska och bömiska *Judengasse*; se fig. 3). Det hårdaste ödet drabbade judarna i Spanien, där de förut haft det bäst. Då Ferdinand den katolske (1492) hade intagit Granada och därmed tillintetgjort morernas makt, firade han nämligen, på kardinal Jimenez' inrådan, segern genom att rensa landet från "den judiska smutsen", i det han påbjöd, att judarna skulle inom viss kort tid lämna landet, om de icke ville låta döpa sig. Många läto döpa sig för att rädda hem och härd, men 200—300-tusen (förr uppgafs ett långt större antal) drogo bort, de flesta till norra Afrika och Turkiet, många äfven till Italien och södra Frankrike, ty förvisningen var också väsentligen en utplundring. Den egentliga utvandrings-

dagen var 2 aug. 1492, dagen före den, då Columbus drog ut på sin första upptäcktsfärd, samt efter den judiska tidräkningen årsdagen för templets förstöring (år 70) och för Bar Kochbas nederlag (år 135). 1498 utvisades judarna äfven från Navarra,

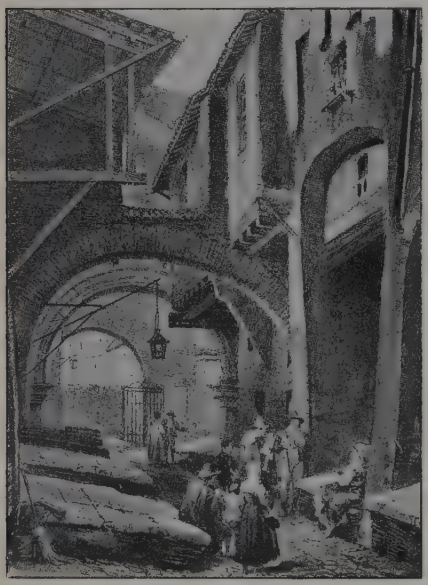

Fig. 3. Ingång till ghetton i Rom (omkr. 1850).

och ehuru konungen af Portugal 1492 till 80,000 judar sålt rättigheten att vistas åtta månader i landet, tvang han dem att draga vidare eller låta döpa sig. Detta påbud utsträcktes 1497 till de förut bosatte judarna, hvarjämte barnen fråntogos dem för att döpas och sedermera upptagas i landets förnämsta familjer. Men ehuru inkvisitionen både i Portugal och i Spanien med grymhet vakade öfver dessa "nykristnas" rättrogenhet, hycklade många i flera släktled en kristendom, på hvilken de aldrig hade trott, till dess de kunde finna ett tillfälle att fly till en annan plats och återvända till sina fäders tro; t. o. m. präster och munkar brändes som hemliga judar. Först 1768 i Portugal och 1773 i Spanien upphäfdes de nykristnes särställning, och med tiden gingo de h. o. h. upp i de kringboende folken, hvilkas högre samhällsklasser upptagit mycket ursprungligen judiskt blod. De till Frankrike flyktade judarna fingo 1550 tillåtelse att bo i Bordeaux och Bayonne, men erhöllo först 1725 rättighet att erkänna sig som judar. Under nederländska frihetskriget (1568—1648) flydde många judar från Spanien och Portugal till Holland, där de (1603) fingo full trosfrihet samt hastigt vunno rikedom och inflytande. De behöllo dock länge sitt forna fäderneslands språk (liksom de till Turkiet flyktade ännu tala ett gammalspanskt tungomål) och ha ända till våra dagar burit namnet "portugisiska" judar i motsats till de "polske" eller "tyske" judarna. Från Holland utbredde sig judarna till England, dit Cromwell lämnade dem tillträde 1655, Hamburg och Danmark; andra drogo till New York, Västindien och Brasilien. I Tyskland fortforo judarna att lefva under tryckta förhållanden, uteslutna icke endast från alla ämbeten, utan äfven från rättigheten att besitta fast egendom och att drifva landtbruk eller handtverk samt hänvisade till ocker och schackrande. De stränga lagarna mot judarna skärptes godtyckligt; hårda och skymfliga afgifter pålades dem, hvaribland den s. k. *leibzoll* (kroppstull) på resor från ett ställe till ett annat. Från Tyskland utbredde sig judeförföljelsen på 1300-talet till Ungern, där de förut haft det bra, och något senare äfven till Polen, där man införde såväl personlig skatt för judarna som judemärket på dräkten och upprättade särskilda judekvarter. En ny invandring västerifrån på 1500-talet medförde det s. k. judetyska blandspråket, som senare blef allmänt bland de polske judarna.

Judarnas emancipation (från senare hälften af 1700-talet). Först 1750 utgaf konung Fredrik II i Preussen ett toleransedikt till judarnas förmån; men många inskränkningar i deras rättigheter kvarstodo. 1755 utfärdades ett dylikt edikt i Österrike, och 1781 tog kejsar Josef II det första steget till att förbättra judarnas ställning genom att gifva dem fri religionsöfning och flera rättigheter. Samtidigt utsträckte han värnplikten till judarna. Emellertid hade ansedda tyska författare (Lessing och Dohm) tagit till ordet för judarna, och bland judarna själfva hade Mendelssohn väckt ett nytt lif och en ifrig sträfvan att afskudda sig det andliga och materiella förtrycket. 1700-talets frihets- och jämlikhetsidéer kommo judarna i hög grad till godo. 1784 afskaffades leibzoll i Lothringen och Elsass, 1787 i Preussen och 1799—1803 i de öfriga tyska länderna. 1790—91 fingo judarna medborgarrätt i Frankrike, 1796 i Holland och 1808—13 i största delen af Tyskland. Samtidigt öfvergick den andliga rörelsen bland judarna till en orolig sträfvan efter att vinna betydelse i det offentliga lifvet, att nedbryta de skrankor, som skilde dem från de kristne; och under den allmänna religiösa indifferentismen samt den starka rationalismen i den kristna kyrkan öfvergåfvo många judar, i synnerhet de mera bildade och välmående, sina fäders tro och läto döpa sig. Hvad de långvariga förföljelserna icke hade förmått, det uträttade på kort tid toleransen. Det i Paris 9 febr. 1807 samlade "sanhedrin", som bestod af representanter för judarna i Frankrike och dess under franskt inflytande stående grannländer, förklarade, att judarna icke gjorde anspråk på någon särskild ställning i rättsligt hänseende, utan önskade stå under den allmänna lagen, och att de ville räkna sig som hörande till de särskilda folkslag, bland hvilka de bodde, såvida dessa gåfve dem borgerlig och social likställighet. Den frihet, som revolutionen gifvit judarna, blef i *Frankrike* lagstadgad genom 1814 års författning, och 1831 erhöllo de, på samma sätt som de kristna kyrkorna, bidrag af statskassan till sin gudstjänst. 1870 blefvo judarna i Algeriet likställda med de franske judarna. Äfven i *Holland* blomstrade den nyvunna friheten, men uti *Italien* inskränktes den ånyo, i synnerhet i Modena, där

t. o. m. en särskild dräkt påbjöds för judarna. I Rom öppnades Ghetto först 1847, och full likställighet erhölls först 1848 i Sardinien samt i det öfriga Italien 1859—70. — Äfven i *Tyskland* inträdde en reaktion efter 1814, och judarnas frihet inskränktes i synnerhet i Preussen och Hannover, hvarjämte pöbelns ovilja 1819 i flera större städer gaf sig luft i upplopp och smärre våldsamheter. 1828 skedde ett omslag, först i Württemberg; 1833 fingo judarna medborgarrätt i Kurhessen, och från 1830 fördes vid flera landtdagar en strid för judarna mot regeringarna och adelns representanter, tills (1848) fullständig likställighet genomfördes. Endast Mecklenburg behöll de gamla skrankorna, men tvangs 1867, efter Nordtyska förbundets upprättande, att uppgifva dessa. På senare tiden öfvas i flera tyska länder, men i synnerhet i Preussen, som en följd af antisemiternas agitation, ett nästan planmässigt åsidosättande af judarna i fråga om ämbeten (fullständigt uteslängda äro judarna från officerskåren), så att hvarje jude, som önskar hastig befordran, nästan nödgas låta döpa sig. I de högre samhällsklasserna gör sig också en sträfvan gällande att utesluta judarna från sällskaps-, klubb-, förenings- (t. o. m. studentförenings-) och badortslifvet. — *England* gaf redan 1723 judarna rätt att besitta fast egendom, och 1753 ville regeringen och parlamentet gifva dem medborgarrätt, men måste till följd af folkopinionen afstå därifrån. Genom valreformen 1832 fingo judarna politisk rösträtt. 1835—45 erhöllo de efter hand tillträde till offentliga ämbeten och slutligen 1858, efter tio års strid, till underhuset. Många judar ha haft säte där och icke få ha blifvit adlade: sedan 1885 ha judar också blifvit ärftliga peerer (f. n. äro de 4). — I *Österrike-Ungern* bibehöll man väsentligen ordningen af 1782. Man ansåg judarna som blott "tolererade" och sökte om möjligt hindra deras förökning (försvårade stiftandet af nya äktenskap och framkallade därigenom många fria, men i själfva verket oupplösliga förbindelser), ja, t. o. m. inskränka de redan vunna rättigheterna. Enskilda judar kunde dock mycket väl förvärfva adelskap och ämbeten. 1846 upphäfdes de hårdaste inskränkningarna i Böhmen och Ungern (men ej i Galizien, där judarna voro talrikast), och 1848 kungjordes full jämlikhet i hela Österrike. Efter reaktionens seger togs väl 1853 ett steg tillbaka, men 1859 återupprättades den ordning, som frihetsåret bebådat. Vidare fingo judarna i Ungern, så snart dess grundlag 1867 ånyo trädt i kraft, den likställighet, som ungerska riksdagen sommaren 1849 hade tillförsäkrat dem. Dessa förhållanden ha sedermera ej rubbats trots antisemiternas häftiga agitation och trots upprepade försök att hetsa folkfördomarna mot judarna genom lögnaktiga beskyllningar för ritualmord. I åratal ha antisemiterna under borgmästar Luegers d. 1910 ledning varit rådande i Wien och efter förmåga hämmat judarna, men samtidigt ha flera judar fått säte och stämma i herrehuset, och 1907 invaldes 14 i representanternas hus. I Ungern slutade likställighetsträfvandena därmed, att judarna 1895 formellt erkändes som självständigt trossamfund, hvarför öfvergång till judendomen är laglig och ej alldeles sällsynt, fastän naturligtvis ej på långt när så vanlig som judarnas kristnande. Judarna, som redan 1849 ifrigt skänkt sitt understöd åt Ungerns frihetskamp, ha senare uppriktigt slutit sig till magyarerna samt många gånger under nyaste tiden antagit magyariska namn; och $^2/_3$ af dem anses ha ungerska som modersmål, alltså det, hvarpå barnen erhålla sin uppfostran i hemmet. Något liknande gäller om Böhmen och Galizien, där många judar föredraga tjechiska och polska i st. f. det förut allmänt använda tyska språket. — *Polens* författning 1791 innehöll en bestämmelse om judarnas likställighet, och den förnyades 1807, men upphäfdes ånyo, då Polen 1815 kom under Ryssland. Först 1862 fingo de nästan fullständigt medborgerliga rättigheter, men ledo liksom sina kristna landsmän väsentligt af ämbetsmännens godtycklighet. — Till *Ryssland* kom en del judar under Peter I, men ett tidigare invandringsförbud mot judarna förnyades 1743, hvarefter 35,000 utvisades. Under Katarina II erhöllo de på grund af de urspr. polska landskapens införlifvande med Ryssland ånyo tillträde till riket. Ännu bor flertalet i 15 guvernement af Litauen och Ukraina, det s. k. "judeterritoriet", dock med många inskränkningar, men i det öfriga riket blott tack vare särskilda privilegier. Flera gånger, t. ex. 1835, ha judar i tusental med våld återförts till territoriets usla förhållanden, då de vågat bosätta sig utanför detta, äfven om deras vistelse där tolererats många år. Också stadgades 1843, att de skulle bo minst 50 km. från riksgränsen, under förevändning, att man ville hindra dem från smuggleri; och fastän de sedan 1827 måst fullgöra värnplikt (faktiskt t. o. m. i större utsträckning än deras kristna landsmän) och erlägga många särskilda afgifter, ha de blott i ringa grad fått motsvarande rättigheter. 1847 ålades dem att lägga bort sin gammaldags dräkt och hårklädsel samt använda ryska som affärsspråk, och man sökte på allt vis draga dem bort från deras lära och sedvänjor (tog t. o. m. söner från föräldrarna för att utbilda dem till soldater). Under Alexander II blefvo deras villkor mildare och flera förbättringar infördes i deras rättsliga ställning; bl. a. fingo vissa klasser af judarna (burgna köpmän, vetenskapsmän, skickliga handtverkare och uttjänta soldater) frihet att bo hvar som helst i riket. Flera af dessa förmåner blefvo senare annullerade eller inskränkta, och andra blefvo i själfva verket blott tomma löften på grund af ämbetsmännens orättrådighet. Dessutom anställdes kort efter Alexander II:s död flerstädes i Syd-Ryssland planlagda judeförföljelser med mord och plundring, och snart därefter anlades mordbrand i många af Litauens judekvarter. Därvid omkommo tusentals judar och vållades stora penningförluster. Att dessa förföljelser berodde fullt ut lika mycket på de kristne köpmännens yrkesafund (judarna sålde sina varor till billigare pris) som på allmogens fördomar och råhet, är säkert, likaledes att beskyllningarna mot judarna voro falska eller öfverdrifna (de kristne ockrarna togo högre räntor än de judiske, och dryckenskapen var större i de trakter, där ej judar höllo krogar). Men mest förargelseväckande var, att polis och militär långt ifrån att inskrida mot våldsverkarna snarare gjorde gemensam sak med dem och att det sedermera var ytterst svårt att få ogärningarna straffade eller vederlag för förlusterna, då de öfverordnade myndigheterna höllo sin hand skyddande öfver ämbetsmännen. Illdådens

verkliga anstiftare blefvo aldrig framdragna, lika litet som vid de nya förföljelserna 1903—06, och kejsar Nikolaus II benådade i regel de enstaka missdådare, som ändtligen blifvit dömda och som hörde till de "sant ryske männen". Förföljelserna gåfvo impulsen till en stark utvandring af judar, mest till England och Nord-Amerika, minst 1,25 mill. sedan 1882, men den judiska rasens fruktsamhet har mer än utfyllt luckorna. Under sista tiden ha judarna fått något större tillträde till universiteten och högre skolor, och de judar, som förut blifvit lockade eller med hot förmådda att låta döpa sig, ha tillåtits återgå till sin gamla tro. — Till *Rumänien* invandrade i nyare tid en mängd judar norrifrån. Myndigheterna och folket enas i att undertrycka dem. Värn- och skatteplikt ha de mäst fullgöra lika väl som landets öfriga inbyggare, men alla medborgerliga rättigheter undanhållas dem, och med mycken fyndighet och hårdhet har man förstått verkställa inskränkningar i fråga om deras tillträde med hänsyn både till förvärf och upplysning för att hålla dem nere samt — i strid med stormakternas enda villkor 1878 för godkännande af Rumäniens suveränitet — förvägrat dem borgerlig jämlikhet, under förevändning, att de vore utlänningar, oaktadt den ursprungliga judiska befolkningen bott i landet flera hundra år. Också har en betydlig emigration egt rum från Rumänien. — I *Serbien* och *Bulgarien* har man årligt hållit löftet från 1878 utan att märka minsta olägenhet däraf. — I *Turkiet* såväl som i andra muhammedanska länder, i Nord-Afrika och Mindre Asien, ha judarna visserligen ringaktats som en underordnad ras och oupphörligt nödgats lida godtycklighet och hån från folkmassans sida, men de ha aldrig underkastats ständig förföljelse eller inskränkning i näringslifvet som i de kristna länderna. I Turkiet har deras ställning i nyare tid t. o. m. väsentligen förbättrats, och ej få judar ha erhållit ämbeten; rikets nya grundlag har tillerkänt dem full medborgerlig likställighet. För att höja judarnas sociala och kulturella ställning i dessa länder ha gjorts stora offer af den på fransk-judiskt initiativ stiftade och ledda *Alliance israélite universelle* (se d. o.).

Till *Danmark* fingo portugisiska judar 1657 tillstånd att komma för att drifva handel, och några år senare utsträcktes tillåtelsen till tyska judar. 1766 funnos likväl ännu icke flera än 130 judiska familjer i Köpenhamn, och i öfriga städer voro de endast några få. 1788 började regeringen egna uppmärksamhet åt förbättrandet af judarnas ställning: de fingo tillträde till skråna och till universiteten samt rätt att köpa fast egendom, hvarjämte en förordning af 1814 gaf dem medborgarrätt och bestämde deras rättsliga ställning för öfrigt. Fördomarna mot judarna gåfvo sig 1813 luft i ett pennkrig och 1819 i "judefejden", en svag efterbildning af pöbeluppроren i Tyskland, men dogo snart bort. Från 1825 valdes flera judar till "byraad" (stadsfullmäktige); några af dem erhöllo ämbeten, och 1834 fingo de rösträtt, men icke valbarhet, till ständerförsamlingarna. 1849 gaf grundlagen dem fullständiga politiska rättigheter i konungariket, men i Slesvig behöllos, genom en förordning af 1854, flera af de gamla inskränkningarna ända till 1864. De fleste judar lefva numera i välstånd och intaga en aktad ställning i samhället; största delen bor i Köpenhamn med omnejd. På *Färöarna* och *Island* finnas inga judar. — Från *Norge* voro judarna, till följd af grundlagens bud, utestängda 1814—51 (ehuru på 1700-talet några sådana voro bosatta där). Mot detta stadgande uppträdde främst H. Wergeland. Hittills ha ej många begagnat det öppnade tillträdet (1900 funnos i Norge blott 642 judar). E. Ebg.

I *Finland* ega de i Sverige före 1809 gällande förordningarna rörande judars bosättning och rättigheter fortfarande laga kraft, hvarför judar icke kunna åtnjuta medborgarrätt, ej heller i allmänhet slå sig ned i landet. Dock har undantag gjorts till förmån för judar, tillhörande den i Finland stationerade ryska militären, på grund af en förordning af 29 mars 1858. Med stöd häraf ha judar till ej ringa antal bosatt sig i Finland (Helsingfors, Åbo, Viborg och Tammerfors). Sammanräknadt torde judarnas antal i Finland uppgå till 800—900 personer. Deras sociala ställning är sorglig; de lifnära sig i allmänhet af mångleri med begagnade kläder o. d. samt handel med hvarjehanda kramvaror. En af regeringen 1881 tillsatt kommitté har utarbetat förslag till revision af stadgandena rörande judars bosättning i Finland, men hittills har det ej burit någon frukt. M. G. S.*

Om judarna i *Sverige* förekomma från äldre tider endast sparsamma underrättelser. Under Gustaf II Adolfs regering fördes i Linköping en process mot tre s. k. judaister (kristna, som visade böjelse för den judiska läran), hvilka 4 febr. 1619 dömdes till döden. Drottning Kristina delade ej den föregående tidens ovilja mot judarna, ty hon stod i liflig brefväxling med den lärde rabbinen Manasse ben Israel i Amsterdam och hade till "kungl. resident" i Hamburg en annan jude, Don Manuel Teixeira (den egentlige grundläggaren af K. bibliotekets i Stockholm afdelning för hebreisk litteratur). 29 sept. 1681 döptes i Stockholm, i hela det kungliga hofvets närvaro, två judar jämte hustrur och barn. (Som en motsats härtill kan anföras, att 1749 en luthersk familj Granbom, 11 personer, utvandrade från Linköping till Holland och där antog judiska läran.) Icke långt därefter, till följd af k. br. 3 och 29 dec. 1685, förvisades alla judar ur riket, och enligt k. resol. af 22 okt. 1723 och 1 aug. 1727 (den förra framkallad på prästernas begäran, den senare på allmogens) skulle alla "judar, som fara omkring landet", häktas och dömas till kronoarbete. Först under Gustaf III:s regering gjorde sig en större tolerans gällande. Redan under sin vistelse i Paris 1771, där judefrågan då behandlades, förklarade han sig i bref till sin moder inse nyttan för riket af att "så flitigt folk som judarna kunde slå sig ned där", och han gaf 1779 gärna sin sanktion åt riksdagens förslag till "allmän religionsfrihet". I reskriptet af 24 jan. 1781 upphäfdes åtskilliga i ofvannämnda riksdagsbeslut gjorda bestämmelser ang. judarna, och i det af Kommerskollegium 27 maj 1782 utfärdade "judereglementet", hvilket i hufvudsak blef gällande till 1838, medgafs judarna rätt att bosätta sig i Stockholm, Göteborg och Norrköping, att där uppföra synagogor och att sysselsätta sig med vissa särskildt uppräknade borgerliga yrken. Men de förbjödos deltaga i riksdagsmannaval samt ingå äktenskap med andra än sina trosförvanter. I Kommerskollegii kung. 19 dec.

1806 och k. kung. 31 aug. 1815 stadgades förbud för judar att inkomma i riket utan K. M:ts särskilda tillstånd. Men genom k. förordn. 30 juni 1838 och i Kommerskollegii cirkulär 13 aug. s. å. fingo judarna l., såsom de från denna tid i Sverige officiellt kallats, mosaiska trosbekännarna betydligt ökade friheter, i hvilka några inskränkningar dock till följd af den upphetsning hos folket (i synnerhet i hufvudstaden), som förordningarna framkallat, gjordes genom k. kung. 21 sept. s. å., hvari bl. a. stadgades, att jude endast med särskildt kungligt tillstånd fick bosätta sig på annan ort inom riket än i Stockholm, Göteborg, Norrköping eller Karlskrona. Denna inskränkning upphäfdes genom k. kung. 9 nov. 1854, som lämnade de i Sverige födde judarna rätt att "bosätta sig i hvilken stad inom riket som helst". 1860 fingo de judar, som äro svenska medborgare, rätt att bosätta sig öfverallt inom riket, såväl på landet som i städerna, och att besitta fast egendom, 1863 rätt att anställas i vissa grenar af statstjänsten och 1865 rätt att deltaga i val af riksdagsman. Frågan om judarnas fullständiga emancipation diskuterades emellertid lifligt såväl inom riksdagen som i pressen och genomdrefs inom riksdagen 16 febr. 1870 med väldig röstöfvervikt. Då erhöllo nämligen mosaiska trosbekännare tillträde till alla statens icke-ecclesiastika ämbeten, utom statsrådsämboten, och förklarades valbara till riksdagsmän. Se vidare Främmande trosbekännare, sp. 43. — Judarnas antal i hela riket uppgick vid 1900 års slut till 3,912. Antalet i Stockholm kyrkskrifna var 80 (i hela riket 150) år 1787, 430 år 1828, 560 år 1848, 631 år 1864, 1,111 år 1881 (med inräkning af de icke kyrkskrifna uppgick antalet till 1,259) och 1,630 år 1900. De svenske judarna uppgå alldeles i det svenska folket. I alla deras församlingar predikas, undervisas, förrättas gudstjänst samt föras kyrkböcker och protokoll på svenska språket. I Sverige liksom i Danmark förekomma ofta blandade äktenskap. L. L.*

Bland judarna har i ett visst samband med emancipationen uppkommit en riktning (s. k. reformjudar), som gjort sig gällande i synnerhet i Tyskland och under den nyaste tiden i Nord-Amerika och som sträfvar att mer eller mindre lägga bort det säregna judiska väsendet, upphöra med många gamla plägseder och omforma gudstjänsten efter kristen förebild (predikan, orgelspel o. d.); i enlighet med denna rörelse förlora judarnas gamla spisförbud och ceremoniallagar sin absoluta giltighet på grund af nutida ändrade förhållanden, ja, ett ytterlighetsparti vill t. o. m. afskaffa sabbaten och taga söndagen till helgdag. Anhängarna af denna nyare riktning häfda också den mening, som fått skickliga förespråkare, nämligen att judendomen, frigjord från den historiska traditionen, särskildt från föreställningen om judarna som Guds utvalda folk, och sålunda utvecklad till ren monoteism, skall bli framtidens världsreligion och undantränga eller rättare sagdt i sig upptaga kristendomen såväl som öfriga religioner. I motsats härtill ratar sekten chasidim (se Chasidæer) all nyare upplysning såväl som talmud, under det den föredrager den mystiska kabbala. Slutligen har den antisemitiska rörelsen (se Antisemitism) under den nyaste tiden gifvit anledning till sionismen (se d. o.), som just framhåller judarna som nation — i st. f. som trossamfund — och därför vill återuppväcka bruket af hebreiska som gemensamt språk samt arbeta för en återflyttning till Palestina såsom varande judarnas rätta fädernesland, alltså motsätter sig hela den utveckling, som karakteriserat dem på 1800-talet.

Under det judarna i Väst- och Mellan-Europa före emancipationen voro ett besvärligt, ja, i flera hänseenden t. o. m. skadligt element och ännu delvis äro det i länder, där frigörelsen ej har trängt fullständigt igenom, såsom i Galizien och Ungern, ha de i vår tid tillfört folken nya krafter, dels genom flit och driftighet i alla affärsförhållanden, dels genom andlig lifaktighet och skarp kritisk begåfning. De ha öfverallt slutit sig till de folk, bland hvilka de lefva, antagit deras språk som modersmål och ådagalagt lifligt deltagande för de länder, som blifvit deras nya fädernesland. Ej få judar deltogo i tyska frihetskriget 1813—14, i Garibaldis fälttåg 1860 och i nordamerikanska inbördeskriget 1861—65. I fredstid ha de frikostigt understödt allmännyttiga sträfvanden. De ha äfven lämnat ett mycket betydande tillskott till de europeiska folkens kulturlif. Hvarje land räknar bland sina framstående män flera judar eller judeättlingar, dels inom vetenskapen (i synnerhet läkarkonsten och naturforskningen, men äfven rätts- och språkvetenskapen), dels inom litteraturen och konsten (i synnerhet musiken, både som kompositörer och virtuoser, och äfven skådespelarkonsten), vidare som statsmän (England, Frankrike, Holland och Italien ha haft judar till ministrar) och politiker, ja t. o. m. som högre militärer (Frankrike har haft jämförelsevis många judiska officerare). I journalistiken ha judarna spelat en framstående roll, särskildt i Tyskland och Österrike; ännu mera är detta fallet i affärsvärlden, i det penningmarknaden i största delen af Europa behärskas af dem. Anmärkningsvärdt är, att judarna i många länder förstått arbeta sig upp från fattig allmoge till burgen medelklass eller t. o. m. penningmagnater. Hvilka stora motsatser, som existera bland judarna, inses däraf, att å ena sidan flera af socialismens grundläggare (Lassalle och K. Marx) och å den andra både det preussiska junkerpartiets stiftare (F. J. Stahl) och den engelska konservatismens ombildare (Beaconsfield) ha judisk härstamning liksom flera af det tyska nationalliberala partiets duktigaste män (E. Lasker och Simson). Den nära anslutningen till grannfolken har gifvetvis medfört, att många tusen judar (100—200 tusen) på 1800-talet antagit kristendomen, visserligen till stor del af religiös likgiltighet eller för att vinna världslig framgång, och att det ständigt ingås blandade äktenskap, hvarvid barnen i öfvervägande grad gå förlorade för judendomen. I de länder, där judarnas ställning är friast, har antalet de sista mansåldrarna varit nästan stillastående, ja, t. o. m. gått tillbaka, såvida det ej kommit förstärkning genom invandring utifrån. Det tycks således, som om judarna haft svårare att rätt bära de nuvarande goda dagarna än forna tiders förtryck. Man hyser i allmänhet den föreställningen, att judarna äro uteslutande ett handelsfolk, men särskildt i Polen, Ryssland och på Balkanhalfön finnas många judiska handtverkare, och i hela Mellan-Europa kan man lägga märke till den ifver, hvarmed judarna söka gifva barnen den bästa möjliga undervisning för att därigenom underlätta

deras anställning som läkare, advokater, lärare, ingenjörer. Bland studenter och de högre skolornas lärjungar utgöra judarna en långt större bråkdel än den, som motsvarar deras antal bland befolkningen i sin helhet, och däraf blir naturligtvis följden, att de efter hand skulle kunna få större inflytande bland nationerna, än man kunde vänta af deras ringa mängd. Anmärkningsvärdt är äfven, att de bosätta sig företrädesvis i de stora städerna och att de fattige judarna i flera städer ha bevarat vanan att samlas i frivilliga "ghetton", t. ex. i Amsterdam, London, ja t. o. m. Nord-Amerikas storstäder. Vidare draga de gärna väster ut, t. ex. från Posen till Preussens västra landskap, från Elsass till Frankrike, från Europa till Amerika.

Att noggrant uppgifva judarnas *samlade antal* är ej lätt, dels emedan man för Asien och Afrika måste nöja sig med ett rätt ytligt öfverslag, dels emedan man i flera af Europas länder ej har någon folkräkning efter trosbekännelse att hålla sig till. Med full visshet kan man dock säga, att antalet judar nu är minst 12 mill., större än någonsin förut: för en mansålder sedan ansågs det vara 7 mill. Inemot hälften bor i Ryssland och Polen, d. v. s. resp. 4,8 och 1,4 mill. (omkr. 200,000 i Warschau); i Ryssland vistas blott 300,000 utanför "judeterritoriet". Vid folkräkningen 1900 var antalet i Österrike 1,225,000, hvaraf i Galizien och Bukovina öfver 900,000 och knappt 320,000 i de västra landskapen (150,000 i Wien), samt i Ungern 850,000 (168,000 i Budapest). 1905 var det i Tyskland 608,000, hvaraf 409,500 i Preussen och 140,000 i Berlin med omnejd. I Storbritannien och Irland, som 1870 räknade knappt 50,000, finnas — en följd af invandringen från Ryssland — omkr. 230,000 judar (150,000 i London). För Frankrike uppgifves antalet till än 55,000, än 95,000 (det är sannolikt omkr. 85,000); i Nederländerna är det 105,000 (hälften i Amsterdam), i Belgien omkr. 9,000, Schweiz 12,500, Italien sannolikt 45,000. På Pyreneiska halfön bo några få tusen, men på Balkanhalfön något öfver $^1/_2$ mill., hvaraf hälften i Rumänien och omkr. 200,000 i Europeiska Turkiet, särskildt i Konstantinopel och Saloniki. Enligt senaste räkningar (1900—01) funnos i Danmark 3,476, i Norge 642, i Finland 800—900 och i Sverige 3,912 judar (1900); men antalet har senare förvisso vuxit genom inflyttning från Ryssland till omkr. 10,000—11,000 för de fyra nordiska länderna. Alltså torde totalsiffran för judarnas antal i Europa vara omkr. $9^1/_2$ mill. Härtill kommer för Nord-Amerika minst $1^1/_2$ mill., hvaraf för New York 800,000 (d. v. s. den största judemenigheten i hela världen); i Canada uppgå judarna till 50,000 och i Syd-Amerika till en liknande summa, hvaraf 22,000 i Argentina, samt i Australien till omkr. 20,000. Slutligen anslås deras antal i Asien till 450,000, hvaraf 105,000 i Kaukasien, Sibirien och ryska Central-Asien, 220,000 i turkiska Främre Asien (i Palestina omkr. 100,000, hvaraf omkr. hälften i Jerusalem), 40,000 i Arabien, 90,000 i Persien, Afganistan och Buchara samt 20,000 i Indien. För Afrika uppskattas judarna till 320,000, nämligen 100,000 i Marokko, 125,000 i Algeriet och Tunisien, 19,000 i Tripolis, 25,000 i Egypten och 50,000 i Syd-Afrika. Men häri medräknas ej den ursprungliga judiska stammen, falaschaerna i Abessinien, omkr. 200,000. E. Ebg.

Fig. 4. Jude med gudstjänstmantel samt bönekapsel l. "tänkeskrift" bunden vid pannan.

I *antropologiskt* afseende äro judarna ett af världens intressantaste folk, ty ingen rastyp kan så noga som deras följas genom århundradena eller har med sådan stabilitet motstått tidens och förhållandenas inverkan. Oföränderligheten i judarnas yttre framgår bl. a. af den släende likheten mellan den nu lefvande typen (se t. ex. Asien, pl. Asiatiska folk, 29) samt afbildningarna på egyptiska monument (ända sedan 3:e årtusendet f. Kr.; fig. 1) och på assyriska (7:e årh. f. Kr.; fig. 2). Judarna äro ett småväxt folk (medelhöjd 1,63 m.), med vanligen rakt, svart (dock äfven ljust) hår. Hufvudet är till formen brakycefalt, ansiktet långlagdt; näsan — det mest karakteristiska i judetypen — är ovanligt lång, smal och starkt böjd. Armarna äro korta, benen jämförelsevis långa, med smala vader och platta fötter. Bland judarna själfva kan man urskilja två typer: den ena, ädlare, "sefardim" (se sp. 221) l. de spanske judarna, utmärker sig genom mera fint bildad näsa, bruna, blixtrande ögon, mera nätta extremiteter; den andra, den gröfre, "aschkenasim" (se sp. 221) l. de tysk-polske judarna, har stor mun, tjock näsa och oftast krusigt hår. Klimatet förändrar ej judarnas monumentala typ: i Europa, Asien, Afrika och Amerika, öfverallt äro de hvarandra lika och

Fig. 5. Jude i Jerusalem.

Fig. 6 Judiska bondkvinnor i Palestina, malande på handkvarn.

skiljas lätt från den öfriga befolkningen. Orsaken till, att rastypen blifvit så utpräglad och behållit sig så ren, ligger förnämligast däri, att judarna ända till senaste tider gift sig nästan endast inom sin egen stam.

Jfr Hebréer, Hebreiska språket och litteraturen, Judendom, Judisk gudstjänst och Rabbinska språket och litteraturen.

Af den utomordentligt rika litteraturen om judarna må blott följande arbeten framhållas: I. M. Jost, "Geschichte der israeliten seit der zeit der makkabäer" (9 bd, 1820—28) och "Neuere geschichte der israeliten" (3 afd., 1846—47), A. D. Cohen, "De mosaiske trosbekjenderes stilling i Danmark" (1837), G. H. A. Ewald, "Geschichte des volkes Israel bis zur zerstörung Jerusalems" (3:e uppl., 7 bd, 1864—69), H. Grätz, "Geschichte der juden von den ältesten zeiten bis auf die gegenwart" (11 bd, 1853—74), Bedarride, "Les juifs en France, en Italie et en Espagne" (1859), M. Kayserling, "Geschichte der juden in Spanien und Portugal" (2 bd, 1861—67) och (i dansk öfv.) "Jödernes historie fra bibelens afslutning til nutiden" (1890), A. Geiger, "Das judentum und seine geschichte" (3 bd, 1864—71), O. Stobbe, "Die juden in Deutschland während des mittelalters" (1866), Amadeo de los Rios, "Historia de los judíos de España" (3 bd, 1875—76), C. H. Kalkar, "Israel og kirken" (1881), Wellhausen, "Prolegomena zur geschichte Israels" (1882; 6:e uppl. 1905), Th. Reinach, "Histoire des israélites depuis l'époque de leur dispersion" (1884), E. Renan, "Histoire du peuple d'Israël" (5 bd, 1887—94), F. Buhl, "Det israelitiske folks historie" (4:e uppl. 1906), I. Abraham, "Jewish life in the middle ages" (1896), och S. Lönborg, "Israels historia" (1899).

Juda rike. Se Israel, sp. 1003.

Judarnas manna. Se Alhagi och Manna.

Judas' bref, det sista i ordningen af de sju s. k. katolska brefven i nya testamentet, är enl. hälsningen i v. 1 skrifvet af "Judas, Jesu Kristi tjänare och Jakobs broder". Sannolikt menas här den inom kyrkan mest kände Jakob, församlingsföreståndaren i Jerusalem, hvarför denne Judas antagits vara den i Matt. 13: 55 och i Mark. 6: 3 bland Jesu bröder uppräknade Judas (jfr Jakob, "Herrens bröder"). Brefvet är en rundskrifvelse till de kristna församlingarna i allmänhet och innehåller varningar för libertinska irrlärare, som förvränga den paulinska satsen "allt är tillåtet" till stöd för köttslig frihet. En egendomlighet för brefvet är ett citat från den apokryfiska Henoksboken. Eusebios räknar brefvet till de s. k. "antilegomena", och Luther, Grotius, baurska skolan, Schenkel m. fl. anse det vara efterapostoliskt. Men flera äldre och yngre auktoriteter hålla på motsatsen. Ha de senare rätt, är det dock antagligt, att brefvet förskrifver sig från den apostoliska tidens sista skede. J. P.

Judas Galiléern (rättare Gauloniten), en judisk upprorsmakare från Gamala i Gaulonitis, uppträdde i förbindelse med en farisé. Sadok, under den af Augustus påbjudna och af Quirinius utförda skattskrifningen omkr. år 6 e. Kr. J:s företag omtalas i Gamaliels tal i Apg. 5: 37 som misslyckadt. Enl. Josefos hade han dock lagt grunden till den visserligen undertryckta, men dock i folket jäsande zelotismen, som i judiska kriget 66—70 så fruktansvärdt bröt fram och spelade en viktig roll. Under detta uppror voro söner till J. bland de ledande personerna. J. P.

Judas Iskariot (d. v. s. "J., mannen från Karioth l. Kerioth", en stad i Judéen), Simons son, var den bland de tolf apostlarna, hvilken förrådde Jesus. I evangelisternas framställning finnes ingenting, som tyder på ett från början hos honom förefintligt förrädiskt eller skrymtaktigt sinnelag. Ingen afvoghet eller hätskhet röjer sig i den nytestamentliga berättelsen om "förrädaren", men väl smärta. J. betraktas som byte för en ond makt ("djäfvulen hade ingifvit J., Simons son, Iskariot, att han skulle förråda Jesus"), och som "frestarens" redskap angifvas de mot Jesus fientliga andliga myndigheterna, hvilka för sina planer begagna sig af J:s naturliga anlag för vinningslystnad. Trots upprepade kärleksfulla varningar från Mästarens sida förrådde han honom, som bekant, medelst en kyss (hvaraf uttrycket Judaskyss = falsk, svekfull vänskapsbetygelse), för "trettio silfverpenningar", såsom det synes, i den tron, att denne med egen makt skulle göra sig lös från sina fiender. När J. såg, att denna beräkning slog fel, greps han af förtviflan och återbar penningarna. Med hårdhet afvisad af öfversteprästerna, "kastade han penningarna i templet och gick bort och hängde sig". J. P.

Judaskyss. Se Judas Iskariot.

Judas Lebbéus l. J. Taddéus (båda namnen betyda "hjärtebarn"), Jakobs son, en af apostlarna, som till skillnad från Judas Iskariot brukar nämnas med något af ofvannämnda, troligen från ungdomsåren härflytande tillnamn. Om hans öden förtälja olika traditioner olika: att han predikat och lidit martyrdöden i Persien; att han efter en längre verksamhet i Palestina, Syrien och Arabien slutligen dött en naturlig död i Edessa; att han efter att ha varit Syriens missionär lidit martyrdöden i Fenicien. (Se pl. till art. Apostel). J. P.

Judaslind, Judasträd, *bot.* Se Cercis.

Judas Makkabéus. Se Makkabéer.

Judas' silfverpenningar, *bot.* Se Lunaria.

Judas Taddéus. Se Judas Lebbeus.

Juda stam. Se Juda 2.

Judasträd, *bot.*, detsamma som Judaslind. Se Cercis.

Judasörat, *Auricularia auricula Judæ, bot.*, en till fam. *Auriculariaceæ* bland protobasidiomyceterna hörande svamp, som förr var officinell under namn af *fungus auriculæ judæ* l. *fungus sambuci* och användes till omslag å inflammerade ögon o. s. v. Svampen, som växer på fläderstammar och till formen något liknar ett människoöra, sväller i vatten upp till en geléliknande massa; torr är den svart och spröd. G. L—m.

Judasöron, *sjöv.*, gammal benämning på de två på hvar sin sida om förstäfven å träfartyg uppstående ändarna af kindbackarna, emellan hvilka bogsprötet hvilar. De kallas numera manshufvud. Jfr Bogspröt. R. N.*

Judbeck, ett namn på asfalt (se d. o.).

Judeed, en från 1100- till 1800-talet särskildt i Tyskland gängse ytterst förödmjukande form för judarnas edgång (lat. *more judaico*).

Judeemancipationen. Se Emancipation och Judar, sp. 224 ff.

Judéen (Judiska landet) var på Jesu tid vanligen namnet på en del af Palestina (v. om

Jordan), belägen mellan Iduméen i s. och Samarien och Galiléen i n. Namnet förekommer dock t. ex. hos Josefos även i en vidsträcktare bemärkelse, så att det betecknar hela det af judar bebodda området (se Palestina). Gränserna för J. i inskränkt mening låta sig enligt Josefos och Talmud någorlunda säkert bestämmas. Enligt den förstnämnde var J:s längst mot n. belägna stad Koreä, som låg i östlig riktning från det gamla Sikem, vid en biflod till Jordan, ungefär midt emot Jabboks utflöde i denna flod. Mot Samarien bildade en ort Anuath Borkaios gräns, den låg 3 km. n. ö. om det nuv. El-Lubbän. I områdets nordvästra hörn utgjorde Antipatris gränsstad. Mot v. sträckte sig J. på Jesu tid icke ända fram till Medelhafvet. Makkabéen Simon hade visserligen eröfrat Joppe, men Pompejus hade tagit staden från judarna. Sedan hade Cæsar återgifvit den. Men efter Archelaos' afsättning kom den under de romerske prokuratorerna. Emellertid var den judiska befolkningen i denna stad och den söderut liggande Jamnia (Jabne) rätt talrik, då båda under det judiska kriget måste eröfras. Men trots allt detta räknades icke ens de af judar bebodda orterna i denna trakt till Judéen i inskränktare mening (jfr Apg. 12: 19); befolkningen var visserligen judisk, men landet hade icke af gammalt tillhört judarna. Sålunda torde J:s västra gräns ha utgjorts af Lydda, Ammaus, Betletefa med områden. I s. gränsade J. till Iduméen (se Edom) och i ö. till Döda hafvet och Jordan. Det sålunda angifna området inneslöt ej blott Juda, utan äfven Dans, en del af Efraims och Benjamins gamla stamland. De förnämsta städerna voro, utom Jerusalem, Hebron, Betlehem och Jeriko. Landets beskaffenhet var och är mycket olika på olika trakter: österut från Jerusalem och Betlehem ligger den ödsliga och vilda Juda öken, i v. på gränsen mot kustslätten ligger en sluttande trakt (*Schefelâ*: "lågland"), som bildar ett tämligen tydligt afgränsadt område för sig, och mellan detta och Juda öken i ö. utbreder sig det egentliga berglandet, utefter hvars kam de större städerna (utom Jeriko) äro belägna. Berglandet når en höjd af 700—1,000 m. ö. h. Juda öken sänker sig till nära 400 m. u. h. E. S—e.

Judehatt, en orangefärgad, kägelformig topphatt med hvit rand (eller hvit med gul rand), hvilken persedel judarna i flera länder under medeltiden (från 1200-talet) genom tvångspåbud voro ålagda att bära (se fig. och jfr Judemärket samt Judesuggan).

Judehattar.

Judeich [jödajch], Friedrich, tysk skogsman, f. 1828 i Dresden, d. 1894, tjänstgjorde vid det sachsiska skogsindelningsverket 1849—57, förvaltade därefter skogar i Böhmen och blef 1866 direktör för forstakademien i Tharand. Han räknas till de mera framstående äldre tyske skogsmännen. Bland hans många arbeten märkas *Die forsteinrichtung* (1871; 6:e uppl. 1894) och *Lehrbuch der mitteleuropäischen forstinsektenkunde* (2 bd, 1885—95, tills. med prof. Nitzsche). 1867—87 redigerade J. "Tharander forstliches jahrbuch". G. Sch.

Judekirs, *bot.* Se Judekörsbär.

Judekristna kallas i kyrkohistorien de, som under den kristna kyrkans första tid öfvergingo till kristendomen från judendomen. Vanligen bibehöllo de i flera afseenden mer eller mindre sitt judiska åskådningssätt. Det dröjde rätt länge, innan de öfvervunno den fördomen, att en hedning, för att kunna få upptagas i den kristna kyrkan, först måste genom omskärelsens ceremoni ha blifvit medlem af "egendomsfolket". Aposteln Paulus var den, som egentligen realiserade den friare åskådningen, att hedningarna direkt genom tron blefvo medlemmar af det "nya, evangeliska egendomsfolket" äfvensom att den mosaiska ceremoniallagen i intet afseende var bindande för de kristne. Redan förut hade dock Petrus döpt en hedning, den romerske centurionen Cornelius (Apg. 10), och omkr. år 50 e. Kr. hade apostlarna samfälldt på ett möte i Jerusalem uttalat sig för samma grundsats (Apg. 15). Emellertid fortlefde under de första århundradena en lagisk judekristendom i såväl "nasaréernas" mildare som "ebioniternas" strängare parti. För Tübingenskolans hypotes om en oförsonlig strid under den apostoliska tiden mellan ett judekristet parti, med Petrus i spetsen, och ett hedningekristet, med Paulus som partichef, saknas dock tillräckliga historiska grunder. J. P.

Judekörsbär, Judekirs, Japanska körsbär, *bot. farm.*, de gulaktiga, saftiga, sötsyrliga, men tillika något fadda bären af *Physalis Alkekengi*

Fig. 1. Physalis Alkekengi.

Fig. 2. Ett judekörsbär inuti fodret. (1/2 nat. storl.)

L. (se fig. 1), en i mellersta och södra Europa och Asien växande solanacé, hvilken ofta odlas som prydnadsväxt och till dekorationsändamål för det praktfulla fodrets skull. Fodret är vid fruktmognaden stort, ballonglikt uppblåst (se fig. 2), mönjerödt och bibehåller äfven torkadt länge sin färg; fruktbärande grenar användas därför ofta i torra buketter. Bären voro förr officinella under namnet *Baccæ Halicacabi* l. *Alkekengi*. Ännu större, orangerödt fruktfoder har *Ph. Francheti*, som nyligen införts i trädgårdarna. G. L—m.

Judemärket, det förödmjukande särmärke, som judarna under den senare medeltiden i flera länder voro ålagda att bära på dräkten. Det bestod af ett på bröstet eller manteln insydt, orangefärgadt hjul e. d.

Judén, Jakob, finsk skriftställare, f. 1781 å Jutila gård (Hattula socken, Tavastehus län), d. 1855 i Viborg, hade en tid tjänst som vallgosse å nämnda gård. Han fick sedan följa sin böjelse för läsning och blef 1800 student i Åbo. Under sin studietid vistades han i olika delar af Finland, hvarigenom han lärde sig i grund känna såväl folkets

lynne och seder som de olika folkdialekterna. Hans stil blef därför mycket populär och hans språk fritt från dialektegenheter. 1810, när finska regeringskonseljen skulle bildas, hade J. goda förhoppningar att erhålla translatorstjänsten i finska språket vid densamma; men då man fordrade, att han i finskan skulle skrifva *x* och *z* i st. f. *ks* och *ts*, såsom han, enligt de i finskan strängt följda fonetiska lagarna, hade börjat skrifva, afstod han från alla förhoppningar på tjänsten. J. blef magistratssekreterare 1812 i Fredrikshamn och 1813 i Viborg. Från denna befattning tog han afsked 1840 och lefde sedan som skeppsmätare i Viborg, alltjämt med stor ifver verksam för folkets upplysning. Vid Åbo universitet hade J. fått de första väckelserna till skriftställarverksamhet af Porthan och Franzén. Det första häftet af hans skrifter (*Kirjoituksia*) utkom 1810, och 1815 utgaf han en finsk samling "Nya ordspråk". 1816 utkom en större runa, *Suomalainen*, där finnens fredliga kamp mot naturens makter prisas, men där det också framhålles, huru han är färdig att värna sin frihet mot hotande faror. Vid slutet af denna dikt var fogad den bekanta sången, som börjar med orden: *Arvon mekin ansaitsemme* ("Även vi förtjäna heder"), hvilken ännu ofta klingar i Finlands bygder och gifver ett vackert uttryck åt nationalkänslan. Från samma tid härröra ett par afhandlingar och teaterstycket *Perhekunda* (Familjen), hvilka utgöra de första finska försöken på filosofiens och dramatikens områden. Men snart väckte J:s oförtrutna litterära verksamhet anstöt; särskildt voro hans skämtsamma sånger en förargelseklippa för de andlige, hvilka i dem ofta fingo sitta emellan. I handskrift spriddes kring landet en mot honom riktad finsk motruna, och till följd däraf skref J. 1819 en af sina bästa sånger: *Hyrästijättö Wäinämöiselle* (Afsked till Väinämöinen), där han säger sin kantele farväl. Men länge kunde J. ej finna sig i denna självpålagda tystnad. Redan samma år publicerade han *Huilun humina eli takaisintulo Wäinämöisen hyvästijätöstä* (Flöjtens ljud eller återvändandet från Väinämöinens afsked). 1826—27 utgaf han bland andra dikter äfven *Sangari Sionissa* (Hjälten i Sion), däri Frälsarens verksamhet och lidande besjungas. Ett i den finska litteraturhistorien ovanligt öde vederfors hans på svenska skrifna *Tankar i varianta ämnen*. J. anklagades för att i dem ha sökt sprida mot kristna läran fientliga åsikter, och hans bok brändes offentligen af bödeln (1828), innan senatens slutliga dom i saken fallit. Bittert sårad af denna skymf, uppbrände J. sina ännu otryckta skrifter och offentliggjorde för andra gången sitt beslut att afstå från allt skriftställeri. Sedan likväl hofrättens dom af senaten upphäfts (1831), började J. åter publicera såväl dikter som prosastycken. Sina sista lefnadsår använde J., som utnämnts till hedersdoktor vid universitetet, mest till att granska och förbättra sina skrifter för en samlad upplaga, hvilken efter hans död utgafs af hans son (1856—58). J. hade under sin ungdom tagit intryck af 1700-talets upplysningsfilosofi, hvarför han mest lade an på utbildandet af förståndet, och hans dikter äro ej mycket annat än retorisk-didaktisk prosa i metrisk form. Som Porthans lärjunge hängifven allt fosterländskt, uppoffrade han både sina krafter och sina tillgångar för folkets upplysning och utbildandet af dess språk, hvars häftigaste beundrare och förkämpe han var, redan långt innan Arwidssons, Beckers och Snellmans maningar ljudit. O. G.*

Judenburg [jöd-], stad i Steiermark, vid Mur. 4,924 inv. (1900). Tillverkning af liar och kopparvaror. I trakten järnverk och brunkolsgrufvor. J. F. N.

Judendom, Judarnas religion. Namnet judar bära israeliterna l. hebréerna sedan babyloniska fångenskapen (se d. o.) som afkomlingar af sina förfäder från konungariket Juda. Vid denna tid tog deras religion en riktning, som för den kommande tiden skulle blifva af stor betydelse. Från Israels *historiska* tid känna vi två stånd, som egnade sig åt folkets religiösa uppfostran: *präster* och *profeter*. Till Aron anknyta sig de förre, till Mose de senare. Prästreligionen känna vi i detalj. Utgången ur Israels *folkreligion*, har allt hedniskt material blifvit förandligadt och gjorts dugligt för Jahves tjänst. Offer, fastor och yttre reningar utgöra grundkaraktären i denna religion och alla dessa urgamla bruk och prästerliga lagar, äfven kallade ceremoniallagen, utvecklas småningom till en enhetlig, innerligt sammanhängande lifsform och framställes som af Gud åt Mose gifven lag. Af annan, högre art är *profetreligionen*. Enligt denna fordrar Jahve icke offer och fastor, utan "omskurna hjärtan". Icke genom att iakttaga kultbuden kan man vinna Guds nåd, utan därigenom, att folket obetingadt hängifver sig åt den gudomliga viljan. Uppfattningen och lydandet af de sedliga fordringarna, den inre och icke den yttre renheten utgöra den enda måttstocken för fromheten. En sammanfattning af prästreligionen ega vi i *prästkodex*. Profetreligionens kompendium är *dekalogen*. — Då profeternas ideella fordringar måste stranda på folkets sedliga omogenhet, har redan tidigt uppstått ett behof att åstadkomma en allians mellan präst- och profetreligion. Det första kända försöket att kläda sedliga fordringar i bestämda paragrafer, att infatta ritual och kult i ramen af profetiska idéer ega vi i *Deuteronomium* (se d. o.). Längre i denna riktning har prästen och profeten Ezekiel (se denne) gått. Han försökte föreställa sig folkets helgelse och rening under form af iakttagandet af otaliga riter, som han härledde ur begreppet om Jerusalems Guds helighet. En i egentlig mening dominerande ställning har emellertid denna riktning inom den officiella judendomen fått först genom Esra. Denne präst och skriftlärde (*sofer*) kan anses vara den egentlige grundläggaren af den *judiska församlingen*. Af Artaxerxes I erhöll han tillåtelse att företaga en ny inflyttning till Palestina för att stärka Serubbabels koloni, som råkat i förfall. Jämte de heliga kärlen tog han med sig "thorath Moscheh", Moses lära. 459 f. Kr. "renade" han folket enligt prästerligmosaisk rättsåskådning, särskildt äfven från främmande kvinnor, och vidtog i förening med sin medhjälpare Nehemia alla mått och steg för att göra Israel till ett "heligt folk", d. v. s. afsöndra det från alla andra folk. De gamla, stora, världsomfattande religiösa tankar, som profeterna förkunnat, ha emellertid genom kanonisering af *skrifterna*, alltså äfven profeternas, under alla följande århundraden bibehållit sig, försvarat sin plats och bevarat religionen för förstelning, men "lagen" har dock under århundradenas lopp nästan uteslutande gifvit sin prägel åt den officiella judendomens gestalt. Se Eskatologi, Esséer, Fari-

séer, Gamla testamentet, Messias, Mosaism, Profetia och Synagoga. Jfr G. Klein, ”Den första kristna katekesen”. G. K—n.

Judepiga, *zool.* Se Lerskäddsläktet.

Judesuggan, *konsth.* Svinet är enligt den mosaiska lagen ett orent djur. Redan i gamla testamentet har judens motvilja mot svinkött gifvit anledning till hån, som han sedan alltjämt utsatts för ända in i våra dagar. Mot medeltidens slut tog sig detta hån ett uttryck i bild, som kan benämnas ”judesuggan”: mosaiska trosbekännare, karakteriserade af sina spetsiga hattar, suga en suggas spenar. Innebörden synes klar: att begabba judarna genom att sätta dem i en nära och grotesk förbindelse med det, som för dem betydde höjden af orenhet. Motivet har emellertid erhållit mycket utförliga litterära kommentarer. 1) *Som afbildning af ett straff*, som borde öfvergått judarna. I ett fastlagsspel af Hans Rosenblüt (”Ein spil von dem herzogen von Burgund”) skildras judesuggan utförligt som den högsta tänkbara straffart för judar, som åtföljt den falske Messias eller Antikrist. Skildringen är tydligt inspirerad af existerande bilder eller träsnitt. 2) *Som skyddsmedel mot judarna.* En senare åsikt menar, att medeltiden anbragte judesuggan öfver sådana städers portar, där judarna icke fingo komma in, på kyrkors exteriörer för att afskräcka judarna från att gå in o. d. Detta utvecklas bl. a. i en skrift tryckt i Wittenberg 1596 (se Brandt, ”Der dom zu Magdeburg”, 1863, sid. 51). Ingen af dessa förklaringar är dock antaglig. Motivets uppkomst är alltjämt oklar; möjligen har det i rent yttre mått sitt ursprung från någon missförstådd Romulus- och Remusbild. Judesuggan förekommer mest i Tyskland, på kyrkor och rådhus som relief från 1200-talet, i träsnitt äfven på 1400-talet, senare mera sällsynt i antisemitiska skrifter. I Sverige finnes en i sin art monumental judesugga

Judesugga på en konsol i Uppsala domkyrkas koromgång.

(se fig.) på en af konsolerna i Uppsala domkyrkas koromgång, från 1300-talet. Äfven på en kalkmålning i Husby-Sjutolfts kyrka i Uppland — från slutet af 1400-talet — finnes en judesugga. En äldre värdigare stridsbild mot judendomen var Synagogan (se Ecclesia). Jfr J. Roosval, ”Legender och symboler i Upsala domkyrkas koromgång” (1908). J. R.

Judet [-dets], rum., förvaltningsområde, län.

Judetyska (ty. *judendeutsch*), ett blandspråk af medeltida upprinnelse, hvilket skapades under judeförföljelserna, då tyska judar togo sin tillflykt till östra Europa. Där sökte de ifrigt bevara det högtyska språket, som emellertid naturligtvis uppblandades med en mängd andra beståndsdelar. Den häraf uppkomna dialekten bibehölls äfven af dem, som under senare tider flyttade västerut, och förekommer nu ej blott i Ryssland, Polen, Ungern och på Balkanhalfön, utan äfven i Tyskland, England och Amerika. Beståndsdelarna i språket äro 1) rent hebreiska, 2) blandformer af hebreiskt och tyskt, 3) ålderdomliga eller förändrade tyska samt 4) ord af främmande ursprung. Redan från midten af 1500-talet började en litteratur på judetyska att uppkomma, väsentligen af religiöst uppbyggliga eller pedagogiska skrifter. Mot slutet af 1700-talet började denna litteratur att tyna af, och först de sista årtiondena ha sett en återuppblomstring; nu finnas både tidningar och en rätt omfattande litteratur af såväl öfversättningar som originalarbeten. Se Grünbaum i ”Die judische literatur”, III (1896), Wiener, ”The history of yiddish literature in the nineteenth century” (1899), och J. Gerzon, ”Die jüdischdeutsche sprache” (1902). Jfr Ladino.

Judetörne, *bot.* Se Zizyphus.

Jūdex (lat.; plur. *jūdices*), domare. I äldsta tider skola konsulerna i Rom ha kallats *judices*. Vanligen betecknade ordet där en domare i civil- eller kriminalmål. Domarna hade att afgöra själfva tvistefrågan. Förhandlingarna inför dem (*in judicio*) föregingos i privatmål af sådana inför en öfverhetsperson (*in jure*), hvilken därefter utvalde domare, en eller några få (tre till fem). I (svårare) brottmål dömde i äldre tider folket, men senare upprättades särskilda domstolar (*quæstiones*) för vissa förbrytelser. I dessa domstolar, för hvilka en pretor var ordf., i somliga fall en s. k. *iudex quæstionis*, tjänstgjorde domare, som till ett visst antal för hvarje särskildt tillfälle uttogos bland de samhällsmedlemmar, hvilka hade rätt att döma. Länge voro endast senatorerna berättigade att blifva domare i publika, liksom i privata mål, men C. Gracchus genomdref en lag, som fråntog senaten företrädesrätten härutinnan och bestämde, att domarna skulle tagas af riddarklassen. Under Sulla återfingo senatorerna rätten att vara domare; men år 70 f. Kr. stiftades på tillskyndelse af pretorn L. Aurelius Cotta en ny lag, enligt hvilken domare skulle tagas bland senatorer, riddare och *tribuni ærarii*, hvilka synas ha varit en särskild klass medborgare med något lägre census (uppskattad förmögenhet) än riddarna. Hvarje år upprättades af stadspretorn en lista (*album*) på domare. Från denna togos domare vid särskilda tillfällen, troligen genom lottdragning. Under kejsartiden ändrades rättskipningen, och öfverhetspersonerna själfva blefvo småningom domare, med biträde af aflönade bisittare. R. Tdh.

J. ad quem (näml. *appellātur*), lat., öfverdomaren, till hvilken det vädjas. — J. a quo, lat., underdomaren, från hvilken vad sker. — J. cūriæ (se Curia), lat., den egentliga titeln på justitieministern i Ungern före införandet af 1848 års författning. Benämningen har nu öfvergått till att beteckna allenast en hofsyssla, och dess innehafvare utöfvar ej längre något inflytande på rättsväsendet. — J. nemo potest esse in pro-

pria causa, lat., ingen kan vara domare i egen sak.

Judge [dja'dj], William Q., amerikansk teosof, af irländsk börd, f. 1851 i Dublin, d. 1896 i New York, kom redan som barn till Amerika och vann som jurist anseende i New York. Redan tidigt visade han djup håg för filosofiska och religiösa spörsmål. Då han 1874 träffade H. P. Blavatsky (se d. o.), blef han genast hennes närmaste medarbetare och öfvertog 1878, då hon för alltid lämnade Amerika, ledningen af den teosofiska rörelsen i detta land och fick vid hennes frånfälle (1891) värdigheten af öfverhufvud för den "esoteriska" eller inre sektionen af samfundet i hela världen. Han var en framstående talare och organisatör. Under tio år var han redaktör för tidskr. "The Path" (hvarur många af hans artiklar på svenska samlats i "Teosofiskt bibliotek"). Bland hans skrifter märkas *Echoes from the Orient*, *The ocean of theosophy* ("Teosofiens ocean", 1900). Då 1894 Annie Besant jämte brauner riktade ett häftigt angrepp mot J., slöto sig visserligen de amerikanske teosoferna nästan enhälligt till honom, men i Indien och Europa öfvergick en stor del af dem på hennes sida. Före sitt frånfälle hade J. testamenterat sitt ledarskap till Katherine Tingley (se d. o.). O—m.

Judic [jydi'k], Anne Marie Louise, född Damiens, fransk skådespelerska, f. 1849, besökte Paris' konservatorium under Régnier och studerade därefter sång. 1867 blef hon gift med regissören Israël, kallad "Judic". Hon debuterade s. å. på Gymnase-teatern i en subrettroll, öfvergick till Eldorado, där hon blef mycket bemärkt, och kom 1872 till Bouffes parisiens, där hon inom kort intog främsta platsen. Operetten "La timbale d'argent" kom upp till tvåhundra föreställningar i rad, tack vare fru J:s rent parisiska talang, och följdes af en mängd stycken af samma slag. 1876 tog hon anställning vid Variétés. Hon har varit oöfverträffad i den beslöjadt frivola antydningen bakom en mask af intagande naivitet. Bland hennes förnämsta roller må nämnas *La belle Hélène*, *Niniche*, *Lili*, *Mam'zelle Nitouche* ("Lilla helgonet") och titelrollen i "Les charbonniers". Hon uppträdde med framgång äfven i London, Bruxelles, Petersburg, Wien, Berlin, Spanien, Amerika o. s. v. samt besökte 1886 Stockholm med egen trupp och uppträdde då i "Niniche", "Nitouche", "Lili" och "Fiacre 117". A. L.*

Judica, lat., namn på femte söndagen i Fastan, taget från Ps. 43: 1, som i den latinska bibelöfversättningen börjar med orden *Judica me, Deus* ("Döm mig, Gud!"). Söndagen benämnes äfven *Dominica passionis*. (J. T. B.)

Judichær, Sören Poulsen, dansk metriker, f. 1599 på Gottland, där fadern var präst, d. 1668, blef 1627 rektor i Vordingborg och 1637 kyrkoherde i Slangerup. Vägledd af Opitz, medverkade J. både som sånglärare, psalmförfattare och metrisk teoretiker till genomförande af den förändring i den danska metriken, för hvilken Arrebos öfversättning af Psaltaren (1623) bildade utgångspunkten. Denna förändring bestod väsentligen däri, att den gamla accenträkningen som den enda metriska principen aflöstes af den på missförstånd af de romanska språkens versbildning grundade principen, att man, för att få "regelrätta" verser, borde räkna både de betonade och de tonlösa stafvelserna. Skrifter: *Synopsis prosodiæ danicæ eller En kort extract aff riimkunsten* (1650) och *Prosodia danica eller Den danske riimkunst* (1671). C. R.*

Judicie'll (af lat. *judiciālis*), hörande till domstolsväsendet. — Judiciell indelning, en med afseende på rättskipningen gjord indelning af ett territorium. Sverige var 1909 i detta hänseende indeladt i 3 hofrättsjurisdiktioner, omfattande tillsammans 121 domsagor, fördelade i 223 tingslag. (E. K.)

Judi'cium, lat., rättslig dom; omdöme; omdömesförmåga.

Jüdicum (med underförstådt liber), lat., Domareboken (se d. o.).

Judiska kalendern. Se Kronologi.

Judiska kurrentskriften. Se Hebreisk skrift, sp. 168.

Judiska landet. Se Judéen.

Judiska språket och litteraturen. Se Hebreiska språket och litteraturen samt Rabbinska språket och litteraturen.

Judisk gudstjänst. Som yttre, adekvat tecken att ära Gud betraktade forntiden, äfven den judiska, *offret*. Att individens öfversvallande hjärta finner sitt uttryck i lofprisande, tack, bön, klagan, ånger o. d. alltefter behof och förmåga, ligger i människans natur, och bibeln gifver oss, särskildt i Psalmerna, de härligaste böner af alla slag. Babyloniska fångenskapen förde med sig nödvändigheten att i offrets ställe införa *bönen*. Därmed var grunden lagd till den offentliga bönkulten, som mellan templets återuppbyggande och den nytestamentliga tidsperioden mycket utvecklade sig. Jämte en på det noggrannaste ordnad offerritual träffades äfven anstalter att göra folket bekant med innehållet i Pentateuken. Först valdes sabbaten härtill. Senare föredrogos också på måndag och torsdag såsom marknadsdagar, då mängden strömmade från de smärre platserna till städerna, stycken af Pentateuken. Denna förordning föres tillbaka ända till Esra.

Det under syrerkrigen vaknade medvetandet om den självständiga, nationella egenarten liksom olikheten i gudstron gentemot omkringboende folk jämte erfarenheten, huru väl ett högre skydd mot öfverlägsna fiender behöfdes, utvecklade som religiösa behof hos den tidens judar följande moment: 1) Den ifriga bekännelsen om Guds enhet, 2) högkomsten af det historiska faktum, som gjorde judarna till ett folk, uttåget ur Egypten, och 3) bön till Gud om skydd och bistånd i alla lefnadsförhållanden. *Bekännelsen* uttrycktes med versen 5 Mos. 6: 4: "Hör Israel, Jahve är vår Gud; Jahve är en". Detta korta symbolum bildar kärnan af den dagliga bönen. (Jfr Mark. 12: 29.) Efter begynnelseordet *Schema* ("hör") kallas den schemabönen. Den kompletteras genom det därpå följande stycket, som handlar om kärlek till Gud af allt hjärta o. s. v., och af 5 Mos. 11: 13 ff., som handlar

om lön och straff. *Hågkomsten* uttrycktes genom 4 Mos. 15: 37 ff., som innehåller budet om tofsarna, manar Israel till helighet och slutar med orden: ”Jag är Jahve, eder Gud, som befriat eder ur Egypten” o. s. v. Den egentliga *bönen* lämnades i början, d. v. s. i förkristlig tid, öppen för ögonblickets och individens behof. Sedan början af 2:a årh. e. Kr. känna vi den som fast formel under namn af *Schemoneh Esreh* = ”adertonbönen”, emedan den innehåller 18 benediktioner. Ur dessa tre moment har under tidernas lopp utbildat sig en rikhaltig liturgi. Hvarje enskildt moment utvidgades. — Ett ingående studium har Zunz egnat dessa böner i sina epokgörande arbeten: ”Die gottesdienstlichen vorträge der juden” (2:a uppl. 1892), ”Die synagogale poesie des mittelalters” (1855) och ”Die ritus des synagogalen gottesdienstes, geschichtlich entwickelt” (1859). Jfr f. ö. G. Klein, ”Den första kristna katekesen”, sid. 263 ff.

Judarnas religiösa högtider. Utom sabbaten, som firades hvarje vecka, och nymånadsdagarna, som utmärktes genom särskilda föreskrifter, firades sex andra fester: 1) Påskfesten, under 7 dagar, från 15 i månaden Nisan (april), 2) Veckofesten (se Pingstfest) i månaden Sivan (juni), 3) Nyårsfesten i Tischri (sept.), 4) Försoningsfesten i samma månad, 5) Löfhyddofesten och 6) Slutfesten äfvenledes i samma månad. — Under vintertiden inföll ingen fest. Påskfesten inföll vid början af första skörden, pingstfesten vid slutet af densamma och löfhyddofesten vid slutet af den andra skörden. Under alla fester var förrättningen af hvardagligt arbete förbjuden. För alla festerna föreskrefvos särskilda offer och en högtidlig gudstjänst. — För påsk-, pingst- och löfhyddofesten föreskrefvos dessutom vallfärder till nationalhelgedomen i Jerusalem, för att befrämja den religiösa och politiska enheten hos det teokratiska folket. (Om de särskilda föreskrifterna för de olika festerna se de särskilda artiklarna om dem.) Till alla dessa fester, med undantag af försoningsfesten, lade judarna till det i lagen bestämda antalet en dag, så att de nu fira påsk under 8, pingst under 2 dagar o. s. v. (judarna i Palestina fira dock ej flera dagar, än lagen föreskref, med undantag för nyårsfesten, hvilken äfven de fira under 2 dagar). Orsaken till denna tillökning är att under den talmudiska tiden kalenderräkningen noga och oföränderligt fasthölls. Man bestämde festernas början efter månens nytändning; då denna möjligtvis först ett dygn senare blir synlig, så kunde t. ex. påskfesten icke börja 15, utan 16 Nisan, och alla följande fester under årets lopp måste sålunda framflyttas en dag. Nu är kalenderräkningen visserligen stadig, och något tvifvelsmål om tiden för festernas början kan icke förekomma, men judarna ha af konservativt intresse behållit det ökade antalet festdagar. — Till dessa mosaiska fester kommo tre rabbinska: 1) Toraglädjefesten, då föreläsningen af perikoperna afslutas, 23:e dagen i Tischri (sept.), sålunda dagen efter slutfesten, 2) Purimfesten, till minne af den händelse, som förtäljes i Esters bok, 14 Adar (mars), 3) Tempelinvigningsfesten, till minne af Makkabéernas seger öfver syrerna, under 8 dagar, från 25 Kislev (dec.). Jfr J. F. L. George, ”Die ältern jüdischen feste” (1835). L. L. (G. K—n.)

Judit. Se Judits bok.

Judits bok, en gammaltestamentlig apokryfisk bok, hvars innehåll är följande. Den assyriske konungen Nebukadnessar i Ninive skickar ut sin öfverfältherre Holofernes på ett krigståg mot judarna. Holofernes belägrar den lilla staden Betulia, som är nära att falla i fiendens händer, men genom list räddas af en ung, skön och from änka, Judit. Hon beger sig med en slafvinna till fiendens läger och lofvar Holofernes att genom förräderi lämna staden i hans händer. I glädjen häröfver tillställer han ett gästabud, och J., som med sin skönhet bedårat honom, afhugger den rusige fältherrens hufvud, då hon om natten är i enrum med honom. Assyrerna fly, och staden är räddad. — Framställningen är på sina ställen groft ohistorisk och sagolik, hvarför redan Luther i denna berättelse såg en allegori: J. skulle vara det judiska folket och Holofernes detta folks hedniska fiender. Boken är troligtvis ursprungligen skrifven på hebreiska eller arameiska af någon palestinsk jude i 2:a årh. f. Kr. Den grekiska text, hvarpå den förekommer i sitt nuv. skick, tyder genom sina många hebraismer på en öfversättning. Ämnet har dramatiskt behandlats af bl. a. tyskarna J. Greff i ”Tragedia des buchs Judith” (1536), Hans Sachs i ”Ein comedie... die Judith...” (1551, tr. 1560); en af okänd person verkställd svensk bearbetning från senare hälften af 1500-talet af dessa dramer ”Holofernj och Juditz Historja opå Rijm” uppfördes då af studenter i Uppsala och utgafs 1895 med inledning af O. Sylwan (i ”Skrifter utg. af Sv. litt. sällsk.”, bd 16), M. Opitz (1635), Fr. Hebbel (1840) m. fl. Ännu oftare har motivet behandlats i målarkonsten, bl. a. af Botticelli, de båda Palma, Michel Angelo, Rafael, Giulio Romano, Rubens, Tizian, Tintoretto, Paolo Veronese, Andrea Mantegna och Horace Vernet. J. P.

Judson [dja'dsən], Adoniram, amerikansk missionär, f. 1788 i Malden, nära Boston, begaf sig 1812, understödd af kongregationalisterna, till Calcutta för att verka som deras missionär i Indien, men öfvergick där till baptismen. Då Ostindiska kompaniet hindrade honom att bosätta sig i Indien, slog han sig till en början ned i Rangoon. Ett nybildadt amerikanskt baptistmissionssällskap tog honom i sin tjänst. I följd af främlingshatet hölls han nära två år i svårt fängelse i Ava och hade andra svårigheter att utstå. Han arbetade emellertid rastlöst, lärde sig burmanska språket, författade en grammatik och en ordbok öfver burmanskan och öfversatte hela bibeln till detsamma samt utförde genom predikoverksamhet och byggande af kapell på olika orter en verklig apostels verksamhet. Men hans hälsa bröts, och 1845 begaf han sig till hemlandet. Han återvände dock snart till Burma. En svår sjukdom nödgade honom 1850 att åter lämna landet, men han dog 12 april s. å. under hemfärden ombord på fartyget på Indiska oceanen, däri hans stoft sänktes. Vid hans död uppgick de omvändes och döptes antal till 7,000, fördelade i 63 församlingar, betjänade af 163 missionärer. Det begynta missionsarbetet har med sådan framgång bedrifvits af ofvannämnda sällskap, att i Burma och Assam nu finnas 72,000 nattvardsberättigade församlingsmedlemmar, hvarjämte ett stort antal skolor upprättats, bl. a. ett teol. seminarium i Insein för utbildande af infödda lärare och predikanter. C—th.

Juegos florales [choe'gås flåra'les], katal. *Jochs florals*, spanska ”blomsterlekar”, lyriska pristäflingar, härledande sig från de i Toulouse 1323 stiftade ”Jeux floraux” (se d. o.). Från slutet af 1300-talet anställdes i Katalonien och Aragonien dylika ”blomsterlekar”, som fingo fast form genom det af Juan I i Barcelona 1393 grundade El consistorio de los juegos florales. Prisen utgjordes af olika slags blommor, dels naturliga, dels af guld, silfver etc., hvarvid violen utdelades för elegi eller idyll, liljan för hymn till den heliga jungfrun, primulan för fabel o. s. v. Småningom tynade dock intresset för dessa täflingar, tills de 1868 upplifvades genom Victor Balaguer, som var ”Maestro del gay saber”. (Se art. Balaguer och Katalanska litteraturen.) Ad. H—n.

Juei-tsji. Se Indoskyter.

Juel, Hans Oskar, botanist, f. 17 juni 1863 i Stockholm, 1881 student vid Stockholms högskola, 1890 filos. doktor i Uppsala, 1892 docent, 1902 e. o. och 1907 ord. professor i botanik vid Uppsala univ., har lämnat många värdefulla bidrag till kännedomen om de lägre svamparna. Därjämte har han utöfvat flitig författarverksamhet på den allmänna botanikens område. Bland mera bemärkta skrifter må nämnas *Untersuchungen über den rheotropismus der wurzeln* (1890), *Hemigaster, ein neuer typus unter den Basidiomyceten* (1895), *Mucíporus und die familie der tulasnellaceen* (1897), *Die kerntheilungen in den basidien und die fylogenie der basidiomycetes* (1898), *Vergleichende untersuchungen über typische und parthenogenetische fortpflanzung bei der gattung Antennaria* (1900), *Beiträge zur kenntniss der tetradenteilung* (1900 o. 1905) samt *Studien über die entwicklungsgeschichte von Saxifraga granulata* (1907), de flesta af dessa afhandlingar intagna i svenska fackpublikationer. För studier af fanerogamernas biologi och de lägre svamparna har han företagit resor i Sverige, Norge och Nord-Afrika. Sedan 1906 är J. led. af Vet. soc. i Uppsala. T. K. (G. L—m.)

Juel [jül], gammal dansk adlig ätt, som redan omkr. 1400 framträdde i historien. — 1. Erik J., f. 1591, d. 1657, blef 1623 landsdomare i Nörrejylland och 1651 riksråd samt var en af adelns ledare vid riksdagarna 1645 och 1650. Han var gift med en syster till Hannibal Schested. — 2. Peder J., den föregåendes son, f. 1623, d. 1656, var 1647—55 danskt sändebud i Stockholm, där han med allvar och klokhet förstod häfda sin och sin konungs värdighet gentemot drottning Kristina, som beskyddade den landsflyktige Korfits Ulfeldt. — 3. Niels J., den föregåendes broder, sjöhjälte, f. 8 maj 1629 i Kristiania, d. 8 apr. 1697, blef 1643 page hos prins Fredrik, som då var ärkebiskop i Bremen, och medföljde honom till Danmark (1648), då prinsen blef konung (Fredrik III). 1649 reste J. till Frankrike och 1650 till Holland, där han egnade sig åt sjökrigstjänst och skeppsbyggeri. I Hollands krig mot England 1652—53 och på dess expedition i Medelhafvet mot afrikanska sjöröfvare 1654—55 gjorde han tjänst. 1656 kom J. tillbaka till Danmark och utnämndes 1657 till amiral på Holmen, d. v. s. ledare af flottans nybyggnader och utrustning. I kriget mot Sverige anförde han den ena eskadern i sjöslaget vid Falsterbo 13—14 sept. 1657 och ledde under Köpenhamns belägring 1658—59 försvaret mot sjösidan. Därefter deltog han i sjöslaget vid Rödsand på Lolland 30 april 1659 och öfverförde trupper från Själland till Fyn före slaget vid Nyborg. 1662 blef J. vicepresident i amiralitetet, men blef 1663, vid utnämningen af president, förbigången af den från utlandet hemkomne Kort Adelaer. Möjligen berodde detta därpå, att J. tillhörde den gamla adeln, mot hvilken konungahuset hyste misstroende, och dessutom (1661) ingått äktenskap med en brorsdotter till Korfits Ulfeldt. I det nya kriget mot Sverige 1676 fick J. öfverbefälet, intog 1 maj Gottland och kämpade 25—26 maj med den svenska flottan mellan Rügen och skånska kusten.

Men därefter måste han finna sig i att bli underordnad den holländske amiralen Tromp, som tillika anförde den holländska hjälpflottan. I förening med denne vann J. 1 juni 1676 en seger vid Ölands södra udde och besatte därefter Ystad. 1 juni 1677 vann J. ensam — Tromp hade ännu icke anländt — en ny seger vid Möen och 1 juli s. å. i Kjögebukt den stoltaste seger, som danska flottan någonsin vunnit. Striden räckte i nio timmar och var så hårdnackad, att J. två gånger måste byta om amiralskepp. J. upphöjdes till general-amirallöjtnant, och en präktig medalj slogs till hans ära. Äfven i utlandet erkändes J. som en bland samtidens yppersta sjömilitärer. 1678 blef han, som hyste djup ovilja mot de holländske officerarnas inflytande (jfr K. V. Bruun, ”N. J. og hollænderne”, 1871), danska flottans verklige chef, tog viktig del i tåget till Rügen och blef medlem af geheimerådet samt 1683 tillika president för amiralitetet. I denna ställning genomförde han viktiga förbättringar vid flottan, inrättade 1685 varfvet Nyholm och byggde en docka m. m. Han förblef därjämte (till 1690) Holmens chef och kan med rätta nämnas som danska flottans grundläggare. J. ligger begrafven i Holmens kyrka. Icke långt därifrån restes 1881 öfver honom en minnesvård (modellerad af Stein). För sina prispenningar köpte J. 1678 ön Taasinge, som 1709 gjordes till stamhus och ännu tillhör hans ättlingar. Hans änka, Margarete Ulfeldt, f. 1641, d. 1702, grundade jämte Birgitte Skeel, änka efter Niels Rosenkrantz, Roskilde adliga jungfrustift. — 4. Jens J., den föregåendes broder, diplomat och statsman, f. 15 juli 1631, d. 23 maj 1700, användes redan 1656 i en diplomatisk beskickning till Sverige. Han var sedan sändebud i Polen 1657—59 och medverkade under sin morbroder Hannibal Schested vid afslutandet af fredsunderhandlingarna 1660.

Efter regementsförändringen 1660 blef J. sekreterare i statskollegiet för utrikes ärenden och var 1662—70 sändebud i Stockholm, blef därpå vicepresident i kommerskollegium (till 1680) och var en af Griffenfelds betrodda medhjälpare. J. deltog 1673—75 i underhandlingarna med Sverige om ett förbund. Han medverkade 1675 vid rustningarna i Norge och medföljde som Gyldenlöves rådgifvare vid infallet i Sverige, där han utmärkte sig vid intagandet af Vänersborg. 1677—78 åtföljde han sin broder Niels som rådgifvare både vid sjöslaget i Kjögebukt och ockupationen af Rügen samt tog viktig del i freds-slutet 1679. Han vistades därefter ett år i Sverige, förde underhandlingarna med Johan Gyllenstierna om ett nordiskt förbund, visserligen med större allvar och tillit än 5 år förut, men drog sig tillbaka, då allt brast med Gyllenstiernas död. Äfven 1693 förde han underhandlingarna med Sverige om en neutralitetsallians samt 1698 om förnyelsen af försvarsförbundet 1690. 1683 och 1694 blef han president i generalkrigskommissariatet för här och flotta och 1699 chef för amiralitetet. Sedan 1680 var han medlem af konseljen och visade som sådan stor självständighet. Han förnekade aldrig sin vänskap för Griffenfeld och afrådde 1682 det hårda beteendet mot Oluf Rosenkrantz. — 5. Just J., f. 1664, d. 1715, utbildade sig 1684—88 i holländsk sjökrigstjänst, blef 1690 kapten och 1704 kommendör i danska flottan. Han visade stor duglighet vid Köpenhamns försvar 1700 och var 1709—12 sändebud hos tsar Peter, som han åtföljde på hans resor. Som viceamiral deltog han i Danmarks sjökrig med Sverige och stupade i slaget vid Rügen. Hans särskildt i kulturhistoriskt hänseende mycket värdefulla dagboksanteckningar under vistelsen i Ryssland utgåfvos af G. Grove 1893 under titeln *En rejse til Rusland under tsar Peter.* 1—5. E. Ebg.

Juel [jül], Jens, dansk målare, f. 12 maj 1745 i Gamborg på Fyn, d. 27 dec. 1802, lärde måleriet i Hamburg och kom 1765 till Köpenhamn till konstakademien, där han vann båda prismedaljerna. 1772 reste han till Rom — af hans arbeten därifrån eger Köpenhamns konstmuseum helfigursbilden *Dvärgen Bajocco* — och 1776 till Paris — därifrån förskrifver sig det utmärkta porträttet af kopparstickaren *Clemens* vid sitt arbete (Konstmuseet). 1777 for han till Genève, där han stannade två år, upptagen af porträttbeställningar. Där målade han bl. a. porträttet af naturforskaren *Ch. Bonnet* (Konstakademien) och hertig *Karl August af Sachsen-Weimar* (biblioteket i Weimar). Efter en tids vistelse i Hamburg, där *Klopstocks* porträtt tillkom, återvände J. 1780 till Köpenhamn. Han blef hofporträttmålare, medlem af konstakademien 1782 och professor samt var två olika gånger akademidirektör. Som porträttmålare var han lika omtyckt och eftersökt som alsterrik. Han var en stor, om också ej mycket djup begåfning, hade friskhet, omedelbarhet, förfinad smak och mycken skicklighet; han var äfven en god kolorist. I karakteristiken utgör hans konst i sina bästa alster en opposition mot rokokoporträttens ytlighet; men en del af de många bilder han utförde på beställning — i synnerhet de från hans sista skede — blefvo tämligen tomma och konventionella. Köpenhamns konstmuseum eger 34 af hans målningar, bland dem flera intimt och känsligt utförda porträtt af hans närmaste: hans *moder, fästmö, konstnären med fru framför staffliet, deras barn i en trädgård i solsken* — den sistnämnda, liksom en *skiss af en ung man* i helfigur, visar öfverraskande prof på koloristiskt temperament. Karaktärsfull och högst tidstypisk är den *Rydbergska familjegruppen*, framställd i ett landskap. J:s blick på människorna liksom på naturen är inspirerad af Rousseau. Hans små landskap — *Dansbacken vid Sorgenfri, Sommarafton, Bondgård vid annalkande oväder, Försök att måla norrsken* — äro friska och uppriktiga i stämningen, och hans känsla för den danska naturen är mera besjälad än hos någon af hans samtida målare (ett par prof finnas i Konstmuseet). J. är representerad äfven i Glyptoteket, i Rosenborgs slott, i Stockholms nationalmuseum (porträtt af *Sergel*, 1794 eller 1797, och af sångerskan *Karolina Müller*, sannolikt 1791). Ett porträtt af *J. A. Gillberg* (1788) eges af konstakademien i Stockholm, ett porträtt af *K. A. Ehrensvärd* (1790-talet) finns på Tosterup. Sedan 1795 var J. led. af Akad. f. de fria konsterna. G—g N.

Jens Juel. Efter ett självporträtt.

Juel-Hansen [jül-], Erna, född Drachmann, H. Drachmanns syster, dansk lärarinna och författarinna, f. 5 mars 1845, lärde under vistelse i Paris 1866 fransk kvinnogymnastik och införde den i sin fader A. Drachmanns gymnastikinstitut, hvarifrån den senare vann insteg i många danska flickskolor. 1870 tog hon lärarinneexamen och upprättade 1872 med sin make, Niels Juel-Hansen (f. 1841, d. 1905, skolföreståndare och författare af skrifter för ungdom), den första fröbelska barnträdgården i Danmark. 1884 grundade hon ett svenskt gymnastikinstitut för kvinnor. Som författarinna uppträdde hon 1881 med berättelsesamlingen *Mellem 12 og 17*. Senare följde *Sex noveller* (1885), *En ung dames historie* (1888), *Kærlighedens veje* (1895) samt *Terese Kærulf* (1894) med fortsättningen *Helson & C:o.* (1900). Hon skildrar i dessa arbeten med skarp iakttagelse och liflig framställning den unga köpenhamnska kvinnan på olika stadier af utveckling, i det hon bekämpar den föråldrade uppfostran med dess sipphet och hemlighetsmakeri och det gammaldags kvinnlighetsbegreppet samt önskar främja kvinnans utveckling både lekamligen och andligen till likställighet med mannen. E. Ebg.

Juell [jül], Johanne, norsk skådespelerska. Se Reimers.

Juellinge [jül-], danskt baroni. 1671 fick diplomaten Jens Juel (se Juel 4) genom giftermål egendomen Valbygård i Stevns härad, i östra delen af Själland, och upprättade däraf baroniet J. Hans dotterson J. Juel-Vind bortbytte 1719 detta J. mot Halsted kloster på Lolland, hvarefter det kom i den danneskjoldska släktens ego och 1751 af A. G. Moltke införlifvades i grefskapet Bregentved. Halsted kloster, som 1305—1538 var ett benediktinkloster och efter reformationen indragits till kro-

nan och först varit Fredrik II:s änka Sofias samt sedermera Fredrik III:s änka Sofia Amalias lifgeding, blef 1721 en del af det nya baroniet J. och uppkallades därefter. J. Juel-Vinds son fick efter sin moder, Peder Griffenfelds dotterdotter, namnet Krag-Juel-Vind, och då han var gift med innehafvarinnan af grefskapet Frijsenborg, fingo hans ättlingar namnet Krag-Juel-Vind-Frijs. Nuv. egaren, Frederik Krag-Juel-Vind-Frijs, f. 1882, har sedan 1907 innehaft J., hvartill höra tre andra gods på Lolland: Havgaard, Steensgaard och Örbygaard med inalles 825 har jord och 675 har skog samt ett kapital af 1,5 mill. kr. Hufvudbyggnaden på J. uppfördes 1847—49. E. Ebg.

Juelsminde [jülsminne], dansk ort på Jyllands östkust vid en vik af Kattegatt, 25 km. ö. om Vejle. 357 inv. (1906). Sedan 1884 slutstation för järnvägen från Horsens. Hamn, byggd 1896, och fyr. Kustsanatorium för skrofulösa barn, byggdt 1902. Vid J. är kortaste öfverfarten från Jylland både till Bogense på Fyn och till Kalundborg på Själland. E. Ebg.

Juendynastien, mongolisk härskarätt i Kina åren 1280—1368. Se Kina (Historia).

Juen-kiang. Se Jang-tse-kiang.

Juewa, *astron.*, en af småplaneterna.

Juftläder. Se Läder.

Jufveln, insjö i Kalls socken, Jämtland, 28 km. lång, 0,5—2 km. bred, omgifven af nästan ouppodladt skogsland, afflyter genom Kallströmmen till Kallsjön. Vid utloppet finnas lämningar af Kallströms skans. A. G.*

Jufver. Se Mjölkkörtel.

Jug, flod i ryska guv. Vologda, upprinner i guvernementets södra del, kretsen Nikolsk, flyter i nordlig riktning, upptager Lusa och förenar sig vid Velikij-Ustjug med Suchona, hvarefter floden får namnet Dvina. J. är en snabbflytande ström, med mycket buktigt lopp, och har en längd af omkr. 463 km. (J. F. N.)

Jüga (fi. *Juuka*), imperiellt pastorat af 2:a kl., Karelens öfre kontrakt, Nyslotts stift, Finland, Kuopio län, Pielisjärvi härad och domsaga. Landareal 1,478 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 9,826 pers. (1908). A. G. F.

Juge de paix [jyʃ də pä], fr., fredsdomare (se d. o.).

Jugement [jyʃmä'], fr., omdömesgåfva, sund urskillning.

Jugend [jö'gent], en 1896 i München af Georg Hirth (se d. o.) uppsatt, illustrerad veckotidning af humoristisk och satirisk läggning. Den bekämpar i ord och bild den traditionella, filiströsa uppfattningen i konst och litteratur, politik och lif. Redaktionen består af F. Langheinrich, A. Matthaei, F. v. Ostini och Sinzheimer.

Jugendstil [jö'gent-], ett 1897 från tidskriften "Jugend" (se d. o.) härledt slagord, som betecknar en traditionslös modern riktning inom konstindustri, måleri m. fl. konstarter, hvilken närmast kännetecknas af till öfvermått böljande linjer.

Jugerum (plur. *jügera*), lat., plogland, romerskt ytmått om 28,800 romerska kvfot. 240 fot i längd, 120 i bredd = 2,518,88 kvm.). Enligt en tradition tillföllo urspr. två "jugera" hvarje medborgare som arf och egendom; två jugera bildade därför ett *heredium* (arfgods). Jfr Centuria.

Juggernaut [dʃa'gonåt], eng. Se Jagannath.

Juglandáceæ, *bot.*, växtfamilj af serien *Juglandales*. Hithörande växter äro träd med vanligen stora, strödda, parbladiga blad utan stipler, rika på garfämne och harts. Familjen tillhör företrädesvis Nord-Amerika och Öst-Asien och omfattar 6 släkten med omkr. 30 arter. Många af arterna ha funnit användning i medicinen, till tekniskt bruk och som näringsmedel på grund af bittra ämnen och garfämne i fruktskal och bark samt fet olja i frukternas kärnor. Ett värdefullt virke, särskildt till möbler, erhålles af arter af släktena *Engelhardtia*, *Juglans* och *Carya*. Jfr Carya, Hickory och Juglans. — *Paleobot.* Många fossila juglandaceér äro kända från såväl Gamla som Nya världens tertiäraflagringar, och familjen hade under tertiärtiden en betydligt större, särskildt nordligare, utbredning än nu. *Carya* fanns då i Europa, och äfven *Engelhardtia* förekom i världsdelens södra och mellersta del. Äfven inom det arktiska området (Island, Grönland, Alaska) var familjen representerad, och i Grönlands tertiära lager n. om 70° n. br. ha frukter af såväl *Juglans* som *Carya* blifvit funna. G. L—m. A. G. N.

Juglandáles, *bot.*, växtserie af arkiklamydéerna bland dikotyledonerna, utmärkt af enkönade, monoika, aklamydeiska eller haploklamydeiska blommor i ax. Ståndarna äro 3—40, fruktbladen 2, frukten stenfrukt eller nöt. Hit hör endast en familj, *Juglandaceæ*. G. L—m.

Jüglans L., *bot. farm.*, ett släkte af högväxta vackra träd, bildande typen för fam. *Juglandaceæ*. Bland släktets arter är *J. regia* L., det vanliga valnötsträdet (se fig.), mest bekant och var redan i forntiden kändt för sina ätliga fruktkärnor. Valnötsträdet växer vildt i Grekland, Transkaukasien och Himalaya samt odlas i södra och mellersta Europa. Det kan uthärda under bar himmel så långt i norr som upp till mellersta Sverige; men dess frukter mogna sällan så högt mot norden, hvarjämte trädet ofta skadas af vinterkölden. Släktet har flera andra arter, t. ex. de amerikanska *J. cinerea* L., *J. nigra* L., o. s. v., hvilka äfven odlas i Europa. De äro alla högväxta (15—25 m.), med vackra, löfrika kronor. Det vanliga valnötsträdet har bladen enkelt parbladiga med uddblad; småbladen sitta skiftevis och tilltaga i storlek mot bladets spets. Frukten är en rundad eller oval, glatt stenfrukt, hvars yttre hölje är glatt, till en början grönt, slutligen svartbrunt, läderartadt och vid mognaden brister i två hälfter. Innanför detta befinner sig den grundt gropiga, vedartade, hårda, grågula stenen, som i sin nedre del är fyrrummig och i den öfre ofullständigt tvårummig samt omgifver det nedtill fyrflikiga fröet, hvilket saknar fröhvita, men i sina veckade, köttiga hjärtblad innehåller fet olja i betydlig mängd. — Det yttre fruktköttet, *putamen nucis juglandis*, i torkadt tillstånd, är ännu officinellt i flera länder för sitt bittra ämnes skull samt för halten af garfsyra. Drogen blir därigenom sammandragande och har ansetts verksam mot s. k. skrofler; äfven bladen, *folium juglandis*, ha användning i medicinen. Valnötter (fruktstenarna), af hvilka många sorter finnas, äro välbekanta njutningsmedel. De omogna, gröna, mjuka frukterna inkokas med socker till sylt eller, späckade med kryddnejlikor, med socker och ättika till sallat.

Valnötsoljan, pressad ur fröna, begagnas i st. f. olivolja vid matlagning, till finare oljefärger och i medicinen. Den på garfämne rika barken användes till brunfärgning. Det bruna, flammiga valnötsträet

Valnötsträdet (*Juglans regia*). Upptill gren med han- och honblommor samt tre mogna frukter. Nedtill en frukt med höljet aflägsnadt samt i längdsnitt (t. h.) och tvärsnitt. (Något förminsk.)

är ett af de vackraste europeiska träslagen, som i synnerhet användes som faner på finare möbler. Det s. k. amerikanska valnötsträet erhålles af *J. nigra* i svdligare Nord-Amerika. O. T. S. (G. L—m.)

Jugorskij sjar l. Vajgatj-sundet, mellan ryska fastlandet och ön Vajgatj, under 69° 40′ n. br. och 60° 20′ ö. lgd, är ett af inloppen till Kariska hafvet. Det är 47 km. långt, 3—16 km. bredt och 30—100 m. djupt. På dess södra strand ligger hamnen Chabarova. J. F. N.

Jugulärvener (af lat. *ju'gulum*, strupe), *anat.*, två å hvardera sidan af halsen belägna vener. Den ytligare (*vena jugularis externa*) är mindre, af något växlande lopp och storlek samt på grund af sitt läge tätt under huden och genom sin blå färg ofta delvis synbar, afför blodet mest från hufvudets yttre, åt sidan och bakåt, samt tömmes, till en del åtminstone, i den inre jugularvenen. Denna (*v. j. interna*) är större, 9—12 mm. tjock, samt utgår från bottnen af hufvudskålen (se Hufvudskål. fig. 4 och 7, hålet 2), mottager där blodet från hufvudets inre och hjärnan, går sedan nedåt på djupet af halsen, uppsamlande genom flera rötter blod från däromkring liggande delar (ansiktet m. m.), och tömmes i nyckelbensvenen. G. v. D.*

Jugu'rtha, numidisk konung, var oäkta son af Mastanabal, en son till konung Masinissa. Af sin farbror Micipsa uppfostrades han tillika med dennes söner. Tidigt utmärkt genom stora förståndsgåfvor och lysande anlag, skickades han af Micipsa att lära krigskonsten under Scipio Aemilianus vid Numantia. Där vann den unge furstesonen bekantskaper bland de förnäme romarna och lärde känna de romerske ädlingarnas girighet. Redan då torde J., som brann af äregirighet och härsklystnad, ha börjat umgås med planer på Numidiens konungarike. Hemkommen från Numantia, blef han af Micipsa adopterad och insatt till arfvinge jämte hans söner. Den gamle konungen synes ha fruktat för J:s sträfvanden; hans fruktan blef också besannad. Knappt hade nämligen Micipsa tillslutit sina ögon, förrän J. började tvista med sina bröder. Den ene af dessa, Hiempsal, öfverfölls och dödades (117 f. Kr.), och den andre, Adherbal, nödgades fly till Rom. J. skickade då dit sändebud, som genom mutor stämde senaten till hans förmån. Riket delades mellan bröderna, men snart retade J. Adherbal till krig samt besegrade och dödade honom (112). Då förklarade romarna krig, och allt syntes förloradt. Men J., som kallades att inställa sig i Rom, förstod att skickligt bearbeta senaten och skulle möjligen ha kommit ifrån saken, om han icke låtit lönnmörda en släkting. Kriget fortsattes, men med föga ära för Rom, hvars fältherre lät öfverlista sig och tvangs att ingå dagtingan. Då fann man det i Rom vara tid att taga saken på allvar. Den duglige och obestickligc Q. Cæcilius Metellus fick 109 öfverbefälet och slog J., men kunde ej göra slut på kriget. Nu fick C. Marius befälet. Han förde kriget med kraft och framgång samt lyckades slutligen genom sin kvestor Sulla förmå J:s svärfader, konung Bocchus i Mauretanien, att utlämna mågen (105). Denne fängslades och fördes till Rom, hvarest han fick gå i Marius' triumftåg (1 jan. 104) och därefter nedkastades i statsfängelset att där finna döden. J. var en man af öfverlägsna egenskaper, men utan all sedlig hållning. R. Tdh.

Juhani Aho [jo'hani a'hå], tidigare pseudonym för, numera antaget namn af Brofeldt, J. (se d. o.).

Juhlin, Anders Julius, ämbetsman, f. 26 juli 1861 i Vårdsbergs socken, Östergötland, blef student i Uppsala 1882, filos. kandidat 1884, licentiat 1890 samt 1891 doktor och docent i meteo-

rologi. Han utnämndes 1892 till lektor i fysik och kemi i Skara, där han 1893 blef tillf. rektor. Han var medlem af 1902 års universitetsexamenskommitté. Vid Lindmanska ministärens bildande 29 maj 1906 blef J. civilminister och kvarstod som sådan till 4 dec. 1907, då han utnämndes till generalpostdirektör. Som civilminister kontrasignerade han bl. a. k. propositionerna 1908 om de af rösträttsförslaget föranledda ingripande ändringarna i kommunallagarna, om lönereglering för personalen vid statens järnvägar, om statsbanan Järna—Norrköping, om förslag till öfverenskommelse mellan staten och norrländska malmfältsbolagen. Rätt mycket uppseende väckte vissa hans uttalanden och åtgöranden i fråga om Järnvägsstyrelsens omorganisation och om utredning ang. lagstiftningen om arbetsaftal. Sedan 1907 är J. led. af Första kammaren för Östergötlands län. T—s.

Juhlin Dannfelt. 1. Karl Mattias J., jordbrukare, utställningsman, ämbetsman, f. 11 april 1823 i Lule-gammelstad, d. 2 sept. 1904 på Djursholm, öfvertog, efter skolstudier i Putbus på Rügen samt agronomisk kurs för E. Nonnen på Degeberg, eget jordbruk å Lilla Holje i Blekinge och 1849 å Edeby kronoarrendegård på Lofön invid Stockholm, där han 1853 öppnade en enskild landtbruksskola. Att han snart gjorde sig känd som framstående jordbrukare, visas däraf, att han redan 1853 blef led. af Landtbruksakad. (1884 hedersled.) och sekreterare hos Stockholms läns hushållningssällskap. 1856 kallades han af Gäfleborgs läns hushållningssällskap att organisera dess landtbruksskola och blef 1858 sekreterare hos detta sällskap. 1860—80 var J. intendent vid Landtbruksakad:s experimentalfält. Under 1860-talet verkade han i synnerhet dels för införande af ändamålsenliga jordbruksmaskiner, som på hans föranstaltande infördes hufvudsakligen från England, samt förbättring af landets kreatursstock, äfven detta företrädesvis genom införsel utifrån. Han blef 1863 t. f. och 1865 ord. sekreterare hos stamholländeristyrelsen samt 1871 efter dennas upphörande föredragande för stamholländerärenden i Landtbruksakad:s förvaltningskommitté. 1862, då han som prisdomare utsändts till världsutställningen i London, fick han tillfälle att visa den framstående arrangerings- och organisationsförmåga parad med urbanitet, som sedan under 1½ årtionde medförde upprepade förtroenden att ordna utställningar inom och utom landet. Han medverkade vid ordnandet af industriutställningen i Stockholm 1866, var kommissarie vid allmänna landtbruksmötet i Stockholm 1868, biträdande kommissarie vid världsutställningen i Paris 1878 och vid polyteknisk utställning i Moskva 1871 samt generalkommissarie för Sverige och Norge vid världsutställningen i Wien 1873 samt för Sverige i Philadelphia 1876 och Paris 1878. Han var svensk-norsk generalkonsul 1881—86 i Helsingfors och 1886—99 i London. — 1855—57 utgaf J., tills. med J. T. Bergelin, "Tidskrift för svenska landtbruket" och 1862—64, tills. med J. Arrhenius, "K. Landtbruksakademiens tidskrift". Bland de många yttre utmärkelser, som tilldelades J., må nämnas Landtbruksakad:s stora guldmedalj (1880).

2. Herman Julius Brorson J., den föregående son, agronom, f. 2 febr. 1852, blef student i Uppsala 1871 och filos. doktor 1882, genomgick Ultuna landtbruksinstitut och blef 1883 vikarierande lärare där. 1885—92 förestod han Kopparbergs läns landtbruksskola samt var därjämte sekreterare hos länets hushållningssällskap (sedan 1888) och dess frökontrollant (sedan 1890). 1892 blef han lektor i jordbrukslära och rektor vid Ultuna landtbruksinstitut och är sedan 1902 sekreterare hos Landtbruksakad., hvars led. han blifvit 1895. Vid 1908—09 års riksdagar var J. led. af Första kammaren för Västerbottens län. J. erhöll professors n. h. o. v. 1897. J. har varit använd som prisdomare vid många landtbruksmöten samt Sveriges ombud vid utländska landtbrukskongresser och vid det internationella landtbruksinstitutet i Rom. Han har varit en flitig föreläsare och författat bl. a. *On the diatoms of the baltic sea* (gradualafh.; 1882), *Jordbrukarens handlexikon* (1886), *Om foderinläggning, ensilage* (1885), *Matrikel öfver Ultuna landtbruksinstituts lärare och elever* (tills. med R. Hennings och M. Akerhielm; 1886), *Matrikel öfver styrelsemedlemmar, lärare och elever vid Ultuna landtbruksinstitut 1849—1899* (1899), *Landtbrukets bok. Jordbrukslära*, I—II (1898—1901) och *Jordbruksekonomi* (tills. med A. Sjöström; 1908—09), det af M. Fræncke1 bekostade verket *Sveriges jordbruk vid 1900-talets början* (1909; tills. med V. Flach och G. Sundbärg) samt en mängd uppsatser i Nordisk familjebok och tidskrifter. Han har utgifvit "Landtbruksstidskrift för Dalarne och Norrland" (1888—92), "Landtmannen" (tills. med V. Flach; 1894—1901) samt Landtbruksakad:s "Handlingar och tidskrift" (sedan 1902).

Juin-tscheng, en Svenska missionens i Kina missionsstation i södra delen af prov. Schan-si. Upprättad 1881. Se Mission.

Juist [jyst], en af de ostfrisiska öarna vid tyska Nordsjökusten, tillhörig hannoverska reg.-omr. Aurich, är 673 har i areal, 17 km. lång, 1 km. bred. 180 inv. Hafsbad, årligen besökt af 6,000 badgäster. Jfr Borkum. J. F. N.

Juiz de Fora [choi'th de få'ra], stad i brasilianska staten Minas Geraes, vid Parahybuna och järnvägen Rio de Janeiro—Ouro Preto. Omkr. 15.000 inv. Sågverk, kaffe- och salthandel. J. F. N.

Ju-jitsu. Se Jiu-jitsu.

Jujüber, *bot.* Se Zizyphus.

Jujubtörne, *bot.* Se Zizyphus.

Jujur. Se Jhajjar.

Jujuy [chocho'j]. 1. Provins i nordvästra Argentina, begränsad i n. och v. af Bolivia, i s. och ö. af staten Salta. 49,162 kvkm. 57,277 inv. (1906). Den nordvästra delen är en steril, nästan folktom högslätt, Puna de J., som sammanhänger med Bolivias bergland; den östra delen är ett bergland med från n. till s. dragande kedjor af 3,500—4,200 m. höjd och hvilka kulminera i Cerro Negro (i södra delen), 6,500 m. Landets största flod är Rio Grande de J., som flyter till Vermejo. Klimatet är på högslätterna kallt och torrt, i de östra dalarna varmt

och fuktigt. Här trifvas många tropiska växter, medan på högslätterna kaktusväxter förhärska. Bergen innehålla guld, silfver, koppar, salt, gips, asfalt och petroleum, ehuru endast guld och salt äro föremål för bergsbruk. Befolkningen består mest af blandningar mellan hvita och indianer; på högslätterna lefva indianerna för sig själfva. De tala nästan uteslutande quichua. Jordbruk och boskapsskötsel äro hufvudnäringarna. En järnväg går från Tucuman till staden J. — Staten är delad i 13 departement. Den har en representation på en kammare med 18 ledamöter. — 2. (San Salvador de J.) Hufvudstad i nämnda provins, vid högra stranden af Rio Grande, 1,230 m. ö. h. Omkr. 5,000 inv. J. F. N.

Jukagirer, en af omkr. 1,000 själar bestående återstod af ett större folk, som i kamp mot bättre utrustade grannar alltmer undanträngts och minskats. De bo n. och ö. om jakuterna vid floderna Jana, Indigirka och Kolyma. De äro längre till växten och ha ljusare hudfärg än de mongoliska folken, och då deras etnografiska ställning ej är klar, får man upptaga dem som ett af nordöstra Asiens isolerade folk. Som samfärdselspråk användes jakutska. De bo i relativt solida trähus, och sitt lifsuppehälle få de hufvudsakligen genom fiske och jakt på ren och fågel. Deras enda husdjur är hunden, som användes att draga slädarna. Till namnet äro de kristna, men den gamla schamantron lefver kvar i seder och bruk. Jfr Jochelson. E. Rld.

Ju'kić [-kitj], Jovan, serbisk författare, äfven känd under pseudonymen Slavoljub Bosnjak, som munk Franjo, f. 1818 i Banjaluka (Bosnien), d. 1857 i Wien, studerade en tid i Agram och blef en varm anhängare af den Gajska språkreformen (''illyrismen''), en tid i Ragusa sysselsatt med dess äldre historia och litteratur, sedan folkskollärare i Bosnien, samlade under tiden folkvisor, gåtor, ordspråk o. d. samt utgaf en tidskrift och åtskilliga läroböcker (bl. a. Bosniens geografi och historia). På 1850-talet var han i tjänst hos Omer pascha, som blifvit sänd till Bosnien för att kufva de upproriske muhammedanske stormännen, och uppträdde i skrift för honom, men kastades af någon anledning i fängelse, lefde efter sin frigifning i Rom och hos biskop Strossmaier i Diakovo. Först efter hans död utkom vissamlingen *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke* (1858). Lit.

Jukkasjärvi. 1. Socken i Norrbottens län, Jukkasjärvi lappmarks tingslag. 14,177 kvkm. 10,258 inv. (1908). J. utgör ett eget pastorat, hvars kyrkoherde tillsättes af domkapitlet, och tillhör Luleå stift, Lappmarkens tredje kontrakt. Inom socknen, hvars folkmängd på de sista elfva åren fyrdubblats, ligger malmfältet och grufsamhället Kiruna (se d. o.). — 2. Sockenallmänning i ofvannämnda socken. Genom K. M:ts befallningshafvandes utslag 30 dec. 1896 afsattes af det hvarje by, hemman och nybygge vid afvittringen tilldelade skogsanslaget en fjärdedel till sockenallmänning med en ytvidd af 45,581 har att som en för socknens invånare gemensam och från deras hemman oskiljaktig egendom för deras räkning förvaltas. Grunder för förvaltningen bestämdes genom K. M:ts beslut 12 juli 1900. Allmänningen står under skogsstatens vård och förvaltning. — 3. Revir i Luleå öfverjägmästardistrikt, Norrbottens län, omfattar Jukkasjärvi socken samt af Gällivare socken trakterna vid Kalix och Kaitums älfvar. Det är uppdeladt i 5 bevakningstrakter. I reviret äro belägna 10 kronoparker med en sammanlagd areal af 190,073 har, 2 kronoöfverloppsmarker innehållande 231,941 har samt 2 allmänningar om tills. 50,902 har — eller sammanlagdt 472,916 har (1905). 2—3. M—g.

Jukon, Yukon [jö'kån], flod i nordvästra delen af Nord-Amerika, uppstår med källfloderna Lewes och Pelly i Dominion of Canada. Den förra börjar under 59° 10′ n. br., endast 80 km. från Lynn-kanalen, en vik af Stilla oceanen, och dess dal är därför den bekvämaste vägen från s. till J:s bäcken. Pelly upprinner under 62° n. br. och längre in i landet. Efter källflodernas förening vid Fort Selkirk, 472 m. ö. h., heter floden ännu under en sträcka Pelly, men sedan J. Både källfloderna och öfre J. flyta i Kordillerernas nordvästliga längdriktning ända till Fort Jukon under norra polcirkeln, där Porcupine infaller fr. h. och där J. gör ett stort knä (''Big Bend'') mot s. v., och slutligen efter föreningen med Koyukuk mot v. s. v. och utfaller med ett stort delta i Berings haf, s. om Norton sound. Af källfloderna är Lewes den betydligaste. Den genomflyter flera sjöar, Atlin lake, dess källsjö, samt Lake Lindeman, L. Bennet, L. Tagish, L. Marsh och L. Laberge, hvilka äro segelbara, medan strida forsar finnas i flodloppet mellan dem. Lewes mottar fr. h. en stor biflod, Hootalinga- l. Teslin river, som är segelbar 560 km. från sin mynning. Äfven Pelly kan, om än med svårighet, befaras med ångare. Efter att ha passerat Whitehorsefallet kan Lewes-Yukon betraktas som en tämligen lugnt flytande flod. Till följd af de bifloder, som den mottager från glaciärerna på Wrangell och Alaska mountains och från andra berg samt från tundran i norr — White river, Fourty mile creek, Birch river och Tanana river fr. v., samt Stewart river, Klondike river, Tatonduc river, Porcupine river och Koyukuk river fr. h. —, håller sig J:s vattenstånd högt äfven under sensommaren. Redan i okt. börjar isbildningen, och först i juni afgår isen under en, på sina ställen 20 m. öfver lågvattenståndet stigande vårflod. Där stränderna äro låga eller bestå af lösa sediment, slitas de sönder, sidoarmar och öar bildas, och djupet undergår de största förändringar. På detta sätt har den labyrint af armar uppstått, som finnes i närheten af Big Bend samt i det invecklade deltat. Af mynningsarmarna ha Kisilvak och Kwikpak den största vattenmassan och det största djupet (2,4 m.), men deras lopp störas också mest och längst af de nämnda förändringarna hos floden. Därför kan icke hafssjöfarten tränga in i J., men mindre strömfartyg begagna sig af en af de minsta mynningarna, Aphoon-mynningen, som är blott 0,6 m. djup, för att komma ut i Norton sound. Lewes-Yukons längd är från Lake Lindeman 3,500 km.: från Dawson city till mynningen är det 2,610 km. och från Fort Jukon 1,000 km. Flodområdet stiger till 850,000 kvkm. Litt.: Schwatka, ''Along Alaska's Great river'' (1885), Edwards, ''Into the Yukon'' (1904). O. Nordenskjöld, ''En expedition till Klondyke'' (''Ymer'', 1899). J. F. N.

Jukta älf, biflod till Umeälf, flyter genom fjäll- och skogsland i Sorsele och Stensele socknar. Längd omkr. 150 km. A. G.

Jukuleggen. Se Fillefjeld.

Jul, kristenhetens förnämsta högtid, firas till minne af Jesu födelse. Ordet *jul* (isl. *jól*) är af omtvistadt ursprung. Enligt O. Rudbeck skulle ordet vara en biform till sv. *hjul* (hjulet var vintersolståndets symbol). Ihre framkastar emellertid den förmodan, att det möjligen härstammar från angls. *géol*, som stundom betecknar månaden december. Denna åsikt delas af senare tiders forskare. Grundbetydelsen af det angls. *geohol*, *géol* är "glädje", "skämt", "upptåg", och ordet är besläktadt med lat. *jocus*, skämt, hvadan *jul* alltså skulle beteckna festen som ett slags saturnalier (se nedan). Den svenska julhögtiden ingår 24 dec. (julaftonen) och afslutas 6 jan. (trettondedagen). Förr varade julen t. o. m. 13 jan. (tjugondedagen, Knuts dag; däraf det gamla uttrycket "Tjugondag-Knut kör julen ut") och räknade då flera helgdagar än nu (helgdagarna 3:e-dag- och 4:e-dag-jul m. fl. afskaffades genom k. förordn. 4 nov. 1772). — Den verkliga tidpunkten för Jesu födelse ha hvarken de heliga skrifterna eller traditionen bevarat, och den var länge föremål för lärda meningsbyten mellan de helige fäderna. Det var emellertid inom västerländska kyrkan, som man först (omkr. midten af 4:e årh.) började fira 25 dec. (juldagen) som dagen för Jesu ankomst till jorden, och i slutet af 4:e årh. upptogs detta bruk äfven af österländska kyrkan. Inom denna hade man förut (alltifrån 3:e årh.) firat 6 jan. (Epiphania) som Jesu födelsedag. Det var en särskild och djup tanke, som låg till grund för valet af 25 dec.: i det jordiska ljusets återvändande såg man nämligen en symbol af det för världen uppgångna andliga ljuset. Äfven ur en annan synpunkt var denna tid egnad att företrädesvis göras till en kristen hufvudfest. Af ålder firade nämligen de flesta gamla folk just vid denna tidpunkt naturens återuppvaknande med offerfester, helgade åt den eller de gudar, som representerade dessa nyvaknade krafter. Sådana fester voro judarnas "tempelinvigningsfest", grekernas "chronia", romarnas "saturnalia" och nordbornas "midvintersblot" (*jólablót*). Våra hedniska förfäders julblot var en solfest, som firades vid "höknatten" (omkr. tjugondagen; se bl. a. O. Montelius, "Midvinterns solfest", i "Sv. fornminnesfören:s tidskrift", bd 9, 1894). Äfven af kelterna betraktades nämnda tid som helig. En del af de plägseder, som voro förbundna med dessa urgamla fester, gick upp i den kristna högtiden, som däraf erhöll en egendomlig prägel. Många af dessa ursprungliga hedniska bruk kunna ännu återföras till sin gamla källa. Sålunda äro t. ex. det i norden gängse bruket att på julaftonen "doppa" (se Doppardagen) i de sjudande kött- och fläskgrytorna, seden att om julnatten hvila på halm (bruklig redan vid de gamla offergästabuden), julljusen, julskinkan (som leder sina anor från den åt guden Frej helgade julgalten), kappåkningen från den tidiga morgongudstjänsten på juldagen, julottan (annandagens "Staffansskede" i Hälsingland) äfvensom en mängd julskrock och jullekar, julbocken (fig. 1) och andra karnevalsupptåg, olika slags julbröd (se fig. 2—6) i form af djurskepnader, människogestalter ("Nisse och Nasse") eller julkusar m. m. rena lämningar af nämnda förgångna kulturstadium. Äfven bruket af julklappar är äldre än kristendomen. Det florerade redan hos romarna, hvilka under saturnalierna tilldelade hvarandra små gåfvor (lat. *strena*, hvaraf fr. *étrenne*, nyårsgåfva), såsom

Fig. 1. Julbock (Uppland).

frukter, blommor, vaxljus o. d. Den bland de germanska folken numera brukliga julgranen går, hvad dess allmänna bruk i Sverige vidkommer, ej

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4.

Fig. 5.

Gamla svenska julbröd: fig. 2 ringkors, fig. 3 likarmadt kors (bägge sinnebilder af solen), fig. 4 »guilvagn» (hvars grundform är hakkorset, se d. o.), fig. 5 julgrisbröd. (2, 3 o. 5 efter O. Rudbecks »Atland», 4 i Nordiska museet.)

längre tillbaka än till omkr. 1820-talet, ehuru dess förekomst bland de högre stånden kan påvisas redan i midten af 1700-talet. I Tyskland är bruket

Fig. 6. Julkuse (Uppland)

af julgran, *Christbaum*, äldre; det uppkom i Strassburg, där det omnämnes första gången 1605, och höll sig kvar där under de följande 100 åren, innan

det framp å 1700-talet spred sig öfver Tyskland. Bruket att utomhus uppsätta granträd eller stänger med granruskor, julruskor (fig. 7; ett motstycke till midsommarens ”majstänger”) är däremot mycket gammalt i Norden och utgör tvifvelsutan en lämning af den trädkult, som de hedniske germanerna idkade. — Kyrkan sökte med framgång bekämpa de gamla hedniska ceremonierna och offerbruken dels därigenom, att hon helgade många af dessa som goda kristna plägseder (så t. ex. fick julhalmen en alldeles ny betydelse, såsom en påminnelse om Frälsarens vagga, krubban), dels därigenom, att hon till sin egen kult lade en yttre prakt, som särskildt vid julen tog form i bl. a. dramatiska framställningar af Jesu födelse (krubban med barnet, herdarna, de vise männen o. s. v.) samt första barndom. Dessa upptåg blefvo uppslaget till de julsånger och juldramer (se Christmas pantomimes och Mysterier), som ännu mångenstädes äro oskiljaktiga från julen.

Fig. 7. Julruska.

För att inskränka de bullersamma julupptågen, som förr ofta egde rum på allmänna platser, utfärdades vid flera tillfällen påbud. Så t. ex. utgafs 24 dec. 1649 ett patent ”om julfreden” och 16 dec. 1721 en förordning med förbud att ”löpa omkring gator och gränder med den s. k. juhlbocken, stiernan och andra fåfängeligheter”. — Se H. F. Feilbergs uttömmande undersökningar ”Jul” (2 bd, Köpenhamn 1904), där förf. ansluter sig till en åsikt, som omfattas af nyare religionsforskare, nämligen att julen urspr. var en dödsfest och att kulten därvid åtminstone från början varit en kult af de aflidnes andar. R. G.

Jul, en af Konstnärsklubben (se d. o.) i Stockholm utgifven publikation, har sedan 1888 utkommit årligen med text- och illustrationsbidrag af svenska författare och konstnärer. Behållningen tillfaller dels den s. å. grundade Svenska konstnärernas understöds- och sjukhjälpsförening, dels Konstnärsklubbens kassa. Hufvudredaktör har varit R. Haglund t. o. m. 1907, därefter O. Hjortzberg. Upplagan var första året 12,000 och har sedan uppgått till högst 14,000 exemplar. G—g N.

Julaftonen. Se Jul.

Julaltare, *kam.* Se Matskott.

Julblot. Se Blot.

Juldagen. Se Jul.

Juldramer. Se Mysterier.

Julep (lat. *julāpium*, af arab. *julap*, söt saft), *med. farm.*, urspr. en lugnande eller rogifvande dryck, som var beredd endast af destilleradt vatten och syruper, hvilka gåfvo en behaglig smak och bland hvilka i regel ingick opiumsyrup (*Syrupus thebaicus* l. *opiatus*). Benämningen julapium är numera i allmänhet öfvergifven; stundom har den blifvit utbytt mot beteckningen *emulsio*. O. T. S.*

Juleroser, en sedan 1881 utkommande, af E. Bojesen i Köpenhamn utgifven jultidning, utmärkt genom storartad utstyrsel och litterärt värdefull text. Bidrag ha lämnats från såväl svenskar och norrmän som danskar; alltsedan 1885 har en till svenska öfversatt upplaga utgifvits och sedan 1884 en särskild upplaga för barn, *Börnenes juleroser*, som också ges ut i sv. öfv.

Jules [ʃyl], fransk namnform för Julius.

Jules Robert [ʃyl råbär], pseudonym för Challamel, J. B. M. A. (se d. o.).

Julfrid. Se Andfrid och Frid.

Julgran, en i synnerhet i norra Europa för julhögtiden kännetecknande prydnad. Den utgöres af en frisk gran, smyckad med ljus, frukter, konfekt, leksaker och grannlåter. På julaftonen, sedan de bland grenarna fästa ljusen blifvit tända, samlas unga och gamla till en glad dans omkring densamma. Se vidare Jul. (R. G.)

Julhös, en på många ställen i Sverige bruklig julanrättning. Den består af ett svinhufvud, som under hela julen förblir framsatt som skåderätt och efter julens slut förtäres. Äfven i England är detta bruk allmänt, och ”the boar's head” utgör där den förnämsta julrätten. R. G.

Juli (lat. *jūlius*), årets sjunde månad. Hos romarna, som länge började sitt år med mars, var juli då den femte och kallades därför Quintīlis (af lat. *quintus*, den femte), tills den 45 f. Kr. erhöll sitt nuv. namn, till ära för Julius Cæsar, som var född i denna månad. Juli är i Sverige vanligen årets hetaste månad, med alltjämt tilltagande värme. Dagarnas antal är 31. Den kallas i svenska almanackan hömånad; danska namnet är ormemaaned. Medeltemperaturen för månaden växlar i Sverige mellan + 12° C. (Karesuando) och 17° (Strömstad, Linköping), medelnederbörden mellan 43 mm. (Haparanda) och 92 mm. (Borås).

Jūlia, *astron.*, en af småplaneterna.

Jūlia. 1. Romersk koloni. Se Cosa. — 2. Ö i Medelhafvet. Se Ferdinandea. — 3. Ordet ingår i åtskilliga romerska namn på städer och kolonier, såsom *J. Joza* l. *J. Traducta* (Tarifa), *J. Pietas* (Pola), *J. Romula* (Sevilla). Se vidare Colonia.

Jūlia. 1. Dotter af Julius Cæsar, blef år 59 f. Kr. gifven till äkta åt Pompejus, hvarigenom förbundet emellan denne och Cæsar vann i styrka. Hon afled dock redan år 54, och hennes död bidrog i sin mån att påskynda den hotande söndringen emellan de båda mäktige triumvirerna. — 2. Dotter af Octavianus Cæsar (Augustus) och Scribonia, var först förmäld med Octavianus' systerson Marcellus, sedan med Agrippa och tredje gången, 11 f. Kr., med Tiberius. Hon hade redan tidigt gjort sig känd för utsväfvande vandel, och slutligen blef hon till följd däraf (2 e. Kr.) förvisad till ön Pandataria samt därefter till Rhegion, där hon dog (14 e. Kr.). R. Tdh.

Juli'acum, romerskt namn på staden Jülich.

Juliāna Maria, dansk drottning, f. 4 sept. 1729, d. 10 okt. 1796, dotter af hertig Ferdinand Albert af Braunschweig-Wolfenbüttel och Antoinetta Ama-

lia af Brandenburg, förmäldes 1752 med Fredrik V och blef moder till arfprins Fredrik, men vann aldrig den folkgunst, som Fredrik V:s första gemål egt, ehuru hon alltid talade danska och gaf sin son en äkta dansk utbildning. Hon blandade sig ej i statsangelägenheter, men visade stor månhet om sin otrogne make till hans död, 1766. Vid sin styfson Kristian VII:s hof måste hon tåla många kränkningar i synnerhet af Struensee. Ej af personlig ärelystnad, utan af förargelse öfver drottning Karolina Matildas uppförande satte hon sig i spetsen för den sammansvärjning, som 17 jan. 1772 medförde hennes fienders fall, och styrde sedan under 12 år landet i den sinnessjuke konungens namn med sin son och O. Guldberg som rådgifvare. Ej heller öfver den unge kronprins Fredrik (sedermera Fredrik VI) vann hon något inflytande och aflägsnades af honom från makten genom en ny palatsrevolution i april 1784. Hon klandrades ej blott för praktlystnad och slösaktighet, utan äfven för vild hämndgirighet mot Struensee, ja beskylldes t. o. m. senare för att ha undanröjt kronprinsens äldsta barn, hvilket är rent förtal. Hon utvidgade 1785 "Födselsstiftelsen" (se Frederiks hospital) i Köpenhamn. E. Ebg.

Julianehaab [-håb], den sydligaste, folkrikaste och mest produktiva af de danska kolonidistrikten på Grönland, sträcker sig omkr. 300 km. från 61° n. br. till Kap Farvel samt omfattar 14 större eller mindre halföar och en mängd öar. J., som grundlades 1775, hade 1908 2,902 inv. Inom dess område låga två herrnhutiska missionsstationer: Lichtenau och Frederiksdal, som 1900 öfvertogos af danska kyrkan. I denna nejd, antager man, låg de gamle nordbornas "Österbygd", och där finns den märkliga kyrkoruinen Kakortok. E. Ebg.

Juliani'ster. *kyrkohist.* Se Monofysiter.

Julianska kalendern. Se Kronologi.

Julianska perioden. Se Kronologi.

Juliānus. 1. Salvius J., rättslärd på Hadrianus' (d. 138 e. Kr.) tid. Han ordnade till ett helt de romerske pretorernas edikt och utgaf flera skrifter i lagväsendet, särskildt *Digesta*. — 2. Didius Salvius (enl. andra efter fadern *Severus*) J., den föregåendes ättling, romersk kejsare. Se Didius Julianus. R. Tdh.

Juliānus, Flavius Claudius, med tillnamnet Apo'stata (affällingen), romersk kejsare, son af Julius Konstantius (en broder till kejsar Konstantin den store), föddes 331 e. Kr. Jämte sin broder Gallus blef han skonad vid de förföljelser, som efter Konstantin den stores död anställdes mot släkten. J. öfverlämnades att uppfostras åt en eunuck, Mardonios, hvilken med både ömhet och skicklighet utbildade den lofvande gossen. Denne fick af honom lära att behärska sina lidelser, och hans ögon öppnades för det stora och ädla genom kännedom om Homeros och hvad forntidens höga bildning hade att bjuda den unge. Han kände redan i sin barndom ett slags helig längtan efter solgudens (Helios') glans. Hofvets laster och uselhet vande han sig att förakta, på samma gång han ej kunde undgå att märka de yttre faror, som hotade honom från hans släktingar på kejsartronen. Emellertid fick han längre fram en annan lärare i Eusebios och blef af honom grundligt invigd i kristendomens läror. 345 sändes han jämte sin broder Gallus i ett slags förvisning till bergslottet Makellon i Kappadocien. Därifrån återkallades han 351 till Konstantinopel, under det att samtidigt Gallus upphöjdes till cæsar med Antiokia till residens. — J. studerade i Konstantinopel vältalighet och filosofi under ledning af berömda lärda, och med sin rika begåfning gjorde han snart framsteg, som drogo allas blickar till honom. Konstantius sände honom därför, då han tågade mot inkräktaren Magnentius, till Nikomedia i Bitynien, där litterära studier blomstrade. J. hängaf sig med ifver åt dessa och fördjupade sig i de gamles mästerverk äfvensom i nyplatonska skrifter. Hans sinne för hedendomens bildning gjorde honom misstänkt hos ifriga kristna, men genom yttre religionsöfningar förstod han afleda misstankarna och hade under fortsatt vistelse i Asiens städer tillfälle att göra bekantskap med flera lärda och framför alla med Maximus, en frejdad filosof och mystiker, hvarjämte "sofisternas konung", vältalaren Libanios, utöfvade stort inflytande på hans utveckling. Då Magnentius' uppror var kufvadt, lät Konstantius kalla till sig och aflifva Gallus, som genom grymhet och våldsbragder missbrukat sin makt. Äfven J. efterskickades, men skonades, i synnerhet genom kejsarinnan Eusebias bemedling. 355 erhöll han tillstånd att resa till Aten, där han i sex månader med brinnande ifver egnade sig åt filosofien och vältaligheten. Genom vetenskaplighet, håg för den antika bildningen och angenämt väsen vann J. atenarnas beundran och kärlek samt fick en allt starkare riktning åt de hedniske mästarnas läror och blef mera förtrogen med deras anda.

Men en annan verksamhet än studierna i Aten väntade den unge prinsen. Konstantius såg sig om efter en medhjälpare, hvilken kunde skydda Västerlandet mot barbarerna. Kejsarinnan, som, själf snillrik och högt bildad, fäst sig vid J., förmådde sin gemål att upphöja honom till cæsar och förmäla honom med sin syster Helena. Efter en kort vistelse vid hofvet i Mediolanum (Milano), där hans betänkligheter att emottaga befälet i Gallien öfvervunnos af kejsarinnan, afreste J. till Gallien. Där fick han sätta sig in i krigaryrket och söka bringa ordning och skick bland trupperna, allt under det generalerna, med kejsarens vilja, motverkade honom. Men J. genomförde värfvet och vann hären för sig. Själf iakttog han den största enkelhet och måttlighet, var

Kejsar Julianus. Efter en antik sardonyx-kamé i f. d. Marlboroughska samlingen, England.

ett mönster af rättvisa och lindrade de tyngande skatterna i landet. De krigiska angelägenheterna sköttes på ett utmärkt sätt. Alemannerna blefvo slagna i ett blodigt fältslag vid Argentoratum (Strassburg), och frankerna måste underkasta sig, hvarjämte försvaret stärktes genom befästningar.

J:s växande anseende förtröt Konstantius, som genom befälhafvarna i Gallien beredde sin frände den ena svårigheten efter den andra. Slutligen utfärdade han år 360 befallning, att J:s bästa hjälptrupper skulle lämna Gallien och afgå till Österlandet; men vid marschen genom den ort, där J. hade förlagt sitt högkvarter, Lutetia (nuv. Paris), utbröt soldaternas förbittring i myteri, i det att de ville upphöja J. till kejsare. Denne sökte på allt sätt afböja utmärkelsen, men fann sig slutligen nödgad att gifva efter. Dock bemödade han sig i det längsta att på fredligt sätt uppgöra saken med Konstantius. Men då allt var fruktlöst, bröt han, 361, upp mot öster, där han i slutet af året i Mesien emottog underrättelsen, att Konstantius, som från kriget med perserna gått honom till mötes, på vägen aflidit. Nu var J. ensam härskare. Redan under sitt krigståg mot Konstantius hade han afkastat masken, låtit öppna de hedniske gudarnas tempel och själf offrat åt dem. För att rättfärdiga sitt affall afsände han skrifvelser, bland hvilka den till atenarna, ett äkta konstverk, ger oss en djup inblick i hans karaktär och utvecklingshistoria. — Bevekelsegrunderna till J:s affall och följande uppträdande synas ha varit flera. Utan tvifvel hade han fattat en viss afsmak för den kristna läran på grund af de kyrkliga stridigheter, hvilka under de senaste tiderna egt rum och föranledt split, oförd ragsamhet och förföljelser. Redan från barndomen intagen af beundran för antiken, såg han af denna hvad den hade bäst, medan han i kristendomen fäste sin blick vid skuggsidorna eller svagheterna hos dess bekännare i yttre mått. Själf sedlig och rättänkande, ogillade han på det högsta all den uselhet, som bedrefs vid det kristna hofvet, och trodde, att mera godt var att hämta af en förbättrad och förädlad hedendom än af en, såsom han tyckte sig finna, förskämd kristendom, i synnerhet som den stora massan af folket ännu hyllade hednaläran. Den verkliga lifskraften i kristendomen förbisåg han, ty han hade mera lärt känna den yttre formen än anden. För att utföra sina afsikter till hedendomens återställande stadgade han, att kyrkan skulle återlämna all statsjord, som den erhållit, och de andlige mista den frihet från vissa bördor, som varit dem förunnad. Vidare förbjödos de kristne att undervisa i grammatik, retorik och dylika kunskapsämnen samt utestängdes från statens ämbeten. För öfrigt var deras religionsöfning fri, och de olika trosriktningarna fingo utveckla sig fritt. Hvad den hedniska religionen angick, skulle den höjas och förädlas i flera afseenden. Prästernas vandel skulle vara strängt sedlig, fattigförsörjning efter de kristnes föredöme inrättades, filosofisk predikoverksamhet anordnades, och åt det hela skulle ges fastare organisation. Men det var att hälla nytt vin på gamla flaskor; hednaläran var icke mottaglig för den utveckling, som tillämnades densamma, och J. fann sig mer än en gång sviken i sina förhoppningar. De kristne sammanslötos starkare än förr just genom motståndet mot kejsaren. Det var i synnerhet den lag, som nekade dem undervisning, hvilken ansågs farlig. För öfrigt höllo de sanne kristne med stränghet på sin öfvertygelse; och ehuru många, särskildt inom hären, afföllo och kastade rökelse på hednagudarnas altaren, stod dock den kristna tron fast, härdad och stärkt genom den nya pröfningen. J. själf synes ha blifvit mera otålig och bitter till sinnes till följd af det sega motstånd, som mötte honom. Huru hans sinnesstämning skulle ha kommit att verka i yttre mått, är ovisst. Döden satte nämligen snart en gräns för hans sträfvanden. — J. hade länge tillrustat ett fälttåg mot perserna, som voro hotande och besvärliga grannar. I mars 363 ryckte han in i Persien och hade i början framgång; men perserna började då härja och bränna landet, så att romarna måste besluta sig för ett återtåg åt nordväst. Strider föreföllo ständigt, och vid ett tillfälle kastade sig J. i stridsvimlet utan harnesk, blef sårad af en lans och uppgaf strax därefter andan (26 juni 363). I dödsstunden samtalade han med filosoferna Priscus och Maximus om själens odödlighet. Man vill äfven veta, att han, redan sårad, i förkänslan af sin död utropat: "Du har segrat, galilé". Hans verk föll med honom, och kristna läran blef åter den rådande. — J. efterlämnade skrifter på grekiska, nämligen mot de kristne (utg. af K. J. Neumann 1880), bref (åtskilliga af dem, som nu bära hans namn, äro dock oäkta), tal, en satir mot invånarna i Antiokia och en annan dylik, behandlande kejsarna från Julius Cæsar. — Om J. har skrifvits mycket, och man har bedömt honom mer eller mindre strängt. Bland författare, som särskildt behandlat honom, må här nämnas tysken D. F. Strauss, "Der romantiker auf dem throne der cæsaren" (1897), engelsmannen Rendall (med bibliografi, 1879) och fransmännen L. Aubé, som författat en "Histoire des persécutions de l'église" (1875—85) och utgifvit en studie öfver honom, och P. Allard, "Julien l'apostat" (3 bd. 1900—03), samt svensken J. E. Centerwall, "Julianus affällingen" (1884). Skönlitterärt har J. behandlats af bl. a. F. Dahn, i en roman ("Julianus affällingen", sv. öfv. 1894), och D. Mereskjovski i "Kristus och Antikrist. 1. Gudarnes död. Julianus affällingen" (sv. öfv. 1907). Poetiska framställningar af honom ha gifvits af bl. a. Ibsen i läsdramen "Kejser og galilæer" (1873) samt af B. E. Malmström i dikten "Julianus". Ibsen framhåller hufvudsakligen J:s svaghet och missräkningar i den kamp, hvari han inlät sig, samt motsatsen emellan den ideala värld, som han tänkte sig, och den, som verkligen omgaf honom. Malmström söker gifva en bild af hans själslif, då han lider af otrons marter och vill gifva sin krona för trons gåfva, tills han slutligen börjar ana, att kärleken och försoningen skola öfvervinna honom. R. Tdh.

Juliänus af Eclänum. Se Pelagianism.

Juliänus Florentinus, italiensk målare. Se Bugiardini.

Jülias, städer. Se Bet-Haran och Betsaïda.

Julidæ, *zool.*, familj af dubbelfotingarnas ordning och tusenfotingarnas klass, utmärkt af den cylindriska, hårdskaliga kroppen, bestående af mer än 30 leder, hvilken vid fara hoprullas i spiral. I Sverige finnas 17 arter, fördelade på släktena *Julus*, *Blaniulus* och *Isobates*. Störst är det förstnämnda

släktet med 13 arter, af hvilka den vanligaste är den 20—46 mm. långa *Julus sabulosus*, svart, med två rostgula band längs ryggen samt ljust färgade ben (se bilden till art. Dubbelfotingar). Den träffas allmänt under stenar. — I de varma länderna förekomma jättestora arter, t. ex. den ända till 26 cm. långa *Spirostreptus gigas* från Afrika. G. A—z.

Julie [jyli], hjältinnan i J. J. Rousseaus roman "La nouvelle Héloïse" (1757—59).

Julien [jyliäⁿ], Noël (upptog efter en yngre broders död dennes förnamn Stanislas Aignan), fransk sinolog, f. 1797 (99?) i Orléans, d. 1873 i Paris, blef 1821 biträdande professor i grekiska och 1832 professor i kinesiska vid Collège de France, till hvars administrator han sedermera utsågs. 1833 vardt J. medlem af Institutet. — Såväl genom öfversättningar från den kinesiska litteraturen som genom egna arbeten vidgade J. väsentligen Västerlandets kännedom om Kinas språk samt andliga och materiella odling. J. öfversatte dels vitterhetsarbeten, såsom dramerna "Hoei-lan-ki, ou L'histoire du cercle de craie" (1832) och "Tchao-chi-kou-eul" (Den föräldralöse af huset Tchao; 1834), romanerna "Blanche et Bleue, ou Les deux couleuvres-fées" (1834), "Ping-chan-ling-yen, ou Les deux jeunes filles lettrées" (1860) och "Yu-kiao-li, ou Les deux cousines" (1863) samt poem och noveller, utgifna jämte en samling sagor af indiskt ursprung, "Les Avadânas" (1859), dels de filosofiska verken "Meng-Tseu" (1824—26), "Le livre des récompenses et des peines" af Kang-ing-pien (1835) och "Le livre de la voie et de la vertu" af Lao-Tseu (1841), dels slutligen två för kännedomen om Indien och buddismen ytterst viktiga skrifter, "L'histoire de la vie d'Hiouen-Tsang et de ses voyages" (1853—58) och Hiouen-Tsangs "Mémoires sur les contrées occidentales" (1857). I praktiskt syfte sammanfattade J. bl. a. på offentligt uppdrag en sedermera på flera språk öfversatt afh. om den kinesiska silkesodlingen, *Résumé des principaux traités chinois sur la culture des mûriers et l'éducation des vers-à-soie* (1837), skref senare om det kinesiska porslinet ett arbete af beståndande värde, *Histoire et fabrication de la porcelaine chinoise* (1856), och lämnade genom arbetet *Industries anciennes et modernes de l'empire chinois* (1869) en från kinesiska författare hämtad allmän framställning af Kinas industri. Bland J:s rent språkvetenskapliga publikationer må nämnas *Exercices pratiques d'analyse, de syntaxe et de lexicographie chinoises* (1842), *Méthode pour déchiffrer et transcrire les noms sanscrits qui se rencontrent dans les livres chinois* (1861) och *Syntaxe nouvelle de la langue chinoise* (1869—70).

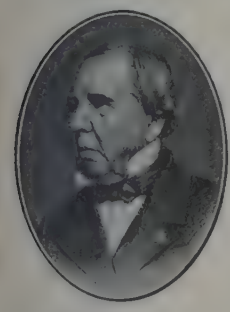

Julienne, Potage à la J. [påtåj a la jyliä'n], fr., soppa på fint sönderhackade grönsaker.

Julier (Giulio), ett 2,287 m. högt pass i schweiziska kant. Graubünden, förenar de båda dalarna Oberhalbstein och Öfre Engadin, d. v. s. i förening med Maloja l. Bernina-passet Bodensjön med Comosjön. Sedan 1827 går en med vagn farbar väg genom passet. Om somrarna var det förr ytterst lifligt trafikeradt, enär det före fullbordandet (1903) af järnvägen genom Albula till Chur var hufvudvägen till Öfre Engadin. (J. F. N.)

Juliflöræ, *bot.* Se Incompletæ.

Julikonungadömet, Julimonarkien, det genom julirevolutionen (se d. o.) i Frankrike 1830 upprättade konungadömet för huset Bourbons yngre linje (Ludvig Filip af Orléans och hans ätt). Det störtades genom februarirevolutionen 1848 (se vidare Frankrike, sp. 1159—60).

Julimonarkien. Se Julikonungadömet.

Julin (lat. *Julinum*). Se Jomsborg.

Julin. 1. Johan J., apotekare, naturforskare, f. 26 sept. 1752 i Västerås, d. 29 maj 1820 i Åbo, blef 1782 apotekare i Nykarleby (Finland) och 1783 i Uleåborg, där han sedermera vistades till 1814. J. utöfvade i Uleåborg en betydande allmännyttig verksamhet. Han bragte sitt apotek i ett förträffligt skick och motarbetade verksamt den i Finlands nordliga bygder allmänna folktron på trolldomens företräde framför andra läkemedel. Tillika idkade han naturhistoriska studier. Hans samlingar af högnordiska föremål voro bland de rikaste, som denna tid funnos. J. författade åtskilliga smärre vetenskapliga uppsatser. I Vet. akad:s handlingar finnes hans *Försök till upplysning om Uleåborgs climat* (1789, 1800), i "Läkaren och naturforskaren", bd XIII, *Berättelse om den i Kemi socken i Österbotten grasserande pestsjukdom*, i Patriotiska sällskapets hushållningsjournal *Bref om de i Österbotten, särdeles omkring Uleåborg, samlade naturalier* (1792, 1800). Bland hans öfriga arbeten må nämnas *Nytta och bruk af medikamenterne uti hus- och rese-apotek* (1799). J. var medlem af Vet. akad. sedan 1791. 1814 sålde han sitt apotek i Uleåborg och köpte ett apotek i Åbo. Han erhöll assessors titel 1814.

2. John Jakob J. (sedermera adlad med namnet von Julin), den föregående son, affärsman, f. 5 aug. 1787 i Uleåborg, d. 11 mars 1853 i Helsingfors, inköpte 1811 universitetsapoteket i Åbo. Sedan han under vidsträckta utländska resor vunnit inblick i industriens och handelns olika grenar, egnade han sig i hemlandet åt omfattande affärsverksamhet. Han dref 1815—27 en tobaksfabrik i Åbo, var delegare bl. a. i Åbo varfsbolag och hade del i stadens flesta skepp. 1822 blef han genom köp egare af Fiskars bruk med därunder lydande vidsträckta egendomar. Genom hans energiska verksamhet blef detta bruk snart ett af Finlands förnämsta industriella etablissemang (se Fiskars). Han inrättade 1820 i Åbo på egen bekostnad den första lancasterskola i Finland och genomdref 1822 i samma stad inrättandet af en sparbank, likaledes den första i Finland. J. erhöll bergsråds titel 1835 och blef adlad 1849.

3. Erik J., den föregående broder, affärsman, f. 13 nov. 1796 i Uleåborg, d. 21 juni 1874 i Åbo, idkade universitetsstudier i Åbo, Dorpat och Erfurt samt egnade sig efter hemkomsten åt apotekarverksamhet. Efter faderns död, 1820, öfvertog han dennes apotek i Åbo. Från denna tid ingrep han mångsidigt i nämnda stads affärsförhållanden och kommunala lif. Han anlade en trädgård för odlandet af apoteksväxter, ombyggde och utvidgade Hallis kvar-

nar samt grundlade flera fabriker. På hans initiativ stiftades Allmänna sjöassuransföreningen, Sjöassuransföreningen för landtmannafartyg och Hvalfiskeribolaget. Med särskildt intresse verkade han för höjandet af allmogens ekonomiska ställning. Han undervisade i biskötsel och fruktträdgårdsodling samt inrättade ett salteri, där skärgårdsbefolkningen erhöll undervisning i ett förbättradt sätt att inlägga fisk, förnämligast strömming. J. erhöll 1854 titel af kommerseråd. 1—3. M. G. S.

Julin, Johan Fredrik, landskapsmålare, f. 24 april 1798 i Askersund, d. (genom drunkning) 6 april 1843 i Stockholm, blef student i Uppsala och utbildade på egen hand sina anlag för landskapsmåleriet. Hans arbeten bestodo i ett slags laveringar i större skala, hvarvid det hufvudsakligen kom an på en ungefärlig uppfattning af det gifna landskapet och en effektrik anordning af det hela. Oljefärgen lärde han sig aldrig att behandla. Helt naturligt kunde J. ej undgå att röna inflytande af Fahlcrantz' konst, om hvilken hans egen ej sällan erinrar, med undantag däraf, att akvarellen ej tillät det djup i tonen och den färgprakt, som utmärka förebilden. Prof af hans konst finnas i flera offentliga och enskilda samlingar. —rn.*

Julinum. Se Jomsborg.

Juliomagus, latinska namnet på staden Angers.

Juliordonnanserna (fr. *Ordonnances de juillet*). Se Julirevolutionen.

Julirevolutionen l. 1830 års revolution i Frankrike var förberedd genom den förmögna medelklassens och de liberala tidningarnas opposition mot regeringen och tjänade denna klass' önskemål, men utfördes af republikanska ifrare. Närmaste anledningen voro fyra af Karl X 25 juli 1830 undertecknade och dagen därpå kungjorda förordningar, juliordonnanserna. Som stöd för dessa åberopades författningens 14:e art., som gaf konungen rätt att utfärda för lagarnas verkställighet och statens trygghet nödvändiga reglementen och förordningar. Den *första* innehöll, att ingen tidning eller tidskrift finge utgifvas utan hvar tredje månad förnyad tillåtelse och ingen bok under 20 tryckark utan tillstånd; den *andra* upplöste deputeradekammaren; den *tredje* fastställde en ny vallag, som minskade de deputerades antal från 430 till 258 och valmännens antal med tre fjärdedelar genom höjning af census; den *fjärde* utsatte tid för nya val och kamrarnas sammanträde. Efter tre dagars blodiga strider i Paris (27—29 juli) utropades hertig Ludvig Filip af Orléans till generalståthållare (30 juli). Först alltför sent erbjöd Karl X eftergifter. Sedan därpå bourbonska husets äldre gren förklarats tronen förlustig och författningen reviderats, utropades Ludvig Filip till fransmännens konung (7 aug.). Julirevolutionens föredöme följdes i Kyrkostaten, Modena, Parma, konungariket Sachsen, Braunschweig, Hessen-Kassel, Polen och Belgien. — Jfr Hallendorff, "De franska bourbonernas fall" (1905), som särskildt framhåller Talleyrands andel i tronskiftet, och de i art. Frankrike, sp. 1159, omnämnda arbeten. (G. W—k.)

Juliska alperna, Karniska alpernas fortsättning mot s. ö. mellan Wurzen samt Tagliamento och Fella i v., Save i n. och Isonzos biflod Idria i s. Genom Predilpasset (1,162 m.) och Isonzo delas de i två grupper, en västlig, med Monte Kanin (2,582 m.), Monte maggiore (1,626 m.) och Monte Matajur (1,643 m.), samt en östlig, Triglav-alperna, med det 2,864 m. höga Triglav (Terglou). Bergen, som hufvudsakligen bestå af kalksten, äro rika på romantiska dalar med vattenfall och sjöar. (J. F. N.)

Julita. 1. Socken i Södermanlands län, Oppunda härad. 16,385 har. 3,063 inv. (1908). J. utgör ett till egaren af Gimmersta patronellt pastorat i Strängnäs stift, Oppunda västra kontrakt. — 2. J. l. Säby (lat. *Saba*), munkkloster af cisterciensorden, grundlades enligt uppgift omkr. 1160 af munkar från Alvastra och var först förlagdt vid Viby (ej långt från Sigtuna), hvilket gods en kvinna vid namn Doter och hennes son Gere för ändamålet upplåtit. Under Knut Erikssons regering (1167—95) förflyttades klostret emellertid till den vid sjön Öljaren belägna gården Säby i Julita socken, hvilken gård af konungen upplåtits åt munkarna delvis i utbyte mot andra gods, och klostret kallas därefter omväxlande J. eller Säby. Knut ställde sig som det nya klostrets skyddsherre och skänkte till detsamma äfven jord och andelar i fisket i Älfkarleby. Konung Erik Knutsson (1210—16) tog liksom sin fader klostret i beskydd och så äfven (1248) den påflige legaten Vilhelm af Sabina. Genom gåfvor och testamenten ökades småningom klostrets egendom; det skall slutligen ha egt omkr. 80 gårdar, de flesta belägna i Södermanland. Bland dess välgörare nämnas hertigarna Erik och Valdemar, den heliga Birgittas moder lagmannen Birger Peterssons maka Ingeborg, åtskilliga medlemmar af Bondeätten m. fl. De rikliga aflatsprivilegier, som af den bekante påflige legaten Marinus de Fregeno 1461 tillerkändes klostret, utgjorde säkerligen äfven en god inkomstkälla. De bevarade handlingarna vittna emellertid om, att klostret vid flera tillfällen haft svårt att skydda sin egendom för öfvergrepp utifrån. Klosterkyrkan synes ha nedbrunnit, men uppbyggdes åter och invigdes igen 7 mars 1382. I början af sin regering (1522) tog Gustaf Vasa klostret i beskydd och stadfäste dess privilegier. 1523 deltog J. med nära 36 mark silfver i årets silfverhjälp. När Gustaf 1526 återbördade Gripsholm, erbjöd han munkarna i därvarande kartusiankloster att få taga J. i besittning, hvars munkar voro "ett löst parti och ganska få bröder, som icke äro väl värda att där födas, sådant lefverne som de föra". Mariefredsmunkarna ville emellertid ej begagna sig af detta erbjudande. I mars nämnda år ställdes i anledning af misshälligheter inom klostret dess abbot inför rätta i Strängnäs, men frikändes och togs till nåder igen, och i sept. uppdrogs åt fogden i Rekarne att uppbära konungssaköra af klostrets landbor. 2 juli 1527 fick fogden i Nyköping Olof Arvidsson klostret i förläning. Det ringa antalet munkar var snart försvunnet, gudstjänsten upphörde, och konungen kunde 1535 bortskänka klostrets mässkläder. Jfr Hall, "Bidrag till kännedomen om Cistercienseroden i Sverige. I"

(1899), och Silfverstolpe, ”De svenska klostren före klostret i Vadstena” (i ”Hist. tidskr.”, 1902). — 3. Gods i ofvannämnda socken, vid östra stranden af sjön Öljaren, består af J., $4^{3}/_{8}$ mtl, jämte $18^{29}/_{64}$ mtl underlydande inom socknen, med ångsåg och tegelbruk taxeradt till 592,200 kr. (1908). Godset är bildadt af det forna klostrets egendom, bortförlänades efter klostrets indragning till Olof Arvidsson

Julita herrgård i nutiden.

(Stenbock) och 1564 till Göran Persson samt tillföll 1569 hertig Karl, som tidtals bodde där. Gustaf II Adolf förlänade det 1622 till sin moder, änkedrottning Kristina, efter hvilkens död (1625) det öfverläts till den österrikiske artilleriöfversten M. Wurmbrandt. (Se vidare Fågelsta, som ingick i Julitagodset.) Efter reduktionen arrenderades J. af släkten Palbitzky och köptes till skatte 1736. Den siste Palbitzkys (d. 1851) arfvingar (systerbarnen Lewenhaupt) sålde J. 1876, något förminskadt till grosshandl. J. Bäckström, hvars son f. d. löjtnanten A. Bäckström nu (1910) är dess egare. Jfr J. O. Granberg, ”Allart van Everdingen och hans ’norska landskap’, det gamla Julita och Wurmbrandts kanoner” (1902). 2. T. H—r. 3. Wbg.

Julius, namn på en romersk släkt, hvilken skall ha härstammat från Alba Longa och ledt sin härkomst från Æneas' son Iulus (l. Ascanius). En gren af ätten omfattade Cæsares, bland hvilka utom den berömde triumviren (se Cæsar) må nämnas C. Julius Cæsar Strabo (d. 87 f. Kr.), känd som talare. R. Tdh.

Julius. Tre påfvar ha burit detta namn. 1. J. I den helige (337—352), till börden romare, uppsteg på påfvestolen efter en osedvanligt lång sedisvakans (tronledighet). Han ådagalade genom byggande af flera nya kyrkor stort intresse för de kyrkliga förhållandena i själfva staden Rom och tog i den arianska striden parti för Athanasius. Under J:s pontifikat hölls den för det påfliga primatets utveckling viktiga Sardicasynoden, där bl. a. beslöts, att afsatta biskopar skulle ega rätt att vädja till biskopen af Rom, som kunde hänvisa saken till en provinsialsynod och dit delegera domare. J. ärades senare som helgon (dag 12 april).

2. J. II (1503—13) hette eg. Giuliano della Rovere, f. 1443 i Albizzola (vid Savona), d. 21 febr. 1513, egnade sig först åt köpmansyrket, men öfvergick, sedan hans farbror Francesco della Rovere blifvit kardinal, till kyrkans tjänst och blef kardinal redan 1471 efter farbroderns uppstigande på påfvestolen som Sixtus IV. Hufvudsakligen på grund af J:s inflytande bekläddes 1484 Innocentius VIII med påfvetiaran, och under hans pontifikat intog J. en ledande ställning. Vid konklaven 1492 motarbetade han Rodrigo Borgias val, och sedan denne likväl bestigit påfvestolen, flydde J. trots en skenbar försoning med den nye påfven till Frankrike och förmådde Karl VIII att företaga ett krigståg till

Julius II. Efter Rafaels målning, Florens.

Italien för att eröfra Neapel och afsätta påfven. Endast med stora eftergifter lyckades Alexander vinna försoning med Karl, hvaremot försoningen med J. kom till stånd först 1498. I trots af densamma vågade J. ej återvända till Italien, men verkade i Frankrike bl. a. som äktenskapsunderhandlare för Cesare Borgia. Sedan Alexander 1503 afliidit och efterträdaren Pius III efter blott 26 dagars regering likaledes gått ur tiden, valdes ej utan användande af mutor och förespeglingar J. till påfve 1 nov. 1503. Cesare Borgia, Alexander VI:s son, hade J. lyckats draga på sin sida genom löfte att få behålla besittningarna i Romagna, men redan 1504 tvangs han att afstå dem till påfven. Genom denna expansion i Romagna råkade påfvestolen i strid med venezianerna, som där hade besittningar. 1504 åvägabragte J. ett mot dem riktadt förbund mellan kejsar Maximilian I och Ludvig XII i Frankrike, och därigenom tvangs Venezia att återlämna sin del af Romagna med undantag af Faenza och Rimini. Därefter vände sig J., som själf med sina soldater delade fältlifvets mödor, mot Perugia och Bologna, som 1506 eröfrades. För att fränta Venezia återstoden af Romagna stiftade J. 1508 mellan Frankrikes, Tysklands och Spaniens härskare ligan i Cambrai och slungade 1509 bannstrålen mot Venezia, som, af fransmännen besegradt vid Agnadello, ingick på J:s fordringar. Nu vände sig den påfliga politiken mot Frankrike, och J. belägrade Ferrara, hvars furste varit fransmännens bundsförvant. Ludvig XII å sin sida samlade en synod i Tours, som hotade att uppsäga J. lydnad; äfven några af kardinalerna afföllo och sammankallade ett kyrkomöte i Pisa. En ny schism syntes förestå. Som ett motdrag häremot sammankallade J. i juli 1511 ett konsilium till Rom, och i okt. s. å. lyckades han åvägabringa den s. k. heliga ligan mellan Venezia och Ferdinand den katolske med syfte att drifva ut fransmännen ur Italien. Men dessa segrade, och påfven förlorade

sina eröfringar i Romagna. Sedan Henrik VIII i England vunnits för ligan, tvungos fransmännen på sommaren 1512 af de schweiziska trupperna tillbaka öfver Alperna, och kurian återvann sina besittningar i Romagna, tillökade med Parma och Piacenza. Det af den kyrkliga oppositionen sammankallade kyrkomötet besöktes så godt som uteslutande af fransmän, och i maj 1512 kunde J. i Rom öppna den femte Lateransynoden. Han afled 21 febr. 1513. Mera politiker och fältherre än en kyrkans man, har J. i påfvedömets historia sin egentliga berömmelse som Kyrkostatens dådkraftiga återupprättare. Äfven i konstens häfder har han förvärfvat sig ett varaktigt namn genom det beskydd och den uppmuntran han skänkte flera af renässansens yppersta konstnärer: Michel Angelo, som på J:s uppdrag målade sina odödliga fresker i Sixtinska kapellet, Bramante, som påbörjade Peterskyrkans nybyggnad, Rafael, som målat det storartade porträtt af J., som finnes i Florens.

3. J. III (1550—55), Giovanni Maria del Monte, f. 1487 i Rom, d. 23 mars 1555, var son till en ansedd rättslärd, utnämndes, efter att ha varit ärkebiskop af Siponto, 1536 till kardinal och sändes 1545 som påflig legat till det då sammanträdande konsiliet i Trident. Där ådrog han sig

kejsar Karl V:s misshag, men blef trots kejsarens motstånd 8 febr. 1550 vald till Paul III:s efterträdare. Efter sin upphöjelse på påfvestolen sökte J. försoning med Karl och erbjöd sig att åter öppna det tridentinska mötet (1550). Då konung Henrik II af Frankrike förband sig med det Farnesinska partiet mot kejsaren, trädde J. på den senares sida, och de påfliga och kejserliga trupperna fäktade tillsammans. Då äfven de tyske protestanterna slöto sig till kejsarens fiender och Karl blef hårdt ansatt, återverkade detta på J:s ställning; han tvangs till stillestånd och upplöste i samband därmed åter det tridentinska kyrkomötet. Genom kardinal Pole lyckades J. 1554 återföra den engelska kyrkan till lydnad under Rom, och kort före sin död sände han en legat till Tyskland för att på samma sätt vinna den tyska kyrkan. 1552 gaf J. Ignatius Loyola rätt att i Rom grundlägga ett Collegium germanicum; åtskillig smälek ådrog han sig genom de privilegier han tilldelade det heliga huset i Loreto. J. var ingen kraftig och energisk natur, utan föredrog det angenäma lifvet i sin praktfulla villa. Litt.: Langen, "Geschichte der römischen kirche bis Leo I" (1881), Griser, "Geschichte Roms und der päpste im mittelalter", I (1900), Pastor, "Geschichte der päpste seit dem ausgang des mittelalters", III (3:e uppl. 1899), och Ranke, "Die römischen päpste", I (6:e uppl. 1874). 1—3. T. H—r.

Julius, Nicolaus Heinrich, tysk författare i frågor rörande fängelseväsendet, f. 1783 i Altona af judiska föräldrar, d. 1862 i Hamburg, hette Heyman J., till dess han 1809, efter att i Würzburg ha erhållit med. doktorsgrad, öfvergick till romersk-katolska trosbekännelsen. J. slog sig ned i Hamburg som praktiserande läkare, men egnade därjämte sin särskilda uppmärksamhet åt fångvårdsvetenskapen. 1827 höll han i Berlin en serie föreläsningar (*Vorlesungen über die gefängnisskunde*, 1828), hvarefter han under några år innehade offentligt uppdrag att utöfva inspektion öfver de preussiska fängelserna och utarbeta plan till deras förbättring. Ett liknande förtroendeuppdrag innehade han äfven 1840—49 efter att 1834—36 ha gjort en studieresa till Nord-Amerikas förenta stater, hvars resultat han bl. a. framlade i arbetet *Nordamerika's sittliche zustände* (1839). J. var utgifvare af "Jahrbücher der straf- und besserungsanstalten" (10 bd, 1829—33) samt sedermera en af redaktörerna för "Jahrbücher der gefängnisskunde und besserungsanstalten" (11 bd, 1842—49). Han idkade för öfrigt såväl medicinskt som litterärt författarskap.

Juliushall. Se Harzburg.

Julius Nepos, den näst siste af Västromerska rikets kejsare, var systerson till styresmannen öfver Dalmatien, Marcellinus, samt släkting till östromerske kejsaren Leo I:s gemål Verina. Då västromerske kejsaren Olybrius aflidit (472) och härmästaren Gundobad uppsatt en gardesofficer, Glycerius, på tronen, utsågs J. däremot af Leo till västromersk kejsare. Han fördref Glycerius 474, men måste 475 fly till Dalmatien undan sin härmästare Orestes, som bekläddе sin son Romulus Augustulus med purpurn. I Dalmatien förblef J. härskare till sin död, 480. (H. Sgn.)

Julius Valerius. Se Alexandersagan.

Julius von der Traun [-fänn-], pseudonym. Se Schindler, A. J.

Julklapp, gåfva, som utdelas på julaftonen. I afseende på julklapparna iakttogs förr mer än nu en hög grad af hemlighetsfullhet. På julaftonsmorgonen (numera utdelas "julklapparna" i regel om aftonen) hörde man en knackning ("klapp") på sin dörr eller på sitt fönster, och omedelbart därefter inkastades ett väl inlindadt paket. Se Jul. R. G.

Julkort. Se Vykort.

Julle, en på land och ombord å insjöfartyg använd benämning på en mindre båt. Jfr Joll. R. N.*

Jullekar öfvades i gamla tider vida mer, än fallet är i våra dagar, såväl af de bildade klasserna som af gemene man. Dessa lekar ha i allmänhet en respektabel ålder, och några finnas t. o. m., som bära omisskännliga tecken att gå tillbaka ända till hedendomen. Ännu på drottning Kristinas tid brukades jullekar vid själfva hofvet. Det berättas nämligen af O. Rudbeck, att Kristina och Karl Gustaf julen 1651 i Uppsala lekte den s. k. "kungaleken", hvarvid Rudbeck själf var en herde med skalmeja. Samme sagesman nämner äfven som en ännu på hans tid bruklig jullek den s. k. "julklubban", hvilken lek bestod däri, att den person, som föreslog årets skål, måste göra detta sittande under en från taket nedhängande klubba. Den sattes i en roterande rörelse omkring den drickandes hufvud, som emellertid ej fick beröras af densamma. Skedde detta, måste han, under allas munterhet, ånyo tömma skålen. J. Ihre har förvarat en mycket intressant rimmad förteckning på 79 gamla jullekar, af hvilka många ännu äro eller intill senaste tider varit i bruk hos folket. De återfinnas i A. I. Arwidssons samling af

folklekar (i "Svenska fornsånger", III, sid. 417 ff.). Jfr Folklekar, sp. 767. R. G.

Jullian [ʃylliäⁿ], Camille, fransk historiker, f. 1859 i Marseille, sedan 1891 professor i historia vid humanistiska fakulteten i Bordeaux, är lärjunge till Fustel de Coulanges (se d. o.) och har öfversatt och utgifvit flera af dennes efterlämnade arbeten. Självständigt har han utgifvit bl. a. *Inscriptions romaines de Bordeaux* (1887—92), *Histoire de Bordeaux des origines jusqu'en 1895* (1895), *Vercingétorix* (1901) och *Recherches sur la religion gauloise* (1904).

Jullien [ʃylliäⁿ], Jean Lucien Adolphe, fransk musikskriftställare, f. 1845 i Paris, har varit musikkritiker i "Revue et gazette musicale", "Ménestrel", "Journal des débats", "Moniteur universel" och "L'art" samt författat en mängd arbeten, mest i musik, såsom *L'opéra en 1788* (1873), *La musique et les philosophes au XVIII:e siècle* (s. å.), *Weber à Paris* (1877), *Airs variés* (s. å.), *La cour et l'opéra sous Louis XVI, Marie Antoinette et Sacchini, Salieri, Favart et Gluck* (1878), *L'opéra secret au XVIII:e siècle* (1880), de båda värdefulla och präktigt utstyrda biografierna *Richard Wagner* (1886) och *Hector Berlioz* (1888) samt *Musiciens d'aujourd'hui* (2 bd, 1891—94). A. L.*

Jullundur [dʃaʹləndə]. Se Jalandhar.

Julmånad. Se December.

Julpigoree [dʃalpigåʹri]. Se Jalpaiguri.

Julros, *bot.* Se Helleborus.

Julruskor. Se Jul, sp. 259.

Julsjö, socken i Örebro län. Se Hjulsjö.

Julstjärna, *bot.* Se Euphorbia.

Julstuga, en förr mycket bruklig samlingsplats för allmogens julnöjen. Där tillbragtes tiden med dans, sång, mimiska upptåg och skämtvisor, diktade öfver något kändt ämne af allmännare intresse, ofta jämväl öfver någon närvarande person. Genom Holbergs "Julestue" får man en inblick i de upptåg, som vid dylika tillfällen förekommo. Julstugorna ha, på grund af upprepade ordningar, i senare tid på de flesta ställen förbjudits af myndigheterna. I Danmark förbjöds de redan 1735 genom en af Kristian VI utfärdad förordning. R. G.

Julsånger (Julvisor), stycken, som afsjungas vid jultiden och merendels stå i samband med halft dramatiska upptåg. De äro urgamla och torde i de flesta fall gå tillbaka till de under katolska tiden i kyrkorna, särskildt vid jultiden, brukliga dramatiska föreställningarna, de s. k. juldramerna (se Mysterier). Mest känd bland julsånger är den om "trettondagsstjärnan", hvilken ännu i dag mimiskt utföres i många delar af Sverige. (Den finnes, jämte varianter, upptecknad i A. I. Arwidssons "Svenska fornsånger", III, sid. 515 ff.) A. G.

Jul sö i östra Jylland vid norra sluttningen af Himmelbjerget, den största af dess sjöar (565 har).

Jultomtarna, ett välgörenhetssällskap, som stiftades i Stockholm julaftonen 1870 af några unga köpmän, för beklädande af fattiga barn vid jultiden. Utdelningfesten hålles hvarje år söndagen före jul i Stora börssalen. Sedan anmälningar om skyddslingar gjorts af sällskapets ledamöter under hösten, göra sig styrelsemedlemmarna genom personliga besök i hemmen underrättade om de verkliga behofven af gåfvorna. Utom fullständig beklädnad erhålla barnen vid festen rikliga gåfvor af hvarjehanda nyttiga saker, hvarjämte dans kring julgran, musik och tal förekomma. Ordf. var i 31 års tid den vittre grosshandlaren Johan Johansson (se denne). 1909 bekläddes af sällskapet 191 barn. Tillgångarna, efter hand ökade genom donationer, utgjorde vid nyåret 1910 öfver 127,000 kr. Efter mönstret af detta sällskap ha dylika stiftats landet rundt.

Jūlus, *zool.* Se Julidæ.

Julvisor. Se Julsånger.

Julön (eng. *Christmas island*). 1. En till Fanningöarna, Polynesien, hörande ö (atoll) i Stilla oceanen under 1° 57′ n. br. och 157° 27′ v. lgd. Areal 606 kvkm. Den upptäcktes af Cook 24 dec. 1777 och togs i besittning af nordamerikanerna, hvilka där ämnade tillgodogöra sig guanolagren, men öfvergafs sedan af dem och annekterades 1888 af engelsmännen. Den har nu omkr. 100 inv. — 2. Ö, 300 km. s. om Javas västra ända, under 10° 25′ s. br. och 105° 42′ ö. lgd, förenades i jan. 1889 med engelska kronkolonien Straits settlements och hade 1907 1,180 inv., som bearbeta öns rika fosfatlager. Ön var obebodd, då den 1688 besöktes af Dampier. Den har en areal af 102 kvkm. och en höjd af 356 m. samt består af kalksten ofvan en vulkan, som i branta afsatser uppstiger från ett djup af mer än 4,000 m. När de förste nybyggarna kommo till ön (1897), hade den tät timmerskog och rik undervegetation. En monografi öfver ön har skrifvits af C. W. Andrews vid British museum (1900). (J. F. N.)

Jumala [jö-], *finsk myt.*, betyder f. n. "gud" (gud i allmänhet, äfvensom de kristnes gud), hos de ortodoxe finnarna äfven "helgonbild". Ordet är för första gången belagdt i Olof den heliges saga (1026), där *Jómali* omtalas som bjarmernas (här: karelernas) gud med bildstod i en helig lund; det förekommer i lapskan (*ibmel*, *jubmel*, "gud", troligen lån från finskan), och dess stamord har man antagligen i det tjeremissiska *jumo* ("den högste guden", äfven epitet för särskilda gudar) samt i förra leden af det mordvinska *jondol* ("blixt"); däremot är det osäkert, huruvida vissa afledningar i andra finskugriska språk äro att hänföra till samma stam. Ordets ursprungliga betydelse är svår att fastställa, då man icke kunnat enas om dess etymologi. Den gamla härledningen af *jumu*, "dån" (hvaraf *jumala*, "åskans hem, himmel, himmelens gud") torde böra förkastas. Enligt en förklaring (framställd af förf.) skulle man här ha att göra med en efterbildning af det indiska *bhagas*, "lycka", "lyckobringare" (gudaepitet), fornpers. *baga*, "gud" (som lånats till mordvinskan i formen *pavas*, "lycka", "gud"), i det nämligen den finska stammen *juma-* skulle betyda "lycka" och genom ariskt inflytande blifvit benämning på gud (jfr det nämnda indiska ordet); denna förklaring är likväl icke säker. Man har äfven sökt finna en arisk etymologi för ordet, men de hittills framställda försöken förefalla mindre sannolika. E. N. S.

Jumelbomull [ʃymäʹl-]. Se Bomullsindustri, sp. 1055, och Egypten, sp. 1465.

Jumet [ʃymä], industrikommun i belgiska prov. Hainaut, med stor glas- och järnindustri samt stenkolsgrufvor. 26,531 inv. (1903). J. F. N.

Jumfru. Se Jungfru 3.

Jumièges [ʃymiäʃ], lat. *Gemmēticum*, franskt benediktinkloster, stiftadt 654 af Filibert den helige, sedan 1621 tillhörigt maurinernas kongregation,

upphäfdt 1790, låg vid nuv. b y n J. (905 inv. 1901). 27 km. v. om Rouen. Vackra ruiner. Se monografi af Loth (3 bd, 1882—85).

Jumilla [chomi'lja], stad i spanska prov. Murcia, vid foten af Sierra de los Cabras. 16,446 inv. (1900). Vin- och espartoodling, väfverier. J. F. N.

Jumkil, socken i Uppsala län, delad med 2,603 har, 396 inv. (1908), å Bälinge härad och med 5,874 har, 262 inv., å Ulleråkers härad, tillsammans 8,477 har, 658 inv. Annex till Åkerby, Uppsala stift, Ulleråkers kontrakt.

Jummoo [dʃam-mō']. Se J a m m u.

Jumna [dʃa'mnə], D j a m n a, J a m n a, D j u m n a (sanskr. *Djamuna*, guden Djamus' syster), biflod till Ganges, rinner upp på Himalayabergen, nära Jumnotri, 3,306 m. ö. h., flyter i sydlig och sydöstlig riktning parallellt med Ganges, förbi Delhi och Agra samt utmynnar vid Allahabad. Längd omkr. 1,400 km. Flodområde 305,600 kvkm. Floden delar sig kort nedanför sina källor i flera armar, och kanaler äro anlagda från den, dels för landets vattning, dels emedan flodbädden erbjuder svårigheter för flodfarten (ofvanför Delhi är den alldeles ofarbar); så t. v. den 260 km. långa Doab- l. östra Jumnakanalen (från Faizabad till Delhi), t. h. den öfver 500 km. (utom fördelningskanalerna) långa västra Jumnakanalen, som börjar vid Hathni Kund nedanför bergen och likaledes går till Delhi. J:s största bifloder nedanför bergen äro fr. h. Banganga, Chambal, Sindh, Betva och Ken, fr. v. Hindan, Sengar och Rind. J. anses som en helig flod, och särskildt till dess mynning vallfärda hinduerna för att genom badning i det renande vattnet aftvå sina synder. Landet mellan Ganges och J. kallas D o a b (se d. o.). (J. F. N.)

Jumnotri, D j a m n o t r i [dʃamnō'tri], en för hinduerna helig ort i brittisk-indiska vasallstaten Garhwal i närheten af Jumnas källor. 2,974 m. ö. h. J. F. N.

Jumpers [dʃa'mpəs], eng., "hoppare", "springare", kallades en i Wales och Cornwallis omkr. 1760 uppkommen sekt, som utgick ur den whitefieldska metodismen. Namnet angifver sektens egendomlighet, som bestod däri, att församlingsmedlemmarna vid sina gudstjänster hoppade och sprungo under högljudda glädjeyttringar. Som stöd för det berättigade i detta beteende åberopade de sig på Luk. 6: 23, Apg. 3: 8 och 2 Sam. 6: 16. Sektrörelsen, som i början spred sig med fart, aftog småningom. Äfven i Amerika nedslog denna sekt sina bopålar utan att där spela någon betydande roll. — Om den svenska s. k. h o p p a r s e k t e n se d. o. J. P.

jun., förkortning för lat. *junior* (se d. o.).

Junabäck. Se J ö n k ö p i n g.

Junaköping. Se J ö n k ö p i n g.

Juncäceæ, J u n c e æ, J u n k a c é e r, T å g v ä x t e r, *bot.*, växtfamilj af serien *Liliifloræ* bland monokotyledonerna. De anemofila blommorna äro homoioklamydeiska, med högbladlikt hylle, vanligen tvåkönade, med oftast 6 ståndare och 1 stift med trådlika märken. Frukten är en kapsel. Hithörande omkr. 250 arter äro oftast fleråriga, gräsliknande örter, som vanligen växa på fuktiga ställen i tempererade och kalla trakter. Familjen är i Sverige representerad af släktena *Juncus* och *Luzula*. G. L—m.

Juncaginäceæ, *bot.* Se S c h e u c h z e r i a c e æ.

Ju'nceæ, *bot.* Se J u n c a c e æ.

Juncta, boktryckarfamilj. Se G i u n t a.

Junction city [dʃa'ŋkʃən si'ti], stad i nordamerikanska staten Kansas, vid föreningen af Smoky hill och Republican river till Kansas river. 4,695 inv. (1900). Spannmålshandel. J. F. N.

Ju'ncus L., T å g, *bot.*, ett artrikt växtsläkte, som bildar typen för fam. *Juncaceæ* (se d. o.) och således har samma kännemärken som familjen. Tågarterna höra till kl. *Hexandria*. De äro af växlande storlek, från en längd af några cm. till mer än ½ m. De äro glatta, gräsliknande örter, hvilka ofta växa i tufvor och ha inuti vanligen märgfylld stjälk ("strå"), stundom nästan bladlös (t. ex. *J. effusus*, se fig.), stundom försedd med trinda eller rännformiga blad med klufna slidor. Blommorna äro små, oftast brunaktiga och sittande i små knippen eller hufvudlika samlingar. O. T. S. (G. L—m.)

Juncus effusus.

Jundt [jō't], G u s t a v, fransk målare, f. 1830 i Strassburg, d. (genom självmord) 1884 i Paris, studerade i Paris under Drolling och Biennoury samt målade folklif i Elsass, Baden och Tyrolen, kännetecknade af skarp iakttagelseförmåga, älskvärdhet och gratie. (G—g N.)

Juneau [dʃönau'], stad i amerikanska territoriet Alaska, anlagd 1880, ligger på fastlandet midt emot ön Douglas. 1,864 inv. (1900), nästan alla arbetare vid de närbelägna guldgrufvorna Silver Bow mines på fastlandet och Treadwell gold mine på ön Douglas. (J. F. N.)

Jung, socken i Skaraborgs län, Skånings härad. 2,366 har. 829 inv. (1908). J. bildar med Öttum och Fyrunga ett konsist. pastorat i Skara stift, Barne kontrakt.

Jung [joŋ], J u n g e l. J u ' n g i u s, J o a c h i m, tysk naturforskare, matematiker, f. 1587 i Lybeck, d. 1657 i Hamburg, var 1609—14 professor i matematik i Giessen samt blef 1618 med. doktor i Padua, 1625 professor i matematik i Rostock och 1628 rektor vid gymnasium och Johanneum i Hamburg. J. hörde till de skarpsinnigaste män på sin tid och ställdes af Leibniz vid sidan af Copernicus och Galilei. Hans skrifter behandla dels matematiska, dels botaniska spörsmål. Bland dem märkas *Geometria empirica* (1627), *De naturalium corporum materia et forma* (1637), *De principiis corporum naturalium* (1642) och *Isagoge phytoscopica* (utg. af Vaget 1678). I det sistnämnda arbetet lämnar han några grundlinjer till växtmorfologi och fastställer med stor klarhet begreppet växtsläkte från art. Jfr B o t a n i k, sp. 1304.

Jung [joŋ], Johann Heinrich, kallad Stilling, tysk mystisk skriftställare, f. af fattiga föräldrar 12 sept. 1740 inom Nassaus område, d. 2 april 1817 i Karlsruhe. Sedan han först varit kolare och därefter skräddare, blef han, efter att på egen hand ha skaffat sig kunskaper, huslärare. Sedermera studerade han medicin i Strassburg, där han kom i intimare förbindelse med Goethe. Sedan han en tid varit praktiserande läkare i Elberfeld, anställdes han som lärare vid kameralskolan i Lautern samt blef, när denna läroanstalt flyttades till Heidelberg, professor i landthushållning därstädes. 1787 blef han professor i ekonomi och kameralvetenskap i Marburg, men återvände 1804 till Heidelberg som professor i statsvetenskap. Sina sista år lefde han i Karlsruhe som badensiskt geheimeråd. Uppfostrad i en pietistisk omgifning, mottog J. därifrån intryck för lifvet, hvilket visar sig i alla hans skrifter. Bland dessa må först och främst nämnas hans självbiografier: *Heinrich Stillings jugend* (1777), *H. S:s jünglingsjahre* (1778), *H. S:s wanderschaft* (s. å.), *H. S:s häusliches leben* (1789) och *H. S:s lehrjahre* (1804), hvilka 1806 utgåfvos i en ny upplaga i 5 bd under titel: *Heinrich Stillings leben, eine wahre geschichte*. Samtidigt utgaf han romaner med religiös prägel och tendens samt förtjänstfulla skrifter i kameralvetenskap. 1793—1816 utgaf han sina mystisk-spiritistiska skrifter (*Der graue mann*, *Theorie der geisterkunde*, *Scenen aus dem geisterreich* m. fl.), hvilka skaffade honom hans egentliga ryktbarhet, namnet svärmare och många motståndare. Personligen gaf han intrycket af en from man med fast barnatro. J:s bok *Siegesgeschichte der christlichen religion* (”Kristna religionens seger”, 1806), en förklaring af Uppenbarelseboken, inverkade starkt på Gustaf IV Adolf, som gjorde J:s bekantskap i Karlsruhe 1804. Hans *Sämmtliche werke* utkommo i ny uppl. 1843—44, i 12 bd. Jfr Goethe, ”Dichtung und wahrheit”. Biogr. af R. Petersen (1890). J. P.

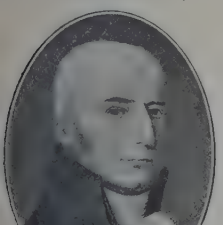

Jung [joŋ], Jakob Friedrich Alexander, tysk skriftställare, f. 1799 i Rastenburg, d. 1884 i Königsberg, sysslade med litteraturhistoriskt och socialt författarskap af säregen idealism och extatiskt frisinne. Bland J:s skrifter märkas *Vorlesungen über die moderne literatur der deutschen* (1842), *Frauen und männer* (1847), *Charaktere, charakteristiken und vermischte schriften* (2 bd, 1848), *Goethe's wanderjahre und die wichtigsten fragen des 19. jahrhunderts* (1854), *Das geheimnis der lebenskunst* (1858), den självbiografiska ”romanen” *Rosmarin, oder die schule des lebens* (5 bd, 1862), *Ueber Franz v. Baaders dogmatik als reform der socialwissenschaft* (1868), *Darwin, komisch-tragischer roman in briefen an einen pessimisten* (3 bd, 1873; 2:a uppl. 1879), *Panacee und theodicee. Illustrationen, caricaturen der gegenwart* (1875—76) och *Moderne zustände* (1880) samt arbeten om Hölderlin (1848) och Schelling (1864). Se biogr. af Reifferscheid i ”Allg. deutsche biogr.” (bd 50, 1905).

Jung-Bunzlau. Se Bunzlau 2.

Junge [jo'ŋe], Joachim. Se Jung.

Junge Deutschland [jo'ŋe dö'jtʃlant], Das. Se Tyska litteraturen.

Jungel. Se Djungel.

Jungermanniaceæ, *bot.*, lefvermossfamilj af serien *Jungermanniales*. Hos en grupp af fam. saknas i allmänhet utbildade blad; dit hör den på fuktig jord vanliga fetbålmossan, *Riccardia pinguis*, med stor, platt, glänsande mörkgrön bål. De öfriga ha däremot bilaterala skott med två rader öfre, större och en rad undre, mindre (amfigastrier) blad. Hit höra talrika släkten med många arter, växande på trädstammar, klippor, jord, i kärr o. s. v. G. L—m.

Jungermanniales, *bot.* Se Lefvermossor.

Jungersen, Frederik Olfert, dansk präst, f. 2 apr. 1836, blef 1853 student och 1861 teol. kandidat samt under kriget 1864 löjtnant. Han var sedan en af ledarna för en skola i Köpenhamn och lärare vid folkhögskolan på Skovgaard i Ordrup. Under titeln *Dansk protestantisme* utgaf han 1873 en rad föreläsningar öfver S. Kierkegaard, Grundtvig och R. Nielsen, hvilka syntes honom vara dennas yppersta uttryck, liksom de efter hvarandra varit hans egna läromästare. Särskildt i R. Nielsens lära om ”aandsvirkelighed” fann han den befriande lösen i striden mellan tro och vetande. I samma riktning gick den lilla skriften *Miraklet, videnskaben og troen* (1875). J. blef 1878 kyrkoherde, men tog afsked 1890 för att bli präst för en ”valgmenighed” i Köpenhamn och har som sådan intagit en framskjuten ställning bland grundtvigianerna. 1898 var han med om att stifta Kirkeligt samfund. Han har kraftigt polemiserat mot G. Brandes i skrifterna *Hvad er sandhed?* (1885) och *Den frie tanke, teologien og den levende gud* (1889). Vidare har han skrifvit *Til forsvar for kristentroens sandhed* (1895) och *Tror du paa Helligaanden?* (1904). E. Ebg.

Jungfernhoff [jo'ŋ-], gods i Livland vid Düna ofvanför Riga. På Gustaf Adolfs befallning byggdes 1625 en redutt vid J., och platsen omgafs sedan med ett pålverk. 24—26 april 1700 slogo sachsarna bro och retrancherade sig vid J., men 6 maj drefvos de därifrån och tillbaka öfver Düna af O. Vellingk, hvarefter denne uppkastade ett épaulement vid J., som 21 maj åter besattes af sachsarna och sedan ytterligare befästes. Vid Rigas belägring af ryssarna 1710 byggde svenskarna batterier vid J. L. W:son M.

Jungfrau [jo'ŋ-], en af glaciärer omgifven och med blåndande hvit firn betäckt gnejspyramid af 4,166 m. höjd i Berner Oberland, på gränsen mellan de schweiziska kantonerna Bern och Valais. Mot n. stupar berget mycket brant till den obebodda Trümleten-dalen, som skiljer J. från Wengern-alp; äfven mot ö. och s. ö. har det brant stupning. N. v. om J. ligga Silberhorn (3,705 m.) och Schneehorn (3,415 m.). Den nordvästra delen, Schwarzer Mönch eller Stellifluh (2,654 m.) sluttar ned mot Lauterbrunnen-dalen. Anblicken är vackrast från n. (Interlaken, se d. o., med fig.). Berget bestegs första gången 3 aug. 1811 af bröderna Meyer från Aarau, och sedan ha fiera vetenskapsmän och äfven damer företagit den högst mödosamma färden uppför berget.

Numera är en elektrisk kuggstångsbana byggd från Scheidegg (2,064 m.) vid Wengernalpbanan i dagern till glaciärranden (2,223 m.), därefter genom tunnlar till Jungfraujoch och den där om sommaren snöfria platån (3,396 m.), hvarifrån en elevator skall befordra de resande till toppen. Banan hade nått Eismeer (3,160 m.) 1907, och sista delen är ännu ofullbordad. Jfr Elektriska järnvägar, sp. 246 ff. (J. F. N.)

Jungfru (lånord i fsv. från mlty. *junkvrouwe*, ung fru) betydde under medeltiden ogift matmoder; ogift kvinna af högre börd (jämte fröken); mö, intakt ung flicka; liksom det lat. *virgo* kunde jungfru beteckna äfven en renlefnadsman. Om ordets forna inskränkning till adelns döttrar erinrar ännu det från folkvisorna bekanta uttrycket ”stoltsjungfru”. Frökentiteln utträngde småningom jungfru, som i senare tid försvunnit ur de borgerliga kretsarna, där först mamsell och sedan fröken varit gängse. Som beteckning för kvinnligt tjänstehjon har jungfru i sin ordning utträngt piga.

Jungfru. 1. *Sjöv.*, en rund, platt, klumpig skifva af trä eller metall, försedd med 3 à 4 tvärs igenom gående hål. Jungfrur (se fig.) användas som block vid ansättning af vant, barduner o. d. Den undre, s. k. röst- l. märsjungfrun, fästes med ett rundt om gående järnband till röst- eller puttingsjärnen; den öfre, s. k. vant- l. bardunjungfrun, har för vantets eller bardunens fastbändning antingen en kip (ränna) i kanten eller ett järnbeslag med kaus. I jungfrurnas hål, hvilka ersätta skifvorna på ett block, inskäres taljerepet, hvarmed vantet styfhalas. Jfr Block, Bända 1 och Dotkopp.

Jungfrur.

— 2. Klubblikt redskap, hvarmed gatuläggningsstenarna nedstötas, kalladt så med anledning af formen. Se Handdocka med fig. — 3. (Jumfru) Till och med 1862 namn på det minsta svenska rymdmåttet för våta varor, $^1/_{32}$ kanna l. $^1/_4$ kvarter + 8,$_{170}$ cl. 1. R. N. (C. K. S.)

Jungfrubur kallas i medeltidsskrifter den bod (*bodh*, *bur*), i hvilken de ogifta kvinnorna bodde. På den tiden bestod en gård hos den nordiska allmogen i skogsbygderna af en mängd små hus, hvart och ett med sin speciella uppgift. I den öfre våningen af bodarna plägade man förvara sängkläder, linne m. fl. bättre husgeråd, som ej behöfdes i dagligt bruk, och där stod äfven ofta en säng för gäster. När familjens yngre kvinnliga medlemmar blifvit vuxna, flyttade de under den varmare årstiden upp i bodens öfvervåning, hvilken bod så kom att kallas jungfrubur. Jfr Fatbur. —a—i.

Jungfrubär (Jungfru Marie bär, Marie bär), *bot.*, namn på frukterna af *Rubus saxatilis*.

Jungfrucirkel, Nollcirkel, ritinstrument, medelst hvilket helt små cirklar kunna uppdragas.

Jungfrudanser. Se Labyrint.

Jungfrugrottan, på Kullen i Skåne. Se Grotta, sp. 372.

Jungfruhär, *bot.* Se Adiantum.

Jungfrulin, *bot.* Se Polygala.

Jungfru Maria. Se Maria, Jesu moder.

Jungfru Marias dal. Se Jerusalem, sp. 1365.

Jungfru Marias sänghalm, *bot.* Se Galium.

Jungfru Maria bebådelsedag blef troligen redan i 4:e årh. en af kyrkans högtidsdagar, ehuru den icke med säkerhet omnämnes före 7:e årh. Då man antog, att Maria i samma ögonblick hon enl. Luk. 1: 26 hörde ängelns tilltal blifvit hafvande med det gudomliga ”Logos”, firade man bebådelsedagen jämt 9 månader före 25 dec. (Kristi födelses fest), d. v. s. 25 mars. Därför kallas i den romerska kyrkan denna högtidsdag också *festum incarnationis* (l. *conceptionis*) *Christi*. Inträffar Mar. beb. dag i dymmelveckan (d. v. s. veckan näst före påskdagen), firas den på lördagen näst före palmsöndagen. Infaller den på påskdagen eller annandag påsk, firas den på första följande söckendag. — Marie bebådelsedag är den enda af Marie-dagarna, eller de s. k. Vårfrudagarna, hvilken bibehållits i lutherska kyrkan; den kallas i Sverige ännu Vårfrudagen (”Vårfferdagen”). Denna högtid stod fordom i så högt anseende, att man i åtskilliga länder därifrån räknade årets början (t. ex. i England ända till 1752, då nya stilen där infördes). J. P.

Jungfru Marie besökelsedag (lat. *Festum visitationis Mariæ*), 2 juli (till minne af Marias besök hos Elisabet enl. Luk. 1: 39), infördes bland kyrkofesterna endast i västerländska kyrkan, först 1247 af konsiliet i Le Mans. Franciskanerna upptogo den som ordensfest på sitt generalkapitel i Pisa 1263, hvarefter påfven Urban VI förklarade den för allmän kyrkofest 1389. Maria och Elisabet skulle nämligen betraktas som bilder af enighet, hvarför påfven ansåg lämpligt att på detta sätt ställa den då genom den s. k. västerländska schismen splittrade kyrkan under den hel. jungfruns skydd. I Sverige upphörde denna dag att vara helgdag 1772. J. P.

Jungfru Marie bär, *bot.* Se Jungfrubär.

Jungfru Marie hand, *bot.*, är den vanliga svenska benämningen på *Orchis maculata* L., en tämligen allmänt på fuktig skogsmark förekommande ört, med en 15—30 cm. eller däröfver hög stjälk, som nedtill omfattas af tunglika eller aflånga trubbiga blad. De högre sittande bladen blifva hastigt smalare, de öfversta äro små, skärmlika. Alla bladen äro undertill grågröna och ofvan vanligen mycket brunfläckiga. Blommorna sitta i ax och äro ganska stora, blekvioletta (eller nästan hvita), med mörkt gredelina till ljusröda streck och fläckar, i synnerhet å ”läppen”, eller det nedåt vända, större och med sporre försedda kalkbladet. — Det svenska namnet har uppkommit genom den handlika formen af rotknölarna. Jfr Orchis och Salep. O. T. S. (G. L—m.)

Orchis maculata. *1* stjälktopp med blomaxet, *2* växtens nedre hälft, *3* blomma sedd framifrån, *4* blomma sedd från sidan.

Jungfru Marie himmelsfärd. Se Himmelsfärd.

Jungfru Marie kyrkogång. Se Kyndelsmässa.

Jungfru Marie nyckelpiga. Se Nyckelpiga.

Jungfru Marie obefläckade aflelse. Se Aflelse 2.

Jungfrun (lat. *Virgo*), *astron.*, stjärnbild, belägen ömse sidor om ekvatorn s. om Bootes, Berenikes hår och Lejonet samt n. om Vattenormen, Korpen m. fl. stjärnbilder. En af Jungfruns stjärnor, *Spica* (Axet), är af första storleken; enligt Heis innehåller stjärnbilden sammanlagdt 181 för blotta ögat synliga stjärnor. Denna stjärnbild är bekant genom sin rikedom på nebulosor. — Jungfrun är en af de 12 stjärnbilderna i Djurkretsen. E. J. (B—d.)

Jungfrun, *zool.* Se Påfågelögat.

Jungfrun, klippö i norra delen af Kalmarsund, belägen 9 km. från Öland och 16 km. från Smålands fastland. Ön är nästan rund (längd i n. och s. 1,000 m., bredd 800 m.), mycket högländ och delvis skogbevuxen samt håller 3 km. i omkrets. Den är en granitklippa, bestående af en grofkornig, röd, jämligen lättvittrande bergart, och sannolikt en horst, som kvarstår, sedan berglagren rundt omkring sjunkit i djupet. Den fasta klipphällen ligger öfverallt i dagen, utom på södra ändan, som täckes af lösa stenblock; där finnas ock väldiga horisontala sättegrytor, liknande ofullbordade tunnlar, bl. a. den s. k. Jungfrukammaren, 5—6 m. lång, 1,5 m. bred och 4—5 m. hög. Enslig, med branta stränder och omgifven af djupt vatten, utgör J. ett godt märke för sjöfarande, som på betydligt afstånd kunna se dess höga, afrundade, blånande hjässa. Många trolloms- och spökhistorier förtäljas om J., som i äldre tid kallades Blåkulla. Ön lyder under Virbo gård i Misterhults socken, men är för längre tid utarrenderad med full nyttjanderätt till några ölänningar, som för några år sedan börjat tillgodogöra sig öns granit och skog. — I sjöslaget vid J. 14 aug. 1564 besegrade svenska flottan under Klas Kristersson Horn de förenade danska och lybeckska flottorna under Herluf Trolle. Se uppsats af J. Erikson i Sv. turistföreni:s årsskrift 1905. A. G.*

Jungfrun af Orléans. Se Jeanne d'Arc.

Jungfrun i det gröna, *bot.* Se Nigella.

Jungfruolja. Se Olivolja.

Jungfruregeln (lat. *regula virginum*), *mat.*, är i äldre aritmetiska läroböcker namnet på ett särskildt räknesätt, som i sak sammanfaller med lösningen af två ekvationer af första graden mellan två eller flera bekanta, dock så, att de sökta storheterna alltid skola vara hela tal. Namnet beror därpå, att hithörande problem ofta handla om ungersvenner och jungfrur, hvilka sammankommit till gästabud, t. ex.: 20 personer, ungersvänner och jungfrur, hafva tillsammans förtärdt 56 öre. När en ungersvän nu betalar 4 öre, så skal en jungfru betala 2 öre. Nu frågas: huru många ungersvännerne och jungfruerne i synnerhet varit hafva". Facit blir 8 ungersvenner och 12 jungfrur. — Denna regel kallas äfven zeinregeln (lat. *regula cecis*), enär frågorna först handla om penningar. (I. F.)

Jungfruskinn, *med. farm.*, en populär benämning på det förr hos oss officinella preparatet altearoten, *pasta althææ*, som är en snöhvit, lätt, i tunna kakor formad, mjuk massa, hvilken lätt löses i munnen, smakar sött och slemmigt samt luktar pomeransps. "Jungfruskinn" beredes af altearot, som utdrages med vatten, hvilket sedan afhälles och hvartill sättes arabiskt gummi, socker, vispad ägghvita och pomeransblomvatten. Massan utgjutes sedan i formar och torkas varsamt; den begagnades mot hosta och heshet. Jfr Lakritspasta. O. T. S. (C. G. S.)

Jungfrusländor l. Vattenjungfrur, *Calopterygidæ*, *zool.*, familj af ordn. rätvingesländor och underordn. *Odonata*. Hithörande medelstora sländor öfverensstämma med flicksländorna (se d. o.) i kroppens spenslighet, med dess smala och långa abdomen, i den tvärställda formen på det cylindriska hufvudet, hvars fasettögon sitta långt åtskilda, samt i likformigheten af fram- och bakvingar, som med smal bas äro fästa vid kroppen och under hvilan hållas uppåt hopslagna. Men de afvika genom vingarnas ytterst täta nätådrighet, genom hannarnas brist på vingmärke samt genom den flaxande, oviga flykten. Jungfrusländorna vistas vid rinnande vatten och fladdra blott helt korta sträckor mellan strandens träd och buskar. I rinnande vatten lefva också

Calopteryx splendens, hanne (nat. storl.).

deras larver, som, liksom öfriga odonaters, ha underläppen ombildad till ett tångformadt, framsträckbart fångstorgan. I bakkroppens spets bära de tre långa, smalt lansettformade bihang, som tjänstgöra både som simfenor och gälar. Därtill komma tarmgälar, ehuru mindre utbildade än hos larverna af trollsländor (se d. o.), hvarjämte hos släktet *Euphæa* från tropiska Asien bakkroppen bär yttre sidogälar, som i rudimentärt skick kvarstå äfven hos den fullbildade sländan. — I Sverige representeras familjen af släktet *Calopteryx* med 2 arter, som ha en vingbredd af 54—72 mm. Båda ha metallglänsande kropp, hos hannen blå, hos honan grön. Hos *C. virgo* äro hannens vingar mörkblå, honans bruna. Hos *C. splendens* (se fig.) äro vingarna genomskinligt gulgröna, hos hannen med bredt blått tvärband innanför spetsen. Båda könens honor ha på vingmärkets plats en hvit fläck. G. A—z.

Jungfrustift, i protestantiska länder förekommande stiftelser, som gifva i dem inskrifna ogifta döttrar till adelsmän eller, någon gång (t. ex. i Danmark och Norge), till ofrälse personer fri bostad eller pension. Vanligen äro jungfrustiften grundade på indragna klosteregendomar. I Sverige finns en-

dast ett adligt jungfrustift: Vadstena adliga jungfrustift (se d. o.). — Jungfrustiftsinrättningen i Finland kom till stånd 1856. I densamma finnas 500 adliga stiftsjungfrur inskrifna. Mot erläggande af en inträdesafgift erhålla dessa från och med en viss uppnådd ålder smärre pensioner. — Danmarks jungfrustift kallas jomfru-l. frökenklostre. De i dem inskrifna pensionärerna åtnjuta dels fri bostad, dels årsunderhåll (*hæving*) af olika storlek. Vid inskrifningen erlägges en viss penningsumma (600—2,000 kr.), som icke återbetalas, om dödsfall inträffar eller giftermål ingås. Sådana "jungfrukloster" äro Vallö stift (1737, uteslutande för adliga jungfrur), Gisselfeld (1701), Vemmetofte (1735), Roskilde (1699) och Odense (1716, tillika för döttrar af män, som tillhöra de tre första rangklasserna), Taarupgaard (1698, för döttrar af män tillhörande de fyra första rangklasserna) och Störringgaard (1735, för döttrar af män tillhörande de fem första rangklasserna). För oadliga damer ha upprättats "Budolphi stiftelse" (1725) och "Brödrene Petersens jomfrukloster" (1755) i Köpenhamn samt Kristianedal kloster vid Sorö (1872). — Bland liknande inrättningar i Norge märkas: "Stiftelsen for ugifte fruentimmere" i Bergen (1851), "Kong Oscars minde" i Kristiania (1854) och "Mogens Thorsens og hustrus stiftelse" (upprättad 1863 genom testamentarisk donation af 800,000 kr. och ett landtställe vid Bygdö allé; i verksamhet sedan 1896). — Äfven i Tyskland existera jungfrustift. Historiskt ryktbart är det 1803 sekulariserade jungfrustiftet i Quedlinburg (se d. o.), hvars sista abbedissa var den svenska prinsessan Sofia Albertina (se denna). I Preussen finns en särskild *stiftspensionsfond* (inkomster af upplösta jungfrustift), hvarur utdelning lämnas åt döttrar (samt änkor) till aflidna civila ämbetsmän och officerare. Jfr Gritzner, "Handbuch der damenstifter" (1893).

Jungfrusund, ett mellan sydvästra udden af den stora ön Kimito och öarna därutanför beläget sund i farleden från Hangö till Åbo och Ålands skärgårdar. Dit insändes i slutet af juni 1808 en afdelning af den i Finska vikens mynning kryssande svenska örlogsflottan för att afskära förbindelsen mellan de två till trakten af Åbo anlända ryska skärgårdsflottiljerna och återstoden af ryska skärgårdsflottan, som framträngde från Kronstadt och Sveaborg. Ändamålet vanns endast för en tid, ty under loppet af juli lyckades ryssarna upprensa den trånga och med försänkningar spärrade farleden mellan Kimito och fastlandet. Den svenska afdelningen i J. stod under befäl af öfverste von Gegerfelt och utgjordes af 3 linjeskepp, 4 briggar och 1 kutter, inom kort förstärkta med 8 kanonslupar och 2 fregatter (inalles 2,870 man, 270 kanoner). Ryska skärgårdsflottan försökte två gånger anfalla svenskarnas starka ställning i sundet, men tvangs med lätthet att retirera. Däremot lyckades en expedition från J. under befäl af öfverstelöjtnant von Krusenstierna natten 17—18 aug. tillfoga ryssarna stort afbräck ("Styrbjörns ättring". Se "Tidskr. i sjöväsendet", 1842). 22 s. m. lämnade den svenska afdelningen J. för att i förening med den öfriga örlogsflottan anfalla ryska linjeskeppsflottan. H. W—l.

Jungfrusvärm, *zool.* Se Bi, sp. 217.

Jungfrutal. Se Maiden speech.

Jungfrutoffel, *bot.* Se Calypso.

Jungfrutranan, *Grus virgo, zool.* Se Tranor.

Jungfrutvål, *bot.*, namn på *Polygonum hydropiper* L.

Jungfruvax. Se Vax.

Jungfruvin l. Vild vinranka, *bot.*, namn på *Parthenocissus quinquefolia.*

Jungfruöarna l. Virginiska öarna (eng. *Virgin islands*), en till de Små Antillerna i Västindien hörande ögrupp, ö. om Puerto Rico, mellan 18° och 19° n. br., bestå af 8 större och inemot 100 mindre öar, som med undantag af S:te Croix ligga på en med Puerto Rico sammanhängande undervattensås, som har blott 50 m. vatten öfver sig, men i n. och s. omgifves af stora djup (af ända till öfver 5,000 m.). Deras sammanlagda areal är 679 kvkm. med omkr. 42,000 inv. Af öarna höra till Förenta staterna (före 1898 till Spanien) Vieques, Culebra och några mindre (170 kvkm., 6,642 inv. 1899); till Danmark S:te Croix, S:t Thomas och S:t Jan (359 kvkm., 30,527 inv. 1901) och till Storbritannien Tortola, Anegada, Virgin Gorda, Jost van Dyke, Beef island, Peter's island, Guana, Salt och Caymanes (150 kvkm., 4,908 inv. 1906). — J. äro bergiga, höga och ödsliga, och endast de större producera socker, rom, majs, kaffe, bomull, indigo och tobak. Skogarna innehålla värdefulla träslag, de kringliggande hafven äro fiskrika. Klimatet är jämnt och sundt, men våldsamma orkaner härja ibland. J. upptäcktes af Columbus på hans andra resa och erhöllo benämningen *Las virgines* efter den katolska legendens elfva tusen jungfrur. Holländarna slogo sig ned här 1666, engelsmännen 1667 och danskarna 1671. J. F. N.

Junggrammatiker kallas vanligen en grupp indogermanska språkforskare från 1870- och 1880-talet, väsentligen tyskar, hvilkas åskådning kan anses återgifven af Osthoff, Hermann Paul och Ziemer.

Jungh, i naturvetenskapliga benämningar förkortning för F. W. Junghuhn (se denne).

Jung-hegelianismen. Se Hegel, sp. 232.

Junghuhn [jo'nhon], Franz Wilhelm, tysk resande och naturforskare, f. 1809 (1812) i Mansfeld, d. 1864 i Lembang på Java, hade fört ett stormigt och omväxlande ungdomslif, då han 1835 fick tillfälle att som militärläkare medfölja en holländsk expedition till Java. Såväl där som under en tvåårig förflyttning till Sumatra (1840—42) gjorde han storartade undersökningar af naturförhållandena äfvensom skarpsinniga etnografiska iakttagelser. 1845—48 hade han anställning som regeringens geolog. Efter en sexårig permission (1849—55) på grund af försvagad hälsa återvände han till Java, där han fick ledningen af den kort förut införda kinaodlingen. Resultaten af sina forskningar nedlade J. i de två monumentala verken *Die Battaländer auf Sumatra* (holl. originaluppl. och tysk öfv., 1847) och *Java, seine gestalt, pflanzendecke und innere bauart* (1850—54), hvilka länge voro hufvudkällorna för kunskapen om dessa länder, samt flera mindre arbeten, af hvilka *Licht- en schaduwbeelden uit de binnenlanden van Java* (4:e uppl. 1866) är intressant i kulturpolitiskt hänseende. Hans högst rikhaltiga naturvetenskapliga samlingar bearbetades af flera fackmän och äro bekantgjorda i det botaniska verket *Plantæ Junghuhnianæ* (1851 ff.). (Wbg.)

Jungingen [jo'ŋ-]. 1. Konrad von J., Tyska rdens högmästare och som sådan kallad Konrad II, vald till högmästare 30 nov. 1393, d. 30 mars 407, förvärfvade ett berömdt namn som regent, öpte Neumark 1402 samt förde en i allmänhet redlig politik (jfr Estland, sp. 951). Då under triden mellan Albrekt och Margareta de s. k. etaliebröderna bemäktigade sig Gottland (1392) och ärifrån drefvo omfattande sjöröfveri, som hvarken Margareta eller hansestäderna förmådde stäfja, begaf ig J. med en stark här till Gottland och eröfrade n (april 1398). J. råkade därigenom i tvist med åde Albrekt och Margareta, men ingick 1399 för ikning med den förre på villkor, att Albrekt erhöll 0,000 nobler (1 nobel motsvarar ungefär 197 kr.) om lån samt löfte om Gottland, ifall han till orden, töfver sin skuld, betalade 20,000 nobler. Då J. ägrade att till Margareta utlämna Gottland, sände on 1403 en svensk-dansk här till ön; men denna unde ingenting annat uträtta än uppbygga några ästen, hvilka följande år intogos af J:s broder, Ulrich. 1404 afslöts ett stillestånds fördrag, hvari estämdes, att frågan om Gottland skulle afgöras enom underhandlingar. Dessa hunno dock ej af lutas under J:s lifstid. — 2. Ulrich von J., den föregående broder, var under broderns lifstid rdensmarskalk och valdes 26 juni 1407 till Tyska rdens högmästare. Han afträdde Gottland till Mar areta 1407—08 mot en lösesumma af 9,000 nobler. Konung Jagello af Polen tillfogade honom det fruk ansvärda nederlaget vid Tannenberg 15 juli 1410, här J. själf stupade. V. K—r.*

Ju'ngius, Joachim. Se Jung.

Jungle [dja'ŋl], eng. Se Djungel.

Jung-lu, kinesisk statsman, f. omkr. 1840, d. 903, utnämndes redan vid 30 års ålder till vice resident i finansministeriet och erhöll snart äfven dera andra viktiga ämbeten i Peking, men aflägs ades 1880 till en betydelselös militär post. 1894 terkallades han till Peking som hufvudstadens mili ärguvernör under kriget med Japan, blef 1895 resident i krigsministeriet, 1896 storsekreterare ch 1898 högste ledare af finansministeriet samt i uni s. å. generalguvernör i prov. Petschi-li. Änke ejsarinnan genomdref i sept. s. å. J:s utnämning ill "högste befälhafvare öfver nordens alla strids rafter", och han nämnes som en af hennes främste ådgifvare under 1900 års stora kris (boxarupp oret och stormaktsinterventionen). J. var vid sin död resident för finanskontrollen, förordade efter boxar pproret en ryssvänlig politik och ansågs under sina ista år som änkekejsarinnans inflytelserikaste råd ifvare och det konservativa partiets egentlige edare. V. S—g.

Jungman, *sjöv.*, en ung, obefaren sjöman, som ör sin första sjöresa eller förut farit någon kortare id till sjöss. Från denna befattning avancerar man nom handelsflottan till "lättmatros", för så vidt nan icke är så kunnig i yrket, att man direkt kan aga hyra som "matros". Inom svenska örlogs lottan befordrades förr en adertonårig skeppsgosse ill jungman och därifrån till matros, men genom . br. 15 juni 1875 ha dessa befattningar upphört ch i stället 3 klasser af sjömän införts, skepps ossar oberäknade. R. N.*

Jungmann [jo'ŋ-], Joseph, bömisk språkforskare, 1773 i Hudlic, en rent tjechisk by, d. 1847, son till en skomakare, fick tysk uppfostran och studerade först juridik, men blef snart lärare vid gymnasiet i Leitmeritz. Han flyttade 1815 i samma egenskap till Prag samt fästes slutligen vid därvarande universitet. Dobrovský hade grundlagt det vetenskapliga studiet af de slaviska språken och särskildt tjechiskan, men trodde icke på någon framtid för sistnämnda språk. Det var J., Šafařík och Palacký, hvilka, hvar och en på sitt sätt, men nära förbundna, gåfvo lif åt den nationella rörelsen i det hela och särskildt åt den nytjechiska litteraturen, som i dem ser sina andliga fäder. J:s hufvudverk var den stora bömiska ordbok, hvars sammanbringande och utarbetande han redan tidigt satt som sitt lifs mål och som utkom 1834—39: *Slownik česko-německý* (5 dlr). Detta arbete är af grundläggande betydelse för den bömiska nationallitteraturen. Bland J:s öfriga arbeten märkas i synnerhet hans poetiska krestomati (*Slovesnost*, 1820; nya uppl. 1845 och 1846) samt en bibliografisk-litteraturhistorisk handbok (*Historie literatury české*, 1825; 2:a uppl. 1849). Redan 1809 sökte han bilda ett bömiskt litterärt sällskap, för hvilket dock regeringen lade hinder i vägen. Först tjugu år senare stiftades "Matice česká", hvartill J. 1830 jämte Presl, Palacký och furst Kinský utfärdade inbjudningen. J. var en af grundläggarna af "tjechiska museet" i Prag (1818), J. deltog äfven i dagens litterära fejder, dels i den ortografiska striden mellan "jotister" och "ypsilonister" (om *i* eller *y* borde skrifvas efter *c*, *s*, *z*), i hvilken han stod på de förres, reformatorernas, sida mot J. Negedlý (*Beleuchtung der streitfrage über die böhmische orthographie*, 1829), dels i fråga om äktheten af den nyfunna s. k. Grüneberghandskriften ("Libusjasdom"), som han försvarade mot Dobrovský. Hans memoarer utkommo 1871, samlade mindre skrifter ("Sebrané drobné spisy") 1869—73; hans brefväxling i spridda häften af tjechiska museets "Časopis". Biografier af Zelený (1873—74), Jedlička (1873) och Zaderatskij (1874). Lll.

Jungmann [jo'ŋ-], Albert, tysk kompositör, f. 1824 i Langensalza, d. 1892, anställd hos musikfirman Spina i Wien, skref en mängd omtyckta salongsstycken för piano. A. L.*

Jungner, Ernst Waldemar, ingenjör och uppfinnare, f. 19 juni 1869 i Vilske-Klefva församling af Skaraborgs län, där fadern var kyrkoherde, aflade studentexamen i Skara 1889 och filos. kandidatexamen i Uppsala 1891. Efter ytterligare två års studier dels vid Uppsala universitet, dels vid Tekniska högskolan i Stockholm egnade sig J. åt uppfinnarverksamhet. J:s förnämsta arbete faller inom de galvaniska elementens, speciellt sekundärelementens, område. Efter en längre tids experiment med framställning af en torrackumulator kom J. på idén till en alkalisk ackumulator af speciell art, hvilken idé för första gången framlades i ett 1899 i Sverige sökt patent, som följdes af liknande i de flesta kulturländer. Dittills hade elektrolyten utgjort en mer eller mindre väsentlig elektromotorisk beståndsdel, hvilket nödvändiggjort användandet af en relativt stor mängd elektrolyt. J., som ville åstadkomma en lätt och litet skrymmande ackumulator lämpad för fordon, farkoster och kommunikationsändamål i allmänhet, gjorde sådant val af de aktiva materialierna, att endast en enkel öfverföring af syre (resp. hydroxyl-

från den ena polen till den andra egde rum, hvarför Jungnerackumulatorn kan betecknas som en alkalisk ackumulator med praktiskt sedt oföränderlig elektrolyt. Uppfinningen hade kanske ej blifvit så uppmärksammad, om icke den store amerikanske uppfinnaren Edison (se d. o.) någon tid efteråt framkommit med ett liknande förslag, som dock faller inom ramen för det Jungnerska systempatentet. Prioriteten tillkommer således J., och den Jungnerska ackumulatorn är numera föremål för fabriksmässig tillverkning i Sverige. — J:s senaste uppfinning är ett gaselement, i hvilket svafvelsyrlighet med tillhjälp af nitrosvafvelsyra som kontaktsubstans oxideras till svafvelsyra; processen är cyklisk. Dess praktiska värde är dock ännu oafgjordt. A. E-e-e.

Jungshoved, halfö och socken i sydöstra Själland, ö. om Præstö, mellan Fakse bukt och Bögeströmmen, innefattar en herrgård med samma namn, lydande under friherrskapet Stampenborg. På 1300-talet låg här en konungaborg, som nedrefs 1700. E. Ebg.

Jungstedt. 1. Karl August Hugo J., militär, skriftställare, f. 26 mars 1854 i Stockholm, blef 1875 officer vid fortifikationen och 1887 löjtnant vid generalstaben, där han 1899 avancerade till öfverstelöjtnant, var samtidigt lärare vid Artilleri- och ingenjörhögskolan (1890—1900) och sedan 1900 chef för Krigshögskolan. 1902 utnämndes han till öfverste och sekundchef för dåv. Lifregementet till fot, nuv. Lifregementets grenadjärer och 1910 till generalmajor i armén. J. var adjutant och öfveradjutant hos konung Oskar II. Han har för studier med statsanslag besökt flera af Europas slagfält samt krigsskådeplatsen i Syd-Afrika (1900) och har intill senaste tid varit mycket använd i kommittéer: så har han bl. a. varit sekreterare i den stora s. k. parlamentariska befästningskommittén 1897—98, led. af infanteri- och kavallerireglementskommittéerna 1902—04, där hans erfarenheter från boerkriget gjorde sig gällande, samt ordf. i värnpliktskommissionen 1906—07, i skjutinstruktionskommittén 1908, och i kommissionen ang. landtförsvaret tillhörande fastigheter 1908—10. Sedan 1896 är J. led. af Krigsvet. akad. Flitig skriftställare, har J. — utom artiklar i Krigsvet. akad:s handl. o. tidskr., ”Tidskr. i fortifikation”, ”Ill. militärrevy” och Nordisk familjebok — utgifvit bl. a. *Några exempel på hastiga fältbefästningars användande* (tills. med S. Leijonhufvud, 1887), *Historisk öfversikt af Sveriges befästningsväsende* (1899), *Örlogsfartygs strider mot kustbefästningar* (s. å.), *Kriget mellan Frankrike och Tyskland 1870—71 till och med slaget vid Sedan* (2 dlr, 1898, 1900; 3:e delen under utgifning), *Milissystem och militrupper* (1901, intaget i öfv. som bilaga till Danska försvarskommissionens betänkande 1908) samt *Dagboksanteckningar från en kommendering till Sydafrika* (i ”Ill. militärrevy”, 1901 ff.; separat 1909).

2. Axel Adolf Harald J., den föregåendes kusin, målare, f. 17 mars 1859 i Norrköping, studerade för Perséus och 1878—83 vid konstakademien, väckte uppmärksamhet genom *En sommardag i sandgropen* (1883) och *Skördescen* (1884), studerade med akademiens resestipendium i Paris, Italien och Tyskland 1884—88, blef 1889 led. af konstakademien samt extra lärare, 1907 vice och 1908 ord. professor därstädes. Till J:s arbeten från hans första skede höra de större målningar från stenbrott och grufvor och från Stockholms skärgård, som han utförde med frisk, osökt hållning och solidt, pålitligt luftstudium: *I stenbrottet* (1886, Nationalmuseum), *Stenarbetare* (1888, konstmuseet i Köpenhamn, liksom den föregående med motiv från Schweiz), *Strömmingsfiskare i skärgården* (1888, Göteborgs museum) och *Vid Dannemora grufvor* (1890, nationalgalleriet i Kristiania). Han utställde äfven smärre motiv från Italien och Schweiz och har i målningar och teckningar behandlat hemlifsmotiv, familjescener o. d. Han har äfven utfört plafondmålningar i S:t Olai kyrka i Norrköping (1893) och i privathus i Stockholm samt allegoriska målningar i k. teaterns vestibul (1897). Men mest har han varit sysselsatt med porträttmålning. Bland de porträtt, som han utfört, märkas: *Konstnärens fru* (1888), *Självporträtt* (1897, Konstakademien), *konung Oskar II* (i K. teaterns foajé, 1898), *Gunnar Wennerberg*, framställd vid en studentfest, talande till ungdomen från trappan till Botaniska trädgårdens växthus (1901, tillhör Uppsala studentkår), *P. von Ehrenheim* (s. å., i Svenska slöjdföreningens ego) m. fl.

3. Matilda Emilia Charlotta J., den föregåendes syster, operasångerska, f. 13 okt. 1864 i Norrköping, elev af Günther, Arlberg, Signe Hebbe och Désirée Artôt, anställdes 1888 i Stockholm vid K. operan, 1891 i Göteborg och 1892 åter vid K. operan, som hon sedan ej lämnat annat än för kortare gästspel i Köpenhamn och Kristiania samt under hela spelåren 1906—08 för att uppträda på operettscenen Oskarsteatern och i landsorten. Hon var 1891—99 gift med regissören, f. d. operasångaren E. Linden och blef 1905 omgift med artisten F. E. Reutersvärd. Fru J., hvars mezzosopranröst är fyllig och välljudande, om ock något ojämnt utbildad, hör till vår operas allra främsta artister genom en sällsynt harmonisk förening af praktfull apparition, intelligent musikaliskt föredrag och en betydande dramatisk talang för vidt skilda uppgifter. Hennes *Orfeus* är på svensk scen och sannolikt på de flesta utländska ooförträffad, i *Rebecka* i ”Hexfällan” har hon skapat ett original af excentricitet, *Carmen* har hon småningom utarbetat till en karaktärsstudie af slående styrka, hennes *Delila*, *Ran*, *Margit* i ”Gillet på Solhaug”, *Hervardur* i ”Tirfing” och *Amneris* i ”Aida” äro äfven storstilade framställningar, och Wagnerrollerna *Ortrud*, *Fricka* och *Valkyrian* har hon uppburit med glans. Bland hennes öfriga roller må framhållas *Cherubin* i ”Figaros bröllop”, *Nancy* i ”Martha”, *Leonora*, *Navarresiskan*, *Bergadrottningen* i ”Den bergtagna”, *grefvinnan* i ”Spaderdam” samt på operettens område *Nicklaus* i ”Hoffmanns sagor”, *Per Svinaherde* och *Boccaccio*.

I. C. O. N. 2. G—g N. 3. A. L. (E. F—t.)

Jung-Stilling. Se Jung, J. H.

Jun-ho. Se Kejsarkanalen.

Juni (lat. *junius*), årets sjätte månad, var i den äldre romerska kalendern den fjärde och har sitt namn efter gudinnan Juno (hvarför Ovidius också omtalar den som *mensis junonius*). Enligt andra uppgifter skall den blifvit uppkallad efter Lucius Junius Brutus, Roms förste konsul. J. har 30 dagar. Den är i norden årets behagligaste månad, med hänsyn till blid temperatur och naturens fägring. Dess svenska namn är sommarmånad; danskarna

kalla den skærsommer (af *skære*, klippa; d. v. s. fårklippningens tid). Medeltemperaturen för juni växlar i Sverige mellan + 9° Celsius (Karesuando) och + 15° (flera orter i södra och mellersta Sverige), medelnederbörden mellan 30 mm. (Visby) och 65 mm. (Nora).

Junigrundloven kallas i Danmark den urspr. ”Danmarks riges grundlov” af 5 juni 1849 i motsats till den i konservativ riktning ”reviderade” grundlagen af 28 juli 1866.

Junimi'ster, politiskt parti i Rumänien (namnet hämtadt från den litterära föreningen *Junimea*, d. v. s. Ungdomen), som framträdde i början af 1880-talet under ledning af P. Carp, T. Maiorescu, T. Rosetti m. fl. De förordade tidigt ententen med Tyskland och Österrike och uppställde för den inre politiken ett utarbetadt reformprogram i ungkonservativ anda. Efter Bratianus fall 1888 utsågs ministären bland junimisterna, men dessa — eg. blott en grupp bildade män utan stöd i valmanskåren — måste snart finna sig i en samverkan med de konservative, hvilken f. ö. icke fortgick utan slitningar; i partikampen ha junimisterna i regel intagit en mera objektiv ståndpunkt. H. B—n.

Junin [chonin], departement i sydamerikanska republiken Peru, v. om floden Ucayali. 60,484 kvkm. Omkr. 400,000 inv. J. omfattar Andernas vildaste trakter, men är ock rikt på vackra dalar. Huallaga upprinner i J., och i dess midt ligger den fiskrika Chinchaycocha (800 kvkm., 4,063 m. ö. h.), från hvilken Jauja flyter. Jordbruk, boskapsskötsel och bergsbruk (guld, silfver, koppar, järn, kol, salt m. m.) äro hufvudnäringarna. Hufvudstad är Cerro de Pasco. J. F. N.

Jünior (förkort. *j:r*, *j:or* l. *jun.*), lat., den yngre, tillägg till en persons namn för att skilja honom från någon äldre (lat. *se'nior*) med samma namn. — Inom nationsföreningarna vid de svenska universiteten kallas andra åldersklassens medlemmar juniorer; till junior uppflyttas eller väljes den, som ett halft å ett år varit recentior (se d. o. och Senior).

Junior lord of the treasury [dʃö'nio lå'd ov tho tre'ʃori], eng., ”yngre lord af skattkammaren”, engelsk ministertitel. Se Treasury.

Juni'perus L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Pinaceæ*, afd. *Cupressineæ*, bland barrträden, utmärkt af de vid frönas mognad fullständigt med hvarandra sammanvuxna fruktbladen, som bilda en stenfruktlik s. k. bärkotte. Släktet omfattar 30 träd eller buskar, alla förekommande på norra halfklotet. I Sverige finnes endast 1 art, *J. communis*, en (se d. o. och Coniferæ, pl. I och III). *J. Sabina* L., säfvenbom, en i mellersta och södra Europas bergstrakter växande, hos oss odlad buske med små, tilltryckta blad (se fig.), är giftig. Dess grenar, *ramuli sabinæ*, innehålla eterisk olja, som irriterar huden och användes i salfvor; de missbrukas ofta till fosterfördrifning. *J. Oxycedrus* L., växande i Medelhafsområdet, lämnar kadolja, *pyroleum oxycedri*, som användes i medicinen. *J. virginiana* L., virginisk l. röd ceder, som växer i atlantiska Nord-Amerika från Hudson bay till Texas, lämnar handelns röda och välluktande cederträ, som har stor användning till blyertspennor, askar och finare möbler. De stora bärkottarna (habel) af *J. drupacea* Lab., i Mindre Asiens bergstrakter, förarbetas till ett ätligt mos. G. L—m.

Juniperus Sabina, kottebärande gren.

Juniupproret kallas den gatustrid, som 23—26 juni 1848 rasade i Paris. Nationalförsamlingens verkställande utskott hade 21 juni kungjort, att de vid ”nationalverkstäderna” anställde yngre arbetarna skulle antingen instickas i armén eller flyttas till järnvägsarbeten i departementen. Då de af kommunistiske och socialistiske lärare uppeggade arbetarna förgäfves fordrade beslutets återkallande, ordnade de sig 23 juni till kamp och fyllde Paris med barrikader. Nationalförsamlingen uppdrog verkställande makten åt krigsministern, general Cavaignac (se d. o.), som efter 3 dagars blodig strid lyckades kufva upproret. Härigenom krossades den gången det socialistiska partiet.

Jünius, namn på en romersk släkt. Två familjer äro särskildt bekanta, näml. Brutus' (se denne) och Silanus', af hvilka D. Junius Silanus är känd i egenskap af konsul för år 62 f. Kr., eg. därför att han som designerad konsul (således efter valet, men före tillträdet) först afgaf sin röst vid senatens öfverläggning om Catilinas anhängare. R. Tdh.

Jünius, pseudonym. Se Hebbe 1.

Jünius Ba'ssus' sarkofag. Se Bildhuggarkonst, pl. V.

Jüniusbrefven (eng. *Letters of Junius*), en serie politiska bref, som under signaturen Junius offentliggjordes i den af H. S. Woodfall utgifna Londontidningen ”Public advertiser”; det första är dateradt 21 nov. 1768 och det sista 21 jan. 1772. De utgåfvos sistnämnda år samlade i bokform af Woodfall. Bland senare editioner, i hvilka äfven upptagits dels Junius' privatbref till Woodfall, dels flera af andra signaturer undertecknade politiska bref, hvilka på skäl af växlande styrka tillskrifvits samme förf., märkas G. Woodfalls (3 bd, 1812) och Bohns (1850). Brefven innehålla synnerligen bittra och i tonen våldsamma, stilistiskt omsorgsfullt utarbetade angrepp på den dåvarande ministären, särskildt på hertigarna af Grafton och Bedford, lord North och lord Mansfield. Den samtidigt pågående striden om Wilkes' (se d. o.) val till underhuset för Middlesex gaf förf. anledning att — under loford åt Wilkes och föraktfulla utfall mot Luttrell, dennes medtäflare om mandatet — anklaga de maktegande ministrarna för att vilja tillintetgöra Englands urgamla frihet. På det hela taget röja brefven sin författares partitrogna whigåskådning, om än enstaka personliga utfall förekomma äfven mot några af whigoppositionens män. Det till konungen riktade brefvet af 19 dec. 1769 (sv. öfv. 1770) föranledde åtal mot förläggare och boktryckare; i ett mål fällde juryn, i ett annat blef juryutslaget frikännande och i ett tredje obestämdt och tvetydigt. Brefven väckte ett oerhördt uppseende och framkallade ändlösa gissningar om hvem författaren

kunde vara. Denna fråga har alltsedan behandlats i en mycket rikhaltig litteratur, utan att man hittills nått fram till någon fullt definitiv och obestridd lösning. Junius' samtida misstänkte kanske starkast Edmund Burke, men hans bestämda förnekande af författarskapet har af forskningen allmänt godtagits. Bland öfriga namn, som nämnts — tills. inemot ett femtiotal — märkas lord George Sackville, lord Temple, Chatham och sir Philip Francis (se d. o.), hvilken sistnämnde i tryck först utpekades af Taylor i ''Discovery of Junius'' (1813) och ''Junius identified'' (1816) samt numera vanligen anses vara brefvens författare. Grundligast ha de tungt vägande skälen för Francis' författarskap framlagts af sir L. Stephen i ''Chatham, Francis and Junius'' (''English historical review'', 1888) och artikeln ''Francis'' i ''Dictionary of national biography''; jfr äfven Chabot, ''The handwriting of Junius professionally investigated'' (1873, med inledning af E. Twisleton) och G. H. R. Francis, ''Junius revealed by his surviving grandson'' (1894). Bland inlägg mot Francis-hypotesen märkas sådana af A. Hayward (''More about Junius'', 1868, och artikeln ''Junius'' i ''Encyclopædia Britannica'') och Ch. W. Dilke (''Papers of a critic'', 1875). Sir W. Anson (i inledningen till ''Autobiography and correspondence of the duke of Grafton'', 1898) anser, att brefven framgått ur ett samarbete mellan Chatams svåger lord Temple (se Grenville, sp. 271) och Francis. Jfr äfven F. Brockhaus, ''Die briefe des Junius'' (1875). V. S—g.

Junk [djunk], Djonk, Djunk, Dsjunk, *sjöv.*, ett klumpigt och fult kinesiskt fartyg, mycket högt för och akter samt liksom tvärt afskuret, flatbottnadt och utan köl, hvarför rodret, som löper i en ränna och fasthålles af tåg, kan sänkas nedom bottnen, då vattendjupet så tillåter. Akterut finnas

hytter för befälet och de fleste af besättningen samt äfven en för den oumbärlige afguden. Vanligtvis har junken två stora master och en liten längst akterut, hvilken senare, liksom junkens lilla bogsprötstår på sidan om fartygets midtlinje. På dessa föras tunga fyrkantiga segel af mattor, utspända genom flera horisontala bamburör, hvart och ett fäst till en ring, som löper på masten, då seglet sättes och bärgas. Utombords på hvardera sidan hänger ett ankare af något tungt träslag, och i närheten däraf sitta stora ögon, som antagas skola visa vägen. Fartyget är utombords mycket utsiradt i prålande färger, med målade kanonportar, ur hvilka stundom en och annan kanon tittar ut. Att junkerna ej äro så dåliga seglare och sjöfartyg, som man vid första påseendet kan vara benägen att tro, framgår däraf, att de understundom utsträcka sina resor ända till Europa, dit den första kinesiska junken, benämnd ''Keying'', anlände 1848. Med anledning däraf slogs en medalj, enligt hvars inskription fartygets längd var 160 eng. fot (48,7 m.), bredd 33 (10 m.) och djupet i rummet 16 (4,87 m.) samt dess dräktighet 800 ton. Stormasten, af trä, var 90 fot (27,4 m.) lång, och storseglet (af mattor) vägde nära 9 ton samt rodret 7 ton. Från Boston (Amerika), där fartyget anlöpte, till Jersey (i Kanalen) åtgingo blott 21 dagar, som för ett seglande fartyg, äfven i våra dagar, anses vara en tämligen snabb resa. Jfr Casco. R. N.*

Junkaberget, kronopark i Arvidsjaurs socken, Varriså revir af Norrbottens län, afsatt till kronopark enligt k. br. 24 okt. 1871 före afvittring. Benämningen fastställdes af Kammarkollegium 10 juli 1902. Areal 16,970 har. M—g.

Junkacéer, *bot.* Se Juncaceæ.

Junker (ty. och sv., af mht. *junc-hêrre*, fsv. *junkhærra*) betyder urspr. ''ung herre'' samt nyttjades fordom som titel för unga prinsar och andra högförnäma män. I Tyskland betecknar ordet ännu stundom en ung, eljest obetitlad man, i synnerhet af den lägre landtadeln, men oftare nyttjas det föraktligt eller på skämt om en ung person, som ej eger annan förtjänst än bördens. Nästan uteslutande i denna sistnämnda betydelse (och i uttryck som ''gunstig junker'', ''gynnare'') förekommer ordet junker nu i svenskan, som för detsamma jämväl eger en utvidgad form: *junkare*, i bl. a. hoftitlarna kammarjunkare och hofjunkare, de militära graderna fanjunkare, styckjunkare och flaggjunkare samt det skämtsamma landtjunkare. I Holland är ordet (*jonkheer*) fortfarande det vanliga adelspredikatet. Om dess betydelse hos lapparna se Lapsk mytologi. — I flera tyska arméer betydde junker förr detsamma som officersaspirant och brukas i denna betydelse ännu i Ryssland, där de undervisningsanstalter, som motsvara de tyska ''kriegsschulen'', kallas *junkerskolor*. I Preussen slutligen är junker en hånfull benämning på anhängare af den reaktionära riktningen bland adeln — särskildt på 1850-talet talades om ett mäktigt *junkerpartei* —, och därifrån har ordet i denna speciella betydelse inträngt äfven i flera andra (tyska och icke-tyska) länders politiska agitationsspråk. (V. S—g.)

Junker [jo'ŋ-], Wilhelm Johann, tysk-rysk upptäcktsresande, f. 1840 i Moskva, d. 1892 i Petersburg, idkade medicinska studier i Göttingen, Berlin och Prag samt företog efter ett besök på Island samt kortare resor i Tunisien (1874) och Nedre Egypten (1875) 1876 en färd till Kartum, Blå Nilen och nedre Sobat och utsträckte 1877 sina forskningar till trakterna omkring Nilens västra tillflöden. 1878 återvände han till Europa, men 1880 var han åter på forskningsfärd i det inre Afrika och trängde därvid ännu längre söderut, nämligen genom Dar Fertit ned till njam-njam-länderna, där han lärde känna

många nya områden och stammar, samt ytterligare till monbuttu- eller mangbättu-folkets land och floden Uelle. Denna öfvergick han på flera punkter, hvarefter han drog västerut för att undersöka Njam-Njams västligare områden. I begrepp att 1883 återvända till kusten och Europa, måste han söka sin tillflykt hos Emin Pascha i Lado. Tillsammans med denne och Casati vände han sig till Unjoro och ämnade därifrån framtränga till östkusten, men härskaren af Uganda nekade honom att färdas genom hans land. Till hans undsättning afgingo 1885 under Fischer och Lenz två expeditioner, hvilka likväl ej funno honom. Slutligen lyckades han genom att kringgå Uganda komma till Sansibar 1886, men med förlust af sina samlingar. Bland mera viktiga resultat af J:s resa i njam-njams land var undersökningen af Uelles öfre lopp, hvarigenom senare, till följd af van Gèles expedition uppför Ubangi, dessa båda strömmars identitet blef konstaterad. Sina erfarenheter och högst viktiga vetenskapliga iakttagelser meddelade han i "Petermanns mitteilungen" samt i det stora verket *Reisen in Afrika 1875—86* (3 bd, 1889—91).

Junkerhof [jo'ŋkerhåf]. Se Danzig, sp. 1383, jämte fig.

Junker Karl. Se Folkungaätten, sp. 794.

Junker Knut. Se Knut Haakonssön jarl.

Junkershamns batteri, på Gottland, i Östergarns socken, byggdes 1713 och bestyckades med 8 kanoner, men lämnades efter kriget att förfalla. L. W:son M.

Junkerskolor. Se Junker.

Junkoid, *bot.*, säges om ett blad, som är långt, smalt cylindriskt och ofåradt; dylika blad finnas hos *Juncus*-arter, cyperacéer och några umbellater. Med junkoida skott, förekommande hos *Scirpus*- och *Juncus*-arter och *Restionaceæ*, menas sådana höga, cylindriska, bladlösa och ogrenade skott, som likna artens blad. Växter med junkoida blad eller skott förekomma i synnerhet på våt och kall, för vindarna utsatt mark. G. L—m.

Jūno, fornromerskt namn på en gudinna. Till följd däraf att den motsvarande grekiska gudinnan Hera blef känd och dyrkad i Rom, nyttjades sedan företrädesvis namnet J. att beteckna dennas väsen och verksamhet (se Hera). — Hos romarna framträdde Juno företrädesvis som himlaljusets gudinna, åt hvilken var helgad *calendæ*, den första dagen i månaden, då månen åter visade sig efter nytändningen, liksom Juppiter (Zeus) hade "idus", fullmånens dag. Däraf fick hon namnet J. lucina (af lat. *lux*, ljus); och, eftersom ljuset tänktes födas af mörkret, såg man i henne barnsbördens gudinna. Särskildt egnades henne dyrkan af gifta kvinnor, och hennes fest, *matronālia*, firades 1 mars. Såsom äktenskapsgudinna hette hon J. prōnuba. — En särskild junokult var den i Latium, där gudinnan åkallades som J. sospita mater regina, d. ä. den frälsande modern-himladrottningen, och hade sin helgedom i Lanuvium. En afbildning af "J. sospita" finnes i Vatikanen. Hon föreställes där klädd i kvinnodräkt, med getskinn ofvanpå, och har

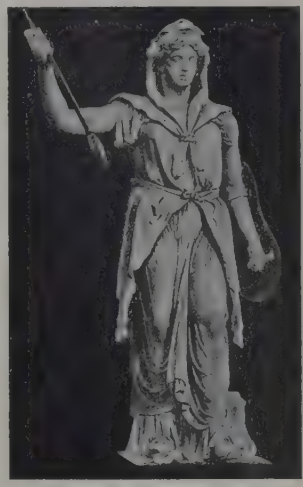

Juno sospita. Antik staty (i Vatikanen).

en lans i den högra, en sköld i den vänstra handen. Dessutom dyrkades hon flerstädes som himladrottning och maka åt Juppiter. Så i Rom på Capitolium, där hennes bild var uppställd i det bekanta templet. I Kroton åtnjöt hon dyrkan som J. lacinia, och till hennes ära var där byggdt ett tempel midt i en lund, där Hannibal åt henne uppreste ett altare med en inskrift, som redogjorde för hans bragder. R. Tdh.

Jūno, *astron.*, en af småplaneterna mellan Mars och Juppiter, den tredje i upptäcktsordningen. J. upptäcktes af Harding 1 sept. 1804. Medelafståndet från solen är 2,668 gånger jordens och omloppstiden 4,36 år. E. J. (B—d.)

Junōnes, *rom. myt.* Se Genius.

Junōnisk, lik gudinnan Juno (se d. o.), majestätisk, ståtlig, yppig (om kvinnor).

Junosuando, by med kapell, poststation och gästgifvargård i Pajala socken, Norrbottens län, omkr. 150 km. n. ö. om Gällivare, vid Torne älf, nära Tärendö älfs utflöde. Omkr. 19 km. västligare längs landsvägen till Vittangi ligger strax inom lappmarksgränsen i Jukkasjärvi socken J. masugnsby, hvarest, sedan järnmalm 1640 där upptäcktes, masugn anlades 1647 (sedermera flyttad till Tornefors vid Torne älf), utgörande ett af de många Kengisverken.

Junot [jynå]. 1. Andoche J., hertig af Abrantes (fr. *duc d'Abrantès*), fransk general, f. 23 okt. 1771 i Bussy-le-Grand (dep. Côte d'Or), d. 29 juli 1813 i Montbard, blef 1792 frivillig och ådrog sig Napoleons uppmärksamhet vid belägringen af Toulon 1793, blef dennes adjutant och följde honom sedan under fälttågen i Italien och Egypten. Efter 18 brumaire (1799) blef han kommendant i Paris, användes sedermera som diplomat (ambassa-

dör i Portugal 1805) och utnämndes 1806 till guvernör i Paris. Hans intriger med Caroline Bonaparte väckte Napoleons missnöje, hvarför han aflägsnades som befälhafvare för den mot Portugal 1807 utsända expeditionen. Han intågade i Lissabon, till belöning hvarför han upphöjdes till hertig af Abrantes, men slagen af Wellington vid Vimeiro, nödgades han genom konventionen i Cintra 1808 utrymma Portugal. Därefter deltog han i Masséenas olyckliga fälttåg i Portugal 1810—11 samt 1812 i kriget mot Ryssland, där hans overksamhet under slaget vid Valutina vållade Napoleon oersättlig skada. Han utnämndes till guvernör öfver Illyriska provinserna, men blef sinnessjuk.

2. Laure J., hertiginna af Abrantes (fr. *duchesse d'Abrantès*), den föregående maka, född Permon, dotter till en rik köpman, f. 1784 i Montpellier, d. 1838 i Paris i armod. Under revolutionen knöt hon i Paris nära bekantskap med general Bonaparte och hans adjutant Junot. Som denne senares maka spelade hon därefter en lysande roll inom det parisiska sällskapslifvet, öfverhopad för en tid af Napoleons ynnestbevis, hvilka dock snart förvandlades i onåd till följd af hennes gemåls olyckliga kapitulation i Cintra 1808. Efter Junots död, 1813, förbjöds hon att vistas i Paris, hvilket förbud hon s. å. öfverträdde, i det hon återvände till Frankrikes hufvudstad, där hon slöt sig till Bourbonerna, då kejsarens penningunderstöd upphörde. — Laure J. är känd som författarinna till *Mémoires* (18 bd, 1831—34), hvilka, hållna i en lätt och behaglig stil, genom en mängd historiska notiser och anekdoter karakterisera Napoleon och revolutionstiden. Se I. Turquan, ''La générale Junot, duchesse d'Abrantès'' (1901). Laure J. är hufvudpersonen i Mathilda Mallings roman ''Fru guvernören af Paris'' (1895). 1 o. 2. (G. K.)

Ju'nsele. 1. Socken i Västernorrlands län, Resele tingslag. 1,323 kvkm. 3,662 inv. (1908). J. utgör ett konsist. pastorat i Härnösands stift, Ångermanlands västra kontrakt. — 2. Revir i Mellersta Norrlands öfverjägmästardistrikt, Västernorrlands län, omfattar delar af Anundsjö och Skorpeds socknar, äfvensom Junsele, Ådals-Lidens, Resele, Eds, Multrå, Sånga, Öfver-Lännäs, Boteå, Styrsnäs och Ramsele socknar och är indeladt i 3 bevakningstrakter. Inom reviret äro belägna 29 allmänna skogar om tillsammans 38,273 har, däraf 19 stycken kronoparker med en sammanlagd areal af 32,808 har (1905). 2. M—g.

Junta l. Junti, boktryckarfamilj. Se Giunta.

Junta [sp. uttal cho'nta; af lat. *junctus*, förenad], eg. förening; församling, utskott, kommitté; i Spanien särskildt benämning på vissa administrativa och politiska församlingar, egenmäktigt bildade eller kallade af monarken. Stora juntan var en af Karl II (1665—1700) tillsatt kommitté för att afgöra inkvisitionens befogenhet. Mest bekanta äro den af Napoleon 1808 till Bayonne sammankallade juntan samt den s. å. af spanjorerna bildade centraljuntan med förgreningar, provinsjuntor, som ledde befrielsekriget mot fransmännen. — Den s. k. Junta foral, hvilken skulle vidmakthålla de baskiska provinsernas särskilda rättigheter, har efter fueros' (se d. o.) upphäfvande 1876 förlorat sin betydelse. — I Portugal ingår ordet i benämningarna på de kommunala representationerna i socken (parochialjunta) och län (generaljunta). Om junta dos mathematicos där se Behaim, sp. 1221.

Juntan (se Junta), politisk-litterär förening eller krets i Uppsala på 1790-talet, hvilken samlades kring Benjamin Höijer och G. A. Silverstolpe. Hos den sistnämnde plägade kretsens medlemmar intaga sina middagar och utbyta tankar om politisk frihet och tysk litteratur. Se närmare Höijer, sp. 242.

Juntiner, s. k. Giuntatryck. Se Giunta.

Juon, Paul, rysk tonsättare, f. 1872 i Moskva, studerade där vid konservatoriet för Arensky m. fl. och i Berlin för Bargiel, var under ett år lärare vid det nybildade konservatoriet i Baku och bosatte sig 1897 i Berlin, där han 1906 blef kompositionslärare vid musikhögskolan. Som kompositör har J. gjort sig bemärkt för form- och klangsinne. Han har hufvudsakligen egnat sig åt kammarmusiken och närmast i Brahms' anda skrifvit bl. a. en stråkkvintett, pianotrio, pianosextett samt, såsom varm beundrare af skandinavisk natur och konst, en medryckande rapsodi (för piano och stråkar) öfver grundstämningen i Selma Lagerlöfs ''Gösta Berlings saga'' (spelad i Stockholm 1909 med tonsättaren vid pianot), en trio-caprice efter samma diktverk och en orkesterfantasi öfver danska folkvisor (jämte det köpenhamnska rådhusklockspelets motiv). Han har äfven komponerat pianostycken och sånger samt skrifvit *Praktische harmonielehre* (2 bd, 1901). E. F—t.

Jupe [jypp], fr., kjol.

Ju'piter. Se Juppiter.

Jupon [jypå'], fr., underkjol.

Ju'ppiter l. Ju'piter hette hos romarna och andra italiska folk den högste himmelsguden, ''himlafadern'', motsvarande grekernas Zeus (se d. o.). Namnet J. är bildadt af *Jovis* (urspr. Djovis, likasom *Zeus* af roten *djav-* l. *djev-*, den ljusa himlarymden, luftkretsen) och *pater*, fader. Han hette äfven Diespiter, dagens fader. Likasom den grekiske Zeus råder han i främsta rummet öfver alla luftkretsens företeelser och dyrkas därför såsom *J. Fulgurator* l. *Fulminator*, blixtguden, *J. Tonans* (åskguden, dundraren) och *J. Pluvius* (regnguden). F. ö. sträcker sig hans gudamakt till lifvets alla områden, och han har en mängd olika binamn. Som segergifvare i striden heter han *J. Victor*, äfven *J. Stator* (''som bringar slagordningen att hålla stånd''), som den, åt hvilken den romerske fältherren brukar hembära spolia opima (se d. o.), *J. Feretrius*, som statens beskyddare och upprätthållare *J. Conservator*. Som hägnare af rätt och trohet åkallades han vid fördrags afslutande och står då

Juppiter jämte Juno och Minerva, efter mittpartiet af en antik relief, som återger gafvelfältet på det capitolinska Juppitertemplet i Rom.

nära trohetsguden *Dius Fidius* (se Fidius dius). Hans gemål var himladrottningen Juno, motsvarande grekernas Hera. På Capitolium i Rom hade J. sitt förnämsta tempel, där han dyrkades som *J. Optimus Maximus* (”den högste och störste” l. ”den allgode och allsmäktige”) och äfven som *J. Capitolinus* (se fig.). Detta tempel ansågs härröra från konungatiden, men förstördes flera gånger af eldsvådor. Det slutligen af Domitianus uppförda templet kvarstod långt fram i medeltiden. Äfven *J. Stator* och *J. Feretrius* hade högt ansedda tempel i Rom. Ännu äldre var den dyrkan, som under namn af *feriæ latinæ* (”den latinska offerfesten”) egnades honom på Albanska berget i egenskap af det latinska förbundets beskyddare (*J. Latiaris*) och i Lavinium, där han dyrkades som *J. Indiges*. Hos etruskerna, som i mycket intaga en särställning bland de italiska folken, dyrkades under namn af *Tinia* l. *Tina* en gud, som synes ha nära öfverensstämt med J. För ombesörjande af den åt J. egnade tempeltjänsten fanns i Rom en hög prästerlig dignitär med titeln *flamen dialis*. Till hans ära firades i Rom åtskilliga årligen återkommande festspel, *ludi* (se d. o.). Den bildande konsten har vid framställningen af J. mestadels hämtat sina mönster från de grekiska Zeusbilderna. Berömd är i synnerhet den i Vatikanens museum befintliga J:s- (eller Zeus-)bysten från Otricoli (se Bildhuggarkonst, pl. II). J:s vanliga attribut äro åskviggen och spiran, stundom äfven örnen. Litt.: Preller-Jordan, ”Römische mythologie” (3:e uppl. 1881) och Aust i Roschers ”Ausführliches lexikon der griechischen und römischen mytologie”. A. M. A.

Ju'ppiter l. Ju'piter, *astron.*, vårt solsystems största planet. Näst Venus är J. den af planeterna, som lyser klarast, och är därför lätt att igenkänna. J:s

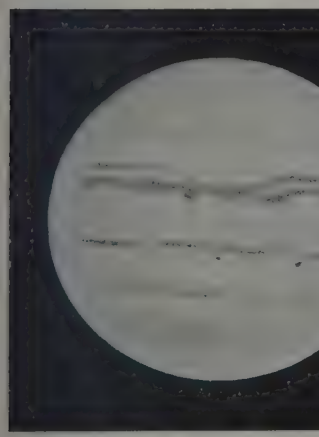

Planeten Juppiter

medelafstånd från solen är 5,2028 gånger jordens samt varierar emellan 4,9518 och 5,4538. Dess sideriska omloppstid utgör 4,332,59 dagar, eller 50 dagar mindre än 12 år. Vid första anblicken i en tub märker man, att J. ej visar en cirkelrund skifva, utan att polardiametern är mindre än ekvatorsdiametern, ett förhållande, som eger rum äfven med jorden, likväl med den skillnaden, att jordens afplattning utgör endast omkr. $\frac{1}{300}$, under det att J:s uppgår till $\frac{1}{14}$ till följd af planetens väldiga dimensioner i förening med den snabba rotationen, som fullbordas på omkr. 9 t. 56 m.; rotationen försiggår, liksom hos solen, något snabbare vid ekvatorn än på högre breddgrader. Denna systemets ”jätteplanets” ekvatorsdiameter är öfver 11 gånger större än jordens, eller nära 145,000 km., ytan är 119 och volymen 1,290 gånger jordens. Som J:s massa dock är endast omkr. 318 gånger större än jordens (eller $\frac{1}{1047}$ af solens), är tätheten blott 0,24 af jordens l. $1^1/_3$ gånger vattnets. Tyngden vid ytan verkar nära $2^1/_2$ gånger starkare än hos oss. Sedan gammalt nyttjas för J. tecknet 4. J. spelar, på grund af sin stora massa, en viktig roll i planetsystemet genom de betydande störingar den åstadkommer, särskildt i småplaneternas och kometernas rörelser. Man anser, att en hel grupp af de senare rent af ”infångats” af J. och genom dess attraktion tvungits att beskrifva kortperiodiska banor kring solen. — Då i början af 1600-talet, kort efter tubens uppfinnande, Galilei fann J. vara omkretsad af fyra drabanter l. månar, var detta en upptäckt af för den tiden icke ringa betydelse, i det att densamma genom analogi gaf stöd åt den kopernikanska världsåsikten, då man nämligen hade för ögonen, att en annan himlakropp än jorden kunde vara medelpunkt för centralrörelse. Dessa månar ha f. ö. i flera hänseenden varit af praktisk nytta inom astronomien, bl. a. därigenom, att vid deras förmörkelser, då de ingå i hufvudplanetens skugga, ljusets hastighet kunnat bestämmas, samt därigenom, att samma förmörkelser, som samtidigt kunna iakttagas från skilda delar af jorden som fullkomligt isokrona fenomen, utgöra ett synnerligen enkelt och ofta tillgängligt medel för den geografiska longitudens bestämmande. Dessa månar äro i medeltal något större än vår. En femte måne, rörande sig innanför de fyra stora månarna, upptäcktes af Barnard på Lick-observatoriet 1892. Ytterligare tre, mycket små, månar ha under de sista åren upptäckts på fotografisk väg. — Betraktad genom tub, företer J. flera dunkla linjer, gående parallellt med ekvatorn, och emellan dem oftast oregelbundna formationer, starkt påminnande om jordiska moln. Dessa bildningar äro stadda i en oupphörlig förändring och kunna således ej tillhöra planetens fasta yta, om en sådan finnes. Det är därför omöjligt att upprätta en karta öfver J:s yta, hvilket däremot för planeten Mars lyckats tämligen väl. J. omgifves af en tät och djup atmosfär, ständigt så uppfylld af ångor, att planetens egentliga yta aldrig synes. Åtskilliga iakttagelser under senaste tid tyda på det förhållandet, att J. i vissa afseenden mera liknar solen än de öfriga planeterna. Så t. ex. fann Zöllner J:s albedo (se d. o.) lika med 0,62 som medium för hela ytan (vissa fläckar likväl af betydligt högre glans), ett värde så stort, att man däraf ansett sig kunna draga den slutsatsen, att planeten icke lyser med endast lånadt ljus, utan äfven till en del med eget. En annan omständighet, som talar för denna slutsats, är den, att den skenbara ljusstyrkan, liksom hos solen, är betydligt starkare vid skifvans midt än vid randen. 1878 uppträdde på J:s sydliga

hemisfär en röd, af en ljus kant omgifven oval fläck, som småningom undergick vissa förändringar och uppenbarligen orsakades af mäktiga omhvälfningar i planetens inre. Den förbleknade slutligen alltmer och torde nu vara nästan alldeles försvunnen. J:s spektrum är hufvudsakligen det reflekterade solljusets; likväl förekomma olikheter, af hvilka Vogel bl. a. sluter till tillvaron af vattenånga i J:s atmosfär. E. J. (B—d.)

Ju'ppiter plu'vius, lat., J. regngifvaren, genom Goethe populär vorden beteckning för våldsamt regnväder.

Juppitersgruppen, *astron.* Se Hektor.

Jūra, plur. af lat. *jus* (se d. o.). — Jura circa sacra, lat., statens rättigheter rörande kyrkliga angelägenheter, kunna sägas vara af tre slag: 1) Jus advocātiæ, statens rätt att skydda kyrkan och dess intressen, 2) Jus reformandi, landsherrens (l. statsstyrelsens) rätt att bestämma, till hvilken af de kristna kyrkobekännelserna staten skall ansluta sig, eller huruvida någon eller några af de från statsreligionen afvikande konfessionerna skola tolereras, samt 3) Jus suprēmæ inspectiōnis, statschefens rättighet att utöfva högsta öfverinseendet öfver statskyrkan. De två senare slagen af Jura circa sacra tillhöra egentligen tiden efter reformationen. Det första slaget åter uppkom samtidigt med, att kristendomen blef beskyddad och gynnad af romerska staten, i 4:e årh., samt vållade under äldre tider och i synnerhet under medeltiden många konflikter mellan kyrkans och statens myndigheter. — Jura stolæ, lat., de rättigheter, d. v. s. inkomster, som präst egde åtnjuta för förrättningar, vid hvilka prästerlig skrud (*stola*; se d. o.) borde nyttjas. J. P.

Jūra, *geol.* Se Jurasystemet.

Jura [fr. utt. ʃyra′, ty. utt. jōra], centraleuropeiskt bergssystem, som, skildt från Centralalperna genom den schweizisk-schwabiska högslätten, sträcker sig från Rhône nedanför Genève i nordöstlig riktning till öfre Main. Taget i denna omfattning, är dock J. mera ett geognostiskt än orografiskt begrepp; ty om ock samma formationsgrupp, det s. k. jurasystemet (se d. o.), är rådande i hela detta bergssystem, är dock bergbyggnaden väsentligen olika i de tre sträckor, i hvilka man indelar J. Det är ock först sedan man funnit de geologiska formationernas identitet, som man utsträckt namnet J. till de bergsträckor, som ligga n. om Rhen. Deras gamla namn är Alp (se d. o.). — Man delar numera Jurabergen i tre afdelningar: 1. *Franskschweiziska J.*, 2. *Schwabiska J.* och 3. *Frankiska J.*, hvilka båda senare bruka sammanfattas under benämningen *Tyska J.* — Det förstnämnda är ett starkt veckadt kedjeberg med riktning från s. v. till n. ö. Ryggarna äro högst i östra delen, medan den västra zonen öfvergår till en enformig platå. De sydöstligaste och högsta kedjorna höja sig brant från schweiziska högslätten; mot n. aftar höjden. De förnämsta topparna, som alla ligga i sydöstra delen, äro Crêt-de-la-neige (1,723 m.), Reculet (1,720 m.), båda på franskt område, samt Mont Tendre (1,680 m.) och Dôle (1,680 m.) inom Schweiz. I kantonen Neuchâtel och i Franche-Comté har J. sin största bredd; bland topparna i denna del märkas Mont Chasserone (1,611 m.), Chasseral (1,609 m.) och Tête de Rang (1,423 m.). I den norra delen, som nästan h. o. h. tillhör Schweiz, träffas ännu så höga toppar som Hasenmatt (1,449 m.), Röthifluh (1,398 m.) och Weissenstein (1,284 m.). Mellan de olika kedjorna, hvilkas antal uppgifves till omkr. 160, gå breda längddalar (fr. *combes*), i hvilka floder rinna; mindre allmänna äro branta, trånga tvärdalar (fr. *cluses*, ty. *klausen*), hvilka, genombrytande kedjorna, sätta tvärdalarna i förbindelse med hvarandra samt bilda de vildaste, mest måleriska partierna i J. Berget har ett enformigt utseende; kedjorna likna långa murar, hvilkas toppar föga höja sig öfver medelkamhöjden. I sitt inre är berget rikt på klyftor, grottor och djupa hål, i hvilka floder här och där försvinna för att efter kortare eller längre underjordiskt lopp åter träda i dagen. Med undantag af Neuchâtel-sjön och Biel-sjön vid bergets sydöstra rand äro Jurasjöarna små och mest belägna i längddalar, såsom S:t Point i Doubs' och Joux i Orbes vattenområde; däremot är den vackra sjö, som Doubs bildar på gränsen mellan Frankrike och Neuchâtel vid Les Brenets, en cluse-sjö. J:s klimat är jämförelsevis råare än Alpernas; vintrarna äro långa och stränga, med mycket snö. Betesmarker och tät skog (tall, gran, bok) upptaga i n. och v. största delen af berget ända till topparna; jordbruket är inskränkt mest till dalbottnarna. I allmänhet är J. svagt befolkadt, och endast de industriidkande högdalarna i Vaud, Neuchâtel och Bern samt den fruktbara högslätten ö. om Birs äro tätare bebodda. Den allmännaste industrien i J. är tillverkningen af ur och speldosor. Bergets branta stupning i s. ö., den likformiga höjden hos kedjorna samt frånvaron af stora tvärdalar göra J. tämligen otillgängligt; icke dess mindre genomskäres det af ett vidsträckt nät af konstvägar, hvilka dels följa dalarna, dels öfverskrida kedjorna i många krökningar. Till de viktigaste Jurapassen höra: Col de la Faucille (se Faucille), S:t Cergues (1,263 m.) vid foten af Dôle, Col de Jougne (se d. o.) samt passet vid La Croix, mellan högslätten och Val de Travers. Bergbågens hela längd, från Voiron vid Grenoble till Lägern n. v. om Zürich, är 360 km.

N. om Rhen, i trakten af Aars mynning, börjar Tyska J., som är en fortsättning af det Franskschweiziska. Dess hela längd är omkr. 425 km. Det har byggnaden af en platå med horisontala skikt och delas genom bäckenet vid Nördlingen, det s. k. Ries, i en sydöstlig del, Schwabiska J. l. Rauhe alp (se Alp), och Frankiska J. (se d. o.). (J. F. N.)

Jura [dʃō′rə], en till skotska grefsk. Argyle hörande ö bland de inre Hebriderna, skild från fastlandet af det 15 km. breda Jurasundet och från ön Islay af Islaysundet. 370 kvkm. 560 inv. (1901). En bergskedja, hvars högsta del, kallad Paps of Jura, har en höjd af 783 m., går genom hela ön, afbruten endast af Loch Tarbert, en hafsarm, som skjuter in på västra kusten och delar ön nästan midt itu. Största delen af ön består af jaktmarker, rika på hjortdjur, hvilka gifvit ön dess namn (”hjortön”). (J. F. N.)

Jura [ʃyra′], departement i östra Frankrike, bildadt af södra delen af den forna prov. Franche-Comté, har sitt namn af Jurabergen, som fylla mer än halfva dep. 5,055 kvkm. 257,725 inv. (1906), visande en minskning af nära 10 proc. på de sista 25 åren. Dep. består af en slättregion i v. och n. v. samt en bergsregion i s. ö., hvilken tilltager

i höjd mot schweiziska gränsen (Noirmont, 1,572 m.). Det vattnas af Oignon, Doubs och Seille, bifloder till Saône, samt af Ain, biflod till Rhône; af dessa äro Doubs och Ain segelbara. Äfven finnas flera sjöar, bland hvilka de största äro Rousses, Châlin, Chambly och Clairvaux. Slättlandet är mycket bördigt, och äfven bland bergen förekomma fruktbara dalar. Jordbruket sysselsätter omkr. $^3/_4$ af befolkningen. Industrien är mycket liflig. Mycket ost (gruyèreost) utföres. Dep. indelas i 4 arrondissemang: Dôle, Lons-le-Saunier, Poligny och S:t Claude. Hufvudstad är Lons-le-Saunier. (J. F. N.)

Jūra cī'rca sa'cra, lat. Se Jura, sp. 299.

Juraformationen. Se Jurasystemet.

Juraförbundet. Se Anarkism, sp. 908.

Jurame'ntum in litem, lat., inom processrättsdoktrinen benämning på värderingsed, hvarmed man förstår den ed, som kommer till användning, när skada skall ersättas och dess belopp icke på annat sätt kan ådagaläggas. Värderingseden är en art af fyllnadsed, d. v. s. det är en ed, som den bevisskyldige parten aflägger; den part, som lidit skada och som enligt allmänna bevisskyldighetsprinciper borde bevisa värdet af skadan, tillerkännes förmånen att få genom sin egen beedigade utsaga prestera beviset. Stadgande om värderingsed förekommer i svensk rätt i 17:e kap. 35:e § Rättegångsb. Det tillåtes här den, som lidit skada genom stöld eller brand, att med sin ed bevisa, huru mycket han förlorat och hvad det var värdt, dock att eden får förekomma, endast då annan bevisning icke kan förebringas. Inom rättsvetenskapen har man på goda grunder antagit, att de fall, som nämnas i ofvan citerade lagrum, äro att uppfatta endast som exempel, och att värderingsed bör medgifvas städse, då någon uppsåtligen eller genom grof vållande förorsakat annan skada. E. K.

Juräre in ve'rba magi'stri, lat., "svära efter lärarens ord", omdömeslöst hålla de åsikter för riktiga, som man får hos sig inplantade af äldre eller öfverordnade personer. Uttrycket förekommer i Horatius' ep. I, 1, 14.

Juraschek [jö-], Franz von, österrikisk statistiker, f. 1849 i Ungern, d. 1910 i Wien, blef 1881 e. o. professor i statistik och statsrätt i Czernowitz och 1883 i Innsbruck, där han 1885 erhöll ord. professur. 1887 anställdes han som "regeringsråd" vid statistiska centralkommissionen i Wien och tog som sådan, äfvensom i egenskap af sekreterare och extra led. af kommissionen, framstående del i arbetet på Österrikes förvaltningsstatistik. Vid sidan af denna verksamhet föreläste han vid universitetet i Wien i statistik och statsrätt. Från 1884 utgaf J. årligen Otto Hübners (se d. o.) "Geographisch-statistische tabellen aller länder der erde". Efter Neumann-Spallarts (se d. o.) död utgaf han äfven 1890—1905 dennes "Übersichten der weltwirtschaft". I sin författarverksamhet röde sig hufvudsakligen på det statistiska området, men han skref äfven ett par statsrättsliga arbeten. J. R. N.

Jūra sto'læ, lat. Se Jura, sp. 299.

Jurasystemet (Juraformationen, ofta endast Jura, *geol.*), det mellersta af de mesozoiska systemen, emellan trias och kritsystemet, har sitt namn efter Jurabergen, som nästan h. o. h. bestå af hithörande aflagringar. Det kallas stundom oolitsystemet (denna benämning brukades förr i synnerhet i England), emedan oolitiska kalk- och järnstenar mycket ofta uppträda däri, i synnerhet inom den mellersta och den öfre afdelningen. De allmännaste bergarterna äro lera och skifferlera, märgel, kalksten och dolomit; sandsten förekommer på flera ställen, ehuru ej i så stor mängd som dessa. Stenkol, strutmärgel och järnmalm (järnlersten eller sferosiderit och järnoolit) finnas äfven, ehuru i underordnad mängd. Eruptiva bergarter, som tillhöra jurasystemet, äro kända nästan endast från norra Skottland (basalt, syenit, felsitporfyr), Kung Karls land och Frans Josefs land; möjligen förekomma dylika äfven i Karpaterna. — Jurasystemet består hufvudsakligen af marina aflagringar, under det att sötvattensbildningar spela en jämförelsevis underordnad roll. Bland de utomordentligt många djur- och växtlämningar, som i detsamma äro funna, må som de mest karakteristiska nämnas följande. Bland vertebraterna finnas de första däggdjuren i systemets äldsta lager (i Europa *Microlestes*, i Nord-Amerika *Dromatherium*, som anträffats i bildningar sannolikt tillhörande denna tid eller möjligen något äldre); sådana träffas äfven i dess mellersta afdelning vid Stonesfield i England (*Amphitherium*, *Phascolotherium* m. fl.) och i dess öfversta lager (*Plagiaulax* m. fl. i Englands "purbeck"). Alla i jurasystemet uppträdande däggdjur tillhöra pungdjuren och äro af obetydlig storlek. Fåglarna äro representerade af den märkvärdiga *Archæopteryx* (se d. o.). Ödlorna äro mycket talrika och uppträda i mycket växlande former af ofta ofantlig storlek (*Atlantosaurus* uppges haft en längd af 36 m. och en höjd af 9 m.), så att de kunna anses som den djurgrupp, som mest karakteriserar denna period, hvilken därför också ofta kallats "de stora ödlornas". De tillhöra såväl enaliosaurierna (hafsödlorna), t. ex. *Ichthyosaurus* och *Plesiosaurus*, som dinosaurierna, t. ex. *Megalosaurus*, under det de emellan grod- och ödledjur stående stegocefalerna försvunnit. Äfven krokodiler finnas (*Mystriosaurus*) samt sköldpaddor och flygande ödlor (*Pterodactylus*, *Rhamphorhynchus*). Fiskar förekomma i mängd, hufvudsakligen representerade af hajar (*Hybodus*, *Acrodus* m. fl.) och homocerka ganoider (*Microdon*) samt några benfiskar (*Leptolepis*). Leddjuren äro representerade hufvudsakligen af långsvansade kräftor (*Eryon*, *Glyphæa*), men äfven af kortsvansade (*Prosopon*). Af insekter träffas skalbaggar talrikast, ehuru äfven sländor, gräshoppor och fjärilar förekomma; likaså äro spindlar funna. Af blötdjuren äro cefalopoderna (hufvudfotingarna) utomordentligt talrika, i synnerhet släktena *Ammonites* och *Belemnites*, af hvilka företrädesvis det förstnämndas olika arter kunna anses som synnerligen karakteristiska för de olika underafdelningar och lag, i hvilka man indelat jurasystemet. Bland gastropoderna (bukfotingarna eller snäckorna) må nämnas släktena *Nerinea* och *Pleurotomaria*, bland de talrika lamellibranchiaterna (musslorna) *Ostrea* (med underslägtena *Exogyra* och *Gryphæa*), *Pecten*, *Lima*, *Avicula*, *Mytilus*, *Cardinia*, *Trigonia*, *Pholadomya*. Bland brachiopoderna (armfotingarna) finnas de sista representanterna för släktena *Spirifer* och *Leptæna*; arter af släktena *Terebratula* och *Rhynchonella* äro allmänna. Af bryozoer äro många arter beskrifna. Stråldjuren äro representerade af echi-

nodermer (tagghudingar), såsom sjöborrar och sjöliljor (*Apiocrinus*, *Pentacrinus*), af koraller, som på flera nivåer förekomma i stor mängd och bilda verkliga korallref samt äro af samma typer som de nu lefvande korallerna. Äfven af medusor, hvilka man knappast skulle tro kunna finnas fossila, ha aftryck funnits, ehuru ytterst sällsynt. Spongier (hafssvampar) äro allmänna och uppträda vanligen tillsammans med korallerna, bildande korallrefven, ja spela stundom i dessa senare nästan en viktigare roll än korallerna själfva. — Floran utgöres hufvudsakligen af landväxter, som dock, enär de flesta aflagringarna äro marina, förekomma på jämförelsevis färre ställen. Landväxter äro kända från olika nivåer inom jurasystemet i Europa, Sibirien, Indien, Japan, Nord- och Syd-Amerika, Grönland, det antarktiska området (Grahams land), Australien, Nya Zeeland m. fl. länder. De viktigaste typerna äro: ginkgoväxter, som under denna period nå sin största utveckling, såsom släktena *Ginkgo*, *Baiera*, *Phoenicopsis*, *Czekanowskia*; barrträd, såsom de första *Pinus*-arterna, *Palissya*, *Stachyotaxus*, *Pachyphyllum*, *Araucaria*, de första säkra kupressinéerna; af cykadofyter släktena *Nilssonia*, *Anomozamites*, *Otozamites*, *Podozamites*, *Zamites*, *Pterophyllum*, *Thinnfeldia* m. fl., af hvilka många, såsom deras blommor (*Williamsonia*, *Wielandiella*, *Wettrichia*, *Cycadocephalus*) ådagalägga, höra till Bennettitales (se d. o.); af vattenormbunkar *Sagenopteris*; af stipelormbunkar *Marattia*; af de egentliga ormbunkarna släktena *Scleropteris*, *Dichopteris*, *Thyrsopteris*, *Dicksonia*, *Cladophlebis*, *Dictyophyllum*, *Clathropteris* m. fl.; af fräkenväxter *Equiselites*. — Jurasystemets aflagringar äro ingalunda öfverallt lika utbildade. Man kan i Europa urskilja tre olika geografiska områden eller provinser, hvar och en med sina egendomliga karaktärer, nämligen den centraleuropeiska, den mediterrana och den boreala, och man har i denna olika utveckling velat se spåren efter en för första gången begynnande utbildning af olika klimatiska zoner. Bildningarna inom den första af dessa provinser äro bäst och fullständigast kända, och dit räknas de i Storbritannien, mellersta och norra Frankrike, Schweiz, Tyskland, södra Skandinavien samt kring Brünn och Krakau förekommande juraaflagringarna. Den noggrannare kännedomen om jurasystemet har utgått från England, hvars jurabildningar redan i början af 1800-talet af W. Smith indelades i de ännu allmänt antagna underafdelningar, hvilka nu vanligen sammanfattas i tre afdelningar eller grupper: lias, dogger och malm, alla tre engelska provinsialbenämningar:

1. L i a s [le'jas]. Bergarterna äro mest mörka, ofta bituminösa leror och skifferleror äfvensom kalkstenar och sandstenar. Med anledning af den mörka färgen hos dess bergarter benämndes denna afdelning af L. von Buch s v a r t j u r a, ett stundom äfven nu användt namn. De understa lagren förete öfvergång till keuper och räknas därför också ofta dit; stundom uppföras de som eget system, särskildt emedan de i de östra Alperna ha stor utbredning och mäktighet. De ha fått många namn, såsom a v i c u l a c o n t o r t a z o n e n (efter en karakteristisk mussla), b o n e b e d (emedan vissa sandstenar stundom innehålla en stor mängd ben, fjäll, tänder o. d. af fiskar och ödlor), r ä t i s k a s y s t e m e t l. r ä t i s k a g r u p p e n l. helt enkelt r ä t (efter de rätiska Alperna). I Alperna utgöres rät af rent marina bildningar, afsatta på något djupare vatten och med rik fauna. Bland bergarterna äro kalksten och dolomit härskande; i mellersta Europa är det däremot mest sandstenar och skifferleror med en fattig fauna, afsatta vid kusten eller på grundare vatten och på åtskilliga ställen omväxlande med sötvattensbildningar. Där har man funnit det första däggdjuret (*Microlestes*) samt i Skåne och Franken m. fl. ställen en rik flora af landväxter och stenkol. De i Virginia förekommande lagren, i hvilka man funnit det äldsta amerikanska däggdjuret (*Dromatherium*) äfvensom landväxter, höra sannolikt också hit; möjligen äro de dock något äldre. Den egentliga lias, som delas i den *undre*, *mellersta* och *öfre*, utgöres öfvervägande af mörka leror och kalkstenar samt har en rik, rent marin fauna. Märkligast äro de stora hafsödlorna *Ichthyosaurus* och *Plesiosaurus*, af hvilka fullständiga skelett äro funna, hufvudsakligen vid Boll i Schwaben, Banz i Franken och Lyme Regis i Dorsetshire. I de äldsta liaslagren är släktet *Cardinia* oftast mycket allmänt, hvarför man ock stundom brukat kalla dem c a r d i n i a l i a s. Rät och cardinialias sammanfattas stundom under benämningen i n f r a l i a s. Ofvanpå cardinialias finner man en kalksten eller lera utomordentligt rik på *Ostrea* (*Gryphæa*) *arcuata*. Detta lager har en särdeles konstant utbredning och kallas ofta g r y f i t k a l k eller också a r i e t e n l i a s, emedan ammoniter af gruppen *Arietes* (*Arietites*) här äro mycket allmänna och hufvudsakligen tillhöra denna nivå. F. ö. indelas lias uti en stor mängd zoner, vanligen benämnda efter olika ammonitarter. Äfven äkta liaslager äro stundom utvecklade som stenkolsförande bildningar med landväxter, såsom vid Fünfkirken (Pecs) i Ungern (25 flötser), Stejerdorf i Banatet, på Bornholm, m. fl. ställen. — 2. D o g g e r l. b r u n j u r a (den förra benämningen nyttjas företrädesvis i England, den senare i Tyskland). Bergarterna äro mest kalkstenar, ofta af oolitisk struktur och järnhaltiga. Dit höra lagren med vackra landväxter vid kusten af Yorkshire, Stonesfield-slates med lämningar af däggdjur m. m., lagren vid Bayeux med många och väl bibehållna fossil, järnmalmen vid Aalen i Württemberg m. m. Såväl dogger som i synnerhet malm äro ofta utbildade som korallref, i hvilka dock ej blott koraller, utan äfven spongier taga en väsentlig del. — 3. M a l m [mäm] l. h v i t j u r a består mest af ljusa eller hvita kalkstenar och dolomiter; asfalt förekommer i Hannover m. fl. ställen i dithörande bergarter. Dit räknas den litografiska skiffern vid Solenhofen m. fl. ställen i Bajern, hvilken skiffer är bekant ej blott för sin praktiska användning, utan äfven för sina ofta utomordentligt väl bibehållna fossil (*Archæopteryx*, *Pterodactylus*, *Eryon*, sländor, medusor m. m.). Den bekanta byggnadssstenen portlandstone i södra England tillhör öfre malm och innehåller en marin fauna, under det att den öfverlagras af brack- och sötvattensbildningar (ja t. o. m. gamla matjordslager med ännu kvarstående cykadofytstammar finnas), som kallas purbeck, efter den s. k. Isle of Purbeck, och i hvilka flera däggdjurslämningar äro funna. Äfven på åtskilliga ställen i nordvästra Tyskland förekomma liknande purbeckbildningar (wealden). Liksom inom lias har också inom dogger och malm

urskilts en stor mängd olika zoner, oftast benämnda efter en ammonitart. Stundom, hufvudsakligen dock inom Alperna och den mediterrana juraprovinsen, sammanfattas de yngre lagren af malm under benämningen tithoniska etagen l. tithon, då de nämligen bilda en sammanhängande, tämligen likformigt utbildad massa af rent marina lager, inom hvilka de vanliga zonerna ej kunna urskiljas och som då bilda en jämn öfvergång till kritsystemet. Den centraleuropeiska juran företer typen för en lugn och oafbruten sedimentbildning, och eruptiva bergarter äro med säkerhet kända endast från norra Skottland. Genom sedermera inträffande rubbningar har emellertid lagerbyggnaden på rätt många ställen blifvit störd eller åtminstone lagren rubbats ur sitt ursprungliga läge. — Den mediterrana juran förekommer i Medelhafsländerna, i Cevennerna, Alperna, Apenninerna, östra Mähren, Karpaterna, Balkan m. fl. ställen och utmärkes genom förekomsten dels af vissa egendomliga grupper af ammoniter, dels af genomborrade *Terebratula*-arter (*T. diphya*). Den boreala juran finnes utvecklad kring Moskva och i norra Ryssland samt på Andön, Spetsbergen, Kung Karls land, Frans Josefs land och östra Grönland. Den utmärkes i synnerhet genom förekomsten af musselsläktet *Aucella*.

Jurasystemet i Skandinavien. Äfven i Skandinavien finnas till jurasystemet hörande aflagringar, dels på Andö, vid Norges kust, dels i Skåne och på Bornholm. De på första stället förekommande tillhöra den boreala juraprovinsen, motsvara öfre dogger eller undre malm, innehålla såväl hafsdjur som landväxter och stenkolsflötser samt ha sina närmaste motsvarigheter i Rysslands och Spetsbergens jura. Jurabildningarna i Skåne och på Bornholm äro delar af den centraleuropeiska juraprovinsen och tillhöra lias. Dithörande aflagringar i Skåne äro mest kända under benämningen Skånes stenkolsförande formation och motsvara rät, cardinia- och arietenlias. De förekomma i nordvästra delen mellan Hälsingborg, Höganäs och Söderåsen, kring Stabbarp vid Eslöf och vid Kurremölla—Tosterup. Kolbrytning har dock egt rum endast på de två förstnämnda områdena. Det nordvästra området är det största och viktigaste. Bergarterna äro hufvudsakligen sandsten och skifferlera med eldfast lera, stenkol, järnlersten och strutmärgel. Systemets mäktighet är ej fullt säkert känd, men torde kunna uppskattas till minst omkr. 230 m., då bildningen är fullständig. Den undre, rätiska, delen är hufvudsakligen en sötvattensbildning med landväxter, och dit höra kolflötserna; den öfre delen (cardinia- och arietenlias) är en hafsbildning med marin molluskfauna, dock afsatt på grundt vatten, tämligen nära land. Gränsen mellan dessa underafdelningar är dock ej skarp; inom den undre förekomma äfven underordnade marina lager och likaså limniska inom den öfre. Floran är rikare än någon annan känd rätisk flora och räknar ett par hundra arter. Af de viktigaste släktena märkas *Schizolepis*, *Palissya*, *Stachyotaxus*, *Cyparissidium* m. fl. bland barrträden, *Baiera*, *Czekanowskia*, bland ginkgoväxterna, *Nilssonia*, *Pterophyllum*, *Ptilozamites*, *Anomozamites*, *Podozamites* m. fl. bland cykadofyterna, *Equisetites* och *Neocalamites* bland fräkenväxterna, *Gutbiera*, *Clathropteris*, *Dictyophyllum*, *Cladophlebis*, *Camptopteris* m. fl. bland de egentliga ormbunkarna, *Matrattia* bland stipelormbunkarna, *Sagenopteris* bland vattenormbunkarna. Faunan är mycket fattigare: skalbaggvingar och en sötvattensmussla i de limniska bildningarna; i de marina representanter för släktena *Mytilus*, *Avicula* (*A. inæquivalvis*), *Pullastra*, *Ostrea* (*O.* l. *Gryphæa arcuata*, *O. Hisingeri*), *Belemnites*, *Ammonites* (*A. Sauzeanus*, *A. Scipionianus*, *A. Bucklandi* m. fl., alla tillhörande gruppen *Arietes* eller undersläktet *Arietites*). Fisklämningar förekomma i bägge underafdelningarna, men tyckas hufvudsakligen tillhöra den undre. De stenkolsflötser, som kunna bearbetas, ligga nära aflagringarnas bas och tillgodogöras f. n. vid Höganäs, Bjuf, Billesholm, Ormastorp, Hyllinge och Skromberga. Kolflötserna bestå ej uteslutande af stenkol, äfven skiffer och sandsten (''flis'') ingå till större eller mindre del i dem. Sammansättningen är därför växlande på de olika ställena, men mäktigheten är dock sällan mera än 1,2—1,5 m., hvaraf högst 0,6 m. rena kol; vanligen finnas 2 flötser. De eldfasta lerorna förekomma tillsammans med kolen; järnlersten, i körtlar eller underordnade lager, finnes i för ringa mängd för att ega någon praktisk betydelse. Vid Stabbarps kolfält (nära Eslöf), som har ringa utbredning, finnas endast växtförande lager med obetydliga kolflötser samt eldfasta leror af utmärkt beskaffenhet och i riklig mängd. — Till jurasystemet hör ock den sandstensbildning, som nu finnes på spridda ställen i mellersta Skåne, men som förr haft större utbredning. Den är bekant under namnet Hörsandstenen och nyttjas som byggnadssten (t. ex. vid Lunds domkyrka), kvarnstenar m. m. Professor Sven Nilsson var den förste, som däri fann fossila växter. Florans allmänna karaktär öfverensstämmer med floran i de yngsta kolförande lagren, ja flera arter äro för bägge gemensamma. De i Hörsandstenen allmännaste arterna äro *Nilssonia brevis*, *Sagenopteris Nilssoniana* och *Equisetites scanicus*. 1879 träffade man i Hörsandstenen äfven djurlämningar, näml. dels en mussla, *Cardinia Follini*, som förut var bekant från den stenkolsförande bildningen vid Hälsingborg, dels, likväl ej tillsammans med förutnämnda art, en rik fauna, af hvilken åtskilliga arter äfven träffas i nordvästra Skånes stenkolsförande aflagringar (t. ex. *Avicula inæquivalvis*), under det att andra synas vara för Hörsandstenen egendomliga (t. ex. *Avicula magnifica*, *Pseudomonotis gregarea* och *Plicatula suecica*). Äfven har man funnit ett kräftdjur (*Limulus Nathorsti*). Hörsandstenen visar sig således genom såväl sin flora som sin fauna motsvara de yngre delarna af de kolförande bildningarna i nordvästra Skåne (cardinialias). — I sydöstra Skåne inskjuta sig på sträckningen Kurremölla—Tosterup en smal zon af liasbergarter emellan silur- och kritsystemet, bestående af ljusa sandstenar, leror och skifferleror med en marin fauna af musslor (*Cardium multicostatum*), ammoniter (*A. Jamesoni*) o. s. v., som ange, att lagren tillhöra mellersta lias. Dessutom finnas kolhaltiga leror med växtfossil. — I strykningsriktningen af Skånes kolförande bildningar åt s. ö. uppträda dylika äfven på Bornholm och utgöras äfven där af en marin bildning med musslor o. d. samt en sötvattensbildning med landväxter och kolflötser; men i olikhet med förhållandet i Skåne ligga de marina lagren underst. Bergarterna äro sandsten, skifferlera och lera, järnlersten och kol; flötsernas antal är ej obetydligt, men kolen äro ask-

haltiga och brytningsförhållandena ogynnsamma på grund af lagrens ofta starka stupning och bergarternas löshet. Af de marina molluskerna äro flera (bl. a. *Avicula inæquivalvis*) gemensamma för Skåne och Bornholm, andra äro för denna ö egendomliga; floran är beskrifven af danskarna C. T. Bartholin och A. Hjorth samt svensken Hj. Möller och räknar enligt den senare öfver 100 arter. Hvad åldern beträffar, synas Bornholms kolförande bildningar vara något yngre än de skånska, men tillhöra ändock lias, hvarjämte på några ställen äfven rätiska lager äro för handen. B. L—n. (A. Hng. A. G. N.)

Jurāta, lat. Se Jurydomstol.

Jurburg, stad i ryska guv. Kovno, vid Njemen och vid preussiska gränsen. 4,250 inv. (1897). Stor transitohandel. J. F. N.

Jurčić [ju'rtʃitj], Josef. Se Slovenska språket och litteraturen.

Jūre, lat., likbetydande med de jure (se d. o.) och ex jure (se d. o.).

Jureconsultus. Se Jurisconsultus.

Jūre juda'ico, lat. Se Judaed.

Jūre romāno, lat. Se I. R.

Juridik (af lat. *juri'dicus*, rättslig, af *jus*, rätt). Se Rättsvetenskap. — Juridisk, som tillhör eller har afseende på rättsvetenskapen.

Juridiska föreningen i Sverige. Se Svenska juridiska föreningen.

Juridiska föreningen i Finland har enligt stadgarna af 11 febr. 1862 till ändamål att bereda idkare af lagfarenhet och öfriga för rättsvetenskap och rättegångsväsen intresserade medborgare tillfälle att offentligen utbyta åsikter och erfarenheter i juridiska ämnen. Föreningen utgöres af en centralafdelning i Helsingfors och filialafdelningar i städerna Åbo, Viborg och Vasa. Föreningen utger sedan 1865 en tidskrift, som innehåller protokoll öfver föreningens förhandlingar och beslut, upplysande rättsfall äfvensom uppsatser i rättsvetenskapen. M. G. S.

Juridiska föreningens tidskrift, organ för Svenska juridiska föreningen (se d. o.), utgafs i Stockholm 1850—61 med två häften om året, i allt 23 häften, jämte två sakregister (1856, 1862). Tidskriften, hvars redaktör hela tiden var justitierådet K. Kr. Schmidt, innehåller utom föreningens förhandlingar uppsatser i juridiska och statsvetenskapliga ämnen samt redogörelser för lagstiftnings- och lagskipningsärenden m. m. C. G. Bj.

Juridisk person, *jur.*, är den allmännaste tekniska benämningen för sådana rättssubjekt, som icke äro enskilda människor eller s. k. fysiska personer. Utgår man från den i grunden oomtvistliga satsen, att mänskliga intressen ligga bakom alla rättsförhållanden, att således all rätt är till för människors skull, kan man egentligen ej tala om andra rättssubjekt än människor, och man kan ej undgå att erkänna, att uppställandet af en andra grupp rättssubjekt, de s. k. juridiska personerna, hvilar på en fiktion. Denna synpunkt torde vara den af nutidens rättsvetenskap i allmänhet omfattade, medan man i äldre tider visserligen varit böjd för att i en juridisk person se ett *corpus mysticum*, en verklig rättspersonlighet. Äfven om man emellertid i begreppet juridisk person ser en fiktion, får man ej förbise, att fiktionen är uttryck för en realitet, ingalunda blott en godtycklig teoretisk konstruktion. Den realitet, som bär upp fiktionen och gör den försvarlig, består däri, att vissa rättsförhållanden, i hvilka flera människor äro intressenter, behandlas enligt regler, som afvika från hvad som vanligen gäller ang. gemenskapsförhållanden. Den rättsliga regleringen hämtar analogi från det fall, att det finnes blott en enda intressent. Detta, att rättigheter eller förpliktelser, hvilka ytterst äro att hänföra till ett flertal människor, knytas till ett något, som personifieras, finner sitt berättigande däri, att personifikationstanken ger en enhetlig synpunkt för bedömande af den personifierade företeelsens rättsliga daning i olika afseenden. För öfrigt härskar ej inom rättsvetenskapen enighet om, hvilken omfattning man bör ge begreppet; man är framför allt ej enig om, i hvilken grad analogien med de fysiska personerna som rättssubjekt bör vara genomförd, för att man skall kunna tala om en juridisk person. — Man skiljer emellan olika arter af juridiska personer. En hufvudindelning är den i offentliga och privata. En annan indelning är grundad på beskaffenheten af det, som personifieras, och, från denna synpunkt sedt, skiljer man ofta mellan *föreningar*, *anstalter* och *stiftelser*. Vid föreningar är det en personsammanslutning, som tillägges rättslig enhet; vid anstalten knytes rättssubjektiviteten till en för något visst ändamål anordnad inrättning, medan vid stiftelsen det personifierade utgöres af en förmögenhet, som enligt förordnande skall tjäna ett visst syfte. De båda senare grupperna, anstalter och stiftelser, stå, såsom lätt inses, hvarandra mycket nära och sammanfattas ej sällan till en gemensam grupp. Bland de offentliga juridiska personerna stå i betydelse främst *stat* och *kommun*. Om deras rättssubjektivitet kan ej tvekan råda. Hvad de privata juridiska personerna angår, torde man vara allmänt ense om att tillägga stiftelser (inkl. anstalter) rättspersonlighet. Beträffande dem skulle det mestadels te sig i hög grad onaturligt att utskifta de rättigheter och förpliktelser, hvarom fråga är, på enskilda intressenter i stället för att uppfatta dem som enhetliga komplexer. En annan fråga är den om betingelserna, under hvilka positiv rätt erkänner tillvaron af en stiftelse. I svensk rätt saknas ännu lagbestämmelser härom; emellertid står ämnet på dagordningen, och en af regeringen tillsatt kommitté framlade 21 dec. 1903 förslag till lag om offentliga erkända stiftelser. Enligt detta förslag skall villkor för vinnande af rättssubjektivitet för stiftelse vara offentligt erkännande af stiftelsen, hvilket erkännande skall ernås därigenom, att stadgar för stiftelsen fastställas af konungen eller K. M:ts befallningshafvande, eller därigenom, att statens verk eller inrättning erhåller lof att vara styrelse för stiftelsen. För stiftelsebegreppet konstituerande bestämningar angifvas vara, att egendom öfverlåtits att stadigvarande förvaltas för främjande af lofligt särskildt ändamål. — Såväl inom rättsvetenskapen som med hänsyn till positiv svensk rätt råder företrädesvis med afseende å de privata personsammanslutningarna — föreningarna — meningsskiljaktighet om, i hvilken utsträckning man skall tillerkänna dem juridisk personlighet. Grunden till meningsskiljaktigheten ligger i olika uppfattning om innebörden af begreppet juridisk person; man uppställer mer eller mindre stränga fordringar på, att associationen skall vara en självständig juridisk enhet. Särskildt

kommer härvid i betraktande associationens förhållande inåt, till sina egna medlemmar. Medan man är enig om, att en association måste som juridisk person i förhållande till utomstående framträda som ett eget självständigt rättssubjekt, råder ingalunda samma öfverensstämmelse beträffande associationens förhållande inåt; den mening, som vill inskränka begreppet juridisk person till de associationer, som äfven i förhållande till de egna medlemmarna besitta en fullt självständig rättssfär, är långt ifrån allmän. Frågan, hvilken omfattning man bör gifva begreppet, bör emellertid icke tillerkännas någon principiell betydelse; den är fastmer af terminologisk natur, och vid dess besvarande synas ändamålsenlighetshänsyn böra vara afgörande. Hur man än bestämmer begreppet, gäller det att noga fasthålla, att bedömandet af en associations rättsliga ställning i olika afseenden måste grundas på en undersökning af, hvad gällande rätt — lag eller sedvanerätt — innehåller, och att associationens karakteriserande som juridisk person icke utan vidare får anses afgörande. Särskildt måste detta uppmärksammas, om man erkänner gradationer af rättssubjektivitet och låter ifrågavarande begrepp omfatta bildningar, som icke i alla afseenden framstå såsom självständiga juridiska enheter.

I svenskt lagspråk plägar man utmärka, att en bildning är att anse som särskildt rättssubjekt, genom att säga, att den kan förvärfva rättigheter och ikläda sig skyldigheter samt inför domstol och annan myndighet söka, kära och svara. Detta uttryck användes om *handels-* och *aktiebolag*, om *solidariska bankbolag*, om registrerade *föreningar för ekonomisk verksamhet* m. fl. Hvad angår frågan, om s. k. *ideella föreningar* kunna vara rättssubjekt, se Förening. E. K.

Juridisk stil. Se Kanslistil och Kurialstil.

Juridiskt arkif. Se Schmidt, K. Kr.

Juridiskt mord. Se Justitiemord.

Jurien de la Gravière [ʃyriɛ̃ də la graviär], Jean Pierre Edmond, fransk sjömilitär, författare, f. 19 nov. 1812 i Brest, d. 1892 i Paris, son till Pierre Roch J. (f. 1772, d. 1849 som viceamiral och pär af Frankrike), inträdde 1828 i tjänst, deltog i expeditionen till Kina (1847—50) och i Krimkriget (1854), utnämndes 1855 till konteramiral och erhöll i dec. 1861 befälet öfver franska expeditionen mot Mexico, men lämnade vid krigsutbrottet därstädes befälet öfver landstigningstrupperna åt general de Lorencez. 1862 blef J. viceamiral, 1864 kejsarens adjutant och hade därefter två gånger befälet öfver franska Medelhafsflottan, som han reorganiserade 1870—71, samt utnämndes 1871 till chef för sjökarteverket. 1866 blef han led. af franska vet. akad. och 1888 af Franska akad. (efter Viel-Castel). Under revolutionen 1870 skyddade han kejsarinnans flykt. J. författade ett stort antal artiklar (berörande hans resor, flottan och sjökrigshistorien) i "Revue des deux mondes" samt utgaf åtskilliga betydande verk, såsom *Guerres maritimes sous la République et l'Empire* (1847; 4:e uppl. 1864), *Voyage en Chine pendant les années 1847, 1848, 1849 et 1850* (1854; 3:e uppl. 1872), *La marine d'autrefois* (1865), *La marine d'aujourd'hui* (1872), m. fl. äfvensom bearbetning af hans faders efterlämnade anteckningar. (H. W—l.)

Jurieu [ʃyriö'], Pierre, fransk reformert teolog, f. 1637 i Mer, nära Blois, d. 11 jan. 1713 i Rotterdam. Han utgaf 1674 *Traité de la dévotion* (22 uppl. på franska och 26 på engelska) samt kallades s. å. till professor i teologi och hebreiska vid Sedans universitet, där han utgaf försvarsskrifter för de reformerte mot katolska angrepp. Då universitetet 1681 stängdes, mottog J. kallelse till en professur i teologi och ett pastorat i Rotterdam. Där blef han ett stöd för de franske hugenotter, som efter upphäfvandet af nantesiska ediktet, 1685, sökte en tillflyktsort i Holland. Bland den mängd skrifter han där utgaf, mest stridsskrifter mot katolicism och socinianism samt mot oriktiga uppfattningar inom den reformerta kyrkan, ådrog sig hans *Accomplissement des prophéties* (1686) stor uppmärksamhet. I detta arbete visar han sig vara fattad af den svärmiska rörelse, som hugenottförföljelserna i Frankrike framkallat. Då freden i Rijswijk slöts, 1697, sökte han förgäfves intressera de protestantiska regeringarna för Frankrikes hugenotter. 1704 utgaf han sitt sista arbete af mera betydenhet: *Histoire critique des dogmes et des cultes.* J. P.

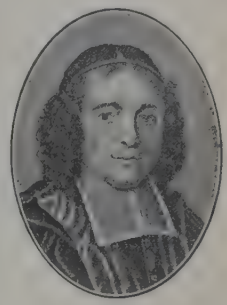

Jurisconsu'ltus (Jureconsu'ltus), lat. (af *jus*, gen. *jūris*, rätt, och *consu'ltus*, klok, förfaren, kunnig), lagklok, rättslärd; juridisk rådgifvare.

Jurisdi'ctio, lat., lagskipning. Om *j. voluntaria* och *contentiosa* se Frivillig rättsvård.

Jurisdiktiōn (lat. *jurisdi'ctio*), den statsrättsliga befogenheten att utöfva rättskipningen. E. K.

Juris doktor. Se Juris utriusque doktor.

Jurisic [ju'riʃitj], Nikolaus, d. omkr. 1544, kroatisk adelsman, deltog 1530 i en kejserlig beskickning till Konstantinopel och är mest bekant genom sitt långa och hjältemodiga försvar (1532) mot turkarna af det svagt befästa Güns (se d. o.). Till lön härför utnämndes han af Ferdinand I till friherre af Güns.

Juris kandidat. Se Juris utriusque doktor.

Juris licentiat [-tsiät]. Se Juris utriusque doktor.

Jurisprude'ns (lat. *jurisprude'ntia*) betecknar, särskildt i fråga om andra länder än Sverige, den rättsvetenskap, som ligger till grund för och kommer till uttryck i domstolarnas lagtillämpning. I Sverige sker däremot lagtillämpningen alltför ofta oberoende af rättsvetenskapen och betecknas därför riktigare

som allenast rättspraxis. Se i öfrigt Rättsvetenskap. Rld.

Jūris studiōsus, lat., en, som studerar juridik.

Juri'st (af lat. *jus*, gen. *jūris*, rätt), den, som studerat juridik, lagkarl. — Juristerī, ensidig formalism vid tillämpningen af lagstadganden, missbruk af vanligen bristfällig rättskunskap eller felaktigt anläggande af uteslutande formellt juridiska synpunkter. Rld.

Juristföreningen för Skåne och Blekinge stiftades 1874 för att sammanföra teoretiska och praktiska jurister i nämnda två provinser till diskussioner och samkväm och har sedermera sammanträdt hvart eller hvartannat år (utom 1890—1900), omväxlande i de skånska städerna. Åtskilliga af föreningens protokoll äro tryckta i "Sydsvenska dagbladet Snällposten" eller Naumanns "Tidskrift för lagstiftning" m. m. C. G. Bj.

Juristmöten. Exemplet af de tyska juristmötena (*juristentage*, sedan 1860) föranledde under vintern 1872 landshöfdingen grefve E. J. Sparre att efter samråd med dåv. justitiestatsministern Adlercreutz samt statsråden Berg och Bergström m. fl. svenska jurister föreslå hållandet af ett nordiskt juristmöte i Köpenhamn samtidigt med den industriutställning, som under sommaren 1872 där skulle komma att ega rum. Förslaget godkändes af de ledande juristerna i Danmark och Norge, och en inbjudning till mötet utfärdades af ett femtiotal jurister från de tre nordiska länderna. Det första nordiska juristmötet sammanträdde 22—24 aug. 1872 i Köpenhamn under ordförandeskap af dåv. danske finansministern Krieger. Vid mötet antogos stadgar, i hvilka som ändamålet med dessa möten angifves att genom anordnade förhandlingar mellan svenska, norska och danska jurister verka till utbildande af ett på sakkunskap grundadt och såvidt möjligt sammanstämmande omdöme angående rätts- och lagstiftningsfrågor, som äro af vikt för de tre nordiska rikena. Tillika bestämdes, att juristmötena skulle hållas växelvis i de tre nordiska rikena. För juristmötena skulle bildas en gemensam styrelse bestående af 15 män, 5 från hvarje rike, och delad i tre lokalstyrelser. Sedermera ha nordiska juristmöten hållits i Stockholm 1875, Kristiania 1878, Köpenhamn 1881, Stockholm 1884, Kristiania 1887, Köpenhamn 1890, Stockholm 1896, Kristiania 1899 och Köpenhamn 1902. Sedan ledamöterna i den svenska bestyrelsen 1905 afsagt sig sitt uppdrag, har något vidare möte icke hållits. Redogörelser för mötena äro utgifna, innehållande en stenografisk uppteckning af anförandena vid mötet samt de tryckta framställningar, hvilka legat till grund för öfverläggningarna. De vid juristmötena behandlade frågorna ha i flera fall gifvit uppslag till en för de tre länderna gemensam lagstiftning, och från dessa möten utgick tanken på den sammanfattande öfversikt af dessa länders rätt, hvilken återfinnes i "Nordisk retsencyklopedi". L. A. (I. Afz.)

Jūris utriu'sque doktor, j. u. kandidāt, j. u. licentiāt (af lat. *jus*, gen. *jūris*, rätt, och *utrı'que*, gen. *utriu'sque*, båda), urspr. doktor (kandidat, licentiat) i både romersk och kanonisk rätt. Benämningen bibehölls dock med visst skäl, äfven sedan studiet af kanonisk rätt i de protestantiska länderna mer och mer upphörde, då i stället tillkom och efter hand blef hufvudsak studiet af den inhemska rätten. Sedan numera i Sverige, enligt stadgan af 29 april 1904, juris kandidat- och licentiatexamina kunna afläggas, utan att romersk rätt ingår i examen, har benämningen förkortats till juris kandidat (licentiat, doktor). I den äldre juris utriusquekandidatexamen, hvars aflåggande var medgifvet intill utgången af 1909, ingick däremot alltid romersk rätt som tvångsämne, och fortfarande medtages faktiskt detta för juristutbildningen så nödvändiga ämne i det stora flertalet fall, ehuru valfritt mot nationalekonomi. Rld.

Jurjev är sedan 1893 det officiella namnet på staden Dorpat (se d. o.).

Jurjevez Povolskij, stad i ryska guv. Kostroma, vid högra stranden af Volga. 4,778 inv. (1897). (J. F. N.)

Jurjev-Polskij, kretsstad i ryska guv. Vladimir, vid Koloksja och en gren af järnvägen Moskva—Archangel. 7,271 inv. (1897). Bomullsväfverier, spannmålshandel. J. F. N.

Jurje'vskaja, prinsessa J., ryske kejsaren Alexander II:s andra (morganatiska) gemål. Se Alexander, sp. 532.

Jursnäs. Se Djursnäs.

Jurta, ry., ett slags koja, som uppföres till bostad af flera nomadfolk i Sibirien, i synnerhet tunguser och jakuter, samt äfven förekommer på Kamtjatka

Sommar- och vinterkojor hos kamtjadalerna. (Efter Cook).

(se fig.) och i Kina. En jurta är merendels kägelformig, med resning af smala bjälkar, utanpå belagd med lera och grästorfvor. På en fristående äril i jurtans midt brinner en ständigt underhållen eld; kring väggarna löpa bänkar, hvilka äfven göra tjänst som sofplatser. Öfvanom dessa upphängas husgeråd och vapen. (E. Rld.)

Jurten [jo'rten]. Se Jorat.

Juruá [ʃoroā'], flod i Brasilien, biflod fr. h. till Amasonfloden, upprinner i Conomamas Ander på gränsen till Peru under 8° 30′ s. br., har ett mycket slingrande lopp och infaller i Amasonfloden under 65° 46′ v. lgd. Längd omkr. 1,500 km. J. F. N.

Jurugo. Se Jorullo.

Jurva [jo'r-], konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Vasa öfre kontrakt, Åbo ärkestift, Finland, Vasa län, Korsholms härad och domsaga. Landareal 171 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 5,684 pers. (1908). A. G. F.

Jury [dʒö'ori; sv. uttal vanl. ju'rry], eng. (af fr. *jurer*, lat. *juräre*, svärja), eg. en samling edsvurna

personer. — 1. *Jur.*, den folkvalda, edsvurna delen af en jurydomstol (se d. o.). — 2. En samling sakkunniga personer (''prisdomare''), utsedda å en myndighets eller korporations vägnar eller någon gång af enskilda, med uppgift att (företrädesvis vid industri-, konst- och andra utställningar) pröfva och afgifva utlåtande öfver utställda föremål. — Juryman, ledamot af en jury. — Grand jury. Se Anklagelse-jury.

Jurydomstol (se Jury), den domstolsanordning, enligt hvilken folkvalda, utan afseende å lagkunskap utsedda bisittare och af staten förordnade domare gemensamt utöfva rättskipningen, utan att dessa båda beståndsdelar sammansmälta till ett kollegium. Utmärkande för jurydomstolen är alltså, dels att domstolen är sammansatt af personer, som ej behöfva vara juridiskt bildade, och af jurister till yrket, dels ock att dessa faktorer ha hvar sin särskilda uppgift att lösa. Den folkvalda delen af domstolen kallas jury (jfr Meddomsmän, Nämnd).

Historia. Ang. juryns äldsta ursprung ha de mest skiftande meningar framställts. Det torde numera få anses bevisadt, att man har att söka dess rot i den frankiska rätten, sådan denna utbildades under den karolingiska tiden vid början af 9:e årh. Den var från början ett utomordentligt *bevismedel*, hvilket, under det latinska namnet *inquisitio*, nyttjades i stället för den äldre germanska rättens vanliga bevismedel, nämligen tvekamp, ordalier och ed, och som bestod däri, att ett antal ansedda män från grannskapet af domaren tillkallades för att afgöra bevisfrågan med ledning af hvad de visste om saken. Användningen af detta bevisningssätt var ursprungligen ett konungens privilegium, hvilket han dels själf gjorde gällande i tvister om kronoegendom, dels förlänade åt andra, synnerligast kyrkor. Denna bevisningsmetod, som brukades endast i tvistemål, icke i brottmål, öfverflyttades vid den normandiska eröfringen (1066) till England, där den väsentligt utvecklades och ombildades. Henrik II (1154—89) gaf part utan särskildt privilegium rätt att i vissa tvistemål i stället för det vanliga formella bevisförfarandet begära att ''inkvisitionsbevis'' genom tillkallande af edsvurna män (lat. *jurata*). Småningom erhöll denna nämnd, hvars utsago (lat. *verdictum*) ursprungligen endast var ett — visserligen afgörande — vittnesbörd på grund af egen kännedom, tillämningen af en dömande myndighet, inför hvilken bevisningen framlades. Nämndens medlemmar, jurymännen, förpliktades väl såsom förut att säga *sanningen*, men icke mer på grund af egen iakttagelse, utan ''enligt den inför rätta förebragta bevisningen''. Därmed var den dömande civiljuryn färdig. Denna utveckling afslutas först under 17:e årh. — I denna form infördes juryn icke genast i brottmålsförfarandet; där vann den likväl vid samma tid inträde under en annan. Ursprungligen var det den genom brott förorättades ensak, huruvida han ville söka upprättelse af förbrytaren eller icke. Men när under det frankiska konungadömet statsingreppet började göra sig gällande, fann man sedigt att straffa, äfven när ingen åklagare framträdde. Konungens domare sammankallade då domarnes förnämsta män och frågade dem på ed, om de ansåge en viss person skyldig till ett visst brott. Fick svaret jakande, ersatte detta anklagelsen, och den angifne måste i vanlig ordning, d. v. s. genom ordalier eller ed, visa sin oskuld. Detta var anklagelsejuryn (se d. o.). Äfven en mot civiljuryn svarande form upptogs i det engelska straff-förfarandet under 12:e årh. Från början var användandet af ett sådant bevis beroende af en särskild kunglig tillåtelse (*breve*), men småningom bortföll denna fordran. Sedan ordalierna 1219 afskaffats, blef vädjande till en ''jurata'' den tilltalades enda utväg, såvida saken ej kunde afgöras genom duell, hvilken ända till 1819 formellt kvarstod som lagligt bevismedel. Till formen var det nödvändigt, att den anklagade själf begärde få saken underkastad jury; men vägrade han, tvangs han därtill genom tortyr. Äfven brottmålsjuryn bestod ursprungligen af ett antal grannar, hvilka yttrade sig på grund af egen kännedom; men småningom fick denna, likasom civiljuryn, dömande myndighet och upptog själf bevisning ang. den tilltalades skuld eller oskuld. — England är sålunda juryns rätta hemland, och juryn är sammanvuxen med detta lands samfundsförhållanden. Där har den ock bibehållit sig under alla de tre former, som här ofvan angifvits. För pröfning af viktigare tvistemål och brottmål är medverkan af jury fortfarande nödvändig, och äfven frågan, om en person skall sättas under tilltal för gröfre brott, afgöres i England (ej i Skottland) af jury (den s. k. *grand jury* l. anklagelsejuryn, se d. o.). Det är emellertid endast den dömande juryn i brottmål, som vunnit insteg äfven på kontinenten. I Frankrike infördes juryn 1791 i sammanhang med revolutionen och har alltsedan bibehållits där. Från Frankrike har den öfvergått till de länder (Belgien, Italien m. fl.), hvilka frivilligt eller tvunget grundat sin lagstiftning på fransk rätt. Den franska juryns form, hvilken väsentligt afviker från den engelska förebilden, har jämväl öfvergått till Tyskland. Där länge förordat som enda räddningen från den gamla inkvisitionsprocessens elände och den offentliga maktens öfvergrepp, antogs den med ens under 1848 års revolutionära rörelser. Vid den därefter inträffade reaktionen afskaffades den väl åter i flera tyska stater, men efter långvariga och heta strider infördes den ånyo genom den för hela riket gemensamma straffprocessordningen 1877. I Österrike antogs den 1850, afskaffades åter 1852, men upptogs ånyo 1873. Till Nord-Amerika kom den med engelsmännens bosättning därstädes (1600-talet), och i Ryssland infördes den 1866. I Norge infördes juryn (*nævninger*) genom lag 1 juli 1887 och i Danmark — där redan 1849 års grundlag påbjudit dess införande — genom lag 16 juni 1908. Juryn har sålunda vunnit inträde i nästan hela den civiliserade världen; i Europa öfverallt, utom i Nederländerna (där den dock varit införd) och några schweiziska kantoner samt i Sverige. I vårt land användes dock jury i tryckfrihetsmål (se nedan); och lagkommittén utarbetade (1832) ett förslag till jurys införande i den allmänna straffprocessen. Däremot ha senare reformförslag icke upptagit juryinrättningen.

Jurydomstolens organisation och kompetens. Domstolen är, såsom nämndt, sammansatt af två skilda afdelningar (''bänkar''): juryn och de af staten tillsatte domarna. Domarnas antal växlar mellan 1, såsom i England, och 3 eller 5, såsom på kontinenten; bland dem är en president och leder förhandlingarna. Jurymännens antal är i allmänhet 12. Jurydomstolen är icke permanent, utan sam-

manträder periodvis; för hvarje gång inkallas nya jurymän. Reglerna för valet af jurymän äro högst växlande. Allmänt gäller, att endast män af en viss ålder, bildning, medborgerlig ställning och god frejd kunna användas till jurymän, likasom att personer, som bekläda vissa offentliga befattningar, äro från jury uteslutna. Öfver alla de personer inom ett större distrikt, hvilka kunna till jurymän användas, uppgöres en "grundlista"; från denna öfverflyttas för hvart år ett visst antal till en "årslista", och bland de på denna upptagna inkallas slutligen erforderligt antal till tjänstgöring vid hvarje session ("tingslistan"). För hvarje särskild sak utses därefter jurymän på det sätt, att, sedan personer, hvilka kunna vara jäfviga att döma i saken, uteslutits, ett större antal namn (vanligen dubbelt så många, som erfordras) uttages; därefter uppropas dessa efter lottning, då åklagaren och den tilltalade ega att, utan uppgifvet skäl, utesluta lika många, hvarmed fortfares, till dess att antingen det nödiga antalet namn lämnats utan anmärkning eller ock blott så många namn återstå, som till fulltalig jury erfordras. De valde aflägga ed, hvarefter förhandlingen af saken eger rum. Efter dennas slut skall juryn som sådan afgifva svar å de frågor, som föreläggas densamma. Enligt engelsk rätt erfordras för ett "verdikt" enhällighet; kan icke sådan vinnas, vare sig för eller mot den tilltalade, åtskiljes juryn, och målet hänskjutes till en ny jury. På kontinenten gäller icke fordran på enhällighet, utan den tilltalade frias, såvida icke två tredjedelar af juryn rösta emot honom. Icke alla brottmål framläggas för jury; den omgång och uppoffring å de enskildes sida för det allmänna, som äro förenade med juryns användande, kräfva en inskränkning. Endast i gröfre brottmål anses juryförhandling i allmänhet nödvändig, och äfven i dessa användes den vanligen icke, när den tilltalade aflagt en trovärdig bekännelse. Särskildt vid politiska och pressförbrytelser anses den dock alltid vara behöflig, emedan i sådana fall den offentliga maktens organ kunna misstänkas för bristande frihet i omdöme.

Att inom jurydomstolen rätt fördela kompetensen mellan juryn och domarna är en af juryinrättningens svåraste uppgifter. Den slutliga domen skall utgöra ett resultat af bådas samarbete; detta arbete tillgår dock icke så, att de gemensamt rådpläga och besluta, utan så, att hvardera afdelningen bestämmer sin särskilda del af domen. Till det yttre framträder förhållandet mellan juryn och domaren så, att juryn besvarar en eller flera af domaren framställda frågor och att domaren i enlighet med svaren måste afgifva sitt yttrande i saken. Bestämmandet af straffet, själfva straffmätningen, tillhör domaren ensam; juryn skall endast gifva ett underlag för domen. Men hvad skall detta yttrande innehålla? På grund af juryns historiska utveckling har i den engelska rätten förhållandet mellan juryn och domaren kommit att uttryckas så, att den förra besvarar den faktiska delen af frågan, den senare själfva rättsfrågan; och man har på grund däraf antagit, att det tillkommer juryn endast att afgöra om vissa fakta få anses vara bevisade eller icke, men att allt, som är af rent juridisk natur, faller utom dess kompetens. Denna uppfattning var den förhärskande vid juryns införande i Frankrike och blef i viss mån bestämmande för juryns utveckling på kontinenten. Man antog, att afgörandet, huruvida vissa uppgifna handlingar äro bevisade eller ej, kräfver "endast förstånd och samvete" och därför med skäl tillhör juryn, men att bestämmandet af det straff, som bör följa, är den enda rättstillämpningen och därför bör hänskjutas till domaren. I själfva verket är denna uppfattning hvarken den engelska rättens eller i sig själf riktig. Den engelska juryn besvarar frågan, huruvida den tilltalade är *skyldig eller icke* till det *brott* anklagelseakten närmare angifver. Detta svar innefattar otvifvelaktigt äfven ett besvarande af rättsfrågor; ty ingen kan säga, huruvida vissa fakta lagligen böra anses för t. ex. mord, dråp, vållande till annans död, huruvida skulden upphäfves genom bristande tillräknelighet m. m., utan att han förstår, hvad lagen menar med dessa begrepp. Skulle därför juryn på egen hand afgöra frågan om skuld och oskuld, kunde för visso dess "verdikt" blifva ett rent hugskott. I England ger emellertid domaren juryn en framställning af hela den rättsliga sidan af saken (*charge*), genomgår de olika möjligheterna från juridisk synpunkt och anvisar juryn att yttra sig jakande eller nekande om skuldfrågan, alltefter som den finner ett eller annat särskildt angifvet faktum lagligen styrkt eller icke, hvarvid han tillika "resumerar" den förebragta bevisningen och uttalar sin åsikt om dess resultat. Juryn är väl icke uttryckligen förpliktad att följa denna anvisning, men ett afvikande därifrån betraktas som brott mot jurymansseden. Den engelska juryn pröfvar således formellt hela rättsfrågan, med undantag af frågan om straffmätningen, men gör det under omedelbar ledning af domaren. I Frankrike sökte man gifva juryn dess förment rätta ställning genom att icke affatta frågan så som i England, utan i frågan upptaga brottets i lagen gifna kännemärken, helst med lagens egna ord — sålunda, för att taga ett exempel ur svensk rätt, skulle frågas icke, om den tilltalade är skyldig till *mord*, utan om han *i afsikt att döda med beräkt mod beröfvat någon lifvet* —, och denna form för frågan har där bibehållit sig. Denna upplösning af frågan ger densamma emellertid endast skenbart karaktären af ett rent faktiskt spörsmål; uttrycken "beräkt mod" och "uppsåt att döda" ha en bestämd juridisk betydelse, och äfven om, såsom i Frankrike i vissa fall skall ske, lagens uttryck utbytas mot andra, måste de alltid förstås efter lagens mening, om frågan skall rätt besvaras. *Juryn verkställer sålunda alltid en rättstillämpning.* Såväl i Frankrike som i öfriga länder med jurydomstol skall juryn erhålla ledning för sitt omdöme genom en framställning af sakens rättsliga sida (och i allmänhet också en sammanfattning af bevisningen) af domstolens president. Någon full trygghet för, att denna framställning följes, ges icke. Om likväl domstolens ledamöter anse juryn utan skäl ha *fällt* den tilltalade, kunna de upphäfva beslutet och underställa målet en ny jury: ett obehörigt *friande* kan däremot icke af domstolen häfvas. Därigenom att det är domstolen, som bestämmer, hvilka frågor skola föreläggas juryn, inskränkes juryns frihet; denna är hänvisad till de brott, som domstolen anser kunna föreligga, och får endast jakande eller nekande besvara frågorna (i deras helhet eller delvis), men icke sätta något annat i stället. Det är därför af vikt, att frågorna framställas så, att icke juryn, om den icke

är af samma mening som domstolen angående det *föreliggande* brottets beskaffenhet, skall nödgas fria, ehuru den anser den tilltalade skyldig till *ett annat* brott. Domstolen bör i sådant fall uppställa en "eventuell" fråga, för den händelse att juryn skulle besvara den första frågan nekande; dock eger domstolen härvidlag icke full frihet, emedan den i allmänhet icke får gå utom åklagarens formulering af åtalet. Utom den egentliga skuldfrågan, hvilken framställes särskildt för hvarje åtaladt brott och för hvarje tilltalad person, kunna i juryförfarandet på kontinenten äfven andra s. k. "tillsats"- eller "bifrågor" framställas: huruvida särskilda omständigheter, som utesluta straffbarheten, föreligga, om kvalifikationsgrunder eller förmildrande omständigheter böra antagas m. m. Har den framställning af sakens rättsliga sida, som lämnats juryn, varit oriktig, kan domen efter klagan häfvas. I öfrigt är möjligheten att genom domens öfverklagande vinna ändring däri inskränkt till den rättsliga sidan af målet; ny pröfning af bevisningen i högre instans är utesluten.

Grunden till juryns stora utbredning har man utan tvifvel främst att söka på det politiska området. Juryn var, då den först infördes i Frankrike, en omedelbar tillämpning på domarmakten af Montesquieus sats om maktens delning, och den har alltjämt uppfattats som ett korollarium till folkfrihetens och självstyrelsens grundsats. Äfven från rättskipningens synpunkt erbjuder den utan tvifvel väsentliga fördelar. Den gör rättskipningen i god mening populär, underhåller rättsmedvetandet hos folket och låter det sunda oförvillade omdömet säga sitt ord med vid rättens skipande, hvilket särskildt inom straffrätten är af vikt, då gränsen mellan det tillåtna och det otillåtna ofta nog måste bestämmas, med hänsyn till hvad lifvets vanliga förhållanden fordra. Jurydomstolen påkallar en följdriktig tillämpning af grundsatsen om muntlighet och omedelbarhet i rättegången och om bevispröfningens frihet; den utesluter möjligheten af det äldre förfarandets formalism. Men dessa fördelar sammanhänga icke nödvändigt med juryn. Omedelbarhet och muntlighet likasom fri bevispröfning kunna tillämpas utan jury, och ett verksamt deltagande af lekmän i rättskipningen är möjligt äfven under annan form än jury. Från rättskipningens synpunkt kan det icke gärna förnekas, att användandet af denna form är förenadt med betänkliga olägenheter. Den möjliggör godtycke från jurymännens sida i stället för sådant från domstolens, och den ofvan påvisade omöjligheten att skarpt söndra rättsfråga och bevisfråga leder ofta nog därtill, att frågor underställas juryn, hvilka den icke kan vara mäktig att lösa. Där juryn på grund af en traditionell uppfattning vid sitt bedömande af rättsfrågor, såsom i England, icke afviker från domarens anvisning, ligger uti juryformen ingen fara; men erfarenheten från andra länder visar, att en sådan frivillig begränsning från juryns sida icke alltid kan förväntas. Väl gifves mot ett orättvist fällande skydd i domarnas makt att då ingripa. Men mot ett godtyckligt eller på missförstånd grundadt friande ges ingen hjälp; och att söka ett berättigande till ett sådant förhållande däri att, när juryn icke finner, att den åtalade handlingen är brottslig, oaktadt den är det, den tilltalade *bör* frias, emedan antagligen icke heller han själf kunnat inse handlingens brottslighet, synes icke kunna uthärda en närmare pröfning.

Jury i tryckfrihetsmål. Den svenska tryckfrihetsförordningen stadgar i § 5, att "lagligheten af åtalade tryckta skrifters *innehåll* skall pröfvas af en jury eller nämnd". Denna skall bestå af 9 personer, hvilka väljas så, att hvar och en af parterna utser 4 samt domstolen 5 personer, mot hvilka laga jäf ej förefinnes, hvarefter hvardera parten utan anförande af skäl utesluter en bland de af motparten och en bland de af rätten utsedde. Någon lista på valbara personer upprättas icke; det föreskrifves blott, att till jurymän skola tagas i orten boende, "för medborgerlig dygd väl kända" personer. Förlust af medborgerligt förtroende torde således få anses vara det enda hindret för valbarhet. Juryn åhör icke förhandlingen i målet. Först sedan denna är slutad, sammanträder juryn, då domaren till densamma öfverlämnar den åtalade skriften och handlingarna i målet jämte "en kort och noga bestämd skriftlig sammanfattning af målets beskaffenhet och skick". Domaren framställer därefter den fråga, som af juryn skall besvaras: är den åtalade skriften brottslig efter det lagens rum åklagaren åberopat? Har åklagaren alternativt åberopat flera lagrum, framställas däremot svarande alternativa frågor. Någon närmare utveckling af de åberopade lagrummens innehåll ger domaren icke. Efter enskild öfverläggning afger juryn sitt svar. Till den anklagades fällande erfordras, att minst $^2/_3$ af de röstande därom äro ense; i annat fall är han frikänd. Sedan svaret meddelats domstolen, afkunnar denna utslaget, hvilket, om den tilltalade förklarats skyldig, innehåller bestämmelse af straffet. I. Afz.

Juryman. Se Jury och Jurydomstol.

Jus (plur. jūra), lat., mänsklig rätt i allmänhet, i motsats till gudomlig rätt, *fas* (se d. o.); subjektiv rättighet; rättvisa; objektiv rättssats, lag, lagfarenhet. Jfr Rätt.

1. J. accresce'ndi. Se Accrescensrätt.

2. J. advocātiæ [-tsie], lat. Se Jura, sp. 299.

3. J. albanāgii, lat. Se Hemfallsrätt.

4. J. alluviōnis, lat., rätt till alluvion (se d. o.).

5. J. anga'riæ, lat., *folkr.*, den af krigförande makt utöfvade befogenheten att, oberoende af egarens samtyckte, begagna för krigsändamål (t. ex. transporter, vattenspärrning) de neutrala fartyg, som befinna sig inom dess maktområde. Ett sådant förfarande medför ovillkorlig skyldighet att hålla fartygsegaren fullt skadeslös. I fransk-tyska kriget 1870—71 kom grundsatsen till användning, när 6 engelska handelsfartyg på befallning af en preussisk general sänktes i Seinefloden och denna åtgärd erkändes af engelska regeringen vara en utöfning af jus angariæ. Enligt svensk rätt är det befälhafvare å svenskt fartyg förbjudet att låta nyttja sig och sitt fartyg för transport af krigförandes trupper eller befordran af deras depescher (S 6 i k. kung. 30 april 1904), och enligt äldre författningar var sådan befälhafvare skyldig att formligen protestera, om han tvangs därtill mot sin vilja.

6. J. be'lli, lat., "krigets rätt", sammanfattningen af de folkrättsliga bestämmelser, som gälla vid krigs förande. Se Krig.

7. J. cæsa'reum, lat. Se Kejsarrätt.

8. J. cano'nicum, lat. Se Kanonisk rätt.

9. J. circa sacra, lat. Se Jura, sp. 299.

10. J. civile, lat. (af *civilis*, borgerlig), *rom. rätt*, förekom hos romarna i flera mycket olika betydelser. — I vidsträcktaste mening betecknades därmed en stats positiva rätt öfver hufvud, i motsats till *jus naturale* och *jus gentium*, den för alla gemensamma naturliga rätten (se Folkrätt), enligt Gaius' definition: ''quod quisque populus ipse sibi jus constituit, id ipsius proprium est vocaturque jus civile, quasi jus proprium ipsius civitatis''. För romarna låg den inskränktare betydelse, i hvilken jus civile fattades såsom den romerska statens positiva rätt, därefter nära till hands. — I en ännu inskränktare betydelse förekommer jus civile mycket ofta, då det sättes i motsats mot jus honorārium. Med detta uttryck betecknas sammanfattningen af de regler och rättsgrundsatser, som framträda i de edikt eller ämbetskungörelser rörande processväsendet och rättskipningen, hvilka utgåfvos af de ämbetsmän, som bekläddе sådana republikens högre ämbeten (det förnämsta var pretorsämbetet), till hvilkas myndighet jurisdiktion hörde, äfvensom i dessas rättsvårdande verksamhet *in casu*. Edikten egde väl icke den formella karaktären af lag, men hade likväl ett genomgripande inflytande på den romerska rättens utveckling. — Slutligen nyttjas jus civile i ännu en annan betydelse, då därmed förstås sammanfattningen af de rättsgrundsatser, hvilka uppställts af de rättslärde, som egnat sig åt den gällande rättens tolkning (jfr Romersk rätt). — Jus civile i romersk mening får således icke förblandas med hvad i den moderna rättsterminologien kallas civilrätt (se d. o.), i motsats till andra grenar af rätten, såsom statsrätt, kriminalrätt o. s. v.

11. J. civitātis, lat., medborgarrätt i viss stat och därmed delaktighet af denna stats särskilda rätt.

12. J. commūne, lat. (af *commūnis*, vanlig). Se nedan 42.

13. J. connūbii, lat., delaktighet i viss stats eller visst ståndsäktenskapsrätt. Enligt antik uppfattning kunde ett enligt statens *jus civile* (se ofvan 10) giltigt äktenskap slutas endast mellan därtill berättigade medborgare af denna stat inbördes eller mellan en sådan och en person, som erhållit behörighet att ingå äfven dylikt äktenskap, vanligen på grund af medborgarrätt i en annan stat, hvars statsborgare genom fördrag tillförsäkrats *jus connubii* i den förra. I modern rätt blir äktenskap, som slutes mellan personer, tillhörande olika stater, i regel öfverallt giltigt, såvida behöriga former iakttagits och hinderslöshet föreligger för hvardera nupturienten enligt hans eller hennes s. k. personalstatut. Hvad angår särskilda ståndsäktenskapsrätt, fordras numera endast beträffande vissa personer, i allmänhet af furstlig börd, för giltigt äktenskap särskild jus connubii i form af erkänd jämbördighet.

14. J. cruentationis [-tsiānis]. Se nedan 20.

15. J. de non appella'ndo, lat. (af *appellāre*, vädja), rätt för viss myndighet att vara högsta instans inom landet, oaktadt detta icke utgör en suverän stat.

16. J. detra'ctus, lat. (af *detra'ctus*, borttagande, afdrag), *jur.*, den i äldre tider dels staten, dels kommunen tillerkända rätten till en viss afgift af den förmögenhet, som genom arf eller vid utflyttning fördes ur riket. Jus detractus, för så vidt den bestod i rätt till utflyttningsafgift (*census emigrationis*), har i Sverige varit föreskrifven endast med afseende å borgare och adelsmän. Redan 1617 års ''Ordinantie för kjöphandeln'' föreskref (§ 18), att den borgare, som flyttade utrikes, skulle betala till staden 30 dal. för hvarje öre ''han ligger i skatt före'' samt hvar tionde penning af sin egendom. För inflyttad utländning bestämdes snart utflyttningsafgiften till hvar sjätte penning. I 1734 års lag (Handelsbalk 3: 5) bestämdes utflyttningsafgiften för hvarje borgare till hvar sjätte penning af egendomen, ''konungen och staden till tveskiftes''. Enligt 1723 års adliga privilegier (§ 32) skulle äfven adelsman, som ''med konungens tillstånd flyttar för att bo utrikes, gifva hvar tionde penning af sin lösa egendom, som han således utur riket drager''. Genom särskilda traktater med de flesta stater ha numera dessa afgifter upphäfts. Med hänsyn till Norge afskaffades de genom k. förordn. 10 dec. 1846. Rörande jus detractus med afseende på utlännings arf se Hemfallsrätt.

17. J. devolutionis [-tsiānis], lat. Se Devolutionsrätt.

18. J. ecclesia'sticum, lat. Se Kyrkorätt.

19. J. exclude'ndi, lat. (af *exclūdere*, utestänga). Se Eganderätt, sp. 1409.

20. J. fere'tri, lat. (af *fere'trum*, likbår) l. j. cruentationis (af lat. *cruentātio*, nedblodande), en art af gudsdom. Se Ordalier.

21. J. generāle, lat. (af *generālis*, allmän). Se nedan 42.

22. J. gentium [je'ntsium], lat. (genit. plur. af *gens*, genit. *gentis*, folk). Se Folkrätt.

23. J. gla'dii, lat. (af *gla'dius*, svärd), rätt öfver någons lif.

24. J. honorārium, lat. (af *ho'nor*, ämbete). Se ofvan 10.

25. J. honōrum, lat. Se Civitas 2.

26. J. indigenātus, lat. (af *indi'gena*, inföding), infödingsrätt. Se Indigenat, Infödd och Medborgarrätt.

27. J. militāre, lat. Se Krigslagfarenhet.

28. J. naturāle, lat. Se Naturrätt.

29. J. non scriptum, lat., sedvanerätt (se d. o.).

30. J. optionis [-tsiānis], lat. Se Optionsrätt.

31. J. patronātus, lat. Se Patronatsrätt.

32. J. posside'ndi (af lat. *possidēre*, ega). Se Eganderätt, sp. 1409.

33. J. postlimi'nii. Se Postliminium.

34. J. postula'ndi, lat. (af *postulāre*, klaga). Se Civilprocess, sp. 369.

35. J. præsenta'ndi, lat. (af *præsentāre*, föreställa), rätt att föreslå personer till erhållande af ett ämbete. Jfr Patronatsrätt.

36. J. primæ no'ctis, lat., ''rätt till första natten'', den rättighet, som tillkommer annan än brudgummen att tillbringa bröllopsnatten hos bruden. En dylik rättighet förekom enligt antikens förf. hos vissa primitiva folk och har af moderna

folklifsforskare iakttagits i vidt skilda delar af världen. Understundom utöfvas denna rättighet af brudgummens vänner, i andra fall af en präst eller höfding. Mycket omtvistadt är, huruvida man hos de europeiska folken under medeltiden och i senare tid kan uppvisa spår af tillvaron af en dylik rättighet. Åtskilligt tyder dock på, att den verkligen uppburits af godsegaren eller länsherren i vissa trakter, t. ex. i södra Frankrike, Spanien och Ryssland. Däremot har en dylik rättighet icke förekommit inom den germanska rättens område. — Om anledningen till uppkomsten af rättigheten i fråga råda hos olika folklifsforskare olika meningar. Några ha, utan tvifvel med orätt, härledt den ur ett ursprungligt "kommunaläktenskap", andra ha sökt förklaringen i ett privilegium, som medgifvits de män, hvilka biträdt brudgummen vid brudrofvet, eller som under olika omständigheter tillfallit herren öfver hans underlydande. — Litt.: Lubbock, "The origin of civilization" (1889), Gierke, "Humor im deutschen recht" (2:a uppl., 1887), K. Schmidt, "Jus primæ noctis" (1881), och Westermarck, "Det mänskliga äktenskapets historia" (1893).

37. J. privā'tum, lat. (af *privātus*, enskild), privaträtt (se d. o.).

38. J. provocationis [-tsiå'nis], lat. (af *provocātio*, vädjan). Se Civitas 2.

39. J. pu'blicum, lat. (af *pu'blicus*, offentlig). Se Rättsvetenskap.

40. J. reforma'ndi, lat. Se Jura, sp. 299.

41. J. romā'num, lat. Se Romerskt rätt.

42. J. singulare, lat., undantagsrätten, utgöres af sådana rättsregler, hvilka ordna vissa rättsförhållanden på ett från den eljest vanliga rätten, *jus commune*, afvikande och mot densamma stridande sätt. Den bör väl skiljas från *jus speciale*, som endast närmare reglerar vissa förhållanden, hvilka på grund af sin säregna beskaffenhet icke blifvit genom *jus generale*, de allmänna normerna, fullständigt ordnade. Specialrätten kan, men behöfver icke samtidigt vara singulärrätt, hvaremot singulärrätten alltid är specialrätt. Den singulära rätten är af två slag, anormal och anomal rätt; den förra innebär, att i visst fall en annan princip än den eljest vanliga bestämt regelns innehåll, den senare åter, att denna princip antingen står i strid med det aktuella allmänna rättsmedvetandet eller rättfärdigas af blott tillfälliga omständigheter. Synnerligen ofta öfvergår med tiden anormal rätt till normal, d. v. s. *jus commune*, t. ex. då ett privilegium utsträckes att blifva allmänt gällande. Se vidare Reuterskiöld, "Grunddragen af den allmänna rätts- och samhällsläran" (1909; sid. 118 ff.).

43. J. speciā'le, lat. (af *speciālis*, särskild). Se ofvan 42.

44. J. suprēmæ inspectionis [-tsiå'nis], lat. Se Jura, sp. 299.

45. J. taliō'nis, lat. (af *talis*, sådan), *jur.*, vedergällningsrätt, betecknar en princip, enligt hvilken man i äldre tider reagerade mot brottsliga gärningar och som går ut på, att en rättskränkning skall mötas med ett ondt, såvidt möjligt alldeles lika med det, som rättskränkningen medfört. I primitiva samhällen, där reaktionen mot rättskränkningen ännu försiggår i självhämndens form, utgör denna princips framträdande ett viktigt framsteg, enär därigenom uppdragas gränser för hämndens utöfning. Men äfven sedan den enskildes hämndutöfning undanträngts och reaktionen mot brottet blifvit en samhällets angelägenhet, kvarstod länge samma princip vid straffets bestämmande. Det äldsta uttrycket för densamma återfinnes i konung Hammurabis lagar (se d. o.) från omkr. 2,250 f. Kr. Det heter där: "Om någon förstör en annans öga, då skall man förstöra hans öga; om någon sönderslår en annans lem, då skall man på honom sönderslå hans lem; om någon utslår en annans tänder, då skall man på honom utslå hans tänder". Samma tanke har därefter kommit till uttryck i den äldsta bevarade judiska lagsamlingen, den s. k. förbundsboken, som återfinnes i 2:a Mos. kap. 20 ff. (se särskildt 21: 23—25). Och särskildt under inflytande därifrån kvarstod den sedan länge i Västerlandets strafflagstiftning. I senare tider afstod man från fordringen på en sådan fullkomlig likhet emellan brott och straff (s. k. *materiell talion*) och yrkade endast, att förbrytaren skall lida ett ondt, som till sin kvantitet motsvarar det begångna brottet (s. k. *formell talion*). Då det ej kan vara rätt att låta straffets storlek bestämmas af den åstadkomna skadan, utan hänsyn till den i brottet uppenbarade viljans beskaffenhet, ha vedergällningsprincipens anhängare närmare bestämt denna fordran så, att förbrytaren skall tillfogas ett lidande, som till sin kvantitet motsvarar, icke det onda, som han tillfogat en annan, utan graden af hans brottsliga skuld. I denna form ligger vedergällningstanken till grund för den vid midten af 1800-talet härskande s. k. klassiska straffrättsskolans uppfattning af straffets ändamål.

46. J. utru'mque, lat. ("båda rätterna"). Se Civilrätt.

47. J. vītæ ac ne'cis, *rom. rätt*, "rätten öfver lif och död", var en af yttringarna af den gamla stränga romerska husfadersmakten (*potestas patria*), hvilken tillkom husfadern (*pater familias*) öfver alla dem, som innefattades i hans *familia*. Denna makt, som visserligen icke af lag var väsentligen inskränkt, får emellertid ej fattas som afseende godtycklig utöfning. "Familia" är nämligen enligt den gamla romerska uppfattningen ett samhälle för sig, hvars ändamål bäst vinnes därigenom, att bestämmandet af alla förhållanden, som angå familia, ligger nästan utan inskränkning i husfaderns hand. "Jus vitæ ac necis" betecknar sålunda en husfaderns domsrätt. I viss mån var emellertid redan i äldsta tider en gräns satt för utöfningen af denna rätt därigenom, att den helgade seden fordrade tillkallandet af ett familjeråd vid sådana tillfällen, då fråga var om ett strängare utöfvande af densamma. Men genom lagstiftning blef denna rätt ej inskränkt förrän under kejsartiden. Under Alexander Severus (222—235) inskränktes husfaderns rätt att straffa till en rätt att meddela lindrigare näpst, hvaremot det skulle tillkomma den offentliga domarmakten att ådöma straff för svårare förbrytelser. Se vidare Patria potestas. 5. A. Th. S. (Rld.) 10 o. 47. I. L.* 11, 13, 15 o. 42. Rld. 16. K. H. B. 36. K. G. Wn. 45. N. S—g.

Jus [jy; svenskt uttal jy], fr. (af lat. *jūs*, spad), ett slags kraftigt extrakt i form af gelé, hvilket framställes ur kött (i synnerhet kalfkött) och fisk (såsom ål, braxen, lax) medelst kokning i en ringa mängd vatten. Det brukas vid tillredning af såser, till garnering af serveringsfat o. s. v.

Juslēnius, Daniel, biskop, f. 10 juni 1676 i Virmo socken, Finland, d. 17 juli 1752 i stiftsgården Brunsbo vid Skara, blef 1691 student i Åbo samt promoverades 1703 till magister. Han var därefter

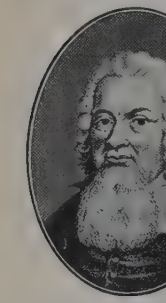

biskop Gezelius d. y. behjälplig vid utarbetandet af det gezeliusska bibelverket, blef 1705 adjunkt i filosofiska fakulteten, 1707 akademisekreterare och 1712 linguarum professor samt tillträdde sitt ämbete med ett tal *De convenientia linguæ fennicæ cum hebræa et græca.* I likhet med de flesta finske ämbetsmän flydde J. under ”stora ofreden” till Sverige och anställdes 1715 som eloquentiæ och poëseos lektor i Västerås, där han öppnade sin verksamhet med ett tal om eländet i Finland (*De miseriis fennorum*). 1722 återvände J. till Åbo och sin professur samt blef 1727 teol. professor. 1734 utnämndes han till biskop i Borgå. Under den s. k. lilla ofreden flydde han 1742 för andra gången till Stockholm och återvände sedan ej mer till Finland. Han kallades nämligen 1744 till biskop i Skara stift. J. var medlem af prästeståndet vid flera riksdagar, men utöfvade icke där något märkbart inflytande. Betecknande för honom själf och tiden är bl. a., att han, såsom medlem af 1742—43 års ständers rannsakningskommission öfver generallöjtnanten Buddenbrock, med stöd af åtskilliga anförda bibelställen tillskref Buddenbrock felsteg i krigsoperationerna. Som teologisk skriftställare var J. en trogen anhängare af ortodoxien. Mera betydande är han som skriftställare på den finska historiens, geografiens och språkforskningens område, där han med skäl blifvit betraktad som en föregångare till H. G. Porthan. Hans disputation *Aboa vetus et nova* (1700) skildrar Åbo från geografisk, historisk och administrativ synpunkt. Där författaren berör finnarnas äldsta historia och härkomst, är han okritisk. Däremot är framställningen af Åbo stad, sådan den var på J:s tid, ännu i dag af intresse. I afh. *Vindiciæ fennorum* (1703) tecknar J. den finska jordmånens beskaffenhet samt finnarnas naturanlag, kultur och dygder i syfte att vederlägga utlänningars förklenande omdömen. Märkligare är hans *Finska ordaboks försök, Suomalaisen sananlugun coetus* (1745), — finsk-latinsk-svensk och svensk-finsk — som blef af stor praktisk betydelse, i det att detta arbete under en tid af 80 år ensamt fyllde behofvet af en finsk ordbok. 1746 publicerade J. en öfv. till finskan af Svebilius' katekes, hvilken intill senaste tider blifvit begagnad vid barnundervisningen i Finland. M. G. S.

Jussieu [jysiö], fransk familj, som bland sina medlemmar egt en mängd framstående botanister. 1. Antoine de J., f. 1686, d. 1758, gjorde botaniska forskningsresor i Spanien och Portugal, hvilkas resultat han beskref i Franska vet. akad:s handlingar (1712—44), och blef 1716 föreståndare för Jardin royal. Utom smärre skrifter (den förnämsta: *Discours sur les progrès de la botanique*, 1718), utgaf han en ny uppl. af Tourneforts ”Institutiones rei herbariæ” (1719). Efter J:s död utkom *Traité des vertus des plantes* (1771). — 2. Bernard de J., den föregående broder, f. 1699, d. 1777, åtföljde sin broder på dennes resa i Spanien, blef 1720 med. doktor i Montpellier och anställdes 1722 som botanisk demonstrator vid Jardin royal. 1758 utnämndes han till chef för trädgården i Trianon (Versailles), som han anordnade efter sitt *naturliga* system för växtriket, hvilket sedan tjänat till utgångspunkt för alla naturliga system. Uppdagandet af växternas inbördes frändskap var hans lifsuppgift; men han meddelade sina tankar om de naturliga familjerna blott samtalsvis (en lista på hans ”Ordines naturales” är intagen först i A. L. Jussieus ”Genera plantarum”, 1789). Trots sin obetydliga produktivitet blef han dock hufvudmannen för en stor botanisk skola. Han blef led. af Svenska vet. akad. 1749. — 3. Joseph de J., den föregående broder, f. 1704, d. 1779, deltog som botanist i den expedition, som 1735 för gradmätning sändes till Quito. När denna reste tillbaka, stannade J. kvar i Amerika och genomströfvade Kordillererna till Potosi. Då han stod i begrepp att vända hem, tvangs han af spanjorerna att kvarstanna som ingenjör. Bruten till kropp och själ, återkom han först 1771 till Frankrike, dit äfven hans stora botaniska samlingar fördes. — 4. Antoine Laurent de J., de föregåendes brorson, f. 1748, d. 1836, blef 1770 med. doktor och 1777 direktör vid Jardin du roi. 1790—92 var han medlem af Paris' kommunalstyrelse och förestod i denna egenskap förvaltningen af hospitalen. 1794—1826 var han professor vid Muséum d'histoire naturelle i Paris. Inom den systematiska botaniken inlade han synnerligen betydande förtjänster genom sin utbildning af Bernard de J:s naturliga växtsystem i det klassiska arbetet *Genera plantarum secundum ordines naturales disposita* (1789); däri lämnade uppgifter om en del växtfamiljers (”ordines”) både begränsning och benämning blefvo emellertid af förf. sedermera (1803—30) i franska fackpublikationer mycket modifierade i en serie monografier öfver enskilda, däribland flera nyuppställda familjer äfvensom släkten. Han blef led. af Svenska vet. akad. 1787. — 5. Adrien Laurent de J., den föregåendes son, f. 1797, d. 1853, blef med. doktor 1824, 1826 professor i botanik vid Muséum d'histoire naturelle och 1845 professor vid Sorbonne (Paris) samt utgaf flera utmärkta botaniska monografier, t. ex. öfver Euphorbiaceæ (1824), Rutaceæ (1825), Meliaceæ (1830) och Malpighiaceæ (1843), hans förnämsta verk. Hans *Cours élémentaire de botanique* utkom 1842—84 i tolf upplagor. — 6. Laurent Pierre de J., den föregående kusin, pedagog, f. 1792, d. 1866, medlem af deputeradekammaren 1839—42, utmärkte sig genom sina bemödanden att införa växelundervisningen i Frankrike. Bland hans många

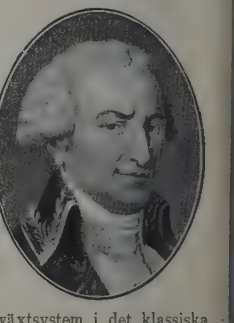

berömda, för folkets upplysning afsedda skrifter märkes *Simon de Nantua ou le marchand forain* (1818), som utgått i öfver 30 uppl. och öfversatts till 7 språk. 1—5. (T. K.)

Jussuf, fransk general. Se Jusuf.

Jussuf-ben-Zerragh. Se Abenserragerna.

just., förkortning för *justeradt* (på protokoll).

Justaucorps [ʃyståkår], fr. (”tätt efter kroppen”), en åtsittande och upptill knäppt lifrock med långa skört, bruklig under 1600-talet.

Juste [ʃyst], fr. (af lat. *ju'stus*, lagenlig, riktig), riktig, noggrann, som visar rätt (om ur m. m.); rättvis, träffande; noga, riktigt.

Juste [ʃyst], Théodore, belgisk historieskrifvare, f. 11 jan. 1818 i Bruxelles, d. där 10 aug. 1888, blef 1859 direktor för historiska museet i Bruxelles och 1870 professor i historia vid krigsskolan. Han författade ett större antal delvis utmärkta arbeten i belgisk, nederländsk och fransk historia, bland hvilka märkas: *Histoire de Belgique* (1840; 5:e uppl. i 3 bd, 1894), *Histoire du congrès national de Belgique 1830—31* (2 bd, 1850, 3:e uppl. med ändrad titel 1885), *Histoire de la révolution des Pays-Bas sous Philippe II* (4 bd, 1855—67, 2:a uppl. med ändrad titel i 5 bd, 1884—88), *Histoire des États-généraux des Pays-Bas 1465—1790* (2 bd, 1864), samt framför alla *Les fondateurs de la monarchie belge* (27 bd, 1865—81). — Jfr biografi af Henard (1890).

Justement [ʃystmã'], fr. (af *juste*; se d. o.), just, precis, alldeles.

Juste-milieu [ʃyst-miljö], fr., eg. ”den rätta midten”, ”den rätta medelvägen”, ett redan af Pascal (”Pensées”, 1670) användt uttryck, nyttjades under Julimonarkiens dagar (1830—48) för att beteckna den af konung Ludvig Filip följda politik, hvilken gick ut på att hålla medelvägen mellan partierna. Det var ett politiskt slagord, som i början hade en berömmande, men senare fick en ironiskt klandrande betydelse (”de grå”).

Justēra [ʃyst-; af lat. *ju'stus*, lagenlig, riktig], rätta, göra riktig, göra någonting (mått, vikter, instrument) noga öfverensstämmande med det som norm gällande (”likaren”); *träv.*, med såg afskära virke (se Kapa). — Med protokollsjustering förstås den åtgärd, hvarigenom ett protokoll efter granskning godkännes som riktigt. Justeringen anses medföra den verkan, att efter densamma ändring i protokollets affattning icke i något hänseende må ega rum, under det ända dittills möjligheten att ändra t. o. m. själfva beslutet står öppen. Innefattar protokoll redogörelse för muntliga yttranden af andra personer än af (den beslutande församlingens, myndighetens, rättens) ledamöter, såsom fallet är med de svenska underdomstolarnas protokoll, synes en justering äfven inför dessa personer vara nödig, för att protokollet må ega vitsord. Ett sådant kontrollerande af protokollets riktighet är dock ej i Sverige som regel föreskrifvet; endast vittnesmål och förlikningar inför rätta skola för vittnen och parter uppläsas och af vederbörande vidkännas, hvilket dock sällan afser den slutliga affattningen, utan endast hufvudinnehållet. I. Afz.

Justērare (se Justera), en af staten antagen person för justering af mått och vikter m. m. Senaste instruktionen för justerare utfärdades 15 nov. 1907, enligt hvilken justerare konstitueras för en tid af högst 5 år i sänder; justerares ersättning utgår efter taxa (nu gällande af 19 maj 1893). Antalet justerardistrikt är 53, men till följd af sammanslagning af flera distrikt utgör justerarnas antal (1910) endast 38. För distrikt, omfattande ett eller flera län, må också, likaledes för högst 5 år i sänder, en bland justerarna i distriktet förordnas till justeringskontrollör, hvilken det åligger bl. a. att genom jämförelse med kontrollikare undersöka riktigheten af egna och andra justerares arbetslikare. Justering af s. k. precisionsmått och -vikter, brännvinsprofningsinstrument, vissa slag af areometrar och termometrar verkställes fr. o. m. 1 jan. 1910 hos Mynt- och justeringsverket. Nämnda verk har öfverinseende öfver justeringsväsendet. A. G. E.

Justeringsdirektör. Se Justeringsstyrelsen.

Justeringsinspektör. Se Justeringskommissionen.

Justeringskommissionen i Finland inrättades 1886 för att förbereda och öfvervaka tillämpningen af det metriska mått- och viktsystemet. Den består af öfverdirektören för landtmäteristyrelsen samt en justeringsinspektör. För särskilda frågor är anställd en konsultativ ledamot med rösträtt. Inspektören har till sitt biträde en assistent. T. C.

Justeringskontrollör. Se Justerare.

Justeringsstyrelsen. Öfverinseendet öfver justeringsväsendet hörde till 1879 under Landtmäteristyrelsen. 1879—84 fanns en särskild Justeringsstyrelse, bestående af en justeringsdirektör och två af K. M:t för viss tid förordnade ledamöter, hvarjämte vid styrelsen skulle vara anställd en af direktören förordnad assistent. 1885 sammanslogs Justeringsstyrelsen med den 1855—74 under Civildepartementet, sedan 1874 under Finansdepartementet sorterande byrån för kontrollen å tillverkningsafgifter, hvilken byrå därefter kallades Finansdepartementets kontroll- och justeringsbyrå. Den hade en chef, som tillika var kansliråd, en byråingenjör och en kanslisekreterare. Denna departementsbyrå blef 1908 ett självständigt ämbetsverk, Kontroll- och justeringsstyrelsen, med en öfverdirektör som chef, två öfveringenjörer och en sekreterare. 1910 skildes justeringsväsendet h. o. h. från detta ämbetsverk, som hädanefter kallas Kontrollstyrelsen (se d. o.), och öfverflyttades till myntverket, som hädanefter kallas Mynt- och justeringsverket (se d. o.). A. G. E.

Ju'stesen. 1. Hieronymus J. Se Ranch. 2. Jens J., pseudonym. Se Müller, Carl Arnoldus.

Justi [ju'sti]. 1. Karl J., tysk konsthistoriker, sonson till professorn och superintendenten Karl Wilhelm J. (1767—1846; förf. till bl. a. *Nationalgesänge der hebräer*, 3 bd, 1803—18), f. 1832.

blef 1867 professor i filosofi i Marburg och var 1873—1901 professor i arkeologi och konsthistoria vid Bonns universitet. Bland hans arbeten märkas *Dante und die göttliche komedie* (1862), *Winckelmann. Sein leben, seine werke und zeitgenossen* (1866—72, 2:a uppl. 1898), *Diego Velasquez und sein jahrhundert* (1888, 2:a uppl. 1903), *Murillo* (1892) och *Michelangelo* (1900).

2. Ferdinand J., den föregåendes broder, tysk orientalist, f. 1837 i Marburg, d. där 1907, var sedan 1869 professor i jämförande språkvetenskap och orientaliska språk i sin födelsestad. Bland hans skrifter märkas *Über die zusammensetzung der nomina in der indogerm. sprachen* (1861), *Handbuch der zendsprache* (1864), en kritisk upplaga af pehleviskriften ”Bundehesch” med glossar (1868), *Geschichte des alten Persiens* (i Onckens ”Allgemeine geschichte”, 1879), *Dictionnaire kurde-français* (1879), *Kurdische grammatik* (1880), *Geschichte der orientalischen völker im altertum* (i Grotes ”Allgemeine weltgeschichte”, 1884), *Iranisches namenbuch* (1895), *Geschichte Irans* (i Kuhns och Geigers ”Grundriss der iranischen philologie”, bd II, 1897). 1. (G—g.N.) 2. K. F. J.

Justice of the peace [dja'stis əv thə pī's], eng., fredsdomare (se d. o.).

Justicia [chusti'thia], el, sp., sedan 1348 titel på öfverdomaren i Aragonien. Han tillsattes på lifstid af konungen, men var endast cortes (nationalförsamlingen) ansvarig för sina gärningar. Innan konungen fick tillträda regeringen, måste han inför justician svärja att upprätthålla rikets lagar samt folkets fri- och rättigheter. Värdigheten egde bestånd till Filip II:s tid (1556—98).

Justi'cia L., *bot.*, ett växtsläkte af fam. *Acanthaceæ* med talrika arter i tropikerna. *J. Adhatoda* L. (*Adhatoda vasica* Nees) är en i växthus ofta odlad dekorationsbuske med stora blad och hvita, rödstrimmiga blommor; dess hemland är indomalajiska området. Äfven andra arter odlas för sina vackra blommor. G. L—m.

Justi'cia ca'rnea, *bot.* Se Jacobinia.

Justiciārius. Se Justitiarius 3.

Justificātio, lat., *teol.*, rättfärdiggörelse.

Justiniānus, kejsare i Östromerska riket, f. 482 eller 483 uti Dardanien (Bulgarien), d. 565, var son af en bonde och systern till kejsar Justinus I, hvilken lät gifva honom god uppfostran och upphöjde honom till höga ämbeten samt slutligen till medregent. Efter morbroderns död blef J. 527 ensam härskare. Senare delade han makten med sin gemål Teodora (se d. o.). J:s långvariga regering var märklig både i inre och yttre afseende. Genom lyckliga krig, i hvilka hans skickliga fältherrar Belisarius och Narses anförde härarna, eröfrade han först det vandaliska riket i Afrika (533—534) och sedan östgoternas rike uti Italien (535—553). Mindre framgång hade han i sina fejder med perserna och de nordliga grannarna, slaver och bulgarer, hvilka oroade landet genom plundringståg till Illyrien och Tracien. I det inre förekommo i början af J:s styrelse partistrider, förorsakade af de olika partierna i kappkörningsbanan, äfvensom teologiska meningsbrytningar. Ett stort uppror, kalladt Nikaupproret, utbröt 532 samt kufvades endast med stor svårighet och mycken blodsutgjutelse. I kyrkans angelägenheter ingrep J. kraftigt, då han föranstaltade, på det 5:e ekumeniska mötet i Konstantinopel (553), ett slags kompromiss med monofysiterna, hvarjämte han ifrade mot hedendomens kvarlefvor samt lät (år 529) stänga de hedniske filosofernas lärosalar i Aten. Åt förvaltningen, särskildt den municipala (kommunala), egnade han mycken omsorg och vårdade sig äfven om näringarna (silkesodlingens införande). Viktigast var dock hans ordnande af lagväsendet. Genom Tribonianus lät han utarbeta en kodifiering af gällande rättsbestämmelser och rättsförklaringar, en lagsamling (*Codex justinianeus*; se Codex 7), omfattande kejsarens förordningar (*constitutiones*), en annan samling (*pandectæ* l. *digesta*) af frejdade rättslärdes lagtolkningar och utlåtanden, en vetenskaplig rättslära (*institutiones*) och slutligen en samling af kejsarens nya förordningar (*novellæ*). Allt detta fick det gemensamma namnet *Corpus juris* (se d. o. och Romersk rätt). Om byggnadsväsendet vinnlade sig J. med stor ifver och lät uppföra en mängd nya kyrkor, bland hvilka den praktfulla Sofiakyrkan i Konstantinopel intog främsta platsen. Jfr arbeten af Bury (1889) och Diehl (1901). R. Tdh.

Kejsar Justinianus. Från en mosaik i Ravenna, midten af 500-talet.

Justino'polis. Se Capodistria.

Justinus, gnostiker. Se Gnosticism, sp. 1371.

Justinus, romersk historieskrifvare, lefde under Antoninerna (2:a årh. e. Kr.). Han författade ett utdrag ur det af Trogus Pompejus på Augustus' tid utarbetade världshistoriska verk, som hade titeln *Historiæ philippicæ* (i 44 böcker) och innehöll en historisk-etnografisk samt geografisk framställning af folk och händelser i världen från Ninus, med särskild vikt lagd på skildringen af Macedoniens och diadochväldenas förhållanden. J:s utdrag är sammanträngdt, men utmärkes genom en viss enkelhet i framställningen och synes ha blifvit flitigt läst, så att det t. o. m. undanträngt det mera mångsidiga och rikhaltiga originalet. R. Tdh.

Justinus, östromerska kejsare. 1. J. I, d. 527, illyrisk bondson, kom som yngling till Konstantinopel och inträdde i kejserliga lifvakten, hvars öfverbefälhafvare han slutligen blef. Efter kejsar Anastasius' död utropades J. 518 till hans efterträdare. Själf föga bildad, öfverlämnade han förvaltningen åt sin kvestor Proclus och sin systerson Justinianus, hvilken han adopterade och fyra månader före sin död antog till medregent. — 2. J. II, d. 578, systerson till Justinianus och gift med en systerdotter till dennes gemål Teodora, efterträdde 565 sin morbroder på tronen och sökte blidka folkets missnöje öfver den tunga beskattningen under den förres kraftfulla styrelse. J. lyckades stilla de religiösa striderna (jfr Monofysiter), men förde i öfrigt en olycklig regering: perserna inträngde i riket, Italien gick

till största delen förloradt till langobarderna, avarer och slaver härjade på Balkanhalfön. Själf sjuklig, tog han 574 till medkejsare Tiberius, som slog perserna 576 och efterträdde honom. — Jfr Groh, "Geschichte des oströmischen kaisers J. II" (1889).

Justinus Febrönius. Se Hontheim.

Justinus Ma'rtyr (J. Martyren), den förste kristne apologeten, f. omkr. 100 i Flavia Neapolis (det gamla Sikem i Samarien). Hans fader var hedning af grekisk härkomst. J. egnade sig först åt filosofien, i synnerhet den platonska, men öfvergick snart till kristendomen samt drog därefter omkring och lärde "en kristlig filosofi". På anstiftan af en cynisk filosof, Crescens, led han martyrdöden 166(?). — J:s förnämsta skrifter, hvilkas äkthet af kritiken är erkänd, äro två försvarsskrifter för kristendomen mot hedendomen (*Apologia major* och *A. minor*), båda tillegnade kejsar Antoninus Pius, samt en försvarsskrift för kristendomen mot judendomen (Dialogen med juden Tryfon). Han behåller i sina skrifter mycket af sitt hedniska åskådningssätt. Han är judefientlig samt förstår i allmänhet icke gamla testamentets lära och åskådning. Sokrates ställer han utan vidare i jämbredd med Abraham. Åt den mänskliga viljan och den egna kraften tillmäter han stor betydelse. Den kristna tron sammanfattar han i tron på Gud, världens fader, på Kristus, hans son, och på den profetiska anden. Profetiornas uppfyllelse är för honom ett talande bevis för kristendomens sanning. Genom de många citaten ur N. T. äro J:s arbeten af stort värde som vittnesbörd om de nytestamentliga skrifternas ålder, hvarjämte de lämna värdefulla bidrag till kyrkans inre historia under den äldre tiden. J. P.

Justi'tia, lat., rättvisa; hos de gamle romarna äfven namn på rättvisans gudinna, hvars hufvud förekommer afbildadt på mynt, liksom den väl mera allmänt kända *Æquitas*, billighetens gudinna. — Den moderna konsten framställer allegoriskt den världsliga rättvisan som en kvinna (vanligen med förbundna ögon) med en våg i den vänstra och ett svärd i den högra handen. R. Tdh.

Justi'tia, *astron.*, en af småplaneterna.

Justi'tia, "tidning för in- och utländska domstolsreferat, uppsatser i juridiska och administrativa ämnen jämte meddelanden i exekutiva mål m. m.", utgafs af Im. Sellin i Stockholm 1893—94, en gång i veckan, och sammanslogs okt. 1894 med "Veckouppgift angående exekutiva åtgärder, växelmål och konkurser m. m." Med titeln i enlighet härmed något förändrad, utgifves tidningen sedan dess af H. Lundholm, men innehåller numera icke, såsom under sitt första år, utförligare domstolsreferat och juridiska uppsatser. C. G. Bj.

Justi'tia originälis. Se Arfsynd.

Justitiärie (mlat. *justitiārius*), en numera ur bruk kommen benämning på den tjänsteman i mindre städer, som motsvarade de större städernas borgmästare. Längst behölls benämningen i Vaxholm, men är äfven där numera utbytt mot borgmästartiteln. Jfr Justitiarius. A. Th. S.*

Justitiārius, mlat. 1. I Danmark titel för presidenterna i Höjesteret, i Landsover- samt Hof- og stadsretten i Köpenhamn, i Köpenhamns kriminal- og politiret samt i Landsoverretten för Nörrejylland. — 2. I Norge titel för presidenterna i Höjesteret, i Overretterne, i Kristiania byret och i Bergens byret. — 3. J. l. Justiciārius, i Sverige en någon gång under medeltiden förekommande titel, som troligen i det närmaste motsvarade drots. E. K.

Justi'tieborgmästare. För närvarande finnes endast *en* stad med flera än *en* borgmästare, nämligen Göteborg, som har en justitieborgmästare och en handels- och politiborgmästare; den förre står i spetsen för rättegångsväsendet i staden. I Norrköping bär den ende borgmästaren titeln justitieborgmästare. I Stockholm funnos från 1636 fyra borgmästare, af hvilka en justitieborgmästare; sedan de öfriges ämbeten under loppet af 1800-talet indragits, det sista 1875, utbyttes s. å. benämningen justitieborgmästare mot borgmästare. E. K.

Justi'tiedepartementet, Kungl. 1. I vidsträckt mening ett af de åtta departement, i hvilka den svenska statsförvaltningen är delad; i inskränktare mening detta departements chef och Justitiedepartementets afdelning af K. M:ts kansli. — Genom Justitiedepartementet beredas och föredragas (enl. k. stadgan 31 mars 1900 med ändring 30 jan. 1903) ärenden om stiftande, upphäfvande, ändring eller förklaring af grundlag, af riddarhusordning samt af ansvarighetslag för statsrådets ledamöter äfvensom för fullmäktige i Riksbanken, ledamöterna i styrelserna vid Riksbankens afdelningskontor och riksdagens fullmäktige i Riksgäldskontoret; stiftande, upphäfvande, ändring eller förklaring af allmän civil-, kriminal- och kyrkolag; stiftande, upphäfvande, ändring eller förklaring af annan lag enligt den i 87:e § R. F. omförmälda ordning, där ej undantag i denna stadga särskildt göres; förordnande om anställande af riksdagsmannaval, så ock andra riksdagsmannaval rörande frågor; tillämpning af tryckfrihetsförordningen, efter hvad denna förordning därom förmår; sammanfattande af den berättelse, som till riksdagen aflämnas om hvad i rikets styrelse sig tilldragit; medborgarrätt, nåd i brottmål samt andra dispenser och tillåtelser, hvilka efter allmänna lagen eller dithörande författningar på K. M:ts afgörande i statsrådet bero; inseende öfver lagskipningen och därtill hörande ordning vid domstolar; reglering af rikets judiciella indelning; plats för tingställe samt byggande af tingshus och häradshäkte; åtal för brott och förordnande af domstol, där sådant i vissa fall på K. M:t ankommer; af brottmål föranledda ersättningar af allmänna medel; fångvården; förbrytares utlämnande och utländska lösdrifvares behandling; tillämpning af lagen om skydd för varumärken; rättsstatistiken, straffregistret och "Svensk författningssamling". — Ärendena *föredragas* inför konungen i statsrådet af departementets chef, som officiellt bär titeln "statsråd och chef för Justitiedepartementet", men i dagligt tal oftast benämnes justitieminister. För ärendenas *beredning* och beslutens expedierande har departementschefen till sitt förfogande en afdelning af K. M:ts kansli, hvilken f. n. (1910) består af 1 expeditionschef, 2 byråchefer, af hvilka den ene handlägger lagärenden, den andre statistiska ärenden, 2 kanslisekreterare, 1 registrator samt ett obestämdt antal e. o. tjänstemän (amanuenser). Byråchefen för lagärenden skall bereda och, där så erfordras, jämväl i Högsta domstolen föredraga frågor om stiftande, upphäfvande, ändring eller förklaring af lagar eller författningar äfvensom ansvara för att sådana ärenden varda behörigen expedierade.

— Vid beredning och föredragning af frågor om nåd i brottmål och om lejd, så ock om andra dispenser eller tillåtelser (se ofvan), biträdes departementschefen af revisionssekreterarna (enl. instr. 16 dec. 1901 för Nedre justitierevisionen). — Till Justitiedepartementet höra: Högsta domstolen, Regeringsrätten, Lagrådet, Nedre justitierevisionen, justitiekanslersämbetet; hofrätterna, Krigshofrätten; allmänna underdomstolarna i städerna och på landet; poliskammare utom Stockholm; Fångvårdsstyrelsen jämte fångvårdsstaten; lagberedningen; tvångsuppfostringsanstalten å Bona. Utgifterna under riksstatens andra hufvudtitel, som omfattar anslagen till Justitiedepartementet, beräknas i statsverkspropos. till 1910 års riksdag för år 1911 till 5,709,600 kr., hvaraf extra anslag 709,733 kr. Största delen af de ärenden, som nu tillhöra Justitiedepartementet, föredrogs före 1840 genom Nedre justitierevisionen. Åt justitiestatsministern (se d. o.), som då öfvertog chefskapet för departementet, inrättades en särskild expedition, Justitiestatsexpeditionen. 1876 borttogs justitiestatsministersvärdigheten, hvarefter chefen för departementet bär den ofvan angifna titeln. — 2. Den ena af Kejserliga senatens för Finland afdelningar, handhar som högsta domstol till dess pröfning hänskjutna civila mål och brottmål. Endast då den brottslige är dömd att mista lifvet, skall domslutet underställas regentens eget afgörande. Därjämte är åt departementet öfverlämnadt att pröfva ansökningar om nåd samt, i händelse skäl till beviljande af nåd icke förekommer, ansökningen afslå, utom då lifvets förlust är den brottslige ådömd, ty i detta fall skall ansökningen jämte departementets utlåtande insändas till kejsaren. Dessutom har departementet vissa administrativa befogenheter på rättsväsendets område, såsom afgörande af besvär öfver domarämbetens besättande, utnämning af sekreterare och advokatfiskal i hofrätt o. d. Departementet består af minst 10 ledamöter. I allmänhet äro 5 ledamöter domfört antal; dock må 4 döma i mål, som ej gå å lif, såvida 3 af dem äro om beslutet ense. Jämte Senatens andra afdelning, Ekonomidepartementet, bildar Justitiedepartementet Senatens plenum, som handlägger vissa viktigare regeringsangelägenheter. Till följd af denna departementets egenskap af förvaltande myndighet tillsättas dess ledamöter, i strid med principen om domares oafsättlighet, endast för tre år. Jfr reglem. af 13 sept. 1892. 1. A. Th. S. (S. B—h.) 2. A. Nmn. (T. C.)

Justi'tiedeputationen, *statsr.* Se Deputation, sp. 168.

Justi'tieexpeditionen i Finlands Senat förestås af en bland Ekonomidepartementets senatorer och tar initiativ till lagstiftningsåtgärder inom grundlagarnas samt civil- och kriminallagarnas områden. Den bereder till föredragning i Justitiedepartementet på detta ankommande administrativa åtgärder och dispensfrågor. Till den hänföras dessutom frågor rörande domstolarnas stat, landets judiciella indelning, fängelseväsendet, medborgarrätten m. m. äfvensom dispensärenden, som bero af Ekonomidepartementets pröfning. Under den sortera hofrätterna, egodelningsrätten, öfverkrigsdomstolen och fängelseväsendet. T. C.

Justi'tiehöghet. Se Höghetsrättigheter.

Justi'tiekansleren (Konungens justitiekansler), konungens högste ombudsman till öfvervakande af rättskipningen. — Ämbetet är gammalt, men namnet förskrifver sig från 1719. Svea hofrätt fick sig vid inrättandet (1614) tilldelade två fiskaler, af hvilka den ene, i 1634 års R. F. kallad riksfiskalen, skulle tjänstgöra som allmän åklagare å regeringens vägnar. Ett nytt ämbete upprättades 1638, då generalgevaldigern B. St. von Stenhusen förordnades till general-riksschultz, med en myndighet, som närmast motsvarade nuv. justitiekanslerens, ehuru i vissa fall vidsträcktare. I Karl XII:s kansliordning af 1713 stadgades, att en konungens högste ombudsman skulle vara högste åklagare och tillika närvara i rådet, då justitieärenden afgjordes. I kansliordningen af 29 maj 1719 öfverlämnades inseendet öfver lagskipningen åt en ämbetsman med titel justitiekansler, hvilken tillika var chef för Nedre justitierevisionen och skulle vara närvarande i rådet vid föredragningen af justitiemål. Justitiekanslerens åligganden ha sedan dess i hufvudsak blifvit oförändrade. Då (1840) statsdepartementen inrättades, upphörde hans chefskap för Nedre justitierevisionen och hans åliggande att i statsrådet öfvervara justitieärendens föredragning. — Under tiden 1766—72 skulle justitiekansleren utses af rikets ständer och var då att anse som äfven deras ombudsman. — Enligt 1809 års R. F. § 27 åligger det justitiekansleren, hvilken utses af konungen och bör ha varit nyttjad i domarvärf, att, i egenskap af konungens högste ombudsman, själf föra eller genom de under honom ställde fiskalerna låta föra konungens talan i mål, som röra allmän säkerhet och kronans rätt, samt att, å konungens vägnar, ha tillsyn öfver rättvisans handhafvande och i sådan egenskap beifra fel, som af domare och ämbetsmän blifvit begångna. Den justitiekansleren sålunda i R. F. tillagda verksamhetssfären är närmare bestämd och utvecklad i k. instruktionen för justitiekanslersämbetet 29 okt. 1909. Utom ofvannämnda, i allmänna drag angifna åligganden tillhör det justitiekansleren att bl. a. på sätt i Tryckfrihetsförordningen stadgas vaka öfver tryckfrihetens rätta bruk och åtala förbrytelser däremot. Under honom lyda stads- och landsfiskaler, hvilka, stadsfiskalerna i Stockholm undantagna, han eger att själf till- och afsätta. — Justitiekansleren är ensam beslutande i de till justitiekanslersämbetet hörande ärendena och biträdes vid dess förvaltande af en sekreterare och en registrator; dessutom antagas amanuenser efter behof.

Konungens högste ombudsman till öfvervakande af rättskipningen ha varit, med titeln högste ombudsman: A. Leijonstedt (1714—18), med titeln justitiekansler: G. Stierncrona (1719—23), T. Fehman (1723—28), J. Cederbielke (1728—36), O. Nordenstråle (1737—39), B. Cederholm (1739—41), P. Silfverschöld (1742—47), K. G. Löwenhielm (1747—50), J. Gerdeschöld (1750—53), K. Lagerberg (1753—55), Ad. Fredenstjerna (1755—58), E. von Stockenström (1758—69; 1766 utsedd af rikets ständer), J. Rosir (1770—72; utsedd af rikets ständer), J. V. Liliestråle (1772—79), K. A. Trolle Wachtmeister (1779—93), G. V. Lode (1793—96), K. A. Trolle Wachtmeister (1796—1809; tjänstförrättande: Fr. Gyllenborg), H. G. Trolle Wachtmeister (1809—17), J. G. Turdfjäll (1817—19), E. J. Bergenschöld (1819—35), K. P. Törnebladh (1836—37), K. U. Nerman (1837—40), A. G. Faxe

(1840—44), N. S. von Koch tjänstförrättande (1844—48), N. S. von Koch (1848—66), A. Dreijer (1866—67), Fr. F. Huss (1867—69), K. G. Karlsson Leijonhufvud (1869—86), J. E. Elliot (1886—99) och E. Sjöberg (1899—). A. Th. S. (E. Sg.)

Justi'tiekanslersexpeditionen, den justitiekanslern till biträde anvisade personalen. Se Justitiekanslern.

Justi'tiekanslersämbetet. Se Justitiekanslern.

Justi'tiekollegium, ett 1636 inrättadt ämbetsverk i Stockholm för tillsyn öfver rättegångsväsendet i staden samt handläggning af frågor rörande boupptecknings, arf m. m. Dess domsrätt öfverflyttades 1845 och 1849 till rådhusrätten. Det fick sedermera jämte den med kollegiet förenade Förmyndarkammaren namnet Förmyndarkammaren (se d. o.).

Justi'tiekonselj. Se Statsråd.

Justi'tieminister. Se Justitiedepartementet.

Justi'tiemord (ty. *justizmord*; ett af L. von Schlözer 1782 prägladt slagord) l. Juridiskt mord, *jur.*, afrättning af en oskyldig person. Förflutna tiders religionsföreställelser, häxprocesser och politiska partistrider erbjuda i mängd exempel på sådana afrättningar. Bristerna i äldre tiders straffprocess föranledde ock ofta dödsdomar öfver oskyldiga personer. Särskildt har tortyren i detta afseende skördat oräkneliga offer. Den nyare straffprocessen erbjuder bättre garantier mot dylika upprörande misstag. Dock äro justitiemorden i våra dagar ingalunda så sällsynta, som man vanligen föreställer sig. Allt som oftast har det händt, att personer på dödsbädden bekänt sig skyldiga till brott, för hvilka andra oskyldigt blifvit afrättade. Och inom litteraturen i frågan ang. dödsstraffets afskaffande anföres från senare tider en mängd fall, i hvilka på grund af falska bevis eller till följd af ett olyckligt sammanträffande af omständigheter personer dömts till döden och afrättats, hvilka sedermera befunnits oskyldiga. Sträfvandena för dödsstraffets afskaffande ha just en af sina utgångspunkter i ett dylikt fall (den beryktade Calasprocessen, se Calas). J. H—r. (N. S—g.)

Justi'tieombudsman (Riksdagens justitieombudsman), förk. J. O., en riksdagens förtroendeman, som vid hvarje lagtima riksdag utses genom val af en nämnd af 48 medlemmar, af hvilka hvardera kammaren inom sig utser hälften. Vid samma tillfälle utses en suppleant att fungera, då justitieombudsmannen är af laga förfall hindrad. Dör eller afgår han på annat sätt från ämbetet, medan riksdag ej är samlad, utses hans efterträdare af fullmäktige i Riksbanken och Riksgäldskontoret. Justitieombudsmannen skall vara en för lagkunskap och utmärkt redlighet känd man. Det åligger honom som riksdagens ombud, efter den instruktion riksdagen för honom utfärdat, att ha tillsyn öfver lagarnas efterlefnad af domare och ämbetsmän samt vid vederbörliga domstolar i laga ordning tilltala dem, som i sina ämbetens utöfning af våld, mannamån eller annan orsak begått någon olaglighet eller underlåtit att behörigen fullgöra sina ämbetsplikter. Justitieombudsmannen skall till hvarje lagtima riksdag aflämna redogörelse för sin förvaltning af det honom förtrodda ämbetet samt däruti utreda lagskipningens tillstånd i riket, anmärka lagarnas och författningarnas brister och uppgifva förslag till deras förbättring. Bland hans åligganden bör märkas skyldigheten att till laga ansvar beifra ledamot af Högsta domstolen eller Regeringsrätten, som gör sig skyldig till vrång dom, samt att iakttaga folkets allmänna och individuella rättigheter, särskildt tryckfriheten, hvadan han inträder som främste man bland Kommitterade för tryckfrihetens vård. Han eger rätt att, när han så anser nödigt, öfvervara Högsta domstolens, Regeringsrättens och alla öfriga domstolars äfvensom kollegiers och i deras ställe inrättade verks öfverläggningar och beslut, dock utan rätt att sin mening därvid yttra. Han eger därjämte tillgång till alla domstolars, kollegiers och ämbetsverks protokoll och handlingar, och konungens ämbetsmän äro i allmänhet skyldiga att lämna honom laglig handräckning samt alla fiskaler att biträda honom medelst aktioners utförande, då han det äskar. Den ställning justitieombudsmannen sålunda innehar är fullt självständig. I förhållande till riksdagen är han förpliktad att lyda dess beslut om åtal endast i det fall, att grundlagen sådant bestämmer, såsom då konstitutionsutskottet besluter åtal af statsrådsledamot, då förfarandet af riksdagens fullmäktige eller revisorer sådant kräfver, då någon försöker våldföra riksdagen eller störd kammares öfverläggningar. Denna hans självständighet gör honom icke egenmäktig. Han är nämligen i all måtto underkastad samma ansvar och plikt, som allmän lag och rättegångsordning för aktorer utstaka. Som han väljes endast för ett år, måste vid hvarje lagtima riksdag hans mandat förnyas, men, innan valet eger rum, har lagutskottet att efter verkställd granskning afge sitt utlåtande öfver hans berättelse. De åligganden, som tillkomma justitieombudsmannen, äro närmare bestämda i den för honom utfärdade instruktionen. Oaktadt grundlagen bestämmer, att denna skall utfärdas af riksdagen, har den, egendomligt nog, blifvit af konungen stadfäst och utfärdats i hans namn (jfr nu gällande instr. af 1 mars 1830). Detta beror därpå, att konungen eger tillse, att de i den af riksdagen utfärdade instruktionen influtna bestämmelserna om konungens ämbetsmäns åligganden icke innehålla något utöfver hvad R. F. medger. Den åklagarverksamhet, som tillkommer justitieombudsmannen, är noga begränsad till endast beifran af tjänstefel, utom i de få fall, då riksdagens öfverläggningsrätt blifvit kränkt och riksdagen därför beslutit åtal. Liksom justitiekansleren (se denne) har han skyldighet att utöfva tillsyn öfver fängelserna, så att ej någon olaglight hålles häktad. Som riksdagens ombud har justitieombudsmannen äfven att anmäla de lagförklaringar, som sedan sist förflutna riksdag blifvit gifna af Högsta domstolen, likasom han har att i sin berättelse meddela, hvad afseende hos konungen af riksdagen gjorda hemställningar vunnit. — Till sitt biträde har justitieombudsmannen en expedition, bestående af en sekreterare och en kanslist.

Justitieombudsmansinstitutionen har sitt ursprung i den i Karl XII:s kanslistadga omförmälde högste ombudsmannens ämbete och det ur detta utvecklade justitiekanslersämbetet. Det ålåg denne ämbetsman under frihetstidens statsskick att jämte befattningen som konungens ämbetsman till riksdagen inkomma

med utförlig berättelse om, huru lag och förordningar efterlefdes. Med hänsyn till sistnämnda stadgande tillsattes han under frihetstidens tre senaste riksdagar af riksdagen. Den onaturliga ställning, hvari han såsom på en gång konungens och riksdagens organ befann sig, upphörde i och med 1772 års statshvälfning. Då upplöstes all förbindelse med riksdagen och ålades honom att inkomma till K. M:t med berättelse om rättskipningen. Inseende vikten däraf, att noggrann kontroll öfver lagarnas efterlefnad utöfvades å folkets vägnar, men med öppen blick för vådorna däraf, att denna kontroll, genom att förläggas omedelbart hos riksdagen, lätt kunde, liksom under frihetstiden, missbrukas på ett sätt, som gjorde intrång i den lagbundna styrelsen, förvaltningen och rättskipningen, ansågo sig 1809 års grundlagsstiftare kunna vinna målet därigenom, att med undantag af i grundlagen uttryckligen uppgifna fall en särskild, af nationalrepresentationen förordnad väktare öfvertoge dess kontroll öfver det sätt, hvarpå lagarna tillämpades. — Till justitieombudsmän ha valts: L. A. Mannerheim (1809—23), K. Ehrenborg (1823), K. P. Törnebladh (1823—34), P. N. Poignant (6 sept. 1834, d. 7 sept. s. å.), K. L. Landin (1834—48), S. L. Theorell (1848—57), P. E. Bergfalk (1857; undanbad sig förtroendet), J. A. Södergren (1857), G. Lagerstråle (1857—58), K. M. Wester (1858—61), N. A. Fröman (1861—84), L. W. Lothigius (1884—86), E. Thomasson (1886—89), M. V. Huss (1889), N. L. A. Claëson (1889—92), A. A. Lilienberg (1892), A. F. Thollander (1892—97), H. E. M. Bohman (1897), G. Ribbing (1897—98), O. Berger (1898—1902), K. E. Leijonmarck (1902—06) och B. F. E. Hasselrot (1906—). Litt.: C. G. Melander, ”Svenska riksdagens justitieombudsman. En statsrättslig undersökning” (akad. afh., Lund 1908). H. L. R. (E. H—t.)

Justi'tierevisionen. Se Högsta domstolen och Nedre justitierevisionen.

Justi'tierevisionsexpeditionen. Se Nedre justitierevisionen.

Justi'tieråd, ledamot af Högsta domstolen (se d. o.). Till hvad i art. Högsta domstolen anförts må tilläggas följande. Enligt § 26 R. F., sådant lagrummet lydde före den 1909 vidtagna ändringen, skulle vid föredragning i statsrådet af justitieärenden (se d. o.), utom andra, två justitieråd närvara med skyldighet att till protokollet sig yttra. Detta gäller ej längre; med bortfallandet af den s. k. justitiekonseljen (se Statsråd) i uttryckets gamla mening har justitierådens tidigare åliggande att tjänstgöra i statsrådet upphört. Justitieråd må enligt § 34 R. F. icke tillika inneha eller utöfva annat ämbete. I riksdagsutskott eller i val till sådant utskott må enligt § 44 R. O. justitieråd icke deltaga.

Ledamot af högsta domstolen (Højesteret) i Norge eller Danmark benämnes ”Højesterets assessor”. — I Danmark är *justitsraad* endast en af konungen förlänad titel, som tillika vanligen medför en viss rang. E. K.

Justi'tierådman. Se Rådman.

Justi'tiestaten, sammanfattningen af alla de för rättskipningens utöfvande anställde tjänstemännen. De höra under Justitiedepartementet (se d. o.).

Justi'tiestatsexpeditionen. Se Justitiedepartementet.

Justi'tiestatsminister, enligt 1809 års R. F. den statsrådets ledamot, som jämte utrikesstatsministern innehade rikets förnämsta värdighet. Han var till 1840 led. af Högsta domstolen och efter departementalstyrelsens införande s. å. chef för Justitiedepartementet. Då det 1876 stadgades, att konungen skulle utnämna en af statsrådets ledamöter till ”statsminister och statsrådets främste ledamot”, upphörde justitiestatsministersämbetet. Statsrådet och chefen för Justitiedepartementet har därefter i dagligt tal benämnts justitieminister.

Justi'tieärenden, *jur.*, benämndes i § 26 R. F. till 1909, då en förändring skedde, de ärenden, hvilka skulle föredragas i statsrådet i närvaro af två justitieråd, vid s. k. justitiekonselj. Sådana ärenden voro dels lagärenden rörande sådana lagar och författningar, som stiftas och förklaras i den ordning 87 och 88 §§ Regeringsformen stadga, dels frågor om nåd i brottmål, om äktenskapsskillnad, om tillåtelse att före i lag stadgad ålder ingå äktenskap m. m. Se vidare Justitieråd. L. A.*

Justi'tium, lat., *rom. rätt*, ett upphörande af domstolsmyndigheternas verksamhet till följd af förhållanden, som voro oberoende af deras vilja, t. ex. krig, farsot o. s. v. — Då under dessa omständigheter parterna saknade möjlighet att fullföljа sin rätt, så inräknades ej den tid, under hvilken justitium varade, i de frister, som annars voro bestämda för vissa handlingars företagande. I. L.*

Justitsraad [-råd]. Se Justitieråd.

Ju'sto te'mpore (lat., abl. af *ju'stus*, riktig, och *te'mpus*, tid), i rättan tid.

Ju'stum necāre rēges Ita'liæ, lat. Se I. N. R. I.

Ju'stus ti'tulus, lat., *jur.* Se Laga fång.

Jusuf l. Jussuf [jysy'f], fransk general, f. 1808 i Livorno, d. 16 mars 1866 i Cannes, bortfördes som barn af sjöröfvare till Tunisien och uppfostrades i muhammedanska religionen. 1830 flydde han till Algeriet och inträdde i franska hären, gjorde med en afdelning spahis fransmännen utmärkta tjänster och befordrades 1841 till öfverste. 1845 öfvergick han till kristendomen och erhöll därefter som brigadgeneral öfverbefälet öfver de infödda trupperna i Algeriet. Vid Krimkrigets utbrott organiserade han det irreguljära turkiska rytteriet och förde vid Alma en turkisk division; som fransk divisionsgeneral (1856) kämpade han 1859, 1860 och 1864 mot kabylerna. Han utgaf arbetet *Sur la guerre en Afrique* (1850).

Jusūpov, Nikolaj Borisovitj, furst, rysk musiker, f. 1827 i Petersburg, d. 1891 i Baden-Baden, elev i violinspel af Vieuxtemps, underhöll ett kapell i sitt palats i Petersburg och gjorde vidsträckta resor i Europa för sina skrifter *Luthomonographie* (1856; om violintillverkningen) samt *Histoire de la musique en Russie* (I, 1862). Han framträdde äfven som kompositör med en violinkonsert och en programsymfoni med obligat violin, benämnd *Gonzalve de Cordoue*. A. L.*

Jutar, eg. invånare i Jylland (Jutland), men i äldre tid i Sverige äfven ofta använd som namn på danskar i allmänhet, vanligen med hånfull bibetydelse.

Jūtas, by i Vasa län, Finland, 4 km. s. om Nykarleby vid föreningspunkten mellan vägen från Tavastehus genom Lappo och strandvägen från Vasa, bekant genom slaget 13 sept. 1808. Efter mot-

gången vid Salmi 2 sept. s. å. fortsatte fältmarskalken Klingspor med finska arméns hufvudstyrka återtåget och valde därvid vägen till Vasa, medan den svaga 1:a brigaden under öfverstelöjtnant Reutersköld hänvisades till vägen Lappo—Jutas—Nykarleby för att skydda densamma. Ryska hufvudstyrkan under general Kamenski följde Klingspor, hvaremot general Kozatjkovskij med omkr. 2,000 man sändes efter Reutersköld. Denne drog sig 12 sept. tillbaka till Nykarleby och lämnade vid den viktiga punkten J. endast en bataljon. Det var fara värdt, att Kozatjkovskij genom att bemäktiga sig denna punkt kunnat afskära vägen för hufvudstyrkan, som drog sig tillbaka på strandvägen. För att förekomma detta bröt den från sitt sjukläger uppstigne von Döbeln upp med sin af föregående marscher utträttade

Slagfältet vid Jutas.

brigad (endast två bataljoner björneborgare) jämte major Gyllenbögels landtvärnsafdelning under natten till 13 från Munsala och framkom kl. 10 f. m. nämnda dag till ifrågavarande vägskäl, strax s. om hvilket ställning togs. Efter middagen anlände ryssarna och öfvergingo till anfall. Striden blef hårdnackad, men slutade därmed, att ryssarna trängdes tillbaka och att vägen var fri. — Minnet af slaget har blifvit bevaradt i Runebergs vackra dikt "Döbeln vid Jutas"; 29 juni 1885 restes på slagfältet en minnesvård, och 13 sept. s. å. aftäcktes en därpå anbragt byst af von Döbeln. C. O. N.

Jute [eng. utt. dʃö't], Juteväfnad. Se Beklädnadsväxter, sp. 1238, och Corchorus.

Jutekärret. Se Badelundsås.

Jutenabben, en 2 km. n. om Kalmar utskjutande udde, på hvilken svenskarna i juni 1611 anlade en befästning. 5 aug. 1677 halade sig danska flottan norrifrån ned till J., å hvilken 8 s. m. omkr. 3,000 man landsattes, hvilka, härjande och brännande, framträngde till Kalmar förstad, som antändes; något anfall på den i dåligt försvarsstånd varande egentliga staden vågades dock ej. L. W:son M.

Jutland. Se Jylland.

Jutska hästen. Se Jylländska hästen.

Jutsk boskap. Se Jylländsk boskap.

Jutta, dansk drottning, dotter till hertig Albrekt I af Sachsen, sondotter till prinsessan Jutta (se nedan Jutta 1), 1239 förmäld med konung Erik Plogpenning och efter mordet på honom med en tysk borggrefve af Rosenburg. Med Erik hade hon 4 döttrar, af hvilka Ingeborg blef norsk och Sofia svensk drottning (om de två andra se Jutta, danska prinsessor 2). Sofia, dotter i hennes 2:a gifte, äktade 1293 Erik Langben, herre till Langeland. E. Ebg.

Jutta, danska prinsessor.

1. J., troligen dotter till konung Knut Magnusson, blef förmäld med hertig Bernhard af Sachsen och stammoder till hertigarna af Anhalt. — 2. J., den föregåendes sondotters dotter, dotter till Erik Plogpenning och hans gemål Jutta (se ofvan), f. omkr. 1245, d. 1284, var 1266—72 priorinna i ett kloster i Roskilde, men lämnade det jämte sin yngre syster Agnes och drog till Sverige. Där knöt hon en brottslig förbindelse med sin svåger, konung Valdemar, hvilket bidrog till hans afsättning. Hon återvände kort därpå till Danmark. E. Ebg.

Juuka [jüka]. Se Juga.

Juul [jül], Esger, ärkebiskop i Lund, d. 17 jan. 1325, var först kanik i Ribe och försvarade inför den påflige legaten konung Erik Menveds sak i dennes strid med ärkebiskop Jens Grand (1299—1302). Till lön därför blef J. 1306 biskop i Aarhus och 1310 ärkebiskop i Lund. 1315 kom han i oenighet med Erik, sannolikt till följd af de otillbörliga kraf denne ställde på ärkebiskopsstolen, och bannlyste konungen (1317). Men J. fann intet understöd af de öfrige biskoparna och måste därför lämna Danmark. 1318 följde han den svenska här, som angrep Skåne, men lyckades icke därigenom återvinna sin ärkebiskopsstol. Först 1321, två år efter Erik Menveds död, återvände J. till Danmark och återinsattes i sin gamla värdighet. E. Ebg.

Juusten [jüsten]. 1. Paul J., biskop, skriftställare, f. omkr. 1516 i Viborg, d. 2 aug. 1576 i Åbo, prästvigdes 1540 och sändes 1543 af sin beskyddare, biskop Martin Skytte, till Wittenberg, där han studerade i tre år. Sedan han äfven besökt Magdeburg, Rostock och Königsberg, återvände han hösten 1547 till Åbo och blef 1548 Mikael Agricolas efterträdare som rektor för därvarande skola. 1554 utnämndes han till biskop i det nyinrättade Viborgs stift, men förflyttades 1563 till Åbo stift. Kort efter Johan III:s kröning utsågs J. att leda den beskickning (1569—72), som afsändes till Ryssland för att underhandla om fred med tsar Ivan IV. De äfventyr och öfvehag, för hvilka han under denna resa var utsatt, skildras af honom i *Acta legationis muscoviticæ* (utg. af Porthan i disp. 1775). Efter hemkomsten 1572 upphöjdes J. i adligt stånd. Han var en af de biskopar, som på konungens befallning under iakttagande af katolska ceremonier invigde Laurentius Petri Gothus till ärkebiskop. F. ö. känner man intet närmare om hans hållning i denna fråga. För församlingarna var han en nitisk herde, såsom framgår af de cirkulärbref han utfärdade i syfte att främja ordningen i kyrkostyrelsen. Bland J:s skrifter intager *Chronicon episcoporum finlandensium*, som af honom efterlämnades i handskrift och sedermera blef underlaget för Porthans omfattande kommentarer, främsta rummet. Han har där samlat kvarlefvorna af föregående anteckningar samt för de senaste tiderna tillagt resultaten af egna forskningar och iakttagelser. Den kortfattade berättelsen utmärkes för trovärdighet i såväl uppfattning som detaljuppgifter. Under vistelsen i Ryssland skref J. en postilla med titeln *Explicationes evangeliorum dominicalium et præcipuorum totius anni*, hvilken förblifvit otryckt och numera icke torde finnas ens i handskrift. Arbetet afsåg främst predikanternas behof. Ytterligare må nämnas, att J. utgaf en katekes och en mässbok på finska (tryckta i Stockholm 1574 och 1575).

2. Bengt Severinsson J., den föregåen-

des brorson, krigare, f. omkr. 1550, d. 1609, ingick tidigt i krigstjänst vid flottan, blef 1578 underamiral och 1579 amiral öfver den i Finska viken stationerade flottan samt adlades 1591, hvarpå släkten sedermera antog namnet Gyllenlood. Under stridigheterna mellan hertig Karl och Sigismund spelade J. en icke obetydlig roll som en af den sistnämndes anhängare. Efter Klas Flemings död deltog han verksamt i åtgärderna för Finlands försvar. Han förde (1597) befäl öfver flottan, som låg i Korpo ström och deltog i försvaret af Åbo slott, men råkade vid dess fall i fångenskap och hölls under halftannat år fångslad i Sverige. Han var därefter verksam i särskilda uppdrag i rikets tjänst. Så erhöll han 1607 befallning att begynna kanalarbeten i de trakter, där Saima kanal sedermera anlades. Han var hatad af krigsfolket såsom en hård och girig man. 1 o. 2. M. G.-S.

Juutas [jütas], by. Se Jutas.

Juutas [jütas], *finsk myt.*, ”den onde” (estn. juudas, ”den onde”), urspr. = Judas Iskariot. E. N. S.

antingen fr. *joie*, i bet. smyckė, af lat *ga'udium*, glädje, eller fr. *jouer*, roa sig, af *jocāre*, leka), slipad ädelsten.

Juvelērarkonsten (se Juvel), konsten att infatta samt till smycken o. d. sammansätta ädelstenar (och pärlor), utgör en del af guldsmedskonsten (se d. o.) i vidsträckt bemärkelse. Enligt den för Stockholms guldsmeder fordom gällande skråordningen tillkom det sålunda en gesäll, som ville blifva mästare i ämbetet, att aflägga prof jämväl på sin skicklighet i ädelstensinfattning. Från slutet af 1600-talet och ända till dess skråväsendet upphäfdes på 1840-talet gjordes dock en bestämd skillnad mellan guldarbetare och silfverarbetare, hvarvid de förre närmast voro juvelerare. I dagligt tal göres hos oss ingen egentlig skillnad mellan guldsmed och juvelerare, om också en senare tid här liksom utomlands medfört en bestämdare arbetsfördelning. — I forntiden och under större delen af medeltiden kände man ej fasettslipning af ädelstenar, utan dessa prydes med graverade figur- och ornamentframställnin-

Fig. 1. Italienskt hängsmycke (emalj, ametist och pärlor), komp. af F. Raibolini (1480-talet).

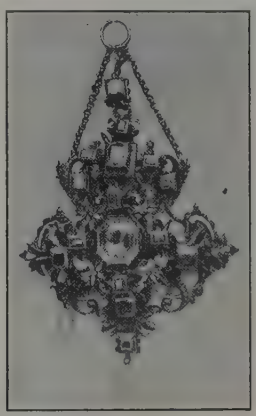

Fig. 2. Tyskt hängsmycke (omkr. 1600) af emaljeradt guld med pärlor och ädelstenar.

Fig. 3. Franskt juvelörhänge (af Marret i Paris omkr. 1860).

Juva. Se Jokkas.

Juvara [jovära] l. Ivara, Filippo, italiensk arkitekt, f. 1685 i Messina, d. 1735 i Madrid, egnade sig åt byggnadskonsten efter ett besök i Rom, där han erhöll råd och vinkar af Fontana. Hertigen af Savojen, Viktor Amadeus, som sedan blef konung, fann sig så belåten med hans insikter, att han kallade honom till sig i Turin. J. fick där tillfälle att utföra både palats och kyrkor. Hans förnämsta verk är kyrkan *La Superga* utanför Turin, det savojiska furstehusets grafkyrka. 1724 kallades han till Lissabon, där han äfven gjorde utkast till kyrkor och palats. Efter sin hemkomst byggde han i Mantua och Milano, men sina sista utkast gjorde han i Madrid. (I. G. C.)

Juvāvum, hufvudstad i det gamla Noricum, förstörd 470, sedermera återuppbyggd under namnet Salispurg, Salzburg. J. F. N.

Juvēl (af fnfr. *jouel*, som anses befryndadt med

gar (jfr Gem) eller endast poleradcs med bibehållande för öfrigt af sin naturliga form (*en cabochon*). På grund häraf använde man också hellre de färgade ädelstenarna än de färglösa. Slipning af ädelstenar (se d. o.) förekom visserligen redan under medeltiden, men af mycket primitiv karaktär, och först under renässansen, vid midten af 1400-talet, uppfanns fasettslipningskonsten, som i senare tid drifvits till en hög grad af fulländning (jfr planschen till art. Diamant). Till en början använde man alltjämt framför allt de färgade stenarna, men efter hand vunno de färglösa, i fasetter slipade ädelstenarna försteget, på samma gång som sättet att infatta dem undergick förändring. De oslipade och polerade ädelstenarna infattades under äldre tider i fördjupningar i metallen, så att endast deras öfre del var synlig (se Guldsmedskonsten, pl. II, fig. 6). Efter fasettslipningens införande fattade man till en början stenarna på samma sätt, så att

endast öfre delen var synlig och stenens omkrets (gördel, rundist) liksom dess underdel helt omsluten och dold af metallen (se fig. 1 o. 2). Genomskinliga stenar försågos stundom med ett underlag af på olika sätt färgade metallblad, s. k. folium (folierade stenar), afsedt att höja stenens glans. Sedan konsten att slipa ädelstenar nått en högre grad af fulländning, blef det redan under 1600-talet sed att sammansätta smycken af endast juveler. Metallen tjänade där endast till att fasthålla och förbinda stenarna, som numera infattas *à jour*, d. v. s. så att de äro synliga från både öfre och undre sidan och endast kring midten fasthållna af metallen (se fig. 3 o. 4). Det

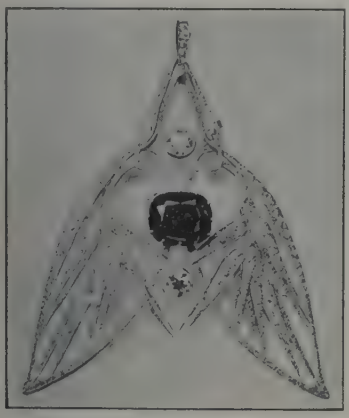

Fig. 4. Franskt hängsmycke (''hafreax''): rubin och juveler i platinainfattning (af Vever i Paris, 1907).

äldre fattningssättet bibehölls dock fortfarande och nyttjades särskildt för ogenomskinliga stenar af mindre dyrbarhet. Såväl i Västerlandet som i Orienten (jfr Indien, pl. Indisk konstslöjd II, fig. 13) har juvelerarkonsten utgjort en viktig del af guldsmedskonsten och haft många framstående utöfvare. Med juveler pryddes icke blott smycken, utan äfven en mängd andra slags föremål, prydnadssaker, såsom praktpokaler, kalkar (se Guldsmedskonsten, pl. II, fig. 4) och monstranser, dosor, svärdfästen, vapen o. s. v. I förbindelse med ädelstenar brukades äfven emalj. 1500- och i synnerhet 1600-talets kopparstickare ha utfört många mönster för juvelerare, af hvilka åtskilliga finnas i svenska Nationalmuseets gravyrsamling. Den allmänna stilutvecklingen har helt naturligt gjort sig gällande äfven på juvelerarkonstens område. I senare tider har tillverkningen af smycken blifvit hufvudsaken, under det att andra slags ädelstensbesatta föremål numera endast undantagsvis förekomma, såsom å hedersgåfvor o. d. Upk. (Upk d. y.)

Juvelsaken. Under riksdagen 1755—56 lät drottning Lovisa Ulrika för att skaffa medel till en revolution genom sin bröder August Vilhelm i Tyskland pantsätta en del af sina juveler. Bland dessa befunno sig äfven de juveler, som vid hennes förmälning i Berlin öfverlämnats till henne af K. G. Tessin och som hon därför betraktade såsom sin egendom, ehuru de i själfva verket voro rikets. Ryktet om pantsättningen kom till sekreta utskottet, och 6 april 1756 anhöll detta hos Adolf Fredrik att få företaga inventering af rikets juveler. Drottningen förklarade i en irriterad skrifvelse, att denna begäran vore ett misstroende och att hon skulle återlämna samtliga kronjuveler, som hon fått mottaga till begagnande, emedan hon ansåg sig ''för god att dem hädanefter bära''; beträffande de i Berlin öfverlämnade juvelerna vidhöll hon däremot, för att vinna tid, sin eganderätt. En skarp och långvarig skriftväxling uppstod om denna s. k. juvelsak mellan konungen och ständerna, för hvilka sekreta utskottet anmält densamma. På drottningens begäran blandade sig helt obefogadt äfven preussiska hofvet i saken. 3 juni återskickade drottningen de ur sina infattningar utbrutna kronjuvelerna och 22 juni (dagen efter revolutionsförsökets misslyckande) Berlinjuvelerna, hvilka hon under tiden lyckats återfå. Konungens, ständernas och sekreta utskottets skrifvelser i detta ärende äro tryckta i ''Riksdagstidningar'' 1756. (L. S.)

Juvelvikt, den vid försäljning af ädelstenar brukliga vikten. Se Karat.

Juvenälerna (af lat. *juvenālis*, ungdomlig), ett studentsällskap i Uppsala på 1830- och 1840-talen, som sysselsatte sig med bl. a. olika slag af estetiska öfningar till sällskapsglädjens höjande, såsom besvarande af prisuppgifter, poesi, sång, musik och deklamation. Sitt största rykte ha juvenalerna fått genom G. Wennerbergs under namnen ''De tre'' och ''Gluntarne'' inom detta sällskap och med direkt afseende på dess sångresurser komponerade trior och ducetter. Bland sällskapets ledamöter märkas, utom Wennerberg, D. Hwasser (se d. o. 2) och J. O. Beronius (se d. o. 2; båda sångare), J. L. Dahlberg (vitterlekare, under signaturen Tjasse) samt E. v. Stedingk (se d. o.: ackompanjatör). Se G. Wennerberg, ''Samlade skrifter, II, Gluntarne'' (Inledning), 1882.

Juvenālis, Decimus Junius, romersk skald, född i Aquinum 55 eller något senare e. Kr. Han synes, efter tidens sed, ha idkat grammatiska och retoriska studier samt uppgifves därefter ha tjänat i hären och först senare börjat författa satiriska dikter. Enligt sin egen uppgift drefs han därtill af harm öfver tidens förfall (''Facit indignatio versum''). Sannolikt inföll hans skaldeverksamhet först under Trajanus' regering. Man berättar äfven, att han för häftiga utfall i sina dikter förvisades till Britannien eller Egypten. Visst är, att han ännu omkr. år 128, under Hadrianus' styrelse, fortfor att dikta. — J. uppträder icke som Horatius mot människornas små dårskaper med fint och lekande skämt, ej heller dömer han likt stoikern Persius efter stränga vishetsregler öfver människoslaktet. Han glöder af sedlig harm öfver allt det vrånga och onda, som han ser rundt omkring sig, och ger sina känslor luft i en kraftig och högstämd framställning, hvilken dock har en alltför stark retorisk prägel. Genom lång erfarenhet väl bekant med människornas lyten och laster, gör han dessa till föremål för en mogen betraktelse och framdrager i ljuset allt, äfven det smutsigaste. Stundom synes han, såsom pessimist, ha målat med väl mörka färger och på vanligt retorsmaner gjort sig skyldig till öfverdrift i framställningen; men i det hela taget

äro hans dikter, som framsprungit ur djupet af ett känslofullt hjärta, egnade att tillvinna sig förtroende och deltagande. Som tidsbilder ega de, hvad särskildt lifvet i Rom angår, stort värde, emedan de ge en klar inblick i förhållandena, åtminstone inom de kretsar, som mest gjorde sig kända. Hans skildringar utmärkas genom kraft, åskådlighet och lif; och om de personligheter, som hos honom framträda, icke egentligen tagits ur fullt samtida kretsar, äro de dock ingalunda abstraktioner eller stela typer, utan verkligen lifsfulla gestalter, hvilka dåtiden utan tvifvel hade lätt att sammanställa med hvad den sett eller såg rundt omkring sig. Åt formen egnade J. mycken omsorg. Planläggning och komposition äro öfver hufvud taget goda, stilen korrekt och prydlig samt versbyggnaden förträfflig. Man har tvistat om äktheten af vissa bland J:s satirer. Dessa skulle enligt den af ålder gängse uppfattningen vara till antalet 16, senare fördelade i 5 böcker. Äktheten af den 16:e var redan tidigt bestridd. I nyare tider har särskildt tysken Ribbeck velat utdöma flera andra (10, 12—15); men de grunder, som af honom anförts, kunna icke anses i allo öfvertygande. Att J. varit mycket läst och tolkad samt i synnerhet i medeltiden högt skattad, är kändt. Till hans arbeten finnas också äldre och yngre scholier (kommentarer). Till svenskan äro enstaka sånger öfverflyttade (i akademiska afh.), och en fullständig svensk öfv. af J:s satirer är utgifven (1896) af Erland Lagerlöf. R. Tdh.

Juve'ncus, Cajus Vettius Aquilinus, diktare på latin, författare till det första kristliga epos, skall ha varit spanjor, af förnäm släkt, och anställd som presbyter i Spanien under kejsar Konstantin den stores tid. Omkr. 330 författade han sitt epos *Historiæ evangelicæ libri IV* l. *Versus de quatuor evangeliis* (tr. senast i 19:e delen af Mignes ”Patrologiæ cursus”), en poetisk bearbetning af den evangeliska historien, hufvudsakligen enl. Matteus, i 3,233 latinska hexametrar, troget följande texten, antagligen Itala-öfversättningen. Hans språk är klassiskt och versbyggnaden flytande, hvarför man för denna hans ”Messiad i Æneidens dräkt” kallat honom ”Vergilius christianus”. Ovisst är, om en poetisk bearbetning af 1 Mos., *Liber in Genesin*, som förut tillskrifvits bl. a. Tertullianus, härleder sig från J. J. P.

Juve'ntas, lat., ungdom. Romarna dyrkade under detta namn en gudinna, hvilken dock egentligen synes ha varit en personifikation af en egenskap hos Juppiter, den eviga ungdomen. Hon tänktes som gudinna för den manliga ungdomen, och offer hemburos henne, särskildt när den unge gossen aflade sin gossdräkt och förklarades för ung man. Småningom sammansmälte J. i föreställningen med den grekiska ungdoms- och skönhetsgudinnan Hebe (se d. o.). R. Tdh.

Juve'rna. Se Hibernia.

Juxon [dʒa'ksən], William, engelsk prelat, f. 1582, d. 1663, prästvigdes 1609, blef 1621 föreståndare för S:t John's college i Oxford, 1632 biskop af Hereford och 1633 Lauds efterträdare som biskop af London. J. tillämpade i sitt stift, fastän med takt och moderation, Lauds högkyrkliga stadgar. På dennes rekommendation gjorde Karl I honom 1636 därjämte till riksskattmästare (*lord high treasurer*), hvilket ämbete han nitiskt och arbetsamt skötte till maj 1641. Det öfver kungamakten segrande s. k. långa parlamentet lät den för sin ärlighet och fromhet allmänt aktade mannen länge ostörd residera i biskopspalatset i Fulham, och 1649 beredde han Karl I till döden och stod vid hans sida på schavotten. S. å. förklarades J. afsatt; han tillbragte de 11 följande åren i landtlig tillbakadragenhet, valdes efter restaurationen till ärkebiskop af Canterbury (sept. 1660) och förrättade Karl II:s kröning. Jfr W. H. Marah, ”Memoirs of archbishop J.” (1869). V. S—g.

Juxtapositiōn (af lat. *ju'xta*, bredvid), *språkv.*, en term, som tagits i mycket skilda betydelser, betecknande dels samordning (i motsats mot underordning) af satser, dels sammanställning af ord, närmande sig ett slags lös sammansättning. R—n B.

Juxtapositionstvillingar, *miner.*, kristalltvillingar, som ej genomtränga hvarandra, utan hvilkas tvillingsytor endast beröra hvarandra. A. Hng.

Juynboll [jöjn-], Theodor Willem Jan, holländsk orientalist, f. 1802, d. 1861, blef 1831 professor i orientaliska språk vid ateneum i Franeker, 1841 vid universitetet i Groningen och 1845 i Leiden. Han inlade stora förtjänster om den arabiska historieforskningen och geografien äfvensom om bekantgörandet af den samaritanska historien och litteraturen. De märkligaste af hans skrifter äro *Commentarii in historiam gentis samaritanæ* (1846), *Liber Josuæ, chronicon samaritanum, arabice conscriptum* (jämte latinsk öfv., 1848) och *Lexicon geographicum, cui titulus est Meräsid el-ittilá'* (3 bd arabisk text, 1852—54, och 3 bd innehållande inledning och kommentar, 1859—64). (K. V. Z.)

Jück. Se Joch.

Jydepotter (”Jyllandskärl”), ett slags för Danmark egendomliga svarta lerkärl (grytor och pannor), som förr mycket allmänt begagnades därstädes och äfven vunno insteg i andra länder, i synnerhet Tyskland. De tillverkas uteslutande af kvinnor i några jylländska hedsocknar (i synnerhet i trakten omkring Varde) och ha en viss likhet med de lerkärl, som påträffas i forntidens grafvar. Tillverkningen har på senare tiden nästan upphört. Se F. Sehested, ”Jydepotteindustrien” (1882). E. Ebg.

Jydske lov (”Jyllandslagen”), den yngsta af de danska landskapslagarna, en samling rättssedvänjor, hvilken, troligen på konung Valdemar Sejrs befallning, utarbetades af biskop Gunner i Viborg och stadfästes af konungen i mars 1241, få dagar före hans död. Det prästerliga inflytandet spåras i företalet, som är ett utdrag af ”Decretum Gratiani” (se Gratianus), och i en stark benägenhet att förtydliga grunderna till lagbestämmelserna med allmänna satser och reflexioner samt under någon påverkan af kanonisk rätt. Jydske lov gällde för hela Jylland och Fyn, tills den, liksom Danmarks öfriga landskapslagar, ersattes med Kristian V:s ”Danske lov” (1683). I Schleswig fortfor den emellertid att gälla som rättsgrundval till 1864. Jydske lov är många gånger tryckt, bl. a. 1590 med ändrad språkform, och öfversattes 1592 till plattvska af Blasius Ekenberger. Senast har den, efter den äldsta bevarade handskriften (den flensborgska, från omkr. 1290), utgifvits af P. G. Thorsen (1853). Jydske lov är ett af Danmarks viktigaste språkminnesmärken från medeltiden. C. R.*

Jühlke, Johann Bernhard Ferdinand,

tysk trädgårdsodlare, f. i Svenska Pommern 1815, d. 1893, anlade i förening med Langethal den botaniska trädgården och experimentalfältet vid Eldena och var 1866—91 direktör för de kungliga hofträdgårdarna i Preussen. J. grundlade 1845 Gartenbauverein für Neuvorpommern und Rügen och utgaf 1854—59, tills. med Rhode och Trommer, ”Eldenaer archiv”, hvarjämte han författade flera arbeten om trädgårdsodling, bland hvilka det förnämsta är *Die rassenverbesserung der kulturpflanzen* (1869).

Jülg, Bernhard, tysk filolog, f. 1825, d. 1886, professor 1853 i Krakau och 1863 i Innsbruck, gjorde sig ett namn i synnerhet på den jämförande språk- och sagoforskningens område. Särskildt må nämnas hans omarbetning af J. S. Vaters ”Literatur der grammatiken, lexika und wörterbücher aller sprachen der erde” (1847) samt arbetena *Die märchen des Siddhi-kür* (kalmuckisk text med tysk öfv. och en kalmuckisk-tysk ordbok, 1866), *Mongolische märchensammlung* (på mongoliska och tyska, 1868), *Über wesen und aufgabe der sprachwissenschaft* (s. å.), *Die griechische heldensage im wiederschein bei den mongolen* (1869), *On the present state of Mongolian researches* (1882). (K. F. J.)

Jülich. 1. Fordom självständigt hertigdöme inom det gamla Tyska riket, beläget på västra Rhenstranden, i nuv. preussiska Rhenprovinsen. Det hade en areal af 4,130 kvkm. I äldre tider buro landets herrar titeln grefve, men 1356 upphöjdes grefve Vilhelm V (d. 1361) till hertig (som hertig V. I). En af dennes söner, Vilhelm II, efterträdde honom i J., hvarmed för kort tid hertigdömet Geldern förenades (1383—1423). En annan, Gerhard, förvärfvade genom gifte 1348 grefskapet Berg (sedan 1380 hertigdöme) och 1346 grefskapet Ravensberg, och dennes sonson, Adolf I, förenade efter andra grenens utgång i J. (1423) detta land med sina besittningar. Då hertigliga huset J.-Berg 1511 utslocknade på manssidan, öfvergingo länderna till den siste hertigen Vilhelm IV:s måg, Johan III (1511—39), hvilken efter sin fader 1521 därjämte ärfde hertigdömet Kleve. Då det jülich-kleve-bergska huset utdog med hertig Johan Vilhelm (25 mars 1609), gjorde flera tyska furstar, bl. a. albertinska linjen i Sachsen, kurfursten af Brandenburg och pfalzgrefven af Neuburg, anspråk på arfvet, som utgjordes af hertigdömena J., Kleve och Berg samt grefskapen Mark och Ravensberg. Kejsar Rudolf II:s plan att i samförstånd med Sachsen taga länderna under kejserlig förvaltning höll på att framkalla ett allmänt europeiskt krig, hvars utbrott förekoms endast genom Henrik IV:s af Frankrike död (1610). Striden, jülich-kleveska arffölj dskriget (1613—14), begränsades emellertid till en fejd mellan kurfursten af Brandenburg och pfalzgrefven af Neuburg. 12 nov. 1614 ingingo de kämpande förlikningen i Xanten (stadfäst 1666), hvarigenom Brandenburg erhöll Kleve, Mark och Ravensberg, Neuburg åter J. och Berg. Efter neuburgska husets utslocknande, 1742, öfvergick J.-Berg till Pfalz-Sulzbach. Genom freden i Lunéville 1801 införlifvades J. med Frankrike (depart. Roer). Wienkongressen öfverlämnade 1814 landet till Preussen, med undantag af ett litet område, som tillföll Nederländerna. — ”Hertig till J.” ingick under pfalziska ättens regering i Sverige (1654—1720) i svenska konungatiteln. Vapnet var ett svart lejon i guldfält. — Jfr Ritter, ”Sachsen und der jülicher erbfolgestreit” (1873) och ”Der jülicher erbfolgekrieg 1610 und 1611” (1877), samt ”Landtagsakten von Jülich—Berg 1400—1610”, utg. af v. Below (bd I—II, 1895—1907).

2. Kretsstad i preussiska reg.-omr. Aachen (Rhenprovinsen), hufvudstad i det forna hertigdömet J., vid Roer. 6,009 inv. (1905), mest katoliker. Gymnasium, underofficersskola, museum. Socker-, läder- och sidenindustri. J. (*Juliacum* i Antoninus’ ”Itinerarium”) omtalas ofta från 9:e årh., vanligen som utsatt för belägringar. 1794—1815 tillhörde det Frankrike. Till 1860, då fästningsverken slopades, var det en fästning af andra rangen. 1. V. K—r.* 2. (J. F. N.)

Jylland (sv. *Jutland*), eg. Jydland, i vidsträckt bemärkelse den danska halfön (i motsats till öarna), från Skagen till Eider, innefattande såväl det nuv. J. (Nörre-) som Schleswig (Sönderjylland); i inskränkt bemärkelse nämnda halfös norra del (Nörrejylland), som ännu tillhör konungariket Danmark. Fattadt i den senare betydelsen, är J. beläget mellan 55° 15′ och 57° 44′ n. br. samt mellan 8° 5′ och 10° 56′ ö. lgd fr. Gr. Areal 25,620 kvkm. 1,125,000 inv. (1906). J. delas i 4 stift och 10 amt. E. Ebg.

Jylländska hästen (Jutska hästen), en förädlad och framstående kallblodig hästras i Jylland och öfriga delar af Danmark. Storleken är omkr. 1,70 m. och medelvikten omkr. 750 kg. Den bruna färgen är mycket vanlig, och likaledes ses ofta fuxar. H. F.

Jylländsk boskap (Jutsk boskap), ett i Jylland förädladt nötkreatursslag, till färgen svartbrokigt och besläktadt med den svartbrokiga låglandsboskapen i Holland och norra Tyskland. Fullvuxna kor mäta i mankhöjd omkr. 130 cm. och väga omkr. 550 kg. Bättre besättningar lämna årligen per ko 4,000 kg. mjölk och däröfver med 3,5 proc. fett. H. F.

Jünger, Johann Friedrich, tysk lustspelsförfattare, f. 1759, d. 1794, var kejserlig ”hoftheaterdichter” i Wien 1789—94 samt en flitig författare och öfversättare för teatern. Hans komedier, till största delen efterbildningar från Molière, Marivaux och Destouches m. fl., äro rika på komiska situationer. De äro utgifna i tre samlingar: *Lustspiele* (5 bd, 1785—90), *Komisches theater* (3 bd, 1792—94) och *Theatralischer nachlass* (2 bd, 1803—04). På svenska teatrar ha uppförts *Die entführung* (”Den enleverade fästmön eller Den tjenstaktige rivalen”, 1796), *Das ehepaar aus der provinz* (”Det unga gifta paret från landsorten”, 1796) och *Freundschaft und argwohn* (”Vänskap och misstroende”, 1806) m. fl. Mindre betydande var J. som skald (*Gedichte*, 1821) och författare af satiriska romaner.

Jüngken, Johann Christian, tysk kirurg, ögonläkare, f. 1793, d. 1875, blef 1834 professor i kirurgi och oftalmiatrik vid universitetet i Berlin samt 1841 tillika vid den militära medicinsk-kirurgiska akademien därstädes. J. ledde 1828—68 Charitésjukhusets af honom 1828 organiserade klinik för ögonsjukdomar och 1840—68 därjämte dess kirurgiska klinik samt var på sin tid den mest ansedde ögonläkaren i norra Tyskland, till dess han

genom den revolution, som oftalmologien undergick efter uppfinningen af ögonspegeln (1850), förduncklades af sin yngre yrkesbroder A. von Gräfe. I sitt specialämne utgaf J. handböckerna *Die lehre von den augenoperationen* (1829) och *Die lehre von den augenkrankheiten* (1832; 3:e uppl. 1842). (R. T—dt.)

Jünling, namn på det föga kända bergparti i västra delen af kinesiska prov. Sz-tschwan, som tvingar Jang-tse-kiang att göra sitt stora knä mot s. under 102°—104° ö. lgd. J. F. N.

Jünnan (Yunnan), den sydvästligaste provinsen i Kina, på gränsen mot Tibet, Öfre Burma och Franska Indo-Kina. Dess areal har beräknats till 396,700 kvkm. (= hela Sverige utom Jämtlands län), och J. är alltså den tredje till storleken af Kinas 18 provinser, medan den med hänsyn till folkmängden, som uppgifves till 12 mill., kommer i tolfte rummet. Folktätheten är 29 inv. på 1 kvkm. Provinsen är ett bergland, till stor del ett verkligt alpland. På gränserna i v. och i n. ligga okända berg; f. ö. är landet närmast en mot s. och s. ö. sluttande platå, som i sin mellersta del har en höjd af 2,000 m., men öfver hvilken resa sig bergskedjor af 3,000—4,000 m. med passöfvergångar af 2,500—3,000 m. höjd. I sydligaste delen ha floderna bildat stora slätter af endast omkr. 200 m. ö. h. — Norra delen vattnas af Kin-scha-kiang (Jang-tse-kiang) med flera biflöder, mot s. flyta Salween, Luntsan (Me-kong) och Mulung (Song-poi). Flera större sjöar finnas både i östra och västra delarna, den största, Orr-hai, afflyter till Lun-tsan. — J. är Kinas på nyttiga mineral rikaste provins. Redan innan kineserna framträngt hit, exporterade befolkningen metaller. Viktigast är kanske den stora tillgången på stenkol, hvilka bl. a. lämna infödingarna deras bränsle, enär skogarna i stora delar af J. äro utrotade, åtminstone i det inre landet. Järn förekommer öfverallt, särskildt i form af en mycket rik magnetisk malm, som dels ligger i öppen dag och är lätt att bryta, dels fås ur bergen genom brytning i gallerier, som kineserna aldrig drifva långt in i bergen. Koppar lär finnas i obegränsad mängd, men brytningen har under senare tider aftagit. För 100 år sedan var årliga produktionen 5,000 ton, numera 1,100 ton (ur 51 grufvor). Tenngrufvorna i området Mong-tse (i södra delen) bearbetas af omkr. 30,000 arbetare och lämna årligen 15,000 ton. Äfven zink är föremål för brytning (årligen 2,500 ton), likaså guld, silfver, cinnober, bly (2,600 ton årligen) o. a. metaller. Dessutom finnas dyrbara stenar, såsom rubiner, topaser, safirer och smaragder, värdefulla nefriter och marmorarter. — Klimatet är varmt och under större delen af året torrt (sept.—maj). Då blåser dagligen en kvaf sydvästlig vind, som höjer temperaturen till 25° vid middagstiden och 15° under natten i södra J. samt till 10° på det s. k. *J.-sen*, d. v. s. på den 2,000 m. höga platån. Regntiden börjar i slutet af maj och medför massor af nederbörd, som ofta alldeles afbryter alla kommunikationer och kommer floderna att stiga öfver 20 m., Me-kong t. o. m. 40 m. Då hettan under denna tid också är störst, uppstå febrar o. a. sjukdomar. Dessa klimatförhållanden inverka (enl. Leclère) så på människorna, att den senila åldern börjar vid 40 år och att infödingarna sällan öfverskrida 60 år. — Kulturväxterna äro desamma som i södra Kina, främst ris, som odlas till 2,500 m. ö. h.; där man ej har tillgång på vatten för fältens bevattnande, är majs hufvudsädet, i ofruktbara trakter bohvete. Potatisodlingen utbreder sig allt mer, likaså odlingen af opium. En inhemsk vinart samt vanliga trädgårdsfrukter odlas likaledes. — J:s befolkning företer en blandning af många olika ännu föga kända folkelement, af hvilka de egentlige kineserna, hvilka sannolikt bott här sedan 2,000 år, utgöra mindretalet. En mängd olika stammar, till namnet undertryckta Kina eller alldeles oberoende, hufvudsakligen i bergstrakterna, hör, ehuru af kineserna uppkallade med olika namn, till folkgruppen lolo; hela västra J., som af kineserna kallas Loutze-kiang, bebos af folkstammen *loutze*, som möjligen kommit från Indien eller Indo-Kina; i sydvästra J. bo stammarna khan, kakien, pei och papé o. a. En mycket stor del af befolkningen (omkr. 1 mill.) är muhammedaner, och dessa äro J:s duktigaste invånare. — En märklig episod i J:s historia är det stora upproret mot Kina, som utbröt 1855 och som för några år alldeles afskar förbindelsen mellan Kina och denna provins, hvars västra del då gjorde sig till ett självständigt rike. Upprorsmännen, vanligen kända under det burmanska namnet *pante*, utgjordes dels af en del af muhammedanerna, dels äfven af buddistiska och taoistiska kineser samt lolo, pai och miaotse. Upproret hade en obetydlig orsak, tvist mellan grufarbetare af olika religion och stammar, men vann snabb utbredning. Upprorsmännens ledare, Tu-uen-si, eröfrade, som nämndt, hela västra J. och antog 1867 konungatitel samt gjorde Tali till sin hufvudstad, men blef slutligen besegrad 1872. Det våldsamma kriget, som åtföljdes af hungersnöd och sjukdomar och som kostade strömmar af blod, bröt alldeles J:s välstånd, och dess spår äro icke ännu utplånade. Bl. a. skall under denna tid spetälskan ha inträngt i J., där den ännu är mycket vanlig. — Såväl engelsmän som fransmän ha försökt att med begagnande af Bortre Indiens floder skaffa sig en handelsväg genom J. till Jang-tse-kiang. 1867 lyckades en fransk expedition under Doudart de Lagrée att utefter Me-kong intränga i J., den förste sedan Marco Polo. 1868 sökte engelsmannen Cooper förgäfves att från Jang-tse-kiang komma till Assum, och hans landsman Sladen, som gick uppför Irawadi, kom blott till Momein, där han tvangs att vända om. 1874, sedan upproret i J. var kufvadt, reste engelsmannen Margary från Han-kou mot Bhamo vid Irawadi, men mördades i J. Detta föranledde förvecklingar mellan Kina och England, hvilka bilades genom konventionen i Tschi-fu 1876, som gaf England rätt att hålla handelsresidenter i hvilken stad som helst i J. Sedan den tiden ha många engelska resande forskat i J. Ej mindre verksamma ha fransmännen varit, hvilka bl. a. ha för afsikt att bygga en järnväg från Hanoi till Jünnan-fu. Engelsmännen arbeta på att föra järnvägen Rangoon—Mandalay fram till samma stad. För utlänningar öppnade handelsstäder äro Meng-tsze (1888) samt Ho-ken och Sz'mau (1895). Hufvudstad är Jünnan-fu. J. F. N.

Jünnan-fu (Yunnan-fu), hufvudstad i kinesiska prov. Jünnan, nära norra ändan af sjön Tien-schi l. Tien-hai, 1,960 m. ö. h., omgifves af en rektangelformig mur, som omsluter omkr. 6 kvkm. och anses ha omkr. 50,000 inv. (Garnier), till större delen lolo, som tala kinesiska. Staden, som förr var

mycket mer betydande, identifieras af de flesta kommentatorer med Marco Polos *Ja-chi*; den är medelpunkten för provinsens koppartillverkning och har flera andra industrier samt exporterar opium, te och koppar. Nordöst om staden ligger templet Tsu-tschi (från 17:e årh.), helt och hållet af koppar. (J. F. N.)

Jyntea, detsamma som Jaintia.

Jürgensen, Vilhelm, norsk partigängare, f. 1762 i Husum i Holstein, d. 1842 på Ringerike, blef 1802 kapten för Leirdölernes nyupprättade jägarkompani, med hvilket han vid krigsutbrottet 1808 slöt sig till brigaden Staffeldt i Solör och utmärkte sig i ett par fäktningar. J:s bedrifter ha af traditionen förstorats till en rad sagolika episoder. 1812—18 var J. major vid Oplandska infanteriregementet. Jfr H. J. Barstad, "Leirdölernes saga" (1901) och H. Angell, "Kaptein Jürgensen og leirdölerne hans" (s. å.). O. A. Ö.

Jürgensen. 1. Urban J., dansk urmakare, f. 1776 i Köpenhamn, d. 1830, etablerade sig 1809 i Köpenhamn samt vann ryktbarhet äfven utomlands genom sina ypperliga kronometrar och en lärd afh., *Regler for tidens nöjaktige afmaaling ved uhre* (1804, 2:a uppl. 1838, båda uppl. samtidigt öfv. till franska). 1815 blef han medlem af Videnskabernes selskab. — Hans son Louis Urban J. (f. 1806, d. 1867), som utvidgade faderns affär, fick vid 1851 års världsutställning i London pris både för kronometrar och metalltermometrar.

2. Jörgen J. (Jörgensen), den föregåendes broder, dansk äfventyrare, f. 1780, d. 1845 i Tasmanien, gick som gosse till sjöss och gjorde i engelsk tjänst flera expeditioner i Söderhafvet. Han var 1807—08 dansk kapare, råkade i engelsk fångenskap och kom i juni 1809 ombord på ett engelskt kaparfartyg till Island. Dess egare, engelske köpmannen Phelps, tillät sig våldsamheter mot myndigheterna, då ej hans kraf på fri handel med islänningarna genast villfors. Och tydligen i dennes intresse gjorde J. sig dagen därpå, 25 juni, till herre i Reykjavik, förklarade Island för oafhängigt af Danmark, gaf ön egen flagga, påbjöd konfiskering af all dansk egendom och lofvade ön självstyrelse med ett folkvaldt parlament. Flera ämbetsmän föllo till föga, och allting råkade i förvirring. J., som omgaf sig med en lifvakt af 8 personer, kallade sig visserligen "regent" eller "protektor", men lydde i själfva verket den engelske köpmannen. I aug. kom ett engelskt örlogsfartyg till Island, och då gjordes hastigt slut på J:s regemente, hvarjämte han själf 25 aug. fördes till England och hölls i ett års fängelse, emedan han brutit sitt ord och lämnat England. Senare förde han ett äfventyrligt lif, tills han 1825 för förfalskning deporterades till Tasmanien. Jfr Hogan, "En deporteret konge" (1892), och "Kong Jörgen Jörgensen" (afh. i "Museum", s. å.), samt A. Sommerfelt, "Stiftamtmand Grev F. Chr. Trampe. En biografi" (i "Trondhjemske samlinger", 1901).

3. Georg Urban Fredrik (Frits) J., den föregåendes brorson, dansk tecknare, f. 1818 i Köpenhamn, d. 1863, var hofurmakare, studerade teckning och måleri för Roed, utförde en mängd skämtteckningar, dilettantiskt gjorda, men som belyste tidslynnet och det småborgerliga Köpenhamns intressesfär. J:s teckningar utkommo samlade efter tecknarens död. 1 o. 2. E. Ebg. 3. G—g N.

Jürgensen, Kristian, dansk matematiker, f. 1805, d. 1860, var 1833—53 lärare vid sjökadettakademien, sedan 1842 medlem af direktionen öfver k. lifförsäkringsanstalten, till hvilken han utarbetat planen, och blef 1857 professor i matematik vid universitetet i Köpenhamn. J. författade läroböcker i matematikens olika delar och skref monografier i åtskilliga tidskrifter ("Arkiv for sövæsenet", den norska "Tidsskrift for naturvidenskaberne" och Crelles "Journal für die reine und angewandte mathematik"). C. R.*

Jürgensen, Theodor von, tysk kliniker, f. 1840 i Flensburg, blef 1864 docent och 1869 e. o. professor i Kiel samt 1873 ord. professor i invärtes medicin i Tübingen. J. har utgifvit ett stort antal arbeten inom olika områden af invärtes medicinen, bland dem åtskilliga läroböcker, såsom *Lehrbuch der speziellen pathologie und therapie* (1886, 4:e uppl. 1902), *Erkrankungen der kreislaufsorgane* (i Nothnagels "Handbuch", 1903). R. T—dt.

Jürgenson, Peter Ivanovitj, rysk musikförläggare, f. 1836 i Reval, d. 1904 i Moskva, öppnade 1861 egen affär i sistnämnda stad och upparbetade sitt musikförlag (hufvudsakligen ryska mästares verk) till rang af en bland de största världsfirmorna i branschen. J. utgaf (1863—73) första billighetsupplagorna af Mendelssohns, Schumanns och Chopins pianokompositioner. Hans söner Boris och Grigorij J. inneha nu förlaget.

Jys-basji, turk., "kapten". Se Basj.

J'y suis, j'y reste [ji sui ji räst], fr. ("här är jag och här stannar jag"). Se Mac Mahon.

Jüterbog (Jüterbogk), kretsstad i preussiska reg.-omr. Potsdam (Brandenburg), 32 km. n. ö. om Wittenberg, vid Anhalt—Berlin-järnvägen. 7,102 inv. (1905). Skollärarseminarium (sedan 1908). J. är ännu omgifvet af en ringmur med 3 torn. Liflig industri. Vid J. öfverföll Torstensons kavalleri 23 nov. 1644 det kejserliga och sachsiska kavalleriet, som af den i Magdeburg inneslutne Gallas blifvit sändt på väg till Sachsen, tog 1,500 man och 3,500 hästar samt skingrade återstoden. — Slaget vid Dennewitz, 5 sept. 1813, uppkallas äfven efter J., där en god del af striden utkämpades. C. O. N.*

Jy'väsky'lä. 1. Stad i Vasa län, Finland, belägen vid Jyväsjärvi vik vid norra ändan af sjön Päijänne. Privilegierna utfärdades 1837. Areal 606 har, hvaraf stadsplanen med trädgårdar och parker upptager omkr. 128 har. 3,330 inv. (1908). J. är centrum i ett betydande skogsafverkningsområde. Staden hade 1907 71 handlande. J. har afdelningskontor af Finlands bank, Föreningsbanken och Nordiska aktiebanken för handel och industri samt Nationalaktiebanken. Stadsbornas taxerade inkomster utgjorde 1908 2,4 mill. mark. Staden har sin egentliga betydelse genom de där förlagda läroverken: 1) den första statsskolan med finskt undervisningsspråk (nu 7-klassigt lyceum), öppnad som högre elementarskola 1858, 2) landets första semi-

Jyväskylä vapen.

narium för bildande af lärare och lärarinnor för folkskolan, likaledes med finskt undervisningsspråk, provisoriskt öppnadt 1863, med internat och i förbindelse med en normalfolkskola jämte barnträdgård,

1. Kyrkan. — 2. Hotell. — 3. Telegrafstation. — 4. Postkontor. — 5. Finskt statslyceum. — 6. Finskt folkskollärarseminarium och normalfolkskola. — 7. Järnvägsstation. — 8. Järnvägens område. — 9. Godsmagasin. — 10. Sommarrestaurang. — 11. Utsiktstorn.

samt 3) en finsk flickskola. I staden finnas dessutom döfstumskola och högre handtverksskola. Sedan 1897 står staden genom Jyväskylä—Haapamäki järnvägslinje i förening med Finlands järnvägsnät. Utom staden ligger Kangas (Lohikoski) pappersbruk. J. bildar ett konsist. pastorat af 3:e kl., Borgå stift, J. prosteri. — 2. Socken af Laukas härad, omsluter staden J. Areal 744 kvkm.; befolkningen, finsk, 9,755 pers. (1908). Konsistoriellt pastorat af 1:a kl. — 3. Domsaga under Vasa hofrätt, med 3 tingslag. Landareal 5,232 kvkm. 46,473 inv. (1908). — 4. Prosteri af Borgå stift, bestående af 12 kyrkoförsamlingar. Landareal 8,697 kvkm. 76,125 inv. (1908). A. G. F.

Jäck, *sjöv.*, ett litet gaffelsegel, sprisegel eller trekantigt segel, som på en del kuttrar och båtar föres längst akterut på en nära akterspegeln stående mast, kallad jäckmast. Jäcken är särskildt lämplig på större bankfiskebåtar, hvilka under fisket drifva för sin jäck. Jfr Yawl. R. N.*

Jäckmast, *sjöv.* Se Jäck.

Jäckstag (eng. *jackstay*) l. Rålejdare, *sjöv.*, en längs råns öfverkant sittande smäcker järnstång, en med hål försedd träribba eller ett väl sträckt tåg, hvartill seglets öfra lik (råliket) medelst ”råbanden” fästes. Den förra benämningen nyttjas uteslutande ombord på handelsfartyg och den senare på örlogsfartyg. Jfr Lejdare. R. N.*

Jäder. 1. Socken i Södermanlands län, Öster-Rekarne härad. 5,171 har. 1,375 inv. (1909). J. bildar med Barfva ett till egaren af Fiholm patronellt pastorat i Strängnäs stift, Öster-Rekarne kontrakt. Kyrkan är i afseende på sina äldsta delar en medeltida kyrka med rektangulär grundplan. Genom de betydande om- och tillbyggnader, som A. Oxenstierna på 1640—50-talen lät utföra, med N. Tessin d. ä. som arkitekt (ovisst är, om eller i hvad mån J. De la Vallée, från hvars hand finnes en grundplan, varit verksam vid byggnaden), förändrades kyrkan (se fig.) till ett af landets märkligaste byggnadsminnen från renässanstiden. Kyrkan har ett i flera afseenden rikt inventarium. Under högkoret hvilar A. Oxenstierna; invid kyrkans södra sida finnes den s. k. Tidögrafven, där medlemmar af många adliga släkter ligga begrafna. Jfr G. Upmark, ”Jäders kyrka” (i ”Valda skrifter”, 1901). Uti J. socken ligger det genom sina ristningar ryktbara Ramsundsberget (se d. o.). — 2. Järnbruk och landtegendom i Arboga socken, Västmanlands län, vid Arbogaån och Jäders bruks järnvägsstation på Köping—Örebrojärnvägen, utgör med underlydande i Götlunda socken, Örebro län, $8^1/_4$ mtl, taxerade till 290,000 kr. (1908), hvartill kommer taxeringsvärdet, 105,000 kr., å annan fastighet. Vid järnbruket, som är utarrenderadt, finnas 2 lancashirehärdar och 2 räckhärdar, och smältstycken tillverkas för ett värde af något öfver 100,000 kr. Till egendomen höra äfven tegelbruk, kvarn och såg. — J. hörde under medeltiden till Julita kloster, indrogs af Gustaf I till kronan och var med ett kort afbrott kronogods till 1663, då det kom i enskild ego. Det tillhör f. n. (1910) fru Const. Holmstedt. 2. B. S.*

Jäders kyrka.

Jäderbo, socken i Gäfleborgs län. Se Järbo 1.

Jæderen (af *fno. jadarr*, rand), en jämn, skoglös, delvis af flygsand uppfylld landsträcka i Stavanger amt i Norge, omgifves i s. och v. af hafvet, i n. och ö. af Ryfylke och Dalene. Distriktet innefattar häradena Ogne, Varhaug, Nærbö, Klep, Time, Gjesdal, Höiland, Haaland och Hetland, inalles 1,047,$_{75}$ kvkm. med 26,255 inv. (1900). Betydliga

odlingsarbeten ha pågått i dessa för spannmålsproduktion förträffligt lämpade trakter. Utanför kusten sträcker sig den långa och farliga sandbanken Jæderens rev. Längs en del af kusten, från Ekersund till Stavanger, går en järnväg, 76 km. lång. O. A. Ö.

Jäderholm, Axel Olof Gustaf, läkare, f. 9 april 1837 i Lilla Malma i Södermanland, d. 9 okt. 1885 i Stockholm, blef student i Uppsala 1855, med. kandidat 1862, licentiat 1867 samt doktor 1869, efter det han försvarat afh. *Studier öfver grå degeneration i ryggmärgen*, hvilken äfven förvärfvade honom docentur i patologisk anatomi vid Karolinska institutet. 1869 förordnades han att föreslå e. o. professuren i rätts- och statsmedicin vid nämnda institut samt blef 1874 ord. innehafvare af densamma. Sedan 1879 var han därjämte föreståndare för Gymnastisk-ortopediska institutet i Stockholm. Bland J:s skrifter märkas de i ”Nord. med. arkiv” införda och senare till tyska öfversatta uppsatserna *Om den rättsmedicinska diagnosen af koloxidförgiftning* (1874), *Undersökningar öfver blodfärgämnet och dess sönderdelningsprodukter* (1876), *Om mikro-spektroskop* (1878) samt *Om methemoglobin* (1879). 1871—75 redigerade J. tidskriften ”Hygiea”; 1881—82 var han Svenska läkarsällskapets ordförande. Han nedlade denna befattning med ett föredag om *Rättsläkarens uppgift i frågor om tillräknelighet* (i ”Hygiea”, 1883). R. T—dt.

Jäderin. 1. Axel Vilhelm J., tidningsman, politiker, f. 7 sept. 1850 i Stockholm, blef student i Uppsala 1869 och började redan följande år sin trägna verksamhet såväl i landsorts- som hufvudstadspressen. Han var juli 1883—nov. 1884 redaktionssekreterare i ”Stockholms dagblad” och därjämte under några månader 1884 dess ansvarige utgifvare samt var hufvudredaktör och utgifvare af ”Svenska dagbladet” från dess uppsättande, dec. 1884, till nov. 1888, och på hans initiativ bildades under denna tid (1887) Tidningsmannaföreningen. J. var en del af 1892 medarbetare i Svenska pressbyrån och 1893—1903 redaktör i Svenska telegrambyrån. Till den konservativa hufvudstads- och landsortspressen har han därjämte sedan 1888 lämnat ett betydande antal ledande artiklar. Han var 1896—1905 sekreterare åt riksdagsmännens protektionistiska valnämnd samt är sedan okt. 1904 sekreterare i Allmänna valmansförbundet och har i denna egenskap hållit möten och offentliga föredrag på en mängd platser i vidt skilda delar af landet. Bland särskildt utgifna skrifter må nämnas *Diktförsök* af Run (1870), romanerna *Brottsjöar* (1891) och *Fädernas föredömen* (1895) samt de politiska broschyrerna *Andra kammaren inför valen år 1902* (1902) och *Rösträtt och valrätt i kommun och stat* (1909).

2. Edvard J., den föregående broder, geodet, f. 5 mars 1852 i Stockholm, filos. kandidat i Uppsala 1875, amanuens vid Stockholms observatorium 1870—71 och vid Uppsala observatorium (meteorologiska afdelningen) 1874 samt biträdande astronom vid Stockholms observatorium 1876—78, är sedan 1878 lektor i geodesi och topografi vid Tekniska högskolan i Stockholm. På uppdrag af föreläsningsföreningar i flera större svenska städer har J., en utmärkt föreläsare, alltifrån 1881 hållit ett mycket stort antal populära föredrag i naturvetenskapliga ämnen. Han var 1881—82 och 1890 föreståndare för Stockholms arbetarinstitut. J. har konstruerat en geodetisk basmätningsapparat (se Geodesi), som väckt mycket uppseende, samt har, på inbjudning, lämnat undervisning i densammas begagnande åt officerare och geodeter i Finland och Ryssland (1884 och 1888) samt Frankrike (1895). Han var chef för den förberedande gradmätningsexpeditionen 1898 och tog verksam del i det stora svenskryska gradmätningsarbetet på Spetsbergen 1899—1902, delvis som chef för den svenska afdelningen. Bland J:s skrifter märkas *En metod för geodetisk basmätning med stålband* (1879, i ”Öfversigt af Vet. akad:s förhandl.”; en beskrifning på den fullkomnade metoden är införd i Franska vet. akad:s handl., 1897), *Stjernverlden* (1888, tills. med K. V. L. Charlier), *Komparationer emellan Sveriges meterprototyp och tre statens institutioner tillhöriga hufvudlikare och normalmått* (1895, i Vet. akad:s ”Handl.”), *Förnyade komparationer* etc. (1908; ibid.) och ett stort antal artiklar i Nordisk familjebok. 1900 blef han led. af Krigsvet. akad. J. har äfven gjort sig bemärkt som framstående fackman inom försäkringsväsendet.

3. Anna Matilda Charlotta J., den föregåendes syster. Se Branting 2. 1. T—s. 2. (B—d.)

Jädersån. Se Virån.

Jädran, älf i Dalarna och Gästrikland, bildas af två vattendrag, af hvilka det norra, kalladt först Hynsån, sedermera Svartnäsån, afför vattnet från Hyn, Svarten m. fl. sjöar; det södra kommer från Storsjön. J. upptager från h. Kungsbergsån och från v. Högboån från Ojaren samt utfaller i Gästriklands Storsjö. Längd från öfversta källan 100 km. A. G.*

Jädraås, järnbruk med masugn och lancashiresmedja (6 härdar) samt ånghammare, i Ockelbo socken, Gäfleborgs län, vid Jädran och J. station vid Dala—Ockelbo—Norrsundets järnväg. Masugnen anlades 1856—57 (ombyggdes 1890), och lancashiresmedjan byggdes 1904. J. är ett af de s. k. Ockelboverken och tillhör Kopparbergs och Hofors sågverksaktiebolag, som vid J. äfven har mek. verkstad och gjuteri, liksom smedjan drifna medelst elektrisk kraftledning från Pallanitedammen i Jädraån, omkr. 2 km. från J. Wbg.

Jäf, *jur.*, anmärkning mot ett anspråks riktighet eller mot en persons behörighet att i en viss egenskap uppträda, äfven grund för dylik anmärkning; t. ex. jäf mot fordran vid lagsökning eller i konkurs, jäf mot en persons tilltänkta äktenskap med en annan, domar- och vittnesjäf. Viktigast bland jäfven äro de bägge sistnämnda. Domare kan jäfvas, om han är inhabil, d. v. s. icke uppfyllt alla de villkor, som för utöfning af ämbetet äro föreskrifna, eller om han skäligen kan antagas vara partisk i sitt omdöme i saken, såsom när han står i skyldskaps- eller svågerlagsförhållande till endera af parterna,

när han med endera har sak anhängig inför rätta eller är parts uppenbare ovän, när han eller hans närmare skyldemän ha i saken del eller kunna däraf vänta synnerlig nytta eller skada, när han i annan rätt dömt i saken eller däri vittnat eller varit fullmäktig, eller när han själf har en dylik sak vid domstol anhängig. Dessa jäf bör domaren själf beakta och självmant träda från domsätet, om han vet, att de förefinnas. — Vittnesjäfven äro dels sådana, som göra personen obehörig att vittna i allmänhet, dels sådana, som utesluta honom från att vittna i en viss sak. Uteslutna från att vittna i allmänhet äro: minderåriga, d. v. s. de, som icke fyllt 15 år; vansinniga och de, som annars på grund af fel i yttre sinnen äro oförmögna att säkert iakttaga eller återgifva, hvad de iakttagit; vanfrejdade, d. v. s. de, som äro förlustiga medborgerligt förtroende, emedan de anses sakna den personliga trovärdighet, som gifver en utsaga tillförlitlighet; okristna (med undantag af judar) och de, hvilka tillhöra en sådan lära, som misskänner edens betydelse, emedan i afseende på dem saknas den säkerhet för utsagans pålitlighet, som ligger i dess beedigande. I särskildå fall kan en person uteslutas från att vittna, så snart han af en eller annan anledning kan antagas vara intresserad af, att saken får en viss utgång. Vittnesjäf äro sålunda liksom domarjäf skyldskap med part, oafgjord tvist eller ovänskap med honom, del i saken samt förväntad nytta eller skada af utgången. Men dessutom kunna från vittnesmål uteslutas tjänstehjon i mål, som angår husbonden, på grund af deras beroende ställning, angifvare och utspridare af rykte, emedan en sådan skäligen måste antagas söka genom sitt vittnesmål styrka sitt föregående yttrande, hvilket annars kan ådraga honom straff, samt rättegångsfullmäktig angående sådant, som parten under rättegången meddelat honom, emedan denna ställning kräfver förtroende. Präst får icke uppenbara, hvad honom under bikt blifvit förtrodt, och icke heller får annan person inför rätta vittna om, hvad honom mellan fyra ögon blifvit angående brottmål meddeladt. I allmänhet eger part ensam anmäla jäf och begära deras tillämpning; vill han uppgifva jäf, står det honom fritt, ehuru domaren ändock eger pröfva, huruvida den, som är jäfvig, må höras eller icke. I. Afz.

Jägare, *krigsv.*, kallas ett särskildt slag af infanteri, som utbildas företrädesvis för striden i spridd ordning. Redan de österländska folken, grekerna och romarna hade lätta trupper, väpnade med slungor, bågar och kastspjut, hvilka truppers uppgift var att före striden utspana och sysselsätta fienden samt att inleda striden. Under medeltiden bidrogo de engelske bågskyttarna och de schweiziske armborstskyttarna mer än en gång till segern. Under nyare tidens första århundraden förekommo med räfflade studsare väpnade jägartrupper, dock till ganska ringa antal; de ersattes ofta af irreguljära trupper. Fredrik II af Preussen uppsatte en jägarbataljon, hvars styrka flera gånger ändrades och som hufvudsakligen var afsedd för rekognoscéringstjänsten, för hvars upprätthållande äfven frivilliga jägarbataljoner bildades. Vid denna tid uppsattes jägartrupper, dock till ringa antal, jämväl i Österrike, Frankrike och Ryssland. Vid de napoleonska krigens utbrott hade deras styrka ökats, och de hade då till uppgift att tillika med andra lätta trupper utföra striden i spridd ordning, under det den hufvudsakliga delen af infanteriet var afsedd för striden i sluten massa. Samma uppgift var tillämnad de preussiska jägarbataljonerna, hvilka rekryterades af skogselever, och de efter mönstret af dem i Frankrike på 1830-talet uppsatte *chasseurs à pied* och *chasseurs d'Afrique* (se vidare Chasseur). Sedan eldvapnen vunnit sin nuvarande fullkomning, måste allt infanteri vara ”lätt” och strida på samma sätt. Därför äro jägarna egentligen icke berättigade att längre finnas till som ett särskildt slag af infanteri; men man har dock behållit dem i de flesta arméer som en elittrupp, hvilken genom rekrytering, utrustning och utbildning skall vara i stånd att utföra särdeles ansträngande rörelser, när sådana kunna förekomma. — Jägarna formeras vanligen i bataljoner, och deras antal är ganska inskränkt. Särskildt ryktbara äro Österrikes tyrolerjägare, Italiens bersaglieri och alpjägare samt Frankrikes alpjägare. De i några arméer förekommande ridande jägarna skilja sig icke från öfrigt lätt kavalleri. — I *Sverige* uppsattes den första jägartruppen 1745, då Savolaks' jägarkår (senare regemente) bildades genom värfning. Denna kår efterföljdes 1788 af Värmlands fältjägarbataljon och 1791 af Karelens jägarkår samt af några andra trupper, hvilka dock voro jägare endast till namnet. De nämnda jägarkårerna voro väpnade med studsare och utbildades för rekognoscéringstjänsten. Från slutet af 1700-talet uttog man dessutom från hvarje kompani ett visst antal jägare, hvilka i allmänhet försågos med studsare, bataljons- eller regementsvis förenades till jägardivisioner (stundom äfven brigadvis till jägarbataljoner) och skötte rekognoscérings- och bevakningstjänsten samt användes till särskilda uppdrag. Enligt 1848 års exercisreglemente utbyttes dessa jägare mot tiraljörer (se d. o.). De i Sverige under senare tid förekommande fältjägarkårerna eller regementena skilja sig i intet afseende från det öfriga infanteriet. Numera bäres titeln jägare endast af Jämtlands fältjägarregemente. C. O. N.

Jägarhorn l. Jakthorn, *mus.*, ett naturhorn (utan ventiler), användt till att blåsa jaktsignaler på (jfr Horn och Jaktsignaler). Det i

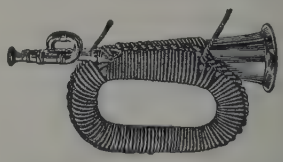

Jägarhorn (af Ahlberg & Ohlssons tillverkning, Stockholm).

Sverige brukliga jägarhornet är af koppar eller mässing och har elliptiska böjningsrundlar; gärna begagnas hornmunstycke, för att läpparna ej må skadas vid anblåsningen i vinterkyla. På hornet blåsas tonerna c^1 g^1 c^2 e^2 g^2 (hvarjämte alikvottonerna b^2 och c^3 samt ostrukna underoktavens c kunna frambringas). E. F—t.

Jägarkommando, *krigsv.*, den afdelning vid alla ryska trupper, hvars manskap särskildt utbildas i patrulltjänst, rapportföring och dylika företag, som fordra särskild liflighet och rådighet. Dessa kommandon ordnades 1886 regementsvis med 4 man från

hvarje kompani eller motsvarande enhet under en särskild officers befäl. Manskapet öfvas i alla idrotter, äfven velociped- och skidåkning, och, där det låter sig göra, i jakt på vilda djur. Från 1895 har ett antal, till en början 12, af hvarje kommandos manskap gjorts beridet och utbildats till rapportryttare. Jägarkommandot bibehålles som sådant äfven i krig, och under senaste kriget med Japan hade hvarje asiatiskt skarpskyttegemenete ett beridet jägarkommando om 144 man. C. O. N.

Jäger, Johannes. Se Crotus Rubianus.

Jæger [jä-], norsk släkt. 1. Nikolaj Henrik J., stadsfogde i Arendal, f. 1780, d. 1846, utgaf holländskt lexikon, grammatik och läsebok.

2. Henrik Bernhard J., den föregåendes sonson, litteraturhistoriker, född 4 jan. 1854 i Bergen, d. 19 dec. 1895 i Kristiania, aflade 1874 examen artium, hade därefter anställning vid en hufvudstadstidning, var en tid artistisk rådgifvare vid Kristiania teater, tills platsen 1883 indrogs. Spelåret 1888—89 var han instruktör vid Bergens teater. J. utgaf ett par dramatiska arbeten, *Löse fugle* (1882), *Arvegods* (1885) samt proverbet *Et fotografi* (1881). I tidningspressen var J. en flitig medarbetare, i synnerhet som följetongsförfattare och kritiker. En kort tid redigerade han ock "Ny illustreret tidende". Mest framstående var han som litteraturhistoriker genom *Literaturhistoriske pennetegninger* (1878), *Norske forfattere. Literaturbilleder* (1883), *Mixed pickles* (1889), *Henrik Ibsen 1828—88* (1888; öfv. till flera språk), *Henrik Ibsen og hans værker* (1892) och *Illustreret norsk literaturhistorie* (2 bd, 1892—96, ofullb.; efter förf:s död afslutad af skolföreståndaren O. Anderssen, 1897), hans förnämsta verk.

3. Hans Henrik J., sonson till J. 1, författare, f. 2 sept. 1854 i Drammen, d. 8 febr. 1910 i Kristiania, hade fört ett rätt äfventyrligt sjömanslif, då han 1875 blef student och tio år senare utgaf romanen *Fra Kristiania-bohêmen* (2:a omarb. uppl. 1895), som ej utmärkte sig för litterärt värde, men kännetecknades af brutal framfusighet och inom det akademiska och konstnärliga lägret i Norges hufvudstad framkallade den s. k. "bohemrörelsen", som i flera hänseenden präglat kulturströmningarna i Norge de sista 25 åren. Tack vare sin godmodighet hade J. vunnit ett stort antal vänner och kamrater, och dessa togo parti för honom, då regeringen genom åtal och domfällande inskred mot hans författarskap med dess samhällsupplösande tendenser. Slitningarna blefvo så mycket mera i ögonen fallande, som de följde på dyningarna efter riksrättsstriden och inträffade samtidigt med, att politiska kombinationer beredt det västländska kyrkopartiet och dess omfattande organisationsplaner en framstående plats i Norges samhällslif. På det hela taget bestod "Fra Kristiania-bohêmen" såväl som J:s öfriga böcker, hvilka ständigt konfiskerades, af rena monstruositeter och utopiska drömmerier, som vid hans död voro mer än halfförgätna; upplagorna voro delvis ytterligt små och distribuerades privat.

4. Oscar Gustav J., den förres broder, nationalekonom, politiker, f. 16 juni 1863, blef student 1881 och 1894 filos. doktor på en afh. om *Den moderne statsökonomis grundlæggelse ved Adam Smith* (tysk uppl. 1899). Efter 1897 aflagd juridisk ämbetsexamen blef J. 1898 universitetsstipendiat och utnämndes 1902 till professor i statsekonomi och finansvetenskap vid Kristiania universitet. Han har flera gånger anlitats vid kommittéutredningar i sociala frågor och är ordf. i den 1907 tillsatta departementala kommittén för utarbetande af förslag till invaliditets- och ålderdomsförsäkring, omfattande hela norska folket. Förutom en mängd nationalekonomiska uppsatser (mest i "Statsökonomisk tidsskrift") har han skrifvit äfven flera dogmkritiska och liberalt kyrkopolitiska broschyrer, påverkad bl. a. af V. Rydberg, och flitigt deltagit i pressdiskussionen om dithörande frågor. J. deltog 1909 i bildandet af det nya, Michelsen närstående partiet "Det frisindede venstre". 1—3. O. A. Ö. 4. V. S—g.

Jäger, Gustav, tysk målare, f. 1808 i Leipzig, d. 1871, studerade i sin födelsestad, i Dresden, München och Rom. Från 1837 målade han i slottet i München fresker efter utkast af Schnorr. 1847 kallades han till direktor för konstakademien i Leipzig. Hans förnämsta monumentalverk äro väggmålningarna i Herder-rummet i Weimars slott (1848). Han målade dessutom religiösa oljetaflor, såsom *Moses bön under slaget* (1835), *Jesu gravläggning* (1838), *Mose begrafves af änglar* (liksom den föregående i Leipzigs museum), *Synderskan vid Jesu fötter* (1850) och *Den heliga Katarinas testamente* (1855, Dresdengalleriet). Hans teckningar till Cottas bibel räknas till det bästa, som den nyare tyska konsten i denna riktning åstadkommit. J. var en stillsam karaktär, som lefde i sina ideala drömmar, svärmiskt och innerligt tillgifven romantiken och dess ledare. C. R. N. (G—g N.)

Jäger (skref sig Jaeger), Eduard, ritter von Jaxtthal, österrikisk ögonläkare, f. 1818 i Wien, d. där 1884, 1854 docent och 1883 ord. professor i Wien, egnade sig med särskild förkärlek åt oftalmoskopien och utgaf bl. a. en mycket använd oftalmoskopisk atlas. Allmänt kända och begagnade äro äfven hans stilskalor (9:e uppl. 1896) för bestämmandet af synskärpan. R. T—dt.

Jäger, Emil Friedrich Oskar, tysk historieskrifvare, pedagog, f. 26 okt. 1830 i Stuttgart, var 1865—1901 direktor för Friedrich-Wilhelms-gymnasium i Köln, erhöll sedan n. h. o. v. af ord. professor i pedagogik i Bonn och geheime regeringsråd och har äfven varit politiskt verksam som en af de nationalliberales ledare i Rhenländerna. Bland hans historiska arbeten märkas *Geschichte der römer* (1861; 8:e uppl. 1901), *Geschichte der griechen* (1866; 7:e uppl. 1908), *Die punischen kriege, nach den quellen erzählt* (3 bd, 1869—70), *Geschichte der neuesten zeit vom Wiener kongress bis zur gegenwart* (3 bd, 1874—75; 25:e uppl. 1904) och *Weltgeschichte* (4 bd, 1887—89, 6:e uppl. 1904). J. har utgifvit äfven tal och uppsatser (*Pro domo*, 1894, *Erlebtes und erstrebtes*, 1907) samt författat åtskilliga skrifter om gymnasiet och undervisningen, såsom *Gymnasium und realschule erster ordnung* (1871), *Aus der praxis* (del I 1883, 2:a uppl. 1885; del II 1897, 2:a uppl. 1901) och *Didaktik und methodik des geschichtsunterrichts* (1895, 2:a uppl. 1904). Tills. med G. Uhlig har han varit utgifvare af tidskriften "Das humanistische gymnasium". G. W—k.

Jäger (skrifver sig Jaeger), Gustav, tysk zoolog, f. 1832, blef 1858 zoologie docent i Wien,

där han inrättade och till 1866 förestod den zoologiska trädgården, 1867 professor vid Hohenheims landtbruksakademi nära Stuttgart och 1874 lärare i fysiologi vid veterinärinstitutet i nämnda stad. 1884 lämnade han dessa platser och verkade som praktiserande läkare i Stuttgart. I darwinistisk riktning skref J. *Zoologische briefe* (1864—76), *Die darwinsche theorie und ihre stellung zu moral und religion* (1868), *In sachen Darwins insbesondere contra Wigand* (1874) och *Lehrbuch der allgemeinen zoologie* (1871—77). I arbetet *Entdeckung der seele* (1879; 3:e uppl. 1885) anser han sig ovedersägligen ha ådagalagt, att hos människan finnas kropp, själ och ande. Själen är enligt honom ett luktbart ämne och uppträder i sina verkningar i två alldeles motsatta former, näml. som ”lustämne” och som ”olustämne”. Af dessa ämnen, hvilka uppkomma vid sönderdelning af kroppens ägghvita, eger det förra en behaglig, det senare en elak lukt. Olustämnena utdrifvas ur kroppen genom en så ymnig utdunstning som möjligt, och denna framkallas bäst därigenom, att man uteslutande använder kläder af *ylle*. Dessa sakna nämligen förmågan att i så hög grad som kläder af siden, bomull och lärft kvarhålla och åter till kroppen afgifva ”olustämnen”, som utdunstat från densamma. J:s åsikt är, att genom denna fullständiga yllebeklädnad (”normaldräkten”) icke blott kroppen stärkes och dess mottaglighet för sjukdomar nedsättes till ett minimum, utan att äfven själslifvet blir friskare, lynnet gladare, o. s. v. För sina läror (*Gesundheitspflege*, 1899) har J. vunnit ett mycket stort antal anhängare (”jägerianer”). Hela den jägerska teorien och en god del af dess praktiska slutsatser sakna hvarje skymt af vetenskaplig bevisning. Jfr ”Normaldrägten såsom skydd för helsan” (1881), ”Om helyllebeklädnad enligt G. Jaegers system”, af L. Lindgren (1881) och ”Om helyllebeklädnad efter prof. Jaegers högst intressanta upptäckter och nyaste rön” (1882). R. T—dt.*

Jägerhorn, två svensk-finska adliga ätter: J. till Spurila och J. till Storby, hvilka båda antagas vara grenar af samma släkt. J. till Spurila introducerades på svenska riddarhuset 1625 och immatrikulerades på finska riddarhuset 1820. Den svenska linjen utdog 1845 på svärdssidan och på kvinnosidan 1877. J. till Storby introducerades 1634 på svenska och 1818 på finska riddarhuset, är utgången i Finland, men fortlefver i Sverige.

1. Georg (Göran) Henrik J., krigare, f. 6 okt. 1747 i S:t Michels socken, d. 19 aug. 1826 på sin gård Vårby i Stockholms län, tillhörde ätten J. till Spurila, blef rustmästare vid Savolaks' regemente 1762, löjtnant 1775, kapten 1780, major 1786, öfverste 1790 och generalmajor 1799. J., som bestämdt vägrade att sluta sig till Anjalaförbundet, utmärkte sig under kriget 1788—90 samt bidrog väsentligt till segrarna vid Porrassalmi, Parkumäki och Kärnäkoski. 1804 erhöll han afsked och öfverflyttade till Sverige. Han ingick i juni 1808 åter på Gustaf IV Adolfs uppmaning i tjänst, blef generallöjtnant samt förordnades att kommendera garnisonen i Stockholm och under konungens frånvaro sitta i regeringen, men anhöll redan i dec. s. å. om befrielse från dessa uppdrag och tog 1812 definitivt afsked från armén.

2. Johan Anders J., den föregåendes syssling, politisk agitator, f. 8 april 1757 i Nyland, d. 6 mars 1825 i Borgå, blef kornett vid Karelska lätta dragonerna 1775 och var vid utbrottet af kriget 1788—90 kapten vid Nylands dragoner samt major i armén och öfveradjutant. Liflig, begåfvad och rik på fantastiska planer, blef J. snart en inflytelserik medlem af den finska officerskåren. Han var chef eller ”styrande och befallande drott” i den s. k. Valhallaorden (se d. o.). Tillika trädde han i nära förbindelse med sin frände G. M. Sprengtporten, hvilken använde honom som lärare i sin krigsskola på Brahelinna och gjorde honom förtrogen med sin plan att grundlägga Finlands självständighet under ryskt beskydd. Sedan Sprengtporten 1786 flyttat öfver till Ryssland, var J. självständighetspartiets egentlige ledare i Finland. Efter utbrottet af 1788 års krig begagnade han sig af det missnöje, som rådde bland officerarna vid den i närheten af Fredrikshamn förlagda finska armén, och föreslog, att man till fredens vinnande skulle öppna underhandlingar med ryska kejsarinnan. På hans uppmaning uppsattes natten till 9 aug. 1788 den s. k. Liikalanoten, i hvilken arméns befälhafvare, K. G. Armfelt, och sex andra dess officerare vände sig till Katarina med förslag om fred. J., som åtog sig att öfverbringa denna not till Petersburg, åtnöjde sig, anländ till Rysslands hufvudstad, icke med att framlämna noten och anhålla om kejsarinnans medverkan till återställandet af freden, utan betonade i främsta rummet önskligheten af Finlands lösryckande från Sverige, hvartill han sökte vinna ryska regeringens understöd. Katarina II:s svar var undvikande. 20 aug. lämnade J. Petersburg och anlände 23 till armén, som då dragit sig tillbaka till Anjala, där myteriet mot konungen under tiden brutit ut. J:s vänner hade hoppats, att kejsarinnan med större ifver skulle omfatta deras fredsförslag, och gillade icke hans underhandling om Finlands framtida självständighet. J. råkade i missämja med Sprengtporten; äfven Katarina visade ett allt större misstroende till hans planer. Sedan Anjalaförbundets sträfvanden h. o. h. strandat samt försöket att förmå hertig Karl att ställa sig i spetsen för de missnöjde icke lyckats, drog J. sig tillbaka till Brahelinna gård i Savolaks, där han uppgjorde en ny plan att mellan adliga possessionater åvägabringa en konfederation, hvilken skulle vända sig omedelbart till kejsarinnan med anhållan om hennes beskydd och understöd till förverkligandet af Finlands självständighet. Men J:s bana i Finland var redan nära sitt slut. Han erhöll nämligen i början af nov. 1788 befallning att inställa sig till tjänstgöring, men föredrog att fly till Ryssland, emottogs välvilligt af kejsarinnan samt ingick som öfverstelöjtnant i rysk krigstjänst. Som deltagare i ryska arméns fältåg i Savolaks 1789 bar han afvog sköld mot sitt förra fädernesland och dömdes af Krigskollegium förlustig lif, ära och gods 13 okt. 1789. Om hans följande öden har man ringa kännedom. Han torde någon tid vistats i London. J. representerade sin ätt vid Borgå landtdag 1809 och lefde därefter dels å Sannäs säteri i Borgå socken, dels i Borgå stad. Hans stämplingar belysas i K. K. Tigerstedts uppsatser om G. M. Sprengtporten i ”Finsk tidskrift” (IV—VII, IX, XIII).

3. Fredrik Adolf J., den föregåendes broder, krigare, f. 1 maj 1760 i Helsinge, d. 23 dec.

1817 på Nykulla, Pernå socken, blef 1777 fänrik vid Savolaks' regemente, där han avancerade till öfverste (1799), och blef 1801 chef för ett värfvadt regemente (Jägerhornska regementet). Han nämnes icke bland deltagarna i Anjalaförbundet, men af hans uppförande vid Sveaborgs belägring 1808 kan man dock sluta till, att han icke var främmande för den äldre broderns planer för Finlands självständighet. J:s regemente var vid början af 1808—09 års krig förlagdt i garnison på Sveaborg. Han var främde till öfverbefälhafvaren K. O. Cronstedt och mera begåfvad än flertalet af officerskårens medlemmar. J. vann därigenom betydande inflytande, och många vittnesbörd antyda, att han gjorde detta inflytande gällande till att påskynda Sveaborgs kapitulation. Han deltog jämte Cronstedt i alla öfverläggningar med de ryske parlamentärerna. Han verkade äfven vid krigsrådets sammanträden ifrigt för kapitulationen. Efter Sveaborgs fall (3 maj 1808) begaf han sig till Petersburg. 1810—12 var han landshöfding i Kymmenegårds län. I Sverige förklarades han 1811 ovärdig att bära Svärdsorden, emedan han varit delaktig i uppgifvandet af Sveaborgs fästning. 1—3. M. G. S.

Jägerhornska regementet kallades efter Fr. A. Jägerhorn (se Jägerhorn 3), som 1801—08 var dess chef, ett sist på Sveaborg garnisoneradt värfvadt regemente, som 1722 bildats genom sammanslagning af största delen af Bergsregementet (se d. o.) och Östra skånska regementet. Regementet, hvars förste chef var P. Adlerfelt, låg till 1739 i Malmö, 1739—43 i Finland (Fredrikshamn, Villmanstrand m. fl. ställen), 1743—51 i Sverige (Göteborg m. fl. ställen) och från 1751 ånyo i Finland.

Jägeribetjäning. Se Skogsstaten.

Jägeristaten. Se Skogsstaten.

Jägerndorf. 1. Ett dels till preussiska reg.-omr. Oppeln, dels till österrikiska Schlesien hörande furstendöme, kom genom köp 1523 till markgrefven Georg den fromme af Ansbach och gick 1603 från dennes son Georg Fredrik i arf till kurfursten Joakim Fredrik af Brandenburg, hvars andre son, Johan Georg, erhöll det i apanage. När denne som Fredrik V:s af Pfalz anhängare förklarades förlustig sitt land, förlänade kejsaren furstendömet (1622) åt furst Karl af Liechtenstein. Förgäfves gjorde sedan de brandenburgske kurfurstarna anspråk på J., och först Fredrik II erhöll 1742 den n. om floden Oppa belägna delen med hufvudstaden Leobschütz. — 2. (Tjech. *Krnov*) Hufvudstad i österrikiska, till fursten af Liechtenstein hörande delen af ofvannämnda furstendöme, vid Oppa. 14,623 inv. (1900). Stor tillverkning af yllevaror, papper, orglar, maskiner m. m. (J. F. N.)

Jægersborg [jä-], danskt kungligt lustslott, 7,5 km. n. om Köpenhamn, uppfördt af Kristian IV (1588—1648) på den gamla herrgården Ibstrup. Då Fredrik V vid nedstigandet från hästen på J:s slottsgård haft olyckan att bryta sitt ena ben, nedrefs slottet (1761). Godset öfverlämnades till grefve J. H. E. Bernstorff, som 1764 styckade det till arffästegårdar och på J:s fasangård uppbyggde slottet Bernstorff (se d. o.). Se vidare Dyrehaven. E. Ebg.

Jägerskiöld, Axel Krister Edvard Leonard, zoolog, f. 12 nov. 1867 i Finland, tillhör en (1686) adlad gren af ätten Jägerhorn (se d. o.), blef student i Stockholm 1886, filos. doktor i Uppsala 1893, docent i zoologi där s. å. och intendent vid Göteborgs museum 1904. Han är äfven docent i djurgeografi och zoologi vid Göteborgs högskola. J. har i vetenskapligt syfte företagit flera resor till kontinenten och norska Finnmarken samt ledde 1900—01 en zoologisk expedition till Egypten, Sudan och Sinaihalfön. J. har egnat sig företrädesvis åt undersökningen af rund- och sugmaskarna. Bland utgifna skrifter må framhållas: *Über den bau von Ogmogaster plicatus* (1891), *Bidrag till kännedomen om nematoderna* (1893), *Ueber den oesophagus der nematoden besonders bei Strongylus armatus und Dochmius duodenalis* (1897), *Ueber die büschelförmigen organe bei der Ascarisarten* (1898), *Weitere beiträge zur kenntniss der nematoden* (1902), *Zur kenntniss der trematodengattung Levinseniella* (1907), *Nematoden, von der schwedischen zoologischen expedition nach Egypten und Sudan eingesammelt* (1909), *Zur kenntniss der nematodengattungen Eustrongylides und Hystrichis* (s. å.). Tills. med G. Kolthoff författade han *Nordens fåglar* (1895—99). Af populärt innehåll äro *Något om olika slag af fortplantning inom djurriket* (1899; 2:a uppl. 1908), *Några valda drag ur djurens vård om sina ungar* (1902), *Från Sudan och Sinai* (1903) och *Om spel och parningslekar bland djuren* (1908). J. är led. af Vet. o. vitt. samh. i Göteborg (1907). L—e.

Jægerspris [jä-], danskt slott i norra Själland, på halfön Hornsherred, hette urspr. Abrahamstrup och var en kungsgård, som omtalas först 1318. Drottning Dorotea erhöll det till lifgeding 1469, och 1673 såldes det till Kristian V:s gunstling Hahn, som gaf godset namnet J., men 1679 sålde det tillbaka till konungen. 1690 öfverlämnades J. till kronprins Fredrik (sedermera Fredrik IV) och 1704 till dennes broder Karl. 1743 blef det dåv. kronprinsens (sedermera Fredrik V:s) sommarvistelseort, och 1773 öfverlåts det till arfprins Fredrik, som i trädgården och parken uppreste 54 minnesmärken öfver namnkunniga män och kvinnor. 1797 blef J. ånyo statsegendom, men såldes 1854 till Fredrik VII. Efter dennes död (1863) tillföll det hans änka, grefvinnan Danner, och genom hennes testamente ombildades J. 1874 till "Frederik VII:s stiftelse for hjælpelöse og forladte pigebörn" från hela Danmark (norra Slesvig inbegripet), hvilka där uppfostras till tjänarinnor (omkr. 400 åt gången). Stiftelsen eger utom J. slott med afvelsgårdar och skogar (tills. värda omkr. 2,4 mill. kr.) ett kapital af omkr. 4,8 mill. kr. På J. finnas dessutom flera samlingar och dyrbarheter från Fredrik VII:s tid. — Se K. F. Wegener, "Historiske efterretninger om Abrahamstrup" (1855—56). E. Ebg.

Jägersro, kapplöpningsbana. Se Kapplöpning.

Jægervandet [jägervannet], insjö i Tromsö amt i Norge, vid foten af den stora fjällkedjan mellan Ulfsfjorden och Lyngenfjorden. 36 kvkm. Bakom J. resa sig de väldiga Jægervandstinderne, af hvilka Goatse-gaise når en höjd af 1,550 m. O. A. Ö.

Jæggevarre [jäkkevarre], en 1,916 m. hög fjälltopp i Tromsö amt, Norge, s. om Lyngseidet. J. är den högsta punkten i det präktiga fjällparti, som fyller den 45 km. långa halfön mellan Ulfsfjorden och Lyngenfjorden. Fjällsträckningen, som har en medelhöjd af 1,100 m., erbjuder med

sina väldiga isbräer på många ställen imponerande utsikter. O. A. Ö.

Jägmästare är en tjänsteman vid skogsstaten, som, under öfverjägmästares kontroll, förvaltar de inom det honom tilldelade område (*revir*) befintliga kronoparker och kronan tillhöriga flygsandsfält äfvensom under skogsstatens förvaltning ställda häradsallmänningar och boställsskogar. Se vidare under Skogsstaten. A. Th. S.*

Jägmästaryxa, sådan stämpelyxa, som af statens jägmästare användes vid utstämpling af till försäljning afsedda träd å kronans marker. Yxan är försedd med en hammare med kronomärke, bestående af en kungl. krona och årtalets (stämplingsårets) sista eller två sista siffror (se fig.). Dylikt kronomärke åsättes träden såväl vid roten som å stammen vid manshöjd. G. Sch.

Jähns. 1. Friedrich Wilhelm J., tysk musiker, f. 1809 i Berlin, d. där 1888, ledde därstädes 1845—70 en egen sångförening och blef 1849 k. musikdirektör, 1870 professor samt 1881 lärare vid Scharwenkas konservatorium. J. gjorde sig i synnerhet förtjänt om Webers minne, i det han samlade en mängd weberska verk, bref m. m. samt på grundvalen däraf utarbetade en tematisk katalog, *K. M. v. Weber in seinen werken* (1871), och en biografisk skiss, *K. M. v. Weber* (1873). — 2. Max J., den föregående sons, tysk skriftställare, f. 1837, d. 1900, var 1857—64 officer vid ett preussiskt infanteriregemente, inträdde åter i tjänst under kriget 1866, anställdes vid generalstabens "nebenetat", deltog i kriget 1870—71, var sedan 1872 lärare vid krigsakademien i Berlin och tog 1886 afsked som öfverstelöjtnant. S. å. blef han hedersdoktor vid universitetet i Heidelberg. Bland den stora mängden af hans arbeten, poetiska, kultur- och framför allt krigshistoriska, må nämnas *Das französiche heer von der grossen revolution bis zur gegenwart* (1873), *Schlacht bei Königgrätz* (1876), *Handbuch einer geschichte des kriegswesens von der urzeit bis zur renaissance* (1880), *Heeresverfassungen und völkerleben* (1885), *Feldmarschall Moltke* (2 dlr, 1894) samt *Geschichte der kriegswissenschaften* (3 dlr, 1889—91), hans förnämsta arbete. C. O. N.

Jäla, socken i Skaraborgs län, Vilske härad. 2,843 har. 561 inv. (1909). Annex till Grolanda, Skara stift, Falköpings kontrakt.

Jællinge [jä'l-], by i Jylland, Vejle amt, Törrilds härad, omkr. 11 km. v. om Vejle. Sedan 1841 finnes där ett skollärarseminarium. J. var fordom kungsgård, och ett syssel hade sitt namn efter densamma. Till stället och trakten knyta sig flera historiska minnen — bl. a. om ett slag 1131 mellan konung Nils och Erik Emune —, och betydande minnesmärken från 900-talet, dels högar, dels runstenar, finnas där. De båda s. k. "Kongehöjene" ("Kungshögarna"), af hvilka den ena ligger n., den andra s. om J. kyrka, äro omkr. 6 m. höga och mer än 94 m. i omkrets. I den norra, som är något större än den södra, fann man 1820 en rymlig, af ekplank uppförd grafkammare med en förmultnad manslång träkista. Kammaren visade spår af att ha varit förut öppnad, men några fornsaker hittades emellertid. I den södra högen, som 1861 omsorgsfullt undersöktes i konung Fredrik VII:s närvaro, påträffades ingen graf, som därför möjligen finnes i marken under högen. — Jællingestenarna äro två på J. kyrkogård uppresta runstenar, af hvilka den mindre, efter hvad man har sig bekant, förut stått på toppen af den södra högen. Den mindre stenen är aflångt fyrkantig, omkr. 1,2 m. hög och har följande inskrift: *:KurmR : kunukR: : karþi : kubl : þusi : : aft : þurui : kunu : sina : tanmarkaR : but :* ("Gorm konung gjorde kummel dessa efter Tyra, hustru sin, Danmarks bot"), hvaraf således framgår, att Gorm öfverlefde Tyra och att denna redan af sin samtid

Den större Jællingestenens sida med Kristusbilden på.

fick det vackra tillnamn, som man eljest känner endast af långt senare uppteckningar. Den andra, större, stenen, nära 2,5 m. hög, till formen en oregelbunden tresidig pyramid, är på två sidor prydd med en Kristusbild (se fig.) och bilden af en lejongrip, hvilka båda bilder omslingras af grenar, som synas öfvergå till ormar. På den tredje sidan och under bilderna står följande inskrift (enl. L. Wimmers läsning): : *Haraltr : kunukR : baþ : kaurua kubl : þausi : aft : kurm faþur sin auk aft : þourui : muþur : sina : sa haraltr : ias : sOR. uan. tanmaurk ala . auk . nuruiak . auk. tani karþi kristno* ("Harald konung bad göra kummel dessa efter Gorm, fader sin, och efter Tyra, moder sin; den Harald, som åt sig vann hela Danmark och Norge och lät kristna danskarna"). Denna sten är det äldsta kristendomsminnet i norden. Se L. Wimmer, "De danske runemindesmærker", I (1895). C. R. (B—e.)

Jællingestenarna. Se Jællinge.

Jäluntofta, socken i Jönköpings län, Västbo härad. 5,069 har. 400 inv. (1909). Annex till Södra Unnaryd, Växjö stift, Västbo kontrakt.

Jämbördig (ty. *ebenbürtig*), *jur.* och *statsr.*, den egenskapen hos ett äktenskap, att makarna äro med hänsyn till stånd eller samhällsklass likställda. Motsatsen (missgifte, ty. *missheirat*, *unebenbürtige ehe*, mlat. *disparagium*) har ansetts föreligga vid

äktenskap mellan fri och ofri, men äfven (särskildt i äldre tysk rätt) vid äktenskap mellan fria af olika klasser (jfr Adelsprivilegier, sp. 154). Ett missgifte har icke gifvit hustrun och barnen samma rätt till mannens och faderns ställning och förmögenhet som ett jämbördigt äktenskap. Om vid missgiftet hustruns och barnens rätt ordnats genom särskild uppgörelse, har detsamma kallats ett morganatiskt äktenskap (se d. o.). Rättslig betydelse har jämbördigheten numera blott inom de suveräna (inbegripet de detroniserade) furstehusens och de med dessa (genom författningsbestämmelser från Tyska förbundet) likställda, till den tyska högadeln (*der deutsche hohe adel*) hörande ätternas krets. Alla andra medborgares äktenskap räknas utan vidare som jämbördiga. Ifrågavarande högadliga ätter åtnjöto förr "reichständisch" eller "landesherrlich" värdighet. Deras afgränsning från den öfriga adeln är emellertid ingalunda ostridig. — Jämbördighetens betydelse för svensk rätt är begränsad till kungliga prinsars äktenskap. Successionsordningens § 5 förbjuder nämligen prins af det kungl. huset att taga till gemål *enskild* svensk eller utländsk mans dotter, vid äfventyr att ha förverkat arfsrätt till riket för sig, barn och efterkommande. (Ett sådant äktenskap ingicks af prins Oskar, hertig af Gottland, numera prins Bernadotte, se d. o.) "Enskild" betyder här icke-tillhörande suverän eller därmed — på sätt nyss är nämndt — likställd ätt. Leuchtenbergska ätten i Bajern har räknats höra till den tyska höga adeln, och Oskar I:s äktenskap med Josefina af Leuchtenberg var alltså jämbördigt. C. G. Bj.

Jämfotingar, *zool.*, detsamma som Isopoda (se d. o.).

Jämförande fornkunskap (se Fornkunskap, förhistorisk, sp. 863), *arkeol.*, har som undervisningsämne införts vid Uppsala universitet 1897, då en docentur skapades, hvars förste innehafvare blef O. Almgren. Ämnets officiella namn är *jämförande och nordisk fornkunskap*. Från 1907 har riksdagen till lön åt innehafvaren af denna docentur årligen anslagit en summa af 3,500 kr. Hittills (1910) har ett 30-tal examina aflagts i ämnet. Examination i detsamma har likaledes förrättats i Lund (1902) af professor O. Montelius och redan 1888 i Uppsala af H. Hildebrand. Undervisning i jämförande fornkunskap meddelas äfven i viss mån vid universiteten i Kristiania och Helsingfors. T. J. A.

Jämförande grammatik. Se Grammatik.

Jämförande jordkunskap. Se Geografi, sp. 963.

Jämförande religionsvetenskap. Se Religionsvetenskap.

Jämförande språkforskning. Se Språkvetenskap.

Jämförelsesatser. Se Komparativ 1.

Jä'mijärvi, konsistoriellt pastorat af 3:e kl. i Åbo ärkestift, Finland, Tyrvis kontrakt, Åbo och Björneborgs län, Ikalis härad och domsaga. Landareal 1,114 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 3,578 pers. (1908). A. G. F.

Jämjö, socken i Blekinge län, Östra härad. 8,722 har. 2,483 inv. (1909). Annex till Ramdala, Lunds stift, Östra kontrakt.

Jämkning i arfskifte. Se Arfskifte, sp. 1422.

Jämkning i laga skifte. Se Skifte af jord.

Jämlik beskattning. Se Allmän bevillning.

Jämna, *bot.* Se Lycopodium.

Jämnadsed, en i de gamla nordiska lagarna föreskrifven ed, genom hvilken den, som förorättat en annan, förklarade att, om han själf blefve målsegande mot den andre i en sak sådan som den föreliggande, han skulle nöja sig med samma upprättelse, som han nu gåfve. Jämnadsed förekommer äfven i en annan betydelse och är då en ed därpå, att arfskifte l. jämkning i arfslotter verkställts på fullt rättvist sätt.

Jämnarfva, Jämnarfvingar (fsv. *iæmpn arva, iamnærvi, iamnarva*), *jur.*, företrädesvis i vårt äldre lagspråk, vissa grupper af arfvingar, som få lika stora lotter af arfvet. Ett så deladt arf kallas jämnarf (fsv. *iæmpn arf, iæmpnaþa arf, iamnarf*). Västgöta- och Östgötalagarna, hvilkas arfsordning i allmänhet gynnar manliga släktingar framför kvinnliga och släktingar, som leda släktskapen till arflåtaren genom män, framför dem, som äro besläktade med honom genom kvinnor, upptaga emellertid som jämnarfva: morfar och farmor, morbror och faster, dotterson och sondotter, systerson och brorsdotter. I flera af svealagarna äro alla jämskylda släktingar å fäderne- och mödernesidan jämnarfva, i likhet med hvad förhållandet städse varit i vår stadsrätt, under det att landsrätten (fr. o. m. landslagarna ända till 1845) gaf fädernesläktingarna $^2/_3$ af arfvet och mödernesläktingarna blott $^1/_3$. K. H. B. (C. G. Bj.)

Jämnbred, *bot.*, säges om blad, som äro ungefär lika breda vid basen af skifvan som vid midten och småningom afsmalna mot spetsen. G. L—m.

Jämshög (förr benämndt Gemsjö), socken i Blekinge län, Listers härad. 20,071 har. 5,649 inv. (1909). J. utgör ett regalt pastorat i Lunda stift, Listers och Bräkne kontrakt.

Jämsä. 1. Härad i Tavastehus län, Finland. Landareal 3,900 kvkm. 46,000 inv. (1908). J. omfattar 8 kommuner. — 2. Domsaga under Åbo hofrätt, består af 4 tingslag. Landareal 3,400 kvkm. 46,000 inv. (1908). — 3. Prosteri af Borgå stift, omfattar 5 kyrkoförsamlingar med en landareal af 3,529 kvkm. och 40,836 inv. (1908). — 4. Socken i ofvannämnda härad. Landareal 1,045 kvkm. Befolkningen, finsk, 13,353 pers. (1908). J. är ett imperiellt pastorat af 2:a kl. O. I. (A. G. F.)

Jä'msänkoski, pappersbruk i Jämsä socken, Finland, anlades 1894 och eges af ett aktiebolag. Tillverkningen bestod 1908 af 3,000 ton trämassa, 5,000 ton sulfitcellulosa och 6,000 ton papper samt afsattes i eget land och Ryssland. Arbetarnas antal utgjorde 420. T. C.

Jämte, invånare i Jämtland.

Jämthunden, *zool.* Se Hunden, sp. 1314.

Jämtland, landskap i Norrland, är beläget mellan 62° 16′ och 65° 7′ n. br. samt 1° 1′ och 6° 3′ v. lgd från Stockholms observatorium och gränsar i v. till Norge, i s. till Härjedalen och Medelpad samt i n. ö. till Ångermanland och Västerbotten. Med en största längd af 315 km. i n.—s. och största bredd af nära 250 km. i ö.—v. upptager landskapet en areal af omkr. 36,900 kvkm. (jfr Jämtlands län), hvaraf $^1/_{12}$ är vatten. Landskapet bildar större delen af Jämtlands län (se nedan). — Fjällen på gränsen mellan Sverige och Norge utfylla

med sänkning mot såväl s. som s. ö. de norra, västra och sydvästra delarna af landskapet, som f. ö. är i stort sedt en starkt kuperad och rikt bevattnad högslätt. Flerstädes äro de nämnda under en mängd namn uppträdande fjällmassorna genombrutna af dalgångar, som i synnerhet vid och nära riksgränsen vidga sig och upptaga stora vattensamlingar. Dessa afbörda sig genom vattendrag, som mottaga en mängd andra älfvar och åar, bilda eller genomflyta större och mindre sjöar med många tillflöden samt slutligen efter hufvudsakligen sydöstligt lopp genom Ångermanälfven, Indalsälfven, Ljungan och Ljusnan utfalla i Bottniska viken. Nordligast i landskapet ha bergen en höjd af 900—1,000 m. intill 1,455 m. ö. h., och där upprinner mellan Borga- och Blåsjöfjällen Saxälfven, som n. om Orrnäs- och Badstugufjällen bildar gräns mot Västerbotten och framgår till ett af Ångermanälfvens tillflöden, till hvilket ock söker sig såväl den s. om sistnämnda fjäll genom sjön Jogden (St. Sjougden, 443 m. ö. h.) flytande Jogdälfven som vattnet från den i gränsen till Ångermanland liggande Flåsjön (130 kvkm., 265 m. ö. h.). Invid Blåsjöfjällen börjar å andra sidan om riksgränsen ett annat vattendrag, som genomflyter många vid dennas östra sida liggande sjöar, Stora Blåsjön (433 m.), Jormsjöarna, Kvarnbergsvattnet (311 m.) m. fl. sjöar, s. om hvilka Munsfjället höjer sig till omkr. 1,240 m., och fortgår vidare i sydöstlig riktning genom en rad af långsträckta vattensamlingar till den inemot 60 km. långa, men blott några km. breda Ströms vattudal (286 m.) och dess fortsättning Fångsjön, i hvilken inom Ångermanland vattendraget delar sig i de mot Ångermanälfven flytande Vengel- och Faxeälfvarna. Landskapets största vattendrag är Indalsälfven (se d. o.), och till den samlas vatten, som upprinna vid fjällen såväl i n., Muns-, Mur-, Gåxsjö- och Skalfjällen, som i v., Sösjö- (1,246 m.), Blank-, Skäckerfjällen och Middagsfjället (912 m.) och det vid gränsen mot Norge och Härjedalen liggande Sylfjället, som med Storsylen uppnår 1,766 m. ö. h., samt vid Härjedalsgränsen Oviksfjällen med Hundshögen (1,365 m.). Från de nämnda bergen i n. gå åar, som bilda ett af Indalsälfvens tillflöden, Ammerån, och s. om dem flyter från de egentliga källorna i Norge ett annat tillflöde, Härkan, som genomflyter Hotagen (310 m. ö. h.) m. fl. sjöar, samt s. därom från Sösjöfjällen tillflödet Långån, som genomgår Landösjön (331 m. ö. h.). N. om sistnämnda fjäll ligga i riksgränsen sjöar, hvarifrån vattendraget ständigt ökadt går söderut genom sjöarna Torrön (94 kvkm., 411 m. ö. h.), Jufveln samt Kallsjön (386 m.) och kommer benämndt Järpeströmmen fram till sjön Liten (318 m.). Kallsjön mottager från v. ett tillflöde från Stora Rensjön och sjön Anjan (420 m.) vid foten af Anjeskutan (1,199 m.) i Skäckerfjällen. I nämnda sjö Liten utmynnar äfven ett annat tillflöde, Enaälfven, hvilken likasom ett dess tillflöde, Handölsån, båda omslutande Snasahögarna (1,463 m. ö. h.), upprinner å Sylfjället och går i nordlig riktning genom Ånn (526 m.) m. fl. sjöar samt mottager vatten från n. vid sidorna af Middagsfjället och sedan går österut likaledes genom sjöar och bildar Tännforsen samt har bl. a. namn af Åreälfven, mellan hvilken och Kallsjön Åreskutan reser sig till 1,420 m. ö. h., och sedan under namn af Undersåkersälfven, som har Ristafallen, utmynnar i Liten, hvarefter de där förenade tillflödena gå till Ockesjön, dit såväl från v. Vålån söker sig fram mellan Sylfjället och Anahögen (1,425 m.) som från s. Dammån flyter n. om Oviksfjällen (omkr. 1,300 m.). Från Ockesjön är vägen kort till Sundsbackssundet, en västlig vik af Storsjön. Denna landskapets största sjö (447 kvkm., 292 m. ö. h.) mottager äfven andra tillflöden, såsom i n. v. Ytterån, genomflytande Nälden- och Alsensjöarna, och i en djupt mot s. gående förgrening vatten från sjön Näckten (324 m.). Från en nordlig vik af Storsjön afrinner det samlade vattendraget benämndt Krokomsälfven och därefter Indalsälfven, som direkt mottager de förenämnda tillflödena Långån, Härkan samt Ammerån, och öfvergår landskapets östra gräns. I Storsjöns östra del ligger utanför nämnda nordliga vik Frösön (109 kvkm.), och s. ö. från denna inträngер en vik af sjön. Nära dess sydända, men skild från densamma ligger en rad af långsträckta sjöar, närmast Locknesjön (327 m. ö. h.), som afrinner i Bodsjön (307 m.), dit ock vattnet flyter n. n. v. från Hungesjön och Brehungen (335 m.), som sträcker sig mot Medelpadsgränsen (555 m.). Från Bodsjön går vattendraget österut till Refsundssjön (288 m.) och fortsätter under namn af Gimån genom den i gränsen till nämnda landskap liggande Holmsjön (201 m.) fram till Ljungan, som i sitt öfre lopp genomgår n. om Klöfsjöfjällen J:s sydliga del. I sydligaste delen upprinna tillflöden till Hoaälfven, som flyter till Ljusnan. — För turisten är landskapet med sin vackra och storslagna natur ett härligt land, men för den jordbrukande befolkningen ter sig förhållandet mångenstädes helt annorlunda. Det till följd af landskapets nordliga läge och höjd öfver hafvet ganska hårda klimatet och än mera den mängd af frostalstrande myrtrakter, som ännu finnas kvar, och markens vattusiktighet vålla, att sädesodlingen mångenstädes gifver en ej sällan ganska knapp skörd. Omkring Storsjön är det vågformiga stora slättlandet bördigt, och där ha flera socknar 10 à 15 proc. af sin areal odlade till åker, men mot landskapets gränser minskas denna procent ända ned till knappt $^1/_2$, och i n. v. vidtaga kala fjällvidder eller renbetesland. I öfrigt har landskapet väl begagnade marker för boskapsskötsel och stora skogsområden. Folkmängden 1909 var 104,007 personer, 3 på 1 kvkm. land, och denna folkmängdstäthet är störst invid Storsjön, 10—15 pers. t. o. m. 20 och däröfver, men aftager mot gränsen, där mångenstädes talet är blott 1 och längst i n. v. mycket mindre.

Jämtlands vapen.

Under den första tid, från hvilken man har någon kännedom om J., var det oafgjordt, om det hörde till Sverige eller till Norge. I början af 1100-talet kom landskapet under Norge, men hörde i kyrkligt afseende till Uppsala stift till 1570, då det lades under Trondhjems (se M. Nordström, "J:s kyrkliga

ställning före föreningen med Sverige", 1884). J. förblef i Norges ego till 1645, då det genom freden vid Brömsebro lades till Sverige och en kort tid synes ha bildat ett län med Härjedalen, hvarefter det med detta ingick i det stora Västernorrlands län. När detta delades 1762, bildades ett län af J., Ångermanland och Medelpad, medan Härjedalen lades till det nybildade Gäfleborgs län, men 1810 förenades J. och Härjedalen till Jämtlands län. — Landskapets vapen är en i blått fält gående älg, silfver, anfallen i ryggen af en örn, guld, och i bringan af en varg, guld; hertiglig krona. K. S.

I *geologiskt* afseende utmärkes J. genom den stora utbredning, som silursystemets aflagringar, kalksten, lerskiffer m. m., där ega. Hela den centrala delen upptages däraf, alltifrån Klöfsjö i s. öfver hela Storsjöområdet samt vidare förbi Åreskutan och Kallsjön i n. v. och Ströms vattudal i n. till Täsjö i Ångermanland. Sydöstra och östra delarna af J. upptagas hufvudsakligen af en grof ögongranit (Refsundsgranit), hvarjämte såväl andra graniter som gnejs och något hälleflintgnejs där utgöra berggrunden. En granit, som är yngre än urberget, uppträder inom Ragunda socken i östligaste delen af J. samt inom Offerdals socken och v. därom emot norska gränsen i n. v. Porfyr träffas också inom sistnämnda fjälltrakt, men hufvudparten af fjällområdena inom J:s västra och norra delar, till afstånd af 50—80 km. från riksgränsen, är uppbyggd af en mäktig serie kristalliniska skiffrar (glimmer- och hornblände skiffrar, fylliter m. m. jämte kvartsit, sparagmit m. m.), de s. k. fjällskiffrarna, af hvilka en del räknas till det prekambriska, algonkiska systemet, en del åter anses vara omvandlade siluriska bergarter. Inom nämnda fjällregioner ha väldiga rubbningar och förskjutningar egt rum. Upptornade i kolossala, delvis öfverändakastade veck ha de algonkiska lagerkomplexerna blifvit af de bergskedjebildande krafterna pressade framåt mot ö. och skjutna långt öfver de yngre silurlagren (''öfverskjutning''). Åreskutan, Oviksfjällen, Landverkshöjden och Offerdalshöjden äro återstående delar af den sålunda milsvidt öfverskjutna ''skollan''. Uti fjällskiffrarna äro J:s i allmänhet föga betydande malmfyndigheter belägna: kopparkis i förekomsterna på nedre sluttningen af Åreskutan, magnetkis jämte kopparkis i Herrångskalsgrufvan och Bünzows grufva samt magnetkis vid Lundörren nära Härjedalsgränsen. Den fasta berggrunden täckes till en mycket stor del af istidens morängrus (jökelgrus, kross-stensgrus), hvilket bildar den allmänna jordmånen, utom på de mera inskränkta områden, som upptagas af torfmossar samt af de på lägre mark utmed vattendragen aflagrade svämbildningarna. Morängruset besitter inom stora trakter, i synnerhet där silursystemets bergarter bilda underlaget, en ganska stor bördighet till följd af sin kalkhalt samt inblandningen af lätt vittrande och sönderfallande lerskifferfragment. Området kring Storsjön är bekant för sin godartade jordmån. Af J:s rullstensåsar är den mellan Skalstugan och Bodsjöedet utsträckta synnerligen vackert utbildad. — Här och där, t. o. m. så långt upp bland fjällen som vid Medstugan, finnes en stundom af morän täckt, tydligt skiktad, delvis kalkhaltig lera (issjölera), som aflagrats i de sjöar (issjöar), hvilka under ett visst skede af istiden uppdämdes till ganska betydlig höjd öfver stora områden och af hvilka Storsjön, Kallsjön, Nälden m. fl. äro återstoden. Strandterrasser högt öfver dessas nuv. nivåer angifva de forna issjöarnas storlek. Mot istidens slut afsmälte nämligen den skandinaviska landisen tidigare inom det egentliga fjällområdet än inom låglandet i det centrala Norrland. En stor iskalott blef liggande kvar ö., s. och s. ö. om Storsjön, där gränsen mot Medelpad och Härjedalen nu går, och därigenom uppdämdes det vatten, som i nutiden söker sig ut från fjälltrakterna mot Östersjöbäckenet, till stora sjöar, som stego, ända till dess de fingo aflopp öfver svensk-norska halföns vattendelare till Atlanten. De troligen största och de enda något närmare kända af dessa s. och ö. om halföns vattendelare uppdämda s. k. issjöar äro de centraljämtska. I samband med isens afsmältning öppnades allt lägre passpunkter, hvarigenom sjöarna gradvis sänktes, ända tills de, då isen helt afsmälte, fullständigt uttappades. De ännu öfverallt i fjälldalarna och utmed höjderna bevarade strandmärkena visa, att vattnen intagit flera skilda nivåer; de, som klarast och allmännast skönjas, ligga på 560, 465, 410 och 360 m. ö. h. Strandterrasser, strandvallar m. fl. strandbildningar finnas allmänt på nämnda höjd utmed Oviksfjällens fot, Åredalen, Kallsjön, Storsjön m. fl. nutida sjöar. Den största af de centraljämtska issjöarna torde ha intagit en yta ungefär tre fjärdedelar så stor som Vänerns (se närmare A. G. Högbom, ''Om märken efter isdämda sjöar i Jemtlands fjälltrakter'', i Sv. geol. undersökn., 1893, ser. C. n:r 128, och G. Andersson, ''Den centraljämtska issjön'', ibid., 1897, ser. C. n:r 166, och i ''Ymer'', 1897). Litt.: se Härjedalen, sp. 143. E. E. G. A.

Det jämtländska *allmogemålet* hör till den nordskandinaviska (norska) gruppen med tungspets-*r*, ''tjockt'' *l* och öfriga med dessa båda följande ''tjocka'' språkljud, förmjukning af *k* och *g* äfven inuti ord, bestämd sing. fem. och plur. neutr. på vok., neutr. sing. *e*, plur. mask. och fem. *-an* o. s. v., samt 1:a konjug. utan *-de*, *-d*, *-t* i pret. Jämtländskan kommer f. ö. mycket nära Norges nordanfjällska mål (trondhjemska), har liksom dessa förlorat slut-*e* och *-a*, t. ex. *kook*, koka, *heest*, hästar, *tyykt*, tyckte, *uut*, ute, och visar tilljämning (assimilation) i ord med tidigare kort vokal före kort konsonant: *tälä*, tala talade talat, *lovo*, lofva lofvade lofvat, *stugu*, stuga, *byry*, burit, o. s. v., har *i*-omljud i pres. ind. af starka verb, t. ex. *fer* (jag) far, samt pron. *mä*, vi, *dä*, ni; och den står genom dessa och andra kännetecken jämte härjedalskan de nämnda norska målen närmare än öfriga svenska, såsom ju också af landskapets historia kan väntas. Märk dessutom börjande *hl-* i st. f. *sl-*, t. ex. *hlut*, slut, tonförlust hos *l* före *t*, *rs* i st. f. *r* före *k* och *p*, t. ex. *stärsk*, stark, frikativt *g*, t. ex. *steg* och *stugu*, diftong för gammalt *au*, t. ex. *läus*, lös, *staup*, stöp, särskilda dativformer: sing. *-ä*, *-en*, *-än*, plur. *-om*, genit. genom omskrifning, t. ex. *farfar hans far men*, min fars farfar, obestämd art. vid namn, t. ex. *en Grålle*, samt dubbel art. vid attribut: *i hel i hälrmil*, en hel halfmil o. s. v. Allmogens tal blir genom allt detta för en vid detsamma ovan svensk mycket svårt att förstå. Från de egentliga jämtmålen skiljer sig i s. Bergs-, i ö. Ragundamålen med kvarstående *-e* (*kaste* o. s. v.), de senare

utan diftonger. Om folkmålen i J. se Svenska landsmålen I, II och XIII samt Noreen, ”Vårt språk”, I (1903). Litt.: J. O. Hagström, ”Beskrifning öfver Jemtland” (1751), A. Hülphers, ”Samlingar till en beskrifning öfver Norrland. 2. Jemtland” (1775), P. Rissler, ”Anteckningar om Jemtlands län” (1866), E. Bull, ”Bidrag til J:s historie fra Kristian III til Kristian IV” (i ”Hist. afhandl. tilegnet professor dr J. E. Sars”, 1905). Se vidare den i art. Härjedalen, sp. 144—145 anförda litteraturen. Lll.

Jämtlands bibliotek. Se Frösön. Biblioteket skall, med regeringens tillstånd, flyttas till Östersund.

Jämtlandsboskapen. Se Fjällboskapen.

Jämtlands fältjägarkår (N:o 23) och Jämtlands hästjägarkår (N:o 8) voro roterade och förlagda i Jämtland. Detta landskap hade redan 1645 förbundit sig att hålla 300 ständiga knektar, men indelades 1689 till ett slags rusthåll med 1,048 nummer, hvilka skulle utgöra ”Jämtlands dragonregemente”. Detta blef dock aldrig beridet. Regementet blef 1820 äfven till namnet infanteri, då det började kallas Jämtlands fältjägarregemente. Det förändrades samtidigt till rotehåll, ehuru rotehållarna fortfarande fingo åtnjuta de förut anslagna hemmansräntorna. Styrkan nedsattes 1827 till 800 man. — Sedan gammalt hade en hästjägarskvadron om 100 man varit indelad i landskapet, och för att erhålla ytterligare en sådan anslogos 1830 200 nummer af fältjägarregementet till detta ändamål. Ny roteregleríng verkställdes 1851, hvarvid landskapet indelades i 925 rotar, af hvilka 525 lämnades till den s. k. Jämtlands fältjägarkår och 200 dubbelrotar till Jämtlands hästjägarkår. Af dessa sistnämnda rotar höllo halfva antalet karl och andra hälften häst. Till roteringens understöd anvisades vid samma tillfälle i ett för allt 11,850 rdr. Därjämte utgingo i st. f. till det förra rusthållet anvisade augmentsräntor i Medelpad årligen 4,540 kronor. Af dessa och andra medel bildades Jämtlands roteringskassa, från hvilken hvarje rote, som höll fältjägare, och hvarje dubbelrote årligen bekommo 20 kr. samt den sistnämnda vid remontering 250 kr. Fältjägarkårens verkliga styrka utgjorde slutligen 22 officerare, 18 underofficerare och 529 man samt hästjägarkårens 9 officerare, 8 underofficerare, 192 man och 194 hästar. Båda kårernas mötesplats var Frösö läger nära Östersund. Den förra kåren har utvecklats till Jämtlands fältjägarregemente (se d. o.), den senare till Norrlands dragonregemente (se d. o.). C. O. N.

Jämtlands fältjägarregemente (N:r 23) är en utveckling af Jämtlands fältjägarkår (se d. o.), hvilken gjordes 1892, då dennas nummerstyrka genom tillägg af volontärer uppbragtes till 700 man (500 indelta, 200 volontärer eller värfvade). Genom 1901 års härordning blef regementet likställdt med öfriga infanteriregementen. Det erhåller sitt värnpliktiga manskap från Jämtlands län och från nordligaste delen af Gäfleborgs län. Det kommer att förläggas till Östersund. C. O. N.

Jämtlandshäst. Se Hästafvel, sp. 169.

Jämtlands hästjägarkår. Se Jämtlands fältjägarkår.

Jämtlands län omfattar landskapen Jämtland och Härjedalen samt en liten del af det egentliga Hälsingland (se dessa ord) och är beläget mellan 61° 34′ och 65° 7′ n. br. samt 1° 1′ och 6° 3′ v. lgd från Stockholms observatorium och gränsar i v. till Norge, i s. till Kopparbergs län, i ö. till Gäfleborgs och Västernorrlands län och i n. ö. till Västerbottens län. Länets största längd, i n.—s., är 390 km. och största bredd, i ö.—v., inemot 250 km. Ytinnehållet är 50,972 kvkm., i hvilken summa ingå 297 kvkm., som ännu ej kunnat fördelas på de särskilda socknarna och ej heller på land och vatten; arealen af land upptages därför t. v. till 47,512 kvkm. och af vatten till 3,460. Folkmängden vid 1909 års slut utgjorde 117,021 personer (59,749 mankön och 57,272 kvinnkön), hvaraf 108,812 å landsbygden och 8,209 i länets stad. Folkmängdstätheten var sålunda blott 2 à 3 personer på 1 kvkm. land. I förhållande till rikets folkmängd hade länet 2,14 proc. däraf och var näst det sista i ordningen af länen beträffande såväl folkmängden som folkmängdstätheten. Folkökningen i länet har varit ganska betydande, och folkstocken har på de sista femtio åren nära fördubblats och under de senaste tjugufem åren ökats med fullt 29 proc., och folkmängden särskildt i staden har under dessa tidsperioder blifvit resp. fyrdubblad och fördubblad. I folkmängden ingår till ringa del en lappbefolkning, som vid 1909 års slut räknades till 860 personer. (Om åtgärder för lappväsendet i J. se Jämtländska lappväsendets fond och Jämtländska renbetesfjällens skogsfond.) I afseende på proportionen mellan könen började detta län 1863 uppvisa flera mankön än kvinnkön — hvilket förhållande sedan inträdt äfven i de andra nordligaste länen —, och detta har därefter fortgått, så att ofvan anförda tal uppvisa mot 1,000 mankön blott 959 kvinnkön, medan detta tal för riket lägst varit 1,045. — I judiciellt hänseende är länets landsbygd delad i 4 domsagor under Svea hofrätt, nämligen Jämtlands östra, norra och västra domsagor samt Härjedalens domsaga. Fögderierna äro ock 4, nämligen J:s östra, J:s norra, J:s västra och J:s södra fögderi, af hvilka de tre första sammanfalla med de liknämnda domsagorna och det fjärde med Härjedalens domsaga; de omfatta resp. 6, 6, 7 och 7 länsmansdistrikt. Länets enda stad, Östersund, har sin rådstufvurätt. Landskommunerna äro 59, inom hvilka finnas 6 municipalsamhällen. — I ecklesiastikt hänseende ingå länets församlingar i Härnösands stift, där de bilda 4 kontrakt, och äro 1 stads- och 60 landsförsamlingar, af hvilka 1 har en liten del inom Kopparbergs län. — Länet ingår i Norra bergmästar-, Norra post- och telegraftrafikdistrikten, i Nedre norra väg- och vattenbyggnadsdistriktet samt i dels Mellersta Norrlands, dels Gäfle-Dala skogsdistrikt och utgör justeringsdistriktet n:r 48. Vidare omfattar länet 7 provinsialläkardistrikt, hvarjämte finnas 6 extra-provinsialläkardistrikt. I staden ligger länslasarettet. Inom länet, i synnerhet i fjälldalarna, har upprättats en mängd talrikt besökta enskilda kurorter, äfven för lungsotspatienter. Två länsveterinärer äro i länet anställda. I juni 1910 trädde en tillfällig remontdepå på Kungsgården i verksamhet. — En landtmannaskola finnes på Frösön och en folkhögskola i Birka (adress Täng), Ås socken. — I riksdagens Första kammare

har länet 3 representanter och i den Andra (f. n. och till 1911 års val) 4 från landsbygden, medan staden är förenad med Hudiksvall till en valkrets. Fr. o. m. 1911 års allmänna val utses 3 repr. inom hvardera af länets två valkretsar. — Af länets egovidd af fast mark upptaga åker och annan odlad jord 1,2 proc., naturlig äng 0,8 och skogbärande mark 62. En medelmåttig skörd beräknas i 1,000 hl. af råg till 13, korn 170, hafre 14, blandsäd 4, ärter 5, potatis 230 och andra rotfrukter 75. Om ock de bördigaste socknarna ha öfverskott af spannmål, har dock länet i sin helhet brist för det egna behofvet. Kreatursstocken 1908 uppgafs till 15,625 hästar, 61,133 nötkreatur, hvaraf 45,436 kor och 14,130 ungnöt, 48,005 får, 24,011 getter och 9,795 svin; lappbefolkningen hade 18,570 renar 1909. I regel förefinnes öfverskott till afsalu af hästar, nötkreatur och ladugårdsalster. Skogstillgången är trots den mycket betydliga afverkningen mer än tillräcklig, men allt mindre dimensioner afyttras. Någon egentlig bergshandtering förekommer ej; i de kalkförande områdena ingår kalkbränning i binäringarna till jordbruket. Brännvinsbränning bedrifves ej inom länet. Fabriksverksamheten, frånsedt förädlingen af skogsprodukter, är af ringa betydelse. Vid 153 fabriker med 2,078 arbetare uppgick 1907 värdet till 9,1 mill. kr., hvaraf kommo på trämassefabriker 3,6 mill. och på sågverk och hyflerier 3 mill. kr. Den för bevillning taxerade inkomsten var 0,79 mill. kr. Stora mängder af skogsprodukterna flottas ned mot kusten, där de bearbetas af flera aktiebolag, som i länet ega fastigheter, och af dessa bolag hade 1905 de sex största, hvilkas fastigheter där taxerats till mer än 1 mill. kr., jordbruksfastigheter till ett taxeringsvärde af 11,2 mill., men andra fastigheter till blott 0,2 mill. kr. Handtverkarnas antal 1907 var 979 med 544 arbetare, och den för bevillning uppskattade inkomsten af handtverksdriften uppgick till 470,493 kr. Antalet handlande var s. å. 648 med 447 biträden, och inkomsten af handelsrörelsen uppskattades till 1,122,653 kr. Af fartyg om minst 20 nettoton funnos 12 ångfartyg, tillsammans 588 ton och 1,161 hästkrafter. — Vid 1909 års slut funnos i länet 359 km. statens järnvägar, af Norra stambanan och Norrländska tvärbanan, samt 27 km. af den enskilda, normalspåriga Orsa—Härjedalens järnväg. — Hemmantalet å landsbygden utgör 1,110,03 mantal och beräknades för staden till 0,03. Taxeringsvärdet 1909 var för jordbruksfastigheter 77,991,100 kr. å landsbygden och 159,900 kr. i staden samt för annan fastighet 8,257,700 kr. å den förra och 10,994,200 kr. i den senare, hvartill kommer värdet af statens och menigheters bevillningsfria fasta egendom, taxerad å landsbygden till 12,512,700 kr. och i staden till 1,443,200 kr. Någon fideikommissegendom finnes ej inom länet. Vid slutet af 1905 var den fasta egendom, som tillhörde inhemska aktiebolag, taxerad till 21,786,200 kr., hvaraf allra största delen kom på trävarubolag, nämligen Skönviks ab. 3,1, Vifstavarfs ab. 3, Bergvik och Ala nya ab. 1,7, tre andra aktiebolag öfver 1 mill. kr. o. s. v. Vid samma tid var den 137 utländska undersåtar tillhöriga fasta egendomen taxerad till 1,441,150 kr., hvaraf 261,750 kr. kommo på 132 norrmän. J. erhöll sitt nuv. område 1810. K. S.

Jämtlands norra domsaga, i Jämtlands län, omfattar Lits, Hammerdals, Rödöns tingslag. 14,427 kvkm. 31,308 inv. (1909).

Jämtlands norra kontrakt, i Härnösands stift, omfattar de sex pastoraten Hammerdal och Gåxsjö; Ström och Alanäs; Lit, Kyrkås och Häggenås; Rödön, Näskott, Aspås och Ås; Föllinge, Laxsjö och Hotagen; Frostviken. De två sistnämnda församlingarna ha hvar sin lappförsamling. 14,427 kvkm. 31,308 inv. (1909).

Jämtlands revir. 1. Norra Jämtlands revir omfattar samtliga socknar i Hammerdals, Lits, Rödöns och Sunne tingslag af Jämtlands län och är uppdeladt i 3 bevakningstrakter samt har en kronoparksareal af 16,280 har produktiv skogsmark, som 1904 lämnade en bruttoinkomst af 93,121 kr. och en nettobehållning af 68,103 kr. eller 4,18 kr. per har skogsmark. — 2. Västra Jämtlands revir omfattar samtliga socknar i Hallens, Undersåkers, Offerdals och Ovikens tingslag af Jämtlands län och är uppdeladt i 4 bevakningstrakter med namn efter ofvannämnda tingslag. Kronoparkerna ha en areal af 26,580 har produktiv skogsmark, som 1904 lämnade 66,381 kr. i bruttoinkomst och 46,641 kr. i netto eller 1,75 kr. per har. — 3. Östra Jämtlands revir omfattar samtliga socknar i Ragunda, Refsunds och Brunflo tingslag af Jämtlands län och är uppdeladt i 3 bevakningstrakter samt har en kronoparksareal af 16,018 har produktiv skogsmark, som år 1904 lämnade en bruttoinkomst af 193,383 kr. och en nettobehållning af 167,373 kr. eller 10,45 per har skogsmark. 1—3. G. Sch.

Jämtlands roteringskassa. Se Jämtlands fältjägarkår.

Jämtlands södra kontrakt, i Härnösands stift, omfattar de fem pastoraten Berg, Åsarne, Klöfsjö och Rätan; Sveg, Älfros och Linsell; Hede (med lappförsamling), Storsjö, Vemdalen och Tännäs (med Ljusnedals bruk); Lillhärdal; (Hogdal eller) Ytter-Hogdal och Öfver-Hogdal. Arealen något mer än 16,520 kvkm. 19,143 inv. (1909).

Jämtlands västra domsaga, i Jämtlands län, omfattar Sunne, Ovikens, Hallens, Undersåkers, Offerdals tingslag. 12,267 kvkm. 25,567 inv. (1909).

Jämtlands västra kontrakt, i Härnösands stift, omfattar de fem pastoraten Oviken och Myssjö; Undersåker (med lappförsamling), Mörsill, Åre och Kall; Alsen och Mattmar; Offerdal; Hallen och Marby. 11,951 kvkm. 21,338 inv. (1909).

Jämtlands östra domsaga, i Jämtlands län, omfattar Ragunda tingslag samt Refsunds, Brunflo och Näs tingslag. 7,455 kvkm. 32,843 inv. (1909).

Jämtlands östra kontrakt, i Härnösands stift, omfattar de nio pastoraten Refsund, Sundsjö, Bräcke, Bodsjö och Nyhem; Brunflo, Marieby, Lockne och Östersunds stad; Näs och Hackås med Gillhofs kapell; Sunne och Norderön; Frösön; Ragunda; Hällesjö och Håsjö; Fors; Stugun och Borgvattnet. 7,776 kvkm. 45,281 inv. (1909).

Jämtländska lappväsendets fond, en genom k. beslut 22 maj 1891 inrättad och under Statskontorets inseende ställd fond, som har uppkommit till följd af ett stadgande (i 1886 års lag ang. de svenske lapparnas rätt till renbete inom landet) därom, att sådana renbetesland, som ej användas, böra, intill dess behof af dem för lapparna åter uppstår, genom länsstyrelsens försorg utarrenderas till bete och slåtter

samt att inkomsterna skola reserveras och användas till gagn för lappväsendet. Sedermera har utarrenderingen utsträckts äfven till jakt och fiske, hvarjämte de för renbetesfjällens utvidgning efter hand inköpta områdena äfven för nämnda ändamål för fondens räkning upplåtas samt inegorna utarrenderas för jordbruks bedrifvande, intill dess marken kan för lapparna behöfvas. Fondens behållning vid 1908 års utgång var omkr. 124,000 kr. Från fonden utbetalas, utom de direkta kostnaderna för domänerna, dels gratifikationer till lappordningsmän, dels belöningar för god renskötsel och dödande af rofdjur (varg och järf). Ugifterna utgjorde 1908 omkr. 9,000 kr. och inkomsterna samtidigt öfver 10,000 kr. Kbg.

Jämtländska renbetesfjällens skogsfond för inköp af mark till utvidgning af renbetesfjällen har sin uppkomst i statsmakternas beslut 1887, att behållna afkastningen af den skogsafverkning å renbetesfjällen i Jämtlands län, som kunde ifrågakomma, skulle få användas till nyssnämnda ändamål. Af sådana medel hade intill 1908 års utgång tillflutit fonden, som förvaltas af Statskontoret, öfver $1^1/_2$ mill. kr., hvaraf mer än 800,000 kr. åtgått för inköp genom länsstyrelsen af Ljusnedals bruk i Härjedalen jämte en mängd smärre egendomar invid renfjällen. Kbg.

Jämvikt. 1. *Mek.*, säges ega rum, då två eller flera på en kropp verkande krafter upphäfva hvarandras verkningar inbördes. En i hvila varande kropp är underkastad inflytandet af krafter, som upphäfva hvarandra, och är sålunda i jämvikt. Denna kan vara säker, ögonblicklig (osäker) eller obestämd. Jämvikten är säker (stabil), om kroppen, efter en ringa förändring i sitt läge, genom krafternas inverkan sträfvar att återtaga detta; men den är däremot ögonblicklig eller osäker (labil), om krafterna i stället ytterligare aflägsna kroppen ur jämviktsläget. Om kroppen i hvilken ställning som helst är i jämvikt, så att krafternas verkan icke förändras genom en ringa förändring i kroppens läge, är jämvikten obestämd (indifferent). En tydlig föreställning om dessa tre olika jämviktslägen erhåller man genom att anbringa ett ägg i olika ställningar på ett bord. Ställdt på spetsen, har ägget ögonblicklig jämvikt; liggande, är det i säker jämvikt i den ena och i obestämd jämvikt i den andra riktningen. — 2. *Polit.* Se Politisk jämvikt. 1. G. R. D.*

Jännes, Arvi, pseudonym. Se Genetz, A. O (:.

Jäppe Abrahamsson (Djäkn), lagman i Finland, åtnjöt Bo Jonssons ynnest och utnämndes af honom till fogde på Åbo slott. Han var förmodligen född och uppvuxen i Finland, ty efter Bo Jonssons död vände sig ståndens representanter i Egentliga Finland i en skrifvelse af 29 aug. 1386 till konung Albrekt med tillkännagifvande, att de, efter Bo Jonssons död, korat honom till lagman såsom kunnig om landets förhållanden mera än någon utländsk man. Han vann ämbetet och spelade under den följande oroliga tiden en inflytelserik roll. Han var en af Bo Jonssons testamentarier, men söndrade sig från de öfrige och slöt 1387 förlikning med Albrekt. Sedan testamentarierna 1388 hyllat drottning Margareta, synes han ha trädt på hennes sida, men slöt senare 1395 en öfverenskommelse med hennes motståndare Knut Bosson. Troligen återvann han efter Knut Bossons fall 1398 Margaretas nåd. Hans sista lefnadsår förflöto i Östersjöprovinserna. På våren 1414 var han afliden. M. G. S.

Jä'ppilä, imperiellt pastorat af 3:e kl., Nyslotts stift, Finland, Jokkas kontrakt, S:t Michels län, Jokkas härad och Rautalampi domsaga. Landareal 154 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 2,924 pers. (1908). A. G. F.

Järabodarnas skans l. Strömmens skans, i Västergötland vid Göta älf, 4 km. nedanför Trollhättan, anlades 1676 af M. G. De la Gardie. Efter krigets slut fick J. förfalla. L. W:son M.

Järavallen, en mycket känd, utmed Skånes sydligaste del mellan Trelleborg och Ystad framlöpande, svagt åsformig strandvall. Den utgöres af hafssand och strandgrus och ligger till stor del ofvanpå ett på land bildadt, $0,_5$—1 m. mäktigt torflager, hvari Sven Nilsson redan 1838 fann flintredskap m. m. efter stenåldersfolket, som före Järavallens bildande lefvat på platsen. Vallen, hvars krön nu ligger omkr. 4 m. öfver hafsytan, är uppkastad af hafvet under postglacial tid, då landet låg mera nedsänkt än nu. — En grundlig undersökning af den i vallen inlagrade stenåldersboplatsen utförd es 1901—02 af d:r K. Kjellmark, som därvid förutom slagna stenyxor af flinta, s. k. "skifyxor", fann slipade grönstensyxor, flintspån, tväreggade pilspetsar och en primitiv keramik, hvaribland märkas lerkärl med spetsig botten, vidare ben- och växtlämningar. Af intresse är aftrycket af ett hvetekorn, som funnits i en lerkrusskärfva. Boplatsen tillhör den äldre stenålderns yngsta del. Jfr K. Kjellmark, "En stenåldersboplats i Järavallen vid Limhamn", 1905 (i "Antikvarisk tidskr. för Sverige", XVII, 1905). E. E. T. J. A.

Järbo. 1. (Jäderbo) Socken i Gäfleborgs län, Gästriklands västra tingslag. 14,012 har. 2,221 inv. (1909). J. utgör ett konsist. pastorat i Uppsala stift, Gästriklands västra kontrakt. — 2. (Järnboda) Socken i Älfsborgs län, Valbo härad. 8,377 har. 1,121 inv. (1909). Annex till Högsäter, Karlstads stift, Västra Dals kontrakt.

Järbognejs, *petrogr.* Se Järbogranit.

Järbogranit, *petrogr.*, en inom stora områden af Dalsland förekommande, i Järbo socken därstädes särdeles karakteristiskt utvecklad, till urformationen hörande bergart, hvilken först antogs vara en gnejs (järbognejs), men sedermera befunnits vara en gammal, delvis förändrad granit. Den utgöres af — om tillfälliga beståndsdelar frånses — en medelgrof blandning af rödaktig och grönhvit fältspat (ortoklas och oligoklas), något kvarts, mörkgrön eller svart glimmer, ofta åtföljd af hornblände samt ett grögrått, talkliknande ämne, hvilket först uppgafs som ett särskildt mineral, under namn af *ikelit* (af grek. *ikelos*, "liknande"), men som, sedan den mikroskopiska undersökningsmetoden kommit till användning, befunnits vara en mineralblandning. Bergarten kan också benämnas protogingranit l. protogingnejs (se d. o.). Den torde kunna uppvisas äfven inom andra af Sveriges landskap. E. E.

Järeda, socken i Kalmar län, Aspelands härad. 8,052 har. 944 inv. (1909). Annex till Virserum, Linköpings stift, Aspelands kontrakt.

Järfsläktet, *Gulo, zool.*, hör till familjen vessledjur (*Mustelidæ*) inom rofdjurens ordning och dägg-

djurens klass. Kroppen är undersätsig och tämligen kort, benen äro tjocka och starka, hufvudet stort, med nosen tämligen kort och trubbig samt ögonen och öronen små, halsen medelmåttigt lång, tjock samt svansen kort och yfvig. I hvarje käkhalfva finnas 3 framtänder, 1 hörntand, 4 oäkta och 1 (underkäken 2) äkta kindtand; underkäkens roftand saknar knöl innanför den mellersta taggen. Dithörande djur trampa på en del af fotsulan, vistas mest på marken, men kunna äfven klättra, äro mycket starka och rofgiriga samt förtära utom varmblodiga djur äfven fisk. Släktet innehåller

blott en art, järfven, *G. borealis* (se fig.), som finnes i Europas, Asiens och Nord-Amerikas nordliga delar. Under kvartärperioden sträckte sig dess utbredningsområde söderut till Schweiz och Frankrike. I Sverige förekommer den, tämligen allmänt, i Norrlands och Lapplands fjälltrakter äfvensom, mycket sällan, i Dalarna och Värmland; tillfälligtvis har den ock visat sig i några andra landskap, t. o. m. i Skåne. Färgen är i allmänhet svartbrun, undertill rent svart; bakryggen, som är glänsande svartbrun, omgifves nedtill på sidorna och på länden af ett bredt, gulbrunaktigt band. Kroppens längd stiger till 80 cm. och svansens till 22,5 (hårkvastens dessutom till 18) cm. Järfven kan döda renar, älgar, får och getter samt blir därigenom ofta ganska skadlig. Om dess glupskhet ha underbara berättelser fordom varit i omlopp, och på grund häraf har den blifvit kallad filfras (af ty. *vielfrass*, storslukare). Om dagen ligger järfven merendels stilla och väl gömd. Den ströfvar ofta omkring och beger sig till en annan trakt, om tillgången på föda minskas. Den flyttar sig framåt med längre bågformiga och vacklande språng. Honan föder, i Sverige sannolikt i mars, 2—4 ungar. Den, som dödar en järf, erhåller af allmänna medel 10 kr. C. R. S.*

Järfsö, socken i Gäfleborgs län, Arbrå och Järfsö tingslag. 73,989 har. 7,467 inv. (1909). J. utgör ett konsist. pastorat i Uppsala stift, Hälsinglands västra öfre kontrakt. I J. finnes ett statens sjukhus för spetälska.

Järfven, *zool.* Se Järfsläktet.

Järfälla, socken i Stockholms län, Sollentuna härad. 5,616 har. 1,298 inv. (1909). Annex till Spånga, Uppsala stift, Roslags västra kontrakt.

Järla, ett halft mtl frälseskatte i Nacka socken, Stockholms län, tillhörigt järnvägsaktiebolaget Stockholm—Saltsjön, som köpte egendomen, ett f. d. Danvikshemman, samtidigt med att järnvägen drogs fram däröfver till Saltsjöbaden, med station J. (Saltsjö-J.) strax vid den gamla manbyggnaden. Mellan stationen och Järlasjön ligger aktiebolaget de Lavals ångturbins verkstad för tillverkning af ångturbiner af system de Laval och de Laval multipel, ångturbindynamos, centrifugalpumpar (zetapumpar), elektromotorfläktar m. m. (årligt tillverkningsvärde omkr. 2,3 mill. kr.). Bolagsordning antogs 1893, aktiekapital 1,6 mill. kr. Fastigheterna äro taxerade till 851,400 kr. (1909). Arbetarantalet omkr. 160 man. Strax bredvid, utmed Järlasjön, ligga ett stort garfveri (tax.-v. 758,000 kr.), tillhörigt det 1888 bildade Joh. Wideqvists läder- och remfabriksaktiebolag, samt en Svenska aktiebolaget gasackumulator (ombildadt 1909, aktiekapital 1,200,000 kr.) tillhörig filial (hufvudverkstad i Stockholm) för tillverkning af installationer för belysning af fyrar, lysbojar, järnvägsvagnar o. d. med acetylengas löst i aceton (se Acetylen). En stor del af J:s område är upptagen af egnahemsbyggen; särskildt må nämnas municipalsamhället Storängen, där sedan 1904 anlagts öfver ett hundratal egnahem, hvilka nu ha ett sammanlagdt taxeringsvärde af omkr. 3 mill. kr. Wbg.

Järle-ån. Se Dylta å.

Järlåsa, socken i Uppsala län, Hagunda härad. 9,387 har. 897 inv. (1909). J. utgör ett till egaren af Bredsjö säteri patronellt pastorat i Uppsala stift, Hagunda kontrakt.

Järn. 1. *Kem.*, metalliskt grundämne, som förekommer allmänt i naturen och varit kändt sannolikt sedan 1,500 år f. Kr. Det träffas i naturen gediget, reguljärt kristalliseradt i vissa meteorstenar (ferrit), kornformigt någon gång i basalt och som lösa block af telluriskt ursprung på Grönland. Oftast förekommer det, i förening antingen med syre (se Järnmalmer) eller med svafvel, i de allmänna mineralen svafvelkis och magnetkis. I mindre mängd finnes det nästan öfverallt: i de flesta mineral, i järnkällor, i växternas aska (se Assimilation, sp. 242) och i djurkroppen som organisk förening i blodets färgämne, hemoglobin (se d. o.). I stort framställes järn genom reduktion af järnets oxider, d. v. s. järnmalmerna. Järn i renaste form är hvitt, mjukt, segt, smidbart i rödglödgningshetta och kan sammansvetsas i hvitglödgningshetta, har eg. vikten 7,88 och smälter först vid mycket höga temperaturgrader. Karakteristiskt för järn jämte ett par närstående metaller, nickel och kobolt, är, att det dragés af magneten. Det angripes af fuktig luft och betäckes med en brun skorpa af järnoxidhydrat eller rost. Det löses lätt af syror till oxidulsalter under utveckling af vätgas, men i köld och i närvaro af mycket vatten löses det af salpetersyra utan gasutveckling, hvarvid järn-(ferro-)nitrat och ammoniumnitrat uppstå. Någorlunda utspädd salpetersyra löser det under utveckling af kväfoxidulgas, koncentrerad syra under utveckling af kväfoxidgas, i hvilket senare fall ferrinitrat bildas. Järnets atomvikt, som tecknas Fe (af lat. *ferrum*, järn), är 55,9. Järnet har flera mättningsstadier. På det lägsta är det ett tvåatomigt element och ger oxidulen Fe O, kloruren $Fe Cl_2$, sulfiden Fe S o. s. v., s. k. *ferroföreningar*. På nästa mättningsstadium ger järnet oxiden $Fe_2 O_3$, kloriden $Fe Cl_3$ eller $Fe_2 Cl_6$, sulfiden $Fe_2 S_3$ o. s. v., s. k. *ferriföreningar*. På ett ännu högre mättningsstadium ger järnet oxiden $Fe O_3$, som dock lätt afger syre och reduceras till järnoxid. Ensamstående är föreningen $Fe S_2$, eller svafvelkis, som förutsätter en 4-atomig järnatom.

Bland *ferro*föreningarna är oxidulen, Fe O, ett mattsvart, pyroforiskt (se d. o.) pulver, som icke

är kändt i fullkomligt rent tillstånd. Den motsvaras af en mängd salter, järnoxidul- eller ferrosalter, som i kristalliseradt tillstånd i allmänhet äro gröna och utmärkas genom stor benägenhet att upptaga syre, hvarigenom de förvandlas till basiska oxid-(ferri-)salter. De äro därför kraftiga reduktionsmedel i synnerhet vid närvaro af starka baser, såsom kali, kalk o. s. v. Järnklorur och järnjodur bildas genom inverkan af motsvarande vätesyror på järn. Järncyanur, $Fe(CN)_2$, bildar med andra cyanmetaller mycket beständiga komplexa salter, t. ex. blodlutsalt (se d. o.), $K_4(CN)_6Fe$, hvilka härleda sig från en kristalliserande 4-basisk vätesyra, som kallas ferrocyanvätesyra och tecknas $H_3(CN)_6Fe$. Denna syras kaliumsalt är gult blodlutsalt, dess ferrisalt berlinerblått (se d. o.). — Bland ferrosalterna är sulfatet eller järnvitriolen (se d. o.), $FeSO_4 + 7H_2O$, viktigast.

Till *ferri*föreningarna hör järnoxid, Fe_2O_3, som förekommer i mineralriket (se Blodstensmalm, Järnmalmer) och med konst erhålles genom glödgning af järnvitriol eller af basiskt ferrisulfat; oxiden återstår härvid som ett brunrödt pulver, *Caput mortuum*. I orent tillstånd utgör den rödfärg (se d. o.). Oxiden är föga löslig i syror och mycket hård; den nyttjas som poleringsmedel (*Crocus Martis*) och färg, äfven i porslinsmålning. Järnoxidhydrat, $Fe(OH)_3$, eller enligt andra $Fe_2(OH)_6$, utgör sjö- och myrmalm samt erhålles som en brunröd, i syror löslig, men i alkalier olöslig fällning, då lösliga baser sättas till ferrisalter. Det nyttjas som desinfektionsmedel, emedan det till förruttnande ämnen afger syre och själf reduceras till järnoxidul (resp. karbonat och svafveljärn). I blandning med kalk nyttjas det till rening af lysgas från svafvelväte, som därmed ger svafvel, vatten och svafveljärn (se Lysgas). Med syror ger hydratet järnoxidsalter l. ferrisalter, hvilka äro hvita, gula eller bruna. Bland salterna märkas nitratet, $Fe(NO_3)_3 + 6H_2O$, stora, ljust violetta kristaller, sulfatet, ljusgul saltmassa, som med kaliumsulfat ger järnalun, $FeK(SO_4)_2 + 12H_2O$ (eller denna formel fördubblad), svagt violetta oktaedrar, pyrofosfatet, hvars lösning icke har öfriga järnsalters vidriga smak och ej fälles af alkali eller blodlutsalt, och järnklorid (lat. *Chloretum ferricum*), $FeCl_3 + 6H_2O$, gulbrun delikvescent massa. Järncyaniden, $Fe(CN)_3$ eller $Fe_2(CN)_6$, ger med cyankalium rödt blodlutsalt $K_3(CN)_6Fe$. Ehuru ferrihydratet till syror förhåller sig som bas, visar det sig dock i många fall som en syra. Sålunda uppträder det som syra i den allmänt förekommande järnoxiduloxiden l. magnetiska järnmalmen, $(FeO)_2Fe_2O_3$. Ferrisulfiden, Fe_2S_3, är en svafla. Flera af dess svafvelsalter finnas i mineralriket, t. ex. kopparkis, $Cu_2S_2(FeS)_2$, magnetkis, $Fe_9S_8Fe_2$, m. fl. Järnsyra är en mycket obeständig syrsättningsgrad af järn, som i form af kaliumsalt bildas genom inverkan af smältande salpeter på fint fördeladt järn eller genom inverkan af klorgas på järnoxid, blandad med kalilut. Salterna motsvara till sammansättningen sulfaten, således formeln $M_2O_2Fe_2O_3$, och äro till färgen purpur- eller körsbärsröda; i lösning sönderfalla de snart under afskiljande af ferrihydrat. — Om järnets användning i medicinen se Järnmedel.

2. *Metall.* Järnet är den mest använda af metallerna, hvarför dess förbrukning inom ett land plägar anses som en mätare af folkets kultur. Dess ymniga förekomst, lättheten att däraf kunna framställa de mångfaldigaste former samt de olika egenskaperna hos dess särskilda modifikationer göra det också mera än någon annan metall egnadt att tillfredsställa människans behof. Det förekommer i naturen vanligen i oxideradt eller svafvelbundet tillstånd; de jämförelsevis små kvantiteter gediget järn, som påträffats, kunna, vare sig de äro af telluriskt eller kosmiskt ursprung, betraktas endast som mineralogiska märkvärdigheter och ha ingen praktisk betydelse. I oxideradt tillstånd förekommer däremot järnet så allmänt spridt öfver hela naturen, att knappast någon kropp finnes, vare sig organisk eller oorganisk, hvaruti järn ej ingår. Då dess syreföreningar, eller oxider, förekomma samlade i så stor mängd, att de kunna varda föremål för praktisk bearbetning, kallas de järnmalmer (se d. o.). Fyndigheter innehållande järnet i form af svafvelföreningar äro ej brytvärda i och för järnframställning, då svafvel inverkar högst menligt på järnets egenskaper och endast med stor svårighet kan i tillräcklig grad aflägsnas därur, om det ingår i afsevärd mängd. Sedan större delen af det i svafveljärnet ingående svaflet blifvit begagnadt för andra industriella ändamål, använder man dock understundom den järnrika oxiderade återstoden (*purple ore*) till järnframställning.

I den användning järnet har i det praktiska lifvet förekommer det aldrig fullständigt rent, utan städse förenadt med större eller mindre mängder andra ämnen. Denna halt af främmande ämnen är af den största betydelse för järnets egenskaper, då olika ämnen alltefter den mängd, i hvilken de ingå i järnet, bibringa detta olika egenskaper. På samma sätt förändras äfven järnets egenskaper alltefter den värmebehandling eller bearbetning det underkastats. Det är tack vare det inflytande, som dessa tre faktorer — sammansättning, värmebehandling och bearbetning — utöfva, som järnet kan erhållas i en sådan mångfald olika modifikationer, lämpade för olika ändamål och användningar.

Bland de ämnen, som förekomma i järnet, tjänar en del med fördel till ernående af vissa önskvärda egenskaper, hvarför de afsiktligt tillföras järnet, om så erfordras, under det att andra i regel ha ett öfvervägande menligt inflytande och därför äro att räkna till oarterna. Till de ämnen, som kunna ingå som nyttiga beståndsdelar i järn, äro i första rummet att nämna kol, kisel och mangan samt, för vissa järnsorter, nickel, krom, volfram, vanadin, molybden och titan. I de flesta fall skadliga äro fosfor, svafvel och koppar samt alla gaser. Naturligtvis kunna dock de ämnen, som här räknats till de nyttiga, vara till skada, om de förekomma i olämpliga kvantiteter, liksom deras lämplighet ju äfven är beroende på den användning, för hvilken järnet är afsedt. Å andra sidan kan äfven en del af de som skadliga uppräknade ämnena, t. ex. svafvel och fosfor, under vissa omständigheter vara till nytta.

Som allmänna regler för de förändringar järnets egenskaper undergå vid en ökad halt af främmande ämnen kunna anföras: 1. Hållfastheten (se d. o.) och hårdheten (se d. o.) ökas, tills halten af lege-

ringsämnet stigit till en viss gräns, för att sedan åter aftaga. 2. Järnet blir mindre lättsmidt samt mindre tänjbart och segt. 3. Den elektriska ledningsförmågan minskas. 4. Smälttemperaturen sänkes. Från dessa allmänt gällande regler gälla dock vissa undantag.

Det ämne, som praktiskt spelar den ojämförligt viktigaste rollen för järnets egenskaper, är *kolet*. För nästan allt järn, som användes, betingas egenskaperna och användningen i första hand af kolhalten. Kolhalten är af så mycket större betydelse, som äfven värmebehandlingen af järnet till sin verkan är beroende af det ifrågavarande järnets kolhalt. Såväl *glödgningen* af järnet som *härdningen*, hvarmed menas metallens hastiga afkylning i en härdningsvätska (undantagsvis en luftström) från en temperatur, som öfverstiger rödvärme, och *anlöpningen*, d. v. s. återupphettningen efter härdningen till en temperatur, som understiger rödvärme, äro processer, som i första hand innebära en förändring af kolets förekomstsätt i järnet. Värmebehandlingens inflytande på järnet bör af denna anledning ses i samband med kolhalten. Järn i smält tillstånd förmår upplösa en viss del kol, och de olika slagen af järn, som användas, hålla varierande mängder däraf, upp till omkr. 4 proc. i vissa fall. Så länge järnet är smält, utgöres det af en homogen lösning af kol i järn. Vid stelnandet och under den fortsatta afkylningen förhåller sig däremot kolet på olika sätt, beroende såväl på den totala kolhalten i järnet som på mängden andra ingående ämnen samt afkylningshastigheten. Håller det smälta järnet i lösning mer än omkr. 2,5 proc. kol, utfaller i regel vid stelnandet en del af kolet som *grafit*. Grafiten, som afskiljes i form af små kristalliniska fjäll, erhålles sålunda mekaniskt innesluten i järnet. Särskildt gäller detta, om järnet samtidigt håller kisel. Om järnet däremot är manganhaltigt eller om afkylningen sker hastigt, kan allt kolet kvarhållas i lösning. Detta gäller äfven för allt järn med mindre än 2,5 proc. kol. Denna fasta lösning af kol i järn kallas *austenit*, och kolet kallas *härdningskol*. Om ett kolrikt järn, som sålunda håller kolet i lösning, underkastas en längre upphettning, afskiljes en del kol i järnet som ett fint amorft pulver, benämndt *temperkol*. Ehuru järnet sålunda är stelnadt, försiggå vid ytterligare afsvalning från stelningspunkten förändringar i fråga om kolets förekomstsätt. Af särskild betydelse äro dessa förändringar för järn af mindre än 2,5 proc. kolhalt. En rubbning af den hittills jämna fördelningen af härdningskolet i järnet inträder vid omkr. 800°, den s. k. öfre kritiska temperaturen, i det att kring vissa centra bildas mikroskopiska ansamlingar af 0,89 proc. kolhalt motsvarande den eutektiska lösningen (se Eutektisk) af kol i järn. Var järnets kolhalt mindre än 0,89 proc., komma dessa ansamlingar att omgifvas af järn, från hvilket nästan allt kolet aflägsnats, s. k. *ferrit*, hvilket utmärkes för stor mjukhet och tänjbarhet. Höll däremot järnet mer än 0,89 proc. kol, kommer den återstående massan att utgöras af en hård järnkarbid, *cementit* (se d. o.). Den sålunda bildade eutektiska lösningen består dock endast inom ett helt begränsadt temperaturområde; vid ytterligare afsvalning till omkr. 700° C., den undre kritiska temperaturen, upplöser den sig till en ytterst fin lamellartad blandning af ferrit och cementit, s. k. *perlit*. Dessa perlitkorn ha dock samma begränsning som de förutvarande ansamlingarna af eutektisk legering. Vid återupphettning af järnet ske förändringarna i motsatt riktning, d. v. s. vid undre kritiska temperaturen omvandlas perlitkornen till homogena korn med 0,89 proc. kol, och vid upphettning till öfre kritiska temperaturen utjämnas kolet genom hela massan, så att en likformig lösning af kol i järnet erhålles. Fig. 1 återger en mikroskopisk förstoring af järn hållande 0,20 proc. kol, hvarvid genom lämplig etsning perlitkornen framträda mörka mot den ljusa ferritiska grundmassan. Fig. 2 visar i ännu starkare förstoring ett perlitkorn med den lamellartade anordningen af ferriten och cementiten. Förutsättningen för att dessa förändringar skola fullföljas är, att afsvalningen sker långsamt. Sker denna hastigt, fixeras de förhållan-

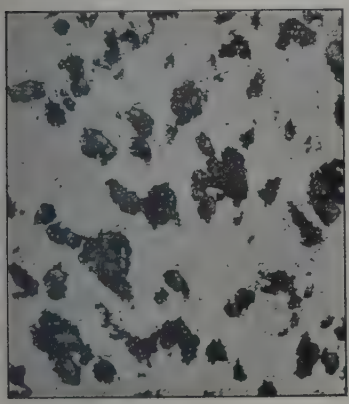

Fig. 1. Perlitkorn i grundmassa af ferrit. (Linjär förstoring 200 ggr.)

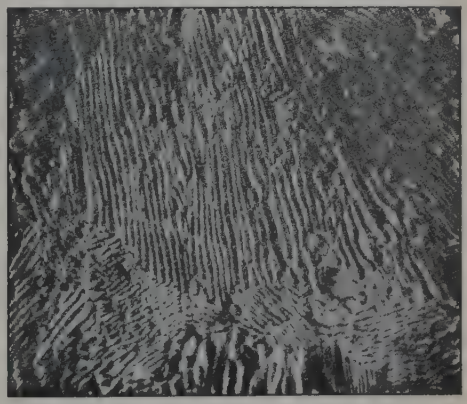

Fig. 2. Perlit. (Linjär förstoring 1,600 ggr.)

den, som förefinnas vid de högre temperaturerna, så att de kvarstå trots afsvalningen. Afkyles därför järnet hastigt, innan temperaturen sjunkit till 700° C., erhålles således kolet i lösning i en modifikation, som kallas *martensit*, i järnet, och särskildt gäller detta, om temperaturen ej nedgått till öfre kritiska temperaturen. Då martensiten utmärkes för stor hårdhet, blir järnet på detta sätt *härdadt* (se Härdning). Resultatet af härdningen är beroende äfven af kolhalten i järnet. Om kolhalten understiger cirka 0,45 proc., förändras hårdheten genom härdningen i så ringa grad, att man för dylika järnsorter ej brukar använda härdning. Järn af mindre än omkr. 0,45 proc. kolhalt kallas mjukt järn. Öfverstiger kolhalten 0,45 proc., låter järnet efter härdning använda sig till skärande verktyg, och vid omkr. 0,90 proc. uppnår järnet maximum af härdbarhet. Järn, som sålunda låter härda sig, kallas stål. Stål har med det mjuka järnet den egenskapen gemensam, att det i värme låter smida sig, hvarför dessa järnsorter sammanfattas med det gemensamma namnet smidbart järn. Stiger kolhalten öfver 2 proc., är järnet ej smidbart. Det benämnes då tackjärn. Gränserna mellan tackjärn och stål och särskildt mellan stål och mjukt järn äro rätt svåfvande. Mer och mer vanlig blir äfven en annan indelningsgrund i fråga om benämningarna järn och stål, i det allt smidbart material, som vid tillverkningen erhållits i smält tillstånd (se nedan), kallas stål, under det att sådant material, som erhålles i degigt tillstånd, i motsats därtill kallas järn.

Smidbart järn smälter vid lägre temperatur, ju högre kolhalten är; vid 0,1 proc. kol är smältpunkten omkr. 1,475° C. och vid 1,5 proc. kol omkr. 1,360° C. Järnstycken med lägre kolhalt än omkr. 1,2 proc. kol kunna genom *vällning* sammanfogas vid hög temperatur, s. k. *vällvärme*, hvarvid dock en nödvändig förutsättning är, att beröringsytorna äro fullt metalliskt rena och fria från oxider. Smidbarheten är större, ju lägre kolhalten är. Järnets hållfasthetsegenskaper (se Hållfasthet) äro olika vid olika kolhalter. Hårdheten ökas med stigande kolhalt. Hållfastheten är större, ju högre kolhalten är upp till en gräns af omkr. 0,90 proc. kol, hvarefter den med stigande kolhalt åter minskas. Tänjbarheten är störst hos kolfattigt material och sjunker med stigande kolhalt. Såväl genom härdning som genom bearbetning af järnet i kallt tillstånd, t. ex. genom kallsmidning eller dragning, höjes hållfastheten, men samtidigt minskas tänjbarheten. Hög hållfasthet och hög tänjbarhet, hvilka hvar för sig i regel äro mycket önskvärda egenskaper, låta därför ej gärna förena sig hos ett och samma material. Till förmån för hållfasthetsegenskaperna är det, om järnet är finkornigt i stället för grofkornigt; i så fall är hållfastheten jämförelsevis hög, samtidigt som tänjbarheten minskats, om än ej i samma grad (se Härdning). Följande siffror angifva hållfasthetsegenskaperna hos en del svenska järnsorter (martingötjärn, se nedan) med olika kolhalter.

Kolhalt i proc.	Draghållfasthet kg. pr kvcm.	Töjning i proc. på 10 cm. längd
0,10	3,476	41,6
0,20	3,970	35,5
0,30	4,323	32,6
0,40	4,971	30,4
0,50	5,677	26,3
0,60	6,693	20,6
0,70	7,388	15,6
0,80	7,874	13,4
0,90	8,777	10,7
1,00	8,742	11,9
1,10	8,368	7,9
1,20	7,833	7,3

Jämte kol förekomma i det smidbara järnet mangan, kisel, svafvel och fosfor, hvilka upptagits af järnet under framställningen. *Mangan* och *kisel* inverka på järnets egenskaper på likartadt sätt som kolet. *Fosfor* utöfvar ett menligt inflytande, i det att järnet blir kallbräckt, d. v. s. det brister lätt för slag och stötar, särskildt vid låg temperatur. Sedan gammalt har det räknats till en af det svenska järnets största förtjänster, att dess fosforhalt är låg till följd af våra fosforfattiga råmaterial. Ett godt svenskt järn håller blott 0,020 till 0,030 proc. fosfor, under det utländskt handelsjärn ofta håller upp till 0,060 à 0,1 proc. *Svaflets* menliga inverkan gör sig hufvudsakligen gällande vid smidning eller valsning af järnet vid rödvärme, i det att järnet då blir skört och spricker i kanterna och vid högre svafvelhalt faller sönder. Järnet kallas då rödbräckt. "Rödbräckan" motverkas af en manganhalt hos järnet. Genom tillsats af vissa metaller, såsom nickel, krom, volfram m. fl., har man kunnat framställa järn med afsevärdt bättre egenskaper än det vanliga järnets. På så sätt framställdt specialstål (se d. o.) användes särskildt för skärande verktyg samt för krigsmaterial.

Tackjärn uppvisar afsevärdt olika egenskaper, antingen kolet har utfallit som grafit eller vid stelnandet förblifvit löst i järnet. Har grafit bildats, blir järnet grått i brottet och benämnes då grått tackjärn, under det att tackjärn, som hållit kolet i lösning, får ett ljust brott och kallas hvitt tackjärn. Öfvergångsformer mellan dessa slag finnas, som t. ex. visa såväl mörka som hvita partier jämnt fördelade i brottet, s. k. hagelsatt tackjärn, eller som uppvisa en skarp gräns mellan en mörk och en ljus del. Grått tackjärn smälter vid 1,150°—1,200° C., hvitt tackjärn vid 1,050°—1,100° C. Tackjärnet låter icke välla sig. Det har icke så goda hållfasthetsegenskaper som smidbart järn. Särskildt har det hvita tackjärnet mycket underlägsna egenskaper, hvarför endast det gråa tackjärnet användes vid framställning af föremål af tackjärn (se Gjutning). Det hvita tackjärnet däremot förekommer endast som ett mellanstadium vid framställning af andra järnsorter. Det gråa tackjärnets hållfasthet vid dragning varierar mellan 1,000 och 2,500 kg. per kvcm. och är sålunda betydligt underlägsen det smidbara järnets. Tryckhållfastheten är däremot större och uppgår i medeltal till 7,000 à 7,500 kg. per kvcm. Tackjärnet utmärkes särskildt för stor sprödhet, hvarför det är känsligt för stötar eller slag. Hårdheten hos det gråa tackjärnet är ungefär densamma som hos det kolfattiga järnet. Det låter med lätthet bearbeta sig med fil eller skärande verktyg. Det hvita tackjärnet har sämre hållfasthet än det gråa, är ännu sprödare och så hårdt, att det endast med svårighet låter bearbeta sig. Det gråa tackjärnet är i smält tillstånd

mycket tunnflytande, hvilket är till fördel vid gjutning. Kolhalten hos vanligen förekommande tackjärn varierar mellan 2,75 och 4 proc. Jämte kol förekommer ständigt *kisel* i tackjärnet i större eller mindre mängder, och tackjärnets egenskaper kunna till stor del uppfattas som resultat af en samverkan mellan dessa ämnen. Huruvida tackjärnet blir grått eller hvitt, beror i första hand på kiselhalten, i det kiseln har den egenskapen att minska kolets löslighet i det stelnade järnet, så att grafitbildningen i stället främjas. Gjuttackjärn håller vanligen 2 till 3 proc. kisel och 3 till 3,5 proc. kol, hvarvid omkr. 0,40 proc. kol förblifvit löst i järnet, under det resten utfällts som grafit. Järnet erhåller då ett jämförelsevis fint mörkt brott och är starkt och segt. Ökas kisel- eller kolhalten, blir grafitbildningen stegrad och kornstorleken större, och grafitfjällen täcka då hela brottytan. Samtidigt minskas hållfastheten. Om å andra sidan ett tackjärn håller mindre kol eller kisel, blir grafitbildningen mindre, brottet blir ljusare och samtidigt mera finkornigt. Järnet är då sprödare. Som ofvan nämnts, utöfvar äfven afkylningshastigheten stort inflytande på kolets förekomstsätt. Om *mangan* ingår i tackjärnet, ökas kolets löslighet och grafitbildningen försvåras. Vid hög manganhalt och särskildt om kiselhalten samtidigt är låg, blir tackjärnet hvitt, äfven om det håller mycket kol. *Fosfor* minskar hållfastheten, och för sådana tackjärnspjäser, där hög hållfasthet är af stor betydelse, bör därför fosforhalten vara låg, 0,1 till 0,4 proc. Å andra sidan gör fosforn järnet mera lättsmält och tunnflutet, hvarför en fosforhalt af upptill omkr. 1,5 proc. är till fördel i sådant gjutgods, där hållfastheten är af mindre betydelse. *Svafvel* gör tackjärnet tjockflytande och minskar grafitbildningen. Å andra sidan ökar en måttlig svafvelhalt tackjärnets styrka.

Elektriska och magnetiska egenskaper. Järnets elektriska ledningsmotstånd är beroende på den halt legeringsämnen, som ingår i lösning i järnet, så att ju renare järnet är, dess mindre är ledningsmotståndet. Fullständigt rent järn angifves ha ett ledningsmotstånd af 7,8 mikrohm per kbcm., motsvarande en ledningsförmåga af 21 proc. af den rena kopparns. Ledningsmotståndet stiger sedan i proportion till antalet lösta atomer af legeringsämnena i järnet, så att en viss procentsats af ett ämne verkar dess kraftigare höjande på motståndet, ju mindre dess atomvikt är. Ett härdadt stål, som håller allt kolet i lösning, har alltså större ledningsmotstånd än ett glödgadt stål. Genom tillsats af t. ex. kisel eller aluminium till järnet kan man åstadkomma en afsevärd höjning af ledningsmotståndet, hvilket är af betydelse vid användning af järn till vissa elektriska maskindelar. För vanliga järnsorter torde ledningsförmågan variera mellan 14 proc. af kopparns ledningsförmåga för mjukt järn till 7 proc. för vissa stålsorter. Järnets magnetiska egenskaper äro beroende äfven af sammansättningen och den behandling materialet undergått. Ju renare järnet är, dess mindre är koercitivkraften och dess starkare magnetisk induktion mottager järnet. Mjukt valljärn utmärkes för mycket låg koercitivkraft samt stor permeabilitet. Med ökad kolhalt ökas koercitivkraften och minskas permeabiliteten. Tillsatser af kisel och mangan verka i samma riktning. En tillsats af nickel nedsätter permeabiliteten i hög grad: s. k. "omagnetiskt stål" är en legering med en nickelhalt af 15 proc. och däröfver. Härdadt stål utmärkes för mycket hög koercitivkraft och användes därför för permanenta magneter. Tackjärn har ringa permeabilitet och mindre koercitivkraft än det kolrika, ohärdade stålet.

Järnets framställning. De processer, genom hvilka järnet framställes ur järnmalmerna, omfatta reduktionen af järnets syreföreningar, smältning af det utreducerade järnet och särskiljandet af de bergarter, som tillsammans med dessa syreföreningar ingå i järnmalmen, samt slutligen bibringandet af den speciella sammansättning af järnet, som åsyftas. De nu använda metoderna för järnets framställning omfatta en direkt framställning af de slutliga järnsorterna endast i det fall, att det gäller framställningen af tackjärn. Detta erhålles direkt vid *masugnsprocessen* (se Masugn) och vid den elektriska järnframställningen (se Järnframställning i elektrisk ugn). Åsyftar man däremot framställning af smidbart järn, måste man enligt ena eller andra *färskningsmetoden* rena tackjärn från en del af kolet jämte andra ingående ämnen. Orsaken till att framställningen i dessa fall måste omfatta mer än en metod är, att de metallurgiska förhållandena vid ett rationellt utvinnande af järnet ur malmen med nödvändighet leda till tackjärn som slutprodukt. Det erhållna tackjärnets sammansättning är beroende på de använda malmernas beskaffenhet jämte andra omständigheter, och dessa variationer i tackjärnets sammansättning leda därtill, att man icke har valet fritt i fråga om färskningsmetod vid tackjärnets omvandling till smidbart järn. Med den begränsning, som sålunda gör sig gällande, kunna dock olika metoder väljas, som gifva skiljaktiga resultat i fråga om det erhållna järnets kvalitet eller lämpa sig för olika förutsättningar af ekonomisk art. Häruti är grunden att söka till, att den moderna metallurgien omfattar ett mångtal olika metoder för järnframställningen, hvilka alla äro af praktisk betydelse och ha sitt berättigande hvar på sitt håll. Vid järnframställningen underkastas järnmalmerna ofta i första hand en behandling af rent fysisk natur. Det är i vissa fall förmånligt att underkasta malmen en *rostning* (se d. o.), d. v. s. en upphettning under rikligt lufttillträde. Denna rostning kan ha till ändamål att utdrifva vatten och kemiskt bundet kolsyra ur malmen, att oxidera svafvel och arsenik i malmen, så att dessa bortgå i gasform, eller att underlätta den följande reduktionen genom att luckra upp malmstyckena eller höja järnets oxidationsgrad. Rostning användes nästan alltid i Sverige, men endast undantagsvis i utlandet. *Anrikning* (se d. o.) af järnmalmen består i ett mekaniskt frånskiljande af de bergarter i malmen, som icke hålla järn. Genom anrikningen är en del af det arbete undangjordt, som tillhör järnframställningen och som fullföljes genom reduktionen och smältningen af malmen. Inom den svenska järnhanteringen användes anrikningen allmänt, men spelar i utlandet en underordnad roll. Reduktionen af järnmalmen sker i hufvudsak medelst kol, som oxideras till koloxid, samt medelst sekundärt bildad koloxid, som i sin ordning oxideras till kolsyra. Vid masugnsprocessen (se Masugn) uppsättes kolet som koks eller träkol, som samtidigt får tjänstgöra som bränsle för alstrandet af det för smältningen erfor-

derliga värmet. I medeltal erfordras nästan samma vikt kol som i malmen ingående järn, men af denna bränslekvantitet utnyttjas knappast en tredjedel för reduktionen, under det att det är det erforderliga värmet, som betingar behofvet af ofvan angifna kolkvantitet. I den mån elektrisk energi kan erhållas billigt, under det kolet är dyrt, skulle det därför vara till förmån att beskicka blott så mycket kol, som erfordras för reduktionen af malmen, och låta den elektriska strömmen generera det värme, som erfordras för genomförandet af järnframställningen. Härpå grundar sig den *elektriska tackjärnsframställningen*. Enär det vid järnframställningen erhållna järnet befinner sig i flytande form, löser det med begärlighet de legeringsämnen, som finnas närvarande. I första rummet bland dessa är kolet, som särskildt vid masugnsprocessen städse måste finnas till hands i öfverskott, hvarför man vid masugnsprocessen erhåller tackjärn. Äfven vid den elektriska tackjärnsframställningen tillsätter man af praktiska skäl så mycket reduktionskol, att en del kommer att ingå i tackjärnet — några principiella skäl mot att direkt framställa ett kolfattigt järn i elektrisk ugn finnas dock ej. Jämte kol ingår i järnet städse en del kisel, som samtidigt med järnet reduceras ur malmens kiselsyra. Finnes mangan närvarande i malmen, utreduceras äfven en del och löses i järnet. Nästan all fosfor i malmen ingår i järnet likasom en afsevärd del af svaflet. Tackjärnets raffinering l. *färskning* måste alltså ske genom upphettning af järnet under sådana betingelser, att dessa legeringsämnen i åsyftad grad bortskaffas. En viktig roll härvid spela de *slaggèr*, som bildas vid de metallurgiska processerna, och slaggens sammansättning och kvantitet samt den temperatur, vid hvilken den ömsesidiga inverkan mellan slaggen och järnet eger rum, äro af afgörande betydelse för den riktning, i hvilken reaktionerna förlöpa. Kolet bortskaffas ur järnet genom oxiderande inverkan på detsamma, antingen genom luft eller genom oxiderande syreföreningar, t. ex. en i slaggen ingående järnoxid, som omsättes med kolet i järnet till bildning af koloxid och järnoxidul eller fritt järn. Vid höga temperaturer, då såväl slaggen som järnet äro lättflytande, verkar en slagg, som håller några tiotal proc. järnoxidul, oxiderande, under det att vid sådana processer, där färskningen försiggår vid lägre temperaturer, hufvudsakligen järnoxiden i slaggen utför oxidationsarbetet. Slaggerna erhålla det erforderliga syret ur luften eller förbränningsgaser och tjänstgöra således blott som mellanhand vid oxidationen. Kiseln bortoxideras lättare ur järnet än kolet, utom vid de högsta temperaturer, som ifrågakomma vid tillverkningen af smidbart järn. Om de förefintliga slaggerna äro "sura", d. v. s. redan hålla jämförelsevis mycket kiselsyra, minskas dock kiseloxidationen, och i stället oxideras så mycket af järnet till "basisk" järnoxidul, att slaggen bibehåller sin basicitet. Manganen oxideras liksom kiseln lättare än kolet, såvida ej temperaturen är mycket hög. Fosforns bortoxiderande ur järnet förutsätter närvaron af en basisk slagg, i regel hållande mycket kalk eller järnoxidul, samt en jämförelsevis låg temperatur, eller också, vid högre temperaturer, en skarpt oxiderande inverkan, hvilket utesluter närvaron af mycket kol i järnet. Genom fosforns allmänna förekomst i järnmalmerna, dess egenskap att nästan fullständigt ingå i tackjärnet i masugnsprocessen, svårigheten att åter aflägsna fosforn samt genom det menliga inflytande den utöfvar på det smidbara järnets egenskaper spelar den en synnerligen stor roll inom järnets metallurgi. Svafvel oxideras ur järnet vid hög temperatur i närvaro af basisk slagg, äfven om kolhalten är hög, och särskildt om mangan samtidigt är närvarande. De betingelser härför, som finnas vid de vanliga färskningsprocesserna, äro dock ej så goda, att ens största delen af svaflet på detta sätt bortskaffas. Däremot kan man vid tackjärnstillverkningen hindra svaflet att ingå i järnet genom att framställa detta vid hög temperatur och med basisk slagg. Problemet att erhålla ett svafvelfattigt smidesjärn återfaller därför på hufvudsakligen på masugnsprocessen.

En naturlig första indelningsgrund vid en öfversikt af de olika färskningsprocesserna är den temperatur, vid hvilken färskningen sker. Denna indelningsgrund är gifven såväl af den skillnad i tekniken vid framställningen, som de olika temperaturerna innebära, som af egenskaperna på det framställda materialet. I första hand kan man skilja på sådana metoder, där tackjärnet icke kommer i smältning, *torrfärskningsmetoderna*, i motsats till *smältfärskningsmetoderna*, där tackjärnet kommer i smältning. Vid torrfärskningsmetoderna, hvilka spela en mycket underordnad roll, sker färskningen därigenom, att järnet vid glödgningstemperatur utsättes för inverkan af ett färskande ämne, som verkar oxiderande på kolet i järnets yta. I den mån ytan blir kolfattigare, vandrar kolet i det inre af järnet ut mot ytan och syrsättes i sin tur samt bortgår som koloxid eller kolsyra. Förutsättningen för denna process är, att kolet skall förekomma löst i järnet, hvarför hvitt tackjärn användes. Enligt *glödstålsberedningen* (se d. o.), som numera är af endast historiskt intresse, gjutes tackjärnet i stänger, afsedda att efter färskningen vidare bearbetas. Vid *aducering* (se d. o.) gjuter man föremålen i deras slutliga form och åsyftar med färskningen endast att gifva de redan färdigbildade föremålen den seghet och hållfasthet, som utmärka det kolfattiga järnet. Att märka är dock, att enligt en allmänt använd modifikation af aduceringen ingen verklig färskning eger rum, utan endast en ombildning af härdningskolet till temperkol. På det tackjärn, som användes för aduceringen, ställas höga kraf på renhet, då fråndsedt kolet de öfriga legeringsämnena i ringa eller ingen mån bortskaffas från järnet. Dylikt s. k. aduceringstackjärn utgör en viktig exportartikel för de svenska träkolsmasugnarna. Det aducerade järnet erhåller icke så goda hållfasthetsegenskaper som öfriga slag af smidbart järn. Smältfärskningsmetoderna indelas i två hufvudgrupper, dels *välljärnsmetoderna*, vid hvilka tackjärnet visserligen bringas till smältning, men där temperaturen dock är så låg, att det kolfattiga järnet erhålles i halfsmält degigt tillstånd, samt *götjärnsmetoderna*, vid hvilka temperaturen är så hög, att det smidbara järnet erhålles i flytande form, så att det kan gjutas. Välljärnsmetoderna förskrifva sig från den tid, då man icke kunde tekniskt uppnå så höga temperaturer, att järnet lät sig framställa i smält tillstånd, samt förlora nu för tiden mer och mer i betydelse. Vid *puddelprocessen* (se d. o.) färskas tackjärnet i en flamugn och bestrykes af lågan från bränslet, som är skildt från kolet, vid

härdfärskningsmetoderna åter, hvilka för vårt lands järnhandtering varit af ofantlig betydelse och ännu äro af stor vikt, är järnet blandadt med bränslet. De nu använda härdfärskningsprocesserna äro *lancashiresmide*, *franche-comtésmide* och *vallonsmide* (se dessa ord), hvilka erbjuda jämförelsevis obetydliga skiljaktigheter. Lancashireprocessen är bland dessa den afgjordt viktigaste. Då temperaturen är jämförelsevis låg och kol närvarande (i bränslet), blir följden, att man vid härdfärskningsmetoderna ej kan rena järnet från större mängder fosfor eller svafvel. Första förutsättningen för härdfärskningsmetoderna är därför ett svafvel- och fosforrent tackjärn. Vidare måste bränslet vara fritt från dessa ämnen, och som stenkolet städse håller större eller mindre mängder svafvel, är man hänvisad till användningen af träkol som bränsle. Vid puddelprocessen åter finnes ej kol närvarande, sedan väl tackjärnets eget kol är bortfärskadt, och enär slaggen därjämte är järnrik, är puddelprocessen *en fosforrenande process*. Då bränslet ej är i beröring med järnet, är ej en måttlig svafvelhalt i bränslet till skada, och därför kan vid puddlingen stenkol användas till bränsle. Härdfärskningsmetoderna, som kräfva ett rent tackjärn och träkol som bränsle, samtidigt som de lämna en bättre produkt, ha därför särskildt blomstrat i vårt land, under det puddlingen kunnat baseras på stenkol och därför hört hemma i de stenkolsproducerande länderna. Gemensamt för alla välljärnsmetoderna är, att en järnrik, basisk slagg bildas, som vid den låga temperaturen mycket fullständigt oxiderar först kiseln och manganen och sedan äfven kolet. Välljärnet utmärkes därför för stor renhet från dessa legeringsämnen. Å andra sidan blandas slaggen under färskningens gång så intimt med järnet, att en del kvarstannar finfördelad i det färdiga järnet. Denna slagghalt förlänar järnet stor tänjbarhet och motståndskraft mot slag, det är lätt att välla och tål vid smidning en vårdslösare behandling än götjärnet. Därför har det ännu en afsevärd afsättning, trots att framställningskostnaden är högre än för götjärn.• Det igenkännes på sin tågiga brottyta. De olika götjärnsmetoderna erbjuda sinsemellan större väsentliga olikheter, än välljärnsmetoderna göra. Äldst är *degelstålsprocessen* (se D e g e l s t å l), som består i järnets smältning i deglar genom yttre upphettning medelst gas- eller koseldning. Degelstålsprocessen är icke en egentlig färskningsprocess, då föga eller intet af legeringsämnena under processen borttages ur järnet; det är snarare en omsmältningsprocess, där det erhållna järnets sammansättning öfverensstämmer med medeltalet af insatsernas sammansättning. Enligt denna process kan ett synnerligen godt material erhållas, och den användes särskildt för framställning af stål, som skall användas för verktyg, samt för gjutning af föremål, på hvilka stora kraf ställas. Det benämnes ofta g j u t s t å l, hvilket så till vida är en missvisande benämning, som allt götjärn kan gjutas. Framställningskostnaderna äro mycket höga, hvilket begränsar degelstålets användning. Blott jämförelsevis små kvantiteter framställas. De färskningsmetoder, som i vår tids järnframställning spela den dominerande rollen, äro bessemermetoden och martinmetoden. *Bessemermetoden* (se B e s s e m e r p r o c e s s e n) d. v. s. *blästerfärskningsmetoden* består däri, att man häller det smälta tackjärnet i charger af upptill 15 à 20 tons vikt i rörliga ugnar, "konvertrar", med perforerad botten, genom hvilken luft inblåses i metallen. Kiseln, manganen och kolet oxideras då under samtidig utveckling af så mycket värme, att temperaturen höjes till öfver smältpunkten för det flytande järnet. Betingelsen härför är dock, att tackjärnet skall hålla en viss mängd kisel och mangan. Vid den s. k. *sura bessemermetoden* är konvertern infodrad med kiselsyrerikt material, den erhållna slaggen blir sur, och i följd däraf kvarstannar fosforn i stålet. Den sura bessemermetoden kan därför tillgripas, endast där man kan erhålla tackjärn med låg fosforhalt, hvilket är liktydigt med, att malmerna måste vara fosforfattiga. Om konvertern å andra sidan är infodrad med kalk, i hvilket fall metoden kallas *basiska bessemerprocessen* eller äfven *thomasprocessen*, kan fosforn bortskaffas, sedan kolhalten är nedbringad, men de termiska förhållandena kräfva i detta fall en hög fosforhalt hos tackjärnet (se B e s s e m e r p r o c e s s e n), d. v. s. en hög fosforhalt hos malmerna. För att därför bessemerprocessen skall kunna komma till användning, erfordras, att malmerna i genomsnitt skola hålla antingen mindre än 0,40 proc. fosfor eller mer än 1 proc. Dessa gränser variera f. ö. något alltefter förhållandena. Uppfyllas ej dessa villkor, måste man för framställningen af billigt götjärn tillgripa martinmetoden. Enligt *martinprocessen* (se d. o.) färskas tackjärnet i en regenerativ flamugn, i hvilken temperaturen kan hållas så hög, att det erhållna kolfattiga järnet blir flytande. Färskningen sker där genom slaggen, som betäcker badets yta. Liksom vid bessemerprocessen skiljer man mellan sura och basiska processen. Vid den sura martinprocessen är ugnens infodring kiselsyrerik, och slaggen blir sur. Vid denna metod renas järnet ej från fosfor eller svafvel. Vid den basiska metoden upptager slaggen fosfor ur järnet samt delvis svafvel. Vid martinprocessen är man icke för värmealstringen hänvisad till tackjärnets legeringsämnen och kan därför äfven röra sig med vidare marginal i fråga om tackjärnets sammansättning. Då emellertid kiselns och manganens bortfärskning är tidsödande, fordrar man i regel af ett "martintackjärn", att halten af dessa ämnen skall vara ganska låg. Vissa modifikationer af martinprocessen ha erhållit särskilda namn, så t. ex. *Talbotprocessen* och *Bertrand-Thielprocessen* (se M a r t i n p r o c e s s e n). Vid martinprocessen finner man särskildt användning för järnskrot, t. ex. kasserade järnvägsskenor etc., hvilka omsmältas tillsammans med tackjärn. Af martinmetoderna har den basiska metoden vunnit största användningen, särskildt i utlandet, då man genom denna metod kan använda fosforhaltigt råmaterial.

Till götjärnsmetoderna höra slutligen de *elektriska stålsmältningsmetoderna* (se J ä r n f r a m s t ä l l n i n g i e l e k t r i s k u g n). Det utmärkande för dessa metoder är, att värmet alstras på elektrisk väg; däremot har elektriciteten i och för sig intet att skaffa med de förändringar järnet under processen undergår. De elektriska processerna representera ej heller någon särskild färskningsmetod. De speciella förhållandena vid den elektriska smältningen möjliggöra framställandet af ett järn af mycket hög kvalitet. Den elektriska smältningen användes stundom i kombination med andra smältfärskningsprocesser. Det enligt ena eller andra götjärns-

metoden framställda järnet användes antingen direkt för gjutning af så kalladt *stålgjutgods* (se Gjutning), eller också ”tappas” det i kokiller till göt (se d. o.) för att sedan underkastas vidare bearbetning genom valsning eller smidning (se dessa ord).

En särskild plats bland järntillverkningsmetoderna intager bränståls- eller cementstålstillverkningen (se Brännstål och Cementering). Enligt denna metod, som har en tämligen ringa användning, tillför man det kolfattiga järnet ånyo kol, utan att järnet bringas i smältning.

Om de till art. Järn hänvisade orden Bekladnadsmur och Bröst se Masugn.

Järntillverkningen har i nyaste tid framför allt koncentrerats till närheten af stenkolsfyndigheter, dels emedan man därvid nedbringar fraktkostnaden för det vid järnframställningsprocesserna använda bränslet, dels emedan konsumtionen af järnartiklar i distrikten kring kolgrufvorna i regel är afsevärd på grund af den stora utvecklingen af industri och samfärdsel. Bland länder med en blomstrande järnhandtering intog *England* länge den ledande ställningen, alltsedan man under 1700-talet lärde sig använda fossila bränslen vid järnframställningen. Under de sista decennierna har landet fått afstå de främsta platserna åt andra järnproducerande länder. Den engelska järnhandteringen gynnas af betydande kol- och malmtillgångar. Afsevärda kvantiteter malm importeras dock, framför allt från Spanien, för att fylla behofvet. De mest betydande järndistrikten äro belägna kring städerna Middlesbrough, Cardiff och Glasgow samt i grefsk. Lancashire och Cumberland. England är som intet annat land, med undantag af Sverige, beroende af exporten för afsättning af sina järnvaror, men ser dock år från år andra länder, framför allt Tyskland, inkräkta på sin exportmarknad. England har dock bättre naturliga förutsättningar än måhända något annat land att kunna tillverka järn billigt. Tillverkningen af smidbart järn är i England i hög grad baserad på de sura götmetallsprocesserna. — *Tysklands* järnindustri har uppvisat en mycket kraftig utveckling, alltsedan den basiska bessemermetoden upptäcktes i slutet af 1870-talet, hvarigenom man sattes i stånd att tillverka billigt smidbart järn af de fosforhaltiga tyska malmerna. Det mest betydande järndistriktet är beläget omkring Ruhr i norra Rhenlandet och Westfalen, där stora kolfyndigheter finnas. Största delen af järnmalmen erhålles från Lothringen samt från en del malmfyndigheter söderut vid Rhen, men afsevärda kvantiteter importeras, hufvudsakligen från Sverige och Spanien. Andra betydande järndistrikt finnas vid malmfälten i Lothringen, Luxemburg och vid Siegen i södra Westfalen, dit kol eller koks fraktas från Kuhrdistriktet. Äfven i Schlesien, där såväl kol som malm finnes, tillverkas betydande kvantiteter järn. Sedan 1893 framställes i Tyskland mer järn än i England. Den tyska järnhandteringen har genom utvecklad teknik och genom fulländade organisationsformer gjort större framsteg, än hvad man kunnat vänta på grund af de naturliga betingelserna. I Tyskland användas nästan uteslutande de basiska processerna. — *Amerikas förenta stater* uppvisa numera den största järnproduktionen. Den amerikanska järnhandteringen afser nästan uteslutande den inhemska konsumtionen, särskildt för järnvägarna. Den är i hufvudsak baserad på kolförekomster omkring Pittsburg i västra Pennsylvania samt ofantliga malmförekomster s. och v. om Öfre sjön. Största delen af malmen fraktas till koldistriktet i Pittsburg och förädlas där till järn, men en del kol möter malmen på vägen vid vissa konsumtionskraftiga distrikt, särskildt Chicago, där världens största järnverk uppförts med en årlig produktionsförmåga af omkr. $2^1/_2$ mill. ton smidbart järn. De ifrågavarande malmerna äro ganska fosforfattiga, hvarför järntillverkningen till största delen kunnat baseras på den sura bessemermetoden; man nödgas dock mer och mer öfvergå till den basiska martinprocessen för att erhålla ett tillräckligt fosforrent material. Äfven i Alabama har en blomstrande järnindustri uppstått, baserad på rika förekomster inom staten af kol och malm, om än af ganska dålig kvalitet. Längs östra kusten finnas äfven flera betydande järnverk, som arbeta med kol från Pennsylvania och delvis med importerad malm. Den amerikanska järnindustrien har utvecklats under skyddet af mycket höga tullar och lämnar i fråga om de tillverkade kvantiteterna särskildt sedan sista delen af 1890-talet de öfriga länderna långt bakom sig. Exporten består till största delen i högt förädladt material. Utmärkande för Amerikas järnhandtering har varit tillverkningens koncentration till mycket stora företag, hvarigenom teknikens utveckling i hög grad gynnats. — Bland de stora järnproducerande länderna torde man vidare få räkna *Frankrike*, där med hufvudsakligen egna kol och malmer järnet tillverkas för den egna konsumtionen, vidare *Belgien*, som under gynnsamma förhållanden uppvisar en jämförelsevis stor export, *Österrike-Ungern*, där man genom högt tullskydd bringat järnhandteringen till en betydande blomstring, trots att bränslefrågan erbjuder vissa svårigheter, samt *Ryssland*, där regeringen med all kraft sökt uppbygga en inhemsk järnindustri och för detta ändamål ej endast beviljat höga skyddstullar, utan kraftigt ingriper för konsumtionens ökning.

Den *svenska* järnhandteringen, om hvars ålder m. m. se Bergshandtering, sp. 1489—90, uppvisade under 1700-talet större produktionssiffror än något annat lands och har trots stora svårigheter företett en stadigt pågående utveckling, ehuru den distanserats af andra länders, så att den nu är att beteckna som ganska obetydlig i kvantitativt hänseende. Orsaken härtill är dels bristen på lämpligt fossilt bränsle, dels den jämförelsevis ringa inhemska konsumtionen. Den svenska tackjärnstillverkningen är till hufvudsakliga delen baserad på användningen af det dyra träkolet som bränsle, och dess framställningskostnad öfverstiger därför det utländska kokstackjärnets. En del järn, hufvudsakligen för tillverkning af gröfre järnvaror för den inhemska konsumtionen, blåses dock med importerad koks. En afsevärd del af det tillverkade tackjärnet exporteras och finner i utlandet på grund af sin renhet från oarter användning särskildt vid ståltillverkning. Äfven en del gjuttackjärn blåses såväl för användning inom landet som för export. Största delen af det inom landet konsumerade gjuttackjärnet är dock importerad. Tillverkning af smidbart järn var i Sverige sedan länge hufvudsakligen baserad på lancashiremetoden, och det svenska välljärnet har trots

sitt höga pris funnit afsättning öfver hela världen. A andra sidan ha svenskarna mycket tidigt tillgodogjort sig götframställningsmetoderna, och sedan 1895 är götjärnsproduktionen större än välljärnsproduktionen. Ursprungligen kom bessemermetoden mest i användning, men den får mer och mer vika för martinmetoderna, särskildt den basiska. Äfven den svenska götmetallen utmärkes af en mycket hög kvalitet och exporteras i afsevärd utsträckning. A förenta stater tillverkade omkr. 26,2 mill. ton, Tyskland 13 mill., Storbritannien 10 mill., Frankrike 3,6 mill., Ryssland 2,8 mill., Belgien 1,4 mill., Österrike 1,4 mill. och Sverige 0,8 mill. Världens totala tackjärnstillverkning uppgick 1907 till omkr. 61 mill. ton, 1897 till 33,5 mill. ton och 1887 till 22,8 mill. ton. Enligt Kommerskollegii berättelse ang. bergshandteringen funnos i Sverige 1908 145 masugnar (hvaraf dock 24 icke under året voro i

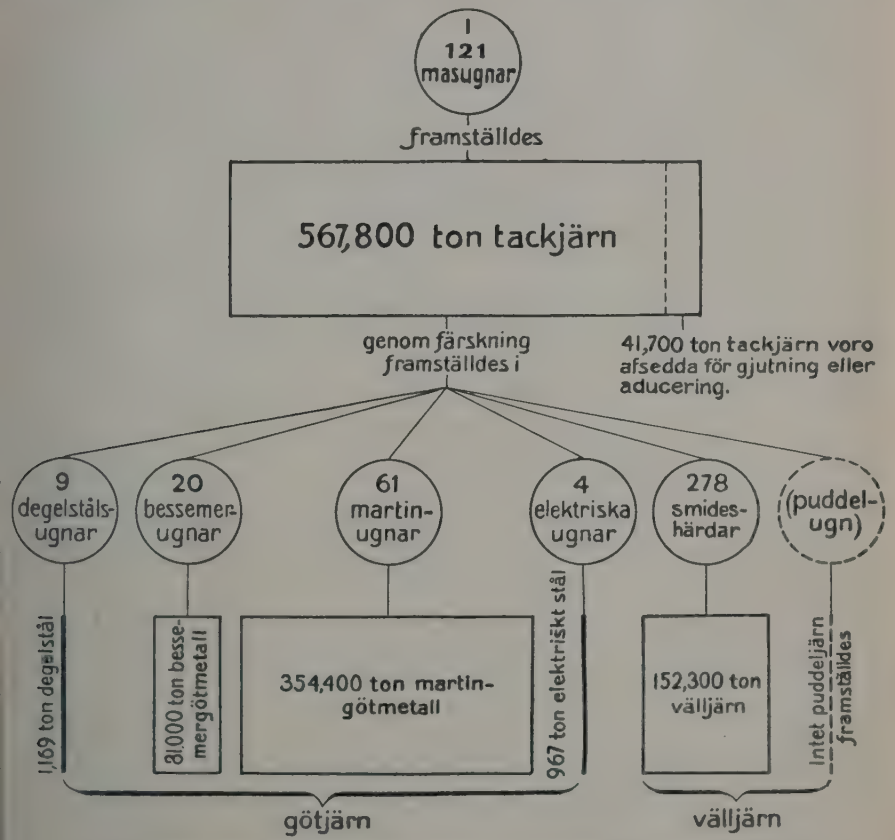

Fig. 3. Grafiskt schema öfver järnframställningsmetoderna samt järntillverkningen i Sverige 1908.

andra sidan importeras mycket järn i form af järnvägsskenor, byggnadsbalkar och plåt. Den svenska järnhandteringen rustar sig dock mer och mer att upptaga konkurrensen i fråga om dessa prisbilligare järnvaror. De elektriska järnframställningsmetoderna ha i Sverige tilldragit sig mycken uppmärksamhet, då de synas särskildt lämpliga att komma till användning med den billiga vattenkraft och de höga bränslepris, som här äro för handen.

Följande siffror öfver tackjärnstillverkningen i de förnämsta järntillverkande länderna för 1907 åskådliggöra järnhandteringens omfattning. Amerikas verksamhet), i hvilka framställdes 567,800 ton tackjärn till ett värde af 40 mill. kr. S. å. användes i Sverige 278 färskningshärdar, 20 bessemerugnar, 61 martinugnar, 9 degelstålsugnar, 4 elektriska smältugnar och 5 brännstålsugnar. Tillverkningen af välljärn uppgick till omkr. 152,300 ton, bessemergötmetall 81,000 ton, hvaraf 43,000 ton i ugnar med basisk infodring, martingötmetall 354,400 ton, hvaraf 203,000 ton "basiskt", samt degelgötmetall 1,169 ton. Det totala värdet af det smidbara järnet uppgick till omkr. 62 mill. kr. Vid järnverken voro anställda 16,270 arbetare. 1. P. T. C. (H. E.) 2. I. O.

Järn, socken i Älfsborgs län, Nordals härad. 2,462 har. 605 inv. (1909). Annex till Ör, Karlstads stift, Södra Dals kontrakt.

Järna. 1. Socken i Kopparbergs län, Näs tingslag. 75,514 har. 6,079 inv. (1909). J. utgör ett konsist. pastorat i Västerås stift, Väster-Dals kontrakt. — 2. Ytter-Järna och Öfver-Järna, socknar. Se dessa ord.

Järnagranit, *petrogr.* Se Granit, sp. 132.

Järnalbuminät, *med. farm.*, ett modernt af järnklorid framställdt järnäggh vitepreparat (*Oxidum ferricum albuminatum*), beredes på följande sätt: torr hönsägghvita (40 dlr) löses i 1 l. destilleradt vatten, silas och gjutes långsamt under omröring i en blandning af basisk järnkloridlösning (*Solutio subchloreti ferrici* i Sv. farm., 120 dlr) och 1 l. vatten. Den därvid erhållna fällningen (af järnalbuminat) tvättas noga med destilleradt vatten, pressas, torkas och rifves till pulver. Detta är rödbrunt, utan lukt och smak, olösligt i vatten samt innehåller omkr. 14 proc. järn. Gifves i dos af 5—50 cg. flera gånger dagligen i form af pulver eller i alkalisk lösning. Ofta ges i stället järnalbuminatlösning, *Liquor oxidi ferrici albuminati*, som beredes på liknande sätt som föregående preparat med den skillnad, att den tvättade fällningen af järnalbuminat utrifves med glycerin (10 dlr) och löses i en med citronsyra neutraliserad blandning af 3 dlr natronlut i 60 dlr destilleradt vatten. Sedan fällningen efter några timmar löst sig, tillsättas koncentrerad sprit (100 dlr), kanelvatten (150 dlr) och aromatiska droppar (2 dlr) jämte destilleradt vatten intill 1 l. Lösningen är rödbrun, i genomfallande ljus klar, med svag lukt och smak af kanel, men utan järnsmak; den innehåller 0,4 proc. järn. Ges som ett mildt, lätt resorberbart järnmedel i dos af 5—15 gr., enbart eller utspädt med vatten, mjölk e. d. 3 gånger dagligen strax före måltid. C. G. S.

Järnalbuminatlösning. Se Järnalbuminat.

Järnalun. Se Alun och Järn 1.

Järna—Norrköpings järnväg, en under anläggning (1910) varande statsbana från Järna station å Västra stambanan öfver Vagnhärad, Nyköping, där Oxelösund—Flen—Västmanlands järnväg korsas, Lunda och Åby till Norrköping. Järnvägen, som är normalspårig (1,435 m.) och beräknas blifva omkr. 116 km. lång, är med omkr. 87 km. belägen inom Södermanlands län, med omkr. 25 km. inom Östergötlands län och med omkr. 4 km. inom Stockholms län. Den f. n. (1910) under byggnad varande delen, Järna—Enstaberga, är öfverlämnad till utförande på generalentreprenad, ett förfarande, som hittills icke varit tillämpadt i Sverige vid anläggning af statsbanor. A. d'A.

Järnarmen, binamn på den italienske krigaren Pompejo Giustiniani. Se Giustiniani 1.

Järnarp, socken. Se Hjärnarp.

Järnbaktérier, Ferrobakterier, *bot.*, sådana bakterier, som genom att oxidera ferrokarbonat skaffa sig energi. Det därvid bildade järnoxidhydratet inlagras i och brunfärgar de slidor, som omgifva dessa bakteriers cellträdar. Säkerligen kunna dessa bakterier ge upphof till aflagring af järnockra, och möjligen beror äfven uppkomsten af myrmalm på deras lifsverksamhet. Som exempel på hithörande arter kunna nämnas *Leptothrix ochracea*, som kan förekomma i stora massor i järnhaltigt vatten, *Cladothrix dichotoma* och *Crenothrix polyspora*, som ej sällan förekomma i sådan mängd i vattenledningsrör, att dessa tillstoppas. Jfr Trichobacterineæ. G. L—m.

Järnbalk. Se Balk 3.

Järnbana. Se Järnväg.

Järnbanebladet, en af Järnvägsmannasällskapet sedan 1875 utgifven tidning för Sveriges, Norges och Danmarks järnvägar. Tidningen, som redigeras af sekreteraren i sällskapets svenska styrelseafdelning med biträde af sekreterarna i de norska och danska styrelseafdelningarna, utkommer med 2 nummer i månaden. Priset är 4 kr. om året. W—n.

Järnbard (isl. *järnbarði*, af *bard*, "skägg"), fornnordiskt krigsskepp med skarp förstäfs- (och akterstäfs-) kant, bildad af kölens fortsättning. I slaget vid Svolder (år 1000) hade Erik jarl en sådan järnbard. Dess stäfvar voro klädda med tjock järnplåt och löpte ut i hvasseggade järntaggar. (B—e.)

Järnbleck, *metall.* Se Bleck.

Järnboda, socken. Se Järbo 2.

Järnboås, socken i Örebro län, Nora och Hjulsjö bergslag. 13,334 har. 1,739 inv. (1909). J. utgör ett regalt pastorat i Västerås stift, Nora kontrakt.

Järnbref, skyddsbref, som gafs någon, så att han undgick åtal för lagstridiga handlingar eller för en viss tid befriades från borgenärers kraf.

Järnbruk är en gängse benämning på industriella anläggningar, där järn framställes och förädlas. Närmast är den knuten till stångjärnsverken i vår äldre järnhandterings dagar, då snart sagdt hvarje liten bäck i den mellansvenska bergslagen hade sin smedja och sin brukspatron. Omhuldad med privilegier, ehuru med strängt begränsad rörelsefrihet, var bruksrörelsen på denna tid en gifvande näring. Rätt att utöfva bruksdrift beviljades blott för en viss kvantitet årligt smide. Därvid tillsågs, att den nya anläggningen hade tillgång på träkol och vattenkraft, det förra genom afverkningsrätt mot viss afgift — rekognition — på kronans skogar, det senare genom tillstånd att uppdämma sjöar, öfverbygga kungsådror m. m. Genom beslut vid 1809 års riksdag fingo bruken rätt att skattelösa sina rekognitionsskogar, hvaraf de allmänt begagnade sig och hvarigenom många af dem fingo riklig tillgång på skog. Efter näringsfrihetens genomförande försiggår en omgestaltning af vår järnindustri. Det öfvervägande flertalet af de små bruken har ej bestått i konkurrensen med de större och bättre situerade. Många ha nedlagts, många ha sammanslagits och uppgått i större företag — de moderna järnverken — och många ha sökt sin räddning i andra mera gifvande industrier, framför allt trämasse- och cellulosaindustrierna, hvarvid skogsegendomarna kommit dem väl till pass. F. Sn.

Järnbruksförbundet. Se Svenska arbetsgifvareföreningen.

Järnbröllop, fest till högtidlighållandet af årsdagen af ett 65- eller 75-årigt äktenskap.

Järnbäraland, ett i nordiska sagor omtaladt land, hvars läge och utsträckning ej äro noga angifna, men som troligen omfattade icke blott den nu till Kopparbergs län hörande bergslagen, utan äfven Norberg (i Västmanland) samt möjligen Hedesunda och Öster-Färnebo (i Gästrikland) socknar vid Dalälfven. Se N. Höjer, "Hist. tidskr." 17 (1897),

s. 47, som förmodar, att namnet eg. är "järnbergaland". (B—e.)

Järnbörd. Se Ordalier.

Järncyanid, *kem.* Se Järn 1.

Järncyanür, *kem.* Se Järn 1.

Järndroppar, *med. farm.* Se Järnmedel.

Järnefelt, svensk-finsk adlig ätt, som härstammar från kaptenen vid Östgöta regemente Johan Keldunck (af tysk börd, d. som öfverstelöjtnant 1666), som 1651 adlades med namnet J. Ätten introducerades på svenska riddarhuset 1652 och immatrikulerades på det finska 1818.

1. Arvid J., finsk skriftställare, f. 16 nov. 1861 i Pulkova nära Petersburg, där fadern, August Alexander J. (slutligen finsk senator och generallöjtnant, d. 1896), en framstående geodet, då var anställd vid ryska generalstabens observatorium. Modern tillhör den konstnärligt begåfvade livländska släkten Clodt von Jürgensburg. J. blef juris kandidat i Helsingfors 1890 och inträdde 1891 i Vasa hofrätt, men öfvergaf redan s. å. denna bana för att, starkt påverkad af Leo Tolstojs läror, egna sig åt författarverksamhet, omväxlande med kroppsarbete. Hans förstlingsarbete, romanen *Isänmaa* (Fosterlandet, 1893; svensk öfv. s. å.), omfattades med intresse på grund af sin idealistiska uppfattning och väl behärskade form. J:s därefter följande produktion bär tydligt inflytande af Tolstoj: så *Heräämiseni* (Mitt uppvaknande, 1894; sv. öfv. s. å.), en självbekännelse à la Strindberg, så *Puhtauden ihanne* (Renhetens ideal, 1897; sv. öfv. s. å.) och den lilla skriften *Maria* (1897; sv. öfv. s. å.), som gör gällande en kättersk uppfattning af Jesu aflelse, hvarom J. året därpå offentliggjorde en bibelkritisk undersökning. Därefter har J. skrifvit flera vidlyftiga romaner af social läggning, bland dem *Helena* (1905; sv. öfv. s. å.), som den gammalfinska senaten vägrade statspris (det gafs i stället för en obetydlig "rättrogen" roman). Åt J:s skådespel intas främsta rummet af *Titus* (1910; omarbetning af ett tidigare drama "Orjan oppi", Slafvens lära), hvilket genom sin konsekvent genomförda handling och sin goda karaktärsteckning väckt berättigad uppmärksamhet.

2. Eero Nikolai J., den föregåendes broder, finsk målare, f. 8 nov. 1863 i Viborg, studerade vid konstakademien i Petersburg 1883—86 och därefter i Paris. Han började med att måla finska typer: *På krogen* (1888), *Savolaksbåt* (1889), *Vid bykstranden* (s. å.). 1890 utförde han altartaflan *Korsfästelsen* och 1891 *Jesus går på vattnet*. Sistnämnda år vann hans *Landskap från Savolaks* finska statens pris för landskapsmålning, hvarjämte han äfven blef prisbelönad för skisser till väggmålningar i universitetets högtidssal. Bland hans därpå följande arbeten märkas *Sredjefolk* (1893, Finska konstföreningens galleri), akvarellen *Husbonde och drängar* (s. å., Åbo konstförening), *Lekande barn* (1895), *Höstlandskap från Pielisjärvi* (1899; Finska konstföreningen), småstycken med strandblomster eller någon ensam trädtelning som motiv, figurmålningar, såsom *Hemfärd*, *I vinden*, *Fiskande gossar i båt*, *Läsande flicka* (1909, Antellska samlingarna), dekorativt förenklade landskap, och senast starkt koloristiska målningar (*Höstlandskap från Pielisjärvi*, 1909). J. utnämndes 1902 till lärare i teckningskonst vid Helsingfors' universitet. Han erhöll guldmedalj vid utställningen i Paris 1900 och vid internationella konstutställningen i Budapest 1907. Bland hans förtjänstfulla porträtt böra nämnas senator *J. Ph. Palmén* (1892, universitetet), fröken *M. Wrede* (akvarell 1896, Finska konstför.), senator *Edv. Hjelt* (1908, universitetet), generalguvernören *N. Gerhard* (1909, senaten), författaren *J. Aho* (s. å., Förlagsaktiebolaget Otava), bankdirektör *F. Nybom* (s. å., Kansallis Osakepankki) samt barnporträtten af konstnärens son och dotter.

3. Edvard Armas J., den föregåendes broder, finsk musiker, f. 14 aug. 1869 i Viborg, blef efter aflagd studentexamen 1887 elev af Wegelius (musikteori) och Busoni (piano) vid Helsingfors' musikinstitut, af A. Becker (komposition) i Berlin 1890 och af Massenet m. fl. vid Paris' konservatorium 1892. Han studerade ytterligare i Berlin, anställdes 1896 som korrepetitör vid Magdeburgs och 1897 vid Düsseldorfs stadsteater, var 1898—1903 dirigent för orkestern i Viborg och ledde 1904 ff. i Helsingfors uppförandet af några Wagners musikdramer med inhemska medverkande. J. var 1905—06 kapellmästare vid K. teatern i Stockholm, 1906—07 direktör för Helsingfors' musikinstitut (hvarunder han fortfarande dirigerade symfonikonserterna i Stockholm) och verkar sedan 1907 årligen som kapellmästare vid Stockholmsoperan. Han har af finska staten fyra gånger uppburit stipendium och två gånger tonsättargage. Han blef här led. af Mus. akad. 1908. — En genombildad musiker, är J. som dirigent betydande genom stilkänsla samt konstnärlig finhet och eld. Hans egna tonsättningar röja ett på en gång reflekterande och drömvekt skaplynne, men ingen stark finländsk eller personlig egenart. Instrumental färgprakt och sinnlig välklang utmärka hans orkesterkompositioner, bland hvilka den symfoniska dikten *Korsholm* (1894), *Symfonisk fantasi* (1895), *Heimathklang* och 2 *orkestersviter* ha spelats mångenstädes äfven i utlandet; senare tillkommo bl. a. *Festuvertyr* vid finska teaterns invigning (1902), *Præludium* och musiken till skådespelet "Det förlofvade landet". Körverk med orkester äro *Laulu vuoksella*, *Suomen synty*, *Åbo slott* m. fl., a-cappella-körer bl. a. *Sirkka* (Syrsan) och *Wanderers nachtlied*. Sångbara och särskildt genom harmoniseringen fängslande äro hans romanser (t. ex. *Söndag*, *Titania*, *Fågeln*, *Serenad*, *Den flygande holländaren*). — J. var 1893—1908 gift med den finska sångerskan Maikki Pakarinen, f. 1871 i Joensuu. Hon utbildades i Helsingfors, Paris (hos fru Marchesi) och Berlin (hos Julius Hey), uppträdde 1895—98 i en mängd operapartier i Breslau, Magdeburg, Berlin, Düsseldorf och Bremen, konserterade (med sin man som ackompanjatör) i Berlin, Ryssland, Stockholm (1903 o. 1904) o. s. v. samt gaf gästspel på K. teatern i Stockholm 1904 som *Elisabet* i "Tannhäuser" och *Sieglinde* i "Valkyrian". Hennes sopranröst är särdeles frisk, jämn, klangrik och böjlig, föredraget fullt af lif och uttryck, temperamentet explosivt.

1. T. C. 2. G—g N. T. S. 3. E. F—t.

Järnek, *bot.*, namn på *Ilex aquifolium*. Se Aquifoliaceæ.

Järnfartyg. I afseende på det material, som hufvudsakligast ingår i fartygsbyggnaden, indelas fartygen i järnfartyg, stålfartyg, träfartyg och fartyg af blandadt byggnadssätt. Sistnämnda grupp kan

uppdelas i: *a*) träfartyg, i hvilkas byggnad järn väsentligt ingår; *b*) järnspantade träfartyg / komposit-fartyg (eng. *composite vessels*), i hvilka den hufvudsakliga delen af fartygsstommen och dess förbindningar äro af järn, men bordläggning, köl och ståfvar äro af trä; samt *c*) träklädda järnfartyg, hvilka äro fullständiga järnfartyg, försedda med en yttre, enkel eller dubbel träbordläggning (jfr Förhyda). I jämförelse med träfartyg och sådana fartyg af blandadt byggnadssätt, som upptagits i *a* och *b* ofvan, besitta järnfartygen betydande fördelar, som göra, att de alltmera utränga de andra. De kunna nämligen på grund af materialets och konstruktionens styrka byggas af snart sagdt obegränsade dimensioner; de väga mindre, men äro dock vida starkare än träfartyg; de kunna taga de tyngsta laster (att frakta t. ex. malm å träfartyg vore en omöjlighet); fartygets inre rymd är större, hvarigenom större utrymme finnes för last; vidare erbjuda de torra lastrum, ge större säkerhet i händelse af eldsvåda eller bottenskador och ha vida längre varaktighet. Träfartygens enda fördel, lägre anskaffningskostnad, motväges redan efter några år af deras större underhållskostnad. Stålfartygen (som i dagligt tal kallas järnfartyg) ega alla järnfartygens ofvannämnda fördelar och kunna med samma styrka som järnfartyg byggas afsevärdt lättare än dessa, hvarför ock byggandet af stålfartyg under de senare åren alltmera tilltagit. C. K. S.

Järnforsen. Se Emmån.

Järnframställning i elektrisk ugn omfattar såväl framställningen af järn ur järnmalmer som färskning och rening af järn, som håller oarter och andra legeringsämnen. Den elektriska strömmen tjänar därvid endast till att generera det för processens genomförande erforderliga värmet, någon elektrolytisk reaktion förekommer däremot icke. Flera olika ugnstyper ha funnit användning vid järnframställningen, särskildt för järnets raffinering (se Elektrisk ugn).

Framställningen af järn ur järnmalm i elektrisk ugn befinner sig ännu på försöksstadiet. Försöken gå närmast ut på användningen af en schaktugn, i hvars nedre del värmen alstras genom den elektriska strömmen. Den uppsatta malmbeskickningen smälter härvid och reduceras af det samtidigt beskickade kolet till järn. Härvid bildas koloxid af hög temperatur, som stiger upp genom det i ugnsschaktet befintliga godset och därvid dels förvärmer detta under afgifvande af sitt eget värme, dels under omsättning till kolsyra reducerar en del af malmen och således förbereder det arbete, som egentligen försiggår i ugnens nedre del. Godset sjunker ned genom schaktet, i den mån smältningen fortgår. De erhållna smälta produkterna, dels järn, dels slagg af de i beskickningen ingående bergarterna, aftappas periodiskt genom tapphål. Metoden skiljer sig från den vanliga masugnsprocessen eg. endast däri, att det erforderliga värmet erhålles på elektrisk väg i st. f. genom förbränning af kol eller koks, med bläster. För reduktionen användes i båda fallen träkol eller kol. Man kan härigenom inbespara i rundt tal två tredjedelar af den kolkvantitet, som erfordras vid masugnsprocessen (se Masugn). — Den ugnstyp, med hvilken man f. n. kommit längst, är konstruerad af svenska aktiebolaget Elektrometall och återgifves i fig. 1. Den består af ett undre smältrum och ett däröfver byggdt ugnsschakt, som kommunicerar med smältrummet genom ett hål i hvalfvet till detsamma. Strömmen tilledes genom kolelektröder, som äro införda genom hvalfvet öfver smält-

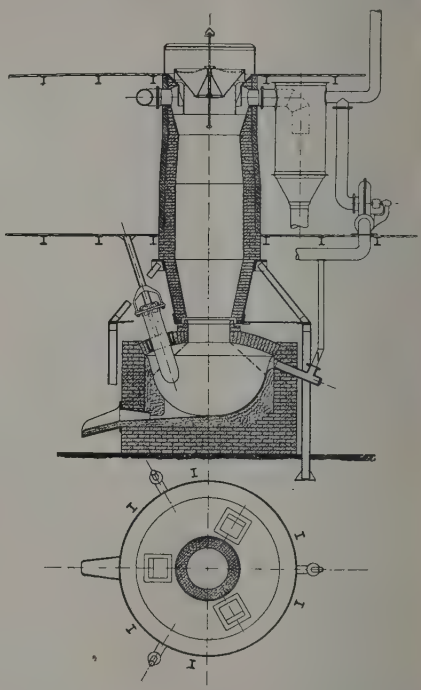

Fig. 1. Elektrisk masugn af svensk konstruktion.

rummet vid sidan af ugnsschaktet. Beskickningen utbreder sig i smältrummet i högform från schaktöppningen i hvalfvets tak, och elektroderna ingå i godset genom den så bildade högens sidor. Värmet alstras dels vid strömmens öfvergång från elektroderna till det kringliggande godset, hvarvid en mängd ljusbågar bildas, dels vid strömmens gång genom godset från den ena elektroden till den andra. Kolelektroderna förtäras så småningom och få successivt inskjutas genom hvalfvet. Ugnsschaktet tillslutes i sin öfre del af ett uppsättningsmål, genom hvilket beskickningen införes i ugnen. En del af de från ugnens topp bortgående, jämförelsevis kalla gaserna inblåses ånyo under smältrummets hvalf för att hindra detta att förstöras genom den höga temperaturen. Man anser, att man i denna ugn skall kunna erhålla tre ton tackjärn pr år för hvarje elektrisk hästkraft, som kontinuerligt användes i ugnen. Vid den elektriska järnframställningen ur järnmalm är man icke hänvisad till ett öfverskott af kol utöfver det för reduktionen erforderliga för alstringen af det behöfliga värmet, och man är därför i tillfälle att afpassa koltillsatsen så, att det erhållna järnet blir jämförelsevis kolfattigt. Man anser sig äfven kunna räkna med möjligheten af smid-

bart järn direkt ur malmen, utan användning af någon särskild färskningsprocess. — Framställningen af smidbart järn och stål i elektrisk ugn har funnit vidsträckt användning, och man tillämpar därvid dels en verklig färskning- och raffineringsprocess närmast motsvarande martinprocessen, dels endast en omsmältning af det beskickade materialet liksom vid degelstålssmältningen. Järnsmältningen i elektrisk ugn erbjuder den fördelen, att man kan uppnå en mycket hög temperatur, som på ett enkelt sätt kan regleras, och därjämte kan man ha en ej oxiderande gas ofvanför badets yta, enär man ej är beroende af någon förbränning för upphettningen. Tack vare dessa förhållanden tillåta de elektriska processerna en långt drifven rening af stålet, och särskildt kan svafvel- och fosforhalten nedbringas till små belopp. De elektriska raffineringsprocesserna ha därigenom möjliggjort, att man i utlandet med billiga råmaterial kan framställa ett järn, som i renhet täflar med det bästa svenska. De elektriska ugnarna låta sig särskildt med fördel använda för slutlig raffinering af ett material, som "förfärskats" i martinugn eller bessemerugn och som öfverföres i den elektriska ugnen, innan det hunnit stelna (se Järn). — För järnsmältningen användas såväl induktionsugnar som ugnar med kolelektroder (se Elektrisk ugn). Bland induktionsugnar har den af svensken Kjellin konstruerade vunnit den vidsträcktaste användningen och torde i viss mån kunna anses som

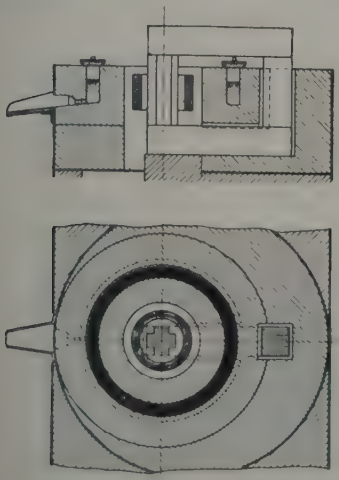

Fig. 2. Kjellins ugn

utgångstypen för öfriga induktionsugnar (se fig. 2). Ugnen är ringformig, och själfva ugnsrummet utgöres af en ringformig ränna, hvilken täckes af ett flertal segmentformade luckor. Ugnen kan beskickas antingen med kallt järn eller med på förhand smält beskickning. Beskickningen utgör ledaren för den sekundära strömmen i en transformator, och tack vare det alstrade strömvärmet kunna mycket höga temperaturer i järnet erhållas. Bland ugnarna med kolelektroder är Héroults ugn den mest använda (se fig. 3). Det är en kombinerad ljusbågs- och motståndsugn. Strömmen ledes till järnet genom i regel två kolelektroder, som hänga ned genom

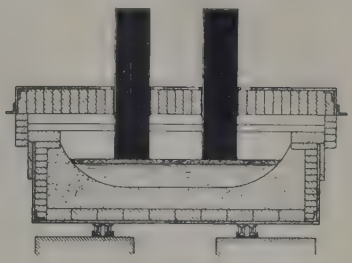

Fig. 3. Héroults ugn.

hål i hvalfvet. Mellan kolelektroderna och järnet eller — sedan järnet är smält — slaggtäcket hålles ett par centimeters mellanrum, där elektriska ljusbågar bildas, som meddela sitt värme till det insatta godset, och därjämte alstras motståndsvärme vid strömmens gång genom metallen och slaggen. Utmärkande för denna ugn är, att slaggen upphettas till en mycket hög temperatur, hvilket är gynnsamt för raffineringen. Ugnen är byggd för smältning af charger af upp till 15 tons vikt. Energiåtgången är ungefär densamma som vid Kjellins ugn. Vid vissa ugnar hörande till denna grupp, t. ex. Kellers och Girods, konstruerar man ugnsbottnen af ledande material och låter denna tjänstgöra som ena polen för strömtillförseln, under det den andra utgöres af öfver metallbadet anordnade kolelektroder. — Nedsmältningen och färskningen af en charge i en elektrisk ugn taga i regel en tid af omkr. 6 till 8 timmar, beroende på i hvilken grad det insatta materialet skall raffineras. Energiåtgången är därvid i regel från 800 till 1,200 kilowattimmar per ton framställdt järn. Genom att beskicka ugnen med smält järn kan såväl tiden för behandlingen som energiåtgången nedbringas, särskildt om en del af färskningen redan är undangjord. Ugnarna byggas i regel stjälpbara, så att man genom att luta på ugnen kan afhälla först den ofvanpå flytande slaggen och sedan järnet. I. O.

Järnfärger, *kem. tekn.* Se Färg, sp. 273.

Järngata, *bergsv.* Se Dammsten.

Järngjuteri, *tekn.* Se Gjutning.

Järnglans, *geol.* Se Blodstensmalm.

Järnglimmer Jameson, *miner.*, fjällig varietet af järnglans, hvilken ibland ersätter glimmer i vissa bergarter. P. T. C.

Järngnejs, *petrogr.*, en mer eller mindre tydligt strimmig granit, bestående af ortoklas, plagioklas, kvarts och biotit samt magnetitkorn och accessoriska mineral, såsom hornblände, zirkon, epidot o. s. v. Namnet kommer af bergartens ofta ganska betydande halt af magnetit. Strimmigheten framkallas däraf, att dels kvartskornen ofta utbildats till tunna lameller liggande i parallella plan, dels de mörka mineralen samlat sig till strimmor, parallella sinsemellan och med kvartslamellerna. Denna strimmighet är vanligtvis sekundär, framkallad af en pressning i följd af bergskedjeveckning af den ursprung-

liga massformiga graniten, som i följd af pressningen undergick en mer eller mindre total omkristallisering. Att järngnejsen i stor utsträckning är en verklig granit, en gnejsgranit, är bevisadt af A. Hennig och P. J. Holmquist. A. Hng.

Järnhaltigt äppleextrakt. Se Järnmedel.

Järnhaltigt äpplete. Se Hemliga medel, sp. 391.

Järnhufva, *bergsv.* Se Eiserner hut.

Järnhufvudet. Se Demirbasch.

Järnhärda lönelagen. Se Arbetslön, sp. 1355.

Järnjodür, *kem.* Se Järn 1.

Järnjodurpiller, *med. farm.* Se Järnpiller.

Järnjodursirap, *med. farm.* Se Järnpiller.

Järnjord, Blå l. Blåjord. Se Vivianit.

Järnkakelugn är en sådan ugn, där partiet kring eldstaden är bildadt af gjutjärnshällar. Ugnens öfre värmespridande delar äro af annat material: kakel, tegel e. d. Järnkakelugnen är således en mellanform mellan kakelugnen och järnugnen och förekommer sedan medeltidens slut omväxlande med dylika inom Tyskland, Alpländerna och Skandinavien. —a—i.

Järnkisel, *miner.*, en af järnoxid genomträngd, ogenomskinlig, stundom kristalliserad, oftast därb och tät varietet af kvarts, hvars färg varierar från röd till mörkbrun; står på öfvergången till jaspis. Järnkisel anträffas oftast i sällskap med blodstensmalm, i Sverige i Utö järngrufvor, vid Långbanshyttan och Persberget. P. T. C.*

Järnklorid, *kem., med. farm.* Se Järn 1 och Järnmedel.

Järnkloridbomull, *med. farm.* Se Järnmedel.

Järnkloriddroppar, *med. farm.* Se Järnmedel.

Järnklorür, *kem.* Se Järn 1.

Järnknä, *skpsb.* Se Knä.

Järnkompanier. Bland de många handelskompanier (se d. o.), som på Gustaf II Adolfs tid uppstodo eller åtminstone projekterades, funnos ock några, som åsyftade att göra järnhandeln till ett monopol. Gustaf Adolf själf ifrade, fastän fåfängt, för upprättandet i Göteborg af ett handelskompani, som skulle uppköpa och till export bearbeta det värmländska tackjärnet. Ej heller ett 1626 tillämnadt "general-järnkompani", som skulle ega uteslutande rätt att handla med det i hela Sverige tillverkade järnet, kom någonsin i verksamhet. J. H.*

Järnkonstruktion, *bygnk.*, hvarje af grof järnplåt, vinkeljärn, *u*-järn eller andra fasonjärn och balkar sammansatt bärande eller stödande anordning. Järnkonstruktioner användas till pelare, bärbjälkar och takstolar för husbyggnader, till tornspiror, till de bärande delarna i brobyggnader (se Bro med fig. 3, 5, 15—22 och Brobyggnadskonst med fig. 8—13 och 15), till hisstorn (t. ex. Eiffeltornet i Paris och Katarinahissen i Stockholm), till fartyg, till master och ställningar för uppbärande af elektriska ledningar och lampor, till hisskranar af många slag. De olika järnen i en järnkonstruktion förenas med hvarandra genom nitar, mera sällan genom skrufvar, svetsning eller på andra sätt. Järnkonstruktioner underkastas oftast, innan de utföras, noggranna vetenskapliga beräkningar rörande bärigheten, hvilka beräkningar grunda sig dels på det använda järnets genom profning utrönta hållfasthet och elasticitet, dels på de belastningar, som komma att åverka konstruktionen. Fr. E.

Järnkontoret, en för Sverige egendomlig enskild penninginstitution, afsedd att understödja och befrämja den svenska järnhandteringen. Detta syfte söker Järnkontoret fylla dels genom att lämna lån

Fig. 1. Järnkontorets hus (och lokal) i Stockholm.

till de delaktiga brukens egare eller, såsom den officiella benämningen lyder, Brukssocietetens medlemmar, dels genom beviljande af anslag för främjande af järnhandteringens utveckling i tekniskt hänseende. Den egentligen verksamme vid Järnkontorets grundläggande var A. Bachmansson (sedermera adlad med namnet Nordencrantz), hvilken redan 1743 började arbeta för saken. Järnkontorets inrättande stadfästes genom k. br. 29 dec. 1747, och med 1748 års ingång började det sin verksamhet. Järnkontoret var både vid grundläggningen och en tid efteråt utsatt för åtskilliga reglementeringar från det vid riksdagarna härskande sekreta utskottets sida samt erhöll först 1769 fullkomlig självstyrelse. Dess nu gällande reglemente är af K. M:t fastställdt 26 jan. 1894 samt i vissa delar 26 juli 1901. Järnkontorets fond grundlades på det sätt, att delegarna för hvarje skeppund vågfördt järn årligen betalade 1 dal. kmt, motsvarande $2^1/_2$ öre per centner (42,6 kg.), en afgift, som fortfarande utgår. Från 1757 ha äfven manufaktureradt järn och stål varit introducerade i Järnkontoret, hvarvid till en början olika afgifter betalades för olika slag af sådant s. k. svartsmide, men efter 1823 har den s. k. järnkontorsdalern varit lika för allt slags järn och stål. De flesta svenska järnbruk äro delegare i Järnkontoret, och rösträtten utöfvas för respektive bruk i förhållande till deras delaktighet i kontoret. Järnkontorets högsta ledning utöfvas af Brukssocieteten,

Fig. 2. Detalj af Kjellbergs fris på Järnkontorets hus.

som en gång årligen sammanträder till ordinarie möte, den s. k. järnkontorsriksdagen. Ledamot af Brukssocieteten är hvarje egare af i Järnkontoret delaktigt järnbruk eller andel däri, äfvensom i de fall, där bruken egas af bolag, hvarje delegare i bolaget. Förvaltningen af Järnkontorets fonder jämte skötseln af de löpande ärendena handhas af en styrelse, som utses af Brukssocieteten och består af 5 ord. och 5 e. o. *fullmäktige*, af hvilka de sistnämnde dock inkallas endast på i reglementet föreskrifna tider för viktigare ärendens afgörande. Brukssocieteten utser en af fullmäktige till *verkställande direktör* för Järnkontoret och därjämte *deputerade* för årlig granskning af kontorets förvaltning. Hufvudsakliga uppgiften med Järnkontorets ekonomiska verksamhet är att bistå bruksegarna med penninglån på fördelaktiga villkor. I synnerhet under första tiden af kontorets tillvaro icke allenast nedsändes betydliga penningsummor till de stora järnförsäljningarna på Fastings marknad i Kristinehamn, utan kontoret uppköpte t. o. m. själf under betryckta tider järn af bruksegarna. Småningom har Järnkontoret inskränkt sig till att fylla denna del af sin uppgift genom beviljande af lån åt delegarna, och i samband härmed drifves sedan 1902 allmän bankrörelse. Järnkontorets delegare ega därvid rätt till vissa privilegierade lån mot 4 à 4½ proc., hvilka gå under namn af förlagslån, olycks lån eller byggnadslån, samt ega i öfrigt inom viss gräns företrädesrätt framför andra länsökare till ytterligare lån.

För främjandet i öfrigt af järnhandteringens utveckling arbetar Järnkontoret på flera olika sätt, och nya initiativ i detta afseende tagas ständigt. Sålunda anslås regelbundet vissa belopp (i regel 30,000 kr. årligen) för anställande af rön och försök. Anslag utgå vidare till bergsskolorna samt till kolningsskolor och tekniska profningsanstalter. Vid Liljeholmen utanför Stockholm underhöll Järnkontoret sålunda 1876—96 en profningsanstalt, som var en föregångare till den sistnämnda år inrättade materialprofningsanstalten vid Tekniska högskolan. 1909 beslöt Järnkontoret att bygga ett försöksverk vid Trollhättan för utarbetande af metoden att tillverka tackjärn i elektrisk ugn, och för detta ändamål anslogs en summa af 250,000 kr. Vid Järnkontoret finnas anställda tekniska experter till tjänst i främsta rummet åt Brukssocietetens ledamöter och Järnkontorets styrelse. Redan 1751 tillsattes en *öfvermasmästare* (S. Rinman). Under tidernas lopp ökades antalet öfvermasmästare, eller, såsom de under en senare tid kallades, *direktörer*, till sex, hvarjämte under olika perioder funnits öfversmedsmästare, smidesverkmästare, stipendiater, elever, mekaniska ingenjörer o. s. v., hvilkas verksamhet svenska järnindustrien till stor del har att tacka för det framstående rum i tekniskt afseende, som den intagit, äfven i jämförelse med utlandets. F. n. finnas vid Järnkontoret anställda en öfveringenjör (sedan 1903 J. A. Brinell, se denne) samt 8 ingenjörer och smidesverkmästare, hvilka äro specialister inom olika grenar af järnhandteringen eller tillhörande områden, såsom träkolning och bränntorfstillverkning. Järnkontoret utdelar därjämte årligen ett antal stipendier och reseanslag åt tekniker och arbetare. Det utger äfven sedan 1816 egen teknisk tidskrift, *Jernkontorets annaler*, redigerad först af E. T. Svedenstierna, sedan 1820—45 af N. G. Sefström, 1846—52 af J. Åkerman och därefter af en kommitté, som bland sina under årens lopp växlande medlemmar räknat bl. a. K. Styffe, R. Åkerman, H. E. Tholander och G. Nordenström samt f. n. utgöres af J. A. Brinell, J. A. Leffler, W. Petersson och O. E. Tingberg. Numera utkomma annalerna i 6—8 tvångsfria häften om året och äro från 1900 kompletterade med *Bihang till Jernkontorets annaler*, som utgifves i 12 månadshäften om året och är afsedt för mindre, ej polemiska artiklar samt smärre meddelanden. Järnkontorets annaler är den äldsta ännu existerande bergsvetenskapliga tidskrift i världen. Järnkontoret har äfven offrat stora summor för utgifvande af arbeten, hvilka ansetts befordra den svenska järnhandteringens intressen. Bland sådana verk må nämnas: S. Rinman, ”Anledningar til kunskap om den gröfre jern- och stålförädlingen och des förbättrande” (1772), ”Försök til jernets historia” (1782) och ”Bergwerks-lexicon” (1788—89), E. Nordwall, ”Afhandling rörande mechaniquen” (d. 1, 1800), G. Broling, ”Anteckningar under en resa i England” (1811—17), E. T. Svedenstjerna och C. J. Lidbeck, ”Samlingar i bergsvetenskapen”, I—IV (1807—11), E. T. Svedenstjerna, ”Några underrättelser om engelska jernhandteringen” (1813), C. J. Lidbecks omarbetning af Garney's handledning i svenska masmästeriet (1816), C. D. af Uhr, ”Berättelse om kolningsförsök” etc. (1814), ”Handbok för kolare” (1814; 3:e uppl. 1823), hans berättelser om puddlingsförsök (1825) och profblåsning af Grangärdesmalmer (1814), G. af Uhrs öfversikt af bergsmekanikens tillstånd (1817), L. Rosborgs underrättelser rörande stångjernssmidet (1809), G. Lundgren, ”Handbok för hyttarbetare” (1827), P. Lagerhjelm, ”Berättelse om försök med Persbergsmalmer” (1856), P. Lagerhjelm, J. H. af Forselles och G. S. Kallstenius, ”Hydrauliska försök” (1818), L. Horneman, ”Försök till handledning uti svenska markscheideriet” (1802), ”K. C. v. Leonhards Handbok i geologien och geognosien” (1833), G. Svedelius, ”Om kolning i mila” (1872), S. H. Samuelsson, ”Kort afhandling om bruksbokhålleri” (1864), W. E. Ahrenberg, ”Stämpelbok” (sista uppl. 1878), A. E. Törnebohm, ”Geologisk öfversigtskarta öfver mellersta Sverige” (1882), J. G. Wiborgh, ”Föreläsningar öfver järnets metallurgi” (utg. af E. G:son Odelstierna 1904), samt ett antal beskrifningar öfver Sveriges bergshandtering, utgifna på franska språket med anledning af större utställningar, senast till världsutställningen i Liège 1905 ”Exposé de l'industrie minière et métallurgique de la Suède”, redigerad af C. G. Dahlerus. — Som belöning åt personer, ”som inlagt synnerliga förtjänster om svenska bergshandteringens framgång och utveckling eller eljest på särdeles framstående sätt utöfvat en för Brukssocieteten gagnande verksamhet”, utdelas på styrelsens förslag understundom Järnkontorets stora medalj i guld. Under senare tid har denna medalj tilldelats disponenterna Kr. Aspelin (1896) och E. J. Ljungberg (1907). Styrelsen har jämväl rättighet att utdela en belöningsjetong i silfver, med inskriften ”För flit och skicklighet i bergsmannayrket”, att som hederstecken i kedja bäras å bröstet (den stora medaljen bäres ej). Samma jetong i guld utdelas, ”då utomordentliga förtjänster därtill kunna gifva anledning”. Den sistnämnda är Järnkontorets största hedersbelöning och har hittills ut-

delats endast tre gånger, nämligen åt bergmästaren Fr. von Schéele (1832), smidesdirektören J. P. Morell (1844) och brukspatronen G. Ekman (1868).

Från statens sida har Järnkontoret ej haft annat understöd, än att under första tiden af dess tillvaro bruksegarna erhöllo rättighet att i Rikets ständers bank belåna vågfördt järn, en bestämmelse, som sedermera ändrades därhän, att Järnkontoret i nämnda bank erhöll ett kreditiv mot 4 proc. ränta på 900,000 rdr rgs. Detta kreditiv upphörde först genom riksdagens beslut 1870. Oaktadt kontoret stundom lidit ganska stora förluster på sina delegare, har dock dess rörelse varit vinstgifvande, och då aldrig några direkta utdelningar till delegarna gjorts annat än den från 1793 till 1814 medgifna s. k. *forselhjälpen*, ha kontorets fonder under årens lopp vuxit till betydande belopp. Vid 1909 års slut uppgick grundfonden till 4 mill. kr., reservfonden till 2 mill. kr. och allmänna fonden till 1,127,000 kr. Det i Järnkontoret fullt introducerade smidet utgjorde samtidigt 1,397,316 centner jämte 14,744 centner s. k. gammalt ämnessmide. Järnkontoret har sedan 1875 sin lokal i det kontoret tillhöriga huset (se fig. 1) n:o 4 Kungsträdgårdsgatan i Stockholm (uppfördt efter ritning af arkitekten A. Kumlien och prydt med en af bildhuggaren Fr. Kjellberg utförd fris, som framställer järnindustriens utvecklingshistoria; se fig. 2) samt reliefmedaljonger med porträtt af framstående svenska bergsmän. I. O.

Järnkontorets annaler. Se Järnkontoret.

Järnkontorsdaler. Se Järnkontoret.

Järnkontorsriksdag. Se Järnkontoret.

Järnkorset, preussisk orden. Se Ordnar.

Järnkronan, Den lombardiska (it. *Corona di ferro*), en krona, med hvilken de langobardiske konungarna uti Italien från slutet af 6:e årh., enligt vanligen gängse uppgift, och sedermera Karl den store, de fleste romerske konungarna ända till Karl V samt 1805 Napoleon och 1838 kejsar Ferdinand I af Österrike kröntes i egenskap af regenter

öfver Lombardiet. Den består (se fig.) af en 8 cm. bred, med ädelstenar och gyllene blommor besatt, sexdelad grönemaljerad guldring utan spetsar och har fått sitt namn af en inuti guldringen befintlig smal järnring, hvilken, enligt sagan, skall vara smidd af en spik i Kristi kors och af den langobardiska prinsessan Teodolinda (593) insatts i kronan. Nyare undersökningar ha gjort sannolikt, att "järnkronan" skulle förskrifva sig från 9:e årh. och ursprungligen ha varit en armring. Den förvaras i staden Monzas domkyrka. Jfr Haase, "Die königskrönungen in Oberitalien und die eiserne krone" (1901).

Järnkroneorden, österrikisk riddarorden. Se Ordnar.

Järnkällor. Se Brunnsdrickning, Järnmedel och Källor.

Järnlegeringar. Se Ferrolegeringar, Järn och Specialstål.

Järnlera, *miner.*, en af järnoxid starkt förorenad lervarietet af brunröd färg. P. T. C.*

Järnlersten, *petrogr.* Se Järnmalmer.

Järnlunden, sjö i Vårdnäs och Tjärstads socknar af Kinda härad i Östergötland, har en areal af 1,828 har och ligger 86 m. ö. h. Genomfluten af Stångån samt genom en sluss, vid Brokind, förbunden med den i n. liggande sjön Lilla Rengen och genom ett sund, vid Rimforsa, med den sydligare Åsunden, ingår J. i Kinda kanals vattensystem. En myckenhet björkbevuxna holmar och uddar gör sjön särdeles naturskön. I densamma fiskas, utom mera vanlig fisk, äfven laxöring, sutare och rudor.

Järnlungor (lat. *Siderosis pulmonum*), *med.* Se Damm, sp. 1216, och Yrkessjukdomar.

Järnmalmer, *bergsv.*, kallas sådana i naturen förekommande samlingar af järnhaltiga mineral, som uppträda i så stor mängd och äro af sådan sammansättning, att de kunna användas till teknisk framställning af järn. Med afseende på sin kemiska sammansättning kunna järnmalmerna indelas i fyra stora hufvudklasser, nämligen magnetiska järnmalmer l. svartmalmer, blodstens- och hematitmalmer, järnockror och järnspater. — Magnetiska järnmalmer l. svartmalmer bestå af mineralet magnetit (järnoxidoxidul med 72,4 proc. järn), som till färgen är svart med dragning åt stålgrått, ger ett svart streck, då den repas, samt drages af magnet och stundom är polariskt magnetisk, så att hvarje malmbit verkar som en magnet. Till följd af egenskapen att inverka på magnetnålen kan denna malm lätt upptäckas med hjälp af gruf-kompassen (se d. o.). Magnetiska järnmalmer förekomma i lager eller stockform i kristalliniska skiffrar eller eruptivbergarter hörande till de äldsta geologiska formationerna och brytas i större kvantiteter i Sverige, Ryssland, Nord-Amerika och Algeriet samt finnas äfven i Norge, Finland, Tyskland, Frankrike, Spanien m. fl. länder. — Om blodstensmalmens och hematitens sammansättning se Blodstensmalm. — Järnockror, brunockror l. bruna järnmalmer bestå af järnoxidhydrat med olika mängder vatten och förekomma i två olika sorter, dels innehållande mineralet *göthit* l. *pyrrhosiderit* med omkr. 63 proc. järn af gulbrun till rödbrun färg, dels mineralet *limonit* (ty. *brauneisenstein*, eng. *brown hematite*) med 60 proc. järn af brun till gul färg. Malmerna äro emellertid i allmänhet förorenade af kiselsyra, lerjord etc., så att deras järnhalt är betydligt lägre än mineralens. I Sverige förekomma de med undantag af en fyndighet i Offerdals socken i Jämtland endast som afsättningar ur järnhaltigt vatten i sjöar och kärr, sjömalm och myrmalm, i form af små korn och klumpar, efter hvilkas form man brukar särskilja olika arter, såsom "krutmalm", "ärtmalm", "penningmalm" och "skraggmalm". Järnhalten håller sig i allmänhet omkr. 40 à 45 proc. De rikaste fyndorterna ligga i Småland, men malm finnes äfven i andra landskap, t. ex. Värmland och Dalarna, ehuru den på alla ställena är af relativt ringa betydelse för vår järnhandtering. Järnockror finnas flerstädes utomlands

i mäktiga afiagringar i yngre formationer eller som omvandlingsprodukter efter andra järnhaltiga mineral; så i Tyskland, Frankrike, Österrike, Spanien, Ryssland och Amerika. Särskildt torde de hithörande minettemalmerna i tyska och franska Lothringen samt Luxemburg böra nämnas på grund af sin stora betydelse för dessa länders järntillverkning. — Järnspat består af kolsyrad järnoxidul med 48 proc. järn, har ljust gulaktig färg, men blir lätt brun på ytan genom vittring och visar i naturen ofta öfvergångar till brun järnockra. Den förekommer dels kristallinisk på gångar och lager i Österrike (Eisenerz i Steiermark o. a.), Tyskland, England, Spanien och Amerika, dels i druf- och njurformiga partier, s. k. *sfärosiderit*, ofta samlad till större linser i lerskiffrar, järnlersten l. lerjärnsten (eng. *clay iron stone*, ty. *thoneisenstein*), tillhörande stenkolsformationens afiagringar. Dylika bildningar äro funna äfven i Skånes stenkolsförande lager, ehuru ej som brytvärd järnmalm. Järnspaten är ock stundom blandad med kolsubstans i riktiga flötser (ty. *kohleneisenstein*, eng. *blackband*), hvilka lämna en viktig del af t. ex. Englands järnmalmsbrytning.

Hela världens järnmalmsproduktion uppgick 1907 till omkr. 134 mill. ton, hvaraf Förenta staterna lämnade 51,7 mill., Tyskland med Luxemburg 27,25 mill., England 15,73 mill., Spanien 9,74 mill., Frankrike 9,74 mill., Ryssland 6 mill., Sverige 4,45 mill. och Österrike-Ungern 4,17 mill.

Enligt den officiella statistiken brötos 1908 i *Sverige* 3,890,000 ton svartmalm och 520,000 ton blodsten samt upptogos 666 ton sjö- och myrmalm. Kirunavaara är Sveriges största malmfält och anses för hvarje meters afsänkning ge omkr. 1¼ mill. ton malm och innehålla omkr. 200 mill. ton öfver den vid bergets fot belägna sjöns, Luossajärvis, yta. Detta fält bidrog ock med 1,650,000 tons malmfångst i ofvan angifna tal och kommer att inom några år producera 3 mill. ton årligen. Bland andra gruffält med stor brytning må nämnas Gällivare med Koskulls kulle 1,065,000 ton, Grängesberg 700,000 ton, Norberg 130,000 ton och Blötberget 125,000 ton samt mellan 100,000 och 50,000 ton Tuolluvaara, Idkerberget och Stripa och mellan 50,000 och 30,000 ton i Dannemora, Strássa, Ställberg, Sköttgrufvorna, Dalkarlsberg, Striberg och Persberg. Flera betydande järnmalmsfält äro ännu ej tagna i anspråk för brytning, såsom Luossavaara, Svappavaara, Ekströmsberg och Routivare i Lappland, hvarjämte här ock bör nämnas Taberg i Småland, som innehåller mycket järnmalm, ehuru af låg järnhalt och med mycket titansyra, hvilket tillsammans gör, att malmen ej f. n. är brytvärd. Malmerna innehålla utom malmmineralen en del skarnmineral, som nedsätter järnhalten och äfven i öfrigt ger malmerna olika egenskaper. Järnhalten är högst hos de lappländska fyndigheterna (65—70 proc.), under det att i mellersta Sveriges bergslager så hög järnhalt träffas endast hos exportfältens malmer samt i Bispberg. Hos öfriga mellansvenska malmer är järnhalten vanligen 50—60 proc. Mången gång brytes dock malm med betydligt lägre järnhalt, som sedermera genom anrikning bringas upp till 60 a 65 proc. 1908 producerades i Sverige nära 300,000 ton järnmalmsslig, hvaraf Strássa ensamt lämnade 45,000 ton. Af i malmen ingående främmande ämnen torde fosforn vara af största betydelse, emedan malmer med olika fosforhalter måste tillgodogöras enligt helt olika metallurgiska metoder. De lägsta fosforhalterna, från spår till några få 1,000-dels proc., träffas i Dannemora, Bispberg, Persberg och några andra fält, som sedan gammalt varit kända för sina ypperliga stålmalmer. Äfven de flesta öfriga mellansvenska malmerna ha låg fosforhalt, 0,02 proc. och därunder, med undantag af några fält, såsom Grängesberg, Blötberget och Idkerberget, där fosforhalten liksom i flera af Norrbottens malmfält kan uppgå till 1 proc. och äfven däröfver, såsom i Kirunavaara G-malm, där den är öfver 2,5 proc., och där man äfven med blotta ögat ofta kan se det fosforhaltiga mineralet (*apatit*) i malmen. Äfven svafvel, som hufvudsakligen förekommer i form af svafvelkis, har varit ansedt som en farlig beståndsdel hos malmen, men kan till stor del bortskaffas genom malmens rostning eller i värsta fall genom magnetisk anrikning (af svartmalm) med efterföljande brikettering. Efter skarnmineralens förhållande vid malmens nedsmältning i masugnen brukar man indela malmerna i torrstenar, kvartsiga blodstenar och svartmalmer, som för att vid smältningen ge lämplig slagg måste beskickas med mycket kalksten, kvickstenar l. engående malmer, svartmalmer med skarn af pyroxen, amfibol, epidot, granat etc., hvilka utan eller med ringa tillsats gifva passande slagg, samt blandstenar, hufvudsakligen svartmalmer med kalkskarn, hvilka användas som tillsats till andra kiselsyrerikare (surare) malmer vid nedsmältningen, emedan de själfva innehålla för mycket baser. K. S—ll.

Järnmasken l. Mannen med järnmasken (fr. *Le masque de fer*), benämning på en hemlighetsfull fransk statsfånge under Ludvig XIV:s tid, hvilken alltid, när han lämnade sin cell, nödgades bära en svart sammetsmask, som sedermera i folktraditionen blef till en mask af järn eller åtminstone en sammetsmask med en mekanism af stålfjädrar, afsedd att möjliggöra intagande af föda, utan att masken behöfde aftagas. Utgångspunkten för hvad med säkerhet kan utrönas om denne fånge äro några anteckningar af vaktlöjtnanten vid Bastiljen Du Junca, hvilken i sin dagbok omtalar under 18 sept. 1698, att den nyutnämnde kommendanten Saint-Mars nämnda dag vid sin ankomst till Bastiljen (från S:te Marguérite) medförde "en gammal fånge, som han hade under sin bevakning i Pinerolo och som han alltid höll maskerad", samt under 19 nov. 1703, att denne fånge efter en kort sjukdom samma dag afidit. I marginalen tillägges, att fången kallades "M. de Marchiel", och i den bevarade begrafningsattesten uppges namnet "Marchioly". — Frågan om, hvem den mystiske fången var, har framkallat en hel litteratur, men numera torde detta i öfver 150 år lifligt omstridda problem kunna anses som löst. Det upptogs i tryck första gången i det 1745—46 utkomna anonyma arbetet "Mémoires secrets pour servir à l'histoire de Perse", där under diktade persiska namn den hypotesen framkastades, att fången varit Louis de Bourbon, grefve af Vermandois och naturlig son till Ludvig XIV med Louise de la Vallière. Han skulle ha i vredesmod som yngling tilldelat sin halfbroder tronföljaren en örfil och fått plikta därför med lifstidsfängelse. Voltaire upptog

1751 i ”Siècle de Louis XIV” historien om ”järnmasken”, fantastiskt utsmyckad med hvarjehanda detaljer om fångens bevakning m. m., antydde då endast, att han varit af mycket hög börd, men preciserade 1771 i ”Dictionnaire philosophique” (i ett tillägg till artikeln om drottning Anna) sin åsikt därhän, att fången varit en oäkta son till drottning Anna. I sin edition af marskalk Richelieus memoarer (1790) förbättrade abbé Soulavie historien därhän, att ”järnmasken” skulle ha varit äkta son till Ludvig XIII och drottning Anna samt tvillingbror till Ludvig XIV, inspärrad af denne för undvikande af tronföljdsstrider. Denna sistnämnda hypotes blef i synnerhet populär, sedan den romantiserats af A. Dumas d. ä. i romanen ”Vicomte de Bragelonne” (1848). Bland det stora antal personer, som med orätt framställts såsom identiska med ”järnmasken”, må ytterligare nämnas Karl II:s af England 1685 afrättade oäkta son hertigen af Monmouth (af Saint-Foix 1768), den 1669 på Kreta aflidne partigängaren från ”fronden” François de Vendôme, hertig af Beaufort, den i Pinerolo som statsfånge 1680 aflidne förre ministern Foucquet (af Paul Lacroix, pseudonym ”Bibliophile Jacob”, 1840), en armenisk patriark vid namn Avédick, som faktiskt insattes på Bastiljen först efter 1706 och afled på fri fot 1711 (af de Taulès 1825), en lothringsk officer vid namn Oldendorf, som stämplat mot Ludvig XIV (af Iung 1873), en af Catinat 1681 tillfångatagen onämnd spion (af Loiseleur 1883), en viss Eustache Dauger, som en tid varit betjänt åt Foucquet under dennes fängelsetid och därunder skulle ha fått kännedom om farliga statshemligheter (af Lair i ”Nicolas Foucquet”, II, 1890) och en hos Ludvig XIV i onåd fallen general Labbé de Bulonde (af Burgaud och Bazeries 1893). Marius Topin gendref i sitt 1869 utgifna grundliga arbete ”L'homme au masque de fer” (6:e uppl. 1883) ett flertal af de förut framställda hypoteserna och framlade mycket starka skäl för, att ”järnmasken” varit den mantuanske ministern Ercole Antonio Mattioli, som förrädiskt fängslades af Ludvig XIV:s utskickade 1679. En gissning härom hade redan 1770 framställts af baron Heiss och hypotesen därefter närmare utförts bl. a. af Roux-Fazillac (1800) och Delort (1825). De skäl, som kunna anföras *mot* detta antagande, äro bäst samlade hos Loiseleur, ”Trois énigmes historiques” (1883) och i Lairs biografi öfver Foucquet (1890), skälen *för*. Mattiolihypotesen ha sedermera på ett öfvertygande sätt framförts af Funck-Brentano i ”L'homme au masque de velours noir” (”Revue historique”, 1894), ”Nouveaux documents sur la Bastille” (”Revue bleue”, 1898) och ”Légendes et archives de la Bastille” (1898; ”Bastiljen i sägnen och verkligheten”, 1900); jfr äfven Bröcking, ”Das räthsel der eisernen maske” (1898) och M. Boutry i ”Revue des études historiques” (1899). — Mattioli var född 1 dec. 1640 i Bologna, blef vid därvarande universitet juris doktor och professor, antogs sedermera till statssekreterare hos hertig Karl III af Mantua och utnämndes af dennes son Karl IV till grefve och senator. Då Ludvig XIV, som innehade fästningen Pinerolo, äfven ville bemäktiga sig Casale för att behärska härvägen till Italien, inledde han 1677 underhandlingar genom sitt sändebud i Venezia, abbé d'Estrades, med hertigen genom Mattioli, hvilken 8 dec. 1678 i Versailles med franske utrikesministern Pomponne slöt ett fördrag om Casales afträdande till Frankrike mot en penningsumma. Planens genomförande kräfde stor hemlighetsfullhet, men blott två månader senare var den genom förräderi af Mattioli bekant i Turin, Madrid, Wien och Venezia och kunde därför ej omedelbart sättas i verket. För att hämnas på Mattioli och från honom utbekomma det af hertigen af Mantua ratificerade exemplaret af traktaten lät då Ludvig XIV genom d'Estrades och Catinat i närheten af Turin fängsla Mattioli (2 maj 1679) och bortföra honom till Pinerolo, hvarefter ett rykte utspreds, att han aflidit genom en olyckshändelse. Han omtalas namngifven där ännu i dec. 1693, men var med säkerhet en af de tre fångar, som våren 1694, då Pinerolo skulle återlämnas till Savojen, öfverfördes till ön Sainte-Marguérite, där hans förste fångvaktare Saint-Mars, hvilken 1681 förflyttats från Pinerolo till Exiles, sedan 1687 var kommendant. Bevisföringen för att Mattioli var ”järnmasken” hvilar väsentligen därpå, att kännetecknen på denne ej passa in på någon annan af de fem fångar Saint-Mars 1681 hade på Pinerolo och de tre, som 1694 fördes till Sainte-Marguérite, hvaremot Mattioli tillhörde båda dessa grupper och redan vid sitt fängslande bevisligen försågs med en sammetsmask — i själfva verket en lättnad, enär han till följd af detta försiktighetsmått mot igenkännande tilläts t. ex. att bevista mässan och företaga korta promenader i fria luften. Allt tyder också på, att han var den Saint-Mars' ”forne fånge” från Pinerolo, som denne 1698 medförde till Bastiljen, hvartill kommer namnlikheten mellan dödsattestens namn ”Marchioly”, hans eget skrifsätt ”Matthioly” samt kommendantens ”Marthioly” jämte Ludvig XV:s förklaring (innan Mattiolihypotesen vunnit spridning), att ”järnmasken” varit ”en italiensk furstes minister”. V. S—g.

Järnmedel, Järnpreparat, *med. farm.*, äro läkemedel, som innehålla järn i någon form som väsentligt verksam beståndsdel. Efter Mars, järnets och krigets gud, ha järnmedlen sedan gammalt kallats *martiália*. Från faraonernas dagar ända till vår tid ha dessa preparat stått högt i anseende som kraftiga och oumbärliga läkemedel, hvarpå syftar det latinska ordstäfvet: *nescit artem, qui nescit martem* (den förstår ej läkekonsten, som icke känner järnets nytta). Sin största betydelse har flertalet järnpreparat vid ”blodbrist” och därpå beroende klenhet och särskildt vid bleksot (kloros). Lämpliga järnmedel öka härvid i regel ganska hastigt (på några veckor) den abnormt nedsatta mängden blodfärgämne (hemoglobin) samt antalet röda blodkroppar, om detta varit minskadt. I samband härmed återställas krafter och hälsa. Hur denna verkan kommer till stånd, har varit mycket omtvistadt och är ännu icke fullt utredt. Man har velat förneka de vanliga järnpreparatens (järnsalternas) direkta nytta, emedan de ej skulle uppsugas ur tarmen. Endast järn i fast förening med vissa organiska ämnen (ägghvitekroppar) skulle kunna uppsugas, och man konstruerade därför dylika järnpreparat till ersättning för de vanliga. Fasta organiska järnföreningar ingå i åtskilliga af våra födoämnen, och kroppens behof af järn för blodbildning m. m. täckes i regel mer än väl af födans järn. Emellertid har erfarenheten visat, att icke heller

järnrik föda botar bleksot, medan vanliga järnsalter ofta göra detta snabbt och säkert. Därjämte ha många undersökningar visat, att äfven dessa järnsalter uppsugas ur tarmen, om än långsamt och i små mängder. Troligen spela järnpreparaten icke, såsom man en tid antog, väsentligen rollen af direkt material till bildning af det järnhaltiga hemoglobinet — härtill tjäna snarare födans fasta organiska järnföreningar —, utan de verka som "specifika retmedel" för de blodbildande organen, som härigenom stimuleras till en snabbare och mera normal blodbildning. Till att framkalla denna verkan synas just enkla järnpreparat (metalliskt järn eller järnsalter) i rätt stora doser vara bäst lämpade. — En svårighet, som dessa enkla järnmedel ibland medföra i praktiken, är, att de genom direkt adstringerande verkan på slemhinnan i matsmältningskanalen störa magens förrättningar och vålla förstoppning. Detta är vanligen i mindre grad fallet med en del organiska järnföreningar, hvarför de järnrikare af dem i dylika fall kunna erbjuda vissa fördelar. — Bringas järn i lämplig form (vid experiment) direkt in i blodet, visar det sig mycket giftigt med symtom, starkt erinrande om dem vid akut arsenikförgiftning. Att järnföreningar kunna intagas i rätt stora mängder, utan att förgiftning uppstår, beror i första hand på den långsamma uppsugningen ur tarmen och vidare äfven därpå, att järnet synes delvis aflagras i lefvern, hvarifrån det antagligen sedan utportioneras i små mängder till andra organ. Järn utsöndras ur kroppen till största delen genom groftarmens slemhinna, blott i jämförelsevis små mängder med urin och galla. Vid direkt beröring med blod framkallar ett järnsalt, t. ex. järnklorid, i stark lösning utfällning af blodets ägghvitekroppar samt lefrande (koagulation) af blodet, hvarigenom nämnda preparat blir användbart som direkt blodstillande medel, t. ex. vid näsblödningar, antingen i vattenlösning (*Solutio chloreti ferrici*, vanligen utspädd med 1—5 delar vatten), indränkt i bomull, eller i form af s. k. *blodstillande* l. järnkloridbomull (*Gossypium hæmostaticum*), bomull, som behandlats med en stark lösning af järnklorid i sprit och därefter torkats. — De för intagning använda järnmedlen äro många. Så märkas metalliskt järn i pulveriserad och reducerad form (*Ferrum pulveratum* och *F. reductum*; se Järnpulver), järnsalter och af dem framställda många preparat, nämligen järnklorid (*Chloretum ferricum*), järnoxidulsulfat l. ferrosulfat (*Sulfas ferrosus*) samt citronsyrad järnoxid och mjölksyrad järnoxidul (ferricitrat och ferrolaktat, *Citras ferricus* och *Lactas ferrosus*). Af järnklorid framställas bl. a. ett par slag af "järndroppar", nämligen järnkloriddroppar (*Solutio chloreti ferrici spirituosa*, äfven kallade *Tinctura Martis*) samt eterhaltiga järnkloriddroppar (*Solutio chloreti ferrici spirituoso-ætherea*), vidare äfven järntran, järnhaltig fisklefverolja (*Oleum jecoris Aselli ferratum*), järnsocker (se d. o.) och medelbart järnalbuminat (se d. o.) samt järnalbuminatlösning (*Liquor oxidi ferrici albuminati*). Ferrosulfat ingår vid beredningen af flera slags järnhaltiga piller (se därom Järnpiller), i myrra-emulsion med järn (*Emulsio myrrhæ ferrata*), järnjodursirap (*Syrupus jodeti ferrosi*) samt det med sura äpplen genom jäsning framställda järnhaltiga äppleextraktet (*Extractum pomi ferratum*) och däraf beredda äpplesura järndroppar (*Tinctura pomi ferrata*). Af ferricitrat (se ofvan) framställes kininferricitrat (*Citras ferrico-chinicus*) samt af detta kinavin med järn (*Vinum Chinæ ferratum*). — Utom dessa i Sv. farmakopén upptagna järnpreparat må erinras om järnvattnen, d. v. s. järnhaltiga mineralvatten, på hvilka vårt land är särdeles rikt. Bland de starkaste järnkällor, som finnas, äro de ferrosulfathaltiga källorna i Ronneby, särskildt Ekholtz' eller s. k. Nya källan, som innehåller nära 2,5 gr. sådant salt på litern. I öfrigt innehålla järnkällorna mest ferrokarbonat i betydligt mindre mängder — så t. ex. Henschens källa i Ronneby samt källorna vid Karlstad, Grennaforsa, Lannaskede, Porla, Rindö m. fl. Bland järnrika hälsokällor i utlandet märkas Sandefjord i Norge samt Stahlbrunnen vid Homburg, Alte quelle vid S:t Moriz äfvensom källor vid Marienbad, Nauheim, Pyrmont, Öynhausen, Spaa (Pouhon), Eger-Franzensbad o. s. v. Järnrikast äro de tillika arsenikhaltiga vattnen från Roncegno och Levico, hvilka innehålla mellan 3 och 4 gr. järnsulfat (det förra mest ferri-, det senare mest ferrosulfat) på litern. De flesta järnkällor brukas till att dricka (se Brunnsdrickning), några af de starkaste till bad. — Af järnmedel finnes ytterligare ett stort antal i handeln. Somliga beredas af blodfärgämne (*hemoglobin*, *hematinalbumin*, *hemol*, *hemogallol*, *hemalbumin*, *hematogen*, *sicco* o. s. v.), andra äro kombinationer med ägghvitekroppar, såsom *ferratin*, andra åter erhållas genom tillsats af järnföreningar till diverse näringspreparat (t. ex. *maltextrakt med järn* och *järnsomatos*, ett med järn försatt ägghvitepreparat). Några af dessa medel ha ett visst värde till förstärkande af födans järn vid allmän klenhet o. d., andra tillhöra humbugsmedicinen, särskildt genom det stora missförhållandet mellan deras rätta värde och det oförsynt uppdrifna handelspriset. Järnmedel intager man vanligen tillsammans med födan för att skydda magen mot skadlig lokalverkan; järndroppar samt starkare järnvatten dricker man genom rör för att undgå, att tänderna blifva svarta. C. G. S.

Järnnitrāt, *kem.* Se Järn 1.

Järnnätter kallas vissa nätter i början och i slutet af sommaren, hvilka af allmogen tros särskildt vara utsatta för frost. De infalla ej på samma datum i olika landskap. Natten till 2 juni är i mellersta Sverige illa beryktad för frost, likaså nätterna mellan 13 och 18 samt natten till 23 juni i Västergötland. Som järnnätter anses vidare i Hälsingland nätterna mellan 28 och 31 juli, i Västmanland nätterna mellan 9 och 12 aug., i Jämtland nätterna mellan 11 och 13 aug., i Västergötland natten till 18 aug. Den tron, att frost plägar inträffa nämnda nätter, härleder sig sannolikt från den iakttagelsen, att ungefär vid dessa tider inträffa vårens sista och höstens första frostnätter. Se Frost. Litt.: H. Hildebrandsson, "Samling af bemärkelsedagar, tecken, märken, ordspråk och skrock rörande väderleken" (i "Antiqvarisk tidskr." 7, 1883, n:r 2) och H. E. Hamberg, "Die sommernachtsfröste in Schweden 1871—1900" (i Vet. akad:s handl., bd 38, n:r 1, 1904). R. R. (N. E—m.)

Järnockra, *miner.* Se Järnmalmer.

Järnopāl, *miner.* Se Jaspopal.

Järnoxid, *kem.* Se Järn 1.

Järnoxidhydrat, *kem.* Se Järn 1.

Järnoxidoxidül förekommer i naturen som mineralet magnetit. Se Järnmalmer.

Järnoxidsalter, *kem.* Se Järn 1.

Järnoxidül, *kem.* Se Järn 1.

Järnoxiduloxid l. Magnetisk järnmalm. Se Järn 1 och Järnmalmer.

Järnoxidulsulfat, *med. farm.* Se Järnmedel.

Järnpiller, *med. farm.*, benämning på piller, hvilkas hufvudbeståndsdel utgöres af järnpreparat. Sv. farmakopén upptager följande järnpiller: *Pilulæ jodeti ferrosi* (järnjodurpiller, jodjärnpiller l. Blancards piller; hvarje piller innehåller 5 cg. järnjodur eller 2 cg. järn); *Pil. myrrhæ ferratæ* (myrrapiller med järn, hvarje piller omkr. 1 cg. järn); *Pil. ferratæ Blaudii* (Blauds piller l. endast järnpiller; hvarje piller innehåller omkr. 2 cg. järn); *Pil. ferratæ cum chinina* (järnpiller med kinin, i hvart piller finnas omkr. 1 cg. järn och 3 cg. kininsulfat) samt *Pil. aperientes Stahlii* (Stahls afförande piller), i hvilka ingå 2 cg. järn uti hvarje piller. Sådana piller ges vanligen i dos af 2—4 piller 3—4 gånger dagligen. O. T. S. (C. G. S.)

Järnplåt. Se Plåt.

Järnporten (turk. *Demir-kapu*) kallas flera pass i sydöstra Europa, västra Asien och norra Afrika. De mest bekanta äro: 1. Ett 500 m. högt pass i sydvästra Siebenbürgen vid floden Bistriţa, mellan Pojana Rusaka (1,359 m.) i n. och Vrf Petri (2,195 m.) i s. Det kallades af romarna *Pons Augusti*, under medeltiden *Porta Vaczil* och är bekant genom flera inbrott af turkarna, bl. a. 1442. — 2. Ett pass i Balkan på vägen mellan Sliven och Tirnova. — 3. Ett pass mellan östra ändan af Kaukasus och Kaspiska hafvet, vid staden Derbent (se Dagestan, sp. 1060). — 4. En farlig passage i Donau vid Orsova. Se Donau, sp. 708. (J. F. N.)

Järnpreparat, *med. farm.* Se Järnmedel.

Järnpressen. Se Boktryckarkonst, sp. 983.

Järnprof. 1. *Metall.*, de undersökningar, som man gör för att utröna järnhalten hos en järnmalm. Sådana undersökningar göras i allmänhet på kemisk väg; i Sverige utfördes de förr allmänt genom smältning i degel, enligt den af prof. V. Eggertz utarbetade metoden, hvilken ännu ofta finner användning. Genom denna får man kännedom icke allenast om malmens järnhalt, utan äfven om kvantiteten af de beskickningsämnen (jfr Beskickning och Järn), som behöfva tillsättas vid dess användande i stort på masugnen. Dessa järnprof, som vanligen kallas degelprof, utföras i en liten, lätt transportabel ässja af samma form som den s. k. Sefströmska ässjan, men af betydligt mindre dimensioner. I denna ässja inställas på en gång 5 à 6 stycken små, inuti med kolpulver utfodrade deglar, uti hvar och en af hvilka invägts 1 gr. pulveriserad malm jämte beskickningsämne. Omkring och ofvanpå deglarna fylles ässjan med fina kol, efter hvilkas antändning bläster pådrages under en timmes tid, i början under svag, mot slutet under starkare pression. Genom att i de särskilda deglarna inväga olika proportioner beskickningsämnen kan man sålunda på den korta tiden af en timme utröna icke allenast malmens järnhalt, utan äfven dess beskickning- och smältningsförhållande. I själfva verket undergår nämligen malmen i deglarna alldeles samma process som i masugnen, i det den i början med svag bläster och låg temperatur drifna blåsningen motsvarar förvärmningsperioden i masugnens öfre del, och den efter hand genom ökad bläster stegrade temperaturen motsvarar de lägre delarna däraf, hvarvid reduktionen och kolbindningen förrättas genom degelns kolutfodring. Om beskickningen varit rätt afpassad och följaktligen smältningen kunnat försiggå regelbundet, återfinner man också efter blåsningens slut i bottnen på degeln en liten tackjärnskula eller s. k. *regulus*, hvars vikt anger malmens järnhalt, och därofvanpå en slaggkula. Genom jämförelse af slaggens utseende i de särskilda deglarna kan man bedöma proportionen af beskickningsämne, som behöfver tillsättas på masugnen. — 2. *Fys.*, de prof (medelst sträckning, böjning, vridning, sammantryckning, afskärning och hejarslag), som utföras för undersökning af järns elasticitet, hållfasthet och tänjbarhet (jfr Hållfasthet).

Järnpulver, *med. farm.*, sådana pulverformiga läkemedel, hvilka innehålla järn eller något järnsalt i fint fördelad form. Sv. farmakopén upptager följande järnpreparat, hvilka kunna ges i pulverform, ehuru pillerformen vanligen är fördelaktigare att använda: pulveriseradt järn (*Ferrum pulveratum*), reduceradt järn (*Ferrum reductum*), järnsocker (*Oxidum ferricum saccharatum*), ferricitrat (*Citras ferricus*), kininferricitrat (*Citras ferrico-chinicus*), ferrolaktat (*Lactas ferrosus*) samt järnalbuminat (*Oxidum ferricum albuminatum*; se Järnalbuminat). Jfr Järnmedel. O. T. S. (C. G. S.)

Järnridå. Se Ridå.

Järnsaffran. Se Crocus metallorum.

Järnsand, *miner.*, kallas den oftast titanhaltiga magnetiska järnmalm, som i form af sand förekommer vid sjöstränder eller på bottnen af sjöar och som utvittrat ur olika bergarter, företrädesvis grönstenar. Järnsand träffas allmänt i de svenska insjöarna, t. ex. Storsjön, Siljan, Vänern, Vombsjön. P. T. C.*

Järnsaxa, *nord. myt.* 1. En af de nio jättekvinnor, som voro mödrar till Heimdall. — 2. En jättekvinna, med hvilken Tor hade sonen Magne. Th. W.*

Järnsida. 1. (Isl. *Járnsiða*) Isländsk lagbok, efter utfärdaren, konung Håkan Håkansson, äfven kallad *Håkonarbók*. Se Island, sp. 939, och Isländska litteraturen, sp. 962. J. är utgifven af arnamagnæanska kommissionen i Köpenhamn 1847 (med latinsk öfv.) och i "Norges gamle love" (1847). — 2. Atskilliga för ovanligt mod utmärkta krigare ha fått binamnet Järnsida, såsom Ragnar Lodbroks son Björn, Harald Kesjas son Björn och angelsaxiske konungen Edmund II. — Äfven det kavalleri, som Oliver Cromwell 1642 uppsatte, kallades Järnsidor (eng. *Ironsides*). 1. R. N—g.

Järnskog (isl. *Járnviðr*), *nord. myt.*, en ö. om Midgård belägen skog, där ett slags jättekvinnor, de s. k. järnvidjorna, bo. Där födas många jättar och troll i ulfvaskepnad, och från dem stamma äfven ulfvarna Skoll, Hate och Managarm, hvilka slutligen skola uppsluka både sol och måne. Th. W. (B—e.)

Järnskog, socken i Värmlands län, Nordmarks härad. 24,100 har. 2,821 inv. (1909). Annex till Köla, Karlstads stift, Jösse kontrakt.

Järnsocker, *med. farm.*, ett af järnklorid framställdt allmänt stärkande medel (*Oxidum ferricum saccharatum*), beredes på följande sätt: järnkloridlösning (1: 1, 30 delar) spädes med 5 gånger sin vikt destilleradt vatten och därtill fogas småningom under omröring natriumkarbonat (27 delar, lösta i 6 gånger sin vikt destilleradt vatten). Härvid uppkommen fällning (af järnoxidhydrat) tvättas noga med vatten. Efter lindrig pressning blandas den fuktiga fällningen med 50 delar socker och 3 delar natronlut samt uppvärmes å vattenbad, till dess en klar lösning erhålles, hvarefter denna under omröring afdunstas till torrhet. Resten pulveriseras och rifves samman med så mycket socker, att 100 viktsdelar pulver erhållas. Järnsockret är ett blekt gråbrunt, sött pulver, lätt lösligt i vatten, med knappt kännbar järnsmak, innehållande omkr. 3 proc. järn. C. G. S.

Järnsomatös, *med. farm.* Se Järnmedel.

Järnsparfven, *Accentor modularis*, *zool.*, hör till fam. *Turdiformes* inom tättingarnas ordning. Näbben är vid roten något bredare än hög och öfver näsborrarna kullrig samt försedd med inböjda kanter. Kroppsfärgen är ofvan rostbrun, på rygg och skuldror med svartaktiga fläckar, hufvudet, halsen och bröstet mörkgrå, med mer eller mindre inblandadt brunt. Magen är ljusgrå, dess sidor och undergumpen med bruna fläckar. Vingarna äro mörkbruna, vingpennorna med ljusa kanter i ytterfanet; stjärten mörkbrun. Längden 15—16 cm. Genom de inböjda näbbkanterna erhåller denna fågel en viss likhet med arterna af sparf- och finkfamiljen, hvaraf dess svenska namn förklaras. Järnsparfven har i vårt land en nordlig utbredning, i det den allmänt häckar i Lapplands skogstrakter, men endast sällsynt i mellersta och södra delarna af landet. Under flyttningarna träffas den regelbundet i västra Sverige, sällsyntare och mera tillfälligtvis i östra. I Skåne och Halland kvarstannar den ej sällan öfver vintern. Järnsparfven är en liflig fågel, som vanligen liksom gärdsmygen uppehåller sig i täta snår. Sången, som är ganska melodisk och omväxlande, utför den vanligen sittande i toppen af något mindre träd, oftast en ung gran. Födan utgöres af insekter och maskar samt frön, hvilka senare under vintern bilda den hufvudsakliga kosten. Boet, som förfärdigas af mossa och kvistar och invändigt fodras med hår, bygges i något tätt snår, oftast på 1—2 m. höjd: stundom lägges det på själfva marken. De 5—6 blågröna äggen rufvas sannolikt af båda föräldrarna. G. G.

Järnspat. Se Järnmalmer.

Järnspis. Se Spis.

Järnsulfät (Ferrisulfät), *kem.* Se Järn 1.

Järnsulfid, *kem.* Se Järn 1.

Järnsulfurét (Ferrisulfurēt), *kem.* Se Järn 1.

Järnsvamp, *metall.*, den porösa massa, som uppkommer, då järn reduceras ur en malm genom syrets bortskaffande därur utan malmens samtidiga smältning. Järnsvampen bildas naturligtvis alltid i en masugn, under det malmen passerar reduktionszonen, men då den strax därefter inkommer i smältningsrummet, får man ej tillfälle att vid masugnsprocessen se järnet i denna form. Man har gjort många försök att finna en praktisk metod för framställning af järnsvamp för användning som råmaterial vid tillverkning af smidbart järn, men hittintills utan att finna en ekonomisk lösning af problemet. Metoderna gå i allmänhet ut på att upphetta rik järnmalm i koloxid eller tillsammans med kolpulver. Ifall reduktionen försiggått vid en temperatur, som ej öfverstigit 800° C., oxideras järnsvampen mycket lätt, om den i varmt tillstånd kommer i beröring med luft. I. O.

Järnsyra, *kem.* Se Järn 1.

Järntran, *med. farm.* Se Järnmedel.

Järntråd kallas smidbart järn, beredt till form af tråd. Med afseende på trådens groflek sorteras den med olika nummer för olika dimensioner efter en s. k. trådklinka. Den allmännast använda trådklinkan är "Birmingham wire gauge" (förk. B. W. G.), å hvilken n:r 0 motsvarar 8,6 mm. diameter och n:r 36 0,1 mm. diameter. Tråden tillverkas af järn af olika kolhalter alltefter den användning, för hvilken den är afsedd. Trådtillverkningen sker i allmänhet genom dragning, men för tråd af öfver 4 à 5 mm. diameter användes äfven valsning (se Metalltråd). Frånsedt den skiljaktighet i trådens egenskaper, som sammanhänger med järnets sammansättning (se Järn), uppvisar äfven tråden olika egenskaper alltefter det använda framställningssättet. Om trådtillverkningen afslutats med en glödgningsprocess, erhålles den mjukaste tråden. Dylik tråd igenkännes på sin mörka, oxiderade yta. Tråd, som icke underkastats någon glödgningsprocess efter dragningens afslutande, är hårdare. Ytan är därvid blank och ofta öfverdragen af en tunn hinna af en koppartennlegering, som utfällts på tråden under dragningen. Genom att, så vidt sig göra låter, undvika all glödgning af tråden under det sista skedet af framställningen erhålles hårddragen tråd, som utmärkes för stor spänstighet och elasticitet. För vissa ändamål underkastas tråden seghärdning (se Härdning), hvarigenom den vinner i hållfasthet, utan att dess tänjbarhet afsevärdt minskas. Dylik tråd kallas stundom patenttråd. För att förhindra trådens rostning, när den skall användas i det fria, galvaniseras den ofta, d. v. s. förses med ett zinköfverdrag. I. O.

Järntrådslina kallas en af järntrådar spunnen lina. I regel användes järn af högre kolhalt, i hvilket fall linan oftast kallas ståltrådslina. Trådarna tvinnas skrufformigt kring en kärna af hampa eller af mjuk, utglödgad järntråd till parter, som å sin sida återigen sammantvinnas, oftast kring en kärna af hampa, till den slutliga linan. Antingen tvinnas parter och lina åt motsatt håll eller också åt samma håll. Den senare tvinningen är gynnsammare med afseende på linans förmåga att tåla slitning, men lider af den olägenheten, att linan har större benägenhet att sno upp sig. En lina, som är sammansatt af många små trådar, är böjligare än en, som är sammansatt af färre trådar af större diameter. Vid ståltrådslinor användes ofta seghärdad tråd, hvarigenom linorna vinna i hållfasthet och slitstyrka utan att nämnvärdt förlora i böjlighet. Till linor, utsatta för väderlekens inverkan, användes ofta galvaniserad tråd. Järn- och ståltrådslinor ha en vidsträckt användning för hissar och kranar, gruvspel, för materialtransport medelst linbanor, för kraftöfverföring samt till fartygsrigg. Jfr Tågvirke. I. O.

Järntrådsnät, *befästningsk.*, ett stormhinder, som

anbringas i maskeradt läge framför befästningar i ändamål att hejda fiendens framryckande, bryta hans anfallskraft och uppehålla honom i den bakom liggande befästningens eld. I marken nedslås pålar af omkr. 1,5 m. längd till växlande höjd och i flera rader på 1,5 à 2 m. inbördes afstånd, så att de bilda ett bälte af minst 6 m. bredd. Mellan dessa pålar flätas ett nät af helst taggig järntråd (''taggtrådsnät''), som, för att göras böjligare, först glödgas. Tråden föres därvid i sicksack, från spetsen af en påle till foten af en bredvidstående, fram och tillbaka i alla riktningar, så att hvarje påle beröres vid både spets och fot. Ett så bildadt järntrådsnät kallas *liggande*. Anbringas nätet längs bottnen af en graf, så flätas det mellan bakåt stagade manshöga pålar, nedslagna i endast en rad, och kallas *stående*. Stagas ett sådant nät äfven framåt och järntråd inflätas mellan dessa stag, uppkommer ett *lutande* nät. Framför permanenta befästningar redan i fredstid anordnade nät göras af mellan järnstolpar flätad galvaniserad taggtråd. Järntrådsnät äro lätta att uppsätta och svåra att undanröja samt utgöra ett godt stormhinder, i synnerhet om de spännas öfver grafvar, varggropar o. d. O. A. B. (L. W:son M.)

Järnträ, *bot.*, gemensam beteckning för flera synnerligt hårda virkessorter, hvilka erhållas af åtskilliga, mest i de tropiska länderna förekommande trädarter, såsom *Afzelia bijuga* i Polynesien (fam. *Leguminosæ*), *Casuarina equisetifolia* i Australien (fam. *Casuarinaceæ*), *Citharexylum* i tropiska Amerika (fam. *Verbenaceæ*), *Fagara Pterota* i tropiska Amerika (fam. *Rutaceæ*), *Ixora ferrea* i Västindien (fam. *Rubiaceæ*), *Mesua ferrea* i Ostindien (fam. *Guttiferæ*), *Metrosideros*-arter i Australien (fam. *Myrtaceæ*), *Mimusops*-arter (fam. *Sapotaceæ*), *Notelæa ligustrina* i Australien (fam. *Oleaceæ*), *Sideroxylon inerme* i Afrika (fam. *Sapotaceæ*), *Stadmannia Sideroxylon* på Mauritius (fam. *Sapindaceæ*), *Toddalia lanceolata* i Afrika (fam. *Rutaceæ*), m. fl. Jfr Argania. G. L—m.

Järnugn. Se Ugn.

Järnvatten, *med.* Se Järnmedel.

Järnved, *bot.* Se Argania. Jfr Järnträ.

Järnverk, kollektiv benämning på större industriella anläggningar för framställning af järn ur järnmalm, för förädling af råjärn till färskadt järn samt för bearbetning af sålunda erhållna produkter till högre förädlade half- och helfabrikat. Ett järnverk kan omfatta en eller flera af nämnda verksamhetsgrenar. Jfr Järn och Järnbruk.

Järnverksföreningen, en sammanslutning mellan järntillverkare och järnexportörer för tillvaratagande af järnhandteringens intressen, närmast i fråga om exporten. Genom insamlande och publicerande af kvartalsstatistik öfver tillverkning, export m. m. af svenskt järn och stål söker föreningen lämna sina medlemmar snabba och tillförlitliga upplysningar till marknadsläget bedömande. Vid sammanträdena (i april och aug. i Stockholm, i nov. i Göteborg och i jan., under Hindersmässan, i Örebro) sättes af styrelsen notering å lancashirejärn samt afgifves en marknadsberättelse. Utanför detta sitt hufvudprogram har föreningen varit verksam inom flera andra vår järnhandtering rörande områden. Inträde som föreningsmedlem medges hvarje svenskt järnverk, som det önskar, samt de exportörer, som därtill af styrelsen inbjudas. Föreningen bildades 1889. Medlemsantalet utgör omkr. 60 bruk och bruksbolag samt omkr. 25 järnexportfirmor. Styrelsen består af 9 bruksegare och 3 exportörer. Ordf. i styrelsen ha varit Karl K:son Lindberg på Laxå (1889—1900), Knut Falk på Gravendal (1900—05) och Karl Sahlin på Laxå (från 1905). Sekreterare är Fritz Moll i Stockholm. Årsafgiften är obestämd. Erforderliga medel till täckande af föreningens utgifter uttaxeras af medlemmarna en gång om året.

Järnvidjor, *nord. myt.* Se Järnskog.

Järnvinsten, *farm.* Se Globuli martiales.

Järnvitriol, *kem.*, kristalliseradt järnsulfat, ferrosulfat (''svafvelsyrad järnoxidul'') $FeSO_4 + 7H_2O$, ett i stora, gröna, lättlösliga kristaller uppträdande salt. Järnvitriolen har kärf och sammandragande smak samt upptager ur luften syre, till följd hvaraf kristallerna vanligen äro betäckta af ett ockragult öfverdrag af basiskt järnoxid(ferri-)sulfat. Den erhålles som biprodukt vid alunfabrikationen, genom koncentrering och kristallisering af alunmoderluten, och vid beredning af svafvel ur svafvelkis. Vid upphettning af svafvelkis, FeS_2, erhållas nämligen svafvel, som förflyktigas, och en återstod, hufvudsakligen af enkelt svafveljärn, FeS, hvilket vittrar i fuktig luft och därvid ger järnvitriol. Genom de förvittrade massornas utlakning med vatten och lösningens afdunstning erhålles järnvitriol. För öfrigt erhålles saltet som biprodukt vid beredning af cementkoppar (se d. o.). Järnvitriol nyttjas som desinfektionsmedel, till svartfärgning, beredning af skrifbläck, såsom reningsmedel för lysgas m. m. P. P. C.*

Järnvräkare kallades förr tjänstemän, som af kronan tillsattes för att kontrollera mängden och beskaffenheten af det järn, som skeppades från järnvågarna. Redan på Magnus Ladulås' tid utöfvades en sådan kontroll, nämligen af fogden i bergslagen, men flyttades, till följd af Norrköpings riksdags beslut 1604, sedermera till städerna, där edsvurna vräkare anställdes, hvilkas uppgift var att konfiskera eller med böter belägga järn, som vid syning befanns felaktigt, vare sig till egenskaper, dimensioner eller stämpel. Järnvräkeriet, som var ett tvång på järnhandteringen, upphäfdes 1860. C. A. D.*

Järnväg var namnet på de upplagsplatser, där det från järnbruken kommande järnet fordom skulle upplåggas och förvaras samt vägas, innan det skeppades. Enligt K. M:ts förordning om järnvräkeriet af 15 dec. 1671 skulle vågmästarna (äfven kallade vägare eller, såsom i Stockholm, öfvervägare, som där hade undervägare till biträde) tillsättas af Bergskollegium, men denna bestämmelse följdes först småningom, och ännu 1730 voro sådana auktoriserade vågar inrättade endast på 26 orter, af hvilka 24 voro städer och två belägna på landet. Sedermera tillkom dock, bl. a. i sammanhang med upphäfvandet af Bottniska handelstvånget (se d. o.), ett ganska stort antal vågar i Finland och Norrland, där förut sådana varit inrättade endast i Åbo och Gäfle. Vid järnvågarna skulle kontroll utöfvas ej endast öfver järnets vikt, utan äfven öfver dess beskaffenhet och riktiga stämpling. Detta skedde genom särskilda tjänstemän, de s. k. järnvräkarna (se d. o.), som dock på de mindre orterna vanligen äfven voro vågmästare. Ett särskildt slags järnvågar, nämligen sådana för vägning af tackjärn, uppkommo först i midten af 1700-talet i anledning af 1739 års förbud mot tackjärns

itskeppande till utrikes orter. Den första tackjärnsvägen kom till stånd i Stockholm genom k. br. 29 mars 1748. Snart därefter inrättades en ny i Gäfle, en annan i Västerås på magistratens begäran 1800, hvarjämte sådana af sent dato funnos äfven i Strömsholm och Köping. I ett flertal städer funnos dessutom s. k. metallvågar för vägning af andra metaller än järn, såsom koppar, bly, mässing m. m. Bergskollegii instruktion för vägare och järnvräkare i stapelstadsvågarna är daterad 1 juli 1802 och en dylik för uppstadsvågarna samma dag. En ny instruktion utfärdades ännu så sent som 16 okt. 1856. Genom k. kung. 13 sept. 1864 upphörde emellertid skyldigheten att vid export låta uppväga järn- och ståleffekter, och bergsöfverstyrelsens befattning med järn- och metallvågarna upphörde alldeles genom k. kung. 26 okt. 1877, hvarvid åt kommunalmyndigheterna öfverlämnades att i mån af behof tillsätta vägare. Redan dessförinnan hade, vid midten af 1800-talet, en mängd vågar med K. M:ts tillstånd nedlagts. Antalet nedgick sedan alltmera, och 1885 indrogs Stockholms järnväg, året därpå Norrköpings. Den sista, som fanns kvar, var Göteborgs; stadsfullmäktige där beslöto 29 aug. 1889, att järnvägen med utgången af 1890 skulle upphöra, men att järn och andra metalleffekter, som befunnos på dess område, skulle få kvarligga tillsvidare, dock längst till utgången af 1892. Aqut.

Järnväg, i vidsträckt bemärkelse hvarje spårbana med skenor af järn eller stål, på hvilken personer och gods blifva i därför särskildt inrättade, med flänshjul försedda fordon framförda genom hvilken drifkraft som helst; i vanlig, mera inskränkt bemärkelse sådan spårbana, där drifkraften är ånga eller elektricitet (jfr Elektriska banor och Elektriska järnvägar). Först med användandet af den maskinella ångkraften blef järnvägen af den utomordentliga och omskapande betydelse för hela den civiliserade världens ekonomiska, industriella, merkantila, ja, dagliga lif, hvaraf den under de senaste åttio åren visat sig mäktig.

Spårbanor förekommo redan i det forna Egyptens stenbrott för framforslandet af stenblock till detta lands stora monumentalbyggnader under de äldsta dynastierna. Det gamla Greklands heliga offervagnar framflyttades utefter tempelgatorna på i sten utlagda spårbanor. Såsom våra järnvägars ursprung torde dock få betecknas de grufbanor för stenkol och malm, vid hvilka trälådor med flänsförsedda hjul framfördes på långsyllar af trä af den "lefvande kraften" vid nedrullandet i dalen och återfördes upp till grufvan medelst dragare eller människokraft. Vid ett prisfall på tackjärn i England under 1700-talet blefvo de då i förlag tillverkade gjutjärnsplattorna använda i stället för de omnämnda långsyllarna, och då fördelen ur slitningssynpunkt var uppenbar, vidtog därefter användningen af särskildt formade gjutna skenor. Sprödheten hos detta kenmaterial föranledde emellertid snart öfvergången till smidesjärn, och sedan de första verkliga skenorna 1820 blifvit utvalsade i England, kan den nutida järnvägen med sin spårart sägas ha tagit sin början. Användandet af rörlig maskinkraft för driften förmyktes först 1804 vid Merthyr-Tydfil-banan i Syd-Wales i England för framförandet af kolvagnar. Emellertid tvifladе man då för tiden på adhesionens tillräcklighet mellan hjul och skena, hvarför till en början mer eller mindre opraktiska, delvis naiva anordningar till friktionens förstärkande vidtogos, bland andra äfven anbringande af kuggstång med tillhörande hjul, hvilken anordning i nutiden på branta banor funnit motiverad användning. George Stephensons försök 1814 på grufspår vid Newcastle skulle emellertid föra drifkraftsproblemet vida framåt. Hans prof 27 sept. 1825, hvarvid det första persontåget framfördes mellan Stockton och Darlington med en hastighet af omkr. 10 km i timmen, var afgörande, och då vid byggandet af Liverpool—Manchester-banan en pristäflan utlystes för det bästa "lokomotivet", och Stephensons "Rocket" ej blott vann priset, utan vida öfverträffade förväntningarna och de uppställda täflingsvillkoren, kunde problemet om dragkraften anses löst, och gången af den framtida utvecklingen var gifven. *Liverpool—Manchester-banan*, som blef den första europeiska järnvägen, öppnades för allmän trafik 15 sept. 1830. De första lokomotivbanorna på kontinenten blefvo järnvägen mellan Bruxelles och Malines, öppnad i maj 1835, och i dec. s. å. järnvägen mellan Nürnberg och Fürth, hvarefter inom kort järnvägar började byggas inom flertalet europeiska länder. Sveriges första lokomotivbana öppnades 5 mars 1856 mellan Ervalla och Nora.

Vid planläggandet och byggandet af en järnväg afses i allmänhet att åstadkomma en förbindelse mellan två orter, en vid hvardera ändan af banan. Sträckningen däremellan bestämmes af merkantila och industriella jämte ekonomiska, politiska och strategiska förhållanden, af befolkningstätheten samt de olika platser, städer och större samhällen, som banan skall beröra. Sedan hufvudriktningen sålunda blifvit fastställd, gäller det ur rent teknisk synpunkt att konstruera järnvägen med minsta möjliga anläggningskostnad, men jämväl med hänsyn till en framtida billig drift. Den raka och horisontella banan är idealet, och detta söker man närma sig så mycket som terrängens ojämnheter och befintliga vattendrag med en rimlig kostnad i anläggning tillåta, hvarvid inskärningar för banan i den högt liggande terrängen och utfyllningar öfver den lågt liggande äfvensom broar öfver vattendrag utföras, allt i den mån detta icke genom kurvor i banlinjen kan undvikas. Vid städer, industrisamhällen eller andra större platser anläggas s. k. stationer (jfr Bangård, med illustrationer) eller last- och hållplatser, och mellan dessa framgår järnvägen med s. k. öppen linje, som kan byggas för trafik på *ett* spår, enkelspårig, på *två* spår, dubbelspårig (se Dubbelspår), eller på *flera* spår, flerspårig, beroende på storleken af den trafik, som skall ombesörjas.

Järnvägar kunna klassificeras på mångfaldigt olika sätt, beroende på den synpunkt, ur hvilken detta sker. Några af dessa indelningsgrunder äro följande. Med afseende på eganderätten skiljer man mellan statsbanor (statsjärnvägar) och privatbanor (enskilda järnvägar), ehuru i en del länder äfven ett i detta hänseende blandadt system för vissa banor förefinnes, så att staten kan vara delegare i eller trafikera en genom privata eller blandade medel åstadkommen bana. Den relativa betydelse, som en järnväg har för fjärrtrafiken och godstransporten mellan de stora civilisationscentra, ger den en karaktär antingen af hufvudbana

eller bibana, och är dess betydelse för denna trafik ringa, betecknas den som lokalbana. Byggnadssättet blir i dessa fall oftast äfven olika för sistnämnda tre slags banor, och de benämnas med hänsyn jämväl härtill äfven stambanor, sekundärbanor och tertiärbanor. Med afseende på *spårvidden*, d. v. s. afståndet emellan skenorna, benämner man de banor, som ha den öfver hela världen mest vanliga af 1,435 m., normalspåriga, de, som ha större spårvidd, bredspåriga och de med mindre spårvidd smalspåriga. Ur teknisk dragkraftssynpunkt kunna järnvägar indelas i adhesionsbanor (se d. o.), vid hvilka släpfriktionen mellan hjul och skena tjänar till anbringningsmedel för dragkraften, kuggstångsbanor (se d. o.) och hissbanor (se d. o.), äfven kallade linbanor, vid hvilka adhesionen till följd af banplanets stora lutning icke är tillräcklig för rörelsens åvägabringande. Jfr f. ö. Bergbana, Elevated railroads, Hochbahn, Hängbana och Hästbana.

I och med järnvägarnas uppkomst och utveckling i förbindelse med de äldre samfärdsmedlen till sjöss och lands må det kunna sägas — i stort sedt —, att en ny tid begynt för jordens alla länder, utmärkande sig för ett förut icke anadt framåtskridande på alla områden. Införandet äfven på landtsamfärdselns område af det maskinella arbetet i st. f. muskelkraften hos dragare och människor åstadkom, närmast på industriens och handelns områden, inom ett öfverraskande kort tidsrum en väldig utveckling. Det är förändringen och förstorandet af *transportvägen*, af *fordonet* och af *den dragande kraften*, som verkat allt detta. Fullkomnandet af transportmedlet har medfört en billigare, hastigare, regelbundnare och säkrare samfärdsel äfven för större mängder af transportföremålen, än hvad som förut till lands var möjligt. Därjämte ha arbets- och varuprisen utjämnats, ett alltför hastigt fördyrande förekommits och faran för brist på de nödvändigaste lifsförnödenheterna, som fordom kunde alstra hungersnöd och dylika lidanden, aflägsnats.

Det *billigare befraktande*, som järnvägarna medfört, har efter genomsnittsberäkning blifvit redan under järnvägarnas första tid för persontrafiken uppskattadt till öfver 50 proc. och för godstrafiken till omkr. 75 proc. i jämförelse med den förutvarande kostnaden för fordonstransport, hvarjämte järnvägarna tvingat skeppsfarten på vattendrag och kanaler till billigare tariffer. Ännu skarpare framträder skillnaden mot förr med afseende på *hastigheten*, hvarmed nutida befordran sker; *snälltåg*, som framföras med en merkantil hastighet (uppehållen inberäknade) af 80—100 km. per timme, och *godstågen* med 30—50 km., under gång för bådadera, där så fordras, genom dag och natt. (Om de hit hänvisade orden *blandadt tåg* och *blixttåg* se Järnvägståg.) Med afseende på *regelbundenheten* och *säkerheten* i befordringen ha järnvägarna med de reservmedel och det signalsystem, som stå dem till buds, äfvensom genom anordningar för oberoendet af väderleksförhållandena och deras följder bragt samfärdseln i dessa afseenden till en fullkomning, som forna tider ej ens närmelsevis kände till, hvarförutom *bekvämligheten* vid den nutida persontrafiken och *godsets bevarande* från förstöring under transporten ställer järnvägssamfärdseln på ett vida högre plan. Järnvägarnas förmåga af *masstransporter* grundar sig dels därpå, att samma dragkraft förmår framföra på en spårbana, om den är horisontell, omkr. tolf gånger, i lutning 1 : 300 sex gånger och i lutning 1 : 30 ännu två gånger så stor last som på en god landsväg; dels på den större förmågan hos en mekanisk motor, i det att en ånghästkraft, frånsedt den öfverlägsna hastigheten, motsvarar minst tre lefvande hästkrafter i deras faktiska arbetsresultat. På det *militära området* och för krigföringen ha järnvägarna en mycket stor betydelse särskildt för möjliggörandet af hastiga transporter af stora truppmassor och för upprätthållandet af etappväsendet eller förbindelserna i härens rygg med hemlandet vid tillförsel af ammunition, vapen, utrustningsartiklar och lifsmedel. Med afseende på trupptransporterna är det alldeles särskildt vid krigets början, då den s. k. strategiska uppmarschen efter mobiliseringen sker, som järnvägarnas uppgift är af största vikt. Denna betydelse ger sig under krigets gång äfven för det mesta till känna därigenom, att den vikande armén förstör och den framträngande återställer de järnvägar, som befinna sig i operationsområdet mellan dem båda (jfr Järnvägstrupper). Då järnvägarna verkat till utvidgning af bildningsmedlen på alla områden, till rikare kännedom och erfarenheter i lif och vetenskap samt till hastigare förbrödring nationerna emellan, bidraga de kraftigt äfven till utveckling och förädling af folkens andliga lif.

För att gifva ett begrepp om järnvägarnas omfattning och utveckling under 1900-talet hänvisa vi till vidstående tabell, som ange storleken af världens järnvägsnät vid slutet af 1907, utvecklingen af detta nät under en fyraårsperiod samt förhållandet inom de olika länderna mellan ytinnehållet å ena sidan och folkmängden å den andra samt längden af landets järnvägar. Anläggningskapitalet för jordens samtliga järnvägar anslås af Geistbeck (i Scobels "Geographisches handbuch") till 160 milliarder, af G. Sundbärg till 170 milliarder kr.

Järnvägslitteraturen har, ifrån 1840-talet, då de första verkliga afhandlingarna på detta område utgåfvos, intill närvarande tid blifvit allt rikhaltigare. Här må nämnas "Archiv für eisenbahnwesen" (utg. af preussiska ministeriet för offentliga arbeten), "Zeitung des Vereins deutscher eisenbahnverwaltungen" (Berlin), "Organ für die fortschritte des eisenbahnwesens" (Wiesbaden), "Revue générale des chemins de fer" (Paris), "Bulletin de l'association du congrès international des chemins de fer" (Bruxelles), "The railroad gazette" (London och New York) och "Manual of the railroads of the United states".

Svenska järnvägsväsendets uppkomst och utveckling. Initiativet till byggande af lokomotivbanor i Sverige togs af döv. majoren vid Flottans mekaniska kår grefve A. E. von Rosen, som 27 nov. 1845 erhöll en (af O. I. Fåhræus kontrasignerad) k. resolution på, att det eller de bolag, som han kunde bilda, "skulle undfå rättighet att under loppet af 20 år, fr. o. m. 1846 räknadt, anlägga järnvägar i riket". Engelska kapitalister, som von Rosen hoppats kunna intressera för företaget, drogo sig emellertid tillbaka. Då ingaf han, april 1848, till K. M:t en ansökan om framställning till ständerna om beviljande af något understöd för anläggning af

Utvecklingen af samtliga järnvägsnät i världen från slutet af år 1903 till slutet af år 1907 och förhållandet mellan järnvägslängd samt ytinnehåll och folkmängd i resp. länder.

(Efter art. "Världens järnvägar 1903 till 1907" i "Järnbanebladet" n:o 16 1909.)

Land	Längd på i trafik varande järnvägar vid slutet af år 1907	Ökning 1903—1907		Banlängd vid slutet af år 1907	
		totalsumma	i proc.	pr 100 kv.km.	pr 10,000 inv.
	Km.	km.	%	km.	
I. Europa.					
Sverige	13,392	1,004	8,1	3,0	26,1
Danmark	3,446	287	9,1	8,0	14,0
Schweiz	4,447	302	7,3	10,7	13,4
Frankrike	47,823	2,601	5,7	8,8	12,8
Belgien	7,844	1,025	15,0	26,6	11,7
Norge	2,586	242	10,3	0,8	11,6
Tyskland	58,040	3,614	6,6	10,7	10,8
Storbritannien och Irland	37,150	1,002	2,8	11,8	9,0
Österrike-Ungern, inkl. Bosnien o. Hercegovina	41,605	2,787	7,2	6,2	8,8
Spanien	14,850	999	7,2	3,0	8,3
Nederländerna, inkl. Luxemburg	3,589	217	6,4	9,3	6,2
Ryssland, Europeiska, inkl. Finland (3,311 km.)	58,385	5,127	9,6	1,1	5,5
Rumänien	3,210	33	1,0	2,0	5,4
Italien	16,596	557	3,5	5,3	5,1
Grekland	1,241	206	19,9	1,9	5,1
Portugal	2,719	315	13,1	2,9	5,0
Europeiska Turkiet, Bulgarien, Rumelien	3,167	25	0,8	1,2	3,2
Malta, Jersey, Man	110	-	-	10,0	3,0
Serbien	610	32	5,5	1,3	2,4
Summa Europa	320,810	20,375	6,8	3,3	8,2
II. Amerika.					
Brittiska Nord-Amerika (Canada)	36,125	5,429	17,7	0,4	67,5
Amerikas förenta stater, inkl. Alaska (579 km.)	369,991	35,357	10,6	4,0	43,2
Newfoundland	1,072	17	1,6	1,0	50,1
Mexico	21,906	5,238	31,4	1,1	15,1
Central-Amerika	2,240	718	47,2	—	—
Stora Antillerna	3,911	432	12,4	—	—
Små Antillerna	541	82	18,0	—	—
Colombias förenta stater	723	79	12,3	0,05	1,6
Venezuela	1,020	—	—	0,1	4,2
Brittiska Guyana	167	45	36,9	0,07	5,7
Nederländska Guyana	60	60	—	—	—
Ecuador	300	—	—	0,1	2,1
Peru	2,144	477	28,8	0,2	4,7
Bolivia	1,129	74	7,0	0,1	5,0
Brasiliens förenta stater	17,242	2,166	14,4	0,2	11,5
Paraguay	253	—	—	0,1	4,0
Uruguay	1,948	—	—	1,1	20,9
Chile	4,730	87	1,9	0,6	14,3
Argentinska republiken	22,004	3,660	19,9	0,8	45,0
Summa Amerika	487,506	53,861	12,4		
III. Asien.					
Ryska Central-Asien	4,519	1,850	69,3	0,8	5,8
Sibirien o. Mandschuriet	9,116			0,07	15,8
Transport	13,635	1,850			

Land	Längd på i trafik varande järnvägar vid slutet af år 1907	Ökning 1903—1907		Banlängd vid slutet af år 1907	
		totalsumma	i proc.	pr 100 kv.km.	pr 10,000 inv.
	Km.	km.	%	km.	
Transport	13,635	1,850			
Kina	6,698	4,806	254,0	0,06	0,2
Korea	1,108	1,048	1,746,7	0,5	1,1
Japan	8,067	1,041	14,8	1,9	1,7
Brittiska Indien	48,106	4,734	10,9	0,9	1,3
Ceylon	904	274	43,5	1,4	2,5
Persien	54	—	—	0,003	0,06
Mindre Asien, Syrien och Arabien (med Cypern 58 km.)	4,716	1,483	45,8	0,3	2,4
Portugisiska Indien	82	—	—	2,2	1,4
Malajiska staterna (Borneo, Celebes m. fl.)	1,024	380	59,0	1,2	14,2
Nederländska Indien (Java, Sumatra)	2,429	127	5,5	0,4	0,8
Siam	919	234	34,2	0,1	1,0
Kochinkina, Kambodja, Annam, Tonkin (2,398 km.), Pondichéri (95 km.), Malakka (92 km.), Filippinerna (250 km.)	2,835	54	1,9	—	—
Summa Asien	90,577	16,031	21,5		
IV. Afrika.					
Egypten	5,544	792	16,7	0,3	5,8
Algeriet och Tunisien	4,906	12	0,2	0,5	7,3
Oafhängiga Kongostaten	642	198	44,6	—	—
Abessinien	309	129	71,-		
Brittiska Sydafrika: Kapkolonien	6,123	473	8,4	0,3	34,7
Brittiska Sydafrika: Natal	1,571	386	32,6	2,2	20,2
Brittiska Sydafrika: Transvaal	2,191	734	50,4	0,7	25,2
Brittiska Sydafrika: Oranje-kolonien	1,425	619	76,8	1,1	68,5
Kolonier:					
Tysklands	1,847	1,377	293,0	—	—
Englands	1,988	109	5,8	—	—
Frankrikes	2,006	779	63,5	—	—
Italiens	115	88	325,9	—	—
Portugals	1,131	139	14,0	—	—
Summa Afrika	29,798	5,835	24,4	—	—
V. Australien.					
Nya Zeeland	4,137	269	7,0	1,5	49,8
Victoria	5,517	73	1,3	2,4	45,9
Nya Syd-Wales	5,588	536	10,6	0,7	40,4
Syd-Australien	3,097	38	1,2	0,1	85,3
Queensland	5,459	768	16,3	0,3	113,0
Tasmanien	998	—	—	1,8	58,0
Väst-Australien	3,636	185	5,4	0,1	88,2
Hawaii	142	—	—	0,8	13,0
Summa Australien	28,592	1,869	7,0	0,4	57,4
Summa för hela världen	957,283	97,971	11,4		

en järnväg mellan *Örebro* och *Hult* (en lastageplats vid Vänern). Sedan riksdagen — trots lifligt motstånd af K. H. Anckarsvärd, von Hartmansdorff, L. F. Rääf, Fr. Schartau m. fl. samt trots bondeståndets afslag — förklarat sig vilja godtgöra det ifrågasatta järnvägsbolaget hvad som brast i 4 proc. nettobehållning å den beräknade anläggningskostnaden samt medgifvit flera andra förmåner, utfärdade K. M:t 28 dec. 1848 stadfästelseresolution för anläggningen. 1850—51 års riksdag beviljade (äfven denna gång trots bondeståndets afslag) räntegaranti, äfven om järnvägen utsträcktes från Örebro till *Köping*. Det för banans byggande bildade bolaget, ”Kongl. svenska aktiebolaget för jernväg mellan Köping och Hult”, oktrojerades 13 nov. 1852 och afsåg från början att åstadkomma en förbindelse mellan Mälaren och Vänern. I planen ingick jämväl, att denna linje skulle utgöra en del af en privat stambana mellan Stockholm och Göteborg. Af det sålunda i stor skala tilltänkta företaget kom, till följd af oförutsedda hinder, endast bandelen Örebro—Köping att utföras. Samtidigt med denna anlades den genom ortens företagsamhet åstadkomna järnvägen mellan Nora och Ervalla, som öppnades för trafik i sammanhang med sträckan Örebro—Ervalla 5 mars 1856. Redan vid 1853—54 års riksdag hade emellertid beslutits (hufvudsakligen enligt de grunder, som framställts i en af J. Fr. Fåhræus kontrasignerad k. proposition), att ”stambanor” (till en början den Södra och Västra) skulle anläggas och utföras genom statens omedelbara försorg, att sålunda anlagda stambanor, med allt hvad till dem hörde, skulle anses som statens tillhörighet och stå under statens tillsyn och förvaltning, samt att de med stambanors anläggande förenade kostnader skulle i allmänhet bestridas af staten. Nödiga medel för järnvägsanläggningarnas påbörjande anvisades ock samtidigt, hvarjämte beslöts, att för bekostande af de järnvägsanläggningar, som af rikets ständer redan blifvit eller kunde blifva beslutade, medel skulle anskaffas, utöfver hvad befintliga eller disponibla tillgångar medgåfve, genom upplåning för statens räkning medelst fonderade, inom riket utgifna, räntebärande obligationer. Detta försök att grunda ett inhemskt fondsystem misslyckades fullständigt. I stället för 3 mill. rdr, hvartill lånet var bestämdt, erhöllos endast 280,000 rdr. De följande årens stora statsinkomster gåfvo emellertid tillräckliga medel till utförande af de beslutade järnvägsanläggningarna. Genom sina bekanta ”blomstermålningar” förmådde statsrådet J. A. Gripenstedt 1857 ständerna att antaga en k. proposition om anläggande af ett stambanenät för en beräknad kostnad af öfver 103 mill. rdr och att för den följande statsregleringsperioden anslå 20 mill. till järnvägsanläggningar. Denna gång vände man sig till utlandet för att erhålla penningar, och 1858 års järnvägslån förskrefs i thaler. Vid 1859—60 års riksdag voro åter 25 mill. rdr behöfliga för fortsättning af järnvägsbyggandet. På Gripenstedts förslag beslöt riksdagen att åter anlita den inhemska penningmarknaden och att medelst obligationer i svenskt mynt upplåna 3 mill. rdr, men för erhållande af de återstående 22 mill. anlitade man den tyska penningmarknaden. (Samtliga sedermera upptagna järnvägslån äro förskrifna i utländskt mynt, med undantag af det lån å 24 mill. kr., som 1872 upplades med 4-procent-obligationer i svenskt mynt.) Vid riksdagen 1862—63 beslöts, att Norra, Nordvästra och Östra stambanorna samt sammanbindningsbanorna Örebro—Hallsberg och genom Stockholm skulle påbörjas, och vid 1873 års riksdag, att Norra stambanan skulle fortsättas till Storvik samt en tvärbana dragas från riksgränsen öfver Östersund mot Sundsvall. — Redan 30 april 1855 började arbetet på Västra stambanan vid Skafveryd, 2,6 km. v. om Alingsås, samt i början af maj å flera ställen af Södra stambanan mellan Malmö och Lund. Det svenska statsbaneverkets stiftare, öfversten Nils Ericson (se denne), utsågs att med obegränsad fullmakt efter eget beprövande och på eget ansvar ordna alla arbetsdetaljer såväl i tekniskt som administrativt hänseende. Samtidigt därmed tillsattes, på grund af rikets ständers därom förut fattade beslut, af regeringen en kommitté för att anställa noggranna undersökningar och utredningar i både statsekonomiskt och topografiskt afseende samt med hänsyn till kommunikationsväsendet i allmänhet utarbeta förslag till järnvägars riktning, anläggning och beskaffenhet för att sätta regeringen i tillfälle att till nästa riksdag afläta proposition angående verkställande af de järnvägsanläggningar, hvilka borde af allmänna medel bekostas. Denna kommitté, i hvars förhandlingar öfverste Ericson berättigades att som ledamot deltaga, ingaf till regeringen 1856 ett utlåtande rörande statens järnvägsbyggnader, mot hvilket öfverste Ericson afgaf 18 nov. s. å. ett i åtskilliga punkter afvikande betänkande. De grundsatser, som i detta betänkande uttalades, ha med högst få afvikelser blifvit följda vid utförandet af södra och mellersta Sveriges statsbanor. Grunderna för den riktning de norrländska stambanorna erhållit äro angifna i Järnvägsbyggnadsstyrelsens till K. M:t afgifna betänkande af 21 dec. 1867. Sedan Ericson 30 dec. 1862 lämnat sin befattning som chef för statens järnvägsbyggnader, förordnade K. M:t s. d., att den myndighet och förvaltning, som bemälde chef dittills utöfvat, skulle fr. o. m. 1863 års ingång fördelas på två särskilda styrelser, af hvilka den ena, *Styrelsen för statens järnvägstrafik*, skulle öfvertaga befattningen med alla de ärenden, som afsåge ordnandet af trafiken å stambanorna, i den mån de vore eller blefve färdigbyggda, vidmakthållandet af banorna jämte därtill hörande byggnader, verkstäder, materiel m. m. äfvensom uppbörden och förvaltningen af därvid inflytande medel, samt den andra, *Styrelsen öfver statens järnvägsbyggnader*, hade att utöfva högsta ledningen vid anläggningen af nya statsbanor och hvad därmed hade gemenskap samt till följd däraf uppbära och förvalta de för dessa arbeten anvisade medel. Till chef för det förra verket utnämndes K. O. Troilius (se denne), som tog afsked 1887, och för det senare K. G. Beijer (se denne), som erhöll afsked s. å. Fr. o. m. 1 okt. 1888 är ledningen äfven af statens järnvägsbyggnader lagd i händerna på den förstnämnda styrelsen, hvars benämning i sammanhang därmed ändrades till *Järnvägsstyrelsen*. Chefer för denna styrelse, generaldirektörer, ha sedermera varit grefve R. Cronstedt (1888—97), T. Nordström (1897—1904), M. R. Sahlin (1904—07) och F. V. H. Pegelow (sedan 1907).

De *svenska statsbanornas* tillväxt från 1856, då

de första bandelarna Jonsered—Göteborg och Lund—Malmö öppnades för trafik, till 1908 framgår af följande sammandrag. Under öfverste Ericsons tid öppnades för allmän trafik hela Västra stambanan (Stockholm—Göteborg) jämte dess utgreningar, dels till Södertälje, dels från Hallsberg till Örebro, äfvensom af Södra stambanan (Falköping—Malmö) linjerna Malmö—Liatorp och Falköping—Mullsjö. Den återstående delen af Södra stambanan var fullbordad vid slutet af 1864. Nordvästra stambanan (Laxå—norska gränsen) äfvensom den s. k. Sammanbindningsbanan genom Stockholm fullbordades 1871. Östra stambanan (Katrineholm—Nässjö) fullbordades 1874 och linjen Skövde—Karlsborg 1876. Af Norra stambanan (räknad från Stockholm till Morjärv) fullbordades linjen Stockholm—Storvik 1866—75 (Stockholm—Uppsala 1866, Uppsala—Krylbo 1873 och Krylbo—Storvik 1875), linjen Storvik—Ange — där denna stambana är satt i förbindelse med den 1882 färdiga s. k. Tvärbanan genom Jämtland — 1881, linjen Bräcke—Sollefteå 1886, linjen Långsele (föreningsstation för Sollefteålinjen) — Vännäs 1891, linjen Vännäs—Boden 1894 samt under de följande åren t. o. m. 1903 utom linjen från Boden till Morjärv äfven linjerna därifrån till Luleå och till Riksgränsen. Om den projekterade Inlandsbanan se d. o.

Genom inköp 1885 och ombyggnad af den förut befintliga smalspåriga järnvägen mellan Sundsvall och Torpshammar samt den likaledes smalspåriga järnvägen mellan Söderhamn och Bergvik och dennas framdragande till Kilafors station äro kuststäderna Sundsvall och Söderhamn satta i förbindelse med Norra stambanan. Genom af staten utförda järnvägsbyggnader är förbindelse åvägabragt jämväl mellan Norra stambanan och kuststäderna Hudiksvall, Örnsköldsvik och Umeå. Sidobanan Ljusdal—Hudiksvall (hvaraf den förr befintliga smalspåriga sträckan Näsviken—Hudiksvall i likhet med de två nyssnämnda hade inköpts af staten) öppnades sålunda för trafik 1888, banan Mellansel—Örnsköldsvik 1892 och banan Vännäs—Umeå 1896. Den s. k. Värtan-banan, som från stationerna Karlberg och Tomteboda förbinder stambanan med Stockholms hamn vid Lilla Värtan, öppnades för trafik 1882. Genom köp har statsverket ytterligare förvärfvat de af enskilda anlagda järnvägarna Hallsberg—Mjölby 1879, Luleå—Gällivare 1891 samt Göteborg—Hälsingborg, Astorp—Höganäs, Landskrona—Ängelholm och Malmö—Billesholm 1896. Dels genom nybyggnad, dels genom inköp 1900—09 ha tillkommit banan Örebro—Krylbo, banan Örebro—Svartå, den s. k. Bohusbanan (Göteborg—Uddevalla—Skee—Strömstad) samt linjen Malmö—Trälleborg, hvilken sistnämnda bandel inköptes i samband med anordnandet af statens nya ångfärjeled mellan Trälleborg och Sassnitz på Rügen. Den första ångfärjeleden mellan Malmö och Köpenhamn togs i trafik 1900. (Ångfärjeleden mellan Hälsingborg och Helsingör är dansk.) Genom statens försorg ha sålunda kommit till stånd med Norge tre olika förbindelser, nämligen genom Värmland till Kristiania, genom Jämtland till Trondhjem och genom Lappland från Boden öfver Gällivare, Kiruna och Riksgränsen till Narvik; med Danmark öfver Malmö till Köpenhamn och med Tyskland öfver Trälleborg till Sassnitz, och numera är sålunda det skandinaviska normalspåriga järnvägsnätet satt i direkt förbindelse med den europeiska kontinentens. Sammanlagda längden af statens järnvägar vid 1908 års slut utgjorde 4,341 km. Se den utförliga skildringen "Statens järnvägar 1856—1906. Historisk-teknisk-ekonomisk beskrifning" (3. bd, 1906).

Från de nu nämnda statsbanorna ha genom privat företagsamhet i förening med bidrag från stat och kommuner *enskilda järnvägar* blifvit byggda till de flesta af landets kuststäder äfvensom till städerna vid de stora insjöarna. Så utgå från Västra stambanan enskilda banor till Nyköping och hamnen vid Oxelösund samt Eskilstuna och Torshälla, till Finspång i Östergötland, till Mariestad, Skara, Lidköping, Vänersborg och Uddevalla, till Hjo, Tidaholm, Borås och Varberg; från statsbanan Hallsberg—Mjölby banor till Askersund, öfver Vadstena till Ödeshög och Mjölby—Hästholmen, från olika stationer vid Södra stambanan enskilda banor till Ulricehamn, Eksjö, Oskarshamn, Halmstad, Växjö, Kalmar, Säfsjöströms bruk, Karlskrona och Karlshamn, till sjön Bolmen samt till de skånska städerna Hälsingborg, Landskrona, Trälleborg, Ystad, Simrishamn, Kristianstad och till Sölvesborg; från Östra stambanan en enskild bana till Åtvidaberg och Västervik, hvilken stad genom en järnväg till Hultsfreds station på Nässjö—Oskarshamns järnväg är satt i förbindelse äfven med Vimmerby och södra Sveriges järnvägsnät; från Nordvästra stambanan enskilda banor till Stribergs järnmalmsfält, till Nora, till Otterbäckens hamn vid Vänern och till Filipstad. Vid Kils station korsas Nordvästra stambanan af landets största enskilda bana, *Bergslagernas järnväg*, som sammanbinder Göteborg och Falun, därvid berörande Åmål och genom en kort sidobana från Daglösens station äfven Filipstad. Från denna bana, som vid Öxnered korsar banan mellan Herrljunga och Uddevalla, utgår vid Melleruds station en järnväg genom Dalsland till norska gränsen, där den sammanbindes med den norska Smaalensbanan och därigenom bildar den fjärde förbindelselänken mellan Sverige och Norge. Från Filipstad sträcker sig en järnväg norrut till hamnplatsen Edebäck vid Klarälfven. Vid Hörkens station ansluter sig en bana från Annefors. Vid Ludvika och Ställdalen är Bergslagernas järnväg satt i förbindelse med den en längre sträcka jämnlöpande äldre järnvägen, som sammanbinder Ludvika och Nya Kopparbergs m. fl. järnmalmsfält med Linde och Örebro. Vid Borlänge station tillstöter en bana från Krylbo — vid Norra stambanan — med fortsättning till sjön Siljan, hvarigenom en bekväm förbindelseled är sträckt mellan Dalarna och hufvudstaden. Från Bergslagernas järnvägs andra ändpunkt Falun är förbindelse medelst järnväg sedan lång tid tillbaka åvägabragt med Gäfle, och från denna stad finnes järnväg till Uppsala med bibanor till Dannemora och Söderfors. Från Dannemora är en bana anlagd till Hargs hamn vid Ålands haf. Från Uppsala utgår äfven en bana öfver Länna bruk till Norrtälje. Utom de at n. och s. löpande stambanorna utgår från Stockholm landets näst största enskilda bana, *Stockholm—Västerås—Bergslagens järnväg*, öfver Enköping och Västerås till Köping, där den sammanträffar med Sveriges äldsta järnväg,

som sammanbinder nämnda stad och Arboga med Örebro och Nora. Från Köping utgår norrut en järnväg till Uttersberg och Riddarhyttan. Vid Tillberga station å Stockholm—Västerås—Bergslagens järnväg sammanträffa äfven en järnväg från Sala samt en från Ängelsberg och Kärrgrufvan, hvilken sistnämnda plats åter är medelst järnväg anknuten med förut nämnda Krylbo station å Norra stambanan. Till det sålunda i stora drag angifna enskilda järnvägsnätet ha, med förbigående dels af sådana enskilda banor, som, enligt hvad ofvan anförts, blifvit af staten inköpta, dels af ett antal banor af obetydlig utsträckning (t. ex. den utomordentligt starkt trafikerade Stockholm—Saltsjön) följande enskilda banlinjer i kronologisk ordning tillkommit: Visby—Hemse (af ''Gottlands järnväg''), Gäfle—Ockelbo, Hvetlanda—Säfsjö, Finspång—Norsholm, Borås—Svenljunga (Kinds härads järnväg), Stockholm—Rimbo, Kristianstad—Immeln, Malmö—Trälleborg, Hörby—Tollarp, Hästveda—Karpalund, Karlshamn—Sölvesborg, Striberg—Grängen, Skara—Kinnekulle—Vänern, Karlsdal—Grythyttehed, Karlshamn—Karlskrona, Halmstad—Bolmen, Mariestad—Kinnekulle, Vittsjö—Hässleholm, Persberg—Mora (af ''Mora—Vänerns järnväg''), Falun—Rättvik—Mora, Malmö—Tomelilla, Härnösand—Sollefteå, Malmö—Genarp, Ystad—Gärsnäs, Jönköping—Vaggeryd, Göteborg—Borås, Falkenberg—Fridhemsberg (af ''Falkenbergs järnväg''), Saltskog—Nyby bruk med sidobanor (''Norra Södermanlands järnväg''), Nättraby—Alnaryd, Uddevalla—Lelången, Växjö—Klafreström, Norrköping—Söderköping—Vikbolandet, Bredåkra—Tingsryd, Hudiksvall—Bergsjö (''Norra Hälsinglands järnväg''), Linköping—Fågelsta (''Mellersta Östergötlands järnväg''), Växjö—Tingsryd, Röstånga—Eslöf, Markaryd—Värnamo (af ''Skåne—Smålands järnväg''), Visby—Tingstäde (af ''Gottlands järnväg''), Markaryd—Veinge, Ramnäs—Kolbäck, Dala—Hälsinglands järnväg, Östra Blekinge järnväg, Älfsered—Limmared (af ''Falkenbergs järnväg''), Kalmar—Torsås, Sala—Gysinge—Gäfle, Mora—Älfdalen, Vansbro—Ängelsberg, Hönshylte—Kvarnamåla, Örebro—Pålsboda, Västergötland—Göteborgs järnväg (Skara—Göteborg), Skifarp—Charlottenlund, Tomelilla—Brösarp, Lund—Bjärred, Degeberga—Brösarp och Efveröd—Kristianstad (af ''Östra Skånes järnvägar''), Älfsjö—Nynäshamn, Rimbo—Sund och Näsby—Österskär (af ''Stockholm—Rimbo järnväg''), Gärsnäs—S:t Olof, Linköping—Vimmerby (''Östra centralbanan''), Klafreström—Åsheda, Mönsterås—Alsterbro, Göteborg—Särö, Karlstad—Munkfors, Kolmården—Öfre Virå (''Stafsjö järnväg''), Hvellinge—Skanör—Falsterbo, Ängelholm—Östra Ljungby—Klippan, Falun—Västerdalarna, Garpenberg—Fors, Lund—Refvinge—Harlösa, Alnaryd—Eringsboda, Kjäflinge—Sjöbo, Bjärka—Åtvidaberg, Tidaholm—Vartofta—Åsarp, Falköping—Landeryd (''Västra centralbanan''), Lödöse—Lilla Edet, Enköping—Heby—Runhällen, Borgholm—Böda, Hvetlanda—Målilla, Kimstad—Norrköping, Valdemarsvik—Söderköping, Kjäflinge—Barsebäck, Saltholmen (Långedrag)—Göteborg, Skebokvarn—Stålboga (''Mellersta Södermanlands järnväg''), Oskarshamn—Ruda, Orsa—Sveg, Borgholm—Näsby, Linköping—Ringstorp, Voxna—Lobonäs, Lidköping—Tun, Glimåkra—Elmhult och Hafdhem—Burgsvik. Det enskilda bannätet, som 1908 uppgick till 9,025 km., torde vid utgången af 1909 ha uppgått till öfver 9,200 km. Jfr järnvägskartan å dubbelpl.

Utvecklingen af landets järnvägar sedan år 1856 framgår af nedanstående tabell:

Sammandrag af de svenska järnvägarnas längdutsträckning 1856—1908.

År	Statsbanor	Enskilda järnvägar	Summa
	km.	km.	km.
1856	32	34	**66**
1860	303	224	**527**
1865	869	436	**1,305**
1870	1,118	609	**1,727**
1875	1,513	2,166	**3,679**
1880	1,956	3,920	**5,876**
1885	2,385	4,505	**6,890**
1890	2,613	5,405	**8,018**
1895	3,270	6,486	**9,756**
1900	3,850	7,453	**11,303**
1906	4,199	8,889	**13,088**
1907	4,341	8,907	**13,278**
1908	4,341	9,025	**13,366**

Byggnadskostnaden uppgick vid 1906 års slut (det sista år, för hvilket Allmän svensk järnvägsstatistik föreligger) för de trafikerade statsbanorna till 453,888,000 kr., och enligt ungefärlig uppskattning torde vid samma års slut hela ifrågavarande kostnaden för stats- och privatbanor ha stigit till 959 mill. kr. Under 1906 uppgingo bruttoinkomsterna af landets järnvägsrörelse till 120,5 mill. kr., af hvilken summa 60 mill. belöpte sig på statsbanorna och 60,5 mill. å de enskilda järnvägarna. Utgifterna för järnvägsrörelsen uppgingo s. å. till 42 mill. kr. å statsbanorna och till 38,1 mill. kr. å de enskilda järnvägarna. Utgiftsprocenten, d. v. s. driftkostnadernas förhållande till bruttoinkomsten, uppgick s. å. i medeltal för samtliga banorna till 66,45, för statsbanorna till 70,01, för de normalspåriga privatbanorna till 61,24 samt för de smalspåriga banorna till 69,08. Nettobehållningen, d. v. s. inkomsternas öfverskott öfver driftkostnaden, uppgick s. å. till inalles 40,44 mill. kr., fördelade med 18 mill. kr. på statsbanorna och 22,44 mill. på de enskilda banorna. Afkomstprocenten, d. v. s. nettobehållningens förhållande till byggnadskapitalet, utgjorde s. å. vid statsbanorna 4 och vid privatbanorna i medeltal 4,61. 1908 utgjorde det i de trafikerade statsbanorna nedlagda byggnadskapitalet omkr. 485 mill. kr. Utgifterna för året stego till 57,3 mill. kr. och inkomsterna till 64,3 mill. kr. Nettoinkomsten belöpte sig således till 7 mill. kr. Utgiftsprocenten var under 1908 89,11 och afkomstprocenten 1,46. I huru hög grad de svenska järnvägarna äro i stånd att främja samfärdseln och varuomsättningen inses däraf, att antalet *resor* å samtliga järnvägarna under 1906 utgjorde 46,5 mill. (personkm. 1,262,4 mill.) och den mängd *gods*, hvilken å banorna framförts under s. å., 32 mill. ton (tonkm. 2,234 mill.). De farhågor, som man, då järnvägsbyggandet i Sverige började, hyste i afseende på tillgången af transportföremål och järnvägsdriftens afkastning, ha i alla afseenden visat sig förhastade. — Närmare uppgifter rörande järnvägsväsendet i öfriga stater meddelas i de åt de särskilda staterna egnade artiklarna.

I rättsligt hänseende äro järnvägarna, i vårt land liksom annorstädes, föremål för ett flertal sär-

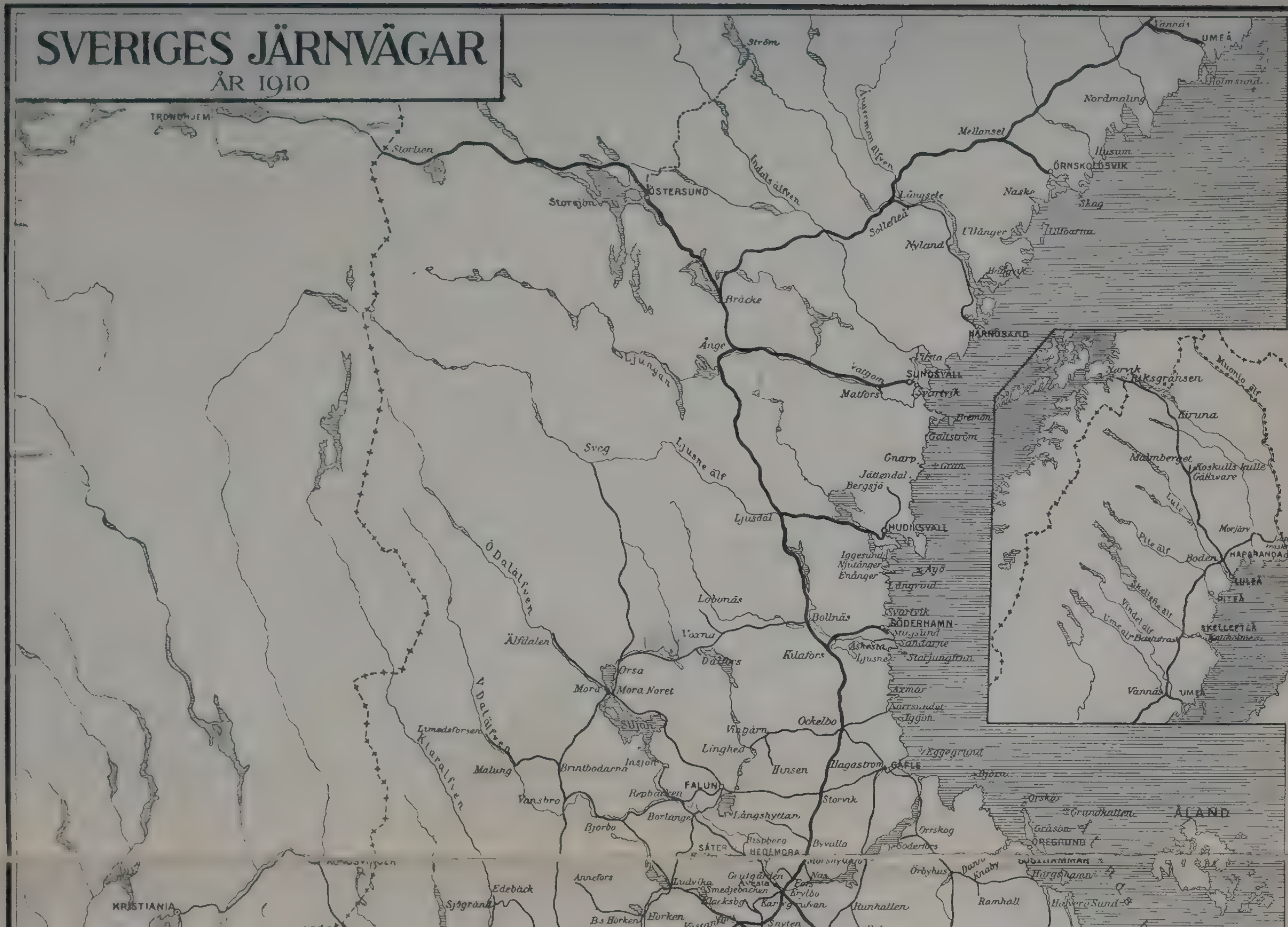
SVERIGES JÄRNVÄGAR
ÅR 1910
TRONDHJEM
Storlien
ÖSTERSUND
Storsjön
Ström
Ångerman älfven
Indals älfven
Mellansel
ÖRNSKÖLDSVIK
Nordmaling
Husum
UMEÅ
Vännäs
Holmsund
Långsele
Sollefteå
Nyland
Naske
Skag
Ullånger
Ulfoarna
HÄRNÖSAND
Bräcke
Ånge
Ljungan
Fjesta
SUNDSVALL
Svartvik
Matfors
Bremön
Galtström
Gnarp
Jättendal
Bergsjö
Sveg
Ljusne älf
Ljusdal
HUDIKSVALL
Iggesund
Njutånger
Enånger
Ågö
Bollnäs
Lobonäs
Svartvik
SÖDERHAMN
Sandarne
Kilafors
Ljusne
Storjungfrun
Axmar
Ö Dalälfven
Älfdalen
Orsa
Mora
Mora Noret
Siljan
Dalfors
Ockelbo
Vintjärn
Linghed
Hinsen
Ilagastrom
GEFLE
Eggegrund
Björn
V Dalälfven
Klaralfven
Malung
Brintbodarna
Insjön
FALUN
Repbäcken
Storvik
Vansbro
Borlänge
Långshyttan
Björbo
SÄTER
HEDEMORA
Byvalla
Orrskog
Söderfors
Örskär
Grundkallen
ÅLAND
Gräsön
ÖREGRUND
Annefors
Ludvika
Grufgärden
Avesta
Smedjebacken
Krylbo
Fors
Näs
Karlgrufvan
Örbyhus
Knaby
Hargshamn
Ramhall
Hallstavik
KRISTIANIA
Edebäck
Sjögränd
B.s Borken
Hörken
Vastanfors
Snyten
Runhallen
Heby
Riksgränsen
Vurvik
Muonio älf
Kiruna
Malmberget
Koskulls kulle
Gällivare
Lule älf
Morjärv
Boden
HAPARANDA
LULEÅ
Pite älf
PITEÅ
Skelleftå älf
SKELLEFTEÅ
Vindel älf
Ume älf
Vännäs
UMEÅ

GOTTLAND
ÖLAND
BORNHOLM
KÖPENHAMN
MALMÖ
LUND
KRISTIANSTAD
KARLSKRONA
KARLSHAMN
RONNEBY
KALMAR
VÄXJÖ
VIMMERBY
EKSJÖ
GRENNA
JÖNKÖPING
ULRICEHAMN
BORÅS
FALKÖPING
HJO
ALINGSÅS
MARSTRAND
KUNGÄS
GÖTEBORG
KUNGSBACKA
VARBERG
FALKENBERG
HALMSTAD
LAHOLM
ÄNGELHOLM
HELSINGÖR
HALSINGBORG
LANDSKRONA
ROESKILDE
KJÖGE
SKANÖR
FALSTERBO
TRÄLLEBORG
YSTAD
SIMRISHAMN
NYBORG
KORSÖR
NESTVED
VORDINGBORG
NYKJÖBING
Kilometer
Statens järnvägar
Enskilda järnvägar
Under byggnad varande järnvägar

skilda bestämmelser. Den allmänna *förvaltningen* af svenska statens järnvägar utöfvas (jämlikt k. instr. 31 dec. 1907) af k. Järnvägsstyrelsen (se d. o.) med dess underlydande distriktsförvaltningar. De enskilda järnvägarna i riket, som med få undantag tillhöra aktiebolag, förvaltas af dessa själfva eller ock af andra aktiebolag, som arrendera järnvägarna. Järnvägsstyrelsen har emellertid en viss kontroll öfver de enskilda järnvägarna. *Tillkomsten* af en ny statsjärnväg beror på beslut af K. M:t (och på riksdagens beviljande af erforderligt anslag). Byggnadsarbetet utföres af Järnvägsstyrelsen. Behöflig mark förvärfvas genom expropriation (se Expropriera). För att få anlägga och till allmänt begagnande mot afgift upplåta enskild järnväg måste hos K. M:t utverkas koncession, som beviljas, först efter det ortsbefolkningen fått tillfälle att yttra sig samt K. M:ts befallningshafvande, Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen äfvensom Järnvägsstyrelsen afgifvit utlåtanden öfver den tillärnade järnvägen. Koncession göres städse beroende af en mängd villkor, afseende bl. a. järnvägsföretagets tekniska och ekonomiska säkerställande. Med koncessionen följer rätt att expropriera för järnvägen erforderlig mark. — Särskilda föreskrifter ang. lagfart, inteckning (se d. o.) och utmätning af enskild järnväg, så ock i fråga om förvaltning af dylik järnväg under konkurs, äro meddelade i en k. förordning 15 okt. 1880. Dessa föreskrifter åsyfta bl. a. att förhindra ett obehörigt styckande af enskild järnväg samt att sörja för trafikens uppehållande i händelse af egarens insolvens. — *Trafiken* på statens järnvägar är ordnad genom k. reglementet 4 april 1862 jämte en del nyare föreskrifter. För de enskilda järnvägarna gälla särskilda, af K. M:t fastställda trafikreglementen. För militära ändamål få järnvägarna begagnas enligt ett särskildt reglemente 25 juli 1884 (med några senare ändringar). *Taxor* för transport af passagerare och gods å såväl statens som enskilda järnvägar fastställas af K. M:t. — Särskild *ansvarighet* för den skada, som genom järnvägsdriften förorsakas, åligger egare och innehafvare af järnväg. För skada af vissa slag (då någon af järnvägspersonalen skadats eller dödats i tjänsten; då eld kommit lös från lokomotiv eller vagn och gjort skada; samt då ren blifvit påkörd inom något lapparnas renbetesområde — allt tillfällen, där faran af järnvägsdriften ansetts vara särskildt betydande) skall ersättning betalas, äfven om skadan berott på ren olyckshändelse. I andra fall åter förutsättes för skadeståndsskyldighet, att vållande till skadan (oförsiktighet, skuld) kan läggas järnvägens förvaltning eller betjäning till last. (Lagar 12 mars 1886 samt 22 juni och 8 juli 1904.) Jfr Elektriska anläggningar, sp. 236. — Järnvägsanläggningar åtnjuta särskildt *skydd* mot skadegörande eller trafikstörande handlingar; dessa äro nämligen (i 19 kap. 11, 12, 14, 21 §§ Strafflagen) belagda med stränga straff. — Om det internationella fördraget ang. godsbefordran å järnväg, som afslöts i Bern 14 okt. 1890, se Järnvägssamtrafik. H. L. C. G. Bj.

Järnvägarnas, Enskilda, pensionskassa. Se Enskilda järnvägarnas pensionskassa.

Järnvägsassuransföreningen, en sammanslutning emellan enskilda järnvägar i Sverige för ömsesidig försäkring mot brandskada, lämnar försäkring för såväl stations- m. fl. byggnader som för rullande materiel, kol- och virkesupplag och andra materialier samt inventarier, i vederbörande järnvägars vård befintligt fraktgods, personalens lösegendom etc. Föreningen, hvars verksamhet började 1885, omfattade vid 1908 års slut 82 banor, med en längd af 6,484 km. Försäkringssumman uppgick samtidigt till 108,805,400 kr. Styrelsen har sitt säte i Stockholm. J. L. (A. d'A.)

Järnvägsbank, den utfyllning af jord, grus eller sten, som anbringas å lågt liggande terräng för att bilda det plan, hvarpå en järnvägs spår är afsedt att utläggas. Se Bank 2, sp. 853. H. L.

Järnvägsbiljett. Se Biljett.

Järnvägsbro. Se Bro, sp. 193, och Brobyggnadskonst, sp. 203.

Järnvägsbyggnad omfattar tre till såväl tiden som sättet skilda, men efter hvarandra följande tekniska företag för åstadkommandet af en för trafik färdig järnväg, nämligen *järnvägsundersökningen* i terrängen för bestämmandet af järnvägslinjens läge och beskaffenhet med afseende på lutningar och kurvor; *framställandet af banvallen* (se d. o.) medelst terrasseringsarbeten jämte utförandet af de s. k. konstbyggnaderna, till hvilka räknas broar, viadukter, kulvertar, vägportar m. fl. byggnadsföretag, afseende att föra vägar och vattenafloppen genom, öfver eller under banvallen; samt slutligen *utläggandet af själfva spåret* i sin ballast (se d. o., 3) tillika med anordnandet af signaler och telegrafer. Härtill kommer — särskildt vid stationerna — utläggning af spårväxlar, uppförande af nödiga husbyggnader och bangårdsmaskinerier, såsom vändskifvor, skjutbord m. m.

Vid undersökningen — äfven benämnd *järnvägsstakning* — framgår undersökningsförrättaren i plan efter brutna linjer i terrängen, hvilka markeras med i marken nedstuckna, mindre stänger (”stakar”). I vinklarna mellan dessa linjer som tangenter inläggas kurvor, som särskildt markeras från den ena tangentpunkten till den andra, så att en sammanhängande linje, omväxlande i kurva och raklinje, erhålles, hvilken utgör den blifvande järnvägens banaxel (se d. o.). Sedan längdmätning af banaxeln skett, afvägas mätningspunkterna, och en banprofil (se d. o.) uppritas på grund af de afvägda punkternas höjdläge. Är den sålunda erhållna profilen ogynnsam, vare sig ur ekonomisk terrasseringssynpunkt eller af andra skäl, företagas omstakningar, till dess att en i alla afseenden antaglig profil erhålles. En skicklig undersökare bör vara begåfvad med god blick för terrängens förhållanden och banaxelns lämpande efter den, eljest tager undersökningen för lång tid. I de trakter, där topografiska kartor i ej alltför liten skala finnas utförda öfver landskapet, erbjudes genom dessa kartors beteckningar en god ledning vid den första försökslinjens uppstakande. I mycket svår terräng måste fullständig s. k. inrutning af terrängen och uppritande af nivåkurvor ske, innan banaxelns läge kan bestämmas. — Byggnadsarbetet eller själfva banvallens bildande sker genom gräfnings-, resp. sprängnings- och fyllningsarbete sålunda, att de jord- och bergmassor, som enligt banprofilen ligga ofvanför balanslinjen (se d. o.), utschaktas och transporteras till de platser, där profilen visar, att marken ligger under balanslinjen. På detta sätt bildas den sam-

skilda bestämmelser. Den allmänna *förvaltningen* af svenska statens järnvägar utöfvas (jämlikt k. instr. 31 dec. 1907) af k. Järnvägsstyrelsen (se d. o.) med dess underlydande distriktsförvaltningar. De enskilda järnvägarna i riket, som med få undantag tillhöra aktiebolag, förvaltas af dessa själfva eller ock af andra aktiebolag, som arrendera järnvägarna. Järnvägsstyrelsen har emellertid en viss kontroll öfver de enskilda järnvägarna. *Tillkomsten* af en ny statsjärnväg beror på beslut af K. M:t (och på riksdagens beviljande af erforderligt anslag). Byggnadsarbetet utföres af Järnvägsstyrelsen. Behöflig mark förvärfvas genom expropriation (se Expropriera). För att få anlägga och till allmänt begagnande mot afgift upplåta enskild järnväg måste hos K. M:t utverkas koncession, som beviljas, först efter det ortsbefolkningen fått tillfälle att yttra sig samt K. M:ts befallningshafvande, Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen äfvensom Järnvägsstyrelsen afgifvit utlåtanden öfver den tillärnade järnvägen. Koncession göres städse beroende af en mängd villkor, afseende bl. a. järnvägsföretagets tekniska och ekonomiska säkerställande. Med koncessionen följer rätt att expropriera för järnvägen erforderlig mark. — Särskilda föreskrifter ang. lagfart, inteckning (se d. o.) och utmätning af enskild järnväg, så ock i fråga om förvaltning af dylik järnväg under konkurs, äro meddelade i en k. förordning 15 okt. 1880. Dessa föreskrifter åsyfta bl. a. att förhindra ett obehörigt styckande af enskild järnväg samt att sörja för trafikens uppehållande i händelse af egarens insolvens. — *Trafiken* på statens järnvägar är ordnad genom k. reglementet 4 april 1862 jämte en del nyare föreskrifter. För de enskilda järnvägarna gälla särskilda, af K. M:t fastställda trafikreglementen. För militära ändamål få järnvägarna begagnas enligt ett särskildt reglemente 25 juli 1884 (med några senare ändringar). *Taxor* för transport af passagerare och gods å såväl statens som enskilda järnvägar fastställas af K. M:t. — Särskild *ansvarighet* för den skada, som genom järnvägsdriften förorsakas, åligger egare och innehafvare af järnväg. För skada af vissa slag (då någon af järnvägspersonalen skadats eller dödats i tjänsten; då eld kommit lös från lokomotiv eller vagn och gjort skada; samt då ren blifvit påkörd inom något lapparnas renbetesområde — allt tillfällen, där faran af järnvägsdriften ansetts vara särskildt betydande) skall ersättning betalas, äfven om skadan berott på ren olyckshändelse. I andra fall åter förutsättes för skadeståndsskyldighet, att vållande till skadan (oförsiktighet, skuld) kan läggas järnvägens förvaltning eller botjäning till last. (Lagar 12 mars 1886 samt 22 juni och 8 juli 1904.) Jfr Elektriska anläggningar, sp. 236. — Järnvägsanläggningar åtnjuta särskildt *skydd* mot skadegörande eller trafikstörande handlingar; dessa äro nämligen (i 19 kap. 11, 12, 14, 21 §§ Strafflagen) belagda med stränga straff. — Om det internationella fördraget ang. godsbefordran å järnväg, som afslöts i Bern 14 okt. 1890, se Järnvägssamtrafik. H. L. C. G. Bj.

Järnvägarnas, Enskilda, pensionskassa. Se Enskilda järnvägarnas pensionskassa.

Järnvägsassuransföreningen, en sammanslutning emellan enskilda järnvägar i Sverige för ömsesidig försäkring mot brandskada, lämnar försäkring för såväl stations- m. fl. byggnader som för rullande materiel, kol- och virkesupplag och andra materialier samt inventarier, i vederbörande järnvägars vård befintligt fraktgods, personalens lösegendom etc. Föreningen, hvars verksamhet började 1885, omfattade vid 1908 års slut 82 banor, med en längd af 6,484 km. Försäkringssumman uppgick samtidigt till 108,805,400 kr. Styrelsen har sitt säte i Stockholm. J. L. (A. d'A.)

Järnvägsbank, den utfyllning af jord, grus eller sten, som anbringas å lågt liggande terräng för att bilda det plan, hvarpå en järnvägs spår är afsedt att utläggas. Se Bank 2, sp. 853. H. L.

Järnvägsbiljett. Se Biljett.

Järnvägsbro. Se Bro, sp. 193, och Brobyggnadskonst, sp. 203.

Järnvägsbyggnad omfattar tre till såväl tiden som sättet skilda, men efter hvarandra följande tekniska företag för åstadkommandet af en för trafik färdig järnväg, nämligen *järnvägsundersökningen* i terrängen för bestämmandet af järnvägslinjens läge och beskaffenhet med afseende på lutningar och kurvor; *framställandet af banvallen* (se d. o.) medelst terrasseringsarbeten jämte utförandet af de s. k. konstbyggnaderna, till hvilka räknas broar, viadukter, kulvertar, vägportar m. fl. byggnadsföretag, afseende att föra vägar och vattenafiopp genom, öfver eller under banvallen; samt slutligen *utläggandet af själfva spåret* i sin ballast (se d. o., 3) tillika med anordnandet af signaler och telegrafer. Härtill kommer — särskildt vid stationerna — utläggning af spårväxlar, uppförande af nödiga husbyggnader och bangårdsmaskinerier, såsom vändskifvor, skjutbord m. m.

Vid undersökningen — äfven benämnd *järnvägsstakning* — framgår undersökningsförrättaren i plan efter brutna linjer i terrängen, hvilka markeras med i marken nedstuckna, mindre stänger (”stakar”). I vinklarna mellan dessa linjer som tangenter inläggas kurvor, som särskildt markeras från den ena tangentpunkten till den andra, så att en sammanhängande linje, omväxlande i kurva och raklinje, erhålles, hvilken utgör den blifvande järnvägens banaxel (se d. o.). Sedan längdmätning af banaxeln skett, afvägas mätningspunkterna; och en banprofil (se d. o.) uppritas på grund af de afvägda punkternas höjdläge. Är den sålunda erhållna profilen ogynnsam, vare sig ur ekonomisk terrasseringssynpunkt eller af andra skäl, företagas omstakningar, till dess att en i alla afseenden antaglig profil erhålles. En skicklig undersökare bör vara begåfvad med god blick för terrängens förhållanden och banaxelns lämpande efter den, eljest tager undersökningen för lång tid. I de trakter, där topografiska kartor i ej alltför liten skala finnas utförda öfver landskapet, erbjudes genom dessa kartors beteckningar en god ledning vid den första försökslinjens uppstakande. I mycket svår terräng måste fullständig s. k. inrutning af terrängen och uppritande af nivåkurvor ske, innan banaxelns läge kan bestämmas. — Byggnadsarbetet eller själfva banvallens bildande sker genom gräfnings-, resp. sprängnings- och fyllningsarbete sålunda, att de jord- och bergmassor, som enligt banprofilen ligga ofvanför balanslinjen (se d. o.), utschaktas och transporteras till de platser, där profilen visar, att marken ligger under balanslinjen. På detta sätt bildas den sam-

manhängande banvallen genom omväxlande inskärningar, resp. tunnlar, och utfyllningar i och öfver den naturliga marken, hvilken, där så erfordras, först dels rensas från förmultnande ämnen, som kunna tänkas förorsaka obestånd hos bankfyllningarna, dels genom särskilda åtgärder förstärkes, om den anses för svag att bära banvallen och den däröfver framgående, framtida trafiken. De ofvannämnda konstbyggnaderna utföras på enahanda sätt som andra brobyggnader (se art. Bro och Brobyggnadskonst) antingen före eller samtidigt med arbetet på banvallen, till hvilken de ansluta sig. — Härefter vidtaga skenläggningen och spårets, de båda skensträngarnas, fästande vid de längs banvallen utlagda syllarna l. sliprarna. Sedan det sålunda anordnade spåret provisoriskt inriktats, utföres på detsamma medelst arbetståg och lokomotiv den ballast, i hvilken det sedermera bäddas, fullständigt upplyftes och noga inriktas till bestämd höjd och i det planläge, som af den fixerade banaxeln angifves. Järnvägen är härmed, hvad den öppna linjen beträffar, färdigbyggd, och sedan stationerna utrustats med nödiga sidospår, växlar, byggnader och signaler samt telegraf för tågledningen och administrationen uppsatts, kan järnvägen öppnas för trafik.

Såsom i byggnadshänseende märkvärdiga järnvägar kunna anföras i Europa: S:t Gotthardsbanan mellan Erstfeld och Biasca, banan från Chamonix genom Gorges du Trient till Martigny i Rhônedalen, banan mellan Thusis och S:t Moriz i Graubünden, Brennerbanan mellan Innsbruck och Bozen samt Semmeringbanan i Österrike. I Amerika finnas flera i detta afseende märkliga banor, företrädesvis vid passagerna genom Rocky mountains; bland dem må särskildt nämnas Denver and Rio Grande railroad mellan Salida och Cañon city. I Asien torde den stora sibiriska längdbanans byggande särskildt s. om Baikalsjön i den svåra, vilda terrängen få anses som ett märkvärdigt järnvägsarbete. H. L.

Järnvägsbyggnadsstaten var i Sverige underställd först en af K. M:t 22 jan. 1855 förordnad chef — öfverste Nils Ericson — och därefter fr. o. m. 1863 t. o. m. 1882 ett särskildt ämbetsverk, benämndt *Styrelsen öfver statens järnvägsbyggnader*. Då under tiden närmast före 1882 en väsentlig inskränkning skedde i det dittills och då senast inom Norrland tämligen forcerade stambanebyggandet, förordnades om det särskilda ämbetsverkets upphörande, och statens järnvägsbyggnader förlades fr. o. m. 1883 under Väg- och vattenbyggnadsstyrelsens administration, till dess att byggnad och trafik fr. o. m. 1 okt. 1888 förenades i ett verk och under samma styrelse, den nuv. Järnvägsstyrelsen. H. L.

Järnvägsfamn, ett vedmått, som begagnas vid transport af ved per järnväg och mäter 7×7×3 fot = 147 kbf. Veden inlägges vid dessa transporter i s. k. *famnmått*, bestående af ett under- och ett öfverbräde med genom dessa gående ståndare bildande tillsammans den area 7×7, som omsluter järnvägsfamnen. Dess dimensioner torde uppkommit för lämplig anpassning till järnvägsvagnarna. H. L.

Järnvägsfullmäktige, till antalet två, äro ledamöter af Järnvägsstyrelsen och utses, i likhet med suppleant för dem, af K. M:t bland representanter för den merkantila och industriella världen för en tid af två år; om två fullmäktige samtidigt skola förordnas, meddelas förordnandet för den ene af dem för en tid af tre år. Järnvägsfullmäktiginstitutionen inrättades genom den af 1907 års riksdag beslutade omorganisationen af styrelsen i syfte att sätta densamma i en mera intim beröring med affärsvärlden och tillföra styrelsen en fond af erfarenhet, som verksamt kunde bidraga till genomförandet af en affärsmässig förvaltning. Järnvägsfullmäktig äfvensom, vid förfall för någon af dem, suppleanten, åligger att som led. i styrelsen meddela upplysningar och råd samt deltaga i öfverläggning uti ärende, vid hvars afgörande han är närvarande. Fullmäktige skola efter kallelse vara närvarande vid föredragning inom styrelsen af ärenden, som afse järnvägsförvaltningens organisation samt frågor rörande grunderna för personalens aflöningsförhållanden, så ock vid viktigare beslut i större ärenden af företrädesvis praktisk-ekonomisk innebörd samt vid föredragning jämväl af annat ärende, hvars afgörande generaldirektören anser böra ske i närvaro af järnvägsfullmäktige. Hj. Ws.

Järnvägsföreningen, Svenska, ett centralorgan för de förvaltningar af enskilda järnvägar, som sammanslutit sig för tillvaratagande af gemensamma intressen. Föreningen bildades 1876 under namn af Mellersta banföreningen och omfattade då 14 järnvägar i mellersta Sverige. 1902 erhöll den sitt nuv. namn och sina nu gällande stadgar. Den omfattar f. n. (mars 1910) 122 järnvägar med en sammanlagd längd af 9,186 km. Föreningen har enligt stadgarna till ändamål att verkställa utredningar samt förmedla och träffa öfverenskommelser ang. ärenden, som beröra järnvägarnas intressen, äfvensom i öfrigt bevaka och främja deras angelägenheter. Den är delad i tre sektioner, Södra, Mellersta och Norra distrikten, hvilka hvar för sig ega sammankomma för behandling af distriktens eller föreningens angelägenheter. Styrelsen, som har sitt säte i Stockholm, består af ordf. och 9 led. (tre från hvarje distrikt), hvilka därjämte utgöra de resp. distriktens styrelser. Föreningens ord. sammanträden (stämmor) skola årligen hållas i mars och nov. Löpande ärenden handhas af en verkställande direktör. I synnerhet efter omorganisationen 1902 har föreningen utöfvat en liflig verksamhet till de enskilda järnvägarnas gagn. Den utger en tidtabellspublikation för rikets samtliga järnvägar, "Tågtidtabellen". J. F—n.

Järnvägshypoteksfonden, en på grund af k. proposition till 1879 års riksdag inrättad fond med ändamål att lämna understöd åt sådana enskilda kreditföretag, som bundit en afsevärdt stor del af sitt kapital i enskilda järnvägars obligationer. Fonden, hvars maximibelopp af riksdagen bestämdes till 23 mill. kr., ställdes under förvaltning af Riksgäldskontoret, som egde att på viss tid, dock icke längre än intill slutet af 1893, mot pant af obligationer utfärdade af svenska, före 1878 koncessionerade järnvägsbolag bevilja lån "till allmänna inrättningar, banker, sparbanker och andra med af K. M:t fastställd bolagsordning försedda kreditanstalter". Ansökan om lån skulle ske före 1 juni 1880. Räntan utgjorde till en början $4^3/_4$ proc., men nedsattes sedermera till $4^1/_2$ proc. Sammanlagdt utlämnades lån till belopp af 7,864,000 kr.; af denna summa återstodo år 1893 1,829,400 kr., hvilket belopp blef under nämnda år återbetaldt. Sedan alla från fon-

den utlämnade lån sålunda blifvit i enlighet med för fonden meddelade föreskrifter guldna, beslöt 1894 års riksdag, att fondens behållning, vid sistnämnda års ingång 155,433 kr. 73 öre, skulle öfverföras till fonden för extra amortering af statsskulden. Hm.

Järnvägsinteckning. Se Inteckning, sp. 755.

Järnvägskoncession. Se Järnväg, sp. 433.

Järnvägskonferenser, Internationella, regelbundet återkommande sammanträden mellan representanter för olika länders järnvägsförvaltningar för behandlande af frågor och träffande af öfverenskommelser om trafikspörsmål rörande person- eller godssamtrafik. Sådana konferenser äro följande. Europeiska tidtabellkonferensen, som första gången sammanträdde i Dresden i jan. 1887, har sedan två gånger årligen sammanträdt i olika länder, 1887—91 i jan. och juni och därefter i juni och dec., för fastställande af tidtabeller för de den internationella trafiken förmedlande tågen under kommande vinter resp. sommar. Europeiska konferensen för direkta personvagnar i de tåg, hvilkas tidtabell fastställes å tidtabellkonferenserna sammanträdde första gången i Eisenach 1889 och har sedan dess årligen sammanträdt i mars och aug. i olika länder. Fr. o. m. 1910 sammanslås försöksvis augustikonferensen för direkta vagnar med tidtabellkonferensen i juni. Till båda dessa konferenser sänder Sverige representanter. Af öfriga internationella järnvägskonferenser må nämnas de minst hvart femte år återkommande sammankomsterna af ombud — fackmän eller diplomater — för de europeiska stater, som anslutit sig till det internationella fördraget ang. godsbefordring å järnväg af 14 okt. 1890 (se Järnvägssamtrafik) i och för väckande af förslag om ändringar och förbättringar i fördraget, som kunna anses nödiga, samt den internationella transportkommitténs en å två gånger om året sammanträdande konferenser med representanter för de flesta af de järnvägar, som deltaga i internationella fördraget, hvilka ha till uppgift att utarbeta enhetliga bestämmelser till samma fördrag samt att enhetligt reglera andra angelägenheter, som röra den internationella trafiken. Till nyssnämnda tvenne konferenser sänder Sverige deltagare. Andra järnvägskonferenser af äfvenledes internationell natur, men med trängre omfattning äro sammankomster af representanter för olika i Europa talrikt förefintliga samtrafiksföreningar mellan järnvägar. Sverige deltager därjämte i konferenser för samtrafik med Danmark, Tyskland, Österrike-Ungern, Nederländerna, Belgien och Frankrike. A. d'A. D. Du.

Järnvägskongress. Under den officiella benämningen *Le congrès international des chemins de fer* finnes en permanent institution, som har till ändamål att befrämja den framgångsrika utvecklingen af järnvägsväsendet i såväl tekniskt som administrativt och ekonomiskt afseende. Den utgör en förening af alla de statens järnvägar eller enskilda järnvägar i alla världsdelar, som ha allmän trafik till ändamål och som anmält sig till inträde i föreningen och enligt statuterna äro berättigade till medlemskap. Föreningen representeras, äfven mellan kongresserna, af en *commission permanente*, vald af kongressen, med säte i Bruxelles, hvarför ock franska är föreningens hufvudspråk, som jämte det lands språk, där kongressen hålles, användes vid kongressens sammanträden, liksom ock föreningens tidskrift "Le bulletin du congrès international des chemins de fer" i sin hufvudupplaga tryckes på franska. Bland de villkor, som äro angifna för medlemskap, gäller, att för en vanlig lokomotivbana minimilängden skall utgöra 50 km. och, om drifkraften är af annat speciellt mekaniskt slag, 25 km. "La commission permanente" har i uppdrag att ordna föreningens alla ekonomiska, tekniska och editionella angelägenheter mellan kongresserna samt förbereda och ordna dessa senare, som ega rum hvart femte år och hittills ha hållits en gång i hvardera af städerna Bruxelles, London, Milano och Petersburg, två gånger i Paris — senast under världsutställningen år 1900 — i Washington 1905 och 1910 skall hållas i Bern. Förslag kunna ingifvas och motioner vid kongress väckas om frågor, som önskas behandlade vid nästa kongress. "La commission" besluter härom, och de upptagna frågorna beredas på det sätt, att frågeformulär rörande dem utsändas till alla järnvägsförvaltningar, och de inkomna svaren sammanfattas af utsedda "rapportörer" inom olika grenar af järnvägsväsendet till rapporter, som utmynna i ett generellt totalomdöme i den uppställda frågan. Dessa rapporter tryckas i "Le bulletin" och utgöra vid kongressens sammanträden de inledande föredragen — oftast framförda af vederbörande rapportör själf —, som föregå diskussionen i frågan. I kongresserna ha rätt att deltaga medlemmarna af "La commission" och dess tjänstemän samt de af de olika staterna och järnvägsförvaltningarna utsedde delegeradena. Staterna bestämma själfva genom sina regeringar, hur många delegerade de vilja sända. Förvaltningarna utse sitt antal delegerade efter en skala, som är beroende af vederbörande järnvägs längd intill en viss gräns med högst 8 delegerade från en järnväg. Kongressen uppdelas på fem sektioner: 1. Bana och byggnader, 2. Rullande materiel, 3. Trafikens handhafvande, 4. Administration, 5. Bibanor. Delegerad kan anmäla sig till en eller flera sektioner. Efter slutad diskussion i en fråga affattas en af sektionen godkänd "conclusion", som underställes kongressen i plenum och i den då godkända formen blir kongressens beslut i den frågan. Föreningens ekonomi uppehålles genom årsafgifter, subventioner och gåfvor. Staterna bestämma genom regeringarna själfva sina bidrag. De som medlemmar ingående förvaltningarna erlägga dels en fix afgift på 100 frcs, dels en växlande sådan i förhållande till vederbörande bannäts längd, dock icke öfverstigande 25 centimes per km. H. L.

Järnvägskurser. Se Järnvägsskolor.

Järnvägslänsman, en af K. M:ts befallningshafvande på anmälan om behof af ökad polisbevakning i anledning af utförande af ett järnvägsbyggnadsföretag till polisman förordnad person. Ersättning till den förordnade utgår af byggnadsföretagets medel. Hj. Ws.

Järnvägsmannaförbundet, Svenska. Se Järnvägstjänstemannaföreningar.

Järnvägsmannasällskapet, en 1869 vid en sammankomst i Jönköping af en del svenska järnvägstjänstemän beslutet och 1870 vid ett nytt möte i Jönköping konstituerad ständig förening af järnvägsmän. Intresset för sällskapet ådagalades bl. a. genom årligen återkommande möten på olika orter i landet och spred sig äfven till grannländerna.

1874 hölls ett gemensamt möte i Köpenhamn. Där antogos nya stadgar, hvarigenom sällskapet blef ett för alla de tre nordiska rikenas järnvägsmän gemensamt sällskap. Sitt ändamål, att utveckla kännedomen om järnvägars anläggning och drift samt utgöra en föreningslänk mellan de tre nordiska ländernas järnvägsmän, söker sällskapet vinna dels genom periodiskt (enligt stadgarna numera hvart tredje år) återkommande allmänna möten, växelvis i något af de tre länderna, dels genom utgifvande af en tidning, *Järnbanebladet* (se d. o.). De första mötena höllos — förutom det konstituerande i Köpenhamn 1874 — i Kristiania 1875, i Stockholm 1877 och i Köpenhamn 1881. Det senaste mötet hölls 1909 i Köpenhamn af deltagare från samtliga tre länderna. För hvart och ett af länderna finnes en styrelseafdelning af 4 ledamöter med f. n. generaldirektören i vederbörande statsbanestyrelse som ordf. Antalet medlemmar är 650, hvaraf 400 svenskar. Härtill komma 10 hedersledamöter, hvartill utses personer, som på ett särskildt förtjänstfullt sätt verkat för sällskapets ändamål. W—n.

Järnvägsmateriel betecknas vara af två slag: ”fast” och ”rullande”. Till den *fasta* höra själfva spåret med dess skenor, syllar och bädd, signaler och telegrafer, broar, viadukter och bangårdsanordningar eller allt det, som erfordras för att göra en järnväg färdig för trafik (se Järnvägsbyggnad). Till den *rörliga* (”rullande”) materielen räknas lokomotiv och vagnar. H. L.

Järnvägsmuseum, samling af föremål, som äro tjänliga att åskådliggöra utvecklingen af ett lands eller en särskild banas järnvägsväsen i tekniskt eller trafik-administrativt afseende. Sådana museer af betydande omfång finnas flerstädes i utlandet. Det äldsta och ett af de förnämsta är det i Nürnberg, afseende de bajerska järnvägarna. Äfven i Wien och Budapest finnas museer, och 1906 öppnades i Berlin ett i den s. k. Hamburgbangårdens gamla stationshus vid Invalidenstrasse, som torde komma att blifva det förnämsta af dem alla. Äfven i Sverige äro inom statsbanorna åtgärder vidtagna dels af administrativ art, dels för insamling och bevarande af föremål afsedda att åstadkomma ett svenskt museum. H. L.

Järnvägsmännens helnykterhetsförbund. Se Järnvägstjänstemannaföreningar.

Järnvägsmännens lifförsäkringsförening. Se Järnvägstjänstemannaföreningar.

Järnvägsnät, detsamma som bannät (se d. o.).

Järnvägspost. Se Postverket.

Järnvägspostexpedition. Se Postverket.

Järnvägsprofil, detsamma som banprofil (se d. o.).

Järnvägsråd, en rådgifvande församling vid järnvägsstyrelses sida med rätt och skyldighet att yttra sig i frågor ang. statens järnvägsrörelse. Genom k. bref 5 dec. 1901 föreskrefs, att 1902—04 ett järnvägsråd skulle försöksvis inrättas med uppgift att lämna upplysningar och råd samt afgifva yttranden i ärenden, som anginge förhållandet mellan statens järnvägar och trafikanterna å dessa eller i samtrafik med dem stående enskilda järnvägar äfvensom att själft framställa förslag i frågor, som egde sammanhang med nyssnämnda ärenden. Järnvägsrådet skulle däremot icke taga befattning med tekniska ärenden eller med aflönings- eller andra personalfrågor. Det skulle utgöras af generaldirektören och chefen för Järnvägsstyrelsen som ordf. samt 7 af K. M:t för nämnda tre år utsedda ledamöter, företrädande hufvudsakligen en de statsfinansiella intressena, en jordbruket, en bergs- och skogshandteringen, två industrien, en handeln och sjöfarten samt en de enskilda järnvägarna. Rådet skulle sammanträda i Stockholm en gång årligen på tid under våren, som af ordf. bestämdes, samt därutöfver på kallelse af ordf., då han pröfvade sådant nödigt. Sedan jämväl för 1905—07 ett järnvägsråd inrättats på enahanda grunder, föreskref K. M:t 1 nov. 1907, att fr. o. m. 1908 ett järnvägsråd skulle vara inrättadt tills vidare enligt vissa angifna hufvudgrunder. Dessa öfverensstämma med de förut gällande i fråga om järnvägsrådets uppgift, men ej beträffande sammansättningen, i det att rådet numera utgöres af generaldirektören och chefen för statens järnvägar eller den, som förrättar hans tjänst, som ordf., med rätt att deltaga i rådets öfverläggningar, men icke i dess beslut, samt 25 ledamöter, som utses för tre år i sänder. Af ledamöterna utses 5, som skola representera de statsfinansiella intressena, af K. M:t, 5, företrädande jordbruket, af ombud från hushållningssällskapen och 5, företrädande bergs- och skogshandteringen, af fullmäktige i Järnkontoret. Af de öfriga tio, hvilka skola företräda industrien, handeln och sjöfarten, utses 5 sålunda, att stadsfullmäktige i Stockholm, Göteborg, Malmö, Norrköping och Sundsvall utse hvar sin, och 5 af de korporationer och föreningar, hvilka af K. M:t vid hvarje särskild tidpunkt, då val skall hållas, anses lämpligen böra företräda ifrågavarande näringsgrenars intressen. Järnvägsrådet sammanträder på kallelse af K. M:t. Vid förhandlingarna skola närvara öfverdirektören och souschefen i Järnvägsstyrelsen samt byrådirektörerna för vissa byråer inom styrelsen, hvarjämte 5 af Svenska järnvägsföreningen utsedda representanter för de enskilda järnvägarna ega närvara därvid, samtliga med rätt att deltaga i öfverläggningarna, men ej i besluten. — Frågan om ett järnvägsråd, genom hvilket den trafikerande allmänheten i viss mån skulle få deltaga i reglerandet af statens järnvägsrörelse, väcktes i Sverige genom skrifvelse 30 sept. 1886 från civilministern till Styrelsen för statens järnvägstrafik samt upptogs af den af K. M:t 9 sept. 1887 tillsatta kommittén för revision af statens järnvägstaxa och af den af K. M:t 2 juni 1903 tillsatta s. k. järnvägskommittén. En dylik institution hade dessförinnan införts i Tyskland och flera andra länder. Hj. Ws.

Järnvägssamtrafik, direkt befordring af transportföremål mellan två stationer tillhörande olika järnvägsförvaltningar utan omexpediering å föreningsstationerna mellan vederbörande järnvägar. Samtrafik kan i viss mån anses föreligga, äfven då gods m. m. expedieras med anlitande af en eller flera omexpedieringsstationer, men utan förmedling af mellanhänder. I allmänhet afses dock med samtrafik nyssnämnda direkta expediering. Denna förutsätter öfverenskommelser mellan vederbörande järnvägsförvaltningar beträffande tariffer och bestämmelser ang. desammas tillämpning, expeditions-, redovisnings- och afräkningsbestämmelser samt andra föreskrifter, som reglera järnvägarnas förhållande till hvarandra samt till den trafikerande allmänheten.

I fråga om *personsamtrafik* bruka afgifterna

för direkta biljetter äfvensom för direkt expedition af resgods utöfver den tillåtna frivikten, 25 kg., beräknas genom sammanläggning af de ord. afgifterna å hvarje järnväg. Så har ock intill 1906 års början egt rum i svensk samtrafik. I och med zontariffens införande å statens järnvägar i början af 1906 ändrades äfven samtrafikstarifferna, i det de enskilda järnvägarna i samtrafik med statens järnvägar och i allmänhet jämväl i trafik inbördes anslutit sig till zontariffsystemet. Biljettprisen mellan två stationer beräknas därför numera genom summering af zontalen för resp. sträckor å vederbörande järnvägar och multiplicering af det sålunda erhållna talet med de zonpris, som gälla å statens järnvägar (jfr Järnvägstaxa a). Hvarje järnvägsförvaltning eger själf bestämma, enligt hvilka grunder zontalen å järnvägen skola beräknas, förutsatt att järnvägens andelar af afgifterna i personsamtrafik icke öfverstiga resp. afgifter i järnvägens egen trafik. Afgifterna för resgodsöfvervikt beräknas fortfarande genom sammanläggning af resp. järnvägars ord. afgifter. — Direkt biljettförsäljning eger rum mellan en del svenska stationer samt norska, finska, danska, tyska, österrikiska, nederländska, belgiska, franska och engelska stationer. I samtrafik med utlandet gäller en och samma biljett ofta öfver flera vägar, möjliggörande för den resande att jämväl efter resans anträdande välja befordringsväg. För biljetten gäller dock ett visst pris, hvilket vanligtvis är beräknadt efter den billigaste befordringsvägen. Då biljetten användes öfver annan väg än den billigaste, måste vederbörande förvaltningar därför afstå från viss del af de ord. befordringsafgifterna, hvilka eljest bruka ligga till grund för afgifternas beräkning jämväl i den utländska samtrafiken. Förutom samtrafik medelst direkta biljetter mellan vissa stationer eger sådan rum med nästan samtliga järnvägar och en mängd ångbåtslinjer i alla europeiska stater med undantag af Ryssland, England, Spanien, Portugal och Grekland, äfvensom med järnvägar i Algeriet och Tunisien genom försäljning af s. k. kombinerade biljetter (se Biljett, fig. 4), hopsatta af kuponger, gällande för viss sträcka. De sträckor, för hvilka dylika kuponger kunna utställas, äro upptagna i en kupongförteckning, i hvilken vederbörande pris jämväl finnas angifna.

Den enklaste formen af *godssamtrafik* är, att sändningarna expedieras direkt mellan stationer tillhörande olika järnvägsförvaltningar, men att fraktafgifterna dock beräknas efter hvarje järnvägs egen taxa. Sådan var ock den samtrafik, som först uppstod mellan svenska järnvägar. En dylik samtrafik är emellertid opraktisk, då det är fråga om trafik mellan ett flertal järnvägar med ett stort antal öfvergångsstationer, erbjudande val af olika trafikvägar. För en mera omfattande samtrafik är det nödvändigt att fastställa en gemensam taxa med en enda godsindelning samt bestämma samtrafiksvägarna för de olika stationsrelationerna. Tarifferna bildas ofta genom sammanläggning af de å hvarje järnväg gällande tarifferna, stundom med någon reducering. Detta förutsätter dock, att samma tariffsystem är gällande på de olika järnvägarna. Är så ej förhållandet, bruka vissa tariffklasser å resp. järnvägar anses motsvara vissa tariffklasser enligt den gemensamma godsindelningen. I andra fall kunna de direkta fraktsatserna vara uträknade på grundval af en för hela sträckan gällande genomgående tariff med eller utan tilläggsafgifter för hvarje järnväg. — Den nuvarande godssamtrafiken (1910) mellan de flesta järnvägar i Sverige är ordnad på sistnämnda sätt. För densamma gälla i hufvudsak statens järnvägars trafikreglemente, taxebestämmelser och godsindelning. Fraktsatserna äro bildade på grundval af statens järnvägars tariffsatser, hvarjämte i desamma ingå vissa tilläggsafgifter, olika för olika slag af transportföremål, för hvarje bana, hvaröfver transporterna framgå. Samtrafiksvägarna mellan stationerna äro fastställda enligt vissa regler, jämlikt hvilka hänsyn tages till väglängd och banantal.

Det svenska samtrafikssystemet såväl i fråga om reglementariska bestämmelser som tariffer och godsindelning är gällande jämväl i trafik med Norge samt, i sistnämnda båda afseenden, äfven i den viktigaste trafiken med Danmark, nämligen med bl. a. stationerna i Köpenhamn. Hvad åter beträffar de reglementariska bestämmelserna gäller för trafiken med Danmark *Internationella fördraget angående godsbefordring å järnväg*, som innehåller bestämmelser, hvilka närmare fastslå det juridiska förhållandet mellan dels godsförsändare och järnväg, dels de i transporten deltagande järnvägarna sinsemellan. Det utgör sålunda ett slags internationellt trafikreglemente, som i 60 art. och s. k. verkställighetsbestämmelser i 11 §§ föreskrifver bl. a. villkoren för godsets mottagande till befordring, för transportens utförande, för dispositionsrättens utöfvande samt bestämmelser för godsets utlämning och föreskrifter ang. ersättning för försenadt, förkommet eller skadadt gods, hvaremot detsamma icke innehåller bestämmelser för fraktberäkningen, ej heller tariffer. Fördraget är af 14 okt. 1890 med tilläggsaftal 16 juli 1895 samt tilläggsfördrag 16 juli 1898 och 19 sept. 1906. I detsamma deltaga f. n. (1910) utom Sverige, som sedan 1 dec. 1907 officiellt anslutit sig till detsamma, och Danmark följande länder: Belgien, Frankrike, Italien, Luxemburg, Nederländerna, Rumänien, Ryssland, Schweiz, Tyskland och Österrike-Ungern. Den af de kontraherande staterna sålunda bildade sammanslutningens angelägenheter handhafvas af en centralbyrå i Bern).

Hvad samtrafiken beträffar, för så vidt frågan gäller direkta tariffer och därmed sammanhängande bestämmelser, med utlandet utom Norge och Danmark, finnas f. n. (1910) direkta tariffer upprättade med stationer i Tyskland, Österrike-Ungern, Nederländerna, Belgien och Frankrike. Den viktigaste och mest omfattande samtrafiken såväl i fråga om stationernas antal som i öfrigt eger rum med Tyskland. I Sveriges samtrafik med detta land gälla gemensamma, för hela transportsträckan normerande taxebestämmelser och gemensamt allmänt tariffschema, omfattande såväl stycke- som vagnslastgods. De preussiska banornas godsindelning har antagits, och de direkta fraktsatserna för tariffschemats olika klasser ha bildats genom sammanslagning af svenska och tyska fraktafgifter (per 100 kg.) å ömse sidor om vissa gränspunkter. Fraktsatserna kunna beräknas och bildas öfver olika vägar, men i en gifven stationsrelation tillämpas alltid de billigaste satserna. Samtrafiksvägarna äro fastställda genom särskild öfverenskommelse mellan de båda ländernas järnvägsförvaltningar. För samtrafiken med Österrike-

Ungern, Nederländerna och Belgien gälla hufvudsakligen samma principer som för samtrafiken med Tyskland; dock omfattar det gemensamma tariffschemat här endast styckegods, under det att för vagnslastgods särskilda artikeltariffer upprättats för de godsslag, som erfarenheten visat komma till försändning mellan svenska stationer och stationer i de nämnda länderna. Endast ett tiotal större svenska stationer har intagits i hvar och en af dessa samtrafikstaxor. Samtrafikstaxan med Frankrike företer en del afvikelser från samtrafikstaxorna med de ofvannämnda länderna. Där tillämpas för de franska sträckorna specifikt franska bestämmelser för fraktberäkningen och för icke franska sträckor de taxebestämmelser o. s. v., som öfverenskommits för Sveriges samtrafik med Belgien. Äfven fraktsatserna äro angifna hvar för sig å ömse sidor om belgisk-franska gränsen. A. Aqt. D. Dn.

Järnvägssignaler. Se Signal.

Järnvägsskena l. Räl (eng. *rail*), den valsade och på särskildt sätt formade stålbalk, som, lagd parvis med en annan likadan och jämnlöpande balk, bildar det underlag eller det "spår" vid en järnväg, på hvilket järnvägs- och spårvägsfordon med sina flänsförsedda hjul framrulla. Skenorna, som numera nästan utan undantag tillverkas af stål och ej som fordom af järn, äro hufvudsakligen af två slag: *fotskenor*, efter den ursprungliga konstruktören äfven benämnda *vignolesskenor*, och *dubbelhufvade skenor*. De förra fästas i järnvägssyllen (se d. o.) medelst *spikar* eller *skrufvar* stundom med, stundom utan *underlagsplattor*, som anbringas mellan skenfoten och syllen; de senare fästas medelst *kilar* i s. k. *skenstolar*, hvilka sedan i sin ordning fästas i syllarna. Systemet med fotskena är det mest utbredda; dubbelhufvade skenor med stolar torde vara ett starkare, men ock vida dyrare system och användes endast vid banor med mycket stark trafik och stora hastigheter såsom i England och på vissa linjer i Frankrike. Båda systemens skenor, hvilka numera valsas i längder från 10 ända upp till 24 m., sammanfogas skena efter skena i spåret medelst s. k. *skarfjärn* och *bultar* inträdda genom hål i skarfjärnen och skenändarna samt åtdragna med *muttrar*. Skarfjärn, bultar, underlagsplattor, skrufvar och skenspikar kallas med ett gemensamt namn *skentillbehör*. Jfr Järnväg, sp. 421, och fig. 4—6 å sp. 445—446. H. L.

Järnvägsskolor. Järnvägsstyrelsen utfärdade 14 maj 1908 bestämmelser om antagande och utbildning af aspiranter, under lärotiden kallade järnvägsvolontärer, till tjänstemannabefattningar af högre grad vid statsbanornas trafikafdelning. Utbildningen omfattar en proftjänstgöring å minst tre månader med däri ingående telegrafkurs, en teoretisk undervisningskurs på omkr. 21 veckor samt en praktisk utbildningskurs på 12 månader. Proftjänstgöringen har till syfte att dels möjliggöra utrönandet af, om vederbörande volontärer kunna antagas blifva för järnvägstjänsten fullt lämpliga, dels bibringa volontärerna en allmän kännedom om järnvägstrafik och hvad därmed sammanhänger. Den teoretiska kursen omfattar dels obligatoriska ämnen (säkerhets- och signalordning vid järnvägen, instruktioner för stations- och tågtjänst, järnvägsteknologi, taxe- och redovisningsväsendet, reglemente för vagnfördelning och vagnsamtrafik, instruktionen för Järnvägsstyrelsen med underlydande distriktsförvaltningar samt personalbestämmelser, författningar ang. järnvägarnas förhållande till militärväsendet och civila myndigheter, järnvägsgeografi, tidtabellsväsen, uppsats- och rapportskrifning, tyska, varukännedom och samaritväsen), dels frivilliga ämnen (engelska, stenografi och maskinskrifning). Examen, som är dels skriftlig, dels muntlig, afägges i två afdelningar, den ena (omfattande de s. k. mindre läroämnena, såsom järnvägsgeografi, varukännedom, samaritväsen m. m.) omedelbart efter kursens slut, den andra (omfattande det egentliga författningsväsendet, såsom säkerhets- och signalordningarna, tjänsteinstruktioner, taxeväsendet m. m.) först efter den praktiska utbildningens slut. Den praktiska kursen omfattar biljett- och resgodstjänst, magasins- och kajtjänst, tågtjänst, växlings- och ställverkstjänst m. m. under en viss noga bestämd tid för hvarje utbildningsgren. Under denna del af utbildningen erhåller volontären ett arfvode af högst 2,50 kr. om dagen som bidrag till sitt uppehälle. Utbildningen står under tillsyn af en oaflönad undervisningskommission. Den första utbildningskursen började på sommaren 1907 och var besökt af 70 volontärer. — Jämte dessa kurser ha af Järnvägsstyrelsen anordnats utbildningskurser för redan förut vid järnvägens trafikafdelning anställda yngre tjänstemän, som önska förkofra sig i den mera teoretiska delen af sin tjänst. Dessutom pågå förarbeten för anordnande af utbildningskurser för tjänstemän af lägre grad vid trafikafdelningen, närmast i syfte att utbilda dugligt underbefäl, såsom stationsförmän, kontorsbiträden och konduktörer. Förarbeten pågå ock för anordnande af vidare utbildning för de tjänstemän af högre grad, som önska meritera sig till mera framskjutna ställningar vid distrikten och inom styrelsen. Sedan några år tillbaka lämnas äfven en särskild, rent facklig utbildning genom vid järnvägen anställda maskiningenjörer åt blifvande lokomotivförare; och sedan någon tid tillbaka har en s. k. korrespondenskurs anordnats för funktionärer vid banafdelningen, närmast i syfte att utbilda dem till banmästare. Dessa senare kurser omfatta hufvudsakligen beräkningar o. d. med hänsyn till inom banafdelningens tjänstgöring förekommande fall. W—n.

Järnvägsskärning, ett på sidorna af doseringar (se Dosera) och under af banplanet (se d. o.) begränsadt terrasseringsarbete, hvarigenom den för järnvägsbyggnaden för högt liggande terrängen blifvit utgräfd och utfylld på den för lågt liggande terrängen för att där bilda järnvägsbank (se Bank). Banprofilen (se d. o.) bör, såvidt detta är möjligt, bestämmas så, att skärningar och bankar till sina kubikmassor motsvara hvarandra. Jfr fig. 1—3 å sp. 445—446. H. L.

Järnvägsspår. De båda skensträngarna, fästa i syllarna parallellt med och på det afstånd från hvarandra, som af den bestämda spårvidden (se Järnväg) betingas, utgör järnvägsspåret, på hvilket lokomotiv och vagnar framrulla, ledda af hjulens flänsar, som beröra de inre kanterna af skenornas hufvuden. (Jfr fig. 11, 12 o. 16 å pl.) H. L.

Järnvägsstakning. Se Järnvägsbyggnad.

Järnvägsstaten, den under Järnvägsstyrelsen lydande personal, som handhar skötseln af linjegörområden. Denna personal, som utgöres af tjänstemän

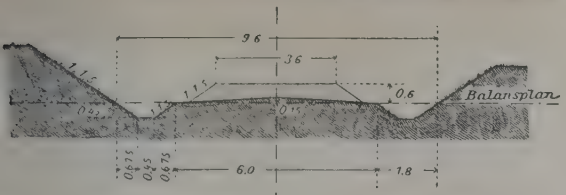

Fig. 1. Sektion af jordskärning vid de äldre svenska statsbanorna. I midten banvallen med ballast. (Till art. Järnvägsskärning.) Måtten i meter.

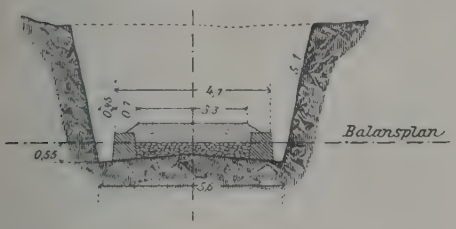

Fig. 2. Sektion af bergskärning för linjen Gällivare—Riksgränsen. (Till art. Järnvägsskärning.) Måtten i meter.

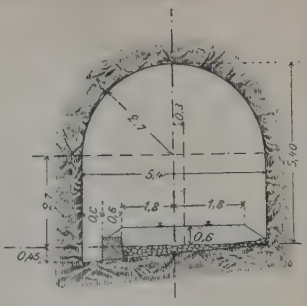

Fig. 3. Sektion af tunnel vid de äldre svenska statsbanorna. I midten banvallen med öfverbyggnad. (Måtten i meter.)

Fig. 4. Sektion af stålskena (1896 års modell) och (t. h.) dithörande vinkelskarfjärn vid svenska statsbanor. (Måtten i mm.)

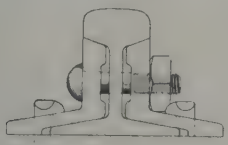

Fig. 5. Skena och skarfjärnen (i sektion) med tillhörande bult, mutter och rälsspikar.

Fig. 6. Skenskarf sedd från langsidan.

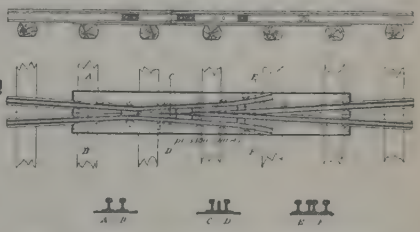

Fig. 8. Spårväxelkorsning, tillverkad af skenor.

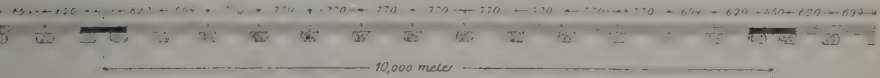

Fig. 7. Syllarnas fördelning under skenorna, å svenska statsbanor (skenskarfvarna betecknade med svart). Öfre måtten i mm.

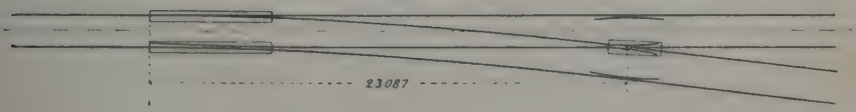

Fig. 9. Enkel spårväxel. (Måtten i mm.)

Fig. 10. Dubbel korsningsspårväxel. (Måtten i mm.)

af högre och lägre grad, är i lokalt hänseende fördelad på fem *distrikt*, hvart och ett omfattande vissa af K. M:t bestämda linjer. Hvarje distrikt förvaltas af en distriktsförvaltning, bestående af en distriktschef, såsom distriktets chef, samt en bandirektör, föreståndare för banafdelningen, en maskindirektör, föreståndare för maskinafdelningen, och en trafikdirektör, föreståndare för trafikafdelningen. I distriktsindelningen ingår icke den statens järnvägar tillhöriga centralverkstaden i Örebro, hvilken står under styrelsens omedelbara ledning och förvaltas af en särskild maskindirektör som verkstadschef. Distriktschef är styrelsen i första hand ansvarig för de till hans distrikt hörande järnvägarnas ekonomiska och reglementsenliga skötsel samt för den allmänna ordningen inom distriktet. Han företräder distriktet, hvarvid han i förhållande till främmande myndigheter och allmänheten har att, hvad distriktet vidkommer, bevaka statens järnvägars rätt och intresse. Afdelningsföreståndare har att med viss självständighet ordna, leda och öfvervaka arbetet inom sin afdelning. Han har att bereda och inom distriktsförvaltningen föredraga eller ock i vissa fall själf afgöra till hans afdelning hörande ärenden. Distriktsförvaltningarna ha sitt säte, den vid 1:a distriktet i Stockholm, den vid 2:a distriktet i Göteborg, den vid 3:e distriktet i Malmö, den vid 4:e distriktet i Östersund och den vid 5:e distriktet i Luleå. — Enligt den för 1910 af K. M:t fastställda arfvodesstaten vid statens järnvägar uppgick antalet befattningar vid distrikten och centralverkstaden till 12,923, hvaraf 1,100 utgjorde befattningar af högre grad och 11,823 befattningar af lägre grad. Af hela antalet tillhörde 40 distriktschefsexpeditionerna, 2,262 banafdelningen, 3,821 maskinafdelningen samt 6,800 trafikafdelningen. Till *tjänstemän af högre grad* äro att hänföra: distriktschef, bandirektör, maskindirektör, trafikdirektör, baningenjör af 1:a och 2:a klass, distriktssekreterare, maskiningenjör af 1:a och 2:a klass, telegrafingenjör, trafikinspektör af 1:a och 2:a klass, befälhafvare å ångfärja, förrådsförvaltare, byråassistent, distriktskamrerare, distriktskassör, maskininspektor, öfverinspektor, stationsinspektorer å 1:a, 2:a och 3:e klassens stationer, telegrafinspektor, förste styrman och reservbefälhafvare å ångfärja, expeditionsföreståndare, förste bokhållare, förste telegrafist, stationsinspektorer å 4:e klassens station, underingenjör, underinspektor, öfvermaskinist, andre styrman, bokhållare, förste stationsskrifvare, telegrafist, kontorsskrifvare, ritare och stationsskrifvare. Till *tjänstemän af lägre grad* hänföras: lokomotivmästare, stationsmästare å 5:e klassens station, vagnmästare, öfverbanmästare, andre maskinist å ångfärja, bangårdsmästare, banmästare, lokomotivförare, maskinist vid kraft- och belysningsanläggning, stationsmästare å 6:e och 7:e klassens station, trädgårdsmästare, tågmästare, tredje styrman och tredje maskinist å ångfärja, förrådsförman, konduktör, lokomotiveldare, kontorsbiträde, portvakt, stallförman, stationsförman, vagnförman, maskin- och pannskötare, vagnskötare, vaktmästare, förhandsceldare, rorgängare, timmerman, banvakt, förrådsvakt, stationskarl, vagn- och stallkarlar samt eldare och matros å ångfärja. Samtliga vid distrikten och centralverkstaden enligt stat anställda tjänstemän tillsättas genom konstitutorial. Antalet personer med e. o., extra eller tillfällig anställning vid distrikten och centralverkstaden beräknades vid utgången af 1909 utgöra omkr. 10,500. Hj. Ws.

Järnvägsstation, i allmän bemärkelse detsamma som bangård (se d. o.); i mera inskränkt mening bangårdens stationshus, som innehåller tjänstelokaler för trafikpersonalen, väntsalar, resgodsrum samt stundom restaurationslokaler och boställsrum för en del tjänstemän. Se pl., fig. 13—15, samt bilder vid artiklarna Bangård och Byggnadskonst (pl. XX). H. L.

Järnvägsstatistik har till föremål att på sådant sätt sammanställa talförhållandena ang. järnvägarnas utsträckning och byggnadssätt, byggnadskostnaden, rörliga materielens styrka och användande, transportmängder, inkomster och driftkostnader, personal samt de vid järnvägsrörelsen inträffade olycksfall m. m., att man ur de däraf framgående allmänna resultaten kan draga slutsatser och uppställa principer till gagn för trafikrörelsens ändamålsenliga bedrifvande. De viktigaste föremålen för järnvägsstatistiken äro den rullande materielens utnyttjande i olika slags trafik, själfva trafikens omfattning och taxering samt rörelsens finansiella resultat. För att bedöma rörelsens omfång å olika bansträckor för någon viss tidsperiod (år, månad, dag) måste rörelsen först och främst uttryckas i vissa lämpliga, konventionellt antagna arbetsenheter. Sådana äro *tonkilometern*, hvarmed förstås 1 ton gods transporteradt 1 km. väg, *personkilometern*, d. ä. 1 person fortskaffad 1 km., *tåg-, lokomotiv-* och *vagnsaxelkilometern*, d. ä. 1 tåg, 1 lokomotiv eller 1 vagnsaxel, som genomlupit 1 km. väg, o. s. v. Arbetsenheternas summor hänföras i sin ordning till den trafikerade banlängden och trafiktiden, så att man för olika banor eller bandelar erhåller allmänna jämförelsetal genom angifvandet af tonkilometer pr år och bankilometer, personkilometer pr år och bankilometer etc. Trafikinkomster och driftkostnad å olika banor eller bandelar jämföras sinsemellan medelst förhållandet till trafikerad banlängd och trafiktid eller till utfördt arbete sålunda genom angifvande exempelvis af inkomsten pr dag och bankilometer, inkomsten pr tonkilometer etc. Från det utförda trafikarbetet eller dragkraftens nyttiga arbete skiljes noga den döda vikt, som af dragkraften framförts och hvarmed förstås själfva den rörliga materielens transportvikt (den s. k. taran). Denna dödvikt är liksom tåghastigheten hufvudsakligen af betydelse vid bedömandet af kostnaden för dragkraft samt banbyggnadens hållbarhet. Dragkraftens framförda döda vikt och verkställda nyttiga arbete utgöra tillsammans, hvad som förstås med utförd bruttolast. — Trafikinkomsternas öfverskott öfver drift och underhållskostnaden, d. v. s. nettobehållningen, visar, hänförd till det i en järnväg nedlagda byggnadskapitalet, järnvägsföretagets räntabilitet eller afkastningsförmåga (afkomstprocent). Driftkostnadens förhållande till inkomsterna utgör den s. k. utgiftsprocenten. Afkomstprocenten vid de svenska järnvägarna belöpte sig 1906 för normalspåriga banor, d. v. s. med en spårvidd af 1,435 m., till i medeltal 4,35. Vid statsbanorna, som samtliga äro normalspåriga, utgjorde afkomstprocenten s. å. 4,0, men har sedermera ansenligen nedgått, så att densamma 1908 och 1909 stannade vid resp. 1,46 och 1,79. Vid smalspåriga banor belöpte sig afkomstprocenten 1906

till i medeltal 4,02. Utgiftsprocenten utgjorde 1906 vid statsbanorna 70,01, vid de normalspåriga enskilda järnvägarna i medeltal 61,24 och vid de smalspåriga 69,08. — De berättelser, som Järnvägsstyrelsen genom sitt till administrativa byrån hörande Statistiska kontor årligen fr. o. m. 1862 afgifvit som bidrag till Sveriges officiella statistik litt. L, innehålla en detaljerad statistik för de svenska statsjärnvägarna jämte åtskilliga statistiska uppgifter för landets enskilda för allmän trafik upplåtna järnvägar. Fr. o. m. 1878 äro dessa senare uppgifter, sammanställda med motsvarande uppgifter för statsbanorna, utgifna som ett helt för sig under benämningen "Allmän svensk järnvägsstatistik". Såväl årsberättelsen om statsbanorna som "Allmän svensk järnvägsstatistik" ha under senare år undergått väsentliga förändringar och utvidgningar i syfte att göra dem alltmer brukbara och praktiskt nyttiga i järnvägsförvaltningarnas hand. Å Järnvägsstyrelsens statistiska kontor utarbetas äfven sammandrag af månadsrapporter från de svenska järnvägarna beträffande trafik och inkomster, hvarjämte kontoret för en följd af år (hittills 1904—08) lämnat utförliga redogörelser för godstransporterna med specifikation af ett 60-tal olika varuslag, hvilka redogörelser varit af den största betydelse för kännedomen om de inre handelsvägarna i riket och för en omläggning af godstaxan efter det moderna näringslifvets behof. Till belysande af det järnvägsstatistiska arbetets omfattning må meddelas, att kontoret, hvars ord. personal utgöres af 1 förste aktuarie, 2 förste bokhållare, 3 bokhållare samt 24 kontorsskrifvare, f. n. (1910) sysselsätter ett 40-tal fast anställda personer samt dessutom tidvis ett 60-tal extra arbetare. Kontorets kostnadsstat utvisar för 1910 en summa af omkr. 200,000 kr. K. K.-Å.

Järnvägsstyrelsen, ett till Civildepartementet hörande centralt ämbetsverk, hvars ämbetsbefattning afser dels förvaltningen af statens för allmän trafik upplåtna järnvägar, dels utförandet af nya järnvägsanläggningar för statens räkning, dels, i viss utsträckning, tillsyn och kontroll öfver enskilda järnvägar. Vid förvaltningen af statens trafikerade järnvägar utöfvar styrelsen ledningen, under det att skötseln handhafves af styrelsen underordnade lokala myndigheter, distriktsförvaltningar. Utom frågor, som angå förvaltningens ledning, tillkommer det emellertid styrelsen att handlägga de förvaltningens skötsel afseende ärenden, som beröra taxeväsendet, planen för de ordinarie bantågens gång, lokomotiv- och vagnfördelningen, kontrollen öfver trafikuppbörden, milkontrollen och revisionen äfvensom de särskilda till förvaltningens skötsel hörande ärenden och förvaltningsuppgifter i öfrigt, hvilka finnas lämpligen böra behandlas och handhafvas centralt. I afseende på staten tillhöriga ångfärjor, som användas i samband med järnvägstrafiken, har styrelsen att utöfva den verksamhet, som tillkommer ett rederi. I fråga om statens järnvägsbyggnader tillkommer det styrelsen att i enlighet med af K. M:t meddelade föreskrifter låta utföra de nya järnvägsbyggnader, som kunna förekomma, samt därvid utöfva ledningen af och tillsynen öfver järnvägsbyggnaderna. Styrelsen, som inrättades 1863, erhöll sin första instruktion 17 sept. 1869. Enligt denna skulle styrelsen utgöras af en generaldirektör, såsom chef i styrelsen, och tills vidare tre ledamöter, hvilka skulle vara föredragande och chefer för järnvägsförvaltningens olika afdelningar, nämligen en byråchef för byråafdelningen, en öfverdirektör för ban- och maskinafdelningarna — hvilka båda afdelningars angelägenheter ansågos kunna handhafvas af samma ledamot i styrelsen — samt en öfverdirektör för trafikafdelningen. I den sålunda fastställda organisationen ha sedermera tid efter annan vidtagits ändringar och jämkningar, utan att någon rubbning i dess hufvuddrag egt rum, förrän i samband med en 1907 företagen reglering af löneförhållandena för personalen vid statens järnvägar en omorganisation af dessas förvaltning genomfördes, som fastställdes genom k. instruktionen för Järnvägsstyrelsen med underlydande distriktsförvaltningar 31 dec. 1907. Enligt denna utgöres styrelsen af *en generaldirektör och chef* för statens järnvägar, *en öfverdirektör och souschef* vid statens järnvägar, *en öfveringenjör*, därest sådan tjänsteman finnes förordnad för handläggning af järnvägsbyggnadsärenden, 16 *byrådirektörer*, föredragande en hvar för de ärenden, hvilka tillhöra den byrå inom styrelsen, som han förestår, samt 2 *järnvägsfullmäktige* (se d. o.). Generaldirektören, öfverdirektören och öfveringenjören förordnas af K. M:t för viss tid, generaldirektören för sex år, öfverdirektören för en tid, som bestämmes till sex år, då en person första gången erhåller sådant förordnande, och till tre år, om förordnandet förnyas, samt öfveringenjör för högst fem år. Öfriga vid styrelsen enligt stat anställda tjänstemän tillsättas genom konstitutorial. Enligt den för 1910 fastställda arfvodesstaten uppgick antalet befattningar inom styrelsen till 486. Inom styrelsen finnas följande byråer: administrativa byrån, kameralbyrån, banbyrån, bankonstruktionsbyrån, bangårdsbyrån, telegrafbyrån, maskinbyrån, förrådsbyrån, maskininspektionsbyrån, byrån för elektrisk drift, trafikbyrån, tidtabellsbyrån, militärbyrån (hvars byrådirektör skall vara major eller kapten vid generalstaben och ha fullgjort två års kommendering vid statens eller enskilda järnvägar), persontaxebyrån samt inrikes och utrikes godstaxebyråerna. Till vissa af byråerna höra kontor, nämligen: till administrativa byrån statistiska kontoret, till kameralbyrån kammarkontoret och revisionskontoret, till tidtabellsbyrån milkontoret och till de tre taxebyråerna kontrollkontoret samt biljett- och blankettkontoret. Ang. styrelsens årsberättelse om statens järnvägars förvaltning och redogörelse för järnvägsrörelsen i allmänhet i riket se Järnvägsstatistik. Hj. Ws.

Järnvägsstyrelsen i Finland handhar uppsikten och förvaltningen af statens järnvägar. Den utgöres af en generaldirektör som högste chef samt 4 direktörer, chefer för byrå-, trafik-, ban- och maskinafdelningarna. För linjeförvaltningen kunna järnvägarna fördelas i distrikt, som förvaltas af styrelser, bestående af 1 distriktschef samt 2 eller 3 direktörsadjointer. F. n. finnes endast en sådan styrelse, i Petersburg. Jfr förordn. af 7 maj 1903. T. O.

Järnvägsstyrelsens statistiska kontor. Se Järnvägsstatistik.

Järnvägsstängsel, hägnad, som ur säkerhetssynpunkt anbringas parallellt med spåret på dess båda sidor i gränsen mellan järnvägens och vidliggande enskild mark. Huruvida det härvid företrädesvis gäller järnvägens säkerhet eller människors och djurs

på angränsande mark, är omtvistadt, hvadan ock järnvägsstängselskyldighet, åtminstone beträffande stängslets beskaffenhet, i en del länder icke är fullt klarlagd. Järnvägsstängslet utföres i Sverige vanligast af trä med stolpar och slanor eller järntråd i stället för slanorna, men kan ock utgöras af stenmur, graf med uppkastad vall eller naturlig häck af lämpligt trädslag. H. L.

Järnvägssvamp, *bot.* Se Lentinus.

Järnvägssyllar l. Sliprar (eng. *sleepers*) kallas de underlag, vid hvilka ett järnvägsspårs skenor fästas och hvilka nedbäddas i ballasten (se d. o.). Syllarna, som numera nästan uteslutande anbringas vinkelrätt mot spårriktningen under båda skenorna, äro antingen af trä eller af järn, hvarvid kostnadsfrågan spelar in sålunda, att en syll af järn är 4 à 5 gånger så dyr som en träsyll. Numera impregneras träsyllar ofta för att bättre motstå förruttnelse. Lämpligaste träslag är ek, därnäst furu, ju fastare och tätare dess bättre. Syllarnas antal under hvarje skenpar är naturligtvis beroende på skenornas längd, men äfven på deras vikt per längdenhet och den styrka, som måste ges åt spåret i dess helhet. (Jfr fig. 7 å sp. 445—446 samt fig. 11 o. 16 å pl.) H. L.

Järnvägstariff. Se Järnvägssamtrafik och Järnvägstaxa.

Järnvägstaxa, en ordnad sammanställning af de afgifter, som skola erläggas för befordring å järnväg af olika slag af transportföremål, samt af de bestämmelser, som ha afseende på afgifternas tillämpning. I allmänhet äro taxorna fastställda genom lagar eller förordningar, utfärdade af vederbörande statsmyndigheter. Taxorna kunna helt eller delvis gälla för resp. staters samtliga järnvägar, eller ock — såsom f. n. i Sverige — är särskild taxa fastställd för hvarje järnväg. — På grund af transportföremålens olikartade beskaffenhet — personer, djur, gods m. m. — måste afgifterna bildas på olika sätt. Härigenom uppstå olika slag af tariffer, persontariffer, godstariffer etc. Afgifterna för resp. transportföremål bruka bestämmas i förhållande till viss enhet, t. ex. pr stycke, viss vikt eller visst utrymme. Vid tariffbildningen tages hänsyn till befordringshastigheten, den säkerhet och bekvämlighet, som befordringssättet medför, det ansvar, som järnvägen ikläder sig, äfvensom till transportföremålens förmåga att bära olika stora fraktafgifter m. m. — Därest vederbörande järnväg icke är af alltför ringa längd, ökas i allmänhet afgifterna, i samma mån afståndet ökas. Denna förhöjning står dock icke alltid i direkt proportion till afståndsökningen. Med afseende på afgifternas förhållande till väglängderna kunna därför flera system särskiljas. Afgifterna för viss enhet kunna sålunda utgå enligt visst pris pr km., oberoende af afståndets storlek, eller enligt ett särskildt pris pr km. intill ett visst afstånd, hvarefter ett lägre pris beräknas för hvarje km. intill ett annat afstånd o. s. v., sålunda bildande en fallande tariff, eller ock enligt visst pris för visst antal km., zon, hvarvid zonerna kunna vara af lika längd eller bilda grupper så beskaffade, att zonerna i en efterföljande grupp äro ett visst antal km. längre än i den närmast föregående gruppen. I andra fall kunna afgifterna vara mer eller mindre godtyckligt valda. — I en del stater äro vissa maximaltariffer fastställda, hvilka icke få öfverskridas, järnvägsförvaltningarna dock obetaget att tillämpa lägre tariffer enligt resp. förvaltningars intressen och ekonomiska ställning. Äfven i Sverige förekommer det, att enskilda järnvägar tillämpa lägre tariffer än de af K. M:t för desamma fastställda.

I svenska järnvägstaxor förekomma i allmänhet särskilda tariffer för personer, resgods, åkdon m. m., lefvande djur, paket-, il- och fraktgods. Afgifterna för befordring af *personer*, hvilka förr utgingo nästan uteslutande efter visst pris pr km., olika för olika vagnsklasser och tågslag, ha, sedan zontariff 1 jan. 1906 införts å statens järnvägar, å allt flera järnvägar förändrats enligt zontariffsystemet. Å statens järnvägar utgå afgifterna (1910) med 50, 30 och 20 öre pr zon i resp. första, andra och tredje klass med några oväsentliga undantag beträffande afgifterna i tredje klass. Zonerna ha en längd af 8 km. i de första 12 zonerna och äro inom hvarje följande grupp af 12 zoner 1 km. längre än inom närmast föregående grupp. För barn, som fyllt 3, men ej 12 år, erlägges half afgift. För tillträde till snälltåg erlägges en särskild tilläggsafgift oberoende af resans längd. Särskilda afgifter äro gällande för månads- och partibiljetter samt för färd i sofvagn. Nedsättning i afgifterna åtnjutes af lärjungar vid döfstum- och blindskolor, vissa skolbarn, vissa nödställda personer, sjuksköterskor, publicister m. fl., allt under vissa villkor. Å järnvägar, hvilka antagit zontariffsystemet, förekomma icke de förr vanliga tur- och returbiljetterna med lägre afgifter än för två enkla biljetter. Dock kunna biljetter, gällande jämväl för återresa, s. k. *dubbelbiljetter*, erhållas mellan vissa stationer till pris motsvarande två enkla biljetter. — För *resgods* brukar hvarje resande, som erlagt full afgift enligt den ordinarie tariffen, få åtnjuta 25 kg. frivikt. För öfverskjutande vikt beräknas frakt i allmänhet för hvarje begynnande öfvervikt af 10 kg. med visst pris pr begynnande zon om visst antal km. Å statens järnvägar utgår afgiften f. n. (1910) med 10 öre för hvarje helt eller påbörjadt femtal zoner enligt samma zonindelning, som är gällande för beräkning af personafgifterna. För velociped, som medföres af resande, debiteras en särskild afgift. — För åkdon, båtar, lik samt lokomotiv, tendrar och järnvägsvagnar, löpande på egna hjul, bruka afgifterna utgå per stycke efter ett zonsystem med 10 kilometers zoner och i allmänhet föränderliga afgifter för olika grupper af zoner. Åkdon och båtar bruka indelas i tre klasser. Minsta afgiften för en sändning åkdon eller båtar af första eller andra klassen utgår i allmänhet med 5 kr. och af tredje klassen med 3 kr. För *lefvande djur* bruka tarifferna vara byggda på samma sätt som för åkdon m. m., och afgifterna utgå i allmänhet för hvarje vagn efter det inlastade antalet, hvarvid beträffande hästar och större boskapskreatur afgifterna per stycke minskas, i samma mån djurens antal ökas. Minsta afgift för hvarje använd vagn är 5 kr. För småkreatur skall, då de föras lösa, frakt erläggas med minst samma afgift som för ett större boskapskreatur samt med högst samma afgift som för 8 större boskapskreatur. Vid försändning i burar e. d. utgår frakten efter vikt. För hundar, kattor, apor och dylika djur utgår afgiften å en del järnvägar med hälften af afgiften för resande i tredje klass. — För *paketgods*, hvarmed förstås

ilgods (jfr nedan) af högst 10 kg. vikt och 50 kbdm. rymd och som indelas i tre klasser, omfattande paket af t. o. m. 2, 5 resp. 10 kg., utgå afgifterna per stycke. På längre afstånd undergå afgifterna en relativt ringa förhöjning. För *ilgods*, hvarmed förstås gods, som skall befordras snabbare än vanliga godssändningar (fraktgods) och som därför i allmänhet transporteras med det ordinarie bantåg, som snarast efter godsets inlämnande framkommer till bestämmelseorten, samt efter framkomsten utlämnas så fort ske kan och framför annat, bantåget åtföljande gods, utgå afgifterna per 10 kg för styckegods, d. v. s. sändningar intill 2,500 kg., samt per 100 kg. för vagnslastgods, d. v. s. sändningar om minst 2,500 kg. Afgifterna bruka stå i visst förhållande till den för fraktgods gällande högsta tariffen. Å statens järnvägar utgå sålunda afgifterna för ilgods i sändningar intill 2,500 kg. med ungefär 100 proc. och i sändningar om minst 2,500 kg. med 50 proc. högre afgifter än i fraktgodstariffen 1 samt i sändningar om minst 5,000 kg. lika med afgifterna i nämnda tariff. För styckegods, för hvilket frakt skall beräknas för minst 20 kg., skall förutom frakten beräknas en inskrifningsafgift af 10 öre för hvarje i sändningen ingående kolli. Minsta afgiften utgör 25 öre, inskrifningsafgiften oberäknad. — För *fraktgods* äro afgifterna fastställda per 100 kg. Alltefter godsets olika värde och hvarje sändnings vikt fraktdebiteras godset efter olika tariffer, enligt hvad närmare angifves i en godsindelning. De ordinarie fraktgodstarifferna äro å statens järnvägar 12 stycken, hvartill komma ännu två i godsindelningen angifna tariffer, nämligen tariff 1—15 proc. samt tariff U (= tariff 12—20 proc.). Afgifterna bilda en fallande tariff. Frakten beräknas för styckegods efter begynnande tjugutal kg., dock ej för mindre vikt än 40 kg., samt för vagnslastgods efter begynnande 100 kg. Minsta afgiften för styckegods är 25 öre, för vagnslastgods 5 kr. Jfr Järnvägssamtrafik. A. Aqt.

Järnvägstelegraf l. Bantelegraf finnes i regel anordnad vid alla järnvägar, som äro öppnade för allmän trafik, och har till särskildt och främsta ändamål att betjäna tågledningen vid banan samt att öfverbringa egna angelägna tjänstemeddelanden, men är äfven öppen för den privata telegramväxlingen. Järnvägsstationernas apparater, som hittills för det mesta varit s. k. visarapparater, börja numera allmänt utgöras af morseapparater. Anordningarna i öfrigt för en järnvägstelegraf äro fullt lika som för den allmänna telegrafen med stolplinjerna uppsatta utefter banan å järnvägens eget område. H. L.

Järnvägstid, Järnvägstidtabell. Se Tidtabell.

Järnvägstjänstemannaföreningar. Vid de svenska järnvägarna existerar ett stort antal tjänstemannaföreningar, af hvilka somliga fått ett afsevärdt antal medlemmar, exempelvis Svenska Järnvägsmannaförbundet, bildadt 1899 med syfte bl. a. att verka för lagstiftning ang. normal arbetstid och rättvisas skipande vid befordringar och bestraffningar m. m. och f. n. (1910) räknar mer än 20,000 ledamöter. Det ger ut veckotidningen "Signalen", hvars upplaga är 24.000 ex. Den i ekonomiskt afseende mest betydande sammanslutningen är den 1888 bildade Järnvägsmännens lifförsäkringsförening, som vid 1910 års början hade en ansvarssumma af 7,371,831 kr. och en försäkringsfond af 1,520,262 kr. Sedan föreningens bildande ha i dödsfallsersättningar utbetalats 425,100 kr. och i s. k. blandade lif- och kapitalförsäkringar 345,204 kr. 31 dec. 1909 utgjorde antalet medlemmar 4,462. Försäkringsaftalet är träffadt med de s. k. förenade lifförsäkringsbolagen, utgörande fem af våra mest betydande försäkringsinstitutioner med bolaget "Nordstjärnan" som förvaltande bolag. — Det är svårt att exakt angifva hela antalet föreningar af olika slag. Vid statens järnvägar existera omkr. 60, hufvudsakligen af ekonomisk art, såsom sjuk- och begrafningskassor m. m. De veterligen äldsta bland de ännu befintliga äro de 1869 bildade Maskinafdelningens sjukkassa i Göteborg och Maskinafdelningens enskilda begrafningskassa i Malmö. Af rent ideell art äro bland andra Järnvägsmännens helnykterhetsförbund, som stiftades 1901, samt Statsbanornas tjänstemannaförening, som bildades 1900 i syfte att förmedla sammanslutning mellan statsbanornas tjänstemän samt att bereda dem tillfälle till att afhandla och främja gemensamma intressen. En betydande institution är Svenska statsbanebetjäningens understödsförening, som bildades 1883 och har till syfte att befrämja medlemmarnas väl i ekonomiskt och moraliskt afseende samt att lämna understöd vid sjukdoms- eller olyckstillfällen samt begrafningshjälp vid medlems eller dennes hustrus död. Bland mera egenartade föreningar må nämnas Arbetarnas vid S. J. verkstäder i Malmö bageriförening, som bildades 1885, samt Utskyldskassorna för statsbanepersonalen i Stockholm (stiftad 1891) och för den inom Jukkasjärvi socken skattskrifna järnvägspersonalen (stiftad 1904), som har sin styrelse förlagd till Kiruna. De bägge senare föreningarna ha till ändamål att genom mottagande periodvis af delegarnas afgifter underlätta betalningen af utskylder till stat och kommun. — Se äfven Järnvägsmannasällskapet. W—n.

Järnvägstracé, detsamma som banläge (se d. o.).

Järnvägstrafikmedel, *förv.*, en ord. inkomst för statsverket, som sedan 1878 införes i den årliga riksstaten med den förslagsvis beräknade behållningen af statens järnvägsdrift nästföljande år. Förut infördes bruttoinkomsten i riksstaten. Järnvägstrafikmedlen beräknades i regeringens förslag till riksstat för 1911 till 9 millioner kr. Kbg.

Järnvägstrupper, *krigsv.*, de tekniska truppformationer, som ha till uppgift att under krig anlägga och trafikera fältjärnvägar samt förstöra förut befintliga järnvägsförbindelser och återställa förstörda sådana. De organiserades första gången i Tyskland efter 1870—71 års krig, sedan under detta fälttåg uttagandet af järnvägsafdelningar ur pionjärtrupperna visat sig ej motsvara förväntningarna. Samtidigt uppsattes järnvägstrupper äfven i Ryssland, och sedermera följdes exemplet snart af de flesta andra länder. De tyska järnvägstrupperna, af hvilka en del under fred sköter trafiken vid den 70,8 km. långa militärbanan Berlin—Jüterbog, ha stora för-

råd af järnbromateriel samt materiel för vanlig järnvägsöfverbyggnad och för fältbanor m. m. I Frankrike, där äfven dylika förråd finnas, uppsättas vid mobilisering förutom järnvägstrupperna 9 sektioner järnvägsarbetare. I England sköter ett af de två järnvägskompanierna militärbanan Upnor—Chattenden vid Chatham. I Italien mobiliseras förutom järnvägstrupperna 4 kompanier järnvägspersonal. Österrike-Ungern mobiliserar 12 kompanier och 1 trafikafdelning. Ryssland har 35 kompanier. Äfven Danmark, Belgien, Schweiz, Spanien, Bulgarien och Serbien ha järnvägstrupper, men svenska armén saknar ännu sådana. L. W:son M.

Järnvägstunnel kallas det rörformiga byggnadsverk genom berg eller jord, som måst utföras för framdragandet af en järnvägslinje i önskad riktning eller bestämdt höjdläge. De vanligaste anledningar, som nödvändiggöra tunnelbyggnad vid järnvägar, äro: stora höjder, hvilkas öfverstigande med rimliga lutningar för banplanet är omöjligt eller hvilkas genomgrafvande eller genomsprängande i öppet schakt skulle blifva för kostsamt; breda och djupa vatten, hvilkas öfverbroande antingen är för dyrbart eller skulle alltför mycket störa skeppsfarten; äfvensom undvikandet af värdefull jord, särskildt inom planlagda stadsområden, som måste bibehållas oförändrad. Se Tunnel; jfr fig. 3 å sp. 445—446. H. L.

Järnvägståg, den samling af hopkopplade järnvägsfordon, som, dragna af lokomotiv, utgöra en efter tidtabell framförd trafikenhet. Efter tågens olika ändamål och utrustning benämnas de expresståg (iltåg), snälltåg, persontåg och godståg (se dessa ord). Med blandadt tåg förstår man ett sådant tåg, som är anordnadt i lika mån för befordran af personer och gods och hvars hastighet därför är mindre än persontågets. Uttrycket blixttåg är endast ett hyperboliskt uttryck för ett snabbt expresståg och har ingen praktisk-teknisk betydelse. Arbetståg brukar man benämna sådana tåg, som utsändas med materialier och arbetare för reparations- och underhållsarbeten å banan. Jfr pl., fig. 11 o. 12. H. L.

Järnvägsunderbyggnad, den del af en järnväg, på hvilken järnvägsöfverbyggnaden (se d. o.) hvilar, äfvensom därtill hörande anläggningar. Till underbyggnaden räknas sålunda främst banvallen, vare sig i bankfyllnad eller inskärning, men äfven stödmurar, strandskoningar, broar, vattengenomlopp (s. k. trummor), viadukter, afdikningar, tryckbankar och skyddsanordningar mot ras m. fl. arbeten, som utförts för järnvägsbyggnadens säkra och orubbade läge i terrängen. H. L.

Järnvägsundersökning. Se Järnvägsbyggnad.

Järnvägsurspårning kallas det olycksfall, då ett järnvägsfordons hjul ej längre rulla på skenorna, utan, sedan hjulflänsarnas förmåga att leda fordonet på och utefter spåret upphört, befinna sig bredvid skenorna. Urspårning inträffar oftast på bangård vid växling och där mestadels genom oriktig eller otidig omläggning af växlar. På öppen linje kan urspårning ej gärna ifrågakomma, så länge materielen är hel och spårvidden den rätta, om icke hastigheten uppdrifves öfver den största tillåtna. H. L.

Järnvägsvagn, fordon för järnvägsdrift, afsedt för befordran i tåg af transportföremålen, nämligen personer, djur och gods af olika slag. Järnvägsvagnarna äro af två hufvudslag: *personvagnar* och *godsvagnar* (se dessa ord). Jfr pl., fig. 11 o. 12. H. L.

Järnvägsvolontär. Se Järnvägsskolor.

Järnvägsväxel kallas den anordning, hvarigenom ett tåg eller ett enstaka järnvägsfordon kan utan att stannas öfverföras från ett spår till ett annat, mellan hvilka båda växeln alltså utgör förbindelsen. Hufvuddelarna af en växel äro de båda *växeltungorna,* som, rörliga i horisontell led, ömsevis ansluta mot den s. k. stödrälen i stamspåret eller sidospåret, beroende af, på hvilket af dessa spår fordonet skall fortgå; vidare *växelstället,* hvarmed tungorna omläggas, samt *korsningen* inlagd där, hvarest stamspårets och sidospårets inre skensträngar korsa hvarandra. På en bangård finnas växlar af många slag; de vanligast förekommande äro följande: *enkel växel* (fig. 9 å sp. 445—446), kallad höger- eller vänsterväxel, beroende på, om den leder till ett på höger eller vänster sida om stamspåret liggande sidospår; *enkel* (*ensidig*) *korsningsväxel,* som, där två spår korsa hvarandra, medgifver öfvergång från stamspår till sidospår endast från ena hållet, och *dubbel* (*tvåsidig*) *korsningsväxel* (fig. 10 å sp. 445—446), där öfvergång från ena till andra spåret kan ske från båda hållen. Moderna växlar äro försedda med växellyktor, hvilkas transparenta delar äro förfärdigade af mjölkhvitt glas, formadt till olika signalbilder, som, då lyktan roterar vid växeltungornas omläggning, från olika håll ange, såväl dag som natt, till hvilket spår växeln i sitt tillfälliga läge leder. H. L.

Järnvägsöfverbyggnad kallas med ett gemensamt namn spåret (de båda skenssträngarna), syllarna, på hvilka skenorna äro fästa, och ballasten, i hvilken syllarna äro bäddade. Skenorna, mot hvilkas innerkanter fordonshjulens fläns ar ledas, upptaga de lodräta och vågräta tryck, som vid hjulens framrullande uppstå, och öfverföra dessa tryck till syllarna, hvilka åter genom ballastbädden fördela dem på största möjliga yta af banplanet, allt i afsikt att erhålla en jämn gång, i görligaste mån fri från stötar och lokala åverkningar på banvallen. H. L.

Järnåldern, *arkeol.*, kallas i den jämförande fornforskningens system den förhistoriska kulturperiod, då den *öfvervägande* hufvudmassan af skärande redskap och vapen tillverkas af järn. Denna den sista af de förhistoriska perioderna fortsättes in i historisk tid. Järnet synes ha blifvit bekant och brukadt i större utsträckning i sista fjärdedelen af 2:a årtusendet f. Kr. I Egypten omtalas det i en text från den 19:e dynastien, och en järnyxa är funnen från Ramses III:s tid (omkr. 1200 f. Kr.). I de af Flinders Petrie uppgräfda ruinstäderna från Kahun och Gurob (den förra från 12:e, den senare från 18:e och 19:e dynastien) har en mängd redskap af koppar och brons upptäckts, men inga föremål af järn, ej ens rost. I ruiner i västra Persien (Susa), Kaldéen, Assyrien och Syrien uppträder järnet först omkr. 1000 f. Kr. Såväl fynd som grekiska och judiska traditioner tala för, att järnet upptäckts först i de mineralrika trakterna n. om Assyrien. I Grekland blir järnet bekant först mot slutet af Mykenetiden, och järnåldern börjar där ej före 12:e årh. I Italien blir den nya metallen bekant ungefär samtidigt, men kommer åtminstone i Nord-Italien i allmänt bruk först efter 1000. N. om Alperna lär

Fig. 11. Dagsnälltåget Stockholm—Berlin (i Stockholm). Lokomotiv litt. A (Atlantic-typen) jämte tender; personvagnar (boggivagnar).

Fig. 12. Godståg, vid Stockholms norra station. (Lokomotiv litt. B jämte tender; öppna och täckta godsvagnar.)

Fig. 13. Större svenskt stationshus (Krylbo).

Fig. 14. Norrländskt stationshus (af Byske-modellen).

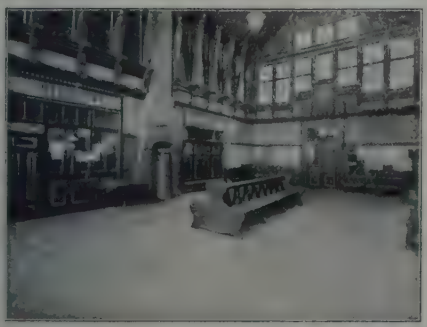

Fig. 15. Tredje klassens väntsal, Riksgränsens station.

Fig. 16. Svensk banvaktsstuga

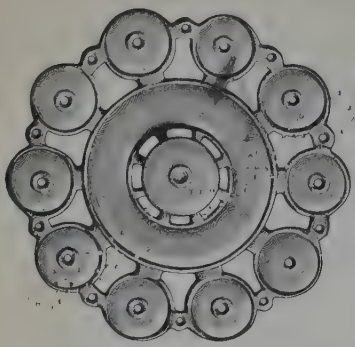

Fig. 1. Hjulformigt spänne af brons. Södermanland.

Fig. 4. Fibula af järn. Bohuslän.

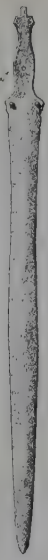

Fig 2. Svärd af järn. Östergötland.

Fig. 3. Lerkärl. Östergötland.

Fig. 5. Kittel af brons och järn. Öland.

Fig. 6 Svärd af järn. Öland.

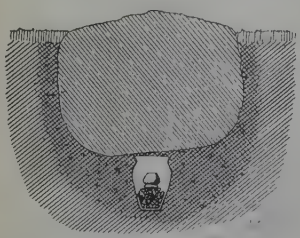

Fig. 7. Urnegraf. Västergötland.

Fig. 9. Romersk bronsvas. Västmanland.

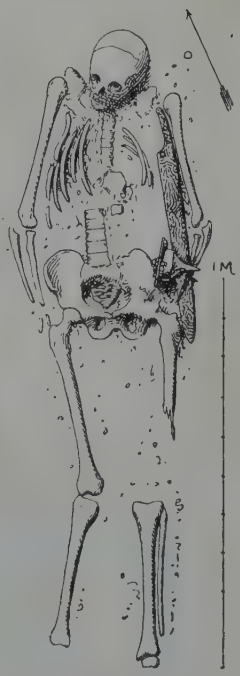

Fig. 8. Graf med skelett. Östergötland.

Fig. 10. Romersk bronsstatyett. Öland.

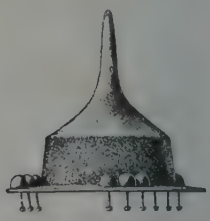

Fig. 11. Järnsköldbuckla. Östergötland.

Fig. 12. Spänne af brons och silfver. Västergötland.

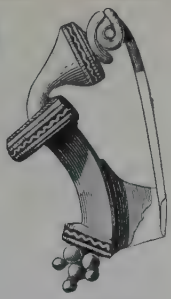

Fig. 13. Lerkärl. Gottland.

Fig. 15. Silfverspänne, förgylldt, med granater. Skåne.

Fig 16. Bronsbeslag, förgylldt. Gottland.

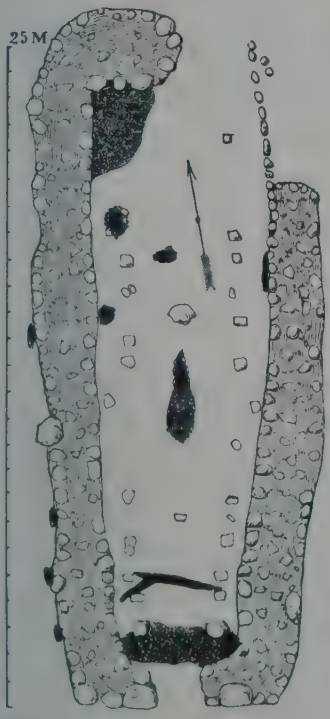

Fig. 14. Bostadslämning ("kämpagraf"). Gottland

Fig. 17. Bronsspänne. Gottland.

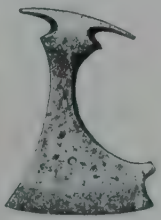

Fig. 19. Järnyxa. Gottland.

Fig. 20 Stigbygel af järn. Uppland.

Fig. 18. Järnsvärd, fästet, inkrusteradt med silfver Södermanland.

Fig 21 Silfvermynt, slaget för Olof Skötkonung.

Fig 22. Silfverskål med förgylld kant (runstensslingor) Gottland

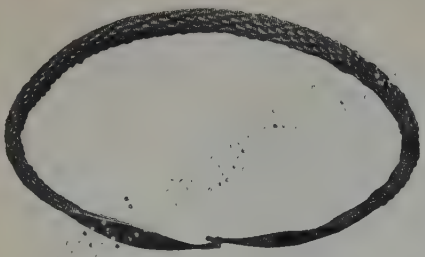

Fig. 23. Halsring af silfver. Östergötland

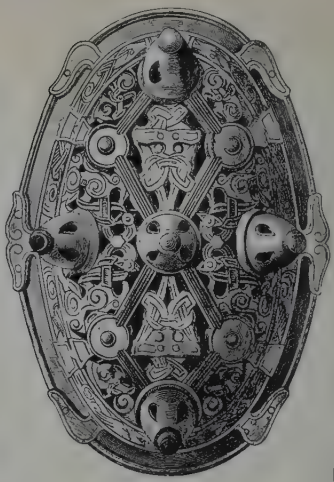

Fig. 24. Oval spännbuckla af brons. Öland.

Fig. 26. Järntång. Södermanland.

Fig. 25. Dosformig bronsspännbuckla, sirad med guld och silfver. Gottland.

Fig. 27. Plogjärn. Västergötland.

Fig. 28. Torshammare af silfver. Uppland.

Fig. 29. Grafhögar på stora graffältet å Björkö i Mälaren.

man känna järnet omkr. 1000 f. Kr. Från denna tid eger man i Schweiz och Syd-Tyskland bronssvärd, hvilkas fästen äro inkrusterade med järn. Något senare tillverkas klingorna af denna metall. I Belgien och Nord-Frankrike börjar järnåldern omkring 800 f. Kr., i Nord-Tyskland och Skandinavien i 7:e årh., ehuru enstaka äldre fynd äro kända, och järnet kommer först senare i riktigt allmänt bruk i Skandinavien. Åtskilligt talar för, att fenicierna först bragte järnet i handeln. I Mellan-Europa räknas järnåldern från järnets införande (omkr. 1000) till den romerska kulturens seger (tiden omkr. Kristi födelse). Denna ett årtusen omfattande period delas i en *äldre* järnålder, Hallstatt-tiden (se d. o.), och en *yngre* järnålder, Latène-tiden (se d. o.). Då emellertid historien ännu under flera århundraden sprider ett ganska sparsamt ljus öfver förhållandena i Mellan-Europa, men däremot talrika graffynd skänka oss upplysningar af arkeologiskt intresse, kan man fortfarande tala om en järnålder, som kan delas i romersk kejsartid (till omkr. 300 e. Kr.), folkvandringstid (300—700) med underafdelningar, som erhållit olika benämningar (t. ex. konstantinsk tid, merovingisk tid, frankisk, anglosaxisk tid o. s. v.) och slutligen karolingisk tid omkr. 800 e. Kr.

I *Norden* räknas järnåldern från 6:e årh. f. Kr. till kristendomens införande, en tidrymd, som plägar uppdelas i *förromersk järnålder* (tiden före Kr. f.), *romersk järnålder*, utmärkt af romerskt inflytande (från Kr. f. till omkr. 400), *folkvandringstid* (400—800), *vikingatid* (800—1050). Siffrorna äro naturligtvis ungefärliga, och i Danmark växlar terminologien något, liksom järnåldern där äfven slutar tidigare. Järnet utvanns till en början ur myrmalm, ugnarna voro små och primitiva samt rymde en ringa mängd malm och träkol. När kolen brunnit ut och malmen smält, måste ugnen kallna, hvarpå de på marken liggande järnklumparna togos ut och ugnen på nytt fylldes och antändes. Järnet var till en början dyrbart och användes till smycken och inläggningar. De äldsta järnföremålen i Sverige utgöras af nålar, hvarjämte svärd och skäror från denna första tid äro funna. Bronsen fortsatte att brukas under hela järnåldern, men väsentligen blott till smycken. Under den äldsta järnåldern i Norden fortlefde dels traditionerna från bronsåldern, dels gjorde sig nya inflytanden gällande från Hallstatt-kulturen i Mellan-Europa (se pl. I, fig. 1—3). Grafskicket utgör en fortsättning af bronsålderns med bränning af liken och de brända benens nedläggande i en lerurna. Under de tre sista förkristna århundradena spred sig den mellaneuropeiska Latène-kulturen ända till Sverige, dels från nordöstra, dels från nordvästra Tyskland. Fynd från denna tid (se pl. I, fig. 4—7) ha gjorts i nästan alla södra och mellersta Sveriges landskap. Grafskicket bestod i likbränning, och de brända benen nedlades i en lerkruka, ett träkärl eller något ännu mera förgängligt omhölje, som placerades i en s. k. *brandgrop* l. *urnegraf*, en halfklotformig grop, ofta dessutom fylld med kol, hvilken gräfdes ned högst 0,5 m. i gruset. Dessa brandgropar hittas ofta samlade till stora gravfält. Sådana äro i Sverige kända från Skåne, Västergötland, Bohuslän, Värmland, Östergötland, Närke, Uppland, Gottland och Öland. På Öland täckes grafven vanligen af ett stort rundt eller fyrkantigt stenrös. På Gottland finner man små jordblandade rösen öfver grafven, i Östergötland stundom också smärre högar eller stenplaner. Vanligen befinna sig emellertid dessa urnegrafvar under flat mark och upptäckas först vid plöjning, grustäkt e. d. Ofta täckes grafven af en skyddande sten, som stundom sticker upp något öfver markens yta (se fig. 7). I Latène-tidens grafvar i Sverige har man funnit svärd, sköldbucklor, spjutspetsar, saxar, skäror, prylar, tänger och knifvar af järn, nålar, spännen, bältebeslag, kittlar m. m. af järn eller brons, halsringar och kärl af brons samt lerkärl, hvilkas former dels äro nedärfda från bronsåldern, dels imitera utländska förebilder, särskildt i sista hand s. k. "situlor" (se Hallstatt-tiden, fig. 11) af brons. Till de präktigaste fynden från denna tid i Norden hör den s. k. Dejbjergvagnen, en på Jylland funnen, fyrhjulig vagn af trä med bronsbeslag. Vid tiden för Kristi födelse började inflytanden från romerskt kulturområde göra sig gällande äfven i Skandinavien (se pl. I—II, fig. 9—13). Dels importerades en mängd föremål, såsom mynt, kärl och bilder af brons, glasbägare (jfr Glasfabrikation, pl. I), emaljerade spännen, vapen o. s. v., dels spåras det romerska inflytandet i formgifningen hos diverse föremål af metall, lerkärl m. m. Saxar, nycklar, söljor, spelbrickor och andra föremål uppträda nu för första gången. Romerska mynt äro i Skandinavien funna till ett antal af bortåt 7,000. Åtskilliga romerska bronskärl bära fabriksmärken. På 200-talet och förra delen af 300-talet egde en invandring rum till Norden af germanska stammar, som en tid varit bosatta i Syd-Ryssland n. om Svarta hafvet. Af dessa infördes nya, sydliga kulturelement, hvaribland den äldre, 24-typiga runraden, som bildats på grundval af grekisk kursivskrift med tillsats af några romerska bokstäfver. Från denna tid härröra de stora i Schleswig, Danmark och Syd-Sverige gjorda *mossfynden* (se d. o.), som jämte vapen innehålla en mängd husgerådssaker af trä och dräkter af ylle m. m. Stora båtar från 300-talet, afsedda för rodd, äro funna i Nydam mosse i Schleswig. Lämningar af bostäder äro funna på Öland och Gottland (se pl. II, fig. 14, och Kämpagrafvar). Jämte den under föregående period brukliga likbränningen uppträder nu jordandet på nytt (se pl. I, fig. 8) och röner en särskild uppblomstring under de tre första århundradena e. Kr. Sedermera blir likbränningen åter det betydligt öfvervägande. Under tiden för det romerska inflytandet kommer guldet i allmännare bruk, och silfver synes nu först ha blifvit kändt i Skandinavien. Under 400- och 500-talen ökades guldimporten i hög grad, hufvudsakligen väl genom byte, som germanerna vunno under sina strider mot romerska riket, eller i form af tributer, som de af detsamma uppburo. Omkr. 500 guldmynt (*solidi*) äro funna i Skandinavien. Eljest utgöres guldet dels af omyntadt guld, dels af smycken, tillverkade hufvudsakligen inom landet. De äro ofta prydda med filigranornament (se Filigran, fig. 1 o. 2). Störst bland de kända guldfynden i Norden är det från Tureholm (1774) vid Trosa (12,3 kg.), och det från Timboholm (1904) vid Sköfde (7,1 kg.). Synnerligen praktfulla äro tre af guldrör med filigran bildade

halskragar, funna (1860) på Öland och i Västergötland (jfr Guldsmedskonsten, sp. 609 och pl. III, fig. 10. Om klädedräkten i Norden under järnåldern se Dräkt, sp. 930 o. textfig. 5). Under slutet af 400- samt under 500-, 600- och 700-talen blomstrade i Sverige en egendomlig ornamentik, den *germanska djurornamentiken*, inom hvilken tre på hvarandra följande stilar kunnat urskiljas. Under det att de två äldsta stilarna äro samgermanska (pl. II, fig. 15 o. 16), är den tredje (700-talets) speciellt nordisk (pl. II, fig. 17). Betydande grafvar från denna tid ligga vid Gamla Uppsala (se Uppsala högar). Den döde har där bränts före bisättningen. Vid Vendels kyrka i norra Uppland har påträffats ett antal grafvar från 600- till 800-talet med den döde obränd nedlagd i en båt jämte full utrustning af vapen, kokkärl, hästar, hundar och boskap m. m. (se Vendeltid). Utstyrseln är synnerligen rik. Omkr. 800 började vikingatågen (se d. o.). De lifliga förbindelserna med öster- och västerland, som dock äfven voro af fredlig art, ha satt spår i de fynd, som anträffats i jorden (se pl. II o. III, fig. 18—28). Väldiga massor af arabiska (s. k. kufiska), tyska, angelsaxiska och andra silfvermynt äro funna i Sverige. Äfven inhemska mynt började slås, omkr. år 1000, af Olof Skötkonung. Massor af ringar, kedjor, spännen m. m. af silfver äro funna, delvis af arabiskt ursprung. Glaskärl från Rhentrakterna (jfr Glasfabrikation, pl. I), bronsföremål från Bysans och från trakterna af Kaspiska hafvet äro icke sällsynta i den svenska jorden. Om långväga färder i öster- och västerled vittna äfven de med den s. k. yngre runraden ristade runstenarna, som ofta omtala personer, som färdats till England, Ryssland, Bysans o. s. v. Skeppsbyggeriet stod högt, och stora flottor af fartyg omtalas ofta. I Norge ha vid Tune, Gokstad och Oseberg ganska väl bibehållna skepp från denna tid blifvit funna i grafhögar (se Drake, fig. 2 o. 3). Vapnen voro förträffliga och utgjordes af tveeggade svärd, spjut, yxor, båge och pilar, sköld, brynja och hjälm. Från vikingatiden härstamma Sveriges äldsta städer, bland hvilka särskildt Birka på Björkö (se d. o.) i Mälaren. Flera yrken stodo ganska högt, såsom grofsmeds- och guldsmedskonst, tillverkning af kammar, skedar m. m. Likbränning och jordande förekommo vid sidan af hvarandra. Nästan vid hvarje gammal by eller gård i Sverige finnes eller har fordom funnits en grafplats med högar, uppkastade öfver byns invånare under den yngre folkvandringstiden och vikingatiden (jfr pl. III, fig. 29). De äldsta kristna kyrkorna uppfördes i vårt land under vikingatiden, t. ex. den äldsta Klemenskyrkan i Visby.

Litt.: Utom den i art. Fornlämningar (europeiska fornlämningar), Hallstatt-tiden och Latène-tiden angifna litteraturen kan anföras O. Montelius, "Kulturgeschichte Schwedens von den ältesten zeiten bis zum elften jahrhundert nach Christus" (1906) med utförliga litteraturhänvisningar i fråga om Sverige, och "Den nordiska järnålderns kronologi" (i "Sv. fornminnesför:s tidskr." IX och X), O. Almgren, "Studien über nordeuropäische fibelformen der ersten nachchristlichen jahrhunderte" (1897) och "Sveriges fasta fornlämningar från hednatiden" (1904), B. Salin, "Die altgermanische thierornamentik" (1904), K. Stjerna, "Bidrag till Bornholms befolkningshistoria under järnåldern" (i "Antiqv. tidskr.", XVIII), Nicolaysen, "Langskibet fra Gokstad" (1882), Lorange, "Den yngre jernalders sværd" (1889), G. Gustafsson, "Norges oldtid" (1906), S. Müller, "Vor oldtid" (1897), med rika litteraturhänvisningar, och "Bopladsfundene, den romerske tid" (i "Aarböger for nordisk oldkyndighed" (1906), Hackman, "Die ältere eisenzeit in Finland. I" (1905), Kosinna, "Verzierte eisenlanzenspitzen als kennzeichen der ostgermanen" (i "Zeitschrift für ethnologie", 1905), Undset, "Jernalderens begyndelse i Nordeuropa" (1881), Riegl, "Spätrömische kunstindustrie in Österreich-Ungarn" (1901), Hampel, "Alterthümer des frühen mittelalters in Ungarn" (1905), Boulanger, "Le mobilier funéraire galloromain et franc en Picardie et en Artois" (1902—05), Barrière-Flavy, "Les arts industriels des peuples barbares de la Gaule du V:ième au VIII:ième siècle" (1901), "Der römische Limes in Österreich" (utg. af Vet. akad. i Wien, 1900), R. Forrer, "Urgeschichte des Europäers" (1908), och M. Hoernes, "Natur- und urgeschichte des menschen" (1909). T. J. A.

Järnört, *bot.* Se Verbena.

Järpen, *zool.* Se Järpsläktet.

Järpen, municipalsamhälle och järnvägsstation i Undersåkers socken, Jämtlands län, 1,013 inv. (1909). Tax.-v. 27,200 kr. å jordbruksfastighet och 1,146,400 kr. å annan fastighet, hvaraf 1 mill. kr. å nedannämnda trämassefabrik (1907). Utom i det till stationen hörande området tillämpas ordnings-, byggnads- och brandstadgan för rikets städer samt hälsovårdsstadgan för riket i hvad den afser stad enl. k. br. 3 nov. 1905. Där ligger J. trämassefabrik, tillhörig Th. Owen & Co. (Ch. Todd Owen och Owen Owen i London), med 4 kokare och 3 pappmaskiner och en tillverkning 1907 af 12,470 ton kemisk torr trämassa och omkr. 5,000 ton kemisk våt, med ett sammanlagdt värde af omkr. 1,s mill. kr. Antalet arbetare 190. Taxeringsvärdet af firmans fastigheter inom länet (Undersåkers, Kalls och Alsens socknar) var 1905 1,055,700 kr.

Järpe skansar, i Undersåkers socken, Jämtlands län, vid Järpeströmmen, Kallsjöns aflopp till Undersåkersälfven och i närheten af Järpens järnvägsstation på Jämtlandsbanan. Efter Jämtlands eröfring 1644 byggde svenskarna en skans ö. om Järpeströmmens utlopp (sannolikt där gården Skansegan nu ligger). Den förföll snart och kunde därför 1657 utan svårighet intagas af norrmännen under J. Bjelke, som lät iståndsätta densamma. 1659 uppförde Stiernsköld i Järpens by något högre upp vid strömmen en ny befästning, som 1675 bestod af en öfre och en nedre redutt med mellanliggande förbindelselinje. Gamla Järpeskansen var nu raserad. De utrymda J. skansar togos i besittning af norrmännen 1677. Följande år, sedan norrmännen åter lämnat Jämtland, och 1679 fullbordades dels en stenredutt med 13 m. sidor nere vid stranden, dels en jordskans på en hög kulle 65 m. därbakom, och vid den senare befästningen byggdes på 1680-talet ett 4 våningar högt stentorn. 1689 upplåts detta till magasin. Vid krigsutbrottet 1700 förstärktes skansen vid tornet med bröstvärn och retranchementer, hvarjämte en underjordisk förbindelselinje anlades mellan

densamma och magasinstornet. J. reparerades 1709 och 1710, och 1711—14 förstärktes öfre skansen. 1718 iståndsattes J., men 1734 års riksdag beslöt, att J. skulle raseras; endast stentornet, som då kallades "Kronan", skulle bibehållas som magasin. 1743 sattes emellertid J. ännu en gång i stånd, och 1766 beslöts, att J. skulle vidmakthållas. 1808 besattes de nyss reparerade J. skansar af ett kompani jämtar, som i hast vid älfstranden uppkastade 2 batterier, dit de tre i J. befintliga kanonerna fördes, och verkställde förhuggningar. 15—17 aug. gjorde norrmännen fruktlösa försök att intaga skansarna. 1 dec. fördes bestyckningen till Frösön. 14 juli 1809 utrymdes skansarna, som 15 s. m. togos i besittning af norrmännen och följ. dag raserades. Ännu synas vackra lämningar af särskildt den öfre skansen och stentornet. L. W:son M.

Järpeströmmen. Se Indalsälfven.

Järppipa, *jaktv.* Se Järpsläktet.

Järpsläktet, *Bonasa, zool.*, ett till underfam. *Tetraoninæ*, fam. *Phasianidæ* och ordn. hönsfåglar (*Galliformes*) hörande fågelsläkte, som kännetecknas däraf, att såväl tårna som nedersta delen af tarsen äro obefjädrade. På hufvudet finnes en kort tofs. Könen äro föga olika i storlek och färgteckning. Järparna bebo skogstrakter och uppehålla sig dels på marken, dels i träden. Släktet är utbredt i Europa, mellersta och norra Asien samt Nord-Amerika, med tre arter i Gamla världen och en i Nya. Gamla världens arter sammanfattas ofta till ett särskildt släkte, *Tetrastes*. — Den hos oss förekommande arten, järpen, *Bonasa* (*Tetrastes*) *bonasia* (*B. betulina*), är till färgen ofvan grå, delvis med rödbrun anstrykning, på hufvudet, bakhalsen och ryggen med svartaktiga tvärstreck samt bakryggen och öfvergumpen med mörkbruna spolfläckar. Vingpennorna äro gråbruna och stjärten grå med brun vattring; alla stjärtpennorna, utom de mellersta, med ett bredt svart tvärband innanför den gråhvita spetsen. Hannen har svart, honan rost-

Järpen (*Bonasa bonasia*), hanne.

brun strupe, i öfrigt äro de undre kroppsdelarna spräckliga i brunt, svart och hvitt. Tofsen på hufvudet är hos hannen tydligt framträdande, men hos honan knappast märkbar; den är till färgen brunaktig. Kroppslängden utgör hos hannen omkr. 39, hos honan omkr. 37 cm. Järpen häckar i vårt land från Småland till långt upp i Lappland; talrikast förekommer den i Norrlands skogstrakter. Den tillhör barrskogarna och föredrar ung, tät granskog med inblandad björk, och helst mark med kärrdrag och bäckar. Den är mycket stationär, företager inga vandringar och slår sig ej heller samman i större flockar under vintern, såsom många andra hönsfåglar. Den uppehåller sig mycket på marken, men trycker ej vid påkommande fara, som våra öfriga hönsfåglar, utan flyger upp och tar vanligen sin tillflykt i träden, där den sitter helt tyst och ofta är mycket svår att upptäcka. Järpens föda utgöres af åtskilliga vegetabilier, såsom frön, bär, knoppar och späda blad, men den förtär äfven insekter, insektlarver, puppor och maskar, i synnerhet matas de späda ungarna med insekter; på vintern bildar björkknopp den förnämsta födan. Redan på hösten, sedan kullarna blifvit utvuxna, fördela sig järparna parvis och lefva så öfver vintern. Hannen och honan locka hvarandra med ett fint hvisslande eller kvittrande läte. Parningstiden börjar i april; de 8—12 äggen, som till färgen äro brungula med bruna fläckar och streck, äro vanligen färdiglagda i slutet af maj. De ligga i ett enkelt rede på marken. Efter tre veckors rufning kläckas ungarna, och sedan dessa blifvit något vuxna och flygfärdiga, vänder hannen, som lämnat honan efter parningstidens slut, tillbaka till familjen, som sedan håller ihop till senhösten. — Jakten på järpe. Då järpen ej tror (trycker) för stående fågelhund och ej heller håller för skällande hund, skjutes den mest för lock, och denna jakt är det enda slag af lockskytte å nyttigt vildt, som i vårt land anses jägarmässigt och utöfvas af idrottsjägare. Härvid användes en lockpipa, "järppipa", vanligen tillverkad af metall, vingbenet af en orre eller en grankvist. Största konsten vid detta slags jakt är dels att rätt härma järpens läte, dels att upptäcka den i träd sittande fågeln, ty ofta slår den på lock kommande järpen i träd. I Norrland fångas en mycken het järpe i snaror. — Järpens kött är synnerligen välsmakande och skattas högre än våra öfriga hönsfåglars. G. G.

Järpås (Hjerpås, Hjärpås), socken i Skaraborgs län, Kållands härad. 4,325 har. 1,256 inv. (1909). J. (med hvilket äro förenade två f. d. socknar, Höra och Vedum) bildar med Ufvered och Häggesled ett regalt pastorat i Skara stift, Barne kontrakt.

Järrestad (Jerrestad). 1. Härad i Kristianstads län, ingår i Ingelstads och Järrestads domsaga och dessa härads fögderi samt omfattar socknarna Simris, Östra Nöbbelöf, Gladsax, Östra Tommarp, Järrestad, Stiby, Vallby, Bolshög, Östra Vemmerlöf. 15,161 har. 9,330 inv. (1909). Öfver häradet finnes en skildring af Sv. Lagerbring (1760). — 2. Socken i Kristianstads län, Järrestads härad. 720 har. 507 inv. (1909). Annex till Simrishamn, Lunds stift, Albo och Järrestads kontrakt.

Järrkvisle skans, i Medelpad, Indals-Lidens socken, anlades under Karl XI:s danska krig af borgmästaren i Sundsvall Johan Alander, som sedan förde befälet i densamma. Efter krigets slut lämnades skansen att förfalla. L. W:son M.

Järsnäs (Jersnäs), socken i Jönköpings län, Tveta härad. 9,021 har. 1,105 inv. (1909). J. bildar med Forserum ett konsist. pastorat i Växjö stift, Tveta kontrakt.

Järstad (Gerstad, Jerstad), socken i Östergötlands län, Göstrings härad. 1,101 har. 325 inv.

(1909). Annex till Vallerstad, Linköpings stift, Gullbergs och Bobergs kontrakt. Kyrkan är kanske Östergötlands enda romanska af *tegel* uppförda landskyrka. Jämte långhuset och det smalare och lägre koret har väl förr funnits äfven absid. Å vapenhusvinden synes ännu ett parti af den gamla oputsade väggen med dess rundbågiga fris. O. J—e.

Järstorp (Jerstorp), socken i Jönköpings län, Tveta härad. 3,656 har. 524 inv. (1909). J. bildar med Bankeryd ett konsist. pastorat i Växjö stift, Tveta kontrakt.

Järta. 1. Hans J., statsman, författare, hette urspr. Hierta, var son af generallöjtnanten frih. Karl Hierta (se Hierta 1) och yngst bland 11 syskon, föddes 11 febr. 1774 på öfverstebostället Näs i Husby socken i Dalarna och dog 6 april 1847 i Uppsala. Modern var Maria Charlotta Plomgren, dotter af den begåfvade partiledaren under frihetstiden, Tomas Plomgren. Utrustad med ovanligt lyckliga naturgåfvor, stod Hierta redan vid 17 års ålder färdig att efter afslutade universitetsstudier (1787 hade han inskrifvits som student vid Uppsala universitet) bryta sig en bana. Han vann genast anställning vid Utrikesexpeditionen af konungens kansli, där han 1792 befordrades till andre sekreterare. Kvicka infall och ”jakobinska” visor spridde snart hans namn i vida kretsar, på samma gång de gjorde honom mindre väl anskrifven hos höga vederbörande. Sålunda var det ej underligt, att han länge fåfängt sökte vinna diplomatisk anställning i utlandet. Då ändtligen 1796 en plats vid beskickningen i Berlin erbjöds honom, föredrog han att ändra lefnadsbana. Utnämnd s. å. till protokollssekreterare i Justitierevisions-expeditionen, gjorde han sig snart ett namn som skarpsinnig jurist. Sina lediga stunder offrade han nu, såsom förr, med förkärlek åt vitter idrott, underhöll genom besök då och då i Uppsala gemenskapen med meningsfränderna i ”Juntan” och lämnade bidrag, oftast klädda i ironiens dräkt, till dansken Kragh Hösts ”Nordia”, till G. A. Silverstolpes ”Läsning i ett och annat” och G. Adlersparres ”Läsning i blandade ämnen”. 1799 utgaf han (anonymt) sin bekanta satir: *Några tankar om sättet att upprätta och befästa den urgamla franska monarchien* (ny uppl. 1871), hvilken väckte stort uppseende och hann vinna utomordentlig spridning, innan censuren kom på det klara med, att den ej var allvarligt menad. Vid 1800 års riksdag i Norrköping slöt han sig till det af G. Adlersparre, D. von Schulzenheim och N. Silfverschöld ledda oppositionspartiet och deltog lifligt i de heta striderna om riksgäldsverkets publicitet, om bondeståndets deltagande i bankens förvaltning samt om realisationsplanen och bevillningen. Sistnämnda fråga bragte till fullt utbrott det på Riddarhuset länge jäsande missnöjet med den oduglige landtmarskalken, envåldsregeringens handgångne man, och Hierta var en bland dem, som gåfvo sina protester form i afsägelse af adelskap. Han skref sig från denna tid Järta. Vid den rättegång, som kort därefter vid Göta hofrätt anhängiggjordes mot några af hans politiska vänner, hvilka ansågos ha fällt förgripliga utlåtelser mot landtmarskalken, uppträdde J. som deras rättegångsbiträde, och i enahanda egenskap hjälpte han vännerna i Uppsala vid den samtida, beryktade ”Musikprocessen”, utvecklande vid dessa tillfällen en öfverlägsen förmåga att leka med de juridiska formerna och att krydda de torra rättegångsakterna med kostlig humor och skarp ironi. Som en följd af det misshag J:s förhållande vid riksdagen och inför domstol väckte å högsta ort utfärdades till Kanslikollegium en skrifvelse af innehåll, att ”all verkan af Vår för f. d. friherre Hans Hierta utfärdade fullmagt på protocollssekreterarebeställningen komme att förfalla”. Den ekonomiska förlust, som afsättningen tillskyndat honom, ersattes rikligen genom enskilda, juridiska och kommersiella, uppdrag, bl. a. af Falu bergslag, samt genom hans utnämnande till sekreterare i Stockholms stads brandförsäkringskontor. I öfrigt tillhörde han under de närmaste åren mera uteslutande familjelifvet; men sina gamla förbindelser höll han dock vid makt och betraktades alltid som en af de själfskrifne ledarna vid den stora brytning, som långsamt, men säkert framkallades af envåldets missgrepp. Men J. ville ha väl förberedda garantier för revolutionens framgång i ordningens tecken. Mot hans fasta uppträdande strandade två förflugna planer; och då just däraf den s. k. Värmländska fördelningens marsch emot Stockholm föranleddes och inbördeskriget hotade, gick ock från dess befälhafvare till J. den hälsningen, att ”det svenska blod, som kommer att flyta, vardèr rinnande öfver hans hufvud”. Händelserna 13 mars 1809 (Gustaf IV Adolfs afsättning) möjliggjorde en lugnare lösning af den kinkiga frågan. — I det nya statsskickets skapande tog J. stor och liflig del, ehuru han bestämdt vägrade att åter intaga en plats på Riddarhuset. Honom tillkommer, i hans egenskap af sekreterare hos 1809 års konstitutionsutskott, väsentligen äran af den nya författningens utarbetande, och ur hans penna flöt ock till största delen det mästerliga memorial, som beledsagade utskottets förslag till ny regeringsform.

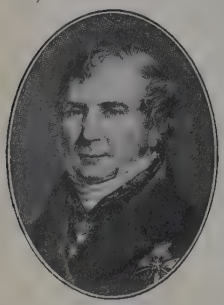

Omedelbart efter (den ännu gällande) regeringsformens antagande (juni 1809) utnämndes J. till statssekreterare för finansärenden. Sin hufvudsakliga historiska betydelse torde hans korta verksamhet på denna plats hämta från de af framgång krönta åtgärderna för upprätthållandet af Sveriges handelsförbindelser med England under en tid, då politiska skäl nödgade regeringen att officiellt spärra sina hamnar för dess fartyg och varor och till sist på Napoleons befallning förklara detsamma krig. Det har uppgifvits, att hans afgång från statssekretariatet (mars 1811) föranleddes af sistnämnda regeringsbeslut. Vida troligare är den förmodan, att den orsakades af hans missnöje med kronprinsens förordnande att förestå riksstyrelsen under konungens sjukdom — en åtgärd, som *då* nämligen var stridande mot R. F. och därför måste stöta den stränge grundlagsvårdaren. Efter att någon tid ha vistats i Falun som enskild person utnämndes J. (nov. 1812) till landshöfding i Stora Kopparbergs län, började sålunda en ämbetsutöfning, som blef honom synnerligen kär, liksom den ock i allo var för provinsen

välsignelserik. Han kom därvid att få åtskilligt att bestyra med dispositioner berörande norska kriget och föreningen med Norge, för hvilken han var lifligt intresserad, om han också önskade en fastare gestaltning däraf än den slutligen genomförda. Den stora ekonomiska kris, som inbröt nästan omedelbart efter krigens slut, kallade honom åter, men blott för en kort tid (nov. 1815—mars 1816), till rådsbordet i egenskap af tillförordnad statssekreterare för finansärendena. Hans modiga uppträdande räddade, ehuru visserligen blott för några år, de hotade diskonterna och därmed äfven den vacklande svenska krediten. Mot prosten Schwerins och 1815 års Särskilda utskotts mångahanda finansprojekt, liksom ock mot kronprinsens välmenta försök att styra växelkursen, kämpade J. manligen. Men då hans vän G. Fr. Wirsén flyttades från hans sida till Statskontoret och ett ombyte af system alltmer ohöljdt förbereddes, drog sig J. åter tillbaka till sitt län. Ett nytt bevis på det ytterligt ömtåliga ämbetsmannasamvete, som mer än mycket annat var för J. karakteristiskt, gaf hans afskedstagande jämväl från landshöfdingebefattningen (mars 1822), ty det föranleddes närmast af den omständigheten, att till Stora Tuna gäll, "den kanhända svårast styrda församlingen af länet", mot hans förord utnämndes en person, med hvilken han ansåg sig omöjligen kunna samarbeta. Ett slags afskedshälsning blef sålunda hans bekanta *Underdånig berättelse om Stora Kopparbergs län* (1823; ny uppl. 1826), hvilken på sin tid väckte stor uppmärksamhet och med skäl prisats som ett mönster för landshöfdingeberättelser. Äfven åtskilliga af hans ämbetsutlåtanden, liksom af hans anföranden till statsrådsprotokollet, äro af högt litterärt värde.

J. hade nu för alltid utträdt ur statens tjänst och lefde som privatman, den närmaste tiden i Falun. Han erhöll en årlig pension å 2,000 rdr som uttryck för statsmakternas erkänsla för hans insatser i Sveriges offentliga lif. Han ville nu helt egna sig åt studier och författarskap och utgaf 1823—24 tidskriften "Odalmannen", som dock efter ett par häften, fyllda nästan uteslutande af alster — i bunden och obunden form — från hans egen penna, upphörde. Med nyromantikerna hade han redan dessförinnan råkat i polemik, och det försök han i tidskriften gjorde att uppträda som en förmedlande "neuter" i de vittra striderna, rönte intet gynnsamt mottagande hos dem. J:s litterära sträfvan inriktades emellertid framför allt annat på politiska mål, på strid mot statsteorier, som han benämnde "materialistiska" och "mekaniska", d. ä. de grundåskådningar han fann genomanda oppositionen i riksdag och press; den gemensamma motviljan mot dessa sammanförde omsider de forne vittre fienderna. Särskild uppmärksamhet bland uppsatserna i "Odalmannen" tillvunno sig den kvicka och paradoxala artikeln *Om statistik* samt den om *Allmänna undsättningsanstalter*, hvars politiska principsatser — berörande samhällsfördragsteorien — framkallade bl. a. en kritik i "Allmänna journalen", skrifven af Wallmark på själfva Karl Johans tillskyndelse. J:s antikritik, riktad såväl mot denna som mot en i samma journal införd granskning af uppsatsen "Om statistik", kom i form af en bok, *Svar på allmänna journalens anmärkningar*, J:s främsta politiska arbete.

Från Falun flyttade J. 1825 till Uppsala, där han under en tolfårig vistelse (till 1837) genom pressartiklar fortsatte sin under inflytande af en aftagande hälsa allt mera bittra kamp mot liberalismen. Äfven vidlyftigare alster af politisk och social innebörd flöto denna tid ur hans penna. Sådana äro *Om rätta förståndet af 106 och 107 §§ i Sveriges Regeringsform* (i "Svea", 1826), *Om Sveriges läroverk* (1832; 2:a uppl. 1846), en recension af M. F. F. Björnstjernas bok om den engelska statsskulden (i "Svenska Litteraturföreningens tidning", 1833). Sin mesta tid egnade han emellertid åt historisk forskning och författarskap. Bland hans arbeten må nämnas *Inträdestal, hållet i Svenska akademien* (öfver G. J. Adlerbeth; 1826; Sv. akad:s handl. ifrån år 1796, bd 12. Redan 1819 hade J. kallats till medlem af denna akademi), *Svenska lagfarenhetens utbildning ifrån kon. Gustaf I:s anträde till regeringen intill slutet af 17:de århundradet* (prisbelönt af Vitt. hist. o. ant. akad. 1832; tr. 1838 i d. 14 af denna akad:s handl.), *Om svenska kyrkans yttre skick och förhållande till staten efter reformationen och intill slutet af 16:de århundradet* (1836; inträdestal i Vitt. hist. o. ant. akad.; denna akad:s handl. 16:e d.), *Tal i Vetenskapsakademien d. 31 Mars 1839 på hundrade årsdagen af akademiens instiftelse* (1843; J. var då akad:s preses), *Minne af riksrådet Gustaf Cronhielm* (Sv. akad:s handl. ifrån år 1796, bd 23, 1850) samt i Vet. akad:s handlingar (1839) teckningen af dess hundraårs-historia. Efter att flera gånger ha afböjt erbjudna höga förtroendeuppdrag mottog han 1837 chefsplatsen vid Riksarkivet, i hvars historia J:s ämbetsutöfning, för hvilken han utöfver sin pension icke uppbar någon lön och som varade till 1844, är tecknad med storverk, ja han kan sägas ha bragt denna viktiga institution till den ståndpunkt den nu innehar. (Jfr "Meddelanden från Svenska Riks-Archivet", utg. af R. M. Bowallius, h. I, II, IV, 1877—80.) Sjuttioårig, sökte han åter ro i det tysta Uppsala, där han allt fortfarande, ända till slutet, bedref vetenskaplig forskning.

För samtiden stod J. som den främste kämpen på den konservativa sidan, "ultraismens" höfding. Hans konservatism utvecklade sig omsider till allt större stränghet. Särskildt tålde han intet fingrande på den konstitution, i hvars åstadkommande han själf haft en så utomordentlig andel. Skarpt har framhållits skillnaden mellan den äldre J. och den unge "jakobinen" från Gustaf IV Adolfs dagar. *Så* stor, som man vanligen föreställer sig den, torde den dock icke te sig, ifall man ser hans uppträdande i belysningen af motsatsen mellan den politiska situationen i Sverige under hans ungdom och densamma efter 1809. Han ansåg sig säkerligen på konstitutionellt område strida för samma ideal, jämvikten i statslifvet, när han 1800 gick i fält för riksdagens rättigheter, som när han efter grundlagsverket försvarade konungamakten mot hvad han menade vara mot regeringsformens anda stridande inkräktningar från den andra statsmaktens sida. Hans rojalism hindrade honom f. ö. ingalunda att som landshöfding esomoftast låta regeringens åtgärder uti till densamma insända skrifvelser vederfaras en ganska hårdhändt kritik. Han var en stridslysten, öfvertygelsefast karaktär, besjälad af stark själfkänsla. Som skriftställare, politisk och historisk, intager J. en hög rangplats; hans formella talang är mäster-

lig. — Öfver J. äro tre medaljer slagna: en i Berlin, ”ob defensos cives” (med anledning af hans ofvan omtalade försvar för de år 1800 åtalade riddarhusmedlemmarna), en öfver Dalahöfdingen och en af Vet. akad. Hans ädla och manligt sköna drag äro dessutom af Sergels mejsel och Sandbergs pensel bevarade. — I Uppsala universitetsbibliotek finnes ett ansenligt antal volymer innehållande handskrifter af J., och i K. biblioteket i Stockholm förvaras en af justitierådet J. A. Södergren sammanbragt samling på nio omfångsrika bd af såväl tryckta som otryckta alster af J:s penna. Af H. Forssell äro utgifna *Valda skrifter* af Järta (2 bd, 1882—83). Vidare märkas O. Alin, ”H. J:s och G. F. Wirséns brefväxling 1814” (1897; däri jämväl J:s till Wirsén afgifna utlåtande i föreningsfrågan), och ”Ett bidrag till H. J:s biografi” (1899), C. D. af Wirsén, ”Järta och Geijer före och efter utgifvandet af den senares Litteraturblad” (Sv. akad:s handl. ifrån år 1886, XIV, 1900), E. Lewenhaupt, ”Bref till och från C. G. v. Brinkman. Ur H. J:s litterära brefväxling”, I, 1900. Af litteratur öfver J. må nämnas Skogman, ”Inträdestal i Svenska akademien d. 20 dec. 1848” (i Sv. akad:s handl. ifrån år 1796, d. XXIV), Staaff, ”Minnestal öfver H. J., hållet inför Västmanlands och Dala nation i Upsala d. 28 apr. 1849” (1853), L. De Geer, ”Minnesteckning öfver H. J., föredragen på Kungl. Vetenskapsakademiens högtidsdag den 31 mars 1874” (1874), H. Forssells utförliga lefnadsteckning som inledning till ofvannämnda af honom utgifna ”Valda skrifter” (1882), och S. Wallengren, ”H. J. som politisk teoretiker”, I (i Lunds univ:s årsskr., N. F., afd. 1, bd 1, n:r 2, 1906).

2. Karl Tomas J., den föregåendes son, universitetslärare, historiker, f. 2 sept. 1802 i Stockholm, d. 8 nov. 1841 i Uppsala, blef 1818 student i Uppsala och 1827 filos. magister. S. å. utnämndes han till lektor i historia vid Västerås' gymnasium, och 1839 erhöll han Skytteanska professuren i politik och vältalighet i Uppsala. J. erhöll 1824 Sv. akad:s stora pris för *Försök att utreda orsakerna till drottning Christinas afsägelse af svenska kronan* (Sv. akad:s handl. ifrån år 1796, 11:e d.) och 1836 ett af Karl XIV Johan utfäst pris för *Åreminne öfver konungarna Gustaf II Adolf och Carl X Gustaf* (Sv. akad:s handl. ifrån år 1796, 17:e d.). 1. J. H. (S. W—n.)

Järtecken (af fsv. *iærtekn*, samma ord som isl. *iartegn*, af osäker upprinnelse), kännetecken, mirakel, underverk, förebådande under, ”tecken” (på himmelen, i offerdjuren m. m.).

Jä'rvi, finskt ord, som betyder sjö, insjö, träsk. Ordet förekommer i början eller slutet af en mängd finska ortnamn; vanligen har orten lånat sitt namn af en sjö, som ligger inom dess område. (E. N. S.)

Jä'rvikylä. Se Jorois.

Jäsfoder. Se Fodermedel, sp. 695.

Jäsjord, *geol.* Se Flottmo.

Jäslera, finkornig, lerartad jordart, som kvarhåller så mycket vatten, att den vid tjälning starkt utvidgar sig och sväller samt vid upptöandet bildar en halfflytande massa. Denna ogynnsamma beskaffenhet mildras genom afdikning och kalkning. Jfr Flottmo. H. J. Dft.

Jäsning, *kem.*, i vidsträcktaste bemärkelse de kemiska förlopp, genom hvilka, under inflytande af mikroorganismer, enzymer eller ferment (se dessa ord), organiska ämnen sönderdelas och bilda nya föreningar, hvilka ofta ega en enklare sammansättning. Af jäsning känner man flera slag, bland hvilka må nämnas alkoholjäsning, mjölksyrejäsning, slemmig jäsning, oxiderande jäsning, smörsyrejäsning, cellulosajäsning, ammoniakjäsning och förruttnelse. — Alkoholjäsning. Sedan äldsta tider har man vetat, att sockerhaltiga safter, lämnade åt sig själfva under lämpliga yttre förhållanden, förlora sin söta smak och blifva berusande, att vätskan under dessa förändringar råkar i en svallande rörelse till följd däraf, att kolsyregas rikligen bortgår och att den slutligen på ytan afsätter ett skum och på bottnen af kärlet en bottensats af jäst. Redan Gay-Lussac visste, att jäsningens förlopp hufvudsakligen består i en sönderdelning af socker i alkohol och kolsyra enligt den kemiska ekvationen:

$$\underset{\text{drufsocker}}{C_6H_{12}O_6} = \underset{\text{alkohol}}{2\,C_2H_6O} + \underset{\text{kolsyra}}{2\,CO_2}$$

Senare forskare, företrädesvis L. Pasteur, visade, att utom detta förlopp försiggå andra, genom hvilka små, men konstanta mängder af andra ämnen bildas af sockret, såsom glycerin (2,5—3,6 proc. af sockrets vikt), bärnstenssyra (omkr. 0,6 proc.), men att dessa ämnen uppträda i varierande mängder, alltefter de yttre omständigheter, under hvilka jäsningen eger rum. Vid snabb jäsning bildas de i mindre mängder än vid långsam jäsning. Af de många hittills bekanta sockerarterna kunna icke alla försättas i jäsning. Drufsocker, fruktsocker och några andra hexoser jäsa lätt. Maltos (stärkelsesocker) och rörsocker jäsa visserligen ej direkt, men angripas likväl utan svårighet af jästcellerna, emedan dessa innehålla två hydrolyserande enzymer, maltas resp. invertas (= invertin), hvilka spjälka de båda nämnda sockerarterna till enkla hexoser. Pentoser och den cykliska inositen undergå däremot icke alkoholjäsning. Jäsbara äro endast de sockerarter, hvilkas kolatom-antal är delbart med 3. Jästens organiserade natur upptäcktes 1837 nästan samtidigt af Cagniard de Latour och Th. Schwann, hvilka under mikroskopet iakttogo, att *jästen utgöres af lefvande växtceller*. Dessas botaniska och biologiska förhållanden utreddes sedermera af Reess och Emil Chr. Hansen. De egentliga jästsvamparna tillhöra alla släktet *Saccharomyces*. Öljäsningen framkallas af *S. cerevisiæ*, hvaraf två till olika temperaturer anpassade domesticerade raser, *öfverjäst* och *underjäst*, användas i bryggerierna. Svampen (fig. 1 o. 2) utgöres af äggformiga celler med genomskinliga och färglösa membraner och plasmatiskt innehåll; deras genomskärning är 0,008—0,009 mm. Jästcellerna föröka sig dels genom knoppning eller cellafsnörning, dels genom sporer, som till ett antal af 4 uppkomma i cellernas inre under vissa, för den vegetativa utvecklingen mindre lämpliga yttre förhållanden. Cellerna lefva oftast isolerade, men under liflig knoppning kunna de vara associerade till ett antal af ända till 12. Den vid fabrikation af tyska ölsorter allmänt använda underjästen förökar sig och framkallar jäsning redan vid

Fig. 1. Öljästsvampen, *Saccharomyces cerevisiæ*, yngre celler.

5 till 10°, då andra jästsvampar äro overksamma, uppstiger aldrig till ytan och bildar något mindre greniga cellaggregat än öfverjästen. Sistnämnda ras har något större celler, stiger vid jäsningen till vätskans yta och är verksam vid 12—24°. Den användes nästan endast i England. Då det vid bryggerierna, för att tillverkningen skall bli likformig, är af största vikt, att främmande jästarter, s. k. *viljäst* (se Ascococcus), icke få inkomma i vörten, skyddar man sig vid större bryggerier omsorgsfullt för infektion utifrån och använder endast renodlad jäst, framgången ur en enda jästcell. Vid brännerier måste man likaledes skydda sig mot inblandning af bakterier, som eljest framkalla blandade jäsningar i mäsken. Fluorammonium kan i detta syfte användas, emedan det hindrar bakteriernas utveckling utan att synnerligen skada jästens. Vinets jäsning inträder utan jästtillsats, efter spontan infektion med *Saccharomyces apiculatus*, *S. Pasteurianus* och *S. ellipsoideus*, hvilka förekomma på skalen af druvor, bär och trädfrukter. Genom drufsaftens syrlighet utestängas bakterier. Brödets jäsning är likaledes

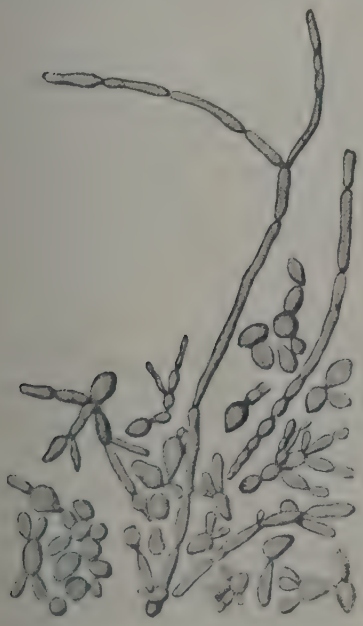

Fig. 2. Öljästsvampen, cellformer i äldre kulturer.

en efter tillsats af öljäst (*pressjäst*) inträdande alkoholjäsning, hvarvid degen uppluckras af kolsyran, såväl som af motsvarande obetydliga mängd alkohol, hvilken till största delen afdunstar vid gräddningen.

I likhet med andra ägghviterika organismer behöfver jästsvampen för sin utveckling vissa oorganiska ämnen, framför allt fosforsyra och kalium, samt utom socker äfven en lämplig kväfvehaltig näring. Kväfvet upptages lättast ur peptoner och aminosyror, och i många fall är det nödvändigt, att kväfvenäringen innehåller en α-aminosyrerest — NH · CH_2 · CO —. Vissa svampar nöja sig dock med ammoniak eller ammoniumsalter, men nitrat kunna icke tillgodogöras. Vört och mäsk samt fruktsafter äro rikligt försedda med de för jästsvampens utveckling nödvändiga ämnena. Däremot jäser en fullt ren sockerlösning endast långsamt och ofullständigt. Jäsningen fortgår mellan tämligen vida koncentrationsgränser, från under 0° till 53°; optimum ligger vid 33°. Af gifter, såsom tunga metallers salter, svafvelsyrlighet, blåsyra, fenol, förlamas eller dödas jästen. Samma verkan har alkohol ofvan en viss koncentrationsgräns, som för de äkta jästsvamparna ligger vid 10 till 18 proc., men för andra, mindre kraftiga jäsningsorganismer (se nedan) betydligt lägre. Sockerkoncentrationen kan, utan att hindra jäsningen, vara mycket högre, nämligen ända till 35 proc. rörsocker. Under goda näringsvillkor är syre ej nödvändigt för jästsvampens förökning och verksamhet; för sporbildningen och i allmänhet under ogynnsamma yttre förhållanden kan dock syre ej undvaras. Under alla omständigheter befordras emellertid svampens tillväxt och förökning så kraftigt af syretillgång, att denna verkan öfverväger det motsatta, själfva jäsningsspjälkningen hämmande inflytande, som lufttillträde utöfvar. Vid syrebrist är den enskilda jästcellens jäskraft i allmänhet 40 proc. större än i luft. Genom nyare undersökningar af Buchner m. fl. är emellertid fastställdt, att jäsningen icke ens genom den rikligaste syretillgång, såsom Pasteur trodde, kan bringas att upphöra och ersättas af normal andning hos jästsvampen. I ren syrgasatmosfär förjäsas ännu $^3/_4$ af sockermängden. Liknande förhållanden gälla för några med jäskraft utrustade mögelsvampar af släktet *Mucor*. Dessa utbilda i sockerrika vätskor vid syrebrist knoppningsmycelier af äggrunda celler, som likna äkta jästsvampar, men äfven den normala myceliеformen i luftkultur har kraftig jäsningsförmåga (Wehmer).

Om jästens funktion vid jäsningen ha åsikterna växlat, allt ifrån den bekanta striden mellan Liebig och Pasteur. Den förre föreställde sig, att jästcellerna verkade rent mekaniskt såsom s. k. kontaktkatalysatorer och vid beröring med sockermolekylerna meddelade dessa en liflig are rörelse. Pasteur ansåg jäsningen vara en biologisk-kemisk process, som vid svrebrist vikarierar för jästcellernas andning; emellertid utesluta jäsningen och andningen, som vi sett, hvarandra ej så skarpt, som Pasteur trodde. Sedan 1897 har jäsningsproblemet genom E. Buchner funnit sin lösning, så lydande: alkoholjäsningen är en *enzymverkan*, så tillvida knuten till jästcellernas lifsverksamhet, som endast lefvande jästceller alstra enzymet, rättare jäsningsenzymen, men så tillvida oberoende af den lefvande organismen, som jäsningsenzymen äfven utanför densamma utöfva sin karakteristiska sockerspjälkande verksamhet. Buchner hänförde ursprungligen alkohol- och kolsyrebildningen ur socker till ett enzym, benämndt *zymas*, men ett utförligt studium af förloppet har sedermera ledt till antagandet, att man måste urskilja flera delprocesser, förmedlade af olika enzym. Ett med *mjölksyra* besläktadt ämne är mellanprodukt vid alkoholbildningen; zymasen i inskränktare bemärkelse skulle då öfverföra sockret till detta ämne, och ett annat enzym, *laktacidas*, skulle öfver aldehyd och myrsyra omvandla

mellanprodukten till alkohol och kolsyra. Beviset för, att jäsningen är en enzymverkan, erhöll Buchner, sedan han lyckats utarbeta en metod att framställa en cellfri *pressaft* af jäst. Sedan jästen rifvits med sand och kiselgur, utsättes den för upp till 300 atm. tryck i en hydraulisk press. Man får då en klar, gulaktig saft, som efter sockertillsats småningom råkar i jäsning och skummar af kolsyra. Ett äfvenledes jäskraftigt, men icke längre lefvande s. k. dauerpreparat af jäst kan erhållas, om jästen lägges i aceton, under det att jäst, som dödats genom hastig uppkokning, är verkningslös, uppenbarligen emedan enzymet förstörts. Buchners upptäckt är af genomgripande betydelse. Ett flertal andra jäsningar har redan uppvisats vara förmedladt af enzym, och med stor sannolikhet torde detsamma kunna förutsägas om alla de öfriga.

Som fysiologiskt förlopp är alkoholjäsningen ej inskränkt till lägre växter som jästsvamparna. En principiellt identisk sönderdelning af socker kunna de högst organiserade växternas celler genomföra under bestämda yttre förhållanden, i främsta rummet syrebrist. Förloppet benämnes då intramolekylär andning och kan lättast iakttagas, t. ex. när oskadade, söta frukter lagras utan lufttillträde. Godlewski har visat, att syre kan ersättas af socker vid fröns groning; han fick ärter att gro och utveckla sig under flera veckor i sockerkulturer utan luftens tillträde. Groddplantornas celler spjälkade därvid sockret till alkohol och kolsyra. I längden kunna de högre växterna dock ej lefva på detta för deras allmänna organisation olämpliga sätt, och deras zymashalt är också utan tvifvel långt obetydligare än jästsvamparnas.

Mjölksyrejäsningen består i uppkomsten af 2 molekyler mjölksyra ur 1 molekyl drufsocker, fruktsocker eller galaktos (jämte drufsockret en beståndsdel i mjölksocker), enligt den schematiska formeln

$$C_6H_{12}O_6 = 2\,C_3H_6O_3$$

I kemiskt afseende är mjölksyrejäsningen likartad med det första stadiet af alkoholjäsningen (se ofvan). Äfven mjölksocker undergår mjölksyrejäsning, t. ex. vid mjölkens surnande; denna jäsning förmedlas af bl. a. *Bacterium lactis* Lister och *Micrococcus acidi lactici*. Gynnsammaste temperaturen är vid 32—38°, hvarför matvaror lätt surna i sommarvärmen. De flesta mjölksyrebakterier uthärda endast en mjölksyrehalt af omkr. 0,5 proc., hvarefter jäsningen afstannar. Den börjar dock ånyo, om syran neutraliseras med krita. Vid många tekniska jäsningsförlopp försiggå mjölksyre- och alkoholjäsning samtidigt, t. ex. vid tillredning af kefir ur komjölk och af kumys, en bland tatarerna använd rusdryck, ur stomjölk, vidare vid beredning af surkål, surdeg och surhö (ensilage).

Vid slemmig jäsning undergå sockerarterna, i motsats till de hittills skildrade förloppen, kondensationer till högre, gummiartade, med alkohol fällbara kolhydrat. Samtidigt bildas kolsyra och vätgas, som reducerar en del socker till mannit. Rör- och drufsocker förslemmas genom en liten streptokokk, *Leuconostoc mesenteroides*. Vissa mögelsvampar, *Citromyces* och *Penicillium*, förjäsa slutligen drufsocker till citronsyra, resp. oxalsyra enligt ett i kemiskt hänseende tydligen ganska kompliceradt förlopp.

Oxiderande jäsningar. Typen för dessa utgöres af ättikjäsningen, hvarvid vissa bakteriearter syrsätta alkohol till ättiksyra och vatten enligt formeln

$$C_2H_5OH + 2\,O = CH_3 \cdot CO_2H + H_2O.$$

Oxidationen kan drifvas ännu längre, så att ättiksyran förbrännes till kolsyra och vatten. Glycerin och mannit kunna likaledes syrsättas. Ättikbakterierna äro naturligtvis endast vid tillräcklig syretillgång verksamma. *Bacterium rancens* och *B. Pasteurianum* komma vin och öl att surna i luften. Vid snällättikfabrikationen förjäses utspädd, högst 12-procentig sprit genom *B. aceti* och *B. xylinum* till ättika. Den snabbaste jäsningen eger rum vid omkr. 30°. Några på ytan af vin och öl hinnbildande jästsvampar af släktena *Saccharomyces* och *Mycoderma* (fig. 3) kunna syrsätta dessa vätskors alkohol, om koncentrationen ej öfverskrider 12 proc.; genom starkare sprittillsats kan man skydda sig häremot. Ättikbakterierna utnyttja alkoholen endast som andningssubstrat, men ej som egentligt näringsämne och

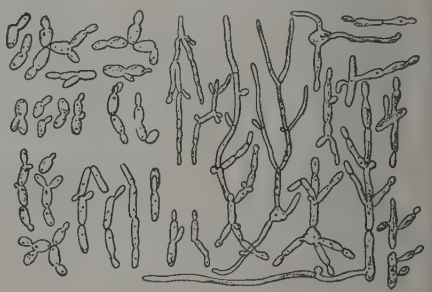

Fig. 3. Jästsvampen *Mycoderma cerevisiæ*.

måste därför ha tillgång äfven till andra organiska ämnen som kolkälla, t. ex. socker, mjölk- eller ättiksyra.

Smörsyrejäsning. Vissa anaëroba (utan syretillträde lefvande) stafformiga bakterier, *Bacillus* (*Clostridium*) *butyricus*, *B. Pasteurianus* o. a., spjälka sockerarter, glycerin eller mjölksyra till smörsyra och andra lägre fettsyror, kolsyra, alkoholer och vätgas. Hufvudreaktionen åskådliggöres genom formeln:

$$\underset{\text{drufsocker}}{C_6H_{12}O_6} = \underset{\text{mjölksyra}}{2\,C_3H_6O_3} = \underset{\text{smörsyra}}{C_4H_8O_2} + \underset{\text{kolsyra}}{2\,CO_2} + \underset{\text{vätgas}}{2\,H_2}$$

Socker ger mest smörsyra, kolsyra, mjölksyra, något ättiksyra och myrsyra, men ytterst obetydligt alkohol. Glycerin ger däremot utom kolsyra hufvudsakligen butylalkohol (den smörsyran motsvarande alkoholen) och vanlig alkohol. Både smörsyran och butylalkoholen ha normal struktur. För att kunna förklara deras bildning ur mjölksyra, som eger en kolatom mindre, nödgas man antaga, att ej blott spjälkningar, utan äfven synteser ega rum vid smörsyrejäsningen, som uppenbarligen i kemiskt afseende är mycket invecklad. Den erbjuder emellertid stort teoretiskt intresse, emedan de högre organismernas ännu ganska outredda syntes af fett ur kolhydrat torde erbjuda väsentliga likheter med smörsyrebildningen genom bakterier. Smörsyrebakterierna tåla

ej syrgas, de efterträda t. ex. vid mjölkens jäsning mjölksyrebakterierna, när syreförrådet förbrukats och ej ersättes med nytt. Genom andra, besläktade reduktionsjäsningar öfverföras äppelsyra till bärnstenssyra och vinsyra till smörsyra, ättiksyra m. fl.

Cellulosajäsning. Smörsyrebakterierna angripa stundom cellulosa, men den egentliga smörsyrejäsningen förmedlas af andra på hö lefvande mikrober. Cellulosan öfvergår härvid till ungefär lika delar kolsyra och sumpgas; dessutom uppstå rikliga mängder af lägre fettsyror, ättiksyra, något smörsyra o. s. v. Cellulosajäsningen är af stor betydelse för växtätarnas matsmältning och försiggår i stor utsträckning vid gödselns sammanbränning under lagring.

Ammoniak- l. urinjäsning. Urin, lämnad åt sig själf, förändras småningom och antager alkalisk reaktion, till följd däraf att urinämnet under inverkan af en liten kulformig mikrob, *Micrococcus ureæ* Cohn, hydrolyseras (sönderdelas under vattenupptagande) till kolsyra och ammoniak. Omsättningen förorsakas af ett i bakterien befintligt, desamiderande enzym. Liknande enzym äro påvisade t. ex. i mögelsvampar, hvaraf man framställt dauerpreparat med förmåga att afspjälka ammoniak ur aminosyror (se d. o.). Af vissa förhållanden, särskildt asparaginbildningen, kan man sluta till, att desamiderande enzym allmänt medverka vid ägghvitans omvandlingar i högre växter. Hydrolyserande enzym spjälka äfven den i gräsätande djurs urin förekommande hippursyran till bensoesyra och glykokoll.

Förruttnelse benämnas med ett gemensamt namn de invecklade jäsningsprocesser, genom hvilka kväfvehaltiga organiska ämnen sönderdelas under utveckling af illaluktande gaser. Processen framkallas af bakterier (se Förruttnelsebakterier) och kan förebyggas, om ämnena desinficieras genom de vanliga metoderna, upphettning, tillsats af antiseptiska ämnen (bakteriegifter) o. s. v., eller ock skyddas för infektion utifrån, i fall de i sig själfva äro sterila. Från kemisk synpunkt består förruttnelsen i början af en serie hydrolyserande spjälkningar, i det att ägghviteämnena under vattenupptagande sönderfalla till peptoner, peptider, enkla aminosyror (leucin, tyrosin m. fl.), slutligen ammoniak och syror, på samma sätt som sker vid inverkan af syror, alkalier eller digestionsapparatens enzym, t. ex. trypsinet i pankreassaften. På förruttnelsens senare, i regel af anaeroba mikrober genomförda stadier bildas under reduktion illaluktande lägre fettsyror, t. ex. kapronsyra ur desamideradt leucin, samt fenol, indol, skatol och aromatiska syror, t. ex. parahydrokumarsyra, ur vissa aminosyrors ringformiga kärnor. Baser, såsom trimetylamin, uppstå äfven och bland dem små mängder af ytterst giftiga alkaloider (s. k. likgift). Därjämte utvecklas på samma sätt som vid smörsyrejäsningen flera gaser, kolsyra, sumpgas, vätgas och svafvelväte; och särskildt vätgasen åstadkommer en del reduktionsförlopp, hvarvid de illaluktande produkterna alstras.

Till jäsningar kan man slutligen hänföra några för naturens hushållning delvis mycket viktiga omsättningar, som behärskas af svafvel-, nitrifikations- och denitrifikationsbakterierna.

Salpeterjäsning l. nitrifikation benämnes ammoniakens syrsättning till salpetersyrlighet genom *Pseudomonas* och *Nitrosococcus* samt den fortsatta oxidationen från nitrit (salpetersyrlighetens salter) till nitrat (salpetersyrans salter) genom *Bacterium nitrobacter*. Dessa bakteriesläkten äro allmänna i vatten och i genomluftad kulturjord, där de öfverföra med gödseln eller ur atmosfären tillförd ammoniak till salpetersyrlighet och salpetersyra. Deras i flera afseenden märkliga biologi har blifvit undersökt af Winogradsky och Omeliansky. Först genom en särskild renodlingsmetod på rent oorganiskt substrat (kiselsyregelé med oorganiska salter, kolsyra och ammoniak) lyckades den förre isolera nitrifikationsbakterierna, som icke ens uthärda drufsocker i mindre koncentrationer. Nitrifikationsbakterierna utgöra sålunda ett af de få exempel man känner på organismer, som utan hjälp af ljus och klorofyll kunna assimilera kolsyra. Den härför erforderliga energien hämtas i stället från två exotermiska kemiska reaktioner, nitrit- och nitratbildningen. Nitrifikationen befordras af kalk, som binder de bildade kväfvesyrorna.

Denitrifikation kallas ett mot nitrifikationen motsatt förlopp, hvarvid först nitraten under inverkan af ett större antal bakterier, hvaribland flera patogena, t. ex. kommabacillen, förvandlas till nitrit. Dessa reduceras sedermera genom *Bacterium denitrificans* till fritt kväfve, som bortgår i gasform, eller också kan reduktionen gå till ammoniak. En dylik "ammonisation" genomföres särskildt af *Bacillus mycoides* och *B.* (*Clostridium*) *gelatinosus*. Denitrifikationen försiggår vid syrebrist och vikarierar därvid i viss mån för den vanliga andningen med syre hos denitrifikanterna.

Svafveljäsning. Vissa bakterier, *Beggiatoa-arterna* i svafvelkällor samt röda former (*Chromatium* o. a.) bland ruttnande hafstång, begagna sig af här förefintligt svafvelväte som andningsmaterial och syrsätta detsamma till svafvel, som i små korn kan afsättas i cellernas inre. Vid knappare tillgång på svafvelväte försvinna kornen åter, emedan de förbrännas vidare till svafvelsyra.

I allmänhet kan sägas, att jäsningar äro af mikroorganismer indirekt förmedlade enzymverkningar, oftast spjälkningar eller syrsättningar, hvilka spela samma fysiologiska roll som andningen, i det att de leverera organismen energi i en form, som kan tillgodogöras för dennas öfriga lifsfunktioner. P. T. C. (H. E.)

Jäst, *kem. tekn.*, utgöres af den mikroskopiska jästsvampens (*Saccharomyces cerevisiæ* Meyen E. Chr. Hansen) celler. (Om jästsvampens natur och egenskaper se Jäsning, sp. 468.) Man skiljer mellan öfverjäst, som utvecklas, då vört får jäsa vid högre temperatur (bäst vid + 16° till + 20°), hvarvid jäsningen försiggår raskt, med nästan stormande förlopp, och de ofta med hvarandra sammanhängande jästcellerna föras upp till den jäsande vätskans yta (hvaraf namnet), och underjäst, som består af isolerade celler, hvilka sjunka till botten, och som afsätter sig, då jäsningen sker långsamt och vid en temperatur af + 5° till + 10°. Dessa båda jästsorter äro såväl till sin anatomiska byggnad som till sin kemiska sammansättning olika; öfverjästen är betydligt kväfverikare än underjästen. Båda sorterna åstadkomma jäsning, då de komma i beröring med jäsbara ämnen (sockerlösning o. d.), men under-

jästen vida långsammare än den andra. Då på senare tider öfverjäsning vid ölbrygd mera sällan användes och man således ej vid ölbrygd kan erhålla den för bakning nödvändiga jästen (underjäst är nämligen till följd af sin långsamma verkan ej lämplig), beredes denna numera vid särskilda fabriker och bränneriер, vid hvilka sprittillverkningen ledes så, att de för jästsvampens utveckling gynnsammaste förhållanden äro rådande. Den så framställda jästen befrias från en stor mängd vatten genom pressning, centrifugering, genom att utbredas på porösa underlag o. s. v. och blir därigenom betydligt hållbarare än eljest. Den kommer i handeln i form af en degig, gulgrå massa, som benämnes pressjäst l. konstjäst, hvilken oftast är uppblandad med potatisstärkelse, gips eller andra vattenabsorberande medel, som göra en vattenrik jäst hållbarare. En jästsorts godhet pröfvas enklast och säkrast därigenom, att man bestämmer den mängd kolsyra, som jästen i fråga förmår bilda af sockerlösning. En god jäst bör vidare ha en angenäm, om frukt påminnande lukt. — Man använder pressjäst företrädesvis vid bakning, i afsikt att de vid jäsningen uppkommande flyktiga ämnena (kolsyra, alkohol) må vid sin bortgång uppluckra degen och göra densamma porös, hvarigenom brödet blir vida smakligare och lättsmältare samt till följd däraf äfven mera närande. Jfr Jästpulver. — Om vild jäst se Ascococcus. S. J—n.*

Jästpulver, gemensamt namn på saltblandningar, afsedda att vid bakning ersätta jäst. Inblandade i degen och upphettade med denna, sönderdelas de och afge gaser (vanligen kolsyra), som uppluckra degen och sålunda göra brödet poröst. Användandet af jästpulver medför, utom tidsvinst och större renlighet, den fördelen, att intet af själfva degen går förloradt, såsom fallet är vid bakning med jäst, då ju de bortgående gaserna, alkohol och kolsyra, bildas på bekostnad af en del af stärkelsen i mjölet. Bland mera allmänt använda jästpulver må nämnas det horsfordska bakpulvret (se Bakpulver), vidare ett, som består af soda, vinsyra och stärkelse. Äfven natriumbikarbonat och saltsyra ha föreslagits. På senare tiden har man äfven användt fri kolsyra, under starkt tryck löst i det vatten, hvarmed degen knådas. Till vissa finare bakverk begagnas åtskilliga ämnen, som egentligen ej kunna räknas till jästpulver, såsom ammoniumkarbonat (s. k. *hjorthornssalt*, se d. o.), sprithaltiga vätskor, fett, äggvita m. m., men hvilka ämnen vid upphettning uppluckra degen därigenom, att de antingen själfva förflyktigas eller göra det svårare för vattnet i degen att bortgå. S. J—n.

Jästsvampar, *bot.* Se Bakteriologi, sp. 729, Jäsning och Saccharomycetes.

Jästängen, bränneri och jästfabrik i Nacka socken, Stockholms län, vid Sikla station å Stockholm—Saltsjöns järnväg. Taxeringsvärde 151,500 kr. (1909). Fabriken tillhör det 1894 bildade Bageriidkarnas jästaktiebolag.

Jät, socken i Kronobergs län, Kinnevalds härad. 5,850 har. 889 inv. (1909). Annex till Kalfsvik, Växjö stift, Kinnevalds kontrakt.

Jättar, *nord. myt.* (isl. *jotnar*, no. *jutuler*), Tursar (rimtursar) eller Bergresar (resar) kallas ett slags varelser af öfvermänsklig storlek och styrka, som oftast uppträda fientligt mot gudar och människor, men äfven mången gång stå till dem i vänskapligt förhållande. Jättarna äro de äldsta lefvande väsen, som alstrats af den kaotiska materien och äro representanter för naturens elementarmakter. Med de jättar, som icke uppträda fientligt mot gudarna, träda asagudarna i mångfaldiga vänskapliga förbindelser. Gudar och jättar äro ock i själfva verket besläktade, enär gudafadern, Oden, på mödernet härstammar från jätten Boltorn. Äktenskap ingås mellan gudar och jättar: Njord äktar Skade, Gerd blir Frejs maka, Oden vinner Gunnlods kärlek, och Tor själf, jättehataren, älskar Jarnsaxa, Magnes moder. Loke, som både på fädernet och mödernet är af jättesläkt, är fullständigt införlifvad med gudakretsen. Hafsjätten Ägir inbjuder gudarna till gästabud och gör hos dem återbesök. Jättarna äro, liksom titanerna i den grekiska gudasagan, ett äldre släkte, undanträngdt af gudarna och stadt i undergång; men jämte den forntida öfverväldigande styrkan ha de äfven bevarat forntidens oskuld och enfald (Eddan tilldelar jättar epiteten barnaglad, barnafrom) samt en urgammal visdom och en kunskap, som går längre tillbaka mot tingens upphof, än de senare tillkomne gudarna kunna minnas. Därför söker också Oden att hos Mimer, Vaftrudner och andra jättar inhämta denna prokosmiska kunskap. Åt alla dessa jättar och jättinnor, som pläga ett fredligt umgänge med asarna, tillägger myten jämte en högre själsodlings egenskaper äfven den kroppsliga gestaltens skönhet och omgifver deras boningar med en viss hemtrefnad. Alldeles motsatt är förhållandet med de medlemmar af jättesläktet, hos hvilka den onda naturen fått ohejdadt utveckla sig. Fientliga mot all högre odling, äro de äfven till sitt yttre vanskapliga, omåttligt stora, månghöfdade, svarthyade och skräckingifvande. De bo i mörka hålor eller vid jordens utkanter och ibland de vilda fjällen (jfr Jotunhem). De älska mörkret och mörkrets gärningar; i synnerhet är detta fallet med de jättinnor, som kallas *mörkridor* och färdas omkring nattetid, ridande på ormtyglade ulfvar, och bedrifva allt ofog. Öfverraskas dessa onda varelser af solens ljus, förvandlas de till sten. Det är mot detta jättesläktens afskum, som Tor för en oaflåtlig kamp. Liksom jättarna fordom kämpade mot asagudarna, strida de under kristna tiden med ärkeängeln Mikael och helgonen och kasta i sin förbittring stora klippstycken (”jättekast”) mot kyrkorna, hvilkas klockljud de ej kunna fördraga. Tron på jättar har varit allmänt utbredd. Öfverallt visar man dessa af jättarna slungade klippblock, och folksägnen har än i dag mycket att förtälja om bergtagna människor, om jättarnas ofta praktfulla boningar i klippan, om deras rikedomar, deras hulliga hjordar o. s. v. I flera sägner omtalas, att jättar af en utfäst arbetslön förledas att uppföra ansenligare byggnader. Så uppfördes Midgårdsborgen af en jätte. Lunds, Trondhjems och andra kyrkor äro ock byggda af jättar. Men alltid gå de miste om arbetslönen; och när byggnaden är nära sin fullbordan, blifva de antingen dödade af Tors ljungeld eller förvandlade till sten. Enligt ett äldre förklaringssätt ville man i jättarna se kvarlefvorna af en uråldrig befolkning, som blifvit fördrifven af en senare invandrad folkstam. Numera anses jättesägnerna icke kräfva en etnologisk, utan en mytologisk förklaring, och många äro säkert ombildningar af

antika sägner. Ordet jätte anses af Grimm vara besläktadt med verbet *äta* och ha betydelsen af glupsk frässare (jfr antikens människoätande cykloper och laistrygoner), *thurs* och *rese* torde betyda "stark"; i nyisl. antyder *risi* storlek, *jötunn* styrka, *þurs* dumhet. Betäckningen för jättekvinna är g y g (isl. *gýgr*, se d. o.). I Ragnarök, där den sista striden mellan gudar och jättar utkämpas, finna jättarna för evigt sin undergång; i den nya världen, som därefter uppkommer, finnes ingen plats för jättesläktet. Jfr B e r g f o l k. Th. W. (B—e.)

Jättebaggar, *Dynastinæ, zool.*, en af de till fam. *Scarabæidæ* (se d. o.) bland skalbaggarna hörande underfamiljerna. Hit höra stora, klumpiga skalbaggar med starkt kullriga täckvingar, som baktill omsluta bakkroppen. De ha matta bruna, svarta, grågröna eller grågula färger, och hannarna afvika från honorna genom stundom mycket stora och underligt formade hornlika utskott på hufvudet och mellankroppens 1:a ryggsköld, hvilka utan tvifvel ha någon, fastän ännu ej insedd betydelse. Larverna af de arter, hvilkas utvecklingsstadier äro kända, lefva i murket trä eller andra multnande växtämnen och ha en viss likhet med guldbaggarnas (se d. o.). — Bortåt 1,000 arter torde vara kända, de flesta från tropiska länder, i all synnerhet från Syd-Amerika. En af de mest bekanta är den i sistnämnda världsdel ej sällsynta H e r k u l e s b a g g e n (*Dynastes Hercules*), hvars hanne (se fig.) är svartbrun med grågröna, svartfläckiga täckvingar och beväpnad med 2 väldiga framåtriktade horn, ett kortare, uppåtböjdt på hufvudet och ett nästan dubbelt så långt, i spetsen nedåtböjdt och utgående från prothorax. Den uppgifves kunna nå en längd af nära 16 cm., hvaraf det öfre hornet utgör omkring hälften, och är sålunda den längsta af alla skalbaggar, ehuru den till kroppsvolymen öfverträffas af Goliatbaggen (se d. o.). Den bruna honan, som saknar horn, når blott omkr. hälften af hannens längd. Liksom andra arter af familjen hål-

Herkulesbaggen, hanne. (2/3 nat. storl.)

ler sig Herkulesbaggen dold om dagen för att om natten flyga omkring. — I det nordliga Europa företrädas jättebaggarna blott af en art, den äfven i sydliga Sverige ej sällsynta n o s h o r n b a g g e n (*Oryctes nasicornis*), glänsande kastanjebrun, 22—37 mm. lång. Hannen af denna art bär på hufvudet ett uppåtriktadt, något bakåtböjdt horn samt en 3-tandad, framtill brant sluttande afsats på prothorax. Den träffas i ekbarkhögar vid garfverier i juli. Larverna behöfva flera år för sin utveckling. G. A—s.

Jättebanan, *bot.* Se M u s a.

Jättebältan, *zool.* Se B ä l t d j u r.

Jättefiskaren, *zool.* Se K u n g s f i s k a r e.

Jättegryta l. B e r g g r y t a, *geol.*, en i dagytan af den fasta berggrunden urholkad, rund eller långsträckt, mer eller mindre djup, stundom skålformig hålighet med i allmänhet liksom jämnslipade väggar. Namnet härleder sig från den grytlika formen hos en del af dessa urholkningar och från det samband med jättar, som folktron tillagt dem. Jättegrytor

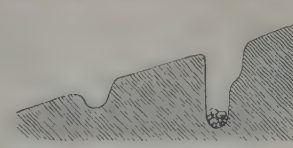

Fig. 1. Lodrät skärning genom jättegrytor.

träffas ganska allmänt inom Sverige och Norge samt flerstädes i Finland, Tyskland och Schweiz m. fl. länder. De mest storartade förekomma i trakten af Kristiania samt i Gletschergarten vid Luzern. Ifrågavarande urholkningar ha bildats därigenom, att stenar eller block, vid närvaro tillika af grus och sand, åstadkommit en afnötning eller nedsvarfning i klipphällen, då de af strömmande eller böljande vatten därstädes varit försatta uti en hvirflande eller rullande rörelse. Jättegrytor träffas nämligen icke endast vid nuvarande och forna hafsstränder, utan äfven i eller utmed flodbäddar, älfvar och strömmar; och vid såväl de förra som de senare kan på flera ställen iakttagas, att bildningen af sådana urSvarfningar ännu i dag pågår, t. ex. vid Nothamn, å östra kusten af Väddön i Roslagen, samt å den därutanför, i Ålandshaf, belägna Bytesholmen, i strömmen vid Klippans pappersbruk i Skåne m. fl. ställen. Det är ingalunda nödigt att förutsätta tillvaron af verkliga vattenfall eller större forsar för åstadkommandet af de erforderliga vattenhvirflarna, ty sådana uppstå vid äfven måttlig ström- och fallhastighet å därför lämpliga punkter. Vid en fabriksanläggning nära Trollhättan hade på bottnen af en gnejsberget utsprängd och efter 4 års förlopp åter torrlagd vattenränna eller kanal bildats en omkr. 20 cm. djup och vid jättegryta. En af de till formen rundnötta stenar, medelst hvilka utsvarfningen försiggått, en s. k. *löpare*, fanns då kvarliggande på den lilla grytans botten. I allmänhet torde flera löpare l. svarfstenar åtgå för hvarje jättegrytas bildande; då de genom afnötning blifva alltför små och lätta, spolas de bort ur grytan och ersättas af nya, större, som med ström och vågor ditföras. En storartad förekomst af jättegrytor bildade af strömmande vatten erbjuder Döda fallets klippränna vid Indalsälfven inom Ragunda socken. — Men jättegrytor förekomma äfven på sådana platser och på sådana höjder öfver nuvarande hafsyta (i Norge flerstädes ända till 900—1,200 m. ö. h.) långt inne i landet, där tydligen förr något vattendrag icke kunnat framgå och dit icke heller hafvet nått. Sådana jättegrytor (se fig. 2) antagas ha blifvit bildade under istiden af de genom rämnor eller hålor i istäcket och glaciärerna till klippgrunden nedstörtande vattenbäckarna, som i bottenmoränen funno rikligt slipmaterial. Somliga jättegrytor äro i horisontalsnitt nästan cirkelrunda, andra ovala, stundom trågformade; somliga äro grunda och af blott 10—30 cm. genomskärning, andra mäta mera än 10 m. i djup och likna brunnar eller mindre schakt med 0,5 till flera meters

diameter. De ha dels alldeles lodrät, dels en något lutande ställning. Vidd och djuplek stå icke i något bestämdt förhållande till hvarandra. Jättegrytorna förekomma dels enstaka, dels flera tillsammans, stundom i rad efter hvarandra. Flerstädes synas två

Fig. 2. Bergyta med jättegrytor, Åreskutan, Jämtland.

grytor liksom sammanbundna upptill medelst en grund, rännformig fördjupning, och någon gång har af två närliggande runda grytor genom mellanväggens bortnötning uppstått en ånfång. Ursprungliga, i bergytan befintliga gropar och ojämnheter, sprickor, klyftor samt omväxling af lösare och hårdare stenslag främja eller i viss mån framkalla bildandet af jättegrytor. I allmänhet kan icke bestämmas, huruvida en jättegryta är bildad vid en hafsstrand, i en älf eller under en glaciär på grund af formen och storleken allena, ty form och storlek synas i hvart och ett af dessa tre fall kunna framstå alldeles lika. Dock torde de jättegrytor, som i förhållande till vidden äro betydligt djupa och regelbundna, vara företrädesvis åstadkomna på någon af de två sistnämnda platserna, således i strömmande eller forsande vatten. I Bohuslän äro jättegrytor ganska allmänna. De kallas där af befolkningen vanligen bergkittlar. En för besökande lätt tillgänglig jättegryta finnes under tingshuset i Solna socken utanför Stockholm. Vid Norges västkust ha flerstädes iakttagits jättegrytlika urholkningar, stundom af icke ringa storlek, som sträcka sig horisontalt in i en åt hafvet vänd, mer eller mindre lodrät bergvägg. Dessa äro otvifvelaktigt ett verk af hafsvågornas rastlösa arbete. Nischformiga ursvarfningar, 5—10 m. höga och breda, liknande hälfter af väldiga jättegrytor, förekomma vid somliga älfvar och strömmar, i dem begränsande bergväggar, såväl i Sverige (vid Trollhättan, vid Steneby i Dalsland m. fl. st.) som i Norge. E. E.

Jättegröe, *bot.* Se Glyceria och Gröe.

Jättegöken, *zool.* Se Scythrops Novæ Hollandiæ.

Jättehampa, *bot.* Se Hampa.

Jättehem. Se Jotunhem.

Jättehvalen, *Balænoptera sibbaldii, zool.* Se Fenhvalar.

Jätteka'ktus, *bot.* Se Cereus.

Jättekast. Se Jättar.

Jättekungsfiskaren, *zool.* Se Kungsfiskare.

Jättekål, *bot.* Se Brassica.

Jättemusslan, *Tridacna gigas, zool.*, en mussla (se Blötdjur), som utmärkes genom väldiga dimensioner; den kan bli ända till 2 m. lång och 200 kg. tung. Skalet är mycket hårdt, tresidigt; för utträde af byssus är hvarje skalhalfva framtill djupt utskuren. Musslan lefver i Indiska oceanen. Skalen användas till vigvattenskärl, tvättkärl o. s. v.; köttet ätes. L—e.

Jättendal, socken i Gäfleborgs län, Bergsjö och Forsa tingslag. 9,884 har. 1,339 inv. (1909). Annex till Harmånger, Uppsala stift, Hälsinglands norra öfre kontrakt.

Jätteorm, *zool.* Se Boa.

Jättepumpa, *bot.* Se Cucurbita.

Jätter, Jätterjord, af befolkningen i somliga delar af Småland använd benämning på det steniga och mera hårdt packade morängrus, som där förekommer under ett mera sandigt och lösare sådant. E. E.

Jättesalamandern, *Cryptobranchus maximus, zool.* Se Amfibier, sp. 829—831, och pl. I till denna art.

Jätteköldpaddorna, *zool.* Se Elefantsköldpaddorna.

Jättesnokarna, *Ptyas* l. *Coryphodon, zool.*, höra till snokarnas familj (*Colubridæ*) och ormarnas ordning bland kräldjuren. De ha kraftigt byggd, cylindrisk kropp, tydligt afsatt hufvud, jämnt afsmalnande stjärt, platta, svagt kölade, i femton längdrader ordnade fjäll, regelbundna hufvud- och kölade bukköldar samt tänderna likformigt tilltagande i storlek bakåt. Pantersnoken, *C. pantherinus*, blir ungefär 2 m. lång och är till färgen blekt grågul, ofvantill med en rad af gråbruna, med mörkt infattade, stora fläckar, hvilka på halsen äro rutformiga, för öfrigt oregelbundna och hvar och en förenad med två sidofläckar. Käkkanternas gulhvita sköldar äro infattade med svart, och bakom hvartdera ögat går ett svartbrunt längdstreck. Denna art är allmänt utbredd öfver östra Brasilien och Guyana samt träffas företrädesvis på sumpiga, af buskar bevuxna ställen. — Till samma släkte hör svarta snoken, *C. constrictor*, hvilken blir lika stor som föregående art och är svartblå ofvantill, undertill ljust askgrå, på haka och strupe hvitgrå. Svarta snoken är en af de allmännaste och mest utbredda af de nordamerikanska ormarna och förekommer i vattenrika trakter, helst bland buskar och småskog. Den klättrar och simmar utmärkt samt påstås öfverträffa alla andra ormar i rörlighet och snabbhet. Dess föda utgöres af mindre ryggradsdjur. Enär den följer unga skallerormar, betraktas den tämligen allmänt som ett nyttigt djur. C. R. S.*

Jättestorkar, *zool.* Se Storkfåglar.

Jättestuga, *arkeol.*, folklig benämning på gånggrift (se d. o.) eller annan grafkammare från stenåldern. O. M.*

Jättesvalan, *zool.* Se Podargidæ.

Jättetall, *bot.*, är ett namn, som tillägges icke någon viss art, utan flera arter af släktet *Pinus*, som uppnå en ansenligare höjd (öfver 50 m.). Den kaliforniska jättetallen l. sockertallen, *Pinus Lambertiana* Dougl., som blir nästan lika hög som *Sequoia gigantea* och hvars kottar bli ända till 40 cm. långa, är bekant för sitt sötsmakande harts, som liknar manna och förtäres. O. T. S. (G. L—m.)

Jättetrögdjuren, *Gravigrada, paleont.*, en utdöd grupp af amerikanska *Edentata* (se d. o.), hvilken uppdelats i flera familjer. Med afseende på kropps-

byggnaden stå de ungefärligen midt emellan myrslokar och trögdjur; flera af dem uppnå gigantiska dimensioner. Extremiteterna äro plumpa med krökta klor, svansen grof och stark. Kroppstyngden hvilade företrädesvis på handens och fotens ytterkant. Kraniet är vanligen ej kort och rundadt såsom hos nutidens trögdjur, utan långdraget. Kindtänderna (vanligen 5 i öfver- och 4 i underkäken på hvarje sida) äro höga, cylindriska, med öppen rot; de bestå af tandben och cement. I extremitetbenen saknas märghålighet. Alla äro funna i Amerikas kvartärlager; på senare tider ha beskrifvits smärre former ur äldre tertiärlager i Argentina och Patagonien. De voro växtätare.

Följande släkten må nämnas. *Mylodon* (se fig.) uppnådde en noshörnings storlek. I huden funnos små, ej sammanväxta benplåtar, som bildade ett hudske-

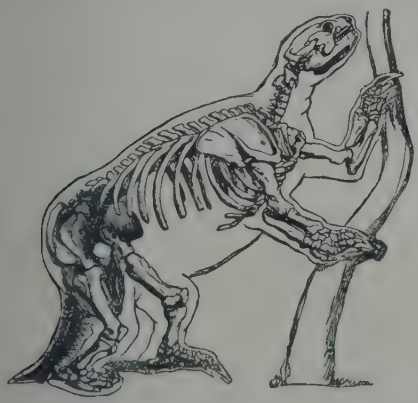

Mylodon robustus (restaur., efter Owen).

lett. Kraniet liknar de nu lefvande trögdjurens; okbågen är ofullständig. Besläktadt med detta är *Glossotherium* (*Neomylodon*), hvilket släkte, såsom nyligen gjorda fynd ådagalägga, varit människans samtida och dött ut först i senare tider. — *Megalonyx* var stor som en oxe; kort kranium med fullständig, mycket kraftig okbåge. Djuret har funnits endast i norra Amerika. — *Megatherium* uppnådde nästan en elefants storlek, men var mycket klumpigare byggdt än denne. Kraniet, litet i förhållande till den öfriga kroppen, är smalt och lågt, okbågen fullständig med starkt nedåt riktadt utskott; frambenen äro längre och svagare än bakbenen; hand med 4, fot med 3 tår. Under kvartärtiden bebodde Megatherium sannolikt hela Syd-Amerika. Redan 1789 upptäcktes ett skelett af den största arten (*M. americanum*) i närheten af Buenos Aires och uppställdes i Madrids museum. Liksom öfriga stora Gravigrada har Megatherium endast långsamt och ovigt kunnat röra sig på marken; frambenen tjänstgjorde sannolikt som gripverktyg och användes att bryta af eller böja ned trädgrenar eller ock rycka upp hela träd, för att djuret skulle komma åt löfven; kroppstyngden uppbars härvid af bakbenen och svansen. I.—e.

Jätteugglesvalan, *zool.* Se Podargidæ.

Jätteväxt, för stor utveckling af kroppen i dess helhet, en art af missbildning (se d. o.).

Jääskis [jäs-]. 1. Härad i Viborgs län, Finland, omfattar 6 kommuner. Landareal 3,430 kvkm. Folkmängd 49,610 pers. (1908). — 2. Domsaga under Viborgs hofrätt, med 5 tingslag. Landarealen och folkmängden sammanfalla med häradets. — 3. Prosteri af Nyslotts stift, innesluter 8 kyrkoförsamlingar. Landarealen är 4,250 kvkm. 61,277 inv. (1908). — 4. Socken i ofvannämnda härad och domsaga. Landareal 401 kvkm. Befolkningen, finsk, 8,799 pers. (1908). J. är ett imperiellt pastorat af 1:a kl. O. I. (A. G. F.)

Jöcher, Christian Gottlieb, tysk lärd, f. 1694 i Leipzig, d. där 1758, blef 1730 professor i filosofi och 1732 i historia i Leipzig samt 1742 universitetsbibliotekarie. J:s förnämsta verk är *Allgemeines gelehrtenlexikon* (4 bd, 1750—51), som utgifvits i tillökt upplaga af J. Chr. Adelung (2 bd, bokstäfverna A—I, 1786—87), Rotermund (6 bd, till "Rinov", 1810—22) och O. Günther (bd 7, 1897).

Jökel l. Skridjökel (isl. *jökull*), glaciär (se d. o.). Islänningarna begagna ordet jökull äfven i mera vidsträckt bemärkelse: de beteckna därmed också själfva de med snö- och isfält betäckta fjällen. Se därom Island, sp. 924—925. E. E.

Jökelfjeldene [-fjellene]. Se Kvænangstinderne.

Jökelfjord. Se Kvænangsfjord.

Jökelgrus (se Jökel) l. Krosstensgrus, *geol.*, en stundom använd benämning på morängrus (se Glaciärer, sp. 1246). E. E.

Jökel-lera (se Jökel) l. Krosstenslera (eng. *boulderclay*), *geol.*, en stundom använd benämning på moränlera (se Glaciärer, sp. 1246). Ordet må icke förblandas med glaciallera (se d. o.). E. E.

Jökelstenar, *geol.* Se Glaciärer, sp. 1246.

Jölsen, Ragnhild, norsk författarinna, f. 28 mars 1875 i Enebak, d. där 28 jan. 1908, debuterade 1903 med den fantasifulla romanen *Ve's mor*, som följdes af *Rikka Gan* (1904), *Fernanda Mona* (1905), *Hollases krönike* (1906) och *Brukshistorier* (1908), alla präglade af en dyster grundstämning och en starkt framträdande nemesis-tro. J:s *Efterladte arbeider* utgåfvos 1908 af hennes väninna Antonie Tiberg, som senare skildrat hennes lif och diktning. O. A. Ö.

Jölster (fno. *Jolmstr*), pastorat i Söndfjord, Nordre Bergenhus amt (Norge), består af socknarna Aalhus och Helgheim. Areal 652,$_{64}$ kvkm. 2,855 inv. (1900). I J. ligger den 23 km. långa, 1,$_{5}$—2 km. breda insjön Jölstervatnet, som omges af natursköna fjäll, bland hvilka märkas Sygnesandnipa (1,514 m.), Brandsfonn (1,420 m.) och Trollebotseggen (1,424 m.). N. om sjön ligger gården Hegranæs, där den mäktige lendermannen Audun Hugleiksson Hestakorn (hängd 1302 i Bergen) hade sin bostad. O. A. Ö.

Jölstervatnet. Se Jölster.

Jölund, fno. Se Jelön.

Jönköping, stapelstad, säte för Göta hofrätt och länsstyrelsen för Jönköpings län, ligger vid Vätterns södra ända, mellan Vätterns strand och de s. om staden liggande Munk- och Rocksjöarna (jfr vidstående dubbelpl. med situationsplan af J.). Areal 1,684

har (hvaraf 99 har vatten). Med staden är sedan 1 jan. 1910 inkorporerad Ljungarums socken (s. och ö. om staden), 3,207 har, hvilken till betydlig del eges af staden. Ny stadsplan är under utarbetning och kommer att omfatta ej blott de redan under stadens jurisdiktion lydande stadsdelarna Dunkehallar och Bymarken, utan äfven den af staden inköpta delen af Ljungarums socken. De bebyggda tomterna voro vid 1908 års slut 659, de obebyggda 219; därtill komma dock 652 bebyggda (lägenheter) fastigheter, belägna dels inom stadsplaneområdet, men utom det i tomter lagda, dels utanför den gamla stadsplanegränsen. Folkmängden utgjorde vid 1909 års slut 26,585 pers., hvaraf 8,609 i Östra förs., 15,504 i Västra, 638 i Smålands artilleriregs församling och 1,834 i Ljungarums förs. Sammanlagda fastighetsvärdet uppgick 1908 till 38,716,700 kr., hvaraf 1,791,200 kr. för jordbruksfastighet. Taxeringsvärdet å stadens egendom utgjorde 3,160,400 kr., hvaraf 2,554,900 kr. å bevillningsfri. Vid 1908 års slut uppgingo stadens bokförda tillgångar till 6,984,777 kr. 9 öre och skulder till 4,656,030 kr. 96 öre. De debiterade utskylderna utgjorde 1908 5 kr. 60 per bevillningskrona. I bevillning erlades s. å. 49,448 kr. 71 öre och i inkomstskatt 75,049 kr. 50 öre. Stadsjorden, utom den i senare tid inköpta, är satt till 11 mtl. — Staden delas af Munksjön och en kortare kanal, som sammanbinder Munksjön med Vättern, i två delar, förenade medelst tre broar, af hvilka den nordligaste är endast järnvägsbro på statens järnväg. Staden anlades ursprungligen v. om den ofvannämnda kanalen, men flyttades efter att ha blifvit nedbränd till grunden 1612 ö. om densamma, och den östra stadsdelen har ända till midten af 1890-talet utgjort stadens hufvuddel och är fortfarande centrum för stadens affärslif. Den gör med sina låga, högst två våningar höga trähus och mestadels krokiga gator och gränder ett gammaldags och småstadsaktigt intryck. Den västra stadsdelen har däremot breda, raka gator och ser, ehuru äfvenledes till största delen bebyggd med trähus, mera modern ut. V. om J. ligga de tätbebyggda, men ännu oordnade förstäderna Dunkehallar och Bymarken, och i s. och s. v. ha under de senare åren uppstått starkt växande egnahemssamhällen, hufvudsakligen bebodda af arbetarbefolkning. J. eger ett jämförelsevis stort antal vackra parkanläggningar, och vid dessa äro de flesta af stadens offentliga byggnader belägna. Så äro i Västra stadsdelen vid skolparken (med en vacker fontän af Molin och Börjesons byst af V. Rydberg) och den från densamma endast af Västra Storgatan skilda järnvägsparken belägna Allmänna läroverket, som, sedan beslutad ny läroverksbyggnad blifvit uppförd å det s. k. gamla vallområdet, skall förändras till kommunalhus, landshöfdingeresidenset (fig. 4), riksbankshuset och läroverkets storartade gymnastikbyggnad samt statens järnvägsstation och det nyuppförda, i modern stil hållna telegraf- och posthuset. Vid Hofrättstorget, 1907 försedt med vacker plantering, i östra stadsdelen märkas Göta hofrätts hus (fig. 5), en tung renässansbyggnad, helt af sandsten, påbörjad under drottning Kristinas regering, efter ritning af Heinr. Gottwalt, men färdig först 1665, sedan tredje våningen af brist på medel måst slopas, rådhuset (fig. 6), färdigbyggdt i början af 1700-talet efter ritningar af Erik Dahlbergh, 1785 härjadt af eldsvåda, hvarvid flyglarna och det kopparklädda taket med sin takryttare nedbrunno, utan att sedermera ha återställts, samt en större teaterbyggnad (sedan 1904; om äldre teaterförhållanden i J. se R. Björkman, "Ur J:s teaters historia", 1904, separattryck). I östra stadsdelen ligger, omgifven af en vacker park, Kristina kyrka, uppförd 1649—73 i romansk stil efter ritningar af H. Gottwalt; senare uppfördes kyrkans torn (jfr fig. 8) af huggen sandsten efter ritningar af E. Dahlbergh (den nuv. låga tornhufven tillkom efter branden 1790; se nedan). Stadens andra kyrka, Sofiakyrkan (fig. 3), uppförd i gotisk stil och fullbordad 1888, ligger å en öppen, planterad plats i västra stadsdelen, inom hvilken f. ö. märkas Jönköpings troligen äldsta byggnad, Johan III:s hospital eller det s. k. gamla lasarettet, uppfördt 1570, på den s. k. Själagårdstomten, numera användt som arbetarbostad, vidare brandstationen (fig. 7), en synnerligen vacker byggnad i gotisk stil, inrymmande brand- och poliskår, samt stadens storartade gas- och elektricitetsverksanläggningar. Där ligga ock länets lasaretts- och kurhusbyggnader med parkanläggning samt Göteborgssystemets i förrenässans uppförda byggnad. Österut dominera det sedan 1898 i J. förlagda Smålands artilleriregementes kaserner, och strax s. ö. om dem skola, enligt bestämmelse af 1909, kaserner byggas för Jönköpings regemente å det gamla landshöfdingebostället Ryhofs egor. Stadens hufvudgata, Östra Storgatan, går genom hela östra stadsdelen; i närheten af hamnen ligga där Stora hotellet samt Smålandsbankens och Jönköpings stads och läns sparbanks imponerande byggnader. Bland öfriga byggnader märkas stadens nya varmbadhus samt fyra folkskolor. Å Dunkehallarplatån, 30—50 m. öfver den egentliga stadens nivå, ligger stadens kanske största sevärdhet, J:s stadspark, hvars anläggning började 1896 och som har en areal af omkr. 37 har och i fråga om läge, härlig utsikt och omväxlande, storslagen natur kan mäta sig med Skansen. I egenskap af speciellt småländskt friluftsmuseum intar den ett framstående rum. Bland mera intressanta, i parken befintliga fornminnen (som sedan 1902 samlats i synnerhet genom ingenjör Algot Fribergs försorg) märkas Bäckaby kyrka (från 1400-talet), fullt inredd och prydd med målningar, Solberga utomordentligt vackra klockstapel (från 1600-talet), en ryggåsstuga från Markaryds socken, till största delen uppförd i början af 1600-talet, fullt möblerad, ett träddrageri från Gnosjö socken med tillbehör (från 1700-talet), en spannmålsbod från Flisby socken m. m. Vidare märkas där prof på berg- och malmarter inom Småland, en imponerande minnessten öfver bemärkta Smålandssöner samt ett storartadt idrottsfält m. m. (se vidare J. A. Olsson, "Jönköpings stadspark", 1906). N. om statens järnvägsstation ligger yttre

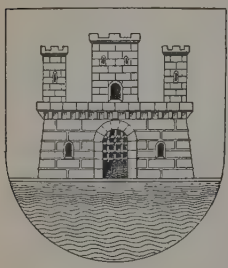

Fig. 1. Jönköpings vapen.

Fig. 2. Jönköping, sedt från stadsparken.

Fig. 3. Seffakyrkan.

Fig. 4. Länsresidenset.

Fig. 5. Göta hofrätts hus.

Fig. 6. Radhuset.

Fig. 7. Brandstationen, tillika polishus.

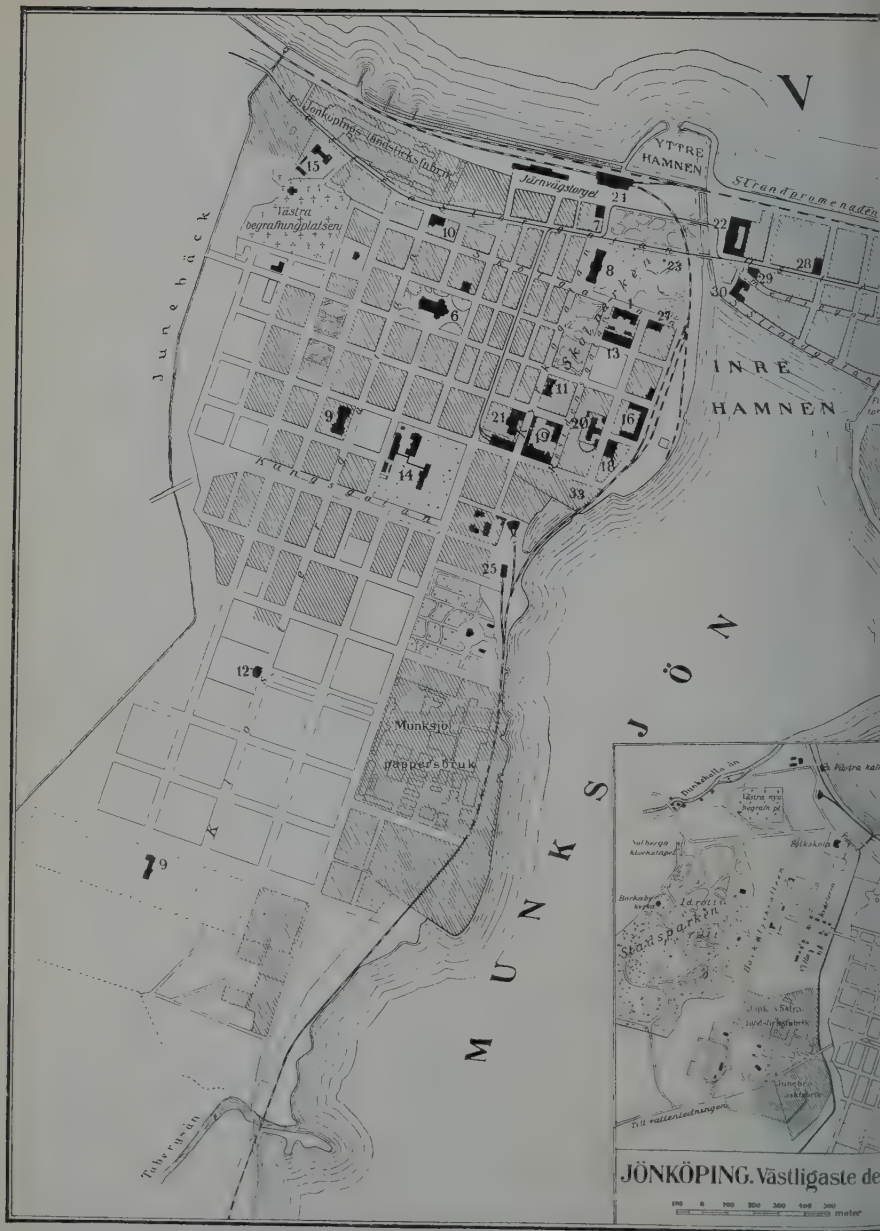
V
YTTRE HAMNEN
Jönköpings-Ländsticksfabrik
Järnvägstorget
Strandpromenaden
Västra begrafningplatsen
Junebäck
INRE HAMNEN
Munksjö pappersbruk
MUNKSJÖN
Tubergsån
Stadsparken
JÖNKÖPING. Västligaste de
meter

T T E R N

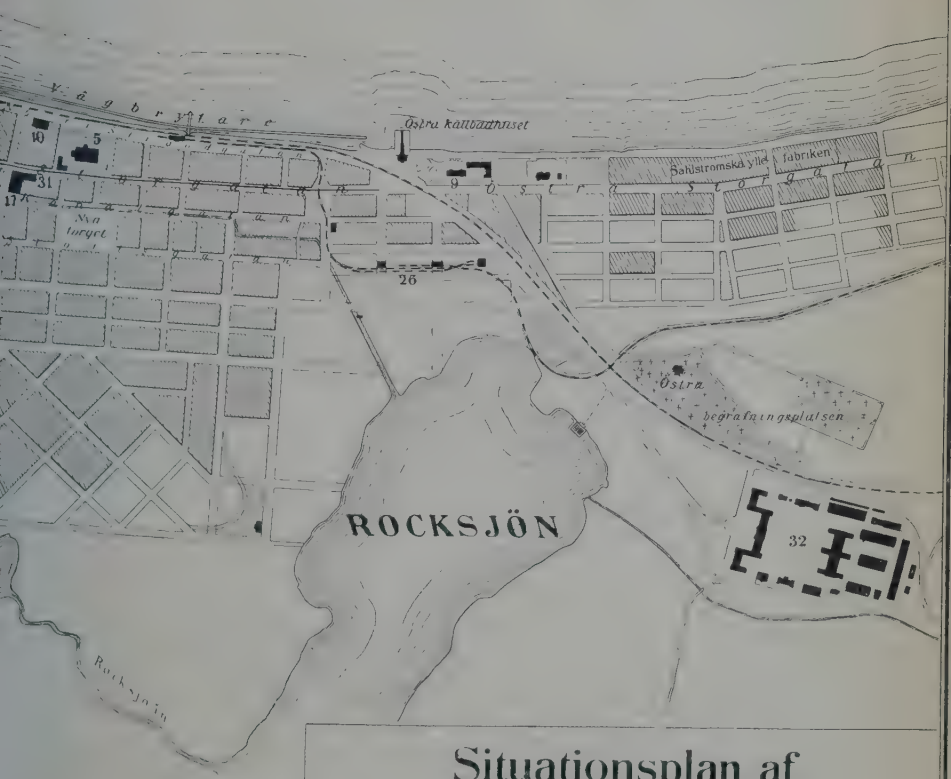

Situationsplan af
JÖNKÖPING

100 50 0 100 200 300 400 500 meter

1. Länsresidenset
2. Göta hofrätt
3. Hofrättens arkiv
4. Rådhuset
5. Kristina kyrka
6. Solnakyrkan
7. Nya post- och telegrafhuset
8. Högre allm. läroverket
9. Folkskolor (4)
10. Högre flickskolor (2)
11. Tekniska skolan
12. Idas skola
13. Gymnastikhus
14. Länsfängelset
15. Epidemisjukhus
16. Tullhus
17. Teater
18. Elektricitetsverk
19. Gasverk
20. Cellfängelse
21. Brand- och polisstation
22. Stora hotellet
23. Viktor Rydbergs byst
24. Statens järnvägsstation
25. Halmstadsbanans station (Hamnstationen)
26. Grythergsbanans station (Östra stationen)
27. Riksbanken
28. Handelsbank
29. Smålands enskilda bank
30. Jönköpings sparbank
31. Folkbiblioteket
32. Smålands artill. reg:s kasernet
33. Jönköpings mek. verkstad
34. Varmbadhus

hamnen, som genom den ofvan nämnda kanalen står i förbindelse med Munksjön. Hamnanläggningen är emellertid trång och omodern och infarten, i synnerhet vid nordlig storm, synnerligen svår. Förslag är ock väckt att genom betydlig utsträckning af östra kajarmen åt n. v. vinna ökadt kajutrymme och samtidigt lättare infart. Staden står 3 ggr i veckan i ångbåtsförbindelse med Stockholm och Göteborg, hvarjämte daglig förbindelse finnes med Vätterhamnarna. 1907 ankommo 1,467 fartyg om 95,352 ton (hvaraf 3 om 383 ton i utrikesfart) och afgingo 1,459 om 94,062 ton, hvilka i hamnafgifter erlade 4,463 kr. Rederier i staden egde s. å. 9 segelfartyg om 327 ton och 8 ångfartyg om 1,071 ton. Tulluppbörden uppgick till 273,620 kr. Staden har spårvägstrafik, förmedlad af två linjer. Genom linjen Falköping—Ranten—Nässjö står J. i förbindelse med statsbanenätet. Från staden utgå J.—Gripenbergs järnväg samt J.—Vaggeryds-banan, som eges af och står i samtrafik med Halmstad—Nässjö järnväg. Stationerna äro statens järnvägsstation, Hamnstationen och Östra stationen. Staden hade 1907 74 fabriker med 3,874 arbetare och ett tillverkningsvärde af nära 14,6 mill. kr. Äldst bland dessa är den 1845 af J. E. Lundström (hvars byst sedan 1906 står i närheten af fabriken) anlagda Jönköpings tändsticksfabrik (se d. o.). Därnäst i ålder kommer Sahlströmska fabrikens spinneri (272 arb., 2,7 mill. kr. tillv.-v.). Vidare märkas Munksjö aktiebolags stora tak- och förhydningspappfabrik (400 arb., nära 3 mill. kr. tillv.-v.), 5 snickeri- och möbelfabriker (757,000 kr.), 6 gjuterier samt järn- och stålvarufabriker, 4 mek. verkstäder och 5 bryggerier. Stadens egna verk representeras af gas-, vattenlednings- och elektricitetsverk, det sistnämnda afsedt såväl för privat strömförbrukning som för drifkraft för stadens spårvägar. Handtverkarna voro 1907 200 med 587 arb. och en uppskattad inkomst af handtverksdriften af 298,000 kr. Antalet handlande utgjorde 1908 255 med 400 biträden samt en uppskattad inkomst för handelsrörelsen af 656,652 kr. Bland penninginstitut må nämnas afdelningskontor af Riksbanken, Smålands enskilda banks hufvudkontor, afdelningskontor af Aktiebolaget Göteborgs handelsbank (i hvilken 1906 aktiebol. Jönköpings handelsbank uppgick) och Bankaktiebolaget Södra Sverige samt Jönköpings stads och läns sparbank. Försäkringsbolaget "Allmänna brand, ömsesidigt af år 1842" (förr Städernas lösöreförsäkringsbolag) har ock sitt hufvudkontor i J. För undervisningen finnas högre allmänt läroverk (med både latin- och realgymnasium), 2 högre flickskolor, privat handelsskola, teknisk yrkesskola, 4 fullt moderna folkskolor samt den s. k. Idas skola, afsedd till hushållsskola för arbetardöttrar. I staden utkomma tre dagliga tidningar från egna tryckerier, nämligen: "Smålands allehanda" (konservativ), "Jönköpingsposten" (frireligiös-nykterhetsvänlig utan deciderad politisk färg) samt "Smålands folkblad" (socialdemokratisk) jämte flera andra periodiska tidningar och tidskrifter. I kyrkligt hänseende bilda stadens båda församlingar, den Östra (eller Kristine) och den Västra, jämte Ljungarums landsförsamling ett privilegieradt regalt pastorat i Tveta kontrakt af Växjö stift. J. har ock en af staten

Fig. 8 Jönköping på 1680-talet, efter Sueciæ-verket. (De mest framträdande byggnaderna äro t v. slottet, t. h Göta hofrätts hus och Kristina kyrka.)

erkänd metodistförsamling med egen kyrka samt baptistförsamling. J. deltar i Jönköpings läns landsting och tillhör för val af riksdagsman till Andra kammaren länets västra valkrets. — J., förr kalladt Junaköpung efter den genom de gamla lagarnas föreskrifter om eriksgata (se d. o.) bekanta Junabäck (numera Junebäck; mycket obetydlig), var sannolikt redan under hednatiden en betydande plats. Magnus Ladulås gaf orten 1284 och 1288 privilegier å vissa köpstadsrättigheter, sedan (1333) bekräftade af Magnus Eriksson, hvilken 1349 förordnade, att i J. skulle följas samma "biærkeret" som i Stockholm. 1357 var staden medelpunkten för ett särskildt län, "præfectura junacopensis". Ännu 1377 nämnes dock J:s "foghati", som då hörde under höfvitsmannen i Östergötland. Staden låg på en upphöjd, men jämn plan efter Vätterns strand, mellan Junebäck i v. och de yttre fästningsverken i s. samt Munksjön i ö., hvilken kunde begagnas som hamn, och var indelad i fjärdingar. Vid medeltidens slut hade den en åt jungfru Maria och en åt S:t Nikolaus helgad kyrka, harjämte fyra kapell (S:t Görans — utanför staden —, Helgeands, S:t Petri och S:t Valburgs) omtalas (de båda sistnämnda motsvara de å Västra och Östra begrafningsplatserna nu belägna), ett franciskankloster (se Jönköpings kloster), vid Munksjön, ett helgeandshus samt en stadsskola. Efter branden 1612 flyttades staden till

den nuv. östra stadsdelens plats och erhöll privilegier 1614 (staden kallas i dessa Adolfsborg), 1620, 1650 och 1719. Den har flera gånger härjats af eldsvådor (så lades 1785 nästan hela den västra och 1790 hela den östra eller mer än 70 större hus samt närmare 100 mindre åbyggnader i aska, hvarjämte kyrkan härjades af elden), och 1834 rasade koleran där värre än på något annat ställe i Sverige, bortryckande sjättedelen af stadens befolkning. Sveriges sista krig med Danmark slöts genom freden i J. 10 dec. 1809. Se vidare Jönköpings slott och fästningsverk.

Litt.: ”Samling af J:s stads privilegier” (1787), J. Allwin, ”Strödda anteckningar ang. J:s stad och dess omgifning” (1839), A. O. Hedenstjerna, ”J. förr och nu” (1846), den af en beskattningskommitté utg. ”Historisk-statistisk beskrifning öfver J. från äldre till närvarande tid” (1861), Viktor Rydberg, ”Det forna J.” (1880), J. Nyqvist, ”J. och dess omgifningar” (1888), E. Åkerhielm, ”Småland och Öland” (Sv. Turistföreningens resehandböcker, n:r 16, 1908), samt R. Björkman, ”J.” (i ”Gamla svenska städer”, II, 1909) och ”J.” (i ”Sverige”, 1910). Wdn.

Jönköping—Gripenbergs järnväg (sign. J. G. J.), en Jönköping—Gripenbergs järnvägsaktiebolag tillhörig, smalspårig (0,600 m.), 44 km. lång järnväg i Jönköpings län mellan Jönköpings Östra station och Vireda. I Jönköping står banan icke i förbindelse med statens järnvägars station därstädes, men, genom spår till omlastningsplats, i förbindelse med statsbanespåret vid ”Jönköpings strand”. Från Rosendala station utgår en 2 km. lång sidobana till Huskvarna. Ursprungligen afsågs, att banan skulle framgå till Gripenbergs station å Östra stambanan. Sträckan Jönköping—Huskvarna öppnades för trafik 22 april 1894, Rosendala—Lyckås gård 19 aug. s. å., Lyckås gård—Förnäs 21 okt. 1899 och Förnäs—Vireda 18 dec. 1900. 31 dec. 1908 utgjorde bokförda byggnadskostnaden 1,467,174 kr., hvaraf för rullande materiel 338,845 kr., aktiekapitalet 710,000 kr. och reservfonden 30,000 kr. Järnvägsbolagets styrelse har sitt säte i Jönköping. A. d'A.

Jönköpingsbladet, tidning, som utgafs i Jönköping 1843—44 med ett, 1845—54 med två och 1854—72, då den upphörde, med tre nummer i veckan, under redaktion af Johan Sandvall (1843—48), som gaf den en bemärkt plats bland landsortens oppositionsblad, och A. V. Strehlenert (1848—70). Bland tidningens medarbetare märkas särskildt K. J. L. Almquist (1845—48) och V. Rydberg (1847—51).

Jönköpings juridiska byrå grundlades 1874 af vice häradshöfding Axel Cronholm och öfvertogs efter hans död (1908) af hans mångåriga biträden auditörerna A. von Hedenberg och Fr. Ask samt kassadirektören S. Lyberg. Byrån har till ändamål att tillhandagå allmänheten med utförande af juridiska uppdrag, inkasserande af fordringar, meddelande af soliditetsupplysningar och förmedling af penningplacering. Byrån har sitt hufvudkontor i Stockholm (urspr. var det förlagdt till Jönköping, där nu ett afdelningskontor finnes) samt sysselsätter ett 60-tal jurister och kontorsbiträden och omkr. 2,000 korrespondenter å alla viktigare platser i Sverige och utlandet. Byrån är banbrytande på sitt område och den största affären i sin bransch i Norden.

Jönköpings kloster, anlagdt sannolikt mot slutet af 1200-talet (från 1286 finnes ett testamente till klostret), tillhörde franciskanerna. Att döma af bevarade uppgifter om donationer till klostret har detsamma aldrig spelat någon stor roll. Vanligen omtalas det i handlingar tillsammans med andra kloster. Af dess guardianer känner man endast tre, och man vet äfven, att sju provinsialkapitel hållits i klostret (1297, 1312, 1324, 1353, 1382, 1434, 1491). Eljest känner man om klostrets historia föga. Under fejderna med Danmark iklädde sig klostret en gång jämte staden förbindelse att till danskarna utbetala en större penningsumma, men gjorde svårigheter vid betalningen (1453). 1493 ingrep biskopen i Linköping mot klostrets guardian, enär han fråntagit det utanför staden belägna S:t Görans kapell ett för detsamma af åtskilliga biskopar utfärdadt aflatsbref äfvensom flera andra dyrbarheter och fört dem till ett nära klostret uppfördt kapell, dit man önskade draga folket. En af de sista underrättelserna om Jönköpingsklostret skildrar en af två munkar därstädes begången stöld (1525). Hos två illa beryktade kvinnor i staden hade de gömt smycken, mässkläder m. m., hvilka de tagit ur stadskyrkan och på andra håll. 1529 erhöll klostret af Gustaf Vasa ett skyddsbref; 1544 hade det gått sin upplösning till mötes. Se vidare Jönköpings slott och fästningsverk. Jfr F. Hall, ”Jönköpings kloster” (i ”Medd. från Norra Smålands Fornminnesförening”, I, 1907). (T. H—r.)

Jönköpings län, som omfattar nordvästra delen af Småland och Mo härad i Västergötland, är beläget mellan 56° 50′ och 58° 9′ n. br. samt 2° 23′ och 4° 59′ v. lgd från Stockholms observatorium. Det gränsar i n. till Skaraborgs och Östergötlands län, i v. till Älfsborgs och Hallands län, i s. till Kronobergs län samt i ö. till Kalmar och Östergötlands län. Länets största längd, i ö.—v., är 145 km. och största bredd, i n.—s., 135 km.; dess ytinnehåll är 11,522 kvkm., hvaraf 10,617 land och 905 vatten. Folkmängden var vid 1909 års slut 213,072 personer (104,296 mankön och 108,776 kvinnkön), hvaraf 181,793 å landsbygden och 31,279 i städerna. Folkmängdstätheten var sålunda 20 personer på 1 kvkm. land. Nämnda folkmängd utgjorde 3,88 proc. af rikets, och länet var med hänsyn till folkmängden det 14:e i ordningen af rikets län och i afseende på folkmängdstätheten det 16:e. Ökningen af folkmängden har, på senare tider hämmad af emigrationen, varit ganska svag, då folkstocken behöft drygt 150 år för att fördubblas, och har på de sista femtio åren ökats med blott 27 proc. och under de senaste tjugufem åren med knappt 8 proc. Städernas folkmängd har ökats mycket och blifvit under de nämnda 50 åren tredubblad, men å landsbygden har under de sista 50 och 25 åren ökningen föga öfverstigit resp. 15 och 4 proc. — I judiciellt hänseende är landsbygden delad i 5 domsagor, under Göta hofrätt: Tveta, Vista och Mo domsaga, hvilka tre härad bilda ett tingslag, Norra och Södra Vedbo domsaga, i hvilken hvartdera häradet utgör ett tingslag, Östra härads domsaga, ett tingslag, Västra härads domsaga, ett tingslag, samt Östbo och Västbo domsaga, i hvilken hvartdera häradet ingår med ett tingslag. Fögderierna äro 6, och af dem sammanfalla 4 med de fyra förstnämnda domsagorna och de

båda andra utgöras af hvart sitt härad af sistnämnda domsaga; dessa fögderier omfatta resp. 5, 5, 3, 3, 3 och 4 länsmansdistrikt. Länet har tre städer, Jönköping, som är residensstad, Eksjö och Grenna med hvar sin rådstufvurätt, samt fyra köpingar, Huskvarna, Tranås, Hvetlanda och Värnamo samt 5 municipalsamhällen och 131 landskommuner. — I ecklesiastikt hänseende ingå af länets församlingar 101 i Växjö stift, bildande 6 kontrakt, 22 omfattande 2 hela och del af ett kontrakt i Linköpings stift och 8 hörande till ett kontrakt af Skara stift. — Länet ingår vidare i Södra bergmästardistriktet, Östra väg- och vattenbyggnadsdistriktet, Östra postdistriktet, Västra telegraftrafikdistriktet, Södra fiskeridistriktet samt dels Smålands, dels i mindre mån Östra skogsdistriktet och bildar justeringsdistrikten n:r 11 och 12. För hälso- och sjukvården är länet deladt i 6 provinsialläkardistrikt, hvarjämte finnas 6 extra provinsialläkardistrikt. Städerna Jönköping och Eksjö ha länslasarett. I länet är en länsveterinär anställd. — Förutom statens allmänna läroverk i Jönköping och Eksjö må af särskilda undervisningsanstalter nämnas en landtbruksskola å Östanå i Grenna landsförsamling, landtmannaskola i Nässjö, äfven folkhögskola, hvilken likasom den i Värnamo har både manlig och kvinnlig afdelning. — I riksdagens Första kammare har länet 6 representanter och f. n. i den Andra för landsbygden 7, för Jönköping 1, hvarjämte de andra städerna ingå i skilda valkretsar. Enligt vallagen af 26 maj 1909 väljer länet 9 riksdagsmän i två valkretsar (östra och västra). — Af länets egovidd upptaga åker och annan odlad jord 13 proc., naturlig äng 10 och skogbärande mark 55 proc. Länets många och vidsträckta mossar och kärrmarker ha under en följd af år varit föremål för en rationell afdikning och odling, hvarigenom den odlade jorden betydligt utvidgats. Jönköping är ock sätet för den bekanta Svenska mosskulturföreningen. En medelmåttig skörd kan beräknas i hl. till 10,000 hvete, 400,000 råg, 60,000 korn, 1,500,000 hafre, 30,000 blandsäd, 1,150,000 potatis och 1,000,000 rofvor och rötter. Jordbruket ger öfverskott öfver egna behofvet af hafre och råg, men äfven i goda år brist i fråga om hvete och ärter. Vid 1908 års slut uppgafs kreatursstocken till 16,643 hästar, 153,107 nötkreatur, hvaraf 86,026 kor, 43,592 ungnöt och 21,662 oxar, samt 97,819 får, 25 getter och 46,817 svin. Boskapsskötseln lämnar öfverskott af både kreatur och mejeriprodukter. Hvad vården af de enskilda skogarna beträffar, har visserligen å ett mindre antal egendomar införts en ordnad skogsbushållning, men f. ö. bedrifves i allmänhet afverkningen planlöst och utan tanke på återväxt, och skogsafyttring sker i alltför hög grad. Från länet bedrifves en betydande export af lingon. — Bergshandteringen omfattade 1908 blott till några tusen kr. värderade mangan- samt sjö- och myrmalmer. Fabriksverksamheten är ganska betydande: 1907 voro vid 598 fabriker anställda 12,749 arbetare, och tillverkningsvärdet uppgick till 43,16 mill. kr., hvaraf kommo på järn- och stålvarufabriker samt gjuterier 6,6, snickeri- och möbelfabriker 4,6, tändsticksfabriker 4,2, mekaniska verkstäder 3,9, pappersbruk och pappfabriker 3,8, sågverk och hyflerier 3,4, trämassefabriker 3,1, ullspinnerier 2,1, gummivarufabriker 1,4, ylleväfverier 1,3. Handtverkarna voro 2,785 med 2,480 arbetare. Antalet af handlande var 1,221 med 1,068 biträden. Den för bevillning uppskattade inkomsten uppgick för fabriksverksamheten till 2,7 mill. kr., handtverksdriften till 1 och handelsrörelsen till 1,3. Handelsflottan af fartyg om 20 netto-ton och däröfver bestod af 10 segelfartyg om 377 ton och 9 ångfartyg om 1,156 ton och 1,418 hästkrafter. Järnvägar genomgå länet i flera riktningar och äro dels statens, nämligen delar af Södra och Östra stambanorna, tills. 176 km., dels enskilda, 502 km., af hvilka äro mera betydande de normalspåriga Halmstad—Nässjö, som tillhör länet med 147 km., Borås—Alfvesta 79, Nässjö—Oskarshamn 70, Jönköping—Vaggeryd 35, Falköping—Landeryd 23, Reftele—Anderstorp—Gislaved 18, Skåne—Smålands 18 och de smalspåriga Hvetlanda—Säfsjö 30 och Hvetlanda—Målilla (0,891 m.) 30 samt Jönköping—Gripenberg (0,600 m.) 44 km. — Hemmantalet å landsbygden utgör 3,894 mantal och beräknas för städerna till nära 21. Taxeringsvärdet var 1909 för jordbruksfastigheter 113,362,500 kr. å landsbygden och 2,571,300 kr. i städerna samt för annan fastighet 42,367,500 kr. å den förra och 45,150,200 kr. i de senare, hvartill kommer värdet af statens och menigheters fasta egendom, taxerad å landsbygden till 15,739,500 kr. och i städerna till 8,591,500 kr. Fideikommisssegendomar med ett sammanlagdt taxeringsvärde af 3,185,600 kr innehades 1905 af 11 personer. Den fasta egendom, som då innehades af 89 inhemska aktiebolag, var taxerad till 17,530,600 kr., hvaraf kommo på Jönköpings och Vulcans tändsticksfabriks ab. 3,18, Munksjö ab. 2,21, Huskvarna vapenfabriks ab. 1,78, Rydö bruks- och fabriks ab. 1,22 mill. kr. Fast egendom, som tillhörde 9 utländska undersåtar, var taxerad till 607,900 kr. Enligt 1634 års regeringsform lydde J. län och Tiohärads lagsaga under landshöfdingen i Småland med residens i Kronoberg, och under J. län lades 1654 Kronobergs län, hvarifrån dock 1670 afgick en del till Kalmar län, hvarefter, sedan Kronobergs län 1674 blifvit eget län, detta och J. län 1680 sammanslogos till ett län, men redan 1687 skildes de till hvart sitt län. K. S.

Jönköpingsposten, daglig kvällstidning i Jönköping, hvilken grundlades i jan. 1865 som veckotidning, 1867—juni 1887 utkom med två, juli 1887—april 1894 med tre och maj 1894—30 sept. 1904 med fyra nummer i veckan och sedan 1 okt. 1904 varit daglig (utom sönd.). Postprenumerationsafgiften är 5 kr. Upplagan anges till omkr. 9,000 ex. Redaktörer äro Per Johan Peterson (sedan 1886) och Karl Josef Hamrin (sedan 1893). Tidningens grundläggare och förste redaktör var boktryckaren Herman Hall, hvars till aktiebolag ombildade affär ännu eger den.

Jönköpings regemente (n:r 12), utgör ett af de tre infanteriregementen, i hvilka Smålands storregemente delades 1623, om än denna delning flera gånger gjordes om under de närmast följande åren. Regementet roterades inom Jönköpings län. Dess knektekontrakt är af 1684, och styrkan utgjorde 1,100 nummer. Det erhåller numera sitt värnpliktiga manskap från Jönköpings län. Regementets mötesplats är Skillingaryd, vid Skillingaryds järnvägsstation på Halmstad—Nässjö-banan, 44 km. pr järnväg från Jönköping. Dess chefsstation är Jönköping, dit det skall förläggas. C. O. N.

Jönköpings revir omfattar Tveta, Östbo och Västra härad af Jönköpings län och är uppdeladt i 3 bevakningstrakter (Värnamo, Eckersholms och Vrigstads). I reviret finnas 139 allmänna skogar om tills. 22,242 har, hvaraf 8 kronoparker med en areal af 7,217 har (år 1905). M—g.

Jönköpings slott och fästningsverk. Redan på Birger jarls tid fanns i J. ett slott (''hus''). Det belägrades 1278 förgäfves af Johan Filipsson, intogs 1309 af konung Birgers danska hjälphär, men återtogs s. å. af hertig Erik, hvarefter det lär ha förstörts, men snart åter uppbyggts. 1545 började det förstärkas. Vid konung Gustafs rådslag i Vadstena i mars 1559 öfverlades bl. a. om önskvärdheten af dess bättre befästande, enär Jönköping i händelse af krigsfara skulle som gränsort vara samlingsplats för en del af hären. Erik XIV lät också 1567 byggmästaren Arendt de Roy anlägga en skans till stadens försvar, men detta kunde ej hindra Daniel Rantzau att på hösten s. å. bemäktiga sig densamma, som då afbrändes, hvarvid äfven det gamla slottet förstördes. 1593 anbefalldes påbörjandet af ett nytt ''hus''. Men planen modifierades sedermera så till vida, att det förutvarande välbelägna franciskanklostret skulle ombyggas till slott och befästas. Först 1600 togo arbetena härmed någon fart och omfattade dels det gamla klostrets ominredande och iståndsättande, dels anläggandet kring detsamma af en fyrhörnig bastionsbefästning med alla landlinjer kasematterade. Denna nya befästning, som från 1602 utfördes under byggmästaren Hans Flemings ledning, lades utomkring en förut befintlig, men då alldeles förfallen gammal jordvall, som förut, åtminstone delvis, omgifvit klo-

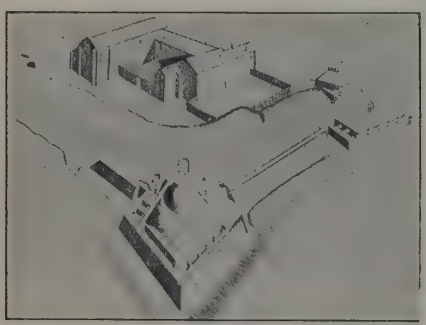

Jönköpings slott och (påbörjade) fästningsverk 1605.

sterbyggnaderna (se fig.). 1609 uppsattes ''staket'' utomkring vallen, och en del af befästningarna var då så färdig, att de kunde bestyckas. 1612, när danskarna nalkades, lät ståthållaren Jesper Mattsson Krus antända själfva staden och drog sig inom befästningen, som emellertid ej blef utsatt för något anfall. Så snart faran var öfverstånden, återupptogos befästningsarbetena. Såväl den nya stadens uppbyggande, ''på Sanden'', som anordnandet af dess hamn, fullföljandet af slottsbefästningen och dennas förstärkande medelst en ''förborg'' mellan slottet och Vättern samt uppförandet af ett staket rundt staden verkställdes under Flemings ledning. Efter dennes död (1623) öfvertogs arbetets ledning af ingenjör H. Thome, som 1627 uppgjorde en ny befästningsdessein, som fastställdes af konungen och äfven utstakades; men någon egentlig stadsbefästning kom aldrig till stånd mer än framför Österport, där jordverk 1634 igångsattes af generalkvartermästare Crail von Bamberg. 1636 utarbetade Örnehufwudh en ny dessein, som omfattade både staden och slottet, vid hvilket senare densamma sedan lände till efterrättelse vid arbetenas fortsättande. 1654 var allt befästningsarbete vid Jönköping nedlagdt, men 1656 iståndsattes slottsbefästning och förborg, hvarjämte provisoriska befästningar kring staden påbörjades. Freden i Roskilde var emellertid ej väl sluten, förrän alla tankar på stadsbefästning uppgåfvos. Sedan Erik Dahlbergh blifvit landshöfding i J., lät han restaurera slottsbyggnaderna. Jönköpings ''fästning'' underhölls emellertid, ehuru med allt mindre omsorg; och 1737 lade en häftig vådeld slottet i aska. Några reparationsarbeten utfördes emellertid under 1790-talet. Sedermera fingo fästningsverken förfalla. Emellertid uppfördes åter en del byggnader inom fästningen, och i desamma inrymdes länshäkte, kronomagasin, länsarkiv m. m., hvarjämte en tyggård anordnats å förborgen, ty sedan gammalt hade en artillerigarnison varit förlagd i Jönköping; men sedan en vådeld 1835 härjat å förborgen, beslöts tygstationens förflyttande (till Karlsborg), och 1842 befallde K. M:t, att den i staden förlagda och till Göta artilleriregemente hörande artillerikommenderingen skulle indragas. Äfven fästningsverken hade nu börjat raseras, nämligen från 1833 för hamnkanalens utvidgande och från 1847 för att lämna fyllningsämnen till en vågbrytare samt för planering längs Munksjön. Från 1836 hade äfven det ena området efter det andra upplåtits till staden bl. a. för uppförande af skolbyggnad samt till promenadplatser; och slutligen medgafs 1856, att för anläggandet af en då fastställd strandgata längs staden fyllningsämnen fingo tagas från de återstående delarna af fästningen, som sålunda nu jämnades med marken. L. W:son M.

Jönköpings tändsticksfabrik började sin tillverkning 1845 i en förhyrd lokal i envåningshuset i sydvästra hörnet af Barnarps- och Västra storgatan. Grundläggare var J. E. Lundström, med hvilken brodern K. F. Lundström 1846 förenade sig, och båda inköpte 1847 en åkerlycka vid Vätterns strand, där några fabriksbyggnader uppfördes. Redan 1853 kunde bröderna tillverka och afsätta närmare 12 mill. elddon (askar). Till en början tillverkades vanliga fosforstickor, men sedan J. E. Lundström 1855—56 tagit patent i flera länder på sin viktiga uppfinning af fosforfria (säkerhets-)tändstickor, växte exporten hastigt. 1857 ombildades företaget till aktiebolag, med J. E. Lundström som disponent till 1863, därefter A. B. Hay till 1898. Det är företrädesvis genom hans ledning, som fabriken — trots skarp konkurrens inom och utom landet — med tillgodogörande af alla de mekaniska förbättringar, som gjordes på tändsticksindustriens område (genom A. L. Sjöberg och Alex. Lagerman), blifvit ett storindustriellt företag, som gjort namnet Jönköping känd långt utom civilisationens råmärken. Under den tid Hay hade sin verksamhet vid fabriken, såldes tändstickor för mer än 65 mill. kr., och i arbetslöner utbetalades 15 mill. kr. Nu tillverkas omkr.

Jönköpings tändsticksfabrik (hufvuddelen af fabriksområdet)

1,8 mill. askar pr dag (pr år 540 mill.). Förutom de i handeln vanligen förekommande tillverkas askar jämte stickor i en hel del variationer, beroende på olika länders anspråk och med olika etiketter äfvensom för export fosforstickor efter en i senare tid förbättrad metod. Fabriksområdet (se ofvan och kartan öfver Jönköping) omfattar omkr. 15,4 har, bebyggdt med 70 st. större och mindre hus. Taxeringsvärdet var 1908 2,387,800 kr. Till fabriken höra ett litografiskt och accidenstryckeri, såg med 2 ramsågar, snickarverkstad och mekanisk verkstad, där alla fabrikens arbetsmaskiner tillverkas, centralstation för frambringande af elektrisk energi till såväl fabriksdriften som till belysning. För fabrikens arbetare, omkr. 1,000, finnas kassor (290,748 kr. 1 jan. 1909), donerade dels af bolaget till sjuk- och begrafningshjälp samt understöd och pensioner, dels af enskilda personer till undervisning och änkepensioner, och åt arbetarna ha sedan 1873 i 7 tvåvånings- och 14 envånings stenhus jämte 1 tvåvånings och 2 envånings trähus uppförts bostäder om tills. 103 lägenheter om 1 rum och kök, 2 d:o om 2 rum och kök och 10 d:o om ett enkelrum. Dessutom finnas stora samlingssalar med lokaler för bibliotek, läsning, föredrag, musik m. m. Vid 1903 års början ingick bolaget tillika med 5 andra af landets större tändsticksfabriker (Jönköpings västra, Vulcans, Uddevalla, Annebergs och Västerviks nya) i det då nybildade Jönköpings och Vulcans tändsticksfabriks aktiebolag (inbetalt aktiekapital 10,014,000 kr.). Disponent är fr. o. m. 1 jan. 1909 E. von Seth (förut sedan 1 jan. 1903 vice disponent). Jfr K. F. Lundström, ”Tändsticksindustrien . . . inom Sverige” (1899), och ”Jönköpings tändsticksfabrik” (i G. Ekerots ”Svenska industriella verk och anläggningar”, 1904).

Jönköping—Vaggeryds järnväg, en särskildt i Jönköping använd benämning på järnvägslinjen Vaggeryd—Jönköpings hamn. Se Halmstad—Nässjö järnväg.

Jöns Bengtsson, ärkebiskop. Se Oxenstierna.

Jönsforsen. Se Fällforsen 2.

Jöns Håkansson. Se Johannes Haquini.

Jöns Jerichsson. Se Johannes Jerechini.

Jönson-Rösiö, P. Se Rösiö.

Jönsson, Önnert, sjömilitär, f. 13 april 1755, blef 1773 fänrik vid arméns flotta, 1777 löjtnant och 1785 kapten. Han deltog med utmärkelse i skärgårdsflottans strider mot ryssarna under 1788—90 års krig. Han anförde en division kanonslupar och jollar vid det s. k. viborgska gatloppet 3 juli 1790 samt vid Svensksund 9 s. m. Efter krigets slut utnämndes J. till major och 1804 till öfverstelöjtnant. Som chef för en afdelning kanonslupar deltog han äfven 1808 i kriget mot Ryssland och förde 2 aug. s. å. befälet i slaget vid Sandöström, i hvilket han stupade. En vacker minnesvård är rest å hans graf på Galärvarfvets kyrkogård på Djurgården i Stockholm. L. H.*

Jönsson, Peter, riksdagsman, f. 16 dec. 1791 i Nässjö socken i Jönköpings län, d. 11 dec. 1859 å sitt hemman Träslända därstädes, representerade Tveta, Vista och Mo domsaga i bondeståndet vid riksdagarna 1834—35, 1840—41, 1847—48, 1853—54 och 1856—58. Mestadels led. af allmänna besvärs- och ekonomiutskottet, gjorde sig J. bemärkt för den kvicka träffsäkerhet och skärpa, hvarmed han häfdade sina från ståndets flertals afvikande konservativa åsikter. V. M.

Jönsson, Ola, riksdagsman, f. 25 aug. 1826 i Kungshult, Allerums socken, Malmöhus län, d. 17 april 1904 i Stockholm, öfvertog 1854 fädernegården Kungshult. 1859 valdes han till led. af bondeståndet, och i besittning af goda självstudier samt ett klart och ledigt framställningssätt, fördes han snart i första ledet inom ståndets liberala fraktion. Han återvaldes för de följande ståndsriksdagarna och var 1862—63 led. af allmänna besvärs- och ekonomiutskottet samt 1865—66 af konstitutionsutskottet. S. å. valdes han till statsrevisor. Efter representationsförändringen tillhörde J. Andra kammaren de

tre första perioderna 1867—75 och deltog 1868 i bildandet af det s. k. nyliberala partiet. Följden häraf blef 1869 hans uteslutande ur konstitutionsutskottet, där han haft plats 1867—68 och hvari han åter insattes 1871—75. Sistnämnda år afbröts hans riksdagsmannabana på grund af valmännens missnöje med hans enligt deras mening alltför försvarsvänliga hållning under den föregående riksdagen. J. hade nämligen ej velat åtnöja sig med ett afböjande af 1875 års härordningsförslag, utan föreslagit en skrifvelse till K. M:t med begäran om nytt förslag å liknande grunder (allmän värnplikt), men med kortare öfningstid och skälig ersättning åt dem, som fingo underkasta sig längre utbildning vid specialvapnen. Detta förslag samlade i Andra kammaren 72 röster mot 109 och var en nagel i ögat på tidens försvarsnihilister. Under ett 20-tal år led. af sitt läns landsting, utvecklade J. stort intresse för tillkomsten af Västkustbanan, vid hvilken han 1880 blef kassör. Han flyttade då till Hälsingborg, men bosatte sig 1889 i Stockholm. 1878 var han lekmannaombud vid kyrkomötet, där han räknades till den frisinnade falangen. V. M.

Jönsson, Bengt, botanist, f. 4 okt. 1849 i Kattarp, Skåne, blef 1870 student i Lund och 1880 filos. doktor och docent i botanik samt utnämndes 1899 till e. o. och 1902 till ord. professor i botanik vid Lunds universitet, hvars rektor han blef 1909. Han var därjämte föreståndare för frökontrollanstalten i Lund 1879—1902 och lärare i botanik vid Alnarps landtbruksinstitut 1880—96. J:s vetenskapliga arbeten behandla uteslutande den allmänna botaniken, och bland hans alster på detta område må anföras de i Lunds univ:s årsskr. eller i "Botaniska notiser" intagna *Om embryosäckens utveckling hos Angiospermerna* (1881), *Beiträge zur kenntniss des dickenzuwachses der Rhodophyceen* (1891), *Inre blödning hos växten* (1892), *Iakttagelser öfver ljusets betydelse för fröns groning* (1893) och *Zur kenntniss des anatomischen baues der wüstenpflanzen* (1902). Genom ett stort antal resor har J. lärt känna nutidens främsta växtfysiologiska laboratorier; han har ock tagit en väsentlig del i upprättandet af Sveriges första växtfysiologiska institut, det i Lund. J. blef 1883 led. af Fys. sällsk. i Lund, 1899 af Landtbruksakad., 1905 af Vet. akad. och 1909 af Vet. soc. i Uppsala. G. A. (T. K.)

Jönåkers härad, i Södermanlands län, ingår i Nyköpings domsaga och fögderi samt omfattar socknarna Tuna, Bergshammar, Tunaberg, Lunda, Kila, Björkvik, Halla, Stigtomta, Nykyrka, Bärbo, S:t Nikolai. 95,187 har. 18,411 inv. (1909).

Jönåkers häradsallmänning, belägen i Lunda, Kila och Björkviks socknar, Jönåkers härad, Nyköpings revir, Södermanlands län, står under allmänningsdelegarnas bevakning och skötsel. Areal 5,743 har. M—g.

Jören byggemester. Se Rebber.

Jörg, Johann Christian Gottfried, tysk läkare, f. 1779, d. 1856, blef 1810 ord. professor i barnförlossningskonst i Leipzig. Han var en af 1800-talets mest framstående ackuschörer och utmärkte sig särskildt genom sin grundsats att vid förlossningar såvidt möjligt undvika hvarje ingrepp i processens naturliga förlopp. Bland hans skrifter må nämnas *Handbuch der geburtshülfe* (1807; 3:e uppl. 1833), *Handbuch der krankheiten des weibes* (1809), *Lehrbuch der hebammenkunst* (1814; 5:e uppl. 1855) och *Die zurechnungsfähigkeit der schwangeren und gebärenden* (1837). R. T—dt.

Jörg, Joseph Edmund, tysk politiker, f. 1819 i Immenstadt, d. 1901 i Landshut, utgaf 1851 *Deutschland in der revolutionsperiode 1522—26*, en skildring af det stora bondekriget, redigerade sedan 1852 den ultramontanska tidskriften "Historisch-politische blätter für das katholische Deutschland", blef 1866 arkivarie å det kungl. bajerska slottet Trausnitz vid Landshut och författade ytterligare ett par tendensskrifter, *Geschichte des protestantismus in seiner neuesten entwickelung* (2 bd, 1857) och *Geschichte der socialpolitischen parteien in Deutschland* (1867). 1865 invaldes J. i bajerska landtdagens andra kammare och blef snart en af de främste ledarna för det s. k. patriotpartiet, hvilket i mars 1870 störtade den för den tyska enhetstanken välvilligt stämde konseljpresidenten Hohenlohe. Under fransk-tyska kriget (1870—71) motsatte J. sig fåfängt Bajerns anslutning till Nord-Tyskland. J. satt äfven i "Tullparlamentet" 1868 samt 1874—78 i tyska riksdagen, där han genom sitt plumpa uppträdande blef en af centerpartiets mera bemärkta medlemmar. 1881 drog han sig tillbaka från det politiska lifvet.

Jörgen, pseudonym. Se Lundström, G. F.

Jörgen, dansk prins. Se Georg, sp. 990.

Jörgen Latiner, pseudonym. Se Dietrichson, L. H. S.

Jö'rgensen, Jörgen. Se Jürgensen 2.

Jö'rgensen, Nikoline Thomasine Henriette, dansk skådespelerska, f. 1791, d. 1847, var 1816—45 anställd vid kungl. teatern. J. var en ovanligt bildad och begåfvad karaktärsskådespelerska, lika utmärkt i tragiska och i komiska roller, som fin fransk dam och som kälkborgerlig matrona. Hon hade därför en mycket omfattande repertoar och tillvann sig genom sin ädla personlighet allmän aktning. E. Ebg.

Jö'rgensen, Bendt Söborg, dansk agronom, f. 1815, d. 1888, tog polyteknisk examen 1836, blef 1849 docent och 1852 professor vid polytekniska skolan i Köpenhamn samt förflyttades 1858 till den nyinrättade Landbohöjskolen. Redan 1855 valdes J. till en af presidenterna för Landhusholdningsselskabet, hvars verksamhet sedan dess vunnit allt större betydelse, och 1853—66 var han hufvudredaktör af "Tidsskrift for landökonomi", som innehåller många af honom författade afhandlingar. 1863 blef han led. af svenska Landtbruksakad. E. Ebg.

Jö'rgensen, Sofus Mads, dansk kemist, f. 4 juli 1837 i Slagelse, blef 1857 student, tog 1863 magistergraden i kemi och 1869 doktorsgraden. Han blef 1867 föreståndare för den Polytekniske læreanstalts laboratorium och 1887 professor vid universitetet i Köpenhamn. J. har utfört synnerligen fullständiga undersökningar öfver de ammoniakaliska metallföreningarna och därvid gjort den viktiga upptäckten, att vatten kan i dem öfvertaga ammoniakens roll. Han har till stor del författat texten i Gmelin-Krauts "Handbuch der anorganischen chemie", där man äfven återfinner en utförlig redogörelse för hans egna och andra samtida forskares arbeten på de ammoniakaliska föreningarnas område. Bland hans senaste arbeten må nämnas en historisk monografi: *Om iltens opdagelse* (om syrets upptäckt, i

Danske videnskabernes selskabs skrifter, 1907) och utgifvit förtjänstfulla läroböcker i kemi. J. är led. af Fys. sällsk. i Lund (1882) och af Vet. akad. (1899). P. T. C. (H. E.)

Jörgensen, Adolf Ditlev, dansk historiker, f. 11 juni 1840 i Sundeved (Slesvig), d. 5 okt. 1897, tog 1857 abiturientexamen på reallinjen i Flensburg och skulle bli teknolog, var 1863 biträdande lärare i lärdomsskolan i Flensburg, men fördrefs därifrån 1864 och kom till Köpenhamn, där han ifrigt egnade sig åt studiet af Danmarks historia, förnämligast under medeltiden. 1869 blef han assistent och 1874 fullmäktig i Kongerigets arkiv, 1883 geheime- och 1889 riksarkivarie. Han genomförde sammanslagningen af Geheimearkivet och Kongerigets arkiv till ett arkiv, Rigsarkivet, utverkade lagen af 1889 om arkivväsendet i Danmark och ledde därefter upprättandet af 3 nya provinsarkiv. Vid sidan häraf utvecklade han en mycket omfattande litterär verksamhet. Skarp kritik och lefvande fantasi gingo hos honom hand i hand, men förde honom stundom för långt; han hade nämligen utpräglad lust att ställa sig på en annan ståndpunkt än den allmänt gängse och taga parti för den uppfattning, som hittills fått stå i skuggan. Hans viktigaste arbeten äro *Bidrag til Nordens historie i middelalderen* (1871), *Den nordiske kirkes grundlæggelse og første udvikling* (2 bd, 1874—78), *Sönderjyderne i den danske hær* (1876), *Udsigt over de danske rigsarkivers historie* (1884), *Kongeloven og dens forhistorie* (1886) samt en rad biografier: *Georg Zoega* (1881), *Nils Stensen* (1884), *H. A. Brorson* (1887), *Johannes Ewald* (1888) och den uppseendeväckande *Peter Schumacher Griffenfeld* (2 bd, 1893—94), vidare de två populärvetenskapliga skrifterna *40 fortællinger af fædrelandets historie* (företrädesvis om Slesvig, 1882; 5:e uppl. 1908) och *Fortællinger af Nordens historie* (2 bd, 1892—93, 2:a uppl. 1900—01). Härtill kommer en mängd mindre afh., hvaraf flera tillhöra hans yppersta arbeten: *Bidrag til oplysning af middelalderens love og samfundsforhold* (I—IV, 1872—76), *Det ældste Köbenhavn* (1872—81), *Om danebrogs oprindelse* (1877), *Det gamle danske kongevaaben* (1879), i hvilket sistnämnda arbete han gjorde gällande, att vapnets "hjärtan" böra uppfattas som "sjöblad" (näckrosblad), *Synspunktet for opfattelsen af Valdemar Atterdags og dronning Margretes historie* (1883), *Sönderjyllands indlemmelse i den danske krone 1721* (1885), *De historiske folkeviser og Niels Ebbesen* (1891), *Kristian VIII:s forhold til den sönderjydske sag* (1894—95, försvar för konungens uppträdande). Dessa arbeten samlades 1898—99 i 4 bd. I den stora illustrerade "Danmarks riges historie" skildrade han perioden 1814—52 (1896—97). Fru Heibergs "Erindringer" utgaf han 1891—92 (4 bd). Han var mycket nitisk att vidmakthålla intresset för den "sönderjylländska" saken, gaf impulsen till bildande af s. k. "sönderjydske foreninger" i konungariket och föranstaltade utgifvandet af "Sönderjydske aarböger" (sedan 1889, i Flensburg). E. Ebg.

Jörgensen, Alfred Peter Carlslund, dansk bakteriolog, f. 16 okt. 1848, blef 1868 seminarist och 1872 student, inrättade 1881 ett jästfysiologiskt laboratorium i Köpenhamn, hvilket varit besökt af många studerande från in- och utlandet och som väsentligen bidragit att utbreda E. Hansens lära om bakteriernas renodling, äfven beträffande bryggerier, där driften sker med öfverjäsning. Sedan 1885 utger han "Zymoteknisk tidsskrift" samt har författat *Die mikroorganismen der gärungsindustrie* (1886; 3:e uppl. 1892; fransk öfv. 1895, engelsk 1900), *Alkoholgjæren* (1901) och *Die hefe in der praxis* (s. å.). E. Ebg.

Jörgensen, Erik, norsk ingenjör, f. 1848, d. 1896, konstruerade tills. med Krag ett gevär, som antagits för Norges, Danmarks och Nord-Amerikas förenta staters arméer. Se om detta Handeldvapen. (G. af Wdt.)

Jörgensen, Jens Johannes, dansk författare, f. 6 nov. 1866 i Svendborg, vardt student 1884 och började zoologiska studier, som han snart afbröt för att egna sig uteslutande åt författarskap och journalistik. 1887 utkom hans första bok, *Vers*, tätt följd af berättelserna *Foraarssagn* (1888), *En fremmed* (1890), *Sommer* (1892) och *Livets træ* (1893) samt en samling *Stemninger* (1892) i bunden och obunden form. Egendomliga, subtila bilder och ett rikt smyckadt språk visade hän på J. P. Jacobsens inflytande, men det tungsint innerliga och stämningsfullt naturskildrande vittnade om författarens självständiga, lyriska begåfning. Prosaberättelserna handla om en ung mans erotiska upplefvanden och ha knappt mer än stilistisk originalitet. Jämte Stuckenberg och Claussen sökte J. i tidskr. "Taarnet" (1893—94) införa symbolismen efter franskt mönster i den danska litteraturen, på samma gång de religiösa stämningarna gjorde sig allt starkare gällande i hans dikt (berättelsen *Hjemvee*, 1894). Diktsamlingen *Bekendelse* (s. å.) visade ett fullständigt religiöst omslag; med *Rejsebogen* (1895), som dels i förtjusande skisser skildrar romantiska, sydtyska städer, dels redogör för J:s omvändelse från sensualistisk materialist till katolik, och *Livslögn og livssandhed* (1896; 6:e uppl. 1899) invigde J. sin andra författarperiod, hvarvid han icke sparade på angrepp mot forna meningsfränder och umgängesvänner. Hans alltjämt mycket alsterrika författarskap, som omfattar en skildring af klostret *Beuron* (1896), *Den yderste dag* (2 uppl. 1897), *Helvedfjender* (3 uppl. 1898), *Digte* (s. å.), *Lignelser* (s. å., 3:e uppl. 1907), *Omvendelse* (1899), *Vor frue af Danmark* (1900), *En apostel* (s. å.), *Romersk mosaik* (1901), *Eva* (s. å.), *Romerske helgenbilleder* (1902), *Den hellige ild* (s. å.), *Pilgrimsbogen* (1903), *Græs* (1904), *Essays* (1906), *Den yndigste rose* (1907), *Den hellige Frans af Assisi* (s. å.), *Blomster og frugter* (s. å.), *Fra Vesuv til Skagen* (1909) och *Lourdes* (1910), är sedan hans omvändelse ej blott väsentligen egnadt åt religiösa ämnen, utan äfven ofta direkt ställdt i den kyrkliga propagandans tjänst. Fördjupadt själslif och mognad, från bisarrerier fri språkkonst göra honom till en betydande stämningsskald. Ett urval af hans lyrik ut-

gafs 1904. J. har vidare verkat som öfversättare. Se C. E. Jensen, "Vore dages digtere" (1900) och A. von Walden, "J. J." (1904). R—n B.

Jörgensen, Torvald, dansk arkitekt, f. 27 juni 1867, studerade 1885—89 vid konstakademien i Köpenhamn och vann, 26 år gammal, stora guldmedaljen för ritningar till en kyrka med pastorsboställe. Bland hans arbeten märkas *Brorsonskyrkan* i Köpenhamn, *Sundbyernes* kyrka, *Hellerups* kyrka, *badhotellet* på Skagen. 1905 vann J. första priset på sitt förslag till *Kristiansborgs slotts återuppbyggande*. Förslaget ändrades något, hvarefter slottets återuppbyggande 1906 uppdrogs åt J. G—g N.

Jörgensen, V. B. E., dansös. Se Guldbrandsen.

Jörgensen, Poul Johannes, dansk rättslärd, f. 25 sept. 1873 i Radsted (Lolland), juris kandidat med den sällsynta betygsgraden Laudabilis et quidem egregie 1897, docent 1902, e. o. professor i "retsvidenskab" 1907, allt vid Köpenhamns universitet, har författat bl. a. *Forelæsninger over den danske retshistorie* (1904—08). C. G. Bj.

Jörgensgårdar kallades i Danmark (efter S:t Göran) under medeltiden hospitalen för spetälska. Vanligen lågo de i närheten af en stad, så t. ex. vid Aalborg, Aarhus, Flensburg, Köpenhamn, Randers, Svendborg m. fl. städer. De ha nu alla försvunnit och efterlämnat spår blott i några ortsnamn. E. Ebg.

Jörlanda, socken i Göteborgs och Bohus län, Inlands nordre härad. 5,578 har. 1,614 inv. (1909). Annex till Solberga, Göteborgs stift, Älfsyssels södra kontrakt.

Jörlin, Engelbert, botanist, f. 1733 i Jörlanda socken, Bohus län, d. 1810 i Göteborg, inskrefs 1757 vid Uppsala universitet, där han blef en af Linnés lärjungar och 1761 promoverades till filos. magister. Efter vetenskapliga resor i utlandet förordnades han 1769 till docent i botanik i Lund, tjänstgjorde som lärare vid gymnasiet i Göteborg, utnämndes 1781 till e. o. adjunkt vid universitetet och erhöll 1784 rektorsbeställningen vid trivialskolan i Göteborg, som han innehade i flera år. J. författade flera för den stora allmänheten afsedda skrifter, såsom *Flora macelli hortensis, eller den svenska köks- och kryddgården* (1784) samt *Svenska vilda träds och buskars plantering* (1801). J. gaf uppslag till odling af alsikeklöfver (*Trifolium hybridum*) som foderväxt. (T. K.)

Jörmunrek (Jormunrekr). Se Ermanarik.

Jörn, socken i Västerbottens län, Skellefteå tingslag. 1,786 kvkm. 4,347 inv. (1909). J. utgör ett regalt pastorat i Luleå stift, Västerbottens norra kontrakt.

Jörns revir, beläget i Skellefteå öfverjägmästardistrikt, Västerbottens län, omfattande de delar af Skellefteå och Norsjö socknar, som ligga på norra sidan af Skellefte älf, äfvensom Byske och Jörns socknar, är uppdeladt i 7 bevakningstrakter. I reviret äro belägna 73 kronoparker om tills. 83,157 har, 3 kronoöfverloppsmarker om sammanlagdt 507 har. Sammanlagda arealen af revirets 92 allmänna skogar utgör 89,452 har (1905). M—g.

Jösse. 1. J. domsaga, i Värmlands län, omfattar J. härad, ett tingslag. — 2. J. härad, i Värmlands län, utgör J. domsaga och fögderi samt omfattar socknarna Köla, Eda, Arvika, Arvika köping, Ny, Älgå, Gunnarskog, Bogens kapell, Brunskog, Mangskog, Boda. 1,984 kvkm. 32,655 inv. (1909). — 3. J. kontrakt, i Karlstads stift, omfattar de sex pastoraten Arvika, Älgå och Ny; Arvika köping; Gunnarskog och Bogens kapell; Köla, Järnskog och Skillingemark; Eda; Brunskog, Boda och Mangskog. 2,354 kvkm. 36,477 inv. (1909).

Jösse. 1. Familjär ombildning af namnet Jöns. — 2. Allmänt begagnadt namn på haren (uppvisadt redan i början af 1600-talet), förmodligen på den grund, att Jöns af gammalt nyttjats i betydelsen dum person ("Dummerjöns"), och haren i motsats mot räfven ansetts dum. Man har äfven förmodat, att Jösse skulle kunna vara en utveckling af samma stam som hare (jfr no. *jase*, hare). Se Hjelmqvist, "Förnamn och familjenamn", s. 92 ff. R—n B.

Jösse Eriksson, väpnare, Eriks af Pommern fogde i Västerås, var dansk till börden och bar i vapnet en tvärbjälke, prydd med en ranka. Han var troligtvis son till riddaren Erik Jönsson till Stadsgaard, hvilken omtalas i urkunder från åren 1396—1400, och riddaren Peder Nilsson Lykkes till Egholm dotter. J. E. äktade (före 1415) Birgitta, dotter till det högättade norska riksrådet Ulf Jonsson (Ros), som sedan Margaretas tid var bosatt i Ervalla i Västmanland. Redan så tidigt som 1414 var J. E. fogde öfver större delen af Västmanland, Bergslagen och Dalarna, och såsom sådan gjorde han sig synnerligen illa känd genom sin hårdhet och snikenhet. Allmänt bekant är rimkrönikans berättelse om, huru han sökte tvinga bönderna till lydnad genom att hänga några af dem i rök och genom att spänna deras hustrur för hölass. Dalkarlarna tröttnade slutligen på J. E:s utpressningar. Genom Engelbrekt (se d. o.) klagade de hos konungen. Engelbrekt hänvisades till svenska rådet, som undersökte J. E:s sak och fann honom ha handlat straffvärdt. Då konungen ändock vägrade att straffa honom, reste sig dalkarlarna (1434), tågade till Västerås och tvungo honom att lämna sitt län åt grefve Hans af Eberstein. J. E. begaf sig då till Danmark, men företog 1436, försedd med lejdebref af Karl Knutsson, en resa till Vadstena. Bönderna i Aska härad bröto emellertid in i klostret, bemäktigade sig J. E. och förde honom till tinget vid Motala, där han dömdes till döden och halshöggs (9 dec. s. å.). J. E. visade stor frikostighet mot

Jösse Erikssons bild på en korstolsgafvel från Västerås domkyrka (nu i Statens hist. mus.).

Vadstena kloster, i hvars kyrka han ligger begrafven (grafstenen finnes där ännu i behåll). Hans bild finnes bevarad på gafveln till en af honom bekostad korstol i Västerås domkyrka (se fig.). — Om J. E:s släkt se Thiset, ''Om 'onde Jösse Eriksens' herkomst'' i ''Personalhistorisk tidsskrift'' (Anden række, bd 5). (V. S—g.)

Jössefors, trämassefabrik i Arvika socken, Värmlands län, 3 km. från Ottebols station å Nordvästra stambanan och vid vänstra stranden af den från sjön Flagan kommande, i Glafsfjorden utfallande Jösseälfven, som vid J. bildar en 24,8 m. hög fors (på en längd af 1,6 km.), med nära 5,000 industriella hkr. Fabriken tillhör Jössefors aktiebolag, bildadt 1880 (bolagsordning 1905), med ett inbetalt aktiekapital af 1 mill. kr. (Wbg.)

Jössehäradspolska. Se Dans, sp. 1326, och Polska.

Jösslunda, socken. Se Gösslunda.

Jötunfjeldene. Se Jotunfjeldene.

Jötunhem, *nord. myt.*, detsamma som Jotunhem (se d. o.).

K är den elfte bokstafven i det vanliga europeisk-latinska alfabetet. Tecknet hade redan i tidig grekisk skrift sin nuvarande form, blott med den olikheten, att snedstrecken ofta voro något kortare än hufvudstafven. Väsentligen samma utseende hade det också i det fornsemitiska (moabitiska) alfabetet, ehuru det där, liksom tidigast hos grekerna och liksom öfriga bokstäfver, var vändt åt vänster. De fornitaliska alfabeten upptogo oförändradt det grekiska tecknet; men redan i de äldsta latinska inskrifterna förekommer *K* endast sällan, utan ersättes af C eller < som betydde både *g*- och *k*-ljud samt kanske är stamform till den äldre runradens ᚲ (som dock äfven k a n härstamma från *K*) och, medelbart, till ᚴ i yngre runor (se art. **C**). På det klassiska latinets tid brukades *K* blott i enstaka ord (t. ex. *Karthago*). Från grekiska alfabetet öfvergick *K* oförändradt i den koptiska, vulfilanska och cyrilliska (slaviska) skriften. Det i en del grekiska kursiv-alfabet brukliga ϰ är en sekundär form, som tillhör medeltiden. Det i latinsk skrift (antikva och kursiv) samt i några frakturstilar (gotisk, midolin) brukliga ”lilla” *k* har förelöpare redan i forntiden och den äldsta medeltiden i tecken med hufvudstafven uppdragen öfver eller neddragen under skriflinjen. Under senare medeltiden möter man den nu i skrift och i några kursivstilar (t. ex. mediæval) förekommande formen med öfre snedstrecket böjdt bakåt mot hufvudstafven. Frakturtecknen ℜ och ſ hänvisa på andra medeltida skriftformer. — I holländskan är *k* stundom tecken för *g*-ljud, t. ex. i *bakboord*. Eljest är *k* endast i svenskan och norskan tecken för något annat än *k*-ljud, nämligen för s. k. *tje*-ljud, d. v. s. för den affrikata eller frikativa, som uppkommit ur palatalt *k* och i uttalet sammanfallit med *tj*, t. ex. *kär*. Med samma uttal brukas *kj* i *kjortel*. När man trycker sanskrit med latinska bokstäfver, användes ofta *k'* eller *c* som tecken för palatal, d. v. s. ett långt fram i munnen bildadt *k*- (eller *t*-)artadt ljud, hvilket senare öfvergått till *tj*-ljud (affrikata), hvadan *k'* äfven stundom brukas som tecken för detta.

Det vanliga, normala *k-ljudet* är en icke tonande medial oral explosiv tenuis, bildad med mellersta delen af tungan höjd mot gränsen mellan hårda och mjuka gommen (alltså velopalatalt), så att talströmmen för ett ögonblick hejdas genom fullkomlig stängning af munkanalen på denna punkt. Så bildas vårt vanliga svenska *k*-ljud, som förekommer endast före ”hårda” vokaler, före konsonant och i utljud (se nedan). Därvid är likväl att märka, att — frånsedt finländsk svenska — svenskt, liksom danskt och tyskt, *k*-ljud på samma sätt som dessa språks *p*- och *t*-ljud i de flesta fall är aspireradt, d. v. s. följdt af en kvalitetslös utandning, så att svenskt *k* skiljer sig ej obetydligt från t. ex. franskt (och finländskt) och i förhållande till detta egentligen borde tecknas *kh*. Skillnaden är för en fransman mycket märkbar. Gör man den efter tungans lösande från gommen följande utandningen något starkare än i svenskan, så har man forngrekisk aspirata (*χ*, som åtminstone i den äldre grekiskan alldeles icke var något *tje*-ljud eller något tyskt *ch*). Utom det nyss beskrifna, normala bildningsläget kunna *k*-ljud formas såväl längre fram, mot hårda gommen, mer eller mindre nära *j*-läget (de äro då palatala), som längre bakåt, med tungans bakre del höjd mot mjuka gommen (velara). Palatalt *k* förekommer i allmänhet före ”lena”, d. v. s. nära *i*-läget bildade, vokaler, i svenskan t. ex. i ordet *kisse* och synnerligen i de af våra folkmål, som före len vokal ännu bevarat *k* (t. ex. estsv., nyl., gottl., dalmål): *kittel*, *köpa* o. s. v. med ”hårdt” *k*, vidare i t. ex. ty. *kirche* och fr. *qui* samt i slaviska språk, där detta ljud är mycket utprägladt. För öfrigt kan detta *k*-ljud finnas äfven före hårda vokaler, t. ex. i norrbottn. *kar*, *kom*, i litauiska *kiaulė*, svin, där *ki* blott är tecken för palatalt *k*-ljud. Velara *k*-ljud finnas i semitiska språk (*kopk*), i åtskilliga Kaukasusspråk, i grönländskan samt ofta i holländskan. I allmänhet skiljer man blott mellan två slags *k*-ljud, i det de båda bakre grupperna sammanfattas till en (se nedan). För öfrigt finnes naturligtvis en oändlig mängd öfvergångsformer, fr. o. m. det längst bakåt, mot kanten af gomseglet, t. o. m. det längst framåt, nära *j*-läget bildade *k*. — I svenskan tecknas *k*-ljudet vanligen med *k*, men fordom oftast med *q* före *v* och med *g* före *t* i en del afledningar och böjningar, där rot- eller stamordet har *g*, t. ex. *vigt*, *högt*, *lagt*, samt ännu stundom med *c* eller

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

ch i främmande ord och namn. Därjämte utmärkes ljudförbindelsen *k* + *s* i en del fall, som ej låta strängt regelbinda sig, med *x*, och *ck* (i ett ord *ch*, näml. i *och*) skrifves i st. f. *kk*. K-ljud af olika slag tecknas i da. (och no.) samt isl. regelbundet med *k*, i ty. med *k* eller *c* och *ch* (i främmande ord), i holl. blott med *k*, i eng. dels med *k*, dels med *c*, hvarförutom i ty. skrifves *qu* för *kv*, i eng. *qu* för *kw*, i da., no., isl., ty. och eng. *x* för *ks* samt i ty. och eng. *ck* för *kk*. De keltiska språken bruka endast *c*. I fr., sp. och port. utmärkes *k*-ljud med *qu* före ”len” vokal, eljest vanligen med *c*; uti it. med *ch* före len vokal, i andra fall med *c*. Alla slaviska språk, vare sig de bruka latinsk eller cyrillisk skrift, teckna städse *k*-ljud med *k*, så äfven litauiskan samt ungerskan och finskan. I lettiskan skiljer man emellan ”palatalt” och ”gutturalt” *k* samt brukar ett på snedden genomstruket tecken för det förra.

Det indoeuropeiska grundspråket hade tre *k*-ljud: 1) k_1 (eller *c*), som i lat. och grek. är bevaradt som *k* (*c*, *κ*), men i sanskrit och slaviska språk öfvergått till frikativa (sanskr. *c*, slav. *s*). Detta k_1 har i de germanska språken blifvit *h* eller *g*, t. ex. sanskr. *çatá*, grek. *ἑ-κατόν*, lat. *centum*, slav. *sŭto*, sv. *hund-ra*; sanskr. *diçā́mi*, grek. *δείκνυμι*, lat. *dico*, ty. *zeigen*. 2) k_2 (eller *k*), som ej blott i lat. och grek., utan äfven i sanskr. och slaviska språk bevarats som explosiva och i de germanska språken utvecklats på samma sätt som k_1, t. ex. lat. *cŭ-dere*, slav. *kovati*, smida, ty. *hauen*, sv. *hugga*; lat. *vīci*, ”jag segrade”, sv. *en-vig*. 3) k_3 (eller *q*) uppträder i sanskr. som velart eller (före ursprungligen ”len” vokal) palatalt *k* (det senare tecknadt *c*), i grek. alltefter följande ljuds beskaffenhet såsom *κ*, *π* eller *τ*, i lat. som *c* eller *qu*, i slaviska språk som *k* eller (före len vokal) affrikatan *č*. Detta *ks* representeras i de germanska språken af en mängfald ljud, uppkomna genom olika ljudlagars verkan: *h*, *hv*, *f*, *g*, *gv*, *v*, t. ex. sanskr. *kád*, grek. *πό-τερος* (jfr *τίς*), lat. *quod*, slav. *ko-toryj*, sv. *hvad* (med hörbart *h* ännu på 1600-talet); sanskr. *catvā́ras*, grek. *τέτταρες*, lat. *quattuor*, slav. *četyrije*, sv. *fyra*; sanskr. *áksi*, grek. *ὤψ* (d. v. s. *ὥπ-ς*), lat. *oc-ulus*, slav. *oko*, sv. *öga*. Endast omedelbart efter *s* ha de germanska språken bevarat alla de gamla *k*-ljuden, t. ex. sv. *skafva*, lat. *scabo*. — Däremot har denna språkfamilj skaffat sig *k*-ljud i st. f. de tre äfvenledes en gång befintliga indoeuropeiska *g*-ljuden, t. ex. sv. *knä*, grek. *γόνυ*, lat. *genu*; sv. *ok*, sanskr. *yugám*, grek. *ζυγόν*, lat. *jugum*; grek. *γυνή*, sv. *kona*. — De nordiska språken ha emellertid sedan på mangfaldigt sätt förandrat det från urgermansk tid ärfda *k*-ljudet. I svenskan och norskan (men icke i danskan) har *k* före tryckstarka (i många dialekter äfven före trycksvaga) lena vokaler (och *j*) öfvergått till *tje*-ljud, t. ex. *känna*, ty. *kennen* (dialektiskt äfven *bätljen* i st. f. *bäcken* o. d.). I samma ställning har i st. f. förbindelsen *sk* inträdt *sje*-ljud, t. ex. *skinn*, *skjuta*, men da. *skind*, *skyde* (med *s* + hårdt *k*); mera sällan har — såsom däremot i danskan är regel — *k* efter vokal blifvit *g* (hvaraf sedan stundom *j*), t. ex. *laga* af *laka*, *Sverige* (uttaladt *sverje*) af *Svearike* (jfr da. *rige*, rike, *age*, åka, o. d.). — Omvändt ha i vissa ställningar de nordiska språken låtit ett *k* uppstå just af äldre *g*, t. ex. *gack* af *gånga*, *vigsel* (uttaladt *vicksel*) af *viga*. Ad. N—n.

På franska *mynt* betecknar *K Bordeaux*, på österrikiska *Kremnitz* och på tyska riksmynt *Strassburg*. — I österrikiska myntväsendet är *K* förkortning för *krone*. — Som fornromerskt taltecken är *K* = 250, *K* = 250,000. — I fornromerska inskrifter är *K* förkortning för namnet *Kæso* och för *Kalendæ* samt för *calumniator* (falsk anklagare; en sådan plägade det straffet ådömas, att ett *K* inbrändes på hans panna). — Som kemiskt tecken är *K* = 1 atom kalium. — Som förkortningstecken är vidare *K.* (*k.*) = kunglig, *K. K.* (*k. k.*) = kejserlig-kunglig, *K.* = kommendör (af någon viss orden), *K.* (*k.*) äfven = kapitel (i en bok), *k* = kapital (i formeln för intresseräkning). I engelskan är *K.* förkortning för *king* (konung) och *knight* (riddare af någon viss orden, t. ex. *K. B.*, = *knight of the Bath*).

Kåaba. Se Kåba.

Kaaden [kād-], stad i nordvästra Böhmen, vid floden Eger och järnvägen Prag—Eger. 7,458 inv. (1900). Obergymnasium och landtbruksskola. Handsk-, gummi- och skotillverkning samt brytning af kaolin och en grön jordfärg (kaadengrönt). I närheten brunkolsgrufvor. I K. slöts 29 juni 1534 fred mellan Ferdinand I och Ulrik af Württemberg. J. F. N.

Kaafjorden [kå-]. 1. Arm af Lyngenfjorden, i Tromsö amt, Norge. — 2. Arm af Altenfjorden, i Finnmarkens amt, Norge. Längst in ligger det nedlagda Kaafjordens kopparverk, som var i gång 1826—78 och sedan 1833 tillhörde ett engelskt bolag. Se Sulitelma. O. A. Ö.

Kaag (Kag, *sjöv.*, ett mindre, enmastadt holländskt fartyg, byggdt ungefär som en ”smack”, ehuru något mindre än denna, försedt med ruff och, på sidorna, med s. k. svärd, för att motverka afdriften. På masten, som lutar något för-över, föras en stagfock och ett storsegel med spri. Som ingen akterspegel finnes, går rodret ända upp till relingen, öfver hvilken rorpinnen löper. Dessa fartyg, som mest användas till fiske, förekomma förnämligast vid Vlieland och Texel. R. N.*

Kaalasäno [kā-]. Se Kalix älf.

Kaalund [kå-], Hans Vilhelm, dansk skald, f. 23 juni 1818 i Köpenhamn, d. där 27 apr. 1885, studerade bildhuggarkonst under H. E. Freund och målning under J. G. Lund, men egnade sig, sedan han väckt uppmärksamhet genom några dikter med anledning af Thorvaldsens hemkomst från Italien (1838), Fredrik VI:s död (1839) o. s. v., helt och hållet åt skaldekonsten. Hans första större arbeten

—*Samlede digte* (1840), *Kong Haldan den stærke* (s. å.) och den spekulativt allegoriska *Valkyrien Göndul* (1842) — voro återljud af Öhlenschlägers ”nordiska” poesi. Småningom frigjorde sig hans ursprungliga, om än icke djupa lyriska begåfning,

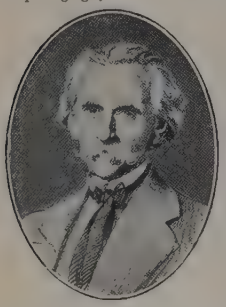

hvars grunddrag var en mild, frisk, på en gång känslofull och glad uppfattning af människo- och naturlifvet. På sitt rätta område visade han sig i sina *Fabler og blandede digte* (1844) och *Fabler for börn* (s. å.), de sistnämnda versifierade texter till bilder af djurmålaren Lundbye. För sin utkomst måste han emellertid åtaga sig en mängd praktiska värf, till följd hvaraf han mera sällan framträdde som skald. Men under tiden mognade han, och då han 1858 utsände ett litet urval äldre och nyare dikter, *Et foraar* (många uppl.), vann han stor popularitet. 1860 blef K. lärare för straffångarna i det nya cellfängelset vid Vridslöselille (mellan Köpenhamn och Roskilde), och en ny period af tystnad inträdde. 1875 öfverraskade han allmänheten med ett lyriskt drama, *Fulvia* (uppf. i omarbetad form, 1881, med stor framgång), och 1877 utgaf han en liten efterskörd af dikter, under titeln *En eftervaar*. I striden mellan den gamla skolan och realisterna deltog K. med flera dikter af medlande, men väsentligen antirealistisk åskådning. 1881 tog K. afsked från sin lärarbefattning och bosatte sig i Valby. 1885 utgaf O. Borchsenius K:s *Efterladte digte*. K:s bästa sida var hans friska naturglädje (bl. a. vackra höstdikter). Se Borchsenius i ”To digtere” (1886), Z. Nielsen, ”H. V. K.” (s. å.) och G. Brandes i ”Samlede skrifter”, II. C. R.*

Kaalund [kå-], dansk filolog. Se Kålund.

Kåan-Albést, Jindřich von, bömisk tonsättare, f. 1852 i Galizien, blef 1890 professor i pianospel vid Prags konservatorium och 1907 detsammas direktör. Han har komponerat bl. a. den symfoniska dikten *Sakuntala* m. fl. orkesterverk, åtskilliga pianokonserter, de stora bömiska baletterna *Bajaja* och *Olim* (1905), hvari han sökt att konstnärligt höja arten, samt operan *Germinal*. E. F—t.

Kaarina [kär-]. Se Karins, S:t.

Kaarsberg [kårs-], Hans Sophus, dansk läkare och författare, f. 26 jan. 1854, med. kandidat 1880 och med. doktor 1889, etablerade sig 1880 som praktiserande läkare och blef 1900 provinsialläkare i Sorö. För att studera sjukdomsförhållandena hos ej af kulturen berörda folkslag företog K. flera resor, skildrade i *Gjennem stepperne og blandt kalmykkerne til hest og med trespand* (1891) och *Nordens sidste nomade* (1897). Dessutom skref han *Om satanismen, djævlebesværgelse og hexevæsen* (1896), som enligt hans förmenande närmast berodde på hysteri. Slutligen har han författat en del noveller, såsom *Daarlige tider* (1887), *Fordærvede* (1888), *Mutterlillen* (1889), *Folkene paa Nakkebjerg* (1895) samt *Trange stier* (1899) om nutida folklif och samhällsförhållanden. E. Ebg.

Kaärta, landskap i franska kolonien Öfre Senegal-Niger, n. om mellersta Senegal, omkr. 54,000 kvkm., bildar nordöstligaste delen af senegambiska berglandet och har en till största delen af mandingo och bambara bestående befolkning, som torde uppgå till 300,000 pers. Hufvudort är Kouniakary, 5,000 inv., men den viktigaste handelsplatsen är Niōro, hvars invånare hufvudsakligen äro fulbe. — K. eröfrades af fransmännen 1891. (J. F. N.)

Kaas [kås], två danska adliga ätter. Den ena, efter vapnet kallad Sparre-K., omtalas redan på 1200-talet. Den anses ha utslocknat 1799. En medlem af ätten, Jens Nielsen K., deltog i undertecknandet af Kristofer II:s handfästning (1320). — Ryktbarast är Niels K., statsman, f. 1534, d. 29 juni 1594. Han kom 1549 till Köpenhamn, där han uppfostrades i den lärde Niels Hemmingsens hus. 1554 reste han utrikes, blef student i Wittenberg (under Melanchthon) och sedermera i Frankfurt och Louvain, fick 1560

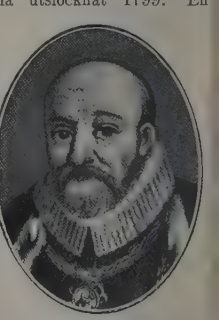

anställning i kansliet samt förestod under det nordiska sjuårskriget (1563—70) den afdelning däraf, som förblef i Köpenhamn. K. deltog i fredsunderhandlingarna 1568—69 i Roskilde och vid Ulfsbäck och 1570 i Stettin samt 1572 i mötet vid Brömsebro. Redan 1571 öfvertog han kanslersämbetet, men blef först 1573 utnämnd till verklig kansler. Som sådan hade han viktig andel i biläggandet af de slesvigska länstvisterna, i delningen efter Hans d. ä:s död (1580) och i delningen med Hans d. y. (1582). Efter Fredrik II:s död (1588) blef K. ordf. i förmyndarregeringen för Kristian IV. K. var själf lärd och en varm vän af vetenskaperna, beskyddade särskildt Tyko Brahe och A. S. Vedel samt föranstaltade om utgifvandet af en genomsedd upplaga af ”Jydske lov” (1590). För rättsinne och fosterlandskärlek stod han i stort anseende. — Den andra, efter vapnet kallad Mur-K., är känd sedan 1400-talet. Frederik Kristian K., f. 1725, d. 1803, sändes 1770 som schoutbynacht till Medelhafvet för att tukta de algeriske sjöröfvarna, men hade endast ringa framgång, blef 1772 deputerad i amiralitetet och var 1775—84 flottans högste styresman. — Dennes son Frederik Julius K., f. 1758, d. 1827, blef 1804 president i danska kansliet och 1813 justitieminister. 1809 sändes han, till följd af Fredrik VI:s misstankar mot prins Kristian August (sedermera svenske kronprinsen Karl August) som medlem af regeringskommissionen till Norge, men kom där på spänd fot med prinsen och förspillde genom sitt högmodiga uppträdande den folkgunst, som han på tidigare ämbetsposter i Kristiania (1790—1802) vunnit. E. Ebg.

Kaavi [kāvi], socken af Libelits' härad och domsaga, Kuopio läns karelska del, Finland. Landareal 864 kvkm., befolkningen, finsk, 8,844 pers. (1908). Imperiellt pastorat af 1:a kl., Nyslotts stift, Karelens öfre prosteri. Ö. I. (A. G. F.)

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kab, åkdon. Se C a b.

Käb (med artikel e l - K ä b). 1. By i öfre Egypten, på Nilens högra strand, 19 km. n. om Edfu, med några af de bäst bevarade och mest intressanta fornlämningar i Egypten. Det var fornstadens *Nechab*, en af de viktigaste städerna i landet, hvars stadsgudinna Nechbet betraktades som öfre Egyptens skyddsgudinna och tillika som barnsbördens gudinna. Grekerna likställde henne i sistnämnda egenskap med sin Eileithyia och kallade staden *Eileithyiaspolis*. Ruinerna af det gamla Nechab äro omgifna af en väldig ringmur af obrändt tegel, som blott i s. v. är förstörd, af floden. Muren är 11,5 m. tjock och bildar en rektangel af 540 × 570 m. Staden själf, hvars dubbla omfattningsmur ännu tydligt kan urskiljas, intog endast 1/4 af utrymmet. Omkr. 2 km. ö. om K. ligger ett vackert litet tempel, 16 m. djupt, uppfördt af Amenhotep III och helgadt åt Nechbet, "härskarinna öfver Re-jant" (d. ä. ingången till ökendalen), bestående af en under Ptolemaierna uppförd förhall (nu förstörd) och en väl bevarad kammare, hvars tak uppbäres af 4 st. 16-kantiga pelare med hathorkapitäl. Bildernas färger äro ännu friska trots sina 3,300 år. Närmare Nilen på dagens norra sida ligger ett likaledes åt Nechbet helgadt klipptempel, från Ptolemaios IX Euergetes II:s tid (2:a årh. f. Kr.), till hvilket leder en trappa med 41 i klippan huggna steg. Ännu närmare Nilen ligger ett 30-tal i klippan huggna grafkamrar från början af 18:e dynastien; de äro rika på bilder ur privatlifvet i Egypten; af stort intresse är särskildt nomarken Paheris graf. I andra grafvar finnas viktiga historiska inskrifter, bl. a. en Ahmes' graf, hvilken var den första egyptiska inskrift, som tolkades ord för ord (af vicomte de Rougé 1849). — Grafvarna vid K. ha i slutet af 1800-talet blifvit noga uppmätta och beskrifna och bilderna återgifna i "Egypt exploration fund" (bd XI, 1894) och i "Egyptian research account" 1898). — 2. En samling små oaser i Libyska öknen, 40—60 km. v. om gamla Dongola. Omkr. 240 km. västligare ligger en annan samling oaser, K a b e l - K e b i r, med 60,000 inv., af en arabisk stam kababisch, hvilka ega stora kamelhjordar och drifva något jordbruk. 1. Wbg. 2. J. F. N.

Kåba (K a ʿ b a, arab.; tärning; vanligen, men mindre riktigt, skrifvet K ä a b a), en midt på Mekkas tempelgård stående rätvinklig och klumpig byggnad af mörkgrå sten, ungefär 12 m. lång, 10 m. bred och 15 m. hög (postamentet inberäknadt). Dess historia är dunkel och inväfd med fabler. Enligt dessa byggdes det ursprungliga K. af änglar vid världens skapelse, efter det himmelska tabernaklets förebild, och fördes ned till sin nuvarande, jordiska plats, belägen lodrätt under den förra, himmelska, men återvände till himmelen vid syndafloden, hvarefter det sedan uppbyggdes af Abraham och Ismael. Säkert är emellertid, att K., hvars ursprungliga, ännu som nederstilet brukade namn var *beit allāh* ("Guds hus"), alltifrån sin första grundläggning långt före Muhammeds tid (möjligen omkr. början af 1:a årh. f. Kr.) utgjort en nationalhelgedom för de hedniske araberna och särskildt för de kring Mekka boende stammarna. Om dess faktiska besittning fördes mellan dessa ständiga strider. En lång tid var K. i djurhumiternas, därefter i chuzaiternas våld och kom slutligen till de af Kusaj, Muhammeds stamfader i 5:e led, ledde kureischiterna. Muhammed, som vid sin första vallfärd dit skall ha förstört dess 360 afgudar, af hvilka stamguden H u b a l var den förnämste, upphöjde sedan K. i Jerusalems ställe till *kibla* (se d. o.) och därmed till hela den islamitiska världens heliga medelpunkt, upptog den urgamla pilgrimsfärden dit bland islams fem kanoniska pliktbud (jfr I s l a m) och gjorde det sjufaldiga *tawāf*, kringgåendet af K., till vallfartens hufvudhandling. De nämnda afgudabilderna hade dock icke utgjort de förnämsta föremålen för pilgrimernas dyrkan, utan dessa voro den heliga byggnaden själf och den däri inmurade s. k. "svarta stenen", *hádjar el-áswad*, enligt sagan en från himmelen nedfallen rubin, som svartnat för människornas synders skull. Äfven denna urgamla hedniska stendyrkan, som omnämnes redan af Herodotos, upptog Muhammed som en pilgrimerna åliggande plikt. Efter profetens död (632) började man småningom omgifva K. med den s. k. *mésdjid el-harām*, "den heliga moskén", som dock ej är någon vanlig moskébyggnad, utan blott en vidsträckt, med kvaderstenar belagd öppen tempelgård, omgifven af en mängd oregelbundna pelargångar, så låga, att det lilla egendomliga, tornformiga K. skjuter upp öfver dessa och kan skönjas vidt omkring. Denna tempelgård innesluter äfven flera andra platser af uråldrig helgd, såsom den undergörande brunnen *Zémzem*, "Abrahams fotspår" m. fl., hvilkas helighållande äfven införlifvades med den islamitiska kulten. Det inre af K. utstyrdes sedermera af de följande kaliferna med oerhörd prakt. (En utförlig beskrifning af K. och dess skatter efter orientaliska källor finnes hos d'Ohsson, "Tableau général de l'empire othoman".) Men 1626 förstördes K. helt och hållet genom en öfversvämning och uppfördes sedan af sultan Murad

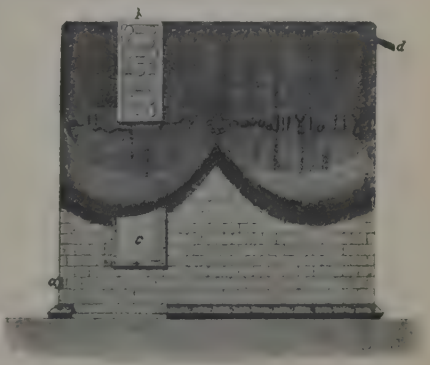

Det yttre af Kåba, med täckelset uppdraget. *a* "svarta stenen", *b* dörrförhänget, *c* dörren, *d* vattenrännan.

IV (d. 1640) i sitt nuvarande enkla skick (se fig.). Tre af dess hörn bära namn efter de länder, Irak, Syrien och Jemen, mot hvilka de anses vetta, och i det fjärde (sydöstra) är nere vid golfvet "svarta stenen" inmurad så, att den utifrån är med en del af sin yta tillgänglig för pilgrimerna. Om stenens

verkliga storlek (enligt en uppgift 1,8—2 dm.) och ämnet, hvaraf denna islams heligaste klenod består, är ingenting med säkerhet kändt. Stenen är naturligtvis betydligt nött af millioner pilgrimers kyssar och gnidningar samt betäckt med ett tjockt lager af snuts och fett. Det märkligaste i det inre af K. äro tre i rad stående pelare af tekträ. Taket och väggarna, uppifrån och ned till en manshöjd från golfvet, höljas af tyg med broderade inskrifter. För öfrigt spelar det inre K. alls ingen roll vid vallfartsceremonierna, hvilka h. o. h. försiggå utomkring K. Vid dess öppnande, som sker blott 2 eller 3 gånger om året, måste en särskild stege användas, enär den enda dörren ligger med sin tröskel 2 m. öfver marken. Till följd af en uråldrig sed är K. hela året, med undantag af 14 dagar under själfva vallfartstiden, utantill h. o. h. inhöljdt i sin s. k. *kiswa*, ett täckelse af siden. Detta var under den hedniska tiden brokigt, under Muhammeds och de förste kalifernas tid hvitt, men är numera, alltsedan abbasidernas tid, ständigt svart och utbytes på sultanens bekostnad hvarje år mot ett nytt. — Om K:s historia jfr Wellhausen, "Reste arabischen heidentums" (2:a uppl. 1897), och Caetani, "Annali dell' Islām", I (1905); om dess nuvarande utseende se Burton, "A pilgrimage to Meccah and Medinah" (1856 jämte flera senare upplagor), Maltzan, "Meine wallfahrt nach Mekka" (1865), och Snouck Hurgronje, "Mekka" (1888). — Utom detta mekkanska K. funnos äfven andra medelpunkter för de arabiska stammarnas afgudadyrkan, hvilka gjorde anspråk på och ofta i litteraturen förekomma med hedersnamnen *ka'ba* och *beit allāh*. Det mest betydande af dessa var det "jemenska K.", en åt guden *Chálasa* (eg. namn på en välluktande, vinstockslik buske med röda bär) egnad helgedom i staden Tabāla i Jemen. H. A.*

Kababisch, afrikansk folkstam. Se Hamiter, sp. 1231.

Kabāl (af hebr. *kabbalā*, se d. o.), hemlighetsmakeri, ränkfullt anslag, sammangaddning, intrig. Jfr Cabalen.

Kabān, landskap. Se Dorak el-Atek.

Kābara, hamn till Timbuktu, 15 km. s. därom, vid en sidoarm till Niger. 2,000 inv. J. F. N.

Kabardā, bergland på norra sidan af Kaukasus, sträcker sig norr ut till floderna Malka och Terek samt delas af Tereks öfre lopp i Stora K., mellan öfre Terek, Malka och Kaukasus, samt Lilla K., t. h. om Terek. Det förra är is. bergfylldt, i n. flackt samt rikt på skogar, åkrar och ängar. Lilla K. är däremot fattigt på skog och vatten, men har god ängsmark. Hufvudmassan af befolkningen utgöres af kabardiner, en tjerkessisk stam af omkr. 70,000 pers. De viktigaste näringsgrenarna äro boskapsskötsel och jordbruk samt bioding. K., som har en areal af 9,800 kvkm., bildar nu en del af Terek-området i ryska Kaukasus. (J. F. N.)

Kabaret, svensk form för cabaret (se d. o.).

Kaba'silas, Nikolaos, teologisk skriftställare inom den bysantinska medeltidskyrkan, ställde sig i den s. k. hesykaststriden på de kvietistiske athosmunkarnas sida. Omkr. 1360 beklädde han metropolitvärdigheten i Thessalonika. K. är en af alla tiders ädlaste mystiker; hans mystik kännetecknas af såväl innerlighet och djup som af ett reformatoriskt bekämpande af verkheligheten. Hans *Expositio missæ* visar, att han delade den grekiska mystikens förkärlek för kulten. Hans förnämsta arbete, *Peri' tes en Christo zoēs lo'goi hepta'* (Sju tal om lifvet i Kristus), har utgifvits, med en utförlig inledning, af W. Gass (i "Beiträge", etc. 1844, 47). Hans samlade verk äro utgifna i Mignes "Patrologia", bd 150. Jfr Krumbacher, "Geschichte der byzantinischen litteratur" (1897). (Hj. H—t.)

Kabbadias [kavvadia's], Panagiotes, grekisk arkeolog, f. 1 maj 1852 på Kefallenia, grekisk generalefor (=riksantikvarie) och professor i arkeologi vid universitetet i Aten, har utvecklat energisk och framgångsrik verksamhet som högste ledare för den inhemska arkeologiska forskningen i Grekland och för bevarandet af de gjorda fynden. Hans förnämsta verk är den 1881 påbörjade och ännu pågående utgräfningen af Asklepioshelgedomen i Epidauros (se d. o.); han har därjämte ledt utgräfningarna på Atens Akropolis, i det arkadiska Lykosura m. fl. orter. K. har grundlagt och organiserat Nationalmuseet och Akropolismuseet i Aten, äfvensom museer i den grekiska landsorten. E. N—n.

Ka'bbala (hebr. *kabbalā*, "den eller det mottagna") betydde urspr. hos judarna den genom tradition undfångna läran. Men senare brukades ordet också dels som ett namn på profeternas och hagiografernas skrifter, till skillnad från de mosaiska, dels, och i allmänhet, för att beteckna de till de heliga böckerna anknutna traditionella lärorna. Under medeltiden fick det den särskilda betydelsen af en hemlig, mystisk lära, genom hvilken allena såväl de heliga böckerna som hela världsordningen kunde förstås i sin rätta, för de oinvigde alldeles fördolda mening. Urspr. hvilar kabbala på orientaliska och judisk-hellenistiska spekulationer samt rörde sig till en början kring läran om skapelsen (*maaseh bereschith*) och Guds tron (*maaseh merkabah*); men snart anknötos härtill såväl betraktelser öfver världslagarnas förborgade grund och ändamål som astrologi, kiromanti och läkekonst samt den persiska läran om demonerna, hvilket allt dock rönte motstånd af de filosofiskt bildade judarna. Ehuru både i talmud och midraschim förekomma teosofiska framställningar, hvilka senare kunna anses innehålla kabbalistiska läror, kan man dock ej anse den egentliga kabbalalitteraturen äldre än från 8:e årh. e. Kr. Från denna tid förskrifver sig antagligen den äldre kabbalans första arbete: "Jesirah" (skapelsen), utgifvet i hebreiskt original med tysk öfv. af Meyer (1829). Det tillskrifves den berömde, redan 135 aflidne Rabbi Akiba, liksom hela den kabbalistiska litteraturen i allmänhet går under lika falska som berömda författarnamn. Inom Europa uppträder kabbalan först i Provence, Italien och Spanien. Särskilda kabbalistiska skolor uppstodo, af hvilka den sohariska är den förnämsta. Denna betraktar som sin bibel den berömda boken "Sohar" (glans), som tillskrifves Akibas lärjunge Ben Jochai, men sannolikt är författad af Abraham Abulafia (f. i Tudela 1240) och i alla händelser tillhör slutet af 13:e årh. Kabbalan utbredde sig alltmer, äfven till de kristne, och, särskildt populariserad genom Isak Aschkenasis skola (från Safed i Palestina) i slutet af 16:e årh., inträngde i alla lefnadsförhållanden. Den urartade dock småningom till ren magi och vidunderlig bok-

stafstolkning. Den masoretiska textens vokaler, accenter och föredragstecken, ja t. o. m. ornament i manuskripten erhöllo en hemlig, djup betydelse; alla ceremonier och böner tillskrefvos mystiska verkningar i denna och den andra världen, och därur uppstodo särskilda svärmiska sekter, såsom sabbatianerna och chassiderna i Polen. Litteraturen från denna tid sysselsätter sig hufvudsakligen med tolkning af bibeln, "Jesirah" och "Sohar" samt äldre kabbalisters arbeten. Sedan Raimundus Lullus' tid började äfven kristna sysselsätta sig med kabbalan, t. ex. Johann Reuchlin, Pico de Mirandola, Knorr v. Rosenroth ("Cabbala denudata", 2 bd, 1677—84). De berömdaste kabbalakännarna äro Frank ("La Kabbale", 1844), Zunz, Rappoport och framför alla Ad. Jellinek. Jfr G. Klein, "Bidrag till Israels religionshistoria" (s. 118). H. A. (G. K—n.)

Kabbalist (se Kabbala), kännare af kabbalan; författare af kabbalistisk litteratur. — Kabbalistisk, hörande till kabbala; mystisk, hemlighetsfull.

Kabbeleka, Kabbelök, *bot.* Se Caltha.

Kabē'ra (lat. *Cabira*), i forntiden stad i sydöstra Pontos i Mindre Asien, vid foten af Paryadres-berget. K. var en af Mithridates' hufvudstäder, och i närheten af detsamma vardt han slagen af Pompejus (73 l. 72 f. Kr.). Pompejus gaf staden namnet *Diospolis*; senare hette den *Neocæsarea*, hvaraf dess nuvarande namn, Niksar, uppkommit. (J. F. N.)

Kabel (af lat. *ca'pulus*, af *ca'pere*, gripa, fatta). 1. *Sjöv.*, groft, kabelslaget (se d. o.) tåg, sammanspunnet af tre eller fyra parter, *kardeler*, som hvar för sig utgöra en *tross*, med sina tre eller fyra *dukter*. En kabel är vanligen 150—200 m. lång, med en omkrets från 15—60 cm. När dylikt tågvirke öfverstiger 36 cm. i omkrets, är det oftast afsedt för reservankaret och kallas då ankartåg, plikttåg eller blott tåg; gammalt sådant nyttjas till större örlogsfartygs fasta förtöjningar på varf etc. och får då namn af fastmakare. Kablar äro nästan uteslutande afsedda till fartygs förhalning, förtöjning, bogsering o. d., emedan det kabelslagna tågvirket är mera elastiskt samt hårdare och därför tager mindre väta till sig än det trosslagna. — 2. *Elektrot.*, elektrisk ledning med sammanhängande metallisk armering. Rörande starkströmskabel se Elektriska ledningar, rörande svagströmskabel se Telegraf och Telefon. 1. R. N.* 2. G. H—r.

Kabelgarn, *sjöv.* Se Garn 2.

Kabelgatt, *sjöv.*, ett mindre, afstängdt rum på handelsfartyg, afsedt till förvaringsplats för tågvirke, block o. d. Den af besättningen, som sköter och har ansvaret för kabelgattet, kallas *båtsman* (af eng. *boatswain*) och anses vara förste man bland besättningen i skansen. R. N.*

Kabeljauwsche [-jaus], politiskt parti. Se Hoeks.

Kabeljauwsche, politiskt parti. Se Hoeks.

Kabeljo [-ljå], *kabeljauw*, eg. holländsk benämning på större exemplar af torsken, brukas i svenskan uteslutande som benämning på en fiskvara, till hvars beredning nyttjas såväl torsk som långa m. fl. arter af torskfamiljen. Sedan fisken blifvit utvattnad, får den ligga i salt några dagar, hvarefter den upptages, torkas lindrigt och pressas samt packas i fjärdingar och utsändes i marknaden. Skillnaden mellan kabeljo och efter bohuslänsk metod beredd "klippfisk" är eg. endast den, att kabeljon är mindre hårdt torkad (halftorr) samt försändes nedpackad i fjärdingar, hvaremot klippfisken torkas längre och ej packas i kärl. R. L.*

Kab el-Kebir. Se Kab.

Kabellärium (af *kabel*, ankartåg), *sjöv.*, en anordning för ankarets hemvindande, som förr emellanåt användes på örlogsfartyg. I st. f. att låta själfva ankarkättingen gå rundt gångspelet i den därför afsedda kransen lade man ett särskildt tåg eller en särskild kätting (själfva "kabellariet") omkring spelet; ena sladden (ändan) manades därefter rundt någon beting e. d., tills den mötte den andra, till hvilken den fästes genom "syning", om ändarna ej på förhand voro hopsplitsade. Ankartåget eller kättingen utsträcktes längs kabellariet på samma sida och fasthölls till detta medelst s. k. knipare och sejsingar (små tåg). Därefter vindades i spelet, så att kabellariet gick rundt, hvarvid nya sejsingar pålades, allteftersom mera tåg eller kätting kom inombords, och i samma mån borttogos de aktre i tid för att ej komma i beknip vid spelet. Kabellariet inrättades, emedan det grofva ankartåget var för oböjligt att kunna direkt "läggas till spels". Jfr Gångspel. R. N.*

Kabelledning, *elektrot.* Se Elektriska ledningar, Telegraf och Telefon.

Kabellada, *elektrot.* Se Elektriska ledningar, sp. 259.

Kabellängd, *sjöv.*, ett mått, som till sjöss ofta brukas. Dess längd var förr 100 famnar. Numera räknas en kabellängd = $^1/_{10}$ nautisk mil, d. v. s. 185,$_2$ m. Jfr Encablure. H. W—l.

Kabelplatån. Se Atlantiska hafvet, sp. 337.

Kabelrulle, *sjöv.*, stor rulle, vridbar kring en vertikal eller horisontal järnaxel och afsedd för förvaring af hampkabel eller ståltross. H. W—l.

Kabelslaget, *sjöv.*, kallas sådant tågvirke, hvars "parter" gå medsols, när man från ändan betraktar ett dylikt tåg; det tross-slagna godsets parter gå i motsatt led. När kabelslaget tågvirke skall tillverkas, sammansnos först de s. k. garnen, som vanligtvis äro af hampa, till en dukt och tre eller fyra dukter till en tross eller lina samt, i motsatt led, trossarna eller linorna, hvilka få namn af *kardeler*, till ett tåg, som, alltefter svärlek och ändamål, kallas *kabel*, *pertlina*, *jaglina* eller *lodlina*. Kabelslaget tågvirke är ej så starkt och billigt som tross-slaget, hvarför det nyttjas endast vid tillfällen, då det skall vara i beröring med vatten, emedan det genom sin hårda tvinning blir mindre angripet af detta och således har större varaktighet. På senare tid har dock det tross-slagna hampgodset och i synnerhet ståltrossar börjat uttränga det kabelslagna. R. N.*

Kabelsplits, *sjöv.*, hopfogning af två kablar. Se Splits.

Kabelstek, *sjöv.*, sammanknytning mellan två kablar eller grofre tåg. Se Stek. R. N.*

Kabeltelegram, ett medelst kabel befordradt telegram.

Kabelvaag [-våg], Lofotens största fiskeläge, bebyggdt som stad, ligger på Vaagö (Östra Vaagö), i närheten af Storvaagen och Kirkevaag (under medeltiden Vågar). Där finns en af en stendamm skyd-

dad hamn, där omkr. 4,000 båtar under fisketiden vid Lofoten pläga ligga förtöjda. Tills. med Smedvik 1,015 inv., K. ensamt 634 (1900). O. A. Ö.

Kaberun l. Valgin, *Canis simensis, zool.*, en till hundfamiljen, rofdjurens ordning och däggdjurens klass hörande art, är hemma i Abessinien, troligen äfven i en stor del af det inre Afrika. Den är mycket smärt, med långdragen nos, tämligen höga och spetsiga öron, långsträckt hals och kropp samt höga ben och yfvig svans, som räcker ned till hälarna. Djuret blir 1,8 m. långt och 40 till 45 cm. högt öfver bogarna; svansen når en längd af 30 till 35 cm. Hufvudet, ryggen och sidorna äro brunröda, bröstet och buken hvita samt svansen från spetsen till något öfver midten svart. Kaberun dödar och förtär företrädesvis boskapsdjur, särskildt får, och förorsakar därigenom infödingarna stor skada; i Kordofan fruktas den mycket som en svår fiende till hjordarna. För öfrigt jagar den väl antiloper samt förtär as och smärre djur. För människor är den icke farlig. Liksom åtskilliga af sina samslägtingar slå kaberunerna sig tillhopa i flockar och jaga i sällskap. Sitt största intresse har emellertid djuret vunnit därigenom, att det högst sannolikt är vindthundens vilda stamform. C. R. S.*

Kabi'nda (Cabinda), hufvudort i ett litet portugisiskt område n. om Kongos mynning, omslutet af Atlantiska hafvet i v., Franska Kongo i n. samt Belgiska Kongo i ö. och s. Området har en areal af 460 kvkm. och bildar ett distrikt i guv. Angola, hvarifrån det är skildt genom en till Belgiska Kongo hörande, omkr. 30 km. bred sträcka n. om Kongomynningen. Invånarna, omkr. 9,000, kalla sig själfva *bafiote*, men af européer kabinda, och äro ett bland de idogaste folken i Väst-Afrika, skickliga båtbyggare, sjömän, snickare och smeder. Deras språk, *fioti*, talas vid nedre Kongo och användes bl. a. vid Svenska missionsförbundets missionsanstalter. Hufvudorten K., vid Lukolas utlopp i K.-viken, har förträfflig hamn med regelbunden ångbåtsförbindelse med Europa. (J. F. N.)

Kabine'tt (fr. *cabinet*, dim.-form af *cabine*, af kelt. *caban*, hydda). 1. Ett mindre, mellan öfriga rum i en våning beläget och i omedelbar förbindelse med dessa stående rum, dit man kan draga sig tillbaka till mera förtroliga samtal eller där man förvarar konstsaker, kuriosa o. d. (konst-, kopparsticks-, kuriositets-, naturalie-kabinett); stundom äfven den i ett sådant rum förvarade samlingen; afträde. Inom *konstindustrien* är kabinett eller, vanligare, kabinettsskåp häfdvunnen, men oegentlig benämning på konstskåp (se d. o.).

2. *Polit., statsr.*, urspr. en konungs eller furstes arbetsrum, hvarifrån hans beslut i statsangelägenheter utgå och där han öfverlägger med sina förtrogna rådgifvare i regeringsärenden; däraf i öfverflyttad betydelse: den samling af personer, som kallas till en sådan mera sluten rådplägning. Till följd af att alla regeringsbeslut, som det tillkommer konungen som sådan att fatta, utgå från detta konungens kabinett (vare sig att konungen är i sitt beslut själfständig eller styrelsen faktiskt utöfvas af rådgifvarna eller ministrarna), så betraktas kabinettet som med honom sammanflytande till ett: regeringen. Med konungens kabinett förstås därför också detsamma som ministären, hvilken under konungens högsta ledning utöfvar till konungamakten hörande åligganden och rättigheter. Med afseende på statens yttre angelägenheter begagnas ordet kabinett för att i folkrättsliga förhållanden beteckna regeringsmyndigheten i förhållande till andra stater. Så talas om kabinettet i S:t James (konungabostaden i London), kabinettet i Petersburg etc. I fråga om inre angelägenheter har ordet kabinett användts för att beteckna de styrelseåtgärder, som vidtagas utom den vanliga ordningen och ingripa i den normala förvaltningen. Kabinettsorder, kabinettsbefallningar och kabinettsjustis ha därför fått betydelse af utomordentliga åtgärder, som i ett eller annat hänseende sätta de vanliga förvaltande eller rättskipande myndigheterna utur deras verksamhet. En kabinettsstyrelse i denna mening får en prägel af godtycke, hvars utmärkande kännetecken äro furstens allenastyrande vilja och det jämte eller öfver de egentliga statsmyndigheterna insatta kabinettsrådets högre myndighet. I stater med konstitutionellt statsskick är en sådan rättighet för kabinettet mycket begränsad. I de mer autokratiskt styrda kunna däremot sådana styrelseåtgärder ingripa hämmande och rubbande i den normala styrelsen, rättskipningen och förvaltningen. Från kabinettet bör dock noga skiljas kamarilla (se d. o.). Kabinettet består alltid af personer, som blifvit utnämnda till konungens ministrar och råd och i denna egenskap offentligen framträda samt sålunda utöfva en känd och erkänd myndighet. I den mån det konstitutionella samhället utvecklat sig och fastställt grundsatsen om konungens rådgifvares ansvar för regeringsbesluten inför en med lagstiftnings- och beskattningsrätt förlänad folkrepresentation, har det äfven fordrat, att konungens rådgifvare och de, som besörja verkställigheten af regeringsbesluten, skola utses bland män, som ej allenast ega konungens, utan äfven äro värda folkets och dess representations förtroende, samt skola bära ansvaret för regeringsbesluten. I konstitutionella stater betecknar därför kabinettet antingen rådet l. ministären i dess helhet eller ock de ministrar inom ministären, som bestämma regeringens politik, till skillnad från dem, som äro endast chefer hvar för sitt departement och leda förvaltningen inom detsamma (se Förvaltning). I sin mest utvecklade form förekommer kabinett (*cabinet council*) i den sistnämnda betydelsen i England (se Storbritannien). — Inom diplomatien förekommer ordet kabinettsskrifvelse för att beteckna de mindre ceremoniösa, mera förtroliga skrifvelser, som utgå från regenten eller hans utrikeskabinett, till skillnad från de i mera högtidlig form affattade kanslikrifvelserna. — Med kabinettsfråga menas, att ministären fäster sådan vikt vid ett sitt förslag, att dess förkastande — af konungen eller representationen — medför ministrarnas, d. v. s. kabinettets, afskedsansökan. — I den nuvarande svenska statsrätten användes ej ordet kabinett som namn på ministären, men en kvarlefva från äldre tider är ordet kabinettsärenden. Under frihetstiden kallades nämligen de mindre viktiga regeringsärenden, som icke behöfde afgöras i sittande råd eller efter de flestes röster därstädes, utan hvilka konungen enligt 1720 års R. F. § 20 egde att själf afgöra i närvaro af två riksråd, för kabinettsärenden. De utgjordes af mål, som rörde enskilda

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

personer och ej inbegrepos under riksens allmänna vårdande ärenden eller under justitiesaker, af enskilda angelägenheter, hvaröfver vederbörande ämbetsverk afgifvit betänkande, när konungen beslöt i enlighet med detta, samt af lägre ämbetsutnämningar efter vederbörandes förslag. Enligt 1772 års R. F. § 12 blefvo alla regeringsärenden utom ett i R. F. som rådsärenden uttryckligt angifvet fåtal sådana kabinettsärenden. Meningen torde äfven nu ha varit, att åtminstone två riksråd skulle närvara i kabinettet, men dettas sammansättning blef h. o. h. beroende på konungens godtycke. Under den gustavianska tiden förekom sålunda hos oss kabinett i betydelsen af regeringskonselj, och ”konseljen” var också då det vanliga namnet därpå. Detta kabinett försvann ur vår statsrätt genom 1809 års R. F:s bestämmelser om det konstitutionella statsrådet, men vissa (efter 1840 under Justitie-, Landt- och Sjöförsvarsdepartementens föredragning hörande) mål, ehuru behandlade i statsrådet, ha dock äfven därefter rubricerats som kabinettsärenden. I själfva R. F. § 35 kvarstår också ordet kabinett i namnet på Utrikesdepartementets kansli: kabinettet för utrikes brefväxlingen (hvars chef bär titeln kabinettssekreterare), och till 1906 sammanfördes i riksstaten utgifterna för vår (till 1905 med Norge gemensamma) diplomati under namnet kabinettskassan (till skillnad från konsulskassan). På kabinettskassan var anvisadt ett anslag till hemliga utgifter, och åtgärderna för dettas disponerande ha med större skäl kallats kabinettsärenden än de ofvan under detta namn omtalade, ty de utanordnades på föredragning blott af utrikesministern och utan annan redovisningsskyldighet än inför konungen personligen. Från 1906 uppföres detta anslag under särskild rubrik i tredje hufvudtiteln och föredragningen sker i närvaro af statsministern och ytterligare ett statsråd (se vidare Kabinettskassan och Utrikesdepartementet). — Om s. k. ”Svart kabinett” se Cabinet noir. H. L. R. (S. B.)

Kabinettet för utrikes brefväxlingen. Se Utrikesdepartementet.

Kabinettsbefallningar. Se Kabinett 2.

Kabinettsbibliothek af den nyaste litteraturen, en 1835—44 på Adolf Bonniers förlag utgifven samling vitterhet, mest romaner, i original och öfversättning, omfattande nära 100 arbeten. Under liknande titel utkommo 1845—46 och 1850—61 romanserier på samma och F. & G. Beijers bokförlag.

Kabinettsblockad. Se Blockad, sp. 710.

Kabinettsformät. Se Kabinettsporträtt.

Kabinettsfråga. Se Kabinett 2.

Kabinettsjustis [-jystis], *jur.*, ingripande af statens öfverhufvud i rättskipningen. Benämningen kommer däraf, att ett dylikt ingripande ej sällan egde rum genom befallningar gifna i regentens kabinett. I äldre tider var ett sådant ingripande i domstolarnas verksamhet icke sällsynt; i nutidens konstitutionella stater däremot är kabinettsjustis icke vidare tillåten, och domstolarnas själfständighet samt oafhängighet af regenten och administrationen äro vanligen i grundlag uttalade. Hvad Sverige angår, innehåller R. F:s 16:e § förbud mot hvarje slag af kabinettsjustis. L. A.*

Kabinettskammarherre. Se Kammarherre.

Kabinettskassan, förr den del af Utrikesdepartementets budget, som omfattade de anslag, hvilka årligen utgingo från svenska och norska statsverket (till $^{12}/_{17}$ från det förra, $^{5}/_{17}$ från det senare) till aflöningar åt diplomatiska ämbets- och tjänstemän såväl vid de Förenade rikenas beskickningar i utlandet som i Utrikesdepartementet i Stockholm, hvarjämte på denna kassa var anvisadt ett anslag för hemliga utgifter (jfr Kabinett 2).

Frågan om anslagen till denna kassa, den beryktade kabinettskassefrågan, var vid 1840—41 års riksdag en brinnande fråga och gjorde riksdagen ”sekulariskt märkvärdig”. Till följd af åtskilliga kostsamma ambassader m. m. hade kabinettskassans utgifter en tid bortåt öfverskridit anslagen, men bristen hade betäckts af medel från den under konungens omedelbara disposition stående Kolonial- eller Barthélemyfonden. Då inkomsterna från Barthélemy i början af 1820-talet upphörde att lämna öfverskott, men kabinettskassans utgifter förblefvo lika stora som förut, började skuldsättningen, som ytterligare ökades genom fruktlösa försök att hålla de svenska banksedlarna uppe i kurs, och 1836 uppgick bristen till nära 1 mill. rdr b:ko. För betäckande af denna brist dels afslöts, för Barthélemyfondens räkning, med Smith, Paine et Smith i London 17 juli 1836 ett lån på 50,000 pd st., för hvilket Karl XIV Johan och kronprinsen Oskar personligen iklädde sig borgen, dels lämnade konungen s. å. en försträckning på 76,250 rdr, dels upptog Barthélemyfonden från kommerserådet Filéns fond ett lån på 60,000 rdr Hamb. bko för kabinettskassans räkning och mot dess borgen (undertecknad först af utrikesministern G. af Wetterstedt och kabinettssekreteraren E. Lagerheim, förnyad i aug. 1839 af utrikesministern frih. Stierneld och hofkansleren A. E. Ihre). Genom amorteringar hade skulden 1840 minskats till 775,966$^{1}/_{3}$ rdr b:ko, och under förutsättning att de af statsverket utgående anslagen behöllos vid samma belopp som förut, hoppades man kunna inom 6—7 år h. o. h. betala den. Men 1839 upptäckte statsrevisorerna några af Barthélemyfondens ofvan nämnda förbindelser till Filéns fond; och kabinettskassans skuldsättning gaf den vid 1840—41 års riksdag mer än vanligt häftiga oppositionen ett medel att angripa regeringen, hvilket den också nyttjade utan barmhärtighet. I anledning af kabinettskassans ofvannämnda borgensförbindelser ställde konstitutionsutskottet konungens rådgifvare inför riksrätt (de anklagade frikändes). I borgarståndet väcktes motioner af grosshandlaren C. Fr. Wærn om nedsättning i kabinettskassans ord. anslag från 266,666$^{2}/_{3}$ till 200,000 rdr b:ko och af bruksegaren A. Wedberg om det e. o. anslagets minskning från 100,000 till 50,000 rdr b:ko. Statsutskottet, som genom ett detsamma meddeladt, af Stierneld till K. M:t riktadt utlåtande af 7 mars 1840 blifvit underrättadt dels om att kabinettskassan häftade i en betydlig skuld, dels om orsakerna (dock icke alla!) därtill och dels om möjligheten till skuldens betalning, om anslagen utginge oförändrade, tillstyrkte likväl i april ständerna att bifalla de framställda motionerna om anslagens minskning, men lät därjämte påskina möjligheten att vid en blifvande extra statsreglering anvisa kassan medel till extra utgifter. Ständen återremitterade betän-

kandet, men statsutskottet höll fast vid sin åsikt. I hopp att kunna förebygga, att statsutskottets beslut blefve riksdagens, tänkte konungen i juli åtskilja riksdagen, men afstod på statsrådets föreställningar från denna plan och begärde (på grefve M. Brahes tillstyrkan) 11 aug. af ständerna ett hemligt utskott att rådgöra med om saken. Man väntade, att konungen genom sin personliga älskvärdhet skulle kunna vinna utskottets medlemmar och genom dem ståndens flertal; men de Hemliga utskottet förelagda handlingarna spredo intet ljus öfver skuldens uppkomst, och genom sitt mot all beräkning ovänliga uppträdande mot utskottet, som fylldes af oppositionsmän, stötte konungen ännu mera oppositionen. Då vid frågans afgörande i ständen 2 stånd stannade mot 2, måste saken hänskjutas till Förstärkt statsutskott, som i okt. beslöt nedsättningarna. För regeringen återstod då endast att hoppas på extra statsregleringen. När statsutskottet i sitt utlåtande om denna, trots sina förut gjorda förespeglingar, icke med ett ord omnämnde kabinettskassan, fäste K. M:t i en skrifvelse af 31 dec. utskottets uppmärksamhet på nödvändigheten att taga saken i öfvervägande. Sedan utskottet fått del af sammandragen af kabinettskassans räkenskaper för åren 1823—39 m. fl. handlingar, förklarade det i ett 29 jan. 1841 afgifvet betänkande (mot hvilket dock flera ledamöter reserverade sig), att det icke kunde tillstyrka något särskildt anslag för skuldens likviderande. Alla fyra ståndens återremitterade (febr.—mars) betänkandet. Utskottet begärde då att få del af kabinettets originalkassabok och brefväxling med de handelshus, med hvilka kabinettet haft penningetransaktioner, med öppen rätt att offentliggöra dessa handlingar, ty eljest, förklarade utskottet, ville de ej mottaga dem. Då de ifrågasatta handlingarna på sådant villkor naturligtvis icke kunde utlämnas, afstyrkte utskottet i ett nytt betänkande alla särskilda anslag, "enär det blifvit urståndsatt att bestyrka tillvaron af det deficit i kabinettskassan, som funnes upptaget i de utskottet meddelade räkenskapssammandragen". Betänkandet (mot hvilket icke mindre än 8 af utskottets medlemmar reserverade sig) afslogs 30 april af adeln och prästeståndet, men bifölls af borgar- och bondestånden, hvarefter saken måste afgöras i Förstärkt statsutskott. Regeringen utvecklade en utomordentlig verksamhet, medelst påtryckningar i borgarståndet och handtryckningar i bondeståndet, för att vända utskottets beslut i en för den gynnsam riktning, men vid omröstningen 18 maj segrade oppositionen med 66 röster mot 51. — Konungen fick sedermera ur egen kassa betala skulden, hvilket väl jämte nöjet att trakassera konungen var oppositionsmännens egentliga afsikt; föga troligt är däremot, att man med denna saks besynnerliga behandling åsyftat att tvinga honom nedlägga kronan. Det torde ej kunna förnekas, att en och annan i sitt uppträdande bestämdes af allvarsamma misstankar, att bristen uppkommit genom medlens användande till mycket "obehöriga dispositioner", och skäl saknas ej till antagandet, att betydliga summor utgifvits för rent dynastiska ändamål (t. ex. till brytande af prins Gustafs af Vasa tillärnade giftermålsförbindelse med prinsessan Mariana af Nederländerna, 1828). J. Th. W.

Kabinettskurir, ilbud, som skickas af ett hof till ett annat i viktigare ärenden. Till undvikande af den dryga omkostnad, som erfordrades till expresser, och efter andra hofs bruk inrättades 25 jan. 1748, i enlighet med sekreta utskottets betänkande 11 dec. 1747, två kabinettskurirer, som försågos med fullmakter af Kanslikollegium och uppburo (k. br. till Statskontoret 13 mars 1749) 400 dal. smt i årlig lön samt 2 dal. smt i dagtraktamente vid resas förrättande jämte i skjutspenningar 2 dal. 8 öre kmt milen inom riket och 8 dal. kmt utom detsamma. Sedan 1751 buro de ett särskildt märke på bröstet: 3 kronor i emaljerad fason. Enl. k. br. 3 maj 1790 försågos de med särskildt pass. 1858 öfverflyttades kabinettskurirerna (då tre) på indragningsstat. J. Th. W.

Kabinettsminister. Se Kabinett 2.

Kabinettsmåleri. Se Kabinettsstycke.

Kabinettsorder. Se Kabinett 2.

Kabinettsporträtt, ett uppfodradt fotografiporträtt af omkr. 17×11 cm. format (s. k. kabinettsformat).

Kabinettssekreterare. Se Utrikesdepartementet.

Kabinettsskrifvelse. Se Kabinett 2.

Kabinettsskåp. Se Kabinett och Konstskåp.

Kabinettsstycke, oljemålning, vanligen med figurframställning, af mindre format, afsedd att tjäna som prydnad i smärre rum (kabinett) och att ses på nära håll samt till följd däraf i regel fint och omsorgsfullt utförd, med noggrant återgifvande af småsaker och biverk. Kabinettsmåleriet blomstrade i Holland vid den tidpunkt, då den holländska konsten nått sin middagshöjd, d. v. s. omkr. midten af 1600-talet och under det därpå följande halfva seklet. En mängd framstående konstnärer egnade sig åt detsamma, såsom Adriaan van Ostade, Gerhard Terborch, Jan Steen, Gerard Dou, de tre Mieris, G. Metsu, Jan Vermeer van Delft, Pieter de Hooch, för att nämna endast de allmännast bekanta namnen. Det är att anse som ett troget uttryck af den konstsmak, det sinne för nätt och sirlig prydlighet, som utmärkte de välbärgade borgerliga kretsarna i de holländska städerna under fristatens välmaktstid och sedan den yttre ställningen blifvit betryggad. Det bildar i detta afseende en motsats såväl till äldre tiders företrädesvis i kyrkans eller aristokratiens tjänst arbetande konst som till senare tiders af de stora utställningarna starkt påverkade målningssätt. Kabinettsmåleriet, som urspr. tillhörde den holländska konsten, har äfven i andra länder vunnit stort anseende och af många konstnärer odlats jämväl under 1700-talet och de senare århundradena. Sveriges nationalmuseum, liksom de större svenska privatsamlingarna, har att uppvisa en mängd prof på de olika slagen af kabinettsmåleri. Upk.*

Kabinettsärenden. Se Kabinett 2.

Kabir (Chabir), arab., karavananförare.

Kabira. Se Kabeira.

Kabirer (grek. *Κάβειροι*, lat. *Cabiri*), *grek. myt.*, ett slags lägre gudomligheter eller demoner, om hvilkas ursprungliga betydelse mycken oviss het är rådande. Deras dyrkan, hvilken i synnerhet idkades på öarna Lemnos, Imbros och Samothrake, hade formen af en hemlighetsfull gudstjänst (mysterier) och stundom ett vildt svärmande (orgiastiskt) skap-

lynne. Mest berömda voro de kabiriska mysterierna på Samothrake. På Lemnos sattes kabirerna i förbindelse med Hefaistos, den därstädes verksamma underjordiska eldens gud. Oftast synas de ha uppfattats som den i jorden inneboende, alstrande naturkraftens representanter, och i det beotiska Tebe dyrkades Demeter och Kore som kabiriska gudinnor. De gällde äfven som mäktiga hjälpare i all nöd, särskildt sjönöd. Deras dyrkan är sannolikt af feniciskt ursprung och namnet att härleda från det semitiska *kabirim*, "de mäktige". A. M. A.

Kabla, afsända kabeltelegram.

Kablunakker. Se Grönland, sp. 501.

Kabotage [-täʃ]. Se Cabotage och Kustfart.

Kabriol (af fr. *cabriole*, luftsprång; jfr Kapriol) l. Kabriole'tt (fr. *cabriolet*), ett slags tvåhjuligt, enspändt, mycket lätt åkdon på fjädrar,

försedt med nedfällbar sufflett (se fig.); äfven benämning på det lilla baksätet å sådana åkdon som duc (se d. o.). Jfr Cab, Faeton 2 och Gigg.

Kabriole'tt. Se Kabriol.

Kābul. 1. Flod i nordöstra Afganistan, upprinner på östra sidan af Pagmanberget nära Surch-Sang-passet, på en höjd af 2,511 m. I närheten af sina källor kallas floden Sir-i-Tchechma och sedan, innan den når staden K., Djui-chir. Den flyter i östlig riktning, hvarunder den förstärkes af en mängd bifloder: Logar från s. samt Baran (bildad genom föreningen af Pandjschar och Gurband), Mandraur (som uppstår genom föreningen af Kau l. Alingar och Alischang) och Kunar från n., gör midtför Khaibar-passet, det viktigaste genomgångsstället till Indien, en båge mot n., går kort därefter in på brittisk-indiska området och mynnar ut i Indus midt emot Attok. Längd omkr. 500 km. K. är en forsande ström, som utom nedersta loppet (nedanför Djelalabad) kan befaras endast af flottar. Sitt nuvarande namn har den erhållit efter staden Kabul. Dess äldsta kända namn är *Kubha*, som omnämnes i vedahymnerna. Detta namn var ännu i bruk på Alexander den stores tid, ty de grekiske historieskrifvarnas *Kofes* är endast en grekisk omskrifning af det förra namnet. Den alexandrinske geografen Ptolemaios, som ej omnämner Kofes, gör *Koas* (*Choaspes* hos Arrianos), den ofvannämnda bifloden Kunar, till en direkt biflod till Indus, och ännu i dag betrakta landets invånare Kunar som den egentliga hufvudfloden. — 2. (Kabulistān) Provins i norra Afganistan, omfattar Kabulflodens område och sträcker sig från Hindukusch i n. till Ghasni i s., från Bamian-passet i Kuh-i-Baba i v. till Kaibar-passet i ö., har omkr. 900,000 inv., till största delen afganer. — 3. Hufvudstad i Afganistan, vid ofvannämnda flod, 1,760 m. ö. h. Omkr. 60,000 inv. Staden var förr omgifven af murar. Den är delad i 6 *mahalas* l. kvarter, och dessa åter i mindre afdelningar, *kuchas*, hvilka hvar för sig kunna stängas medelst portar, så att hvar kucha bildar en särskild borg. Vid sydöstra sidan ligger citadellet, Bala-Hisar, som är omgifvet af murar och bildar liksom en stad för sig; där ligger äfven emirens palats. Gatorna äro så trånga, att de ej kunna befaras med vagn, men stenlagda. Husen äro byggda af soltorkadt tegel och trä, sällan mer än två våningar höga och med fönstren ut åt gatan. Någon monumental byggnad finnes ej. Den enda märkliga, den stora basaren Chihar Chata, förstördes 1842 af engelsmännen. K. är en af de viktigaste stationerna på den indiska handelsvägen till Persien och Central-Asien; där mötas handelsvägar från alla riktningar, och handeln, som redan i forntiden var betydande, skulle under mera ordnade politiska förhållanden vara ännu ansenligare än nu. — K. antages vara det *Ortospanum* l. *Ortospana*, som skildrare af Alexander den stores indiska fälttåg omtala och som Ptolemaios säger vara samma ort som *Kabura*. Babur gjorde K. 1505 till sitt rikes hufvudstad; och sedan slutet af 1700-talet, då Timur schah flyttade Durani-dynastiens residens dit från Kandahar, har K. varit Afganistans hufvudstad. 1839 inryckte en engelsk armé i staden, men en allmän resning af befolkningen tvang densamma i jan. 1842 till återtåg, hvarunder hela hären omkom. Under ett redan s. å. företaget hämndetåg förstördes största delen af staden af general Pollock; en jordbäfning 14 okt. 1874 ödelade inemot 1,000 hus. Sedan genom freden i Gandamak, 19 maj 1879, emiren Jakub kan nödgats öppna K. för en brittisk beskickning, men denna 3 sept. s. å. blifvit mördad, stormades och intogs K. af general Roberts och hölls sedan besatt till aug. 1880. 1893 tvungo engelsmännen emiren att mottaga en resident i K. (J. F. N.)

Kabulistān. Se Kabul 2.

Kabyler (af arab. *kebail*, "stammarna"), forntidens numider, en folkstam i Algeriet, i norra Afrika, den bäst kända grenen af berberna. Hufvudmassan af kabylerna är bosatt i prov. Constantine, i Stora och Lilla Kabylien, eller kustbältet mellan Isser och Oued el-Kebir, samt s. ö. därom på och omkring Djebel Aurès till Tunisiens gräns; mindre grupper finnas längs kusten i prov. Alger, mellan Cherchel och Ténès samt i oaserna Msab och Ouargla s. om Djedi. Antalet kabyler torde uppgå till omkr. 1 mill. I fysiskt hänseende erbjuder kabylen (se fig.) inga stora olikheter med araben. Båda födas hvita, men blifva snart bruna genom luftens och solens inverkan; båda ha i allmänhet bruna ögon och groft, vågigt hår, till färgen växlande mellan mörkbrunt och kolsvart, men kabylen har merendels muskulösare kroppsbyggnad. I lefnadssätt afviker däremot kabylen mycket från araben. Den förre bor i byar, i hus af sten eller lera, och brukar sin egen jord, där han odlar icke blott säd, såsom araben, utan äfven grönsaker, tobak, vin samt fikon och oliver, hvaremot araben bor i ett flyttbart tält, och den jord han brukar tillhör stammen. Energiska och företagsamma, lämna kabylerna ofta sitt hem och uppträda som soldater i franska armén, som arbetare i städerna, jordarbetare eller som kringvandrande krämare, sträfvande att förskaffa sig medel till att köpa ett jordstycke i sin hembygd. I slöjd äro kabylerna

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

väl förfarna. De icke endast förfärdiga husgeråd, verktyg och redskap, utan kunna äfven väfva och färga flera slags tyg samt garfva läder, tillverka krut och olja; deras juvelerare arbeta utmärkta prydnader af silfver, koraller och emalj. Träsnideri har på många orter bragts till hög fulleländigt boningsrum, kyffe, en betydelse, som jämväl det svenska ordet eger i hvardagsspråket. R. N.*

Kaccāyana [kattj-], författare af den förnämsta inhemska (på pali affattade) grammatiken öfver palispråket, *Kaccāyana-vyākaraṇa* (”Kaccāyanas grammatik”). K. är paliformen af det sanskr. Kātyāyana, under hvars namn går ett berömdt, på sanskrit skrifvet grammatiskt verk, ett slags emenderande kommentar till Paninis berömda grammatik, till hvilket Patanjalis berömda ”Mahābhāṣya” (”den stora kommentaren”) sluter sig. Skulle, såsom ofta påstått, pali- och sanskritgrammatikern vara samme person, något som dock är osannolikt, vore han att förlägga till omkr. 250 f. Kr. Sannolikare är han en rent ceylonesisk grammatiker fr. omkr. 500 e. Kr. Om ”Kātyāyana” jfr bl. a. Kielhorn, ”Patañjali and Kātyāyana” (1876); rörande Kaccāyana bl. a. Franke, ”Paligrammatik und lexicographie” (1902). K:s grammatik är utg. af Senart, ”Grammaire pālie du Kaccāyana” (1871). K. F. J.

Kabylfamilj vid ett vadställe. (Efter major Duhoussets ”Excursion dans la grande Kabylie”.)

ändning, och infödda konstnärer kunna gravera i metall både medelst etsning och med grafstickel. Kabylerna äro sunnitiska muhammedaner, men mera frisinnade än araberna. Deras författning är rent demokratisk. Den politiska enheten är byn eller kommunen; stammen räknar lika många distrikt som byar. Stammarna åter äro förenade till *kabaila* (förbund). Hvarje kommun styres af *jema* (folkförsamlingen), i hvilken hvar man, som är gammal nog att iakttaga ramadanfastan, är berättigad att deltaga. Den verkställande makten uppdrages åt *amin*, som ej mottager någon lön och afgår, då han förlorat valmännens förtroende. En del af kabylerna talar kabyliska, men andra ha mer eller mindre fullständigt antagit arabiskan. Den bäst kända dialekten är *zouaouas* (zuavernas), som legat till grund för Hanoteaus ”Essai de grammaire kabyle” (1858). I olikhet med sina sydligare anförvanter ha kabylerna intet alfabet och ingen skrifven litteratur. Hanoteaus ”Poésies populaires de la Kabylie du Jurjura” (1867) innehåller text och öfv. af sånger, dansvisor och berättelser, som lefva på folkets läppar. Jfr Hanoteau och Letourneux, ”La Kabylie et les coutumes kabyles” (1873), Ducas, ”La Kabylie et le peuple kabyle” (1878), och Récoux, ”La démographie de l’Algérie” (1880). (E. Rld.)

Kabylien, kabylernas (se d. o.) land.

Kabyliskan. Se Hamitiska språk, sp. 1231.

Kaby’ss (holl. *kombuis*, ty. *kombüse*, fr. *cambuse*), *sjöv.*, kokrummet eller köket på ett fartyg. — Ordets svenska form kommer närmast från det genom fr. *cambuse* förmedlade ty. *kabuse*, litet

Kachētien, landskap i Transkaukasien omkring floderna Jora och Alasan. K. är rikt på vackra ekskogar och producerar f. ö. säd, tobak, siden och berömdt vin (300,000 hl. årligen). Invånarna tillhöra georgiernas stam och den armeniska kyrkan. Landskapet var förr ett eget konungarike med Telav till hufvudstad, kom sedan under Georgien och införlifvades 1798 med Ryssland. Det utgör nu östra delen af guv. Tiflis och kretsen Sakataly af guv. Jelizavetopol. J. F. N.

Kachh, vasallstat i Indien. Se Cutch.

Kachh Gandava, landskap. Se Cutch Gundava.

Kacholong [kaʃålå’ŋ], *min.*, en mineralart, som först hemfördes från Hög-Asien af en officer från Karl XII:s armé, Johan Renat, är ett hvitgult, halfgenomskinligt, hårdt mineral, som af in-

födingarna högt värderas och användes till små afgudabilder, smycken, piphufvud o. d. Det träffas i lösa block vid stränderna af floden Cach i Hög-Asien (däraf namnet). Länge ansågo mineralogerna kacholong vara en kiselart, ända tills undersökningen af en på Riksmuseet i Stockholm förvarad, af Renat hemsänd originalstuff visade, att mineralet utgör endast en ljusfärgad varietet af det hårdaste och ädlaste af de mineral, som i Kina nyttjas till stensniderier och som vanligen benämnas *nefrit*. Det mineral från Island och Färöarna, som med orätt benämnts kacholong, utgör endast en hvit, halfgenomskinlig opalart. A. E. N.*

Kachou [kaʃö]. Se Kateku.

Kačić-Miošić [katjitj-miåʃitj], Andrija, serbisk-kroatisk skald, f. (sannolikt) 1696, d. 1760, tillhörde en gammal dalmatisk furstesläkt, ingick tidigt i franciskanorden, studerade i Pest och tjänstgjorde 1730—48 som lärare i filosofi och teologi. I sin ordens ärenden och som påflig legat gjorde K. talrika resor i Dalmatien, Bosnien och Hercegovina, egnade sig åt studiet af sitt folks historia och folkminnen och samlade under sina resor historiska urkunder, visor, sagor o. d. I sin diktsamling *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* (Det slaviska folkets tröst, 1756) har han i folkvisans form bearbetat den serbiska historien från uräldsta intill nyare tider. Den nationellt folkliga stilen har jämte innehållet gjort dessa dikter, "visboken", kända och i hög grad omtyckta af folket, och samlingen har utgått i mer än 20 uppl. K. tillhör den dalmatisk-ragusinska gruppen inom den serbisk-kroatiska litteraturen, men bildar öfvergången från denna till den nyare, national-serbiska litteraturen. Frukter af K:s tidigare studier äro hans *Elementa peripatetica juxta mentem subtilissimi doctoris Joannis Duns Scoti* (1752) samt *Korablitsa*, en kombinerad biblisk historia och kyrkohistoria till folkets upplysning. En staty öfver K. restes i Agram 1891. Ll.

Kackalörum, växelform (af kackla) till kolorum.

Kackerlackor (af holl. *kakkerlak*) l. Bobbor, *zool.*, ett gemensamt namn för en familj, *Blattidæ*, af de egentliga rätvingarna (*Orthoptera*) bland insekterna. Kackerlackorna ha platt, aflångt oval, brunaktig kropp, med långa, mångledade antenner, taggbesatta skenben och starka springfötter med femledade tarser. Hufvudet är betäckt af den stora främre sköldlika delen af mellankroppen (*prothorax*). Framvingarna äro stora läderartade täckvingar, hvilkas kanter ligga den ena öfver den andra (se fig., *a*). Hos honorna (af en del arter hos båda könen) kunna dock såväl dessa täckvingar som äfven de hinnaktiga bakvingarna alldeles saknas (se fig., *b*). Bakkroppen är försedd med två, sällan fyra, ledade analbihang. Kackerlackorna äro nattliga djur, hvilka under dagen dölja sig i springor och mörka vrår. De lefva af såväl vegetabiliska som djuriska ämnen, helst fasta sådana. Många arter ha med handelsvaror införts från sina ursprungliga hemland till alla länder på jorden och uppträda i massor i magasin, bagerier, kök och boningsrum samt förorsaka skada och obehag. De trifvas och förökas bäst i varmare lokaler, där riklig tillgång på föda och fuktighet finnes. De till tropiska länder hörande arterna kunna vara synnerligen stora. Honorna bära sina ägg, tills ungarna äro nästan färdiga att kläckas, då äggen läggas omslutna af en kapsel. Stundom lämna ungarna äggkapseln inuti moderns kropp och kunna därför på sätt och vis sägas vara födda lefvande. Så är förhållandet hos den västindiska *Panchlora viridis* och hos den sydameri-

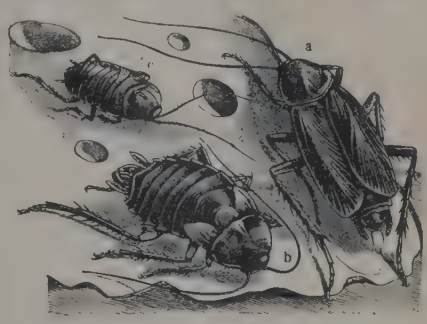

Vanliga kackerlackan (*Periplaneta orientalis*), *a* hanne, *b* hona, *c* larv. (Nat. storl.)

kanska *Blabera gigantea*. Hos den vanliga kackerlackan, *Periplaneta* (*Stylopyga*) *orientalis* L., skola utvecklingens metamorfoser erfordra en tid af fyra år. Däraf följer svårigheten att utrota dessa obehagliga inhysingar, hvilka i synnerhet i Europas sjöstäder äro ytterst allmänna i de flesta hus. Särskildt torde man ega rätt att misstro de personer, hvilka utgifva sig kunna fördrifva kackerlackor. Ett kraftigt gift för kackerlackor är borax, som pulveriserad strös i en sammanhängande rad å golfvet utmed väggarna i det rum, där kackerlackor finnas. Genom borax, längre tid använd, kan dessa djurs antal med säkerhet högst betydligt förminskas, om också fullständig utrotning torde vara omöjlig. — Under slutet af 1870-talet blef pulvret af *P. orientalis* L. med mycket lofordande användt såsom ett starkt urindrifvande medel, hvilket uppgafs ha gynnsam verkan i flera former af "vattsot", mot utgjutningar i lungsäckarna, hjärtsäcken och bukhålan samt mot brightska njursjukdomen. Detta pulver är ett folkmedel i Ryssland mot vattsot, och dess latinska drognamn, *Pulvis Taracanæ*, torde vara gjordt af denna kackerlackas ursprungliga namn: *Torraka*. Detta vidriga medel kom dock snart ur bruk bland läkare. — Hos *P. orientalis* äro honans vingar förkrympta, och hannens nå ej bakkroppens spets. Denna art uppnår en längd af 19—23 mm. Störst af de i vårt land förekommande arterna är *Periplaneta americana*, som blir 28—32 mm. lång och hos hvilken vingarna hos båda könen nå utanför bakkroppens spets. En mindre art, *Blatta* (*Phyllodromia*) *germanica* Fabr., som invandrat till Europa från Kina (eller möjligen Amerika), är äfven en besvärlig snyltgäst i bagerier. Den är lika glupsk som den stora kackerlackan, och då dess fullständiga utveckling kräfver endast 4½ månad samt hvarje hona lägger många ägg, så ökas densamma hastigt och kan åstadkomma stor förödelse på födoämnen o. d. — I Sveriges skogsmarker förekommer en liten kackerlacka, *Blatta* (*Ectobia*) *lapponica* L., hvilken icke uppträder som skadedjur. O. T. S.*

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kāçmirī. Se Kashmiri.

Kaczkowski [katjkå'vski], Zygmunt, polsk författare, f. 1826 i kretsen Sanok i mellersta Galizien, skådeplatsen för hans historiska romaner, d. 1906. K., som redan vid 19 års ålder slutat sina studier i Lemberg, dömdes efter oroligheterna 1846 till döden som folkuppviglare, men kom lös 1848 och deltog i slaviska kongressen i Prag s. å. Omvänd genom revolutionsårens händelser, liksom så många andra, blef han konservativ och tecknade från denna ståndpunkt ställningar och förhållanden i Galizien 1846—48 i åtskilliga romaner: *Cato* (1851), *Rozbitek* (Den skeppsbrutne; 1861) m. fl. Samtidigt skildrade han i en annan följd historiska romaner den polska republikens sista tider, med den polska lågadelns lif och gärningar i förgrunden. Den första är "Striden om fanjunkardottern" 1851, den mest berömda är *Murdelio*, den sistas titel är *Grób Nieczui* (Nieczujas graf, 1858; i regel är det en viss Nieczuja, som berättar i alla). Personer och händelser liksom berättarens person sammanbinda till ett helt de flesta af hans historiska romaner, hvilkas innehåll visserligen trots författarens bemödande blir föga tilltalande, men hvilkas glänsande form ställer K. i främsta ledet bland den polska romantikens afkomlingar efter 1848. Materialet till dessa berättelser lämnade dels familjetraditioner, dels Ossolinska institutets af K. genomforskade rika handskriftsamlingar. 1861 uppsatte K. i Lemberg en konservativ tidning, men denna indrogs, och han dömdes till fästning. Följande år benådad, flyttade han till Wien och senare till Paris. En ny serie romaner från 1880-talet med ämnen från 1500- och 1600-talen (däribland *Graf Rak*) hade föga framgång. K:s samlade arbeten (ehuru ej alla) utgåfvos i Warschau 1874—75 i 11 bd. Ett stort historiskt arbete om kvinnan i Polen (*Kobieta w Polsce*), skrifvet på 1850-talet, utkom först 1895. Lll.

Kadapa, distrikt och stad. Se Cuddapah.

Kadariter. Se Islam, sp. 920.

Kada'ster (fr. *cadastre*), detsamma som kataster (se d. o.).

Kadāver (lat. *cadāver*), i allmänhet död djurkropp, as; i inskränktare betydelse lik, bestämdt för vetenskaplig undersökning ("dissektion") på anatomisalar. G. v. D.*

Kadavergödsling, *landtbr.* Se Köttfodermjöl.

Kadaverin (se Kadaver), *kem.*, en af Brieger upptäckt organisk bas, en s. k. likbas eller likalkaloid (ptomain eller ptomatin), som ibland uppstår vid förruttnelse af kväfvehaltigt, organiskt material, vanligen under inflytande af vissa bakterier, t. ex. stelkramp-(tetanus-)baciller, i uttömningarna vid vissa sjukdomar, i rutten fisk, bland produkterna af ägghvitedigestion med pankreassaft äfven med utestängande af bakterier o. s. v. Det är identiskt med det af Ladenburg syntetiskt framställda *pentametylendiaminet* $H_2N(CH_2)_5NH_2$. Kadaverin är en färglös vätska med från lukt; det saknar giftiga verkningar. Dess klorvätesyrade salt ger vid torr destillation piperidin. P. T. C. (C. G. S.)

Kadavermjöl, *landtbr.* Se Köttfodermjöl.

Kaddineg. Se Coorg, sp. 698.

Kade, Otto, tysk musikskriftställare, f. 1819 i Dresden, d. 1900 i Doberan, elev af Otto och Schneider, stiftade 1848 "Cäcilienverein" för gammal kyrkomusik i Dresden, där han 1853 blef musikdirektör vid Neustädter kirche, och öfvertog 1860 direktionen af slottskören i Schwerin. Han blef filos. hedersdoktor i Leipzig 1884. K. skref liturgiska kompositioner öfver gregorianska melodier (1867—80), en koralbok (1869) m. m. Som musikhistoriker gjorde han sig ett namn genom värdefulla skrifter, bl. a. *Der neuaufgefundene Luther-kodex vom jahr 1530* (1873) samt monografier öfver Le Maistre och H. Isaak, hvarjämte han redigerade 5:e bandet af Ambros' musikhistoria (notbilagor; 1881, 2:a uppl. 1891) och utgaf en samling af äldre passionsmusik (1891—93). A. L.*

Kadelburg, Gustav, tysk skådespelare och lustspelsförfattare, f. 1851 i Budapest, har uppträdt hufvudsakligen i Berlin, där han 1884—94 tillhörde Deutsches theater och spelade bonvivantroller. Dels ensam, dels i förening med F. von Schönthan och O. Blumenthal har han skrifvit en rad uppsluppna stycken, af hvilka på Dramatiska teatern i Stockholm gifvits "Guldfiskar" (1887), "Civilklädd" (1892) och "Två lyckliga dagar" (1894) och på Södra teatern "Storstadsluft" (1892). Hans och Presbers lustspel "Den mörka punkten" uppfördes på Vasateatern 1910. Hans teaterpjäser utgåfvos samlade i 4 bd 1899.

Kāden, Woldemar, tysk skriftställare, f. 1838, d. 1907, var 1876—82 professor i tyska språket och litteraturen vid Neapels filologiska gymnasium. Han är en gladlynt och spirituell skildrare af Italiens land och folk, i arbetena *Wandertage in Italien* (1874), *Durstige tage* (s. å.), *Italiens wunderhorn* (1878; folkvisor i tysk öfv.), *Italienische gipsfiguren* (1881), *Skizzen und kulturbilder aus Italien* (1882) m. m. Till praktverket "Italien" (sv. öfv. 1876) skref han en del, till *Schweizerland* (1877; "Schweiz", 1882, bearb. af C. v. Friesen) hela texten.

Kade'ns [äfven uttal. kada'ns; it. *cadenza*, fr. *cadence*], *mus.*, slutfall, harmonisk vändning, som bildar hvilopunkt eller afslutning. Fullkomlig l. hel kadens (jfr Helslut) är öfvergången från dominantens klang till tonikans; ofullkomlig l. half kadens (jfr Halfslut) går från tonikans klang till dominantens. Plagalisk kadens går från underdominanten till tonikan; bedräglig l. afbruten kadens går från dominanten till något annat ackord än tonikans. — Uppehållen kadens är i konserterande kompositioner ett nära slutet inträdande uppehåll (fermat), vanligen på kvartsextackordet, hvarpå följer ett briljant passageverk för solostämman, där svårigheterna kulminera. Under 1700-talet voro dessa passager fria improvisationer af virtuosen, som däri fantiserade öfver motiv från satsen. Beethoven utskref dem i sina pianokonserter, och sedan ha särskilda kadenser komponerats af Moscheles, Reinecke m. fl. I Schumanns pianokonsert och andra nyare sådana (t. ex. Ludvig Normans) utgör kadensen en mera integrerande beståndsdel af själfva stycket. — I den äldre, på kyrkotonarterna byggda musiken bildade läran om slutfallen ett viktigt kapitel, emedan där en rent harmonisk princip framträdde, hvilken eljest var främmande för den tidens absolut melodiska och kontrapunktiska musicerande och således nödvändigt måste bryta det gregorianska systemets renhet. Så höjdes, för att få slutfall i den doriska tonarten,

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

c till *ciss*, i den mixolydiska *f* till *fiss*, i den eoliska *g* till *giss*, hvarjämte i den doriska och lydiska *h* sänktes till *b*. A. L.*

Käder (fr. *cadre*, ram, af lat. *quadrum*, fyrhörning), *krigsv.*, kallar man vanligen den till en armés eller trupps ledning och förvaltning erforderliga personalen af officerare, underofficerare och tjänstemän. Stundom inbegriper man i kadern äfven en del manskap. Svenska arméns kader utgöres af dess officerare, underofficerare, civilmilitära tjänstemän och underbefäl af korpralsgraderna. Om obefordrade volontärer skola räknas till kadern, må lämnas osagdt. — Kaderarmé (Kaderhär). Se Härordning. — Kadermanöver kallas i vissa arméer de taktiska öfningar, som utföras med kadern eller endast med officerare, hvarvid hvarje deltagare representerar en viss truppstyrka; motsvaras i Sverige af fältöfningar och officersöfningar. C. O. N.

Kaderarmé. Se Kader och Härordning.

Kaderhär. Se Kader och Härordning.

Kadermanöver, *krigsv.* Se Kader.

Kades (hebr. *Kādēsch*), fullständigare K. Barnea, är från G. T. bekant som den plats, där Israel på sin vandring från Egypten till Kanaan uppehöll sig en längre tid. Enligt 1 Mos. 14: 7 hette den äfven *'Ēn-Mischpat*, rättegångskällan, en beteckning, som häntyder därpå, att orten var berömd som ett slags gammal tingsplats. K. låg s. om det s. k. Sydlandet (*Negeb*), på gränsen mot amoréerna och v. om Edom (4 Mos. 20: 2 ff., 16, 5 Mos. 1: 19 ff.). Härifrån utsändes de s. k. kunskaparna till Kanaan och sändebuden till Edom (4 Mos. 13: 26; 20: 14 ff.; 32: 8 jehovistiskt). Efter att länge ha varit förgätet upptäcktes K. åter först genom J. Rowlands 1842 och senare genom H. Clay Trumbull 1881. Orten, som ännu uppvisar rester af äldre byggnader och har en riklig vattenkälla, som förvandlar omgifningen till en grönskande oas (jfr "Trätovattnet" 4 Mos. 27: 14, 5 Mos. 32: 51), heter fortfarande *'Ain Kadis*. Jfr H. Clay Trumbull, "Kadesh Barnea" (1884). E. S—e.

Kadesia, stad i norra Arabien, nära gränsen mot Irak Arabi. Muhammedanerna vunno där 636 en lysande seger öfver perserna. (J. F. N.)

Kadett. Det franska ordet *cadet* [kadā], i allmänhet yngre broder, särskildt den andre eller den yngste sonen i en familj, härledes från en romansk diminutivform (*capitētus*) af lat. *caput*, hufvud, och betydde urspr. den "lille" hufvudmannen för en adlig familj. Före 1789 ingo ej de franska adelsfamiljernas yngre söner ärfva fadern, hvarför de vanligen nödgades söka sin utkomst inom kyrkan eller i armén. Ludvig XIV upprättade särskilda, 1733 indragna, kadettkompanier, som utgjorde skolor för unga adelsmän, hvilka där fingo sin utbildning till officerare. 1751 inrättades i deras ställe *École royale militaire*, i hvilken för samma ändamål elever upptogos från åtta *collèges militaires*. Denna skola ombildades år II (1794) till *École de Mars* och 1803 till *École militaire spéciale*, som 1808 förlades till S:t Cyr. — I de flesta andra länder infördes skolor med samma ändamål, hvilka vanligen kallades kadettskolor l. kadettkårer; deras elever kallades kadetter. Den första *preussiska* kadettkåren upprättades i Kolberg 1653, hvarpå följde en i Magdeburg och en i Berlin. Under senare hälften af 1700-talet tillkommo ytterligare fyra kårer. F. n. finnas hufvudkadettskolan i Gross-Lichterfelde invid Berlin och åtta *kadettenhäuser*. Undervisningen motsvarar den i ett realgymnasium, men organisationen är militärisk, och de utexaminerade inträda som vanliga officersaspiranter i armén. Vid hufvudkadettskolan finnes en högre klass, *selecta*, hvars elever kunna utgå som officerare. I Sachsen inrättades en kadettskola 1725, i Bajern en 1857. — I *Österrike-Ungern* användes benämningen kadett på de underofficerare, som tjäna för att utbildas till officerare. För detta ändamål sändas de till sexton kadettskolor med fyraårig kurs, hvilken dock kan förkortas; skolorna mottaga äfven elever, som icke gjort militärtjänst. — I *Ryssland* bildades den första kadettkåren af kejsarinnan Anna (1730—40), och kårernas antal ökades af Nikolaus I (1825—55). De kallades sedan militärgymnasier, men ha återfått namnet kadettkårer, 25 till antalet, och utbilda som en vanlig skola sina elever till inträde i armén och i krigsskolorna. Endast *pagekåren*, liksom den 1903 upplösta finska kadettkåren (se d. o.), utbildar sina elever till officerare. — I *Sverige* inrättades de första kadettkårerna, nämligen en artilleri- och en fortifikationskadettkår, 1738, till hvilka 1748 kom dåv. arfprins Adolf Fredriks kadettkår för adliga ynglingar, hvilken 1756 upplöstes af brist på medel för dess underhåll. Sistnämnda år inrättades kadettkåren i Karlskrona för 50 elever, upplöst 1792, och 1780 kadettkåren på Haapaniemi i Savolaks, som upplöstes 1808. Under benämning Krigsakademien

1813. 1821—41, exercismundering. 1858—74, daglig drākt. Nutida sjökadett, daglig drākt.

Svenska kadettuniformer från olika tider.

inrättades 1792 på Karlberg, nära Stockholm, en kadettskola med fem-, senare fyraårig kurs, hvars elever utgingo som officerare. Den förändrades 1866 till Krigsskolan (se d. o.). Sedan 1895 kallas denna skolas elever kadetter (1874—95 kallades de volontärer). Sedan kadettkåren i Karlskrona upplösts, utbildades sjökadetterna

vid Krigsakademien på Karlberg till 1867, då Sjökrigsskolan (se d. o.) i Stockholm inrättades. Dess alumner i de 4 lägsta klasserna kallades ”elever”, i de 2 högsta ”sjökadetter” till 1879, då skolan fick ny organisation och alla lärjungarna benämndes sjökadetter. Från 1902 ha jämväl kustartillerikadetter erhållit utbildning vid Sjökrigsskolan. Enligt 1909 års riksdags beslut skall utbildningen af sjökadetterna försiggå efter helt nya grunder. Jfr Sjökrigsskolan. Se f. ö. ”Flottans kadettkår 1756—1906” (i ”Vår flotta” 1907). — I *Schweiz* har man gifvit benämningen kadettkårer åt de af skolynglingar (mellan 10 och 16 år) bildade öfningsafdelningarna. C. O. N. H. W—l.

Kadettpartiet, populär benämning på det liberala partiet inom ryska riksduman. Namnet ”kadetter” l. ”kadettparti” härledes från begynnelsebokstäfverna K. D. (ryskt uttal ”ka de”) i partiets officiella benämning ”konstitutionellt-demokratiska partiet”. Partiet har äfven burit namnet ”folkfrihetspartiet”, var inflytelserikast inom den första riksduman, men öfverskattade sin makt, då ett flertal af dess medlemmar efter första riksdumans upplösning (21 juli 1906) begaf sig till Viborg och därifrån utfärdade det s. k. ”Viborgsmanifestet” med uppmaning till värnplikts- och skattevägran såsom svar på dumaupplösningen (jfr Ryssland, historia). Äfven i andra och tredje riksduman ha ”kadetterna” spelat en framträdande roll i debatterna; partiets ledare är P. N. Miljukov. V. S—g.

Kādi, arab. (turk. uttal *kāsi*), i allmänhet ”domare”, särskildt ordf. i den i alla muhammedanska städer befintliga *mehkeme*, en domstol, som ej efter skrifven lag, utan efter kóranen, sunna och fetvasamlingarnas prejudikat (se Fetva) dömer som första instans i alla civila och religiösa mål. Kadin (se fig.), hvars närmaste öfverordnade är *müftin* (se d. o.) och som har vid sin sida en vice ordf., *nāib*, ”vikarie”, biträdes af en *bāsj-kātib*, ”förste skrifvare”, och en *bāsj-terdjumān*, ”förste tolk”, hvilka dock ej, såsom rättens bisittare, ha någon röst vid domens fällande. Ofta finnas inga bisittare i mehkeme, utan kadin beslutar ensam i alla mål. Enligt regeln åtnjuter kadin ingen bestämd lön, utan endast sportler af de rättsökande. — Kādi-l-kudāt, ”domarnas domare”, ”öfverdomare”, ”storkadi”, kallas ordf. i högsta domstolen, som har sitt säte i landets hufvudstad. — Kādi-l-áskar, vanligen (turkiskt) kāsi-askér, är titeln på ordförandena i de två stora öfverrätter, under hvilka de turkiska provinserna Rumili och Anadol (Mindre Asien) lyda. H. A.*

Kadi i Turkiet.

Kadiāköarna, en ögrupp vid södra kusten af halfön Alaska, från hvilken den skiljes genom Shelikov-sundet, under 57° 47′ n. br. och 152° 14′ v. lgd, består af hufvudön Kadiak och de små öarna Afognak, Saltchidak, Shusak och Trinityöarna (Sitchinak och Tupidak), tills. 10,000 kvkm. Häraf komma på Kadiak 8,975 kvkm.; på den bo 1,770 pers. (1900), af hvilka 1,146 hvita och 624 infödingar, mest eskimåer. Ön har goda hamnar och är delvis skogbevuxen, men lämpar sig icke för jordbruk. Laxfiske och jakt på pälsdjur äro de viktigaste näringsfången. Hufvudorten är Kadiak l. S:t Paul, på öns östra kust. 341 inv. (1900). Den var till 1806 centralpunkt för ryska-amerikanska kompaniet. På norra kusten ligger Karluk (470 inv. 1900), ett af världens största laxfisken. J. F. N.

Kadi-keni (Kadiköi), by vid Bosporen, midt emot Konstantinopel, s. om Skutari, på samma plats som forntidens *Chalkedon*. K., som är regelbundet byggdt och bebodt nästan uteslutande af greker och européer, är en omtyckt sommarvistelseort med vackra villor och trädgårdar, grekiskt gymnasium, jesuitskola och teater. J. F. N.

Kadiköi, by. Se Chalkedon och Kadikeni.

Kādinolja. Se Kadiolja.

Kādiolja, Kadinolja, Kadolja, *Oleum cadinum, Pyroleum oxycedri, farm. med.*, en vidbränd olja eller ett slags tjära, som erhålles genom s. k. torr destillation af veden till flera Juniperusarter, särskildt *Juniperus oxycedrus* L. (fransmännens *cade*), en buske eller ett lågt träd, som tillhör Medelhafstrakterna och utbreder sig österut till Kaukasien. Denna en står nära vår vanliga *J. communis* L., men har kantiga grenar, kölade barr och brunröda bärkottar. Kadioljan (fr. *huile de cade*) är brun och något tunnare än vanlig tjära, som f. ö. mycket liknar den. Denna olja lär ofta vara förfalskad med vidbrända oljor af annat ursprung. Äkta kadiolja tillverkades ursprungligen i södra Frankrike, där den sedan forntiden varit ett folkmedel mot utvärtes åkommor, företrädesvis hos boskapen. Medlet föll sedan i glömska, men har omkr. midten af 1800-talet ånyo kommit mycket i bruk som användbart mot flera slags hudsjukdomar, t. ex. psoriasis och kroniska eksem. O. T. S. (C. G. S. G. L—m.)

Kadjar, namn på den nu regerande dynastien i Persien, hvilken uppkallats efter en dit på 1200-talet från nordöstra Central-Asien inflyttad turkotatarisk stam, som den tillhör; den kom på tronen 1795. Se Persien, historia.

Kadlu'bek, Wincenty, polsk historiker, f. omkr. 1160, d. 1223, studerade en tid vid universitetet i Bologna och blef 1208 biskop af Krakau. Hans enda, berömda verk är den delvis i dialogform affattade *Kronika* i 4 delar (hvaraf den sista anses särskildt värdefull), tryckt 1612 under titeln *Historia Polonica Vincentii Kadlubkonis episcopi Cracoviensis* (nya uppl. 1824, 1862, 1864 och i ”Monumenta Poloniæ historica”, II, 1872; polsk öfv. 1803). Jfr, utom polska studier öfver K. af Lelewel, Ossoliński, Bielowski, Tyszyński, Łaguna och St. Kętrzynski, A. v. Gutschmied, ”Kritik der polnischen urgeschichte des Vincentius Kadłubek” (i ”Archiv für österreichische geschichtsquellen”, 1857), och H. Zeissberg, ”Vincentius Kadlubek, bischof von Krakau” (i ”Archiv für österreichische geschichte”, 1870). A—d J.

Kadmēi'a (grek. *Καδμεία*, lat. *Cadmēa*), den på en höjd belägna och väl befästa borgen (*akropolis*) i det forngrekiska Tebe, enligt sagan grundlagd af Kadmos (se d. o.). A. M. A.

Ka'dmium (af grek. *kadmēi'a*, hvarmed Dioskorides benämnde en stenart, galmeja eller zinkkarbonat, som hade egenskapen att förvandla koppar till mässing), *kem.*, ett 1817 af Stromeyer och Hermann samtidigt upptäckt metalliskt grundämne, som i små mängder, 2—3 proc., förekommer i många zinkmalmer och i förening med svafvel utgör det sällsynta mineralet *greenockit* (se d. o.), Cd S. Vid reduktion af kadmiumhaltig zinkoxid med kol samlar sig kadmium i de zinkångor, som först förflyktigas, och kan erhållas ur de första sublimaten, om dessa lösas i syror och fällas med svafvelväte, då gult svafvelkadmium utfälles. Svafvelkadmiet förvandlas till oxid och reduceras sedan med kol. — Kadmium är en hvit metall, hårdare än tenn, samt kan dragas till tråd och uthamras till tunna block. Det kristalliserar lätt i oktaedrar. Eg. v. 8,65—8,80. Det smälter vid 316°—320° och kokar i vakuum redan vid 440°. I köld anlöper det ej märkbart, men oxideras lätt vid glödgning till brun oxid och löses lätt i syror. Kadmium är ett 2-atomigt element, hvars atomvikt, som tecknas Cd, är 112,4. — Med syre ger kadmium en oxid, kadmiumoxid, CdO, som är ett mörkbrunt, i syror lättlösligt pulver; hydratet är en hvit fällning. Salterna äro i allmänhet färglösa; kloriden och bromiden (klorkadmium och bromkadmium) äro mycket lättlösliga. Svafvelkadmium, CdS, är en vackert gul fällning, som användes till målarfärg (*jaune brillant*). Kadmium legeras lätt med andra metaller och ger i allmänhet lättsmälta legeringar. En blandning af 3 delar kadmium, 8 dlr bly, 4 dlr tenn och 15 dlr vismut smälter redan vid 70° och brukas, liksom kadmiumamalgam, till plombering af tänder. Kadmiumsalter verka på organismen närmast likt zinksalter, men äro väsentligt giftigare. P. T. C.

Kadmiumamalgām, *kem.* Se Amalgam och Kadmium.

Kadmiumbromid, *kem.* Se Kadmium.

Kadmiumklorid, *kem.* Se Kadmium.

Kadmiumlegēringar, *kem.* Se Kadmium.

Kadmiumoxid, *kem.* Se Kadmium.

Kadmiumsalt, *kem.* Se Kadmium.

Ka'dmos (grek. *Κάδμος*, lat. *Cadmus*), *grek. myt.*, Tebes mytiske grundläggare, son af den feniciske konungen Agenor och Telefassa. Af fadern utskickad jämte sina bröder Foinix och Kilix för att uppsöka sin af Zeus bortröfvade syster Europa, grundlade han på anvisning af oraklet i Delfi staden Tebe i Beotien. En drake, hvilken bevakade en närbelägen källa, dödades af K., som på Athenas inrådan utsådde dess tänder. Af detta utsäde uppväxte beväpnade män, på grund af sin härkomst kallade *spartoi* "sådmän", hvilka inom kort räkade i strid och ömsesidigt nedhöggo hvarandra, så att slutligen endast fem återstodo. Från dessa ledde Tebes förnämsta adelssläkter sin härkomst. Mordet på draken, som var en son af Ares, måste K. gälda med åtta års slaftjänst; men efter denna tids förlopp erhöll han af Athena väldet öfver Tebe och förmäldes med Harmonia (se d. o.). De yngre sagorna ha tillagt flera nya drag och bl. a. gjort K. till bärare af vissa från Österlandet införda uppfinningar, såsom bergsbruket, metallernas bearbetning och framför allt bokstafsskriften. A. M. A.

Kādolja. Se Kadiolja.

Kadom, stad i ryska guv. Tambov, nära Okas biflod Moksja. 6,361 inv. (1897). K. är en af Rysslands äldsta städer. I närheten Sarovska klostret. J. F. N.

Kadri'lj. 1. (Fr. *quadrille*, af sp. *cuadrilla*, sammanhörande grupp af ryttare i ett tornerspel), *dansk.* Se Dans, sp. 1317 och fig. 10, samt Fransäs. — 2. (It. *quadriglio*, af *quattro*, fyra), *spelt.*, lomber speladt på fyra man hand.

Kadsaria. Se Mingrelier.

Kadu, nederländskt residentskap. Se Kedu.

Kaducé. Se Caduceus.

Kadūk (lat. *cadūcus*, af *ca'dere*, falla, hemfallen, herrelös), *jur.*, i romersk rätt benämning på borttestamenteradt gods, som af vissa anledningar ej kom att tillfalla den, till hvilken det var testamenteradt. — I svenska kyrkans finansrätt förstods med kadukmedel l. kadukår församlingens aflöningsmedel vid tillfällen, då präst eller hans rättsinnehafvare icke fanns för lönemedlens uppbärande. Ett sådant förhållande kunde inträffa, a) då präst afled ogift, b) då präst afled, utan att efterlämna nådårsberättigad änka och barn, c) då prästerlig syssla blef ledig i följd af prästs afsättning eller afsked från ämbetet. Då församlingen äfven vid dylika tillfällen, intill dess efterträdare hunnit tillsättas, hade att utgöra prästutlagorna, var dispositionsrätten till dessa medel af ej ringa betydelse. Under äldre tider torde stadgande ha saknats om rätten till kadukårets åtnjutande, hvars inkomster väl därföre disponerats enligt beslut och föreskrifter af vederbörande domkapitel. Genom 1820 års skolordning blefvo kadukmedlen uttryckligen tillagda stiftens byggnadskassor för den högre skolundervisningens främjande. Ehuru kostnaden härför såsom en statsangelägenhet numera väsentligen bestrides af statsverket, bibehöllos dock läroverkens byggnadskassor vid rätten till kadukinkomsterna. Att församlingarnas aflöningsmedel sålunda drogos till ett för kyrkan främmande ändamål, ansågs emellertid i hög grad oriktigt och gaf inom såväl riksdagen som kyrkomötet anledning till förslag om kadukrättigheternas upphörande för läroverken, i syfte att medlen i stället finge disponeras till förbättring af det obefordrade prästerskapets aflöning. Genom k. cirkulär af 11 dec. 1908 förklarades ock, att efter 30 april 1909 s. k. kadukår icke vidare skulle förekomma vid ecklesiastika tjänster. Från rikets stift hade kadukmedel under 20-års perioden 1881—1900 till byggnadskassorna influtit med sammanlagdt 470,317 kr., däraf inom: Uppsala stift 140,650 kr. 79 öre, Linköpings 53,562 kr. 13 öre, Skara 14,023 kr. 93 öre, Strängnäs 5,604 kr. 49 öre, Västerås 17,433 kr. 69 öre, Växjö 6,884 kr. 11 öre, Lunds 150,536 kr. 85 öre, Göteborgs 3,459 kr. 65 öre, Kalmar 14,806 kr. 12 öre, Karlstads 22,173 kr. 14 öre, Härnösands 21,606 kr. 61 öre och Visby 19,575 kr. 49 öre. T. B—m.

Kadūkmedel. Kadūkår. Se Kaduk.

Kaegi (Kägi), Adolf, schweizisk filolog, f. 1849, professor i sanskrit, klassisk och indoeuropeisk språkvetenskap i Zürich 1883, har skrifvit bl. a. *Spartanische geschichte v. 500—431 v. Chr.* (1873), *Der Rigveda* (1878—79; 2:a uppl. 1881),

Siebenzig lieder des Rigveda (tills. med Geldner, med bidrag af Roth; 1875), *Griechische schulgrammatik* (1884; 7:e uppl. 1906), *Kurzgefassie griechische schulgrammatik* (1893; 19:e uppl. 1909), hvarjämte han bearbetat Benselers "Griechisches schulwörterbuch" (12:e uppl. 1904) och Autenrieths "Homerisches wörterbuch" (11:e uppl. 1908). K. F. J.

Kaempfēria [kämpf-] L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Zingiberaceæ* med 18 arter i tropiska Asien och Afrika. Flera arter med vackert tecknade blad äro omtyckta växthusväxter. G. L—m.

Kafarnäum, stad. Se Kapernaum.

Kafé (fr. *café*, eg. kaffe), offentlig utskänkningslokal, där kaffe, läskedrycker och maltdrycker (samt "kaffefrukost" o. d.), i många fall äfven vin och spritdrycker, serveras. Kaféer af det senare slaget äro ofta nära förenade med större restauranger. Jfr Café, Kaffehus och Schweizeri.

Kafé, tatar. Se Feodosija.

Kaffa (Caffa), stad på Krim. Se Feodosija.

Kaffa (Gomara), tributstat under Abessinien, gränsar i n. till floden Godjeb, i ö. till floden Kullo (Omo), i s. och v. till Kejsar Nikolausbergen, ehuru några där västerom boende negerfolk äro tributpliktiga under K. Landet är alltigenom bergigt (Hottaberget 3,680 m.) och afvattnas mot s. af Kullo (Omo), som utflyter i Rudolfsjön. Jorden är fruktbar med yppig vegetation och stora skogar. Utom kaffe, som anses ha sitt hemland där, odlas majs, durra, bomull m. m. Nötkreatur, får, getter och bin hållas, och flera slags handtverk idkas, bl. a. högt utvecklad väfnadskonst. Invånarna tillhöra, enligt F. J. Bieber, medlem af A. v. Mylius' expedition till K. 1906, fyra olika folk: 1) mandžo (urbefolkning med negertyp), som lefva af jakt; 2) kaffičo, den härskande och talrikaste klassen, som i 13:e årh. invandrade norrifrån; 3) efterkommande af invandrade abessinier; 4) nagado, muhammedanska köpmän. De båda senare ha till seder, dräkt och språk, men ej till religion anpassat sig efter kaffičo. Omkr. hälften bekänner sig till ett slags kristendom (med många offer, äfven af nötkreatur). Landet eröfrades 1897 af Menelik och är nu skattskyldigt till Abessinien. Hufvudstad är Bonga (1,850 m. ö. h.). De förste européer, som besökte K., voro fransmännen Antoine och Arnould d'Abbadie (1843). Ch. T. Beke skildrar folket i "Journal of the Geographical society" för 1843 och äfven J. L. Krapf i "Reisen in Ostafrika von 1837—53" (1858), och Cecchi, "Da Zeila alle frontiere del Caffa" (1886). J. F. N.

Kaffe, *tekn.*, *bot.*, *farm.*, betecknar dels fröna, "bönorna", af kaffeträdet (se Coffea), dels den af dessa frön beredda drycken. Den viktigaste beståndsdelen i kaffebönorna är en alkaloid, *kaffein* (se d. o.), hvilken finnes äfven i växtens öfriga delar. Kaffeinet förekommer i växlande mängd, i de asiatiska kaffeslagen vanligen ymnigast; i allmänhet innehåller råkaffe 1—1,75 proc. kaffein. Marronkaffet (af *Coffea mauritiana*) är kaffeinfritt. Utom kaffein finnes i kaffebönorna en mängd organiska och oorganiska ämnen, af hvilka s. k. kaffegarfsyra (4—8 proc.), fett (10—13 proc.), socker (6—12 proc.), cellulosa (omkr. 26,5 proc.) och äggliviteämnen äro de viktigaste. Vid kaffets rostning förstöres en stor del af sockret och garfämnet. Den karakteristiska kaffearomen beror på kaffegarfsyrans sönderdelningsprodukter jämte en ringa halt af eterisk olja. Genom en särskild behandling af bönorna före rostningen kan kaffeinhalten reduceras till en obetydlighet; dylik preparerad vara går i handeln som s. k. kaffeinfritt kaffe. Kaffe är sedan urminnes tider begagnadt som dryck i sitt ursprungliga hemland, Abessinien och landet Kaffa s. därom. En mufti (muhammedansk präst) från Aden, Schehab-eddin, lärde under en resa i Abessinien, i midten af 1400-talet, känna denna dryck och dess förmåga att hindra sömn, hvarför han efter hemkomsten förordade kaffets bruk särskildt hos dervischerna (muhammedanska munkar), för att de lättare skulle kunna hålla ut med sina nattliga andaktsöfningar. Från Aden spred sig kaffet sedan till det öfriga Arabien, till Egypten och hela Orienten. Det råkade dock snart nog ut för förföljelse, såsom då guvernören i Mekka, Kair Beg, 1511 förbjöd kaffets begagnande, emedan han ansåg det vara af lika beskaffenhet med det i koran förbjudna vinet. Förbudet måste dock på högre befallning snart återtagas. I Konstantinopel upprättades de första kaffehusen (se d. o.) 1554. I midten af 1600-talet infördes kaffedrycken i Europas västliga länder. I södra Italien dracks kaffe före 1650, och i Marseille, dit drycken kom vid samma tid, öppnades det första kaffehuset 1671. Läkarna uppträdde där emot kaffet, men det oaktadt fick det vidare spridning. I Paris blef kaffet på modet efter 1669, då turkiska sändebudet Soliman Aga, enligt orientaliskt bruk, bjöd alla besökande en kopp "svart kaffe". Detta bruk vann bifall, trots förlöjliganden och sarkasmer af samtida franska skriftställare (se vidare Kaffehus). I Danmark och Sverige var kaffe okändt till början af 1700-talet. Men redan 1746 utfärdade Collegium medicum en kungörelse "om det missbruk och det öfverflöd, som thé- och kaffedrickandet är underkastadt". Året därefter lades en konsumtionsaccis på te, kaffe m. m. Olika klasser af medborgare erlade olika förbrukningsskatt, från 2 till 12 rdr om året. Under den stormiga riksdagen 1756 genomdref bondeståndet ett kaffeförbud till hämnd på de andra ständen, hvilka nekat bönderna fri brännvinsbränning. Detta förbud upplifvades genom en ny förordn. af 26 juni 1766; men då kaffedrickande ändock fortfor, emedan mycket kaffe lurendrejades in i landet, tillåts införsel af kaffe mot tullafgift genom en kung. af 23 okt. 1769. Gustaf IV Adolfs förmyndarregering förbjöd, af sparsamhetsskäl, 1 jan. 1794 ånyo förtärandet af kaffe m. m. från 1 aug. s. å. Afskedet från kaffet firades rundt om i landet som en sorgedag, t. o. m. vid hofvet, och sorglustiga kaffevisor spredos i stora upplagor. Missnöjet med förbudet var allmänt och stegrades så, att Gustaf IV Adolf 24 nov. 1796 fann sig föranlåten att "tills vidare" medgifva införsel af kaffe och dess drickande. 6 april 1799 bannlystes ånyo kaffet från Sverige (jfr fig. 1), var från 6 april 1802 till 30 april 1817 åter fritt, men därefter ännu en gång — den sista — bannlyst, till 5 sept. 1822. Kaffeinförseln är genom tullafgiften (f. n. 12 öre pr kg.) en af statens viktigare inkomstkällor (se nedan).

Kaffets odling leder sitt ursprung från de plantor, som Schehab-eddin uppdrog vid Aden. 1467 kom den första kaffebusken till Mekka. Det dröjde dock

ända till 1697, innan det genom den starkt ökade förbrukningen stegrade priset föranledde kaffeodlingsförsök på annat håll. Då gjorde holländarna försök därmed på Java, hvarifrån 1719 den första skeppslasten med kaffe anlände till Europa. Kort tid därefter infördes kaffeodling äfven på Ceylon,

Fig. 1. Kaffebeslaget, akvatint af Heland, efter målning af P. Nordqvist.

i Ostindien och på ön Bourbon. På alla dessa platser skördas utmärkt kaffe. Kaffebusken fördes äfven till den botaniska trädgården i Amsterdam och därifrån till Paris. Från Paris fördes med mycken svårighet af en fransk sjöofficer, De Clieu, en späd kaffeplanta till ön Martinique i Västindien, och denna blef upphofvet till den storartade kaffeodling, som nu bedrifves i Västindien, Syd-Amerika och Central-Amerika. Kaffeodlingen kan ega rum med fördel endast i de länder, där medeltemperaturen är + 20° till 22° C. Kaffebusken trifves i dessa klimat på bergssluttningarna till omkr. 1,000 m. ö. h., där ymnig tillgång på vattning gifves. Alltför starkt solsken och blåst äro skadliga för densamma, hvarför bland kaffebuskarna skyddande

Fig. 2. Kaffeplantage på Java.

träd planteras på vissa afstånd (se fig. 2). Kaffefruktens skalning samt bönornas torkning och sortering fordra mycken tid, arbete och uppmärksamhet, om produkten skall blifva af god beskaffenhet. I handeln finnes af kaffe en stor mängd olika slag, beroende på olika jordmån, klimat, odlingssätt och behandling af bönorna. Man hänför dessa många varieteter till fyra hufvudslag: 1. Mokkakaffe, som består af små, grågröna bönor. Det bästa mokkakaffet kommer sällan till Europa, emedan det förbrukas i sitt hemland. Om det i Europa vanligen förekommande s. k. mokkakaffet se Coffea. 2. Ostindiskt kaffe, hvars mest bekanta och värderade sorter äro *Malabar-* 1. *Mysorekaffet* och *Ceylonkaffet*, utmärkta af en egendomlig, syrlig, men angenäm smak. 3. Javakaffe från Java, Celebes och Sumatra, hvars bönor vanligen äro större och brunare än de flesta andra kaffesorternas. Javakaffet är med rätta högt värderadt för sina utmärkta egenskaper; välbekanta sorter äro *menado* och *preanger*. 4. Amerikanskt l. västindiskt och brasilianskt kaffe — från Mexico, Domingo, Costarica, Guatemala, Venezuela (Maracaibo), Portorico, Jamaica och Brasilien (Rio, Santos, Bahia) —, hvilket är af växlande beskaffenhet. Bönorna äro vanligtvis tämligen långsträckta och grönaktigt blåaktiga eller gula till färgen. Flera sorter amerikanska bönor, särskildt brasilianska, ge en dryck, som har en egen, för de flesta obehaglig arom och kärf bismak. Det *liberiska* kaffet, som ej angripes af *Hemileia* (se d. o.), kommer hufvudsakligen från Java och Ceylon. De råa bönorna ha en om vägglöss erinnrande lukt. Det användes endast i blandning med andra kaffesorter. Brasilien ensamt frambringar mer än hälften af hela jordens kaffeproduktion. Denna beräknades 1908—09 till omkr. 921 mill. kg. För kaffeförbrukningen per individ i Europa 1908 finnas följande uppgifter:

Nederländerna..	6,47 kg.	Frankrike	2,58 kg.
Belgien	5,84 »	Österr.-Ungern.	1,22 »
Sverige.....	5,44 »	Italien	0,68 »
Tyska riket	3,17 »	Storbritannien..	0,2 »

Kaffeinförseln till Sverige uppgick 1740 (det första år, för hvilket tillgängliga uppgifter finnas) till 5,824 kg., men steg 1781 till 712,023 kg. och 1881 till 12,341,006 kg. Kaffeförbrukningen 1781 inskränkte sig till 0,33 kg. pr individ. Kaffeinförseln har i Sverige under förra århundradet och i synnerhet under de senaste 50 åren tilltagit i en proportion vida öfverträffande folkmängdtillväxtens:

1830 infördes		1.321,611 kg.
1850	»	3,377,297 »
1870	»	7.911,285 »
1880	»	11.309,048 »
1882	»	14,250,000 »
1885	»	15,450.000 »
1890	»	14.860.000 »
1895	»	18,000,000 »
1908	»	29,030.400 »

Kaffet exporteras i säckar (balar) om 60 kg. Det under torrtiden skördade kaffet rensas och tvättas först i en stor bassäng med rinnande vatten. Därefter utbredes det antingen på marken till torkning, den

s. k. torra metoden, eller också behandlas det enligt den nyare s. k. våta metoden, som består däri, att fruktköttet borttages i en skalningsmaskin, hvarefter de skalade frukterna få jäsa i en bassäng under ett par dagar, hvarigenom resterna af fruktköttet bortskaffas. Efter sköljning utlägges detta s. k. *pergamentkaffe* till torkning. Pergamentskalet aflägsnas sedan genom tröskning. Från silfverhinnan (se Coffea) befrias det genom slipning; ej sällan låter man den dock sitta kvar. De slipade bönorna poleras ofta för att erhålla ett vackrare utseende. De som affall erhållna pergamentskalen användas i malet tillstånd i bedrägligt syfte till inblandning i hvetekli m. m. Före rostningen bortrensas stenar o. d. och dåliga (sönderbrutna och svarta) bönor; de bortrensade bönorna kallas triage och säljas till billigt pris. Kaffet rostades förr i hushållen; nu sker rostningen fabriksmässigt med renad luft af en tem-

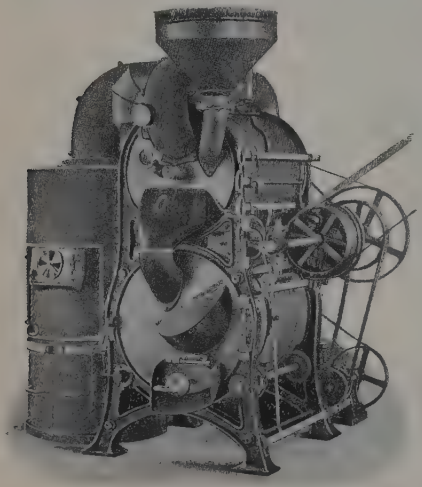

Fig. 3. Kafferostningsmaskin. (Malmö kaffekompani.)

peratur af 125—200° i särskilda maskiner (se fig. 3), hvarigenom en i alla afseenden jämnare och bättre produkt erhålles. I de moderna maskinerna regleras noga temperaturen, som är olika för olika kaffesorter, den skadliga rostningsröken bortskaffas alldeles, bränningen afbrytes, när aromen fullt utvecklats, och den så viktiga afkylningen försiggår hastigt. Rostadt kaffe glaceras ej sällan med harts, socker eller andra ämnen, för att aromen skall hålla sig längre.

Såväl råkaffet som det rostade kaffet och den däraf beredda drycken äro utsatta för talrika förfalskningar. En tvättning af råkaffet är mycket ofta förbunden med en färgning, hvarigenom en mindervärdig sort bibringas utseende af en dyrare. Äfven sjöskadadt kaffe ”förbättras” genom färgning. Till färgningen användas berlinerblått, kromgult, ockra, indigo, blyerts, anilinfärger m. m., alltså delvis giftiga ämnen. Den s. k. appreteringen består i en svag upphettning af bönorna, hvarigenom de erhålla en gulbrun färg, liknande de dyra javasorternas. För en tid sedan fanns fullkomligt konstgjordt kaffe. Af deg, lera och andra ämnen, åt hvilka man gifvit en passande färg, bildades medelst särskilda små, af ångmaskin drifna pressformar bönor, efterhärmande olika slag af äkta kaffe. Sådana konstgjorda bönor blandades sedan i viss mängd till den äkta kaffesort, som de likna, och i sålunda ”modifieradt” kaffe kunde sådana falska bönor lätt förbises. Ännu lättare kan malet kaffe förfalskas. Detta sker i stor skala på många håll, hvarvid nyttjas tillblandningar af olika art. Härtill användas ett eller flera af kaffesurrogaten (se d. o.) eller andra rostade vegetabiliska substanser, såsom morötter, frön af leguminoser, dadlar, vegetabiliskt elfenben (affall vid knappfabrikationen), palmkärnkakor, m. m. Den vanligaste inblandningen är cikoria, som genom sin färgkraft ger kaffedrycken utseende att vara ”starkare”, än den i själfva verket är. Samma egenskap i ännu högre grad ega de kaffetillsättningar, som bestå af rostad sirap o. d. och som äfven framställas fabriksmässigt. Den brytning af smaken, som exempelvis åstadkommes af cikoria, är af mången omtyckt.

Fig. 4. Kaffekvarnar (hushålls-; att mala bönorna i), äldre och nyare modell.

Orsaken till, att kaffedrycken med oemotståndlig makt eröfrat en så stor del af världen och blifvit så oumbärlig, ligger väsentligen i kaffeinets förmåga att lifva hjärnan och nervsystemet samt hjärtat och sålunda hela organismen. Därtill kommer äfven en upplifvande verkan af vissa aromatiska, vid rostningen uppkomna ämnen samt den angenäma smaken. Dessa omständigheter göra starkt kaffe till ett ganska verksamt upplifvande medel vid tillfälliga svaghetstillstånd, vid förgiftning med alkohol, opium, morfin o. d. På närvaron af kaffein i kaffe, likasom i te, beror dessa dryckers förmåga att öka den lätthet, hvarmed musklernas arbetskraft tillgodogöres, att alltså i viss grad stärka till strapatser (i motsats mot alkohol). Bekant är kaffets (och teets) egenskap att lifva upp oss till arbete eller sällskapligt umgänge, att motverka sömnighet o. d. Många personer kunna ej somna efter intagande af kaffe (eller starkt te) på aftonen. Den stimulerande verkan af kaffe (och te) gör sådana drycker olämpliga för barn, dessa bli nervösa däraf. Äfven vuxna skada sig ofta med förtärande af större mängder kaffe. Däraf alstras nervositet och hjärtklappning; troligt är, att kaffemissbruk äfven kan bidraga till utveckling af kroniskt maglidande och af det nervösa sjukdomstillstånd, som kallas neurasteni. Allra mest skadar dock kaffet, om det ofta och mycket förtäres i st. f. ordentlig mat. Inom vida kretsar af vårt folk äro mödrarna okunniga i matlagning eller sakna tid och lust därtill — i stället kokas kaffe, som förtäres med bröd i tid och otid. Häraf vållas undernäring, och kaffemissbrukets skadliga verkningar framträda med ökad styrka. För personer, som lida af nervositet samt hjärt- och magsjukdomar, är kaffe ofta särskildt skadligt, likaså vid gikt m. m. Att dricka kaffe mycket hett, är gifvetvis olämpligt. Litt.: ”Der kaffe” (utg. af kejs. medicinalstyrelsen i Berlin, 1903). G. L—m. C. G. S.

Kaffebusken. Se Coffea.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kaffeböna. Se Coffea, sp. 494, Kaffe, Kaffegarfsyra och Kaffein.

Kaffeförbud. Se Kaffe, sp. 536.

Kaffegarfsyra, *kem.*, erhålles ur kaffebuskens frön och blad, ur maté, bladen af *Ilex paraguaiensis*, ur *Strychnos*-rot och ur en s. k. falsk kinabark, "China cuprea", af *Ladenbergia pedunculata*, hvarest äfven finnes fri kaffesyra (se d. o.). Bildar en spröd massa ($C_{15}H_{16}O_8$), som ger ett hvitt pulver med svagt sur och något sammandragande smak; den är lättlöslig i vatten och alkohol, men knappast löslig i eter. Lösningarna färgas mörkgröna af järnklorid. Kaffegarfsyra ansågs förr vara en enhetlig glykosidartad beståndsdel af kaffebuskens frön, blommor och blad. Emellertid torde den utgöra en blandning af flera substanser, bland hvilka klorogensyran (se d. o.) bildar hufvudmängden. O. T. S. (H. E.)

Kaffehus (fr. *café*, eng. *coffeehouse*), offentlig lokal för utskänkning och förtäring af kaffe. Kaffehusen leda, liksom kaffet själf, sina anor från Österlandet. De första kaffehusen i Europa upprättades i Konstantinopel, 1554. 1652 inrättade greken Pasqua Rossie det första kaffehuset i London. I Wien öppnades det första kaffehuset 1683, i Berlin 1721, och 1669 anlade en armenier det första kaffehuset i Paris; detta var dock blott ett krypin. Icke förrän 1724 öppnades det första ordentliga kaffehuset i Paris, af sicilianen François Procope, hvilket efter honom benämndes "Café Procope", besöktes af Voltaire, Rousseau, Fontenelle m. fl. ryktbarheter och egt bestånd ända intill våra dagar. Samtidigt därmed hade Stockholm redan kaffehus, och stadens första, 1728 utgifna, adresskalender nämner femton förnämligare sådana, utom "flere, som uthängiande schiltar kunna anvisa". Till kaffehuset hörde tidigt servering af te och läskedrycker, tidningsläsning och politiserande, senare tillkom äfven utskänkning af öl och spirituosa, såsom framgår af K. Gyllenborgs komedi, "Swenska sprättstöken" (1737). En sådan utsträckning af kaffehusens utskänkningsrätt torde dock ej varit fullt laglig eller vanlig förrän under tiden för kaffeförbudet 1766—69, då "kaffeskänkssocieteten" fick tillstånd att i stället för tillredning af den förbjudna drycken destillera brännvin och andra likörer samt sälja dem jämte tevatten, dricka o. d. Sin största betydelse för det politiska lifvet och affärslifvet erhöllo kaffehusen i England, där de voro föregångare till de i senare tider så viktiga klubbarna. De ryktbaraste bland Londons kaffehus under 1600-talet voro: "Den gamle mannen" vid Thames, befolkadt af en kruserlig hop af pomaderade herrar, där det snusades, men ej röktes; kaffehuset vid S:t James street, whigs' hufvudkvarter, hvarifrån Swift utsände sina bref till Stella, samt "Wills' kaffehus" vid Covent garden, besökt hufvudsakligen af litteratörer, där J. Dryden hade sitt stamhåll. — I Paris utgjorde flera kaféer (utom det ofvannämnda Café Procope) från 1700-talet samlingspunkter för politiker och skriftställare af någon bestämd färg. Ett nytt slag var *café-chantant* (där visor och instrumentalstycken utfördes); de första öppnades omkr. 1770, arten nådde sin högsta blomstring under Napoleon III och utvidgades efter hand till *café-concert*, ett slags varieté-teater, där t. o. m. små pjäser utföras. — I Nederländerna spelade kaffehusen — det första öppnades i Amsterdam 1666 —, alltid i förening med likörkammare, äfvenledes en stor roll, som de behållit till senare tid. De besöktes af en mera blandad publik, och *koffijhuis* är nu i allmänhet namnet på sjömanskrogarna. Äfven i Sverige antogo kaffehusen, från senare delen af 1700-talet, alltmera karaktären af krog, och själfva namnet kaffehus undveks i bättre sällskap, emedan det ansågs beteckna tillhåll för grofhet och liderlighet. Kort- och tärningsspel idkades i kaffehusen (k. plakatet 12 nov. 1719 stadgade böter för spel och dobbel på kaffehusen). — Jfr Kaffe.

Kaffein l. Koffein, *kem. farm.*, en organisk bas, $C_8H_{10}N_4O_2+H_2O$, upptäckt 1820 samtidigt af Runge, Pelletier och Caventou, är den väsentligen verksamma beståndsdelen i kaffe (vanl. 1,2 proc.) och te (omkr. 2 proc.). Utom hos dessa njutningsmedel finns kaffein i flera andra sådana, såsom i kakaobönor (i helt ringa mängd), i kola- l. gurunötter, i maté l. paraguay-te och i apalache-te från Nord-Amerika (båda af *Ilex*-arter, se Maté), i s. k. guaranapasta (se Guarana) m. fl. S. k. *tein* i teblad och *guaranin* i guaranapasta ha befunnits identiska med kaffein. Ehuru kaffein ej har någon tilldragande eller egendomlig lukt eller smak, har en stor del af jordens folk på grund af småningom vunnen erfarenhet om de angenäma verkningarna bragts att använda kaffeinhaltiga växtprodukter såsom njutningsmedel. Kaffein, som är en till urinsyregruppen hörande trimetyldioxipurin (jfr Urinsyra), kan erhållas af teobrominsilfver och jodmetyl samt har fullständigt syntetiserats af E. Fischer ur dimetylurinämne och malonsyra. — Kaffeinet bildar hvita, nålformiga kristaller utan lukt, med svagt bitter smak, lösliga i hett vatten, men endast svårt i kallt. Kaffein är den viktigaste, ehuru icke den enda, stimulerande beståndsdelen i kaffe och te; det piggar upp de psykiska förrättningarna och framkallar i giftiga doser (öfver 0,5 gr.) rus, oro, darrning, förvirring och sömnlöshet, efterföljda af förslappning och sömnighet. Tillika befordras af små doser musklernas kraftutveckling. Pulsen påskyndas, och hjärtat bringas vid behof att arbeta kraftigare. Blodtrycket stegras vanligen i måttlig grad genom sammandragning af artärerna, och blodfördelningen kan däraf förbättras (t. ex. vid hjärtfel). Vissa kärlområden synas dock i stället vidgas, särskildt blodkärlen i njurarna, och i anslutning därtill ökas njursekretionen. Med en lokal kärlutvidgning å hjärnans yta (häfvande af kärlkramp därstädes) synes kaffeinets smärtstillande verkan vid hufvudvärk, s. k. migrän, sammanhänga. Kaffein (i form af starkt kaffe) användes som stimulerande medel vid svaghetstillstånd, särskildt vid förgiftningar med förlamningssymtom (t. ex. med morfin eller opium, alkohol, kloral o. d.); kaffein kan därvid äfven insprutas under huden i lösning, beredd med hjälp af bensoesyradt eller salicylsyradt natron. I blandning med något af dessa preparat kan kaffein äfven nyttjas att förbättra hjärtverksamheten och cirkulationen vid hjärtsjukdomar samt som urindrifvande medel, i hvilket senare fall dock teobromin eller teofyllin (se Kakao) äro verksammare. Ensamt, eller bättre tillsammans med antipyrin l. d., har kaffein användning mot hufvudvärk. Dosen är vanligen 10—20 cg. flera gånger på dagen. H. E. C. G. S.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kaffekonsert, instrumentalmusik, som utföres på en restaurang eller ett kafé vid tiden för eftermiddagskaffets intagande. Om *café-concert* i Paris se Kaffehus.

Kafferbröd, *bot.* Se Encephalartos.

Kafferkorn, *bot.* Se Sorghum.

Kafferlandet. Se Kaffraria.

Kafferplommon, *bot.* Se Doryalis.

Kafferspråken. Se Bantu-språken.

Kaffesurrogāt, *tekn. bot.* Emedan kaffe är en utländsk produkt och länge betraktades som en lyx- eller öfverflödsartikel och emedan smaken för detsamma visat sig så stark, att alla förbud mot dess förtärande uträttade ingenting, blef man redan tidigt betänkt på att erhålla inhemska ersättningsmedel för kaffe, s. k. kaffesurrogat, hvilka förordades af myndigheterna. Bland föreslagna surrogat har roten af cikorieväxten, *Cichorium intybus* L. (se d. o.), i synnerhet kommit till stor användning, och af denna rot beredas årligen många millioner kg. ”cikoria”, ”kaffetillsättning”, ”arlakaffe” o. s. v. Denna tillverkning blomstrar i synnerhet i Tyskland, där t. ex. Magdeburg har många cikoriefabriker. Ett cikoria mycket liknande surrogat framställes af maskrosrot (”lövetand”). ”Fikonkaffet”, som är ett af de mest omtyckta kaffesurrogaten, består af rostade och malda fikon. Af rostad spannmål (råg, korn, majs, malt o. s. v.) framställas många kaffesurrogat, såsom ”Kneippkaffe”, ”Kathreiners Kneipp-maltkaffe”, ”cerealkaffe” o. s. v. Andra kaffesurrogat bestå af rostade ekollon, dadlar, leguminosfrön såsom lupiner, johannisbröd, kaffeärt (*Cicer*), jackbean (*Canavalia*), *Cassia*, *Parkia* m. fl. Ofta bestå kaffesurrogaten, t. ex. ”intubikaffe”, ”homeopatiskt hälsokaffe”, ”mokkatillsättning”, ”enrilo” o. s. v. af en blandning af flera surrogat. Blandningar af äkta kaffe med surrogat gå under olika namn såsom ”elfvakaffe”, ”hushållskaffe” o. d. De värdefullare kaffesurrogaten förfalskas ej sällan med billigare sådana eller med alldeles främmande ämnen såsom torf, m. m. O. T. S. (G. L—m.)

Kaffesyra, *kem.*, ett derivat af kanelsyra (se d. o.), nämligen 3,4-dioxikanelsyra. Den är en komponent i klorogensyran och ingår således som beståndsdel i kaffebuskens frön, blommor och blad. Kaffesyran utgör gulaktiga, lättlösliga blad; smältpunkt 213°. H. E.

Kafferträdet, *bot.* Se Coffea.

Kafferärt, *bot.* Se Cicer.

Kaffraria, Kafferlandet, ”kaffrernas land”, ett namn, som icke längre har någon aktuell betydelse, betecknade urspr. hela den del af sydöstra Afrika, som bebddes af kaffrer, d. v. s. östra kustområdet från Sambesi till Afrikas södra kust. Sedermera inskränkes namnet till vissa delar af södra hälften af detta område. Gränsen mot engelska Kapkolonien bestämdes 1798 till Stora fiskfloden, men 1830 fastställdes floden Keis Kama till dess södra gräns. Landet mellan dessa båda floder skulle vara neutralt, men det ockuperades jämte området upp till Great Kei river af engelsmännen 1847, erhöll namnet Brittiska K. och förenades 1866 med Kapkolonien samt har sedan delats i divisionerna King Williamstown, Peddie, East London, Komgha och Stutterheim, tills. 10,054 kvkm. med 20,806 hvita, 1,805 hottentotter och 117,547 kaffrer (1891). Området, som låg ö. om det förra, mellan Great Kei river och Natal, kallades K. 1. Fria kafferlandet, men äfven detta införlifvades snart bit för bit i Kapkolonien. Transkeydivisionen och Tembuland togos 1875, East Griqualand 1876, Pondoland 1885, Sululand 1887 och Amatongaland 1888; endast Swasiland har ännu en viss självstyrelse med egen höfding, men i allt väsentligt lyder det under England. Namnet K. har på detta sätt alldeles utplånats i administrativ mening. Ang. områdets naturförhållanden se Kapkolonien. J. F. N.

Kaffrer (af arab. *kāfir*, se d. o.), en till bantufolken (se Bantu, sp. 876 ff.) hörande negerstam. De bebo ett område längs Afrikas sydöstra kust, som gränsar i s. till Stora fiskfloden och i v. till Katlambakedjan. Den norra gränsen kan icke fixeras, men torde kunna sägas vara ungefär vid Njassasjön, ehuru redan vid Limpopo finnas andra stammar. Kaffrernas hudfärg växlar från rent brun längst i s. till kolsvart hos de nordligaste. Kläderna äro mycket minimala; mannen bär endast ett smalt bälte om höfterna, vid hvilket suluerna ha en tofs

Fig. 1. Sulukafferkrigare.

af skinn fram och en bak (se fig. 1). Kvinnorna bära en fransad kort kjortel, som, då de blifva gifta, göres något längre; dessutom betäcka de bröstet med en läderbit eller med ett smycke af pärlband (se fig. 2). Vid köld och regn bära både män och kvinnor en kappa af kohud, den s. k. karossen. Endast höfdingen och de, som han särskildt vill utmärka, ega rätt att göra denna af leopardskinn. Vid festliga tillfällen måla kaffrerna kroppen i röd och hvit färg. De äro de mest kraftiga, energiska och krigiska af bantufolken. Deras förnämsta vapen (se fig. 1) är kastspjutet, som hos suluerna ersatts af den bekanta hassagajen. Dessutom ha de som jaktvapen en kastklubba. Skölden förfärdigas af hudar, är oval och sirad i olika färger. Pil och båge brukas ej. Kaffrernas bikupsformade hyddor byggas af gräs på ett skelett af grenar, och för tätheten skull öfverstrykas de invändigt med lera, som

färgas. Rökhål finnes ej. Den enda öppningen är dörren. Sådana hyddor byggas tillsammans omkring

Fig. 2. Sulukafferkvinnor.

kreatursinhägnaden och omgifvas i sin ordning af en inhägnad. Detta utgör kafferbyn (*kraalen*; fig. 3). Höfdingens hydda skiljer sig endast genom sin storlek

tobak och öl, som beredes af korn. Kaffrerna äro förträffliga smeder. Äktenskapet ingås genom brudköp. En vanlig kaffer får 10 nötkreatur för sin dotter och en höfding från 15 till 30 för sin. Kaffern har så många hustrur, som hans förmögenhet tillåter. Hvarje hustru har sin hydda. Om kaffrernas språk se Bantuspråken. I religionen är hufvudmomentet det rituella, ehuru ej heller det är egentligen utvecklad. Suluernas båda förnämsta andar Utikxo och Unkulunkulu läto en kort tid tala om sig i den vetenskapliga litteraturen som ett slags högsta väsen. Man är dock nu på det klara med, att det var att alldeles öfverskatta kaffrernas religiösa tänkande. De ha emellertid hvarken afgudar eller präster, men däremot trollkarlar, som ega en stor makt. (En amulett hos kaffrerna är afbildad i pl. Afrikanska kulturföremål.) Dessa anses nämligen ega förmågan att finna det rätta trollmedlet; och har man endast detta, kan man åstadkomma allt. Stammarna styras af ärftliga höfdingar. Vid deras sida står ett råd, hvars medlemmar utses af höfdingen. De olika stammarna erkänna en för alla gemensam ärftlig öfverhöfding, som teoretiskt har stor makt, men hvars verkliga makt är h. o. h. beroende på hans personliga egenskaper. Kaffrerna kunna indelas i fyra hufvudfolk: ama-xosa i nordöstliga delen af Kaplandet, ama-tembu och ama-mpondo i Kaffraria och Natal samt ama-sulu i Sululandet. Hvart och ett af dessa hufvudfolk är återigen deladt i ett flertal småstammar. Till kaffrerna räknas äfven ama-fengu (fingu), som uppkommit af flera underkufvade små stammar. De betraktas icke af

Fig. 3 Kafferby (*kraal*)

från de andras. Kaffern är herde till lif och själ. Hans hjord är hans allt. Till en viss grad är han dock af nödtvång jordbrukare, i det han odlar korn och majs; dock befattar sig ej mannen härmed, utan endast kvinnorna. Nationalrätten är kokt korn eller majs och sur mjölk. Förnämsta njutningsmedlen äro

de andra som friborna män, utan som slafvar. För sin nuvarande fria ställning ha de att tacka engelska regeringen, som anvisat dem en del boplatser vid Port Elizabeth, Grahamstown m. fl. Bland dessa folk ha suluerna ett särskildt intresse för Sverige, emedan svenska kyrkan där bedrifver missionsverk-

samhet från fem hufvudstationer, Oskarsberg (upptagen 1878), Appelsbosch (1886), Dundee (1891), Emtulwa (1896) i Natal, Ekutuleni (1888) i Sululandet, och flera bistationer. Ett mera allmänt intresse ha de ådragit sig genom sin fasta militära organisation, i det de ha en noggrant genomförd allmän värnplikt. Också ha suluerna varit det kafferfolk, som beredt européerna de största svårigheterna. Kaffrernas senare historia är ju till stor del historien om deras krig med européerna och huru under dessa olika höfdingar svingat sig upp till högsta makten. Då holländarna i större antal bosatte sig i Kaplandet, bestämdes 1798 Stora fiskfloden som kaffrernas sydgräns, men först 1811 voro kaffrerna faktiskt kastade tillbaka öfver denna flod genom engelsmännen. Sedan ha sammanstötningar egt rum i samband med boernas och engelsmännens framträngande norrut. 1837 inträngde boerna i Natal, där det kom till utomordentligt blodiga sammandrabbningar med suluerna. Då suluerna under sin höfding Cetewayo hotade att blifva en alltför stor makt, sände engelsmännen en större här emot dem (1879), som slog dem. Under detta fälttåg dödades prins Napoleon vid Utoyoyozi. Det senaste mera betydande kriget var det blodiga Matabeleupproret 1893—96. Jfr Tottie, "Zulukaffrerna och deras historia" (i "Ymer", 1887). E. Rld.

Käfir, sv. pl. kafirer (arab.; particip af *kâfara*, ej vilja tro på, förneka), otrogen, i motsats till *mûmin* (pl. *muminîn*), troende, rättrogen. — 1. Det allmänna muhammedanska namnet på hvar och en, som förnekar Muhammeds profetiska sändning och koranens gudomliga ursprung, men särskildt på de kristne och judarna, hvilka, såsom de där redan förut fått mottaga gudasända profeter och gudaingifna skrifter, bort i främsta rummet med samma tro emottaga den i dessa skrifter tydligen förebådade Muhammed. Ordet kafir, som i turkiskan genom flera mellanformer (*kiâfer*, *giâver*) gifvit upphof till skymfordet *giaur*, har äfven öfvergått till allmänt folknamn. Så kallar muhammedanen i Sansibar sin granne, bantumannen, en *kâfir*, hvaraf sedermera bildats folknamnet kaffer (plur. kaffrer), och afganerna på samma sätt sina hedniska grannar i n. ö. (se 2). — 2. Ett i Kafiristän (se d. o.) bosatt högst märkligt folk, som ständigt försvarat sitt oberoende, såväl i politiskt som i religiöst hänseende, mot sina eröfringslystna grannar, de muhammedanske afganerna och de hinduiske kashmirerna. Kafrerna äro otvifvelaktigt af ariskt ursprung, såsom deras arkaistiskt präglade prakritdialekt utvisar. Efter sin hufvudsakligen af svarta getskinn bestående dräkt kallas de af alla ickemuhammedanska grannfolk *sijâh-pôsch* (pers.; "svartklädd"). De skildras som ett högväxt folk med intelligent utseende och rent europeisk ansiktsbildning, ögon- och härfärg. Deras religiösa ceremonier, i hvilka elden spelar en betydande roll, bestå hufvudsakligen i offer till gudarna Ljurujah, Lamani och Pandu. Prästvärdigheten är ärftlig, men af ringare betydelse än stamchefernas makt. Deras på bergssluttningarna liggande byar bestå af envånings stenhus med platta tak. Med sina grannar, afganer och kashmirer, lefva de i ständig fejd. Enligt egna traditioner innehade de förr långt sydligare trakter, men ha af afganerna trängts undan till sitt nuv. hemvist. Om deras språk, *kâfiri*, finnas grammatiska skisser af Trumpp (i "Zeitschrift der deutschen morgenländischen gesellschaft", bd 20, 1866) och Leitner, "The Bashgeli kafirs and their language" (1880), samt en ordförteckning af Lumsden ("Mission to Kandahar", 1860). Som en dialekt af kafiri räknar Trumpp det ö. om Kafiristan liggande Kohistans språk, *kohistâni*. Jfr Robertson, "The kafirs of the Hindu-Kush" (1896). H. A. (K. V. Z.)

Käfiri, kafrernas språk. Se Kafir 2.

Kafiristän, berglandskap i östra Afganistan vid Indiens gräns s. om Hindukusch. Omkr. 13,000 kvkm. Landet genomdrages af från n. till s. gående snötäckta bergskedjor, skilda genom vackra dalar, i hvilka starkt forsande bifloder till Kabul flyta (Alingur, Kunar m. fl.). Bergen äro delvis täckta af skog, mest barrskog, i de lägre dalarna produceras ris, sockerröret, frukter och vin; biskötseln är allmän; högre upp växa säd, mullbärs- och valnötsträd. Det viktigaste husdjuret är fåret. Invånarna äro dels de af muhammedanerna s. k. *käfir* (se d. o. 2) l. *sijâh-pôsch*, dels *juei-tschi* ("hvita hunner") af turkisk-tatarisk härkomst, närmast invandrade från Kashmir, dels afganer. Litt.: Leitner, "Kafiristan" (1881). J. F. N.

Käfirspråket. Se Bantu-språken.

Kafle, *her.* Se Bi-tecken.

Kaflegrässläktet, *bot.*, namn på grässläktet *Alopecurus* (se Ängskafle).

Kaflås, gods i Hömbs socken, Vartofta härad, Skaraborgs län, med hufvudgården K., 1 mtl, beläget vid K. station på järnvägslinjen Tidaholm—Svensbro. Med underlydande i Hömbs, Kungslena,

Kaflås, manbyggnaden.

Acklinga och Ljunghems socknar omfattar godset $13\frac{3}{16}$ mtl, taxerade till 491,900 kr. (1908), hvaraf 6,000 kr. å ångsåg och kvarn. K. omnämnes i slutet af 1300-talet och tillhörde på 1500-talet släkten Natt och Dag till Göksholm. Genom köp kom godset i början af 1700-talet till friherrliga ätten von Essen, inom hvilken K. sedan kvarstannat, och tillhör f.n. (1910) riksmarskalken frih. Fr. von Essen. (Wbg.)

Kaflåsstammen, hundras. Se Hunden, sp. 1310.

Kafr, arab., by (i geografiska namn).

Kafr ez-Zajât, distriktshufvudort i egyptiska prov. (mudirije) Gharbieh, på högra stranden af Nilens Damiettearm och vid järnvägen Damanhur—Tanta. 10,231 inv. (1897). Ångbåtsstation, liflig spannmåls- och bomullshandel. J. F. N.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kaftān, turk., österländsk, vanligen brokig och pälsbrämad långrock (jfr fig. till art. Kadi), som brukas äfven i Ryssland och Polen, där den särskildt bäres af ortodoxa judar; i Sverige namn på prästrock (hvilken fordom var mycket lång och försedd med vida ärmar).

Kaftan. 1. Julius K., tysk protestantisk teolog, f. 1848, 1873 e. o. och 1881 ord. professor i Basel samt 1883 professor i Berlin, plägar betraktas som hufvudrepresentanten för den högra flygeln inom den från A. Ritschl utgångna teologiska riktningen. Bland hans skrifter märkas *Die predigt des evangeliums im modernen geistesleben* (1879), *Das wesen der christlichen religion* (1881; 2:a uppl. 1888), *Die wahrheit der christlichen religion* (1888), *Dogmatik* (1897; 6:e uppl. 1909) och *Zur dogmatik* (1904). — 2. Theodor K., den föregående broder, tysk protestantisk teolog och präst, f. 1847, sedan 1886 generalsuperintendent i Schleswig. Ett af K. i de båda arbetena *Moderne theologie des alten glaubens* (1905; 2:a uppl. 1906) och *Zur verständigung über moderne theologie des alten glaubens* (1909) utveckladt program till en på "den gamla trons" grund byggande, men med alltigenom "moderna" metoder arbetande teologi har väckt mycken uppmärksamhet och framkallat lifliga debatter. Bland hans tidigare skrifter må nämnas *Auslegung des lutherischen katechismus* (1892; 4:e uppl. 1906), *Der christliche glaube im geistigen leben der gegenwart* (1896; 4:e uppl. 1904) och *Vier kapitel von der landeskirche* (1903; 2:a uppl. 1907). 1 o. 2. E. Bg.

Kaftor är i G. T. bekant som filistéernas ursprungliga hemvist (jfr Amos 9: 7 m. fl.). Hvar K. varit beläget, är ovisst. Många ha tänkt på Kreta; i nyare tid har en stor del forskare däremot sökt K. i sydvästra delen af Mindre Asien och på Cypern. E. S—e.

Kafvelbro, en vägbyggnad på lös och vattensjuk mark, utföres på följande sätt. Först utlägges ett glest hvarf af långa, raka trästammar i vägens riktning och ofvanpå dem ett hvarf af tätt liggande smäckert rundvirke, s. k. rundkaflar, vinkelrätt öfver de förra. På detta hvarf åter utbredas först ett lager af löst ris, därpå ett lager af lera eller myrjord och slutligen väggrus. I stället för rundvirke kunna äfven nyttjas faskiner i korsvis öfver hvarandra lagda hvarf. Sådana milslånga kafvelbroar byggdes af Armfelts trupper under deras tåg mot Trondhjem 1718. O. A. B.*

Typha latifolia. 1 rotstock, *2* stycke af stängeln med det öfversta bladet, *3* blomställning (med hanaxet ofvanför det mörka honaxet), *4* frukt

Kafvelrör, *bot.*, kallas de båda svenska arterna af ett i dammar och vid grunda sjöstränder förekommande växtslägte, *Typha* L., som har långa, glatta, svärdlika blad, uppskjutande från den i dyn krypande rotstocken, hvilken därjämte uppbär höga stänglar, i toppen bärande skildkönade, cylindriska, jämntjocka ("kafvel"-lika) blomax, hanaxet öfverst och honaxet nedom, antingen i nästan omedelbar fortsättning af hanaxet (*T. latifolia* L.) eller genom ett stängelstycke skildt från detsamma (*T. angustifolia* L.). Blomkalken består af hårlika borst. Ståndarsträngarna äro nedtill förenade; stiftet är långt, hårfint, med smalt märke. Frukten är en nöt med långt, hårigt skaft. Rotstockarna innehålla ymnigt stärkelse och äro därför användbara som näringsmedel. Bladen användas till flätverk, de håriga frukterna till stoppningsmaterial, enbart eller blandade med dun, och det ymniga frömjölet utgifves falskeligen för "nikt" (*Lycopodium*) eller blandas till sådant. O. T. S. (G. L—m.)

Kafvelhvete, *landtbr.* Se Hvete med fig.

Kag, *sjöv.* Se Kaag.

Kaga, socken i Östergötlands län, Hanekinds härad. 1,839 har. 599 inv. (1909). Annex till Kärna, Linköpings stift, domprosteriet. — Kyrkan har romansk anläggning och bestod ursprungligen af skepp, kor och absid med torn i v. Den uppges vara byggd af konung Sverker 1137. Vapenhuset och sakristian äro senare tillbyggnader. Invändigt täckes kyrkan nu af hvalf, på hvilka vid nyligen skedd restaurering upptäcktes målningar från den senare medeltiden. På vinden, ofvan hvalfven, finnas dessutom spår af intressanta romanska väggmålningar. De nuv. vägg- och hvalfmålningarna äro delvis utförda vid den senaste restaureringen. Å kyrkogårdsmuren finnes en i sten huggen romansk bild af en biskop, stående på ryggen af ett lejon. O. J—e.

Kagāl. Se Kahal.

Kageneck, Johann Friedrich Fridolin, grefve, österrikisk diplomat, d. 1800, blef 1778 minister i Sverige. Då hans gemål, född prinsessa von Salm, ej ville foga sig i den svenska hofetiketten och fordrade rätt att omfamna drottningen i st. f. att kyssa hennes hand, kunde hon ej presenteras vid hofvet, och när hon besökte en allmän fest på börsen i Stockholm, där hofvet var närvarande, fick hon befallning att aflägsna sig. På grund häraf och väl äfven af den köld, som uppstått mellan Sverige och Österrike till följd af Gustaf III:s hållning i bajerska tronföljdskriget, begärde K. inom kort sitt återkallande. Hans afskedsaudiens i juli 1779 gaf anledning till nya etikettstvister och ett utbyte af diplomatiska noter med ömsesidiga klagomål. Den österrikiska sändebudsposten i Stockholm förblef sedan i flera år obesatt. Jfr Manderström, "Affaire d'étiquette de comte de Kageneck à la cour de Suède" (1842; tr. i 20 exemplar). L. S.

Kagēra, det största tillflödet till Victoria Njansa och därför betraktad som Nilens källflod, upprinner i Tyska Öst-Afrika på norra sluttningen af berget Missosi ya Mwesi under 2° 45′ s. br. Floden heter först Rukarara, längre ned Nyawarongo och slutligen K. Efter att närmast sin källa ha flutit i nordlig riktning böjer den sig åt s. ö. och därpå åter mot n. nära gränsen mot Brittiska Öst-Afrika, där den tager en östlig riktning och utfaller med flera mynningar inom brittiskt område under 0° 55′ s. br. Hela flodområdet är sankt, och många bifloder inströmma i K., som vid utloppet är mycket vattenrik. — K. upptäcktes 1862 af Speke. Jfr Alexandra-Nil. J. F. N.

Ord, som saknas under K. torde sökas under C.

Kagg, svensk adlig ätt, härstammade från underlagmannen i Finland Mattis Kagger, som lefde i senare hälften af 1300-talet. 1651 upphöjdes Lars Kagg (se K. 1) och hans yngre broder Nils (f. 1598, d. som guvernör i Halland 1653) i friherrligt stånd, då Tokkmajärvi pogost i Keksholms norra län gafs dem till friherreskap. Lars upphöjdes 1653 i grefligt stånd, med Mariestad (1660 utbytt mot Sölvesborg) till grefskap, men den grefliga grenen utslocknade med honom 1661. Nils' ättegren utgick 1772, den adliga grenen 1790.

1. Lars K., grefve, riksmarsk, f. 1 maj 1595 på Källstorps gård i Västergötland, d. 19 nov. 1661 i Stockholm, infördes vid 14 års ålder i Karl IX:s gemål Kristinas hof, där han kom i förtroligt

umgänge med kronprinsen, Gustaf Adolf. Han följde denne 1611 i danska kriget och sedan i det ryska. Med penningunderstöd af konungen reste han 1616 till Holland och lärde under tre år krigskonsten i Morits' af Oranien här, tjänade sedan under Mansfeld Fredrik V af Pfalz i Böhmen och återkom i april 1620 till Stockholm. S. å. blef han fänrik vid Östgöta fotfolk, följde Gustaf Adolf på dennes tyska friarfärd och utnämndes 1621 till kapten och regementskvartermästare. Med sitt regemente drog han 1621 ut i polska kriget, blef 1622 öfverstelöjtnant under Johan Banér som öfverste och deltog 1626—27 i kriget i Preussen, där han var kommendant i Dirschau. I mars 1628 utnämndes han till öfverste för östgötarna; i nov. s. å. sändes han till Stralsund. Hemkallad i dec. 1629, följde han Gustaf II Adolf till Tyskland i juni 1630, utmärkte sig vid flera tillfällen och var vid konungens död kommendant i Magdeburg. Han blef då öfverste vid lifgardet och generalmajor vid hertig Georgs af Lüneburg här; som sådan tog han framstående del i de strider med Gronsfeld och Merode, som ledde till Hamelns eröfring 1633, bl. a. slaget vid Oldendorf 28 juni. I okt. 1633 förenade sig K. i spetsen för fem regementen med Bernhard af Weimar i Bajern och försvarade 1634 Regensburg, men måste efter sju afslagna stormningar slutligen uppgifva staden. Inom ett år sårad af tre skott, fick han nu återvända hem för att sköta sin hälsa och biträda vid rustningarna mot Polen; våren 1635 blef han generalmajor vid riksmarsken Jakob De la Gardies här i Preussen. Kort därpå blef han krigsråd och intogs 14 april 1641 i rådet; här nämndes han 1640 och 1641 bland dem, som kunde komma i fråga till Johan Banérs efterträdare i Tyskland. Med outtröttligt nit satte han det inhemska försvarsväsendet i förträffligt stånd till danska kriget 1643—45 — han var, enligt Odhner, för hären detsamma som Klas Fleming för flottan —; 1644 var han som generallöjtnant fältmarskalken Gustaf Horns närmaste man i Skåne, ett ansvar som han dock kände tungt, kämpade sedan 1644—45 mot Sehested vid Göta älf och hade undsatt Göteborg och börjat belägra Bohus, då freden slöts. 29 febr. 1648 utnämndes K. till fältmarskalk. Sjukdom hindrade honom att deltaga i Karl X Gustafs polska krig, men 1658—59 förestod han försvarsverket i Stockholm och företog i slutet af 1659 ett infall i Norge, där han angrep Fredrikshald, men 1660 nödgades gå tillbaka öfver gränsen. Vid riksdagen i Stockholm hösten s. å. gjordes K. af råd och ständer till riksmarsk och riksförmyndare i stället för den i Karl X:s testamente utsedde, illa omtyckte hertig Adolf Johan. För denna upphöjelse torde K. haft att tacka dels sin aktade ställning i hären och krigskollegiet, dels sin bestämda anslutning 1660 till riksdrotsen Per Brahe. K. erhöll 1651 friherrlig och 1653 greflig värdighet och egde bl. a. Fjällskäfte (se d. o.). Han var gift (sedan mars 1628) med Agneta Ribbing, dotter till riksrådet Lindorm Ribbing. Hans grafvård finnes i Floda kyrka i Södermanland (se Floda). — Jfr sammandraget af K:s personalier i Gjörwells "Det svenska biblioteket", IV, s. 254 ff. (1760). Svenska akad. lät 1853 slå en medalj öfver K., hvarvid B. von Beskow i dess "Handlingar" (d. XXVII) skref hans "Minne". K:s bref till Axel Oxenstierna äro tryckta i "Axel Oxenstiernas skrifter och brefväxling" (afd. 2, bd IX, 1898).

2. Leonhard K., den föregåendes brorsons son, f. 1682, d. 1760, blef som ryttmästare vid Östgöta kavalleri fången vid Dnjepr 1709, kom 1722 hem och skref omkr. 1750 efter sina anteckningar och andra källor en journal (omkr. 500 kvartsidor), som förvaras i Sjöholms arkiv. 1. G. W—k.

Kaggeholm, herrgård i Ekerö socken, Färentuna härad, Stockholms län, vackert belägen på Lillön vid Stora Björkfjärden af Mälaren. Godset omfattar K. 2 mtl och Bona 2 mtl, taxerade (1908) till

Kaggeholm, manbyggnaden.

150,000 kr. Gården, som omtalas redan under medeltiden och under 1500-talet egdes af släkterna Grip, Bååt och Ekeblad och i början af 1600-talet af Johan Skytte samt senare af Erik Lindsköld, hette ursprungligen Vettersjö, men fick namnet K. af grefve Lars Kagg. Denne har dock ej låtit uppföra den nuv. hufvudbyggnaden (se fig.), som är af yngre datum. K. har ovanligt ofta gått i köp och eges f. n. (1910) af direktören Fr. Vult von Steijern, som 1896 köpte detsamma.

Kaghazi (mandlar). Se Damgan.

Kagnė, *bot.* Se Allanblackia.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kagoshima [-ʃima], hufvudstad i ett ken med samma namn på japanska ön Kiushiu, vid inre ändan af Kagoshimaviken, som från Osumikanalen tränger djupt in på öns södra sida. 59,001 inv. (1903). Tillverkning af världsberömdt porslin och vapen. — K. var förr residens för den mäktige daimyon af Satsuma och förstördes nästan alldeles aug. 1863 genom beskjutning af en engelsk flotta. J. F. N.

Kagua'ngen, *zool.* Se Galeopithecus.

Kaguären, *zool.* Se Myrslokslägtet.

Kagül (Kahul), stad i ryska guv. Bessarabien, vid en arm af Pruth. 7,094 inv. (1897). Vid den s. om staden belägna sjön K. vunno ryssarna under Rumjantsev 13 aug. 1770 en lysande seger öfver turkarna. (J. F. N.)

Kahal (hebr., po.; ry. *kagal*, "församling") var i Polen, Litauen och sedermera i Ryssland namnet på de judiska menigheternas valda församlingsråd, hvilket som af staten erkänd institution är påvisligt åtminstone sedan 1500-talet. Tidigt ålagdt ansvar för menighetens skattebetalning, erhöll detta småningom en vidsträckt myndighet i fråga om finansförvaltning och politi. På olika orter skiftande till antal och sammansättning, valdes det i regel för ett års tid af särskildt utlottade elektorer bland församlingsmedlemmar, som genom viss census och andra villkor befunnos därtill kvalificerade. Under 1700-talet utsattes det såsom alltför "oligarkiskt" för angrepp från den "demokratiska" massans sida, men fortlefde efter Polens delningar särskildt i Ryssland, tidvis med ytterligare utsträckt befogenhet. 1844 föll det dock offer för uniformerande förvaltningstendenser; endast i Riga och Kurlands städer kvarstod institutionen i viss mån till 1893. — I nyaste tid har *kagal* af den ryska finskfientliga tidningspressen användts som öknamn på ledarna af det passiva motståndet i Finland. Ordet har sedan i Finland upptagits i dagligt tal utan någon förnedrig bimening, utan tvärtom i motsatt betydelse. H. A—t. T. C.

Kahira. Se Kairo.

Kahl, Achatius Johan, präst, författare, f. 17 okt. 1794 på Hven, d. 24 jan. 1888 i Lund, blef 1806 student i Lund, 1814 filos. magister, 1815 docent i romersk vältalighet och 1821 adjunkt i österländska språk. 1821—24 och 1828—29 föreståd han professuren i sistnämnda ämne samt hösten 1826 professuren i romersk vältalighet och poesi. K., som 1825 prästvigts, utnämndes 1827 till förste stadskomminister i Lund samt kyrkoherde i Stora Råby och Bjellerup och erhöll 1830 prosttiteln. Nästan kuriöst är att tänka sig honom som Henrik Schartaus närmaste efterträdare. I den bekanta striden vid tillsättandet af domprostbefattningen i Lund efter Wählins död 1829 deltog K. med ifver. Af det akademiska konsistoriet sattes han i tredje förslagsrummet. Ett moment i striden och på samma gång ett minnesmärke af den blef den af K. utgifna "Anti-Quartalskrift" (2 h. 1831). 1844 blef K. teol. doktor, och 1865 kreerades han till filos. jubeldoktor. Redan som tjänstgörande präst ifrig svedenborgare, sysslade han under sin långa tjänstledighet hufvudsakligen med studier i Swedenborgs lära. I sina yngre dagar var K. en flitig medlem af Härbärget (se d. o.) och har med mycken pietet tecknat drag af dess historia i arbetena *Tegnér och hans samtida i Lund* (1851; 2:a uppl. 1868) och *Tegnérsstatyen i Lund. Jämte några minnen från den Tegnérska tiden* (1853). K:s filologiska författarskap torde icke varit utan sina förtjänster, men har helt trädt i skuggan för hans ofvannämnda minnesteckningar och hans skrifter rörande svedenborgianismen. De märkligaste bland dessa äro *Em. Svedenborgii itinerarium, sect. II* (1844), *Eman. Svedenborgii diarii spiritualis partis VII sect. III* (1859) samt framför allt *Nya kyrkan och dess inflytande på theologiens studium i Sverige* (1847—64). I detta arbete betecknas Swedenborg som kristendomens främste försvarare mot naturalism och materialism. E. M. R.

Kahl, Wilhelm, tysk jurist, f. 1849, e. o. professor i Rostock 1879, ord. prof. i Erlangen 1883, i Bonn 1888, i Berlin 1895, geheime justitieråd, har arbetat hufvudsakligen inom kyrkorätten och i sammanhang därmed äfven behandlat stats- och straffrätt. Bland hans arbeten må nämnas *Katholische und evangelische anschauung über das verhältniss von staat und kirche* (1886), *Lehrsystem des kirchenrechts* (1894), *Konfession der kinder aus gemischten ehen* (s. å.), *Die religionsvergehen* (1906), *Kirchenrecht* (i Hinnebergs "Kultur der gegenwart", s. å.) och *Oeffentlichkeit und heimlichkeit in der geschichte des deutschen strafverfahrens* (1908). Rld.

Kahla, stad i hertigdömet Sachsen-Altenburg, vid Saale. 6,274 inv. (1905). Porslinsfabriker; järngjuteri; tillverkning af pianon, metallvaror, tegel, mjöl m. m. J. F. N.

Kahlambabergen, detsamma som Katlambabergen. Se Drakbergen.

Kahle, Richard, tysk skådespelare, f. 1842 i Berlin, student där, debuterade 1865 i Budapest, var 1869—71 anställd vid Leipzigs Stadttheater och tillhörde 1871—1900 k. teatern (Schauspielhaus) i Berlin. Ehuru liten till växten, lyckades K., genom sin malmrika stämma och framför allt genom sin klara uppfattning och sin individualisering af karaktären, framställa mycket fordrande gestalter, såsom *Lear*, *Rikard III*, *Franz Moor* m. fl.

Kahlengebirge [kāl-], den nordöstligaste, ända till Donau gående utlöparen af Noriska alperna i Nedre Österrike, en del af Wienerwald, med utsiktsbergen Hermannskogel (542 m.), Leopoldsberg (423 m.) och Josephs- l. Kahlenberg (483 m.). Vid foten af sistnämnda berg, 6 km. från Wien, ligger byn Kahlenberg, där den för sina narrspel bekante prästen Wiegand von Theben, den s. k. Pfaffe von Kahlenberg, lefde (omkr. 1340). (J. F. N.)

Kahlmeter. Se Kalmeter.

Kahn, Gustave, fransk författare, f. 1859 i Paris, var en af ledarna för den i midten på 1880-talet uppträdande symbolistiska skolan (jämte Laforgue och Moréas), som tog Mallarmé till förebild, och redigerade "La vogue" (som upphörde 1889). K:s tidigare dikter, *Les palais nomades* (1887), *Chansons d'amant* (1891) och *Domaines de fée* (1895), opponerade mot naturalismen och voro skrifna på rimlös "fri" vers, en form, som han teoretiskt förordade i företalet till omtrycket i *Premiers poèmes* (1898). *Le roi fou* (1896), en roman om Ludvig II af Bajern, *Le cirque solaire* (1899), en bömisk lindansarhistoria, och *L'adultère sentimental* (1902), en modern fransk skildring, äro på prosa. Kritiskt teoretisk är *Symbolistes et décadents* (1902). R—n B.

Kahn, Robert, tysk tonsättare, f. 1865 i

Mannheim, elev af V. Lachner, Kiel och Rheinberger, dirigerade 1890—93 en damkör i Leipzig, blef 1897 lärare i komposition, teori och ensemblespel vid k. musikhögskolan i Berlin samt bär sedan 1903 professors titel. Han har komponerat gedigna kammarmusikverk (bl. a. 3 pianokvartetter och 3 violinsonater), körstycken, duetter, sånger för en röst m. m.

Kahnis, Karl Friedrich August, tysk teolog, f. 1814, d. 1888, 1842 docent vid Berlins universitet, 1844 e. o. professor i Breslau och 1850—85 ord. teol. professor i Leipzig, slöt sig 1848 till de separerade lutheranerna och blef sedan en af hufvudkämparna mot unionen mellan lutheraner och reformerta. Hans skrift *Die lehre vom abendmale* vill tillvarataga det specifikt lutherska, men utvecklar i själfva verket en mot äkta lutherdom stridande teosofisk-realistisk tydning af sakramentet. I *Die lutherische dogmatik* (3 dlr, 1860—68; ny förkortad uppl. 1875) tar K. bestämdt afstånd från den s. k. repristinationsteologien, yrkar på en friare ställning till bibelordet än den gamla inspirationslärans samt på en kritiskt bearbetande utveckling af den gammallutherska läroframställningen. Bland K:s öfriga skrifter märkas *Der innere gang des deutschen protestantismus seit mitte des vorigen jahrhunderts* (1854; 3:e uppl. 1874; svensk öfv. 1863, 1876—77) samt *Die deutsche reformation* (I, 1873; sv. öfv. 1879). Som lärare utöfvade K. — tills. med Luthardt och Delitzsch — ett utomordentligt stort inflytande. G. A—n.

Kaholmarna. Se Dröbaksund.

Kahrer, Laura, pianist. Se Rappoldi, E.

Kahūl. Se Kagul.

Kahulaui, den minsta af Hawaiiöarna (se d. o.), s. om Maui, 20 km. lång, 10 km. bred. 179 kvkm. Den enda vegetationen är gräs och euforbiacéer. Ön bebos af ett fåtal fårherdar. J. F. N.

Kāi'afas. Se Kaifas.

Kāi'bar, Chaibar l. Cheiber (hebr.; "förening", "förbund"), ett område i Hedjas i Arabien, enligt Burton 128 km. n. om Medina, där i 7:e årh. funnos judiska, sannolikt redan då tämligen gamla kolonier. Mot den rika judiska befolkningen i K. företog Muhammed i maj 628 ett fälttåg, hvarunder han intog de af densamma uppförda borgarna och erhöll ett rikt byte. Oasen, som är rik på källor och dadlar, har omkr. 1,200 inv. (J. F. N.)

Kaibarpasset. Se Khaibarpasset.

Kāi'bel, Georg, tysk filolog, f. 1849 i Lybeck, d. 1901 i Göttingen, professor i Breslau (1879), Rostock (1881), Greifswald (1883), Strassburg (1886) och Göttingen (1897), var en af vår tids ypperste och finaste kännare af grekisk litteratur och grekiskt kulturlif; genom omfattande samlingsverk och djupgående specialundersökningar inom sin vetenskaps olika grenar inlade han betydande förtjänster om den klassiska filologien. Hans hufvudverk äro "Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta" (1878), en grundläggande samling af metriska inskrifter, "Inscriptiones Graecae Siciliae et Italiae" (1890; utgör del XIV af Berlinakademiens grekiska inskriftsverk; se Inskrifter), "Stil und text der *Ἀθηναίων πολιτεία* des Aristoteles" (1893), "Comicorum græcorum fragmenta" (1899). Han utgaf kritiska upplagor af Athenaios, Sofokles m. fl. antika författare. Från 1882 var K. ene redaktören af "Hermes", Tysklands förnämsta tidskrift för klassisk filologi. E. N—n.

Kaieteurfallet [kēi-itō'ə-], ett först i senare tid bekant vattenfall i floden Potaro, biflod till Essequibo, i brittiska Guyana. Det har en höjd af 226 m., fyra gånger högre än Niagara, är 113 m. bredt och för under regntiden en vattenmängd af 500—600 kbm. i sek. Det skall förr ha haft 300 m. höjd och har genom afslipning af sandstensgrunden dragit sig 25 km. tillbaka.

Kāi'fa. Se Haifa.

Kāi'fas (Kaiafas), eg. Josef Kaiafas, judisk öfverstepräst vid tiden för Jesu korsfästelse, var öfversteprästen Annas' (se d. o.) måg och tillhörde sadducéernas sekt. Under såväl de förhandlingar, vid hvilka Jesu gripande förbereddes, som själfva rättegången mot denne förde K. ordet vid Sanhedrins sammankomster, men synes därvid liksom i andra fall ha behärskats af den mera betydande svärfadern. (I Luk. 3: 2 och Apg. 4: 6 nämnes Annas framför K. och på ett sätt, som hade han varit den verklige öfversteprästen.) K. afsattes år 36 af den romerske legaten Vitellius, sedan han bekläd ämbetet i 18 år. P. F.*

Kaifŏng, hufvudstad i kinesiska prov. Honan, något s. om Hwangho, är en af de äldsta städerna i Kina, ty det anlades redan i 8:e årh. f. Kr. Alltsedan konung Mingtes regering (58—75) har i K. funnits en koloni judar, den enda judeförsamlingen i Kina. 1853 intogs och förstördes K. af Taipingrebellerna. Omkr. 150,000 inv. K. var 960—1125 residensstad för Sungdynastien och kallades då Tung-king (östra hufvudstaden). (J. F. N.)

Kaiganier, folkstam. Se Haida.

Kaïk (fr. *caïque*), *sjöv.*, ett litet österländskt fartyg, mest förekommande hos turkar och kosacker.

Äfven en mindre roddbåt, tillhörande Medelhafsgalärerna. R. N.*

Kāilās. Se Kailasa.

Kāilāsa (Kāilās). 1. Bergskedja i södra Tibet. Se Gangri. — 2. Bramanskt tempel. Se Ellora.

Kāi'm, Franz. Se Kaimkonserterna.

Kaimakām. Se Kaimmakam.

Kaimān (*Caiman*), *zool.* Se Krokodildjuren.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kaimänfisken, Bengäddan (*Lepidosteus osseus* L.), *zool.*, en till ordn. *Ganoidei* och fam. *Lepidosteidæ* hörande fiskart (se fig.), utmärkt genom långt utdragen nos, djupt inskuren munöppning samt med många tänder beväpnade käkar, hvilket jämte fenornas anordning ger fisken en viss likhet med gäddan

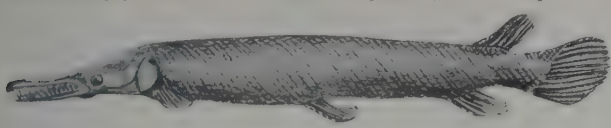

eller med en krokodil, hvaraf namnen (den amerikanska krokodilen kallas *caiman* af infödingarna i Guyana). Fjällbeklädnaden utgöres af fyrsidiga, i sneda rader ordnade s. k. ganoidfjäll. Ryggkotorna äro högre utbildade än hos andra fiskar; simblåsan är delad i flera små rum. Kaimanfisken lefver i sjöar och floder i sydliga delarna af Nord-Amerikas förenta stater. Den lär vara glupsk och rofgirig. Genom mun eller gälöppningen utträda beständigt luftblåsor; högst sannolikt härrör denna luft från sådan, som finnes i simblåsan och som af fisken svalts ofvanför vattenytan. Längden går till inemot 2 m. Utom kaimanfisken finnas ytterligare två arter af släktet *Lepidosteus*, från Nord-Amerikas sydstater, Central-Amerika och Cuba. Under den tidigare tertiärperioden lefde arter af detta släkte äfven i Europa. R. L.*

Kaï'mkonserterna i München, ett mycket ansedt konsertinstitut, stiftades 1891 af numera hofrådet Franz Kaim (f. 1856, son till pianofabrikanten med samma namn) och fortgick 1893—1907 med egen orkester samt i egen konsertsal, hvarjämte orkestern höll folkkonserter. Dirigenter för de stora Kaimkonserterna voro H. v. Winderstein, H. Zumpe, Ferd. Löwe, F. Weingartner och G. Schneevoigt.

Kaimmakām, arab. (turk. kaimakām), "stående på en (annans) plats", "ställföreträdare", titel på de turkiske ämbetsmän, som inom de större förvaltningsområdenas (sandjak eller livä) underafdelningar (*kasā*) ha den högsta myndigheten och representera sin närmaste förman, livans chef, *mutesārrif* ("maktegare"). Kaimmakamen tillsättes af vederbörande minister. I Egypten motsvaras kaimmakamen af *hākim-chatt* ("distriktsföreståndare"). H. A.*

Käin (hebr. *Kajin*) är, enligt sammanhanget i 1 Mos. 4: 1 ff., de första människornas förste son, hvilken mördade sin yngre broder Abel. På grund häraf dömdes han af Jahve till ett kringirrande lif, men erhöll samtidigt som skydd för blodshämnden ett tecken (se Kainsmärke). Då K. enligt berättelsen behöfver skydd för blodshämnaren, förutsätter detta, att han lefver i en större omgifning, där den mördade har flera anhöriga, som enligt semitisk åskådning känna sig förpliktade att hämnas den döde, och alltså icke i mänsklighetens första begynnelse. Redaktören, som sammanställde berättelserna i 1 Mos., har emellertid begagnat brodermördaren K. för att illustrera syndens hastiga tillväxt i omedelbart samband med den föregående skildringen af syndafallet. Dramatiskt har ämnet behandlats af Byron (se denne, sp. 776). — En annan Kainsgestalt skildras i v. 17—24 af samma kap.; denne K. är bekant som stadsbyggare och stamfader för en släkt, som gjorde hvarjehanda framsteg i civilisation. Medlemmarna af denna släkt ha vanligen efter sammanhanget i 1 Mos. betraktats som den ogudaktiga mänskligheten, medan Sets afkomlingar ansetts som den fromma delen däraf. Men en närmare pröfning visar, att kainiterna i kap. 4 (Jahvisten) äro (med frånräkning af Set och Enos) desamma som setiterna i kap. 5 (Prästkodex). Kain heter blott i kap. 5 Kenan, Irad heter där Jered, Mehujael Mahalalel, Metusael Metusala, Hanok och Lemek äro för båda listorna gemensamma. V. 25 f. i kap. 4 visar emellertid, att äfven Jahvisten känt en setitisk linje, men intet tyder på, att denna källa, såsom den slutlige redaktören tyckes ha menat, tänkt sig denna linje representera den fromma mänskligheten i motsats till de ogudaktige kainiterna. — Kain kallades ock en stad i Juda stams bergland, i sydöstlig riktning från Hebron (jfr Jos. 15: 57). E. S—e.

Kaina'rdji. Se Kutschuk Kainardji.

Kaincin l. Kainkasyra. Se Kainkarot.

Kainit, *kem.*, ett tämligen svårlösligt dubbelsalt af kaliumsulfat, magnesiumsulfat och klormagnesium, $K_2SO_4 + MgSO_4 + MgCl_2 + 6H_2O$, förekommer jämte karnallit (se d. o.) i oerhörda massor i Stassfurtsaltlagren (jfr Kaliumsalter). Största delen af den kainit, som brytes, användes som kaligödning i landtbruket, men betydande mängder förarbetas äfven på kaliumsulfat, hvarvid kainiten först öfverföres till dubbelsulfatet schönit, $K_2SO_4 + MgSO_4 + 6H_2O$. Detta sistnämnda finnes äfven färdigbildadt i kalilagren, dock i jämförelsevis mindre mängder. Af 1904 års kainitproduktion, omkr. 2 mill. ton, användes $^5/_6$ till jordbruksändamål. H. E.

Kainiter. Se Kain.

Kai'nkarot, *Radix caincæ, farm.*, kallas roten af *Chiococca racemosa* L. och särskildt *Ch. anguifuga* Mart., buskar, som höra till fam. *Rubiaceæ* samt förekomma i Syd-Amerika och Västindien. Kainkaroten, som ofta är blandad med stycken af veden, har gråbrun färg, är vanligen fingertjock eller smalare, med längslöpande rundade lister; barken är här och där ringlad. Kainkaroten är i sitt hemland ett berömdt medel mot ormbett (*Radix serpentariæ brasiliensis*), vattsot och kronisk magkatarr. Smaken af den friska roten liknar i början kaffe, men blir sedermera skarp och äcklig. Roten är ett kraftigt urindrifvande samt äfven purgerande medel, som dock sällan begagnas, ej alls hos oss. Dess viktigaste beståndsel är kaincin l. kainkasyra, en glykosidisk saponinsubstans. O. T. S.*

Kai'nkasyra. Se Kainkarot.

Kainogenēs l. Kenogenes (af *kainó's*, ny, och *ge'nesis*, skapelse). Se Descendensteori, sp. 200.

Kainozōiska systemen l. Kainozoiska serien (af grek. *kainó's*, ny, och *zōon*, djur), *geol.*, kallas de tertiära och kvartära bildningarna, i motsats till de mesozoiska (trias, jura, krita) och paleozoiska (kambriska, siluriska, devoniska, stenkols- och permiska) systemen. B. L—n.*

Käinsdorf, by i sachsiska kretsen Zwickau, 5 km. s. om Zwickau, vid Mulde. 4,215 inv. (1900). I K. ligger konungariket Sachsens största järnverk,

Ord. som saknas under K, torde sökas under C.

Königin Maria-hütte, bestående af flera masugnar, gjuterier, valsverk, martinverk och maskinverkstäder, hvilka sysselsätta omkr. 2,000 arbetare. (J. F. N.)

Käinsk, kretshufvudstad i rysk-sibiriska guvern. Tomsk, vid Tom och sibiriska järnvägen. 5,858 inv. (1897). J. F. N.

Käinsmärke, eg. det tecken, som Herren gaf brodermördaren Kain (se d. o.) för att skydda honom från blodshämnden. Ordet nyttjas dock allmänt i den mening, att en människa bär i sina drag liksom märke på sin ondska eller af ett brott, som hon begått.

Kāi'nunselkä benämndes förr "en gren af den finska landtryggen", men utgör enligt nyare uppfattning ingen landtrygg, utan endast en vattendelare omkring Ule-vattnen. Högsta punkten är 334 m. ö. h. J. E. R.

Kainz [kā'ints], Joseph, tysk skådespelare, f. 1858 i Wieselburg i Ungern, hade engagemang bl. a. vid "Meiningarnas" trupp 1877—80 och vid hofteatern i München 1880—83, där han tillhörde konung Ludvig II:s närmare vänkrets, hvarefter han tillhörde (1883—99) Deutsches theater i Berlin och sedan varit anställd vid Burgteatern i Wien, där han 1910 erhöll lifstidsengagemang. K. har vunnit ryktbarhet som scenisk realist, i synnerhet stark, när det gäller att utveckla lidelsens elementära makt. Till hans förnämsta roller höra *Don Carlos*, *Romeo*, *Prinz von Homburg* (i Kleists drama), *Hamlet*, *Franz Moor*, *Konungen* i Fuldas "Der talisman" och i Grillparzers "Judin von Toledo", *Marcus Antonius* i Shaksperes "Julius Cæsar", *Klockgjutaren* i Hauptmanns "Versunkene glocke" och *Misantropen* (i Molières skådespel). Se biogr. af Gregori (2:a uppl. 1905).

Kaipara harbour [kāipā'rā hā'bə], stor vik på västra kusten af Nya Zeelands nordö. J. F. N.

Käi'piais, by i Finland nära Värrälä vid Kymmeneälf. I juli 1789 hade ryssarna under Denisov vid K. intagit en stark ställning, som skyddades af flera batterier samt förhuggningar. 15 juli anföllo svenskarna under generalmajor Kaulbars och lyckades skjuta en förhuggning i brand, men kunde ej bemäktiga sig de fientliga batterierna, utan tvingades af elden från dem att på aftonen draga sig tillbaka först till Uttismalm under oupphörligt förföljande från ryssarnas sida, hvarvid ej obetydliga förluster ledos, och sedan till Kovalla, där läger slogs 16; men 18 juli drog sig Kaulbars vidare tillbaka till Värrälä, hvarefter Kovalla besattes af ryssarna, som där byggde batterier mot Värrälä. L. W:son M.

Käi'ping. 1. Stad i kinesiska prov. Tschili, 120 km. n. ö. om Tien-tsin, vid järnvägen Tien-tsin—Schan-hai-kwan, med rika kolgrufvor. — 2. Stad i kinesiska prov. Schön-king (Mandschuriet), nära östra kusten af Liau-tung-viken och vid järnvägen Niu-tschwang—Port Arthur, med ståtliga, af granit byggda hus. Japanerna stormade det af ryssarna då innehafda K. 9 juli 1904 och banade sig därigenom väg till Niu-tschwang. J. F. N.

Kaira [kāi'rā]. 1. Distrikt i brittiska Indien, Gujarat, presidentskapet Bombay. 4,167 kvkm. 716,332 inv. (1901). — 2. Hufvudstad i nämnda distrikt. 10,392 inv. (1901). K. är en mycket gammal stad, är omgifvet af murar och har ett rikt utsmyckadt jainatempel.

Käi'ramo, Alfred Osvald, finsk botanist, politiker, f. 4 okt. 1858 i Jakobstad, son till lyceirektorn Alfred Kihlman (f. 1825, d. 1904), en framstående finansman och medlem af många landtdagar. Sonen blef 1883 filos. doktor, 1885 docent och 1897 e. o. professor i botanik vid Helsingfors' universitet. K:s viktigaste vetenskapliga verksamhet utgöres af studier om säcksvamparna, *Zur entwickelungsgeschichte der Ascomyceten* (1883), växtbiologiska undersökningar i Lappmarken, bl. a. rörande skogsgränsen, fenologiska iakttagelser och i sammanhang därmed forskningar ang. nattfrosterna i Finland. Äfven som museiman har han verkat och tagit betydande del i utarbetandet af "Herbarium musei fennici". K., som tillhör det gammalfinska undfallenhetspartiet, kallades 1903 till senator och chef för jordbruksexpeditionen. Den politiska stormen i nov. 1905, som rensade senaten, nödgade äfven K. att försvinna därifrån. Därefter har han deltagit i det politiska lifvet som led. i landtdagen, där han räknats som en af de ledande inom sitt parti. 1906 utbytte han det svenska namnet Kihlman mot det finska Kairamo. T. C.

Kairana [kāi'rānā], stad i distriktet Muzaffarnagar, United provinces Agra and Oudh, Indien. 19,304 inv. (1901).

Käiro (Kāhira), arab. *Masr* (*Misr*) l. i högtidlig stil *Masr el-kāhira* ("det segerrika Masr", af hvilket biord de europeiska namnformerna *Kairo*, eng. *Cairo*, fr. *le Caire*, ry. *Kair* äro härledda), Egyptens hufvudstad och Afrikas största stad, ligger vid Nilens högra strand (30° 6′ n. br., 31° 26′ ö. lgd), 20 km. s. om det ställe, där Nilen delar sig i två stora hufvudarmar, och bildar sålunda gränspunkten mellan Öfre Egypten och Deltat. I s. och ö. stöter stadens område omedelbart till arabiska öknen, hvars högsta del, den nakna Mokattamkedjan (210 m.), med sin västra ända berör stadens sydöstligaste punkt (citadellet). I v. har K. på sista tiden utbredt sig ända fram till Nilen, så att det i n. v. öfverskridit den forna stadsgränsen, Ismailijehkanalen, och förenat sig med hamnstaden Bülāk samt i s. v. når ända fram till Gamla Kairo (se nedan). Genom sin bangård vid nyssnämnda kanal står staden i förbindelse med Deltats hela järnvägsnät, städerna Ismailija och Sues vid Sueskanalen samt de varma baden vid Heluān, s. om K., och genom den på andra sidan Nilen liggande stationen Bülāk ed-Dakrūr med den mellan Alexandria och Kartum gående järnvägen. En järnvägsförbindelse med Kaplandet håller nu på att utföras (se Kap—Kairojärnvägen). Staden omgifves i s. och ö. af en mur med ett tjugutal portar (af hvilka flera, såsom Bāb-en-nasr, "segerporten", och Bāb-el-futūh, "stormningens port", äro i arkitektoniskt hänseende intressanta) och behärskas i militäriskt hänseende af det i sydöstra hörnet högt liggande citadellet, *el-kál'a* (se pl., fig. 1 och 5). Dess areal är omkr. 28 kvkm. 654,476 inv. (1907), hvaraf omkr. 40,000 européer (mest greker, italienare, engelsmän, fransmän och österrikare), ungefär 20,000 kopter och orientaliska kristna, 13,000 judar samt återstoden muhammedaner af afrikansk, arabisk eller turkisk härkomst. Staden består af tre hufvuddelar: gamla staden, i n. ö. och s., upptagande $^2/_3$ af hela området, nya staden, Ismailia, myndigheternas och den europeiska kolonions säte, samt hamnstaden Bülāk. I Gamla staden, med dess smala, krokiga gator (se

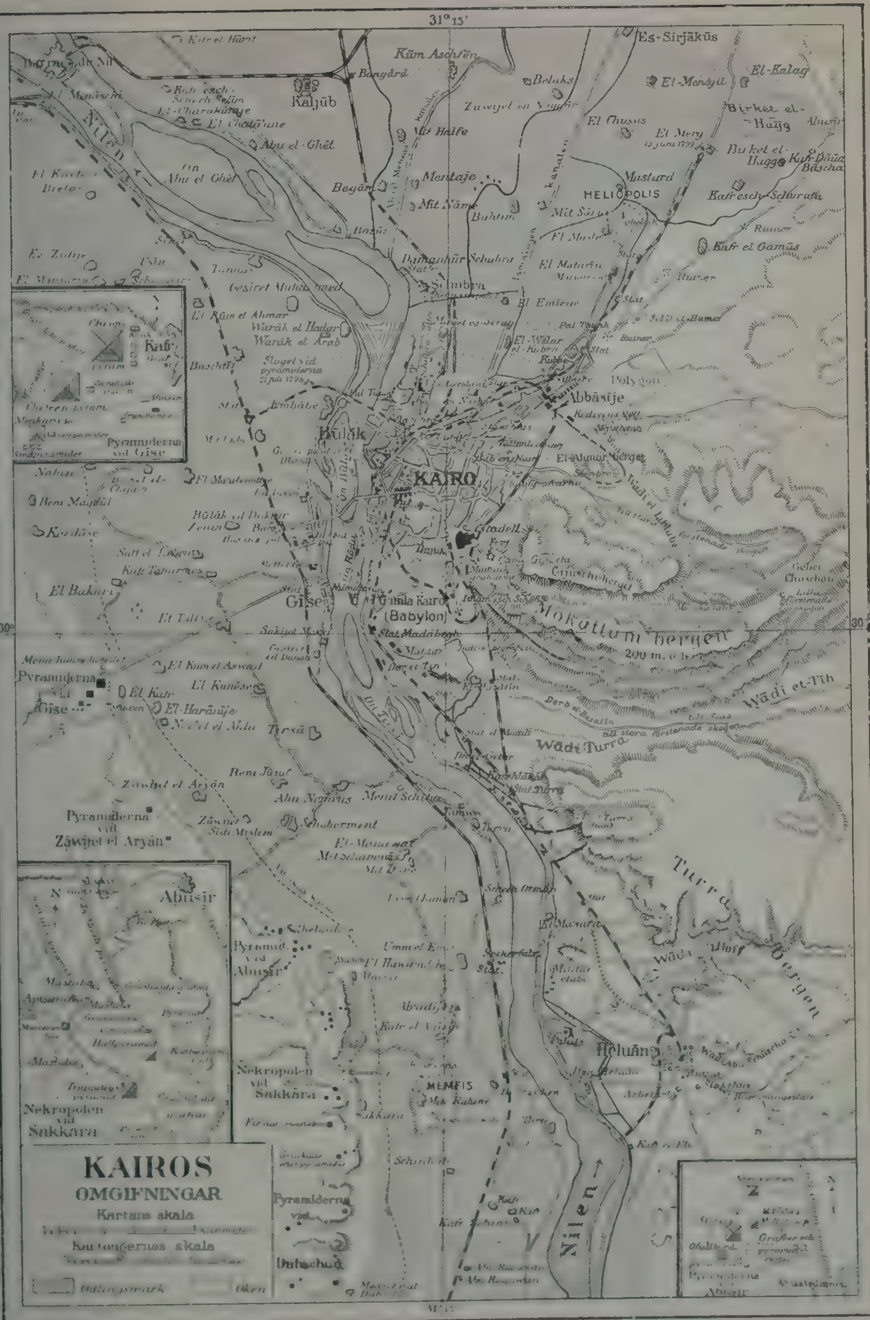
KAIROS
OMGIFNINGAR
Kartans skala
Kartongernas skala
31°15'
30°
Es-Sirjākūs
El-Kalag
Kūm Aschfēn
Bangârd
Kaljūb
Abu el-Ghêt
Nilen
HELIOPOLIS
Schubra
Bulāk
KAIRO
Citadell
Abbāsije
Gîse
Gamla Kairo
(Babylon)
Mokattum bergen
Wādi Turra
Wādi et-Tih
Turra Bergen
Heluān
MEMFIS
Pyramiderna vid Gîse
Pyramiderna vid Zāwijet el Aryān
Nekropolen vid Sakkâra
Abusîr
Dahschūr

Fig. 1. Utsikt öfver Kairo från citadellet. T. v. i förgrunden Sultan Hasans moské.

Fig. 2. Muhammed Alis moské (Alabastermoskén).

Fig. 3. Gata i gamla staden.

Fig. 4. Parti af Esbekijeträdgården.

Fig. 5. Citadellet.

Fig. 6. Mamlukgrafvarna.

fig. 3), där de höga, gula kalkstenshusen ofta berörа hvarandra med sina utbyggda fönster (*masjrebijja*), och dess mörka öfverbyggda basarer, koncentrerar sig det rent orientaliska lifvet. Den förnämsta gatan, *El-muski*, som dock numera nästan h. o. h. upptages af europeiska bodar, erbjuder, med sin fortsättning österut Sikke el-Gedide (Rue neuve) och de angränsande basargatorna, ett i hög grad brokigt och intressant folklif. Där finnas ock en mängd offentliga, ofta skönt utsirade brunnar, *sebil*, mer än hundra österländska bad samt tusentals små arabiska kaféer, ofta bestående af blott ett enda rum utan golf i jordvåningen och med blott några stolar och bänkar af palmkvistar till möblering. Den nya stadsdelen, Ismailia, till stor del ett verk af kediven Ismail, är h. o. h. byggd efter europeiskt mönster med breda gator och bulevarder samt en mängd nya palatslika byggnader, hvilka dock ej ega något arkitektoniskt intresse. Där ligga börsen, posten, Bank of Egypt, Anglo-Egyptian bank, Banque impériale Ottomane, Crédit Lyonnais, Credit foncier égyptien m. fl. bankinstitut, det egyptiska fornsaksmuseet i en nybyggnad nära bron öfver Nilen, franska arkeol. institutet, operan, fransk teater, flera storartade hotell, eleganta kaféer m. m. I norra delen af Ismailia, i själfva medelpunkten bland de nyssnämnda byggnaderna, utbreder sig den berömda Esbekijeträdgården (se fig. 4), en aflång åttahörning, af 8,25 har i areal, som med sin rika tropiska och subtropiska växtvärld, sina glittrande bassänger och sin ständigt solskensklara himmel är den skönaste plats någon stad kan uppvisa inom sina murar. Den är omgifven af nästan alla K:s stora hotell, operahuset, postbyggnaden och börsen. Den tredje stadsdelen, Bülak, utgör genom sitt läge vid Nilen den naturliga samlingspunkten för K:s ganska betydande sjöfart, i synnerhet importen från Öfre Egypten, Sudan och Central-Afrika. Äfven för Arabien och östra Afrika är K. den förnämsta afsättningsorten, och såväl därigenom som genom sin ej obetydliga industri försvarar K. sin plats som Egyptens förnämsta handelsstad. — Ehuru i sina äldre delar trångt och smutsigt, är K. en af de arkitektoniskt mest betydande städer i världen, och särskildt fäster sig intresset i detta afseende vid moskéer, grafmonument, brunnar, portar m. m. Främst är att nämna Sultan Hasans moské (se fig. 1), vid Rumêle-platsen nedanför citadellets murar, hvilken uppförde 1356—59 och utgör den arabiska byggnadskonstens mest betydande verk. Särskildt anmärkningsvärda äro dess minareter, den högsta 81,6 m., och dess hufvudportal, en 20 m. hög nisch med stalaktithvalf och i sten snidade arabesker. Därnäst komma Ibn-tulûns storartade moské (den äldsta i K., 876—878), El-ghuris och Muhammed Alis moské l. Alabastermoskén (fig. 2), som (fullbordad 1857) ligger inom citadellets murar, där f. ö. finnas 2 andra moskéer och flera andra stora byggnader. K. har ett stort antal kungliga palats, af hvilka Abdinpalatset är den nuv. kedivens officiella residens (hans bostad är palatset vid Kubbe n. ö. om K.), och omkr. 500 moskéer (en stor del i ruiner). I El-asharmoskén, byggd 973, inrättades 988 en högskola, islams förnämsta, som ännu på 1880-talet hade omkr. 7,000 studerande och 230 professorer, men som nu till följd af det engelska inflytandet i Egypten icke obetydligt gått tillbaka. Vid folkräkningen 1897 beboddes moskén af 6,923 pers. Den första elementarundervisningen meddelas i flera hundra småskolor. Dessutom finnes i K. en mängd efter europeiskt mönster inrättade institutioner: ett stort hospital, Kasr-el-'ain (''källslottet''), med medicinsk högskola, vidare jurist- och ingenjörskolor, krigsskola, veterinärinstitut, stort kemisk-farmaceutiskt laboratorium, några flickskolor samt ett institut för blinda och döfstumma. Af särskildt högt värde äro det vicekungliga biblioteket (omkr. 42,000 bd, hvaraf 24,135 arabiska, mest manuskript), förvaradt i en nybyggnad vid Bâb el-chalk, som ock innesluter det arabiska museet och framför allt det stora museet för egyptiska fornlämningar, hvilket 1903 flyttades till K. från sin tillfälliga bostad i Gise. Härtill komma flera af den europeiska kolonien grundlagda och underhållna institutioner: ett storartadt hospital, en mängd goss-, flick- och missionsskolor, föreningar, hvaribland det af Schweinfurth stiftade Geografiska sällskapet, med stort bibliotek, m. m. I Bülak finnes ett berömdt statstryckeri, mähända den mest betydelsefulla af alla Muhammed Alis skapelser. Där tryckes Egyptens enda officiella tidning, ''Wakâji masri'jje'' (Egyptiska händelser), af högst torftigt innehåll. I själfva K. finnas många enskilda boktryckerier, och där utgifvas åtskilliga tidningar på arabiska, franska, grekiska och italienska; af dessa äro de arabiska de betydligaste, ehuru äfven de efter europeiska begrepp äro oansenliga. Industrien omfattar hufvudsakligen tillverkning af papper, socker, möbler, vagnar, bomulls- och halfsidentygер. — K. är vicekonungens (kedivens) residens och säte såväl för alla Egyptens administrativa institutioner som för en internationell domstol af första instans. Äfven de främmande makternas representanter (generalkonsuler) i Egypten pläga oftast öfver vintern residera i K., som då utvecklar ett synnerligen bullersamt sällskapslif, besökt som K. då är af turister från hela världen, men främst af anglo-amerikaner. Staden bildar under egen guvernör, *muhâfis*, en särskild förvaltningskrets med 15,7 kvkm. kulturjord indelad i 12 distrikt. — Som klimatisk kurort för bröstlidande lämpar sig själfva K. enligt nu gängse åsikter knappast. Det oroliga lifvet, larmet på gatorna, den relativt höga fuktighetshalten till följd af nordanvinden och närheten till deltat och ej minst gatudammet verka i detta hänseende ogynnsamt. Torrare och renare luft samt lugnare omgifning erbjuda Mena-house-hotellet vid Gises pyramider vid ökenranden och Heluân s. om K. Medeltemperaturen i K. är för året 21,3° (för jan. 12,1°, för juli 29°); regn faller endast under vintern och äfven då ytterst sällan.

I K:s närmaste omgifning (se kartan) äro framför allt att märka de s. k. ''kalifgrafvarna'' i ö. och deras fortsättning på andra sidan citadellet, ''mamlukgrafvarna'' (fig. 6), i s., härliga kupolbyggnader på fyrkantig grund från den arabiska konstens blomstringstid. Bland de förra utmärka sig företrädesvis sultan Barkûks (från början af 1400-talet) och Kait bejs (från 1463, restaurerad 1898) mausoléer för rikedom och elegans. Mellan kalifgrafvarna och stadsmuren, just där El-muskis fortsättning, Rue neuve, mynnar ut, höjer sig den bekanta väderkvarnskullen, från hvars topp man har en härlig utsikt

öfver hela staden, med dess kupoler, minareter och trädgårdar, samt öfver den omgifvande nejden med de röda Mokattambergen och den gula ökensanden i s. och ö., Nilens breda glittrande band på andra sidan staden i v. och därbortom vid horisonten pyramidernas mot den klara ökenluften skarpt aftecknade konturer. I s. v. ligger vid Nilen Gamla K. (arab. *Masr el-atîka*; se nedan) med den berömda koptiska Mariakyrkan, kallad Abu-Serge, från 8:e årh. (intressanta bysantinska sniderier och musivarbeten i elfenben), och den storartade, numera förfallna Amr-moskén, den äldsta i Egypten. Framför hela flodstranden från Bûlâks norra ända till Gamla K. sträcka sig de båda långsmala öarna *Gesîret-Bûlâk*, i n., och *Gesîret-Rôda*, i s. Till den förra leder en ståtlig och dyrbar järnbro, och öns norra hälft upptages af det praktfulla Gesîre-palatset, som byggdes 1863—68 för kedivens räkning, men 1893 jämte en del af den stora parken inköptes af ett aktiebolag och inreddes till hotell (af den ursprungliga dyrbara utrustningen återstår föga). På sydspetsen af ön Röda finnes den 716 uppställda bekanta nilmätaren, *el-mikjâs*, efter hvilken en edsvuren schejk angifver Nilens vattenstånd. På flodens vänstra strand, midt emot Gamla K., ligger byn Gîse (se d. o.), efter hvilken de omkr. 9 km. i v. aflägsna pyramidfälten ha sitt namn (se Pyramid). Närmast n. om K. ligga flera vicekungliga palats, omgifna af yppiga trädgårdar, och midt igenom dessa löper den präktiga Schubra-allén, som på fredagar och söndagar utgör den eleganta världens promenadväg, snörrätt ut till det 5 km. aflägsna Schubra-slottet vid Nilen, med en berömd trädgård i gammalfransk stil. — Till K:s vidsträcktare omgifningar höra den lilla förstenade skogen, *gebel chaschab* (”träberget”), och den ännu längre österut befintliga stora förstenade skogen vid *Bir el-fachme* (”kolbrunnen”; jfr Fossila skogar), i östra delen af Mokattam, Heliopolis i n. ö., pyramidfälten vid Gîse i v. samt s. därom ruinerna vid Memfis och nekropolen vid Sakkâra.

Historia. Enligt traditionen skall Gamla K. redan under Kambyses' tid 525 f. Kr. grundlagts af babylonierna, hvilka gåfvo orten namnet Babylon. Sedermera blef platsen ett ståndkvarter för en romersk legion. Då dess ännu i ruiner behållna ”castrum” eröfrades af kalifen Omars fältherre Amr (638 e. Kr.), erhöll staden, enligt sagan med anledning af en på anförarens tält rufvande dufva, namnet Fostât (”tält”). Det nuv. K., som ansluter sig till detta Fostat i n., grundlades af kalifen Mu'iss' fältherre Djauhar i 10:e årh. Namnet Masr (ursprungligen Misr), de semitiska grannfolkens namn på Egypten, hade redan förut gifvits åt Fostat; och då vid den nya stadens grundande planeten Mars (arab. *el-kâhir*, ”den segerrike”) genomlopp dess meridian, gaf Mu'iss åt K. namnet *Masr el-kâhira*, hvarefter Fostat kallades *Masr el-atîka* (”gamla Masr”). 973 upphöjdes K. till residens, och därefter berodde Egyptens öde af K:s. Saladin byggde citadellet och stadsmuren, och under de följande sultanerna förskönades staden oafbrutet, i synnerhet under Muhammed-en-nâsir (d. 1341). I politiskt hänseende är stadens hela följande historia en oafbruten serie af palatsrevolutioner, plundringar och brott. Med stadens eröfring af turkarna under Selim I (1517) gick dess politiska betydelse till stor del förlorad. Efter slaget vid pyramiderna (21 juli 1798) hölls K. besatt af fransmännen till 1801. I aug. 1805 höll Muhammed Ali som pascha af Egypten sitt intåg på citadellet, och 1 mars 1811 undanröjde han genom försåtligt öfverfall i K. de siste mamluk-cheferna. H. A.*

Kairouân (Kerouan l. Kirvan), stad i Tunisien, omkr. 50 km. v. om Susa, med hvilket det är förenadt genom järnväg. Det ligger midt på en stor, af saltträsk betäckt äng och är omgifvet af en 10 m. hög, med runda torn krönt tegelmur, med 5 portar. K. har en borg (*kasba*), mer än 80 moskéer och kloster, hvaribland Okbamoskén, färdigbyggd 827 och prydd med 420 praktfulla antika pelare, 7 förstäder och omkr. 25,000 inv. Tillverkning af mattor, sadelmakarvaror, gula skinntofflor, kopparvaror och rosenolja. — Staden grundlades af Okba ben Nafi 670 och var därpå hufvudstad i hela muhammedanska Afrika och säte för en kalif samt är, såväl på grund däraf som därför, att många muhammedanska helgon där ligga begrafna, en af de heligaste städerna i den muhammedanska världen. Det anses nämligen som en af paradisets fyra portar, och det var förbjudet för både européer och judar att beträda staden, ända till dess fransmännen besatte den 1881. J. F. N.

Kâisakar. Se Kirgiser.

Kâisaniêmi park. Se Helsingfors, sp. 359.

Kâisarije. 1. Stad i Mindre Asien, hufvudort i sandjaket K. i vilajetet Angora, nära Kisil Irmaks biflod Kara-su, vid norra foten af det 3,960 m. höga Erdjijas dag (lat. *Mons Argæus*). 72,000 inv., hvaraf 45,000 turkar och resten hufvudsakligen armenier och greker. Säte för en armenisk biskop. K. hette i forntiden *Mazaka*, var en tid Kappadociens hufvudstad, kallades sedan *Eusebia* och fick af kejsar Tiberius namnet *Cæsarea*. Ruiner af den gamla staden ligga s. om K. — 2. Ruinstad vid Palestinas kust mellan Haifa och Jafa, sedan 1884 bebodd af några hundra bosniaker. Se Cæsarea 1. (J. F. N.)

Kaiser [ka'jšer], ty., kejsare (se d. o.).

Kaiser [ka'jšer], Frederik, holländsk astronom, f. 10 juni 1808 i Amsterdam, d. 28 juli 1872, blef 1826 observator vid observatoriet i Leiden, 1837 direktor där och några år därefter tillika professor i astronomi. K. genomdref uppförandet af ett nytt observatorium (färdigt 1860). Han var en af de utmärktaste observatörer. Särskildt högt skattade äro hans dubbelstjärnmätningar och hans undersökningar öfver planeten Mars. Han var en utmärkt lärare och äfven skicklig populärvetenskaplig skriftställare (*De Sterrehemel*, 1844—45, utgick i flera uppl.). Hans rent vetenskapliga arbeten äro till större delen publicerade i ”Annalen der Leidener sternwarte” (1868—75). B—d.

Kaiser [kajšer], Jan Willem, holländsk kopparstickare, f. 1813 i Amsterdam, d. 1900, väckte först uppseende med en stor gravyr, *Amiral de Ruyters död* (efter Pieneman). För öfrigt graverade han i en kraftigt målerisk teknik *Skyttegillet* (efter van der Helst), *Borgmästaren Six*, *Nattvakten* och *Syndikerna för klädesväfvarskrået* (efter Rembrandt), *Profeten Esaias* (efter Rafael) m. m. K. var 1859—83 föreståndare för kopparstickarskolan vid akademien i Amsterdam. (G—g N.)

Kaiser [ka'jšer], Johann Paul, tysk präst,

författare, f. 19 dec. 1852 i Züllichau, teol. doktor, blef 1884 kyrkoherde i tyska S:ta Gertruds församling i Stockholm och 1890 i S:t Matthæi i Leipzig. K. har författat bl. a. *Gustav Adolf, ein dramatisches festspiel für die volksbühne* (1889, en mängd uppl., uppförd 1894 samtidigt i 60 tyska städer), *Gustav Adolf, ein christliches heldenleben* (1894) samt predikningar och religiösa betraktelser: *Kind auf* (1891—92), *Für zeit und ewigkeit* (1891), *Die bergpredigt des Herrn ausgelegt in predigten* (1900—01) m. m. Särskildt som författare af uppbyggelseböcker för barn har K. vunnit stort erkännande, och ett par serier urval ur hans skrifter på detta område öfverflyttades 1902 till svenska under titlarna "Sådana hörer Guds rike till" och "Tio Guds bud". — Som religiös lyriker har K. betygat sig ega en icke ringa begåfning genom de båda diktsamlingarna *Grüss Gott* (1898) och *Ein neues lied* (1909; innehåller bl. a. trogna och välformade tolkningar af Wallins m. fl:s psalmer). (E. N. S—g.)

Kaiser [ka'jsər], Isabelle, schweizisk författarinna, f. 1866, uppfostrades i Genève, debuterade 1888 med diktsamlingen *Ici-bas*, som följdes af *Sous les étoiles* (1890) och *Des ailes!* (1897). Hennes första roman var *Coeur de femme* (1891), *Sorcière!* (1895) skildrar en häxeriprocess, *Héro* (1897), en modern kärlekshistoria, har till scen hennes hembygd, *Notre père qui êtes aux cieux* (1899) beskriver storstadseländet, *Vive le roi!* (1903) behandlar ett motiv från Vendéekriget. På tyska har hon skrifvit novellerna *Wenn die sonne untergeht* (1901), dikterna *Mein herz* (1908) och romanen *Die friedensucherin* (s. å.).

Kaiserfahrt [ka'jsər-], den för de största fartyg farbara kanalen, som man dragit genom sydöstra delen af ön Usedom för att ersätta den krokiga och för igengrundning utsatta Swines södra del.

Kaiserslautern [ka'jsərs-], Lautern, kretsstad i bajerska Rhenpfalz, vid floden Lauter. 52,306 inv. (1905), hvaraf 19,006 katoliker. K. är en af de viktigaste fabriksorterna i Pfalz. Det har ett kamgarnsspinneri med 120,000 spindlar och 1,650 arb., ett bomullsspinneri och -väfveri med 1,250 arb., två stora järnverk, två symaskinsfabriker med 1,900 arb., samt tillverkning af möbler, trävaror, maskiner, tobaksvaror, gödselmedel m. m. och drifver handel med trävaror. I staden finnas tre bangårdar, gymnasium, realskola, industri- och landtbruksskola, byggnads- och andra fackskolor, skollärar- och lärarinneseminarium m. fl. läroanstalter. 1252 blef K. fri riksstad, men kom 1357 till Pfalz. Det intogs 1631 af svenskarna. — K. är bekant genom den seger, som hertig Karl af Braunschweig där vann öfver en del af franska Moselle-armén under general Hoche 28—30 nov. 1793, genom träffningen 23 maj 1794 och genom furstens af Hohenlohe-Ingelfingen seger öfver franska Rhen-arméns vänstra flygel under general Michaut 20 sept. 1794. (J. F. N.)

Kaiserstuhl [ka'jsərstöl], ett enstaka beläget berg af vulkaniskt ursprung i Baden, kretsen Freiburg, nära Rhen. Berget består af 40—50 dolerit- och basaltkägglor, hvilka omslutas af tätt befolkade vackra dalar med den rikaste växtlighet. Högsta punkten, Totenkopf, ligger 560 m. ö. h. (J. F. N.)

Kaiserswerth [ka'jsərsvērt], stad i preussiska reg.-omr. Düsseldorf, vid Rhen. 2,462 inv. (1905), mest katoliker. Diakonissanstalt, grundlagd 1836 af T. Fliedner (se Diakonissa), förbunden med lärarinneseminarium, flickbarnhem, dårhus, asyl och magdalenastiftelse. Katolskt sjukhus. Sidenväfveri. — På det område, där K. ligger, grundlades 710 ett benediktinkloster, omkring hvilket staden sedan uppstod. Sedan 14:e årh. hörde K. till Jülich, slutligen till huset Pfalz, som rörande besittningen af K. förde med kurfursten af Köln en process, hvilken räckte från 1596 till 1762. K., fordom fästning, intogs 1702 af österrikare och preussare under prinsen af Nassau-Saarbrücken och förstördes, så att endast 8 personer af stadens invånare återstodo. (J. F. N.)

Kaisertrutz [ka'jsərtrots], fäste. Se Görlitz.

Kaith, kast i Indien (se d. o., sp. 510).

Kaithal [kāitha'l], gammal stad i distriktet Karnal, Punjab, Indien. 14,408 inv. (1901). Tillverkning af salpeter.

Kaithī, hindualfabet. Se Hindi, sp. 719.

Kāi'tom, älf. Se Kajtum.

Kāizl, Joseph, tjechisk nationalekonom och politiker, f. 1854, d. 1901, blef 1879 docent och 1883 professor i nationalekonomi vid Prags universitet, invaldes 1885 i österrikiska deputeradekammaren och 1895 i böhmiska landtdagen samt intog länge en ledande ställning bland de tjechiska deputeradena, hvilka han sökte vinna för en för båda parterna antaglig uppgörelse med tyskarna. Som moderat ungtjech inträdde K. mars 1898 som finansminister i grefve Thuns ministär, där han särskildt vid förhandlingarna om uppgörelse med Ungern spelade en mycket betydande roll. Han afgick med Thun 2 okt. 1899, återtog då sin professur och blef ånyo en af ungtjechernas främsta parlamentariska ledare. Som praktisk statsfinansman och nationalekonomisk författare vann K. stort anseende. Han utgaf bl. a. en tjechisk lärobok i nationalekonomi (1883) och en handbok i finansvetenskap (1889), hvilken från tjechiska öfversattes till tyska af A. Körner (2 bd, 1900—01).

Kaj (fr. *quai*, af kelt. *kae*, stängsel, inhägnad plats), en vanligtvis af sten byggd mur längs stranden af en flod eller hamn, vid hvilken fartyg förtöjas för att lossa och lasta (ut- och intaga last). För detta ändamål är en kaj försedd med förtöjningspollare och ringar, lyftkranar, magasin samt nu för tiden ofta med järnvägsspår. Fartyg, som begagnade sig af kaj, erlade förr en särskild afgift (kajafgift, kajpenningar). Jfr Hamnafgift. R. N.*

Kaja, *sjöv.*, upplyfta ena nocken (ändan) af en rå e. d. Samma manöver heter äfven toppa upp rårna, såsom då fartyg skola ligga vid sidan af hvarandra, passera vindbryggor etc., samt pika rårna, hvilket sker i kryss, vid kungliga personers dödsfall. R. N.*

Kajaani [kajäni], Johan Fredrik (förfinskad form af namnet Cajān, som var familjenamnet), finsk historisk författare, f. 13 sept. 1815 i Sotkamo, d. 17 febr. 1887 i Piippola, blef student 1832, prästvigd 1842 och kapellan i Piippola 1857. K. publicerade som bihang till årg. 1839 och 1840 af den af E. Lönnrot utgifna tidningen "Mehiläinen" en framställning af Finlands historia, *Suomen historia koetteeksi kerrottu*. Af ett vidlyftigare anlagdt arbete *Suomen historia, kertoi lyhykäisessä järjestyksessä J. F. Kajaani* (Finlands historia i korthet framställd af J. F. K.), utkom endast del I

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

(1846), omfattande hednatiden och medeltiden. K:s verksamhet afbröts genom sinnesrubbning. M. G. S.

Kajafgift. Se Kaj.

Kajāk, *sjöv.*, en i Grönland och en del andra polartrakter till fiske och kortare färder använd båt. Se Eskimåer, sp. 903 samt fig. 4 och 5.

Kajan, *zool.* Se Korpsläktet.

Kajana (fi. *Kajaani*). 1. Stad i Österbotten, Uleåborgs län, Finland, belägen mellan Koivukoski och Ämmä fall vid södra stranden af det strömdrag (Kajana å), som afleder vattnen inom de i ö. liggande socknarna till Uleträsk, 10 km. från utloppet. Stadsplanen upptager 36 har, men stadens hela afhysta område utgör ej mindre än 112,7 kvkm. Befolkningen är nästan uteslutande finsktalande, 2,312 pers. (1908). K. är en företrädesvis jordbruksidkande stad; dess kommersiella och industriella betydelse är ytterst ringa. Handlande finnas 28. Af industriella inrättningar förtjäna nämnas Renfors' fabriker för pälsvaror, fiskredskap och slipade arbeten. Bland öfriga industriella inrättningar må framhållas Ämmä vattensåg invid staden. Fordom hade stadsborna en icke obetydlig inkomst af att utför ofvannämnda forsar nedforsla båtar, som

Kajanas vapen.

Situationsplan af Kajana.

1. Kyrka. — 2. Rådhus. — 3. Postkontor. — 4. Telegrafstation. — 5. Samskola. — 6. Folkskola. — 7. Ämmä vattensåg och kvarn. — 8. Slussar. — 9. Kajaneborgs slotts ruiner.

österifrån färdades till Uleåborg; men denna förtjänst upphörde, sedan först trärännor och 1846 slussar byggdes i sagda forsar till lättande af genomfarten. Genom dessa slussar passerade 1908 718 farkoster. — Af läroanstalter finnas en privat åttaklassig finsk samskola samt ett af staten bekostadt folkskollärarseminarium. I kyrkligt hänseende är K. kapell under Paltamo pastorat. — K. anlades af grefve P. Brahe 1651 och erhöll s. å. privilegier samt lydde i afseende på förvaltningen under kommendanten på det därinvid belägna Kajaneborg intill Karl XI:s reduktion, då staden underlades den allmänna förvaltningen. — 2. Landsförsamling med 3,390 inv. (1908), kapell under Paltamo. — 3. Härad af Uleåborgs län, omfattande 9 kommuner. Areal 21,409 kvkm. 46,905 inv. (1908). — 4. Domsaga under Vasa hofrätt, består af 5 tingslag. Området sammanfaller med häradets. — 5. Prosteri af Kuopio stift, omfattar 10 församlingar med en areal af 21,522 kvkm. 49,217 inv. (1908). — 6. Friherreskap. Se under Kajana län. O. I. (A. G. F.)

Kajanadrag. Se Drag, *fisk.*, sp. 803.

Kajana friherreskap. Se Kajana län.

Kajana län 1. Kajaneborgs län i Finland bestod af nuv. Paltamo, Hyrynsalmi, Sotkamo och Kuhmoniemi socknar. Området var ännu under Gustaf Vasas tid öde; det omtalas under namn af "Ulo erämark". Först sedan konungen 1552 befallt, att invånare i Savolaks och Karelen skulle bosätta sig där, blef befolkningen talrikare och odlingen allmännare. Invandringen från närgränsande trakter af Finland fortgick sedermera oafbrutet samt uppmuntrades genom frihetsår och skattelindringar. Regeringen afsåg härvid till icke ringa del att bilda en förmur mot Ryssland. Ökad militärisk betydelse erhöll området, sedan man 1607 begynt uppföra en fästning, det sedermera s. k. Kajaneborgs slott, hvilken anlades vid Ämmäfors på en mellan två höga vattenfall belägen holme. Slottet, som fullbordades först 1666 under Per Brahe d. y:s förvaltning, hade utseendet af en pil, vänd med spetsen mot, med skaftet nedåt strömmen. Det omgafs af en 9,5 m. hög och 3,5 m. tjock mur, som i ö. och v. slutade med ett rundt torn. Bland rummen funnos fängelsehålor, hvilka tidtals inneslöto märkliga fångar (t. ex. Johan Messenius och Lars Wiwallius). 18 sept. 1650 erhöll Per Brahe d. y. i förläning Kajana län jämte Idensalmi och Kuopio socknar i Nyslotts län under titeln Kajana friherreskap, som sedermera utvidgades med Salo och Pielis socknar och gafs med arfsrätt till "evig possession". Brahe verkade nitiskt för främjandet af ordning, bildning och välstånd i friherreskapet. Af synnerlig vikt var, att han frikallade invånarna från soldatutskrifningar mot villkor, att de skulle underhålla ett antal dragoner och annars under krigstid försvara gränsen. Genom Karl XI:s reduktion indrogs K. län till kronan och förlorade därvid flera af de förmåner det förut åtnjutit. Envist motsatte sig allmogen införandet af knekteutskrifningar, hvarför konungen 1680 medgaf befrielse därifrån mot vissa villkor, bland hvilka det viktigaste var uppställandet af 150 man i krigstid som besättning i fästningen. Under Stora nordiska kriget afslöts enligt gammal plägsed och för fortsatt underhållande af den ömsesidiga, lifliga handeln 1703 en separat gränsfred med de ryske undersåtarna ö. om gränsen. Förbittrade öfver, att några ryska köpmäns handelsvaror blifvit konfiskerade, inbröto ryssarna emellertid 1712 härjande och plundrande i länet, det s. k. *sarkasota* ("vadmalskriget"). Sedan

södra Finland fallit i ryssarnas händer, ryckte 1716 general Tjekin med en rysk armé mot Kajaneborg. Den fåtaliga besättningen blef i febr. s. å. tvungen att uppgifva slottet. Detta sprängdes i luften och har sedan förblifvit en ruin, ehuru K. M:t 1729 approberade ett af Löwen uppgjordt förslag till dess återuppbyggande och förseende med ett retranchement på murad grund. Under krigsåren ödelades K. län fullkomligt. Efter freden i Nystad (1721) betraktades landskapet icke mera som en för gränsförsvaret viktig utpost och blef därför alltmera likställdt med öfriga delar af Österbotten. Visserligen återupprättades Kajana kompani under en egen chef och inöfvades regelbundet. Likaså anställdes fortfarande krigsöfningar med allmogen, men alltmera visade sig gagnlösheten af detta särskilda försvarsväsen. Slutligen fråntogs invånarna 1788 den frihet från krigstjänst, som de dittills åtnjutit, och tillika infördes roteringsverket. M. G. S.

Kajaneborg, slott och län i Finland. Se Kajana län.

Kajänus, Robert, finsk musiker, *f.* 1856 i Helsingfors, elev af Faltin och 1877—79 af Richter, Reinecke och Jadassohn vid Leipzigkonservatoriet samt af Svendsen 1879—80 i Paris, stiftade 1882 i Helsingfors Orkesterföreningen (numera Filharmoniska sällskapet) och blef ledare för dess orkester samt för en 1885 inrättad orkesterskola, hvilka båda institutioner ha mäktigt bidragit till höjande af musiklifvet i Finland (se därom Finland, Musik, sp. 300). 1888 stiftade K. dessutom Sinfonikören. Förutom de stora symfoni- och oratoriekonserterna dirigerar K. täta populära konserter och folkkonserter. Han blef 1897 musiklärare vid universitetet. 1900 företog K. med sin orkester en konsertresa till världsutställningen i Paris och konserterade på vägen med framgång i flera länder, bl. a. äfven i Stockholm. K. har komponerat 2 finska orkesterrapsodier, orkestersviten *Sommarminnen*, symfoniska dikten *Kullervos sorgmarsch*, körsymfonien *Aino* och flera körverk, sånger och pianostycken m. m. Han anslog tidigast den finska folktonen. E. F—t.

Kajasth, Kajath, kast i Indien (se d. o., sp. 510).

Kaje'nnpeppar. Se Capsicum.

Kajeputöl, *kem.* och *kem. farm.* Se Cineol, Eucalyptus och Kajeputolja.

Kajepu'tolja (af malaj. *kaju*, träd, och *puti*, hvit), *Ætheroleum cajeputi, farm. med.*, är en flyktig olja, som erhålles genom destillation ur de sönderskurna bladen och kvistarna af *Melaleuca minor* Sn. och *M. leucadendron* L. (samt möjligen flera arter), hvilka träd höra till fam. *Myrtaceæ* R. Br. samt växa på Molukkerna och några andra öar i Ostindien. Kajeputoljan, som består till $^2/_3$ af eukalyptol, äfven kallad cineol (se d. o.) l. kajeputol, är tunnflytande, vanligen svagt ljusgrön, med stark lukt af kamfer, rosmarin och muskot samt med först kylande och därefter brännande smak. Den ljusgröna färgen kan bero på närvaron antingen af en ringa mängd kopparsalt eller af ett klorofyllfärgadt harts. Genom omdestillering kan oljan erhållas färglös eller svagt gulaktig. Kajeputoljan är numera utesluten ur Sv. farmakopén och ersatt af preparatet *eukalyptol* (se Eucalyptus). O. T. S. (C. G. S.)

Ka'jerdt, Robert, skol-, kommunal- och riksdagsman, f. 1831 i Östra Ed, Kalmar län, d. 11 nov. 1903 i Stockholm, tillhörde en gammal prästsläkt, hvilkens stamfader, Caird, på 1650-talet inflyttade till Sverige. K. blef 1849 student i Uppsala, 1857 filos. doktor, 1858 adjunkt vid Linköpings läroverk, 1864 lektor i historia och modersmålet i Falun och var från 1867 till sin afgång med pension ur statstjänsten, juli 1902, rektor vid Västerviks högre allmänna läroverk. Skicklig undervisare och rektor samt f. ö. en starkt upträglad personlighet, blef han inom den ort, där den verksammaste delen af hans lif kom att förflyta, mycket uppskattad och använd. Han vardt sålunda led. af styrelserna för traktens järnvägar, af lasaretts- och flickskolestyrelserna samt af en mängd kommittéer, ordf. för stadsfullmäktige i Västervik 1881—87 samt sedan 1870 med få afbrott led. af Kalmar läns norra landsting, hvars vice ordf. han var 1890—92 och ordf. 1893—96 och som 1889 insatte honom i Första kammaren, hvilken han 1892 lämnade för att mera odeladt kunna egna sig åt sitt rektorat. K. var sedan 1885 led. af Kalmar läns norra hushållningssällskaps förvaltningsutskott. K. skref bl. a. *P. Ovidii Nasonis epistolæ ex Ponto duo versibus suethicis expressæ* (1857), *De statu civitatis apud gentes Scandinaviæ antiquissimo* (1862) och *Öfversikt af de skandinaviska staternas historia under öfvergång från hedendom till kristendom* (1864). R. N—n.

Ka'jman, plur. kajmän (af fl. *kaima*, namne, kamrat, urspr. lettiskt ord), namne.

Kajmän (*Caiman*), *zool.* Se Krokodildjuren.

Kajmänfisken. Se Kaimanfisken.

Kajolera [kaʃålēra], af fr. *cajoler*, smickra, vara inställsam, smeka.

Kajpenningar. Se Hamnafgift och Kaj.

Kajtumfallet, vattenfall i Lilla Lule älf, Jokkmoks socken, Norrbottens län, omkr. $1{,}_5$ km. fågelvägen från Jokkmoks kyrkoplats, har en fallhöjd af $12{,}_3$ m. och en medelvattenmängd af $34{,}_1$ kbm. per sek. Vid högvatten uppgår vattenmängden till 700 kbm. och mera. — Ett litet stycke högre upp bildar samma älf de tre vackra Akkatsfallen (resp. $8{,}_9$, $3{,}_7$ och 2 m.), belägna i en granitränna med ganska branta väggar och åtskilda genom två sel, hvartdera af 200 m. längd.

Kajtumjaur, Öfre och Nedre. Se Kajtum älf.

Kajtum älf, biflod från högra sidan till Kalix älf, till hela sitt lopp belägen inom Gällivare socken. Älfven upprinner vid riksgränsen, nära riksröset n:r 259 Ivarsten, samt flyter med stridt lopp och östlig hufvudriktning genom ödsliga fjälltrakter, därunder bildande de båda af en fors förenade synnerligen vackra fjällsjöarna Öfre (Paijeb) och Nedre (Vuolle) Kajtumjaur, den förra vid 582, den senare vid 578 m. höjd och tillsammans af 35 km. längd. Hela vattendragets längd är 160 km. A. G.*

Kajüta (holl. *kajuit*), *sjöv.*, ett vanligen akterut i fartyget för befäl och passagerare afsedt hus eller rum. På passagerarångfartyg kallas detta rum, som på båda sidor är försedt med sofhytter, aktersalong. Ombord å örlogsfartyg har fartygschefen eller, om högre befälhafvare är embarkerad, denne sin egen afskilda bostad, hvilken ensam får namn af kajuta till skillnad från officerarnas gemensamma mässrum, som kallas gunrum. — Kajutvakt kallas å handelsfartyg en gosse, hvilken det älig-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

ger att passa upp i kajutan och betjäna befälet. Unga gossar börja oftast sitt sjölif med denna tjänst, hvarefter de avancera till jungmän. Å örlogsfartyg förrättas med kajutvakt posten utanför ingången till kajutan. R. N.*

Kajutvakt. Se Kajuta.

Kakabekafallet (Kakabikafallet). Se Fort William och Kaministiquia.

Kakadüor, *zool.* Se Papegojor.

Kākān (Chākān), härskartitel möjligen af kinesiskt ursprung, kejsare, användes om kejsaren af Kina, suveräna mongoliska och tatariska furstar och turkiske sultanen. K. V. Z.

Kākao, Kakaobönor (sp. *cacāo*, af mexik. *kakahuatl*), *bot. farm.*, fröna af flera arter af växtsläktet *Theobroma* L., som hör till fam. *Sterculiaceæ*. Den art, som hufvudsakligen lämnar handelns kakaobönor, är *Th. Cacāo* L., hvars hemland är Central-Amerika och norra Syd-Amerika. Denna art blir i vildt tillstånd omkr. 12 m. hög, men som odlad vanligen blott 3—8 m. och bildar en bred krona af horisontalt utsträckta grenar med rikt löfverk af stora, helbräddade, spetsade blad (*a* å fig.), hvilka, nyss utvecklade, äro rosenröda, men få en mörkgrön färg, då de blifva äldre. De brunröda blommorna (*b* å fig.) bryta fram, icke ur bladvinklarna, utan ur nakna stammen, tjockare grenar eller t. o. m. ur blottade gröfre rötter, men endast sparsamt å yngre grenar. De gurkliknande frukterna (*c* å fig.) bli ofta nära 20 cm. långa, äro försedda med 10 trubbiga lister och mogna bruna eller gula. I fruktens 5 rum ligga de många fröna tätt på hvarandra, omgifna af en slemmig, välsmakande märg. Fröna, ”kakaobönorna” (*d* å fig.), äro äggrunda, något plattryckta, i färskt tillstånd hvita, men torkade bruna eller rödaktigt bruna. De ha ett tunt, bräckligt fröskal, som omsluter de stora veckade hjärtbladen, hvilka på ytan äro grundt fårade af fröskalets nerver, till färgen nästan violettbruna eller rödbruna och sönderklyftas lätt i kantiga småstycken med något matt fettglans. — *Th. Cacao* odlas (jämte några andra arter) i Amerikas varmaste länder på ömse sidor om ekvatorn (23° n. br.—20° s. br.), dels å fastlandets fuktiga kusttrakter och djupa skuggiga dalar, dels i Västindien samt numera äfven i tropiska Asien (Ceylon, Java) och Afrika (Kamerun). Odlingen af kakaoträdet är rätt svår, emedan trädet är ömtåligt för häftiga regnskurar, men likväl har stort behof af fuktighet samt hög värme, helst så stadig som möjligt, mellan 24° och 28°. Trots det att, såsom man beräknar, af 3,000 blommor blott en enda ger frukt, är dock produktionen af kakaobönor högst ansenlig. Bönorna, som först under 1600-talet i större mängd började införas i Europa, exporteras nu i s. k. seroner, hufvudsakligen från Venezuela (Carácas-kakao, den bästa), Ecuador (Guayaquil-kakao), Västindien (Trinidad, Martinique), Guyana och Brasilien (Para). Sverige importerade 1902 för 1,2 mill. kr. bönor. Man skiljer mellan två slag af bönor, jordkakao och solkakao. Den förra sorten erhålles på så sätt, att de färska, mogna fröna antingen inpackas i tunnor eller lådor och nedgräfvas i jorden för 4—6 dagar eller ock skoflas i högar på marken och täckas med blad. Genom denna behandling inledes en jäsningsprocess i fröna, som förstör större delar af frönas bitterämne, hvarför jordkakao har en mild, föga bitter smak samt under förvaring får en aromatisk lukt. Om kakaobönorna torkas utbredda i solen och således icke undergå någon jäsning, bibehålles bitterämnet; denna solkakao har därför en kärf och bitter smak. — Den märkvärdigaste beståndsdelen är den såsom läkemedel använda purinbasen *theobromin* (se d. o.), hvaraf bönorna innehålla omkr. 1,5 proc.; äfven något kaffein finnes i kakaobönan. Andra viktiga beståndsdelar äro kakaofett l. den officinella *Oleum cacao*, kakaosmör, i medeltal 46 proc., stärkelse, 6 proc., proteinämnen, 14 proc., socker, ett rödt färgämne och garfämne. Kakaofettet framställes genom de rostade och skalade bönornas varmpressning. Smältpunkten ligger mellan 30° och 35° C. Emedan detta

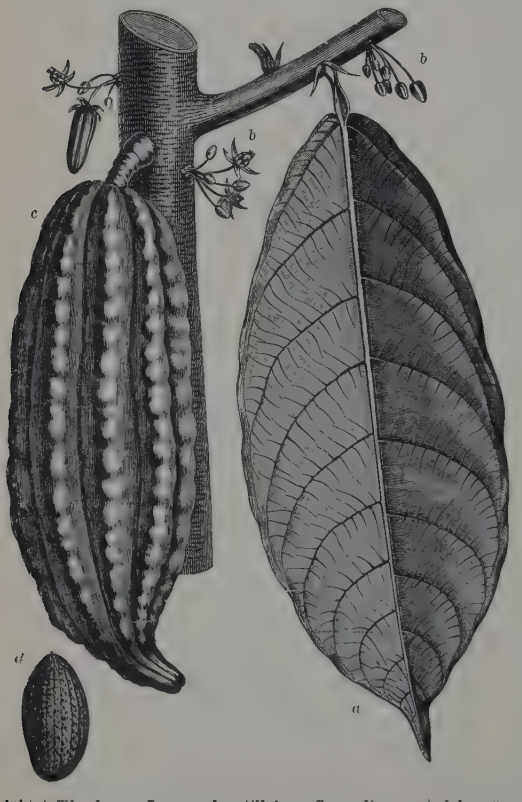

fett länge håller sig oförändradt, nyttjas det till åtskilliga salfvor och andra farmaceutiska tillredningar samt till kosmetiska preparat. Genom teobrominet, fettet, stärkelsen och proteinämnena är kakaobönan ett värderikt närings- och njutningsmedel. Af bönorna beredas choklad (se d. o.), kakaopulver (pulverchoklad) och kakaote. Genom att utpressa en del af fettet samt finpulverisera och sikta återstoden erhåller man kakaopulver, som fått mycket stor användning till frukostdryck. Vanligen behandlas pulvret med alkalier för att göra kakaon "lösligare" (s. k. holländsk kakao). Kakaopulver förfalskas ofta med stärkelse, finmalda kakaoskal m. m. Ofta förekomma blandningar af kakaopulver med andra närings- eller njutningsmedel eller läkemedel, t. ex. mjölkkakao, vaniljkakao (med vanillin), hafrekakao, närkakao (med s. k. närsalter), hematogenkakao (med blodpreparat), m. fl. Kakaote utgöres af kakaoskal. O. T. S. (G. L—m.)

Käkaobönor. Se Kakao.

Käkaofett. Se Kakao och Kakaosmör.

Käkaopulver, *bot.* Se Kakao.

Käkaorödt, ett i kakaobönan förekommande färgämne, som antages uppkomma genom småningom skeende oxidation af de ursprungligen nästan hvita bönornas garfämne. S. J—n.

Käkaosmör, Kakaofett, *Oleum cacão, kem. farm.*, kakaobönans till konsistensen tämligen fasta fett, utgör 40—56 proc. af fröets torrvikt och består af glyceriderna till stearin-, palmitin-, olj- och arakinsyran, till stor del af de blandade glyceriderna oleodistearin och oleodipalmitin. Jfr Kakao. H. E.

Käkaote. Se Kakao.

Kakchikeler. Se Indianer, sp. 499.

Käkel (ty. *kachel*). 1. *Tekn.*, plana eller böjda, släta eller ornerade, hvita eller färgade plattor af bränd lera, glaserade på den ena sidan. Massan kan utgöras af antingen fin fajans (hvit) eller vanlig tegellera (röd). I senare fallet är glasyren vanligen ogenomskinlig och i allmänhet hvit. Kakel användes till uppförande af ett särskildt slags ugnar (kakelugnar) eller till beklädnad af murade ytor, såsom vid kokspisar eller andra spisar, på badrumsväggar o. s. v. Kakel, afsedda till kakelugnar, pläga förses med en "fot", som är fastbränd vid kakelplattan och som tjänar att fasthålla "bruket". — 2. *Konstind.* Kaklen uppkommo i Alpländerna och södra Tyskland under medeltiden. För att öka värmespridningen insatte man till en början i ugnarnas väggar cylindriska kärl med konisk botten. Man vände antingen mynningen in mot eldstaden, hvarvid bottnen vanligen stack ut ett stycke utom väggen, eller ock vändes mynningen utåt (se art. Eldstad, fig. 15). Det förra slaget kan anses som utgångspunkten till de *konvexa*, de senare till de *konkava* kaklen. Egentligt byggnadsmaterial till ugnar blefvo dylika kakel dock, först sedan de gjorts fyrsidiga, så att de kunde sättas satt mot kant mot hvarandra och själfva utgöra byggnadsmaterialet till väggen. I större utsträckning skedde detta först på 1200- och 1300-talen. — Ugnen uppbyggdes ofta i två delar: den ena, som innehöll den egentliga härden, kräfde kraftigare gods; den andra, *uppsatsen*, som skulle förmedla värmespridningen, kunde göras af lättare material. För detta ändamål torde man ha omtalat taktegel till t. k. *halfcylindriska* kakel, således också de föregångare till vissa grupper af de moderna kaklen. Kakel med plan framsida uppstodo, först då man kombinerat ett af de nämnda primitiva kaklen med en lerplatta, som lämnade tillfälle till omväxlande dekoration. Baksidan — det gamla kaklet — försågs med ett hål, så att endast en vägg fanns mellan värmekällan och rummet. Denna baksida, *rumpet*, bibehöll emellertid länge en form, som visar, att den uppstått ur de äldre konkava eller halfcylindriska kaklen. Dekorationen är under medeltiden i relief. Redan då göras kaklen ofta glaserade; den stora massan är enfärgad, men det ges äfven praktfulla kakel med glasyr i ända till fyra färger. Under 1500-talet äro reliefkaklen fortfarande de vanligaste; glasyren är vanligen grön, brun eller svart (se färgplanschen till art. Keramik, fig. 9 o. 10). I öfre Rhendalen förekommer dock redan omkr. 1550 målade kakel, både enklare, i blått och hvitt, och rikare. I Syd-Tyskland börjar man efter 1550 göra kaklen större, så att en ugnsida kom att framställas af endast ett fåtal kakel. På 1600-talet blir den svarta glasyren på reliefkaklen alltmer omtyckt. I Schweiz fabriceras då i stor skala praktfulla målade kakel. De målade kaklen bli på 1700-talet föremål för en omfattande fabrikation i Hamburg och icke minst i Stockholm.

Kort före 1750 kommer till Stockholm — Rörstrand — ett nytt format på bladkaklen, och strax därefter införes den rika rokokodekorationen. De svenska kaklen från denna tid äro handmålade, vanligen i *en* färg mot hvit botten, men det ges också ett betydligt antal polykroma kakel. Mot slutet af 1700-talet inverkar empiren äfven på kaklens formgifning. På 1800-talet bli de enfärgade hvitglaserade kaklen dominerande; bladkaklen äro släta, öfriga kakel ha vanligen en enkel reliefornering. På 1870—1880-talen efterbildar man de sydtyska renässanskaklen. — Kaklen betecknas med olika namn alltefter sin plats i ugnen: *bladkakel*, som utgöra hufvudmassan af kaklen, *hörnkakel*, som ha sin plats i hörnen, *friskakel*, som sitta i smalare skift, och olika sorters *simskakel*. Med *styckkakel* betecknas de under senare århundraden i större afdelningar tillverkade kaklen (se art. Kakelugn, fig. 5). — Kakeltillverkningen blef fabriksmässig på 1700-talet och än mer på 1800-talet. De svenska kaklens beskaffenhet förbättrades från 1840-talet betydligt genom fabrikanterna Westman och Åkerlind i Stockholm. Denna industri sysselsätter f. n. i Sverige omkr. 1,000 arbetare. Jfr Kakelugn. 1. K. S—n. 2. —a—i.

Kakelugn, ugn med beklädnad af kakel (se d. o.); i öfverförd bemärkelse en viss typ af murade ugnar, oafsedt om dessa ega beklädnad af kakel eller annat material (t. ex. vanlig kalkputs). — 1. *Tekn.* Kakelugnen kan i tekniskt afseende sägas vara en utveckling af den murade öppna spiseln, från hvilken den skiljer sig därigenom, att bränslegaserna ej såsom hos denna gå nästan direkt ut i fria luften, utan tvingas att genomgå flera murade kanaler, innan de nå skorstenen. Härigenom afgifves värmet på ett särdeles effektivt sätt till murverket, som i sin ordning långsamt meddelar värmet till rumsluften. Det värme, som uppkommer vid eldning af en "brasa", kommer alltså att magasineras för att utstråla under en jämförelsevis lång period, hvarigenom temperaturen i rummet hålles jämnare

än som var möjligt t. ex. genom eldning i öppen spisel. Exempelvis kan nämnas, hurusom vid ett visst exemplar af en större kakelugn en afsvalning af 1 grad hos murmassan motsvarade en utstrålning af omkr. 350 värmeenheter (kilogramkalorier). Blef kakelugnen sålunda i genomsnitt 40° varm och afsvalnade (före nästa brasa) till 20°, så afgaf den alltså under tiden omkr. 7,000 värmeenheter.

Fullt likformig är naturligtvis utstrålningen icke, utan sker rikligast i början, då temperaturöfverskottet är större, på grund hvaraf stundom rätt kännbara ojämnheter i rummets temperatur uppstå. En orsak till ojämnheter af annan art är, att kakelugnens nedersta del (sockeln) ej blir varm, hvarför ej sällan en väsentligt högre värmegrad kommer att bli rådande vid taket än vid golfvet i kakelugnsvärmda rum. Till kakelugnens konstruktion hör — äfvenledes i olikhet med dess föregångare: spiseln — att ugnsöppningen är försedd med luckor, hvilka jämte spjället tjäna att reglera draget, så att ej en onödig och för värmeckonomien skadlig luftmängd genomströmmar eldstaden. Skötas spjäll och luckor omsorgsfullt, kan kakelugnen gifva en mycket hög verkningsgrad, d. v. s. tillgodogöra ända till 90 proc. af bränslets (potentiella) energi. I regel är dock verkningsgraden vida lägre (60 à 70 proc.). — Den i Sverige allmänna kakelugnen är konstruerad utan rost samt afsedd för eldning med *ved*. Emellertid kan densamma genom diverse "insatser", d. v. s. små gjutna kaminer (se d. o.) med rost, passande i kakelugnsöppningen, lämpas för snart sagdt hvilket annat bränsle som helst: torf, antracit, koks o. s. v. Vid eldning med fossilt bränsle tager kakelugnen dock lätt skada. — I hygieniskt afseende kan en väl utförd kakelugn sägas fylla alla rimliga fordringar. Värmeytan är jämförelsevis måttligt het, hvarigenom å ena sidan förhindras, att dammet i rumsluften vid beröringen därmed svedes och sprider lukt (såsom vid kaminer) och å den andra temperaturdifferensen mellan platser i rummet, som äro kakelugnen närmare, och andra, som äro aflägsnare, blir mindre förnimbar och obehaglig. Kakelugnens yta är vidare glatt och medger därför föga fäste för damm, som f. ö. lätt kan aftvättas. Skall emellertid sistnämnda villkor fyllas, så förutsättes, att kakelugnen är försedd med kakelklädd dôme samt likaledes är kakelklädd rundtom (Knös' kakelugn). Om, såsom ofta är händelsen, kakelugnsvrån och kakelugnskransen äro dammgömmor, oåtkomliga för både kvast och dammhandduk, så reduceras lätt kakelugnens hygieniska företräden till motsatsen. Och *en* principiell svaghet har kakelugnen gemensam med hvarje annan inom den värmda lokalen uppställd eldstad: att medföra viss risk för inrökning och koloxidförgiftning. — I utlandet förekomma vid sidan af de egentliga kakelugnarna af ofvan antydd typ ej sällan kakelklädda ugnar af helt annan konstruktion, t. ex. ugnar med stomme af järn, hvilka således i hufvudsak äro att jämställa med kaminer (se Kamin och jfr Järnkakelugn).

2. *Konstind.* Kakelugnar förekommo flerstädes under medeltidens senare århundraden, men några orubbade ugnar känner man ej från äldre tid än omkr. 1500. Fig. 1 visar prof (af mycket ungt tillverkningsdatum) på ugnar, som uppförts med primitiva kakel. Förbränningsplatsen är murad, upp-

Fig. 1. Kakelugn med medeltidsaktiga konkava kakel.

satsen är af konkava, skålformiga kakel, en typ, som haft mycket stor utbredning (jfr Kakel 2).

Fig. 2. Grönglaserad sydtysk kakelugn från 1500-talet.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Exempelvis äro många sådana funna äfven i Stockholm. Fig. 2 visar en grönglaserad sydtysk ugn från 1500-talets slut. Kaklen äro så stora, att hvarje parti innehåller endast en rad bladkakel. Orneringen är i relief. — Som prof på 1600-talskakelugnarna afbildas här en schweizisk målad

Fig. 3. Schweizisk målad praktkakelugn från 1600-talet.

praktugn och en af de vanliga nordtyska (Lüneburg). Den förra (fig. 3), som är en sättugn, d. v. s. ldas genom väggen, liksom de flesta kakelugnar i Alpländerna och Tyskland, är utförd i flera färger not hvit botten, med mytologiska scener och långa nskriptioner, allt i öfverensstämmelse med den då ådande smaken. Tillverkare var Abraham Pfau i Winterthur, 1687; han tillhörde en mycket berömd chweizisk släkt af kakelugnsfabrikanter. Deras varor tå nu i fabulösa pris, och många ha exporterats till lika länder. Med rätta räknas dessa ugnar bland idens stoltaste konstindustriprodukter. Lüneburgugnen (fig. 4) består af kakel med hvit relief mot lå botten, en dekorering, som under 1600-talet ärderades flerstädes kring Östersjön. Kakeltyperna dessa ugnar ha också tjänat som förebilder för em, som samtidigt tillverkades i Sverige. Några f de här i landet bevarade orubbade kakelugnarna rån denna tid finnas på Skokloster (en af dem är fbildad i art. Eldstad, fig. 8). Dessa äro, liksom e flesta i utlandet bevarade, tillverkade för välärgadt folks hus. — Den stora nyheten i 1700-talets kakelugnsfabrikation äro styckkaklen. Fig. 5 visar en typisk sådan rokokougn med rik dekorering i relief och en krönfigur i friskulptur. I vissa trakter trängde dessa ugnar ut de af bladkakel uppförda; i andra tyckes åter fabrikationen af det sistnämnda slaget ugnar ha skjutit ny fart. Ett sådant centrum var Hamburg, ett annat var Stockholm. Under Rörstrandsfabrikens första år tillverkades — liksom krukmakarna tidigare hade gjort — ugnar af små kvadratiska kakel med grön glasyr eller med blåa figurer mot hvit botten. Framemot 1750 kom

Fig. 4. Nordtysk (Lüneburg-) kakelugn från 1600-talet.

till Sverige en ny ugnsform: den plana ugnen med skänk, vid hvilkens konstruerande man tydligen rönt inflytande från den franska praktspiseln. Samtidigt upptogos flera nya kakeltyper. Fig. 6 visar en karakteristisk sådan kakelugn af det äldre slaget med dekorering i blått och hvitt, stora smidda ugnsluckor och träfötter. Så vidt vi veta, kom först något senare den runda kakelugnen i bruk. Fig. 7 visar en gustaviansk, ovanligt väl bibehållen sådan, insatt i en hörnnisch. Man plägar kalla alla dylika ugnar i Stockholm för Mariebergsugnar. Otvifvelaktigt är detta oriktigt, då Rörstrand, som var i verksamhet under hela perioden, säkerligen fabricerat flertalet af dessa. — Empiretidens ugnar i Sverige utmärkas af hvita kakel; en prydlig sådan från f. d. Riksbankshuset vid Järntorget är afbildad i fig. 8. Den hvita glasyren bibehölls därefter länge. "Kolonnkakelugnen" var en under slutet af 1700-talet och förra delen af 1800-talet ganska vanlig kakelugnstyp (fig. 9), hvars nedre del intill 1,2 à 1,5 meters höjd är fyrkantig och utbildad som en kolonnpiedestal; den öfre delen är

rund och försedd med listverk upptill och nedtill i överensstämmelse med den toskanska pelarord-

Fig. 5. Rokoko-kakelugn med styckkakel.

ningens kapitäl och baslister. Kakelugnarna äro enfärgade eller elegant dekorerade i tidens smak.

Fig. 6. Svensk kakelugn från 1700-talets midt.

Fig. 7. Gustaviansk kakelugn (på Lilla Sickla.)

Många nya ugnsformer ha sedan i rask följd upptagits från skilda håll i och med de växlande smakriktningarna. — Under 1700-talets senare del undergår kakelugnen *invändigt* en viktig omdaning.

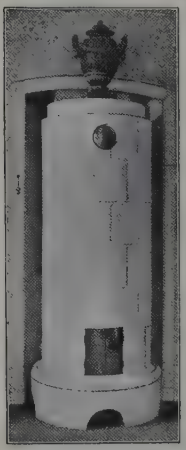

Fig. 8. Svensk kakelugn i empirestil (gamla Riksbankshuset).

Fig. 9. Kolonnkakelugn.

Tidigare voro kaklen endast en omklädnad kring ett enda tomt rum, på hvars botten brasan brann, men nu började veden bli dyr, och för att öka värmeeffekten fann man på att mura kanaler inuti ugnarna, efter skilda system. Konstnärligt framstående alster af kakelugnstillverkningen utgå i Sverige numera från Rörstrand (som återupptog fabrikationen 1857) och Lundgren i Stockholm, Uppsala-Ekeby aktiebolag m. fl. 1. K. S—n. 2. —a—i.

Kakémono, japansk tafla (målning) af ett visst format. Se Japansk konst, sp. 1293 och pl. I.

Kakerlackor, *zool.* Se Kackerlackor.

Kakexi (af grek. *kako's*, dålig, och *he'xis*, förhållande), *med.*, höggradigt lidande och aftärdt tillstånd, som åtföljer en del kroniska sjukdomar. Man talar sålunda om syfiliskakexi, kräftkakexi, frosskakexi o. s. v. F. B.*

Kakifikon, *bot.* Se Diospyros.

Kakifärg (af hinduiskt *kaki*, stoft, damm), ljust brun-gul-grått med mer eller mindre tydlig anstrykning åt grönt, en till fältdräkt lämplig färg, emedan den är oöm mot smuts och blekning och på afstånd föga synlig mot omgifningarna. G. A. W.

Kaki'n ruwa. Se Niger.

Kakirit, *geol.*, *petrogr.*, en af Svenonius efter sjön Kakir, n. om Stora Sjöfallet, benämnd, svårbestämbar, sprickfull kataklastisk bergart. Den har en genomgripande krosstruktur och består förnämligast af fältspat och kvarts jämte hornblände och glimmer m. m. samt har bildats genom sönderkrossning af förutvarande syenitartade bergarter. Kakirit förekommer i de ofvanpå silurlager liggande, *öfverskjutna* bergmassorna inom fjällområdena vid Torneträsk, t. ex. i fjällen Luopakta, Kaisepakte m. fl. E. E.

Kakistokrati (af grek. *ka'kistos*, den sämste, och

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

kratëi'n, härska), de sämstes välde eller öfvermakt i ett samhälle, i motsats till aristokrati (se d. o.).

Kaklack. Se Gummilacka.

Kakodēmon (af grek. *kako's*, ond, och *dāi'mon*, ande), ond ande, skadeande. Jfr Demon och Djäfvul.

Kakodȳl, *kem.*, en af arsenik och metyl sammansatt radikal, $As(CH_3)_2$, som i fritt tillstånd bildar föreningen $As_2(CH_3)_4$. Kakodyl förekommer i den s. k. Cadetska vätskan, destillationsprodukten af arseniksyrlighet och ättiksyrans salter, och framställdes i rent tillstånd af Bunsen 1842. Den är en vattenklar, starkt ljusbrytande, själfantändlig, giftig vätska. I kemiskt hänseende är kakodylradikalen 1- till 3-atomig, ger med klor kloriderna $As(CH_3)_2Cl$ och $As(CH_3)_2Cl_3$, med syre den positiva kakodyloxiden, $As_2(CH_3)_4O$, som motsvaras af salter, och den enbasiska kakodylsyran, $As(CH_3)_2O.OH$. Cyan-kakodyl, $As(CH_3)_2CN$, bildar färglösa, vid 33° smältande kristaller och är högst giftig. Små mängder af dess ånga förorsaka vid inandning stelhet i händer och fötter, svindel och medvetslöshet. — Kakodylsyran har i form af natriumsalt vunnit ett visst intresse som läkemedel. Preparatet är ett hvitt, i vatten lösligt pulver. Arseniken är däri fast bunden vid metyl-(CH_3)-grupperna och verkar ej direkt giftigt; men i organismen eger småningom rum en afspjälkning af verksam arsenik eller arsenikförening, hvaraf terapeutiska och, vid stora doser, giftiga verkningar kunna uppstå. En del kakodylsyradt salt afgår osönderdeladt med urinen. Hur riklig afspjälkningen af verksam arsenik blir, kan ej beräknas, på grund hvaraf medlets praktiska användning är förbunden med svårigheter. En annan olägenhet ligger däri, att efter intagning en del af syran reduceras till kakodyloxid och kakodyl (se ofvan), som afgår med utandningsluften och meddelar denna en synnerligen elak lukt — däraf namnet (af grek. *kako's*, elak, *odmē*, lukt, och *hȳ'le*, ämne). Vid insprutning under huden iakttages ej denna lukt. Medlet har rekommenderats, särskildt af franska läkare, för behandling af lungsot samt försökts äfven i andra fall, då förr vanliga arsenikpreparat brukats, dock utan att kunna vinna allmännare förtroende. Dosen är 5—10 cg. 3 à 4 gånger dagligen, vid insprutning ungefär hälften. P. T. C. (H. E.) C. G. S.

Kakodyloxid, *kem.* Se Kakodyl.

Kakodylsyra, *kem. farm.* Se Kakodyl.

Kakofoni (af grek. *kako's*, dålig, och *fonē*, ljud) Missljud. 1. *Språkv.*, en af äldre språkforskare (och väl äfven nyare skolgrammatiker) använd förklaringsgrund till ljudöfvergångar. Man föreställde sig, att förbindelsen af vissa språkljud verkade obehagligt på ''örat''. Till undvikande af detta missljud eller för ''välljudets'' skull (jfr Eufoni) lät man då t. ex. lat. *scribo* i perf. blifva *scripsi* i st. f. *scribsi*, och af samma anledning skulle t. ex. *k* bortfalla i uttalet af *svenskt*. Nu inser man dock, att ljudöfvergångarna bero på psykologiska och fysiologiska orsaker, icke på estetiska. 2. *Ret.* I den omsorgsfullt vårdade stilen undvikes i regel hvarje ordförbindelse, som vållar obehag vid uttalet (genom konsonanthopning, störande [illegible] lar kakofoni, i motsats mot eufoni. Fasta regler för att undgå kakofoniska ljudförbindelser ha likväl ej utbildats annat än i enstaka fall under vissa litteraturperioder (t. ex. i fråga om hiatus). Speciella undersökningar rörande hithörande frågor saknas så godt som alldeles. 1. Lll. 2. R—n B.

Kakografi (af grek. *kako's*, dålig, och *gra'fēin*, skrifva), felaktig skrifning, dålig stafning, motsatsen till ortografi. Man har försökt att för vinnande af säkerhet i rättstafning bruka ''kakografiska öfningar'' (sådana förekomma t. ex. i ''Praktisk anwisning till swenska stilöfningar'' af J. A. Cederwall, I. 1846; 3:e uppl. 1863), d. v. s. stycken fulla af staffel, som af lärjungarna skulle rättas. Sådana öfningar verka dock blott förvirrande. Uttrycket kakografi brukas äfven om dåliga ortografisystem, i hvilka ljud och tecken ej motsvara hvarandra (t. ex. i engelskan och svenskan). Lll.

Kakortok, fordom kyrka vid Igalikofjorden i Österbygden (Syd-Grönland) på Grönland, af hvilken ännu ruiner finnas kvar. Se Grönland, pl. (fig. 8).

Kako'sjnik, ry. Se Kokosjnik.

Kakosy'ntheton, grek. (af *kako's*, dålig, och *sy'nthetos*, sammansatt), oriktigt sammansatt ord.

Ka'kskerta, ö om 31 kvkm. utanför Åbo, bildar ett kapell under S:t Karins socken, Finland.

Kaktéer, *bot.*, växter hörande till *Cactaceæ*.

Kaktusfikon, *bot.* Se Opuntia.

Kaktusväxter, *bot.* Se Cactaceæ.

Kakuminäler (af lat. *cacūmen*, topp), *språkv.*, en af M. Müller införd benämning på en grupp konsonanter, som eljest kallas dels cerebraler (öfv. af sanskr. *mūrdhanja*), dels lingvaler, det ena lika olämpligt som det andra. De återgifvas vid transkription af indisk text i latinsk skrift vanligen med underpunkterade bokstäfver *ṭ*, *ṭh*, *ḍ*, *ḍh*, *ṇ*, och i systemet föras till denna grupp äfven vanligt tungspets-*r* och ett *s*-ljud. Kakuminalerna beskrifvas som bildade med ''omvänd tunga'', eller med tungspetsen riktad uppåt mot gomtaket (däraf namnet), och sådant är uttalet med säkerhet i nyindiska språk (t. ex. i hindi). Med mindre rätt likställas de med vanligt eng. *t*, *d* och uppsvenskt *rt*, *rd* o. s. v., som bildas med tungspetsen mot tandlådorna och lämpligen kallas supradentaler (se d. o.) eller alveolarer. I svenska landsmålsalfabetet uppföras som kakuminaler dels s. k. ''tjockt'' *l* (i norra och mellersta Sveriges folkmål), dels de ljud, som ersätta förbindelser af tjockt *l* med följande *t*, *d*, *s*, *n*, såsom i *svade*, sväljde, *svat*, svalt, *an*, aln, *has*, hals, sävida tungan vid bildningen af dessa ersättningsljud är riktad mot gomtaket och ej blott mot tandlådorna, såsom i somliga mål är fallet. Våra supradentala och kakuminala ljud, ehuru i de flesta mål väl skilda, sammanslås af fonetiska författare ofta till en enda grupp under namnet cerebraler, kakuminaler, supradentaler eller ''inverteds'' (det sista i den bell-sweetska terminologien). Lll.

Kal., förkortning för lat. Kalendæ.

Kala, Kalaa, Kalat (arab. *kal'a*, *kal'at*, turk. *kale*, slott, fäste), ingår i arabiska ortnamn, t. ex. *Kal'at Shergat*, *Kal'at el-Arisch*.

Kalababaisam, *bot.* Se Calophyllum.

Kalabalik (ett af arab. *ghā'laba*, folkhop, med den turkiska härledningsändelsen *-lik* bildadt turkiskt ord), tumult. Särskildt förstås i svenska historien

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

med kalabalik den strid, som 1713 egde rum mellan Karl XII och hans folk å ena sidan samt turkar och tatarer på den andra och som uppkallats efter staden Bender (se d. o.), ehuru den utkämpades vid den ett par km. ofvanför Bender vid Dnjestrfloden belägna byn Varnitsa, där Karl XII sedan sommaren 1711 hade sitt befästa läger. Meningen hade varit, att Karl XII, sedan han erhållit penningunderstöd af Porten, skulle med en stark turkisk eskort bryta upp från Bender mot slutet af 1712 för att genom Polen begifva sig till sin i Tyskland under Stenbocks befäl stående armé. Sultanen önskade detta lifligt, och Karl själf var besjälad af samma önskan. Hinder ställde sig emellertid i vägen härför: penningmedlen räckte ej till för den svenska styrkans utrustande till färden, den eskort, som syntes till, var för svag, och — hvad som var viktigast — Karl fick grundad anledning att misstänka förrädiska förbindelser mellan tatarkanen, seriaskern af Bender och konung August, åsyftande att lämna Karl i den sistnämndes händer. Karl ansåg sig då nödsakad att tills vidare uppskjuta resan. Tatarkanen och seriaskern i Bender fingo då befallning att, om svenskarna ej på annat sätt kunde förmås att aftåga, i nödfall gripa till våld. Då Karl XII blef oberörd af alla hotelser och förklarade sig vilja afvakta ytterligare besked från sultanen, sedan denne blifvit underrättad om situationens verkliga beskaffenhet, läto tatarkanen och seriaskern omkr. 10,000 turkar och tatarer 31 jan. 1713 angripa hans nödtorftigt befästa läger. Första dagen förmåddes janitscharerna med goda ord att vända, men dagen därpå, 1 febr., började striden på allvar. Turkarnas öfvermakt var redan från början flerdubbel, och svenskarnas hufvudstyrka, som skulle försvara förskansningslinjen, gaf sig utan egentligt motstånd; men omgifven af omkr. 45 man försvarade sig konungen i "kungshuset", som han rensat från fiender, i flera timmar, tills turkarna sköto eld därpå; då han nu försökte tränga sig igenom till det i närheten belägna "kanslihuset", föll han och öfvermannades af janitscharerna, som hade order att söka skona hans lif. Svenskarnas förlust i döda och sårade var i motsats mot turkarnas ytterst obetydlig. De fångne blefvo slafvar, men återfingo i allmänhet snart friheten. Däremot återgafs i regel ej den egendom, hvarpå turkarna plundrat svenskarna och som steg till betydande belopp. Karl XII fördes under bevakning till Demotika. Medan i Västerlandet kalabaliken tyckes ha bidragit att skada Karl XII:s anseende, framkallade den i Turkiet, där sultanen egentligen ej velat använda våld, en afgjord reaktion till Karls förmån, hvilken tog sig uttryck bl. a. i strängt bestraffande af kanen och seriaskern samt genomgripande personalförändringar i styrelsen. Att denna omkastning ej medförde någon definitiv fördel för Karl XII, berodde på under tiden inträdda förändringar i det allmänna politiska och militära läget i Europa. Litt.: Thevls, "Mémoires" (1722), de la Motraye, "Travels" (1723) och "Remarques... sur... Voltaire" (1732), Fabrice, "Anecdotes... ou lettres" (1760), Kogalniceanu, "Fragments tirés des chroniques moldaves" (1845), Lind, "Carl XII i Turkiet" (1875), Jefferyes bref till engelska regeringen (utg. i Hist. handl. 16: 2, 1897), Westrin, "Anteckningar om Karl XII:s orientaliska kreditorer" ("Hist. tidskr." 1900), och Quennerstedt, "Kalabaliken vid Bender" (1910). (A. S.)

Kalabär (Calabar), Nya och Gamla, namn på två mynningsvikar och vid dem liggande orter på den s. k. Kalabarkusten, en till brittiska Syd-Nigeria hörande del af Guineakusten, innefattande området mellan Nigermynningen och Kamerunberget, vid Biafrabukten. Kalabarkusten är sumpig och osund, bebodd af negerstammarna ibu (i v.), efik (i ö.) och kwa vid Gamla K:s mynning. Den är genomskuren af flera floder med breda mynningar. Nya K. är en mindre betydande ort vid en af Nigers östliga mynningsarmar, Gamla K. (Duke town) åter är hufvudstad i den östra provinsen af Syd-Nigeria, har telegraf, en botanisk station, bankkontor och 15,000 inv.; något nordligare ligger Creektown (6,000 inv.). Den flod, som utfaller i viken, heter i sitt öfre lopp Cross river. Hela Kalabarkusten är tätt bebodd; dess viktigaste exportvara är palmolja. J. F. N.

Kalabärbönor, *Semina calabar* (Ph. Su. ed. VII), *farm. med.*, fröna af *Physostigma venenosum* Balf., en slingrande buske, hörande till fam. *Leguminosæ*, afd. *Papilionatæ*, hvilken i sitt hemland, Väst-Afrika från Kap Palmas till Kamerun, når en längd af 15—16 m. Växten liknar och är nära släkt med våra störbönor (*Phaseolus*), men släktet Physostigma utmärkes däraf, att stiftet i spetsen, bakom det sidoställda märket, är utvecklad till ett bredt, plattadt bihang, som gifvit anledning till namnet (af grek. *fýsa*, blåsa, och *stigma*, märke). Denna ranka odlas numera i Brasilien och Indien. Frukten af Physostigma är en balja af omkr. 17—18 cm. längd, som dock vanligen innehåller blott 2 eller 3 frön af omkr. 3 cm. längd med långsträckt njurlik form och å den buktiga kanten försedd med en längsgående, bred fåra. I öfrigt är bönan svartbrun och mycket hård. Det inre företer två fasta, hvita hjärtblad och mellan dem en luftfylld håla. Hjärtbladen, som sakna egendomlig lukt och smak, innehålla de häftigt giftiga alkaloiderna *fysostigmin* l. *eserin* samt *kalabarin*. Fysostigminet ($C_{15}H_{21}N_3O_2$) är en amorf massa, som ger kristalliniska salter, t. ex. det hos oss officinella salicylsyrade saltet (*Salicylas physostigmicus*); detta ersätter i nu gällande Sv. farmakopé de förr officinella fröna samt ett därpå beredt extrakt (*Extr. Calabar*). Medan kalabarin är ett krampgift, likt stryknin, har fysostigminet på centrala nervsystemet väsentligen förlamande verkningar; påkommande kväljningar och andnöd kunna vålla excitation, och vid benägenhet för krampattacker (epilepsi) kunna dessa förvärras genom fysostigmin. Vid indrypning i ögat framkallar en helt liten dos fysostigminsalt stark sammandragning af pupillen, som först efter flera dagar återvinner sin normala vidd och rörlighet, samt en kortvarigare kramp i ögats ackommodationsmuskel. Ögonklotets spänning minskas efter en stund i samband med, att ögat blir relativt blodfattigt. Verksamheten i diverse körtlar, särskildt spott- och svettkörtlarna, ökas. Mage och tarm bringas till krampaktiga sammandragningar, hvaraf följa kräkningar och diarré. Hjärtslagens kraft ökas, och artärerna kontraheras, hvarigenom blodtrycket stiger betydligt. Vid svår förgiftning ses stark darrning i muskulaturen, beroende på retning af rörelsenervernas ändapparater i denna. — Fysostigminsalt

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

användes mest till indrypning i ögat vid ögonsjukdomar, men har äfven fått användning vid tarmförlamning m. m., ibland i form af insprutning under huden. Dosen är ½ till högst 1 mg. — I Kalabarbönans hemland användes densamma till s. k. ordalie, i det att bönan ges åt personer, anklagade för trolldom; om förgiftning inträder, är den anklagade skyldig, om ej, är han oskyldig. Endast höfdingar och präster få odla och handha bönan; kan den anklagade ställa sig väl med dem, så kunna de använda en overksam böna. Detta bruk har gifvit anledning till namnet ordalie-bönor. Af sådana beredas äfven pilgifter, bland hvilka ett af infödingarna kallas esere, hvaraf namnet eserin (se ofvan) bildats. O. T. S. C. G. S. (G. L—m.)

Kalabarin. Se Kalabarbönor.

Kalabärkusten. Se Kalabar.

Kalaba'ss, detsamma som kalebass. Se Curare.

Kalabasspumpan, *bot.* Se Lagenaria.

Kalabasträdet, *bot.* Se Crescentia.

Kalabrēserhatt, mycket bredskyggig, toppig filthatt af samma modell som den herdarna (och banditerna) i Kalabrien nyttja, kom under den tid man svärmade för röfvarromantiken (på 1820—1830-talet) i svang bland de i Italien studerande konstnärerna och var sedermera länge ett yrkesmärke för artister.

Kalabrien (lat. och it. *Calābria*) var i forntiden namnet på den sydöstra halfön i södra Italien, hvilken äfven kallades *Japygia* och *Messapia*, nu södra delen af Apulien (prov. Lecce). Under medeltiden öfverflyttades genom bysantinerna namnet K. på det forna Bruttium och betecknar sedan dess den sydvästliga halfön i nedre Italien mellan Tyrrhenska hafvet, Messinasundet och Joniska hafvet. K., som utgör ett af de 16 italienska landskapen (*compartimenti*), har en areal af 15,075 kvkm. med 1,370,208 inv. (1901). Landet, hvars norra gräns är Cratidalen, fylles af två till Apenninerna räknade kristalliniska massiv. Det norra är det delvis ännu med tät skog täckta Sila, en bred, vågig högslätt af 1,200—1,300 m., som kulminerar i Botte Donato (1,930 m.). Det sydligare slutar med den runda gnejsstocken Aspromonte (1,958 m.) vid Messinasundet. Mellan dem båda ligger bäckenet vid Catanzaro. K. har ofta härjats af förödande jordbäfningar (se Italien, sp. 1026). Riklig bevattning, bördig jordmån och mildt klimat i förening framkalla rik växtlighet, oaktadt jordbruket står mycket lågt. Jorden tillhör förmögna adliga godsegare, som lefva på sina egendomar i skarp afsöndring från det egentliga folket, som är försänkt i fattigdom och grof okunnighet. Någon medelklass finnes ej, endast rika eller fattiga. Kalabreserna äro af medelstor, men välväxt kroppsbyggnad, ha mörk hy, skarpt markerade drag och uttrycksfulla ögon. Liksom spanjorerna, hvilka de i flera afseenden likna, äro de nyktra, pliga, råa, hatfulla och hämndgiriga, om de förolämpas, samt gå alltid beväpnade. — K., såsom redan nämndt forntidens *Bruttium* (se Bruttier), tillföll vid romerska rikets delning östromerska riket. Jordbäfningar, farsoter, härjningar af olika folk (goter, langobarder och greker) samt inhemska strider täflade om att ödelägga det sköna landet. Från 6:e till 11:e årh. voro araberna herrar öfver landet, sedan normanderna. Från slutet af 12:e årh. delade det konungariket Neapels öden. I administrativt hänseende indelas K. nu i provinserna Cosenza, Catanzaro och Reggio di Calabria. (J. F. N.)

Kalabriska Apenninerna. Se Apenninerna.

Kalād (fr. *calade*), sluttning å en ridbana; förr äfven (t. ex. hos Bellman, Fredmans epistlar, n:r 42) spelterm i bet. af en vinst i kortspelet trisett.

Kalafat, rumänsk stad i länet (judet) Doljiu på vänstra Donaustranden midt emot Vidin. 7,113 inv. (1899). Spannmålshandel. Vid K. egde 6—10 jan. 1854 en träffning rum mellan ryssar och turkar, som slutade med de förstnämndes återtåg. Icke bättre utgång hade ett nytt anfall 19 april s. å. under ryske generalen Schildner. (J. F. N.)

Kalah, det nuv. Nimrud, vid Tigris, var en af det forna Assyriens (se d. o.) hufvudstäder.

Kalahāri, stäpp och ökenområde på det sydafrikanska taffellandet mellan 20° och 28° s. br., enligt olika beräkningar omkr. 700,000 till 1,300,000 kvkm. i omfattning. Det omgifves på alla håll af högre liggande områden, så att floderna flyta ned i detsamma; endast Sambesi i n. ö., Limpopo i s. ö. och Molopo (biflod till Oranje) i s. v. ha utlopp till hafvet. Af de floder, som utsina inom bäckenet, är Kubango l. Okavango med aflopp till Ngamisjön i nordvästra delen störst. Den djupaste punkten i hela området ligger i dess östra hälft och är Makarikaribäckenet med Soasjön, till hvilken Ngami afflyter genom Botletle. Ngami, som är stadd i förminskning, ligger 890 m. ö. h., Soa 740 m. Båda omgifvas af 1,000—1,200 m. höga, vattenrika och bebodda platåer och af 950—1,100 m. ö. h. liggande ödsliga sandfält. — K. är mycket rikt på saltsjöar och salträsk. Förr ansågs hela K. vara en öken; senare undersökningar ha visat, att verkliga ökenområden visserligen förekomma i olika delar, men att största delen har stäppnatur och att andra mest likna en gles park, visserligen med torr mark. Regn faller rikligt i aug. och sept., ehuru vattnet hastigt uppsuges af den sand- och kalksten, som bildar berggrunden. De flesta floderna äro därför periodiska (*vleys*). Årsmedeltemperaturen är omkr. 26°, växlande mellan en sommartemperatur af 30° och en vintertemperatur af 15°; nattfroster förekomma stundom vintertiden. Vegetationen består mestadels blott af gräs och taggiga buskar. Bland dess egendomliga former märkas *Tumboa Bainesii* (se Tumboa) samt kandelaberaloen. En för infödingarna viktig växt är naras (*Acanthosicyos horrida*, se d. o.), hvars melonartade frukt är ett omtyckt födoämne. — Förr var området rikt på vildt; numera ha flera djurarter blifvit sällsynta, såsom giraffer, älgantiloper och kvaggor; talrikare äro gnu-, oryx- och hartebeest-antiloper; enstaka lejon, leoparder och vildkattor träffas likaledes. Invånarna äro till största delen bakalahari och andra betsjuaner (se d. o.), hottentotter och buschmän, till hvilka i nyare tider kommit boer. Föremål för odling äro bönor, hirs, majs, tobak och framför allt kaffermelonen (*Cucumis caffer*). Bakalahari drifva äfven något boskapsskötsel. — Först på 1840-talet började K. blifva närmare kändt; Ngami upptäcktes 1849. En af de förste, som undersökte västra K., var svensken K. J. Andersson (se denne). J. F. N.

Kalais, *grek. myt.* Se Boreader.

Kalajo'ki. 1. Älf i Österbotten, Uleåborgs län, Finland, upprinner med två hufvudarmar, Isojoki och

Vääräjoki, på sluttningen af Suomenselkä, nära gränsen mot Vasa län, och flyter med nordvästligt lopp till Bottniska viken. Längden är 123 km., flodområdet 3,760 kvkm. — 2. Socken kring nämnda älfs nedersta lopp, af Salo härad och domsaga. Areal 660 kvkm.; befolkningen, finsk, 7,518 pers. (1908). Med kapellet Kautio (175 kvkm., 1,528 inv.) bildar K. ett konsistoriellt pastorat af 2:a kl. — 3. Prosteri af Kuopio stift, omfattar 14 kyrkoförsamlingar med en areal af 9,177 kvkm. och 68,727 inv. (1908). O. I. (A. G. F.)

Kalakaua, David. Se Hawaiiöarna, sp. 121.

Kalakaua I:s orden, hawaiisk orden. Se Ordnar.

Kalam, landskap i mellersta Sudan, n. om Benue, hörande till brittiska Nord-Nigeria, ett vackert, fruktbart land bebodt af fulbe, som äro de härskande, samt af tangale, fali och belestammarna, som äro urinfödingar. Hufvudstaden Gombe (20,000 inv.) ligger vid öfre Gongola, en biflod till Benue. J. F. N.

Kalámai. Se Kalamata.

Kalama'ta l. Kalámai, hufvudstad i grekiska nomarkien Messenien, på Morea, är beläget vid floden Nedon, 2 km. från dess utlopp i Koroneviken (Messeniska viken). K. är genom järnväg förenadt med Argos och är säte för en ärkebiskop, en högre domstol och gymnasium. 13,123 inv. (1907). Export af Messeniens produkter: korinter, fikon, silke, olja och vin. K. är beläget på samma ställe som det gamla *Ferai* l. *Farai*. Under 13:e årh. var K. en stark fästning, som efter Peloponnesos' eröfring af frankerna kom i Villehardouins ego och sedan i turkarnas. 1685 eröfrades det af venezianerna, men återlämnades jämte det öfriga Peloponnesos till turkarna genom freden i Požarevac (1718). 1821 var K. en af de första städer, som grepo till vapen; där sammanträdde 9 april den första grekiska nationalförsamlingen. Under krigets lopp förstördes det nästan h. o. h. af Ibrahim pascha, 1825. (J. F. N.)

Kalamazoo [käläməsö'], stad i nordamerikanska staten Michigan, vid floden K., 70 km. ofvanför dess utlopp i Michigansjön. 29,782 inv. (1904). Statens dårvårdsanstalt. Stor trädgårdsskötsel. (J. F. N.)

Kalamin (Calamin), *miner.*, kisel-galmeja, kiselzinkmalm, sammansatt enligt formeln $H_2 Zn_2 Si O_5$. Som ren, ofärgad, håller den 54 proc. zink och förekommer vid Aachen samt på några ställen i Spanien, Schlesien, Pennsylvania o. s. v., men ej i Skandinavien. Äfven kolsyrad zinkoxid betecknas med detta namn. Synonymt är hemimorfit. A. E. N.*

Ka'lamis, grekisk bildhuggare af den gammalattiska skolan, var den förnämste mästaren under den öfvergångstid, som i Aten föregick den stora blomstringsperioden. Redan 468 f. Kr. hade han ett betydande rykte, och i sina ämnen var han mångsidigare än någon af de äldre mästarna, ty han bildade ej blott gudagestalter, utan äfven heroiska framställningar samt var i synnerhet berömd för sina hästar och i allmänhet för sina djurbilder. Därjämte var han skicklig i alla arter af teknik, såsom marmorarbete, brons- och guldelfenben-plastik, förstod sig äfven på kolossalframställningar och var en skicklig ciselör i silfver. Af ett bland hans verk, *Hermes med gumsen på axlarna* (*Kriofóros*), finnes en efterbildning i Wilton house i England. I Vatikanen förvaras en gammaldags marmorstod af en sörjande kvinna, vanligen kallad *Penelope*, hvilken brukar tillskrifvas honom eller åtminstone anses påminna om hans stil och uppfattning. C. R. N.*

Kalamitét (lat. *cala'mitas*), skada, olycka, landsplåga, allmän nöd.

Kala'mum, ort. Se Dachel.

Kala'nder, Kalanderpress (fr. *calandre*, af lat. *cylindrus*, vals), en för pressning eller glättning af tyg eller papper afsedd maskin, hvars hufvuddel utgöres af en eller flera valsar, antingen ihåliga för att kunna uppvärmas med ånga eller massiva af metall eller af ofantligt hårdt sammanpressadt papper eller bomullstrassel. När maskinen har endast *en* cylinder, sker pressningen mot ett skålformigt underlag. För vissa ändamål låter man en ändlös duk eller filt medfölja cylindern (som i detta fall har tämligen stor diameter) kring en större del af dennas omkrets och inför det tyg, som skall pressas eller kanske blott torkas, mellan cylindern och duken (s. k. filtkalander). Vid bomulls- och linneappretering begagnar man ofta en s. k. stampkalander (eng. *beetlemachine*), bestående af en grof, stark järnvals eller bom, kring hvilken stundom flera tygstycken upplindas bredvid hvarandra och därefter bearbetas — med samma effekt som mangling — af tunga träklossar, som lyftas och falla ned mot valsen, medan denna långsamt kringvrides. G. A. W.

Kalanderlärkan, *zool.* Se Lärkor.

Kalanderpress, *tekn.* Se Kalander.

Kala'ndsbröder (lat. *fratres calendárii*, af *calendæ*, första dagen i månaden), ett i 13:e årh. bildadt religiöst brödraskap. Liksom flertalet sådana hade det urspr. till uppgift att genom andaktsöfningar och goda verk främja sina medlemmars andliga väl. Särskildt sörjde samfundet för, att aflidna förbundsbröder erhöllo en högtidlig begrafning och ett nödigt antal själamässor (således i viss mån motsvarande nutidens begrafningskassor). Dess egendomlighet bestod däri, att det hufvudsakligen utgjordes af prästvigda. På första dagen af hvarje månad samlades bröderna till rådplägning öfver sina gemensamma angelägenheter (däraf namnet), hvarefter en gemensam måltid intogs. Brödraskapet, som tyckes ha uppstått i Sachsen, utbredde sig öfver Tyskland, Nederländerna och Frankrike samt förvärfvade sig med tiden betydliga penningtillgångar. I sammanhang därmed urartade månadssammanträdena till glada gillen, och "kalendera" blef snart liktydigt med att omåttligt öfverlämna sig åt bordets och glasets nöjen. Följden däraf blef, att efter reformationen brödraskapet upphäfdes, först i de protestantiska, sedan ock i de katolska länderna. Dess fonder anslogos till andra ändamål. Emellertid bibehöllo sig enstaka lämningar af samfundet ända in på 1800-talet. Om kalandsbröder i Sverige se Kalendegillen. Jfr G. Uhlhorn, "Die christliche liebesthätigkeit" (2:a uppl. 1895). P. F.*

Kalänen, *zool.* Se Enhydra.

Kalänos, indisk gymnosofist, följde vid 83 års ålder Alexander den store på dennes återtåg från Indien. Då han fruktade årens börda, förbrände han sig själf i hela den macedonska härens åsyn, sannolikt i Susa. K. lär ha förutsagt Alexanders tre månader därefter inträffade död (323 f. Kr.). Enligt Plutarchos var hans egentliga namn Sfinas.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

K. är hufvudpersonen i ett drama af Paludan-Müller (1854).

Kalara'sch (rum. *Călăraşi*; äfven *Stirbey*), hufvudstad i rumänska länet (judet) Ialomiţa, vid Borcea, en af Donaus armar, midt emot Silistria och nära den stora strandsjön K. 11,024 inv. (1899). Under Krimkriget gjorde turkarna 4 mars 1854 ett försök att bemäktiga sig ryssarnas befästa ställning vid K., men tillbakaslogos. (J. F. N.)

Kalås (på 1600-talet i Sverige *callats* l. *collats*, af *kollation*, se d. o.), gästabud, festlig måltid.

Kal'a Šergat l. Kalat Shergat, det nuv. namnet på ruinerna af staden Aššur (se d. o.).

Kalat (se Kala), stad. Se Kelat.

Kalat el-Arisj (Kal'at el-Arisch), stad i nedre Egypten. Se Arisj.

Kalatj, kosacksloboda i ryska guv. Voroncsj, vid Podgornaja, en biflod till Don. 15,476 inv. (1897). Spannmåls- och kreaturshandel. J. F. N.

Kalat-Shergat. Se Kal'a Šergat.

Kalau, Abraham. Se Calovius.

Kalåuer, ty. Se Calembour.

Kalaurēi'a (grek. *Kalaúreia*, lat. *Calaurīa*), nu Poros, en ö med därpå belägen stad af samma namn i Saronska hafsviken nära östra kusten af grekiska landskapet Argolis. K. egde fordom ett frejdadt Poseidonstempel, hvilket gällde som fristad (asyl) och bildade medelpunkten i en amfiktyoni (se Amfiktyoner) af sju kringliggande sjöstater, bland dem Aten. Till detta tempel flydde Demosthenes undan sina macedoniska förföljare och gaf sig där själf döden genom gift (322 f. Kr.). Arkeologiska gräfningar anställdes därstädes 1894 af svenskarna S. Wide och L. Kjellberg. Grundmurarna till själfva templet, en dorisk byggnad från 6:e årh. f. Kr., och omfattningsmuren, som ingärdade detsamma, blottades. De lösa jordfynden voro jämförelsevis ringa, bland dem griphufvud af brons, en Asklepiosstatyett af marmor, några mynt, inskrifter, lerkärl, prydnader o. s. v. Äfven den mot s. v. angränsande platsen afröjdes och befanns vara en agora, infattad af kolonnader, mellan hvilka vägen ledde, från små propyléer, till templet i fonden. I grannskapet af denna plats tror man sig ha återfunnit grundmurarna till det forna rådhuset (*buleuterion*). Gräfningarna äro beskrifna i det tyska arkeologiska institutets i Aten "Mittheilungen" för 1895. Jfr Wilamowitz-Moellendorff, "Die amphiktyonie von K." (i "Nachrichten von der gesellschaft der wissenschaften zu Göttingen", 1896). (A. M. A.)

Kala'vryta ("vacker källa"), hufvudstad i eparki i grekiska nomos Achaia, på nordvästra sidan af berget Chelmos, genom en bergbana förenad med Diakofto på järnvägen Peiraieus—Pyrgos. Omkr. 1,500 inv. I närheten låga i forntiden det anarkiska, halfvilda *Kynaitha* och det 1901 återupptäckta *Lusoi*. Omkr. 3 km. från staden ligger klostret *Hagia Lavra*, där ärkebiskop Germanos i Patras, Andreas Londos och andra grekiska prelater i mars 1821 höjde frihetsfanan, kring hvilken grekerna först samlade sig till strid mot turkarna. Sitt namn har staden med anledning af de många källorna i omgifningen, bl. a. Kalavrytine (forntidens *Alyssos*), som ansågs hjälpa mot rabies (grek. *lyssa*).

Kalazogāmer, *bot.*, växter, hvilkas pollenslang ej går den vanliga vägen genom mikropylen till äggcellen, utan intränger dit från chalaza (groddfläcken). Kalazogamer äro *Casuarina*, *amentaceer* (*Betulaceæ*) m. fl. Se vidare Kalazogami. G. L—m.

Kalazogamī (af grek. *cha'laza*, se d. o., och *gamo's*, äktenskap), *bot.* Hos de flesta angiospermer växer pollenslangen, efter att ha passerat stiftets ledningsväfnad, genom fruktämneshåligheten öfver till mikropylen (fröämne) och genom denna fram till embryosäcken, ett förhållande, som kallats porogami. Hos en del dikotyledoner har man emellertid kunnat påvisa, att pollenslangen hela tiden växer inuti fruktämnets och fröämnets väfnader och ofta först på ganska stora omvägar når fram till embryosäckens äggcell, utan att passera mikropylen, s. k. aporogami. Ett specialfall häraf är kalazogami, där pollenslangen tränger fram först till fröämnets kalazaregion (fröämne) och därifrån böjer upp mot embryosäcken. Detta förhållande påvisades först af Treub hos *Casuarina*, där pollenslangen tränger in i embryosäckens bakre del och genom denna växer upp till äggcellen. Senare har kalazogami påvisats hos en del andra växter, såsom *Betula*, *Alnus* och *Juglans*. Hos ett antal som ursprungliga ansedda angiospermtyper har man kunnat påvisa en jämn utvecklingsserie från typisk kalazogami till porogami (*Casuarinaceæ*, *Betulaceæ*, *Juglandaceæ*, *Ulmaceæ*, *Santalaceæ* och *Euphorbiaceæ*), ett förhållande, som ger åt kalazogamien en viss systematisk betydelse. Från kalazogami böra särskiljas sådana fall som hos vissa *rosacéer* och *cucurbitacéer*, där mikropylen växer ihop, så att pollenslangen, när den passerar mikropylarregionen, fortfarande kommer att växa inuti fröämnets väfnader, s. k. endotropism (se vidare Arkespor, Embryosäck och Fröämnet). G. O. R.

Kalb, Johann von, baron, amerikansk general, f. 1721 i Hüttendorf vid Erlangen, trädde 1743 i fransk krigstjänst samt deltog i österrikiska tronföljdskriget (1740—48) och sjuåriga kriget (1756—63), erhöll 1763 öfverstelöjtnants afsked och företog 1767—68 på uppdrag af Choiseul en resa genom de engelska besittningarna i Nord-Amerika för att taga kännedom om deras militära och politiska tillstånd. 1777 åtföljde han La Fayette till Amerika och erbjöd sin tjänst åt de upproriska kolonierna. Som generalmajor kämpade han i spetsen för en division under fälttågen 1777—80, men blef i slaget vid Camden 16 aug. 1780 dödligt sårad och dog tre dagar därefter. Ett monument öfver K. restes i Annapolis 1886. Jfr Kapp, "Leben des amerikanischen generals Johann K." (1862).

Kalb, Charlotte von, född Marschalk von Ostheim, omtalad i synnerhet genom sitt förhållande till Schiller, f. 1761 i Woltershausen, d. 1843 i Berlin, förmåddes genom familjeintriger 1783 att ingå äktenskap med sin svågers broder, majoren H. von Kalb. Detta konvenansgiftermål blef henne så mycket mer motbjudande, som hon kort därefter

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

förälskade sig i Schiller. Den energiska och mångsidigt bildade fru v. K. inverkade icke så litet på Schillers skaldskap. I hans tidigare lyrik (t. ex. ”Freigeisterei der leidenschaft”) finnas spår af deras förhållande, och fru v. K. har bl. a. varit förebild för prinsessan Ebolis karaktär i ”Don Carlos”. Sedan intogs fru v. K. af en svärmisk kärlek till skalden Hölderlin, som någon tid var hennes sons informator, och därefter till Jean Paul, som i ”Titan” tecknat henne i ”titaniden” Linda. 1806 blef hon änka. Sin förmögenhet hade hon då förlorat, och hon tillbragte sin ålderdom i armod. Fullständigt blind 1820, togs hon i beskydd af prinsessan Marianne och fick bo i kungl. slottet i Berlin. Där dikterade hon för sin dotter tankar, dikter och lefnadsminnen (sedan utkomna under titeln *Charlotte*, se Palleskes uppl. 1879, och romanen *Cornelia*, 1851). Hennes bref till Jean Paul utgåfvos 1882. Se arbeten om henne af Köpke (1852) och Klarmann (1902).

Kalbe an der Saale (till skillnad från det i samma prov. belägna K. a. d. Milde), kretsstad i preussiska reg.-omr. Magdeburg, prov. Sachsen, är beläget på vänstra Saalestranden vid Berlin—Frankfurt-järnvägen. 12,264 inv. (1905). Staden är säte för en kretsdomstol samt har liflig industri (ullspinneri, tillverkning af yllevaror, papper och socker). Brunkol i trakten. (J. F. N.)

Kalbeck, Max, tysk författare, f. 1850 i Breslau, sedan 1879 bosatt i Wien som musik- och konstkritiker, har författat ett antal diktsamlingar, *Das bühnenfestspiel zu Bayreuth* (1877; 3:e uppl., kallad ”R. Wagners Nibelungen”, 1882), *Richard Wagners Parsifal* (1883), *Wiener opernabende* (1885), *Opernabende* (2 bd, 1898), *Johannes Brahms* (2 bd, 1904—09; 2:a uppl. 1908—09), samt ett flertal operalibretter i original och bearbetning, hvaribland Frans Hedbergs ”Bröllopet på Ulfåsa” (1900; musik af B. Caro).

Kalcedōn Agricola (Calcedon, Chalcedon), *miner.*, är af samma sammansättning som kvartsen, SiO_2, och angripes lättare af alkalihydrat än nämnda mineral. Eg. v. = 2,59—2,64; hårdhetsgraden = 7; brottytan blir jämn eller musslig. Ofta synes en svagt antydd trådighet, vinkelrätt mot brottytan. Färgen är alltid något grumlig, aldrig klar, vanligtvis grå, brun, röd, grön eller blå. Kalcedonen förekommer i njurliknande eller mera långdraget stalaktitiska bildningar samt som pseudomorfoser efter andra mineral, t. ex. kalkspat, flusspat o. s. v. Vissa färgade varieteter användas som halfädelstenar, bruna, i genomfallande ljus blodröda = sarder, gulröda = karneol, äppel- eller lökgröna = krysopras, lökgröna med röda gnistor = heliotrop. Jfr Agat. A. Hng.

Kalcēdon, stad. Se Chalkedon.

Kal'chas (grek. *Κάλχας*, lat. *Calchas*), son af Thestor från Mykenai, berömd forngrekisk siare, hvilken enligt Homeros åtföljde grekerna till Troja och förutsade såväl krigets långvarighet som Apollons vrede och de olyckor, hvilka med anledning däraf hotade grekerna. Då han slutligen såg sig öfverträffad i siarkonst af en viss Mopsos, dog han af grämelse eller beröfvade sig själf lifvet. Enligt Strabon hade han en helgedom (*heroon*) i Daunien (Apulien), där orakelsvar kunde vinnas, om man offrade en svart vädur och sedan lade sig att sofva på dess fäll. A. M. A.

Kalcinēra, förbränna, inaska, upphetta vid lufttillträde så starkt och länge, att förbränningsåterstoden ej vidare förändras. Ordet betecknar eg. den upphettningsprocess, hvarigenom kálksten (kolsyrad kalk) brännes till (osläckt) kalk (lat. *calx*), men användes vanligen i förstnämnda allmännare betydelse. S. J—n.

Kalcit. Se Kalkspat.

Kal'cium (Calcium), *kem.*, metallen i kalk, framställdes först af Davy 1808 och erhålles numera tekniskt genom elektrisk sönderdelning af smältande klorkalcium. Den är hvit, starkt glänsande och smidig, af eg. v. 1,6, smälter i rödglödgningshetta samt är icke flyktig. Den oxideras hastigt i fuktig luft och sönderdelar vatten vid vanlig temperatur under stark vätgasutveckling. Kalcium är tvåatomigt, och dess atomvikt, som är 40,1 (O = 16), tecknas Ca. Kloriden, *klorkalcium*, $CaCl_2$, erhålles genom lösning af kalk eller krita i klorvätesyra och afdunstning af lösningen. Den förekommer i hafsvatten och kristalliserar med 6 molekyler vatten i stora prismor, hvilka äro delikvescenta och lösas i vatten under stark temperatursänkning, hvarför saltet nyttjas till köldblandningar. Upphettas den kristalliserade kloriden, bortgå 4 molekyler kristallvatten, och en hvit porös massa, s. k. vattenfritt klorkalcium, återstår, hvilken till följd af sin stora hygroskopicitet användes till torkning af gaser. Vid rödglödgning smälter saltet och ger efter afsvalning en hård, kristallinisk massa af smält och vattenfritt klorkalcium. *Kalciumfluorid*, CaF_2, är olöslig i vatten och bildar mineralet flusspat. Med syre ger kalcium *oxiden* CaO, som är anhydrid till basen $Ca(OH)_2$ (se Kalk), och en *superoxid*, CaO_2. *Svafvelkalcium*, CaS, erhålles som biprodukt vid sodafabrikation efter det leblancska förfaringssättet och är ett hvitt ämne, som efter belysning med solljus fosforescerar i mörkret. Det är nästan olösligt i vatten, men sönderdelas däraf efter en längre tids kokning till *kalciumsulfhydrat*, $Ca(SH)_2$, och kalkhydrat. Kalciumsulfhydratet är lösligt i vatten och till sina egenskaper svagt alkaliskt. Bestrykes hårbeklädd hud med lösningen, kunna håren efter några minuter med lätthet bortskrapas. *Kalciumsalterna* äro i allmänhet färglösa, dels lösliga, dels svårlösliga eller olösliga i vatten. Bland de senare märkas *karbonatet* (jfr Kalkspat), *oxalatet* eller den form, i hvilken kalcium oftast utfälles för analys, vidare *sulfatet* l. gips (se d. o.), *fosfatet*, som förekommer i ben, och *fluoriden* l. *flusspat*.

Kalciumföreningar spela en stor roll i den lefvande naturen. De flesta växter uppsuga ur jorden lösliga kalksalter — blott vissa lägre svampar och alger kunna odlas utan sådana —, men kalkföreningarna synas inom växtvärlden ej ha någon större omedelbar betydelse för lifsverksamheten. Många växter afsätta på särskilda ställen karakteristiskt formade kristaller af oxalsyrad kalk såsom produkter från ämnesomsättningen. För djurens celler spela kalkföreningarna en större roll. Kalksalter utgöra den fasta bensubstansens hufvudmassa. För animaliska celler i allmänhet synas små mängder kalkföreningar utgöra ett lifsvillkor. Musklerna och hjärtat kunna ej sammandraga sig utan närvaro af sådana. Löpefermentet kan ej bringa mjölk att ysta sig utan medverkan af kalksalter, och dessa äro äfven nödvändiga för bildning af det s. k.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

fibrinfermentet, som betingar blodets koagulation. Då kalk alltjämt afgår från kroppen genom njurar och tarm, måste densamma ersättas, och den förekommer i regel mer än tillräckligt i den vanliga födan. Den uppsuges långsamt i tarmen och utskiljes åter till största delen genom denna. Utsättas djur för "kalkhunger", bli de sjuka, utmärglade och dö slutligen däraf. Medan små kalkmängder sålunda äro nyttiga och nödvändiga, visa sig något större mängder eller starkare koncentrationer starkt giftiga, särskildt för musklerna och hjärtat; insprutade i blodet, framkalla de bedöfning (narkos) och slutligen hjärtförlamning. — Vid vissa sjukliga förändringar i kroppen afsättas småningom kalksalter på abnorma platser, såsom i äldre tuberkulösa härdar, i vissa svulster m. m. samt i blodkärlens väggar vid framskriden arterioskleros. Ang. kalciumföreningarnas betydelse som läkemedel se Kalk och Gips. P. T. C.* C. G. S.

Kalciumcyanamid. Se Cyanamid.

Kalciumfluorid, *kem.* Se Flusspat och Kalcium.

Kalciumhydrāt, Kalkhydrat, *kem.* Se Kalcium och Kalk.

Kalciumkarbid (af lat. *calx*, kalk, och *carbo*, kol), CaC_2, *kem.*, erhölls först af Moissan genom sammansmältning af kalk och kol i den elektriska ugnen. I fullt rent tillstånd är den färglös och genomskinlig; den tekniska produkten bildar hårda, gråaktiga, opaka stycken af oftast kristallinisk struktur och specifik vikt 2,2. Vatten sönderdelar genast kalciumkarbid under utveckling af acetylengas (se Acetylen) enligt ekvationen:

$$CaC_2 + 2H_2O = Ca(OH)_2 + C_2H_2$$

Då nämnda gas är ett utmärkt belysningsmedel, har kalciumkarbid sedan 15 år, i främsta rummet på Wilsons initiativ, blifvit föremål för fabriksmässig tillverkning. Numera har kalciumkarbid funnit äfven en annan viktig användning, nämligen som utgångsmaterial för fabrikationen af karbidkväfve (se d. o.) l. kalkkväfve. Jfr Cyanamid.

För fabriksmässig karbidframställning användes som råmaterialier dels kalksten, så ren som möjligt, fri från magnesia, kiselsyra, alkalier, svafvel och fosfor, samt dels högprocentigt kol, vanligen i form af koks eller antracit. Kalkstenen brännes, och den kaustika kalken krossas samt blandas med krossadt kol, hvarefter blandningen nedsmältes i elektrisk ugn. Såväl motstånds- som ljusbågugnar ha härvid kommit till användning (se Elektrisk ugn). Storleken på dessa ugnar varierar från 200—300 hkr och ända till 2,000 hkr. Man kan antingen aftappa den färdiga karbiden ur ugnarna i flytande tillstånd eller låta den stelna i ugnen och taga ur den i form af fasta block. Man skiljer med anledning häraf emellan tappugnar och blockugnar. De förra lämna något lägre utbyte, men den ur dem erhållna karbiden behöfver endast krossas och förpackas för att bringas i säljbart skick; de senare ge ett högre utbyte, men den i block framställda råkarbiden fordrar i gengäld mera arbete för att bringas till färdig vara. Det praktiska utbytet torde utgöra 4—6 kg. prima karbid per kilowatt och dygn. Det är af ekonomiska skäl ej fördelaktigt att tillverka alltför högprocentig karbid, emedan därtill kräfves mycket höga temperaturer; 100-procentig karbid, som vid 0° C. och 760 mm. tryck med vatten lämnar 348,9 l. acetylen per kg., framställes ej i fabriksmässig skala. Som prima kalciumkarbid anses sådan med 77,5 proc. ren karbid, som per kg. lämnar 290 l. acetylen vid + 15° C. och 760 mm. tryck. — Sverige eger f. n. två karbidfabriker, nämligen Alby karbidfabrik vid Ljungan i Medelpad och Månsbo karbidfabrik vid Dalälfven nära Avesta. Det mesta af den svenska karbiden exporteras; tillverkningen utgjorde 1907 enligt den officiella statistiken 10,891,751 kg. med ett värde af 2,148,490 kr. H. E. G. H—r.

Kalciumkarbonāt. Se Kalkspat.

Kalciumoxalāt, *kem.* Se Kalcium.

Kalciumoxīd, *kem.* Se Kalcium och Kalk.

Kalciumsalter, *kem.* Se Kalcium.

Kalciumsulfāt (Svafvelkalcium), *kem.* Se Gips och Kalcium.

Kalciumsulfhydrāt, *kem.* Se Kalcium.

Kalciumsuperoxid, *kem.* Se Kalcium.

Kalckreuth [-röjt]. 1. Friedrich Adolf von K., grefve, preussisk fältmarskalk, f. 1737, d. 1818, utmärkte sig, sedan 1790 generallöjtnant, under kriget med Frankrike, särskildt vid belägringen af Mainz (1793), hvilket han tvang att kapitulera. 1795 blef han öfverbefälhafvare öfver trupperna i Pommern och 1806 guvernör i Thorn och Danzig samt kavallerigeneral. Efter preussiska arméns nederlag vid Jena och Auerstädt (14 okt. 1806) erhöll han öfverbefälet och därmed det kinkiga uppdraget att leda dess återtåg. 1807 öfvertog han kommandot i det af fransmännen belägrade Danzig, men nödgades 24 maj s. å. dagtinga. Utnämnd till fältmarskalk, afslöt han i Tilsit 25 juni s. å. ett vapenstillestånd med Berthier och 12 juli en ogynnsam konvention om de militära fredsbestämmelsernas utförande. 1810 blef han guvernör i Berlin. — *Dictées du feldmaréchal K.* utgåfvos 1844 af hans son Friedrich v. K. (f. 1790, d. 1873), som äfven gjorde sig känd genom en samling dramatiska dikter (2 bd, 1824). — 2. Stanislaus von K., grefve, den föregåendes sonson, målare, f. 1821 i Posen, d. 1894 i München, var gardeslöjtnant i Berlin, studerade målning där, i Düsseldorf och Köln, var 1860—76 ledare af konstskolan i Weimar, sedan bosatt i München. Han målade mycket omtyckta landskap från Tyrolen, Savojen och Pyrenéerna samt är representerad i Berlins, Kölns, Halles och andra tyska städers gallerier. — 3. Leopold von K., grefve, den föregåendes son, målare, f. 1855 i Düsseldorf, studerade i Weimar och München, var 1885—90 professor i Weimar, slog sig sedan ner på landsbygden, blef 1895 professor i Karlsruhe och 1899 i Stuttgart. Hans hufvudområde blef en tid framåt bondelifsbilder, åldringar, jordarbetare, dem han skildrade med enkel hållning och kraftig, något torr realism. Bland dessa arbeten märkas *Axplockerskor* (1894, galleriet i Stuttgart),

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Ålderdomen (ett par urgamla gåsvakterskor, Dresdengalleriet), *Regnbågen* (1896, nya pinakoteket i München) och triptyken *Vår lefnad varar 70 år*, ansedd som hans bästa verk. Han har målat äfven stämningar från slättbygden, från Elbe (*Hamnarbetare*, *I Hamburgs hamn* m. fl.), från landtlifvet (*På allanen*, *Picknick*), den stora parkbilden *Slottet Klein-Oels* (Berlins nationalgalleri), dessutom kraftigt realistiska porträtt och grupper. (*Fem magistratspersoner*, helfigursgrupp 1904, Hamburg, Kunsthalle). Sin hustru och sina barn har han ofta målat i hemmet och i friluft. *Fru grefvinnan i dörren* (1908) eges af Dresdengalleriet. Jfr A. Ph. W. von Kalckreuth, "Geschichte der herren, freiherren und gräfen v. Kalckreuth" (2 dlr, 1904). 2—3. G—g N.

Kaldéen (lat. *Chaldæa*), ett forntida landskap i främre Asien, urspr. omfattande södra Babylonien, ehuru sedermera namnet blef identiskt med Babylonien eller alldeles trädde i detta namns ställe. Urspr. beboddes Babylonien af ett icke semitiskt kulturfolk, sumerer, som bodde i södra delen af landet. Men redan vid tiden för de äldsta inskrifterna, alltså 3,000 år f. Kr., har detta folk försvunnit och efterträdts af semiter, som tillegnat sig sina föregångares höga kultur, däribland deras skrifttecken, kilskriften. Då de semitiska småstammarna först samlades till ett mäktigt rike, var det likväl från norra Babylonien rörelsen utgick, och dess hufvudstad Babylon blef det helas hufvudstad. Senare gled maktens centrum för några hundra år till södra Babylonien (2,600—2,000 f. Kr.); först blef Ur, senare Larsa hufvudstad, och rikets härskare kallade sig "konung af Sumer och Akkad". Babylon återtog dock sitt herravälde, men föll efter ett par hundra år i vanmakt. Häraf begagnade sig främmande stammar för att slå sig ned i olika delar af riket, och bland dem var den från östra Arabien, efter 11:e årh. f. Kr., invandrade semitiska stam, som benämnes kaldéer (*Kaldi*, bibelns *Kasdim*). De voro delade på en mängd småstater, hvilkas furstar ständigt lurade på att komma i besittning af de gamla babyloniska residensstäderna, särskildt Babylon, därvid råkande i ständiga strider med Assyrien, som hade samma byte i sikte. Efter att ofta ha tillbakaslagits nådde de slutligen sitt mål, i det att 625 f. Kr. ett kaldeiskt furstehus med Nabopolassar besteg Babylons tron, och efter Assyriens undergång 606 lyckades det dennes son Nebukadnessar (604—561) göra sitt rike till Västra Asiens politiska centrum, till dess perserna eröfrade landet (539). På grund af kaldéernas maktställning i Babylonien kom detta land i senare tid att benämnas Kaldéen och dess invånare i allmänhet kaldéer. Som kulturfolk lefde kaldéerna hufvudsakligen på arfvet från sumererna (se Babylonien, sp. 577 ff.). — I Rom blef namnet kaldé (*chaldæus*) liktydigt med astrolog och spåman, enär astrologien hade sitt hemland i Babylonien och dess representanter i Rom oftast voro österländningar. D. M. J. F. N.

Kaldéer. Se Kaldéen.

Kaldéiska. Se Kaldeiska språket.

Kaldeiska kristna kallas den gren af nestorianismen, som utbredde sig i Persien och angränsande trakter. I den berömda högskolan i Edessa hade Nestorius' åskådning bevarats; då skolan på befallning af kejsar Zeno 489 upplöstes, utvandrade lärare och lärjungar till Persien och upprättade i Nisibis en ny blomstrande skola, som kom att blifva af betydelse äfven för den senare uppblomstrande arabiska kulturen. På en synod i Seleucia 499 lösgjorde sig hela persiska kristna kyrkan från romarrikets ortodoxa kyrka och antog en nestoriansk trosbekännelse. Man kallade sig efter kyrkospråket kaldeiska kristna. Från Persien trängde snart denna nestorianska kyrka ned till Arabien och bort till Indien, där dess anhängare kallade sig Tomaskristna (se d. o.); omkr. 530 hade de redan nått Ceylon, på 600-talet Kina, där de fingo en ej obetydande ställning; i 11:e årh. kristnade de ett tatarrike s. om Baikalsjön, keraiterna, och i 13:e årh. bedrefvo de framgångsrikt missionsarbete bland mongolerna i det inre Asien. Den nestorianska kyrkan var i flera århundraden en mycket viktig förmedlare af förbindelsen mellan Västerlandets och mongolvärldens kulturer. Efter Bagdads eröfring 1258 erkände 25 ärkebiskopar den kaldeiske patriarken i Persien som sitt öfverhufvud. Den vidtfamnande och blomstrande kyrkan sköflades nästan fullständigt af Tamerlan (1369—1405), och nestorianerna tillbakaträngdes till Kurdistans bergstrakter. Vid midten af 1600-talet hade jesuitisk missionsverksamhet till följd, att en del nestorianer slöt sig till Rom och erkände påfvens öfverhöghet, men med bibehållande af sin grekiska liturgi; de kallas af Rom helt enkelt kaldéer (se Unerade greker) och utgöra f. n. omkr. 30,000. Hufvudmassan har dock bevarat sin självständighet mot Rom och sin nestorianska åskådning; de bo mest v. om sjön Urmia (inalles i Persien och Kurdistan f. n. omkr. 150,000). Deras andlige chef (*katholikos*) för titeln "kaldéernas patriark" och residerar i Kotschannesdalen s. ö. om Vansjön; deras språk är en dialekt af det gamla arameiska. Jfr W. F. Adeney, "The greek and eastern churches" (1908) och där angifven litteratur. Hj. H—t.

Kaldeiska perioden, vanligen kallad Saroscykeln, innefattar en tidrymd af 6,585 d. 7 t. 42 m. (eller 18 borgerliga år och 10 eller 11 dagar, beroende af antalet skottdagar under mellantiden) samt omfattar 223 synodiska månader (se Astronomisk månad) och äfven mycket nära 242 drakonitiska månader och 19 af solens omlopp i förhållande till månens noder. Efter förloppet af denna period återkommer därför månen i nästan samma ställning i förhållande till jorden, solen och månbanans nodlinje, d. v. s. de omständigheter, som betinga inträffandet af en förmörkelse, bli ungefär desamma. Medelst denna cykel, som kaldéerna kände till redan i 6:e årh. f. Kr., kunde de sålunda empiriskt förutsäga förmörkelser. Att förutsägelsen af en solförmörkelse för en viss bestämd ort med tillhjälp af Saroscykeln icke alltid är tillförlitlig, var ock bekant redan för kaldéerna. E. J. (B—d.)

Kaldeiska språket är de egentlige, i Babylonien härskande kaldéernas språk, hvilket, för oss uppenbaradt i de babyloniska kilskrifterna, visat sig vara identiskt med det assyriska språket och utgöra en särskild gren af den semitiska språkstammen. Men lika allmänt som oriktigt har benämningen kaldeiska språket användts om den *arameiska dialekt*, på hvilken vissa delar af bibeln och de s. k. targumerna äro affattade. Sedan emellertid den nyare forskningen bevisat, att denna dialekt, hvars

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

ämn af kaldeisk berott på ett missförstådt ställe i Daniels bok, alldeles icke, såsom man förr antog, talades af de babyloniske kaldéerna, utan blott i Palestina, har man numera börjat kalla denna bibliskt-argumiska "kaldeiska" västarameiska eller ännu hellre sydväst-arameiska till skillnad från östarameiska l. syriska språket (jfr Arameiska språket). Stundom begagnas äfven, med hänsyn till de olika litteraturernas ursprung, benämningarna judisk-arameiska i st. f. kaldeiska och kristen-arameiska i st. f. syriska. Dock förekommer ännu det vilseledande namnet kaldeiska för denna palestinska dialekt ej sällan både i populärt bibelhistoriska och teologiska arbeten. Efter judarnas återkomst ur den babyloniska fångenskapen börjar detta arameiska språk uttränga den äldre hebreiskan och var på Jesu tid judarnas allmänna tal- och skriftspråk. I lexikaliskt afseende är detta nästan alldeles identiskt med syriskan, och i de få grammatiska skiljaktigheterna, af hvilka infinitivbildningen utan *m* och imperfektets prefix för 3:e pers. *j* i st. f. syriskans *n* äro de mest betydande, närmar sig språket i dess ställe hebreiskan. Den förnämsta skillnaden är den rent yttre, att "kaldeiskan" nyttjar det hebreiska alfabetet och syriskan sitt eget. — Den till oss komna litteraturen på detta språk består, utom af vissa smärre delar af bibeln (Jer. 10: 11; Dan. 2: 4—7: 28; Esra 4: 8—6: 18; 7: 12—26), hufvudsakligen af *targumim* (tolkningar), judiska, mer eller mindre omskrifvande öfversättningar (parafraser) af flera af G. T:s böcker. De viktigaste af dessa targumer, som finnas utgifna i de större polyglottbiblarna, äro: Onkelos' targum öfver Pentateuken, Jonatan ben Uzziels targum öfver de historiska och profetiska böckerna, bägge från 1:a eller 2:a årh. e. Kr., och den s. k. Pseudo-Jonatans targum öfver Pentateuken från 8:e eller 9:e årh. (se vidare Targum) Hurudan de apokryfiska Tobias', Judits och Makkabéernas böcker urspr. voro skrifna på hebreiska eller detta s. k. kaldeiska språk är ovisst. Det idiom, hvarpå talmuds och sårskildt den babyloniska talmuds gemara är affattad, den s. k. talmudiskan, kan anses som en egendomlig konstgjord utbildning af targumernas språk. Sedan Palestinas eröfring af araberna 640 har detta fullständigt försvunnit som lefvande språk. De bästa ordböckerna äro Levys "Chaldäisches wörterbuch über die targumim", 1868, och Dalman, "Aramäisch-neuhebräisches wörterbuch", 1901 (bibelarameiskans ordförråd finnes upptaget i alla hebreiska lexika); de bästa grammatikor äro af Kautzsch (1884) och Dalman (2:a uppl. 1905). H. A. (K. V. Z.)

Kalder, folk. Se Armenien, sp. 12, och Armeniska språket.

Kaldiska riket, Kaldiska inskrifter. Se Armenien, sp. 12—13, och Armeniska språket.

Kaldskaplän, no. Se Kaplan.

Kaldûn. 1. (Ty. *kaldaunen*). Se Kalun. — 2. Arabisk författare. Se Ibn Chaldun.

Kale, turk., slott. Jfr Kala.

Kaleb är i G. T. en gestalt, som i likhet med många andra sväfvar mellan en individ och en kollektiv storhet, d. ä. betecknar en stam. Enligt Josua 14: 6, 14 är han en kenassé, som af Josua får Hebron till arfvedel och som tager det i besittning efter att först ha fördrifvit anakiterna (Jos. 15: 13 ff.). Men kenasséerna voro en edomitisk stam, som anslöt sig till Juda (1 Mos. 36: 11, 15, 42), och K. är troligen ock en släkt eller stam, ty han bor ej blott i Hebron, utan ock i flera andra orter: Maresa, Sif, Tappua, Maon m. fl. (1 Krön. 2: 42 ff.). Likaledes kallas i 1 Sam. 25: 3 Nabal kalebit, men i 30: 14 talas om den del af "sydlandet, som tillhör Kaleb". I berättelsen om kunskaparna (4 Mos. 13: 7; 34: 19 etc.) är K. åter en man af Juda stam, som på grund af sitt förhållande som kunskapare (4 Mos. 14: 6) tillika med Josua blef den ende af de från Egypten uttågande, som får inkomma i Kanaan (v. 24, 30, 38). E. S—e.

Kaleba'ss, Kalebass-kurare, *med. farm.* Se Curare.

Kalebasspumpan, *bot.* Se Lagenaria.

Kalebasträdet, *bot.* Se Crescentia.

Kaledo'niakanalen. Se Kaledoniska kanalen.

Kaledo'nien (lat. *Caledo'nia*, af keltisk härledning: "skogslund"), romarnas benämning på skotska berglandet n. om Clyde- och Forthvikarna. Mellan dessa anlade Agricola 81 e. Kr. en rad befästningar till skydd för den romerska prov. Britannien, hvilka sedan på Antoninus Pius' tid ytterligare förstärktes af Lollius Urbicus. Landets invånare, kaledonierna, hörde till den keltiska folkgruppen. I 4:e årh. började de uppträda under namnet pikter, och från senare hälften af samma årh. omtalas i sammanhang med dem skoterna, hvilka invandrat från Irland. (J. F. N.)

Kaledoniska bergskedjan, *geol.*, kallas af Suess — benämningen skandinavisk-kaledoniska vore dock möjligen att föredraga — en gammal bergskedja, bildad genom jordskorpans veckning redan före den devoniska tiden. Det är rester af densamma, som uppbygga de skandinaviska högfjällen, från hvilka kedjan å ena sidan sträckte sig öfver Shetlands- och Orkneyöarna till Skottland, nordvästra England samt Irland, medan den norrut sannolikt fortsatte öfver Beeren-eiland till Spetsbergen. Bergskedjan utgöres af kambrisk-siluriska bildningar och deras underlag — prekambriska bildningar och urberg — samt har att uppvisa våldsamma rubbningar och öfverskjutningar i såväl Skottland som Skandinavien, de senare hufvudsakligen studerade och beskrifna af A. E. Törnebohm. A. G. N.

Kaledoniska kanalen (Kaledoniakanalen), en 1803 påbörjad och 1847 fullbordad kanal i Skottland, hvilken sträcker sig från Fort William vid Loch Eil till staden Inverness vid Inverness firth och sammanbinder Atlantiska hafvet med Nordsjön. Sammanlagda längden är 97,3 km., hvaraf sjöarna Loch Lochy, L. Oich och L. Ness upptaga 59,5 km. Kanalen, som nu har föga betydelse, är 5,2 m. djup och har 28 slussar. Anläggningskostnaden steg till omkr. 1,3 mill. puud st. Jfr Glenmore nan Albin. (J. F. N.)

Kalefa'ktor. Se Kalfaktor.

Kale-i-Sultanije, slott och fort på asiatiska sidan af sundet vid Dardanellerna (se d. o. 1) vid staden Tschanak-Kalesi, som stundom uppkallas efter slottet. Wbg.

Kalejdofon (af grek. *kalo's*, skön, *ei'dos*, form, och *fonē*, ljud), *fys.*, en af Wheatstone 1827 konstruerad apparat, som åskådliggör rörelsen hos i

ljudande tillstånd försatta kroppar. Den består i sin enklaste form endast af svängande stafvar, med ena ändan fästa i ett underlag, i den andra, fria, försedda med en blank kula eller knapp, som återkastar ljuset. Sättas stafvarna i vibration medelst lätta slag af en hammare eller genom gnidning med stråke, under det knapparna utsättas för starkt ljus, göra de från dessa reflekterade strålarna intrycket af slutna ljuslinjer, hvilkas form förändras, allteftersom svängningstillståndet hos stafven undergår förändring. Att ljusintrycket kan blifva beständigt, oaktadt det speglande föremålet ej är i hvila, beror därpå, att detta föremål efter korta mellantider successivt intager samma lägen, så att det under hvarje läge alstrade ljusintrycket ej hinner försvinna från ögats näthinna, förrän det förnyas. Starkast och tydligast framträda naturligtvis vändpunkterna. Dessa försök taga sig bäst ut med solljus i mörkt rum. L. A. F.*

Kalejdoskŏp (af grek. *kalo's*, skön, *ei'dos*, form, och *skopei'n*, se), *fys.*, en af D. Brewster (se d. o.) 1816 uppfunnen optisk leksak, som illustrerar vinkelspeglars egenskaper. Den består af två plana spegelremsor, som under en lutning mot hvarandra på i allmänhet 60° äro inneslutna i ett svärtadt rör. Rörets ena öppning slutes så när som på ett litet hål i midten att se igenom. I rörets andra ända sättes på ringa afstånd från hvarandra två parallella glasskifvor, af hvilka den yttre är mattslipad. Emellan dem inläggas allehanda små, lättrörliga, brokiga och genomskinliga föremål, såsom olika färgade glasbitar och kristaller. Genom titthålet synas nu dessa föremål sexdubbla (under förutsättning, att vinkeln mellan speglarna är 60°), ordnade i en sexuddig stjärna. Denna uppkommer genom ljusets successiva reflexion mellan speglarna på så sätt, att bilden af ett föremål i spegeln n:r 1 i sin ordning afspeglas i spegeln n:r 2 o. s. v. Om röret hålles horisontalt och vrides omkring sin axel eller skakas lindrigt, förändra de lösa föremålen läge i förhållande till hvarandra och åstadkomma därigenom de mest växlande och vackra mönster, som dock ständigt äro strängt symmetriska. — En modifikation af instrumentet är debuskopet (se d. o.). L. A. F. (G. I.)

Kale-kè, *patol.* Se Beriberi.

Kalenberg, fordom tyskt furstendöme, omfattade södra delen af nuv. reg.-omr. Hannover och hade en areal af 2,250 kvkm. Furstendömet, som hade sitt namn efter borgen K. (nu en ruin), var ett af de områden, hvari Henrik Lejonets rike delades af hans arfvingar, och tillföll 1584, sedan fursteätten, Braunschweig-Kalenberg, utdött, linjen Braunschweig-Wolfenbüttel. Sedan 1705 har dess område varit förenadt med Hannover. (J. F. N.)

Kalenberg, E. von, pseudonym. Se Klencke, P. F. H.

Kale'ndæ, lat. Se Calendæ.

Kalendariografi, Kalendariográfisk. Se Kalendarium.

Kalendārisk. Se Kalendarium.

Kalendārium (sv. pl. kalendārier), den latinska formen för ordet kalender, användes i synnerhet i äldre arbeten i samma betydelse som kalender. Numera nyttjas ordet företrädesvis, då tvetydighet bör undvikas. Så t. ex. talar man om kalendariet i "Statskalendern", då man vill utmärka den del af denna kalender, som innehåller de *kronologiska* uppgifterna. — Kalendarium perpe'tuum, lat., "beständig kalender". Se Kalender 2. Jfr Almanack. — Kalendariografi l. Kalendografi (af grek. *gra'fein*, skrifva), läran om sättet att uppgöra almanacker l. kalendrar. — Kalendārisk l. kalendariográfisk, hörande till kalendern eller till kalendariografien. (B—d.)

Kalendegillen, föreningar af präster, hvilka tjänstgjorde vid samma kyrka eller i samma stad och som den första i hvarje månad (lat. *calendæ*) sammanträdde till gemensamma öfverläggningar. Gillena, till hvilka slutligen lekmän fingo tillträde, voro vanliga i utlandet (se Kalandsbröder), men förekommo, såvidt man känner, inom Sverige endast på Gottland och i Skåne. Ännu existerar i Skåne ett sådant, nämligen Sodalitium majus lundense, som urspr. hette S:tæ Mariæ gille och bildades i senare hälften af 1300-talet af ärkebiskopen Nils Jönsson i Lund. Det utgjordes till en början af tretton medlemmar, ord. präster i Lunds stift, men består numera, sedan åtskilliga bland de självskrifne ledamöternas tjänster genom reformationen blifvit indragna, endast af tre personer, näml. Lunds domkyrkas bägge komministrar samt kyrkoherden i S:t Peders kloster och Nöbbelöf. Sällskapet, hvars ändamål var att utöfva fromhet och välgörenhet, kallades af folket med det något egendomliga namnet "Galtegillet", möjligen en för-

(Försvarstornet till) Det gamla kalendehuset i Lund.

vridning af "Kalendegillet". Det eger ej mindre än sex hemman af Skånes allra bästa åkerjord, de s. k. sodalitiehemmanen. Vid reformationens genomförande anslogos dessa hemman som löneförmåner åt de nämnde prästerna, eller rättare: vederbörande lät gillet förblifva i okvald besittning af sitt gods, utan skyldighet att välja nya med-

emmar. Af kalendebrödernas i Lund gamla gilleshus, "Kalendehuset", finnes ännu i behåll försvarsornet (se fig.), som införlifvats med Kulturhistoriska nuseets samlingar.

Kale'nder (af lat. *cale'ndæ*, den första dagen i varje månad). 1. *Astron.* Med kalender förstår man stundom sammanfattningen af alla reglerna för idmätningen och tidräkningen; i denna mening sammanfaller således läran om kalendern h. o. h. med kronologien. Vanligen begagnas dock ordet kalender i inskränktare mening för att beteckna sammanfattningen af de regler, genom hvilka årets längd och dess indelning för borgerligt bruk bestämmas, samt därtill hörande uppgifter rörande vissa tilldragelser, hvilka i viss mån äro af kronologisk natur t. ex. religiösa fester). Stundom delar man kalendern i två delar, den civila kalendern och yrkokalendern, af hvilka den senare innefattar hvad som särskildt har afseende på de religiösa festerna och högtiderna. (Jfr Computus ecclesiasticus.) — Af själfva definitionen följer, att för olika folkslag eller olika religioner kalendern gestaltar sig på olika sätt. Också talar man stundom om svenska kalendern, ryska kalendern, protestantiska kalendern o. s. v.; dock brukar man vanligen åt de särskilda slagen af kalender gifva särskilda namn blott då, när väsentliga olikheter mellan dem förekomma och de därjämte erhållit en viss, mer eller mindre utbredd, officiell giltighet. Äng. julianska kalendern l. gamla stilen, gregorianska kalendern l. nya stilen, judiska kalendern m. fl. lika kalendersystem se Kronologi. Om muhammedanernas kalender se Hedjra. En alldeles särskild kalender, den s. k. franska revolutionskalendern l. republikanska kalendern, var i Frankrike gällande under några år efter den stora revolutionens utbrott. Enligt denna kalender indelades året i 12 månader om 30 dagar hvardera, nämligen: *Vendémiaire, Brumaire, Frimaire, Nivôse, Pluviôse, Ventôse, Germinal, Floréal, Prairial, Messidor, Thermidor, Fructidor*. Hvar månad indelades i 3 *dekader* (tiotal), och vid årets slut tillades 5 eller (hvart fjärde år) 6 *jours complémentaires* l. *jours epagomènes*. Denna kalender, hvilken infördes i Frankrike genom edikt af 5 okt. 1793, hade till epok 22 sept. 1792 och började att vara officiellt gällande till 1 jan. 1806, då den aflystes genom ett påbud 9 sept. 1805.

2. En skrift innehållande, i tabellarisk form, en sammanställning af uppgifter rörande kalendern i ofvan angifna betydelse. Kalendern kan vara affattad så, att den gäller för ett obegränsadt antal år (beständig kalender, *kalendārium perpe'tuum*) eller för ett bestämdt antal år eller — såsom vanligen är fallet — för ett enda år. I detta sistnämnda fall sammanfaller kalender i sak med almanack (se d. o.), så att ingen bestämd gräns mellan dessa båda termer kan uppdragas. Så bära t. ex. flera af 1600-talets svenska almanacker, i det vanliga sedesformatet, titeln "calendarium eller almanack", och än. utgifves en hel del kalendrar och almanacker, hvilka skilja sig från hvarandra blott till formatet, utstyrseln och de kalendariska uppgifternas utförlighet.

3. För att göra kalendrarna mera begärliga för allmänheten företogo sig utgifvarna redan ganska tidigt att däri införa nöjsamma eller nyttiga upp-

satser; och detta bruk utvecklades småningom så långt, att i flera kalendrar dessa uppsatser kommo att bilda det väsentliga innehållet och själfva kalendariet nedsjönk till ett mera oväsentligt bihang (se t. ex. Sveriges statskalender och våra gamla julkalendrar "Svea", "Nornan" o. s. v. samt de nyare publikationerna "Almanack för alla", "Svenska kalendern" m. fl.). Därför bibehölls också namnet kalender, äfven sedan kalendariet h. o. h. borttagits, och ordet har därigenom erhållit ytterligare en betydelse, nämligen en skrift, innehållande en samling uppsatser eller uppgifter af allmän eller speciell natur. Så har man t. ex. poetiska kalendrar (såsom Atterboms "Poetisk kalender" m. fl.), innehållande poem och noveller; adelskalendrar, med genealogiska uppgifter rörande adliga familjer; släktkalendrar, med samma uppgift för familjer i allmänhet; länskalendrar, med statistiska uppgifter och personalnotiser för de olika länen; riksdagskalendrar, med uppgifter af intresse för riksdagsmän; adresskalendrar, med alfabetisk förteckning öfver invånarna i en viss stad eller inom ett visst område och deras bostäder; handelskalendrar, ett slags adresskalender för handel och näringar; handtverkskalender (se Handtverksorganisation, sp. 1374), kapplöpningskalender o. s. v. 1—3. (B—d.)

Kalendēra. Se Kalandsbröder.

Kalenderije (el K.). Se Dervisch.

Kale'ndertecken kallas vissa tecken, som vanligen förekomma i almanacker och kalendrar, t. ex. tecken för de olika planeterna och för månens faser, djurkretsens tecken o. s. v. (B—d.)

Kalendografi. Se Kalendarium.

Kale'rgis, Demetrios, grekisk statsman, f. 1803 på Kreta, d. 24 apr. 1867 i Aten, visade stor tapperhet i frihetskriget (1821—29), hvarunder en kula krossade hans ena ben och turkarna afskuro hans ena öra, och befordrades 1832 till öfverstelöjtnant. Men misstänkt att stå i rysk sold (K. hade fått sin uppfostran i Petersburg), troddes han ha någon andel i de oroligheter, som utbröto vid konung Ottos ankomst (1833), och någon tid hölls han häktad till följd af ett försök att genom uppror befria den häktade Kolokotronis. 1843 fick han befälet öfver en kavalleridivision i Aten och trädde i spetsen för den oblodiga revolution, som 15 sept. s. å. utbröt i Aten mot den bajersk-grekiska kamarillan och hade till följd, att en ny författning infördes. K. utnämndes till general och konungens adjutant. Han ådrog sig emellertid allmänt hat och måste 1845 begifva sig utomlands samt återvände först 1848 till Grekland. Då hans försök att ånyo tillställa en revolution misslyckades, bosatte han sig i Paris, 1853. På västmakternas begäran utnämndes han 1854 under Krimkriget till krigsminister, men måste 1855 utträda ur ministären. 1861—62 var K. grekiskt sändebud i Paris och erhöll 1864 af konung Georg ett högt hofämbete.

Ka'lervo, Kullervos (se d. o.) fader, en förvrängning af namnet Kaleva (se d. o.). K. B. W.

Kalēsch (fr. *calèche*, af slaviskt ursprung; jfr böm. *kolesa*, po. *kolaska*), fyrhjuligt, högt och lätt, med baksufflett försedt och framtill öppet åkdon på fjädrar, med plats inuti för fyra personer på två visavi-säten (numera vanligen kalladt halfkalesch l. vis-à-vis, se fig.); numera äfven benämning på den mera använda, liknande, men med

två suffletter försedda vagntypen landå (se d. o.); ett slags postvagn (se Diligens, sp. 423 o. fig. 4).

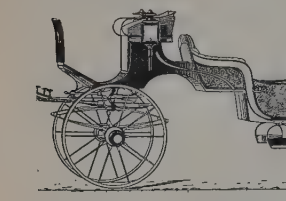

Kalesch (halfkalesch l. vis-à-vis)

Ka'leva, ett i den finska och estniska folkpoesien förekommande ord med ursprunglig betydelse ''smed''. Kalevanpoika (estn. *Kalevipoeg*), ''K:s son'', är namnet på en jätte eller stor, stark man och synes från början ha varit den namnlöse hjälten i sagan om den starke gossens dater. Det användes i folkets runor som epitet till Kullervo, Lemminkäinen och Väinämöinen. K. B. W.

Ka'levala (eg. ''Kalevas hemort'', se Kaleva), finskt nationalepos, sammanställdt af Elias Lönnrot på grundval af hans och andras upptecknings af finsk folkpoesi. — Ett ofantligt stort, folkloristiskt material af alla slag har under tidernas lopp upptecknats från det finska folkets läppar. Den i bunden form hållna delen däraf (''runorna'', fi. *runo*, plur. *runot*, ett ord af skandinavisk upprinnelse) utgöres af ballader med historiskt eller religiöst innehåll, episka eller halfepiska skildringar af sagohjältars gärningar, lyriska dikter, besvärjelser (*loitsuja*, af kristet ursprung), bröllopssånger m. m., allt affattadt i ''runometer'', samt med annan meter visor af mera skämtsamt innehåll (*rekilauluja*), klagan öfver den döde (*itkuja*) och visor af modern art och form. Runometern består af 4 trokéer i hvarje versrad, har ingen strofindelning och intet slutrim, men i dess ställe allitteration, likväl blott inom samma versrad; utmärkande för denna folkpoesi är äfven parallellism, upprepning af samma tanke i två eller flera versrader. Ex.:

Kullervo, Kalervon poika,
Sinisukka äijön lapsi,
Siitä suorikse sotahan,
Vainotielle valmistaikse.
(Kullervo, Kalervos son,
Blåstrumpa, gubbens barn,
Bereder sig till strid,
Rustar sig till krigsstigen.)

Samma metriska form träffas äfven i en massa gåtor, ordspråk och talesätt. — De första egentliga upptäckningarna af finsk folkpoesi stamma från 1700-talet, och banbrytaren inom dess utforskning var H. G. Porthan (se d. o.). Det var dock först i början af 1800-talet, som med Ossians sånger, Herders ''Stimmen der völker'' och Afzelius' och Geijers ''Svenska folkvisor'' det ute i Europa vaknade intresset för det folkliga och folkpoesien på fullt allvar nådde finnarna. K. A. Gottlund och hans vänner började omkr. 1810-talets midt ett intensivare upptäckningsarbete. I Uppsala, dit de öfverflyttade, väckte deras entusiasm stort intresse, och genom tysken H. R. von Schröters af dem inspirerade lilla samling ''Finnische runen'' (1819) öfverfördes denna uppmärksamhet äfven till Finland, där också den danske språkforskaren R. Rasks samtidiga besök och hans lifliga intresse för finska språket kraftigt bidrog att väcka sinnena och kalla nya män till verket. R. von Becker gjorde 1819 en lång resa genom norra Finland för dialektundersökningar och runosamling och började året därpå i sitt folkblad ''Turun Viikko-Sanomia'' (Åbo veckonyheter) publicera ett försök till sammanställning till ett helt af en del runor om sagohjälten Väinämöinen. 1822 utgaf Z. Topelius d. ä. första häftet af ''Suomen kansan vanhoja runoja'' (Finska folkets gamla runor; 5 h. 1822—31), i hvilket för första gången sånger från de runorikaste trakterna i ryska Karelen framträdde och visade, att det icke blott, såsom man trott, fanns fragment af runosången kvar att rädda, utan att den i vissa trakter ännu lefde med fullt lif. Vid samma tid vistades den unge studenten Elias Lönnrot som informator hos en professorsfamilj, kring hvars sommarställe han hörde sägner berättas och runor sjungas, och gjorde sina första försök som runosamlare. Här kom han också i personlig beröring med Becker och fick under hans ledning sätta sig in i allt hvad man visste om den finska folkpoesien. Becker kom öfverens med sin lärjunge om, att denne skulle fullständiga hans framställning af runorna om Väinämöinen, och 1827 publicerade Lönnrot sin disputation ''De Väinämöine priscorum Fennorum numine I'', i hvilken han, mest i prosaform, ger en sammanhängande framställning af Väinämöinens lif och dater. De af Topelius utgifna runorna kallade honom emellertid till eget samlararbete, och 1828 begaf han sig ut på sin första fotvandring till och genom runornas förnämsta hemland, Karelen, där han likväl denna gång ej kunde komma till de bästa runotrakterna längst i n. Sina samlingar utgaf han under titeln ''Kantele'' (Harpan; 4 häften 1829—31), hvarvid han följde den redan af de äldre runoutgifvarna begagnade metoden att smälta ihop olika varianter af samma sång till en enda. Efter en kortare resa 1831 kunde han på en tredje färd 1832 tränga längre mot n. än förut och göra större samlingar, och under sommaren 1833 arbetades runovarianterna om Lemminkäinen samman till två längre runor om denne hjälte. En kortare resa samma år förde honom ändtligen till de bästa runotrakterna i ryska Karelen, hvilket hade afgörande betydelse för sammanställandet af Kalevala. Ett par af de sångare, som han här träffade, förenade med hvarandra icke blott olika episoder af en och samma hjältes gärningar, utan äfven runor om olika hjältar till ett helt, om också af synnerligen ringa omfång. Förut hade Lönnrot afsett att förena de olika runorna till en serie af smärre epos; under intryck af hvad han nu hörde föddes tanken att förena dem alla till ett enda, stort epos. Det första utkastet härtill, kalladt ''Runokokous Väinämöisestä'' (Runosamling om Väinämöinen, tr. 1892), omfattade 5,052 versrader, indelade i 16 sånger. En ny färd till samma trakter 1834 gaf nytt, viktigt material, som inarbetades i det gamla, och 1835 utkom så *Kalevala* i sin första upplaga, den s. k. gamla K. (innehållande 12,078 versrader, fördelade på 32 ''runor''). De följande åren förde Lönnrot på nya samlingsresor. Från dessa och nästan ännu mera från hans medhjälpares resor hemfördes en mängd

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

ytt material, med hvars hjälp Kalevala omrbetades och utvidgades till sitt nuvarande omång. K:s andra redaktion, den s. k. nya K., tkom så för första gången 1849; den omfattar 2,795 versrader, fördelade på 50 runor. Bland e nyssnämnde medhjälparna må särskildt nämnas). E. D. Europæus, som hemförde omkr. hälften af et i nya Kalevala tillkomna materialet, hvaribland e i Ingermanland upptecknade Kullervorunorna, idare H. A. Reinholm och A. E. Ahlqvist. — I . skildras först världens skapelse (runorna 1—2), Väinämöinens besvärjelsetäflan med Joukahainen (3), rieri till hans syster Aino och dennas död (4—5) amt hans misslyckade friarfärd till Pohjolas sköna ungfru (6—9). Ilmarinen narras till Pohjola (det nörka landet i n. i motsättning mot Väinämöinens jusa land Kalevala) och smider där lyckoredskapet Sampo för att vinna jungfrun, som dock ej vill ölja honom (10). Lemminkäinen dödas på sin riarfärd till samma jungfru och återuppväckes af in moder (11—15). Väinämöinen far till dödsriket fter en trollformel för byggande af ett fartyg (16), inner den sedan i jätten Vipunens mage och bygger keppet (17) samt far på en ny friarfärd till Pohjola (18), men Ilmarinen far också dit och får ungfrun (19), hvarefter bröllop firas med långa röllopsrunor (20—25). Lemminkäinen beger sig på tt fruktlöst hämndetåg till Pohjola (26—30). Slafen Kullervo (se d. o.) dödar Ilmarinens maka, förör en flicka, som befinnes vara hans försvunna syster, dödar sin faders baneman och till slut också ig själf (31—36). Ilmarinen smider sig en ny hustru f guld och silfver, som dock ej duger (37), och röfvar så sin aflidna hustrus syster (38). Väinämöinen, Ilmarinen och Lemminkäinen fara till Pohjola ch röfva Sampo därifrån; på vägen skapas harpan 39—42). Pohjolas härskarinna förföljer de flyende 43—46), tar fast sol och måne och stjäl bort elden 47). De befrias dock åter (48—49). Jungfrun Marjatta föder en son (= Jesus), som döpes till Karelens konung. Väinämöinen vredgas häröfver och öfverger sitt land, men lämnar harpan kvar, sitt folk till evig glädje (50). — Under de första decennierna efter K:s tillkomst fästes all uppmärksamhet vid den tryckta editionen och ingen vid det material, på hvilket denna var grundad, på folkets egen sång. Man vande sig att anse K. som ett folkligt epos, som sedan urminnes tider i mer eller mindre fullständig gestalt lefvat på folkets läppar och med varsam hand rekonstruerats af Lönnrot, runornas samlare. K. blef en bibel, i hvilken man studerade fornfinnarnas lif, seder och religion, och den jämställdes med Homeros' sånger, Nibelungenlied o. d. Först på 1870-talet började den verkliga *Kalevalaforskningen*, grundad på själfva runomaterialet, hvilket Lönnrot med största pietet bevarat, och samtidigt igångsattes en systematisk uppteckning af den finska folkpoesien. Den egentlige banbrytaren för denna forskning var Julius Krohn (se d. o.); hans verk fortsattes och afslutades af sonen Kaarle Krohn (se d. o.) i arbetet "Kalevalan runojen historia" (Kalevalarunornas historia; 1903—10); bland öfriga Kalevalaforskare må särskildt nämnas finnarna A. R. Niemi och A. Borenius samt italienaren D. Comparetti. Genom denna forskning har konstaterats, att det icke funnits något gammalt, enhetligt epos af K:s art, som blifvit rekonstrueradt af Lönnrot. Folket själft har känt och känner endast enstaka runor, hvilkas form och innehåll växla från trakt till trakt. De högst utvecklade runorna träffas längst i n. ö., de primitivaste och ursprungligaste längst i s. v. och s. Från s. v. och s. ha de således ytterst kommit, och i en mängd fall kan man följa deras utbredningsoch utvecklingsväg ända från sydvästra Finland eller från esternas område. Ibland ha runomotiven kommit hit från Sverige eller från esternas grannar i v. och s., svenskar och letter. Den estniska folkpoesien är öfvervägande lyrisk; äfven episk-lyriska ballader äro vanliga. Genom den finska befolkningen i Ingermanland och på Ladogas västra strand går den episklyriska runoströmmen härifrån mot n.; ett eller annat ryskt runoelement tillkommer härvid. I finska Karelen förstärkes den af en från sydvästra Finland kommande ström, särskildt af (katolska) besvärjelser och episka eller legendariska sånger, ofta af svenskt ursprung. Vid de båda strömmarnas sammanflöde bildas en hop föreningar af runor, och kombinationerna bli nu längre och stabilare än förr. Vissa hjältar börja uppträda, hvilka samla runomotiv omkring sina namn. I ryska Karelen utvecklas så den episka runosången alltmera under sin vandring mot n. och når sin höjdpunkt i Vuokkiniemi (64—65° n. br.). Där har Sampomotivet (se S a m p o) nått sin fulla utveckling och drar till sig en hop andra motiv. Först där kunde Lönnrot hos de förnämste runosångarna och i deras sammanknytningar af runor finna något egentligt uppslag till sammanställande af alla episka runor till ett enhetligt epos. Äfven de längsta runor, som dessa sångare, med sammanbindande af olika runocyklar, framförde, voro emellertid mycket korta (högst omkr. 450 versrader) i förhållande till K. Äfven i ålder måste således runorna från olika trakter vara mycket olika. I de fall en ungefärlig datering varit möjlig ha de äldsta runorna kunnat föras tillbaka till omkr. 1300. De nordöstliga runoformerna äro hundratals år yngre; de hedniska element, som särskildt dessa innesluta, bevisa härvid föga, enär en del hedniska offer m. m. bibehållit sig här ända till våra dagar. Vid sammanställandet af runorna har Lönnrot hoparbetat olika varianter af samma sång till en enda och sammanfogat de olika sångarna till en helhet, delvis med ledning af de sammanknytningar vissa runosångare användt, delvis utan sådan anvisning, blott på det sätt han själf ansåg mest lämpligt; härigenom uppkommo ibland helt nya och för folket okända episoder. Vissa sånger, som hos folket hänförde sig till olika hjältar, sammanfördes med hvarandra medelst ombytande af hjältarnas namn. Somliga mindre poetiska vändningar och episoder utmönstrades och ersattes med andra af bättre klang. Långa besvärjelser och bröllopssånger inskötos på lämpliga ställen. En yttre förutsättning för möjligheten af alla dessa olika elements sammansmältande var den, att de alla hade samma versmått (jfr ofvan). Vid all denna bearbetning har Lönnrot dock nästan aldrig användt eller behöft använda sina egna ord, utan begagnat från allehanda håll i runovarianterna tagna versrader. Själfva namnet K. är i folkets egen diktning sällsynt och på alla ställen, där det i den tryckta K. förekommer, insatt af Lönnrot själf. — I fråga om sin ställning till materialet och sitt verk jämställde sig Lönnrot själf med runosångarna, blott med den skillnad, att han ju behärskade ett mångdubbelt större

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

material än de. Den rätt han därmed tillmätte sig att ordna runorna så, som de bäst passa ihop med hvarandra, har också erkänts af de finske Kalevala-forskarna, som därmed häfda K:s legitimitet som det finska folkets skapelse och som ett verkligt folkepos. Folket själft nådde icke och kunde icke nå längre, än det i de korta runocyklarna gjorde; för att nå fram till ett längre, sammanfattande epos af samma art som forntidens och medeltidens stora episka dikter fordrades liksom för dem en enda mans afslutande arbete. Lönnrots ställning till sitt material torde dock vara af en särskild art, hvartill något annat exempel knappast kan påvisas. Han är icke den öfver sitt material stående diktaren, som i sin egen ässja smider om folkets sånger till ett helt, och han är icke heller runosångaren af folket, som söker reproducera de sånger han ärft af fädren eller hört från andra håll, men därvid omedvetet förändrar och kombinerar dem, d. v. s. företager en omedveten omdiktning. Han är i stället den lärde kompilatorn, som äfven vid nydiktning af episoder fullt behärskas af det gifna materialet och därur, ofta mekaniskt nog, plockar ihop och kittar samman det språkliga uttrycket för sin tankegång. — Under de första decennierna efter dess framträdande var den verkan K. utöfvade föga betydande. Småningom, i samband med den allmänna nationella väckelsen, steg dock dess inflytande, och den blef en af de viktigaste faktorerna i den finska andens, den finska poesiens och konstens utveckling. Den var en Odyssé eller Iliad, och sådan ter den sig ännu för de breda lagren. Att K. likväl icke, såsom decennier igenom skett, kan begagnas som källa för studium af fornfinnarnas alla förhållanden, framgår tydligt af redogörelsen för dess uppkomst och själfva runornas historia. Bland de litteraturalster, som hämtat sina ämnen och sin form från K., må särskildt nämnas J. H. Erkkos dramer ”Aino” och ”Kullervo”. På Kalevalamotiv äro många af A. Galléns taflor byggda, likaså åtskilliga af K. E. Sjöstrands, R. Stigells och E. Wikströms m. fl:s skulpturarbeten. Efter K:s mönster har det estniska Kalevipoeg (se d. o.) skapats; det har äfven tjänat till förebild för Longfellows ”Song of Hiawatha”. — Omdömena om K:s estetiska värde ha växlat. Alla betyga skönheten af många dess partier, men allmänt erkännes också, att dess komposition är lös och att totalintrycket störes af de oändliga besvärjelser och långa bröllopssånger o. d., som till alltför betydande antal inlagts i dess text. — Gamla K:s förord är dateradt 28 febr. 1835, och samma datum 1910 firades K:s 75-årsfest med stor högtidlighet öfverallt i Finland. Förslag är å bane att göra 28 febr. till finsk nationaldag. — K. är öfversatt till svenska af M. A. Castrén (1841; gamla K.) och K. Collan (1864—68; nya K.) samt R. Hertzberg (1884; fri öfv.), till danska af F. Ohrt (1907; urval), till engelska af J. M. Crawford (1888) och W. F. Kirby (1908), till estniska af M. J. Eisen (1891—98), till franska af Léouzon le Duc (1845 och 1867), till italienska af I. Cocchi (1909) och P. E. Pavolini (1910), till ryska af L. P. Bjelskij (1889), till tjechiska af J. Holeček (1894—95), till tyska af A. Schiefner (1852) och H. Paul (1885—86) och till ungerska af F. Barna (1871) och B. Vikár (1909). — Litt.: J. Krohn, ”Kalevalan toisinnot”, II, 1 (1888), A. Borenius och J. Krohn, ”Kalevalan esityöt”, I—III (i ”Suomi”, III, 4, 5, 11; 1891—95), A. R. Niemi, ”Vanhan Kalevalan eepilliset ainekset” (i ”Suomi”, III, 16; 1898), ”Vienan läänin runot” I—II (1908). — J. Krohn, ”Suomalaisen kirjallisuuden historia. I. Kalevala” (1883—85; ”Finska litteraturens historia. I. Kalevala”, 1891) och ”Kalevala-studier” (i ”Finsk tidskr.”, 1886), D. Comparetti, ”Il Kalevala” (1891; ”Der Kalewala”, 1892), K. Krohn, ”Die geographische verbreitung estnischer lieder” (i ”Fennia” 5, 1892), ”Wo und wann entstanden die finnischen zauberlieder?” (i ”Finnisch-ugrische forschungen”, I—II, 1901—02) och ”Kalevalan runojen historia” (1903—10; hufvudverk om K.), A. R. Niemi, ”Kalevalan kokoonpano I” (1898), F. Ohrt, ”Kalevala som folkedigtning og national-epos” (1908; utmärkt öfversikt öfver K. och forskningen däröfver; revid. öfv. ”Kalevala kansanrunoelmana ja kansalliseepoksena” 1909). K. B. W.

Kalevanpoika. Se Kaleva.

Kalevipoeg, ”Kalevs son”, är hufvudpersonen i esternas episka folkdiktning. Stödd på barndomsminnen och eggad af den första Kalevala-upplagan (1835) hade F. R. Fählmann samlat dikter och sägner om Kalevsonen, då arbetet afbröts genom hans död. På 1850-talet företog sig Kreutzwald att ordna af honom och andra i Estland, en del af Livland och Pskovska guvernementet samlade visor och sagor till ett helt, under titeln ”Kalevipoeg” (tr. i ”Verhandlungen der gelehrten estnischen gesellschaft”, IV: 1—4, V: 1—3, Dorpat 1857—61), på estniska med motstående (dålig) tysk öfv. af K. Reinthal. Åt till cykeln hörande sagor, hvilka antogos vara rester af äldre, nu upplösta sånger, återgaf Kreutzwald på ett i det hela lyckligt sätt metrisk form och infogade dem emellan de till antalet färre, i versform funna styckena. I den form, som han gifvit esternas nationalepos, omfattar detta 20 sånger med tills. 19,043 rader i vanlig runometer (4-fotad trokaisk vers). Sagans hufvuddrag äro följande. Kalev (som äfven gifvit sitt namn åt Kalevala), Estlands förste konung, hade med sin maka, Linda, tre söner; den yngste af dem, Kalevipoeg, är sagans hjälte. Han är godmodig med öfvermänsklig kroppsstyrka. Under sönernas frånvaro bortröfvas modern af en trollkarl från Finland; denne träffas af åskan, och hon förvandlas till en klippa. Sökande efter modern, simmar K. öfver hafvet till Finland. K. finner röfvaren och dödar honom. Hos en vapensmed köper han därefter ett ypperligt svärd (hvilket han pröfvar på städet liksom Sigurd Fafnesbane). K. dödar skamligt smedens son och ådrager sig faderns förbannelse: svärdet skall blifva hans egen bane. Återkommen till hemmet, blir K. efter ett kraftprof sin faders efterträdare. Han griper sig an med landets odling och rofdjurens utödande. Under hans sömn stjäl en trollkarl svärdet, men tappar det i en flod. På sin fortsatta vandring kommer K. äfven till helvetet och räddar tre systrar ur Sarviks (den behornades) våld. För att finna världens ände seglar K. senare med ett af silfver byggdt fartyg till Lappland, får där till styrman den vise lappen Varrak (som i lön får en gammal lagbok) och fortsätter färden. Efter åtskilliga äfventyr, bakom hvilka troligen gömma sig geografiska minnen (bl. a. från Island), återvänder K. Än en gång besöker han helvetet, öfvervinner djäfvulen och smider honom vid

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

en klippa. Från hafvet komma fientliga ”järnmän” (skandinaviska vikingar eller tyska riddare?), och då först fäller K. modet. Han gräfver ned sina skatter. Med knapp nöd segra esterna. K. öfverlämnar sin makt åt Olevipoeg och drager sig undan i ensamhet till ödemarken. Slutligen ger hans eget förlorade svärd honom döden. Dock skall han (liksom kejsar Fredrik II och Holger Danske) en gång återkomma. — Den estniska sagan har många beröringspunkter med den finska; Kalevipoeg själf synes vara identisk med Kalevalas Kullervo. Många enskildheter påminna om skandinaviskt (eller germanskt) och kristligt inflytande. K:s dikt har haft grundläggande betydelse för esternas samling till ett folk, för deras nationalkänsla och estetiska kultur och har mäktigt främjat det folkloristiska samlarnitet bland esterna. Den estniska texten finnes särskildt utgifven: ”Kalevipoeg. Üks ennemuistene eesti jut, kaheskümnes laulus” (Kuopio, 1862); ny tysk öfv. med förteckning öfver ämnets litt. utgafs af Löwe 1900. Jfr O. Karttunen, ”Kalevipoegin kokoonpane” (om dikt:ns sammansättning; Helsingfors, 1905). Jfr Kreutzwald. Lll.

Kalf. 1. *Zool.*, den vanliga benämningen på ungarna inom vissa familjer af ordn. boskapsdjur (*Pecora*) bland däggdjuren. Så talar man om kalfvar af nöt, hjort, ren, rådjur, gasell, nötkreatur m. m. Kalfven födes seende och väl utvecklad samt kan redan efter en kortare eller längre stund resa sig och följa modern, som därför icke tillreder något bo åt sin unge (sällan äro de flera), utan blott väljer ett undangömdt ställe för att bringa den till världen. Se vidare Kalfning och Kalfningsfeber. — 2. *Sjöv.* a) Ett i midten af en fyrslagen tross liggande tåg (dukt), omkring hvilket parterna läggas, för att rundningen skall blifva jämn. — b) En af kustbor i Skandinavien och Skottland använd benämning på en mindre ö, som ligger mycket nära en större sådan, ifrensom på en smal utskjutande landremsa, som genom ett smalt näs är förenad med fastlandet. — 3. *Krigsv.*, en rektangulär stålplåt fäst mellan axelbandsdorna och afsedd att hålla dessa på behörigt afstånd från hvarandra. Finnas på lavetten flera kalfvar”, erhålla dessa olika namn, såsom bröstkalf (den främre), mellankalf (den bakre) o. m. — 4. I äldre tider benämning på en liten, af pergaments- eller papperslapp, innehållande ersättning af en skrifvelse och vidfogad denna. 1. C. R. S.* 2. R. N.* 3. G. af Wdt.

Kalf, socken i Älfsborgs län, Kinds härad. 12.818 ha. 1.070 inv. (1909). K. bildar med Håksvik, Lerdala-Ekleff och Östra Frölunda ett regalt pastorat i Skara stift, Kinds kontrakt.

Kalf, Willem, holländsk målare, f. 1621 eller 22 i Amsterdam, d. där 1693, var lärjunge af Christ. Pot och egnade sig med framgång uteslutande åt framställning af ”stilleben” l. ”nature morte”, såsom silfverkärl, blommor, frukter, glas och pärlemor, vackert grupperade. Men kanhända i annan större framgång skildrade han sådana föremål, som höra till köket. C. R. N.*

Kalfaktor (Kalefaktor; af lat. *calefa'cere*, värma, eg. en som gör upp eld; soldat, som är tjänstgörande hos en officer.

Kalf Arnesson. Se Arnmödlingarna 3.

Kalfatra (fr. *calfater*, ty. *kalfatern*, härledes från arab. *kalafa*, stoppa blånor i ett fartygs springor), *skpsb.*, gemensam, äldre benämning på att drifva (se d. o.) och becka nåten i ett träfartygs botten för att erhålla tätning; i öfverförd bemärkelse: strängt bedöma, kritisera med ifrigt framhållande af svagheterna. C. K. S.

Kalfbräss (fr. *ris de veau*), *kokk.*, en körtel i främre delen af bröstet på kalf, hvilken körtel utgör en välsmakande, lättsmält och ganska dyr läckerhet.

Kalfdans, en af råmjölk (med tillsats af socker, stundom mandel eller kanel m. m.) genom gräddning i vattenbad tillagad, mycket välsmakande maträtt. Namnet förklaras af dans = dallrande rörelse hos gelé o. d. I dialekter betyder kalfdans äfven lungmos m. m.

Kalff, Gerrit, holländsk litteraturhistoriker, f. 1856 i Zwolle, vardt 1896 professor i Utrecht, flyttade 1902 som professor i holländska litteraturen till Leiden, har författat ett stort antal värdefulla arbeten i sitt lands litteraturhistoria, bl. a. *Het lied in de middeleeuwen* (1883), *Geschiedenis der nederlandsche letterkunde in de 16:e eeuw* (2 bd, 1889), *Vondels leven* (1896; 2:a uppl. 1902), *Jacob Cats* (1901), *Studien over nederlandsche dichters der zeventiende eeuw* (2 bd, s. å.) och *Geschiedenis der nederlandsche letterkunde* (1905 ff.).

Kalfknä, *veter.*, kallas hos hästen den felaktiga form på framknät, att det är något bakåtböjdt; senor och band ansträngas därigenom starkt vid arbetet. H. J. Dft.

Kalfkyckling (Rulad af kalf), *kokk.*, lindrigt späckade kalfköttskifvor, som kryddats något, hoprullats och stekts möra samt serveras med gräddsås.

Kalfkyl, *kokk.*, lårstycket af kalf (motsvarande skinkan på grisen), äfven benämndt korthuggen stek (d. v. s. ”steken” efter fränskiljande af njursteken).

Kalflamhet, *veter.* Se Föl-lamhet, sp. 357.

Kalfleka, *bot.*, namn på *Caltha palustris*.

Kalfning. 1. *Veter.*, fostrets framfödande från kor efter fulländad dräktighetstid, försiggår i de flesta fall lätt och hastigt, och fosterhinnorna afgå i normala fall inom 6 timmar därefter. Kalfven ligger vid födelsen med frambenen utsträckta mot lifmodermunnen och hufvudet hvilande på dessa ben, så att nämnda kroppsdelar först framträda ur fostervägarna. Vid en del fall framkomma bakbenen först, men mera sällan föranleda andra lägen hos kalfven, hinder i fostervägarna eller svaghet hos moderdjuren, att hjälp vid fostrets framfödande är erforderlig. Att kalfningen är nära förestående, märker man därpå, att jufret och de yttre könsdelarna ansvälla, kon blir orolig, och födslovärkar inställa sig. Då dessa tecken iakttagas, ges åt kon ett rymligt läger, på det hon ej må oroas eller skadas af närstående kor eller den framfödda kalfven af dessa trampas. Skulle fosterhinnorna (efterbörden) ej afgått inom 24 timmar efter förlossningen, bör sakkunnig hjälp anlitas för efterbördens aflägsnande. — 2. *Geol.* Se Isberg. 1. C. A. L.*

Kalfningsfeber l. Förlossningslamhet, *veter.*, en i synnerhet hos kor förekommande, hastigt förlöpande sjukdom, som inställer sig kort efter förlossningen och kännetecknas af medvetslöshet och förlamning, mera sällan af krampanfall. Sjukdo-

men förekommer äfven någon gång hos svin, får och getter och har iakttagits äfven hos hästar. Den inställer sig vanligen på 2:a eller 3:e dagen efter förlossningen, men någon gång redan omedelbart efter kalfningen, stundom dock först på 4—5:e dagen och i enstaka fall ännu längre tid därefter (flera veckor — 4 à 7 månader därefter). De vanligaste sjukdomstecknen äro minskad foderlust, lindrig oro, svaghet i bakdelen med vacklande rörelser och därefter mer eller mindre hastigt inträdande förlamning och fullständig medvetslöshet. Feber förekommer ej, utan kroppstemperaturen är i regel något under det normala. Sjukdomen varar sällan längre än 24 timmar, någon gång dock 2—3 dagar. Vid dödlig utgång inträffar döden nästan omärkligt, och vid öfvergång till hälsa sker tillfrisknandet plötsligt utan rekonvalescensstadium: djuret vaknar upp ur sin slummer och är omedelbart fullt återställdt. Sjukdomens orsak är ännu ej fullt känd, men flera olika teorier till dess förklaring ha uppställts. Några (Zehl) anse orsaken vara i jufret under vissa förhållanden bildade toxiner, hvilka som muskelgift direkt framkalla de karakteristiska förlamningssymtomen, men de flesta uppställa dock blodbrist i hjärnan (hjärnanemi) som den direkta orsaken. Ang. uppkomsten af hjärnanemien äro meningarna dock delade. Af dessa olika åsikter må särskildt nämnas den af den tyske veterinären H. Nelke 1909 framställda. Han anser, att hjärnanemien uppkommer genom en stagnation af blodet i jufrets afförande vener (Vena epigastrica subcutanea, v. pudenda externa och v. pudenda interna), hvilka enligt hans undersökningar kunna rymma ända till 47 à 50 proc. af djurets hela blodmängd. Man finner i denna teori den bästa förklaringen dels till sjukdomens förekomst företrädesvis hos högmjölkande kor, där jufrets vensystem i allmänhet är särdeles väl utvecklad, dels till verkan af den numera allmänt använda behandlingsmetoden, inpumpning af luft i jufret, hvarigenom de ofvan nämnda venerna, som företrädesvis äro belägna i jufret eller mellan detta och bukväggen, sammantryckas och den normala cirkulationen och blodtrycket återställas. En mängd olika behandlingsmetoder har användts. Genom danske veterinären Schmidts i Kolding metod (1897), insprutning i jufret af 1 l. 1—1½ proc. varm jodkaliumlösning, och genom veterinären Aronsohns, några få år senare framställda metod, infusion af vanlig, fysiologisk koksaltlösning, nedbragtes den förut vanliga dödsprocenten af omkr. 40—60 proc. till 25—8 proc. Men den numera, såsom ofvan nämndes, allmänt använda behandlingsmetoden består däri, att man efter urmjölkning och desinfektion af jufret förmedelst en ballongpump inpressar så mycket luft som möjligt genom hvar och en af spenarna, hvarefter de, för att luften må hindras från att för snart aflägsnas, ombindas med ett omkr. 1 cm. bredt linneband, som får kvarsitta 4 à 5 timmar. Mjölkning bör ej företagas tidigare än 12 timmar efter behandlingen. Verkan af denna behandlingsmetod är underbar, djuren tillfriskna vanligen fullständigt inom några få timmar, och dödsprocenten har kunnat nedbringas till en obetydlighet, enligt en del uppgifter, om behandlingen ej inledes för sent, t. o. m. till 0 proc. E. T. N.

Kalfost, i vissa trakter af Sverige namn på maträtten kalfdans (se d. o.).

Kalfsvik, socken i Kronobergs län, Kinnevalds härad. 6,434 har. 1,189 inv. (1909). K. bildar med Jät ett konsist. pastorat i Växjö stift, Kinnevalds kontrakt.

Kalfven, långsträckt insjö i Kalfs socken, Älfsborgs län, 130 m. ö. h., har genom Lillån aflopp till Åtran.

Kalgan (ry.; mong. *Chalga*, "port", kin. *Tsangkia-kou*), stad i kinesiska prov. Tschili, under 40° 50′ n. br., vid en biflod till Hunho. 70,000 inv. Staden är omgifven af murar, som sluta sig till den stora muren, och behärskar ett af de viktigaste passen mellan Kina och Mongoliet samt landvägen mellan Kina och Sibirien. K. är därför en viktig punkt för handeln mellan Kina och Ryssland. J. F. N.

Kalgoorlie [kälgo′oli], grufstad i Väst-Australien, 38 km. n. ö. om Coolgardie med rika, 1893 upptäckta guldlager. 29,242 inv. (1906). K. har järnvägsförbindelse med Coolgardie och Perth, Kanowna och Leonora. En 560 km. lång vattenledning från Canning hills vid Perth tillför samhället och grufdistriktet 189,000 hl. vatten dagligen. J. F. N.

Kalgujev, rysk ö. Se Kolgujev.

Kalhaṇa, kashmirisk historisk skald (omkr. 1148 e. Kr.), som i en historisk dikt på sanskrit, *Rājatarāṅgiṇī* ("konungaströmmen"), i 8 böcker framställer Kashmirs historia intill K:s egen tid. Dikten är af stor vikt som det snart sagdt enda inhemska arbetet med historisk karaktär. Den utgafs först 1835 (tills. med tre fortsättningar, som gå till Akbars eröfring, 1586 e. Kr.), hvarefter Troyer 1840—42 utgaf text, öfv. och noter till de 6 första böckerna samt noter och öfv. till bd 7—8. Af nyare publikationer nämnas: Durgāprasāda, "The Rājatarāṅgiṇī" (3 vol., 1892—96; i "Bombay sanskrit series", 45. 51. 55). Grundad på de bästa manuskript är M. A. Steins "Kalhaṇa's Rājatarāṅgiṇī or Chronicle of the kings of Kashmir" (I, text med kritiska noter, 1892). Det planerade bd II är utgifvet som ett särskildt arbete, "Kalhaṇa's Rājatarāṅgiṇī. A chronicle of the kings of Kaçmir" (2 vol. 1900), den bästa öfv. och i öfrigt synnerligen viktigt. K. F. J.

Kalhi, det nuv. Nimrud, vid Tigris, var en af det gamla Assyriens (se d. o.) hufvudstäder. D. M.

Kalhytte, brunns- och badanstalt i vacker skogstrakt vid Färnsjön, 1,5 km. från Filipstad. Källan, som är känd sedan 1680 genom Urban Hjärne, tillhör de medelstarka järnkällorna. Platsen har hufvudsakligen lokal betydelse för den kringliggande nejden. Ln.

Kali, *kem.*, oxiden eller hydratet (kaustikt kali) af metallen kalium. Kaliumoxid, K_2O, som erhålles genom upphettning af hydratet med kaliummetall, är en gråhvit massa, som, fuktad med vatten, upphettar sig till glödgning och ger hydratet, äfven kalladt kaustikt kali, KOH. Kaliumhydrat bereddes tidigare af kaliumkarbonat (pottaska) och kalk, numera i stort genom elektrolys af klorkalium samt bildar en hvit, kristallinisk massa, som i handeln förekommer gjuten i stänger eller i skifvor. Hydratet flyter hastigt sönder i luften, löses mycket lätt i vatten och är en i hög grad frätande, stark bas. Dess lösning i vatten kallas kalilut och innehåller vid mättning vid 15° nära 52 proc. KOH. Det sönderdelas icke ens vid stark glödgningstemperatur. Kali brukas företrädesvis till beredning af

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

grönsåpa (för detta ändamål användes den genom pottasklösningens behandling med kalk erhållna lösningen med fördel direkt). Inom laboratorierna och tekniken finner det i öfrigt en mångsidig användning. Kaliumhydrat eller stark kalilut etsar och löser upp animaliska väfnader. Användes (sällan) som etsmedel för infekterade sår o. d. enbart eller tillsammans med kalk (*Wiener etspasta*), i stark lösning vid vissa hudsjukdomar, i svag lösning till renande och hudretande badeller tvättvätska. P. T. C. (H. E.) C. G. S.

Kali, biflod till Ganges (se d. o.).

Kali, sanskr. 1. Den tärning eller den tärningssida, som var betecknad med ett öga, det sämsta kastet; äfven personifierad: speldemonen, som tänktes bo i trädet Terminalia Bellerica. — 2. Namn på detta träd, af hvars frukter i äldre tid tärningar förfärdigades. — 3. Detsamma som Kaliyuga, den tidsperiod, i hvilken vi nu befinna oss och hvilken gäller som den sämsta bland de fyra växlande världsåldrarna. K. F. J.

Kāli, *ind. myt.* Se Durgā.

Kaliatürträ, Kaliaturholts, *bot.* Se Sandelträ.

Kaliber (fr. *calibre*), *artill.*, diametern till ett eldvapens lopp, mätt — vid räfflade vapen — innanför bommarna. Då kalibern i hufvudsak bestämmer eldvapnets egenskaper, användes den, utryckt i gällande längdmått, vid eldvapnets officiella benämning, t. ex. 7,5 cm. kanon, 6,5 mm. gevär o. s. v. För samma ändamål användes fordom i st. f. kalibern vikten af den till loppet passande rundkulan af järn, t. ex. 12-pundig (12 ℔) kanon. Jfr Haubits, Kanon och Mörsare. I fig. mening betyder kaliber detsamma som halt, värde l. beskaffenhet. — Kalibrēra, besiktiga eller undersöka ett eldvapen med afseende på kalibern. G. af Wdt.

Kaliberlinjen (jfr Kaliber), *artill.*, utgjorde ett nätt på den gamla nürnbergska artillerimättstocken (konstruerad 1540 af Hartmann). Siffran 21 å densamma angaf, att en kanon, hvars kaliber var ett nürnbergskt kvarter, var 21-pundig, d. v. s. hade en järnkula af 21 skålp. ikt. H. W. W. (G. af Wdt.)

Kālidāsa, namn på flera indiska skalder, af hvilka den mest kände, ett diktarsnille af hög rang, sannolikt lefde några århundraden e. Kr., förmodligen på 400-talet. Af en indisk tradition nämnes han såsom en af de nio ädelstenar, d. v. s. visa och lärde, som prydde Vikramas hof; och denne konung identifierade man förut vanligen med Vikramāditya, som härskade under århundradet närmast f. Kr. Men denna identifikation hvilar på mycket svaga grunder, och i alla händelser torde icke K:s verk tillhöra en så tidig period. Om hans lyriska, episka och dramatiska arbeten se Indiens språk och litteratur (sp. 538—540; om textupplagor och öfv. se litteraturförteckningen till samma art., sp. 549—550). Det är i första rummet på de dramatiska, som hans skalderykte grundar sig. K:s mest berömda drama är *Çakuntalā*, eller, såsom den indiska titeln lyder, *Abhijñānaçakuntalā* (”igenkännings-Çakuntalā”, d. v. s. dramat om Çakuntalā och [illegible]). Stycket omfattar sju akter med ett kort förspel, som inledes med en bön till guden Çiva, samt flera korta mellanspel. Dess handling rör sig om konung Dushyantas och Çakuntalās kärlek och slutliga förening. På en jakt möter konungen i en botgörarlund den unga, sköna Çakuntalā, hvilken är dotter af en himmelsk nymf, men uppfostrats af den gamle eremiten Kāçyapa. Båda intagas af kärlek till hvarandra, och konungen lämnar, innan han återvänder till sitt hof, åt Çakuntalā en ring till tecken af deras förbindelse. Men genom en försummelse i vördnad, hvartill Çakuntalā i sin längtan och sin sorg öfver skilsmässan ofrivilligt gör sig skyldig gentemot den mäktige och stränge botgöraren Durvāsas, ådrager hon sig dennes tadel och straff. Därför glömmer konungen sitt löfte att hämta Çakuntalā för att gifva henne en erkänd plats bland sina gemåler; och då hon själf uppsöker honom, igenkännes hon icke af sin make och upptäcker tillika, att hon tappat ringen. Denna scen är af gripande verkan. Afvisad af konungen, bortföres Çakuntalā af en himmelsk nymf genom luften. Men då snart därefter ringen återfinnes af en fiskare, löses förbannelsen; konungens minne vaknar vid ringens åsyn, och därmed väckas hos honom sorg och förtviflan. Af guden Indras egen körsven föres han genom luften till den botgörarlund, hvarest Çakuntalā nu vistas, och omfamnar där med ångerfull glädje sin maka och sin unge son. Dialogen är omväxlande på vers och prosa, och lyriska partier af stor poetisk skönhet öfverflöda. De handlande personerna äro, jämte Çakuntalā och Dushyanta, å ena sidan den förras väninnor och anhöriga samt andra botgörare, å andra sidan konungens hofmän och tjänare. Bland dem är främst att märka konungens vän och förtrogne, bramanen Mādhavya, hvilken bildar styckets komiska element. Dessutom uppträda halfgudomliga väsen. — Çakuntalā föreligger i flera olika indiska redaktioner. — Litt., särskildt om Kālidāsas tid, M. Müller, ”Indien in seiner weltgeschichtlichen bedeutung” (1884), L. v. Schröder, ”Indiens litteratur und cultur” (1887), Huth, ”Über die zeit des Kālidāsa” (1890), hvilkas framställning blifvit väsentligen modifierad genom Bühler, ”Das alter der indischen kunstpoesie” (1890); referat af hela frågan: K. F. Johansson, ”Den indiska konstpoesiens ålder” (i Uppsala univ:s årsskr., 1900). Om Kālidāsas dramatik jfr särskildt S. Lévi, ”Le théâtre indien” (1890). K. F. J.

Kalide, Theodor Erdmann, tysk skulptör, f. 1801, d. 1863, lärjunge af Schadow och Rauch, är framför allt känd genom springbrunnsfiguren *Gossen med svanen* (1851) och *Backantinna*, hvilande på en panter (marmor, 1846, Nationalgalleriet i Berlin). G—g N.

Kalif. Se Kalifat.

Kalifāt (arab. *chilāfa*), en kalifs värdighet, regering, regeringstid eller rike. — Kalif (khalif, chalif, af det arab. *chalifa*, ”ställföreträdare”, ”efterträdare”) var den titel, som de muhammedanske härskarna i mer än 6 århundraden efter Muhammeds död (632) förde till betecknande af sitt oinskränkta, på en gång andliga och världsliga herravälde. Muhammed, hvilken som *rasūl allāh* (”Guds sändebud”) helt naturligt tillagt sig en sådan makt, hade vid sina ströftåg från Medina plägat där insätta en för tillfället med all hans egen myndighet utrustad ”kalif”; och då Abu-bekr efter Muhammeds död erkändes som det nya rikets öfverhufvud, antog han titeln *chalifat rasūl allāh* (”Guds sändebuds vi-

karie''), hvilken titel öfvergick på alla hans rättmätiga efterträdare. I strängt ortodox mening anses dock blott de fyra förste kaliferna, Abu-bekr, Omar, Osmän och Ali, som rätta kalifer, emedan de fritt valdes till profetens ställföreträdare. Dessa bära också titeln *el-chulafa er-raschidin* (''de riktige kaliferna''), och tidrymden för deras regering kallas ''det fullkomliga kalifatet'', under det alla de följande kaliferna tillsammans bilda ''det ofullkomliga kalifatet''. Dessa ha därför, strängt taget, endast rättighet att bära de två andra titlar, som utmärka hvar sin sida af kalifens oinskränkta makt, nämligen den af Omar upptagna världsliga titeln *emir-el-muminin* (''de rättrognes härskare'') och den af abbasiderna införda *imam-el-muslimin* (''islambekännarnas föreståndare''; jfr Imam 2). De ortodoxe anse därför också, att kalifatet, i öfverensstämmelse med en utsago af profeten, varat blott i 30 år. De fyra förste kaliferna egnas ännu i dag en ständig vördnad: i den offentliga predikan hvarje fredag nämnas deras namn, med förböner om Guds nåd, efter Muhammeds och före den regerande härskarens. Kalifens insignier, hvilka buros redan af Muhammed, voro: *el-burda*, manteln, *el-kadib*, spiran (eg. ''rörkäppen''), samt *el-chatim*, sigillringen. — Som allmänna, rättmätiga kalifer betraktas af muhammedanerna endast de 4 förste kaliferna i Medina (632—661), de 14 omajjaderna i Damaskus (661—750) samt de 54 abbasiderna, af hvilka de 37 förste residerade i Kufa, sedan i Bagdad och Samira (750—1258) och de 17 siste i Kairo (1258—1517). De sedan 755 i Spanien regerande omajjaderna, de olika grenarna af Alis hus och flera andra regerande muhammedanska furstar, hvilka tillade sig titeln kalif, anses blott som motkalifer, hvilka icke innehade kalifatets andliga och egentligen konstituerande del, imamatet, hvars rättigheter och värdigheter förbehållits uteslutande de allmänne kaliferna.

Kalifatets historia. *De fyra förste kaliferna* (632—661). Sedan efter flera tvister inom Muhammeds närmaste omgifning hans svärfader Abu-bekr (632—634) utsetts till kalif, grep denne genast till svärdet för att föra ''den heliga striden'' (*el-djihad*) mot alla omgifvande folk och tvinga dem till underkastelse i form af omvändelse till islam eller skattskyldighet. Först underkufvades de arabiska landsdelarna Bahréin, Omän och Jemen. Därefter tågade Abu-bekrs utmärkte härförare Chalid mot Syrien och Persien, eröfrade det starkt befästa Hira samt vann kort före kalifens död (aug. 634) en blodig och afgörande seger öfver bysantinerna vid Adjnadein (Jarmuth). Abu-bekrs efterträdare, Omar (634—644), en annan svärfader till profeten, utbredde med ännu större framgång islams välde. Damaskus intogs efter en långvarig belägring (635) af Chalid, perserna slogos vid Kadesia (636), och större delen af Syrien och Irak-arabi föll i Omars våld. 638 eröfrades Jafa och Jerusalem, där det heliga templet ersattes af den s. k. Omars moské (se Jerusalem), och 638—640 intogos Aleppo och Antiokia jämte återstoden af Syrien. Samtidigt (638—640) eröfrade Omars härförare Abu-Musa Mesopotamien; Amr och Zubéjr intogo Egypten. 642 föll Alexandria. Att det dyrbara biblioteket därstädes uppbrändes af araberna, såsom sagan berättar till följd af ett ofta citeradt yttrande af kalifen: ''är dess innehåll öfverensstämmande med koran, är det öfverflödigt, hvarom icke är det skadligt'', förnekas bestämdt af de bäste arabiske historieskrifvarna. — Vid samma tid lades de persiska provinserna Ispahan, Farsistän och Chusistän under arabernas välde. Midt under dessa segertåg mördades Omar af en kristen (644). Han var en utmärkt regent, som klokt ordnade den nya statens administrativa och finansiella förhållanden. Ståthållarskap inrättades, städerna Basra (Bassora) och Kufa i Mesopotamien samt Fostät (''Gamla Kairo'') i Egypten anlades; moskéer och skolor erhöllo särskild egendom (*wakf*), och en ny tidräkning från hedjra (se d. o.) infördes. Under Omars efterträdare, Osmän 1. Otmän (644—656), en af Muhammeds mågar, utsträcktes eröfringarna i Persien och utmed Afrikas norra kust. Hans regeringstid upptogs för öfrigt uteslutande med kufvandet af flera uppror, hvilka inom nästan alla delar af riket framkallats af hans okloka och tyranniska förordningar. Hans enda bestående verk var bestämmandet af en enda korantext som kanonisk. (Alla öfriga afvikande handskrifter af koran lät han bränna.) Med tiden blef missnöjet allt mera allmänt, och 656 dödades Osman på anstiftan af en son till Abu-bekr. Muhammeds kusin och måg Ali (656—661) valdes till kalif, men ett mäktigt parti under anförande af den inflytelserike Tálha, ståthållarna Muäwija och Zubéjr samt, framför alla, Muhammeds ränkfulla änka Ajesja vägrade honom tro och lydnad. Väl segrade Ali öfver sina motståndare i den s. k. ''kamelstriden'' vid Basra, der Tálha och Zubéjr föllo, men lyckades icke trots flera försök komma till någon förlikning med den allt mäktigare Muäwija och föll 661 för mördarhand. Hans son Hásan, veklig och njutningslysten, afstod friviljigt från den världsliga makten och nöjde sig med imamatet i Medina (se Imam 4). Kalifatet öfvergick då obestridt till Muäwija, som grundlade den efter hans stamfar Omajja benämnda

Omajjadernas dynasti (661—750). Muäwija I (661—680) förlade rikets residens till Damaskus och fortsatte sina föregångares eröfringar. Sedjistän i Persien (663), Kabulistän (664), Kohistän och en del af Turkestän (673) jämte Samarkand (676) intogos. Under ständiga krig mot bysantinerna eröfrades af de muhammedanske fältherrarna Cilicien, Tarsos och Rhodos, och Muäwijas son Jezid trängde fram ända till Konstantinopels murar. Arabernas redan under Osman grundade sjömakt förstärktes och blef en ny fara för det grekiska kejsardömet. I politiskt hänseende lyckades Muäwija genomdrifva den viktiga förändringen, att kalifatet gjordes ärftligt inom hans släkt, och redan under hans lifstid blef Jezid i Syrien och Irak hyllad som sin faders efterträdare. Jezid I (680—683) erkändes ej af de heliga städerna Mekka och Medina, hvilka förr spelat den förnämsta rollen vid kalifvalet. De upproriske valde till sin anförare först Alis andre son, Huséjn (se Imam 4), och efter hans död Zubéjrs son Abdallah. Hvarken Jezid eller hans efter knappt 2 månaders regering bortgångne son Muäwija II förmådde kufva detta uppror; och äfven dennes efterträdare, Merwän I (684—685), en syssling till Muäwija, erkändes blott af Syrien och Egypten, medan Abdallah bibehöll sig i Persien och Arabien som motkalif. Sedan Merwän mördats af sin egen hustru, Jezids änka, borde kalifatet enligt Muäwijas arfslag ha tillfallit hennes och

Jezids andre son Chälid, men i dess ställe blef Merwäns son Abd-el-málik (685—705) erkänd som kalif i Syrien och Egypten. Azrakiternas (”de blåes”) uppröriska sekt och den falske profeten Muchtär i Kufa (687) betvingades; från Abdallåh eröfrades Irak (690) och Mekka (692), hvarvid Abdallåh omkom, och 695—697 bragtes de ännu återstående charidjiterna (”de affällige”) till lydnad. Då den siste upprorsmakaren, Abd-er-rahmän, i Sedjistän 702 besegrats, var åter hela riket förenadt under en härskare. Abd-el-málik vände då sina vapen utåt. Från bysantinerna togos delar af Armenien och Mindre Asien; i Afrika ladeS Kairwän och Tunisien för alltid under arabernas välde, och härförarna Hasan och Müsa gjorde segerrika ströftåg på Sicilien och Sardinien. Under hans son Walid I (705—715) uppnådde kalifatet sin höjdpunkt. Landet mellan Amu- och Sir-darja och Kaspiska hafvet samt en del af Västra indiska halfön eröfrades 707 och Galatien 708, medan Müsa och Tärik samtidigt lade hela norra Afrika v. om Tunisien och (711) större delen af Spanien under islams välde. Under Walids broder Sulejmän (715—717) eröfrades Djordjän, medan däremot ett anfall på Konstantinopel misslyckades. Hans efterträdare, Omar II (717—720), en sonson till Merwän, var en mild och fromsint regent, som t. o. m. gaf skydd åt Alis anhängare (schiiterna). Under hans bägge efterträdare, Abd-el-måliks yngre söner Jezid II (720—724) och Hischäm I (724—743), oroades det vidsträckta riket af ständiga uppror. Väl besegrades aliden Zejd, Huséjns sonson, men en farligare fiende fick Hischäm i abbasiderna, hvilka, såsom stående i närmare skyldskap till profeten, än fallet var med omajjaderna, började göra anspråk på kalifatet. Under Hischäms tid blef arabernas framryckande i Europa för alltid hämmadt genom Karl Martells lysande seger vid Poitiers (732). Under de följande oduglige och utsväfvande kaliferna Walid II (743—744), Jezid III (744) och Ibrahim (744) gick dynastien sin undergång till mötes. Den siste omajjadiske kalifen, Merwän II (744—750), sökte förgäfves i ständiga strider försvara sin ätts hvita fana mot den svarta, som öppet höjdes af abbasiderna, först i Korasan af Ibrahim (en sonsons sonson af Abbäs) och därefter, sedan denne blifvit dödad af Merwän, i Mesopotamien af hans broder Abdallåh. Kufa föll 749) i Abdallåhs händer; och efter en drabbning vid floden Zäb måste Merwän fly till Egypten, där han 750 dödades. Kalifatet öfvergick till abbasiderna eller, som de (efter Abbäs' farfar, Häschim) äfven kallades, haschimiterna.

Abbasidernas dynasti (750—1517). Abdallåh (750—754), äfven kallad Abu-l-abbäs efter sin son Abbäs), skall genom sina grymma förföljelser ha utrotat omajjaderna med undantag af en ende, Abd-er-rahmän, som undkom till Spanien och där 755 grundlade kalifatet i Córdoba. Abdallåhs broder och efterträdare, Abu-djáfar 754—775), kallad El-mansür (”den af Gud understödde”, ”den segerrike”), visade samma grymhet. Det själftagna tillnamnet motsvarades af hans eröfringar i Armenien, Kappadocien och Indien. Han var en ifrig beskyddare af konst och vetenskap, utan att dock därpå offra någon stor del af de skatter han girigt samlade. Under hans tid (762) grundlades staden Bagdad, dit kalifens residens förlades. Äfven hans son Muhámmed el-máhdi, ”den af Gud ledde” (775—785), och sonson Müsa el-hädi, ”ledaren” (785—786), tappra, rättvisa och frikostiga regenter, hade att bekämpa uppror dels af den falske profeten Elmukánna, dels af aliderna. Sin höjdpunkt nådde det abbasidiska kalifatet under El-hädis broder, den vidtberömde Härün er-raschid (786—809), hvars regering dock mera utmärktes af glans än af kraft. Den västra delen af Afrika afföll under aglabiderna, i Kairwän, och idrisiderna (se d. o.), i Fes, och den ständiga upprorslågan kunde kväfvas endast genom grymhet och list. I afseende på den inre politiken begick han den oklokheten att förordna, att riket efter hans död skulle delas mellan hans söner. Den ene, Muhámmed el-amín, ”den trofaste” (809—813), erhöll kalifatet jämte Arabien, Irak, Syrien, Egypten och Afrika, den andre sonen, Abdallåh el-mamún, ”den pålitlige”, Persien, Korasan och Turkestan, den tredje, Käsim, Armenien och Mindre Asien. De skulle hvar i sin ordning ärfva kalifatet, men snart reste sig El-mamún (813—833), intog Bagdad och bemäktigade sig kalifatet. Den filosofiska och matematiska forskningen nådde under denne kalifs tid höjdpunkten af sin blomstring hos araberna. Men det stora rikets inre svaghet började vid samma tid träda i dagen. Kalifen måste bekämpa ett uppror inom sin egen släkt, som t. o. m. lyckades insätta Elmahdis son Ibrahim till motkalif i Bagdad, och han kunde icke hindra, att flera ståthållare i de aflägsnare provinserna för längre eller kortare tid gjorde sig oberoende, såsom Muhammed Ibn-Abdallåh i Jemen och Tåhir, stamfader för tahiridernas ätt i Korasan. Den inre splittringen fortfor såväl under El-mamúns broder El-mútasim-billåh, ”den på Gud sig stödjande” (833—842), hvilken flyttade residenset från Bagdad till Samira (vid Tigris) och i sina stridigheter med grekerna och de uppröriske perserna begagnade sig af turkiska legotrupper, som ock under hans son Harún el-wäthikbillåh, ”den på Gud förtröstande” (842—847). Han var en svag och utsväfvande furste, som särskildt gynnade schiiterna, men hans broder Djáfar el-mutawákkil-ala-'llåh, ”den åt Gud sig anförtroende” (847—861), var däremot en grym förföljare af alla olika tänkande. Krigen mot Kaukasien och Bysans utfördes af de turkiske soldnärerna, hvilka började spela samma roll som pretorianska gardet i Rom. El-mutawákkil mördades; hans son Muhámmed el-múntasir-billåh, ”den genom Gud segrande”, uppsattes på tronen och undanröjdes (862), hvarefter den turkiska lifvakten utvalde en annan sonson af El-mútasimbillåh, Ahmed el-mustaín-billåh, ”den Guds hjälp anropande” (862—866). Förfallet tilltog. Två af aliderna upphäfde sig till motkalifer. Den ene, i Kufa, besegrades och dödades; den andre grundlade i Taberistän ett rike, som höll sig ett halft århundrade. Utan betydelse voro de följande regenterna, El-mutawákkils andre son, Muhámmed el-mutázz-billåh, ”den genom Gud mäktige” (866—869), och El-wäthiks son Muhámmed el-múhtadi-billåh, ”den af Gud ledde” (870). Under El-mutawákkils tredje son, Ahmed el-mútamid-ala-'llåh, ”den

på Gud sig stödjande'' (870—892), lyckades dennes broder El-muwáffak bryta mamlukernas (det turkiska lifgardets) makt. Residenset förlades åter från Samira till Bagdad (873). I Kairo gjorde sig ståthållaren i Egypten Ahmed ibn-Tulûn självständig. — År 883 störtade El-muwaffak zendjiterna i Kufa och Basra. El-muwaffaks son Ahmed el-mútadid-billāh, ''den hos Gud hjälpsökande'' (892—902), och dennes son Ali el-múktafi-billāh, ''den i Gud förnöjde'' (902—908), kämpade lyckligt både mot den uppproriska sekten karmaterna i Irak och mot tuluniderna i Egypten, hvilket återeröfrades (905). Under El-múktafis broder Djáfar el-múktadir billāh, ''den genom Gud mäktige'' (908—932), som flera gånger af- och tillsattes samt slutligen mördades, sjönk kalifatet alltmer. I Persien tillvällade sig bujiderna från Farsistän makten, och i det nyss återvunna Egypten gjorde sig ichschididerna självständiga. El-múktadirs broder Muhámmed el-kāhir-billāh, ''den i Gud segrande'', afsattes af mamlukerna (934) och bländades. Under El-múktadirs son Ahmed er-rādi-billāh, ''den i Gud förnöjde'' (934—940), blef innehafvaren af den under El-múktadir instiftade värdigheten af *emir-el-úmara*, ''befälhafvarnas befälhafvare'', den verklige härskaren, under det han själf åtnöjde sig med den tomma titeln. En annan son af El-múktadir, Ibrahîm el-múttaki-billāh, ''den gudfruktige'' (940—944), blef af sin emir Turûn afsatt och bländad. Slutligen måste El-múktafis son Abdallāh el-mustákfi-billāh, ''den i Gud förnöjde'' (944—946), till sin hjälp inkalla de persiske bujiderna, som med Muízz-ed-dáula gjorde emirvärdigheten ärftlig inom sin släkt. Därmed hade kaliferna förlorat sista skymten af sin makt. Deras namn utelämnades ur fredagspredikan och präglades icke mer på mynten. Af kaliferna under den närmast följande tiden, då fatimiderna grundlade ett nytt kalifat, i Kairo (969), må nämnas Abdallāh el-kāim-biamri-'llāh, ''den genom Guds bud stående'' (1031—75), som till hjälp mot en mot Bagdad anryckande egyptisk här (1055) inkallade seldschukerna. Dessa befriade väl den i Bagdad fångne kalifen, men bemäktigade sig i bujidernas ställe emirvärdigheten och rikets styrelse. De följande 8 fullkomligt betydelselöse kaliferna (1075—1225) åtnjöto inkomsterna af staden Bagdad, egnade sig åt bokliga sysselsättningar och stodo för öfrigt på vänskapligare fot med de härskande sunnitiske seldschukerna än deras föregångare med de schiitiske bujiderna. Mongolerna uppträdde i början på 1200-talet, företogo under åren 1225—42 ständiga plundringståg och beröfvade slutligen under Hulakus ledning den 37:e abbasidiske kalifen, Abdallāh el-mustāsim billāh, ''den hos Gud tillflykt sökande'', själfva staden Bagdad. Därmed förintades detta kalifat äfven till namnet (1258). Kalifens höga andliga värdighet, imamatet, betraktades dock fortfarande som ärftlig inom abbasidernas ätt; och den mäktige mamluksultanen Bibars i Egypten ansåg det lända sin dynasti till stor fördel och prestige att hos sig upptaga och som kalif erkänna först en och sedan en annan abbasidisk flykting, hvilken undkommit blodbadet i Bagdad och föregaf sig vara den närmaste släktingen och efterträdaren till den siste kalifen Elmustásim. Bibars' exempel följdes af alla hans efterträdare; och på detta sätt uppstod vid sidan af de mamlukiska sultanatet i Kairo ett slags abbasidisk skuggkalifat, som uteslutande var till för att förlänа det förra investitur och helgd. Sedan 17 sådana kalifer efterträdt hvarandra, tvangs den siste, Muhámmed el-mutawákkil-ala-'llāh, af turkiske sultanen Selîm I, som 1517 eröfrade Egypten, att till honom afstå äfven sin andliga myndighet. Efter treårigt fängelse återfördes han till Egypten och dog (1538) där som den siste allmänne kalifen. Visserligen ha de turkiske sultanerna alltsedan burit kaliftiteln, men den däri inbegripna andliga myndigheten öfver alla muhammedaner erkännes icke af de flesta utom deras rikes gränser boende islams bekännare, nämligen de schiitiske perserna och marokkanerna (sultanen af Marokko tillägger sig ock titeln kalif) samt araberna. Blott muhammedanerna i Indien synas benägna att erkänna härskaren i Stambul som profetens rätte *chalifa*. — Kalifatets regeringsform var oinskränkt despotisk, enligt hvilken härskaren i sig förenade all andlig och världslig myndighet. Under honom ledde storvesiren alla regeringsärenden och höll tillsyn öfver provinsernas förvaltning. Till ett antal (vid rikets största utsträckning) af 27, stodo dessa under ståthållare, som egde den mest vidsträckta myndighet samt af- och tillsatte alla underordnade ämbetsmän. I de mindre områdena rådde kommunal självstyrelse. Hos muhammedanerna voro rätten och skattesystemet öfver allt likformiga. Krigsbytet fördelades efter bestämda regler, hvarigenom stora skatter samlades på vissa händer och i synnerhet i Bagdad, under det att provinserna finansiellt utsögos. Kalifatets verklige blomstring var därför blott af kort varaktighet; den inföll egentligen i Syrien under omajjadernas tid. En rik industri utvecklades företrädesvis i väfnader, smiden af alla metaller, pappers, parfymers och färgers beredning; samtidigt blomstrade handel och sjöfart. Under abbasiderna inträdde förfallets tid, och redan då började de en gång så härliga och fruktbara länderna Mesopotamien och Mindre Asien småningom att öfvergå till det ökenlika utseende de ännu bibehålla. Rikets inkomster, som 775 stego till mer än 400 mill. dirhem (1 dirhem = 72 öre), hade 70 år därefter sjunkit till mindre än 300 mill. — Jfr Weil, ''Geschichte der chalifen'' (1846—62); Hammer-Purgstall, ''Über länderverwaltung unter dem chalifate'' (1835), Kremer, ''Culturgeschichte des Orients'' (1875—77), Müller, ''Der islam in morgen- und abendland'' (2 bd, 1885—87), Muir, ''The caliphate, its rise, decline, and fall'' (3:e uppl., 1891), och Houtsma och Schaade, ''Enzyklopädie des islam'' (Leiden, 1908 ff.). H. A. (K. V. Z.)

Kalifo'rnia-vin. Den egentliga vinodlingen i Nord-Amerika är koncentrerad till Kalifornien, dit den under 1600-talet infördes af spanska missionärer. Trakterna kring Monterey, Los Angeles och San Francisco räkna ett stort antal produktiva vinberg (Napa, Sonora, Fresno m. fl.), och en afsevärd export äfven till Europa eger numera rum. Vinerna äro af Bordeaux- och Bourgognetyp, rätt kraftiga, men tämligen kärfva och ojämna till smaken. G. H—n.

Kalifo'rnien (sp. och eng. *Califo'rnia*), en vid västra kusten af Nord-Amerika belägen landsträcka. Namnet betecknade i början endast kusten och landet närmast densamma; om dess härledning finna

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

två hypoteser: enligt den ena skulle det vara en sammandragning af de spanska orden *Caliente Fornalla* (”het ugn”) och ha föranledts af klimatet innerst i viken, enligt den andra skulle det vara taget ur Montalvos 1510 utgifna riddarroman ”Las sergas de Esplandian”, hvars hjälte, Amadis’ son Esplandian, strider mot en amasondrottning *Calafia* från *California*, en på guld, diamanter och pärlor rik ö, hvars namn kanske sammanhänger med ”kalifat” och af Cortez’ kamrater skulle ha användts som lämplig benämning på det nyupptäckta förmodade guldlandet. Sedan 1848 är K. deladt i två områden, ett sydligt, Gamla l. Nedre K., som hör till Mexico, och ett nordligt, Nya l. Öfre K., som bildar en af Nord-Amerikas förenta stater.

1. Gamla l. Nedre K. (sp. *California la vieja* l. *Baja California*), territorium i förbundsstaten Mexico, består till största delen af en i Stilla hafvet utlöpande halfö och sträcker sig från den punkt, där Rio Gila faller ut i Colorado (32° 40′ n. br.), till halföns södra udde Cabo San Lucas (22° 52′ n. br.). 151,109 kvkm. I halföns fysiska och geografiska beskaffenhet kunna urskiljas tre olika delar. Den sydligaste består väsentligen af granitberg, tillhörande två kedjor, som fylla nästan hela området mellan Cabo San Lucas och La Paz. Där ligga mellan bergen flera fruktbara dalar och ungefär midt emellan nämnda punkter halföns förnämsta silfvergrufvor. I den mellersta, kala och nästan obeboeliga delen förena sig granitmassorna och bilda en 900—1,200 m. hög kedja, Sierra de la Gigantea, som löper 25—30 km. från östra kusten och som kulminerar i vulkangruppen Las Virgines (1,965 m.). Halföns nordligaste del genomskäres af flera bergskedjor, hvilkas högsta punkt är S. Catalina (3,390 m.). Mellan bergen ligga breda, gräsbevuxna, ännu nästan alldeles obrukade dalar. Halföns utomordentligt torra och om sommaren odrägligt heta klimat har omintetgjort alla kolonisationsförsök, t. ex. af det 1866 i New York bildade Lower California company, åt hvilket mexikanska regeringen öfverlämnat landet mellan 31° och 24° 20′ n. br. samt gifvit betydande privilegier. 47,624 inv. (1900), mest indianer af flera olika stammar. Halfön har en af de rikaste koppargrufvor i världen, Boleo, på östkusten midt emot Guaymas. Den tillhör huset Rothschild i Paris. I trakten af La Paz finnes en yppig vegetation, som bjärt kontrasterar mot den öfriga halföns. Där ligga äfven kaffe- och andra plantager. Hvalfångst idkas på västra kusten och ett ofta ganska gifvande pärl-, mull- och svampfiske. Hufvudstad är La Paz (5,046 inv., 1900), exporthamn för traktens bergverksprodukter.

2. Nya l. Öfre K. l. vanligtvis endast Kalifornien, näst Texas den största af Nord-Amerikas förenta stater, utgör endast en del af det forna Öfre K. (sp. *Alta California*), emedan såväl Nevada, Arizona och Utah som delar af Wyoming, Colorado och New Mexico inbegrepos under denna något obestämda benämning. Staten ligger mellan 42° och 32° 32′ n. br.; i ö. bildar den 120:e meridianen gräns, från n. räknadt, tills den skär den 39:e breddgraden, hvarefter gränsen löper snedt i sydöstlig riktning till den punkt, där 35:e breddgraden skär floden Colorado, som sedan bildar östra gränsen. I n. gränsar staten till Oregon, i ö. till Nevada och Arizona, i s. till Nedre K. och i v. till Stilla oceanen. 409,973 kvkm., hvaraf 5,700 kvkm. vatten (Sveriges landareal är 411,012 kvkm.). I afseende på naturbeskaffenheten kan staten delas i fyra områden, kustområdet, omkr. en tredjedel af det hela, Sacramentos och San Joaquins flodområde, omkr. en femtedel, Sierra Nevada samt det ö. därom belägna området af Stora bäckenet jämte Mohaveöknen (se d. o.). Kusten har en längd af 1,750 km. och är nästan alltigenom en brant klippkust, fattig på goda hamnar; utom S. Franciscobukten, en af de bästa hamnar på jorden, ha blott Humboldtbay (se d. o.) och San Diego bay (32° 45′ n. br.) skyddade redder. Utanför kusten ligga några mestadels till fårbeten använda eller förr blott af sjölejon, uttrar etc. bebodda öar, af hvilka de största äro Santa Rosa, Santa Cruz, Santa Catalina (med hafsbadet Avalon) och San Clemente. Bakom kusten och parallellt med den ligger en serie bergskedjor, hvilka i södra delen nå kusten, men i norra delen gå längre in i landet med armar ut till kusten. De äro högst i södra K., där Grizzley peak i San Bernardino range når 3,575 m., S. Antonio i San Gabriel mountains 2,724 m. och Santa Lucia peak i Santa Lucia mountains 1,606 m. De sammanfattas under namnet Coast ranges (kustbergen). Den längsta och viktigaste af alla dess kedjor är Sierra del monte Diablo, som i v. begränsar Joaquindalen, ehuru dess högsta topp, M. Hamilton (med Lickobservatoriet), är endast 1,354 m. Norr om S. Franciscobukten fortsättes den af Helenakedjan, som i v. begränsar Sacramentodalen. Parallellt med dessa båda sistnämnda kedjor, hvilka också kallas Coast range (se d. o.), går den väldiga Sierra Nevada (se d. o.), som kulminerar i Mount Whitney (4,419 m.), den högsta toppen inom unionens hufvudområde, men som dessutom har minst 12 toppar af mer än 4,000 m. hvardera. Passhöjden är i allmänhet större än i Alperna. Det mest kända passet, Truckeepasset, som Central-pacifikjärnvägen genomlöper, ligger 2,409 m. ö. h. Medan kustbergen hufvudsakligen äro mesozoiska bildningar, består sierran af granit och kristalliniska skiffrar. I Sacramentos källtrakter närma sig Coast range och Sierra Nevada hvarandra, därpå skiljas de åter; den östligare kedjan bär namnet Kaskadbergen (se d. o.) och har i sin södra del Mount Shasta (enligt olika uppgifter 4,374 eller 4,402 m.), norra K:s högsta berg. — K:s viktigaste del är den af Sierra Nevada och kustbergen omslutna kaliforniska dalen, omkr. 800 km. lång och 100—150 km. bred samt omkr. 80,000 kvkm. till arealen. Dess botten är nästan alldeles jämn, med undantag af ett litet vulkanberg, S:t Marte Buty’s (650 m.), och höjer sig föga öfver hafvet (i den sydligaste delen 130 m., i midten mellan 95 och 28 m., i norra delen 67—46 m. samt ö. om San Franciscoviken, vid Sacramento och Stockton t. o. m. endast 17 och 7 m.). Marken består till 600 à 1,000 m. djup endast af lösa aflagringar, som alltsedan tertiärtiden förts ned hit från de omgifvande bergen. I söder är marken, som delvis saknar afvattning, starkt salthaltig och täckt endast af öken- och stäppväxter, på andra ställen är den mycket fruktbar, ehuru stora sumptrakter förekomma på vissa ställen, medan konstgjord bevattning är nödvändig på andra. Hela dalen tillhör Sacramentos flodområde, som omfattar äfven dess kustberg. Sacramento upprinner på Shasta och genomflyter den norra hälften af dalen samt utvidgar sig vid

utloppet till Suisun bay, som genom Kargaina-sundet sammanhänger med S. Pablo bay, S. Franciscovikens nordligaste del. Helt nära utloppet förenar sig Sacramento med S. Joaquin, som afvattnar södra delen af dalen. Till dessa hufvudfloder nedströmmar från dalens sidoberg en mängd små bergströmmar, som eroderat djupa, vinkelrätt mot bergens längdriktning gående dalar med branta, ofta pittoreska omgifningar (se Yosemite-dalen). I södra delen ligger den stora sjön Tulare, som endast efter en rad regnrika år utgjuter sig i S. Joaquin, men eljest är afloppslös. Den lägsta delen af kaliforniska dalen upptages af S. Franciscoviken, som genom Golden gate står i förbindelse med Stilla hafvet och sålunda är landets viktigaste utfartsport till detta. Viken har uppstått genom förkastning, och dess kuster äro ofta utsatta för våldsamma jordbäfningar. Genom en dylik förstördes San Francisco nästan fullständigt 18 april 1906. — K:s berg äro rika på mineralskatter. I södra K. förekomma rika petroleumkällor, i mellersta K., vid New Almaden, New Idria, Redington o. a., mäktiga kvicksilfverlager; dessutom finnas där, särskildt kring sjön Clear lake, många geysirer och svafvelbankar. Allra mest berömdt är K. dock genom de utomordentligt rika guldfyndigheterna (*placer mines*) i västra kanten af Sierra Nevada. De flesta af dessa "placers" äro väl nu tömda, men några bearbetas fortfarande. Det kaliforniska bergsbruket är dock nu hufvudsakligen knutet vid bearbetandet af de rika malmgångar, som finnas i kvartsskiffern i Sierra Nevada, bl. a. den berömda "Mother Lode". Sedan guldet upptäcktes 1848, har K. lämnat för 1,500 mill. dollars däraf. 1907 var guldproduktionen 25,355 kg. (16,9 mill. doll.). På Sierra Nevadas östra sida finnes silfvermalm; 1907 steg brytningen till nära 50,000 kg. (öfver 1 mill. doll.). Bland andra mineralprodukter 1907 märkas bly (90,500 doll.), koppar (6,7 mill. doll.), kvicksilfver (17,430 flaskor à 34 kg., värde 662,544 doll.) och petroleum, hvaraf K. gaf mer än någon annan stat i unionen (63,2 mill. hl., värde 14,7 mill. doll.). På sluttningarna af Kaskadbergen finnas tertiära stenkol. Hela afkastningen ur mineralriket steg 1907 till nära 56,7 mill. doll.

Klimatet är mycket olika i norra och södra delen af K. och än mer i kustområdet och i det inre. Det södra kustområdet har måttligt varma somrar och milda vintrar (San Diego 19,5° i juli, 12° i jan.), den mellersta och norra kusten svala somrar och milda vintrar (S. Francisco 14,6° i juli, 10,1° i jan., 13,2° i årsmedium). I kaliforniska dalen liksom i kustbergens dalar och i Stora bäckenet stiger åter sommartemperaturen högt och vintrarna äro kalla. Så har Fresno ibland en julihetta af öfver 45°, Sacramento af 43°; julimediet är i Fresno 27,5°. Ofta uppträda längre perioder af hetta (*hot spells*); så steg 1896 temperaturen i Fresno under 21 på hvarandra följande dagar till öfver 38°. Än varmare äro vissa delar af Mohave och Death valley (se d. o.), som höra till jordens hetaste trakter. Januari har i Fresno + 6,9, men kan sjunka till — 6,4°, och i Sierra Nevadas östra dalar är en temperatur af — 30° icke någon sällsynthet under jan. — Nederbörden är riklig endast i de norra kustbergen och i de högre bergstrakterna f. ö.: Eureka vid Humboldtbay 1,128 mm., S. Francisco 573 mm., Summit i Truckeepasset 1,165 mm. Södern och de inre delarna äro regnfattiga (S. Diego 122 mm., Fresno 234 mm., Sacramento 486 mm.), och i en stor del af södra K. härskar ökenklimat (Keeler vid Owensjön, ö. om Sierra Nevada, har 69 mm.). J. F. N.

Floran är rik på endemiska släkten och arter. Framträdande karaktärsväxter äro de jättestora konifererna *Sequoia gigantea* och *S. sempervirens*, jämte Australiens eukalypter jordens väldigaste träd. I deras sällskap uppträda äfven andra stora barrträd, såsom Douglasgranen (*Tsuga douglasii*), jättegranen (*Abies grandis*), jättecedern (*Thuja gigantea*) och sockertallen (*Pinus lambertiana*). Hela antalet barrträdsarter stiger till omkr. 60, om än några ha en mycket inskränkt utbredning. Löfträden, af hvilka flera alltid äro gröna, komma först i andra rummet; bland dem märkas flera ekarter, madroñaträdet (*Arbutus menziesii*), kaliforniska lagern (*Umbellularia californica*), kaliforniska hästkastanjen (*Aesculus parryi*), storbladiga lönnen (*Acer macrophyllum*) o. a. Ett egendomligt växtsamhälle äro *chaparrals*, ogenomträngliga busksnår i kustbergen och norra Sierra Nevada. Mellan Sierra Nevada och Coast range finnes en subtropisk präri. I södra K:s ökendalar träffas palmer och andra växter, som höra samman med Mexicos flora. K. är mycket rikt på växter med vackra blommor, och många af våra vanligaste och mest omtyckta prydnadsväxter härstamma därifrån, t. ex. arter af släktena *Abronia, Clarkia, Collinsia, Delphinium, Eschscholtzia, Eucharidium, Gilia, Godetia, Lilium, Limnanthes, Lupinus, Nemophila, Phacelia* och *Zauschneria*. (G. L—m.)

Faunan är nära släkt med det öfre Nord-Amerikas, särskildt Klippbergens. Så träffas där griselbjörnen, puman och vargen (*Canis occidentalis*) och af mera specifikt kaliforniska djur kattvesslan (*Bassaris astuta*), en lodjursform (*Lynx fasciatus*), två läderlappar (*Macrotus californicus* och *Molossus perotis californicus*); vidare märkes den med en japansk form nära besläktade mullvadsformen *Neurotrichus gibsii*. I kustvattnen finnas några öronsälar (bl. a. *Zalophus californianus*) samt i ringa antal den med den antarktiska sjöelefanten nära besläktade *Morunga angustirostris* och hafsuttern (*Enhydris lutris*), hvilken senare dock måhända numera är försvunnen från dessa kuster. Som för K. särskildt karakteristiska fåglar kunna nämnas en uggla (*Glaucidium*), en gökform (*Geococcyx*), vissa kolibriarter och bland hönsfåglarna *Oreortyx*. Äfven ett antal ödleslägten är egendomligt för K. L—e.

Befolkning. K:s folkmängd utgjorde 1850 92,597 och 1870 560,247 inv., men 1900 1,485,053 (4 inv. på 1 kvkm.) och beräknades 1906 till 1,648,049. Mot 1,000 män svarade år 1900 omkr. 810 kvinnor. 367,240 voro födda utom unionen, hvaraf 14,450 i Sverige (med 23,728 afkomlingar i första led) och 72,449 i Tyskland. 1,402,727 voro hvita, 11,045 negrer, 55,904 kineser och japaner samt 15,377 indianer, mest boende på omkr. 25 s. k. reservationer. Kinesernas antal, som 1880 var 75,218, har betydligt aftagit, sedan kongressen 1882 genom en flera gånger förnyad lag förbjöd deras invandring till unionen; de voro 1900 45,753. Däremot har antalet inflyttade japaner årligen ökats, så att de 1900 utgjorde 10,151 personer. Oviljan mot dem har redan tagit flera ut-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

tryck, och man fordrar i K., att äfven de skola förbjudas att komma till landet. Af de många olika religionerna, som äro representerade i K., är den katolska den mest utbredda, ehuru protestanterna, sammanräknade, utan tvifvel utgöra mycket mer än hälften af befolkningen. — Skolundervisningen är obligatorisk för barn på 5—17 år, åtminstone under 5 månader af året. I folkskolorna funnos 1907 308,057 barn och 8,493 lärare; de allmänna högre skolorna hade 1,221 lärare och 27,588 lärjungar, statens normalskolor 111 lärare och 1,509 lärjungar. Staten underhåller vidare 3 polytekniska och andra specialskolor samt University of California i Berkeley, Lickobservatoriet på Mount Hamilton. Det på stora donationer grundade Leland Stanford junior university i Palo Alto öppnades 1891. Dessutom finnas 12 colleges (hvaraf flera kallas universitet) med 830 lärare och omkr. 5,000 lärjungar.

Näringar. Stora delar af K. äro icke odlingsbara. Vid sista census (1900) upptogos 115,315 kvkm. af farmer (72,542), hvaraf 47,835 kvkm. eller 12 proc. af ytan voro produktiv jord (*improved farmland*). Konstgjord bevattning utsträckes öfver allt större områden (1906 öfver 8,000 kvkm.), och förbundsregeringen har under anläggning arbeten, som skola möjliggöra odling af 2,000 kvkm. ökenjord. Utom de olika sädesslagen odlas i K. alla slags frukter, så att fruktodling är den mest gifvande näringen, lämnande i afkastning 60—70 mill. doll. och däröfver eller lika mycket som guldproduktionen någonsin gifvit. Jordbrukets hela afkastning värderades 1900 till 138,3 mill. doll. 1908 skördades 4,1 mill. hl. hvete, 2,36 mill. hl. hafre, 8,96 mill. hl. korn och 564,000 hl. majs. Vinproduktionen steg 1907 till omkr. 1,7 mill. hl., hvartill komma färska drufvor och russin för flera mill. doll. Unionsregeringen började på 1880-talet från försäljning undantaga stora skogsvidder, särskildt i bergsträkterna, där floderna ha sina källor, och dessa skogar ha nu en ytvidd af 90,000 kvkm. och äro föremål för en systematisk skötsel. Dessutom finnas omkr. 2,750 kvkm. national- och statsparker. — Boskapsskötseln är betydande. 1908 funnos omkr. 0,4 mill. hästar, 1,5 mill. nötkreatur, 2,4 mill. får, 0,55 mill. svin och 82,000 mulor. Vid Pasadena ö. om Los Angeles drifves strutsafvel och vid San Diego silkesodling; f. ö. är biskötseln högt uppdrifven. Fisket sysselsätter omkr. 5,000 pers. och afkastar omkr. 4 mill. doll.; den viktigaste grenen är laxfisket. — Bergsbruket, som länge var den förnämsta inkomstkällan, är ännu en af de viktigaste. Om dess afkastning se ofvan. — Industrien saknar stödet af rikligare tillgång på stenkol, men har i stället rika kraftkällor i petroleum och i de många vattenfallen, hvilka dels direkt drifva en mängd verk, dels äfven användas för frambringande af elektricitet, som ledes till från dem afsides liggande verk. 1905 funnos 6,839 verk med 112,638 arb. och ett produktionsvärde af 367,2 mill. doll. De viktigaste voro fabriker för konservering af frukt och andra vegetabilier (23,8 mill. doll.), slakterier (21,8 mill. doll.), kvarnar (20,2 mill. doll.), sågverk (18,3 mill. doll.), maskinverkstäder (15,7 mill. doll.), hyfvelverk o. d. (13,9 mill. doll.). Handeln är omfattande. S. Francisco är icke blott amerikanska västkustens viktigaste hamn, utan en af de förnämsta vid Stilla hafvet samt har ångbåtsförbindelse med alla de stora världshamnarna. Järnvägarnas längd var 1908 10,710 km. förutom 2,945 km. elektriska banor. Med de östra staterna sammanbindes K. dels af tre äldre transkontinentala banor, dels af en nyss färdigbyggd (från Los Angeles öfver Salt Lake city), hvarförutom en femte, Western-Pacific-banan, snart blir färdig.

K:s *författning* liknar i sina hufvuddrag de andra amerikanska staternas. Valrätt har hvarje man, som fyllt 21 år och ett år bott i staten, dock ej kineser och indianer. Regeringen handhafves af en guvernör vald för 4 år af de valberättigade. Representationen består af en *senat* af 40 ledamöter, valda för 4 år, och en *assembly* af 80 ledamöter valda för 2 år. Sammanträden hållas en gång hvartannat år. Statsskulden steg 1906 till 6,3 mill. doll. Den beskattade förmögenheten var s. å. omkr. 1,594 mill., den verkliga beräknades 1904 till 4,115,5 mill. doll. I unionens kongress företrädes K. af 2 senatorer och 8 representanter. Domarna väljas af folket, i grefskapsdomstolarna för 4 år, i kretsdomstolarna för 6 år och i högsta domstolen för 12 år. K. delas i 57 grefskap (*counties*). Dess hufvudstad är Sacramento. J. F. N.

Historia. Ett par af Cortez på 1530-talet utsända expeditioner nådde kusten af Nedre K., och från 1542 kände spanjorerna äfven Öfre K:s kust, som 1578 äfven besöktes af engelsmannen Drake. Nedre K. togs formligen i besittning af Spanien 1602, Öfre K. först 1768. Jesuiterna ledde med nit och framgång kolonisationen och missionsverksamheten i Nedre K., tills de utdrefvos därifrån 1767; de efterföljdes på halfön af dominikaner, medan franciskanerna slogo sig ned i Öfre K. och där utöfvade en framgångsrik kolonisationsverksamhet till Mexicos frigörelse från det spanska väldet på 1820-talet. K. blef då en provins i den nybildade republiken Mexico, och då dess regering 1833 till staten indrog de katolska ordnarnas missionsstationer, återföllo indianerna snart i lättja och barbari. Ett nytt folkelement började emellertid vid samma tid visa sig i landet, nämligen österifrån öfver Sierra Nevada framträngande amerikanska pälsjägare och nybyggarpionjärer. Mexicos regering gjorde intet för Öfre K., och där boende nybyggare började tala om önskvärdheten af landets anslutning till Förenta staterna eller någon europeisk makt. Amerikanerna, som samtidigt lågo i konflikt med Mexico om Texas, ingrepo då. J. C. Frémonts (se d. o.) tredje upptäckarexpedition i dessa nejder förvandlades till ett eröfringståg samtidigt med, att några amerikanska örlogsfartyg deltogo i besittningstagandet af landet (1846), som sedermera formligen afträddes till Förenta staterna genom freden i Guadalupe Hidalgo (1848). Nedre K. förblef i mexikansk ego. Vid denna tid hade en vändning i Öfre K:s historia inträdt genom de stora guldfynden, hvilka ditlockade hundratusentals äfventyrare från alla jordens delar. Det första fyndet gjordes i febr. 1848 af en efter upplösningen af Karl X:s schweizergarde (vid julirevolutionen 1830) till K. utflyttad badensisk kapten J. A. Sutter vid ombyggningen af en vattenkvarn vid ett af Sacramentoflodens tillflöden. Nyheten om guldfynden spred sig oerhördt hastigt, och först hungersnöd, sedan allehanda laglöshet hotade taga öfverhand bland de tillströmmande guldgräfvarskarorna, som för några år framåt gjorde K. till

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

en tummelplats för otyglade lidelser och vanvettigt slöseri. 1852 beräknades guldgräfvarnas antal till 250,000. Den ''kaliforniska guldfebern'' löste med ens den i amerikanska kongressen sedan 1846 omdebatterade frågan, huruvida K. skulle upptagas i Unionen som fri stat eller som slafstat; som fri stat inträdde K. i Unionen 9 sept. 1850. Efter några år inträdde lugnare förhållanden i samband med, att de enskilde guldgräfvarnas planlösa guldletande fick vika för bolagsdrift och tekniskt mera fulländade metoder. I det stora inbördeskriget stod K. på nordstaternas sida, men deltog till följd af sitt aflägsna läge föga i striden. Under de senaste årtiondena har frågan om kinesers och japaners invandring ofta upprört sinnena och föranledt konflikter mellan K. och unionsmyndigheterna. Litt.: Whitney, ''Geological survey of California'' (1869), Hittell, ''History of California'' (3 bd, 1886—97), Royce, ''California from the conquest in 1846'' etc. (1886), Kirchhoff, ''Kalifornische kulturbilder'' (s. å.), H. H. Bancroft, ''California pastoral 1769—1848'' (1888) och ''History of the pacific states of North America'', bd 13—19, samt Robinson, ''Life in California'' (1897). V. S—g.

Kaliforniska vakteln, *zool.* Se Tofsvakteln.

Kaliforniska viken (eng. *Gulf of California, Vermilion sea*, sp. *Mar bermejo*, ''Purpurhafvet'', *Mar de Cortez*), en långsträckt, ö-rik, 1,120 km. lång och 96—240 km. bred vik af Stilla hafvet, skiljer halfön Nedre Kalifornien i v. från de mexikanska staterna Sonora och Sinaloa i ö. De förnämsta öarna äro Tubaron och Angel de la Guardia. Vid sin norra spets upptager viken Colorado och i ö. åtskilliga mexikanska floder. De viktigaste hamnplatserna äro på västra sidan La Paz och Loreto, på östra sidan Guaymas. Norra delen är till följd af många sandbankar, undervattensklippor och strömmar mycket farlig för sjöfarten. Vattnets temperatur är vid ytan 17—24°. Kustborna idka pärl-, korall- och svampfiske. (J. F. N.)

Kaliforniska-mexikanska strömmen. Se Stilla hafvet.

Kaliglimmer, *miner.* Se Glimmergruppen.

Kaligödning, *landtbr.* Se Gödselmedel.

Kalikedjan, bergskedja på Formosa. En af dess högsta toppar är Kali-san (2,142 m.).

Ka'likut (Calicut), sjöstad i distriktet Malabar, prov. Madras, kejsardömet Indien, saknar egentlig hamn, hvarför fartygen nödgas ankra på den öppna redden på 5 à 6 famnars vatten. K. besökes mest af seglare från Röda hafvet och Persiska viken, hvilka afhämta ris, kokosnötter, vax, kryddor, sandel- och tekträ. Bomullsväfveriet (''kalikå''), som en gång förskaffat staden så stort rykte, är numera obetydligt. Utom flera moskéer finnas en katolsk kyrka, tillhörig portugiserna, och en anglikansk. K. var den första plats, där Vasco da Gama landsteg på indisk jord (1498). Såväl portugiser som engelsmän anlade där faktorier, hvilka blefvo utgångspunkter för liflig handelsrörelse. 1765 intogs likväl K. af Haidar Ali, som bortjagade köpmännen och lät nedhugga alla kokos- och sandelträd, på det att platsen icke vidare måtte ha någon lockelse för européerna. Hans trupper fördrefvos visserligen af engelsmännen 1782, men en ny ödeläggelse öfvergick staden kort därefter under hans son Tippo Sahib, som behandlade dess invånare med största grymhet. Genom freden 1792, som kostade Tippo Sahib hälften af hans rike, blef K. med distrikt engelskt område. Sedan dess har staden ånyo höjt sig och räknade 1901 76,981 inv. (hälften hinduer, en tredjedel muhammedaner och omkr. 4,000 kristna). S. A. L.*

Ka'likå l. Ka'llikå (eng. *calico*), i utlandet benämning på åtskilliga slags finare kattuni brokiga tryckmönster; i Sverige namn på ett slags gröfre, mest enfärgadt (grått, brunt o. s. v.), tvåskaftadt bomullstyg med eller utan appretur, hvilket nyttjas som fodertyg och vid bokbinderi. Kalikå har sitt namn af staden Kalikut (se d. o.).

Kalila va-Di'mna (''Kalila och Dimna''), den arabiska titeln på ett berömdt österländskt sagoverk. Det ursprungliga arbetet, en buddistisk lärodikt (''furstespegel'' eller ''regeringskonst'') på sanskrit i 13 böcker, är förloradt, men dess tillvaro ådagalagd af Benfey genom jämförelse mellan de delar af detsamma, som ingått i senare indiska samlingar (''Hitopadeça'', ''Pancatantra'', ''Mahâbhârata'' m. fl.), och väst-asiatiska öfversättningar af det. I 6:e årh. öfversattes det nämligen af läkaren Barzoi på Persiens dåv. officiella språk, pehlevi, under titeln ''Kalilak och Damnak'', efter namnen på de i 1:a afdelningen (''Om tjuren och lejonet'') uppträdande schakalerna (sanskr. *Karataka* och *Damanaka*). Denna öfversättning är förlorad. Från pehlevi gjordes tidigt dels en syrisk öfversättning, först 1870 återfunnen och utg. af Bickell med inledning af Benfey (1876), dels, af Abd-allah-ibn-al-Mukaffa (d. omkr. 757), en arabisk, som föreligger i en mängd mer eller mindre olika redaktioner, af hvilka blott en finnes fullständigt utgifven (af Silv. de Sacy, Paris 1816; senare öfv. på tyska och engelska). Den arabiska texten är utgifven i åtminstone 16 upplagor (Beirut, Bulak, Kairo, Bombay, m. m.). Från arabiskan utgå åtminstone fyra olika äldre öfversättningar: 1) på *grekiska* under titeln ''Stefanites kai Ichnilatis'' omkr. 1080 (utg. af Stark, Berlin 1697; Prolegomena därtill under presidium af Floderus, Uppsala 1780), sedan i sin ordning öfv. på slaviska, latin och italienska; 2) på *persiska* i 12:e årh., sedan omarbetad af Husain-Vaiz samt efter honom öfverflyttad bl. a. på turkiska, franska och engelska; 3) på *hebreiska*, därifrån på latin i 13:e årh. genom Johan af Capua under titel ''Directorium vitæ humanæ'' (tr. omkr. 1480) och från latin på tyska (tr. i flera uppl. redan på 1400-talet); 4) på *spanska* i midten af 13:e årh. Åtminstone 40 språk ega öfversättningar af detta sagoverk (svensk öfv. 1745; en dansk redan 1618). I det hela gifva de nyss nämnda bearbetningarna, ehuru äfven de äro ganska fria och flera föreligga i många olika ''recensioner'', en riktigare föreställning om urskriften, än de indiska (och mongoliska) göra. ''Kalila och Dimna'' är den viktigaste bland de samlingar, genom hvilka Indiens rika sagoskatt öfverfördes till västra Asien och Europa. Närmare bestämdt är den ett fabelverk (med talande djur, liksom flertalet af indiska sagosamlingar); dess innehåll är till en del af västerländskt ursprung (esopiska fabler), men återkommer i alla fall betydligt omskapadt. Efter namnet på den bramin, som i inklädnaden föreställes berätta sagorna för konung Dabschelim, kallas samlingen i en del redaktioner och öfversättningar ''Bidpais fabler'' (se Bidpai). Jfr Chauvin, ''Bibliographie des ouvrages arabes'', 2 (1897). Lil.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kalilut, *kem.* Se Kali.

Kalinatronfältspater, *miner.* Se Fältspat.

Kalinga, fordom namn på hamnen vid Coringa.

Kalinnikov, Vasilij Sergejevitj, rysk tonsättare, f. 1866, d. 1901 (af lungsot), blef fördelaktigt känd äfven i utlandet genom sin symfoni i G-moll och skref vidare en symfoni i A-dur, symfoniska dikter, smärre orkesterstycken, en stråkkvartett, balladen *Russalka*, musik till teaterpjäser samt sånger m. m.

Kaliofilit, *miner.* Se Fakellit.

Kalir, Elasar ben, judisk skald, som lefde omkr. 800 e. Kr. i Palestina eller Syrien, är den mest produktive *paitan*, d. v. s. författare af synagogisk poesi. I tankerikedom, skapandet af nya ord och fyllighet i språket går ingen af hans efterföljare upp mot honom; men hans diktalster äro dunkla och svårfattliga på grund af den förkonstlade form, i hvilken han kläder dem. Jfr Zunz, "Literaturgeschichte", s. 29. G. K—n.

Kalisalpeter, Ostindisk l. Vanlig salpeter, Kaliumnitrat, *kem.*, salpetersyrans kaliumsalt KNO_3, bildar långa genomskinliga, lättlösliga prismor med kylande saltsmak. Vid upphettning smälter den vid 339° och öfvergår vid något högre temperatur under syreförlust till kaliumnitrit (salt af salpetersyrlighet). Salpeter utvittrar ställvis ur marken i heta länder, särskildt i Egypten och Ostindien (ostindisk råsalpeter). Tidigare framställdes den is. k. salpetersjuderier l. -plantager, där ruttnande animaliska affallsämnen, urin m. m. blandades med aska och kalk och utsattes för luftens inverkan. Genom salpeterjäsning (jfr Jäsning) nitrifierades därvid kväfvet i de organiska ämnena till salpeter, som slutligen utlakades med vatten. Kalcium- och magnesiumnitrat aflägsnades genom fällning med kaliumkarbonathaltig träaska, hvarefter kaliumnitratet fick utkristallisera ur filtratet. Numera tillverkas salpeter genom dubbel dekomposition mellan klorkalium och natronsalpeter (se Chilesalpeter); koksalt utfaller därvid i värme ur den koncentrerade lösningen, och filtratet innehåller kaliumnitrat (konversionssalpeter). Salpeter användes till konservering af kött, till fyrverkeri och har tidigare haft större betydelse än nu som beståndsdel i svartkrutet. H. E.

Kalisalter, *kem.* Se Kaliumsalter.

Kali-san. Se Kalikedjan.

Kälisch, Ludwig, tysk skriftställare, f. 1814 i Lissa af judiska föräldrar, d. 1882 i Paris, förde som yngling ett kringirrande lif och egnade sig därefter åt studier vid tyska universitet. Från 1843 uppträdde han som humoristisk författare, bl. a. af skämtsamma ballader och romaner, måste 1849 fly till följd af delaktighet i revolutionära rörelser och bodde sedan mest i Paris. Af hans arbeten må nämnas *Das buch der narrheit* (1845), *Poetische erzählungen* (s. å.), *Paris und London* (1851) och *Heitere stunden* (1872). K. skref äfven flitigt i tidningar.

Kälisch. David, tysk fars- och kuplettförfattare, f. 1820 i Breslau af judiska föräldrar, d. 1872 i Berlin, sökte i ungdomen sin utkomst på handelsbanan. Han vistades 1844—46 i Paris, där han umgicks med Heinrich Heine, Marx och Proudhon. Efter 1846 egnade sig K. i Berlin åt författarbanan, sedan han gjort lycka med det dramatiska skämtet *Ein billet von Jenny Lind* och lustspelet *Einmal hunderttausend thaler* (1847). Det sistnämndas dragningskraft låg i det alldeles nya, på sitt område epokgörande sätt, hvarpå kupletten där var använd. K:s farser vunno oerhördt bifall i Nord-Tyskland, och Berlinfarsen har knappast sedermera nått en så hög ståndpunkt. Bland hans stycken må nämnas *Ein gebildeter hausknecht* ("En husdräng med bildning", 1862), *Berlin wie es weint und lacht* (bearbetn. af Laurencins och Cormons "Paris qui pleure et Paris qui rit"; "Löjen och tårar", 1862) och *Einer von unsre leut* ("Vi äro alla lika", 1861). K. uppsatte 1848 skämttidningen "Kladderadatsch". Sina pjäser samlade han i *Berliner volksbühne* (4 bd, 1864) och i *Lustige werke* (5 bd, 1870). Sina muntra, drastiska kupletter, ofta starkt kryddade med politisk satir, utgaf K. sammanförda i *Berliner leierkasten* (3 bd, 1857—66). Hans biografi skrefs af Ring (1872).

Kälisz [-lij]. 1. Guvernement i västra Polen, begränsadt af guv. Warschau och Piotrków samt Preussen. 11,374 kvkm. Omkr. 1 mill. inv., 90 inv. på 1 kvkm. Jordbruk är den viktigaste näringen. — 2. Hufvudstad i nämnda guv., vid Prosna, nära preussiska gränsen. 23,882 inv. (1897); 1907 enl. beräkning 24,418 inv. Säte för en rom.-katolsk biskop. K. (af Ptolemaios kallad *Kalisia*) är en af Polens äldsta städer, hvars ålder ådagalägges af en mängd i trakten funna mynt och andra fornlämningar. Sedan K. 1655 besatts af svenskarna, förstärktes dess försvarsverk betydligt genom ingenjör Weider. Mera bekant i Sveriges historia är K. genom slaget $\frac{1}{2}\frac{8}{8}$ okt. 1706, då före offentliggörandet af freden i Altranstädt ($\frac{1}{2}\frac{4}{4}$ sept. s. å.) en i Polen kvarlämnad svensk styrka (omkr. 4.000 man), anförd af Mardefeld, i förening med omkr. 16,000 polacker under Potocki, blef vid K. slagen af en omkr. 40,000 man stark sachsisk-polsk-rysk här under konung August och Mensjikov. 13 febr. 1813 vunno ryssarna vid K. en seger öfver en fransk-sachsisk kår, och 28 s. m. afslöts i K. det mot Napoleon riktade försvarsförbundet mellan Ryssland och Preussen, och äfven det rysk-preussiska uppropet till tyska folket 25 mars s. å. utgick från K. (J. F. N. L. W:son M.)

Kalis älf. Se Kalix älf.

Kalitve'nskaja, "stanitsa" (kosackby) i donska kosackernas land, vid vänstra stranden af Donets. 19,438 inv. (1897). I trakten finnas ofantliga tillgångar af sandsten och stenkol. (J. F. N.)

Kaliub, stad i egyptiska prov. (mudirije) Kaliubije (927 kvkm. kulturland, 434,575 inv. 1907) vid järnvägen Alexandria—Kairo. 14,648 inv. (1897). J. F. N.

Kalium, *kem.*, metall, som i form af salter, dels med syresyror, dels i förening med klor, är allmänt spridd i naturen (jfr Kaliumsalter). Kaliummetallen framställdes först 1807 af Davy genom elektrisk sönderdelning af hydratet. Numera beredes den tekniskt genom elektrolys af kali, cyankalium eller klorkalium. Man kan äfven reducera kaliumhydrat med aluminium, magnesium eller järn. Kalium är en silfverhvit metall af 0,865 eg. v., vid 0° spröd, vid vanlig temperatur smidig och mjuk. Det smälter vid 62,5°, kokar vid 667° och förvandlas då till grön gas. Metallen förlorar i luften ögonblickligen sin glans och öfverdrages med en

hinna af hydrat, hvarför man måste förvara den i bergolja. Vatten sönderdelas af kalium med stor liflighet och under utveckling af så intensiv hetta, att vätgasen genast tändes och brinner med en af kaliumångor violett färgad låga. Kalium, hvars atomvikt är 39,15 (O = 16) och tecknas K, hör till de enatomiga metallerna; näst cesium och rubidium är det den mest positiva af alla metaller. Metalliskt kalium är ett så kraftigt reduktionsmedel, att det brinner i kolsyregas och beröfvar denna dess syre. Med syre ger kalium oxiden K_2O, kallad kali (se d. o.), hvars hydrat, KOH, äfvenledes benämnes kali eller kaustikt kali, och dessutom flera superoxider. Svafvelkalium, K_2S, erhålles genom glödgning af kaliumsulfat med kol och är en röd kristallinisk massa, som löses i vatten, hvarvid en partiell sönderdelning till kaliumhydrat och kaliumsulfhydrat, KSH, inträffar. Andra föreningar mellan kalium och svafvel, hvaribland K_2S_5, ingå i svafvellefver. Se vidare Kaliumsalter. P. T. C. (H. E.)

Kaliumacetāt l. Ättiksyradt kali, *farm. med.* Se Diuretica och Ättiksyra.

Kalium-antimonyltartrāt, *farm. med.* Se Kräkvinsten.

Kaliumbitartrāt, *farm.* Se Vinsten.

Kalium-blyglas. Se Glas, sp. 1270.

Kaliumbromid, *kem.*, salt af kalium och bromvätesyra, KBr. Se vidare Bromkalium.

Kaliumcyanamid, *kem.* Se Cyan-amid.

Kaliumcyanid, *kem.* Se Cyankalium.

Kaliumhydrāt, *kem.* Se Kali.

Kaliumjodid, *kem.* Se Jodkalium.

Kalium-kalkglas. Se Glas, sp. 1270.

Kaliumkarbonāt, *kem.* Se Pottaska.

Kaliumklorāt l. Klorsyradt kali, $KClO_3$, *kem., farm. med.*, bildar hvita, glänsande, tämligen svårlösliga fjäll och uppstår, om klorgas får inverka på varm kalilut. Tekniskt beredes saltet genom elektrolys af alkaliska klorkaliumlösningar. Det har mångfaldig teknisk användning såsom ett kraftigt oxidationsmedel; jämte knallkvicksilfver bildar det tändmassan i knallhattar, och tillsammans med svafvelantimon utgör det tändsatsen i svenska säkerhetständstickor. Framför allt har saltet betydelse som utgångsmaterial (jämte brunsten) för syrgastillverkning. Tillsammans med brännbara ämnen, såsom svafvel, kol o. s. v., exploderar kaliumklorat häftigt redan vid slag eller rifning. I medicinen begagnas klorsyradt kali (*Chloras kalicus*) förnämligast mot halsfluss, såväl till gurgling (i 3—5 proc. lösning) som till intagning, det senare i dos af 20—50 cg. 4—6 ggr om dagen, samt i form af sköljningar mot inflammation och sårbildning å slemhinnan i munhålan, särskildt då dessa förorsakas af använda kvicksilfvermedel. Oförsiktig användning af klorsyradt kali har stundom ledt till svår, t. o. m. dödande förgiftning, särskildt karakteriserad af svår andnöd, en egendomlig blå, grå till brunaktig missfärgning af huden samt död genom kväfning. Samma verkan tillkommer äfven klorsyra och andra klorsyrade salter (klorater). Orsaken är den, att det klorsyrade kalit förstör blodfärgämnet, öfverför hemoglobinet i methemoglobin, hvarigenom blodet blir urståndsatt att tjänstgöra vid andningen och kväfning följer. Medlet bör användas med vida större försiktighet, än som nu ofta sker. Till gurgling kan det oftast ersättas af en utspädd koksaltlösning. H. E. C. G. S.

Kaliumklorid l. Klorkalium, *kem.*, klorvätesyrans kaliumsalt, KCl, förekommer löst i hafsvatten och samlar sig i de efter bergsaltet utkristalliserande kalilagren (se Kaliumsalter) i form af dubbelsaltet *karnallit*. Delvis öfvergår detta sedan genom utlakning till rent klorkalium, *sylvin*, och tekniskt framställes klorkalium genom kristallisation af i värme mättade karnallitlösningar. Kaliumklorid bildar lättlösliga tärningar. Om kaliumkloridens fysiologiska verkningar se Kaliumsalter. H. E.

Kaliummyronāt, *kem.* Se Glykosider, sp. 1347.

Kaliumnitrāt, *kem.* Se Kalisalpeter.

Kaliumnitrit, *kem.* Se Kalisalpeter.

Kaliumoxid, *kem.* Se Kalium.

Kaliumperklorāt, *kem.* Se Kaliumsalter.

Kaliumpikrāt, *kem.* Se Pikrinsyra.

Kaliumplatinaklorid, *kem.* Se Kaliumsalter.

Kaliumsalter, "Kalisalter", *kem.*, salter af metallen kalium, uppstå vid neutralisering af kali eller pottaska (se dessa ord) med syror. De äro färglösa och i allmänhet lättlösliga i vatten; svårlösliga äro kaliumplatinaklorid, K_2PtCl_6, kiselfluorkalium K_2SiF_6, kaliumperklorat, $KClO_4$, och vinsyrans sura kaliumsalt l. vinsten. Bland viktigare kaliumsalter märkas: kolsyrans (karbonatet), K_2CO_3, kalladt pottaska (se d. o.), kloratet $KClO_3$ (se Kaliumklorat), nitratet KNO_3 (se Kalisalpeter) och vinsten (se d. o.). Brom- och jodkalium, KBr och KJ, användas i medicinen (se Bromkalium och Jodkalium), cyankalium (se d. o.), KCN i galvanoplastiken. Klorkalium, KCl (se Kaliumklorid), är lättlösligare än koksalt, men eljest äro kaliumsalterna i regel svårlösligare än natriumsalterna. Kaliumsalter igenkännas och skiljas från natriumsalter oftast i form af kaliumplatinaklorid, som bildar små gula, i utspädd alkohol nästan olösliga oktaedrar. — Som silikat ingår kalium i många mineral, t. ex. fältspat (ortoklas) och glimmer. Kaliumsulfat ingår i alun (se d. o.) och i kainit (se d. o.); sulfatet har någon användning som läkemedel i samma riktning som glaubersalt (se Afförande medel och Dovers pulver).

I fysiologiskt afseende spela kaliumsalterna en utomordentligt viktig roll; de ingå i växt- och djurorganismerna och äro nödvändiga näringsbeståndsdelar i första hand för alla växter, hvarifrån de sedan inkomma i djurorganismen. Hos växter finner man företrädesvis organiska kaliumsalter, hos djuren dessutom kloriden och fosfatet. Industriens kaliumbehof måste förr täckas ur den efter växters förbränning kvarblifvande askan, som innehåller kalit i form af karbonat (pottaska). Sedan 40—50 år tillbaka brytes emellertid råkali i betydande och årligen växande mängder ur de vidsträckta kalisaltlager af oceaniskt ursprung, som vid Stassfurt och på flera andra ställen i Sachsen, i Hannover, Braunschweig, Anhalt och Thüringen med några meters mäktighet öfverlagra bergsaltet och till skillnad från detta sammanfattas under benämningen ädelsalt. Om uppkomsten af dessa kalilager kan man göra sig följande föreställning. Utom klornatrium innehåller hafsvatten alltid mindre mängder kalium- och magnesiumsalter, hvilka stanna i lösningen, när det

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

svårlösligare koksaltet (bergsaltet) först utfaller. Vid starkare intorkning kristallisera äfven kalium- och magnesiumkloriderna i form af dubbelsaltet karnallit (se d. o.), som dock till följd af sin lättlöslighet endast under särdeles gynnsamma förhållanden bevaras under tidernas lopp. Där otillräckliga vattenmängder träffa karnallitlagren, utlöses endast den lättlösligare magnesiumkloriden, och klorkalium återstår som sylvin. Där åter gipsmättadt vatten nedträngt i kalilagren, har gipsen omsatt sig med dessa till svårlösliga dubbelsalter, kainit (se d. o.) och schönit. De tyska ädelsaltlagren torde under en oöfverskådlig framtid kunna täcka industriens och landtbrukets behof. (I tyska riksdagen antogs 1910 en lag afseende att främja kalilagrens utveckling till ett naturligt monopol för Tyskland.) Den årliga genomsnittsbrytningen af kalisalter i Tyskland omfattade under perioden 1900—04: af karnallit 1,816,733 ton, af kainit och schönit 1,450,020 ton, af sylvin 191,448 ton.

Kalium, infördt direkt i blodet på lefvande varmblodiga djur i form af t. ex. kaliumklorid, är ganska giftigt. Giftigheten tillkommer icke kloren, då natriumklorid (koksalt), som i lösning uppdelas i natrium- och klor-joner, ej ens i mångdubbelt större mängd visar sig nämnvärdt giftig. Redan 0,1 till 0,2 gr. kaliumklorid dödar på nämnda sätt hastigt en hund, katt eller kanin genom förlamning af centrala nervsystemet och af muskelbildningar, särskildt hjärtat. Men saltet måste införas så att säga på en gång i blodmassan; ty sker inspruntningen mycket långsamt, så att koncentrationen i blodet ej når 0,8 proc., kunna betydande mängder införas utan skada; öfverskottet aflägsnas nämligen mycket hastigt, förnämligast genom njurarna. Vissa cellslags känslighet för tillförsel af kalium-joner är ganska egendomlig, då vanligen celler innehålla väsentligt mera kalium än kroppsvätskorna (medan förhållandet är det motsatta med förekomsten af natriumföreningar); så innehålla de flesta djurs blodkroppar mycket mera kalium än deras blodplasma. Troligen finnes kalium normalt inne i cellerna i någon för dessa oskadlig form eller bindning, medan en jämförelsevis ringa ökning af fria kalium-joner i blodplasma och kroppsvätskor, framkallad genom inspruntning af kaliumkloridlösning i blodet, verkar starkt giftigt på vissa cellslag. Efter intagande af måttliga, ja äfven betydande mängder kaliumsalter fördelas dessa vid uppsugningen från matsmältningskanalen så, att inga förgiftningssymtom af ofvannämnda slag kunna uppstå. Man har beräknat, att irländska arbetare i potatis ofta förtära intill 40 gr. kaliumsalter på dagen utan att däraf blifva förgiftade. Lätt resorberade kaliumsalter verka ökande på urinafsöndringen (se Diuretica). H. E. C. G. S.

Kaliumsilikat. Se Vattenglas.

Kaliumsulfat l. Svafvelsyradt kali, *med. farm.* Se Dovers pulver och Kaliumsalter.

Kaliumsulfhydrat, *kem.* Se Kalium.

Kalix. 1. Domsaga i Norrbottens län, omfattar Råneå tingslag, Neder-Kalix t:g och Öfver-Kalix t:g. 6,868 kvkm. 29,094 inv. (1909). — 2. Socknar. Se Neder-Kalix och Öfver-Kalix. — 3. Revir, tillhörande Luleå öfverjägmästardistrikt och Norrbottens län, omfattar Neder-Kalix socken och Öfver-Kalix socken med undantag dels af Törefors kronopark, dels af vissa delar af kronoparken Ängesån. Reviret innehåller 28 allmänna skogar med en sammanlagd areal af 133,245 har, hvaraf 23 kronoparker om tills. 119,935 har (1905). Det är indeladt i 5 bevakningstrakter. 3. M—g.

Kalixtiner (Calixtiner). Se Husiter, sp. 1353.

Kälix älf l. Kalis älf (fi. *Kaalasäno*, "fiskån"), i Norrbottens län, upprinner med två källarmar, af hvilka den norra, Vistesajokki, kommer från några småsjöar vid riksgränsen, den södra, Ladtjojokki, får tillflöden från Kebnekaise. De förenas i sjön Pajttasjärvi (468 m.), hvarefter floden genomflyter Kaalasjärvi (465 m. ö. h.) samt ödsliga fjälltrakter, bildande gränsen mellan Torne och Lule lappmarker. Fr. h. upptages Kajtum älf. Sedan floden inkommit i Pajala, upptager den fr. v. genom bifurkation större delen af Torne älfs vattenmassa under namn af Tärändö älf (164 m.). Där vänder älfven mot s. samt flyter i denna riktning genom Korpilombolo, Öfver-Kalix och Neder-Kalix till sitt utlopp i Bottniska viken, ett stycke nedanför Neder-Kalix kyrkostad, under vägen vid Bränna, n. om Öfver-Kalix (37,5 m.), upptagande det betydliga tillflödet Ängesån med Lina- och Skröfälfvarna. Öfre floddalen är alldeles obebyggd. Längre ned träffas några spridda nybyggen på de låga och stenbundna stränderna; först vid Tärändö börjar den egentliga odlingen, hvarefter stränderna söderut delvis äro väl bebyggda. Svåra forsar göra älfven till större delen ofarbar. Af dessa forsar, som lära finnas till ett antal af omkr. 80, märkas Parakakurkio, nedanför Kajtum älfs inflöde, 16,7 m. på en längd af 1,255 m., Pahakurkio, 21,9 m. på en längd af 2,1 km., Tiangikoski, Tievakoski samt nedanför Tärändö älfs inflöde, Pärkämäkoski och Mestoslinka, den förra inom Pajala, den senare inom Korpilombolo socken, båda tills. 20,2 m. på en längd af något öfver 3 km., Narkforsen vid Narkens by, Jokkfallet i norra delen af Öfver-Kalix, älfvens största fall, där vattnet, sammanträngdt mellan två höga klippor, störtar ned 10 m. i en enda stråle och där laxfisket upphör, Räktforsen vid gränsen mellan Öfver- och Neder-Kalix samt Kamlunge forsar i Neder-Kalix. De breda, ofta sjölika lugnvattnen mellan forsarna befaras endast af båtar; sjögående fartyg kunna icke gå upp längre än till Neder-Kalix kyrkostad, strax ofvanför mynningen. Älfvens afvattningsområde beräknas till 17,880 kvkm. (oberäknadt det med Torne älf gemensamma området af 10,000 kvkm.) och längden till 335 km. K. är rik på lax, och nästan hvarje by har sitt fiske; det mest gifvande är kronofisket Kengisfors, nära polcirkeln, om hvilket redan Gustaf Vasa utfärdade en förordning (1541). A. G.*

Kaliyuga. Se Kali, sanskr. 3.

Kalja'zin, kretsstad i ryska guv. Tver, vid högra stranden af Volga. 8,408 inv. (1897).

Kalk. 1. (Lat. *calx*). *Kem. farm.*, oxiden till metallen kalcium (kalciumoxid), är sammansatt enligt formeln Ca O och erhålles genom glödgning af karbonatet (det kolsyrade saltet), som förekommer i naturen i olika former, t. ex. såsom *marmor*, *kalksten*, *kalkspat*, *krita*. Oxiden, som till skillnad från hydratet (se nedan) kallas osläckt kalk, är en hvit, först vid de högsta temperaturgrader (omkr. 3,000°) smältbar massa, eg. v. 3,18. Den upptager

med begärlighet vatten ur luften och upphettas starkt, om den öfvergjutes med vatten, hvarvid den binder vattnet (''släcker sig'') och öfvergår till kalciumhydrat l. kalkhydrat $Ca(OH)_2$, s. k. släckt kalk. Kalkhydratet är ett hvitt pulver af eg. v. 2,08 och löses svårt i (omkr. 700 delar) vatten af vanlig temperatur. Lösningen, som kallas kalkvatten, upptager kolsyra ur luften och grumlas därvid af olöst kalciumkarbonat. Utrördt till deg med vatten, hårdnar hydratet långsamt i luften, emedan karbonat bildas; därpå beror hydratets användning till murbruk. Af syror löses kalk med lätthet till motsvarande kalciumsalter (se under Kalcium). — Kalciumoxiden (*Oxidum calcicum, Calx viva*) verkar etsande på fuktiga väfnader, i det att den häftigt drar till sig vatten, alstrar hetta och delvis ingår förening med beståndsdelar af väfnaden. Jämförd med kaustikt kali eller natron, är kalkens etsverkan mera ytlig och begränsad; därför blandas kaustikt kali ibland med kalk vid dess användning som etsmedel. Den osläckta kalken nyttjas dessutom mest till desinfektion i stort af allehanda afskräden och uttömningar, massgrafvar i krig o. d. Kalken dämpar härvid förruttnelse och stank. Vissa bakterier, såsom kolera- och tyfusbaciller, äro mycket känsliga äfven för utspädt kalkvatten. Sådant användes f. ö. invärtes, enbart eller i mjölk, mot magåkommor och diarré särskildt åt späda barn (teskedsvis). Om kalkliniment se d. o. Om kalkmjölk se Desinfektion, sp. 216.

2. *Tekn.* Framställningen af kalk kallas kalkbränning, som är en urgammal kemisk industri. Kolsyrans frigörande vid bränningen underlättas därigenom, att den efter hand bortföres, hvarför anordningar i sådant syfte finnas såväl vid de primitiva kalkmilor, där man efter kolmilans princip kan verkställa bränningen, som i kalkugnarna, hvilka numera vanligen användas för kalkbränning. Man har ugnar af två slag: periodiska och kontinuerliga. De förra bestå af ett vertikalt schakt, som fylles med kalkstensbitar och eldas med direkt fyr på ugnsbottnen. När kalkstenen blifvit genombränd, får ugnen svalna, kalken rifves ut, och processen begynner ånyo. Värmeförlusterna bli vid detta enkla förfarande, som naturligt är, mycket stora. Bränslet utnyttjas bättre i de kontinuerliga schaktugnarna, som beskickas från öfre mynningen antingen hvartals med brännmaterial (stenkol) och kalksten, eller ock med kalksten enbart, då ugnen upphettas genom särskilda eldstäder, belägna på ungefär en fjärdedel af ugnens höjd, rundtom schaktet. I båda fallen borttages den färdigbrända kalken undan för undan genom öppningar vid ugnens sluttande botten (jfr figurer i art. Cement). De mest bränslebesparande ugnarna äro de i nyare tid konstruerade s. k. ringugnarna (se Tegel och Ugn). De lämpa sig dock i fråga om kalkbränning blott för mycket stora anläggningar med jämnt produktionsbehof. Vid kalkstenens bränning inträder ingen volymförändring; den brända kalken är hvit—gråröd, porös, spröd och svårsmält. Såväl osläckt som släckt kalk (se ofvan) upptaga i torrt tillstånd kolsyra, men ganska långsamt. I fuktigt tillstånd däremot bindes kolsyra hastigt under märkbar värmeutveckling. Kalk måste därför vid förvaring väl skyddas mot luftens fuktighet, för att ej öfvergå till oduglig, s. k. *självsläckt kalk* (pulverformigt karbonat). Af lera, kiselsyra o. d. afsevärdt förorenad kalksten ger upphof till ''mager'' kalk, som släcker sig under blott ringa volymökning och hvars gröt är föga slipprig; i motsats härtill betecknas den rena kalken som ''fet''. ''Dödbränd'' kalk släcker sig ej med vatten; detta kan bero på otillräcklig bränning, då oförändradt karbonat återstår, eller på för stark bränning af oren kalksten, som åstadkommit en sintrad massa af kalciumsilikat eller kalciumaluminat, hvilken ej af vatten kan öfverföras till hydrat. Kalk har en synnerligen vidsträckt användning inom tekniken och industrien såsom den billigaste af alla baser. Den användes som jordförbättringsmedel samt till cement (hydraulisk kalk) och murbruk (se dessa ord). I Sverige funnos 1907 74 kalkbruk, hvilka sysselsatte 1,398 arbetare och tillverkade omkr. 3 mill. hl. kalk med ett tillverkningsvärde af nära 3 mill. kr. 1. P. T. C. (H. É.) C. G. S. 2. G. H—r.

Kalk (lat. *ca'lix*). 1. Kyrkokärl, ur hvilket inom reformationskyrkorna vinet ges samtliga gäster att dricka vid nattvardens utdelande. (Inom de katolska kyrkorna undanhålles kalken lekmännen. Se Nattvard.) Sådana kärl ha användts från äldsta tider. Material, stil och utsmyckning ha växlat; från 800-talet användes i regel ädel metall. Under medeltiden skänktes ofta dyrbara kalkar till kyrkorna. Den äldsta kända svenska kalken (i Statens historiska museum) torde härstamma från början af 1200-talet. (Jfr Guldsmedskonsten, pl. II, fig. 4.) Uppsala domkyrka eger en af drottning Kristina skänkt, synnerligen dyrbar kalk af guld med emalj, ädelstenar och pärlor. Fråga om den gemensamma kalkens utbytande mot enskilda bägare till bruk vid nattvardsfirandet har väckts med åberopande af företrädesvis estetiska och hygieniska skäl. Däremot har gjorts gällande dels gammal kyrklig sed, dels den sinnebildliga betydelsen af en för alla nattvardsgäster gemensam kalk. — 2. *Bot.*, detsamma som blomkalk (se d. o.). Jfr äfven Blomma, sp. 753. — 3. I öfverflyttad mening lidande, kval. 1. J. T. B. 2. G. L—m.

Kalk, stad i preussiska reg.-omr. Köln (Rhenprovinsen), nära Deutz. 25,478 inv. (1905), hvaraf 5,586 evangeliska. K., som är att betrakta som en förstad till Köln, har gymnasium och betydlig järnindustri. K. blef stad 1881. J. F. N.

Kalka, flod. Se Kalmius.

Kalka (Chalka), den norra af östmongolernas båda grupper. Den bor n. om Gobi-öknen. E. Rld.

Kalkalabaster, *miner.* Se Alabaster.

Kalkalger, *bot.*, alger, i hvilkas cellväggar kalciumkarbonat i större eller mindre mängd är inlagrad; algerna blifva till följd häraf spröda eller stenhårda, koralliknande. Kalkalgerna förekomma nästan uteslutande i hafvet. Arterna af fam. *Corallinaceæ* (*Corallineæ*) bland floridéerna utmärkas alla af förkalkade cellväggar. *Corallina officinalis*, korallalg, har fjäderlikt förgrenad, ledad, bräcklig, ljusröd bål och förekommer allmänt vid västkusten på klippor och stenar. Ännu mera koralliknande äro de till samma fam. hörande *Lithothamnion*-arterna (se fig.). Vissa aflagringar från forna tider bestå uteslutande af litotamnier, så t. ex. leithakalken i Österrike-Ungern, Turkiet och Armenien, granitmarmorn i Schweiz' kalkalper o. s. v. Litotamnierna ansågos länge, till följd af sitt koralll-

liknande utseende, höra till djurriket och beskrefvos under namnen *Millepora*, *Nullipora* o. s. v. En stor del af de i varmare haf växande kalkalgerna hör till olika familjer af *Siphoneæ* bland de gröna algerna. Hit räknas exempelvis *Halimeda*, som lik-

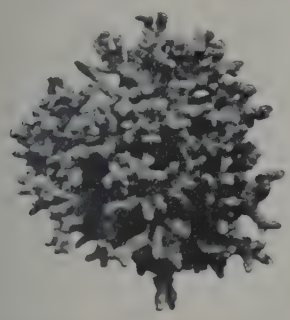

Kalkalgen *Lithothamnion fasciculatum.*

nar en *Opuntia*, den parasollformiga *Acetabularia*, båda förekommande i Medelhafvet, m. fl. Äfven af dessa kalkalger äro många fossila former kända, som ej sällan bilda mäktiga aflagringar. De sydliga kalkalperna i Schweiz och Zugspitze i Tyrolen äro t. ex. till största delen bildade af *Gyroporella*. Äfven från Sveriges silurlager äro åtskilliga kalkalger beskrifna. G. L—m.

Kalkalperna, Norra och Södra, namn på de kalkberg, som i n. och s. omgifva alpernas kristalliniska centralzon. Jfr Alperna, sp. 698 och 699. J. F. N.

Kalkandelēn (serb. *Tetovo*), stad i turkiska vilajetet Kosovo, vid Sarska, en biflod till öfre Vardar. Omkr. 14,000 inv. Staden behärskar den öfver San Planina ledande passvägen till Prizren. J. F. N.

Kalka'nt (af lat. *calcāre*, trampa), orgeltrampare. — Kalkantklav, den häfstång, genom hvars nedtrampande orgelbälgen öppnas. A. L.*

Ka'lkar. 1. Kristian Andreas Herman K., dansk teolog, f. 27 nov. 1803 i Stockholm, där hans fader var rabbin, d. 2 febr. 1886, blef 1819 student i Köpenhamn, lät döpa sig 1823 och aflade teologisk kandidatexamen 1826. Året därefter blef han adjunkt, 1834 öfverlärare vid Odense lärda skola och 1836 teol. doktor samt utnämndes 1843 till kyrkoherde i Gladsakse, nära Köpenhamn. 1868 tog han afsked och bosatte sig i Köpenhamn. K. utgaf 1836 *Stemmer fra den danske kirkes reformationstid*, 1841—45 två samlingar aktstycken om *Danmarks indre forhold i ældre tider* och om *Danmarks historie i reformationstiden*, ledde 1845—47 en ny öfv. af bibeln, men egnade sig sedermera företrädesvis åt studiet af missionens historia och var 1861—73 ordf. i danska missionssällskapet. Af K:s skrifter i detta ämne må nämnas *Den evangeliske missions historie* (1857, 3:e uppl. 1872) och *Den katholske missions historie* (1862), hvilka båda verk sammanarbetades till *Den kristelige mission blandt hedningerne* (1879), *Missionen blandt jöderne* (1868), omarb. till *Israel og kirken* (1882), och *Livsbilleder af Guds riges historie* (3 samlingar, 1856—83). 1871—80 var K. redaktör af ”Theologisk tidsskrift”, i hvilken han offentliggjorde en mängd afhandlingar och granskningar. — 2. Otto K., den föregåendes son, f. 4 juni 1837, var 1866—84 seminarielärare och 1886—98 kyrkoherde nära Roskilde. 1881 började han utgifva *Ordbog til det ældre danske sprog* (*1300—1700*), ett förträffligt verk, som afslutades 1907 i 4 bd och hvartill ett supplement nu (1910) håller på att utgifvas. 1 o. 2. E. Ebg.

Ka'lkatta, indiska namnet på Calcutta (se d. o.).

Kalkbleke, *geol.* Se Bleke.

Kalkboll, *miner.*, gammalt namn på klotformade silur-cystidéer (se Cystidea).

Kalkbrenner, Friedrich Wilhelm Michael, tysk pianist och tonsättare, f. 1788 på vägen mellan Kassel och Berlin, d. 1849 nära Paris (son af tonsättaren och sedermera körrepetitören vid Stora operan i Paris Christian K.), var lärjunge af Adam och Catel i Paris, där han efter 1806 med stor framgång uppträdde som pianist och blef en utomordentligt eftersökt lärare. 1814—23 lefde han i London, associerade sig 1818 med Logier för spridande af dennes handledare eller chiroplast (se d. o.), gjorde 1823—24 en konstresa i Tyskland och bosatte sig därefter i Paris, där han blef delegare i Pleyels pianofabrik och förde stort hus. Som pianovirtuos hade K. nått höjdpunkten af teknisk fulländning och elegant afrundning samt var länge ofantligt beundrad. K:s princip var utbildning af fingerfärdigheten utan användning af armkraft; särskild uppmärksamhet egnade han åt vänstra handen och var den förste, som skref stycken endast för denna (sonat op. 42). En stor del af hans pianoverk tillhör den ytligare salongsmusiken, dock skref han äfven solidare arbeten (bl. a. 4 konserter, kammarmusikverk, pianosonater och värdefulla etyder, som ännu nyttjas) samt författade en pianoskola med användning af chiroplasten (1830) och en harmonilära (1849). A. L.*

Kalkbruk, *tekn.* 1. Se Kalk 2. — 2. Se Murbruk.

Kalkbränning, *tekn.* Se Kalk 2.

Kalkcementbruk, *bygnk.* Se Bastardbruk.

Kalkdegeneratiōn, *patol. anat.* Se Degeneration 2, sp. 19.

Kalkēra (fr. *calquer*, af lat. *calcāre*, trampa på, följa i hälarna), kopiera en teckning genom att med ett spetsigt instrument (t. ex. en pryl) eller en penna följa originalets linjer. I förra fallet bestrykes originalet å undersidan med något lätt färgande pulver, eller lägges ett på liknande sätt behandladt papper mellan originalet och den teckningsyta, hvarå efterbildningen önskas. Denna framträder då på det underliggande papperet genom det tryck, som prylen utöfvar på originalet. Vid kalkering med hjälp af penna lägges öfver originalet något mer eller mindre genomskinligt ämne (kalkerpapper, kalkerlärft o. d.), hvarå teckningen då direkt framträder. På liknande sätt kan man äfven taga en kalkering (fr. *calque*) mot en belyst fönsterruta, hvarvid dock originalet måste vara utfördt på ej alltför ogenomskinligt papper. — Ett ofta användt kalkeringsmedel är ”blåpapper”, som lägges mellan den teckning, hvilken skall öfverföras, och det material, hvarå öfverförandet sker. Originalets konturer

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

följas därvid med en hård blyertspenna och ”blåpapperet” återger ett aftryck i blå färg å underlaget (papper, tyg etc.). Upk.*

Kalkerlärft. Se Kalkera.

Kalkerpapper. Se Kalkera.

Kalkfjäll, *bot.*, detsamma som kronfjäll. Se Gramineæ, sp. 99.

Kalkfältspat, *miner.* Se Anortit och Fältspat.

Kalkglas. Se Glas, sp. 1270.

Kalkgrundet, grund i norra delen af Flintrännan i Öresund. Norr om grundet är utlagdt fyrskeppet ”Kalkgrundet”, som visar intermittent hvitt sken med 3 korta, tätt på hvarandra följande förmörkelser hvar 10:e sekund och, hållet öfverens med fyrskeppet ”Oskarsgrundet”, tjänar att utvisa djupaste farleden, minst 7 m., genom Flintrännan. Fyrens lysvidd är 10 minuter. A. G.*

Kalkgyttja, *geol.* o. *landtbr.* Se Gyttja.

Kalkharmotom [-tåm], *miner.* Se Phillipsit.

Kalkhydrät. Se Kalk, sp. 635.

Kalkinfa'rkt (af lat. *infarcire*, tillstoppa), *med.*, aflagringar af kalksalter i de raka njurkanalerna, förekomma ej så sällan hos äldre personer, men äro från praktisk synpunkt af ingen eller ringa betydelse. G. F—r.

Kalkkankrinit Lemberg, *miner.*, en kankrinit, hvars kalkhalt är ersatt af natron. A. Hng.

Kalkkonkreme'nt, *med.*, (hufvudsakligen) af kolsyrad eller fosforsyrad kalk bestående stenbildningar, som förekomma på många olika ställen i människokroppen. Vanligast äro njurstenar, blåsstenar och gallstenar, men kalkkonkrement förekomma äfven i lungorna, i spottkörtlarna, i blindtarmens processus vermiformis, i magspottkörteln, i prostata, under förhuden, i mjölkgångar, i vener som fleboliter, i tarmen som koproliter, o. s. v. F. B.*

Kalkkrasse, *bot.* Se Braya.

Kalkkväfve, *landtbr.* Se Karbidkväfve.

Kalk-lerskiffer, *petrogr.*, en af växlande lameller, lerskiffer och kristallinisk, kolsyrad kalk bestående skiktad bergart. Kalken bildar stundom små körtelformiga förtjockningar, till formen liknande fältspatsögonen i en ögongnejs. Den förekommer i Sverige som lager inom Dalslandsserien (Dalformationen) i Dalsland. — En lerskiffer, i hvilken den kolsyrade kalken är likformigt och för blotta ögat osynligt fördelad i hela massan, bör snarare benämnas märgelskiffer eller kalkhaltig lerskiffer. Se Dalformationen. E. E.

Kalklinime'nt, *Linimentum calcicum* Sv. farmakopén, *med. farm.*, är en blandning af lika delar linolja och kalkvatten, hvilken blandning icke får hållas i förråd färdigberedd, utan måste tillblandas, då den begäres. Kalkliniment hälles på bomullsvadd och lägges på brännsår samt verkar lenande och smärtlindrande, men smetar ned såret. O. T. S. (C. G. S.)

Kalkljus, *tekn.* Se Belysning, sp. 1308, och Glödljus, sp. 1352.

Kalkmjölk. Se Desinfektion, sp. 216.

Kalkmärgel, *petrogr.* Se Märgel.

Kalknocka, *bot.* Se Cineraria.

Kalkografi (af grek. *chalko's*, koppar, och *gra'fein*, rista, skrifva), en benämning på kopparstickarkonsten i vidsträckt bemärkelse, liksom på dess alster (se Grafisk konst och Kopparstick). Ordet har därjämte fått en alldeles särskild betydelse, såsom betecknande ett förråd af graverade kopparplåtar med tillhörande för försäljning afsedda lager aftryck, vanligen stående i förbindelse med en stats offentliga konstsamlingar. Sålunda finnes i Rom den numera s. k. *Calcografia regale* (förut *C. camerale*), grundad 1738 af påfven Klemens XII och räknande öfver 15,000 plåtar (katalog 1874). *La chalcographie du Louvre* i Paris eger likaledes ett betydande antal plåtar, hvilka alltjämt ökas genom inrop och beställningar. I Madrid finnes en *Calcografia real*. Jämväl Sveriges nationalmuseum eger ett antal af omkr. 500 graverade plåtar (E. Dahlberghs ”Succia antiqua et hodierna”, arbeten af Martin m. fl.), af hvilka åtskilliga finnas i aftryck tillgängliga (katalog 1883). Upk.*

Kalkokemigrafi (af grek. *chalko's*, koppar), ett högetsningsförfarande, som består däruti, att man direkt raderar teckningen på en med en vattenlöslig hvit färg grundad zinkplåt, som därefter öfvergjutes med asfaltlösning. Asfalten kommer därvid i beröring med zinken endast på de ställen, som genom raderingen blifvit blottade. Sedan asfalten torkat, lägges plåten i vatten, hvarvid den kvarvarande hvita färgen aflägsnas och medtager den däröfver liggande asfalten. Man erhåller således en teckning af asfalt, som vid den följande etsningen motstår etsmedlets inverkan, så att en upphöjd bild (högetsning) erhålles. J. Htzg.

Kalkomiklit Blomstrand (af grek. *chalko's*, koppar, och fnod. *mikla*, mycket), *miner.*, detsamma som brokig kopparmalm (se d. o.).

Kalkonerna, *zool.* Se Meleagrinæ.

Kalkonskötsel. Den tama kalkonen (*Meleagris gallopavo*) härstammar från Amerika, hvarifrån den öfverfördes första gången till Europa 1520. Äfven den vilda stamformen (*Meleagris mexicana*) tillhör Amerika, där den numera förekommer endast i Förenta staternas stora skogar i n. och ö. I Europa drifves kalkonodling hufvudsakligen i Spanien. Hos oss förekommer endast ett fåtal raser. Vanligast äro Bronskalkoner samt Norfolk- och Cambridgeraserna. Mindre ofta ser man den hvita holländska kalkonen.

Bronskalkon, hanne och hona, bakom den senare en holländsk hvit kalkon. (T. h. ett pärlhöns.)

Bronskalkonen (se fig.) är en mycket härdig nordamerikansk ras, som kan uppnå en kolossal storlek. Fullt utvecklade tuppar väga 16 kg. och hönorna 9 kg. Norfolkkalkonen är svart med enstaka hvita fläckar och Cambridgekalkonen bronsgrå. Båda äro engelska raser. Den hvita holländska kalkonen (se fig.) är min-

dre än de förutnämnda raserna och ej så härdig, hvarför den anses mindre lämplig för svenska förhållanden. Först vid 2 à 3 års ålder blifva kalkonerna afvelsdugliga — tuppen dock något tidigare än hönan. Hönorna utgallras efter 3 à 4 års användning och tuppen vanligen efter första årets tjänstgöring. Hvarje afvelstupp tilldelas 6—10 hönor. Värpningen börjar i febr. och pågår under ett par månader. Resultatet af värpningen blir vanligen 20 st. rödprickiga ägg, något större än hönsägg. Hönorna ha stor ruflust och kunna ligga 2 à 3 gånger i omedelbar följd. Rufningen pågår 4 veckor och omfattar 15 à 17 ägg. Under rufningen bör tillses, att hönan får lämplig föda — helst korn och grönfoder — samt att hon badar sig i sand. Kycklingarna äro mycket ömtåliga och måste under de första veckorna af sin lefnad noga skyddas för regn och dagg. Vid uppfödningen af kycklingarna och för de äldre djuren är utfodringen något rikligare, än då det gäller höns. Se Hönsskötsel. H. F.

Kalkonsläktet, *zool.* Se Meleagris.

Kalkonvråken, *Cathartes aura*, *zool.*, hör till korpgamsläktet, *Cathartes* (se d. o.), gamarnas familj (*Vulturidæ*) och roffåglarnas ordning inom fåglarnas klass. Den har kort, jämförelsevis tjock näbb med långt framskjutande vaxhud, hufvudet och halsens öfre hälft nakna, tvär stjärt och jämförelsevis låga ben. Hufvudets och halsens nakna hud är mer eller mindre röd till färgen, halsens, framryggens och undre kroppsdelarnas fjädrar svarta, med grönaktig metallglans och på öfre kroppssidan något ljusare i kanterna, stjärt- och vingpennorna svarta (armpennorna bredt kantade med ljusgrått). Kroppslängden stiger till 78 cm. Denna art förekommer öfver hela Amerika ända upp i Brittiska Nord-Amerikas sydliga delar. Till sitt lefnadssätt liknar den gallinazon (se d. o.). C. R. S.

Kalkopyrit Henckel (af grek. *chalko's*, koppar, och *pyri'tes*, flinta), *miner.* Se Kopparkis.

Kalkosiderit Ullmann (af grek. *chalko's*, koppar, och *si'deros*, järn), *miner.*, ett vattenhaltigt fosfat af koppar och järn. A. Hng.

Kalkosin Beudant, l. Kalkosit Dana (af grek. *chalko's*, koppar), *miner.* Se Kopparglans.

Kalkosit, *miner.* Se Kalkosin.

Kalkotrichit Glocker (af grek. *chalko's*, koppar, och *thrix*, genit. *thricho's*, hår), *miner.*, kopparblomma. Se Kopparmalm.

Kalkotypi (af grek. *chalko's*, koppar, och *ty'pos*, bokstafstecken), en metod för åstadkommande af upphöjda tryckformar, hvilken består däri, att bilden öfverflyttas på en kopparskifva, hvarpå den gores upphöjd genom vanlig etsning med en syra. Ur konstnärlig synpunkt kan denna metod ej mäta sig med träsnittet, men den ger i jämförelse med detta en betydlig tidsbesparing. Ordet kalkotypi betecknar stundom det förfarande, hvarigenom en upphöjd tryckplåt på galvanisk väg erhålles af en fördjupad och etsad. (A. L. E.)

Kalkoxylografi (af grek. *chalko's*, koppar, *xy'lon*, trä, och *gra'fein*, rista, skrifva), namn på en af Siegländer i Wien uppfunnen och 1837 offentliggjord metod att förbinda kopparstickskonsten med träsnittet på sådant sätt, att akvatintamaneret synes återgifvet med samma trohet och finhet som i stålsticket. Aftrycken togos medelst vanlig boktryckarpress. (A. L. E.)

Kalksalpeter, *landtbr.*, salpetersyrans kalciumsalt, $Ca(NO_3)_2$. Se Salpeter och Salpetersyra.

Kalksandsten, *petrogr.* Se Grönsandsten.

Kalksinter (af ty. *sintern*, droppa), *geol.*, *petrogr.*, en tät, kornig eller trådig, till färgen vanligen hvit eller gulaktig kalkspatsmassa, bildad genom afsättning på kemisk väg ur vatten, som hållit kolsyrad kalk upplöst. Kalksinter träffas dels i kalkstensgrottor som stalaktiter och stalagmiter eller plattformiga massor, dels i och invid varma kalkhaltiga källor. Sprudelstenen vid Karlsbads varma källor är också en art kalksinter. E. E.

Kalkspat (Calcīt, Kalcīt), *miner.*, är kristalliseradt kalciumkarbonat (kolsyrad kalk), $CaCO_3$, hvilket anträffas på mineralgångar eller i håligheter i olikartade bergarter i kristaller af mycket växlande former, hvilka alla med lätthet kunna klyfvas efter tre riktningar, så att en romboeder uppstår. Romboedern är således kalkspatens grundform. Islandsspat (se Dubbelspat) är den vackraste kalkspaten. Oklara varieteter äro ganska vanliga samt förekomma i Sverige i de flesta grufvor (Utö, Hässelkulla, Dannemora m. fl.) och kalkbrott. Kalkspaten igenkännes, utom på den nyss omtalade klyfbarheten efter romboederns planer, på sin ringa hårdhet (den repas lätt af knif) och därpå, att den under fräsning af bortgående kolsyra löses i syror. Marmor och andra kristalliniska kalkstenar sammansättas af med hvarandra sammanväxta kristalliniska kalkspatsindivider, som ofta synas bildade genom en omkristallisering af de kalkstensmassorna ursprungligen bildande fragmenten af musselskal, bryozoskelett o. s. v. I många sandstensvarieteter sammankittas sandkornen af omkring desamma utkristalliserande, med hvarandra sammansmältande kalkspatmantlar. P. T. C. (A. Hng.)

Kalksten, *petrogr.*, *geol.*, en kristallinisk kornig till tät bergart, som till hufvudsaklig del eller h. o. h. består af kolsyrad kalk. Det finnes många olika slag af kalksten, skiljaktiga i afseende på färg, textur, sammansättning, ålder, förekomstsätt, större eller mindre upphlandning med främmande ämnen, innehåll af försteningar etc. Som egentlig typ kan anses s. k. kornig kalksten l. marmor, hvilken utgöres af en vanligen fast, grof- eller finkornig, tydligt kristallinisk kalkspatsmassa, dels nästan ren (ända till 99 proc. kolsyrad kalk) och då af hvit färg, dels blandad med kolsyrad talk, järnoxidul m. m. eller förorenad af kvarts och andra mineral, på grund af hvilkas närvaro kalkstenen erhåller en starkare eller svagare färgning, antingen helt igenom eller i ränder, ådror och flammor, gul, grön, brun eller rödaktig. Den korniga kalkstenen tillhör mestadels det arkeiska systemets bergartsgrupp (*urkalksten*), inom hvars hufvudsakligen öfre afdelning af gnejs, glimmerskiffer och hälleflintgnejs (eurit, granulit) den förekommer som lager och stora långdragna, linsformiga körtlar eller lagerstockar, såväl inom Sverige som i många främmande länder. Hit hör den af mineralet serpentin m. m. grönådriga eller grönflammiga *Kolmårdsmarmorn* (*ofikalcit*; fig. 1), som brytes vid norra stranden af Bråviken och på några ställen i Södermanland. En liknande serpentinhaltig kalksten förekommer äfven i Canada, Böhmen, Bajern, Pyre-

néerna, Irland och Finland. Den berömda statymarmorn från Carrara uti Italien (se Carrara-marmor) samt den från Paros och Pentelikon i Grekland är en hvit och särdeles ren kornig kalk-

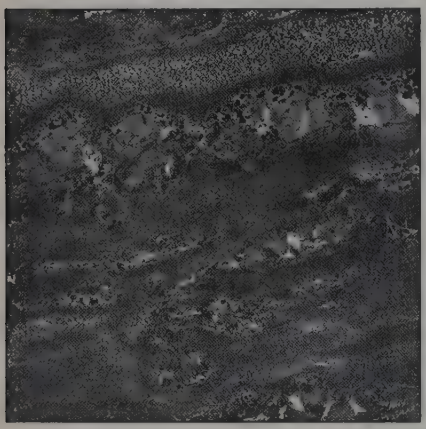

Fig. 1. Polerad skifva af Kolmårdsmarmor. (1/4 nat. storl.)

sten, som tillhör det jämförelsevis unga triassystemet. Fullkomligt kristallinisk kornighet ha äfven vissa af de på Gottland förekommande, till öfversiluriska systemet hörande kalkstenarna. Bland de korniga kalkstenarna kunna också räknas italienarnas *verde antico*, *marmo Cipollino*, *marmo Bardiglio* och *verde d'Egitto*. — Tät kalksten är en till de rent sedimentära formationerna hörande, vanligen mindre ren kalkstensmassa af tätt gry samt grå, gröngrå, gulaktig, rödbrun eller annan mörk färg. Bergarten är vanligen mycket tydligt skiktad, delad i tjockare eller tunnare hvarf. Den består af kalkslam, uppblandadt med mer eller mindre lerartade beståndsdelar (stundom ända till 20 proc.), innehåller ofta försteningar och är flerstädes till icke ringa del bildad af söndergrusade och ofta fint fördelade lämningar efter snäckor, koraller och andra kalkskaliga djurs skal. Genom mikroskopet visar sig bergarten innehålla äfven en mängd små kristalliniska korn af kalkspat och således ega en i viss grad kristalliniskt kornig struktur (mikrokristallinisk). Tät kalksten förekommer som lager, stundom mera än hundra m. mäktiga, tillsammans med sandsten, lerskiffer, alunskiffer o. s. v. i de flesta geologiska system inom såväl Sverige som flertalet andra länder. Man talar därför om *silurisk kalksten*, *devonisk kalksten*, *kolkalksten* (stenkolssystemets), *jurakalksten*, *kritkalk*, *tertiär kalksten* o. s. v. Inom Sverige (och Norge) anträffas tät kalksten hufvudsakligen endast inom silursystemet, s. k. *öfversilurisk* och *undersilurisk kalksten*. I de s. k. Västgötabergen, på flera ställen i Närke, Östergötland och Skåne, i Dalarna och Jämtland samt på Öland förekomma nästan vågräta lager af sistnämnda kalkstensart (rödbrun och grå), där alltid liggande ofvanpå alunskiffern och ofta innesluta nde en mängd försteningar af fornvärldens kräftdjur (trilobiter) och af molluskskal samt ett slags långa smala blötdjur, s. k. ortoceratiter, efter hvilka bergarten i allmänhet kallas *ortoceratitkalksten* l. *ortocerkalk*. De på Gottland och vid Bjersjölagård i Skåne förekommande kalkstensvarieteterna (af öfversilurisk ålder) innehålla ej sällan trilobiter och musslor, stundom äfven koraller samt enkrinitstjälkar och kallas därför ofta *korallkalksten*

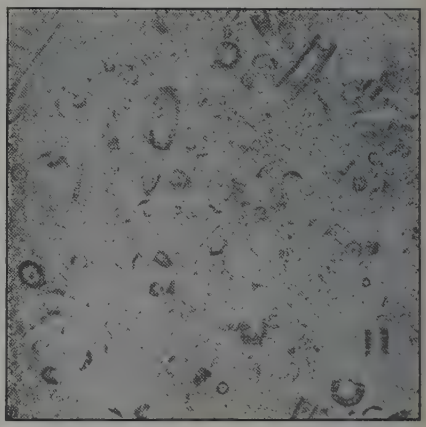

Fig. 2. Polerad skifva af öfversilurisk kalksten (med enkrinitstjälkar), från Stora Karlsön, Gottland. (1/3 nat. storl.)

och *enkrinitkalksten* (fig. 2). I likhet härmed har en till jurasystemets lägsta del hörande kalksten benämnts *gryfitkalk* (ej förekommande i Sverige), emedan den innehåller i stor mängd skalen af en ostronmussla, *Gryphæa arcuata*. Ett till kritsystemet hörande, af musslan *Hippurites* till hufvudsaklig del bestående kalkstenslager kallas *hippuritkalksten* (kusterna kring Medelhafvet), och vidsträckta, under tertiärtiden bildade kalkstensbäddar ha erhållit namnet *nummulitkalksten* efter de egendomliga, myntformade djurskal, nummuliter, af hvilka de till stor del äro sammansatta. En icke ringa del af de egyptiska pyramiderna är uppförd af nummulitkalksten. Samtidig är den vid Paris i stor skala brutna s. k. *grofkalken* (se d. o.). Engelsmännens *magnesian limestone* (tyskarnas *zechstein*) är en till permiska systemet hörande talkhaltig kalksten. Under krittiden aflagrade äro den på Saltholmen (mellan Malmö och Köpenhamn) samt vid Limhamn m. fl. ställen i sydvästra Skåne förekommande hvita, nästan täta och tämligen fasta s. k. *Saltholmskalken*, den porösa, delvis lätt söndersmulbara, af söndergrusade snäckskal, bryozoer och koraller m. m. bestående, gulhvita s. k. *gruskalken* eller *Ignabergakalkstenen* (se d. o.), utbredd i nordöstra Skåne och angränsande delar af Blekinge, äfvensom den i trakterna kring Ystad förekommande, ljust grågula, glaukonit-(grönsand-)förande, sandstensartade kalksten, som kallas *Köpingesandsten*, *kalksandsten*, *grönsandskalk*, *sandkalk* (se Grönsandsten). — Inom flera af de rent sedimentära formationernas aflagringar, men i synnerhet inom det kambriska systemets alunskiffer,

förekommer en finkornig, nästan tät, någon gång grofkristallinisk kalksten, som till följd af inblandade organiska och bituminösa ämnen (högst 5 proc.) har svart, stundom gråaktig färg. Den kallas *bituminös kalksten*, *orstenskalk* l. *orsten*, äfven *stinkkalk*, på grund af den egendomliga, oangenämt stinkande lukt den utvecklar vid slag eller rifning mot ett hårdt föremål eller vid uppvärmning. Orstenskalk träffas i Västergötland, Närke, Skåne och på Öland i Sverige samt inom Kristianiatrakten i Norge äfvensom i flera andra länder. Italienarnas *nero antico* är en tät art af denna kalksten, hvilken äfven benämnes *svart marmor*. — En egendomlig kalkstensart är den på Gottlands sydspets förekommande s. k. *oolitkalkstenen* l. *oolitartade kalkstenen*. Den består af hopkittade små klotrunda kalkkorn eller kulor.

Kalkstensarterna igenkännas utan svårighet därpå, att de mycket lätt låta repa sig af en knifspets, t. o. m. af mjukt järn, och att en fräsning eller brusning (af den bortgående kolsyran) uppstår vid pågjutning af en syra, t. ex. saltsyra, äfven i utspädt tillstånd. Är syrans mängd därvid tillräcklig, upplöses kalkstenen under fortsatt kolsyreutveckling helt och hållet. De renaste kalkstensarterna, t. ex. hvit kornig kalksten, lämna därvid nästan ingen märkbar återstod på det för upplösningen begagnade kärlets botten, hvaremot efter de siluriska kalkstenarna, t. ex. ortocerkalken, kvarstår ett grått eller brunt, lerartadt slam, hvars mängd i somliga uppgår till 20 proc. af kalkstenens vikt. När kalksten upphettas till en viss grad, släpper den likaledes kolsyran, och kaustik eller ”bränd” kalk återstår, hvilken nyttjas för beredning af murbruk. På denna egenskap grundar sig kalkbränningen. Nästan hvarje kalkstensart, som icke innehåller alltför stor mängd förorenande ämnen och mineralkorn, är duglig för framställning af bränd kalk. I Sverige nyttjas för detta ändamål såväl den korniga kalkstenen som ortoceratit- och orstenskalken samt den öfversiluriska kalkstenen äfvensom Saltholms- och Ignabergakalkstenen. Den korniga kalkstenen begagnas i naturligt tillstånd som tillsats vid metallers utsmältning ur deras malmer samt i glashyttor och vid åtskilliga andra tekniska och kemiska fabrikationer. Flera af de svenska kalkstenarna användas i finmalet tillstånd (s. k. jordbrukskalk) till åkerjordens förbättring. För öfrigt har en stor del af ofvan omnämnda kalkstensarter användning som byggnadssten m. m. Af i synnerhet den grönflammiga korniga kalkstenen, Kolmårdsmarmorn, tillverkas pelare, väggbeklädnader, fönster- och dörromfattningar, grafmonument, bordskifvor, allehanda husgeråds- och lyxartiklar m. m. Den inre orneringen af trappuppgångarna och vestibulerna i kungliga slottet samt den yttre portalen å Nationalmuseum i Stockholm äro af polerad Kolmårdsmarmor. Hvit dolomitisk (talkrik) marmor från Närke har funnit användning till flera byggnader i Stockholm, bland andra Dramatiska teatern. Ortoceratitkalkstenen bearbetas till grafvårdar, trappsteg, golfplansten, yttre beklädnad af byggnader (t. ex. Nationalmuseum i Stockholm). De i större svenska städer så allmänna stentrapporna bestå för det mesta af denna kalkstensart; och de långdragna, åt ena änden afsmalnande figurer, som ofta synas på den jämnnötta ytan af trappstegen, äro just förstenade ortoceratiter. Om den öfversiluriska korall- och enkrinitkalken på Gottland se Gottlandsmarmor. E. E.

Kalksvamp, *zool.* Se Svampdjur.

Kalktuff, *petrogr.*, en vanligen föga sammanhållig, porös och pipig, merendels ljusfärgad (hvit, gulhvit etc.), af kolsyrad kalk bestående stenmassa, som innesluter eller är liksom sammanväfd af allehanda slags växtlämningar, såsom kvistar, grenar, blad och frukter af ännu lefvande arter, grässtrån, mossa m. m. Dessa äro antingen h. o. h. förvandlade till kalk eller ha efter sig endast kvarlämnat hålrum. Däraf kommer i viss grad den svamplika strukturen. Kalktuffen är bildad genom kemisk afsättning af kolsyrad kalk på sådana med växtlighet

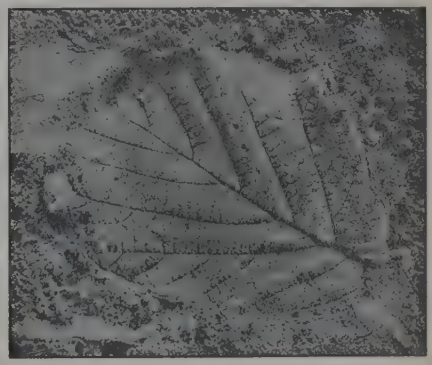

Blad af hassel, aftryck å kalktuff från Benestad i Skåne. (3/4 nat. storl.)

försedda eller af växtaffall betäckta platser på jordytan, som öfversilas eller tidtals betäckas af kalkhaltigt vatten från källsprång och bäckar e. d. Den träffas således hufvudsakligen i dalsluttningar, vid foten af kalkstensberg o. s. v. Bildningen af kalktuff fortgår på somliga ställen ännu, på andra är den längesedan afslutad. Flerstädes förefinnas rätt betydliga aflagringar. Kalktuffen innehåller stundom äfven djurlämningar, dock endast af sådana arter, som lefvat på land eller i sött vatten. Inom Sverige förekommer kalktuff vid Benestads kyrka i Skåne, på Omberg i Östergötland samt vid flera platser i Jämtland, Västergötland och möjligen äfven andra landskap. Baden vid Wien samt Weimar m. fl. ställen i Thüringen äro bekanta utländska förekomstorter. Kalktuffen begagnas till kalkbränning och någon gång som byggnadssten. — Den vid Tivoli nära Rom och flerstädes i mellersta Italien förekommande s. k. *travertinen* är en art kalktuff. En jordformig varietet af kalktuff kallas i Sverige *bleke* (se d. o.). — Strängt taget är det oegentligt att med namnet ”tuff” beteckna en bergart af den beskaffenhet och det bildningssätt som ofvan beskrifna kalkarts, hvilken oaktadt sin porösa karaktär måhända snarare borde inordnas under benämningen *kalksinter* (se d. o.). Jfr Tuff. E. E.

Kalkull. Se Garfvarull.

Kalkutta. Se Calcutta.

Kalkvatten. Se Kalk 1, sp. 635.

Kalkväxter, *bot.*, sådana växter, som förekomma

endast på kalkhaltig mark, t. ex. *Cypripedium calceolus*.

Kalkyl, *mat.*, räkning, beräkning. Ordet brukas äfven som namn på särskilda grenar af den matematiska analysen, t. ex. differentialkalkyl, residukalkyl, variationskalkyl. Ordet kommer af lat. *ca'lculus*, liten (kalk-)sten: Romarna betjänade sig nämligen af små stenar vid uträkningar, omröstningar m. m. — Kalkylēra, räkna, beräkna. (I. F.)

Kalkylatiōnsbok. Se Bokföring, sp. 952.

Kalkylēra. Se Kalkyl.

Kall, *teol.* Se Kallelse 1.

Kall, socken i Jämtlands län, Undersåkers tingslag. 2,581 kvkm. 1,928 inv. (1909). Annex till Undersåker, Härnösands stift, Jämtlands västra kontrakt. I socknen finnas vid Kallströmmens utlopp ur sjön Jufveln lämningar af Kallströms skans, hvilken uppfördes 1659 på föranstaltande af guvernören Kl. Stiernskiöld och ånyo iståndsattes 1700 och 1710, men under frihetstiden lämnades att förfalla. Ännu finnas dock vackra lämningar af skansen. L. W:son M.

Kall, Abraham, dansk historiker, f. 1743, d. 1821, var universitetsbibliotekarie 1765—80 och därefter professor i historia till sin död; han blef etatsråd 1811. K. deltog i stiftandet af Selskabet for borgerdyd (1785) och Borgerdydskolen på Kristianshavn (1795). Han var en utomordentligt lärd man och hade ett mycket stort bibliotek, men författade endast mindre afhandlingar. Hans *Verdenshistorie* (1776) var under många år en mycket använd skolbok. K. utgaf 8:e och 9:e delarna af Suhms "Danmarks historie" (1806—12) och lämnade andra vetenskapsmän god hjälp vid deras arbeten. E. Ebg.

Kalla (Calla), *bot.*, namn på *Zantedeschia æthiopica*.

Kallait (af lat. *callais*, hvarmed Plinius betecknade stenarten), *miner.*, det mineralogiska namnet på turkos (se d. o.).

Ka'llaninna, estn. Se Dagerort.

Kalla omslag, *med.* Se Omslag.

Kalla vallen. Se Atlantiska hafvet, sp. 339.

Ka'llavesi, en större, långsmal insjö i Finland, Kuopio län, hör till Saima vattensystem. Genom Haukivesi m. fl. sjöar och ett par kanaliserade forsar står K. i förening med Saima. (A. G. F.)

Kállay, Benjamin von, österrikisk-ungersk statsman af ungersk börd, f. 22 dec. 1839 i Budapest, d. 13 juli 1903 i Wien, var 1869—75 generalkonsul i Belgrad och förvärfvade sig därunder genom omfattande resor och språkstudier grundlig kännedom om Balkanhalföns länder och folk. 1875—78 var K. medlem af ungerska deputeradekammaren och uppträdde där för en energisk österrikisk-slavisk Balkanpolitik. Han utgaf i samma syfte *Geschichte der serben* och *Die orientpolitik Russlands* (1878). K. var 1878 delegerad i östrumeliska kommissionen, blef 1879 afdelningschef i österrikisk-ungerska utrikesministeriet under Haymerle med uppdrag att företräda ministeriet inför den ungerska delegationen, förestod efter Haymerles död en kortare tid 1881 utrikesministeriet och blef 4 juni 1882 riksfinansminister samt administrator i de ockuperade turkiska provinserna Bosnien och Hercegovina. Med hänsynslös kraft utöfvade han där en upplyst despotisk styrelse till sin död och utförde därunder ett civilisatoriskt jättearbete för dessa under den turkiska tiden vanstyrda länders särskildt materiella och ekonomiska utveckling. V. S—g.

Kalla åskslag. Se Blixt 1, sp. 701.

Kallblodiga hästraser, *zool.* Se Hästen, sp. 180 och 183.

Kallblodiga ryggradsdjur, *zool.* Se Vertebrater.

Kallbrand. 1. *Patol.* Se Brand 3. — 2. *Trädg.*, en i trädgårdslitteraturen rätt ofta använd beteckning för elakartade, svårläkta skador i barken och närmast därunder liggande ved hos träd, vare sig dessa skador uppstått genom frost, angrepp af vissa svampar eller andra orsaker. Kallbrand är således icke någon speciell sjukdom. 2. C. G. D.

Kallbräcka, *metall.*, kallas den sprödhet, som vid smidbart järn med hög fosforhalt gör sig gällande vid vanlig temperatur. Sprödheten sammanhänger delvis därmed, att järnets elasticitetsgräns och hållfasthet aftaga vid höga fosforhalter, men beror framför allt därpå, att tänjbarheten minskas, så att järnet lätt brister för slag, om elasticitetsgränsen öfverskrides. Kallbräckan gör sig mera gällande, ju lägre temperaturen är och är en mycket farlig egenskap hos allt järn, som är utsatt för stötar och vibrationer. Fosforn anses af denna orsak som järnets svåraste förorening. Samtidigt med kallbräckan uppträder hos järnet en grofkristallinisk struktur, som delvis förklarar den nämnda skörheten; en grofkristallinisk textur förlänar nämligen i regel järnet skörhet. Ehuru man t. ex. genom smidning af det fosforhaltiga järnet kan bibringa detta en finkornig textur, försvinner dock härigenom kallbräckan endast delvis. Dessutom blir ett dylikt järn genom skakningar åter grofkristalliniskt, hvarigenom kallbräckan framträder i samma grad som förut. Ju högre kolhalten är, dess mera kallbräckt blir järnet vid en viss fosforhalt. Man kan därför hos kolfattigt järn tolerera högre fosforhalt än hos stål. Välljärn, som håller en del slagg mekaniskt inneslutet, är icke så känsligt för en viss fosforhalt som götjärn (se Järn, sp. 384). Samtidigt med att järnet är kallbräckt, är det äfven lättare att smida i värme och mera vällbart, och för vissa mindre noggranna ändamål öfverser man därför med en viss kallbräcka. För verktygsstål däremot skulle kallbräckan vara synnerligen menlig, och af denna orsak har det svenska fosforrena järnet fått vidsträckt användning vid framställning af dylika stålsorter. Att angifva någon viss fosforhalt, då järnet blir kallbräckt, låter sig icke göra, dels emedan kallbräckan gradvis framträder vid ökning af fosforhalten, dels emedan, som ofvan visats, ett flertal faktorer inverkar. I de i handeln gångbara järnsorterna växlar fosforhalten från omkr. 0,$_{01}$ proc. i det renaste svenska materialet till omkr. 0,$_1$ proc. i vissa sorter af utländskt handelsjärn för mindre noggranna ändamål. I. O.

Kallbänkar, *trädg.* Se Drifbänk, sp. 857.

Kalldygn, *bergsv.* Se Fridygn.

Kallehave (eg. Kalvehage), socken i sydöstra delen af Själland, vid Ulvsundet. 3,058 inv. (1906). Där är färjförbindelse med Koster på Möen och daglig ångbåtstrafik till Stege. Sedan 1897 har K. järnvägsförbindelse med Vordingborg. E. Ebg.

Kallelse. 1. *Teol.*, ett begrepp, som i den protestantiska teologien användes i två olika betydelser.

1) I lärostycket om den s. k. nådens ordning är ”kallelsen” beteckningen för det första af den Helige andes ”nådeverk”: den gärning, hvarigenom han för de ännu utanför Kristi församling stående genom Guds ord uppenbarar det gudomliga frälsningsrådslutet och erbjuder dem del däri. I motsats till den reformerta åskådningen, som skiljer mellan en blott yttre, till alla utgående och en inre och verkningskraftig, blott de predestinerade till del kommande kallelse, häfdar den lutherska kyrkan, att Guds, till sin syftning och slutliga omfattning universella kallelse alltid från Guds sida är ”allvarlig” och ”verkningskraftig”, ehuru den af människan kan emotstås eller försmås. — 2) I den protestantiska etiken är ”kallelsen” (omväxlande med k a l l) den sammanfattande beteckningen för den enskildes sedliga arbetsuppgifter, sådana dessa bestämmas å ena sidan af det för alla gemensamma sedliga målet, å andra sidan af den nödvändiga arbetsfördelningen och de för enhvar olika, individuella lefnadsförhållandena, hvilka här betraktas som ett uttryck för Guds försyns ledning. I denna bemärkelse är begreppet kallelse väsentligen en nyskapelse af reformationen: medan alla germanska språk ega motsvarigheter till vårt ”kallelse”, saknas i de romanska i regel ett fullt ekvivalent uttryck. Redan i den antika etiken är den uppfattningen genomgående, att ett fullt hängivande åt den egentliga mänskliga lifsuppgiften är möjligt endast för dem, som kunna frikalla sig från arbetet i ett ”profant” yrke. Och i den katolska kyrkan med dess asketiska åskådning hade denna dualism ytterligare skärpts. Mot åtskillnaden inom den nytestamentliga lagen mellan de för alla förpliktande ”buden” och de till en högre fullkomlighet vägledande ”råden” svarade här skiljandet mellan en dubbel sedlighet: en lägre, med hvilken de, som kvarstodo i det ”världsliga” lifvet, måste åtnöjas, och en högre, som är tillgänglig endast för de ”andlige”, munkar och präster. Mot medeltidens slut börjar väl i sammanhang med kulturlifvets starkare utveckling en högre uppskattning af de borgerliga yrkena att bana sig väg. Dock stannar det här, i saknad af en verklig religiös etisk motivering, vid tveksamma och kraftlösa ansatser. För Luther åter följde häfdandet af alla ”kallelsers” likvärdighet inför Gud som en omedelbar konsekvens ur hans centrala lära om rättfärdiggörelsen genom tron allena och ur hans därmed oupplösligt sammanhängande utomordentligt liffulla försynstro (se F ö r s y n). I det frälsningsvissheten grundas uteslutande på Guds oförtjänta förlåtelse och hvarje tanke på att genom egna gärningar kunna förtjäna Guds nåd afvisas som syndig egenrättfärdighet, bortfalla motiven till de särskilda, utanför kallelsens sfär liggande asketiska gärningarna, och det ur tacksamheten för Guds faderliga nåd fritt härflytande sedliga lifvet får ett af sina viktigaste kännetecken i den strängaste åtlydnad för de anvisningar rörande enhvars särskilda arbetsuppgifter, som Guds skickelser dag för dag ge honom. Utöfver de härmed satta gränserna, som dock genom Guds egen ledning ständigt för den uppmärksamme skola utvidgas, hvarken behöfver eller får han gå. Medan Luther i sin kallelselära framför allt betonade den oskattbara förmån, som åt enhvar bjudes genom den nu öppnade möjligheten att med godt samvete ega sig åt sitt kallelsearbete som åt en verklig gudstjänst, faller i den reformerta läran om kallelsen hufvudtonvikten på den enhvar åliggande plikten att — i motsats till katolicismens sönderplockande af det sedliga lifvet i enskilda gärningar — samla sig till en enhetlig, af oaflåtligt och ständigt i möjligaste mån utvidgadt arbete fylld kallelsegärning, som i Guds, den stränge och upphöjde Herrens förhärligande — här såsom i den reformerta åskådningen öfver hufvud den allt behärskande synpunkten — skall ha sitt enda syfte. Det rigoristiska draget i denna tankegång stegras ytterligare genom predestinationslärans inflytande, som, långt ifrån att, såsom man menat, tjäna till att förslappa den sedliga energien, på en egendomlig omväg leder till en ytterlig, nästan våldsam stegring däraf. Det enda medlet att öfvervinna den ångest för själens eviga öde, som denna lära oaflåtligt håller vid makt, är nämligen det ständigt upprepade konstaterandet af den sedliga kraftens tillväxt, hvari man finner tecknet till att vara af Gud utkorad. På denna väg inkommer i den reformerta kallelseläran åter mycket af den katolska asketismens tankegångar och metoder. — Utomordentligt stort är det inflytande, som denna reformatoriska, ursprungligen rent religiöst fattade tanke utöfvat i kulturellt hänseende. I det den åt de nya sträfvandena på det borgerliga lifvets område gaf den religiösa sanktionen, påskyndade den ock deras utveckling. I fråga om den yttre utvecklingen — särskildt på det ekonomiska lifvets område (jfr härom Webers nedan anförda arbete) — går härvid den reformerta kyrkan med sin mera energiska arbetsetik i spetsen, medan lutherdomen här som eljest har sin styrka i själfva åskådningssättets inre fördjupning. Än i dag kan man vid en jämförelse mellan de protestantiska och de katolska folken på alla områden märka verkningarna af den helt olika värdering af det hvardagliga kallelsearbetet, som deras olika religiösa uppfostran fört med sig. Dock har ofta äfven i de evangeliska kyrkorna, särskildt i de pietistiska riktningarna, inskärpandet af kallelsetroheten på ett ödesdigert sätt undanskjutits för betonandet af sådana plikter, som mera direkt synts tjäna till ”Guds rikes” befrämjande. Och detta får åter delvis sin förklaring däraf, att kallelseläran ofta i den ortodoxa åskådningen alltför mycket lösryckts från sitt samband med de centrala religiösa tankarna och därigenom förlorat sitt etiska djup. — Jfr K. Eger, ”Die anschauungen Luthers vom beruf” (1900), M. Weber, ”Die protestantische ethik und der 'geist' des kapitalismus” (i ”Archiv für sozialwissenschaft und sozialpolitik”, 1904—05), och E. Billing, ”Vår kallelse” (1909). — 2. *Förv.*, ämbetstillsättning utan ansökan. I vissa fall förekommer ej heller förslag af annan myndighet än vederbörande departementschef, nämligen vid tillsättning af förtroendeämbetsmän (se F ö r t r o e n d e ä m b e t e), justitieråd, regeringsråd, ledamöter i de centrala ämbetsverken samt tjänstemän i kansliet och utnämning af utlänning till lärarbefattning vid statens läroanstalter och inrättningar för skön konst samt läkarbefattningar, hvarvid dock vederbörande myndighet *kan* väcka förslaget och alltid *skall* afgifva utlåtande. I vissa fall (kallelse af universitetsprofessor och fjärde profpredikants kallelse) innebär kallelsen blott ett af vederbörande framställdt förslag. — 3. *Jur.* Se S t ä m n i n g. 1. E. Bg. 2. S. B.

Kall emalj, *konstind.* Se E m a l j.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kallenbach, Jozef, polsk litteraturhistoriker, f. 1863, professor i slaviska litteraturer vid universitetet i Freiburg 1891, sedermera vid Krasinski-biblioteket i Warschau, efterträdde 1905 Chmielowski som professor i polsk litteraturhistoria vid universitetet i Lemberg. Förutom studie om Kochanowski har han författat utförliga monografier öfver *Adam Mickiewicz* (1898) och *Zygmunt Krasiński* (1904—05), en essaysamling *Czasy i ludzie* (Tider och människor, 1905) samt utgifvit postuma skrifter af Krasinski och dennes intressanta brefväxling med Henry Reeve (1901). A—d J.

Kallenberg, Anders Hansson, målare, f. 23 okt. 1834 i Burlöf i Skåne, d. 24 jan. 1902 i Stockholm, studerade vid konstakademien 1861—66, då han erhöll kungl. medaljen, fortsatte därefter studierna i Düsseldorf och från 1874 i Berlin. Han var sedermera bosatt i Stockholm och blef led. af Akad. för de fria konsterna 1886. — K. målade till en början landskap; småningom blefvo djuren hans hufvudsakliga område, kor i hagen, hästar på bete, fåren tätt slutna till hvarandra i blåsten ute på fältet. Skånska slättbygdens stämningar återgaf han med trovärdig och starkt uttryckt lokalkaraktär. Hans studier äro målade med must och med utmärkt karakteristik af de olika djuren. Bland hans arbeten märkas *Barrskog med skogsfjärn* (1868, Lunds konstmuseum), *Hästar i oväder, Skånsk bondgård med kreatur* (1875, Nationalmuseum), *På väg till marknaden* (en vallpiga med kreatur i blåsväder), *Kor i skogen* (1900, Nationalmuseum, som äfven eger den präktiga studien *Tjur*). Några ko- och kalfstudier egas af Göteborgs museum. K. utförde 1869—71 teckningar till verket "Halländska herrgårdar". G—g N.

Kallenberg, Ernst Anton, rättslärd, f. 16 aug. 1866 i Malmö, blef student 1884, vice häradshöfding 1892, juris doktor i Lund 1895 och professor i processrätt vid universitetet där 1897. K. har varit led. af åtskilliga lagstiftningskommittéer. Sedan 1908 är han ordf. i kommittén för revision af gällande konkurslagstiftning. Bland K:s skrifter, hvilka utmärka sig för klarhet och tankeskärpa, må nämnas *Om återfall i brott* (doktorsdisputation, 1894), *Om forum i brottmål* (1896), *Om kvalificeradt erkännande i civilprocessen* (1896), *Några anmärkningar om bevisskyldighet och presumtioner* (i "Tidsskrift for retsvidenskab", 1899), *Om tjänsteförslag* (i "Statsvetenskaplig tidskrift", 1901), *Föreläsningar öfver lag om ändring i vissa delar af rättegångsbalken* (1902—04), *Om handelsbolags rättssubjektivitet* (i "Tidsskrift for retsvid.", 1907). K. har därjämte författat ett stort antal artiklar i Nordisk familjebok. C. G. Bj.

Kallförgyllning. Se Förgyllning.

Kall försilfring. Se Försilfring.

Kallgräs, *bot.*, namn på *Scheuchzeria palustris.*

Kallhus, *trädg.* Se Växthus.

Kallies, stad i preussiska reg.-omr. Köslin (Pommern). 3,627 inv. (1905). Klädesindustri. J. F. N.

Kalligräf (af grek. *kal'los*, skönhet, och *gra'fein*, skrifva), skönskrifvare, lärare i välskrifning. — Kalligrafi, skönskrifningskonst.

Kallikän. Se Ibn Challikan.

Kalli'krates (grek. *Καλλικράτης*, lat. *Callicrates*). 1. Grekisk arkitekt, som jämte Iktinos byggde Parthenon, Athenas tempel på Akropolis i Aten. Se Akropolis. — 2. Lacedemonisk elfenbenssnidare under den sengrekiska tiden, beundrades för den mikroskopiska finheten hos sina arbeten, hvilka dock förskaffade honom ett rykte af ganska tvifvelaktigt värde. 2. C. R. N.*

Kallikra'tides l. Kallikratidas (grek. *Καλλικρατίδης* l. *Καλλικρατίδας*, lat. *Callicratidas*), spartansk krigare, erhöll 406 f. Kr., under peloponnesiska kriget, befälet öfver spartanska flottan, tog 30 skepp af atenska flottan samt innestängde Konon med de öfriga vid Mytilene. Men sedan atenarna skickat en ny flotta till undsättning, blef K. i närheten af Arginusiska öarna invecklad i en drabbning, hvarvid han själf omkom och hans flotta upplöste sig i vild flykt. (A. M. A.)

Ka'llikå. Se Kalikå.

Kallima, *zool.* Se Nymphalinæ.

Kalli'machos (grek. *Καλλίμαχος*, lat. *Callimachus*). 1. Grekisk bildhuggare, tillhörande Fidias' tidehvarf, utmärkte sig genom det öfverdrifvet sorgfälliga och konstlade i utförandet af sina verk, så att han genom noggrannhet och filning beröfvade dem (t. ex. stoder af dansande spartanskor) allt naturlighetens behag. I det tekniska skall han ha infört begagnandet af borren vid marmorbehandlingen, och han nämnes som uppfinnare af det korintiska kapitälet. I Erechtheion på Atens Akropolis fanns af honom en konstfull gyllene kandelaber, hvars uppställning förmodligen var samtidig med fullbordandet af Erechtheions tempel, eller åren närmast efter 409 f. Kr.

2. Forngrekisk författare från Kyrene (3:e årh. f. Kr.), ättling af Battiadernas frejdade släkt, kallades af Ptolemaios Filadelfos till föreståndare för k. biblioteket i Alexandria, på hvilken plats han förvärfvade sig namn som en af den alexandrinska periodens mest framstående lärde och tillika som en af forntidens alstringsrikaste författare såväl i bunden som i obunden stil. Hans efterlämnade skrifter skola i allt ha utgjort 800 böcker. Af hans dikter finnas i behåll 6 hymner och 63 epigram samt i latinsk öfv. eller bearb. af Catullus elegien "Berenices hår". Bland hans många prosaiska skrifter af hufvudsakligen historiskt och grammatiskt innehåll utmärkte sig i synnerhet en i 120 böcker affattad, kritisk och resonerande katalog (*Pi'nakes*) öfver det alexandrinska bibliotekets samtliga bokskatter. K:s i behåll varande skrifter äro utgifna i flera upplagor, hvaribland af Schneider (1870) och Wilamowitz-Möllendorff (1882 och 1897). 1. (A. L. R.) 2. A. M. A.

Kalling, svensk adlig ätt, härstammar från Österbotten i Finland och Kalajoki socken, hvaraf den har sitt namn. Den adlades 1698 med assessoren i Reduktionskommissionen Peter Kalling (d. 1705) och upphöjdes 1751 i friherrligt stånd med hans söner Per K. (se nedan) och Mårten K. (f. 1705, d. 1765), generaladjutant, sedermera schoutbynacht och landshöfding på Gottland, med

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

hvilken den friherrliga ätten utgick. Per K. fick 1771 greflig värdighet, och den grefliga grenen lefver ännu.

Per K., grefve, krigare, partiman, f. 1700 i Stockholm, d. 3 mars 1795 på Myrö, Örebro län, ingick 1717 i krigstjänst och bevistade som fänrik Fredrikshalds belägring 1718. 1734 gick han i fransk tjänst, blef kapten vid general Lencks regemente och dennes adjutant samt deltog i flera belägringar; nämndes vid sin hemkomst, 1737, till löjtnant. Hans befordringar påskyndades därefter, så att han 1748, sedan han bevistat finska kriget, blef öfverste för Närkes och Värmlands regemente, 1757 generalmajor, i hvilken egenskap han deltog i pommerska kriget, och 1763 generallöjtnant. K. kom tidigt in i det politiska lifvet och började sin bana som ifrig hatt. Han infördes på 1740-talet af Broman i konung Fredriks närmare umgänge för att fjättra denne vid hattpolitiken. Efter tronskiftet slöt sig K. till hofvet och belönades 1751 med friherretitel. Han räknades hela 1750-talet igenom till hofpartiets bästa krafter, förfäktade dess sak vid riksdagarna och påräknades som medverkande vid revolutionsförsöket 1756. Det är dock ovisst, hur djupt han var invecklad i revolutionsplanen. Vid hofvets brytning med mösspartiet under början af 1760-talet skilde K. sig från hofvet. 1765 räknades han redan såsom en af mössornas yppersta krafter, insattes i Sekreta utskottet och utnämndes s. å. till riksråd. Han entledigades ur rådet vid partiets fall 1769, men inkallades åter 1771 och blef s. å. grefve. På uppdrag af rådet öfvertog han befälet i hufvudstaden, när revolutionen i Kristianstad blef bekant. Det oaktadt genomfördes statshvälfningen två dagar därefter af konung Gustaf III (19 aug. 1772), och K. arresterades. Efter regementsförändringen skildes han åter från riksrådsämbetet och användes sedan ej mer i rikets tjänst. L. S.

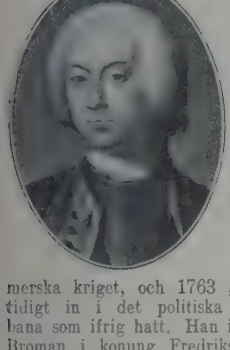

Kallinge, järnbruk, med martinugnar, stålgjuteri, ånghammare, plåt- och stångjärnsvalsverk, klipp- och presspikfabrik, galvaniseringsfabrik, gjuteri och mekanisk verkstad samt emaljeringsfabrik för ugnar och sanitetsartiklar, ligger i Ronneby socken, Blekinge län, 4 km. från Ronneby stad, vid Djupadal, hvars fall lämnar drifkraft, och är genom en 1 km. lång järnväg förenadt med Djupadals station å Blekinge kustbanor. Verket anlades 1849 af F. H. Kockum och öfvertogs 1875 af Kockums järnverks aktiebolag. Taxeringsvärdet å bruket samt å jordbruksfastigheter om nära 1 mtl inom socknen var 1908 1,331,400 kr. Bolaget eger dessutom stans- och emaljverk och andra fastigheter i Ronneby stad, landt- och skogsegendomar i Eringsboda, Edestads och Backaryds socknar i Blekinge län samt i S. Sandsjö, Hofmantorps, Lennaryds och Nöbbele socknar i Kronobergs län med ett taxeringsvärde 1905 af 1,100,900 kr. Tillverkningen (stångjärn, järnplåt, spik, gjutgods af olika slag, galvaniserad plåt, emaljerade ugnar m. m.) har ett värde af omkr. 2 mill. kr.

Kallinos (grek. *Καλλῖνος*, lat. *Callīnus*), forngrekisk skald från Efesos, lefde sannolikt i förra delen af 7:e årh. f. Kr. Af de gamle betecknas han vid sidan af Archilochos som uppfinnare af den elegiska diktarten (se Elegi). Af hans dikter har blott en elegi af krigiskt innehåll, och äfven denna i stympadt skick, kommit till vår tid. Utg. af Bergh i "Poëtæ lyrici græci". A. M. A.

Kalli'ope (grek. *Καλλιόπη*, lat. *Calliŏpe*). 1. *Grek. myt.*, den episka skaldekonstens gudinna. Se Muser. — 2. *Astron.*, en af småplaneterna.

Kalli'polis, stad. Se Gallipoli 1.

Kalli'ppiska cykeln l. Kallippiska perioden. Se Kallippos och Kronologi.

Kalli'ppos (grek. *Καλλίππος*). 1. Grekisk astronom, f. i Kyzikos, lefde omkr. 330 f. Kr. och vistades i Aten, där han förtroligt umgicks med Aristoteles. K. gjorde flera, af Ptolemaios använda, astronomiska observationer, men förvärfvade sin namnkunnighet egentligen genom införandet af den efter honom benämnda Kallippiska perioden l. Kallippiska cykeln (se Kronologi). Han sökte äfven förbättra den af Eudoxos framställda förklaringen af himlakropparnas rörelse medelst homocentriska sfärer och bringa denna i närmare öfverensstämmelse med observationerna samt ökade därför sfärernas antal från 26 till 33.

2. Atensk krigare, fick befälet öfver de stridskrafter från mellersta Grekland, som 279 f. Kr. samlades vid Thermopylai för att hindra gallerna från att infalla i det egentliga Hellas. 1. (B—d.) 2. (A. M. A.)

Kalli'pygos, grek. (af *ka'llos*, skönhet, och *pygē*, sits), ett binamn för en viss typ af kärleksgudinnan, Afrodite (Venus). Det mest berömda exemplaret af Venus kallipygos är det farnesiska i Neapels museum, måhända ett hetärporträtt. A. M. A.

Kalli'rrhoë (grek. *Καλλιῤῥόη*, lat. *Callirrhŏe*), "den skönflytande". 1. *Grek. myt.*, namn på åtskilliga nymfer, mestadels döttrar af flodgudar. — 2. Berömd källa i det forna Aten, med anledning af det sätt, hvarpå vattenafloppet ordnades af Peisistratos, äfven kallad Enneakrunos ("den niomynnade"). Denna källa, från hvilken Aten i äldre tid hufvudsakligen erhöll sitt vattenbehof, har man sedan gammalt velat återfinna i stadens sydöstra del vid ett i floden Ilissos' bädd utmynnande källsprång. Senare har Dörpfeld yrkat på dess förläggande v. om Akropolis i en vattenrik sänkning mellan Areopagen och Pnyxhöjden. Anställda gräfningar ha där bragt i dagen antika vattenledningsrör och en af marmorkvadrar utförd bassäng, hvari Dörpfeld ser lämningar af den gamla stadsbrunnen. A. M. A.

Kalli'sthenes (grek. *Καλλισθένης*, lat. *Callisthĕnes*), grekisk historieskrifvare och naturforskare, f. omkr. 360 f. Kr. i Olynthos, systerson till Aristoteles. K. åtföljde Alexander på hans fälttåg mot Persien, men råkade i onåd, emedan han ej kunde foga sig i det af denne införda persiska hofceremonielet. Han anklagades för delaktighet i en sammansvärjning och röjdes ur vägen 327 f. Kr. Bland K:s skrifter nämnas en grekisk historia (*Hellenikà*) för åren 387—357 och en beskrifning öfver

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Alexanders fälttåg, äfvensom flera naturvetenskapliga arbeten. A. M. A.

Kalli'sto (grek. *Καλλιστώ*, lat. *Callisto*). 1. *Grek. myt.*, arkadisk jägarinna och Artemis' förtrogna, dotter af Lykaon (enligt andra sagor af Nykteus eller Keteus). Hon älskades af Zeus och födde honom sonen Arkas. Med anledning häraf förvandlades hon af Artemis eller af Hera till en björninna, som föll för Artemis' pil. Enligt en annan saga ville Arkas döda sin till björninna förvandlade moder, men Zeus upptog dem båda bland stjärnbilderna (Arktos och Arkturos). Namnet K. betyder "den skönaste" och är i själfva verket endast en individualisering af den arkadiska Artemis kallisto. — 2. *Astron.*, en af småplaneterna. 1. A. M. A. 2. B—d.

Kalli'stratos (grek. *Καλλίστρατος*, lat. *Callistrătus*). 1. Grekisk talare, fältherre och statsman från Afidna, lefde och verkade i Aten under förra delen af 4:e årh. f. Kr. Bekläddt med militärbefäl, deltog K. vid sidan af Timotheos, Chabrias och Ifikrates i 377 och 373 års krigshändelser. Ställd till ansvar för de förluster, som hans mot Tebe fientliga politik hade vållat staten, gick han (361) i landsflykt till Macedonien och blef, då han några år senare utan tillstånd återvände till Aten, där afrättad. — 2. Grammatiker i Alexandria omkr. 150 f. Kr., lärjunge af Aristofanes från Byzantion och berömd i synnerhet som grundlig uttolkare af äldre skriftställare (Homeros, Pindaros, Aristofanes m. fl.). A. M. A.

Kallitypi, *fotogr.*, ett fotografiskt kopieringsförfarande, som är baseradt på vissa organiska ferrisalters (t. ex. ferrioxalat) egenskap att vid belysning reduceras till ferrosalt, hvilket senare i sin tur verkar reducerande på ett närvarande silfversalt (silfvernitrat), så att en brunsvart bild af metalliskt silfver erhålles. Ett på samma kemiska grunder baseradt, men till sitt utförande något afvikande förfarande är argentotypi (se Argentotypi-papper). J. Htzg.

Kalliu'polis. Se Gallipoli 2.

Kalliwöda, Johannes Wenzeslaus, bömisk musiker, f. 1801 i Prag, d. 1866 i Karlsruhe, elev af Pixis i Prag samt 1823—53 kapellmästare hos furst von Fürstenberg i Donaueschingen, skref 7 symfonier, flera uvertyrer, soli för violin, 3 stråkkvartetter, anslående manskörer m. m. K. var en god violinvirtuos och beaktansvärd kompositör. Från 1841 var han led. af Mus. akad. i Stockholm. Hans son Wilhelm K., f. 1827, d. 1893, utbildade sig under Mendelssohns ledning, var 1853—75 hofkapellmästare i Karlsruhe och skref uvertyrer, symfonier, pianosaker, sånger m. m. A. L.*

Kalljord, *trädg.*, hvarje för trädgårdsväxter använd odlingsplats, som icke är öfvertäckt med ett skydd af glas.

Kallkilning, *bergsv.*, ett sätt att medelst järnkilar, som inslås i sprickor i berget, lösbryta detsamma. Kallkilning brukas numera aldrig i grufarbetet annat än för rensningsarbeten efter skjutning för att nedtaga sådana lossnade klyfter, som ej af sig själfva vilja nedfalla. Vidare brukas kallkilning vid uttagning af byggnadssten. En rad hål borras därvid i den råa stenen, som skall bearbetas, hvarefter järnkilar inslås i hålen, då stenen spricker jämnt efter hålraden. Th. N—m.*

Kall-luftmaskin, *tekn.* Se Ismaskin.

Kallmorgen, Friedrich, tysk målare, f. 1856 i Altona, studerade i Düsseldorf, Karlsruhe, Berlin och Holland, målar holländska och tyska genremotiv och naturstämningar, såsom *Sommardag på heden*, *Fiskarby vid schleswigska kusten*, *Eldsvåda i byn*, *Marknad i Karlsruhe*, *Elbe vid Hamburg* och *Afton i Hamburgs hamn* (1909). K. blef 1902 professor vid Berlins akademi. Han har utgifvit litografier och skrifvit *Ins land der mitternachtssonne* (1899). Hans hustru, Margarete Hormuth-K., f. 1858, är stillebens- och blomstermålarinna. G—g N.

Kallmur, *bygnk.* Se Mur.

Kallnberg (Callnberg), stad i sachsiska kretsen Chemnitz. 3,304 inv. (1905). Lärarinneseminarium och textilindustri. J. F. N.

Kall nål. Att gravera med kall nål (fr. *à la pointe sèche*, ty. *mit kalter*, *trockener nadel*) kallas ett inom kopparstickarkonsten användt förfaringssätt, då de fördjupningar i plåten, hvilka skola frambringa aftryckets punkter och linjer, ej utföras medelst grafstickel eller etsning, utan direkt med en hvass nål, som föres ungefär som en penna eller ett ritstift. Arbetssättet med kall nål användes oftast i förbindelse med etsningen för att finare utarbeta eller bringa harmoni uti hvad denna kunnat lämna ofullbordadt, så t. ex. för den fina modelleringen af nakna partier, för fina lufttoner o. d. Därpå beror till en stor del de rembrandtska etsningarnas skönhet, men äfven skillnaden i värde mellan tidigare och yngre aftryck, då i de senare de fina, med kall nål åstadkomna linjerna till följd af plåtens nötning till en stor del försvunnit. Mindre ofta förekomma konsttryck, som äro h. o. h. utförda med kall nål. Den störste mästaren äfven här är Rembrandt. Bland svenskar, som försökt sig på detta senare område, må särskildt nämnas A. T. Gellerstedt och C. Larsson. Upk.*

Ka'llon (grek. *Κάλλων*), grekisk bildhuggare, tillhörande den äldre stilen, berömd som bronsgjutare, var den äldste i en hel rad af konstnärer, som utgingo från ön Egina och bildade en skola af egendomlig stil, hvilken höll sig uppe ända till Fidias' tid och efter hvilken så betydande verk som Eginagrupperna ännu finnas i behåll (se Eginetisk konst). Endast två verk nämnas som utförda af K. själf: en träbild af *Athena* och en bronsstod af *Kora* i Amyklai. I stil ansågs han äfven af de gamle ytterst sträng. C. R. N.*

Kallo'ps. Se Kalops.

Kallortstillägg, *förv.*, en aflöningsförmån, som fr. o. m. 1903 tilldelats statens järnvägstjänstemän särskildt vid Långsele station i Ångermanland och alla n. därom belägna stationer vid Norra stambanan. Kbg.

Kallös, Callosa, *bot.*, ett kolhydrat, som förekommer som beläggning på silrörens silplattor, i pollenkornens vägg och i mycelieväggen hos vissa svampar (jfr Kallus 2). Det skiljer sig från cellulosa genom sin olöslighet i kopparoxidammoniak och genom sitt förhållande till färgämnen. G. L—m.

Kallositēt (af lat. *callum*, hård hud) l. Tyloma, Svålighet, Hudvalk, kallas en ojämnt begränsad (till skillnad från den jämnt begränsade *clavus*, liktornen) förtjockning af epidermis, vanligast på händer eller fötter, uppkommen genom långvarigt tryck af skodon eller verktyg. Af dessa valkars säte kan man ofta sluta till en persons

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

yrke, i det skomakare, skräddare, snickare, smeder och roddare ha sina valkar på bestämda ställen. Svålbildningen minskar hudens känselförmåga och kan, särskildt om den har sitt säte på fingrarna, bli betydligt besvärande äfven därigenom, att den hindrar vissa rörelser. Ofta bli de underliggande väfnaderna inflammerade och starkt ömmande. Vanligen äro svålarna ganska lätta att aflägsna genom behandling med lämpliga läkemedel eller på kirurgisk väg, men de återbildas mycket snart; om det skadliga moment, som framkallat dem, får fortsätta att inverka; ”yrkesvalkar” äro därför i regel mycket otacksamma att behandla. Å andra sidan försvinna valkarna ofta småningom af sig själfva, om den framkallande orsaken upphäfves. G. F—r.

Kall-Rasmussen, Mikael Nikolaj Kristofer, dansk historiker, f. 1816, d. 1863, blef 1845 kopist och 1851 registrator i geheimearkivet samt fick 1856 professors titel. K. egde mycket omfattande insikter i dansk personal- och lokalhistoria samt lämnade beredvilligt andra historiker del af sitt vetande. Själf skref han däremot endast mindre afhandlingar, bl. a. *Bidrag til Ludvig Holbergs biografi 1702—14* (1858). E. Ebg.

Kallrostning, *metall.* Se Rostning.

Kallsjön, sjö i Kalls socken, Jämtland, 381 (386) m. ö. h., har en längd af 40 km. och en bredd af 1,2—14 km. samt håller i vidd 180 kvkm. Djupet torde öfverstiga 60 m. Sjön emottager flera betydande vattendrag och afflyter mot s. ö. genom Järpeströmmen till Indalsälfven. Omgifningarna äro vackra, delvis storartade; i s. reser sig Åreskutan. A. G.*

Kallskål, en sommardryck, bestående af kallt vatten jämte smält socker, ”franskt vin” (se d. o.), citronskifvor och något muskot (vinkallskål). Förr tillsattes oftä svagt öl i st. f. vin (dricks-kallskål).

Kallskalsvin. Se Franskt vin.

Kallstēnius, svensk släkt, som upptagit namnet efter gården Kallstena i Västmanland.

1. Karl Albert Viktor K., riksdagsman, f. 7 sept. 1823 i Björskogs församling i Västmanland, d. 2 juli 1898 i Stockholm, blef 1843 student i Uppsala, där han 1847 aflade kameralexamen. Han tjänstgjorde därefter i flera ämbetsverk i Stockholm, men slog sig 1853 som landtbrukare ned på sin egendom Mariestorp nära Mariefred. Efter att förut ha användts i hemortens offentliga värf representerade K. under de två första perioderna efter den nya representationsförändringen 1867—72 Åkers, Selebo och Daga härad i Andra kammaren, där han gjorde sig bemärkt som en af det nybildade landtmannapartiets ledande män. Han tillhörde dess förtroenderåd och hade 1869—71 plats i statsutskottet. Partiets vid denna tid framträdande försvarsnihilistiska tendenser störde dock harmonien med K., som ock 1871 gjorde sitt uttråde ur detsamma, för att ansluta sig till ”intelligensen”. Efter Abelinska härordningsförslagets fall s. å. uppgjorde K. ett förmedlingsförslag, afsedt att bereda rust- och rotehållare tillfälle att friköpa sig från roteringsbördan, hvilket dock af Andra kammaren afslogs. K., hvilken äfven af motståndarna erhållit erkännande som en human och bildad man med sakligt och redigt, om ock ej vidare liffullt framställningssätt, föll därefter igenom vid 1872 års val. Han var 1869—71 medlem af teaterkommittén och verkade sina sista lefnadsår som reseinspektör för Allm. brandförsäkringsverket för byggnader å landet.

2. Gottfrid Samuel Nikolaus K., den föregående kusins son, målare, f. 13 juli 1861 i Västervik, elev af E. Perséus 1883 och vid konstakademien i Stockholm 1884—88, då han vann kungl. medaljen för *Kyrkogård i högsommar*, vistades i Frankrike och Italien 1891—94 och har sedan varit bosatt i och utanför Stockholm. Bland hans arbeten, hvilka företrädesvis utgöras af svenska landskap och kännetecknas af kraftig realism i naturstudiet och mycken stämningsstyrka, märkas *Höst* (1888, museet i Lybeck), *Lindar, motiv från Sladö* (1890), *Tvätterskor vid ån, motiv från Grez* (1893), *Förvildad trädgård* (1895, Nationalmuseum), *Sommardag* (1896, Göteborgs museum), *Sommarnatt* (s. å.), *Afton efter åskväder* (1897), *Skogssjön* (1898, i statens ego, f. n. i riksdagshuset), *Månskensnatt* (gottländskt motiv, 1900, Nationalmuseum), *De yttersta träden* (s. å., Göteborgs museum), *Småland* (vidsträckt utsikt öfver ett skogslandskap, 1902, Malmö museum), *Gottländsk myr* (s. å., i finska statens ego), *Skog med forngrafvar* (1903, stadsmuseet i Budapest), *Tallbacke* (1904, Indianapolis' galleri), *Tallbacke* (1905, Nya pinakoteket i München), *En vindstöt* (1906), ett dekorativt landskap i dramatiska teaterns foajé (1907), *Efter solnedgången* (s. å., Nationalmuseum), *Mot skymningen* (1908, Göteborgs museum), *Östersjökust* (Hälsingborgs museum), *Vinterafton* (1909). K. har äfven gjort stilfulla teckningar (italiensk natur m. m.) samt kartong till mosaiker för konstnärshusets fasad (1900). Han har erhållit medaljer vid utställningar i München 1890 och 1905 och i S:t Louis 1904. Han blef led. af konstakademien 1900, uppställdes våren 1910 i första förslagsrummet till professor i landskapsmålning och är sekreterare i Svenska konstnärernas förening. K:s hustru, Gerda Maria Roosval-K., f. i Kalmar 10 febr. 1864, elev vid konstakademien i Stockholm 1885—89, är porträtt- och landskapsmålarinna.

3. Evald Gustaf Götrik K., den föregående broder, polarresande, f. 1868, d. 1892 eller 1893. Se Björling 4. 1. V. M. 2. G—g N.

Kallströms skans. Se Kall, socken.

Kallundborg. Se Kalundborg.

Kallus (Callus), *bot.*, benämnes inom växtanatomien två väsentligen olikartade bildningar. 1. Då en lefvande fanerogam växtdel sårats, börja alla de i sårets närhet liggande lefvande cellerna att växa ut till en sammanhängande massa, kallus, som täcker såret, oftast fullständigt. Kallus, som vanligen utgår från kambiet, men äfven kan bildas från märg- och andra parenkymceller, förkorkas snart i sin yttre del hos vedartade växtdelar. På sticklingar bildas på snittytan ofta först kallus, från hvilken rötterna utväxa. — 2. I silrören (se Kärlsträng) uppstår på och invid silskifvorna en egendomlig bildning, kallus, som bekläder och ibland täpper hålen i silskifvan mer eller mindre fullständigt, beroende på årstiden och silrörets ålder. Särskildt under vintern tilltager hos många arter kallusbeläggningen, för att på våren mer eller mindre fullständigt försvinna. Likaså tilltager den hos äldre silrör, då de upphöra att funktionera; i

ännu äldre stadium försvinner den dock så godt som fullständigt. Denna kallus bildas af kallos (se d. o.). G. A. (G. L—m.)

Kalluxantin, ett växtfärgämne af olika nyanser, som erhålles af ljung.

Kallvattenkur, Vattenkur, Hydriatri l. Hydroterapi, det metodiska bruket af kallt vatten till sjukdomars behandlande. Såsom uteslutande behandlingsmetod tillhör vattenkuren egentligen 19:e årh. Bruket af *kallt* vatten som läkemedel (grekernas *psychrolusia*) har från urminnes tider ånjutit stort anseende, mest i form af kalla bad, d. v. s. neddoppningar i kallt vatten, tvättningar och öfversköljningar. Antonius Musa berättas ha genom en lyckad vattenkurbehandling botat kejsar Augustus från en långvarig katarr, som förut trotsat all behandling. Charmis från Massilia gjorde Seneca till passionerad anhängare af kallvattenkurer. Agathinus (75 e. Kr.) räknas ock som en af hydroterapiens fäder genom sina skildringar om de kalla badens nytta, men dessa framhållas dock mest af dessa forntidens auktorer som afkylningsmoment efter de heta ångbaden eller som hygieniska medel. Efter en lång tid af glömska uppväcktes tanken på kallvattenbehandlingens nytta af engelske läkaren sir John Floyer (1649—1734), som utf sitt arbete ''The ancient Psychrolusia revived'' (1702) gjorde propaganda för det kalla vattnet. Det dröjde ej länge, innan instinkten ledde människorna att använda kallt vatten som allmänt febernedsättande medel. En evangelisk prästman Hancoke utgaf en mycket bekant skrift om kallt vatten som ''febrifugum magnum'' (''kraftigt feberfördrifvande''). I dessa fotspår gingo den store praktikern Friedrich Hoffmann (se denne) i Halle och den engelske läkaren James Currie (1756—1805). Uppgiften, att de svenska gyttjebaden i Loka skulle vara föregångare till kallvattenkuren, får nog tagas med varsamhet. Visserligen betraktar P. J. Bergius (i ''Kalla bad och Loka badningar i synnerhet'', 1763) Loka som ett kallt bad, men här ingår ju en del andra moment (se Gyttjebad).

Hur man än i den gamla litteraturen letar efter antydningar om vattenkurens ursprung, är det ett faktum, som ej kan bortresoneras, att den moderna kallvattenkuren stammar från fullt empiriskt håll, från landtmannen Vincenz Priessnitz (1799—1851) i Gräfenberg, österrikiska Schlesien. Vid dess uppkomst spelade slumpen en roll. En gårdfarihandlande, som ofta gästade Priessnitz' föräldrahem, rådde den unge Priessnitz att vid yttre skador aldrig bruka annat än kallt vatten. Och med omslag med kallt behandlade Priessnitz de djur, som ådragit sig yttre skador. Då han själf blef af en häst illa slagen och ådrog sig ett par refbensbrott och rådfrågade en läkare, erhöll han det besked, att han, om refbenen kunde läkas, skulle bli krympling för sitt återstående lif. Priessnitz beslöt då att söka kurera sig själf. Genom att stämma sin bröstkorg hårdt emot en stolsrygg förde han de brutna refbenen i deras naturliga läge, behandlade sig med kompresser med kallt vatten och tillfrisknade fullständigt. Hans förtroende till vattenbehandlingen växte, och han började med stor framgång behandla människor härmed. Likaledes lärde honom tillfälligheten att inse nyttan att efter svettningar behandla sig med kyligt vatten och att uppfinna såväl sittbad som sköljningsduscher o. s. v. Han blef för kvacksalfveri åtalad af domstolarna 1829 och 1830, och först 1831 erhöll han rättighet att behandla sjuka vid Gräfenberg. Hans metod bestod i användandet af kallt vatten som dryck i ganska afsevärda kvantiteter, bad, diet och kroppsrörelser. Han uppställde för sig en teori lika enkel och lättfattlig, som hans behandlingssätt var energiskt och konsekvent. Kroppen måste rensas från främmande sjukdomsämnen genom grundlig utsvettning. Doktor Lagberg (se denne), en af Priessnitz' varmaste efterföljare, skildrar som ett exempel på badbehandlingen vid Gräfenberg denna på följande sätt: Först ett lavemang af kallt vatten, kl. 6 à 7 på morgonen ett ''fullbad'', efter 2—3 timmars förutgående inpackning; kl. 11 ett 15—20 min. sittbad eller 5—8 min. strömbad, som förnyas på aftonen; kl. 5 några minuter under en dusch samt behandling med s. k. neptunigördel, 2 eller 3 gånger om dagen omlagda. Utom dessa badformer begagnades afrifningar, halfbad, duscher i strål- eller regnform, allt med förutgående uppvärmning genom kraftig promenad eller kroppsarbete, genom svettning i torra eller fuktiga inpackningar. Professor Curman bedömer så riktigt allt detta med följande ord: ''Det moraliska inflytandet af mästarens fasta, lugna och öfvertygande personlighet bidrog icke minst till en lycklig inverkan, en art af suggestion''. Priessnitz fick många efterföljare såväl bland läkare som bland laici, de s. k. empiristerna, men själfva kallvattenkuren undergick under tidens lopp många modifikationer. En banbrytare på området var den franske läkaren Louis Fleury, som hufvudsakligen lade an på användandet af olikartade duschformer, som han vanligen själf applicerade. Den nutida vattenkuren har den österrikiske läkaren Wilhelm Winternitz (f. 1834) att tacka för en mera vetenskaplig grundval, som han till stor del genom egna försök lagt, och den s. k. Winternitzska skolan har alltvidare fullföljt mästarens läror. Bland nutida arbetare på hydroterapiens område kan nämnas John Harvey Kellogg (f. 1852) i Amerika. Som ett framsteg på det hydroterapeutiska området är att räkna den hydroterapeutiska klinik, som vid Berlins universitet grundlagts och som står under professor L. Briegers ledning.

V. Priessnitz.

Nutidens badformer vid vattenkur äro afrifningar, halfbad, duscher, varmluftsbad och s. k. ångskåp samt sittbad och på några platser äfven s. k. inpackningar. Vid den tid, då vattenkuren började användas, ansågs, att svettningsprocedurer vore det bästa medlet att rena organismen från anhopade skadliga ämnen. Då man ej kunde förfoga öfver de tekniska hjälpmedel, som nu stå oss bi vid dylika anordningar, begagnade man sig af det enkla medlet att åstadkomma en dylik svettning genom att inhölja eller inpacka kroppen i flera dåliga värmeledare,

. k. inpackningar. Man begagnade två slag f sådana, våta och torra. I den förra sveptes kring roppen ett vått lakan och utanpå detta en yllefilt amt flera täcken och dunbolstrar. Uti detta omölje låg den sjuke från en halftimme till flera immar. Det kan betraktas som ett ångbad af blodets emperatur. Den torra inpackningen tillgick så, att atienten insveptes i yllefiltar och fick utanpå dessa era omhöljen af täcken och bolstrar. Härvidlag ille man åstadkomma svettning icke genom att tillöra kroppen utifrån ökad värme, såsom i ångskåp ch varmluftsbad, utan genom att låta organismen jälf producera denna värmeförökning med åtföljande vettning. För att hastigare genomföra en sådan vettning låter man patienten dessförinnan taga en ångre promenad, helst en bergvandring. Efter npackningen måste afkylning följa.

Som ett slags afart af vattenkuren får räknas en s. k. Kneippbehandlingen (se Kneippkurnstalt). En del af vattenkurens former har u ingått i den vanliga medicinska behandlingen, såsom afrifningar, sitt- och fotbad, duschbad, våtärmande omslag o. s. v. Vattenkurens verkan töder Curman på en större eller mindre grad f stegring, nedsättning eller omstämning af orgaismens funktioner, åstadkomna genom badprocedurernas varierande termiska eller mekaniska retning på kroppens nerv- och cirkulationsapparater ch därigenom förändrad omsättning af "organismens material". Det kalla vattnets inverkan som ebernedsättande medel har alltmera insetts och raktiseras nu öfverallt, ej blott på kliniker, utan fven i hemmen, kanske mindre hos oss än i utndet. "Hydroterapien är", säger Curman, "en llvarsam och svår konst; den är ett tveeggadt ärd, som måste handhas med stor sakkännedom, rskillning och samvetsgrannhet, och ingenstädes pela den dirigerande läkarens erfarenhet och perönlighet samt kurbetjäningens färdighet och punktghet en viktigare roll än där."

Som hufvudverk i hydroterapi må nämnas: L. leury, "L'hydrothérapie" (1866), Beni-Barde, "Hydrotherapie" (1874), W. Winternitz, "Hydrotherapie" (1877—80), A. Levertin, "Några drag ur en svenska balneologiens historia" (1900), J. H. ellogg, "Rational hydrotherapy" (1901), L. Brieger ch A. Laqueur, "Moderne hydrotherapie" (1904) ch S. Baruch, "Hydrotherapie" (s. å.).

Kallvattenkuranstalter finnas nu i lla länder, mer eller mindre besökta. I *Sverige* ar det doktor J. O. Lagberg, som först, Söderköping, införde denna kurmetod, 1842; edermera följde år 1843 Augustenbad vid Bie, 849 Södertälje, 1852 Sundsvall, 1859 Uppsala, 865 Mösseberg, 1870 Sköfde och 1878 Hjo. De venska kallvattenkuranstalterna äro fullt jämgoda ed utlandets och öfverträffa dessa mången gång. 'attenkuranstalterna äro nog mycket förändrade edan sin ursprungstid, ty vid dem administreras u en hel del badformer, som strängt taget ej tillöra vattenkuren, såsom varmluftsbad, gyttjebad. olsyrebad m. fl. I stället för det gamla, visst ej örkastliga bruket att genom promenad förbereda [illegible] ha nu trädt [illegible] och varmluftssångar, som visserligen [illegible] vid mera markerade svaghetsillstånd, men nu synas höra till regeln. Inpackningar ges endast på de äldre vattenkuranstalterna. Läkarna ha äfven börjat inse, att de många dagliga baden böra inskränkas. Ln.

Kallvattenkuranstalt. Se föreg. art.

Kallvattenspump, *mek.*, kallar man vid ångmaskiner en pump, som tjänar till införande af det för ångans kondensation erforderliga kalla vattnet till en reservoar, från hvilken det inströmmar i kondensorn. Jfr Cirkulationspump. G. R. D.*

Kallö. Se Kalö.

Kallös, *bot.* (se Kallus), kallusliknande.

Kalm, Per, naturforskare och ekonomisk skriftställare, son till kapellanen i Korsnäs kapell af Nerpes socken i Österbotten Gabriel K., f. i mars 1716 i Angermanland, dit hans föräldrar flytt under stora ofreden, d. 16 nov. 1779. K. blef student i Abo 1735 och rycktes snart med af det intresse för naturvetenskapliga studier, som vid denna tid begynte göra sig gällande vid högskolan därstädes. Han fann en beskyddare i hofrättsrådet, baron Sten Karl Bielke, som bekostade hans första naturvetenskapliga resor i södra Finland, Tavastland och Savolaks ända till svenska och ryska Karelen (1740) samt i Uppland och Västmanland (1741). I dec. 1740 lät han inskrifva sig vid Uppsala universitet, där han snart räknades bland Linnés främsta lärjungar. En ny resa, i Västergötland och Bohus län (1742), gaf materialet till skriften *P. Kalms Mag. Doc. Västgötha och Bohusländska resa* (1746), hvilken innehöll såväl nya observationer öfver sällsynta växter som underrättelser om deras nytta i ekonomiskt afseende. 1744 åtföljde han Bielke på en resa i Ryssland. 1745 invaldes K. till led. i Vet. akad. 1746 föreslogs han, utan att ha tagit filosofiska graden, af universitetet i Åbo till docent i naturalhistorien och ekonomien, och 1747 förordnades han till förste innehafvaren af en nyupprättad lärostol i naturalhistoria och ekonomi vid samma universitet, hvarigenom han blef ledaren af de ekonomisk-naturvetenskapliga studierna i Finland. Det dröjde dock länge, innan han tillträdde sin nya befattning. Linné hade nämligen framlagt planen, att en naturforskare skulle sändas till norra Amerika för att där i trakter, hvilkas klimatiska förhållanden liknade Sveriges, göra observationer och insamla växter med särskildt afseende på den ekonomiska nytta, som däraf kunde dragas. K. utsågs att bringa denna tanke till verkställighet och anträdde resan 1747, med understöd af särskilda myndigheter. I början af 1748 anlände han till England, där han dröjde omkr. ett halft år; i Amerika uppehöll han sig sept. 1748—febr. 1751. Resultaten af hans amerikanska forskningar nedlades i arbetet *En resa till Norra Amerika*, hvaraf del. I—III utkommo 1753—61. Hans afsikt var att fortsätta arbetet, och manuskriptet var delvis färdigt, men blef icke utgifvet. De tre delarna blefvo öfversatta till flera språk. K. medförde från sin resa en mängd frön och träd, med hvilka han riktade samlingarna och trädgårdarna i hemlandet. Sedan han i nov. 1752 tillträdt sitt professorsämbete i Åbo, egnade han sig med stor ifver åt anläggandet af en botanisk trädgård. Han skötte med nit sitt kall (146 disputationer utgåfvos under hans presidium). K. emottog flera bevis på den lärda världens erkännande. Svenska litt.-sällsk. i Finland ombesörjer genom F. Elfving och G. Schauman utgifningen af en ny

upplaga af K:s resa till Nord-Amerika i 4 dlr, den fjärde omfattande hvad som kommit i dagen af den opublicerade fortsättningen; första delen utkom 1904 (med en inledning af G. Schauman), den andra delen 1910. M. G. S.

Kalma, *finsk myt.*, graf, graf-ande.

Kalmar, urgammal stad i sydöstra Småland, säte för landshöfdingen öfver Kalmar län och biskopen öfver Kalmar stift. Staden är vackert belägen vid Kalmar sund midt emot Öland, dels på holmar i sundet, dels på fastlandet, och omfattar en areal af 771 har, hvaraf 96 har öar och holmar. Stadens jord är satt till 15 mtl; taxeringsvärdet för all fast egendom uppgick 1909 till 25,864,800 kr., hvaraf 413,000 kr. för jordbruksfastighet. Invånarnas antal, 2,656 år 1805, hade 1860 ökats till 8,061 och var vid 1909 års slut 15,062. — Den egentliga staden ligger på Kvarnholmen, förenad med fastlandet genom flera broar och omgifven i n. af Malmfjärden, i s. af Slottsfjärden och hamnen (se situationsplanen). Denna stadsdel, genomskuren af raka gator, som skära hvarandra i räta vinklar, omgafs tills för några tiotal år sedan af befästningar, hvilka nu äro dels borttagna, dels ombildade till vackra promenader. Där ligga de flesta offentliga byggnaderna: domkyrkan (vid Stortorget), grundlagd 1660 och uppförd af huggen kalksten i italiensk renässansstil enligt ritning af N. Tessin d. ä. (den kan anses som i viss mån ännu ofullbordad, enär kupolen mellan de fyra hörntornen saknas; afbildning se Byggnadskonsten, pl. XXII); rådhuset (fig. 3; vid Stortorget), uppfördt 1684—90, men efter branden 1731 endast delvis återställdt (1906—08 undergick rådhuset en genomgripande restaurering till sitt såväl yttre som inre, hvarjämte det delvis om- och tillbyggts); landshöfdingeresidenset (fig. 4), påbörjadt 1674, tillbyggdt 1737 och fulländadt 1854, nyligen tillbyggdt; högre allmänna läroverkets hus; gemensamt hus för riksbank, post och telegraf (fig. 5), teatern (se fig. 6) och frimurarlogen (de båda sistnämnda vid Larmtorget). Af fästningsverken återstår oförändradt föga mer än två portar: Kavaljeren (fig. 7) och Högvakten. På den forna ravelinen framför Högvakten är cellfängelset uppfördt. Utanför en nedbruten bastion ligger på en utfyllning i Slottsfjärden järnvägsstationen. — De

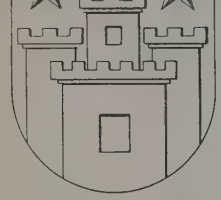

Fig. 1. Kalmars vapen.

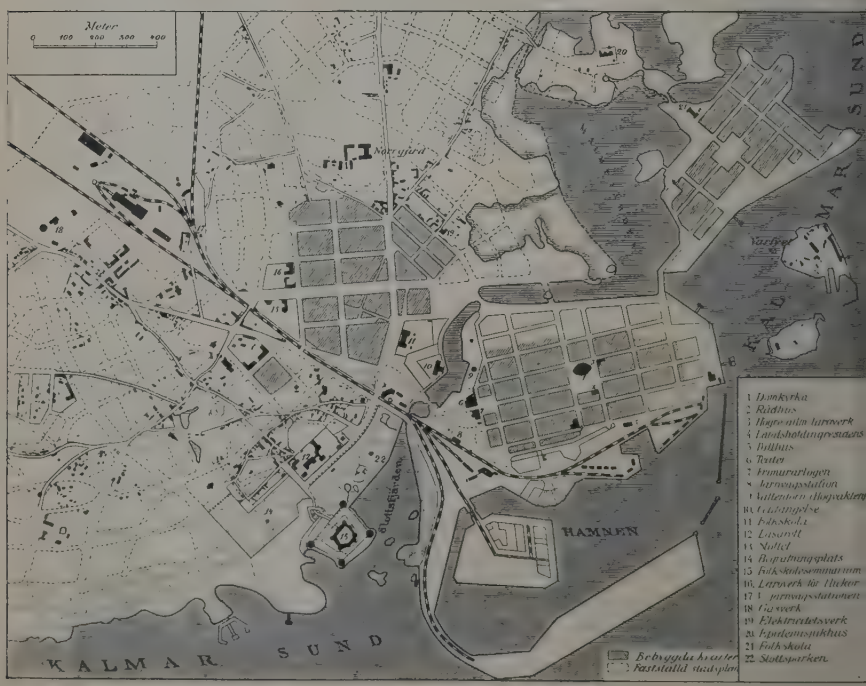

Fig. 2. Situationsplan af Kalmar.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Fig. 3. Rådhuset.

Fig. 4. Landshöfdingeresidenset o. länsstyrelsens lokaler.

Fig. 5. Riksbankens hus (t. h.), inrymmande äfven post och telegraf.

Fig. 6. Larmtorget. T. v. teatern, t. h. i bakgrunden vattentornet.

Fig. 7. Fästningsporten Kavaljeren.

Fig. 8. Kalmar ångkvarn (t. v. tullhuset)

Fig. 9. Församlingshuset

Fig. 10. Del af Slottsparken (f. d. stadsparken)

öfriga stadsdelarna äro: Ängö, längst i n. ö., fordom en sammangyttring af små kojor; Malmen med Lindölund och Spännarbacken, i hvilken trakt ligga Norrgård med Fröbergska stiftelsen (se d. o.), församlingshuset (fig. 9) och folkskolehuset vid Tullslätten; längst i s. v. Gamla staden med sina smala, krokiga gator och grönskande trädgårdar, det prydliga länslasarettet (sedan 1877, tillbyggdt 1908), gamla kyrkogården och nya begrafningsplatsen samt Slottsparken (före 1908 stadsparken; se fig. 10) vid sjön, med Gustaf Vasas byst, ditflyttad från Stensö udde. På en holme invid Slottsparken ligger det ryktbara slottet (se Kalmar slott). I v. och s. har staden under senaste tiden högst väsentligt utvecklats dels genom införlifvande med staden af från kungsladugården Skälby afsöndrade områden, hvarå uppförts åtskilliga fabriksanläggningar, dels genom bebyggande af de förutvarande jordbruksegendomarna Johanneslund, Postmästarlyckan och Svaneberg, hufvudsakligen bebyggda med arbetarbostäder. Ny stadsplan fastställdes af K. M:t 1906. Staden har vattenledning och elektrisk belysning. Bland nybyggnader af allmän art må nämnas nytt stadshotell, nytt gasverk, nytt elektricitetsverk, nytt varmbadhus, församlingshus (fig. 9), folkskolor och pastorsexpedition (intill den nyrestaurerade gamla domprostgården). — Hufvudnäringar äro handel och sjöfart, hvilken senare i främsta rummet omfattar en så betydlig reguljär ångbåtstrafik, att K. f. n. kan anses som den lifligaste sjöstaden på kusten mellan Stockholm och Malmö. Öfriga näringar äro handtverk och fabriksindustri. Genom järnvägar står K. i förbindelse dels med Karlskrona, Växjö och statens järnvägsnät genom linjen Kalmar —Emmaboda, dels med det inre af östra Småland genom banan Nybro—Säfsjöström, dels med norra delen af länet genom Kalmar—Berga järnväg, dels med södra delen genom Kalmar—Torsås och Ljungbyholm—Karlslunda järnvägar. Genom den 1909 beslutade järnvägen Säfsjöström—Nässjö kommer K. inom kort i direkt förbindelse med stambanan. — Vid 1908 års slut uppgingo stadens bokförda tillgångar till 6,938,364 kr. och skulderna till 4,730,852 kr. De debiterade utskylderna utgjorde 5 kr. 81 öre per bevillningskrona. — Som upplysande i afseende på stadens näringslif, hvilket synes vara stadt i en jämn, om ock långsam utveckling, må tjäna följande siffror. Till stadens hamn, som upprensats i sammanhang med fördjupningen af farleden i sundet, inkommo och därifrån afgingo 1907 i inrikes fart 5,293 segel- och ångfartyg om 936,751 ton samt i utrikes fart 596 fartyg om 109,728 ton; i hamnafgifter för fartyg erlades 41,539 kr. och för varor 74,772 kr. Tulluppbörden steg 1908 till 1,779,303 kr., och K. intog i detta hänseende femte platsen bland Sveriges städer. Stadens egen handelsflotta utgjordes 1907 af 27 segel- och 8 ångfartyg om tillsammans 6,796 ton. På sjömanshuset voro inskrifna 827 sjökaptener och sjömän. Antalet handlande (jämte handelsidkande bolag) 1908 var 528 med 411 biträden och en uppskattad inkomst af handelsrörelsen af 774,265 kr. Fabrikerna voro 1907 48 med 1,100 arbetare och ett tillverkningsvärde af 13,7 mill. kr., af hvilket belopp omkr. 83 proc. kommo på 2 kvarnar (10,28 mill. kr.; jfr fig. 8) och 1 margarinfabrik (1,14 mill. kr.); öfriga större fabriker voro 1 tapetfabrik, 2 kakelfabriker, 3 tändsticksfabriker, 1 järnvägsvagnfabrik och 1 tobaksfabrik. Handtverkarna voro 194 med 281 arbetare och en för bevillning uppskattad inkomst af handtverksdriften af 165,700 kr. — Kreditinrättningar äro afdelningskontor af Sveriges riksbank, Bankaktiebolaget Södra Sverige, Smålands enskilda bank och Aktiebolaget Skånska handelsbanken samt Kalmar stads sparbank; i öfrigt finnas en lifränteanstalt, en sjöassuransförening samt ett brandstodsbolag för länet. En kemisk station för jordbruket och näringarna är förlagd i K. Från tryckerier i staden utgå två tidningar: ”Kalmar” och ”Kalmartidningen Barometern”, båda utkommande 4 ggr i veckan. — Bildningsanstalter äro högre allmänna läroverket med bibliotek och vetenskapliga samlingar, elementarskolan för flickor (byggnaden uppförd 1906), en navigationsskola, ett seminarium för bildande af folkskollärarinnor (på Rostad utanför staden), teknisk yrkesskola, högre slöjdskola, Fröbergska stiftelsen för vanvårdade barn, en ritskola för slöjd- och handtverksarbetare, Bernhardinas flickskola, privata flickskolor och musikinstitut, barnhem o. s. v. — I kyrkligt afseende bildar staden tillika med Kalmar landsförsamling ett regalt pastorat, hvars kyrkoherde tillika är stiftets domprost. Sedan 1888 finnes jämväl en mosaisk församling (57 pers. 1909). — *Historia.* Om namnet K:s ursprung känner man intet med visshet, och stadens äldsta historia är höljd i mörker. Ursprungligen låg väl där ett fiskeläge, och det rika sillfisket i sundet jämte ortens gynnsamma läge vid den öfver Öland till Gottland gående handelsvägen torde ha tidigt där framkallat en liflig handelsplats, hvilken senare äfven, belägen som den var nära gränsen till det åtminstone från 1000-talet danska Blekinge, blef en militärisk stödjepunkt af yttersta vikt för det svenska riket. Den äldsta stadens läge är omtvistadt; G. V. Sylvanders försök att identifiera den med Ansgarius' Birka, som han ville förlägga till halfön Björkenäs l. Birkenäs, ett stycke n. om det nuv. K., måste anses som förfeladt. K. omtalas tidigast i nu bevarade historiska källor 1027, då norske konungen Olof Haraldsson (enligt Olof den heliges saga) efter en härfärd i Östersjön lade till vid *Kalmarnæ näs* och för hem landvägen för att undvika den farliga passagen genom Öresund. Adam af Bremen nämner ej K., men det kallas ”köpstad” i Snorres skildring af norske konungen Sigurd Jorsalafares härfärd dit 1123 (se Kalmar leding) och omtalas äfven af araben Idrisi i hans 1154 författade berömda geografiska arbete. Vid denna tid torde där ha funnits det gamla fäste, som sedermera omtalas under namnet ”S:t Erik” och låg utanför stadens södra port, och innan 1100-talets slut anses det historiskt så ryktbara slottet ha börjat uppbyggas (se Kalmar slott). Den i dess omedelbara närhet liggande staden, på ”Gamla stadens” nuv. plats, befästes med en hög ringmur (af hvars grundvalar enstaka spår ännu kunna skönjas) med 17 torn och en yttre graf. Borgarna i staden utgjordes till stor del af tyskar, och lifliga förbindelser anknötos med hanseförbundet, hvaraf K. dock ej formligen torde ha varit medlem. Ofta blefvo staden och slottet uppehållsorter för kungliga och furstliga personer, många af vår medeltids politiskt mest betydelsefulla möten höllos i K., som länge med sitt slott betraktades som ”Sveriges nyckel”. 1266 höll påflige lega-

en Guido där ett möte med Birger jarl, biskopar, lerker och lekmän för ordnande af rikets kyrkliga örhållanden, 10 nov. 1276 firade Magnus Ladulås K. sin förmälning med Helvig af Holstein, och i kt. 1285 afkunnade han där efter några veckors redsförhandlingar skiljedom i en tvist mellan norske onungen Erik Magnusson och hansestäderna. K. nnehades under brödrastriden mellan Magnus' söer än af Birger, än af Valdemar och Erik i förning, än af den sistnämnde ensam. (Slottet utstod ärunder 1307 sin första i häfderna omtalade beägring, den enda, hvarvid det genom stormning inogs.) I K., där Magnus Eriksson gång på gång esiderade, mottog han juni 1332 en delegation från käne och afslöt med detta landskaps invånare förrag om dess förening med Sverige. Han nödgades era gånger bortpanta staden och slottet med tillörande län; en tid innehades K. af hans äldste son Erik, som där med konunganamn höll hof. 10 nov. 361 tillfångatogs konung Magnus i K. "bykyrka" f sin yngre son Håkan på stormännens anstiftan ch nödgades till en för dem förmånlig uppgörelse. . bortpantades troligen s. å. till grefvarna Klas ch Henrik af Holstein, hvilkas befallningsman på lottet, Herman von Vitzen, 1363 vänligt mottog lbrekt af Mecklenburg, då denne på sin tronkräfarfärd till Sverige först lade till vid K. Holsteinarnas panträtt öfvergick sedan, vid midten af 1360let, till den nye konungens fader, hertig Albrekt. icke von Vitzen, Hermans son, styrde länge i K., örst som hertigens fogde och, sedan slottet en tid nnehafts af Bo Jonsson Grip och efter dennes död ommit i konung Albrekts besittning, som konungens gde. Staden och slottet uppgåfvos 1389 till drottning Margareta, och Erik af Pommern kröntes 17 ni 1397 i stadens kyrka till konung öfver de tre ordiska rikena (se Kalmar union). Han resierade 1401—04 på slottet, efter hvars danska höfitsman Jens Grim den utanför liggande holmen rimskär (med dess fyr) uppkallats. Under unionsiden höllos i K. inemot ett 30-tal möten och herreagar, hvaribland det stora mötet 1436 är mest beömdt. Den nye unionskonungen Kristofer af Bajern ndsteg 8 sept. 1441 i K. och mottogs där af venska rådet. För Karl Knutssons räkning innehades slottet flera år af hans svåger Gustaf Karlsson Gumsehufvud, men kom efter ärkebiskop Jöns engtssons uppror 1457 i händerna på danskvänerna Ture Turesson Bielke och Måns Gren samt örblef danskt, tills det 1472 återtogs af Sten Sture . å. I K. afslöts 1483 Kalmar recess (se . o.); staden och slottet gåfvo sig 1497 åt konung lans, men 9 maj 1503 återtogs staden af svenskarna nder den från Kalmartrakten bördige krigiske lectus Hemming Gadh. Som hämnd härför lät onung Hans 1505 afrätta flera af stadens förnämsta orgare (se Kalmar blodbad). Staden intogs nyo efter tre månaders belägring af Gadh (okt. 506), men slottet kom först 1510 åter i svensk ego, då Johan Månsson Natt och Dag blef dess höfvitsman. Efter hans död (maj 1520) försvarades det af ans änka, Anna Bielke, mot Kristian II:s amiral ören Norby. Det var under denna belägring, den ista af de 12, som K. utstod under unionstiden, Gustaf Eriksson Vasa efter sin landstigning vid Stensö 31 maj s. å.) förgäfves sökte förmå stadens borgare tt resa sig mot det danska oket och slottets tyska legoknektar att hålla stånd mot Norby; de nödgade kort därefter Anna Bielke att uppgifva slottet. — I det medeltida K. funnos 5 kyrkor, af hvilka den på nuv. "gamla kyrkogården" belägna "bykyrkan" och S:t Gertruds kyrka utanför staden (på nuv. Tullslätten) äro de mest bekanta; där funnos äfven 2 *kloster*, båda tillhörande dominikanorden. Det ena, hvars byggnader lågo på norra sidan om staden (ungefär på folkskolans plats vid nuv. Tullslätten), innehades af nunnor, det andra af munkar. Det förra, S:t Johannis kloster, anlades 1299 af Margareta Gustafsdotter, som sedan blef priorinna och var syster till Magnus Ladulås' marsk Karl Gustafsson (två korslagda liljor). Hon och hennes syster Ingeborg, gift med riddaren Bengt Pedersson (tre hjorthorn), skänkte gårdar i Närke, Östergötland och Småland. Äfven på Öland erhöll detta kloster en mängd gårdar, några skänkta af jarlen Erengisle Sunesson. Skyddsbref utfärdades af hertigarna Erik och Valdemar (1307) samt konungarna Erik Magnusson (1357), Kristofer (1444), Karl (1448) och Kristian (1471). 1504 utfärdade electus i Linköping Hemming Gadh och riksföreståndaren Svante Nilsson bref ang. klostrets förflyttning till annan ort. Klostret hade nämligen på grund af sitt läge många gånger varit utsatt för fiendernas härjningar; det var "skinnadt, brändt och platt i grund förstördt", och som man äfven kunde vänta fejder i framtiden, förflyttades nunnorna till Skeninge kloster (se d. o.) af samma orden. Egendomarna öfvergingo då till sistnämnda kloster. Byggnaderna kvarstodo ännu 1523, men nedrefvos troligen några år senare under nybyggnadsarbetet på slottet. — Munkklostret uppges ha tillkommit redan på 1230-talet. Ännu 1529 egde klostret bestånd; konung Gustaf medgaf då, att munkarna fingo stanna kvar i sitt kloster, samt ville ej förhindra staden att lämna dem understöd. Dess siste prior var Nikolaus Hwith; det omtalas ännu 1531, men torde något af de närmast följande åren ha upplösts; 1544 var klosterbyggnaden utrymd. — Återeröfringen från danskarna af K. stad (27 maj 1523) och slott (7 juli s. å.) af Gustaf Vasas folk under befäl af Clement Rentzel, Arvid Västgöte och Berent von Melen bildade några af de sista episoderna i befrielsekriget. Efter åtskilliga nya svårigheter, vållade af von Melen (se d. o.), kom slottet definitivt i Gustafs besittning sommaren 1525; mot Nils Dacke och hans bondehopar försvarades det med lätthet 1542 och 1543 af höfvitsmannen Germund Svensson. Under hela Vasatiden var K. fortfarande en af landets viktigaste orter, fastän stadens handel gick tillbaka efter brytningen med Lybeck och ej kunde helt återupprättas genom de stränga kungliga förbuden mot landsköp och konkurrens från Västervik och andra närliggande smärre städer och köpingar. Från 1548 lät Gustaf Vasa borgarna uppkasta jordvallar utanför ringmuren, hvarjämte befästningen i öfrigt förstärktes genom grafvens fördjupande till våt och genom byggandet af vallhufvud framför de 3 hufvudportarna. Från 1561 lät därefter Erik XIV genom byggmästaren Jakob Richter uppföra bastejer framför 5 af stadens portar, och Johan III lät byggmästaren Dominicus Pahr från 1579 bygga en ny stadsbefästning med 6 bastioner. 1585 uppgjordes en ny, ännu bevarad ritning till bastionsbefästning enligt italienska maneret. Arbetena gingo dock långsamt intill 1593, då hertig Karl

påskyndade desamma, och slutligen närmade sig mot n., v. och s. 5 bastionerade fronter, men mot ö. endast en enkel murlinje sin fullbordan. Gustaf Vasa upplät 1557 åt sonen Erik K. stad, slott och län, och denne residerade där från mars 1558 till sommaren 1560. Äfven Johan III vistades längre tider i K., och där undertecknades 1587 Kalmar stadgar (se d. o.) om Sveriges förening med Polen. Hertig Karl besatte slottet 1597 och Sigismund i juli 1598. I nov. s. å. visade sig hertigens folk under Karl Karlsson Gyllenhielm och Samuel Nilsson ånyo utanför K. Staden stormades natten till 2 mars 1599, och slottet gaf sig 12 maj s. å. åt hertig Karl, som där lät anställa en blodig räfst (se Kalmar blodbad). Under dessa strider hade stadens befästningar lidit mycket och voro ännu 1611, då konung Kristian 3 maj började belägra K., ganska ofullständiga. Staden försvarades dock tappert, och sedan bräsch skjutits, afslogos 2 stormningar, men

gamla verken, och deras batterier iståndsattes; men 1661 påbörjades deras rasering, med hänsyn till en befarad dansk belägring af slottet, 1678 sprängdes kyrkan i 4 omgångar, och 1684 var raseringen i hufvudsak fullbordad. Befallning om stadens flyttning hade nämligen utfärdats 1647, sedan det gamla K. 9 sept. 1647 af vådeld fullständigt lagts i aska, och 1648 utstakades den nya staden, men först fram emot 1660 var flyttningen fullbordad. Äfven befästningsarbetena gingo långsamt; i början af 1650-talet approberade drottning Kristina en af Wärnschiöldh utarbetad ny dessein till desamma, 1656 och 1675 tvingade krigen till provisoriska afslutningsarbeten, som efter fredssluten måste raseras. 4 aug. 1677 hade danska flottan försökt framtränga mot K., men afvisades genom eld från en skans å Knorrö och från Wachtmeisters skepp; 6 aug. inneslöts K. från sjösidan af danska och holländska flottorna, 8 s. m. landsattes 3,000 danskar vid

Fig. 11. Kalmar i senare hälften af 1600-talet, efter Sueciæ-verket. (De mest framträdande byggnaderna äro, från vänster räknadt, slottet, "guvernörspalatset", rådhuset och domkyrkan.)

vid den tredje måste svenskarna draga sig in i slottet. Om öfriga strider vid K. detta år se Kalmarkriget. Så snart K. med det af Krister Some till danskarna 3 aug. förrädiskt uppgifna slottet i Knäredfreden 1613 återfåtts, uppgjordes af ingenjör Sersanders ny stadsplan och nytt befästningsförslag enligt nederländska systemet med 6 bastioner, 4 hornverk och 1 ravelin samt mot sjösidan som förut endast fristående mur. Arbetena utfördes sedermera under ledning af först Paul v. Essen, sedan Hans Fleming och sist Crail v. Bamberg samt voro fullbordade 1625. Staden var emellertid för trång och låg för nära inpå slottet, hvilket under 1611 års krig visat sig vara fienden till mycken nytta, hvarför man blef betänkt på att flytta staden till en bättre belägen plats, som slutligen fanns på den n. om slottet liggande Kvarnholmen, hvilken såväl för sjöfart som försvar erbjöd ett gynnsamt läge. Plan för den nya staden och dess befästning, 9 bastioner, uppgjordes af Örnehufwudh 1639, 18 nov. 1640 beslöts i rådet stadens flyttning, och omedelbart därefter påbörjades Kvarnholmens planerande och befästande. 1643 iståndsattes dock de gamla stadsverken, men från sept. 1644 fingo hornverken förfalla. 1654 föreslog Wärnschiöldh, att en del af gamla stadsverken skulle, jämte slottet, bilda utanverk för nya staden, och 1655 palissaderades de

Jutenabben och ryckte fram mot K. förstad, som antändes, men något anfall mot den ännu i klent försvarsstånd varande staden försöktes lyckligtvis ej; 13 s. m. afseglade de båda fientliga flottorna. Från 1683 följdes vid befästningsarbetena en af Dahlbergh uppgjord förändringsdessein, och å Ängö började uppföras en fyrhörnig bastionsskans, inom hvilken bostadsbyggnader för amiralitets- och varfspersonal skulle byggas. Redan 1679 hade nämligen vid K. utsetts plats för ett skeppsvarf, till hvars försvar ett kastell skulle uppföras på en holme, och 1683 hitflyttades flottan från Karlskrona och Amiralitetet från Stockholm, men redan i nov. s. å. återfördes större delen af flottan till Karlskrona. Amiralitetskollegium jämte återstoden af flottan fick dock stanna kvar i Kalmar ända till 1689, då öfverflyttning till Karlskrona skedde, och härmed var utsikten för K. att få förblifva hufvudstation för Sveriges flotta för alltid förbi. Ehuruväl K:s militära betydelse härigenom — liksom redan tidigare genom de skånska landskapens införlifvande med Sverige — väsentligen minskats, fullföljdes dock befästningsarbetena under slutet af 1600- och början af 1700-talen, hvarvid särskildt landfronten förstärktes. 1724 års fästningskommission föreslog sedan dels ett hornverk å Lilla Knarren, dels ett landfronten med en befästning framför slottsporten förbindande retran-

chement, hvilket äfven påbörjades, men aldrig blef fullbordadt. Sjöfronterna iståndsattes emellertid under 1740- och 1750-talen, och detacherade verk byggdes (jfr Fredriksskans 2), men en af Virgin uppgjord förstärkningsplan kom ej till utförande. Under 1700-talets senare del fingo fästningsverken i stället förfalla, och slutligen föreslog 1819 års befästningskommitté utdömandet af K. såsom fästning. Detta blef också K. M:ts beslut 26 jan. 1822. — Vid förra årh:s början voro tjära, timmer, kalksten och alun föremål för rätt liflig exporthandel från K., och dess handel har, liksom industrien, väsentligen tilltagit genom de förbättrade förbindelser med länets olika delar, som särskildt de senaste årtiondenas järnvägsanläggningar skapat. En intressant episod i det nya K:s historia bildar de båda landsflyktige bourbonernas, Ludvig XVIII:s och grefvens af Artois (sedermera Karl X:s) vistelse där 25 sept.—23 okt. 1810. Den partiella, ganska pietetslöst utförda raseringen af stadens vallar daterar sig från ett beslut 1864 och har endast delvis motiverats af hänsyn till ökadt utrymme vid stadens utveckling. Jfr Kalmar slott.

Litt.: G. V. Sylvander, "Kalmar slotts och stads historia" (9 bd, 1864—74), P. G. Berggren, "Kalmar nunnekloster" och "Kalmar dominikanerkloster" (i "Meddelanden från Kalmar läns fornminnesförening", III—IV, 1903—04), samme förf:s "Kalmar stad och dess historia" (1907) samt A. Westrin, "Anteckningar om de äldsta husen i Kalmar" (i "Meddelanden från Kalmar läns fornminnesförening", III, 1903). A. G.* (A. R—st. V. S—g. L. W:son M.)

Kalmar. 1. K. landsförsamling, socken i Kalmar län, Norra Möre härad. 1,601 har. 504 inv. (1909). Annex till Kalmar stad, Kalmar stift, Norra Möre kontrakt. — 2. Socken i Uppsala län, Håbo härad. 2,351 har, 638 inv. (1909). K. utgör ett konsist. pastorat i Uppsala stift, Håbo kontrakt.

Kalmar—Berga järnväg (sign. K. B. J.), äfven benämnd Kalmar läns östra järnväg, tillhörig Kalmar läns östra järnvägsaktiebolag, smalspårig (0,891 m.), är med hela sin längd, 77,6 km., belägen inom Kalmar län och sträcker sig norrut från Kalmar centralstation vid den normalspåriga (1,435 m.) Kalmar järnväg öfver Kalmar västra station, där den står i direkt förbindelse med Kalmar—Torsås järnväg af samma spårvidd, till Berga station å Nässjö—Oskarshamns järnväg. Vid Sandbäckshults station, 44 km. från Kalmar, korsar den Mönsterås—Åsheda järnväg och från Ruda station, 16 km. från Berga, utgår Ruda—Oskarshamns järnväg. Järnvägen öppnades för allmän trafik i dec. 1897. Bokförda byggnadskostnaden uppgick vid 1908 års slut till 2,038,370 kr., hvaraf för rullande materiel 386,705 kr., aktiekapitalet till 600,000 kr. och reservfonden till 62,650 kr. Järnvägsbolagets styrelse har sitt säte i Kalmar. A. d'A.

Kalmar blodbad benämnas politiska afrättningar, som vid två skilda tillfällen försiggått i Kalmar, första gången i juli 1505, då konung Hans, sedan han i Kalmar förgäfves väntat på de svenske herrarnas ankomst till det dit utsatta unionsmötet, lät aflifva stadens borgmästare, rådmän och förnämsta borgare, emedan de två år förut skulle ha förhjälpt den svenska belägringshären till att bemäktiga sig Kalmar, andra gången 16 maj 1599, då på hertig Karls befallning det några dagar förut intagna slottets tappre försvarare, Johan Larsson Sparre, Kristofer Andersson Grip och Lars Andersson Rålamb jämte slottsprästen Birger halshöggos och deras hufvud uppsattes öfver stadens "västerport". Fr. W.

Kalmar—Emmaboda järnväg, ofta använd benämning på Kalmar järnväg (se d. o.).

Kalmar järnväg (sign. K. J.), äfven benämnd Kalmar—Emmaboda järnväg, tillhörig Kalmar nya järnvägsaktiebolag, normalspårig (1,435 m.), har en längd af 57 km., hvaraf 55,3 km. inom Kalmar län och 1,8 inom Kronobergs län. Järnvägen sträcker sig från Kalmar centralstation i Kalmar till Emmaboda station å Karlskrona—Växjö järnväg, hvilken jämte Växjö—Alfvesta järnväg förmedlar Kalmar järnvägs förbindelse med Södra stambanan och linjen Göteborg—Borås—Alfvesta. Från Nybro station, 29 km. från Kalmar, utgår den 43 km. långa Nybro—Säfsjöströms järnväg, som eges och trafikeras af samma bolag. Kalmar järnväg öppnades för allmän trafik i aug. 1874. Bokförda byggnadskostnaden uppgick vid 1908 års slut till 3,168,791 kr., hvaraf för rullande materiel 545,870 kr., aktiekapitalet till 969,520 kr. och reservfonden till 94,234 kr. Järnvägsbolagets styrelse har sitt säte i Kalmar. A. d'A.

Kalmarkriget kallas stundom den del af 1611—13 års svensk-danska krig, som utkämpades vid Kalmar och i dess omnejd. I öfverensstämmelse med det under 1500-talet utbildade nederländska krigföringssättet rörde sig striden hufvudsakligen om intagande och försvar af fasta platser. Danskarna började 3 maj 1611, under Kristian IV:s eget befäl, belägra Kalmar och togo mot slutet af s. m. staden med storm; slottet uppgafs 3 aug. genom förräderi af befälhafvaren Krister Some. 11 juni hade Karl IX anländt till dess undsättning samt efter prins Gustaf Adolfs lyckade öfverrumpling af Kristianopel (25 juni) och ankomsten af förstärkningar vågat en stormning mot det danska lägret (17 juli), men nödgats draga sig tillbaka till Ryssby (20 km. n. om Kalmar). Där afslog han 22 aug. ett anfall af konung Kristian mot hans befästa läger. Äfven Öland och Borgholm föllo i danskarnas händer, men återtogos 7 okt. af Gustaf Adolf, hvarefter krigsrörelserna i dessa trakter afstannade för året. 1612 föreföll intet annat på Kalmarsidan än att Öland på nytt eröfrades af danskarna. — Danska historiska författare, såsom F. H. Jahn och A. Larsen (Liljefalk), använda benämningen Kalmarkriget om hela 1611—13 års krig. Jfr A. Larsen (Liljefalk), "Kalmarkrigen. Et bidrag til de nordiske rigers krigshistorie" (1889). (Fr. W.)

Kalmar leding kallas norske konungen Sigurd Jorsalafares härfärd eller s. k. "korståg" till Småland 1123. Därom berättar Snorre, att konung Sigurd först ämnat företaga härfärden i förening med danske konungen Nils Svensson, från hvilken initiativet synes ha utgått, men att han, då denne ej infann sig på utsatt tid och mötesplats, härjade i sydöstra Skåne och sedan med sina 300 skepp "styrde österut till den köpstad, som kallas Kalmarna och härjade där och likaså i Småland samt lade vistgäld på Småland, 1,500 nöt, och småländningarna antogo kristendomen", hvarefter Sigurd återvände hem "med många och stora dyrbarheter".

Konung Nils var gift med en dotter och Sigurd med en dotterdotter till Inge d. ä., hvarför man antagit, att dynastiska intressen framkallat härfärden, som företogs vid den vanligen antagna tidpunkten för Stenkilska ättens utslocknande med Inge d. y. V. S—g.

Kalmar län omfattar kustlandet af Småland och hela Öland samt gränsar i n. till Östergötlands län, i v. till nämnda län och Jönköpings samt Kronobergs län och i s. till Blekinge län. Länets fastland är beläget mellan 56° 18′ och 58° 16′ n. br. samt 1° 15′ och 2° 37′ v. lgd från Stockholms observatorium; när äfven Öland tages i betraktande, blir sydpunkten vid 56° 12′ n. br. och den östligaste punkten vid 0° 54′ v. lgd. Länets största längd, i nästan n.—s., utgör omkr. 220 km.; största bredden i ö.—v. uppgår till inemot 75 km. Ytinnehållet är 11,543 kvkm., hvaraf 10,962 land och 581 vatten. Folkmängden vid 1909 års slut utgjorde 228,066 personer (111,599 mankön och 116,467 kvinnkön), hvaraf 191,650 å landsbygden och 36,416 i städerna. Folkmängdstätheten var sålunda nära 21 personer på 1 kvkm. land. I förhållande till rikets folkmängd hade länet 4,17 proc. däraf och var med hänsyn till folkmängden det 11:e i ordningen och till folkmängdstätheten det 15:e. Den folkökning, som rådde i länet till slutet af 1870-talet, har sedan dess med få afbrott öfvergått till folkminskning, och folkmängden 1909 var ungefär densamma som 1862. Städerna ha visserligen ökat sitt invånartal, så att det på de sista femtio åren fördubblats, men invånartalet å landsbygden har så kraftigt påverkats af den starka emigrationen och annan utflyttning under de sist förflutna trettio åren, att det nu ej är större än vid början af 1850-talet. — I judiciellt hänseende är länet indeladt i 6 domsagor under Göta hofrätt, omfattande 10 tingslag och 1 stad, nämligen Tjusts domsaga (1 tingslag, bildadt af de två häradena Norra och Södra Tjust); Sevede och Tunaläns; Aspelands och Handbörds; Norra Möre och Stranda; Södra Möre, hvilka fyra sistnämnda domsagor bestå af de härad och tingslag, som namnen angifva, samt Ölands domsaga: Ölands norra mots tingslag (med Borgholms stad) och Ölands södra mots. Egen rådstufvurätt ha de öfriga 4 städerna: Kalmar, som är länsresidens, Oskarshamn, Västervik och Vimmerby. I administrativt hänseende är länet deladt i 6 fögderier: Tjusts, omfattande 4 länsmansdistrikt, Tunaläns och Sevede härads med 3, Aspelands och Handbörds härads med 4, Norra Möre och Stranda härads med 4, Södra Möre härads med 6 länsmansdistrikt, Ölands (nybildade) fögderi, omfattande de 6 häraden Åkerbo, Runstens, Slättbo, Möckleby, Algutsrums och Gräsgårds, med 4 länsmansdistrikt. Sålunda sammanfalla länets domsagor och fögderier med hvarandra. I länet finnas 7 köpingar, Gamleby, Figeholm, Pataholm, Mönsterås, Påskallavik, Nybro och Mörbylånga. Kommunerna å landet äro 105. Länet är deladt i två landstingsområden, af hvilka det norra omfattar Norra och Södra Tjusts, Sevede, Tunaläns och Aspelands härad jämte städerna Västervik och Vimmerby, samt det södra den öfriga delen af länet. Denna indelning sammanfaller med länets två hushållningssällskaps områden med undantag af, att Aspelands härad hör till Södra hushållningssällskapet. I ecklesiastikt hänseende hör länet dels till Kalmar stift (se d. o.), bildande dess 7 kontrakt, dels till Linköpings stift (se d. o.), i hvilket K. län omfattar nästan i deras helhet 4 kontrakt; en mosaisk församling finnes i Kalmar och en i Oskarshamn. Antalet församlingar å landsbygden är 100, i städerna 5. — Länet ingår i Östra postdistriktet, Östra väg- och vattenbyggnadsdistriktet, i Södra telegraftrafik- och bergmästardistrikten, i Smålands skogsdistrikt samt bildar två justeringsdistrikt, n:r 14 och 15. För hälso- och sjukvården är länet deladt i 9 provinsialläkardistrikt, hvartill komma 4 extra provinsialläkardistrikt. Länslasarett finnas i städerna Kalmar, Oskarshamn, Västervik och Borgholm. Besökta hafsbadorter äro Borgholm och Källvik. Länet har 2 länsveterinärer. — Förutom de allmänna högre läroverken i Kalmar och Västervik (realgymnasium), realskolan i Oskarshamn, samskolan i Vimmerby, lärarinneseminariet i Kalmar, navigationsskolorna i Kalmar och Västervik finnas undervisningsanstalter för flickor i Kalmar, Oskarshamn och Västervik, samskolor i Mönsterås och Nybro, äfvensom landtbruksskola i Hossmo, landtmannaskolor i Gamleby och å Högalid (i Dörby socken), med hvilka äro förenade folkhögskolor, af hvilka äfven en för Öland finnes i Stora Rör (i Högsrums socken). En mindre undervisningsanstalt för döfstumma finns i Hjorted (se d. o.). Länet har i riksdagens Första kammare 3 ledamöter valda af Norra landstinget och 4 af det Södra samt i Andra kammaren 8 för landsbygden och 3 för städerna. Enl. vallagen 1909 blir antalet ledamöter i Andra kammaren 10, hvaraf 4 för norra och 6 för södra valkretsen. — Hufvudnäringarna för länet äro jordbruk och boskapsskötsel. Af hela egovidden upptaga åker och annan odlad jord 16 proc., naturlig äng nära 6 och skogbärande mark 59 proc. En medelmåttig skörd kan beräknas till 70,000 hl. hvete, 570,000 hl. råg, 225,000 hl. korn, 900,000 hl. hafre, 20,000 hl. blandsäd, 12,000 hl. ärter, 930,000 hl. potatis, 700,000 hl. rofvor och rötter samt 100,000 deciton sockerbetor. Vid 1908 års slut uppgafs kreatursstocken till 31,072 hästar, 172,897 nötkreatur, hvaraf 90,845 kor och 34,937 oxar, samt 90,431 får och 38,551 svin. Afkastningen såväl af jordbruket, med undantag för baljväxter, som af boskapsskötseln lämnar utöfver länets behof ett ganska betydande öfverskott till afsalu. Skogarna ha i detta län som annanstädes under de senare årtiondena väl mycket anlitats för afsalu eller på sina ställen t. o. m. sköflats, men ännu uppgifves för fastlandet skogstillgången i den norra delen tillräcklig för eget behof och dessutom lämna öfverskott till afyttring, medan i den södra delen, där ock afyttringen är betydlig, mångenstädes råder brist på gröfre byggnadsvirke och undantagsvis på bränsle; hvad Öland, med undantag för Böda kronopark, beträffar, ha några få socknar litet skog till knappt husbehof, men de allra flesta i det närmaste fullständig brist. — För kustbefolkningen, bland hvilken 1905 räknades 1,823 yrkesfiskare, är saltsjöfisket en afsevärd förvärfskälla, och bruttoinkomsten däraf uppskattades till 584,000 kr. — Någon nämnvärd grufbrytning förekommer icke i länet. Ang. järnhandteringen är att anföra, att 1908 tillverkades vid 2 masugnar 1,580 ton tackjärn (i värde 116,000 kr.), vid järnverken var produktionen af smältstycken, råskenor, göt och smidbart gjutgods 6,183 ton (549,000 kr.), af stångjärn m. fl. gröfre

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

arbeten af smidesjärn och stål 4,652 ton (628,000 kr.). Den för bevillning uppskattade inkomsten af bergshandteringen uppgick till 56,300 kr. Fabriksverksamhetens betydenhet inom länet framgår af följande tal för 1908. Vid 471 fabriker med 8,542 arbetare uppgick tillverkningssumman till 36,54 mill. kr., hvaraf kommo på kvarnar (mest betydande i Kalmar stad) 12,4, en margarinfabrik (äfven i Kalmar) 1,4, maltdrycksfabriker 0,7, tobaksfabriker 0,4; snickeri- och möbelfabriker 3,1, sågverk och hyflerier 2,3, tändstickfabriker 2,1, pappersbruk och pappfabriker 1,3, trämassefabriker 1,1; järn- och stålfabriker samt gjuterier (de största Ankarsrums, Öfverums och Gunnebo bruk) 2,5, mekaniska verkstäder (mest betydande Oskarshamns mekaniska verkstad) 1,7; Ölands cementfabrik 0,8, glasbruk 0,8, stenbrott och stenhuggerier 0,7. Den för bevillning uppskattade inkomsten uppgick till 1,7 mill. kr. Motsvarande summa var 1,1 mill. kr. för 3,404 handtverkare med 1,685 arbetare och 2,3 mill. kr. för 1,735 handlande med 1,293 biträden. Den i länet hemmahörande handelsflottan af fartyg om 20 nettoton och däröfver bestod s. å. af 238 segelfartyg om 32,080 ton och 34 ångfartyg om 12,550 ton och 10,630 hästkrafter; å sjömanshusen voro 2,699 sjömän inskrifna. Genom länet går ej någon statens järnväg, men däremot 18 enskilda banor med tills. 685,0 km., hvaraf 182,1 normalspåriga. Af dessa sistnämnda sträcka sig längst inom länet banan Nässjö—Oskarshamn med 80,1 km., Kalmar järnväg 55,3, Östra centralbanan 46,7 och af de smalspåriga Norsholm—Västervik—Hultsfred 137,8, Södra Ölands järnväg f. n. 45,0, Kalmar—Berga 77,6, Borgholm—Böda 54,0, Östra Blekinge järnväg 19,0, Kalmar—Torsås 40,3, Mönsterås—Åsheda 38,5, Ruda—Oskarshamn 32,9, Hvetlanda—Målilla 20,9, Ljungbyholm—Karlslunda 18,1 och Vimmerby—Spångenäs 17,9 km. — Hemmantalet å landsbygden utgör 3,398 mantal och beräknas till något mera än 34 för städerna. Taxeringsvärdet 1909 var för jordbruksfastigheter 134,864,500 kr. å landsbygden och 1,909,200 kr. i städerna samt för annan fastighet 28,531,900 kr. å den förra och 42,316,100 kr. i de senare, oberäknadt värdet af statens och menigheters fasta egendom, taxerad å landsbygden till 16,271,300 kr. och i städerna till 6,535,900 kr. Fideikommissegendom till ett taxeringsvärde af 976,800 kr. innehades 1905 af 4 personer. Den fasta egendom, som vid samma tid innehades af inhemska aktiebolag, som till antalet voro 98, var taxerad till 15,060,700 kr., hvaraf kommo på aktiebolaget Ankarsrums bruk 1,8 mill. kr., aktieb. Öfverums bruk 1,5, aktieb. Bankeberg-Finsjö 1,3, Kalmar ångkvarns aktiebolag, 1,0, 3 aktieb. därunder till 1/2 mill. kr. och 7 aktieb. därunder till 1/4 mill. kr. Med ett sammanlagdt värde af 488,100 kr. tillhörde egendomar inom länet 4 utländska undersåtar.

"Kalmarna foghati" nämnes under medeltiden tidigt som ett särskildt höfdingedöme. Då länsindelningen genom 1634 års R. F. erhöll större fasthet, bildades af det dåv. Kalmar län och Öland ett landshöfdingedöme. Under den följande tiden inträdde dock ändringar i länets omfång, mest betydande till följd af åren 1670—80 tidtals varande samhörighet med Kronobergs län och af föreningen med Blekinge län 1680—83, hvarefter ingen annan här nämnvärd ändring i länets omfattning skett, än att Öland 1819 blef särskildt län, hvilket varade t. o. m. 1824. K. S.

Kalmar läns östra järnväg. Se Kalmar—Berga järnväg.

Kalmar recess, den i Kalmar 7 sept. 1483 mellan Sverige å ena sidan samt Danmark och Norge å den andra slutna öfverenskommelsen ang. ordnandet af de unionella förhållandena, var en af de svenske fullmäktige å Sveriges vägnar utfärdad högtidlig förklaring, i hufvudsak innebärande, att konung Hans, som förut valts till konung i Danmark och Norge, på vissa villkor skulle erkännas som konung äfven i Sverige. Dessa i recessen uppräknade villkör voro upptagna från konung Hans' försäkran i Halmstad 1 febr. 1483, dock "med någon förbättring efter Sveriges rikes läglighet, nytta och gagn". Kalmar recess utgör i viss mån en konungamaktens kapitulation inför rådet och de högre ståndens, liksom den också betecknar höjdpunkten af dessa senares anspråk gentemot ej blott konung utan äfven öfriga samhällsklasser. Utom det allmänna stadgandet, att konungen skulle styra riket med inländska män och ej intaga någon främling i sitt råd, möter oss här en hel del bestämmelser, som afse att så långt som möjligt inskränka konungens myndighet och garantera de privilegierade ståndens deras företrädesrättigheter. Nya medlemmar af rikets råd skulle utses efter "meniga riksens råds råd" och utom de andlige endast bland infödda riddare och svenner. Blott med "rådets råd" skulle alla viktigare beslut fattas, såsom i fråga om förläningars gifvande och återtagande, slotts och läns pantsättande, krigs förklarande, utländsk härs indragande i landet m. m. Alla högre ämbeten och län skulle konungen anförtro åt rikets förnäma män och ej "draga dem någon vanbörding öfver hufvudet i någon måtto". Andligt och världsligt frälse häfdades i full utsträckning: ingen skatt skulle af adel och prästerskap utkräfvas och, som det hette, "skal och hvar god man, andlig och världslig, vara konung öfver sin egen landbo" (d. v. s. uppbära konungs andel i sakören af husfolk och landbor). Slutligen märkes äfven det beryktade stadgandet, att undersåtarna egde rätt till uppror mot konungen, om han ej hölle, hvad som blifvit i recessen fastställdt, eller utan laga dom beröfvade någon frihet eller egendom; därjämte gafs stormännen rättighet att befästa sina gårdar och vägra konungen tillträde dit samt befogenhet att taga andra i försvar mot konungen. — Recessen med tillhörande akter är tryckt i Rydberg, "Sverges traktater med främmande magter", III, s. 371 ff., 686 ff. S. T—g.

Kalmar regemente utgör ett af de tre infanteriregementen, i hvilka Smålands storregemente delades 1623, då det fick sitt manskap från Kalmar län. Vid indelningsverkets genomförande erhöll regementet i likhet med de öfriga småländska regementena endast 1,100 nummer, af hvilka 347 tillhörde Kalmar, 401 Jönköpings och 352 Kronobergs län. Till understöd åt svaga rotar utgingo årligen 86 kub.-fot kronotionde spannmål, hälften råg och hälften korn. Numera erhåller det sitt värnpliktiga manskap från mellersta och södra delarna af Kalmar län samt östligaste delarna af Jönköpings och Kronobergs län. Regementets mötesplats är Hultsfred (se d. o.), invid stationen af samma namn, dess chefsstation Ek-

s j.ö, dit regementet skall förläggas, ehuru denna lilla stad är belägen utom regementets område. Bidrag till K. reg:s historia äro lämnade af F. Rudelius i ”Kalmar regementes chefer 1623—1907” (1907; särtryck ur ”Personhist. tidskr.” s. å.). C. O. N.

Kalmar revir tillhör Smålands öfverjägmästardistrikt, omfattar Handbörds, Stranda samt Norra och Södra Möre härad af Kalmar län, innehåller (1905) 95 allmänna skogar med en sammanlagd areal af 26,182 har, hvaraf 5 kronoparker om tills. 12,213 har. Reviret är uppdeladt i 5 bevakningstrakter. M—g.

Kalmarsjukan. Se Hjärnsjukdomar, sp. 851.

Kalmar slott, kungligt slott och fäste (se afbildning å pl. XXII till art. Byggnadskonsten), af norra flygeln omkr. 1300. Magnus Eriksson företog 1337 en betydlig om- och tillbyggnad af slottet, hvarvid åtminstone bottenvåningarna till de andra flyglarna uppfördes, och utanför slottet byggdes ytterligare en ringmur med småtorn samt ett framskjutande portvärn, ”kifvanäbbet”. Ett nytt skede i slottets byggnadshistoria vidtog senast 1535 — detta år är Henrik von Cölen, som 1537 började bygga Gripsholm, anställd därstädes. Befästningsverken ombyggdes, en del af slottet likaså. Erik XIV företog dyrbara inredningsarbeten (”Kung Eriks gemak”; fig. 1), Johan III förstärkte fästningsverken, fortsatte slottets förskönande i modern smak och sträfvade att ge det en enhetlig prägel (jfr fig. 2). Från början af 1550-talet hade Jakob Richter, som 1555—59 byggde stora trappan, varit byggmästare på

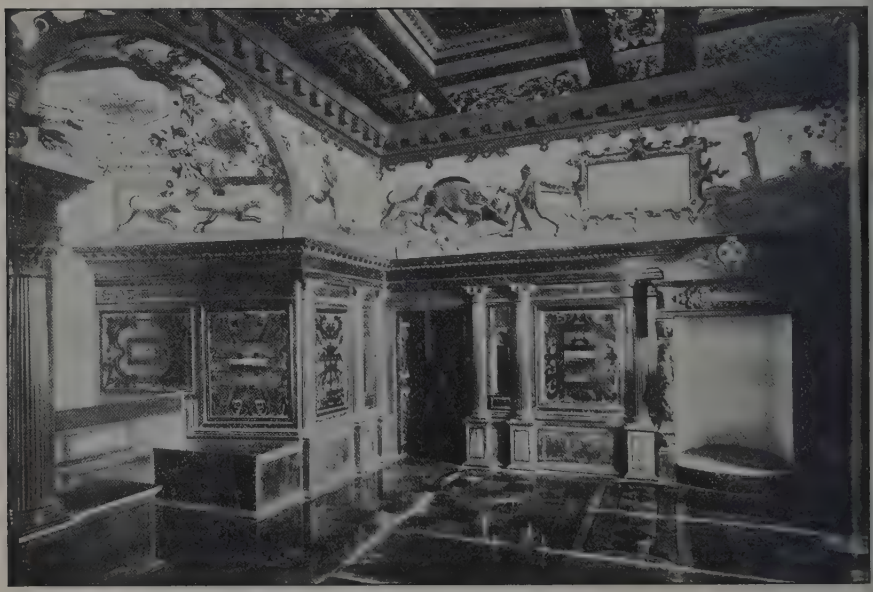

Fig. 1. Kung Eriks gemak i Kalmar slott.

beläget på en liten i sundet utskjutande halfö strax s. om staden Kalmar. I det nuv. slottets närhet, på höjden af den nu med en villa bebyggda Skansbacken, byggdes, ovisst när, troligtvis på 1100-talet, den första borgen, en ”kärna”, omgifven af en ringmur; den kallades åtminstone senare S:t Erik, äfven S:t Eriks slott l. S:t Eriks skans, utgjorde ännu 1611 ett af den närbelägna gamla stadens starkaste värn, och dess bottenvåning med grofva hvalf kunde ännu 1756 användas som krutkällare. Af detta fäste finnas nu ej ofvan jord några spår kvar. Redan vid slutet af 1100-talet torde en ny borg ha börjat uppföras på en halfö i närheten af stadens hamn, enligt tidens befästningssätt endast med sträckmurar och torn. Tid efter annan uppfördes boningslägenheter mellan tornen, med begagnande af sträckmurarna som yttermurar. På sådant sätt tillkom en del slottet, och efter hans död (1571) blef först (från 1572) Johannes Baptista Pahr, sedan dennes broder Dominicus Pahr (från 1575) och Peter Dionysius (från 1601) ledare af såväl byggnads- som befästningsarbetena vid slottet. Från Erik XIV:s och Johan III:s tid stammar den skulpterade eller målade dekorationen — mer och mindre väl bibehållen — i, förutom kung Eriks rum, Rutsalen, Drottningssalen, Grå salen och Gyllene salen. Slottskyrkan tillkom 1589—92, bönstolarna 1619, den målade dekoreringen är modern. Renässansens smak gjorde sig gällande i rummens dekorering och likaså i de portaler med klassisk hållning, som tillkommo under detta skede (se fig. 3), och i den vackra brunnsbyggnaden på inre borggården (1579—81; se fig. 2). Lusthusen på vallarna refvos 1611. Redan Gustaf Vasa hade börjat uppföra den ännu befintliga

vallen, i de fyra hörnen försedd med starka runddtorn, ”postejer”, hvart och ett innehållande 3 till 4 batterier, samt åt landsidan förstärkt med täckta gevärsgallerier för vallgrafvens skydd. Dessa befäst-

Fig 2. Kalmar slott, inre borggården.

ningsarbeten fullbordades i början af 1600-talet, då slottets bestyckning uppgafs till 287 kanoner. I Kalmarkriget 1611—12 led slottet betydligt och förlorade all bestyckning. Det återställdes sedermera, men i början på 1640-talet väcktes förslag om att rasera slottet och i stället å holmen Södra Knarren uppföra ett nytt med 5 små bålverk befäst slott; denna plan frångicks emellertid, och 1644 började ett bålverk byggas framför sjöporten, hvarjämte Wärnschiöldh 1654 påyrkade ytterligare förstärkningar och att slottet med en del af de gamla stadsverken skulle bilda utanverk för den nya staden. Slutligen befallde Karl XI 1673, att slottsbefästningen åt landsidan skulle förstärkas och medelst en kommunikationslinje förbindas med stadens landfront. Ännu kunde Kalmar slott sålunda anses som ett ganska starkt fäste och var tillika en praktfull slottsbyggnad, men mot slutet af 1600-talet upphörde det att vara konungaborg och landshöfdingebostad. 1724 års fästningskommission ville dock bibehålla K. slott, och under 1730- och 1740-talen byggdes mot landsidan den s. k. slottsravelinen jämte en del utanverk i samband med påbörjandet vid stadens landsida af det tillämnade retranchementet (jfr Kalmar, sp. 672—673), men under tiden fick själfva slottet förfalla. Visserligen ville 1766 års sekreta utskott, att K. slott skulle iståndsättas och 1770 års, att till nästkommande riksdag tornen skulle blifva täckta och bjälklag samt batteristånd reparerade; men 1777 voro dock ”styckegluggarna i vallhufvuden förfallna, tornöfverbyggnaden upprutten och nedblåst, skottvåningarnas bjälklag förstörda och murarna delvis ramlade, kanonbäddarna på strykvärnen förfallna och bröstvärnen störtade. Efter denna tid upphörde slottet att längre vara fästning”. I stället blef det kronobränneri. Detta inrättades 1780 i forna kungsköket. Den ofvanför liggande Gröna salen (länge orätt benämnd ”unionssalen”; ty vid tiden för 1397 års förhandlingar var den endast en förrådsvind) blef magasin för bränneriet, och hvalfven i Kuretornet genombrötos för att lämna plats för bränneriets vattenledning. En del af slottet användes till fängelser. 1806 begärde Krigskollegium, att slot-

Fig 3 Portal på Kalmar slott, inre borggården

tets norra och östra torn skulle få säljas på auktion, och detta tillstyrktes af chefen för Fortifikationen, som dock ansåg, att slottet i öfrigt borde bevaras. De båda tornen hade emellertid ej hunnit alldeles försvinna, då på 1850-talet en ny tid ändtligen randades för den gamla borgen. Oskar I lät 1850 återställa brunnsöfverbyggnaden på borggården, och ”Erik XIV:s gemak” restaurerades (1855—62) efter ritning af Scholander. Fångarna flyttades 1852 till nya cellfängelset. 1884 beviljade riksdagen 80,000 kr. till slottets yttre restaurering, hvilken leddes af H. Zettervall. Tornen fingo då nya hufvar. I det inre ha flera af de förnämsta rummen blifvit rensade från moderna tillsatser och den gamla dekoreringen bragt i dagen. En trappa upp i slottet har Kalmar fornminnesförening sedan 1873 lokal upplåten för sina samlingar, ”Kalmar museum”. Föreningen verkar fortfarande för slottets inre restaurering. — Slottets politiska historia har i det hela varit densamma som stadens (se Kalmar). — Litt.: G. V. Sylvander,

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

”Kalmar slotts och stads historia” (9 bd, 1864—74), V. G. Granlund, ”Konung Johan III:s byggnads- och befästningsföretag” (i ”Hist. bibliotek”, 1875—76), Chr. Eichhorn, ”Kalmar slotts konsthistoria under renässansen” (i ”Sv. fornminnesför:s tidskr.”, 1881), F. Bæhrendtz, ”Kalmar museum” (1898) och ”Kalmar slott, beskrifning och historia i sammandrag” (1900), G. Upmark, ”Svensk byggnadskonst 1530—1760” (1904), A. Hahr, ”Studier i Johan III:s renässans” (1907) och ”Kalmar slott” (i Turistför:s årsskr. s. å.), samt L. W:son Munthe, ”Kungl. fortifikationens historia” (under utgifning). A. G. (G—g N. V. S—g.) L. W:son M.

Kalmar stadgar, det allmänt vedertagna namnet på den ryktbara, af Johan III och hans kort förut till polsk konung utsedde son Sigismund i Kalmar 5 sept. 1587 undertecknade, på latinska språket affattade handling, genom hvilken förhållandena mellan Polen och Sverige under den vid Johans död förestående unionen mellan dessa båda riken var afsedt att ordnas. I stadgarna, som innehålla 45 artiklar, bestämdes, att orygglig vänskap, om möjligt förbund, särskildt mot Ryssland, skulle råda mellan Sverige och Polen. Hvartdera riket skulle hållas vid sin lag och det enas styrelse ej sammanblandas med det andras. I Sverige skulle då gällande religion och ceremonier (Johans liturgi) bevaras, och i sammanhang med detta stadgande sökte man genom åtskilliga föreskrifter förebygga försök att åter införa romersk-katolska läran. Under konungens frånvaro i Polen skulle regeringen i Sverige föras af 7 svenska män, 6 utsedda af konungen, 1 af hertig Karl. Hvart annat eller hvart tredje år skulle regeringen ombytas, och i mycket viktiga fall skulle ärkebiskopen och biskoparna rådfrågas. Drots, marsk, kansler, amiral, riksråd, lagmän och ståthållare skulle af konungen utnämnas inom af rådet uppsatt förslag. Rikets tillhörigheter och inkomster fingo icke föras ur landet och ingen ny skatt påläggas under konungens frånvaro. Sveriges ständer skulle höras ang. krig, fred och förbund och inga i Polen af konungen utfärdade påbud rörande svenska förhållanden ega gällande kraft för svenskarna, förrän de stadfästs af Sveriges ständer. Hvartannat eller åtminstone hvart tredje år skulle konungen resa öfver till Sverige för att där föra regeringen. Ändringar i stadgarna finge göras endast med konungens, hertig Karls, rådets och ridderskapets gemensamma bifall, ej t. ex. genom påflig indulgens. Om konungen öfverträdde stadgarna, stode det svenskarna fritt att uppsäga honom tro och lydnad. Det obetydliga inflytande på interimsregeringen, som i dessa stadgar inrymdes åt den då i spändt förhållande till konung Johan stående hertig Karl, gjorde, att de båda konungarna ej genast meddelade honom stadgarnas innehåll. Urkunden lämnades i förvar åt Sten Banér, framlades aldrig för ständerna till godkännande och kom först 1591 i de då försonade bröderna konung Johans och hertig Karls händer. Redan vid deras förlikning 1590 kasserades stadgarna, och de berövades sedan de båda konungarnas sigill; hertig Karl såg i detta ”latinska bref” ett illfundigt anslag af rådspartiet mot arfföreningen samt mot konungens och hans egen makt. Man finner likväl, att rikets råd i början af Sigismunds regering sökte hålla på stadgarnas bindande kraft åtminstone för konungen, emedan ingen annan öfverenskommelse fanns om Sveriges ställning i statsrättsligt hänseende under unionen med Polen. Själfve Karl IX öfvergaf med tiden sin åsikt, att de voro ”kasserade”, åtminstone så till vida, att han lät sin hofkansler Chesnecopherus i den (1607 tryckta) officiella försvarsskriften för Sigismunds afsättning uppräkna Kalmar stadgar bland de förbindelser, genom hvilkas brytande Sigismund förverkat sin rätt till kronan. — Initiativet till uppsättandet af dessa stadgar synes ej ha utgått från rådspartiet, utan från Johan III, och det är svårt att utreda, hvilken andel t. ex. Erik Sparre haft i formuleringen af där intagna bestämmelser. Faktiskt äro Kalmar stadgar i allt väsentligt lika med de af Johan och Sigismund 10 maj 1587 underskrifna Vadstena stadgar, hvilka jämte öfriga förarbeten och den definitiva redaktionen kritiskt utgifvits af E. Hildebrand i ”Svenska riksdagsakter”, II, sid. 776—800 (1899). Jfr E. Hildebrand, ”Om Kalmare stadgar eller det ’latinska brefvet’ 1587” (i ”Historiska studier; festskrift tillägnad C. G. Malmström”, 1907). (V. S—g.)

Kalmar stift afskildes som en superintendentia 1602 från Linköpings stift och erhöll biskop 1678 samt har, frånsedt här ej nämnvärda gränsregleringar, sedan 1680 haft sitt nuv. omfång: södra delen af Kalmar läns fastland och Öland. Under första fjärdedelen af 1600-talet hörde äfven norra delen af nuv. Kalmar län till stiftet, men förlades åter till Linköpings stift. Under de två första åren efter biskopsdömets upprättande (1678) lydde också östra delen af Blekinge till stiftet, men återgick till Lunds stift. Kalmar stift omfattar de sju kontrakten Norra Möre, Stranda, Handbörds, Södra Möre, Ölands norra, Ölands medel- och Ölands södra kontrakt. Pastoraten äro 45, omfattande 66 lands- och 3 stadsförsamlingar. Af dessa pastorat äro 1 prebende (till biskopen), 11 regala och 33 konsistoriella. Stiftets areal är 5,775 kvkm., och folkmängden uppgick vid 1909 års slut till 136,442 personer. — Vid kyrkomötena 1888 och 1893 väcktes motioner om Kalmar stifts sammanslagning med Visby stift och 1898 med Växjö stift. Vid riksdagarna 1893, 1896—98 fordrade Andra kammaren Kalmar stifts sammanslagning med Visby stift som villkor för en i en k. proposition föreslagen delning af Härnösands stift. Vid 1898 års riksdag hade väckts två motioner om en sammanslagning af Kalmar och Växjö stift som villkor för ofvannämnda stiftsdelning, och då 16 febr. 1900 biskopsledighet uppstått i Kalmar stift, förordnade K. M:t 5 okt. s. å., att den nyutnämnde biskopen skulle vara skyldig att ”underkasta sig den förändring i afseende på tjänstgöringsskyldighet och löneförmåner, som kunde blifva en följd af en möjligen skeende sammanslagning af K. och Växjö stift”. 1903 antog riksdagen en k. proposition om dessa stifts sammanslagning som villkor för en delning af Härnösands stift — ett beslut, som kyrkomötet s. å. godkände —, och enligt k. br. 27 okt. 1903 skola Kalmar och Växjö stift, då någon af de nuvarande biskoparna där afgått från sin befattning, förenas till ett stift, benämndt Växjö stift med biskopssäte i Växjö. Kalmar stift kommer således att upphöra. K. S. A. R. I.

Kalmar sund, det 130 km. långa sund, som skiljer Öland från svenska fastlandet. Största bredden är, såväl i n. som i s., 22—23 km.; vid Kalmar är

den 5,5 km. och vid Refsudden endast 3,3 km. Tills för några år sedan kunde högst 5,3 m. djupgående fartyg passera den af grund uppfyllda farleden midt för Kalmar, men under de senaste åren har på en längd af 6 km. en ränna af minst 80 m. bottenbredd och ett djup vid lägsta vattenstånd af minst 6 m. upprensats, och från denna ränna går en till 6 m. djup och 60 m. bred uppmuddrad ränna in mellan vågbrytarna i Kalmar hamn. A. G.*

Kalmar—Torsås järnväg (sign. K. Ts. J.), tillhörig Kalmar—Torsås järnvägsaktiebolag, smalspårig (0,891 m.), är med hela sin längd, 40 km., belägen inom Kalmar län och sträcker sig söderut från Kalmar, där den står i förbindelse med den bredspåriga (1,435 m.) Kalmar järnväg och den smalspåriga (0,891 m.) Kalmar—Berga järnväg, till Torsås station vid Östra Blekinge järnväg, som har en spårvidd af 1,067 m. Från stationen Ljungbyholm, 13 km. från Kalmar, utgår i västlig riktning till Påryd den 19 km. långa, smalspåriga (0,891 m.) Ljungbyholm—Karlslunda järnväg. Kalmar—Torsås järnväg öppnades för allmän trafik i aug. 1899. Bokförda byggnadskostnaden uppgick vid 1908 års slut till 1,131,816 kr., hvaraf för rullande materiel 229,487 kr., aktiekapitalet till 342,700 kr. och reservfonden till 12,682 kr. Järnvägsbolagets styrelse har sitt säte i Kalmar. A. d'A.

Kalmar union kallas de tre rikena Sveriges, Norges och Danmarks förening under en regent, som med kortare och längre afbrott egde rum från 1389, då konung Albrekt i Sverige störtades från väldet och drottning Margareta, förut regentinna i Norge och Danmark, kom i obestridd utöfning af styrelsen äfven i Sverige, till 1521, då det svenska folket under Gustaf Vasas ledning började den strid mot konung Kristian II, som ledde till unionens upplösning för alltid. Sitt namn har föreningen fått däraf, att den ansetts till sitt innehåll ha blifvit närmare bestämd och besluten i staden Kalmar, 1397. Därmed förhåller det sig i själfva verket sålunda. Redan i det ryktbara Nyköpings herredags beslut (20 sept. 1396) förklarade sig svenska rådet villigt att, när konung Erik (kort förut vald till svensk konung, dessförinnan redan utsedd till dansk och norsk konung) eller drottning Margareta kallade, infinna sig till möte med "riksens män af Danmark och Norge" för att med dem utbyta sådana försäkringar, att de tre rikena ömsesidigt betryggades för att sedermera någonsin af hvarandra ofredas. Året därpå, 1397, samlades också, i Kalmar, en talrik skara af svenska, danska och norska rikenas råd och män. Där blef konung Erik 17 juni krönt till konung öfver de tre rikena *på en gång*, en symbolisk handling, hvarigenom deras union, representerad i konung Eriks person, högtidligen framhölls. Man skred äfven till öfverläggning om en närmare och beståndande sammanslutning samt om de grunder, på hvilka denna borde hvila. Om förhandlingarna, hvilka säkerligen voro både många och långa, föreligga nästan inga underrättelser. Utom den högtidliga urkund af 13 juli 1397, i hvilken de tre rikenas representanter afgifva vittnesbörd om Eriks kröning och försäkran om sin trohet, är emellertid från mötet bevaradt ett dokument, hvilket ända till senaste tider varit betraktadt som ingenting mindre än unionsakten mellan de tre rikena.

Detta dokument är uppsatt på danska språket och dateradt Kalmar 20 juli 1397. Enligt textens ordalydelse sammanfattar det hvad som blifvit beslutet "med råd och samtycke af konung Erik, drottning Margareta och med en rätt endräkt och samtycke af alla riksens rådgifvare och män af alla tre konungarikena" och innehåller bl. a. hufvudsakligen följande unionella bestämmelser. 1. De tre rikena skola ha gemensam konung och aldrig åtskiljas. Konung skall väljas. Efterlämnar konung en son, skall denne tagas; efterlämnar han flera söner, skall en af dessa utses. Dör konung barnlös, skola rikenas rådgifvare och män göra ett sådant val, som nyttigast är för alla tre rikena. 2. Krig skall vara gemensamt. Det rike, som råkar i örlig, skall understödjas af de öfriga, men själf förse hjälphärarna med kost och foder. Ingen skall undandraga sig hjälpskyldigheten därmed, att han icke är pliktig till någon annan tjänst än att värja sitt eget lands gräns, ty alla tre rikena skola nu vara som *ett* rike. 3. Underhandlingar med främmande makter föras, å de tre rikenas vägnar, af konungen, i hvilket af länderna han än uppehåller sig, samt de rådsherrar, alltid några af hvart rike, som vid tillfället äro hos honom. 4. Den, som förklarats fridlös i ett af rikena, skall ock betraktas som biltog i de öfriga. 5. Hvart rike skall styras efter sin lag och behålla sin rätt, och ett rikes lag och rätt skola ej tillämpas i något af de andra. 6. Alla rikena skola lefva i endräkt och kärlek med hvarandra, och all fejd och tvedräkt, som i långliga tider härskat emellan dem, skola nedläggas. Vidare säges, att alla dessa föreskrifna stycken och artiklar skulle så göras och hållas, som föreskrifvet står, och att, om någon ville däremot göra, skulle alla rikenas inbyggare hjälpa konungen och hans ämbetsmän att afstyra det. Slutligen tillägges det i urkunden, som är skrifven på papper, att utskrifter skulle göras på pergament, två för hvart rike, på allt sätt likalydande med dokumentet och med alla där föreskrifna artiklar och att dessa utskrifter skulle beseglas med konungens, drottningens och alla tre rikenas råds och mäns samt köpstäders sigill. Till bekräftelse att allt så blifvit definitivt beslutet, som i urkunden står, hade, enligt ordalydelsen i texten, 17 namngifna (7 svenska, 6 danska och 4 norska) rådsherrar låtit "hänga" sina insegel för brefvet.

Den svenske forskaren O. S. Rydberg har emellertid i "Sveriges traktater med främmande magter" (II, 2; 1883), där dokumentet finnes tryckt, och uti "Inträdestal i Kongl. Vitterhets Historie och Antiqvitets akademien 15 maj 1883" genom en skarpsinnig bevisföring ådagalagt, att denna urkund, som enligt sina egna ord åsyftar att varda ingenting mindre än unionens verkliga fundamentalakt, i själfva verket stannade vid att vara ett af några rikenas förnämsta män (af egen drift eller i egenskap af ett mötets utskott) uppsatt definitivt förslag till unionsakt, hvilket icke vann laga kraft. Långt ifrån således att en union afslöts i Kalmar 1397, strandade där försöken (ty där gjordes troligen flera) att åstadkomma ett unionen konstituerande grundfördrag. Bland skälen till att en unionsakt, sådan som det oftanämnda dokumentet åsyftade, icke kom till stånd, var utan tvifvel ett af de förnämsta oförenligheten af Norges egenskap af arfrike med den i förslaget skarpt framhållna valprincipen. Dokumentets egen beskaffenhet gifver också styrka åt denna förmodan.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Af de 17, som utfärdat akten, ha endast 10 beseglat den. De kompromitterande sigillen ha blifvit förstörda, så att endast mer eller mindre obetydliga bitar finnas kvar. Men det har dock lyckats Rydberg att genom en mästerlig sfragistisk undersökning identifiera sigillen och sålunda bevisa, att ingen enda norrman beseglat akten. Denna kunde således i sig själf icke ega någon rättsligt bindande kraft, eftersom en af de tre kontrahenterna saknades. Det är under sådana förhållanden ej underligt, att de 6 pergamentsutskrifterna aldrig verkställdes, att med mötet i Kalmar samtida viktiga historiska källor ej nämna något om ett unionsfördrag och att våra egna äldre krönikor ej känna denna tillämnade unionsakts innehåll. En oredig hågkomst af, att något beslöts i Kalmar, att några dokument där uppsattes, bevarades dock hos åtskilliga, men erinringen om dessa akters innehåll blef med tiden allt dunklare. ”I förlitande på samtidens glömska” företog sig Erik af Pommern 1425, nära 30 år efter Kalmarmötet, att söka skaffa det fallna unionsförslaget en för honom gagnelig auktoritet. ”En afskrift af akten togs i den mest lagliga och fulländade form på pergament, bestyrkt med sju (till större delen tyskars) hängande sigill och notarialattest. Med originalets röjande besegling redde man sig ock. Om de tio sigillen till största delen förstördes, kunde vittnena icke intyga, hvilka af de sjutton rådsherrarna beseglat urkunden. . . . Biskopens af Roskilde sigill, hvilket varit till stor del tryckt uppe i texten, är till hela denna del borttaget med den försiktighet, att icke en enda bokstaf blifvit skadad. Detta har tydligen skett, då afskriften skulle tagas. Vid samma tillfälle ha ock de öfriga sigillen, hvilka man i vidimationen icke finner uppgifna som igenkända, utan tvifvel blifvit afsiktligt förstörda” (O. S. Rydberg). Som en rättsligt bindande statsakt omnämnes dokumentet också sedermera i preliminärförlikningen i Halmstad 3 maj 1435 mellan Eriks ombud och svenska fullmäktige, i den definitiva förlikningen i Stockholm 14 okt. s. å. (vid bägge tillfällena beslöts, att bestyrkt afskrift af ”förbindelsebrefvet” skulle förvaras i hvart rike) och vid fredsmötet i Kalmar 1436. I det 1436 i Söderköping framkastade förslaget till unionsakt benämnes det ”ett förram, ett begriff” (= utkast), och i det mellan svenska och danska rådsherrar i Kalmar 9 juli 1438 afslutade fördraget kallas det ”dot gamla förbundet”.

Dokumentet utgafs första gången, 1603, af A. Hvitfeld och erkändes sedermera af de nordiske historieskrifvarna allmänt som den af Margareta stiftade unionens grundfördrag. Prof. K. Fr. Georgii i Uppsala (d. 1795) var den förste, som underkastade det en kritik och frånkände det rättsgiltighet. Dansken Paludan-Müller (”Observationes criticæ de Foedere inter Daniam, Sueciam et Norvegiam auspiciis Margaretæ reginæ icto”, 1840) upptog Georgiis skäl och förklarade dokumentet vara ett af 17 herrar utfärdadt ”intyg” om hvad som förefallit. De fleste nyare historieskrifvare kalla det ett ”utkast”, ”ett förberedande förslag”. Rydbergs uppfattningar möttes med invändningar af Kr. Erslev (i ”Aarbøger f. nord. oldkyndighed og historie”, 1889 och 1891, och i svensk ”Hist. tidskr.” 1891), som besvarades af den förre i svensk ”Hist. tidskr.” 1890 och 1891. J. Th. W.

Kalmbältet, *meteor.* Se Stiltje.

Kalmēra (fr. *calmer*), lugna, stilla.

Kalmeter (Kahlmeter), Henrik, ämbetsman, f. 20 aug. 1693 i Falun, d. i Stockholm 24 dec. 1750, aflade 1714 i Uppsala examen för inträde i bergsstaten och anställdes s. å. i Bergskollegium. Efter att där på ett förtjänstfullt sätt ha upprättat register öfver alla resolutioner och privilegier för rikets bergverk från äldsta tid till 1690 fick han på kollegiets förord offentligt understöd för en utrikes resa till bergverkens nytta. 1718—27 uppehöll han sig i Holland, England, Frankrike och Tyskland samt hemskickade därunder till kollegiet omständliga berättelser om sina gjorda iakttagelser, hvarjämte han till Sverige inskaffade skickliga järn- och stålarbetare. 1728 befordrades K. till kommissarie i Kommerskollegium och erhöll s. å. af Bergskollegium uppdrag att göra en resa inom landet för uppsökande af galmeja, stenkol m. m. Efter en ny utländsk resa (1729—31) för anskaffande af skickliga främmande arbetare utnämndes han 1734 till assessor i Bergskollegium. 1747 erhöll han titel kommerseråd och valdes s. å. till led. af Vet. akad.

Kalmgördeln, *meteor.* Se Stiltje.

Kalmia L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Ericaceæ*. De 6 arterna i Nord-Amerika äro låga buskar med ständigt gröna, lansettlika blad och röda, violetta eller hvita blommor. *Kalmia*-arterna odlas ofta som prydnadsväxter för de vackra blommornas skull, men äro giftiga. G. L—m.

Kalmit, bergstopp. Se Hardt.

Kalmius (förr Kalka), sydrysk flod på gränsen mellan Jekaterinoslav och Donska kosackernas land, rinner ut i Azovska sjön vid Mariupol. 180 km. Mellan en afdelning af Djingis-kans här samt polovtserna och de med dem förbundne ryske furstarna af Kiev, Tjernigov m. fl. utkämpades 1223 vid denna flods stränder en i Rysslands historia märklig drabbning, i hvilken ryssarna blefvo fullständigt slagna och blommar af ryska adeln stupade. Därigenom att mongolerna återvände till Asien, blef slaget utan några nämnvärda följder. (J. F. N.)

Kalmregionen, *meteor.* Se Stiltje.

Kalmuck, ett i kypertbindning framställdt tyg af tjockt kardullsgarn, tämligen löst väfdt, men tätt sammanvalkadt och försedt med långhårig, mer eller mindre glansig yta. Det användes till vinteröfverrockar. — Med kalmuck betecknas i Sverige äfven en plyschartad väfnad, som har krusig eller lockig yta af väsentligen samma utseende som astrakan (se d. o.) och användes som ersättning för pälsverk. (G. A. W.)

Kalmucker (tatar. *kalimak*), eller, som de själfva kalla sig, oirad, mongoliskt folk, till största delen bosatt på kinesiskt område, men äfven sedan två århundraden tillbaka i stort antal utbredt öfver en vidsträckt yta af ryska riket. Kalmuckerna äro delade i fyra hufvudstammar: choschoter, dsungarer, dorboter och torgoter. De förstnämnde stå till största delen under kinesisk öfverhöghet och äro bosatta i trakten af Kuku-nor i Tibet, hvilket de betrakta som sitt egentliga hem. En del af denna stam drog sig in på ryskt område, där den sedan 1759 (enligt andra redan 1675) varit boende i guv. Astrahan. Dsungarerna, fordom den tappraste, rikaste och mäktigaste horden, som förr behärskade de öfriga stammarna, underkufvades sedan af kineserna och blefvo

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

ästan fullständigt skingrade. Efter dem har Dsungariet sitt namn. Dorboterna, som voro förenade än med dsungarerna, än med torgoterna, bosatte sig idigt i Ryssland, där de i slutet af 1700-talet funnos kvar i Astrahan vid Volga och Ural, men drogo ig sedermera från Volga till Don och Ili i Turkestan. Torgoterna, hvilka till en början voro förenade med dsungarerna och först senare bildade gen hord, lämnade redan 1616 sitt fädernesland ch valde Volgas slätter till sitt hem; de fleste återvände dock till sitt stamhem i Central-Asien, och lott en gren, zochor, kvarstannade och trädde i det ullständigaste beroende af ryssarna. Man uppskattar antalet kalmucker till inemot en million; dock är beräkningen osäker. Kalmuckerna ha stort hufvud, bredt ansikte, utstående kindknotor, mörka, lixtrande ögon, hvilka sitta långt från hvarandra, red, platt, något uppstående näsa, med vida näsborrar, stora, utstående öron, tjocka, köttiga läppar amt glest skägg med grofva, svarta hår (se pl. Asiatiska folk, 10). En utmärkande egenkap är äfven deras smutsighet. De äro nomader ch delvis ett jägarfolk samt bo i tält. Deras örnämsta sysselsättning är hästafvel (nötkreatur, år och kameler äro mindre allmänna); äfven idka e något jordbruk. Deras föda består hufvudsakligen af kött jämte mjölk; af stomjölk bereda de s. k. *umys*, för hvilken, likasom för brännvin, de ha stor örkärlek. De fleste kalmucker äro buddister; kristendomen har slagit rot här och där, och en del ckänner sig till islam. Språket är en mongolisk unart, bär spår af hög ålder och är mycket fattigt. Kalmuckerna ha skrifna lagar; deras litteratur beår mest af sånger och historiska, med sagor uppblandade traditioner. Grammatikor ha utgifvits af l. a. J. P. A. Rémusat (i "Recherches sur les angues tatares", 1820), Popov (1847) och Bobrovnikov (1849), en ordbok af Zwick (1853). En reseskildring från kalmuckernas boningsorter utgafs 1891 f H. S. Kaarsberg. (K. V. Z.)

Kal'musrot, *Rhizoma Calami, bot. farm.*, kallas otstocken af *Acorus Calamus* L., en aracé med värdlika blad (se fig.), hvilken möjligen härstammar från Öst-Asien, hvarifrån den utbredt sig genom hela Europa upp till mellersta Skandinavien, där den rätt ofta förekommer i dammar eller vid grunda stränder af sjöar med dybotten, till Nord-Amerika och Afrika (Bourbon). Ingenstädes i Europa och Amerika sätter växten frukt, utan förökar sig uteslutande på vegetativ väg. Rotstocken blir 20—25 cm. lång och 2—3 cm. tjock, är något böjd hit och dit samt kryper omkring i ytan af dammens eller sjöns botten. Genom ärr efter bladen är den liksom ringlad eller knutigt ledad (jfr fig.) och på undre sidan tecknad med runda ärr efter birötter. Bladärren äro tresidiga, med spetsarna omväxlande vända åt motsatta håll. Ytan har grönaktigt brun färg. Inuti är rotstocken svagt rödaktig. "Kalmusrot" uppgräfves under hösten, befrias från blad och rötter, klyfves och torkas, men bör icke skalas, såsom förr var brukligt; endast oskalad drog är officinell. Drogens viktigaste beståndsdel är den eteriska olja, som ger den lukt, smak och verkan. Rotstockens, liksom hela växtens, lukt är egendomligt aromatisk, smaken kryddartadt bitter och skarp. Kalmusrot är ett ganska ofta anlitadt aromatiskt medel, som var känd redan i forntiden, och begagnas nu kanderad eller som tillsats till pulver eller piller, afsedda att förbättra och lifva matsmältningen. Af kalmusrot beredes den kryddartadt smakande kalmuslikören. Allmänheten begagnade ofta förr bitar af kalmusrot till tuggning som ett förment skyddsmedel under epidemier (kolera, nervfeber). O. T. S. (G. L—m.)

Acorus Calamus. *a* del af rotstocken samt nedre delen af stjälken, *b* öfversta delen af stjälken med blomställning.

Kal'na [ka'lnə], stad i kejsardömet Indien, Bengalen, distriktet Bardwan, vid högra stranden af Bhagirathi. 8,121 inv. (1901).

Kal'noky, Gustav, grefve, österrikisk-ungersk statsman, f. 29 dec. 1832 i Lettowitz i Mähren, d. 13 febr. 1898 på sitt gods Prödlitz i Mähren, tillhörde en gammal siebenbürgisk släkt, som 1697 erhållit ungersk grefvevärdighet, blef 1849 husarofficer och egnade sig från 1854 åt den diplomatiska banan. 1859—71 var han legationssekreterare i London, därefter en kort tid chargé d'affaires i Rom, 1874—79 envoyé i Köpenhamn och 1880—81 ambassadör i Petersburg. Efter grefve Haymerles död utnämndes K. 20 nov. 1881 till österrikisk-ungersk utrikesminister. Som sådan stärkte han förbundsvänskapen med Tyskland och medverkade kraftigt till Italiens anslutning som tredje makt i den därigenom bildade trippelalliansen (genom fördrag af 1882 och 1887). Tyngdpunkten i hans diplomatiska arbete låg i gestaltningen af Österrike-Ungerns förhållande till Ryssland och Balkanstaterna. Han åvägabragte 1883 ett närmande till Rumänien och Serbien och hade redan 1881 medverkat till den hemliga, sedermera 1887 utlupna och ej under fördragets giltighetstid i handling realiserade öfverenskommelse mellan Ryssland, Tyskland och Österrike-Ungern, som under vissa villkor accepterade Öst-Rumeliens förening med Bulgarien

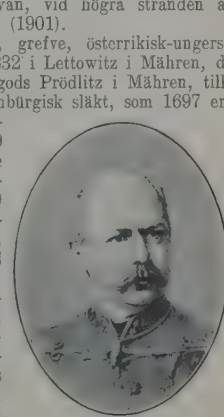

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

samt gaf Ryssland utsikt till ändring i bestämmelserna om Dardanellerna och Österrike-Ungern rätt att utan motstånd från de båda andra kontrahenterna förvandla militärockupationen af Bosnien och Hercegovina till en formlig annektering. Då Ryssland efter furst Alexanders förjagande från Bulgarien (sept. 1886) sökte förvandla furstendömet till en rysk vasallstat, ställde sig K. energiskt på vakt för Berlintraktatens bestämmelser om Bulgariens ställning och uttalade sig med varnande skärpa mot alla ryska åtgärder i Bulgarien, som kunde anses liktydiga med ''självständighetens konfiskering'', medan Bismarck däremot syntes mindre obenägen att där medgifva Ryssland ett förhärskande inflytande. Detta gaf anledning till, att det på trekejsarmötet i Skiernewice 1884 demonstrerade samförståndet mellan Tyskland, Österrike-Ungern och Ryssland aflöstes af en ganska stark spänning mellan de båda sistnämnda makterna, hvilken K. — som 1887 däraf föranledts att med Italien och England åvägabringa en entente till skydd för Balkanländerna mot ryska angrepp — dock småningom lyckades aflägsna, så att 1894—95 ånyo ett närmande mellan kabinetten i Wien och Petersburg kom till stånd, utan att K. behöfde slå af på sin grundsats om de kristna Balkanstaternas traktatsenliga oberoende gentemot ryska protektoratsansatser. K. hade alltid i en enhetlig och målmedveten stormaktspolitik sett ett hufvudvillkor för dubbelmonarkiens välgång och därför hållit på samstämmighet mellan den inre och den yttre politiken. Han ogillade, fastän personligen ej klerikal, ministären Wekerles liberala ungerska kyrkopolitik, och då påflige nuntien Agliardi 1895 i ett tal anfallit dennes efterträdare Banffys kyrkopolitik och Banffy egenmäktigt uttryckt K:s ogillande däraf i kraftigare ordalag, än denne bemyndigat honom att använda, uppstod dem emellan en häftig schism, som ledde till K:s afgång, 15 aug. 1895. — K. var en fint bildad, något inbunden aristokratisk natur, mästare i det diplomatiska försvarets konst, kallblodig och oböjlig. Grefve Aehrenthal är hans lärjunge. Jfr en biografisk skiss af H. Friedjung och biografi af B. Molden i ''Allgem. deutsche biographie'', bd 51 (1906). V. S—g.

Kalobiotik (af grek. *kalo's*, skön, och *bi'os*, lif), konsten att så inrätta lifvet, att själsförmögenheterna och de sinnliga krafterna utvecklas och brukas i sund, skön samverkan.

Kalocsa [ka'lått͡ʃa], stad i ungerska komitatet Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun, 5 km. ö. om Donau. 11,380 inv. (1900), hufvudsakligen rom.-katolska magyarer. Ärkebiskopssäte (sedan 1135). Astronomiskt observatorium. Vacker katedral, prästseminarium, rom.-katolskt gymnasium, flera kloster. K. är en af Ungerns äldsta städer. (J. F. N.)

Kalo-Joannes. Se Johannes, östromerska kejsare 2 och 5.

Kalokagathi'a, grek. (af *kalo's*, skön, *kāi*, och. *agatho's*, god), sammanfattningen af de egenskaper forntidens greker ville återfinna hos en mönstergill man och medborgare, nämligen sedlig skönhet och hjärtats godhet i förening med ett ädelt, värdigt yttre skick. Se Ideal, sp. 338.

Kalomel (af grek. *kalo's*, vacker, och *me'las*, svart, med hänsyn därtill, att kalomel färgas svart af ammoniak). 1. *Kem.* K. l. kvicksilfverklorur (äldre benämning hornkvicksilfver), Hg Cl, framställes på torra eller våta vägen, i förra fallet genom sublimering af en finrifven blandning af kvicksilfverklorid och kvicksilfver eller af kvicksilfversulfat och koksalt, i senare fallet genom fällning af kvicksilfver-(merkuro-)nitrat med koksalt. I förra fallet bildar K. hvita, tunga kristaller eller kristallskorpor, som vanligen innehålla smärre mängder kvicksilfverklorid (sublimat), i senare fallet en fint fördelad, hvit fällning, som är alldeles olöslig i kallt vatten, men af kokande vatten till ringa mängd sönderdelas i kvicksilfver och kvicksilfverklorid; vid kokning med saltsyra inträder starkare sönderdelning. Äfven i solljus inträffar en dylik, om ock ringa, sönderdelning, likaledes vid inverkan af koksalt- eller salmiaklösning i lindrig värme.

2. *Med. farm.* I Svenska farmakopén föreskrifves *Chloretum hydrargyrosum præcipitatum*, eller ''på våta vägen beredd'', d. v. s. ''fälld'' kvicksilfverklorur. I 1:a uppl. af Pharmacopœa suecica däremot föreskrefs den genom sublimering af kvicksilfverklorid tillsammans med metalliskt kvicksilfver erhållna kloruren. Det var egentligen denna ''på den torra vägen'' framställda klorförening, som kallades kalomel eller *Mercurius dulcis* samt t. ö. burit en mängd olika namn, t. ex. *Aquila alba*, *Panacea mercurialis*, *Manna metallorum* och *Draco miligatus*, förutom nyare kemisk-farmaceutiska benämningar. Man kallar nu vanligen äfven den officinella fällda kvicksilfverkloruren kalomel. — Detta medel synes redan på 1500-talet haft användning inom läkekonsten. Såsom olösligt i vatten resorberas intaget kalomel trögt och i ringa mängd, hvarför dess allmänverkningar och giftighet äro relativt lindriga. I magsäcken kan dock någon del däraf öfverföras till klorid (sublimat), i tarmen till oxidul och till metalliskt kvicksilfver, hvarjämte sannolikt en del kalomel ingår förening med ämnen i tarminnehållet (ägghvita e. d.) och uppsuges af tarmslemhinnan. Större delen af den intagna dosen stannar emellertid inom tarmen och retar denna till häftiga peristaltiska rörelser, hvaraf framkallas en vid större dos särdeles kraftig afförande verkan. Afföringarna blifva vanligen flockiga eller vattentunna; härtill har en ökning af sekretionerna till tarmen ansetts bidraga. Dock har en stegring af gallafsöndringen icke blifvit ådagalagd. Tarmuttömningarna ha vanligen en grönaktig färg, särskildt hos späda barn. Detta beror mindre på närvaron af svafvelkvicksilfver (bildadt genom inverkan af svafvelväte i tarmen) än därpå, att det gröna gallfärgämnets (biliverdinets) omvandling i bruna produkter hämmats genom kalomelens antiseptiska verkan på de mikroorganismer, som förmedla nämnda omvandling, hvarjämte tarminnehållets snabba passage befordrar det gröna gallfärgämnets uppträdande i uttömningarna. Vid behof kan kalomel efter uppsugning från tarmen öka njurverksamheten. Oförsiktigt användt, särskildt i tätt upprepade, mindre (ej kraftigt afförande) doser kan äfven kalomel förorsaka kvicksilfverförgiftning. — Kalomel användes som afförande och samtidigt antiseptiskt verkande medel för tarmen antingen i dos af 20—30 cg. 2 à 3 gånger å rad eller 50—70—100 cg. för en gång (''kalomel-laxans'', t. ex. i börian af tyfoidfeber) — detta åt vuxna personer. Som urindrifvande medel vid hjärtfel med bristande njurverksamhet ges mindre doser under några dagar. Vid syfilis anbringas kalomel, uppslammadt i olja

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

. d., i form af insprutning i klinkornas muskler; id vissa ögonsjukdomar till ''inpudring'' i ögonen uti mycket finfördeladt tillstånd); i ströpulver ller salfva på syfilitiska slemhinne- och hudåkom- nor o. s. v. 1. P. T. C.* 2. O. T. S. (C. G. S.)

Kalonije. Se Emmaus 1.

Kalo'ps (af eng. *collops*, köttskifvor, ty. *klops*, r. *escalope*), *kokk.*, en maträtt, bestående af tjocka xköttskifvor, som bultats möra och (i hvarf med mör, köttets fett och mjöl emellan) kokats i sluten astrull vid sakta eld. ''Skånsk kalops'' tillredes f refbenen med deras kött.

Kalorī (af lat. *ca'lor*, värme) l. Värmeenhet. . *Fys.*, den värmekvantitet, som erfordras för att öja temperaturen hos viktsenheten vatten en grad. ie Egentligt värme. — 2. I *fysiologien*, ärskildt den del, som behandlar ämnesomsättningen ch kroppens näring, infördes kalorimåttet af Rub- ner på 1880-talet. Man uttrycker såväl energi- msättningen i kroppen som de olika ämnenas nä- ingsvärde i kalorier. Jfr Födoämnen och Ämnesomsättning. 1. L. A. F.* 2. J. E. J—n.

Kalorifer (af lat. *ca'lor*, värme, och *fe'rre*, bära) eteckande förr en anordning, hvilken som helst, om användes för uppvärmning af luft; och liknande etydelse återfinnes ännu i andra språk, t. ex. i ranskan. Numera begagnas i svenskan ordet kalorifer om beteckning för en ugn, större än en kamin (se d. o.), som användes vid s. k. varmluftsvärmeled- ning, hvarvid ugnen är uppställd i ett annat — vanligen lägre beläget — rum (''varmkammare'') n det eller de, som skola värmas. Eldningen sker rån ett intill varmkammaren gränsande rum (eld- ningsrum). Beträffande värmetekniska och hygieni- ka fordringar på en kalorifer är i allt väsentligt illämpligt hvad som säges om kamin (se d. o.). Bland allmännare kalorifertyper må nämnas J. E. Cederbloms, H. Theorells och W. Dahl-

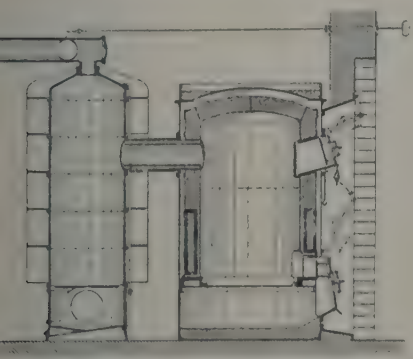

Fig. 1. Theorells kalorifer (längdgenomskärning).

grens. Den å fig. 1 angifna konstruktionen är n af Theorell utförd modifikation af Cederbloms alorifer, hvarvid en vattenmantel är placerad kring ldstaden. Härigenom blir det möjligt att kombinera varmlufts- och varmvattenuppvärmning. Till ernå- nde af fullständig gastäthet är den murade ugnen mgifven af smidd plåt. Fig. 2 visar Dahlgrens kalorifer, utförd af gjutjärn, utfodrad med eldfast sten. Såväl den i fig. 1 som den i fig. 2 visade kaloriferen eger afdunstningsskål för vatten till fuktning

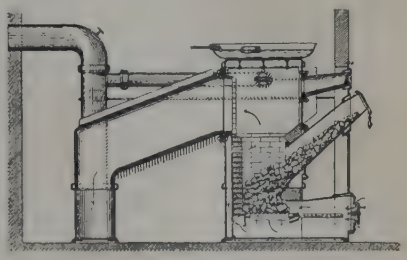

Fig. 2. Dahlgrens kalorifer (längdgenomskärning).

af luften. Andra kaloriferer äro konstruerade af Skoglund & Olsson, Ebbes bruk, Gebrüder Körting, m. fl. K. S—n.

Kalori'kmaskin (af lat. *ca'lor*, värme). Se Varmluftsmaskin.

Kalorimēter (af lat. *ca'lor*, värme, och grek. *me'tron*, mått), *fys.*, det kärl, som vid uppmätning af värmemängder innehåller vätskan, hvars temperaturtillskott skall bestämmas. Kalorimetern är vanligen af koppar eller annan metall med ringa värmekapacitet. Ytan bör vara blank, så att värmeutstrålningen blir obetydlig, och för att hindra värmets bortledning begagnas isolerande underlag. För gaser användas kalorimetrar med inre spiral, genom hvilken den upphettade gasen cirkulerar i en lång bana och därunder får tillfälle att fullständigt afgifva sitt öfverskjutande värme. Vid beräkningen af den mängd värme, som tillförts kalorimetern, är att märka, att icke enbart den kalorimetriska vätskan (vanligen vatten) uppvärmes, utan äfven kalorimeterväggarna, omröraren och termometern. Den värmemängd, som åtgår för 1 grads uppvärmning af samtliga dessa senare kroppar, kallas *kalorimeterns vattenvärde*, eftersom den tydligen är numeriskt lika med den mängd vatten, som har samma värmekapacitet som kalorimeterns fasta delar (jfr Egentligt värme). — För bestämning af förbränningsvärmet användes mycket den af Berthelot 1881 föreslagna s. k. kalorimetriska bomben. Denna består i ett invändigt platineradt stålkärl, hvari den substans, som skall förbrännas, inneslutes och därpå ren syrgas inpressas ända till ett tryck af 25 atmosfärer. Tändningen sker medelst elektricitet. Hela bomben hålles nedsänkt i en kalorimeter. På senare tid användes särskildt för tekniska ändamål en modifikation af Berthelots bomb, i hvilken den dyrbara platinabeklädnaden ersatts med ett lager hvit emalj (Mahlers bomb). Se vidare Egentligt värme. L. A. F. (G. I.)

Kalorimetrī (se Kalorimeter), *fys.*, läran om uppmätning af värmemängder. Se Egentligt värme.

Kalorimētrisk bomb, *fys.* Se Kalorimeter.

Kaloritropi'sm, *bot.* Se Termotropism.

Kalospinterokromatokrēne (af grek. *kalo's*, skön, *spinthēr*, gnista, *chróma*, färg, och *krēne*, källa), en på 1870-talet brukad benämning på springbrun-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

nar, spelande i artificiell belysning och därigenom glänsande i vackra färger.

Kalöten, *Calotes versicolor, zool.*, en till familjen *Agamidæ* inom ödlornas ordning och kräldjurens klass hörande ödla, som blir 40 cm. lång, hvaraf två tredjedelar komma på stjärten. Djuret utmärkes genom två från hvarandra skilda grupper af taggar öfver hvardera öronöppningen, en måttligt hög kam på halsen och ryggens främre del samt en omfattande och bjärt färgväxling. Kaloten hör till de vanligaste ödlorna i södra Asien, där den är utbredd från Afganistan öfver båda Indiska halföarna till Kina; särskildt på Ceylon förekommer den mycket talrikt. Den uppehåller sig på trädens grenar, i stenrösen och på murar. Dess föda utgöres af allehanda leddjur. I att klättra och hoppa från gren till gren eger den stor färdighet. C. R. S.*

Kalo'tt (fr. *calotte*). 1. Rund, tätt till hjässan slutande mössa utan skärm. Hos de flesta österländska folk brukas denna hufvudbonad, ofta omgifven med en turban. I Europa bars kalott under 1600-talet i flera länder, utom af andliga, äfven af magistratspersoner, lärda, jurister och borgare (se t. ex. porträtten af Louis de Geer 1 och pfalzgrefven Johan Kasimir). Som del af ämbetsdräkten bäres den numera blott af de romersk-katolske prästerna, hvilka till följd af den påbjudna tonsuren ha hjässan kal. Färgen på kalotten öfverensstämmer hos dem med kaftanens: det lägre prästerskapets är svart, biskoparnas violett, kardinalernas röd, påfvens röd med hermelinsbräm. — 2. *Anat.* Se Hufvudskål, sp. 1224. — 3. *Bygnk.*, den öfre, runda delen eller hjässan af en på svicklar eller öfver en s. k. tambur uppförd kupol. Se Hvalf, sp. 1391. — 4. *Mat.* Se Sfär och Zon 1.

Kalottglaciär. Se Glaciärer, sp. 1248.

Kalotti'ster (fr. *Le régiment de la calotte*), ett humoristiskt sällskap, som stiftades 1702 i Paris af några spefåglar vid Ludvig XIV:s hof. Satiriska kallelser att vara medlemmar i detta sällskap utfärdades till personer, som gjort sig kända för någon dumhet, dårskap eller besynnerlighet, något snedsprång eller någon afvikelse från konvenansen inom sällskapslifvet eller litteraturen. Detta påtvungna ledamotskap delgafs medelst diplom, som medgaf den nyintagne rätt att bära en kalott för att skydda sitt kloka hufvud mot yttre inflytanden. Sällskapets vapen var prydt med däraktighetens sinnebilder, såsom bjällror, väderflöjlar och fjärilar, samt devisen: *c'est régner que de savoir rire* (''att kunna skratta är att vara kung''). Oaktadt sällskapets öfvermod, som ej skonade ens de högst ställda personer, blef det en modesak att vara medlem däraf, och det var i synnerhet betydande män, som inskrefvos, bl. a. ''Regenten'', Ludvig XV, kardinalerna Fleury och Dubois, Law, Voltaire, Fontenelle, Grécourt. Efter den ursprungliga stiftarens, Aymons, död (1751) råkade sällskapet småningom i glömska. Jfr ''Mémoires pour servir à l'histoire de la calotte'' (4 bd, 1752). Jfr Babinska republiken. E. F—t.

Kalottpredikningarna, satiriska och parodiska tal, författade af Olof von Dalin (se d. o., sp. 1174) i den s. k. ''Kalottorden'', en efterbildning af den franska *Le régiment de la calotte* (se Kalottister).

Kalottvälde (fr. *régime de la calotte*), prästvälde (under restaurationen i Frankrike). Jfr Kalott.

Kalotypi (af grek: *kalo's*, skön, och *tȳpos*, prägel), *fotogr.*, ett af engelsmannen Fox Talbot 1841 patenteradt förfarande för framställning af fotografiska bilder. Ett papper behandlas först med jodkalium, sedan med silfvernitrat, hvarvid bildas ljuskänsligt jodsilfver. Vid belysning i kameran uppstår en osynlig eller svagt synlig bild, som framkallas med en lösning, innehållande silfvernitrat, gallussyra och ättiksyra. Den negativa bilden fixeras, göres transparent med vax, och efter densamma framställas genom kontaktkopiering på klorsilfverpapper positiva aftryck. Gemensamt med det af Talbot redan 1839 offentliggjorda förfarandet, hvarvid klorsilfver användes för framställning af den negativa bilden, kallas detta förfarande äfven efter sin uppfinnare talbotypi (jfr Fotografi, sp. 990). J. Htzg.

Kalpa, sanskr., eg. ''anordning'', ''regel'', betecknar som teknisk term 1. Reglerna för den vediska (bramanska) offerritualen, framställd i Kalpasūtra (se d. o.), äfvensom i allmänhet regler för hvarjehanda ceremonier. 2. Ett s. k. Brahmans halfdygn, den för världens bestånd fastsatta tiden. 3. Hos Jaina de åtta nedersta himlarna. K. F. J.

Kalpāk l. Kolpāk (fr. *colback*, af turk. *kolbak*), ett slags hög tatarisk lammskinnsmössa; turkisk pälsmössa; de ungerske husarernas pälsmössa, formad lik en omvänd, stympad kon. Benämningen användes äfven på de tyske husarernas låga cylindriska pälsmössa med en från kullen utgående tygsnibb i olika färg för olika regementen. I ungerska nationaldräkten utgör den från Turkiet komna kalpaken likaledes en beståndsdel (se fig.). C. O. N.

Ungersk kalpak.

Kalpasūtra. 1. Den ena af de två stora hufvudafdelningar (Kalpasūtra och Smārtasūtra), hvari de indiska litteraturverken om offerritualen indelas. *Kalpasūtra* l. Çrāutasūtra är ett sådant sūtraverk, som uteslutande sysslar med den systematiska framställningen af den vedisk-bramanska kultens offerritual. Dessa grunda sig på *çruti*, uppenbarelsen, de heliga texterna, d. v. s. de under namnet Veda och Brāhmana gående heliga skrifterna. De höra sålunda till *Vedāṅga* (''Vedas leder'') och äro alltså af kanonisk art. Af dylika texter fanns en hel mängd alltefter de olika vediska skolor, som funnos. Så höra *Āçvalāyana's* och *Çāṅkhāyana's* till Rigveda (resp. till *Aitareya-* och *Çāṅkhāyanabrāhmaṇa*), *Bāudhayana's* och *Bhāradvāja's* till Täittiriya-Saṁhitä (Svarta Yajurveda), *Kātyāyana's* till Hvita Yajurveda o. s. v. Ang. indelning och upplagor jfr Weber, ''The history of Indian literature'' (1882), v. Schröder, ''Indiens litteratur und cultur'' (1887), Winternitz, ''Geschichte der indischen litteratur'' (bd I, 1908), samt Kægi, ''Der Rigveda'' (2:a uppl. 1881). — 2. En jaina-skrift (Kappasutta), utg. af H. G. Jacobi (se d. o.). K. F. J.

Kalpi [kä'lpi], stad i brittiska Indien, distriktet Jalaun, United provinces Agra and Oudh, på högra stranden af floden Jumna, vid järnvägen Lucknow—Jhansi. 10,139 inv. (1901). Socker-, bomulls- och pappersfabriker; handel med bomull och spannmål. Vid K. besegrade sir Hugh Rose 1858 en upprorisk styrka af 10,000 man. (J. F. N.)

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kalsēnius, Andreas, biskop, f. 1 nov. 1688 i Söderbärkes prästgård i Dalarna, d. 24 dec. 1750 i Västerås, dotterson till biskop N. Rudbeckius och halfbroder till sin efterträdare, Nils Barchius, inskrefs som student i Uppsala 1697 och blef filos. magister 1713. Prästvigd 1716, blef han s. å. pastor vid Dalregementet och bevistade fälttåget i Norge 1718. 1720 utnämndes han till andre pastor vid Lifdrabantkåren samt e. o. hofpredikant, förordnades 1725 till preses i hofkonsistorium och blef 1728 öfverhofpredikant. 1730 blef han pastor primarius och ordf. i Stockholms stads konsistorium samt teol. doktor i Greifswald. 1733 utnämndes han till biskop i Västerås. K. räknas till sitt stifts mest nitiska och gagneliga biskopar, men väckte för sin noggrannhets och stränghets skull mer fruktan än kärlek. Till Uppsala universitet skänkte han Sätra hälsobrunn med tillhörigheter jämte ett penningkapital till understöd och lindring för fattiga sjuka. Dessutom donerade han medel till upprättande af en ny teologisk professur vid nämnda universitet. Innehafvaren af densamma, *Professor Kalsenianus*, hade enligt k. br. af 1754 att ”förklara och vindicera præmotiones theologicas samt i synnerhet med våra många fritänkares grundliga vederläggande hafva att skaffa”. Professuren omfattar numera teol. prænotioner och teol. encyklopedi, däri inbegripet de nya ämnena religionsfilosofi och religionshistoria. E. M. R.

Kalso'nger (fr. *caleçons*, af it. *calzōni*, byxor, af *calza*, strumpa), lätta benkläder att bära närmast kroppen. De brukas af bägge könen.

Kalsö, nordlig ögrupp af Färöarna (se d. o., kartan), 31 kvkm., 240 inv. (1906); i v. är den högeligen brant och otillgänglig; högsta punkten, Nastinde, är 787 m. E. Ebg.

Kaltenborn, Karl, friherre von Stachau, tysk rättslärd, f. 1817, d. 1866, var 1852—64 professor i tysk och allmän rätt i Königsberg och utnämndes 1864 till kurhessiskt legationsråd. Hans förnämsta verk är *Grundsätze des praktischen europäischen seerechts* (2 bd, 1851).

Kaltenbrunner [-bronner], Karl Adam, österrikisk författare, f. 1804, d. 1867, hvars förnämsta arbeten äro på öfverösterrikisk dialekt författade dikter och folkdramat *Die drei tannen* (1862). Se biogr. af Wihan (1904).

Kaltenleutgeben [-löjt-], by och kallvattenkuranstalt i Nedre Österrike, i Wienerwald, omkr. 8 km. s. v. om Wien, 360 m. ö. h. Anstalten grundades 1865 af W. Winternitz och är Österrikes förnämsta vattenkuranstalt. Kuranstalten är öppen året om. Utmärkta och fullt moderna badanstalter. In.

Kalthoff, Albert, tysk präst, skriftställare, f. 1850, d. 1906 som pastor vid S:t Martini i Bremen. Enligt K. uppstod kristendomen genom ett slags självantändning, då de sociala rörelserna i romarväldets lägre samhällslager kommo i beröring med de judiska Messiasförväntningarna. Då denna konstruktion har svårt att öfverensstämma med de historiska urkunderna, tillgriper K. den utvägen att förklara det motspänstiga materialet sakna historisk trovärdighet: Jesus af Nasaret har aldrig existerat; den Jesusbild, som möter i evangelierna, är i själfva verket, menar K., blott och bart en historia om Kristusbildens uppkomst. Bland K:s mera bekanta skrifter märkas *Das Christusproblem. Grundlinien zu einer sozialtheologie* (2 uppl. 1903), *Die entstehung des Christentums. Neue beiträge zum Christusproblem* (1904) och *Zarathustra-predigten* (s. å.). G. A—n.

Kaltopp, *sjöv.*, den ofvanför öfversta staget varande kala delen af en stångtopp, på hvars spets flaggknappen sitter. På seglande örlogsfartyg låg tågvirket (godset) tätt upp under flaggknappen, hvilket ofta som ett kännetecken skilde örlogsfartyget från kofferdimannen. R. N.*

Kalūf, hvardagsuttryck för hufvud, hufvudhår i vissa fraser (”hugga i kalufven”; ”på nykter kaluf” = på fastande mage), tros höra samman med *luf*, medelnederländskt *caluwe*, flintskalle, eller ry. *golova'*, hufvud.

Kalu'ga. 1. Guvernement i Stor-Ryssland, omgifves af guv. Moskva, Tula, Orel och Smolensk. 30,929 kvkm. 1,310,400 inv. (1897). K. är till större delen ett enformigt, skogrikt och föga fruktbart slättland, som vattnas af Oka och dess bifloder Sjistra, Tarusa och Ugra. De allmännaste sädesslagen, råg och hafre, odlas ej tillräckligt för eget behof, hvaremot hampa skördas ymnigt. Biskötseln njuter stor omvårdnad. De mineraliska tillgångarna utgöras af järnmalm, svafvel och kalk samt stenkol. Industrien omfattar brännvin, gjutjärn, papper, väfnader, läder, tändstickor och mjöl. Handeln gynnas af den segelbara Oka. En icke oviktig exportartikel bilda de i K:s skogar allmänna näktergalarna, hvilka fångas i mängd och äro eftersökta för sin sång. — 2. Hufvudstad i nämnda guv., vid vänstra stranden af Oka. Biskopssäte. 37 grekisk-ortodoxa och 2 rom.-katolska kyrkor, 3 kloster, teater, 2 gymnasier och ett seminarium. K. har tills. med de båda sloboderna Jamskaja och Podsavalja 49,728 inv. (1897). Betydande tillverkning af läder och segelduk jämte olja, talg, vaxljus och bastmattor. (J. F. N.)

Kalu'mbarot, *Radix Calumbæ, farm., med.*, erhålles af *Jatrorrhiza palmata* Miers (*Cocculus palmatus* DC), en klättrande och slingrande mångårig ört med handlikt klufna blad, tillhörande fam. *Menispermaceæ* DC. Kalumbarankorna växa i trakterna vid och n. om Moçambique på södra Afrikas östra kust och på Madagaskar, hvarjämte de odlas såväl i dessa trakter som på några öar i Indiska oceanen, äfven Ceylon. Deras underjordiska axeldelar äro köttiga och utgöras öfverst af en odelad jordstam, från hvars nedre ända utgår ett knippe af morotformiga birötter, hvilka nå en längd af 30 cm. och en tjocklek af 5—6 cm. Det är af dessa birötter drogen tages på det sätt, att de befrias från jord och sönderskäras i tvärskifvor af 0,5 till 2 cm. tjocklek. Dessa skifvor torkas och utmärkas genom den skrynkliga, gulbruna barken å skifvornas kant samt genom teckningen på snittytan, hvilken i det hela är grönguläktig, med en gråaktig ring på gränsen mellan veden och barken. Midten af skifvan är vanligen fördjupad genom skrumpning. Drogen smakar bittert och är slemmig, men har föga

märkbar lukt. Den innehåller *kalumbasyra*, *kalumbin* (ett bitterämne) samt den i många växtfamiljer uppträdande alkaloiden *berberin* (eller närstående ämnen). Dessutom finnes stärkelse i riklig mängd. Kalumbaroten begagnas med fördel vid diarréer, mest som dekokt. O. T. S. (C. G. S.)

Kalumbasyra, *farm. med.* Se Kalumbarot.

Kalumbin, *farm. med.* Se Kalumbarot.

Kalume't (fr. *calumet*), fredspipa (se d. o.).

Kalumni. Se Calomnie. — Kalumnieed. Se Vrång ed.

Kalün, Kaldün (ty. *kaldaunen*, inälfvor), ätligt innanmäte, inälfvor af slaktkreatur.

Kalundborg (vanligen, men oriktigt, Kallundborg), dansk stad, belägen i nordvästra delen af Själland, Holbæk amt, längst in i den 15 km. långa Kalundborgfjorden, mellan halföarna Asnæs och Refsnæs. 4,628 inv. (1906). Hufvudnäringar äro handel och fiske. 1874 blef K. genom järnväg förenadt med Holbæk och 1898 med Slagelse samt har dessutom regelbundna ångbåtsturer med Aarhus. 1875 öppnades på Refsnæs ett "kusthospital" för skrofulösa och anemiska barn. K. har en märkvärdig kyrka, byggd af Esbern Snare i form af ett likarmadt kors med ett åttkantigt torn vid hvarje slutpunkt af korsets armar och ett större fyrkantigt midttorn (se Ekhoff, "Om K:s kyrkas forna anordning", i "Ant. tidskr.", 13, 1906). Detta nedstörtade 1827, men uppbyggdes åter 1871. — K. har sitt ursprung från den borg, som Esbern Snare lät bygga (omkr. 1170) och hvilken 1262 indrogs till kronan. 1326 öfverlämnades K. som grefskap till Knut Porse, men afstods 1341 af dennes änka till Valdemar Atterdag. 1658 eröfrades K. af svenskarna, i som (1659) h. o. h.

Kalundborgs forna slott.

förstörde slottet (se fig.). På slottet förvarades rikets arkiv ("dressel") till 1582, och många statsfångar höllos där fängslade, t. ex. 1388 biskop Rudolf af Skara, 1521—23 Kristina Gyllenstierna, jämte hennes moder och barn, 1566—71 Ch. de Mornay. Änkedrottning Dorotea bodde där 1482—95 och Kristian II 1549—59. Flera herredagar och riksdagar ha hållits i K., bl. a. 1360 och 1494. E. Ebg.

Kałusz [kāωoʃ], stad i Galizien, vid Dnjestrs biflod Sivka. 7,829 inv. (1900), hvaribland 4,322 judar. Stor brytning af salt och kainit; handel med spannmål, trä och boskap. (J. F. N.)

Kalw (Calw), stad i württembergska Schwarzwaldkretsen, hufvudstation vid Schwarzwaldjärnvägen, i Nagolds djupa floddal. 5,196 inv. (1905). Luftkurort, bomulls- och ullspinnerier. I närheten ligga badorten Wildbad och Hirsau kloster. Jfr Barth, Chr. G. (J. F. N.)

Kalvăriaorden. Se Calvaire.

Kalvărieberg (lat. *Mons calvariæ*, Hufvudskalleplatsen, Golgata, af *calvăria*, hufvudskål) kallas en på en naturlig eller konstgjord kulle upprest, i fri skulptur utförd korsfästelsegrupp: frälsaren mellan de båda röfvarna, stundom med Maria och Johannes vid korsets fot. I förbindelse med kalvarieberget står ofta en vallfärds- eller processionsväg med s. k. stationer (hållplatser), utmärkta genom kors eller bildverk, framställande Jesu gång från Pilatus' hus till Golgata. Det hela utgör ett slags efterbildning af den s. k. *Via dolorōsa* i Jerusalem (se d. o., sp. 1371 och kartan), vid hvilken pilgrimerna förrätta sin andakt. Kalvariebergen tillhöra den senare medeltiden och närmast därefter följande århundrade. Kalvarieberget vid Lybeck ordnades 1468; ett annat, från 1509, finnes på domkyrkogården i Frankfurt a. M. Liknande framställningar förekomma bl. a. på kyrkogården vid dominikankyrkan S. Paul i Antwerpen samt på Montmartre i Paris. Upk.*

Kalvărija, kretsstad i rysk-polska guv. Suwałki, vid Njemens biflod Szeszupa. 7,774 inv. (1897), hvaraf mer än $^2/_3$ judar. Vallfartskyrka, årligen besökt af 200,000 pilgrimer. J. F. N.

Kalvebodstrand, den strand, som s. om Köpenhamn löper utmed Öresund på dettas smalaste ställe, mellan Köpenhamn och Amager. Där låg förr ett stycke mark, kalladt Kalvehaven ("Kalfhagen"), hvilket Kristian IV förvärfvade sig; vid stranden funnos hus för kalfvarna (kalveboder). Namnet har sedermera öfverförts äfven till sundet därutanför, som har blott ett par meters djup. E. Ebg.

Kalwer-missions-verein [fera'jn]. Se Barth, Chr. G.

Kalvill (fr. *calville*, af okänd härledning), *trädg.*, grupp af äppelsorter, som utmärkas genom fint, aromatiskt kött, kantig, kägellik form, stort, öppet kärnhus, djupt foderrör m. m. C. G. D.

Kalvini'sm. Se Calvinism och Reformerta kyrkan.

Kalvini'st, anhängare af Calvins lära. Se Calvinism.

Kalwitz, Sethus. Se Calvisius.

Ka'lvola, socken af Tammela härad och Janakkala domsaga, Tavastehus län, Finland. Landareal 341 kvkm. Befolkningen, finsk, 4,045 pers. (1908). I socknen ligger glasbruket Iittala (se d. o.). K. utgör ett konsist. pastorat af 3:e kl., Hattula prosteri, Borgå stift. O. I. (A. G. F.)

Kalvskindet, en inom Trondhjem belägen, bebyggd slätt, som sträcker sig hän mot Ilevoldene längs Nidälfven. Där stod 19 juni 1179 ett slag mellan konungarna Sverre Sigurdsson och Magnus Erlingsson, hvars fader och härförare Erling Skakke stupade. O. A. Ö.

Kalvö. Se Kalö.

Ka'lydon (grek. *Kalydōn*, lat. *Calȳdon*), forngrekisk stad i landskapet Etolien nära floden Euenos, i sagorna vida berömd hufvudsakligen genom den af Meleagros (se d. o.) i förening med andra hjältar utförda jakten på det s. k. kalydonska vildsvinet. Staden egde bestånd ännu på Cæsars och Augustus' tid, och lämningar af dess fästningsverk och teater äro ännu i dag synliga. A. M. A.

Kalyka'dnos (grek. *Kalýkadnos*), flod. Se Gök 2.

Kalymma'tier (grek. *kalymma'tia*, dim. af *ka'lymma*, hölje, betäckning), *bygnk.* Innantaket i

den kolonngång, som omgaf de grekiska tempen, uppbars af stenbjälkar, hvilka med ena ändan hvilade på den omgifvande kolonnräckans bjälkar och med den andra på tempelrummets (cellans) omgifningsmurar. Öppningarna mellan dessa bjälkar fylldes med täckhällar af sten, de s. k. *kalymmatia* l. kalymmatierna, hvilka både för prydnadens skull och för att minska tyngden voro på undersidan försedda med fyrsidiga fördjupningar, bildande antingen flera smärre eller ett enda större fält. I hvarje sådant fält anbragtes som prydnad och för att symbolisera det fria sväfvandet en gyllene stjärna eller en hängande rosett; ramverket utgjordes af mer eller mindre rikt profileradt listverk: bladprydda lister (kymatier) och pärlsnören (astragaler). Hällarna voro stundom genombrutna, då öppningen i hvarje fält tillslöts med en särskild, ornerad platta. Någon väsentlig skillnad mellan kalymmatierna i den doriska och i den joniska stilens byggnader förekommer ej. Lämningar finnas bl. a. såväl i Aten (Theseion, Parthenon, Erechtheion) som i Mindre Asien (Mausoleum) och på Sicilien (Selinus). Jfr Kassett och Lakunarietak. Upk.*

Kalymna. Se Kalymnos.

Kaly'mnos (forntidens *Ka'lymna*), en liten, bergig, men fruktbar ö vid Mindre Asiens västra kust, n. om Kos, tillhör turkiska vilajetet Djezaïr-i-Bahr-i-Sefid och har en areal af 108,9 kvkm. Omkr. 12,000 inv. (J. F. N.)

Kaly'pso. 1. (Grek. *Καλυψώ*, lat. *Caly'pso*), *grek. myt.*, en nymf, dotter af Atlas och bosatt på ön midt i hafvet belägen ö, Ogygia, på hvars kust Odysseus enligt Homeros ensam räddade sig ur ett skeppsbrott och sedermera kvarhölls i sju år af den sköna K. Hon gaf honom löfte om odödlighet och evig ungdom, om han ville kvarstanna som hennes gemål; men intet kunde dock kväfva hans längtan att återse hem och maka, och slutligen måste K. på Zeus' befallning tillåta honom att afresa. — 2. *Astron.*, en af småplaneterna. 1. A. M. A. 2. B—d.

Kaly'ptra, *bot.* Se Calyptra.

Kalypträl, *bot.* Se Deperulation.

Kalyptrogēn (af grek. *kaly'ptra*, betäckning, och *ge'nēin*, bildas), *bot.*, det cell-lager, som bildar rotmössan (se Rot). G. L—m.

Kalyxrör, *paleont.* Se Favosites.

Kalö (eg. *Kalvö*; en mindre riktig form är Kallö), liten dansk ö vid östra kusten af Nörreslland, i den s. k. Kalöviken, som från Aarhusbukten skär in i halfön Djursland. Genom en gammal stenbro är ön förenad med fastlandet. 1313 byggde Erik Menved en borg på K. för att hålla de jylländske bönderna i tukt. Den blef dock redan 1320 förstörd, men kort därefter åter uppbyggd. 1514—54 var Erik Banner länsman på K. och hade 1518—19 Gustaf Vasa i förvar. 1670 gaf Kristian V K. till sin halfbroder grefve U. F. Gyldenlöve, som ref ned slottet. Endast ruiner finnas numera kvar. Den nuv. hufvudgården K. ligger inne i landet och var i äldre tider slottets ladugård. E. Ebg.

Kalöviken. Se Kalö.

Kam, *kulturhist.* Kammen har som redskap för hårets skötsel och som smycke nyttjats ända sedan stenåldern. Förhistoriska kammar äro kända från hela Europa, t. ex. från Italiens terramarer och Schweiz' pålbyggnader, från Österrike-Ungern, Tyskland och de nordiska länderna. De äldsta kammarna i Norden äro gjorda i ett stycke med tänder åt *en* sida. Senare uppträda dubbelkammar. Den tidigast kända kammen i Sverige (fig. 1) är funnen på en stenåldersboplats vid Gullrum i Näs socken på Gottland. Den är gjord af ben och prydd med ett människo- och ett djurhufvud, båda skulpterade. Kammen tillhör midten af 3:e årtusendet f. Kr. Flera kammar af brons från bronsåldern äro kända i Skandinavien (se fig. 2). Från århundradena närmast e. Kr. har man godt om kammar i Norden, vanligen höga och korta, tidigast i ett stycke med karfsnittsmönster, senare gjorda i flera hopnitade benstycken. Den yngre järnåldern kammar (se fig. 3) äro låga och långsträckta, ornerade med streck, koncentriska cirklar och bandornament eller djurfigurer. Dubbelkammen uppträder i Sverige först under den yngre järnåldern, men får en rikare utveckling under medeltiden. Från dennas äldsta tid härröra t. ex. de i Lund och i Söderköping funna väfkammarna. Jfr F. Winter, "Die kämme aller zeiten von der stein-

Fig. 1. Kam af ben, från stenåldern. Gottland.

Fig. 2. Kam af brons, från bronsåldern. Västergötland

Fig. 3 Kam af ben, från yngre järnåldern. Uppland.

zeit bis zur gegenwart" (1906), där förhistoriska europeiska kammar och sådana från det gamla Assyrien och Egypten liksom från de utomeuropeiska världsdelarna finnas afbildade. T. J. A.

Kam, *sjöv.*, den uti ett sol- eller regntälts rygglik fästa hissinrättningen, afsedd att åstadkomma spridning, så att tältets midt ej må uppbäras i blott en

punkt. Den utgöres af en käpp med åtskilliga hål, genom hvilka korta linor gå till olika punkter af ryggliket (tåget i ryggen), hvarvid linan genom öfversta hålet göres längst och således sprider mest. I käppens öfre ända fästes kamfallet, det tåg, hvarmed tältets midt upphissas. Kam, en träribba med små skifgatt, genom hvilka en mängd sejnfall löper, användes stundom för att befordra snabb signalering med signalflaggor. R. N.*

Kam, Noas yngste son. Se Ham.

Kāma, *ind. myt.*, ett kortnamn till Kāmadeva (af sanskr. *kāma*, "begär", "kärlek", i mera filosofisk mening "det första bandet mellan det varande och icke varande"), är den indiske kärleksguden, en personifikation af kärleken, den indiske Eros. Han gäller som son till Dharma, som gemål till Rati, vällusten. Som gudomlighet tämligen sen, dock redan i "Atharvaveda", är han den i den medelindiska litteraturen (kärlekspoesien) mest förekommande af gudomligheterna. Han framställes (se fig.) som gosse, beväpnad med båge och pilar och ett koger på ryggen, som den grekiske Eros. Hans pilar äro blommor, hans båge af sockerrör, han rider på en papegoja och för i sin fana en delfin. Han heter Ananga ("utan kropp, leder") på grund af en saga: Brahmā blef förälskad i sin egen dotter och K. blef fördenskull dömd att brännas af Çiva och vara utan kropp, intill dess han blef återfödd som Krishnas son Pradyumna. Han nämnes också Manmatha ("den, som upprör") och med en hel mängd andra med hans väsen sammanhängande namn. K. F. J.

Kāma, *zool.* Se Antiloper, sp. 1144.

Kāma l. Lilla Volga (tatar. *Tjolma-idel*, votjak. *Budsjim-kam*, tjuvaschiska *Sjoigaadil*, hvilka ord betyda "Hvita floden"), den största af Volgas bifloder, upprinner i en öde, träskfylld skogstrakt i ryska guv. Vjatka, flyter först i nordlig riktning och beskrifver sedan en båge åt ö., s. och s. v. genom guv. Perm, där den upptager Visjera och Tjusovaja, båda från Uralsluttningarna. Flodens nedre lopp, hvilket har nästan rent västlig riktning, faller först på gränsen mellan guv. Vjatka och Ufa, därefter i Kazan. Dess förnämsta tillflöden äro på denna sträcka Bjelaja från s. och Vjatka från n. K. är af synnerligen stor betydelse för samfärdseln i östra Ryssland. Med ett djup, som växlar mellan 3 och 20 m., är floden segelbar på större delen af sin väg och störes ingenstädes af forsar. Vid vårflödet stiger dess bredd på sina ställen till 30 km. Dess längd är 1,886 km., hvaraf 1,500 km. äro segelbara; flodområdet är 524,757 kvkm. I sitt öfre lopp är floden isfri blott 185 dagar af året, i det nedre 205 dagar. Genom Katarina-kanalen sammanknytes K. med Dvinas flodsystem. Af största vikt är K. dels för varutransporten mellan Sibirien och europeiska Ryssland, dels för exporten af de uralska bergverksprodukterna samt för spannmåls- och trävaruhandeln i dessa trakter. (J. F. N.)

Kamacit v. Reichenbach, *miner.*, en varietet af meteorjärn, förr kalladt balkeneisen. A. Hng.

Kāmadeva. Se Kāma, *ind. myt.*

Kamafallet, ett 20 m. högt fall (på en längd af 560 m.), som Kamajokk bildar kort före sin förening med Saggatjaure strax vid Kvikkjokks kyrkoby.

Kamākura. Se Japan, sp. 1455, 1461.

Kamāla, *Glandulæ Kamala* l. *Gl. Rottleræ, farm. med.*, ett äfven i vårt land officinellt maskmedel, ett lätt, torrt, brunrödt pulver med fina gula partiklar, utan lukt och smak. Det utgöres af ett slags rundade, brunröda glandler samt gula, korta hår från frukten af *Mallotus philippinensis* Müller l. *Rottlera tinctoria* Roxb. (se Euphorbiaceæ), som växer i Ostindien, Syd-Kina och norra Australien. Den verksamma beståndsdelen är sannolikt det hartsartade, rödgula, kristalliniska ämnet *rottlerin*. Medlet användes mot bandmask, verkar relativt mildt, men ändå ganska säkert och afför ej sällan masken, utan att laxermedel behöfver gifvas efteråt. Dosen är för vuxna 6—12 gr. C. G. S.

Kamaldule'nser, medlemmar af Camaldulensorden (se d. o.).

Kamāon. Se Kumaun.

Kamaraderi (fr. *camaraderie*), eg. kamratskap; litterärt kotteriväsen.

Kamarān, ö i Röda hafvet, nära Arabiens västkust, tillhör engelsmännen, som 1859 köpte den af en arabhöfding. 130 kvkm. Omkr. 100 inv. Karantänsanstalt (se Internationella karantänskommissioner, sp. 785). (J.F.N.)

Kamari'lla, sp. *camarilla* [-ri'lja], dim. af *cámara*, eg. "liten kammare", "sängkammare", mottagningsrum, betecknar i nutidens politiska språk ett hofparti, som bakom de ansvarige ministrarnas rygg söker utöfva otillbörligt politiskt inflytande på en statschef. Ordet fick denna betydelse 1814, då den spanske konungen Ferdinand VII genom sidoinflytande af det absolutistiskt hierarkiska partiet lät förmå sig att handla i strid mot författningen och sina konstitutionella rådgifvares råd. — I fråga om sv. historien jfr Crusenstolpe 2 och Brahe, sp. 1424. H. L. R.*

Kāmarun. Se Kamerun.

Kāmasūtra, sanskr., "ledtråd i kärlek", är en framställning på sanskrit af läran om (den fysiska) kärleken. Den gäller som en gren af Āyurveda och åberopar och stöder sig på en hel rad af vetenskapliga auktoriteter samt går under Vātsyāyanas namn. Ämnet är behandladt med samma pedantiska grundlighet och allvar som andra den indiska skolastiken tillhörande verk. R. Schmidt har utgifvit och öfversatt "Das Kāmasutra des Vātsyāyana" (1897; 2:a uppl. 1900). En öfv. till engelska heter "The kamasutra of Vatsyayana" (1883). Jfr R. Schmidt, "Beiträge zur indischen erotik" (1902) och "Liebe und ehe in Indien" (1904). K. F. J.

Kambaja, stad. Se Cambay.

Kambalträ (Cambalholts), *bot.* Se Baphia och Sandelträ.

Kambialring. Se Kambium.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kambiforma (se Kambium), *bot.*, ”kambiumlika”, kallas sådana långsträckta, tunnväggiga celler utan porer, som åtfölja silrören. G. A.*

Ka'mbio. Se Cambio.

Ka'mbium (Cambium), mlat. (af *cambire, cambiare*, omväxla; jfr fr. *changer*), *bot.*, en med alstringsförmåga utrustad cellväfnad (delningsväfnad, meristem), genom hvars verksamhet stam och rot hos dikotyledoner och gymnospermer få sin hufvudsakliga tillväxt i tjocklek. Alster af kambiets verksamhet äro ved, bast och märgstrålar. På ett tvärsnitt af stammen eller roten visar sig kambium som en mycket smal ljus ring mellan ved och bast. Denna s. k. kambialring bildas i stammen på följande sätt. I hvar och en af de unga, i en krets ordnade kärlsträngarna uppstår, mellan deras ved och bast, en skifformig meristemgrupp, hvars till en början isolerade meristemskifvor sammanbindas till en ring därigenom, att likaledes skifformiga meristemgrupper uppstå mellan dem, i märgstrålarna. Kärlsträngarnas kambium (det *faskikulära* kambiet) utgöres af långsträckta celler med snedt tillspetsade ändar; märgstrålarnas däremot (det *interfaskikulära* kambiet) i allmänhet af kortare celler med tvärt afhuggna ändar. Detta kambium, som bildar nya celler utåt och inåt, kallas därför *dipleuriskt* (se d. o.). Hos *Dracæna, Yucca*, vissa palmer m. fl. bildas en kambiumring utanför kärlsträngarna (*extra faskikulärt* kambium), som i början är *monopleurisk*, d. v. s. bildar nya celler endast inåt. Om rotens kambium se Rot, om korkkambiet se Kork. Jfr art. Kärlsträng och figurerna däri. V. W. (G. L—m.)

Kambo'dja (fr. *Cambodge*), konungarike och fransk skyddsstat i Bortre Indien, är beläget mellan 10° 30′ och 13° 30′ n. br. samt 103° 50′ och 106° 20′ ö. lgd och omgifves af Siam i v. och n., af Annam i ö., af Kochinkina i s. och af Siamviken i s. v. 115,000 kvkm. 1,193,534 inv. (1906). Kustlandet är bergigt, och därutanför ligga flera små öar. Äfven de västra och nordvästra delarna äro genomdragna af skogklädda höjder af ända till 1,200 m. höjd, medan största delen af landet är jämn. Den viktigaste floden är Mekong, som inom K. är segelbar öfverallt och vid hufvudstaden Pnom-penh delar sig i två armar. Till Mekong afflyter landets största sjö, Tonle-sap (2,400 kvkm.), som utgör en vattenregulator, i det att under regntiden en del af Mekongs vatten flyter in i sjön. Klimatet är angenämt; under sommaren stiger temperaturen sällan öfver 33° C., och under nov.—febr. sjunker den endast under svala nätter till 15°; årsmedeltemperaturen är 26° C. De vidsträckta öfversvämningarna göra K. till ett af hufvudsätena för riskulturen i Ostindien. Växtligheten är af samma slag som i Annam och Siam samt utmärkes genom rikedom på clusiacéer, särskildt gummiguttaträd, bambu samt träd, som lämna dyrbart virke, peppar, kardemumma, hartser m. m. Djurvärlden är den ostindiska; i de stora skogarna finnas tigrar, leoparder, elefanter, noshörningar, vilda nötkreatur, vildsvin och hjortarter; vid floderna lefva krokodiler och en mängd vattenfåglar; till landsplågorna höra blodiglar och moskiter. Alla vattendrag äro mycket fiskrika; ensamt från sjön Tonle-sap utföres årligen fisk för 7 mill. frcs. Af metaller finnas guld, bly, koppar och järn. — Befolkningen består till större delen af kambodjer, äfven kallade khmer (kham, khom). De stå siameserna nära, men ha gröfre drag och äro mindre civiliserade. De äro fredliga, läraktiga och flegmatiska, lefva i polygami och bo mest i bambukojor, som byggas på pålar i floderna. I bergstrakterna lefva stammar af landets urbefolkning, såsom de vilda kui l. samre i skogarna mellan Mekong och Tonle-sap nära Siams gräns, khamen (khamondong) i bergen n. v. om Pnom-penh, pönong ö. om Mekong. Några af dessa vildar, såsom pönong, tillhöra de småväxte moi (se d. o.), andra, såsom kui, äro sannolikt de renaste representanterna af de autoktona khmer, enär kambodjerna äro blott ett blandfolk af dessa khmer och invandrade folkelement: thai, burmaner, hinduer och andra bärare af den arisk-bramanska civilisationen. Kambodjerna äro i allmänhet större än de andra (omkr. 1,65 m.), med en breddindex af 83. De äro buddister, men hos dem har Buddhas lära, hvilande på bramanska trosläror, undergått en mängd förändringar och tillegnat sig animistiska trossatser, som ännu bilda grundvalen i deras religion. De buddistiske munkarna (talapoins) spela en viktig roll. Bramanismen, som föregått buddismen, har lämnat spår af sitt inflytande i bildandet af kaster, som under buddismen blifvit samhällsklasser: den ofantligt stora kungliga familjen, adelsklassen (afkomlingar af äldre konungar), afkomlingar af gamla bramaner och buddistiska präster, den stora massan af fria kambodjer samt slutligen, trots slafveriets upphäfvande 1884, en klass ”bundna”, faktiskt slafvar, flertalet afkomlingar af fångna ”vildar”. Katolska missionärer ha haft ringa framgång; de fleste omvände kristne äro annamiter från Kochinkina. — Khmerspråket är monosyllabiskt, men begagnar sig af ett stafvelsealfabet, bestående af 24 tecken, 35 konsonanter och flera vokaler, af hvilka endast två, *a* och *o*, äro enkla. Språkets grammatikaliska byggnad är mycket enkel. Litteraturen består mest af teologiska arbeten, skrifna på pali, hvarjämte på folkets läppar lefver en massa visor, legender och berättelser om jättar och gudar. — Det gamla språket har uppblandats med en mängd främmande ord och närmar sig nu det i Siam och Annam. För skriftspråket ligger det indiska *pali* till grund. — Af andra folkstammar finnas 40,000 muhammedanska malajer, omkr. 120,000 kineser, 70,000 annamiter, men blott omkr. 500 européer. I Pnom-penh finnas en högre skola samt en elementarskola; i öfrigt ombesörja de buddistiske munkarna folkundervisningen. Tidräkningen är trefaldig: en religiös, en politisk och en borgerlig; den sista är mest använd och börjar med år 638 e. Kr. Landets hufvudnäring är landtbruk; hufvudsakligen odlas ris samt vidare bomull (9,000 ton), tobak, majs, kanel, kaffe, peppar (årligen 750,000 kg.), indigo, kardemumma, areka- och muskotnötter. Dessutom vinner man palmsocker, vax och gummi samt drifver betydande silkesodling och fiske. Vackra siden- och bomullsväfnader tillverkas. K. har blott två hamnstäder, Kampot och Sré-Umbel, men största delen af handeln öfver hafvet går öfver Saigon i Kochinkina. Införseln består mest af salt, vin, väfnader och vapen, exporten af salt fisk, bomull, tobak och ris. — Konungen är absolut enväldig öfver sina undersåtar

och eger all jord; den högsta styrelsen är öfverlämnad åt 5 ministrar. Sedan 1884 är likväl förvaltningen underställd en fransk resident (*résident supérieur*), som sorterar under generalguvernören öfver Franska Indo-Kina. Fransmännen bestämma öfver skatter, tullar, offentliga arbeten o. s. v. Budgeten för 1909 steg till 2,784,000 piaster (à 1 kr. 58 öre). Hufvudstad är Pnom-penh (sedan 1870).

Historia. I 1:a årh. e. Kr. innehades K. af tschamfolket, som hyllade bramaismen och efterlämnat storartade prakttempel, särskildt vid Angkor Wat. Tidtals var detta s. k. Tschamparike dock skattskyldigt under Kina, tidtals utsträckte det sina gränser öfver kringliggande länder. Omkr. 700 inträdde ett svaghetstillstånd, betecknadt af buddismens inträngande och framryckande af khmerfolket (de nuv. kambodjerna), under hvars herravälde buddismen blef statsreligion (1320). Ej heller de lyckades bevara sin makt, utan K. var från senare hälften af 1300-talet ett tvistefrö mellan Annam och Siam. Portugiserna kommo dit 1553 och följdes snart af spanjorerna (från Manila) och af holländarna. Redan 1610 började kristen missionsverksamhet. Både Annam och i än högre grad Siam underlade sig stora delar af landet, och efter 1806 måste K. betala tribut till sina båda grannar. Sedan Frankrike bemäktigat sig Kochinkina, afslöt det 11 aug. 1863 ett fördrag med K., hvarigenom detta land faktiskt kom under franskt protektorat. Då fransmännen på 1880-talet invecklades i krig med Annam, gjorde konung Norodom min af att vilja undandraga sig det franska förmynderskapet, men nödgades i stället afsluta ett fördrag 17 juni 1884, som ställde landet i ännu större beroende af Frankrike. Det franska herraväldet har utan tvifvel kraftigt bidragit till landets utveckling och förbättrat folkets ställning. Jfr Franska Indo-Kina. Litt.: Henry, ”Promenade au Cambodge et au Laos” (1894), Kemy och Arnaud, ”Histoire de l’établissement du protectorat français au Cambodge” (1897), E. L. de Lajonquière, ”Inventaire descriptif des monuments du Cambodge” (i ”Publications de l’école française d’Extrême-Orient”, 1907), och Aymonier, ”Le Cambodge” (3 bd, 1900—04). J. F. N.

Kambodja, äldre namn på floden Mekong.

Kambodjas kungliga orden. Se Ordnar.

Kambo skans, i Färgaryds socken, Småland, omkr. 5 km. innanför Hallandsgränsen, anlades 1676 af öfverste Lillie och professor Spole för att spärra vägen till Jönköping, den s. k. Nissastigen. Efter krigets slut fick K. förfalla. L. W:son M.

Ka'mbrik, *text.* Se Batist.

Kambriska systemet, *geol.* Se Kambrium.

Ka'mbrium l. Kambriska systemet (af *Ca'mbria*, romarnas namn på Wales, där ifrågavarande bildningar först noggrannare studerats, af Sedgwick 1836), *geol.* Systemets gräns nedåt är svår att för alla fall fastställa. På det egentliga urberget följer på många ställen i Sverige en formation af fossilfria lagrade bergarter, konglomerat, sandstenar eller skiffrar (jotniska), ofta genomsatta af diabasgångar eller mellanlagrade af diabastäcken (postjotniska). De fossilförande aflagringar, som i Sverige äro närmast yngre än dessa nu nämnda, sammanfattas under namnet kambriska systemet, som således nedåt skulle sträcka sig till de jotniska bildningarna. Man har emellertid ingenstädes i Sverige iakttagit det egentliga kambrium direkt hvilande på jotniska aflagringar, utan öfverallt på det vittrade, abraderade urberget. Också den öfre gränsen har varit omstridd. Numera drages den närmast under de äldsta graptolitförande lagren, d. v. s. under Dictyonemaskiffern, som således bildar den äldsta afdelningen af den på kambrium följande siluren.

1. Eokambrium eller Algonk. Äldre än de egentliga kambriska aflagringarna är i norra Sverige den s. k. Sevegruppen, kvartsiter, sandstenen och hårda, kristalliniska skiffrar samt kalkstenar längs den högsta fjällryggens östra rand; hit höra vidare Almesåkragruppen, Dalformationen och Dalarnas sandstensformation; i Norge kallas motsvarande bildningar sparagmitformationen.

2. Undre kambrium. Underst öfverallt ett konglomerat, stundom med vindnötta stenar, angifvande, att före kambriska hafvets inbrytande den vittrade berggrunden bildade torrt land, ett dynlandskap. Landet öfversvämmades allt högre upp; den forna strandremsan blef till en långgrund strand, där massor af strandsand efter hand aflagrades och omvandlades till sandsten, redan af de äldre geologerna belagd med namnet fukoidsandsten, eftersom den omsluter, hvad man först ansåg vara hafsalger (*fucus*). Dessa ”växt”-rester ha emellertid till stor del visat sig vara endast spår af olika föremål, som krupit eller af vågorna släpats omkring på sandstranden; sådana spår ha t. ex. kallats *Cruziana*, *Eophyton* o. s. v., och en hel afdelning af sandstenen har efter sistnämnda spår kallats eophytonsandsten. En annan här förekommande problematisk bildning är Scolithus. Djurvärlden är ej synnerligen rik: aftryck af *Medusor*, *Mickwitzia*, *Hyolithus*, *Olenellus Mickwitzi* (i Estland). På den egentliga sandstenen följa grågröna leriga sandstenar med trilobiter, såsom *Olenellus Torelli*, *Holmia Kjerulfi*, *Ellipsocephalus Nordenskiöldi* etc., således en ganska rik djurvärld. Denna olenellussandsten är i Sverige af ringa utbredning och mäktighet, men i t. ex. England och Nord-Amerika mycket mäktigare.

3. Mellan-kambrium, Paradoxides-lagren (= Angelins *regio conocoryphárum*), af svarta alunskiffrar med bollar af bituminös kalksten, orsten, eller stundom af grönaktig skifferlera eller t. o. m. skiffrig sandsten. Ledfossil = olika arter af trilobitsläktet *Paradoxides* samt dessutom af *Agnostus*, *Conocoryphe*, *Microdiscus*, *Obolella* o. s. v.

4. Öfre kambrium. Olenus-lagren (= Angelins *regio olenorum*). Äfven denna afdelning utgöres af alunskiffer med orsten. *Paradoxides* är utdöd; i st. f. detta släkte träda andra, mindre trilobiter, s. k. *Olenider*, såsom *Parabolina*, *Eurycare*, *Ctenopyge*, *Peltura*, *Parabolina*, *Acerocare* o. s. v.

Utom i Sverige finnes kambrium i Norge, England, Ryssland, Böhmen och andra delar af Europa, i Öst-Asien och Nord-Amerika. A. Hng.

Kambräken, *bot.*, namn på ormbunken *Blechnum spicant* With.

Kambuja. Se Kambyses.

Kambüniska bergen. Se Grekland, sp. 230.

Kambyses (pers. *Kabuija*), förnämlig konung i Persien, son af Kyros, hvilken han efterträdde 529 f. Kr. Han eröfrade Egypten (525), men en därifrån företagen expedition mot Etiopien misslyckades genom brist på lifsmedel, och under ett fälttåg

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

till Ammonion i den libyska öknen begrofs större delen af hans här i ökensanden. Äfven hans plan att underkufva Kartago gick om intet, emedan fenicierna ej kunde förmås att lämna honom sin flotta till detta ändamål. Hans af naturen vilda och grymma lynne, ytterligare uppretadt genom dessa motgångar, gaf sig luft i blodiga förföljelser, för hvilka många af hans närmaste anhöriga, bland dem hans egen broder Smerdes (Bartja), föllo offer. Äfven kränkte han på det djupaste egypternas nationalkänsla genom visadt förakt för deras religion och i synnerhet därigenom, att han dödade eller sårade den helige tjuren Apis. Vid underrättelsen om ett uppror i Persien (522) återvände han dit, men omkom under vägen i Syrien, på det sätt att han, då han skulle stiga till häst, dödligt sårade sig på sitt eget svärd. A. M. A.

Kamcylinder, *text.* Se Borrplys.

Kamé, ädelsten eller halfädelsten med skulpterad *upphöjd* framställning. Se Gem, sp. 888.

Kaméglas. Se Glasfabrikation, sp. 1283.

Kamehamēha, hawaiiska konungar. Se Hawaiiöarna, sp. 121.

Kamehamehasorden, hawaiisk orden. Se Ordnar.

Kamēi'ros (grek. *Κάμειρος*), forngrekisk, af doriska kolonister grundad stad på västra kusten af ön Rhodos och länge den mest betydande af öns städer.

Ka'meke, Arnold Karl Georg von, preussisk militär, f. 1817, d. 1893, blef 1858 chef för krigsministeriets ingenjörafdelning, bekläddе under 1866 års krig med Österrike stabschefsbefattningen vid 2:a armékåren och blef 1867 generalinspektör för ingenjörkåren och fästningarna. Vid fransk-tyska krigets utbrott 1870 ställdes K. i spetsen för 14:e infanteridivisionen, med hvilken han öppnade slaget vid Spicheren 6 aug. och sedermera deltog i striderna vid Metz och i nämnda fästnings inneslutning, hvarefter honom anförtroddes ledningen af ingenjöranfallet mot Paris. Efter krigets slut trädde han åter i spetsen för ingenjörkåren. 1 jan. 1873—9 mars 1883 var han krigsminister. Han hade 1875 blifvit general af infanteriet. C. O. N.

Kamēl (lat. *camēlus*). 1. *Zool.* Se Kameldjuren. — 2. *Sjöv.*, ett slags pråm, så inrättad, att med tillhjälp af densamma ett fartyg kan lättas tillräckligt antingen för att tagas af grund eller för att föras igenom en i förhållande till fartygets djupgående alltför grund farled. 2. J. G. B.*

Kamēldjuren, *Tylopoda, zool.*, bilda en grupp idisslare inom underordn. *Artiodactyla* och ordn. *Ungulata*, hofdjur (se Däggdjuren). De skilja sig från öfriga idisslare genom ett antal egenskaper, som dels äro af lågt ursprung, dels äro nyare anpassningar till lefnadssättet. Från alla andra däggdjur afvika de och närma sig lägre ryggradsdjur därigenom, att de röda blodkropparna äro elliptiska, ej runda som hos de förra. Låren äro fritt afsatta från den i ljumskarna indragna bålen. Tårna äro två och försedda med nagellika klöfvar; lättklöfvar saknas; alla tre tåledеrna hvila på af elastisk bindväfnad sammansatta trampdynor. Medan alla öfriga nu lefvande idisslare sakna öfre framtänder, finnas tre par sådana — alltså det för alla högre däggdjur normala antalet — i mjölktandsättningen och *ett* par hos det gamla djuret samt på vanligt sätt utbildade hörntänder både i öfver- och underkäken (se fig. 1). Bladmagen är ej utbildad; öfverläppen är djupt klufven; gallblåsa

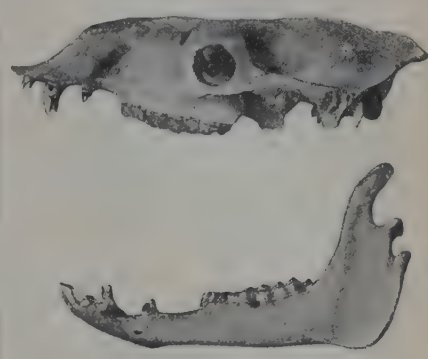

Fig. 1. Hufvudets skelett af vild kamel.

saknas. Kameldjuren äro i Gamla världen nästan h. o. h., i Nya världen delvis förvandlade till husdjur; på förra stället trifvas de på torra, heta slätter, på det senare i högländer ända till 4,000 m. ö. h. Gräs och andra örter, löf, kvistar, tistlar o. d. utgöra deras föda. De äro i hög grad förnöjsamma samt kunna länge hungra och törsta. Kameldjuren lefva i hjordar eller åtminstone älska sällskap, äro dumma och ondsinta, fastän de låta tämja sig. De röra sig i en vaggande passgång, d. v. s. sätta fram båda benen på samma sida nästan samtidigt. Honan föder blott en enda unge åt gången, hvilken hon vårdar med mycken ömhet. Endast två släkten finnas i nutiden: *Camelus* och *Auchenia*.

Kamelsläktet, *Camelus*, har breda fötter, hvilkas tår blott framtill äro skilda och f. ö. förenade genom en bred, nästan kretsformig, framtill endast föga klufven trampdyna. Pälsen är grof, svansen mot spetsen försedd med långa hår. En eller två pucklar på ryggen. *Camelus bactrianus*, tvåpuckliga kamelen (fig. 2), igenkännes på sina två pucklar och är gröfre byggd än dromedaren. Denna art har man i Central-Asiens otillgängligaste delar anträffat i vildt tillstånd. Huruvida dessa äro ursprungligen vilda djur eller kameler, som ursprungligen varit tama, men senare förvildats, är en öppen fråga; på grund af det af S. Hedin från hans resa 1899—1902 hemförda materialet är det förra antagandet det sannolikaste. Som husdjur lefver tråpuckliga kamelen från Peking till Krim; i Buchara och Turkmenien träder dromedaren i dess ställe där, hvarest stäppen antager ökenkaraktär. — Dromedaren, enpuckliga kamelen l. arabiska kamelen, *Camelus dromedarius* (se fig. till art. Kamelsäck), har blott *en* puckel. Puckelbildningen är emellertid beroende på djurets näringstillstånd — liksom fettsvansen hos vissa fårraser, halfapor m. fl.: dessutom har påvisats, att dromedarens puckel hos fostret är dubbel. Man har därför tämligen

allmänt antagit, att dromedaren, som är känd endast i domesticeradt tillstånd, ej till arten är skild från kamelen, utan skulle vara en domestikationsprodukt af denna, helst den med kamelen fram-

Fig. 2. Tvåpuckliga kamelen.

bringar fruktsam afkomma. Dromedaren finnes i Afrika från Medelhafvet till omkr. 12°, i Somalilandet till 5° n. br., dessutom i Indien, Persien, Mindre Asien, Syrien och Arabien. I Italien finnes sedan 1622 ett kamelstuteri i San Rossore vid Pisa; äfven i Syd-Spanien (prov. Cádiz och Murcia) hållas dromedarer. Äfven de till Australien införda kamelerna trifvas bra. Däremot ha försöken att acklimatisera dem i Amerika hittills ej krönts med framgång. Till sin begåfning står den tvåpuckliga kamelen ej högre än dromedaren, utan är lika dum, slö och feg som denne. Att försvara sig mot en fiende på något verksamt sätt förstår den icke; anfallen, endast spottar och skriker den. Under parningstiden blir dock hingsten af denna art liksom af dromedaren ytterst orolig och ofta så ursinnig, att han måste fängslas, för att han ej må göra sina likar eller t. o. m. människor lifsfarlig skada. Den tvåpuckliga kamelen älskar särskildt saltväxter, och salt utgör för honom en nödvändighetsartikel; så dricker han salthaltigt vatten eller slickar upp det salt, som återstår efter dess afdunstning. En stark kamel af denna art kan bära 220 till 270 kg. och därmed på en dag tillryggalägga 30 till 40 km.; minskas bördan till hälften så mycket, kan djuret hinna nästan dubbelt så långt om dagen. Sommartiden kan det törsta två till tre, under vintern fem till åtta dagar; under hälften så lång tid kan det undvara foder, och blott hvar sjätte eller åttonde dag behöfver det hvila ett helt dygn. Tvåpuckliga kamelen länder människan till stort gagn. Dess hår, mjölk, hud och kött användas; själf begagnas den som lastdjur och dragare. Med dess tillhjälp är det möjligt att färdas i Asiens vattenlösa stäpper. Som redan antydts, är den tvåpuckliga kamelen ett stäppdjur, medan dromedaren lefver företrädesvis å ökenområdena. Af båda finnas flera raser.

Lamasläktet (sp. *Ulama*), *Auchenia*, som lefver i västra och sydliga delarna af Syd-Amerika, skiljer sig från kamelsläktet genom längt, ulligt hår, kortare svans, smalare fötter, hvilkas tår äro friare, och genom saknaden af puckel, mindre storlek m. m. Man skiljer på fyra olika former, af hvilka två, nämligen guanakon och vikunjan äro vilda, medan de öfriga, laman och alpackan, äro kända endast som tamdjur. — Af de vilda formerna eger guanakon l. huanakon (*Auchenia huanaco*) den största geografiska utbredningen: ifrån nordligaste Peru till Eldslandet. Det är ett typiskt bergsdjur och träffas ända intill Kordillerernas snögräns. I storlek uppnår den vår kronhjort; färgen är öfvervägande rödbrun. Den lefver i större eller mindre flockar, bestående af flera honor och *en* hanne som ledare. — Vikunjan (*A. vicugna*) är mindre än den förra, rödgul, med bröst och buk hvita; å bröstet är den långhårig. Pälsen är mycket finulligare än hos guanakon, hvarför vikunjan jagas ifrigare än den förra. Dess utbredningsområde är inskränkt till Kordillererna i Peru och Bolivia. — Lamans (*A. lama*) färg växlar i likhet med flertalet husdjurs mycket: man träffar hvita, svarta, röda, fläckiga exemplar. Djuret, som är hemma förnämligast i Peru, men äfven i Chile, blir 1,8 m. högt till hjässan och 1,2 m. öfver bogarna; det är större än guanakon. Som lastdjur användes laman mycket, mest att bära silfvertackor från Potosi och lifsmedel m. m. till bergsfolket. 300,000 djur lära begagnas härtill. Oaktadt all vård och försiktighet dör en mängd lamadjur på vandringarna till kusten, emedan de icke fördraga det heta klimatet. En lama kan icke lastas med mer än 40 kg.; blir bördan tyngre, lägger djuret sig och reser sig icke, förrän man minskat lasten. Lamadjuren gå, så lastade, 10 till 12 km. om dagen, beta därunder vid vägkanten, sprida sig öfver slätterna och klättra i bergen, men måste behandlas mildt, ty annars blifva de tredska och oanvändbara. Laman är som skapad för indianen, hvilken i sitt outtröttliga tålamod har lärt sig enda sättet att sköta detta egensinniga djur. Köttet af laman ätes. Det af ettåriga djur erhållna anses synnerligen läckert; äldre djurs kött torkas samt betecknas i Peru och Bolivia med namnet *charqui*. Af ullen tillverkas grofva tyger och rep. Af huden beredes läder. Äfven mjölken användes. Dessutom insamlas lamans liksom de öfriga lamaformernas exkrement af indianerna och användas som bränsle; insamlandet underlättas därigenom, att dessa djur alltid afsätta exkrementen på bestämda platser. — Den andra domesticerade formen, alpackan (*A. paco*; fig. 3), är mera undersätsig och mindre än laman, till det yttre påminnande om ett får, hvartill i främsta rummet bidrager den långa, mjuka ullbeklädnaden, som företrädesvis å båleus sidor uppnår en betydande längd. Alpackaafveln bedrifves förnämligast i Syd-Perus högländer och uteslutande för den högt värderade ullens skull, som alpackan lämnar (se Alpacka 2); som lastdjur användes denna form ej. — Laman och alpackan höra till de få husdjur, som funnos i Amerika före européernas ditkomst. Släktskapsförhållandena mellan de olika lamaformerna äro ännu outredda; somliga vilja härleda båda de tama formerna från guanakon.

Kameldjurens geologiska historia har på senare tider blifvit jämförelsevis väl känd. Den äldsta

bekanta stamfadern är en i Nord-Amerikas eocenformation anträffad släkt (*Protylopus*), ej större än en hare, med en ursprungligt byggd, sluten tandrad och ett kranium, hvilket, ehuru ursprungligare, redan

Fig. 3. Alpackan.

påminner om lamans. I miocenformationen uppträda redan typiska kameldjur, ur hvilka lamasläktet framgick. Äfven Gamla världens kameldjur äro högst sannolikt af nordamerikanskt ursprung; en kamel, som till släktet ej skiljer sig från Camelus, dog ut i Nord-Amerika först under kvartärperioden. L—e.

Kameleo'nterna, *Chamæleontes, zool.*, bilda en underordning af ödlornas ordning och kräldjurens klass. De ha fullständiga okbågar, masklik, klibbig, långt utsträckbar tunga med klubblik spets,

Fig. 1. Kameleont.

klätterfötter och gripsvans. Kroppen är hög, hoptryckt från sidorna, med bågformigt böjd, tunn rygg. Hufvudet är pyramidformigt, kantigt, ofta egendomligt utdraget i nosdelen, och halsen knappt märkbar. Benen äro mycket smala, trinda, alla af nästan lika längd, försedda med fem tår, hvilka äro genom den allmänna kroppsbetäckningen förenade (tre i en afdelning framåt och två i en annan bakåt) till näst yttersta leden. Tårna äro undertill klädda med en kornig hud och bilda ett slags griptänger, hvarmed djuret kan säkert omfatta trädens grenar; till kroppens hållande i säker jämvikt bidrager väl äfven, att det på framfötterna är de tre inre och de två yttre, på bakfötterna de tre yttre och de två inre tårna, som äro sammanvuxna. Stjärten är trind och stark, afsmalnar mot spetsen och kan hoprullas snäckformigt. Huden saknar fjäll, men är i stället försedd med små, korniga upphöjningar, mellan hvilka stundom finnas små plåtar och släta fält; härpå beror, att den kan utsträckas i betydlig grad. Ögonen ha en högst egendomlig byggnad. De omslutas kapselformigt af starka ögonlock, som lämna blott en liten, rund öppning för pupillen öfrig. Båda ögonen äro fullkomligt oberoende af hvarandra i sina rörelser och kunna samtidigt riktas åt olika håll. Denna egenskap gör det möjligt för kameleonten att öfverskåda hela sin omgifning, utan att röra sin kropp, och så med stor lätthet upptäcka sitt byte. — Till sin inre byggnad äro kameleonterna ganska egendomliga. Ögonhålorna äro ovanligt stora och inneslutna af starka ben (se fig. 2), pannbenet enkelt, tinningbenen smala, vingbenen ovanligt utvecklade och lodrätt nedstigande. Hjässbenet är enkelt och baktill utdraget i en benstaf, med hvars spets de likaledes starkt förlängda och smala fjällbenen förena sig; det är denna bildning, som ger åt kameleonternas hufvud den egendomliga kaskliknande formen. Tänderna äro akrodonta. De bakre refbenen äro nedtill förenade

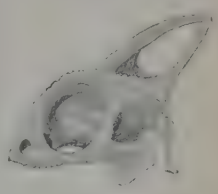

Fig. 2. Kranium af kameleont.

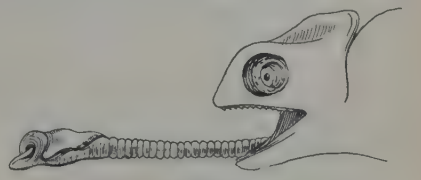

Fig. 3. Tunga af kameleont.

genom ett broskband. Tungan (fig. 3) är högst egendomligt bildad; i hvilande tillstånd ligger den sammandragen i svalget, men kan, då den skall användas, utsträckas 15 till 20 cm. Tungbenet sammanhänger icke med skallen och har fyra, 2 cm. långa horn och en kropp, som förlänger sig 3 cm. framåt i form af ett utskott, hvilket tjänar till att stödja tungan i dess hvilande tillstånd. Då den skjutes fram, är den tjock som en svanpenna, elastisk, rödaktig på midten samt visar ett hvitt band ungefär 2 cm. från spetsen och mot denna några starkt fyllda blodkärl. Tungans rörliga stycke utgöres af två delar, en för att skjuta fram den och en annan, som bildar det egentliga griporganet. Det förra stycket, som ligger framom tungbenet, intager i hvila mycket litet rum, men kan genom det vidlyftiga kapillärnätets hastiga fyllande med blod från de båda stora tungpulsådrorna ögonblickligen utsträckas och åter indragas. Själfva

Ord. som saknas under K, torde sökas under C.

griporganet är i sin främre del urholkadt, öfverdraget med en veckig slemhud och betäckt med ett klibbigt ämne, som afsöndras ur flera körtlar.

Kameleonterna, som sedan gamla tider varit beryktade för sina egendomliga färgförändringar, tillhöra alla Gamla världen, förnämligast Afrika. 50—60 arter, flertalet tillhörande släktet *Chamæleo*, kameleontsläktet, äro kända; omkring halfva artantalet lefver på Madagaskar. Vanliga kameleonten, *Ch. vulgaris*, är utbredd fr. o. m. södra Spanien öfver norra Afrika och i Asien ända bort på Ceylon. Den igenkännes på sin blott till hälften tandade ryggkam, en dylik kam på kroppens undre sida från hakan till analöppningen, en trekantig, pyramidformig hjälm på bakhufvudet och kroppens likartade betäckning. Längden stiger till 25—30 cm., hvaraf mer än hälften kommer på svansen. Liksom sina samslägtingar förekommer den blott på sådana ställen, där det regnar tidtals eller hvarje natt så stark dagg faller, att djuret ständigt har vatten att dricka. Kameleonterna äro byggda för att lefva i träden, hvarför de också sällan komma ned på marken. De uppträda vanligen i små sällskap af tre till sex stycken i en buske eller trädkrona, där de sitta orörliga, hållande sig fast med fötterna och stjärten, samt blott då och då höja sig upp och åter sänka sig ned mot den gren, hvarpå de hvila. Slår en insekt ned i närheten, så vänder kameleonten båda ögonen mot den, öppnar långsamt sin mun, slungar fram tungan, vid hvilken bytet fastklibbas, hvarefter det indrages i munnen och förtäres. Därefter är kameleonten lika orörlig som förut. Endast om hungern drifver den, kan den förmå sig att förfölja rofvet ett litet stycke. Kameleonternas förmåga att växla färg beror på förekomsten af två lager olika färgämnen, af hvilka det ena finnes i bindväfvens djupaste lager, det andra däremot i förgrenade celler, som ligga i hela läderhuden under eller i samma lager som det föregående. Det förra färgämnet är hufvudsakligen hvitt, utåt dock mer eller mindre klart gult, det senare brunsvart. Båda lagren frambringa färgväxlingen, allteftersom de uppträda jämte eller bakom hvarandra eller det ena genomtränger det andra. Är endast det ljusa färgämnet verksamt, blir djurets hud hvit eller gul; skimrar blott det svarta igenom, blir den brun eller svart. De mellanliggande färgskiftningarna uppstå, allteftersom det ena lagret mer eller mindre fullständigt genomtränger det andra. På kroppens sidor synas två breda, ljusa, längsgående band och mellan dem från hufvudet till stjärten mörka, runda punkter, som mera än andra ställen växla färg. Är djuret retadt, blir huden grönaktig, på buken blåaktig, banden hvita och punkterna svarta. Mången gång är kameleonten rödbrunaktig, banden ljusare och skuggningarna nästan helt och hållet försvunna. I allmänhet äro både färgen och teckningarna klarare, ju lifligare, friskare och mera irriteradt djuret är. Att ljus och värme inverka i väsentlig grad på färgförändringen, är ådagalagdt. Lungan är försedd med ett stort antal från dess yta utgående fingerlika utskott; sannolikt spelar äfven denna lungans egendomlighet en roll vid färgväxlingen, hvilken för resten förekommer äfven hos en del andra ödlor. — Om kameleonten hotas af någon fiende, plägar den blåsa upp sig betydligt samt utstöta pustande och hväsande ljud. Griper man den, försöker den bitas, men kan icke förorsaka några sår. Därvid skiftar kroppen färg, refbenen synas, och djuret blir i viss mån genomskinligt. Såsom förut nämnts, utgöres kameleontens föda af insekter, men äfven af larver och andra smådjur. Honan lägger ägg, omgifna af ett poröst kalkskal, i en grop, som hon uppkrafsar i marken; äggen betäckas med sand, jord, blad, grässtrån o. d. Kameleonterna falla själfva byte för små rofdjur, roffåglar, ormar och ödlor; äfven människan ofredar dem helt oförtjänt. De simma synnerligen väl. I södra Spanien håller man dem inne i husen för att fånga flugor; man inrättar en sittplats åt dem och ställer där bredvid ett kärl med honung, hvilken lockar flugorna i närheten af den skicklige och oförtrutne kammarjägaren. C. R. S. (L—e.)

Kamelgarn, garn af kamelhår, den till industriella ändamål nyttjade ull, som vårtiden fälles af kamelen. Bäst är rygghåret. Af de olika färgerna (grå, svart, röd) föredrages svart. Håret förarbetas mest till grofva tyger och filtar. Persien lämnar den bästa varan. Af kamelens längre, raggartade hår tillverkas dragremmar. Ordet kamelgarn förväxlas ofta med tyska *kämelgarn* (se d. o.). (G. A. W.)

Kamelgräs l. Kamelhö, *bot.*, namn på gräsen *Andropogon laniger* och *A. Schoenanthus* (se Andropogon), som utgöra kamelernas hufvudnäring i öknarna. G. L—m.

Kamelhö. Se Kamelgräs.

Kamēlia, *bot.* Se Thea

Kamēliadamen, *La dame aux camélias*, roman och skådespel af Alexandre Dumas d. y. (se d. o., sp. 1050). — Med hänsyftning på hufvudpersonen däri plägar ordet kameliadam beteckna en kurtisan l. demimondedam.

Kamelopārden, *astron.*, detsamma som giraffen (se d. o.).

Kamelo'tt. Se Kamlott.

Kamelsadel, *text.* Se Kamelsäck.

Kamelsläktet. Se Kameldjuren, sp. 710.

Kamelstriden. Se Kalifat, sp. 616.

Kamelsäck l. Kamelsadel, *text.*, en konstrikt mönstrad väfnad af kvadratisk form, i Orienten använd som yttertyg till kamelernas sadelväskor (se fig.). Dylika väfstycken, synnerligast flossa- eller sammetsartade sådana med rika mönster, bildade af fina, för hand inplockade olikfärgade ulltofsar, säljas till Europa och användas till möbelbeklädnad. Numera tillverkas liknande väfnader i Europa på mekanisk väg (se Mokett) och äro mycket värderade för såväl sin prydlighet som sin hållbarhet. G. A. W.

Dromedar med kamelsäck.

Ord. som saknas under K, torde sökas under C.

Kameltörne, *bot.* Se Kapgummi.

Kämen, stad i preussiska prov. Westfalen, 15 km. s. v. om Hamm vid järnvägen Hannover—Köln. 10,429 inv. (1905). Stenkolsgrufvor och fabriker.

Kämenets Litovsk (po. *Kamieniec-Litowski*), stad i ryska guv. Grodno, vid Lesna, en biflod till Bug. Omkr. 3,000 inv., mest judar. K. var fordom en mycket betydlig stad. J. F. N.

Kämenets-Podolski (po. *Kamieniec-Podolsk*), hufvudstad i ryska guv. Podolien, på en halfö mellan Dnjestr och dess biflod Smotritj. 36,900 inv. (1908), 50 proc. judar, 30 proc. polacker. I K. finnas 16 grek.-ortodoxa kyrkor och 2 kloster, 4 rom.-katolska kyrkor och 3 kloster, armenisk kyrka, synagogor, seminarium, 2 gymnasier. Säte för en grek.-ortodox och en romersk-katolsk biskop. K. förstördes fullständigt af Batu 1240, besattes af turkarna 1672 och kom genom freden i Karlowitz (1699) till Polen och 1795 till Ryssland. Vid K. besegrades turkarna af polackerna 22 okt. 1633, och där slöts 17 dec. 1653 fred mellan dem. De fordom viktiga befästningarna slopades 1813. J. F. N.

Kamenskaja, kosack-stanitsa i Donska området, Ryssland, vid Donets. 23,576 inv. (1897). J. F. N.

Kamenskij. 1. Michail Fedorovitj K., grefve, rysk generalfältmarskalk, f. 8 maj (g. st.) 1736, d. 12 aug. (g. st.) 1809, utmärkte sig under sjuåriga kriget (1756—63) och i 1769—74 års krig med Turkiet. Under det senare besegrade han turkarna vid Jenibazar (1774) och nödgade den i Schumla inneslutne storvesiren att antaga de fredsvillkor, som lades till grund för freden i Kutschuk-Kainardji s. å. 19 och 21 dec. 1778 vann han segrarna vid Jangur och Sakulzy, för hvilka belöningen blef marskalksstafven. Då han 1806 fick befälet mot Napoleon, var hans kraft redan bruten, hvarför han snart måste lämna detsamma. — 2. Nikolaj Michailovitj K., den föregåendes son, rysk general, f. 27 dec. (g. st.) 1776, d. 4 maj (g. st.) 1811, gjorde sina lärospån under Suvorov i dennes fälttåg i Italien och Schweiz mot franska republiken, deltog i tredje koalitionens krig och skar lagrar äfven under kriget i Finland 1808—09. Under början af kriget förde han ett underordnadt befäl i södra Finland, men kallades efter ryssarnas nederlag vid Lappo, 14 juli 1808, af öfverbefälhafvaren general Buxhœvden att öfvertaga befälet öfver fältarmén i norra Finland efter general Rajevskij. K. mottog i Jämsö de slagna spillrorna af Rajevskijs armé, framryckte till Saarijärvi, men vände vid underrättelsen om motgången vid Alavo 17 aug. och gick öfver Jyväskylä och Keuruu mot Ruona. Ehuru svenskarna segrade vid Ruona, drogo de sig efter den obetydliga striden vid Salmi 1 och 2 sept. tillbaka, och efter den inden började K:s segertåg. I stället för att från Lappo marschera rakt på Nykarleby och sålunda afskära återtåget för svenskarna, som tagit vägen till Vasa, följde han dessa, men afgjorde genom den blodiga segern vid Oravais, 14 sept., i själfva verket hela fälttåget. Han följde svenska härens spillror, ända tills dessa genom konventionen i Olkijoki, 19 nov., utrymde Finland, då han på grund af sjuklighet för en tid måste lämna krigsskådeplatsen. 23 juli 1809 öfvertog han i Umeå befälet öfver de ryska stridskrafterna i Västerbotten. Han hotades där med undergång, då en af svenska regeringen utrustad expedition landsteg n. om Umeå, vid Ratan, för att afskära ryssarna återtåget. Den svenska landstigningskårens långsamhet och oskicklige tillvägagående i striden vid Sävar, 19 aug., räddade dock K., som lyckades draga sig tillbaka till Piteå. Han hade just börjat på nytt framrycka söderut, då underrättelsen om fredsslutet i Fredrikshamn hejdade honom. 1810 vann K. nya utmärkelser på den turkiska krigsskådeplatsen, där han en tid förde eget befäl. K. skildras som en insiktsfull, bildad, härsklysten, egenkär, men tapper och förslagen härförare. — I "Generalen Grefve Gustaf Wachtmeister, hans släkt och hans fälttåg" (i "Hist. tidskr.", 1897) skildrar A. Hammarskjöld K:s lefnad och fälttåg i Sverige. C. O. N.

Kämenz [-ments], stad i sachsiska kretsen Bautzen, Oberlausitz, vid Schwarze Elster och järnvägen Pirna—Berlin. 11,120 inv. (1905). Ylle-, cement- och glasindustri. Sjukhus ("Lessingstift"), upprättadt till minne af Lessing, som föddes i K. 1729 och af hvilken äfven en kolossal byst där uppsattes 1863. (J. F. N.)

Kämera. Se Camera 2 och Fotografi, sp. 992 ff.

Kamerål (jfr Kammare), förr benämningen på allt, som hade afseende på rikets drätsel och förvaltning o. d. Kbg.

Kamerålbyrå, afdelning i ämbetsverk för utredning af ärenden rörande någon gren af finansförvaltningen. Namnet användes numera endast i Generaltull- och Järnvägsstyrelserna. Kbg.

Kamerålexamen. Genom k. br. 30 april 1799 anbefalldes, att de, som sökte inträde i sådana rikets kollegier, som ha befattning med kameralmål, och vid de publika räkenskapsverken, skulle från universiteten förete betyg i vissa kunskapsämnen (teologi, svenska språket och aritmetiken samt grunderna af naturrätten och sedeläran) och att undervisning skulle i dessa ämnen meddelas vid universiteten; därjämte stadgades äfven, att de skulle förete bevis på vunnen praktisk skicklighet. Bland de ofvan uppräknade ämnena nämnes icke den egentliga kameralvetenskapen (se d. o.), men professorn i nämnda vetenskap meddelade från början undervisning däri åt dessa studerande och deltog i förhören med dem. Dessa förhör anställdes efter ej lång tid under form af offentlig examen, hvilken fick namn af kameralexamen. Till ofvan nämnda ämnen lades genom k. br. 16 nov. 1839 grundlagarna. Kameralexamen afskaffades genom k. förordn. 9 okt. 1863. Den kompetens, som genom densamma vanns, kan nu i stället erhållas genom kansliexamen eller, i vissa fall, redan genom studentexamen (jfr k. kung. 12 maj 1865). Th. R.*

Kamerali'st, förr tjänsteman i allmänhet inom verk eller afdelning däri, hvars uppgift var sådana förvaltningsbestyr, till hvilkas skötande fordrades författningskunskap, men icke juridiska studier;

numera benämning på person, som forskar och skrifver inom området af kameralvetenskapen (se d. o.). Kbg.

Kameralistik. Se Kameralvetenskap.

Kamerällagfarenhet. Se Kameralvetenskap.

Kamerälvetenskap (Kameralistik, Kamerallagfarenhet). I åtskilliga tyska stater var *kammer* (af lat. *ca'mera*, förvaringsrum, skattkammare) benämning på de ämbetsverk, hvilka förvaltade furstens enskilda förmögenhet, inkomsterna af domänerna, regalen m. m., hvartill kommo vissa grenar af den inre förvaltningen. Med tiden ansågs tjänligt att åt dem, som sökte inträde vid dessa verk, bereda tillfälle att grundligare sätta sig in i dithörande ämnen, hvarför lärostolar i dessa inrättades vid åtskilliga tyska universitet. I allmänhet hänfördes till dessa ämnen grunderna för näringarnas bedrifvande (urproduktion, handtverk och handel), emedan genom deras blomstring det allmänna välståndet och därigenom furstens inkomster ökades, vissa politieanstalter, upprättade i samma ändamål, samt statshushållningen, som äfven benämndes kameralvetenskap i inskränkt mening. Benämningen kameralvetenskap förekom endast i Tyskland, där de förnämste författarna i densamma äro bl. a. Schmalz, Weber, Fulda, Baumstark och Rau, hvilken sistnämnde åt denna vetenskap gaf en helt och hållet ny ställning, i det han fattade den som en i statens intresse gjord tillämpning af nationalekonomiens grundsatser (*volkswirthschaftspflege*, *finanzwissenschaft*). Dels till följd af den revision Rau underkastade kameralvetenskapernas begrepp, dels till följd af förvaltningens ombildning, dels till följd af behofvet af en särskild teknisk undervisning ha kameralvetenskaperna upphört att som särskilda vetenskaper föredragas vid universiteten, där de numera behandlas som delar af politie- l. förvaltningsläran, eller ock ha de blifvit hänvisade till de tekniska undervisningsanstalterna. Äfven kameralvetenskapen i inskränkt mening har, sedan benämningen kameralvetenskap i allmänhet försvunnit och förändringar i förvaltningen upplöst allt samband emellan den förra och den senare, förlorat detta namn; för densamma har i enlighet med det allmänna europeiska språkbruket, som var gällande utom Tyskland, antagits benämningen finansvetenskap, finanslära. — Kameralvetenskapen i den mera omfattande bemärkelsen har i Sverige blifvit behandlad af A. Berch i "Inledning til almänna hushållningen" etc. (1747), där likväl själfva benämningen kameralvetenskap fattas i sin inskränktare betydelse. Som en lärobok i kameralvetenskap i vidsträckt betydelse kan äfven anses L. G. Rabenius' "Lärobok i nationaloeconomica" (1829). I sin "Lärobok i svenska kamerallagfarenheten" (2:a uppl., 1832) fattar däremot Rabenius kameralvetenskapen i dess inskränktare betydelse. Så göra äfven L. G. Linde i "Systematisk framställning af svenska kamerallagfarenheten" (2:a uppl. 1867; 3:e mycket omarbetade uppl. utkom 1887 under titeln "Sveriges finansrätt") och J. A. Thurgren i "Populär handbok i svenska kamerallagfarenheten" (1852). Th. R. (Kbg.)

Kamerērare. Se Kamrerare.

Kamerle'ngo. Se Camerlengo.

Kamerlingh Onnes, Heike, holländsk fysiker, f. 1853 i Groningen, filos. doktor där 1879, professor vid universitetet i Leiden, har ett mycket bekant och väl utrustadt kölddlaboratorium, dit äfven utländska vetenskapsmän rest för att utföra specialundersökningar vid den låga temperatur, som nås medelst flytande luft eller vätgas. K:s mest bekanta arbete är förtätningen af helium, hvilken gas han efter ett par misslyckade försök första gången 10 juli 1908 lyckades kondensera till vätska med kokpunkt omkr. — 268°. G. I.

Kameroniäner, skotsk sekt. Se Cameron, R.

Kämerun (af port. *Rio dos Camarões*, "krabbfloden", fordom namn på Wuri, se nedan), tysk koloni i västra Afrika, mellan Guineaviken och Tsadsjön, gränsar i n. v. till de brittiska kolonierna Nord- och Syd-Nigeria, i ö. till Franska Kongo, i s. till Franska Kongo och den spanska kolonien Rio Muni. 495,600 kvkm. Omkr. 3 mill. inv., hvaraf 1,128 hvita (1908). De enda inskärningarna i kusten, som har en längd af 320 km., äro några breda flodmynningar. Medan södra K. från Rio Campo, gränsflod mot spanska kolonien, är lågbergig, upptages mellersta kustområdet, mellan floderna Njong och Kamerun, af ett långt in i landet nående lågland; n. om Kamerunfloden når det väldiga Kamerunberget (se d. o.) ända fram till kusten, och på dess andra sida möter åter en låg kust kring æstuariet Rio del Rey. Det inre K. är ett 700—800 m. högt taffelland, som i yttersta norden, på båda sidor om Binue, har flera höga bergpartier, såsom Schebtschi (2,000 m.), Alantika (2,500 m.), Sari (2,400 m.) och Mandara. Geologiskt är landet föga utforskadt. Kamerunberget är ett basaltmassiv, och denna bergart fortsätter mot n. och n. ö. långt in i landet; f. ö. upptages största delen af sandsten, som hvilar på granit. Landet är rikt bevattnadt. Till Tsad flyter Schari, gränsflod i n. ö. mot Franska Kongo, med biloden Logon. De andra floderna flyta ned mot Guineaviken, men de äro segelbara endast i mynningsområdet, enär de bilda vattenfall, då de lämna det inre taffellandet. De viktigaste äro, från n. räknadt, æstuarierna Rio del Rey, Meta (floden Ndians mynning), Andonkat och Meme samt Kamerun, ett æstuarium, i hvilket flera floder utmynna, bl. a. Wuri, som är segelbar under 50 km., Sannaga, landets viktigaste flod, och Njong. — Klimatet är vid kusten hett och fuktigt samt alstrande malaria. Årstemperaturen växlar här mellan 25° och 26°; den hetaste månaden är febr. med 26,6°, den svalaste aug. med 23,6°. Regntiden infaller under april—nov., den torra årstiden dec.—mars, men regntiden inträffar ej samtidigt öfver hela området och växlar betydligt under olika år. K. hör dock till de regnrikaste trakter i Afrika. I Duala vid Kamerunfloden har man iakttagit 4,052 mm. per år, och i Bibundi, vid Kamerunbergets fot, 10,486 mm. (1897). I det inre höglandet är medelårstemperaturen omkr. 25° och regnmängden 2,745 mm. (i Baliburg). — Växtvärlden utmärkes af tropisk riklighet. I kusttrakten möter en urskog, som erinrar om Syd-Amerikas och är det enda större skogsområdet i västra Afrika. Äfven i närheten af Tsad förekomma täta skogsbestånd. Eljest är det inre i allmänhet öppet land, öfvervägande täckt med gräs, och om än skog icke heller där fattas, är den dock icke så tät som i kustlandet. Af inhemska vilda nyttiga växter märkas oljepalmen,

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

kolanötträdet, kautschukväxter, kalabarbönan, ebenholts och andra värdefulla trädslag samt drogväxter. Kulturväxter äro kokospalmer, bananer, batater, maniok, jordnötter, bönor, ananas, oranger, mango, citroner o. a. Kakaoträdet trifves bra, sämre däremot kaffe, tobak och bomull. — Djurvärlden är i kustområdet svagt, i det inre rikt representerad. Gorillan och schimpansen samt många andra ap- och markattarter, flädermöss af betydlig storlek, leoparder, sibetkattor, piggsvin, elefanter, antiloper, buffalar och krokodiler förekomma. Vattendragen äro rika på fiskar och krabbor, insektsfaunan är utomordentligt rik. Som husdjur hålla infödingarna höns, getter, får och svin samt i det inre äfven nötkreatur och i Adamaua också hästar. — *Befolkningen* är icke enhetlig, ty midt igenom landet går gränsen mellan sudannegrer och bantunegrer. Till de senare höra de krigiske dualla och flera dem närstående stammar, såsom mungo, abo, wuri, dibomba, lungasi, ndongo, molimba, bakoko, betanga, boguku, banko, bakviri i kustområdet. Längre in bo bali och jaunde, sannolikt blandfolk, därefter komma äkta sudanfolk samt haüsa och fulbe. — K. är en handels- och plantagekoloni; dock äro de europeiska anläggningarna ännu inskränkta till kustområdet eller till de trakter, som lätt kunna nås från detta. Hela den planterade ytan utgjorde 1906 8,700 har, hvaraf 93 proc. lågo i distriktet Buëa (s. om Kamerunberget). Den viktigaste kulturväxten är kakao; jämte den odlas hufvudsakligen kautschukväxten, *Kickxia africana*, och i mindre grad några andra kautschukväxter. Äfven kolaträdet har planterats, men ännu icke nått den utveckling, att det lämnat skörd. Odlingsförsök ha likaledes gjorts med muskotnöten, peppar, sisalagaver och tekträd. Svåra hinder för utvecklingen äro dels den knappa tillgången på arbetare i det glest befolkade landet, dels de svåra kommunikationsförhållandena. Emellertid har handeln med utlandet år för år tilltagit och utgjorde 1907 i import 17,8 mill. tyska mark och i export 15,8 mill. mk (däraf med Tyskland resp. 71,8 och 84,9 proc.). De viktigaste exportvarorna voro kautschuk (7,64 mill. mk), palmkärnor och palmolja (4,18 mill.), kakao (2,7 mill.) och elfenben (1,07 mill.). Af postanstalter har K. sedan början af 1907 inalles 26; dessutom 3 telegraf- och telefonanstalter. Under byggnad äro en järnväg från Bonaberi vid floden Kamerun mot n. ö. öfver Manengubaberget (40 km. färdiga 1908), hvilken är beräknad att dragas vidare ända till Tsad, och en annan från Duala mot s. ö. till den segelbara delen af Njongfloden. — Förvaltningen handhafves af en guvernör med underlydande ämbetsmän. Vid hans sida står ett råd af de högste ämbetsmännen och tre ledamöter från handelsfirmorna i landet. Rättskipningen utöfvas af en tysk domare med biträde af ansedda höfdingar, skyddstrupperna utgjorde 1909 1,470 man (ett hundratal hvita). Budgeten för 1909—10 upptog utgifter och inkomster till 12,18 mill. mk; vikstillskottet var 2,97 mill. mk. — K:s hufvudort är Duala; men guvernören residerar i Buëa, på Kamerunberget (980 m. ö. h.). Missionsväsendet är starkt utveckladt; främst står Baselmissionssällskapet, som äfven drifver handelsaffärer och plantageodling. Regeringsskolor finnas i Duala, Victoria, Garua (i Adamaua). K:s kustområde togs i besittning af Tyska riket 1884. Redan i dec. s. å. måste en tysk eskader nedslå uppror af infödingar, och nästan årligen ha krigståg mot dem varit nödvändiga. Härunder utbreddes det tyska väldet allt längre mot det inre, så att slutligen (1901) äfven Adamaua och Tsadområdet inkorporerades. Därigenom blef det nödigt att genom en serie fördrag reglera gränserna mot de angränsande engelska och franska koloniområdena (jfr Afrika, sp. 268). De senaste fördragen afslötos med England 16 juli 1906 och med Frankrike 18 april 1908.

Litt.: "Kamerun. Jahresbericht über die entwickelung der schutzgebiete" (årl.), F. Hutter, "Wanderungen und forschungen im Nord. Hinterland von K." (1902), F. Bauer, "Die deutsche Niger-Benue-Tsadsee-expedition 1902—03" (1904), H. Seidel, "Deutsch-K." (1906), Sembritzki, "Kamerun" (1909), P. Dusén, "Om Kamerunområdet" (i "Ymer", 1894), och Y. Sjöstedt, "I Västafrikas urskogar" (1904). J. F. N.

Kamerunberget, det högsta berget på Afrikas västkust, en väldig basaltmassa, som ligger vid Guineaviken mellan 4° och 4° 28′ n. br. samt 9° och 9° 30′ ö. lgd inom den tyska kolonien Kamerun. K. är ett led i en vulkankedja, som drager mot s. v. öfver Fernando Póo, Principe, São Thomé och Annobón och fortgår äfven mot n. ö. i basaltberg, t. ex. Bakossi- eller Kupebergen. Det stupar brant ned i hafvet, men långsammare mot det inre och torde betäcka en yta af omkr. 2,000 kvkm. Dess högsta spets är Fakospetsen (Mongo ma loba, "gudaberget", 4,075 m.); på dess högsta del ligger ibland snö. Bergets nordvästra del, Mongo ma Etinde (Lilla K., 1,774 m.), är yngst. Nedre delen till 2,200—2,700 m. är täckt af tropisk urskog; därpå följer till en höjd af 2,800 m. en platå med gräs och alpväxter. Västra delen bebos af bamboko, den södra af bakviri och den östra af balungstammarna. På sydöstra sluttningen ligger orten Buëa med guvernörens residens. — K. består af basalt, och dess yta är mycket förvittrad. Förr ansågs det vara en slocknad vulkan, men invånarna berättade om ett utbrott i mannaminne, och 1907 fann Hassert otvetydiga spår af nyare vulkaniska utbrott. Dessa iakttagelser bekräftades, då en stor eruption egde rum 28 april 1909, föregången af ett femtiotal jordstötar de båda föregående dagarna och efterföljd af mindre, som slutade först 3 maj. Vid utbrottet iakttogs eldfenomen omkring Fakospetsen; ännu 4 maj voro tre kratrar i full verksamhet, af hvilka den största hade en 30 m. hög och 20 m. bred öppning. Glödande stenmassor slungades ända till 500 m. upp i luften. K. bestegs först af kapten R. Burton och den tyske botanisten G. Mann (dec. 1861 och jan. 1862). J. F. N.

Kamerunnötter, *bot.*, namn på fröna af *Arachis hypogœa*.

Kames [kēi'ms], *geol.*, i Skottland benämning för hvad vi i Sverige kalla åsar, rullstensåsar. På Irland är namnet för samma sak *eskers*. E. E.

Kames [kēi'mś], lord. Se Home, Henry.

Kamestik, bergstopp. Se Valdaibergen.

Kamfall, *sjöv.* Se Kam.

Kamfēn (fr. *camphène*) benämndes af Dumas och Deville kamferns radikal, $C_{10}H_{16}$. Numera betecknas med detta namn ett alicykliskt kolväte $C_{10}H_{16}$ af terpenernas klass (jfr Terpener), som till skillnad från alla öfriga naturliga terpener är fast och

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

kristalliserande (smältpunkt 54°). Kamfen förekommer i fransk och amerikansk terpentin samt i flera aromatiska oljor, t. ex. fänkålsolja. H. E.

Ka'mfer, *Camphora* (af arab. *káfúra*, som härledes från sanskr. *karpura*, hvit), *kem., farm.*, en stearopten (d. v. s. den fasta beståndsdelen i en flyktig olja), som erhålles ur veden af *Cinnamomum Camphora* Nees et Ebermaier (*Laurus Camphora* L., *Camphora officinarum* C. Bauh). Detta vackra träd (se Cinnamomum, fig. 1), som tillhör lagrarnas familj, bildar hela skogar å bergssluttningarna på Formosa och andra sydliga japanska öar samt växer ymnigt äfven i sydöstra Kina och på ön Hainan. Det kan med framgång odlas i sydligaste Europa upp till norra Italien. Kamfern förefinnes löst i flyktig olja, som finns i oljeceller uti trädets olika delar och i öfrigt består af terpener, saffrol, cineol, eugenol m. m. Kamfer framställes ur nämnda träds ved därigenom, att veden sönderdelas i spånor, hvilka med vatten undergå destillation i en ofta särdeles primitiv apparat. Denna består numera vanligen af en flatbottnad järnpanna, fylld med vatten, i hvars öfre del anbringas ett kärl af stympadt konisk form med talrika hål i bottnen, fylldt med kamferträspånor och väl slutet upptill. Vattnet i pannan kokas, vattenångorna intränga i och upphetta spånorna, medförande dessas flyktiga innehåll, som genom ett bamburör ledes till en kylapparat, hvari kamfern afsätter sig som en halfflytande, grå eller gråröd, starkt förorenad massa. Äfven andra, mera fullkomnade apparater användas. Från Japan föres råkamfer till Europa i dubbla rörformiga, d. v. s. jämntjocka, tunnor (eng. *tubs*), hvaraf handelsnamnet rörkamfer, och från Kina i blyfodrade kistor.

För att bortskaffa föroreningar underkastar man kamfern en rening (raffinering), som sker på följande sätt. Den råa kamfern anbringas i tämligen stora, runda glasflaskor (*bombolos*), som ställas i ett sandbad och ur hvilka först medelst lindrig värme vatten och lätt flyktiga föroreningar aflägsnas. Därefter tillslutas kärlen löst och upphettas underifrån till 204° C. Kamfern sublimerar nu och afsätter sig i rent tillstånd i den öfre delen af glasflaskan, som sedan afspränges, hvarefter kamfern uttages. I handeln förekommer den därför i form af skålformiga kakor med ett hål i midten, motsvarande sublimeringsflaskans mynning. Omsublimering af kamfer sker numera i stor skala äfven i Japan. Kamfern är färglös, kristallinisk och genomdragen af många sprickor, hvarför den lätt kan brytas, trots en viss seghet i själfva massan. Emedan den är för seg, kan den ej pulveriseras ensam — den fastnar vid mortelstöten —, men behöfver endast fuktas med sprit, för att pulveriseringen skall försiggå utan svårighet. Kamfer antändes lätt och förbrinner med en rykande låga, utan att lämna någon återstod. I vatten är den föga löslig (1,300 dlr vatten lösa endast 1 del kamfer), men i sprit, eter, kloroform o. s. v. löses den lätt. Dess formel är $C_{10}H_{16}O$. Ren kamfer har vid + 15° eg. v. 0,995; smältpunkten är + 178,4°, kokpunkten 209. Kamfer uppstår sannolikt genom oxidation af en terpen och är att beteckna som en aromatisk keton; den vrider polarisationsplanet åt höger och är dubbelbrytande. Fosforsyreanhydrid öfverför kamfer till p-cymol. På kemisk väg kan kamfer framställas genom oxidation af borneokamfer (se Kamferarter) eller ännu bättre af terpenen kamfen (se d. o.).

Som syntetisk l. konstgjord kamfer betecknas däremot ett annat kamferliknande ämne, som uppstår, när hufvudbeståndsdelen i terpentinolja, pinen, behandlas med torrt klorväte. I kemiskt hänseende utgör syntetisk kamfer kloriden till kamferalkoholen borneol (borneokamfer) och har sammansättningen $C_{10}H_{17}Cl$. Kamfer användes mest som lokalt retande och som allmänt stimulerande medel. Ingnides kamfer, löst i olja (*Oleum camphoratum*), i sprit (*Spiritus camphoratus* och *Spiritus saponatus cum camphora*) eller i liniment (*Linimentum ammoniacatum camphoratum, Lin. chloroformii compositum, Lin. Opodeldoc, Lin. saponis camphoratum*), framkallar den hetta och retning i huden, medan förut bestående smärta ofta aftager för en stund. Som allmänt stimulans nyttjas kamfer vid tillstånd af höggradig kraftnedsättning med dålig andning och hjärtverksamhet, s. k. kollaps, såväl under svåra febersjukdomar som i andra fall. Kamfern visar sig därvid kunna höja de nedsatta funktionerna. Den ges antingen i form af emulsion (*Emulsio Camphoræ*) eller, då snabb verkan är af nöden, i form af insprutning under huden, hvarvid kamfern löses i fet olja eller eter. Den vanliga dosen är 5—30 cg. Stora doser (50—70 cg., i piller) verka lugnande vid nervösa retningstillstånd. Vid febrar, kolera och hysteriska åkommor ges ibland Bangs nervdroppar (*Æther spirituosus camphoratus*). — Stora doser kamfer kunna alstra svår förgiftning med häftig psykisk excitation och våldsam kramp. Franske politikern (och kvacksalfvaren) Raspails "universalmedel" bestod af kamfer, bl. a. i form af "cigarretter", genom hvilka man insög luft utan att antända dem; utbasonerades som medel mot farsoter. Utom den vanliga kamfern (den s. k. lauriné- l. japankamfern) finnes en annan, baros- l. borneokamfer, äfven malajisk Sumatra-kamfer (kemisternas borneol), som erhålles färdigbildad, aflagrad i hålor i veden af *Dryobalanops Camphora* (se Dryobalanops). — Ur en i Kina växande synanther, *Blumea balsamifera* DC, kinesernas "Ngai", framställes ett tredje slags kamfer, ngaikamfer, i det hela lik borneokamfern, men olik densamma i sitt förhållande till polariseradt ljus. Den synes i detta fall öfverensstämma med den stearopten, som blifvit framställd ur den i våra trädgårdar förekommande synantheren *Chrysanthemum Parthenium*, hvilken är "vänstervridande" l. "levogyr". Ur rosmarinolja kan erhållas en kamfer, som vrider polarisationsplanet åt höger likasom laurinékamfern. Kamfer användes vid frambringandet af s. k. celluloidmassa. Jfr Kamferarter. H. E. C. G. S.

Kamferarter, *kem.*, kallas syrehaltiga derivat af terpenerna (se d. o.) och därmed besläktade ämnen. I kemiskt afseende äro kamferarterna sekundära alkoholer eller ketoner. De utgöra ofta fasta, kristalliserande, aromatiskt luktande, lättflyktiga, i vatten olösliga, men i alkohol och bensol lättlösliga ämnen. Viktigast äro *vanlig kamfer* l. *japankamfer*, *borneokamfer* l. *borneol* (se Kamfer), *karvon* i kummin- och dillolja samt de s. k. *oleiniska kamferaterna:* geraniol, citral, nerol m. fl., hvilka bilda välluktande oljor och innehålla öppna kolkedjor till

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

tillnad från de förut nämnda, med hvilka de emel-rtid visa sig nära besläktade. H. E.

Kamferdroppar, *farm.* Se Nervdroppar.

Kamferliniment, *farm. med.*, det vanliga namnet å Svenska farmakopéns *Linimentum ammoniacatum amphoratum*, som är en blandning af 1 del kaustik mmoniak (*Solutio ammoniaci*) med 3 delar kamfer-ja. Detta liniment bör vara till färgen hvitt eller ndast svagt gult. Det nyttjas till ingnidning å ullnader, mot reumatiska krämpor m. m. O. T. S.

Kamferolja, *Oleum camphoratum*, *farm. med.*, lösning af 1 del kamfer i 4 delar olivolja. Se amfer. O. T. S.*

Kamfersprit, *Spiritus camphoratus*, *farm. med.*, enligt Sv. farmakopén en lösning af 1 del kamfer 9 delar utspädd sprit. Kamfersprit är klar och färg-s. Den nyttjas utvärtes. Se Kamfer. O. T. S.*

Kamfin, *tekn.*, benämndes terpentinolja, som re-ats genom destillation med vatten och kalk eller orkalk och som omkr. 1850 användes i stället r de förut brukliga feta oljorna till lysolja i lam-r. Enär kamfinen vid minsta fel i lampornas nstruktion och skötsel kom dem att ryka och sprida t, undanträngdes den hastigt af den i alla af-enden fördelaktigare fotogenen. E—t N—n.

Kamfinbad, *baln.*, räknas till de s. k. medika-entösa baden och står till sina verkningar helt nära llbarrsbaden. Till ett vanligt bad tillsättas 0,5 kg. da och 8—10 gr. rå terpentin. Ln.

Kamflo. Se Cambio.

Kamfjäll, *zool.*, detsamma som ktenoidfjäll. Se jäll, sp. 491.

Kamflänsrör, *tekn.*, rör, tätt besatt med utstå-nde ringformiga flänsar, koncentriska med röret. ådana rör af gjutjärn finna stor användning vid ärmeledningar. Se Element 7 och Rör.

Kamgamarna, *Sarcorhamphus*, *zool.*, bilda ett äkte inom fam. *Cathartidæ*, ordn. *Falconiformes* ch fåglarnas klass. De ha lång, rund, från sidorna ammantryckt näbb med stark hake i spetsen och ög hudkam å näbbrot och panna hos hannen, hud-ikar under hakan, hals af medellängd, jämförelse-is långsträckt kropp, höga ben med långa tår, nga, men tämligen smala vingar, lång stjärt och fligt färgad fjäderdräkt; hufvudet och halsens ärmre delar äro nakna. Hannen är större än honan. ondoren, *S. gryphus*, är svart till färgen, med vagt stålblå glans. Vingfjädrarna äro matt svarta, e yttersta vingtäckarna af alla tre ordningarna, rmpennorna i yttre fanet, skulderfjädrarna och den juka halskragen hvita; hufvudets nakna delar äro vartgrå, halsens däremot röda. Hannen blir 102 m. lång, honan ett par cm. kortare. Kondoren, bland de största flygande fåglarna, är hemma å Syd-Amerikas höga berg (på 3,000—5,000 m. öjd) från Quito till Magalhães' sund, där den ock går ned ända till hafvet; i bergstrakterna är en mycket allmännare än i det nedanför belägna ndet. Humboldt såg kondoren sväfva öfver Chim-orazo sex gånger högre än det molnlager, som hvi-ade öfver slätten. Man har kunnat fastställa, att ondoren liksom andra gamar vid uppsökandet af tt byte ledes nästan uteslutande af synen, äfven å den befinner sig på en mycket betydlig höjd fver detsamma. Under parningstiden lefver kon-oren parvis, annars i flockar, ofta på 40 till 50 tycken. Den förtär as, men dödar och uppäter äfven lamm, kalfvar o. s. v. Sitt bo, hvilket är mycket enkelt, lägger den på otillgängliga klippor; ej sällan värper honan dock sina båda hvita ägg på bara marken. — Till kamgamarna hör äfven

Kungsgamen.

kungsgamen, *S. papa* (se fig.), hvilken blir ända till 89 cm. lång. Halskragen är grå, ryggen och öfre vingtäckarna blekröda, buken och undre vingtäckarna rent hvita, ving- och stjärtpennorna svarta, pannan och ansiktet köttröda, halsen och hufvudet ljusgula samt kammen svartaktig. Denna arts hemland är det tropiska Amerika med undantag af Västindien. Dess egentliga vistelseorter äro urskogar och skog-bevuxna slätter; på bergen uppstiger den blott till 1,500 m. höjd. Kungsgamarna, som äro högst hälften så talrika som kondorerna, sägas häcka i trädhål och i höga, ofta förtorkade träd. Honan lägger två ägg, hvita till färgen. C. R. S. (L—e.)

Kamgarn. Se Kamull.

Kamgälar, *zool.* Se Cteniobranchia.

Kamhöjd, ett bergs medelhöjd. Se Berg, sp. 1416.

Kamieniec-Litowski [-jets]. Se Kamenets Litovsk.

Kamieniec-Podolsk [-jets]. Se Kamenets-Podolski.

Kamikulten, japanernas ursprungliga religion. Se Japan, sp. 1270.

Kamil (Khamil), annat namn för Hami (se d. o.).

Kamillblommor. Se Kamomillblommor.

Kamin (af grek. *ka'minos*, smältugn). 1. Förr användes ordet kamin ofta i betydelsen spisel för boningsrums uppvärmning (fr. *cheminée*). Se Eldstad och Spis.

2. I nyare betydelse förstås med kamin i vårt land en af enbart järn eller af järn i kombination med annat material (sten, bränd lera) konstruerad

ugn, afsedd till uppvärmning af rum. Den är i regel konstruerad för eldning med s. k. fossilt bränsle: vanligen stenkol, koks, antracit eller (mera sällan) torf; och alldenstund vedbränsle efter hand alltmera fördyras, ersättas de ugnar, som förutsätta användning af dylikt bränsle (öppna spisar, kakelugnar) med kaminer. Sådana finnas utförda efter två olika principer: med periodisk eldning och med kontinuerlig eldning. I kaminer af det förra slaget eldar man brasor liksom i kakelugnen. Detta förutsätter tändning för hvarje gång, hvilket vid fossilt bränsle medför rätt mycket besvär, större än vid eldning med ved. Då vidare kaminen saknar större murmassa, som kan magasinera värmet, svalnar den- lokaler, såsom kyrkor, skolor, väntsalar o. s. v., finnas konstruerade flera typer af större kaminer, hvilka vanligen erhålla namn efter den verkstad, som utfört dem. Dessa kaminer bilda öfvergången till kaloriferna (se d. o.).

Vid val af kamin för något visst ändamål förtjäna hufvudsakligen följande synpunkter — alla ungefär lika viktiga — att beaktas. 1) Myckenheten värme, som kan alstras af kaminen per tidsenhet (timme eller dygn). Värmealstringen beror å ena sidan på, huru mycket bränsle, som under nämnda tid kan förbrännas, och å den andra på, huru många procent af bränslets (potentiella) värmeenergi, som kunna af kaminen tillgodogöras, d. v. s. kaminens ”verknings-

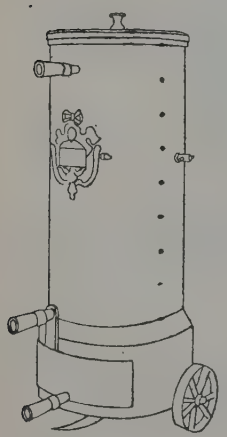

Fig. 1. Värmenecessär (Söderbloms).

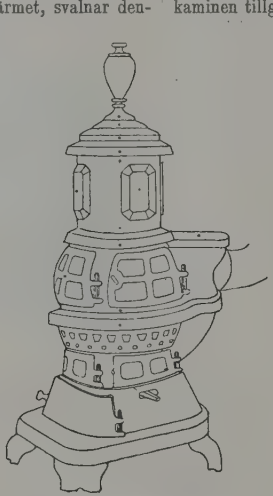

Fig. 2. Illuminationskamin.

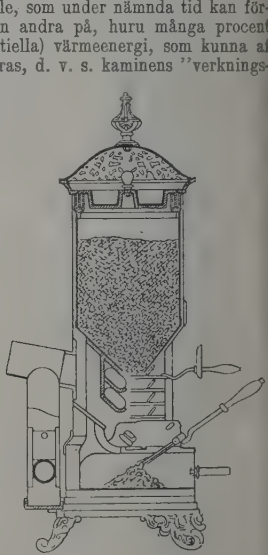

Fig. 3. Kaminen ”Sirius” (Cadétyp).

samma tillika med det rum, som värmes därmed, mycket fort. Till afhjälpande af dessa brister förses kaminen med magasinseldning samt en dragreglering, som gör det möjligt att låta kaminen brinna oafbrutet från dygn till dygn, spridande värme hela tiden. En af de första kaminer af denna art i Sverige var ”Söderbloms värmenecessär” (fig. 1), hvilken tillverkades efter en amerikansk modell, som från Frankrike hemfördes af professor N. G. Kjellberg. Sedermera tillverkades liknande kaminer äfven vid andra verkstäder. Denna kamin eger h. o. h. mörka utstrålningsytor. Genom ”illuminationskaminen” (fig. 2), å hvars mantel äro anbragta glimmerfönster, tillgodoses den önskan, att man ville *se* elden. Synlig eld åstadkommes emellertid på ett ännu bättre sätt genom kaminer af Cadétypen, bland hvilka ”Sirius” (fig. 3) är en af de i Sverige först kända. Därigenom att antracit här brinner ”med omvänd låga”, kunna glöden, som ligga på ett vertikalrost, bli synliga utåt rummet. Bland Cadékaminer återfinnas flera af de sedan några år modernaste småkaminerna (”Orion”, ”Astrea” m. fl.), hvilka afse uppvärmning hufvudsakligen af boningsrum. Bland kaminer konstruerade för torfeldning må nämnas den s. k. ”spaltugnen”. För uppvärmning af större grad”. 2) Kaminens reglerbarhet, d. v. s. möjligheten att anpassa eldningens intensitet efter värmebehofvet, hvilket uppenbarligen är mycket olika vid kallare och blidare väderlek. 3) Kaminens bekväma skötsel beträffande tändning, påfyllning af bränsle, uttagning af aska, sotning etc. 4) Kaminens hygieniska egenskaper: måttligt varm utstrålningsyta, åtkomlighet för afdamning och största möjliga säkerhet mot os. 5) Tilltalande yttre form och lämplig enkel, men smakfull utstyrsel. Bristen på uppgifter rörande punkterna 1 och 2, särskildt rörande den myckenhet bränsle, som vid olika reglerad eldning förbrinner i kaminen under viss tid, vållar ofta stora svårigheter för den värmebehöfvande allmänheten; och de uppgifter, som ofta lämnas rörande kubikfot eller kubikmeter luft, som kaminen kan värma, äro högst missledande. Bland de hygieniska fordringarna på en kamin är kraftvet på säkerhet mot os viktigast. Men då ingen kamin i detta afseende är fullt pålitlig, bör man om möjligt undvika brinnande kamin i sofrum eller i rum, som står i luftförbindelse därmed. I den mån man håller värmegraden hos kaminens yta mindre hög, minskas obehaget af ett slags vidbränning af luften eller rättare af dammet i luften, som ofta

kännes i kamineldade rum och som vanligen benämnes "torrhet" hos luften. 1 o. 2. K. S—n.

Kaministiquia l. Kaministikwia [käminitikwiə], flod i Canada, Ontario, utgör afloppet för flera sjöar s. v. om den stora sjön Nipigon och faller ut genom flera armar i Thunder bay på norra sidan af Lake superior, nedanför Fort William. Den bildar det vackra Kakabeka-fallet, omkr. 36 m. högt och nära 140 m. bredt. Wbg.

Kamisa'rder (fr. *camisards*) kallades de mot Ludvig XIV upproriske hugenotterna i Cevennerna, anfagligen emedan de vid sina nattliga anfall plägade draga en skjorta (jfr fr. *chemise*) öfver sina kläder. De förföljelser (dragonader), för hvilka hugenotterna i Frankrike efter Nantesiska ediktets upphäfvande 1685) voro utsatta, retade slutligen inbyggarna i Cevennernas bergstrakter till ett vildt uppror 1702), hvars förnämste ledare var Jean Cavalier (se denne). De vunno i början flera framgångar, särskildt mot hertig de Broglie 1703. Men deras makt bröts af marskalk Montrevel genom de rymmaste härjningar; och sedan Cavalier 1704 förgått i kunglig tjänst, upphörde efter hand deras strid (1704—05). Detta uppror var i hög grad farligt för Ludvig XIV, enär de upproriske trädde i förbindelse med de i spanska tronföljdskriget mot Frankrike kämpande makterna. — Litt.: Bonnemère, "Histoire des camisards" (1869), Mrs Bray, "The revolt of the protestants of the Cevennes" (1870), Taylor, "The camisards" (1893), Issarte, "Des causes de la révolte des camisards" (1901).

Kamiso'l (fr. *camisole de force*, "tvångsskjorta", af lat. *camīsia*, skjorta) brukades förr inom psykiatrien i betydelse af tvångströja (se d. o.).

Kamitiska språk, detsamma som hamitiska språk (se d. o.).

Kamlager, *mek.* Se Axellager, sp. 536.

Kamlo'tt l. Kamelott (fr. *camelot*, af lat. *camēlus*, kamel), ett i Levanten af asiatiska getter, i synnerhet angoragetens, mera sällan af kamelens, ull tillverkadt, starkt och vackert glansigt tyg. Den kamlott, som förekommer i Europa, är vanligen endast ett slags tämligen tjockt, glättadt ylletyg eller ylle med blandning af gethår. Det användes förr ganska allmänt till s. k. slängkappor m. d. Äfven förekommer kamlott af silke, hvars spänning är tvinnad af olikfärgade trådar, medan inslaget (som vid halfsilkeskamlott är af fint bomullsgarn) har en tredje färg. (G. A. W.)

Kamlungskolen, kronopark i Neder-Kalix socken, Kalix revir, Norrbottens län, afsatt efter afvittring till kronopark enl. k. br. 20 april 1866, omfattar 2,647 har. M—g.

Kammanēter, *zool.* Se Cœlenterata, sp. 790. Bland de till kammaneterna hörande släktena märkes den i Medelhafvet vanliga *Eucharis* (stor, men mycket ömtålig, två starka munflikar), hvilken form är anmärkningsvärd för sin utvecklings skull: den blir könsmogen redan på larfstadiet, därefter ske metamorfosen och en nyalstring af könsprodukter. L—e.

Kammaradvokatfiskal, tjänsteman i andra löneraden i Kammarkollegiet, har att tillse, bevaka och utföra kronans rätt och talan i alla de till kollegiets befattning hörande ärenden, där kronans rätt är i fråga och som till hans handläggning i följd af k. M:ts föreskrift höra eller af kollegiet eller justitiekanslern varda remitterade eller hvari han utan remiss finner sig befogad anställa ämbetstalan, äfvensom beträffande danaarf och i de andra mål, där sådant enligt gifna föreskrifter blifvit honom uppdraget. Utom denna synnerligen omfattande och ansvarsfulla verksamhet åligger det honom bl. a. att för fel och försummelser i tjänsten tilltala kollegiets tjänstemän. C. v. O.

Kammarammunitiōn. Se Kammarskjutning.

Kammararkivet, en underafdelning af Kammarkollegium, är näst Riksarkivet Sveriges rikaste och dyrbaraste arkiv och omfattar, till en hyll-längd af omkr. 8,000 m., dels handlingar härrörande från Kammarens och Kammarkollegii verksamhet hufvudsakligen under 1500- och 1600-talen (yngre handlingar förvaras i Kammarkollegium, se d. o.) dels äfven länsräkenskaper med verifikationer (jordeböcker, mantals- och taxeringslängder m. m.) från 1530-talet t. o. m. 1895. Dessutom förvaras därstädes bl. a. reduktionsarkiven, en del af Hedvig Eleonoras lifgedingsarkiv samt ett stort antal räkenskapsserier, hvilka efter granskning i Kammarrättens revisionsafdelning blifvit till arkivet öfverlämnade. Hvad de äldre partierna angår, ha samlingarna ej sällan splittrats mellan Riksarkivet och Kammararkivet. Under 1800-talet ha äfven två af kommerserådet B. E. Rosenblad och kamreraren K. Sandberg bildade samlingar blifvit med det senare införlifvade. Arkivet är inrymdt på nedra botten af huset n:r 13 Birger jarls torg på Riddarholmen. Före 1697 års brand förvarades det å Stockholms slott, och ehuru dess samlingar då skonades från eldskada, bragtes de likväl i oordning; därefter förvarades det i det s. k. kungshuset och till mindre delar i Oxenstiernska huset och Logårdshvalfvet, hvarifrån handlingarna 1806 flyttades till den då nyinredda lokalen vid Birger jarls torg. Genom två i början af 1800-talet inträffade eldsvådor blefvo stora delar af såväl Kammarkollegiets egna arkivalier som af det egentliga Kammararkivet skadade. Genom bristande vård under en del af 1800-talet — vissa arkivalier användes då bl. a. till förladdning vid arméns skjutöfningar — har arkivet sedermera lidit ytterligare förluster. Sedan riksdagen därtill beviljat särskildt anslag, har arbetet med ordnande af arkivets handlingar fortgått fr. o. m. 1898 och är nu (1910) i det närmaste fullbordadt. Kammarens handlingar handhades i äldre tider af s. k. "kistedrängar" och "kisteaktare". Kammararkivets samlingar sammanfördes omkr. 1617 af Bengt Ingolfsson, hvilken fr. o. m. nämnda år till sin död (1662) tjänstgjorde som det då nybildade arkivets föreståndare ("inspector archivi"). Äfven hans efterträdare benämndes "inspektorer" t. o. m. 1838. 1839—79 sköttes arkivet af en kamrerare och har sedermera förestått af en arkivarie, medan ett kammarråd utöfvar tillsynen öfver ärendenas gång därstädes. Enligt Kammarkollegiets instr. af 26 maj 1909 åligger det arkivarien att bl. a. verkställa undersökningar och afgifva yttranden i ärenden, som remitteras till honom från kollegiet, äfvensom att, i den mån öfriga tjänstegöromål sådant medgifva, på enskilda personers begäran verkställa undersökningar. Frågan om Kammararkivets ställning till Riksarkivet har under senare tid varit på dagordningen och är ännu (1910) ej löst.

Kammardressyr, *jakte.*, vanlig benämning på den förberedande dressyr, som en hönshund erhål-

ler, innan den på fältet föres inför det vilda. Kammardressyren bör i första rummet afse att lära hunden ”ligga kusch”, komma på hvissling eller rop, m. a. o. bibringa hunden appell samt lära den att på tillsägelse sakta och krypande ”avancera” mot något åtrådt föremål. Att lära hunden ”apportera” och ”gå derrière” (gå bakom) brukar äfven ingå i kammardressyren. G. G.

Kammarduett, *mus.* Se Duett.

Kammarduk (ty. *kammertuch*, troligen en förvrängning af *Cambray-tuch*), urspr. ett annat namn för kambrik; i Sverige benämning på ett fint, tvåskaftadt tyg, väfdt af den finaste lin- eller bomullsspånad (linnekammarduk, bomullskammarduk). Se Batist.

Kammare (ty. *kammer*, fr. *chambre*, se d. o., af lat. *ca'mera*, eg. hvalf, hvälfdt rum). 1. Mindre boningsrum; afskildt förvaringsrum för kläder, varuförråd m. m. (klädhandkammare); rum för vårdandet af dyrbarheter och konstföremål (skatt-, konst-, antikvitetskammare). — 2. Benämning på åtskilliga förvaltande verk och på dessas lokaler (drätselkammare, förmyndarkammare o. s. v.). Kammaren var i äldre tider namn på Kammarkollegium (se d. o.). — 3. Vanlig benämning på folkrepresentationens olika afdelningar. I några länder är ordet kammare t. o. m. officiell benämning på den ena af dessa afdelningar (Frankrike, Belgien, Italien) eller på bägge (Baden, Bajern, Japan, Nederländerna, Sachsen, Sverige. I sistnämnda land: Riksdagens Första och Andra kammare). — 4. Det för krutet afsedda rummet i ett skjutvapen. Se Handeldvapen, sp. 1313, Kammarstycke och Kanon. — 5. *Anat.* Se Hjärtat och Öga.

Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen. Se Deputation, sp. 168.

Kammarexpeditionen. 1. En af de sex expeditioner, i hvilka kansliet 1713—19, enligt 1713 års kansliordning, var fördeladt. Denna expedition skulle handlägga ärenden ang. ”civilväsendet, rikets och provinsernas hushållning och styrsel” utom ärenden, som hörde till andra expeditioner, särskildt handelsexpeditionen (se d. o.). Enligt 1719 års kansliordning sammanslogos dessa båda expeditioner till en gemensam inrikes-civil-expedition. — 2. Benämningen kammarexpeditionen förekommer åter under tiden 1809—40. Enligt kansliordningen af 1809 skulle nämligen en expedition med detta namn behandla ärenden ang. ”landthushållningen, bergshandteringen samt kammarverket i allmänhet”, städerna, befordringar till och afsked från civila ämbeten och sysslor inom riket, hvarpå kungl. fullmakter utfärdades, med undantag af dem, som tillhörde andra expeditioner, vidare ärenden ang. Målar- och bildhuggarakademien samt Öfverintendentsämbetet m. m. Jfr Civilexpeditionen, Civildepartementet och Kansli. — 3. Kammarexpeditionen i Finlands senat handlägger, enligt reglemente af 13 sept. 1892 och förordn. af 23 juli 1896, ärenden ang. statsrevisionen, skattläggningsväsendet och öfriga ärenden af kameral art, kronans skogar och jordlägenheter m. m. — Under expeditionen sortera allmänna revisionsrätten och revisionskontoret, forststyrelsen och forstinstitutet äfvensom boställsinspektorerna. 1—2. S. B—h. 3. A. G. F.

Kammarfru, fruntimmer, som sköter vissa hushållssysslor hos en furstlig dam, biträder henne vid toaletten o. s. v.

Kammarfröken, sällskapsdam hos en furstinna.

Kammarförvant, en förr vanlig titel för vissa lägre tjänstemän i somliga ämbetsverk, såsom Kammarkollegium, Statskontoret, Kommerskollegium, Generaltullstyrelsen, äfvensom inom k. flottans civilstat och den kommunala förvaltningen. Titeln förekommer numera, hvad statsförvaltningen beträffar, endast inom Generaltullstyrelsens kameralbyrå. S. B—h.

Kammargevär (Kammarkarbin) kallas gevär (karbin), afsedt för kammarskjutning (se d. o.). G. af Wdt.

Kammarherre, högre hoftjänare, som erhållit hederstjänsten att uppvakta en furstlig person, i första hand mottaga hans befallningar, vara i hans följe på resor och utfärder m. m. Kammarherre är i rang likställd med öfverste (kammarherre hos drottningen har dock generaladjutants rang); på uniformen bär han en förgylld nyckel (kammarherrenyckeln), fäst ofvanför högra frackskörtet. I Sverige kallas uppvaktande kammarherre hos konungen kabinettskammarherre, som har generalmajors rang; den enkla titeln kammarherre tillägges de hos öfriga kungliga personer tjänstgörande äfvensom åtskilliga andra, mest adliga män, hvilka endast tillfälligtvis kallas till tjänstgöring. Näst riksmarskalken är öfverstekammarherren konungens förnämste hofämbetsman; denne kallades öfverkammarherre före 1783, då han erhöll den nyssnämnda titeln jämte fältmarskalks rang. Drottningens förnämste hofämbetsman är sedan 1842 öfverkammarherren, hvilken i rang är lika med generallöjtnant. Tjänstgörande kammarherrar uppbära lön, de öfrige ej.

Kammarholmen, holme strax utanför Vaxholm vid västra ändan af Rindö sund. Å K. byggdes 1720—22 en oregelbunden halfbastionsskans, som snart lämnades åt sitt öde. 1801 uppfördes en för 23 kanoner och 2 mörsare afsedd ny befästning, som iståndsattes 1808 och sedermera underhölls någon tid; men nu är skansen, af hvilken ännu synas ganska betydliga lämningar, längesedan slopad, och holmen är försåld till enskild person. L. W:son M.

Kammarjunkare (se Junker), hoftjänare i rang efter kammarherre och biträdande denne i tjänsten eller endast hedrad med titeln utan motsvarande tjänstgöring. 1783 inrättade Gustaf III 24 nya hoftjänster under detta namn. Kammarjunkare har majors rang. — Öfverstekammarjunkare, hög hofämbetsman, med generallöjtnants rang. Ämbetet inrättades 1783.

Kammarkantat, *mus.* Se Kantat.

Kammarkarbin. Se Kammargevär.

Kammarkollegium, Sveriges äldsta kollegium, sorterar under Finansdepartementet och har enligt instr. af 26 maj 1909 att i allmänhet handlägga frågor, som äro af kameral natur eller angå den allmänna hushållningen, såsom att — med den närmare begränsning instruktionen innehåller — pröfva och afgöra frågor om granskning och fastställelse af kronans jordebok och andra därmed sammanhängande frågor, äfvensom frågor om de förmåner, rättigheter och skyldigheter, som åtfölja hemman, jord och lägenheter på grund af deras särskilda natur, att pröfva och fastställa skattläggningar, att afgöra be-

värsmål ang. markegångstaxor, jordafsöndring och rästerskapets m. fl:s aflöningsförmåner samt att till K. M:t afgifva utlåtanden i frågor om ordnandet af rästerskapets aflöning m. m., om stadsjords egenkap, om ändring i landets indelning m. m. Kollegiet åligger vidare att ha vård och inseende öfver tskillig statens fasta egendom, såsom de civil- och cklesiastikstaterna upplåtna boställen och de till yrkliga behof anslagna lägenheter, allt med vissa ndantag, äfvensom de under åborätt upplåtna ronohemman och nybyggen. I detta afseende har ollegiet bl. a. att afgöra vissa ärenden ang. sådan gendoms förvaltning m. m., att pröfva besvärsmål m stadgad åborätt och om utarrendering m. m. af rästerskapet och kyrkor anslagen jord och att till K. M:t afgifva utlåtande i andra frågor, som angå örvaltningen af sådan egendom. Kollegiet har jämäl att ombesörja ärenden, som angå förvärfvande t eller afhändande från staten eller allmän inrättning af egenderätt till fastighet, såsom att i vissa all bevilja skatteköp och i andra fall fastställa katteköpeskilling, samt att afgöra besvärsmål om ättighet och företrädesrätt till skatteköp, om nygynges skatteomföring o. s. v. Det åligger slutligen ollegiet att yttra sig öfver länsstyrelses förslag till terbesättande af häradsskrifvartjänst samt att vårda ikets regalier och att förvara bl. a. vissa egandeättshandlingar rörande frälseräntor och fast egenom. Fr. o. m. 1 juni 1909 utgöres Kammarkollegium af generaldirektör (den nuv. chefen bär dock ör sin tjänstetid titeln president) samt 4 kammarråd, varförutom där äro anställda advokatfiskal (se Kammaradvokatfiskal) och arkivarie (se Kammararkivet) i andra lönegraden samt 6 notarier, registrator och aktuarie i första lönegraden. Ärendena afgöras kollegialt dels i plenum, dels å ivisioner; i vissa ärenden af mindre vikt är dock eneraldirektören ensam beslutande.

Detta ämbetsverk inrättades på 1530-talet genom tbrytning — antagligen efter tyska föredömen — r det kungliga kansliet och erhöll omkr. 1540 ollegial form genom anställning af fyra ”cammerråd”, hvilka under ledning af ”cammermesteren” l. ”öfverste recknemesteren” skulle utöfva ontrollen öfver fogdarna och granska deras redoisningar samt i öfrigt handha rikets drätsel. Verket benämndes Räkningekammaren l. kornare Kammaren, hvilken enligt den af Sigismund utfärdade instruktionen af 1594 skulle jämväl andlägga frågor rörande handel, bergsbruk, tullar ch rikets myntväsen samt ha tillsyn öfver kronans ods och rikets regalier. Sedan 1602 var rikskattmästaren dess chef, och 1684—1909 bar chefen presidenttitel. Enligt 1634 års R. F. var Kammarollegium ett af de fem rikskollegierna under rikskattmästaren med sex bisittare och underlydande fdelningar, hvilka ökades i antal allteftersom arbetsördans tillväxt. På 1770-talet räknade verket ålunda, utom 2 kanslier, fiskals- och refendariekontor, 2 afräknings- och 3 provinskontor, tull- och icenskontor, byteskontor, köpegods-, reduktions- och donationskontor samt kammararkiv och frälseunderökningskontor, landtmäterikontor, slottsmagasin och hartæ sigillatækontor. Men som enbart centrum ör vården om rikets drätsel, näringar och fasta gendom arbetade verket blott intill 1630-talet. Då egynte den utbrytning af särskilda områden, som fortsatts ända in i våra dagar, med inrättandet af Bergsamtet och Kommerskollegium. Ett halft sekel senare ordnades Statskontoret och Kammarrevisionen. På 1820-talet öfverflyttades chartæ sigillatækontoret och myntverket till Statskontoret samt 1849 vården om kronans hus i landsorterna till Öfverintendentsämbetet. 1824 aflöstes genom inrättandet af Generaltullstyrelsen Kammarkollegium definitivt från seklers vakt öfver rikets tullar. Senare ha från kollegiets ämbetsförvaltning undantagits frågor rörande dels jordrefning, kartläggning och afvittring därigenom, att Generallandtmäterikontoret 1827 ställdes under K. M:ts omedelbara styrelse, dels skogshushållning, då Skogsstyrelsen 1859 inrättades, dels utarrendering m. m. af kungsgårdar, hemman och lägenheter, då Domänstyrelsen 1882 tillkom. Genom grundskatternas och indelningsverkets afskaffande, indragning af vissa tjänstemäns boställsförmåner, inskränkning efter hand i kollegiets domsrätt genom öfverflyttning af vissa mål till de allmänna domstolarna, har den återstående arbetsbördan än vidare minskats för Kammarkollegium. Vid ämbetsverkets omreglering 1909 begränsades ytterligare kollegiets verksamhetsområde, företrädesvis därigenom, att kollegiet upphörde att vara instans i mål rörande flottning, väghållningsbesväret å landet, byggnadsskyldighet i afseende å allmänna byggnader, folkskollärares löneförmåner m. m., hvilka mål numera fullföljas direkt hos K. M:t i Regeringsrätten. Af kollegiets handlingar förvaras vissa delar, såsom protokoll, koncept, pröfvade handlingar, vissa serier jordeböcker m. m. i resp. aktuarie-, registrators- och advokatfiskalskontoren, men större delen af dess äldsta handlingar finnas i Kammararkivet (se d. o.). Jfr [V. Örnberg] ”Anteckningar om kammarkollegiet” (1874; förteckning öfver tjänstemän). C. v. O. Kbg.

Kammarkonsert. Se Konsert 2.

Kammarkontor, en förr vanlig benämning på den räkenskapsförande afdelningen inom vissa ämbetsverk, såsom Lotsstyrelsen, Statskontoret, Kommerskollegium, Generaltullstyrelsen, äfvensom inom k. flottans civilstat. Den förekommer numera dels i Järnvägsstyrelsen, dels inom den kommunala förvaltningen. S. B—h.

Kammarladdningsgevär. Se Handeldvapen, sp. 1313.

Kammarmusik (it. *musica da camera*), det slags musik, som företrädesvis lämpar sig till utförande i mindre rum, till åtskillnad från större konsertmusik samt teater- och kyrkomusik. Redan Ludvig XIV hade en särskild ”maître de la musique de la chambre du roy”, och uti Italien finna vi så tidigt som omkr. 1600 en massa utgifna ”cantate da camera” och ”madrigali da camera”. Dessa voro vokala stycken; men äfven instrumental kammarmusik förekom i form af sviter och, senare, af sonater för ett eller flera instrument. Numera betecknar ordet kammarmusik vanligen stycken för ett fåtal instrument, såsom duor, trior, kvartetter, kvintetter o. s. v., oftast för stråkar med eller utan piano; men undantagsvis kunna solosaker, äfven sångnummer, däruti inbegripas. I afseende på lokalen har ordet numera ej heller så sträng begränsning, då t. ex. stråkkvartetter ej sällan utföras i större konsertsalar — hvilket visserligen alltid förblir en oegentlighet. — Fordom var äfven kammarmusiken mera privat än offentlig och idkades huf-

vudsakligen i furstliga och högadliga personers hus af enkom aflönade ''kammarmusiker'', ''kammarsångare'', ''kammarvirtuoser'' m. m., titlar, hvilka delvis bibehållas ännu i dag. — Den kammarstil, som blef utmärkande för hithörande kompositioner, karakteriseras gentemot konsert- och operamusiken af en dess mera subtilt konstrik och i detalj gående utarbetning af de musikaliska tankarna samt fin nyansering, ju mera hvarje instrument är en solostämma samt större massverkningar och besticknde klangskiftningar äro omöjliga. Af detta skäl har kammarmusiken i alla tider gällt för den finaste kompositionsarten. Litt.: Krause, ''Die entwickelung der kammermusik'' (1904), och Kilburn, ''Story of chamber-music'' (s. å.). A. L.*

Kammarmūsiker (Kammarmūsikus), förr (på 1500—1700-talen) aflönad instrumentalist i furstligt eller högadligt hus (se Kammarmusik); numera titel på mer framstående medlemmar af ett hofkapell.

Kammarmästare (Cammermester). Se Kammarkollegium.

Kammarorgel, *mus.* Se Harmonium.

Kammarpage [-pâʃ]. Se Page.

Kammarrevisionen. Den kontroll öfver kronans uppbördsmän, som redan på 1500-talet och sedan enligt 1618 års Kammarordning utöfvades genom räkenskapernas granskning af Kammarkollegium i dess helhet, blef snart öfverflyttad på en särskild afdelning af sagda ämbetsverk, benämnd Besvärskammaren, Revisionskammaren l. Kammarrevisionen. Denna afskildes från Kammarkollegium enligt k. br. 18 sept. 1695. Den officiella benämningen var ''Kammarrevisionen'' ända till verkets omorganisation genom k. br. 30 april 1799, då den nuv. benämningen Kammarrätten (se d. o.) infördes. J. H. (S. B—h.)

Kammarråd. Se Kammarkollegium.

Kammarrätten, ett af de till k. Finansdepartementet hörande centrala ämbetsverken, i äldre tider en afdelning af Kammarkollegium, sedermera ett särskildt ämbetsverk, kalladt Kammarrevisionen (se d. o.). Den nuv. benämningen infördes enligt k. br. 30 april 1799. Kammarrätten är dels domstol, dels förvaltande verk. Dess ämbetsmyndighet omfattar, enligt senast utfärdade instruktion af 23 dec. 1908, hufvudsakligen följande: balansmål eller angifvelser mot kronans och allmänna verks uppbördsmän och redogörare samt åtal mot ämbets- och tjänstemän för fel och försummelser i fråga om uppbörd, förvaltning och redovisning af offentliga medel (dock med undantag för hvad som genom strafflag för krigsmakten stadgas); vidare anmärkningar vid de till granskning inkomna räkenskaperna för kronans eller andra allmänna medel; besvär öfver K. M:ts befallningshafvandes beslut i frågor om debitering af utskylder eller afgifter; besvär i taxeringsmål, i mål om mantalsskrifning samt i mål om afkortning, afskrifning eller restitution af allmänna medel m. m., äfvensom af K. M:ts befallningshafvande pröfvade fattigvårdsmål. — Kammarrätten består af president och 8 kammarrättsråd, hvarjämte i vissa mål 2 revisionskommissarier tjänstgöra som ledamöter. Vidare äro i ämbetsverket anställda: å kansliet 1 sekreterare, 4 notarier och 1 aktuarie, som tillika är registrator, å advokatfiskalskontoret 1 advokatfiskal samt å revisionsafdelningen 22 revisorer, af hvilka 2 benämnas första revisorer och äro chefer hvardera för ett af revisionsafdelningens två kontor. Presidenten, kammarrättsråden, revisionskommissarierna, sekreteraren och advokatfiskalen utnämnas af K. M:t, öfriga tjänstemän tillsättas af Kammarrätten. I revisionsafdelningen verkställes granskningen af de kronans och andra allmänna räkenskaper, i afseende på hvilka ej annorledes är förordnadt. Om gransknings arbetets fördelning mellan de två kontoren förordnar Kammarrätten. — Om kammarrätt vid flottan se Amiralitets-kammarrätten. S. B—h.

Kammarrättsråd. Se Kammarrätten.

Kammarskjutning. 1. *Krigsv.*, den skjutning som utföres med för krigsbruk afsedda gevär eller karbiner med användande af särskild kammarammunition, bestående af en liten kula och svag krutladdning i vanlig hylsa, och på förkortade afstånd, vanligen 15 m. Som mål användas vanliga taflor, förminskade med hänsyn till afståndet. Kammarskjutningen, som användes i besparingssyfte, utgör en lämplig och lätt anordnad föröfning för skjutning med skarp ammunition och har kommit till stor användning inom arméerna samt i Sverige inom de frivilliga skytteföreningarna, i de högre läroverken och delvis äfven i folkskolorna.

2. *Jaktv.* Till några slag af jaktstudsare finnes för öfningsskjutning afsedd svagare ammunition, närmast att jämföra med armégevärens kammarammunition. Stundom användes till studsare af grof kaliber för samma ändamål ett ''insatsstycke'', till formen likt en patron, men längre, med borradt lopp af fin kaliber. Detta införes i patronläget och laddas med en den fina kalibern motsvarande ammunition. Kammarskjutning med jaktgevär brukas föga; på grund af kulans ringa utgångshastighet lämpar den sig ej för skjutning på rörligt mål. 1. C. O. N. 2. G. G.

Kammarskrifvare, titel å lägsta gradens tjänstemän i en del ämbetsverk, t. ex. Tullverket, Riksgäldskontoret och Öfverståthållarämbetet. Inom en del andra verk, t. ex. Kammar- och Kommerskollegierna, Kammarrätten, Statskontoret, Post- och Telegrafverken samt Öfverintendentsämbetet, är kammarskrifvartiteln numera utbytt mot andra benämningar. J. H.*

Kammarskruf. Se Kanon, *artill.*

Kammarspel, ett kortare och för en ''intim teater'' lämpligt stycke. Titeln bäres af en samling teaterpjäser af Strindberg (1907 ff.). Jfr Kammerspiele.

Kammarstil, *mus.* Se Kammarmusik.

Kammarstycke l. Bakstycke, *artill.* 1. Se Handeldvapen och Kanon. — 2. Ett slags kammarladdningskanon, som brukades ända till 16:e årh. Eldröret var i båda ändarna öppet, och till detsamma hörde ett kort, i bakre ändan slutet rör, *kammaren*, i hvilket laddningen lades; kammaren insattes därefter ofvanifrån bakom eldröret och fastkilades vid detsamma. G. af Wdt.

Kammarsyra, *kem.*, utspädd svafvelsyra (se d. o.), med egentliga vikten 1,6 till 1,6 och en halt af omkr. 60 à 70 proc. H_2SO_4, hvilken uti svafvelsyrefabrikerna samlar sig på blykamrarnas bottnar. P. T. C.*

Kammarsångare. Se Kammarmusik och Kammersanger.

Kammartjänare, betjänt, som uppassar en förnäm-

privatperson på dennes rum; förste betjänt hos en kunglig eller furstlig person.

Kammarton, *mus.*, fordom den vanliga stämningen hos de till kammarmusiken hörande instrumenten, i motsats mot den en ton högre orgelstämningen, hvilken kallades korton. Vanligen måste man därför vid kyrkmusik med instrumentalackompanjemang spela orgelstämman en ton djupare. Numera förekommer icke denna skillnad i stämning. A. L.*

Kammarvatten, *anat.* Se Öga.

Kammarverk, en benämning, som förr betecknade sammanfattningen af alla de ärenden, hvilka utgjorde föremål för Kammarkollegiets och Kammarrättens handläggning eller som i allmänhet afsågo rikets drätsel. Jfr Kamarexpeditionen, Kammarkollegium och Kammarrätten. J. H.*

Kammarvirtuos. Se Kammarmusik.

Ka'mmecker, Martin, universitetslärare, superintendent, lärd, f. 17 juni 1698 i Simtuna prästgård, Västmanlands län, d. 6 maj 1757 i Visby, blef 1713 student i Uppsala och 1722 filos. magister, hvarefter han 1724, hufvudsakligen för teologiska studier, anträdde en utländsk resa, under hvilken han, enligt hans i manuskript efterlämnade dagbok, besökte Danmark, Tyskland, Frankrike, England och Holland. Efter sin hemkomst, 1729, blef han adjunkt i Uppsala inom den filosofiska fakulteten, höll föreläsningar i statskunskap och författade ett vidlyftigt kollegium om Sveriges statsförfattning, af hvilket flera utländska ministrar i Stockholm läto taga afskrifter. 1732 utnämndes K. till teol. adjunkt och kyrkoherde i Uppsala-Näs samt blef 1742 kontraktsprost i Hagunda kontrakt, ehuru han ej var pastor inom detsamma. 1745 blef K. superintendent på Gottland och utnämndes 1751 till teol. doktor. K. deltog i riksdagarna 1742—43, 1746—47 och 1751—52. Han var en af de störste bokkännare Sverige egt och hade samlat ett särdeles vackert teologiskt och historiskt bibliotek, hvilket dock två år efter hans död skingrades genom auktion. (E. M. R.)

Kammeradvokat kallas i Danmark den höjesteretsadvokat, åt hvilken regeringen uppdragit att föra de rättegångar, som angå statens finanser; han är dessutom Finansdepartementets rättskonsulent. E. Ebg.

Ka'mmergericht [-gericht], ty. Se Preussen (Förvaltning).

Ka'mmergut [-got], ty. Se Domän, sp. 692.

Kammerraad [-råd], urspr. (1660) titel på medlem af skattkammarkollegiet, är i Danmark numera endast en lägre rangtitel.

Kammerretten kallades i Danmark efter 1660 Rentekammeret (sedan 1760 därjämte Generaltullkammaren), när den som domstol afkunnade utslag i frågor, som rörde statens inkomster, s. k. "kammersager", men 1771 öfverfördes dessa mål beträffande Köpenhamn till den nyupprättade Hof- og stadsretten (se d. o.) och 1774 för landsorten till de vanliga underdomstolarna. E. Ebg.

Kammersanger, da. (ty. *kammersänger*), kammarsångare, af regenten åt någon framstående sångare förlänad hederstitel. Jfr Hofsångare.

Kammersee [-sē]. Se Atter-see.

Kammerspiele [-spile], en af Max Reinhardt (se d. o.) 1906 grundlagd teater i Berlin.

Kammin, kretsstad i preussiska reg.-omr. Stettin, prov. Pommern, är beläget 4 km. från Östersjön vid östra stranden af Der kamminsche Bodden, en strandsjö, som genomflytes af Oders mynningsarm Dievenow. Domkyrka (grundlagd 1124), lärarseminarium och adligt jungfrustift. Tillverkning af tegel, cement och stickade varor. Ångkvarnar. 5,923 inv. (1905). 1188 blef K. biskopssäte, flyttadt dit från Julin (Wollin). 1536 slöt biskopen af K. sig till reformationen, och 1648 förvandlades biskopsdömet till ett världsligt omedelbart riksfurstendöme, hvilket därefter tillföll Kurbrandenburg. Dess område bildar numera kretsarna Kolberg-Körlin, Köslin och Bublitz i reg.-omr. Köslin. K. besattes af svenskarna i början af juli 1630, och dess befästningar förstärktes sedermera af Leslie. 1659 intogs K. af österrikarna. Jfr Kücken, "Geschichte der stadt K." (1880). J. F. N. L. Wilson M.

Kammusslan, *Pecten*, *zool.*, ett musselsläkte med likformiga eller olikformiga skalhalfvor, vid sidan om hvirflarna utskott ("öron"), under det främre en utskärning för byssus; låset är rakt utan tänder, foten fingerlik, mantelranden fri, förtjockad, med köttiga tentakler och ögon i större antal; de flesta arterna äro hermafroditer. Man känner ett stort antal arter ur alla haf; äfven vid Sveriges västkust lefva flera. De röra sig snabbt simmande genom att öppna och sluta skalen. Den stora pilgrims-

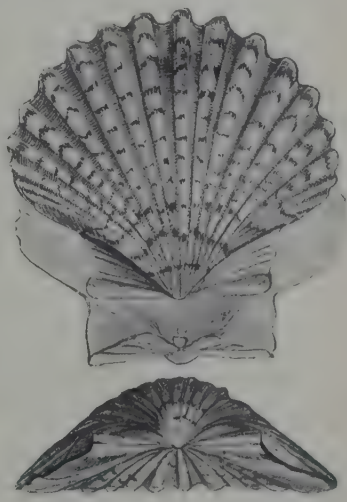

Pilgrimsmusslan.

musslan (*P. maximus*; se fig.), som uppnår en höjd af 15 cm. och har högra skalet skålformigt, vänstra platt, bars på käpor och hattar af de från Österlandet hemvändande pilgrimerna; högra skalet af denna och andra större arter användes till ragutallrik, askbägare m. m. Denna liksom flera andra arter ätes. L—e.

Kammyggor, *zool.* Se Harkrankar.

Kamoi, gudomlighet. Se Aino, sp. 394.

Kamomi'll-blommor (slarfvigt hopdraget till "kamillblommor"), *Flos Chamomillæ*, *bot.*, *farm.*, kallas de torkade blomkorgarna af *Matricaria Chamo-*

milla L., sötblomster, af fam. *Compositæ*, en ört, som är allmän i hela Europa på torra åkrar, backar o. s. v. Från Europa har kamomillen invandrat i andra världsdelar och är t. ex. allmän i Nya Syd-Wales i Australien. Blomkorgarna ha hvita, tunglika, slutligen nedböjda, endast med pistiller försedda strålblommor. De gula, rörformiga diskblommorna äro tvåkönade. De små frukterna sakna pappus (fruktfjun). Fästet är naket, gropigt, småningom utväxande till konisk form och ihåligt. Genom denna ihålighet och fästets nakna yta skiljes kamomilldrogen lätt från andra liknande torkade blomkorgar. Lukten är dessutom egendomligt aromatisk,

af färsk drog snarlik den af smultron eller äpplen. Smaken är bitter och kryddartad. Lukt och smak härröra från en flyktig olja, kamomilloljan, som är färgad blå af azulen eller coerulein. Därjämte finnas bitterämne och garfämnen. Kamomill, som är officinell, är ett gammalt folkmedel, ofta användt i olika form (som svettdrifvande ”te”, i ”kryddpåsar”) bl. a. mot hysteriska krämpor och koliksmärtor, kramp, svullnader o. s. v. På apoteken beredes kamomillextrakt af 1 del kamomillblommor och 16 delar vatten. Omslag och tvättningar med kamomillte voro före upptäckten af karbolsyrans och borsyrans desinficierande förmåga det vanligaste medlet till renande af sår med stinkande afsöndring. Lika verkan har s. k. romersk kamomill, som består af de torkade blomkorgarna af *Anthemis nobilis* L., vanligen den odlade varieteten med ”dubbla” hvita blommor, hos hvilken diskblommorna erhållit tunglikt, hvitt bräm. O. T. S. (G. L—m.)

Kamomillolja. Se Kamomillblommor.

Kamp, by i Nord-Holland. Se Kamperduin.

Kampagnan [-pa′njan]. Se Campagna di Roma.

Kampänflagga. Se Kampanjflagga.

Kampänien (lat. *Campānia*), fordom landskap på västra kusten af Italien, sträckte sig från floden Liris (Garigliano) i n. till Promontorium Minervæ (Punta della Campanella) i s. I n. v. gränsade det till Latium, i n. ö. till Samnium och i s. ö. till picenternas land, som dock i äldre tider hörde till K., så att detta sträckte sig i s. till floden Silarus (Sele) och Lukanien. Af romarna, som där hade sina praktfullaste landställen, kallades området på grund af sin fruktbarhet och skönhet *Regio* l. *Campania felix* (”Lyckliga K.”), liksom slättlandet omkring Neapel ännu i dag bär namnet *Campagna felice*. En mängd naturskönheter, såsom udden Misenum, Vesuvius, Flegreiska fälten, floden Vulturnus samt sjöarna Avernus och Lucrinus, gåfvo denna trakt ett särskildt behag. Bajæ med sina bad var medelpunkten för den fina världen. Andra mera bekanta orter voro Capua (hufvudstad), Cumæ, Puteoli, Neapolis, de år 79 e. Kr. begrafna städerna Herculaneum, Pompeji och Stabiæ. Såsom de ursprungliga invånarna i landet betraktas oskerna l. ausonerna. Grekiska kolonister anlade staden Kyme (Cumæ), moderstad för Dikaiarchia (Puteoli), Palaiopolis och Neapolis. Senare invandrade etruskerna, som sannolikt grundlade Capua och Nola samt i sin tur måste lämna plats för samniterna. Båda dessa folk voro dock fåtaliga, och den kampaniska befolkningen var fortfarande väsentligen af oskisk ras. 343 kom K. under romarna, hvilka till tryggande af förbindelsen mellan Rom och Capua anlade Appiska vägen (se d. o.). Nu utgör K. ett af Italiens 16 compartimenti, har en areal af 16,294 kvkm. med 3,160,448 inv. (1901, enligt beräkning 1909 3,258,815) och indelas i provinserna Avellino, Benevento, Caserta, Napoli och Salerno. (J. F. N.)

Kampanil (it. *campanile*, af *campāna*, klocka), eg. ett för upphängning af kyrkklockorna afsedt torn. Ordet begagnas likväl företrädesvis för att beteckna uti Italien förekommande, med kyrkorna i allmänhet ej sammanbyggda, utan bredvid dem uppförda tornbyggnader för nämnda ändamål. Till de äldsta af dessa hör tornet vid S. Apollinare in classe (Ravennas hamnstad), från 500-talet. Det torde likväl ej vara alldeles gifvet, att det ursprungligen varit ämnadt till klocktorn. Berömda kampaniler äro det lutande tornet i Pisa (se d. o.), uppfördt bredvid domen, efter 1174, kampanilen vid domen i Siena, från slutet af 1200-talet, Giottos präktiga torn bredvid domen i Florens (se d. o., fig. 1), påbörjadt 1334, och Campanile di San Marco i Venezia (se fig.), som nedstörtade 14 juli 1902, men åter uppförts. Upk.*

San Marco-kampanilen i Venezia.

Kampa′nj (fr. *campagne*, af lat. *ca′mpus*, fält), fälttåg. — *Hand.*, den tid af året, då vissa fabrikationer, t. ex. den af hvitbetssocker, oafbrutet fortgå. Inom hvitbetssockerindustrien räknas kampanjen enligt lag från 1 sept. till och med 30 aug., men börjar vanligen de första dagarna af okt. och har blifvit alltmer förkortad; många fabriker ha slutat sin betafverkning till julen.

Kampanjflagga, Kampänflagga, *sjöv.*, fordom bruklig benämning på den gamla svenska, år 1905 återinförda, blågula, tretungade örlogsflaggan. Den hissades på en akterut upprest flaggstång, som kallades kampanj-, kampan- eller kompanflaggstock. L. H.*

Kampanjlanternor l. Kompänlanternor, *sjöv.*, fordom bruklig benämning på de lanternor, hvilka örlogsfartyg begagnade för att under mörker kunna meddela sig med andra fartyg. Sitt namn hade de däraf, att de för vissa signaler upphissades å kampanjflaggstocken (se Kampanjflagga). L. H.*

Kampanjsal, *sjöv.*, öfversta kajutan å ett linjeskepp, där cheferna från de olika fartygen vanligen samlades vid öfverläggningar hos eskaderchefen.

Kampanulacéer, *bot.*, växter tillhörande fam. *Campanulaceæ*.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kampegrässläktet, *bot.* Se Phleum.

Kampeme'nt, *krigsv.*, en förr ganska vanlig, numera bortlagd, benämning på läger, vanligen i tält. C. O. N.

Kampen (Campen), stad i nederländska prov. Over-Ijssel, på Ijssels vänstra strand, 6 km. från dess mynning. 19,664 inv. (som kommun; 1899). K. är omgifvet med grafvar och parkanläggningar, har flera kyrkor, en vacker bro öfver Ijssel (byggd 1874), tre gamla stadsportar, ett rådhus (restaureradt efter 1543), gymnasium, högre borgarskola, reformert teologisk skola med gymnasium, krigsskola (för infanteriofficerare och civilmilitära tjänstemän). Skeppsbygge, tillverkning af cigarrer, emaljerade varor och maskiner; kalk- och tegelbrännerier. — K., förr medlem af hanseförbundet, stod i sitt flor i 15:e årh., innan hamnen igengrundats. Den har dock åter höjt sig, sedan man för omkr. 30 år sedan börjat uppmuddra flodmynningen. Staden eröfrades 1578 ifrån spanjorerna af de holländske geuserna och 1672 af fransmännen. J. F. N.

Kampen, Nicolaas Godfried van, nederländsk historieskrifvare, f. 15 maj 1776, d. 15 mars 1839, innehade sedan 1829 en lärostol i nederländska språket, litteraturen och historien vid Atheneum i Amsterdam. Bland hans arbeten, som mera röja omfattande kunskaper än djup i forskningen, må nämnas *Geschiedenis der fransche heerschappij in Europa* (8 bd, 1815—23), *Geschiedenis der letteren en wetenschappen in de Nederlanden* (3 bd, 1821—26), *Geschiedenis der kruistogten nar het oosten* (4 bd, 1822—26), *Geschiedenis der nederlanders buiten Europa* (3 bd, 1831—33), *Geschiedenis van den vijftienjarigen vrede in Europa* (2 bd, 1832) och *Geschichte der Niederlande* (2 bd, 1831—33; i Heerens och Ukerts "Geschichte der europäischen staaten").

Kampen för tillvaron (eng. *struggle for existence, struggle of life*), ett uttryck, som först begagnades af nationalekonomen Malthus, i hans "Essay on the principle of population" (1798), och sedan upptogs af Darwin. Se Descendensteori, sp. 196, och Individ, sp. 566.

Kampera (fr. *camper*, af lat. *ca'mpus*, fält), ligga i läger i det fria, vare sig i tält eller under bar himmel; tillbringa tiden, uppehålla sig, vistas. Kampera tillsammans, lefva tillsammans, dela ljuft och ledt.

Ka'mperduin [-döjn] l. Kamp, by i nederländska prov. Nord-Holland, vid dynerna på västra kusten, n. v. om Alkmaar, bekant genom den stora sjödrabbningen 11 okt. 1797 (se Duncan, Adam). (J. F. N.)

Kampersten, ett annat namn för klappersten (se d. o.).

Kampeschträd, *bot.* Se Hæmatoxylon campecheanum.

Kampf, Arthur, tysk målare, f. 1864 i Aachen, studerade i Düsseldorf, stannade där som lärare, blef 1893 professor vid akademien där, 1898 ledare af en mästarateljé vid Berlins akademi och 1907 president för samma akademi. K. väckte mycken uppmärksamhet 1886 med sin stora målning *Det sista förhöret*, framställande en sårad och döende arbetare, omgifven af polis, af deltagande och nyfikna. Detta var fullt modernt realistiskt måleri, kraftigt och brutalt hållet i ljusa, kalla friluftsfärger. K. har sedan visat sig behärska sin konst på helt olikartade områden. Han målade genrebilder, såsom *Afskedet*, en begrafningsscen med utmärkt karakteriserade figurer. Han tolkade historiska händelser eller motiv med historisk bakgrund: *Natten 13—14 maj 1888* (kejsar Vilhelm I:s lit de parade i Berlins domkyrka, i nya pinakoteket, München), *Frivilliga* (1890, galleriet i Karlsruhe), *Professor Steffens upphetsar folket mot fransmännen 1813* (1892, Berlin, nationalgalleriet), *Fredrik den store efter slaget vid Kunersdorf* (konungen i sin säng talar till de omkring stående generalerna, 1893, galleriet i Düsseldorf), *Människooffer* (franska soldater på återtåget från Ryssland, 1897, museet i Leipzig). Till andra områden höra *Vid vallfartskapellet i Kevelaer* (1895, Dresdengalleriet), *Tjurfäktning* (1897). K. har utfört flera väggmålningar med allegoriska, historiska och moderna ämnen (i Magdeburg, Posen, Aachen; färgskisser med moderna motiv, *Stadsbygge, Fisktorg, Utvandrare*, finnas i Berlins nationalgalleri). Bland hans arbeten från de senare åren märkas *Valsverk* (med kraftfulla arbetartyper, 1902), *Brobygge* (storstadsbild), *Systrarna* (två små flickor, sjungande på en marknadsestrad, 1903, Raveneska galleriet i Berlin), *Teaterloge* (1904), *Paus* (musikertyp, 1905), *Clownen* (1909) samt flera porträtt, bland dem ett par af kejsar *Vilhelm II* från de senaste åren. G—g N.

Kampmann, Hack, dansk arkitekt, f. 1856 i Æbeltoft, genomgick konstakademien, vann 1882 lilla och 1884 stora guldmedaljen, har gjort vidsträckta utländska studieresor, blef 1892 statens byggnadsinspektör på Jylland och 1908 professor vid konstakademiens arkitekturskola. Hans förnämsta arbeten äro *provinsarkivet i Viborg* 1889—91, *byggningar vid ny Carlsberg* i Köpenhamn 1892—96, *tullhuset i Aarhus* 1894—97, *statsbiblioteket* 1898—1901 i Aarhus, *jaktslott vid Kalö* 1898, prins Kristians sommarslott *Marselisborg* vid Aarhus 1899—1902 och främst *Glyptotekets* i Köpenhamn nybyggnad, fullbordad 1906 och anslutande sig till den af Dahlerup förut uppförda främre delen af byggnaden, som den afgjordt öfverträffar. G—g N.

Kampong, Kampung, malaj., by.

Kampot, en af de få hamnarna i Kambodja, vid mynningen af floden Kampots västra arm i Siamviken. Till följd af hindrande sandbankar är K. tillgängligt endast för kustfarare och djonker. Omkr. 4,000 inv., mest kineser. J. F. N.

Kampti [kä'mpti], Kamthi, stad i brittiskindiska Centralprovinserna, distriktet Nagpur, n. om staden Nagpur. 38,888 inv. (1901). Stark garnison, betydlig handel med boskap, bomullsvaror, salt och trä. J. F. N.

Kamptu'likon (möjligen af grek. *ka'mptein*, böja), *tekn.*, en massa, hvilken innehåller hufvudsakligen korkaffall, schellack, kautschuk och linolja och som genom valsning anbringas på en stark mattväf. Det först i England framställda fabrikatet är okänsligt för vatten och vissa kemikalier. Det är mycket slitstarkt, verkar ljuddämpande och användes till golfbeläggning. E—t N—n.

Kamptz, Karl Albert Christoph Heinrich von, preussisk ämbetsman, f. 1769, d. 1849, var 1817—25 direktor för polisministeriet, 1825—30 direktor i justitieministeriet samt 1830—42 justitieminister. K. var en nitisk och skicklig ämbets-

man, men förvärfvade sig en sorglig ryktbarhet genom sin ifver att uppspåra "demagogische umtriebe" och att undertrycka alla friare rörelser vid de tyska universiteten. K. utgaf "Jahrbücher für die preussische gesetzgebung" (1814—40) samt "Annalen der preussischen innern staatsverwaltung" (1817—39).

Kampung. Se Kampong.

Kampylotrōp (af grek. *kampy'los*, krökt, och *tre'pein*, vända), *bot.* Se Fröämnet.

Kampöfning. Se Gymnastik, sp. 787.

Kamrāt (fr. *camarade*, af sp. *camara'da*, af *ca'mara*, kammare), eg. samboende; en som har samma göromål l. värf som en annan, tjänar eller undervisas inom samma institution e. d. som en annan, medbroder (medsyster) i arbetet; följeslagare på resor. Jfr En camarade.

Kamraten, illustrerad tidning för Nordens ungdom, en i Stockholm sedan 1893 utgifven halfmånadsskrift, uppsattes af "Iduns" redaktör F. Hellberg, som redigerade den t. o. m. 1902. Den öfvergick 1903 till ett aktiebolag. Tidningens redaktör är från 1905 J. P. Palm. Prenumerationspriset är 3 kr. för år.

Kamrērare (Kamerērare) l. Kamrēr (af mlat. *camerārius*, eg. uppsyningsman öfver skattkammare, af lat. *ca'mera*, hvälfdt rum), kassaförvaltare eller räkenskapsförare i ämbetsverk, välgörenhetsstiftelser och större affärsföretag; i banker, försäkringsbolag o. d. anstalter den tjänsteman, som förvarar handlingarna och ansvarar för bokföringen.

Kamrup [kämrō'p], distrikt i brittisk-indiska prov. Östra Bengalen och Assam. 9,479 kvkm. 589,187 inv. (1901), till största delen hinduer (53,701 muhammedaner och 1,479 kristna). K. genomflytes af den segelbara Brahmaputra, på hvars sumpiga stränder växer utmärkt ris. I n. höjer sig landet mot Bhutans berg, i s. mot Khassiabergen, på hvars sluttningar européer anlagt teplantager. Hufvudstad är Gauhāti (se d. o.). J. F. N.

Kamsin (af arab. *chamsin*), *meteor.* Se Chamsin (där uppgiften "det koptiska *chamsyn* l. *chamsein*" utgår).

Kamtapp, *mek.* Se Axeltapp, sp. 539.

Kamthi, stad. Se Kampti.

Kamtjadāl, Kamtschadāl l. Kamtsjadāl, invånare på Kamtjatka (se d. o.).

Kamtja'tka (Kamtsjatka, Kamtschatka), stor halfö i nordöstra Asien, sträcker sig från 60° n. br. mellan Berings haf (där kalladt Kamtjatkahafvet) i ö. och Ochotska hafvet i v., i sydvästlig riktning ned mot Kurilerna, af hvilka den nordligaste, Shumshu, ligger endast 11 km. från K:s sydspets, Kap Lopatka (51° 15′ n. br.). Omkr. 270,000 kvkm. Västra kusten saknar större inskärningar; längst i n. inträngер Penshinaviken emellan K. och Asiens kontinent; östra kusten har däremot flera vikar och bukter (viktigast Kronozki- och Avatja-vikarna), och utanför den ligger den obebodda ön Karagin (1,582 kvkm.). K. genomdrages i hela sin längd af en bergskedja, som midt på halfön grenar sig i två armar, hvilka åter mötas i s., hvarigenom K. får sin ovala konfiguration. Denna kedja stiger högt öfver snögränsen, och dess östra arm uppbär ett 40-tal vulkaner (*sopka*), af hvilka 14 ännu äro verksamma. De väldigaste af dem äro Kljutjevskaja sopka (4,916 m.), jordens högsta vulkanbildning (utbrott 1729, 1737, 1841, 1853—54 och 1896—97) och Sjiveljutj (2,984 m.). På västra armen når den slocknade vulkanen Choasjen (3,050 m.) den högsta höjden. I halföns sydligaste del, som i allmänhet har lägre terräng, finnas likaledes många, mestadels slocknade vulkaner; den högsta är Korjackaja (3,500 m.), den enda verksamma Avatja. Ej mindre rikt är K. på heta källor. Den största floden är Kamtjatka, som flyter mot n. genom dalen mellan de båda nämnda bergsarmarna och faller ut i Berings haf. Dess dal bildar den fruktbaraste och tätast befolkade delen af halfön. Klimatet är rått och mycket kallare än Europas på samma bredd. I södra delen är årets medeltemperatur + 3° C., i dess norra endast — 6°. Januari månads medeltemperatur är vid södra ändan af halfön — 7° C., vid Petropavlovsk — 8,4° C. och i n — 21° C. Västra kusten är om vintern betydligt kallare än den östra. Om sommaren är väderleken mycket ostadig, med ofta inträffande dimmor och regn. Inne i landet är sommarvärmen ganska hög. Vegetationen är på grund af den stora fuktigheten anmärkningsvärdt yppig, särskildt på mark af vulkaniskt ursprung. Gräset når 1,5 m. höjd och kan slås tre gånger på sommaren. Täta skogar omväxla med saftiga gräsmarker och tundraartade sträckor, hvilka tilltaga mot n., särskildt i sumpiga kusttrakter och floddalar. I halföns södra del bestå skogarna uteslutande af löfträd: popplar, videarter och björkar. Marken prydes där af rikt blommande örter, såsom *Epilobium angustifolium*, *Senecio*, *Aconitum*, *Artemisia*, *Pulmonaria* och *Geranium*; karaktärsväxter äro äfven liljor med stora orangeröda blommor och jättestora arter af släktena *Spiræa*, *Angelica* och *Heracleum*. Äfven bergen äro skogklädda i sina lägre delar, och där skogen slutar, vidtar en buskvegetation, den s. k. *slanez*, som bildar ett ogenomträngligt snår af med hvarandra hopflätade grenar, stammar och rötter. Barrträd saknas alldeles i västra och södra K. samt äro äfven sällsynta i ö. Endast i dalarna kring mellersta delen af floden Kamtjatka bilda lärk- och furuträd en barrskogsö i löfskogsområdet, men längre norrut försvinna de åter och anträffas sedan först vid Anadyrviken, således utom K:s område. — Faunan är af arktisk karaktär: vildren, björn, varg, sobel, räf, hermelin, hare o. a. nordiska djur. Af fåglar äro svanor och änder de viktigaste, dessutom otaliga massor hafsfågel, af fiskar de, som från hafvet tränga in i floderna, främst lax. Det enda husdjuret är hunden. Befolkningen är mycket gles, omkr. 8,000 inalles, d. v. s. 3 på 100 kvkm. Utom några hundra ryssar (mest köpmän och kosacker) utgöres den hufvudsakligen af omkr. 2,000 kamtjadaler (se pl. "Asiens folk", till art. Asien) eller, såsom de själfva kalla sig, itelmer i s. och omkr. 4,500 korjaker i n.; dessutom invandrade tunguser, lamuter och jakuter. De ha i regel antagit ryska vanor och äro grekisk-ortodoxa, dock blott till det yttre, ty i verkligheten bibehålla de sin gamla schamanism. Jakt och fiske äro hufvudnäringarna. Större orter finnas icke; byarna bestå af några få gårdar. Den forna jordjurtan har öfverallt undanträngts af det ryska bondhuset. De flesta vägarna äro stigar, oftast upptrampade af de många björnarna, och det vanligaste fortskaffningsmedlet dragsläden, förspänd med 15—20 hundar. Hufvudstad är Petropavlovsk (se d. o.). — K. upp-

täcktes af ryssen Volodomir Atlassov, som 1697 framträngde till floden K. och grundlade staden Verchne-Kamtjatsk; 1704 anlades Bolsjerjezk, dock var landet ej fullt kufvadt förr än 1730. Till en början togs vägen dit alltid öfver land, enär inga sjömän funnos, som vågade sig öfver Ochotska hafvet. Då befallde Peter I, att bland svenska krigsfångar i Sibirien skulle uppsökas personer, som voro bekanta med sjöväsendet och som skulle sändas i båt till halfön. Så skedde äfven. På detta sätt ha svenskar öppnat sjöfarten på K. Bland dem nämnas Ambjörn Molin och Henrik Busch. 1803 blef K. ett särskildt förvaltningsområde med Petropavlovsk som hufvudstad, 1855 förenades det med Kustprovinsen, men skildes 1903 därifrån för att jämte Kommendöröarna (i Berings haf) ställas under militärkommendanten i Nikolajev. K. är närmare utforskadt af Steller, Lesseps (1787), Dobell (1812), Kittlitz (1826), Erman (1829) och Ditmar (1851—55). En stor rysk expedition afgick dit 1909. Litt.: K. v. Ditmar, "Resor och vistelse i K." (på ryska, utg. del 1 1890, del 2 1900). (G. L—m. L—e.) J. F. N.

Kamtja'tkahafvet (Kamtsjatkahafvet). Se Berings haf.

Kamtschadāl. Se Kamtjadal.

Kamtscha'tka. Se Kamtjatka.

Kamtsjadāl. Se Kamtjadal.

Kamtsja'tka. Se Kamtjatka.

Kamull, raktrådig, långhårig ull, som utkammad och befriad från det kortare affallet (ty. *kämmlinge*, eng. *noils*, fr. *peignons*) nyttjas till förfärdigande af glatta ylletyg, hos hvilka trådarna ligga bara och fullt synliga på ytan, såsom merino, tibet, yllemuslin, bombasin, atlas etc. Af långa, hårda engelska eller australiska ullsorter, af alpacka och af mohair tillverkas hårdt kamullsgarn (kamgarn), som nyttjas till de s. k. lystertygen: orleans, lasting, möbeldamast, plysch o. s. v. Äfven åtskilliga mjukare ullsorter med tillräckligt långa ullhår begagnas till kamgarn. Jfr Kardull och Ull. (G. A. W.)

Kāmūs (arab.: "Ocean"), med bestämd artikel el-kāmūs, en berömd arabisk ordbok af Firuzabadi (d. 1414), hvilket arbetes värde dock betydligt öfverskattats. Jämte *Sahāh* (l. *Sihāh*) *el-luṛa* ("språkriktigheten") af Djauhari (d. 1002) har den varit den förnämsta källan för den arabiska lexikografien i Europa (jfr Freytag, G. W. F., och Golius). De största och bästa inhemska ordböckerna äro emellertid *Lisān el-'arab* ("arabernas språk") i 20 vol. (utg. i Bulak 1882—90) af Muhammed ibn Mukarram ibn Manzūr (d. 1311) och Murtadā ez-Zebidi's (l. 1791) kommentar till Kāmūs, *Tādj el-'arūs* (10 bd, utg. i Kairo 1890), hvilka arbeten ligga till grund för Lanes stora, tyvärr ofullbordade, arabisk-engelska lexikon. Kāmūs har utgifvits flera gånger. Se Firūzābādī. (K. V. Z.)

Kamvais, *text.* Se Kardning.

Kamy'sjin, kretsstad i ryska guv. Saratov, på högra stranden af Volga, där Kamysjenka infaller i floden. 16,834 inv. (1897). Handel med trävaror, tjära, fisk, talg, salt, spannmål och trädgårdsprodukter, särskildt meloner. — Staden hette förr Dmitrievsk och fick sitt nuv. namn 1780, då den blef hufvudort i en krets. (J. F. N.)

Kamy'sjlov, kretsstad i ryska guv. Perm, vid Kamysjlovkas inflöde i Pysjma, en biflod till Tura. 8,064 inv. (1897). Kretsen ligger ö. om Uralbergen och är rik på mineralskatter. J. F. N.

Kamäxing, *bot.*, namn på gräset *Cynosurus cristatus*.

Kan., förkortning för nordamerikanska staten Kansas (jfr Ks.).

Ka'n ("kanna"), holländskt rymdmått för våta varor, = 1 l., på Java = 1,6 l. Jfr Kande, Kanna och Kanne.

Kān (Khān, Chān), pers. 1. "Furste", härskartitel, som från Djingis-kans tid bars af självständiga mongoliska och turkiska höfdingar. Numera är denna titel så allmän, att i många asiatiska länder hvarje guvernör, höfding eller storman kallas kan. — Om ilkan se d. o. — Kanāt, furstendöme, furstevärdighet. — 2. Offentligt härbärge för resande i Orienten. Se Karavanseraj. (K. V. Z.)

Kana, bekant biblisk ort, omtalad som Natanaels hemvist och skådeplats för Jesu första under i Galiléen (Joh. 2; 4: 46). Hvar den legat, är ej fullt tydligt hvarken af N. T. eller Josefos' uppgifter. Några söka den i den nuv. byn *Kafr Kennā* n. ö. om Nasaret, andra likställa den med det n. om nämnda stad belägna *Kanat el-Djelīl*. E. S—e.

Kānaan, i G. T. beteckning för det land, som vi nu vanligen kalla Palestina. I inskränktare bemärkelse betecknar det hela det v. om Jordan belägna området. Så t. ex. i uttrycket "Kanaans land" 1 Mos. 11: 31; 12: 5. I vidsträcktare betydelse räknades till K. äfven Fenicien (jfr 1 Mos. 10: 15—19). Invånarna i K., kananéerna, äro enligt 1 Mos. 9: 18 ff.; 10: 6, 15 m. fl. ättlingar af Ham, en uppgift, som troligen beror på religiösa eller politiska motiv, ty allt hvad vi känna om kananéer och fenicier tyder på, att de tillhört samma folkstam som israeliterna och att de endast tidigare än dessa satt sig i besittning af K. Före Israels invandring hade kananéerna stått under Egyptens herravälde. Jfr Amarnabrefven, där äfven benämningen *Kinachi* (Kanaan) uppträder. Dessa märkliga bref bestyrka ock de bibliska uppgifterna (jfr Jos. 12, Dom. 1), att kananéerna vid denna tid icke utgjorde någon enhetlig stat, utan voro fördelade i smärre konungadömen. Israel lyckades endast småningom underkufva dem och sätta sig i besittning af deras land, och först på Salomos tid var utrotningen fullt genomförd (jfr 1 Kon. 9: 20 ff.). I st. f. kananéer använda Elohisten i Pentateuken och andra förf. (jfr Amos 2: 9) beteckningen *amoréer* på K:s folk, medan Prästkodex och Hesekiel kalla dem *hetiter*. På andra ställen förekomma därjämte andra beteckningar, såsom *periséer*, *girgaséer*, *hivéer* m. m. — Kananéernas kultur stod i hvarje fall högre än Israels vid dess inträde i K., och det var endast i kraft af sin högre religion och sin sedliga styrka, som detta folk lyckades utrota dem. Den kananeiska religionen var polyteistisk, på en gång vällustig och förenad med stor grymhet. Kvinnor hängåfvo sig åt otukt till gudomens tjänst, och människooffer, särskildt offer af barn, voro vanliga. Eröfrade städer "tillspillogåfvos", d. v. s. allt lefvande invigdes till döden. Gudomligheten betecknades med namn, som framställa honom som herre, härskare, t. ex. *Ba'al*, *Adon*, *Malik* (konung). E. S—e.

Kanaanēiska semiter. Se Arabien, sp. 1271—72.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kanaanitiska språk, d. v. s. den kanaanitiska grenen af den semitiska språkstammen, kallas med ett gemensamt namn de i närmaste släktskap med hvarandra stående hebreiskan (med dess ättling nyhebreiskan eller rabbinskan), feniciskan med puniskan (i Kartago och dess kolonier) samt de ytterst sparsamma, i ortnamn och inskrifter (Mešastenen o. a.) åt oss bevarade resterna af några andra i Kanaan vid hebréernas invandring inhemska dialekter. Bortser man från dessa senare, kan man säga, att det ursprungligen gafs endast ett kanaanitiskt språk, af hvilket feniciskan och hebreiskan äro endast två olika former, hvilkas olikhet till största delen framkallats af det olika sätt, hvarpå de kommit oss till handa (jfr Feniciska språket). H. A.*

Ka'nachos, grekisk bildhuggare, tillhörande tiden före Fidias, var verksam i Sikyon och berömdes som en framstående bronsgjutare, men arbetade äfven i andra ämnen (en guld-elfenbens-stod af *Afrodite* för Korint och en kolossal *Apollon* af cederträ för Tebe), och han framställde utom gudar äfven segermonument (*Gossar på kapplöpningshästar*). En kolossal Apollonbild af brons i Miletos känna vi genom efterbildningar dels å milesiska mynt, dels ock genom ett par statyetter, af hvilka den ena befinner sig i British museum (den *Didymeiske Apollon* med en hjortkalf i högra handen). Den andra, ännu strängare i typen, finnes i Berlin. Apollonstoden bortröfvades af Dareios vid templets förstöring 493 f. Kr., hvaraf den slutsatsen kan dragas, att mästaren måtte ha lefvat i slutet af 6:e eller början af 5:e årh. C. R. N.*

Ka'nada. Se Canada.

Kanadabalsam, *bot.* Se Canadabalsam.

Kanadahjorten, *zool.* Se Canadahjorten. Suppl.

Kanadin, *med. farm.* Se Hydrastis.

Kanädiska sjöarna. Se Canadiska sjöarna.

Kanadiska Stillahafsbanan. Se Canadian—Pacific-railway.

Kanadöl (sannolikt af Canada), föråldrad, numera sällan använd benämning på petroleumeter af omkr. 60° kokpunkt. E—t N—n.

Kanagawa, stad på japanska ön Hondo, vid västra sidan af Tokyoviken, 4 km. n. om Yokohama, med hvilken stad K. sammansmält till en handelsplats. K. blef 1859 en för européer öppnad hamn, men ersattes senare, i följd af sitt otillräckliga djup, af Yokohama. (J. F. N.)

Kanäker, en bland européer och nordamerikaner vanlig benämning på infödingarna på Hawaii-öarna och i allmänhet på Polynesiens infödda befolkning.

Kanāl (af lat. *canālis*, konstgjordt rör, öppen ränna, vattengraf). 1. *Geogr.*, benämning på åtskilliga bredare hafsarmar eller sund, t. ex. Engelska kanalen, oftast kallad endast Kanalen (se d. o.).

2. *Anat.*, benämning på vissa förlängda håligheter i djurkroppen, i hvilka näringsämnen passera, vätskor ha sitt omlopp, eller i hvilka vissa organ (såsom ryggmärgen) äro inneslutna.

3. *Tekn.*, bred, konstgjord graf för ledning af vatten. Kanaler kunna afse antingen en träskig (öfversvämmad) trakts torrläggning, medelst vattnets bortledande utför sluttningar, eller en torr landsträckas öfvervattning, för upphjälpande af dess fruktbarhet, eller slutligen främjandet af samfärdseln och handeln, därigenom att till de otillräckliga naturliga vattenvägarna fogas konstgjorda. Byggandet af för skeppsfart afsedda kanaler ställer stora anspråk på ingenjörsvetenskapen. Ofta äro de vattendrag, som skola förenas, skilda från hvarandra genom en eller flera höjder, som icke kunna utan alltför stor kostnad kringgås eller genomsprängas. I sådant fall måste kanalen byggas med användande af slussar, ordnade liksom trappsteg, den ena öfver den andra. Hvarje sluss är en kanaldel, som efter behag afstänges genom slussportar och i hvilken fartyg genom vattnets påsläppande höjas i nivå med den närmast högre belägna vattenytan eller medelst vattnets aftappning sänkas i nivå med den närmast nedanför varande. Slussarna förses med vatten genom ledning från en på höjden af vattendelaren belägen reservoar, vare sig en naturlig sådan (en insjö) eller en konstgjord. Ligga vattendragen i olika plan och ej åtskiljas af någon bergsrygg e. d., erhålles nödigt slussvatten från det högre liggande vattendraget. I s. k. sidokanaler, d. v. s. sådana, som gå jämsides med en flod utefter sträckor, där denna är ofarbar, inledes vatten från floden. Skall en kanal ledas öfver en dalgång, en fors e. d., sker detta medelst en akvedukt (se d. o.), såframt ej en enkel jordfyllning med däri ordnad bädd för vattnet är tillräcklig. Stundom måste kanallinjen medelst en tunnel dragas genom en höjd. Mötande landsvägar och järnvägar dragas öfver kanalen på fasta eller rörliga broar. För att undvika de dyrbara slussbyggnaderna har man med framgång försökt att låta kanalen på korta sträckor aflösas af *lutande plan*, uppför och utför hvilka fartyget forslas, stående på en i vattnet nedlöpande vagn, hvilken drages på skenor. I stor skala har detta tillämpats vid Morris-kanalen i Nord-Amerika och därefter på Elbing-oberländischer-kanalen i Ost-Preussen. Öfver sådana lutande plan föras äfven på några ställen fartygen i en docka eller vattenfylld plåtlåda. För öfvervinnande af stora höjdskillnader har man på senare tid äfven använt *lyftverk*, närmast liknande vanliga hissar. Fartygen införas i en vattenfylld låda, hvilken medelst lyftanordningar kan sättas i förbindelse med den öfre eller nedre kanaldelen. Stor omtanke måste egnas åt en kanalanläggnings skydd mot förstöring af öfversvämningar under flodtiden, åt anstalter för öfverflödigt vattens afledande samt åt ständigt vidmakthållande af ett jämnt vattenstånd äfven därigenom, att nytt vatten kan ditledas till ersättning för det, som sipprar bort och afdunstar, och för det, som åtgår vid slussning af fartyg. Vid kanalens ändpunkter och t. ö. på lämpliga ställen vid densamma beredes rum för hamnar. — Man bör vid gräfningen af en kanal laga så, att den uppgräfda jordmassan är tillräcklig för att bilda erforderliga sidovallar, s. k. kanalbankar. Vid byggandet af grafvens botten och väggar använder man lera, betong eller murverk, på det att ingen väsentlig mängd vatten må kunna sippra igenom. Minsta vattendjupet i kanalen bör med 0,2 å 0,5 m. öfverstiga fartygs största djupgående. Vid kanaler, där bogsering icke skötes uteslutande af bogserbåtar, anlägges å kanalbanken en s. k. *dragväg*, högst 1 m. öfver vattnet och med en bredd af 1—4 m. Den till

transport å kanal nödiga kraften utgör vid ringa hastighet $^1/_{1500}$ af bruttolasten (vid järnvägstransport $^1/_{300}$). En häst, hvilken går på strandbrädden i skridt, kan i en kanal framsläpa en 60 gånger så tung last som på körväg.

Kanalernas statsekonomiska uppgift är att sätta det inre landets handel i förbindelse med den oceaniska eller att, då de genomskära näs, som åtskilja stora haf, förkorta världshandelns stråkvägar. Sedan mycket aflägsna tider ha kanaler till bevattning och som färdvägar varit i bruk i Kina, ehuru i en tämligen outvecklad form. Den på vattenvägar fattigaste provinsen, Schensi, säges ega ej mindre än 350 större kanaler. Den största af Kinas kanaler är Junhol. Kejsarkanalen (se d. o.). I de forna assyriska och babyloniska rikena funnos kanalanläggningar, af hvilka många spår träffats. I Egypten åvägabragtes långt före vår tidräkning genom flera faraoners nit en för smärre fartyg tillgänglig kanal mellan Nilen och Röda hafvet. F. ö. hade den stora mängden egyptiska kanaler till uppgift att leda vatten till sådana trakter, som icke blefvo delaktiga af Nilens öfversvämningar, eller att minska faran af dessa. Hvarken greker eller romare utmärkte sig på kanalbyggandets område; de senare fattade dock den storartade planen att genom en Rhône—Rhen-kanal sammanbinda Medelhafvet med Nordsjön. Karl den store lät 794 påbörja en Donau—Main-kanal, ämnad till förbindelseled mellan Svarta hafvet och Nordsjön, en plan, som, ehuru på ett mindre lyckligt sätt, i 19:e årh. förverkligats genom Ludwigskanalen (öppnad 1845), mellan Donau och Regnitz. Från 11:e årh. e. Kr. förskrifva sig åtskilliga bevattningskanaler i norra Italien. Sin egentliga utveckling har kanalbyggandet fått först efter slussarnas uppfinning (15:e årh.), men det dröjde en rund tid, innan man insåg kanalernas betydelse för samfärdseln. Frankrike byggde, 1604—42, Briarekanalen, mellan Loire och Loing, och 1666—81 Canal du midi l. Languedoc-kanalen, som besparar fartyg en omväg kring Gibraltar af öfver 3,000 km. (Om Frankrikes kanalsystem se Frankrike, sp. 1120.) Detta land anvisade 1877 genom ”Loi de classement” 7,900 mill. frcs till rekonstruktion af sitt kanalnät, med särskild hänsyn till ökadt djup hos farlederna, och kanalfrågan står där ånyo på dagordningen. Englands första kanal var Bridgewater-kanalen mellan Worsley Mill och Liverpool (linjen Worsley —Manchester byggd 1760—61, linjen Manchester —Liverpool 1762—72). De engelska kanalerna äro i regel små och ha ej uthärdat konkurrensen med den intensiva järnvägstrafiken. 1893 fullbordades dock i England den stortartade Manchester-kanalen (se d. o.). Holland, med sina låglända beteesmarker och om hvarandra till formen af ett nät slingrande floder, är af naturen hänvisadt till kanalbyggande. I detta land märkas Nord-holländska kanalen (fullbordad 1825), från Amsterdam till Helder, och Nederländska nordsjökanalen (byggd 1865—77). Nord-Amerikas kanaler förena Mississippi och andra floder med de stora sjöarna och dessa med oceanen; den största bland dem är Eriekanalen (se d. o.), mellan Eriesjön och Hudsonfloden. Staten Ohios kanalväsen är i synnerhet blomstrande. Canada har flera ypperliga kanaler. Tyskland har under de senare årtiondena utvecklat sitt kanalsystem till ett af de bästa i världen. Af nya kanaler märkas Nord—Östersjökanalen, Elbe—Trave-kanalen, Oder—Spree- och Dortmund—Ems-kanalerna. 1868 stiftades i Berlin Verein zur hebung der fluss- und kanalschiffahrt, hvilken i sin mån bidragit till intresset för kanalerna. I Spanien märkes Kejsarkanalen (se Ebro). Rysslands kanaler ha till uppgift att fullständiga det genom de stora floderna förmedlade sambandet mellan Östersjön och Svarta samt Kaspiska hafven. Den största kanalen i Finland (se d. o., sp. 293) är Saima kanal (öppnad 1856) mellan Finska viken och Saima. Danmark eger kanaler både på Själland, Fyn och Jylland, men inga af betydenhet. I Sverige uppkommo redan tidigt förslag till konstgjorda vattenvägar. Så försökte Engelbrekt 1435 att vid Södertälje gräfva en graf, nog djup för att skeppen där skulle kunna passera från Mälaren till Östersjön. Biskop Brask (d. 1538) fattade den stora planen att genom en kanal förena Vättern med Vänern, hvarigenom en direkt förbindelse skulle skapas mellan öfre Sverige och Västerhafvet. Han umgicks äfven med tanken på en kanal för samfärdseln mellan norra Roslagen och Stockholm (en plan, som i 19:e årh. förverkligats genom Väddö kanal). Gustaf Vasa, som äfven hyste stora planer på kanalanläggningar, rådplägade med Brask om gräfvande af en kanal mellan Roxen och Söderköping samt gaf 1544 befallning om åtgärders vidtagande därför. Karl IX är den förste svenske regent, som låtit utföra verkliga kanalbyggnader. Han verkställde till stor del Eskilstunaåns kanalisering jfr Hjälmare kanal) och vidtog förberedelser till Trollhätte och Saima kanaler. Hans antydningsvis framkastade, storartade plan för Sveriges vattenvägar utvecklades sedan af Gustaf II Adolf och Axel Oxenstierna. Under deras tid byggdes Hjälmare kanal (1629—39), den första i Sverige. (Den äldsta svenska kanalkartan är den i Riksarkivet befintliga öfver Hjälmare kanal af 1626.) I början af 1700-talet meddelade sig Polhems och Swedenborgs ifver för kanalbyggande åt Karl XII, men föga kunde då utföras (se Styffe, ”Om Sveriges kanalbyggnader intill medlet af adertonde seklet” 1846). Först i slutet af 1700-talet och början af 1800-talet grep man sig kraftigt an med att förverkliga flera bland de gamla projekten (jfr Götakanal). Den äldsta fullbordade kanalen i Sverige näst Hjälmare är Strömsholms kanal (1787—95), därnäst Södertälje kanal (fullb. 1819). Bland framstående svenska kanalbyggare märkas Kr. Polhem (d. 1751), D. af Thunberg (d. 1788), B. v. Platen (d. 1829), E. Nordevall (d. 1835) och N. Ericson (d. 1870). Sveriges kanaler och kanaliserade farleder ha en sammanlagd längd af 1,573 km., hvaraf omkr. 243 km. äro gräfda eller sprängda. De viktigaste äro, i sitt nuvarande skick, byggda följande år: Göta kanal (Sveriges längsta kanal) 1810—32, Trollhätte 1837—44 (f. n. under ombyggnad), Hjälmare 1819—30, Strömsholms 1842—60, Dalslands 1864—68, Säffle 1866—70, Kinda 1865—71 (se dessa artiklar). Om kanalnäten i de olika staterna se artiklarna om dem. — Berömdast af alla kanaler är den 1860—69 byggda Sueskanalen, i hvilken gifvits form åt den årtusenden gamla tanken att genom Suesnäsets genomskärning förena Medelhafvet med Röda haf-

vet. Denna kanal förkortar vägen från England till Indien med 36 dygn eller en väglängd af öfver 6,000 km. Bland storartade kanalföretag må påpekas den under byggnad varande Panamakanalen genom Panamanäset, mellan Atlanten och Stora oceanen, samt den projekterade kanalen genom halfön Malakka, som skulle förkorta sjövägen från Indien till Kina med öfver 1,100 km. Fråga har äfven väckts att kanalisera passagen mellan Ceylon och Främre Indiska halfön, hvilken väg är trång, uppfylld med blindskär och vid vissa vindar försvårad genom våldsam ström.

4. *Mus.*, fyrkantigt trärör i orgeln, hvilket upptager i bälgarna samladt väder och för det till väderlådan.

5. I öfverflyttad mening: medel, hemlig väg.

1 o. 3. (Fr. E.)

Kanalbank. Se Bank 2 och Kanal 3.

Kanalbåt, fartyg, som blifvit byggdt för att trafikera någon viss kanal. Huru olika kanalbåtarna än sinsemellan kunna vara till inredning m. m., öfverensstämma de däri, att deras hufvuddimensioner äro afpassade efter dimensionerna af de slussar och broöppningar, som finnas å den gifna kanalen. J. G. B.*

Kanalceller, *bot.* Se Archegonium.

Kanalen l. Engelska kanalen (eng. *English channel*, fr. *La Manche*, lat. *Mare britannicum*), den del af Atlantiska hafvet, hvilken, begränsad af Englands syd- och Frankrikes nordkust, förenar detta världshaf med Nordsjön. Den har formen af en hafsvik, hvilken från en 156 km. bred mynning mellan Ouessant och Kap Landsend afsmalnar mot n. ö., tills den på sitt smalaste ställe, det s. k. Sundet vid Dover (eng. *Strait of Dover*, fr. *Pas de Calais*), har en bredd af endast 33 km. Kanalens längd utgör omkr. 550 km. På franska sidan gör den tre anmärkningsvärda inbuktningar: Bassurelle de la Somme, mellan uddarna Gris Nez och Cap d'Antifer, Seinebukten, mellan Cap d'Antifer och Pointe de Barfleur, samt den stora normandiska bukten, mellan Cap de la Hague och klipporna les Héaux. I den sistnämnda viken ligga Normandiska öarna l. Kanalöarna. På engelska sidan bildar K. mindre, men viktigare inskärningar, bl. a. Mount's bay, v. om Lizard head, Lyme bay, mellan Start point och Bill of Portland, Poole bay och den af ön Wight skyddade Spitheadredden. Hela franska kusten längs K. har ingen enda naturlig hamn af betydenhet; Cherbourgs och Havres hamnar äro verk af konsten, de öfriga flodmynningar. Detta beror dels på att stora sträckor af denna kust bildas af branta kalkväggar (*les falaises*), dels på hafsströmmarna i K., hvilka, hufvudsakligen riktade mot ö., träffa franska kusten direkt och betäcka densamma med sand och slam. Däremot har engelska kusten öfverallt skarpt inskärande vikar och rymliga flodmynningar samt en mängd goda hamnar, hvilka genom landtungor och uddar äro skyddade mot strömmar och nordväststormar. De bästa af dessa hamnar äro Plymouths och Portsmouths. Storartade konsthamnar finnas vid Weymouth och Dover. I Pas de Calais utgör största djupet 57 m., vid K:s västra mynning 120 m. och på det djupaste stället, n. om ön Alderney, 174 m. Floden uppträder i K. samtidigt både från Atlanten och Nordsjön och uppnår därför, i synnerhet vid springtid, en ofantlig höjd. Vid västlig storm är färden ur K. högst svår. En mängd fyrar och fyrfartyg underlättar den ytterst lifliga sjöfarten; det ryktbaraste fyrtornet är Eddystone, utanför Plymouth. — Länge har en plan förelegat att sammanbinda Englands och Frankrikes kust med en underhafstunnel. Redan 1838 undersöktes medelst borrningar de tekniska möjligheterna af en fransman, och 1865—68 företogo en engelsk och en fransk ingenjör liknande undersökningar vid Calais och Dover, och de ha visat, att en sådan plan ej möter några oöfvervinneliga hinder. En kritbildning af ända till 150 m. mäktighet bildar bottnen i sundet, och genom detta kritlager skulle tunneln dragas. Tunneln skulle få en längd af 35¼ km. och ligga minst 60 m. under hafsbottnen. I ett förslag, som 1906 framlades för parlamentet, beräknades kostnaderna för två jämlöpande tunnlar och en sammanlagd järnvägslängd af 30 eng. mil till 16 mill. pd st. Engelsmännens farhågor, att tunneln skall möjliggöra en kontinental armés invasion, ha bl. a. hittills fördröjt planens verkställande. (J. F. N.)

Kanalisation. Se Kanalisera.

Kanalisēra (fr. *canaliser*. Jfr Kanal), förse (ett område) med kanaler; göra (en flod) segelbar. — Kanalisatiōn, ett områdes, ett vattendrags kanalisering.

Kana'lje (fr. *canaille*, slödder, af lat. *canis*, hund), fähund, skälm, skurk. — Kanaljerī, skurkstreck.

Kanalstrålar, *fys.* (jfr Goldstein och Ionisering, sp. 829 och 830). En genomborrad katodskifva hos ett glimurladdningsrör släpper genom hålen en del af den mot samma katod rusande positiva jonströmmen. I mycket förtunnad gas kan denna ström, kanalstrålarna, fortsätta långt bakom katoden, lysande med vederbörande joners linjespektrumsfärger och bringande gaspartiklarna i sin väg att lysa. Kanalstrålar kunna åtminstone delvis elektriskt och magnetiskt afböjas liksom katodstrålar, ehuru svårare än dessa och åt motsatt håll mot dem. F. n. härska stridande meningar om, huruvida bakom katoden ett större antal kanalstrålpartiklar förlorat sin laddning eller ej, samt ang. anledningen till ljuseffekten. I spektroskop synas på grund af Dopplereffekt de hastigt löpande partiklarnas linjer något förskjutna (Stark). R—r H.

Kanalvåg, *fys.* Se Vattenpass.

Kanalöarna. Se Normandiska öarna.

Kananéer. Se Kanaan.

Kananos, Laskaris (grek. *Λάσκαρις ὁ Καναγός*), bysantinsk resande och skriftställare från 1400-talet, är märklig som en af de få bysantinare, som efterlämnat reseanteckningar från de nordiska länderna. Det är antagligt, att K. i den för de kyrkliga unionsintressena resande abboten Isidors följe på 1430-talet kommit till Ryssland och genom Ryssland till Östersjön. I Riga har K. säkert varit, synes därifrån ha farit sjöledes till Lybeck, därifrån till Bergen och så till Flandern och England. Från England gjorde han en färd till Island och åter, hvarefter han sjövägen synes ha återvändt till Konstantinopel. I en handskrift i kejs. hofbiblioteket i Wien ha fragmentariska anteckningar från denna resa bevarats; de innehålla notiser från Östersjöprovinserna, Nord-Tyskland, Sverige, Danmark, Norge och Island. Någon annan stad på vår halfö än Bergen torde han dock knappast ha besökt. Om Sverige uppger han, att detta land "regeras af

Danmarks konung", ett betecknande drag af en främlings uppfattning af unionsförhållandet på Eriks af Pommern tid. K:s nordiska reseanteckningar ha utgifvits 1902 af V. Lundström med svensk öfv. och kommentar (i "Smärre byzantinska skrifter", I). — Vanligen anser man K. identisk med den Johannes Kananos, som under 1400-talets förra del författat en beskrifning på Konstantinopels lyckliga försvar mot turkarna 1422. V. Lm.

Kananür. Se Cannanore.

Kanapé (fr. *canapé*, af mlat. *canapēum*, en förvrängning af grek. *konopēi'on*, af *kônops*, mygga, säng med omhängen för att hålla mygg borta), hvilsoffa (se Bädd, sp. 835—836 med fig.). — Äfven ett slags bakverk af smördeg kallas kanapéer.

Kanara [kä'närä], Canara, kustlandskap i södra Indien, vid Malabarkusten mellan 13° 52′ och 15° 31′ n. br. Det är administrativt deladt i North-Kanara (10,127 kvkm.; 454,490 inv., 1901), i prov. Bombay, och South-Kanara (10,106 kvkm.; 1,134,713 inv., 1901), i prov. Madras. Hufvudstad i det förra är Karwar (se d. o.), i det senare Mangalore (se d. o.). Kusten är flack med laguner, i hvilka flera floder utmynna. Bakom den höjer sig landet raskt till Ghatsbergen. Hufvudprodukter äro ris, bomull, trä, kokosnötter, kryddor och kaffe. Invånarna äro till största delen hinduer. J. F. N.

Kanarēsiska språket. Se Kanari.

Kānari l. Kanaresiska språket (sanskr. *karṇāṭi*) tillhör de dravidiska språken (se Dravida) och talas af 10,$_{37}$ mill. människor på Malabarkusten i Syd-Indien. Språkrester finnas från 600-talet, bl. a. åtskilliga inskrifter offentliggjorda i "South-Indian inscriptions", "Indian antiquary". Alfabet och litteratur äro af sanskritiskt ursprung. Kanaresiska texter med öfv. af Mögling i "Zeitschrift der deutschen morgenländischen gesellschaft", bd 14, 18, 24, 25. En gammal inhemsk grammatik *Bhattā Kalanka Deva's Karṇāṭaka Çabdanuçāsanam* utgafs af Rice 1890. Nyare grammatika har utgifvits af Hodson (2 uppl., Bangalore 1864), ordböcker af Reeve (Madras 1824—32; ny uppl. 1858) och Kittel (Mangalore 1894). K. F. J.

Kanāriefrö. Se Kanariegräs.

Kanariefågeln, *Serinus canaria, zool.*, hör till fam. finkartade fåglar inom tättingarnas ordning och fåglarnas klass. I vildt tillstånd förekommer den på dem bland Kanarieöarna, som äro skogbevuxna, på Madeira och på Gröna uddens öar. Den vistas, där tätt stående träd omväxla med småskog och snår, företrädesvis utefter de med yppig grönska kantade bäckarna samt i trädgårdar; i bergstrakten lefver den så högt upp som till 1,500—2,000 m. ö. h. — Vilda kanariefågeln, som i sitt hemland benämnes *canario*, blir 13 cm. lång, är på ryggen gulgrön, med svarttaktiga streck och mycket breda, just askgrå fjäderkanter; öfvergumpen är gulgrön, strupen och frambröstet grönaktigt guldgula, halsens sidor askgrå, bröstet bakåt gulaktigare, buken och undergumpen hvitaktiga. Honan är ofvan brungrå, på bröstet och strupen grönaktigt guldgul. Fågelns föda utgöres af växtämnen, t. ex. frön, späda grönsaker och saftiga frukter, särskildt fikon. Honan lägger 4 (stundom blott 3) kullar hvarje år, med vanligen 5, stundom endast 3—4 ägg i hvarje kull. Arten är sällskaplig och lefver en stor del af året i mindre eller större flockar. Vilda kanariefågeln fångas lätt, i synnerhet som ung, tämjes utan svårighet och parar sig med tama honor. — Sedan trehundra år tillbaka har kanariefågeln hållits tam och därunder förändrats till både storlek och utseende. Tama kanariefågeln är större än sin vilda stamart och oftast enfärgadt gul eller hvitgul; mindre ofta liknar den till färgen den vilda arten. Sången har föga förändrats i tama tillståndet, men de vilda fåglarnas är skönare och klangfullare. Tama kanariehonan parar sig tämligen lätt med hannar af åtskilliga finkarter, t. ex. grönsiskan, gråsiskan, steglitsan, vanliga och vinterhämplingen, grönfinken m. fl. Bastarderna sjunga icke så väl och fortplanta sig icke så lätt sinsemellan, men däremot med mindre svårighet med kanariehonor. Angående tama kanariefågelns lefnadssätt, uppfödande och skötsel se bl. a. A. E. Brehm, "Gefangene vögel" (1872) och "Kanariefågeln" (n:o 48 af "Allmännyttigt handbibliotek", 3:e uppl. 1903). — Om svenska kanariefågeln, en mindre bruklig benämning på grönfinken, se Hämplingsläktet. C. R. S. (G. G.)

Kanariegräs, *Phalaris canariensis* L., *bot.*, en i Syd-Europa inhemsk, i stor skala i Tyskland odlad graminé med omkr. 60—70 cm. högt strå, tämligen korta och breda blad, äggformig, hufvudliknande vippa om 3 cm. längd och hårig blomfjäll. Dess små plattade, elliptiska, hvitgula frukter, kanariefrö, äro den bästa föda för kanariefåglar och flera andra burfåglar. Kanariegräset träffas ofta nog på sophögar uppvuxet af sådant bortkastadt frö. O. T. S. (G. L—m.)

Kanarieharts, *bot.*, ett till facklor användt harts, som fås af *Canarium commune* (se Canarium).

Kanariesekt. Se Kanarievin.

Kanarievin, vin från Kanarieöarna, där det bästa produceras på Tenerife. Kanarievinerna äro besläktade med Madeiravinerna, ehuru af lägre rang, samt förekomma dels, och hufvudsakligen, som söta dessertviner af malvoisirtyp (Tenerife), hvilka på 1600- och 1700-talen under namn af kanariesekt, voro högt skattade, dels som torra, föga hållbara hvita viner (Vidogna). Den hos Shakspere som Falstaffs älsklingsdryck omtalade "kanariesekten" var en då bruklig brygd af hvitt vin, kryddadt med socker, kanel, muskot, stekta äpplen och ägg. G. H—r.

Kanarieöarna (sp. *Islas Canarias*), ögrupp i Atlantiska hafvet, utanför nordvästra kusten af Afrika, är belägen mellan 27° 30′ och 29° 30′ n. br. samt 13° 17′ och 18° 10′ v. lgd och består af 5 smärre, obebodda öar (Graciosa, Allegranza, Santa Clara, Lobos, Rocca) samt 7 större, nämligen: Hierro (Ferro), Palma, Gomera, Tenerife, Gran Canaria, Fuerteventura och Lanzarote. Öarnas afstånd från Afrikas kust är 90 till 300 km., deras sammanlagda areal 7,273 kvkm. Alla öarna äro af vulkaniskt ursprung och hvila på en grund af basalt eller

trakyt, utmärkt af många grottbildningar. Kusterna äro branta och svårtillgängliga. På öarna finnes blott en dräglig hamn, Palmas på Gran Canaria. De v. om 15° belägna öarna nå upp öfver snögränsen och äro rikt klädda med skog, hvaremot de närmast fastlandet liggande Fuerteventura och Lanzarote äro skoglösa och delvis ha stäppnatur. En mängd askkäglor, kratrar och vidsträckta lavafält vittnar om forntida väldiga naturrevolutioner. Numera är den vulkaniska verksamheten jämförelsevis

"Piken" på Tenerife.

ringa. Pico de Teyde (se fig.), på Tenerife, ögruppens högsta punkt (3,710 m.), har en ångande solfatar. Palma, med den ryktbara Barranco (se d. o.), hade den sista eruptionen 1678, Tenerife 1798, Lanzarote härjades förskräckligt 1730—37, och dess vulkan Montana del Fuego är den, som senast haft ett utbrott (1824). Landskapets skönhet förhöjes genom en mängd bäckar med stupande lopp, hvilka medelst kanaler tillgodogöras för markens bevattning. "De lyckliga öarna" skulle vara ett verkligt paradis och rika, om det regnade tillräckligt, men flera af dem äro regnlösa nästan som en öken. Lanzarote och Fuerteventura hade intet ordentligt regn på S år (1871—79), den förra ön och Hierro ha ej några källor, utan äro uteslutande hänvisade till regnvatten, hvarför man nödgas dricka flera år gammalt vatten. Något bättre lottade äro Gran Canaria och Tenerife, hvilka ha en årlig nederbörd af 300—500 mm. Klimatet är sundt och behagligt samt särskildt kändt för sina välgörande verkningar på bröstsjuka. Den lägsta vintertemperaturen stiger på Tenerife (Santa Cruz) till 10°, årsmedeltemperaturen är där 21,6°, årets svalaste månad (jan.) har 17,6 och dess varmaste (juli) 25,4°. Före vinterregnets inträffande blåser ofta en kvalmig sydöstvind (*levante*) från Sahara, medförande täta dimmor och ibland äfven gräshoppor; eljest är luften klar och genomskinlig. Jordmånen består mest af förvittrade vulkaniska bergarter och är mycket bördig. Af öarnas flora, som omfattar en rik skala från det afrikanska låglandets växtvärld upp till alpina former, må nämnas trädartade, bladlösa euforbiacéer, palmer af många slag, drakblods- och fikonträd, cypress, lager och, i den högre bergsregionen, barrträd. Omkr. 1/5 af arealen är odlad och lämnar rika skördar af hvete, korn, råg och i synnerhet majs samt potatis. Vinodlingen, som lämnar i handeln en välkänd vara, kanariesekt, led svårt afbräck genom drufsjukan 1852, men har sedan 1870 ånyo höjt sig. Äfven odlingen af tobak, mullbär, kastanj och barillo (för beredning af soda) vinner allt större utbredning, hvaremot sockerplantagerna så godt som försvunnit, liksom fallet är med den förr viktiga koschenillodlingen. Biskötseln och silkesodlingen äro allmänt utbredda. Bland däggdjuren må nämnas getter af förträffligt slag och en mycket storväxt hundras, hvaraf Plinius härledt öarnas namn (af lat. *canis*, hund). Ur den artrika fågelvärlden är kanariefågeln allmänt bekant. Ett ganska gifvande fiske idkas vid kusten. Så godt som ingen industri finnes.

De äldsta historiskt kända inbyggarna på ögruppen voro guancherna ("människor"), hvilkas mumier ännu träffas i grottorna till stort antal. Lämningarna af öbefolkningens numera utdöda språk och särskildt åtskilliga familjenamn, som bäras med stolthet, flera nationella plägseder m. m. antyda invånarnas nära släktskap med berberna. (Von Löher har emellertid sökt bevisa guanchernas germanska härstamning från de gamle vandalerna, en åsikt, som likväl anses ogrundad.) De egentlige guancherna, en ståtlig, dolikocefal, tämligen ljusfärgad ras, funnos renast på Tenerife, en annan, mindre och mörkare samt mindre dolikocefal ras lefde på Gran Canaria, Palma och Hierro, en tredje, mera brakycefal på Gomera. De hade, vid européernas ankomst, alldeles glömt konsten att bygga fartyg och kunde icke ens komma från den ena ön till den andra. De bodde mest i hålor och kände inga metaller, men gjorde många husgeråd af basalt och obsidian. De voro ett herdefolk, men odlade äfven fältfrukter. Till karaktär och begåfning stodo de högt och voro delade i små stammar under höfdingar, hvilka ofta lågo i krig med hvarandra. Redan därigenom aftog folkantalet, och än raskare gick detta under det hundraåriga eröfringskrig, som följde, sedan spanjorer och fransmän slagit sig ned på öarna. Nu kunna de anses alldeles utrotade, om än deras blod i någon mån flyter i den nuvarande befolkningens ådror. Dennas antal uppgick 1908 till 403,908 pers. (55 inv. på 1 kvkm.). De berömmas för redbarhet, måttlighet, laglydnad och gästfrihet, men äro synnerligen tröga. Största delen lefver i knappa villkor, enär nästan all jord eges af spanska magnater. Språket är spanska. Ögruppen bildar officiellt en provins af Spanien, och dess hufvudstad är Santa Cruz på Tenerife. Viktigaste hamnstaden är Las Palmas på Gran Canaria. Öarna äro en viktig station på de västafrikanska och sydamerikanska ångbåtslinjerna och ha regelbunden ångbåtsförbindelse med Cádiz, Liverpool och Gibraltar samt Puerto Rico. En spansk telegrafkabel förenar Cádiz med Tenerife och en fransk denna ö med Saint-Louis i Senegal.

Ögruppen, som för sitt härliga klimat af de gamle kallades "de lyckliga öarna" (lat. *Insulæ fortunatæ*), var antagligen känd redan af fenicierna och med säkerhet af kartagerna, hvilka på föranstaltande af Juba dit företogo en expedition. I början af 1300-talet påträffades den af genuesiska sjöfarande. 1344 lät Luis de la Cerda, en ättling af Alfons X af Kastilien, af påfven kröna sig till konung öfver ö-riket, hvilket han dock aldrig tog i besittning. Det gjorde icke heller Robert de Bracamonte, som erhöll det till skänks af Henrik III af Kastilien och därefter öfverlät det åt Jean de Béthencourt. Denne intog med vapenmakt fyra af de större öarna och bibehöll dem äfven som län af kastilianska kronan. Den spanska ockupationen daterar sig från 1478, då Ferdinand den katolske för 15,000 dukater köpte Béthencourts förläningar, hvarefter de

friga öarna med våld lades under spanska kro-
an. I mars 1902 måste spanska regeringen in-
krida mot stämplingar, som afsågo att skaffa öarna
n autonom ställning. Litt.: K. Sapper, ”Die kana-
ischen inseln” (i ”Geographische zeitschrift”,
906). J. F. N.

Kana'ris, Konstantin, grekisk sjöhjälte, f.
790 på ön Ipsara, d. 15 sept. 1877 i Aten, var
ire det grekiska frihetskrigets utbrott (1821) kapten
å ett litet köpmansfartyg. Till hämnd för Chios'

räsliga härjning af turkarna i april 1822 förde han och Pipinos från Hydra natten mellan 18 och 19 juni s. å. två brännare in bland den turkiska flottan och förstörde en mängd skepp, bl. a. storamiralsskeppet, hvarvid storamiralen och öfver 2,000 man omkommo. I nov. s. å. stack han ett annat turkiskt amiralsskepp i brand vid Tenedos, och 17 aug. 1824 örstörde han några turkiska skepp vid Kap Trogilion amt räddade därigenom ön Samos från plundring. 825 uppgjorde han den dristiga planen att i Alexan-rias hamn förstöra hela den egyptiska flottan, men örsöket misslyckades till följd af motvind. K. blef 827 sin fäderneös representant i nationalförsamlin-on, utnämndes 1828 af presidenten Kapodistrias till ommendant i Monembasia och eskaderchef, men drog g efter dennes död 1831 tillbaka till Syra. Under onung Ottos regering var han sjöminister och kon-eljpresident 1848—49, ånyo sjöminister 1854—55 ch en kortare tid 1862 konseljpresident, men an-öt sig i okt. s. å. till resningen mot Otto, blef fter konungens aflägsnande medlem af provisoriska egeringen och sändes 1863 till Danmark för att rbjuda prins Vilhelm (Georg I) grekiska kronan. nder Georg I:s regering var han flera gånger sjö-inister och konseljpresident och ställdes sista gån-en som sådan, några månader före sin död, i petsen för den koalitionsministär (juni 1877), som id rysk-turkiska krigets utbrott bildades för att vägabringa nationell samling för de helleniska in-ressenas bevakande. V. K—r.*

Kanät. Se Kan 1.

Kanawha [känå'*wä*], två bifloder fr. v. till Ohio i ord-Amerika. 1. Great K. [grē't känå'*wä*] upp-inner under namnet New river i Iron mountains i orth Carolina, genombryter i en cañonlik dal Cum-erlandbergen och förenar sig med Ohio vid Point leasant i West Virginia. 650 km. lång, hvaraf 155 m. segelbara genom kanalisering. — 2. Little . kommer från västra randen af Alleghanybergen ch faller ut i Ohio vid Parkersburg. 300 km., varaf 66 km. kanaliserade. (J. F. N.)

Kanazawa, stad på nordvästra kusten af japanska n Hondo, i ken Ishikawa (prov. Kaga), vid floderna agawa och Asanogawa, 8 km. från deras mynning Japanska hafvet. 99,657 inv. (1903). Berömd rons- och porslinstillverkning. (J. F. N.)

Kance'ller (af lat. *cance'lli*, galler), *mus.*, i or-eln de afånga, smala fack, som leda vädret från väderlådan till piporna, då kancellventi-lerna öppnas. Jfr Orgel. A. L.*

Kanchanjanga (Kansjindjinga, af Young-husband Kinchenjunga, i tysk litteratur vanligen Kantschindschinga l. Kintschind-schinga), såvidt hittills är kändt, det till höjden tredje af jordens berg, beläget i Himalaya på gränsen mellan Nepal och Sikkim. Höjd 8,582 m. (se bild band 11, sp. 705). (J. F. N.)

Kandahär. 1. Provins i sydöstra Afganistan, i norra delen bergig och genomfluten af Hilmend och flera af dess bifloder, i s. v. en öken. I bergdalarna odlas hvete, i bergen och på högslätterna draga nomadiserande afganer omkring med stora hjordar af kameler och får. Den bofasta befolkningen (afganer, tadsjiker, hinduer) beräknas till 900,000 inv. — K. är forntidens *Arachosia* och bildade till 1839 ett självständigt kanat. — 2. Hufvudstad i prov. K., omkr. 340 km. s. v. om Kabul, på en fruktbar och tätt befolkad slätt, 1,055 m. ö. h., mellan floderna Argandab och Tarnak, hvilka flyta till Hilmend. Staden har en nästan kvadratisk form samt omges af en mur af omkr. 6 km. längd och 8 m. höjd. Utanför muren löper en djup graf. K. genomskäres af fyra breda, med träd planterade hufvudgator, hvilka mötas i en af en dom öfvertäckt fyrkant nästan midt i staden och dela denna i fyra kvarter, bebodda af särskilda stammar: duraner, gilsai, parsivan och kakuri, tillsammans omkr. 30,000—50,000. Utom Ahmed schahs och hans släktingars grafvar har K. inga anmärkningsvärda byggnader. Hvad som ger staden dess största betydelse är dess läge vid handelsvägen mellan Persien och Indien, till hvilket sistnämnda land flera vägar leda från K. — Traditionen tillskrifver Alexander den store K:s anläggning. Det förstördes 1738 af Nadir schah och förlades sedan 4 km. längre österut till sin nuv. plats af Ahmed schah, som gjorde K. till sitt rikes hufvudstad. Denna rang behöll staden till början af 1800-talet, då Afganistan styckades och K. med område blef ett nästan självständigt kanat under Dost Muhammeds broder Kohan-Dil. 1839—42 hölls K. besatt af engelsmännen. 1868 intogs det af Dost Muhammeds son Schir Ali, som sedan underlade sig största delen af det öfriga Afganistan och erkändes af engelsmännen som emir. Dessa intågade under sitt senaste krig i Afganistan (1878—81) i K. 8 jan. 1879 och höllo det under general Primrose besatt till april 1881, då de öfverlämnade K. åt emiren Abd-ur-Rahmans guvernör. 30 juli s. å. intogs K. af Ejub kan i Herat, men denne blef 22 sept. slagen af emiren, som åter bemäktigade sig K. (J. F. N.)

Kandake, etiopisk drottning. Se Etiopien, sp. 991.

Kandalakska bukten, nordvästra viken af Hvita hafvet.

Kandalann, ett namn på assyriske konungen Ašur-bani-apal (se d. o.).

Kandår, Fältkandar (af ung. *kantár*, töm), betsel (se d. o.), bestående af stång och bridong.

Kandarin (kin. *fen*, se d. o., jap. *fung* l. *pun*), det europeiska namnet på en liten vikt och ett räkne-mynt i Öst-Asien, = $^1/_{100}$ tael l. liang, = 10 cash (se d. o.).

Kandavu [kändävö'], en af de större öarna i Fidji-arkipelagen, Polynesien, belägen s. om Viti-Levu, har en areal af 535 kvkm. och öfver 7,000 inv..

hvilka alla antagit kristendomen. Ön har en långsträckt form, är bergig, men fruktbar och delas af Tavuki- och Ngaloavikarna nästan i två delar. På sydvästra udden reser sig öns högsta berg, den utslocknade vulkanen Buke-Levu (840 m.). Kusterna äro omgifna af korallref. Ett par goda hamnar finnas. J. F. N.

Kande [kanne], danskt och föråldradt norskt rymdmått för våta varor, = 2 potter, = 1,932 l. (i Norge = 1,930 l.). Jfr Kan, Kanna och Kanne.

Kandelāber (lat. *candelābrum*, af *candēla*, vaxljus, talgljus), stor armljusstake; hos antikens folk urspr. en enkel ljusstake, gjord af trä, vassrör, lera eller metall, sedermera en konstnärligt utförd, på golfvet stående praktstake, som ofta var ända till 2 à 3 m. hög och ofvanpå hvilken man ställde lampor eller brände rökelse. I denna utbildade form tillverkades kandelabern af brons, marmor eller alabaster samt smyckades med bladverk, människo- och djurskepnader, reliefer o. s. v. Dess delar voro: *foten*, vanligen bildad af tre djurfötter (lejontassar), det långa *skaftet*, hvilket i de flesta fall var räffladt, och *krönet*, upptill formadt som en flat skål. I romerska kejsartiden förfärdigades högst konstfulla lyxkandelabrar af ädla metaller, i form af akantusstånd, murgrönomlindade stammar med blomkalkar eller vaser öfverst, karyatidfigurer m. m. Ofta lät man pelarskaftet dela sig till armar, från hvilka lampor nedhängde i fina kedjor; ett dylikt ljusställ kallades hos romarna *lychnūchus* (af grek. *lychnūchos*, ljusstake). Tempel, palats och offentliga bad pryddes rikligt med kandelabrar. Vackra prof på antika sådana af marmor (se fig.) finnas i Vatikanen, Louvre, British museum, Münchens glyptotek och samlingarna i Neapel och Florens. Äfven i Sveriges nationalmuseum finnas några praktfulla romerska marmorkandelabrar. Af helt annan karaktär, men i sin art förträffliga äro de kandelaberformer, som den romanska och den gotiska konsten utbildat. Renässansen upptog här, som på andra områden, antikens former, men gjorde kandelaberns skaft utsvällande och rikare ledadt. Kandelabern användes såväl i antiken som, efter dennas förebild, i renässansen såsom ett rent dekorativt motiv i pilasterfyllningar o. d. I våra dagars talspråk är uttrycket kandelaber merendels liktydigt med armljusstake af ståtligare form. — Jfr fig. å pl. I till Empirestil och pl. II till Etrusker. (A. L. R.)

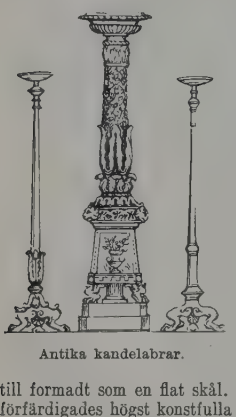

Antika kandelabrar.

Kandēra (fr. *candir*, af *candi*; se Kandisocker 1), med socker öfverdraga t. ex. frukter, så att sockret i stora kristaller täcker deras yta.

Ka'ndern, stad i badensiska kretsen Lörrach, vid floden Kander. 2,059 inv. (1905). Där utkämpades 20 april 1848 en fäktning mellan Heckers friskaror samt de hessiska och badensiska trupperna under Fr. von Gagern, hvilken stupade i striden. (J. F. N.)

Kandesch, indiskt distrikt. Se Khandesh.

Kandhla, stad i distriktet Muzaffarnagar, United provinces, Indien, 56 km. n. v. om Meerut. 11,563 inv. (1901). Wbg.

Ka'ndi. Se Kandisocker.

Kandi, Candy [kā'ndi], befäst stad på Ceylon och fordom denna ös hufvudstad, ligger nästan i midten af ön, 512 m. ö. h., 120 km. från hufvudstaden, Colombo, med hvilken K. är förenadt medelst järnväg. 26,519 inv. (1901). Staden är numera förfallen. De märkligaste byggnaderna äro templen (12 buddistiska och 4 bramanska), konungagrafvarna och det forna kungliga residenset, hvilket till en del begagnas af brittiska styrelsen. Industriskola och college, grundadt 1857 af Church missionary society. 5 km. från K. ligger den stora kungliga botaniska trädgården Peradeniya. (J. F. N.)

Ka'ndia (Candia). 1. Italienskt namn på ön Kreta. — 2. (Urspr. *Chandakon*, af arab. *chandak*, skansgrafvar, fästning) Provinshufvudstad på ön Kreta. Se Candia.

Ka'ndiablommor, *bot.* Se Mesembryanthemum.

Kandid (fr. *candide*, lat. *ca'ndidus*, bländande hvit), oskuldsren, uppriktig. Jfr Candide.

Kandidāt (lat. *candidātus*, se d. o.). 1. *Polit.*, i allmänhet och ursprungligen: sökande till ett ämbete, en plats, i synnerhet en sådan plats, som besättes genom val, framför allt ledamotskap af riks- och kommunalrepresentationer; enligt svenskt språkbruk den, som, icke till följd af egen direkt ansökan, utan på grund af andras förlitande på hans dugelighet, framställes som lämplig att bekläda ett visst ämbete eller att vid ett val ifrågakomma (”uppställas som kandidat”). Att vid val till folkrepresentant den, som önskar blifva utsedd, själf anmäler sig som kandidat, offentlig kandidatur l. valkandidatur, är brukligt i många länder, där omedelbart valsätt förekommer, men ej i Sverige. Man har ansett den ”alltför litet öfverensstämma med det svenska lynnet för att böra hos oss föreskrifvas”. Mot deras åsikt, som ifrågasätta ”riktigheten af själfva dess grund”, talar såväl det allmänna bruket utomlands som den vid valmöten i Sverige öfliga praxis, i det att de vid dessa föreslagna ”kandidaterna” aflägga sin ”politiska trosbekännelse”. Alldeles oriktig och fördömlig är däremot principen, att ett lands regering vid representantvalen söker genomdrifva eller i valmännens åtanke rekommenderar sina kandidater, officiell kandidatur.

2. I Sverige, Finland, Danmark och Norge titel på den, som efter aflagda prof, kandidatexamen, vunnit den lägre lärdomsgraden inom någon fakultet: teologie, juris, medicine och filosofie kandidat (jfr Doktor, Examen och Licentiat). Äfven person, som inom filosofiska fakulteten aflagt förberedande prof för kandidatexamen inom annan fakultet, har i Sverige ofta benämnts kandidat (teologico-, juridico-, medicofilosofie kandidat). — Teologie kandidatexamen var före K. M:ts stadga angående teologiska examina 30 okt. 1903 väsentligen en lärdomsexamen, under det att teoretisk kompetens till prästämbetet gafs — förutom af teologie kandidatexamen — af den oftast anlitade s. k. dimissionsexamen (se d. o.). Enligt nämnda

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

K. M:ts stadga åter är teologie kandidatexamen både nda ämbetsexamen för präster och en nödvändig örutsättning för dem, som vilja undergå teologie icentiatexamen, hvilken senare examen genom di- issionsexamens afskaffande öfvertagit teologie kan- idatexamens roll som teologisk lärdomsexamen i så- äl första som sista hand. Behörig att aflägga teo- ogie kandidatexamen är den, som inom filosofiska akulteten godkänts i teologisk-filosofisk examen och ärefter blifvit inskrifven i teologisk fakultet. Pröf- ingen i teologie kandidatexamen sker genom munt- gt förhör i samtliga till teologiska fakulteten hö- ande ämnen, och för att examen skall förklaras odkänd, erfordras, att den examinerade erhållit inst vitsordet godkänd i åtminstone fem af examens- mnena, däribland i nya testamentets exegetik, yrkohistoria, dogmatik och praktisk teologi. Enligt u gällande läroverksstadga af 18 febr. 1905 samt . kung. 1 nov. 1907 medför teologie kandidat- xamen, kvalificerad och åtföljd af filosofie licentiat- xamen och filosofisk ämbetsexamen eller, i stället ör den sistnämnda, särskild pröfning, kompetens ill lektorstjänst i kristendom, samt åtföljd af kvali- icerad filosofisk ämbetsexamen eller särskild pröfning, ehörighet till adjunktstjänst, hvari ämnet kristen- om ingår. — Om juris kandidatexamen e Juris utriusque doktor. — Medicine andidatexamen är i olikhet med öfriga andidatexamina icke i något afseende en självstän- ig examen, den är i allo blott en förutsättning för edicine licentiatexamen. Den föregås af särskilda fningskurser i de till examen hörande ämnena: natomi, histologi, fysiologi, medicinsk kemi, farma- ologi och patologi, som därefter af tentamen se d. o.) i hvart och ett af dessa ämnen, öfver vilka kurser och tentamina, därest de ledt till re- ultat, som kunnat godkännas, vederbörande exami- ator skall göra anteckning i den studerandes tenta- nensbok, allt enl. K. M:ts stadga ang. medicinska xamina 28 juni 1907. Medicine kandidatexamen flägges i de sex nämnda ämnena. — Filosofie andidatexamen har under de två senaste ecennierna undergått högst betydande förändringar. Dess afläggande var förr ett villkor för behörighet att bsolvera filosofie licentiatexamen och gaf under vissa örutsättningar i fråga om ämnesval kompetens till djunktstjänster vid allmänna läroverk och semi- arier. Genom K. M:ts stadga ang. filosofie-kandidat- ch licentiatexamina 17 april 1891 lossades sam- andet mellan filosofie kandidat- och filosofie licentiat- xamina; filosofie licentiatexamen kunde nu afläggas tan förutgående filosofie kandidatexamen, dock i inst tre ämnen, under det filosofie kandidat hade ätt att i nämnda examen medtaga endast två ämnen. Den från 1 aug. 1908 gällande K. M:ts stadga ang. ilosofiska examina af 1 nov. 1907 återinsatte filosofie andidatexamen på dess gamla plats i förhållande ill filosofie licentiatexamen, som nu icke längre får fläggas direkt, utan skall föregås af antingen filo- ofisk ämbetsexamen (se d. o.) eller filosofie kandidat- xamen. Däremot upphörde dels genom sistnämnda tadga, dels genom en k. kung. 1 nov. 1907 filosofie andidatexamen att utgöra villkor för behörighet till koltjänster för att härutinnan efterträdas af den ilosofiska ämbetsexamen. Enligt 1891 års stadga unde filosofie kandidatexamen, som skulle omfatta minst fem ämnen, afläggas antingen odelad, då examinanden under samma examensperiod undergick alla erforderliga prof, eller delad, då pröfningen verkställdes under två examensperioder, af hvilka den senare icke fick med längre tid än nio månader vara skild från den förra. Denna nyhet, som till- kom för att bereda de studerande tillfälle att ut- föra examensarbetet i större lugn än dittills kunnat vara fallet, var i 1907 års stadga upphäfd och ersatt med föreskrifter om obligatoriska tentamina i de olika ämnena (jfr medicine kandidatexa- men här ofvan), hvilka tentamina, där de god- känts, ega giltighet för examen under så lång tid, som motsvarar den för examen fastställda normal- tiden, räknadt från och med den termin, som följer närmast efter tentamens afläggande; normaltiden är för filosofie kandidatexamen högst fem lästerminer. Filosofie kandidatexamen skall afläggas i minst tre af filosofiska fakultetens examensämnen, och för att examen skall varda godkänd fordras, att den exa- minerade erhållit sammanlagdt minst sex betygs- enheter, hvaraf minst betyget med berom godkänd i två ämnen. — Om filologisk kandidat- examen se d. o. — För de nämnda liksom för öfriga universitetsexamina skola af vederbörande fakulteter till de studerandes ledning studieplaner och studiehandböcker utarbetas och under- ställas kanslerns stadfästelse. — Vid simpromo- tioner i Sverige utdelas kandidattiteln som den mindre belöningen för skicklighet (den högre är magistertiteln). 1. (V. M.) 2. R. N—n.

Kandidatexamen. Se Kandidat.

Kandidatūr, det förhållandet, att någon uppställts eller själf anmält sig som kandidat (se d. o. 1) till en befattning eller ett förtroendeuppdrag.

Kandiltag, bergskedja i ryska Turkestan, hörande till Tien-schansystemet. Den sträcker sig från Ala- tau åt n. v. och är vattendelare mellan Ili och Tschu. Högsta topp är Snoktube (3,050 m.). J. F. N.

Kandiōt, invånare på Kreta (Kandia).

Ka'ndisocker l. Kandi (fr. *candi*, af arab. *kand*, sanskr. *khanda*, en procedur vid sockerbered- ning uti Indien), renadt socker i stora gulbruna kristalldruser, s. k. "bröstsocker", framställes däri- genom, att man hänger ned trådar i sockerlösning, kring hvilka kristallerna afsätta sig. Kandi af kolonialsocker är mera aromatiskt och välsmakande än det, som erhålles af betsocker.

Kandjur, lamaisternas bibel. Se Lamaism.

Kandlenöt, *bot.* Se Euphorbiaceæ.

Kando skans, rysk träskans invid gränsen mot Karelen, var besatt af 700 ryssar, då den i sept. 1704 brändes af en 600 man stark svensk afdel- ning. L. W:son M.

Kane [kē'n], sir Robert John, engelsk ke- mist och läkare, f. 1809 i Dublin, d. där 1890, var 1833—45 professor i kemi vid farmaceutiska lärо- verket i Dublin och 1834—47 i naturalhistoria vid Royal Dublin society. 1846 tog han initiativet till upprättandet af Irlands industrimuseum i S:t Ste- phen's Green i Dublin och blef direktör för detta museum, hvarmed de zoologiska och mineralogiska samlingarna i Mountroy förenades. S. å. adlades han. 1845—73 var han president för Queen's col- lege i Cork och blef 1877 president för Royal irish academy. Redan 1830 vann K. ett täflingspris för en afh. öfver tyfus, särskildt märklig genom hans däri förekommande gensagor mot F. J. V. Broussais' me-

dicinska system. K. utgaf bl. a. *Elements of chemistry* (1841—43; flera uppl.) och *Industrial resources of Ireland* (1844). (H. E.)

Kane [kēin], Elisha Kent, nordamerikansk upptäcktsresande, f. 1820 i Philadelphia, d. 1857 i Habana, reste 1844 som nordamerikanska beskickningens läkare till Kina och besökte i vetenskapligt intresse Filippinerna, Ceylon, Ostindien, Egypten och västra Afrika. Efter återkomsten till Amerika deltog han i det mexikanska kriget 1847, var därefter anställd vid kustuppmätningen utmed Mexikanska viken och åtföljde 1850—52, som läkare och naturforskare, den af H. Grinnell i New York utrustade expeditionen till det arktiska Amerika för uppsökande af Franklin. 1853—55 ledde K. själf en nordpolsexpedition, hvarunder han trodde sig ha funnit det öppna polarhafvet, hvilket därefter länge spökade i en mängd polarfarares och geografers hjärnor. Resultaten af sina forskningar framlade han i *The United states Grinnell expedition* (1854) och *Arctic explorations: The second Grinnell expedition in search of sir John Franklin, 1853, 54, 55* (2 bd, 1857; ny uppl. 1872). (Wbg.)

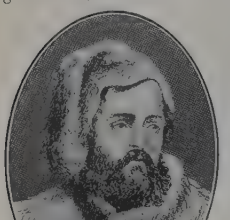

Kanēa, en namnform för Chania (se d. o.).

Kanefōrer (grek. *kanefo'roi*, korgbärerskor) kallades i det forna Aten jungfrur, hvilka vid panathenaierna och andra religiösa fester deltogo i processionerna, på hufvudet bärande korgar med heliga föremål. Den bildande konsten har nyttjat sådana kaneforgestalter (i detta fall äfven kallade *karyatider*) som ett arkitektoniskt element för uppbärande af lättare bjälklag. Se Karyatid. A. M. A.

Kanēl, *bot. farm.*, den som krydda och drog använda barken af *Cinnamomum*-arter. Äkta kanel, Ceylonkanel, *Cortex Cinnamomi zeylanici* (fig. 1), erhålles af det äkta kanelträdet, *Cinnamomum zeylanicum* Breyn., som är inhemskt på Ceylon och nu odlas därstädes och i andra tropiska länder i Gamla och Nya världen. De förnämsta kanelplanteringarna, ”kanelträdgårdarna”, å Ceylon finnas på denna ös sydöstra kust. Jordmånen där är starkt sandblandad, och på somliga ställen är marken alldeles öfvertäckt af snöhvit kvartssand. Där uppdrages trädet i buskform, med några få hufvudskott, hvilka afskäras vid 1 till 2 års ålder, då den grågröna ytterbarken börjar bilda ett brunt korklager. Skotten äro då vanligen 3—5 m. långa och 1—2 cm. i tvärlinje. Skotten afskäras under den efter regnperioderna två gånger om året inträdande ymniga safningen, emedan barken då lätt kan aflossas. Beredningen af drogen är ganska omständlig. Barken afskalas, hvarefter den får ligga och vissna (”fermentera”) under ett dygn. Barkcylindrarna uppträdas därefter på käppar, och korken och den yttersta delen af den primära barken afskafvas med en skärformigt böjd knif. Den färska barken är gulhvit, men blir snart under torkningen gulbrun eller ljusbrun. De i stycken af omkr. 30 cm. afskurna barkrören trädas inom hvarandra till ett antal af 8—10 stycken; ändarna af flera sådana barkrullar instickas i hvarandra, så att meterlånga smala ”käppar” uppkomma, hvilka sedan hopbuntas i knippor och insys i säckar af 100 eng. skålp. Ceylon producerar årligen mellan 600,000 och 900,000 kg. kanel i rör. Affallet vid skalningen kallas chips och användes till destillation af kanelolja (se d. o.). — Den äkta kanelen, Ceylonkanelen, är nästan papperstunn. Den har en ljust brun (”kanelbrun”), matt yttre yta, svagt märkt med glänsande, blekare eller något hvitaktiga linjer (”baströr”) samt här och där med ärr eller hål efter kvistar; den inre ytan är mörkare brun. Den äkta kanelen är spröd och splittrig. Lukten är egendomlig för denna och besläktade barkar; smaken är sötaktig, aromatisk, värmande och stickande. Den viktigaste beståndsdelen är den flyktiga s. k. äkta kaneloljan. Äkta kanel är sedan urminnes tider högt värderad. Den omtalas i gamla testamentets böcker som mest eftersökt af alla kryddor och var en äreskänk till gudar och furstar. Kineserna kände kanel säkert 2,700 år före vår tidräkning. Till Europa kom kanelen genom feniciska köpmän. Den skördades af vilda buskar, tills holländarna 1770 började odla densamma. Handeln med kanel blef under engelsmännen ett monopol, och först 1853 blef denna handel fri. Den äkta kanelens användande som krydda är allmänt bekant. Densamma ingår äfven i flera farmaceutiska beredningar, särskildt tinkturer. — Kanelkassia, kassiakanel, kinesisk kanel, vanlig kanel, indisk kanel, cassia lignea, *Cortex Cinnamomi Cassiæ* (fig. 2), utgöres af den från korken mindre fullständigt befriade barken af *Cinnamomum Cassia* Bl. (se Cinnamomum), ett kanelträd, som växer vildt i Kina och odlas där samt på Java och Sumatra. Kanelkassian, eller den i hushållen vanliga kanelen, hvilken hufvudsakligen hämtas från Kina, förekommer vanligen som enkla, hårda, spröda rör eller rännor af växlande längd, 1 till nära 2 cm. vidd och 1 till 2 mm. tjocklek, vanligen enkelt rullade, ej dubbelt som Ceylonkanelen. Den yttre sidan, som ofta är ojämn, har rödbrun färg, med brungråa fläckar af ytterbark; den inre sidan är mörkbrun. Smaken är starkt aromatisk, men slemmig och adstringerande. Äfven af kanelkassian (mest af bladen) erhålles en sort kanelolja, *ætheroleum cassiæ*. — En tredje sort kanel, träkassia, malabarkanel, cassia vera, som har form af tjocka, hårda rör, härstammar dels från mindervärda varieteter af den äkta kanelen, dels från andra *Cinnamomum*-arter (*C. Burmanni* Bl. och *C. Tamala* Nees). — Kanelen förekommer ofta förfalskad. Hel kanel berōfvas sin värdefulla beståndsdel, kaneloljan, pulveriserad kanel uppblandas med mjöl, bark- och träpulver, malda kakaoskal m. m. — Om hvit kanel se Canellaceæ, om svart kanel se Kanelnejlika, om nejlikkanel och nejlikkassia se Dicypellium caryophyllatum. O. T. S. (G. L—m).

Fig. 1. Tvärsnitt af ceylonkanel.

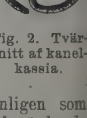

Fig. 2. Tvärsnitt af kanelkassia.

Kanelaldehȳd, *kem.*, hufvudbeståndsdelen i kanelolja (se d. o.) samt en väsentlig beståndsdel (60

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

proc.) af stamoljan från det vanliga kanelträdet, *Cinnamomum ceylanicum*, en omättad aldehyd, $C_6H_5CH=CH-CHO$, som genom upptagande af syre lätt öfvergår till kanelsyra. Det är en gulaktig vätska med stark kanellukt och intensivt söt, sedan brännande smak samt ersätter i Sv. farmakopén kaneloljan. Syntetiskt kan den erhållas genom inverkan af klorvätesyra på en blandning af bittermandelolja och vanlig aldehyd. P. T. C. (H. E.)

Kanela'lkohol l. Styron, *kem.*, en omättad, aromatisk alkohol, $C_6H_5CH=CH-CH_2OH$, som uppstår vid inverkan af kali på de i storax förekommande esterarterna af kanelalkohol med bensoe- och kanelsyra. Kanelalkoholen bildar färglösa, glänsande, välluktande blad. P. T. C.*

Kaneldroppar, Kaneltinktur, *Tinctura Cinnamomi, med. farm.*, beredas af 1 del Ceylonkanel, som utdrages med 5 delar utspädd sprit, hvarigenom erhålles en gulbrun tinktur, som, i dos af 20 till 50 droppar, begagnas mot kräkningar och mot lifmoderblödningar samt sättes till mixturer för att göra dem smakligare. O. T. S.*

Kanelërad. Se Kannelerad.

Kanelka'ssia, *bot.* Se Kanel.

Kanelknopp, *Flos Cassiæ, bot.*, en numera sällan använd, kanelsmakande krydda, bestående af de utblommade och torkade blommorna af flera *Cinnamomum*-arter; oftare användes kanelknopp till destillation af kaneloljа. G. L—m.

Kanelnejlika, Svart kanel, *bot.*, detsamma som nejlikkanel. Se Dicypellium caryophyllatum.

Kaneloljа, *farm.*, den förr officinella *Aetheroleum Cassiæ*, som erhålles genom destillation af barken af kanelkassia (se Kanel), tillverkas i stor skala i Kina och har en rödbrunaktig färg, stark, brännande kanelsmak och behaglig lukt. Den ersättes nu i Sv. farmakopén af sin hufvudbeståndsdel, kaneladehyd (se d. o.). Så kallad äkta kaneloljа, hvilken erhålles af den äkta kanelen *C. Ceylonkanelen*, är mera tjockflytande och har, nyss beredd, en guldgul färg. Kaneloljan begagnas som tillsats till parfymer. Till förbättrande af aromen på medikament användes tillsats af kanelaldehyd enbar eller, om det gäller pulver, inrörd i socker, s. k. kaneloljsocker (*Elæosaccharum Cinnamomi*). O. T. S.*

Kaneloljsocker, *farm.* Se Kaneloljа.

Kanelsten, *miner.*, detsamma som hessonit (se Grossular).

Kanelsyra, *kem.*, en omättad, aromatisk syra, $C_6H_5.CH=CH.CO_2H$, hvars esterart med kanelalkohol förekommer i storax. Syran kan erhållas genom oxidation af kanelaldehyd eller, syntetiskt, af bittermandelolja och acetylklorid. Kanelsyran kristalliserar i stora, färglösa prismor och öfvergår vid oxidation till bittermandelolja eller till bensoesyra. Kanelsyra pröfvas som läkemedel, särskildt mot tuberkulösa åkommor. Syran verkar tilldragande på hvita blodkroppar (''positivt kemotaktiskt''). Insprutning däraf i små doser direkt i blodet uppges framkalla en reaktion kring de tuberkulösa härdarna med riklig uppträdande af hvita blodkroppar, hvarvid i gynnsamma fall skola kunna erhållas en afkapsling och utläkning af tuberkulosen. Behandlingen, hvars värde ännu är tvifvelaktigt, utföres, mest med *kanelsyradt natron* l. *hetol*, 1—5 proc., i fysiologisk koksaltlösning. Insprutningarna företagas vanligen hvarannan dag under lång tid i dos af $^1/_2$—1 mg., småningom stigande till 10—20 mg. P. T. C.* C. G. S.

Kaneltinktur, *farm.* Se Kaneldroppar.

Kanelträdet. Se Kanel.

Kanelür. Se Kannelerad.

Kanelvatten, *Aqua Cinnamomi spirituosa, farm. med.*, beredes därigenom, att man försätter pulveriserad kanelbark med lika vikt koncentrerad sprit och därefter destillerar med vatten, hvarvid af 1 d. drog framställas 10 dlr kanelvatten. Detta är färglöst, opaliserande med stark kaneldoft. Preparatet användes som smakförbättrande tillsats till mixturer, bl. a. med syfte att verka digestionsförbättrande. C. G. S.

Kânem, ett flackt och delvis sumpigt landskap i Central-Afrika, n. och n. ö. om sjön Tsad, var Bornurikets egentliga moderland och en tid ett självständigt sultanat, men hör numera till Tsadsjöterritoriet af Franska Kongo. 56,660 kvkm. Befolkningen, omkr. 100,000, består af tibbu, kanembu, kanuri, araber o. a. De från n. invandrade kanembu äro nu mestadels undanträngda till öarna i Tsad eller till Bornu samt starkt blandade med negrer. Hufvudort är Mao, ö. om Tsad. Ett krig, som senusisekten anställde mot Frankrike för att hindra dess framträngande i Sudan, afgjordes till detta lands förmån genom öfverste Destenaves framträngande till K. och fullständiga seger vid Bir Amani (jan. 1902). Se Nachtigal, ''Sahara und Sudan'' II (1881). J. F. N.

Kanev [kanjá'v], stad i ryska guv. Kiev, vid Dnjepr. 8,892 inv. (1897).

Ka'nfas (fr. *canevas*, af lat. *ca'nnabis*, hampa). 1. Urspr. glesträdigt hamptyg, sedan äfven liknande tyg af lin o. s. v., som genom klistring gjorts styft. Användes till mellanlägg i kläder m. m. för att gifva stadga däråt.

2. (Kanfa'ss), *sjöv.*, den segelduksremsa, hvarmed en flaggas inre sida är kantad. Denna benämning förekommer nästan endast på handelsfartyg. 1. (G. A. W.) 2. R. N.*

Kangaroo [kängərö'], ö på Syd-Australiens kust, utanför S:t Vincentviken, skild från fastlandet genom Investigator strait och Backstairs pass. Den är omkr. 140 km. lång i ö. och v. och 50 km. bred samt har en areal af 4,350 kvkm. Omkr. 500 inv., mest kreatursvaktare. Wbg.

Kangas, pappersbruk i Jyväskylä socken, mellersta Finland, 1 km. från Jyväskylä stad, anlades 1872 och eges af ett aktiebolag med $1,_2$ mill. marks kapital. Produktionen utgöres af diverse finare papperssorter, dess värde 1909 var $1,_9$ mill. mark, storlek $2,_1$ mill. kg. Afsättningen sker inom landet och till Ryssland. Arbetarnas antal var 1909 220. T. C.

Ka'ngasala, socken af Birkkala härad och domsaga, Tavastehus län, Finland. Landareal 533 kvkm.; befolkningen, finsk, 8,760 pers. (1908). Tills. med Kuh-malahti till Jämsä härad och Hauho domsaga hörande kapell (areal 173 kvkm., 1,901 inv.) bildar K. ett imperiellt pastorat af 3:e kl., Borgå stift, Tammerfors prosteri. Bland egendomar i K. märkes Liuksiala f. d. kungsgård, som 20 mars 1577 gafs änkedrottning Karin Månsdotter i förläning, 1581 på lifstid, och där hon dog 1612. — K. är en af Finlands naturskönaste nejder. Från den genom socknen strykande Kangasalaåsen, en

del af Satakunnanselkä, längs hvars höga och smala kam allmänna landsvägen mellan städerna Tavastehus och Tammerfors är ledd, erbjuder sig åt ömse sidor en vidsträckt, hänförande utsikt öfver Längelmävesis och Roines vida vatten, hvilka äro förbundna genom en kanal, Kaivanto, som genomskär åsen på dess smalaste ställe. O. I. (A. G. F.)

Ka'ngaslampi, imperiellt pastorat af 3:e kl., Nyslotts domprosteri och stift, Finland, hör till Rantasalmi härad och domsaga i S:t Michels län. Landarealen 266 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 2,643 inv. (1908). A. G. F.

Ka'ngasniemi, imperiellt pastorat af 1:a kl., S:t Michels kontrakt, Nyslotts stift, Finland, S:t Michels län, härad och domsaga. Landareal 1,001 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 11,286 pers. (1908). A. G. F.

Kangean (Kangiang), ögrupp i nederländska Indien, ö. om Madoera, n. om Bali. 691 kvkm. 12,000 inv. Gruppen består af hufvudön K., öarna Paliat och Pandjang samt en stor mängd små holmar. J. F. N.

Kanghri, stad. Se Kiangri.

Kangiang. Se Kangean.

Kangra [kā'ngrə], distrikt i divisionen Jalandhar i brittisk-indiska prov. Punjab, n. om Sutlejs utflöde ur Himalaya. 25,098 kvkm. 768,124 inv. (1901), till största delen hinduer. Landet är rikt på ypperlig järnmalm samt har äfven guld, silfver, koppar, bly och brunkol, salt och svafvelkällor. Det har stora teplantager längs foten af Chumba-kedjan från Dharmsala och Kangra österut till gränsen. Hufvudstad är Dharmsala (se d. o.). Den forna hufvudstaden K. eller Nagarkot har omkr. 5,000 inv. J. F. N.

Kanholmen, holme i Stockholms skärgård, i nordvästra delen af Kanholmsfjärden, hvilken utbreder sig mellan Vindö i v., Harö i ö. och Runmarö i s. och på hvilken ofta hållits kappseglingar. A. G.*

Kanik, Kanōnicus (af grek. *kanōn*, regel), medlem af ett dom- eller kollegiatkapitel, domherre. Se Domkapitel.

Kanikehemman, *kam.*, aflöningsjord, urspr. anslagen åt kaniker, men sedermera anvisad annat kyrkligt behof. Kbg.

Kānin, halfö i norra Ryssland, mellan Hvita hafvet och Tjeskajaviken. 10,500 kvkm. Dess nordligaste udde är Kanin nos. Det är ett lågt tundraområde, med en mängfald sjöar och bäckar. Vegetationen är torftig, träd finnas ej. De ende invånarna äro kringflyttande samojeder, men under sommaren besökas kusterna af ryssar, som där jaga sälar. J. F. N.

Kaninen, *Lepus cuniculus, Oryctolagus cuniculus, zool.*, den i Europa förekommande representanten för de kaninartade hardjuren (se Hardjur). Kaninen skiljer sig till det yttre från haren därigenom, att öronen äro kortare än hufvudet och sakna svart i spetsen, samt därigenom, att bakbenen äro korta i jämförelse med hararnas. Kroppsfärgen är hos den vilda kaninen ofvan grå med dragning i gråbrunt eller rostfärgadt, nacken är rosröd, strupen, bröstet och buken hvita. Bland de tama raserna finnas flera olika färgvarieteter, hvarom vidare nedan. I lefnadssättet skilja sig kaninerna från hararna genom sin vana att gräfva gångar i jorden. I dessa gångar anlägga de sina bon. Kaninen är synnerligen fruktsam. Honan föder efter 30 dygns dräktighet 4—8, någon gång ända till 12 ungar. Dessa äro i motsats till harens vid födelsen nakna och blinda samt föga utvecklade. De vårdas med stor ömhet af modern, under det fadern ofta visar sig fientlig mot dem. Som modern parar sig redan en vecka efter ungarnas födelse, kommer hon att yngla hvar femte vecka från tidigt på våren till sena hösten. Vildkaninen uppnår en längd af 40—45 cm. och en vikt af 2—2,5 kg. Kaninens ursprungliga hemland tyckes vara sydvästra Europa och norra Afrika, men den blef redan tidigt domesticerad och har som husdjur spridts öfver nästan hela jorden. Den har härvid mångenstädes förvildats; äfven ha vilda kaniner på flera ställen afsiktligt utplanterats som villebråd. På ön Porto-Santo vid Madeira ha kaninerna genom isoleringen utbildats till en särskild art, som ej fortplantar sig med stamformen. (Se Descendensteori, sp. 201.) — Förvildade eller inplanterade vilda kaniner blifva ofta en fullständig landsplåga genom sin oerhörda förökning. Redan antikens författare klaga häröfver. Sålunda omtala Strabon och Plinius kaninernas ödeläggelser på Baleariska öarna, och Varro berättar, att under romarnas tid en stad i Spanien blef förstörd därigenom, att kaninerna underminerade husen. I vår tid ha kaninernas förödelser i Australien och på Nya Zeeland låtit tala om sig. I södra och mellersta Europa jagas vildkaninen med frett, ett slags vesseldjur, som användes att drifva ut kaninerna ur deras gångar, hvarefter de skjutas af de vid ingångshålen utposterade skyttarna. I vårt land finnas vilda eller förvildade kaniner på flera ställen. Bäst torde de gått till på Hallands Väderö, där de så starkt förökat sig, att en decimering af stammen med tjänliga medel nu planeras. — Den tama kaninen öfverträffar i storlek betydligt den vilda stamformen. Den förekommer i en mängd olika raser och varieteter. Bland de viktigaste kunna nämnas Angora-l. silkeskanin, långhårig, till färgen vanligen hvit, men äfven svart, gul eller grå (se Angorakanin). Silfverkanin hör till de mindre raserna, i det den i storlek föga öfverträffar den vilda; hufvudet är rundadt, och öronen sitta vid basen tätt tillsammans. Färgen är grå, ofta med silfverartadt skimmer; äfven gula, bruna och blåaktiga färger förekomma. Skinnet användes till pälsverk. Rysk kanin står nära föregående, men är helt hvit, med nos, öron, fötternas undersida och svansen svarta. Den användes af buntmakare för hermelinimitation. Engelsk skäckig kanin har långsträckt hufvud och korta upprättstående öron; den är fläckig i svart och hvitt. Vädurskanin (fr. *lapin bélier*), af växlande färg, med långa hängande öron, uppnår en vikt af 5—6 kg. och är berömd för sitt goda kött. Den hålles hufvudsakligen i Frankrike och England. Se vidare Kaninskötseln. — Med tyska haren lämnar kaninen bastarder, kända under namn af leporider. De blifva större än kaniner, likna rätt mycket harar och äro berömda för sitt smakliga kött samt visa nästan större fruktsamhet än kaninen. G. G.

Kaninskötseln för produktion af kött och skinn som hufvudändamål är af sent dato i Sverige, men intresset för densamma är dock särdeles lifligt och

lofvar godt för denna binäring, hvilken fierstädes i utlandet spelar en stor roll. Vårt vintertiden hårda klimat synes icke lägga något som helst hinder i vägen för en rationell kaninskötsel. Tvärtom anses de skinn, som produceras i Sverige, vara de bästa i världen. Kaninerna äro emellertid känsliga för drag och dålig lukt. De hållas vanligast i burar (fig. 1 o. 2). Dessa måste göras täta samt rymliga, så att djuren få godt tillfälle att röra på sig. Sommartiden sättas burarna, som aldrig böra stå direkt på marken, i förbindelse med löpgårdar. Vintertiden inflyttas de helst i något lugnt beläget uthus med fönster åt södersidan. Till fönster i burarna användes metalltrådnät. Burarna hållas väl rena. Som strömedel användes torfströ. Vintertiden lägges däröfver hö

Fig. 1. Kaninburar.

Fig. 2. Kaninbur för honor och ungdjur.

eller halm. Kaninerna äro icke nogräknade med födan. De förtära sålunda köksaffall af olika slag, ogräs och affall från trädgård och fält, rotfrukter,

Fig 3. Stora franska silfverkaninen, hanne.

krossad eller malen hafre, åker- och ängshö. Mjölk förtära de med begärlighet. Utfodringen sker på bestämda tider 3 à 4 ggr dagligen. Till afvel användas endast typiska, väl utvecklade djur. Honorna böra ej betäckas, förrän de nått en ålder af 8 månader. Hannarna användas ej för afvelsändamål förrän i 10:e à 12:e månaden. Honorna böra ej tillåtas föda mer än 6 ggr årligen. De i Sverige mest använda raserna äro: lilla silfver- och stora franska silfverkaninen (fig. 3 o. 4), blå beveren (*bleu de Beveren*, fig. 5; Beveren är ett ortnamn i Belgien), nya danska rasen (stora hvita landtkaninen), belgisk jättekanin, fransk vädur- och belgisk harkanin. Vår egen landtkanin förtjänar att tillvaratagas. — Man ställer i utsikt, att kaninafveln skall jämte fjäderfäskötsel kunna i vårt land bli det mindre jordbrukets förnämsta biförvärf, särskildt för småbrukare och egnahembesittande arbetare, samt att kaninköttet skall få en mycket stor betydelse som folknäringsmedel och dessutom bör liksom i Frankrike,

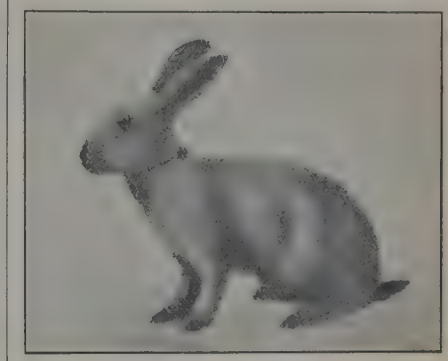

Fig. 4. Stora franska silfverkaninen, hona.

Fig. 5. Blå beveren.

Belgien och England kunna bli en gärna sedd rätt på de förmögnares bord (i smak och värde anses godt kaninkött stå mellan kyckling och gödkalfstek). Värdet af t. ex. Frankrikes årliga kaninproduktion uppgår numera till 600 mill. frcs. Man har velat beräkna, att i Norden årsvinsten pr afvelshona kan anslås till minst 33 kr., oberäknadt värdet af skinnet, som finner obegränsad användning i hattfabrikationen och pälsvaruindustrien. För väckande af intresse för kaninskötseln och spridande af kännedom om densamma arbetar sedan 1909 Svenska kaninafvelsföreningen (med säte i Stockholm),

som utger eget organ, ”Svenska kaninafvelsföreningens tidskrift”. Äfven i landsorten ha flera kaninafvelsföreningar bildats. Jfr Thyra Brandelius, ”Kaninskötsel” (1909), och F. A. Wingborg, ”Kaninskötseln” (1910). F. A. W.

Kaninugglan, *zool.* Se Ugglor.

Kaniramin, *kem.*, detsamma som brucin (se d. o.).

Kanis. Se Canisius, Peter.

Kanishka, skytisk eröfrare. Se Indien, sp. 523.

Kani'ster (af lat. *cani'strum*, korg), blecklåda, bleckdosa, till förvaring af te, tobak, o. s. v.

Kanitz (tjech. *Dolní Kounice*), stad i Mähren, vid Iglava och järnvägen Wien—Brünn. 3,076 inv. (1900). Textilindustri, fruktodling. J. F. N.

Kanitz, Philipp Felix, österrikisk skriftställare, f. 1829 i Budapest, d. 1904 i Wien, satte från 1858 som sitt mål att noggrant lära känna och beskrifva de af slaver befolkade delarna af det turkiska riket, om hvilka länder man då ännu egde blott ofullständiga och föga tillförlitliga underrättelser. Som resultat af sina resor i dessa trakter har han, utom smärre uppsatser, offentliggjort *Die römischen funde in Serbien* (1861), praktverket *Serbiens byzantinische monumente* (1862) samt de rikt illustrerade arbetena *Serbien. Historisch-etnographische reisestudien aus den jahren 1859 bis 1868* (1868; 2:a uppl. 1877) och *Donau-Bulgarien und der Balkan* (1875—79; 2:a uppl., 3 bd, 1882), *Römische studien in Serbien* (1892) och *Das königreich Serbien* (I, 1904).

Känizsa [-nija]. 1. Nagy-K. (”stora K.”), köping i ungerska komitatet Zala, s. v. om Balaton-sjön, vid K., en biflod till Mur. 23,978 inv. (1900). Handel med spannmål, trä och läder. Öfvergymnasium, handelsskola. N.-K. var förr den andra fästningen i Ungern och spelade en betydande roll i krigen mot turkarna, hvilka innehade den 1600—90, då österrikare och ungrare efter tvåårig belägring återtogo densamma. Fästningsverken slopades 1702. — 2. Ó.-K. (”gamla K.”), köping i ungerska komitatet Bács-Bodrog vid Theiss' högra strand. 16,532 inv. (1900). Sädes- och tobaksodling; handel med boskap och får. Midt emot på andra sidan Theiss, i komitatet Torontál, ligger Török-K. (”Turkiska K.”). 4,051 inv. (1900). Spannmålshandel. J. F. N.

Kanjut. 1. [ka'ndʒat] Ett till Kashmir hörande landskap s. ö. om Pamir, bebodt af de krigiske hunza och nagar, hvilka kufvades af engelsmännen 1891—92. — 2. Namn på invånarna i Dardistan (se d. o.). 1. J. F. N.

Ka'nkaanpää [-känpä], socken i Åbo och Björneborgs län, Ikalis härad och domsaga, Finland, bildar ett konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Tyrvis kontrakt, Åbo ärkestift. Areal 714 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 8,467 pers. (1908). A. G. F.

Kankakee [käŋkəki'], stad i nordamerikanska staten Illinois, vid floden K., 80 km. s. ö. om Chicago. 16,337 inv. (1906). Statsdårhus. Katolskt college. Tillverkning af plogar, järnsängar och stärkelse: stenbrott. J. F. N.

Ka'nkas, åldrigt herresäte i Masku socken af Åbo län, Finland, tillhörde från midten af 1500-talet den yngre grenen af ätten Horn (se d. o.). Henrik Klasson Horn, dennes son Karl och sonsönerna Henrik, Evert och Gustaf tillbragte där en större eller mindre del af sitt lif. M. G. S.

Kankas herrgård.

Kan-kiang. Se Jang-tse-kiang, sp. 1241.

Ka'nkrin, Jegor (Georg), rysk statsman. Se Cancrin, G.

Kankrinit G. Rose, *miner.*, en nefelin med kalciumkarbonat som väsentlig beståndsdel. A. Hng.

Kankrinitsyenit l. Kankrinitegirinsyenit, *geol.* Se Dalarna, sp. 1142, och Fonolit.

Kankroïd (af lat. *ca'ncer*, kräfta, och grek. *ei'dos*, form), *med.*, en särskild form af kräftbildning. Se Kräfta.

Kankroïn, *patol. kem.*, ett ämne, framställdt ur kräftsvulster och identiskt med neurin (se Likgift).

Kanna. 1. Större, urspr. cylindriskt dryckeskärl med lock och stor grepe, af ler- eller stengods, metall, trä, glas eller porslin. Under renässansen voro kannor omtyckta praktkärl (jfr Dryckeskärl, med fig., samt pl. till art. Guldsmedskonsten, fig. 12 o. 13). Numera brukas ordet om hvarjehanda bukiga, vanligen med näbb- eller snabelformig pip försedda kärl för drycker (kaffe-, tekanna, vattenkanna o. s. v.; jfr pl. till art. Guldsmedskonsten, fig. 16, 17 o. 20).

2. Rymdmåttsenheten i det äldre svenska måttsystemet, sådant det bestämdes genom k. förordn. 27 maj 1737 och 29 maj 1739. Äfven i det nyare svenska, på decimalräkning grundade måttsystemet var kannan rymdmåttsenhet. 1 kanna = $^1/_{10}$ kubikfot = 100 kub. dec. tum = $2{,}_{617}$ l. Det kubiska måttets sidokant var $4{,}_{642}$ dec.-tum. Underafdelningarna voro i det äldre systemet 2 stop = 4 halfstop = 8 kvarter = 32 jungfrur, i decimalsystemet 100 kub.-tum. I förhållande till vikten är kannan i 1855 års stadga om mått och vikt definierad så, att en kanna rent vatten vid dess högsta täthet i atmosfärisk luft af $25{,}_{6}$ dec.-tums kvicksilfvertryck och + 15° C. temperatur väger $6{,}_{1522}$ skålpund. Kannan nyttjades som rymdmått för både torra och våta varor: af trä, i kubisk form, eller af metall, i cylindrisk, för torra varor; af metall, i konisk eller cylindrisk form, för våta varor. Jfr Kan, Kande och Kanne. 2. L. A. F.*

Kanna-antilopen, *zool.*, detsamma som eland. Se Antiloper, sp. 1145.

Kannabinöl, hartsartadt ämne. Se Hasjisj, sp. 47.

Kannaceer, *bot.*, växter hörande till fam. *Cannaceæ* (se d. o.).

Kannbrosken, *anat.* Se Struphufvud.

Ka'nne (”kanna”), föråldradt tyskt rymdmått för

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

våta varor, i Bajern = 1,069 l., i Sachsen = 0,2356 l. o. s. v., i Oldenburg dessutom ett spannmålsmått = 1,425 l.; i Tyska riket äfven 1868—84 en benämning på liter; i Sachsen från 1851 tillika 1 smörvikt = 1 kg. Jfr Kan, Kande och Kanna.

Kanne, H. J. Se Henricus Johannis Norvegus.

Kannegiesser [-gîser], Karl Friedrich Ludwig, tysk skriftställare, f. 1781, d. 1861 i Berlin, gjorde sig ett namn som öfversättare från såväl klassiska som moderna språk (äfven svenska) och särskildt för sin tolkning af Dantes "Commedia divina" (1809—21), till hvilken han jämväl skref en kommentar.

Kannelérad (ty. *kannelirt*, fr. *cannelé*, af *canne*, rör), *bygnk.*, försedd med tättsittande, rännliknande fåror eller fördjupningar af vertikal hufvudriktning (kannelürer), räfflad. Svagt räfflade kolonner förekomma, ehuru såsom undantag, redan å graffasader vid Beni-Hassan i mellersta Egypten från 3:e årtusendet f. Kr. (s. k. protodoriska kolonner). Äfven den gamla persiska arkitekturen har att uppvisa räfflade kolonner (ruinerna vid Persepolis). Sin regelbundnaste och mest typiska utbildning har kanneleringen erhållit inom den grekiska byggnadskonsten. Den användes där, om ock med någon olikhet i behandlingen, både för den doriska, den joniska och den korintiska ordningens kolonnskaft (jfr Byggnadskonsten, pl. V, och Kolonnordning). Kannceleringens estetiska uppgift, åtminstone hvad de doriska kolonnerna angår, torde ha varit att genom de starkt framträdande vertikala skugg- och glansdager-linjerna draga uppmärksamheten från den horisontala fogindelningen, d. v. s. gifva kolonnen utseende af monolit. Då kolonnen utfördes af bästa material, såsom pentelisk marmor (Parthenon), nedlades mycken omsorg och yrkesskicklighet på att, genom sammanslipning af "kolonntrummorna", som de olika blocken kallas, göra de horisontala fogarna så osynliga som möjligt. Hos romarna förekommer kannelering ej blott å kolonner och halfkolonner, utan jämväl å pilastrar och fyrsidiga pelare. Stundom är endast öfre delen af en kolonn räfflad, den nedre däremot slät, eller äro räfflorna nedtill fyllda med inlagda rundstafvar. Jämväl räffling i spiral förekommer under den senare kejsartiden, dock endast å smärre föremål, sarkofagkolonetter o. d. Med den romerska användningen af kanneleringen öfverensstämmer i det stora hela renässansens. Under den romanska medeltiden förekommer kannelering af mångahanda slag: jämte de här nämnda arterna äfven i långsträckta våglinjer samt i sicksack. Upk. (I. G. C.)

Kannelkol, *mincr.* Se Cannel-coal.

Kannelür (fr. *cannelure*). Se Kannelerad.

Kannenbäckerland ("Krukmakarlandet") är en folklig benämning på en trakt på västra sluttningen af Westerwald i preussiska reg.-omr. Wiesbaden. Dess vidsträckta, 7—10 m. mäktiga lerlager ha gifvit upphof till en storartad tillverkning af lergods, mineralvattenkrus, eldfast tegel, vattenledningsrör m. m., hvarjämte lera i stor mängd sändes till utlandets porslinsfabriker. (J. F. N.)

Kannibāl (sp. *canibal*, förvrängning af *karib*, se Kariber), människoätare; grym, vildsint människa.

Kannibalism (se Kannibal) l. Antropofagi, människoätande, har, efter allt att döma, varit universellt bruk och förekommer än i dag här och hvar. Dock bör man nog upptaga en och annan resenärs härresande skildringar af och funderingar öfver anledningarna till detsamma med en viss försiktighet. Den väsentliga grunden till kannibalismen bör sökas däri, att i verkligt primitiv uppfattning icke finnes den åtskillnad, som vi göra, emellan människor, djur och växter, ja ej ens emellan lefvande och döda naturföremål (jfr Animism, sp. 1038). För en sådan uppfattning bli människojakt och människoätande i själfva verket ej egendomligare än annan mera lifsfarlig jakt. Då i våra sagor talas om människoätare, är det analogt med det välkända uttrycket "det var en gång då alla djuren kunde tala". Detta är den allmänna grunden, som ligger bakom, äfven om kannibalism historiskt måste härledas ur religion eller magi, hunger eller smak för läckerheter. Ty i sitt faktiska framträdande är kannibalism ej så likformig, att den kan föras tillbaka till endast en af dessa orsaker. Man får därför ej förneka, att behofvet af köttföda kunnat förorsaka densamma, och detta ej endast i fall, då t. ex. skeppsbrutna för att rädda sina lif måst tillgripa denna åtgärd. Människoätandet tog t. ex. sådan fart under hungersnöden i Egypten i 13:e årh., att man, sedan denna upphört, måste med stränga straff söka råda bot därför. Likaså lär människoätandet egentligen ha börjat på Nya Zeeland, sedan moafågeln blifvit utrotad där. I Australien och på Söderhafsöarna anser man också, att behofvet af köttföda är grunden till denna företeelse. På Fidjiöarna betraktas människokött som en sådan läckerhet, att man t. o. m. odlar bestämda örter, som uteslutande ätas till människokött för att göra det ännu delikatare. I Afrika och Syd-Amerika, där ännu människoätare påträffas, torde väl denna sida kunna påvisas, men hufvudsakliga anledningen torde där vara att söka i en magisk uppfattning. Man tror sig nämligen kunna komma åt en människas styrka och kraft genom att förtära henne eller vissa delar af henne. Detta är en uppfattning, som också förekommer litet hvarstädes, särskildt då det gäller främlingar, s. k. exokannibalism (af grek. *exo*, utanför). Endokannibalism (af grek. *endon*, invärtes), d. v. s. uppätandet af egna stamfränder, förekommer som straff för vissa förbrytelser hos det ganska högt stående batafolket på Sumatra. I sammanhang härmed torde kannibalismen också ha sin rot i vanligt hämndbegär, hat o. d. (se Dödskult). Det klassiska exemplet på människoätande som religiös kult erbjuder det gamla Mexico. Man skulle knappast kunna sätta tro till skildringarna härifrån, om man ej hade den ofvan angifna allmänna förklaringsgrunden som första orsak. Äfven i det förhistoriska Europa har arkeologien med nästan fullständig visshet påvisat kannibalism genom fynd såväl i Sverige som i Danmark, England, Belgien, Frankrike, Italien etc. E. Rld.

Kannikeberget. Se Bergenhus.

Kannstatt (Cannstatt l. Canstadt), förr stad i württembergska Neckarkretsen, i en fruktbar och vacker trakt på båda sidorna om Neckar, 215 m. ö. h., sedan 1904 förenad med Stuttgart. 26,497 inv. (1900). K. hade i nyare tid uppblomstrat till en liflig handels- och fabriksstad samt kur- och badort. Där finnas många mineralkällor, som innehålla kok-

salt i ringa mängd samt gips, kolsyrad järnoxidul och särdeles stor mängd fri kolsyra. Såväl på grund af dessa källor som för mildt klimat, välordnade bad och vackra omgifningar besökes staden mycket af främlingar. Den är ock Stuttgartbornas förnämsta förlustelseort. Af K:s mångsidiga industri må framhållas en stor järnvägsvagnfabrik, en motorvagn- och motorbåtfabrik, järngjuterier, tillverkning af bleckvaror, elektriska apparater, ylle- och bandfabriker, cigarrfabriker m. m. K:s största prydnad är det i morisk stil 1842—51 af konung Vilhelm uppförda slottet Wilhelma. S. om detta ligger lustslottet Rosenstein (byggdt 1823—29), och på det närbelägna Rothenberg låg fordom det württembergska husets stamborg, Wirtenberg, hvars plats nu intages af ett grekiskt kapell. K. nämnes 708 och 746 under namnet *Condistat* samt blef 1330 rikstad. J. F. N.

Kannstattrasen. Se Människoraser.

Kannstöpare, den, som utan insikter och sakkännedom gärna vill yttra sin mening om politiska frågor, inbillande sig ega en genomträngande blick i statssaker. Ordet, som äfven fått insteg i tyska språket (*kannegiesser*), är hämtadt ifrån Holbergs lustspel ”Den politiske kandestöber” (1722), där hjälten är en ofarlig politiserande småborgare, till yrket tenngjutare (*kandestöber*). — Kannstöpa, yttra sig utan sakkännedom, med anspråk på insikt om dagens politiska tilldragelser. — Kannstöperi, kälkborgerligt politiskt snack.

Ka'nnus, konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Gamlakarleby kontrakt, Åbo ärkestift, Finland, Vasa län, Pedersöre härad och Gamlakarleby domsaga. Areal 405 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 4,482 pers. (1908). A. G. F.

Kannväxter, *bot.* Se Borneo, sp. 1206, och Nepenthes.

Kano. 1. Förr provins i negerriket Sokoto och ett af Haüsaländerna, nu hörande till brittiska kolonien Northern Nigeria, en af de fruktbaraste och bäst befolkade trakterna af Sudan. 27,530 kvkm. Omkr. 300,000 inv., fulbe, det härskande folket, araber, kanuri, mandinka o. a. Jordbruk är hufvudnäringen, och landet producerar mycket bomull, spannmål, tobak, indigo, meloner, tamarisker m. m. — 2. Hufvudstad i denna provins, den största staden i västra Sudan, vid foten af en 40 m. hög brant klippa på stranden af floden Schaschun. Omkr. 35,000 inv. Den är omgifven af en 10—15 m. hög lermur, som är 18 km. i omkrets och vid basen har en tjocklek af 12 m. I K. mötas karavanvägarna från Tripolis, Marokko, Sahara, Tsadsjön och Wadai, och dess marknad är rikt försedd med allehanda varor samt besökes af arabiska köpmän från Tripolis och Egypten. Staden har ock en ej obetydlig industri: tillverkning af bomullstyger, sandaler (se pl. Afrikanska kulturföremål 14), tofflor, läderfickor (dschebair), sadlar m. m. K. eröfrades af engelsmännen under öfverste Morland 3 febr. 1903, hvarefter dess emir flydde till Sokoto. J. F. N.

Kanōbos (grek. *Κάνωβος*), stad. Se Kanopos.

Känoldt, Edmund Friedrich, tysk målare, f. 1845, d. 1904, studerade i Weimar och i Rom och egnade sig åt det stiliserade landskapet med idealiska figurer. K. var hufvudsakligen verksam i Karlsruhe. Arbeten, betecknande för K:s konstnärskap, äro *Odysseus på jakt* (galleriet i Weimar), *Ifigeneia vid hafsstranden*, *Landskap med Hero* (Karlsruhe), *Landskap med Penelope* (Berlin, nationalgalleriet). Sagan om *Amor och Psyche* samt *Kassandra* och *Antigone* utförde han i sviter af väggmålningar i privata bostäder. K. illustrerade ”En midsommarnattsdröm” m. m. G—g N.

Kanō Montonobu, japansk målare. Se Japansk konst.

Kånon (grek. *kanōn*, lat. *ca'non*, rättesnöre, regel). 1. *Teol.* a) Bibelkanon (se d. o.). — b) Kyrkligt påbud, i synnerhet mötens beslut och påfliga förordningar. Se Kanonisk rätt. — c) Den del af katolska högmässan, som knyter sig till konsekrationen af brödet och vinet och som är oföränderlig året om (mässkanon). — d) Inom katolska kyrkan förteckningen på de kanoniserade.

2. *Jur.*, i romersk rätt benämning på den afgift, som erlägges till jordegaren af den, hvilken som emphyteuta innehar jord. Se Emphyteusis.

3. *Konsth.*, en sammanfattning af reglerna för människokroppens måttförhållanden, afsedd att tjäna som en direkt praktisk handledning vid återgifvandet af människogestalten. En sådan, lagligen fastställd, skall enligt antika författare (Diodoros) ha funnits hos de gamle egypterna: den egyptiska kanon. Med ledning af denna kunde två på olika håll arbetande konstnärer utföra hvar sin del af ett gemensamt verk, utan att proportionen mellan delarna behöfde rubbas. Den egyptiska kanon skall under tidernas lopp ha undergått åtskilliga förändringar, hufvudsakligen i syfte att framställa formerna smärtare och elegantare. Möjligen kan det kvadratiska rutnät, som stundom finnes angifvet på gamla egyptiska bildverk, ha afseende härpå. Kroppslängden delades (enligt Ch. Blancs beräkning) i 19 lika delar, hvilkas mått är långfingrets längd. Diodoros uppgifver 21¼ delar, hvarvid dock möjligen den höga egyptiska hufvudbonaden kan vara inberäknad. Andra uppgifva näslängden som det gemensamma måttet. — Bland Greklands konstnärer sysselsatte sig Polykleitos från Sikyon, hufvudmannen för den peloponnesiska skolan, Fidias' yngre samtida och medlärjunge hos Ageladas, mycket med läran om människokroppens proportioner. Han skref därom en bok, kallad ”Kanon”, och utförde som ett slags illustration till denna en bildstod af samma namn, Polykleitos' kanon, en normalgestalt för ungdomlig manlig skönhet, hvilken framställde en naken yngling bärande ett spjut (*Doryfo'ros*; se d. o. med fig.). Efterbildningar af denna och en annan idealgestalt af samma syfte, en yngling, som lägger en bindel om hufvudet, har man trott sig finna i senare antika konstverk, f. n. i Neapel och i British museum i London. Enskildheterna i hans system äro ej närmare kända. — Vitruvius, den romerske arkitekturförfattaren, har likaledes åtskilligt att meddela i detta ämne. — Jämväl under medeltiden torde liknande matematiska regler för konstruerandet af människogestalten ha uppstållts. Intressanta exempel därpå finnas i den franske stenhuggaren Villard de Honnecourts skissbok från 1200-talet (nationalbiblioteket i Paris), där kropparna äro inteckande i bestämda geometriska figurer, trehörningar och cirkelsegment. Dessa konstruktioner afsågo dock endast att underlätta uppritandet af figurer, ej att fastslå några normalmått för desamma. — Bland renässan-

sens konstnärer sysselsatte sig många flitigt med studiet af detta ämne, så bl. a. Lionardo da Vinci uti Italien, Albrecht Dürer i Tyskland och, något senare, Jean Cousin i Frankrike. För dessa mästare voro proportionsstudierna ett led i deras sträfvanden efter fullständigt teoretiskt och tekniskt behärskande af de konstnärliga problemen. På deras och liknande undersökningar hvila de många senare framställningarna af läran om människokroppens normala måttförhållanden, hvilka länge och i vidsträckt mån begagnats, t. ex. vid teckningsundervisningen. — En viss yttre säkerhet vid tecknandet af människofigurer kan visserligen vinnas genom anlitande af de medel, som dylika abstrakta regler erbjuda, men på samma gång framträda vanligen en störande enformighet och brist på individualitet. För ett rent handtverksmässigt återgifvande, t. ex. då fråga är om ett tillfälligt dekorationsarbete o. d., kunna de möjligen ha någon betydelse, men ur friare konstnärlig synpunkt torde man ej böra tillmäta dem alltför stor vikt.

4. *Mus.* a) Ett polyfont tonstycke, hvari temat upptages af en stämma och, medan det där ännu pågår, noga härmas af en annan eller undan för undan af flera andra (med vanligen blott en half eller hel takts afstånd från föregångaren), så att slutligen alla stämmor samtidigt äro sysselsatta därmed, ehuru hvar och en med en olika del däraf. Härmningen kan ske i enklang eller i oktav, kvint, ters etc., alltefter som densamma börjar på samma ton som första stämman eller på någon högre eller lägre intervall. Vidare kan den vara trogen eller fri, rak eller omvänd, förstorad, förminskad, kräftgående m. m. (se Imitation); den kan sakna afslutning (oändlig kanon), den kan äfven icke alls vara antydd (gåtkanon, där endast första stämman utskrifves och den föredragande får gissa, hvar härmningen skall börja, hur den skall utföras o. s. v.). Redan på 1200-talet skrefs (i England) kanon, då under namnet *rota* l. *rondellus*, och de store nederländske kontrapunktisterna på 1400- och 1500-talen roade sig då och då med att komponera något kanon som ett kraftprof.. Kanon var urspr. endast namnet på vissa tecken i och för utförandet af själfva stycket, hvilket då kallades fuga eller conseguenza. Numera menas med fuga (se d. o.) en helt annan form, mera komplicerad, men äfven vida friare än kanon, churu den ofta upptager den senare som en öfvergående beståndsdel. Kanonformen har ofta äfven i nyaste tider varit med förkärlek och framgång odlad; vi erinra blott om den berömda kanon i Beethovens "Fidelio", stråkkanon i Schuberts C-dur-symfoni, scherzot i Schumanns F-dur-trio, Kiels "Kanons im kammerstil", Weitzmanns "Musikalische räthsel", Jadassohns serenader och duetter samt Ludvig Normans svit för två violiner. Jfr arbeten om kanon af bl. a. Jadassohn (1884, 2:a uppl. 1898) och Riemann ("Grosse kompositionslehre", bd II, 1903). — b) Hos de gamle grekerna var kanon namn på monokorden, emedan medelst densamma de matematiska intervallförhållandena bestämdes. Därför kallades äfven pythagoréerna, som fotade sin musikaliska teori på kanon, för kanoniker, i motsats till harmonikerna (Aristoxenos och hans skola), hvilka icke höllo så mycket på matematik i musiken.

5. *Boktr.*, ett slags stora stilar, med hvilka man fordom tryckte mässkanon. Sådana stilar nyttjas nu mest för boktitlar, affischer o. d. Fin kanon innehåller 16, grof kanon 20 kvartpetit.
1. E. J. Ö.* 2. L. A.* 3. Upk. (A. L. R.) 4. A. L.*

Kanön (it. *cannone*, fr. *canon*, af lat. *canna*, rör), *artill.*, ett tungt eldvapen afsedt för skjutning med flack kulbana (flackbanpjäs) till skillnad från haubits l. mörsare, som helt eller delvis använder krökt kulbana (kastpjäs). I Frankrike användes dock benämningen "kort kanon" för att beteckna en haubits. Med kanon menades urspr. endast själfva eldröret, men ordet användes nu oftast för att beteckna eldrör och underlag tillsammantagna äfvensom, särskildt i reglementen och instruktioner, hela kanonfordonet med anspann och servis. — I taktiskt afseende skiljes, beroende på artillerislaget (jfr Artilleri), mellan fältkanoner (fig. 5—9), bergskanoner (fig. 11—13), positions-, belägrings- och fästningskanoner (fig. 14) samt kust- och fartygskanoner (fig. 10). De två sistnämnda slagen ha förnämligast till uppgift att genombryta pansar, d. v. s. äro s. k. pansarbrytande kanoner. De utgöra på grund häraf en från landartilleriets samtliga kanoner ganska afskild kanontyp, kännetecknad af mycket långt eldrör, stor utgångshastighet och relativt högt tryck. Särskildt karakteristiskt är eldrörets längd, som vid landartilleriet uppgår till endast 30 à 35 kaliber, men vid kust- och fartygsartilleriet till omkr. 50. Det underlag, hvarpå eldröret hvilar, kallas *lavettage* eller, om det är försedt med hjul för transport, *lavett* (se d. o.). Till kanonen hör, för att den skall befinna sig i stridbart skick, *riktmedel* (se d. o.), ammunition, bestående af *projektiler*, *laddningar* och *antändningsmedel*, hvilka numera ofta genom en *patronhylsa* äro förenade till en *enhetspatron* (se d. o.), samt betjäningsmanskap, s. k. *servis*. Vid rörliga kanoner tillkomma dessutom *förställare* (se Fordon, sp. 840 o. fig. 4), hvarpå lavetten vid förflyttning uppbröstas, samt *anspann*. Vid vissa gröfre kanoner och kastpjäser fordras dessutom *bäddning* (se d. o.), enär lavetten utan sådan till följd af den våldsamma rekylen gräfver ned sig i marken eller välter; vid dylika pjäser erfordras äfven för rekylbegränsningen särskilda *rekylkilar* (jfr fig. 14) eller ock en vid bäddningen fäst hydraulisk bromsanordning (se Hydraulisk broms).

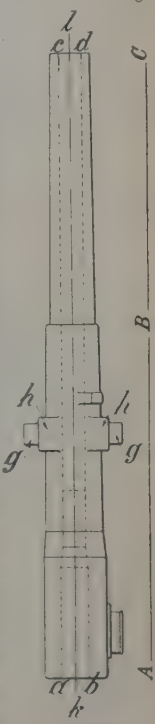

Fig. 1. Eldröret.

Konstruktion. Kanoner tillverkas numera vanligen af stål. Eldrörets (fig. 1) urborrning kallas *lopp* (*abcd*); dess väggar kallas *gods*, dess medellinje *kärnlinje* (*kl*) och diametern (*cd*) till dess tvärsnitt *kaliber*. Kanonerna benämnas vanligen efter kalibern i hela cm. samt

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

modelláret. I Frankrike anges kalibern i mm., i England, Förenta staterna och Ryssland i tum. I England bibehålles dock ännu för lättare pjäser det gamla vid den slätborrade materielen förekommande bruket att benämna kanonen efter kulans vikt i skålpund (℔). I Tyskland bruka vapenfabrikanterna ofta i st. f. modelláret ange eldrörets totala längd i kaliber, t. ex. 24 cm. k. L/50 (50

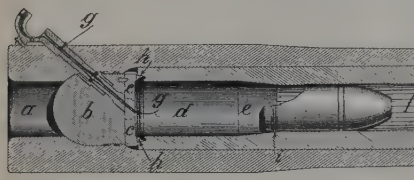

Fig. 2. Eldrörets bakre del i genomskärning.

kal. lång). Kanonens lopp (fig. 2) är numera alltid räffladt (*f*), d. v. s. det har skrufformiga urtagningar, *räfflor*, hvilka ha till ändamål att gifva projektilen en vridning kring dess längdaxel, så att den under sin bana genom luften alltid bibehåller spetsen framåt. De mellan räfflorna kvarsittande delarna af godset kallas *bommar*, och kalibern räknas inom dessa. När projektilen införes i loppet (”ansättes”), stannar dess gördel (*i*) mot bommarna. Bakre delen af loppet (*d*) är slätborrad och afsedd att inrymma laddningen eller hylsan, hvari laddningen ligger; den benämnes fördenskull *laddningsrum* eller, vid nyare pjäser, *hylsläge*. För att kanonen lätt skall kunna laddas, göres laddningsrummet alltid vidare än den räffladе delen af loppet, och mellan dem befinner sig därför en kort konisk del, *öfvergångskonen* (*e*). Laddningsrummet tillslutes

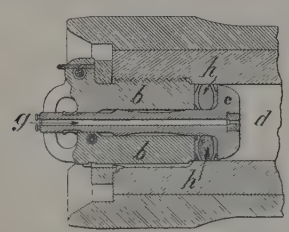

Fig. 3. Skrufmekanism i genomskärning, sedd från sidan.

baktill af *stötbottnen* (fig. 2 och 3, *c*), hvilken på bakladdningskanoner är rörlig tillsammans med mekanismen. Den urtagning, hvari mekanismen (*b*) befinner sig, kallas *mekanismläge*, och bakom detta befinner sig vid kilmekanismer *laddhålet* (*a*), hvarigenom projektilen instoppas. Med afseende på eldrörets yttre form (fig. 1) skiljes mellan *kammarstycket* (*A—B*) med tappar (*g*) och tappskifvor (*h*) samt *långa fältet* (*B—C*). Genom kammarstyckets bakre del, *kammaren*, går vid äldre pjäser med kilmekanism ett lutande *fänghål* (fig. 2, *g*), vid skrufmekanismer går fänghålet i kärnlinjens riktning genom stötbottnens stjälk (fig. 3, *g*), och vid nyare pjäser med slagaffyring saknas fänghål. På kammarstyckets främre del sitter kornet, som dock vid nyare pjäser med kikarsikte ofta saknas. Bakladdningsmekanismerna äro af vidt skilda slag. Dock kan man särskilja två hufvudtyper, *kilmekanismer* och *skrufmekanismer*. Vid de förra (fig. 2) utdrages en kil (*b*) vinkelrätt mot kärnlinjen antingen horisontellt ut åt sidan (*horisontalkil*; jfr fig. 15) eller vertikalt nedåt (*vertikalkil*), och på detta sätt blottas loppet. Vid skrufmekanismerna (fig. 3) tillslutes loppet af en skruf, *kammarskrufven* (*b*), som utskrufvas rätt bakåt och därefter svänges åt sidan (jfr fig. 16). Stor svårighet vållade det till en början vid alla bakladdningsmekanismer att erhålla god tätning, så att icke krutgas utrusade mellan mekanismen och loppets bakre del. För tätningens skull användas å äldre pjäser särskilda *tätringar*, vid kilmekanismer *Broadwells tätring* af stål eller koppar (fig. 2, *h*), hvilken af krutgasens egen kraft utvidgas och sålunda pressas hårdt ut mot loppets väggar (*tätringsläget*) äfvensom bakåt mot stötbottnen, samt vid skrufmekanismer *de Banges tätring* (fig. 3, *h*), hvilken består af en bakom stötbottnen liggande elastisk ring, som vid skottlossningen pressas utåt mot loppets väggar. Särskilda tätringar äro vid nyare pjäser af mindre kaliber ej behöfliga, emedan laddningen där innesluter i en metallhylsa, som åstadkommer säker tätning. Vid gröfre pjäser (öfver 15 cm.) anses hylsor blifva för tunga och dyrbara, hvarför de ännu ej där införts.

Betjänande. Pjäsen riktas i höjdled (*höjdriktning*) därigenom, att eldröret medelst *höjdriktinrättningen* bringas att vrida sig omkring tapparna (*eleveras*), så att det får den lutning mot vågplanet (*elevation*), som motsvarar projektilens sänkning på afståndet till målet; i sidled riktas pjäsen (*sidriktning*) dels därigenom, att hela lavetten vrides i sidled (*svansas*) på marken (*gröfre sidriktning*), dels därigenom, att eldröret medelst *sidriktinrättningen* vrides inom lavetten (*finare sidriktning*). Vid äldre pjäser saknas sidriktinrättning, hvarför äfven den finare sidriktningen måste ske medelst svansning. Vid pjäser med fast uppställning utföres såväl gröfre som finare sidriktning genom hela lavettagets vridning. Huru mycket pjäsen behöfver eleveras eller vridas i sidled, anges genom *riktmedlens* (se d. o.) inställning. — Kanonen affyras vid äldre pjäser medelst s. k. *fyrrör* l. *fyrpatroner*, hvilka insättas i fänghålet och vid dragningen i ett fyrsnöre sända lågan liksom vid ett löst pistolskott genom fänghålet till laddningen; vid nyare pjäser med hylsa sker affyringen på samma sätt som vid ett gevär, nämligen medelst ett *slagstift*, som vid dragningen i fyrsnöret framdrifves af en *slagfjäder* och med sin *tändspets* slår mot den i laddningshylsans bakre del sittande *tändhatten* (*slagaffyring*).

Verkan. Kanonens verkan beror på det enskilda skottets verkan och eldhastigheten; det enskilda skottets verkan beror på kanonens ballistiska egenskaper (se nedan Historik) samt projektilens beskaffenhet. Fält-, bergs- och positionskanoner eller m. a. o. de kanoner, som användas i fältkriget och sålunda hufvudsakligen skola beskjuta af befästningar oskyddade trupper, verka hufvudsakligen medelst granatkartesch (se Granatkartesch) och kunna med *ett* skott öfversälla en ganska stor markyta med kulor. En modern 7,5 cm. fältkanons granatkartesch innehåller sålunda 300 kulor och sprider dessa på 3,000 m. afstånd öfver en markyta af omkr. 200 m.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

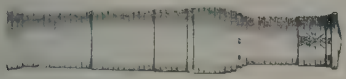

Fig. 4. Stor bombard (belgisk, omkr. 1450).

Fig. 5. Svensk 3 ℔ regementskanon på 1600-talet (afbröstad).

Fig. 6. Svensk räfflad framladdningskanon m/63 (afbröstad).

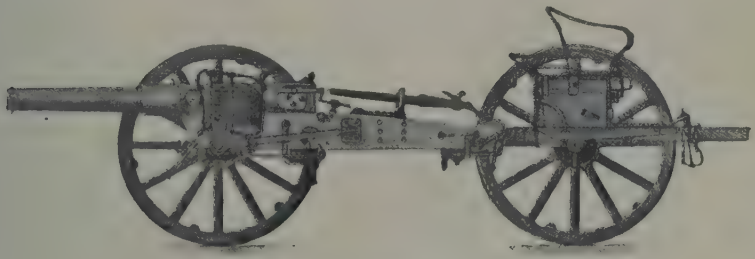

Fig 7. Svensk 8,4 cm. bakladdningskanon (8 cm. kanon m/81), uppbröstad.

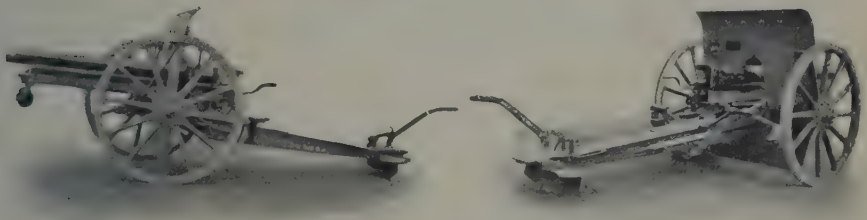

Svensk 7,5 cm. snabbskjutande kanon med sköld (7 cm. kanon m/02), afbröstad. fig 8, sedd från vänster; fig 9, sedd snedt bakifrån höger.

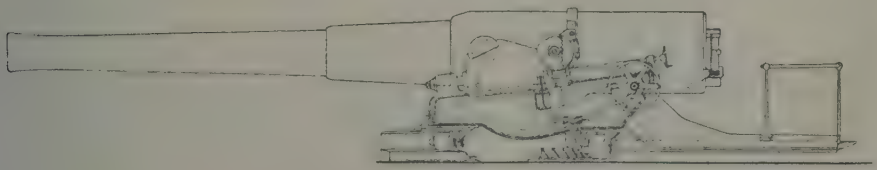

Fig. 10 Svensk 24 cm. kustkanon m/92.

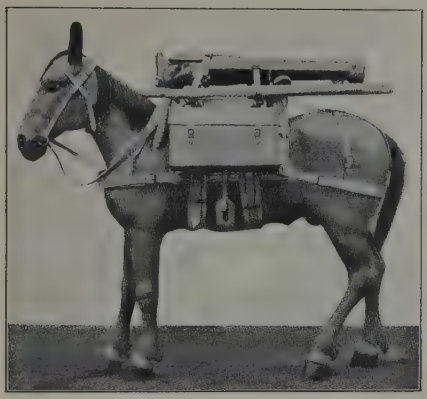

Fig 11. Packhäst bärande eldrör.

Fig. 12. Packhäst bärande baklavett och hjul.

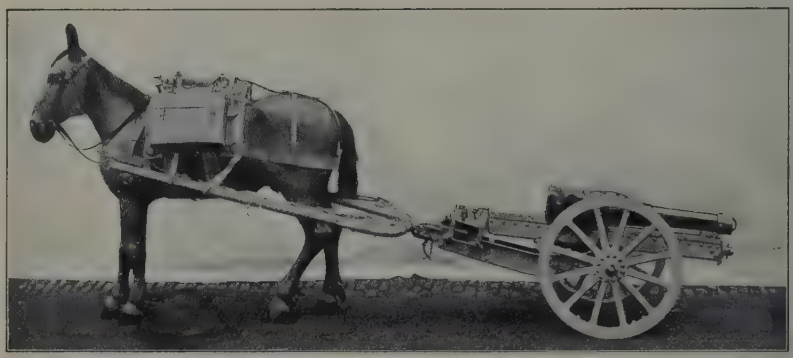

Fig. 13. Kanonen anspänd medelst skalmar.

Fig. 11—13: 7,5 cm. bergskanon m/05 från Krupp.

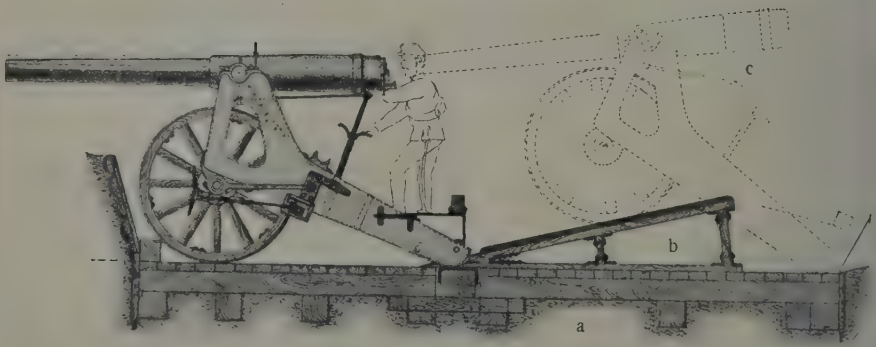

Fig. 14. Svensk 12 cm. positionskanon m/85. *a* kanonens bäddning, *b* rekylkilar. *c* rekylerad ställning.

djup och 25 m. bredd; en 15 cm. granatkartesch innehåller 1,300—1,500 kulor o. s. v. Granaten har dock i de flesta fall bibehållits vid ofvannämnda kanoner, emedan de äfven kunna få till uppgift att förstöra i fältkriget förekommande skyddsmedel, byggnader o. d., eller att bekämpa modernt sköldklädt artilleri, mot hvilket granatkartescheld är af ringa verkan. Äfven fästningskanoner verka hufvudsakligen med granatkartescheld, emedan deras uppgift är att hålla den belägrandes trupper på afstånd eller att afslå stormningar. Belägringskanoner skola däremot hufvudsakligen bekämpa de i en fästning förekommande skyddsmedlen, hvarför granateld för dem blir det viktigaste eldslaget. Vid granateld (se Granat) fordras, synnerligast då skyddsmedel skola förstöras, direkt träff och krevad i målet, s. k. *fullträff*, och större kraf ställes fördenskull på noggrannhet vid eldregleringen. De pansarbrytande kust- och fartygskanonerna verka uteslutande medelst granateld, och stor genomträngningsförmåga blir därvid deras mest eftersträfvansvärda egenskap. Kastpjäserna, som, vare sig de användas i fält- eller fästningskriget, hufvudsakligen ha till uppgift att förstöra befästningar eller trupper, som äro skyddade af sådana, verka i regel medelst granateld, men äro dock i allmänhet utrustade äfven med granatkartescher. Vid samtliga pjäser kan granatelden, hvilken i allmänhet är s. k. *nedslagseld*, d. v. s. karakteriseras af krevad först vid nedslaget, utsträckas, så långt pjäsens skottvidd når; granatkarteschelden, som däremot för att komma till sin rätt förutsätter krevad i luften, *luftkrevadeld*, kan utsträckas, endast så långt projektilens brandrör (se d. o.) kan temperas, och detta afstånd är vanligen kortare än skottvidden. Sålunda har en modern fältkanon i regel en skottvidd af 6,500—7,000 m., men största temperingsafståndet är endast 5,500—6,000 m.; vid moderna 10,5 cm. positionskanoner äfvensom vid de flesta gröfre fästningskanoner äro motsvarande siffror 10,000—12,000 m. och 8,500—9,500 m.; vid bergskanoner äro båda afstånden 3,500—4,000 m. Ang. eldhastigheten se nedan (Historik); ang. verkan med kartescher se Kartesch.

Historik. Som företrädare till kanonerna kan man betrakta forntidens krigsmaskiner. Dessa grundade sig antingen på fjäderkraft eller på den vridningskraft, som utvecklas af hårdt hopvridna senor eller tåg. Till det förra slaget hörde de s. k. *ballisterna* (se Ballist), till det senare de s. k. *katapulterna* (se Katapult). Ofvannämnda krigsmaskiner, hvilkas ålder ej kan bestämmas, ledde säkerligen sitt ursprung från Österlandet samt utvecklades vidare af greker och romare. De senare egde jättemaskiner, med hvilka 300 kg. tunga stenar kunde slungas ända till 800 m. Benämningarna ballister och katapulter voro i forntiden ej noga begränsade, utan användes jämte flera andra, såsom *skorpioner* (pilskjutande) och *onagrer* (stenkastande), delvis om hvarandra. Från romarna spridde sig bruket af krigsmaskiner under medeltiden till de germanska och romanska folken samt bibehöll sig där, tills eldvapen kommo i bruk. I norden bibehöll det sig troligen längst. Sålunda förekom ännu på 1500-talet vid belägringar ett slags stenkastande krigsmaskiner, s. k. *blidor*. — Tiden för eldvapnens första användande är ej känd. Man har velat påstå, att redan 618 f. Kr. kinesiska skrifter omnämna bruket af eldvapen, men uppgiften kan bero på, att från de gamla krigsmaskinerna slungats kärl med brännbara ämnen, som vid antändningen gåfvo en skarp knall. Man vet åtminstone, att kineserna på 900-talet e. Kr. använde ett slags raketer både till fyrverkeri och till krigsbruk, och det synes sålunda säkert, att krutet uppfunnits långt före kanonen. Bruket af denna infördes sannolikt genom araberna till Italien och Spanien. Enligt ett manuskript från 1313, som ännu förvaras i Gent, skulle dock en tysk munk först ha uppfunnit kanonen; enligt tyska uppgifter skulle denne ha varit Berthold Schwarz, som lefde i Freiburg i Baden omkr. 1300—50. Emellertid vet man, att redan 1326 i Florens förfärdigades metallkanoner, som sköto smidesjärnkulor och första gången användes vid belägringen af Cividale i Italien 1331. Kort därefter användes kanoner af Tyska ordens riddare i Preussen 1338, af engelsmännen vid Crécy 1346 m. fl. När kanoner först infördes i Sverige, vet man ej, men antagligen skedde det i slutet af 1300-talet. Under Engelbrekts befrielsekrig omnämnas *byssor* (kanoner) som kända vapen. De äldsta kvarvarande räkenskaperna för Stockholms stad visa, att staden 1431 egde kanoner och krut samt på stat anställda byssemästare och byssegjutare. — De äldsta kanonerna kallades *bombarder* (it. *bombarda*) och hade tämligen kort lopp. Bombarder blef snart i de romanska länderna benämningen på de gröfsta kanonerna (fig. 4); något mindre voro de s. k. *veuglaires* (sv. *föglare*). Kanonernas vikt antog på 1400-talet oerhörda dimensioner. Sålunda omnämnas kanoner på 15,000 kg. vikt och skjutande ända till 380 kg. tunga stenkulor. Sultan Muhammed II lät 1453 gjuta en kanon, som för sin transport kräfde 60 oxar, hvarjämte 200 man måste gå på sidorna af vagnen för att hålla pjäsen i jämvikt. Kulorna voro af sten eller smidt järn, och kanonerna laddades antingen från mynningen eller medelst en lös kammare (se Kammarstycke). Kanonerna hade redan omkr. 1480 i Frankrike erhållit tappar och försågos snart med underlag, hvilande på medar eller hjul. Kanoner med större kaliber försvunno alltmer till följd af sin svårhandterlighet, och man sökte öka verkan genom bättre konstruktion af eldrör och lavett samt genom bättre blandning af krutet. På 1500-talet började man ordna kanonerna i olika grupper, och ett bestämdt förhållande mellan laddningens och kulans vikter (*laddningsförhållande*) fastställdes. I detta arbete inlade Karl V stor förtjänst, i det han befallde, att inom hans rike pjäserna skulle vara af endast 7 kalibrar samt gjutas enligt nedanstående bestämmelser:

Benämning	Kulvikt kg.	Kaliber cm.	Eldrörets längd kal.
1. Kartaun .... 40 ℔	17	18	21
2. Halfkartaun 24 ℔	10,2	15,6	22
3. Slanga ..... 12 ℔	5,1	12,2	35
4. Kort slanga 12 ℔	5,1	12,2	26
5. Halfslanga. 6½ ℔	2,8	9,2	37
6. Falk..... 6½ ℔	2,8	9,2	30
7. Falkonett... 3 ℔	1,3	7,7	36

De längre pjäserna utgjordes sålunda vid denna tid af *slangor* (fr. *couleuvines*) med relativt grof kaliber samt *falkar* och *falkonetter* (fr. *faucons*, *fau-*

conneaux) af mindre kaliber. De kortare pjäserna voro *kartaunerna* l. *kartoverna* (fr. *canons*). Laddningsförhållandet var vid dessa pjäser omkr. 67 proc. Redan vid denna tid omnämnas särskilda kastpjäser, *mortiers* l. *mörsare* (se d. o.), med mycket kort lopp, till en början kastande stenkulor, sedermera bomber. På 1400- och 1500-talen hade kanonerna användts nästan uteslutande i fästningskriget. Som något ovanligt omnämnes dock, att franske konungen Karl VIII på sitt fältåg till Italien 1494 medförde lätta pjäser, dragna af hästar. Först på 1600-talet lades emellertid genom holländarna och sedermera genom Gustaf II Adolf grunden till ett verkligt fältartilleri. Gustaf II Adolfs sträfvan gick ut på att minska kanonvikten. Fördenskull infördes till en början de af en tysk öfverste, Melchior v. Wurmbrandt (1627) uppfunna, ovanligt lätta s. k. *läderkanonerna*, hvilka bestodo af kopparrör med $^1/_8$ kalibers godstjocklek, förstärkta med järnringar samt flera lager tågvirke och läder. Under Gustaf Adolfs polska krig visade sig emellertid läderkanonerna odugliga, emedan de alltför starkt upphettades vid skjutning, och konungen ersatte dem därför med lätta 3-a:iga kanoner af kanonmetall eller gjutjärn, konstruerade af svenske artilleriöfversten Hans von Siegeroth. Två dylika kanoner utlämnades till hvarje infanteriregemente och sköttes där af särskildt inöfvade musketerare; kanonerna (fig. 5) voro 15 kal. långa och vägde, utan lavett, omkr. 150 kg.; laddningsförhållandet var 33 proc. Gustaf Adolf uppdref äfven skjuthastigheten betydligt genom införande af s. k. "geschwindta" skott, där laddningen och projektilen voro förenade. I midten af 1600-talet började äfven korta kanoner, *haubitser* (se d. o.), användas. 1650 skall en munk i Warschau ha konstruerat en kanon med tappskifvor och riktskruf i st. f. dittills brukliga riktkilar. Bland dem, som efter 30-åriga kriget gjort väsentliga förbättringar inom artilleriet, må nämnas i Tyskland Montecuccoli, J. W. von Liechtenstein och Fredrik II, i Frankrike Bélidor, La Vallière, de Gribeauval och Napoleon I samt i Sverige Cronstedt (1725), Ehrensvärd (1749), Helvig (1804), Cardell (1816), Isander (1831) och Wrede (1863). Förbättringarna gällde emellertid hufvudsakligen tillverkningen samt tillbehören till kanonen, såsom lavetter, föreställare, riktmedel, ammunition o. d. Därjämte sträfvade man att mera systematiskt ordna materielen och nedbringa antalet olika typer. I öfrigt bestodo kanonerna ännu i midten af 1800-talet af slätborrade framladdningskanoner (se Framladdning). På 1850- och 1860-talen infördes i alla länder räfflade framladdningskanoner (fig. 6) och i samband därmed cylindro-ogivala i st. f. sfäriska projektiler. Räfflorna voro till en början mycket få (3—6) till antalet, och projektilen erhöll sin rotation genom knappar (*knappstyrning*), som voro fästa på dess cylindriska del samt vid laddandet inpassades i räfflorna. Räfflade framladdningskanoner användes första gången under Napoleon III:s italienska fältåg 1859, sedermera under krigen 1864, 1866 och 1870—71. Räfflingens förnämsta fördel låg däruti, att den möjliggjorde öfvergången till de cylindro-ogivala projektilerna, hvarigenom en ökning af *belastningen* (projektilens vikt i förhållande till dess tvärgenomskärningsarea) åstadkoms. I den mån krutet förbättrats, har sedermera belastningen genom projektilernas förlängande alltmera ökats, och därmed ha kanonernas banflackhet, genomträngningsförmåga och skottvidd betydligt ökats. Alla dessa förbättringar af kanonens s. k. *ballistiska* egenskaper voro otänkbara, så länge man var bunden vid den sfäriska kulformen. Först genom öfvergången till bakladdningssystemet (se Bakladdning) kunde ifrågavarande fördelar fullt tillvaratagas, ty man slapp nu ifrån det spelrum mellan projektilen och loppet, som förut var nödvändigt för pjäsens laddande. Härigenom fick krutgasen tillfälle att utveckla hela sin kraft till projektilens framdrifvande. Räfflade bakladdningskanoner började allmänt införas efter fransk-tyska kriget 1870—71 (jfr fig. 7), och i samband därmed försågos projektilerna med *gördlar* (*gördelstyrning*) i st. f. knappar, hvarigenom tätning i loppet åstadkoms. Genom dessa och andra åtgärder ökades kanonens utgångshastighet, skottvidd, träffsäkerhet m. m. De första bakladdningsmekanismerna gåfvo otillfredsställande tätning, hvarjämte de fordrade många, vanligen 3 handgrepp för öppnandet eller slutandet; dessutom var affyringen tidsödande, emedan för hvarje skott ett fyrrör måste insättas i fänghålet. Vid nyare mekanismer med hylsa och slagaffyring (se ofvan: Konstruktion) äro dessa olägenheter aflägsnade, hvarjämte för öppnandet eller stängandet endast 1 handgrepp fordras, vanligen

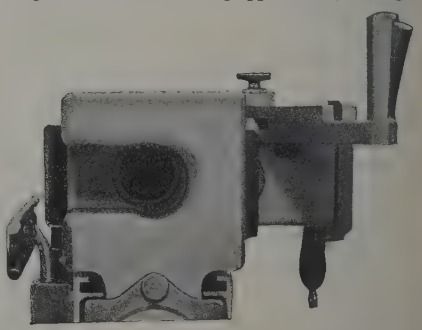

Fig. 15. Nyare kilmekanism, öppnad och sedd bakifrån.

bestående i en häfarms fram- och tillbakaförande (se fig. 15 o. 16). Under de första åren af 1890-talet påbörjades en betydelsefull omdaning af

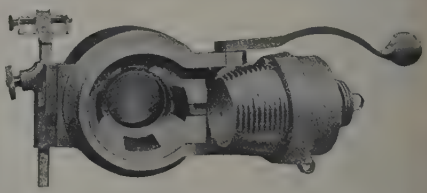

Fig. 16. Ogivalskrufmekanism från Bofors, öppnad och sedd bakifrån.

artilleriet genom införandet af snabbskjutande kanoner och kastpjäser vid alla artillerislag. Snabbskjutningen hade dittills i främsta rummet förhindrats genom den flera m. långa rekylen, hvari lavetten deltog, enär eldröret var stelt förenadt

med denna (*stelt lavettsystem*); mellan hvarje skott måste på grund häraf pjäsen af servismanskapet framrullas. Lavettens rekyl har nu upphäfts därigenom, att eldröret ensamt rekylerar å lavettens öfverdel, den s. k. *vaggan*, samt efter fullbordad rekyl genom fjäderkraft eller komprimerad luft framföres i sitt ursprungliga läge. Genom detta system, som fått namnet *lång eldrörsrekyl*, enär eldröret vid vissa pjäser har ända till 1,5 m. lång rekyl å vaggan, samt genom det samtidiga införandet af *sidriktinrättning* och *förbättrade riktmedel*, hvarigenom snabbare riktning möjliggöres, har eldhastigheten ungefär 5-dubblats. Så kunde t. ex. en bakladdningsfältkanon på 1880-talet med största ansträngning hos servisen skjuta endast 3 skott i minuten, hvaremot en nutida fältkanon under liknande förhållanden skjuter 15 skott i minuten. Till eldhastighetens ökande har äfven, ehuru i mindre grad, bidragit de förbättrade mekanismerna samt enhetspatroners införande. En i taktiskt afseende viktig följd af lavettens stillastående under skottlossningen är, att pjäsen kunnat förses med en *stålsköld* (se fig. 8 o. 9), som skyddar mot gevärs- och granatkarteschkulor. Dylika sköldar voro förut af föga nytta, emedan servisen för hvarje skott måste springa ifrån pjäsen för att undvika dess rekyl. Med sköldar äro alla nyare fält- och positionskanoner, bergskanoner samt lättare fälthaubitser försedda; en fältkanonsköld är i allmänhet 5 mm. tjock och väger omkr. 75 kg. En följd af den långa eldrörsrekylen har äfven varit, att behofvet af de besvärliga bäddningarna bortfallit vid flertalet af de positions-, belägrings- och fästningspjäser, som förut voro i behof däraf. Så kunde t. ex. en 12 cm. positionskanon på 1880-talet (fig. 14) ej skjuta utan bäddning, men en lika kraftig, modern 10,5 cm. kanon kan utan svårighet göra det. Likaledes ha bäddningar bortfallit för 15 cm. haubitser, som förut voro i behof däraf. Denna omständighet har kraftigt bidragit till att öka det grofva artilleriets användning i fältslagen och att ställa det närmare fältartilleriet. Sålunda betraktas ock numera såväl 10,5 cm. kanonen som 15 cm. haubitsen som tunga fältpjäser. Efter den långa eldrörsrekylens införande har man börjat konstruera s. k. *automatiska* mekanismer. Dessa äro antingen *halfautomatiska*, då mekanismen af sig själf öppnas vid skottlossningen till följd af eldrörets rekylrörelse (jfr Handeldvapen) samt stänges vid eldrörets framfartsrörelse, sedan den nya patronen af servismanskapet inslungats i loppet, eller *helautomatiska*, då ej blott öppnandet och stängandet, utan äfven tillförseln af nya patroner samt affyringen sker automatiskt liksom vid kulsprutorna (se d. o.). Helautomatiska mekanismer finnas endast å kanoner med liten kaliber, vanligen 37 mm., emedan den automatiska patrontillförseln kräfver en lätt projektil. Dylika kanoner kallas maskinkanoner (eng. *pompoms*) och kunna uppnå en eldhastighet af 150 skott i minuten; de anses emellertid sakna betydelse i fältkriget och användas endast i fästningskriget eller å fartyg. Lättare kust- och fartygskanoner benämnas vanligen Antitorped(båts)kanoner. Deras hufvuduppgift är att afslå anfall af jagare, torpedbåtar och liknande fartyg, och de finnas sålunda hufvudsakligen på de större krigsfartygen och på kustfästningarnas sjöfronter. Antitorpedkanonerna måste vara lätta pjäser med stor snabbskjutande förmåga, hvilka, särskildt med hänsyn till att anfallen oftast utföras nattetid och af flera båtar samtidigt mot samma mål, kunna hastigt åstadkomma en kraftig verkan. De första antitorpedkanonerna voro revolverkanoner af liten kaliber; de visade sig dock snart för litet effektiva mot de alltmer förbättrade torpedfartygen och ersattes därför med maskinkanoner och vanliga snabbeldskanoner af kraftigare kaliber. Kalibern var före rysk-japanska kriget i allmänhet 5,7—8 cm. Torpedvapnets utveckling, särskildt i fråga om ökning af torpedernas skottvidder, har under de senare åren åstadkommit en ytterligare stegring af kalibern till 10—12 cm., inom vissa mariner ända till 14—15 cm. Antalet antitorpedkanoner varierar med fartygens storlek och i fråga om kustfästningar med de speciella förhållandena i hvarje fall; som exempel kan anföras: det engelska slagskeppet "Dreadnought" har 24 st. 7,6 cm. kanoner, de af England senare byggda slagskeppen 16—20 st. 10,2 cm. k. eller 12 st. 15 cm. k. eller både 15 och 10,2 cm. k.; de nyaste engelska pansarkryssarna ha 16—20 st. 10,2 cm. k.; de svenska pansarbåtarnas egentliga antitorpedbestyckning utgöres af 10—11 st. 57 mm. k. G. af Wdt. S.

Kanonåd (fr. *canonnade*), ihållande skjutning med artilleripjäser.

Kanonbank, *befästningsk.*, en bakom ett bröstvärn uppkastad jordbank, afsedd att därpå uppställa kanoner för skjutning öfver bröstvärnets krön. För fältpjäser erhöllo kanonbankarna en bredd af omkr. 5 m. och en längd bakåt af omkr. 7 m. samt en höjd, som är 1 m. lägre än bröstvärnets; de lades vanligen i befästningens utgående hörn. En uppfart af 3 m. bredd ledde från naturliga marken upp på banken. För att hämma rekylen kunde faskiner eller rekylkilar fastpålas vid kanonbankens bakre kant. I fästningar lades kanonbankarna ofvanpå vallgången och erhöllo de dimensioner, som de olika pjäserna fordrade. Vid fältbefästning användas kanonbankar numera sällan, enär artilleriuppställningsplatser vanligen väljas utanför infanteriskansarna. Skola kanonbankar undantagsvis anordnas, göras de 4 m. i kvadrat för fältartilleri, 5 m. i bredd och 7 m. i längd för positionsartilleri samt 2,5 m. i kvadrat för fältkanon utan rekyl; samma mått, 2,5, ges äfven en kulsprutebank. L. W:son M.

Kanonbatteri, *krigsv.* Se Batteri.

Kanonbefälhafvare l. Pjäsbefälhafvare, *artill.*, kallas vid artilleriet det underbefäl, som har befälet öfver en artilleripjäs med tillhörande servis, hästar m. m. G. af Wdt.

Kanonbesiktning. Se Kanontillverkning.

Kanonbrok, *sjöv.* Se Brok.

Kanonbrons, *artill.* Se Kanonmetall.

Kanonbrunn, *fortif.*, skydd för servis och pjäser i självsänkande lavettage. Kanonbrunnen göres i betong, och ett å lavettaget anbragt plåttak skyddar mot granatkarteschskrot. Kanonen laddas och riktas i nedsänkt läge och sålunda fullt skyddad samt går automatiskt tillbaka ned i brunnen efter skottlossningen. L. W:son M.

Kanonbåt, *sjöv.*, ett mindre, för artilleristrid afsedt örlogsfartyg med måttlig fart. De ursprungliga svenska kanonbåtarna konstruerades och byggdes af Chapman omkr. 1768. De bestodo egentligen af två slag: kanonslupar och kanon-

jollar (se fig., t. v. och t. h.). Af båda slagen funnos såväl öppna som däckade. I allmänhet fortskaffades de med åror, men voro äfven försedda med master och segel att vid behof användas. De däckade kanonsluparna voro skonerttacklade och

fingo efter 1844 namn af kanonskonertar. Detta slags fartyg var bestyckadt med 2 24-ⓐ:iga kanoner och 6 12-ⓐ:iga karronader, förde vanligen 28 åror och hade 70 mans besättning. Den öppna kanonslupen förde 2 24-ⓐ:iga kanoner och 4 nickor, hade 26 åror och 60 mans besättning samt var försedd med två loggerttacklade master. Den däckade kanonjollen fick efter 1844 namn af kanonkutter. Den förde 1 24-ⓐ:ig och 1 18-ⓐ:ig kanon, 26 åror och omkr. 50 mans besättning. Den öppna kanonjollen förde 1 24-ⓐ:ig kanon, ett par nickor, 20 åror och 24 mans besättning. De öppna kanonsluparna hade sina kanoner, då de icke begagnades, stående nere på bottnen af fartyget. Då kanonerna skulle begagnas, upphalades de på släpor till sina respektive platser. Kanonjollarna voro försedda med ömsom 1 eller 2 loggerttacklade master; kanonen stod under strid vänd akter öfver. — Efter 1840 tillkommo nya slag af kanonbåtar, som dock hufvudsakligen endast i kanonernas beskaffenhet skilde sig från de äldre. De kallades bombkanonslupar och landstigningskanonslupar. Bombkanonslupen förde 1 72-ⓐ:ig bombkanon och 1 24-ⓐ:ig kanon jämte 4 nickor samt hade 14 par åror och 60 mans besättning. Landstigningskanonslupen förde 1 24-ⓐ:ig kanon, 1 eller 2 12-ⓐ:iga landstigningskanoner jämte 4 nickor, hade 14 par åror och 60 mans besättning. Omkr. 1860 byggdes för första gången i Sverige ångkanonbåtar, till en början af trä, men senare af järn. Deras deplacement understeg 200 ton, farten var 9 knop, och bestyckningen bestod af 1 12 cm. räfflad kanon. Fartygen voro galeastacklade; de benämndes 2:a kl. kanonbåtar. På 1870-talet byggdes ett antal kanonbåtar af större typ, 1:a kl. kanonbåtar (den s. k. ”Blenda”-typen; se midtfig.) med ett deplacement af omkr. 540 ton. De äro af järn och försedda med vattentäta celler för att i händelse af skottskador bevara flytbarheten. Två under vattenlinjen placerade maskiner, åverkande hvar sin propeller, framdrifva fartyget med vid pass 12 à 13 knop. Den ursprungliga bestyckningen utgjordes af 1 27 cm. kanon förut och 1 12 cm. kanon akterut. 1:a klass kanonbåtarna, hvilka äro ganska sjödugliga, väckte vid sitt första framträdande berättigadt uppseende till följd af sitt kraftiga, grofva artilleri, sin rörlighet och sina utmärkta manöveregenskaper. Med införandet af snabbskjutande kanoner förringades emellertid i hög grad stridsvärdet hos kanonbåtarna, hvilkas såväl skrof som artilleri saknar hvarje pansarskydd. Numera äro de också som stridsfartyg föråldrade, ehuru några af dem efter ombestyckning ännu kvarstå som stridsfartyg. Den för svenska flottan 1891 byggda s. k. 2:a kl. kanonbåten (”Svensksund”) är knappast att anse som en kanonbåt, utan är en lätt bestyckad isbrytare, tillika bärgningsfartyg. L. H. (C. K. S.)

Kanonbäddning, *krigsv.* Se Bäddning och Kanon, sp. 778 o. 785.

Kanongjuteri. Se Kanontillverkning.

Kanongrop. Se Kanonvärn.

Kanonicitēt (se Känon), sammanfattningen af alla de egenskaper, som berättiga en biblisk bok till kanoniskt anseende (se Bibelkanon).

Kano'nicus. Se Kanik.

Kanonik (grek. *to kanoniko'n*), den del af Epikuros' filosofi, som afhandlar formell kunskapslära (läran om kunskapernas uppkomst och om *criterium veri*).

Kano'niker. 1. Detsamma som kanik (se d. o.). — 2. *Mus.* Se Känon 4.

Kanonisatiōn (mlat. *canonizātio*; se Känon 1), upptagande i kanon, d. v. s. förteckningen på den katolska kyrkans helgon; helgonförklaring. Rättigheten att kanonisera ansågs i början tillkomma

biskopen, men redan 1170 häfdades den i en skrifvelse af påfven Alexander III som en den romerska stolens företrädesrätt; detta fastslogs definitivt af Urban VIII 1625. Den, för hvilken kanonisation sökes, skall bevisligen ha fört en from vandel och förrättat under. Efter från vederbörande biskop inkommen anmälan granskar kardinalkongregationen ”dei Riti” till saken hörande handlingar, hvarefter påfven, i händelse granskningen utfallit till personens i fråga fördel, högtidligt förklarar honom salig (*beatus*). Efter möjligen inberättade nya under och ytterligare pröfning följer kanonisationen, hvarigenom den ”salige” förklaras ”helig” (*sanctus*). Kungörandet sker under stora högtidligheter i Peterskyrkan. Stundom stannar det vid saligförklarandet (*beatifikationen*), hvilken dock icke medför samma anseende som fullständig *kanonisation*. Under det att kulten i det förra fallet är bunden vid ett visst mindre område och betraktas som endast *tillåtlig*, kan den i det senare anses *föreskrifven* inom hela den romersk-katolska kristenheten. Se vidare Helgon. P. F.*

Kanonisera, förklara för helgon. Se Kanonisation.

Kanoniska bref. Se Epistolæ canonicæ.

Kanoniska böcker. Se Bibelkanon.

Kanoniska evangelier. Se Evangelier.

Kanoniska lagen. Se Kanonisk rätt.

Kanoniska timmar. Se Horæ canonicæ.

Kanonisk komputation. Se Förbjudna led.

Kanonisk rätt (lat. *jus cano'nicum*; se Känon) betecknar i sin mera ursprungliga bemärkelse alla från kyrkan utgångna rättssatser, men vanligast dock allenast inbegreppet af det antal dylika rättssatser, som blifvit upptagna i *Corpus juris canonici*. Från kyrkorätt, hvarmed förstås hvad från statens sida stadgats med afseende på i staten bestående religion och kyrkosamfund, skiljer sig således den kanoniska rätten till såväl innehåll som ursprung. Ty vid sidan af föreskrifter, som afse ordnandet af kyrkans ställning i förhållande till den världsliga makten, finnas de, som höra till helt och hållet andra rättsområden. Och ehuru den världsliga myndigheten i tidigare skeden af kyrkans utveckling ofta tog initiativet i kyrkliga frågor och förlänade sin stadfästelse åt de i dem fattade besluten, så var det dock kyrkans egna män, från hvilka dessa närmast utgingo. Och under hand lösgjorde sig kyrkan här alltmera från sitt beroende af den världsliga makten.

Den kanoniska rättens källor äro för den äldre tiden beslut af allmänna eller partikulära synoder, till hvilka kyrkans män sammankommo, och, med 4:e årh., jämväl påfliga bref (*decretales*). Men därtill kom ytterligare ett element, som rättast torde betecknas med namnet apokryfiskt eller understucket. Och om äfven stundom allt vitsord genom särskildt beslut fränkändes rättssatser af denna beskaffenhet, skedde detta dock icke alltid eller förr, än de redan utöfvat inflytande på rättens framtida utveckling. Detta elements förekomst berodde mycket af det sätt, hvarpå den kanoniska rätten utbildat sig till ett särskildt lagverk. — Visserligen upptogos i de äldre världsliga rättsböckerna såväl af romerskt som germanskt ursprung kyrkorättsliga bestämmelser. Men därjämte företogo sig enskilda kyrkans män att upprätta särskilda samlingar däraf. Märkligast i detta hänseende äro för den äldre tiden *Collectio dionysiana*, från Italien, och *Collectio hispana*, med orätt äfven kallad *Collectio isidoriana*, från Spanien. I dessa mer eller mindre fullständiga rättsböcker upptogos äfven satser af föregifvet ålderdomligt ursprung, men af tvifvelaktig äkthet. Det verk, som i denna väg bragt det vidast och ådragit sig största uppmärksamheten, är den på grund af Collectio hispana i 9:e årh. i Frankrike utarbetade samling, som kallas den *pseudo-isidoriska*. Ty däri har en mängd falska påfliga bref blifvit intagen i uppenbar afsikt att bereda kyrkan större välde och oberoende gentemot den världsliga regeringen och väl närmast till förmån för den biskopliga myndigheten. Alla dessa samlingar blefvo undanträngda genom det i midten af 12:e årh. tillkomna *Decretum Gratiani*, så kalladt efter sin upphofsman, en munk från klostret S. Felix i Bologna. I motsats till de förra samlingarna innehöll Decretum Gratiani en efter innehållet ordnad uppställning af materialet, hvarvid en fortlöpande text af författaren ytterligare förmedlade sambandet mellan de särskilda stadgandena. Först Decretum Gratiani vann också ett allmänt erkännande inom den kristna kyrkan. Det har äfven en annan betydelse. Det utarbetades under påverkan af det vid universitetet i Bologna återväckta studiet af den romerska rätten och efter föredöme af de vid samma universitet öfver den romerska rätten gjorda glossatoriska arbetena. Och med detsamma blef den kanoniska rätten vid universiteten ett särskildt ämne för studier och vetenskaplig utläggning. Då namnet för den i den romerska rätten förfarne läraren var *legista*, har målsmannen för den kanoniska rätten i motsats därtill kallats *canonista*. Decretum Gratiani omfattar tiden till 1139. Till detsamma slöto sig af vissa påfvar till efterrättelse kungjorda samlingar af påfliga bref: *Decretales Gregorii noni* (1234), *Liber sextus* af Bonifatius VIII (1298) och *Clementinarum libri V* af Klemens V (1313). Jämte Decretum Gratiani betecknades nämnda från påfvarna själfva utgångna dekretalsamlingar redan vid konsilierna i Konstanz (1414—18) och Basel (1431—43) som *Corpus juris canonici;* och med dem var detta verk egentligen äfven afslutadt. Men därjämte ha i upplagor af ”Corpus juris canonici” upptagits dels 20 dekretal af Johannes XXII, dels andra påfvars bref, 73 till antalet, de s. k. *Extravagantes communes*. Detta har i viss mening sanktionerats därigenom, att så äfven skett i den på föranstaltande af Gregorius XIII utgifna officiella upplagan. Att den kanoniska rätten sålunda sammanförts i ett afslutadt lagverk, betydde för öfrigt icke ett afstannande i den kanoniska rättens utveckling. Denna fortgick tvärtom alltjämt. Det berodde allenast på förändrade tidsförhållanden, att området för kyrkans verksamhet i detta afseende icke blef så vidsträckt som förut.

Från början afsågo de från kyrkan utgående rättssatserna närmast att ordna kyrkans inre förvaltning. Men sedan kyrkan tillkämpat sig erkännande och gunst af den världsliga makten, vidgades gränserna för hennes rättsbildande myndighet. I det stora hela är detta ytterst att föra tillbaka till den särskilda ställning, som kyrkan kom att intaga i processuellt afseende. Redan de romerske kejsarna hade gifvit kyrkans föreståndare rätt att döma i sina underordnades civila tvister samt då frågan rörde kyrkliga angelägenheter. Enligt ofvannämnda

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

dekretalsamlingar gjorde kyrkan bl. a. anspråk på att sträcka sin domsrätt till alla de saker, i hvilka en andlig var tilltalad eller eljest något kyrkligt eller religiöst intresse var inblandadt. Och om än kyrkan här och hvar måste tåla någon nedsättning i dessa sina anspråk, var det dock i ofvan angifna omfång, som kyrkan allmänneligen utöfvade sin domsrätt under medeltiden. Däraf blef en följd, att den kanoniska rätten kom att innehålla en mängd civil-, straff- och processrättsliga bestämmelser. På den maktställning, som kyrkan eftersträfvade och för någon tid äfven innehade, beror åter hvad den kanoniska rätten innehåller i stats- och folkrättsligt hänseende. Sitt material har den kanoniska rätten till ojämförligt största delen hämtat från den romerska rätten, hvilken i de germanska länderna, där hvar och en dömdes efter sin stams lag, ursprungligen betraktades som de andliges personliga rätt. Men därförutom upptogos i den kanoniska rätten äfven från annat håll rättssatser, från såväl mosaisk som germansk lag. Och till ej ringa del har den kanoniska rätten förarbetat dessa olika rättsmoment. Detta har då skett dels i afsikt att lämpa dem efter de för handen varande tidsförhållandena, dels ock under inflytande af de grundsatser, på hvilka den kristna läran hvilade. Såväl i det ena som i det andra afseendet har den kanoniska rätten härvid varit utvecklingen mera till gagn än till skada. Detta gäller i öfrigt om den kanoniska rätten i allmänhet. Det inflytande den utöfvat har äfven varit synnerligen stort. I Tyskland blef den kanoniska rätten från slutet af 15:e och början af 16:e årh. jämte den romerska rätten antagen som gällande rätt, hvarvid den kanoniska rätten, såsom den yngre, ansågs böra vid olikhet med den romerska ega företräde. Och annorstädes ha de andlige, hvilka under medeltiden voro bildningens egentliga målsmän och i allmänhet hade samfundens styrelse och utveckling om händer, beredt den kanoniska rättens institut inträde i de borgerliga lagarna. Det har härvid varit den kanoniska rätten till fördel, att den hade egenskapen att i sig upptaga och införlifva rent germanska institut och därför icke var för de germanska folken så helt och hållet främmande. Till stor del har det ock varit genom den kanoniska rätten, som romerska rättsprinciper banat sig väg in i de germanska folkens rättssystem och sålunda blifvit grundläggande för den moderna rättsutvecklingen. Särskildt torde detta vara att antaga om de spår af romersk rättsåskådning, om hvilka redan Sveriges gamla landskapslagar bära vittne. Utom det att den kanoniska rätten, sådan den utbildat sig på grundvalen af ”Corpus juris canonici”, fortfarande är den katolska kyrkans lag, ehuru delvis satt ur kraft genom särskilda från de olika statsmyndigheterna utgångna lagar, har den alltså i egenskap af fordomtima rättskälla betydelse för alla de kristna folken. Särskildt må i detta sammanhang erinras, att den genom de s. k. naturrättslärarna blifvit grundläggande för hela den moderna folkrätten. Äfven i Sverige gällde den kanoniska rätten fordom som en lag i kyrkliga ärenden, och man har en särskild påminnelse därom genom det vid Skeninge kyrkomöte 1248 biskoparna meddelade åläggandet att ega och flitigt studera Gregorius IX:s redan då publicerade dekretalsamling. Våra äldre rättsböcker återgifva i öfrigt flerstädes den kanoniska rättens innehåll. Med reformationen och särskildt 1571 års kyrkoordning förlorade den kanoniska rätten för vårt land formellt sin bindande kraft. Dess bestämmelser upptogos och följdes likväl, till den del som de ej stodo i oförenlig motsats till det protestantiska uppfattningssättet, och påträffas, än i oförändrad och än i bearbetad form, jämväl i den gällande rätten. Till ej ringa del ha emellertid numera stadgandena öfverflyttats till den borgerliga lagen. Jfr L. M. Bååth, ”Bidrag till den kanoniska rättens historia i Sverige” (akad. afh. 1905). A. W.

Kanonjoll, *sjöv.* Se Kanonbåt.

Kanonjär. Se Kanonjärkompanierna.

Kanonjärkompanierna. Sedan alla de s. k. sjöartillerikompanierna blifvit förlagda till Karlskrona, bildades 1832 i Stockholm en kanonjärkår, bestående af två kompanier, hvartdera med 50 kanonjärer och 25 underkanonjärer. Manskapet inom denna kår var likställdt med flottans matroser. Då flottan 1866 delades i två kårer, kommo kanonjärkompanierna att tillhöra skärgårdsartilleriet; och då flottans båda kårer 1873 sammanslogos, förändrades kanonjärkompanierna till matroskompanier. L. H.*

Kanonkasematt, *befästningsk.* Se Kasematt.

Kanonkommendör, *sjöv.*, den man (pjäsbefälhafvare), som har närmaste befälet öfver en kanon och dess betjäning. Han riktar och affyrar vanligen själf kanonen. Till sitt närmaste biträde har han ofta en sekundkommendör. L. H.*

Kanonkula, *artill.* Se Projektil.

Kanonkutter, *sjöv.* Se Kanonbåt.

Kanonkärra, *sjöv.*, en starkt byggd kärra med höga hjul, till hvilkas axel en kanon (af ”medelsvårlek”, d. v. s. af 10—20 cm. kaliber) upphängslas med kättingar för transport. För svåra pjäsers transport användes kanonvagn (se d. o.). H. W—l.

Kanonlåda, *sjöv.*, den ursprungliga, gamla skeppslavetten, hvarpå kanonen låg, då den var i bruk. Den hade utseende ungefär af en låda utan botten och var försedd med fyra hjul eller rullar samt kallades af denna anledning äfven fyrarullalåda (se d. o., med fig., och Lavett). L. H.*

Kanonmaterial, *artill.* Det för tillverkning af moderna vapen använda materialet måste fylla mycket höga fordringar, hvilka i hufvudsak framgå af följande: *elasticiteten* måste vara så stor, att permanent formförändring ej inträder genom de normala påkänningarna vid skottlossningen; *hållfastheten* måste vara stor och ligga afsevärdt högre än elasticitetsgränsen, för att vid abnormt höga påkänningar — uppkomna t. ex. genom sprängning af en projektil i loppet — kanonen ej skall sprängas sönder, utan verkningarna inskränkas till på sin höjd en permanent formförändring; *tänjbarheten* bör vara stor, ty härigenom vinnes en viss garanti mot sönderspränging af eldröret vid abnormt höga påkänningar samt mindre våldsamma verkningar, om en sönderspränging trots allt skulle ega rum; *hårdhet* är nödvändig, för att materialet skall kunna motstå inverkan af slag, stötar och projektilernas nötning; *kemisk stabilitet* erfordras, för att materialet skall kunna motstå luftens och krutgasens kemiska inverkan; *hög smältpunkt* är nödvändig med hänsyn till den höga temperatur, som vid krutets förbränning alstras i loppet. Af de anförda egenskaperna stå några i ett visst samband med hvarandra, hvarför vid ett material en höjning af en egenskap måste

nedföra en sänkning af en annan o. s. v.; ett rätt ifvägande af fordringarna är sålunda af den största ikt; dessutom förtjänar särskildt framhållas, att de os materialet i och för sig själf befintliga egenkaperna i vissa afseenden kunna väsentligen höjas genom lämpligt afpassad fysisk behandling, hvilken ngår som ett led i kanontillverkningen (se d. o.).

Som kanonmaterial användes förr gjutjärn, smidesärn och brons. Framställningen af det för kanontillverkningen använda tackjärnet — "kanontackärn" — öfverensstämde i hufvudsak med framställningen af vanligt tackjärn, men särskildt goda malmorter användes och blåsningen utfördes med den största omsorg; en naturlig följd häraf blef, att kanontackjärnet var af en högre kvalitet än öfrigt inom industrien förekommande tackjärn; kanontackärnet utgjorde på sin tid en specialitet för den svenska järnindustrien. Smidesjärnet användes hufvudsakligen till de band, hvilka under ett senare skede kommo till användning för förstärkande af gjutärnskanonerna. Ang. bronsen och dess användning se Kanonmetall. De allt större fordringar, som ställdes på artilleripjäsernas effekt, medförde naturligen ökade fordringar på kanonmaterialet; en följd häraf blef, att gjut- och smidesjärnet ej alls och bronsen blott i vissa fall kunde komma till användning för själfva eldröret. I stålet fann man då det material, som bäst lämpade sig för tillverkning af artilleripjäser, och man har träget arbetat på dess förbättrande med sådant resultat, att det lätt anpassa sig efter de allt mera stegrade fordringarna. För kanontillverkningen har användts och användes såväl puddel- och bessemer- som martinstål. Krupp använder i allmänhet degelgjutstål, erhållet genom omsmältning i degel af hufvudsakligen puddelstål, men äfven bessemer- och martinstål; degelgjutstålet är ett utmärkt material, men det ställer sig relativt dyrt, på grund däraf, att framställningen är omständlig och de af detsamma framställda ämnena måste underkastas smidning (se Kanontillverkning). Ett numera mycket användt material är s. k. tätt martinstål; det framställes i martinugn och kan utan omsmältning direkt användas för gjutning eller smidning; genom lämpliga tillsatser under processen i martinugnen och lämpliga anordningar vid gjutningen erhåller materialet i fråga sådan konsistens, att smidningen i vissa fall är obehöflig; framställningen af detta martinstål ställer sig sålunda lida enklare än framställningen af degelgjutstål; lätt osmidt martinstål kan efter lämplig behandling anses jämbördigt med degelgjutstål. Af största vikt för egenskaper hos stålet, detta må vara framställdt efter den ena eller andra metoden, är halten af kol och järnets öfriga följeslagare; framställningen af stålet måste därför noggrant så bedrifvas, att i detta afseende önskad slutprodukt erhålles. Genom tillsats af en lämpligt afpassad mängd nickel höjas flera af stålets egenskaper, framför allt dess elasticitet, och det s. k. nickelstålet, hvilket naturligen kan framställas såväl i form af degelgjutstål som martinstål, har funnit stor användning som kanonmaterial; en ytterligare variant af nickelstålet, nämligen nickelkromstålet, har framträdt under de senare åren och kommit till rätt stor användning. En fråga, som på sista tiden fått allt större betydelse och äfven berör kanonmaterialet, är uppkomsten af urbränningar (se d. o.) i kanonernas lopp; det nuvarande kanonmaterialet är i detta hänseende långt ifrån idealiskt, och försöken att öka dess motståndskraft mot urbränningar ha hittills icke krönts med nämnvärd framgång. I Sverige användes som kanonmaterial hufvudsakligen tätt osmidt martinstål med nickeltillsats, men äfven smidt nickel-kromstål.

Hvad som hittills anförts, hänför sig till kanonmaterial i inskränkt bemärkelse, d. v. s. till det material, hvaraf själfva "kanonen" (eldröret) med mekanism tillverkas och hvarpå de största fordringarna uppställas; till lavettaget och dess olika delar användas dessutom stål med lägre egenskaper, mässing, koppar, brons m. m., alltefter de fordringar i olika afseenden, som ställas på de olika delarna.

Ang. de anläggningar i och utom Sverige, där kanonmaterial framställes, se Kanontillverkning. S.

Kanonmetall l. Kanonbrons, *artill.*, kallas en legering af vanligtvis 88—92 proc. koppar på 12—8 proc. tenn. Genom tillsats af mera tenn blir bronsen visserligen hårdare, men på samma gång sprödare. Den har stor tänjbarhet och erbjuder nästan obegränsad säkerhet mot plötslig sprängning, men är föga lämplig i synnerhet vid gröfre pjäser, emedan den ej kan motstå ett större gastryck utan permanent formförändring. Den är dessutom för mjuk för att motstå projektilens nötning äfvensom ganska dyr, något som dock förringas af möjligheten att kunna omgjuta obrukbara pjäser. Bronsens ringa spänstighet sökte Künzel (i Liège) öka genom tillsats af ända till 0,75 proc. fosfor. Nämnda fosforbrons erhåller högre spänstighet samt blir hårdare och mera homogen än den vanliga bronsen, men däremot mera emottaglig för urbränningar af krutgasen. En ny epok började för bronsen genom österrikiske generalen Uchatius' metod att framställa den s. k. stålbronsen. Han göt kanoner med 8 proc. tenn och 92 proc. koppar i järnform med en kärna af smidd koppar. Genom formens och kärnans stora värmeledningsförmåga erhöll han en hastig afkylning af godset, hvarefter, sedan kärnan blifvit borttagen och loppet borradt till en kaliber, som var mindre än det normala loppets, godset på så sätt sammanpressades, att en serie stålkoner med allt större och större diameter framdrefs genom loppet medelst hydrauliska pressar; godsets inre lager erhöllo härigenom sådana fysiska egenskaper, att de i vissa fall och hänseenden närmade sig gjutstålets. Genom en del i nämnda lager uppkomna spänningar ökades ytterligare förmågan att motsätta sig af krutgasen förorsakad utvidgning af eldröret; sålunda behandlad brons kan likväl ej upptaga täflan med stålet vid tillverkningen af gröfre pjäser. Metoden har hufvudsakligen kommit till användning i Österrike, där den fortfarande är i bruk för tillverkning af fältpjäser. I Sverige har metoden ej kommit till användning i vapenindustrien. S.

Kanonport, *skpsb.*, en i fartygssida, kasematt- eller tornpansar befintlig öppning för kanonen. Kanonportens form och storlek afpassas efter den olika riktning i sida och höjd, som afses för kanonen; om denna står uppställd bakom pansar, bör porten ej vara större, än oundgängligen nödvändigt är, till följd af risken att projektiler eller sprängstycken kunna inkomma genom densamma. Kanonportens utsträckning i höjdväg kan väsentligt begränsas, om den axel, hvaromkring kanonen vid höjdriktning rör sig, förlägges tätt bakom porten. I rörliga kanon-

torn, hvari kanonen ej sidoriktas oberoende af tornet, sluter porten, hvars form är en stående oval, sidovägen helt nära intill kanonen. Kasematportar förete vanligen formen af en långsträckt, liggande rektangel. Portöppningen kan vanligen tillslutas med omkring kanonens ”långa fält” anbragta klotsar eller portluckor, på äldre fartyg benämnda halfportar. C. K. S.

Kanonsalut. Se Salut.

Kanonservis, *artill.* Se Servis.

Kanonskonert, *sjöv.* Se Kanonbåt.

Kanonslup, *sjöv.* Se Kanonbåt.

Kanonslups-bataljon, *sjöv.* Se Bataljon 2.

Kanonspak, *krigsv.* Se Handspak.

Kanonspat, *miner.*, i långa pelare utbildad kalkspat. A. Hng.

Kanontillverkning, *artill.* Kanoner tillverkades ursprungligen af trä, därefter af hopsvetsade järnstänger, hvilka omslötos af smidda järnband. Så snart metallgjutningen blef mera känd, gjordes de af brons och därefter af gjutjärn. I synnerhet inom Sverige vann tillverkningen af gjutjärnskanoner någon framgång till följd af landets tillgång på utmärkta råämnen, och export af dylika pjäser (ofta kallade *stycken*) egde rum. Gjutjärnskanonerna framställdes i äldre tider i ett stycke genom gjutning; de ökade fordringarna nödvändiggjorde senare, att de försågos med band af smidesjärn och stål. Ej ens de stålbandade gjutjärnskanonerna kunde emellertid i längden fylla de allt större fordringar, som uppställdes, och man öfvergick då till att framställa kanonerna i deras helhet af stål (se Kanonmaterial). Den nutida kanonen är uppbyggd af flera stållager och består af ett inre *kärnrör* och ofvanpå detta en eller flera *mantlar*. Ämnena framställas antingen af tätt osmidt martinstål (den i Sverige vanligen använda metoden) eller degelgjutstål, tillsatta med nickel och eventuellt äfven krom (se Kanonmaterial).

Tätt osmidt martinstål. Ämnena till kärnrör och mantlar gjutas i form af massiva cylindrar; gjutning öfver kärna skulle teoretiskt sedt medföra många fördelar, men har i praktiken ej krönts med framgång, hufvudsakligen beroende på, att otätheter uppkomma i götets inre; sådana otätheter förefinnas naturligtvis äfven i de massiva ämnena, men aflägsnas ur dessa genom den i det följande omnämnda grofborrningen. De med formmassa inklädda gjutflaskorna ställas ofvanpå hvarandra i för ändamålet afsedda brunnar och bilda sålunda en cylindrisk kanal med obetydligt större diameter, än den kärnröret (manteln) skall erhålla. Längden är dock afsevärdt större än den slutliga (stundom ända till 50 proc.), enär man åt götet måste ge ett så stort sjunkhufvud, att blåsbildning i själfva götet i möjligaste mån förhindras; götets bästa del är alltid den längst ned belägna. Vid gjutning af kärnrörsämnen anordnas med hänsyn härtill alltid så, att den del, som skall inrymma laddningsrummet, kommer längst ned. I och för gjutningen tappas stålet ur martinugnen i en gjutskänk, hvilken föres till och öfver gjutformen; skänkens innehåll gjutes därefter direkt ned i formen, hvars botten består af tegelsten; gjutningen kräfver blott några minuter, men afsvalnandet vid stora göt flera dygn.

Degelgjutstål. För ämnets framställning användes en gjutform, som har afsevärdt större inre diameter än den blifvande kanondelens yttre diameter, men i stället är reducerad i fråga om längden. Stålet smältes i deglar; hvarje degel rymmer endast omkr. 40 kg. stål, hvarför en stor mängd deglar erfordras (hos Krupp framställes af degelgjutstål göt om ända till 85 tons vikt, och härvid kunna de erforderliga deglarna sålunda räknas i tusental). Det erhållna götet måste för ernåendet af tillräcklig täthet underkastas smidning, genom hvilken befintliga otätheter sammanpressas; för ändamålet uppvärmes götet i gasugn (vällugn), och smidningen utföres i hydraulisk press, hvarigenom ändamålet bättre vinnes än genom användande af förut brukliga ånghammare; under och genom smidningen ges åt ämnet den önskade formen. För att öka tätheten användes äfven en metod att omedelbart efter gjutningen utsätta götet för tryck, antingen medan det ännu är smältande eller blott glödande. Detta tillvägagångssätt gör dock ej smidningen öfverflödig.

Ämnenas vidare behandling är i allt väsentligt lika, vare sig tätt martinstål eller degelgjutstål användes, och den följande redogörelsen är sålunda gemensam för båda fallen. I stort sedt är behandlingen af ämnen för kärnrör och mantlar enahanda. Den första bearbetningen består i afstickandet af sjunkhufvudet och i längdled öfverflödigt gods, hvarvid dock gods sparas för profstänger och erforderlig arbetsmån; arbetet utföres i svarf. Nästa operation är grofsvarfning, vid hvilken äfven svarfvas lagergångar för ämnets styrande under borrningen, vid hvilken dess ena ända måste vara fri. Efter grofsvarfningen följer grofborrningen, under hvilken ämnet roterar och borrstålet frammatas utan att vridas; vid grofva borrhål utskäres hålet med kärna, hvarigenom borrets skär afsevärdt reduceras; vid långa ämnen borras ofta samtidigt från dess båda ändar. Efter grofborrningen underkastas ämnet den för stålgjutgods vanliga glödgningen för bortskaffandet af inre spänningar i godset och för förändring af godsets struktur. Glödgningen efterföljes af härdningen, genom hvilken godset i hufvudsak erhåller sina slutliga egenskaper; härdningen består i en uppvärmning till omkr. 800° C. med därefter följande afkylning genom neddoppning i lämpligt bad, vanligen oljebad. Efter härdningen anlöpes ämnet, d. v. s. detsamma uppvärmes ånyo till en temperatur lägre än härdningstemperaturen och afkyles därefter på ett efter förhållandena lämpadt sätt; genom anlöpningen fördelas vid härdningen uppkomna spänningar i godset samt ökas tänjbarheten. I och med anlöpningen har materialet fått sin fullständiga behandling och skall efter densamma fylla de uppställda fordringarna; för utrönande af detta uttagas därför profstänger, hvilka underkastas fastställda prof. Uppfyllas ej de uppställda fordringarna, underkastas ämnet efter de erhållna resultaten lämpad ombehandling i fråga om härdning och anlöpning. Härefter följer fortsatt mekanisk bearbetning; den mantel, som skall sitta närmast utanpå kärnröret, slätborras och uppmätes ytterst noggrant (på 0,01 mm. när); kärnröret förborras, och dess yttre mot manteln svarande del svarfvas noggrant till en diameter, som med det beräknade serraget (sträckningsmåttet) öfverskjuter mantelns inre diameter. Mantlingen utföres därefter vanligen sålunda, att manteln ställes lodrätt i härför lämpad ugn och uppvärmes till en temperatur, som ej får öfverstiga anlöpningstemperaturen; då manteln utvidgat sig tillräckligt,

hvilket utrönes genom profningar med mall, nedföres det ofta med is afkylda kärnröret, och det hela får svalna, hvilket ofta påskyndas genom besprutning med vatten; under afsvalningen krymper manteln och fasthåller sålunda kärnröret, hvarvid en del för kanonens motståndsförmåga mot de af krutgasen alstrade påkänningarna beräknade förmånliga spänningar i godset uppkomma. Skola flera mantlar påsättas öfver hvarandra, måste svarfningen utföras mellan hvarje påkrympning; tillvägagångssättet blir i öfrigt lika med det ofvan beskrifna. Då kanonen är färdigbyggd, följer dess slätborrning, yttre svarfning och hyfling (eventuellt slipning i loppet) samt räffling. Denna utföres i en särskild räffelmaskin, i hvilken kanonen är fast inspänd, under det att den med räffelstålen försedda räffelstången rör sig med bestämd vridning från kanonens bakre del till dess mynning. Vanligen skäras 4 räfflor samtidigt, vid mindre kanoner dock ofta endast 2; hvarje skär är endast några hundradels mm. djupt, hvarför räffelstången måste passera loppet flera gånger, innan räfflan är färdigskuren. Efter räfflingen slipas loppet för aflägsnande af räfflornas skarpa kanter; härefter följa borrning och utarbetning af laddningsrum och mekanismläge, diverse fräsnings- och hyflingsarbeten, passning af den parallellt med kanonen tillverkade mekanismen m. m.

Samtidigt med eldröret tillverkas det för detsamma afsedda *lavettaget*, hvars konstruktion växlar högst betydligt alltefter de kanoner, för hvilka det afses.

Sedan såväl eldrör som lavettage blifvit färdigbearbetade, sammansättas de, och den sålunda erhållna artilleripjäsen underkastas en noggrann *besiktning*, hvarvid bland annat kontrolleras, att samtliga mått hålla sig inom föreskrifna gränser. Härefter underkastas pjäsen profskjutning samt i samband med och efter denna förnyad fullständig besiktning och uppmätning af dimensionerna för utrönande af, huru pjäsen bestått profskjutningen. Härefter utföras såsom sista led i tillverkningen sådana arbeten som brungöring, svartbetsning, målning m. m., hvarefter pjäsen är färdig att tagas i bruk eller monteras å fartyg eller fästning. Samtliga besiktningar af pjäsen utföras af en för ändamålet utsedd kontrollofficer; denne följer i allmänhet hela tillverkningen af pjäsen och utöfvar härunder kontroll å densamma genom detaljbesiktning af de olika delarna under deras olika tillverkningsskeden.

En särskild form af den moderna stålkanonen är den s. k. stålträdskanonen, hvilken kommit till stor användning i England och Amerika. Vid denna konstruktion omges ej kärnröret af en påkrympt mantel, utan i stället af ett i många hvarf lindadt lager af stålträd, hvilken under pålindningen utsättes för afsevärd sträckning, hvarigenom lagrets verkan blir enahanda med den påkrympta mantelns; trådlagret omges af en mantel afsedd till skydd och bärare af kanonens axeltappar och motsvarande anordningar, men ej att bidraga till godsets radiella bärighet. Konstruktionen eger i förhållande till mantelkonstruktionen fördelen af relativt större styrka och bättre kontroll af materialet, men är äfven behäftad med flera olägenheter, bland hvilka främst märkes svårigheten att erhålla eldröret tillräckligt hållfast i längdled, då ju trådlindningen ej binder i denna led; genom särskilda anordningar har man dock lyckats väsentligen afhjälpa nämnda svaghet hos konstruktionen.

De största kanonfabrikerna äro: i Tyskland Krupp och Rheinische metallwaaren- und maschinenfabrik, i England Armstrong-Elswick och Vicker Sons & Maxim, i Frankrike Schneider-Canet, i Österrike Skoda-werke, i Förenta staterna Bethlehem Steel Company. I *Sverige* voro de äldsta "byssegjuterierna" uti Stockholm, Nyköping, Kalmar, Älfsborg samt vid Stora Kopparberget i Dalarna. Finspångs styckebruk erhöll sitt första privilegiebref 1 febr. 1587, och det förr på Åker befintliga hade sin uppkomst från 1584. Öfverste v. Wurmbrandt lät tillverka sina läderkanoner vid Julita kungsgård i Södermanland samt anlade där på 1630-talet ett gjuteri för järnkanoner. Äfven i Örebro och vid Huseby inrättades gjuterier under drottning Kristinas regering. Under senare hälften af 1600-talet götos kanoner endast vid Finspång och Åker. Därefter anlades styckebruken Stafsjö, Ehrendal, Svärta och Hällefors i Södermanland samt Öfverum och Tofvehult i Kalmar län. — I Sverige tillverkas f. n. (1910) stålkanoner af Aktiebolaget Bofors—Gullspång, Bofors, och Nya aktiebolaget Stockholms vapenfabrik Finspång (se Finspång, fig. 2). S.

Kanonvagn, *sjöv.*, två mycket starka, låga hjulpar, som förenas med klammar och en träbäddning, ursköIpad efter formen af den ("svåra") kanon, som skall transporteras å vagnen. H. W—l.

Kanonvärn, *befästningsk.*, kallas en fältbefästning, som utföres till skydd för såväl kanonen som dess servis under eldgifning. Det utföres antingen som markkanonvärn, då kanonen kvarstår på naturliga marken, eller som kanongrop, då åt kanonen ges en nedsänkt uppställning. I båda fallen skyddas kanon och servis genom en framför dem uppkastad vall, som vid markkanonvärn göres högre, hvarjämte å ömse sidor om kanonplatsen servisgropar utgräfvas. L. W:son M.

Kanōpos (Canopus), *astron.*, stjärna af första storleken i stjärnbilden Skeppet Argo å södra himmelen. (B—d.)

Kanōpos, Kanōbos (lat. *Canōpus* l. *Canōpus*), i forntiden stad i Nedre Egypten, n. ö. om Alexandria, i närheten af det nuv. Abukir, vid en efter densamma uppkallad Nilmynning. En kanal förmedlade förbindelsen med sjön Mareotis och Alexandria, före hvars anläggning K. var den förnämsta handelsstaden i denna trakt. Staden hade ett Osiristempel med orakel. Invånarna voro beryktade för sitt yppiga lefnadssätt. Efter kristendomens införande i Egypten försvann staden alldeles. (J. F. N.)

Kanōri, folkstam i Sudan. Se Kanuri.

Kano-skolan. Se Japansk konst.

Kanōt (fr. *canot*, af sp. *cano'a*, urspr. ett karibiskt ord, som betyder båt), urspr. liten båt eller farkost, urholkad af en trädstam och begagnad af åtskilliga vilda folkslag. Äfven båtar, som äro hopfogade af flera stycken, kallas dock stundom kanoter, t. ex. den på fig. *a* framställda kanadiska kanoten, hvilken göres af näfver, fastsydd vid lätta träspjälor. — På senare tider har namnet kanot antagits för att beteckna små, på europeiskt sätt af segelduk på ribbstomme eller af trä byggda, i båda ändar spetsiga båtar, hvilka egentligen äro att anse som redskap för den idrott, som man i dess fosterland, England, kallar *canoeing*. Det utmär-

kande för detta idrottsredskap kan anses vara, att båten är jämförelsevis liten och lätt, heldäckad, med endast tillräckligt öppet rum för kanotisten, som med utsträckta ben sitter på bottnen i farkosten och framdrifver den med en tvåbladig åra, kallad

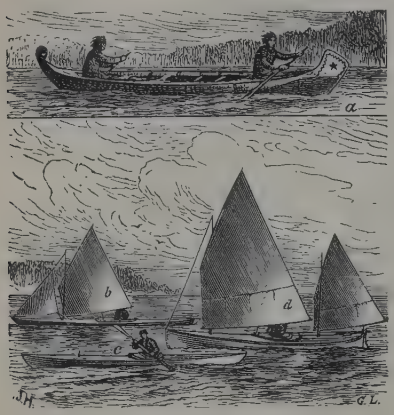

Fig. *a—d*.

paddel, hvars båda blad användas växelvis på ömse sidor. Redan den förste uppfinnaren af kanotidrotten, skotten Mac Gregor, började dock till sin världsbekanta kanot, ”Rob Roy” (fig. *b*), använda äfven segel som fortkomstmedel. Utvecklingen af kanotseglingsidrotten stegrade emellertid anspråken på dessa små farkosters seglingsförmåga så, att man började skilja emellan paddelkanoter (fig. *c*), i hvilka segel endast tillfälligtvis användas vid god vind, och segelkanoter (fig. *d*), som företrädesvis äro afsedda för segling äfven i motvind. Men äfven den nämnda uppdelningen har under årens lopp skarpare fastslagits såväl uppåt som nedåt till följd af kanotisternas fordringar på att erhålla farkoster, afsedda för största möjliga hastighet och mera lämpade för det ändamål, hvartill de äro konstruerade.

Fig. *c*. Moderna svenska segelkanoter.

Man skiljer nämligen, åtminstone här i Sverige, numera på följande kanottyper: paddeltäflingskanoter, omkr. 0,55 m. breda och omkr. 5 m. långa, afsedda för paddeltäflingar enbart; segelbara paddelkanoter, omkr. 0,70 m. breda och omkr. 4 m. långa, hvilka med fördel kunna både seglas och paddlas; segelkanoter, omkr. 1 m. breda och omkr. 5 m. långa, som på grund af sin stora bredd icke gärna paddlas, utan ros; kappseglingskanoter (fig. *e*), med samma dimensioner som föregående typ, afsedda uteslutande för kappseglingar. C. S:th. (F. S.)

Kanotidrott, den idrottsgren, hvars utöfvare begagna sig af kanoten som redskap, blef bekant i Sverige 1866, då en engelsk kanotist i sin kanot färdades kanalvägen till Stockholm. Den inhemska kanotidrotten i Sverige började 1868, då en engelsk kanot importerades. En af de förste svenskar, som egde kanot, var nuv. kommendör Karl Smith (”svenska kanotidrottens fader”), som 1871 införde den på ön Malta byggda kanoten ”Toto” och verkat ofantligt mycket för spridandet af kanotidrotten. Först med bildandet af Föreningen för kanotidrott i Stockholm 2 dec. 1900 började idrotten organiseras och har sedan dess gått mycket framåt i vårt land. Föreningen har f. n. (1910) 90 medlemmar med omkr. 60 kanoter och anordnar hvarje år flera täflingar i såväl segling som paddling. Småningom växte kanotföreningar upp äfven i landsorten, t. ex. i Göteborg, Örebro, Karlstad och Hälsingborg. Den högsta ledningen af kanotidrotten i Sverige handhafves af Svenska kanotförbundet, som är sektion af Svenska gymnastik- och idrottsföreningarnas riksförbund. Under Svenska kanotförbundet sortera de till Riksförbundet anslutna föreningar, som anmält sig idka kanotidrott, f. n. ett 10-tal. Dessa äro skyldiga att följa de af Kanotförbundet utfärdade täflingsreglerna och bestämmelserna. Sistnämnda förbund har dessutom till ändamål att utbreda intresset för och kännedomen om kanotidrotten genom anordnande af mästerskapstäflingar, tillhandahållande af billiga kanotritningar m. m. Jfr Kanot. F. S.

Kanoti'st. Se Kanot.

Kanpūr (Khanpur), distrikt och stad. Se Cawnpore.

Ka'nsallis-osake-pa'nkki, fi., Nationalaktiebanken, finsk, 1890 inrättad bank med styrelse och hufvudkontor i Helsingfors samt afdelningskontor i 28 af landets städer (1909) samt dessutom å några platser i landsorten. Aktiekapital 9 mill. mark. Dess reservfond utgjorde 1909 8,290,000 mark, dess omsättning i debet och kredit s. å. 4,019 mill. mark. A. G. F.

Kansas [kä'nsəs]. 1. En af Nord-Amerikas förenta stater, belägen mellan 37° och 40° n. br. samt 94° 38′ och 102° v. lgd, omgifves i n. af staten Nebraska, i v. af Colorado, i s. af Oklahoma, i ö. af staten och floden Missouri. 212,780 kvkm., hvaraf 980 kvkm. vatten. Det har formen af en rektangel med en längd af 640 km. och en bredd af 244 km. K. är ett vågigt, rikt vattnadt slättland, som från 1,200 m. höjd i väster sakta sänker sig till 225 m. i öster. Västra delen utgöres af en tämligen öde sandstensplatå; den mellersta upptages af stora prärier, under det den östra omväxlande visar odlade sträckor och stora skogar. Floderna äro i allmänhet breda och grunda samt föga egnade till farleder. Den största är Kansas, som med två källfloder, Republican river och Smoky hill fork, upprinner på Klippiga

bergen och under sitt lopp genom K. upptager Blue river och en mängd smärre tillflöden, tills den vid östra gränsen utmynnar i Missouri. Sydvästra delen af K. genomflytes af Arkansas med Neosho. Klimatet är sundt och utmärkes af stark sommarhetta. Dodge vid Arkansas har 518 mm. årlig nederbörd, men blott 70 regndagar om året; julitemperaturen är 25,4°, men kan under de ofta förekommande heta vindarna stiga till 45°. Detta har till följd, att äfven större floder i västra K. om sommaren äro utan vatten, och denna del af landet är en grässtäpp, som kräfver konstgjord bevattning för att kunna odlas. Här äro bergsalt och gips de viktigaste bergsprodukterna. I östra delen bildar en stenkolsformation, som upptager 44,000 kvkm., berggrunden, hvilken täckes af en humusrik svartjord. Nederbörden är här rikare. Topeka har 823 mm. nederbörd om året och en årsmedeltemperatur af 12° med 25,2° i juli och —2,8 i jan. Dock förekomma äfven här de förödande heta vindarna och långa tider af torka, men vanligen slår jordbruket här väl ut. Det mesta regnet faller på försommaren (maj—aug.), medan sensommaren och hösten äro fattiga på nederbörd, och vintern har ej mycket snö. En landsplåga äro de våldsamma hvirfvelvindarna (*tornados*), som förekomma oftare i denna stat än i någon annan; på vintern förekomma våldsamma snöstormar (*blizzards*). K. är i första rummet en jordbruksstat. Jordbruksområdet var 1900 16,67 mill. har, af hvilka 10 mill. voro i något afseende tagna i bruk. De viktigaste sädesslagen äro majs (skörd 1908: 55 mill. hl.) och hvete (1908: 27,9 mill. hl.); därefter hafre, korn, råg, potatis och lin. Odlingen af sockermorhirs (*Sorghum saccharatum*) för sockertillverkning är nästan inskränkt till denna stat. Äfven bomull och vin odlas, men i ringa utsträckning; däremot är odlingen af frukt, mest äpplen, ansenlig. Skog täcker 5 proc. af ytan. För boskapsskötsel är staten väl lämpad. 1908 räknades 1,1 mill. hästar, 140,000 mulor, 722,000 mjölkkor och 3,58 mill. annan nötboskap, 236,000 får och 2,7 mill. svin.

Af bergverksprodukter intaga stenkolen första platsen. 1907 brötos 6,6 mill. ton. S. å. lämnade oljefälten 3,8 mill. hl., af naturlig gas såldes för 4,8 mill. doll., af zinkmalm brötos 12,560 ton; dessutom brötos sandsten, kalksten, gips, salt m. m. Portlandscement framställdes till ett värde af 4,4 mill. doll. och lervaror till 2,4 mill. doll. Hela afkastningen af mineralprodukter värderades 1907 till 28,6 mill. doll. — Industrien är af mindre betydelse: 1905 funnos 2,474 verk. Viktigast äro slakterierna och kvarnarna, hvilkas produktionsvärde var resp. 96 och 42 mill. doll. Sammanlagda längden af järnvägarna inom staten var 1908 14,750 km. (hvaraf 431 km. elektriska banor). K:s folkmängd var 1860 107,206, 1880 996,096, 1890 1,427,096 och 1900 1,470,495 pers. (8 inv. på 1 kvkm.), af hvilka 52,003 voro negrer, 43 asiater och 2,130 indianer; 126,685 voro födda i utlandet (i Sverige 15,105; 35,219 med afkomlingarna i första led). Folkmängden 1905 var 1,544,968 och beräknades 1906 till 1,612,471 pers. För den högre undervisningen finnes ett 20-tal colleges och universitet, af hvilka må nämnas statsanstalterna University of Kansas i Lawrence och landtbruksskolan i Manhattan samt det lutherska Bethany college i Lindsborg. — Konstitutionen är af 1861 med senare vidtagna ändringar. Den verkställande makten tillhör guvernören, som utses för 2 år, den lagstiftande församlingen består af 40 senatorer, valda på 4 år, och 125 deputerade, valda på 2 år. Kongressen samlas till en högst 50 dagars session hvartannat år. I nov. 1880 antogs genom allmän folkomröstning ett tillägg till konstitutionen, som trädde i kraft 1 maj 1881 och som för alltid förbjöd försäljning och tillverkning af sprit- och maltdrycker, vin och andra berusande drycker utom för medicinskt, vetenskapligt och tekniskt ändamål; endast "druggister", som för ett år i sänder genom "probate judge" erhållit rättighet, få tillhandahålla alkoholhaltiga drycker på vissa villkor. Förbudet gäller ännu, med ändringar och tillägg, ehuru förbudsfienderna vid nästan hvarje session inom legislaturen gjort försök att upphäfva detsamma. Lagens tillämpning har växlat högst betydligt på olika orter och tider, beroende på bl. a., att förbudet genomfördes, innan den allmänna meningen blifvit uppfostrad till lagens ståndpunkt och att det genomfördes som en politisk partifråga, hvarigenom motståndare till detsamma skapades inom det motsatta partiet. Genom ett energiskt bedrifvet arbete under de senare åren anses förbudslagen nu vara lika väl tillämpad som hvilken annan strafflagsbestämmelse som helst. Rättsväsendet handhas af en öfverdomstol och därunder lydande distriktsdomstolar; domares tillsättning sker genom direkta val. Till kongressen sänder K. 2 senatorer och 8 representanter. Statsskulden uppgick 1907 till 623,000 doll. Den beskattade förmögenheten var 1907 425,3 mill. doll., den verkliga beräknades 1904 till 2,253,2 mill. doll. Hufvudstad är Topeka, men Kansas city är den största staden. — K. var en del af franska Louisiana och kom 1803 genom köp till unionen. Före 1854 beboddes det af indianer, dels infödda, dels från andra stater ditflyttade. Sistnämnda år organiserades det som territorium och upptogs bland staternas antal 1861. I inbördeskriget tog K. verksam del och led genom flera härjande infall af rebellerna, hvilka plundrade och brände staden Lawrence 1863. J. F. N. O. A. L—r.

Kansas city [kä'nsəs si'ti], två med hvarandra sammansmälta städer i Nord-Amerika, på högra stranden af Missouri, som här mottager Kansas river, nämligen 1. Stad i staten Missouri, på en hög kalkstensvall på södra stranden af Kansas river, alldeles intill gränsen af staten Kansas. 191,685 inv. (1909), hvaraf omkr. 10,000 af svensk börd. Från början hamn vid Missouri (till 1853 kallad West Port), tog K. större uppsving från anläggandet af Unionpacifikbanan (den hade 1860 endast 4,418 inv.) och den första stora Missouribron. Nu är K., som före 1866 saknade järnvägsförbindelse, en af unionens viktigaste järnvägsknutar med 20 hvarandra korsande linjer, har ett vidsträckt spårvägssystem (400 km. spår 1909), 3 broar öfver Missouri och 17 öfver Kansas river. Det är ett af landets största handels- och industricentra: näst Chicago har det den största kreatursmarknaden (införseln af lefvande kreatur steg 1907 till ett värde af 140 mill. dollar; utskeppningen af lefvande kreatur och slakteriprodukter steg s. å. till 175 mill. dollar), och spannmålsmarknaden är äfvenledes viktig, då K. är hufvudafsättningsort för staterna Kansas och Oklahoma

och delvis afsättningsort för Nebraska och Missouri; 1905 sysselsatte industrien 11,000 arbetare med en produktion till 200 mill. dollars värde. Staden har öfver 200 kyrkor, hvaraf 5 svenska, 35 hospital och lasarett (1 svenskt). Sedan 1871 har i K. utgifvits en svensk tidning (med växlande namn). — 2. Största staden i staten Kansas, till större delen på den låga, norra stranden af Kansas river, egentligen blott en fabriksförstad till den föregående. 81,052 inv. (1909), hvaraf omkr. 2,000 svenskar. 2 svenska församlingar. Metodisthögskola. Stora slakterier, ljus- och tvålfabriker samt maskinverkstäder. Stora kreatursstallar (*stock yards*). Staden har omkr. 100 fabriker med 10,000 arbetare och 96 mill. dollars tillverkningsvärde. Platsen hette till 1886 Wyandotte, sammanslogs då med flera småplatser och fick namnet K. J. F. N. O. A. L—r.

Kansas-Nebraska-billen [kä'nŝos nibräskə-], ett af den nordamerikanske statsmannen Stephen A. Douglas (se d. o.) framlagdt och 1854 i kongressen genomdrifvet lagförslag om organiserandet af territorierna Kansas och Nebraska, hvilket, genom att i strid mot bestämmelserna i Missourikompromissen af 1820 om dessa trakters framtida frihet från slafveri hålla slaffrågan i dem öppen och oafgjord, i hög grad skärpte den konflikt, som sju år senare kom till våldsamt utbrott i det nordamerikanska inbördeskriget. V. S—g.

Kansas river [kä'nŝos ri'və], flod i nordamerikanska staten Kansas, uppstår genom föreningen af den 660 km. långa Republican fork och den nästan lika långa Smoky hill fork, hvilka mötas vid Port Riley (Junction city). K. flyter därefter 212 km. och faller ut i Missouri vid Kansas city. Under sommar och höst är den nästan torr, men kan vid högvatten genom sina öfversvämningar göra stora skador (1903 beräknades dessa vid Topeka och Kansas city stiga till ett värde af 25 mill. doll.). J. F. N.

Kansjindjinga. Se Kanchanjanga.

Kansk, kretsstad i sibiriska guv. Jenisejsk, vid floden Kan och vid den sibiriska järnvägen. 7,504 inv. (1897). Jordbruk, garfverier och pälshandel. J. F. N.

Kansler (lat. *cancellārius*, ty. *kanzler*, fr. *chancelier*, eng. *chancellor*), innehafvare af ett ämbete, hvars namn går tillbaka till den senromerska tiden, då cancellarius betecknade en tjänsteman närmast hos högre provinsämbetsmän, hvilken stod vid skranket (*cancelli*) och mottog muntliga eller skriftliga framställningar samt öfverbragte dem till sin chef. I den äldre medeltidens germanriken omtalas cancellarii bland konungarnas medhjälpare för expeditionen af bref och aktstycken, och småningom började titeln användas för chefen för denna expedition, kansliet (se d. o.). Äfven världsliga och andliga stormän kunde på liknande sätt ha kanslerer, som ombesörjde deras brefväxling. Kanslererna blefvo genom sin uppgift att handlägga ut- och ingående skrifvelser också själfskrifna rådgifvare hos sina herrar och hörde ofta till deras främsta män. Furstarnas kanslerer voro tidigt fasta ämbetsmän, och småningom blefvo deras ämbeten ett slags stats- eller riksinstitutioner, mer eller mindre skilda från furstens person. En sådan rikskansler, ärkekansler (lat. *archicancellarius*, ty. *erzkanzler*) e. d. förekommer t. ex. i Tyskland, i Frankrike och i England. Till kanslerer togos länge öfverallt män inom kyrkan, emedan sådana ensamma besutto den bildning, som ämbetet kräfde, hos betydande furstar ofta biskopar, och när ämbetet öfvergick till riksinstitution, inträffade i vissa länder, att det bands vid någon bestämd kyrklig värdighet. Så blef i Tyskland ärkebiskopen af Mainz som sådan rikskansler för tyska riket. I sådana fall kunde fursten anställa en särskild kansler hos sig vid hofvet (i Tyskland: *hofkanzler*), och på så sätt blef ämbetet, i likhet med andra höga medeltida poster, dubbleradt: dels ett feodaliseradt ”riks”-ämbete, dels en tjänstepost i furstens omgifning. Den senare blef småningom den faktiskt verksamme. I nyare tid ha kanslersämbetena undergått många jämkningar och försvunnit för moderna ministerposter; dock finnes ännu i England en *lord chancellor*, sedan länge chef för rättsväsendet och talman i öfverhuset, och i det nya tyska riket är en rikskansler (*reichskanzler*) kejsarens främste rådgifvare med synnerligen omfattande uppgifter.

I *Sverige* omtalas en konungens kansler i början af 1200-talet (en något osäker tradition förmäler om en kansler redan under Knut Eriksson tid, slutet af 1100-talet), och ämbetet förekommer sedan tämligen regelbundet, ibland beklädt af en biskop, oftare af en lägre klerk. Mot medeltidens slut bindes det på samma sätt som i Tyskland vid en biskopsstol; biskopen i Strängnäs blir rikskansler. Jämte honom uppträder då också i Sverige en annan kansler hos regenten, vid denna tid riksföreståndaren, och denne riksföreståndarens enskilde kansler sköter hans brefväxling, medan rikskansleren tycks ha mottagit och expedierat statshandlingar å rådets vägnar samt äfven ha haft i förvar rikets registratur (lat. *registrum regni*) och rikets sigill. För riksföreståndarens medhjälpare förekommer också titeln sekreterare (lat. *secretarius*).

Rikskanslerns värdighet utslocknade med riksrådets medeltida själfständighet. Gustaf Vasa hade visserligen liksom riksföreståndarna till en början kanslerer, men de voro hans personliga tjänare och ombyttes ofta. Hans förnämste rådgifvare, Laurentius Andreæ, förde däremot titeln secretarius och intog en särskild, högre ställning. Den siste af Gustaf Vasas kanslerer af den äldre typen var Olaus Petri, som afgick 1533. Sedan förekommer icke titeln förrän 1538, då den gafs åt den beryktade von Pyhy (se d. o.), och genom dennes upphöjelse till konungens främste förtroendeman blef kanslersposten åter ett högt ämbete, men med Pyhys fall 1543 försvann den på nytt och återkom ej vidare under Gustaf Vasas tid. Först Erik XIV grundlade egentligen den nya tidens kanslersämbete, i det han, sannolikt strax efter tronbestigningen, till kansler kallade adelsmannen Nils Gyllenstierna. Denne — ibland kallad öfverste kansler — fick behålla sin värdighet också under Johan III:s tid och benämndes dåmera riksens kansler, efter mönster från medeltiden. Hans ställning påminde i åtskilligt om de medeltida rikskanslerernas; i princip ansågs han som högste chef för konungens expeditionspersonal, hans kansli, men faktiskt tjänstgjorde han endast undantagsvis som sådan. Under Erik XIV:s tid användes han flitigt i särskilda, ofta diplomatiska uppdrag; under Johans åter blef han en hufvudsakligen titulär stordignitär, som mest lefde på sina gods eller i det ståthållardöme, som konungen anförtrott honom (Småland). Hans uppgift i den löpande förvaltningen fylldes på 1570-

talet i någon mån af en vicekansler l. hofkansler (Erik Sparre), tills äfven denne drog sig tillbaka från hofvet som ståthållare på Västerås slott. Icke mera betydande blef den nye kansler, som hertig Karl med ständernas samtycke tillsatte vid 1602 års riksdag, Svante Bielke, ehuru han från början hade plats bland rikets råd; ej heller han kom att leda kansliet, utan brukades endast i särskilda uppdrag af växlande art. Han dog 1609, och ingen utnämndes i hans ställe, förrän Gustaf Adolf vid sin tronbestigning förordnade Axel Oxenstierna till "sin och riksens kansler". Först med honom fick värdigheten sin karaktär af verkligt statsämbete, med full tjänstgöring och med betydande ställning.

Kanslerens uppgift att förestå kansliet blef nu först förverkligad. Axel Oxenstierna tog genast ledningen af dess sekreterare och skrifvare, organiserade deras arbete (flera kansliordningar) och uppsatte själf en oerhörd mängd viktigare handlingar. Genom denna sin verksamhet, men också genom sin personliga betydenhet och ställning till konungen blef han dennes främste rådgifvare och förtrogne och användes till de mest omfattande och skiftande värf, men dessa kunna därmed icke sägas vara förbundna med själfva kanslersämbetet. Hvad som ansågs höra till detta, framgår tydligast i kansliordningen af 1626, den första fullt systematiskt utarbetade. Enligt denna har kansleren uppsikt öfver hela kanslipersonalens arbete, med skyldighet att själf uppsätta viktiga aktstycken, samt öfver rikets arkiv, som är förbundet med kansliet. Men jämte den formella expeditionen hänvisades i denna kansliordning också den reella handläggningen af vissa viktiga ärenden till kansliet (se Kansli), och på så sätt blef kansleren äfven chef för dessa grenar af själfva den praktiska riksstyrelsen, främst utrikesärenden, privilegiefrågor, frågor rörande ständermöten och vissa delar af den löpande landsregeringen, hvaribland skolväsendet och alla barmhärtighetsverk. Kansliordningen afser sålunda en viss förskjutning af hela kansliets ställning och därmed äfven af kanslerens, från den förutvarande allmänna uppgiften att formellt expediera *alla* in- och utgående skrifvelser till en mera begränsad, men reell handläggning af vissa förvaltningsgrenar. Samma princip genomgår också bestämmelserna om rikskansleren och kansliet i 1634 års regeringsform. Den blef aldrig genomförd, emedan Axel Oxenstiernas öfverlägsna personlighet efter Gustaf Adolfs död tog ledningen af regeringen i dess helhet; han fasthöll då vid kanslicts gamla, allmänt expedierande ställning, som gaf honom möjlighet att följa alla regeringens grenar. Å andra sidan blef ej heller denna rikskanslerens ledande myndighet på något sätt fastslagen. I rang intog han endast fjärde platsen bland de fem höga riksämbetsmännen.

När Axel Oxenstierna dog (1654) och hans son Erik efterträdde honom som rikskansler, reducerades ämbetets betydenhet afsevärdt; Erik Oxenstierna blef en betrodd rådgifvare för Karl Gustaf och följde denne som främste diplomatiske medhjälpare i polska kriget, men hans ställning är icke jämförlig med faderns. Efter hans död (1656) lät Karl Gustaf ämbetet stå obesatt, och först på sin dödsbädd utnämnde han (1660) en ny rikskansler, Magnus Gabriel De la Gardie. En ny kansliordning, af 1661, karakteriserade rikskanslerens ämbete i hufvudsaklig öfverensstämmelse med tidigare instruktioner. Dess betydenhet framträdde åter något starkare under Karl XI:s förmyndarstyrelse, men en sådan ledande plats som Axel Oxenstierna vann De la Gardie ingalunda. Efter Karl XI:s myndighetsförklaring fick han till en början stort inflytande, synbarligen af mera personlig art. Det upphörde med de stora krigen (från 1675), och med De la Gardies person sköts också hans ämbete undan. År 1680, då riksdrotsen Per Brahe dog, utnämndes De la Gardie till hans efterträdare. Rikskansler tillsattes däremot icke vidare; ämbetet som sådant försvann, och dess fasta åliggande, särskildt handläggningen af utrikes ärenden, öfvergingo till en "kanslipresident". Mer än ett århundrade senare, 1792, återupplifvades rikskanslerens värdighet, i det att hertig Karl som Gustaf IV Adolfs förmyndare därtill utnämnde frih. F. Sparre. Det var endast en arkaiserande titel (jfr Drots); faktiskt var Sparre egentligen utrikesminister. Då han trädde tillbaka 1799, fick titeln åter försvinna.

Titeln kansler kom, som ofvan nämndes, att ingå i namnet på den ämbetsman, som blef rikskanslerens närmaste man i kansliet, nämligen hofkansleren (se d. o.). Den har också öfverflyttats till åtskilliga poster utom den allmänna riksstyrelsen. Se Ordenskansler och Universitetskansler. N. E—n.

Kansleriät (jfr Kansler), en kanslers ämbete; tiden för dess utöfning.

Kanslersgillet, ett ämbetsverk, till hvilket en del af de ärenden, som förut handlagts af Kanslikollegium, öfverflyttades, då Kanslikollegium 1801 upplöstes. Enligt Kanslersgillets instr. af 27 okt. 1801 hade detta öfverinseendet och ledningen af allmänna uppfostringsverket. Denna organisation egde dock ej bestånd längre än till 1809, då, i sammanhang med kansliets ombildning, Kanslersgillet upphörde. J. H.*

Kanslerssekreterare. Se Universitetskansler.

Kansli (lat. *cancellaria*, ty. *kanzlei*, fr. *chancellerie*, eng. *chancery*) blef under medeltiden det sammanfattande namnet på de tjänstemän, som skötte expeditionen hos konungar och furstar, emottogo inkommande handlingar samt uppsatte och affärdade de utgående. Namnet har uppenbarligen samma ursprung som kansler (se d. o.) och betecknade väl först den lokal, där ifrågavarande tjänstemän arbetade, men sedan kollektivt dem själfva som ämbetsmyndighet. Kansliet blef öfverallt ett viktigt organ för den uppväxande regeringsmakten, och de främste kanslitjänstemännen voro ofta nog furstens rådgifvare på samma gång som hans organ för den formella expeditionen, men i den mån nya ämbeten och ämbetsverk uppstodo för särskilda områden af regeringen, modifierades kansliets ställning på olika sätt. I vissa länder förgrenades ur kansliet särskilda ämbetsverk (*court of chancery* i England); i regel uppdelade sig kansliet på fristående expeditioner, hvilkas chefer i England och Frankrike under namnet statssekreterare (eng. *secretaries of state*, fr. *secrétaires d'état*) småningom också blefvo rådgifvande ministrar.

I *Sverige* hade konungar och riksföreståndare under medeltiden en kansler (se d. o.) eller sekreterare, men man känner så godt som intet om dessas underordnade medhjälpare. Först

med Gustaf Vasa framträder tydligare ett kansli, bestående af lågbördiga skrifvare, bland hvilka småningom en och annan börjar få den högre titeln sekreterare; endast under första delen af hans regering samt under Pyhys tid står i spetsen för dem en kansler. Gustaf Vasas kansli är i stort sedt rent expedierande, verktyg för det tekniska arbetet med konungens bref och andra statshandlingar; någon reellt rådgifvande ställning ha icke dess medlemmar. Det indelas också endast efter språkliga hänsyn, i svenska kansliet och tyska kansliet. Erik och Johan förmådde icke uppbära sin faders personliga regering, och deras skrifvarpersonal började utöfva inflytande på regeringsärendenas realitet (''sekreterarregementet''), men i princip är kanslets ställning oförändrad, och Karl IX återför sekreterare och skrifvare till deras uppgift som expedierande verktyg för den kungliga viljan. Ej heller kansliets inre ordning gör under Gustaf Vasas söner afsevärda framsteg; försök till en systematiserande fördelning af ärendena på bestämda sekreterare med biträdande skrifvare förekomma då och då, men ha föga framgång.

Först Gustaf II Adolf och hans kansler Axel Oxenstierna lägga grunden till en modernare organisation af kansliet. En rad af kansliordningar från Gustaf II Adolfs första årtionde (af 1612, 1613(?), 1618, 1620) sträfvar efter att reglera hela arbetet, och utvecklingen går mot en fixering af bestämda poster med bestämda arbetsuppgifter. Kansliordningen af 1626, som visserligen icke erhöll formlig stadfästelse, men dock skulle provisoriskt tillämpas, bragte denna utveckling till mognad. Genom densamma ordnas kansliet som ett ämbetsverk, med ett kollegium af höga ämbetsmän i spetsen (kansleren och två kansliråd) och under dem fyra sekreterare, hvar och en med sitt särskilda arbetsområde och sina underordnade skrifvare. Från denna tid kan man alltså tala om ett Kanslikollegium, ehuru termen ej blir vanlig förr än längre fram. Ännu viktigare är den förändring, som 1626 års kansliordning vill göra i fråga om kansliets uppgift. Där uttalas, att ''kansliet icke annat är uti ett regemente än som själ uti en kropp'', och framskymtar äfven på annat sätt den gamla åskådningen af kansliet som allmänt expedierande organ för hela regeringen, men faktiskt begränsas kansliets arbetsområde så, att från dess handläggning uteslutas två viktiga förvaltningsgrenar: alla finansärenden hänvisas till Räknekammaren (se Kammarkollegium) och alla ärenden rörande krigsväsendet till ett Krigsråd (se Krigskollegium). Hvad som stannar under kansliet uppräknas: alla utrikesärenden, frågor rörande råds- och ständermöten, privilegier och domsrevisioner, allmänna stadgar och ståthållarinstruktioner, skolor och barmhärtighetsanstalter o. s. v. Dessa ärenden skola inom kansliet icke blott expedieras, utan också sakligt behandlas och beredas till föredragning inför konungen. Här framträder kansliet alltså som ett dels expedierande, dels också administrerande verk, sidoordnadt med och icke upphöjdt öfver Räkningekammare och Krigsråd. Gustaf II Adolfs tanke var regeringens uppdelande på stora ämbetsverk (''de fem collegia''), som hvart för sig skulle stå i direkt förbindelse med konungen, alltså någonting liknande moderna ministerier. Principen återkom sedan i 1634 års regeringsform, som i allt väsentligt karakteriserade kanslets ställning på samma sätt som 1626 års kansliordning. Dess personal däremot blef här ökad: fyra kansliråd i st. f. två, därtill två statssekreterare, en högre skreterarpost, som omtalas alltifrån år 1629, och en hofkansler; under dem sekreterare, referendarier, skrifvare.

1626 och 1634 års grundsatser ang. kansliet kommo endast delvis att tillämpas. Kansliet blef ett förvaltande verk; där handlades alla utrikesärenden och många rörande den civila inre styrelsen ungefär enligt de gifna reglerna. Men Axel Oxenstierna förbehöll därjämte åt kansliet så mycket som möjligt af dess äldre, allmänna expedierande uppgift; han häfdade, att *alla* ärenden äfven från andra kollegier skulle gå genom kansliet och där beredas till föredragning (jfr Kansler). Därmed genombröts Gustaf II Adolfs planerade system för regeringskollegiernas ställning till regenten, och kansliet fick en dubbelställning, dels förvaltande, för vissa områden, dels allmänt föredragande och expedierande. Däraf följde, att de föredragande kanslitjänstemännen (statssekreterare, sekreterare, referendarier) småningom började öfva inflytande hos regenten i fråga om själfva afgörandet af föredragna ärenden, och så lades grunden till ett slags faktisk rådgifvarställning för dessa kanslitjänstemän, hvilken i viss mån konkurrerade med det aristokratiska riksrådets. Kristinas och (i mindre grad) Karl Gustafs regeringar visa märkbart denna utveckling. Den hejdas af Karl XI:s förmyndarstyrelse, som samlar makten hos riksrådet, och 1661 års kansliordning står i stort sedt på samma grund som den af 1626; äfven personalen har endast undergått mindre jämkningar. En särskild revisionssekreterare, för revisionsmålen, hade tillsatts 1647, 1651 tillkom ytterligare en, och 1669 organiserades en fast särskild institution för dessa mål, ursprunget till Revisionsexpeditionen l. Nedre justitierevisionen.

Med rådsväldets bankrutt i Karl XI:s krig och den då följande stora hvälfningen träder åter kansliet starkare fram. Redan under kriget 1675—79 blefvo sekreterare från kansliet konungens förtrogna medhjälpare, och med det gamla rådets upplösning trängdes denna medtäflare till kanslets rådgifvarställning tillbaka. Rikskanslerns ämbete försvann; i stället kom kanslipresidenten, som öfverväggande fick egna sig åt utrikes ärenden. Kansliet blef dock icke ensamt om rådgifvarställningen. I sina konseljer inkallade Karl XI icke blott kanslitjänstemän, utan ämbetsmän från olika förvaltningsgrenar, och den konsolidering af sekreterarnas ställning, som förberedts af föregående utveckling, inträffade icke. Först under Karl XII:s regering tycktes detta komma att ske. 1697 utnämnde konungen två statssekreterare, Piper och Polus, till statsråd, d. v. s. medlemmar af riksrådet med fortfarande plats i kansliet och föredragning. Det var en sammansmältning af kansliuppgiften med rådgifvarens kall. Och 1713 utfärdade Karl XII från Timurtasch en kansliordning, som gick ännu längre. Kanslets förvaltande uppgifter — utrikes ärenden, arkiv, bibliotek, postväsen m. m. — lämnades åt ett kollegialt ämbetsverk, som fick behålla namnet Kanslikollegium; dess åligganden i fråga om expe-

dition och föredragning åter öfverlämnades åt sex expeditioner, mellan hvilka alla regeringsärenden fördelades. I spetsen för hvarje expedition ställdes ett ombudsråd (för den första expeditionen, revisionsexpeditionen, dock en högste ombudsman), och dessa ombudsråd förenade alltså hos sig föredragning och rådgifvarkall. Kansliordningen sattes i hufvudsak i verkställighet efter konungens återkomst till Sverige (1715), och riksrådet (senaten) inskränktes till revisionssakerna. Därmed var det expedierande kansliet otvetydigt ombildadt till ett system af föredragande och rådgifvande departement ofvanför alla ämbetsverken.

1713 års ordning föll med Karl XII:s död. I den hvälfning, som nu inträdde, var ett af grunddragen riksrådets rekonstituering som regeringsmaktens egentliga bärare, och därmed var Karl XII:s departementalstyrelse knappast förenlig. Det första förslaget till regeringsform upptog visserligen så mycket af denna ordning, att de tre statssekreterare, som skulle stå i spetsen för kansliets expeditioner, fingo plats i riksrådet, men förslaget blef i denna punkt afvisadt. Kansliet återfördes i princip till sin ställning före ombildningen genom Karl XII (kansliordningar af 1719 och 1720); det blef dels förvaltande (utrikes ärenden, postväsen, skolor, akademier, arkiv, bibliotek), dels föredragande och expedierande, men under riksrådet som regeringskollegium. Plats i riksrådet tillerkändes endast kanslipresidenten och hans närmaste man, rikskanslirådet. "De expeditioner, hvilka inför Kongl. Maj:t föredraga och utfärda alle inkommande ärender", blefvo fyra, en revisionsexpedition, för justitiemål, samt tre statsexpeditioner, för utrikes ärenden, för krigsväsendet och för "civilväsendet". För revisionsexpeditionen föredrogo revisionssekreterare, medan en justitiekansler skulle ha allmän uppsikt öfver justitieärendenas skötsel; chefer och föredragande för de tre statsexpeditionerna blefvo tre statssekreterare. Närmaste man i kollegiet efter kanslipresidenten och rikskanslirådet blef hofkansleren, och därjämte skulle finnas fyra (lägre) kanslisråd, hufvudsakligen för kollegiets förvaltande uppgifter, samt sekreterare af olika slag, censor librorum o. s. v. Under hela frihetstiden kvarstod kansliet i denna ställning. Dess betydenhet i riksstyrelsen åstadkom, att kanslipresidenten blef den afgjordt främste inom rådet, men öfriga kanslitjänstemän framträdde föga.

Med 1772 års statshvälfning börjar åter en utveckling i samma riktning som under det senare 1600-talet. Gustaf III:s kansliordning af 1773 organiserade visserligen kansliet efter ungefär samma grunder som de föregående, blott med utbrytning af en ny, fjärde statsexpedition, handels- och finansexpeditionen, till hvilken 1789 kom yttermera en femte, ecklesiastikexpeditionen (de indrogos båda 1792). Riksrådet skulle också alltjämt förblifva den rådgifvande korporationen och cheferna för kansliets expeditioner instrueras i kansliordningen i hufvudsak som förut. Men faktiskt var rådets ställning nu undergräfd, konungen föredrog att handlägga regeringsärendena i sitt kabinett eller sin konselj, dit jämte rådsherrar också kallades andra ämbetsmän efter konungens val, och i dessa församlingar gjorde sig statssekreterarna gällande vida mer än i frihetstidens rådskollegium. Bland Gustaf III:s mest inflytelserika män finner man flera statssekreterare eller andra kanslitjänstemän: J. Liljencrants, E. Schröderheim, K. A. Wachtmeister (justitiekansler), K. G. Nordin m. fl. Under förra delen af Gustaf III:s regering framträder starkt kanslipresidenten U. Scheffer, mindre hans efterträdare, G. F. Creutz. Kansliets ledande ämbetsmän återvinna den rådgifvarställning, som deras föregångare vunnit före frihetstiden, och utveckla denna ännu längre; de blifva ofta faktiska ministrar, och expeditionerna antaga då karaktären af departement. När riksrådet med 1789 upphäfdes, låg vägen öppen för en fixering af denna nya ordning.

En sådan kom icke till stånd. Den högsta förvaltningen undergick under de följande tjugu åren en mängd omdaningar, men nådde icke stadga. Det gamla Kanslikollegium upphäfdes 1801; Nedre justitierevisionen blef ett självständigt ämbetsverk, föredragande hos den nya Högsta domstolen, och som K. M:ts kansli räknades numera endast de tre statsexpeditionerna. Utrikes ärenden behandlades sedan 1791 af ett särskildt Kabinett för utrikes brefväxlingen med en kabinettssekreterare som chef. En rikskansler fanns åter 1792—99, en kanslipresident alltifrån 1801, men bådadera voro dåmera egentligen utrikesministrar.

Revolutionen 1809 ledde ändtligen till en fastare organisation, men ej heller då genomfördes de principer, som så tydligt arbetat sig fram. Regeringsformen bestämde antalet expeditioner i kansliet till fyra: krigs-, civil-, handels- och finans- samt ecklesiastikexpeditionerna, hvar och en med en statssekreterare i spetsen, och dessa statssekreterare fingo plats i det nu inrättade statsrådet, men hvar och en af dem endast i de fall, då där behandlades ärenden, som hörde till "hans befattning". Kabinettet för utrikes brefväxlingen bibehölls; i spetsen för de där handlagda utrikesärendena ställdes en utrikesstatsminister och en hofkansler, båda medlemmar af statsrådet. Till kansliet återfördes Nedre justitierevisionen, under justitiekansleren som chef. Hela denna ordning led af stora svagheter. De fyra statssekreterarnas ställning i statsrådet blef faktiskt för svag för att motsvara den betydenhet de borde ega som föredragande, och å andra sidan saknade statsråden tillbörlig känning med ärendenas beredning, som låg under statssekreterarna. Det hela var ett slags kompromiss mellan den gustavianska tidens idéer om ärendenas föredragning af ministrar från kansliet och den äldre traditionen om ett från föredragningen skildt rådskollegium. Återgången till äldre traditioner framträdde också genom den Kanslistyrelse, som 1809 upprättades; den bestod af utrikesstatsministern som ordförande, hofkansleren, de fyra statssekreterarna, vissa kanslisråd, öfverpostdirektören, kabinettssekreteraren och sekreteraren vid Riksarkivet.

1809 års organisation visade sig snart ohållbar. Redan 1833 upphäfdes Kanslistyrelsen, och utrikesministern ensam blef chef för K. M:ts kansli; 1840 följde en fullständig ombildning af både statsrådet och kansliet. Då genomfördes till slut definitivt förbindelsen mellan föredragning och rådgifvar-

kall. Kansliets expeditioner blefvo departement, sju till antalet: Justitie-, Utrikes-, Landtförsvars-, Sjöförsvars-, Civil-, Finans- och Ecklesiastikdepartementen. I spetsen för Justitiedepartementet ställdes justitiestatsministern, som likaledes fick ledningen Nedre justitierevisionen; chef för Utrikesdepartementet blef utrikesstatsministern, för hvart och ett af de öfriga ett statsråd. Endast tre statsråd bibehöllos utan departement (de konsultativa). Hofkanslerns ämbete försvann. Inom hvarje departement blef en expeditionschef statsrådets närmaste man (inom Utrikesdepartementet bibehölls dock titeln kabinettssekreterare), och under expeditionschefen arbetade kansliråd, byråchefer, kanslisekreterare, registratorer och amanuenser. 1900 tillkom ett nytt, åttonde departement, Jordbruksdepartementet. F. n. (1910) arbetar en k. kommitté, som behandlar flera frågor ang. ytterligare omregleringar (departementalkommittén). För samtliga departementen, Nedre justitierevisionen och Justitiekanslersämbetet kvarstår ännu benämningen K. M:ts kansli, men någon organisatorisk enhet innebär den ej numera. Fördelningen af arbetet mellan departementen är bestämd genom en k. förordning, departementalstadgan, den sista af 31 mars 1900. Se vidare Departement.

Från riksregeringen har namnet kansli blifvit öfverflyttadt också till de afdelningar, inom centrala eller lokala myndigheter, som sköta deras expedition, och kvarstår således här i viss mån i sin gamla grundbetydelse. Kansliafdelningar finnas sålunda inom Fångvårdsstyrelsen, Arméförvaltningen, Lotsstyrelsen o. s. v. Likaså i länsstyrelserna (landskansli) och vid universiteten. Äfven vid riksdagen och kyrkomötet användes benämningen för att beteckna den personal, som biträder vid protokollering och expedition.

2. Riksdagens kansli åligger, enligt R. O. § 80, att uppsätta och expediera de för bägge kamrarna gemensamma skrifvelser, som icke tillhört ständigt eller i dess ställe särskildt tillsatt utskotts behandling, äfvensom riksdagsbeslutet, hvarjämte detta kansli, enligt Regl. föreskrifter för riksdagen § 13, har att ombesörja tryckningen af alla de handlingar, hvilka till kamrarna inkomma och från dem utgå samt ej i annan ordning blifvit på allmän bekostnad tryckta, för att till kamrarnas ledamöter utdelas. Inseendet öfver riksdagens kansli utöfvas af kanslideputerade (se d. o.). 1. N. E—n. 2. H. L. R.*

Kanslibyrå, afdelning af vissa ämbetsverk. Se Generalpoststyrelsen, Generaltullstyrelsen och Järnvägsstyrelsen.

Kanslideputerade kallas de riksdagens ledamöter, som enligt R. O. § 80 skola utses, 2 af hvardera kammaren, för att ha öfverinseende öfver riksdagens kansli, hvars tjänster till antal, som riksdagen anser erforderligt, af dem tillsammans med kamrarnas talmän och vice talmän tillsättas. Kanslideputerades förnämsta uppgift är att ha inseende öfver uppsättandet och expedierandet genom detta kansli af riksdagsbeslutet och kamrarnas gemensamma skrifvelser i mål, som ej handlagts af ständigt eller i dess ställe tillsatt utskott. H. L. R. (S. B.)

Kansliexamen kallas, enligt gällande stadga ang. juridiska examina af 29 april 1904, den lägsta examen, som vid de svenska universitetens juridiska fakulteter och, jämlikt särskildt k. tillstånd, gifvet för viss tid, vid den stats- och rättsvetenskapliga afdelningen af Stockholms högskola må aflägga. Kansliexamen, som kräfver en normalstudietid af två år, omfattar hufvudgrunderna för civil-, straff- och processrätten äfvensom ämnena juridisk encyklopedi, nationalekonomi, statsrätt, finansrätt och förvaltningsrätt, hvarjämte för examens aflaggande fordras bevistande af en s. k. propedeutisk kurs, som åligen af fakulteterna anordnas för samtliga nybörjare bland de juris studerande. Några särskilda föreskrifter ang. kompetens till vissa ämbeten eller tjänster på grund af aflagd kansliexamen finnas icke, ehuru sådana föreskrifter voro gifna med hänsyn till den äldre genom 1904 års examensstadga afskaffade examen till K. M:ts kansli, som omfattade samma ämnen som den nuv. kansliexamen utom straffrätt, men i stället med tillägg af folkrätt, samt 1863 inrättats i sammanhang med den gamla kameralexamens afskaffande. I motsats till denna äldre kansliexamen, hvilken i likhet med andra äldre ämbetsexamina förrättades af en särskild examenskommission, bestående af vederbörande lärare i de ämnen examen omfattade, är den nuv. kansliexamen en juridisk fakultetsexamen, men som sådan lägre än juris kandidatexamen och utan dennas mera vetenskapliga läggning. Rld.

Kanslig̈ebyr (se Gebyr), *kam.*, den lösen för af K. M:t utfärdade fullmakter, som förr efter fastställd taxa erlades till Kanslikollegium och användes till aflöning åt kollegiets tjänstepersonal. Kbg.

Kanslikollegium. Se Kansli.

Kansliordning, *jur.*, en stadga, som innehåller bestämmelser om det svenska rikskansliets organisation och uppgift samt om arbetets fördelning bland där anställda ämbets- och tjänstemän, deras skyldigheter m. m. Den äldsta ordningen för rikskansliet är uppsatt af A. Oxenstierna i febr. 1612 (hertig Karl, sedermera Karl IX, hade redan 17 jan. 1592 utfärdat en kansliordning för sitt furstliga kansli). Sedan därefter mindre omfattande kansliordningar gifvits 1613(?), 1618 och 1620, utfärdades den första mera utförliga kansliordningen i juni 1626. Utom en kort ”ordning” för kansliet 1651 finnas sedermera fullständiga kansliordningar af 1661, 1713, 1719, 1720, 1773, 1801 och 1809. Efter 1840 års omorganisation af kansliet, hvarigenom detta fördelades på sju departement, utfärdades särskilda instruktioner 3 juli 1840 för Justitiedepartementet och 10 juli s. å. för de öfriga departementen med undantag af Utrikesdepartementet, som först 27 april 1858 synes ha erhållit särskild instruktion. Nu gällande instruktioner för ämbets- och tjänstemän i K. M:ts kansli äro gifna 7 juni 1878 med ändringar af 8 dec. 1904 och 30 dec. 1905 — utom för Kabinettet för utrikesbrefväxlingen, hvars sista instruktion är af 31 dec. 1909 —, för Nedre justitierevisionen, som erhöll ny instruktion 16 dec. 1901 med ändring 13 okt. 1905 och 27 maj 1909, samt Justitiekanslersämbetet, hvars instr. är af 29 nov. 1909. Se vidare Kansli. (S. B.)

Kanslipresident, sedan 1680, då rikskanslersvärdigheten afskaffades, till 1790 titel på Kanslikollegiets chef och 1801—09 titel på chefen för K. M:ts och rikets kansli. Kanslipresidenten, hvilken under frihetstiden var att betrakta som ett slags premiärminister, hade företrädesvis utrikesärendenas ledning

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

om hand (se Kansli). Kanslipresidenter ha varit: B. Oxenstierna 1680—1702, N. Gyldenstolpe 1705—09, A. Horn 1710—19, G. Cronhielm 1719, A. Horn (för 2:a gången) 1720—38, K. Gyllenborg 1739—46, K. G. Tessin 1747—52, A. J. von Höpken 1752—61, Kl. Ekeblad 1761—65, K. G. Löwenhielm 1765—68, Kl. Ekeblad (för 2:a gången) 1769—71, J. von Düben april—22 aug. 1772, U. Scheffer 1772—83 och G. F. Creutz 1783—85. Kanslipresidentsämbetet förvaltades, d. v. s. de ministeriella ärendena skulle, som det hette, handläggas af J. G. Oxenstierna gemensamt med E. De Geer 1786—87, därefter en tid af Oxenstierna ensam, 1788—89 af honom och K. W. von Düben gemensamt och sedermera, till 8 nov. 1790, af den sistnämnde, men beskickningarna insände sina berättelser direkte till konungen, som också själf gaf dem sina befallningar i förekommande fall. 1790—92 lämnades ämbetet obesatt, upphäfdes 1792, men var åter besatt 1801—mars 1809, af Fr. von Ehrenheim, och maj—juni s. å., af L. von Engeström.

Kansliråd, en titel för vissa ledamöter i det gamla Kanslikollegium och i Kanslistyrelsen, hvilken senare upplöstes 1833 (se Kansli). Titeln återupptogs vid den ombildning, som K. M:ts kansli undergick 1878 (instr. af 7 juni s. å.). Kansliråden, hvilkas antal inom de olika departementen växlar, förestå hvar sin byrå (i Utrikesdepartementet afdelning); dem åligger bl. a. att till föredragning inför K. M:t och Regeringsrätten bereda inkommande ärenden samt i dem afgifva förslag till beslut; att öfverse uppsatta koncept; att med uppmärksamhet följa sådana frågor, som falla inom byråns verksamhetsområde, samt i dem utarbeta förslag och utlåtanden. Kansliråd inom Ecklesiastikdepartementet, som handlägger ärenden ang. folkundervisningen, åligger därjämte att efter departementschefens förordnande verkställa inspektionsresor till vederbörande läroanstalter. I Sjöförsvarsdepartementet finnas inga kansliråd anställda; ärenden, som i andra departement tillhöra kansliråd, handläggas där af en bland kanslisekreterarna, hvilken därför uppbär särskildt arfvode. J. H. (S. B—h.)

Kanslirätt, *jur.*, den särskilda domstol, som under lång tid egde att afdöma tjänstefel, begångna af de till K. M:ts kansli hörande ämbets- och tjänstemän. Redan 1626 års kansliordning tillerkände rikskansleren och rikskanslirådet befogenhet att ålägga kansliets tjänstemän vissa straff, och genom 1661 års kansliordning fastslogs, att Kanslikollegium skulle ha egen jurisdiktion öfver kanslipersonalen rörande tjänstefel. För detta ändamål organiserades inom kansliet en särskild kanslirätt. Enl. k. instruktion för Justitiestatsdepartementet 3 juli 1840 bestod denna af justitiekansleren som ordf. samt expeditionschefera, revisionssekreterarna och kabinettssekreteraren som ledamöter; sekreterare och aktor tillsattes af K. M:t vid ledighet. Kanslirättens befogenhet att döma öfver tjänstefel af postverkets personal upphörde på grund af k. kung. 9 nov. 1836. Kanslirätten indrogs genom k. kung. 11 jan. 1870; de mål, som förut lydt under kanslirätten, lades dels under Högsta domstolen, dels under Svea hofrätt. K. H. B. (S. B.)

Kanslisekreterare, tjänstemän inom statsdepartementen (utom i Utrikesdepartementet, där motsvarande tjänsteman bär titeln "Förste sekreterare"), anställda som biträden åt expeditionschefen eller de särskilde byråcheferna (kansliråden). Benämningen infördes vid den 1878 verkställda ombildningen af K. M:ts kansli och motsvarar närmast den förra titeln protokollssekreterare. Det åligger kanslisekreterare att utom löpande departementala ärendens handläggning föra protokoll inför K. M:t i statsrådet, i tillförordnad regering och i Regeringsrätten. En af kanslisekreterarna i Sjöförsvarsdepartementet har att fullgöra sådana åligganden, som i andra departement tillhöra kansliråd. Ang. de särskilda åligganden, som tillkomma vissa kanslisekreterare i Ecklesiastikdepartementet, se d. o. J. H. (S. B—h.)

Kansli'st (om ordets härledning se Kansler), skrifvare, lägre tjänsteman i ett kansli.

Kanslistil, Juridisk stil, *språkv.*, det ceremoniellt vidlyftiga och stelt formelfyllda framställningssätt, som i allmänhet kännetecknar ämbetsskrifvelser. Denna stil har i Sverige haft synnerligen stark inverkan på flera olika arter af skriftlig framställning och därigenom bidragit att vidmakthålla och vidga klyftan mellan de allmänt gängse talspråksstilarna och motsvarande skriftliga stilarter. På grund af den starka uppblandningen med utländska ord i 1500- och 1600-talens svenska kanslistil har denna äfven medverkat att utbreda dylika i vårt språk. Jfr Kurialstil. R—n B.

Kanslistyrelsen. Se Kansli.

Kansu, provins i nordvästra Kina, omgifven i ö. af Schensi, i s. af Sz'tschwan, i v. af Kuku-Nor-området och Öst-Turkestan, i n. af Mongoliet, från hvilket den skiljes genom den stora muren. 351,400 kvkm. 10,5 mill. inv. (30 pers. på 1 kvkm.). Norra delen hör till det nordkinesiska taffellandet, hvars berggrund nästan uteslutande är bildad af stenkolsformationen, men täckt af löss; västra och södra delarna genomdragas af kedjor från Kwenlun. Hwangho flyter igenom norra delen och upptar Tauho m. fl. bifloder. Med undantag af den torra nordvästra delen och de högre bergen är K. täckt af vackra skogar, betesmarker och åkrar. Provinsen är ovanligt rik på guld-, silfver-, koppar- och järnmalm. De rika stenkolslagren ha ännu icke fått någon större betydelse. Befolkningen består hufvudsakligen af tanguter (af tibetansk stam), mongoler, invandrade kineser (mest i städerna) och dalder, en liten mongoloid stam, samt dunganer. Islam räknar de fleste bekännarna, därnäst buddismen; de kristnes antal är omkr. 2,400. Industrien omfattar tillverkning af ylletyger, mattor och pappersvaror. I K. mötas många handelsvägar från angränsande länder; den viktigaste är den på europeiskt vis byggda vägen från Singan till hufvudstaden Lan-tschou, hvilken är hufvudvägen till det inre Asien. J. F. N

Kansuh el-Ghury, mamluksultan. Se Egypten, sp. 1487.

Kant. 1. (Kantlinje), *mat.*, *miner.*, kallas i allmänhet afskärningslinjen mellan två ytor. Kunna de båda ytorna ur analytisk synpunkt betraktas som delar af en och samma yta, kallas kanten rebrous-sementskant. Vanligen förstår man dock med kant den räta linje, som å en af plana ytor begränsad kropp utgör afskärningen emellan två närliggande gränsytor. Se vidare Brytande kant. 2. *Sjöv.* Se Kantsätta. 1. (I. F.)

Kant, Immanuel, tysk filosof, en af alla tiders störste tänkare, f. 22 april 1724 i Königsberg, d. där 12 febr. 1804. I hemmet rönte han pietistiskt

inflytande. Vid sjutton års ålder började han vid födelsestadens universitet sina akademiska studier, som särskildt omfattade filosofi, matematik och naturvetenskap. Redan 1747 utgaf K. sitt första vetenskapliga arbete, *Gedanken von der wahren schätzung der lebendigen kräfte.* Redan året förut hade han afbrutit sina akademiska studier för att söka sitt uppehälle och sin personliga utveckling som informator i förnäma hem i trakten af Königsberg. Först efter nio år återvände han till universitetet, där han disputerade för doktorsgraden 1755 med en latinsk afhandling, *De igne* (Om elden) och hösten s. å. habiliterade sig genom afh. *Principiorum primorum cognitionis metaphysicæ nova dilucidatio* (Ny belysning af metafysikens grundprinciper). Under det följande årtiondet utvecklade han både ett omfattande vetenskapligt författarskap och en energisk akademisk lärarverksamhet i filosofi och naturvetenskap. Först 1770 blef han professor i logik och metafysik. 1781, sålunda vid 56 års ålder, utgaf han *Kritik der reinen vernunft*, det arbete, med hvilket han gjorde epok i filosofiens historia, och återstoden af sitt lif egnade han, vid sidan af sin akademiska lärarverksamhet, åt att utbilda den kritiska filosofi, som därmed var grundlagd. Under det att hans rykte som tidens störste filosof bredde sig öfver världen, afvisade han de fördelaktiga anbud, som han erhöll från flera andra universitet, och lämnade aldrig sin födelsestad på mer än omkr. en mils afstånd. Hans lugna professorslif stördes blott en gång, nämligen då efter Fredrik d. stores död under Wöllners ministertid religionsfriheten inskränkts och andra kapitlet i K:s religionsfilosofi, hvilket 1792 skulle publiceras i "Berlinische monatsschrift", förbjöds af censuren och K. genom en särskild kabinettsorder 1794 beskylldes för "vanställande och nedsättande af flera bland den heliga skrifts och kristendomens hufvud- och grundläror" samt under fortsatt "renitens" hotades med "ofelbart obehagliga åtgärder". K. försvarade sitt handlingssätt och lofvade, att "som H. M:ts trognaste undersåte" afhålla sig från att vare sig i föreläsningar eller skrifter behandla religiösa frågor. Emellertid ansåg han sig efter Fredrik Vilhelm II:s död 1797 befriad från detta löfte, enär han då blef hans efterträdares undersåte. I skriften *Der streit der facultäten* (1798) behandlade han sedan principiellt frågan om förhållandet mellan filosofi och teologi och redogjorde i förordet för den behandling han rönt från den föregående regeringens sida. Tilltagande ålderdomssvaghet nödgade honom att 1796 inställa sina föreläsningar, och efter 1798 förmådde han icke utgifva någon skrift, ehuru han bemödade sig till det yttersta för att med en afh. om öfvergången från metafysiken till fysiken fullborda grundstommen af sitt kritiska system. Man fann det ofullbordade manuskriptet ännu på hans bord, när döden befriade den utarbetade tänkaren.

Såsom tänkare utmärkte sig K. genom ett oöfverträffadt skarpsinne. Hans hufvudintresse var teoretiskt, att lägga till rätta uppfattningen af den yttre och inre verkligheten, så att om båda vetenskap i betydelse af en allmängiltig och nödvändig kunskap skulle blifva möjlig. Därjämte hade han ett behärskande intresse för den systematiska form, i hvilken han sökte gjuta begreppen; denna "arkitektoniska faktor" kom att spela ett bestämmande inflytande på många delar af hans teorier, till förfång för den verkligt sakliga undersökningen. K:s stil, som i ungdomsskrifterna varit lätt och klar, stundom spetsigt kvick, blef i hans kritiska skrifter under kampen med det väldiga tankeinnehållet tung och ofta öfverlastad af en icke alltid lyckligt vald och ej heller konsekvent genomförd terminologi. Hans personlighet beskrifves som ett mönster af sanningskärlek, plikttrohet och punktlighet.

K:s skrifter tillhöra två skarpt skilda perioder: den förkritiska perioden före år 1781, då *Kritik der reinen vernunft* utkom, och den därefter följande kritiska perioden. Under den förkritiska tiden röjes hos K. det motsatta inflytandet å ena sidan af den Leibniz-Wolffska filosofiens rationalism och å den andra den engelska samtida filosofiens empirism, särskildt sådan denna kulminerat i Humes skepticism. K. lutade under denna tid än mera åt den ena, än mera åt den andra af dessa motsatser, utan att dock någonsin blifva en trogen anhängare vare sig af den ena eller den andra. I *Allgemeine naturgeschichte und theorie des himmels* (1755) utvecklade han den åsikt rörande himlakroppars uppkomst, som fyra årtionden senare framställdes af Laplace och är bekant under namn af den Kant-Laplaceska teorien. Af ett särskildt intresse för oss svenskar är den satiriska skriften *Träume eines geistersehers, erläutert durch träume der metaphysik* (1766), enär förf. däri tager sitt uppslag från berättelserna om Swedenborgs underbara syner, om hvilkas betydelse K. från många håll blifvit rådspord. Den, som i denna skrift på grund af dess titel väntade få ett svar på dessa frågor genom en filosofisk belysning af andeskåderiet, blef dock skäligen bedragen; snarare än att verkligen däri skulle belysas andeskådarens drömmar genom metafysikens, belyser han de sistnämnda genom de förra, d. v. s. söker visa, att de metafysiska systemen egentligen äro lika djärfva och osäkra drömmar som Swedenborgs fantasier. Genombrottet af hans egen originella grunduppfattning skedde emellertid först med hans afh. för professuren *De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis* ("Om sinnevärldens och förståndsvärldens form och principer", 1770). Så följde ett helt årtionde, 1770-talet, under hvilket K. icke publicerade något utom ett par obetydliga recensioner, men i stället inom sig utarbetade grundtankarna i sitt nya, kritiska system. På fyra eller fem månader nedskref han slutligen *Kritik der reinen vernunft* (1781). Hume hade gjort gällande, att orsaksbegreppet icke kan grundas vare sig på förståndet eller erfarenheten, utan endast är en föreställning, som hos oss uppstår genom idéassociation på grund af vanan att träffa vissa företeelser regelbundet tillsammans, hvarvid vi fatta den i tiden föregående såsom orsak och den efterföljande såsom verkan. Om Hume häri hade rätt, så skulle all naturvetenskap såsom i sträng bemärkelse allmän-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

giltig och nödvändig vetenskap blifva omöjlig och t. ex. Newtons naturvetenskapliga teorier utan egentligt kunskapsvärde. Denna konsekvens kunde nu K. omöjligen vara med om. Lika litet som han någonsin tviflat på matematikens giltighet som apodiktisk vetenskap, lika litet kunde han på allvar sätta i fråga mekanikens vetenskapliga värde. Men då måste orsaksbegreppet ha en annan grund än den af Hume antagna. Till denna hade K. redan i den nämnda habilitationsskriften af 1770 funnit uppslaget, i det han där lyckats visa, huru matematiken är möjlig genom rummet och tiden såsom nödvändiga former för vår sinnliga åskådningsförmåga. Huru kunna vi t. ex. ega visshet om de geometriska axiomens giltighet? Jo, de grunda sig på de allmänna karaktärerna hos den för vår sinnliga åskådningsförmåga nödvändiga rumsuppfattningen. Vi äro nu en gång för alla så inrättade, att vi icke kunna tänka oss den yttre verkligheten annat än i rummets form, och detta rum har fyra dimensioner och därmed de karaktärer, som i sin största allmänhet uttryckas i de geometriska axiomen. För vår åskådliga uppfattning gälla därför dessa axiom och den på dem grundade geometrien. På samma sätt härledes aritmetikens möjlighet ur tiden såsom en nödvändig form för såväl de yttre som de inre åskådningarna. De matematiska vetenskaperna hämta då icke sin giltighet från erfarenheten; ty rummet och tiden äro icke abstraktioner ur de enskilda åskådningarna, utan de ligga som "apriorіska former" tvärtom till grund för dem och utgöra villkor för erfarenhetens möjlighet. Men om matematikens giltighet beror på rums- och tidsformernas nödvändighet för vår åskådningsförmåga, så gälla dess satser också blott om verkligheten, sådan den af oss uppfattas. Om vi skola fasthålla skillnaden mellan inbillning och verklighet och sålunda ej antaga, att allt blott är ett tomt sken, så måste visserligen bakom tingen sådana de te sig för oss (fenomenen) finnas "ting i sig" (*"Ding an sich"*). Men hvad tingen äro i och för sig, därom kunna vi platt ingen kunskap få. Tillämpas nu en analog tankegång på förståndet och naturvetenskapen, så uppstår för K. den frågan: finnas hos förståndet några apriorіska former, som motsvara hvad hos sinnligheten utgöres af rummet och tiden? Är månne orsaksbegreppet (kausaliteten) en sådan apriorisk förståndsform eller, såsom K. kallar det, "kategori"? Det var på den frågan, som K. genom en skarpsinnig analys af förståndet och af naturvetenskapernas apodiktiska element ledde sig till ett jakande svar. Kausaliteten spelar samma roll för förståndet som rummet och tiden för åskådningsförmågan. Vårt förstånd kan därför icke fatta en verklighet, annat än för så vidt den är bunden af orsakslagen. Denna är därför, lika väl som rummet och tiden, ett villkor för erfarenhetens möjlighet, apriorisk i samma betydelse som dessa och gäller för verkligheten, sådan den enligt vårt förstånds natur måste af oss uppfattas. Men huruvida den gäller om tingen i sig, därom kunna vi intet veta. Kausaliteten är emellertid blott en af förståndskategorierna. Genom analys af förståndet som omdömesförmåga sökte K. ådagalägga, att det finnes 12 olika kategorier motsvarande de lika många omdömesarterna. Likasom de geometriska axiomen uttrycka det apriorіska rummets allmänna egenskaper, ligga kategorierna till grund för lika många "det rena förståndets grundsatser". En af dessa grundsatser är kausalitetslagen. Härmed hade K. försvarat matematikens och naturvetenskapernas möjlighet som strängt vetande; men på samma gång hade han väsentligt förändrat den vetenskapliga sanningens betydelse, enär han inskränkt den till att endast gälla verkligheten sådan den måste te sig för oss, men däremot beröfvat den betydelse af kunskap om verkligheten själf. Naturlagarna ha enligt hans åsikt sin grund i vår kunskapsförmåga, icke i tingen i sig. "Förståndet hämtar icke sina lagar från naturen, utan förståndet föreskrifver naturen dess lagar". Denna subjektiva vändning i kunskapsteorien jämförde K. själf med den omhvälfning i det astronomiska uppfattningssättet, som Coppernicus infört. Därjämte innebar den Kantiska teorien en principiell omgestaltning inom kunskapsteorien äfven i det hänseendet, att han fann den förmedlande ståndpunkten mellan sensualismen och intellektualismen genom att för erfarenheten fordra ett från sensationerna erhållet innehåll, men på samma gång af förståndet gifna former. "Åskådningen utan begrepp är blind, begreppen utan åskådningar äro tomma". Själf karakteriserade K. det principiellt nya i sin ståndpunkt framför allt därmed, att den var "kritisk", i motsats mot all föregående filosofi som "dogmatisk". Af denna sistnämnda brist lider nämligen enligt K. all filosofi, som ger sig in på att filosofera, utan att först genom en undersökning af vår egen kunskapsförmåga ha förvissats, om och hur och inom hvilka gränser ett filosoferande är möjligt. Detta fel hade enligt hans åsikt alla föregående filosofer begått. Men hur ställde det sig enligt denna åsikt med möjligheten af en kunskap om en osinnlig verklighet? Kategorierna ega enligt hans åsikt giltighet endast inom den sinnliga erfarenheten, hvars nödvändiga former de äro; men i och med detsamma äro vi oberättigade att använda dem om den osinnliga verkligheten, såsom skett i den dogmatiska metafysiken. Därvid blifva förnuftsidéerna blott ett "transcendentalt sken" och metafysiken själf en skenvetenskap. Vi kunna enligt K. intet *veta* om den osinnliga verkligheten, men därför kunna vi inom vetandet lika litet neka som jaka densammas realitet, hvarför det står oss fritt att *tro* därpå, om praktiska grunder finnas för ett sådant antagande. Och äfven inom det teoretiska vetandet behålla idéerna såsom begrepp om en obetingad verklighet en "regulativ betydelse", i det att de förbjuda oss att på någon punkt inom verkligheten antaga en absolut början eller ett absolut slut, i stället manande oss att bakom hvarje företeelse vid vår forskning gå allt djupare för att söka enheten. Särskildt rörande viljans frihet försvarade han den angifna trosmöjligheten på det sättet, att han visserligen erkände kausallagens obetingade giltighet för allt, som är i tiden, men bakom den af kausaliteten bundna empiriska karaktären antog han en "intelligibel karaktär", som kunde vara sin egen grund. Att en osinnlig verklighet finnes och därmed en frihetens värld, det sökte K. ådagalägga genom sin etik, som han framställt i *Grundlegung zur metaphysik der sitten* (1785; sv. öfv. af D. Boëthius, 1797, och G. Leffler, "Grundvalen för sedernas metafysik", 1908), *Kritik der praktischen vernunft* (1788) och *Metaphysik der sitten* (1797). Det finnes nämligen enligt K. ett enda faktum, som lämnar oss en inblick

i den osinnliga verkligheten, och detta faktum är *plikten*, i betydelsen af en ovillkorlig fordran på vår vilja att företaga vissa handlingar utan afseende på de resultat, till hvilka vi genom dem komma. Men sådana fordringar kunna endast ställas på en fri vilja. Teoretiskt sedt är viljan ofri, och från denna synpunkt kunde man tänka sig ”en så djup insikt, att vi kunde förutsäga en människas handlingssätt i framtiden med samma visshet, som vi på förhand kunna förutsäga en mån- eller solförmörkelse”. Men i etiken använda vi en helt annan synpunkt, den praktiska, vid hvilken det ej gäller att förklara ur orsaker, hvarför vi handlat så eller så, utan att ur praktiska normer uppvisa, huru vi *böra* handla. Den sedliga viljan är den ”autonoma” viljan, som själf skrifver sina egna lagar; och all osedlighet består i, att viljan underordnar sig under något annat, sålunda i ”viljans heteronomi”.

Liksom K. i den teoretiska filosofien trodde sig finna ett af all tillfällig erfarenhet oberoende verklighetsmoment i de allmänna formerna, så söker han i etiken en rent formal princip, hvilken han formulerar i följande ”kategoriska imperativ”: ”Handla så, att din viljas maxim alltid tillika kan gälla som princip för en allmän lagstiftning”. Om man sålunda i ett enskildt fall vill afgöra, huruvida något är ens plikt, så har man blott att tänka efter, om man kunde vilja, att alla under liknande förhållanden handlade på det sättet. Kan man vilja detta, så är handlingen moralisk, annars icke. Så t. ex. löses härigenom det gamla problemet om nödlögnens berättigande; den är moraliskt oberättigad, ty dess maxim kan ej tänkas som allmän lag; såsom sådan skulle den upphäfva sig själf, ty ingen skulle tro en annan, om den grundsatsen gällde, att enhvar i trångmål hade rätt att ljuga. Den nämnda grundsatsen är rent formal och har just däri sitt moraliska värde. Men däraf följer icke, att den saknar innehåll. Med föreställningen om en allmän lagstiftning sammanhänger nämligen enligt K. med nödvändighet idén om människorna, ”som människan bär i sin själ såsom urbilden för sina handlingar”. Och anspråket att själf stifta sin viljas lag medför plikten att stifta denna så, att de andra med samma självständighet ock kunna stifta den som sin lag. Därför anser sig K. berättigad att utföra sedelagen i formeln: ”handla så, att du alltid använder mänskligheten, såväl i din egen som i hvarje annans person, på samma gång som ändamål och aldrig blott som medel”.

I etikens afslutning återfinner man hos K. de förnuftsidéer, hvilka han i ”Kritik der reinen vernunft” så skarpt kritiserat, som ”praktiska postulat”, d. v. s. som trossatser, som vi måste tro på för att konsekvent kunna erkänna och utföra de moraliska buden. Dessa äro enligt K. de tre förnuftsidéerna: viljans frihet, själens odödlighet och Guds existens. Så ”för moral oundvikligt till religion”. Denna på moralen grundade religionslära utför K. i *Die religion innerhalb der grenzen der blossen vernunft* (1793). Någon religiös kunskap i sträng bemärkelse kan människan ej nå. Gudsbegreppet, liksom alla osinnliga begrepp, saknar åskådligt innehåll. Om man försöker befria det från alla antropomorfismer, så återstår endast det tomma ordet. Alla religiösa begrepp blifva därför för K. endast symboler, och det de symbolisera är moralens innehåll. De historiska, ”statutariska” religionerna ha därför blott en förberedande betydelse, och deras innehåll måste moraliskt omtydas för att blifva verkligt religiöst. Den Kristus, på hvilken vi skola tro, är därför icke den historiske Jesus, utan människoidealet inom oss, den heliga människa, som vi ana som vårt mål. Och tron på detta ideal har intet med ett försanthållande af ett historiskt faktum att göra, utan består i danandet af hela vårt lif efter detta ideals förebild. Detta sker emellertid ej genom några enskilda handlingar, utan innebär en omvändelse i hela sinnesriktningen. Ursprungligen ha vi nämligen alla en benägenhet till det onda (*Hang zum bösen*), som består i en tendens att låta sinnligheten härska öfver förnuftet (det osinnliga). Sinnligheten är ej i och för sig ett ondt, men skall göras till medel, ej till ändamål. Därför fordrar religionen en verklig pånyttfödelse. Benägenheten till det onda är en akt af den intelligibla karaktärens frihet; omvändelsen går likaså till roten af vårt väsen. Kyrkan är de heliges samfund, ett samhälle, som verkligen lyder moralens lagar, och därför till sin natur en och allmän. De särskilda bekännelsekyrkorna äro endast ett uttryck för den mänskliga naturens svaghet, som ej kan vara utan det statutariska i religionen. Men målet är såväl för samhället som för individen att allt mer och mer tränga fram till den rent moraliska kärnan i de fromma symbolerna.

I *Kritik der urteilskraft* (1790) framställde K. en originell estetisk teori, enligt hvilken skönheten består i en fri lek mellan vår åskådningsförmåga och förståndet, så att produkten blir en ändamålsenlighet utan ändamål. Denna ”intresselösa” estetiska verksamhet kan rikta sig antingen på naturskönheten, som K. sätter högst, eller på det konstskönа. Konstens princip är geniet, som själf skrifver sina egna lagar. Det sublima består i första hand i ett underkufvande af vår sinnlighet genom föreställningen om något oändligt i kraft eller utsträckning; men just genom detta nederlag för vår sinnlighet väckes medvetandet om vårt osinnliga väsen, förnuftet, som i närmande till den verkliga oändligheten öfvergår alla sinnliga storheter. Därigenom det upplyftande slutintrycket af det sublima.

Ingen filosof i nyare tider har utöfvat ett så allmänt och djupgående inflytande som K. Nästan alla samtida tyska filosofer rönte bestämmande inflytande af K:s filosofi, så att denna snart utvecklades från nästan alla Tysklands filosofiska katedrar. Till Sverige kom ock kantianismen snart genom Daniel Boëthius, som 1797 utgaf en öfv. af ”Grundlegung zur metaphysik der sitten”. Men K:s inflytande inskränkte sig ej blott till filosofien. Småningom tryckte hans tankar allt djupare prägel på naturvetenskapen och teologien. Äfven inom estetikernas kretsar vann K. anhängare; så är Schiller utpräglad kantian, och äfven Goethe sluter sig i många stycken till hans åskådningssätt. Länge trängdes dock efter K:s död de kritiska synpunkterna tillbaka genom den spekulativa riktning, som Fichte, Schelling och Hegel gåfvo denna vetenskap. Men redan Schopenhauer visade tillbaka på K., och sedan romantikens spekulativa filosofi mynnat ut i en tanketrötthet, som tog materialismens skepnad, ljöd omkr. 1860 i Tyskland ett allmänt rop: tillbaka till Kant! Det blef särskildt Otto Liebmann, som genom sin ungdomsskrift *Kant und die epigonen* (1865) i detta hänseende blef tongifvande. Sedan har ny-kantianismen (se

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

d. o.) vunnit många anhängare, och i stort sedt äro i våra dagar K:s grundtankar den förenande länken mellan alla mera strängt vetenskapliga filosofer, huru mycket än deras åsikter mände differera; både metafysiker och positivister söka sina utgångspunkter hos K., låt vara i olika grundbegrepp eller ock med olika tolkningar af hans grundtendenser.

K. utgaf många andra skrifter än de hufvudarbeten, som i detta sammanträngda referat blifvit nämnda, hvarjämte Jäsche utgifvit hans *Logik* (1800), Rink hans *Physische geographie* (1802—03) och *Kant über pädagogik* (1803). K:s skrifter ha utgifvits i många upplagor. Hans *samlade verk* utgåfvos af Hartenstein i 10 bd (1838—39), af K. Rosenkranz och Schubert i 12 bd (1838—42), af Hartenstein i 8 bd (1867—69) och i Kirchmanns "Philosophische bibliothek" (1868 ff.), i hvilken sistnämnda editions senaste upplagor framstående specialister redigerat de olika skrifterna. Sedan 1900 har vet. akad. i Berlin börjat utgifva en kritisk edition af K:s samtliga skrifter, såväl de förut utgifna som handskrifterna. Den beräknas komma att omfatta 24 digra band, af hvilka flera redan utkommit, hvaribland de, som innehålla K:s omfattande brefväxling. Enskilda af K:s skrifter ha ock utgifvits i en mångfald olika upplagor. Särskildt gäller detta om hans hufvudarbete "Kritik der reinen vernunft", som nu vanligast citeras i Kehrbachs edition inom Reclams universalbibliotek (1877; 2:a uppl. 1878). E. Adickes har af detta arbete utgifvit en upplaga (1889), som har till syfte att låta läsaren se, huru K:s tankar vuxit fram under arbetet; och K. Vorländer har utgifvit samma arbete med en längre saklig inledning och ett förklarande sakregister. Flera af K:s skrifter äro öfversatta till latin, franska, engelska, italienska och spanska. K:s namnteckning meddelas i pl. II till art. Autograf.

Litteraturen öfver K. är så omfattande, att den skulle kunna fylla ett helt bibliotek. Här må nämnas endast några skrifter, som synas egnade att införa nybörjaren i studiet af K. Den utförligaste monografien är fortfarande den framställning, som K. Fischer egnat åt K. i "Geschichte der neueren philosophie" (äfven utg. separat i 2 bd med titeln "Immanuel Kant und seine lehre", 3:e uppl. 1898—99). Kortare monografier ha utgifvits af Fr. Paulsen i Frommanns "Klassiker der philosophie" (4:e uppl. 1904) och M. Kronenberg (3:e uppl. 1905). Inom den svenska litteraturen kan hänvisas till den framställning af K., som A. Nyblæus inrymt i "Den filosofiska forskningen i Sverige", C. Y. Sahlins "Kants, Schleiermachers och Boströms etiska grundtankar" (1877) och Hägerströms (se denne) "Kants ethik etc." (1902). Särskildt intresseväckande är den framställning, som Höffding egnat K:s filosofi i 2:a delen af "Den nyere filosofis historie" (1895). Åt studiet af K:s filosofi egnas tidskriften "Kantstudien", grundad af H. Vaihinger. S—e.

Kantabel, sångbar. Se Cantabile.

Kantabrien (lat. *Canta'bria*), i forntiden ett område i romerska prov. Hispania Tarraconensis af Spanien, längs södra kusten af Vizcaya-viken. Äldre geografer utsträckte namnet till hela det område, som nu motsvaras af prov. Oviedo, Santander, Vizcaya och Guipuzcoa; men sedan romarna erövrat Spanien, inskränktes namnet till nuv. prov. Santander och östra Oviedo. Invånarna, de tappre kantabrerna, voro af iberisk stam. Jämte asturerna gjorde de under flera mansåldrar motstånd mot romarna, men tvingades slutligen på Augustus' tid genom det kantabriska kriget (25—19 f. Kr.) att erkänna romarnas öfverhöghet. De gjorde likväl sedermera flera resningar. K. hade under romerska väldet en mängd städer och byar, den viktigaste var Juliobriga (nu Retontillo). Efter K. kallades Vizcaya-viken Kantabriska viken. (J. F. N.)

Kantābriska bergen, allmän benämning på de till pyreneiska systemet hörande kustberg i norra Spanien, hvilka taga sin början vid västra ändan af Pyrenéerna och fortlöpa i västlig riktning till floden Navia i Asturien. De ha bildats genom samma veckning på öfvergången mellan eocen- och miocentiderna som Pyrenéerna. I de baskiska provinserna är väl bergbildningen svagare, så att de äldre, paleozoiska skikten icke träda i dagen, men veckningen behåller äfven där samma riktning som i Pyrenéerna. Orografiskt skiljes systemet genom den baskiska sänkan från dessa berg. K. delas i ett västligt l. asturiskt och ett östligt, baskiskt l. i egentlig mening kantabriskt (se Kantabrien) parti och består nästan öfverallt af en hufvudkedja och en mycket lägre kustkedja. Gränsen mellan dem markeras af Bisayas dal. I den högre, västra delen förhärska karboniska bergarter, särskildt stenkolskalk, som innehåller en mängd grottor. I denna lösa bergart ha de korta, men från sina högt belägna källor snabbt nedstörtande kustfloderna eroderat en mängd klyftor (*focas*, *escabios*, *cañons*), flerstädes af stort djup; så är Allers cañon 300 m. djup. Särskildt vild är ytbildningen, där olika förkastningslinjer korsa hvarandra. Förkastningarnas storlek framgår däraf, att man vid Arnao bryter stenkol under hafvets botten, i Samas bäcken på 220 m. h. ö. h. och på andra ställen träffar dem 2,000 m. ö. h. Delvis äro ytans många ojämnheter att tillskrifva klimatets inverkan, i det att den utomordentligt rika nederbörden på bergens norra sida där framkallat större erosionsdalar än på den mot det inre höglandet vettande sidan. De högsta topparna äro (fr. v.) Peña Ubiña (2,302 m.), Picos de Mampodre (2,084 m.), Peñas l. Picos de Europa (bl. a. Torre de Cerredo, 2,678 m., och Peña Vieja, 2,665 m.), de högsta i hela systemet, samt Peña Prieta (2,531 m.). — Ö. om Bisayas dal ända till Tolosa förhärska kritaflagringar. Kedjornas höjd är visserligen lägre, men sluttningen mot n. lika brant och ytformerna lika vilda som i bergens västra del. De högsta topparna äro här Monte Valnera (1,718 m.), den för sina många grottor och sin rikedom på växter berömda Peña de Gorbea (1,538 m.) samt Peña de Amboto (1,358 m.). Utefter den norra förkastningslinjen uppträda här eruptiva bergarter, såsom diabas och ofit. Mot s. begränsas hufvudkedjan af Vitorias platå, som skiljer den från den sydligare parallellt löpande Sierra de Andia. Den vanligen antagna gränsen mot Pyrenéerna går genom Idiazabalpasset (658 m.), genom hvilket järnvägen från Vitoria till San Sebastian går fram. — En egendomlighet för hela bergssystemet äro de s. k. *parameras*, d. v. s. höga, af branta sidor omgifna platåer, hvilka ligga mer eller mindre isolerade mellan kedjorna och topparna. Nästan hela berget har en rik växtlighet, till en del bestående af täta löfskogar; endast i v. förekommer barrskog. J. F. N.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kantábriska viken. Se Vizcayaviken.

Kantakuzēnos, gammal grekisk furstefamilj, af hvilken ett par medlemmar, Johannes K. (se Johannes, östromerska kejsare 6) och hans son Matthaios, på 1300-talet ryckte till sig makten inom Östromerska riket. Under det turkiska väldet hörde släkten till de ryktbaraste "fanariotfamiljerna" (se Fanarioter) samt gaf Valakiet och Moldau flera hospodarer. Under grekiska frihetskriget (1821—29) utmärkte sig de båda bröderna Georg (d. 1857) och Alexander (d. 1841), hvilka vid krigets utbrott voro i rysk krigstjänst. De följde 1821 furst Alexander Ypsilantis till Moldau, hvarefter Alexander K. öfver Trieste begaf sig till Hydra och öfvertog ledningen af krigsväsendet. I juni s. å. ledsagade han Demetrios Ypsilantis till Morea, där han bl. a. cernerade Tripolitsa. Befälet öfver kandioterna, som de själfve erbjödo, afslog han. Alexander K. författade "Bref af ett ögonvittne om grekiska revolutionen 1821". Georg K. tog som Alexander Ypsilantis' adjutant del i grekernas olyckliga strider i Moldau och Valakiet och återvände sedan till Ryssland.

Kantantändning, *krigsv.*, det slags antändning af ett eldvapens cylinderformiga krutladdning, då de brinnande gaserna från antändningsmedlet träffa laddningen ej i kärnlinjen (cylinderns axel), utan i närheten af sidan. Jfr Centralantändning. G. af Wdt.

Kantār l. Kintāl, it. *cantaro*, levantisk centnervikt, växlande i tyngd efter olika orter. Se Cantaro. Den nya lagstadgade turkiska *kantar āchary* (metrisk centner) är = 100 kg.

Ka'ntara (arab., bro), el- (*El-Kantarat el-chasne*, "skattens bro"), ort på landtungan mellan sjöarna Mensale och Balah i egyptiska guv. Port Said. Ångbåtsstation vid Sues-kanalen. Sedan gamla tider passera här karavanerna från Egypten till Syrien, förr på en bro, nu på en färja. J. F. N.

Kantare'll, ätlig svamp. Se Cantharellus.

Kantaridīn, *farm.* Se Spanska flugor.

Ka'ntarus (grek. *ka'ntharos*, lat. *ca'ntharus*). 1. Namn på ett antikt dryckeskärl, enligt den vanliga uppfattningen en ej sällsynt vasform med vid mynning, nedåt afsmalnande skål, på särskild fot och med vertikalt fästa grepar (se fig. på pl. till art. Dryckeskärl). — 2. Den för religiösa tvagningar afsedda brunn, som upptog midten af förgården (*atrium*) till de äldsta kristna kyrkorna. Det i katolska kyrkor vid ingången anbragta vigvattenskärlet erinrar ännu om den gammalkristna seden. Upk.*

Kantāt (it. *cantāta*, af lat. *cantāre*, sjunga), *mus.*, urspr., efter uppfinningen af den ackompanjerade "monodien" (1600), namn på längre solosånger, i hvilka på dramatiskt vis ariös sång omväxlade med recitativisk. Carissimi införde namnet kammarkantat, till skillnad från kyrkokantat. Båda formerna rörde sig emellertid ännu en lång tid inom trånga ramar, med på sin höjd två eller tre sångstämmor jämte basso continuo och en eller ett par obligata ackompanjemangstämmor. De saknade sålunda de karakteristiska kännemärkena på den nuvarande, stora kantaten, som är ett af solosånger, ensembler och körsatser bestående större vokalverk med instrumental ledsagning. Den stora kantaten skiljer sig från operan däruti, att den ej ageras på scenen, från oratoriet däruti, att dess grundstämning är lyrisk och det dramatiska däri uppträder opersonligt; dock kan någon sträng gränslinje mot oratoriet icke uppdragas. Den världsliga stora kantaten utvecklade sig i synnerhet såsom festkantat, den kyrkliga under namn af kyrkokonsert, såsom äfven Seb. Bach kallar flera af sina kantater, hvilka representera genren i dess största renhet. — Namnet kantat bäres äfven af en del dikter, afsedda att förses med musikledsagning och helt eller delvis sjungas. De äro af växlande metrisk byggnad. Af svenska dylika diktverk kunna nämnas Kellgrens, Leopolds, Talis Qualis' och Viktor Rydbergs. A. L.*

Kantblomma, *bot.* Se Diskblommor.

Kantbräder l. Sidobräder, *skogsv.*, de bräder, som vid fyrsågning falla på sidan om blocket. W. E—n.

Kantdike, *landtbr.*, mindre vanligt ord för backdike (se d. o.).

Ka'ntele, finskt musikinstrument, som i sin äldre form var urholkadt af ett enda trästycke (fig. 1); senare tillkom ett lock. Strängarna, i början 5 (fig. 1 o. 2), senare ända till 16 (jfr fig. 3), gjordes tidigare af tagel, men redan i slutet af 1700-talet af mässingstråd. Den 5-strängade kanteles längd varierade mellan 65 och 80 cm., bredden mellan 10 och 15 och höjden mellan 4 och 8 cm. Den var stämd i mollskalans fem första toner, spelades, liksom alla kantelen, med fingrarna och hölls vanligen i famnen. Äfven sång ackompanjerades med kantele. I "Kalevala" beskrifves kanteles ursprung. K. har ansetts för det finska nationalinstrumentet, men det är osäkert, om tavaster och västfinnar alls användt den. I stället är kantele känd från Karelen, norra Savolaks, Ingermanland och Estland samt från letternas och litauernas boningsplatser. V. Thomsen anser sannolikt, att finnarna lånat kantele från litauernas *kankles*. U. T. S.

Fig. 1. Kantele med 5 strängar, men utan lock.

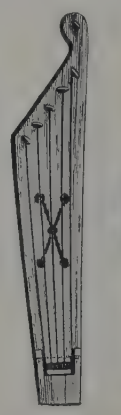

Fig. 2. Kantele med 5 strängar och lock, från Karelen. (Nordiska museet).

Fig. 3. Kantele med 12 strängar, från Karelen. (Nordiska museet.)

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Ka'nteletar (eg. kanteles, harpans, gudinna l. fe), en samling finska, lyriska folkdikter, ofta af stor skönhet, utgifven af Elias Lönnrot 1840. I densamma inrymmes äfven en del legendariska och episka dikter, som icke lämpligen kunnat få plats i ''Kalevala'', t. ex. legender om Jesu födelse, Magdalena och Jesus etc. och ballader om biskop Henrik och Lalli, Klaus Kurcks mord på sin hustru Elin Fleming och sitt barn (''Elinan surma''), hertig Karls krigståg till Finland, Pontus de la Gardie o. s. v. Alla dessa dikter äro affattade på den vanliga finska runometern (se Kalevala). De olika varianterna af samma dikt ha mestadels sammansmälts till en enda. I företalet meddelas ett antal ballader och visor af äldre och nyare datum med andra versmått. Ett urval Kanteletar-dikter meddelades i öfv. af R. Hertzberg 1875. Litt.: J. Krohn, ''Kantelettaren tutkimuksia'' (1900—02; bearb. och utg. af K. Krohn). K. B. W.

Kantemir, fursteslägt från Moldau, enligt traditionen härstammande från Tamerlan. — 1. Dimitrij K., f. 1673, d. 1723, blef 1709 hospodar i Moldau och stod till en tid i sådan gunst hos Porten, att han 1710 befriades från all tribut och erhöll löfte om hospodarvärdigheten i Valakiet. Genom kriget mellan Turkiet och Ryssland kom han i en svår ställning, men beslöt snart att öfvergå till den trosförvante tsar Peters sida och slöt (apr. 1711) ett fördrag med denne, hvilket tills vidare gaf ryssarna militär dispositionsrätt öfver Moldau, men å andra sidan tillförsäkrade honom detta som suverän och ärftligt furstendöme eller (i händelse af ogynnsam krigslycka) förläningar och pension i Ryssland. Händelserna tvungo honom att välja det senare alternativet, och han erhöll senare rysk furstetitel och senatorsvärdighet. Han var en bildad och lärd man, väl hemmastadd i persiska och turkiska språken, medföljde 1722 Peter på tåget till Persien samt var denne behjälplig med författande af proklamationer på nämnda språk. Hans andra gemål, furstinnan Trubetskaja, var uppfostrad i Sverige. Han författade bl. a. en *Historia de ortu et defectione imperii turcici*.

2. Antioch Dimitrijevitj K., den föregående yngste son, rysk författare och diplomat, f. 1709 i Konstantinopel, d. 1744, kom redan vid 3 års ålder med sin fader till Ryssland. Hans och syskonens första uppfostran leddes hufvudsakligen af modern, en grekinna af Kantakuzenernas släkt, och han förvärfvade sig redan vid unga år en på den tiden i Ryssland ovanlig bildning. K. är Rysslands förste vittre profanförfattare af någon betydenhet och börjar den långa raden af ryska samhällssatiriker. Han skref nio satirer, med Horatius och Boileau till föredömen. De äro hufvudsakligen riktade mot det gammalryska partiet samt teckna icke blott typer ur detta, utan äfven tämligen igenkännligt framstående personer inom detsamma. Alla stånd och klasser få f. ö. sin beskärda del. Man hade så vetat ställa till, att Dimitrij K:s stora förmögenhet ödelad tillföll den äldre sonen, Konstantin, furst Golitsyns måg, så att Antioch, då officer vid Preobrasjenska regementet, och de öfriga syskonen stodo utblottade. Vid kejsarinnan Annas tronbestigning (1730) ändrades emellertid ställningen. K. utnämndes redan 1731, 22 år gammal, till rysk minister i London. 1738 förflyttades han till Paris. Ryssland återsåg han aldrig. Ehuru hans diplomatiska befattning tog största delen af hans dag och under dåvarande förhållanden var förenad med många svårigheter och obehag, fick han dock tid att fortsätta sina matematiska studier (hvilka han redan tidigt börjat i Petersburg under D. Bernoullis ledning) och att läsa sina greker och romare. Han öfversatte Anakreon och Justinus, Montesquieus ''Lettres persanes'', Fontenelle, Algarotti m. fl. samt skref äfven fabler och lyrisk poesi. Satirerna, som blott cirkulerat i handskrift, samlade han 1743 för utgifning (fransk öfv. af Venuti, 1746; tysk af Spilker, 1752), men de trycktes först 1762. För nutida läsare äro de föga njutbara, ej minst därför, att K., utan att sluta sig till Trediakovskis metriska reform (den han dock i teorien hyllade) fortfarande byggde sin vers hufvudsakligen efter stafvelsen med blott föga hänsyn till accenten. K:s samlade arbeten, jämte lefnadsteckning, äro utgifna af Jefremov med biografi af Stoiunin. Af K:s ministerberättelser från London utkom bd I 1892. Biografi af K. (med redogörelse för hans litterära verksamhet) af Sementkovskij (1893). 1. (H. A—t.) 2. Ll.

Kanthaf. Se Haf, sp. 983.

Kanthuggning, *trädg.* För att kanterna på gräsmattor skola hållas jämna, afhuggas på sommaren alla gräsränder eller delar af sådana, som utanför den ursprungliga kantlinjen skjuta ut i gångar eller blomstergrupper. Stundom användas härtill särskilda redskap, s. k. kanthuggare l. kantskärare.

Kantilēna. Se Cantilena.

Kantilever (eng. *cantilever*), utskjutande stöd; bjälkhufvud. — Kantileverbalkar l. konsolbalkar äro brobalkar upplagda på två stöd, men utskjutande öfver det ena eller öfver bägge stöden konsolartadt och vanligen på konsolens yttersta ända uppbärande ett vanligt brospann. (Om kantileverbro l. konsolbro se Bro, sp. 199, och fig. 21.) Kantileverbalken, efter sin uppfinnare äfven kallad Gerberbalk, har sedan 1866 blifvit använd i afsevärd utsträckning till följd af mindre järnvikt och ofta lättare uppsättningsarbete, än som behöfves vid vanliga brobalkar. Vackra exempel på användning af kantileverbalkar till stora broar äro Forthbron i Skottland (se Brobyggnadskonst, sp. 211, och Forthviken, sp. 926—927) och den svenska Forsmo bro (se d. o., sp. 899). Fr. E.

Kanti'lj (fr. *cannetille*), guld- eller silfvertråd, tätt korkskrufformigt vriden till ett ytterst fint, tänjbart rör. Kantiljer nyttjas inom gulddrageriet till brodering af uniformer; ett slags gröfre kantiljer användas till epålettfransar (bullioner; se Epålett, fig. 1). Snörmakare benämna äfven allehanda ganser och finare (knypplade eller drejade) snören af silke o. s. v. kantiljer.

Kantin (fr. *cantine*), flaskfoder; äfven en för fältbruk och resor afsedd låda, inrymmande såväl kökspersedlar och bordsservis som mat- och dricksvaror. — I Frankrike användes benämningen äfven på utskänkningsställe för mat och dryck, motsvarande marketenteri, hvaraf benämningarna *cantinier*, marketentare, och *cantinière*, marketenterska. C. O. N.

Kantkremla, *bot.* Se Kremla.

Kantkrum, *skpsb.* Ett krumtimmer säges ha kantkrum, då dess kanter äro dubbelböjda kroklinjer, d. v. s. då de ha bukt både i horisontal och vertikal riktning. En planka eller en bräda säges ha kant-

krum, då dess båda motstående smala sidor, eller ”kanter”, såsom dessa ytor i dagligt tal benämnas, äro buktiga ytor. J. G. B.*

Kantlagd, *bot.* Se Knoppläge.

Kant-Laplaces hypotēs (äfven endast Laplaces hypotes), den af Immanuel Kant redan 1755 till sina grunddrag uppställda och af Laplace 1796 utvecklade och fullständigade hypotesen rörande solsystemets, således också jordens, uppkomst. I sin allmännaste form kallas denna hypotes äfven nebularhypotesen l. nebularteorien. Antydningar till densamma finnas framställda redan af Swedenborg (1734) och af Wright (1750). Enligt Kant-Laplaces hypotes skulle ur en i början formlös, ytterst förtunnad och starkt upphettad, ofantligt stor gasmassa (en nebulosa eller ett kosmiskt moln) ha, till följd af afsvalning och rotation, uppstått hela vårt planetsystem med sin centralsol, alla sina i samma riktning och ungefär samma plan kretsande planeter, dessas drabanter, Saturnus' ringar o. s. v. Denna hypotes har i våra dagar börjat utträngas af andra teorier, hvilka bättre motsvara den moderna forskningens resultat. Se Kosmogoni. E. E. (B—d.)

Kantlinje. Se Kant.

Kantnäl, *zool.*, benämning på några fiskar tillhörande underordn. *Catosteomi* bland benfiskarna, där de jämte hästfiskar och hafsnålar (se Hästfiskar och Hafsnålsläktet) och några andra släkten bilda en särskild fam., *Syngnathidæ*. Kantnålarna utmärkas genom långsträckt kropp, som är betäckt af i tvärrader ställda plåtar och i främre delen har 7, i stjärtregionen 4 längsgående kanter; hufvudet är utdraget till en näbbformig bildning, i hvars spets den lilla munnen är belägen. På ryggen finnes en ryggfena med mjuka fenstrålar, bröstfenorna ligga strax bakom gälöppningarna, bukfenor saknas, analfenan är helt liten, stjärtfenan väl utbildad. Simningen sker genom ett slags vibrerande vågrörelse hos ryggfenan. Till vår fauna höra tre arter, fördelade på två släkten. Släktet *Syngnathus* utmärkes genom måttligt hög, från sidorna ej så starkt hoptryckt näbb. Stora kantnålen, *S. acus*, har ryggfenan kortare än hufvudet och börjande först vid 19:e eller 20:e plåtraden, framifrån räknadt; kroppslängden uppgår till 40—45 cm. Färgen är brungrå eller grågul, under ljusare, med ett större antal mörkbruna tvärband på kroppens sidor. Denna art är rätt allmän vid Norges kust, men har vid vår västkust anträffats endast ett

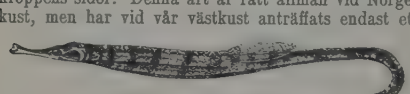

Stora kantnålen.

fåtal gånger. I Östersjön finnes den ej. — Lilla kantnålen, *S. rostellatus*, har ryggfenan längre än hufvudet och börjande vid 14:e eller 15:e plåtraden, kroppslängden öfverstiger ej 15—16 cm. Färgen är på ryggen och sidorna mörkgrå eller brun, på halsen ljusgrå, kroppen rundtom tecknad med små gulhvita fläckar och mörka tvärband. Lilla kantnålen är tämligen allmän vid vår västkust liksom vid Norges kust upp till Trondhjemstrakten. — Släktet *Siphonostoma* skiljer sig från föregående genom hög, från sidorna starkt hoptryckt näbb. Den hos oss förekommande arten, brednäbbade kantnålen, *S. typhle*, når en längd af 20—25, någon gång 30 cm. Färgen är rätt växlande i brunt och grågrönt, med eller utan gula fläckar; undersidan är gråhvit med gul metallglans. Denna art finnes såväl vid vår västra kust som i Östersjön t. o. m. långt upp i Bottniska viken. — Samtliga kantnålsarter uppehålla sig bland tång, hvarvid deras färg och långsträckta kroppsform förläna dem en med omgifningen harmonierande ”skyddande likhet”. De utmärka sig beträffande fortplantningen genom den vård hannen egnar rommen och det utkläckta ynglet (se Fiskar, sp. 416). G. G.

Kantōn (fr. *canton*). 1. I Frankrike underafdelning af arrondissemanget. Se Frankrike, sp. 1134. — 2. I Schweiz benämning på hvar och en af de suveräna fristater, hvilka tillsammans bilda republiken Schweiz. Tre af kantonerna (Basel, Appenzell och Unterwalden) ha hvar och en delat sig i två af hvarandra oberoende s. k. halfkantoner. — 3. *Milit.* Se Kantonförfattningen. (J. F. N.)

Kan'nton I. Canton (kin. *Kuang-tschou-fu*), hufvudstad i kinesiska prov. Kwantung, på vänstra stranden af Tschoukiang (Pärl- l. Kantonfloden), 60

Gata i Kanton.

km. ofvanom Kantonviken, i hvilken floden faller ut genom ett smalt pass, af kineserna kalladt Humen (”tigerporten”, port. *Bocca tigris*). Staden, som torde räkna omkr. 900,000 inv., består af mandschustaden l. gamla staden, nya staden, mellan den förra och floden, samt flera förstäder längs floden. Den är omsluten af en 10 km. lång, 12 m. hög och 7 m. bred mur med grafvar; en annan mur skiljer den gamla staden, som upptar fem sjättedelar af hela ytan, från den nya. Staden genomskäres af flera kanaler och omkr. 600 gator, långa, raka, men i allmänhet smala, stenlagda och mindre smutsiga än andra kinesiska städers. En egendomlig prägel erhåller staden genom den stora lifligheten

på floden. Denna är något bredare än Thames vid Londonbron, ända till 7 m. djup och alltid betäckt med fartyg af alla slag, så att hela floden midtför K. liknar en flytande stad, bebodd af omkr. 30,000 personer. Den egentliga staden har 2 pagoder (en muhammedansk moské från 10:e årh., den andra, en oktogon från 6:e årh.), 120 tempel, salar och andra religiösa byggnader samt flera buddakloster. Utlänningarna bo på ön Schamien, som 1861 utskiftades så, att engelsmännen erhöllo fyra och fransmännen en femtedel af ön. De europeiska kvarteren ha en evangelisk och en katolsk mission, flera kyrkor, däribland den storartade franska kyrkan, skolhus, sjuk- och försörjningshus samt stora varumagasin längs floden. F. ö. finnas i K. generalguvernörens palats, tatargeneralens residens, ett Kong-fu-tse-kollegium, ett stort myntverk. Som industristad intager K. bland Kinas städer första platsen; det är hufvudsätet för landets sidenindustri, glas- och pappersfabrikation; metall- och porslinsindustrien sysselsätter hela byar i trakten, och under sockerskörden arbeta 100,000 pers. i sockerkvarnarna. Staden var länge den enda för européer öppna hamnen i Kina, sannolikt vald på grund af sitt stora afstånd från hufvudstaden, och endast ett begränsadt antal kinesiska köpmän, s. k. *hong* (säkerhetsköpmän), fick förmedla handeln med utlänningarna. De voro i allmänhet mycket förmögna och bekanta för sträng redbarhet. Sedan äfven andra hamnar öppnats för främlingar, har K:s handel minskats något, till förmån för Shanghais och andra hamnars, men den direkta omsättningen med utlandet uppgick dock 1907 till 80,7 mill. haikwan taël (13,1 mill. pd st.; däraf import 4,8 mill. pd och export 8,3 mill. pd). Läggas därtill de i Kaulun och Lappa förtullade varorna, hvilka mestadels äro bestämda för K. eller utgått därifrån, så stiger hela omsättningen med utlandet (1907) till 141,85 mill. haikwan taël (23 mill. pd), d. v. s. näst Shanghais den största i någon fördragshamn. De viktigaste exportvarorna äro te, råsilke och sidenvaror, mattor, socker, kassia, tobak, porslin och tyrverkeriartiklar. K:s handel påverkas mycket från Hongkong, där de viktigaste utländska affärerna ha sitt centrum. Äfven som garnisonsstad och säte för vicekonungen öfver de södra provinserna har K. betydelse. Slätten omkring och s. om staden vattnas af ett vidsträckt nät af flodarmar och kanaler, som utgå från Tschoukiang, Tungkiang och Sikiang. K:s egentliga hamn är Whampoa, som ligger 50 km. längre ned, enär fartyg med större djupgående än 3,5 m. icke kunna komma upp till K. I Whampoa finnas stora dockor, en sjö- och militärakademi, ett torped- och sjömindepartement. Stad och hamn skyddas genom smärre fort och batterier, som ligga såväl i norr och i söder om floden som vid Bocca tigris. (J. F. N.)

Ka'nton, sommarkoloni vid Drottningholm (se d. o. 2).

Kantonēring, *krigsv.*, kallas stundom truppers förläggning i kvarter, hvilka då erhålla benämningen kantoneringskvarter. Vanligen förstår man dock med detta ord det slags förläggning i kvarter, då åt hvarje man beredes sängplats och åt hvarje häst plats under tak, hvilket slag af förläggning äfven kallas "förläggning i rymliga eller vidsträckta kvarter". C. O. N.

Kantoneringskvartēr, *krigsv.* Se Kantonering.

Ka'ntonfloden. Se Tschou-kiang.

Kantönförfattningen, *krigsv.*, kallades den författning, enligt hvilken den preussiska arméns rekrytering inom landet skedde under 18:e årh. För att undgå det ovissa i värfningen, som var det utmärkande draget i rekryteringssättet, och erhålla behöfligt antal soldater indelades hela preussiska staten 1733 i s. k. *kantoner*, af hvilka en tilldelades hvarje regemente. Hvarje manlig invånare inom kantonen var krigstjänstskyldig från 20 års ålder, och bland de sålunda tjänstskyldige uttogs erforderligt antal rekryter till regementet. En mängd undantag fanns dock för adelsmän, näringsidkare, egare af en viss förmögenhet, utöfvare af vissa yrken samt för hela landsdelar. Kantonisterna, såsom detta manskap kallades, utgjorde enligt den förnyade kantonförfattningen af 1792 något större antal än de värfvade inom hvarje trupp. Tjänstetiden var 20 år, men manskapet tjänstgjorde vanligen endast första året eller en del af detsamma och inkallades sedan till exercistiden hvartannat år. Kantonförfattningen var sålunda en föregångare till den allmänna värnplikten, till hvilken öfvergången icke var svår. C. O. N.

Kantoni'st, *krigsv.* Se Kantonförfattningen.

Kantoplastik (af grek. *kantho's*, ögonvinkeln, och *pla'ssein*, bilda), *kir.* Se Blepharophimosis.

Kantoplatoni'sm kallas i Frankrike den art af idealistisk filosofi, hvars förnämste målsman var Victor Cousin och som tagit starka intryck från Kant och Platon.

Ka'ntor (lat. *ca'ntor*, sångare), föresångare vid en kyrkoförsamling; lärare och ledare för en kyrko- eller skolkör. — Då konstsång inom kyrkan infördes i st. f. den äldre menighetssången, ansågs, att såväl ledningen som utförandet häraf borde h. o. h. öfverlämnas åt mera musikaliska präster. Så bildades en särskild klass af kyrkotjänare (*cantores*). Titeln kantor kom så i bruk för instruktörer och anförare af kyrkokörer. Då efter reformationen kyrkokören afskaffats, blef i Sverige klockaren (se d. o.) vanligen den ende sångledaren. Med byggandet af orglar uppstod äfven behofvet af organister. I organistens examen ingick ursprungligen äfven betyg i sång. Organisten plägade därför också tjänstgöra som kantor. Men då han vid spelningen satt vänd från församlingen och klockaren hade ringa sångkompetens, började i ett fåtal större församlingar ånyo anställas särskild kantor. Därför infördes genom k. kung. 8 dec. 1881 (lärokurs af 1888) en ny af organistexamen oberoende kyrkosångarexamen, för hvilken fordrades betyg blott i elementar- och kyrkosång. Denna examen, liksom organistens, kan aflaggas vid Mus. akad:s konservatorium eller inför samma akademis (vanligen i stiftsstäderna) tillförordnade examinatorer. I följd af nämnda examensuppdelning började många församlingar anställa endast kantor, dock ofta fordrande, att denne — ehuru utan organistkompetens och motsvarande lön — äfven borde på kyrkans instrument ackompanjera kyrkosången. Detta förhållande skadade kyrkomusiken. Centralstyrelsen för Sveriges allmänna organist- och kantorsförening yrkade därför i en 1906 till K. M:t ingifven petition, att kyrkosångar- (kantors-)examen måtte få aflaggas endast i samband med eller efter redan aflagd organistexamen. Någon särskild lag om tillsättning af

kyrkosångarbefattningar finnes ej, utan man har därvid plägat tillämpa samma grunder, som gälla vid tillsättning af organist och klockare. P. B.

Kantorp, gruffält i Sköldinge socken, Södermanlands län. De bearbetade grufvorna tillhöra dels Kantorps grufbolag, som eger Östra, Västra och Nya Kantorpsgrufvorna, af hvilka den äldsta bearbetats sedan 1863, Boxholms bruks ab., som eger de s. k. Oskarsgrufvorna, genom en 2 km. lång hästbana ställda i förbindelse med K. station å Västra stambanan, och Eriksbergs fideikommiss, som eger Skalunda- och Vilhelminagrufvorna. Grufvorna, 7 st., lämnade 1908 23,359 ton skrädd malm, till största delen svartmalm, omkr. 20 proc. blodsten. Wbg.

Kantra, *sjöv.*, välta omkull, vända sig. 1. Ett *fartyg* kan kantra af olika anledningar, såsom genom att föra för mycket segel, genom en hastig vindstöt, synnerligast om den kommer från lä, genom lastens förflyttning till ena sidan under hög sjögång, genom misstag i konstruktionen eller vid lastens stufvande, så att fartygets tyngdpunkt kommit för högt upp, o. s. v. Vid tillbud till kantring till följd af vindens inverkan är af största vikt att så fort som möjligt, innan det gått för långt, få loss skot och fall, hvarigenom fartyget ånyo kan resa sig. Vid båtsegling bör man därför under byaktigt väder aldrig belägga skoten, utan hålla dem i hand, sedan en rundtörn tagits om en knap e. d. Vill fartyget ej resa sig, brukar man försöka att genom akterseglens intagande och förseglens ökande bringa fartyget att falla rundt (förändra sin riktning), så att vinden fås in på motsatt sida och krängningen därigenom förminskas, hvarefter lasten — om denna förskjutit sig — vid första tillfälle bör lämpas öfver till andra sidan. — 2. Äfven om *tidvattnet* begagnas uttrycket kantra, och man betecknar då därmed ebbströmmens omkastning till flodström eller tvärtom. Detta sker vanligtvis ej hastigt, ty alltid gifvas några minuter, hvarunder s. k. ”stillvatten” eger rum. ”Tidkantringen” sker vanligen icke samtidigt med det höga och låga vattenståndet annat än i omedelbar närhet af land, särskildt i trånga vikar o. d. R. N.*

Kantringsblock, *skpsb.* Se Block 2.

Kantringsspant, *skpsb.* Se Spant.

Kantschilen, *zool.* Se Tragulina.

Kantschindschinga. Se Kanchanjanga.

Kan-tschou-fu, stad i kinesiska prov. Kan-su. 400 km. n. v. om Lan-tschou nära Stora muren och vid den stora handelsvägen från Kina till Tarimbäckenet. Omkr. 150,000 inv. (J. F. N.)

Ka′ntschuk, Kantschu (po. *kańczug*, tjech. *kančuk*; troligen af turk. *kamtschy*, piska), en hos de slaviska folken sedan äldsta tider i bruk varande piska, som hvarje ryttare för med sig och har hängande i en rem kring handleden. Den består vanligen af ett af läder hårdt flätadt snöre, fäst på ett kort skaft.

Kantskärare, *trädg.* Se Kanthuggning.

Kantsåg, *träv.* Se Sågning.

Kantsätta l. Sätta kant, *sjöv.*, sätta någonting i ordning eller i sin behöriga ställning. Uttrycket begagnas mest om segel, hvilka ”sättas kant” därigenom, att man halar skoten lika eller ”close för”, sträcker upp fallen, genom brassning ger seglen den för välsegling fördelaktigaste ställningen o. s. v. Före vakts aflämnande sättes kant öfverallt. R. N.*

Kanttrissa, *träv.* Se Sågning.

Kantväxt, *trädg.*, detsamma som infattningsväxt. Se Infattning.

Kanūn, *mus.*, ett i Turkiet och Arabien brukligt stränginstrument, liknande cittran. Namnet tyder på det antika *kānon*, d. v. s. monokorden. A. L.*

Kanúri (Kanóri), den härskande stammen i det centralafrikanska riket Bornu, räknas till de typiska negerfolken. De äro högväxta och smärta, med något afplattad näsa och icke alltför tjocka läppar. Antropologiskt anses de af Hartmann (”Die völker Afrikas”, 1879) som närmast besläktade med invånarna i Wadai och Bagirmi samt de s. om dessa boende bidduma-, bulala- och musgustammarna. De äro ett jämförelsevis civiliseradt, jordbruks- och handtverksidkande muhammedanskt folk, hvars antal af Barth skattas till nära 4 mill., och ha blifvit närmare skildrade af Nachtigal (”Sahara und Sudan”, del 2; 1881). Deras språk, *kanúri*, bildar sannolikt med tedaspråket (i Tibbu- eller Tēbuoasen n. om Bornu) en särskild grupp, som likt nubaspråket vid Nilen och några andra afrikanska språk i sina formella hufvuddrag (könlöshet, postpositioner o. s. v.) starkt påminner om de uralaltaiska språken, i synnerhet turkiskan. H. A.*

Kanyé, *bot.* Se Allanblackia.

Kanykov, Nikolaj, rysk orientalist och resande, f. 1819, d. 1878 nära Paris, deltog 1839—40 i Perovskys olyckliga fälttåg mot Kiva, var sedan i flera år anställd vid ryska konsulatet i Persien och lärde genom flera resor noggrant känna detta land äfvensom Buchara. 1858—59 var han ledare af en af ryska geografiska sällskapet till Chorassan utsänd expedition, som äfven framträngde ett stycke in i Afganistan. En karta, som K. utgaf öfver de af expeditionen besökta trakterna, belönades 1861 med geografiska sällskapets i Paris stora guldmedalj. Utom flera afhandlingar öfver Central-Asien utgaf han på ryska en beskrifning öfver kanatet Buchara samt författade *Mémoire sur l'ethnographie de la Perse* (1866).

Kanyl (fr. *canule*, rör), *med.*, rör af silfver eller annan metall för att aflägsna en begränsad vätskeansamling inom kroppen. Kanylen kan vara spetsig — hålnål — eller trubbig. I senare fallet måste kanylen — för insticket till vätskeansamlingen — utfyllas med en väl tillpassad spetsig sond, hvars spets

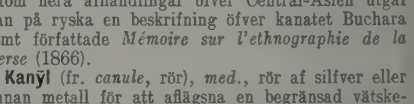

når utanför kanylens mynning (se fig.). Sedan kanylen på detta sätt armerad instuckits, utdrages sonden, hvarvid vätskan afrinner genom den kvarliggande kanylen. Sistnämnda slag af kanyl kallas också troakar. Instrumentet kan vara rakt eller böjdt. J. A.

Kanzōn. Se Canzon.

Kaōko, ett område i Tyska Sydväst-Afrika, mellan floderna Cunene och Ugab, vid Atlantiska hafvets strand. Landet saknar hamnar och är en sandig och öde terräng, genomskuren af djupa floddalar, som under regntiden föra mycket vatten; i de inre högre delarna finnas goda betesmarker. De få invånarna äro hottentotter. J. F. N.

Kaolin (förmodligen af *Kauling*, den ursprungliga

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

kinesiska fyndorten), *miner.*, en af vattenhaltigt aluminiumsilikat sammansatt förvittringsprodukt af fältspatarter, $2\,H_2\,O\,.\,Al_2\,O_3\,.\,2\,Si\,O_2$, motsvarande 46,4 proc. kiselsyra, 39,7 proc. lerjord och 13,9 proc. vatten, d. v. s. en lera, som utmärkes genom frånvaro eller ringa halt af järn, kalk och alkalier, till följd hvaraf den är eldfast och efter bränning hvit eller i det närmaste hvit. Under mikroskopet synes kaolinen bestå af små sexsidiga fjäll. Kaolin anträffas vid Aue och Meissen i Sachsen, i Limoges, i Cornwall, på Bornholm, i Kina o. s. v. I Sverige finnas smärre mängder kaolin i den förvittrade gnejs, som betäckes af Lugnås sandsten i Västergötland; de mest betydande, brytvärda förekomsterna ligga på norra ändan af Ifön i Ifösjön samt vid Axeltorp i Näsums socken v. om nämnda sjö. Kaolinet nyttjas till porslin, till högeldfast lergods, vid pappersfabrikationen, vid beredning af piller (se Bolus 2) o. s. v. P. T. C. (A. Hng.)

Ka'os (grek. *Xáoς*, af samma stam som grek. *chaï'nein* l. *chaskein*, gapa, lat. *cha'os*) motsvarar i den grekiska kosmogonien det fornnordiska *Ginnungagap*. Det var den ursprungliga och oändliga världsrymden, hvilken man dock tänkte sig icke som ett fullständigt tomrum, utan snarare som fylld af en ännu formlös massa eller urmateria. Enligt Hesiodos var K. det första af allting, och därnäst uppstodo den "bredbröstade jorden" och Eros, kärleken, tänkt som skapande och lifgifvande kraft. K. frambragte Erebos (urmörkret) och Nyx (natten), hvilka med hvarandra alstrade Aither (luftkretsen) och Hemera (dagen). — Ordet kaos nyttjas i bildligt språk ofta för att beteckna en oordnad och förvirrad massa af hvad slag som helst. A. M. A.

Kaotisk (se Kaos), oordnad, kastad huller om buller, oredig, förvirrad.

Kaoua. Se Kava-Kava.

Kap (fr. *cap*, eng. *cape*, it. *capo*, sp. och port. *cabo*, af lat. *ca'put*, hufvud), framspringande del af en strand och i synnerhet hvarje spets, i hvilken stranden löper ut, udde, landspets. Kapen äro ofta viktiga som skydd för bukterna mot stormar, och många af de bästa hamnarna ha dem att tacka för sin säkerhet. Därför äro orter i närheten af kap ofta centralpunkter för handeln och ha äfven militärisk vikt, emedan landspotsar väsentligen gynna anläggningar af försvarsverk. I detta hänseende äro sådana kap berömda, hvilka gränsa intill hafssund, såsom Gibraltar, eller ligga vid öfriga för sjöfarten viktiga punkter, t. ex. Goda-Hopps-udden. Denna brukar ofta kallas endast Kap; däraf namn sådana som Kaplandet, Kapstaden, Kapviner, Kapgummi m. m. (J. F. N.)

Kapa. 1. *Sjöv.*, skära eller hugga tvärs af någonting. Då man använde ankartåg af hampa, hände det, att man måste "kapa tåget" å fartyg till ankars, som under svårt väder råkade i drift och ej hade tid att vinda hem ankaret, utan genast måste sätta segel. Fanns vid sådant tillfälle ej tillräckligt "sjörum" (utrymme) att drifva på, så att man kunde klara sig med segel, måste i stället "masterna kapas" för att minska vindfånget. Äfven under segling händer, att ett fartyg nödgas "kapa masterna", t. ex. då fartyget kränger så hårdt, att man fruktar kantring.

2. *Träv.*, med såg afskära virke. Benämningen "kapa" användes hufvudsakligen vid sågverken och i brädgårdarna. Då virket kapas i vissa bestämda längder, användes vanligen ordet justera.

3. *Jaktv.* Vindthunden säges kapa, då han vid hetsjakt griper haren. 1. R. N.* 2. W. E—n. 3. G. G.

Kapābel (fr. *capable*, af lat. *ca'pere*, fatta, rymma i sig), i stånd till, duglig, som eger förmåga. Jfr Kapacitet.

Kapacitēt (fr. *capacité*, af lat. *ca'pere*, fatta, rymma i sig), förmåga att upptaga något i sig, t. ex. på *fysikens* område värmekapacitet, elektrisk kapacitet (se Elektricitet, sp. 204, och Laddningskapacitet), inom *fysiologien* lungkapacitet, den mängd luft, som lungorna kunna inrymma efter inandning; duglighet; framstående förmåga.

Kapacitetsfaktor, *fys.* Se Energetik.

Kap-aloe, *farm.* Se Aloe.

Kaparbref (fr. *lettre de marque, commission*, eng. *letter of marque*; se Kapare) kunna folkrättsligen utfärdas endast af de krigförande staternas myndigheter. Kaparbref kunna utfärdas till egna undersåtar och främmande, om ej fördrag lägga hinder däremot, men vanligen ha de neutrala makterna förbjudit sina undersåtar att mottaga kaparbref och öfver hufvud att på hvad sätt som helst befatta sig med kaperi. Om svensk rätt i detta fall se § 10 i k. kung. 30 april 1904. De närmare villkoren bestämmas af den krigförande staten och angifvas i kaparbrefvet. H. L. R. (Rld.)

Kapare (ty. *kaper*, fr. *corsaire, armateur en course*, eng. *privateer*) kallas vissa s. k. kommissionerade fribytare. Ordet kommer af lty. eller holl. *kaper*, uppbringare af fartyg under sjökrig, och betecknar sådana privata fartyg och fartygsbefälhafvare, som frivilligt utrustats, men erhållit statligt bemyndigande (se Kaparbref) att aktivt taga del i fientligheterna under sjökrig, ehuru på eget ansvar och för egen räkning, hvarvid de i afseende på rätt till visitation och uppbringning af handelsfartyg, som ej segla under konvoj (se d. o.), likställas med örlogsfartyg, tillhörande den krigförande makt, af hvilken kaparbrefvet utfärdats. Dessa fartyg betraktas som tillhörande den krigförandes irreguljära stridskrafter, likasom till lands särskildt autoriserade friskaror, och skilja sig härutinnan från frikårer, fribytare, korsarer, hvilka föra krig på egen hand, utan att därvid på något sätt stå under den krigförande statens ledning eller kontroll. Trupper, kårer eller fartyg af detta sistnämnda slag stå utom krigslagarna och behandlas som röfvare, äfven om de böra till begreppet därifrån skiljas, ty med sjöröfvare, pirater, förstås sådana fartyg, som utan afseende på något slags krigstillstånd och nationalitet uppbringa och tillegna sig som byte, hvad de kunna bemäktiga sig. Som sjöröfvare plåga dock äfven kapare behandlas i vissa fall, nämligen när kaparbref ej kan företes, när kaperi fortsättes efter krigets slut eller den tid, för hvilken kaparbref gäller, när kapare ej iakttager krigsbruk eller ej inställer bytet för prisdomstol samt när kaparbref mottagits från båda de krigförande. Kaparväsendet har i nyare tider blifvit alltmer öfvergifvet; redan Pariskonferensen 1856 fattade 16 april ett uttryckligt beslut om kaperiets afskaffande och afgaf en deklaration därom, och ehuruväl ej alla kristna stater biträdt samma beslut, har dock grundsatsen i allmänhet blifvit tillämpad under de därefter förda krigen. Bildandet af irreguljära stridskrafter till sjöss har tagit annan

form, såsom i fransk-tyska kriget 1870—71, då Preussen sökte stärka stridskrafterna till sjöss genom att besolda bevärade handelsfartyg, som ställdes under militär ledning, men ej egde att bemäktiga sig fiendens handelsfartyg. Frankrike erkände ej dessa fartyg som tillhörande Preussens sjömakt, utan betraktade dem som rättsstridigt autoriserade kapare. Sedermera ha emellertid i flera länder anordningar vidtagits, hvarigenom möjlighet beredts för staten att vid krigsutbrott kunna taga i anspråk privata fartyg, hvilka under fred användas i handelssjöfart, men äro så byggda, att de lämpa sig äfven för krigiska syften (auxiliärkryssare, Rysslands s. k. ”frivilliga Svarta hafs-flotta” m. fl.). Likaså kan staten under krig rekvisitionsvis taga i bruk privatfartyg med eller utan bemanning (§ 2 i lagen 24 maj 1895). Om svensk rätt rörande kaperi se k. br. 30 april 1904. Rld.

Kap Arnhem. Se Arnhems land.

Kapauta, fordom namn på sjön Urmia.

Kap-boerna, de holländske invånarna i Kapkolonien.

Kap Breton. Se Cape Breton.

Kapdufvan, *Procellaria* l. *Daption capensis, zool.*, tillhör familjen stormfåglar inom ordn. *Procellariiformes*. Den utmärkes (se fig.) genom undersätsig kropp, kort, vid roten bred, i spetsen hoptryckt och

svag näbb samt långa, med bred simhud förenade tår. Både hufvudet och halsen äro ofvan och på sidorna mörkt järngråa, manteln, öfre ving- och stjärttäckarna hvita, med stora, oregelbundet trekantiga spetsfläckar af järngrå färg, undre kroppsdelarna hvita, handpennorna sotsvarta, armpennorna till största delen hvita och stjärten hvit, med svart spets. Fågelns längd belöper sig till 38 cm. Af alla sjöfåglar är kapdufvan fartygens trognaste följeslagare och därför välbekant för alla sjöfarande, som besökt Atlantiska hafvets sydligare delar. Arten förekommer nämligen på andra sidan om södra vändkretsen och förirrar sig högst sällan in i det heta bältet; dock har den tillfälligtvis anträffats vid västra Europas kust. I Stilla hafvet finnes kapdufvan däremot ända n. om ekvatorn. Fågeln kan simma med lätthet, men gör det sällan, hvaremot den flyger nästan oafbrutet både dag och natt med stor lätthet och behagliga rörelser. Kapdufvans föda utgöres af blötdjur, kräftdjur och små fiskar. Då stormig väderlek hindrar den att skaffa sig sådan näring, håller den till godo med allt ätbart, som kastas i sjön från fartyg, och blir då mycket dristig, hvarvid den lätt kan fångas på krok. Dragen ombord på fartyget, försvarar den sig modigt med näbben och sprutar med märkvärdig säkerhet en vämjelig, oljaktig vätska i ansiktet på sin fiende. C. R. S.*

Kap d'Urville [dyrvi'l]. Se Geelvink-baai.

Kapēla, en bergskedja i Kroatien, löpande parallellt med den adriatiska kusten, från hvilken den skiljes genom Velebit och det afloppslösa Likahögländet. Dess norra del kallas Stora K. (Velika K.) och har en medelhöjd af 948 m. samt kulminerar i toppen Biela Lašica (1,533 m.), den södra delen, Lilla K. (Mala K.), med en medelhöjd af 632 m. Dess högsta topp är Seliski Vrh (1,280 m.). J. F. N.

Kape'll (it. *cappella*, af *cappa* l. *capa*, kåpa; de frankiske konungarna sägas ha förvarat den hel. Martins kåpa i en särskild för det ändamålet byggd helgedom). 1. *Bygnk.*, den gemensamma benämningen på åtskilliga, vanligen smärre, för religiöst ändamål uppförda eller inredda rum och byggnader af för öfrigt sinsemellan ganska växlande utseende och bestämmelse. Kapellen kunna utgöra *självständiga* byggnader. Detta är händelsen med de gammalkristna dopkapellen, baptisterierna (se Baptisterium), samt med de medeltida, vanligen åt S:t Mikael helgade dödskapellen, hvilka hade sin plats på kyrkogårdarna. De hade stundom en nedre våning, som användes till förvaringsrum för ben, som tillvaratagits vid grafupptagningar. Hit kunna vidare räknas en stor del grafkapell (jfr Grafmonument och Ericsson, sp. 771, fig.), från äldre och nyare tid, samt de för begrafningshögtidligheters firande afsedda begrafningskapellen på moderna begrafningsplatser. Slutligen hör hit en mängd för offentlig gudstjänst eller helgondyrkan eller till religiös hågkomst af någon särskild händelse uppförda byggnader från äldre och nyare tid. Bland dessa må särskildt framhållas de, som tillhöra kapellag (se d. o.) eller dissenterförsamlingar. För fristående kapell har den runda eller månghörniga formen i alla tider varit omtyckt, ehuru ingalunda uteslutande härskande. — Ofta äro kapellen *tillbyggda* till andra byggnader. Detta är ett gammalt bruk, härstammande från medeltiden och fortlefvande ännu i våra dagar. Stundom äro dessa kapell helgade åt någon viss helig person, stundom äro de grafkapell. Exempel erbjuda i Sverige de kungliga grafkapellen vid Riddarholmskyrkan samt en mängd adliga grafkapell vid landskyrkor (hos oss vanligen kallade grafkor). I vissa kyrkor ha genom tillbyggande af dylika kapell slutligen uppstått nya sidoskepp, t. ex. i Strängnäs domkyrka. Men jämväl för dessa tillbyggnader är ofta den runda eller månghörniga formen använd, i synnerhet under den nyare tiden. — Af en annan art än de nu nämnda äro de i större anläggningar *inbyggda* och till dessas ursprungliga plan hörande kapell, som t. ex. följa de stora katedralernas sidoskepp och koromgång samt öppna sig mot dessa. De förra kallas sido-, de senare kor- l. apsidialkapell (jfr Apsis). De inrymde under medeltiden i allmänhet särskilda altaren, egnade åt vissa helgon, men kunde tillika tjäna som grafkapell eller användas för andra ändamål. Bland svenska kyrkor har domkyrkan i Uppsala (se fig.) både sido- och korkapell; Linköpings domkyrka och Varnhems klosterkyrka ha korkapell, Strängnäs domkyrka sidokapell. Till de in- eller sammanbyggda kapellen

får man i allmänhet äfven räkna slottskapellen samt kapell i privathus, vare sig dessa äro afsedda för den enskilda andakten eller för offentlig gudstjänst. — Särskild uppmärksamhet förtjäna de

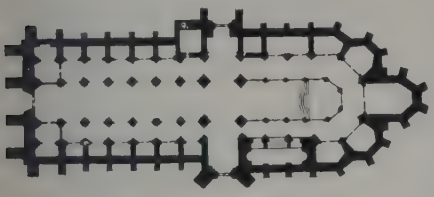

Plan af Uppsala domkyrka.

s. k. dubbelkapellen, uppförda i två våningar, af hvilka den nedre ofta tjänade som grafkapell och stod i förbindelse med den öfre genom en öppning, omgifven af ett galler eller bröstvärn. Dubbelkapellen förekomma mångenstädes i Tyskland samt här och där i andra länder. Med afseende på arkitektonisk hållning och prydnader ha kapellen naturligtvis rättat sig efter den rådande stilriktningen.

2. *Förv.* Se Kapellag.

3. *Mus.* Efter det rum (kapell; se ofvan) inom en kyrka, i hvilket vissa heliga handlingar utfördes, uppkallades den vid dessa handlingar biträdande sångkören med samma namn. Ett musikkapell var således urspr. uteslutande vokalt, såsom ännu t. ex. det påfliga kapellet och Berlins domkör (däraf it. *a cappella* = utan instrumental ledsagning). Efter 1600 inkommo emellertid äfven instrument i kyrkokapellen, och i våra dagar är det i musikalisk bemärkelse nästan uteslutande instrumentalorkestrar, som kallas kapell, t. ex. stadskapell, militärkapell, teaterkapell, hofkapell (se d. o.). — Kapellmästare (it. *maestro di cappella*, fr. *maître de chapelle*), anförare för ett musikkapell, orkesteranförare, kör- och orkesterdirigent, ledare af sången och musiken vid någon större kyrka (t. ex. Lunds domkyrka). Jfr Dirigera. — Kapelli'st, i ett kapell anställd exekutör.

4. (Fr. *chapiteau*, af lat. *capitellum*, dim. af *caput*, hufvud), *artill.*, en skifva af järnbleck, som lägges öfver fänghalet på en artilleripjäs för att hindra regn och smuts att däri intränga, när pjäsen ej användes till skjutning. Har kapellet en järndobb, som passar i fänghålets mynning, kallas det pinnkapell.

5. (Fr. *coupelle*, af lat. *cupella*, ett litet kar). *kem.*, en med benaska eller utlakad träaska utfodrad skål, hvari silfverhaltigt bly upphettas till oxidation för vinnande af silfver (se Afdrifva 1); förr äfven skålar med sand, hvari på laboratorier bägare, kolfvar och dylikt upphettas. Vanligen voro dessa skålar öfverbyggda med skåp, försedda med aflopp för skadliga gaser, och benämningen kapell har nu öfvergått på dessa dragskåp.

6. *Sjön.*, särskildt förfärdigade öfverdrag, såsom till segel, master, tunnor, kappar, kojer, mössor etc. Jfr Bastingering. 1. Upk.* 3. A. L.* 4. H. W. W.* 5. P. T. C.* 6. R. N.*

Kapellag, stundom endast kapell, del af församling, som, vanligen på grund af dess från församlingskyrkan och prästen aflägsna belägenhet, utverkat sig tillstånd till ett kapells uppförande och oftast jämväl hållande af särskild predikant vid kapellet (kapellpredikant, i äldre tider äfven kaplan). Stundom har kapellag ock uppkommit därigenom, att bruksegare byggt brukskyrka och anställt predikant (brukspredikant) för bruket och dess personal. För kapellags bildande har erfordrats medgifvande af K. M:ts befallningshafvande och domkapitel. Kapellag i denna dess *egentliga* bemärkelse har väl beslutanderätt i hvad angår kapellbyggnaden och predikanten, men åtnjuter ej själfständig kyrkoförsamlings ställning, utan erhålles sådan rätteligen endast med K. M:ts tillstånd. Likväl förekomma exempel på, att kapellag antingen omedelbart efter dess bildande med K. M:ts befallningshafvandes och domkapitlets medgifvande eller ock småningom i mån af växande ekonomisk styrka faktiskt öfvergått till egen kyrkoförsamling (kapellförsamling i egentlig bemärkelse). Kapellag kvarstår, där ej annorledes kan vara öfverenskommet och medgifvet, i sina skyldigheter gentemot församlingen i öfrigt och är således pliktigt att fortfarande deltaga i byggande och underhåll af moderkyrka (dock endast i det skick och den storlek den var, då kapellet efter tillstånd byggdes) och prästgård, äfvensom i pastors aflönande, hvarförutom det skall ensamt svara för sin kapellbyggnad och kapellpredikantens aflönande. I dessa förhållanden göres ingen ändring genom kapellagets öfvergång till kapellförsamling. Först med kapellagets inträdande i församlings rättigheter kan det lagligen få rätt till egen kyrkobokföring, ehuru fall ej lära saknas, då domkapitel äfven det förutan lämnat sådant medgifvande. Kapellförsamling kan med K. M:ts medgifvande förvandlas till annexförsamling (se d. o.); i världsligt hänseende bildar den stundom egen kommun (endast efter K. M:ts förordnande), stundom icke. Numera förekommer ej sällan bildande af kapellförsamling i enbart eller hufvudsakligt syfte att åt en från pastorsexpeditionen aflägse liggande, folkrik församlingsdel, inom hvilken särskild ord. eller e. o. präst är boende, bereda förmånen af egen kyrkobokföring, äfven om särskild predikolokal där saknas; därvidlag sker ingen rubbning i den ekonomiska gemenskapen med moderförsamlingen. Den i kapellförsamling anställde prästen benämndes förr i regel kapellpredikant (eller brukspredikant, där uppkomsten gifvit anledning därtill) och numera ofta komminister. — F. n. (1910) pågår utredning, huruvida eller i hvad mån den för kapellförsamling bestående skyldigheten i afseende på moderkyrkans byggnad och underhåll kan upphöra. C. v. O.

Kapellän. Se Kaplan.

Kapellation. Se Kapellering.

Kapellering 1. Kapellation, i kapell (se d. o. 5) verkställd pröfning af guld- eller silfverhalt i legeringar. Se vidare Afdrifva 1 och Guldprof.

Kapellet, berättelse af K. J. L. Almquist (se d. o.).

Kapellförsamling. Se Kapellag.

Kapelli'st, *mus.* Se Kapell 3.

Kapellkrans (se Kapell 1) kallas den följd af i halfcirkel eller utefter sidorna af en half polygon anordnade kapell, som i vissa senromanska och gotiska kyrkor omger koret, skild från detsamma genom

koromgången, som utgör en fortsättning af sidoskeppen. Exempel på en kapellkrans från den förra perioden erbjuder Varnhem, från den senare Uppsala domkyrka. Upk.*

Kapellmästare. Se Kapell 3 och jfr Dirigera.

Kapellpredikant. Se Kapellag och Kaplan.

Kapellsha'mn (Kappelshamn), allmän landthamn på västra sidan af Kapellshamnsviken på Gottlands norra kust, Hangvars socken. Utförsel af kalk. Hamnen, som har 2,5—3,6 m. djup, besöktes 1907 af 138 ankommande och afgående fartyg om tills. 18,016 tons dräktighet. Omkr. 300 inv., inberäknadt Flenvikers och Snäckers' närbelägna gårdar. — 1712 byggdes till försvar för hamnen batterier vid Västöö kalkugn, vid Burstäde intill ett gammalt retranchement och på Kalfvegårds ref samt en skans på Djupviks ref. 1719 bestämdes, att samtliga dessa befästningar skulle bibehållas, men de lämnades det oaktadt att förfalla. A. G.* L. W:son M.

Kapellskär, holme i Stockholms skärgård, Rådmansö socken, vid norra farleden till Stockholm. Där finnes sedan 1882 en växelfyr. A. G.*

Kapellskärsbanan benämnes i dagligt tal den 1902 koncessionerade, ehuru ännu ej påbörjade normalspåriga järnväg, som skall byggas från Stockholm genom Roslagen till svenska fastlandets östligaste udde, den å Rådmansö invid Riddersholms gård belägna naturliga hamnen vid Kapellskär. Enligt den af B. Stafsing upprättade planen (se hans broschyr "Plan för ny kommunikationsled mellan Stockholm och Finland" etc., 1899) skulle banan utgöra en del af en kommunikationsled mellan Finland—Ryssland å ena sidan och Sverige—Kontinenten—England å andra sidan. Järnvägen skulle nämligen vid Kapellskärs hamn ställas i direkt anslutning till en ångbåts- eller ångfärjeled, som där å kortast möjliga sjövägen till Finland skulle förmedla anslutningen till finska järnvägsnätet i Åbo och därifrån till Helsingfors och Petersburg. Banans längd skulle blifva 88 km. och sjövägen Kapellskär—Åbo 107 latitudminuter med en fartid af sammanlagdt 10 timmar, hvaraf allenast $1^1/_2$ timme i öppen sjö mellan Söderarm och Ålands skärgård öfver Ålandshaf. Nuv. sjöled mellan Stockholm och Åbo är 150 latitudminuter och drager med de utmärkta finska ångbåtarna i gynnsammaste fall i regel 14—17 timmar. Sjöleden Stockholm—Petersburg drager 42 timmar samt öppna sjövägen mellan t. ex. Nynäs och Baltischport 15 timmar. Genom att mellan Sveriges, Finlands, Rysslands, Tysklands och Englands hufvudstäder snabbare, säkrare och tätare trafikförbindelse än de nuvarande ordnades i samband med Kapellskärsbanans tillkomst skulle jämväl en ökning i handelsförbindelser utefter dessa nya transportvägar uppstå och möjlighet beredas för en betydande såväl person- som godstrafik. På grund däraf att finsk-ryska järnvägarnas spårvidd är 89 mm. större än den svenska normalspårvidden, har emellertid icke påräknats direkt vagnssamtrafik, utan beräknas, att vid respektive hamnar i Åbo och Kapellskär omlastning skall ske. Bland den godstrafik, som med fördel skulle kunna framföras denna väg, omförmäles särskildt finsk-ryska smörtransporten till England. Transporten från Hangö till London drager 114 timmar, men skulle öfver Åbo—Kapellskär—Göteborg—London kunna förmedlas på omkr. 70 timmar. Då smörexporten vid tiden för planens uppgörande enligt statistiken uppgick till omkr. 8,000 ton med värde af 16 mill. kr. och värdet af importen och exporten till England uppgick för Finland till öfver 80 mill. mark och för Ryssland till öfver 272 mill. rubel, kunde det antagas att, om också blott en ringa del häraf befordrades på den förbättrade leden, skulle en betydande transport- och handelsrörelse häraf dragas till Sverige i st. f. att nu dragas till Danmark och Tyskland. Då järnvägsförbindelsen från Petersburg till Tyskland öfver Eydtkuhnen anses synnerligen besvärlig, torde jämväl kunna påräknas, att persontrafiken från Petersburg och Helsingfors till Berlin och Hamburg skulle komma att begagna sig af denna angenämare väg öfver Stockholm. Oafsedt denna betydliga transitorörelse skulle Kapellskärsbanans närmaste resultat ligga i beredandet af nu saknade goda järnvägsförbindelser för Östra Roslagen. En ifrågasatt grenbana till Norrtälje skulle i detta afseende öka järnvägens värde. Sin allra viktigaste betydelse skulle emellertid Kapellskärsbanan ha som en mycket behöflig och för vårt försvar gagnelig militärbana fram till en för fientliga företag mycket utsatt del af kusten. Chefen för Generalstaben har också flera gånger hos K. M:t framhållit önskvärdheten af banans tillkomst. Då statens järnvägsbyggnadsplaner emellertid under de senare åren riktats åt andra håll, har banans tillkomst gjorts beroende af den enskilda företagsamheten. Goda ansatser ha också på denna väg gjorts för banans förverkligande, och något tvifvel om, att företaget trots bl. a. motstånd från äldre kommunikationsleders representanter, kommer att förverkligas i en ej alltför aflägsen framtid, torde icke böra förefinnas. B. Sg.

Kape'lludden, udde i Bredsätra socken på Ölands östra kust, med lämningar af ett åt S. Birgitta helgadt kapell, kalladt Långöre kapell. Strax s. om ruinen är rest ett synnerligen vackert stenkors. I närheten finnas lämningar af den 1580 ödelagda köpingen Sikehamn. Sedan 1872 finnes på K. en blänkfyr med blänk hvar 10:e sek. Fyren, som är inrymd i ett öppet järntorn af 32 m. höjd, har en lysvidd af 16 minuter. A. G.*

Kapelluddens batteri, på Gottlands östkust, i Närs socken, byggdes 1712 och bestyckades med 6 kanoner. Oaktadt batteriet 1719 bestämdes att bibehållas, fick det förfalla. L. W:son M.

Kapēnska porten, lat. *Porta Capēna*, i Rom genombröt den s. k. Servianska muren i sänkan mellan det aventinska berget och *Mons Cœlius*. Denna port bildade utgångspunkten för Appiska vägen (se d. o.). Utanför densamma låg den s. k. Egerias lund (se Egeria) samt flera märkliga grafvårdar, såsom Scipionernas. R. Tdh.

Kaper, Johannes, dansk lexikograf, f. 1838. d. 1905, son till en skollärare från trakten af Tönder, vardt 1857 student från Flensborgs läroverk, 1862 teol. kandidat och 1873 adjunkt samt 1889 öfverlärare vid Metropolitanskolan i Köpenhamn. K. författade ett stort antal läroböcker i tyska och de mycket använda *Dansk-norsk tysk haandordbog* (1870; 4:e uppl. 1900) samt *Tysk dansk-norsk haandordbog* (1878; 4:e uppl. 1908). E. Ebg.

Kaperi. Se Kapare.

Kapernāum (Kafarnāum, "Nahums by"),

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

fordom stad i Galiléen, vid nordvästra stranden af Gennesaret, ej långt från Jordans inflöde, sannolikt vid den nuv. orten Tell Hüm. I nyare tid har man där vid utgrävningar funnit en byggnad, förmodligen efter en synagoga, som möjligen går tillbaka ända till Jesu tid. K. är genom evangelierna bekant som "Jesu egen stad", d. v. s. medelpunkten för hans verksamhet i Galiléen, och som Petrus' och Andreas' hemvist (Matt. 9: 1, Mark. 1: 16—18, 29 m. fl.). Jfr E. Stave, "Sjön Gennesaret" (1892). E. S—e.

Kapetinger kallas den konungaätt, som efter karolingerna besteg Frankrikes tron, 987, och som med afbrott 1792—1814 (1815) innehade den till 1848. Namnet stammar från Hugo Capet (se d. o.) och hans fader. Ätten anses af somliga inhemsk i Frankrike, enligt andra härstammar den från en invandrad saxare, Witichin. Dennes son var enligt en uppgift Robert den starke eller tappre (d. 866), som utmärkte sig i Karl den skalliges tjänst och af denne fick Touraine, Anjou och slutligen det senare s. k. hertigdömet Francien (Ile-de-France). Roberts söner voro Eudo, konung af Frankrike 888—898, och Robert (II), motkonung mot Karl den enfaldige 922 och d. 923. Roberts son var Hugo den hvite l. store (d. 956); söner till denne voro Hugo Capet, fransk konung 987—996, samt Otto och Henrik, hertigar af Burgund 956—965 och 965—1002. Med konung Hugo börjar den äldsta grenen af kapetingiska konungahuset, som utgjordes af följande konungar: Hugo Capet 987—996, Robert II 996—1031, Henrik I 1031—60, Filip I 1060—1108, Ludvig VI den tjocke 1108—37, Ludvig VII den unge 1137—80, Filip II August 1180—1223, Ludvig VIII 1223—26, Ludvig IX den helige 1226—70, Filip III den djärfve 1270—85, Filip IV den sköne 1285—1314, Ludvig X "le Hutin" 1314—16, dennes son Johan I Postumus 1316, Filip V den länge 1316—22 och Karl IV den sköne 1322—28 (Ludvig X, Filip V och Karl IV voro söner till Filip IV, de föregående ättlingar i rakt nedstigande linje af Hugo Capet). Mén till Hugo Capets afkomma höra äfven ättens yngre grenar: huset Valois, som härstammade från Filip den djärfves yngre son Karl samt med dennes son Filip VI 1328 uppsteg på tronen efter den äldre grenens utslocknande på svärdssidan och regerade till 1498; huset Valois-Orléans (med V.-Angoulême), en yngre gren af huset Valois, som innehade Frankrikes tron 1498—1589; huset Bourbon, som härstammade från Robert, en af Ludvig den heliges söner, samt regerade i Frankrike 1589—1792 och anyo 1814 (1815)—30; och huset Orléans (det yngre), en yngre gren af huset Bourbon, som efterträdde det förra 1830—48. — Litt.: v. Kalckstein, "Geschichte des französischen Königthums unter den ersten Capetingern" (bd I, 1877); Luchaire, "Histoire des institutions monarchiques de la France sous les premiers Capétiens" (2 bd, 1883; 2:a uppl. 1891). S. F. H. (G. W—k.)

Kapfelman, svensk släkt. Se Arrhenius, sp. 73, och Arrhén von Kapfelman.

Kapff, Sixt Karl von, tysk evangelisk präst, f. 1805, d. 1879, tjänstgjorde 1833—43 i en församling i Kornthal, blef 1843 dekan inom landskyrkan i Münsingen, 1847 i Herrenberg, 1850 generalsuperintendent i Reutlingen och 1852 predikant vid stiftskyrkan i Stuttgart. K. var en äkta representant för 1800-talets schwabiska individualistisk-pietistiska fromhet. Hans åskådning var bibliskt realistisk med inslag af kiliastiska förväntningar. Framför allt som predikant och själasörjare hade han ett utomordentligt inflytande och stort förtroende vida omkring i Württemberg. Hans andaktsböcker ha vunnit stor spridning. Bland dem må nämnas *Gebetbuch* (1835; 2:a uppl. 1905; "Bönebok", 1858), *Das grössere communionbuch* (1840; 23:e uppl. 1895; i sammandrag, *Das kleine communionbuch*, 35:e uppl. 1903; "Nattvardsbok", 1857, 3:e uppl. 1874), *80 predigten über die alten episteln* (6:e uppl. 1880; "Kapffs epistelpostilla", 1864—65). Bland smärre skrifter märkas en i många upplagor på tyska och på svenska spridd varningsskrift mot onanien samt *Die revolution, ihre ursachen, folgen und heilsmittel* (flera uppl.; sv. öfv. 1851). G. A—n.

Kapguldmullvaden, *zool.* Se Guldmullvadarna.

Kapgummi, *farm., tekn.*, består af större eller mindre, rundade, oklara stycken af en gråbrun färg. Detta gummi erhålles hufvudsakligen af *Acacia horrida* Willd., hvilket träd växer ytterst allmänt å södra Afrikas torra högslätter. Det är väpnadt med många starka taggar och kallas *doornboom*, *wiltedoorn* l. *karródoorn* af (de ursprungligen holländske) kolonisterna, *wait a bit* af engelsmännen. En bättre sort kapgummi erhålles af *Acacia Giraffa* Willd. (kameltörne) och utföres från Stora Nama- och Damaraland. Jfr Arabiskt gummi. O. T. S. (G. L—m.)

Kap Hoorn [-hårn]. Se Hoorn 2.

Kapillär l. Kapillär (lat. *capillāris*, af *capilli*, hår), adj., som har afseende på hår; hårfin; som substantiv (vanl. i plur.) liktydigt med kapillarkärl l. hårrörskärl.

Kapillarceller (se Kapillar), *bot.* Se Sphagnum.

Kapillarektasi, *patol. anat.* Se Ektasi och Kapillar.

Kapillarelektrometer, *fys.* Se Elektrometer, sp. 361, och Kapillärelektricitet.

Kapillaritet (se Kapillar), *fys.*, de egenskaper hos vätskorna, som sammanhänga med deras ytspänning. Nedsättes ett fint rör (hår- l. kapillärrör) i en vätska, kommer denna icke att enligt den vanliga lagen för kommunicerande kärl stå lika högt inne i röret som utanför, utan ställer sig antingen högre (kapillär attraktion) eller lägre (kapillär depression), det förra, om vätskan fuktar rörväggen, såsom fallet är med vatten på väl rengjordt glas, det senare, om fuktning icke eger rum, såsom med vatten på paraffin eller kvicksilfver på glas. Kapillariteten förklaras genom vätskemolekylernas attraktion dels inbördes (kohesion), dels till den fasta rörväggen (adhesion); en molekyl utöfvar märkbar verkan endast inom en sfär med mycket liten radie (verkningsradien), hvarför dessa molekylära krafter icke kunna vara identiska med den allmänna gravitationen. Man har sökt uppskatta verkningsradiens storlek bl. a. ur det något tvifvelaktiga antagandet, att tjockleken af en vätskelamell (tunn hinna) måste vara minst dubbla verkningsradien. De tunnaste af P. Drude uppmätta såplameller hade en tjocklek af 16 $\mu\mu$ (milliondels mm.), men på kvicksilfver har man fått olja att ut-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

breda sig i sammanhängande skikt med en tjocklek af endast 5 $\mu\mu$, och enligt antagandet skulle verkningsradien vara högst hälften häraf. Emellertid gaf ett försök af G. Quincke ang. vattnets kapillära stighöjd mellan två parallella försilfrade glasskifvor vid handen, att stighöjden märkbart minskades med växande tjocklek hos silfverlagret, ända tills detta var omkr. 50 $\mu\mu$ tjockt, och han slöt däraf, att glasets molekylära attraktion verkade på vattnet tvärs genom silfret ännu på detta afstånd. Ifall adhesionen är starkare än kohesionen, eger fuktning rum, och vätskan söker utbreda sig på den fasta kroppen; i motsatta fallet, då kohesionen öfverväger, fuktar vätskan icke, utan söker minska kontaktsytan. Kohesionskrafterna verka icke på samma sätt öfverallt i vätskan, ty en molekyl, som befinner sig nära ytan på ett afstånd därifrån mindre än verkningsradien, drages med större kraft inåt mot vätskan än i riktning utåt. I följd häraf får ytlagret delvis andra egenskaper än öfriga partier, och vätskan förhåller sig fullkomligt så, som om ytan utgjordes af en elastisk hinna med ständig sträfvan att sammandraga sig (ytspänningen). På tillvaron af denna hud beror bl. a., att en med fett öfverdragen nål kan flyta på vatten och att vissa insekter fullkomligt torrskodda kunna förflytta sig på en vattenyta. En droppe, som hänger ned från ändan af ett rör, kan jämföras med en vattenfylld kautschuksäck; när den påfyllda vattenmassan blir för tung, brister hinnan upptill, och droppen faller. Om en vätskemassa undandrages tyngdens inverkan därigenom, att den bringas in i en annan vätska af samma täthet, med hvilken den icke blandar sig, så antager den i följd af ytspänningen klotform, eftersom sfären är den minsta yta, som begränsar en gifven volym. Den belgiske fysikern J. Plateau gjorde detta försök (Plateaus försök) med olivolja, som flöt i en blandning af vatten och sprit. Genom att bringa oljeklotet i rotation medelst en genom detsamma stucken axel, erhöll han en del vackra analogier till himlakropparnas mekanik. I följd af centrifugalkraften afplattades kulan vid polerna, och vid stor rotationshastighet förmådde icke ytspänningen hålla oljan samman, utan en ring afskilde sig från hufvudmassan samt fortsatte att rotera kring dennas ekvator. — Ytspänningen blir särskildt i ögonen fallande, då man har att göra med vätskor i form af tunna hinnor, sådana som lätt kunna erhållas af såplut. Doppar man ned en af metalltråd förfärdigad rektangel, hvars ena sida kan glida på de två närgränsande (jfr fig. 1), så finner man, att såplamellen med rätt afsevärd kraft sträfvar att draga sig samman och förflytta tråden i pilens riktning. Hvarje centimeter af tråden drages med en kraft $= 2\,\alpha$ dyn, där α betecknar såplutens kapillärkonstant; faktorn 2 kommer med, därför att lamellen har två gränsytor (sidor) och i hvardera verkar ytspänningen α per längdenhet. Hvarje kvadratcentimeter af en vätskeyta besitter i följd af ytspänningen en potentiell energi, hvars numeriska värde i erg är lika med kapillärkonstanten (då denna uttryckes i dyn per cm.). Luften i en såpbubbla befinner sig under öfvertryck, hvilket tydligt märkes på dess hastiga utpressning, om bubblan fortfarande sitter kvar vid blåspipan; man kan äfven erhålla undertryck, om man genom sugning bringar såphinnan att bukta sig inåt en lämpligt formad pipa. Tryckändringen är omvändt proportionell mot bubblans radie. Vid vätskedroppar och äfven i kapillärrör är

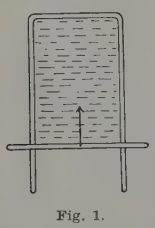

Fig. 1.

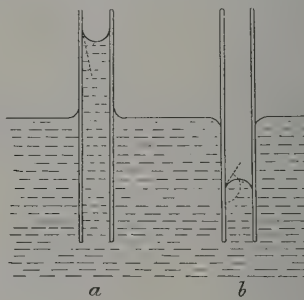

Fig. 2.

förhållandet fullt analogt. Fig. 2 afser att illustrera vätskans uppsugning, resp. nedtryckning i kapillärrör; *b* visar det fall, då vätskan icke fuktar rörväggen, den buktiga vätskeytan, menisken (af grek. *meni'skos*, halfmånformig), är konvex och åstadkommer därigenom ett tryck på vätskan, som hindrar denna att stiga till samma nivå som utanför röret. I *a* är menisken konkav, hvilket har till följd en tryckförminskning, som suger upp vätskan. Menisken bildar, där den träffar rörväggen, med denna en vinkel, den s. k. gränsvinkeln; denna är, när vätskan fuktar rörväggen, spetsig och vanligen mycket nära noll, i motsatt fall trubbig, såsom mellan glas och kvicksilfver, där den är ungefär 130°. Den totala lyftkraften på vätskan i kapillärröret fås tydligen genom att multiplicera längden af meniskens gränslinje med ytspänningen, som där bildar gränsvinkeln Θ med rörväggen. Häraf följer, att stighöjden h i ett cylindriskt kapillärrör med radien r, som nedsättes i en vätska med kapillärkonstanten α och specifika vikten s, blir: $h = \frac{2\,\alpha}{g\,r\,s} \cos \Theta$; Θ betecknar gränsvinkeln och g accelerationen vid fritt fall. Härur fås med begagnande af värdena på α i nedanstående tabell stighöjden i ett glasrör af $^1/_2$ mm. radie för vatten ($\Theta = 0$) $h = 31$ mm. och för kvicksilfver ($\Theta = 130°$) $h = -10$ mm., minustecknet anger, att det är fråga om depression. Äfven mellan två skifvor, som nära intill hvarandra stickas ned i en vätska, stiger denna upp eller tryckes ned af samma orsak som i hårrör. Två fasta kroppar, som på ringa afstånd äro delvis nedsänkta i en vätska, utöfva i följd af kapillariteten en skenbar attraktion eller repulsion på hvarandra. Repulsion uppstår, när vätskan fuktar den ena kroppen, men icke den andra, i annat fall blir det attraktion. — Kapillariteten inverkar, såsom först visades af lord Kelvin, på vätskans ångtryck, så att detta öfver en konvex vätskeyta blir större och öfver en konkav lägre än normalt och detta desto mera, ju starkare

ytan är krökt. Härmed sammanhänger, att kondensationen af vattenånga inuti en gasmassa försiggår lättast kring dammkorn (jfr Dimma), eftersom i detta fall de bildade dropparna redan från början få en jämförelsevis stor radie (liten krökning). — Nedanstående tabell visar några vätskors kapillärkonstanter vid rumstemperatur, uttryckta i dyn per cm:

kvicksilfver-	luft ... 540	eter-	luft 18
vatten-	» ... 76	vatten-	kvicksilfver 410
olivolja-	» ... 34	olivolja-	» 340
alkohol-	» ... 25	olivolja-	vatten..... 21

Det anförda värdet på vattnets kapillärkonstant gäller för en fullt ren vattenyta, redan minimala spår af fett nedsätta ytspänningen. Drypes en droppe olja på vatten, så drages oljan hastigt ut i en tunn hinna, därför att vattnets ytspänning är starkare än sammanlagda ytspänningen hos gränsytorna vatten-olja och olja-luft. Härpå beror den sedan gammalt af sjömän kända förmågan hos olja att dämpa vågornas brytning. Vid en mängd företeelser i det dagliga lifvet spelar kapillariteten in. Så t. ex. beror vätskors uppsugning i sand, svampar, vekar och i allmänhet i porösa kroppar därpå, att porerna verka som kapillärrör. Till kvicksilfrets depression måste hänsyn tagas vid aflsning af barometrar och manometrar. — Litt.: En mängd intressanta och vackra försök öfver kapillariteten beskrifver C. V. Boys i "Soapbubbles and the forces which make them" (2:a uppl. 1895). G. I.

Kapillarkärl l. Kapillärer (jfr Kapillar), *anat.*, hårrörskärl. Se Blodkärl och Blodomlopp, sp. 727.

Kapillarsystem (jfr Kapillar), *fysiol.*, sammanfattningen af en kropps hårrörskärl.

Kapillitium (af lat. *capilli*, hår), *bot.*, en bildning, som finnes inom de sporbildande organen dels hos en del slemsvampar (*Mycetozoa*), dels hos buksvamparna (*Gasteromycetes*) och hvars betydelse hos bäggedera är att underlätta sporernas utspridande. Hos slemsvamparna består kapillitiet af fina rör eller trådar, hvilka uppstå ur sporangiets protoplasma jämte sporerna och intaga rummen mellan dem. — Hos buksvamparna däremot består det af ett särskildt slags tjockväggiga hyfer, som uppstå ur gleban (se Gasteromycetes) och bilda en ulliknande massa kring sporerna. G. A. (G. L—m.)

Kapillär. Se Kapillar.

Kapillär attraktion, *fys.* Se Kapillaritet.

Kapillär depression, *fys.* Se Kapillaritet.

Kapillärelektricitet (jfr Kapillar), *fys.*, den företeelse, som består i ändring af en kvicksilfvermassas form, d. v. s. af kvicksilfrets ytspänning, medelst inflytande af elektriska laddningar. Användningen af kvicksilfverelektroder vid elektrolys ledde för mer än 100 år sedan till den iakttagelsen, att formen hos en kvicksilfverdroppe ändrar sig vid olika elektrisk laddning af droppen. Ett på en gång vackert och slående exempel härpå erbjuder det s. k. "kvicksilfverhjärtat", som anordnas på det sätt, att en större kvicksilfverdroppe i en porslinsskål öfvergjutes med utspädd svafvelsyra, försatt med en smula kaliumbikromat, hvarefter en spetsig, blank järntråd från sidan bringas nätt och jämt i beröring med kvicksilfret: detta råkar då i en lifleg, pulserande rörelse. För den grundläggande experimentella undersökningen af dessa fenomen har man att tacka fransmannen G. Lippmann, som utförde sina arbeten 1873—77. Han lät en liten kvicksilfveryta i ett kapillärrör tjänstgöra som negativ pol (katod) i en lösning af en syra eller ett salt, under det att en stor kvicksilfveryta i samma

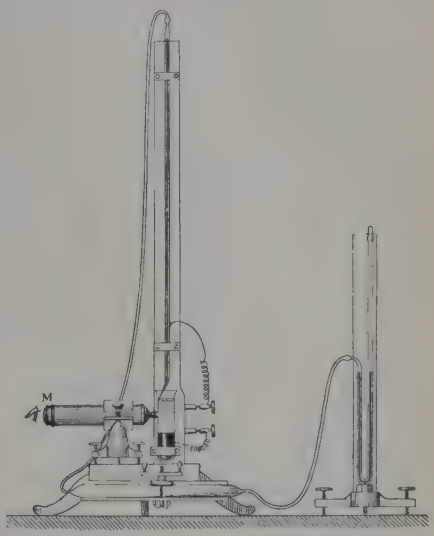

Fig. 1. Kapillärelektrometer. Vid *M* mikroskopet.

lösning fick tjänstgöra som positiv pol (anod; jfr fig. 1). Han fann då att, när han anlade småningom växande spänningar (från 0 till 2 volt), så ökades först kvicksilfrets ytspänning vid katoden (d. v. s. den lilla menisken drog sig in i röret) till ett visst maximum, hvarefter den åter aftog, såsom fig. 2 visar. En lösning af en syra eller ett salt vid lufttillträde upplöser alltid något kvicksilfver, såsom man senare konstaterat. Medelst ett mikroskop kan man iakttaga ytterst små förskjutningar i den lilla kvicksilfvermeniskens läge, och Lippmann kunde därför använda sina iakttagelser till konstruktion af en

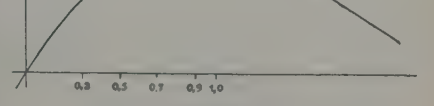

Fig. 2. Lippmanns kurva.

spänningsmätare, den s. k. kapillärelektrometern, som på grund af känslighet (0,0001 volt) och liflighet funnit stor användning för uppmätande af små elektriska spänningsdifferenser (se fig. 1). Lippmann drog äfven ur sina försök den slutsatsen att, eftersom en kvicksilfvermassa, som blifvit

påtryckt en elektrisk laddning, ändrar sin ytspänning och därmed äfven, om tillfälle finnes, sin ytas storlek, så måste, om en kvicksilfvermassas yta på annat sätt ändras, i allmänhet elektriska laddningar uppstå. Han lät för pröfning af denna slutsats kvicksilfver droppa ur ett kapillärrör och fann, att en sådan droppande kvicksilfvermassa (en "droppelektrod") verkligen visade en elektromotorisk kraft mot en i samma lösning befintlig, lugn kvicksilfveryta. Till förklaring af ändringen i kvicksilfrets ytspänning genom elektriska laddningar, positiva eller negativa, framställde H. v. Helmholtz (1879) den åsikten, att fenomenet beror därpå, att de elektriska laddningarna, positiva eller negativa, repellera hvarandra och därigenom söka tänja ytan, d. v. s. minska ytspänningen. Enligt denna åsikt, som blifvit allmänt antagen, skulle följaktligen en kvicksilfveryta i oladdadt tillstånd, då den således ej eger någon potentialdifferens gentemot vätskan, visa maximum af ytspänning. Ett ytterligare betydligt framsteg till förklaring af de kapillärelektriska fenomenen gjordes, då W. Nernst (1896) tillämpade sin teori för metallernas elektrolytiska lösningstryck på dessa fenomen. Enligt sagda teori beror potentialdifferensen mellan en metall och en lösning på förhållandet mellan metallens elektrolytiska lösningstryck, d. v. s. dess sträfvan att utsända metall-joner, och osmotiska trycket hos ifrågavarande metall-joner i lösningen, hvilket i sin tur är proportionellt mot dessa metall-joners koncentration. En positiv laddning hos en metall i beröring med en saltlösning förorsakas af små mängder af ur lösningen afskilda metall-joner, en negativ åter af ett öfverskott af negativa elektroner, som kvarlämnats, i fall metallens lösningstryck är så stort, att den förmår i lösningen utsända positivt laddade metall-joner. För de kapillärelektriska företeelserna är alltså den tillfälliga mängden af kvicksilfver-joner, som med hjälp af luftens syre kommit in i lösningen, af afgörande betydelse, och häraf följer, att, om man vill ha rena och tydliga försöksresultat, man ej bör låta så att säga slumpen bestämma denna koncentration af kvicksilfver-joner, utan genom tillsats af kvicksilfversalt åstadkomma en väl definierad lösning. Denna förut förbisedda omständighet har betydligt bidragit att bringa reda i de förut delvis mycket motsägande experimentella undersökningarna på detta område. En kapillärelektrometer är enligt Nernsts teori således ingenting annat än en kvicksilfvervoltameter, där, i följd af den långsamma diffusionen i det fina kapillärröret, betydande koncentrationsändringar i afseende på kvicksilfver-joner kunna åstadkommas i närheten af den lilla kvicksilfverytan. Tidigare, innan man hade någon åsikt om uppkomsten af den elektromotoriska kraften vid beröring mellan metall och vätska, betraktade man, felaktigt, ofta kapillärelektrometern som en strömfri apparat. "Kvicksilfverhjärtats" verksamhet förklaras så, att under inverkan af det syrerika kromatet och svafvelsyran en afsevärd mängd kvicksilfversulfat bildas, så att på kvicksilfvermassan kvicksilfver-joner utfällas och att den laddas positivt. Vid beröring med järnet utfälles kvicksilfver igen ur lösningen, laddningen minskas, och ytspänningen ökas, så att droppen drager sig tillbaka från järnspetsen. Sedan kontakten sålunda brutits, tillströmmar lösning, ytspänningen sjunker igen, och kontakten återställes, hvarefter spelet börjar på nytt, resulterande i en liflig, pulserande rörelse hos kvicksilfret. Och en droppelektrods elektromotoriska kraft förklaras genom de koncentrationsändringar med afseende på kvicksilfversalt, som framkallas, då enligt den Nernstska teorien vid de nybildade droparna kvicksilfver-joner, till upprätthållande af den normala spänningen, antingen utfällas på droparna eller utsändas i lösningen, allteftersom kvicksilfverjonernas osmotiska tryck i lösningen är större eller mindre än kvicksilfrets lösningstryck. Riktigheten af denna uppfattning, d. v. s. att sådana koncentrationsändringar faktiskt uppstå i lösningen, har bevisats af W. Palmær, som äfven därpå grundat en metod att uppsöka lösningar, gentemot hvilka kvicksilfret ej antager någon laddning alls, d. v. s. visar potentialdifferensen 0 mot lösningen, hvarigenom den länge omstridda frågan om de rätta värdena på de enstaka potentialdifferenserna mellan en metall och en lösning skulle vara utredd, i det att ett element, kombineradt af en dylik noll-elektrod och en annan metall, skall gifva en elektromotorisk kraft, som är lika med potentialdifferensen mellan den sistnämnda metallen och lösningen. Vissa sekundära kapillärelektriska företeelser, såsom den Lippmannska kurvans något osymmetriska form äfvensom den omständigheten, att maximum af ytspänning icke är lika i alla lösningar, äro ännu icke tillräckligt förklarade. P—r.

Kapillärelektrometer, *fys.* Se Elektrometer, sp. 361, och Kapillärelektricitet.

Kapillärer, *anat.* Se Kapillarkärl.

Kapillärkonstant, *fys.* Se Kapillaritet.

Kapillärrör (jfr Kapillar), *fys.* Se Hårrör.

Kapillärt vatten (se Kapillar), *landtbr. fys.*, det vatten, som uppsuges uti de fina (kapillära) hålrummen i jorden, är af stor betydelse, emedan växterna däraf hufvudsakligen fylla sitt behof af fuktighet, ty deras rötter nedtränga i allmänhet icke till det i jorden stående eller rinnande grundvattnet. Den höjd, till hvilken den kapillära ledningen kan suga upp vattnet, växlar mycket, beroende på jordens finkornighet eller täthet, så att det kapillära vattnet i tät lera kan nå ända till öfver 2 m., i grof sand till blott $^1/_{10}$ så högt. Ju finare porerna äro, desto högre, men ock desto långsammare stiger det kapillära vattnet. Genom vältning ökas matjordens kapillära ledning, genom harfning och annat luckringsarbete upphäfves den. Därför är regel vid jords bearbetning, att jorden bör vältas, för att vattnet skall stiga upp till växternas rötter, men hållas lucker i ytan, för att vattnet skall stiga upp i beröring med luften och gå förloradt genom afdunstning. Jfr Hydrostatiskt vatten och Hygroskopiskt vatten. H. J. Dft.

Kapiolani-orden, hawaiisk orden. Se Ordnar.

Kapitäl (af lat. *ca'put*, hufvud) har varit användt och användes ännu i det dagliga lifvet i många olika betydelser. En af de ursprungligaste, den af *kreatursbesättning* (på en landtegendom), är numera föråldrad, men återfinnes i fr. *cheptel* och i eng. *cattle*. Däremot användes ordet kapital fortfarande för att beteckna t. ex. förmögenhet i allmänhet, förmögenhet, som ger inkomst, en summa penningar; "hufvudstolen" af ett lån eller en fordran (i motsats till räntan), kunskaper och skicklighet ("andligt kapital") o. s. v. — Äfven i den ekonomiska vetenskapen

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

är ”kapital” ett ytterst mångtydigt ord. Särskildt kan man uppställa två hufvudgrupper af definitioner på detta begrepp. Till hvardera af dessa hufvudgrupper kan åter hänföras en mängd sinsemellan till form, innehåll och omfång ganska skiljaktiga definitioner. Den ena gruppen af definitioner betecknar kapitalet såsom *förmögenhet*; den andra gruppen åter ser i kapitalet ett *produktionsmedel* (utan afseende på eganderätten). Mycken förvirring och många ordstrider skulle kunna undvikas, om åtminstone i vetenskapliga arbeten en bestämd skillnad alltid gjordes mellan å ena sidan kapital, yttre nyttigheter, använda i produktionens tjänst och betraktade särskildt från den synpunkten, att de äro *värdeföremål*, ha ett (vanligen i penningar) uppskattbart värde; och å andra sidan kapitalförmögenhet, eller förmögenhet, som kan användas för produktiva ändamål, det vill, från egarens synpunkt, säga: såsom förvärfsmedel. Socialisternas angrepp mot ”kapitalet” äro riktade icke mot kapital i nyssnämnda betydelse, utan mot den privata kapitalförmögenheten, mot enskildas rätt att använda förmögenhet för förvärfsändamål (se Kapitalist). — Om begreppet kapital bestämmes på nyssnämnda sätt (såsom ”yttre nyttigheter, använda i produktionens tjänst”), uteslutes från detta begrepp allt s. k. andligt kapital, hvilket ju är ett moment i en annan ”produktionsfaktor”, *arbetet* (eller arbetskraften). Så kallade nyttiga förhållanden (klientel, värdefulla rättigheter, t. ex. patent o. d.) äro väl ofta kapital för enskilda producenter, men icke så, om de betraktas från allmän synpunkt. Det allmänna kapitalet kommer fastmer att omfatta endast sakliga nyttigheter; men alla slags sådana nyttigheter blifva, om de äro och betraktas som värdeföremål, kapital, när de användas i produktionens (däri äfven inbegripet *omsättningens*) tjänst. Således måste äfven verkliga penningar (metallmynt) räknas till det allmänna kapitalet (hvilket likväl vissa författare på otillräckliga grunder förneka, under det åter andra, i synnerhet socialister, beteckna just omsättningsmedlen som kapital i egentligaste mening). Pappersmynt, banksedlar och andra kreditpapper äro dock ej verkligt kapital, fastän de ofta representera sådant. Frågan huruvida den brukade jorden själf är ett kapital löper egentligen ut i en ordstrid. Enligt ofvanstående definition kommer den i bruk tagna jorden obestridligt att falla under begreppet kapital, och härtill finnes så mycket mer skäl, som ju arbete blifvit på all sådan jord användt, och arbetsprodukter (t. ex, dikning och andra jordförbättringar) ofta på ett sådant sätt införlifvats med jorden, att de icke kunna från densamma skiljas, åtminstone icke utan att jordens egenskap af produktionsmedel helt eller delvis upphäfves. Men om ock jorden kan vara ett verkligt kapital, är den detta endast i den mån den är ett lydigt redskap i människans hand. I all äfven produktivt använd jord verkar äfven en af mänsklig vilja oberoende *naturfaktor* eller en komplex af naturkrafter, som icke kunna inordnas under begreppet kapital. Emellertid kan svårligen i detta hänseende uppdragas någon bestämd gräns mellan jord och andra af människan i besittning och bruk tagna naturföremål, hvilka allmänt plägа anses såsom kapital (t. ex. nyttiga husdjur).

Man skiljer vanligen mellan fast och flytande l. rörligt kapital. Skillnaden mellan dessa båda slags kapital plägar angifvas antingen så, att det fasta kapitalet endast småningom förbrukas vid produktionen, under det att det flytande eller rörliga kapitalet förbrukas på en gång, eller ock så, att det förra i regel förblir i samma producents besittning, men det senare går ur hand i hand. Icke alldeles sammanfallande med denna indelning är den i anläggningskapital, som erfordras för påbörjandet eller utvidgandet af ett produktionsföretag, och drift- l. rörelsekapital, som har till uppgift att hålla företaget i gång. Gränserna mellan å ena sidan det fasta kapitalet och anläggningskapitalet, å andra sidan det flytande eller rörliga kapitalet och rörelsekapitalet kunna stundom endast med svårighet uppdragas; men det är för hvarje särskild hushållning af stor praktisk betydelse, att ett väl afpassadt förhållande eger rum mellan dessa olika slags kapital. J. Lr.

Kapitalbehållning. Se Bokföring, sp. 952.

Kapitalbildning eger rum, eller kapital uppkommer, när sakliga nyttigheter icke omedelbart förbrukas eller lämnas obegagnade, utan användas i produktionens tjänst. Nyttigheter, som kunna produktivt användas, men faktiskt icke så användas (”dödt kapital”), äro i själfva verket icke kapital i ofvanstående betydelse.

Kapitalbock, *jaktv.* Se Kapitalhjort.

Kapitalförsäkring i ”ränte- och kapitalförsäkringsanstalter” (se d. o.) skiljer sig från insättning i sparbank därigenom, 1) att de en gång inbetalta medlen jämte räntor icke få efter uppsägning uttagas och 2) att om den, som tagit kapitalförsäkringen, aflider före den för kapitalets utfående bestämda tiden, ärfva andra försäkringstagare i anstalten antingen hela det inbetalta beloppet eller åtminstone all därå upplupen ränta och ränta på ränta. Se Livförsäkring. J. Lr.

Kapitalhjort, Kapitalbock, Kapitaltjur, *jaktv.*, benämning på de äldre med starka och väl utbildade horn försedde hannarna af hjortdjuren. G. G.

Kapitalisēra (se Kapital), *hand.* 1. Lägga räntan till kapitalet (hufvudstolen), göra fruktbärande som kapital. — 2. Omräkna till kapital, beräkna, hvilket kapital ett regelbundet utgående belopp motsvarar efter viss räntefot. Ett t. ex. med 350 kr. per år utgående belopp blir, kapitaliseradt efter en räntefot af 5 proc., enligt den vanliga räntekapitalräkningsformeln $r = \frac{ktp}{100}$ eller $k = \frac{100\,r}{tp}$ (jfr Interesseräkning), 7,000 kr. 1 o. 2. A. W:son M.

Kapitali'sm (se Kapital). 1. Vanligen detsamma som privatkapitalism, d. v. s. den sidan af det ekonomiska samhällslifvets organisation i nutida civiliserade länder, att den allmänna produktionen till hufvudsaklig del är *förvärfsverksamhet*, går ut på ”profit” för enskilda personer eller föreningar (af olika slag), hvilka som ”företagare”, själfständiga näringsidkare eller (enl. socialistisk terminologi) ”kapitalister” blifva egare af produkterna, medan de vid produktionen medverkande, rättsligt frie arbetarna erhålla endast genom individuella eller kollektivaftal bestämd lön. Jfr t. ex. Sombart, ”Sozialismus und soziale bewegung” (6:e uppl. 1908, s. 4 ff.). — 2. Någon gång detsamma som ”kapitalistisk” produktion

enl. E. Böhm von Bawerks terminologi, d. ä. sådan ekonomisk verksamhet, som ej omedelbart (utan nämnvärda produktionsmedel) frambringar ”nyttigheter af första (eller närmaste) ordningen”, hvilka kunna direkt användas för tillfredsställande af personliga behof, utan gör ”produktionsomvägar”, d. ä. frambringar ”mellanprodukter”, som först efter flera eller färre efterföljande produktionsomvägar ”mogna till” eller genom produktivt mänskligt arbete resultera i nyttigheter af första ordningen. Jfr t. ex. Leffler, ”Det ekonomiska samhällslifvet”, I (1894), s. 406, not 1. 1 o. 2. J. Lr.

Kapitali'st (se Kapital), en person, hvars inkomster uteslutande eller öfvervägande utgöras af räntan på hans kapital; egare af en mer betydlig förmögenhet; en person, som utlånar sitt kapital åt idkare af produktiv industriell verksamhet. — Enligt ortodox socialistisk uppfattning är det utmärkande för kapitalisten, icke blott att han som egare af kapital har en arbetslös inkomst, utan att han får denna därigenom, att han direkt eller indirekt låter lönearbetare arbeta åt sig för en ersättning, som ej står i rimligt förhållande till arbetsresultatets ”verkliga värde”. Då kapitalisten sålunda ”förhåller” arbetaren en stor del af det genom arbetet frambragta värdet, blir han en ”utsugare”, en ”parasit” o. s. v., hvars inkomst består i af andra utfördt, ”obetaldt arbete”. Denna uppfattning hvilar på den definitivt vederlagda dogmen om arbetet som källa till allt värde (Marx), enligt hvilken f. ö. allt privatkapital till sitt ursprung just är sådant obetaldt arbete. A. W:son M.

Kapitalkonto, det konto i hufvudboken (se d. o.), som innehåller uppgift om förmögenheten och de förändringar, som den kan ha undergått under den period kontot afser. Kapitalkontot krediteras för förmögenhetssumman vid periodens början och för eventuell ökning under perioden samt debiteras för eventuell minskning och för förmögenhetssumman vid periodens slut. A. W:son M.

Kapitallinje (fr. *capitale*, hufvudlinje), *befästningsk.*, en rät linje, som tänkes dela midt itu den vinkel, som tvenne fästnings- eller förskansningslinjer bilda med hvarandra. O. A. B.*

Kapitalräkning. Se Kreditanstalt.

Kapitalränta. Se Ränta.

Kapitalstraff (af lat. *ca'put*, hufvud), *jur.*, dödsstraff (se d. o.).

Kapitaltjur, *jaktv.* Se Kapitalhjort.

Kapitäni. Se Kapitano.

Kapitäno, plur. kapitani (se Kapten), nygr., höfvitsman, t. ex. för äldre tiders armatoler (se d. o.), äfven för röfvarband på Balkanhalfön i äldre och nyare tider.

Kapitatiönsafgift (lat. *capitātio*, hufvudskatt, af *ca'put*, hufvud) l. Koppskatt (af ty. *kopf*, hufvud) heter en efter hufvudtalet utan afseende på klass eller förmögenhet utgående skatt af medborgare, som uppnått en viss lefnadsålder. Under denna benämning började man 1812 uttaga en frivillig årlig afgift af ridderskapets och adelns medlemmar (se Riddarhusafgift). Jfr Hufvudskatt, Mantalspenningar, Personella skatter och Personlig skyddsafgift. H. L. B. (Kbg.)

Kapi'tel (lat. *capi'tulum*, dim. af *ca'put*, hufvud). 1. Hufvudinnehållet af en skrift (hvilket angafs i början af densamma och således på visst sätt kunde kallas dess hufvud); afdelning af en skrift (emedan vid början af hvarje sådan afdelning innehållet plägade i korthet angifvas). Kapitelindelningen tillhör en jämförelsevis ny tid. Äldst är densamma i den Heliga skrift, hvars nuv. kapitelindelning förskrifver sig från midten af 13:e årh. I profanförfattarnas skrifter infördes detta indelningssätt af Reuchlins lärare, Johannes de Lapide, i slutet af 15:e årh. — 2. I kristna kyrkan församling af andlige, som tillhöra ett och samma kloster eller stift. Se Domkapitel. — 3. Församling af medlemmar, tillhörande en andlig eller världslig orden (ordenskapitel).

Kapitelskjöb, da. Se Kapitelstaxt.

Kapitelstaxt (”kapiteltaxa”) kallas i Danmark det årligen för hvarje stift (eller särskild del af ett stift) officiellt fastställda priset på de viktigaste spannmålsslagen och vissa andra landtmannaprodukter. Efter kapitelstaxten betalas de afgifter, som urspr. erlades in natura, således företrädesvis tionden, men stundom äfven på enskildt aftal grundade prestationer (t. ex. arrendeafgifter). Kapitelstaxten bestämmes till medeltalet af de pris, som i olika trakter af distriktet varit gällande under månaderna sept.—jan. Den fastställes af ”stiftsövrigheden” (stiftsamtmannen och biskopen, endast på Bornholm amtmannen och prosten) i början af febr. (”före Kyndelsmässan”) med ledning af de rapporter, som hvarje månad afgifvas dels af prästerna och ”underövrigheterne” (domarna) i landsorterna, dels af en man i hvarje kommun, utsedd af dess kommunalförsamling. Kapitelstaxt sättes allestädes för råg, korn och hafre samt därjämte i Lolland-Falsters stift och på Möen för hvete och ärter, i Ribe stift för bohvete, smör, fläsk och honung samt i Aarhus' stift för bohvete och smör. — Urspr. kallades kapitelstaxten *kapitelskjöb* och var det pris, hvartill förvaltare af kyrkors och offentliga stiftelsers egodelar egde rätt att sälja dem tillfallande tiondespannmål o. s. v. eller mottaga vederlag i penningar i stället för naturaprestationer. Namnet lär härleda sig därifrån, att priset (”taxten”) under den katolska tiden bestämdes af biskopen och hans kaniker, hvilka tillsammans utgjorde ”kapitlet”. — Jfr Markegång. E. Ebg.

Kapitölium. Se Rom och Washington.

Kapitula'nt. Se Kapitulation.

Kapitulär (lat. *capitulāris*; se Kapitel 2), ledamot af ett domkapitel.

Kapitulärier (lat. *capitulāria*), sing. Kapitulare, kallades de af den karolingiska ättens regenter utfärdade förordningarna (af lat. *capi'tula*, d. v. s. paragrafer, i hvilka de voro indelade). De bilda en fortsättning af de stadgar (*edicta, decreta, constitutiones*), som redan de merovingiske konungarna efter de romerske kejsarnas föredöme utfärdat. Man skilde mellan tre grupper af kapitularier. 1) *Capitula legibus addenda* voro tillägg till eller ändringar i de gamla folklagarna; då dessa icke fingo ändras utan folkets samtycke, fordrades för sådana kapitulariers giltighet folkets samtycke på tingen eller möjligen på riksförsamlingar af de mönstringsskyldige värnpliktige (Mars- l. Majfält. Se Karl, romerska kejsare 1). 2) *Capitula per se scribenda*, egentliga kungliga förordningar, voro allmänna förvaltningsföreskrifter (ej lagar,

leges), som konungen utfärdade på grund af den kungliga (kejserliga) maktfullkomligheten (”konungsbannet”), i viss mån motsvarande den högre romerske ämbetsmannens och den romerske kejsarens *imperium*), om det ock hos frankerna, liksom i Sverige under medeltiden, var vanligt, att konungarna om dessa stadgar rådslogo med sina andliga och världsliga stormän, församlade till herredagar (*placita regis*). 3) *Capitula missorum* voro mera speciella instruktioner för de kunglige sändemän (*missi dominici*; se Karl, romerska kejsare 1), genom hvilka de karolingiske regenterna öfvervakade förvaltningen. S. B.

Kapitulatiōn (fr. *capitulation*, af mlat. *capitulātio*, af *capitulāre*, eg. ordna efter kapitel, hufvudpunkter). 1. *Folkr.* a) Öfverenskommelse, hvarigenom militärbefälhafvare öfver befästa orter, väpnade styrkor eller krigsfartyg öfverlämna dessa till fienden på mer eller mindre bestämda och detaljerade villkor beträffande tiden och sättet för motståndets upphörande och öfverlämnandets verkställande. Se vidare Dagtingan. b) Hvarje öfverenskommelse mellan en eröfrande stat och den eröfrades förutvarande suverän till reglering af dennes och hans familjs rättsförhållande äfvensom af hans krigsmakts och ämbetsmäns blifvande ställning. c) Vissa, i allmänhet före midten af 1700-talet afslutade, öfverenskommelser mellan europeiska makter och icke kristna stater vid Medelhafvet och i Orienten ang. jurisdiktion och politi för konsulerna i dessa stater öfver där vistande landsmän. (Se vidare Konsulärjurisdiktion.) Uttrycket kapitulation betecknade från början, mera än den turkiska benämningen (*ahdnamé*), en ensidig och följaktligen återkallelig akt, hvarigenom vissa privilegier skapades. — 2. *Krigsv.* Det aftal, som, så länge värfning förekom i svenska armén, den nyvärfvade soldaten ingick att tjäna en viss tid, kapitulationstid. Öfverenskommelsen härom upptecknades på en kapitulationssedel, på hvilken äfven städjans belopp antecknades. Om efter tilländagången kapitulationstid öfverenskommelsen förnyades, kallades detta rekapitulation. Benämningarna användas fortfarande i dagligt tal beträffande volontärers anställning. I tyska armén betecknar kapitulation kvarstannande i tjänst utöfver den tvungna tjänstetiden; det manskap, som kommer i åtnjutande däraf, benämnes kapitulanter. 1. Rld. 2. C. O. N.

Kapitulationssedel, *krigsv.* Se Kapitulation 2.

Kapitulationstid, *krigsv.* Se Kapitulation 2.

Kapitulēra (se Kapitulation). 1. Öfverlämna en fästning, en truppstyrka eller ett fartyg till fienden; dagtinga; gifva sig. — 2. Taga värfning.

Kapitäl (lat. *capitellum*, dimin. af *caput*, hufvud). 1. *Bygnk.*, den öfre delen af en kolonn (pelare, pilaster, halfkolonn, ant), bildande öfvergången mellan stödet och det burna. Man särskiljer i kapitälet tre delar: halsen, korgen och plattan. Där *hals* förekommer (såsom i egyptiska, doriska, joniska, toskanska o. s. v. kapitäl), utgör den en kortare fortsättning af kolonnskaftet. Mellan kolonnskaftet och kapitälhalsen är emellertid alltid en fog, som af estetiska eller tekniska skäl markeras med en eller flera inskärningar (doriska kapitälet), band, ringar eller en astragal-list (se Astragal). I det korintiska kapitälet och alla dess afkomlingar under medeltid, renässans och nutid samt i nästan alla öfriga medeltida och gammalkristna kapitälformer bildas öfvergången mellan kolonnskaftet och kapitälkorgen endast af en astragal-list (se fig.

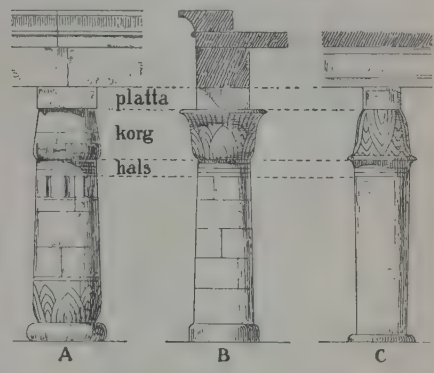

Fig. 1. Egyptiska kolonner: *A* o. *B* från Medinet-Abu, *C* från Karnak.

4 eller t. o. m. enbart af en vulst (se fig. 7 A, 12 D). *Kapitälkorgens* geometriska grundform ger kapitälet dess hufvudsakliga karaktär. Se fig. 1 A den slutna lotusblomformen, B den öppna, C klockform; fig. 2

Fig. 2. *A* grekisk-doriskt kapitäl, Parthenon; *B* romersk-doriskt kapitäl, Albano vid Rom.

echinusformen (se Echinus), fig. 3 det joniska kapitälet med den egendomliga dynan med sina voluter ofvanpa echinuskorgen; fig. 4 o. 5 det korintiska och kompositakapitälets blomkalk-liknande korgar; fig. 6

Fig. 3. Grekisk-joniska kapitäl: *A* med hals, Erechtheion, Aten; *B* med enbart astragal, Minervatemplet, Priene.

bysantinska kapitäl med kapitälkorgar i form af stympade upp- och nedvända pyramider med afrundade kanter; fig. 7 romanska och moriska tärningskapitäl o. s. v. I de två sistnämnda typerna sker öfvergången från kolonnskaftets runda form till kapitälets öfre fyrkantiga del, plattan, i och genom själfva korgen, så att en större eller mindre del af korgen är fyrkantig,

under det att eljest kapitälkorgen i allmänhet bibehåller kolonnens rundning ända upp under plattan. En säregen grupp för sig bilda de joniska kapitälen med sina asiatiska prototyper, utgörande olika slag

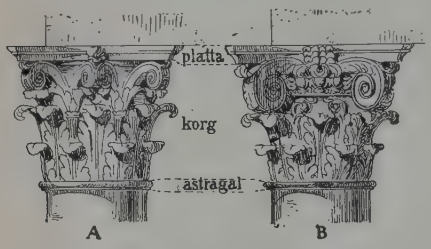

Fig. 4. *A* romersk-korintiskt kapitäl, Pantheon, Rom; *B* romerskt komposita-kapitäl, Titusbågen, Rom.

af konsolkapitäl. Dessa kapitäl äro utbildade, efter den i träbyggnadskonst vanliga och naturliga konsolkonstruktionen (se fig. 8), åt två håll i den burna balkens längdriktning; de äro icke lika åt alla fyra sidorna, utan ha en framsida och en likadan baksida

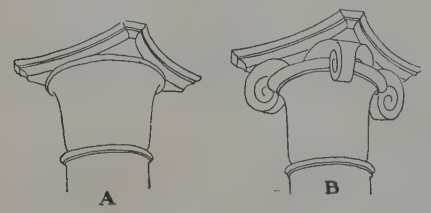

Fig. 5. Ofvanstående korintiska, *A*, och kompositakapitäl, *B*, utan ornering och sedda perspektiviskt.

samt två sinsemellan lika kortsidor. Typen egnar sig därför synnerligen illa till hörnkolonner. De grekisk-joniska templens hörnkapitäl förete också en mycket abnorm anordning (se fig. 9 *A*) med den yttre hörnvoluten utböjd och voluterna i innerhörnet skä-

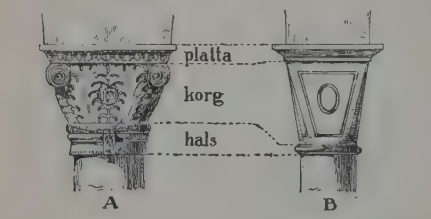

Fig. 6. Bysantinska kapitäl: *A* Sofiakyrkan, Konstantinopel; *B* Teotokoskyrkan, Konstantinopel.

rande in i hvarandra; denna olägenhet ledde till konstruerandet af fyrsidigt likformigt utbildade volutkapitäl (se fig. 9 *D* o. *C*) med alla hörnvoluterna utsvängda och plattan följande denna form.

Öfversta delen af ett kapitäl består af en tjockare eller tunnare *platta* l. *abacus*. I de egyptiska kapitälen (se fig. 1) ligger den som ett fyrkantigt stenblock mellan kapitälkorgen och balken (arkitraven) och har samma bredd som balken. I nästan alla senare kapitälbildningar, med undantag för en del muselmanska, springer abaken utanför arkitravens eller arkivoltens lif och kunde därför tjäna som upplag för ställningar och hvalfstommar under byggnadstiden. Abaken är fyrkantig utom i korintiska, kom-

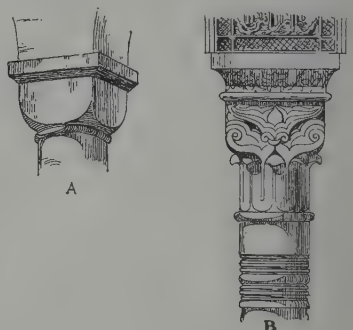

Fig. 7. *A* romanskt, *B* moriskt tärningskapitäl.

posita- och fyrsidigt likformigt utbildade volutkapitäl. I alla dessa kapitäl äro plattans fyra sidor insvängda. Hörnvoluten tillkom tydligen för att ur såväl konstruktiv som estetisk synpunkt stödja den fyrkantiga plattans utöfver den runda kapitälkorgen starkt

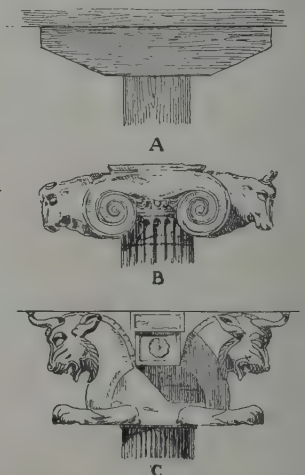

Fig. 8. *A* träkonstruktion; *B* grekiskt kapitäl från Efesos; *C* persiskt kapitäl från Xerxes' pelarhall, Persepolis.

springande hörn (se fig. 9 *B*), men förorsakade på samma gång denna omformning af abaken. I den grekiska och romerska byggnadskonsten hängde kapitälets form och dekorering strängt samman med kolonnens och entablementets utbildning i öfrigt, så att ett doriskt kapitäl icke kunde sättas samman med ett kolonnskaft eller ett entablement af jonisk eller korintisk typ och tvärtom. Genom fastslagna

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

normer (se Pelarordning) voro måtten å kolonnställningens olika partier proportionerade i förhållande till hvarandra. De klassiska pelarordningarnas kapitäl hade sina mått bestämda i förhållande till kolonnskaftets tjocklek, och i samma

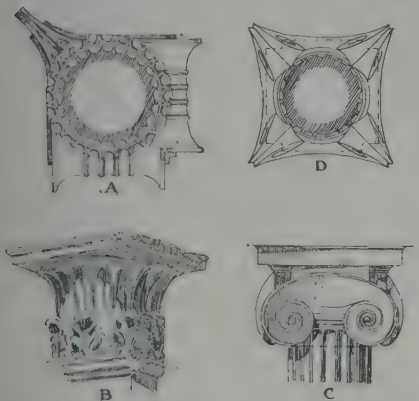

Fig. 9. *A* joniskt hörnkapitäl sedt underifrån; *B* kapitäl från Dionysosteatern, Aten; *C* liksidigt joniskt kapitäl från Apollontemplet, Figalia; *D* samma kapitäl sedt underifrån.

kolonnad såg man endast en sorts kolonnskaft och en sorts kapitäl, det ena identiskt likt det andra. De få undantagen härifrån (t. ex. Apollontemplet i

Fig. 10. Gotiska kapitäl, Madeleinekyrkan, Châteaudun; samma höjd på kapitälen, ehuru olika diameter på kolonnskaften.

Figalia) endast bekräfta regeln. Helt annorlunda är i dessa afseenden förhållandet under medeltiden. Inga bestämda kolonnordningar, inga fastslagna proportionsförhållanden mellan kapitäl och kolonnskaft se fig. 10), och i en fortlöpande serie af kolonner eller pelare kan man knappast träffa två lika kapitäl. Stenhuggarens ornamentala fantasi lämnas fritt spelrum; han måste blott se till, att kapitälet afpassas på höjden efter stenskiftens fogindelning, att vulsten nedtill passar på kolonnskaftet och att plattans öfre sida (dess "bygg") får sådan storlek och form, att alla de bågar, som på densamma skola finna stöd, äfven få rum. Se fig. 11, hurueledes abaken noggrant följer de från densamma utgående hvalfstrålarnas hufvudkonturer. Denna variation i kapitälbildningen vann redan tidigt insteg efter förebilder från de första kristna basilikorna, vid hvilkas uppförande man af brist på penningmedel plundrade de gamla romerska monumenten på kolonner. Icke alltid kunde man få det nödiga antalet från ett håll, utan de måste hopsamlas från de mest olikartade byggnader, blott de passade något så när samman med hvarandra. Ofvan har påpekats, hurueledes den egyptiska kapitälplattan är lika bred som stenbalken öfver densamma. En närmare undersökning ger vidare vid handen, att plattans lif "fluk-

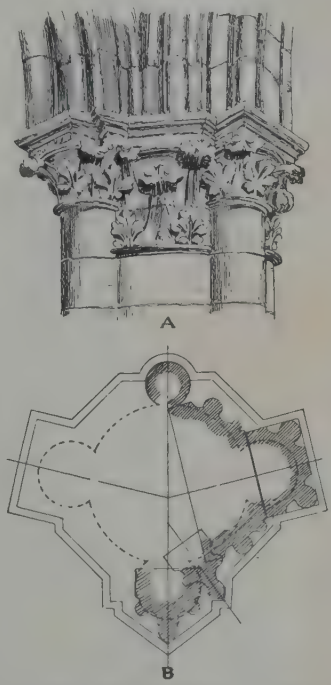

Fig. 11. Gotiskt kapitäl, katedralens i Amiens kor. *A* kapitälet sedt från koromgången; *B* plan af plattan: på högra halfvan visas konturerna af bågarnas anfang, den prickade konturen anger pelarskaftets utseende i genomskärning.

tar" med, d. v. s. står i samma plan som, kolonnskaftets lif. Detta betyder åter, att kapitälkorgen icke utbreder sig för att lämna större uppslag för ofvanpå kommande byggnadspartier, utan att dess form bestämmes endast af dekorativa skäl. Samma förhållande råder vid alla de klassiska kolonnordningarna. Endast i de yngsta grekisk-doriska kolonnbyggnaderna (såsom Parthenon) har man uppmärksammat denna fordran hos öga och eftertanke, att echinuslisten bör ha något att bära. Arkitravens lif står i dessa byggnader något utanför kolonnskaftets öfre lif (se fig. 2 A). Romarna observerade aldrig denna finess, och renässansens mästare kopierade

slafviskt de romerska kolonnordningarna. Vid en arkitravbyggnad, d. v. s. där kolonnaden bär en horisontal balk (arkitrav), spelar dock denna fråga ej så stor roll, som då kolonnerna bära en serie hvalfbågar. Först mot romerska kejsartidens slut tillät man sig att bygga upp bågarna direkt från kapitälet (se fig. 12 B); dessförinnan följde med hvarje kolonn ett stycke af det till "ordningen" hörande entablementet, äfven då kolonnen stod som stöd under hvalfbågar (se fig. 12 A). Så envist inrotad var

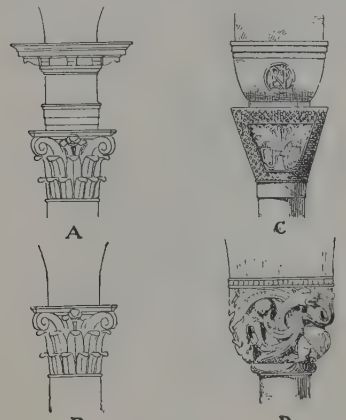

Fig. 12. *A* o. *B* antika bågställningar med och utan entablement mellan kapitäl och båganfang; *C* o. *D* medeltida bågställningar.

den skolmässiga uppfattningen af och vördnaden för kolonnordningarnas orubbligt fastslagna enhetlighet och odelbarhet. Endast steg för steg vika den grekiska *arkitrav*byggnadskonstens traditioner för den nya af romarna själfva så storslaget inaugurerade *hvalf*byggnadskonsten, hvilken under det följande årtusendet konsekvent utvecklar sig till högsta grad af fullkomning i de gotiska katedralerna. I de båda nämnda romerska anordningarna A och B af bågställningen håller sig arkivolternas anfang innanför eller i kolonnskaftets lif. Redan under den första kristna tiden bortfalla småningom de antika traditionerna, och hvalfbyggnadskonsten får friare ram att utveckla sitt eget kynne. Som ett af de mera karakteristiska dragen i medeltida byggnadskonst torde få räknas kapitälets förändrade konstruktiva natur. Kapitälet är ej längre endast den dekorativa afslutningen af kolonnen, utan är äfven taget starkt i anspråk för att i sig uppsamla trycket från flera mot en punkt sammanlöpande, stort upplag fordrande hvalfbågar samt öfverföra resultanten af de sneda bågtrycken på ett smäckert kolonnskaft (se fig. 12 D). Fig. C visar det sista minnet af anordning A i ett bysantinskt kapitäl; det öfre blocket motsvarar det gamla romerska entablementet, men upptager dock bågarna på medeltida vis. Kolonnkapitälets utvidgning uppåt är däremot betingad endast af estetiska, ej konstruktiva skäl.

2. *Boktr.*, bokstäfver tillhörande antikvastilen, hvilka ha samma form som de stora bokstäfverna (versaler), men samma storlek som de små (gemena), t. ex. AGARDH. 1. I. G. C.

Kap—Kairo-järnvägen, en transkontinental järnväg, till hvilken planen uppgjordes af Cecil Rhodes och som så mycket som möjligt skall gå genom brittiskt territorium och sammanbinda de olika delarna af de brittiska besittningarna i Afrika. "Den skall bli ryggrad och ryggmärg att leda, förena och gifva lif åt de många system af sidolinjer, som skola förena den stora centralbanan med hafven å ömse sidor". Banans ekonomiska värde kommer säkerligen att nästan uteslutande hvila på de från densamma utgående grenbanorna, ty i sin helhet kan banan ej täfla med sjövägen eller få någon större genomgående trafik. Det direkta afståndet mellan Kap och Kairo är något öfver 9,000 km. Fullbordad är i n. linjen Kairo—Kartum (2,145 km.) och i s. sträckan Kapstaden—Kimberley—Mafeking—Bulawayo—Viktoriafallen (bro öfver Sambesi 116 m. öfver vattnet, den högsta bro i världen) — Kalomo—Broken hill (3,234 km.). Fortsättningen från Broken hill, hvars bly- och zinkgrufvor redan gifva högst afsevärd frakt, till Kituta vid sydändan af Tanganjikasjön pågår. Därifrån komma sannolikt att byggas två linjer, en v. om sjön genom belgiska Kongo, en annan genom Tyska Öst-Afrika. Wbg.

Kapkolonien l. Kaplandet (eng. *Cape colony*), brittisk koloni, omfattande sydligaste delen af Afrika mellan 28° och 34° 51′ s. br. samt 16° 30′ och 30° 10′ ö. lgd. I v., s. och ö. sköljes K. af Atlantiska och Indiska oceanerna, i n. är Oranjefloden gräns mot Tyska Sydväst-Afrika och Brittiska Betsjuanaland, en del af öfre Oranje gräns mot Oranjeflodskolonien. I n. ö. är Kei gräns för den egentliga K. Dennas areal är 535,746 kvkm. och inklusive biländerna (Transkei, 6,609 kvkm., Tembuland 10,662 kvkm., Pondoland 10,147 kvkm., East Griqualand 19,668 kvkm., Brittiska Betsjuanaland 133,442 kvkm. och Walfish bay 1,114 kvkm.) 717,388 kvkm. Den 2,000 km. långa kusten är i v. flack, eljest en brant bergkust med endast öppna bukter utan större uddar. På västra sidan ligga S:t Helenaviken, Saldanhaviken — den enda goda hamnen — och Table bay vid Kapstaden; på södra sidan, ö. om Goda-hoppsudden l. Kap, som gifvit hela kolonien dess namn, den stora False bay med Simons bay (koloniens förnämsta hamn) på sin västra sida, Walker bay, S:t Sebastian bay, Mossel bay, Plettenberg bay, S:t Francis bay och Algoa bay med Port Elizabeth. Östra kusten saknar vikar. Landet höjer sig från kusten terrassformigt; denna terrassbildning börjar redan utanför kusten, där Agulhas-banken (se Agulhas) utbreder sig. Äfven på den smala, på sina ställen 50 km. breda kustremsan höja sig här och hvar bergstockar, såsom Taffelberget (1,080 m.). Terrasserna åtskiljas genom en serie nästan parallella bergskedjor. Den första terrassen mot v. bildas af Cedar och Olifantbergen (med Great Wintorhoek 2,080 m.); utefter södra kusten gå Langebergen, fortsatta af andra kedjor. N. om dessa ligger Little Karroo, en rikt vattnad och fruktbar platå. Den begränsas i n. af en rad högre kedjor (däribland Groote Zwarteberg), som utgöra södra gränsen för Great Karroo, en slätt af 800 m. medelhöjd. Endast genom klyftor (*kloofs*) i kantbergen kan man komma upp till denna. Dess norra kant bilda Roggeveldbergen,

Komsberg, Nieuwveld-bergen, Koudedeveldbergen, Sneeuwberget (med toppen Kompassberg 2,600 m.), hvilka mot ö. fortsättas af Zuurbergen, Stormbergen samt de mot n. ö. gående väldiga Quathalamba-l. Drakbergen, som dock ligga utom K:s gräns. Denna rad af berg bildar vattendelare mellan kustfloderna och Oranjes tillflöden. N. om den sänker sig nämligen landet ned mot denna flod. Ytan är här mestadels jämn, med isolerade toppar. Denna del af K. är ett öde, nästan människotomt område och öfvergår slutligen i Kalahariöknen. — Större delen af K. är vattenfattig: endast östra delen är rikare på källor och större vattendrag. Bäckar och floder innehålla mest endast regnvatten och utsina under den torra årstiden, hvaremot de under regnperioden hastigt svälla upp till ofantlig höjd. K:s längsta flod är Oranjefloden l. Garib på norra gränsen, den enda, som har vatten under hela året. Bland kustfloderna äro Olifant, Breede, Stora Fiskfloden och Kei de största. Sjöar finnas icke; blott grunda pölar (*vleis*), som under den torra sommaren betäckas med gräs, om de icke äro salta (*pans*, saltpannor). Heta källor och mineralkällor förekomma flerstädes.

Klimatet växlar i landets olika delar. Västra kusten har vinterregn, i trakten af Taffelberget 600—750 mm., längre in 400—500 mm. Medelårstemperaturen är i Kapstaden 16,3° med en januari-(sommar)temperatur af 20,6° och julitemperatur af 12,3°; de absoluta extremerna ha där varit 36,3° och 3,2°. Mellersta delen af K. är ett öfvergångsområde med vår- och höstregn (300—790 mm.) och en årstemperatur af 16°—18°. Längre in följer ett område med sommarregn (510—770 mm.) och en medelårstemperatur af 16°—18°. Snö faller blott i de högre delarna af K. Man har blott en gång sett Taffelberget snöbetäckt. Stormar förekomma rätt ofta, under vintern mest från n. v., under sommaren från s. ö. J. F. N.

K:s flora med sina 8,000 fanerogama växtarter är en af de rikaste på jorden, särskildt hvad angår endemiska arter. Längst i s. v. möter en ständigt grön buskregion, där träd träffas endast på vissa platser, men deras höjd sällan når öfver 7—9 m. Utmärkande för denna trakt är silfverträdet (*Leucadendron argenteum*), som i Kap användes i likhet med vår julgran. Det största skogsbeståndet är Zizikamma i distriktet Knysna på sydkusten ö. om Mossel bay, där bl. a. växa *Podocarpus*, flera *Oleaarter*, *Ocotea bullata*, *Millettia caffra*, utmärkta för sitt hårda eller sega virke. Icke mindre än 784 erikacéer förekomma i K., dessutom flera växter, som uppvisa likhet med australiska växtformer. Karrooregionen har fullständig stäppkaraktär. Under regntiden prunkar den i de vackraste färger, men under den torra tiden förvandlas den till en öken. Det är särskildt en mängd lökväxter, pelargonier, arter af *Oxalis*, *Aloë* och *Mesembryanthemum* och proteacéer, som där förekomma, dessutom buskar, klädda med taggar (*Acacia horrida* o. a.); den s. k. rhenoster-bos, rhinocerosbusken (*Elytropappus rhinocerotis*) har blifvit ett så hinderligt ogräs, att man genom lagar sökt åstadkomma dess utrotande. De stora grässlätterna kallas af boerna *veld*. Högslätterna (*hoogeveld*) äro sådana trädlösa marker. Längst i n. möter Kalaharis stäppvegetation (se Kalahari). De bästa fårbetena träffas i de mellersta och nordöstra distrikten. Nästan alla europeiska sädesslag och andra kulturväxter äro införda; i slutet af 1600-talet planterade franska hugenotter vinrankor och gåfvo därmed upphof till en ganska omfattande vinodling i sydvästra K., hvars druvor räknas till de finaste på jorden (Constantia, Pontac, Steen och Hanepoot). Många kapska växter odlas allmänt sedan länge hos oss som prydnadsväxter, såsom *Ericaarter*, liljor (*Agapanthus*, *Clivia*, *Vallota*, *Gladiolus* m. fl.), pelargonierna, *Sparmannia*, kallan, m. fl. — Flera större och mera betydande af de vilda djur, som fordom gjorde K. till ett omtyckt jaktområde, ha dragit sig undan för den framträngande civilisationen och träffas nu ej inom K:s gränser. Några få elefanter och bufflar bevaras i Knysnaskogen i sydligaste K. Däremot finnas hyenor, leoparder samt mindre rofdjur och idisslare. Karakteristisk är frånvaron af stora apor; den största är en babian (*Cynocephalus porcarius*). Andra karakteristiska djurarter äro den s. k. gemsbocken (*Oryx gazella*), damanen (*Hyrax capensis*), guldmullvaden, jordsvinet (*Orycteropus capensis*), en myrkott (*Manis Temminckii*), bland fåglar många stäppfåglar, såsom trappar, frankolinhöns, sandhöns (*Pterocles*) och andra hönsfåglar. Bland giftiga ormar äro pufformen (*Echidna arietans*) och ett par glasögonormar (*Naja haje*) de mest fruktade. Myror, såväl egentliga myror som termiter, och vandringsgräshoppor äro stormakter bland de lägre djuren. Vid landets upptäckt egde infödingarna får, nötkreatur och hundar; sedermera ha hästar och getter införts jämte förbättrade får- och nötkreatursraser. (G. L—m. L—e.)

Af mineral märkas guld i Zwarteberg, koppar i Lilla Namaland, s. om nedre Oranje, diamanter i West Griqualand (Kimberley) samt stenkol i de kantberg, som i n. begränsa Stora Karroo.

Befolkning. Landets urinvånare voro hottentotter och buschmän, hvilka undanträngdes först genom kaffrer och betsjuaner, sedan af européer och nu utgöra endast en ringa del af befolkningen. Först bland européerna kommo holländarna (från 1602), hvilkas ättlingar kallas *boers* (se Boerfolket), senare tyskar, franska hugenotter och engelsmän samt af dessa införda malajer och negrer. En stark folkblandning har alltså egt rum, och längst i n. har det t. o. m. uppstått ett s. k. bastardfolk (se Griqualand). Under de senaste årtiondena har folkmängden varit i stark tillväxt. Under de 13 åren 1891—1904 hade hela befolkningen ökats med 39,01 proc. eller 3 proc. årligen, européerna med icke mindre än 51,05 proc. eller 3,93 proc. per år. 1904 var hela K:s befolkning 2,409,804 pers. (3 på 1 kvkm.), hvaraf 579,741 hvita (55 proc. män) och 1,830,063 färgade; på den egentliga K. kommo 1,489,691 pers., af hvilka 553,452 voro hvita. Af den hvita befolkningen voro 87,761 födda i Storbritannien och Irland och 12,137 i Ryssland; af den färgade voro 15,682 malajer och 298,334 en blandning af olika raser; de öfrige voro hottentotter, kaffrer och betsjuaner. Vid slutet af 1907 beräknades hela folkmängden till 2,507,500, hvaraf 610,680 européer. De största städerna voro 1904: Kapstaden (med förstäder) 169,641, Kimberley 34,331, Port Elizabeth 32,959 och East London 25,220. 1,305,453 voro (1904) protestanter (399,487 holl. reformerta, 281,433 episkopaler, 290,232 me-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

todister), 37,069 romerska katoliker, 22,623 muhammedaner och 19,537 judar; utan religion eller utan känd sådan voro 1,015,760, hvaribland 822,459 voro infödingar. Ett belopp har hittills årligen varit anslaget för kulturändamål åt de holländsk-reformerte, episkopalerna, presbyterianerna och rom.-katolikerna (1906—07 tills. 3,367 pd), men 1875 beslöts, att detta anslag småningom skulle indragas. Undervisningen är icke obligatorisk. Af den hvita befolkningen kan nära $^1/_4$ hvarken läsa eller skrifva. 1904 undervisades af 135,022 hvita barn (5—14 år) 51,431 i statsskolor, 19,556 i enskilda skolor och 20,782 hemma eller blott i söndagsskolor. Af de färgade barnen åtnjuter ännu mindre procenttal någon undervisning. Kolonien är delad i 111 skoldistrikt, hvart och ett under en vald skolstyrelse. Statsskolorna underhållas af stat och kommuner gemensamt. Deras antal var 1907 3,750. Det finnes ett universitet i Kapstaden (inrättadt 1873), hvilket är blott en examensanstalt för utdelande af lärdomsgrader, och 5 colleges med understöd af staten. Statens utgifter för undervisningsväsendet var 1907—08 578,528 pd st.

Näringar. Jordbruket blomstrar hufvudsakligen omkring Kapstaden, Zuurberg, Lower Albany och Olifants hook och kräfver på sina ställen konstgjord bevattning. Trots dess utveckling måste stora mängder spannmål och mjöl införas. Det af kolonister upptagna området var 1907 535,232 kvkm., dessutom funnos 174,275 kvkm. ännu icke utlämnad jord (K. här tagen i sin större utsträckning). — En lag af 1887 stadgar villkoren vid försäljning af statsjord; bl. a. skall köparen inom ett år erlägga minst en tredjedel af köpeskillingen. Skogarna omfatta omkr. 1,400 kvkm. Nyare uppgifter om den odlade arealen saknas. De förnämsta jordbruksprodukterna äro majs, hvete, hafre, korn, sorghum (kafferkorn), råg, potates och tobak samt vin. Af omkr. 80 mill. vinstockar erhöllos 1904 206,000 hl. rödvin och 192,000 hl. hvitt vin samt tillverkades 70,000 hl. brännvin. 1859 exporterades vin för 153,000 pd st., men sedan har exporten aftagit, och värdet var 1907 endast 4,910 pd st. — Boskapsskötseln har mycket goda förutsättningar i det inre landet. 1904 funnos nära 2 mill. nötkreatur, 420,000 hästar och mulor, 11,8 mill. får, 7,2 mill. getter, 386,000 svin och 358,000 strutsar (numera är strutsantalet fördubbladt). Afkastningen steg till 19 mill. kg. ull, 4 mill. kg. angorahår, 176,500 kg. strutsfjädrar och 1,63 mill. kg. smör. Därtill komma stora kvantiteter kött, hudar och skinn. — Af bergverksprodukter äro diamanterna i Kimberleydistriktet de viktigaste. De stora sydafrikanska guldfälten ligga utanför K.; i distriktet Knysna finnes ett par mindre guldfyndigheter och vid Paarl mangan. Synnerligen rik kopparmalm brytes i Lilla Namaland och utföres osmält till England. Af stenkol brötos 1908 123,000 ton. Äfven fisket saknar icke ekonomisk betydelse; hummer och torkad fisk exporteras.

Industrien är af jämförelsevis underordnad vikt. 1904 funnos 2,527 industriella verk, hvilka sysselsatte 30,318 pers. och producerade varor för 9 mill. pd st. De viktigaste voro kvarnar, bryggerier, tobaksfabriker, garfverier, sågverk och vagnfabriker. — *Handeln* är däremot så mycket viktigare och växer med hvarje år, i den mån inlandet träder i förbindelse med kusten genom järnvägar. Enligt konvention i juli 1906 utgör K. jämte Natal, Orange riverkolonien, Transvaal, södra Rhodesia, nordvästra Rhodesia samt Betsjuanaland, Basutoland och Swaziland protektoraten en tullunion. Då det allra mesta af denna unions handel med utlandet går öfver K:s hamnar, upptagas export- och importsiffrorna som angifvande denna kolonis export och import, ehuru de i själfva verket gälla äfven för de andra unerade kolonierna, och någon åtskillnad göres icke mellan K:s egen utrikeshandel och det, som är blott transitohandel. Hela importen öfver K. steg 1907 till 18,03 mill. pd st., exporten till 45,51 mill. pd st. (däraf för 44 mill. koloniala produkter). Exporten består mest af guld (mest från Transvaal och Rhodesia, 28,2 mill. pd), diamanter (8,97 mill. pd), ull (2,5 mill.), strutsfjädrar (1,8 mill.), angorahår, hudar och skinn, kopparmalm och boskap. Af diamanter har 1867—1907 utförts för 142,7 mill. pd st. — De viktigaste hamnarna äro Kapstaden, Port Elizabeth och East London, som förmedla omkr. 90 proc. af handeln med utlandet, närmast följa Mossel bay och Port Nolloth i Namaland. Antalet från utlandet ankomna fartyg var 1907 648 om 1,986,050 ton. K:s egen handelsflotta var s. å. 54 fartyg om 15,842 ton. — *Kommunikationer.* Järnvägarnas längd 1907 var 6,123 km., hvaraf 5,237 km. statsbanor. Den första byggdes 1859. Postanstalternas antal steg till 1,087 och antalet brefförsändelser till 46,6 mill. Telegrafen hade s. å. 595 byråer, linjernas längd var 13,228 och trådlängden 51,155 km. Underhafskablar förena K. med Europa och Australien. En telegraflinje förbinder Kapstaden med Kairo, och en järnväg samma sträcka är under byggnad (se Kap—Kairo-järnvägen). Telefonlinjernas längd var 6,091 km., deras trådlängd 12,833 km. — *Mynt, mått* och *vikt* äro numera engelska, endast med undantag för vägmått, där 1,000 kapfot = 1,033 engelska fot; 1 morgen land = 2,116 acres (85,63 ar).

Författning och förvaltning. I början af den engelska tiden berodde koloniens styrelse h. o. h. på den instruktion, som hvarje guvernör erhöll af kronan. Först 11 mars 1853 fick K. en egen författning, hvilken i vissa delar ändrades 1872, då kolonien fick en inför representationen ansvarig regering. I spetsen för förvaltningen står en af engelska regeringen utnämnd guvernör (*governor*), som äfven är högste befälhafvare öfver trupperna. Han biträdes af ett statsråd (*executive council*) af 7 personer, likaledes utnämnda af den engelska regeringen (f. n. en premiärminister, tillika finansminister, sekreterare, justitieminister l. attorney-general, jordbruksminister och minister för allmänna arbeten, alla aflönade, samt två oaflönade, utan portfölj). Representationen är delad på två kamrar: lagstiftande rådet (*legislative council*), som består af 26 för 7 år valda ledamöter, och representanthuset (*house of assembly*), som består af 107 medlemmar, valda för 5 år. Kolonien är för val af lagstiftande rådet delad i 7 valkretsar, af hvilka tre välja 4 ledamöter hvar och fyra utse 3 hvar, hvartill komma 1 för Griqualand West och 1 för Brittiska Betsjuanaland. Representanthusets ledamöter utses i landtdistrikten och städerna. För valbarhet till rådet fordras att ega fast egendom af 2,000 pd st. värde eller annan förmögenhet af 4,000 pd st. värde. Valmännen (desamma för båda kamrarna) måste ega hus af minst 75 pd st. värde (sameganderätt i annan fast egendom kvalificerar

ej till valrätt) eller ha en årslön af minst 50 pd och dessutom kunna skrifva sitt namn och uppgifva sin adress och sitt yrke. Deras antal 1907 var 152,135. Alla medlemmar af parlamentet få ett arfvode af 1 pd om dagen och dessutom, om de bo mer än 24 km. från Kapstaden, 15 sh. om dagen för en period icke öfverstigande 90 dagar. Sedan 1882 få såväl engelska som holländska användas som öfverläggningsspråk. Om den federativa sammanslutning, South Africa, som trädde i kraft 31 maj 1910 och i hvilken K., Natal, Oranjeflodskolonien och Transvaal ingå som provinser, med ett gemensamt unionsparlament i Kapstaden och förbundsregeringen i Pretoria, se Syd-Afrika.

I spetsen för rättskipningen står en högsta domstol (*supreme court*), hvilken sedan 1889 tillika är appellationsdomstol och som består af en öfverdomare (*chief justice*) — tillika ordf. i lagstiftande rådet — samt 8 andra domare. S. k. assisdomstolar hållas i olika delar af kolonien. Dessutom finnas lägre domstolar af flera slag. Den gamla holländska rätten bildar ännu kärnan i rättssystemet. — K. är delad i 119 förvaltningsdistrikt och den egentliga kolonien (inklusive Betsjuanaland, men utom Transkeidistrikten) i 81 fiskala *divisions*. I hvarje division finnes en civilkommissarie, som är den kamerala och lokala förvaltningens chef. Där finnes ock ett för 3 år valdt råd på minst 6 ledamöter, som har uppsikt öfver vägar, rågångar och gränsmärken m. m. Slutligen har K. 119 stadskommuner, hvar och en styrd af en *mayor* l. *chairman* jämte rådmän. — Koloniens hufvudstad är Kapstaden.

Finanser. Statsinkomsterna för finansåret 1907—08 uppgingo till 6,981,873 pd st. och utgifterna till 7,973,727. För 1908—09 äro inkomsterna beräknade till 7,278,820 pd och utgifterna till 8,192,291 pd. Statsskulden utgjorde 31 dec. 1908 48,424,502 pd, hvaraf mer än $^3/_5$ nedlagts i järnvägar. — Kolonialtrupperna bestå i fredstid af omkr. 600 beridna skarpskyttar, och äfven den beridna polisstyrkan (omkr. 1,250 man) är vid behof krigstjänstskyldig. Dessutom finnas omkr. 5,500 man frivilliga. Hvarje arbetsför man mellan 18 och 50 år är vid behof skyldig till krigstjänst. Kap-halfön v. om False bay, där den stora flottstationen vid Simon's bay ligger, försvaras af en rad fort och batterier.

Litt.: "Cape of Good Hope statistical register" (officiell, årligen), "South African yearbook" (årligen, sedan 1903), Mac Nab, "On velt and farm" (1897), Younghusband, "South Africa of to day" (1898), Sclater, "Fauna of South Africa" (1900 ff.), Keane, "Africa. II. South Africa" (2:a uppl. 1904), Hatch och Corstorphine, "Geology of South Africa" (1905). J. F. N.

Historia. K:s europeiska upptäckare var portugisen B. Diaz, som 1486 dubblerade Goda-Hoppsudden, seglade in i Algoa-bay och landsteg på en ö, hvilken han tog i besittning för portugisiska kronans räkning; på återvägen såg han på afstånd i svår storm Goda-Hoppsudden och gaf den namnet Stormarnas udde, hvilket namn af konung Johan II utbyttes mot det sedan häfdvunna. Vasco da Gama landsteg 1497 i Mossel bay och seglade sedan upp för sydöstra kusten af Syd-Afrika på sin färd till Indien. Först holländarna insågo emellertid landets värde som rastplats, förrådsupplagsort för färska lifsmedel o. s. v. på vägen till Indien; äfven engelska fartyg anlöpte dock, och 1620 togs landet kring Kap i besittning för Jakob I:s räkning af två engelska sjökaptener, hvilkas åtgärd dock ej bekräftades af hemlandets regering. Den stadigvarande ockuperingen blef därför den, som 1652 verkställdes för holländsk-ostindiska kompaniets räkning af Jan van Riebeek, hvilken 1652 anlade ett fäste vid nuv. Kapstaden och 1657 lät några uttjänta soldater slå sig ned som kolonister för att de från sina farmer skulle tillhandagå kompaniets fartyg med färska lifsmedel. Tid efter annan ditsändes af kompaniet nya kolonister, guvernören Simon van der Stel anlade ett nybygge ett stycke inåt landet vid Stellenbosch, och 1687—88 utflyttade 180 franska hugenotter, hvilka snart sammansmälte med den holländska nybyggarstammen. Dessa kolonister kallades vanligen *boeren* ("bönder"; jfr Boerfolket) och trängde under strider med hottentotterna allt längre mot norr och öster inåt landet, ej minst för att komma undan kompaniets småaktiga tvångsregemente, mot hvilket de gång på gång (bl. a. 1779 och 1784) anförde bittra klagomål i hemlandet. Kompaniets fallissemang 1790 och det 1793 utbrutna kriget mellan Holland och Frankrike ledde till en kris under svag påverkan af franska revolutionens idéer och starkare inflytande af kompaniets oförmåga att skydda nybyggarna mot öfverfall (sedan 1778) från kaffrerna. 1795 förjagade nybyggarna i gränsdistrikten Graaff Reinet och Swellendam kompaniets tjänstemän, och samtidigt med detta uppror ockuperade brittiska trupper under general Craig Kapstaden för att hindra fransmännen att tillegna sig kolonien (dessa hade i Holland nyss förut upprättat en med den franska allierad "batavisk" republik och förjagat arfståthållaren). I enlighet med freden i Amiens återlämnades landet 1803 till Bataviska republiken, men i jan. 1806 verkställde general Baird en ny ockupation, som blef definitiv och bekräftades genom ett fördrag af 13 aug. 1814, enligt hvilket England äfven rättsligt förvärfvade K. till besittning mot en penningsumma (6 mill. pd st.; däri inbegreps äfven ersättning för det likaledes under Napoleonskrigen eröfrade Brittiska Guyana). Kolonien hade då en areal af omkr. 300,000 kv.-km., och invånarnas antal uppskattades till 26,700 européer, 17,650 fria hottentotter och 29,000 slafvar. Ett brittiskt kolonistelement tillkom 1820—21 genom utsändande af omkr. 4,000 nybyggare, som slogo sig ned österut i trakten af Port Elizabeth ("the Albany settlement") och bortåt gränsen till kaffrernas område. Samtidigt fick missionsverksamheten bland de infödde starkt uppsving under ledning bl. a. af den från Londons missionssällskap 1818 utsände dr Philip, hvilken snart igångsatte en liflig agitation för slafveriets afskaffande inom kolonien. Utanför koloniens gränser pågingo väldiga folkrörelser bland kafferfolken (sulu-höfdingen Tsjakas och hans efterträdare Pandas härjningståg, hvilka lade vida landsträckor öde). De förste koloniguvernörerna förde en ganska hårdhändt styrelse och tillbakasatte boernas intressen bl. a. genom att göra engelskan till det enda domstolsspråket. Än mer än häröfver harmades boerna öfver den 1834 verkställda slafemancipationen, hvarigenom de nästan utan ersättning beröfvades en god del af den för jordbrukets bedrifvande nödiga arbetskraften. En häftig kafferinvasion s. å. hade föranledt den du-

gande guvernören sir Benjamin D'Urban (se d. o.) att utvidga koloniens gränser från Keiskammatill Kei-floden för att få en strategisk gräns och trygghet mot kafferinfallen. Påverkad af missionärerna och af filantropiskt förkärlek för svarta folk, dekreterade emellertid (1836) engelske kolonialministern lord Glenelg (se Grant, sp. 135—136), att kafferna skulle återfå det land han ansåg med orätt ha frântagits dem, hvarjämte guvernören D'Urban återkallades. Boerna förlorade nu alldeles hoppet om skydd af regeringen mot kafferna, och dess politik i slafverifrågan ökade missnöjet, hvilket tog sig uttryck i det s. k. ''stora uttåget'' (*the great trek*, 1836 och närmast följande år) från de nästan ruinerade gränsdistrikten. (I dessa styrde då som vice-guvernör sir Andries Stockenstrom, hvilken tillhörde en gren af den svenska släkten Stockenström.) Om de utvandrade boernas öde se vidare Natal, Oranjefristaten och Transvaal. Kapkoloniens regering sökte under den närmast följande tiden trygga gränserna genom vänskapsfördrag med kringboende höfdingar (t. ex. Andries Waterboer och Adam Kok bland bastardfolket griquas, Moselekatse bland matabelefolket, Moshesh bland basutofolket och Faku bland kafferna i Pondoland). I samband med de utvandrade boernas strider med sulukafferna i Natal hade detta land 1842 ockuperats af engelsmännen och 1844 införlifvats med K., men blef 1847 en självständig brittisk koloni. Nya kafferkrig föranledde guvernören sir Harry Smith (se d. o.) att ånyo framflytta kolonigränsen österut till Kei-floden, där 1847 den militäriskt förvaltade gränsprovinsen British Kaffraria upprättades, och Smith ingrep följande år i Oranjeboernas strider med basutofolket, besegrade boerna vid Boomplaats (29 aug. 1848) och proklamerade brittisk öfverhöghet öfver deras land, men tillhölls af hemlandets regering att ej inblanda sig i utanför kolonigränserna rådande förhållanden samt återkallades (1852), samtidigt med att regeringen på vissa villkor (genom Sand-River-konventionen af 17 jan. 1852) erkände de bortom floden Vaal (i Transvaal) bosatte boernas oberoende. Samma non-interventionspolitik ledde äfven till Bloemfontein-konventionen af 23 febr. 1854, hvarigenom Oranjeboernas oberoende erkändes. I K. hade året förut grunden lagts till framtida självstyrelse genom inrättande af ett kolonialt parlament, tills vidare med begränsad befogenhet. Ett försök att göra K. till deportationsort, sedan Australien vägrat emottaga deporterade straffångar, gjordes 1849 af engelska regeringen, men strandade på befolkningens häftiga motvilja och guvernören Smiths djärfva åtgärd att hindra de till Simon's bay öfversände deporterades landsättning. En följande statsklok guvernör, sir George Grey (1854—61; se Grey 12), sökte skapa lugnare förhållanden vid kaffergränsen och lyckades i viss mån bland Fingostammarna införa ordnadt åkerbruk och högre civilisation, men en religiös folkrörelse bland Kosastammarna framkallade 1856—57 ett nytt häftigt kafferkrig, som i sin ordning följdes af en fullständig omorganisation af British Kaffrarias förvaltning; det införlifvades slutligen (1865) med K., och de s. k. Transkei-distrikten ställdes under brittisk förvaltning (de ha sedermera ett efter annat annekterats, det sista af dem, Pondoland, 1894). Greys vidsynta sträfvanden att åvägabringa en federativ sydafrikansk sammanslutning under brittisk flagg uppmuntrades ej från hemlandet och fingo därför ingen framgång; för K:s materiella utveckling var hans guvernörstid af stor betydelse. Upptäckten af diamantfält vid gränsen till Oranjefristaten (1867) ledde 1871 till dessa områdens införlifvande med K.; där uppväxte raskt diamantgrufstaden Kimberley; Basutoland blef 1868 brittiskt territorium och införlifvades 1871 med K., men 1884 öfvertogs dess förvaltning direkt af brittiska kronan; om de administrativa växlingarna i Betsjuanaland se d. o.; dess sydliga del inkorporerades 1895 i K. — 1872 erhöll K. fullständig parlamentarisk självstyrelse. Dess politiska lif kännetecknades under de närmast följande åren af den holländska bondebefolkningens (''Kapboernas'') alltmer stegrade politiska inflytande (se Afrikander Bond och Hofmeyr). Guvernören sir Bartle-Frere (1877—80, se d. o.) återupptog Smiths och Greys sydafrikanska federationsplaner och drabbades af samma öde som dessa, att motarbetas hemifrån och slutligen hemkallas i onåd. Det nionde och sista större kafferkriget 1877 följdes af det än mer vidtutseende sulukriget mot Cetewayo (1878—79), hvilket för alltid gjorde slut på faran för K:s och andra sydafrikanska koloniers trygghet från detta håll. K:s inre politik har kännetecknats af partistriden mellan de brittiskt sinnade ''progressisterna'' och det holländska landtmannapartiet, hvars kärna varit Afrikander Bond. Progressisternas geniale ledare Cecil Rhodes (se d. o.) var premiärminister 1890—96 och lyckades tidvis åvägabringa godt samförstånd med boerledarna, men störtades till följd af sin inblandning i Transvaals inre angelägenheter (*Jameson's raid*, se Jameson, L. S.). Hans efterträdare, progressisten sir Gordon Sprigg, fick 1898 vika för en afrikanderministär under W. P. Schreiner, hvilken vid boerkrigets utbrott (okt. 1899) gjorde ett fruktlöst försök att låta kolonien förbli neutral, men sedan iakttog sträng lojalitet mot den brittiska kronan, äfven då upprepade invasioner af boertrupper tidvis hotade att framkalla ett uppror af Kapboerna till stamfrändernas förmån. Detta afvärjdes förnämligast genom sir Alfred (sedermera lord) Milners fasta och energiska uppträdande (guvernör 1897—1901, ''high commissioner'' för Syd-Afrika till 1905). Schreiner aflöstes 1900 af Sprigg, och boerkrigets återverkan på partistriderna i K. var en tid synnerligen häftig. Sedan progressistpartiet vid 1904 års val erhållit en, om ock svag, majoritet, blef d:r Jameson premiärminister (febr. s. å.), men besegrades vid valen 1908 och efterträddes (mars s. å.) af afrikanderledaren J. X. Merriman. Under dennes ministertid har K. (genom samverkan mellan de båda partierna) anslutit sig till den nya sydafrikanska unionen (1909) och utgör från unionsförfattningens ikraftträdande 31 maj 1910 en af dennas fyra federerade provinser. Rasmotsatsen mellan de brittiska och de holländska folkelementen har de senare åren betydligt aftagit, hvartill väsentligt bidragit den moderata utjämningspolitik, som förts af regeringens ''high commissioner'' för Syd-Afrika, earlen af Selborne (1905—10) och koloniguvernören (1901—10) sir Walter Hely-Hutchinson. Litt.: Theal, ''History of South Africa 1486—1872'' (5 bd, 1889—1904), ''South Africa'' (4 uppl. 1899; tysk

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

öfv. 4:e uppl. 1900), ”History of South Africa”, 3 bd (1903—05), ”Progress of South Africa in the century” (1902), alla från holländsk-afrikandersynpunkt, samt ”Records of Cape colony” (23 bd, 1897—1904), Worsfold, ”The story of South Africa” (1898), Lucas, ”Historical geography of the british colonies”, del IV (1899, ny uppl. 1904), Bryce, ”Impressions of South Africa” (3:e uppl. 1899), V. Söderberg, ”Engelsmän och holländare i Syd-Afrika” (1900) och ”Den sydafrikanska krisens historiska förutsättningar” (i ”Hist. tidskr.”, s. å.), E. F. Knight, ”South Africa after the war” (1903), Trotter, ”Old Cape colony” (s. å.), Bryden, ”History of South Africa, 1652—1903” (1904) och Colquhoun, ”The afrikander land” (1906). V. S—g.

Kaplake. Se Kapplake.

Kaplän l. Kapellän (lat. *capellänus*; se Kapell 1) kallades under medeltiden den vid en borg eller ett slott som själasörjare anställde prästen, emedan han förrättade mässan i slottets kapell. Äfven biskoparna brukade ha egna kaplaner, hvilka tillika voro deras sekreterare. Inom påfliga kurian förekommo tre slags kaplaner: titulärkaplaner, vid fästerna assisterande kaplaner och påfvens egna, i enskilda värf använda kaplaner. Till en del finnas dessa ämbeten ännu kvar i den katolska kyrkan. Nu kallas äfven de i de större församlingarna antingen stadigvarande eller tillfällige hjälpprästerna kaplaner. Visserligen skulle enligt tridentinska mötets beslut hvarje församling ha endast *en* pastor, men prästerliga biträden medgifvas honom dock, där så erfordras. I Frankrike t. ex. förekomma två slag af dessa hjälppräster, *les desservants* och *les vicaires*, enl. ”Articles organiques de la convention” af 8 april 1802. Deras till- och afsättning är lagd i biskoparnas hand. Det senare gäller äfven om andra katolska länder, ehuru bestämmelserna om dessa präster i allmänhet äro tämligen svåfvande. — Äfven i de protestantiska länderna förekommer namnet kaplan som benämning på underordnade präster. I England begagnas fortfarande här och där huskaplaner. Hvad särskildt *Sverige* angår, förekommer namnet kaplan i 1686 års kyrkolag äfvensom i de äldre konungabrefven som benämning på präst i kapell- eller annexförsamling och på ord. hjälppräst i större församling, men i senare tider har denna benämning blifvit utbytt mot kapellpredikant eller komminister. Den förekommer numera officiellt blott om en vid K. M:ts orden tjänstförrättande präst, ordenskaplan. Äfven inom enskilda ordenssamfund finnes stundom en kaplan. — I *Norge* och *Danmark* finnas inom vissa (vidsträcktare) församlingar fasta kaplansämbeten, hvilka beklädas af residerende kapellaner, som aflönas af staten och inneha boställe (jämförliga med de svenske komministrarna). Personelle kapellaner kallas sådana prästmän, hvilka äro förordnade till biträde åt en bestämd sognepräst (kyrkoherde), som på grund af sjuklighet eller af annan orsak icke ensam kan fullgöra sina ämbetsåligganden. Den personelle kapellanen aflönas af sognepresten. Kaldskapellaner (sockenkaplaner) äro anställda i en viss bestämd socken, och deras ställning är således icke beroende af, huruvida den sognepräst, hvilken de biträda i göromålen, förblir vid sitt ämbete. Däremot måste de, likasom de personelle kapellanerna, utföra alla förrättningar, som sogneprästen uppdrager åt dem. De ha icke boställe och äro till största delen aflönade af sogneprästen. Stiftskapellaner äro präster, hvilka antagas för ett helt stift och inom detsamma skickas att tjänstgöra, hvarhelst en annan prästs sjukdom, ett större tillopp af människor (t. ex. vid järnvägsarbeten, under fiskeperioder o. s. v.), ett pastorats ledighet o. s. v. framkallar behofvet af e. o. prästerlig tjänstgöring. De lyda direkt under stiftets biskop och sändas af honom dit, där han finner deras tjänst behöflig. J. P.

Kaplandet. Se Kapkolonien.

Kaplansbol, *kam.*, benämning på ett slags ecklesiastika boställen, motsvarande komministersboställen. De s. k. äldre kaplansbolen tillkommo vid reformationens införande genom förvandling af gamla klockarbol. De yngre förskrifva sig från Karl XI, som för ändamålet anvisade kronohemman. Se Klockarbol. Kbg.

Kaplejonet, *zool.* Se Lejonet.

Kapmolnen, *astron.*, Magalhães's ka molnen, Magalhães's ka fläckarna (lat. *Nubecula major* och *Nubecula minor*), två på södra himmelshemisfären belägna, för blotta ögat synliga ljusmoln, bestående af anhopningar af svagare stjärnor och nebulosor. Det större molnet är beläget i Svärdfiskens, det mindre i Tukanens stjärnbild, båda omkr. 20° från södra himmelspolen. Det förra betäcker en yta af 40, det senare 10 kvadratgrader, d. v. s. mer än 200, resp. 50 gånger fullmånens yta. Kapmolnen höra till de märkvärdigaste himmelsföreteelserna, utan något motstycke på hela stjärnhimlen. På grund af sitt sydliga läge voro de okända i den klassiska antiken. Det stora Kapmolnet omtalas först af den persiske astronomen Al Sufi (900-talet), som kallar det ”den hvita oxen” (*el bakar*). Namnet Kapmolnen kom efter Goda Hoppsuddens kringsegling i bruk hos portugisiska och holländska sjöfarande. Efter Magalhães' världsomsegling uppkallades de äfven efter denne. Genom sitt läge i en f. ö. mycket stjärnfattig trakt af himlen, långt från Vintergatan, äro de lätt i ögonen fallande och bidraga i hög grad till den sydliga stjärnhimlens praktfulla anblick. En noggrannare kännedom om Kapmolnen vanns först genom de observationer, som J. Herschel anställde i Kapstaden på 1830-talet. Herschel fann, att de icke äro stora nebulosor, utan att de i själfva verket utgöra mäktiga anhopningar af ljussvagare stjärnor, stjärnhopar och små nebulosor. Ehuru de synas ligga fullkomligt isolerade från Vintergatan, torde de dock i verkligheten vara till Vintergatans system hörande bildningar, hvilka på grund af sina relativt små afstånd från oss kunna synas projicierade på himlen långt ifrån Vintergatans midtlinje. B—d.

Kapnikbánya [ka'pnikbänja], kommun i komit. Szatmár i nordöstra Ungern, med bekanta, gamla guld- och silfvergrufvor. 4,665 inv. (1900). K. B. W.

Kapnist, Vasilij Vasiljevitj, rysk skald, f. 1757, d. 1823, härstammade från en gammal grekisk adelsätt på Korfu, bekläddе åtskilliga statsämbeten och lefde sedan på sitt gods i Lill-Ryssland. Släkting och vän till Derzjavin, tog han denne till mönster, skref pseudoklassiska oden, förnämligast i elegisk ton, samt öfversatte Horatius. Stort uppseende väckte han genom en litterär *Satir* (1780) och

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Ode till träldomen (tr. först 1806), som förhärligade hans lillryska hembygds historia, med anledning däraf, att lifegenskapen under Katarina II infördes i Ukrajna. Sin största berömmelse vann han genom den satiriska komedien *Jabeda* (Förtal, ränker) 1798 med hvassa anspelningar på den byråkratiska falheten, så att den snart förbjöds på scenen. 1796 utkom K:s första diktsamling. Hans samlade arbeten utgåfvos 1849. A—d J.

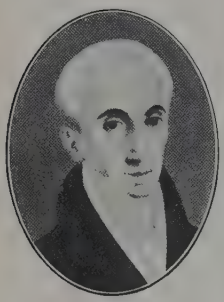

Kapodi'strias (Capo d'Istrias). 1. Giovanni K., grefve, rysk-grekisk statsman, f. 11 febr. 1776 på Korfu, studerade i Padua filosofi, klassiska språk och medicin, men trädde, efter sin hemkomst och upprättandet af Joniska öarnas republik (1800), i dess tjänst, deltog i utarbetandet af republikens författning och verkade som Lagstiftande församlingens förste sekreterare och därefter som först inrikes-, sedan utrikesminister i sitt fäderneslands tjänst till 1807; men då Joniska öarna genom freden i Tilsit kommo i Frankrikes våld, drog han sig tillbaka till privatlifvet. Han emottog 1809 kallelse att inträda i ryska utrikesministeriet och förvärfvade där genom sin stora begåfning, sina kunskaper, sin arbetskraft och smidighet snart kejsar Alexanders fulla tillgifvenhet samt blef ansedd som en af Europas skickligaste diplomater. Han följde ryska hären under frihetskriget mot Napoleon och tog en viktig del i fredsunderhandlingarna 1814—15. Som rysk fullmäktig på kongressen i Wien utverkade han återupprättandet af Joniska öarnas republik. 1816 utnämnd till statssekreterare, trädde han tillsammans med grefve Nesselrode i spetsen för ryska utrikespolitiken. Han var då de frihetsträngtande grekernas stolthet och hopp. Redan 1814 hade han blifvit utsedd till president i hetärian (se Grekland, sp. 253) och erhöll 1820 dess anbud att öfvertaga ledningen af den grekiska frihetsrörelsen. Han afslog anbudet, men sökte i tysthet till grekernas förmån bearbeta tsaren. Då denne emellertid slöt sig till Metternichs grekfientliga politik, lämnade K. 1822 sin tjänst och flyttade till Schweiz, hvarifrån han sökte så mycket som möjligt verka till grekernas bästa och underhöll förbindelser med ryska hofvet. I april 1827 valdes han af grekiska nationalförsamlingen till Greklands president för en tid af 7 år. Han antog valet och efter att ha besökt hofven i Paris, London och Petersburg, ankom han i jan. 1828 till Grekland. Den tillgifvenhet och det förtroende, som i början kommo K. till del, förbyttes inom kort i misstroende och slutligen i häftig opposition. Denna omkastning i sinnesstämningen framkallades af hans sympatier för Ryssland, hans försök att införa ett despotiskt styrelsesätt och hans särskildt af höfdingarna från befrielsekriget med ovilja sedda partiskhet för sina släktingar. Hösten 1830 utbröto på flera ställen uppror, mainoterna samt invånarna på Hydra och Psara gjorde sig oberoende, och slutligen mördades K. i Nauplia, 9 okt. 1831, af Georgios och Konstantinos Mauromichalis. Ett monument öfver K. restes 1887 på Korfu. Jfr Mendelssohn-Bartholdy, "Graf Johann Capodistrias" (1864) och en nygrekisk biografi öfver K. af Evangelides (Aten 1894). — 2. Agostino K., grefve, den föregående yngre broder, f. 1778 på Korfu, d. där 1857, valdes efter mordet på brodern, som 1829 utnämnt honom till ståthållare öfver fastlandsprovinserna, i dec. 1831 till provisorisk president, men nedlade denna värdighet 9 apr. 1832, sedan hans ryssvänlighet föranledt nya upprorsförsök. 1—2. V. K—r.*

Käpok, Glansull, Silkesbomull, Växtdun, *bot.*, detsamma som ceibaull (se Ceiba). Kapokfibern är sällan rent hvit, utan vanligen gul- eller brunaktig, har silkeliknande glans, men är skör, hvarför den ej spinnes, utan endast användes till stoppning. Kapok anses vara det bästa materialet till fyllning af simgördlar o. d., emedan det i pressadt tillstånd öfverträffar kork och andra för samma ändamål använda ämnen i bärförmåga och efter genomdränkning med vatten hastigt torkar och återtager sina förra egenskaper. G. L—m.

Kapokolja, *bot., tekn.*, en olja, som erhålles ur fröna af bombacacéer; den användes i synnerhet i tvålfabrikationen. G. L—m.

Kápolna, köping i ungerska komitatet Heves, vid Tarna. 1,714 inv. (1900). Där besegrade Windischgrätz 26—28 febr. 1849 de ungerske insurgenterna under Dembinski, Görgei och Klapka. (J. F. N.)

Kaponier [-jär]. Se Kaponjär.

Kaponjär, Kaponier l. Koffer (fr. *caponnière*), *befästningsk.*, en mot hvarje slag af artillerield skyddad hålbyggnad, som anlagts för låg bestrykning längs efter grafbottnen — flankering — och sålunda med fronten vinkelrätt mot grafvens längdriktning. Den utgjorde en hufvudbeståndsdel i den polygonala fronten och utvecklades särskildt i de nypreussiska och österrikiska befästningssystemen. Hufvudgrafvens kaponjär uppfördes i 1 eller 2 våningar och försågs ibland äfven med ett öppet jordbröstvärn på taket, men gjordes ändock så låg, att dess murverk var af framför liggande fältvall skyddadt mot fiendens indirekta eld, eller ock skyddades det genom ett särskildt framförliggande täckverk mot fjärreld samt förlängdes ofta ända bakom hufvudvallen och kom på så vis att bilda hela frontens centrala afsnitt. För att skydda frontmuren äfven mot direkt eld från fiendens kontrabatterier på fältvallens krön uppkastades antingen en jordvall mot muren och däruti nedskuros embrasyrer framför skottgluggarna, eller ock uppfördes s. k. *tunnel-embrasyrer*, framför kaponjären liggande öppna, men låga hvalf, genom hvilka kaponjärens kanoner besköto grafbottnen, men hvilka gjorde kaponjärens frontmur osynlig från den motliggande, något högre fältvallen. Genom en potern under hufvudvallen stod kaponjären i förbindelse med fästningen. Om man från kaponjären kunde gifva eld åt två håll, kallades den helkaponjär; om eld kunde afgifvas åt endast ett håll, hette den halfkaponjär. Vid detacherade fort lades kaponjären vid skulderhörnet, så att den beströk en front- och en flankgraf, men då den här blef mycket utsatt, anordnades senare en s. k. saillantkaponjär till båda fasgrafvarnas och vid hvartdera skulderhörnet en halfkaponjär (skulderkaponjär) till flankgrafvens bestrykning, och åt dessa sist-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

nämnda kaponjärer anordnades ett starkt jordskydd mot den fientliga sidan. Den vid eskarpen liggande kaponjären utsattes emellertid alltmera för kasteldens verkan, hvarför den flyttades till kontereskarpen såsom reverskaponjär, för så vidt ej en pansarkaponjär användes, hvilket för förbindelsens skull var särskildt ändamålsenligt vid våta grafvar. Brialmont bibehöll dock reverskaponjären och anordnade skyddad förbindelse mellan densamma och eskarpen. Stundom anlades kaponjärer äfven i fortens ryggsida, där de numera vanligen anordnas som *traljitorbatteri* (se d. o.). — Kaponjärfront, en fästningsfront, där grafflankeringen utgår från en eller flera kaponjärer. O. A. B. (L. W:son M.)

Kaponjärfront, *fortif.* Se Kaponjär.

Kaponjärsystem, *fortif.* En fästning är anlagd enligt kaponjärsystem, då dess fronter fortgå i raka eller på midten obetydligt brutna linjer, som sidoförsvaras från *kaponjärer* (se d. o.). Detta system, som uppkommit under jämförelsevis sen tid, kan anses ha följande fördelar framför bastions- och tenaljsystemen: utstakningen blir enkel; omslutningslinjen får den minsta längden; det flankerande artilleriet är bättre skyddadt och medgifver, då det placerats på frontens midt, längre fronter, hvarigenom anfallspunkterna aflägsnas från hvarandra; grundvinklarna kunna göras mindre, linjerna undandragas bättre enfilerande eld; och fästningens inre blir jämförelsevis rymligare. Däremot medför systemet den olägenheten, att anfallsfältet ej kan beskjutas med korsande eld, utan att särskilda utanverk härför anläggas. De flesta under 1800-talet byggda enceinter äro anlagda enligt kaponjärsystemet. Jfr Fästning, sp. 314 ff. och fig. 6 å sp. 316. L. W:son M.

Kaposi [ka'påʃi], Móric (Moriz), ungersk läkare, f. 1837, d. 1902, studerade i Wien hos dermatologen Hebra och blef där docent i dermatologi och syfilis 1867 samt 1875 e. o. professor, 1881 ledare af dermatologiska universitetskliniken i Wien och 1895 ord. professor. Han utvecklade i betydlig grad den af Hebra omskapade dermatologien, uppställde flera nya sjukdomsformer och utvidgade kunskapen om många andra. Resultatet af sina forskningar nedlade han dels i större handböcker och monografier, t. ex. *Pathologie und therapie der hautkrankheiten* (1880; 5:e uppl. 1897), dels i ett hundratal mindre uppsatser i tidskrifter. F. S—n.

Kaposvár [-ʃvär], hufvudstad i ungerska komitatet Sogomy, vid den kanaliserade Kapos, en biflod till Donau. 18,218 inv. (1900). Gymnasium, döfstumminstitut. Sockerfabrik. Vin- och tobaksodling, stora hästmarknader. (J. F. N.)

Kapo'tt (fr. *capote*), grof soldatkappa; långkappa med kapuschong, fruntimmers-regnkappa. — Kapotthatt, ett slags liten fruntimmershatt (nackhatt) med hakband.

Kapp. 1. *Artill.*, den "hätta", som omsluter spetsen på moderna pansarbrytande projektiler (pansargranater och halfpansargranater), afsedda för pjäser af medel- och grof kaliber (se fig.). Kappen ökar projektilens genomträngning i ythårdt pansar — vid vinkelrätt eller i det närmaste vinkelrätt anslag med omkr. 20 proc. Kappens inflytande anses i allmänhet ej göra sig gällande förrän vid anslagshastigheter större än 400—500 m.; konstaterade afvikelser härifrån ha dock påvisats. För kappens verkan finnes äfven en öfre hastighetsgräns, den s. k. "3:e kritiska hastigheten", hvilken dock med hänsyn till nu i praktiken använda hastigheter har uteslutande teoretiskt intresse. Många teorier ha framställts till förklaring af kappens förmåga att öka projektilens inträngning i ythårdt pansar.

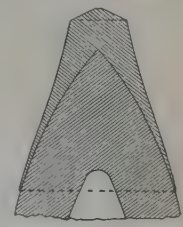

Vid beskjutning af icke ythårdt pansar nedsättes, om kapp användes, genomträngningsförmågan i någon mån, enär kappen i detta fall ger spetsen en för genomträngning mindre lämplig form. Oberoende af hvad slags pansar, som beskjutes, anses kappen vid snedt anslag af projektilen mot plåten såtillvida inverka förmånligt, att den minskar det värde på anslagsvinkeln (vinkeln mellan plåtens yta och projektilens axel), vid hvilket projektilen i stället för att intränga i plåten glider af densamma. Kappens form synes ej ha nämnvärdt inflytande på dess verkan; i allmänhet har därför också hvarje tillverkare sin särskilda modell på kapp. De viktigaste detaljerna vid kappens tillverkning hemlighållas af fabrikanterna; följande torde dock kunna anföras ang. tillverkningen i fråga. Kappen tillverkas af stål af ungefär samma kvalitet som det för själfva projektilen använda, men torde dock i allmänhet hållas något mjukare än projektilmaterialet; kappen fästes till projektilspetsen antingen genom lödning, vid hvilken måste användas ett ämne med så låg smältpunkt, att projektilspetsens hårdhet genom lödningen ej förminskas eller ock därigenom, att viss del af kappens gods inhamras eller inpressas i en på projektilspetsen upptagen ränna; som nämnda ränna naturligtvis försvagar spetsen, måste densamma göras mycket grund. Det är af den största vikt, att kappen fästes säkert, enär det i annat fall kan inträffa, att densamma vid projektilens "ansättning" eller vid skottlossningen skakas loss, hvilket kan ha till följd, att projektilens gång genom loppet hindras och kanonen därigenom skadas, ja, t. o. m. sprängas.

2. *Skpsb.*, ursprungligen skydd af impregnerad eller oljemålad duk vid däcksluckor och nedgångar för att hindra nedträngandet af vatten, uppbygges numera vanligen af trä eller plåt och förses med dörrar. Kapp benämnes äfven den plåtbyggnad, som sträcker sig från det lägst belägna däcket till lämpligt stycke öfver det öfversta däcket och omger skorstenarna (skorstenskapp) eller är uppbyggd omkring den stora öppning i däcken, som finnes öfver maskinrummet (maskinkapp). För att å pansardäckade örlogsfartyg bereda skydd mot krevader äfven åt de delar af fartyget, som äro belägna under någon kapp, förses denna ofta i höjd med pansardäcket med ett pansargaller, bestående af på högkant ställda plattstål och så anordnadt, att det under fredliga förhållanden kan uppslås och då icke hindrar kommunikationen i kappen. 1. S. 2. C. K. S.

Kapp, Friedrich, tysk-amerikansk historieskrifvare, f. 1824 i Hamm, d. 1884 i Berlin, egnade sig åt den juridiska banan, men måste 1849 fly ur Tyskland till följd af sitt deltagande i 1848 års oroligheter i Frankfurt am Main och var 1850—70 praktiserande advokat i New York. Han återkom därefter till Tyskland och bosatte sig i Berlin.

1872—84 var han led. af tyska riksdagen och slöt sig till det nationalliberala partiet. Bland hans skrifter må nämnas *Der soldatenhandel deutscher fürsten nach Amerika* (1864; 2:a uppl. 1874), *Geschichte der deutschen einwanderung in Amerika* (bd 1, 1868), och *Aus und über Amerika. Thatsachen und erlebnisse* (2 bd, 1876). Jfr G. v. Bunsen, "Fr. K." (1885).

Kappa, Hvalfkappa, *bygnk.* Se Hvalf, sp. 1397.

Kappadōcien (grek. *Καππαδοκία*, lat. *Cappadocia*, fnpers. *Katpatuka*) kallades i äldre tider hela den östra delen af Mindre Asiens högland mellan Pontos Euxeinos (Svarta hafvet) i n. och Tauruskedjan i s. samt floderna Halys i v. och Eufrat i ö. Under det persiska väldets dagar var detta vidsträckta område deladt i två höfdingedömen (satrapier): K. vid Pontos samt det Inre eller Sydliga K. (äfven Stor-K.). Namnet inskränktes sedermera till den södra delen, och i denna omfattning kvarstod K. såväl i Alexanders och Seleucidernas rike som sedermera inom det romerska efter att under en mellantid ha utgjort ett eget rike under konungar, af hvilka de fleste hette Ariarathes och Ariobarzanes. K. är till stor del uppfylldt af berg, bland hvilka Argaios (nu Erdjijas dag) och Antitaurus äro de högsta. Hufvudfloden är Halys (Kizil Irmak). De forntida invånarna, sannolikt tillhörande den semitiska (chetitiska) stammen och ofta kallade "hvita syrer" (*leukosyroi*), stodo på en tämligen låg bildningsgrad och voro illa beryktade som trolösa och vinningslystna. F. n. tillhör K. Osmanska riket och bildar där vilajetet Sivas. A. M. A.

Kappadociske fäderna, De tre store kappadocierna. Se Basileios, sp. 1023, Gregorius af Nyssa och Gregorius af Nazians.

Kapparidéer, *bot.* Se Capparidaceæ.

Kappe, rymdmått för torra varor i det äldre svenska måttsystemet, innehållande $1^3/_4$ kanna (= 4,58 l.). Det kubiska kappmåttets kant var 5,593 dec. tum. 32 kappar utgjorde en tunna löst mål, eller struken tunna, 36 kappar en tunna fast mål, eller rågad tunna. Kappmåttet afskaffades genom 1855 års förordning om mått och vikt. L. A. F.*

Kappel. 1. By i schweiziska kant. Zürich, bekant genom frederna 26 juni 1529 och 24 nov. 1531, hvilka bilade striderna mellan de reformerta kantonerna (Zürich och Bern) och de katolska (Unterwalden, Schwyz, Luzern, Zug och Uri), samt genom katolikernas seger därstädes 11 okt. 1531. Zwingli, som deltog i striden, stupade. 697 inv. (1900). — 2. By i schweiziska kant. S:t Gallen. 737 inv. (1900; 2,175 i hela kommunen). Tillverkning af väfnader och strumpvaror. (J. F. N.)

Kappeln, stad i preussiska reg.-omr. Schleswig, på norra stranden af Schlei. 2,566 inv. (1905). Landtbruksskola, hafsbad, mekanisk verkstad, cement- och tegeltillverkning, fiske. K. är hufvudstad i landskapet Angeln. J. F. N.

Kappelshamn. Se Kapellshamn.

Kapper, Siegfried, österrikisk författare, f. 1821 i närheten af Prag, af judiska föräldrar, d. 1879 i Pisa, studerade medicin i Prag och Wien. Efter börjad läkarpraktik företog han upprepade resor i de sydslaviska länderna, beskrifna i *Südslavische wanderungen* (1851), och gjorde sig nära förtrogen i synnerhet med Serbiens folklif, språk och litteratur. Som frukter af dessa studier utgaf han en episk dikt, *Fürst Lazar* (1851), *Gesänge der serben* (serbisk folkpoesi i tysk öfv.; 2 bd, 1852; utdrag ur denna samling i Laboulayes "L'Allemagne et les pays slaves") samt *Serbische nationalpoesie* (2 bd, 1871). Han var sedan 1854 bosatt i Böhmen och utgaf ett par topografiska arbeten rörande detta land. Redan 1846 utkommo på tjechiska hans *Ceské listy* (Tjechiska blad). K. skref f. ö. romaner och en historisk-politisk studie: *Christen und türken* (1854), öfversatte Königinhof- och Grünberghandskrifterna (1859) samt utgaf en samling dikter (*Gusle*, 1874). Ll.

Kappgåsen l. Hönsgåsen, *Cereopsis Novæ Hollandiæ, zool.*, hör till de egentliga andfåglarnas familj och ordn. *Anseriformes* bland fåglarna. Den har mycket undersätsig kropp, tjock och kort hals,

litet hufvud, mycket kort, stark, vid roten hög näbb, som ända inemot den böjda och liksom afstympade spetsen är betäckt med vaxhud, långa tarser, korta tår med djupt urringad simhud och stora, starka klor, breda vingar, med mycket utvecklade skulderfjädrar, och kort, afrundad stjärt. Fågeln är vackert askgrå, skimrande i brunt och på ryggen försedd med runda, svartbruna fläckar; armpennornas yttre hälft, stjärten och dess undre täckfjädrar äro brunsvarta, näbben svart, med gröngul vaxhud, och benen svartaktiga. Hela längden stiger till 90 cm. Kappgåsen är hemma i södra Australien och på de där utanför belägna öarna. Den lefver mestadels på land, simmar ogärna och tämligen dåligt samt flyger tungt. Den kan lätt tämjas och fortplantar sig utan svårighet i tamt tillstånd, hvarför den också underhållits på en mängd gårdar i Australien. Köttet lär vara synnerligen godt. En nära besläktad, mycket stor, utdöd form (*Cnemiornis*) från Nya Zeeland hade förlorat flygförmågan. C. R. S.*

Kappplake (holl. *kaplaken*, eg. kläde till en mössa, af *kap*, mössa, och *laken*, kläde; det motsv. franska ordet är *chapeau*, eg. hatt), en viss procent (vanligen 2—5) af bruttointäkten eller nettovinsten af ett fartygs intjänta frakter, hvilken enligt öfverenskommelse mellan redaren och fartygsbefälhafvaren tillkommer den senare som inkomst utöfver hans fasta lön. H. W—l.

Kappland, föråldradt svenskt ytmått = $^1/_{32}$ tunnland = 1,750 kv.-fot = 154,27 kvm.

Kap-plommon, *bot.*, namn på frukterna af *Blighia sapida* (se Blighia).

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kapplöpning, *sportv.*, i inskränkt bemärkelse hastighetstäfling för hästar. Man skiljer på olika slag af kapplöpningar: *slätlöpning* (fig. 1), *häcklöpning* (fig. 2) och annan *hinderlöpning* (fig. 3), *steeplechase* och *jaktlopp* samt *traflöpningar* (se dessa ord). Redan vid antikens olympiska spel och under romerska

Fig. 1. Slätlöpning (Lindarängen, Stockholm).

kejsardömet spelade hästkapplöpningarna en framstående roll på sportens område; det var särskildt kappkörningskonsten, som man då omhuldade, dock mera för att pröfva mannens skicklighet än af intresse för hästen. Araberna anordnade regelbundna kapplöpningar och förstodo att därför träna sina hästar redan omkr. 500 e. Kr. Nutidens hästkapplöpningar härstamma från England, där denna sport idkats sedan 1100-talet. Under Jakob I (1603—25) fick den en fastare organisation, och särskilda regler för täflingarna blefvo utskrifna. Till

Fig. 2. Häcklöpning (Lindarängen, Stockholm).

en början täflade man om att med hästen tillryggalägga en viss distans på kortaste tid. Man red markledes fram genaste vägen med ett kyrktorn som mål (härifrån benämningen *steeple-chase*, af eng. *steeple*, kyrktorn, och *chase*, jaga efter), och priset utgjordes af en i trä utskuren klocka fylld med blommor. Sedermera anlades särskilda kapplöpningsbanor, på hvilka flera hästar samtidigt startades enligt noga fastställda bestämmelser; den häst, som med nosspetsen först passerade målet, blef segrare, och prisen blefvo nu allt värdefullare. Först under Karl II (1660—85) stiftades pris till värde af 100 pd st., och sedan dess utvecklade sig kapplöpningar och fullblodsafvel med snabba steg (se Derby), samtidigt med att prisen stigit till hundra tusentals kr. För att nu få snabba hästar att täfla med började man para olika hästraser, och så märkte man snart nog, att en häst, som själf med utmärkelse deltagit i kapplöpningar, producerade den snabbaste afkomman. På så sätt skapades fullblodshästen (se d. o.). Kapplöpningssportens betydelse för hästafveln äfven med hänsyn till hästens allmänna brukbarhet insågs ock allt

Fig. 3. Hinderlöpning (Strömsholm).

mera, och efter engelskt mönster infördes småningom kapplöpningar i alla civiliserade länder. I Frankrike anordnades de första i Bretagne, Auvergne och Bourgogne; på 1600-talet egde regelbundna kapplöpningar rum vid Fontainebleau, Vincennes och Sablons, under början af 1800-talet vid Pau, Paris och Saint-Brieuc; de förnämsta hållas nu vid Longchamps (se d. o.). I Tyskland försiggingo de första offentliga löpningarna vid Doberan 1823, de förnämsta hållas nu vid Berlin (Charlottenburg) och Hamburg. Öfverallt besannade sig den satsen: ”utan kapplöpningar intet fullblod, utan fullblod intet halfblod”.

I *Sverige* anordnades kapplöpningar efter engelskt mönster första gången i Göteborg 1810—14. Därefter förljudes här intet om kapplöpningar förr än 1830, då Patriotiska föreningen för Sveriges hästkultur började anordna dylika täflingar; sällskapet nödgades emellertid redan 1837 upphöra med sin verksamhet. Det 1867 bildade Allmänna svenska kapplöpningssällskapet öfvertog sedermera ledningen af vårt kapplöpningsväsen. Enskilda kapplöpningsbolag bildades, såsom *Kapten Frisk*, *M. Jarrow*, *Herr Frank* och *Herr Bayard*, hvilka årligen från England införde fullblodshästar; kapplöpningar anordnades vid Stockholm, Göteborg, Hälsingborg och Linköping; en allmän träningsanstalt anlades vid Hälsingborg; det skapades ett skandinaviskt Derby (se d. o.); Nordiska jockejklubben bildades; en Nordisk stuteribok (se Fullblodshäst) började utgifvas, och staten började utdela pris vid kapplöpningarna. Emellertid varade denna den svenska hästlöpningssportens glansperiod ej längre än till slutet af 1870-talet. 1880 upplöstes Allmänna svenska kapplöpningssällskapet, och därefter följde några år, då sporten till häst uppehölls så godt som endast vid ett och annat kavalleriregemente. Emellertid började i slutet af 1880-talet bildas fältridtklubbar (se d. o.), som togo hand äfven om kapplöpningssporten, och sedan äfven

Jockeyklubben (se Jockejklubb) bildats 1890, inträdde åter ett ordnadt kapplöpningsväsen, om man än på grund af totalisatorsförbud (se Totalisator) och härigenom orsakad brist på medel till pris mäst afstå från en på inhemsk fullblodsafvel baserad kapplöpningssport. I stället öfvergick man till att genom praktiskt anordnade täflingar på hinderströdd bana söka inverka upplifvande på ryttarandan och att främja ridskickligheten i de beridna truppslagens led. Det blef särskildt de olika fältridtklubbarna, som under Jockeyklubbens ledning togo hand om hästsporten. Jockeyklubbens *reglemente för kapplöpningar* är numera i Sverige öfverallt gällande; det utarbetades 1890 i hufvudsaklig öfverensstämmelse med ett 1878 af en svensk-dansk kommitté författadt ''Nytt reglemente för kapplöpningar och därmed sammanhängande förhållanden i Sverige och Danmark''. Öfver kapplöpningarna utgifves sedan 1890 årligen af Jockeyklubben ''Svensk kapplöpningskalender''. Den första kapplöpningskalendern utgafs i England 1750; sedan 1773 har mr Weatherbys världsberömda kapplöpningskalender (''Racing calendar'') årligen utgifvits oafbrutet inom Weatherbys familj. Kapplöpningsväsendets utveckling i Sverige under senaste tid framgår af följande statistiska uppgifter. 1890 anordnades 5 meeting, nämligen vid Malmö, Hälsingborg, Kristianstad, Linköping och Stockholm; i pris utdelades 17,480 kr. och 28 hederspris; 28 ryttare och 34 hästar erhöllo pris. 1908 anordnades 15 löpningsdagar, nämligen vid Malmö (3 dagar), Hälsingborg, Kristianstad, Ystad, Ränneslätt, Göteborg, Sköfde, Stockholm (3 dagar), Uppsala, Sundsvall och Östersund; i pris utdelades 50,195 kr. och 99 hederspris, hvaraf vid slätlöpningar 11,340 kr. och 25 hederspris samt vid hinderlöpningar 38,855 kr. och 74 hederspris; 74 ryttare och 144 hästar erhöllo pris. Dessutom ha sedan 1894 utdelats *afvelspris* till ''uppfödarna'' (personer, i hvilkas ego hästen födts eller en importerad häst befann sig vid första lefnadsåret) af vid löpningarna ''placerade'' hästar (de främsta hästarna till ett antal lika med prisen i löpningen). Vid kapplöpningarna 1894—1908 utdelades i afvelspris 48,870 kr. och 55 hederspris för inalles 160 inhemska hästar. De relativt små prisen uppvägas till någon del däraf, att officerare åtnjuta för tjänstehästar, som anmälts till löpning, och för hästskötare afgiftsfri transport på statens järnvägar från hemorten till kapplöpningsorten, hvarjämte svensk egare tillhörig häst, som icke är tjänstehäst, för transport på statens järnvägar åtnjuter afgiftsfri återtransport från täflingsorten till hemorten. Till hästkapplöpningssportens rationella bedrifvande erfordras bl. a. äfven lämpliga banförhållanden, och i utlandet började man redan tidigt anlägga storartade *kapplöpningsbanor*, medan man i Sverige fått nöja sig med helt primitiva anordningar på våra militära öfningsfält. Det 1907 bildade aktiebolaget Skånes galopp- och trafbana anlade emellertid s. å. en förstklassig kapplöpningsbana på den omkr. 5 km. från Malmö belägna, för ändamålet inköpta egendomen Jägersro, omfattande särskilda banor för slätlöpning, hinderlöpning och traflöpning samt dessutom en träningsbana. Där finnas äfven åskådartribun, restaurationslokal, bostäder för funktionärer, hofbeslagssmedja, stallar för ett stort antal hästar, vattenledningsanläggning m. m. Täflingarna anordnas af Skånska fältridtklubben.

Sveriges trafsport har i jämförelse med galoppöfningssporten länge haft en mera anspråkslös tillvaro, ehuru äfven denna har gamla anor i vårt land (se Traflöpning). B. C—m.

Kapprodd. Se Roddidrott.

Kapproddbåt. Se Roddidrott.

Kapproddsgigg. Se Roddidrott.

Kappsegling. Se Segling.

Kappseglingskanōt. Se Kanot.

Kappse'jsa (eng. *capsize*), *sjöv.*, vända omkull, kantra rundt; nyttjas stundom i betydelsen kantra (om fartyg). R. N.*

Kappsimning. Se Simidrott.

Kappsläde. Se Traflöpning.

Kaprāi'na. Se Chaironeia.

Kapriciös [-jös], fr. *capricieux*, nyckfull, ombytlig, beroende af sina egna hugskott. Se Kapris.

Kaprifikatiōn (af *Caprificus*, vilda fikonträdet), *bot.*, åtgärd för odlade fikons befruktning. Se Fikonsteklar, sp. 187.

Kaprifoliaceer, *bot.*, växter inom fam. *Caprifoliaceæ*.

Kaprifōliebusken, *bot.* Se Lonicera.

Kaprinsyra (af lat. *ca'pra*, get, emedan kaprinsyra framställts ur smör af getmjölk), *kem.*, en enbasisk fettsyra, $C_9H_{19}CO_2H$, som i rent tillstånd bildar färglösa, vid 31° smältande nålar, hvilka utmärkas af lukt af svett. Syrans glycerinester ingår i kokosnötolja. P. T. C.*

Kapriōl (fr. *capriole*), eg. bocksprång (af lat. *ca'per*, bock), luftsprång; *dansk.*, sådant språng, under hvilket benen slås emot hvarandra; *ridk.*, ett

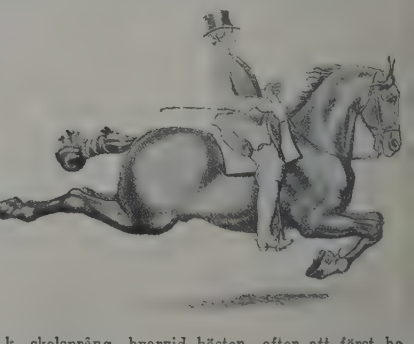

s. k. skolsprång, hvarvid hästen, efter att först ha lyft sig på bakbenen såsom till pesad (se d. o.), kastar sig upp från marken med ryggen vågrätt och slår rakt bakut med båda bakbenen, så att bakhofvarna blifva mera uppåt- än bakåtvända (se fig.). B. C—m.

Kapris (fr. *caprice*, eg. någonting oväntadt, liksom bockens språng, af lat. *ca'per*, bock), nyck, plötsligt infall, hugskott.

Kāpris, *bot.* Se Capparidaceæ.

Kāprisbusken, *bot.* Se Capparidaceæ.

Kaprōnsyra, *kem.* Se Fettsyror.

Kapsaffran, *bot.*, ett saffransurrogat bestående af de torkade blommorna af *Lyperia crocea* (fam. *Scrophulariaceæ*) och *Tritonia aurea* (fam. *Iridaceæ*), båda växande i Syd-Afrika. Kapsaffran liknar till lukt, smak och färgningsförmåga äkta saffran. G. L—m.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kapsaicin, *kem. farm.*, nämnes af flera författare som den skarpt retande hufvudbeståndsdelen af spansk peppar, *Capsicum*, och är möjligen identiskt med det däri tidigare beskrifna kapsicinet (se Capsicum). Kapsaicin är en kristallinisk, i alkali löslig kropp. C. G. S.

Kapsa'lion (Ka'psali), ön Kytheras hufvudstad, heter nu Kythera. Se Kythera.

Ka'psel (af lat. *ca'psula*, litet skrin), beteckning på åtskilliga föremål, i hvilka något ligger innesluten, t. ex. ett cylinderformigt bleckhölje kring målarfärger, ett lösligt, smakfritt, vanligen äggformigt gelatinhölje kring vissa medikament, hvilka utan detta vore obehagliga att nedsvälja, m. m. — I *botaniken* förstås med kapsel en torr frukt, bildad af ett eller flera sammanvuxna fruktblad och innehållande ett större eller mindre antal frön, hvilka genom fruktens öppnande kunna utspridas. Kapselns öppnande kan ske på flera sätt, t. ex. genom små rundade *hål* (porkapsel), såsom hos vallmon och blåklockan (se Campanula), genom *tänder*, då fruktbladens spetsar spricka från hvarandra i ringa utsträckning, såsom hos nejlikor och gullvifvan (se Primula), med *valvler*, då fruktbladen spricka upp nästan hela vägen från kapselns spets till dess bas, såsom hos spikklubban (se Datura), med *lock* (lockkapsel), då kapselns öfversta del afkastas, såsom hos bolmörten (se Hyoscyamus) och Anagallis (se d. o.). Bristningsställena äro på förhand antydda genom särskilda anatomiska anordningar, och bristningen åstadkommes i regel genom väfnadernas uttorkning, hvarigenom andra spänningsförhållanden uppkomma, hvilka förorsaka uppsprickningen. Många kapslar kunna i regnväder genom den upptagna fuktigheten åter tillsluta sig, några kapslar, såsom hos *Veronica*, äro i torrt väder slutna, i fuktigt väder öppna (*hygrochasi*, se d. o.). Några kapslar äro saftiga, såsom hos *Impatiens* (se d. o.); deras bristning åstadkommes därigenom, att vissa lager i kapselväggen upptaga mera vatten än andra, hvarvid väggen plötsligt brister och fröna utslungas. Särskilda slag af kapslar äro balja, baljkapsel och skida (se dessa ord). En biologisk kapsel är en samling af nötter, som omslutas af persisterande hvitleblad (foderblad, holkfjäll), tjänstgörande som en kapselvägg, såsom hos *Comarum*. Om mossornas kapsel se Mossor. O. T. S. (G. L—m.)

Kapselhjul, *mek.* Se Blåsmaskin, sp. 809.

Kapselkock, *veter.* Se Föl-lamhet.

Kapselmotor. Se Elektromotor, sp. 362—363.

Kapsicin, *bot. farm.* Se Capsicum.

Kapsiko'l, *bot. farm.* Se Capsicum.

Kapska älgen, *zool.* Se Antiloper, sp. 1145.

Kapsön (ty. *kappzaum*, fr. *carecon*, af lat. *ca'put*, hufvud), ett slags grimma afsedd för dressyr eller motionering af hästar. I eller på grimmans nosrem är anbragt ett järn, i hvars mellersta ring kapsonlinan fästes (se fig.). Det ges flera olika slags kapsoner, hvilka på grund af det å nosremmen fästa järnets olika form äro mer eller mindre skarpt verkande. Kapsonens nosrem bör ligga omkr. 2 cm. under kindknotorna, fast tillspänd, så att den ligger stadigt, men ej hårdare, än att ett finger kan stickas under densamma. Kapsonens käkrem bör tilldragas så, att dess sidostycken ej kunna glida fram mot hästens ögon. — Lägga kapson på någon, tvinga någon att hålla sig i styr. B. C—m.

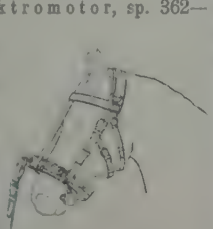

Kapson.

Kapsonlina. Se Kapson.

Kapstaden (eng. *Cape town*), hufvudstad i Kapkolonien i Syd-Afrika, vid Table bay och norra sidan af den halfö, som bildas af det 1,080 m. höga Table mountain (se fig. 1), 50 km. n. om Goda-Hoppsudden, under 33° 56′ 3″ s. br. och 18° 28′ 40″ ö. lgd (observatoriet). 169,641 inv. (1904), hvaraf 77,668 i den egentliga staden och 91,973 i förstäderna, hvilka äro Claremont (14,972), Green and Sea Point (8,839), Maitland (5,071), Mowbray (9,589), Rondebosch (6,035), Woodstock (28,990) och Wynberg (18,477). Befolkningen består af de mest olika nationaliteter: jämte holländare och engelsmän representanter för Europas alla folk samt hottentotter, kaffrer, indiska och kinesiska kulier och malajer. Den med utmärkt vatten (från Table mountain) försedda, elektriskt belysta staden har ett fullt europeiskt utseende med breda, raka gator, vackra parker och prydliga hus. Bland dessa

Fig. 1. Parlamentshuset i Kapstaden. I bakgrunden Taffelberget (Table mountain).

märkas guvernörens palats, parlamentshuset (fig. 1), rådhuset, katolska katedralen, en synagoga och en moské, bibliotekshuset (60,000 bd) m. fl. — En garnison ligger i det gamla kastellet och i kaserner, i Simon's bay vid False bay, 26 km. s. om K., har den engelska flottan i Syd-Afrika sin hufvudstation. I K. finnas universitet (1873, blott examensanstalt), college (S. African college), astronomiskt och magnetiskt observatorium (1820, 4,5 km. ö. om staden), naturhist. museum och botanisk trädgård. Industrien representeras af en stor maskinfabrik, bryggerier, ångkvarnar och ångsågar. Af större betydelse är handeln, då K. är den viktigaste handelsstaden i Syd-Afrika och har järnvägsförbindelser icke blott med Kapkoloniens alla viktigare orter, utan äfven med det brittiska Syd-Afrikas öfriga centra ända upp till Nord-Rhodesia. Om den under arbete varande Kap—Kairojärnvägen se d. o. Regelbunden

ångbåtstrafik med Southampton och London. Table bay bildar en dålig naturlig hamn, som är utsatt för vinterns nordliga och nordvästliga stormar, men en ganska god konstgjord hamn har med stora kostnader

Fig. 2. Sydafrikanska Standardbankens hus i Kapstaden.

bildats, som skyddas af en 1,100 m. lång vågbrytare och har flera dockor. En yttre hamn med ett djup af minst 8,2 m. har anlagts de sista åren. Utförseln öfver K. steg 1907 till 29 mill. pd st. och införseln till 4,9 mill. K. är säte för guvernören öfver Kapkolonien, för en anglikansk ärkebiskop och en katolsk-apostolisk vikarie. — K. anlades 1652. J. F. N.

Kapströmmen l. Agulhasströmmen. Se Agulhas.

Kapståndare (eng. *capstan*), *sjöv.* Se Gångspel.

Kapsuloïd, *farm.*, järnmedel i limkapslar, innehåller intorkadt, rödt blodfärgämne (hemoglobin), uppblandadt med härsket fett. Medlet, som lancerats af ett bolag i London, har oskäligt utbasunerats; hemoglobinet däri är mer än 8 gånger så dyrt som hemoglobinet i fullgoda blodfärgämne-preparat. Ett typiskt humbugsmedel. Se Hemliga medel. C. G. S.

Kapsyl (fr. *capsule*, af lat. *ca'psula*), huf, kapsel; särskildt sådan, som sättes öfver buteljkorken för att hindra luftinträde.

Kapsåg, *skogsv.* Se Sågning.

Kaptēn (fr. *capitaine*, it. *capitano*, af lat. *ca'put*, hufvud). 1. Officer inom armén med rang närmast öfver löjtnant. Kaptenen för vanligen befäl öfver ett kompani infanteri eller ett batteri artilleri. Benämningen förekom redan ganska tidigt under medeltiden och gällde då högste befälhafvaren inom ett område, en stad e. d. Med de stående härarna, hvilka började upprättas under senare hälften af 1400-talet, inkom benämningen som utmärkande befälhafvaren för enheten vid såväl infanteriet som kavalleriet, hvilken enhet först kallades kompani, därefter fana och från senare hälften af 1500-talet åter kompani, hvars styrka då likväl var vida mindre än förut. I Tyskland ersattes benämningen under 1600-talet af *hauptmann* (af *haupt*, hufvud). I Frankrike fanns på 1600-talet *capitaines généraux* (generalkaptener), hvilka hade värdighet näst efter marskalkarna. Under konsulatet användes benämningen för en del militära befälhafvare i kolonierna, såsom fallet ännu är i Spanien. (Det franska språket använder ännu i dag *capitaine* i bemärkelsen af härförare, t. ex. "un grand capitaine".) I Frankrike användes benämningen vid alla trupper, äfven kavalleriet. — Kaptenlöjtnant kallades i Sverige en mellan kapten och löjtnant stående officer, som förde befälet öfver något af de kompanier, som egentligen hade regementschefen, öfverstelöjtnanten eller majoren till chef (samma förhållande egde före revolutionen rum äfven i Frankrike). 1750 ersattes kaptenlöjtnanterna af stabskaptener, hvilkas antal, då den s. k. sekundmajoren 1757 tillkommit, blef fyra vid hvarje infanteriregemente. Stabskaptenerna räknade tur bland kaptenerna. Saken och namnet försvunno genom 1833 års lönereglering. — I ryska armén förekommer en lägre kaptensgrad, hvars innehafvare kallas stabskaptener. — 2. Sjöofficer med rang närmast öfver löjtnant och närmast under kommendörkapten af 2:a graden. Fordom kallades chefen på ett örlogsfartyg alltid kapten, likasom fallet ännu är på handelsfartyg. I äldre tider hade kaptenen på ett fartyg detsamma ständigt under sin tillsyn och skulle svara för såväl fartyget som dess inventarier. — Kaptenernas tjänstebefattningar i land äro numera kompanichef, adjutant, lärare, instruktionsofficer m. m. samt om bord chef på mindre fartyg, såsom torpedkryssare, jagare, torped- och undervattensbåtar samt kanonbåtar, 2:a och 3:e kl. pansarbåtar, eller sekond å 1:a kl. pansarbåtar och pansarkryssare, äfvensom flaggadjutant å flotta, eskader, afdelning eller division, samt — hvad yngre kaptener vidkommer — jämväl artillerioffícer, navigeringsofficer och vakthafvande officer å större fartyg. — Kaptenerna vid kustartilleriet motsvara kaptenerna vid armén och flottan samt åtnjuta likasom dessa lön i 2:a klassen. — Före 1866 hade kaptenerna vid flottan högre rang och motsvarade då arméns majorer. Hvad som nu kallas kapten kallades då kaptenlöjtnant. — 3. Befälhafvare på handelsfartyg. Rätteligen tillkommer denna titel endast den, som innehar *befälhafvarbref* eller, under vissa förhållanden, *styrmansbref*, eller den befälhafvare på handelsfartyg, hvilken aflagt antingen sjöofficers- eller ångfartygsbefälhafvarexamen. Befälhafvare å ångslupar o. d. smärre farkoster benämnas emellertid äfven vanligen kapten. — För erhållande af befälhafvarbref fordras enligt k. förordn. ang. befälet å svenska handelsfartyg 22 nov. 1878 a) att ha fyllt 21 år och vara svensk undersåte, b) att ha erhållit styrmansbref och därefter farit till sjöss i 15 månader, af dessa minst 6 i utrikes sjöfart som förste styrman eller befälhafvare och återstoden antingen i samma egenskap i inrikes sjöfart eller som andre styrman i utrikes sjöfart, c) att ha aflagt den i reglementet för navigationsskolorna i riket föreskrifna sjökaptensexamen eller, i enlighet med förut gällande bestämmelser, skeppar- eller sjökaptensexamen af 1:a klassen. Befälhafvarbref berättigar till befäl å alla fartyg, till alla delar af jorden. Bestämmelserna ang. befäl å svenska handelsfartyg torde med snaraste komma att ändras i hufvudsaklig öfverensstämmelse med härför redan utarbetade förslag. Se vidare Navigationsskola, Sjökrigsskolan, Styrman,

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Underbefälsskola och Angfartygsbefälhafvare. 1. C. O. N. 2—3. L. H.*

Kapten Gulliver, pseudonym. Se Bergstrand 2.

Kaptenlöjtnant. Se Kapten 1 och 2.

Kapten Paulain [pålä']. Se Garde, A. E. d. A.

Kapten Puff, en veckotidning, som utgafs i Stockholm 1856—65 och 1872—74 af K. H. Rydberg. Prenumerationspriset var 5 kr. Namnet (lånadt från Kexels komedi "Capitain Puff eller storprataren") och devisen ("Och detta skulle utgöra balansen i Europa!") afsågo närmast den politiska konjunktur, under hvilken tidningen först framträdde, nämligen Sveriges tillträde till västmakternas allians. "Kapten Puff" bekämpade denna och den därpå följande skandinaviska politiken. Åtskilliga kvicka pennor voro verksamma för "Kapten Puff" i dess bästa tid (förutom utgifvaren skrefvo där K. A. Adlersparre, L. J. Hierta, K. af Kullberg, J. G. Schultz, L. J. Siktberg m. fl.). Tidningens senare uppträdande framkallades enligt anmälan af missnöje med den 1871 manifesterade riksdagspolitiken.

Kapten Puff, pseudonym. Se Pinello, N. H.

Kapteyn [-tejn], Jacobus Cornelius, holländsk astronom, f. 19 jan. 1851 i Barneveld, Gelderland, blef 1875 observator vid observatoriet i Leiden och 1878 professor i astronomi vid universitetet i Groningen. Han inrättade 1896 det "astronomiska laboratoriet" i Groningen, en i sitt slag tämligen enastående institution, som är afsedd för bearbetande af astrofotografiskt material, erhållet från de stora med astrofotografiska instrument utrustade observatorierna. Enligt denna princip ha där under K:s ledning, särskildt inom stellarastronomien, utförts flera högst betydelsefulla arbeten (delvis publicerade i de af K. utg. "Publications of the astronomical laboratory at Groningen"). K. har företrädesvis egnat sig åt fixstjärnastronomien, och genom sin idérikedom och energi har han inom detta område kommit till resultat af en sådan betydelse, att han numera räknas till vår tids allra främsta astronomer. — Tills. med D. Gill företog K. på fotografisk väg upprättandet af en stor stjärnkatalog för södra himmelen, motsvarande den af Argelander genom direkta observationer åstadkomna "Bonner durchmusterung". De fotografiska arbetena utfördes på Kapobservatoriet under Gills ledning, under det att själfva mätningarna verkställdes af K. i Groningen. Detta väldiga arbete, omfattande nära ½ mill. stjärnor af t. o. m. 10:e storleken, är under benämningen *The Cape photographic durchmusterung* publiceradt i Kapobservatoriets annaler. Mätningarna utfördes enligt den s. k. parallaktiska mätningsmetoden, uppfunnen af K. och närmare utvecklad i *Exposé de la méthode parallactique de mesure* etc. (1888). — K. har inlagt stora förtjänster om lösandet af en af stellarastronomiens viktigaste och svåraste uppgifter, nämligen bestämmandet af fixstjärnornas årliga parallaxer och därmed deras afstånd. I *Bestimmung von parallaxen durch registrierbeobachtungen am meridiankreise* (1891) visade han, att man genom ändamålsenligt anordnade meridianobservationer kunde ernå säkra parallaxbestämningar. Betydande resultat ha enligt denna metod vunnits, utom af K. själf, af flera andra observatörer, särskildt amerikanen Flint. En annan metod att bestämma fixstjärnparallaxer (på fotografisk väg) utvecklades af K. i afh. *The parallax of 248 stars of the region around BD. + 35°. 4013 contained on photographs prepared by A. Donner* (1900); idén till densamma hade han framlagt redan 1889. Han utarbetade äfven ett förslag till genommönstring af hela himlen i och för bestämningen af stjärnornas parallaxer enligt denna metod och genom samverkan mellan ett flertal observatorier. Af hans öfriga arbeten på detta område må nämnas det viktiga *On the mean parallax of stars of determined proper motion and magnitude* (1901). — Ytterst intressanta äro de resultat, till hvilka K. kommit ang. sammanhanget mellan fixstjärnornas egenrörelse och deras spektra. Han har bl. a. visat, att stjärnorna af 2:a spektralklassen (de gula stjärnorna) i genomsnitt ha betydligt starkare egenrörelse än de af 1:a klassen (de hvita); man sluter däraf, att de förra i allmänhet ligga oss närmare än de senare. —Af K:s omfattande och viktiga undersökningar öfver stjärnornas och solsystemets egenrörelser i rymden må omnämnas de, hvilka ledde honom till den epokgörande upptäckt, som 1905 framlades i ett kort preliminärt meddelande, *Star streaming* (British associations "Report" 1904). Alla föregående försök att påvisa någon verklig allmän lagbundenhet i fixstjärnornas rörelser ha varit fruktlösa, och teorierna om en centralsol (se d. o.) kunna numera betraktas som fullständigt förfelade. K. har här, för första gången, kommit till ett verkligt, säkert grundadt resultat i denna fråga. Han påvisade, att fixstjärnorna inom vårt Vintergatssystem ha en allmän benägenhet att röra sig företrädesvis i två stora "stjärnströmmar", riktade mot två "vertices", af hvilka den ena är belägen i Orions stjärnbild, den andra åt rakt motsatt håll. Genom denna upptäckt, som sedermera bekräftats genom omfattande undersökningar af Eddington, Schwarzschild m. fl., har K. gifvit ett uppslag, hvarigenom med ens lösningen af en af den vetenskapliga forskningens största uppgifter ryckt ett betydligt stycke närmare. Det visar sig redan nu, att man kan hysa välgrundad förhoppning om, att genom ett fullföljande af K:s upptäckt den hittills nästan fullständigt i dunkel höljda frågan om det för oss synliga världssaltets byggnad och mekanism skall finna en approximativ lösning inom en icke alltför aflägsen framtid. Se K. Schwarzschild, "Über das system der fixsterne" (1909). B—d.

Kaptivēra (af fr. *captiver*), fånga, snärja, vinna för sig (genom framställningskonst).

Kaptsjak. Se Gyllene horden och Kiptsjak.

Kapu l. Kapy, turk., port, förekommer som namn på regeringsbyggnaden i Konstantinopel (se Porten) och i geografiska namn, t. ex. *Demir kapu*, Järnporten (se d. o.). — Kapydjy l. Kapudju ("dörrvaktare"), fordom benämning på seraljtjänare. — Kapydjy-basji ("öfverdörrvaktare"), kammarherre; titel på flera slags turkiska tjänstemän.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kapucinapan, *zool.* Se Primates.

Kapucinkrasse, *bot.* Se Tropæolum.

Kapucinorden, en utgrening af franciskanorden (se d. o.), stiftad 1525 af minoriten Matteo di Baschi (se d. o.), som hyllade den uppfattningen, att den helige Franciscus burit en kapuschong af annat slag än det, som senare brukades inom hans orden. Matteo erhöll 1525 påfvens tillstånd att lefva som eremit, bära pyramidformig kapuschong (*capucium*, däraf ordens namn) och helskägg samt att predika för folket. Liknande tillstånd utverkade 1526 Ludovico di Fossombrone. 1528 erkändes de nye eremiterna som en särskild kongregation af franciskanorden med egen generalvikarie, men underordnad konventualerna, och 1536 nämnas de i påfliga urkunder *fratres minores Capucini*. 1529 hölls den nya kongregationens första generalkapitel, från hvilket dess konstitutioner leda sitt ursprung (reviderade 1536, definitivt fastställda 1575, ånyo öfversedda 1643). Dessa konstitutioner innehålla stränga föreskrifter beträffande tystnad, fastor och klädedräkt (se fig.); de förbjuda hoptiggande af mera än hvad som för dagen behöfves liksom samlande af förråd för mera än tre, högst sju dagar och vidrörande af penningar. Klostren borde vara af enklaste beskaffenhet och ej hysa mera än 6—12 bröder. Utom generalvikarien (senare generalen) utgöra provinsialer, kustoder och guardianer ordenshierarkien. Vid kapitlet 1529 valdes Matteo di Baschi till generalvikarie, men afgick redan efter ett par månader och fick till efterträdare Ludovico di Fossombrone, som dock efter några år blef utstött ur orden, liksom Matteo 1537 utträdde ur densamma. Stora förtjänster om ordens utbredande under denna dess första tid inlade Bernardino Ochino, hvars affall 1542 ådrog orden ett predikoförbud och så när förorsakat dess upphäfvande. Delvis genom kardinal San Severinos mellankomst räddades dock ordens existens, och den återfick predikorätten samt utvecklade sig därefter till en utpräglad ultramontan missionsorden, som för sin folkliga vältalighet särskildt sökte sin publik bland det lägre folket och som utmärkte sig för sin likgiltighet för allt hvad bildning hette. Ursprungligen inskränkta till Italien, utbredde sig kapucinerna till Frankrike (1574), Tyskland (1593), Spanien (1578), Schweiz o. s. v. 1619 befriades de från sin subordination under konventualerna och fingo egen general. Sekularisationerna i Frankrike och Tyskland vid 1700-talets slut decimerade kapucinerna starkt; dock räknade de ännu år 1906 ej mindre än 57 provinser (däraf 25 i Italien) med 713 kloster och hospits. Se Heimbucher, "Die orden und kongregationen der katholischen kirche", bd 2 (2:a uppl. 1907). T. H—r.

Kapucinmunk.

Kapucinpulver (fr. *poudre des capucins*), *farm. med.*, kallas en mot ohyra hos människor och boskap begagnad pulverblandning, beredd af sabadillfrön, staffansfrön, persiljefrön (frukter) och tobak. Detta pulver är i hög grad giftigt, emedan det innehåller flera häftigt verkande alkaloider, såsom nikotin, veratrin och delfinin. Det har numera kommit ur bruk. O. T. S.*

Kapudäg. Se Marmarasjön.

Kapudän (turk., af it. *capitano*), befälhafvare. — K.-pascha, förr titel på Osmanska rikets storamiral, nu på marinministern.

Kapudju. Se Kapu.

Kapün (ty. *kapaun*, lat. *capo*) kallas den kastrerade hannen af vanliga tamhönset (*Gallus gallinaceus*). Djuret blir naturligtvis genom kastreringen odugligt till fortplantning, förlorar sitt mod samt blir i ytterlig grad fegt. Bruket att kastrera tuppar härleder sig därifrån, att kapunerna egna sig mycket väl för gödning, hvarigenom deras kött blir synnerligen saftigt och välsmakande. Äfven hönan kastreras och benämnes då poularde (fr.). Både kapuner och poularder äro dock numera sällsynta, emedan man funnit, att icke kastrerade individer af båda könen efter senare tiders förbättrade gödningsmetoder erhålla lika fett och godt kött, som hade de blifvit underkastade den här omtalade plågsamma operationen. — Kapunēra, göra till kapun, kastrera en hanfågel. C. R. S.*

Kapurthāla [käpöthä'lə]. 1. Vasallstat i brittiska Indien, Punjab, i vinkeln mellan Sutlej och Bias, en väl bevattnad, bördig slätt, genomskuren af järnvägen mellan Lahore och Jalandhar. 1,549 kvkm. 314,351 inv. (1901), nära hälften muhammedaner, ¼ hinduer. Regerande fursten är en sikh af Ahluwaliadynastien. — 2. Hufvudstad i nämnda stat, 18 km. från Jalandhar. 18,519 inv. (1901). Wbg.

Kapuscho'ng (fr. *capuchon*, af it. *cappa*, kåpa), eg. den en munkkåpa vidhängande spetsiga del, som nyttjas till hufvudbetäckning (jfr fig. i art. Kapucinorden); senare regnhufva i allmänhet, som sitter fast vid en kappa eller ytterrock.

Kapu'tt, tillintetgjord, som förlorat allt. Ordet kommer af det likbetydande franska *capot*, som urspr. i pikéspelet sades om den, som ej fått något stick.

Kapuvár, köping i ungerska komitatet Ödenburg (Sopron), vid Rabnitz. 6,642 inv. (1900).

Kap Verde (port. *Cabo Verde*, Gröna udden), Afrikas västligaste udde, belägen under 17° 34′ v. lgd och 14° 40′ n. br. — Omkr. 465 km. n. v. om denna udde ligga i Atlantiska hafvet mellan 14° 45′ och 17° 30′ n. br. samt 22° 30′ och 25° 10′ v. lgd Kap Verde-öarna l. Gröna uddens öar (port. *Ilhas do Cabo Verde*), en till Portugal hörande grupp af 10 öar jämte flera mindre klippor, tillsammans 3,822 kvkm. Öarna äro fördelade i två afdelningar: en nordvästlig, öfver vinden (*Barlavento*), bestående af öarna São Antão, São Vicente, Santa Luzia, São Nicolão, Sal och Bôa Vista, samt en sydöstlig, under vinden (*Sotavento*), till hvilken höra Maio, São Thiago (Santiago), Fogo och Brava. Alla öarna äro af vulkaniskt ursprung samt bergiga; några bergstoppar äro ganska höga, såsom Pão de Assucar (Tope da Coröa) på São Antão (2,250 m.)

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

och Pico de Fógo, hvilken når 2,975 m. höjd. Denna sistnämnda, en ännu rykande vulkan, hade oafbrutet utbrott 1680—1713 och sitt sista förstörande utbrott 1847. Klimatet är mycket osundt, i synnerhet under regntiden (aug.—okt.), då febrar äro vanliga. Gula febern och kolera ha äfven flera gånger härjat bland befolkningen. Under regntiden blåsa västliga och sydvästliga vindar, stundom med stor våldsamhet, åtföljda af slagregn och åska. Sommarvärmen är hög, uppgående på São Thiago till 24,5° i årsmedium, växlande mellan 22,2° (febr.) och 26,6° (sept.), Regnmängden är på São Thiago 260 mm., jan.—juni äro nästan regnlösa. Den odlade jorden är mycket liten, och afkastningen af det obetydliga jordbruket tillintetgöres icke sällan af fruktansvärd torka, som stundom fortfar flera år i rad, och gräshoppssvärmar. Skog finnes icke, endast här och där några grupper af kokos- och andra palmer. Indigofera och bomullsbuskar växa vilda; äfven bananer och tamarinder förekomma allmänt. Ris, majs, hirs, vin, sockerrör och tobak odlas, men befolkningens hufvudnäring är boskapsskötsel. Flera öar ha saliner. Hela ögruppen hade vid 1900 års slut 147,424 inv., hvaraf 3,856 voro hvita, resten färgade. De tala en rådbråkad portugisiska, i moderlandet kallad *lingua creoula*. — Införseln steg 1907 till 2,84 mill. milreis, utförseln till 220,261 milreis. Öarna besöktes s. å. af 2,118 handelsfartyg om 5,9 mill. ton, utom kustfarare. Hufvudstad och säte för guvernören är Praia på São Thiago, och den bästa hamnen är Porto Grande på S. Vicente, som är en viktig kol- och proviantstation för fartyg på långfärd. När öarna upptäcktes, är ej säkert kändt. Somliga antaga, att upptäckarna varit genueserna Antonio och Bartolomeo da Noli (1441), andra venezianen Alvise Cadamosto (1456), andra åter, att de upptäckts först 1460. De voro då obebodda. (J. F. N.)

Kap Verde-öarna. Se Kap Verde.

Kapvin, vin från Kapkolonien (se d. o., sp. 862—863) i Afrika, där vinodlingen är lika gammal som de första nybyggena kring Goda-Hoppsudden och alltså räknar sitt ursprung från 1600-talets midt. Klimatet och jordmånen äro särskildt i västra delen af kolonien mycket gynnsamma och frambringa det berömda Constantiavinet, ett sött dessertvin, jämte åtskilliga sherry- och portviner och äfven röda viner. Kapvinerna äro starka och hetsiga; de framställas i allmänhet med en efter europeisk måttstock väl hög alkoholhalt. G. H—r.

Kapy. Se Kapu.

Kapydjy, Kapydjy-basji. Se Kapu.

Kara, turk., svart.

Kara, flod i norra Ryssland, rinner upp på Ural, bildar gräns mellan guv. Archangel (Europa) och Tobolsk (Asien) samt faller ut i Kariska hafvet, som har sitt namn efter denna flod. Längd omkr. 230 km. (J. F. N.)

Kara Ami'd. Se Diarbekr 2.

Karabägh (”svarta trädgården”), förr självständigt kanat, nu en del af ryska guv. Jelizavetpol i Transkaukasien, på gränsen mot Persien. Det tillhör armeniska höglandet och har bl. a. topparna Kapudsjik (3,918 m.) och Kjambil (3,740 m.). Hufvudstad är Sjusja vid Kargar, en biflod till Kura. — Den siste kanen flydde till Persien 1822, hvarefter ryssarna intogo landet. J. F. N.

Karabalgassun. Se Karakorum.

Karabinjär (fr. *carabinier*), *krigsv.*, eg. en med karbin (se Handeldvapen) väpnad ryttare. Under hugenottkrigen (senare hälften af 1500-talet) i Frankrike tilldelades hvarje kavallerikompani några ryttare, som voro försedda med eldvapen och lättare utrustade än det öfriga manskapet samt skulle användas vid spaningstjänsten. Dessa ryttare kallades karabinjärer. Denna anordning vann småningom insteg äfven i andra arméer. Snart förenades alla karabinjärer inom ett regemente till ett kompani, och mot slutet af 1600-talet bildades särskilda karabinjärregementen, hvilka dock föga mera än till namnet skilde sig från det öfriga tunga kavalleriet. Under 1800-talet bortlades benämningen småningom. I Sverige bar 1805—22 det nuvarande Skånska dragonregementet namnet Skånska karabinjärregementet. Uti Italien benämnes gendarmeriet karabinjärer (*carabinieri reali*). C. O. N.

Karabō, *sjöv.*, ett på 1100-talet brukligt moriskt fartyg, som särskildt nyttjades till hästtransport mellan den afrikanska kusten och Spanien. L. H.*

Karabugās (”Svarta gapet”) l. Adshidarja (”Bittra hafvet”), vik af Kaspiska hafvet på dess östra kust och skildt därifrån genom smala sandtungor. Öfver 18,000 kvkm. Djupet växlar mellan 4 och 12 m., men är vid inloppet blott 1 m. Genom detta inlopp strömmar Kaspiska hafvets vatten ständigt med stor hastighet in i K., där det afdunstar. Därigenom blir K:s vatten allt saltare och innehåller 17 proc. salt, så att inga fiskar kunna lefva däri. På bottnen har aflagrats ett delvis 2 m. tjockt lager af magnesiumsulfat. J. F. N.

Karaby, socken i Skaraborgs län, Åse härad. 943 har. 389 inv. (1909). Annex till Tun, Skara stift, Kållands kontrakt.

Karachi [kərä'tʃi], eng., förr *Currachee* l. *Kurrachee*. 1. Distrikt i kejsardömet Indien, presidentskapet Bombay, prov. Sind, mellan nedre Indus och floden Hab l. Pab, som bildar gräns mot Belutsjistan. 36,731 kvkm. 607,828 inv. (1901), de flesta muhammedaner. — 2. Hufvudstad i nämnda distrikt och i prov. Sind, ligger vid Arabiska hafvet i nordvästligaste delen af Indus' delta. 116,663 inv. (1901), hvaraf 6,098 kristna. Garnison. Staden är slutpunkt för Indus-järnvägen till Punjab, står i telegrafisk förbindelse med Europa och det öfriga Indien samt var redan före öppnandet af Sueskanalen den femte och är nu, sedan hamnen 1869—73 gjorts tillgänglig för de största fartyg, den fjärde af Indiens hamnar (näst Calcutta, Bombay och Rangoon). Import och export hade 1907—08 ett värde af öfver 286 mill. rupier. Många kyrkor och skolor, museum, fem banker och stora bomullsspinnerier. De rike européerna bo i villastaden Clifton. K:s betydelse som handelsstad beror hufvudsakligen på hveteodlingens tillväxt i Punjab, såsom hvars exporthamn K. kan anses. Utom hvete utföras te, olja, ull, bomull, talg, hudar m. m. Staden kom 1842 i engelsk ego och hade då 14.000 inv. (J. F. N.)

Karadäg (”svarta berget”), turkiskt namn på Montenegro; äfven namn på flera mindre bergskedjor, t. ex. i vilajetet Kosovo och i nordvästra Persien. J. F. N.

Kara'djitj, Vuk Stefanovitj, nyserbiska språkets och litteraturens egentlige grundläggare, f. 1787 i byn Trsjitj vid Drina i det då ännu turkiska

Serbien, d. 26 jan. 1864 i Wien. Hans namn är ett af de märkligaste i den nyare tidens litteratur. Född i ringa stånd, lärde sig K. redan som gosse, oaktadt alla hinder, läsa och skrifva, deltog som yngling i det första serbiska upproret, besökte därefter skolan i Karlovats och blef 1807 sekreterare hos senaten i Belgrad. En sjukdom gjorde honom för lifstiden lam i ena foten och hänvisade honom till lugn och studier. 1813, sedan turkarna åter kufvat serberna, begaf sig K. från en lärarpost i Belgrad till Wien och tillbragte större delen af sitt återstående lif i tvungen eller frivillig landsflykt i Österrike. En kort tid (1831) var han ordförande i magistraten i Belgrad och lärde då känna system och personer i regeringen. Genom en skrifvelse till furst Milosj, hvari han rådde denne till ett mindre despotiskt styrelsesätt, stängde han för sig återvägen till fäderneslandet. I Serbien förbjöd man hans böcker och ortografi. Man ansåg hans bibelöfversättning och den af honom i språket införda bokstafven *j* för latinskt kätteri (serberna tillhöra den grekiska kyrkan). Först 1868 medgafs utan inskränkning bruket af K:s språk och rättskrifning. Hans mest betydande litterära motståndare voro Davidovitj och Hadjitj; på hans sida däremot stod den berömde filologen Daničić.

1814 utgaf K. sitt första arbete, en samling folkvisor under titeln En liten folklig slaveno-serbisk sångbok, och under femtio år använde han sin rika begåfning och outtröttliga flit för de efter långvarigt, själsmördande förtryck frigjorde serbernas bildning på nationell grund. Oaktadt Obradovitjs vägbrytande föredöme var "slaveno-serbiskan" (en med ryska och serbiska uppblandad kyrkslavisk dialekt, som folket ej förstod) ännu den serbiska litteraturens språk; genom K. har folkspråket, nyserbiskan, vunnit ett länge omtvistadt, men slutligen obestridt envälde. Redan 1814 utkom K:s grammatik: *Pismenitsa srbskoga iezika po govoru prostoga naroda*, och 1818 hans serbiska ordbok, *Srpski rjetjnik* (med latinsk och tysk öfv. samt rika historisk-etnologiska upplysningar och företrädd af en ny bearbetning af grammatiken; ny tillökad uppl. 1852). För nyserbiskan uppgjorde K., med öfvergifvande af den dittills härskande gamla cyrilliska skriften (se Alfabet och Kyrillos), ett nytt alfabet på grundvalen af det ryska; han uteslöt en del bokstäfver och tillade andra efter språkets behof. Den rättskrifning, som serbiskan fått genom K., är i enkelhet och noggrannhet jämförlig med de bästa i Europa. Bakom K. stod visserligen som rådgifvare den grundlärde slavisten Kopitar, men Vuk var i alla fall den, som utförde verket. I bredd med dessa rent språkliga arbeten gå K:s samlingar till kännedom om folkets litteratur och lefnadssätt. Under upprepade resor i Serbien, Slavonien, Kroatien, Dalmatien, Montenegro och Ungern lärde K. känna sitt folk så som ingen annan. Folkvisorna, *Srpske narodne pjesme*, utkommo i flera, ständigt ökade, upplagor och hade i den sista, vid hvilken K. själf lade hand, vuxit till 6 bd. Redan från början tilldrogo de sig, under inverkan af den nyromantiska skolan inom vitterheten, uppmärksamhet och beundran långt utanför sitt hemland och föranledde i Europas öfriga länder motsvarande samlingar. Såväl genom sin rikedom som genom den omsorg, hvarmed insamlingen och utgifningen skett, intaga K:s arbeten ett framstående rum. Senare följde samlingar af serbiska ordspråk, *Srpske narodne poslovitse* (1836; ny uppl. 1849), *Montenegro und die montenegriner* (på tyska 1837, sedermera äfven på serbiska), serbiska folksagor, *Srpske narodne pripovijetke* (1853; öfv. till tyska af K:s dotter Vilhelmina K., 1854). Först efter K:s död utkommo hans bok om serbiska folkets lif och seder (1867) samt *Deutsch-serbisches wörterbuch* (1872). Genom dessa arbeten fick den unga litteraturen en bredt lagd, folklig och inhemsk, på historia och tradition hvilande grundval. Bland K:s öfriga skrifter förtjäna att särskildt anföras hans öfversättning af nya testamentet (1847), kalendern *Danitsa* (Morgonstjärnan, 5 hftn 1826—34), innehållande åtskilliga historiska och språkliga uppsatser, samt *Primjeri srpsko-slavenskoga jezika* (Fornserbisk läsebok, 1857). Anmärkas må dessutom, att Rankes arbete om serbiska revolutionen hvilar hufvudsakligen på upplysningar af K. En samlad upplaga af K:s skrifter är under utgifning (genom P. Djordjevitj och L. Stojanovitj) på serbiska statens bekostnad; hittills utgifna *Srpske narodne pjesme* (1—6, 1891—99), *Srpske narodne pripovijetke, zagonetke i poslovitse* (1—2, 1897—98), *Gramatički i polemički sjusi* (1—3, 1894—96), *Srpski rječnik* (3:e tillökade uppl., 1898), *Skupljeni istorijski i etnografski spisi* (I, 1898), *Perepiska* (Korrespondens, 1—2, 1907—08). K:s stoft flyttades 1897 på statens bekostnad högtidligt från Wien till Belgrad (minnesskrift, "Spomenitsa", af A. Gavrilovitj, 1898). Lh.

Karadža dāg l. Srnena gora, bergskedja i Öst-Rumelien, parallell med Balkan och skild därifrån af den för sin härliga natur berömda Kazanlükdalen, som genomflytes af Maricas biflod Tundža. K:s högsta topp når 1,440 m. J. F. N.

Kara'ff l. Karaffin (fr. *carafe*, it. *caraffa*, af arab. *garafa*, hämta upp, ösa), en nedtill vid och uppåt halsen starkt afsmalnande glas- eller "kristall"-flaska till servering af vin, vatten o. s. v. (Moderna vinkaraffer finnas afbildade å pl. VI till art. Glasfabrikation.)

Karafuto, japanska benämningen på ön Sachalin (se d. o.).

Karagasser, ett litet folkslag i Sibirien, vid öfre Jenisej, på norra sidan af Sajanska bergen. En grammatik öfver deras språk, en tatarisk munart, jämte ordförteckning författades af M. A. Castrén (utg. af A. Schiefner, 1857).

Kara-Georg (turk., "Svarte Georg") l. Črny [tjernij] — mindre riktigt Czerny — Georg (serb. "Svarte Georg"), eg. Georg Petrovitj, serbisk frihetshjälte, föddes på 1760-talet (enligt en uppgift 21 dec. g. st.) 1762, i byn Višević nära Kragujevac, där fadern var bonde, och dog 25 juli (n. st.) 1817 i närheten af Semendria. Efter att ha deltagit i oroligheterna 1787 flydde han till Öster-

rike, hvarvid han nedsköt sin fader, som ej ville följa med öfver gränsen, för att ej lämna honom i turkarnas händer. Han återvände med den serbiska frikåren under Österrikes krig med Turkiet 1788—91, var en tid hajduk, begaf sig efter freden i Sistova åter till Österrike, men kom sedermera tillbaka och vann som svinhandlare i Topola förmögenhet och en ansedd ställning i trakten. Vid utbrottet af resningen mot janitscharerna i febr. 1804 korades han till höfding, och hans ledarställning blef allt starkare befäst och vidare erkänd, sedan rörelsen öfvergått till en öppen fejd mot sultanen. Genom segern vid Mišar i aug. 1806 afvisade han turkarnas anfall, och i dec. s. å. gjorde han sig till herre öfver Belgrad. 1809 började han utbreda resningen utanför Serbiens gränser, men en ny turkisk invasion tvang honom att återvända; med hjälp från Ryssland, som efter freden i Tilsit hade fria händer mot Turkiet och hvars effektiva beskydd han efter någon vacklan föredrog framför Österrikes mera ovissa sympatier, lyckades han 1810 åter för en tid rädda den nyvunna friheten. Men då turkarna, sedan Ryssland, upptaget af kriget mot Napoleon, genom freden i Bukarest 1812 lämnat Serbien åt dess öde med en obestämd självstyrelse, 1813 åter angrepo med öfverlägsna och segerrika stridskrafter, tappade K.-G. modet och flydde i okt. s. å. till Österrike; sedermera begaf han sig till Bessarabien. Intalad af hetairisterna, som ville begagna honom som verktyg i sitt arbete för en allmän resning mot turkarna, återvände han 1817 till Serbien för att där åter tända upprorslågan, men blef, efter hvad det — ehuru ej obestridt — påstås på befallning af Milosj Obrenovitj, lönnmördad; hans hufvud sändes till turkarna. K.-G. skildras som en barbarisk kraftnatur, i regel sluten inom sig själf, men obehärskad under vredens eller vinets inflytande, i striden öfverdådigt tapper och utrustad med eldande ledaregenskaper, icke heller alldeles utan sinne för en ordnad förvaltning, men i öfrigt, själf ej ens skrifkunnig, saknande civilisatoriska intressen. Jfr Ranke, "Die serbische révolution" (1829), och Saint-René Taillandier, "La Serbie" (1872). H. B—n.

Karageorgevitj (Karagjorgjevitj), serbisk regentätt, härstammande från Kara-Georg (se d. o.). Släktens äldre gren, Kara-Georgs son Alexis (f. 1801, d. 1830) och dennes ättlingar, har ej spelat någon politisk roll; en af Alexis' sonsöner Bozjidar (f. 1861, d. (1909?) i Paris), gjorde sig i stället känd som skriftställare och konstnär. — Den yngre grenen har däremot täflat med släkten Obrenovitj om Serbiens krona: Kara-Georgs son Alexander (se nedan) var furste 1842—58, och hans son Peter (se d. o.) förvärfvade efter konung Alexander I:s mord 1903 den serbiska tronen. Af hans båda söner med prinsessan Zorka, furst Nikolaus' af Montenegro dotter (f. 1864, d. 1890), gjorde sig kronprins Georg (f. 1887) under krisen 1908—09 omöjlig genom sina excesser och afsade sig slutligen tronföljden, som i stället öfvergick till hans yngre broder Alexander (f. 1888).

Alexander K., furste af Serbien, Kara-Georgs son, f. 11 okt. 1806 i Topola, d. 15 maj 1885 i Temesvár, utbildades i rysk krigstjänst, men återvände till Serbien under Mikael Obrenovitjs regering och tjänstgjorde under honom som adjutant. Efter dennes störtande 1842 kallades han med turkarnas goda minne till furste, och det nyval, som det med förändringen missnöjda Ryssland framtvang i juni 1843, utföll till hans förmån. Serbiens utveckling fortgick under hans regering jämförelsevis lugnt, men hans kyliga och tröga temperament gjorde honom ej omtyckt af folket, hvars nationella stämning växte under inverkan af de samtida världshändelserna. Den neutrala hållning, som han i anslutning till Österrike intog under Krimkriget, ökade hans impopularitet, ehuru Paris-freden 1856 utvidgade Serbiens friheter och gaf dem stormakternas samfällda garanti. Inom själfva senaten anstiftades en sammansvärjning mot honom, som dock upptäcktes i tid 1857, och då han 1858 nödgades att slutligen sammankalla nationalförsamlingen, vände sig denna genast mot honom. Den afsatte honom 23 dec. 1858 och utsåg åter Milosj Obrenovitj till furste, och A., som tog sin tillflykt till turkarna i Belgrads fästning, men hvarken hos dem eller Österrike fick stöd, abdikerade 3 jan. 1859. Han lefde sedan omväxlande i Österrike-Ungern och Valakiet. Mikael Obrenovitjs mord 1868 var anstiftadt af hans anhängare; beskyllningarna mot honom själf för delaktighet däri anses dock ej ha blifvit bevisade under de rättegångar, som fördes mot honom både i Serbien, där han dömdes till 20 års fängelse in contumaciam, och inför ungersk domstol. Jfr Ranke, "Serbien und die Türkei" (1879). H. B—n

Karagheen [-gīn], *bot.* Se Caragheen.

Karagin, detsamma som caragheen (se d. o.).

Karagin, rysk ö ö. om norra Kamtjatka, vid inloppet till Karaginskajaviken. 1,582 kvkm. Obebodd. J. F. N.

Karagjorgjevitj. Se Karageorgevitj.

Karagwē (Karagué), landskap i tyska Öst-Afrika, på västra stranden af Victoria Njansa, i n. och v. begränsadt af Kagera, består af ett ändа till 1,600—1,800 m. högt parklandskap. Befolkningen, omkr. 30,000 pers., består hufvudsakligen af wanyambo, som behärskas af ett fåtal wahuma. Den betydligaste orten är Weranjanje. J. F. N.

Karahafvet. Se Kariska hafvet.

Kara Halfdansdotter, *nord. myt.*, omtalas i den poetiska Eddan och säges vara den återfödda Sigrun, Hognes dotter, liksom hennes make, Helge Haddingjaskate, var Sigruns man Helge Hundingsbane återfödd; och som källa åberopas en nu förlorad dikt *Káruljóð* (Karasången), hvars innehåll i förvanskad form omtalas i Hrómundarsaga Gripssonar (se d. o.) och uti de mot denna saga svarande rimor, hvilka benämnas *Griplur*. Se Helge. B—e.

Kara-Hisär ("svarta fästet"), mindre riktigt Kara-Hissar, namn på flera städer i Asiatiska Turkiet. 1. Afium-K.-H., stad i vilajetet Khodavendikiar. Se Afium-kara-hisar. — 2. Eski-K.-H., 22 km. n. ö. om ofvannämnda stad på samma plats som forntidens *Docimium* l. *Sy'nnada*, bekant för sin marmor (hvit, med röda fläckar och ådror). — 3. Schebbin-K.-H. l. K.-H.-Scharki ("västra K.-H."), stad i vilajetet Sivas, vid en biflod till Germili (forntidens *Lykos*). Omkr. 12,000 inv., hvaraf omkr. 3,000 armenier och 1,600 greker. Stadens grekiska metropolit bär titeln ärkebiskop af Nikopolis, den af Pompejus anlagda staden (nuv. Enderes, 24 km. v. s. v.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

från K.). Aluntillverkning. I närheten (vid Lidjessi) grufvor med silfverhaltig blymalm, som brytes af engelsmän. I okt. 1895 stort blodbad på armenierna. (J. F. N.)

Karaiber, Karaïbisk. Se Kariber, Karibisk.

Karaiska'kis, Georgios, en af hjältarna i det grekiska frihetskriget, f. 1782 i Epirus, blef tidigt anställd i Ali paschas af Janina tjänst och förvärfvade sig dennes ynnest, deltog någon tid i dennes uppror mot sultanen och slöt sig till sina landsmän, då de 1821 reste sig mot turkarna. Under belägringen af Missolonghi (1825—26) utmärkte han sig och utnämndes i juli 1826 efter denna fästnings fall, då den segrande Reschid pascha vände sig mot Aten, af den grekiska regeringen till högste befälhafvare i Rumelien (Livadia). Han lifvade grekernas mod och hopp genom sitt med framgång förda gerillakrig och genom sina segerrika strider vid Arachova (dec. 1826) och Dhistomo (febr. 1827). I maj 1827 föll han, till allmän sorg, för en turkisk kula under en obetydlig skärmytsling vid Ilissos' mynning nära Aten. K. hade, enligt mångas omdöme, de största fältherregåfvorna bland alla de i frihetskriget uppträdande anförarna. I maj 1895 aftäcktes hans staty i Peiraieus. En grekisk biografi öfver K. utgafs 1877 af Paparrhigopulos.

Karaiter, Karéer (hebr. *karaim*, skriftläsare), en judisk sekt i södra Ryssland, Galizien, Turkiet och Persien, förkastar den rabbanitiska traditionen. Troligtvis har den *sadduceiska* bokstafstron bibehållit sig hos dem. — Som sektens stiftare nämnes Anan ben David i Babylon, hvilken lefde i midten af 700-talet. Jfr Abr. Geiger, "Das judenthum u. seine geschichte", II, s. 53. G. K—n.

Ka'rajan, Theodor Georg von, österrikisk fornskriftsutgifvare, f. 1810 i Wien af grekiska föräldrar, d. 1873, var 1850—51 professor i tyska språket och litteraturen vid Wiens universitet och vardt 1870 andre föreståndare för kejserliga hofbiblioteket. 1848—49 var han medlem af tyska parlamentet i Frankfurt och hade från 1867 säte i österrikiska herrehuset. K. var en ifrig forskare i Österrikes, särskildt Wiens, historia under äldsta tider, utgaf flera af den äldre tyska litteraturens verk, som M. Behaims "Buch von den wienern 1462—65" (1843) samt skref bl. a. monografier öfver Heinrich der teichner, Abraham a Sancta Clara m. fl.

Karakal (rum. *Caracalŭ*), stad och hufvudort i distriktet Romanaţi (Lilla Valakiet), Rumänien, omkr. 6 km. v. om Aluta. 12,035 inv. (1899).

Karakälen l. Ökenlon, *Felis caracal, zool.*, hör till lo-undersläktet (*Lynx*), fam. kattdjur och ordn. rofdjur inom däggdjurens klass. Karakalen är ett öken- och stäppdjur med smärtare kropp, högre ben och längre öron än vår lo. Djurets färg växlar från rödbrun till grågul, är ofläckad, undertill hvit, med en svart fläck på öfverläppen, ett svart streck framför ögat och svarta öron; som unge är karakalen däremot fläckig. Kroppslängden är 65 cm. och svansens längd 25 cm. Arten är hemma i hela Afrika, sydvästra Asien och Indien. Djuret lefver ensamt, fångar fåglar och smärre däggdjur, men bemäktigar sig äfven antiloper. I förhållande till sin storlek synes karakalen vara den vildaste och obändigaste medlemmen inom sin afdelning; dock har den i Indien blifvit inöfvad till jakt. För de forne egypterna var detta djur väl bekant,

balsamerades och afbildades på deras minnesmärken. C. R. S. (L—e.)

Karakalpäker ("svartmössor"), ett folkslag af turkisk-tatarisk stam, hvilket förr skall ha lefvat vid Volga mellan Kazan och Astrahan, men nu är bosatt i stäpplandskapen vid Aralsjön och nedre Sir-Darja. Karakalpakerna, hvilkas antal torde uppgå till högst 300,000, bekänna sig till islam och lyda under kaner, hvilka förr voro skattskyldiga dels till de usbekiske furstarna i Kiva, dels till Ryssland, dels till kirgiserna, men nu äro beroende af Ryssland. De äro halfnomader och idka jämte boskapsskötsel äfven jordbruk och slöjd. (E. Rld.)

Karakerēm. Se Karakorum 2.

Karakirgiser, tatariskt folk. Se Kirgiser.

Karako'l, förr namn på en stad i ryska prov. Semiretjensk, Turkestan, 16 km. s. ö. om sjön Issyk-kul. Där dog forskningsresanden Przevalskij 1888, och till hans ära fick staden 1889 det nya namnet Przevalsk (se d. o.). J. F. N.

Karakolēring (af sp. *caracol*, snäcka, fr. *caracole*, af arab. *karkara*, vända), *krigsv.*, den rörelse, som under 1500- och förra hälften af 1600-talen utfördes af kavalleriet, då det framgick till anfall. Kavalleriet var därvid uppställdt på många, ända till 10 led, och hade vanligen luckor mellan rotarna. Då första ledet kom nära fienden, afsköto dess ryttare sina pistoler och redo genom luckan tillbaka bakom sista ledet (denna rörelse hette att karakolera) för att ladda, hvarefter de öfriga leden undan för undan gjorde på samma sätt. Då alla leden skjutit, skedde anfallet. Gustaf II Adolf tillät aldrig karakolering, utan anföll med sabeln. Efter trettioåriga krigets slut kom karakoleringen, men icke skjutningen till häst, ur bruk. C. O. N.

Karakorām l. Karakorūm ("svarta berget"), äfven kalladt Mustag ("isberg", tibet., *Nyentschen Tangla*, "den stora öknens pass"), en bergskedja i Kashmir, parallell med västra Himalaya och öfverträffande denna i kamhöjd. Namnet Mustag användes mest om den nordvästra, glaciärrika och vildaste delen, K. än för hela kedjan, än för dennas sydöstra del. I dalen mellan K. och Himalaya flyter öfre Indus. K. sammanhänger i v. med Pamirplatåns södra kantberg Vachan—Hindukusch, åt ö. går det till omkr. 79° ö. lgd, där det fortsättes af Transhimalayabergen. K. består af tre parallella zoner, den sydligaste en 97 km. bred granitzon, därpå en 50—60 km. bred zon af pa-

leozoiska och mesozoiska bergarter, slutligen närmast Kven-lun en 60 km. bred gördel af kristalliniska skiffrar. Bergveckningen har inträffat i slutet af triastiden och är sålunda mycket äldre än Himalaya, som uppstått i slutet af pliocentiden. Topphöjden är i v. endast obetydligt lägre än Himalayas. Här möter Godwin Austen peak, den högsta i hela bergssystemet, 8,620 m., sydligare nå Gusherbrum 8,040 m., Masherbrum 7,830 m., Rakapushi 7,790 m., och i östra delen når en topp 7,670 m. Passhöjden är mycket stor (omkr. 5,480 m.). Karakorampasset, efter hvilket H. v. Schlagintweit uppkallade hela kedjan, har 5,680 m., och än högre ligger Tschang-lung-passet (5,760 m.). Berget är i hög grad täckt af glaciärer; den från Godwin Austen nedkommande Baltoroglaciären, med en längd af 56 km. och en bredd af 1,6—4 km., anses för den största på jorden; Biafoglaciären har en längd af 50 km. och Aranduglaciären af 46 km. Af floder upprinna på K. Schigar och Nubra på södra sidan samt Shyok, som börjar på norra sidan vid K.-passet och i en stor båge går n. och ö. om berget till Indus. Vattendragen mot n. uppsamlas af Raskemdarja, en källflod till Jarkand-darja. J. F. N.

Karakorum. 1. Bergskedja. Se Karakoram. — 2. I medeltiden två städer i Mongoliet, hvilkas ruiner identifierats först för ett par årtionden sedan. Båda ha legat i Selengas biflod Orchons dal, som är mycket rik på ruiner från olika tider, men särskildt utmärka sig två platser genom mängden af sådana. Den ena ligger 2 km. från vänstra stranden af Orchon, under 47° 28′ n. br. och 102° 35′ ö. lgd och bär det mongoliska namnet Karabalgassun (”svarta staden”) l. Karakerem (”svarta muren”). Ruinerna ha en längd af 6 km. och en bredd af 3 km., och själfva staden synes ha upptagit en kvadrat med 2 km. sida. I nordöstra delen låg kanens palats, hvars bevarade murar omsluta ett rum med 400 m. sida och varit omgifna af en graf, och ö. därom synas lämningar af andra byggnader inom en mindre omfångsrik mur. Enligt i närheten funna inskrifter härröra ruinhoparna från förra hälften af 700-talet och ha tillhört uigurkanernäs residens, ehuru äfven kejsaren af Kina där senare hade ett sommarresidens. Den andra staden har legat 25 km. s. ö. om den förra, 2 km. från Orchons högra strand, där nu ett buddistkloster, *Erdeni-dzu*, ligger, och var det af Djingis-kans son Oktai på 1230-talet anlagda residenset (kin. *Halin* l. *Hola-Halin*). Detta besöktes af Piano Carpini 1246, Rubruquis 1253 och Marco Polo 1275. Den fjärde mongolkanen Kublai flyttade på 1260-talet sitt residens till Peking, och K. ödelades efter några år så grundligt, att dess läge alldeles bortglömdes och först 1889—91 återfanns. Henry Yule (1871) var den förste, som iakttog två städer. Den ryske resanden Paderin besökte 1871 det uiguriska K., men det verkliga läget af de båda K. bestämdes genom Jadrintsev 1889 och de två expeditionerna af Finsk-ugriska sällskapet i Helsingfors genom A. Heikel och ryska vetenskapsakademien genom Radloff, som utsändes för att studera Jadrintsevs upptäckt och afteckna de af honom funna inskrifterna, hvilkas dittills okända språk tolkats af V. Thomsen. Wbg.

Karakoto, en af ryske forskningsresanden P. Koslov 1908 anträffad ruinstad i Mongoliet, omkr. 25 km. ö. om den östligaste armen af den från Nanschan kommande och i Gobiöknen försvinnande floden Edsingol. I stadens nordvästra hörn ligga lämningarna af fästningen med ett hufvudtorn och flera smärre torn. Stadens murar äro delvis begrafna i sanden. Vid af Koslov anställda gräfningar i ruinerna gjordes fynd af böcker, bref, dokument, mynt från Mindynastiens tid, kvinnosmycken, husgeråd, buddistiska kultföremål m. m., hvaraf tyckes framgå, att K. är identiskt med *Hsiahsia*, hufvudstaden i tangutriket, som blomstrade från 11:e till 14:e årh. Wbg.

Karakterisēra. Se Karaktär 4.

Karakteri'sm. Se Karaktär 4.

Karakteristik. Se Karaktär 4.

Karakteri'stika. 1. Sing. karakteri'stikon. Se Karaktär. — 2. *Mat.* a) I det vanliga logaritmsystemet den obrutna delen af en som decimalbråk uttryckt logaritm. I de vanliga logaritmtabellerna är karakteristikan i allmänhet icke utsatt, emedan den kan utan dessas tillhjälp bestämmas. För ett tal större än 1 är nämligen karakteristikan alltid en enhet mindre än de hela siffrornas antal. För ett egentligt decimalbråk åter är den negativ och numeriskt lika med antalet nollor före den första verkliga siffran i decimalbråket, den hela nollan äfven inbegripen. Så äro t. ex. för logaritmerna till talen 1101, 9, 0,7 och 0,000355, karakteristikorna 3, 0, — 1 och — 4. — b) Om en kontinuerlig följd af buktiga ytor af samma slag är gifven, så kallas den kroklinje för karakteristika, utefter hvilken två konsekutiva ytor skära hvarandra. (I. F.)

Karakteri'stikon. Se Karaktär.

Karaktéristisk. Se Karaktär.

Karaktär (grek. *charaktēr*, någonting graveradt, prägel, kännetecken, af *chara'ssein*, hvässa, inrista). 1. Utmärkande egendomlighet; sammanfattningen af de kännemärken och bestämningar, genom hvilka ett liflöst eller lefvande föremål skiljer sig från andra; kynne, skaplynne, egenskap, kännetecken (jfr Individ, Naturell och Temperament). — 2. En människas konstanta viljeriktning, inbegreppet af de grundsatser, som leda hennes görande och låtande inom det sedliga området (vare sig hon därvid är eller icke är klart medveten om sin egen naturs inre lag); den lynnets och sinnelagets egendomlighet, som en människa förvärfvat genom självuppfostran och genom intrycken från allt hvad hon upplefvat (i motsats till hennes naturbestämdhet); ståndaktighet, trohet mot den bättre delen af sin varelse; fasthet och följdriktighet i viljandet, vare sig detta är riktadt på det goda eller det onda; människa med viljekraft; personage (såsom uppbärare af en karaktär) i ett drama eller annat diktverk. Jfr Etik. — 3. Stånd, titel, värdighet (jfr Karaktärsfullmakt). — 4. Skrifttecken. — Karakterisēra, framställa ett tings särskiljande kännemärken, skildra, kännetecknа; vara betecknande för, röja egendomligheten hos. — Karakteri'sm, *språkv.*, språklig (stilistisk, grammatisk o. s. v.) egendomlighet, som kännetecknar en person. — Karakteristik, skildring af ett föremåls väsentliga egenskaper; skildring af en personlighets själsbeskaffenhet, dess utveckling och gärningar, försåvidt de äro betingade af dess inre egenskaper (jfr Biografi); klart och kraftigt utdanande af de (i en målning, en roman, en opera, ett drama) framställda personernas karaktärer. — Karakteri'stikon, plur. -istika (grek.

charakteristiko'n), betecknande egenskap, egendomlighet, kännemärke, särdrag. — Karakteri'stisk, kännetecknande, utmärkande, röjande arten hos en person eller ett ting; vittnande om utpräglad, rikt bestämd och lätt igenkännlig egendomlighet; (i motsats mot adj. ideal) skarpt individualiserande, rik på verklighetstrogna smådrag (t. o. m. från det fulas område). Så är t. ex. den nederländska målarskolan karakteristisk i motsats till den italienska samt Shaksperes och Ibsens dramer karakteristiska till skillnad från Schillers och Öhlenschlägers. E. F—t.

Karaktärsbyggning (se Karaktär) kallas ofta hufvudbyggnaden på en väl bebyggd landtgård; manbyggning (fr. *corps de logis*). Jfr Ekonomibyggnader.

Karaktärsdans (se Karaktär), dans, som särskildt är eller varit i bruk hos en viss nation eller människoklass; dans, som är afsedd att uttrycksfullt åskådliggöra en vana, ett själstillstånd eller lynnet hos en tidsålder, ett folk eller en klass.

Karaktärsdrama (se Karaktär), ett skådespel, i hvilket hufvudintresset icke ligger så mycket på framställande af en handling, med dess bevekelsegrunder och följder, som på en såvidt möjligt fullständig skildring af hufvudpersonens karaktär, med ständig hänsyn till en hos honom förhärskande böjelse, passion eller vana, så att han blir representant för någon typisk grundriktning i människosinnet. Handlingen i ett dylikt drama blir ofta något utdragen genom dröjandet vid nya sidor i hjältens skaplynne. Exempel på karaktärsstycken äro Shaksperes ”Richard III” och ”Timon of Athens”, Molières ”Le misanthrope” och ”Le malade imaginaire”, Holbergs ”Erasmus Montanus” och ”Den stundeslöse”.

Karaktärsfullmakt (se Karaktär), fullmakt å karaktär (namn, heder och värdighet) af ämbete eller tjänst, med hvars innehafvande ej följer lön på stat eller tjänstgöringsskyldighet. Sådan fullmakt belägges med särskild stämpel, nämligen för den, som är eller varit i allmän tjänst, med stämpel till belopp af 20 kr. för hvarje fulla 100 kr. af den ord. lön, som åtföljer dylik eller därmed jämförlig beställning, men för annan person till belopp af 70 kr. likaledes för hvarje fulla 100 kr. af sådan lön. Stämpelbeloppet å vanlig fullmakt å ämbete eller tjänst utgör däremot blott 3 kr. för hvarje fulla 100 kr. Rld.

Karaktärsmask (se Karaktär), förklädnad, som framställer en viss personlighet (ur lifvet, dikten, historien) eller är hämtad från ett visst ståndseller en annan tidsålders dräkt. Motsats: fantasikostym.

Karaktärsroll (se Karaktär), i ett drama en sådan roll, i hvilken den framställda personens inre, individuella väsen får ett mångsidigt, genomfördt uttryck. Situationerna i stycket tjäna då hufvudsakligen till att från alla riktningar belysa hufvudfiguren. Denna är af skalden tecknad utförligt och noggrant, hvilket ej hindrar, att skådespelaren får en svår uppgift, då han skall sammansmälta de karakteristiska dragen och tillägga nya smådrag för att afrunda figuren. Som exempel på karaktärsroller må nämnas Shaksperes Hamlet och Falstaff, Molières Tartuffe och Harpagon, Goethes Faust och Tasso, Ibsens Brand och En folkefiende. — Karaktärsskådespelare, framställare af karaktärsroller.

Karakul. 1. En liten stad i Buchara, vid Transkaspiska järnvägen och vid nedersta delen af floden Serafschan, som där utsinar i sanden. Staden är berömd genom en form af fettsvansfåret, hvars nyfödda lamm lämna ett värderadt pälsverk, som kommer i handeln under det falska namnet astrakanskinn. — 2. Två sjöar i Turkestan, på Pamir. Den ena, Stora K., 23 km. lång och omkr. 21 km. bred (förr mycket större), ligger i Fergana under 39° n. br., s. om Trans-Alai-kedjan på en höjd af omkr. 4,000 m. och omgifves af höga berg, genom hvilka n. om sjön leder Kizil-artpasset, 4,438 m. — Lilla K. ligger i nordöstra Pamir, n. v. om Mustag-atapasset på en höjd af 3,870 m. Genom densamma rinner en ström K., längre ned kallad Ges, till Kysyl-su (Jarkand). Wbg.

Karakum (”svart sand”), en sandöken i ryska Turkestan, s. v. om Amu-darja (se Asien, sp. 163). J. F. N.

Karamän (turk. *Karaman-Ili*), Karamanien, landskap i södra delen af Mindre Asien, omfattar högslätten kring Konia eller de gamla landskapen Isaurien, Lykaonien och en del af Kappadocien, mellan Tauros och Kizil-Irmak. I norra delen ligga saltsjön Tuz-Tschölü och vidsträckta saltstäpper, i västra delen flera sjöar, de största Akscher-göl, Kirili-göl och Egerdir-göl. Namnet betecknade ursprungligen ett turkiskt rike, Karaman, som grundlades n. om Tauros (Kappadocien och Frygien, med Ikonium till hufvudstad) efter det seldschukiska rikets i Ikonium fall (omkr. 1300), och med hvilket för en kort tid äfven kustlandet var förenadt. Sedan detta rike efter ett våldsamt krig 1462—72 störtats af de osmanske turkarna, hvilkas farligaste motståndare i Mindre Asien de karamanske furstarna voro i halftannat århundrade, fortfor landet att vara ett paschalikat med staden Karaman (forntidens *Laranda*), n. om Tauros, vid Gyndere su, som hufvudort. Detta omfattade dock endast det inre af landet n. om bergskedjan Tauros och ej någon del af kusten. (J. F. N.)

Karamänien. Se Karaman.

Karambolēra. Se Biljard, sp. 381.

Karame'll (fr. *caramel*, af sp. *caramelo*). 1. Brändt socker, en genom smältning af socker vid högre värmegrad (190—220° C.) erhållen, mörkbrun, egendomligt, men icke obehagligt luktande honungstjock massa, hvilken vid afsvalning stelnar och blir hård, svartbrun och glänsande samt genom värme åter kan blifva tjockflytande. Äfven den hårdnade massan kallas karamell. Genom sockrets smältning vid hög värme har dess kristallisationsförmåga gått förlorad. Karamellen drager lätt fuktighet till sig samt är löslig i vatten och sprit. Sockret har genom bränningen fått en brytning i sötman. Denna massa nyttjas ensamt eller med mångahanda tillsatser i bakverk, såser och maträtter. I tekniken brukas karamell af stärkelsesocker, fast eller i vattenlösning, som ”sockerkulör”, till färgning af ättika, öl, fruktvin, likör m. m. — 2. Sockerbagerialster, hvars hufvudbeståndsdel är smält socker, försatt med kryddor, fruktessenser o. d.

Kara Mu'stafa (”Svarte Mustafa”), turkisk storvesir, blef storvesir under Muhammed IV 1676. Efter att ha utan framgång fört krig mot Ryssland 1677—81, ryckte han 1683, för att befästa Tökölys

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

makt som turkisk vasallkonung i Ungern, med en här af omkr. 160,000 man mot Wien. Från juli till sept. s. å. belägrade han Österrikes hufvudstad, men nödgades upphäfva belägringen, sedan han 12 sept. vid Kahlenberg blifvit i grund slagen af en polsk-tysk här under Johan Sobieski och Karl af Lothringen. Efter ett nytt nederlag vid Parkany 9 okt. under återtåget afrättades han i Belgrad på sultanens befallning 25 dec. s. å.

Karamzi'n. 1. Nikolaj Michajlovitj K., rysk författare, f. 1766 i guv. Simbirsk, af tatariskt ursprung, d. 22 maj 1826, inträdde i krigstjänst 1783, men lämnade den redan 1784 för att odeladt egna sig åt litterära studier. 1789 företog han en resa genom Tyskland, Schweiz, Frankrike och England, skildrad i hans epokgörande Bref af en rysk resenär, som han publicerade (1791—92) i den af honom uppsatta "Moskovskij Journal". Han utgaf sedan den vittra kalendern "Aglaja" (1793, 1794), redigerade de poetiska antologierna "Aonidy" (1796, 1797) och begynte 1802 tidskriften "Vjestnik Evropy" (Europas budbärare, ej att förväxla med den ännu existerande, af Stasiulevitj 1866 uppsatta tidskriften af samma namn). Redan 1787 öfversatte han Shaksperes "Julius Cæsar" och Lessings "Emilia Galotti" och gaf ett modernt uppslag till den ryska vitterheten på prosa genom filantropiskt sentimentala bynoveller, "Den stackars Lisa" och "Frol Silin" (öfv. på svenska 1806) samt de starkt idealiserade historiska berättelserna Borgmästarinnan Marfa, Natalia bojardottern m. fl. Han öfvergick till historiska studier och blef 1803 rikshistoriograf. Vid den stora eldsvådan i Moskva 1812 förstördes hela hans bibliotek; men lyckligtvis räddades manuskriptet till hans monumentala lifsverk, *Istorija Gosudarstva Rossijskago* (Det ryska rikets historia; 11 bd, 1816—24, det 12:e efter hans död 1829; många uppl.), som egentligen bort heta De ryske tsarernas historia till 1611. En varm vän af autokratien, prisade K. det ryska själfhärskardömet i konservativ anda. Frånsedt de värdefulla noterna, saknar K:s historia vetenskaplig karaktär, men i stilistiskt afseende är den ett mästerverk för sin tid. Samma konservativa tendens genomgår hans filosofiska och politiska småskrifter, däribland hans märkliga memorial Om det gamla och det nya Ryssland (skrifvet 1811, tr. i Berlin 1861 och i Petersburg 1870), hvari han skarpt uppträdde mot Speranskijs "liberala nyhetsmakeri" och mot alla eftergifter i den polska frågan. Genom sin ortodox-religiösa och nationellt konservativa åskådning i förening med sin ädla personlighet och stilistiska konst fick K. stort inflytande på den kulturella utvecklingen i Ryssland som grundläggare af den riktning, som fått namnet "officiell narodnost", tsarisk nationalism på ortodox, folklig grund se härom kap. "Det nya århundradet" i A. Jensens "Rysk kulturhistoria". III:e K:s samlade småskrifter utkommo 1835, 1842, 1862. Ryska arbeten om K. af Pogodin (1866), Grot (1867) och Pypin ("Den sociala rörelsen under Alexander I", 1885) samt en fullständig bibliografi af Ponomarev vid 100-års jubileet af K:s litterära verksamhet 1883.

2. Eva Charlotta Aurora K., den föregående sonhustru, finsk filantrop, född Stjernvall, f. 1808 i Björneborg, d. 1902 i Helsingfors. Känd för sin skönhet och utmärkt på karaktärens vägnar, intog hon vid ryska hofvet en bemärkt plats och stod äfven senare i personlig förbindelse med monarkerna och andra medlemmar af kejserliga huset. Hon blef gift 1836 med den omätligt rike hofjägmästaren Pavel Demidov (se d. o. 6), d. 1841, och 1846 med öfversten Andrej Karamzin, som stupade 1854. Hon lefde därefter å sin villa Hagasund invid Helsingfors, sysselsatt med en vidsträckt välgörenhet. De förnämsta stiftelser, som hon grundlagt, äro diakonissanstalten i Helsingfors, en hemgiftsfond för unga flickor samt ett hem för orkeslösa fattiga i Esbo nära Helsingfors. Aurora K. var en af Finlands populäraste och högst aktade kvinnor. 1. A—d J. 2. T. C.

Karannaharts, *farm.* Se Protium.

Karánsebes [ka'ränʃäbäʃ], stad i ungerska komitatet Krassó-Szörény, vid Temes. 6,116 rumänska, tyska och ungerska inv. (1900). Liflig handel. Grekisk-orientaliskt biskopssäte med prästseminarium. K. B. W.

Karantän (fr. *quarantaine*, af *quarante*, fyrtio) kallas ett lands eller en orts skyddande mot smittsamma sjukdomars införande med människor eller djur genom dessas kvarhållande vid gränsen i särskilda s. k. karantänsanstalter samt genom desinfektion af alla smittförande ämnen. Beteckningen anses härleda sig däraf, att under medeltiden hvarje fartyg, som kom till Venezia från pestsmittadt land, under 40 dagar efter ankomsten icke egde fri samfärdsel med land. Nutidens fordran på fria kommunikationer och handelsförbindelser mellan särskilda länder och orter har gjort karantänerna alltmer förhatliga och tvungit lagstiftningen att inskränka dem till de mest smittsamma sjukdomar, såsom pest och kolera. England upphäfde karantän redan 1720. Se vidare Internationella hälsovårdskonferenser och Internationella karantänskommissioner. Den första karantänsförordningen för Sverige är af 7 nov. 1806. Den första karantänsanstalten inrättades 1807 å Känsö i Göteborgs skärgård, hvilken anstalt 29 sept. 1899 erhöll sitt nu gällande förnyade reglemente (med ändringar 16 juni 1905, 12 okt. 1906 och 13 dec. 1907). Den ställdes först under inseende af en särskild karantänskommission i Göteborg, hvilken upphäfdes 1869, hvarefter den öfvervakas af K. M:ts befallningshafvande i Göteborgs och Bohus län. Dylika i Stockholm och Malmö inrättade karantänskommissioner upphäfdes redan 1857. Förut stundom inrättade karantäner inom riket upphäfdes alldeles genom hälsovårdsstadgan 1857, som föreskref fri och obehindrad rörelse på allmän lands- och farväg samt förbjöd "alla spärrningar och karantäner i det inre af riket". Karantänsinrättningen på Känsö har numera till hufvudsakligt ändamål att där låta till Sverige destinerade såväl svenska som utländska fartyg före anlöpande af destinationsorten undergå den undersökning och

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

karantänsbehandling, som enligt gällande föreskrifter i afseende på pesten och koleran må erfordras. Särskildt karantänssjukhus finnes för pestsmittade sjuka. Vid inrättningen äro anställda och boende en karantänsläkare, en karantänsmästare, fyra karantänsdrängar och öfrig betjäning efter behof. — Utom Känsö eger Sverige ytterligare en karantänsinrättning, vid F e j a n (se d. o.) i Roslagens skärgård, med nytt sjukhus och andra behöfliga byggnader. Den är emellertid öppen endast de tider af året, då behof däraf föreligger. Fartyg, som måste undergå karantän, skall hissa gul flagg (**k a r a n t ä n s f l a g g**) och får under karantänstiden, i regel 5 dygn, icke ha beröring med land. Fartyg från smittadt land ålägges numera karantän i regel, endast om misstänkta sjukdomsfall under resan förekommit ombord. I sådana fall inläggas de sjuke å karantänsanstaltens sjukhus, hvarjämte passagerare och besättning observeras under 5 dagar, fartyget desinficieras, och andra nödiga åtgärder, t. ex. förgörande af råttor, vidtagas. Om misstänkta sjukdomsfall icke förekommit under resan, behöfver fartyget med besättning och passagerare i allmänhet endast underkastas läkarbesiktning, antingen vid karantänsplats eller vid andra i farsotstider därför utvalda observationsplatser. Efter fullgjord karantän eller besiktning vid observationsplats erhåller fartygets befälhafvare en s. k. **p r a k t i k a**, d. v. s. tillstånd att ha obehindrad kommunikation med svenska landet. Passagerare och besättning äro emellertid, vare sig fartyget undergått karantän eller icke, underkastade någon tids efterbesiktning å sina resp. vistelseorter i land, i förra fallet i regel högst 5 dagar, sedan karantänsplatsen lämnades, i senare fallet till dess 5 dagar förflutit sedan de besiktningsskyldige lämnade den smittade orten. Se vidare k. kung. 16 juni 1905 ang. förändrade föreskrifter till förekommande af pestens och kolerans införande i riket och k. kung. s. d. ang. införsel af varor, som kunna misstänkas medföra pest eller kolerasmitta samt Medicinalstyrelsens kung. med föreskrifter [illegible] 1893. Se f. ö. Förf. ang. medicinalväsendet i Sverige utg. af [illegible] af H. Petersson.

Karantänsbestämmelser vid införsel af husdjur afse, såväl hvad sjö- som landskarantän beträffar, att förekomma smittsamma husdjurssjukdomars införande i ett land [illegible] olika länder. Så gäller [illegible] importförbud med undantag för amerikansk boskap, som efter genomgången karantän får införas för omedelbar nedslaktning. Äfven i Tyskland äro karantänsbestämmelserna i allmänhet stränga. Till Sverige får införsel sjöledes af de flesta husdjur ske endast till stad, där karantänsveterinär är anställd, och där af Medicinalstyrelsen godkänd karantänsanstalt finnes anordnad. Från land (eller del däraf), som förklarats smittadt af boskapspest, af smittsam mul- och klöfsjuka eller af vattuskräck, få djur, som lätt kunna angripas af ifrågavarande sjukdomar, hvarken sjö- eller landvägen införas. Likaså är införsel från Amerika af nötkreatur förbjuden. Från land (eller del däraf), som förklarats smittadt af elakartad lungsjuka, rots, koppor eller skabb hos får, elakartad klöfsjuka hos får och getter, mjältbrand, [illegible] angripas af nämnda sjukdomar, icke landvägen föras, men väl sjöledes, hvarvid dock fordras b[illegible] att de äro åtföljda af veterinärintyg samt, [illegible] undantag för svin, af intyg utfärdadt eller [illegible] af svensk konsul eller annan offentlig myndighet [illegible] utskeppningsorten därom, att desamma ej under [illegible] två senaste månaderna varit angripna af smitt[illegible] sjukdom eller i beröring med angripet djur [illegible] ort, där sjukdomen förekom. Därjämte skola dj[illegible] viss tid hållas i karantän. Karantänstiden u[illegible] då det land (eller del däraf), hvarifrån djuren [illegible] skaffats, förklarats smittadt af koppor hos får [illegible] mjältbrand 10 dagar, skabb hos får eller elak[illegible] klöfsjuka hos får och getter 20 dagar, elakart[illegible] lungsjuka 120 dagar. I öfriga fall, äfvenson [illegible] djuren anskaffats från friskt land, är karantänst[illegible] vid införsel sjöledes af djur tillhörande hästsl[illegible] och af idisslande djur, såvida ej undersökning [illegible] tuberkulin behöfver verkställas, 24 timmar, af svi[illegible] dagar (från frisk del af Finland 24 timmar) sam[illegible] höns, gäss, ankor och dufvor 3 dygn. Karant[illegible] anstalter för djur finnas i Malmö, Landskrona, [illegible] singborg, Göteborg, Stockholm, Söderhamn, H[illegible] sand, Sundsvall, Umeå och Luleå samt landska[illegible] Haparanda. — Se Kjerrulf och Regnér, "Förfa[illegible] gar ang. veterinärväsendet". F. B. (G. Wrgn.) S[illegible]

Karantänsflagg. Se K a r a n t ä n och S[illegible] f l a g g.

Karantänshamn. Se H a m n, sp. 1272, o[illegible] I n t e r n a t i o n e l l a k a r a n t ä n s k o m m i s s i o n e r.

Karantänsinrättning. Se K a r a n t ä n.

Karapafett. *bot.* Se M e l i a c e æ.

Karapanos, K o n s t a n t i n, grekisk arke[illegible] statsman, f. 13 mars 1840 i Arta i Epirus, ha[illegible] sina vidsträckta domäner företagit arkeologisk[illegible] grääfningar och lyckades därvid 1876 finna lä[illegible] garna af den gamla Zeushelgedomen och [illegible] Dodona (se d. o.), hvilka han beskrifvit i *[illegible] et ses ruines* (1878). Han är [illegible] grekiska deputeradekammaren och har flera gå[illegible] varit minister. E. [illegible]

Karapin. *farm.* Se A n d i r o b a - o l j a.

Karaporten. Se K a r i s k a h a f v e t.

Karas [-raʃ], l. K r a s s ó, biflod fr. v. till [illegible] i [illegible] en trång [illegible] 110 km. lång.

Karasso[illegible] [illegible]

Karasso[illegible] [illegible] lagt från dessa gränser [illegible] [illegible]. Längd 90 km.

Karasowski, M a u r [illegible] 1852 [illegible] vid Stora [illegible] studieresor 1858 och [illegible] Paris samt var från 1864 [illegible] musiker i Dresden. [illegible]

olska operans historia (1859), Mo-
8) och en i flera afseenden för-
biografi, i tysk edition *Friedrich*
a, seine werke und briefe (1877;
A. L.*

r vatten"), namn på flera floder i
ra af turkisk-tatariska folk bebodda
bekanta äro: 1. K. l. S t r u m a i
t Saloniki (se S t r u m a). — 2.
ats båda källarmar. Se E u f r a t.
Kizil-Irmak i Mindre Asien, flyter
(J. F. N.)

stad i ryska guv. Taurien, på
Karasu. 12,961 inv. (1897), ar-
dar, tatarer och (ett mindre antal)
r 24 moskéer, af hvilka flera äro
nga karavanserajer samt är, till
i en bördig trakt och vid den
n Simferopol och Kertj, en af de
städerna på Krim, ehuru dess
r aftager. Sin mest blomstrande
en, då den tillhörde genueserna
rh.). 1784 var den en kort tid
(J. F. N.)

I o a n n i s, nygrekisk skald, f.
d. 1873 i Aten, utgaf diktsam-
39), *Mausa tela'tsusa* (1840), *Es-*
46), *Poietikon apaithioma* (1849
1860) samt den berättande dikten

Ä r a k v ä d e n a. Se H r ó m u n -
p s s o n a r och K a r a H a l f -

ts betydelse och härledning se
förr begagnad viktenhet vid han-
r och guld, hvilken ännu nästan
n enhet för juvelvikten. En guld-
af en kölnisk mark, = 9,744 gr.
mkr. 200 mg., något olika i olika
af k. proposition antog svenska
n bestämmelse, att m e t r i s k
mg., skall utgöra viktenhet vid
rior och ädelstenar. — I Sverige
rat guldets finhetsgrader, i det
'delad i 24 delar l. karat. Rent
24 karat; om $^3/_4$ äro rent guld,
at o. s. v. Hvarje karat delas
L. A. F.*

Buchara, vid öfversta delen af
'ill Amu-darja. Omkr. 4,000 inv.
m en jordbäfning i okt. 1907,
niskor omkommo. J. F. N.

skap i östra Buchara. Omkr.
norra gränsen ligga Hisar l.
'ie Baba 6,000 m.), på den södra
90 m.), mellan dem flyter Kysyl-
tgen äro skogbevuxna, jordbruk
hufvudnäringarna. Befolk-
utgöres af tadsjiker (som äro
rgiser. Fursten, som kallas
J. F. N.

l e x a n d r o s (turk. I s k e n -
gedd grekisk släkt, d. 26 jan.
ia diplomatiens tjänst och
utrikesdepartementet. I juni 1878 sändes han till Berlinkongressen som den förste af Portens fullmäktige, samtidigt hugnad med balavärdighet. Efter kongressens slut förde han Portens underhandlingar i Wien om Österrikes ockupation af Bosnien och Hercegovina, utnämndes i nov. s. å. till generalguvernör öfver Kreta, men kallades 4 dec. till utrikesminister, i hvilken befattning han skickligt sökte värna Turkiets intressen vid den definitiva freden med Ryssland (febr. 1879) och vid konventionen med Österrike ang. Bosnien och Hercegovina (21 april). Då storvesiren Kereddin pascha i slutet af juli 1879 nedlade sitt ämbete, följde K. exemplet. Sedan en kortare tid minister för de offentliga arbetena, blef han 1885 furste på Samos (till 1895) och var 1895—96 guvernör på Kreta.

Karatje'v, kretsstad i ryska guv. Orel, vid Snjesjet, en biflod till Desna, och järnvägen Smolensk—Orel. 15,842 inv. (1897). Handel med landtmannaprodukter (i synnerhet hampa), olja och sejlarvaror. J. F. N.

Kara'tsu, hamnstad i ken (länet) Saga, på norra kusten af japanska ön Kiushiu, vid Genkai-bukten. Omkr. 8,000 inv. 1889 öppnades K. för utlänningar. J. F. N.

Karauli [kåråli'], vasallstat i brittiska Indien, Rajputana. 3,217 kvkm. 156,786 inv. (1901). Hufvudstaden K. hade 23,482 inv. 1901. Wbg.

Karavän (pers. *kärvän*, lastdragande djur, handlande, karavan, af *kär*, sak, göromål) betyder i allmänhet i Orienten hvarje samling af resande, som med sina på kameler, åsnor eller hästar lastade saker färdas genom sådana trakter, där inga banade vägar finnas. Särskildt utgöra karavaner i Asiens och Afrikas muhammedanska länder den regelmässiga formen för varutransporten mellan betydande platser, i synnerhet där denna har att passera vattenfattiga, folktomma eller af kringströfvande rofgiriga stammar oroade trakter. Sådana karavaner kunna ofta bestå af hundratals människor och ända till tusen kameler. På de smala stigarna i bergstrakter gå dessa alltid en och en efter hvarandra, men på vida slättmarker oftast i flera tiotal bredvid hvarandra, emedan de på detta sätt finna mer af den af tistlar, torra örter och kvistar bestående föda, som de under marschen oupphörligt söka till höger och vänster om stigen. En sådan slätt finner man då liksom randad af de otaliga smala parallellt löpande stigarnas ljusa band. Är karavanen undantagsvis i gång under natten, förenas kamelerna vanligen med hvarandra genom tåg från den enes svans till den andras hufvud och bilda då en enda oöfverskådligt lång kedja. Karavanerna, som ledas af en inom hvarje karavan vald *karvän-basji* ("karavan-hufvud"), ha sina af ålder bestämda halt- och lägerplatser i regel vid en källa, där de äfven ofta finna en *karavänseräj* (se d. o.) till sitt förfogande. Den vanliga kamelbördan utgör omkr. 200 kg. och dagsmarschen 35 à 40 km. på 8 à 9 timmar, då kameldrifvarna, hvilka oftast äro egare till de af köpmännen förhyrda kamelerna, i regel gå till fots. Karavanerna, som utan tvifvel utgöra den äldsta formen för förmedlandet af det internationella varuutbytet — de omnämnas redan af Herodotos —, förbinda stundom vidt skilda platser med en i bestämda afgångstider ordnad trafik, så t. ex. Damaskus med Aleppo och Smyrna, Bagdad och Teheran,

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Jerusalem och Kairo, så äfven Buchara och Samarkand å ena sidan samt Chiva och Orenburg å andra sidan med Persiens och Indiens handelsplatser, för att ej tala om de ofantliga pilgrimskaravanerna, som hvarje år sätta de heliga orterna Mekka och Medina i förbindelse med Marokko i v. och Kina i ö. De

Kamelkaravan i norra Afrika.

äldsta karavanvägarnas uppdagande bildar i våra dagar en intressant sida af den historiska forskningen, och ännu i vår tid ega karavanerna i Asien och Afrika en stor, om också småningom aftagande betydelse för världshandeln. Jfr Andree, ”Geographie des welthandels” (2:a uppl. 1881), och Vambéry, ”Sittenbilder aus dem Morgenland” (1876). — Karavaner kallades också förr malteseriddarnas sjöfärder mot de otrogne. H. A.*

Karava'nkerna (*Caruanca*), en östlig fortsättning af Karniska alperna, utefter Draves södra strand på gränsen mellan Kärnten och Krain från Gail i v. till Misslingbach i ö. (öfver 100 km.). K. äro en kal kalkstenskedja, hvars högsta topp är Stou (Hochstuhl, 2,239 m.). Öfver det 1,370 m. höga Loibl-passet för en väg från Laibach till Klagenfurt. J. F. N.

Karavān-serāj (pers. *kārvān serāj*, karavanhus; se Karavan) l. oftare Chān (”hus”) kallas i

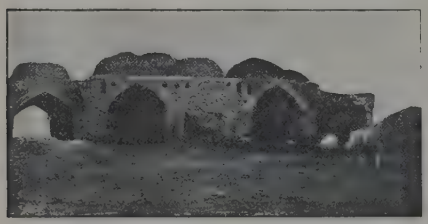

Karavan-seraj i Turkestan, vid afghanska gränsen.

Orienten de för alla tillgängliga byggnader, som äro bestämda att gifva skydd åt resande. Vid de allmänna stråkvägarna och i de små byarna består en karavan-seraj, som alltid är belägen vid en källa eller har en särskild vattenledning, af en eller flera öppna hallar af sten, med hvälfdt tak, utan fönster och dörrar samt utan annat golf än marken, där såväl djur som människor finna tak öfver hufvudet, men också ingenting mer. Tillräckligt ljus erhålles genom de stora öppningarna mellan de pelare, af hvilka en eller flera hallar bildas. Till dessa hallar ansluta sig vanligen några små cellika rum med stengolf och dörr, men oftast utan fönster. I allmänhet äro dessa härbärgen upptagna endast af de resande, som komma och gå; men understundom händer det, att en kafévärd slår sig ned där för någon tid (naturligtvis utan hyra) med sina enkla husgeråd, några stolar och mattor af halm för att mot en ringa afgift förskaffa den resande kaffets och tobakens njutningar. Uppbyggandet af dylika offentliga härbärgen anses för en särdeles förtjänstfull handling; många kalifer och sultaner ha förvärfvat sig ett namn hos eftervärlden genom storartade och mången gång arkitektoniskt stilfulla byggnader af detta slag, hvilka ännu i dag bestå och bära deras namn. I alla handelsstäder i Orienten finnas äfven ”chaner”, ofta af betydande omfång och vanligtvis byggda i fyrkant, med arkader kring en öppen, med brunn försedd gård, samt med en mängd större och mindre rum i två våningar med ingång från pelargångarna kring gården. Dessa härbärgen, för hvilkas begagnande bestämda afgifter erläggas, stå under uppsikt af en af myndigheterna tillsatt portvakt och motsvara den västerländska grosshandelns magasin, lagerrum och kontor. I de största städerna, såsom Konstantinopel, Smyrna, Damaskus, Kairo, Aleppo m. fl., finnas flera sådana byggnader, som då i regel äro bestämda för hvar sitt särskilda slag af varor och handel. H. A.*

Karavān-te. Se Te.

Karave'ller (sp. *carabe'la*), namn på de smärre af de tre fartyg, som af Columbus användes på hans

Columbus' två smärre fartyg (karaveler) vid Hispaniola (Haïti).

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

första upptäcktsresa till Amerika (se fig. och jfr Columbus, sp. 579). — Äfven i Norden funnos i början af 1500-talet ett slags krigsfartyg, som kallades karaveler. De hade en rad kanonportar uppe vid relingen, voro försedda med uppbyggnader både för och akter samt hade fyra master och bogspröt. På de tre aktersta masterna fördes latinsegel och på främsta masten två råsegel. På bogsprötet fördes ej segel. J. G. B.*

Karavélov. 1. Ljuben K., bulgarisk författare, f. 1837, d. 1879, var son af en kreaturshandlare, fick följa fadern på affärsresor i Turkiet, sattes i handelslära i Konstantinopel och kom 1858 till Moskva, där han studerade vid universitetet och utgaf en samling bulgariska folkvisor, *Pamjatniki narodnago byta Bolgar* (1861). Under sin vistelse i Serbien (1868) misstänktes han för delaktighet i mordet på furst Michail och flydde från Belgrad, men greps och hölls ett halft år fängslad i Budapest. Därpå slog han sig ned i Bukarest, där han från eget tryckeri utgaf den bulgariska revolutionära tidningen "Svoboda" (Frihet) och gjorde förberedelser för en nationell resning. Under hans ordförandeskap hölls i Bukarest 1870 en hemlig bulgarisk kongress. Efterspanad af turkiska myndigheterna, flydde han 1873 till Serbien, men återvände snart till Rumänien och utgaf tidningen "Nezavisimost" (Oafhängighet), sedermera "Znanie". I resningen och det rysk-turkiska kriget tog han dock icke del, utan bosatte sig i Rustschuk, där han egnade sig åt litteraturen. K. är grundläggare af den bulgariska novellistiken och den nybulgariska prosan. Hans första novellsamling utkom 1864 (ny uppl. 1898). Hans samlade skrifter (folkvisor, skisser, episka dikter, öfversättningar af Sjevtjenko, Heine m. fl.) utgåfvos i 8 bd af Stojanov 1887—88.

2. Petko K., den förres broder, bulgarisk statsman, f. omkr. 1840 i Koprivščica, d. 7 febr. 1903 i Sofia, studerade i Ryssland, användes under den ryska ockupationen af Bulgarien i dess förvaltning, var vicepresident i den konstituerande notabelförsamlingen i Trnova 1879 och intog sedan en framskjuten ställning i sitt lands politiska lif som ledare för ett "radikalt" parti. I Zankovs ministär 1880 var han finansminister, och mot slutet af s. å. bildade han själf regering. Efter dess störtande genom furst Alexanders statskupp 1881 begaf sig K. till Öst-Rumelien, där han blef gymnasielärare och sedan borgmästare i Filippopel, men efter författningens återställande 1883 vände han tillbaka till Bulgarien. Han blef president i sobranjen 1884 och trädde efter Zankovs fall i juli s. å. åter i spetsen för regeringen. Denna post innehade han under Öst-Rumeliens förening med Bulgarien 1885, hvilken han ifrigt befordrade, under det serbiska kriget s. å. samt ända till kuppen mot furst Alexander i aug. 1886. Hans förhållande till sammansvärjningen mot denne var tämligen tvetydigt; efter den revolutionära regeringens snara tillbakaträdande återtog han emellertid ärendenas ledning, men utan att vilja furstens återkallande, hvarför han också öfverflyglades af Stambolov. Vid sin abdikation i sept. s. å. utsåg furst Alexander honom tills. med Stambolov och Mutkurov till medlem af det provisoriska regentskapet, men hans oklara hållning gentemot ryssarna föranledde hans afgång i nov. Under den fortsatta kampen med Ryssland betraktades K. med mycken misstänksamhet och behandlades af Stambolov med stor hårdhet; efter upprorsförsöket i febr.—mars 1887 häktades han för någon tid, och efter Beltjevs mord 1891 fängslades han åter och dömdes till fem års fängelse. Han frigafs först någon tid efter Stambolovs fall (i dec. 1894), hvarefter han åter trädde i spetsen för "karavelisternas" parti; i mars 1901 blef han än en gång ministerpresident, men stupade redan i jan. 1902 på de finansiella svårigheterna. 1. A—d J. 2. H. B—n.

Karazi'n, Vasilij Nazarovitj, rysk statsman, f. 1773 i guv. Charkov, af grekisk härkomst, d. 1842, ville 1798 som officer lämna Ryssland utan tillstånd, blef kvarhållen, men slapp undan ett svårt straff tack vare ett bref till kejsar Paul. En anonym skrifvelse till Alexander I rörande politiska reformer förskaffade honom kejsarens förtroende. Han väckte förslaget om ett särskildt ministerium för folkupplysning, i hvilket han blef direktör för skolväsendet, grundlade universitetet i Charkov och deltog lifligt i det allmänna reformarbetet. Redan 1804 måste han dock lämna sin plats i ministeriet, satt en tid inspärrad i Schlüsselburg och stod under polisuppsikt på grund af sin politiska frimodighet och sitt folkliga bildningsnit. På sin egendom i byn Krutjik anlade han ett kemiskt laboratorium och meteorologiskt observatorium — Rysslands första — och införde en mängd förbättringar i jordbruket samt lättnader för sina lifegna bönder. A—d J.

Karbad (ty. *wannenbäder*) tagas uti s. k. badkar, som ha vanligen aflång form och äro af trä, marmor, cement eller metall (koppar, zink eller emaljeradt järn, de senare kallas i dagligt tal porslinskar). I Sverige stå dessa badkar fristående eller omklädda med en infattning af trä, som slutar med en bredare rand af mahogny e. d. Här äro två mässingsknappar anbragta, uti hvilka de s. k. hufvudbanden inpassas. Dessa utgöra ett stöd för hufvudet. På alla större anstalter utomlands äro karbaden nedsänkta i golfvet, och man nedstiger på en trappa i dem. Med en sådan anordning blir hvarje behandling i badet omöjlig och begagnas icke. I Sverige ökas de varma badens verkningar genom en mekanisk inverkan, den s. k. borstningsproceduren, der huden behandlas medelst borstar och lämplig tillsats af badtvål, en metod, som af främlingen högt skattas. Karbadens verkningar bedömas hufvudsakligen af badvattnets temperatur, som brukar växla från 35°—40° C. alltefter behag (se Bad). Det varma karbadet efterföljes i Sverige af en afkylningsprocedur, vanligen åstadkommen medelst duschbehandling. Vattnet i duschen tages af olika temperatur, börjar ofta med badets temperatur och öfvergår småningom till nästan källkallt, något som endast passar för friska personer. Som allmän regel uppställes, att man bör låta duscha sig med ett vatten, som är omkr. 10° lägre än karbadstemperaturen. Afkylning i karet afrådes, ty den kan ge-

nom ovårdsam behandling blifva rätt hälsovådlig. Tiden för ett vanligt karbad brukar växla från 15 till 20 min. *Prolongerade* bad äro sådana, som, tillsatta med något medicinskt ämne (tjära, svafvelväte o. d.), skola en längre tid få inverka på huden vid vissa hudsjukdomar. *Permanenta* kallas bad, som tagas dagar och veckor, ja månader i sträck och begagnas på de s. k. hudklinikerna i Tyskland. En badform, som på senare tid kommit i bruk, är *japanska* bad, som tagas vid 42°—45° C. under 2 min. Före nedstigandet öfverköljes nacke och hufvud med vatten af samma temperatur, omkr. 25 stora skopor. Efter badet följa lätt aftorkning och afkylning i form af luftbad. En annan form af japanskt bad består däri, att man efter ett vanligt karbad låter temperaturen ökas så hastigt, som patienten tål, till 43 à 45°, men ej under längre tid än 1 minut. Man använder dessa bad för att åstadkomma en kraftig, hastigt öfvergående hudretning. På andra ställen brukas dylika bad under längre tid för att åstadkomma en konstgjord feber, men det är ett bruk af kvacksalfvarna, som därigenom påstå sig bota allehanda lidanden, och torde vara ganska farligt, i synnerhet för personer, som öfverskridit 50 år. Ln.

Karbās (lånord, antagl. från lty. *karbatsche*; jfr po. *karbacz*; ordet lär från turk. lånats till de slaviska språken), rotting eller ris att aga barn med.

Karbenning, socken i Västmanlands län, Gamla Norbergs bergslag. 13,990 har. 1,634 inv. (1909). K. utgör ett konsist. pastorat i Västerås stift, Västerfärnebo kontrakt.

Karbid (af lat. *ca'rbo*, kol), *kem.*, betecknar i allmänhet en direkt förening mellan kol och ett metalliskt grundämne. Äfven vissa icke metalliska grundämnens kolföreningar benämnas dock karbider, t. ex. kiselns. Exempel på tekniskt viktiga karbider äro carborundum (se d. o.) och kalciumkarbid (se d. o.). I metallurgien äro andra karbider af stor betydelse, såsom järnkarbiden (se Järn, sp. 382). Jfr äfven Kol. G. H—r.

Karbidkol, *metall.* Se Anlöpa och Härdning.

Karbidkväfve, Kalkkväfve, *landtbr.*, ett konstgödselmedel, hvars verksamma beståndsdel är kalciumcyanamid (se Cyanamid). Det är ett svartgrått pulver, som innehåller omkr. 20 proc. kväfve, hvilket i jorden antagligen under inverkan af bakterier öfvergår till ammoniumsalt, som direkt eller efter omsättning till nitrat kan tjäna till växtnäring. — Karbidkväfve framställdes först af tysken A. Frank, men senare ha förändrade framställningsmetoder uppfunnits dels af tysken Polzeniusz, dels af svenskarna A. och F. Carlsson, hvilka nedbringat reaktionstemperaturen genom tillsats, den förre af klorkalcium, den senare af fluorkalcium. Den härvid erhållna produkten (den enligt Polzeniusz' metod framställda kallas kväfvekalk) är till sina egenskaper alldeles lik det äldre preparatet. Enligt Carlssonska metoden framställes karbidkväfve vid Månsbo kloratfabrik i Dalarna. — Som gödselmedel är karbidkväfve närmast att jämföra med svafvelsyrad ammoniak, men dess verkan har varit mer växlande, delvis troligen på den grund, att cyanamiden eller af densamma härrörande sönderdelningsprodukter verkat som växtgift, hvarför karbidkväfve bör inmyllas i jorden någon tid före sådden, så att det hinner öfvergå till ammoniumsalt, förrän det träffar växtrötterna. H. J. Dft.

Karbīn (fr. *carabine*), *krigsv.* Se Handeldvapen, sp. 1311.

Karbinōl (af lat. *ca'rbo*, kol), *kem.*, en af Kolbe för metylalkohol, CH_3OH, föreslagen benämning. Andra alkoholer kunna uppfattas som karbinol, i hvilken en eller flera af metylgruppens väteatomer äro ersatta af kolvätegrupper; så kan man t. ex. beteckna isobutylalkohol som isopropylkarbinol; sekundär butylalkohol kan kallas metyletylkarbinol. P. T. C.*

Ka'rbitz, stad i Böhmen, vid foten af Erzgebirge. 5,473 inv. (1900). Brunkolsgrufvor. J. F. N.

Karbōlfuksin, *bot.*, en i den bakteriologiska färgningstekniken allmänt använd lösning af fuksin i utspädd alkohol, tillsatt med något fenol. G. L—m.

Karboli'neum (af lat. *ca'rbo*, kol), *trädg.*, är en blandning af olika destillationsprodukter ur stenkols- och trätjära. Det började användas först som impregneringsmedel för trävirke, men då det föga motsvarat de förväntningar, som ställts på dess förmåga att skydda trä för röta, är dess användning för detta ändamål numera af ringa betydelse. I stället har det på senare tid fått användning i fruktträdgårdarna. Ämnet har med mycken reklam angifvits vara ett universalmedel mot snart sagdt alla sjukdomar och skador på fruktträd och bärbuskar. Noggranna undersökningar ha emellertid gifvit vid handen, att karbolineum gör ganska liten nytta mot sådana parasitsvampar och skadeinsekter, som angripa trädens blad och frukter, då det måste användas i starkt utspädda lösningar för att icke skada trädens gröna delar. Däremot synes det lämpa sig bra för användning under vintertiden till bekämpande af gallkvalster, vissa slag af sköldlöss, äppelbladloppor m. fl. samt dessutom till förgörande af mossor och lafvar på träden. Äfven anses det som ett godt medel till bestrykning af vissa slags sår på träden. Vanligt karbolineum är icke lösligt i vatten och kan sålunda icke omedelbart användas till besprutning. Till användning i trädgårdar utbjudes numera en stor mängd vattenlösliga karbolineumpreparat, innehållande tillsatser af linolja, soda, såpa m. m. I Sverige mest kända bland dessa äro lohsol, karbolineum och defensolat. C. G. D.

Karbōlsyra (af lat. *ca'rbo*, kol), *kem.*, *farm.* Se Fenol.

Karbonado, *miner.* Se Carbonado.

Karbonārisk, som har afseende på carbonari (se d. o.). — Karbonari'sm, åskådning eller handlingssätt, som kännetecknar carbonari. (se d. o.).

Karbonāt (af lat. *ca'rbo*, kol). 1. *Kem.*, salt af kolsyran. De neutrala karbonaten äro i allmänhet sammansatta enligt formeln R_2CO_3 och således metakarbonat. Af ortokarbonat, R_4CO_4, känner man blott några esterarter inom den organiska kemien. Karbonaten äro i allmänhet olösliga eller föga lösliga i vatten, men lösa sig under utveckling af kolsyregas lätt i syror. Lösliga karbonat ha blott alkalimetallerna. Vid upphettning sönderdelas de flesta i kolsyra och oxid, dock icke alkalimetallernas. De sura karbonaten, $RHCO_3$, äro stundom lösligare än de neutrala, såsom fallet är med järnets och med kalkens. När dessa sura karbonat i luften sönder-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

falla i kolsyra och de neutrala salterna, utfällas kalk och järn ur t. ex. källvatten och afsätta sig vid källans mynning som kalktuff, ockra e. d. Alkalimetallernas sura karbonat (bikarbonat) äro däremot märkbart svårlösligare än de neutrala. — 2. *Miner.* Se Carbonado. 1. P. T. C. (H. E.)

Karbonisatiōn. Se Karbonisera.

Karbonisēra (af lat. *ca'rbo*, kol), *text.*, genom förkolning borttaga vegetabiliska föroreningar ur fårull eller ylleväfnader. Många ullsorter, synnerligast från Syd-Amerika, Syd-Afrika och Australien, äro bemängda med en myckenhet "strö" (tistelborrar, halmpartiklar o. d.), som efter fabrikstvätten måste borttagas antingen på mekanisk väg (se Borrplys) eller på kemisk väg, d. v. s. medelst karbonisation. Ull, som är endast obetydligt ströbemängd, spinnes utan vare sig borrplysning eller karbonisation; men däraf framställdt tyg måste ofta karboniseras för att befrias från de vegetabiliska partiklar, som kunnat kvarhänga vid ullhåren under hela kard-, spinn- och väfprocesserna. (Eger tyget endast enstaka stänk af strö, vanligen framträdande först efter dess färgning, föredrar man att borttaga dessa med en liten nopp- eller plystång eller att dölja dem med någon nopptinktur af tygets färg. Karbonisationen, som på rätt sätt utförd ej bör skada ullfibrerna, kan nämligen knappast öfvergå dem alldeles spårlöst, utan gör dem lätt något sträfva eller mindre elastiska.) Karbonisation begagnas äfven för att tillvarataga ullhåren ur det affall, som uppstår vid borrplysningen, samt för att af halfyllelump bilda s. k. extraktull (se d. o.). Enklast verkställes karbonisationen på följande sätt. I ett blyinfodradt träkar, till lämplig höjd fylldt med utspädd svafvelsyra (3½ à 6° Baumé), inblötes godset under kortare eller längre tid, upptages därefter och "surras" i en blyklädd eller af nickelplåt tillverkad centrifug samt torkas slutligen vid hög temperatur (75 à 90° C.). Torkningen verkställdes förr och utföres delvis ännu i vanliga torkrum; men på grund af svårigheten att i den heta luften sorgfälligt sköta godset och öfvervaka torkningen begagnar man hellre särskilda, för olika metoder olika konstruerade ugnar, i hvilka godset långsamt föres fram emot en varm luftström. Växtämnena bli efter torkningen så sköra, att de med lätthet kunna söndersmulas och aflägsnas i form af damm. Lumpor och borraffall föras för detta ändamål genom en plysmaskin (se d. o.) och undergå därefter grundlig sköljning i vatten med någon tillsats af soda. Karboniserade tygstycken och lös ull föras från torkningen omedelbart till tvätt och sköljning för att snarast möjligt befrias från den intorkade syran. I st. f. flytande svafvel- eller saltsyra kan man i särskilda maskiner använda saltsyregas af hög temperatur, då karbonisationen utföres i *en* procedur. För redan färgade tyger, hvilkas nyanser skulle lida af syrebehandlingen, begagnar man en lösning af kloraluminium eller klormagnesium, som ställer sig något dyrare än syran och fordrar högre torktemperatur (120 à 130° C.). G. A. W.

Karbonit (af lat. *ca'rbo*, kol), ett af C. E. Bichel uppfunnet, för sprängning i kolgrufvor afsedt sprängämne, urspr. bestående af nitroglycerin, natronsalpeter och trämjöl; i karbonitens nyare afarter är trämjölet ersatt med hvetemjöl, hvarjämte vanligen några procent kaliumbikromat tillsatts. Karbonit, som i stor utsträckning användes i Tyskland och England, tillhör de s. k. säkerhetssprängämnena. E. S—m.

Karbōnsyra (af lat. *ca'rbo*, kol), *kem.*, kallas i organiska kemien hvarje syra, som en eller flera gånger innehåller atomgruppen CO_2H. P. T. C.*

Karbōnsystemet (af lat. *ca'rbo*, kol). Se Stenkolssystemet.

Karboru'nd, *kem.* Se Carborundum.

Ka'rbula, industriell inrättning nära Kotka stad i Finland, vid en vik af Finska viken, medelst särskild bibana förenad med Kotka—Kouvola järnväg. Egendomen, som jämte en mindre ångsåg inköptes 1881 af kaptenen, numera bergsrådet William Ruth, består nu af ett stort sågverk, träullfabrik, träsliperi jämte elektriskt kvarnverk, glasbruk med fyra ugnar och glasliperi, mekanisk verkstad med modellsnickeri och gjuteri, elektrisk kraftstation m. m., hvartill kommer ett antal skogshemman. Tillverkningen utgöres af trävaror, brunpapp (7,500 ton), fönster-, kristall-, hushålls-, lamp-, butelj- och medicinska glas, maskiner för trävaruindustrien, ångmaskiner, järnvägsvagnar, krigsmateriel m. m. Arbetarnas antal är omkr. 1,100. Affären ombildades 1902 till ett aktiebolag med numera 6 mill. marks kapital. T. C.

Karbu'nkel. 1. *Miner.* Se Ädelsten. — 2. *Med.* Se Bakteriologi, sp. 719, Hudsjukdomar och Mjältbrand.

Karburerad vattengas (af lat. *ca'rbo*, kol). Se Gas, sp. 774, och Lysgas.

Karburēring (af lat. *ca'rbo*, kol), *tekn.*, uppblandning af en brännbar gas med ångor af kolväten (bensol, petroleumeter o. d.) för att öka dess lyskraft. Metoden användes t. ex. för vattengas i lysgasverk. Se Gas, sp. 774, och Lysgas.

Karchēsion, ett forngrekiskt dryckeskärl med vid omkrets och två högt öfver brädden stigande grepar (se fig.).

Beotiskt karchesion.

Karcinologi (af grek. *karki'nos*, kräfta, och *lo'gos*, lära), vetenskapen om kräftdjuren.

Karcinōm (af grek. *karki'nos*, kräfta), *med.* Se Kräfta.

Karczag [ka'rtsag], stad i ungerska komitatet Jász-Nagykún-Szolnok, fordom hufvudstad i Stor-Kumanien. 20,896 inv. (1901), ungrare. Gymnasium, landtbruksskola. Den omgifvande trakten är ytterst fruktbar och producerar rikligt med spannmål, meloner, drufvor och annan frukt. J. F. N.

Karda. Se Appretera och Kardning.

Kardbenedi'kt, *bot.* Se Cnicus.

Kardborre. 1. *Bot.* Se Lappa. — 2. *Text.* Se Appretera.

Kardborrerot, *Radix Bardanæ*, *farm.*, erhålles af *Lappa officinalis* All., *L. minor* DC. och *L. tomentosa* Lam., har förr varit officinell hos oss. Som drog förekommer kardborreroten vanligtvis längsklufven och visar då en grå- eller mörkbrun, längsfårad och skrynklig barkyta samt ett ljust gråaktigt inre, ofta svampigt och sönderklyftadt. Smaken är slemmig, sötaktig och sedan bitter. Roten innehåller ett bitterämne, garfsyra m. m. Den

ingick i tidigare farmakopéers *Decoctum lignorum*, som dracks mot diverse kroniska invärtes sjukdomar (dyskrasier). O. T. S. (C. G. S.)

Kardec, Allan, pseudonym för Hippolyte Léon Denizard Rivail, fransk spiritist, f. 1803 i Lyon, d. 1869 i Paris. Han skref ett antal arbeten, afsedda att utbreda de spiritistiska lärorna i Frankrike; af hans verk må nämnas *Revue spirite, Le livre des esprits* (1857; "Andarnes bok", 1877), *Le livre des médiums* (1861) och *L'évangile selon le spiritisme* (1864; "Evangelium enligt spiritismen", 1880).

Kard|el', *sjöv.* 1. Se Kabel, Tross och Tågvirke. — 2. Ett tjockt tåg, hvarmed underrårna upp- och nedtagas. Kardelen "skäres" genom två å rån och ett under märsen sittande block, de förstnämnda kallade *kardelblock* och det senare *råhangarblock*. L. H.*

Kard|ell, Sven Johan, skolman, riksdagsman, f. 30 jan. 1842 i Avesta, student i Uppsala 1861, filos. doktor 1866, blef s. å. adjunkt vid läroverket i Falun och var 1868—1907 lektor i historia och latin i Östersund samt är sedan 1876 bibliotekarie vid det af honom ordnade och katalogiserade Jämtlands bibliotek (se Frösön). Han är ock sekreterare i Jämtlands läns fornminnesförening sedan dess bildande 1887 och utgifvare af föreningens tidskrift sedan 1906 samt var några år ordf. i styrelserna för länets folkhögskola och Östersunds arbetarinstitut. Han är äfven mångårig stadsfullmäktig och landstingsman samt har varit led. (sedan 1880) och vice ordf. (sedan 1886) i styrelsen för riksbankens afdelningskontor i Östersund. K. representerade Östersund och Hudiksvall i Andra kammaren 1888—1901 och ingick som afgjord frihandlare 1888 i stadscentern, var styrelseled. i den vid 1894 års riksdag bildade liberala klubben, som 1895 ombildade sig till folkpartiet (se d. o.), och blef s. å. led. af partiets niomannaråd. Då folkpartiet jan. 1900 uppgick i liberala samlingspartiet, valdes han till en af de s. k. förstärkningsmännen. Han var led. af särskilda utskottet för läroverksfrågor (1890), i lagutskottet (1894—95) och vice ordf. i första tillfälliga utskottet (1900) samt led. af befästningskommittén (1897—98). Som riksdagsman intresserade han sig i synnerhet för kultur- och undervisningsfrågor, men äfven för gruflagstiftning, arrendelag, dödsstraffets borttagande, lappfrågan etc. Bland K:s tryckta skrifter må nämnas *Om Frösö trivialskola* (1871), *Real-katalog öfver Östersunds h. allm. läroverks bibliotek* (1882—84), *Katalog öfver Jämtlands biblioteks småskrifter* (1885—88), *Minnen från fjällbygden och Fyrisvall, Professor Carl Zetterström och hans tid* (1886), *Prosten Tidemans dagbok* (1895), *Tvänne Dalaresor 1765 och 1799* (1909). T—s.

Kardemumma, *Fructus Cardamomi, bot., farm.*, kallas frukterna af *Elettaria cardamomum* Wh. o. Mat., en mångårig "kryddlilja" af fam. *Zingiberaceæ*, som växer ymnigt vild å de skuggiga, mycket fuktiga sluttningarna af bergen i södra delen af främre Indiens västkust. Den odlas i Västindien och på Ceylon, där en varietet, som har längre frukter, växer i skogarna. Växten är en ört med krypande rotstock, som mycket liknar ingefärsväxten, men de bladbärande stjälkarna äro högre och de blommande stjälkarna äro grenade. Blommorna äro grönhvita, frukten (fig. 1) är en tresidig, trerummig kapsel med omkr. 20 frön. Dessa frukter, som insamlas, innan de äro fullt mogna och läggas ut till eftermognad och torkning, äro de officinella kardemummorna, hvilkas kapselväggar äro pappersartade, gulaktiga, glatta, längdstrimmiga, omkr. 1 cm. långa, med de tre sidorna något konvexa och med en grund intryckning i midten. Kapselns spets är utdragen i ett kort spröt med rest af stiftet. De mycket hårda fröna äro omslutna af ett hinnaktigt hylle (arillus). Deras färg är röd- eller gråbrun; längden är 3—4 mm. och bredden 2 mm. De ha oregelbundet tärningslik form och äro groft tvärskrynkliga. Lukten är starkt kryddartad, likaså smaken, som erinrar något om kamfer. Den viktigaste beståndsdelen är en flyktig olja. Askan af kardemummor, likasom af flera andra kryddliljor, är märkvärdigt rik på magnesia. — Af kardemumma finnas två slag: Malabarkardemumma (fig. 1), den ofvan beskrifna sorten, som är den bästa, och Ceylonkardemumma (fig. 2), som erhålles af den på Ceylon växande varieteten och är betydligt längre (ända till 4 cm.) och af mer brunaktig färg. Den kardemumma, som erhålles af arter af det närstående släktet *Amomum* (se d. o. och fig. 3), kommer sällan i handeln i Europa. Kardemummor användas i den kryddblandning, som benämnes *Curry powder*, som krydda till mat, särskildt i bröd, och i drycker (glögg) samt ingå i åtskilliga sammansatta medikament, för att förbättra deras smak. Kardemumma förfalskas genom oljans afdestillering. O. T. S. (G. L—m.)

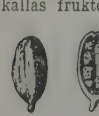

Fig. 1. Malabarkardemumma.

Fig. 2. Ceylonkardemumma.

Fig. 3. Frukt (kardemumma) af *Amomum cardamomum*.

Ka|rdia (grek. *kardi'a*, magmun), *anat.*, gränstrakten mellan matstrupen och magsäcken, där den förra plötsligt vidgad öfvergår i den senare; äfven topografiskt däremot svarande region af bukhålan och främre bukväggen. G. v. D.*

Kardialgi (af grek. *kardi'a*, magmun, och *a'lgos*, smärta), Magkramp, Gastralgi, Gastrodyni, kallas en smärta i maggropen, som beror på en retning af magsäckens sensitiva nerver, "magneuralgi", och som uppträder anfallsvis eller mera ihållande, merendels som symtom af någon sjukdom i magsäcken, t. ex. kräfta, magsår, magkatarr, eller endast af en digestionsrubbning, dyspepsi, vid närvaro af retande, skarpa, osmältbara födoämnen, eller ock beroende af en allmän rubbning i nervsystemet, såsom vid anemi och bleksot, hysteri m. fl. sjukdomar. Att botemedlen måste rätta sig efter orsakerna och äro lika mångfaldiga som dessa, faller af sig själf. F. B. (I. H.)

Kardinal (lat. *cardinālis*, af *cardo*, eg. dörrhake, hufvudpunkt, "kring hvilken allt vänder sig"). 1. Adj., ypperst, hufvudsaklig, hufvud-. — 2. Subst., innehafvare af den högsta värdigheten inom romersk-katolska hierarkien. Urspr. användes kardinal som adjektivattribut till präst i samma betydelse af "hufvud-", som det ännu har i sammansättningar. Kardinalpräster förekommo i äldre tider ej blott vid kyrkorna i Rom och trakten där-

omkring, utan äfven på flera andra ställen. Först 1567 förbjöds kardinalstitelns användande för andra än dem, hvilka påfven tilldelat densamma. Beträffande det nu existerande för romerska kyrkan så viktiga kardinalkollegiet, har detta historiskt framvuxit ur den romerske biskopens hjälppräster vid Roms hufvudkyrkor (*tituli*), presbyterer och diakoner; till dessa, hvilka började anlitas äfven som ett påfligt råd, inkallades redan från 8:e årh. de 7, sedermera 6 biskoparna i Roms omnejd (Ostia, Porto, Sabina, Palestrina, Frescati, Albano). Redan då funnos alltså tre grader: kardinalbiskopar, kardinalpresbyterer och kardinaldiakoner. När kardinalerna genom Nikolaus II 1059 fingo hufvudinflytandet vid påfveval, begynte deras stora historiska betydelse. Sedan omkr. 1150 kunna de visas ha bildat ett fast kollegium. Grundläggande för dettas organisation blef Alexander III:s lagstiftning 1179 (se Konklav). Sedan 13:e årh. är det vanligt att utmärka äfven icke-romerska prelater genom utnämning till romerska kardinaler på så vis, att de nominellt göras till kyrkoherdar eller diakoner vid någon af de kyrkor i Rom, där kardinalvärdighet medföljer. (första kända fallet var ärkebiskopen af Magdeburg 1012). Somliga af dessa kardinaler flytta till Rom (alla i Rom bosatta inklusive de 6 biskoparna kallas *cardinales in curia*), andra förvalta sina ämbeten som förut (*cardinales extra curiam*); de förre äro vanligen talrikare, bilda kardinalkollegiet och ha haft största betydelsen som påfvens ”domkapitel”; vid påfveval samlas dock alla till Rom. Antalet kardinaler var i början ej stort, under medeltiden vanligen 10—15 st.; Baselkonsiliet fastslog antalet till 24. Det växte med renässansens behof af praktfullare påfvehof; Leo X ökade det ända till 65. Sin afslutning fick lagstiftningen på detta område genom Sixtus V:s bulla *Postquam* 1586, då antalet efter de 70 äldste fixerades till 70. Inalles finnas 75 kardinalplatser (tituli), men alltid hållas flera vakanta; ej ens talet 70 har någonsin nåtts; vid 1910 års början var antalet 6 kardinalbiskopar, 43 kardinalpresbyterer och 5 kardinaldiakoner, alltså 54 (däraf 32 ”in curia”). Italienarna ha alltid varit i majoritet; därnäst fransmännen, som dock på sistone fått träda tillbaka för Österrike-Ungern och Spanien (hvardera af dessa bägge riken har f. n. 5, Frankrike 3, Portugal och Tyskland 2 o. s. v., inalles 23 icke-italienare). Kardinalerna utnämnas fritt af påfven i konsistorium; Österrikes, Spaniens och Portugals statsöfverhufvud ha dock rätt att föreslå (de s. k. kronkardinalerna). Någon verklig rangskillnad finnes ej mellan de olika slagen af kardinaler; alla ha numera furstes rang, föra titeln *eminens* och en kordräkt af högrödt siden med långt släp, röd ”beretta” (fyrhörnad mössa) eller ”berettina” (kalott), röda skor samt baldakin vid processioner; hvardagsdräkten är prästens svarta med röda kanter. Redan från Innocentius IV (1243—54) stammar bruket att till den nyutnämnde öfverlämna en högröd bredskyggig hatt (se fig.) med hängande snören och tofsar (till kardinalerna extra curiam blott berettina). Enligt gammal sed få de icke färdas på gatan annat än i vagn. Kardinalerna ”in curia” få ej lämna Rom utan påflig tillåtelse. De stå alla under uteslutande påflig jurisdiktion. Om inkomsten från ”tituli” ej når 20,000 lire, ifylles det felande från påfvens kassa.

Kardinalshatt

Kardinalerna ”in curia” ha alltjämt den gamla uppgiften att assistera påfven vid gudstjänsterna; deras viktigaste historiska uppgift blef dock att vara påfvens högsta stats- och kyrkoråd, hvar vecka sammankalladt af honom till hemliga eller offentliga öfverläggningar, kalladt kardinalkonsistorium. Efter ofelbarhetsdogmen 1870 har detta konsistorium dock alltmera sällan anlitats, och det har under den nuv. påfven Pius X faktiskt upphört att fungera som påfligt råd; det sammankallas nu blott för att celebrera större fester. Kardinalernas verkliga betydelse som korporation är nu begränsad till påfvevalen (se Konklav). Däremot ega de fortfarande delaktighet i kyrkostyrelsen som chefer för eller bisittare i kardinalkongregationerna (se Kurian). Ordförande i kollegiet är den äldste (alltid biskop i Ostia) som kardinaldekan. Inflytelserikast är statssekreteraren, hvilken kan betecknas som påfvens utrikesminister och i hvars hand genom 1908 års reform nästan alla regeringens trådar samlats; f. n. innehas ämbetet af spanjoren-engelsmannen Merry del Val. Af öfriga f. n. mera bemärkta kardinaler må nämnas förre statssekreteraren Rampolla och chefen för propagandan Gotti, båda Pius X:s medtäflare vid sista påfvevalet, vidare camerlengon (se d. o.) Oreglia, tillika kollegiets dekanus, som camerlengo vikarierande påfve under sista sedisvakansen (påfvelediglheten) 1903, de båda bröderna Vannutelli, mycket använda i diplomatiska uppdrag, den för sin fiendskap mot all modern forskning i Frankrike beryktade ärkebiskop Andrieu i Bordeaux, spanjoren och kapucinmunken Vivès y Tuto, hvilken i Italien f. n. allmänt betecknas som den inflytelserikaste af alla kardinalerna och som representerar den ytterligast gående ultramontanismen, samt den sist utnämnde, af Pius X mycket anlitade italienaren Gaëtano de Lai. Senaste kardinalsutnämningen skedde 1907. — Litt.: A. Mater, ”L'église catholique, sa constitution” etc. (1906), P. M. Baumgarten, ”Verfassung und organisation der kirche” (s. å.) och ”Die kirche unserer zeit” etc. (2 uppl. 1904—07; praktverk, med biografier öfver kardinalerna), Trombetta, ”De iuribus prælatorum romanæ curiæ” (1906), J. B. Sägmüller, ”Lehrbuch des katholischen kirchenrechts” (2:a uppl. 1909), ”Gerarchia cattolica” (årligen, biografiska data om kardinalerna). — 3. Ett slags dryck, som förtäres kall och består af hvitt vin med tillsats af diverse kryddor, vanligen socker och pomeransskal. 2. Hj. H—t.

Kardinalbiskop. Se Kardinal 2.

Kardinalblodådror, *zool.* Se Kardinalvener.

Kardinaldekān. Se Kardinal 2.

Kardinaldiakōn. Se Kardinal 2.

Kardinaldygderna (se Kardinal 1), en under medeltiden uppkommen beteckning för de fyra hufvudformer af dygden: *visheten, modet, måttligheten*

och *rättfärdigheten*, hvilka, först uppställda af Platon, sedan särskildt genom stoicismen blifvit ett inom etiken häfdvunnet schema. Vid sidan af dessa, de s. k. moraliska l. världsliga dygderna, ställde skolastiken (efter 1 Kor. 13: 13 m. fl. bibelord) de tre

förekommer såväl i närheten af städerna som djupt inne i skogarna. Under sommaren lefva dessa fåglar parvis, höst och vinter däremot i små flockar samt stryka under den sistnämnda årstiden ofta omkring. Kardinalen är en orolig fågel, som flyger lätt och stän-

Fig. 1. Visheten.

Fig. 2. Modet.

Fig. 3. Måttligheten.

Fig. 4. Rättfärdigheten.

Fig. 5. Tron.

Fig. 6. Hoppet.

Fig. 7. Kärleken.

Kardinaldygderna. Efter "I Tarocchi", två serier italienska kopparstick från 1400-talet.

s. k. teologiska l. gudomliga dygderna: *tron*, *hoppet* och *kärleken*. Vid dygdelärans kasuistiska utbildning kommo småningom ytterligare grupper och undergrupper af dygder till. Framställningen i allegoriska figurer af sådana dygder och de dem motsatta lasterna var ett älsklingsämne för den medeltida konsten (se fig. 1—7). (E. Bg.)

Kardinälen, *Cardinalis virginianus*, *zool.*, en till de finkartade fåglarnas familj inom tättingarnas ordning hörande art, är mörkare och ljusare skarlakansröd, med svart hjässa och strupe. Honan är ofvan rödbrun, under gråbrun, med hjässan, vingpennornas yttre kant, täckfjädrarna och stjärten mörkt skarlakansröda. Fågelns längd stiger till 20 cm. Kardinalen är utbredd öfver Mexico, Kalifornien och Förenta staternas södra delar samt är där allmän. Genom sin praktfulla fjäderdräkt faller den redan på långt håll i ögonen och utgör en af skogens prydnader. Den vistas gärna bland slingerväxter och

digt är i rörelse. Dess föda utgöres af frön, säd, bä och leddjur. Fågelns sång berömmes af amerikanerna, hvarför den af dem blifvit kallad "Virginia näktergal". I fångenskap är den lätt att underhålla och fortplantar sig därvid icke så sällan. C. R. S.

Kardinalinfa'nten, namn på infanten Ferdinand (se d. o., sp. 61).

Kardinalkollegiet. Se Kardinal 2.

Kardinalkonsistōrium. Se Kardinal 2.

Kardinalpresbytērer. Se Kardinal 2.

Kardinalpräst. Se Kardinal 2.

Kardinalpunkter (se Kardinal 1), hufvudpunkter, t. ex. i en bevisföring; *astron.*, de fyra punkter af horisonten, som motsvara de fyra hufvudväderstrecken, nord-, öst-, syd- och västpunkterna. B—d

Kardinalshatten. Se Kardinal 2.

Kardinaltal, *mat.* Se Räkneord.

Kardinalvener (Kardinalblodådror), *zool.*

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

de pariga blodkärl, som hos fiskarna föra blodet från hufvud (*främre* kardinalvener) och bål (*bakre* kardinalvener) till hjärtat. Hos människan liksom hos alla andra högre ryggradsdjur återfinnas samma kärl på fosterstadiet, medan de hos den fullvuxna individen till största delen tillbakabildats och ersatts af andra blodådror. L—e.

Kardiográf (af grek. *kardi'a*, hjärta, och *gra'fein*, skrifva), *med.*, apparat, som registrerar hjärtstötens förlopp. Se Hjärtat, sp. 863) och hvars kurva benämnes kardiogram, hjärtstötskurva. Apparaten (se fig.)

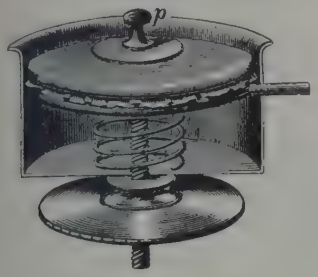

Mareys kardiograf. (1/2.)

åtgöres af en pelott (*p* å fig.), som anbringas å det ställe af bröstkorgen, där hjärtstöten iakttages. Pelotten är förbunden med en gummimembran, som är utspänd öfver en metalldosa, hvilken i sin ordning medelst en gummislang är förbunden med en skrifkapsel. Pelottens rörelse öfverföres medelst den i apparaten inneslutna luften på skrifkapselns membran. Jfr Pulslära. J. E. J—n.

Kardiogra'm (se Kardiograf), hjärtstötskurva. Å fig. är den öfre kurvan en pulskurva från hals-

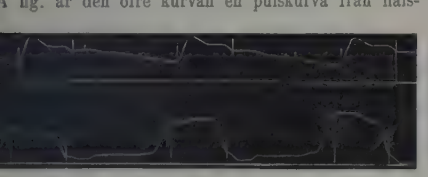

Pulskurva och hjärtstötskurva, skrifna samtidigt. (Förminsk.)

pulsådern och den undre en hjärtstötskurva. Båda äro skrifna samtidigt.

Kardioid, *mat.* Om en cirkel rullar utan glidning på en annan fast cirkel med lika stor radie och om man på den rörliga cirkelns periferi tager en punkt, så beskrifver denna punkt en kroklinje, som kallas kardioid. Kardioiden är ett specialfall af epicykloiden och har erhållit sitt namn på grund af det hjärtformiga utseendet (af grek. *kardi'a*, hjärta och *ei'dos*, utseende). Den kan för öfrigt äfven anses som ett speciellt slag af Pascals snäcka (se d. o.) samt eger i optiskt hänseende den egenskapen att vara katakaustika (bränn-linje) till de strålar, som, utgående från en punkt på en cirkelperiferi, reflekteras mot samma periferi. (I. F.)

Kardiorexi (af grek. *kardi'a*, hjärta, och *rexis*, bristning), *med.*, hjärtbristning, hjärtruptur (*ruptura cordis*). Genom åtskilliga sjukliga förändringar (fettdegeneration, infarktbildningar, svulster m. m.) bli hjärtats väggar skörare än normalt. I sällsynta fall händer det under sådana förhållanden, att ögonblicklig död inträffar därigenom, att hjärtväggen brister. Den närmast framkallande orsaken är vanligen någon ansträngning, som ökat blodtrycket i hjärtat, såsom krystning, lyftning, uppstigande för trappor o. d. F. B. (G. F—r.)

Kardis (lett. *Kärdi*), gods i Lais socken, Dorpatska kretsen, i norra Livland, nära gränsen mot Estland. Där afslöts 21 juni 1661 mellan Sverige och Ryssland en fred, som hufvudsakligen var en stadfästelse af freden i Stolbova.

Karditis (af grek. *kardi'a*, hjärta) l. Pankardit (af grek. *pas*, all), *med.*, en inflammatorisk förändring i hjärtat, som intresserar hjärtväggens alla lager. Hos oss användes termen hufvudsakligen i sammanställningarna perikardit, inflammation af hjärtats yttre beklädande hinna (*pericardium*), endokardit, inflammation af den inre hinnan (*endocardium*), och myokardit, inflammation i hjärtmuskeln. Se vidare Hjärtsjukdomar. F. B. (G. F—r.)

Karditsa. 1. Grekisk nomos (förvaltningsområde), omfattande sydvästra delen af Tessalien. 2,647 kvkm. 92,941 inv. (1907). — 2. Hufvudstad i ofvannämnda nomos, vid en biflod till Salambria och vid järnvägen Belestinos—Kalampaka. Omkr. 10,000 inv. Viktigt handelscentrum för en stor del af den västra tessaliska slätten. J. F. N.

Kardläder. Se Kardning.

Kardning, *text.*, en behandling, som ull, bomull och åtskilliga andra spånadsämnen måste undergå, innan de kunna spinnas till garn. Kardningen afser dels att så fullständigt som möjligt särskilja de hoptofvade eller orediga spånadsfibrerna från hvarandra och i någon mån parallellisera dessa, dels att af de sålunda utbredda fibrerna bilda så jämna och homogena tågor (slubbgarn, se sp. 924, slivers, se sp. 927) som möjligt; dessa ombildas genom efterföljande sträckning och snoning i spinnmaskinen till hållbart garn. Kardningen, som sker antingen för hand eller med maskin, består däri, att materialet bearbetas mellan två ytor, som äro tätt besatta med fina tänder (kardnock). Nocktänderna, af järn- eller ståltråd, äro böjda två och två och från baksidan instuckna genom ett band af läder eller af mångdubbelt, med kautschuk hoplimmadt bomullstyg, som utgör bottnen till det s. k. kardläder, hvarmed de kardande ytorna äro beklädda. Handkardor ha små, platta ytor och föras medelst handtag (jfr äfven stockkarda i art. Hargreaves). Vid maskinkardning äro kardytorna mycket större, hvarjämte åtminstone den ena alltid är cylindrisk, under det att den andra kan vara antingen plan eller cylindrisk. Fig. 1 utgör en schematisk bild af en ullkardmaskin af enkelt slag. Ullen, som för hand eller af en automatisk anordning utbredes på den ändlösa *matarduken*, *D*, införes mellan ett par med sågtandsformig s. k. bandnock beklädda valsar (*entré-* l. *matarvalsar*), från hvilka den stora, med vanlig kardnock beklädda *cylindern*, *C*, griper flockarna. Mycket nära intill cylindern äro åtskilliga valsar, *A* och *V* (*arbetsvalsar* och *vändarevalsar* eller korteligen "arbetare" och "vändare"), lagrade. Fig. 2 tjänar till förtydligande af dessa valsars verkningssätt, som är följande. Ulltappar, som af

cylindern föras framåt, gripas af och kardas eller bearbetas mot den långsammare roterande arbetsvalsen *A*; en del fibrer fastnar i denna, en del

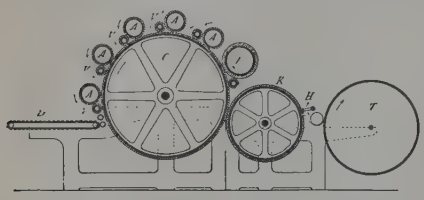

Fig. 1. Schematisk bild af en ullkardmaskin.

medföljer cylindern vidare framåt. Arbetsvalsen måste emellertid åter befrias från sina ulltappar, för att dess nock ej inom kort skall alldeles fyllas med ull och bli otjänlig till vidare kardning. Fig. 2 visar, huru vändaren *V* med sin antydda nocklutning och vridningsriktning utför detta befrielsearbete. Vändaren, som har mindre omkretshastighet än cylindern, aflämnar i sin ordning ullen till denna, som än en gång låter ullen komma i beröring med ''arbetaren''. På detta sätt upprepas kardningen flera gånger mot samma arbetsvals, ända tills flockarna blifvit så aftunnade och utredda, att de gå vidare till nästa valspar, hvars ''arbetare'' sitter något litet närmare cylindern, och där utsättas för ytterligare kardning. De ullfibrer, som kunnat medfölja cylindern ända fram förbi den sista arbetsvalsen, äro tills vidare färdigkardade och skola uttagas ur cylinderns nock; de ha emellertid, åtminstone delvis, neddragits tämligen djupt mellan nocktänderna, hvarför det är nödvändigt att först lyfta upp dem på ytan eller något däröfver. Detta åstadkommes af den s. k. *löparvalsen*, *L* (äfven kallad *volant*), som eger mycket lång och mjukt elastisk nock, hvilken vid löparens hastiga rotation (den har betydligt större omkretshastighet än cylindern) liksom sopar fram fibrerna till cylinderns yta. Sedan fibrerna sålunda lyfts upp på cylinderns nockspetsar, föras de vidare framåt och komma i beröring med den nära liggande *kamvalsen* (*peigneuren*, *framvalsen*), *K*, som har en relativt långsam rotation. De öfvergå nu på dennas nock och bilda där ett tunt, jämnt lager, hvilket af den hastigt oscillerande *hackarkammen*, *H*, löstages och i form af ett tunt flor öfverföres till *vaddtrumman*, *T*, kring hvilken floret lindas i många hvarf, som tillsammans bilda en vadd. När vadden blifvit lagom tjock, afskiljes den från trumman (antingen automatiskt eller för hand) och inmatas till en andra kardmaskin af i hufvudsak samma slag för att än en gång kardas. Den första kardmaskinen kallas *förskrubbel*, den andra *renskrubbel*. Renskrubbeln lämnar ifrån sig en vadd af jämnare beskaffenhet än förskrubbeln, men dess vadd skall genomgå ännu en tredje kardmaskin, *slubben*, som beträffande det egentliga kardningsarbetet verkar alldeles lika med de båda förra maskinerna, endast höjande deras effekt. Det från slubbens kamvals afkammade floret skall emellertid ej liksom i de båda föregående fallen bilda en vadd, utan skall nu delas till smala band eller tågor, s. k. *slubbgarn*, som spinnmaskinen sedermera skall sno och sträcka. Många olika metoder har man praktiserat för att af floret bilda slubbgarn. Så t. ex. var på de äldsta kardmaskinerna (af ännu enklare slag än de nu beskrifna) kamvalsens nockbeklädnad anbringad i form af horisontella kardband, något litet afskilda från hvarandra; floret blef då ej sammanhängande, utan nedföll som smala hoprullade tågor (påminnande om nutida vaddlister för fönstertätning), hvilka genom rullning mot ett underlag erhöllo något större hållbarhet. Dessa korta ulltågor (endast så långa som kardmaskinens bredd) måste sammanskarfvas och gåfvo naturligtvis ett mycket bristfälligt garn. Enligt en annan idé gjordes kamvalsens nockbeslag randigt i valsens *vridningsriktning*, d. v. s. liknande en mängd på valsen uppträdda ringar med smala tomrum mellan hvarje. Floret blef ej heller här sammanhängande, utan bildade smala, men kontinuerliga band, som emellertid voro mycket ömtåliga och därför inleddes mellan två par läderbeklädda frottervalsar (''byxvalsar''),

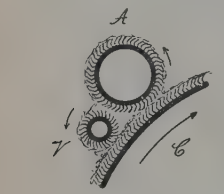

Fig. 2. Arbets- och vändarvalsars verkningssätt.

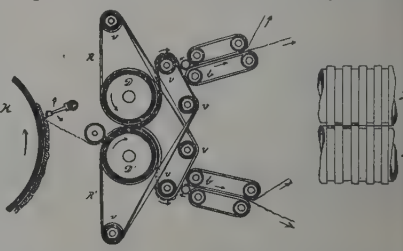

Fig. 3. Remflordelaren.

hvilka jämte sin rotation äfven hade en i axelriktningen hastigt fram- och återgående rörelse, som gaf ullbanden en rund form och något större fasthet. Ehuru denna metod utgjorde ett stort framsteg, var den behäftad med åtskilliga olägenheter: ullbanden blefvo ej särdeles likformiga, och cylindern fick ej afbörda sig all sin färdigkardade ull. Sistnämnda olägenhet afhjälptes visserligen genom att man anbringade ännu en randig kamvals, som upptog ullflor från de ränder, som den förra kvarlämnat. Florbanden blefvo emellertid mycket ojämna, hvilket i sin ordning förorsakade en ojämn spånad med däraf följande bältig och misslyckad väfnad. Ett annat framsteg bestod däri, att man använde en kamvals med fullständig nockbeklädnad och lät det sammanhängande ullfloret ingå mellan ett par axlar, som voro försedda med en mängd fina runda knifklingor, hvilka parvis klippte floret till smala band. På detta sätt blefvo nog banden jämnare; men då alla fibrer, som lågo böjda öfver gränsen mellan två band, blefvo afklippta, kanske på flera ställen, bortföllo många korta ullhår och garnet blef mindre värdefullt. Den s. k. *stålbandsflordelaren* (system Bolette), som efterföljde den nyssnämnda konstruktionen, skonade visserligen ullhåren från afklippning, men hade andra olägenheter och var användbar endast för korta ullsorter. Bäst af alla de många

ordelningsapparater, som sett dagen, är den af Célestin Martin i Verviers uppfunna *remflordelaren* fr. *continu diviseur à lanières*, se fig. 3). Här nnas två med jämbreda spår försedda *delnings-alsar* af gjutjärn, DD^1; i dessas spår framgå små ndlösa remmar, RR^1, hvilka af andra valsar, *vv*, edas så, att hvarannan rem går från den undre del-ingsvalsen uppåt, hvarannan från den öfre del-ingsvalsen nedåt. (På återvägen är hvarje rem vri-en ett halft hvarf, så att den går på kant mellan e mötande remmarna och ej behöfver komma i be-öring med dessa.) Då remmarna vid delningsvalsar-

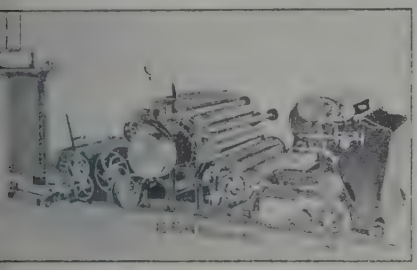

Fig. 4. Förskrubbel.

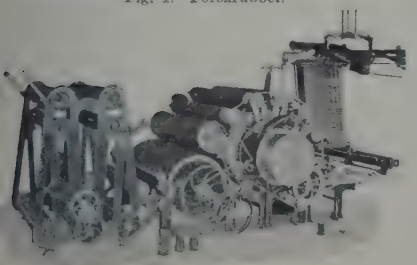

Fig. 5. Renskrubbel.

Fig. 6. Slubb.

Fig. 4—6. Modernt kardverk för ull.

as beröringslinje fullständigt utfylla de nedsvarfvade gåren, blir det från kamvalsen kommande ullfloret adigt inklämdt och framdraget liksom mellan två åta valsar; men alltefter som valsarna och rem-arna röra sig framåt, måste floret delas till band, om medföljа remmarna uppåt och nedåt. Dessa and gripas sedermera af de läderbeklädda byx-alsarna, *bb*, hvilka knåda dem till runda *slubb-arnsändar*. Efter utgången från byxvalsarna lindas ubbändarna kring några trästafvar, hvilka under namn af *slubbgarnsbobiner* sedermera föras till spinn-maskinen. En senare variation af remflordelaren eger — i stället för de många småremmarna — endast en enda lång ändlös rem, hvilken börjande vid maski-nens ena sida ledes kring de båda delningsvalsarna och ett par smalare ledvalsar i många 8-formiga hvarf småningom bort till den andra sidan, hvarifrån den går direkt tillbaka till utgångspunkten. Fig. 4—6 visa ett stort modernt kardverk af svensk tillverkning. Öfverst synes förskrubbeln (fig. 4) med automatisk mataranordning, i midten (fig. 5) ren-skrubbeln, dit vadden föres automatiskt från för-skrubbeln; längst ned (fig. 6) är slubben med flor-delaren. (I verkligheten stå de tre maskinerna naturligtvis *bredvid* hvarandra.) Stundom använder man automatisk vaddöfverföring äfven mellan 2:a och 3:e maskinen.

För bomullskardning användas maskiner af olika slag: dels valskardmaskiner, som till byggnad och verkningssätt likna en enkel ullkardmaskin, dels top- l. flatkardmaskiner, dels ock kombinationer af båda systemen. Valskardorna äro mycket produktiva, men lämna icke så fint resultat som flatkardorna, emedan fibrerna ofta bli omvikta, när vändarvalsen, *V* (se fig. 2), skall återlämna dem till cylindern, *C*. Flatkardmaskinerna ega inga arbets- och vändarvalsar; i de förras ställe finnes ett större antal platta kardskifvor, hvilande nära intill den roterande cylindern. Dessa flatkardor äro antingen *stationära* eller *vandrande*. I förra fallet upplyftes en och en då och då i och för putsning antingen för hand eller automatiskt. Den automatiska puts-ningen af stationära flatkardor kräfver en ganska komplicerad mekanism, i synnerhet som de främre kardorna behöfva putsas oftare än de bakre. Vid maskiner med vandrande kardor (eng. *revolving flat*

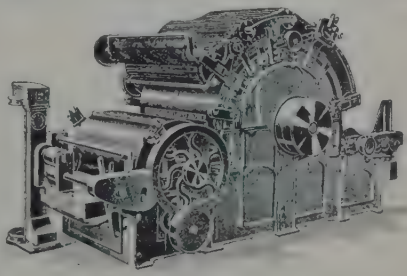

Fig. 7. Bomullskardmaskin med vandrande kardor.

cards; se fig. 7) äro samtliga flatkardor (till ett antal af 50 à 100 eller därutöfver) förenade till en ändlös kedja och glida långsamt på ett par bågar mycket nära cylinderns kardnock. När de utfört sitt kard-ningsarbete mot något mer än $^1/_3$ af cylinderom-kretsen, föras de i upp- och nedvänd ställning till-baka öfver några ledrullar och undergå samtidigt putsning af en enkel mekanism (en liten gungande kam och en roterande spiralborste). De kunna slipas eller smärglas, utan att löstagas från maskinen. Maskiner, som ega både vals- och flatkardor, äro produktiva och lämna ett slätare garn än maskiner med enbart valskardor. Vid bomullskardning låter man det från kamvalsen (här, d. v. s. i bomulls-

fabriker, vanligen kallad *doffer*) afkammade floret ledas genom en tratt och i form af en 20 à 40 mm. bred tåga (*sliver*) uppsamlas i en hög, smal kanna. Till grofva garnnummer är *en* kardning till fyllest, men till finare nummer behöfvas två kardningar. I sistnämnda fall sammanföres en mängd slivers från förkardan och vecklas i en särskild maskin (*Derby-doubler*) kring en vals, som sedermera bringas till finkardan, d. v. s. den andra kardmaskinen. Se vidare Bomullsindustri. G. A. W.

Kardnock, *text.* Se Kardning.

Kardol [-dål], *bot. farm.* Se Acajou.

Kardönen, *bot.* Se Cynara.

Kardorff, Wilhelm von, tysk politiker, f. 1828 i Neustrelitz, d. 21 juli 1907 i Niederwabnitz (Schlesien), tog redan 1853 afsked från ämbetsmannabanan och blef riddargodsegare i Schlesien, var 1884—95 landtråd, satt 1866—76 och 1888—97 i preussiska landtdagens deputeradekammare och tillhörde tyska riksdagen från 1867 till kort före sin död som medlem af rikspartiet. K. var ifrig protektionist, deltog 1876 i grundandet af Zentralverband deutscher industrieller och slöt sig på 1890-talet till Bund der landwirte, hvarur han dock utträdde, när dess styrelse uppträdde emot 1902 års tulltariff. K:s namn är politiskt närmast förknippadt med det af vänsterpartierna häftigt bekämpade förslag om tariffens behandling i klump (''antrag Kardorff''), som blef riksdagens beslut 11 dec. 1902 och möjliggjorde den starkt protektionistiska tariffens antagande några dagar senare. V. S—g.

Kardtisteln, *bot.* Se Dipsacus.

Karduän, förvrängd form för korduan (fr. *cordouan*, sp. *cordoban*, hörande till staden *Córdova*), ett slags logarfvadt läder, som urspr. skall ha beredts af araber i Córdova och däraf fått sitt namn. Se Läder.

Kardücher. Se Kurderna.

Kardull, finhärig, kort och krusig ull, som lämpar sig till förfärdigande af klädesartade, valkade tyg med filtaktig yta, såsom kläde, flanell, fris, kasimir etc. Karduli bör utsträckt vara kortare än 100 mm. Jfr Appretera, Kamull och Ull. (G. A. W.)

Karduniaš, namn på Babylonien (se d. o., sp. 574).

Kardüs (it. *carto'ccio*, strut, af lat. *charta*, papper), ett vanligen af papper eller papp förfärdigadt och med fabriksmärke försedt omhölje för en viss kvantitet tobak, tändstickor, krut, hagel e. d.; den i detta omhölje förvarade kvantiteten tobak, hagel etc. — Kardus, som innesluter en för ett kanonskott afvägd krutmängd (jfr Laddning), gjordes förr af papp, ylletyg eller tältduk, numera af silkesaffallstyg eller ännu hellre af tyg tillverkadt af krut. Af vikt är nämligen, att kardustyget fullständigt förbrinner samt om möjligt äfven bidrar till gasutvecklingen. G. af Wdt.

Karduspapper (se Kardus), ett slags groft, gulbrunt omslagspapper.

Kare (isl. *Kári*), *nord. myt.*, son till Fornjot (se d. o.), vindens gud, troligen samma ord som svenska kåre, vindkåre, hvaraf sjömansuttrycket: Blås Kajsa! torde vara en skämtsam förvrängning. Som mansnamn är det förkortning af sammansatta namn, t. ex. Styrkar, och motsvaras af kvinnonamnet Kara (isl. *Kára*). B—e.

Kareby, socken i Göteborgs och Bohus län, Inlands södre härad. 3,655 har. 1,205 inv. (1909). K. bildar med Romelanda ett regalt pastorat i Göteborgs stift, Älfsyssels södra kontrakt.

Karéer, judisk sekt. Se Karaiter.

Karélen (fi. *Ka'rjala*). 1. I inskränkt mening finskt landskap med titel hertigdöme, näst Österbotten Finlands största landskap, är beläget mellan 60° 10′—63° 50′ n. br. samt 27° 20′—32° 47′ ö. lgd (fr. Greenw.). Det gränsar i n. till Österbotten, där vattendelaren mellan Ladogas och Bottenvikens tillflöden, äfven kallad Suomenselkä, är naturlig gräns, i n. ö. och ö. till guv. Olonets i Ryssland, i s. till Systerbäck och Finska viken samt i v. till Nyland och Savolaks. Största längden, i n. v. och s. ö., är omkr. 430 km. Bredden växlar mellan 180 och 90 km. Arealen är omkr. 53,000 kvkm., hvaraf 6,500 kvkm. upptagas af vatten. K. utgör det finska sjölandets sydöstra sluttning, till följd hvaraf vattendragen löpa i sydlig och sydöstlig riktning. I östligaste delen upprinna några smärre tillflöden till Onega, men det öfvervägande flertalet vattendrag utfaller i det sydöstra finska vattensystemets centralsjö, Saimen. Den största af hithörande sjöar är Pielisjärvi (95 m. ö. h.), som genom den kanaliserade Pielisälf utfaller i Pyhäselkä. Ö. om Pielisjärvi, mellan ryska gränsen och Suomenselkä, höjer sig landet till mer än 150 m. ö. h. Vattendelaren, äfven kallad Maanselkä, faller inom guv. Olonets. Landet sänker sig småningom mot Ladoga och Finska viken, vid hvilka och mellan hvilka något kuperade lågländer utbreda sig. I norra K. genomstrykes landet af medelhöga (200—300 m. ö. h.) bergryggar, gående i riktning n. v.—s. ö., hvilka ge landskapet ett i stort sedt strimmigt utseende. Flera långa rullstensåsar draga genom K., hufvudsakligast i riktningen n. n. v.—s. s. ö. En lång ås med flera bråsar går ö. om Joensuu till Ladogas strand vid ryska gränsen. De två stora sydfinska ändmoränerna komma ö. om Saimen in i K. Den nordligare afbrytes vid Joensuu, men uppträder åter i östra K. Den södra, kallad Salpausselkä, upplöses nära Värtsilä bruk. Ännu en stor ändmorän, Jaamankangas, sträcker sig s. om Höytiäinen sjö. Namnet Salpausselkä (''fördämningsåsen'') syftar på, att denna höjdsträckning bildar ett, endast vid Imatra genombrutet, stängsel mellan de inre sjöarna och hafvet. Jordmånen utgöres i allmänhet af en med småsten blandad sandmylla, som endast genom flitig skötsel blir gifvande. Lerjord finnes dels som svårbrukad jäslera, dels äfven som fruktbar lermylla längs stränderna af Finska viken, Ladoga och Vuoksen. Marken är i synnerhet i n. alltigenom kuperad. På de många, långsamt sluttande bergryggarna (''vaarat'') och vid sjöstränderna ligga byarna och åkrarna; de trånga dalsänkningarna äro fyllda af kärr, mossar och gungfly. Landskapets östligaste nejder, i synnerhet socknarna Suojärvi och

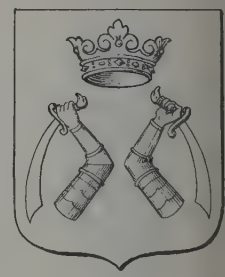

Karelens vapen.

Ilomants, höra till Finlands ödsligaste trakter. Äfven norra K. erbjuder en ödslig anblick, hvartill de vida granmyrarna och torfmossarna bidraga. De inre delarna af södra K. utgöras mångenstädes af skogslösa höjder, mellan hvilka ligga dälder, beväxta af björk- och alskog. Längs Ladogas norra kust och vid Vuoksen är landet rikt på natursköna trakter, med höga berg och fruktbara dalar. Kuststräckan utefter Finska viken består af låga berg, här och där afbrutna af mindre slättmarker. Den fasta berggrunden utgöres till större delen af granitgnejs och andra gamla gnejser, gnejsgraniter, urbergsskiffrar och graniter. Längs Pielisjärvis västra strand och ned mot Ladoga sträcker sig ett band af något yngre s. k. jatuliska skiffrar och kvartsiter, hvilka sistnämnda svårt förvittrade bergarter vanligen bilda de högsta bergen. I sydvästra K. och vid Ladogas nordöstra strand består bergarten af den lätt vittrande rapakivin. På öarna i Ladoga finnes diabas. Bergen innehålla sjö- och myrmalm (allmänt), marmor och kalk, förnämligast i Ruskeala (n. om Ladoga), järn, koppar och tenn i Pitkäranta by af Impilaks socken, koppar flerstädes äfven nordligare och järn äfven n. om Ladoga. Det förnämsta granitbrottet (rapakivi) är vid Pyterlaks by i Vederlaks socken, v. om Viborg. På Karelska näset (mellan Ladoga och Finska viken) förekomma endast lösa kvartära bildningar.

K. tillhör 2 län, Kuopio och Viborgs, det förra omfattande 25,800 kvkm., det senare 27,300 kvkm. Den till Kuopio län hörande delen kallas vanligen Norra K., den till Viborgs län hörande Södra K. Inom landskapet ligga städerna Viborg, Keksholm, Sordavala, hvilka höra till Viborgs län, och Joensuu, som tillhör Kuopio län, samt en köping, Nurmes, inom Kuopio län. Emigrationen österut är till följd af bristande arbetsförtjänst i hembygden betydande; en icke ringa del af den i kyrkböckerna upptagna befolkningen vistas i Ryssland.

Den förnämsta näringsgrenen är jordbruket, som står på en primitiv ståndpunkt till följd af allmogens ringa håg och bristande kunskap. Det urgamla svedjebruket håller dock på att öfvergifvas för bättre brukningsmetoder. Äfven klimatets stränghet och ofta inträffande nattfroster bidraga att hindra jordbrukets framsteg. Storskiftet har sent påbörjats i K. I Viborgs län infördes under detta läns förening med Ryssland donationssystemet (se Donationsgods), hvilket bragte bönderna i ett slags lifegenskap och beröfvade dem håg för en förbättrad jordkultur. Jordstyckningen är långt drifven, i synnerhet i Södra K. Jämte öfriga sädesslag odlas bohvete. Karelerna egna stor omsorg åt hästens vård. Slöjdkunnigheten är ringa, så att icke ens det egna behofvet af husgeråd och väfnader fylles. I följd af de otaliga forsarna är fabriksindustrien (papper m. m.) ganska utvecklad. Inom K. finnas flera järnbruk, vid hvilka delvis bearbetas sjö- och myrmalm, som genom håfning upphämtas ur sjöarna och kärren. Vidare finnes ett betydligt antal större och mindre sågverk, glasbruk, tegelslagerier o. s. v.

K. var tidigt ett omtvistadt byte för Sverige och Ryssland. Fristaten Novgorod räknade K. bland sina besittningar, och det var först 1293 som sydvästra delen af landskapet genom Tyrgils Knutsson lades under Sverige. Genom freden i Nöteborg 1323 afträddes åt Sverige landet v. om en gränslinje, dragen från Systerbäck till Saijokis utflöde i Vuoksen och därifrån till södra Saima. Viborg blef hufvudstad i det svenska området. Men större delen af landskapet förblef under ryskt välde, och dess befolkning antog småningom allmänt den grekisk-katolska läran. Hufvudhärdar för det grekisk-katolska missionsarbetet blefvo klostren Valamo, som uppgifves vara grundlagdt 992, och Konevits, anlagdt 1393, bägge i Ladoga. Keksholm, där redan under hednatiden befästningar torde förefunnits, var såväl i militäriskt som i administrativt hänseende hufvudorten. I trakten kring Ladoga var en talrikare befolkning bofast, medan däremot norra K. var nästan fullkomligt öde och besöktes endast för jakt och fiske eller tillfälligt svedjebruk. Under de följande århundradena var K. skådeplatsen för de vilda gränsfejderna mellan Sverige och Ryssland. Det genom freden i Stolbova 1617 för Sverige nyvunna området, hvarigenom hela det nuv. finska Karelen förenades, ställdes under namn af Keksholms län under ledning af ståthållaren i Keksholm, sedermera under generalguvernören i Narva. Det ansågs ännu ligga utom Finlands område, hvarför dess invånare i allmänhet icke hade rätt till representation vid riksdagarna. Regeringens försök att omvända befolkningen till lutheranismen strandade, hvarför den s. k. ”gamla” tron fortfarande var härskande, ända tills de gamle bebyggarna i följd af Karl X:s ryska krig, 1656—58, utvandrade och ersattes genom lutherska nybyggare, hufvudsakligast från Savolaks. Sedan dess finnas grekiska bekännare endast i de östligaste socknarna. Under Kristinas regering blef området förlänadt åt mäktiga adelsmän, hvilkas förläningar dock genom Karl XI:s reduktion återgingo till kronan. Genom Stora nordiska kriget (1700—21) inträdde en ny omkastning i landskapets förhållanden, i det större delen af södra K. med städerna Viborg, Keksholm och Sordavala i freden i Nystad 1721 afträddes till Ryssland, medan däremot norra K. förblef svensk besittning. Den till Ryssland afträdda delen, som utvidgades genom freden i Åbo, 1743, benämndes Gamla Finland (se d. o.). Gamla Finland återförenades efter freden i Fredrikshamn genom manifest af 11 (23) dec. 1811 med det öfriga Finland. Ännu i dag märkas i K. vissa sociala, administrativa och språkliga egendomligheter, uppkomna genom ryskt inflytande. — Om invånarna i K. se Kareler. — K:s vapen utgöres af två emot hvarandra huggande armar, hållande hvar sin sabel, i rödt fält med en hertiglig krona emellan. — 2. I vidsträckt mening finska landskapet K. jämte ryska K., hvilket omfattar guv. Olonets samt västra delen af guv. Archangelsk upp till Kolahalfön och Hvita hafvet. M. G. S. J. E. R.

Kareler (fi. *ka'rjalaiset*, nom. sing. *ka'rjalainen*), den med finnarna närmast besläktade grenen af den s. k. samfinska språkgruppen, har utbredt sig öfver ett ganska vidsträckt, geografiskt sönderdeladt område. Därtill höra det s. k finska Karelen och stora delar af de ryska guv. Archangelsk, Olonets, S:t Petersburg, Novgorod och Tver. Med afseende på språket kunna karelerna indelas i tre större dialektgrupper, nämligen:

1) Karelerna inom Finland (med undantag af den grekisk-katolska befolkningen i Salmis och i särskilda delar af Sŭojärvi, Suistamo och Impilaks). De kunna sägas vara af blandad stam. Sedan nämligen Sverige på 1600-talet fått sitt område utvid-

gadt ända till den nuv. finska gränsen mot Ryssland, flyttade grekisk-katolska familjer i tusental öfver till Ryssland, och i deras ställe kommo nybyggare från de västligare delarna af Finland, i synnerhet från Savolaks. Den så uppkomna befolkningen har under den efterföljande tiden slutit sig allt närmre till de västligare finnarna, äfven i språkligt afseende. Man har allt skäl att skilja dessa kareler, såsom de vanligen benämnas och benämna sig själfva, från de egentlige karelerna och räkna dem till *östfinnarna*.

2) Den karelska befolkningen i Ingermanland. Af Ingermanlands befolkning räknas till den karelska stammen ingrerna (fi. *i'nkerikot* l. *ka'rjalaiset*), hvilka anses ha invandrat först omkr. 1100 e. Kr. Deras språk närmar sig i mycket de östfinska dialekterna. — Ett andra folk med urspr. karelskt tungomål i Ingermanland, ägrämöiset, som efter freden i Nöteborg och någon tid därefter utvandrat från den sydöstliga delen af nuv. Viborgs län, måste hänföras till östfinnarna.

3) De egentlige karelerna finnas a) i distriktet Kem samt i några få smärre byar på Kolahalföns sydkust i Archangelska guv.; b) i distrikten Povenets, Petrozavodsk och Olonets i Olonetsska guv.; c) i de ofvan (under 1) omnämnda delarna af finska Karelen; d) i distrikten Tichvin och Valdai (tidigare äfven Borovitsi, Demjansk, Kirillov, Kresttsy, Tsjerepovets och Ustjužna) i Novgorodska guv.; e) i distrikten Bježetsk, Kasjin, Novotoržok, Vesjogonsk, Vysjnevolostsjok och Zubtsov (tidigare äfven Kortsjeva och Ostasjkov) i Tverska guv. Några enstaka karelska kolonier ha tidigare funnits i guv. Jaroslavlj, Kaluga, Smolensk, Tambov, Vladimir och Vologda, men dessa ha h. o. h. förryskats.

Den karelska stammen tyckes redan före 1000 e. Kr. ha befolkat åtminstone delar af Onega- och Ladogatrakterna och nått ända till floden Dvina i ö. De i de nordiska källorna omnämnde bjarmerna voro säkert till en del — icke uteslutande — kareler, likaså de ryska krönikornas *zavolotsjer*. I den mån novgoroderna utsträckte sitt inflytande till trakterna i n. och kring Dvina, fingo karelerna antingen underkasta sig beskattning eller alltmer draga sig åt v., utan att dock undgå sina plågoandar. Det i början tillfälliga beroendet blef snart beständigt, och därigenom att den grekisk-katolska tron småningom började vinna insteg bland karelerna, blef beroendet af Novgorod ännu starkare. Men Novgorod — och sedermera Moskva — fingo ej bli i okvald besittning af det karelska området: Sverige å sin sida försökte få del i bytet. I de därigenom uppkomna krigen och gränsfejderna fingo de kareler lida mest, som bosatte sig i trakterna vid och omkring Finlands nuv. gräns och i Ingermanland. 1600-talet blef på sätt och vis afgörande för den karelska befolkningen i dessa trakter. Då utvandrade massor af grekisk-katolska kareler till Ryssland, och en del af dessa utvandrare liksom de från det nuv. Olonetsska guv. under nödåren bortflyttade karelerna styrde sin väg till det inre af Ryssland. Därigenom har den talrika karelska befolkningen i guv. Tver och Novgorod uppstått. Inflyttningen till guv. Tver försiggick 1646—78. — De egentlige karelernas antal kan ej noga uppgifvas, men det torde kunna anslås till 220—250 tusen personer. Ungefär hälften (117 tusen) bor i Tverska guv., den näst största antalet i Olonetsska guv. (59,4 tusen).

Det främmande inflytandet på karelerna har varit starkt, i synnerhet det från ryssarnas sida. Bostadsförhållandena, klädedräkten, folkets seder och bruk bära en mer eller mindre iögonenfallande rysk prägel. Folklynnet röjer också spår af detsamma. Karelaren är liflig och glad, han älskar förlustelser, sång och saga, är mottaglig för inflytelser och intryck, mindre benägen och egnad till utförande af arbeten, hvilka fordra ansträngning och uthållighet, än hans stamfrände, den västligare boende finnen. — Äfven det karelska språket har rönt inverkan från ryskan: en stor mängd lånord har inkommit, satsbyggnaden har förändrats och ljudsystemet undergått väsentliga förändringar (t. ex. tonande *g*, *d*, *b*, *z* i midljud motsvarande urspr. *k*, *t*, *p*, *s*; *š*, *ž*, *ɲ* ~ urspr. *s*, *l*; förekomsten af muljerade konsonanter; flera konsonanter i uddljud m. m.). Mycket svagare har det finska inflytandet varit, och det sträcker sig endast till de invid Finlands gräns talade dialekterna. Dialektegendomligheterna inom det karelska språkområdet äro öfver hufvud små. Vanligen skiljer man mellan två hufvuddialekter, nämligen den karelska i inskränktare betydelse (*karjalan kieli*) och den olonetsska (*aunuksen kieli* l. *livvin kieli*; Aunus = Olonets). Den förra talas i guv. Archangelsk, Novgorod och Tver och i norra (nordvästra) delen af Olonets, den senare i distrikten Petrozavodsk och Olonets i Olonetsska guv., samt i ofvannämnda "rent karelska" trakter af Finland (i Salmis o. s. v.). — Folkbildningen bland karelerna står lågt. Skolor finnas nog, de flesta i guv. Tver och Novgorod, men undervisningen sker uteslutande på ryska, hvilket språk dessförinnan är nästan eller h. o. h. obekant för barnen. — Någon karelsk litteratur i egentlig mening existerar ej; det finnes några öfversättningar (i rysk skrift) af evangelierna o. d. (de äldsta, på en tver-karelsk dialekt, utgifna 1804 och 1820), som den stora massan ej kan läsa. — Den finska kulturen står i stor tacksamhetsskuld hos de nordligaste karelerna. Det är i främsta rummet bland dem den finska folkpoesiens yppersta skatter, Kalevala-runorna, bevarats. K. F. K.

Karensförsäkring (af lat. *carēre*, vara i saknad af), en försäkring, hvilken under en viss tid, s. k. karenstid, strax efter försäkringsaftalet ej träder i kraft. En försäkring med karenstid förekommer såväl inom den sociala som den privata försäkringen. Vid den sociala sjukförsäkringen stipuleras ofta, att sjukunderstödet utgår, först sedan sjukdomen varat några dagar. Enligt den svenska olycksfallsersättningslagen af 5 juli 1901 utgår ersättning från arbetsgifvaren först fr. o. m. 61:a dagen efter olycksfallet. Vid försäkring enligt denna lag uppgår sålunda karenstiden till 60 dagar. Inom den privata försäkringen infördes karensförsäkringen genom den s. k. folkförsäkringen. Då man sökte popularisera liffsäkringen bland de mindre bemedlade klasserna, fann man det nödvändigt att anordna premiebetalningen medelst veckopremier på så ringa belopp som 10 öre. Dessa små veckopremier kunde emellertid ej bära omkostnaderna för läkarundersökningen. I stället sökte man då kompensera denna undersökning dels genom en af försäkringstagaren afgifven själfdeklaration rörande

hälsotillståndet, dels genom att låta försäkringen träda i full kraft först efter ett par år; vanligt är då, att vid dödsfall under det första året utbetalas endast de erlagda premierna, vid dödsfall under andra året halfva försäkringssumman, och först fr. o. m. tredje året erhålles hela försäkringsbeloppet vid inträffande dödsfall. Är dödsfallet förorsakadt af olycksfall, utfaller vanligen i hvarje fall hela försäkringssumman. Erfarenheten har visat, att en dylik karenstid kan ersätta läkarundersökningen, som eljest är ett villkor för afslutande af ett lifförsäkringsaftal. Lifförsäkringsbolagen ha därför sedan flera år infört karensförsäkringen äfven inom den s. k. stora försäkringen, vid försäkringssummor till hvilka belopp som helst. Orsaken härtill är, utom den att karenstiden visat sig kunna uppväga den risk, hvilken läkarundersökningen afser att eliminera, att det finnes flera kategorier af personer (särskildt härvidlag kvinnor), hvilka ogärna af olika anledningar vilja underkasta sig läkarundersökningen. N. V. E. N.

Karenstid. Se Karensförsäkring.

Kärer. Se Karien.

Karessëra (fr. *caresser*, af lat. *cārus*, kär, älskad), smeka; smickra. — Karesser, smekningar, ömhetsbetygelser.

Karesuando, det numera officiella namnet på Enontekis (se d. o.).

Karët 1. Karrët (it. *carre'tta*, kärra, af lat. *ca'rrus*, fordon), eg. en till alla sidor stängd vagn på fyra hjul och med fönster; stor, otymplig vagn, vagnskrälle.

Karettsköldpadda, *zool.* Se Sköldpaddor.

Karf, *skogsv.* Se Ribbtugg.

Karf, bergverksby i preussiska prov. Schlesien, 4 km. v. n. v. från Beuthen. 5,099 inv. (1905). Järnvägscentrum; kolgrufvor, zinkbergverk.

Karfolit, A. G. Werner (af grek. *ka'rfos*, halm, och *li'thos*, sten), *miner.*, halmgula, sidenglänsande kristallnålar af vattenhaltigt aluminium-mangansilikat, förekommande vid Schlaggenwald, vid Wippra i Harz o. s. v. A. Hng.

Karfologi (af grek. *ka'rfos*, hö, strå, och *le'gein*, plocka, samla), *med.*, en ofrivillig rörelse hos sjukas händer och fingrar, som synas vilja plocka små föremål i luften. Detta symtom iakttages stundom hos personer med djupt sjunkna krafter, vid medvetslöshet, och ses ofta före den annalkande döden. F. B. (I. H.)

Karfstock, ett stycke trä, vanligen i form af en fyrkantig staf eller pinne, afsedt att genom i detsamma anbragta, vissa enheter beteckna skåror eller hack hålla räkning på någonting. I äldre tider synas karfstockar ha haft en mycket vidsträckt användning såväl för ensidiga anteckningar rörande kvantiteter af något slag (*enkel* karfstock) som för ömsesidiga räkenskaper (*delad* karfstock), och liksom fallet är med många andra primitiva hjälpmedel, ha de här och där hållit sig kvar ända till vår tid. Besläktad med den enkla karfstocken är den s. k. runstafven (hvars runor i själfva verket äro af senare datum än de dagarna angifvande skårorna). De delade karfstockarna, som äro en senare utvecklingsform, uppkommo på det sätt, att då en på en karfstock gjord anteckning angick två parter (t. ex. rörde lämnade och mottagna varor, penningar eller tjänster), stocken, sedan vederbörliga skåror anbragts, klöfs midt itu tvärs öfver skårorna, hvarefter hvardera parten behöll en halfva. Senare tillskuros till sådant ändamål afsedda karfstockar från början i två, ofta på ett konstfullt sätt i hvarandra infällda halfvor, som hopsattes vid skårornas anbringande (se fig.). Dessa delade karfstockar voro sålunda ett slags primitiva kontraböcker, men dock fullt betryggande, i det inga underslef genom skårors tilläggande eller borttagande kunde förekomma, då de båda stockhalfvorna med sina skårhalfvor måste fullständigt passa ihop för att ega giltighet. I Sverige synas karfstockar af olika slag ha varit i allmänt bruk i alla landsändar. Synnerligen vanliga tyckas de ha varit i Dalarna, där de bl. a. användes för kontroll af byamännens användning af den gemensamma sågen och kvarnen, af det arbete en hvar hade att utföra till gärdsgårdarnas underhåll, vid byggandet af kyrkbåten o. s. v. I de gamla skånska landskapen förekommo hos åldermannen förvarade karfstockar, s. k. knäflingar (knäfringar), å hvilka byamännens böter antecknades medelst skåror, hvilka vid pliktens gäldande åter utplånades. Samma bruk var också allmänt gängse i Danmark. Namnet på den gamla franska allmogeskatten (*la taille*, eg. skåra, karfstock) bär vittne om, att karfstocken en gång användes vid dess upptagande. De mest bekanta delade karfstockar äro de, som ända in på 1800-talet, och sannolikt alltsedan den anglosaxiska tiden, användes af den engelska riksskattkammaren, the Exchequer, dels för kontroll af sheriffernas inbetalningar, då den halfva, som sheriffen fick, gällde som kvitto, dels som skuldförbindelser vid kronans upptagande af lån. Den karfstockshalfva, som långifvaren i sådant fall erhöll och hvilken han å sin sida kunde afyttra, kallades *stock* (hvilket ord däraf sedan fått betydelsen af statspapper, fonder, jfr *stock-exchange*, fondbörs), den i skattkammaren förvarade *counterstock*. Delade karfstockar ha f. ö. användts på många andra håll till olika ändamål (hos oss bl. a. rätt allmänt för att hålla räkning på utgjorda dagsverken) och äro flerstädes ännu i bruk, särskildt för kontroll af leveranser. Så t. ex. skola karfstockar ännu användas af mjölkbuden i en del franska städer, och vid leverans af vedlaster från vedskutorna i Stockholms hamn förekomma sådana ännu (1910) allmänt. I Nordiska museet i Stockholm finnas karfstockar af olika slag

Delad karfstock för leverans af kol, från Småland. (Nordiska museet.)

(se fig.) från flera trakter af Sverige, särskildt från Dalarna. A. W:son M.

Karfve, forntida, mindre krigsfartyg, tillhörande långskeppens klass, men mindre än draken, med endast 12 till 15 roddarbänkar. Karfvens framstam pryddes vanligen med ett varghufvud. L. H.*

Karfvel, *skpsb.* Se Däck.

Karger, Karl, österrikisk målare, f. 1848 i Wien, målade karaktärsfulla bilder från stadslifvet — *På sydbangården* (1873, Hofmuseet), *Graben* — och från hoflifvet. K. har målat äfven plafonder i Hofburgteatern och religiösa bilder i Graz. Han är

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

sedan 1887 professor vid konstindustriella läroverket och har där utbildat en egen modern riktning. K. är ock illustratör. G—g N.

Kargilliter, skotsk sekt. Se Cameron, R.

Kargo. Se Cargo.

Kargång. Se Holmgång.

Kaˈriāis (Karyais), hufvudort i munkrepubliken på halfön Athos (se d. o.), har omkr. 1,000 inv. och är säte för den heliga synoden (protaton) och för en turkisk aga. (J. F. N.)

Karīber (Karaïber), en af Syd-Amerikas mest utbredda indianstammar, vid Amerikas upptäckt den mäktigaste på fastlandet från Essequibo till Maracaibosjön samt i synnerhet på Små Antillerna, som af äldre geografer kallades Karibiska öarna. Frågan om deras ursprungliga hemort har genom K. von den Steinens Xinguexpeditioner 1884 och 1887 fått sin lösning, i det att den af Martius, den förste, som verkligen sökte reda ut förhållandet mellan stammarna i Brasilien, Guyana och Venezuela, framkastade förmodan, att de kommit vandrande söderifrån, visade sig vara riktig. Von den Steinen fann, att de vid Xingus källor boende bakaïri och nahuqua voro karibiska folk. Man fann icke blott sägner om vandringar mot n., utan Ehrenreich lyckades också ådagalägga, att sådana vandringar nyss egt rum. Det råder således intet tvifvel, att karibernas urhem är i Central-Brasilien, ehuru det är att märka, att von den Steinen icke anser de af honom påträffade bo just vid detta, utan endast närmare det än de andra. Kariberna äro ett kraftigt, välväxt folk med en ganska väl utvecklad kultur, ehuru deras kannibalism förskaffat dem dåligt rykte. De ha ju t. o. m. gifvit upphof till ordet kannibal (se d. o.). Genom sitt kraftiga motstånd förskaffade de européerna ett drygt arbete på Antillerna, där de ock till sist alldeles utrotades. De viktigaste karibfolk äro: de sydligaste de ofvan nämnda bakaïri och nahuqua, i Guyana: makusi, arekuna, paravilhana, i Venezuela: guayquiris och tamanaker vid öfre Orinoco och kariquires på södra stranden af Maracaibosjön. E. Rld.

Karibiska bergen, en bergskedja, som följer norra kusten af Venezuela och utgör en fortsättning af Merida-kordillererna. I trakten af Rio Unares utlopp delas bergen genom en till hafvet nående slätt i två hälfter. Den västra består af två parallellkedjor, som omsluta den stora Valencia-sjön och af hvilka den norra i Silla de Carácas når 2,801 m.; den östra hälften kulminerar i Turumiquire (2,048 m.). Bergen fortsätta ut på halfön Paria och ön Trinidad. J. F. N.

Karibiska hafvet, den del af Atlantiska hafvet, som är belägen mellan Antillerna samt Syd- och Central-Amerika. På fastlandet intränger det med Honduras-, Darien-, Maracaibo- och Pariavikarna. Till Mexikanska viken går den stora utfartsvägen genom det 120 km. breda Yucatansundet, till den egentliga Atlanten genom Windward-passagen och Mona-passagen på ömse sidor om Haïti samt mellan Trinidad och Grenada. Ekvatorialströmmen intränger mellan de små Antillerna i hafvet. Från nov. till juni blåser nordöstpassaden, under regntiden (juli — okt.) växla vindstillor med västliga och sydliga vindar. Därunder uppstå ofta våldsamma orkaner (hurrikaner). Hafvet, med ett medeldjup af mer än 2,000 m., når på två ställen 5,000 m.; i norra delen, skild från den södra genom en från Honduras öfver Jamaica till Haïti gående bred ås, har det smala Bartlettdjupet i Caymangrafven nära Grand Cayman 6,270 m. och i södra delen Curaçãodjupet 5,200 m. J. F. N.

Karibiska strömmen. Se Atlantiska hafvet, sp. 339, och Golfströmmen.

Karibiska öarna, ett numera mindre brukligt namn på Små Antillerna.

Karibun, *zool.* Se Rensläktet.

Kārien (grek. *Karía*, lat. *Caria*) var fordom namnet på det sydvästra kustlandskapet i Mindre Asien, begränsadt i n. af Lydien, i n. ö. af Frygien och i ö. af Lycien. Ned mot kusten sträcka sig åtskilliga från det västliga Tauros utgrenade bergskedjor, bland hvilka Latmos är den mest betydande. Delvis utlöpa dessa i långt utskjutande berguddar (Mykale m. fl.), mellan hvilka ligga djupt inskärande hafsvikar (den latmiska, iassiska, keramiska). Hufvudfloden är den från Frygien kommande och i den latmiska hafsviken utfallande Meander (grek. *Maiandros*), hvars breda flodda utmärkes genom synnerlig fruktbarhet. F. ö. är landet till stor del bergigt. Karerna (grek. *kares*), hvilka af några räknas som ett semitiskt, af andra som ett ariskt folk, stodo i dåligt rykte dels som sjöröfvare, dels under senare tider som föga pålitliga legotrupper. I det inre landet bodde fryger, pisider och lyder. Efter år 1000 f. Kr. nedsatte sig i kusttrakterna och på de utanför belägna stora öarna Kos och Rhodos ett stort antal grekiska nybyggare af dels jonisk, dels dorisk nationalitet. Bland de joniska städerna på norra delen af västra kuststräckan märkas Miletos och Magnesia. Längre mot s. lågo de betydande doriska städerna Halikarnassos och Knidos, hvilka tillika med städerna Ialysos, Lindos och Kameiros på Rhodos samt Kos på den liknämnda ön bildade ett statsförbund, det s. k. doriska hexapolis. K. lades af Kresus under det lydiska riket och sedermera af Kyros under det persiska. Genom grekernas segrar öfver perserna frigjordes de kariska kuststäderna och slöto sig till Atens sjöförbund, men återföllo efter dess upplösning ånyo under persiskt välde. Mestadels styrdes dock K. af inhemska härskare, hvilka mera till namnet än i verkligheten voro persiska lydfurstar. Mest bekanta bland dessa äro Mausolos (377—353 f. Kr.) samt hans gemål och syster Artemisia, hvilken efterträdde honom i regeringen. Efter Alexander den stores död var landet ett tvistefrö mellan åtskilliga af hans fältherrar, men införlifvades omsider med det seleucidiska riket. Under romarnas välde var det en tid (efter 189 f. Kr.) öfverlåtet åt rhoderna, men sedermera förklarades dess städer för självständiga. Inom det nuv. Osmanska riket bildar det en del af vilajetet Aïdin. A. M. A.

Kariērad, angripen af *caries*. Se Benröta och Tändernas sjukdomar.

Kāries (lat. *caˈries*), *patol.* Se Benröta.

Kaˈrijoki. Se Bötom.

Kārikal, en Frankrike tillhörig stad jämte område på sydöstra kusten af Främre Indien, belägen i Cauveris mynningsområde inom brittiska distriktet Tanjore, presidentskapet Madras. Areal 135,15 kvkm. 56,595 inv. (1901), fördelade på 3 kommuner, hvaraf staden K. hade 8,167. Området producerar mycket ris. Fransmännen köpte K. 1738 af rajan i Tanjore. J. F. N.

Karikatyr (fr. *caricature*, it. *caricatura*, af mlat.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

carricare, af lat. *carrus*, fordon, eg. lass, last, sedermera öfverlastning, öfverdrift), en skämtsamt öfverdrifven bildframställning i teckning, gravyr, målning eller skulptur. Ordet användes äfven om litterära skildringar af motsvarande art. Den konstnärliga karikatyren ser sin väsentligaste uppgift i framhäfvandet af det för en viss verklighet karakteristiska, det må vara i yttre eller inre afseende. Då emellertid det karakteristiska utgör det hufvudsakliga innehållet i stora grupper af konstskapelser och det löjliga man kan finna i en framställning är beroende af hvarje betraktares personliga smak, blir det svårt att exakt afgränsa karikatyrens område annat än genom hänvisning till den frambringande konstnärens afsikt, hvilken, äfven denna, kan vara svår att fastställa på ett bindande sätt. Af denna sista orsak och emedan bilden, med eller utan text, verkar starkare som agitationsmedel än endast ord, har karikatyren varit ett flitigt anlitadt och ej föraktligt vapen i konflikter af politisk, social och religiös art. Karikatyrens historia blir därför af belysande värde för ett intimare fattande af mänsklighetens utvecklingsgång i det hela.

Karikatyrer ha funnits under så godt som alla konstperioder, alltifrån det gamla Egyptens tid till våra dagar och hos alla kulturfolk. Af den antika grekiska och romerska karikatyrkonsten äro endast helt få, ehuru märkliga rester bevarade, sammanhängande företrädesvis med teatern och myterna. Nämnas må en freskomålning i Fragnano i Italien, skildrande Æneas och hans familj i hundgestalter flyende ur Troja, och en groft på muren tecknad smädebild af en kristen, tillbedjande den korsfäste med åsnehufvud. Under medeltidens såväl tidigare som senare skeden möta vi ofta nog karikatyrer inströdda mellan manuskriptens eller kyrkornas högtidligt religiösa bildvärld. Det är drastiska satirer öfver alla stånd och klasser, ej sällan klädda i djursagans gestalt; det är också rena lustigheter, uttryckande sinnet för det naturliga för dess egen skull, en känsla, som väl kunde kufvas, men aldrig kväfvas. Under reformationstiden anlitas vrångbilden ifrigt af både anhängare och motståndare till den nya läran. Särskildt kändt är träsnittet "påfveåsnan" från 1523. Flera af den italienska renässansens mästare ha tecknat karikatyrer. Lionardo da Vincis groteska ansiktsstudier ha dock knappast haft det löjliga till syfte, liksom de ej heller framkalla ett muntrande intryck. De äro snarare att anse som fysionomistiska och formella experiment. Däremot är Tizians i träsnitt återgifna teckning af Laokoongruppen med apor i st. f. människor en ren skämtbild. I Nederländerna frodades under 1500-talet en folkligt frisk karikatyrkonst, företrädd framför andra af Peeter Brueghel d. ä., som i kopparstuckna teckningar framställde "sparbössornas och kassakistornas strid", "det feta och det magra köket", "de sju dödssynderna" och i målning åskådliggjorde, hur det tillgår i de late läckergommarnas rike. 1600-talets yppersta mästare på karikatyrens område var lothringaren Jacques Callot (1592—1635), som etsade groteska puckelryggar och tiggare samt figurer ur Commedia dell' arte med virtuosmässig linjeföring och energisk karakteristik. Om denna i öfrigt så fulländade karikatyrkonst lider af en viss objektiv kyla, så präglas däremot 1700-talets bästa verk inom området af ett skarpt satiriskt syfte och en besk humor. Engelsmannen William Hogarth (1697—1764) har i sina målningar och kopparstick med en bjärt framträdande moralistton skildrat det förvända och lastbara lifvet i sin samtids England, en skökas och en rucklares utveckling o. d. Om än det ofta förekommande understrykandet af tendensen med äfven icke fullt konstnärliga medel verkar tröttande och osmakligt, fängslar Hogarth dock alltid intresset genom den lefvande skildringsgåfva, som ingenstädes förnekar sig, genom den humor, som kastar sitt skimmer öfver det eljest äcklande. Lika betecknande som Hogarth är för det engelska 1700-talslynnet, lika fullödigt representerar spanjoren Francisco Goya (1746—1828) sitt land och sin tid. Hans serier i akvatintaetsning *Los caprichos* (Infallen, 1793—98, utg. 1803) och *Los proverbios* (utg. först 1855) ge fantastiska och slående uttryck åt revolutionstidehvarfvets bittra hat mot despoti och prästvälde, åt pessimistisk romantik, som vämjes åt dumhet, småsinne och korruption. Andra serier, behandlande krigets förödelser och tjurfäktningsscener, falla ej inom karikatyrens område. Goya är som karikatyrkonstnär en mästare ej blott i att ge hvarje enskild figur dess starkt framhäfda egenart, utan jämväl i att förläna framställningen i sin helhet en starkt suggestiv hållning och en fulländad målerisk skönhet. Han har också blifvit af den största betydelse för den konstnärliga karikatyren under 1800-talet, i all synnerhet i Frankrike, medan Hogarth haft ett bestämmande inflytande på senare tiders karikatyr i England. Med 1800-talet, demokratiens och publicitetens århundrade, inträder för karikatyrkonsten ett nytt tidehvarf. Dess område inskränkes då ej mer till det grafiska flygbladet, utan omfattar en vidlyftig periodisk press, spridd i massupplagor bland alla samhällsklasser, och dess inflytande i de politiska striderna är ofta stort nog. I synnerhet gäller detta i Frankrike, hvars många inre kriser alla speglas i karikatyren. Den störste af de många utmärkte konstnärer, som där ställt sin begåfning i de politiska och sociala idéernas tjänst, är utan gensägelse Honoré Daumier (1808—79), alla tiders störste mästare på skämtbildens område. En godlynt humor, en flammande harm, en behärskad komik och en stor patetisk teckningskonst förenas hos denne snillrike bekämpare på en gång af småborgerlig trångbröstenhet och af bonapartistiskt svindleri. Hans karikatyrer utgåfvos dels i tidningarna "La caricature" (den första regelbundet utkommande skämttidningen, började utkomma 1830) och "Le Charivari" samt i lösa blad. De äro utförda i litografi. Till karikatyrens område kunna räknas också vissa teckningar af den ypperlige litografen, pseudonymen Paul Gavarni (1804—66; se denne). Af senare karikatyrkonstnärer i Frankrike torde i synnerhet böra nämnas Jean Louis Forain (f. 1852), pseudonymen Caran d'Ache (f. 1858; se Poiré) och Alexandre Théophile Steinlen (f. 1859). Den förstnämnde gisslar med iskall träffsäkerhet falheten och korruptionen i det moderna samhället, den andre eger utom galla också en godlynt humor, den sistnämnde är en mångsidig skildrare af det samtida Paris, med särskild sympati dröjande vid arbetarnas lif. Den engelska karikatyren under 1800-talet inledes af

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

James Gillray (1757—1815) och Thomas Rowlandson (1756—1827), båda utmärkta genom sitt sinne för det drastiska, hvilken egenskap äfven blir kännetecknande för deras närmaste efterföljare, George Cruikshank (1792—1878). Däremot bär den engelska karikatyren under drottning Viktorias tid snarast prägeln af torr humor och trygg verklighetsiakttagelse. Tidningen ”Punch” (som uppsattes 1841) intager under hela perioden en dominerande ställning. Bland medarbetarstaben äro att anföra John Leech (1817—64) och Charles Keene (1823—91), samt den modernt drastiske Phil May (1864—1903).

I Tyskland har under 1800-talet karikatyren haft sitt högkvarter i de två Münchenskämttidningarna ”Fliegende blätter” och ”Simplicissimus”. Den förra, uppsatt 1844 af Kaspar Braun, var att börja med frisinnadt politisk, men öfvergick efter något mer än ett årtionde till den neutralt humoristiska hållning den ännu intar. Många af Tysklands bästa karikatyrtecknare ha i ”Fliegende blätter” offentliggjort sina bilder. Så Karl Spitzweg, Moritz von Schwind, Wilhelm Busch (1832—1908) och Adolf Oberländer (f. 1845). De två siste äro typiska och ypperliga representanter för gemytligt tyskt skämtlynne. Busch utbildade en originell, rask och förenklad teckningsstil, stegrande de än satiriska, än fridsamma bildernas verkan. Oberländer är en af de mångsidigaste och idérikaste af alla skämtlecknare. I synnerhet förtjäna hans parodiska härmningar af barnens teckningskonst och hans godmodiga bilder ur djurlifvet att uppmärksammas. ”Simplicissimus” (namnet efter en skälmroman från trettioåriga krigets tid), uppsatt 1896, kännetecknas af en utprägladt radikal färg och en modernt konstnärlig hållning. Flertalet af dess illustrationer äro tryckta i flera färger. Bland tecknarna äro Thomas Theodor Heine, E. Thöny, Bruno Paul, R. Wilke, norrmannen O. Gulbransson och bulgaren Pascin. Hvar och en af dessa har sin speciella stil, alla veta att behandla karikatyren, ej blott så, att den roar och gisslar, utan äfven så, att den vinner en dekorativ skönhet. De äro i sistnämnda hänseende rätt mycket påverkade af Japan, i hvilket land skämtteckningen har gamla och förnämliga anor.

Af de skandinaviska länderna är det egentligen Sverige, som har att uppvisa en egenartad skola af karikatyrister. Vi ha då ej att tänka på Sergels och K. A. Ehrensvärds bekanta groteska ritningar, på deras efterföljare i nyantik stil, Per Nordquist, eller på den tafatte Hjalmar Mörner. Det är Albert Engström (f. 1869), som först af alla funnit en personlig och värdefull stil för en individuellt färgad, men samtidigt äktsvensk skämtbild. Styrkan i hans konst är ett framhållande af det väsentliga hos hvarje karaktär, afpassandet af teckningssättet efter motivet och den förträffliga dekorativa verkan af hvarje blad. Jämte Engström må af svenska skämttecknare framhållas Knut Stangenberg (f. 1871), Oskar Anderson (1877—1906), Anders Forsberg (f. 1871), Hilding Nyman (f. 1870), Torsten Schonberg (f. 1882) och A. M. Adlercreutz (P—son, f. 1868). Flertalet af dessa har väl lärt mycket af Engström, ehuru de vetat nyttja lärdomarna hvar och en efter sin art. En äldre generation och en äldre skola tillhör däremot den mera torrt och enformigt, churu med god blick för porträttkaraktärer tecknande Edv. Forsström (f. 1854).

Af stort konsthistoriskt och psykologiskt intresse är att iakttaga de metoder, med hvilka karikatyrens mästare under olika tider och i olika länder arbetat, hvilka drag de särskildt funnit tacksamma att öfverdrifva. Man finner då, att en mera naiv konst alltid älskat öfverdrifva näsans form, kroppens och ansiktets fetma och magerhet m. fl. i ögonen fallande, rent utvärtes egendomligheter, medan en djupare uppfattning och en högre konstnärlighet kräft framhäfvandet af finare och mera betydelsefulla skiftningar i de karikerades väsen. Karikatyren är väl att skilja från det vidare begreppet skämtbild. Litt.: Th. Wright, ”A history of caricature and grotesque in literature and art” (2:a uppl. 1875), Champfleury, ”Histoire générale de la caricature” (1865—85), E. Fuchs, ”Die karikatur der europäischen völker vom altertum bis zur neuzeit” (2:a uppl. 1902) och Carl G. Laurin, ”Skämtbilden och dess historia i konsten” (1908). A. L. R.

Karikatyri'st (se Karikatyr), skämttecknare.

Karikēra (jfr Karikatyr), framställa någon eller något i karikatyr, vrångteckna; förlöjliga, komiskt öfverdrifva.

Karīm, persisk härskare. Se Persien (Historia).

Karimātaöarna, nederländsk ögrupp s. v. om Borneo, skild från öarna Banka och Billiton genom Karimatasundet, bestå af en större och ett hundratal mindre öar, med en sammanlagd areal af 222 kvkm. och omkr. 500 inv. Hufvudön har ett berg af 1,030 m. höjd och utmärker sig för stor landskapsskönhet liksom äfven öarna Panembangan och Serutu. Öarnas produkter äro järn, tenn, antimon, ätbara svalbon, rotting, trepang, agar-agar och välluktande träslag. J. F. N.

Karin, fornarmenisk stad. Se Erzerum, sp. 852.

Karin, förkortad namnform af Katarina (se d. o.).

Ka'rinäis, kapell under S:t Mårtens imperiella pastorat, Finland, skall framdeles bilda egen kyrkoförsamling. Landareal 83 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 1,542 pers. (1908). A. G. F.

Karin Månsdotter. Se Katarina, svenska drottningar 5.

Karins, S:t (fi. *Kaarina* l. *Nummi*), socken invid Åbo stad, Piikkis härad och domsaga, Åbo och Björneborgs län, Finland. Landareal, med Kaksker ta kapell, 102 kvkm. Befolkningen i K. är finsktalande, 4,645 personer, i kapellet 563 pers. (1908). Bland egendomar i K. äro att märka Lemo, bekant från 1808 års krig, och Lill-Heikkila kungsgård. K. utgör med kapellet ett imperiellt pastorat af 2:a kl., Åbo ärkestift, Domprosteriet. A. G. F.

Karinthin A. G. Werner, *miner.*, ett mörkt hornblände ur eklogiter i Kärnten. A. Hng.

Kariōl, *farm.* Se Kummin.

Karis (fi. *Karja*), socken af Raseborgs härad och domsaga, Nylands län, Finland. Landareal, med Svartå bruksförsamling och Snappertuna kapell, 354 kvkm. Befolkningen öfvervägande svensk i K. med Svartå 4,271, i Snappertuna mest svensk, 2,511 pers. (1908). Inom kapellförsamlingen ligga ruinerna af Raseborgs slott. K. utgör med

nämnda annex ett imperiellt pastorat af 2:a kl., Borgå stift, Raseborgs västra prosteri. A. G. F.

Kariska hafvet l. Karahafvet, den vik af Norra ishafvet, som fr. 77° n. br. mellan Kap Tjeljuskin och Novaja Zemljas nordspets sträcker sig söderut mot Europas och Asiens nordkust och som begränsas i v. af Novaja Zemlja och Vaigatj, i ö. af Taimyr-halfön, i s. af Jenisejs och Obs mynningsområden, Jalmal och Europeiska Rysslands nordligaste del. Om man fränser den lilla ön Ensomheden, är K. öppet mot n. ö., och i s. v. sammanhänger det med det öfriga Ishafvet medelst Jugorskij sjar, mellan fastlandet och Vaigatj, Kariska sundet l. Karaporten, mellan Vaigatj och södra Novaja Zemlja, samt Matotjkin sjar, mellan södra och norra Novaja Zemlja. Hafsviken har sitt namn af floden Kara (se d. o.). Dess stränder äro trädlösa tundror, bevuxna med en torftig polarvegetation, men dess jämförelsevis rika djurvärld lockar hvarje sommar dit en mängd jägare. Namnet "iskällare", som en rysk forskare gifvit K., beror därpå, att istäcket, som om vintern till följd af köldens stränghet och ytvattnets ringa sälta blir ofantligt mäktigt, icke kan, ehuru tidigt brutet, af hafsströmmarna föras bort. Det mesta af den is, som om vintern bildas i K. (det torde vara tvifvel underkastadt, huruvida hela K. fullständigt tillfryser om vintern), hopas tvärtom af hafsströmmarna mot Novaja Zemljas östkust, där den under försommaren spärrar sunden; och det är dessa isförhållanden, som varit grunden till, att alla äldre nordöstfärder misslyckats och gifvit åt K. dess dåliga rykte. Numera vet man, att dess is till större delen bortsmälter och att man under sensommaren ganska väl kan använda detta haf för sjöfart. Hafsvikens djup är synnerligen regelbundet. "Längs Novaja Zemljas och Vaigatjs östkust framgår en ända till 500 m. djup, af kallt (— 2,7°) salt vatten fylld ränna, som utgör tillhåll för ett djurlif, rikt ej allenast på individer, utan äfven på en mängd märkliga och sällsynta former. Mot ö. höjer sig hafsbottnen småningom och bildar sedan en 30—90 m. under hafsytan belägen, nästan fullkomligt jämn slätt. Bottnen utgöres i hafvets södra och västra del af lera, i trakten af Bjelyj ostrov af sand, längre norr ut af grus. Snäckskal och småsten äro där ofta omgifna af myrmalmsbildningar. Äfven i den grundare delen af K. är vattnet på bottnen nästan lika salt som i Atlantiska oceanen och året om afkyldt till en temperatur af — 2° till — 2,7°. Ytvattnet är till sin beskaffenhet mycket växlande, tidtals på vissa ställen nästan drickbart och om sommaren ofta starkt uppvärmdt." Det var norrmannen E. H. Johannesen, som genom sina resor i K. på sensommaren 1869 först utplånade tron på dess ofarbarhet; sedan inlade A. E. Nordenskiöld stor förtjänst om kännedomen om hafvet; dock ha de förhoppningar, som denne hyste om möjligheten af en regelbunden segelfart på K., icke gått i fullbordan. (J. F. N.)

Kariska sundet. Se Kariska hafvet.

Karis-Lojo (fi. *Karja-Lohja*), socken af Raseborgs härad och domsaga, Nylands län, Finland. Landareal, med Sammatti kapell, 182 kvkm. Befolkningen, öfvervägande finsk, i bägge församlingarna tills. 3,155 pers. (1908). I Sammatti (areal 62 kvkm., folkmängd 1,038 pers.) egde och bebodde E. Lönnrot i sin födelseby, Haarjärvi, en liten lägenhet Paikkari torp, hvilket som ett minne efter honom underhålles af regeringen i orubbadt skick. K. bildar med kapellet ett konsistoriellt pastorat af 3:e kl., Borgå stift, Raseborgs västra prosteri. O. I. (A. G. F.)

Karismer (grek. *cha'risma*, nådegåfva) kallas i Nya testamentet de gåfvor och krafter, genom hvilka den Helige ande visade sig verksam i den äldsta kristna församlingen; det, som konstituerar *cha'risma*, är just, att anden verkar den och visar sig verksam genom den (1 Kor. 12: 4, 7 ff.). Den äldre protestantiska teologien inskränkte dessa nådegåfvor till de underbara och understundom sällsamma former (t. ex. tungomålstalandet), i hvilka de delvis uppträdde, och menade, att dessa utgjorde ett *peculiare privilegium* för den första församlingen, och samma uppfattning har ock gått igen i den katolska kyrkan, ehuru man där — liksom hos irvingianismen — gjort anspråk på de underbara gåfvornas fortsatta verksamhet i helgonens under etc. Men en sådan inskränkning af nådegåfvorna till de enbart underbara krafterna har icke stöd i Pauli uppfattning, enligt hvilken äfven de olika ämbetena inom församlingen hvila på särskilda andens gåfvor (1 Kor. 12: 28, Efes. 4: 11, 2 Tim. 1: 6). Men hvarje andebegåfning innebär icke nödvändigt förutsättning för ett särskildt ämbete. Några andegåfvor fordra särskilda ämbeten (apostlar, evangelister, lärare etc.), andra (tungomålstalandet, helbrägdagörandet) kräfva det icke. En del karismer motsvara församlingens behof under alla tider, andra äro utmärkande för utomordentliga tider och förhållanden. Se art. Irving, Edw. Jfr bl. a. Kahnis, "Lehre vom heiligen geiste" (1847), M. Lauterburg, "Begriff des charisma und seine bedeutung für die praktische theologie" (1898). E. S—e.

Kariter, *grek. myt.* Se Chariter.

Karja, socken. Se Karis.

Ka'rjala, kapell, som framdeles skall bilda egen kyrkoförsamling, lyder under Virmo imperiella pastorat i Åbo och Björneborgs län, Åbo ärkestift, Finland. Areal 72 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 1,090 personer (1908). A. G. F.

Ka'rjala. Se Karelen. — Ka'rjalaiset. Se Kareler.

Karja-Lohja, socken. Se Karis-Lojo.

Ka'rkameš. Se Karkemisch.

Karkäs (fr. *carcasse*, eg. benstomme, skelett), öfverspunnen metalltråd, som insys i fruntimmershattar, för att dessa må kunna formas efter behag.

Ka'rkemisch (egypt. *Karkameš*, assyr. *Garkamiš*), hetitisk konungastad och enligt egyptiska och assyriska monument en af de förnämsta städerna i norra Syrien, viktig genom sitt läge vid den stora handelsvägen mellan Egypten och Mesopotamien. Den identifierades förr allmänt med Kirkesion, har af G. Rawlinson och G. Maspero (1872) förklarats vara Bambyke (Hierapolis), det nuv. *Mabûg*, och af G. Smith (1876) förlagts till en n. om Mabûg, vid Djirbas plur. Djerabis; det gamla *Europos* vid Eufrat, upptäckt stor urgammal ruinstad. Med stöd af assyriska och hetitiska texter och minnesmärken har J. Menant (1891) bevisat riktigheten af Smiths antagande. Staden omtalas redan 2,200 år f. Kr. 717 eröfrades den af Sargon II i Assyrien, och särskildt är den bekant genom Nebukadnessars seger därstädes öfver den egyptiske konungen Necho II (604

1. 605 f. Kr.), som därigenom tvangs att utrymma Syrien. (J. F. N.)

Ka'rkena, ögrupp. Se Kerkena.

Karki, befäst stad i Buchara, i landets sydvästra del, på vänstra stranden af Amu-darja. Omkr. 20,000 inv. Ångbåtsstation vid floden och karavanstation. I K. ligger en rysk garnison. J. F. N.

Karkinitviken l. Döda hafvet, en vik af Svarta hafvet, hvilken inträngер v. om halfön Krim och skiljer denna från fastlandet. Dess innersta mycket grunda del heter Perekopviken. J. F. N.

Ka'rkku, socken af Tyrvis härad och domsaga, Åbo och Björneborgs län, Finland. Landareal 178 kvkm. Befolkningen, finsk, 3,747 pers. (1908). Jämte Suoniemi kapell bildar K. ett konsistoriellt pastorat af 3:e kl., Åbo ärkestift, Tyrvis prosteri. Areal 268 kvkm. 5,858 inv. (1908). O. I. (A. G. F.)

Karkus, slott i Livland, Pernauska kretsen, intogs af hertig Karl hösten 1600, men förlorades snart och återtogs af svenskarna först hösten 1621. K. hade starka murar och torn samt djupa grafvar, men 1634 ansågs det dock mindre viktigt; dess nedrifvande anbefalldes dock först 1682. L. W:son M.

Karl, helgon. Se Borromeo och Karl, romerska kejsare 1.

Karl, *svenska* och *svensk-norska* konungar. — Medeltidens prosaiska krönika och rimkrönikorna, Ericus Olai samt Olaus och Laurentius Petri omnämna icke någon svensk konung med namnet Karl före Karl Sverkersson, som lefde på 1100-talet. Men den i sitt nit för fäderneslandets storhet och ära missledde Johannes Magnus (se denne) tvekade icke att i sin "Historia de omnibus gothorum sueonumque regibus" (utg. 1554) upptaga 6 konungar med namnet Karl som regerande i Sverige före Karl Sverkersson, hvarför denne fick heta Karl den sjunde och Karl Knutsson Karl den åttonde. Johannes Magnus' uppgift lades sedermera till grund för beräkningen af Karlarnas ordningsnummer liksom för Erikarnas, och Gustaf Vasas son Karl lät följaktligen som konung kalla sig K. den nionde. Om Karlarnas ordningsnummer fastställes på historisk grund, blir K. Sverkersson Karl den förste, K. Knutsson Karl den andre, K. IX Karl den tredje o. s. v. samt K XV Karl den nionde. Ett ytterligare bevis, utom de ofvan nämnda, för att medeltidens svenskar icke kände mer än *en* konung Karl före Karl Knutsson ligger däruti, att sistnämnde konung på sin andra gemåls grafsten i Vadstena kloster benämnes Karl *den andre*. — I *Norge* hade, före Karl XIII:s uppstigande på norska tronen, endast *en* konung burit namnet Karl, nämligen svensk-norske unionskonungen Karl Knutsson, och i Norges konungalängd borde Karl XIII således vara K. den andre, K. XIV Johan Karl den tredje o. s. v. 1836 väckte också en norsk stortingskommitté förslag om särskild namnsiffra för konungen som Norges konung, men stortinget fäste vid förslaget intet afseende. Genom kungörelse af 8 juli 1859 förklarade norska regeringen, att vid alla sådana tillfällen som ordningstalen blifvit fogade till konungens företrädares Karl XIII:s och Karl XIV:s namn skulle i likhet därmed ordningstalet XV:e fogas till den nämnda datum på tronen uppstigande konungens (Karl XV:s) namn. J. Th. W.

1. K. Sverkersson, K. VII, svensk konung, var son till den 1155 (l. 1156) mördade konung Sverker, hvilken han troligen omedelbart efterträdde som konung i Götaland. Sedan han besegrat och dödat troninkräktaren i Svealand, den danske prinsen Magnus Henriksson (1161), fick han väldet äfven öfver denna del af riket och kallade sig sedan svearnas och götarnas konung. Under hans regering fick Sverige sin förste ärkebiskop, 1164. S. å. skola svenskarna, enligt ryska krönikor, företagit ett härnadståg till Ryssland, men möjligt är, att detta utgått från Finland. 1167 öfverfölls och dödades K. på Visingsö af Knut Eriksson. Han begrofs i

Karl Sverkerssons sigill.

Alvastra kloster. Hans sigill (se fig.), visande konungen sittande på sin tron, är det äldsta svenska konungasigill, som finnes i behåll. Han äktade 1163 Kristina, en dotter till skånske stormannen Stig Hvide och Valdemar I:s syster Margareta, samt hade med henne sonen Sverker. K. H. K.*

2. K. Knutsson, K. VIII, svensk-norsk konung, af släkten Bonde (se Bonde, sp. 1094), son till riddaren Knut Bonde (Tordsson) och Margareta Karlsdotter (Sparre), föddes 1409 och uppfostrades efter sin faders död hos sin styffader Sten Turesson (Bielke). Vid arfskiftet efter modern, 1429, emottog han gården Fägelvik i Småland, som var hans egentliga bostad, innan han tog mera framstående del i det allmänna. I yngre år gjorde K. vidsträckta utrikes resor samt lärde sig därunder krigskonsten och främmande språk. Efter den af Engelbrekt ledda folkrörelsens utbrott (1434) tog han oafbrutet del i det politiska lifvet. Han slöt sig till Engelbrekt, då denne 1434 belägrade Stäkeborg, och omnämnes s. å. som medlem af rådet. Under de därefter följande striderna och underhandlingarna tillvann han sig sådant anseende, att rådet 1435 vid förlikningen med konung Erik af Pommern satte honom främst på förslaget till drots. Konungen ogillade väl detta, men utnämnde honom i stället till marsk. Då resningen till följd af konung Eriks löftesbrott återigen utbröt, valdes K., med förbigående af Engelbrekt, till rikshöfvitsman (1436). Visserligen måste han till en början, då allmogen tydligt visade sitt missnöje öfver valet, dela sin makt med Engelbrekt, men efter mordet på denne (27 apr. s. å.) blef han ensam härskare. Då den tappre, men häftige Erik Puke sökte draga till sig Engelbrekts anhängare och göra K. makten stridig, blef han gripen (osäkert är, om det skedde på förrädiskt vis) och af K. sänd till Stockholm, där drotsen lät aflifva honom. I mars 1438, då rådet ansåg sig ha kommit till "en vänlig förening och dagtingan" med

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

konungen, nedlade K. sitt rikshöfvitsmannaskap; men redan på hösten s. å. hyllades han, sedan konung Erik begifvit sig till Visby, på ett riksmöte i Stockholm som riksföreståndare. Drotsen Krister Nilsson (Vase) arbetade emellertid för unionens upprätthållande och Eriks återinkallande. K. lyckades väl, sedan missnöjet kommit till öppet utbrott, tillfångataga och förödmjuka sin medtäflare, men dennes åsikter hyllades fortfarande af flera i rådet. Sedan i Danmark hertig Kristofer af Bajern blifvit vald till konung, ansåg sig K. därför ej längre kunna stå emot unionspartiet. Efter att i förläning ha betingat sig hela Finland och Öland, hvartill sedermera lades Svartsjö län, medgaf han 1440 Kristofers utväljande till konung. K. kom dock aldrig i full besittning af alla dessa stora län. Krister Nilsson gjorde svårigheter att afstå Viborg, och 1441 fråntog konungen honom Åbo slott. Den gunst, hvari han till en början stått hos konungen, som utnämnt honom till sin drots, hade nämligen upphört, och efter 1441 vistades han under hela Kristofers regering nästan uteslutande i Finland. Endast en gång var han öfver till Sverige, nämligen 1446, då han deltog i Gottlands-tåget och på Svartsjö firade sin dotter Kristinas bröllop med Erik Eriksson (Gyllenstierna). Så fort underrättelsen om Kristofers död (1448) hade framkommit till Finland, begaf sig K. öfver till Sverige och erhöll vid det efter hans ankomst anställda konungavalet (20 juni) de flesta rösterna. Vid valet skola visserligen lagens föreskrifter ej blifvit fullt iakttagna, men 28 juni hyllades han formligen vid Mora stenar och blef sedan krönt till konung. Hans första regeringsföretag, ett försök att återförvärfva Gottland, misslyckades genom Magnus Grens försumlighet och förräderi. Samtidigt sökte han vinna Norges krona samt blef äfven af det nationella partiet utvald och i Trondhjem krönt till konung 20 nov. 1449, men ett annat parti, som var förhärskande i den södra delen af Norge, hade under tiden hyllat danske konungen Kristian. Visserligen sökte K. med härsmakt göra sitt välde gällande äfven där, men redan efter några veckor afslöts ett stillestånd, hvari bestämdes, att med tvisten skulle anstå till kongressen i Halmstad, där äfven frågan om Gottland och öfriga tvistepunkter mellan Danmark och Sverige skulle afgöras. Vid detta möte, som hölls i början af maj 1450, förbundo sig de svenska ombuden, tvärtemot K:s föreskrifter, att söka förmå honom afstå från sina anspråk på Norge. Tvisten om Gottland skulle däremot afgöras på ett följande möte. Dessutom uppgjorde de en ny unionsakt, som vid endera eller båda konungarnas död skulle tillämpas. Motvilligt måste konungen på riksmötet i Arboga s. å. foga sig däruti; men den sammansvärjning, som några af ombuden ingått i syfte att inskränka hans rätt att fritt förfoga öfver länen, blef af honom upptäckt, innan den kom till utbrott. Sammansvärjningen var en följd af den hätskhet, som hos en del af den högre adeln och prästerskapet härskade emot honom. Några, särskildt drotsen Krister Nilssons ättlingar, hyste gammalt hat till honom. Andra hade han troligen stött genom att lämna flera län endast "på räkenskap". Prästernas ovilja hade han väckt genom att fordra deras deltagande i krigsgärder, och allmogens tillgifvenhet började han förlora, emedan han lämnade sina höfvitsmän och fogdar alltför fritt spelrum. I spetsen för hans fiender stod den unge ärkebiskopen Jöns Bengtsson (Oxenstierna). Det därpå följande unionsmötet vid Avaskär, nära det nuv. Kristianopel, sommaren 1451 lämnade intet resultat, och i sept. s. å. utbröt öppen strid mellan K. och konung Kristian. Karls ställning försvårades genom förrädiska stämplingar af bl. a. ärkebiskopen, med hvilken han dock, på flera rådsherrars bemedling, för en tid förliktes. Under stilleståndet 1453—55 fick K. tid att mer egna sig åt landets inre angelägenheter. Han ordnade myntväsendet och skall ha vidtagit åtgärder för jordbrukets främjande. I synnerhet åt lagskipningen egnade han stor omsorg och satt själf ofta till doms. Han lät sin hofmästare och kansler resa kring landet och hålla räfsteting. Då vid dem gods ej sällan frändömdes de andlige, föranstaltade ärkebiskopen en storartad demonstration, till följd hvaraf efter en tid biskopen och kapitlet tillkallades, då fråga var om de andliges gods. När kriget 1455 åter utbröt, kunde K. i början framgångsrikt göra danskarna motstånd; men sedan hans marsk Tord Bonde mördats (maj 1456), började Kristian få öfverhanden. Samtidigt växte missnöjet inom landet till följd af krigets tunga, och i början af 1457 ansåg ärkebiskopen tiden vara inne för resning. Vid underrättelsen om upproret skyndade K. från Östergötland norrut, men blef i Strängnäs öfverrumplad af ärkebiskopen och kunde med möda rädda sig till Stockholm. Då han ansåg sig icke kunna lita på denna stads borgerskap och ingen af hans höfvitsmän och fogdar i landsorten rörde sig till hans hjälp, afseglade han till Danzig (febr. s. å.), där han sedan vistades till 1464. (Under denna tid försträckte han staden 15,000 preussiska mark, för hvilka han som pant erhöll staden Putzig m. m., som likväl snart intogs af Tyska orden. Denna summa utkräfdes först 1704, af Karl XII.) Då vid biskop Kettils resning till förmån för ärkebiskopen (1463), som af konung Kristian blifvit fängslad, allmogens rop på Karls återkallande blef allt häftigare, måste resningens ledare tillmötesgå dess önskan, och konung Karl återkom, hösten 1464. Endast få af den högre adeln slöto sig till honom, och ärkebiskopen började, så snart han blifvit frigifven, stämpla till förmån för Kristian. Redan samma höst var upproret i full

Fig 1. Karl VIII Knutsson. Målad träskulptur (statyett) af Bernt Notke 1400-talet. (Gripsholms slott.)

gång, och Karl måste redan 30 jan. 1465 afsäga sig kronan. Som ersättning fick han Raseborgs och Korsholms län samt Satakunta. Under den tvedräkt, som efter biskop Kettils kort därefter timade död uppstod mellan ärkebiskopen och en del af högadeln, särskildt de mäktige Axelssönerna (se Tott), vann K:s parti allt större styrka; och sedan slutligen äfven riksföreståndaren Erik Axelsson fullkomligt brutit med konung Kristian och unionspartiet, återkallades K. sept. 1467 och höll 12 nov. s. å. sitt intåg i Stockholm. Unionspartiet reste emellertid ånyo hufvudet; dess anförare var den tappre Erik Karlsson (Vase), under det att konung K:s vapen fördes af Nils och Sten Sture. Midt under detta stridsbuller afled K. 15 maj 1470, efter en helt kort sjukdom. Sin graf fick han i den till franciskanklostret i Stockholm hörande kyrkan (nuv. Riddarholmskyrkan). Den där befintliga grafvården (se fig. 2) öfver honom är uppförd af Johan III.

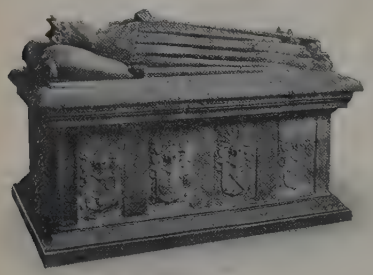

Fig. 2. Karl VIII Knutssons grafvård i Riddarholmskyrkans högkor.

Trots de fel man med skäl tillvitat K. måste han vid en jämförelse med sin medtäflare Kristian anses såsom en god konung. Däruti att han af allmogen älskades och uppfattades som en representant för landets självständighet ligger hans stora betydelse att ha varit en medelpunkt, en fana, kring hvilken alla kunde samla sig, som önskade ett af Danmark oberoende Sverige. För andlig odling och särskildt för en nationell historieskrifning visade han varmt intresse. K. var gift 1) med Birgitta Turesdotter (Bielke), d. 1436, med hvilken han hade dottern Kristina, som blef gift med Erik Eriksson (Gyllenstierna), 2) med Katarina Karlsdotter (Gumsehufvud), som födde honom flera barn, af hvilka Magdalena blef gift med den mäktige Ivar Axelsson (Tott). På dödsbädden skall han ha låtit viga sig med sin frilla Kristina Abrahamsdotter. Med henne hade han sonen Karl, som aldrig kom att spela någon mer betydande roll i den svenska historien. En samtida trohjärtad skildring af K:s regering gifves i den rimmade s. k. Karlskrönikan, utg. i Klemmings ”Svenska medeltidens rimkrönikor”. Jfr vidare Styffe, ”Bidrag till Skandinaviens historia” III (1870), och H. Hildebrand, ”Sveriges hist. intill tjugonde seklet”, II (1905). K. H. K.*

3. K. IX, Gustaf I:s och Margareta Eriksdotters (Leijonhufvud) yngste son, f. 4 okt. 1550 på Stockholms slott, d. 30 okt. 1611 i Nyköping. Genom faderns testamente (1560) erhöll han till hertigdöme, med samma rättigheter som konungen på kronans vägnar, nästan hela Södermanland, större delen af Närke, några socknar i Västmanland och en del af Vadsbo härad i Västergötland samt hela Värmland (se Hertigdöme, sp. 576), men dessa besittningar fick han till följd af sin ungdom ej tillträda under Erik XIV:s regering. Vid endast 15 års ålder förde han redan befälet öfver artilleriet vid Varbergs eröfring, 1565, men först med konung Eriks afsättning började han utöfva ett betydelsefullare inflytande på fäderneslandets öden. Den lyckliga utgången af resningen mot Erik (se Erik XIV) 1568 var till stor del hans förtjänst; och ehuru segerns för-

Fig. 1. Karl IX som riksföreståndare, 1596.

nämsta pris, konungadömet, tillföll hans broder Johan, blef dock K:s maktställning inom riket från denna tid mycket betydande, då han omedelbart efter Eriks fall tog sitt hertigdöme i besittning och 1569, med upphäfvande af de inskränkande Arboga artiklarna, af Johan bekräftades i besittningen däraf samt 1571 fick detsamma ökadt med återstoden af Vadsbo och hela Valla härad. — K. var den ende af Gustaf I:s söner, som ärfde dennes stora egenskaper, särskildt hans praktiska begåfning, och fråga kan vara, om han ej i klarhet och konsekvens delvis öfverträffade fadern; men å andra sidan led han i synnerligt hög grad af Vasarnas misstänksamhet. Han var häftig ända till våldsamhet, ådagalade ett hänsynslöst rätthafveri, när det gällde hans egna intressen, och mot politiska motståndare visade han en hämndgirighet och grymhet, som fläckat hans minne. Ett skarpt förstånd och en stark känsla för hans plikter mot fäderneslandet bevarade honom dock från att liksom bröderna blifva en slaf af sina lidelser. I litterär och konstnärlig bildning var han emellertid bröderna underlägsen. Teologien var den enda vetenskap, för hvilken han hyste verkligt intresse. K. hör till den rad af utmärkta regenter och statsmän, som under den nyare tidens början lade grunden till den moderna samhällsutvecklingen i Europa genom att gynna reformationen och bryta medeltidens aristokratiska självsvåld medelst en stark statsmakt. För ho-

nom var detta verk ett arf från fadern, och han betraktade det äfven så. Att upprätthålla den af Gustaf I grundade andliga och världsliga samhällsordningen syntes honom såsom en genom faderns testamente åt Vasaättlingarna anförtrodd uppgift, hvars fyllande ensamt förmådde gifva en laglig grund åt deras rättigheter. Gustaf Vasas testamente blef därför den fasta utgångspunkten för hela hans politik. Äfven af sina egna intressen hänvisades han till denna urkund, då han kort efter Eriks fall råkade i tvist med Johan och denne därvid åter ville utöfver faderns testamente inskränka hans rättigheter inom hertigdömet. Men därvidlag måste dock K. slutligen gifva vika för den af rådsaristokratien understödde konungen, och på en riksdag i Vadstena 1587 utfärdades en stadga af ungefär samma innehåll som Arboga artiklar (se Vadstena artiklar). Denna tvist fick sin största betydelse genom en fråga af allmännare intresse, nämligen Johans liturgi l. gudstjänstordning, hvilken K. med rätta ansåg innebära en fara för det heligaste arfvet från fadern: reformationen. I denna fråga lät han ej heller förmå sig till eftergift, och häfdande hertigdömets självständighet i religiöst hänseende, gjorde han detta till ett bålverk för den rena protestantismen under Johans regering. Men reformationen var ej det enda af Gustaf I:s storverk, som behöfde skyddas mot Johans förvända statskonst. Den dåvarande högadeln, särskildt de framstående representanterna för ätterna Bielke, Banér och Sparre, längtade tillbaka till unionstidens af Gustaf I stäckta rådsvälde och förläningsväsen; och för en reaktion i denna riktning öppnade Johan själf dörren, då han 1587 lät sin son Sigismund väljas till konung i Polen. Aristokratien begagnade sig nämligen däraf, i det den genom de ryktbara Kalmar stadgar (se d. o.) sökte för den nya unionen skapa ett stormannavälde likartadt med det, hvilket utmärkt den förra Kalmarunionen. Dessa sträfvanden funno i K. en afgjord motståndare. Gustaf I:s starka konungadöme borde, enligt hans mening, äfven under den stundande unionen hållas vid makt, nämligen på sådant sätt att regeringsmyndigheten under konungens frånvaro i Polen skulle anförtros åt den äldste myndige arfvfursten i stället för att utskiftas bland stormännen; och då han efter brytningen mellan Johan och rådet 1589 försonades med den förre, skola Kalmar stadgar tillika med Vadstena artiklar ha förklarats ogiltiga. Efter Johans död, 1592, öfvertog han också samt skötte såsom "den förnämste" jämte rådet regeringen till Sigismunds hemkomst. Genom tronskiftet blef faran för reformationen ännu större än under Johans tid, enär Sigismund var ett blindt verktyg för den katolska reaktionen. Att omintetgöra hans planer på Sveriges omvändelse till katolicismen blef nu Karls förnämsta sträfvande, och det var säkerligen för att därvid erhålla understöd af aristokratien, som han genast efter Johans död försonade sig med de af denne afsatte rådsherrarna och återgaf dem deras ämbeten. Uppsala möte (se d. o.) och den konungaförsäkran, som K. i spetsen för rådet och ständerna vid kröningsriksdagen i Uppsala 1594 aftvang Sigismund, gåfvo också lagstadganden till tryggande af reformationen. Men detta var ej nog; ty för Sigismund, jesuiternas lärjunge, egde de åt kättare gifna löftena ej någon bindande kraft, och ställningen blef så mycket svårare, som frågan om riksstyrelsen under konungens frånvaro åter dök upp och ingrep i den religiösa. När Sigismund sommaren 1594 skulle återvända till Polen, framkommo nämligen både K. och rådet med förslag angående regeringens ordnande. Dessa öfverensstämde i sträfvandet att genom en fast interimsregering betrygga rikets självständighet och enhet under de unionella förhållandena, men skilde sig däri, att K. för sig kräfde en riksföreståndares makt, rådet däremot väl ej uteslöt honom från regeringen, men sökte göra honom beroende af aristokratien. Som Sigismund hvarken åt hertigen eller rådet ville anförtro en fullständig regeringsmakt, emedan båda varit hans motståndare i den religiösa frågan, förkastade han bägges förslag. I stället utfärdade han för dem tillsammans en fullmakt på regeringen, som lämnade deras maktställning obestämd, och vid deras sida satte han en mängd ståthållare, af hvilka de fleste togo sina befallningar blott från honom själf i Polen, och, i strid mot hans försäkran, gynnade katolikerna. Därigenom råkade både Sveriges nationella självständighet och reformationen i fara. Men lyckligtvis var K. situationen vuxen. Förkastande Sigismunds fullmakt, ingick han strax efter dennes afresa en förening med rådet, enligt hvilken han såsom dess "förman och rikets föreståndare" skulle jämte rådet sköta regeringen. Då ingen rättelse kunde utverkas hos konungen, vare sig med afseende på hans föreskrifter om regeringen eller öfverträdelserna af hans försäkran, sammankallade K. en riksdag i Söderköping 1595. Där erhöll han af ständerna både fullständig riksföreståndarmakt och bemyndigande att öfvervaka uppfyllandet af konungens försäkran. Dittills hade rådsherrarna, af fruktan för Sigismunds katolska planer och onådigt bemötta af denne, funnit sig föranlåtna att göra gemensam sak med K. Men då denne på grund af Söderköpings riksdagsbeslut ville med vapenmakt betvinga den trotsigaste af ståthållarna, Klas Fleming (se d. o.) i Finland, vägrade de sitt bifall därtill. K. afsade sig då, hösten 1596, regeringen, men vådjade på samma gång till ständerna; och i trots af konungens förbud samt af att denne öfverlämnade regeringen åt rådet ensamt, sammanträdde dessa 1597 i Arboga och bekräftade K. i riksföreståndarskapet. I detta möte deltog endast ett af riksråden (Axel Leijonhufvud). De öfrige ville ej, när det blef fråga om en öppen brytning med konungen, följa hertigen, från hvilken de i hela sin politiska uppfattning så vidt skilde sig, och de fleste af dem begåfvo sig efter riksdagen till Polen. På deras råd sökte Sigismund därefter med en polsk här betvinga K., men besegrades vid Stångebro 1598 och blef, då han bröt en efter slaget ingången förlikning och återvände till Polen för att rusta sig till en ny strid, på riksdagen i Stockholm 1599 förklarad afsatt, såsom den där brutit mot Gustaf I:s testamente och sina egna förbindelser till sitt folk. K. hade omedelbart efter hans affärd åter öfvertagit regeringen, och då de, som i inbördes kriget uppträdt som hans fiender, äfven syntes honom vara fäderneslandets, gaf han därefter fria tyglar åt sin hämndlystnad och hårdhet. I Kalmar och Finland, som längst förblefvo Sigismund trogna, började den blodiga räfsten; de ädlaste offren föllo dock 1600 i Linköping, där de rådsherrar, som flytt till Sigismund, men efter Stångebro slag utlämnats till K., jämte några andra ställdes till rätta inför en ständernas domstol (se Linköpings blodbad).

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Äfven under de följande åren fick K:s stränghet, till följd af högadelns missnöje med hans välde, blott alltför ofta tillfälle att visa sig, ehuru de fleste af hans motståndare då genom frivillig landsflykt räddade sig från ett svårare öde.

Med afseende på kronans förvärfvande för sig och sitt hus visade K. en tveksamhet, som kan synas öfverraskande hos den hänsynslöse partimannen, men som finner sin naturliga förklaring däri, att ”aktning för lag och rätt i verkligheten var det, som gjort honom till en revolutionens man”. Då Sigismund afsattes, erbjöds kronan åt hans son Vladislav, om denne i Sverige uppfostrades i landets religion och seder. Då han ej hördes af, erkändes K. på riksdagen i Linköping 1600 som regerande konung. Men emedan Johan III:s yngre son, hertig Johan af Östergötland, enligt arföreningen stod tronen närmare än K. och ej liksom Sigismunds hus hade affallit från Gustaf I:s testamente, afböjde K. länge konungananamnet, ehuru han fortfor att föra regeringen. Under året 1603 började han dock stundom kalla sig konung; men först sedan Johan, 15 år gammal, på riksdagen i Norrköping 1604 själf afstått från sina anspråk, blef konungatiteln den vanliga och erhöll genom kröningen i Uppsala 1607 högtidlig bekräftelse. Och ehuru K:s söner genom Norrköpings arförening 1604 erkänts som närmast arfsberättigade efter honom, förutsatte han dock i sitt testamente af 1605, att ständerna skulle till hans efterträdare kunna taga hertig Johan. Sedermera synes han dock ha ansett Gustaf Adolfs rätt till tronföljden som en afgjord sak.

För det svenska samhällsskicket blef K:s kamp mot Sigismund af den största betydelse, ty det lider svårligen något tvifvel, att den senare, upptagen som han var af sina omvändelseplaner, skulle, om han segrat, lämnat rådsaristokratien, som öfvergått på hans sida, fria händer med afseende på de politiska förhållandena och sålunda öppnat vägen för ett nytt stormannavälde. Det är emellertid K:s berömmelse, att han ej, såsom de fleste af hans tidehvarfs förkämpar för en stark statsmakt, lät det nationella konungadömets seger slå öfver till tygellöst envälde. Han ej blott alltid respekterade de dittills gällande lagliga inskränkningarna i konungamakten, utan befordrade den konstitutionella frihetens ytterligare utveckling i Sverige. Han, den hänsynslöse undertryckaren af rådets medeltidsanspråk, lät nämligen vid upprättandet af en ny rådkammare (1602), i stället för den under partistriden upplösta, uttryckligen tillerkänna denna institution dess i *lagen* stadgade rättigheter, genom hvilka den af ålder varit det förnämsta värnet mot enväldet; och riksdagen, hos hvilken han under partistriden funnit sitt egentliga stöd, erhöll genom honom ett förut okändt inflytande på statsärendena. Vikten af den svenska protestantismens betryggande genom K:s seger öfver Sigismund framstår i sin fulla betydelse, om man ihågkommer Gustaf Adolfs uppträdande i den slutliga världskampen mot den katolska reaktionen. Att äfven K. förstod att uppfatta denna tids religiösa fråga i dess allmänt europeiska betydelse framgår bl. a. af hans försök 1610 att genom en beskickning verka för ett allmänt förbund mot den katolska reaktionen. Hans benägenhet för ett närmande till den reformerta läran, som invecklade honom i åtskilliga strider med det svenska prästerskapet, hade sannolikt i ej ringa grad sin orsak i hans öfvertygelse om vikten af protestanternas sammanslutning mot den gemensamme fienden. I besittning af regeringsmakten, fick K. tillfälle att i vidsträckt mått göra de stora regentegenskaper fruktbringande, på hvilka han redan förut visat prof inom sitt hertigdöme. I förvaltningen bragte han åter reda och ordning. För rättsväsendets utbildning arbetade han genom försök att skapa nya former för den högre domsrätten och genom lagförslag — hvilka sträfvanden, ehuru de ej kunde genomföras, dock äro viktiga såsom förberedelser — samt genom tryckningen af Kristofers landslag (1608). Näringslifvet befordrade han i synnerhet genom bergsbrukets utvecklande, och Sveriges andliga odling står till honom i tacksamhetsskuld för återupprättandet af Uppsala universitet (1595). Med afseende på förhållandet till utlandet blef hans regering orolig. Sigismunds afsättning medförde ett slags krigstillstånd med Polen, som öfvergick till öppna fientligheter, då K. 1600, för att hellre förekomma än förekommas, inföll i Livland och intog en stor del af landet. Eröfringarna gingo dock snart i allmänhet förlorade, och ett nytt fälttåg, som K. 1605 företog till Livland, slutade med hans nederlag vid Kirkholm (1605), hvarefter kriget å ömse sidor fördes lamt. För att mota Sigismunds för Sverige farliga försök att med anledning af de ”falske Dimitrijernas” (se Dimitrij) uppträdande i Ryssland skaffa sig herravälde öfver detta land afslöt K. 1609 i Viborg ett förbund med den inhemske ryske tsaren Vasilij Sjujskij och sände till dennes understöd J. De la Gardie, som trängde djupt in i Ryssland och slutligen var nära att skaffa Rysslands krona åt K:s hus (se De la Gardie 2). Slutligen råkade K. 1611 i krig med Danmark, delvis till följd af Kristian IV:s ärelystnad, men delvis äfven till följd af de svenska anspråken på norska Finnmarken. Kriget fördes förnämligast omkring Kalmar, som föll i danskarnas händer (se Kalmarkriget).

K. begrofs i Strängnäs domkyrka (jfr fig. 2). Hans ryttarstaty (mod. af Börjeson) restes 1904 i Göteborg (se d. o., pl. IV), emedan det hisingska Göteborg (se Göteborg, sp. 896) af honom anlagts, och äfven i en annan af hans stadsanläggningar, Karlstad (från hans hertigtid), skall hans staty resas (mod. af Kr. Eriksson 1908), hvarjämte insamling pågår till resande af ett minnesmärke i Karlskoga kyrkoby 30 okt. 1911. K. var gift 1) med Maria af Pfalz (f. 1562, förm. 1579, d. 1589), i hvilket äktenskap föddes sex barn, af hvilka endast dottern Katarina (gift med Johan Kasimir af Pfalz-Zweibrücken) nådde mogen ålder, och 2) med Kristina af Holstein-Gottorp (f. 1573, förm. 1592, d. 1625), med hvilken han hade sönerna Gustaf Adolf och Karl Filip samt döttrarna Kristina (d. i späd ålder) och Maria Elisabet (gift med hertig Johan af Östergötland). Utom äktenskapet hade K., med Karin Nilsdotter, sonen Karl Karlsson (Gyllenhielm), f. 1574 (se Gyllenhielm 3). S. B.

Litt.: K:s ofullbordade självbiografiska rimkrönika utgafs 1759 af B. Bergius (*Konung Carl den IX:des Rim-Chrönika jämte bilagor*), hans med egenhändiga anteckningar försedda almanacker 1903 af A. Lewenhaupt (*Calendaria Caroli IX*). Den första sammanhängande skildringen af hans historia förekommer i Joh. Messenius' ”Scondia illustrata”; J. Werwings ”Konung Sigismunds och konung Carl den

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

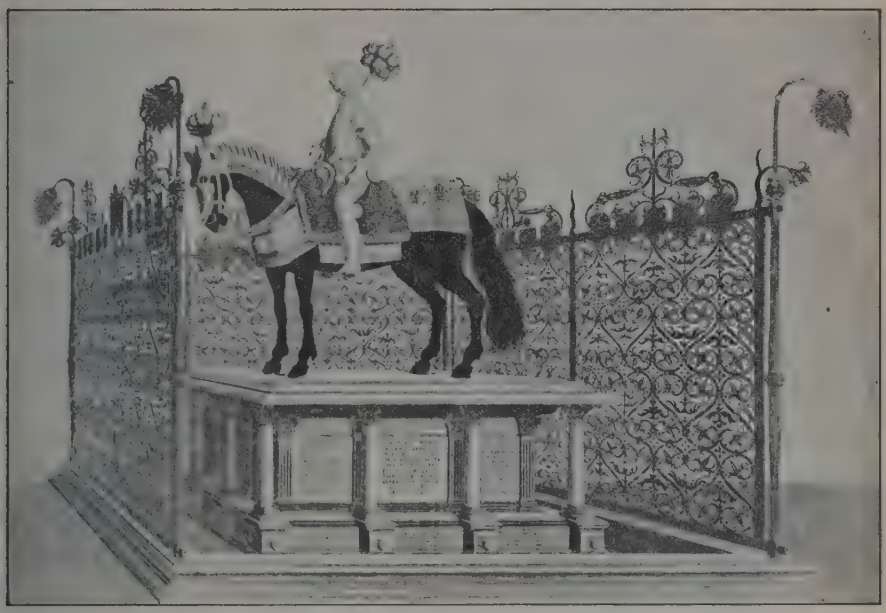

Fig. 2. Karl IX:s grafmonument i Strängnäs domkyrka (efter Peringskiöld. Den i senare tid ändrade anordningen återställes till denna ursprungliga under nu, 1910, pågående restaurering af kyrkan).

IX:des historier" (2 bd, 1746—47) är för K:s tid föga mer än en öfv. ur Messenius, liksom arbetets tidigare del mestadels utgör en afskrift ur A. J. Messenius' ofullbordade, i manuskript bevarade "Historia om Sigismund och K. IX". En modern sammanfattande skildring af K:s regering ger E. Hildebrand i "Sveriges historia intill tjugonde seklet" (del IV, 1904). Bland öfriga K:s historia berörande arbeten må nämnas: O. Söderqvist, "Johan III och hertig Carl 1568—1575" (1898), G. O. F. Westling, "Hertig K:s furstendöme under åren 1568—92" (1883), S. J. Boëthius, "Om den svenska högadeln under konung Sigismunds regering, I" (i "Hist. bibl." 1877) och "Hertig K:s och svenska riksrådets samregering 1594—1596" (i "Hist. tidskr.", 1884—86), E. Hildebrand, "Brytningen i Sveriges historia 1594" (i "Hist. tidskr." 1894), A. Jonsson, "Hertig K. och Sigismund 1597—1598" (1906), och K. G. Lundqvist, "Hertig K. af Södermanland" (1898). Om K:s livländska fälttåg 1600 och 1601 se afh. af C. Rogberg (1859) och G. Tranér (1872), om hans ishafspolitik och förhållandet till Ryssland S. Ingman, "Kaarlo IX:nen Jäämeren politiikka", 1—2 (1894—95), och H. Almquist, "Sverige och Ryssland 1595—1611" (1907), om inre politik under hans senare regeringsår S. Bergh, "K. IX och svenska adeln 1607—1609" (1882), samt om Kalmarkriget A. Larsen (Liljefalk), "Kalmarkrigen" (1889). — K. är hufvudpersonen i ett efter honom uppkalladt skådespel af K. F. Ridderstad (1847) och i [illegible] "Hertigen" (1879) samt i Snoilskys episka dikt "Hvita frun". V. S—g.

4. K. X Gustaf, son af den föregående dotter Katarina och pfalzgrefven Johan Kasimir af Pfalz-Zweibrücken (se Johan Kasimir), föddes 8 nov. 1622 på Nyköpings slott. Hans föräldrar hade tagit sin tillflykt till Sverige undan det stora kriget i Tyskland, och de kommo aldrig att återvända. K. G. uppväxte sålunda i Sverige, och hans uppfostran blef svensk, öfvervakad bl. a. af rikskansleren Axel Oxenstierna, men från fädernet ärfde han också vissa tyska traditioner, det tyska språket som sitt andra modersmål och starka personliga intressen för tyska rikets förhållanden, bl. a. på grund af de arfsanspråk, som tillkommo hans släkt. Då härtill kom, att Johan Kasimir och hans familj efter Gustaf II Adolfs död behandlades med köld och misstroende af Kristinas förmyndarregering, särskildt Oxenstierna, så blef den unge pfalzgrefvens ställning från början ganska oklar; han var på samma gång svensk arffurste och landsflyktig tysk grefveson. Från barndomen lärde han därför att röra sig i osäkra och pröfvande förhållanden. Efter studierna i hemmet tillbragte han några månader vid Uppsala universitet och anträdde våren 1638 enligt tidens sed en utländsk studieresa, som varade till hösten 1640. Största delen af dessa år tillbragte han i Frankrike, hufvudsakligen vid hofvet i Paris. Samtida prisa den begåfning, som han röjde redan under dessa barndoms- och ungdomsår, och de kunskaper han inhämtade: vistelsen vid franska hofvet fullbordade särskildt hans utbildning till fulländad världsman i tidens cirklade maner och bidrog säkert att lägga grund till hans skolning i tidens diplomati. Vid

Ord, som saknas under K. torde sökas under C.

hemkomsten möttes han af allvarliga svårigheter. Motsatsen mellan Axel Oxenstierna och den pfalzgrefliga familjen hade skärpts, och den förbands med en begynnande söndring bland rikets ständer. Jo-

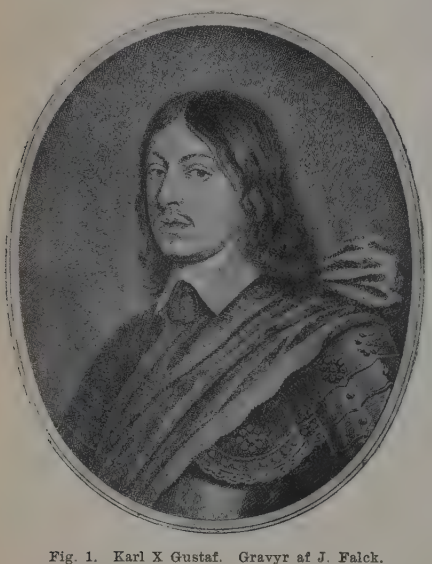

Fig. 1. Karl X Gustaf. Gravyr af J. Falck.

han Kasimir hade alltid haft vänner i olika kretsar, äfven inom rådet, och inom dessa kretsar började en verklig opposition röra sig mot den aristokratiska förmyndarstyrelsen. K. G. var, såsom möjlig tronarfvinge efter den unga drottningen, en viktig person i denna oro. Själf önskade han inträda i rikets tjänst, men förmyndarregeringen vägrade länge. Till sist, sommaren 1642, fick han dock resa ut till hären i Tyskland, och här lärde han nu under Torstensons befäl kriget, utmärkte sig bl. a. i slagen vid Breitenfeld (1642) och Jankow (1645) samt deltog i tåget mot Danmark 1643—44 och undfick då lärdomen om detta lands öfverväldigande från söder. 1645 återvände K. G. till Sverige, och en ny utsikt öppnade sig: han sökte vinna Kristinas hand. Under ett par år stod saken och vägde, och K. G. blef mer än någonsin en hufvudperson i de politiska striderna. Till sist afböjde Kristina hans frieri, men hon gaf honom ersättning. I jan. 1648 utnämndes han till svensk generalissimus i Tyskland. Där hann han föga uträtta, innan freden slöts (okt. 1648), men fick i stället leda de stora värfvade arméernas "afdankning" och likaså de invecklade förhandlingarna om fredens "exekution", som intill juni 1650 fördes i Nürnberg. Dessa stora uppgifter pröfvade på allvar hans militärisk-administrativa och diplomatiska förmåga; de gåfvo honom också ytterst betydelsefulla intryck af de europeiska makternas politiska syften och af Europas allmänna läge. Under tiden hade Kristina beredt honom en ny upphöjelse, tronföljden, i det hon 1649, mot högadelns motstånd genomdrifvit, att K. G. hyllades som hennes efterträdare. Hos henne själf mognade i hemlighet beslutet att nedlägga kronan, och den inre brytningen bland Sveriges ständer blef allt skarpare. Vid 1650 års riksdag, just då K. G. återkom till Sverige, genomdref drottningen, att tronföljden tillerkändes, efter honom, äfven hans eventuella manliga afkomlingar, men samtidigt bröt också ständernas strid ut i de ofrälses stora anlopp mot adeln ("protestationen" om kronogodsens återställande). K. G. iakttog i dessa ömtåliga förhållanden stor försiktighet. Han drog sig tillbaka till Öland (Borgholms slott), som han fått i förläning, höll sig där genom en liflig och omfattande brefväxling underrättad om såväl ställningen inom landet och vid hofvet som händelserna ute i Europa, men aktade sig att på något sätt framträda. Till sist kom dock hans tid. Kristina fullbordade sin länge närda afsikt, och 6 juni 1654 nedlade hon i Uppsala sin krona. S. d. hyllades och kröntes K. som konung.

Han var då en man, mognad i sitt lifs pröfvande skola. Till det yttre var han kort och tjock, med grofva drag, men gjorde genast sin inre öfverlägsenhet gällande. Makten, som Kristina ej förmått uppbära, samlade sig i hans hand. Han var en kraftnatur, hans arbetsförmåga outtröttlig, hans omdöme snabbt och klart, hans handlingskraft djärf och beslutsam. Hans myndighet förstärktes genom en markerad förbehållsamhet, tydligen framvuxen ur hans ungdoms svårigheter, kanske också ärfd från fadern. Ingen rådgifvare invigdes i hans innersta planer, och hans ogenomtränglighet blef de främmande diplomaternas förtviflan. Han var ärligt gudfruktig efter tidens art, men i politisk hänsynslöshet också ett barn af sin tid och försmådde ingen af dess raffinerade diplomatis resurser.

Med en rådmansdotter i Stockholm, Brita Allerts, hade K. G. före tronbestigningen en son, Gustaf (se Carlson, Gustaf). Efter tronbestigningen skyndade han att förmäla sig; i okt. 1654 stod hans bröllop med Hedvig Eleonora af Holstein-Gottorp. Giftermålet hade politisk betydelse; den holsteinske hertigen var en gifven bundsförvant mot Danmark. I äktenskapet föddes endast ett barn, sonen Karl (nov. 1655).

För K. G. som konung öppnade sig stora och svåra uppgifter. Det gällde att konsolidera den nygrundade svenska stormakten både inåt och utåt; inåt att sammanknyta eröfringarna med hemlandet, reorganisera förvaltning, krigsväsen och finanser efter de nya kraf, som följt med eröfringarna, och på samma gång lösa ståndsstriden, utåt att befästa stormaktsställningen och grundlägga en politik, som målmedvetet kunde befordra dess intressen. Om K. G. klart uppfattat dessa uppgifter, veta vi icke. Säkert är, att hans regering kom att röra sig i andra banor. Ett år efter tronbestigningen, sommaren 1655, förde han Sverige in i krig mot Polen. Hans anfall är i och för sig förklarligt. De polske Vasarna hade aldrig upphört att hota Sverige, och Polen var en gifven, om än hemlig, fiende. Denne fiende syntes visserligen maktlös; sedan flera år skakades Polen af det stora kosackupproret, kosackerna hade hyllat ryske tsaren och denne på våren 1654 infallit i Polen. Men just Polens hotande upplösning var också en fara för grannländerna, främst Sverige, och Kristinas regering hade stått beredd att gripa in. K. G. höll sig några

månader afvaktande; när bud kommo, att ryssarna oemotståndligt trängde fram och hotade kringgå svenska Livland, beslöt han, i slutet af 1654, att kasta sig in i striden. Anfallet mot Polen afsåg sålunda att göra upp räkningen med en gammal fiende och, framför allt, bevaka Sveriges intressen i Öst-Europas stora kris samt förekomma Ryssland. Men närmare tycks K. G. icke ha klargjort, hvad han ville vinna i Polen. När framgångarna till en början, hösten 1655, blefvo öfver förväntan storartade, lät han af polska magnater hylla sig som konung; en möjlighet dök upp att knyta hela Polen vid den svenska stormakten, liksom det varit på tal under Gustaf II Adolfs sista år. Efter några månader kom bakslaget, i Polen började en folkresning, och de, som hyllat K. G., afföllo. Då upptog han en annan tanke: att dela Polen med dess öfriga fiender. Olika delningsförslag afföste hvarandra under året 1656. Gemensamt för dem alla var, att Sveriges andel skulle omfatta "sjökusten" och från den gå mer eller mindre djupt in i landet, med Preussen som kärna; därmed kommo förslagen att te sig som en fullbordan af Sveriges "Östersjövälde". Hvilken betydelse däri inlagts, är dock icke klart, och hela K. G:s polska krig fick på detta sätt prägeln af ett äfventyrligt företag, hvars vinst skulle rättas efter konjunkturerna.

Sveriges inre frågor blefvo genom kriget skjutna åt sidan. Mest som ett slags förberedelse till kriget genomdrefs en nödtorftig första r e d u k t i o n (se d. o.) vid 1655 års riksdag. Konungen ådagalade därvid en betydande politisk vältalighet och förmåga att behärska ständerna, men gick icke närmare in på de stora finansiella och sociala problemen.

I kriget yppade sig snart stora vanskligheter. Dess äfventyrlighet stämde visserligen med tidens lynne, och det europeiska statssystemets osäkerhet och oförändrighet gåfvo utrymme nog åt sådana företag. Men andra makters intressen hotades af Sveriges ingripande i Polen, och en efter annan drogos de in. Det var K. G:s stora missräkning, att han trodde sig kunna hindra detta genom ett nät af diplomatiska föreställningar och förespeglingar. Kurfursten Fredrik Vilhelm af Brandenburg inblandades först; han var, som hertig af (Ost-)Preussen under polsk länshöghet, direkt oroad af K. G:s företag. Han tvangs till en början att hylla K. G. som länsherre för Preussen och ställa hjälptrupper (fördrag i Königsberg, jan. 1656), men begagnade sig sedan af K. G:s begynnande svårigheter till att sälja sin hjälp allt dyrare, frigjorde sig från länshögheten (fördraget i Labiau, nov. 1656) och närmade sig Polens konung. Ryssland måste känna, att K. G:s ingripande var riktadt mot dess framgångar, och i juni 1656 inföllo ryssarna i Livland. Kejsaren, Sveriges gamle motståndare i Tyskland, kände sig hotad af dess framgångar i Polen och beredde sig att gripa in. Nederländerna fruktade för sina handelsintressen och gjorde starka påtryckningar. I K. G:s rygg hotade Danmark. Under allt detta stockade sig också själfva den krigiska framgången. K. G. visade sig som en lysande fältherre; hans snabba tåg genom det vidsträckta Polen (floddöfvergången vid Sandomierz, se d. o.) och hans segrar i öppna fältslag (främst tredagarsslaget vid Warschau, 18—20 juli 1656) förde hans rykte öfver Europa. Men polackernas folkresning kunde icke kväfvas, och segrarnas frukter blefvo ringa. I början af 1657 var K. G:s ställning i Polen allvarligt undergräfd. Kurfursten drog sig definitivt undan, ryssarna härjade Livland, kejsaren slöt i maj 1657 sitt förbund med Polen, och till sist kom, i juni, Danmarks krigsförklaring. Det polska företaget var icke blott misslyckadt; det hade framkallat en hel koalition mot Sverige.

Då gjorde K. G. en plötslig vändning: han drog sig ur den polska härfvan, lämnande i Polen endast en mindre styrka, och hastade mot Danmark. Under sensommaren och hösten 1657 öfvervältigades Jylland, jan.—febr. 1658 följde tåget öfver Belt (se d. o.) och freden i Roskilde (se d. o.). Omkastningen från svårigheterna i Polen till dessa oerhörda framgångar är underbar och förstärker det intryck af äfventyrlighet, som polska kriget grundlagt. Den belyser dock äfven från en annan sida K. G:s krigspolitik. Anfallet på Polen hade skaffat honom en stridsställning, från hvilken han kunde ingripa, hvar helst den europeiska oron gjorde det nödvändigt. Segern öfver Danmark möjliggjordes genom denna stridsställning och genom hans personliga djärfva anfallstaktik. Den är alltså förberedd genom det polska kriget, ehuru detta krig i och för sig misslyckats.

K. G. hade under sitt segertåg hvälft planer att tillintetgöra Danmark, helst i delning med Englands protektor, Cromwell, hvars stöd han sökte mot Nederländerna. Det var samma tankar som förut i fråga om Polen. Han måste uppgifva dem, då Cromwells förbund ej stod att vinna för ett sådant mål, och hufvudbestämmelsen i freden i Roskilde blef endast en stor landafträdelse: Skåne, Halland, Blekinge, Bornholm, Bohuslän och Trondhjems län m. m. Men dessutom ingick i freden ett vänskapsförbund mellan Sverige och Danmark, kompletteradt genom muntliga aftal mellan konungarna; bl. a. skulle främmande fientliga flottor hindras att inlöpa i Östersjön. K. G. hade därmed sökt politiskt binda Danmark, när han ej kunde införlifva det i den svenska stormakten.

Bland de fiender, som återstodo efter Danmarks besegrande, trädde Österrike i förgrunden och vid dess sida Brandenburg, som nu fullbordat sin öfvergång. Stridsfältet utvidgade sig öfver Tyskland, och här tillkom en ny stor fråga, nämligen kejsarvalet efter Ferdinand III (d. 1657). Frankrike under Mazarins ledning sökte samla alla habsburgska husets motståndare. K. G. ville också vända sina vapen till Tyskland, mot Österrike och Brandenburg, och i Tyska riket rörde sig åter de motsatser, som nyss utjämnats genom westfaliska freden. Den östeuropeiska krisen växte ihop med en allmänt europeisk, och ur K. G:s anfall på Polen tycktes framgå en fortsättning af trettioåriga kriget. Månaderna efter Roskildefreden fylldes af förberedelser för ett fälttåg i Tyskland.

Det kom dock ej till stånd; i stället vände sig K. G. plötsligt åter mot Danmark, aug. 1658. Orsakerna äro komplicerade. En låg i Danmarks motspänstighet vid de förhandlingar, som förts för Roskildefredens komplettering; den hade visat, att Danmark ej lät binda sig vid Sverige så, som K. G. afsett. Dessutom hade utsikterna för ett krig i Tyskland förmörkats; i juli 1658 blef Leopold af Österrike vald till kejsare, och Sveriges försök att samla tyska ständer på sin sida hade föga framgång.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

De bundsförvanter, som K. G. hoppats på, höllo sig tillbaka. Cromwells syften voro andra än hans, och, hvad som för K. G. var betänkligast, Mazarin eggade visserligen Sverige, men undvek själf alla bindande förpliktelser. Militäriskt sedt, kunde den svenska — i hufvudsak värfvade — hären ej hållas sysslolös, och när ett företag i Tyskland syntes utsiktslöst, återstod endast Danmark. Nu gällde det på allvar Danmarks tillvaro; K. G. drömde om dess införlifvande i den svenska stormakten. Men det andra danska kriget stockade sig ännu hastigare än förut det polska. Köpenhamns försvar och undsättning genom en nederländsk flotta (okt. 1658) blefvo första vändpunkten, den misslyckade stormningen på staden i febr. 1659 den andra. Österrikare, polacker och brandenburgare gingo till anfall, instängde de svenska besättningarna i Preussen och Pommern och trängde upp i Jylland. England och Frankrike höllo sig alltjämt tillbaka, ja drogos af Nederländerna in i en medlingspolitik, hvars udd riktades mot Sverige (konserterna i Haag maj—juli 1659; se Konsert 1). K. G. hade åter missräknat sig på sin egen styrka, på motståndarens försvarskraft och på de europeiska makternas hållning till hans hänsynslösa svenska eröfringspolitik. K. G. höll sig kvar på de danska öarna, som därmed blefvo krigets hufvudsäte, men hans ställning blef under 1659 allt svårare. Holländska flottor spelade herrar i de danska farvattnen, i nov. 1659 tillintetgjordes svenska hären på Fyn (vid Nyborg) af förenade österrikare, brandenburgare, polacker, danskar och holländare, och hufvudstyrkan på Själland sammansmälte. Planerna på Danmarks tillintetgörelse måste uppgifvas, liksom förut planerna på Polen. K. G. erkände det, och han erbjöd fred åt både Danmark och Polen, men ännu hoppades han på endera sidan vinna något, och han afslog hvarje afträdelse äfven från eröfringarna i Roskilde, såvida ej ersättning gafs. Han räknade alltjämt med förändringar i makternas inbördes

Fig. 2. Karl X Gustafs likkista i Riddarholmskyrkan (på tillfällig plats vid 250-årsfesten 1910).

ställning, och han beredde sig till nya ansträngningar. Sveriges ständer kallades till Göteborg för att åtaga sig dessa, och konungen mötte dem, i jan. 1660. Då insjuknade han plötsligt och dog efter några få dagar, natten mellan 12 och 13 febr. 1660.

K. G. rycktes bort från ett läge, hvars faror röja, att han spänt sina och Sveriges krafter för högt. Hans drömmar att utbygga den svenska stormakten öfver Polens Östersjöländer eller öfver de danska öarna voro faktiskt strandade. Men det var å andra sidan på grund af hans vapens styrka, som hans sons förmyndare, när de afvecklade de stora krigen, kunde behålla de skånska landskapen åt Sverige. Därmed kom K. G. att gifva, hvad han själf ej egentligen afsett, "naturliga gränser" åt det egentliga Sverige.

K:s begrafning firades med stor högtidlighet på hösten 1660 i Stockholm, där hans lik nedsattes i Riddarholmskyrkan (se fig. 2). Hans ryttarstaty (mo-

Fig. 3. Karl X Gustafs ryttarstaty på Stortorget i Malmö, modellerad af Börjeson.

dellerad af Börjeson) restes 1896 i Malmö (se fig. 3). Insamling pågår för resande af hans staty jämväl i Stockholm. (En plan att framför Nordiska museet i Stockholm resa en afgjutning af statyn i Malmö väckte starkt ogillande, särskildt i Skåne, och förkastades i nov. 1909 af K. M:t.) K:s namnteckning finnes återgifven å pl. III till art. Autograf. En stor nationell hyllning egnades K:s minne 1908 på 250-årsdagen af freden i Roskilde i form af tal och festligheter i snart sagdt alla Sveriges städer samt af festskrifter. N. E—n.

Litt.: K. G:s historia skrefs först af Pufendorf ("De rebus a Carolo Gustavo gestis", 1697); grundläg-

gande för nyare historieskrifning om K:s tid är F. F. Carlson, "Sveriges historia under konungarna af Pfalziska huset", I (1855, 2:a uppl. 1883). En populär biografi är G. Björlins "Carl X Gustaf" (1889). I öfrigt må nämnas: N. Edén, "Grunderna för K. X Gustafs anfall på Polen" (i "Hist. tidskr.", 1905) och "Schlippenbachs beskickning till Tyskland 1654—1655" (i "Hist. studier, tillegnade Harald Hjärne", 1908), E. Haumant, "La guerre du Nord et la paix d'Oliva 1655—60" (1893), Ellen Fries, "Sveriges och Nederländernas diplomatiska förbindelser under K. X Gustafs regering" (1883) och "Erik Oxenstierna" (1889), C. Wibling, "Carl X Gustaf och Georg Rakoczy II" (1891) samt J. Levin Carlboms vidlyftiga arbeten "Sveriges förhållande till Österrike... 1655—57" (1898), "Sverige och England 1655—aug. 1657" (1900), "Magnus Durcels negotiation i Köpenhamn 1655—1657" (1901), "Tre dagars slaget vid Warschau" (1908) och "K. X Gustav. Från Weichseln till Bält 1657, tåget över Bält och freden i Roskilde 1658" (1910). Om K:s förhållande till Cromwell se bl. a. Guernsey Jones, "The diplomatic relations between Cromwell and Charles X Gustavus of Sweden" (1897), om K:s ryska krig M. Carlon, "Ryska kriget 1656—1658" (1903), om de båda krigen mot Danmark bl. a. J. A. Fridericia, "Adelsvældens sidste dage" (1894), S. A. Sörensen, "Kjöbenhavns belejring og Fyens gjenerobring" (1896), L. S. Blomgren, "Ägde K. X Gustaf rättmätiga och giltiga skäl för sitt fredsbrott i aug. 1658?" (1907), A. Liljefalk, "Frederiksoddes förste dage og Carl Gustavs overgang over Lille Belt" (s. å.), C. Hallendorff, "K. X Gustaf på Själland 1658" (1908), C. G. Weibull, "Freden i Roskilde" (s. å.), samt en dansk "Mindesskrift i anledning af 250-aarsdagen for stormen paa Köbenhavn 10—11 februari 1659" (1909). Jfr äfven G. Wittrock, "Carl X Gustafs testamente. Den politiska striden i Sverige 1660" (1908). En sammanfattande framställning af K:s regeringstid ger L. Weibull i "Sveriges historia intill tjugonde seklet", 5:e afd. (1906). — K. har många gånger gjorts till föremål för poetisk behandling, oafsedt de hyllningsdikter, som riktades till honom under hans lif, och sorgekväden vid hans bortgång. I epos hyllades han 1754 af Hedvig Charlotta Nordenflycht med "Försök til Caroliade" och 1785 af G. F. Gyllenborg med "Tåget öfver Bält". Novellistiskt har han behandlats af bl. a. Strindberg i "Nya svenska öden" (1906). Han är hufvudpersonen i J. Ch. Granberg-Stjernströms drama "Konung K. X Gustaf" (1859) och Oskar Fredriks dramatiska utkast "Några timmar på Kronoborgs slott". I Polens litteratur finnes ett flertal skildringar af K. (bl. a. hos Sienkiewicz), se A. Jensen, "Svenska bilder i polska vitterheten" (1904). Af öfriga utländska diktverk om K. kunna nämnas T. Annes skådespel "La chambre rouge" (1852), Overskous drama "Stormen paa Kjöbenhavn" (1845) och T. Friedrichs "K. X" (1865), Bernecks roman "K. X" (1862) och Sträters roman "Der friede zu Oliva" (1893). I en hel del diktverk om drottning Kristina (t. ex. Gustaf III:s skådespel) förekommer äfven K. bland förgrundsfigurerna. V. S—g. B—n B.

5. **K. XI**, den föregående och Hedvig Eleonoras af Holstein-Gottorp enda barn, f. 24 nov. 1655 på Stockholms slott, d. där efter långvarig sjukdom (invärtes kräfta) 5 april 1697, ärfde 10 febr. 1660 Sveriges krona. Vården om hans uppfostran tillhörde efter faderns död hans förmyndare, d. v. s. änkedrottningen och de fem höge riksämbetsmännen. De

Fig. 1. Karl XI. Efter målning af Ehrenstrahl, 1680. (Gripsholms slott.)

försummade i detta fall, lika som i många andra, sin plikt; de ådagalade detta redan därigenom, att de bibehöllo som konungens guvernör riksrådet Kr. Horn och som hans lärare E. Figrelius (adlad Gripenhielm), ehuru båda voro tämligen odugliga på sina platser. Karl XI växte upp till en självsvåldig, häftig och till lynnet oböjlig yngling, visserligen modig, stark och djärf, men med en mycket bristfällig bildning, en outvecklad omdömesförmåga samt med skick och later, som föga passade en konung. I botten hade han en god natur. Gudsfruktan, sanningskärlek, rättvisa och sedlig renhet hörde tidigt till hans dygder, och med hänsyn till dem höll mannen alltjämt de löften, som ynglingen gifvit. 18 dec. 1672 öfvertog K., då 17 år gammal, själf regeringen, med mycken tack till sina förmyndare, hvilkas trohet han prisade, men hvilkas pliktkänsla och nit han först längre fram lärde sig att till deras rätta värde bedöma och uppskatta. Till sin karaktär blef styrelsen i början ej mycket förändrad. Söndringen och slappheten, som varit de utmärkande dragen i Karl XI:s förmyndarregering, snarare tilltogo än minskades. Upplösningen inom förvaltningen blef för hvar dag större; och den svåra penningnöden, som var en följd af den föregående tidens misshushållning, växte till den grad, att man endast med hjälp af de främmande subsidierna kunde lotsa sig fram genom de värsta svårigheterna. Den unge, ännu alldeles oerfarne konungen fann ej mycket behag i de allvarsamma regeringsbestyren; han skötte helst sina nöjen och vistades mest utom hufvudstaden. Ärendenas ledning öfverlämnade han företrädesvis åt sin frände, rikskanslären M. G. De la Gardie (se De la Gardie 3), som vid denna tid stod högst i hans förtroende och under några år var Sveriges mäktigaste man.

Det blef snart i alla afseenden annorlunda. Till följd af 1672 års skamliga och på De la Gardies tillskyndan ingångna subsidiefördrag med Frankrike rycktes Sverige med i den stora strid, som började 1672 med Ludvig XIV:s anfall på Holland och som fick en större vikt därigenom, att flera af Europas stater i den politiska jämviktens intresse skyndade till Hollands hjälp. Ludvig XIV, alltmer ansatt af sina fiender, påkallade Sveriges bistånd enligt traktatens ordalydelse och bragte det genom löften om förhöjda subsidier därhän, att en svensk här i slutet af 1674 ryckte in på Brandenburgs område. Den olyckliga träffningen vid Fehrbellin (18 juni 1675) lade i dagen det svenska militärväsendets djupa förfall och blef för flera makter signalen till öppet anfall. Kejsaren, Tyska riket, Holland och slutligen Danmark blefvo Sveriges fiender. Då uppgick för K. en olyckans och bekymrens tid. De alltjämt växande farorna, de många motgångarna i kriget, både till lands och sjöss, den alltmer framträdande upplösningen inom förvaltningen, allt var egnadt att väcka den unge konungens tankar på vanskligheten i hans ställning och öppna hans ögon för hans förmyndares svåra pliktförsummelser. Från lekarna och nöjena kastades K. med ens in i det hårdaste arbete och danades midt under krigets skiften och de svåraste bekymmer till en af sitt lands samvetsgrannaste och mest dugande regenter. Det danska kriget (1675—79) blef egentligen hans lärotid. Med rikskanslerns makt var det för alltid slut, sedan händelserna blottat den egentliga halten af hans statsmannaskap. I stället började K:s eget personliga regemente, som var en nödvändighet och medförde landets räddning. Men vid konungens sida stod under några år, från 1676 till 1680, den duglige Johan Gyllenstierna (se Gyllenstierna 9) i egenskap af rådgifvare, lärare och vän, utöfvade ett inflytande, som äfven efter hans död bestämde Sveriges öde. Kriget fortgick under många skiften och blef i själfva verket, hvad Sverige angick, en kamp för tillvaron. Sveriges alla tyska besittningar gingo förlorade; förnämsta orsaken därtill var den svenska flottans upprepade nederlag, som gjorde danskar och holländare till herrar öfver Östersjön. Däremot lyckades Karl XI mot danskarna försvara själfva moderlandet och behålla Skåne. Det skedde genom hans egen beslutsamhet och tapperhet, med hjälp af män sådana som Helmfelt, Aschenberg och von Fersen samt genom lysande segrar, vunna vid Halmstad (17 aug. 1676), vid Lund (4 dec. s. å.) och vid Landskrona (14 juli 1677). Det såg ut, som om framgången följde de svenska vapnen endast på de ställen, där K. själf var med. Den omständigheten gjorde också sitt till att öka hans anseende och stärka folkets förtroende för K.

Freden kom 1679 och ingicks på olika tider med hvar och en särskild af Sveriges fiender. Den slöts till följd af Frankrikes segrar och på Ludvig XIV:s diktatoriska bud utan någon nämnvärd förlust af svenskt område. På Sveriges alla förhållanden utöfvade emellertid kriget ett stort inflytande. Det fullbordade landets ekonomiska ruin och gjorde därför en ny, utsträckt reduktion till en oundviklig nödvändighet; det förberedde enväldets införande, och det kom till sist att för den närmaste framtiden gifva den svenska politiken en afgjordt fredlig och just därför franskfientlig riktning. Äfven för K:s egen karaktärsutveckling var kriget af stor betydelse. De bittra erfarenheterna därunder bestämde för lifvet hans lynne och hans åsikter. De gjorde honom till denne stränge och sträfve härskare, som fordrade den yttersta flit och blind lydnad af alla sina tjänare och som hushållade med statens medel samt kräfde tukt och ordning öfverallt, emedan han med egna ögon sett, att liknöjdheten, självsvåldet och slöseriet dragit öfver land och folk de största olyckor. Det gällde att söka bot för alla krigets lidanden och finna medel att upprätta rikets djupt förfallna verk. Det var dessa ändamål, som åsyftades på 1680 års riksdag, där partierna — enväldets anhängare och vännerna af högadelns makt — drabbade tillsammans på ett sätt, som i mycket hade revolutionens tycke. Det hela var sannolikt en på förhand aftalad sak mellan K. och hans män. Det slut, till hvilket man kom, betecknar en vändpunkt i Sveriges historia. Förmyndarräfsten, reduktionen, nedbrytandet af rådets gamla myndighet, alla dessa märkvärdiga fakta från 1680 års riksdag inneburo, att perioden för det högaristokratiska regementet gått till ända och att i stället det kungliga enväldets tidehvarf begynt. De viktiga besluten vid 1682 års riksdag, som gjorde reduktionen till konungens ensak och ref ned alla skrankor för hans lagstiftande makt, betydde endast fullbordandet af den hvälfning, som blifvit inledd 1680. Från den tiden och ända till sin död ställde K. själf om allt uti sitt rike efter sitt eget höga behag och med rastlös ifver. Af detta arbetes beskaffenhet har den dom berott, som eftervärlden fällt öfver hans regering.

Den stora reduktionen och räfsterna under flera namn äro i mångas ögon det egentligen utmärkande för K:s styrelse; de synas också åt densamma gifva ett drag af frånstötande hårdhet. De tåla dock vid att granskas mycket mera, än man tror. Vidräkningen med förmyndarna och kollegierna var i grundsatsen riktig och stod i de flesta fall, ehuru den var sträng, i ett någorlunda rättvist förhållande till de åtalade förseelserna. Hvad den stora reduktionen angår, var den en naturlig följd af de stora politiska misstagen under K:s förmyndarregering och drabbade i det hela dem mest, som minst hade rätt till någon klagan. Denna indragning af kronans gods var enligt tidens uppfattning en ekonomisk och politisk nödvändighet; den stödde sig också på lag, för så vidt den rörde de egentliga donationerna. Emellertid är det visst, att K. i sina räfster, och framför allt uti den stora reduktionen, ofta öfverskred hofsamhetens gräns och råkade ut för "extremiteter", hvilka han såsom en klok man borde ha undvikit. Detta visade sig i många af de allmänna reduktionsbestämmelserna, exempelvis i besluten vid 1686 års riksdag, och ännu mer i en mängd enskilda fall, i hvilka den kungliga mildheten och nåden alltför litet fingo talan. Grunden till hans skoningslösa hårdhet låg delvis i hans ensidiga uppfattning af statens rätt, hvilken han alltför ofta gjorde gällande på bekostnad af den enskildes och om hvilken han ansåg, att den af ingenting, icke ens af hans eget kungliga ord, kunde tillintetgöras. Å andra sidan kände ingen bättre än han samhällets behof, huru mycket, som kräfdes för återställandet af den finansiella jämvikten, för genomförandet af viktiga reformer och för tryggandet af fäderneslandets yttre säkerhet. Han tvangs att på sitt folk lägga tunga bördor; och det var då ej så

mycket att undra på, om han, för att slippa kräfva ännu större offer, i första hand gjorde anspråk på hvad som han med rätt eller orätt ansåg vara statens egendom. För öfrigt må det väl ihågkommas att, huru stor än strängheten var, rum likväl därjämte fanns för mildheten. Reduktionens handlingar tala om många och stundom stora eftergifter, som förunnades de af nöden hemsökte eller sådana, hvilka haft att åberopa egna eller förfäders förtjänster. Reduktionen ledde visserligen till beklagliga öfverdrifter och blef ett fruktansvärdt vapen åt det kungliga enväldet, emedan den till sist lade alla medborgares ekonomiska väl och ve uti konungens hand. Den har likväl under Karl XI:s tid och för kommande släkten verkat mycket till välsignelse. För den store konungen var reduktionen i själfva verket aldrig sitt eget ändamål; den var endast ett medel att upprätta Sverige ur dess djupa förfall, att finna bot för sociala missförhållanden, ordna landets ekonomi och förvaltning, tillgodose odlingens kraf, stärka försvaret och befästa den maktställning, som en gång blifvit förvärfvad. Åt denna ytterst mångsidiga verksamhet egnade sig K. med outtröttlig flit, troget understödd af de dugande män, på hvilka hans tidehvarf var så öfvermåttan rikt. Öfverallt grep han in, äfven inom områden, som man kunnat tro ha varit honom främmande. Han nöjde sig ej med att blott låta det landsnyttiga ske; han grep själf till initiativet, och hans regering var fullt ut lika mycket personlig som Gustaf Vasas, om hvilken den för öfrigt starkt påminner. Men K:s styrelse bär, om möjligt, ännu mindre än dennes de blida dragen. Man såg mest den stränge härskaren, som kräfde mycket, pröfvade noga och hårdt slog till, när någon hade felat. Men såg man närmare på denne härskare, kunde man varsna en rättänkande man, som gaf sig hel och hållen åt sin kungaplikt, fyllde den så godt han det förstod samt älskade land och folk mer än mången, som talar mycket om sin kärlek. Han blef med alla sina fel och sina stränga lämpor en bland de allra störste af Sveriges konungar. Efter honom har på Sveriges tron åtminstone icke suttit hans öfverman, knappast hans like.

Till de stora arbetena i K:s inre styrelse hörde ordnandet af drätseln och återupprättandet af landets försvarsväsen. För det lyckliga fullbordandet af båda dessa verk var reduktionen ett väsentligt villkor. Drätseln, som var i fullständig oreda efter kriget, hjälptes upp efter hand, så att inom några år statsbristen försvann och finansernas jämvikt återställdes. På 1693 års riksdag kunde Karl XI befria sitt folk från alla särskilda bevillningar. Vid hans död var statsskulden minskad från 44 till 11½ mill. dal. smt, och en skatt på några millioner var dessutom aflagd för oförutsedda behof. Försvarsverkets reorganisation anknöts till reformerandet och det successiva genomförandet af det s. k. indelningsverket. Riket fick en välrustad och välöfvad stående här af 38,000 man indelta eller roterade ryttare och soldater; därtill kom en värfvad styrka af 25,000 man, som egentligen användes till utrikes provinsernas försvar. Flottan, ödelagd under kriget, skapades så godt som ny — den bestod vid K:s död af 38 större krigsskepp med 2,648 kanoner och 11,000 man —, och en örlogshamn med dockor och varf byggdes i Karlskrona. Statsförvaltningen ordnades på nytt och erhöll delvis en förändrad organisation efter de autokratiska principer, som gjorde sig gällande under K:s egen styrelse. Riksrådet såsom sådant hade ej mycket att säga i regeringen. Besluten fattades af konungen efter rådplägning i en konselj, hvars sammansättning förändrades efter ärendenas olika art. Icke heller på förvaltningen i kollegierna utöfvade rådet något inflytande. Konungen ensam gjorde sig gällande; han sköt undan de kollegiala formerna så mycket som möjligt och öfverlämnade de viktigaste ärendena åt särskilda afdelningar eller byråer, stående under hans egen omedelbara ledning. Den svenska förvaltningens centralisation når i dessa och andra stycken sin spets under enväldets dagar. För rättsväsendets utveckling har ingen svensk konung gjort mer än K. Lagskipningen upphjälptes, rättegångssättet förbättrades, och den genomgående lagreform, som stått på dagordningen sedan århundradets början, tog ett stort steg framåt, då 1686 den stora lagkommissionen tillsattes, hvars slutliga frukt blef 1734 års lag. På försvenskningen af de eröfrade dansk-norska landskapen arbetades med ifver; snapphanarnas framfart under den sista danska fejden hade visat, att en dylik försvenskning var en nödvändighet. Det förnämsta medlet var folkets undervisning; men till sammansmältningen bidrog också införandet af svenskt kyrkoväsen, svensk lag och svensk härordning. Af mycken vikt var äfven återupprättandet (1682) af Lunds högskola (invigd 1668), hvilken det sista kriget hade ödelagt. För den svenska kyrkan blef K:s egen styrelse epokgörande. Denna kyrka erhöll nu efter mycket vacklande en fast ordning, och dess förhållande till det världsliga samhället bestämdes genom 1686 års kyrkolag, som ännu i hufvudsak gäller. Äfven utarbetades och antogos en ny katekes (1689), en ny kyrkohandbok (1693) och en ny psalmbok (1695). Mycken möda nedlades på en ny bibelöfversättning; den blef ej färdig under K:s tid, men utkom 1703 och har ännu officiell giltighet. I vissa fall upplefde Sveriges andliga odling en vacker tid under K. Han var visserligen själf en olärd man, men hyste stor aktning för allt slags kunskap. Han understödde på många sätt den vetenskapliga forskningen vid högskolorna i sitt rike; han befordrade elementarläroverkens utveckling på den grund, som förut var lagd, och ifrade framför allt för spridande af upplysning bland Sveriges allmoge. I fredens skydd tilltog också rikets materiella välstånd. Förtjänsten däraf tillhörde i väsentlig mån konungen, som bevarade freden, upprätthöll den inre ordningen, stadgade myntväsendet och vårdade sig om handel och näringar.

Sveriges yttre politik var efter 1679 afgjordt fredlig, emedan Karl XI insåg, att det yttre lugnet af flera skäl var hans lands oafvisliga behof och ett villkor för genomförandet af de stora inre reformerna. Ledningen af utrikes ärendena, hvilka föga intresserade K., öfverlämnades efter J. Gyllenstiernas död (1680) åt Bengt Oxenstierna, som under många vidrigheter lyckades bibehålla sig såsom kanslipresident och utrikesminister. Han förmådde sin konung att småningom öfvergifva den storslagna skandinaviska politik, till hvilken Gyllenstierna gifvit uppslaget genom förbundsfördraget med Danmark 1679. I stället slöt sig Sverige till Holland (”garantitraktaten i Haag”, 1681), kejsaren (1682) och Spanien (1683), eller i allmänhet till de makter, hvilka under Vilhelms af Oranien ledning mot Ludvig XIV:s krigiska

planer sökte bevara den europeiska freden och jämvikten. Trots K:s och Oxenstiernas fredskärlek stod kriget en och annan gång för dörren. 1683 hotade Frankrike i förbund med Danmark och Brandenburg; 1688 var Sverige nära att för Holsteins skull komma i fejd med grannen vid Sundet, och under det stora europeiska kriget på 1690-talet gjordes af det franska partiet under Nils Bielkes ledning väldiga försök att rycka K. in i förbundet med Ludvig XIV och på samma gång in i den stora striden. K. höll likväl fast vid Oxenstiernas politik och bevarade Sveriges neutrala ställning.

K. gifte sig 6 maj 1680 på Skottorp i Halland med den begåfvade och ädelsinnade Ulrika Eleonora (f. 1656, d. 1693), dotter till konung Fredrik III af Danmark. I detta äktenskap föddes sju barn, af hvilka endast tre nådde mogen ålder, nämligen sonen Karl (sedermera Karl XII; f. 1682) samt döttrarna Hedvig Sofia (f. 1681) och Ulrika Eleonora (f. 1688). De öfriga voro Gustaf (1683—85), Ulrik (1684—85), Fredrik (1685) och Karl Gustaf (1686—87). K. ligger begrafven i Karolinska grafkoret i Rid-

Fig. 2. Karl XI:s likkista i nedre Karolinska grafkoret i Riddarholmskyrkan.

darholmskyrkan (se fig. 2). Hans staty (mod. af Börjeson) restes 1897 på Stortorget i Karlskrona (se fig. 3 o. 4). Litt.: F. F. Carlson, "Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset. Carl XI" (bd 2—5, 1856—79), G. R. Fåhræus, "K. XI:s personlighet och lifsgärning" (1897) och skildring af K. XI i "Sveriges historia intill tjugonde seklet", 6:e afd. (1906), samt O. Sjögren, "K. XI och svenska folket på hans tid" (1897—98). — K. har jämförelsevissällan blifvit skönlitterärt behandlad. Utom den beryktade grafsången öfver honom ("Kungaskald") af Gunno Eurelius-Dahlstierna äro att nämna Zeipels roman "Carl XI, Rabenius och hexeriprocessen" (1845) och K. D. Arfwedssons roman "Konung Carl XI och hans gunstlingar" (s. å.) samt J. T. Hagbergs skådespel "Karl den elfte" (1866) och N. Kroks liknämnda drama 1908. Äfven i Palmblads "Aurora Königsmarck och hennes slägt" (1846—49) är K. skildrad. — "Karl XI:s syn" är namnet på en i många upplagor spridd folkskrift (äfven öfv. till da., ty., eng. m. fl. språk), som skildrar en visionär tilldragelse, hvilken skulle egt rum på Stockholms slott 1693 och hvari framtida händelser inom Sveriges konungahus skulle ha uppenbarats för K. Skriften tros författad på

Fig. 3 o. 4. Karl XI:s (af Börjeson modellerade) staty på Stortorget i Karlskrona, sedd från två sidor samt utan och med sockel.

1740-talet i partisyfte. Den ligger till grund för en novell af Prosper Mérimée 1829. Hjr. (R. F.)

6. K. XII, den föregåendes och Ulrika Eleonoras af Danmark son, jämte Gustaf II Adolf Sveriges mest berömde krigarkonung, tillika en af de ifrigast omstridda gestalterna i svensk historia, föddes å Stockholms slott 17 juni (g. st.) 1682. Under föräldrarnas ledning fick han en synnerligen vårdad uppfostran; bland hans lärare märkas särskildt Uppsalaprofessorn Andreas Nicolai (Norcopensis), adlad Nordenhielm, kanslirådet, sedan k. rådet T. Polus, kammarherren, senare riksrådet G. Cronhielm, ingenjörofficeren K. M. Stuart (den senare berömde generalen) samt Strängnäsbiskopen E. Benzelius d. ä. Begåfvad med starkt minne och klart förstånd, blef K. genom denna undervisning väl förtrogen med latinska och tyska språken, äfven med franskan, samt vann goda insikter i de då ifligt uppmärksammade teologiska frågorna; särskildt intresserade han sig emellertid för matematiken och den militära undervisningen. Samtidigt som han sålunda fullkomnades i allt, hvad till en dåtida furstes vetande hörde, härdades han till kroppen genom tidigt deltagande i faderns jakter och långridter. Efter drottning Ulrika Eleonoras frånfälle och då Karl XI synnerligen strängt sysselsattes af riksangelägenheterna, blefvo prinsen och hans båda systrar mest ställda under änkedrottningen Hedvig Eleonoras omvårdnad; starka band af djup vördnad knöto ock för framtiden de tre kungabarnen till deras farmoder, liksom syskonens inbördes tillgifvenhet varade lifvet ut.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Vid ännu ej fyllda femton år blef Karl XII efter faderns död, 5 april 1697, Sveriges konung. Den af Karl XI förordnade förmyndarstyrelsen, som utgjordes af änkedrottningen (med två röster) samt de fem kungliga råden kanslipresidenten B. Oxen-

Fig. 1. Karl XII. Målning af D. von Krafft. (Gripsholms slott.)

stierna, Kr. Gyllenstierna, F. Wrede, N. Gyldenstolpe och L. Wallenstedt, var inbördes söndrad och därför föga mäktig att handhafva den suveräna regeringsmakten. Med friskt minne af den hårda räfst, som drabbat Karl XI:s förmyndare, sökte nu de regerande att skydda sig mot efterräkningar genom att flitigt kalla den unge konungen till öfverläggningarna samt söka förmå honom att därunder uttala sig. Så väcktes tanken, att det vore lämpligast att låta konungen själf öfvertaga regeringsansvaret. Vid den för Karl XI:s begrafning till nov. 1697 sammankallade riksdagen i Stockholm framställdes inom adeln under samförstånd med förmyndarna och rådet förslag, att konungen omedelbart skulle förklaras myndig. Detta förslag godkändes af samtliga stånd. Sedan förmyndarna sålunda nedlagt sitt uppdrag och ständerna 13 dec. gifvit konungen sin hyllningsed, blef Karl XII 14 dec. krönt i Stockholms Storkyrka: vid ceremonien framhölls hans ställning som enväldig konung därigenom, att han icke afgaf någon konungaförsäkran samt att han själf satte kronan på sitt hufvud. Oförfaren trädde den unge konungen till makten under ganska vanskliga inre och yttre förhållanden. Han gjorde sig då till regel att i styrelseärendena följa sin vördade faders grundsatser, liksom han i trägen arbetsamhet, enkelt lefnadssätt och ansträngande kroppsöfningar sökte likna honom. Särskildt hade han insupit Karl XI:s misstro mot alla påträngande rådgifvare; de gamla kungliga råden miste därför nästan allt inflytande, konungen slöt sig, blyg och skygg, inom sig själf och afgjorde viktigare angelägenheter allenast med sina utsedda förtrogna, K. Piper för inrikes ärenden och T. Polus för utrikespolitiken. Med samma skygghet mötte han de ifriga uppfordringar, som omedelbart efter myndighetsförklaringen från olika håll gjordes till honom, att han borde förmäla sig med en dansk eller holsteinsk prinsessa; sannolikt ha dessa enträgna giftermålsanbud bidragit att framkalla hans sedan städse visade olust att upptaga några giftermålsplaner. Ett kortare afbrott i hans strängt enstöriga lif inträdde, när hertig Fredrik IV af Holstein-Gottorp på våren 1698 kom till Stockholm för att fria till prinsessan Hedvig Sofia; hertigen, som var en af tidens vanliga vildt lefnadsglada tyska småfurstar, lockade sin unge frände till en del bullrande och föga värdiga nöjen (det s. k. holsteinska raseriet), hvilka emellertid åter upphörde, sedan det nyförmälda hertigparet i sept. s. å. lämnat Sverige.

I den inre styrelsen vidblef K. strängt det regeringssätt, som hans fader grundat och utvecklat. De förhoppningar, som vissa befordrare af hans myndighetsförklaring hyst, att han skulle förmås efterskänka något af sin enväldsmakt samt inställa reduktionsverket och lindra de hårda räfsterna, svekos alldeles. Redan från början tålde K. ingen inskränkning i sin suveränitet, och dessa hans tendenser stärktes yttermera under hans regeringstids senare del. Reduktionsarbetets vidare utsträckning afbröts väl genom den begynnande krigsperioden, men i hvad som redan skett vidtogs ingen ändring. Karakteristisk är den rättegång, som 1698 begynte mot rikets mest lysande ädling, Nils Bielke (se d. o.). På det kyrkliga området upprätthöll K. med eftertryck den sträfva renlärighet, som under faderns tid rotfäst sig; under sitt polska krig befallde han i en till rådet i Stockholm ställd skrifvelse (7 juni 1706) detta att ha noga uppsikt med sig innästlande pietister samt att förbjuda svenska studerandes resor till de tyska akademier, som voro anstuckna af pietismen. Som ett fullbordande af arbetet under Karl XI är äfven att räkna stadfästelsen år 1703 af den nya bibelöfversättningen (''Karl XII:s bibel''). För öfrigt egnade den unge konungen sina första styrelseår åt ett nitiskt arbete att afhjälpa den nöd, hvari stora delar af riket kommit genom en rad svåra missväxtår. Mycken omkostnad gjordes äfven på Stockholms slotts återuppbyggande efter den stora branden 7 maj 1697. Men dessa fredliga omsorger afbrötos till god del genom Stora nordiska krigets utbrott: 16 april 1700 afreste K. från sin hufvudstad, hvilken han aldrig mera skulle återse, och ehuru han under de följande åren stod i liflig korrespondens med rådet i Stockholm och sökte leda dess åtgärder, togs likväl hans uppmärksamhet alltmera i anspråk af krigföringen och den yttre politiken.

Äfven i sitt förhållande till yttre makter sökte K. en vägledning i faderns politiska system. Dettas härskande tankar voro största möjliga afhållsamhet från Väst-Europas stora konflikter, vänskap med sjömakterna, men, om det vore görligt, äfven med Frankrike, slutligen Danmarks bevakande och försvagande genom allians med huset Hannover och ge-

nom kraftigt understöd åt hertigen af Holstein-Gottorp. Under loppet af 1698 förnyades Sveriges äldre förbund med sjömakterna och med Danmark samt afslöts ett nytt med Frankrike; samtliga dessa voro hållna i ganska allmänna ordalag och angåfvo egentligen blott den svenske konungens önskan att åt alla håll föra en fredlig och vänskaplig politik. Själf var K. vid sitt regeringstillträde fullkomligt oförfaren i den yttre politiken, och han blef under hela lifvet med sin rättframma redbarhet och ordhållighet främmande för den svekfyllda och intriganta statskonst, hvarmed de olika furstekabinetten sökte öfverlista hvarandra. Olyckligtvis voro Sveriges diplomater i utlandet ingalunda vuxna sin uppgift i denna farliga tid. Deras uppmärksamhet absorberades nästan uteslutande af den gamla tvisten mellan Danmark och Gottorp, hvilken på försommaren 1697 yttermera tillskärptes och hvilken var föremål för långa resultatlösa underhandlingar på en kongress i Pinneberg. Huset Gottorps understödjande mot Danmark blef alltfort en hörnsten för Sveriges politik, utan att man rätt beaktade de farligheter från andra håll, som härigenom framkallades.

Redan vid tiden för Karl XI:s död sökte Danmark hemlig anknytning med Ryssland för att där vinna ett stöd mot Sverige. Den svenska regeringens energiska inskridande till Gottorps förmån gaf Danmark anledning att yttermera ifra för denna förbindelse, hvilken emellertid under tsar Peters långa västerländska resa (1697—98) icke gjorde några egentliga framsteg. Då begynte August den starke, konung af Polen och kurfurste af Sachsen, under eggelse af Patkul (se d. o.) rikta äregiriga eröfringsplaner mot Livland. Hans förslag till anfallsförbund mot Sverige fann beredvilliga sinnen i Köpenhamn och i Moskva, delvis äfven i Berlin. Under sommaren och hösten 1699 bragtes i djupaste hemlighet till afslutning allianser mellan Danmark, Ryssland och konung August; i febr. 1700 angrepo de sachsiska trupperna Riga med närliggande befästningar, och i mars s. å. inskred konung Fredrik IV af Danmark med väpnad makt mot hertigen af Gottorp. Om alla dessa hotande förberedelser hade den svenska diplomatien intet vetat att berätta, hvarför öfverfallet kom fullständigt oväntadt. K. beslöt närmast att eftertrycklig gå fram mot Danmark, medan Livlands försvar nödtorftigt stärktes genom dit från Finland dragna trupper. Han pådref alltså ifrigt flottans utrustning i Karlskrona samt rekvirerade af sina allierade England och Nederländerna diplomatiskt understöd samt flottsändning. När de allierades flotta kommit till Öresund, lyckades K. medelst en af H. Wachtmeister på hans uttryckliga befallning företagen vågsam seglats genom Flintrännan (juli) förena sin flotta med denna trots danskarnas försök att hindra. Den lyckligt utförda landstigningen vid Humlebæk (25 juli) och hotet mot Köpenhamn tvungo Fredrik IV att lyssna till sjömakternas föreställningar samt att 8 aug. med hertigen af Holstein-Gottorp afsluta freden i Traventhal, hvarigenom han äfven förband sig att öfvergifva förbundet med Sveriges fiender.

När K. efter denna snabba framgång bedref förberedelser för en undsättningsexpedition till Livland, träffade honom i Blekinge underrättelsen, att äfven tsar Peter förklarat krig och börjat belägra Narva. Sedan han 6 okt. landstigit vid Pernau, fick han vidare budskap, att August den starke upphäft sin fruktlösa belägring af Riga. K. skred nu i stället till Narvas undsättning; vid framkomsten till nejden af Narva yrkade han ifrigt omedelbart angrepp på de ryska linjerna, och så vanns under Rehnsköld ledning den lysande segern vid Narva (se d. o.), 20 nov. Under vintermånaderna, medan K. i trakten af Dorpat (själf residerade han i slottet Lais) öfvade sina trupper, stärkte konung August genom personligt möte (1701) med tsar Peter i Birsen (se d. o.) sitt förbund med denne, aftvang tsaren löftet om betydande subsidier och om ryska hjälptrupper samt hoppades blifva i stånd att under sommarens fälttåg vinna Riga; samtidigt skulle Peter genom anfall på Ingermanland oroa svenskarna. K. beslöt emellertid att uppsöka och krossa Augusts egen härsmakt i Kurland, vände sig alltså på sommaren 1701 mot Riganejden, öfvergick 9 juli Düna och besegrade de på dess södra strand mötande sachsarna (se därom Düna) samt satte sig därpå i besittning af hertigdömet Kurland.

Vid denna tidpunkt hade i Italien den kamp utbrutit, som ledde till det hela Väst-Europa omfattande spanska successionskriget, och alla däri direkt intresserade voro ifrigt verksamma att draga till sig understöd från utomstående staters sida. August den starke dref därvid en högst slingrande politik, utbjöd sina tjänster växelvis åt kejsar Leopold och åt Ludvig XIV samt sökte ställa båda tillfreds genom en del knappast allvarliga fredsvinkar åt Sverige, allt under det han ifrigt förstärkte sin för Polen afsedda krigsmakt. På den svenska sidan höjdes nu åtskilliga röster (framför andra B. Oxenstiernas) för, att man borde sluta fred med August samt söka ingripa i den västerländska konflikten. K. betraktade emellertid, och säkerligen med fullt fog, utsikterna till varaktig fred med August som ytterst små, och han hade ingen lust att för en inblandning i den Sverige ej vidkommande spanska striden offra de möjligheter, som syntes erbjuda sig att tukta de farlige grannarna. Han gjorde sig därför till regel att i den västerländska striden iakttaga sträng neutralitet, dock under fasthållande af den gagneliga vänskapen med sjömakterna, för att kunna samla alla krafter mot August och hans allierade tsar Peter. Af dessa båda ansåg han August genom sin sachsiska härsmakt vara den mäktigaste, liksom han var den mest opålitlige, och han önskade därför så krossa honom, att han för framtiden blefve urståndsatt att skada Sverige. Utvägen härför anvisades honom genom det inre läget i Polen alltsedan Augusts regeringstillträde.

August den starke hade vunnit den polska kungakronan genom vapenmakt efter ett stridigt val; hans motståndare, till hvilka särskildt hörde Polens primas kardinal Mikaël Radziejowski, ärkebiskop af Gnesen, samt det mäktiga huset Sapieha i Litauen, bragtes visserligen 1698 att försona sig med honom, men uppgörelsen var ej alldeles pålitlig. August betraktade därför anfallet mot Livland som ett gynnsamt tillfälle att på en gång genom den af Patkul förespeglade lättvunna eröfringen stärka sin auktoritet hos polackerna i allmänhet samt medelst sina sachsiska trupper och beräknade hjälpsändningar från tsar Peter fullständigt hålla de opålitliga elementen i tygeln. Motgångarna från början bragte dessa förhoppningar på skam, och

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Augusts gamla motparti, som uppriktigt gladde sig öfver, att hans hotande makt försvagades, skyndade sig att betona, att republiken ej deltoge i kriget mot Sverige. Af denna polska söndring begagnade sig K.: han proklamerade sin lifliga önskan att lefva i fred med Polen, men förklarade det vara en nödvändig förutsättning för godt förstånd, att tillräckliga garantier skapades mot den fredsbrytande konungens tilltag, vare sig genom hans aflägsnande eller på annat sätt; mot August, men ej mot republiken vände han alltså sina vapen och uppfordrade nu alla lojala polacker att medverka till dennes oskadliggörande. Utan att göra Augusts detronisation till ett absolut villkor, syftade K. med alla sina åtgärder mot denna; hans önskan var nämligen att skapa en kraftig polsk regering, som mäktade hålla sig oafhängig af de mot Sverige öppet eller förstucket ovänlige grannarna samt vid behof kunde samverka mot dessa. Detta polska rekonstruktionsarbete var synnerligen vanskligt genom de polska magnathusens opålitlighet och inbördes osämja samt genom det understöd, som August erhöll direkt i ryska hjälpsändningar, indirekt i gunstig behandling från kejsarens sida (ostörda truppförflyttningar mellan Sachsen och Polen genom Schlesien). Såväl tidigare som särskildt sedan K. i jan. 1702 inbrutit i Polen samt 9 juli vid Klissow (se d. o.) upprifvit Augusts här och därefter öfverrumplat Krakau, låg den tanken honom nära att genom infall i Sachsen med ens betvinga sin motståndare. Han afstod emellertid härifrån dels på grund af sjömakternas föreställningar, att en dylik operation inåt tyska riket direkt måste komma Ludvig XIV till godo, och väl äfven med hänsyn till önskvärdheten att inom Polen organisera en allmän opposition mot August. K:s rörelser under de närmast följande åren gingo därför ut på att tillintetgöra Augusts polska resurser samt hans utifrån indragna trupper; härigenom borde det för polackerna blifva fullt klart, att den enda säkra vägen till fred var konungens definitiva afsättning. Medan K. lät sina trupper hvila ut i trakten af Krakau, där han själf (sept.) drabbades af olyckan att genom sin hästs störtande bryta vänstra lårbenet, så att han för framtiden blef låghalt, hade August sökt samla sina anhängare på en konfederation i Sandomierz (aug.) samt därefter gått utför Weichsel för att genom vapenmakt hålla det ej fullt pålitliga Stor-Polen i styr, stärka sitt anhang där och i Västpreussen samt äfven söka förmå Preussens konung till understöd. Karl följde på våren 1703 efter, slog det sachsiska rytteriet vid Pultusk (se d. o.) 21 april samt inneslöt det starkt befästa Thorn, som 4 okt., sedan formlig belägring anordnats, tvangs att gifva sig. Genom sin hotande maktställning vid Thorn förmådde K. den preussiske konungen att i rak motsats till Augusts önskningar sluta förbund med Sverige, och likaså förnyade han sitt förbund med sjömakterna. August åter sökte på riksdagen i Lublin (juni—juli) samla polackerna omkring sig samt tillförsäkrade sig genom ett nytt förbundsfördrag (okt.) med tsar Peter kraftigt understöd af ryska trupper i Polen. Riksdagen i Lublin ökade dock den polska oredan, ty Stor-Polens ombud blefvo där uteslutna under förevändning, att deras land vore i svenskarnas händer. Vojvoden af Posen, Stanislaus Leszczyński, organiserade då till protest häremot en storpolsk konfederation, hvilken småningom vann växande anslutning, ej minst inför den hotande faran af rysk inblandning. De svenska vapnens tydliga öfvervikt förmådde konfederationen i Stor-Polen att söka beskydd af K., som under vintern 1704 hade vinterkvarter vid Heilsberg (i Ermeland). Äfven kardinalen Radziejowski, som förut sökt hålla sig mellan partierna för att själf kunna härska, fann sig nu nödgad att vända sig till samma sida. En generalkonfederation i Warschau (jan.—febr. 1704) förklarade August afsatt, och man förberedde ett nytt kungaval. Innan detta kom till stånd, lyckades väl August i Schlesien bortsnappa den farligaste tronkandidaten, prins Jakob Sobieski, men oaktadt detta och oaktadt en af Augusts anhängare anordnad motsatt generalkonfederation i Sandomierz kom valriksdagen i Warschau till stånd (juni—juli), och där utropades under skydd af svenska vapen samt genom A. Horns kraftiga bedrifvande Stanislaus Leszczyński till Polens konung 2 juli. K. riktade nu ett slag mot de nejder, där August hade sitt starkaste stöd, nämligen Lill-Polen och Röd-Ryssland (Galizien). Medan K. där stormade Lemberg, skyndade sig August mot n., förenade sig med sina från Sachsen under Schulenburgs befäl komna trupper samt bemäktigade sig det nästan värnlösa Warschau, där A. Horn blef fången. Inför K:s hotande anmarsch gick August mot v.; nu skulle Schulenburg föra hufvudstyrkan åter till Sachsen, under det August med kavalleriet gick åt Krakaunejden för att locka svenskarna efter sig. K. lät dock ej vilseleda sig, utan satte i väldiga dagsmarscher efter Schulenburg, som han nådde och tvang till strid vid Punitz nära gränsen åt Schlesien; i den ärorika bataljen där 28 okt. tillfogade han Schulenburg betydande förluster, men förmådde ej fullständigt besegra honom. Under 1705 växte anslutningen i Polen till Stanislaus' sida, och den nye konungens kröning fullbordades (sept.), hvarefter freden mellan Sverige och Polen kom till stånd i Warschau 18 nov.: däri tillförsäkrade sig K. Polens understöd för kriget mot Ryssland samt utverkade religionsfrihet åt de polske protestanterna.

Sedan sålunda stridigheterna mellan Sverige och den polska republiken ordnats, återstod för K. att trygga den nya ordningen i Polen mot omstörtningsförsök från den sachsiska sidan och från Augusts allierade tsar Peter. Under de gångna åren hade Peter varit ifrigt sysselsatt att rekonstruera sin vid Narva så illa medfarna armé. Hans i antal öfverlägsna stridskrafter hade med framgång opererat mot Östersjöprovinsernas fåtaliga försvarare. Efter V. A. v. Schlippenbachs nederlag vid Erastfer (1701) och Hummelshof (1702) hade ryssarna (okt. 1702) tagit Nöteborg och (april 1703) Nyenskans samt vid Nevamynningen begynt grundlägga Petersburg som blifvande örlogshamn. Under juli och aug. 1704 hade yttermera Dorpat och Narva fallit, hvaremot försöken att drifva svenskarna ur Kurland och så afklippa den direkta förbindelsen mellan Östersjöprovinserna och den polska krigsskådeplatsen misslyckats mot A. L. Lewenhaupts tapperhet och metodiska krigskonst (segrar vid Jakobstadt, juli 1704, och Gemauerthof, juli 1705). För att nödtorftigt trygga sina framgångar var Peter ytterst ifrig att stärka Augusts parti i Polen; så hade han dit sändt betydande trupper, och själf sammanträffade han på

senhösten 1705 i Grodno med August för att träffa aftal om de närmaste åtgärderna. Medan Rehnsköld bevakade Väst-Polen, gick K. vid nyårstiden 1706 i ilmarscher mot Grodno, där August ännu befann sig jämte en rysk kår under befäl af fältmarskalken Ogilvi. August lyckades med en kavalleristyrka komma ut ur den af K. innesluta staden samt skyndade därefter västligt för att falla Rehnsköld i ryggen, samtidigt som denne anfölls af den genom Schlesien med en sachsisk-rysk armé anmarscherande Schulenburg. Genom sin käcka offensiv tvang emellertid Rehnsköld den sistnämnde till slaget vid Fraustadt 3 febr., som blef en glänsande svensk seger, och därmed var faran från Sachsen afvänd. Under tiden smälte de vid Grodno cernerade ryssarna hårdt samman genom växande brist. Ogilvi beslöt söka undkomma mot s. (slutet af mars); gynnad af isgången i Njemen, vann han några dagars försprång och räddade sig, ifrigt förföljd af K., genom en upprifvande flykt öfver Pinsk (Poljesien) till trakten af Kiev. Då vårens inbrott gjorde vägarna i dessa kärrmarker otrafikabla, stannade K. vid Pinsk (april) för att i juni gå sydligt till Luck, hvarifrån han återvände västerut. Sjömakternas betänkligheter mot ett anfall på Sachsen voro numera efter fransmännens nederlag 1704 och Bajerns eröfring af de allierade väsentligen öfvervunna. I aug. gick K. sålunda med sin armé genom Schlesien in i Sachsen och framtvang freden i Altranstädt 14 sept. 1706, hvarigenom August afstod från Polen och erkände dess nya ordning. Den svenska hufvudhären förlades under vintern i Sachsen, och till dess underhåll uttogos betydande kontributioner af de sachsiska ständerna. K:s högkvarter i Sachsen blef nu för en tid en af den stora politikens brännpunkter. Hans segerrykte och hans slagfärdiga armé gjorde honom fruktad och eftertraktad. Preussen, som under lystenhet efter Pommern samt bekymmer för Ostpreussen och för sin nyvunna kungakrona fört en rätt tvetungad politik, slöt nu (aug. 1707) en ny allians med Sverige. Ludvig XIV, som allt hårdare ansattes af sina fiender, sökte få K. att träda på sin sida. Utsikterna härför tedde sig lofvande nog, då allvarliga stridigheter uppkommit mellan den svenske konungen och kejsaren på grund af den senares partiska gynnande af de sachsiska truppförflyttningarna till Polen och hans medverkan att undan svenskarnas förföljelse rädda en till Sachsen flyktad rysk hjälpkår. Läget syntes Frankrikes fiender så allvarsamt, att hertigen af Marlborough själf fann sig föranlåten att besöka K. i Altranstädt. Sedan den engelske härföraren och statsmannen vid detta besök öfvertygat sig, att K:s afsikt ingalunda var att gå Frankrikes ärenden, medverkade sjömakterna genom sina föreställningar i Wien till en uppgörelse med kejsaren. Fördraget mellan honom och K. af 22 aug. 1707 gaf den senare önskad upprättelse: den eftergift, som kejsaren här måste göra till förmån för lutheranerna i Schlesien, hvilka restituerades i sina rättigheter enligt westfaliska freden, innebar tillika en betydelsefull vink åt Österrikes öfriga evangeliska undersåtar, särskildt i Ungern, hvar de vid trångmål kunde vänta hjälp, och nödgade så indirekt kejsaren att omsorgsfullt undvika nya utmanande steg mot den svenske konungen.

I aug. 1707 bröt K. med en till stor del nyvärfvad samt förträffligt utrustad armé upp från Sachsen. Det återstod nu för honom att genom tsar Peters besegrande framtvinga en för Sverige gunstig och betryggande fred med Ryssland samt så tillika äfven åt detta håll befästa den nyupprättade polska styrelsen. För detta ändamål ville han med samlande af alla disponibla trupper rikta ett afgörande slag mot det ryska rikets centralpunkt, Moskva. Om han därvid lyckades, fölle de dittills föga betydliga ryska eröfringarna i Östersjöprovinserna af sig själfva. I hvilken mån K. vid dessa operationer lade vikt på samtidigt angrepp från Finland på tsarens anläggningar vid Neva och på understöd från oroliga element i Syd-Ryssland, är icke tillräckligt utredt. Säkert synes i hvarje fall vara, att han förutsåg ett ganska långvarigt krig. För att härunder göra regeringen i Sverige mera handlingskraftig än förut hade han från Sachsen hemsändt några af sina mest betrodda generaler, A. Horn för att inträda i rådet och M. Stenbock för att som guvernör i Skåne styra detta af danska eröfringsplaner städse hotade landskap. Sedan K. genom en besvärlig vintermarsch utmanövrerat ryssarna ur det egentliga polska landet samt förmedlat en uppgörelse mellan konung Stanislaus och August den starkes anhängare i Litauen, lämnade han vid uppbrottet från Vilnatrakten (Radozkowice nära Minsk) i juni 1708 kvar i Polen general Krassau med 8,000 man, med uppgift att fullständigt konsolidera Stanislaus' välde samt att följande år i förening med en polsk armé rycka svenskarna till förstärkning. För årets fälttåg medförde K. omkr. 34,000 man, hvarjämte han beordrade generalguvernören i Riga Lewenhaupt att med sin här från Kurland stöta till hufvudhären, medförande betydliga förråd. Redan vid denna tid torde han ock börjat egna uppmärksamhet åt de framställningar om samverkan mot tsaren, som de lillryske kosackernas hetman I. Mazepa åtminstone sedan hösten 1707 i hemlighet låtit göra hos honom. Hans närmaste afsikt synes varit att genom framryckning mot Moskva tvinga den ryska krigsledningen till afgörande strid. Gentemot det hotande angreppet sökte tsar Peter och hans generaler egentligen sätta ett kraftigt försvar vid flodöfvergångarna; dessutom härjades landet, så att underhållet skulle försvåras, hvarjämte man sökte oroa och upprifva enskilda svenska truppafdelningar. Under afvaktan på Lewenhaupts anslutning ryckte K. långsamt framåt samt kringgick i allmänhet de ryska försvarspositionerna; blott vid öfvergången af Vabitj vid Holowczin (se d. o.), 4 juli 1708, gick han till anfall och dref försvararna undan, svårt tilltygade. Han dröjde därefter under nio veckor i Mohilew och nejderna närmast ö. därom mellan Dnjepr och dess biflod Soz, alltjämt bidande på Lewenhaupts försenade ankomst. Sannolikt har han här öfvertygat sig om svårigheterna för framryckande genom de skogiga och glest befolkade trakterna mellan Smolensk och Moskva, och han beslöt att sydligare, från Severien eller Ukrajna, söka en bättre angreppsväg. När han 15 sept. från Tatarsk vände mot s., var emellertid Lewenhaupt alltjämt så långt efter, att tsar Peter blef i stånd att upphinna denne och vid Lesna (29 sept.) tillfoga honom svåra förluster, särskildt förstöra hans medförda förråd. Själf rönte K. den motgången, att hans förtrupp under generalmajoren A. Lagerkrona förfelade sin uppgift, hvarför ryssarna hunno starkt besätta det viktiga passet vid Potjep, öfver hvilket vägen från Se-

verien ledde åt Moskvahållet, äfvensom Severiens hufvudort Starodub. Då sålunda denna anfallsväg tängdes, beslöt K. gå till Ukrajna för att fullborda förbindelsen med Mazepa, för att där vinna goda vinterkvarter äfvensom för att därifrån öfver Kiev få öppen väg för det väntade understödet från Polen. Mazepa, som ej rätt gärna såg den svenska hären i sitt eget land, fördröjde emellertid något K:s anmarsch, och därför hann tsar Peters förtrogne Menšjikov intaga och förstöra Mazepas hufvudstad Baturin, samtidigt (de första novemberdagarna) som K. vid Mezin tilltvang sig den af ryssarna försvarade öfvergången öfver Desnafloden. Baturins öde rallade, att Mazepa vid sitt affall från tsaren ann allenast ofullständig tillslutning af kosackerna. Svenska hären fick alltså taga vinterkvarter i ett ientligt land, där den oroades genom smärre angrepp, samtidigt som den fruktansvärdt decimerades af 1708—09 års oerhörda vinterkyla.

Om innebörden af de krigsrörelser, som K. under nämnda vinter företog, äro meningarna stridiga; ikaså är det på grund af ofullständiga upplysningar svårt att säga, hvilka förberedelser som då träffades för sommarens fälttåg. Att underhandlingar ledvos med de zaporogiske kosackerna och med Ryssland stamfiender, de krimske tatarerna, är säkert liksom äfven, att K. sökte pådrifva konung Stanislaus' och Krassaus anmarsch från Polen öfver Kiev. Anslutning af zaporogerna vanns också (i mars 1709), hvaremot den polska förstärkningen visade sig draga betydligt längre om, än beräknats. Antagligen i syfte att sysselsätta fienden och locka ut honom på fältet begynte K. i maj 1709 belägra den befästa staden Poltava vid Vorskla. Peter ryckte med en här af omkr. 50,000 man till dess undsättning. Underrättelsen, att K. under en rekognoscering svårt sårats i foten och sålunda ej kunde som vanligt föra befälet, synes ha gjort tsaren böjd att våga ett fältslag; han öfvergick Vorskla och slog n. om Poltava ett befäst läger. Ehuru K. genom smärtorna och den blodförgiftning, hvarmed det vanskötta såret hade, var oförmögen att med vanlig omtanke leda rörelserna, ville han ej försumma tillfället att uppaga strid, hvarför Rehnsköld fick befallning att gå till anfall. Angreppet, som verkställdes 28 juni och hvari 12,000 svenskar deltogo, slutade med nederlaget vid Poltava (se d. o.), en svensk förlust af omkr. 5,000 man i döda och fångar (bland de senare K. Piper och Rehnsköld) samt den återstående härens afmarsch mot s. längs Vorskla. K:s afsikt var nu att föra sina trupper in på tatarernas område för att där vinna anslutning och fullfölja kampen. Bland hans souschefer rådde emellertid förvirring och delvis modlöshet. Sedan hären framkommit till vinkeln mellan Vorskla och Dnjepr, förmådde generalerna K. att med ett följe af omkr. 400 man dessutom följde Mazepa samt af egen drift ett par tusen af hans kosacker) öfvergå Dnjepr för att skynda förut till tatarerna och förbereda härens mottagande; trupperna kulle under ledning af Lewenhaupt och K. G. reutz föras efteråt. Sedan konungen aftågat, grep modlösheten bland befälet omkring sig, och då en svensk ströfkår af 9,000 man under Menšjikovs befäl dykte upp i n. samt Menšjikov tilltagset uppfordrade vetskarna till kapitulation, gaf man gehör åt denna anbud och kapitulerade utan försök till motstånd. Genom kapitulationen vid Perevolotjna 1 juli råkade omkr. 9,000 ännu stridbara samt 5,000 sårade och sjuka i rysk fångenskap.

För K:s vidare planer innebar kapitulationen ett fruktansvärdt slag. Väl hade han med sig ett ganska betydande följe — den svenska och kosackiska kolonien vid Bender, där han sedan aug. 1709 slog sig ned, räknade väl 2,000 personer — och väl var hans namn så respekteradt och fruktadt, att såväl fiender som vänner alltjämt med synnerlig uppmärksamhet följde hans förehafvanden. Men ehuru hans kvarter några år framåt bildade en rätt betydelsefull fristat på turkiskt område, saknade han där de självständiga maktmedel, som allena hade kunnat rätt imponera på Höga porten och dess vasall tatarkanen. I stället för att vara en betydelsefull bundsförvant blef han nu en hjälpsökare, hvars egna resurser voro ganska ovissa. Väl syntes understöd från konung Stanislaus och general Krassau vara att påräkna (jfr Gyllenkrook 1), men utsikterna härför försvunno inom kort. August den starke förnyade nämligen omedelbart efter budskapet om svenskarnas olycka i Ukrajna sina förbund med tsaren och Danmark samt inträngde på hösten 1709 åter i Polen, där hans forna anhängare slöto sig till, så att Krassau tvangs att draga sin af sjukdom försvagade här till Pommern, åtföljd af konung Stanislaus. K. räknade emellertid på att, om sultan Achmed förmåddes till krig mot Ryssland, en svensk armé, sedan danskarnas anfall på Skåne tillbakaslagits, skulle kunna tåga honom till mötes, åter stärkande Stanislaus' parti. Det var särskildt denna förhoppning, som gjorde honom så fullständigt afvisande mot det af Preussen och August den starke gjorda försöket att neutralisera Sveriges tyska besittningar. Det turkiska kriget kom verkligen till stånd 1711 och hade vid Pruth ändat med tsar Peters fullständiga nederlag och fångenskap, därest ej den mot K. hemligen fientlige storvesiren Mehemed Baltadsji afslutit en snöplig fred (juli 1711). De gynnsammare utsikter, som täta storvesirskiften samt nya turkiska krigsförberedelser mot Ryssland samma och följande år syntes bringa, förverkligades ej. Stenbocks tyska expedition 1712, hvars mål var att gå K. till mötes, misslyckades genom den öfverlägsna styrka, hvarmed fienderna kommo emot honom, och slutade med kapitulationen i Tönning (maj 1713). August den starke hade emellertid framgångsrikt intrigerat i Konstantinopel samt med tatarkanen och seriaskeren i Bender, att den svenske konungen skulle tvingas lämna Turkiet, naturligtvis för att han i Polen skulle infångas af sina fiender. När K. resolut satte sig till väpnadt motstånd mot ett dylikt försök, kom det till strid vid Bender (se Kalabalik) 1 febr. 1713, som väl slutade med konungens fångenskap, men tillika väckte så starkt uppseende, att sultanen föranleddes till en ordentlig undersökning af de skäl, som framkallat "järnhufvudets" förtviflade försvarskamp. Så afslöjades intrigspelet, sultan Achmed straffade de brottslige samt återupptog ånyo för en kort tid sina krigsplaner mot Ryssland, under det att K. hölls i förvar i Demotika nära Adrianopel. Från april till början af nov. 1713 vistades K. å slottet Timurtasch, men återvände sedan till Demotika. Under omkr. elfva månader af sin fångenskap låg K. till sängs, en tid på grund af sjukdom, eljest enligt Nordbergs uppgift för att lättare kunna afvisa turkiska dignitärers påträngande och för honom förödmjukande fordringar om person-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

ligt sammanträffande. Ehuru det nya kriget icke blef allvarligt och utsikterna till verkligt understöd snart åter försvunno, blef K. länge uppehållen här. Ali pascha, som på våren 1713 öfvertog ledningen af de turkiska affärerna (från början af 1714 som storvesir), var nämligen mest betänkt på att skapa varaktigt betrygganде uppgörelser med både Ryssland och Polen, hvarvid han ville nyttja den svenske konungens fruktade person som ett påtryckningsmedel; därför lade han alla möjliga hinder i vägen för K:s afresa.

Sverige, som förut drabbats jämförelsevis litet af krigsbördan, fick efter 1709 års olyckor bära krigets hela tyngd. Det var då en svår afsaknad, att konungens outtröttligt drifvande kraft ej kunde direkt leda rustningsåtgärderna. Jämväl var det till betydande skada, att K. i Turkiet ej tillräckligt kunde följa den västeuropeiska politikens svängningar. När det från 1711 blef allt tydligare, att det spanska successionskriget nalkades sitt slut, och ännu mera sedan freden kommit till stånd i Utrecht 1713, började sjömakternas intresse för att skarpt begränsa det nordiska kriget upphöra. Deras Östersjöhandel led genom K:s förbud mot all fart till de af tsar Peter eröfrade svenska hamnarna, och deras förut visade vänskap mot Sverige afsvalnade. Sedan kurfurst Georg af Hannover, som för sitt stamlands del traktade efter Sveriges länder Bremen och Verden, 1714 bestigit Englands tron, försämrades förhållandet yttermera. Samtidigt började Preussen, som nu fått sina i de allierades tjänst mot Frankrike stående trupper disponibla, att allt ifrigare rikta anslag mot svenska Pommern. Möjligheter synas ej ha saknats att genom en klokt söndrande och i enskildheter eftergifven politik förhindra Hannovers och Preussens öppna anslutning till Sveriges fiender, men från Turkiet kunde en sådan politik svårligen ledas, och därtill torde K. saknat fullkomlig klarhet öfver det allmänna läget. När han återkom till sitt rike, hade de nye antagonisternas anspråk under påverkan från hans fiender så stegrats, att fredlig uppgörelse med dem var omöjlig.

Först sedan storvesiren Ali pascha under intrycket af fredsslutet i Rastatt samt därefter framryckande krigsfara för Porten från kejsarens sida slutit öfverenskommelse med konung August våren 1714, upphörde för honom anledningen att söka kvarhålla K. Någon turkisk eskort, som tidigare utlofvats, kom ej mera i fråga, men det oaktadt var det ej utan svårigheter för konungen att erhålla begärda pass. För sitt hemvändande från Turkiet behöfde K. dels trygghet att ej under vägen uppsnappas, dels penningunderstöd för sitt eget och sina följeslagares underhåll. Han lyckades också till de summor, som han och hans svenskar förut erhållit till låns hos turkarna, af européer i Konstantinopel uppnegociera en ganska begränsad försträckning; de turkiske fordringsegarna hänvisades till framtida betalning i Sverige, dit också ombud för dem medföljde. De enda vägar, som K. med någon trygghet kunde följa, ledde genom kejsarens länder; Schlesien och Sachsen voro naturligtvis mycket farliga att beträda, då August där lätt kunde ordna ett öfverfall, och äfven Preussens område borde i största mån undvikas. På gjord framställning hade kejsaren tillförsäkrat de hemvändande svenskarna fri genomfart. K. valde också en route, som genom Siebenbürgen och Ungern ledde längs Donau, därefter öfver hufvudsakligen bajerskt område till Frankfurt a. M. samt till Kassel, hvars kurfurste ju var med honom befryndad; härifrån gick vägen tämligen rakt mot Stralsund. 20 sept. 1714 bröt han upp från Demotika och sammanträffade 16 okt. i Pitesci (Valakiet) med den af generalen A. Sparre anförda svenska och kosackiska kolonien från Bender; bland kosackerna befann sig Mazepas nominelle efterträdare som hetman Filip Orlik, hvilken medföljde till Sverige och där vistades till 1720. Hela skaran, i allt omkr. 1,500 personer, började 26 okt. bryta upp för att längs Oltdalen (Rotenturmpasset) gå in i Siebenbürgen. K. skilde sig s. d. från det brokiga och långsamt rörliga följet och for med en liten skara af 24 man före; 27 okt. for han med allenast två följeslagare (G. F. von Rosen och O. F. Düring) i förväg, förklädd och under förevändning att beställa hästar för de efterföljande. I väldiga dagsresor, till Wien hufvudsakligen med postskjuts och sedan i sadeln, tillryggalade han på 14 dagar den långa vägen (se Distansridt) och inträffade natten till 11 nov. 1714 i Stralsund, innan man där ännu hade sig bekant, om han lämnat Ungern. Skaran af hans följeslagare från Turkiet anlände först i mars 1715 till svenska Pommern.

Vid sin återkomst fann K., att tsar Peter hunnit fullborda Finlands eröfring; att Danmark tagit Bremen-Verden samt med utsikter till dess besittning sökte locka Georg af Hannover och England in i förbundet; slutligen att Fredrik Vilhelm I i Preussen inlagt sina trupper i det af Sveriges fiender tagna Stettin (Stettinska sekvestern). Då K. bestämdt afvisade Hannovers och Preussens anspråk på Sveriges besittningar, anslöto sig dessa stater snart öppet till hans fiender (april och okt. 1715). Sveriges återstående besittningar i Pommern, Stralsund och Rügen, samt Wismar angrepos nu af förenade danska och preussiska trupper. Mot dessa dukade de fåtalige försvararna under: Rügen togs af preussarna i nov. 1715, och då Stralsund ej längre kunde försvaras, räddade sig K. på en segeljakt öfver till Skåne, där han steg i land vid Trelleborg 13 dec. 1715. Han tog sitt residens i Lund, där han var krigshändelserna närmast. Det kom nu en annan fart i rustningsåtgärderna, men också ett annat system i förvaltningen än förut. Rådsherrarna i Stockholm hade under de sista åren så ifrigt i sina skrifvelser till konungen klagat öfver landets nöd och betonat fredsbehofvet, att K. misstänkte dem för klenmodighet och bristande nit. Han sköt dem nu helt åt sidan och öfverlämnade den närmaste ledningen af såväl inre som yttre politik helt åt holstein-gottorpske ministern G. H. von Goertz (se denne), ett förträffligt verktyg, när det gällde att genom diplomatiska knep söndra och försvaga fienderna samt att till det yttersta spänna rikets krafter för att vinna en drägelig uppgörelse. Utsikterna härför voro ej heller alldeles dåliga, och om anträngningarna lyckades, hade de tunga offer, som kräfdes af folket, kunnat blifva till fullo ersatta. Öfver många enskildheter i konungens och Goertz' politik hvilar ännu dunkel. Den bittra ovilja Goertz åsamkade sig från den svenska ämbetsadelns sida, den skandal, som vållades, när hans stämplingar med den Stuartske pretendenten mot huset Hannover i England blottades och strandade (se Jakobiter, sp. 1192—94) samt slutligen hans politiks fullständiga misslyckande i och med K:s död,

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

lt detta har vållat, att domen öfver dessa sträfvan-
ens mål, medel och möjligheter varit skäligen par-
sk från eftervärldens sida. Den snabbhet, hvarmed
verige, sedan freden slutligen vunnits, återställde
tt inre välstånd, antyder åtminstone ej, att landet
örut stått inför omedelbar undergång.

Medan K. lät diplomatien genom anbud och un-
erhandlingar åt olika håll pröfva möjligheten för
paratfreder, bedref han sina rustningar med efter-
yck. I jan. 1716 samlade han trupper till Lund,
oligen med afsikt att på isen öfvergå till Själland,
en en plötslig töväderstorm förhindrade planens
förande. Ett försök att genom öfverraskning taga
ristiania och södra Norges hufvudbygd (febr.—
pril 1716) misslyckades för honom, då han ej kun-
at medföra nödigt artilleri. Härefter gällde det
ärmast att värna Skåne, som åter hotades ge-
om tsar Peters och konung Fredriks af Danmark
ndstigningsplaner sommaren 1716. Dessa stran-
ade på oenighet mellan tsaren och hans bunds-
rvanter samt äfven inför de osäkra utsikterna till
amgångsrika operationer inom Sverige. Sedan
nna direkta fara afböjts, återupptog K. planen
n Norges eröfring. Han uppehöll tsaren genom
edsunderhandling på Åland samt samlade det
esta af tillgängliga trupper på västra gränsen,
ufvudarmén i Bohuslän, en mindre kår under K. G.
rmfelt i Jämtland. I slutet af okt. 1718 öfver-
ick hufvudhären gränsen, hvarefter K. började be-
gra fästningen Fredriksten vid Fredrikshald. Be-
gringen skred raskt framåt, under konungens egen
dning. Då träffades K. söndagen 30 nov. vid kl.
på aftonen i en af de belägrandes löpgrafvar af
kula, som genomborrade båda tinningarna och

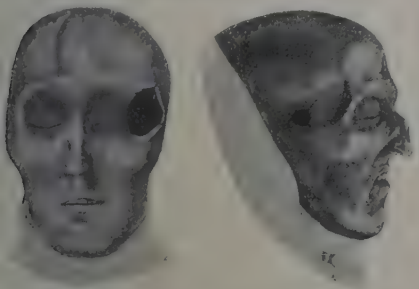

g. 2. Karl XII:s hufvud (vid öppnandet af hans sarko-
g 1859), med hålen vid tinningarna efter den dödande
kulan.

nedelbart medförde döden. (Om platsen för hans
ll se kartan till art. F r e d r i k s t e n.) Hans lik
rdes till Tistedalen samt därefter vid arméns åter-
g hem till Sverige och gravsattes 26 febr. 1719 i
iddarholmskyrkan (se fig. 3).

Omdömet om K. har utfallit mycket olika. På
em, som kommo i personlig beröring med honom,
nponerade han, trots sitt blygt tillbakadragna väsen
ch enkla uppträdande, starkt genom sin klara upp-
ttning, sin viljekraft och sin pålitlighet. Hans
rtroliga bref till sina närmaste visa ett friskt
umör samt en under det slutna yttre gömd varm
ttslighet: en stark rättskänsla framlyser ur alla
ns handlingar. Af sina undersåtar i allmänhet
var han lifligt beundrad och kunde, då han själf
aldrig sparade sig eller skydde ansträngningar,
äfven sporra dem till betydande offer. Det knot,
som under hans sista år emellanåt förnams, hade
egentligen utbredning blott inom den ämbetsadel,
som hårdast drabbades både af de administrativa
nyheterna och af skattebördorna, samt vände sig
f. ö. mera mot främlingen Goertz än mot konungen.

Fig. 3. Karl XII:s sarkofag i öfre Karolinska grafkoret i Riddarholmskyrkan.

Också saknas alla objektiva bevis för de rykten om anslag mot K:s lif och om hans lönnmördande, som kort efter hans hastiga död kommo i omlopp, då af vissa partipolitiska skäl gynnades samt äfven i senare tid vunnit åtskilliga anhängare. Om de kvarlefvande karolinernas allmänna vördnad för sin herre vittnar kraftigt det intresse, hvarmed man under 1730-talet trots den djupt gripande partisöndringen understödde Göran Nordbergs stora historiska arbete öfver hans regeringstid. Huru åter K. tedde sig för en skarpsynt utländsk samtida, visar Voltaires visserligen ytliga och delvis opålitliga, men förträffligt skrifna och ofta träffande skildring, hvilken ännu denna dag väl är den mest spridda K. XII:s biografi, som finnes. Senare, sedan K:s namn och person okritiskt tagits till intäkt för hattpartiets misslyckade krigsäfventyr mot Ryssland, gjorde sig bland svenskarna en stark reaktion i omdömet öfver K. märkbar, och han tadlades skarpt som på en gång målsman för hänsynslös kunglig absolutism och riksfördärflig halsstarrig krigslusta. Meningarna ha härefter växlat mellan dylika skarpa förkastelsedomar och uttryck af lika oförbehållsam beundran. I själfva verket är det en af den svenska historiografiens allra vidsträcktaste och svåraste uppgifter att tränga fram till en så fullständig och saklig kännedom om K:s tid, att det blir möjligt att rätt förstå motiven för hans handlingar. Själf har nämligen K. med sin ytterliga förtegenhet röjt mycket litet om sina tankar och planer. För flera viktiga skeden har det svenska arkivaliska materialet förskingrats eller förstörts — hufvudmassan af fältkansliets papper uppbrändes sålunda vid Perevolotjna för att ej falla i ryssarnas händer —, och upplysningarna om hans främmande förbindelser liksom om hans fienders åtgärder måste sökas i talrika, vidt skilda samt ännu ofullständigt undersökta arkiv. I samma mån som kännedomen om tidens

internationella förhållanden blifvit fördjupad samt en skarpare kritisk granskning egnats åt deltagares efterlämnade uppteckningar, börjar mycket af K:s handlingar, som förut förefallit bisarrt och obegripligt, få naturlig förklaring och framstå i annat ljus. I hufvudsak framträder K. som den målmedvetne försvararen af Sveriges Östersjövälde, hvars bestånd hotades genom grannarnas växande makt. Att K. som taktiker, särskildt som kavallerigeneral, var synnerligen framstående, är numera rätt allmänt erkändt, hvaremot hans strategiska begåfning alltfort är omstridd. En afgörande svaghet torde varit hans bristande intresse och insikt vid diplomatien, som just under hans tid hade kräft synnerlig uppmärksamhet; denna hans svaghet kunde olyckligt nog ej uppvägas genom hans rådgifvare, ty af dessa var före Goertz ingen tillräckligt förtrogen med kabinettspolitikens metoder och hemligheter. Den inre förvaltningen däremot synes K., äfven när han vistades längst borta från hemlandet, följt med oafbruten uppmärksamhet och förvånande sakkännedom: hans från Timurtasch okt. 1713 utfärdade kansliordning och hans påbud juni 1712 om nya grunder för kontributionens (bevillningens) utgående äro båda märkliga genom sina praktiska, för tiden nya uppslag. Om K:s vetenskapliga intresse vittna bl. a. de orientaliska forskarexpeditioner (särskildt genom M. Enemann), som af honom utsändes, liksom hans planer på en kalenderreform, hvilka nu emellertid blott medförde, att Sverige 1700—12 till rätt mycket besvär fick en egen kalender.

Fig. 4. Karl XII:s staty i Stockholm, modellerad af Molin. (Endast föga af sockeln synes å fig.).

K:s namnteckning är återgifven å pl. III till art. Autograf. Hans (af Molin modellerade) staty (se fig. 4) aftäcktes 30 nov. 1868 i Kungsträdgården i Stockholm. Svenska armén reste 1860 en vård till hans minne vid Fredrikshald (se d. o., fig. 2). G. Cederström (se d. o. 9, med fig.) har målat scener ur K:s historia.

Antalet aktpublikationer, samtida uppteckningar samt senare skrifter om K. och hans tid är oerhördt stort. I ”Historiska handlingar” (utg. af K. Samf. för utg. af handskrifter rör. Skandinaviens historia) har K:s brefväxling med det hemmavarande k. rådet under åren 1700—15 publicerats äfvensom åtskilliga andra akter rörande tidens krig och politik. Lambertis ”Memoires pour servir à l'histoire du XVIII:e siècle” (1724 ff.) innehåller ett ganska rikhaltigt, men oordnadt och illa sofradt aktmaterial. Bland andra aktsamlingar må nämnas *Konung Karl XII:s egenhändiga bref* (utg. af E. Carlson, 1893). Synnerligen upplysande för den allmänna politiken äro de franska ministerinstruktioner, som publicerats i ”Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France” (1883 ff.). Af samtidas uppteckningar är värdefullast G. Adlerfelts ”Histoire militaire de Charles XII”, som dock allenast gäller tiden fram till slaget vid Poltava (1740 och 1741; jfr ”Historisk tidskr.” 1899 och 1908). De talrika memoaruppteckningarna, som generalerna Lewenhaupts och Gyllenkroks, lida till stor del af betydande partiskhet (jfr Hallendorff, ”Karl XII och Lewenhaupt åt 1708”, 1902). Ett stort antal längre eller kortare dagböcker och andra samtida skrifter har utgifvits af A. Qvennerstedt under titeln ”Karolinska krigare dagböcker” (I—V, 1901—09); några äro äfven utgifna i ”Historiska handlingar”. En mycket rik litteratur om K. uppväxte redan under hans lifstid och fortsatte de närmaste åren; de flesta af dessa skrifter voro dock föga värdefulla. Varaktig betydelse har tillkommit Voltaires ”Historie de Charle XII” (1731; öfv. till åtminstone 11 olika språk samt framför allt G. Nordbergs ”Konung Carl XII:s historia” (2 dlr, 1740), som visserligen är ganska ofullständig, litterärt underhaltig samt bristfällig i sin allmänna uppfattning, men alltjämt den end utförliga skildringen af K., hvarjämte den genom sin betydande pålitlighet och sina många urkunds aftryck har högt värde för forskningen. Af senare tids skildringar kunna, med förbigående af den rik speciallitteraturen samt mindre viktiga öfversiktlig arbeten, nämnas allenast delarna 21—29 af Fryxell ”Berättelser ur svenska historien”; ”Sveriges histo ria under Carl den tolftes regering” af F. F Carlson (del. I och II, 1881 och 1885) och E Carlson (del III, 1910); ”Sveriges historia in till tjugonde seklet”, 6:e afd. (1906), af G. R Fåhræus; Chr. von Sarauw, ”Die feldzüge Karl XII” (1881); H. Hjärne, ”Karl XII, omstörtninge i Österuropa 1697—1703” (1902); A. Stille, ”Ca XII:s fälttågsplaner 1707—1709” (1908), G. E Axelson, ”Bidrag till kännedomen om Sveriges till stånd på Karl XII:s tid” (1888). C. H. E

K:s personlighet och öden framkallade reda under hans lifstid en rik poetisk alstring, af hvilke Gunno Eurelius-Dahlstiernas ”Gjöta Kiämpavisa” (se d. o.) torde vara mest känd och som f. ö. om fattar bl. a. Leyoncronas ”Den yfwerborne Hercul saga” och dikter af fru Brenner, Frese, Holmström Kruse, Werwing m. fl. Efter hans bortgång hyllade hans minne med ett stort antal sånger (af Lithou Lohman, Risell, J. Thun m. fl.) och tal, hvarjämte han tidigt framfördes på scenen i en tysk haup und staatsaction, ”Carl der zwölfte vor Friedrichs hall” (tr. 1880). Olof von Dalin var sedan han outtröttliga förhärligare, och med Sinclairsvisan a Odel (se d. o.) skapades en folkligt poetisk bild a K., på hvilken den senare tidens poetiska uppfatt ning af K. i viss mån hvilar. Efter 1809 har ha varit den kanske oftast i dikt behandlade gestalte i vår historia. Utom smärre dikter om honom a Atterbom, Beskow, Geijer, Hedborn, Snoilsky Strandberg och Tegnér märkes det af Svenska aka demien 1883 belönade stora eposet af J. P. Wallin

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

C. den tolfte''. Af prosaepik kunna nämnas Tolius' ''Fältskärns berättelser'' och Heidenstams Karolinerna'', bland dramer de af A. F. Skjöldeand (1829), Börjesson (1858), J. T. Hagberg 864) och Strindberg (1901). I polska litteraturen K. ofta behandlad, se A. Jensen, ''Svenska bilder i lska vitterheten'' (1904). Af tyska verk kunna nämns dikter af Leibniz och Herder, dramer af Vulpius 797), Bacher (1850), Starck (1859), R. Gottschall 866), Kratter (''Der friede am Pruth'', 1799), iherre O. von Wechmar (''K:s tod'', 1835), P. P. nrusen (1904) och J. Röwen (''Karl XII. jugendbe'', 1897), romaner af Van der Velde, R. Walers (''Das schwedische hauptquartier in Altranädt'', 1830) och Damitz (''Die katarakten des thaflusses'', 1840). Af franska Karl-XII:s-böcker ärkas Du Petit Mères och Boiries ''La bataille Pultawa'' (1808), Lamberts ''Une heure de narles XII'' (1837) och Demolières ''La jeunesse Charles XII'' (1843), alla dramatiska, se vidare Castrén, ''Norden i den franska litteraturen'' 910). Af engelska arbeten må nämnas Planché, Charles the XII'' (1828, öfv. och bearb. på flera råk), W. Bayle Bernard, ''The conquering game'' 832), Ch. Dance, ''The victor vanquished'' 854), W. Carey, ''Monsieur Martin'' (1902) och A. Henty, ''A jacobite exil'' (1893), af hollända, W. J. Ten Hoet, ''Karel XII'', af spanska t drama af Zavala y Zamora (1787). Härtill komer naturligtvis en mängd arbeten med motiv från s tidehvarf. R—n B.

7. K. XIII, konung Adolf Fredriks och Lovisa lrikas af Preussen andre son, f. 7 okt. (n. st.) 1748 Stockholm, d. där 5 febr. 1818, blef på sin döpelseg af ständerna förklarad för Sveriges stormiral.

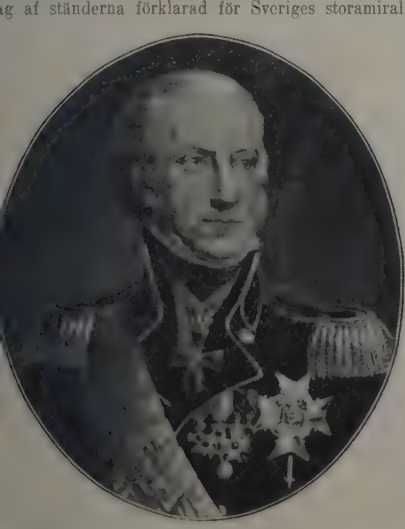

arl XIII (i amiralsuniform). Efter målning af K. F. v. Breda. (Gripsholms slott.)

ans uppfostran leddes till 1766 närmast af riksrådet . Fr. Törnflycht som guvernör och afslöts (1771) ed en utländsk resa. I 1772 års revolutionsplaner invigdes han, sedan J. M. Sprengtportens ursprungliga förslag blifvit af J. Kr. Toll förbättradt. Hans roll därvid var att, under förevändning af att kufva den i Kristianstad utbrutna militärrevolten, hopsamla alla i Skåne tillgängliga trupper och därefter förena sig med de upproriske. Efter det nya statsskickets genomförande utnämndes han, 11 sept. 1772, till titulär hertig af Södermanland. Under de närmast följande åren af hans broder Gustaf III:s regering spelade hertig K. ingen egentlig roll; han lefde mest för sina nöjen, för ordensväsendet och de mystiska arbeten, som i denna tid egde en oemotståndlig dragningskraft på vissa sinnen. Särskildt frimureriet intresserade hertigen mycket, och detta hans intresse fick senare ett bestående minne genom inrättandet af Karl den XIII:s orden. Hertigens sysselsättning med mystiken blef betydelsefull egentligen därigenom, att den grundlade hans vänskapsförbindelse med G. A. Reuterholm, en förbindelse, som sedermera under några års tid blef af bestämmande vikt för Sveriges öden. I regel stod hertig K. på god fot med sin äldre broder; äfven under den olyckliga konflikten mellan konung Gustaf och modern höll hertigen i motsats till de yngre syskonen med konungen. Men på 1780-talet, särskildt efter Gustaf III:s långvariga utrikes resa, då hertigen ansåg sig tillbakasatt, inträdde ett mera spändt förhållande mellan bröderna, utan att dock leda till brytning. Hertig Karl saknade hvarken omdöme eller insikter, men han var bekväm och njutningslysten och råkade lätt i beroende af starkare andar, som lyckats vinna hans förtroende. Under ryska kriget (1788—90) förde han högsta befälet öfver örlogsflottan och ådagalade personligt mod i slaget vid Hogland 1788, vid Öland 1789 och utanför Reval samt i Viborgska viken 1790. Under hösten 1788 öfvertog han därjämte efter konungens hemresa från Finland högsta befälet öfver armén därstädes. Han påverkades härunder starkt af de upproriske Anjalamännen och var icke främmande för deras planer att öfverföra hären på flottan till Sverige för att framtvinga riksdag och författningsändring. Han lät utan nödtvång utrymma Högfors och inlät sig mot order i underhandling om stillestånd med ryssarna; men inom kort öppnades hans ögon för de farliga ränker, som åsyftade Finlands skiljande från Sverige, och folkmeningens partitagande för konungen hemma i Sverige gjorde för öfrigt snart hela officersmyteriet utsiktslöst. Hertigen bröt med upprorsmännen, lät armén skingras i vinterkvarter och arresterade myteriets ledare. Han hade därmed tagit parti för konungen, och trots sina gunstlingars och sin gemåls förbindelser med adelsoppositionen bistod han konungen äfven vid genomförandet af statskuppen 1789. Sin mest betydande politiska roll kom hertigen att spela först efter Gustaf III:s död (mars 1792), då han, i kraft af Gustafs testamente af 1780 med dess kodicill af 1789, intog platsen som riksföreståndare under Gustaf IV Adolfs minderårighet. Det vid Gustaf III:s dödsbädd uppsatta tillägg till testamentet, hvilket i väsentlig mån inskränkte hans makt som förmyndare, blef af formella skäl underkändt. Under de månader, som förflöto, tills den hemkallade vännen Reuterholm (denne mottog i Rom underrättelsen om Gustafs mord) anlände, bibehöll hertigen den gamla styrelsens personal i det närmaste

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

oförändrad. Annat blef förhållandet omedelbart efter Reuterholms hemkomst (3 juli 1792), ty därefter var K. i själfva verket föga annat än ett lydigt verktyg i dennes händer. De gamle "gustavianerna" afsägsnades i massa, och deras platser intogos af Reuterholms anhängare. Under Gustaf III:s regering hade Reuterholm varit ganska avancerad frihetsman, och förmyndarstyrelsen erhöll nu också närmast karaktären af en reaktion mot Gustaf III:s despotiska styrelse. En ny liberal tryckfrihetsförordning och den milda behandlingen af konungamördarna tedde sig som bevis härpå. Men det dröjde ej länge, förrän hertig K. och hans gunstling, skrämda af några obetydliga folkupplopp, återgingo till den föregående tidens frihetsfientliga regeringssätt. Äfven i den yttre politiken utmärkte sig förmyndarregeringen för godtyckliga och plötsliga omkastningar, i det den trädde i förbindelse än med det republikanska Frankrike, än med Ryssland. 1795 afslöt hertig Karl en subsidietraktat med franska republiken och lät, trots föregående giftermålsunderhandlingar med Ryssland, den unge konungen ingå förlofning med en mecklenburgsk prinsessa. Då förbundet med Frankrike inom kort visade sig icke medföra beräknade förmåner och Ryssland antog en hotande hållning, slog hertigen om redan följande år, den mecklenburgska förlofningen bröts, och förmyndare och myndling begåfvo sig, åtföljda af Reuterholm (aug. 1796), till Petersburg för att återknyta den förra giftermålsunderhandlingen, hvilken i sista stunden strandade mot den unge konungens betänkligheter; endast Katarina II:s plötsligt följande dödsfall och förmyndarregeringens upphörande hindrade en ny och svårare brytning med Ryssland. Förmyndarstyrelsen lyckades sålunda, trots sin farliga vacklan, bevara landets fred ostörd. Med Danmark hade den redan 1793 afslutit ett fördrag om väpnad skandinavisk neutralitet, som verkade välgörande på sjöfart och handel. I den inre styrelsen hade förmyndarregeringen flera förtjänster. Den införde större ordning och sparsamhet än förut i förvaltningen, utfärdade flera viktiga förordningar och understödde jordbruket, kanalarbetena och arméns begynnande reorganisation. En följd af goda år lättade i dessa fall regeringens sträfvanden. Trots sina förtjänster förvärfvade förmyndarstyrelsen icke någon popularitet. Dess växande skuggrädsla och despotism och framför allt den hätska förföljelsen af de faline gustavianerna (särskildt den Armfeltska högmålsprocessen 1794) undergräfde dess anseende och gaf den den förhatliga karaktären af en utpräglad partistyrelse.

Då Gustaf IV Adolf 1 nov. 1796 själf öfvertog regeringen, återgick hertigen till privatlifvet och lämnade det icke, förrän han af männen af 13 mars 1809, som störtade Gustaf IV Adolf, åter kallades att träda i spetsen för styrelsen. Själf stod han alldeles främmande för 1809 års revolutionsplaner, ehuru han icke kunnat undgå att få någon kännedom om desamma. För Sveriges lugn var det onekligen en stor förmån, att man i detta brytningsskede egde tillgång till hans person. Han egde dock numera föga mer att erbjuda än sitt namn. Vid fyllda 60 år var han kroppsligen lika svag, som han, fortfarande, var lätt ledd af hvarje starkare ande; och om de följande åren af hans regering framstå i en renare dager än förmyndarperioden, är detta otvifvelaktigt i främsta rummet att tillskrifva den omständigheten, att de personer, som nu öfvertogo ledningen, stodo öfver Reuterholm å karaktärens och begåfningens vägnar. Ett försök af denne sistnämnde att åter innästla sig i hertigens förtroende afböjdes lyckligt af de nye rådgifvarna. G. Adlersparres plan, att hertigen skulle på grund af arfsrätt fordra kronan och att man först därefter skulle taga i öfvervägande frågan om ny regeringsform, mötte så starka betänkligheter, att hertigen, fastän ogärna, måste afstå från tanken på dess genomdrifvande samt åtnöja sig med att, efter den nya författningens antagande, ur ständernas hand (6 juni 1809) mottaga den honom erbjudna kronan. Den nya regeringen öfvertog ledningen af Sveriges öden under ytterst brydsamma omständigheter. Efter ett fåfängt försök att fördrifva ryssarna ur Västerbotten nödgades den underteckna den hårda freden med Ryssland i Fredrikshamn (sept. 1809). Med Danmark och Frankrike afslötos frederna i Jönköping (dec. 1809) och i Paris (jan. 1810). Jämte fredssluten framträdde frågan om tronföljden som den mest brännande på grund af den gamle konungens sjuklighet. K:s egna sympatier voro väl snarast för den fördrifne konungens son, prinsen af Vasa, men han hade ingen kraft att göra gällande en personlig vilja, och redan i aug. 1809 valdes prins Kristian August af Augustenborg till svensk tronföljare. Efter dennes plötsliga död valde ständerna 1810 prinsen af Pontecorvo (sedermera Karl XIV Johan). Den nye kronprinsen lyckades fullständigt vinna sin adoptivfaders förtroende. Näst kronprinsen hade kanske utrikes statsministern Lars v. Engeström den gamle konungens öra under hans sista lefnadsår. Genom Karl Johans kraftfulla politik vederfors honom den äran att nå ett mål, som flera af Sveriges kraftfullaste regenter förgäfves eftersträfvat, nämligen Norges skilsmässa från Danmark och förening med Sverige. 4 nov. 1814 valdes K. XIII till Norges konung. K. ligger begrafven i Riddarholmskyrkan. Hans staty (bekostad af hans adoptivson, Karl XIV Johan, och modellerad af E. G. Göthe) aftäcktes 5 nov. 1821 i Kungsträdgården i Stockholm. (De fyra lejonen kring stoden äro modellerade af Fogelberg.) En af Byström mod. staty af K., som 1866 af änkedrottning Josefina öfverlämnades som gåfva åt k. flottan, fick 23 maj 1902 sin plats i Hoglands park i Karlskrona. — 7 juli 1774 ingick K. äktenskap med sin kusin Hedvig Elisabet Charlotta af Oldenburg-Delmenhorst (se Charlotta, H. E.). Deras enda barn, Karl Adolf, hertig af Värmland, f. 3 juli 1798, afled redan d. 10 i s. m. J. H. L. S.

8. K. XIV Johan, f. 26 jan. 1763 i Pau i landskapet Béarn i södra Frankrike, den yngste af fem syskon, hette urspr. Jean Bernadotte, äfven kallad Jean Baptiste såsom uppkallad efter Johannes döparen till skillnad från en äldre broder, som ock hette Jean (Evangeliste). Fadern var advokaten Henri Bernadotte, modern hette Jeanne S:t Jean (se om dem och släkten art. Bernadotte). Sonen, hvars bokliga uppfostran synes ha skett hemmet, bestämdes för faderns yrke, men visade ingen håg därför, utan tog efter faderns död, då han måste med allvar tänka på sin framtid, ledd af en brinnande håg för soldatlifvet, 3 sept. 1780 värfning vid regementet Royal-la-Marine, då förlagdt på

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

orsica. Där tillbragte han tre år. Efter ett besök i emmet några månader i slutet af 1783 och början f 1784 för att vårda sin hälsa följde han sitt rege- ente till nya garnisonsorter, Grenoble, Vienne, Mar-

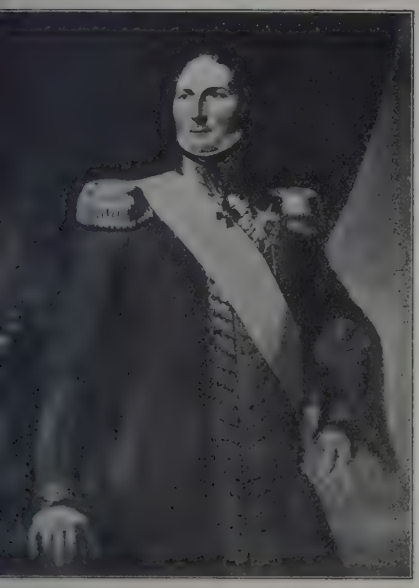

ig. 1. Karl XIV Johan (i fältmarskalksuniform). Efter målning af Westin. (Gripsholms slott.)

eille, S:t Martin på ön Ré m. fl. och avancerade nder tiden till korpral och sergeant 1785, furir 786, fältväbel (*sergent-major*) 1788 och fanjunkare *adjudant sous-officier*) 1790. Därmed hade måhända ans befordringar stannat, om ej den stora revolutio- en nedbrutit den skranka, som 1781 rests mellan nderofficers- och officersgraderna. Under sin under- fficerstid hade Bernadotte vid åtskilliga tillfällen lagt bemärkta prof på rådighet, mod och förmåga tt behärska sitt folk — så t. ex. då han i Mar- eille 1790 lyckades rädda sin chef, markis d'Am- ert, undan ett folkupplopp — och blef i mars 1792 tnämnd till löjtnant vid det i S:t Servant (Bre- gne) stationerade 36:e regementet (f. d. Anjou). Under de kort därpå utbrytande revolutionskrigen ck han draga i fält med Rhenarmén och utmärkte ig så på valplatserna, att befordringarna gingo ed stormsteg. Efter striderna vid Speier och Mainz 1793 blef han sålunda öfverste, och redan ret därpå, efter att ha förflyttats till Sambre- och Meusearmén och med synnerlig utmärkelse deltagit i striderna vid Prémont och Landrecies samt i slaget id Fleurus (juni 1794), "för tapperhet och lysande ragder" på Klébers begäran befordrad till brigad- eneral samt efter Maastrichts eröfring (okt. s. å.), vartill han väsentligen bidrog, till divisionsgene- al. Att klokt förbereda anfallet, snabbt slå till, id minsta skymt till oro gripa in och med eldiga rd och åthåfvor lugna de vacklande eller hejda de flyende utmärkte hans krigskonst, och hans impulsiva vältalighet kom honom därvid ofta väl till pass. Såväl därigenom som genom den omtänksamma om- vårdnad, som han egnade sina soldater, vann han hos dem stor popularitet, och äfven fiender skattade ho- nom för hans högsinthet. Åren 1795 och 1796 gingo under fortsatta bragder vid Rhenarmén — vunna framgångar eller mästerliga återtåg —, och hans härförarrykte var sålunda stadgadt, då han i början af 1797 beordrades att med en armékår afgå till Lombardiet för att understödja Napoleon Bonaparte i fälttåget mot österrikarna. Ett vintertåg öfver Alperna, öfvergången af Tagliamento och eröfringen af Gradisca gåfvo nya prof på hans duglighet; hans rhentrupper täflade med sina italienska kamrater i tapperhet; truppernas täflan blef emellertid hos be- fälhafvarna rivalitet, och ett visst misstroende kom redan nu att kännetecknа förhållandet mellan Berna- dotte och Bonaparte, för hvars ärelystna planer han tidigt uttalade sina farhågor. Efter att mot fält- tågets slut ha till Paris öfverfört några troféer fick han där öfvervara statskuppen af 18 fructidor år V (4 sept. 1797), utan att dock låta sig lockas att föra värjan åt dess upphofsmän; han återvände därpå till Italien och var en tid guvernör öfver Friuli och de delar af venezianska området, som genom freden i Campo Formio (okt. 1797) tillfallit Frankrike. 1798 utnämndes han till ambassadör i Wien; man ville förödmjuka det stolta hofvet vid Donau genom att ditsända en son af republikens hvälfningar, och han fick med sig utmanande instruktioner. Han lyc- kades emellertid göra sig gällande genom sitt impo- nerande och vinnande väsen, men fann sig efter ett par månader (april 1798) i följd af ett upplopp, hvarunder folket skymfat trikoloren och ambassad- hotellet, föranledd att begära sitt pass. Efter åter- komsten till Frankrike tillbragte han någon tid i ett dittills föga njutet lugn. 16 aug. 1798 gifte han sig med Désirée Clary (se D e s i d e r i a), köpmans- dotter från Marseille, svägerska till Bonapartes äldste broder Joseph. Hon hade tidigare varit för- lofvad med Napoleon Bonaparte själf, och äfven därigenom blef giftermålet i viss mån ett band mellan Bonapartarna och Bernadotte. Efter vänster- valen 1799 följde en närmare anknytning till hem- landets politik, i det att direktoriet 2 juli kallade honom till krigsminister. Han utöfvade på denna post ett outtröttligt nit att reorganisera armén, som då lidit flera nederlag, och beredde den därigenom till nya segrar, men blef under det pågående politi- ska intrigspelet snart åter aflägsnad från ämbetet (14 sept. s. å.) genom en list af Sieyès, som planerade en ny statskupp. Kort därpå återkom Bonaparte från Egypten och verkställde denna kupp af "18 och 19 brumaire" (9 och 10 nov. 1799); hans motparti hade sökt egga Bernadotte att själf göra statskuppen, men denne höll sig afvaktande på sidan och fick hvarken från direktoriet eller kamrarna den maning att ingripa, som han synes ha bidat. För honom som för många andra återstod då ej annat än att acceptera Bonapartes diktatur som ett fullbordadt faktum, om än de i själ och hjärta aldrig kunde fullt förlika sig därmed; vid mer än en af de planer, som spunnos för att hejda och störta den, funnos ock spår, som ledde hän äfven till Bernadotte. I Bonapartes intresse låg emellertid att stå på god fot med ledande män ur olika läger, och Bernadottes

militära och administrativa talanger blefvo sålunda hvarken under konsulatet eller kejsardömet oanvända. Han blef alltså i jan. 1800 medlem af det nyskapade statsrådet (*Conseil d'état*) och vid Bonapartes afresa till det italienska fälttåget chef för den s. k. västarmén, som hade att återbringa till slutligt lugn de af Vendée-kriget upprörda kustlandskapen — ett uppdrag, som med vanlig skicklighet utfördes — och att där möta eventuella engelska landstigningar. Andra värf, t. ex. i Portugal, Irland, Louisiana och Förenta staterna, tillärnades honom därefter, men blefvo af olika skäl ej satta i verket. Vid kejsardömets upprättande (1804) utnämndes han, en bland de förste, till marskalk af Frankrike och erhöll s. å. guvernörskapet öfver det från Englands konung eröfrade Hannover. Han visade sig där (juni 1804—sept. 1805) som en synnerligen framstående administrativ förmåga, hvilken genom ett verksamt intresse för fredens värf, kloka och sakkunniga anordningar på olika områden och välvillig hänsynsfullhet mot de styrde tillvann sig deras hjärtan och förvärfvade stort rykte för humanitet, som spred sig äfven utanför områdets gränser. Under tredje koalitionskriget fick han dock åter draga i fält och, särskildt i det berömda trekejsarslaget vid Austerlitz (dec. 1805), där han kraftigt medverkade till segern, förvärfva nya lagrar. 5 juni 1806 följde hans utnämning till furste af Pontecorvo (se d. o.). Mindre lyckligt var däremot till en början hans deltagande i 1806 års fälttåg mot Preussen, ty i dubbelslaget Jena—Auerstädt kom han på grund af långsamhet i framryckandet ej att deltaga på någondera valplatsen och blef därför starkt klandrad af högkvarteret. Med synnerlig raskhet och djärfhet öfverrumplade han emellertid tre dagar därefter Halle (17 okt. 1806), förföljde därpå preussarna norrut och stormade Lybeck (6 nov.) samt tvang Blücher att kapitulera. (Samma dag kom han för första gången i närmare beröring med svenskarna, i det han på Trave öfverraskade och tillfångatog en liten svensk kår på något öfver 1,000 man, som efter reträtt från Lauenburg befann sig på väg hem. Fångarna, som behandlades med utsökt välvilja, förde sedan vidare till hemlandet den franske marskalkens lof.) Från det följande fälttåget mot Ryssland märkes Bernadottes seger vid Mohrungen (jan. 1807); sårad vid Spandau (juni), blef han emellertid urståndsatt att deltaga i de sista krigsoperationerna (t. ex. slaget vid Friedland). Efter freden i Tilsit (1807) utnämndes han (juli) till guvernör öfver hansestäderna, där han åter gjorde sig omtyckt genom duglig förvaltning, och ställdes kort därpå i spetsen för den här, som öfver de danska öarna skulle angripa Sverige för att framtvinga dess anslutning till Napoleon. Skilda omständigheter, bl. a. franska härens plötsliga minskning genom dess spanska regementens desertering vid underrättelsen om tronhvälfningen i Spanien, vållade emellertid, att landstigningsplanen gick om intet. Österrikes krigsförklaring 1809 förde fursten af Pontecorvo åter söderut. Såsom befälhafvare öfver en sachsisk truppkontingent deltog han med stor tapperhet i det blodiga slaget vid Wagram (5—6 juli 1809); en oförsiktig dagorder, i hvilken han tillskref sina trupper en enligt kejsarens uppfattning alltför stor andel i segern, framkallade emellertid en brytning mellan honom och denne, så att han begärde och fick afsked samt begaf sig till Paris. Engelsmännens expedition till Walcheren föranledde dock kort därpå hans återkallande i tjänst för att leda det mot dem uppbådade försvaret, hvars organiserande han ock skötte med outtröttligt nit; men sedan faran gått öfver, lämnades befälet af den misstrogne kejsaren åt en annan. Ett slags försoning kom dock till stånd, men Napoleon ville helst ha Bernadotte på afstånd, och denne skulle just afgå till Rom som generalguvernör öfver Kyrkostaten, då förslaget om tronföljarskap i Sverige kom i stället.

Marskalk Bernadottes utväljande till Sveriges kronprins hör till den nyare tidens mest underbara tilldragelser och liknar mer ett sagoäfventyr än ett stycke verklig historia. Då underrättelsen om kronprins Karl Augusts (se Karl, svenska prinsar 2) plötsliga frånfälle anlände till Stockholm (31 maj 1810), förmådde G. Adlersparre, som fruktade en gustaviansk restauration genom ett tronföljarval af prins Gustaf, Karl XIII och statsrådet att genast erbjuda tronföljden åt den aflidnes äldre broder, hertig Fredrik Kristian af Augustenborg, och att hos Napoleon begära godkännande af denna kandidatur. För säkerhets skull beslöt man sända sistnämnda förfrågan med dubbla kurirer, och till det ena af dessa uppdrag erbjöd sig då löjtnanten vid Upplands regemente, frih. Karl Otto Mörner. Denne, som redan 1808 under förtroligt samtal drifvit den satsen, att endast en fransk marskalk kunde lyfta Sverige ur dess förfall och leda en revansch österut, hade vid underrättelsen om Karl Augusts död ögonblickligen beslutit att söka förverkliga denna tanke och från regementets mötesplats vid Uppsala begifvit sig till Stockholm, där han som hofkansleren af Wetterstedts blifvande svåger också lyckades förskaffa sig kurirbrickan. Så snart han anländt till Paris (20 juni) och aflämnat sina depescher — regeringsförslaget om augustenborgaren —, började han ifrigt arbeta för sitt eget motsatta mål. En fransk vän från en tidigare vistelse i Paris förordade bland olika franska marskalkar särskildt Bernadotte, och Mörner förstod då att genom bemedling af svenske generalkonsuln i Paris, Signeul, m. fl. förskaffa sig tillträde till denne, hos hvilken han djärft förklarade sig tala i ett talrikt partis namn, då han tillsporde honom, om han vore hågad att bestiga tronen i Sverige. Då Bernadotte, ehuru reserverad, dock efter hand röjde en viss böjelse att ej afvisa tanken, kände sig Mörner uppmuntrad till fortsatt verksamhet och uppsökte då general F. Wrede, som för tillfället befann sig i Paris på en tillfällig ambassad, samt lyckades vinna honom för sin plan under föregifvande, att den "allmänna rösten" i Sverige önskade en fransmans val. Wrede besökte alltså fursten af Pontecorvo, som då för honom tydligt tillkännagaf sin benägenhet att mottaga ett anbud samt lät förstå, att Napoleon ej skulle ha något emot hans val. Med denna furstens uppgift och ett bref, hvari Wrede synnerligen lofordade dennes person, återvände Mörner (29 juni) hem. Sveriges verklige minister i Paris, frih. G. Lagerbielke, fick däremot först efter hans hemresa kunskap om hans — regeringskurirens — själftagna värf. Både hos honom och hos regeringen därhemma väckte det harm och bestörtning. Man sökte med hot och varningar hejda hans vidare åtgärder; han vann emellertid anhängare i hufvudstaden, men ålades då att vistas i Uppsala

Ord. som saknas under K, torde sökas under C.

och förhindrades därigenom att komma till valriksdagen, som utlysts till Örebro. Agitationen fortgick likväl, och furstens af Pontecorvo anhängare började efter hand blifva ett parti. Napoleons uraktlåtenhet att uttala sig bestämdt i fråga om den svenska tronföljden bidrog att hålla olika möjligheter uppe, och den danske konungen Fredrik VI:s direkta frieri till svenska kronan försvagade augustenborgarens ställning och hindrade denne att öppet svara ja på anbudet. Riksdagen öppnades 30 juli. Regeringen vidhöll emellertid efter någon tvekan sitt första förslag, och ständernas hemliga utskott hade i enlighet därmed redan 11 aug. till konungen ingifvit sitt utlåtande till förmån för hertigen af Augustenborg, då ankomsten till Örebro af en fransk köpman J. A. Fournier (se Fournier) som ombud för fursten vållade en omkastning i sinnena, i synnerhet sedan det blifvit kändt, att Napoleon återkallat sin chargé d'affaires i Stockholm, Désaugiers, hvilken alltför ifrigt lagt sig ut för Fredrik VI, och sedan äfven Lagerbielke från Paris numera antydde, att kejsaren nog ej skulle misstycka, om fursten af Pontecorvo valdes. Man trodde sig i Fourniers ankomst ändtligen få visshet om Napoleons innersta tankar; äfven den gamle konungen gaf omsider, ehuru med tvekan, sitt samtycke; utskottet underrättades om det nya sakläget och höll 16 aug. en ny votering, som med 10 röster mot 2 förordade den franske fursten; och 21 aug. utkorades han af ständerna under stormande jubel till kronprins. Den allmänna känslan af nödvändigheten, att en stark hand toge rikets ledning, nedtryckt som det var af fjolårets olyckor och senast af anarkien vid Fersenska mordet, medverkade väsentligt till valet; så ock hoppet att under den franske härföraren och med Napoleons hjälp vinna revansch österut. Napoleon gaf, ehuru med tvekan, sitt bifall till det skedda; "nåväl, res, må våra öden gå i fullbordan" skall han därvid yttrat. Fursten löstes från sina förpliktelser som fransk undersåte — en åskad förbindelse att aldrig bära vapen mot Frankrike vägrade han sin plikt likmätigt att lämna —, afreste från Paris 30 sept., antog 19 okt. i Helsingör i närvaro af ärkebiskop Lindblom och några svenskar lutherska läran samt afgaf s. d. en förklaring därom och landsteg följande dag i Hälsingborg. 2 nov. höll han sitt högtidliga intåg i Stockholm samt mottog 5 nov. å riksSalen ständernas hyllning, sedan han aflagt trohetsed åt konungen och af honom adopterats under namn af Karl Johan.

Kronprinsens öfverlägsna personlighet gjorde sig genast starkt gällande i hans nya omgifning. Han tjusade alla: hans ståtliga yttre ("i hvarje tum en kung"), hans intagande väsen och utsökta sätt att föra sig, hans snabba intelligens och flödande vältalighet, allt bidrog att fängsla och imponera, och den gamle konungen, som suckat inför tanken att mottaga den hämmande advokatsonen som furste vid Vasarnas tron, kunde snart aldrig prisa sig nog lycklig öfver den förekommande uppmärksamhet och det stöd hans nye son oaflåtligt egnade honom samt var innerligt glad åt att på hans skuldror få skjuta öfver sin andel i regeringsbördan. Äfven de förut ledande männen böjde sig inför hans öfverlägsna och pådrifvande kraft. Naturligt nog gjorde denna sig genast särskildt gällande i fråga om den yttre politiken, i hvars olika förutsättningar på skilda håll i Europa han hade en intimare inblick än gemenligen den dåtida svenska utrikesledningen. Det visade sig snart, att han därvid tänkte på att gå helt andra vägar, än man väntat. Han medförde till Sverige sina tvifvel på det napoleonska väldets bestånd och rättade sin politik därefter. Napoleon själf dref honom genom sitt öfvermod åt samma håll, då han omedelbart efter K. J:s ankomst till Sverige tvang oss att mot England utfärda en krigsförklaring, som stod i den mest afgjorda strid med rikets ekonomiska intressen. Från ett sådant kränkande och skadligt vasallskap ville han frigöra både sig och Sverige. Tankarna att genom Norges förvärf stärka riket och trygga dess västra gräns slogo däremot lifligt an på honom, medan han åter för Finlands återvinnande hyste föga intresse; Finland syntes honom blott egnadt att blifva ett ständigt tvistefrö med Ryssland och dessutom genom s. k. "naturliga gränser" vara hänvisadt dit och skildt från Sverige. En engelsk flotta skulle f. ö., menade han, kunna nästan omöjliggöra en svensk offensiv mot Finland. Kriget mot England fördes under sådana förhållanden blott som skenkrig, och handelsförbindelserna upprätthöllos i smyg; tillika började K. J. efter hand, ehuru med försiktighet, att närma sig Ryssland, medan förhållandet till Frankrike antog en alltmer kylig karaktär. Genom att i början af 1812 låta utan krigsförklaring besätta Svenska Pommern bröt Napoleon omsider själf freden och gaf K. J. just hvad han behöfde: ett botemedel mot den svenska folkopinionens Napoleonsdyrkan. Närmare underhandlingar inleddes genast mellan Sverige och Ryssland, hvilka snart medförde konventionerna i Petersburg och Stockholm (5 och 9 april 1812), som ytterligare befästes i de sista dagarna af aug. genom ett möte i Åbo mellan kronprinsen och kejsar Alexander. Genom dessa fördrag förband sig Sverige att aktivt deltaga i striden mot Napoleon, mot det att Ryssland lofvade att dessförinnan förskaffa oss Norge; därjämte afslöts i en hemlig artikel i Åbo ett s. k. familjefördrag mellan de båda furstarna, hufvudsakligen till skydd för K. J:s dynasti. De lockande anbud, som under denna tid och efteråt från fransk sida framställdes, motstod K. J. däremot; i stället slöts 18 juli 1812 i Örebro fred med England och 3 mars 1813 i Stockholm alliansfördrag med samma makt, hvarjämte andra sådana slötos med Preussen och Spanien. Den ursprungliga planen, Norges förvärfvande åt Sverige redan under 1812, kunde emellertid ej förverkligas på grund af åtskilliga omständigheter — händelsernas utveckling på den ryska krigsteatern, Englands dröjsmål att lofva sitt biträde, de svenska rustningarnas tidsutdräkt samt en viss obenägenhet hos K. J. att bryta löst, förrän nödvändigheten kräfde det —, och han nödgades då i stället på våren 1813, utan att dessförinnan ha erhållit Norge, till Tyskland öfverföra de 30,000 man, som utlofvats som Sveriges kontingent. På ett möte i Trachenberg i Schlesien (9—12 juli) mellan honom samt Rysslands och Preussens monarker öfverenskoms därpå, väsentligen under hans ledning, om plan för det stundande fälttåget, för hvilket K. J. fick befäl öfver den s. k. nordarmén, bestående af svenskarna samt omkr. 95,000 preussare och ryssar.

En intressemotsats förelåg dock alltjämt mellan de allierade, som på kontinenten hade att återvinna

förlorade områden, och Sverige, som under framarschen därstädes alltmer aflägsnades från sitt mål i striden, Norge, och K. J. sökte under sådana förhållanden både spara de svenska trupperna för den blifvande uppgörelsen med Danmark och öfver hufvud undvika en alltför oförvägen krigföring, som kunnat kosta Sverige dess fälthär och kanske honom själf tronföljden. I striderna vid Grossbeeren (23 aug. 1813) och Dennewitz (6 sept. s. å.) buro alltså preussarna tyngsta bördan af Berlins försvar; särskildt svenska artilleriet under K. von Cardell (se denne) fick dock tillfälle att på ett berömvärdt sätt utmärka sig. Äfven i "folkdrabbningen" vid Leipzig (16—19 okt.) fingo svenskarna endast mot slutet verksamt ingripa i striden. Medan därför de öfrige förbundne förföljde den slagne Napoleon in öfver Frankrikes gränser, drog sig K. J. norrut för att i Holstein tvinga Danmark till eftergift. Efter striden vid Bornhöved (7 dec.), Frederiksorts kapitulation (19 s. m.) och Glückstadts uppgifvande (4 jan. 1814) nödgades Danmark ock ge vika och i Kielfreden (14 jan.) afträda Norge till Sverige. K. J. förde därpå sin här åter söderut, men stannade i Belgien dels på grund af misshälligheter med de allierade, som otillbörligt åsidosatte honom, dels i följd af naturlig motvilja att med väpnad hand bryta in i sitt gamla fädernesland; planer voro f. ö. härvid å bane att göra honom till regent och "medlare mellan Frankrike och Europa" efter Napoleons fall. Dessa planer gingo emellertid om intet, och sedan Napoleon störtats och Bourbonerna återkallats, återvände K. J. norrut för slutuppgörelse med Norge. Där hade under tiden Kielfredens verkställighet för en tid undanskjutits genom danske ståthållaren prins Kristian Fredriks (sedermera konung Kristian VIII) försök att grundlägga en själfständig norsk monarki på basis af Eidsvoldsgrundlagen af 17 maj 1814. Försöket misslyckades emellertid. Stormakternas föreställningar och de af K. J. anförda svenska truppernas framgångar framtvungo konventionen i Moss (14 aug.), genom hvilken prins Kristian nödgades nedlägga sin regeringsmyndighet i Norge, och efter en del underhandlingar mellan svenska kommissarier och norska stortinget om för föreningen nödiga ändringar i norska grundlagen följde 4 nov. 1814 Karl XIII:s erkännande som Norges konung. Sveriges ställning var sålunda sedan 1810 snabbt förändrad, K. J. hade ryckt upp det ur dess vanmakt efter statshvälfningen, åter förvärfvat det ett ansedt namn bland Europas stater och trots alla svårigheter genomfört sin afsikt med 1812 års politik, Norges fästande vid Sverige. Skyddad af "naturliga gränser" på alla sidor, skulle den nya skandinaviska halfön kunna undgå att mot sin vilja dragas in i kontinentens strider.

I enlighet härmed förde K. J. såväl under sin återstående kronprinstid som efter sin tronbestigning (5 febr. 1818) en så fredlig politik, att vid hans död Sverige ej tillförne åtnjutit en så lång fredsperiod. Endast vid ett par tillfällen hotade mer allvarliga konflikter med öfriga europeiska makter. Den första gällde den andel i danska statsskulden, som Sveriges konung i egenskap af Norges suverän i Kielfreden hade förpliktats att åtaga sig. Norges klena finansiella ställning gjorde önskligt, att beloppet blefve det minsta möjliga, och man sökte därför genom allehanda motfordringar nå detta mål. Efter långa förhandlingar vände sig Danmark då till stormakterna med anhållan om understöd, och från kongressen i Aachen (1818), vid hvilken dessa makter företogo sig att utöfva ett slags förmynderskap öfver de mindre staterna, fick K. J. mottaga mycket kraftiga föreställningar att bringa frågan till slut. Han lyckades emellertid förmå England till särskild medling i frågan, och på detta sätt kunde med Danmark afslutas ett fördrag (1 sept. 1819), hvarigenom de ursprungliga fordringarna, 7 mill. rdr hamb. b:ko, nedsattes till 3 mill. att betalas på 10 år. Då norska stortinget emellertid ville, att Sverige skulle påtaga sig en del af skulden, uppstodo nya svårigheter, hvilka aflägsnades, först sedan K. J. sammandragit svenska och norska trupper utanför Kristiania och erinrat, att fortsatt vägran kunde sätta Norges författning på spel, hvarpå stortinget omsider gaf vika (maj 1821). En annan ganska skarp konflikt med utlandet gällde den s. k. "skeppshandelsfrågan". För att skaffa bidrag till flottans förnyande försåldes under 1825 åtskilliga äldre svenska örlogsfartyg, först två och sedan ytterligare tre. Nominella köpare voro engelska handelshus, men dessa voro blott ombud för Spaniens amerikanska kolonier, hvilka just frigjort sig från moderlandet, men dittills blott af England erkänts som själfständiga stater. De öfriga stormakterna åter betraktade dem ännu som upproriska undersåtar och protesterade därför mot försäljningens fortgång, och kejsar Alexander hotade till sist med krig, om ej köpet återginge i fråga om de tre senare fartygen, hvilka på grund af myndigheternas långsamhet ännu ej afgått. Äfven denna gång reste sig K. J:s själfkänsla mot förmynderskapet, och han var benägen att stå fast, men gaf till sist på statsrådens enträgna föreställningar vika. Skadestånd fick dock enligt kontraktet betalas till köparna, och i st. f. väntad vinst blef det förlust på affären, hvilket ock föranledde skarpa efterräkningar hos statsrevisionen (1827) och riksdagen (1828—30).

En hufvudfaktor i tidens allmänna politik var rivaliteten mellan England och Ryssland. Lyckligtvis utebléf dock den väpnade konflikt mellan båda staterna, hvarmed den starka spänningen mer än en gång hotade, och Sverige undslapp sålunda profvet, huruvida den neutralitet skulle kunna bevaras, som K. J. vid en dylik eventualitet önskade upprätthålla. Vänskapen mellan K. J. och Alexander I fortlefde i stort sedt till dennes död (1825), och hans efterträdare Nikolaus I visade i allmänhet K. J. mycken artighet (så t. ex. genom sitt oväntade personliga besök juni 1838). Under det polska frihetskriget (1830—31) rådde emellertid hos opinionen i Sverige på de flesta håll en mycket stark polskvänlig stämning, hvilket gjorde konungen åtskilligt bekymmer. Oppositionen gjorde sig inom pressen också ofta till tolk för den traditionella misstron mot den östra grannen, men lät detta icke hindra sig att på riksdagarna ställa sig ganska afvisande mot anslag för försvarsväsendet. 1824 förevar en gränstvist mellan Norge och Ryssland ("Varangerfrågan"), som emellertid då lyckligt bilades, men mot slutet af K. J:s regering började vid norska Finnmarksgränsen åter slitningar framträda, hvilka under hans efterträdare vunno ökad aktualitet.

Jämväl på det unionella området visade sig K. J. mån om att i det längsta undgå skarpare konflikter.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Föreningsvillkoren i den norska grundlagen, hvilka delvis äfven infördes och kompletterades i riksakten (1815), hade emellertid tillkommit alltför brådstörtadt, så att ofullständigheter och otydligheter förekommo, och den norska konungamaktens svaghet (t. ex. genom det blott suspensiva vetot) gentemot stortinget, som till på köpet genom sin egen organisation (enkammarsystem i vissa frågor) inom sig självt saknade nödiga garantier mot maktmissbruk och förhastade beslut, betydde den sammanhållande institutionens svaghet gentemot särintressena. Någon planmässig och målmedveten unionspolitik att motväga dessa fördes ej heller på den svenska sidan. Norges eget finansiella och ekonomiska betryck under de första föreningsåren inskränkte dock dess förmåga till och håg för separatpolitik, och denna stannade sålunda under denna tid i hufvudsak vid, att man ställde sig afvisande mot svenska önskemål eller förslag om en närmare förening. Särskildt på det handelspolitiska området påkallades emellertid i stor utsträckning Sveriges stöd; norska fartyg tillstaddes sålunda 1814 att få använda svensk flagga och svenska sjöpass på farvatten, som oroades af Barbarieskstaternas sjöröfvare; i mellanrikshandeln började 1815 principen om ömsesidighet mellan rikena med hänsyn till varor och skepp att tillämpas för att efter hand alltmer utvidgas, och efter midten af 1820-talet förvärfvades i en rad handelstraktater med främmande makter åt norska fartyg i fraktfart från Sverige på utlandet likställighet med svenska, hvarigenom den norska sjöfarten kraftigt befordrades. K. J:s upprepade förslag om ökade rättigheter för konungamakten i Norge — bl. a. genom det suspensiva vetots utbyte mot absolut — blefvo däremot af stortinget oupphörligt afvisade, och äfven andra tvistefrågor mellan honom och stortinget började under 1820-talet förekomma. 1821 upphäfde detta sålunda mot hans veto genom ett för tredje gången upprepadt beslut adliga rättigheter i landet, och på grund af den s. k. Bodösaken (se d. o.) började stortingen under årtiondets senare del begära ökad delaktighet i utrikesärendenas handläggning, medan däremot förslag om skälig höjning i Norges bidrag till utrikesbudgeten tillbakavisades. Tillika hade man (1824) till konungens stora misshag börjat fira 17 maj — dagen för utfärdande af den Eidsvoldskonstitution, som tillkommit för att omöjliggöra unionen och K. J:s norska konungadöme — som norsk nationaldag, och konungens åtgärder för att afstyra detta hade endast till en tid framgång. Vid de tillfällen, då spänningen mellan honom och stortinget var starkast — särskildt 1821 för danska statsskuldsfrågan och 1827—28 på grund af 17-maj-firandet och frågan om Norges bidrag till utrikesbudgeten —, höjde emellertid stortinget till sist sådan, och de förslag, som varit dryftade om att [illegible] om unionsbestämmelserna, blefvo sålunda ej satta i verket. Efter grefve von Platens död 1829 tillsattes icke mera någon svensk ståthållare i Norge, hvilket betydde, att Sverige framgent saknade representant därstädes. De norska kraften på ökade förmåner eller ökad likställighet i rättigheter växte under sådana förhållanden och rönte i vissa fall tillmötesgående (t. ex. i fråga om utrikesärendens handläggning 1835 m. m.) samt blefvo i andra hänseenden 1839 öfverlämnade till behandling af den första unionskommittén, som emellertid fick i uppdrag att jämväl upptaga svenska önskemål och vid hvars tillsättning K. kraftigt betonade, att rättigheter och förpliktelser borde stå i inbördes öfverensstämmelse. Kommitténs arbete hann dock ej slutföras under K. J:s egen regering.

Äfven på den inre politikens fält tog kort efter sin ankomst K. J. till en början obestridt ledningen. Ständermöten hade dittills af regeringen fruktats som bråkiga och ohandterliga; 1812 års riksdag beslöt däremot så godt som utan invändningar nästan allt hvad regeringen begärde: beväringsinrättningens införande, stora anslag till kriget, fri dispositionsrätt för regeringen öfver ultramarinska besittningar, afskrifning af en stor del af statsskulden, ja, införande af indragningsmakten gentemot pressen, så att en obekväm kritik af den nya politiken kunde undgås. Efter krigsåren framträdde dock efter hand åter en rätt besvärlig ståndersopposition. Statsarbetet hade då närmast att rikta sig på landets ekonomiska upphjälpande från det betryckta läge, hvari en ohejdad sedelutgifning 1808 och följande år, en öfvervåldigande utländsk import och snart äfven dåliga skördar samt en allvarlig jordbrukskris bragt landet. Då ständerna sammanträdde 1815, hade emellertid konungens rådgifvare, i förtjusningen öfver de yttre framgångarna och, efter hvad det vill synas, utan full insikt om krisens betydelse, uraktlåtit att taga initiativ till åtgärder för dess afhjälpande, och ledningen härutinnan fick då i stället omhändertagas af ständerna med grefve F. B. von Schwerin i spetsen, hvilken härigenom fick ett ypperligt tillfälle att grundlägga den "opposition mot ministären", som han efter brittiskt mönster eftertraktade. Riksdagens beslut gick i starkt prohibitivistisk riktning, en åskådning, som K. J. stod mindre fjärran än åtskilliga af hans rådgifvare. Samtidigt gjorde han under åtskilliga år framåt ifriga, ehuru i regel fruktlösa försök att "styra kursen" genom växeloperationer på utlandet och tillsatte därvid personligen betydande belopp. En finansåtgärd af stor betydelse, som med K. J:s medverkan genomfördes 1815, var beslutet om hela den återstående statsskuldens likvidation genom användning af lösesumman för Guadeloupe (se d. o.) mot ett årligt anslag till konungahuset.

Äfven under den följande tiden förekom ej sällan, att regeringen i viktiga inre politiska spörsmål underlät att taga initiativet, hvilket naturligtvis stärkte ståndersoppositionen. Särskildt 1823 års riksdag utmärkte sig under sådana förhållanden för en stor mängd reformbeslut och reformyrkanden ej minst på det ekonomiska området, genom hvilka man eftersträfvade ett systemskifte i näringslifvet och i ganska stor utsträckning proklamerade den liberala näringsfrihetens grundsatser både i fråga om handtverk och handel. Oppositionen var emellertid ännu öfvervägande saklig, och konungens person hölls i regel utanför. Grefve K. H. Anckarsvärds (se Anckarsvärd 2) framträdande till större betydenhet bland oppositionens ledare bidrog likväl att gifva den en mera personlig karaktär, och betänkliga tendenser började framträda att särskildt sätta försvarsväsendet på förknappning. Vid 1828—30 års riksdag hade regeringen emellertid, på grund af kraftig organisation af sina egna anhängare genom friherre af Nordin och grefve M. Brahe, merendels öfverhand, och genom myntrealisationens

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

genomförande, i vissa hänseenden dock på ett sätt, hvartill K. J. personligen endast motvilligt gaf sitt bifall, gjordes slut på den osäkerhet i finansväsendet, som skadat landets ekonomiska utveckling alltsedan den ekonomiska krisen.

1830-talet medförde däremot ett oppositionens genombrott. Julirevolutionen i Frankrike stärkte öfver hela Europa de liberala idéströmningarna, ”Aftonbladet” gaf dem i Sverige ett skickligt och målmedvetet organ, hvars inflytande snart vida öfversteg den konservativa pressens, och konungens gamla rådgifvarpersonal begynte åldras och i följd däraf känna ökad betänksamhet gentemot nyheterna. K. J. åter kunde på grund af sin främmande härkomst och sin oförmåga att tala landets språk själf svårligen taga mera djupgående initiativ på det konstitutionella författningslifvets område, där nu alltmer politiska stridsfrågor började framträda, såsom representationsfrågan, spörsmålet om statsrådets organisation och rådgifvarnas ställning till konungen o. s. v. Oppositionella skriftställare (Crusenstolpe, Lindeberg m. fl.) började ock alltmera rikta sina angrepp mot honom personligen, det s. k. ”allenastyrandet” och det starka inflytande, som hans gunstling grefve Brahe af dem antogs utöfva (”Braheväldet”) vid sidan af hans egentliga rådgifvare. 1834—35 års riksdag blef under sådana förhållanden en stor missräkning för regeringen, som där led åtskilliga betydande nederlag tack vare oppositionens herravälde i borgar- och bondestånden samt i förstärkt statsutskott. Under de följande åren skärptes striden ytterligare genom den kamp mot pressen, som regeringen förde med hofkanslern som sin målsman (jfr Hartmansdorff) och indragningsmakten som hufvudvapen. Crusenstolpes domfällande för majestätsbrott sommaren 1838 förde omsider krisen till ett utbrott genom oroligheter i hufvudstaden, under hvilka fönsterinslagningar upprepade gånger förekommo, och äfven republikanska tänkesätt funno åtskilliga förespråkare. Mot slutet af året minskades dock spänningen något, och oppositionen trädde i förbindelse med kronprinsen samt började rikta sina förhoppningar mot dennes regeringstillträde. 1839 bildades den s. k. koalitionen mellan en rad oppositionsmän och andra missnöjda för att vid den stundande riksdagen (1840) störta det gamla systemet och, måhända, äfven förmå konungen till abdikation. Den hade förbindelser äfven bland statsråden, och regeringens riksdagsförberedelser blefvo sålunda svaga och otillräckliga. Oppositionen kunde alltså vid utskottsvalen bemäktiga sig ett afgjordt herravälde i utskotten, men dess förhoppning om fullständig seger stäcktes, sedan Hartmansdorff m. fl. lyckats reorganisera konservativa majoriteter hos adeln och prästeståndet, hos hvilka därefter en stor del af oppositionens angreppsplaner blef hämmad genom upprepad propositionsvägran eller eljest nedvoterad. K. J. själf släppte visserligen sina gamla rådgifvare i samband med departementalstyrelsens införande (1840), men förstod ock med synnerlig seghet att vid valet af de nye icke gifva de egentlige oppositionsmännen rum, och kampen mellan honom och dem rann sålunda efter hand ut i sanden, utan att de nya idéerna lyckades vinna afgjordt öfvertag. Efter riksdagens slut (1841) stillade sig stormen; och då den 80-årige konungen 1843 firade sitt 25-års jubileum som konung, fick han från hela riket mottaga de uppriktigaste och varmaste bevis på tacksam tillgifvenhet. Man kunde vid slutet af hans regering peka på en rik fredlig utveckling på olika områden: en folkmängd, som nästan uppnått Sveriges och Finlands vid skilsmässan, en utplånad statsskuld, nya samfärdsmedel i kanaler (Göta kanal m. fl.) och vägar, ett nyupprättadt landtförsvar, ett årligen starkt växande jordbruk, som numera ofta gaf landet exportöfverskott af spannmål, en mer än fördubblad industri, ett återupprättadt bank- och myntväsen, minskade skatter, men mångdubblade tullinkomster trots det tullsatserna på särskilda varor nedsatts, o. s. v. Man kunde ock erinra sig, att under denna tid fallit en sådan guldålder för den svenska litteraturen och vetenskapen, som utmärkes af namn sådana som Almquist, Atterbom, Geijer, Tegnér, Wallin, Stagnelius, Ling och Fredrika Bremer; Boström; Fryxell och Schlyter; Berzelius, Retzius, Fries, Agardh, Sven Nilsson, Hwasser m. fl., och att äfven på undervisningsväsendets område en viktig utveckling dels skett, dels förberedts, exempelvis genom hela folkskoleväsendets grundläggning vid 1840—41 års riksdag.

Intill det sista behöll konungen fulla kropps- och själskrafter. Personligen blef han sig själf lik under hela sin regeringstid, snillrik och eldig, lättrörlig och impulsiv, ihärdigt verksam, med stor för-

Fig. 2. Öfre Bernadotteska grafkoret med Karl XIV Johans sarkofag af Älfdalsporfyr, Riddarholmskyrkan.

måga att tjusa och att leda. Häftiga lynnesutbrott kunde förekomma, men stormen gick snart öfver, och då sökte han gärna ställa det brustna till rätta, helst om han fann sig stå inför en duglig karl med fast vilja. I grunden egde han en verklig hjärtegodhet,

som gärna ville alla väl. Man begagnade sig ock däraf genom att i stor utsträckning anlita hans hjälpsamhet, och det intresse för ekonomiska frågor, som var honom medfödt som fransman, hindrade då ej, att betydande summor offrades åt olika håll till institutioner och personer, framför allt till en stor skara enskilda understödstagare.

I jan. 1844 insjuknade han plötsligt i krämpor, som ålderdomen förde med sig, och afsomnade 8

Fig. 3. Karl XIV Johans ryttarstaty på Karl Johans torg i Stockholm, modellerad af Fogelberg.

mars. ”Ingen har fyllt en bana liknande min”, kunde han med fog säga under sin sista sjukdom och därvid särskildt erinra om den uppryckning den skandinaviska halfön genom honom fått ur dess svåra kris 1808—10. I sitt äktenskap hade han blott ett barn, sonen Oskar, som efterträdde honom på tronen. — K. ligger begrafven i Bernadotteska grafkoret i Riddarholmskyrkan i Stockholm (se fig. 2). Tre statyer ha rests öfver honom, i Norrköping (1846, modellerad af Schwanthaler), i Stockholm (1854, ryttarstaty af Fogelberg, på Oskar I:s bekostnad, se fig. 3) och i Kristiania (1875, ryttarstaty af Br. Bergslien). Hans byst finnes i Karolinaparken i Uppsala (1854, af Fogelberg, bekostad af Karl-Johans-förbundet). I Borås restes 1859 en obelisk till hans minne, och i Hälsingborg finnes i hamnen ett monument till hågkomst af hans första ankomst till Sverige. K. J:s namnteckning meddelas på pl. III till art. Autograf.

Någon uttömmande framställning af K. J:s historia ega vi ännu icke. Utförligast är hans svenska tid skildrad i de af hans förre adjutant, öfverste B. von Schinkel, samlade, af olika författare redigerade eller bearbetade ”Minnen ur Sveriges nyare historia” (del. 5—12, 1854—93), men de första banden lämna i precision och tillförlitlighet åtskilligt öfrigt att önska och de sista (af Alin, mycket förtjänstfulla) äro hufvudsakligen riksdagshistoria. Modernare öfversikter finnas af S. Clason i ”Sveriges historia intill tjugonde seklet”, 9:e afd. (1910), och O. Sjögren, ”Karl Johan och skandinaviska halfön” (1906); en beaktansvärd karaktärsstudie är Chr. Schefers ”Bernadotte roi” (1899; ”Konung Karl Johan”, 1900). Särskilda perioder eller spörsmål finnas tecknade i t. ex. F. U. Wrangel, ”Från Jean Bernadottes ungdom” (1889), A. Blomberg, ”Marskalk Bernadotte” (1899), O. Alin, ”Carl Johan och Sveriges yttre politik 1810—15”, I (1899, med en ingående skildring af tronföljarvalet), K. Warburg, ”Johan Gabriel Richert, hans lefnad och uttalanden” (2 bd, 1905, särskildt belysande för liberalismens frambrytande och genombrott) m. fl. Memoarförfattare af betydelse för K:s tid äro Trolle-Wachtmeister, von Engeström, Stenhammar, Dalman, Ulfsparre, Suremain, Fåhræus, Holst, Vogt m. fl., och bland samtida stridsskrifter, anonyma eller icke, märkas sådana af Crusenstolpe, Lindeberg, Anckarsvärd, Livijn, Theorell, Wallmark (”Historisk-statistisk återblick” etc., 1843), von Beskow o. s. v. För unionshistorien finnes en rik litteratur med arbeten af bl. a. Alin, Rydin, Kjellén, Clason, Reuterskiöld m. fl. samt från norskt håll särskildt Y. Nielsen och Sars. — Crusenstolpes arbete ”Carl Johan och svenskarne” (4 bd, 1845—46) skildrar K. J. polemiskt och angripande. Annars var han föremål för liflig hyllning af de svenske skalderna både som kronprins och konung. Nämnas må Böttigers 1845 af Svenska akad. belönta sång öfver K. J. och festspel (”Nationaldivertissement”, ”En majdag i Värend” och ”Asarne i Delfi”) samt Geijers, Tegnérs, Malmströms och Sturzen-Beckers dikter. Bland talen öfver K. J. efter hans bortgång märkas Atterboms och H. M. Melins 1844 samt Svedelius’ 1864. Bland utländska författares verk om K. J. kan påpekas Gutzkows karaktärsteckning af honom. Jfr vidare Karl-Johans-förbundet. S. C.

9. K. XV (K. Ludvig Eugen), den föregåendes sonson, konung Oskar I:s och Josefinas af Leuchtenberg äldste son, föddes 3 maj 1826 på Stockholms slott och utnämndes vid döpelsen till hertig af Skåne. Som förste infödde ättling af det nyvalda konungahuset hälsades han med jubel redan vid sitt inträde i lifvet, och hans utveckling följdes med stort intresse i alla delar af landet. Tidigt fick han på resor åtfölja sina föräldrar; han var sin gamle farfaders synnerliga gunstling och gjorde sig snart känd för hurtighet och själfrådighet.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Hofvets konvenans och etikett kunde han föga lida, och åtskilligt tvång af ädlare natur ville han lika litet underkasta sig. Hans uppfostran i exercis och bokliga idrotter anförtroddes åt goda lärare, bland

dem de sedermera välbekante professorerna Kr. J. Boström och F. F. Carlson. Akademiska föreläsningar åhörde han 1843 och 1845 i Uppsala samt våren 1844 i Kristiania. Agrén vid konstakademien genremålaren Lundqvist var prinsens ritlärare, och kapten J. Kr. Berger undervisade honom i akvarellmålning. På poetiskt sinne visade han tidiga prof och fann sig i synnerhet tilltalad af Lings ”Asarne” och andra skaldeverk om fosterländska ämnen. Med snabb uppfattning förenade han lifligt lynne och hyste snarare för låga än för höga tankar om sin person, ett karaktärsdrag, som alstrade icke allenast hans tilldragande, öppna väsen, utan äfven den vårdslöshet, med hvilken han ofta behandlade viktiga angelägenheter, och en brist på sedligt allvar, som stundom blef ödesdiger nog, både för honom själf och för de mål han tänkt uppnå. — Midsommaraftonen 1841 erhöll han sin första officersfullmakt af farfadern. Efter faderns tronbestigning (1844) kronprins, valdes han s. å. till kansler för de båda svenska universiteten och 1853 därjämte till kansler för Akademien för de fria konsterna. Inom svenska hären bar han underordnade befälstitlar vid Svea lifgarde, Svea artilleriregemente och Kronprinsens husarregemente, tills han vid dem alla 1848 erhöll öfverstegrad. 1849 blef han generalmajor och generalfälttygmästare, 1853 generallöjtnant. Likartade befordringar kommo honom samtidigt till del äfven inom norska armén. Med stor ifver deltog han i de militära öfningarna och vann soldatens hängifvenhet i hög grad genom sitt flärdlösa, manliga uppträdande. Under en utländsk resa 1849 besökte han äfven hofvet i Haag, och 19 juni 1850 blef prinsessan Lovisa af Nederländerna hans gemål; bröllopet firades i Stockholm. Kronprinsparet åtnjöt i allmänhet mycken popularitet både i Sverige och i Norge, men allvarliga bekymmer för utgången af den själfrådige, krigslystne, i uttryckssätt och åthäfvor stundom nästan råe tronföljarens grepp i regeringstömmarna hördes likväl mångenstädes bland tänkande medborgare, ja t. o. m. utom de förenade rikenas gränser. Att märka är därvid, att han gjorde sig mera möda att dölja än att visa sina bästa sidor, under det han med ärlig öppenhet icke skylde sina fel. — K. utnämndes 7 febr. 1856 till vice-konung i Norge, höll i den norska hufvudstaden ett furstligt hof och tillbragte en stor del af den vackra årstiden på resor i landet, såväl 1856 som 1857. Därunder skärptes mer och mer hans sinne för naturens, särskildt den nordiska naturens, skönhet; och han tog under resorna skisser, hvilka sedermera utarbetades till taflor. Hågen för allt nordiskt lät honom icke blott med lif och själ sluta sig till faderns skandinaviska politik, utan dref honom äfven att stränga sin lyra för att kalla nordiska kämpagestalter till lif. En prosasaga, *Fosterbröderne*, trycktes 1848 (tysk öfv.: ”Die kampfgenossen”, s. å.). Den utdelades blott till vänner, liksom hans första saga i bunden stil, *Heidi, Gylfes dotter* (1852). Med *En vikingasaga* på orimmad vers (1855 tryckt för enskilda vänner) täflade han 1852 utan framgång hos Svenska akad. om dess pris i skaldekonsten.

Den väldiga skandinaviska känslostämning, som utmärkte senare hälften af 1850-talet, föranledde fortsatt personligt närmande mellan Sveriges kronprins och Danmarks konung, Fredrik VII. Grundlagd redan 1846, utvecklade sig denna bekantskap till vänskap efter K:s besök i Köpenhamn i aug. 1857, utan att dock deras personliga inbördes förhållande mäktade framkalla den målmedvetet för bägge länderna enhetliga skandinaviska politik mången däraf väntat. Konung Oskar I hade under just det tidsskede, då han, i samråd med Fredrik VII, väntades skola bringa sin skandinaviska politik från ord till gärning, träffats af den förlamning, som efter två år lade honom i grafven. Fruktande, att under mindre lugn tid än 1852—53, då konung Oskar ett halft år varit urståndsatt att föra riksstyrelsen, den grundlagsstadgade ”interimsregeringen” af 10 svenska och 10 norska statsråd icke erbjöde tillräcklig trygghet, uppdrogo riksdag och storting, efter k. proposition, med ignorerande af grundlagens bestämmelser, riksstyrelsen åt kronprins K. i sept. 1857, därvid förnämligast drifna af sin önskan att till hvad pris som helst förebygga möjligheten af årslång ”interimsregering”. Så gafs åt kronprinsen personligt regeringsuppdrag, långt ifrån af tilltro till hans person, snarare i enlighet med den gamla regeln att af två onda ting välja det minst onda. Men farhågorna för en personlig, halsstarrig, äfventyrlig regering, hvilka då ännu icke saknade utbredning inom landet, försvunno snart. Ärligt och trofast sökte K. fullfölja sin faders verk, så i den yttre som i den inre politiken. ”Sin ställning som konstitutionell konung”, skrifver en af hans mångårige rådgifvare, F. F. Carlson, ”uppfattade Karl XV med enkelhet och klarhet, icke sänkande sig i den ändlösa mängden af små frågor, icke brytande de rådslag han fann syfta till rikenas väl, om de ock någon gång gingo en annan väg till målet, än den hans personliga önskan skulle hafva valt”. De Geer söker en annan grund för denna eftergifvenhet, då han talar om K. XV:s ”brist på kraft att strida för eller att själf fasthålla en grund-

sats" samt om konungen förklarar, att "han insåg fruktlösheten af att söka spjärna emot det moderna samhällets udd och sökte därför taga det så lätt som möjligt".

Ifrån 25 sept. 1857 till 18 sept. 1872 regerade K. i Sverige och Norge, med konunganamn från 8 juli 1859 (han kröntes i Sverige 3 maj och i Norge 5 aug. 1860). I sitt förhållande som unionskonung fick K. tidigt bittra erfarenheter af, huru föga förtroende de båda förenade folken hyste till hvarandra, men han underlät aldrig att verka för närmande och endräkt. Norges afslag å mellanrikslagar (på hvilka Danmark sedan ingick) följdes i Sverige af motioner och riksdagsbeslut (1860) ang. sättet för afskaffande af svensk mans kompetens att nämnas till Norges ståthållare, och denna "ståthållarfråga" (se därom Sverige-Norge) vann först efter K:s död sin lösning. — Den skandinaviska politiken, hvilken K. ansåg bäst främja Nordens framtida självständighet och frihet gentemot andra stater, lyckades han icke fullfölja så, som han önskat. Vid ett möte med Fredrik VII på Skodsborg i juli 1863 lofvade K. danske konseljpresidenten Hall en allianstraktat till skydd för Slesvig, och ifriga förhandlingar härom fördes sedan med K:s förtrogne, svenske envoyén i Köpenhamn Henning Hamilton, som mellanhand, men då allians frågan underställdes K:s ansvariga rådgifvare (vid en konferens på Ulriksdal 8 sept. s. å.), beslöts där ett beslöjadt återtåg, hvari K. endast motvilligt fogade sig, sedan det af inrepolitiska skäl visat sig omöjligt att ersätta den fredsvänliga De-Geer-Gripenstedtska ministären med en för konungens skandinaviska krigspolitik mera benägen rådkammare. Sin sorg öfver Sveriges nödtvungna försiktighetspolitik gaf han uttryck i den vackra dikten *Till Sverige* (1864). Och kanske hade han aldrig förut nödgats att så klart som då inse, huru stor skillnaden är mellan en slagfärdig här efter nutidens kraf och hans egen älskade "indelta" armé. Redan 1860 hade K. utgifvit en broschyr om svenska beväringsorganisationen. 1865 skref han *Några tankar angående svenska arméns organisation, framlagde för fosterlandsvänner*. Här utgår han från Danmarks olycka: "denna stat har ej blifvit understödd af dem, hvilkas bistånd den haft skäl att vänta", säger han, men påpekar jämväl felaktigheter i den danska härordningen, hvilka borde undvikas. För Sveriges försvar ansåg han nödvändigt, icke att ega en stor, öfvad här, utan att ega en liten, men väl öfvad, och föreslog därtill den indelta hären med en tillökning af fjärdedelen utaf hvarje beväringsklass, uttagen genom lottning, öfvad till likhet med indelta arméns godkända rekryter och sedan under tre år en kort tid samöfvad med dennas regementen. Kung Karl vann inga sympatier för sin plan att åstadkomma "litet, men godt" och skördade icke heller af andras planer, dem han i konseljen godkände, de frukter för ett betryggande försvar, hvilka han så ifrigt önskade. Med smärta följde han krigen i Europa 1866 och 1870. Efter det förra utgaf han under titel *Ett ord i sinom tid* general Changarniers anmärkningar om den franska härens fel, i hvilka han fann "förvånande tillämpningar" på svenska arméförhållanden.

Lyckades alltså icke K. att vid sin regering fästa minnet af en förändring i Nordens yttre maktställning till större trygghet för dess framtid, så åstadkoms däremot under hans regering inom Sverige en ny form för samverkan mellan folket och dess styrelse genom representationsreformen. 1860 petitionerade "de folkvalda ständen" hos konungen, att han ville taga sig an reformen, och jan. 1863 framlade De Geer-Gripenstedts ministär ett representationsförslag, som bröt med stånd och självskrifvenhet. De året förut utfärdade kommunallagarna, äfvensom den föreslagna lagen om kyrkomöten, gåfvo både grund och skäl för den föreslagna riksdagsordningen, till hvilken äfven hörde årliga riksdagar. Under nära tre år fortgick den offentliga diskussionen om förslaget, innan afgörandets dag var inne. Men då slogo opinionens vågor så högt, att motstånd syntes endast kunna förvärra ställningen, ej nedslå reformen. Icke förrän mot slutet af beredelsetiden

Karl XV till häst, i generalsuniform och med stab. Målning af Kiörboe. (Nationalmuseum, Stockholm.)

intog K. en rent personlig ställning till reformen, hvars framgång han till sist lifligt lär ha önskat, liksom han äfven delade de framtidsförhoppningar om svensk endräkt och svensk kraft, hvilka riddarhusets votum 7 dec. 1865 kallade till lif öfver allt Sveriges land. Det politiska framsteget från treårsperioder af årslånga ståndsriksdagar till årliga kammarriksdagar är och förblir en epokgörande tilldragelse i svenska folkets offentliga lif, huru än omdömet om dessa riksdagars verksamhet må utfalla. Och K. XV missströstade aldrig om svenskar, om han än, lifligt berörd af någon riksdagshändelse, kunde låta undfalla sig häftiga ord. Af riksdagsmotgångar var det ingen, som smärtade honom så som härordningsfrågans öden. — Kvinnans myndighet, religionsfrihetens utsträckning i religiös, juridisk och politisk måtto, näringsfrihetens fortgång samt den tekniska undervisningens spridande och höjande höra till

minnena från K:s tid, likaså ny strafflag, sjölag m. fl. lagförbättringar, fortsatta järnvägsbyggnader samt åtgärder för lättade handelsförbindelser och för folkundervisningen — att icke glömma den oerhörda utveckling landets ekonomiska tillgångar vunno under de år, hvilka den gripenstedtska finanspolitikens motståndare ansett skola medföra de svenska näringarnas, ja det svenska samhällets totala ruin.

I sitt personliga lif var K. XV enkel och godlynt. Han hvilade sig från regeringsbekymren i sin familj, i sin ateljé eller i muntra lag, där kvartettsång hörde till ordningen och där konungen okonstlad och varmhjärtad aflägsnade allt konventionellt tvång. Att han icke alltid klart skilde mellan det passande, som sed bjuder, och det endast konventionella, lades honom nog ofta till last, oftare kanske än billigt var. — K:s starka, ståtliga gestalt bröts slutligen af sjukdom. Hans hälsa var svag alltifrån 1871 års början, och då hans trogna maka och vän, drottning Lovisa, 30 mars 1871 afsidit, förvärrades väsentligen hans tillstånd. Efter en badresa till Aachen, i aug. 1872, återkom konungen ytterligt försvagad till hemlandet och hann ej ens hem till sitt kära Ulriksdal. Han afled i Malmö 18 sept. 1872, skild från alla anhöriga, men omgifven af hängifna vänner, följeslagare på färden. ''K. XV:s eriksgata'' från landshöfdingeresidenset i Malmö till Riddarholmens konungagrafvar bar vittne om folkets sorg vid hans bår. — Han efterlämnade en dotter, Lovisa (f. 31 okt. 1851), 1869 förmäld med Danmarks kronprins, Fredrik (sedermera konung Fredrik VIII). Konung Karls och drottning Lovisas ende son, Karl Oskar Vilhelm Fredrik, hertig af Södermanland, f. 14 dec. 1852, dog 13 mars 1854.

K. XV:s dikter utgåfvos 1863 (*En samling dikter af C.*; 2:a uppl. 1870) och 1865 (*Smärre dikter af C.*) i upplagor för allmänheten och ha delvis eller alla blifvit öfversatta till franska, engelska, magyariska, italienska, holländska, i flera uppl. på tyska och dansk-norska. Till flera af dem är musik komponerad af både in- och utländska tondiktare. Af K. XV:s militära skrifter ha flera öfversatts till norska, franska och tyska, en jämväl till italienska. — K. var en varm och intresserad konstvän, uppmuntrade framför allt de nationella riktningarna i svensk och norsk konst och var städse redo att räcka konstnärerna en stödjande hand. Det bästa, som på hans tid åstadkoms inom vårt lands konst, inköptes af konungen. Han var själf en ifrig konstutöfvare, fick handledning i måleri af Boklund, Bergh, Wahlberg m. fl. och utförde många landskap med svenska och norska motiv. Han deltog i konstakademiens utställningar 1856—70. Hans målningar utmärkas mera för öppen blick och för omedelbarhet i anläggningen än för djupt inträngande i motivet och gedigenhet i utförandet. Koloriten är klar och hård. Öfver hufvud får han betraktas som en begåfvad och intresserad dilettant. Han är representerad i Nationalmuseum (*Motiv från Värmdö*, 1865, *Landskap från Gudbrandsdalen*, 1866), i riksdagshuset (*Landskap från Hardanger*, 1872), i konstakademien (*Utsikt af Uppsala*), i Göteborgs museum (*Norskt landskap*, 1871), på Ulriksdal och öfriga k. slott samt i norska nationalgalleriet. Hans konstsamlingar räknade bl. a. omkr. 500 målningar, hvaribland mer än 400 af svenska konstnärer. Större delen af sina samlingar af konst och konstslöjd testamenterade han till svenska staten. Nationalmusei skandinaviska konstafdelning och dess konstindustriella afdelningar fingo tack vare denna gåfva ett storartadt uppsving (se Jakob v. Falke, ''Die kunstsammlungen Karls XV.'', behandlar endast de konstindustriella föremålen, Wien 1871; G. Upmark, ''Karl XV:s tafvelsamling'', 1882, samt G. Upmark och L. Looström, ''Karl XV:s konstslöjdssamling'', del 1, keramik, 1883). — K:s (af Ch. Friberg modellerade) ryttarstaty aftäcktes på Lejonslätten å Djurgården i Stockholm 3 maj 1909. — Litt.: En kort sammanfattande skildring af K. XV:s regering ger A. Rydfors i ''Sveriges historia intill tjugonde seklet'', 10:e afd. (1909). Om hans skandinaviska politik se H. Koht, ''Die stellung Norwegens und Schwedens im deutsch-dänischen konflikt, zumal während der jahre 1863 und 1864'' (1908) jämte rec. i ''Hist. tidskr.'' 1909 af V. Söderberg samt i Kohts arbete rikligt anförd litteratur. För K:s enskilda lif och personlighet är Edv. Edholms ''Från Carl XV:s dagar, minnen, bref och anteckningar'' (1906) en god källa. Värdefulla upplysningar, mest om den inrepolitiken, ges i De Geers ''Minnen'' (1891; 2:a uppl. 1906). Populära lefnadsteckningar äro C. Bååth-Holmberg, ''Karl XV som enskild man, konung och konstnär'' (1891), och E. Thyselius, ''Karl XV'' (under utgifning 1910). — Hans populära personlighet har särskildt inom ungdoms- och den folkliga novellen (Per Thomasson, J. O. Åberg) ofta romantiserats; bland dikterna öfver honom märkas de af Talis Qualis (''Kung Karls eriksgata'') och Wennerberg vid hans död. H. W. (V. S—g.) G—g N.

Karl, *svenska* prinsar: 1. K. Filip, hertig af Södermanland, Närke och Värmland, son till Karl IX och Kristina af Holstein, f. 22 april 1601 i Reval, där föräldrarna för tillfället befunno sig, d. 25 jan. 1622 i Narva, erhöll liksom sin äldre broder, Gustaf Adolf, en vårdad uppfostran under ledning af Johan Skytte. Till hertigdöme bestämdes åt honom ungefär samma områden, som hans fader innehaft (se Hertigdöme, sp. 576), och donationsbref på denna förläning utfärdades för honom 1609. Något senare blef K., utan sitt eget åtgörande, medelpunkten för en vidt sväfvande plan. Jakob de la Gardie hade nämligen 1611 förmått invånarna i Novgorod och nordvästra Ryssland att förbinda sig att välja en af Karl IX:s söner till tsar. När kort därefter s. å. Gustaf Adolf blef Sveriges konung, kunde endast K. komma i fråga. Men hans moder, änkedrottningen, som blifvit sonens förmyndare, var ej villig att sända sitt älsklingsbarn till det barbariska Ryssland; och Gustaf Adolf, som väl insåg, att ryssarna ej menade allvar med sina löften, verkade icke synnerligen ifrigt för sin broders sak. Sedan

Hertig Karl Filip. Efter en medaljong i K. myntkabinettet.

han länge fördröjt dennes afresa, lät han honom slutligen, i midten af 1613, åtföljа några ryska utskickade till Viborg, där de närmare villkoren skulle uppgöras. Förhandlingarna ledde dock ej till något resultat, utan hertigen fick resa hem igen, sedan ryssarna valt sig en inhemsk tsar. — I Sverige bevakades hertigens intressen med största nit af hans moder, som genom sin öfverdrifna omtanke om honom ofta nog förorsakade konungen stora besvärligheter. Vid kröningen 1617 upplågade t. o. m. mellan Gustaf Adolf å ena sidan samt änkedrottningen och hertigen å den andra, med anledning af de hertigliga privilegierna, en häftig strid, som dock slutligen bilades genom Gustaf Adolfs eftergifvenhet. Strax därefter företog K. en utländsk resa, hvarunder han besökte Danmark, Tyskland och Frankrike. 1621 åtföljde hertigen sin broder på tåget mot Livland och deltog med utmärkelse i Rigas belägring, under hvilken han insjuknade så svårt, att Gustaf Adolf på sin hemresa måste kvarlämna honom i Narva, där han dog, djupt sörjd af konungen, som högt värderade hans många utmärkta egenskaper och ädla karaktär. Han ligger begrafven i Strängnäs domkyrka. K. var den siste innehafvaren af ett ärftligt hertigdöme i Sverige. Han hade 5 mars 1620 ingått hemligt äktenskap med Elisabet Ribbing, dotter till riksskattmästaren Seved Ribbing, och hade med henne en dotter, Elisabet Gyllenhielm (se d. o.), som dock föddes först efter hans död.

2. K. (K. August), tredje son till hertig Kristian Fredrik af Slesvig-Holstein-Sönderborg-Augustenborg (hvars gren af Oldenburgska huset härstammade från Kristian III i Danmark) och prinsessan Charlotta Amalia Vilhelmina af Holstein-Ploen, f. 9 juli 1768 på slottet Augustenborg, döpt till Kristian August. Efter slutade studier, bland annat i Leipzig 1782—84, ingick han 1786 i dansk krigstjänst, där han tidigt visade framstående militära anlag, blef 1790 generalmajor, tog 1797 anställning i österrikiska kavalleriet och deltog i revolutionskrigen vid Rhen och i Tyrolen, till dess han 1801 på grund af krigsfaran i Danmark hemkallades. 1803 utnämndes han till kommenderande general i sunnanfjälska Norge och anlände dit 1804. Genom duglighet och sträng plikttrohet i allt hvad till tjänsten hörde, vänligt och umgängsamt väsen utom densamma, genom sitt rättframma sätt och sina enkla lefnadsvanor vann han där i hög grad norrmännens tillgifvenhet. 1807 fick han en ännu viktigare ställning, sedan freden i Tilsit omöjliggjort de nordiska staternas neutralitet och Danmark inför Englands brutala uppträdande, då det kräfde och bemäktigade sig dess flotta (aug.—sept. 1807), anslutit sig till det franska lägret. Genom de engelska flottornas herravälde på hafven blef nämligen förbindelsen mellan Norge och Danmark i så stor utsträckning afskuren, att det blef nödigt att i Norge anordna en särskild regering, och i denna interimistiska regeringskommission blef prins Kristian August 24 aug. 1807 ordf. Norges ställning förvärrades, då Danmark 29 febr. 1808 af Napoleon nödgades förklara krig mot Sverige, och prinsen fick sålunda på sig lagdt ansvaret både för landets politiska ledning och dess militära försvar. Det senare skötte han utmärkt. Sveriges västra armé, som under G. M. Armfelt skred till angrepp, rönte kraftigt motstånd och blef på vissa punkter i smärre träffningar drifven tillbaka. Kriget var emellertid en onaturlighet för Norge, som genom detsamma afskars både från sin sjöfart och från tillförseln af sina viktigaste lifsförnödenheter till lands och sjöss. Bristen på sådana blef snart ytterligt tryckande. Äfven på den svenska sidan fördes kriget af olika skäl med lamhet, och sedan de svenska trupperna redan i slutet af juni (1808) dragit sig tillbaka öfver gränsen, upphörde å ömse sidor de egentliga krigsrörelserna för att ersättas af ett slags vapenhvila, som under förnyade förhandlingar mellan de fientlige befälhafvarna och deras utskickade sedermera alltjämt fortgick. 7 dec. 1808 slöts ändtligen en formlig vapenhvila med 2 dagars uppsägning.

Kronprins Karl August. Efter målning af P. Krafft d. y. (Gripsholms slott.)

Redan tidigt under dessa förhandlingar torde prinsen från svensk sida gjorts underkunnig om missnöjet mot Gustaf IV Adolf, och det talades om en fortsatt overksamhet från norska armén i händelse af åtgärder för en statshvälfning i Sverige. Då Adlersparre i mars 1809 med värmländska fördelningen bröt upp mot hufvudstaden för att åvägabringa kungens afsättning, hade prins Kristian ock lofvat honom att icke angripa, om icke Fredrik VI befallde det eller ryssarna inbröto i Sverige; däremot är det icke kändt, om han redan då hade kunskap om de planer att bjuda honom själf den svenska tronföljden, som vaknat hos enskilda svenskar. Norska härens och Norges eget tillstånd omöjliggjorde för tillfället ock hvarje kraftigare uppträdande mot Sverige. Emellertid utvecklade sig snart ett invecklad intrigspel om prinsens person. Själf hoppades han till en början på förverkligande af en trestatsskandinavism under hans egen konung, Fredrik VI, men då denne genom sin oskicklighet gjorde sin kandidatur omöjlig, började i stället den mest energiske af de ledande i Norge, grefve Herman Wedel-Jarlsberg, i samråd med åtskilliga svenskar (Adlersparre, Platen, K. H. Posse m. fl.) arbeta för en förening mellan blott Norge och Sverige under prinsen. Meningen var först, att Norge under honom skulle skilja sig från Danmark och därefter han på grund häraf väljas till tronföljare i Sverige; då hans egen medverkan därtill dock ej kunde erhållas, beslöt man i stället att först låta välja honom, den danske generalen, till svensk tronföljare för att därigenom åstadkomma en brytning mellan honom och Danmark och sålunda frammana hans samverkan till Norges lösryckande från Danmark och anslutning till Sverige. Under förespeglingar härom och med öfverdrifna framställningar af den norska vapenhvilans betydelse pådrefvo Adlersparre och hans parti alltså tronföljarvalet i Sverige; inom ett hemligt utskott på riksdagen vanns majoritet för förslaget, och 15 juli 1809 biträddes det af bondeståndet samt 18 af de öfriga ständen, hos adeln dock först efter lifliga debatter och mot ett betydande antal

reservanter, hvilka hellre velat uppskjuta valet. Tillräcklig statsmannabegåfning och energi att själf taga ledning i detta virrvarr egde prinsen icke. Upprepade maningar från Fredrik VI att bryta in i Sverige motsatte han sig emellertid, men vägrade å andra sidan dels att mottaga den svenska tronföljden, innan han fått sin konungs samtycke därtill, dels att begifva sig till Sverige, förrän freden blifvit sluten. Wedel-Jarlsbergs och Adlersparres ansträngningar att åstadkomma en resning i Norge, dit Fredrik VI f. ö. skickat först presidenten Kaas och sedan sin svåger prins Fredrik af Hessen att kontrollera prins Kristian, blefvo under sådana förhållanden alldeles fruktlösa. Hoppet om Norge förgick alltså, och Adlersparres motparti, de s. k. gustavianerna, började under hösten nära förhoppningar om, att prinsen skulle utebliva och tronföljarvalet kunna göras om. Äfven dessa gingo dock om intet, och sedan freden med Danmark slutits i Jönköping 10 dec. 1809, begaf sig prinsen i början af jan. 1810 till Sverige. På begäran af Karl XIII, som adopterade honom, antog han därvid namnet Karl August (Kristian var impopulärt i Sverige). 22 jan. höll han sitt högtidliga intåg i Stockholm, och 24 aflade han på rikssalen sin trohetsed samt mottog ständernas hyllning.

Prinsens gedigna egenskaper tillvunno honom äfven i Sverige sympatier på olika håll. Hans yttre imponerade dock ej; han var liten till växten, fetlagd, med ett stort hufvud på en ovanligt kort hals, stor, böjd näsa, mörka, föga lifliga ögon och sjuklig ansiktsfärg. Men han såg manlig och bestämd ut, och man fann honom sträfva efter att opartiskt sätta sig öfver partistriderna och lära känna sitt nya fäderneslands olika förhållanden, att frigöra sig från obehörigt ledband från sina ursprungliga främjare och att göra rättvisa jämväl åt forna motståndare. Man kunde anmärka, att han saknade talanger för hof- och societetslif och vid sådant blef besvärad och inbunden, men denna stelhet försvann i smärre kretsar, där hans folkliga, enkla rättframhet kände sig mera hemmastadd. Äfven på gustavianerna gjorde han ett godt intryck; ”det är en herre, som jag aldrig tror blir aimabel”, skref Jakob de la Gardie, ”men allvarsam, sparsam och arbetsam, tre stora egenskaper för en svensk konung”, och han hoppades för framtiden det bästa af hans lojala och öppna karaktär. Tillsvidare nöjde sig kronprinsen med att iakttaga och bida och lät ytterst få ana sina framtidsplaner. De ha, enligt numera bekantgjorda anteckningar af hans äldste broder, hertig Fredrik Kristian af Augustenborg, fortfarande i främsta rummet afsett trestatsskandinavismen, som han ville efter hand förbereda och till sist fullborda genom att, under villkor af en gemensam fri författning för det förenade Skandinavien, själf träda tillbaka för det danska konungahuset. Skulle emellertid, såsom han själf befarade, denna plan ej kunna genomföras, hade han för afsikt att till sin efterträdare adoptera Gustaf IV Adolfs son, prins Gustaf, för så vidt denne utvecklade sig värdig en krona, och hade fördenskull gett sin broder i uppdrag att följa och underrätta honom om denne furstes utveckling, ett uppdrag, som upprepades, äfven sedan de svenska ständernas anhållan syntes nödvändiggöra giftermålsplaner. Dessa adoptionsplaner tyckas ej värit alldeles dolda för en och annan gustavian. Prinsens plötsliga död stäckte emellertid allas förhoppningar. För att närmare öfverlägga med sin bror och för att lära känna landets sydliga delar afreste han i början af maj söderut. Opasslig redan före afresan, försämrades han under vägen och nödgades emellanåt intaga sängen. I Ramlösa mötte han brodern; efter skilsmässan från denne i Hälsingborg 28 maj åkte han till Kvidinge hed för att åse där pågående husarexercis. Han följde denna en stund, trots kall blåst, till häst, men syntes plötsligt, då han skulle rida ur vägen för en attack, förlora väldet öfver hästen, som satte af i karriär, vacklade i sadeln och föll omsider baklänges till marken. De tillskyndande funno honom sanslös, upplifningsförsök voro fåfänga, och efter en half timme afled han. En två dagar senare verkställd obduktion — årstiden medgaf ej uppskof —, som utfördes af hans läkare Rossi samt tre tillkallade professorer från Lund, visade, att dödsorsaken var ett slaganfall under ridten, lätt förklarligt hos en man med hans kroppsbyggnad och alltsedan fälttåget i Norge vacklande hälsa. Plötsliga dödsfall af högt uppsatta personer pläga emellertid ej sällan förorsaka rykten om andra dödsorsaker än de vanliga. Här funnos förgiftningsrykten redan förut i gång. Redan på hösten 1809 hade Karl XIII genom Adlersparre låtit varna prinsen att resa till Danmark, emedan detta på grund af danskarnas falskhet kunde äfventyra hans lif, och sedan dess hade förgiftningsryktena gått vidare; prinsen själf skall till och med ej varit fri från misstankar, utan vid mötet i Ramlösa med brodern ha sagt sig vara förgifven, ”dock ej i Sverige”. Efter hans ankomst till Sverige hade emellertid det onda talet användts som kampmedel i regeringspartiets strid mot dess motståndare, och kronprinsens opartiska hållning mot gustavianerna hade man sökt motarbeta med talet, att dessa hade giftet i beredskap. När nu hans död återuppväckte regeringspartiets skräck för ett val af prins Gustaf, fingo dessa förgiftningsrykten ny jordmån. I tydlig afsikt att få en förgiftning konstaterad nedsändes från Stockholm för obduktionen två hufvudstadsläkare, och det obefogade klander dessa tillåto sig öfver den redan förrättade liköppningen samt vissa tvetydiga och motsägande yttranden och åtgärder, hvartill själfva Collegium medicum lät förleda sig, ökade det giftiga talet. Det koncentrerade sig snart på familjen von Fersen, hvars medlemmar voro kända som gustavianer och vid hofvet sades ha råkat i konflikter med kronprinsen, och det ledde vid prinsens likfärd 20 juni 1810, på grund af myndigheternas oförlåtliga slapphet, till det afskyvärda uppträde, då riksmarskalken Axel von Fersen mörmördades af pöbeln (se Fersen 7) och hvarigenom ock gustavianerna skrämdes från att vid det följande valet verka för sin prins.

Någon utförligare teckning af K. A. finnes icke; de viktigaste meddelandena äro att hämta i de allmänna arbetena om statshvälfningen 1809 och den närmaste tiden därefter. Om hans död se A. J. Arnéus, ”Om kronprinsen Karl Augusts dödssätt och... rättegången mot Rossi” (akad. afh., Uppsala 1865), om hans framtidsplaner jfr H. Schulz, ”Briefwechsel des herzogs Friedrich-Christian zu Schleswig-Holstein ...mit könig Friedrich VI von Dänemark...” (Leipzig 1908).

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

3. Oskar K. Vilhelm (skrifver sig Carl), ertig af Västergötland, konung Oskar II:s och ofias af Nassau tredje son, föddes 27 febr. 1861 Stockholm, utnämndes 21 jan. 1881 till underlöjt-nt vid Lifgardet till häst, Västgöta regemente

och norska Kavaleribrigaden samt tillbragte höstterminen 1881 och läsåret 1882 vid Uppsala universitet. Han erhöll 1883 löjtnants grad, representerade s. å. svenska konungahuset vid tsar Alexander III:s kröning i Moskva och anträdde efter att ha genomgått Kungl. krigshögskolan 1884 öfver Trieste och Sues en resa till Indien, hvarifrån han återvände ver Egypten, Syrien, Konstantinopel (där han ars—maj 1885 låg allvarsamt sjuk i tyfus), umänien och Österrike. Intryck under resan ar han skildrat i den i förening med bröderna skar och Eugen 1886 utgifna skriften *Våra innen*. Prinsen utnämndes 1888 till ryttmästare d Lifgardet till häst och i norska kavalleriet mt till kapten i Generalstaben och i Väst-ta regemente, 1892 till major, 1894 till öfverste h sekundchef för Lifgardet till häst, 1897 till eneralmajor och 1904 till generallöjtnant i svenska h norska arméerna samt 1908 till general i enska armén. Sedan 1898 är han inspektör för valleriet. Han har vid några tillfällen varit ordf. tillförordnad regering. 1892 representerade han nung Oskar II vid danska konungaparets guld-öllop och 1910 konung Gustaf V vid Edvard VII:s grafning. 27 aug. 1897 vigdes han i Köpenhamn ed sin kusins dotter prinsessan Ingeborg (se o., sp. 623). Med henne har han döttrarna argareta Sofia Lovisa Ingeborg, f. 25 juni 99, Märta Sofia Lovisa Dagmar Tyra, f. 28 mars 01, och Astrid Sofia Lovisa Tyra, f. 17 nov. 05. — I egenskap af inspektör för kavalleriet har insen, särskildt genom utfärdade föreskrifter rö-nde utbildningen vid nämnda vapenslag (*Anvis-ngar och iakttagelser rörande utbildningen vid ka-lleriet*, 1909) samt genom synnerligen grundliga spektioner, framgångsrikt verkat för svenska rt-riets fältmässiga utbildning. Han förvärfvade ti-gt, bl. a. genom sitt lifliga intresse för de s. k. lkköken och annan social verksamhet, mycken pularitet samt kallades en tid allmänt ”Blå insen” (efter färgen på Lifgardets till häst uni-rm). 1. J. F. N. (Fr. W.) 2. S. C.

Karl, K. den djärfve (fr. *Charles le témé-raire*), hertig af *Burgund*, son af hertig Filip den gode h Isabella af Portugal, f. 10 nov. 1433 i Dijon, bar l Filips död titeln grefve af Charolais. Han r stark och skicklig i kroppsöfningar, oförskräckt, varlig och arbetsam, men otroligt ärelysten, egen-nig, hetsig och medelmåttig som fältherre och tsman. Liksom fadern var han fiende till franska nungahuset, hvars länshöghet öfver franska Bur-nd (Bourgogne) och maktsträfvan voro hinder för ras plan att skapa ett självständigt konungarike af gränsländerna mellan Frankrike och Tyskland. K. vardt därför hufvudmannen i den s. k. ”ligan för det allmänna bästa” (*la ligue du bien public*), som 1465 bildades af franska vasaller mot konung Ludvig XI, kämpade mot denne vid Montlhéry (16 juli s. å.), och fick i freden i Conflans och Saint-Maur (okt. s. å.) vissa af franska kronan 1435 afträdda, men 1463 återinlösta områ-den vid Somme samt grefskapet Guines, Pé-ronne m. m. Sedan han efter faderns död (15 juni 1467) öfvertagit styrelsen af dennes län-der, tog han 1468 fran-ske konungen till fånga vid ett möte i Péronne och tvang honom bl. a.

att närvara vid eröfringen af Liège, som af Ludvig eggats till uppror mot K. Men i nov. 1470 åter-upptog Ludvig striden. K. härjade nu i Picardie och Normandie (1472) och slöt förbund med Edvard IV af England (1474), hvarpå denne i juli 1475 gick öfver Kanalen med en här, men redan i sept. återvände; samtidigt slöt K. nio års stillestånd med Ludvig. 1473 hade han kommit i besittning af Gelderland, men lyckades ej af kejsar Fredrik III utverka vare sig den romerska eller en burgundisk konungakrona och förlorade 1474 det 1469 vunna öfre Elsass. För att bistå den afsatte kurfursten Ruprecht af Köln belägrade han Neuss juli 1474—juni 1475, medan hans egna områden anföllos af städerna vid öfre Rhen och schweizarna. Äfven hertig René II af Lothringen bröt med K., som därför 1475 eröfrade hertigdömet, hvarpå han 1476 med 20,000 man inföll i Schweiz. Där blef han emellertid grundligt slagen först vid Granson (2 mars 1476), sedan vid Murten (22 juni s. å.), och i ett tredje slag, mot schweizarna och René, som nu återtog sitt land, stupade K. utanför Nancy 5 jan. 1477. — Litt.: De Barante, ”Histoire des ducs de Bourgogne” (8:e uppl. i 8 bd, 1858), v. Rodt, ”Die feldzüge Karls des kühnen” (2 bd, 1844—45), Kirk, ”History of Charles the bold” (3 bd, 1863—68). Jfr Lavisse, ”Histoire de France”, bd IV: 2 (1902). G. W—k.

Karl (eng. *Charles*), konungar af *England* och *Skottland* (skrefvo sig konungar af *Storbritan-nien*):

1. K. I, andre son till Jakob I och Anna af Danmark, f. 19 nov. 1600 i Dunfermline i Skott-land, fick 1605 titeln hertig af York, blef vid sin äldre broder Henriks död 1612 tronföljare och erhöll nov. 1616 titeln prins af Wales. Redan 1614 hade förhandlingar af konung Jakob inledts om K:s giftermål med en spansk prinsessa, och de fortsattes med afbrott till 1623, då K. och faderns gunstling hertigen af Buckingham företogo en resa till Madrid (febr.—okt.) för att göra slag i saken. Då de emellertid där upptäckte, att förbindelsens politiska syftemål, återgifvandet af Pfalz åt K:s svåger, den fördrifne kurfursten Fredrik V, ej stod att vinna, och då enighet ej kunde uppnås om den grad af religionsfrihet Englands katoliker skulle få

Ord. som saknas under K, torde sökas under C.

åtnjuta, afbrötos förhandlingarna, hvarpå K. och Buckingham efter hemkomsten påtvingade Jakob sin nya skarpt antispanska politik. K. afslöt nu i stället fördrag om giftermål med franske konungen Ludvig XIII:s syster Henrietta Maria (nov. 1624) och äktade henne genom ombud (1 maj 1625), en månad efter det att han vid sin faders död, 27 mars s. å., efterträdt denne på tronen. Att han, i strid mot sitt till parlamentet gifna bestämda löfte, i giftermålsfördraget utfäste sig att bevilja katolikerna en friare ställning, blef upphofvet till den med åren allt mer fördjupade schism mellan honom och folkrepresentationen, hvilken omsider vållade hans fall. Om förloppet af dessa konflikter under K:s första 15 regeringsår se England, sp. 620—621. Schismen gällde först gunstlingen Buckinghams maktställning (till dennes död 1628), sedermera konungens godtyckliga beskattningsåtgärder och våldsamma ingrepp i undersåtarnas personliga och religiösa frihet, hvarjämte K:s vacklande utrikespolitik illa stämde öfverens med parlamentets varma sympatier för de beträngde protestantiske trosbröderna på kontinenten. Mycken harm bland puritanerna väckte den af ärkebiskop Laud (se d. o.) ledda högkyrkliga uniformitetspolitiken, och Irlands kraftige styresman, earlen af Strafford (se Wentworth), hvilken redan tidigare genom skriftliga råd styrkt K. i hans envåldstendenser, uppväckte, då han 1639 hemkallades och blef ledande minister, emot sig inom puritanska och parlamentskretsar en gränslös förbittring. Till en kris utvecklade sig konflikten, då K. efter misslyckandet af sitt okloka försök att påtvinga de presbyterianske skottarna episkopalismen hos engelska parlamentet sökte ekonomiskt stöd för att tukta dem med vapenmakt. Det s. k. ”korta parlamentet” (13 april—5 maj 1640) upplöstes, enär det som villkor för penninganslag kräfde förlikning med skottarna, och då dessa därpå företogo ett infall i England, tvangs K. i sitt trångmål att sammankalla ett nytt parlament, det s. k. ”långa parlamentet”, som öppnades 3 nov. s. å. Detta gick djärft till räfst med envåldspolitikens verktyg, af hvilka K. klenmodigt offrade Strafford och Laud, som afrättades; inskränkningar i konungamakten beslötos (se England, sp. 621), och K:s vacklande politik endast påskyndade konfliktens mognande till ett inbördes krig. Karl lät resa sitt standar i Nottingham (22 aug. 1642), intog en fast ställning kring Oxford och vann till en början flera framgångar mot parlamentets oöfvade trupper. De kungliga truppernas nederlag vid Marston moor (2 juli 1644) och Newbury (27 okt. s. å.) följdes af resultatlösa förhandlingar i Uxbridge (jan.—febr. 1645), samtidigt hvarmed K. utan framgång sökte från flera håll skaffa sig utländsk hjälp. Parlamentshärens nyorganisation genom Cromwell och dennes lysande seger vid Naseby (14 juni 1645) afgjorde striden. K. nödgades taga sin tillflykt till den i England inryckta skotska hären (vid Newark, 5 maj 1646), intrigerade där utan framgång med presbyterianerna och utlämnades vid skottarnas hemfärd (jan. 1647) till parlamentets ombud, men bortfördes i juni s. å. af kornett Joyce från Holmby house för att stärka independenterna i hären under deras konflikt med parlamentet. Förgäfves sökte han genom löften om personliga fördelar vinna härens ledare för sin sak, och genom hemliga förhandlingar med skottarna framkallade han det s. k. ”andra inbördeskriget” (maj—aug. 1648). K. hade i nov. 1647 flytt till ön Wight och hölls där i förvar på Carisbrook castle, hvarifrån han — sedan härens ledare, trötta på hans intrigspel, beslutat ställa honom till räkenskap för inbördeskrigets olyckor och utdrifvit rojalisterna ur parlamentet — flyttades först till Hurst castle och sedan till Windsor (dec. 1648). Det ”rensade” underhuset beslöt (6 jan. 1649) att ställa honom inför en utomordentlig domstol; han försvarade sig i Westminster hall med kraft och värdighet, underkännande den olagliga domstolens kompetens (20, 22 o. 23 jan.), dömde 27 jan. som tyrann, mördare och landsförrädare till döden samt afrättades 30 s. m. på en utanför Whitehall i London upprest schavott. Genom sitt upphöjdt värdiga uppträdande under sina sista dagar förvärfvade han inom vida kretsar namnet ”martyrkonungen”. — K. efterlämnade sönerna Karl och Jakob, som efter hvarandra blefvo konungar af England, samt döttrarna Maria, förmäld med Vilhelm II af Oranien och moder till konung Vilhelm III, och Henrietta Anna, förmäld med hertig Filip af Orléans. — K. var ej obegåfvad, men saknade människokännedom och förmåga att förstå och tillegna sig andras synpunkter. Han delade till fullo sin faders åsikter om konungamaktens gudomliga ursprung och oinskränkta omfattning samt torde däri på god tro ha sökt berättigande för de löftesbrott, hvilka i förening med hans böjelse för skiftande intriger till sist vållade hans undergång. I sitt enskilda lif var han ett mönster i rena seder och högkyrklig religiositet; hans estetiska läggning gjorde honom till en beskyddare af vitterhet och konst, men förledde honom äfven till slösaktighet och praktlystnad. K:s skrifter utgåfvos i Haag 1651 af Brown; om författarskapet till det honom tillskrifna uppbyggelsearbetet ”Eikon Basilike” se Gauden. Hans bref till Henrietta Maria utgåfvo 1856 af Camden society. Bilder af K. meddela (förutom i ofvanstående medaljong) på pl. till art. A. van Dyck och pl. III till art. Dräkt. — Litt.: Den bästa skildringen af K:s historia ges hos Gardiner, ”History of England 1603—1642”, VI—X (1883—84) och ”History of the great civil war, 1642—1649” (4 bd, 1886—94). Jfr äfven Disraeli, ”Commentaries on the life and reign of Charles I” (5 bd, 1828—30; ny uppl. 2 bd, 1850), Chancellor, ”Life of Charles I, 1603—1625” (1886), Skelton, ”Charles I” (1898) och A. Fea, ”Memoirs of the martyr king” (1904).

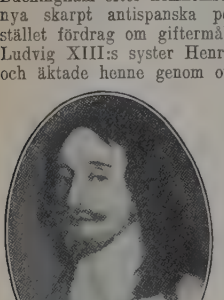

Karl I af England. Efter en målning af A. van Dyck.

2. K. II, den föregående äldste till mogen ålder hunne son med Henrietta Maria af Frankrike, f. 29 maj 1630 i London, d. där 6 febr. 1685, fick 1638 titeln prins af Wales, erhöll under inbördeskriget 1645 nominellt befäl öfver de kungliga trup-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

rna i västra England, drog sig efter slaget vid aseby tillbaka till Scillyöarna (mars 1646) och rsey (apr. s. å.) samt begaf sig i juli till modern i t Germain. Han for 1648 till Holland och gjorde rifrån ifriga ansträngningar för att rädda faderns , utropades efter dennes afrättning till skotsk

konung (i Edinburgh 5 febr. 1649) och landsteg efter en tids vistelse på Jersey i Skottland 16 juni 1650, där han blef ett motvilligt redskap i Argylls och presbyterianernas händer och 1 jan. 1651 kröntes till konung. Hans infall i England med 10,000 skottar (31 juli) förmådde ej framkalla beräknad anslutning från de engelske rojalisterna, och K:s upper, som växt till 13,000 man, blefvo 3 sept. i und slagna af en öfverlägsen parlamentshär under romwell. Efter äfventyrliga irrfärder i förklädnad nom England lyckades K. rädda sig öfver till rankrike, där han landsteg 16 okt. K. vistades se- n där till 1654, tillbragte därpå två år i Köln — varunder han (sept. 1655) i Frankfurt am M. sam- anträffade med drottning Kristina af Sverige — h bosatte sig 1656 under spanskt beskydd i ruges, hvarifrån han febr. 1658 öfverflyttade sitt la hof till Bruxelles. Efter Cromwells död (3 sept. å.) fingo restaurationsplanerna ny fart, och K. rde bl. a. en resa till det fransk-spanska freds- tet vid Pyreneérna (1659) för att vinna Mazarins d. Sedan våren s. å. stod han i förbindelse med neral Monk, flyttade på dennes inrådan till det otestantiska Holland och utfärdade (4 apr. 1660) n Breda en deklaration, hvilken underlättade ns utropande till konung (i London, 8 maj). K. ndsteg 26 maj i Dover, välkomnad af Monk, och ll under befolkningens jubel sitt högtidliga intåg London 29 maj s. å., hvarefter han utan svårig- t hyllades äfven i Skottland och på Irland. Hans ada och godmodiga lynne förvärfvade honom snart r popularitet, fastän den sedeslösa tonen vid hof- t väckte anstöt äfven långt utanför puritanernas ets. Ledande minister var till 1667 lord Claren- n (se Hyde 1). Om K:s misslyckade försök att strid mot det anglikanskt högkyrkliga parlamentet reda lättnader för de engelske katolikerna och i hans närmast af penningbehof för hofvets nöjen ranledda hemliga vasallskap under Ludvig XIV England, sp. 622—623. Detta nådde sin jdpunkt genom den efter personliga förhandlingar ellan Karl och hans syster, hertiginnan af Orléans, maj 1670 afslutade traktaten i Dover, hvari K. t stora årliga subsidier lofvade bistå Ludvig i nnes strid mot Nederländerna (därom aftalades terligare i en ny Dovertraktat 31 dec. s. å.) amt ämja planerna på katolicismens införande i Eng- nd. I denna antinationella politik biträddes K. af grupp ansvarslösa rådgifvare, hvilka sedermera historien omtalats under namnet cabalen (se o.). Sedan det i mars 1672 utbrutna kriget mot ederländerna slutats genom freden i Westminster (febr. 1674), upplöstes "cabalen", lord Danby (se Osborne) blef ledande minister och sökte försoning med det i parlamentet inflytelserika nationellt högkyrkliga "landtpartiet" (*the country party*). Rykten om en hemsk papistisk sammansvärjning (*the popish plot*, 1678) och parlamentets misstro mot tronföljaren, K:s broder Jakob, som var öppen katolik, framkallade häftiga parlamentsstrider om Jakobs uteslutande från tronföljden (se England, sp. 623), hvilka emellertid i stället föranledde ett närmande mellan K. och hans förut med kallsinne bemötte broder (fr. 1682). Under sina sista år trädde K. äfven ånyo i starkt ekonomiskt och politiskt beroende af Ludvig XIV; med nya ministrar (Rochester, Godolphin m. fl.) regerade han utan parlament, och en misslyckad ultraprotestantisk sammansvärjning mot honom och Jakob (*the Ryehouse plot*, 1683) utsatte oppositionen för befolkningens harm och de maktegandes förföljelser. K., som redan före restaurationen visat böjelse för den katolska läran, öfvergick på dödsbädden formligen till denna. — I ett barnlöst äktenskap var K. sedan 1661 förenad med Katarina af Portugal. Till ytterlighet sinnlig, hade han en stor mängd älskarinnor, bland hvilka Barbara Villiers (lady Castlemaine, slutligen hertiginna af Cleveland) samt Louise de Kéroualle (hertiginna af Portsmouth) efter hvarandra som kammarfruar hos drottningen intogo en erkänd mätress' ställning vid hofvet. Hans tre söner med den förra — Charles, Henry och George Fitzroy — upphöjdes till hertigar (af Southampton and Cleveland, Grafton och Northumberland); med den senare hade han sonen Charles Lennox, hertig af Richmond, med aktrisen Nell Gwynne Charles Beauclerk, hertig af S:t Albans. Af hans före restaurationen födda oäkta söner märkas James Scott, hertig af Monmouth, hvilken det protestantiska partiet sökte få erkänd som tronföljare, och Charles Fitzcharles, earl af Plymouth. K. egde liflig intelligens och snabb uppfattningsförmåga, men var cyniskt opålitlig och själfvisk; för naturvetenskap och sköna konster egde han ett tidtals rätt starkt amatörintresse. — Litt.: K:s utrikespolitik är bäst skildrad i Rankes "Englische geschichte". Om hans irrfärder efter slaget vid Worcester se J. Hughes, "Boscobel tracts" (1830), samt A. Fea, "The flight of the king" (1897) och "After Worcester" (1904), om hans religion en uppsats af lord Acton i "Historical essays" (1907). Jfr äfven W. H. D. Adams, "The merry monarch" (2 bd, 1885), W. F. Taylor, "England under Charles II, 1660—1678" (1889) och O. Airy, "Charles II" (1901; 2:a uppl. 1904). 1—2. V. S—g.

Karl (eng. *Charles*) Edvard, engelsk tronkräfvare, kallad den yngre pretendenten (till skillnad från fadern), f. 31 dec. 1720 i Rom, d. där 31 jan. 1788, var son till engelske konungen Jakob II:s son Jakob Stuart (se Jakob, sp. 1186—87) och Klementina af Polen. Då österrikiska arfföljdskriget syntes öppna utsikt till franskt understöd åt ett Stuartskt restaurationsförsök, begaf sig K. till Frankrike, men franska flottans landstigningsförsök misslyckades fullständigt (1744). K. utrustade då på egen hand ett par fartyg (juli 1745) och kom med det ena (2 aug.) till Hebriderna samt började, trots afrådanden från flera skotska höglandschefer, sin resning genom att vid Glenfinnan (19 aug.) låta

utveckla Stuartarnas standar. Högländarna strömmade till, K. vann under tåget söderut flera framgångar, lät i Edinburgh utropa sin fader till konung (17 sept.), slog 4,000 man engelska trupper under general Cope vid Prestonpans (21 sept.) och inryckte sedan i England, där hans skicklige fältherre, lord George Murray, lyckades undvika tre engelska härafdelningar och framtränga ända till Derby, hvarvid panik uppstod i London. Den af K. väntade engelska folkresningen till hans förmån uteblef emellertid, och för att ej afskäras från Skottland nödgades han motvilligt anträda återtåget (6 dec.). Efter återkomsten till Skottland besegrades en förföljande engelsk här under marskalk Wade vid Falkirk (17 jan. 1746), men K:s uttröttade armé led vid Culloden (16 apr.) ett förkrossande nederlag mot engelska hufvudhären under hertigen af Cumberland, och själf irrade K. under många äfventyr omkring i högländerna och på Hebriderna i fem månader, jagad af hannoverska soldater och med ett högt pris (50,000 pd st.) satt på sitt hufvud, men ständigt skyddad af högländarnas lojalitet, tills han i sept. lyckades undkomma till Frankrike. Utvisad därifrån 1748 i enlighet med en bestämmelse i Aachenfreden, förde han många år ett kringirrande lif (till 1760 i sällskap med sin älskarinna Clementine Walkenshaw) och förföll alltmer genom dryckenskap och fattigdom; en tid vistades han i Basel, och på 1750-talet besökte han ett par gånger London. Efter faderns död (1766) antog han kungatitel, men lyckades ej vinna påfvens erkännande däraf och lefde sedan till sin död dels i Rom, dels i Florens under namnet grefve af Albany. Han äktade 1772 mot löfte om fransk pension Luise von Stolberg (se Albany 2), men äktenskapet blef olyckligt, och hon lämnade honom 1780 under beskyllningar för dryckenskap och brutal behandling för att i stället lefva tillsammans med skalden Alfieri. I Florens omfattades K. vid Gustaf III:s besök i Italien (1783) af honom med stor välvilja; den svenske konungen, som rördes af hans romantiska ungdomsöden och dessutom hoppades få del af de frimurarhemligheter K. som huset Stuarts hufvudman ansågs inneha, gaf honom 3,000 rdr i pension, utverkade af påfven åt honom laglig skilsmässa från hans gemål (1784) och lade sig äfven ut för honom vid franska hofvet. K. tog 1784 till sig och legitimerade som ''hertiginna af Albany'' sin oäkta dotter Charlotte. I Skottland kvarlefde länge minnet af honom som den ungdomligt ridderlige ledaren af 1745 års resning. Jfr Klose, ''Leben des prinzen Karl Eduard'' (1842), Ewald, ''Life and times of prince Charles Stuart'' (1875; 3:e uppl. 1900), A. Lang, ''Prince Charles Edward Stuart'' (1900; ny uppl. 1903), Norie, ''Life and adventures of prince Charles Edward Stuart'' (4 bd, 1903), och — rörande hans förhållande till Gustaf III — E. Tegnér, ''G. M. Armfelt'', I. V. S—g.

Karl (fr. *Charles*), *franska* konungar:

1. K. (I) den store. Se Karl, romerska kejsare 1.

2. K. (II) den skallige. Se Karl, romerska kejsare 2.

3. K. (III) den enfaldige (fr. *Charles le simple*), f. 17 sept. 879, var yngste son til Ludvig den stammande och hade blifvit förbi gången vid två konungaval, då fransmännen 88 valt den tyske karolingen Karl den tjocke oc 888 grefve Eudo af Paris. Mot denne senare upp ställdes dock efter 893 Karl den enfaldige af e parti som motkonung, och efter Eudos död (898 blef han, förnämligast genom ärkebiskop Fulcos a Reims inflytande, allmänt erkänd som konung. Ha var dock ingalunda vuxen den svåra uppgift, so på den tiden förelåg en fransk konung, nämlige att på samma gång skydda landet mot nordmänne samt häfda konungamaktens anseende och myndighe mot de själfrådige och härsklystne store. Seda nordmännen under flera år härjat Frankrike, afslö K. med en af dess höfdingar Rollo 912 ett fördrag hvarigenom han åt denne och hans män som hertig ligt län inrymde Normandie samt gaf honom si dotter Gisela till äkta. — Sedan ärkebiskop Fulco K:s förnämsta stöd, blifvit mördad, hade K. skänk sitt förtroende åt en viss Hagano, som var af ring stånd och föremål för de stores afund och hat. Vi den karolingiska ättens utgång i Tyskland (911 hade hertigen af Lothringen, Rainer, gifvit si under K. Men efter Rainers död (916) stötte si K., på Haganos ingifvelse, med hans son och efter trädare Giselbert, och denne sökte då uppreta d franske stormännen mot K. och hans gunstling. D gjorde 922 uppror och korade till konung Rober (I) af Francien, yngre broder till den förutnämnd Eudo af Paris, och utsågo, sedan Robert stupat ett slag (923), till hans efterträdare hans måg hertig Rudolf af Burgund. I sitt trångmål sökte K t. o. m. hjälp hos de nordmän, som vid denna ti under sin höfding Ragenald vände sig till trakte kring Oise. Emellertid blef K. lockad till ett per sonligt möte i S:t-Quentin med Rudolfs anhängar grefve Heribert II af Vermandois och af honom mo tro och lofven tillfångatagen (923). Men då Heribe 927 blef oense med Rudolf, satte han K. åter p fri fot och uppträdde som hans anhängare. Ha lyckades äfven draga hertig Hugo af Francien (Hug Capets far) på sin sida, och båda förbundo sig me tyske konungen Henrik Fågelfängaren, som vill begagna sig af alla dessa inre oroligheter i Frank rike för att återvinna det affallna Lothringen. De kom dock redan följande år till förlikning mella Heribert och Hugo å ena sidan samt konung Rudol å den andra, och följden däraf blef, att K. åter in spärrades i fängelse. Kort därefter ingicks dock e förlikning i Reims mellan honom och Rudolf, i kraf hvaraf K. erhöll Attigny, väl med villkor att erkänn Rudolf som konung. K. dog redan 7 okt. 929 Péronne, efterlämnande en minderårig son, Ludvig som tillika med sin moder, konung Athelstans syste flytt till England. Efter Rudolfs död (936) återkal lades han och upphöjdes på den ledigblifna tronen

4. K. (IV) den sköne (fr. *Charles le bel*) konung af Frankrike och Navarra, son af Filip de sköne och Johanna af Navarra, f. 1294, d. 1329 uppsteg efter sin äldre broders, Filip den långes

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

öd (1322) på tronen. Han regerade strängt och espotiskt, men genomförde en del nyttiga reformer landets förvaltning samt tvang påfven att låna sig ill verktyg åt hans nycker. Med honom utslocknade apetingiska ättens äldsta linje på mansidan.

5. K. (V) den vise (fr. *Charles le sage*), ohan II:s son, f. 1337, d. 1380, erhöll 1349 större elen af Dauphiné och var den förste franske tronöljare, som bar titeln dauphin. Då Johan II i laget vid Poitiers 1356 blef tillfångatagen af engelsmännen, öfvertog K. som "lieutenant du roi" regeingen och sammankallade riksständerna, men råkade med dem i en häftig strid om makten. Fullständig anarki blef rådande i Frankrike, då bönderna reste sig mot sina herrar (*la jacquerie*) och staden Paris under borgaren Étienne Marcels ledning utropade Karl den elake af Navarra till Frankrikes generalkapten (1358). K. lyckades dock inom kort kufva de revolutionära rörelserna: däremot måste han 1360 med uppoffrande af hela sydvästra Frankrike köpa freden i Brétigny med England. Då konung Johan s. å. återvände ur fångenskapen, nedlade K. regeringen; vid faderns död, 1364, besteg han tronen. Själf var K. kroppsligt svag och utan krigisk talang, men förstod att uppsöka den framstående fältherreförmågan Bertrand du Guesclin, hvilken från England återeröfrade allt (utom Calais), hvad Frankrike under de båda föregående konungarna förlorat. Inom landet upprätthöll K. med kraftig hand ordningen; och, iksom sina företrädare despotiskt sinnad, upphörde an att sammankalla ständerna och utskref godyckligt nya skatter. Han gynnade handel och äringar, omgaf sig med lärde och konstnärer samt grundlade det kungliga biblioteket i Paris. K., som ar en af Frankrikes märkligaste konungar under nedeltiden, var fader till Karl VI och Ludvig af Orléans.

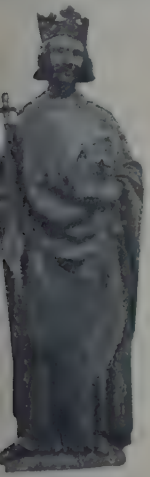

Karl V af Frankrike. Statyn i Saint-Denis' klosterkyrka.

6. K. (VI) den folkkäre (fr. *Charles le bien aimé*) l. den vansinnige (fr. *l'insensé*), den föregående son, f. 1368, d. 1422, efterträdde sin fader 1380. Under hans minderårighet tvistade hans farbröder, Ludvig af Anjou, Johan af Berry och Filip den djärfve af Burgund, om makten. Redan 1382 blef han myndig och deltog s. å. i ett fälttåg mot de flamländska städerna, men först i slutet af 1380-talet frigjorde han sig från sina farbröders inflytande och lämnade sitt förtroende åt konnetabeln Olivier de Clisson. Ett bättre tillstånd var därefter på väg att inträda i Frankrike, då K. på ett krigståg till Bretagne plötsligt blef vansinnig. Han tillfrisknade väl för en kortare tid, men återföll redan sommaren 1393 i sinnessjukdom, och denna varade med korta afbrott ända till hans död. Under hans svagsinnestillstånd var Frankrike tummelplatsen för häftiga strider mellan de båda om makten täflande partierna, det burgundiska (*bourguignons*) och det orleanska (*armagnacs*), samt hemsökt af engelske konungen Henrik V:s anfall. K. var förmäld med Isabella af Bajern (se Isabella, franska drottningar 2) och hade med henne flera barn, bland hvilka sonen Karl (se nedan) och dottern Katarina (se Katarina, engelska drottningar 1).

7. K. (VII) den segersälle (fr. *Charles le victorieux*), den föregåendes femte son, f. 1403, d. 1461, blef 1416 efter sina äldre bröders död dauphin och slöt sig till det orleanska l. armagnacska partiets ledare, grefven af Armagnac, hvilken som konnetabel styrde riket i den vansinnige Karl VI:s namn. För att befästa sitt välde öfver K. stiftade Armagnac oenighet mellan honom och hans moder, Isabella af Bajern, hvilken till följd däraf öfvergick på det burgundiska partiets sida. Redan 1418 blef Armagnac tillfångatagen och dödad af det burgundiska partiet, och K. blef därefter det orleanska partiets hufvudman. En planerad försoning emellan partierna omöjliggjordes därigenom, att hertig Johan af Burgund vid ett beramadt möte med K. förrädiskt nedhöggs af dennes följeslagare (1419). I stället förenade sig Isabella och den mördades son, Filip den gode, med engelsmännen och aftalade i fördraget i Troyes 21 maj 1420, att Henrik V af England skulle under Karl VI:s lifstid föra regeringen och efter hans död uppstiga på Frankrikes tron. Frankrikes ständer bekräftade fördraget, hvarefter K. anklagades inför parlamentet i Paris samt dömdes förlustig alla sina rättigheter och till evig landsflykt. Då både Henrik V och Karl VI 1422 afledo, hyllade det burgundiska partiet Henrik VI af England som Frankrikes konung; armagnacarna slöto sig till den legitime tronarfvingen K. Denne innehade landskapen s. om Loire, men hans skattkammare var uttömd och hans trupper färdiga att skingra sig. Genom Jungfruns af Orléans uppträdande och den franska nationalkänslans återuppväknande lyckades K. efter hand komma i besittning af hela Frankrike, utom Calais, oaktadt han själf genom sin svaghet och lättleddhet snarare skadade än gagnade sin sak. Biträdd af generalfälttygmästaren Jean Bureau och finansministern Jacques Cœur, upprättade han en stående här, hvilken underhölls medelst en för detta ändamål af ständerna beviljad skatt (*la taille*), ordnade finans- och rättsväsendet samt häfdade genom en ny "pragmatisk sanktion" (1438) den gallikanska kyrkans frihet. Men äfven vid den inre styrelsen visade K. samma karaktärslöshet som under kriget: han tvekade ej att uppoffra sin trognaste tjänare, Jacques Cœur, åt det med reformerna missnöjda partiets hat. K:s sista regeringsår upptogs af strider med sonen, dauphin Ludvig (XI), och af fruktan för att blifva förgiftad af denne skall han ha dött af svält. Om hans förhållande till Agnes Sorel se Sorel (Agnes).

Karl VII af Frankrike. Efter en målning i Versailles' museum.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

8. K. (VIII) den godmodige (fr. *Charles l'affable*), den föregående sonson, Ludvig XI:s son, f. 1470, d. 1498, uppsteg på tronen 1483. Han förmälde sig 1491 med Anna, arfvinge till Bretagne, och möjliggjorde sålunda detta viktiga landskaps förening med franska kronan, men råkade därigenom i strid med hennes förre trolofvade, kejsar Maximilian, med hvars dotter K. förut varit förlofvad. På konungariket Neapel hade han arfsanspråk efter det utdöda regenthuset Anjou, och utan svärdslag eröfrade han 1495 Neapel, men lämnade plötsligt sin eröfring i sticket, då flera italienska stater, kejsar Maximilian och Ferdinand den katolske emot honom ingingo den s. k. ligan i Venezia. K. var godmodig, men inskränkt. Med honom utslocknade den äldre linjen af huset Valois.

9. K. IX, son af Henrik II och Katarina af Medici, f. 1550, d. 1574, efterträdde sin broder Frans II 1560. Under hans minderårighet fördes regeringen af hans moder, hvilken äfven efter hans myndighetsförklaring utöfvade ett stort och fördärfbringande inflytande på honom, ehuru han tidtals sökte frigöra sig därifrån. Under hans regering började hugenottkrigen, och han lät af sin moder öfvertala sig att gifva sitt bifall till det pariserska blodsbröllopet (1572; se Bartolomeinatten).

10. K. X, broder till Ludvig XVI och Ludvig XVIII, f. 9 okt. 1757 i Versailles, d. 6 nov. 1836, bar före sin tronbestigning titeln grefve af Artois. Illa liden af franska folket, var han en af de förste, som vid den stora revolutionens utbrott emigrerade från Frankrike till Tyskland (1789), där han eggade kejsar Leopold II att uppträda mot revolutionen och deltog i furstemötet i Pillnitz (1791), hvarefter han 1793 begaf sig till Petersburg. Efter Ludvig XVII:s död, 1795, utnämndes han af Ludvig XVIII till konungens ställföreträdare (”generallöjtnant”) och gjorde med en engelsk flottilj ett misslyckadt landstigningsförsök på kusten af Vendée (s. å.). Han vistades därefter nästan uteslutande i England till 1814, då han åtföljde de allierade härarna till Paris. I Ludvig XVIII:s namn öfvertog han där regeringen och afslöt ett vapenstillestånd med de förbundne. Vid Napoleons återkomst, 1815, vistades han i Lyon, men flydde, öfvergifven af trupperna, därifrån till Gent. Efter den andra restaurationen s. å. återvände han till Paris, men tog icke under Ludvig XVIII:s regering någon egentlig del i det politiska lifvet. Vid 67 års ålder efterträdde han sin broder som fransk konung (1824). Välvillig, men lättsinnig och lättledd, kunde han trots sin välvilja för folket föga uträtta till dess fromma. Stödjande sig på högadeln, prästerskapet och jesuiterna samt öfvertygad om den absoluta monarkiens förträfflighet, arbetade han på den gamla ordningens återinförande. Redan 1824 framkallade han det liberala partiets missnöje genom att föreslå och genomdrifva ett årligt anslag af 30 mill. francs åt emigranterna, och oppositionen ökades, då regeringen framlade lagförslag till tryckfrihetens inskränkande samt upplöste nationalgardet i Paris (1827). 1827 års val till deputeradekammaren utföllo till oppositionens fördel. Till följd däraf nödgades väl K. afskeda sin konseljpresident, den reaktionäre de Villèle, och i hans ställe utse en af den moderata högerns ledare, de Martignac, men redan i aug. 1829 måste denne lämna platsen åt konungens gunstling Jules de Polignac. Denna ministärförändring framkallade en brytning med deputeradekammaren. Kammaren upplöstes (maj 1830); men oaktadt regeringen sökte vinna folkets ynnest genom Algeriets eröfring, utföllo valen i afgjordt liberal anda. Då beslöt konungen sätta sig öfver författningen, och 25 juli 1830 utfärdade han de bekanta *Juliordonnanserna*, genom hvilka han framkallade julirevolutionen (se d. o.) och sitt eget fall. 2 aug. s. å. afsade han sig tronen till förmån för sin sonson, hertigen af Bordeaux; men då franska folket, utan att fästa afseende därvid, 9 aug. hyllade Ludvig Filip, måste han 16 s. m. gå i landsflykt till England. 1832 flyttade han till Prag och 1836 till Görz, där han dog i kolera. Med sin gemål, Maria Teresia af Savojen, hade han sönerna hertigen af Angoulême och hertigen af Berry (se Angoulême 2 och Berry 1). 1—10. (E. A—t.)

Karl, hertig af *Lothringen*. Se Hugo, franska furstar 2, och Karolinger.

Karl (fr. *Charles*), konungar af *Navarra*:

1. K. (I), konung af Navarra och Frankrike. Se Karl, franska konungar 4.

2. K. (II) den elake (fr. *Charles le mauvais*), son af Filip af Évreux och drottning Johanna II af Navarra, f. 1332, d. 1387, uppsteg 1349 på Navarras tron. Ehuru gift med en dotter af Johan II af Frankrike, lefde han i fiendskap med honom och hans son Karl samt antog Étienne Marcels och borgerskapets i Paris inbjudning att i tronföljarens ställe som generalkapten öfvertaga Frankrikes styrelse (1358). Han fördrefs dock s. å. från Paris af dauphin Karls trupper, hvarefter han som engelsmännens bundsförvant kämpade mot Frankrike. Sedermera inblandade han sig i striderna mellan Peter den grymme af Kastilien och Henrik af Trastamara samt bedrog dem båda, men måste slutligen draga sig tillbaka ur striden med förlust af en del af sitt land (1379).

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

3. K. (III) den ädle (fr. *Charles le noble*), den föregåendes son, efterträdde sin fader 1387 och regerade fredligt. Han afstod 1404 från sin faders anspråk på åtskilliga franska provinser och erhöll i ersättning stora penningsummor. Död 1425. K. efterträddes af sin måg, Johan II (se Johan, konungar af Aragonien 2). 1—3. (E. A—t.)

Karl (it. *Carlo*), konungar af *Neapel* och *Sicilien*:

1. K. I af Anjou, yngste son af konung Ludvig VIII af Frankrike, f. i mars 1226, d. 7 jan. 1285, erhöll 1246 Provence genom gifte och af sin broder, Ludvig den helige, Anjou och Maine samt ledsagade denne på korståget till Egypten 1248, som slutade med bägge brödernas tillfångatagande (1250). På påfvarna Urban IV:s och Klemens IV:s uppmaningar anföll han 1266 hohenstaufern Manfred af Neapel, som besegrades och stupade vid Benevento 26 febr., hvarpå K. bemäktigade sig hans rike som län af påfven. Grym och hårdhjärtad, men kraftfull, framkallade han missnöje genom att pålägga tunga skatter och förfölja hohenstaufenska partiet, som inkallade Manfreds 15-årige brorson, Konradin, från Tyskland. K. lyckades dock vid Tagliacozzo besegra Konradin (23 aug. 1268), och kort därefter råkade denne i hans våld samt afrättades. K., som nu några år i hela Italien intog en mäktig ställning, deltog 1270 i Ludvig IX:s korståg till Tunis, hade starkt inflytande på hans son Filip III och kröntes 1277 i Rom till konung af Jerusalem. Hans hårda styrelse och fransmännens öfvermod framkallade våren 1282 en resning på Sicilien, den s. k. sicilianska aftonsången, som hindrade K. att angripa bysantinska riket och ledde till fransmännens fördrifvande och Peter III:s af Aragonien utropande till Siciliens konung. Förgäfves sökte K. återeröfra ön. — Litt.: Saint-Priest, "Histoire de la conquête de Naples par Charles d'Anjou" (4 bd, 1847—49), Minieri-Riccio, "Il regno di Carlo I di Angio 1273—1283" (i "Archivio storico italiano", 1875—81), Cadier, "Essai sur l'administration sous Ch. I et Ch. II d'Anjou" (1891).

2. K. II af Anjou, den halte, den föregåendes son, f. 1246, d. 1309, besegrades och tillfångatogs i maj 1284 af amiralen Roger de Loria, befann sig därför vid faderns död (1285) på Sicilien och frigafs först 1288. Trots bistånd af påfven och Jakob II af Aragonien måste han i maj 1302 i Caltabellotta formligen afträda Sicilien till Peter III:s af Aragonien son Fredrik. K. var förmäld med Maria af Ungern och efterträddes af sonen Robert. — Jfr Amasi, "La guerra del vespro siciliano" (9:e uppl., 3 bd, 1886).

3. K. III af Durazzo, konung af Neapel och Ungern, den föregåendes sonsons son, f. 1345, utsågs till tronföljare af Johanna I af Neapel, men kom sedan i strid med henne och fråntog henne kronan, hvarvid Johanna miste lifvet (1382). Ludvig I af Anjou, som adopterats af Johanna, anlände sedan med stark härsmakt, men dog af pesten 1384. 1385 uppsattes K. på Ungerns konungatron af den mot drottning Maria upproriska adeln, men blef i febr. 1386 mördad på anstiftan af Marias moder, regentinnan Elisabet. Han efterträddes i Neapel af sin son Vladislav, efter hvilken tronen intogs af K:s dotter Johanna (se Johanna, drottningar af Neapel 2).

4. K. IV. Se Karl, romerska kejsare 5, sp. 1035.

5. K. V. Se Karl, konungar af Spanien 2, sp. 1042.

6. K. VI. Se Karl, romerska kejsare 6, sp. 1038.

7. K. VII. Se Karl, konungar af Spanien 3, sp. 1043. 1—3. (G. W—k.)

Karl I (port. *Carlos*), konung af *Portugal*, son till konung Ludvig (Luiz) I och Maria Pia af Savojen, f. 28 sept. 1863 i Lissabon, förmäldes 22 maj 1886 med Marie Amélie af Bourbon-Orléans, dotter till grefven af Paris, och efterträdde 19 okt. 1889 sin fader på Portugals tron. Han beskrifves som en man af rätt trög och indolent natur, slösande och nöjeslysten, men tämligen begåfvad och varmt intresserad af oceanografiska forskningar. Inom utrikespolitiken fasthöll han stadigt vid den traditionella intima förbindelsen med England, och i Portugals förvirrade partiförhållanden inblandade han sig som "strängt konstitutionell" i det längsta så litet som möjligt, om än partichefernas större eller mindre benägenhet att lämna förskott på civillistan haft åtskilligt att betyda vid de täta ministerombytena. K. associerade sig emellertid 1907 fullständigt med premiärministern João Franco (se d. o.) i dennes försök att genom en reformdiktatur rycka upp förvaltningen och statsfinanserna ur det lägervall, hvari de råkat, gaf maj s. å. åt Franco bemyndigande att regera utan parlament och ställde sig solidarisk äfven med dennes mest hänsynslösa diktatorsåtgärder. Följden blef, att missnöjet mot Franco bl. a. tog form af en antidynastisk sammansvärjning, för hvilken K. föll offer jämte sin äldste son Ludvig Filip (f. 21 mars 1887); de mördades båda å öppen gata i Lissabon 1 febr. 1908. Den yngre sonen, Emanuel (f. 15 nov. 1889 i Lissabon), blef vid samma tillfälle lätt sårad; han utropades genast till konung (Emanuel II). K:s mördare voro några fanatiska republikaner, som tyckas ha handlat oberoende af de mot Francos diktatur i häftig opposition stående partierna i parlamentet, hvilka äfvenledes torde ha umgåtts med omhvälfningsplaner, som till sin omfattning ännu äro outredda. Jfr Portugal (Historia). V. S—g.

Karl, *romerska* kejsare:

1. Karl (I) den store (lat. *Carolus magnus*, fr. *Charlemagne*), medeltidens och den germanska världens största regentpersonlighet, var konung i frankiska riket, sonson till Karl Martell, äldre son till konung Pippin den lille och grefve Chariberts af Laon dotter Berta och föddes 2 april 742 (747?). Vid faderns död, 768, delades riket mellan K. och hans broder, Karlman. Denne dog redan 771, hvarefter K. lät hylla sig äfven inom hans riksdel. Karlmans änka och späda söner funno skydd hos langobardernas konung Desiderius, hvars dotter Desiderata varit förmäld med K., men sedermera förskjutits af honom. K. lyssnade därför villigt till den af Desiderius hårdt ansatte påfven Hadrianus I:s ansökan om hjälp. Desiderius besegrades och till-

fångatogs i Pavia, och K. satte den langobardiska kronan på sitt hufvud (774). Påfven erhöll bekräftelse på den skänk af Exarkatet med Ravenna m. m., som Pippin den lille 754 gjort till S:t Peters stol (se Kyrkostaten. Om K. 774 äfven utvidgat Pippins skänk, har varit omtvistadt). K. kom dock icke genast i lugn besittning af det langobardiska riket, utan måste 776 nedslå ett uppror i hertigdömet Friuli, och först efter upprepade strider, hvari äfven det bysantinska riket inblandades, erkände hertigdömet Benevento (812) hans öfverhöghet. — Inre strider bland araberna på Pyreneiska halfön gåfvo K. anledning att där göra en eröfring, det s. k. "Spanska mark" (se d. o.) mellan Pyrenéerna och Ebro. Striderna i Spanien framställdes sedan i medeltidens riddarpoesi som religionskrig mot muhammedanerna, och särskildt firades som kristenhetens förkämpe en af K:s män Roland, som på hemvägen från det första spanska tåget (778) stupade vid Roncevaux under ett öfverfall af — kristna basker (se Rolandssagan). De spanska krigen voro i själfva verket endast eröfringskrig, och med muhammedanska härskare i Afrika och Asien underhöll K. t. o. m. vänskapliga förbindelser, bl. a. med Bagdads ryktbare kalif Harun-erraschid (se d. o.), som (807) genom en beskickning sände honom ett vattenur och andra dyrbara skänker. Dessa förbindelser använde dock K. till förmån för nödställda kristna i Österlandet. — K. fullbordade de tyska stammarnas kristnande och enande under frankiskt öfvervälde genom mångåriga och blodiga krig med sachsarna (772—785, 792—804) och skapade därigenom förutsättningarna för uppkomsten af en enhetlig tysk nationalitet. I Widukind (se d. o.) hade sachsarna länge en ädel och tapper ledare i sin olyckliga självständighetskamp. De sachsiska krigen medförde förvecklingar med den danske konungen Godfred (se d. o.). Denne hemsökte (810) Frisland med en stor flotta, men då han s. å. mördades, slöt K. med hans efterträdare Hemming (811) en fred, hvarigenom Eider blef Danmarks gräns mot K:s rike (efter dettas upplösning mot Tyskland). — Äfven de slaviska stammarna ö. om Elbe och Saale (venderna) och i Böhmen (tjecherna) kufvades af K. De blefvo dock ej införlifvade i hans rike, utan bragtes blott i ett löslig beroende, som efter hans död snart åter upphörde, men som utgjorde en förberedelse till tyskarnas senare besittningstagande af dessa trakter. Genom betvingandet (791—796) af de vilde avarerna (se d. o.) grundlades markgrefskapet Östmark, ursprunget till ärkehertigdömet Österrike. — Genom de stora eröfringarna kom K:s egentliga rike att utsträckas från Atlanten i v. till Elbe, Saale, Böhmerwald och bortom Enns i ö., från Nordsjön och Eider i n. till Ebro, Medelhafvet och sydligaste Italien i s. — Uppkomsten af ett rike, som i storlek motsvarade det västromerska och till hvilket själfva Rom hörde — ty påfven innehade Kyrkostaten under frankisk öfverhöghet — väckte tanken att i Västerlandet återupplifva den romerska kejsarvärdighcten, hvars undergång (476) ännu beklagades som innebärande en upplösning af kristenhetens enhet. Påfven Leo III (795—816) bragte tanken till utförande. Misshandlad af ett motparti i Rom, hade han 799 flytt till K. under ett af dennes sachsiska tåg, och med anledning häraf begaf sig K. själf till Rom. Då han där juldagen 800 bevistade mässan i S:t Peterskyrkan, satte Leo under folkets lyckönskningsrop den romerska kejsarkronan på hans hufvud. K. synes ha blifvit öfverraskad. Möjligen har han trott, att en förberedande underhandling skulle kunnat skaffa honom kejsarvärdigheten äfven i Östromerska riket, där för tillfället ingen kejsare fanns, utan en kvinna, kejsarinnan Irene, regerade. I alla händelser fann han sig i hvad som skett, och hans kejsarvärdighet blef inskränkt till Västerlandet. Där medförde den emellertid anspråk för honom och hans efterkommande på en allmän öfverhöghet, och sålunda gaf K:s kejsarkröning upphof till en universalmonarkisk statsuppfattning, som blef rådande ända till nationalstaternas starka utveckling mot medeltidens slut. Äfven påfvarna sökte tillgodogöra sig denna uppfattning, påstående, att den kejserliga universalmonarkien borde vara underordnad en påflig, och sökte bl. a. ett stöd för sina anspråk däri, att K. mottagit kejsarkronan af påfven. På K:s tid drogs dock ännu ej häraf en sådan slutsats, utan påfven var då blott den förste biskopen i hans rike. (Om medeltidens universalmonarkiska idéer se J. Bryce, "The holy roman empire", 1895.)

Fig. 1. Karl den store. Efter hufvudet på den samtida ryttarstatyetten i Musée Carnavalet, Paris.

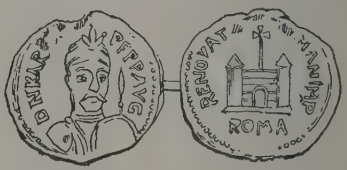

Fig. 2. Sigillstämpel af bly med Karl den stores bild, präglad vid hans kejsarkröning.

Det var ej endast genom grundläggandet af ett världsrike, som K. blef en af historiens märkvärdigaste regenter, utan ock genom det sätt, hvarpå han styrde det. I *förvaltningen* och *rättskipningen* införde K. viktiga förändringar. De af flera grefskap (se Grefve och Gau) bestående, ofta en hel folkstam omfattande hertigdömena hade mestadels blifvit indragna redan under hans företrädare. Då hertig Tassilo af Bajern förnyade gånger inlät sig i stämplingar med K:s fiender och slutligen förband sig med avarerna, blef han afsatt (788), och den hertigliga värdigheten i Bajern afskaffades, så att grefvarna därstädes kommo omedelbart under den frankiske konungen. Inom K:s hela rike funnos sedan dess hertigar endast i de langobardiska Spoleto och Benevento. Öfver hufvud hade K. för regel att åt hvarje grefve anförtro blott ett grefskap till förvaltning. Undantag därifrån utgjorde dock markgrefvarna, hvilka jämte den dem anförtrodda "marken" (militärgränsen) vanligen hade befälet äfven öfver häruppbådet i de angränsande grefskapen. Grefvarna underkastades en strängare kontroll genom de årli-

gen öfver hela riket utsända kungsbuden (*missi dominici*), som parvis, en andlig och en världslig, reste omkring inom sina områden (*missatica*), höllo landtdagar, kungjorde de af konungen utfärdade stadgarna, dömde konungsdom och genom af dem bland invånarna utsedda edsvurna anställde rannsakning (*inquisitio*) rörande förvaltningens och rättskipningens handhafvande m. m. Dylika missi hade stundom utsändts allt sedan Karl Martells tid, men först K. gjorde dem (efter kejsarkröningen) till ett fast led i riksstyrelsen. De ersatte hertigarna, men i motsats mot dessa bidrogo de till förvaltningens centraliserande. — Den af ålder alla fria åliggande betungande plikten att närvara vid tingen inskränktes af K. till de lagtima tingen, som skulle hållas blott tre gånger om året i hvarje hundare och på hvilka grefven själf presiderade. Till de urtima tingen, som vanligen höllos af grefvens biträde (*centenarius, schultheiss*), behöfde blott af konungen eller kungsbuden för lifstiden utsedda nämndemän, *scabini* (vanligen sju), infinna sig. Dessa hade på de förra tingen blott att föreslå domen, som bekräftades af hela menigheten, men på de urtima tingen fällde de slutgiltig dom (jfr Échevin och Schöffen). Öfver tingen stod den kungliga rättskipningen, som handhades af K. själf vid hofvet eller af en där fungerande pfalzgrefve eller af kungsbuden. — På *lagstiftningens* område ådagalade K. en omfattande och outtröttlig verksamhet. De till det frankiska riket hörande folkstammarnas rättssedvänjor hade redan på merovingernas tid börjat samlas och upptecknas. K. fortsatte härmed och förbättrade dessutom folklagarna genom tillägg och ändringar, men i synnerhet ingrep han ordnande både i kyrkans och i det världsliga samhällets förhållanden genom sina många administrativa stadgar (se Kapitularier).

Konungadömet i de genom folkvandringen bildade rikena hade stärkts genom traditioner från den romerska kejsarmyndigheten, och K:s beklädande med kejsarvärdigheten verkade naturligtvis ytterligare i denna riktning, men äfven som kejsare respekterade K. den germanska grundsatsen om folkets deltagande i de allmänna angelägenheternas vård. Den aristokratiska förskjutning i de sociala förhållandena, som försiggick efter folkvandringen, inverkade emellertid på formerna härför. Hundaretingen hade redan förut väsentligen förlorat sin betydelse som organ för det politiska lifvet, och det var mest på riksmöten, bestående af andliga och världsliga stormän, som K:s samverkan med undersåtarna egde rum. Dessa riksmöten voro dels rådsmöten med ett inskränkt antal rådgifvare, dels årliga herredagar, till hvilka kyrkliga och världsliga tjänstemän och vasaller allmänt kallades. Om det öfriga folkets mening eller samtycke inhämtades, skedde det vanligen på de årliga mönstringssammankomsterna med de värnpliktige, *majfälten* (lat. *campi madii*), så kallade, äfven om de höllos senare på året än i maj (före Pippin den lilles tid höllos de i mars och kallades då *marsfält*). Majfälten ställdes enligt regeln i samband med herredagarna, hvilkas beslut lades till grund för de till dem gjorda framställningarna. Att K. ville bevara det själfegande bondeståndet, den germanska folkfrihetens demokratiska grund, framgår, förutom af hans ofvan omtalade åtgärder för lättande af tingsplikten, af motsvarande åtgärder med afseende på värnplikten (härbannsskyldigheten). Mot slutet af sin regering föreskref han nämligen, att mindre jordlotter skulle få förenas till rotar, för hvilka blott en af egarna skulle behöfva gå i fält, och att denne skulle utrustas af de öfrige. Icke ens K. förmådde dock sätta en damm för den utveckling till feodalism, som denna tid undergräfde det själfegande bondeståndets existens. Den befrämjades i själfva verket af företaget att under dåv. ekonomiska förhållanden skapa ett världsrike. De långvariga krig, som däraf förorsakades, ruinerade, trots lättnaderna i härbannsskyldigheten, ofta de värnpliktige bönderna och förmådde många af dem att ställa sig i beroende af stormän. I samma mån antalet värnpliktiga jordegare härigenom minskades, gjorde sig behofvet af en annan grund för krigsväsendet gällande, särskildt som tidens krigskonst kräfde ett tungt beväpnadt rytteri. Ett sådant kunde ej erhållas genom den allmänna härbannsskyldigheten, men väl genom stormännens krigiska vasaller. K. måste därför fortgå på den af Karl Martell beträdda vägen att gifva stormännen förläningar (se Karl Martell). Samma medel måste också tillgripas för att ekonomiskt upprätthålla den af världsriket betingade vidlyftiga förvaltningen, ty tillgången på reda penningar var ringa och ett ordnadt skatteväsen fanns ej, utan K. var liksom de äldre germanske furstarna väsentligen hänvisad till afkastningen af kronogods och tillfälliga inkomster. Grefvarna måste därför ofta aflönas med förläningar af kronogods och blefvo härigenom mäktiga jorddrottar, som, då tidens outvecklade kommunikationsväsen försvagade äfven de bästa kontrollanordningar, kunde missbruka sin makt till att på böndernas bekostnad öka sina besittningar. Så har K. befrämjat länsväsendet, om det också ännu ej erhöll en sådan utveckling, att hans rike kunde kallas en länsstat (se Länsväsen), och de nu antydda förhållandena utgöra också en förklaring till, att det storslagna statsväsen han skapat så snart efter hans död sönderföll. I alla fall blef det utgångspunkten för den följande statsutvecklingen i större delen af Europa.

K:s största berömmelse var hans nitälskan för den *andliga odlingen*. Därvid betjänade han sig framför allt af kyrkan, som han gynnade och sökte rycka upp ur den af folkvandringen förorsakade förvildningen. Genom hans försorg upprättades kloster- och domkyrkoskolor, samlades bibliotek och utarbetades postillor till hjälp åt okunniga präster. Men på samma gång underordnades kyrkan staten och användes i den världsliga förvaltningens tjänst. K. tillsatte af egen maktfullkomlighet dess styresmän, kräfde deras medverkan på rådsmöten och herredagar samt såsom kungsbud, och genom kapitularierna lagstiftade han likaväl för kyrkan som för det världsliga samhället. Liksom han sammankallade herredagen, så utlyste han äfven rent kyrkliga möten, dels rikssynoder, t. ex. 794 i Frankfurt am Main, där bilddyrkan och adoptianismen förkastades, dels provinssynoder (813), hvilkas beslut sedan underställdes herredagens pröfning.

Själf är K. ett lysande exempel på germanernas bildningsmottaglighet. Vid sin tronbestigning hade han ännu ej ens fått lära sig skrifva, men sedan, midt under de ständiga krigen och de otaliga regeringsbestyren, tillegnade han sig denna konst, lärde sig tala latin flytande och förstå grekiska samt dref retoriska och astronomiska studier. I Italien väck-

tes hans intresse för konsten, och hans betydande byggnadsföretag, som uppfördes efter italienska (östgotiska) förebilder och smyckades med italienska konstverk, gåfvo uppslaget till den storartade arkitektur — särskildt af kyrklig art —, som under den följande medeltiden uppblomstrade n. om Alperna och Pyrenéerna (se Byggnadskonst, sp. 725 ff.). Den förnämsta af hans byggnader var den praktfulla domkyrkan i Aachen. Till medelpunkt för sina kulturella sträfvanden gjorde han sitt hof, dit han samlade en mängd lärda män. Bland dessa var Alkuin (se d. o.) K:s förnämste rådgifvare i frågor rörande bildningens befrämjande. Den lärda kretsen sammanslöt sig jämte K. till ett litterärt sällskap, en "akademi", hvars medlemmar författade latinska skaldestycken och antogo namn, hämtade ur den heliga skrift eller den klassiska litteraturen. Så t. ex. kallade K. sig David, Alkuin Horatius Flaccus och Einhard (se d. o.), ledaren af byggnadsföretagen och K:s blifvande biograf, Besalel efter den senare medeltidens bildningsarbete. Fastän K:s sträfvanden ej omedelbart ledde till bestående resultat vare sig inom statslifvet eller den andliga kulturen, har han dock mer än någon annan åstadkommit, att ur folkvandringens kaos en ny civilisation kunde utveckla sig.

K:s gestalt var högväxt och imponerande. Hans skelett har en längd af 1,92 m. Ögonen voro stora och blixtrande och håret blondt. Endast en samtida bild finnes af honom — en ryttarstatyett i brons (jfr fig. 1). Rösten var klangfull, ehuru ej stark, och han egde stor naturlig vältalighet. Han var vänsäll, glad och folklig, men kunde ock, retad till vrede eller när statskonsten syntes honom kräfva det, vara fruktansvärdt hård, såsom då han (782) för att bryta sachsarnas sega motstånd på en dag lät afrätta 4,500 sachsiska krigsfångar. I hvardagslag enkel i lefnadssätt och klädsel — han bar då alltid den nationella frankiska dräkten —, utvecklade han endast vid större fester en prakt, som

Fig. 3. Relikskrin af silfver (från slutet af 1100-talet) med Karl den stores ben uti. (Domkyrkan i Aachen.)

den israelitiska stiftshyddans konstruktör. Under Alkuins ledning upprättades en hofskola, och därur utgingo flera af K:s förnämsta medhjälpare. Det var den klassiska bildningen, som K. och hans lärda vänner sökte återupplifva, men hos K. förkväfde ej denna sträfvan förståndet för det nationellt-germanska. Han började själf skrifva en germansk (frankisk) grammatik, gaf germanska namn åt månaderna och vindarna och åvägabragte en samling af gamla germanska hjältesånger, som tyvärr ej finnes i behåll.

För en självständig germansk kultur var dock tiden ännu ej mogen, och den klassiska renässans, som knyter sig till K:s namn, förmådde, trots att hans bildningsarbete äfven syftade att nå folkets breda lager, ej tränga synnerligen djupt ned och förkväfdes till stor del under den allmänna förvildning, som inträdde vid hans rikes upplösning. Men alldeles utan frukt blef den dock ej. En följd däraf var, att särskildt inom kyrkan, äfven under de mörkaste följande tiderna, något samband bevarades med forntidens kultur, och detta blef förutsättningen för motsvarade hans maktställning. Han omgaf sig emellertid med en lysande hofstat. Hans arbetsamhet var utomordentlig och inkräktade ofta på nattens timmar. Idrottsöfningar utgjorde hans förnämsta nöje, särskildt jakt — af gammalt germanernas käraste tidsfördrif. Ehuru nitälskande för kristlig sed, skattade han dock själf åt den löslighet, som ofta röjde sig i tidens förhållande mellan könen, och det föredöme han i detta hänseende gaf inverkade skadligt på lifvet inom hans hof, hvars sedliga rykte ej var det bästa. Ingen af hans döttrar ingick lagligt äktenskap — emedan han af faderlig ömhet ej ville skilja sig från dem —, men de inlät sig på fria kärleksförbindelser, som ej blefvo utan frukt. Så var historieskrifvaren Nithard (se d. o.) en son till hans dotter Berta och skalden Angilbert (Homerus i den vittra akademien). K. hade ej något egentligt residens, hvilket berodde dels däraf, att han genom resor ville personligen öfvervaka förvaltningen i det stora riket, dels därpå, att han för sitt hofs underhåll väsentligen var hänvisad till de många

kungsgårdarna. Dessa sökte han göra till mönsterfarmer, och deras skötsel, som var undandragen grefvarna, handhades af en särskild tjänstemannakår. Från 795 uppehöll han sig dock mest i Aachen, i hvars varma källor han fann stort behag. Här uppförde han (utom domkyrkan, se ofvan) ett ståtligt palats (*pfalz*, af lat. *palatium*) och en mängd byggnader för det talrika hofvet och den blandade mängd människor, som af olika anledningar samlades till detta. K:s monogram meddelas på pl. I till art. Autografi.

I enlighet med de frankiska traditionerna ville K. dela riket mellan sina tre äkta söner: Karl, Pippin och Ludvig. De två sistnämnde blefvo som barn (781) af påfven invigda till hans medregenter, den förre i Italien, den senare i Akvitanien, och på en herredag i Aachen 806 utfärdades en stadga om, huru riket efter hans död skulle fördelas mellan de tre. Men Pippin dog 810 och 811 äfven den äldste och mest begåfvade af sönerna, Karl, hvilken fadern möjligen ämnat till sin efterträdare i kejsarvärdigheten. Då lät K. (813) på en herredag i Aachen den återstående sonen, Ludvig, med egna händer sätta kejsarkronan på sitt hufvud. Pippins son Bernhard skulle dock efterträda sin far i Italien. 28 jan. 814 afled K. och blef begrafven i Aachens domkyrka. En sägen, att han begrafts sittande på en tron, är troligen grundlös. Sedan kejsar Fredrik Barbarossa utverkat hans helgonförklaring (1165), flyttade han hans ben ur den marmorsarkofag, hvari de hvilade, till ett dyrbart relikskrin (fig. 3) som ännu befinner sig i Aachens domkyrka.

K. var fyra gånger gift, nämligen med 1. den ofvannämnda Desiderata, 2. Hildegard (783), moder till Karl, Pippin och Ludvig, 3. Fastrada (d. 794) och 4. Liutgard (d. 800, några månader före K:s kejsarkröning). Med flera frillor hade han åtskilliga barn. — K. utgör medelpunkten i en stor medeltidssagokrets (se Karolingiska sagokretsen). De förnämsta källorna till hans historia äro den samtida framställningen i de frankiska riksannalerna och Einhards biografi.

2. K. (II) den skallige (fr. *Charles le chauve*), konung i *Frankrike*, f. 13 juni 823, var yngste son till kejsar Ludvig den fromme i dennes andra gifte (med Judit, af welfernas urgamla ätt). Faderns önskan att äfven tillförsäkra denne son en del af riket framkallade strider mellan honom och de äldre sönerna. Sedan kejsar Ludvig dött, 840, stridde sönerna sinsemellan, i det de båda yngre, Ludvig den tyske och K. den skallige, förbundo sig mot den äldste, kejsar Lothar. Besegrad 841 vid Fontanetum (nu Fontenoy, s. om Auxerre), måste Lothar bekväma sig till fördraget i Verdun 843, i kraft hvaraf Karl den stores monarki delades så, att Lothar med kejsarvärdigheten, som dock ej innebar öfverherrskap öfver bröderna, förenade Italien och en landsträcka längs Rhône, Saône, Rhen, Mosel och Maas från Medelhafvet och till Nordsjön (”Mellanfranken”), medan Ludvig den tyske fick hvad som låg ö., K. den skallige hvad som låg v. om sistnämnda område. Dennes regering var en stormupprörd tid, hvarunder Frankrike hemsöktes af nordmännen och sönderslets af uppror och inre oroligheter, i synnerhet i Bretagne, hvars hertigar sökte göra sig oafhängiga, och i Akvitanien, där Pippin, en son till Ludvig den frommes andre son, Pippin, uppträdde med anspråk på sin faders riksdel och t. o. m. förband sig med nordmännen. Han blef dock slutligen (864) utlämnad till K. Af dessa inre oroligheter sökte Ludvig den tyske draga fördel och lyckades verkligen för kort tid blifva hyllad som konung af ett parti i Frankrike (858). Å andra sidan sökte äfven K. utvidga sitt rikes gränser. Så bemäktigade han sig Lothringen vid Lothar II:s död (869), men måste följande år genom fördraget i Meerssen dela det med Ludvig den tyske. Sedan kejsar Lothar I:s ätt 875 utgått med hans äldste son, Ludvig II, som efter fadern ärft Italien och den därvid fästa kejsarvärdigheten, företog K. två härnadståg till detta land. Under det förra (875—876) blef han i Rom af påfven krönt till kejsare. Efter Ludvig den tyskes död, 876, angrep han dennes land, men blef af hans son Ludvig slagen vid Andernach s. å. 6 okt. 877 afled K. på återväg från sitt andra tåg till Italien. Sonen Ludvig (den stammande) blef hans efterträdare i konungadömet i Frankrike. — Litt.: Warnkoenig och Gérard, ”Histoire des Carolingiens” (2 bd, 1865), Böhmer-Mühlbacher, ”Regesta imperii”, bd I (1880—89), Dümmler, ”Geschichte des ostfränkischen reichs” (3 bd, 2:a uppl. 1887—88), Lot och Halphen, ”Le règne de Charles le chauve”, I (1909) och Calmette, ”La diplomatie carolingienne 843—877” (1901).

Karl den skallige. Efter en dedikationsbild i Codex aureus i Regensburg, skrifven 870 på hans befallning

3. K. (III) den tjocke (ty. *Karl der dicke*; fr. *Charles le gros* l. *le gras*), f. 839, d. 13 jan. 888, var tredje och yngste son till konung Ludvig (I) den tyske, vid hvars död (876) hans rike (Tyskland) delades så, att äldste sonen, Karlman, fick Bajern, Ludvig (II), kallad den unge, Sachsen och Lothringen samt K. den tjocke Schwaben. Efter Karlmans och Ludvigs död (880 och 882) tillföllo deras riksdelar K., som dessutom 879 erhöll Italien och 881 romerska kejsarkronan. Då 884 Ludvig den stammandes andre son, Karlman, dog, blef K. den tjocke, med förbigående af Ludvigs yngste, ännu minderårige son, Karl den enfaldige, vald till konung äfven af Frankrike. Sålunda återförenades för kort tid (884—887) Karl den stores rike utom nedre (”cisjuranska”) Burgund. Men K. den tjocke var sjuklig och som regent icke vuxen sin svåra uppgift. Under de inre striderna inom karolingiska huset hade de stores makt och självrådighet vuxit den kungliga myndigheten öfver hufvudet, och samtidigt fortsattes nordmännens plundringar. K. köpte deras aftåg vid Elsloo vid Maas (882); senare belägrade de Paris, som dock tappert försvarade sig under grefve Eudos af Paris ledning (885—886), och äfven nu köpte kejsaren en skymflig fred. Omsider tröttnade man vid den kejserliga odågan. På en herredag i Tribur 887

afsattes K. den tjocke, och i hans ställe korades den bajerske Karlmans oäkta son Arnulf till Tysklands konung. Äfven Frankrike och Italien valde egna konungar. Sålunda upplöstes åter, och för alltid, Karl den stores rike, och ur dess spillror framgingo fem självständiga riken, nämligen Tyskland, Frankrike, Italien, Nedre Burgund och Öfre (''transjuranska'') Burgund (se d. o.). — Litt.: se K. 2.

4. K. IV, romersk kejsare och konung af Böhmen, son af Johan den blinde af Böhmen, f. 14 maj 1316 i Prag, d. där 29 nov. 1378, uppfostrades vid franska hofvet. 1331 öfvertog han förvaltningen af faderns snart förlorade besittningar i norra Italien, och 1334 blef han markgrefve af Mähren, hvarjämte han gång efter annan och från 1342 oafbrutet i faderns namn styrde Böhmen. 1346 efterträdde han sin fader som konung af Böhmen, och 11 juli s. å. blef han af Ludvig Bajrarens motparti vald till tysk konung. Först sedan Ludvig dött (1347) och den af bajerska partiet i jan. 1349 till konung valde Günther af Schwarzburg s. å. afsagt sig konungakronan, blef K. allmänt erkänd som tysk konung. 5 april 1355 krönte han i Rom till romersk kejsare. Han var en duglig och plikttrogen regent, som genom landsfreder sökte upprätthålla lugn i Tyskland. Långt ifrån att söka bryta den uppblomstrande furstemakten, ville han endast gifva stadga åt gällande ordning, bekräftade genom ''gyllene bullan'' (1356) de sju kurfurstarnas rätt att välja tysk konung och gaf dem i sina länders styrelse viktiga företrädesrättigheter. Sin största uppmärksamhet egnade dock K. åt sina arfländer, och särskildt verkade han outtröttligt för Böhmens höjande i både materiellt och andligt afseende. Själf grundligt bildad och språkkunnig, uppmuntrade han lärdom och konst och grundlade 1347—48 universitetet i Prag. Genom köp, giftermål och arfsfördrag förvärfvade han åt sin familj Öfre Pfalz, Jauer och Schweidnitz i Schlesien, Nedre Lausitz och 1373 Brandenburg, och för att befästa sin familjs makt lät han välja sin son Wenzel till sin efterträdare som tysk konung (1376). — Litt.: Werunsky, ''Geschichte K:s IV und seiner zeit'' (3 bd, 1880—92), Friedjung, ''K. IV und sein anteil am geistigen leben seiner zeit'' (1876), Böhmer-Huber, ''Regesten des kaiserreichs unter K. IV'' (1874—77 och 1889).

Kejsar Karl IV. Efter hans staty, förvarad i K. museet i Berlin.

5. K. V, konung af Spanien (som sådan Karl I) m. m., äldste son af ärkehertig Filip den sköne (konung af Kastilien 1504—06) och Johanna af Aragonien och Kastilien, f. 24 febr. 1500 i Gent, d. 21 sept. 1558 i San Yuste i Estremadura, uppfostrades i Nederländerna under ledning af Vilhelm af Croy och den lärde Hadrian Floriszoon (sedermera påfven Hadrianus VI), hvilken gaf hans uppfostran en viss kyrklig riktning. Efter sin fader (d. 1506) ärfde han Nederländerna, där han redan 1515 förklarades myndig, och Franche-Comté. Vid sin morfaders, Ferdinand den katolskes, död, 1516, blef han härskare öfver Spanien med Neapel (i Neapel Karl IV), Sicilien och de spanska besittningarna i Amerika, enär hans moder af sitt sjuka lynne hindrades att föra styrelsen. 1519 ärfde han efter sin farfader, kejsar Maximilian I, de s. k. österrikiska arfländerna, hvilka han dock 21 april 1521 af-

trädde till sin broder Ferdinand. 28 juni 1519 blef han vid kejsarvalet i Frankfurt föredragen sin medtäflare, Frans I af Frankrike, samt kröntes 22 okt. 1520 i Aachen som ''vald romersk kejsare''. (24 febr. 1530 skedde i Bologna hans högtidliga kröning till romersk kejsare.) Vid 19 års ålder var K. sålunda härskare öfver Europas till både utsträckning och folkmängd största rike. Det fordrades stor statsmannabegåfning för att sammanhålla detta välde, som var sammansatt af en mängd till stam, sedvänjor och intressen skilda samt på hvarandra afundsamma folk, ett välde, som vid denna tid dessutom var upprördt af den kyrkliga reformationsfrågan samt utifrån hotadt af turkar och fransmän. K. hade visserligen under sin ungdom utvecklat sig långsamt, men hunnen till mognad ålder, visade han sig vara samtidens störste statsman och på samma gång en skicklig fältherre. Rik på stora och vidtflygande planer, skydde han ingen ansträngning för att bringa dem till utförande. Medan K. 1520—22 var borta från Spanien, där hans forne lärare Hadrian kvarlämnats som ståthållare, utbröt där ett uppror, framkalladt af K:s hårda regeringssätt och förkärlek för nederländare. De upproriske sökte t. o. m. förklara K:s moder, Johanna, för regerande drottning. Stödd på adeln, lyckades den spanska regeringen, i synnerhet efter slaget vid Villalar (24 april 1521), alldeles kväfva motståndet, men K. tog lärdom däraf: han gaf efter den tiden de spanska ämbetena åt infödingar och iakttog öfliga former; cortes fortforo att sammanträda, ehuru de blefvo alltmera beroende af regeringen. På riksdagen i Worms (1521) tog han parti mot reformationen samt förklarade Luther och hans anhängare i akt. Från ett kraftigt uppträdande mot reformationen hindrades han dock till en början af sina krig (1521—26; 1527—29; 1536—38; 1542—44) med Frans I af Frankrike, genom hvilka han visserligen förvärfvade Milano, men såg sin plan att upprätta en universalmonarki med religiös likformighet stäckt (se Frans I). Samtidigt låg han i strid med turkarna, hvilka

sökte fördrifva hans broder Ferdinand från dennes nyförvärfvade riken, Böhmen och Ungern, samt 1529 belägrade Wien. På sommaren 1535 företog K. från Barcelona ett tåg till Tunis, fördref dess härskare, sjöröfvarhöfdingen Hairaddin Barbarossa, och befriade en mängd kristna slafvar. Däremot misslyckades hans tåg på hösten 1541 mot sjöröfvarna i Algeriet. Under dessa K:s yttre strider utbredde sig reformationen i Tyskland, och K. nödgades gång på gång göra eftergifter åt dess anhängare, på det att icke ett inbördes krig skulle komma till de yttre krigen. Sedan riksdagsbeslutet i Augsburg 1530 med stränga hotelser ålagt protestanterna att återvända till katolska kyrkan, måste K. genom religionsfreden i Nürnberg 1532 förbinda sig att tills vidare inställa alla processer i religionssaker mot de protestantiske furstarna och städerna, hvilka i Schmalkalden 1530 ingått ett förbund "till evangeliums upprätthållande". Först sedan han 1544 fått fred med Frankrike, kunde han egna odelad uppmärksamhet åt de religiösa förhållandena i Tyskland och med kraft arbeta på återupprättandet af kyrkans enhet. På riksdagen i Regensburg 1546 förklarade han det schmalkaldiska förbundets hufvudmän, kurfursten Johan Fredrik af Sachsen och landtgrefven Filip af Hessen, i akt. Han kufvade därefter de sydtyske protestanterna samt besegrade och tillfångatog med hertig Morits' af Sachsen tillhjälp vid Mühlberg (1547) Johan Fredrik, hvarefter dennes bundsförvant Filip af Hessen gaf sig på nåd och onåd. Det s. k. Augsburger-interim 1548 gaf öfvergångsbestämmelser, tills kyrkomötet i Trident hunnit ordna de kyrkliga frågorna. Ett hårdt slag för K. var hans statssekreterare Granvellas död 1550. Nytt missnöje i tyska riket väcktes särskildt af kejsarens sträfvan att skaffa sin son Filip framtida utsikt till kejsarkronan, och hans öfvermakt där bröts plötsligt, då Morits oförmodadt afföll och i förbund med konung Henrik II af Frankrike började krig. Morits' försök att taga kejsaren till fånga i Innsbruck misslyckades dock i maj 1552. K. nödgades att i stilleståndet i Passau, s. å., medgifva lutheranerna full religionsfrihet, hvilken bekräftades genom religionsfreden i Augsburg 25 sept. 1555. Året därefter tvangs han genom stilleståndet i Vaucelles att lämna stiften Metz, Toul och Verdun i Frankrikes händer. Modfälld af dessa motgångar och äfven kroppsligt bruten af gikt och annan sjukdom, beslöt han draga sig ifrån det politiska lifvet. Åt sin son Filip, hvilken 1554 erhållit styrelsen af Neapel och Milano och i okt. 1555 Nederländerna med Franche-Comté, gaf han 16 jan. 1556 Spaniens krona, och s. å. öfverlämnade han ledningen af kejsardömets angelägenheter åt sin broder Ferdinand, ehuru denne först i mars 1558 kröntes till kejsare. Efter sin tronafsägelse bosatte han sig i början af 1557 invid klostret Geronimo de San Yuste i Estremadura, där han sysselsatte sig med andaktsöfningar, läsning och mekaniska arbeten, men äfven brefvaxlade med sin son i politiska ämnen. 1574 begrofs K. i Escorial. — 11 mars 1526 hade han förmält sig med Isabella af Portugal (d. 1538). Af hans 7 barn i äktenskapet med henne öfverlefde honom 3: Filip (f. 1527, konung i Spanien), Maria (f. 1528, gift med kejsar Maximilian II) och Johanna (f. 1535, g. m. tronföljaren i Portugal Johan, som dog 1554, sedan Spaniens regentinna 1554—59). Af K:s barn utom äktenskapet må nämnas Margareta af Parma (f. 1522) och Don Juan d'Austria (f. 1547). — Litt.: K:s brefväxling är utgifven af Lanz (3 bd, 1844—46) och Gachard ("Correspondance de Charles V et d'Adrien VI", 1859). Jämte äldre arbeten af Sleidanus (1555), Sandoval (1604), Robertson (1769) m. fl. märkas f. ö.: Ranke, "Deutsche geschichte im zeitalter der reformation" (7:e uppl. i 6 bd, 1894), Janssen, "Deutsche geschichte seit dem ausgange des mittelalters", bd 2—3 (1879—81), Baumgarten, "Geschichte K:s V" (3 bd, 1885—92), Armstrong, "The emperor Charles V" (2 bd, 1902), Henne, "Histoire du règne de Charles V en Belgique" (10 bd, 1858—60, 2:a uppl. i 4 bd, 1865), de Leva, "Storia documentata di Carlo V in correlazione all'Italia" (5 bd, 1863—94), Mignet, "Rivalité de François I et de Charles V" (2 bd, 1875), Maurenbrecher, "K. V und die deutschen protestanten 1545—55" (1865).

6. **K. VI Josef Frans**, romersk kejsare, kejsar Leopold I:s och Eleonoras af Pfalz-Neuburg yngre son, f. 1 okt. 1685, d. 20 okt. 1740, uppställdes som pretendent till spanska kronan efter Karl II:s död (1700). Då emellertid denne i sitt testamente utsett Filip af Anjou till efterträdare, utbröt spanska tronföljdskriget (1701). K. utropades i Wien under namn af Karl III till konung af Spanien, hvarefter han 1704 med en engelsk-holländsk här begaf sig dit och fattade fast fot i Katalonien och Valencia. I Barcelona uthärdade han 1706 en svår belägring och vistades där, tills Starhembergs och Stanhopes trupper i sept. 1710 förde honom till Madrid, som han dock snart måste lämna; större delen af spanska folket, i synnerhet kastilianarna, slöt sig troget till Filip af Anjou. Då K:s äldre broder, kejsar Josef I, 1711 afled utan manliga arfvingar, återvände K. till Österrike för att taga de habsburgska arfländerna i besittning, och 12 okt. s. å. valdes han till romersk kejsare. Han fortsatte striden om spanska arfvet, äfven sedan hans bundsförvanter för att hindra Spaniens och Österrikes förening i en hand slutit fred med Frankrike i Utrecht 1713 och erkänt Filip som spansk konung. 1714 nödgades han dock uppgifva sina anspråk på Spanien och nöja sig med de fiesta spanska biländerna uti Italien — Neapel, Milano och Sardinien — samt Spanska Nederländerna. Från denna tid intog K. främsta rummet bland Europas regenter. Ehuru mångsidigt bildad, välmenande och hederlig, var han dock icke någon öfverlägsen personlighet. Knappt var spanska kriget slutadt, förrän han invecklades i krig med Turkiet (1716), hvilket i freden i Požarevac 1718 till honom afträdde Temesvárbanatet, Valakiet v. om Aluta och norra Serbien med Belgrad, hufvudstödet för osmanska makten i sydöstra Europa. Spaniens anfall på Sardinien 1717 afvärjdes genom förbund med England och Frankrike 1718 och medförde öns bortbytande till huset Savojen mot det rikare Sicilien. Men se-

dan K. understödt August III i polska successionskriget, måste han genom preliminärfreden i Wien 1735 afträda Neapel och Sicilien till konung Filips af Spanien son Karl, och efter ett nytt krig med Turkiet nödgades han i freden i Belgrad 1739 återlämna nästan alla i föregående fred förvärfvade besittningar, utom Banatet. Hufvuduppgiften för K:s politik var att skaffa sig de europeiska makternas bifall till "den pragmatiska sanktionen" (19 april 1713), som stadgade de österrikiska ländernas odelbarhet och hans döttrars arfsrätt till dem, om han ej efterlämnade någon son. Han lyckades ock småningom få denna lag erkänd af Europas makter; för detta syfte uppoffrade han Ostendekompaniet åt holländarna (1731). Detta hindrade dock icke, att ett allmänt krig, österrikiska successionskriget, utspann sig om de österrikiska länderna, när efter hans död hans äldsta dotter, Maria Teresia, besteg tronen. 1708 hade K. förmält sig med Elisabet Kristina af Braunschweig-Wolfenbüttel (f. 1691, d. 1750). Med honom utslocknade det habsburgska husets manliga linje. — Litt.: Schirach, "Biographie K:s VI." (1776), v. Radics, "K. VI als staats- und volkswirt" (1886), Landau, "Geschichte K:s VI als konig von Spanien" (1889). Värdefulla äro venezianska sändebudet Foscarinis "Arcane memorie" (1750).

7. K. VII Albert, romersk kejsare, son af kurfursten Max Emanuel af Bajern och Teresia Kunigunda, dotter till Johan Sobiesky af Polen, f. 6 aug. 1697 i Bruxelles, d. 20 juni 1745 i München, råkade under spanska successionskriget i österrikisk fångenskap och uppfostrades i Österrike. 1717 deltog han i det österrikiska kriget mot Turkiet, och 1722 blef han förmäld med kejsar Josef I:s yngre dotter, Maria Amalia. 1726 efterträdde han sin fader som kurfurste. Sedan han 1731 uttalat sin protest mot kejsar Karl VI:s "pragmatiska sanktion", gjorde han vid dennes död (1740) anspråk på det österrikiska arfvet som ättling af kejsar Ferdinand I:s dotter Anna samt slöt 1741 mot den af Karl VI utsedda efterträderskan, Maria Teresia, förbund med Frankrike, Spanien, Preussen och Sachsen. Med en bajersk-fransk här inryckte han s. å. i de österrikiska arfländerna och hotade Wien, men vände sig i stället mot Böhmen, där han intog Prag (25 nov. 1741) och hyllades som konung. 24 jan. följande år valdes han till kejsare och kröntes i Frankfurt 12 febr. Men då inträdde ett omslag i krigslyckan. Med ungrarnas tillhjälp dref Maria Teresia K:s trupper ur Österrike och eröfrade inom kort hela Bajern. Först sedan Fredrik II i Preussen, enligt förbundsfördrag i Frankfurt 22 maj 1744, förnyat kriget mot Österrike, kunde K. återvända till sin hufvudstad, München. — Jfr Heigel, "Der österreichische erbfolgestreit und die kaiserwahl K:s VII." (1876). 1. S. B. 2—3. S. F. H.* 4—7. V. K—r.*

Karl I (rum. *Carol*), konung af *Rumänien*, andre son till furst Karl Anton af Hohenzollern-Sigmaringen (se Karl, tyska furstar 6) och Josefina af Baden, f. 20 april 1839 i Sigmaringen, erhöll namnen Karl Eitel-Friedrich Zephyrin och var preussisk officer, då han 20 april (n. st.) 1866 valdes till ärftlig regerande furste af Rumänien och med Frankrikes och Preussens bifall antog valet. Stora svårigheter mötte honom i början af hans regering. Med misstroende eller fientlighet behandlades han af Ryssland, Österrike och Porten. Därtill sällade sig landets betänkliga finansiella ställning, ämbetsmännens opålitlighet, bristen på disciplin inom hären samt partistrider och täta ministärförändringar. Särskildt svår blef hans ställning under fransk-tyska kriget 1870—71 på grund af rumänernas sympati för Frankrike och en kris, som samtidigt träffade landets af Strousberg ledda järnvägsbyggnader. Efter ett mot honom riktadt revolutionsförsök 1870 och ett tysk-fientligt uppträde under rysk inverkan 22 mars 1871 hotade K. att nedlägga kronan och förmådde därigenom de konservative att genom ministären Lascar Catargiu (1871—76) gifva honom ett fastare stöd. K:s ställning blef sedan orubbad, äfven då det radikala partiet kom till makten under Ion Bratianu (1876—88). I det rysk-turkiska kriget 1877—78 slöt sig K. till Ryssland och förde själf befälet öfver sin här samt sept.—dec. 1877 öfver hela rysk-rumänska hären vid Plevna, till hvilken Osman pascha slutligen gaf sig (10 dec.). Genom detta krig förvärfvade Rumänien sitt oberoende, hvarefter K. enligt folkrepresentationens beslut 26 mars (n. st.) 1881 antog konungatiteln. Från 1883 slöt han sig nära till trippelalliansen, särskildt Tyskland, gaf därmed sitt land en säker yttre ställning och bidrog att motverka Rysslands orientpolitik. Med oafbrutet arbete och stort tålamod har K. sökt undanröja hindren för Rumäniens framåtskridande; det har lyckats honom att bl. a. reformera hären, höja skolväsendet och genom järnvägsanläggningar lätta samfärdseln; under strängt konstitutionella former har han utöfvat ett bestämmande inflytande på landets öden. Sedan 1869 är han förmäld med prinsessan Elisabet af Wied (se Elisabet, drottning af Rumänien, sp. 408—409). En dotter Maria (f. 1870) dog redan 1874, och tronföljare är sedan 1889 K:s brorson Ferdinand (f. 1865). — Litt.: "Aus dem leben könig K:s von Rumänien" (4 bd, 1894—1900), ett verk, som går till 1881 och återger konungens egna dagboksanteckningar, och Sturdza, "Charles I, roi de Roumanie, chroniques, actes, documents" (2 bd, 1899—1903). G. W—k.

Karl (it. *Carlo*), konungar af *Sardinien*:

1. K. Emanuel I, son af Viktor Amadeus II, f. 27 april 1701 i Turin, d. där 19 febr. 1773 (som hertig af Savojen K. E. III), uppsteg på tronen 1730, då fadern nedlade regeringen. Då denne 1731 gjorde ett försök att återtaga den, lät K. E. fängsla honom och höll honom till hans

död (1732) i fängsligt förvar. Under det polska tronföljdskriget (1733—35) förde K. E. befälet öfver de förenade franska och sardinska trupperna uti Italien, slog österrikarna vid Parma (1734) och Guastalla (s. å.) samt intog Milano. I freden i Wien 1735 erhöll han Novara och Tortona. I österrikiska tronföljdskriget (1740—48) deltog han först på Frankrikes och sedan, från 1743, på Österrikes sida samt erhöll i freden i Aachen 1748 åter ett stycke af Lombardiet. För landets inre utveckling verkade han bl. a. genom att bygga kanaler och föranstalta en reviderad lagsamling, det s. k. "Corpus carolinum" (1770). — Jfr Carutti, "Storia del regno di Carlo Emanuele III" (2 bd, 1859).

2. K. Emanuel II, son af Viktor Amadeus III, f. 24 maj 1751 i Turin, d. 6 okt. 1819 i Rom, efterträdde 1796 sin fader, som s. å. till Frankrike afträdt Savojen och Nizza. Ehuru han samvetsgrant iakttog den af fadern med Frankrike afslutna freden, tvangs han dock af dess regering att i dec. 1798 afträda alla sina besittningar på fastlandet och draga sig tillbaka till Sardinien. 4 juni 1802 nedlade han kronan till förmån för sin broder Viktor Emanuel I, flyttade till Rom och inträdde 1815 i jesuitorden. — Jfr Carutti, "Storia della corte di Savoia durante la rivoluzione e l'impero francese" (2 bd, 1892).

3. K. Felix, den föregåendes yngre broder, f. 6 april 1765 i Turin, d. där 27 april 1831, var 1799—1806 och 1817—21 ståthållare på ön Sardinien, efterträdde i mars 1821 sin broder Viktor Emanuel I, regerade enväldigt och stödde sig på Österrike. Med honom utslocknade den då regerande linjen af huset Savojen på manssidan.

4. K. Albert, son af prins Karl Emanuel af Savojen-Carignan och Maria Kristina af Sachsen-Kurland, f. 2 okt. 1798 i Turin, d. 28 juli 1849 i Oporto, stod tidigt i förbindelse med det liberala italienska partiet, hvars planer på ett enadt Italien han delade. Då 1821 års revolution utbröt i Sardinien och konung Viktor Emanuel I nedlade regeringen till förmån för sin broder Karl Felix, fick K. A. i uppdrag att öfvertaga regeringen under den nye konungens frånvaro i utlandet. Han antog den spanska liberala författningen af 1812, men då Österrike hotade att med trupper kufva revolutionen i landet och Karl Felix vägrade att godkänna författningen, nedlade han regeringen. Förvisad från sitt fädernesland och af Metternich hotad med förlust af sin arfsrätt, deltog han som frivillig i 1823 års franska härtåg till Spanien för att gifva ett bevis på sin brytning med de liberale. Därefter togs han åter till nåder af Karl Felix, utnämndes 1829 till vicekonung på ön Sardinien och uppsteg 1831 på konungariket Sardiniens tron. I själ och hjärta varm anhängare af de italienske fosterlandsvännernas sak och afgjord fiende till Österrike, vägade han dock ej strax bryta med sina företrädares absolutistiska och mot Österrike välvilliga politik, utan beredde sig i tysthet på kommande strid genom att gifva sin här en ypperlig organisation och utrustning och öka dess krigsstyrka med reserver till 61,400 man infanteri, medan fredsstyrkan var 22,800. I öfrigt sökte han förbättra finansväsendet och höja landets materiella odling, utfärdade ny civillag (1837) och strafflag (1840), inrättade rådgifvande provinsförsamlingar (1843) samt understödde frikostigt vetenskap och konst. Själf förde han ett enkelt lefnadssätt, och hans religiositet närmade sig bigotteri. Då de revolutionära rörelserna 1847 åter kommo till utbrott i Italien, vidtog K. A. s. å. åtskilliga reformer i liberal anda, såsom polis- och rättegångsväsendets ombildning samt tryckfrihetslagens mildrande, och 8 febr. 1848 utfärdade han en konstitutionell författning (sedan daterad 4 mars). Då kort därefter invånarna i Lombardiet reste sig mot Österrike (mars s. å.), var han den förste italienske furste, som uppträdde till deras bistånd. I fjärran vinkade hoppet om den lombardiska järnkronan, måhända väldet öfver hela Italien, men efter några mindre framgångar blef han i grund slagen vid Custozza (25 juli 1848) och nödgades afsluta stilleståndet i Vigevano, och 1849 blef hans här fullständigt upprifven vid Novara (23 mars). För att bereda sitt folk billigare fredsvillkor nedlade han på slagfältet sin krona till förmån för sin son Viktor Emanuel II och begaf sig till Portugal. Han var sedan 1817 förmäld med Maria Teresia af Toscana (f. 1801, d. 1855). — Litt.: Paravia, "Carlo Alberto e il suo regno" (2 bd, 1855), Cappelletti, "Storia di C. A. e del suo regno" (1891), Costa de Beauregard, "La jeunesse du roi Charles-Albert" (1889) och "Les dernières années du roi Ch.-A." (1890). 1—4. V. K—r.*

Karl (it. *Carlo*), konungar af *Sicilien*. Se Karl, konungar af *Neapel* och *Sicilien* (sp. 1025).

Karl (sp. *Carlos*), konungar af *Spanien*:

1. K. I. Se Karl, romerska kejsare 5.

2. K. II, Filip IV:s och Maria Annas af Österrike son, f. 6 nov. 1661, d. 1 nov. 1700, efterträdde 1665 sin fader under moderns förmynderskap och öfvertog 1675 som myndig själf regeringen. Sjuklig och svag, var han oduglig som regent, och Spaniens makt och välstånd sjönko under hans tid allt djupare. Hans båda äktenskap med Maria Lovisa af Orléans och Maria Anna af Pfalz-Neuburg blefvo barnlösa, hvadan K. till tronarfvinge insatte först kronprinsen Josef Ferdinand af Bajern och efter dennes död

(febr. 1699) sin äldsta syster Maria Teresias och Ludvig XIV:s sonson, Filip af Anjou (genom testamente 3 okt. 1700). Efter K:s död utbröt mellan Frankrike, Österrike och deras bundsförvanter det spanska tronföljdskriget, som tidigare delningsfördrag förgäfves sökt förebygga. — Litt.: Villars, "Mémoires de la cour d'Espagne sous le règne de Charles II" (1861), och Mahon, "The court of Spain under Charles II" (2:a uppl. 1844).

3. K. III, son af Filip V och Elisabet Farnese af Parma, f. 20 jan. 1716, d. 14 dec. 1788, erhöll 1718—20 sig tillförsäkrad tronföljden i Toscana, Parma och Piacenza samt trädde efter huset Farneses utslocknande, 1731, i besittning af de båda sistnämnda hertigdömena. I freden i Wien 1735, genom hvilken det polska successionskriget afslutades, erhöll han konungariket Neapel och Sicilien, hvaremot han afträdde Parma och Piacenza till kejsar Karl VI och anspråken på Toscana till Frans Stefan af Lothringen. I Neapel och Sicilien införde K., ledd af den utmärkte Tanucci, en mängd tidsenliga reformer. Då han efter sin halfbroder Ferdinand VI:s död, 1759, blef konung af Spanien, afträdde han till sin tredje son, Ferdinand IV, Neapel och Sicilien. Äfven i Spanien omgaf sig K. med utmärkta ministrar och ämbetsmän, som Aranda, Campomanes, Florida Blanca och Olavides, samt verkade oaflåtligt i upplysningens och framåtskridandets tjänst. Han gynnade handeln och jordbruket, anlade kanaler och vägar, förbättrade skolväsendet och klostertukten samt förvisade jesuiterna (1767). Åtskilliga af dessa reformer stötte emellertid spanska folket; åtskilliga förslag blefvo också illa eller icke alls utförda. På grund af det bourbonska familjefördraget (1761) invecklades K. i två krig med England (1761—63 och 1779—83). Han var förmäld med prinsessan Maria Amalia af Sachsen. Bland deras barn märkas Karl IV (se nedan), Ferdinand (se Ferdinand, konungar af Neapel 3) och Maria Lovisa, gift med storhertig Leopold af Toscana (sedermera kejsar Leopold II). — Litt.: de Fernan-Nuñez, "Vida de Carlos III" (utg. af Morel i 2 bd, 1899), Ferrer del Rio, "Historia del reinado de C. III de España" (4 bd, 1856—58), Danvila y Collado, "Reinado de C. III" (7 bd, 1892—96), Addison, "Charles III of Spain" (1900) och Rousseau, "Règne de Charles III d'Espagne" (2 bd, 1907).

4. K. IV, den föregående son, f. 12 nov. 1748 i Neapel, d. där 19 jan. 1819, uppsteg på tronen vid faderns död, 1788, och deltog i den första koalitionen mot Frankrike (1793), men slöt 1795 fred i Basel. Svag och oduglig, lät han sig h. o. h. behärskas af sin gemål, Maria Lovisa af Parma (f. 1751, d. 2 jan. 1819) och hennes älskare, Godoy, som blef minister 1792. Af denne förmåddes K. att sluta förbund med Frankrike och förklara England krig (1796), men blef därigenom orsaken till den spanska sjömaktens undergång. En häftig opposition, i spetsen för hvilken stod tronföljaren Ferdinand, reste sig i Spanien, och 19 mars 1808 tvangs K. att afsäga sig kronan till förmån för sin son. Napoleon kom då i tillfälle att uppträda som medlare mellan fader och son samt förmådde dem att infinna sig till ett möte med honom i Bayonne, där Ferdinand nödgades återlämna kronan åt sin fader och denne afträda sitt land till Napoleon i utbyte mot ett franskt slott och ett årligt underhåll (5 maj s. å.). K. lefde därefter dels i Frankrike, dels i Rom, dels hos sin broder Ferdinand IV i Neapel och sysselsatte sig, liksom förut, hufvudsakligen med jakt. Af hans barn må nämnas Ferdinand (se Ferdinand VII af Spanien) och Karl (V; se Carlos 2). — Litt.: Gomez de Arteche, "Historia del reinado de Carlos IV" (bd 1—2, 1893—96) och Muriel, "Historia de C. IV" (1894 ff.).

5. K. (V), pretendent. Se Carlos 2.

6. K. (VI), pretendent. Se Carlos 3.

7. K. (VII), pretendent. Se Carlos 4.

1—7. V. K—r.*

Karl (eng. *Charles*), konungar af *Storbritannien*. Se Karl, konungar af England och Skottland (sp. 1014 ff.).

Karl, *tyska* furstar:

1. Om de tyske konungarna och romerske kejsarna med namnet Karl se Karl, romerska kejsare 3—7.

2. K., furstar af *Baden*: a) K. Fredrik, storhertig af Baden, f. 22 nov. 1728 i Karlsruhe, d. där 10 juni 1811, son af arfprinsen Fredrik af Baden-Durlach, efterträdde 1738 sin farfader, Karl Vilhelm, som markgrefve af Baden-Durlach, öfvertog 1746 själf regeringen och ärfde 1771 äfven linjen Baden-Badens besittningar. Begåfvad och grundligt bildad, regerade han i upplysningstidens anda, främjade rättskipning, jordbruk, näringsflit och folkbildning, upphäfde lifegenskapen (1783) och skref själf under intryck af fysiokraternas läror en *Abrégé des principes de l'économie politique* (anonym, 1772). Genom revolutionskrigen förlorade han 1796 sina besittningar på vänstra Rhenstranden, men vann genom riksdeputationens hufvudbeslut 1803 bl. a. biskopsstiftet Konstanz och Pfalz ö. om Rhen med Heidelberg, genom freden i Pressburg 1805 Breisgau m. m. och 1806 vid sitt inträde i Rhenförbundet bl. a. furstendömena Leiningen och Fürstenberg. 1803 upphöjdes han till kurfurste och 1806 till storhertig. K. var två gånger förmäld: först med Karolina Lovisa af Hessen-Darmstadt (d. 1783), därefter 1787 med friherrinnan Luise Karoline Geyer von Geyersberg, 1796 af kejsaren upphöjd till grefvinna af Hochberg (f. 1768, d. 1820), hvars söner 1817 förklarades arfsberättigade till tronen. En af dem, Leopold, blef storhertig 1830. — Litt.: biografier af Nebenius (1868) och Kleinschmidt (1878), "Politische korrespondenz K. F:s von Baden 1783—

1806" (5 bd, 1888—1901); "K. F:s von Baden brieflicher verkehr mit Mirabeau und Du Pont" (2 bd, 1892). — b) K. Ludvig, den föregående son, arfprins af Baden, f. 14 febr. 1755, var förmäld med Amalia Fredrika af Hessen-Darmstadt och hade med henne en son, Karl Ludvig Fredrik (se nedan), samt sex döttrar, af hvilka en, Karolina, förmäldes med Maximilian I Josef af Bajern, en annan, Elisabet, med Alexander I af Ryssland och en tredje, Fredrika, med Gustaf IV Adolf af Sverige (1797). 1801 besökte K. ryska och svenska hofven; på hemresan genom Sverige stjälpte hans vagn 15 dec. s. å. 10 km. från Arboga med den påföljd, att prinsen träffades af slag och följande dag afled. — c) K. Ludvig Fredrik, den föregåendes son, storhertig af Baden, f. 8 juni 1786 i Karlsruhe, d. 8 dec. 1818 i Rastatt, äktade 1806 Napoleons adoptivdotter Stéphanie de Beauharnais (se d. o.) och blef 1808 medregent åt sin farfader, Karl Fredrik, som han 1811 efterträdde. 22 aug. 1818 gaf han sitt land en frisinnad författning och yckades på kongressen i Aachen s. å. vinna stormakternas erkännande af Badens integritet och tronföljdsordning, som hotades af bajerska anspråk. Hans dotter Lovisa (f. 1811, d. 1854) förmäldes 1830 med prins Gustaf af Vasa.

3. K., *bajerska* furstar: a) K. Albert, kurfurste. Se Karl, romerska kejsare 7. — b) K. Teodor Maximilian August, prins, andre son till hertig Maximilian Josef af Pfalz-Zweibrücken (sedermera konung Maximilian I af Bajern), f. 7 juli 1795 i Mannheim, d. 16 aug. 1875 i Tegernsee, deltog med heder i 1813—14 års krig mot Napoleon och fick 1815 generalkommandot i München, nedlade det 1822, då hans reformförslag icke biföllos, men mottog 1838 öfverbefälet öfver bajerska hären och blef 1841 fältmarskalk och generalinspektör öfver denna. I kriget mot Preussen 1866 anförde han

junde och åttonde tyska förbundsarmékårerna — bajerska och andra sydtyska trupper —, men måste vika för preussiska Mainarmén. Efter fredslutet nedlade K. sina militära värdigheter. — c) K. Teodor, hertig, ögonläkare, f. 9 aug. 1839 i Possenhofen, d. 30 nov. 1909 vid badorten Kreuth, yngre broder till kejsarinnan Elisabet af Österrike, egnade sig efter sin första gemåls död 1869 åt naturvetenskapliga, särskildt medicinska, studier, undergick 1873 den för läkaryrkets utöfning föreskrifna "approbationen", efter att året förut ha blifvit med. hedersdoktor, och öppnade 1879 en egen klinik i Tegernsee. 1884 inrättade han ytterligare en klinik, i Meran, och 1890 en tredje, i München, till hvilken senare han under sitt lifs sista år måste inskränka sig. Han författade flera vetenskapliga uppsatser under början af sin läkarverksamhet, men upptogs sedermera h. o. h. af sin praktik, i hvilken hans andra gemål, prinsessan Maria Josepha af Braganza, var honom behjälplig som assistent. Outtröttlig i sitt arbete och osjälfviskt hjälpsam, var hertigen en af Tysklands mest anlitade och skickliga oftalmologer; bl. a. utförde han bortåt 6,000 starroperationer.

4. K., hertigar af *Braunschweig och Lüneburg*: a) K. Vilhelm Ferdinand, son af hertig Karl I och Fredrik den stores syster Charlotte, f. 9 okt. 1735, deltog som anförare för de braunschweigska trupperna i sjuåriga kriget (1756—63), där han skar sina första lagrar vid Hastenbeck och Krefeld. Som infanterigeneral inträdde han 1773 i preussiska armén och kvarstod i denna, äfven sedan han 1780 efterträdt sin fader som hertig af Braunschweig. Befordrad till fältmarskalk och öfverpresident i det nyinrättade krigskollegiet, anförde han 1787 den preussiska expeditionen till Holland och 1792 den österrikisk-preussiska armén i kriget mot Frankrike. Det var han, som 25 juli s. å. utfärdade det med skarpa hotelser uppfyllda krigsmanifestet. Han eröfrade Longwy och Verdun samt inträngde i Champagne, men nödgades efter kanonaden vid Valmy 20 sept. draga sig tillbaka ur Frankrike. 1793 återtog han Mainz från fransmännen och segrade vid Pirmasens, Weissenburg (jämte Wurmser) och Kaiserslautern, men drog ej fullt gagn af sin öfverlägsenhet, hämmades äfven af oenigheten mellan Österrike och Preussen och nedlade 1794 sitt befäl. 1806 ställdes han åter i spetsen för preussiska hären, men blef vid Auerstädt 14 okt. i grund slagen af Davout och dödligt sårad. Som regent var K. duglig och sparsam. —Jfr Fitzmaurice, "Charles William Ferdinand, duke of Brunswick" (1901). — b) K. Fredrik August Vilhelm, den föregåendes sonson, son af hertig Fredrik Vilhelm (se d. o.), f. 30 okt. 1804 i Braunschweig, d. 18 aug. 1873 i Genève, ärfde Braunschweigs krona, då hans fader 16 juni 1815 stupade vid Quatrebras. Han stod under förmynderskap af prinsen-regenten, sedermera Georg IV af England, och förklarades myndig 1823. Till följd af sin godtyckliga regering och sitt anstötliga lif fördrefs han ur landet genom en folkresning 7 sept. 1830, hvarpå kronan 1831 öfvergick till hans broder Vilhelm. K. lefde sedan i utlandet, från 1870 i Genève, till hvilken stad han testamenterade sin förmögenhet — bl. a. en dyrbar samling diamanter — mot villkor, att staden reste en ryttarstaty till hans minne, hvilket skedde 1879. — Jfr Braun, "Der diamantenherzog" (1881).

5. K., furstar af *Hessen-Kassel*: a) K., regerande landtgrefve, son af landtgrefven Vilhelm VI, f. 3 aug. 1654 i Kassel, d. 23 mars 1730, efterträdde 1670 sin broder Vilhelm VII, men utestängdes af sin moder från regeringens utöfvande till 1677. Han var en verksam deltagare i krigen mot Ludvig XIV. Under Stora nordiska kriget sökte han, ehuru med ringa framgång, medla mellan Karl XII och Fredrik I i Preussen. I det inre verkade han åtskilligt godt för sitt land, särskildt genom

att på gynnsamma villkor öppna det för de ur Frankrike landsflyktige hugenotterna. Med sin gemål, Maria Amalia af Kurland, änka efter hans broder och företrädare, hade K. 15 barn, bland hvilka märkes hans efterträdare Fredrik, hvilken 1720 till följd af sitt gifte med Karl XII:s syster Ulrika Eleonora valdes till Sveriges konung. — b) K., yngre son af arfprinsen, sedermera landtgrefven Fredrik II och engelske konungen Georg II:s dotter Maria, f. 19 dec. 1744 i Kassel, d. 17 aug. 1836. Föräldrarnas äktenskap var olyckligt och upplöstes 1754, hvarefter K. från 1756 jämte sina bröder uppfostrades hos sin aflidna mosters gemål, danske konungen Fredrik V, hvars dotter Lovisa 1766 blef K:s maka. K. inträdde i den danska armén, blef redan 1766 generallöjtnant och president i krigsrådet, utnämndes 1774 till fältmarskalk och blef 1814 generalfältmarskalk. 1768 sattes han till ståthållare öfver hertigdömena Slesvig och Holstein, med slottet Gottorp till residens; och då en gemensam slesvig-holsteinsk regering 1834 upprättades på Gottorp, utnämndes K. till dess öfverpresident. Efter Danmarks krigsförklaring mot Sverige 1788 inryckte han som dansk öfverbefälhafvare med 9,500 man i Bohus län och tillfångatog 29 sept. vid Kvistrum en svensk härafdelning på 700 man, men förmåddes 9 okt. af engelska sändebudet i Danmark att upphöra med fientligheterna och drog sig snart tillbaka till Norge. K. egde ett lefvande intresse för vetenskaperna, var en ifrig frimurare, sysselsatte sig äfven länge med guldmakeri och författade *Mémoire sur la campagne de 1788 en Suède* (1789), *Aufklärungen über die geschichte der grafen Struensee und Brandt* (s. å.) samt *Mémoires de mon temps*, ännu blott till en del offentliggjorda (1861; öfv. till no. och utg. af J. Anker 1893). Hans son Karl Fredrik blef hans närmaste efterträdare i den slesvig-holsteinska regeringen. En dotter till K., Maria Sofia Fredrika, blef Fredrik VI:s af Danmark gemål; en annan, Louise, förmäld med hertig Vilhelm af Holstein-Beck (sedermera hertig af Glücksborg), blef moder till konung Kristian IX af Danmark och dennes syskon.

6. K. Anton, furste af *Hohenzollern-Sigmaringen*, f. 7 sept. 1811 i slottet Krauchenwies, d. 2 juni 1885 i Sigmaringen, efterträdde sin fader 1848, men afsade sig 1849 regeringen till förmån för konungen af Preussen, hvaremot han 1850 erhöll titeln ”höghet” och 1861 ”kunglig höghet”. 1858 blef han ministerpresident och president i statsrådet, men nedlade dessa ämbeten 1862 och var 1863—71 militärguvernör i Rhenprovinserna och Westfalen. 1859 utnämndes han till infanterigeneral och 1868 till vicepresident i landtförsvarskommissionen. 1834 förmälde han sig med prinsessan Josefina af Baden (f. 1813, d. 1900). Bland hans söner märkas furst Leopold (f. 1835, d. 1905, preussisk generalöfverste), som blef den yttre anledningen till fransktyska kriget 1870, och konung Karl af Rumänien. — Biografi af Schmitz (4:e uppl. 1893).

7. K., hertigar af *Lothringen*: a) K. (IV) Leopold, hertig af Lothringen, österrikisk fältmarskalk, f. 3 april 1643 i Wien, d. 18 april 1690 i Wels, blef till följd af Frankrikes eröfringslusta fördrifven från sitt land. Han fick af kejsar Leopold I befälet öfver ett kavalleriregemente och stred med utmärkelse under Montecuccoli först vid S:t Gotthard 1664 och sedermera i Nederländerna samt vid Rhen, där han själf fick öfverbefälet. Sina skönaste lagrar skar han dock vid undsättningen af Wien (1683), som belägrades af turkarna, och under fortsättningen af kriget med dessa (seger vid Mohácz, 1687). Rikskriget mot Frankrike började han 1689 med intagandet af Mainz efter tappert försvar. Döden afbröt dock hans segerlopp. K. ansågs för en af sin tids största härförare. — b) K. Alexander, den föregående sonson, österrikisk fältmarskalk, f. 12 dec. 1712 i Lunéville, d. 4 juli 1789 i Tervueren, var broder till kejsar Frans Stefan, Maria Teresias gemål. Från sin första ungdom egnade han sig åt krigaryrket och ådagalade under 1736—39 års krig med turkarna stor begåfning, blick och omdöme. Vid 27 års ålder fältmarskalk, fick K. 1742 öfverbefälet i Böhmen. Han stred med både skicklighet och lycka med Fredrik II, fastän han förlorade slaget vid Chotusitz. Under de följande åren vann han stora framgångar öfver bajrarna och fransmännen samt öfvergick t. o. m. Rhen 1744, återkallades året därefter att bekämpa Fredrik, men blef besegrad vid Hohenfriedberg och Soor. Sedan Fredrik 1745 slutit fred, deltog K. i 1746—48 års fälttåg i Nederländerna under hertigens af Cumberland öfverbefäl och blef efter freden i Aachen (1748) ståthållare i Österrikiska Nederländerna. Sjuåriga krigets utbrott, 1757, kallade honom åter till Böhmen som arméns högste befälhafvare. Tillbakaträngd af Fredrik II, blef han besegrad utanför Prag (6 maj). Han inryckte därefter i Schlesien,

log hertigen af Bevern vid Breslau och eröfrade denna stad (nov. 1757), men blef af Fredrik slagen rid Leuthen 5 dec., efter hvilken motgång K. lämnade krigstjänsten och återvände till Nederländerna, vilkas styrelse han till landets stora belåtenhet skötte till sin död. 1761 blef han Tyska ordens högmästare.

8. K. Fredrik August, hertig af *Mecklenburg-Strelitz*, preussisk general och statsman, f. 30 nov. 1785 i Hannover, d. 23 sept. 1837 i Berlin, var yngre son af storhertigen Karl Ludvig Fredrik af Mecklenburg-Strelitz (d. 1816) och halfbroder till preussiske konungen Fredrik Vilhelm III:s gemål Lovisa. Han inträdde 1804 som officer i det preussiska gardet och deltog med utmärkelse i krigen mot Napoleon I, hvarunder han svårt sårades vid Möckern (1813). Från 1816 var han befälhafvare öfver gardeskåren och utnämndes 1825 till general af infanteriet. Från 1817 var han tillika medlem af statsrådet och sedan 1827 dess president, med rätt att bevista ministärens sessioner. Starkt absolutistiskt sinnad, utöfvade han, i synnerhet efter Hardenbergs död, stort inflytande på sin svåger och därmed på de preussiska statsangelägenheterna.

9. K. Filip Teodor, kurfurste af *Pfalz-Bajern*, son af pfalzgrefven Johan Kristian Josef af Sulzbach, f. 11 dec. 1724, d. 16 febr. 1799, efterträdde 1733 sin fader under sin närmaste frändes,

kurfursten Karl Filips af Pfalz, förmynderskap. Vid dennes död, 31 dec. 1742, ärfde han Kur-Pfalz, Jülich och Berg, och 30 dec. 1777 tillföll honom äfven Bajern. Till Österrike afträdde han genom fördrag 14 jan. 1778 Niederbayern, hvartill en verksam orsak var hans önskan att se sina oäkta söner med skådespelerskan Seyffert, grefvinna Heideck, upphöjda till furstar af Bretzenheim; men afträden inskränktes i freden i Teschen 13 maj 1779 till området ö. om Inn på grund af Fredrik II:s motstånd i det s. k. bajerska arfföljdskriget. Likaså hindrades ett utbyte af Bajern mot Österrikiska Nederländerna 1785 genom det af Fredrik stiftade tyska furstеförbundet. K. uppträdde som gynnare af konst och vetenskap, men stod i beroende af älskarinnor och jesuiter och väckte ovilja genom yppig hofhållning och religiös ofördragsamhet. Han efterträddes af hertig Maximilian Josef af Pfalz-Zweibrücken-Birkenfeld, sedan konung Maximilian I. — Biografi af Lipowsky (1828).

10. K., storhertigar af *Sachsen-Weimar* och *Sachsen-Weimar-Eisenach:* a) K. August, hertig, sedan 1815 storhertig af Sachsen-Weimar, f. 3 sept. 1757, d. 14 juni 1828 i Graditz vid Torgau, son af hertig Konstantin och Amalia af Braunschweig, efterträdde 1758 sin fader, blef 1775 myndig och gifte s. å. Lovisa af Hessen-Darmstadt. Han tog lifvande del i stiftandet af tyska furstеförbundet 1785 och inträdde 1791 i preussiska armén, med vilken han 1792—93 gjorde fälttåget mot Frankrike. Efter preussiska arméernas nederlag vid Jena och Auerstädt 1806 slöt han sig till Rhenförbundet för att rädda sitt land. Efter slaget vid Leipzig 1813 gick K. i rysk krigstjänst och anförde en af ryssar och tyskar sammansatt armékår i Belgien. På kongressen i Wien 1815 erhöll han ökadt landområde och titeln storhertig. Han var den förste tyske furste, som gaf sitt land en författning (1816), och han regerade så liberalt, som stormakternas reaktionära hållning tillät. Han skyddade tryckfriheten, gynnade universitetet i Jena samt befordrade handel och näringar. Genom att kalla till sig Goethe,

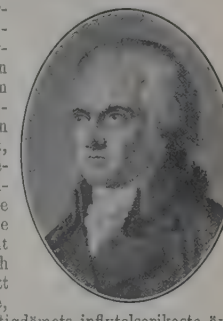

som han gjorde till hertigdömets inflytelserikaste ämbetsman, Schiller, Wieland och Herder gjorde han Weimar för en tid till Tysklands andliga medelpunkt. K:s sondotter Augusta var kejsar Vilhelm I:s gemål. — Litt.: v. Wegele, "K. A." (1850), Droysen, "K. A. und die deutsche politik" (1857), "Briefwechsel des grossherzogs K. A. mit Goethe" (utg. af Schöll, 2 bd, 1863, ny uppl. 1873), "Briefe des herzogs K. A. an Knebel und Herder" (utg. af Düntzer, 1883), Düntzer, "Goethe und K. A." (2 bd, 1861—65; 2:a uppl. 1888). — b) K. Alexander August Johan, den föregående sonson, storhertig af Sachsen-Weimar-Eisenach, f. 24 juni 1818 i Weimar, d. där 5 jan. 1901, son af storhertig Karl Fredrik (f. 1783, d. 1853), förmälde sig 1842 med Sofia af Nederländerna (f. 1824, d. 1897) och efterträdde sin fader 1853. Han regerade författningsenligt, slöt sig i den yttre politiken till Preussen, gynnade konst och vetenskap och lät restaurera slottet Wartburg. Vid jubelfesten i Uppsala 1893, som han bevistade, blef han filos. hedersdoktor.

11. K., furstar af *Württemberg*. a) K. Eugen, hertig, f. 11 febr. 1728 i Bruxelles, d. 24 okt. 1793 på slottet Hohenheim, efterträdde 1737 sin fader, hertig Karl Alexander (f. 1684), och regerade slösaktigt och godtyckligt, till dess han från 1771 kom under inflytande af Franziska von Hohenheim (se d. o.), som han äktade 1785. Därefter verkade han för sitt lands uppblomstring; af honom grundlades den berömda Karlsskolan (se Karlsschule). — Jfr Vely, "Herzog K. und Franziska von Hohenheim" (3:e uppl. 1877), "K. Eugen, herzog von Württemberg, und seine zeit" (utg. af Württembergs Geschichts- und altertumsverein, 1903 ff.). — b) K. I Fredrik Alexander, konung, son af Vilhelm I, f. 6 mars 1823 i Stuttgart, d. där

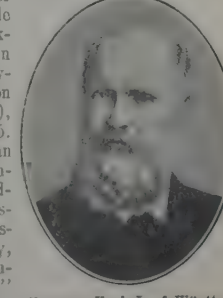

Konung Karl I af Württemberg.

6 okt. 1891, blef 1846 förmäld med storfurstinnan Olga af Ryssland (f. 1822, d. 1892) och uppsteg 1864 på tronen. I 1866 års krig mellan Preussen och Österrike slöt sig K. till den förra makten. I fredsslutet förband han sig till offensiv- och defensiv-allians med Preussen. 1867 ingick han i den tyska tullföreningen, hvarefter han 1870—71 deltog i kriget mot Frankrike och 1871 blef medlem af Tyska riket. Jfr ”Württemberg und sein könig 1864—1889” (jubileumsskrift 1889), och Hochstetter, ”König K. von Württemberg” (1891).

12. K. Ludvig Johan, ärkehertig af *Österrike*, generalissimus i österrikiska armén, militärförfattare, f. 5 sept. 1771 i Florens, d. 30 april 1847 i Wien, var son till dåv. storhertigen Leopold af Toscana (1790 kejsar Leopold II). K. hade svag kroppsbyggnad och drog sig gärna undan det bullrande lifvet i hufvudstaden till ensligheten, där han fördjupade sig i sina älskligsstudier, de militära. De krig, som franska revolutionen framkallade, gåfvo honom snart tillfälle att använda sina kunskaper. Redan 1792 förde han en brigad, och de båda följande årens fälttåg gjorde honom så bemärkt, att han 1796 fick befälet öfver armén i Tyskland, med hvilken han gick från den ena segern till den andra. 1799 stred han åter med icke mindre framgång på den tyska krigsskådeplatsen, men måste 1800 för sjuklighet nedlägga befälet, hvilket han dock s. å. återtog efter österrikarnas nederlag vid Hohenlinden. Som president i hofkrigsrådet 1801—05 arbetade han outtröttligt på österrikiska härväsendets utveckling i alla riktningar, hvilket arbete afbröts af krigsutbrottet 1805. Han fick då sin verksamhet på italienska krigsskådeplatsen, där han vann den lysande segern vid Caldiero 30 okt. Efter Ulms fall kallades han med sin armé till Tyskland, men vid hans ankomst dit var kriget redan afgjordt. Han fortsatte efter detta som krigsminister sin organisatoriska verksamhet, till dess 1809 års händelser ånyo kastade honom fram på krigsskådeplatsen, där han visade sig som en värdig motståndare till Napoleon. Han besegrade denne vid Aspern och Esslingen (maj 1809), men låg under i slaget vid Wagram (juli s. å.). I de följande krigen med Napoleon tog K. icke del. 1815 blef han guvernör i Mainz. All den tid, som icke upptogs af tjänsten, egnade han åt att fullkomna den österrikiska armén och att inom denna utveckla en äkta soldatanda; men framför allt arbetade han dock på höjandet af officerarnas vetenskapliga utbildning, för hvilket ändamål han författade en mängd afhandlingar i krigskonstens olika delar, bland hvilka hans *Grundsätze der strategie, erläutert durch die darstellung des feldzugs von 1796 in Deutschland* (3 dlr, 1814) intager främsta rummet. 1893—95 utkommo i 6 digra bd *Ausgewählte schriften weiland seiner kaiserlichen Hoheit des Erzherzogs Carl von Oesterreich*. I sitt äktenskap (1815) med Henrietta af Nassau-Weilburg blef K. fader till fältmarskalken ärkehertig Albrekt (se d. o., sp. 497). — Litt.: von Angeli, ”Erzherzog Carl von Oesterreich als feldherr und heeresorganisator” (5 bd, 1895—97), och Zeissberg, ”Erzherzog Carl von Oesterreich; ein lebensbild” (2 dlr, 1895). 2. G. W—k. 4—6 o. 8—11. (G. W—k.) 7 o. 12. C. O. N.

Karl (ung. *Károly*), konung af *Ungern*. Se Karl, konungar af Neapel och Sicilien 3, sp. 1025.

Karl, biskopar i Linköping. 1. Se Karl Magnusson. — 2. Se Bååt 2.

Karl af Anjou [äjō]. Se Karl, konungar af Neapel och Sicilien, sp. 1025.

Karl af Durazzo. Se Karl, konungar af Neapel och Sicilien, sp. 1025.

Karl af Edsvära, lagman, skall ha varit den elfte i ordningen af Västergötlands lagmän. Han utmärkte sig för synnerlig rättvisa och oväld, hvarför han äfven erhöll tillnamnet ”fosterlandets fader”. Hans efterkommande voro i flera led lagmän i Västergötland, och det är möjligt, ehuru ej bevisligt, att Algotssönernas sedermera så berömda släkt härstammade från honom. K. H. K.

Karl Albert. 1. Kurfurste af Bajern. Se Karl, romerska kejsare 7, sp. 1039. — 2. Se Karl, konungar af Sardinien 4, sp. 1041.

Karl Alexanders land, en ö i norra delen af ögruppen Frans Josefs land (se d. o.). J. F. N.

Karl Algotsson. Se Algotssönerna.

Karlamagnús saga, en fornnorsk bearbetning af dikter, tillhörande den karolingiska sagokretsen (se d. o.).

Karlanda, socken i Värmlands län, Nordmarks härad. 20,207 har. 1,918 inv. (1909). Annex till Holmedal, Karlstads stift, Nordmarks kontrakt.

Karl Anton. Se Karl, tyska furstar 6, sp. 1047.

Karl August, svensk kronprins. Se Karl, svenska prinsar 2, sp. 1009. — 2. Storhertig af Sachsen-Weimar. Se Karl, tyska furstar 10, sp. 1049.

Karlavagnen. Se Björn, *astron.*

Karlberg, kungligt slott i Solna socken, Stockholms län, strax n. v. om Stockholm, midt emot Kungsholmen, vid Mälarviken Karlbergssjön, som genom den korta Karlbergskanalen förenas med Ulfsundasjön, också en vik af Mälaren. Egendomen, bildad af $1^1/_2$ mtl (hemmanen Ösby, Bolstomta och Lundby), donerades åt riksamiralen Karl Karlsson Gyllenhielm, som gaf det namnet K. och där — enligt gamla uppgifter 1637—39 — uppförde en slottsbyggnad. Dess arkitekt var sannolikt Hans Jacob Kristler. Slottet hade den senare vasatidens typ med högt stupande tak och sirade gaflar (fig. 1). Af Gyllenhielms arfvingar inköptes K. af rikskansleren M. G. De la Gardie, hvilken på 1670-talet utvidgade och ombyggde slottet i tidens smak under ledning af Jean de la Vallée. Nu tillkommo de båda framskjutande flyglarna och den mellan dem liggande terrassen och trappan utåt sjön (fig. 3) samt på motsatta sidan af hufvudbyggnaden borggården med dess båda originella paviljongartade flyglar (fig. 2), den ena af dem inrymmande slottskyrkan. Byggnaden är ännu i sitt nuv. skick mycket typisk för den de la Valléeska stilens smak och tendenser. Af den ståtliga inredningen återstå numera endast några rika och tunga plafonder i stuck. Vid denna tid anlades äfven parken med dammar, statyer, orangerier, en stor djurgård m. m. Från riksrådet

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

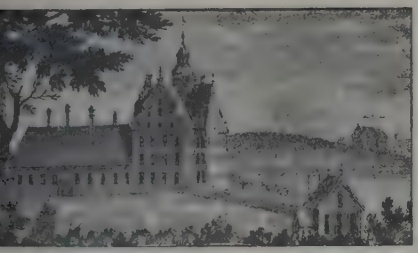

Fig. 1. Karlbergs slott år 1662, efter Sueciæ-verket.

Fig. 2. Karlbergs slott på 1690-talet, norra fasaden med borggården, efter Sueciæ-verket.

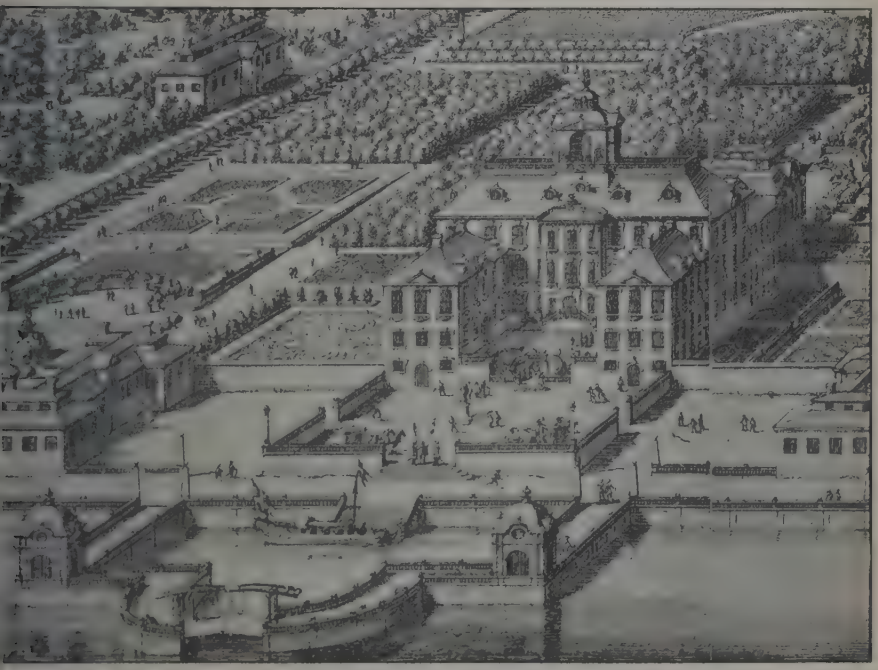

Fig. 3. Karlbergs slott på 1690-talet, sedt från söder, med terrassen åt sjön, efter Sueciæ-verket.

Fig. 4. Karlberg, K. krigsskolan, i nutiden

J. G. Stenbock, som 1680 köpte slottet, reducerades det till kronan och beboddes sedan tidtals af kungliga personer (bl. a. af Ulrika Eleonora d. ä., som dog där) till 1792, då de tvenne långsträckta flygelarna utmed sjön tillbyggdes och en krigsakademi där inrättades (nu kallad K. krigsskolan; fig. 4). Under K:s kungsgård ($1^1/_2$ mtl, med en areal af 105,3 har, hvaraf 11,6 har park) lyda Eklund, Ingenting, Tomteboda, Norrbacka, Stallmästargården m. fl. lägenheter, tillsammans 4 mtl. I parken stå en af kronprinsen Oskar (sedan I) rest minnesvård öfver den vid Leipzig 1813 fallne majoren E. G. V. von Döbeln samt ett litet tempel med 12 joniska pelare, hvilket förr innehöll en marmorbyst af Karl X Gustaf. Parken skäres i sitt nordöstra hörn af Norra stambanan, hvilken där har en hållstation (använd äfven af Stockholm—Västerås-banan, som där löper in på stambanan), samt af Värtabanan, hvilken har egen station. — Om slottsbyggnaden se G. Upmark, "Svensk byggnadskonst 1530—1760" (1904) och A. Hahr, "Konst och konstnärer vid M. G. De la Gardies hof" (1905). (G—g N.)

Karl danske, grefve af Flandern, son till Knut den helige af Danmark och Edel, dotter till grefve Robert I af Flandern, föddes omkr. 1084 och blef efter dråpet på fadern (1086) af modern förd till hennes hemland, där han uppfostrades hos sin morfader, under det att modern 1092 begaf sig till Italien som hertig Rogers af Apulien gemål. K. gjorde i sin ungdom korståg (troligen 1106—10). Möjligt är, att han uppehöll sig hos sin styffader, Roger, då denne fick besök af Sigurd Jorsalafare, och att han följde denne till Palestina. Vid sin kusin Balduin VII:s död (1119) blef K. grefve af Flandern, hvilket han kraftigt och rättrådigt styrde i åtta år. Han var en stor vän af hierarkien och främjade dess makt på mångahanda sätt. Han kom därvid i fientlig ställning till åtskilliga af landets världsliga herrar, hvilket ledde till en sammansvärjning mot hans lif. 2 mars 1127 öfverföllo åtta sammansvurna K. i S:t Donatians kyrka i Brügge och dräpte honom. Af kyrkan betraktades han (liksom hans fader) som martyr och kanoniserades. Hans änka gifte sig med hans efterträdare i Flandern. Jfr K. F. Wegener, "Om Karl Danske, grefve af Flandern" (1839), och E. le Glay, "Histoire du bienheureux Charles le bon" (1884). C. R.*

Karl den djärfve. Se Karl, hertig af Burgund, sp. 1013.

Karl den elftes syn, en folkskrift, Se Karl, svenska konungar 5.

Karl den store. Se Karl, romerska kejsare 1, sp. 1026.

Karl den tionde Gustafs historiska fond (Karl X Gustafs etc.) benämnes en summa af ursprungligen 10,000 kr., som utgjorde öfverskott i medel, som insamlats för resande af Karl Gustafs staty i Malmö och öfverlämnades till Lunds universitet 1899. 1909 öfverlämnades ytterligare mellan 3 och 4 tusen kr. En del af fondens räntemedel skall hvart tredje år användas till främjande af historisk forskning och till utgifvande af arbeten i Nordens historia under Gustaf II Adolfs, Kristinas och Karlarnas tidehvarf. Beslutanderätten öfver användningen af fondens medel tillkommer en särskild nämnd, hvars ordf. är en af professorerna i historia vid Lunds universitet.

Karl den tredjes orden (Karl III:s orden), den andra i rang bland Spaniens riddarordnar. Se Ordnar.

Karl den trettondes hemgiftskapital (Karl XIII:s etc.), den 1779 af rikets ständer åt dåv. hertig Karl af Södermanland (sedermera konung Karl XIII) anslagna och genom en särskild gärd anskaffade bröllopsgåfva af 100,000 rdr specie, "hvilket capital för framtiden skulle blifva oförryckt, men hvaraf den årliga räntan, efter fem för hundra" skulle till hertigen öfverlämnas. Sedan konung Karl XIII aflidit, förklarades genom statsutskottets skrifvelse till Riksgäldskontoret 12 maj 1818, att räntan å hemgiftskapitalet fortfarande skulle af Riksgäldskontoret till den regerande konungen utbetalas med 5,000 rdr b:ko (7,500 kr.) årligen. Därmed fortsättes ännu. Kbg.

Karl den trettondes orden (officiellt: Konung Carl den XIII:s orden), svensk orden, som af Karl XIII stiftades 27 maj 1811, tilldelas de förnämste ämbetsmännen inom Frimurarorden och har endast en grad: riddargraden. Ordenstecknet är ett rubinfärgadt kors, infattadt i guld. Dess fyra armar utgå i form af fyra likbenta trianglar från en å båda sidorna hvitt emaljerad glob, på hvars öfre sida äro två öfver hvarandra lagda gyllene C, hvilka innesluta talet XIII; den undre sidan har bokstafven B i svart färg, infattad inom en af guld ritad trekant. (Numera förekommer B i guld och triangeln i svart med fina gyllene kanter.) Detta ordenskors är fäst under en gyllene kunglig krona och bäres kring halsen i ett rödt, eldfärgadt sidenband. Därjämte bära riddarna å vänstra sidan af bröstet ett enkelt rödt kors af kläde. Riddarna af Karl XIII:s orden äro i rang näst efter kommendörer af de kungliga ordnarna och ha tromans värdighet. Deras antal är (k. prinsar och utlänningar ej inberäknade) bestämdt till 27 af världsliga och 3 af andliga ståndet. De nämnas på Karlsdagen (28 jan.) och böra vara minst 36 år gamla (undantag för k. prinsar). B. S. (S—n.)

Karl Detlef, pseudonym. Se Bauer, Klara.

Karl Döfve nämnes redan under konung Knut Erikssons tid och var under Johans regering jarl. Han stupade 1220 under korståget mot esterna i slaget vid Rotalia, nu Riddali-kirrik. Jfr Folkunga-ätten. K. H. K.*

Karleborg, ett grefskap, som 20 mars 1652 förlänades åt grefve Klas Tott och till en början omfattade Nykarleby stad i Österbotten samt $180^6/_6$ mtl inom de i samma landsort belägna Nykarleby och Lappo socknar. Sedermera fick Tott, 20 juli 1653, tillstånd att införlifva med detsamma $156^{11}/_{12}$ mtl inom Ilmola, Vörå och Lappo socknar i Österbotten, hvilka gods han kort förut förvärfvat under allodial frälserätt. Från den tiden omfattade det således Nykarleby stad samt $337^3/_4$ mtl inom Nykarleby, Lappo, Ilmola och Vörå socknar i Österbotten. Det indrogs till kronan i följd af 1680 års riksdags beslut. Jfr E. W. Bergman, "Några blad ur Carleborgs grefskaps historia 1652—1659" (i Sv. litt.-sällsk:s i Finland "Förhandl. o. upps." (1894). G. F.*

Karleby. 1. Socken i Skaraborgs län, Vartofta härad. 2,231 har. 843 inv. (1909). Annex till Slöta, Skara stift, Vartofta kontrakt. — I denna socken, omkr. 7,5 km. ö. om Falköping, ligger by:n K. l. Karleby Långa, där västgötaallmogen

ordom höll ting. Mest bekant är K. för sina stora ch vackra gånggrifter från yngre stenåldern (omkr. 2500 f. Kr.). Af de många, som förr funnos där, varstå ännu 4 n. om kyrkan, däribland Sveriges törsta gånggrift samt Ragvarshög. De äro byggda f kalkstenshällar och innehöllo vid undersökning n mängd skelett, flintföremål, bärnstenspärlor m. m. Vid Karleby Utbogården ligger en särdeles vacker ällkista (från tiden omkr. 2000 f. Kr.), vid under- ökning innehållande skelett, flintdolkar, bennålar, erkärl m. m. Tills. med Falbygdens öfriga många tenåldersgrafvar utgöra dessa grafvar ett viktigt idrag till Göta lands äldsta bebyggelsehistoria. En f gånggrifterna har från gamla tider af folket allats Ragvarshög, till minne däraf, att den f svear och östgötar till konung valde Ragnvald naphöfde, som utan att taga gisslan ridit in i Västergötland, blef af bönderna ihjälslagen vid K. omkr. 1130) ”för den sidvördnad han visat alla västgötar”. Ett blodigare uppträde egde rum vid denna by, då konung Birger Magnusson, efter att Östergötland ha blifvit slagen af sina fängslade bröders anhängare, dragit in i Västergötland (1318). Vid K. mötte honom en så stark bondehär, att han ansåg rådligast att dagtinga. Men sedan en stor del af bönderna på grund däraf begifvit sig hem, förföll han svekligt de kvarvarande och tillfogade dem ett skoningslöst nederlag. — 2. Socknar i Malmö- hus län. Se Västra Karleby och Östra Karleby. — 3. Städer m. m. i Finland. Se Gamlakarleby och Nykarleby. 1. Br. Sr.

Karleby Långa. Se Karleby 1.

Karled, nedersta leden på hästens ben.

Karl Edvard, engelsk tronkräfvare. Se Karl, sp. 1018.

Karl Emanuel. Se Karl, konungar af Sardinien, 1 och 2, sp. 1040—41.

Karlevistenen, en runsten vid Karlevi, Vickleby ocken på Öland, som blifvit rest öfver en dansk ämpe vid namn Sibbe af hans vapenbroder. In- kriften innehåller om denne en strof i drottkväde e d. o.), hvilket versslag eljest icke finnes i forn- venska eller forndanska. Strofens ristare har varit länning eller norrman. På stenen är ock med la- nska bokstäfver ett namn inhugget af keltiskt ut- ende. Att stenen står fjärran från bygden på en de strand, tyder på, att Sibbe ej bott på Öland, tan aflidit på färd förbi, måhända från slaget på yrisvall, och höglagts å land af sitt följe. Se Sv. derberg och E. Brate, ”Ölands runinskrifter” 1900—06), s. 14 ff., 134 ff., och Wimmer, ”De anske runemindesmærker”, I, 1, s. CXIV ff. (B—e.)

Karlfeldt, Erik Axel, skald, f. 20 juli 1864 Folkärna socken, södra Dalarna, inom en gammal onde- och bergsmannasläkt, blef efter skolstudier i sterås student i Uppsala 1885 och filos. kandidat 892, var lärare vid Djursholms samskola 1893—95 h utgaf sistn. år sin första diktsamling, som genom n realistiska egenart i ton och innehåll snabbt ngde igenom. Han skötte en lärarplats vid Värm- nds folkhögskola 1895—96, blef hös. kontrakt 897—98 och tjänstgjorde i fem år vid K. biblioteket, ls han 1903 utnämndes till bibliotekarie vid Landt- ruksakademien. Tillika är han sedan 1905 med- m af Svenska akademiens Nobelinstitut som sak- nnig för engelsk litteratur och sedan 1907 leda- ot af samma akademis Nobelkommitté. K. invaldes 1904 i Svenska akad. och 1906 i Göteborgs vet. o. vitt. samhälle. S. å. blef han medlem af nämnden för Albert Bonniers stipendiefond. Af de för 1908 —13 af riksdagen anvisade författaranslagen har K. M:t tilldelat honom 2,000 kr. årligen. K. utsågs 1909 af riks- dagen till kommitterad för tryckfrihetens vård.

K:s utgifna diktsamlingar äro *Vildmarks- och kärleksvisor* (1895; 4:e uppl. 1906), *Fridolins visor* (1898) och *Fridolins lustgård och Dalmålningar på rim* (1901; sammanförd med den föregående till ”Fridolins poesi och Dalmål- ningar på rim”, 1902, 4:e uppl. 1909) samt *Flora och Pomona* (1906; 2:a uppl. 1907). Redan i den första framträdde mogen K:s individualitet, hvari en bildad mans konstnärs- handlag och psykiska förfining på ett säreget, intimt sätt sammansmält med den landtlige natursonens sätt att förnimma och uppfatta. Denna poesi med sin konkreta knapphet var vida skild från metafysik och dimmighet, från allmänlighet och känslofrosseri. K. är rotfäst i sin hembygd, sedan tidiga år nära förtro- gen med dess natur liksom med dess gångna och lefvande släktled, dalaböndernas gamla föreställnings- sätt, deras dagliga id. Af landskapets skiftande skönhet och stämningsfullhet väcks hans lust att sjunga och skildra, men hans syn på naturen är icke enbart svärmisk, utan han ser den främst som ett hvardagshemvist för djur och människor. Noga som en naturkunnig allmogeman har han reda på väderlekens alla företeelser, årstidernas skiften, örternas växtsätt, egenskaper och inhemska namn, vilddjurens och fåg- larnas läten och vanor, höst- och vårstormarnas många olika genljud i vildmarken. Detta ger åt hans snabbt förbidragande naturskildringar en märgfull trovär- dighet. Han är vidare förtrogen med bondpraktikans rön, hämtar till ej ringa del därur bilder och ut- tryck, försmår ej heller de till djurkretsen knutna astrologiska funderingarna, och dessa bondska ele- ment vet han att omgestalta med konstnärlig verkan. Hans uppfattning af människovärlden är osammans- satt och lifsbejakande; han hyllar gammaldags tro och heder, den trygga, oförfärade manligheten, den kroppsliga kraftkänslan, besjunger gärna bygdens sunda mö, het älskogs sällhet, dansen och lifsglädjen. Men han har äfven veka toner för den med sina brustna ungdomsdrömmar ensammes längtan. Stund- dom tränger hans dikt ned i de dunkla själsdjupen, såsom i ”Månhymn vid Lambertsmässan”, som mäk- tigt firar känslan af jordisk lifsförnyelse. Hans dikt- ning har i andra stunder glimtar af uppsluppen hu- mor och är ej heller främmande för det bistert bi- sarra.

K:s manliga, fasta väsen afspeglas i hans dikters form, som är stram och genuin, med rikedom på måleriska drag. Versen har oftast starkt betonad takt, och K. har vidgat den svenska rytmiken genom att skrifva till (dolda) musikmelodier af stor omväx- ling och pregnans. Ofta är strofbyggnaden konstfull (t. ex. ”Hästkarlar”), ej sällan förlustar han sig

med dubbelrim, och ljudharmonien kan bli rik. Han väljer nästan idel betecknande ord, sofrar strängt och utarbetar samvetsgrant. Barndomsintryck ur en bibelöfversättning och andra ålderdomliga arbeten ha försett honom med gamla ord och namn, hvartill han fogar en del folkord och en mängd ovanliga sakord. Det är en mästerlig och suggestiv ordkonst, som emellertid kan försvåra begripandet. De bilder han använder äro originella och ega en viss kärf skönhet. — Han har med sympati tecknat väsentliga sidor af dalkarlslynnet i den af honom skapade figuren Fridolin, en studerad karl af bondestam, som återvändt till fädernas värf, en trygg och vänsäll danneman, något till åren kommen ungkarl med fortfarande friskt begär efter glädje och lifsnjutning. K:s ''Dalmålningar på rim'' äro högligen ovanliga alster, som efterlikna de gamla folkliga väggbilder från Dalom, i hvilka bibliska och historiska ämnen behandlas naivt och i dalakostym; denna form har K. delvis fyllt med sin egen fantasis bilder, och det groteska omväxlar där med fint rörande dikter. I den senast utgifna samlingen träffar man sådana stycken som den bellmanianskt åskådliga Dalrokokohumoresken ''Värdshuset'' och den praktfulla mytologiska burlesken ''Ode till den höstlige Neptunus''. — Den K. ofta tillagda titeln af ''Dalaskald'' skulle han ha förtjänat redan genom t. ex. sin eggande glada ''Dalmarsch'' eller den kärnfulla historiska dikten ''Tuna ting''. Nu utgör hela hans produktion en poetisk förklaring af land och folk i hans hemprovins, och detta med en intensitet, som gjort honom till en skald för hela nationen. — Ett större urval af K:s dikter ingår i serien ''Sveriges nationallitteratur'' (1907). Till Svenska akad:s högtidsdag 1909 skref han en minnesteckning öfver skalden Lucidor (Lars Johansson). Dikter af K. ha klädts i musik af Peterson-Berger, Liljefors, Widéen m. fl. — Jfr R. G:son Berg, ''Svenska skalder från nittitalet'' (2:a uppl. 1909). E. F—t.

Karl Felix. Se Karl, konungar af Sardinien 3.

Karl Filip. Se Karl, svenska prinsar 1, sp. 1008.

Karl Fredrik (ty. *Karl Friedrich*), hertig af Holstein-Gottorp, ende sonen till hertig Fredrik IV och Karl XII:s äldre syster, Hedvig Sofia, f. 30 april 1700 på slottet Gottorp, d. 18 juni 1739 på Rohlfshagen vid Oldesloe.

Sedan han förlorat sin fader i slaget vid Klissov 1702, flyttade modern med honom till Sverige, och Karl XII utsåg Arvid Horn till hans guvernör. 1708 miste han äfven sin moder, och det var hans morfars moder, Hedvig Eleonora, som fick det största inflytandet på hans uppfostran. Hans undervisning lär ha varit god, men man förebrår den gamla änkedrottningen att ha bortklemat sin skyddsling. Som ''administrator'' (regent) i hertigdömet under minderårigheten fungerade farbrodern hertig Kristian August, furstbiskop af Lybeck. Då förmyndarregeringen under Stora nordiska krigets stormar ej kunde bevara full neutralitet, inföllo danskarna 1713 i landet och besatte detsamma efter Tönningens kapitulation fullständigt. Om de planer, som den holsteinske ministern Goertz hyste för den unge hertigens räkning, se Goertz. Vid Karl XII:s död var intet bestämdt om tronföljden. Hertigen och hans moster, prinsessan Ulrika Eleonora, voro tronpretendenter, men deras arfsanspråk voro dels oklara i förhållande till hvarandra, dels i och för sig bestridbara. Tronföljdsfrågan afgjordes till Ulrika Eleonoras förmån genom hennes eget och hennes gemåls, arfprins Fredriks af Hessen, beslutsamma uppträdande. Den svage och obeslutsamme hertigen åter gjorde intet försök att förfäkta sin sak. Högdragen, häftig och beroende af sina holsteinska gunstlingar, var han föga populär, och Goertz' fängslande omedelbart efter konung Karls död hade beröfvat honom hans ende duglige rådgifvare. Med ständernas formliga val af Ulrika Eleonora till drottning i febr. 1718 var tronföljdsstriden definitivt afgjord, och K. F. lämnade för alltid Sverige i maj 1719. Genom fredsslutet med Danmark s. å. erkände Sverige t. o. m. Danmarks besittning af Slesvig, hvilket förvärf ytterligare tryggades genom Englands och Frankrikes garanti. På tyske kejsarens uppmaning återlämnade Danmark däremot det hertigliga Holstein åt K. F. Men han var icke sinnad att afstå något af sina anspråk, och då alla andra hjälpare sveko, lyssnade han till tsar Peters lockelser och begaf sig på våren 1721 till Ryssland. Där emottogs han med stor välvilja, men i själfva verket blef den holsteinske hertigen med sina anspråk gentemot Sverige och Danmark från detta ögonblick endast ett medel för den hänsynslöse tsaren att inblanda sig i de båda skandinaviska staternas politik. Vid det nya konungavalet i Sverige 1720 hade vid riksdagen röster höjts för att tillerkänna K. F. tronföljden, men detta förkastades. Under de närmast följande åren växte emellertid hertigens anhang inom Sverige, och vid riksdagen 1723 kunde det holsteinska partiet (se d. o.), ifrigt understödt af ryska politiken, genomdrifva, att ständerna tillerkände K. F. titeln ''kunglig höghet'' och en årlig pension af 50,000 dal. smt samt lofvade, att han vid nästa kungaval skulle ''få röna verkan af riksens ständers ömma anseende för honom''. Längre än till denna obestämda förklaring lyckades man likväl aldrig komma. I Ryssland var hans lyckas stjärna i stigande: han blef 1725 förmäld med Peter I:s dotter Anna (f. 1708, d. 1728) och kejsarinnan Katarina I omfattade sin mågs sak med ännu större intresse än hennes företrädare. Hon ville tvinga Danmark att återlämna Slesvig åt K. F. och sökte genom lockelser och hotelser förmå Sverige att medverka i ett angrepp på Danmark. Man trodde att hon hade planer att ändra tronföljden i Ryssland till hertigens förmån eller att åtminstone förskaffa honom Östersjöprovinserna som ersättning. Dunkla planer förehades också att med rysk hjälp uppsätta hertigen på Sveriges tron. Den svenske kanslipresidenten A. Horn lyckades emellertid afvärja alla förvecklingar, och vid 1727 års riksdag förlorade holsteinska partiet allt inflytande i Sverige. S. å. träffades K. F. af det hårda slaget, att hans svärmoder dog. Därmed var hans roll i Ryssland utspelad och han återvände till sitt eget lilla land, där han tog sitt residens i Kiel. Den pension han fortfarande erhöll af svenska staten gjordes beroende af hans politiska uppförande. 1728 föddes i Kiel hans son Karl

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Peter Ulrik, som en gång skulle varda rysk kejsare och stamfader för den ännu regerande ryska regentätten. Men K. F:s äregiriga drömmar gingo ej i fullbordan. Sedan utom andra makter äfven Ryssland och Österrike 1732 garanterat Danmarks besittning af Slesvig, kunde icke längre något hopp finnas för K. F. att återfå sin andel däraf — dock protesterade han och ville ej mottaga den erbjudna skadeersättningen af 1 mill. rdr —, och innan nästa tronledighet i Sverige inträffade, dog hertigen. Hans biografi är intagen i "Genealogisch-historische nachrichten", del IV. G. E. A. (L. S.)

Karl Fredriks militär-förtjänst-orden, badensisk orden. Se Ordnar.

Karl Gustaf. 1. Socken i Norrbottens län, Nedertorneå tingslag. 47,172 har. 2,398 inv. (1909). K. G. utgör ett regalt pastorat i Luleå stift, Norrbottens norra kontrakt. Kyrkan benämnes stundom Karungi. — 2. Kronopark i ofvannämnda socken, Torneå revir, efter afvittring afsatt till kronopark enligt k. br. 14 dec. 1866, omfattar 2,179 har med en beräknad årlig virkesafkastning af 345 kbm. — 3. Socken, förut kallad Skedeskamma, i Älfsborgs län, Marks härad. 5,938 har. 862 inv. (1909). Annex till Kungsäter, Göteborgs stift, Marks och Bollebygds kontrakt. 2. M—g.

Karl Gustafs stads gevärsfaktori (se fig.), i Eskilstuna stad, är numera svenska statens enda gevärsfabrik. Urspr. ett järnbruk och manufakturverk, anlagdt 1654 af F. Rademacher från Riga, försågs denna anläggning med betydande privilegier och en stor mängd hemman. Verket vann under följande egare ansenlig utveckling och gaf upphof till den fabriksindustri för järn- och stålvaror, som fortfarande blomstrar i Eskilstuna. Från manufakturverket återköptes af kronan 1771 ett mindre område för bildande af den s. k. *fristaden*, till hvars disposition jämväl ställdes tre från samma manufakturverk inlösta vattenverk. Återstående del af Karl Gustafs stads bruksegendom inköptes 1812 af kronan från dåv. egaren, bergsrådet B. F. Rothoff, för anläggning af ett gevärsfaktori. 1813 ditflyttades det nedlagda kronogevärsfaktoriet i Söderhamn och 1840 gevärsfaktoriet i Norrtälje. Från gevärsfaktoriet försåldes 1836 till Eskilstuna fristad 4 st. verk, dock med inskränkt vattenrätt. Gevärsfaktoriet, som står under befäl af en styresman, artilleriofficer, lyder under Arméförvaltningens artilleridepartement. Det har flera gånger undergått utvidgningar med förbättrade verkstäder och nya maskinuppsättningar, såsom i slutet af 1860-talet för tillverkning af 1867 års gevär, remingtongeväret, af hvilka med en årlig tillverkning af 15,000 à 20,000 det åstadkoms 150,000 st., och 1888—90 för förändring af dessa vapen till 8 mm. gevär m/67—89. Denna förändring omfattade 1890—96 öfver 100,000 gevär jämte reservdelar. 1896—97 skedde uppsättning för tillverkning af 6,5 mm. vapen af system Mauser, med en årstillverkning af omkr. 25,000 st. Genom denna tillverkning, som pågår ännu (1910), men med nedsatt drift, ha åstadkommits öfver 220,000 gevär med bajonetter samt 55,000 karbiner. (Utom detta antal äro vid Waffenfabrik Mauser, Oberndorf, inköpta 40,000 gevär och 10,000 karbiner.) Vid faktoriet sker äfven tillverkning af försöksvapen, instrument och verktyg för arméns behof m. m., hvarjämte årliga kurser för utbildning af arméns vapenofficerare och gevärshandtverkarkorpraler pågå. För driften användas 5 vattenturbiner om tills. 265 hkr samt omkr. 500 arbetsmaskiner. Arbetarnas antal 1898—1909 har i medeltal varit 437; högsta antalet, år 1900, var 578. Tillverkningsvärdet 1908 utgjorde 1,379,604 kr. Faktoriet värderades 1909 med fast och lös egendom till 1,046,000 kr. C. H-Cs.

Karli, ort i brittiska Indien, presidentskapet Bombay, distriktet Poona, ryktbar för ett i berget uthugget grott-tempel (Chaitja-grottan), från slutet af 1:a årh. e. Kr., ett af de största och mest fulländade verk af detta slag i Indien. Det är treskeppigt, huf-

Karl Gustafs stads gevärsfaktori i Eskilstuna.

vudhallen omkr. 13 m. hög och bred och 38 m. lång, skild från hvartdera sidoskeppet af 16 fantas-

Hufvudhallen i Chaitja-templet i Karli.

tiskt utsirade pelare. Framför ingången står en jättestor, af fyra lejon krönt pelare. (J. F. N.)

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Karlin, stad. Se Karolinenthal.

Karlin, Georg Fredrik Johanson, kulturhistoriker, f. 23 apr. 1859 i Norra Åkarp, Skåne, aflade studentexamen i Lund 1879 och blef som ung student indragen i den då mäktiga folkmålsrörelsen. Han var själen i den krets af studenter, som började insamla kulturhistoriska föremål från Skånebygden, och blef på så sätt grundläggaren af Kulturhistoriska museet i Lund, hvars föreståndare han varit och allt fortfarande är. Hans namn är oupplösligt fäst vid denna betydande institution, som helt tillkommit genom hans synnerligen energiska arbete och samlarförmåga. 1884 vardt han sekreterare hos den 1882 stiftade Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige. K. har äfven sysslat med konstindustri och därvid verkat för upplifvandet af gamla traditioner. Sedan 1886 är han föreståndare för den med museet förenade konstslöjdanstalten.

Karli'ster (Carlister), anhängare af de spanske tronpretendenterna don Carlos (se d. o.).

Karl Jensson Jämte, biskop i Hamar stift i Norge 1500—12, f. i Jämtland, stod i stor ynnest hos konung Hans. Men då han blef misstänkt för delaktighet i Herlog Huvudfats uppror, öfverrumplade prins Kristian (sedermera konung Kristian II) biskopsgården och satte K. i hårdt fängelse (1508). Under ett misslyckadt försök att fly bröt K. sitt ena ben, och följderna däraf, grämelsen och misshandlingen lade honom i grafven någon tid efter sedan han åter blifvit satt på fri fot. O. A. O.

Karl Johans förbundet kallas ett sällskap i Uppsala, som enligt sina nuv. stadgar (af 1906) ”har till ändamål att hålla i vördnad och tacksamt erkännande minnet af hjältekonungen Karl XIV Johan” och som vill särskildt verka för denna uppgift genom att med stöd af sina samlade fonder ”belöna förtjänstfulla arbeten öfver Nordens historia och utdela understöd åt däraf förtjänta män, som önska för samma ändamål göra forskningsresor”, hvarvid särskild uppmärksamhet bör skänkas åt ”de arbeten och forskningsresor, som hafva Karl Johans person och tid eller Nordens historia efter 1809 till föremål”. Dessa utdelningar skola enligt regeln ega rum hvart 4:e år, räknadt från 1907. Sällskapets första upphof var en hyllning, som inom en trängre krets i Uppsala under Israel Hwassers ledning 8 mars 1848, årsdagen af Karl Johans död, bragtes hans minne. Då detta upprepats de följande åren, konstituerades 1851 ett fast sällskap med ofvan angifna ändamål och namn. 1857 började premiefonden bildas genom frivilliga sammanskott, och enligt ett 1862 antaget reglemente skulle största delen af dess 1894 besparade räntor då användas till att belöna författaren till den bästa framställningen på svenska eller norska språket af Karl Johans historia, hvarefter hvart 10:e år på samma sätt en belöning skulle gifvas åt den bästa afhandlingen öfver något ”skifte uti brödrafolkens historia”. 1858 hade på initiativ af historikern P. A. Munch en norsk afdelning af förbundet bildats i Kristiania. Till sin död (1860) var Hwasser själen i förbundet, dess ordf. och talare och gjorde det till uttryck för sin entusiastiska Karl-Johansbeundran. 1861 antog förbundet sina första formliga stadgar (delvis omarbetade 1872, 1895 och 1906). Förbundets högtidsdag var 8 mars till 1860, då den i Sverige förlades till 11 maj, Karl Johans kröningsdag, hvarefter den norska afdelningen antog föreningsdagen 4 nov. till sin högtidsdag. I förbundets handlingar ha åtskilliga bidrag till Karl Johans historia publicerats. Som intet uttömmande arbete öfver Karl Johans historia utkommit 1894, kunde det stora priset (18,000 kr.) då ej utdelas, men i stället gåfvos två hederspris, hvartdera på 4,500, för förtjänstfull behandling af delar af Karl Johans historia åt professorerna O. Alin och Y. Nielsen, och 1895 antogs en stadgeändring, som i hufvudsak ligger till grund för bestämmelserna i 1906 års stadgar ang. belöningarna och understöden åt historiska forskningar (se ofvan). Efter unionsbrottet 1905 ombildades förbundet genom 1906 års stadgar till en enbart svensk förening och den norska afdelningen bortföll. På senare tiden har förbundets verksamhet gått ut på att med anknytning till Karl Johans minne främja fosterländsk häfdaforskning och fosterländska tänkesätt i allmänhet. — Karl Johans af Fogelberg modellerade byst, som 1854 uppställdes i Karolinaparken i Uppsala, har bekostats af förbundet. 1860 präglade detta en medalj till minne af Karl Johans ankomst till Sverige. Förbundet har publicerat: ”Carl-Johans-förbundets handlingar” (19 hftn, 1861—1910) för åren 1860—1909 och ”Tal m. m.” (1852, 1857—59, 1864). S. B.

Karl Johans församling i Göteborgs stad, sedan 1 maj 1883 territoriell och särskildt pastorat, omfattande en del af Majorna, är ett regalt-privilegieradt pastorat i Göteborgs stift, Domprosteriets södra kontrakt. Folkmängden var vid 1909 års slut 19,538 personer.

Karl Johans kyrka kallas, förutom K. J. församlings i Göteborg, äfven kyrkan i Skeppsholms församling i Stockholm och mindre ofta kyrkan i Törnevalla i Linköpings stift.

Karl Johans medaljen, i silfver, hvilken Oskar I urspr. lät prägla för utdelning åt de svenska och norska arméernas deputerade, som bevistade aftäckandet af Karl XIV Johans bildstod i Stockholm 4 nov. 1854, tilldelades sedan slutet af 1855 alla de officerare och civilmilitärer af armén och flottan, som deltagit i fälttågen under Karl Johans, dåv. kronprinsens, befäl i Tyskland och Norge 1813—14. Medaljen visar på åtsidan Karl XIV Johans bröstbild och på frånsidan denne konungs af B. E. Fogelberg modellerade ryttarstod.

Karl Johans pris (Det af konung Karl Johan stiftade kungliga priset l. endast Kungliga priset), en belöning, som Svenska akad. hvarje år tilldelar en författare, ”vare sig för någon särdeles värderik skrift, som under årets lopp utkommit, eller såsom bevis af aktning för förtjänster om vitterheten och språket eller slutligen såsom understöd åt någon ung författare af lofvande anlag”. Detta pris utgör i penningar dubbelt så mycket som Svenska akad:s vanliga stora belöningsmedalj, hvilken förr hade 26 dukaters vikt och beräknades till 50 karoliner 1869—72 samt nu har ett värde af 400 kr. Karl Johans pris stiftades 1835 af Karl XIV Johan, akademiens beskyddare, och har fortfarande anvisats af hans efterträdare. Det gafs första gången (1836) åt A. M. Strinnholm och har sedan tilldelats såväl skönlitterära som vetenskapliga författare.

Karl Johans stad. Se Haparanda.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Karl Johans stil, *konsth.* Se Empire-stil.

Karl Johans svamp, *bot.* Se Boletus.

Karl Johans værn. Se Horten.

Karl Jónsson, fornisländsk historieskrifvare (födelseår okändt), d. 1213, var abbot i Thingeyri kloster 1169—81 och 1188(?)—1207 samt vistades 1185—88(?) i Norge, där han stod högt i konung Sverres gunst. Stödd på dennes muntliga uppgifter och delvis efter hans diktamen nedskref K. första delen af hans saga (se Sverrissaga), d. v. s. om tilldragelserna till 1184; senare delen af sagan är troligen likaledes K:s verk, ehuru skrifven hemma på Island utan Sverres medverkan. R. N—g.

Karl Kristiernsson, riksråd. Se Vasa-ätten.

Karl Ludvig Eugens kyrka [euʃēns], namn, som stundom användts på Lycke kyrka i Göteborgs stift och på Västra Karleby kyrka i Lunds stift.

Karl Magnusson, en af Birger jarls bröder, var konung Johan Sverkerssons kansler och biskop i Linköping. I korståget emot esterna 1220 led han martyrdöden. K. H. K.*

Karlman, konungar af karolingernas ätt. 1. En son till Karl Martell och äldre broder till konung Pippin den lille, som vid faderns död (741) som rikshofmästare delade riket med Pippin och själf fick Austrasien, hvarpå båda i förening kufvade uppror och ordnade frankiska kyrkan. K. nedlade sin makt 747, blef munk och dog 754. — 2. En son till Pippin den lille och yngre broder till kejsar Karl den store. Vid faderns död (768) erhöll han Alemannien, Elsass, Burgund, Provence, Septimanien och östra Akvitanien. Mellan bröderna rådde stor oenighet, men redan 771 dog K.; hans änka Gerberga och barn flydde till langobardernas konung Desiderius. — 3. Den äldste af Ludvig den tyskes tre söner, som under faderns lifstid förvaltade de östra gränsländerna, hvarifrån han bekrigade märerna (868—874), vid hans död (876) erhöll Bajern och 877 vann Italiens konungakrona. Han dog redan 880, och hans besittningar delades mellan hans bröder, Ludvig den unge och Karl den tjocke, dock så, att hans oäkta son Arnulf erhöll Kärnten. — 4. En son till Frankrikes konung Ludvig (II) den stammande. Vid dennes död (879) delades Frankrike mellan hans båda äldre söner, Ludvig III och Karlman, hvarvid den senares lott blef Burgund, Akvitanien och Septimanien. De förlorade västra hälften af Lothringen till tyske konungen Ludvig den unge (880) och kämpade med nordmännen, som plundrade västerlandet och i synnerhet Frankrike. Vid Ludvig III:s död (882) tillföll hans riksdel K., som själf afled 884. G. W—k.

Karl Martell, frankisk härskare, f. omkr. 688, d. 22 okt. 741, Karl den stores farfader, var den, som först höjde karolingernas (se d. o.) familjemakt i frankiska riket till världshistorisk betydelse. Hans binamn Martell (fr. *martel*, hammare) förekommer först i urkunder från 800-talet och betecknade hans krigiska kraft. Under de senare svage merovingerna hade frankiska riket råkat i upplösning, och den enda regeringsmakt, som fanns, hade öfvergått till rikshofmästaren (*major domus*), hvars ställning motsvarade den svenska jarlens på 1100—1200-talen. K:s fader Pippin (se denne) hade lyckats förvärfva rikshofmästarskapet i det frankiska rikets båda hufvuddelar: Austrasien och Neustrien. Kort före sin död i dec. 714 hade han låtit utnämna en minderårig sonson Teodoald till rikshofmästare i Neustrien, och i dennes namn sökte hans änka Plektrud regera hela riket med uteslutande och fängslande af den 26-årige K., som var Pippins son med en bihustru Alpaida. Men då reste sig (715) stormännen i Neustrien och tillsatte en egen rikshofmästare, Raginfrid. Denne förband sig med friserna, som delvis kufvats af Pippin och nu sökte återvinna oberoende. De förbundne inträngde i Austrasien och tvungo Plektrud till underkastelse; samtidigt angreps riket af sachsarna, och bland de tyska stammar, som för länge sedan bragts under frankisk öfverhöghet, yppade sig självständighetsträfvanden. Ej blott den karolingiska familjemakten, utan hela frankiska riket hotades sålunda med upplösning. Då blef K. räddaren. Han lyckades fly ur fängelset, samlade sin ätts anhängare i Austrasien och blef där efter att ha utdrifvit neustrierna och friserna 717 erkänd som rikshofmästare. 719 besegrade han Raginfrid och regerade sedan som hela det frankiska rikets major domus. Sachsarna tvungos att afstå från sina härjningar, friserna bragtes åter till underdånighet (fullständigt 734), och självständighetsträfvandena bland de öfriga tyska stammarna undertrycktes. Den frankiska riksenhetens återställande genom K. blef epokgörande för den kristna civilisationen. Därigenom främjades kraftigt bland de tyska stammarna missionen, i hvars tjänst den store Bonifatius (se d. o.) denna tid verkade, och under K:s ledning blef det frankiska riket den europeiska kristenhetens bålverk mot islam. Sedan araberna 711 störtat det västgotiska riket i Spanien, hade de (720) öfvergått Pyrenéerna och företagit härjningståg i Akvitanien. 732 ryckte en ofantlig arabisk här genom detta land mot norr. Hade det frankiska riket, det kristna Västerlandets enda dåvarande stormakt, saknat en stark regeringsmakt, skulle sannolikt hela Europa nu delat de af araberna eröfrade asiatiska, afrikanska och spanska ländernas öde. K. insåg farans vidd. Han uppbådade hela det frankiska rikets krigsmakt och kunde så vid Moussais-la-Bataille, nära Poitiers (okt. 732), tillfoga araberna under Abd-ar-rahmän (se d. o.) ett förkrossande nederlag. Den kristligt-germanska kulturen var räddad. Efter någon tid (737, 739) lyckades K. utdrifva araberna från Provence, återstoden af deras eröfringar i Syd-Frankrike. — Äfven på den europeiska samhällsutvecklingen utöfvade K. ett epokgörande inflytande. Vid denna tid hade stormän i frankiska riket börjat underhålla krigiska vasaller genom förläningar af gods. K. gaf sådana stormän förläningar af kronogods och kyrkogods, öfver hvilka han skaffat sig dispositionsrätt, och satte dem så i stånd att ytterligare öka sina vasallföljen. Då de nu själfva genom förläningarna blifvit hans vasaller och som sådana voro skyldiga honom krigstjänst, stärktes härigenom rikets försvar, men på detta sätt blef länsväsendet, som dittills varit en privat institution, äfven en statsinstitution, och därför kan K. sägas ha gifvit upphof till länsstaten (se Länsväsen). Då den merovingiske konung, såsom hvars tjänsteman K. ansågs härska, dog 737, brydde sig K. ej om att låta gifva honom en efterträdare, utan regerade sedan som rikshofmästare utan konung. Liksom de merovingiske konungarna plägat dela riket mellan sina söner såsom konungar, så delade K. omedelbart före sin död riket mellan sina söner Karlman och Pippin (se Pippin den

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

lille) som rikshofmästare. Upprorsförsök af en oäkta son till K., Grifo, rubbade ej denna anordning. S. B.

Karlócza [ka'rlåtsa]. Se Karlowitz.

Karl Ormsson till Bjurum (förde i skölden ett gumsehufvud), riksråd, bevistade som medlem af riksrådet mötet i Vadstena 1434, då tro- och huldhet uppsades konung Erik af Pommern. Han fick i förläning Västerås slott med underliggande län, blef riddare vid Kristofers kröning, 1441, samt dog s. å. I sitt första gifte var han fader till drottning Katarina, Karl Knutssons andra gemål. B. S.*

Ka'rlovac [-vats]. Se Karlstadt 2.

Karlov bag, kroatiska namnet på Carlopago (se d. o.).

Ka'rlovci [-tsi]. Se Karlowitz.

Ka'rlovec [-vets]. Se Karlowitz.

Karłowicz [karωå'vitj], Mieczysław, polsk tonsättare, f. 1876 i Litauen, d. 1909 (dödad af ett snöskred) i Galizien, utbildades i Warschau och Berlin och blef en af sitt lands mest betydande kompositörer. Han skref 5 symfoniska dikter, en symfoni, en violinkonsert, pianosaker och sånger m. m. samt utgaf Chopins dittills outgifna bref jämte Chopindokument (1903; på franska 1905). E. F—t.

Karlowitsch, Nicolai. Se Gerbel-Embach.

Ka'rlowitz (ung. *Karlócza*, kroat. *Karlovci*, serb. *Karlovec*), stad i Kroatien-Slavonien, i den forna Militärgränsen, komitatet Syrmien, vid Donaus högra strand och foten af Fruška gora. 5,643 inv. (1900), 83 proc. serbokroater, 518 tyskar; 2,418 katoliker. Säte för de ungerske serbernas metropolit (patriark; se Grekisk-katolska kyrkan, sp. 224—225). Vinodling. Teologiskt seminarium, gymnasium. — Historiskt bekant är staden genom den därstädes 26 jan. 1699 ingångna freden mellan Österrike, Ryssland, Polen och Venezia å ena sidan samt Turkiet å den andra. Ryssland behöll Azov jämte område, Polen återfick Kamenets, Podolien och Ukraina, men afträdde sina eröfringar i Moldau. Till Österrike afträdde Turkiet Ungern och Siebenbürgen samt behöll blott landet mellan Theiss, Maros och Donau (Temesvårbanatet). Ungerns gräns mot s. bildades af en linje, dragen från Theiss och Donaus förening till Bosnas utlopp i Save, därefter af Save och Unna. Venezia behöll Morea, Santa Maura (Leukas) och Egina, men återlämnade till Turkiet Lepanto, Prevesa m. fl. orter på fastlandet; i Dalmatien behöll det sex eröfrade fästningar, likaså i Arkipelagen de öar, som det hade besatt före kriget. Freden skulle gälla 25 år. Detta fredsslut, som bildar vändpunkten i Turkiets historia, återgaf åt Österrike nästan allt hvad Turkiet eröfrat under två århundraden och utgjorde till största delen grundvalen för de senare fördragen mellan Österrike och Turkiet. (J. F. N.)

Ka'rlovy vary. Se Karlsbad.

Karl Peter Ulrik, hertig af Holstein-Gottorp. Se Peter, *ryska* kejsare 3.

Karlsbad (tjech. *Karlovy vary*), stad i nordvästra Böhmen, hufvudort i ett bezirk (område) och en af Europas mest berömda kurorter, ligger vid Tepl, nära dess förening med Eger, 374 m. ö. h., i en trång dal, som skyddas af höga, skogbevuxna berg på alla sidor utom mot n., där den vidgar sig mot den breda och mera öppna Egerdalen. 14,637 tyska inv. (1900). Staden är byggd å ömse sidor om Tepl och å sluttningarna af de omgifvande höjderna samt eger flera dels offentliga byggnader för kurgästernas nöjen och bekvämlighet, dels närmare 1,000 väl inredda privathus för främlingarna. Vackra trädgårdsanläggningar äro Puppska anläggningarna, Stadsparken och Stadsträdgården med kejsar Karl IV:s staty. Staden har flera kyrkor för olika bekännare. Bland dess anmärkningsvärda byggnader märkas Mühlbrunnkolonnaden, Sprudel-

Kurhaus i Karlsbad.

kolonnaden, Kurhaus (se fig.), det storartade Kaiserbad (öppnadt 1895), Stadsteatern (1886). I K. finnes ett obergymnasium. K. har liflig småindustri samt är centrum för traktens 15 porslinsfabriker. Den vackraste gatan är Alte wiese, längs Tepl, samlingsplatsen för den eleganta världen; midt emot, på högra flodstranden, ligger Neue wiese. Den täcka bergsnaturen i K:s omgifningar har gjorts tillgänglig genom en mängd väganläggningar. Till de mest besökta ställena höra bergshöjderna Hirschensprung, Franz-Josephshöhe, Aberg, Dreikreuzberg, König-Ottos-höhe, med förtjusande utsikt i n. öfver Erzgebirge och den närmare belägna Egerdalen med dess många små byar eller städer, bland hvilka Dallwitz är bekant för sina stora ekar, och i s. öfver Hammer, med dess berömda porslinsfabrik, m. fl. utflyktsorter. K. är världens märkligaste brunnsort. Bergen omkring staden tillhöra den kristalliniska urbergsformationen. Källorna, hvilkas uppkomst timat under tertiärtiden, uppspringa från betydligt djup och från klyftor, som bildats i granit- och basaltgångarna genom påverkan af den i dessa gångar samlade fria kolsyran. Deras höga temperatur härrör dels däraf, att de uppkomma från stort djup, dels af kemiska processer. Salterna upptagas under vattnets väg genom granit-basaltgångarna medelst tillhjälp af kolsyran, alla källsprången ha gemensamt ursprung, och först tämligen nära jordytan dela de sig i skilda strömmar, hvilka alltefter den olika väglängd de genomgå, innan de nå jordytan, bli mer eller mindre afkylda. De varmaste äro Sprudel (73,2°), Felsenquelle (62,2°), Franz-Josephsquelle (58,5°), Neubrunn (59,2°), Theresienbrunn (57°), Schlossbrunn (52,2°), Mühlbrunn (50°), Kaiserbrunn (48,8°), Marktbrunn (43°) och Elisabethquelle (44°), den svalaste är Spitalbrunn (37°). De räknas till de alkalisk-saliniska termerna och hålla på 10,000 delar vatten 25,086—25,915 delar svafvelsyrade alkalier, 12,279

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

—12,980 delar kolsyradt natron och 10,103—10,418 delar klornatrium samt en betydlig mängd fri kolsyra. Flerfaldiga gånger ha källorna undersökts, först af David Becher 1770, vidare af Berzelius 1822, af E. Ludwig och J. Mauthner 1879. Då alla dessa olika källor ha ungefär samma kemiska beståndsdelar, ligger den enda skillnaden emellan dem i den olika värmegraden och halten af fri kolsyra, och i allmänhet torde man kunna säga, att ingen af dessa olika källor har någon särskild specialitet vid de olika sjukdomarna. Det är ett rent nonsens, säger en känd och kritisk författare på detta område (d:r E. Kleen), talet om svagare och och starkare källor, om den ena källans specifika inflytande framför den andra. Sedan gammalt är det ändt, att det kallare vattnet verkar mera afförande och det varma mera stoppande. I stället för de oerhörda vattenkvantiteter, som man förr intog (50—60 bägare om dagen), dricker man nu ej mer än 4 à 5 bägare à 200 gr. fördelade på lämpliga tider. Den förr stränga dieten har äfven modifierats; man ihågkomme, att man skall hålla diet ej för vattnets skull, utan för den sjukdoms skull, för hvilken man använder mineralvattnet. Detta begagnas med fördel i följande sjukliga företeelser: vid lefverlidanden, gall- och njursten, fettsot, gikt och sockersjuka samt vid mångfaldiga slag af mag- och tarmlidanden. Nutida magspecialister anse, att karlsbadvattnet är indiceradt vid magkatarrer med ökad bildning af saltsyra i magsäcken (hyperaciditet af magsaften), vid magsår, vid kroniskt dyspeptiska tillstånd, där magsaftafsöndringen ej är för nedsatt o. s. v. Äfven vid kroniska tarmkatarrer verkar det välgörande. Där förhållandena ej tillåta den sjuke att besöka K., brukar man förordna en sådan kur vid inhemska kurorter eller i hemmen. Uti K. begagnas många badformer till underhjälpande af kuren. Kurtiden varar 1 maj—1 okt. Kurgästernas antal är omkr. 45,000. Dessutom utsändas i marknaden omkr. 2,5 mill. flaskor karlsbadvatten och 70—80 tusen kg. salt. En rik litteratur finnes om K., såväl självständiga arbeten som tidskriftsuppsatser. På svenska finnes ”Karlsbad. En vägvisare för kurgäster” (1886) af E. Kleen. J. F. N. Ln.

Karlsbadbesluten (ty. *die Karlsbaderbeschlüsse*) kallas de reaktionära aftal, hvilka under intryck af den skräck, som mordet på den inom den tyska frisinnade studentvärlden som liberal affälling betraktade författaren von Kotzebue (se d. o. 1) framkallat, ingingos på de s. k. Karlsbadkonferenserna (6—31 aug. 1819) mellan ombud för tio tyska stater och därpå (20 sept. s. å.) bekräftades af tyska förbundsdagen. De inneburo tillsättande af en provisorisk exekutivkommitté för förbundsbeslut verkställande, inrättande af sträng öfvervakning af universitetslärarnas och studenternas politiska hållning, skärpt censur öfver den periodiska pressen och böcker af mindre omfång än 20 ark, upprättande af en centralundersökningskommission i Mainz rörande revolutionära stämplingar (*demagogische umtriebe*) samt en absolutistisk tolkning af förbundsaktens 13:e artikel om införande af landsständer. Först 2 april 1848 upphäfde förbundsdagen, därtill nödgad af vorparlamentet, dessa länge mot alla tysknationella frihetsrörelser hänsynslöst använda beslut. V. S—g.

Karlsbadkonferenserna. Se Karlsbadbesluten.

Karlsbadplommon, *bot.* Se Plommon.

Karlsbadsalt, *farm. med.*, förekommer i handeln af två slag, äkta och konstgjordt. Äkta karlsbadsalt, *Sal thermarum caroliniensium genuinum* (l. *Sal carlsbadense genuinum*, som förr ingick i Pharmacopœa suecica), beredes i Karlsbad i stor skala genom sprudelvattnets afdunstning i stora kopparpannor, hvilka uppvärmas genom Sprudelns egen värme. Därvid utkristalliserar natriumsulfat jämte en liten mängd soda och koksalt, men af dessa båda salter stannar största delen kvar i moderluten, som ej afdunstas vidare. Sådant äkta karlsbadsalt är således ett ”orent glaubersalt”, emedan det består hufvudsakligen af natriumsulfat (glaubersalt) med en obetydlig mängd (sammanlagdt 0,8 proc.) af soda och koksalt. Det äkta karlsbadsaltet skall bestå af färglösa, torra, i vatten fullständigt lösliga kristaller. F. ö. lär en stor del af handelns s. k. äkta karlsbadsalt vara beredd genom upplösning af 8 dlr natriumsulfat, 1 del natriumbikarbonat och 1/4 klornatrium i vatten, hvarefter den filtrerade lösningen lämnas att kristallisera. — Konstgjordt karlsbadsalt, *Sal carlsbadense factitium* Sv. farmakopén, är en blandning af 44 delar torkadt natriumsulfat med 36 delar natriumbikarbonat, 18 delar klornatrium och 2 delar kaliumsulfat, hvar för sig pulveriserade. Det utgöres af ett hvitt, kristalliniskt, i vatten lösligt pulver. I Sv. farmakopén ingår numera endast det konstgjorda karlsbadsaltet. — 6 gr. däraf till 1 liter vatten ger en blandning, som har ungefär samma salthalt som naturligt karlsbadvatten. Medlet användes i stället för det dyrare karlsbadvattnet företrädesvis som lindrigt afföringsmedel samt vid kronisk magkatarr. Dosen är 1—2 teskedar i 1 à 2 glas varmt vatten. O. T. S. (C. G. S.)

Karlsbadvatten. Se Karlsbad.

Karls batteri, vid Göta älfs södra strand mellan Billingen och Käringberget, anlades i början af 1700-talet till skydd för inloppet till Göteborg och iståndsattes 1719, men fick sedan förfalla. L. W:son M.

Karlsborg, fordom fäste i Bohus län, som troligen låg vid gården Röe i Bro socken af Sotenäs härad utmed Åby-fjorden, anlades på 1450-talet af riksmarsken Tord Bonde, hvilken där mördades 1456 af sin underfogde. Det uppkallades efter Tords frände konung Karl Knutsson. Då Gustaf I 1523 lät intaga norra Bohus län (Viken), eröfrades äfven K., hvilket af honom ytterligare befästes. Arbetet därmed fortgick till 1527, då Gustaf, på grund af den danske konungen Fredrik I:s föreställningar, befallde, att det skulle upphöra. Då Kristian II 1531 inbrutit i Viken, intog han borgen, 13 dec., och förstörde den i grund. Vintern 1569—70 försökte Johan III att bemäktiga sig den klippa, hvarpå K. legat, hvilken han ämnade ånyo befästa för att därigenom få en motpant för Älfsborg, men företaget misslyckades. Därefter råkade det forna K. alltmer i glömska, och slutligen visste man ej längre, hvar det varit beläget. Vid Röe finnas emellertid lämningar efter svaga murverk å en numera af en igengrodd vallgraf omgifven klippa, hvilken höjer sig nära hafsstranden. På en utskjutande spets igenkänner man grundvalen af ett rundt torn, hvilket liksom de öfriga murverken uppförts af groft tegel,

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

inlagdt i stora kalkmassor. Nedanför klippans östra brant finnes inom vallgrafven en liten slät plan, benämnd ”Kyrkogården”, hvars jordlager är uppblandadt med människoben. Samma slags fynd ha träffats på klippans plan jämte vapenlämningar af järn, allt skadadt af eld, hvilket visar, att ”slottet”, som det kallas af allmogen, nedbränts. En vattencistern öfverst på klippan är ännu i godt stånd och ständigt fylld med drickbart vatten. B. S. (L. W:son M.)

Karlsborg, fästning, belägen på den fordom s. k. Vanäs udde å Vätterns västra strand, där Göta kanal mynnar ut i denna sjö, är svenska härens hufvudförrådsfästning, afsedd att utgöra en tryggad upplagsplats såväl för härens reservförråd af alla slag som för statens och riksbankens dyrbarheter, men kan dessutom under vissa strategiska förutsättningar varda af betydelse äfven som operationsfästning. — Karl XIV Johan, som med sin stora krigserfarenhet egnade en outtröttlig omsorg åt landets försvarsväsen, biträdde en ny plan för detsamma, grundad på ”centralförsvar” (se d. o.) och upptagande bl. a. en i det inre af landet belägen fast plats som hufvuddepå för härens förnödenheter. 5 febr. 1819 uppdrogs därför åt dåv. chefen för Ingenjörkåren, B. E. Franc-Sparre, att däröfver inkomma med förslag. Detta aflämnades 7 juni s. å. och upptog en fästningsanläggning å Vanäs udde med landfronterna enligt bastions- och sjöfronterna enligt tenaljsystemet samt batterier å västra udden vid Rödesund och å Lindön i Vättern. Detta förslag, som fordrade 6,000 mans besättning, fastställdes af K. M:t 11 aug. 1819, och förberedande arbeten påbörjades omedelbart därefter. 23 maj 1820 inlämnade Franc-Sparre en andra förslagsritning med landfronterna enligt Carnots system samt med 2 detacherade lynetter och 1 ”svalstjärt” mot s. samt 1 redutt å Kanalholmen; fästningens inre område skulle förses med byggnader för militären, banken, rikets arkiv och redbarheter, sjö- och landtetablissemangens förråd, sjukhus och kruthus samt borgarkvarter med kyrka, hvarjämte i krigstid ett förskansadt läger var afsedt att anläggas såväl framför landfronterna som n. om kanalen. Redan s. d. gillades detta förslag af K. M:t, och kort därefter lades grundstenen till denna i början s. k. Vanäs fästning, som beräknades kunna fullbordas på 10 år för en summa af 2,440,000 rdr b:ko. Arbetena fortsattes efter den sistnämnda planen till 1831, då ett nytt förslag till landfronterna uppgjordes af kaptenen L. Ståhl, hvilket dock ej verkade någon rubbning i dittills utförda arbeten. Detta förslag var, likasom de förra, grundadt på bastionssystemet, men innehöll flera af Ståhl däruti införda förbättringar. 1835 uppgjorde dåv. löjtnanten vid Ingenjörkåren J. Kleen ett nytt förslag till ofvannämnda landfronters konstruktion, grundadt på kaponjärsystemet, hvilket vid denna tid i utlandet alltmera tillvann sig förtroende. Denna plan, som icke heller vållade någon rubbning i redan utförda arbeten, fastställdes s. å. och har till sina grunddrag, om också med åtskilliga af krigsvetenskapernas utveckling samt af sparsamhetsskäl föranledda förändringar och förenklingar, sedan dess legat till grund för arbetena å hufvudvallen med dess utanverk. 1845 gillades ett af generalmajor K. F. Meijer inlämnadt förslag till defensionskasern, det sedermera s. k. slutvärnet. 1873 fastställdes öfverste K. R. Ljungbergs förslag till landfronternas utförande enligt rent kaponjärsystem; 1876 gillades generalmajor B. A. Leijonhufvuds förslag till fästningens fullbordande, hvilket sedan af 1887 års fortifikationskommitté något förenklades. 1900 fastställdes förslag till batterier å hufvudvallen, och 1909 har hufvudfästningen ändtligen fullbordats. — Redan 1883 hade förslag uppgjorts till fort å Vaberget (se d. o.) samt till halfpermanenta verk å det n. om K. på andra sidan Rödesundsviken liggande Hammarnäset och vid det 5 km. s. v. om K. liggande Hästebacka; men endast å den förra platsen ha efter senare förslag af 1889 års fortifikationskommitté befästningar uppförts. — Inom K:s hufvudfästning finnes en mängd bombfasta förrådsutrymmen, men dessutom ha flera förråds- och andra byggnader uppförts dels inom det af vallarna inneslutna till omkr. 40 har uppgående området, dels utanför vallarna. Så uppfördes tyghuset 1834—42, det numera uteslutande till kasernetablissemang (och kyrka) använda 670 m. långa slutvärnet 1845—66 (kyrkan 1855—57), intendenturens persedelförråd 1869—71 och proviantförråd 1872—75, disciplinkompaniets kasern 1872—73 (ingick sedermera i ammunitionsfabriken), volontärskoleetablissemanget 1878—79, garnisonssjukhuset 1880—81, ammunitionsfabriken 1885—86 med utvidgning 1901—03, knallstubinfabriken 1894 m. fl., hvarjämte ett kronobageri (ett mindre sådant har sedan länge funnits) och ett hafremagasin för armén äro under uppförande. — Under K:s äldre byggnadstid voro som arbetsmanskap där förlagda först pionjärkåren och sedermera disciplinkompaniet. Som garnison ha där varit placerade ett detachement af Göta artilleriregemente, sappörbataljonen och Göta trängbataljon, hvarjämte infanteriets underbefäls-, sedermera volontärskola varit dit förlagd. Numera utgöres garnisonen af en bataljon af Boden-Karlsborgs artilleriregemente och Göta ingenjörkår, hvarjämte en del af 3:e arméfördelningens skolor och infanteriets officersvolontärskola äro förlagda å K. L. W:son M.

Karlsborg, socken i Skaraborgs län, Vadsbo härad, omfattande bl. a. Karlsborgs fästning och dess område. 984 har. 1,906 inv. (1909). K. utgör ett regalt pastorat (garnisonspastorn är kyrkoherde), Skara stift, Södra Vadsbo kontrakt. Jfr pl. VIII till art. Folkskolor.

Karlsborg, ett af Afrikanska kompaniet i början af 1650-talet anlagdt fäste vid Cabo Corso på Guineakusten. Se Afrikanska kompaniet.

Karlsborgs artillerikår (n:r 9) bildades 1893 af två små fästningsartillerikompanier, som förut tillhörde Göta artilleriregemente. Kåren utvecklades från och med 1902 till Boden-Karlsborgs artilleriregemente (se d. o.). C. O. N.

Karlsbrunn [-bronn], klimatisk luftkurort i österrikiska Schlesien, vid foten af berget Altvater, 783 m. ö. h. Där finnas fyra järnkällor. Säsong 15 maj—15 sept. Årliga frekvensen 800—900 kurgäster. Ln.

Karlsburg. 1. (Ung. *Gyulafehérvár*, rum. *Belgrad*) Fästning och kunglig fristad i siebenbürgska komitatet Alsó-Fehér (Unter-Weissenburg), vid Maros. 11,507 inv. (1900), ungrare och rumäner. Säte för den rom.-katolske biskopen af Siebenbürgen. K. består af nedre staden och fästningen l. öfre staden, hvilken senare innehåller den katolska

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

katedralen (S:t Michael), där flera af de siebenbürgske furstarna ligga begrafna, och har ett på inkunabler rikt bibliotek, ett astron. observatorium, många kyrkor, kloster och kaserner, ett obergymnasium, biskopligt seminarium samt berömd vinodling. K. ligger på samma ställe som den romerska kolonien *Apulum* (under medeltiden *Alba Julia*) och var residens för de gamle vojvoderna och furstarna af Siebenbürgen, bl. a. Bethlen Gabor. Fästningen K., en bastionerad sjuhörning, uppfördes 1715—38 under kejsar Karl VI efter en plan af prins Eugen och uthärdade 1848—49 en långvarig belägring. — 2. Fordom fästning och stad i svenska hertigdömet Bremen, på en udde, som Geeste vid sitt utflöde i Weser bildar med denna flod. Fästningen byggdes 1672—75 af generalkvartermästaren Johan Mell efter af honom uppgjord ritning och kallades till en början Geestendorf, sedan Karlstadt samt slutligen K. Som en yttre befästning bibehölls den gamla, på en holme i Geestes mynning liggande Leheskans. Mell förordnades till kommendant på K., som i nov. 1675 började belägras af allierade och i jan. 1676 uppgafs. Sedan Bremen i fredsslutet återlämnats till Sverige, beslöts på framställning af 1680 års fästningskommission, att K. skulle raseras, men generalguvernören H. Horn lät reparera dess försvarsverk, till hvilkas ombyggnad Dahlbergh sedan uppgjorde ritning, och N. Tessin anbefallde uppgöra desseiner såväl till publika hus som till "hus och fasciater mot gatorna". Man ville nämligen nu, att K. skulle blifva handelsstad. Med stadens utveckling gick det emellertid långsamt, och dess försvarsverk fingo förfalla. 1698 anbefalldes Dahlbergh att inkomma med såväl befästningsdessein som ny stadsplan, men kriget kom hindrande i vägen, och endast obetydliga reparationsarbeten utfördes 1700, 1708 och 1711—12. K. föll utan motstånd 1712 i danskarnas händer och förstördes 1717 af en öfversvämning. På K:s plats är nu Geestemünde beläget. 1. J. F. N. 2. L. W:son M.

Karlsby, kronopark i Godegårds, Tjällmo och Kristbergs socknar, Finspånga läns och Bobergs härad, Ombergs revir, Östergötlands län, har bildats genom inköp af åtskilliga hemman och hemmansdelar jämlikt k. br. 8 dec. 1899, 23 febr. och 30 nov. 1900, 31 jan. 1902 samt 4 april 1903. Benämning (tills vidare) enligt Domänstyrelsens beslut 2 okt. 1903. Areal 6,306 har. M—g.

Karlsdal, kapellförsamling i Örebro län under Karlskoga, Karlstads stift, Visnums kontrakt. 634 inv. (1909).

Karls graf, kanal vid Vänersborg mellan den med Vänern sammanhängande sjön Vassbottnen samt Göta älf. Kanalen, medelst hvilken fallen vid Rånnum och Önafors kringgås, byggdes af Karl IX och var den första anläggningen af detta slag i Sverige. Den har sedermera flera gånger blifvit ombyggd i sammanhang med Trollhätte kanal (se d. o.). Längd 3,6 km. A. G.°

Karlsgrottan. Se Erpfingen.

Karlshamn, stapelstad i Blekinge län, vid den lilla Mieåns utlopp i Östersjön, således vid södra ändan af den dalgång, hvars naturskönaste del utgöres af den till staden gränsande Åsarumsdalen. Större delen af staden ligger på åns östra strand; den del, som ligger v. om ån, kallas Nya staden. Stadens område omfattar 572 har. De bebyggda tomternas antal 1909 var omkr. 600, boningshusens 540. Stadens jord är satt till 2 mtl. Folkmängden var vid 1909 års slut 7,317 pers. och hade på de sista 25 åren ökats med endast 10 proc. Sammanlagda taxeringsvärdet 1909 var 15,514,400 kr., hvaraf 186,100 kr. å jordbruksfastighet och 569,400 kr. stadens egendomar. Med sina raka, tämligen breda gator, sina regelbundna kvarter och nätta hus gör staden ett mycket behagligt intryck. Hufvudgatorna gå parallellt från n. till s. och skäras vinkelrätt af tvärgatorna, hvilka flerstädes äro ganska branta till följd af den brutna terrängen. Nämnvärda offentliga byggnader äro kyrkan (till hvilken ritningar uppgjorts af Erik Dahlbergh och som invigdes

Fig. 1. Karlshamns vapen.

Fig. 2. Situationsplan af Karlshamn.

1702; se fig. 4), rådhuset (fullbordadt 1900; se å fig. 3), tullhuset, det nya stadshotellet (1908), folkskolehuset (1909), elektricitetsverket (1899), den i hamnparken förlagda badinrättningen (1903), saluhallen (1908) och den för Blekinge och Gottlands län gemensamma anstalten för sinnesslöa barn (1907). 1902 fullbordades stadens vattenverk för en kostnad af omkr. 550,000 kr. I stadsområdets norra del, v. om järnvägsstationen, ligger på en

Fig. 3. Utsikt öfver en del af Karlshamn, med nya rådhuset midtför, vid Stora torget, därbortom hamnen och dennas midt Kastellholmen.

hög bergås stadens vackra park, Bellevueparken, hvarifrån man har en härlig utsikt öfver staden och den idylliska Asarumsdalen. K. eger en utmärkt hamn med ett djup af ända till 13 m. Också äro handeln och sjöfarten ganska lifliga; jämn ångbåtsförbindelse finnes med de svenska kuststäderna och med Köpenhamn, med Lybeck, Stettin, m. fl. tyska städer äfvensom med flera ryska östersjö-

Fig. 4. Karlshamns kyrka.

hamnar. Sammanlagda antalet in- och utklarerade fartyg var 1907 3,921 om 629,519 ton. Tulluppbörden för under 1908 införda varor belöpte sig till 399,403 kr., fyr- och båkafgifterna 1907 till 17,200 kr., lastpenningarna till 5,032 kr. och hamnafgifterna för fartyg och varor till 68,089 kr. Stadens egen handelsflotta räknade 1909 20 segelfartyg om 1,042 ton och 13 ångare om 4,166 ton. Å sjömanshuset voro 1907 inskrifna 106 befälhafvare och 425 sjömän. 1908 funnos inom staden 108 handlande (med 145 biträden) med en till 293,000 kr. uppskattad inkomst af handelsrörelsen. 1907 voro handtverkarna 127 med 221 arbetare och en för bevillning uppskattad inkomst af handtverksdriften af 160,650 kr. samt fabrikerna 35 med 672 arbetare och ett tillverkningsvärde af 6,$_{9}$ mill. kr., af hvilka de största voro 1 råsockerbruk (320 arb., 1,$_{455}$ mill. kr.), 2 destilleringsverk (50 arb., 3,$_{35}$ mill. kr.), 2 punschbryggerier (970,000 kr.) och 4 tobaksfabriker (340,000 kr.). Genom den år 1874 öppnade smalspåriga banan K.—Vislanda står staden i förbindelse med Södra stambanan. 1886 öppnades Västra Blekinges järnväg (till Sölvesborg) och 1889 Mellersta Blekinges järnväg (till Karlskrona), båda numera tillhörande Mellersta Blekinges järnvägsaktiebolag. Den för de tre linjerna gemensamma stationen ligger i stadens nordligaste del. Penninginrättningar äro sparbank (sedan 1829) samt afdelningskontor af Skånes enskilda bank och bankaktiebolaget Södra Sverige. I staden finnas navigationsskola, sexklassig realskola, åttaklassigt läroverk med realskoleexamenskompetens för flickor och teknisk yrkesskola (bildad genom donation af A. Hellerström). Den periodiska pressen är representerad af tidningarna "Karlshamn" och "Karlshamns allehanda" (båda 3 ggr i veckan). Det ena af länets två lasarett och kurhus är förlagdt till staden. De debiterade utskylderna voro 1909 kr. 5,$_{80}$ pr bevillningskrona, hvaraf kr. 1,$_{98}$ för kyrka och skola. Bevillningen utgjorde s. å. kr. 6,416,$_{47}$ för fast egendom samt kr. 26,275,$_{51}$ för inkomst af kapital och arbete. Vid 1908 års slut uppgingo stadens bokförda tillgångar till 5,015,734 kr. och skulder till 2,132,917 kr. — I kyrkligt hänseende utgör staden ett regalt pastorat i Lunds stift, Listers och Bräkne kontrakt.

På K:s nuvarande plats fanns fordom en särdeles god hamn, kallad Bokull l. Bodekull, hvilken Karl X Gustaf redan kort efter Roskildefreden (1658) på förslag af Erik Dahlbergh ämnade göra

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

till stad, men som först 1664 fick stadsrätt. 1666 donerades till staden, som då fick namnet K., de båda kronohemmanen Bodekull och Bodestorp, och 20 okt. 1668 fick K. verkliga privilegier. Till stadens försvar uppfördes 1675 af Erik Dahlbergh på den s. k. Frisholmen utanför hamnen (den nuv. "Kastellholmen") en stark skans (se Karlshamns kastell). Den intogs jämte staden följande året af danskarna, som 1678 lade rådhuset, skolan och ett tjugutal andra byggnader i aska. 1710 måste staden betala danskarna en högst betydlig brandskatt, och 1711 uppges 1,000 personer af stadens befolkning ha bortryckts af pesten. Se en under Sv. Brings presidium i Lund 1743 om K. utg. latinsk akademisk afh. (sv. öfv. "Om K. en stad i Blekinge" af G. Herrlin, läroverksprogram, Karlshamn 1908). F. S—gh.

Karlshamnsgranit, *petrogr.* Se Granit, sp. 132.

Karlshamns kastell. Till försvar af den vid Karlshamn befintliga särdeles goda hamnen hade redan 1659 byggts en skans å Bogö (se d. o.), och samtidigt uppgjordes förslag till inre befästningar å Frisholmen samt i ö. å Ortholmen och i v. vid Sutaren. Fråga var nämligen då om anläggande där af en hufvudstation för flottan, och Bogöskansen ställdes under amiralitetet. Men då denna fråga förföll, öfvergafs t. v. äfven tanken på den inre befästningslinjen. Innan Karlskrona kom till stånd, var emellertid Karlshamn den viktigaste hamnen på Sveriges södra kust, och vid krigsutbrottet 1675 uppgjorde Dahlbergh förslag till befästningar å Frisholmen, hvilkas utförande genast påbörjades, hvarjämte borgerskapet började uppkasta och palissadera ett bröstvärn kring staden. Innan befästningen på Frisholmen, som kallades Karlshamns skans, hunnit fullbordas, ankom amiral Jens Rodsten 4 okt. 1676 med en dansk eskader och landsatte artilleri på några klippor samt började beskjuta skansen, på samma gång som en dansk styrka under öfverste Sten Brahe blockerade staden från landsidan. Uppskrämd häraf, uppgaf kommendanten, öfverstelöjtnant Karl Hård, skansen redan 7 okt., för hvilken klenmodighet han sedermera miste lifvet. Ett af generalmajor A. Wachtmeister 8 febr. 1677 med 1,700 bönder gjordt öfverrumplingsförsök misslyckades, men 8 mars gaf sig skansen åt Joh. Gyllenstierna, som dagen därpå afslog ett anfall af snapphanar och ett danskt parti under Meerheim, hvarefter befästningsarbetena fortsattes. I slutet af juli 1678 antändes staden af en dansk mordbrännarskara under öfverste Stuart, som dock snart fördrefs af Gyllenstierna. Efter fredsslutet uppgjordes förslag till den under krigsåren provisoriskt fullbordade skansens ombyggnad till ett bombfritt slutet verk med ett starkt torn, men till en början förbättrades endast de provisoriska befästningarna, och 19 jan. 1710 besattes skansen utan motstånd af danskarna, som dock redan 24 s. m. utrymde densamma. 1719 utfördes sedermera några reparationsarbeten, men 1724 voro alla verk förfallna, hvarför detta års fästningskommission föreslog ett alldeles nytt verk å Frisholmen samt verk på Skeppsvarfsön och Röstensudden till skydd för inloppet och en redutt på fastlandet till ett mindre sunds skydd. Brist på medel hindrade länge denna plans utförande, men 1753 fick Cronstedt befallning att uppgöra dessein till ett nytt verk å Frisholmen, där sedermera den gamla skansen ombyggdes till ett irreguljärt, slutet tenaljverk med ett blockhus å högsta punkten. Befästningen, som då började kallas Karlshamns kastell, behärskades emellertid från närliggande höjder å fastlandet, hvarför nya förslag uppgjordes dels till 6 sexhörniga bombsäkra torn med mellanliggande förbindelselinjer, dels till 6 bastionerade fronter, som omslöto ett ovalt torn. Såväl 1766 som 1770 års sekreta utskott ansåg dock, att det gamla kastellet skulle bibehållas, tills ett nytt framdeles kunde byggas, men härmed dröjde. Ännu 1833 föreslogs uppförandet af ett nytt verk, som skulle likna Kungsholmens, och äfven 1839 års kustförsvarskommitté föreslog ombyggnad. Det gamla kastellet, som äfven kallades Karlsten, hade emellertid underhållits, men sedan 1861 års landtförsvarskommitté afstyrkt all modernisering af detsamma, upphörde det med 1865 års början, då kommendanten och den lilla garnisonen ur flottan indragits, att räknas till rikets försvarsverk. 1901 försålde Kronan Frisholmen och Bogön till Karlshamns stad för 25,000 kr. L. W:son M.

Karlshamns skans. Se Karlshamns kastell.

Karlshamn—Vislanda—Bolmens järnväg (sign. K. V. B. J.), tillhörig Karlshamn—Vislanda järnvägsaktiebolag, smalspårig (1,067 m.), 129,5 km. lång, är med 30 km. belägen inom Blekinge län och med 99,5 km. inom Kronobergs län. Urspr. egde järnvägsbolaget endast Karlshamn—Vislanda järnväg (78 km.), men sedan Vislanda—Bolmens nya järnvägsaktiebolag gjort konkurs, öfvergick Vislanda—Bolmens järnväg (51,5 km.), som redan förut trafikerats af Karlshamn—Vislanda järnvägsaktiebolag, 1 juli 1908 i detta bolags ego. Vid Karlshamn står järnvägen genom Mellersta Blekinge järnväg i förbindelse med Sölvesborg och Karlskrona, vid Bolmen genom Halmstad—Bolmens järnväg med Halmstad och vid Norraryd genom den från denna station utgående Hönshylte—Kvarnamåla järnväg med Växjö—Tingsryds järnväg, och ha samtliga nämnda anslutningsbanor samma spårvidd som K. V. B. J. Vid Vislanda står järnvägen därjämte i förbindelse med Södra stambanan och vid Ljungby med den normalspåriga (1,435 m.) Skåne—Smålands järnväg. Linjen Karlshamn—Vislanda öppnades för trafik 30 juni 1874 och linjen Vislanda—Bolmen 4 okt. 1878. Vid 1908 års slut utgjorde bokförda byggnadskostnaden 4,233,983 kr., aktiekapitalet 1,731,200 kr. och reservfonden 225,450 kr. Järnvägsbolagets styrelse har sitt säte i Karlshamn. A. d'A.

Karlsholm, ett, troligen aldrig färdigbyggdt, fäste i Södertörn, hvilket anlades, för att försvara Södertälje från n., på en holme i Linasundet vid Mälarsidan. Det omtalas först under konung Karl Knutssons tid och fick sitt namn efter honom. B. S.*

Karlskoga. 1. Bergslag i Örebro län, ingår i Nora domsaga och fögderi samt omfattar socknarna Karlskoga (med Karlsdals och Degerfors kapellförsamlingar) samt Bjurtjärn. 74,425 har. 17,268 inv. (1909). Se G. Lindberg och J. Johansson, "K. bergslags historia och beskrifning" (1895—97) och J. Johansson, "Bidrag till K. krönika" (1895). — 2. Socken i Örebro län, Karlskoga bergslag. Arealen med inräkning af kapellen 56,220 har. 11,284 inv. (1909). K. bildar med Karlsdals och Degerfors kapellförsamlingar ett konsist. pastorat i

Karlstads stift, Visnums kontrakt. — 3. Municipalsamhälle, förr kyrkoby, i ofvannämnda socken, vid K. station å Nora bergslags järnväg, 12 km. från Strömtorps station å Nordvästra stambanan. Samhället har 2,267 inv. (1909). Taxeringsvärde 416,400 kr. (1909) å jordbruksfastighet och 2,074,000 kr. å annan fastighet, hvaraf 300,700 kr. å bevillningsfri. Byggnads-, brand- och ordningsstadgan för rikets städer tillämpas enl. k. br. 26 juni 1885 och 24 maj 1895 samt 11 dec. 1896 och hälsovårdsstadgans för riket bestämmelser om stad enl. k. br. 19 febr. 1897. Platsen har liflig rörelse och bl. a. följande allmänna inrättningar: postkontor, provinsialläkare, distriktsveterinär, apotek, sjukstuga och epidemisjukhus, tingshus, tre missionshus, barnhem, folkskola, realskola, en s. k. praktisk skola, elektricitetsverk, bankkontor (K. härads sparbank samt expeditionskontor af Kristinehamns och Örebro enskilda banker). Från tryckeri i Nora utges ”K. tidning” (2 ggr i veckan).

Karlskrifning, öfverflyttning af en skeppsgosse från skeppsgossekompani till 3:e kl. sjöman vid sjömanskåren (vid matros-, ekonomi-, eldar-, handtverks- eller minörkompani). Ingen skeppsgosse får karlskrifvas, förrän han uppnått 18 års ålder samt vunnit utbildade kroppskrafter och yrkesfärdighet, motsvarande den, som bibringas i rekrytkurs. Karlskrifningen förrättas vanligen i sept. hvarje år. L. H.*

Karlskrona, stapelstad, residens för landshöfdingen i Blekinge län samt svenska flottans hufvudstation, är beläget vid Östersjön, s. om Lyckebyåns mynning. Staden, som ursprungligen anlades på

Fig. 1. Karlskronas vapen.

Trossö och den v. därom belägna, numera med Trossö sammanhängande Björkholmen, har sedermera utvidgats, så att den (jfr fig. 2) omfattar de norrut belägna Pottholmen, Pantarholmen och Ekholmen, med hvilka den är förenad genom utfyllningar eller broar. Bland andra öar märkas Stumholmen, med flottans förrådshus och den gamla fästningen Kungshall, Laboratorieholmen, med flottans epidemisjukhus, och Lindholmen. Den n. om Pantarholmen belägna ansenliga ön Vämmö äfvensom angränsande delar af fastlandet tillhöra staden, hvars areal uppgår till 780 har — däri ej inberäknade de nyligen inköpta öarna Saltö och Dragsö. 1909 uppgick antalet bebyggda tomter till 1,341, obebyggda till 383, fördelade på 35 kvarter. Folkmängden utgjorde vid 1909 års slut 27,460 pers. och hade sedan 1889 ökats med 32 proc. Uppskattningsvärdet å fast egendom, för hvilken bevillning erlades, uppgick 1909 till 30,913,500 kr., hvaraf för jordar 180,000 kr., å bevillningsfria fastigheter till 13,101,300 kr., hvaraf 9,792,900 kr. för statens och 3,308,400 kr. för enskildas. 1909 utgjorde bevillningen 102,616 kr. och inkomstskatten 105,905 kr. Enligt 1909 års utgifts- och inkomststater för staden och kyrkoförsamlingarna upptogos stadens inkomster till 832,488 kr. och utgifterna till 1,446,029 kr. Utdebiteringen till bestridande af 1909 års utgifter utgjorde 6,$_{89}$ kr. pr bevillningskrona. Stadens tillgångar voro 1 jan. s. å. bokförda till 6,896,248 kr. och skulderna till 5,690,524 kr.

Den ö, på hvilken staden urspr. anlades, höjer sig från alla sidor till en jämn platå, som bildar stadens medelpunkt, Stortorget, där en af Börjeson modellerad, i brons gjuten staty af stadens grundläggare Karl XI är rest (1897; se fig. 3 o. 4 i art. Karl, sp. 968) och där stadens (1905) nyrestaurerade rådhus (fig. 3) och två af dess kyrkor, Fredrikskyrkan l. Storkyrkan (grundlagd 1720, invigd 1744; fig. 5) och Heliga trefaldighetskyrkan l. Tyska kyrkan (uppf. 1697—1709, efter N. Tessins ritning; fig. 4), stadens vackraste kyrka, äro belägna. De till stadens centrum ledande gatorna äro starkt kuperade, men i allmänhet breda och raka. De centrala delarna af staden äro i allmänhet väl bebyggda, särskildt Ronnebygatan, där efter en större eldsvåda 1887 ståtliga byggnader vuxit upp, som förläna denna stadsdel ett storstadsmässigt utseende. Af dessa byggnader må särskildt framhållas riksbankshuset (uppf. 1904), i hvilket jämväl post-, telegraf- och telefonstationerna äro inrymda, samt stadshotellet. Vid samma gata är jämväl det mera anspråkslösa länsresidenset beläget, hvilket emellertid troligen före 1910 års slut kommer att utbytas mot ett ståtligt palats, som f. n. (efter ritning af G. Lindgren) är under uppförande vid Kungsbron, samt, vid Borgmästarfjärden, Wachtmeisterska huset (”Grefgården”), en i gammalsvensk herrgårdsstil uppförd byggnad. Vid den med träd planterade Drottninggatan, som från Skeppsbrohamnen leder fram mot Flottans varf, ligga Allmänna läroverket för gossar, Kronprinsessan Viktorias örlogshem (öppnadt 1902 med syfte att bereda flottans sjömän och värnpliktiga en tillflyktsort å deras fritid), Frimurarlogen, Skeppsgossehemmet (öppnadt 1903, likartadt med örlogshemmet), Sjötruppernas kasern, stationsbefälhafvarens ämbetshus med kansli, räkenskapskontor, skolor m. m. Vid gatans ändpunkt i s. ligger Flottans sjukhus och bakom detta Amiralitetskyrkan (af trä, enligt sägen öfverflyttad från Finland på 1680-talet, restaurerad 1909). Strax i närheten ligga kustartilleriets kasernbyggnader med fasader mot Vallgatan, som från Drottninggatan leder fram till Amiralitetstorget, en vacker parkanläggning (fig. 7), vid hvilken den ståtliga Skeppsgossekasernen, Blekinge museum och Elementarläroverket för flickor äro belägna. Staden är ganska väl försedd med öppna platser och planteringar, bland hvilka, förutom ofvannämnda parkanläggning å Amiralitetstorget, märkas den vidsträckta, väl vårdade Hoglands park med en staty i marmor af Karl XIII (afthäckt 1897), samt Kungsplanen, vid hvilken två nyuppförda byggnader, stadens elektricitetsverk och varmbadhus, äro belägna. N. om staden å Vämmö i närheten af den vackra och lifligt besökta Skogsparken (”Tallet”) ligga Karlskrona grenadjärregementes och Ingenjörtruppernas kaserner, stadens epidemisjukhus, länslasarettet samt några betydande industriella anläggningar, Tyska bryggargården, kakelfabriken och träförädlingsfabriken. Antalet fabriker 1907 var 43 med 2,450 arbetare och ett tillverkningsvärde af 7,$_{75}$ mill. kr. Största tillverkningsvärdet hade en galvaniserings- och etsningsfabrik (öfver 1 mill. kr.), 2 skeppsvarf och båtbyggerier

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

INRE VÄMMÖ
Begrafningsplats
Mosaiska kyrkogården
ARNÖ
ELLESKÄR
LÅNGÖ
TULLHOLMEN
PANTARHOLMEN
Lilla Pantarholmen
Godsklippan
POTTHOLMEN
MJÖLNARHOLMEN
Skeppsbrohamnen
SALTÖ
EKHOLMEN
Stakholmen
BJÖRKHOLMEN
Fisktorget
Stortorget
Chapmansplanen
Laboratorieholmen
STUMHOLMEN
KUNGSHALL
Drottninghall
Yttre varfshamnen
Inre varfshamnen
LINDHOLMEN
Trehörningen
SÖDERSTJÄRNA
Aspö
Sturkö
Tjurkö
Senoren
Möckelö
1. Högvakten
2. Amiralitetskyrkan
3. Kungl. Flottans sjukhus
4. Artillerikasern
5. Skeppsgossekasern
6. Teater
7. Läroverk för flickor
8. Sjötruppernas kasern
9. Hel. trefaldighetskyrkan
10. Fredrikskyrkan
11. Rådhuset
12. Straffängelse
13. Saluhall
14. Stadshotellet
15. Länsresidens (det nya)
16. Riksbankshus, post och telegraf
17. Kungshuset
18. Högre allm. läroverk
19. Elektricitetsverk
20. Varmbadhus
21. Länscellfängelse
22. Karlskrona-Växjö järnvägs station
23. Mellersta Blekinge järnvägs station
24. Fattigvården
25. Epidemisjukhus
26. Länslasarett
27. Vattenledningsbassäng
28. Ingenjörtruppernas kasern
29. Barnhem
30. Karlskrona grenadjärregementes kasern
31. Gasverket
32. Karl XI:s staty
Situationsplan af KARLSKRONA
Skala 1:20,000
meter

Fig. 2.

Fig. 3. Rådhuset i Karlskrona.

Fig. 4. Heliga trefaldighetskyrkan.

Fig. 5. Storkyrkan l. Fredrikskyrkan.

Fig. 6. Gammal mastkran af sten å örlogsvarfvet.

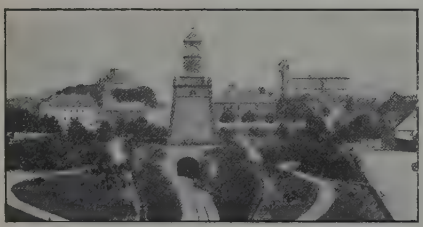

Fig. 7. Amiralitetstorget. I midten Amiralitetsklockstapeln och järnvägstunneln.

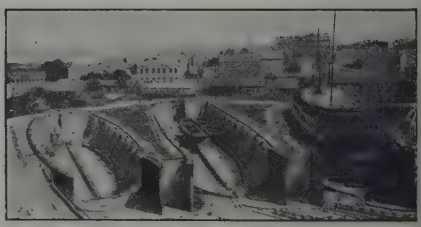

Fig. 8. Dockorna n:r 1, 2 o. 3 å örlogsvarfvet.

Fig. 9. Karlskrona i slutet af 1600-talet, efter Sueciæ-verket. *A* Kungsholmen, *B* Drottningskär, *D* stadsbefästningarna, *N* bro till fastlandet.

(1,7 mill. kr.), en hattfabrik (nära ½ mill. kr.), en tobaksfabrik (450,000 kr.), ett ullspinneri och väfveri (770,000 kr., oberäknadt tillverkningen vid en filial vid Svängsta), en lampfabrik (340,000 kr.) och en träförädlingsfabrik (250,000 kr.). S. å. funnos i staden 159 handtverkare med 405 arbetare och en för bevillning (1908) uppskattad inkomst af handtverksdriften af 318,270 kr., 196 handlande med 438 biträden och en till 758,530 kr. uppskattad inkomst af handelsrörelsen. Hamnen, som under de senare åren högst väsentligt utvidgats mot ö. fram till Stumholmssundet, skyddas af kringliggande öar och lämnar betydande kajutrymme. Staden står i liflig ångbåtsförbindelse med de flesta svenska kuststäder samt Köpenhamn, Lybeck, Hamburg och Stettin. Dessutom finnes daglig ångbåtsförbindelse med Lyckeby, Nättraby samt östra och västra skärgården. Hamnen besöktes 1907 af 2,626 fartyg om 711,037 ton (af hvilkas 559 fartyg om 115,639 ton i utrikes fart), hvilka i hamnafgifter erlade 40,493 kr. Tulluppbörden uppgick till omkr. 522,000 kr. Stadens handelsflotta bestod s. å. af 1 segelfartyg om 361 ton och 4 ångfartyg om 735 ton. Genom Karlskrona—Växjö, Mellersta Blekinge (Blekinge kustbanor) och Östra Blekinge järnvägar står K. i förbindelse med Växjö, Kristianstad och Kalmar. Från dessa järnvägar leda spår till Skeppsbrohamnen, och från Karlskrona—Växjö järnväg är genom en tunnel (se fig. 7) under Stortorget och Amiralitetstorget ett järnvägsspår draget in till kronovarfvet, som upptar en betydande areal af stadens område (se nedan). Om befästningarna åt sjö- och landsidan se nedan. Stadens egna industriella verk representeras af vattenlednings-, elektricitets- och renhållningsverk, det sistnämnda ordnadt i hufvudsaklig öfverensstämmelse med det s. k. Eskilstunasystemet. Bland penninginstitut må nämnas Blekinge bank, Sparbanken, Lifränte- och kapitalförsäkringsanstalten i Blekinge samt afdelningskontor af Riksbanken, Smålands enskilda bank och Bankaktiebolaget Södra Sverige. Bland välgörenhetsinrättningar må framhållas Karlskrona frivilliga fattigvårdsförening, Föreningen för skollofskolonier och fattiga skolbarns bespisande, sjukhem, sjömanshem, barnkrubba, mjölkdroppe, arbetsstuga, barnhem, skyddshemmet för abnorma kvinnor samt barnbördshus och sjömanshem. Staden har lasarett och epidemisjukhus. För undervisningen finnas högre allmänt läroverk för gossar (med både latin- och realgymnasium), högre elementarläroverk för flickor, teknisk yrkesskola, skeppsgosseskolan samt många folkskolor, däraf flera inrymda i nyuppförda ståtliga byggnader. I staden utgifvas "Karlskrona-tidningen Karlskrona veckoblad", Sveriges äldsta landsortstidning (sedan 1754), och "Blekinge läns tidning" (både 6 ggr i veckan), vidare "Blekinge folkblad" och "Ronneby tidning" (3 ggr), "Nykterhetsfolkets tidning" (1 gång i månaden) samt "Blekingeposten" (1 gång i veckan), "Månadsblad för Kristliga föreningen af unga män" (9 ggr årligen) samt "Tidskrift i sjöväsendet" (6 ggr årligen). I kyrkligt hänseende är staden delad i två församlingar: **K. stadsförsamling** (bildad 1847 af de gamla Storkyrko- och Tyska församlingarna; om den senare se H. Johnsson, "Karlskrona tyska församling. En historik", 1909), med 16,405 inv. (1909), utgör ett regalt-privilegieradt pastorat och har två kyrkor (de ofvannämnda Fredriks- och Heliga trefaldighetskyrkorna), **K. amiralitetsförsamling**, med 11,018 inv. (1909), hufvudsakligen flottans fast anställda personal med familjer, utgör jämväl ett regalt-privilegieradt pastorat. 1682—1826 var i staden ett amiralitetskonsistorium med en superintendent som ordf. I staden finnas dessutom en mosaisk församling, med 37 medlemmar (1909), och flera frireligiösa samfund med egna samlingslokaler. Staden har hittills sändt 1 representant till riksdagens Andra kammare. I K. äro, utom största delen af flottan, förlagda Karlskrona grenadjärregemente, Karlskrona kustartilleriregemente och Göta ingenjörkårs fästningskompani. Befälhafvande amiralen och stationsbefälhafvaren i K. är tillika kommendant i K. **fästning**, som omfattar samtliga befästningar och andra försvarsanstalter å såväl sjö- som landfronten.

Örlogsvarfvet uppstod i samband med stadens anläggning, var i början förlagdt till Vämmö, men omsluter f. n., skildt från staden genom en hög grästensmur, stadens södra strandområde från Björkholmen i v. till Kungsbron i ö., jämte öarna Lindholmen och Söderstjärna. Å varfvet finnas förutom fartygen jämväl nybyggnads- och reparationsverkstäder, dockor, fartygsbäddar, mastkranar (jfr fig. 6), repslageri, tackelkammare, ämbetslokaler samt ett flertal förrådsbyggnader m. m. Bland verkstadsbyggnaderna må särskildt nämnas stora verkstadsbyggnaden (uppf.

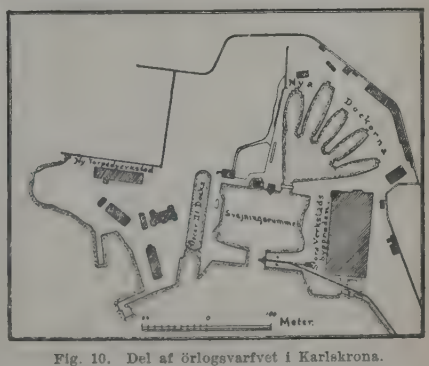

Fig. 10. Del af örlogsvarfvet i Karlskrona.

1872—74) för nybyggnad och reparation af fartyg, artilleriverkstaden och torpedverkstaden (under uppförande), som erhåller erforderlig kraft från en inom stora verkstadsbyggnaden anlagd elektrisk kraftcentral. Sju torrdockor finnas. Den äldsta, den s. k. **Gamla dockan** l. **Polhems docka**, förlagd till Lindholmen (se fig. 2) och utsprängd i berget samt fordom ansedd som ett mästerverk i sitt slag, tillkom på initiativ af amiralen K. H. Wachtmeister, är konstruerad af Polhem och K. Sheldon, byggdes 1716—24, men har under årens lopp undergått åtskilliga förändringar till både djup och längd. Dess nuv. dimensioner äro: längd 75,30 m.; bredd i portöppningen 15,30 m. och djup å porttröskeln under medelvattenytan 5,42 m. Utpumpning af vatten ur dockan verkställdes i början med paternosterverk, som drefs med handkraft. Sedan 1848 är dockan försedd med ångpump. 1758 påbörjades under öfverdirektör Thunbergs och löjtnant Fellers ledning anläggandet af två af de fem,

n. om stora verkstadsbyggnaden belägna, dockorna. De båda första dockorna (fig. 8) fullbordades 1792. De voro öfvertäckta med skjul, hvilande på höga stenpelare. (Den sista af dessa öfverbyggnader refs 1900.) En för utförande af de öfriga dockorna bildad särskild kår sammanslogs 1814 med Mekaniska kåren. Den 3:e dockan (påbörjad 1797; fig. 8) fullbordades 1802, den 4:e (grundlagd 1801, men å hvilken arbetet hvilade till 1843) och den 5:e (grundlagd 1846) fullbordades 1850. Ett par af dockorna har efter hand undergått förändringar till djup och längd. Å västra delen af varfvet byggdes 1899—1903 Oskar II:s docka, sprängd i berget med murade portfalsar och delvis murad tröskel; den är försedd med två centrifugalpumpar för elektrisk drift, till hvilka kraften erhålles från stora verkstadens kraftcentral. Om dockornas dimensioner se Docka, sp. 602. Bland det 40-tal förrådsbyggnader, som finnas å varfvet, må nämnas inventariekammaren n:o 1 (uppf. i slutet af 1700-talet efter ritning af K. A. Ehrensvärd), artilleriinventariekammaren (å artillerigården, uppf. 1904 uteslutande af sten och armerad betong), hvari bl. a. flottans gevärsförråd är förvaradt, och den till förrådsbyggnad använda mastkranen af sten (uppf. 1804). Å Lindholmen förvaras en samling gallionsbilder (se Gallionsbild med fig.). 1903—06 byggdes å varfvet den omkr. 750 m. långa s. k. mobiliseringskajen af sten, hvarigenom varfvet fått ett välbehöfligt kajutrymme och välbehöflig hamnbassäng af erforderligt djup. Flottan har gnisttelegrafstation på Lindholmen; den öppnades 15 juli 1910 till allmänt bruk, Sveriges första station för trådlös telegrafering.

Den ö, Trossö, hvarå staden förnämligast är anlagd, utgjorde fordom $^3/_8$ mtl skatte under Augerum och tillhörde på 1500-talet en bonde vid namn Offe Månsson. 1679 egdes ön jämte kringliggande holmar af skattebonden Vitus Andersson, som måste afstå densamma till staten (1686 fick han dock efter öfverenskommelse 1,000 dal. smt). 12 nov. 1679 hade nämligen Karl XI resolverat, att en örlogshamn och stad skulle där anläggas, och Dahlbergh anbefalldes samtidigt att utarbeta ritningar härför, hvarjämte han och Tessin skulle uppgöra desseiner till kyrkor, skolor, arsenal och rådhus m. fl. allmänna byggningar. 10 aug. 1680 erhöll staden privilegier som stapelstad. Ronneby borgare uppmuntrades att bosätta sig i K., och staden gynnades genom flera års tullfrihet m. m. 1680 utförde Stuart situationsmätning, utarbetade den första kartan och utstakade staden samt byggde broar mellan Vämmö, 4 holmar och Trossön. 1711 rasade pesten i K., 1789—90 bortrycktes öfver 6,000 människor af smittsamma sjukdomar, som spridts från flottans folk, och 1790 förstördes största delen af staden genom en eldsvåda.

K. var från början afsedt att blifva hufvudstation för örlogsflottan, och anstalter härför började genast vidtagas, hvarjämte större delen af flottan förlades där; men redan 1683 fördes den till Kalmar, dit samtidigt Amiralitetskollegium förflyttades från Stockholm. Redan i slutet af s. å. återfördes dock de flesta skeppen till K., men först 1689 förlades där återstoden af flottan samt Amiralitetskollegium, hvilket emellertid återflyttades till Stockholm 1776, under det att K. fortfor att vara flottans hufvudstation.

K. egde som örlogshamn ett af naturen synnerligen gynnadt läge. Fastlandet beskrifver där mellan Almö och Möckelö uddar en stor ingående bukt, framför hvilken i en motsvarande båge ligger ett bälte af öar (se kartong å fig. 2), inom sig innesluta nde en af världens största och bästa hamnar af nära 20 km. längd och 5 à 10 km. bredd. Som staden ligger på en ö, skild från fastlandet genom Vämmö och mellanliggande sund (jfr fig. 9), var den äfven från landsidan jämförelsevis lätt att skydda mot fientligt anfall. Samtidigt med beslutet om örlogsstationens anläggande anvisades medel till påbörjandet af nödiga *befästningar*, till hvilka Dahlbergh redan uppgjort desseiner. Arbetena leddes från början af Stuart och skulle utgöras dels af försvarsverk å ömse sidor om södra l. stora inloppet emellan Kungsholmen (se d. o.) och Aspön, där Drottningskär (se d. o.) anlades, dels af en sammanhängande hamn- och stadsbefästning, till hvilken Dahlbergh uppgjorde ritning (i betydligt sammandraget skick 1683 fastställd af K. M:t); men samtidigt framlades en plan till ett ”slutningsverk” mellan kronohamnen och staden. Förläggandet af flottan till K. hade emellertid motarbetats från olika håll, och slutligen omstämdes Karl XI själf, så att befästningsanslaget indrogs 1684, men 1689 upptogos arbetena åter på de båda sjökastellen Kungsholmen och Drottningskär samt kronohamnens sjöfront, där särskildt den egentliga sjölinjen samt flygelverken Göta Lejon och Kungshall (se d. o.) fullföljdes, men den storartade stadsbefästningen kom ej till utförande, utan i dess ställe fastställdes 1694 *slutningsverket*, som s. å. påbörjades och skulle utgöras af 3 bastionerade fronter med runda torn på de 2 östra kurtinernas midt samt i v. anslutning till det sjöfronten tillhörande verket Drottninghall. 1699 gillades Stuarts förslag till svagare profil för slutningsverket, hvars kurtintorn sedermera utbyttes mot småbastioner. Arbetena gingo emellertid långsamt, och 1709—14 måste därför en mängd provisoriska verk och batterier utföras såväl på själfva Trossön i ”gatumunnarna” som på Stora och Lilla Björkholmen, Pantarholmen, Vämmö, Stumholmen och Ekeskär, hvarefter både nya och gamla verk bestyckades med tills. 134 pjäser, hvartill kommo 11 defensionsfartyg med 300 kanoner. 1715 byggdes dessutom ett batteri på Getskär (se d. o.), strax s. ö. om K. Af ett 1724 års fästningskommissions förslag utfördes blott en linje med redutt å Pantarholmen samt till försvar anordnade krutmagasin å Möllarholmen och Ljungskär. Af de permanenta arbetena vid staden och å kastellen, blef emellertid föga gjordt, och 1770 års sekreta utskott nöjde sig med att påyrka Kungsholmens färdigbyggande till påföljande riksdag; de öfriga 6 inloppen finge försvaras af fartyg. 1789 sattes alla då befintliga verk i försvarsstånd och bestyckades, hvarjämte batterier byggdes på södra udden af Stora Björkholmen, vid stranden nedanför Amiralitetskyrkan, på Hästholmen och på Hästö, hvartill kom försänkning af Båldösund. Från 1791 fortsattes återigen de permanenta arbetena; och 1819 års kommitté ansåg, att vid K. skulle bl. a. örlogsetablissemanget fullständigt omslutas samt verken åt landsidan på Vämmö fullbordas. 1822 bestämdes, att K:s befästningar skulle förstärkas enligt en 1820 fastställd plan, som omfattade Drottningskärs förstärkning, nytt verk å Västra Hästholmen samt några torn och batterier för inre reddförsvaret; och 1836

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

föreslog Franc-Sparre en murad befästning med donjon å Västra Hästholmen; men utom å sjökastellen resulterade allt detta endast i en mindre befästning å Västra Hästholmen, ett par torn, Kurrholmen och Godnatt (se d. o.), å skär i inre redden och ett batteri vid Djupasund, hvarjämte en del försänkningar i inloppen utfördes, allt för en summa sedan 1822 af omkr. 1,600,000 kr.; men å andra sidan upphörde nu kronohamnens och varfvets försvarsverk att räknas till K:s befästningar. 1861 års kommitté beräknade kostnaden för fullständigandet af K:s befästningsverk till omkr. 3 mill. kr., och 1863 förstärktes försvaret vid södra och västra inloppen. Slutligen föreslog af Kleen 1865 bepansradt försvar vid stora inloppet, men blott en del af den härför begärda summan beviljades, och 1867 års kommitté föreslog försänkning i stora inloppet, bepansradt fäste på Inre Hjortgrundet, förstärkning af Kungsholmen, permanenta skansar på Tjurkö och Aspö, fullbordandet af skansen vid västra inloppet, befästning vid Hvita Krog å norra Vämmö samt försänkningar och stängselflottar, men Drottningskär skulle endast bibehållas som logement och förrådsrum. Intet anslag beviljades dock, och under 1868—70 lågo arbetena vid K. nere; men 1871 anslogos 3,750,000 kr. för befästningarnas fullbordande efter en något förändrad plan, och arbetena härmed påbörjades 1872 samt afslutades fullständigt 1882 med anläggandet af Oskarsvärnslinjerna (se d. o.) å norra Vämmö. 1878 års befästningskommittés förslag till K:s försättande i fullständigt och tidsenligt försvarsskick ledde ej till påföljd, och i början på 1890-talet måste såväl befästningar som bestyckning vid K. anses otidsenliga. 1891 och 1892 hade dock nya bestyckningsplaner fastställts, och dels 1890—91, dels 1895—97 beviljades mindre summor till några särskildt nödvändiga förstärkningsarbeten. 1897 års befästningskommitté föreslog vissa försvarsåtgärder för omkr. 5 mill. kr.; 1898 års riksdag beviljade endast en mindre del häraf, men följande riksdagar (till 1906) beviljade ytterligare anslag, så att 1909 samtliga af 1897 års befästningskommitté planlagda arbeten vid K:s sjö- och landfronter slutfördes. Hdl. S. C:son S. L. W:son M.

Karlskrona artillerikår, afsedd till besättning i Karlskrona befästningar och tillhörande flottan, började uppsättas 1893 och utgjordes af 4 kompanier med tillsammans 360 man, värfvade och i ständig tjänstgöring. Kåren ingick 1902 i det då bildade Kustartilleriet (se d. o.). C. O. N.

Karlskrona grenadjärregemente, ett infanteriregemente (n:r 7), som bildades 1902 af förutvarande Smålands grenadjärkår, hvars nummer det erhöll, och Blekinge bataljon. Regementet, som har endast två bataljoner och erhåller sitt värnpliktiga manskap från Blekinge och östra delen af Kristianstads län, utgör infanteribesättning i Karlskrona fästning och är ständigt tjänstgörande (under en tredjedel af året dock endast befälet). C. O. N.

Karlskrona kustartilleriregemente. Se Kustartilleriet.

Karlskrona län. Se Blekinge.

Karlskronatidningen Karlskrona veckoblad. Sveriges äldsta landsortstidning, daglig morgontidning, med vecko- och månadsbilaga, för Blekinge län. Upplagan uppgifves till 7,000 ex., prenumerationspriset på posten är 6,50 kr. 5 jan. 1754 utkom första numret af "Carlscronas wekoblad", som under något växlande titel 1798 utvidgades till en halfvecko- och 1874 till hvarannandagstidning samt 1904 vardt daglig. Se B. Lundstedt, "Sveriges periodiska litteratur", I, sid. 33 ff. (1895).

Karlskrona veckoblad. Se Karlskronatidningen Karlskrona veckoblad.

Karlskrona—Växjö järnväg (sign. C. W. J.), normalspårig (1,435 m.), 113,6 km. lång, tillhörig Karlskrona—Växjö järnvägsaktiebolag, är med 41 km. belägen inom Blekinge län, med 16,8 km. inom Kalmar län och med 55,8 km. inom Kronobergs län. Järnvägen sträcker sig från Karlskrona i nordlig riktning till Emmaboda, ändpunkten för Kalmar järnväg, och därifrån i nordvästlig riktning öfver Lessebo, från hvilken station den smalspåriga (0,6 m.) Kosta järnväg utgår, till Växjö. Genom den normalspåriga Växjö—Alfvesta järnväg står Karlskrona—Växjö järnväg i förbindelse med Södra stambanan och bildar tills. med denna och de likaledes normalspåriga Borås—Alfvesta och Göteborg—Borås järnvägar en viktig kommunikationsled mellan Karlskrona och Göteborg. Vid Karlskrona står den, ehuru ej direkt, i förbindelse med Mellersta Blekinge och Östra Blekinge järnvägar och i Växjö med Växjö—Tingsryds och Växjö—Klafreströms—Åsheda järnvägar, samtliga smalspåriga. Från Karlskrona station utgår en omkr. 2 km. lång, statsverket tillhörig, normalspårig järnväg till flottans varf därstädes. Karlskrona—Växjö järnväg, som öppnades för trafik 5 aug. 1874, har som bidrag utan återbetalningsskyldighet åtnjutit dels statsanslag af 1,100,000 kr., därest vissa villkor med hänsyn till banans begagnande för militära ändamål uppfylldes, dels extra statsanslag af 30,000 kr. för brobyggnad vid Hvita Krog, dels andra bidrag af tills. 570,080 kr. Vid 1908 års slut utgjorde bokförda byggnadskostnaden 6,261,692 kr., aktiekapitalet 801,400 kr. och reservfonden 219,433 kr. Järnvägsbolagets styrelse har sitt säte i Karlskrona. A. d'A.

Karlskrönikan l. Nya krönikan kallas en på knittelvers affattad framställning af Sveriges historia under åren 1389—1452. Skriften utgöres eg. af en bearbetning af en äldre, i sin ursprungliga form numera förlorad rimkrönika, som haft Engelbrekt till föremål och behandlat tiden 1389 till 1436, samt en fortsättning däraf, skildrande Sveriges öden från 1436 till 1452. Det senare partiet, den egentliga Karlskrönikan, afser väsentligen att förhärliga Karl Knutsson och är tydligen författadt af någon dennes anhängare. Äfven bearbetningen af Engelbrektskrönikan är tydligen gjord i samma syfte, men har ej kunnat fördunkla den starka sympati för folkhjälten och den demokratiska tendens, som tydligen präglat den ursprungliga Engelbrektskrönikan. Karlskrönikan i sin helhet är som litterärt verk betydligt underlägsen Gamla krönikan l. Erikskrönikan. Stilen är torr, oöfverskådlig och utan flykt. Genomgående för densamma är en stark patriotisk tendens, som dock slår öfver till ett vildt danskhat. Trots partiskheten är krönikan som källskrift af vikt, då tydligen såväl den ursprungliga Engelbrektskrönikan som den egentliga Karlskrönikan författats af samtida, som stått händelserna nära. Originalhandskriften till Karlskrönikan med de antagligen omedelbart efter

nedskrifvandet företagna ändringarna och uteslutningarna befinner sig i k. biblioteket i Stockholm. Den är utgifven af G. E. Klemming i hans samling af ”Svenska medeltidens rimkrönikor” (1866). L. S.

Karlskyrka. 1. Socken i Stockholms län. Se Söderby-Karl. — 2. Socken i Västmanlands län. Se Kung Karl. — 3. Namn gifvet åt kyrkan i Oppeby (se d. o.).

Karlslund, gods invid Örebro stad, i Längbro, Ånsta och Vintrosa socknar af Örebro härad och län, omfattande 1,300 har, hälften åker, hälften äng, tax. till 500,000 kr. (1909), hvartill komma kraftstation vid Svartån, tax.-v. 200,000 kr., samt stor valskvarn, tax.-v. 86,500 kr., och såg. Den elektriska kraftstationen, som anlades i början af 1900-talet och drifves genom ett 11 m. högt vattenfall, bildadt genom en längre gräfd kanal, förser medelst en 10 km. lång ledning järnvägens centralverkstäder och norra järnvägsstationen i Örebro, äfvensom Örebro stads vattenverk i Ånsta samt K. m. fl. egendomar med erforderlig elektrisk energi för belysning och kraft. Gården, som ligger vid Svartån på en höjd med vidsträckt utsikt, är synnerligt väl bebyggd, med en stor, slottslik man-

Karlslunds herrgård.

byggnad af sten (se fig.). Godset egdes på 1700-talet af släkten Günther, och manbyggnaden uppfördes af löjtnanten K. E. Günther (d. 1815); sedermera tillhörde det grefvarna Anckarsvärd, såldes af J. A. Anckarsvärd till statsrådet J. Wærn, generalmajoren frih. C. H. Leuhusen och bruksegaren G. E. af Geijerstam, hvarefter det 1874 såldes till grosshandlaren i Malmö J. H. Dieden, hvars son vice häradshöfding Th. Dieden sedan 1879 egt detsamma. Wbg.

Karlslunda, socken i Kalmar län, Södra Möre härad. Omkr. 12,000 har. 1,441 inv. (1909). Annex till Arby, Kalmar stift, Södra Möre kontrakt.

Karlsohn, Anna Margareta, operasångerska, f. 10 mars 1852 i Gällstad, Älfsborgs län, tog organistexamen i Skara, blef elev vid konservatoriet i Stockholm 1872 och anställdes vid K. operan 1879, efter att året förut ha debuterat som *Cherubin* i ”Figaros bröllop”. Hon har varit mycket använd och alltid väl mottagen både i gossroller, såsom *Siebel* i ”Faust”, *Jemmy* i ”Wilhelm Tell”, och subrettpartier, såsom *Micaela* i ”Carmen”, *Zerlina* i ”Don Juan”, *Mirza* i ”Lalla Rookh”, *Jenny* i ”Hvita frun”, hvarjämte hennes fina koloraturfärdighet äfven möjliggjort öfvertagandet af sådana uppgifter som *Philine* i ”Mignon”, *Rosina* i ”Barberaren”, *Nürnbergerdockan* o. s. v. A. L.*

Karlson, Karl Fredrik, präst, skolman, författare, f. 19 mars 1831 i Nyköping, d. 13 juni 1900 på Stenbro kyrkoherdeboställe nära Nyköping, vardt student i Uppsala 1848, filos. doktor 1857, utnämndes 1858 till hufvudlärare i främmande lefvande språk vid Nyköpings högre elem.-läroverk och 1864 till lektor i latin och svenska vid Karolinska högre elem.-läroverket i Örebro, aflade 1873 pastoralexamen och prästvigdes 1874 samt vardt s. å. regementspastor vid Närkes regemente. 1882 vardt han kyrkoherde i Nyköpings Östra och Allhelgona församlingar samt 1884 prost. Han var led. i styrelsen för Örebro läns folkhögskola 1873—83 och för samma läns döfstumskola 1877—83. K. var känd som vältalare. Han författade bl. a. *Blad ur Örebro skolas historia* (i detta läroverks program 1871, 1872, 1875 samt 1899 och 1900; afslutad af J. Wahlfisk), som mycket lofordats af pressen, utgaf I. A. Börks ”Darius” (1874) och latinskalden K. E. A. Söderströms ”Valda dikter” (med lefnadsteckning; 3 dlr, 1895—96) samt lämnade af honom gjorda stora samlingar till belysning af studentlifvet i Uppsala, särskildt inom Södermanland-Närkes nation, från 1839 till midten af 1860-talet. 1862—82 var K. med föredrag och tal nitiskt verksam inom sällskapet ”Konkordia” i Örebro.

Karlson, Axel Magnus Valfrid, arkitekt, f. 26 jan. 1855 i Stockholm, studerade vid konstakademien 1875—79, blef assistent vid Tekniska högskolan 1885, öfverlärare vid Tekniska skolan 1887 och lektor i byggnadskonst vid Tekniska elementarskolan i Borås 1896. Vid täflingen för operahus i Stockholm vann K. första priset 1888, och vid täflingen för nytt riksdagshus 1889 vann han äfvenledes första priset. Han fick dock ej utföra någondera af dessa byggnader. K. har lämnat ritningar till privathus i Stockholm och i Borås till varmbadhus, brandstation m. m. K. har utgifvit *Lärobok i husbyggnadskonstruktioner närmast afsedda för de tekniska elementarskolorna.* III. Timmermansarbeten (1904). G—g N.

Karlsruhe [kärlsrohe]. 1. Krets i storhertigdömet Baden. 1,527 kvkm. 368,750 inv. (1905). — 2. Hufvudstad i storhertigdömet Baden, 8 km. ö. om Rhen, vid den till största delen af ek och barrskog bestående Hardtwald, som nästan omsluter staden. 111,249 inv. (1905), af hvilka omkr. 40 proc. katoliker. Efter några grannkommuners inkorporering 1907 uppgick folkmängden till 118,000 pers. Altstadt är anlagd i form af en solfjäder. Fjorton gator börja vid den framför slottet liggande Schlossplatz, som prydes af storhertig Karl Fredriks staty (af Schwanthaler; se fig. 1), utgå därifrån liksom radier och skäras först af Kaiserstrasse, en tvärgata, som förr utgjorde stadens gräns, och sedan af flera tvärgator. I de nya stadsdelarna är solfjädersformen öfvergifven. Hela staden bär karaktären af regelbundenhet och modern elegans samt innehåller många praktfulla offentliga och enskilda byggnader i vacker stil. Bland dem må särskildt nämnas det 1751—76 i gammalfransk stil uppförda residensslottet (fig. 1) i stadens norra del, framför hvilket ligga i en halfcirkel ministerierna, Prins Vilhelms palats, konsthallen och enskilda praktbyggnader. V. om slottet ligga hofteatern (fig. 2), vinterträdgården och orangeriet, omslutande den botaniska trädgården, i ö. hofstallet. Vid stadens centrum, Marktplatz (vid den ofvannämnda Kaiserstrasse och midtför slottet), med en till minne

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Fig. 1. Residensslottet i Karlsruhe (och början af Schlossplatz med storhertig Karl Fredriks staty).

af stadens grundläggare rest pyramid, ligga rådhuset och den evang. stadskyrkan Concordia, vid Friedrichsplatz den 1865—75 uppförda ståtliga byggnaden för de förenade samlingarna (innehållande

Fig. 2. Hofteatern i Karlsruhe.

hof- och landsbiblioteket, omkr. 200,000 bd tryckta skrifter och 3,800 handskrifter, myntkabinett, fornsaks- och naturaliesamlingar), den katolska stadskyrkan S:t Stefan och landtdagshuset. Öfriga märkliga byggnader äro de katolska Bernhardskyrkan (sengotik, 1895—1901), Bonifatiuskyrkan (romansk, 1905 ff.), Liebfrauenkirche (1890—91), den gammalkatolska Uppståndelsekyrkan (1895—97) samt de protestantiska Johanneskyrkan (1887—88) och Kristuskyrkan (1896—1900), Arfstorhertigens palats (italiensk senrenässans, 1892—1903) och markgrefliga palatset, kadd vid den med kaiserstrasse parallella, trädplanterade Kriegstrasse. Jämte den bakom slottet liggande stora slottsträdgården, som i n. ofvergår i Hardt, finnes en synnerligen smakfull stadsträdgård i stadens södra del. Af bildningsanstalter finnas en berömd teknisk högskola, som inrättades 1825 och har omkr. 1,350 stud., fördelade på 7 afdelningar (bl. a. en för skogsväsen), en konstakademi, en målarinneskola, en konstindustri- och byggnadsskola, ett konservatorium och en allmän musikbildningsanstalt, en landtbruksförsöksanstalt, lands- och stadsarkiv, kadettanstalt, fyra gymnasier, två realskolor, två lärar- och ett lärarinneseminarium. K. är ock säte för 5:e arméinspektionen och generalkommandot för 14:e armékåren. — Industrien omfattar verkstäder för järnvägsmateriel, ölbryggerier, metallindustri (ammunition och vapen, ång- och symaskiner, verktygsmaskiner, christoflevaror), tvål- och parfymtillverkning, cement-, möbel- och cigarrfabrikation m. m. I västra förstaden Mühlburg anlades 1898—1901 en Rhenhamn, som genom en 2,2 km. lång kanal är förenad med Rhen ofvanför Maxau. — Stadens anläggning är ett verk af markgrefven Karl Vilhelm, som 1715 lät åt sig midt i Hardtwald uppföra ett jaktslott af trä, vid hvilket sedan staden småningom växte upp efter en af nämnde markgrefve uppgjord plan. I K. firades 20 sept. 1881 förmälningen mellan Sveriges och Norges kronprins, Gustaf, och prinsessan Viktoria af Baden. (J. F. N.)

Karlssagan, romantisk diktcykel från medeltiden. Se Karolingiska sagokretsen.

Karlsschule (”Karlsskolan”), en ryktbar lärooch uppfostringsanstalt i Stuttgart, grundlades 1770 af hertig Karl Eugen af Württemberg och upphöjdes 1781 till universitet med sex fakulteter, en juridisk, en medicinsk, en filosofisk, en militärisk och en ekonomisk samt en för de fria konsterna, men upphäfdes 1794 plötsligt af hertig Ludvig Eugen. Bland sina lärjungar räknade anstalten Schiller (1773—80), Cuvier, Dannecker m. fl. sedermera ryktbara personer. Se arbeten om skolan af Wagner (3 bd, 1856—58), Klaiber (1873) och Hauber (1898).

Karlsson, Karl Gustaf, riksdagsman, f. 5 april 1856 i Göteborg, blef tidigt faderlös och intogs vid 8 års ålder på Göteborgs stads barnhus, som han sexton år gammal lämnade för att egna sig åt handelsyrket. 1890 grundade han firman Parck & C:o. Han blef stadsfullmäktig 1894 och är sedan 1897 riksdagsman för Göteborg i Andra kammaren och har därunder tillhört folkpartiet och 1900 liberala samlingspartiet, af hvars förtroenderåd han är led. fr. o. m. 1906. K., som är frihandlare, har sedan 1903 tillhört bevillningsutskottet (vice ordf. sedan 1908) och har därvid gjort sig bemärkt för sina grundliga och sakrika inlägg. Hans motion 1900 ang. handelsflottans pensionsanstalt i syfte att åstadkomma en rationell pensionering af sjöfolk föranledde en riksdagsskrifvelse och tillsättande af en k. kommitté. Äfven en af honom 1902 väckt motion åsyftande sockerbeskattningens omläggning från råvaru-

Ord. som saknas under K, torde sökas under C.

beskattning till konsumtionsskatt vann riksdagens bifall och föranledde tillsättande af en k. kommitté, af hvilken K. blef led. Kommittén förordade en blandad råvaru- och fabrikatsskatt, men K. M:t anslöt sig i sitt förslag till 1905 års riksdag till K:s och två andra kommitténledamöters reservation om ren konsumtionsskatt, hvilket ock blef riksdagens beslut. K. har därjämte varit den förste motionären (1904) om lagstadgad butikstängningstid. Motionen, som förnyades 1905 och 1906, bifölls af riksdagen 1906 och har sedermera föranledt lagstiftning i ämnet. K. blef 1906 statens förlikningsman i arbetstvister i västra distriktet, och han har bidragit till biläggande af många arbetstvister och medverkade bl. a. i förlikningskommissionen ang. 1909 års stora arbetskonflikter. T—s.

Karlsson, Karl Henrik, historiker, f. 18 nov. 1856 å Råby, Dingtuna socken, Västmanland, d. 25 maj 1909 i Stockholm, blef 1875 student, 1880 filos. kandidat och 1889 licentiat i Uppsala, där han 1890 promoverades till filos. doktor på afh. *Den svenske konungens domsrätt under medeltiden* I. (belönt med Geijerska priset). K., som 1885 börjat tjänstgöra i K. biblioteket och 1888 i Riksarkivet, utnämndes 1894 till amanuens i biblioteket och vistades 1894—1900 med offentligt understöd i Rom, där han, företrädesvis i Vatikanska arkivet, verkställde forskning efter och afskrifter af handlingar rör. Sveriges medeltidshistoria (jfr därom hans redogörelse *Forskningar i Vatikanens arkiv*, i "Meddel. fr. sv. Riksarkivet", XXV). K. gjorde äfven förarbeten till Svenskt Diplomatarium efter 1351 och utgaf 1903—04 två supplementhäften till "Svenskt Diplomatarium fr. o. m. 1401" (för åren 1401—07). Dessutom har han utgifvit åtskilliga medeltidshandlingar, såsom "Handlingar rörande dominikanerprovinsen Dacia" ("Hist. handl.", del 18), "Uplands lagmansdombok 1490—1494" (i "Sv. fornskriftssällsk:s saml.", 132, 1907), "Arfstvisten emellan Erik Eriksson (Gyllenstierna) och Ture Turesson (Bielke)" (i "Sv. fornskriftssällsk:s saml.", 134, 1908) och "Släkten Tre Rosors godsarkiv" (i "Västergötlands fornminnesför:s tidskr.", s. å.). K. var en synnerligen framstående och samvetsgrann forskare i svensk medeltidsgenealogi. Som förarbeten till ett stort anlagdt verk om medeltida svenska frälsesätter, från hvars utförande döden bortryckte honom, författade han en mängd genealogiska uppsatser, bl. a. i "Hist. tidskr.", 1885—86 (*Strödda genealogiska anteckningar*), i "Sv. autografsällskapets tidskr.", 1886—92, och i "Personhist. tidskr." (*Genealogiska anteckningar*, 1905—09), hvarjämte han lämnade andra värdefulla genealogiska och medeltidshistoriska bidrag, särskildt till "Hist. tidskr." och Nordisk familjebok (ett stort antal artiklar). Jfr minnesord öfver K. som genealog af C. M. Stenbock i "Personhist. tidskr." 1909 med bibliografi öfver hans skrifter. V. S—g.

Karlstad, stapelstad i Värmlands län, säte för landshöfdingen öfver detta län och biskopen öfver Karlstads stift, är vackert beläget vid Klarälfvens utlopp i Vänern. Stadens hela areal är 2,260 har. Vid 1908 års slut var de bebyggda tomternas antal 465, icke reglerade tomter i förstadsområdena oberäknade. Sammanlagda taxeringsvärdet å fastigheter var s. å. 35,727,500 kr., hvaraf å fastigheter, för hvilka bevillning icke utgår, 4,149,600 kr. och å jordbrukfastigheter 1,141,800 kr., hvaraf å fastigheter, för hvilka bevillning icke utgår, 9,800 kr. Stadens jord är satt till 5,38 mtl. Efter sjuårig rättegång återvann staden 1908 från ett 130-tal innehafvare värdefull s. k. donationsjord belägen i förstäderna och närmast intill stadens planlagda område. Vid 1908 års slut uppgingo stadens bokförda tillgångar till 6,926,143 kr., dess skulder till 4,611,123 kr. (hvaraf fonderade lån 4,173,004 kr.). För kommunala behof samt kyrka och skola uttaxerades 1907 kr. 5,80 pr bevillningskrona. Folkmängden var vid 1909 års slut 16,762 pers. och hade nästan fördubblats sedan 1889 (8,601 inv.). Staden har vatten- och kloakledningar, gas- och elektricitetsverk. Af offentliga byggnader märkes domkyrkan (fig. 3; uppf. 1724—30, af Kr. Haller, se denne), i form af ett grekiskt kors, i det inre af mäktig verkan genom sina djärft utförda hvalf (tornbetäckningen, efter ritning af J. E. Carlberg, blef färdig först 1758), vidare rådhuset (fig. 4), biskopsgården (från midten af 1600-talet), allmänna läroverket (fig. 5; uppf. 1869, arkitekt: Langlet) med "gamla skolan" (gymnasium, troligen ett verk af Haller, invigdt 1759, numera lokal för Värmlands museum; fig. 6), folkskolan å Herrhagen, badhuset, saluhallen, telegrafbyggnaden (1910) och länslasarettet. Bland öfriga byggnader framstå frimurarlogens och Värmlandsbankens hus. Stadshotellet har en åt Klarälfven vettande präktig terrass och trädgård för servering. En (af Kr. Eriksson 1908 modellerad) staty af Karl IX skall resas i K.

Fig. 1. Karlstads vapen.

Summan af ankomna och afgångna fartyg 1907 var 3,079 om 296,912 ton, för hvilka i hamnafgifter erlades 12,255 kr. Stadens egen handelsflotta bestod samtidigt af 4 segelfartyg om 276 ton och 8 ångfartyg om 2,047 ton. Antalet handlande var 1908 281 med 105 biträden och en till 866,426 kr. uppskattad inkomst af handelsrörelse, handtverkarna voro 1907 651 med 112 arbetare och en för bevillning uppskattad inkomst af handtverksdrift af omkr. 650,000 kr. samt fabrikerna 68 med 1,938 arbetare och ett tillverkningsvärde af 8,77 mill. kr. Största tillverkningsvärdet hade 3 mek. verkstäder (2,3 mill. kr.), 3 sågverk och hyflerier (1,67 mill. kr.), 1 glasbruk och glassliperi (350,000 kr.) samt 1 jutespinneri och väfveri (325,000 kr.).

Genom K. går Nordvästra stambanan (Laxå—Charlottenberg) och staden står genom smalspårig järnväg i förbindelse med Munkfors. God hamn,

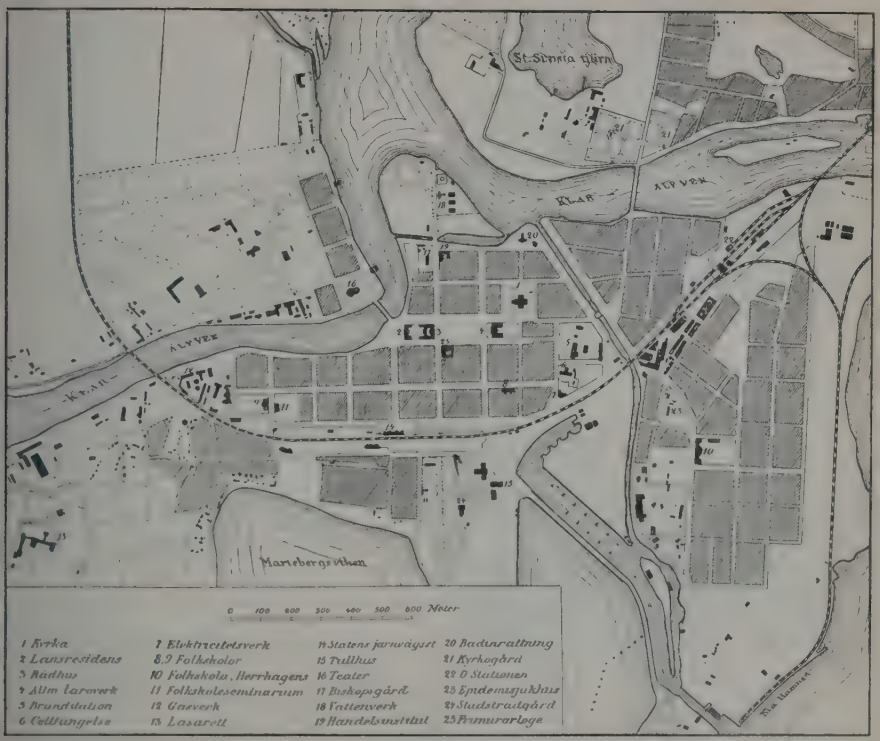

Fig. 2. Situationsplan af Karlstad.

den yttre nyanlagda 3 m. under lågvatten. Kreditanstalter äro Värmlands enskilda banks huvudkontor, Karlstads sparbank samt afdelningskontor af Riksbanken (sedan 1890), Kristinehamns enskilda bank, Sydsvenska kreditaktiebolaget, Värmlands hypoteksförening, Värmlands stadshypoteksförening

Fig. 3. Domkyrkan i Karlstad.

Fig. 4. Rådhuset

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

samt Ränte- och kapitalförsäkringsanstalten. Undervisningsanstalter äro: högre allmänt läroverk, folkskollärarseminarium, småskollärarinneseminarium,

Fig. 5. Allmänna läroverket.

Värmlands idiotskola, elementarläroverk för flickor, teknisk afton- och söndagsskola, hushållningssällskapets väfskola, husmoderskola, Karlstads handels-

Fig. 6. Gamla gymnasium (nu Värmlands museum).

institut och praktiska skola. Från tryckerier i staden utgifvas ”Karlstadstidningen”, ”Nya Värmlandstidningen”, ”Värmlands dagblad”, samtliga 3 ggr i veckan. I ecklesiastikt hänseende bildar staden med K. landsförsamling, som saknar egen kyrka, ett regalt pastorat tillhörande Kils kontrakt; kyrkoherden är tillika stiftets domprost. För riksdagsmannaval till Andra kammaren utgör staden egen valkrets och skall vid tillämpning af de proportionella valen tillhöra Värmlands östra valkrets (Färnebo, Ölme, Visnums, Väse, Nyeds, Kils och Karlstads härad samt städerna Karlstad, Kristinehamn och Filipstad). Till K. är förlagt Värmlands regemente, för hvilket kaserner (1910) hålla på att uppföras.

Den plats, där K. nu ligger, hette under medeltiden Thingvalla och var landskapets förnämsta ort. Där hölls den i lag stadgade vapensynen med frälset, och där stod landstinget alla år å Petrus' och Paulus' dag, 29 juni, då där äfven var marknad, hvilken med någon förändring efter nya stilen fortfarit till senare tid under namnet Pärsmässan. Platsen förvandlades till stad af hertig Karl (sedermera Karl IX) och fick namn efter honom. Privilegierna utfärdades 5 mars 1584. Hertigen skänkte den nya staden jord samt tillgodosåg dess liksom öfver hufvud hela Värmlands bästa, och hans namn är därför mer än något annat införlifvadt med stadens historia. Han uppförde för sin räkning en byggnad af trä på den höjd, där nu domkyrkan står; den kallades omväxlande Karlsborg och Karlberg samt var försvunnen åtminstone i början af 1700-talet. Flera gånger under 1600-talet och äfven under 1700-talet väcktes fråga om och framställdes förslag till K:s befästande. Staden tillväxte småningom och blef medelpunkten för hela Värmlands handel, men härjades flera gånger af eldsvådor, såsom 1719 och 1752 samt 2 juli 1865, då efter branden kvarstodo endast domkyrkan, skolhuset, lasarettet, länsfängelset, biskopshuset och hypoteksföreningens hus samt den östligaste delen af den lilla stadsdelen v. om älfgrenen. Staden har sedan dess utvidgats och reglerats med väl breda, men trädplanterade gator, den kan anses för en af Sveriges mest välbyggda städer. I K. höllos 31 aug.—23 sept. 1905 (med afbrott 7—12 sept.) underhandlingar mellan svenska och norska fullmäktige rör. unionens upplösning. Lbd.

Karlstad, benämning på Karl X:s läger på Själland vid Bröndshöj (se d. o.).

Karlstadkommittén, *statsr.*, en under den svensk-norska unionens tid i Riksakten föreskrifven, aldrig i praktiken anlitad delegationsform för att i vissa fall undanröja skiljaktigheter mellan de båda för-

Fig. 7. Karlstad i slutet af 1600-talet, efter Sueciæ-verket. (Den å bilden synliga kyrkan nedbrann 1719.)

enade rikenas representationer. Bestämmelserna därom funnos i Riksaktens §§ 3, 8 och 11. Hvardera representationen skulle utse 36 deputerade, och de sålunda utsedde 72 skulle sammanträda i Karlstad (däraf namnet), hvarvid ängsligt noggranna bestämmelser för likställighetens iakttagande voro föreskrifna. De viktigaste ärenden, som voro förbehållna Karlstadkommittén, där vid samfällda omröstningar den förseglade sedeln skulle fälla utslaget, rörde sli-

tande af meningsskiljaktighet mellan representationerna rörande val af konung, tronföljare eller förmyndare. V. S—g.

Karlstad—Munkfors järnväg (sign. K. M. J.), tillhörig Karlstad—Munkfors järnvägsaktiebolag, smalspårig (0,891 m.), 60,4 km. lång, är belägen inom Värmlands län och utgöres dels af den af Nordmark—Klarälfvens järnväg trafikerade hufvudlinjen (58,9 km.) från Karlstad Östra station vid Nordvästra stambanan öfver Deje station vid Bergslagernas järnvägar till Munkfors, ändpunkten för Nordmark—Klarälfvens järnväg, dels af den för enbart godstrafik upplåtna och af statens järnvägar sedan 1 nov. 1908 trafikerade linjen Karlstad Östra—Karlstad Hamn (1,5 km.). Vid Forshaga och Deje går järnvägen öfver Klarälfven. Genom användande af s. k. öfverföringsvagnar, på hvilka normalspåriga vagnar lastas, eger vagnsamtrafik med normalspåriga järnvägar rum. Sträckan Deje—Munkfors öppnades för trafik 1 okt. 1903 och sträckan Karlstad Östra—Deje 1 mars 1904. Vid 1908 års slut utgjorde bokförda byggnadskostnaden 4,314,943 kr., aktiekapitalet 1,550,000 kr. och reservfonden 4,040 kr. Järnvägsbolagets styrelse har sitt säte i Karlstad. A. d'A

Karlstads härad, i Värmlands län, ingår i Mellansysslets domsaga och fögderi samt omfattar socknarna Karlstads landsförsamling, Gräfva (med Forshaga kapell) och Hammarö. 27,464 har. 10,598 inv. (1909).

Karlstads järnvatten. Se Karlstadvatten.

Karlstads landsförsamling, i Värmlands län, Karlstads härad. 5,234 har. 1,175 inv. (1909). Annex till Karlstads stad, Kils kontrakt.

Karlstads län. Se Värmland.

Karlstads revir, tillhörande Bergslags öfverjägmästaredistrikt, omfattar Nyeds, Väse, Ölme, Visnums, Karlstads, Grums, Kils och Fryksdals härad af Värmlands län och innehåller (1905) 82 allmänna skogar om sammanlagdt 28,991 har, hvaraf 9 kronoparker med en areal af tills. 14,746 har. Det är indeladt i 4 bevakningstrakter. M—g.

Karlstads stift upprättades 1646 som en superintendentia genom förflyttande af Mariestads superintendentia till Karlstad och omfattade Värmland samt två härad, Vadsbo och Valla, af Västergötland, hvilka härad 1658 åter förenades med Skara biskopsstift mot vederlag af Dalsland, som då kom under Karlstads superintendentia, äfvensom af en del (Norrviken) af Bohus län, hvilken dock 1693 förenades med Göteborgs superintendentia. Sin förste biskop fick Karlstads stift 1772. Efter nämnda och några små, här ej nämnvärda gränsregleringar omfattar stiftet för närvarande hela Värmlands län, af Älfsborgs län Dalsland och af Örebro län Karlskoga bergslag samt en del af Nysunds socken. Kontrakten äro 12: Kils, Älfdals, Nyeds, Fryksdals, Jösse, Gillbergs, Nors (alla hörande helt och hållet till Värmlands län), Visnums (hörande dels till Värmlands, dels till Örebro län), Nordmarks (Värmlands län och 2 socknar af Älfsborgs län), samt af Älfsborgs län: Norra Dals, Södra Dals och Västra Dals kontrakt. Pastoraten äro 62, hvarjämte till stiftet hör en församling, som är annex till pastorat i Skara stift; hela antalet församlingar, inräknadt ofvannämnda socken-del, är 141, hvaraf 4 stadsförsamlingar. Af de 62 pastoraten äro 2 prebenden (1 till biskopen och 1 till en lektor), 21 regala och 39 konsistoriella. Stiftets areal är 24,413 kvkm., och folkmängden uppgick vid 1909 års slut till 347,454 personer, af hvilka kommo på Värmlands län 259,235, Älfsborgs län 69,121 och Örebro län 19,098. K. S.

Karlstadt. 1. Stad i bajerska reg.-omr. Unterfranken, vid Main. 3,089 inv. (1905). Frukt-, vin- och humleodling. Stor cementfabrik. K. är reformatorn A. Bodensteins (Karlstadts) födelseort. — 2. (Ung. *Károlyváros*, kroat. *Karlovac*) Stad i Kroatien-Slavonien, komitatet Agram, vid Saves biflod Kulpa. 7,396 inv. (1900). K. består af den inre staden, fästningen (som består af 6 bastionerade fronter, men synes vara ämnad att slopas) och en förstad samt är säte för en grekisk-orientalisk ärkebiskop. Tillverkning af likör (*rosoglio*). — 3. Se Karlsburg 2. (J. F. N.)

Karlstadt, Andreas Bodenstein von, tysk reformationsteolog, en af sin tids märkligaste personligheter, f. omkr. 1480 i Karlstadt, ej långt från Würzburg, d. 1551 i Basel. Efter att ha studerat i Erfurt och Köln kom K. till Wittenberg, där hans filosofiska lärarverksamhet snart förskaffade honom stort anseende. Han erhöll där 1508 en kyrklig tjänst och blef 1510 teol. doktor; 1515 gjorde han en studieresa till Rom, där han förvärfvade juridisk doktorsgrad. K. trädde nu i opposition mot den förr af honom hyllade skolastiska teologien, hvilken han bekämpade på den augustinska nådeslärans grundval. Hans offentliga disputation med Eck i Leipzig bidrog till att ytterligare klargöra för honom hans åskådnings oförenlighet med den gamla kyrkoläran; och sedan han 1520 blifvit bannlyst på samma gång som Luther, blef brytningen med Rom fullständig. Efter en tids reformatorisk verksamhet i Danmark återvände K. under Luthers Wartburgstid till Wittenberg och tog där ledningen af den reformatoriska rörelsen. Han genomförde då med rådets bifall en del kyrkliga reformer, nattvardens utdelande under bröd och vin, afskaffandet af hostians upplyftande o. s. v.; därjämte angrep han häftigt kyrkobildernas bruk, på den grund, att de lätt föranledde återfall i katolska tankegångar. K:s kyrkoreformer stötte emellertid på motstånd, bl. a. hos Fredrik den vise, och sedan oroligheter utbrutit i Wittenberg och Luther 1522 återkommit, afskaffades K:s reformer. Han miste nu allt inflytande i staden och egnade sig åt skriftställarverksamhet samt sedan midten af 1523 åt prästerlig tjänst i Orlamünde. Där fortsatte han sin i puritansk riktning gående kyrkoreformatoriska verksamhet, dock utan att gå så långt som den bekante Thomas Münzer, hvilken af K. manades till ett mera återhållsamt tillvägagångssätt. Sedan K. emellertid brutit med Wittenberg och Luther förgäfves sökt hejda de i Orlamünde utbrutna oroligheterna, blef K. i sept. 1524 utvisad från landet. 1525 skref Luther sin mot K. och "svärmeandarna" riktade skrift "Wider die himmlischen propheten", på hvilken K. svarade med *Anzeig etlicher hauptartikel christlicher lehre*, den för K:s åskådning mest belysande bland hans många publikationer. Denna period af K:s lif var rik på svårigheter och umbäranden. Han fick visserligen genom Luthers förmedling 1526 tillstånd att återvända till Sachsen, men tvangs ånyo 1528 att begifva sig bort. Efter växlande öden kom han 1530 till Zwingli i Schweiz och blef 1534 predikant och professor i Basel. K. och hans ställning till Luther ha blifvit myc-

ket olika bedömda. Medan fordom domen öfver K. vanligen föll hårdt och man i honom såg framför allt en orostiftare, ej fri från orena motiv, har man på somliga håll (i synnerhet Barge i sin utförliga biografi af K., 1905 ff.) i senare tider i K. velat se föregångaren till en nyare tids innerligare personlighetsreligion och i Luthers beteende en opportunistisk köpslagan med det kyrkligt bestående. Nu är det visserligen utan tvifvel fullt i sin ordning, att K. och de mystiska riktningarna under reformationstiden inför en rättvisare granskning blifvit högre uppskattade än förr, men principiellt sedt representerar dock Luther — trots alla misstolkningar af K., som möta i hans polemik, och oaktadt hans argumentering stundom rör sig med katoliserande förutsättningar — en djupare och därför i grunden också friare ståndpunkt, framför allt på grund däraf, att Luthers centrala intresse icke blott, såsom hos K., är hänvisningen till den subjektiva erfarenheten, utan dennas, det egna personlighetslifvets, omedelbara sammanbindande med Guds uppenbarelsehistoria i Jesus Kristus. G. A—n.

Karlstadvatten (Karlstads järnvatten), ett af Sveriges starkaste järnkarbonatvatten. Vid en 1875 företagen borrning efter dricksvatten vid den omedelbart utanför Karlstad, mellan Klarälfven och sjön Stora Sundstatjärn belägna egendomen Herrgården, påträffades först detta vatten af ingenjören Alfr. Dahlgren. Vid i grannskapet företagna borrningar fann man på flera ställen järnhaltigt vatten, och särskildt vattnet från "Kaijsers brunn" sökte en tid konkurrera med vattnet från Dahlgrens brunnar. Den förra nedlades dock för några år sedan, enär Klarälfven inkräktade på den mark, där brunnen var belägen, och allt Karlstads järnvatten tages nu från "Dahlgrens brunn n:o 3". I likhet med hvad fallet är med många andra svenska järnkällor, har järnhalten hos Karlstadvattnet växlat under olika perioder. 1875—81 undersöktes vattnet 5 gånger af Almén, som fann dess järnhalt i kontinuerligt stigande från 6,7 till 12,5, 1888 fann Sondén 14,7 och 1897 ända till 16, medan Jolin 1902 fann endast 7,7 (allt delar ferrokarbonat på 100,000 delar vatten), alltså mindre än hälften af hvad den var 5 år förut, men ungefär densamma som den var ännu 21 år tidigare. — Under den första tiden efter upptäckten af Karlstadvattnet anordnades i Karlstad en brunns- och badinrättning, vid hvilken detsamma användes, men denna har längesedan nedlagts, och numera försändes vattnet som kolsyradt. Försäljningen har de senare åren utgjort 12,000—20,000 flaskor årligen, af hvilka ungefär 30 proc. gått till utlandet (Danmark). S. J—n.

Karlsteen [-sten], Arvid, medaljör, f. 16 mars 1647 på Getskogen (Karlskoga socken, Värmland), d. 8 maj 1718, blef, till följd af bekantskap med myntmästaren Isak Kock, satt i lära hos "isersnidaren" (stämpelskäraren) And. Planting i Avesta. Han kom snart till Stockholm, fick där arbeta på myntet och erhöll af sin gynnare understöd till en utländsk resa 1668. K. studerade i Paris för Jean Varin och begaf sig sedan öfver till England, där han i fransmannen Roettiers erhöll en framstående lärare. Redan då utförde han så vackra arbeten för polska och brandenburgska hofven, att han erhöll anbud om anställning från båda hållen, hvilka anbud han dock afslog. Hemkallad till Karl XI:s kröning 1672, väckte han genast uppmärksamhet genom sina medaljer, oaktadt han hade en ganska framstående medtäflare i tysken Anton Meybusch. Mot denne begynte nu hans förste gynnares broder, assessor Abr. Cronström, stödd på ett k. privilegium på medaljslagning, en ihärdig förföljelse, i hvilken K. ej synes ha tagit någon del, men hvars slutföljd blef, att Meybusch lämnade landet och K. 1681 blef k. medaljör vid myntet. Hans rykte var så i stigande, att han med k. tillstånd ofta reste utrikes för att fullgöra beställningar; han antog dock aldrig något af de lockande anbud, som gjordes honom att träda i främmande tjänst. Såväl för denna trohet mot fäderneslandet som för sin framstående skicklighet samt emedan han var den förste svensk, som idkat sin konst och undervisat däri, upphöjdes K. 1692 i adligt stånd, hvarvid han bibehöll sitt förra namn. Med ovanlig flit utförde han nästan alla i Sverige slagna medaljer, från 1681 till sin död. Deras antal uppgår till inemot 100, af hvilka en stor del slagits öfver k. personer eller offentliga tilldragelser. Han var dessutom mycket anlitad som sigillgravör. Alla hans arbeten utmärkas genom likhet i de afbildade personernas anletsdrag, rikedom i anordningen och mjukhet i grafstickeln. Å andra sidan har man anmärkt, att hans teckning ej alltid visar full säkerhet och att han hade svårt att utföra de så ofta brukliga allegoriska figurerna å frånsidan, allt följder af en försummad konstunderbyggnad. Man berättar, att han brukade anmoda Keder, som uppgjorde förslag till medaljerna, att ej anbringa några svårare figurer på reverserna. Emellertid kan man ej frånkänna hans bättre verk en stålthet och en konstnärlig hållning, hvilka förträffligt motsvara de lysande uppgifter, som förelades honom. I början är stilen mera fransk och elegant, med åren erhåller den en kärfvare, men ock mera monumental hållning. Ända till sitt sista var K. verksam, ehuru mot slutet biträdd af lärjungar. Hans efterlämnade dyrbara samling af medaljer och konstföremål bortspelades på lotteri i maj 1719 (ej 1718), fördelad i 400 vinster. — Bland K:s lärjungar böra nämnas Raimund Faltz, Karl Gustaf Hartman och Bengt Westman. Det blef emellertid ingen af dem förunnadt att fortsätta mästarens verksamhet; det var Hedlinger, som upptog densamma och som skapade den svenska medaljkonstens mest lysande tidehvarf. Se O. Levertin, "Svensk och fransk medaljkonst under 1600-talet" (i "Nordisk tidskr." 1903). —rn.*

A. Karlsteen. Efter en medalj.

Karlstein [-stajn], borg i Böhmen, 20 km. s. v. från Prag, på en brant kalkklippa 72 m. öfver floden Beraun. Denna den märkligaste af alla Böhmens borgar byggdes 1348—56 af Karl IV i ändamål att blifva Böhmens kronfäste och förvaringsort för riksklenoderna och statsarkivet samt smyckades med en mängd konstskatter och målningar. Borgen belägrades under husitkrigen flera gånger, men vardt aldrig intagen eller förstörd. Under århundradenas lopp

led den dock af tidens inverkan, men restaurerades flera gånger, senast 1888—97. Den tillhör nu adliga damstiftet i Prag. Se fig. i art. Borg. (J. F. N.)

Karlsten. 1. Förutvarande fästning, belägen å den s. k. Marstrandsön i södra bohuslänska skärgården på berget strax v. om staden Marstrand.

Karlstens fästning i nutiden, sedd från v.

Huruvida någon befästning å den plats, där K. nu ligger, funnits före 1658, då Bohuslän blef svenskt, är ovisst och knappast troligt. Nämnda år befallde Wärnschiöldh uppgöra realdessein till Marstrands befästande, men under tiden skulle några provisoriska verk anläggas. I hast byggdes nu bl. a. en träskans, Wahlen skans, högst uppe på berget ofvanför staden "vidh stora väderqvarnen", och norrmännens anfall hösten 1659 kunde sedan lätt tillbakaslås. 1666 började i st. f. träskansen, som "slagit sig", uppföras en rombisk redutt eller tornbyggnad med 4 små raveliner. 1671—73 påbyggdes tornet, som då kallades K., en våning och försågs med takbatteri. 23 juli 1677 måste skansen uppgifvas åt Gyldenlöve. 1681 började uppförandet af en stor tornbyggnad, efter kommendanten Frölichs dessein, men i öfrigt arbetades efter en af Dahlbergh uppgjord, i hufvudsak 1685 godkänd ritning, och redan 1689 var själfva fästningen i det närmaste färdig och utgjordes då af en reduttformig murad donjon med sprängd graf samt ett fiera våningar högt rundt torn, som omfattade det förutvarande fyrkantiga. Sedermera utfördes kaponjärer, utanverk och logementer enligt Frölichs dessein, och äfven dessa arbeten voro tämligen färdiga och fästningen i öfrigt väl försedd, då Tordenskjold 10 juli (g. st.) 1719 anföll Marstrand. Sedan han utan svårighet intagit staden, men föga syntes kunna uträtta med beskjutningen af K., utspred han rykten om stora förstärkningars anländande och skrämde kommendanten Danckwardt (se d. o. 2) att kapitulera 15 juli. Sedan K. efter freden återlämnats 12 nov. 1720, reparerades de föga skadade fästningsverken. 1770 års sekreta utskott beslöt fasta batteriståndS anordnande ofvanpå logementens tak. 1779 gillades v. Arbins förslag att ändra K:s torn så, att det kunde tjäna som fyrbåk, hvarjämte fästningen nu skulle sättas i fullt försvarsstånd, hvilket utfördes 1780—83. Efter ett af Meijer uppgjordt, 1834 fastställdt förslag till K:s förstärkande företogos arbeten till 1851, då fästningen var färdig enligt den 1840 något utvidgade planen. Sedan ångkraften tagits i bruk för sjöfarten och då krig med Danmark blifvit allmera osannolikt, hade emellertid K:s betydelse minskats, och 1878 års befästningskommitté föreslog därför, att garnisonen, 2 fästningsartillerikompanier ur Göta artilleriregemente, skulle förflyttas till Vaxholm och Karlsborg, men att fästningen, som fortfarande var i godt stånd, skulle framgent nödtorftigt underhållas. I följd häraf utmarscherade garnisonen 1 maj 1882, hvarefter fästningens flagg nedhalades. Bestyckningen fördes till Karlsborg. Fästningsverken underhållas sålunda allt fortfarande, och sedan hösten 1906 har en del af dess lokaler upplåtits till sjöförsvaret för begagnande af skeppsgossekåren i Marstrand, som 1907 började uppsättas. — Sedan äldre tid ha gröfre brottslingar förvarats å K., där äfven politiska fångar tidtals insatts. 1855 förflyttades då ännu kvarvarande "fästningsfångar" till Göteborg. — Jfr Fredriksborg 2, Gustafsborg 2, Hedvigsholmen och Marstrand. — 2. Stundom begagnadt namn på Karlshamns kastell (se d. o.). L. W:son M.

Karlstorp, socken i Jönköpings län, Östra härad. 11,532 har. 1,213 inv. (1909). K. bildar med Kråkshult ett konsist. pastorat i Växjö stift, Östra härads kontrakt.

Karlstrand, kronopark i Färila socken, Ljusdals härad, Gäfleborgs län, Norra Hälsinglands revir, f. d. kronoöfverloppsmark, omfattar 2,694 har med en beräknad årlig afverkning af 2,294 timmerträd. M—g.

Karlsudd, villasamhälle i Östra Ryds socken, Stockholms län, vid stora segelleden till Stockholm, anlagdt dels på den under Bogesund lydande landtungan K., dels på de till hemmanet Tenö hörande Stora och Lilla Styrmansholmen, till hvilka områden arrendeaktiebolaget K. medelst arrendekontrakt på 50 års tid (1900—1950) förvärfvat nyttjanderätten. Bolaget utarrenderar på högst 49 år villatomter, att af arrendatorn bebyggas, och eger bolaget, om det så önskar, tillösa sig de å det arrenderade området uppförda hus för ett pris, som, om ej annan öfverenskommelse träffas, motsvarar 60 proc. af husens värde. De hus, som bolaget ej vill lösa, skall egaren inom ett år efter arrendetidens slut bortföra. Sommaren 1910 hade ett 50-tal villor byggts. Wbg.

Karl Sunesson, jarl i Götaland, var son till en Sune Ivarsson och Estrid Agmundsdotter från Norge. (Denne Sune skall ha varit sonson till den Sigtrygg, hos hvilken Olof den helige gästade.) Eggad af den fördrifne norske konungen Magnus Blinde att göra ett infall i Norge, förlorade han slaget på Krokaskogen 1137. Som hans hustru nämnes Birgitta, en dotter till konung Harald Gille. K. H. K.*

Karlsvärd, förutvarande befästning på Enholmen utanför Slite på Gottland. 1650 inlämnade Wärnschiöldh en dessein till femhörnig bastionsskans med lågvall och murklädda grafvar på Enholmen, en dessein, som, efter några ändringar af honom själf, 1656 gillades af K. M:t. 1657 sattes de båda västra bastionerna i gång; men föga gjordes under de följande åren, och 1663 bestämde Karl XI, att be-

Ord, som saknas under K. torde sökas under C.

fästningen skulle nedläggas. 1710 förordnade emellertid Defensionskommissionen, att en skans skulle byggas vid Slite, och landshöfding Sparfelt uppgjorde nu en ritning, å hvilken han ”korrigerat” den gamla desseinen, samt lät 1711 påbörja arbetena på K., som Enholmens skans då kallades, och de 2 bastionerna med mellanliggande kurtin blefvo iståndsatta. Palmquist föreslog emellertid, att i stället för fullföljandet af ”fästningen” skulle ett par batterier och en redutt byggas, och redan 1712 voro batterierna samt épaulements för infanteri och kavalleri färdiga. 1719 ansåg också Palmquist, att K. ej borde fortsättas, utan i stället de under 1711—12 utförda verken bibehållas, och detta gillades s. å. af prins Fredrik. 1723 återupptogs dock tanken på fullföljandet af K., som då hade de 2 södra bastionerna i godt stånd, de nordvästra och östra bastionerna ofullbordade och den norra knappast påbörjad. Nu föreslogs lägre strandverk rundtom hela fästet. 1739 uppgjordes sedan ny ritning och likaså 1741, då 1723 års dessein lades till grund. Det egentliga fästet började nu fortsättas, hvarjämte en ravelin och en strandbastion påbörjades och 4 strandbatterier utfördes. Arbetena härmed pågingo till 1752, då ett af Cronstedt uppgjordt förslag till detacherade bastioner framför kurtinerna gillades. Sedermera föreslog Virgin strandlinjernas anläggande enligt ny plan samt 3 bombfritt hvälfda ”tours bastionnées”, men 1756 bestämdes, att K. skulle fullbordas enligt 1752 års beslut, och öfverste Wrede befalldes uppgöra förslag till strandverken, som dock ej finge göras stora eller dyrbara. Arbetena återupptogos 1764 och fortsattes sedan till 1770, då sekreta utskottet fann, att ”den s. k. fästningen” K., som börjats under Karl X:s tid, först detta år kunde blifva färdig så när som på strandbatterierna samt bombfria logement och förrådshus, till hvilka Virgin uppgjort desseiner, som af 1766 års sekreta utskott villkorligt tillstyrkts och nu borde utföras. 1773 befalldes emellertid v. Arbin att inkomma med ”förkortad” dessein till K:s försättande i försvarsstånd för minsta möjliga kostnad, och 1779 hade denne uppgjort dessein till strandbatterier med ”tours bastionnées”, hvarjämte ett annat vidlyftigare förslag med stor donjon m. m. samtidigt inlämnades. Något vidare arbete blef dock icke af, och 22 april 1788 fann K. M:t, att K., som fortfarande var ofullbordadt, hade olämplig plan och ej kunde skydda landet, hvarför fästningen nu utdömdes såsom varande onyttig, onödig och kostsam. Åt generalmajor Toll uppdrogs att ombestyra verkens sprängning och försvarsmedlens transporterande till andra orter. Militärbefälhafvaren på Gottland v. Hohenhausens 1834 framstälda begäran om en ingenjörofficer till hjälp för uppgörande af förslag till en murad befästning på rudera af K. ledde ej till något resultat. Se vidare Enholmens batterier. L. W:son M.

Karlsöarna, Stora och Lilla Karlsö, två höga, branta klippöar i Östersjön, belägna den förra 6,6 km., den senare 2,7 km. från Gottlands västra kust, 40 km. s. om Visby. Stora Karlsö uppgifves ha en areal af 235,5 har, Lilla Karlsö 139 har. Öarna, som räknas till Ejsta socken af Gottlands län, sakna andra invånare än fyrbetjäningen å Stora Karlsö och äro i det allra närmaste skoglösa, men ha ett förträffligt bete för de stora hjordar af halfvilda får, som tillhöra bönder på Gottland och som tillbringa både sommar och vinter på öarna. Äfven finnes där åtskilligt villebråd, såsom hare, säl och i synnerhet sjöfågel. 1880 bildades Karlsö jakt-

Strandparti på Lilla Karlsö, med klippan ”Turken”.

och djurskyddsförenings aktiebolag med ändamål att efter inköp af andelar i Stora Karlsö skydda djurlifvet därstädes samt äfven, i den mån vildstammen sådant medgifver, där under lämpliga tider anställa jakt. Sedan 1887 finnes på västra sidan af Stora Karlsö en blinkfyr med 3 tätt på hvarandra följande blinkar hvarje 1/2 minut, anbragt 55 m. ö. vattnet i ett 18 m. högt stentorn, och sedan 1889 7 m. lägre en klippfyr med hvitt, regelbundet klippsken. Om Karlsöarnas *grottor* i geologiskt hänseende se Grotta, sp. 372. I grottan Stora Förvar på Stora Karlsö har man vid anställda gräfningar 1889 och 1890—92 i myllan funnit fornsaker och djurben, som utvisa, att grottan varit bebodd under stenålderns senare skede af ett jägar- och fiskarfolk samt ännu under den yngre järnåldern utgjort boplats. Jfr K. J. Bergman, ”Gotländska skildringar och minnen” (1882; 2:a uppl. 1891).

Karl Teodor. 1. Hertig af *Bajern*. Se Karl, tyska furstar 3, sp. 1045. — 2. Kurfurste af *Pfalz-Bajern*. Se Karl, tyska furstar 9, sp. 1049.

Karluk. Se Kadiaköarna.

Karl Ulfsson. 1. K. U. till Tofta, en af 1300-talets främsta stormän, riddare och rikets råd, var son till riddaren och lagmannen i Tiohärad Ulf Åbjörnsson. Liksom sin fader förde han i vapnet en sparre. På 1350-talet nämnes han som häradshöfding i Trögd, hvilken befattning han behöll, äfven sedan han blifvit lagman i Uppland. (Som sådan omtalas han första gången 1360.) Då striden utbröt mellan konung Magnus och dennes son Erik, slöt han sig genast till den senare och nämnes äfven som dennes råd samt var en af hans kompromissarier, då de båda konungarna i början af 1357 uppdrogo åt hertig Albrekt af Mecklenburg och grefve Adolf af Holstein att vara skiljedomare dem emellan. Efter Eriks död var han med konung Magnus i Skåne sommaren 1360 och skall då ha deltagit i hertig Bengt Algotssons dödande. Sedermera deltog han i afslutandet af fördragen i Plön och Greifswald 1361, där stormännen förrädiskt öfverskredo sina instruktioner, och nämnes äfven bland dem, som inkallade konung Albrekt. Huruvida han dessförinnan verkligen blifvit drifven i landsflykt, är osäkert. Af

konung Albrekt erhöll han 1364 befälet på Stockholms slott och var hans marsk 1364—71. 1371 nämnes han äfven bland de rikets råd, till hvilka slotten skulle öfverlämnas. Som en af drotsen Bo Jonssons testamentsverkställare innehade han efter dennes död en tid Viborgs slott. Under Margaretas tid nämnes han visserligen ej så ofta som förut, men deltog dock i Nyköpings möte 1396 och i upprättandet af den s. k. unionsakten i Kalmar 1397. Han erhöll en mängd förläningar och innehade bl. a. en tid Dåvö i Västmanland, sedan Rönö gård i Östergötland med 2 härad. 1403 afstod han till drottning Margareta Köpings slott med Åkerbo härad samt städerna Arboga och Köping, endast förbehållande sig gården Barkarna. I sina yngre år var han bosatt på Tyfta på Alsnön i Uppland, till hvilket ställe han äfven ständigt skref sig, hvarför han också vanligen kallas herr Karl till Tyfta eller Tofta. Senare bodde han på Ekholmen, äfven beläget i Uppland. — Vid sin död, 1407, var han omkr. 90 år gammal. Af en samtidig författare erhöll han vitsordet att ha varit "en utmärkt riddare, af den ädlaste börd, lysande af rykte och dygd samt framstående genom mycken lärdom", hvarmed må jämföras Rimkrönikans ord: "han var den bäste boklärde man, som man då af svenskar fann, i sju bokliga konster och alla lagar". Med honom utdog den äldre Sparre-ätten. Hans son, Knut Karlsson, riddare och lagman i Södermanland, hade nämligen afliditet före honom. Hans dotter Margareta var moder åt konung Karl Knutsson och mormoder åt Sten Sture den äldre. — 2. K. U. till Ulfåsa, riddare och rikets råd, en son till riddaren och lagmannen i Närke Ulf Gudmarsson, förde, liksom sin fader, i vapnet ett lejon. Som lagman i Närke synes han omedelbart ha efterträdt sin fader. Sedermera nämnes han äfven som häradshöfding i Aska härad i Östergötland, där han hade sin sätesgård, Ulfåsa, till hvilket ställe han äfven skref sig. Ehuru han ej synes ha tagit en så verksam del i sin tids politiska oroligheter som sin namne herr Karl till Tofta, omtalas han likväl bland konung Eriks råd och var en af dem, som 1362 utsändes att fullborda trolofningen mellan konung Håkan och Elisabet af Holstein, samt deltog äfven uti konung Albrekts inkallande. I berättelserna om hans moder, den heliga Birgitta, framställes han som icke delande sina anhörigas religiösa allvar. Stadd på resa till Heliga landet, afled han i Neapel 1372, begråten, som det berättas, af drottning Johanna därstädes, hvilken skall ha blifvit intagen af hans manliga och hurtiga väsen. Enligt "Chronicon de genere sanctæ Birgittæ" var han tre gånger gift. Med hans son, riddaren Karl Karlsson, hvilken äfven var lagman i Närke, utdog denna ätt, som i fyra led gifvit Närke lagmän. — 3. K. U., vanligen kallad Junker Karl (se Folkungaätten, sp. 794), skildras af Rimkrönikan såsom en af Birger jarls farligaste motståndare. Men att dennas berättelse är öfverdrifven, synes framgå däraf, att han deltog i utfärdandet af den bekanta traktaten med Lybeck samt var Birger jarls dotter följaktig till Norge 1250 och äfven bevistade mötet vid Gullberghed 1253. Sedermera lämnade han Sverige och slöt sig till Svärdsriddarna, i hvilkas led han äfven stupade i slaget vid Durben i Kurland, 1260, hvarom rimkrönikan lämnat en poetiskt utsmyckad berättelse. Han är hjälten i A. Lindebergs historiska roman "Junker Karl" (1847) och i L. Dietrichsons dramatiska dikt "Karl Folkunge" (1874). 1—3. K. H. K.*

Karlö (fi. *Hailuoto*), sandig ö i Bottniska viken, utanför inloppet till Uleåborg, bildar ett konsistoriellt pastorat af 3:e kl., Brahestads kontrakt, Kuopio stift, af Salo härad och Uleå domsaga, Uleåborgs län, Finland. Areal 170 kvkm.; befolkningen, finsk, 2,399 pers. (1908). Utom känningsbåkar finnes på öns västra sida Marjaniemi fyr. Af denna socken upprättades 28 aug. 1652 ett friherreskap, Karlö, som gafs åt öfversten för ridderskapets och adelns i Estland rusttjänst, Berndt Taube. G. F. A. G. E.

Karm (isl. *karmr*, ég. ram, infattning). 1. Fsv. och äldre nsv., namn i Norden på alla slags täckta vagnar. — 2. Se Fönster, sp. 361 (med fig.).

Karma. Se Teosofi.

Karman. Se Hinduism 2.

Kármán [kā'rmän], József, ungersk romanförfattare, f. 1769, d. 1795, ville samla sitt lands spridda litterära krafter och göra Budapest till dess andliga medelpunkt. I sin tidskrift "Uránia" (1794—95) arbetade han för detta mål och publicerade där bl. a. sin lilla, af Rousseau och Goethes Werther påverkade roman *Fanni hagyományai* (Fannys efterlämnade papper, 1794), "den enda läsbara ungerska romanen från 1700-talet". K. B. W.

Karmänien, landskap i det forna Persien längs Persiska viken, v. om Gedrosien, bekant genom Alexanders indiska fälttåg. Det motsvaras af den nuv. persiska prov. Kirman (J. F. N.)

Karmansbo, bruksegendom i Västmanlands län, vid Hedströmmen och K. station vid Köping—Uttersbergs järnväg, bestående af masugn i Köpings stad, stångjärnsverk med 8 lancashirehärdar och vällugn samt 1 mumblingshammare, 3 släthamrar och valsverk m. m. i Västra Skedvi socken, Nyhammars smedja, Holms kvarn, såg och tegelbruk i Heds socken, allt taxeradt till 499,900 kr. (1909), samt omkr. 6,63738 mtl jordbruksfastigheter i Gunnilbo, Heds, Bro och Västra Skedvi socknar, utgörande omkr. 400 har åker och äng samt 7,500 har skog, taxerade till 754,900 kr. (1909). K. bruk, som uppges vara anlagdt 1611, har tillhört bl. a. öfverste Woltemat, bergmästaren Örnsköld, grosshandlarna Wretman och J. Schmidt, statsrådet K. J. af Nordin, grosshandelsfirman Schön & komp., grosshandl. J. G. Schwan och (sedan 1880) Karmansbo aktiebolag. Wbg.

Karmarsch, Karl, tysk teknolog, f. 1803 i Wien, d. 1879 i Hannover, mottog 1830 kallelse att upprätta en högre slöjdskola i Hannover och var sedermera till 1875, då han tog afsked, förste direktör för detta institut (sedan 1847 benämndt polyteknisk skola). K:s anseende som teknolog gjorde honom till självskrifven innehafvare af officiella uppdrag vid industriutställningar, äfven de stora internationella, och han insattes i kommissioner för uppgörande af ett gemensamt mått- och viktsystem för Tyskland (1861 och 1865) samt var från 1869 till sin död medlem af den för dessa ärenden inrättade Normal-eichungskommission i Berlin. Som författare i sitt fack gjorde han sig berömd i synnerhet genom *Grundriss der mechanischen technologie* (2 bd, 1837—41; 2:a, betydligt omarbetade, uppl. under titel *Handbuch der*

mechanischen technologie, 1851; 5:e uppl., bearb. af Hartig, 1875—76; ”Lärobok uti mekaniska teknologien”, d. 1, 1838—39, och ”Handbok i mekanisk teknologi”, bd 1, 1858—62). K. var medlem af svenska Vet. akad. (sedan 1863).

Karmat, Karmater. Se Islam, sp. 919.

Karmel (hebr., ”fruktträdgård”), ett från forntiden berömdt berg i norra delen af Palestina. Dess yta har formen af en triangel, hvars nordligaste spets når fram ända till Medelhafvet på en s. om Akkaviken utskjutande udde, och hvars ena vinkelben löper någorlunda parallellt med hafvet, medan det andra går i sydöstlig riktning, begränsande i s. v. den stora Jisreelsslätten, och hvars bas är dragen ung. från väster till öster. Basen är omkr. 12 km., vinkelbenen 10—15 km. långa; berget har en höjd af högst 552 m. ö. h., men dess fria läge och form i förening med dess många minnen fängsla åskådarens uppmärksamhet. K. är framför allt kändt genom profeten Elias' där utkämpade kamp med baalsprofeterna på konung Ahabs tid (1 Kon. 18), hvarför det ännu i dag utom sitt gamla namn äfven bär namnet *Djebel Mâr Eljâs* (”Eliasberget”). I motsats till många andra trakter i landet har K., särskildt på vissa ställen, icke obetydlig skog: ekar, myrtenträd, buxbom, vilda oliver och pinjer m. fl. Faunan består bl. a. af gaseller, rapphöns och rådjur. En mängd rester af gamla cisterner, vin- och olivpressar m. m. tyder därpå, att K. i forna tider varit odladt och bebyggdt; f. n. finnes där blott ett par byar, bebodda af druser. Berget, som består af kalksten, har flera naturliga grottor, som varit ett kärt tillhåll för flyktingar, profeter och munkar. Öfver en sådan grotta är det ståtliga karmelitklostret, på bergets

Karmelitklostret på Karmel.

nordligaste utsprång, uppfördt (se fig.). En detaljerad beskrifning öfver det nuv. K. med dess många minnesmärken har publicerats af E. v. Mülinen i ”Zeitschrift des deutschen Palästinavereins”, XXX—XXXI (1907—08). E. S—e.

Karmelitorden (lat. *Ordo fratrum beatæ virginis Mariæ de monte Carmelo*), en af tiggarordnarna, leder sitt ursprung från en af en viss Berthold, en korsfarare från Kalabrien, under senare hälften af 1100-talet på berget Karmel (se d. o.) grundad eremitkoloni och erhöll 1209 af patriarken Albert af Jerusalem sin äldsta regel. Enligt denna skulle bröderna bo i skilda celler, sysselsatta med bön och handarbete, lefva i armod, afhålla sig från köttföda samt iakttaga tystnad under en stor del af dagen. Dessa stadgar, som då ännu voro en eremitsammanslutnings och ej en tiggarordens, vunno 1226 påflig stadfästelse. På grund af de oroliga förhållandena i Heliga landet öfverflyttade karmeliterna 1238 till Cypern och Sicilien; 1240 och 1244 finna vi dem i England och Frankrike, och 1245 hölls deras första generalkapitel. Med öfverflyttningen till Västerlandet följde en omläggning af ordens hela organisation. Den inrangerades bland tiggarordnarna (1245), och erforderliga förändringar och förmildringar i ordensstadgarna vidtogos. Den gamla bruna dräkten utbyttes allmänt emot en svart, som mera påminde om dominikanernas, hvartill dock kom ett grått skapular, bestående af två öfver axlarna hopfästa tygstycken, som buros på bröst och rygg (se fig. 1). Enligt legenden ledde detta plagg sitt ursprung från jungfru Maria, som personligen öfverlämnat detsamma till ordensgeneralen Stock med löfte, att den, som i döden vore iklädd densamma, icke skulle smaka den eviga elden. Dessa förespeglingar bidrogo i ej ringa mån till karmeliternas framgångar, men uppammade också inom orden ett enastående öfvermod. Den alltmera slappnande klostertukten framkallade äfven hos karmeliterna upprepade reformförsök, som gåfvo

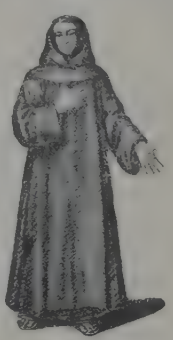

Fig. 1. Barfotakarmelitmunk.

Fig. 2. Barfotakarmelitnunna.

upphof till olika kongregationer. Så fanns redan på 1400-talet inom karmelitorden en motsats mellan observanter och konventualer, och på 1420-talet uppstod den stränga mantuanska reformkongregationen. Den viktigaste är dock den af den heliga Teresia under 1500-talets senare hälft grundade kongregationen af barfotakarmeliter, som omkr. 1600 delades i två med hvar sin general. Bekanta äro karmeliternas litterära fejder särskildt med jesuiterna rörande den legendbildning, som uppvuxit kring ordens äldsta historia. Striden måste slutligen afblåsas genom ett påfligt maktspråk (1698). Under revolutionens stormtid led orden mycket; ännu finnas dock kvar 17 provinser med 86 kloster af de fotbeklädde karmeliterna samt 15 med omkr. 140 kloster af de barfota. En kvinnlig gren af orden (jfr fig. 2) stiftades 1452 af ordensgeneralen Soreth; 1476 kommo därtill af påfven Sixtus IV instiftade tertiarier. I Landskrona och Örebro funnos karmelitkloster. Se Heimbucher, ”Die orden und kongregationen der katholischen kirche”, bd 2 (2:a uppl. 1907). T. H—r.

Karmin (af arab. *kermes*, en liten mask, den röda sköldlusen *Coccus Ilicis*, besläktad med kosenill), *kem.*, ett rödt färgämne, som erhålles genom ut-

kokning af koschenill med alunlösning. Det utgöres af karminsyra, af ännu outredd sammansättning, med smärre mängder lerjord och kalk, samt nyttjas till färgning af papper och konditorivaror, som vattenfärg o. s. v. — Om indigokarmin se d. o. P. T. C.*

Karminativa medel (af lat. *carminare*, eg. karda ull, rensa), *med.* Se Carminativa.

Karmindomherren, *zool.* Se Domherresläktet, sp. 661.

Karminsyra, *kem.*, det färgande ämnet i koschenill (*Coccus cacti*), är i rent tillstånd sammansatt enligt formeln $C_{22}H_{22}O_{12}$ och bildar ett purpurbrunt, efter sönderrifning praktfullt rödt ämne, som vid kokning med syror sönderdelas i socker och karminrödt, $C_{11}H_{12}O_7$, hvarför karminsyran hör till glykosidernas grupp. P. T. C.*

Karmosin (ty. *karmesin*, fr. *cramoisi*, af arab. *kermes*; se Karmin), ett slags mörkröd färg, som beredes af koschenill. — Karmosinlack, detsamma som florentinlack (se d. o.). (H. E.)

Karmosinormen, *zool.* Se Elaps.

Karmsund. Se Karmö.

Karmsvärd, *bygnk.* Se Dörne.

Karmö, ö i Ryfylke fogderi, Stavanger amt, Norge, skild från fastlandet genom det smala Karmsund. Areal 176 kvkm. 11,330 inv. (1900). Ön är kal och full af klippor, men utan större höjder. Där ligga hufvudkyrkorna i 4 pastorat och lastageplatserna Skudesnæshavn och Kopervik samt Visnæs kopparverk; detta var i gång 1865—94 och egdes först af ett belgiskt, senare af ett franskt bolag. Ön, som under medeltiden hette Kormt (isl. *Kormt*), är rik på historiska minnesmärken och omtalas mycket ofta i sagorna. Särskildt nämnes kungsgården Agvaldsnäs (se d. o.) med tillhörande kyrka, ett af de 14 kungliga kapellen. Efter reparation 1840 är den fortfarande i bruk. Utanför står en 7 m. hög bautasten, kallad "Jomfru Marias synaal". O. A. Ö.

Karnak, en liten, på östra Nilstranden i Öfre Egypten (673 km. s. om Kairo) belägen by, hvilken jämte det strax s. därom belägna Luksor intager den plats, som förr upptogs af det praktfulla Tebes östra hälft, har i vår tid vunnit ett vidtberömdt namn genom sina tempelruiner, de mest storartade, som Egypten eller något annat land har att uppvisa. Då man, på väg från Luksor till K., närmar sig det stora Amonstemplet (plan i art. Byggnadskonsten, sp. 706, nuv. utseende pl. I, fig. 3 i art. Egypten), passerar man Ptolemaios Euergetes' pylon, med bilder af honom och hans gemål Berenike. Det stora templet — hvars grundläggning går tillbaka åtminstone till början af 12:e dynastien (omkr. år 2,000 f. Kr.), ehuru man under k:s grund upptäckt lämningar efter ett mycket äldre tempel, som härrör kanske från 5:e årtusendet f. Kr. — uppfördes hufvudsakligen af 18:e dynastiens konungar (i 16:e—14:e årh. f. Kr.) och erhöll tillbyggnader, dyrbara skulpturer och viktiga inskrifter af en mängd efterföljare, företrädesvis 19:e dynastiens stora regenter (Seti I och Ramses II), men äfven långt senare under Ptolemaiernas tid. Det bildar en aflång rektangel af ända till 350 m. längd samt 90—100 m. bredd. Till ingångsportalen (pylonen), som utgör rektangelns ena åt n. v. vettande kortsida och ligger omkr. 0,5 km. från flodstranden, leder en "dromos" (öppen gång, aveny) af kriosfinxer. När man passerat mellan pylonens bägge torn, af hvilka det ena ännu bibehåller sin ursprungliga höjd, 43,5 m., inkommer man på en öppen (103 m. bred, 84 m. djup), af pelare och statyer prydd gård (från 22:a dynastien) och därefter, genom en andra pylon (Ramses I:s), in i den stora tempelsalen (103 m. bred, 52 m. djup), den största och praktfullaste af alla Egyptens monumentala fornlämningar. Det numera försvunna taket uppbars å de tre omkr. 24 m. höga midtskeppen af 12 massiva pelare om 3,5 m. genomskärning och 21 m. höjd (utom plint och abakus), å sidorna af 122 något smalare och lägre (13 m.) pelare, ordnade i 7 rader på ömse sidor om midtskeppen. En tredje pylon (från Amonhotep III:s tid, nu fullständigt förstörd), som afslutade salen i ö., leder till en jämförelsevis smal, öppen gård, som varit prydd med fyra obelisker af röd granit (af hvilka en, 23 m. hög, kvarstår), och från denna kommer man genom en fjärde pylon (nu mycket förfallen) in i "pronaos" (portik), omgifven af osiris-pelare med Thotmes I:s namnchiffer. Där finnas två röda granitobelisker, af hvilka den vänstra, ännu upprätt stående och bärande Thotmes I:s dotters, Makerē-Hatšepsus, namn, är näst Lateranobelisken i Rom den största i världen (nära 30 m. hög, 2,65 kvm. grundyta). En femte, mindre pylon (äfven den liksom den föreg. från Thotmes I:s tid) leder till den öppna plats, på hvars främre del det numera till större delen förstörda sanktuariet (adytum) är beläget. Sanktuariet, förvaringsort för den heliga båten, inbyggdes i senare tid i en sal från 18:e dynastien och ligger till en del i grus; taket är instörtadt; väggarna äro innan och utan täckta med reliefer, hvilkas färger äro delvis bevarade. De samtliga mer eller mindre förstörda gemaken på ömse sidor voro byggda af drottning Makerē. Den med byggnadsgrus betäckta lägre platsen ö. om sanktuariet är allt hvad som återstår af det äldsta templet från mellersta riket (11:e och 12:e dynastierna). Öster därom ligger Thotmes III:s stora festtempel: en stor festhall, en treskeppig basilika (44 m. bred, 16 m. djup) med 52 pelare och på ömse sidor flera mindre rum, bl. a. "förfädrens sal", så kallad efter den berömda relief (1843 förd till nationalbiblioteket i Paris), som föreställer Thotmes III bringande gåfvor åt sina 56 företrädare. Bakom festhallen afslutas det stora templet af en mängd mindre rum i förstördt skick. Utom detta i sitt slag allenastående monument, som innehåller ovärderliga skatter af skulpturer och inskrifter (t. ex. Pentaurs berömda dikt om Ramses II:s segerrika strider i Syrien, i synnerhet mot chetafolket), eger K. flera andra tempel och byggnader, af hvilka ett från Amonhotep III:s tid är det mest betydande, men till stor del blott under formen af en massa kolossala, med hieroglyfer prydda stenblock. Marken rundt omkring templen är betäckt med kullstörtade pelare och obelisker, ramlade tak, afbrutna kapitäl, stympade statyer, delar af lejon, androsfinxer och andra djurfigurer af svart och röd granit. Endast med svårighet kan man komma fram mellan dessa groteskt uppstaplade stenmassor. Gräfningar i ruinerna och restaurering af dem, bl. a. i den stora pelarsalen, där 1899 11 pelare störtade omkull, ha de senaste årtiondena företagits under ledning af fransmannen Legrain. Jfr Mariette, "Karnak, étude historique et archéologique" (1875). H. A.*

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Karnal [kanä'l]. 1. Distrikt i divisionen Delhi, Punjab, Indien, begränsadt i ö. af floden Jumna. 6,320 kvkm. 883,225 inv. (1901). — 2. Hufvudstad i nämnda distrikt, 11 km. från högra stranden af Jumna. 23,559 inv. (1901). Bomullsindustri. Wbg.

Karnallit (Carnallit), *miner.*, mineral, som 1856 af H. Rose upptäcktes bland saltprof från Stassfurt nära Magdeburg. Det är ett dubbelsalt mellan kalium- och magnesiumklorid, hvars kemiska sammansättning motsvaras af formeln

$$K\,Mg\,Cl_3 + 6\,H_2O.$$

Saltet är färglöst eller rödfärgadt af inblandad järnoxid och löses med lätthet i vatten samt upptager ur luften fuktighet och flyter sönder. Vid Stassfurt bildar det mäktiga lager i öfre delen af därvarande, till permiska systemet hörande saltformation. Det träffas äfven i Persien. I början ansågs detta ämne ej allenast värdelöst, utan äfven skadligt för de underliggande saltlagren. Numera tillvaratages det i ofantlig skala. Karnalliten bildar vårt viktigaste kaliråmaterial. 1900—04 brötos årligen i medeltal öfver 1,8 mill. ton karnallit i de tyska kaliverken, hvaraf nära $^9/_{10}$ användes till tekniska ändamål, återstoden till jordbruket. Karnallit är uppkalladt efter den om det preussiska bergsbruket högt förtjänte Rudolf von Carnall (f. 1804, d. 1874), 1855—61 direktör vid oberbergamtet i Breslau. A. E. N.*

Karna'p, ett med tak och fönster försedt altan- eller tornlikt utsprång från en större byggnad, stundom kalladt altantorn, hängtorn. Ett karnap hvilar vanligen på från väggen framspringande konsoler eller på en utefter densamma uppdragen pelare; stundom är det dock direkt neddraget ända till marken. Karnap förekomma å senare medeltidsbyggnader, äfvensom ofta i den nordiska (tyska, holländska, danska) renässansen. I Sverige var bl. a. Gripsholms slott fordom försedt med flera karnap (ett restaureradt se Gripsholm, fig. 2). Ett gammalt sådant (ett s. k. burspråk; se d. o. med fig.) finnes ännu å huset n:r 51 vid Kornhamnstorg i Stockholm, i hvilken stad nya liknande utbyggnader ej längre äro sällsynta. — Ordet karnap förekommer hufvudsakligen i äldre skrifter och härledes af mlat. *canapēum*, som urspr. betecknade ett myggnät (jfr Kanapé), men slutligen ett af förhängen på alla sidor omslutet rum. Upk.*

Karnap, by i preussiska reg.-omr. Düsseldorf (Rhenprovinsen), nära Essen. 4,755 inv. (1900). Stenkolsgrufvor. J. F. N.

Karṇāṭa l. Karṇāṭaka, sanskritisk namnform (eg. dravidiskt ord med bet. "svart land") för det *folk* af dravidisk stam i Syd-Indien, som vanligen går under benämningen Kanarese l. Kanaresiska folket (se Dravida, sp. 836) och ett gammalt *hindurike*, som sträckte sig från Gandigama till Kap Comorin och upplöstes på 1000-talet. Det nuv. l. Karnatik (Carnatic) i södra delen af presidentskapet Bombay, med nära 3 mill. inv. och hufvudort Hubli, omfattar det gamla Karṇāṭa jämte Chota och Pāṇḍya och var en del af det af Vetala grundade räjputriket Vijayanagar med hufvudstaden Vijayavanpura, som i midten på 1500-talet eröfrades af de muhammedanske härskarna af Vijapur och Golkonda och sedan införlifvades med Aurangzibs (1686) rike. Omkr. 1750 var K. en nästan självständig småstat under navaben af Arkot; 1856 införlifvades det med det brittisk-indiska riket. 2. Karnatik är äfven namn på ett landskap i presidentskapet Madras vid Bengaliska viken och omfattar distrikten Nellor, Chengalpat, norra och södra Arkot, Salem, Trichinopoli, Tanjore, Madura och Tinnivelli med öfver 18 mill. inv. af dravidisk stam talande tamil- och telegu-språk. K. F. J.

Karṇāṭaka. Se Karṇaṭa.

Karnātik. Se Karṇaṭa.

Karnatiōn (af lat. *caro*, genit. *carnis*, kött) kallas inom målarkonsten återgifvandet af färgen eller färgverkan hos de nakna delarna af människokroppen.

Karnaūbapalm, *bot.* Se Copernicia.

Karnaūbavax, *bot.*, *kem.*, ett vax, som erhålles af bladen af *Copernicia cerifera* (se Copernicia). Det är hårdt och sprödt, af smutsigt gulgrön färg och blir genom gnidning glänsande. Blekt karnaubavax är nästan hvitt. Smältpunkten ligger vid 83—91°. Karnaubavax, som innehåller cerotinsyra $C_{26}H_{52}O_2$, karnaubasyra $C_{24}H_{48}O_2$, dels fria, dels förenade med myricylalkohol $C_{30}H_{61}OH$ och cerylalkohol $C_{26}H_{53}OH$, har stor användning i industrien, såsom till vaxfernissor, i skoputsningsmedel, i sigillack, till polering af kaffebönor, i bonvax m. m. Ett liknande vax erhålles af en annan palm, *Ceroxylon* (se d. o.), men kommer sällan i handeln i Europa. H. E. G. L—m.

Karnaval. Se Karneval.

Karne'ades (grek. *Καρνεάδης*, lat. *Carneädes*), grekisk filosof, f. omkr. 214 i Cyrene i Afrika, d. 129 f. Kr. i Aten, åhörde stoikerna och akademikerna i Aten samt blef med tiden ledare af Nya akademien, på hvars åsikter han dock tryckte en särskild prägel, så att Cicero kunnat tala om K. som stiftare af en "Tredje akademi". Jämte stoikern Diogenes och peripatetikern Kritolaos utförde K. 156 en politisk beskickning till Rom och väckte därunder hos romarna intresse, men tillika hos en och annan dygdig man, såsom Cato, rädsla för den grekiska filosofien och talarkonsten. K:s lärosatser äro kända endast genom senare filosofers skrifter. Åt den skeptiska riktning, i hvilken Arkesilaos infört akademien, sökte K. ge större fasthet, i det han icke blott, i strid mot stoikerna och peripatetikerna, nekade möjligheten af ett säkert kännetecken på sanningen, utan ock uppställde grader af sannolikhet, allteftersom en föreställning endast hänförde sig till något föremål eller därjämte kunde sammanställas med andra sammanhängande föreställningar eller tillika rent af bekräftades af dessa. Stoikernas gudsbegrepp synes han ha angripit hufvudsakligen från synpunkten af dess antropomorfistiska karaktär. Viljans frihet försvarade han, men såg i "det rätta" endast en konventionell dygd, emedan en i männi-

Karneades. Efter en antik byst.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

skans natur eller förnuftiga vilja grundad dygd borde visa sig vara oföränderlig. I denna åsikt, likasom äfven i uppfattningen af det högsta goda som ett dygdigt tillfredsställande af de naturliga behofven, stod han epikureismen nära.

Karneöl (af lat. *caro*, genit. *ca'rnis*, kött), röd (köttfärgad) eller rödbrun varietet af kalcedon, nyttjas ofta för sin vackra färg till ring- och sigillstenar, till ringar, armband m. m., men har föga värde. Karneol förekommer i Rhentrakterna och på en mängd andra ställen, men endast obetydligt i Sverige. Ofta är den rödbruna färgen framkallad genom den ursprungligen gråa eller gråröda stenens "bränning". Se pl. till art. Gem. A. E. N.*

Karner, keltisk folkstam på karniska alpernas södra sluttningar. Jfr Galler, sp. 623.

Karneväl (fr. *carnaval*, it. *carnevale*, eg. natten före askonsdagen, då man för en tid afsade sig njutningen af kött, antages vanligen vara en sammansättning af it. *carne vale!*, "kött, farväl!", men är sannolikare en förvrängning af mlat. *carnelevamen*, af *caro*, kött, och *leväre* borttaga), ursprungligen benämning på den af en mängd lustbarheter och upptåg betecknade tiden mellan trettondedag jul och askonsdagen, med hvilken sistnämnda dag den 40 dygn långa fastan inträdde. Det var en tid af allmän uppsluppenhet, och meningen med densamma var att hålla sig skadeslös för den stundande långa späkningen. Senare inskränktes karnevalen till 3—8 dagar omedelbart före askonsdag. De former och plägseder, som utmärka karnevalen, härstamma otvifvelaktigt från de gamla hedniska vårfesterna och erinra i många hänseenden om de sydeuropeiska folkens *lupercalia* och *bacchanalia*. Om de förra påminnes man genom de ännu i södern brukliga utklädningarna och maskeradupptågen, och som ett minne af bacchanaliernas thyrsosstafvar har man, ehuru säkerligen med orätt, velat betrakta de äfven hos oss brukliga fastlagsrisen (se Fastlagsris), med hvilka mötande bekanta anfalla hvarandra. Storartade gästabud och dryckesgillen hörde, i synnerhet under medeltiden, till karnevalens rätta firande, och Venezia räknades länge som den ort, där karnevalen högtidlighölls med största öfverdåd. Redan före reformationen hade emellertid myndigheterna gång på gång sökt genom förordningar sätta en gräns för karnevalens utsväfningar, och i de flesta protestantiska länder undertrycktes den helt och hållet. Endast uti Italien, särskildt i Rom, har karnevalen hållit sig uppe, och den utgör där fortfarande en allmän förlustelse för alla samhällsklasser. I Tyskland kommo karnevalsupptågen, där kallade *fasching*, att utöfva stort inflytande på den dramatiska konstens utveckling, i det de gåfvo uppslaget till de s. k. *fastnachtspiele*, ur hvilka genom Hans Sachs m. fl. det nationellt tyska dramat uppspirade. Under de senaste årtiondena har karnevalen upplifvats i några af Tysklands katolska städer, särskildt i de vid Rhen belägna (Mainz, Bonn, Köln m. fl.), och de i Düsseldorf och München under senaste tider hållna maskeradtågen äro högeligen berömda för sin konstnärliga utstyrsel och sin glänsande prakt. R. G.

Karnin (af lat. *caro*, genit. *ca'rnis*, kött), *kem.*, en till puringruppen (se Purin) hörande alkaloid af sammansättningen $C_7H_8N_4O_2 + H_2O$, som först påvisades i köttextrakt, hvaraf namnet. Senare är den äfven funnen i växtriket, såsom i jäst och sockerbetor. Amfoter (se d. o.), neutral, föga löslig substans. H. E.

Karnis (ty. *karnies*, fr. *corniche*, af grek. *koroni's*, som betecknar något krökt eller svängdt, men äfven afslutning), *bygnk.*, listverk, hvars profil är sammansatt af en konkav och en konvex del, således ungefär i form af ett långsträckt *S*. Om den öfre delen springer längre fram än den undre, är karnisen stigande (1). Springer den undre delen

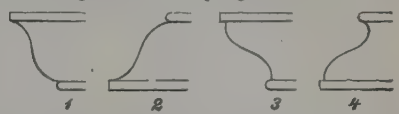

längre fram än den öfre, är den fallande (2). En stigande karnis kallas "omvänd" (äfven *källist*), när den nedre delen är konkav, den öfre konvex (3). En fallande karnis kallas "omvänd" (äfven *klocklist*), när den öfre delen är konkav, den undre konvex (4). Af de stigande karniserna användas 1 företrädesvis som *krönande* list och 3, den "omvända", som *bärande*, fallande karniser anbringas å socklar eller baser. — Ordets franska form (*corniche*) användes i svenskan (kornisch), i öfverensstämmelse med bruket i franskan, för att beteckna ett afslutande eller krönande listverk i dess helhet, således i allmänhet likbetydande med *kranslist* eller *kransgesims*. Härmed sammanhänger benämningen kornisch på de mer eller mindre rikt profilerade lösa lister, vid hvilka gardiner och förhängen pläga fästas. Det tyska ordet *karnies* kan beteckna såväl det *S*-formigt profilerade listverket som kranslisten i dess helhet. Jfr Gesims. Upk.*

Karnisbåge, *bygnk.* Se Båge 4.

Ka'rniska alperna, den mellan Drava och venezianska slätten belägna delen af de södra kalkalperna, uppkallad efter det gamla keltiska folket karner. De sträcka sig från Piaves och Gails (en biflod till Drava) källor till Tarvispasset, genom hvilket järnväg går från Kärnten till Italien, samt delas i Gailtalalperna (se Gail), den norra delen, mellan Drava och Gail, och de egentliga Karniska alperna, bergskedjan s. om Gail, på gränsen mellan Kärnten och Italien. Den Karniska hufvudkedjan börjar i v. vid passvägen Innichen (Dravadalen)—Piave (Strada per Germania) med toppen Helm (2,434 m.) samt når i Monte Peralba vid Piaves källor 2,691 m. och i Kollinkogel 2,813 m. (J. F. N.)

Karnivöra växter (af lat. *carni'vorus*, köttätande), *bot.* Se Insektätande växter.

Karnobät, stad i Öst-Rumelien, 43 km. v. n. v. om Bugas. 6,154 inv. (1900). Fårafvel (ett slags finulliga får, kallade "karnobatski"), tobaks- och vinodling. J. F. N.

Karnul [kanö'l], Kurnool. 1. Distrikt i kejsardömet Indien, presidentskapet Madras, s. om Kistna och dess biflod Tungabhadra (Tumbudra). 19,461 kvkm. 872,055 inv. (1901). Distriktets fruktbarhet har betydligt ökats genom den 1861 anlagda bevattningskanalen mellan Tungabhadra och Penner, men det oaktadt led landet oerhördt under hungersnöden uti Indien 1876—77 och äfven, ehuru mindre, 1896—97. — 2. Hufvudstad i nämnda distrikt, i en het, osund trakt vid Tungabhadra. 25,376 inv. (1901). (J. F. N.)

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Karnūter (lat. *Carnūtes* l. *Carnūti*). 1. En gallisk folkstam i norra Italien under romerska tiden. — 2. En folkstam i mellersta Gallien kring det nuv. Chartres, som har sitt namn efter dem. Deras hufvudstad Autricum (nu Chartres) ansågs för ”den keltiska jordens medelpunkt” och var det i religiöst hänseende, i det hela Galliens druider årligen där höllo en församling. På karnuternas område låg vid Loire äfven den befästa staden Genabum (Orléans l., enligt Napoleon III:s undersökningar, Gien). I likhet med öfriga galliska fylken måste äfven karnuterna underkasta sig Cæsar, men gåfvo genom mord på alla romare i Genabum uppslaget till den farliga resning, för hvilken arvernerna under Vercingetorix trädde i spetsen (53—52 f. Kr.). Till straff för sitt affall plundrades Genabum af Cæsars här och lades i aska. Se för öfrigt Galler och Vercingetorix. S. F. H.*

Karo, namn på de japanske landsfurstarnas förnämsta ämbetsmän under Tokugawaväldet. Se Japan, sp. 1458 och 1486.

Karōbe, *bot.*, detsamma som johannesbröd (se Ceratonia).

Karobīn, *kem.*, ett geléartadt upplagskolhydrat i väggarna af karobe, d. v. s. frukterna af *Ceratonia siliqua*, johannesbrödträdet. Ger vid spjälkning mannos (se d. o.) och något galaktos. H. E.

Kārola (Carola), drottning. Se Karolina, drottning af Sachsen.

Kārolath (K.-Beuthen-Schönaich) l. Carolath, mediatiseradt furstendöme i preussiska reg.-omr. Liegnitz (Schlesien), har en areal af 250 kvkm., med omkr. 15,000 inv., och omfattar en stad, Beuthen, vid vänstra stranden af Oder, en köping, K., vid Oder, snedt emot nämnda stad, samt ett tjugutal byar. Furstendömet tillhör furstliga ätten K.-Beuthen. (J. F. N.)

Kāroli församling i Malmö stad, som under 1883 blef territoriell, är ett regalt-privilegieradt pastorat i Lunds stift, Oxie kontrakt, och hade vid 1909 års slut en folkmängd af 15,667 personer.

Karolin (af lat. *Cārolus*, Karl). 1. Benämning på Karl XII:s krigare. — 2. Namn på svenska

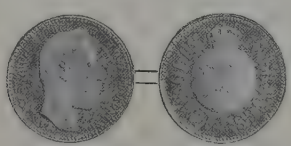

Fig. 1. Karolin af guld, slagen för Karl XV, 1868.

mynt. A) Karoliner af *guld* (fig. 1) präglades vid myntverket i Stockholm åren 1868, 1869, 1871 och 1872, på grund af k. förordn. 31 juli 1868, enligt hvilken detta myntstycke skulle i guldvärde, halt och vikt noggrant motsvara det af Belgien, Frankrike, Italien och Schweiz genom den s. k. latinska myntkonventionen 1865 antagna 10-francsstycket. Det innehöll i prägeln såväl benämningen ”Carolin” som det internationella värdet ”10 francs”. Dess diameter var 19 mm., dess vikt 3,2258 gr. och dess halt $^{9}/_{10}$. Remedium så i halt som vikt fick utgöra högst 2 tusendelar öfver eller under rätta halten och vikten. — Ehuru detta mynt fick präglas äfven för enskildas räkning, mot en myntskatt af $^{2}/_{10}$ proc., kom det föga i bruk. Anledningen därtill torde böra sökas i den omständigheten att, så länge silfver ännu var värdemätare i landet, ett guldmynt icke kunde ha ett bestämdt värde, när guldets värde i förhållande till silfrets ständigt förändrades. Myntet mottogs icke ens af Sveriges riksbank till samma pris som det, under hvilket det utsläpptes i rörelsen, utan något därunder. — Då riksdagen afslog bankdirektören A. O. Wallenbergs motion, att karolinen måtte blifva Sveriges myntenhet och tiondelen däraf, under benämning 1 mark, räkneenheten, blef karolinen icke ett hufvudmynt och förfelade därför sitt ändamål, som var att förmedla Sveriges öfvergång till ett internationellt myntsystem. Genom lagen om öfvergång till det nya myntsystemet 30 maj 1873 upphäfdes visserligen den åt enskilda personer medgifna rättigheten att låta utmynta karoliner, men detta mynt medförde dock en ej ringa fördel för svenskar under resor i utlandet, där det ganska snart tillvann sig förtroende. Såsom ett bevis därpå må nämnas, att det 1872 lyckades ofvannämnde Wallenberg hos dåv. presidenten Thiers utverka, att karolinen skulle till sitt prägelvärde (10 fr.) emottagas i alla offentliga kassor inom Frankrike. Detta den franska regeringens påbud lär sedermera icke blifvit återkalladt. — Hela det utmyntade antalet karoliner är 81,200. Enligt den nu gällande myntfoten har karolinen ett oföränderligt värde af 7 kr. 20 öre. — B) Ett annat *guldmynt* med samma namn slogs vid myntverket i Stockholm åren 1606—10 på ”16 marck swenska”, motsvarande 4 daler silfvermynt, enligt myntordningen 22 mars 1604. — C) De markmynt, som efter 1664 års myntordning slogos i *silfver*, gingo i rörelsen under den gemensamma benämningen karolinmynt. De buro i prägeln 8, 4, 2 och 1 mark samt benämndes i myntordningen dubbel, hel, half och fjärdedels svensk daler resp. Det var 2-marken, som kallades karo-

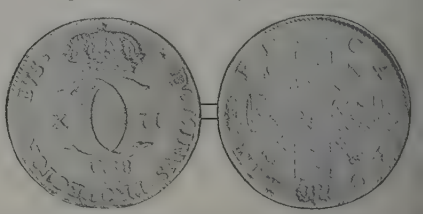

Fig. 2. Karolin (2-marksmynt) af silfver, slagen för Karl XII, 1718.

lin (fig. 2) och i följd däraf kallades 4-marken dubbel karolin, 8-marken fyrdubbel karolin (kallas i allmänna rörelsen ofta dukaton) och 1-marken half karolin. Den dubbla karolinen eller 2 karoliner kallades daler karolin. Dukatonen eller 8-marken var af finare halt än de öfriga, i det den höll $14^{3}/_{4}$ lod eller 922 tusendelar fint silfver, under det de öfriga höllo endast $11^{1}/_{9}$ lod eller 694 tusendelar, men var i dess ställe af proportionsvis lägre vikt, så att finsilfvervikten blef den riktiga. Karolinmyntet hade följande vikt:

4 karoliner — $652^{118}/_{215}$ ass; 2 karoliner — $432^{80}/_{81}$ ass; 1 karolin — $216^{40}/_{81}$ ass; $^{1}/_{2}$ karolin — $108^{20}/_{81}$ ass,

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

ch följande antal gingo på 1 mark brutto:
4-karoliner $6^{28}/_{32}$ stycken; 2-karoliner $10^{1}/_{8}$ stycken; 1-karoliner $20^{1}/_{4}$ stycken; $^{1}/_{2}$-karoliner $40^{1}/_{2}$ stycken.

I förhållande till det kuranta silfvermyntet och pecieriksdalern hade karolinen ett varierande värde. 1665 gällde karolinen 16 öre smt, under det att på 1 rdr spec. gingo 52 öre smt; således gingo $3^{1}/_{4}$ karoliner på 1 rdr spec.

1681 gällde karolinen $18^{2}/_{3}$ öre smt; på 1 rdr spec. gingo 64 öre smt; således gingo $3^{3}/_{7}$ karoliner på 1 rdr spec.

1686 gällde karolinen 20 öre smt; 1 rdr spec. = 64 öre smt; således gingo $3^{1}/_{5}$ karoliner på 1 rdr spec.

1716 gällde karolinen 25 öre smt; 1 rdr spec. = 96 öre smt; således gingo $3^{21}/_{25}$ karoliner på 1 rdr spec.

Under Fredrik I:s regering kallades dessa mynt r e d r i k e r och under Adolf Fredriks regering såväl a d o l f i n e r som k a r o l i n e r. — D) 1718, ch endast detta år, utmyntades i Stockholm en ny orts karoliner, s. k. G o e r t z - d a l r a r, i *silfver* ed samma finhet som det äldre karolinmyntet, men f annan och lägre vikt. Dessa nya karoliner, som uro i prägeln såväl 1, 2 och 4 karoliner som $^{1}/_{2}$, och 2 dal. smt resp., vägde, enligt på k. myntet öfintliga anteckningar,

1 karolin = $^{1}/_{2}$ daler smt — $138^{1126}/_{2025}$ ass,
2 karoliner = 1 » » — $277^{227}/_{2025}$ »
4 » = 2 » » — $554^{454}/_{2025}$ »

Följande antal karoliner erhållas således af 1 ark brutto:

Enkla karoliner $31^{5617}/_{8768}$ stycken.
Dubbla » $15^{14385}/_{17536}$ »
Fyrdubbla » $7^{31021}/_{35072}$ »

6 dylika enkla karoliner gingo på 1 rdr spec.
E. B. (K. A. W.)

Karolina (C a r o l i n a), *biljardt.* Se B i l j a r d, . 351.

Karolina (fr. *Caroline*), hertiginna af *Berry.* Se erry 2.

Karolina (da. *Karoline*), *danska* drottningar:
1. K. M a t i l d a, f. 22 juli 1751, d. 10 maj 75, syster till konung Georg III af England, för- lades 1766 med sin kusin konung Kristian VII

af Danmark och blef 1768 moder till kronprins Fredrik (sedermera Fredrik VI). Hennes gemål var till följd af utsväfningar tidigt förstörd både till själ och kropp samt blef henne snart fullkomligt likgiltig. Vid hemkomsten från en utrikes resa (i jan. 1769) medförde han Struensee som sin lifmedikus. Denne begåfvade och lättsinnige man fick snart som ute och fotfäste stort inflytande öfver drottningen, och på våren 1770 öfvergick förtroligheten ett kärleksförhållande, hvilket K. M. dolde så att det väckte allmän förargelse. Inom kort Struensee den mäktigaste mannen i Danmark, men palatsrevolutionen 17 jan. 1772 störtade både honom och drottningen. K. M. fördes som fånge till Kronborgs slott jämte sin späda (säkerligen oäkta) dotter Lovisa Augusta (sedermera förmäld med hertig Fredrik Kristian af Augustenborg), och hon bekände där det brottsliga förhållande, hvari hon stått till Struensee. Genom en kommissions dom af 6 april 1772 upplöstes äktenskapet, och 30 maj fördes drottningen på ett engelskt krigsfartyg till Hannover, där hon tillbragte sina återstående dagar, på slottet i Celle, visande stor välgörenhet mot stadens sjuka och fattiga. En Matildaorden, som stiftades 1771, upphörde efter hennes fall. — Se C. Blangstrup, "Christian VII og Caroline Mathilde" (1896).

2. K. A m a l i a, den föregåendes dotterdotter, dotter till hertig Fredrik Kristian af Augustenborg, f. 28 juni 1796 i Köpenhamn, d. 9 mars 1881, tillbragte sin barndom i Köpenhamn till 1807, då hon med sina föräldrar flyttade till Augustenborg. Hon blef i dec. 1814 trolofvad med prins Kristian Fredrik (sedermera Kristian VIII) efter hans återkomst från Norge och i maj 1815 förmäld med honom. 1816—17 uppehöll det unga paret sig i Odense (prinsen var guvernör öfver Fyn) och företog 1819—22 en längre utrikes resa. Därefter lefde K. A. mest i Köpenhamn och om somrarna på Sorgenfri (vid Lyngby), en af henne särdeles omtyckt vistelseort. I dec. 1839 blef hon drottning, men miste 20 jan. 1848 sin gemål. K. A:s inflytande på denne var utan tvifvel delvis skulden till det förtroende, som han flera år visade hennes bröder, hertigen och prinsen af Augustenborg, samt därigenom äfven till den framgång, som schleswig-holsteinarna vunno; personligen var hon dock afgjordt dansk. Hon ådagalade varmt intresse för välgörenhetsstiftelser och särskildt för barnhem. 1829 inrättade hon ett sådant i Köpenhamn, och 1841 utvidgade hon det med en skola. Hon lutade starkt åt den grundtvigska riktningen. Hennes förmögenhet (300,000 kr.) tillföll det ofvannämnda barnhemmet. Ett minnesmärke öfver henne restes 1882 i Sorgenfri have och en staty 1896 (af V. Bissen) i Rosenborg have. — Se Dorothea v. Rosen, "Dronning Caroline Amalies liv og död" (1884). E. Ebg.

Karolina (da. *Karoline*), *dansk* prinsessa, f. 1793, d. 1881, dotter af konung Fredrik VI, nämndes en kort tid under år 1814 som utsedd till gemål åt den svenske prinsen Oskar (sedermera Oskar I), men förmäldes 1829 med sin faders kusin, prins Ferdinand, och blef änka 1863. E. Ebg.

Karolina (eng. *Caroline*), *engelska* drottningar:
1. V i l h e l m i n a K., Georg II:s gemål, f. 1683, d. 1737, var dotter till markgrefve Johan Fredrik af Brandenburg-Ansbach, förmäldes 1705 med dåv. kurprinsen Georg August af Hannover, kom med honom till England 1714 och utöfvade, sedan han 1727 som Georg II bestigit tronen, ett ej obetydligt politiskt inflytande till förmån för den

ledande ministern Walpole. Under konungens resor till Hannover var hon flera gånger regentinna; hon beskrifves såsom praktiskt klok och var i England, ehuru tysksinnad, ganska afhållen.

2. K. Amalia Elisabet, Georg IV:s gemål, f. 18 maj 1768, d. 7 aug. 1821, var dotter till hertig Karl Vilhelm Ferdinand af Braunschweig-Wolfenbüttel och Georg III:s syster Augusta af England. Hon sammanvigdes 8 april 1795 med sin kusin prins Georg af Wales (sedermera Georg IV), hvilken sedan 1785 var i ett hemligt, enligt katolsk kyrklig uppfattning fullt giltigt äktenskap förenad med mrs M. Fitzherbert (se d. o.) och endast af penningebekymmer motvilligt ingått på konungaparets önskan om hans giftermål med K. Georg bemötte henne från början med stötande köld och öfvergaf henne alldeles efter födelsen af deras enda barn, prinsessan Charlotta (f. 7 jan. 1796, förmäld 1816 med Leopold af Sachsen-Koburg, sedermera konung Leopold I af Belgien, d. 6 nov. 1817). K. vistades sedan på olika kungliga landtgods, och ofördelaktiga rykten om hennes enskilda lif föranledde 1806 tillsättandet af en undersökningskommission, hvilken fann dessa anklagelser i allt väsentligt ogrundade. Då man höll henne aflägsnad äfven från dottern, lämnade K. i aug. 1813 med prinsen-regentens samtycke England och vistades de följande åren dels i Italien, dels på resor i Grekland, Turkiet och Palestina. Hennes engelska uppvaktning lämnade henne småningom, och kon omgaf sig mest med italienare af lågt stånd, framför allt släktingar till en viss f. d. kurir Bartolomeo Bergami, hvilken hon upphöjt till sin kammarherre och förskaffat en siciliansk barontitel. Af engelska regeringen anlitade spioner i hennes följe hemsände färglagda skildringar af det otvifvelaktigt sorglöst lättsinniga lefnadssätt K. förde, och då hon efter Georg III:s död anträdde sin återfärd till England, möttes hon i Normandie af Georg IV:s anbud om ett årsunderhåll på 50,000 pd st., om hon ville afstå från drottningtiteln och stanna i utlandet. K. påskyndade då resan, anlände 5 juni 1820 till Dover och mottogs i London med jubel af befolkningen och särskildt af whigoppositionen. Georg IV vidtog då den hänsynslösa åtgärden att offentligen anklaga K. för att ha stått i brottslig förbindelse med Bergami; i öfverhuset lät han premiärministern lord Liverpool (5 juli) väcka formliga förslag om, att K. skulle beröfvas drottningtitel och öfriga privilegier, hvarjämte hennes äktenskap med Georg skulle förklaras upplöst. Detta steg af den för sitt eget liderliga lefnadssätt allmänt föraktade konungen väckte stark förbittring i de breda folklagren, drottningen hyllades som en martyr, och två framstående whigjurister, Brougham och Denman, åtogo sig hennes försvar samt påvisade, att de från kontinenten mot drottningen införskrifna vittnenas för henne ytterst komprometterande uppgifter i viktiga delar voro falska eller öfverdrifna. Billens andra läsning beslöts med 28 rösters majoritet (6 nov.), men då majoriteten vid tredje läsningen sjönk till 9 röster, fann Liverpool rådligast att återtaga hela lagförslaget under folkmeningens tryck. I kyrkobönerna intogs emellertid ej drottningens namn, och då hon vid konungens kröning i Westminster abbey infann sig för att som åskådare öfvervara ceremonien (19 juli 1821), blef hon skymfligt afvisad. Grämelse häröfver anses ha förorsakat den sjukdom, för hvilken hon några veckor därefter dukade under. — Förhandlingarna i hennes sak inför öfverhuset utgåfvos (3 bd, 1821) af J. Nightingale, som äfven skref "Memoirs of the public and private life of queen Caroline" (1820). En utförlig skildring af hennes äktenskapsdrama finnes i A. Ahnfelts "Från Europas hof" (bd 3, 1884). 1—2. V. 8—g.

Karolina (ty. *Karoline*) Henrietta Kristina Lovisa, landtgrefvinna af *Hessen-Darmstadt*, f. 9 mars 1721, d. 30 mars 1774, dotter af hertig Kristian III af Zweibrücken-Birkenfeld, förmäldes 1741 med arfprinsen Ludvig af Hessen-Darmstadt och utöfvade, sedan hennes gemål 1768 blifvit landtgrefve, ett berömvärdt inflytande på regeringen. Hon stod i nära vänskapsförhållande till Fredrik II af Preussen samt egnade konster och vetenskaper en kraftig uppmuntran. Goethe, Wieland, Herder m. fl. voro ofta gäster vid hennes hof. — Biografi af Walther (1873), som äfven utgifvit K:s "Briefwechsel" (2 bd, 1877).

Karolina (it. *Carolina*), drottningar af *Neapel*:

1. Maria K., dotter till kejsar Frans I och Maria Teresia, f. 13 aug. 1752, d. 8 sept. 1814 i Hetzendorf (vid Wien), förmäldes 1768 med konung Ferdinand IV af Neapel (se Ferdinand, sp. 53—54). K., hvilken var en lika härsklysten som skön och begåfvad kvinna, störtade 1777 premiärministern Tanucci och styrde därefter, sedan 1784 jämte sin gunstling, engelsmannen Acton (se Acton 1), själf landet i reaktionär anda. En hätsk fiende till franska revolutionen, som 1793 bragt hennes syster Marie Antoinettes hufvud under bilan, inverkade hon 1798 i väsentlig mån på sin svage gemåls beslut att förklara Frankrike krig. Vid franska truppernas inryckande i Neapel s. å. nödgades hon i dec. fly med sin familj till Sicilien, men sattes genom rojalisternas seger under kardinal Ruffo i stånd att återvända (jan. 1800), hvarefter hon med den beryktade lady Hamilton (se Hamilton, sp. 1225—26) till sin förtrogna skoningslöst hämnades på dem, som slutit sig till fransmännen. Om hennes politiska förbindelser med den engelske sjöhjälten Nelson under dessa år jfr Nelson. Vid den andra franska invasionen i Neapel (jan. 1806) tog hon jämte den öfriga kungliga familjen och Acton ånyo sin tillflykt till Sicilien. Men då de engelska hjälptruppernas biträde till Neapels åter-

eröfring icke motsvarade hennes förväntningar, råkade hon snart i misshällighet med deras öfverbefälhafvare, lord Bentinck, och begaf sig till Wien för att söka träda i förbindelse med sin dödsfiende Napoleon genom sin dotterdotter, kejsarinnan Louise. Hon förblef därefter bosatt på Schönbrunn. Af K:s och Ferdinand IV:s barn må nämnas Frans I, konung af Bägge Sicilierna, Maria Teresia (gift med kejsar Frans II) och Maria Amalia (gift med franske konungen Ludvig Filip). — Då Gustaf III:s gunstling G. M. Armfelt, hvilken redan 1784, under konungens besök vid neapolitanska hofvet, lyckades intaga drottningen till sin fördel, 1794 vistades i Neapel som svenskt sändebud vid de italienska hofven, räddade drottningen honom undan faran att utlämnas åt den svenska regeringen, när denna, som misstänkte Armfelt för politiska stämplingar, sökte bemäktiga sig hans person. Jfr om denna episod E. Tegnér, ”G. M. Armfelt i Neapel 1794” (i ”Hist. tidskr.”, 1883) samt för K:s biografi Helfert, ”Königin Karoline von Neapel und Sizilien” (1878), och ”Marie Karoline, anklagen und vertheidigungen” (1884), A. v. Reumont, ”Maria Carolina di Due Sicile” (i ”Archiv. storico ital.”, 1878), Jeaffreson, ”The queen of Naples and lord Nelson” (2 bd, 1889), och A. Bonnefons, ”Une ennemie de la révolution et de Napoléon, Marie Caroline, reine des Deux-Siciles, 1768—1814” (1905).

2. K., Joakim Murats gemål. Se Bonaparte 9.

Karolina (Carola) Fredrika Franciska Stephanie Amalia Cecilia, drottning af *Sachsen*, dotter till prins Gustaf af Vasa och Lovisa af Baden, f. 5 aug. 1833 i Schönbrunn, d. 15 dec. 1907 i Dresden, förmäldes 18 juni 1853 med dåv. prinsen af Sachsen, Albert, hvilken 1873 uppsteg på tronen och 1902 afled. Deras äktenskap var barnlöst. Tills. med sin gemål besökte hon 1888 Sverige. Hon var vid sin bortgång den sista medlemmen af huset Holstein-Gottorps i Sverige 1751—1818 regerande kungliga gren, hvaremot den henne stundom tillagda benämningen ”den sista Vasaättlingen” är missledande och väl blifvit gängse till följd af, att hennes fader bar titeln prins af Vasa.

Karolinaanden, *zool.*, detsamma som brudanden. Se Andfåglar, sp. 967.

Karolinajasmin [-jasmin], *bot.* Se Gelseminum.

Karolinenthal (tjech. *Karlín*), förstad till Prag, belägen ö. om Prag, mellan Moldau och Žižkaberget. 21,555 inv. (1900). Öfverrealskola. Fabriker för tillverkning af maskiner och andra artiklar af järn, socker, tjära, harts, handskar m. m. (J. F. N.)

Karolinerna, tysk, till Mikronesien hörande ögrupp i västra delen af Stilla hafvet, bestående af en tallös mängd smärre skär, öar och ögrupper, kringspridda på en yta af nära 2 mill. kvkm. mellan 137° och 164° ö. lgd samt 4° och 10° n. br. Därvid äro icke Palau-öarna (se d. o.), som officiellt räknas till K., medtagna. Hela ösvärmen upptager en yta af omkr. 1,000 kvkm. eller officiellt (Palauöarna medtagna) 1,450 kvkm. Endast fyra ha en mera ansenligare areal, nämligen (fr. ö. räknadt) Kusaie l. Ualan 110 kvkm., Ponape l. Falope (347 kvkm.), Ruk l. Truk (132 kvkm.) och Jap (207 kvkm.), tills. 796 kvkm. Af de öfriga är Uhti l. Hallatollen störst (16 kvkm.). Från den västligaste Onolu l. Matelotas till den östligaste Kusaie är afståndet omkr. 3,000 km. (nästan Atlantiska hafvets bredd mellan Irland och Newfoundland). Man skiljer mellan de västra, de centrala (30 öar) och de östra K. (7 öar). De nämnda större öarna äro de enda höga bland K.; högst är Ponape, som i Tolokolm l. Matesanto når 892 m. höjd. Kusaie, Ponape och Ruk bestå af basalt, Jap af en gröngrå skiffer; alla de andra öarna äro låga atoller, som höja sig endast få meter öfver hafsytan och innesluta laguner. Klimatet är ett tropiskt hafsklimat, utmärkt genom betydande nederbörd. Temperaturen är i dec. 25°—30°, i juni 29°—31°. Under den torra tiden (nov.—juni) härskar nordöstpassaden och blir ofta stormig; under regntiden blåsa växlande vindar, och vid öfvergångstiderna uppträda ofta ödeläggande orkaner. Regnmängden, som aftar fr. ö. till v., är i allmänhet riklig: på Kusaie ända till 6,5 m., på Jap 3,5 m. Vegetationen är yppig äfven på lagunöarna. Med det polynesiska områdets flora blandar sig Molukkernas och Filippinernas, en bred gördel af rhizophoracéer infattar stränderna, därefter följa odlade områden med skogar af kokospalmer, Pandanus- och brödfruktträd och arekapalmer; bergen äro till topparna klädda med af lianer genomväfd högskog med öfvervägande fikusarter och yppiga trädormbunkar. Faunan är däremot fattig; af inhemska däggdjur finnas blott en råtta och åtminstone 4 arter af den flygande hunden (*Pteropus*). Af landfåglar finnes ett 80-tal arter af sydasiatisk typ; bl. a., märkligt nog, på Ponape en papegoj-art (*Chalcopsitta rubiginosa*) och en uggla (*Otus brachyotus*). Hafvet hyser sköldpaddor, giftiga vattenormar (*Hydrophidæ*), rikedom på fisk samt holoturier, af hvilka man bereder trepang. Införda djur äro nötkreatur, getter, vattenbufflar, hundar, gäss, ankor, höns och dufvor. Befolkningen uppges 1908 (inklusive Palauöarnas) till 41,400 infödingar och 159 hvita. De förre äro en rent mikronesisk stam, medelstora och magra med gulbrun till chokladbrun hudfärg och svart, glatt eller krusigt hår (se fig. 1). De äro till karaktären fredliga och glada; deras lif upptages till stor del af dans, festligheter och sång. — Om deras andliga begåfning vittna de många, delvis storartade stenbyggnader, som finnas på flera öar, särskildt på Ponape (se fig. 2) och Ngatik. De bilda kvadrater af 18—27 m. sidolängd eller parallellogrammer på 8—37 och 24—120 m. sidolängd, uppförda af på hvarandra lagda basaltstycken af flera tusen kg. vikt. Synnerlig skicklighet utveckla de som

Fig. 1. Kvinnor från Karolinerna.

byggare af båtar, försedda med utliggare och stora segel, med hvilka de förr företogo långsträckta färder. — Ögruppen upptäcktes 1527 af portugisen Diego da Rocha, som kallade den Sequeira-öarna,

Fig. 2. Gamla stenbyggnader på ön Ponape.

ett namn, som 1686 utbyttes mot det nuv., efter spanske konungen Karl II. F. ö. äro de olika öarna funna på mycket olika tider. Af de fyra hufvudöarna upptäcktes Jap 1625, Ruk 1814, Ponape 1595 och Kusaie 1804. De flesta öarna upptäcktes och undersöktes närmare först på 1800-talet, i synnerhet 1827—28 af ryske kaptenen Lütke. Protestantiska missionärer från Amerika ha länge varit verksamma på öarna och där upprättat stationer och skolor. — Då Spanien, som sedan 1730-talet betraktat K. som sin besittning, 1875 ville göra sina rättigheter gällande, tillbakavisades dess anspråk af såväl Tyskland som England. 1885 togs ön Jap, där ett tyskt handels- och plantagebolag slagit sig ned, i besittning af ett tyskt krigsskepp, och då Spanien protesterade, hänsköts stridsfrågan till påfvens skiljedom. Denne fällde s. å. det utslaget, att K. och Palauöarna tillhörde Spanien, men att Tyskland skulle ha full frihet och skydd för sin handel och sjöfart därstädes samt rätt att på någon af öarna anlägga en skeppsstation eller koldepå för den kejserliga marinen. Från sistnämnda rätt afstod Tyskland 1886, men genom ett fördrag af 30 juni 1899 afstod Spanien alla öarna till Tyskland mot en ersättning af 30 mill. pesetas. De delas i två förvaltningsområden: Öst-K., med Ponape som residens för vice guvernören, och Väst-K. (med Palauöarna) med en amtman på Jap. Gränsen emellan de båda områdena är 148° ö. lgd. Litt.: Cubeza Pereiro, "Estudios sobre Carolinas" (1895), Christian, "The Caroline islands" (1899), Kubary, "Etnographische beiträge zur kenntniss des Karolinen-archipels" (1892—95), Finsch, "Karolinen und Marianen" (1900), samt Friederichsen, "Die Karolinen" (1902). J. F. N.

Karolinerna, berättelsecykel 1897—98 af V. von Heidenstam (se d. o.).

Karolinger kallas den andra konungaätten i det frankiska riket, hvilken med Pippin den lille 752 besteg tronen och efterträdde merovingerna. Dess äldste, historiskt kände stamfader var Arnulf, biskop af Metz 611 l. 612—627, d. 641. Dennes son Ansegisl, "domesticus", var gift med Begga, en dotter till den förste Pippin, senare kallad P. af Landen, "major domus" (rikshofmästare) i Austrasien och d. 639. Ansegisls och Beggas son var Pippin, senare kallad P. af Héristal (d. 714), som genom sin oäkta son Karl Martel (d. 741) var farfar till Karlman (d. 754) och Pippin den lille. Vid sin död, 768, efterträddes den sistnämnde i konungadömet af sina båda söner Karl den store och Karlman. Karlman dog redan 771, hvarefter hela riket förenades under Karl den store, och efter denne väldige härskares latinska namn, *Carolus*, fick hela ätten sitt namn. Karl efterträddes 814 af sin son Ludvig den fromme (d. 840), som efterlämnade tre söner, Lothar, Ludvig den tyske och Karl den skallige, hvilka genom fördraget i Verdun 843 delade riket sinsemellan och blefvo stamfäder för tre särskilda grenar af ätten, nämligen:

1. *Italienska karolinger*, härstammande från den ofvannämnde Lothar I (d. 855), hvilken vid delningen i Verdun erhöll Italien, hvarmed kejsarkronan förenades, och det s. k. "Mellanfranken", d. v. s. en landsträcka längs Rhône, Saône och Rhen från Medelhafvet till Nordsjön. Lothar delade sitt rike mellan sina tre söner på sådant sätt, att den äldste, Ludvig (II), fick Italien och kejsarvärdigheten; den andre, Lothar II, erhöll det efter honom uppkallade Lotharingien (Lothringen), innefattande landet mellan Rhen, Maas och Schelde, jämte Friesland och det sedermera s. k. Öfre Burgund; den tredje sonen, Karl, fick Provence och Dauphiné. Karl dog redan 863, och hans rike delades då mellan de båda äldre bröderna. Lothar II dog 869, och hans rike delades året därefter genom fördraget i Marsna (Meerssen) mellan hans farbröder, Ludvig den tyske och Karl den skallige. Med Ludvig II, som dog 875, utgick Lothar I:s ätt på svärdssidan.

2. *Tyska karolinger*. Dessa härstammade från Ludvig den tyske, vid hvars död, 876, hans rike (Tyskland) delades mellan hans tre söner Karlman (d. 880), Ludvig (d. 882) och Karl (den tjocke), af hvilka den sistnämnde öfverlefde de båda äldre bröderna och ärfde deras riksdelar, ja för kort tid förenade nästan hela Karl den stores monarki under sin spira (se Karl, romerska kejsare 3). Men i Tyskland störtades Karl från tronen af sin äldste broder Karlmans oäkta son Arnulf, 887. Denne dog 899 och efterträddes af sin son Ludvig barnet, med hvilken äfven denna oäkta gren af de tyske karolingernas ätt utgick 911.

3. *Franska karolinger* härstammade från Karl den skallige. Denne efterträddes 877 af sin ende öfverlefvande son, Ludvig II den stammande (d. 879), vid hvars död hans rike delades mellan hans båda äldsta söner, Ludvig III (d. 882) och Karlman (d. 884), som dock båda dogo i unga år, utan att efterlämna söner. Med förbigående af den tredje sonen, Karl den enfaldige (d. 929), valde fransmännen till sin konung först Karl den tjocke (885—888), sedan Eudo, grefve af Paris och hertig af Francien (888—898). Men mot den sistnämnde upphöjdes omsider (892) Karl den enfaldige till motkonung och bibehöll sig efter hans död (898) en längre tid (till 922) som ensam konung. Då den mot honom uppställde motkonungen Rudolf af Burgund dog utan manliga afkomlingar (936), hämtade man Karl den enfaldiges son, Ludvig, från England, dit han vid faderns fall blifvit räddad

undan de uppriorske. Ludvig (IV), som däraf fick tillnamnet *ultramarinus*, fr. *d'outre mer* (d. v. s. från hinsidan hafvet), efterlämnade vid sin död (954) två söner, Lothar och Karl, af hvilka den förre efterträdde fadern på Frankrikes tron, den senare (978) emottog Nedre Lothringen som hertigligt län af Tyska riket. Lothar efterträddes 986 af sin son, Ludvig V faineant, som afled redan 987. Med honom utgick karolingiska ätten på Frankrikes tron; ty fransmännen korade till hans efterträdare Hugo Capet. Karl af Lothringen, som blifvit Hugo Capets fånge och dog i fängelset 992, efterlämnade 3 söner. Den äldste af dem, Otto, blef faderns efterträdare i Nedre Lothringen och dog utan manlig afkomma år 1003; de båda yngre sönerna, Ludvig och Karl, dogo obemärkta i Tyskland, man vet icke ens när. Så vissnade den yngsta och längst lefvande grenen af karolingernas urgamla stamträd, som genom Karl den stores tre sonsöner gifvit konungaätter åt det kristna Västerlandets tre förnämsta riken på den tiden. — Litt.: Warnkoenig och Gérard, "Histoire des carolingiens" (2 bd, 1862), Bonnell, "Die anfänge des karolingischen hauses" (1866), Dümmler, "Geschichte des ostfränkischen reiches" (2:a uppl., 3 bd, 1887—88), Lot, "Les derniers carolingiens" (1891), Mühlbacher, "Deutsche geschichte unter den karolingern" (1896), Dahn, "Die könige der germanen", bd 8: "Die franken unter den karolingern" (1897—1900), Böhmer-Mühlbacher, "Regesta imperii. I. Die regesten des kaiserreichs unter den karolingern 751—918" (2 dlr, 1899—1904), Kleinclausz, "L'empire carolingien, ses origines et ses transformations" (1902). S. F. H.*

Karolingiska renässansen kallas stundom det genom studium af företrädesvis den latinska senantiken samt lifligare förbindelser med det östromerska kejsardömet framkallade uppsvinget af vetenskap (särskildt historieskrifning), litteratur och konst vid Karl den stores hof. Rörelsens centralhärd var den litterära krets, som bildade sig kring kejsaren och till sina märkesmän räknade angelsaxaren Alkuin, langobarden Paulus Diaconus samt frankerna Angilbert och Einhard, om hvilken sistnämnde Wattenbach säger, att ingen medeltida författare kommit de klassiska förebilderna så nära. Om denna rörelses förädlande inflytande på tidens konst se Ornamentik. V. S—g.

Karolingiska sagokretsen, Frankisk-karolingiska sagokretsen eller Karlssagan, en af de hufvudgrupper, i hvilka den romantiska medeltidspoesien i Europa fördelade sig, har till medelpunkt kejsar Karl den store och hans paladiner. Den äldsta formen för denna litteratur var folkvisan; sedan följde de rimmade romanerna, och slutligen upplöstes och omkläddes dessa i prosadräkt. De första hjältedikterna till Karl den stores hof klingade i norra Frankrike, hvarifrån de spredos till Italien, Nederländerna, Tyskland, Spanien, England och Skandinavien. — Karlssagans hjälte har föga mer än några spridda drag gemensamt med den historiske Karl, och dennes romantiska afbild urartade slutligen rent af till en vrångbild. Så länge traditionerna om den store kejsaren voro vid fullt lif, d. v. s. under de närmaste århundradena efter hans död (814), lät man rättvisa vederfaras hans dygder, men medeltidens senare romandiktare framställde honom som en obillig härskare, stundom t. o. m. (t. ex. i *Quatre fils Aymon*) som en löjlig person eller en feg stackare. Detta gäller i synnerhet om de dikter, som behandla Karls förhållande till hans vasaller. Den karolingiska sagans idévärld är i många afseenden så starkt påverkad af Artursagan (se d. o.), att nästan samma iakttagelser kunna göras i afseende på bägge dessa cykler. Båda grunda sig på föregifna historiska fakta: Arturs krig med sachsarna, Karls med sarasenerna; bägge hjältarna skildras som hemsökta af olyckor inom sina egna familjer och ofta äfven i sina yttre företag. I bägge diktkretsarna nedsättes monarkens karaktär mer än som öfverensstämmer med historiens vittnesbörd och på bägge hållen af samma anledning, nämligen på det att Arturs riddare af runda bordet och Karls paladiner måtte framstå i så mycket bjärtare dager.

Den äldsta formen för Karlssagans poetiska behandling, den nordfranska kämpavisan eller balladen, från 9:e och 10:e årh., grundade sig på de ännu lifliga minnena från Karl den stores dagar. Ur denna diktform utvecklade sig från 12:e årh. det konstmässiga epos, den rimmade romanen, som betecknas med benämningen *chanson de geste* (se d. o.). Från och med 14:e årh. började dessa rimmade romaner att omklädas i prosadräkt; och i denna form vunno de efter boktryckarkonstens införande (midten af 1400-talet) en vidsträckt spridning i alla länder, emedan de ingingo i den stora folklitteraturen, som har sina yttersta utlöpare i det s. k. skillingstrycket.

Det karolingiska epos hade till sina källor, utom de lefvande traditionerna och sångerna, äfven gamla krönikor och upptecknings af historiska händelser. Som den viktigaste af dessa urkunder betraktades länge den s. k. Turpins krönika, men denna har i senare tid bevisats vara författad ej af Karl den stores samtida, ärkebiskop Turpin i Reims, utan först i slutet af 11:e eller början af 12:e årh.

Af den karolingiska diktkretsens särskilda alster äro de äldsta och mest betydande för länge sedan förlorade. Ett enda minnesmärke af den äldsta perioden har bibehållit sig i en någorlunda ursprunglig form, nämligen *Ronceval-* l. *Rolandssången* (*Roman de Roncevaux*, *Chanson de Roland*), otvifvelaktigt den märkligaste af alla medeltidens episka dikter. I denna nämnas flera andra gamla sånger, i hvilka Karls bedrifter förhärligas, såsom *Aspremont*, *Enfances d'Ogier* (om kriget i Italien), *Guitalin* (om kriget mot sachsarna), *Basin*, *Couronnement de Louis*, hvilka alla sålunda ega en ansenlig ålder, ehuru de numera finnas kvar endast i en jämförelsevis modern dräkt. Yngre än de nämnda dikterna, men dock af hög ålder, äro *Berte aus grans piés*, *Mainet* (i hvilken Karls ungdom skildras) och *La reine Sibile* (numera i behåll endast på fransk-italiensk dialekt). Till samma skede höra äfven *Ogier de Danemark* (se Holger danske), *Girard de Roussillon*, *Doon de Nanteuil*, *Renaud de Montauban* m. fl., hvilka alla behandla Karls och hans vasallers inbördes strider. Alla de nämnda dikterna ha sin urkälla i en mer eller mindre trogen tradition. Men denna var ingalunda outtömlig, och småningom förlorade den sin produktionskraft, så att trouvèrerna slutligen ej hade någon annan utväg än att antingen fritt uppfinna nya ämnen eller göra om dem, som funnos. Följden blef, att den lifskraftiga diktningens

tid efterföljdes af en period, 12:e—14:e årh., som karakteriseras af idel nybildningar och omdiktningar. De märkligaste alstren från denna period äro de metriska romanerna *Huon de Bordeaux* (som innehåller Oberonsagan), *Gui de Nanteuil*, *Fierabras*, *Guiteclin* (af Jehan Bodel), *Girart de Viane* (af Bertrand), flera arbeten af Henrik III:s hofskald Adenez le roi (13:e årh.) samt Huon de Villeneuves berömda dikter *Regnauld de Montauban*, *Doolin de Mayence*, *Maugis d'Aigremont* och *Quatre fils Aymon* (alla från 13:e årh.). Under den följande perioden, eller den cykliska diktningens tid, höll man sig, under en i ögonen fallande brist på omväxling, företrädesvis till ämnen, som gingo ut på feodalväsendets och enskilda hjältars förhärligande. Som personliga medelpunkter i dessa diktcyklar återfinnas paladinerna Garin de Monglane och Doon de Mayence, kring hvilka tidens hela romantiska skaldskap grupperar sig. För att vid det fria diktandet fylla de genealogiska luckorna uppfann man en mängd händelser och personer, alltid dock i den nyktra konventionella ton, som alltmer gjort sig gällande. De poetiska alstren från denna tid blefvo också alltmer entoniga och de uppträdande personerna allt blodlösare. All originalitet och uppfinningsförmåga utsinade efter hand fullständigt — en naturlig sak, då man ej längre hade några folktraditioner att bygga på. I stället för dessa senare tog man alltmer sin tillflykt till under och fesagor, hvilka, ursprungligen främmande för den karolingiska sagokretsen, lånades från Arabiens sagolitteratur, den nordiska och den klassiska mytologien eller från Arturcykeln. Från dessa senfranska dikter med deras främmande påhäng har man länge hämtat kunskapen om den fornfranska epiken. Det var nämligen dessa jämförelsevis unga rimmade romaner, som jämte några gamla krönikor, fingo tjäna till källor för 15:e årh:s prosabearbetningar. Dessa sistnämnda åtnjöto, äfven de, en lång tid den stora allmänhetens välvilja, men urartade och blefvo till sist alldeles onjutbara. Ändtligen gjorde den satiriska riddarromanen i förbund med boktryckarkonsten slut på hela genren.

De karolingiska dikterna öfverfördes tidigt från Frankrike till utlandet. Alltifrån 13:e årh. var denna litteratur populär i en stor del af Europa. De enda folk, som ej berörts af sångerna om Karl och hans paladiner, äro de slaviska, för hvilka hela denna idékrets var främmande. Till de romanska folken åter spredos de genom vandrande jonglörer (se d. o.), och de germanska folken lärde känna dem på den lärda vägen. Sedan de från rimmade dikter förvandlats till prosaromaner, vunno de en mycket vidsträckt spridning, särskildt i Nederländerna och, genom detta land, i Tyskland. — Nyromantiken upptog ånyo till behandling sagokretsens ämnen, dels i epos, dels i ballader och dramer, t. ex. Dorotea Schlegel, Fouqué, Simrock, Uhland.

I norra Italien sjöngo franska jonglörer på blandad fransk-italienska. Däraf uppstod ett slags egendomlig folkpoesi med starkt romantisk skuggning. En produkt af denna diktning är den ofvan nämnda "La reine Sibile". Efter en tid omklädde denna folkpoesi i prosaromanens dräkt, och ur dessa romaner åter uppkom, särskildt i Toscana, en ridderlig epik, hvilken småningom frigjorde sig från sina förebilder, blef ironisk och slutligen utmynnade i *Orlando furioso* (Den rasande Roland), som har mycket litet kvar af den gammalkristna franskanationella inspirationen. Vid sidan af denna konstpoesi fortforo emellertid prosaromanerna att hänföra folket, och en kompilation af de bästa bland dem, under titeln *Reali di Francia* (omkr. år 1350), åtnjöt länge en utomordentlig popularitet och upplefde otaliga upplagor.

I Norden, särskildt i Norge, blef den karolingiska sagan, *Karlamagnús saga*, känd redan under 13:e årh. och intager bland den främmande litteratur, som under nämnda tid införlifvades med Nordens, otvifvelaktigt främsta rummet med hänsyn till såväl betydelse som omfång. Den utgör en samling af flera berättelser (*þættir*), sammanbundna till ett helt och grupperade omkring sagohjälten Karl den store, sådan han lefde i den äldre medeltidens folktro. Den i södern gängse föreställningen om Karl som en den kristna trons utbredare bland hednafolken gjorde honom äfven i Norden till medelpunkt för en religiöst romantisk saga. Därför börjar också en norsk handskrift af sagan med: "Í nafni guðs byrjast upp saga Karlamagnús och kappa hans." Redan med kristendomens införande i Norden hade Carolus Magnus blifvit framställd som idealet af en kristen riddersman, och Olof den helige döpte efter honom sin son till Magnus, ett namn, som sedan blef så allmänt i Norden. Enligt G. Storm har sannolikt England varit mellanled mellan de franska dikterna och Karlamagnússagan, något, som bevisligen egt rum i afseende på andra sagoöfverflyttningar. Den norske öfversättaren har säkerligen ej haft framför sig något original, innehållande just de berättelser, som utgöra Karlamagnússagan; i alla händelser är någon sådan samling ej nu känd. Han måste därför anses såsom ordnare och bearbetare af det, som i sagans hemland utgjordes af spridda dikter, krönikor och sägner. I afseende på Karlamagnússagans form råder samma förhållande som i afseende på den öfriga norska öfversättningslitteraturen. Denna blef nämligen alltifrån början ("Tristansagan", öfv. 1226, var, så vidt man vet, det första af romantikens importerade alster) afklädd originalens poetiska dräkt och omstöpt i prosaform, antagligen emedan man vid öfversättningsperiodens början (omkr. 1225) redan hade en inhemsk klassisk prosalitteratur att ansluta sig till såsom mönster. — Den norska "Karlamagnús saga" föreligger i två skilda bearbetningar: en äldre, från förra hälften af 13:e årh. (i handskrift dock ej äldre än 14:e årh:s senare hälft), och en yngre, från slutet af 13:e eller början af 14:e årh. (handskrift från slutet af 17:e årh.). Ett fragment, som knappast är yngre än midten af 13:e årh., förvaras f. n. i Norska riksarkivet. Sagan utgafs 1860 af Unger.

Af den svenska *Karlamagnus krönika* äro större fragment (särskildt "Jerusalemsfärden" och "Roncevalslaget") bevarade i handskrifter från 15:e årh. (den äldsta, från omkr. 1430—50, visar tillbaka på en ännu äldre kodex). De utgåfvos 1847 (efter af J. E. Rietz tagna afskrifter) af E. S. Bring och 1887—89 af G. E. Klemming.

Den danska *Keyser Karl Magnus krönike* finnes numera kvar endast i en handskrift, gjord i Börglum kloster 1480 (nu i K. biblioteket i Stockholm), och trycktes efter en från denna tagen afskrift 1508 eller 1509 (ej 1501) i Köpenhamn hos Gottfred af

Ghemen (ett enda defekt exemplar finnes i behåll och tillhör Uppsala universitetsbibliotek), efter hvilken upplaga den ånyo utgafs 1534, ehuru i en något omarbetad form, af Kr. Pedersen (sedermera flera gånger omtryckt, senast 1856 af C. J. Brandt). De svenska och danska versionerna, den förra fragmentarisk, den senare fullständig, stå i nära släktskap och äro tydligen utgångna från samma källa. Troligen har den förra af dem blifvit öfverflyttad från norska (en del språkliga egenheter finner sin förklaring endast genom att uppfattas som missförstådd fornnorska), hvaremot den danska krönikan genom vissa språkformer pekar på en svensk källa, af hvilken den dock befinnes vara en förkortad och tämligen fri bearbetning. Bägge härstamma från den ofvannämnda äldre redaktionen af den norska bearbetningen. Den tryckta danska krönikan nådde inom kort till Island och öfversattes därstädes på 1600-talet till isländska. Denna nyisländska Karlamagnússaga förvaras i K. biblioteket i Köpenhamn i en handskrift, af hvilken en afskrift 1691 togs för K. biblioteket i Stockholm. — Jfr G. Paris, "Histoire poëtique de Charlemagne" (1865), Loersch, "Die legende Karls des grossen im 11. u. 12. jahrh." (1890), och G. Storm, "Sagnkredsene om Karl den store og Didrik af Bern hos de nordiske folk" (1874). R. G.

Karolinsk (af lat. *Cārolus*, Karl), som har afseende på någon regent med namnet Karl. Så t. ex. äro de s. k. *Karolinska böckerna* (se Carolini libri) uppkallade efter kejsar Karl den store. Lunds universitet kallas *Karolinska universitetet* efter Karl X, den gamla, först mot slutet af 1700-talet nedrifna akademibyggnaden i Uppsala bar efter Karl IX namnet *Academia carolina*, som i sin ordning har gifvit namn åt den nuv. universitetsbiblioteksbyggnaden, *Carolina rediviva* (se d. o.), och *Karolinska mediko-kirurgiska institutet* i Stockholm är uppkallad efter Karl XIII. I Sverige hänför sig ordet karolinsk företrädesvis till Karl XII.

Karolinska förbundet, en sammanslutning emellan historiskt intresserade personer, som konstituerades i Stockholm 11 april 1910 med uppgift att "genom befrämjande af vetenskaplig forskning fördjupa och vidga kännedomen om det karolinska tidehvarfvet, företrädesvis Karl XII:s tid, samt inom svenska folket väcka ett lifligare intresse för detta skede".

Karolinska institutet. Se Karolinska mediko-kirurgiska institutet, sp. 1139.

Karolinska krigares dagböcker, en serie dagböcker från Karl XII:s krig, som 1901 började utgifvas af professor Axel Quennerstedt och hvaraf hittills (1910) 5 bd utkommit.

Karolinska mediko-kirurgiska institutet, en medicinsk högskola i Stockholm, som med de medicinska fakulteterna vid universiteten i Uppsala och Lund deltager i såväl den teoretiska som den praktiska läkarutbildningen.

Institutet har som ett ordnadt medicinskt läroverk ej gamla anor; dess egentliga födelseår är 1810. Emellertid upptog det vid sin organisation arfvet efter en del undervisnings- och examinationsanstalter, hvilka småningom kommit till stånd under föregående århundraden.

I Sverige, likasom i de flesta öfriga länder, funnos under äldre tider två slags läkare. Tidigast funnos de själfärde eller yrkesmässigt utbildade sårläkarna, fältskärerna, kirurgerna. Först långt senare uppträdde de vid universitet utbildade läkarna (*doctores medicinæ*). Johan III utfärdade (delvis med bekräftande af äldre privilegier) 20 juli 1571 en stadga för *bardskärarämbetet*, hvarigenom medlemmar af detta skrå erkändes som privilegierade fältskärer (se Fältläkarkår och Fältskär); ämbetet ålades att anskaffa fältskärer för arméerna. Nya privilegier utfärdades emellanåt, 1655 kallades ämbetet Barberarämbetet, 1685 *Societas chirurgica* (Kirurgiska societeten). Utbildningen inom yrket skedde rent handtverksmässigt på så sätt, att lärlingar under vissa år arbetade hos mästare och sedan, såsom i andra yrken, aflade vissa prof för att själfva bli mästare. Universitetslärda svenska läkare förekommo ej förrän på 1600-talet. Den förste med. professorn i Uppsala utnämndes 1613, den första i Åbo 1641, i Lund 1668. Första antydan till en medicinsk undervisningsanstalt i *Stockholm* finna vi 1642, då drottning Kristinas från Frankrike inkallade lifmedikus G. F. Du Rietz erbjöd sig att öppna en medicinsk skola. Uppsala universitets kansler lät med anledning häraf sända 6 med. studerande från Uppsala för att i Stockholm åtnjuta Du Rietz' undervisning. Denna medicinska skola upphörde efter ett par år. 1663 bildade Du Rietz jämte tre andra läkare ett Collegium medicorum (se d. o.) l. Collegium medicum, hvilket erhöll vissa privilegier. Meningen hade från början varit, att detta kollegium äfven skulle blifva ett medicinskt läroverk, en sak, som väckte åtskilliga bekymmer inom Uppsala universitet; häraf blef emellertid intet. Genom sina 1663 utfärdade privilegier erhöll Collegium medicum uppsikt öfver såväl läkare som fältskärer, apotekare och barnmorskor, hvarjämte det fick åliggande att genom en examen pröfva läkare, som ämnade utöfva sin verksamhet i Stockholm. Kollegiet fick undan för undan nya privilegier och blef snart i hufvudsak ett ämbetsverk, men behöll fortfarande skyldigheten att examinera läkare, hvilka efter undergången pröfning blefvo kollegiets ledamöter (*membra*). 1685 ålades kollegiet att ha öfveruppsikt öfver de examinerade, som aflades inför Kirurgiska societeten. Under hela 1700-talet utkämpades sedan häftiga strider mellan Collegium medicum, som representerade den vetenskapliga medicinen, och Kirurgiska societeten, som utgjordes af fältskärernas skrå och hvars medlemmar från äldre tider och ända långt fram på 1700-talet egentligen räknats som handtverkare. Någon egentlig undervisning kom kollegiet aldrig att utöfva. I 1699 års medicinalordningar stadgades dock, att ett anatomihus skulle inrättas, där sektioner borde af kollegiets medlemmar verkställas. Med anledning häraf höllos en och annan gång (första gången redan 1685) offentliga anatomiska demonstrationer, hvilka dock föga motsvarade våra föreställningar om anatomisk undervisning. Demonstrationerna voro nämligen anordnade som offentliga teatraliska föreställningar, hvartill biljetter såldes åt allmänheten. 1716—20 var M. Bromelius professor i anatomi, men utan aflöning. Kirurgiska societeten hade småningom insett, att det var nödvändigt att införa en mera vetenskaplig metod vid kirurgernas undervisning, och några af societetens mera framstående ledamöter, Acrel m. fl., höllo 1746—47 föreläsningar för fältskärslärlingarna öfver olika delar af kirurgien

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

och ögonläkekonsten; dessa föreläsningar upphörde dock snart. Collegium medicum arbetade ifrigt på att få en aflönad professur i anatomi inrättad i Stockholm. A. Bäck utnämndes 1749 till anatomie professor, men utan aflöning, och han tillträdde aldrig sin professur. Det militära intresset verkade därhän, att frågan om en anatomie professur blef löst. I ett k. br. till Collegium medicum af 10 aug. 1752 förordnades, att med anledning af klagomålen öfver de vid armén och flottan anställde fältskärernas okunnighet och bristande insikter skulle en pålitlig och erfaren anatomie och kirurgie professor i Stockholm ju förr desto hellre tillsättas. Emellertid anslogs ej lön till professuren förrän 1756, och s. å. utnämndes R. Martin till anatomie och kirurgie professor. Denna professur införlifvades kort efter Karolinska institutets inrättande med detsamma, och om man så vill, kan man räkna den 1752 inrättade anatomiska professuren som institutets första upprinnelse. Enligt den för anatomie professorn 1768 utfärdade instruktionen skulle han hålla föreläsningar i anatomi och kirurgi, särskildt för fältskärselever; äfven medici, som studerade vid Serafimerlasarettet, plägade bevista föreläsningarna. 1761 inrättades i Stockholm en ny professur, nämligen i naturalhistoria och farmaci, och till dess förste innehafvare utsågs P. J. Bergius. Undervisningen i dessa ämnen var afsedd dels för fältskärselever, dels för apotekselever; äfven med. studerande samt "åtskilligt hederligt folk af hvarje stånd" (citeradt enligt Bergius' berättelse till Collegium medicum 1765) infunno sig vid föreläsningarna i ämnet. 1790 ändrades denna professur till en professur i medicin och farmaci, och det ålades professorn att undervisa äfven i medicin, särskildt i läran om febrar, farsoter och fältsjukdomar. Undervisning åt barnmorskor hade lämnats sedan 1706; 1755 infördes å Serafimerlasarettet undervisning i obstetrik för läkare; först 1761 inrättades en professur i obstetrik. Förste professorn i ämnet blef D. von Schulzenheim; han fick till åliggande att meddela undervisning dels åt läkare, dels åt fältskärselever, dels ock åt barnmorskor. Äfven de två sistnämnda professurerna uppgingo kort efter Karolinska institutets instiftande i detsamma. De tre professurerna i anatomi, i farmaci och i obstetrik stodo under öfverinseende af Collegium medicum. Det blef stadgadt, att fältskärselèverna skulle begagna sig af undervisningen vid de tre professurerna, men på grund af fiendskapen mellan Collegium medicum och Kirurgiska societeten, hvilken senare förgäfves arbetat på att få till stånd en under densamma lydande lärarbefattning i anatomi, sökte societeten så mycket som möjligt undandraga sina lärjungar från de under Collegium medicum stående institutionerna. Sedan Serafimerlasarettet 1752 blifvit inrättadt, utfärdades 1753 ett k. bref, hvari bestämdes, att ingen kunde bli provinsialläkare, stads- eller regementsfältskär, som ej förut åtminstone ett eller ett halft år "varit uti lazarettet och derstädes vant sig vid medicinska och chirurgiska operationerna". Först 1802 ålades det dock lasarettets öfverläkare att meddela undervisning åt de studerande, som följde sjukvården vid lasarettet. Den hundraåriga striden mellan Collegium medicum och Kirurgiska societeten slutade först 1797, då Kirurgiska societeten upplöstes eller, om man så vill, uppgick i Collegium medicum. Medicin och kirurgi skulle nu vara förenade, men det blef ingalunda så, ty med. doktorsexamen, som aflades vid universiteten, och *kirurgie magisterexamen*, som aflöste mästerfältskärsexamen och som aflades inför Collegium medicum, medförde hvar för sig rättighet att utöfva läkarverksamhet.

I k. reglementet af 28 okt. 1797 "för chirurgiska undervisningen och dem, som i fältskärskonsten sig vilja inöfva", föreskrifves i hufvudsak följande. Den yngling, som åstundar lära kirurgien, bör kunna läsa, skrifva och räkna, ega tillbörlig kunskap i salighetsläran och försvarliga framsteg i främmande språk, i synnerhet latin, samt vara minst femton år gammal. Han skall sedan åtnjuta undervisning hos någon examinerad mästerfältskär under minst tre år. Efter lärotidens slut anmäler läromästaren ynglingen i Collegium medicum, som förordnar examinatorer (i Stockholm eller i landsorten). Ifall examen godkännes, förklaras ynglingen för chirurgiæ studiosus. Därefter skall den studerande under minst fyra år förkofra sig i konsten och vetenskapen, antingen hos examinerade fältskärer eller vid akademierna; han skall ock i 6 månader göra tjänst vid Serafimerlasarettet samt "bevista anatomiska inrättningen och accouchementshuset". Efter dessa fullgjorda studier eger han att inför Collegium medicum aflägga mästerfältskärsexamen l. *kirurgie magisterexamen*. Denna examen omfattar tre olika förhör: det första i anatomi, naturalhistoria och farmaceutisk kemi; det andra i fysiologi, diagnostik och behandling af särskildt de sjukdomar, som förekomma i krig till sjöss och lands, teoretisk kirurgi och obstetrik; det tredje i alla slags operationer. Ifall en med. licentiat eller med. doktor vill blifva mästerfältskär, skall han med intyg, att han tjänstgjort 6 månader vid Serafimerlasarettet, pröfvas i det tredje förhöret, d. v. s. i läran om operationerna. Skillnaden mellan denna kirurgie magisterexamen och den fältskärsexamen, som förut egt rum, synes egentligen bestå däri, att förut aflades examen inför Kirurgiska societeten under kontroll af Collegium medicum, men nu aflägges den inför det senare. Man fann snart, att för mera ansvarsfulla medicinska befattningar vore både med. doktors- och kirurgie magisterexamina behöfliga; det stadgades sålunda 1806, att båda examina fordrades för regementsläkarkompetens, och 1812 utfärdades samma bestämmelse ang. kompetens till provinsialläkarplatser.

Under Sveriges utländska krig hade städse rådt brist på fältskärer. Dels hade man nödgats införskrifva utlänningar, mest tyskar; dels hade man 1789 och 1808 inrättat tillfälliga undervisningsanstalter för utbildning af underläkare för arméerna. Under 1808—09 års krig nödgades man i största hast nödtorftteligen undervisa en del ynglingar, hvilka med mycket små kunskaper och ännu mindre erfarenhet sändes som underläkare ut i kriget. Detta gaf anledning till, att den framstående läkaren C. Trafvenfelt vid 1809 års riksdag ingaf ett förslag, att ett institut skulle inrättas, vid hvilket skulle utbildas läkare med lägre kompetens, hvilka efter en tvåårig kurs kunde användas som underläkare i fält och hvilka sedan, om tillfälle gåfves dem, kunde fortsätta sina medicinska studier. Trafvenfelt häntyder i sitt förslag på liknande institut i andra länder, som tjänat honom till mönster (det militärmedicinska läroverket Pepinière i Berlin, stiftadt 1795, en liknande anstalt i Petersburg, stiftad 1798). Ständerna an-

slogo i anledning af hans förslag 3,000 rdr b:ko till ett institut för bildande af fältläkare och i sammanhang härmed 1,825 rdr b:ko till ett garnisonssjukhus. 24 maj 1810 tillsattes för behandling af denna och en del andra medicinska frågor en k. kommitté, som i utlåtande 9 juli 1810 föreslog bl. a. följande: ett institut till danande af fältläkare och ett med institutet förenadt garnisonssjukhus böra inrättas i Stockholm; för detta ändamål böra, förutom de redan befintliga professurerna, två nya inrättas, den ena i de teoretiska delarna och den andra i utöfningen af såväl utvärtes som invärtes läkarevetenskapen; practices professorn, som förut bör hafva bekläd någon betydligare medicinsk syssla i fält, skall bestrida sjukvården vid det föreslagna garnisonssjukhuset och därstädes meddela undervisning åt institutets elever särskildt rörande de sjukdomar, som äro vanligast i fält; efter fullgjord kurs aflägges examen, och ifall denna godkännes, förklaras eleven af Collegium medicum för chirurgiæ studiosus och kan sedan erhålla förordnande som underläkare i fält. 17 nov. 1810 förklarade Sverige krig med England. Frågan om det föreslagna institutet blef därför nu brännande, och kommittén ingaf 8 dec. 1810 en ny skrifvelse i ämnet.

13 dec. 1810, hvilken dag kan betraktas som Karolinska institutets egentliga stiftelsedag, beslöt K. M:t, att ett "institut till danande af skickliga fältläkare" skulle inrättas och att de två föreslagna professurerna skulle tillsättas. 14 februari 1811 förordnades E. Gadelius och C. F. Weltzin att vara, den förre medicinæ theoretices professor och den senare medicinæ practices professor vid Institutet för fältläkares danande, den senare blef tillika öfverfältläkare vid Stockholms garnison. I k. förordn. af 13 dec. 1810 finnes intet nämndt om, att de förutvarande professurerna i Stockholm skulle tillhöra det nya institutet. I de officiella kalendrarna för 1812 och 1813 äro också endast Gadelius och Weltzin upptagna som professorer vid Medico chirurgiska institutet, såsom det då kallades. Det nya institutets elever åtnjöto dock undervisning äfven af professorerna i anatomi och i farmaci, hvilkas undervisning, såsom förut nämnts, stod öppen för både medicine och kirurgie studerande. I Collegii medici protokoll för 1811 räknas anatomie professor Hagström och farmacie professor Berzelius som professorer vid det nya institutet. Det nya institutets elever skulle få sin medicinska utbildning vid ett garnisonssjukhus. I början afsågs att för undervisningen tills vidare skulle upplåtas Andra lifgardets (numera Göta lifgardets) sjukhus, men redan 1811 öppnades ett provisoriskt garnisonssjukhus i en f. d. kasern på Kungsholmen (det nya, 1812 beslutade garnisonssjukhuset, se Allmänna garnisonssjukhuset, blef färdigt först 1834). 25 april 1811 bestämdes genom ett k. bref, att en direktion för garnisonssjukhuset skulle tillsättas, hvilken direktion skulle utgöras af ett antal officerare, en assessor i Collegium medicum och institutets två professorer. I juni 1811 lät Collegium medicum införa i tidningarna en annons af innehåll, att ynglingar, som vid skolor, gymnasier eller akademier inhämtat kunskap i språken och nödiga vetenskaper och vore hågade att utbilda sig till underläkartjänster, skulle erhålla fri undervisning och lagfartskammente af 16 skillingar banko, äfvensom att föreläsningarna skulle börja 1 juli. 17 juni 1811 utfärdade Collegium medicum en instruktion för undervisningen vid institutet, hvaraf framgår, att eleverna borde inhämta de första elementerna af anatomi, af sjukdomsdiagnostik och af terapi, hvarefter de skulle examineras af professorerna under kontroll af kollegiet för att sedan utsändas som underläkare i fält. 1 juli 1811 antogos institutets nio första elever. 1811—12 fortgick undervisningen hufvudsakligen efter denna plan. 1813 utvidgades institutet högst väsentligt och fick betydligt större uppgifter. I det k. br. af 27 jan. 1813, hvarigenom Collegium medicum förändras till Sundhetskollegium, heter det bl. a.: "för att befria Sundhetscollegium från göromål, hvilka upptaga tid och tjänligare af andra kunna bestridas, och för att vinna en sammanstämning mellan de flera här i staden varande undervisningsverk i den inre och yttre läkarekonsten samt i synnerhet för att gifva åt Medico-chirurgiska institutet mera fullkomlighet och verksamhet hafva vi beslutat: 1) att de redan här inrättade professurer, nämligen anatomiæ och chirurgiæ, artis obstetriciæ samt chemiæ och pharmaciæ... böra anses såsom lärare vid Medico-chirurgiska institutet; 2) medicinæ theoretices och practices professorerna vid själfva institutet förblifva vid den befattning, som dem redan är uppdragen;... 4) collegium behåller ... öfverinseendet vid institutet ..., men alla examina, som hittills blifvit anställda vid Collegii medici sessioner, komma hädanefter att förrättas af vederbörande professorer... 6) Serafimerordenslasarettet skall vara tillgängligt för institutets elever..." Först 6 dec. 1815 fastställde K. M:t reglemente för Medico-chirurgiska institutet, hvars föremål är att "undervisa i läkarekonstens såväl teoretiska som praktiska delar med särdeles afseende på tilldanande af läkare för armén och flottorna". Enligt detta reglemente skulle vid institutet finnas 6 professorer med hvar sin adjunkt, nämligen i naturalhistoria, i kemi, i anatomi, i obstetrik, i teoretisk medicin och kirurgi, i praktisk medicin och kirurgi. De två sistnämnde professorerna meddelade undervisning på garnisonssjukhuset, den förre i patologisk anatomi vid obduktionerna, den senare i klinisk medicin och kirurgi. För att antagas till elev vid institutet erfordrades antingen mediko-filosofisk examen, som aflagts vid något universitet, eller ock en motsvarande vid institutet aflagd elevexamen. Vid institutet aflades tre mediko-kirurgiska examina. Den första omfattade naturalhistoria, kemi, anatomi och fysiologi. Den andra, för hvars aflåggande fordrades betyg öfver tjänstgöring å garnisonssjukhuset och å Serafimerlasarettets medicinska afdelning (Serafimerlasarettets båda öfverläkare tillhörde ej institutet), omfattade teoretisk och praktisk medicin, kirurgi och obstetrik samt medicinallagfarenhet. Den tredje examen, för hvars aflåggande erfordrades intyg öfver tjänstgöring å Serafimerlasarettets kirurgiska afdelning och å Allmänna barnbördshuset, innefattade läran om kirurgiska operationer och förband samt instrumentförlossningar. Alla examina förrättades af institutets professorer i närvaro af deputerade från Sundhetskollegium. Efter aflagd tredje examen fick eleven af Sundhetskollegium diplom som kirurgie magister och legitimerad läkare. Den, som vid svenskt universitet blifvit med. licentiat eller med. doktor, behöfde, för att bli kirurgie magister,

aflägga endast den här ofvan nämnda tredje examen. Ifall Sundhetskollegium vid inträffande krig antoge extra elever för att utbildas till underläkare i fält, ålåg det professorerna att med afbrytande af de vanliga föreläsningskurserna öfvertaga undervisningen af de extra eleverna. Genom stadgandena af 1813 och 1815 blef institutet sålunda organiseradt till ett verkligt läroverk. Institutet fick då för det första öfvertaga undervisningen af blifvande kirurger; detta var ur undervisningssynpunkt ett betydande framsteg från 1797 års stadga, enligt hvilken de studerande skulle inhämta en stor del, kanske den största delen af sin utbildning hos enskilda mästerfältskärer. Institutet fick för det andra öfvertaga den examinationsskyldighet, kirurgie magisterexamen, som Collegium medicum 1797 öfvertagit från kirurgiska societeten. Genom 1815 års stadga blef den kirurgiska konsten i vårt land definitivt frigjord från den prägel af handtverk, skrå, som dittills vidlådde densamma, och blef höjd till en vetenskap. Emellertid kom föreningen mellan medicin och kirurgi, som skulle ha egt rum 1797, ej heller nu till stånd; föreningen blef tvärtom, på grund af den skarpa antagonismen mellan universiteten, som representerade medicinen, och institutet, som företrädde kirurgien, uppskjuten för lång tid bortåt. 1817 erhöll institutet namnet Karolinska institutet och 1822 Karolinska mediko-kirurgiska institutet, hvilket senare namn behållits. 11 dec. 1822 fick institutet åter nytt reglemente. I början af detsamma heter det: ”Wi Carl Johan etc. göre veterligt, att, som egentliga föremålet med ... institutet varit, att genom undervisning derstädes uti läkarekonstens så väl teoretiska som praktiska delar tilldana skickliga läkare för armén och flottorna, och ett sådant ändamål nu blifvit uppfylldt, samt då under inrättningens fortgång erfarenheten ådagalagt nyttan däraf, att institutet i förening med härvarande sjukhusinrättningar må erhålla en sådan organisation, att pålitliga och tillvande praktiska läkare för alla grenar af medicinalverket till statens tjänst vid samma institut kunna danas, alltså ...” Trots dessa ord äro förändringarna i det nya reglementet skäligen obetydliga, och institutets uppgift att företrädesvis vara ett militär-medicinskt läroverk framgår fortfarande af stadgarna. Så stadgas t. ex. nu bestämdt, att professorn i praktisk medicin och kirurgi skall samtidigt vara öfverfältläkare vid Stockholms garnison (liksom han ock förut varit, ehuru därom intet var bestämdt i 1815 års reglemente), samt att adjunkten i samma ämne skall vara öfverläkare vid garnisonssjukhuset; vidare bestämmes viss militärläkartjänstgöring såsom kompetens för professuren och adjunkturen i fråga. Professorn i praktisk medicin och kirurgi skall hålla kliniska föreläsningar å garnisonssjukhuset. Som ett nytt stadgande märkes, att en af professorerna utnämnes, på förslag af Sundhetskollegium, som fortfarande är institutets öfverstyrelse, till institutets inspektor (Hagströmer hade redan 1816 utsetts till inspektor). Ingen får nu blifva elev vid institutet utan att vid något af rikets universitet ha aflagt mediko-filosofie-kandidatexamen. Angående de vid institutet aflagda examina gälla i hufvudsak, med oväsentliga förändringar, 1815 års stadgar. Bestämmelsen om institutets skyldighet att i händelse af krig afbryta den vanliga undervisningen för att utbilda underläkare för armén kvarstår. 1828 tillkom för alla läkare, såväl med. doktorer som kirurgie magistrar, hvilka önskade kompetens till offentlig lärar- och läkarbefattning, en ny examen, bestående däri, att vederbörande skola inför Sundhetskollegium aflägga praktiskt prof på skicklighet att i den medicinska ämbetsutöfningen använda och tillämpa sin kännedom i medicina legalis och politia medica. Detta s. k. ämbetsprof aflades sålunda inför Sundhetskollegium, och det medicinska ämbetsverket blef på så vis återigen en examensinrättning. — Sambandet mellan institutet och garnisonssjukhuset upplöstes småningom; 1828 bestämdes, att med. practicæ adjunkten ej längre skall vara öfverläkare vid garnisonssjukhuset, och 1829 befriades med. practicæ professorn från öfverfältläkartjänsten. Slutligen bestämdes det 30 dec. 1835, att professurerna i praktisk medicin och kirurgi samt i teoretisk medicin och kirurgi skola förändras till en professur i medicin och en professur i kirurgi, hvilka professurer, därest tillfälliga hinder icke möta, skola vara förenade, den förra med öfverläkarens och den senare med öfverkirurgens befattning vid Serafimerlasarettet. Härigenom förlades den medicinska och kirurgiska kliniska undervisningen i sin helhet till Serafimerlasarettet; den kliniska undervisningen, som vid sistnämnda lasarett alltifrån 1753 (1802) egt rum, hade förut varit alldeles fristående och utan samband med de egentliga undervisningsanstalterna.

Alltifrån midten af 1820-talet rasade under 50 år en häftig strid mellan de medicinska fakulteterna vid universiteten och institutet ang. den medicinska undervisningen. Fakulteterna ansågo, att institutet gjorde intrång i deras rättigheter, och det kraftigt växande institutet kände sig klafbundet genom sina stadgar, hvilkas beskaffenhet gjorde, att detsamma endast i ringa mån (hufvudsakligen genom tredje examen, som aflades af med. doktorer) deltog i utbildningen af läkare. Striden var så mycket bittrare, som hvardera parten ansåg sig strida för sin tillvaro; det såg också länge ut, som om endera parten måste gå under, men striden slutade, som så ofta, genom en kompromiss. 26 april 1861 bestämdes, att institutet skall med medicinska fakulteterna i Uppsala och Lund deltaga i läkarbildningen, vid hufvudstadens kliniska inrättningar bestrida den hufvudsakligaste delen af den praktiska undervisningen så i medicin som i kirurgi samt lika med nämnda fakulteter ega att anställa med. licentiatexamen (hvilken medför rättighet att legitimeras som läkare); att institutet, som förut lydt under Sundhetskollegium, skall ställas under öfverstyrelse af kanslern för Uppsala universitet; att lärjunge, som vill inskrifvas vid institutet, skall förut vid något af universiteten ha aflagt med. kandidatexamen och efter densamma fullgjort viss tjänstgöring vid universitetsklinikerna. Samtidigt stadgades, att kirurgie magisterexamen och den 1828 införda ämbetsexamen skulle upphöra; institutet befriades ock från sin skyldighet att i krigstid afbryta sin undervisning för att utbilda underläkare för armén. Institutet hade sålunda erhållit jämlikhet med fakulteterna, och först nu var den 1797 beslutade föreningen mellan medicin och kirurgi genomförd. Striden med fakulteterna var dock ännu ej utkämpad; efter ett kort stillestånd återuppflammade

len och slutade, först då institutet i sina stadgar f 13 nov. 1874 erhöll rätt att anställa såväl med. andidat- som med. licentiatexamen samt likaledes ätt att bedöma afhandlingar, som vid institutet förvarats för erhållande af med. doktorsgrad (själfva ldelandet af doktorsgraden förbehölls dock åt fakulteterna). Stadgarna af 1861 och 1874 likasom ock le 1886 utfärdade stadgarna innehöllo bestämmelser m undervisningen vid institutioner och kliniker, af vilka den ena efter den andra under årens lopp illkommit. Genom dessa nu nämnda stadgar organiserades institutet i närmaste öfverensstämmelse med tatsuniversiteten och med dessas medicinska fakulteter. I 1886 års stadgar är namnet inspektor på ärarkollegiets ordf. utbytt mot namnet rektor. 16 ebr. 1906 erhöll institutet rätt att utdela med. loktorsgrad.

Nu gällande stadgar äro utfärdade 27 nov. 1908. Den medicinska filosofiska examen, som skulle afläggas vid universiteten, innan de medicinska studierna ingo taga sin början, är nu afskaffad. Om fordringarna för att blifva inskrifven vid institutet se ofvannämnda stadgar § 68. Det enda direkta samband, som institutet nu har med fakulteterna, är, att institutets elever efter aflagd med. kandidatexamen skola tjänstgöra 6 månader på universitetsklinikerna; å andra sidan måste fakulteternas lärjungar fullgöra större delen af sina tjänstgöringar å institutets kliniker. Vid Karolinska institutet aflägges enligt nu gällande stadgar med. kandidat- och licentiatexamina. Den förra examen omfattar anatomi, histologi, fysiologi, medicinsk kemi, farmakologi och patologi, den senare medicin, pediatrik, kirurgi, oftalmiatrik, obstetrik och gynekologi, patologisk anatomi samt rätts- och statsmedicin. Med. doktorsgrad utdelas åt med. licentiat, som författat och offentligen försvarat en medicinsk afhandling, hvilken till innehåll och försvar godkänts af institutets lärarkollegium.

Karolinska institutets hufvudbyggnader, sedda från högra gårdssidan.

Karolinska institutet erhöll 1900 genom inrättandet af Nobelstiftelsen (grundad på A. Nobels testamente 1895) ett ansvarsfullt tillskott i sitt arbete, i det att åt institutets lärarkollegium lämnades uppdraget att utdela Nobelpriset i fysiologi och medicin; denna uppdrag har alltifrån 1901 årligen fullgjorts.

Kort efter institutets organiserande inköptes 1816 åt detsammas räkning en större tomt vid Handtverksgatan, bebyggd med åtskilliga hus. En del af dessa togs i anspråk för institutets räkning; af de gamla byggnaderna kvarstår ännu en, som användes till bibliotek, Sveriges största samling af medicinsk litteratur (35,000 bd och 15,000 småskrifter), och föreläsningsrum. Under årens lopp ha statsanslag flera gånger beviljats till nybyggnader för institutets behof. 1865—66 uppfördes för en kostnad af 84,000 kr. en byggnad för de patologisk-anatomiska, rättsmedicinska och kemiska institutionerna (synlig t. h. å fig.); 1883—85 uppfördes för 315,000 kr. en byggnad för de anatomiska, histologiska, fysiologiska, hygieniska och farmakologiska institutionerna (synlig midtför och t. v. å fig.). 1893—94 företogs för en kostnad af 120,800 kr. en om- och tillbyggnad af de patologisk-anatomiska och kemiska institutionerna. 1909—10 är uppförd en nybyggnad för den farmakologiska institutionen, hvartill beviljats 196,226 kr. En (af Molin modellerad) byst af And. Retzius uppställdes 1863 i institutets park. Förutom vid dessa nu nämnda å institutets tomt belägna institutioner meddelas undervisning vid en del af hufvudstadens sjukhus. Den kliniska undervisningen, som 1811 började i ytterst ringa skala, har med hvarje årtionde allt mera utvidgats; den meddelas nu vid en massa specialkliniker dels vid Serafimerlasarettet, dels ock vid Allmänna barnbördshuset, vid Kronprinsessan Lovisas vårdanstalt för sjuka barn, vid Stockholms hospital för sinnessjuka samt vid enskilda afdelningar af Sabbatsbergs sjukhus och af sjukhuset S:t Göran.

Institutets lärarstat har undan för undan ökats genom inrättande af nya professurer, adjunkturer och extra professurer samt genom tillsättande af ett flertal docenturer. F. n. finnas vid institutet 22 professorer (2 i medicin, 2 i pediatrik, 2 i patologisk anatomi, 2 i kirurgi, 2 i kemi och farmaci, 1 i rättsoch statsmedicin, 2 i obstetrik och gynekologi, 1 i nervsjukdomar, 1 i allmän hälsovårdslära, 1 i anatomi, 1 i farmakodynamik och farmakognosi, 1 i syfilidologi, 1 i fysiologi, 1 i histologi, 1 i psykiatri och 1 i oftalmiatrik), 4 laboratorer, 1 prosektor (anatomi), 2 öfriga lärare och 29 docenter, dessutom en bibliotekarie, en sekreterare och en kamrerare.

Institutets lärjungeantal har varit växlande, beroende dels på det under olika tider olika tilloppet till läkarbanan, dels på den växlande andel institutet på grund af olika stadgar under olika tider haft i utbildningen af läkare. Exempelvis må nämnas, att institutet 1851 räknade 110 studerande samt

läsåren 1859—60 141, 1871—72 74, 1879—80 218 (däraf 1 kvinnlig), 1889—90 402 (däraf 4 kvinnliga), 1899—1900 290 (däraf 17 kvinnliga), 1909—10 295 (däraf 29 kvinnliga). Följande antal examina aflades under de nämnda tiderna: 1851 kir. magisterexamen 10; läsåret 1859—60 kir. magisterexamen 30, 1871—72 med. licentiatexamen 6, 1879—80 med. kandidatexamen 14 och med. licentiatexamen 19, 1889—90 med. kandidatexamen 43 och med. licentiatexamen 21, 1899—1900 med. kandidatexamen 19 och med. licentiatexamen 32, 1909—10 med. kandidatexamen 33 och med. licentiatexamen 26.

Institutets ekonomiska stat började 1810 med ett årligt anslag af 3,000 rdr b:ko; för 1910 utgå följande statsanslag: 1) till aflöningar 242,685 kr., 2) till institutets materiella behof 56,510 kr. Institutet förfogar dessutom öfver en del donationer, fonder och stipendier, hvilkas kapitalbehållning 31 dec. 1909 uppgick till 503,809 kr. 90 öre.

Institutet har under sin tillvaro bland sina lärare räknat ett stort antal synnerligen framstående läkare och vetenskapsmän, och det har med ära häfdat sin plats bland vårt lands vetenskapliga inrättningar. Bland de förnämste af institutets lärare må bland de bortgångne erinras om J. Berzelius, A. J. Hagström er, E. Gadelius, P. G. Cederschiöld, A. Retzius, K. J. Ekströmer, M. Huss, F. T. Berg, P. H. Malmsten, K. G. Santesson, H. A. Abelin, A. Key, Kr. Lovén, K. J. Rossander, M. R. Bruzelius och J. Widmark. — Jfr O. E. A. Hjelt, ”Svenska och finska medicinalverkets historia 1663—1812” (bd I—III, 1891—93). F. Lnm.

Karolinska tiden l. Karolinska tidehvarfvet (af lat. *Cārolus*, Karl), de tre karlarnas tidehvarf, den period af Sveriges historia, som omfattar konungarna Karl X Gustafs, Karl XI:s och Karl XII:s regeringstid (1654—1718). I yttre afseende karakteriseras den af svenska stormaktsväldets högsta utveckling och undergång, i inre af enväldet (”suveräniteten”), stark nationell själfkänsla och storvulenhet. I inskränkt och vanligast förekommande mening förstås med karolinska tiden Karl XII:s regeringstid.

Karolinska universitetet. Se Lunds universitet.

Károly [kårålj], 1. Ungersk namnform för Karl. — 2. Stad i Ungern. Se Nagy-Károly.

Károlyváros [karåljvåråʃ]. Se Karlstadt 2.

Karo'ss (lat. *carrūca* l. *carro'cha*, it. *carroccio*, se d. o., fr. *carrosse*), stor fyrhjulig täckvagn, vanligen använd vid ett hof, ”statsvagn”. 1599 införde marskalk Bassompierre från Italien till Frankrike en kaross med glasfönster (förut begagnades skinngardiner). 1601 sågs i Tyskland den första karossen med glasfönster. Till Sverige kom den första statsvagnen under Johan III:s regering. Karossen användes ännu vid hofven som s. k. galavagn (se fig.); mycket bekant var i Stockholm äfven den kaross, ”sjuglasvagnen”, som nyttjades af landtmarskalken (talmannen hos ridderskapet och adeln). B. C—m.

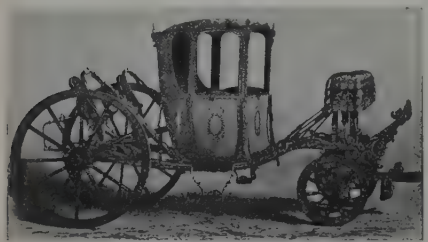

Praktvagn (kaross), franskt arbete, från omkr. 1760-talet, länge förvarad på Tureholm, nu tillhörig Nordiska museet och förvarad på Haga slott.

Karo'ss, ett slags kappa. Se Kaffrer, sp. 544.

Karosseri (fr. *carrosserie*, af *carrosse*, jfr Kaross), på automobiler vagnskorgen, till skillnad från underredet l. chassiet (fr. *chassis*), hvari maskineriet har sin plats.

Karossier [-jē], fr. *carrossier*, starkt byggd vagnshäst, lämplig att draga tunga fyrhjuliga åkdon (”karosser”).

Karotēn l. Karotīn, *kem.*, ett gulrödt, i växtriket allmänt utbredt och klorofyll åtföljande kolväte, $C_{40}H_{56}$ (Willstätter), som först framställdes ur morot (*Daucus Carota*, hvaraf namnet). Det ingår i de flesta gula och gulröda blommor, frukter (t. ex. tomater) m. m. Karoten är ett af de få färgade kolväten, som man känner; ett annat dylikt är det af Thiele 1900 framställda fulvenet

$$CH_2 = C\begin{matrix} CH = C_1H \\ CH = CH \end{matrix}.$$

Om karoten har likartad struktion hos den färgbetingande (kromofora) gruppen, vet man ännu ej; i alla händelser är det starkt omättadt och upptar redan i luften 21 proc. syre, hvarvid det affärgas. Karotenet kristalliserar i rombiska taflor, som i genomfallande ljus äro röda, i reflekteradt ljus blå. Med koncentrerad svafvelsyra ger det en djupblå färgning. Vid bladens affärgning om hösten torde äfven karotenets mängd träda tillbaka, emedan det samtidigt under svag syrsättning öfvergår till höstbladens gula färgämne, xanthofyll, af sammansättningen $C_{40}H_{56}O_2$. Xanthofyll skiljer sig från karoten genom sitt spektrum, kristallernas i genomfallande ljus gula färg och olika löslighet. Karotenets otvifvelaktigt stora fysiologiska betydelse är ännu till stor del höljd i dunkel. Dess uppträdande tillsammans med klorofyll i kloroplasterna gör det icke osannolikt, att det tjänar kolsyreassimilationen genom att intermediärt binda syre. Hos etiolerade, men normalt gröna växtdelar täckes icke karotenfärgningen af klorofyll, de synas därför gula. H. E.

Karotin. Se Karoten.

Karōtis (grek.), *anat.*, namn på dels de båda stora pulsådrorna, den högra och den vänstra, som på djupet af framhalsen föra största delen af det arteriella blodet till hufvudet (se fig. vid 1, sp. 1145), dels de båda grenar: den yttre och den inre karotis (*carotis externa*, fig. vid 2, och *interna*, fig. vid 3), i hvilka hvardera af dessa delar sig och af hvilka den förra lämnar blod till alla hufvudets mjuka delar, utom hjärnan, ögonen och pannan, hvilka förses från den sistnämnda. G. v. D.

Karo'tt, djupt, stundom med lock försedt fat (vanligen af porslin), på hvilket mat upplägges. Ordet är kändt endast från svenskan, ehuru accentueringen tycks ange främmande ursprung; man har

med tvekan föreslagit att sätta det i samband med fr. *carotte*, morot.

Karottering. Se Snus.

Karottmorot, *bot.* Se Morotsläktet.

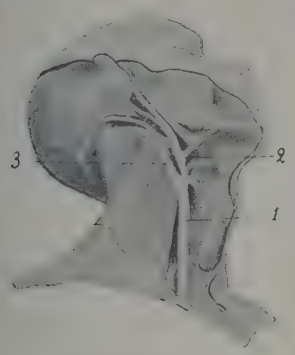

Karotis. (Se sp. 1144.)

Karpälben (af grek. *karpo's*, handlofve), *anat.*, benen i handlofven. Se Hand, sp. 1297.

Karpalund, hvitbetssockerfabrik i Färlöfs socken, Kristianstads län, vid K. station å Hästveda—Karpalunds järnväg (Östra Skånes järnvägar), anlagd 1893 af K. sockerfabriksaktiebolag och nu tillhörig Svenska sockerfabriksaktiebolaget. Till fabriken, som 1909 var taxerad till 1,4 mill. kr., höra $^{33}/_{64}$ mtl jordbruksfastighet, tax. till 33,000 kr.

Karpaterna (af slav. *chrb*, rygg, de gamles *Montes sarmatici*), namn på den bergbåge, som skiljer den ungerska slätten från det sarmatiska taffellandet. De utgöra en direkt fortsättning af Alperna, ehuru deras inre byggnad erbjuder många olikheter med Alpernas, delvis beroende på, att vid den ungerska slättens instörtande delar af bergets zoner sönderbrutits eller försvunnit. Endast den nordligaste bågen, motsvarande de norra föralperna, har fullt bevarats och ger berget en enhetlig karaktär. K. sträcka sig från Donau vid Pressburg (*Porta hungarica*) åt n. ö., ö., s. ö. och v. till Donau vid Orsova (Järnporten) och fortsättas på flodens andra strand af Balkan. Deras hela längd är 1,350 km., bredden växlar mellan 12 och 370 km. (störst i Tátra och i Siebenbürgen). — K. indelas i de egentliga K. och Siebenbürgens berg. De förras yttre båge delas genom Poprads dal i två delar, Väst-K. och Öst-K. l. Skogs-K. Till den förra höra först Små K. från Donau till Miavapasset (högsta top Rachsturn 748 m.) samt vid märiska gränsen Hvita K. (*Bela Gora*) till Belapasset och Javornik (1,071 m.) till Beczvas källor. Därefter följa Väst-Beskiderna till Popraddalen. Öfver dem leder det 551 m. höga Jablunkapasset från Ungern till Schlesien. I dess närhet ligga toppar på 1,300—1,400 m., och längre österut når Pilsko 1,557 m. och Babia Gora, Väst-K:s högsta topp, 1,725 m., hvilket är 400 m. öfver skogsgränsen. Ö. om Poprads genombrottsdal sträcka sig Öst-Beskiderna till Vereczkepasset. De utgöra västra delen af Skogs-K., hvilka ö. sträcka sig till Gyllene Bistritz och Vissós genombrottsdalar. Såsom namnet angifver, äro dessa berg täckta af skog; de bestå af en rad parallella veck med vattendelaren närmast den inre randen. I nordvästra delen nå högst få toppar öfver 1,000 m., i s. ö. stiga bergen i medeltal 500 m. högre än i v. Den högsta delen är ryggen Czornahora (2,058 m.) mellan Theiss och Pruths källor. N. om detta berg ligger Magyarpasset (Körösmezö), genom hvilket magyarerna först trängde in i Ungern. Många längddalar finnas, men tvärdalarna äro få, hvadan trafiken öfver bergen är svår; dock korsa några järnvägslinjer dem. Hela denna yttre bergbåge består af sandsten; bakom den ligga några kalkklippor, som kunna betraktas som ett svagt motstycke till norra kalkalperna. Af större orografisk betydelse äro de väldiga trakytmassiv (Vihorlat m. fl.), som följa den inre bågsidan och hvilka bildats i sammanhang med det ungerska instörtningsbäckenet. — De egentliga K. ha emellertid äfven en inre zon, motsvarande alpernas urbergszon, och den är hela systemets högsta och mest imponerande parti. Den uppträder likväl endast i dess mellersta del och kallas Central-K. l. Tátrabergen. Dessa berg bestå af ett flertal korta, elliptiska stockar af granit och kristalliniska skiffrar, omgifna af paleozoiska bildningar samt mesozoiska skiffrar, sandsten och kalk. Liksom i västalperna ordna sig massiven i en dubbel rad, som går parallellt mot n. ö. och ö. Den yttre bågen består af isolerade partier och är högst, den inre är sammanhängande. Den förra börjar med Galgóczbergen mellan Waag och Neutra, fortsättes af Lilla Fatra (1,711 m.), Arva-Magura (1,345 m.) och kulminerar i Höga Tátra (se Tátra), hvars högsta topp, Gerlsdorfer spitze (2,663), är den högsta i hela bergssystemet. — Den inre centrala bågen börjar i v. med Neutrabergen (se d. o.) mellan Neutra och Gran, därpå följa Stora Fatra (1,591 m.) och Låga Tátra (högsta topp Djumbir l. Gyömber, 2,045 m.), skild ifrån Höga Tátra i n. genom öfre Waags dal och genom Grans dal från Ungerska malmbergen i s. (högsta topp Polana, 1,459 m.). De berg, som ligga sydligare, Nógrádbergen med Mátra (1,009 m.) och Bükkbergen (957 m.) samt deras fortsättning i s. v. Bakonyskogen, anses numera icke höra till K., utan sammanfattas under namnet Ungerska mellanbergen. — Tátrasystemet begränsas i ö. af Hernáds dal, på hvars andra sida en 100 km. lång trakytisk bergskedja sträcker sig från n. till s. Det är Hegyallya (se d. o.). — S. om Gyllene Bistritz och Vissó börja Siebenbürgska K., som bestå af flera parallella kedjor. I Rodnabergen i n. ligga de höga topparna Petrosu (2,305 m.) och Ineul (Kuhhorn, 2,280 m.), mot s. fortsätta som östliga kantberg Hönyulbergen (1,930 m.), Kelemenbergen (toppen Petrosul 2,102 m.), samt på gränsen till Rumänien Gyergyó, Czik- och Berecczkbergen. Jämsides med dem gå längre åt v. Görgény, Hargitta- och Barótbergen. Genom dalen mellan dessa berg, en af Europas vackraste bergdalar, flyta Maros mot n. och Aluta mot s. Vid Bodza-(Tatarhava-)passet i sydöstra Siebenbürgen vänder sig Karpatbågen åt v. och får namnet Transsylvanska alperna. I sin östligaste del, till Tömös- l. Predealpasset (1,040 m., järnväg från Kronstadt till Valakiet), bestå de af sandsten, västligare af kristalliniska skiffrar. De äro de

brantaste och högsta af Siebenbürgens kantberg, sluttningarna täckas af skogar, därofvan resa sig bergkammar, som nå öfver 2,500 m. (Negoi i Fogaras berg 2,544 m.). I Rotenturmpasset (352 m.) bryter sig Aluta väg mots. V. om detta delas alperna genom floddalar i flera olika grupper, Cibin-, Paringul- (2,520 m.), Vulkan- och Hátszegbergen (Retyezát 2,506 m.). V. om den djupa dal, som genomflytes af Temes mot n. och Cerna mot s. och längs hvilken af ålder gått en hufvudväg och numera den viktigaste järnvägen från Ungern till Rumänien, gå de af flera parallella kedjor af jura- och kritformationen bestående Banatbergen (Petra Gosna, 1,449 m.), som, genomskurna af Donau, förmedla sammanhanget mellan K. och Balkan. Till K. höra ock Siebenbürgens västra kantberg, hvilka betraktas som en fortsättning af den vid Hernad afbrutna inre kristalliniska bågen af Väst-K. De börja i n. med Bükkbergen (575 m.), därpå följa Meszes- och Biharbergen (se d. o.) samt Siebenbürgens malmberg (1,371 m.). Omslutet af dessa kantberg, har Siebenbürgens bäcken en höjd af 300—500 m. ö. h. I hela sin utsträckning omgifvas K. på sin yttre sida af ungtertiära (miocena) hafsaflagringar. Innersidan af bågen begränsas af de brottlinjer, som omgifva den ungerska slättens instörtningsområde. De flesta från K. kommande floderna rinna till Donau, ett färre antal till Weichsel och Dnjestr. En egendomlighet för K. äro de många små bergssjöarna, *morke oka* (''hafsögon''), ofta trattformiga och af anseenligt djup, hvilka förekomma särskildt i Höga Tátra. Väst-K. äro rika på pass, i Öst-K. äro de färre. De viktigaste äro Vlára (420 m.), från Waag till March, Jablunka (551 m.) från Waag till Oder, Jordanówpasset (805 m.) från Arva till Weichsel och Poprads dal i Väst-K. samt i Öst-K. Duklapasset (502 m.), från Laborc till Wisłoka, Uzsokpasset (869 m.) mellan Ung och Stryj, Vereczkepasset (841 m.) från Latorcza till Stryjs biflod Opor, Magyarpasset (931 m.) mellan Theiss och Pruth, Rodna- (959 m.) och Borgopassen (1,194 m.) från Marosdalen till Gyllene Bistritz-dalen, Gyimes- och Oitozpassen från Aluta till Sereth och slutligen öfver Transsylvanska alperna de ofvannämnda Tömös- och Rotenturmpassen, Vulkanpasset (1,624 m.) m. fl. — K. äro Central-Europas mineralrikaste berg. Guld, silfver, koppar, järn, bly o. a. mineral hysa de ungerska och siebenbürgska malmbergen, och äfven annorstädes träffas malmer, i de miocena aflagringarna finnas rika stensaltlager, stenkol i Banatet, i det öfre ungerska berglandet och vid nordranden (Ostrau, Karwin), och där finnas rika petroleumfyndigheter, hvarjämte värdefulla stenarter påträffas i bergen. Äfven på termer och mineralkällor äro de mycket rika. — I jämförelse med Alperna ha K. ett mera kontinentalt, nederbördsfattigt klimat, temperaturen aftager snabbare uppåt, hvarför höjdzonerna ligga lägre än i Alperna; till 1,100 m. går ek- och bokskogen, till 1,600 barrträd, och ofvan 1,900 m. ligger en merendels öde fjällregion med här och där alpin flora (edelweiss, gentiana etc.); Alpernas feta gräsmattor saknas nästan fullständigt i Väst- och Skogs-K. K:s flora utreddes först af svensken G. Wahlenberg (''Flora Carpathorum'', 1814). Befolkningen är öfvervägande slovakisk i det öfre ungerska berglandet, polsk och rutensk vid nordranden, rumänsk i s. ö.; rutenerna breda äfven ut sig öfver Skogs-K. och blanda sig vid öfre Theiss med magyarerna, hvilka äro många äfven i Siebenbürgen (szekler). Tyskar finnas i öfre Ungern, Siebenbürgen (sachsare) och Banatet. J. F. N.

Ka'rpathos (turk. *Kerpe*, it. *Scarpanto*), ö i Egeiska hafvet, en af Sporaderna mellan Kreta och Rhodos, tillhör turkiska vilajetet Djezaïr-i-Bahr-i-Sefid. 332 kvkm. Omkr. 8,000—9,000 inv., greker. Den består i s. af tertiära kullar, i midten och i n. af kritkalkberg (högsta topp Lastros, 1,220 m.), hvartill i ö. sluter sig eocen sandsten. Ön är ofruktbar; jordbruket går blott i vissa dalar, eljest är boskapsskötsel (får och getter) hufvudnäringen. Den har till största delen brant, otillgänglig strand. På västra kusten ligga hamnarna Arkassa och Elymbos. J. F. N.

Karpdammar. Att uppföda fisk i dammar har sedan uråldriga tider varit i bruk. Den därtill företrädesvis använda fiskarten är karpen (*Cyprinus carpio*. Se Karpsläktet), hvars uppfödande utgör en icke obetydlig näringsgren i vissa trakter af Tyskland, Österrike och Frankrike. Den största karpdammsanläggningen är den vid godset Wittingau i Böhmen, tillhörigt furst Schwarzenberg, omfattande 300 dammar med en areal af omkr. 6,000 har, och hvarifrån räkenskaper finnas sedan 1450. En annan betydlig anläggning af detta slag finnes på godset Peitz vid Kottbus i Lausitz, med 82 dammar af omkr. 1,400 har ytinnehåll. Ordnad karpodling finnes inom Sverige f. n. (1910) på flera ställen i Skåne och i Kronobergs län, och karpen har visat sig väl uthärda klimatet i Värmland. Vid tiden för Linnés skånska resa funnos i detta landskap många karpdammar vid Marsvinsholm och Lärkesholm m. fl. ställen. I de skånska dammarna höllos emellertid på 1700-talet rudor jämte karp. 1879 införde godsegaren C. Wendt en ganska storartad karpodling vid egendomen Gustafsborg (se d. o. 1) i Kristianstads län, där han efter 5 år redan hade anlagt 63 dammar om tills. 356 har. Sedan 1907 drifver Södra Sveriges fiskeriförening med understöd af staten en af fiskeriintendenten O. Nordqvist ledd försöksverksamhet för fiskodling i dammar, hufvudsakligast karp och sutare.

Under de 4—5 första åren af sitt lif tillväxer karpen ganska snabbt, men därefter mera långsamt, hvarför det ej lönar sig att hålla den i damm längre, än tills den uppnått fullt säljbar storlek, d. v. s. en vikt af 1 à 2 kg. eller något däröfver, hvilken vikt karpen i skånska dammar vanligen uppnår vid omkr. $3^1/_2$ års ålder, eller då den, såsom man brukar uttrycka det, är ''fyrasomrig''. Redan ett år yngre, om rätt skött, har karpen i mellersta Europa samma storlek. Tillväxten beror gifvetvis i hög grad på dammarnas tillgång på näringsämnen, på klimatet och på olika raser, som användas. Det antal karpar af olika ålder och storlek, som insättes i en damm, måste stå i ett noga afvägdt förhållande till dammens storlek och beskaffenhet med hänsyn till dess produktion af näring; dock blir det alltid svårt att på förhand angifva några bestämdare siffror i detta afseende. För en ordnad eller systematisk karpodling måste man ha tillgång åtminstone till 5 eller 6 särskilda dammar, som kunna aftappas hvar för sig. Bedrifves karpodling i ringa skala, användes blott en damm

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

till lekdamm. I denna, som ej behöfver vara större än 5 à 10 ar och som ej gärna får ha större djup än ½ à ¾ m., insättas strax före leken, som i Skåne vanligen inträffar under senare hälften af maj vid 17 à 20° C. i vattnet, en honkarp och två hankarpar. För att så mycket möjligt är hindra rom- och yngelfiender — vissa roffiskar, grodor, större vatteninsekter m. fl. — att fortplanta sig i karpens lekdammar, och på det att dessas botten må bättre uppvärmas och blifva friare från skadliga gaser, hållas lekdammarna torra till kort före karparnas insättande och den så godt som omedelbart därpå följande leken. Af en stor honkarp fås vid en och samma lek 100,000 yngel eller t. o. m. däröfver. Rommen kläckes snart, och redan en knapp vecka därefter affiskas lekdammen med fina tyllhåfvar, om den ej har direkt aflopp till annan damm, dit ynglet skall flyttas. För att få tillräcklig näring måste det nämligen redan nu insättas i en betydligt större damm eller i flera dammar, de första sträck- eller tillväxtdammarna. Äro dessa dammar af medelgod beskaffenhet, anses 100,000 yngel i dem behöfva ett utrymme af omkr. 3 har, men om de ej äro större, får karpynglet åter efter omkr. 4 veckor flyttas till sträckdammen eller -dammarna af andra ordningen, och då bör ej gärna mindre än 1 har beräknas för 1,000 à 1,100 fiskar. På så sätt erhållas i Tyskland redan första hösten unga karpar af omkr. ⅛ kg. vikt och ända till ½ kg. vikt, om ynglet i andra sträckdammen får dubbelt så stort utrymme som det nämnda. Från sistnämnda damm flyttas karparna till öfvervintringsdamm och följande vår till en tredje sträckdamm, där 400 à 800 st. kunna sättas på 1 har. Nästa höst få dessa karpar en vikt af ½ à 1 kg. och komma då åter i vinterdamm. Följande vår flyttas de till de s. k. hufvuddammarna, då 200 à 400 komma på hvarje har, om dammarna äro något så när goda. Hösten därpå eller vid omkr. 2½ års ålder äro karparna, som sagdt, i mellersta Europa redan saluvuxna. Hufvuddammarna utfiskas vanligen i okt. — Liksom lekdammarna böra äfven alla sträck- eller tillväxtdammar vara grunda. Tid efter annan bör man låta äfven dessa dammar stå torra för att öka deras produktionsförmåga af de små vattendjur (vattenloppor och andra hinnkräftor, mygglarver m. fl.), hvaraf karpen hufvudsakligast lefver. Vanligt är också att för samma ändamål upplöja, gödsla och beså dammbottnen med hafre, vicker eller andra foderväxter. Vintertiden ligga i regel alla andra dammar än öfvervintringsdammarna torra. Dessa senare behöfva ej vara stora, då åtminstone den vuxna karpen ej äter under den kallare årstiden. Däremot måste öfvervintringsdammarna vara 2 à 4 m. djupa, ha fast botten och rinnande vatten. Ungkarp har man emellertid under senaste år äfven börjat hålla öfver vintern i något större och näringsrika dammar. Ganska vanligt är, att man söker befordra karpens tillväxt i dammar genom direkt utfodring, hvartill användes billigare kött, äfven af fisk, lupiner, ärter, potatis, näsk o. s. v. Såväl kött som baljväxter och potatis kokas helst före utfodringen.

Karpdammar kunna med fördel anläggas endast på sådana lokaler, där de kunna åstadkommas genom uppdämningar; att gräfva sådana skulle erfordra alldeles för stora kostnader. Dammarnas godhet beror dels af tillflödena, dels och i synnerhet af bottnens beskaffenhet. Botten af sand och mager lera är dålig, torfbotten, som ej för mycket besväras af humussyra, samt i synnerhet humusblandad lerbotten fördelaktig. Dammarna måste vara försedda med aflopp, så att de kunna fullständigt aftappas, hvilket är alldeles nödvändigt, bl. a. för att kunna fullständigt uppfiska karparna. Härför äro dammarna, som böra grunda upp mycket sakta mot kanterna, försedda med diken, hvilka sammanlöpa mot det djupaste stället invid den vall, där afloppet är anordnadt. Detta utgöres i de flesta fall af en s. k. *munk*, d. v. s. en af bräder gjord trumma, hvars ena, slutna del går ut horisontellt genom vallens botten. Munkens andra, från den nämnda delens inre ända uppstående del har den in mot dammen vända sidan öppen, dock så att den tillslutes med i två falsar inskjutbara brädlappar. Alltefter som dessa undan för undan borttagas öfverifrån, sjunker dammens vatten. Öfverst insättes i st. f. brädlapp ett galler af metalltrådsduk. Affiskningen sker under senhösten. Karpen försäljes vanligen i lefvande, alltid i färskt tillstånd. Den är härdig vid transport. För att så fullständigt som möjligt få den i karpdammarna befintliga fisknäringen utnyttjad och på samma gång få bort med karpen om näringen konkurrerande eller för honom eljest skadliga vattendjur, såsom grodor, ödlor, vissa större vatteninsekter, spigg och andra småfiskar, hvaribland äfven karpyngel i hufvuddammarna, där den större karpen kan ha lekt, brukar man bland den jämförelsevis större karpen insätta gös, smärre gäddor eller andra fiskar, under senare år äfven regnbågsforeller. Dessa fiskar blifva snart säljbara och öka inkomsten af karpdammarna. — Många kvarndammar, märgel- eller torfgrafvar, i byar eller betesmarker belägna, för kreaturens vattning afsedda dammar och andra dylika vatten kunna användas äfven för karp, synnerligast om de kunna aftappas eller om de ha så jämn botten, att de kunna noga affiskas med not. Många sådana dammar äro mycket rika på näring för karpen. Numera anses det i Tyskland vara lämpligast att i dessa dammar på våren insätta ”tvåsomriga” (2 år gamla) ungkarpar och affiska dessa närmaste höst, då de bruka ha mer än fördubblats i vikt och vara fullt saluvuxna. Af den rikhaltiga litteraturen om karpdammar och karpodling må nämnas C. Nicklas, ”Lehrbuch der teichwirtschaft” (2:a uppl. 1898), och F. Susta, ”Die ernährung des karpfens und seiner teichgenossen” (2:a uppl. 1905). F. T—m.

Karpe'll (af grek. *karpo's*, frukt), *bot.*, fruktblad. Som karpeller betecknade man förr dels baljkapslarna hos *Ranunculaceæ* m. fl., dels nötterna hos *Ranunculaceæ* och *Rosaceæ*. G. L—m.

Karpen, *zool.* Se Karpsläktet.

Karpfiskar, *zool.* Se Cyprinider. — Om det till fam. hörande elritssläktet och dess svenska representant, elritsan l. alkufvan, se Elritssläktet.

Karpholit, *miner.* Se Karfolit.

Karpid (af grek. *karpo's*, frukt), *bot.*, fruktblad.

Karpiński, Franciszek, polsk poet, f. 1741, d. 1825, på sin tid mycket populär genom nationella idyller och visor, som förskaffade honom namnet ”hjärtats skald”. Den första samlingen, *Zabawki wierszem i prozą*, utkom 1780. Bäst anses

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

hans poetiska reseskildringar *Podró˙ z Dobiecka na Skale*. Dessutom skref han intressanta memoarer, *Pamiętniki* (tr. 1834). Han försökte sig ock som dramatisk författare (sorgspelet *Judyta* m. fl.) samt öfversatte Davids psalmer. Hans dikter utkommo 1780—84 (5:e uppl. 1896, med inledning af Chmielowski). A—d J.

Karplöss, *Branchiura, zool.*, en till ordn. *Copepoda* bland kräftdjur räknad grupp, som utmärkes genom följande egenskaper: flat kropp med sköldformig cephalothorax, stora sammansatta ögon, lång, utsträckbar gadd framför munnens sugrör, fyra par långsträckta simfötter, klufven abdomen. Karplössen lefva som parasiter på flera arter sötvattensfiskar; de sakna dock ingalunda förmåga af självständig ställförflyttning. En mycket vanlig karplusform är *Argulus foliaceus*, som uppnår en kroppslängd af 6 mm. L—e.

Karpo, *grek. myt.* Se Horerna, sp. 1104.

Karpofŏr (af grek. *karpo's*, frukt, och *foro's*, bärande), *bot.*, den sprötliknande del af en klyffrukt, vid hvars spets delfrukterna någon tid blifva sittande, t. ex. hos Umbelliferer, *Erodium*, m. fl. G. L—m.

Karpogŏn l. Carpogonium (af grek. *karpo's*, frukt, och stammen *gon-*, aflande), *bot.* Se Florideæ och Lafvar.

Karpŏkrates. Se Gnosticism, sp. 1372, och Karpokratianer.

Karpokratiäner, gnostisk antinomistisk sekt, stiftad i förra hälften af 2:a årh. e. Kr. af Karpokrates från Alexandria, hvars son Epifanes vidare utbildade systemet. Se Epifanes och Gnosticism, sp. 1372. P. F. (Hj. H—t.)

Karpolĭt, *paleobot.* Se Carpolithus.

Karpolŏg (af grek. *karpo's*, frukt, och *lo'gos*, kunskap), en som egnar sig åt studiet af frukterna. — Karpologi, läran om frukterna. — Karpolŏgisk, som har afseende på fruktkännedom, t. ex. karpologiskt museum. G. L—m.

Karpospŏr (af grek. *karpo's*, frukt, och *spo'ros*, såning), *bot.* Se Florideæ.

Karpotrŏpisk, *bot.* Se Karpotropism.

Karpotropi'sm (af grek. *karpo's*, frukt, och *tropē*, vändning), *bot.*, rörelser (karpotropiska rörelser) hos hylleblad, fruktskaft eller stjälkar, hvarigenom ett skydd beredes den mognande frukten eller frönas spridning underlättas. G. L—m.

Karprygg, *veter.*, kallas den felaktighet i ryggens form, som visar sig däri, att profilkonturen i ländtrakten bildar en mer eller mindre tydlig båge uppåt. Uppåtböjningen beror stundom endast på mer än vanligt höga tornutskott från ländkotorna och benämnes i så fall vanligen *åsnerygg*, en form, som ofta förekommer hos hästar, tillhörande den kirgisiska rasgruppen och är att betrakta endast som skönhetsfel, men anger eljest stor styrka hos ryggen. Beror konturstöringen åter på en böjning af själfva ryggraden, som oftast är en följd af för tidig användning i ansträngande arbete, innan ryggen ännu vunnit tillräcklig stadga, medför den vanligen en viss stelhet i rörelserna, som alltid, särskildt hos ridhästar, är att betrakta som fel. E. T. N.

Karpsläktet (*Cyprinus* Art.), *zool.*, fiskslägte, som vanligen betraktas som typen för karpfiskarnas talrika familj, innefattar i det omfång man numera gifver detsamma blott en art, karpen (*Cyprinus carpio* L.; se fig.). Från det närstående rudsläktet skiljes karpen därigenom, att nosen är försedd med fyra skäggtömmar samt att nedre svalgtänderna sitta i tre rader innanför hvarandra (3. 1. 1—1. 1. 3).

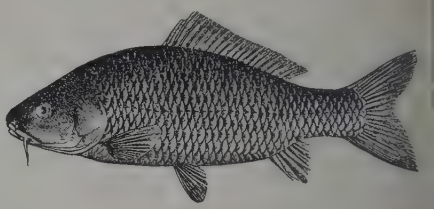

Karpen (*Cyprinus carpio*).

Ryggfenan är lång och försedd med en stark, sågad taggstråle. Fjällen äro stora. Till färgen är karpen ofvan mer eller mindre mörkt skiffergrå, stundom öfvergående i olivgrönt, undertill hvit eller hvitgul. Fenorna äro mörkgrå, de undre samt stjärtfenan med rödaktig anstrykning mot spetsarna. Flera varieteter finnas, bland hvilka de mest bemärkta äro spegelkarpen (*C. carpio var. rex cyprinorum*), med blott några få stora fjäll längs sidolinjen, samt läderkarpen (*C. nudus*), som h. o. h. saknar fjäll. Karpen når hög ålder och betydlig storlek. Den uppges kunna nå en längd af $1^1/_2$ m. samt en vikt af ända till 20 kg. Huruvida karpen är inhemsk i Europa, är ej med säkerhet kändt. Günther anser, att dess hemland är östra Asien, hvarifrån den blifvit införd till Europa. Enligt andra författare är karpen urspr. vild i mellersta Europas sjöar och floder. Hvad man emellertid med säkerhet vet är, att den blifvit inplanterad i Nord-Tyskland, Skandinavien, England och Frankrike. Uppgifterna angående tiden härför äro något växlande. Enligt några författare skall karpen redan under den katolska tiden ha odlats i dammar vid flera kloster i vårt land, enligt andra skall den först under 1500-talet ha införts till Skåne. Nu odlas karp ej blott i Skåne, utan flerstädes i mellersta Sverige, ända upp till Värmland (se Fiskodling, sp. 447). Sedan gammalt finnes karpen förvildad i Ringsjön, Vombsjön och ett par åar i Skåne. Utomlands, synnerligast i Tyskland, skattas karpen som en stor läckerhet. Hos oss är denna fiskart mindre känd än den förtjänar. Den har äfven blifvit öfverförd till Nord-Amerika, där den hålles som dammfisk och trifves förträffligt. Karpen är den enda fisksort, som kan sägas ha öfvergått till verkligt husdjur och har sin egentliga betydelse som sådant. Uppfödning af karp i dammar utgör sedan århundraden tillbaka i vissa delar af kontinenten en ganska omfattande handtering och har äfven på senare åren med framgång återupptagits hos oss (se vidare Karpdammar). R. L. (G. G.)

Karpŭs (af fr. *capuce*, kapucinmunkarnas spetsiga hufvudbonad, dim. af mlat. *capa*, kåpa), mössa med nerfällbara klaffar på sidorna; i allmänhet hufvudbonad af tyngre, groft tyg.

Karr, Jean Baptiste Alphonse, fransk romanförfattare, publicist, f. 24 nov. 1808 i Paris, d. 29 sept. 1890 i Saint-Raphaël, gjorde sina studier vid Collège Bourbon, där han sedermera någon tid var underlärare. Hans första roman, *Sous les tilleuls* (1832), bakom hvars händelser det är lätt att upp-

täcka hans egen kärlekshistoria, skrefs först på vers och bevarade, fast omskrifven på prosa, ännu ett och annat drag af sin första form. En säregen blandning af känslofullhet och bitande hån utmärkte såväl denna som hans följande skildringar. Romanen hade en synnerlig framgång och följdes af en rad sådana, af hvilka de mest omtyckta äro *Le chemin le plus court* (1836), med motiv från hans olyckliga äktenskap, *Geneviève* (1838), *Voyage autour de mon jardin* (1845), *Les femmes* (1853) och *La Pénélope normande* (1855).

K. blef 1839 redaktör för "Le Figaro" och uppsatte s. å. den satiriska månadsskriften "Les guêpes" (Getingarna), som utkom, från 1847 under titeln "Les guêpes illustrées", till 1848 (delvis omtryckt i bokform, 1853 och 1859). Där förlustade sig K. med aristofaniskt skämt och sargande utfall mot tidens lyten, hvilket ådrog honom mycken fiendskap och t. o. m. ett mordförsök af Louise Colet. 1848 uppsatte han "Le journal", i hvilken han försvarade nationalförsamlingens och Cavaignacs moderata politik. Sedan 1852 skref han i "Le siècle" i samma stil, som gjort sig gällande i "Les guêpes", och från 1869 i "L'opinion nationale" samt slutligen i "Le Figaro", men med synbart mattad kraft i kvickheten. Åtskilliga af dessa satiriska kåserier äro sedan samlade i bokform. På 1850-talet bosatte sig K. i Nizza, där han med passion idkade blomsterodling i stor skala (en georgin bär hans namn). K:s stil är osmyckad och på samma gång epigrammatisk. Under de senare åren bekämpade han med frimodiga sarkasmer den katolska högkyrkligheten och förde en deistisk religions talan i *Les gaîtés romaines* (1872), *Dieu et diable* och *Le credo du jardinier* (1875). Äfven i dramat och proverbet försökte han sig, men utan afgjord framgång. Strödda tankar ur hans arbeten ha sammanförts under titeln *L'esprit d'Alphonse Karr* (1877 och 1890). På svenska ha endast några af hans mindre betydande arbeten öfversatts. — Äfven K:s dotter, Thérèse Alphonse K., f. 1835, d. 1887, framträdde med åtskilliga litterära arbeten. Litt.: Th. Gautier, "Portraits contemporains" (1874), Sainte-Beuve, "Premiers lundis", II (1875), och Pontmartin, "Nouvelles samedis", XIX (1890). (J. M.)

Karré. Se Carré.

Karreby, oriktig namnform för Kareby, socken.

Karrebæksminde [-minne], d. v. s. Karrebæks mynning. 1. Inloppet till Karrebæksfjord i sydvästra Själland vid Vordingborgbukten. — 2. Den där belägna lastageplatsen vid Susåns utlopp, 7,8 km. s. v. om Næstved, hvars uthamn det är. 275 inv. (1906). E. Ebg.

Karrék (isfr. *carraque*, mlat. *carraca*, lastfartyg), *skpsb.*, en fartygscert, den mest betydande under 1300—1500-talen. En karrek kunde lasta ända till 400 ton. Karreken hade i början 3 däck och var försedd med 2 master; men sedermera ökades däckens antal, fartygen fingo för- och akterut höga uppbyggnader, s. k. kastell, och masternas antal ökades till 4. J. G. B.*

Karren, ty., *geol.*, kallas de på ytan af Schweizalpernas kalkstens-, dolomit- och gipsberg flerstädes förekommande djupare eller grundare, bredare eller smalare, raka eller slingrande fåror och urholkningar, hvilka stundom löpa så tätt intill hvarandra, att endast skarpa ryggar eller kammar kvarstå emellan dem. Dessa rännformiga, ofta hoplöpande urholkningar följa allestädes bergytans olika lutningsriktningar på skilda ställen och ha bildats genom den kalkupplösande (måhända tillika afnötande) inverkan, som utför bergsluttningarna rinnande regnvatten och snösmältvatten utöfvat. De områden, som äro på sådant sätt fårade, benämnas karrenfält (ty. *karrenfelder*). Fårornas bredd och djup växla från några få cm. till flera m. Karren ha, ehuru i mycket liten skala, iakttagits äfven inom Sverige på ytan af hufvudsakligen kornig kalksten. I Norge förekomma sådana på Gurskö. E. E.

Karrenfält, *geol.* Se Karren.

Karrét. Se Karet.

Karring, *sjöv.*, mycket svag och kortvarig vind, som här och där åstadkommer krusning (mörkare fläckar) på vattenytan. H. W—l.

Karriól (fr. *carriole*), ensitsigt åkdon på fjädrar och två höga hjul. Den franska benämningen afsåg

Norsk karriol.

ursprungligen en täckt s. k. postschäs eller kurirkärra. I de nordiska länderna är karriol det vanliga namnet på en norsk enbetskärra (se fig.). B. C—m.

Karriär (fr. *carrière*, af lat. *ca'rrus*, kärra på hjuldon), hästens allra snabbaste lopp, fyrsprång (se Galopp); fortkomst på ämbetsmannabanan eller i allmänhet på ens lefnadsväg. — Karriäri'st, karriärmakare, lycksökare.

Karronäd, *sjöv.*, en först vid Carron (se d. o.) i Skottland tillverkad, kort, slätborrad, för närstrid afsedd kanon, som fordom begagnades ombord på fartyg, företrädesvis såsom däcks- eller stäfbestyckning. Pjäsen var i allmänhet icke mer än 8 kaliber lång och dess vikt 56 till 75 gånger kulans. Krutkammaren var af konisk form, s. k. spetskammare. I stället för tappar hade karronaden på undre sidan en tapphylsa, som genom en tappbult förenade den med lavetten. Kalibern var jämförelsevis stor. L. H.*

Karronadäsping, *sjöv.* Se Äsping.

Karroo (hottent., "torr trakt", "hård jord"), i vidsträcktaste mening hela det af Karrooformationen

(se Afrika, sp. 251) uppbyggda, till största delen stäpplika taffellandet i Syd-Afrika mellan Zwartebergen och Kalahari, hvilket i ö. sträcker sig in i Oranjeflodskolonien, Transvaal och Natal; i mera inskränkt mening de steniga, vattenfattiga slätterna (Stora K.) mellan Zwarte- och Nieuweveldbergen. Wbg.

Karroodoorn, *farm., tekn.* Se Kapgummi.

Karrooformationen, *geol.*, i Central- och Syd-Afrika förekommande, horisontellt liggande aflagringar, tillhörande den yngsta paleozoiska och äldre mesozoiska tiden samt afgjordt en sötvattensbildning. Den utmärkes genom lämningar af landväxter och ryggradsdjur. Se Afrika, sp. 251. E. E.

Kars. 1. Guvernement i ryska gen.-guv. Kaukasien, vid gränsen till Asiatiska Turkiet. 19,197 kvkm. 290,654 inv. (1897; armenier, turkar, kurder, tatarer, greker och ryssar). K. är fylldt af berg, i n. af Meskiska bergen, som sammanbinda Kaukasus och Armeniens högländer. Där finnas toppar på nära 3,000 m., och i s. når Ala-dag 3,130 m. De viktigaste floderna äro Tjeroch (till Svarta hafvet), Kura och Aras (Araxes) till Kaspiska hafvet. Boskapsskötseln har största betydelse, och antalet nötkreatur och får är stort. Alla sädesslag samt något vin odlas. K. tillhörde förr Turkiet, men afträddes 1878 till Ryssland. — 2. Hufvudstad i nämnda guv., 1,740 m. ö. h. på östligaste sporren af Soghanli dag, vid Kars, ett tillflöde till en af Aras' bifloder. 20,060 inv. (1897), armenier, greker, turkar, ryssar. Säte för en grekisk-katolsk biskop. Stadens gamla befästning utgöres af en oregelbunden polygon med dubbla murar och torn, hvaröfver det i nordvästra delen vid floden liggande citadellet höjer sig. Genom sitt läge vid de stora stråkvägarnas möte var staden förr en viktig strategisk punkt och belägrades förgäfves af ryssarna 1807, ehuru fästningen då var i ganska dåligt skick; men 5 juli 1828 intogs det nu starkare befästa K. af dem under Paskievitjs befäl. Under Krimkriget (1853—56) förvandlades K. under engelska officerares ledning genom de omgifvande höjdernas befästande till ett förskansadt läger, som motstod Muravievs stormning 29 sept. 1855, men 27 nov. s. å. genom hungersnöd tvangs att kapitulera. Efter 1865 ökades fästningens styrka ännu mer genom anläggandet af 12 delvis med hvarandra förenade, men hvar för sig dock självständiga framskjutna verk, 5 på högra och 7 på vänstra flodstranden. En af ryssarna i juni och juli 1877 företagen belägring krönt es ej med framgång, men efter segern 13 okt. öfver Muktar pascha blockerades det af 18,000 man försvarade K. på nytt af 35,000 ryssar. Natten till 18 nov. företogo dessa under Loris Melikov ett lyckligt anfall mot sydöstfrontens 4 icke stormfria verk, sedan genom föregången beskjutning en donjon, Hafiz pascha, förstörts och en annan, Kanly, blifvit illa åtgången. Då sedermera äfven forten Arab och Karadag fallit samt ryssarna började intränga i staden, hvars enceinte nu var alldeles förfallen, försökte turkarna draga sig undan till Erzerum, men nödgades gifva sig fångna. Genom freden i San Stefano 3 mars 1878 och definitivt genom Berlinkongressen 13 juli s. å. afträddes K. jämte område samt distriktet Batum (7,233 kvkm.) till Ryssland. Jämte Ardahan utgör K. nu ryssarnas främsta linje mot turkarna i Asien och har på östsidan förstärkts med 4 nya fort: Loris Melikov, Roop, Butjkiev och Lazarev. 1. J. F. N. 2. L. W:son M.

Karsbergs höjdklave, *skogsv.* Se Höjdmätning, sp. 249 med fig.

Karsch (''die Karschin''), Anna Luise, tysk skaldinna, född Dürbach, f. 1722, d. 1791 i Berlin, var af låg börd och åtnjöt ingen ordentlig uppfostran. Redan vid unga år gaf hon likväl i tillfällighetsdikter luft åt sin medfödda improvisatoriska skaldegåfva, trots de nedtryckande förhållanden, hvaruti hennes två olyckliga äktenskap bragt henne (i det senare var hon gift med en skräddare Karsch). Genom gynnare infördes hon 1761 i Berlins vittra kretsar och firades som ''den tyska Sapfo''. På Gleims föranstaltande utkom en upplaga af hennes *Auserlesene gedichte* (1764). Hennes dikter röja en naturlig, omedelbar känsla samt ega en förvånande ledig form. När hon under inflytande af Ramler m. fl. sökte göra ''korrekta'' dikter, blef hennes poesi allt andefattigare och nedsjönk till vanligt dåligt rimsnideri. Hennes dotter i andra giftet, Karoline Luise v. Klencke, f. 1754, d. 1812, som äfven var författarinna, utgaf moderns ''Gedichte'' med lefnadsteckning (1792), hennes dotterdotter var författarinnan W. Ch. von Chezy (se d. o.). Se arbeten af Kohut (2:a uppl. 1888) och Grucker (1904).

Karschi, stad i Buchara, 150 km. s. ö. om staden Buchara, vid en stäppflod K. och ändstation vid en från Katta-Kurgan på Ferganabanan utgående bibana. Omkr. 25,000 inv. Tillverkning af knifvar och blanka vapen samt odling af vallmo och tobak, hvilken senare anses vara den bästa i Central-Asien. Betydande spannmåls- och hästhandel. K. var förr (under arab. namnet *Nachscheb*, pers. *Nezef*) Tamerlans älsklingsresidens och är i våra dagar emirens sommarresidens. (J. F. N.)

Karseforsen, vattenfall i Lagan, 5 km. ofvanför staden Laholm, börjar med ett lodrätt stup af 8 m. höjd och har ett sammanlagdt fall af 22,8 m. på en längd af 3 km., med en medelvattenmängd af 43 kbm. per sek. Staten inköpte 1907 fallet (för 1,271,600 kr.) i afsikt att använda det för elektrisk drift af någon del af Västkustbanan. Wbg.

Karsholm, gods i Österslöfs socken, Villands härad, Kristianstads län, med hufvudgården, ett ståtligt slott i modern holländsk renässans (se fig.), belägen på en udde i Oppmannasjön. Godset omfattar 13¹/₁₆ mtl inom socknen, tax. till 557,600 kr. (1909), samt kvarn och tegelbruk, tax.-v. 10,500 kr. — K., under medeltiden *Karstætheholm*, låg förr nordligare än nu, på den s. k. Husön, och egarna af detsamma skrefvo sig än till Husön, än till Björnöarna, än blott till öarna i Oppmannasjön. Den förste kände egaren är Joap Nielssön, som köpte det 1336. Senare egdes det af den s. k. Krognossläkten, 1515 af riksrådet Pr. Podebusch, öfvergick ett årh. senare genom gifte och köp till släkten Gyllenstierna och

sedan genom arf till släkten Sehested. 1781 köptes K. af landshöfdingen grefve F. U. v. Rosen, 1792 af grefve Erik Ruuth, som sålde det till sin måg excellensen grefve Karl Klas Piper. Ur det förfall,

Karsholms slott.

hvari han lät gård och gods råka, bragtes det upp af hofmarskalken R. H. Stjernsvärd, sedan han 1854 köpt K. Nu eges K. af fröken M. von Treschow. Wbg.

Karsikko, fi., ett minneträd vid bostaden (”vårdträd”).

Karsinor. Se Fiskredskap, sp. 450.

Karsjö. Se Håstaholmen.

Karst (it. *Carso*), bergland i österrikiska kustlandet (Litorale) och i Krain, skildt från Juliska alperna genom Isonzos, Idrias och Soras dalar och i s. ö. sammanhängande med Dinariska alpsystemet. K. består hufvudsakligen af kalksten från kritperioden. Bland bergpartierna märkas i norra delen Ternovaner wald, en mest skogklädd juraplatå (1,408 m.), s. ö. därom Birnbaumer wald (1,300 m.) och Krains kalkplatå, som i Schneeberg når 1,796

Karstmark i Nabresina (i kronlandet Görz).

m., den högsta toppen i hela K. I södra delen går Trieste-K. I. det egentliga K. från Trieste-viken åt s. ö., och till detta sluter sig Čičen Boden med utgreningar, som fylla halfön Istria, hvars högsta topp är Monte maggiore (1,394 m.). Äfven Quarnerovikens öar höra till K.-området, liksom västra Kroatiens berg (Kapela och Velebit) ibland räknas dit; och hela västra delen af Balkanhalfön ända ned till Grekland karakteriseras af samma natur som K. Det utmärkande för denna äro egendomligheterna i ytbildningen och i de hydrografiska förhållandena. Då kalkbergen lätt eroderas af vatten, i det kolsyran i vattnet upplöser kalkstenen, uppstå många hålor eller långsträckta underjordiska gångar. Floden störtar ned i en sådan af floden själf bildad bädd och flyter långa sträckor under jordytan, därvid ibland bildande sjöar och vattenfall. Ibland kan den åter bryta fram i dagern (såsom Poik, som försvinner vid Adelsberg och träder i dagen som Unz vid Planina), ibland mynnar den underjordiskt ut i hafvet. Egendomliga dal- och grottbildningar, underjordiska vattendrag samt periodiska sjöar äro alltså utmärkande kännetecken för K. (se Adelsberg-grottan, Doliner, Poljer och Zirknitz-sjön). Dit höra äfven de s. k. karren (se d. o.). I dalarna kvarligger som enda rest af förvittringen en merendels järnhaltig och därför röd jord (*terra rossa*), som är odlingsbar. Ju mer skogen, som förr täckte hela K., afverkats, desto mer ha dessa områden ”förkarstats”. Liknande företeelser, hvilka bruka kallas karstbildningar, finnas i mer eller mindre grad äfven i andra kalkbergsområden och förekomma också inom Sverige, ehuru i betydligt mindre måttstock utbildade, nämligen inom Bjurälfvens dalgång i nordvästra Jämtland, Vidtsköflån i Skåne och ån vid Lummelunda på Gottland. J. F. N. E. E.

Karst., vid växtnamn förkortning för finske botanisten P. A. Karsten.

Karsten, tysk släkt af framstående vetenskapsmän. — 1. Wenceslaus Johann Gustav K., matematiker, f. 1732, d. 1787 som professor i matematik och fysik i Halle, författade bl. a. mycket ansedda läroböcker i matematik. Hans *Lehrbegriff der gesammten mathematik* (8 bd, 1767—77, flera uppl.) behandlar väsentligen den elementära matematikens tillämpningar på fysiken.

2. Dietrich Ludwig Gustav K., den föregående son, mineralog, f. 1768, d. 1810 som chef för preussiska bergverksväsendet, inlade stor förtjänst om det kungliga mineraliekabinettet i Berlin och skref flera mineralogiska afhandlingar, bl. a. *Tabellarische übersicht der mineralogischen einfachen fossilien* (1791; ny uppl. under titel *Mineralogische tabellen*, 1800), hvars indelning af flötsbildningarna var gällande ännu vid 1800-talets midt.

3. Karl Johann Bernhard K., den föregåendes kusin, metallurg, son till Franz Kristian Lorenz K. (f. 1751, d. 1829, grundläggare af den första landtbruksskolan i Tyskland, vid Neuen-Werder i Mecklenburg), f. 1782, d. 1853, var 1819—50 chef för preussiska bergverksväsendet. 1850—51 tillhörde han preussiska landtdagens första kammare, där han ifrigt kämpade mot den inträdande politiska reaktionen. K. utgaf 1814—15 en tysk öfv. af Sv. Rinmans ”Försök till jernets historia” och författade bl. a. det epokgörande verket *Handbuch der eisenhüttenkunde* (1816; 3:e omarb. uppl., 5 bd med atlas, 1841), vidare *Grundriss der metallurgie und der metallurgischen hüttenkunde* (1817; senare utvidgadt till en stor handbok, *System der metallurgie*, 5 bd, 1831—32) samt *Grundriss der deutschen bergrechtslehre* (1828), *Philosophie der chemie* (1843), där han som kantian och dynamiker opponerade sig mot en realistisk föreställning om atomerna och mot de richterska atomvikterna, och *Lehrbuch der salinenkunde* (1846—47). K. uppsatte och redigerade ”Archiv für bergbau und hüttenwesen”

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

(20 bd, 1818—31) och, med H. von Dechen som medredaktör, "Archiv für mineralogie, geognosie, bergbau und hüttenkunde" (26 bd, 1829—54). Den storartade zinkindustrien i Schlesien har väsentligen K. att tacka för sin uppkomst.

4. Hermann K., den föregåendes brorson, botanist, f. 1817, d. 1908, blef 1848 docent, sedan e. o. prof. i Berlin och var 1868—71 professor i botanik vid Wiens universitet. Han gjorde 1843—47 och 1848—56 vetenskapliga resor i norra delen af Syd-Amerika samt utgaf som en frukt däraf bl. a. verket *Floræ Columbiæ terrarumque adjacentium specimina* (2 bd, med 200 kolorerade planscher, 1858—69). Andra märkliga arbeten af K. äro skrifterna *Die vegetationsorgane der palmen* (1847), *Chemismus der pflanzenzelle* (1869) och *Gesammelte beiträge zur anatomie und physiologie der pflanzen* (1865, 1890) samt det omfattande verket *Deutsche flora: Pharmaceutisch-medicinische botanik* (1880—83; 2:a uppl. med titel *Flora von Deutschland, Deutsch-Oesterreich und der Schweiz*, 1895).

5. Gustav K., son till K. 3, fysiker, f. 1820, d. 1900, var 1848—94 professor i fysik och mineralogi i Kiel och sedan 1859 därjämte chef för justeringsväsendet i Elbehertigdömena, hvars af honom genomförda organisation tjänat som mönster för justeringsväsendet i hela Tyskland. K. redigerade 1847—53, i förening med W. Beetz, "Die fortschritte der physik" och utgaf sedan 1856 jämte andra fackmän "Allgemeine encyclopädie der physik". 1867—72 var han led. af preussiska landtdagens andra kammare och 1878—81 medlem af tyska riksdagen. 1. (I. F.) 2. (A. Hng.). 3. (G. H—r.) 4. (T. K.) 5. (G. I.)

Karsten, Kristofer Kristian, operasångare, f. 9 sept. 1756 i Ystad, d. 6 aug. 1827 i Kanton på Drottningholm, röjde tidigt musikaliska anlag och biträdde redan vid 12 års ålder som sångare vid jubelfesten i Lund 1768.

Änkedrottning Lovisa Ulrika, hvilken tre år senare på genomresa till Berlin fick höra honom på en konsert i Ystad, blef så betagen af gossens sköna stämma, att hon lät föranstalta om hans resa till Stockholm, där han erhöll undervisning vid Mus. akad. Då svenska operan inrättades, blef K. anställd vid kören och medverkade däri redan 1773 vid uppförandet af "Thetis och Pelée" samt några andra operor. Som solosångare framträdde han första gången s. å. uti ett mindre parti i "Acis och Galatea". 1776 fick han återgifva titelrollen i *Adonis*, och 1777 begaf han sig till Köpenhamn för att där på konung Gustaf III:s bekostnad vidare utbilda sig under Potenzas ledning. Efter några månaders frånvaro erhöll K., sedan han med stor framgång uppträdt som *Bore* i prologen till Naumanns "Amphion", anställning som förste aktör och sångare samt blef därjämte senare utnämnd till förste hofsångare. 1791 erhöll han hofsekreterartitel. Vid k. operan var K. fäst genom kontrakt ända till 1806, då institutionen upphäfdes af Gustaf IV Adolf. Städse högt uppburen af publiken, utförde han en mängd roller, bland hvilka som de förnämsta må nämnas *Azor* i "Zemire och Azor", *Achilles* i "Iphigénie i Auliden", *Orpheus*, *Roland*, *Pylades* i "Iphigénie i Tauriden", *Ataliba* i "Cora och Alonzo" samt framför allt hans triumfroll *Kristiern* i "Gustaf Vasa". K. företog flera resor till utlandet för att där göra sin talang känd. Sålunda sjöng han 1783 i Köpenhamn för såväl hofvet som allmänheten, 1788 besökte han Berlin, där han någon tid fick undervisa en af prinsessorna i sång samt uppträdde på konungens konserter i Sans-Souci. 1792 sjöng han för furstliga personer i London. 1793 medverkade han vid jubelfesten i Uppsala. 1810—11 vistades K. i Paris. Vid Operans indragning blef K. pensionerad, men sedan k. sångscenen efter 1809 års statshvälfning blifvit återställd, ingick han 1812, 1815 och 1816 kontrakt med k. teaterdirektionen om uppträdande i några af sina gamla roller mot särskildt arfvode. K. visade sig sista gången på scenen 6 nov. 1821 på galaspektaklet vid aftäckningen af Karl XIII:s staty, då han trots sina 65 år präktigt utförde titelpartiet i "Oedip i Athen". Hans sista offentliga uppträdande skedde om våren 1825 på en konsert i stora börssalen. K. är begrafven på Lofö kyrkogård. Efter allt att döma synes K. varit den störste sångare, som svenska scenen någonsin egt. Han var i besittning af en ovanligt voluminös och omfångsrik stämma, utmärkt dessutom för sällsynt renhet och fägring, hvarjämte hans dramatiska deklamation högligen prisades. Sångarens ädla och imponerande gestalt gjorde honom företrädesvis lämplig för framställning af konungar och hjältar. Han var från 1787 led. af Mus. akad. F—k.

Karsten, Petter Adolf, finsk botanist, f. 16 febr. 1834 i Merimasku kapell (Egentliga Finland), blef student i Helsingfors 1856, fysisk-matematisk kandidat 1857 och licentiat 1860. Han var 1864—1908 lektor vid Mustiala landtbruksinstitut. I en mängd skrifter har K. lämnat af kännare högt skattade bidrag till utredande af Finlands, Skandinaviens och Rysslands svampflora. De viktigaste bland dessa arbeten äro *Mycologia fennica* (4 bd, 1871—79), *Rysslands, Finlands och den skandinaviska halföns hattsvampar* (1879—82), *Fungi Fennici exsiccati* (1861—70), *Finlands rost- och brandsvampar* (1884), *Finlands basidsvampar* (1889 ff.) och *Finlands mögelsvampar* (1892). Hans stora svampsamling har inköpts af Helsingfors' universitet. R. T—dt.

Karsttrattar, *geol.* Se Doliner.

Karstula, socken af Laukas härad, Saarijärvi domsaga, Vasa län, Finland. Landarealen 1,269 kvkm. Befolkningen, finsk, 8,831 pers. (1908). K. är ett konsist. pastorat af 2:a kl., Borgå stift, Jyväskylä prosteri. — Nära kyrkan i K., vid Pääjärvi sjö, stod 21 aug. 1808 ett slag mellan finska och ryska trupper. Major O. H. von Fieandt, som hade till uppgift att på vägen Lintulaks—Jyväskylä skydda den vid Lappo stående finska arméns vänstra flygel, ryckte med 1,700 man fram till bron vid K., bakom hvilken han tog ställning. Den mot honom på samma väg stående ryske generalen Vlastov gick 21 aug. till anfall och förde en del af sina 5,000 man på skogsvägar i ryggen på Fieandt, till följd hvaraf dennes trupper, som efter en ihärdig strid anträdt återtåget, förlorade 600 man. Ficandt gick tillbaka till Lintulaks. Vid underrättelsen

om nederlaget ansåg Klingspor hela fälttåget förloradt. O. I. (A. G. F.) C. O. N.

Karta (af lat. *charta*, pappersblad). 1. Frihetsbref, författning. Se Charta. — 2. Se Stämpelpapper. — 3. Hvarje på mätning grundad bild af större eller mindre del af jordytan. (Om *astronomiska* kartor se Mars, Månen, Planetsystem och Stjärnkarta.) Reliefkartan lämnar en i alla tre dimensionerna utsträckt plastisk bild, profilkartan ger afskärningen af ett vertikalplan med jordytan. Med undantag af dessa äro kartorna *plana* och afse främst föremålens planläge, i det att först alla punkter blifvit lodrätt nedfällda på samma nivåyta, vanligen hafsytan med dess tänkta fortsättning under land (horisontalprojektion), och därefter denna nivåyta projicierats i planet (geografisk projektion). Kartprojektionen (se d. o.) är för mindre områden (några kvadratmil) oftast obehöflig, men ju större del af jorden, som skall återges, desto viktigare är till följd af de oundvikliga projektionsändringarna i afstånds-, yt- och vinkelmått aktgifvandet på eller valet af projektion. Detta utgör den plana kartans skillnad från globen (se d. o.), jordklotets trogna bild, som därför icke helt kan ersättas af kartan. *Skalan*, förhållandet mellan en längd på kartan och motsvarande afstånd på jorden, afpassas efter kartans ändamål. Vanligen är skalan ett bråk med täljaren 1 och ett rundt tal som nämnare, såsom skalorna 1 : 2000, 1 : 1 000 000; ett prof på annat skalsystem är det engelska, t. ex. "1 mile to 1 inch" (1 : 63 360).

Innehåll, ändamål, skala, framställningssätt m. m. utgöra vanligen indelningsgrunder för de mångfaldiga olika slagen af kartor. Bland de viktigaste äro följande: världskarta, planiglob (se d. o.); landkarta, sjökort; geometrisk, topografisk; politisk och geografisk (ofta samtidigt för bägge ändamålen); ekonomisk, statistisk, handels- och kommunikations-(järnvägs-, post- och telegraf-)karta; geografisk i vidsträckt bemärkelse äro äfven fysisk, meteorologisk, magnetisk, hydrografisk, oceanografisk, geologisk (se Geologisk karta), etnografisk växtkarta och djurgeografisk karta, landtmäterikarta, teknisk (se t. ex. Grufkarta), historisk karta, skolkartor. Mellan flera af dessa slag förefinnes ingen skarp skillnad. Kartor sammanföras ofta efter någon enhetlig grund till en atlas. På *plan*-kartan kommer enbart planbilden, ibland med höjdsiffror utsatta för enstaka punkter, till utförande; på *höjd*-kartan återges terrängens höjdförhållanden medelst höjdkurvor (isohypser), lutningsstreck, färgtoner, lavering m. fl. inom topografien brukliga metoder; djupsiffror och djupkurvor (isobater) göra samma tjänst vid hydrografiska kartor.

Af landkartorna ha de geometriska, topografiska och geografiska särskildt vidsträckt användning. Geometriska kunna sådana kartor benämnas, som i stor skala, minst ungefär 1 : 10 000, återge en direkt uppmätning af ett mindre område. Vare sig härvidlag den grafiska ("mätbords-") eller siffermetoden (äfven numeriska eller triangel- och polygonmätningsmetoden) användes, kan man vid kartans uppritning och bruk bortse från jordens buktighet och taga alla mått på kartan, som om den vore en direkt förminskad bild på den som plan betraktade mätningshorisonten. Till geometriska kartor räknas landtmäteri- och katasterkartor samt kartor för vissa kommunala, tekniska och militära behof (stadsplaner, järnvägs- och kanalbyggnadsprojekt, befästningskartor m. fl.). På dessa kartor finnes gifvetvis den största rikedom af detaljer, såsom gränser, jordens brukningssätt, kommunikationer, byggnader, anläggningar af olika slag, namn o. s. v. Höjdförhållandena återges bäst genom nivåkurvor och höjdsiffror för afvägda punkter, men äro ofta icke alls angifna. — Topografiska kartor återge nödvändigtvis terrängen. Skalorna växla mellan 1 : 10 000 och 1 : 500 000; för Sveriges offentliga kartor äro de 1 : 50 000, 1 : 100 000 och 1 : 200 000. Med den aftagande skalan minskas mängden af detaljer ungefär som kvadraten på skalan. En del af kartans innehåll måste dessutom återges i öfverdrifven storlek medelst signaturer, s. k. kartbeteckningar (se d. o.). Som öfversikt tjäna generalkartor i skalorna 1 : 300 000—1 : 1 000 000. Ursprungligen framkomna för militära behof afse numera de öfver hela länder enhetligt utförda topografiska kartverken alltmer äfven andra statsändamål och ega en vidsträckt kulturell betydelse. — För de geografiska kartorna växla skalorna mellan de vidaste gränser alltefter det afsedda ändamålet m. fl. omständigheter. De geografiska kartorna äro, där så kan ske, sammandragna från topografiska kartor, men för den ojämförligt större delen af jordens landområde finnas endast mera flyktiga kartarbeten att tillgå, merendels olika slag af på astronomiska ortbestämningar stödda vägmätningar. För de topografiska kartorna erfordras triangulering, höjdmätning samt en samarbetning af geometriska kartor. Det sistnämnda förfarandet sker i Sverige på ett egenartadt sätt, i det att en stomkarta sammansättes af de osammanhängande landtmäterikartorna förmedelst efteråt inlagda triangelpunkter. Sveriges ekonomiska kartor åstadkommas på samma sätt. Småningom ha emellertid allt flera länder infört katastermätning med på en enhetlig triangulering från början grundad karta, hvarigenom det säkraste underlaget för alla slags kartor erhålles (se Katasterkarta). Om kartans mångfaldigande se Kartreproduktion.

Kartans utvecklingshistoria är i stort sedt sammanfallande med geografiens (se Geografi, sp. 964—970). Numera ega alla civiliserade länder kartverk, ständigt sysselsatta med nymätning samt revidering, ett icke mindre kräfvande arbete. I Petermanns "Mitteilungen" finnas meddelanden om nya kartor i alla länder. För Sverige lämnar Sven Lönborg, "Sveriges karta, tiden till omkring 1850" (1903) en historik; vidare märkas Krigsvet. akad:s årsberättelser i topografi, de olika kartkommittéernas betänkanden, H. Byström, "Våra kartor, en rådgifvare vid köp af kartor öfver Sverige eller delar däraf" (1902), uppsatser i "Ymer" (t. ex. af A. E. Nordenskiöld, 1889, C. Lowisin, 1891, och Ch. D. Tottie, 1899) samt flera läroböcker i topografi och fältmätning.

Slutligen må nämnas, att prof på olika slags kartor finnas i hvarje del af Nordisk familjebok, t. ex. Europa, Sverige, där samma område afbildas i olika syften och på skilda sätt. Beträffande de officiella svenska kartorna se Generalstabens kartverk, Geologisk karta, Landtmäterikarta, Rikets allmänna kart-

verk, Sjökarteverket, Sveriges geologiska undersökning. 3. K. Rn.

Karta, kartagernas namn på Constantine (se d. o.).

Kartago. 1. Forntida stad på norra kusten af Afrika invid Tunis-viken. Efter äldre pelasgisk-egeiska nybyggen på kusten följde feniciska, och K. anlades i 9:e årh. f. Kr. (jfr Dido) af fenicierna som handelsplats (faktori) och kallades, till skillnad från den äldre afrikanska kolonien Utica, *Karth-Hadschath* (”nya staden”), hvilket namn sedermera hos grekerna förbyttes till *Karchedōn* och hos romarna till *Kartago*. Staden tillväxte

Många år därefter användes det obetydliga, som återstod från ödeläggelsen, till uppbyggande af ett nytt, ett romerskt K., med storartade anläggningar, termer, amfiteater, cirkus m. m. Det blef hufvudstad i prov. Africa och sedermera biskopssäte samt bekant för märkliga martyrer. Därefter gjordes K. till medelpunkt och hufvudstad i det vandaliska riket samt blef efter dess undergång (534 e. Kr.) bysantinskt. Slutligen ödelades staden omkr. 698 af araberna. Från ruinerna af den hämtades sedermera under medeltiden byggnadsmaterial till Tunis m. m., och tusentals stenar fördes därifrån till Genua och Pisa. 1270

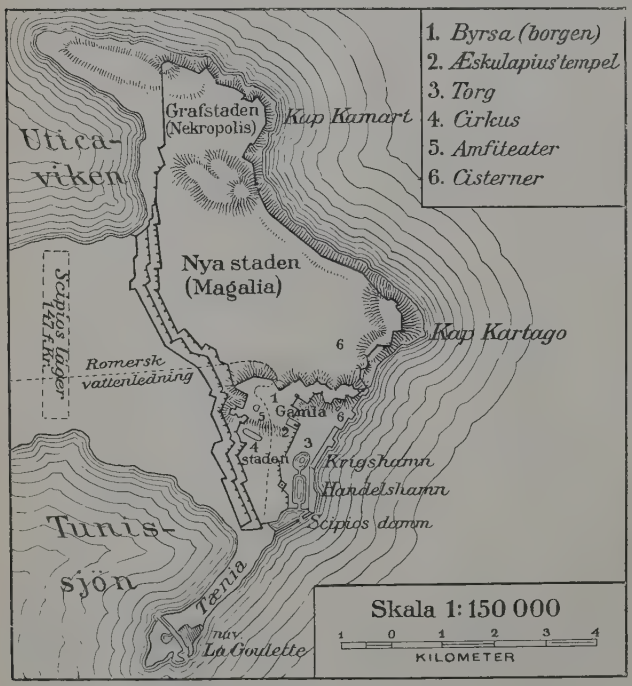

Fig. 1. Situationsplan af det forna Kartago.

Fig. 2. Votivtafla från Kartago.

Fig 3. Vas från Kartago.

hastigt till stor del till följd af det gynnande läget, som gjorde den till en högst viktig handelsort för Medelhafsländerna. Den blef dock vida mer, i det att den fick välde såväl i Afrika som i Spanien och på de närliggande öarna. Redan tidigt måste K. upptaga striden mot det grekiska inflytandet i västra Medelhafvet, nämligen först mot Cyrene och sedan mot grekerna på Sicilien. Under växlande lycka stridde dess fältherrar på Sicilien. Sedan försöken att där grundlägga ett stort och fast grekiskt konungarike hade strandat, fick K. öfverhanden, tills det 264 f. Kr. kom i strid med Rom. Kampen emellan de båda täflande städerna, i själfva verket en kamp emellan den indoeuropeiska och den semitiska stammen, fortgick, ehuru med afbrott, till 146 f. Kr., då K. föll för romarnas vapen och förstördes. afled konung Ludvig den helige under sitt korståg i K., och 1535 var staden en kort tid besatt af Karl V. Människohänder ha ödelagt K. på ett sådant sätt, att knappt en sten af den puniska (d. v. s. feniciska) staden står att finna ofvan jord. Äfven har naturen arbetat på att borttaga spåren af det, som varit: vattendragens lopp ha förändrats, kusten har genom upplandningar höjt sig, och marken undergått betydande ombildningar. Det har därför varit särdeles svårt att vinna säker kännedom om det gamla K:s topografi. Flera forskare (i våra dagar engelsmannen Davis och fransmännen Beulé, S:te Marie, Babelon, Reinach och framför alla pater Delattre, på tillskyndan af kardinal Lavigerie, jfr ock Vernaz i ”Revue archéologique”, 1887, och Vogüé, ibid. 1889) ha dock anställt undersökningar häraf.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Många fynd ha blifvit gjorda, såsom af votivtaflor, grafvar med inskrifter, äfven en villa (Scorpiani) med rika mosaikbilder, skulpturfragment från romerska tiden, mynt, lampor i stort antal m. m. (jfr fig. 2—6). Ett museum är bildadt, som innehåller rika skatter, dock ofta skadade.

Fig. 4. Silfvermynt från Kartago.

Fig. 5. Prof på kartagisk konst: palm mellan två fälttecken.

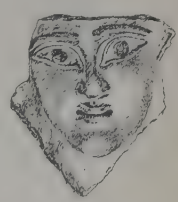

Fig. 6. Terrakottamask från Kartago.

K. låg på en halfö, som utskjuter från v. till ö. i hafsviken mellan Kap Farina och Kap Bon. Halfön hade på det smalaste stället ej fullt 5 km. bredd, men vidgade sig mot hafvet, där den slutade i två bergspetsar, den ena Djebel Kawi, vid Kap Kamart i norr, den andra vid Räs Sidi Bon Said eller Kap Kartago (jfr fig. 1). Staden bestod af 3 delar: gamla staden, med borgen, *Byrsa*, i s. ö. nära intill den landtunga, som skiljer hafvet från Tunisviken; nya staden l. förstaden, *Megara* l. *Magalia*, i n., och grafstaden, *Nekropolis*, längst mot n. och n. ö. I gamla staden funnos torget samt borghöjden, till hvilken de med flera våningars hus bebyggda, något smala gatorna sammanlöpte; på borghöjden fanns ett tempel åt läkedomsguden. Nya staden innesl. bl. a. en mängd villor. Grafstaden, anlagd senare, och därefter judisk, vid Djebel Kawi, hade grafvar, urholkade i själfva klippans öfversta lager. Åt hafvet till, där klippor och grund tryggade mot anfall, var befästningen en enkel mur, men på västra sidan lågo storartade befästningar tvärs öfver näset. Muren var där byggd af kvadersten och tredubbel med kasematter emellan. I dessa funnos (i nedre våningen) rum för 300 elefanter och (i den öfre) stall för 4,000 hästar samt dessutom logement för 20,000 man fotfolk och 4,000 ryttare. Bredden af det hela var omkr. 9,24 m., murens höjd 13,5 m. På vissa afstånd voro å muren uppförda torn om 6 m. ytterligare höjd. Befästningarnas ruiner ligga nu djupt under jorden, där Beulé fann ett lager af aska, vittnande om branden vid stadens förstöring 146 f. Kr. Mellan borghöjden och hafvet nära nuv. fästet Bordj-Djedid låg en mängd väldiga vattencisterner (ännu i behåll). Man har antagit, att de tillhöra vattenledningen, som anlades till det romerska K., men sannolikt äro de vida äldre och endast tillgodogjorda vid denna ledning anläggning. Därtill finnas vid nuv. byn Malga (= Magalia) andra cisterner med ännu större proportioner. Å borghöjden är nu en domkyrka uppförd. Särdeles viktig var i det puniska K. hamnen. Denna, som låg ytterst i s. ö., n. om landtungan vid Tunisviken, var ett verk af människohand och bestod af två delar. Ytterst låg handels- eller kaufmannshamnen, som hade nästan rektangulär form (600 m. i längd, 325 m. i bredd). Innanför denna och med den förbunden genom en kanal låg krigshamnen (*Kothon*), som var cirkelrund, med en diameter af omkr. 325 m. och i midten en holme, där flottbefälhafvaren bodde. Krigshamnen låg inom stadsmuren; den omfattade varf, magasin, verkstäder samt dockor för 220 fartyg och hade omkring sig väldiga kajer. Båda hamnarna ha beräknats tillsammans kunna rymma 1,100 forntida fartyg. Stadens befolkning omkr. 150 har uppgifvits till 700,000 inv. — K:s handel och sjöfart voro särdeles vidsträckta. Det hade genom karavaner förbindelser med det inre Afrika och till sjöss samfärdsel med öarna på Afrikas västkust. Långt bort i Atlantiska hafvet, ända till Britannien (?), utsträcktes kartagernas sjöfärder, och i Medelhafvet besöktes Spanien, Gallien, Ligurien (Genua-trakten) samt Sardinien, Sicilien, m. fl. öar flitigt af deras fartyg. Moderstaden höll sträng uppsikt öfver handeln vid de faktorier, som upprättades flerstädes på kusterna, och tillät icke främlingar att inblanda sig däri. De varor, som af kartagerna omsattes, voro, utom det fruktbara Nord-Afrikas alster, slafvar, guld, elefanter och elfenben från det inre Afrika, vin från Sicilien och Balcariska öarna, silfver från Spanien, tenn från Kassiteriderna (se d. o.), olja från Sicilien, vax från Corsica m. m. Sjöfärder och upptäcktsresor företogos af erfarna sjömän, såsom af Hanno (se d. o. 1), och af Himilco, hvilken gjorde en färd till västra Europas kuster. Handeln var icke det enda medel, hvarigenom K. vann välstånd. Äfven jordbruk och boskapsskötsel voro högt uppdrifna. Staden hade småningom underlagt sig de jordbruksidkande stammarna på norra kusten af Afrika, och de kringströfvande herdefolken tvungos, åtminstone delvis, att erlägga skatt och lämna krigsfolk. Äfven öfver de feniciska samhällena i Afrika utsträckte K. sitt välde; dock bibehöll Utica en mera självständig ställning. Libyerna, eller det afrikanska landets invånare, blandades småningom med fenicierna, så att en tredje ras uppkom, de s. k. libyfenicierna. K. erhöll soldater dels bland libyer (ryttare från Numidien) och libyfenicier, dels bland de beroende folken i Spanien med flera länder, dels ock genom värfning flerstädes; den minsta delen i hären utgjordes af kartager. Stadens herravälde kändes i Afrika som tämligen tryckande, så att invånarna lätt kunde förledas att affalla.

K:s författning prisas af Aristoteles som en lycklig förening af monarki, aristokrati och demokrati. Konungavälde företräddes af 2 *suffeter*, hvilka i början troligen valdes på lifstid, sedermera för år, aristokratien af rådet, som bestod af 28 medlem-

mar. Detta kunde förklara krig, uppbåda manskap, utnämna fältherrar och anlägga kolonier. Det domokratiska elementet låg i folkförsamlingen, till hvilken i vissa fall frågorna borde hänskjutas. Med tiden uppkom dock ytterligare en myndighet, nämligen hundramännens. Hundramännen (eg. 104) skulle öfvervaka andra myndigheter, men blefvo i själfva verket de styrande. Genom dem härskade ett fåtal släkter, och fältherrarna fingo efter ett olyckligt fälttåg vanligen röna deras stränghet, som ofta dömde dem till död på korset. Under K:s långvariga strid mot Rom, de s. k. puniska krigen (264—146 f. Kr.), ställde sig den barcinska släkten i spetsen för en opposition, hvaraf följden blef, att folkförsamlingens makt ökades och fältherrarna gjordes mindre beroende af hundramännen. — *Religionen* var den feniciska; särskildt bekant är kartagernas dyrkan af Baal-Molok, d. ä. Baal i hans grymma och förstörande inverkan på människolifvet. Åt denne gud offrades människor, i synnerhet barn. — 2. Nya K., nu Cartagena (se d. o.). 1. R. Tdh.

Kartamin, färgämne. Se Carthamus.

Karta sigillāta. Se Stämpelpapper.

Karta Tuba, kartagernas namn på Córdoba (se d. o. 2).

Karta'un l. Kartov (af lat. *quartāna*, fjärdedelsstycke), *artill.*, benämndes först en medelmåttigt stor kanon, som efterträdde bombarden. Namnet kartaun blef sedan gemensamt för större artilleripjäser. Benämningen försvann efter sjuåriga krigets slut (1763). H. W. W.*

Kartbeteckningar, kartans teckenskrift. De äro olika alltefter kartans ändamål och skala samt af väsentlig betydelse vid såväl konstruktion som användning af kartan. Hvad särskildt den sistnämnda, kartläsningen, vidkommer, äro kännedom om och vana att rätt läsa kartbeteckningarna nödvändiga, för att man må kunna fullt utnyttja det rika innehåll, som en god karta eger. Å pl. I och II lämnas prof på kartbeteckningar för Rikets allmänna kartverks och Sjökarteverkets kartor. Bokstäfvers och siffrors storlek och art, linjernas tjocklek och färg m. m., allt har sin särskilda betydelse. Ibland syncs lätt af kartan själf ett teckens betydelse: så t. ex. kan en svart fulldragen linje betyda en byväg eller en bäck, alltefter som den står i förbindelse med vägnät eller vattendrag. I mindre skalor, från 1 : 10 000 och alla mindre, måste de flesta signaturer lämnas i öfverdrifven storlek; eljest skulle exempelvis en väg af 10 m. bredd på en karta i skala 1 : 1 000 000 återgifvas med en linje af endast en hundradels mm. tjocklek. Höjdförhållandena kunna återgifvas på många sätt. Vid de svenska topografiska kartorna sker det medelst *lutningsstreck* och *bergstreck*, de förra vid jordhöjder, de senare vid berghällar, de förra dragna i lutningens riktning, de senare vinkelrätt däremot, men bådadera desto tjockare och svartare, ju större lutningen är. Samtliga kartbeteckningar sammanföras för ett kartverk i en teckenförklaring med modeller. K. Rn.

Karte'll (fr. *cartel*, mlat. *cartellus*, pappersblad, af lat. *charta*). 1. K. betecknade urspr. stridsordningen vid en medeltida tornering, sedermera utmaningsbref till en dylik. Ordet har sedan fått en mängd skiftande betydelser, såsom fejdbref, fördrag mellan två krigförande stater ang. krigsfångars utlösning eller handelns och sjöfartens ostörda fortgång eller, i fredstid, ang. smugglares, rymda förbrytares och desertörers utlämning, parlamentärers behandling m. m. — I den politiska terminologien användes ordet om tillfälliga förbindelser mellan olika partier, särskildt under en valstrid. Som ”kartell” betecknades sålunda det förbund, som afslöts emellan de regeringsvänliga partierna i Tyskland, de tysk-konservative, tyska rikspartiet och de nationalliberale, 14 jan. 1887, omedelbart efter riksdagens upplösning, i afsikt att skaffa majoritet för regeringens förslag om, att arméns fredsstyrka skulle bestämmas för sju år (det s. k. septennatet). Det beslöts, att i hvarje valkrets det starkaste partiets kandidat skulle understödjas af äfven de båda andra partiernas valmän. Följden blef en lysande seger för kartellpartierna vid valen 21 febr. 1887, då de erhöllo 220 mandat. Mot tanken på, att de borde förena sig till en bestående enhet, opponerade sig de tysk-konservatives högra flygel under ledning af v. Hammerstein. Emellertid förnyades kartellet i dec. 1889, men vid valen 20 febr. 1890 bröts dess maktställning, delvis genom samverkan i ett slags ”antikartell” af ultramontaner, tyskfrisinnade och socialdemokrater, och vid valen 1893 förnyades icke kartellet.

2. *Nationalek.*, en, åtminstone formellt, frivillig öfverenskommelse mellan flera själfständiga företagare inom samma näringsbransch med syfte att, genom inskränkning eller fullständigt upphäfvande af deras inbördes konkurrens, förskaffa enhvar af dem ett gynnsamt ekonomiskt resultat af deras verksamhet. Dylika öfverenskommelser förekommo här och hvar äfven i äldre tider, men först efter midten af 1800-talet ha de börjat vinna större och allmännare utbredning. Och den drifvande orsaken till kartellbildningarnas starka växt under de senare årtiondena har varit den alltmer skärpta konkurrens, som uppstått till följd af näringsfrihetens genomförande och en stadigt och snabbt fortgående utveckling inom produktions- och samfärdselstekniken. — Kartellöfverenskommelsernas innehåll kan vara af mycket olika omfattning. Att söka uttömmande ange alla olika slag af kartell låter sig ej här göra. Utvecklingen bjuder f. ö. alltjämt på nya sådana. I vissa fall har man nöjt sig med att fastställa gemensamma regler rörande en del försäljningsvillkor, såsom i fråga om rabatt och kredit, eller man har bestämt det lägsta pris, till hvilket kartellmedlemmarna fått afyttra sina produkter. Man kan ock fastställa det högsta pris, som medlemmarna få betala vid inköp af råvaror och andra produktionsmedel. Men öfverenskommelser med detta begränsade innehåll, vare sig de innefattat blott en eller flera af nu nämnda bestämmelser, ha ofta visat sig vara icke tillfyllestgörande. Man har därför gått längre och därjämte eller ock enbart i en eller annan form begränsat kartellmedlemmarnas produktion. Där så lämpligen kunnat ske, har afsättningsområdet fördelats mellan producenterna, så att den ene ensam fått sälja inom en viss del däraf, den andre inom en annan o. s. v. Särskildt vid internationella kartell har denna form vunnit tillämpning. Ofta har utvecklingen ledt till fullständig centralisation af försäljningen af kartellmedlemmarnas produktion. Man upprättar gemensamma försäljningsbyråer, som uteslutande ha produkternas afsättning om hand. Därmed är all för-

KARTBETECKNINGAR. I.

Topografisk karta

Generalkarta

- Kyrkor
- Slott
- Herrgårdar
- Järnbruk
- Masugnar
- Koppargrufvor
- Järngrufvor
- Landsvägar
- Järnvägar
- Kanaler
- Riksgränser
- Länsgränser
- Häradsgränser

Riksgräns, R.r. Riksröse

Länsgräns

Häradsgräns

Sockengräns

Järnväg

Landsväg och bygdeväg

Bättre socken och byväg

Sämre socken och byväg

Vinterväg

Ridväg och gångstig

Väg öfver järnbana

Väg under järnbana

Väg i järnbanans plan

Tunnel

Bank

Genomskärning

Järnvägsstation

Banvaktsstuga

Viadukt

Postanstalt, där sådan behöfver betecknas

Prästgård

Gästgifvargård

Tingshus

Sockenmagasin

Tross- och utredningsförråd

Marknadsplats

Milstolpe

Vad

Strömmens lopp

Stället där en flod börjar blifva segelbar

Bank

Grundlinje angifvande vattendjupet

Stengrund i vattenbrynet / under »

Fyr

Båk

Sjömärke

Lastageplats

Hamn

Ankarplats

Segelled

Skeppsvarf

Kyrka och kapell af sten / af trä

Slott

Herrgård större / mindre

Triangelpunkt

Silfvergrufva

Koppargrufva

Järngrufva

Masugn och hytta

Järnverk

Vattenkvarn

Väderkvarn

Såg

Barrskog

Löfskog

Kärr

Sank äng

Höjdsiffror

137,58 137,6 138

Djupsiffror

2.3 14 0.5

Antalet decimaler anger bestämningens noggrannhet

KARTBETECKNINGAR. II.

Topografisk karta

Lutningsbeteckning

Jordhöjd

Lutningsförhållande

1:0,5 1:1 1:1,5 1:2 1:3 1:6 1:12 1:24

Berg

Sjökort

- blankfyr
- blixtfyr
- fast fyr
- fast fyr med blänk
- intermittent fyr (fyr med mörka afbrott)
- klippfyr
- skiftande fyr, hvit & röd
- tindrande fyr
- växelfyr, hvit & röd
- fyrskeppssignal

IS = issignal
LS = lotsstation
MS = mistsignal
RS = lifräddningsstation
SS = signalstation
TS = telegraf, telefonstation
b. = både
bl. = blå
br. = brun
f. = fin
Fj. = fjärd
g. = grön

Gs. = gamla
gf. = grof
Gr. = grus
gr. = grund, grå
h. = holme
hl. = hälla
hv. = hvit, hvar
I. = Inre
k. = kobb, kubb
Kan. = kanon
kb. = klabb, klubb
Kl. = kummel
L. = lilla
La. = lera

lj. = ljus
mk. = mörk
Mn. = mudder
N. = norra
r. = röd
S. = södra
s. = små
Sd. = sand
sk. = skär
Sl. = slick
Sm. = sjömärke
St. = sten, stora
Stg. = stångmärke
sv. = svart

Tf. = tillfällig
Tk. = telegraf-, telefonkabel
V. = västra
Y. = yttre
Ö. = östra
= bränning
= väderkvarn
= ankarsättning
= fyrskepp

= slät, -kvast- och krysspriekar
= röd och svart ballongprick
= svart ballongprick med hvitt bälte
= röd och svart boj
= röd och svart lysboj

Ekonomisk karta

- Riksgräns
- Länsgräns
- Häradsgräns
- Sockengräns
- Hemmansgräns
- Skifteslinje
- Normalspårig järnv. m. tunnel
- Dubbelspårig järnväg
- Andra järnvägar
- Spårväg, rälbana o. d.
- Landsväg och bygdeväg
- Bättre körväg
- Sämre körväg
- Gångstig
- Vinterväg
- Häck
- Väg öfver järnbana
- " under "
- " i samma plan som järnbana
- Stenbro och järnbro
- Träbro
- Bro med genomfart
- Flottbro
- Spång
- Dragfärja
- Roddfärja
- Kanal med sluss
- Flottningsränna
- Lufthana
- Kraftledning

- Moderkyrka
- Annan kyrka eller kapell
- Gästgifvargård el. skjutsstation
- Postanstalt
- Prästgård
- Hufvudbyggn. å brukn. del el. större skattl. lägenhet
- Torp, annan lägenh. (äfven. villa) eller backstuga (boningsh.)
- Flygelbyggn. eller hus, ej afsedt till boningshus (verkliga formen) att hänföra till annan kategori
- Hus (verkl. formen)
- Fornlämning
- Riksröse
- Vattenfall
- Fors
- Strömmens riktning
- Vatten
- Vass
- Mosse, myr o. kärr
- Flygsand
- Sidvallsäng
- Hårdvallsäng
- Åker och tomt
- Trädgård
- Kyrkog. begr. plats
- Park
- Löfskog
- Barrskog

äljningskonkurrens upphäfd. Det är dessa gemensamma afsättningsorgan, hvilka ofta organiseras som självständiga aktiebolag, som särskildt afses med benämningen syndikat, ehuru denna beteckning ofta nog äfven användes som liktydig med kartell. I kartellaftalet bestämmas såväl omfånget af de olika medlemmarnas produktion som det pris de skola erhålla för sina produkter och öfriga villkor. Kartellaftal ingås i allmänhet för viss tid eller med rätt för enhvar af deltagarna att uppsäga öfverenskommelsen. Kartellen äro därför icke så fasta och starka som trusterna (se Trust). Medan tillika vid de senare alla de sammanslutna företagens produktionsverksamhet ställes under enhetlig ledning — de sammansmälta faktiskt till ett enda stort företag —, bibehålla de olika deltagarna i ett kartell sin självständighet i fråga om det sätt, hvarpå de vilja ordna och leda sin produktion, blott med iakttagande af de gränser för produktionens omfattning, som aftalet innehåller. Men det händer naturligtvis, att kartellsammanslutningen är första steget på en utvecklingslinje, som slutar med trusten.

Kartellbildningarna äro en naturlig produkt af den moderna ekonomiska utvecklingen. I samma mån som öfverblicken öfver marknaden försvårades och med att denna som följd af kommunikationsväsendets utveckling blef allt större och till sist med afseende på en hel mängd produkter omfattade hela världen, kom produktionsverksamheten att i allt högre grad drifvas på måfå, utan att utbudet af varor rättades efter det verkliga behofvet af dem. Följden däraf blef öfverproduktion och kriser. Genom kartellsammanslutningarna *kan* en bättre anpassning af utbudet till efterfrågan åvägabringas, hvarigenom priset på respektive varor kan bli mindre fluktuerande och öfverproduktion undvikas, till gagn icke blott för de enskilda producenterna, utan äfven för samhället i dess helhet. Kartellen kunna vidare nedbringa respektive varors produktionskostnader i vidsträckt mening genom att väsentligt reducera de dora utgifter, som afsättningen af varorna under konkurrens medför. Så kunna i högst betydlig grad omkostnader för handelsresande, reklamväsen, oskälig lång kredit, onödiga frakter m. m. nedbringas, också det äfven ur samhällssynpunkt en fördel. Att de, som genom dessa inskränkningar bli ekonomiskt lidande, icke se kartellsammanslutningarna med blida ögon, är emellertid självklart. Tydligt är dock, att kartellen kunna missbruka den styrka, som sammanslutningen skänker. Konsumenterna kunna måhända bli hänsynslöst uppskörtade genom för höga pris, som säljare af råvaror och andra produktionsmedel, om ett kartell behöfver, genom för låga. De senare böra därigen skydda sig genom sammanslutning i sin ordning, kartell föder kartell, men konsumenterna äro svårare att sålunda tillvarataga sina intressen. I vederbörande stat omgärdad af höga tullmurar, kan kartellet ofta mycket höga pris i det egna landet, men säljer öfverskottet af sin i stor skala drifna produktion till relativt låga pris i utlandet. Om produkten t. ex. ett halffabrikat, bli på detta sätt de inländska producenter, som i sin tillverkning använda detta halffabrikat, sämre behandlade än de utländska producenterna i samma bransch. En ytterligare fara af kartellen ligger däri, att genom konkurrensens upphäfvande sporren till teknisk framåtskridande i afsevärd mån kan gå förlorad, o. s. v.

Under sådana förhållanden är klart, att kartellväsendets utveckling och kartellens politik måste från statens sida följas med mycken uppmärksamhet. Att förbjuda dylika sammanslutningar vore olämpligt, då de kunna medföra betydelsefulla fördelar, men man måste, åtminstone i många fall, kontrollera dem i större eller mindre omfattning i syfte att förhindra maktmissbruk. I flera fall lämnar makten öfver tullsatserna ett kraftigt medel i statens hand att hålla kartell i schack. — Kartellbildningar ha relativt lätt att komma till stånd inom industrier, som frambringa produkter af likartad beskaffenhet eller åtminstone af sådan art, att olikheten i kvalitet lätt kan kontrolleras, sålunda exempelvis inom kol-, petroleum-, socker-, tegelindustrierna m. fl. Af betydelse är också, om produktionen ligger i händerna på några få stora firmor eller på en mängd små. I senare fallet möter sammanslutningen större hinder. Inom jordbruket, med dess olika produktionsförhållanden och många producenter och som i fråga om skörderesultatet är så beroende af omständigheter, öfver hvilka människorna ej råda, har kartellbildningen svårt att framträda.

Särskildt i Tyskland har kartellväsendet vunnit stark utveckling. Det första egentliga kartellet i modern tid lär ha bildats där 1862. Alltifrån 1880-talet sköt rörelsen kraftig fart. 1887 funnos där, enligt Bücher, 70 kartell, 1890 var antalet 137 och 1900 uppgafs det till 300. En kartellstatistik, som i nov. 1905 förelades tyska riksdagen, omnämner 385 kartellsammanslutningar. Öfriga länder, där kartellrörelsen ganska kraftigt utvecklats, äro Österrike-Ungern, Frankrike, Belgien. Men den har sträckt sig äfven till de flesta andra länder, såsom England, Ryssland och de skandinaviska staterna. Skyddstullar äro således icke någon nödvändig förutsättning för uppkomsten af kartell. På de flesta håll ha regeringar och representationer förr eller senare börjat med uppmärksamhet följa denna betydelsefulla företeelse inom det ekonomiska samhällslifvet. I Sverige väcktes vid 1910 års riksdag i Andra kammaren motion af frih. E. Palmstierna med hemställan om skrifvelse till K. M:t med anhållan om undersökning snarast möjligt ang. inom landet befintliga kartell och truster i syfte, att kunskap måtte erhållas om deras antal, beskaffenhet och arbetssätt m. m. Andra kammaren biföll, men Första kammaren afslog skrifvelseförslaget. Litt.: "Schriften des Vereins für socialpolitik", LX ff., "Reports of the Industrial commission, Vol. I. Preliminary reports on trusts and industrial combinations" (Washington 1900), "Kartelle" i "Handwörterbuch der staatswissenschaften" med där angifven litteratur, G. Cassel, "Kartell- och trustväsendet från socialekonomisk synpunkt" (i "Ekonomisk tidskr.", 1901), D. Davidson, "Koncentreringstendenser i det moderna näringslifvet" (ibidem, 1905). 1. V. S—g. 2. J. R. N.

Kartëra, belägga med "karta". Se Stämpelpapper.

Kartësch (ty. *kartätsche*, fr. *cartouche*), *artill.*, en med små kulor (skrot) fylld och i båda ändarna sluten bleckcylinder, ämnad att skjutas ur en artilleripjäs. Under namn af *skrå-* l. *hagelskott* nyttjades karteschen redan på 1500-talet i fästningskriget samt fr. o. m. 1600-talet äfven i fältkriget. I början lades skroten lösa i pjäsen och utslungades

vid skottlossningen af en bakom lagd drifskifva (spegel) af trä eller järn; sedermera inneslötos de i en dosa af trä (*skråkappa*) eller järnbleck, och mellanrummen mellan skroten fylldes med sågspån. Då de räfflade pjäserna infördes, gjordes dosan vanligen af zinkbleck, skroten af järn eller hårdbly, och mellanrummen fylldes med harts. Dosans tjocklek skall afpassas så, att dosan kan motstå stötar under transport, men den skall sönderslitas vid skottlossningen, hvarigenom skroten, så snart de lämnat mynningen, sprida sig i form af en böjd kon. Skrotens vikt växlar mellan 20 och 70 gr., och deras antal beror på karteschens vikt. — Karteschelden kan användas endast mot trupper på korta afstånd — under 500 m. — och är där synnerligen verksam. Fordom, då striderna utkämpades på korta håll, var karteschen artilleriets viktigaste projektil, och det var på den slätborrade materielens tid hufvudsakligen genom densamma, som artilleriet gjorde sitt inflytande gällande. Ett bland de många bevisen härpå är Cardells uppträdande vid Dennewitz 6 sept. 1813. Cardell, som skulle förstärka förbundsarméns högra flygel, framsprängde med ett par batterier ridande artilleri mot en fransk infanteri-fyrkant och öfversållade densamma på 400 stegs afstånd med kartescher med den följd, att fienden, som väntat sig en kavalleristrid, blef fullständigt nedmejad. Sedan granatkarteschen (se d. o.) — hvilken ej skall brista vid skottlossningen, utan sammanhålla kulorna, tills den genom brandröret spränges på ett visst afstånd från pjäsen — tillkommit och utvecklats i sin nuv. form, har karteschen förlorat sin forna betydelse. Granatkarteschen kan nämligen på de korta hållen verka lika kraftigt som karteschen, men har dessutom äfven förmågan att verka på långa håll. Karteschen användes sålunda numera ej i fältkriget, utan endast i fästningskriget för grafflankering o. d., där endast skjutning på korta håll kan förekomma och där karteschen på grund af sin prisbillighet är att föredraga. G. af Wdt.

Kartfjärilen, *zool.* Se Vanessa.

Karthago. Se Kartago.

Karthli (Kharthli) l. Karthweli (Kharthweli), inhemska namn på Georgien (se d. o.) och dess folk.

Karthweli. Se Karthli.

Karthäuserkatten [kartöjser-]. Se Huskatten.

Kärtikeja. Se Karttikeya.

Kartlaf, *bot.*, namn på *Lecidea geographica*, en på sten allmänt växande laf, bildad af gröngula (båldelar) och svarta (fruktkroppar) små rutor. G. L—m.

Kartmätning, Kartometri, mätning på handritade eller tryckta kartor. De vanligaste måtten äro läge (koordinater), riktningsvinkel, längd, yta, kubikinnehåll; de motsvarande instrumenten äro mångahanda: cirkel och längdmått, gradskifva, transportör, kartometer (kurvi- och longimeter), pollett, planimeter, integrator m. fl. Vid mätningen måste kartans skala och projektion (se Kartprojektion) samt papperets krympning tagas med i räkningen. Detta sker på kartor med koordinatrutnät eller geografiskt gradnät lättast därigenom, att man hänför mätningens enhet till mått direkt tagna på de närmaste rutorna i nätet, hvars sanna dimensioner ju kunna exakt beräknas. K. Rn.

Kartnagel kallas hvarje nagel på fingrar eller tår, som icke har sin normala form, glans och tjocklek, utan är ojämn, sprickig, spröd, för lång eller för kort och merendels mycket tjockare än normalt. Dessa missbildningar bero antingen på någon sjuklig förändring af det nagelbildande organet, nagelbädden (såsom inflammation, varbildning med förstöring af densamma, psoriasis, syfilis), eller på svampbildning i eller under nageln (onychomycosis). F. B.*

Karto'ffel, ty. och da., potatis. Uti Italien, där man på 1600-talet började odla potatis, kallades urspr. denna växt, till följd af knölarnas likhet med tryffel, *tartu'folo* (tryffel). Därifrån kom potatisen under det följande århundradet till Tyskland, där den italienska benämningen fick formen *tartuffel*, som sedan förvrängdes till *kartoffel*. Detta ord har i sin tur gifvit upphof till det skånska *pannto'ffla* l. *pannto'ffel*.

Kartoffelkrieg [-krig], Der, ty., "potatiskriget", skämtsam benämning på bajerska tronföljdskriget (se d. o.).

Kartográf (af *karta*, se d. o., och grek. *gra'fein*, skrifva, teckna), person, som är kunnig i att upprätta kartor, kartritare; vid Rikets allmänna kartverk anställd tjänsteman. — Kartografi, vetenskapen om kartor, ofta fattad i mer inskränkt bemärkelse som läran om kartors ritning och mångfaldigande.

Kartografiska sällskapet i Stockholm, bildadt 1908, har till uppgift att höja intresset för Sveriges kartarbeten och söka främja deras utveckling.

Kartogra'm (af *karta*, se d. o., och grek. *gra'fein*, beskrifva). Se Grafisk framställning.

Kartometri. Se Kartmätning.

Karto'ng (fr. *carton*, af lat. *cha'rta*, pappersblad). 1. Ett slags tjockt, styft papper; papp, papparbete, pappmodell; större fodral (ask, portfölj o. d.) af papp. — 2. *Boktr.*, blad (kartongblad), som omtryckts för att vid häftningen eller bindningen insättas i stället för ett felaktigt. — 3. En inom ramen af en geografisk karta anbragt liten bikarta, som i större skala framställer någon detalj af hufvudbladets innehåll. — 4. *Målark.* En på papper utförd målning eller teckning, afsedd att tjäna till ledning eller förebild för en fresko-, mosaik- eller glasmålning, en hautelisse-väfnad e. d. Den är vanligen utförd i det blifvande originalets storlek. — Rafaels kartonger är benämningen på en följd af kolossala färglagda teckningar på papper, framställande ämnen ur frälsarens och apostlarnas historia. De utfördes 1515—16, på beställning af påfven Leo X, för att tjäna som förebilder för hautelissetapeter, hvilka skulle pryda väggarna i det af Michelangelo något tidigare med takmålningar försedda Sixtinska kapellet i Vatikanen. Tapeterna utfördes i Bruxelles och voro färdiga 1519, således före Rafaels död (1520). Kartongerna kvarstannade på fabriksorten, där 7 st. omkr. ett århundrade senare påträffades af den flamske målaren Rubens, genom hvars bemedling de inköptes af konung Karl I i England, där de sedan kvarstan-

nat. De förvaras f. n. i South Kensingtonmuseet i London. 4. Upk.*

Kartongblad. Se Kartong 2.

Kartongstick. Se Kopparstick.

Kartonnage [-āʃ; fr. *cartonnage*; se Kartong], papparbete; ett slags papp med tätt intill hvarandra sittande små hål för anbringande af broderi.

Kartonnēra (se Kartong), inbinda i papp, förse med kartong; inhäfta kartongblad.

Kartotēk (af lat. *charta*, papper, blad, och grek. *thēke*, förvaringsrum), lokal för förvaring af enligt visst formulär samlade uppgifter; dylik samling, ”lappkatalog”. — Arbetarkartotek, en sådan samling, innehållande uppgifter om ålder, anställningstid m. m. för hos arbetsgifvare anställda arbetare (en sådan har upprättats af t. ex. Sveriges verkstadsförening).

Kartöv, *artill.* Se Kartaun.

Kartprofil, bild af skärningen mellan ett vertikalplan och jordytan (se Karta och Profil).

Kartprojektiōn. 1. Geografisk projektion, kartprojektion i egentlig bemärkelse, matematisk afbildning af jordytan (stjärnhimmelen, planetytan) på en kartas plana yta. I allmänhet är det främst gradnätet, som kartprojektionen afbildar, exempelvis meridianer och paralleller för hvarje hel grad i longitud och polhöjd; i det sålunda projicierade koordinatrutnätet inlägges sedermera själfva kartbilden. Från matematisk synpunkt utgör läran om kartprojektioner en viktig del af den allmänna teorien om afbildningen af en yta på en annan.

Projektionsändringar. Originalet eller föremålet för afbildningen är jordens matematiska figur (se Geodesi), förminskad i ett förhållande, som kallas kartans *hufvudskala*. Denna figur är en afplattad rotationsellipsoid, som i enklare fall närmelsevis kan ersättas af ett klot. Nu är det emellertid omöjligt att fullt riktigt afbilda någondera af dessa bukiga ytor på planet, och därför uppstå vid hvarje kartprojektion oundvikligen s. k. projektionsändringar, i regel alltmera afsevärda, ju större del af jordytan kartan omfattar. Främst träffas längdmått, d. v. s. skalan, af dessa ändringar. Vissa linjer, t. ex. meridianerna, afstånden från kartans midtpunkt eller från midtlinjen, kunna visserligen bibehållas i hufvudskalan, men ingen kartprojektion lämnar skalan fullständigt oförändrad öfver hela kartytan: en *längdriktig* kartprojektion finnes ej. En följd häraf är, att projektionen i allmänhet förändrar äfven vinklar och ytor. Längdändringarna kunna dock afpassas så, att man erhåller antingen en *vinkelriktig* (*konform*) eller *ytriktig* (*ekvivalent*) kartprojektion. Bägge dessa egenskaper tillsammans kan en kartprojektion icke ega, ty då vore den ock längdriktig. Vid den vinkelriktiga kartprojektionen äro riktningarna oförändrade: med gradskifva kunna asimuter direkt uttagas från kartan; på en och samma punkt är skalan lika åt alla håll, men den är olika för skilda ställen af kartan. Den ytriktiga kartprojektionen lämnar ett i alla delar fullt sant ytmått, som kan mätas med planimeter; beträffande skalan gäller här, att den ändras med olika mått ej blott på kartans olika delar, utan äfven på samma punkt alltefter den riktning, i hvilken afståndet märes. Projektionsändringarnas nu angifna hufvuddrag komma till synes i de bifogade fig., särskildt i 3, 4, 5 och 6. En viktig uppgift för läran om kartprojektioner är att angifva den projektion, som för ett visst område och ett särskildt ändamål lämnar de minsta ändringarna samtidigt med, att andra önskemål, exempelvis enkelhet i konstruktionen, uppfyllas. För att vid mätning på kartor ernå goda resultat är å andra sidan viktigt att taga med i räkningen projektionsändringarnas belopp.

Indelning. Af kartprojektioner finnes en stor mängd särskildt namngifven, men enhetlighet i indelning och därpå grundad benämning äro ingalunda rådande. I geografiskt hänseende viktigast äro hufvudgrupperna koniska, cylindriska och asimutala. Utom dessa finnas ”oäkta”, ”modifierade”, ”konventionella” o. s. v. Inom hvarje grupp kan man åter klassificera kartprojektionerna i vinkelriktiga, ytriktiga och förmedlande, d. v. s. sådana, där man genom att eftergifva fordringarna på både vinkel- och ytriktighet sökt någon praktisk medelväg. Den koniska kartprojektionen erhåller man genom att afbilda en zon af jorden på en nära anslutande konisk yta, som utbredd i planet utgör kartan. Vid den *normala tangerande* koniska projektionen sammanfaller konens axel *PC* (fig. 1) med jordens axel *BC* (*ABC* är en jordkvadrant), och konen tangerar medelst sin alstringslinje *PN* jorden utefter parallellen *M*. De öfriga parallellerna på konen konstrueras som cirklar med *P* som medelpunkt, meridianerna som räta linjer, utstrålande från *P* och sinsemellan bildande vinklar, lika med longitudsskillnaden mul-

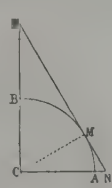

Fig. 1. Tangerande kon.

Fig. 2. Konisk projektion.

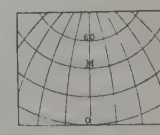

Fig. 3. Bonnes projektion.

tiplicerad med sinus för konvinkeln (*CPN*). Alltefter den formel, som fastställes för parallellcirklarnas radie, kunna nu olika projektioner erhållas, bland dem vinkel- och yttrogna. I den nu angifna tangerande kartprojektionen är medelparallellen *M* (fig. 2) längdriktig; genom att ändra hufvudskalan eller, hvilket är detsamma, låta konen skära, kunna två parallellcirklar, 1 och 2 (fig. 2), erhållas längdtrogna i den s. k. *skärande* koniska kartprojektionen. Om konens axel lägges i ekvatorn eller utefter en godtycklig jordradie och afbildning i öfrigt sker som vid den normala kartprojektionen, uppstå *transversala*, resp. *snedaxlade* koniska projektioner. Den äldsta koniska projektionen härstammar från Ptolemaios. En annan oäkta (meridianerna äro krokliniga) konisk sådan, vanligen kallad Bonnes projektion, är beräknad af Mercator och ofta använd i geografiska kartverk, emedan den är yttrogen. Den konstrueras sålunda: parallellcirklarnas (t. ex. 1 och 2 i fig. 2) i den koniska projektionen afstånd från medelparallellen (*M*) afsättas i riktigt mått; utgående från medelmeridianen afsättas likaledes i riktiga mått på parallellerna deras skärningspunkter med meridianerna. Fig. 3 visar kartprojek-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

tionens utseende för medelparallellen 40°. Den största betydelsen tillkommer emellertid den vinkelriktiga koniska projektionen, särskildt vid kartor i större skala. En sådan är den 1817 af G. H. Spens beräknade och för Generalstabens karta öfver södra Sverige ännu gällande kartprojektionen. Som exempel på projektionsändring för denna kan nämnas, att en på kartan enligt hufvudskalan utmätt längd vid Ystad bör minskas med 0,2 proc., vid Gäfle åter ökas med samma belopp; kartans skala ändras sålunda småningom med polhöjden. För Rikets allmänna kartverks topografiska kartor öfver mellersta och norra Sverige användes ett system af liknande projektioner, nämligen en tangerande kon för hvarje bladvåd mellan två parallellcirklar med 30′ i polhöjdsskillnad. De projicierade områdenas ringa utsträckning i nord—syd gör här projektionsändringarna försvinnande små och fullständigt omätbara på kartan. Teoretiskt taget, kunna de olika kartbladsvåderna icke utan glappmån läggas intill hvarandra; i praktiken är detta dock icke märkbart. Med sådana projektionssystem liksom med de analoga *polyederprojektionerna* eger gradbladsindelningen (se Gradblad) naturligt samband. Slutligen må nämnas de *polykoniska* projektionerna, en förmedlande art. Sådana skola enligt kongressbeslut i London 1909 tillämpas för den internationella kartan i 1:1 mill. — Cylinderprojektioner utgöra ett gränsfall af de koniska, i det konens spets tänkes rycka oändligt långt bort, så att konen öfvergår till en jorden berörande eller skärande cylinder. Äfven här skiljer man på normala, transversala och snedaxlade kartprojektioner, allteftersom cylinderns axel är en polar-, ekvatorial- eller annan jordradie. Den normala konforma cylinderprojektionen härrör från och benämnes efter Mercator (1569) samt är den för sjökort allmänt brukliga (fig. 4). Karakteristiskt för denna är, att *loxodromen*, den linje, som skär meridianerna under samma vinkel, afbildas som en rät linje, nämligen den kompasslinje, efter hvilken fartyget styr. Emedan kartskalan växer (proportionellt mot sekanten för polhöjden) från ekvatorn mot polerna, kallas sjökortet *växande*. Samma projektion, men transversal, användes sedan 1906 vid beräkningen af Sveriges triangelnät. Bland ytriktiga cylinderprojektioner är särskildt en oäkta bekant, den s. k. Sanson-Flamsteedska (fig. 5), hvars konstruktion är analog med Bonnes (fig. 3). Den enklaste cylinderprojektionen är den gamla tidens plattkarta, där gradnätet består af genomgående lika rektanglar. — Äfven asimutala (ofta kallade zenitala) kartprojektioner kunna återföras till de koniska: konens spetsvinkel vidgas till två räta vinklar, hvarvid konytan öfvergår till ett plan och axeln till kartans midtpunkt. Denna punkts läge i polen, i ekvatorn eller i någon annan ort utgör skiljemärket för de asimutala ekvatorial-, meridian- och horisontprojektionerna. Vid den första är polen medelpunkt för alla parallellcirklar, och meridianerna utgå under lika vinklar strålformigt från polen. Mest bekanta äro de *perspektiviska* asimutala projektionerna. De framställas sålunda: från en strålpunkt, belägen på en jorddiameter eller dennas förlängning, projicieras hvarje ort direkt på kartan, som är lagd, tangerande jordytan, i diameterns ändpunkt. Allteftersom strålpunkten ligger i jorddiameterns motsatta ändpunkt, i jordens medelpunkt eller på oändligt afstånd, uppstår härvid den *stereografiska*, den *gnomoniska* eller den *ortografiska* projektionen, samtliga ofta använda för astronomiska kartor. Den förstnämnda (fig. 6) är vinkelriktig. Hvarje storcirkel (*ortodrom*) afbildas i den stereografiska projektionen af en cirkel, i den gnomoniska af en rät linje. Bland icke perspektiviska asimutala projektioner märkas Postels och Lamberts. Postels projektion (fig. 7), ursprungligen angifven af Mercator, är karakteriserad däraf, att alla afstånd från kartans midtpunkt äro fullt riktiga. Lamberts projektion är likaledes konstruktivt enkel: afståndet från kartans midtpunkt till en kartpunkt är lika med kordan, som sammanbinder motsvarande punkter på jordytan. Denna projektion är ytriktig och användes med fördel för planiglobkartor.

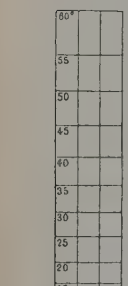

Fig. 4. Mercators projektion.

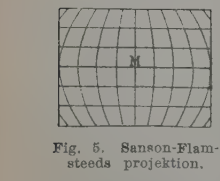

Fig. 5. Sanson-Flamsteeds projektion.

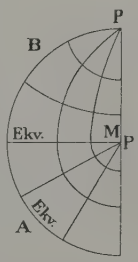

Fig. 6. Stereografisk projektion. *A* ekvatorialprojektion, *B* meridianprojektion.

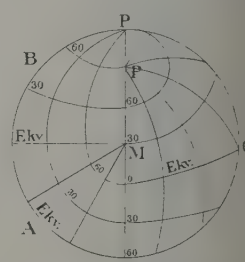

Fig. 7. Postels projektion. *A* ekvatorialprojektion, *B* meridianprojektion, *C* horisontprojektion.

2. Horisontalprojektion, nedfällandet af en plankartas alla mätningspunkter på mätningshorisonten, vanligen hafsytan.

Litt.: P. G. Rosén, ”Om den vid topografiska kartverket använda projectionsmetoden” (1876, med tabeller för Spens’ projektion), A. Tissot, ”Mémoire sur la représentation des surfaces” (1881), teoretiskt betydande verk med tabeller öfver projektionsändringar, och E. Hammer, ”Über die geographisch wichtigsten kartenprojektionen” (1889), som innehåller tabeller och praktiska anvisningar för val af kartprojektioner. 1 o. 2. K. Ru.

Kartreproduktion, kartors mångfaldigande, sker med samma medel som annan reproduktion, hufvudsakligen gravyr i koppar eller sten, heliogravyr samt de många fotografiska metoderna för bok-, zink- och aluminiumtryck; ofta kombineras två eller flera metoder. Inom reproduktionstekniken erbjuda kartorna särskilda svårigheter genom fordran på bibehållandet af riktiga mått och ett likformigt återgifvande öfver

hela kartytan af de ofta minutiösa detaljerna samt genom nödvändigheten af, att kartbilden måste kunna revideras. K. Rn.

Kärttikeya, *ind. myt.* (eg. ”härstammande från Kṛttikās”, Plejaderna), Skanda, Kumāra l. Subraḥmaṇya (i södra Indien), den indiske krigsguden, i denna egenskap efterträdande Indra. Tillhörande Çivas krets — hans härstamning anges högst olika: Brahmā's äldste son Sanatkumāra; son af Çiva och Durgā, af Agni och Gaṅgā (Ganges), af Agni och Kṛttikās o. s. v. — föddes han i en bambuhärsskog (på Himalaya) samt uppfostrades af de som nymfer tänkta Plejaderna (Kṛttikas). Han föreställes med sex hufvud, 2—12 armar, ridande på en påfågel. Fullt utvecklad på ett par dagar, blef han gudarnas härförare mot Asura'erna (demonerna). Han säges sålunda vara förmäld med Devasena (”Gudarnas här”). I manaden Karttika (okt.) firas hans fest med musik och illumination på bergen. Hans tempeltjänarinnor äro prostituerade. Hos Jaina är Kumāra tjänare hos den 22 Arhat i den nuv. tidsåldern (*avasarpiṇi*). K. F. J.

Ka'rttula, imperiellt pastorat af 1:a kl., Kuopio prosteri och stift, Finland, Kuopio län, härad och domsaga. Landareal 777 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 9,306 pers. (1908). A. G. F.

Kartūm (Chartūm, Khartūm), hufvudstad i prov. (mudirije) K. i angloegyptiska Sudan, säte för generalguvernören öfver Sudan och en koptisk biskop, ligger på södra stranden af Blå Nilen, omedelbart innan den förenar sig med Hvita Nilen. Namnet, som betyder elefantsnabel, anspelar på formen af landtungan mellan de båda floderna, hvilken slutar med Ras K. Staden, som 1907 hade 14,823 inv., anlades 1823—30 af Muhammed Ali och har ett utmärkt läge i både strategiskt och merkantilt afseende. Den växte också raskt, var medelpunkt för en blomstrande elfenbens- och slafhandel, utgångspunkt för handels- och eröfringsexpeditioner och hade på 1880-talet öfver 60,000 inv., ehuru den hufvudsakligen bestod af en rad låga lerkojor. Redan 1867 förenades K. med Kairo genom telegraf. Vid mahdins uppträdande blef K. under Gordons befäl centrum för motståndet mot denne, men eröfrades af dervischerna 26 jan. 1885, hvarvid Gordon mördades. I aug. s. å. lät mahdin fullständigt förstöra K., och Omdurmān, midtför de båda flodernas förening på Nilens vänstra strand, bestämdes till hufvudstad i mahdins rike. Sedan Kitchener 1898 intagit Omdurmān och krossat kalifens makt, började K. åter uppbyggas efter europeiskt mönster. Breda, flerstädes med träd planterade och af elektriska spårvagnar trafikerade gator skära hvarandra vinkelrätt, de flesta husen äro af tegel, delvis med användning af sandsten, och omgifna af härliga trädgårdar. Utefter floden går en 5 km. lång kaj; längst i ö. ligger förstaden *Burri*, därpå följa de engelska kasernerna och ett stycke af den gamla stadsvallen samt det praktfulla, genom frivilliga bidrag uppförda *Gordon memorial college*, där unga infödingar erhålla högre undervisning af egyptiska och engelska lärare och utbildas för ämbetsmannabefattningar; dessutom omsluter det ett handels- och industrimuseum, handels- och industriskolor jämte ett bakteriologiskt laboratorium, hvars närmaste uppgift är att bekämpa Sudans infektionssjukdomar. Som ihåg till anstalten har nyligen byggts en folkskola för 400 gossar, af hvilka 100 bo i skolan. I dess närhet ligga en militärskola och ett sjukhus och något västligare Sudanklubbens vackra hus. Engelska ämbetsmäns villor och trädgårdar, sirdarens palats på samma ställe, där Gordon föll, upptaga vidare platsen emellan kajen och den ståtliga kediv-avenyn. På en öppen plats vid denna, strax bakom palatset, är Gordons staty (på kamel) rest. I stadens västra del ligger en zoologisk trädgård. Den bakre (södra) stadsdelen hyser de grekiske och infödde köpmännens butiker; vid Abbas square, midt i staden, ligger moskén. — Midt emot K. på norra stranden af Blå Nilen ligger förstaden Halfaje (Kartūm North) med järnvägsstation. En väldig svängbro för kombinerad järnvägs- och körtrafik förenar de båda städerna, hvarigenom järnvägen från nedre Egypten når själfva K. J. F. N.

Kartüsch. 1. (Fr. *cartouche*, it. *cartoccio*, af lat. *charta*, pappersblad). Det italienska ordet betyder eg. en strut eller ett fodral af rulladt papper, men nyttjas äfven som benämning på de titelinfattningar, i form af halfuppvikna pappersrullar, som plägade tecknas å kartor, böcker o. d. och vanligen äfven voro omgifna af andra prydnader eller attribut. Under barocktiden användes på liknande sätt anordnade sköldar eller infattningar med upprullade

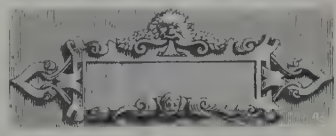

eller ombojda utsprång (se fig.). Sedermera har ordet blifvit använd t i betydelsen af en rikare ornerad infattning i allmänhet, företrädesvis då den är tecknad eller graverad, t. ex. kring en titel eller smärre bildframställning. — Om den s. k. hieroglyfkartuschen se Egyptisk skrift, sp. 1501. — 2. (Fr. *cartouchière*), *krigsv.*, den väska af styft läder, i hvilken kavalleristerna och stundom jämväl artilleristerna inom de fiesta arméer medföra sin ammunition (jfr Patronkök). Den bäres på en rem öfver vänstra axeln. Kartuschen är numera aflagd i svenska armén och bäres endast till paraddräkt med den gamla uniformen af officerare och underofficerare. 1. Upk.* 2. C. O. N.

Kartusiān-orden (lat. *Ordo Cartusiensis*), klosterorden, stiftad 1084 af Bruno (se d. o.) från Köln d. 1101, kanoniskt stadfäst af Roms. Efter att först ha grundlagt en eremitkoloni i Sèche-Fontaine drog han sig 1084 med några likasinnade ut i den ödsliga dalen Chartreuse (*Cartusia*, hvaraf ordens namn) i Dauphiné, dep. Isère, n. om Grenoble. I början utan någon regel lefde de där klädda i hvitt under ständig tystnad och de strängaste botöfningar, sysselsatta med afskrifning af böcker. Af påfven kallad till Rom, drog sig Bruno sannolikt 1091 tillbaka till La Torre i Kalabrien, där han grundlade en eremitsammanslutning, liknande den vid Chartreuse. 1137 räknade kartusianerna fyra kloster i Frankrike, och 1176 bekräftades den nya organisationen af påfven som en självständig munkorden. I början af 1700-talet omfattade densamma 170 kloster. Före 1130 funnos inga skriftliga regler; därefter föranstaltade Guigo de Castro, den femte priorn i klostret Char-

treuse, en skriftlig uppteckning af dem, de s. k. *consuetudines cartūsiæ*, och till dessa slöto sig senare flera samlingar generalkapitelstatut (1259, 1368, 1509, 1681). Grundtanken i ordens stadgar är att för ordensmedlemmarna söka åstadkomma

Kartusianmunk.

Kartusiannunna.

största möjliga *afsöndring* både från världen, dess fröjder, sorger, arbeten och lockelser och äfven från hvarandra och från lekmannabröderna. Munkarna äro förpliktade till ensamhet, stillatigande och fasta, lekmannabrödernas ställning är mycket tryckt. På grund af dessa afsöndringsprinciper har orden ock mer än andra ordnar lyckats bevara sin ursprungliga karaktär orubbad (*Cartusia numquam reformata quia numquam deformata*). Ännu i dag räknar orden 28 kloster. En kvinnlig gren har egt bestånd från midten af 1100-talet. — I Sverige grundlades af Sten Sture d. ä. på 1490-talet nära Gripsholm klostret *Pax Mariæ* (Mariefred), kring hvilket staden af samma namn växte upp. Klostret indrogs emellertid redan 1526. Se Heimbucher, ”Die orden und kongregationen der katholischen kirche” bd I (2:a uppl. 1907). — Jfr Chartrös. T. H—r.

Kartutkast (fr. *croquis*), *krigsv.*, kallas en i hast gjord afbildning af ett mindre landområde, hvarvid tid och omständigheter sällan tillåta användandet af instrument. Kartutkastet uppfyller sin bestämmelse, då det angifver traktens allmänna utseende, möjligen med särskildt framhållande af vissa enskildheter, och är ofta af betydelse vid uppgörandet af planer till krigiska företag eller vid framställningen af vidtagna åtgärder. Kartutkast ersättes numera ofta af en skiss. C. O. N.

Kartverk, myndigheter med uppgift att upprätta kartor, äro i Sverige Landtmäteriet, Rikets allmänna kartverk, förenadt med Generalstabens topografiska afdelning, Sveriges geologiska undersökning och Sjökarteverket.

Kartverkskommissionen. Se Kommissionen för de allmänna kartarbetena.

Kárulióð (Kårakvädena). Se Hrómundar saga Gripssonar och Kara Halfdansdotter.

Karūn, flod i västra Persien, upprinner i det höga alplandet vid foten af Kuh-i-Gurganak och Kuh-i-Rang, gör först en väldig båge mot s. ö., genombryter Zerde-Kuhs och Sefid-Kuhs höga kedjor, genomströmmar i nordvästlig riktning den högromantiska, flera mil långa bergdal, i hvilken Susan ligger, och vänder sig slutligen söderut till Schatt el-arab 65 km. från dess mynning. Kort ofvanför Schuschter lämnar den berglandet, och där afledes Ab-i-Gargar, ett från den första sasanidtiden härstammande, i klippan djupt inhugget, konstgjordt vattendrag, som vid Bend-i-kyr åter förenar sig med K. och genom dammar och slussar användes till kvarndrift och bevattningsändamål. Strax nedanför inmynnar K:s största tillflöde, den vattenrika, nära 300 km. långa Disful rud (Ab-i-Dis), hvars nedre lopp många gånger ändrats. Nedanför forsarna vid Achwas är K. en majestätisk, segelbar flod, som gör ett mera storartadt intryck än Tigris. Den mynnar nu ut i Schatt el-arab nära Mohammera; dess forna självständiga mynning i Persiska viken (El-Amieh) är så igenslammad, att den vid ebb är torr. Sedan 1890 trafikeras K. upp till Schuschter (180 km.), med ett afbrott vid Achwas, af engelska ångbåtar. K. (grek. *Eulaios*) anses vara den i Dan. 8: 2, 16 nämnda floden *Ulai*, där Daniel hade en af sina profetiska syner. (J. F. N.)

Ka'runa, kapell under Sagu imperiella pastorat i Åbo ärkestift, Finland, Åbo och Björneborgs län, bestämdt att framdeles utgöra egen kyrkoförsamling. Landareal 83 kvkm. 1,740 inv. (1908), öfvervägande finsktalande. A. G. F.

Ka'rungi. 1. Se Karl Gustaf 1. — 2. (Fi. *Karunki*), imperiellt pastorat af 3:e kl., Kemi kontrakt, Kuopio stift, Finland, Uleåborgs län, Kemi härad, Torneå domsaga. Areal 237 kvkm. 2,277 inv. (1908), finsktalande. A. G. F.

Karu'nkel, *bot.* Se Caruncula.

Ka'runki. Se Karungi 2.

Karup. 1. Socken i Kristianstads län. Se Västra Karup. — 2. Socken i Hallands län. Se Östra Karup.

Karup, Johannes, dansk-tysk försäkringstekniker, f. 1854 i Köpenhamn, matematiker vid ”Lebensversicherungsbank” i Gotha, sedan 1891 med professors titel, har inlagt stora förtjänster särskildt om utbildandet af teorien för änkekassor och uppfann ungefär samtidigt med L. Lindelöf den s. k. indirekta metoden för utredning af nämnda kassors ställning, hvarigenom en sådan utredning väsentligt förenklas. Bland hans afhandlingar må framhållas en serie uppsatser om teorien för invaliditetsförsäkring (i ”Masius' Rundschau der versicherungen”, 1875—78), *Die ausgleichung der sterblichkeitserfahrungen der Gothaer bank nach der Gompertz-Makeham'schen sterblichkeitsformel* (ibid., 1884) och *Die finanzlage der gothaischen staatsdiener-wittwensocietät am 31. dezember 1890* (1893), af stort intresse ur matematisk-teknisk synpunkt.

Karupån l. Skiveån, å i västra Jylland, rinner upp på Graaheden, i södra delen af Viborgs amt, och flyter i nordvästlig riktning förbi Skive ut i Limfjorden. Den är näst Gudenaa Jyllands största å, 78 km. lång. K. är sedan 1867 delvis kanaliserad, och dess vatten begagnas i stor skala till ängsvattningar. E. Ekg.

Karuse'll (fr. *carrousel*, it. *carosello*). 1. Rid-

Fig. 1. Karl XI i karusell vid hans regeringstillträde 1672. (Efter Ehrenstrahl.)

darspel till häst, ringränning, ett förr vid europeiska hof brukligt riddarspel, utfördt af rikt klädda ädlingar samt oftast åtföljdt af allegoriska skådevårdad figurridt söka med lansen träffa vissa uppsatta föremål, t. ex. en ring (däraf benämningen ringränning). De täflande skulle vara fördelade

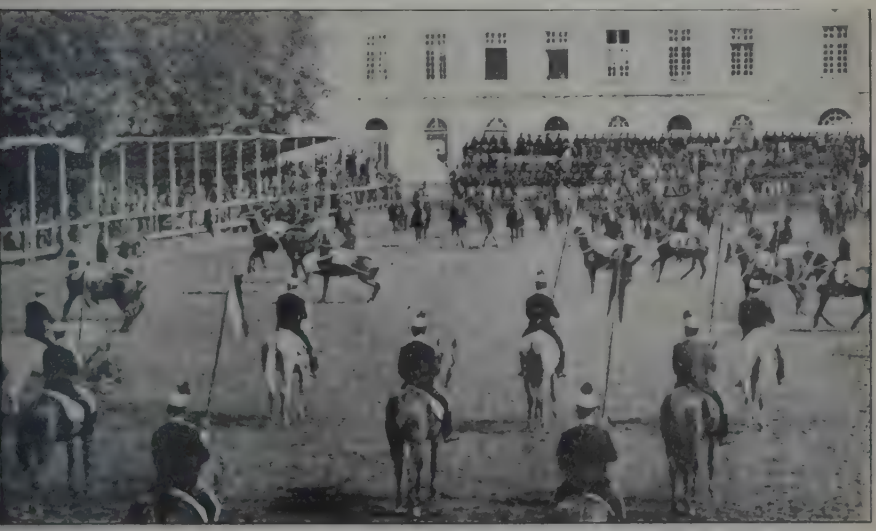

Fig. 2. Karusell vid ridskolan i Saumur.

upptåg med mytologiska eller historiska ämnen. Ryttarnas konster gingo hufvudsakligen ut på att under i minst fyra flockar, "kadriljer". Färgen och snittet på ryttarnas drakter voro olika för hvarje

flock. Segrarna mottogo prisen ur de åskådande damernas händer. Detta slags ridderliga lekar, som omtalas första gången 842 vid Karl den skalliges försoning med Ludvig den tyske, undanträngdes till en tid af tornerspelen, men aflöste mot medeltidens slut i sin tur dessa, emedan de voro ofarliga för deltagarnas lif och lemmar. Karusellerna infördes från Italien till Frankrike under Henrik IV, och en af de sista karusellerna därstädes var den, som Ludvig XIV gaf 1662 i Paris, till ära för m:lle de La Vallière, på den plats, som sedan dess bär namnet *Place du Carrousel*. I *Sverige* tillställdes i 17:e årh. karuseller 1649, 1650 (Kristinas kröning), 1668 samt 19 dec. 1672, då Karl XI:s tillträde till regeringen firades med en dylik, hvilken beskrefs af Ehrenstrahl och efter hans teckningar stacks i koppar på 63 blad (jfr fig. 1). Dessa karuseller försiggingo på den s. k. riddar- l. rännarbanan på nuv. Hötorget i Stockholm. Gustaf III, som i likhet med Ludvig XIV gärna själf uppträdde i karuseller, gaf bl. a. 1776 på Ekolsund en sådan, som räckte i tre dagar, och 1777 på Adolf Fredriks torg i Stockholm en, som räckte i 4 dagar. Den praktfullaste af Gustaf III:s karuseller var den, som i aug. 1785 anordnades på Drottningholm med anledning af G. M. Armfelts bröllop. Den sista karusellen i Sverige hölls 30 aug. 1800 på Drottningholm (se Eichhorn, "Svenska studier", I, 144). I Frankrike förekomma ännu militära karuseller årligen vid ridskolan i Saumur (se fig. 2). Jfr Stiller, "Das karusselreiten" (1889). — 2. Platsen eller banan för en ringränning. — 3. Ett i synnerhet för minderåriga afsedt nöje, bestående i åkning i små vagnar, på bänkar, trähästar o. d., hvilka äro fästa medelst stänger vid en roterande vertikal pelare och försättas i en allt hastigare rörelse kring densamma. Försöken att från trähästarna midt under farten fånga en invid karusellen stundom upphängd ring anses utgöra ett minne från de medeltida ringränningarna. — 4. Platsen eller ställningen för dylik kretsåkning.

Karusser, *zool.* Se Rudsläktet.

Karvakröl (Carvacrol), *kem.*, en med tymol (se d. o.) isomer metylisopropylfenol ($CH_3 : C_3H_7 : OH = 1 : 4 : 2$) med angenäm kryddlukt, som i likhet med tymol förekommer i många labiaters och umbelliferers eteriska olja. Vid 0° stelnande olja. H. E.

Karwar [käωä'ə], Carwar, hufvudstad i distriktet Northkanara (se Kanara), kejsardömet Indien. 16,847 inv. (1901; 1,827 kristna). K. var förr en af de förnämsta hamnarna på västkusten, men har nu förlorat sin betydelse efter järnvägarnas anläggning i södra Indien. (J. F. N.)

Karwe'ndel, en grupp af Nordtyroler kalkalperna mellan Isar i v. och Achensjön i ö. De bestå af en nordvästlig del, Vordere K.-kette, med toppen Karwendel (2,538 m.), och en sydligare, Hintere K.-kette, med Birkkarspitz (2,756 m.). J. F. N.

Karwin, by i österrikiska Schlesien, vid Kaschau—Oderberg-banan. 14,326 inv. (1900). Betydliga stenkolsgrufvor, kokstillverkning. J. F. N.

Karvöl, *farm.* Se Karvon och Dill.

Karvön (*Carvonum*) l. Karvol, *kem.*, *med. farm.*, en ketonkamfer af ringformig byggnad, som utgör en hufvudbeståndsdel af kumminoljan (*Æther-oleum carvi*), i hvars ställe karvon upptagits i Sv. farmakopén, och äfven finnes i dill och fänkål. Karvon, som stelnar i stark köld och har sammansättningen $C_{10}H_{14}O$, är en färglös eller svagt gulaktig, flyktig vätska med stark lukt af kummin. Den användes mest som smakförbättrande medel samt som a'djuvans (understödjande tillsats) till digestionsförbättrande och "väderdrifvande" medikament. H. E. C. G. S.

Karyais. Se Kariais.

Karyatider (grek. *karya'tides*), *bygnk.*, draperade kvinnliga figurer, använda som bärande delar, t. ex. af ett bjälklag, en gesims e. d., i st. f. en pelare eller kolonn. Karyatider förekomma inom både den antika (grekisk-romerska) konsten samt renässansen och den därifrån härledda barockstilen. I den senare användas de ofta i möbelarkitekturen, t. ex. på sängar, skåp o. d. Berömda äro de härliga kvinnofigurer (urspr. 6 st.), som uppbära taket öfver den lilla utbyggnaden till Erechtheion på Atens Akropolis (en af dessa har blifvit öfverförd till British museum i London; gipsafgjutning i Sveriges nationalmuseum). Dessa karyatider (se fig.) kallas äfven kanefore r (se d. o.), "korgbärerskor", emedan man i dem velat se efterbildningar af de atenska jungfrur, som deltogo i det årliga panatenaiska festtåget till gudinnan Athenas ära, bärande på hufvudet korgar med gåfvor till gudinnan. Ordet karyatid härledes enligt det vanliga antagandet från orten *Karyai* i Lakonien, hvars kvinnor efter ett upplopp tvungits till hård slaftjänst; men det bör tilläggas, att jämväl tempeljungfrurna i Artemis' (Dianas) å samma ort belägna helgedom buro namnet *karya'tides*. Upk.*

Karyofyllacéer, *bot.*, namn på fam. *Caryophyllaceæ*.

Karyogamī (af grek. *ka'ryon*, nöt, och *ga'mos*, äktenskap), *biol.*, sammansmältning af cellernas kärnor vid organismernas befruktning. L—e.

Karyokinēs (af grek. *ka'ryon*, nöt, och *ki'nesis*, rörelse), *bot.* Se Cellbildning, sp. 1395.

Karyopilit Hamberg (af grek. *ka'ryon*, nöt, och *pi'los*, filt), *miner.*, vattenhaltigt mangansilikat i nötbruna trådiga massor från Pajsberg. A. Hng.

Karyo'ps, *bot.* Se Hinnfrukt.

Kary'stos, stad på södra kusten af ön Eubœa. Omkr. 1,500 inv. I forntiden var staden bekant för sin hvita, grönstrimmiga marmor. Den intogs af perserna 490 f. Kr., och dess flotta bistod dem i slaget vid Salamis, hvarför den sedan straffades af de segrande grekerna. (J. F. N.)

Karön, liten ö i Östersjön, strax utanför Ronnebyåns mynning. Hafsbad, restauration m. m. för brunns- och badgästerna vid Ronneby.

Kas. 1. Se Bollspel, sp. 1017. — 2. Se Vedmått.

Ka'saba. Se Kasba.

Kasäker, tatariskt folk. Se Kirgiser.

Kasali'nsk, kretsstad i guv. Syr-darja i ryska Turkestan, på högra stranden af Syr-darja. 7,600 inv. (1897). K. behärskar vägarna till Aralsjön, Chiva och Orenburg. Det anlades 1854 af ryssarna under benämningen Fort n:r 1. J. F. N.

Kasän, ryskt guvernement och stad. Se Kazan.

Kasanlyk. Se Kazanlük.

Kasärer. Se Kazarer.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kasarka, östereuropeiskt namn på rödgula rostanden. Se Andfåglar, sp. 967.

Ka'sba, riktigare *Ka'saba*, arab., fäste, vanligt namn på citadellet i befästa städer (se t. ex. Alger och Bône).

Ka'sba, stad. Se Jessor 2

Kaschän, stad i persiska prov. Irak Adjemi, vid vägen Teheran—Ispahan. 1,130 m. ö. h. Omkr. 30,000 inv. K. är en af Persiens regelbundnaste och snyggaste städer. Tillverkning af siden- och bomullstyger samt koppararbeten och rosenvatten. Liflig handel. K. uppgifves vara anlagdt af Härun er-raschids älsklingsgemål Zobeida. J. F. N.

Käschau (ung. *Kassa*), hufvudstad i ungerska komitatet Abauj-Torna, vid en viktig järnvägsknut nära högra stranden af Hernád, i en bördig, af vinberg omsluten dal. 40,102 inv. (1900), hvaraf 23 proc. slovaker, 8 proc. tyskar, 64 proc. voro rom., 9,5 proc. grek. katoliker och 5,276 judar. K. är en af Ungerns äldsta och vackraste städer. Det består af en inre stad och fyra förstäder. Dess märkligaste byggnad är den gotiska S:t Elisabetkatedralen (påbörjad 1270, fullbordad omkr. 1468), hvilken betraktas som det största arkitektoniska mästerverket i Ungern; den restaurerades fullständigt 1877—96. K. är säte för en rom.-katolsk biskop (sedan 1804) samt har en juridisk fakultet (inrättad 1659), katolskt gymnasium, prästseminarium m. fl. läroanstalter. Staden drifver betydlig industri och handel. Omkr. 4 km. n. v. om staden ligger badorten Bankó, med en alkalisk-järnhaltig källa. — K. fick stadsrättigheter 1235 och blef kunglig fristad 1347. (J. F. N.)

Kaschgär (Kasjgär), hufvudstad i kretsen K., kinesiska prov. Öst-Turkestan (Kansu-Sintsiang), vid Kaschgar-darja l. Kisil-su, en källflod till Tarim, under 39° 27′ n. br. och 76° 2′ ö. lgd, 1,304 m. ö. h. 60—70 tusen inv. (turkar, kineser o. a.). K. består egentligen af två städer, Kunaschar (gamla staden), n. om floden, och Jangischar (nya staden), s. om floden, belägna omkr. 12 km. från hvarandra. Den förra är omgifven af en hög lermur, har trånga, smutsiga gator och eländiga kojor, dock guvernörens palats och en karavanseraj, båda byggda af Jakub beg. I Jangischar, som anlades 1828, är det af kineserna byggda citadellet viktigast. K. har 17 medreser (skolor) och ett monument öfver den här mördade resanden Adolf von Schlagintweit. Svenska missionsförbundet underhåller där sedan 1894 en missionsstation. Tillverkning af guld- och silfverbrokader, guld- och silfverväfnader, bomulls-, siden- och linnetyger samt mattor. Genom sitt läge vid föreningen af vägarna från Ferghanadalen, Chotan och Aksu har K. från äldsta tider varit en politisk och kommersiell medelpunkt. Det gamla K. är en kinesisk anläggning från 600-talet: dock har det ofta växlat härskare. Dess mest lysande tid var den, då det var hufvudstad i Jakub beg's rike, Djiti schehr l. Jetti schar ("sjustadsriket"), 1865—77 (se Jakub beg). Efter hans död återtogo kineserna staden, hvars välstånd därefter aftagit. J. F. N.

Kaschgaren, *zool.* Se Fårsläktet, sp. 202, samt pl. I till nämnda artikel.

Kaschmir, indisk vasallstat. Se Kashmir.

Kaschmir l. Käsimir (fr. *Cachemire*; af den indiska staten Kashmir), en mycket fin och mjuk, treskaftad helylle kypertväfnad, hvars inslag äro så tätt sammanslagna, att de för kypert eljest karakteristiska snedränderna bli nästan horisontala och föga märkbara. Kamgarn användes till såväl varp som inslag. Tyget förekommer vanligen enfärgadt, svart eller kulört, eger vacker glans och användes mycket till fruntimmersklänningar. Namnet hade urspr. afseende på de dyrbara schalar, som i Kashmir tillverkades af garn, spunnet af det ytterst fina inre ullfjunet på den tibetanska geten. Dessa schalar väfdes med en mängd olikfärgade inslag, som för hand inplockades mellan de fina varptrådarna till rika vackra mönster. Delvis måste de, likt gobeläng, äfven sys ihop i konturerna. Med hänsyn till det fina ömtåliga garnet måste dessa väfnader räknas bland dem, som erfordra största konstfärdighet hos väfvaren. Dessa "äkta schalar", hvaraf maskinväfda imitationer för några decennier sedan allmänt förekommo i handeln, betingade mycket höga pris (1,000 à 5,000 frcs stycket), hvilket ej är underligt, då en hel familj kunde ha arbete med en sådan under ett helt år eller mera. Den finaste schal, som någonsin blifvit väfd, påstås vara den, som maharajan af Kashmir skänkte hertigen af Edinburgh vid hans besök i Lahore. Denna var värd 600 pd st. Jfr Getsläktet, sp. 1091, och Kashmir, sp. 1199. G. A. W.

Kaschmirgeten, *zool.* Se Getsläktet, sp. 1091.

Kasein (af lat. *ca'seus*, ost), *kem.*, mjölkens viktigaste ägghviteämne, hör till den grupp af fosforhaltiga ägghviteämnen, som kallas nukleoalbuminer (se d. o.). Komjölkens kasein innehåller 53,0 proc. kol, 7,0 proc. väte, 15,7 proc. kväfve, 0,8 proc. svafvel, 0,85 proc. fosfor och 22,65 proc. syre. Sammansättningen af kvinnomjölkens kasein afviker något från komjölkens; den innehåller nämligen 52,24 proc. kol, 7,32 proc. väte, 14,87 proc. kväfve, 1,12 proc. svafvel, 0,68 proc. fosfor och 23,67 proc. syre. Kaseinets mest karakteristiska reaktion är dess koagulation, som inträder efter inverkan af löpe, om tillräckliga mängder kalksalter finnas närvarande (ostbildningen). I kalksaltfria lösningar koaguleras kaseinet ej af löpe, men undergår en sådan förändring, att koagulationen sedan kan inträda, äfven om löpenzymets (chymosinets) verkningskraft har blifvit förstörd, t. ex. genom upphettning. Kalksalterna äro således ej nödvändiga för kaseinets förändring genom löpet, endast för koagulationen, d. v. s. ostens utfällning. Den vid mjölkens koagulation bildade osten innehåller rikliga mängder kalciumfosfat. Har man behandlat rena kaseinlösningar med renast möjliga preparat af löpe, finner man efter koagulationen i den från osten, parakaseinet, befriade vätskan ett ägghviteämne, den s. k. vassleägghvitan. De viktigaste rönen ang. kasein och dess förändring vid ostbildningen ha vunnits af O. Hammarsten. Enligt följande af honom angifna metod framställes numera kasein i större mängder. Mjölk utspädes med 4 volymer vatten, och till blandningen sättes ättiksyra till 0,75— 1 pro mille. Det härvid utfallande kaseinet befrias genom upplösning i utspädd natronlut, återutfällning med ättiksyra och tvättning med vatten från mjölkens öfriga beståndsdelar. I rent tillstånd är kasein ett hvitt, fint pulver, olösligt i rent vätten och ytterst litet i närvaro af salter, lösligt däremot i närvaro af alkalier, alka-

liska jordarter och af syror. Om kasein löses i kalkvatten och lösningen neutraliseras med fosforsyra, uppkommer en opaliserande vätska, som innehåller kaseinet skenbart löst och dessutom rikliga mängder kalciumfosfat. Vid uppvärmning till 30°—40° blir vätskan mjölkhvit. Dessa lösningar koagulera icke vid kokning, men öfverdragas af hinnor, såsom fallet är med mjölk under enahanda förhållanden. P. T. C. (H. E.)

Kaseinmålning. Se Väggmålning.

Kasema'tt (it. *casamatta*, fr. *casemate*). 1. *Fortif.*, en murad och med bombsäkert tak försedd hålbyggnad, afsedd till antingen skyddad stridsställning för artilleri eller infanteri, försvarskasematt, står vederlaget vinkelrätt mot omfattningsmuren, bildas en perpendikulärkasematt, som har den fördelen, att omfattningsmurens instörtande ej drar hvalfvet med sig. Bildar eskarpen frammur, tjänar kasematten både till stöd för jordtrycket, dechargekasematt, och till frontalt försvar af grafven. Försvarskasematter användas allmänt för grafflankeringspjäser och i traditorverk, men försvarskasematter för sådana pjäser, som kunna åtkommas af fiendens direkta eld, kanonkasematter, användas numera endast vid kustfästningar och i högberg; sådana kasematter utföras af pansar eller af murverk (betong), men då ofta med embrasyrpansar (se fig. 1). Pansarkasemattens framvägg kan vara såväl vertikal som hvälfd. Mörsarkasematter lades' bakom hufvudvallen, öfver hvilken bomberna sålunda kastades; i äldre fästningar byggdes de i bastionsgorgen. Försvarskasematter för infanteri eller kulsprutor, gevärsgallerier, finna användning hufvudsakligen vid grafförsvaret; för kulsprutorna fästas lavettagen vanligen i frammuren. Beredskapskasematter för serviser anordnas i de mellan pjäserna befintliga traverserna; för infanteriberedskap och närstridspjäsers serviser användas, förutom i närheten varande förbindelsegångar och tunnlar, under eller i närheten af vallgången särskildt anordnade kasematter (se fig. 2). Bostadskasematter läggas så, att de i möjligaste mån äro undandragna fientliga träffar, i enceinten sålunda under vallgången och i forten vanligen i ryggsidan. En sådan krigskasern bygges ofta i flera våningar med mellanliggande betonggolf på järnbalkar (se fig. 3).

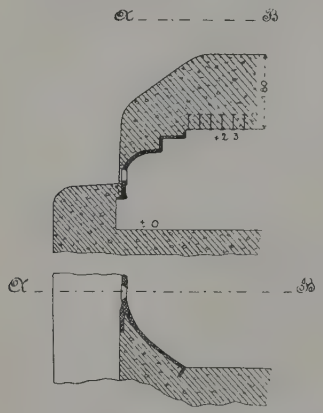

Fig. 1. Kanonkasematt med embrasyrpansar.

matt, eller skyddad uppehållsplats för hvilande eller på beredskap varande manskap, bonings- och beredskapskasematter, eller skydd för förråd för artilleri-, fortifikations-, intendenturoch sanitets- m. fl. ändamål, förrådskasematt. De vanligen hvälfda taken hvila på vederlag eller pelare, mellan hvilka väggarna uppmuras. För att vara bombfritt enligt nutidens fordringar, d. v. s. för att kunna motstå brisansgranater, bör betonghvalfvet ha en tjocklek af 2—2,5 m. och betongtaket med järnbalkar 1,8 m. Åt betongmurar, som kunna träffas af fientliga projektiler, gifves en tjocklek af 2—2,5 m., men äro de undandragna den fientliga elden, är 1—1,2 m. nog. Bildar en af vederlagsmurarna på samma gång den yttre omfattningsmuren, erhåller man en parallellkasematt; står vederlaget vinkelrätt mot omfattningsmuren, bildas en perpendikulärkasematt, som har den fördelen, att omfattningsmurens instörtande ej drar hvalfvet med sig. Bildar eskarpen frammur, tjänar kasematten både till stöd för jordtrycket, dechargekasematt, och till frontalt försvar af grafven. Försvarskasematter användas allmänt för grafflankeringspjäser och i traditorverk, men försvarskasematter för sådana pjäser, som kunna åtkommas af fiendens direkta eld, kanonkasematter, användas numera endast vid kustfästningar och i högberg; sådana kasematter utföras af pansar eller af murverk (betong), men då ofta med embrasyrpansar (se fig. 1). Pansarkasemattens framvägg kan vara såväl vertikal som hvälfd. Mörsarkasematter lades' bakom hufvudvallen, öfver hvilken bomberna sålunda kastades; i äldre fästningar byggdes de i bastionsgorgen. Försvarskasematter för infanteri eller kulsprutor, gevärsgallerier, finna användning hufvudsakligen vid grafförsvaret; för kulsprutorna fästas lavettagen vanligen i frammuren. Beredskapskasematter för serviser anordnas i de mellan pjäserna befintliga traverserna; för infanteriberedskap och närstridspjäsers serviser användas, förutom i närheten varande förbindelsegångar och tunnlar, under eller i närheten af vallgången särskildt anordnade kasematter (se fig. 2). Bostadskasematter läggas så, att de i möjligaste mån äro undandragna fientliga träffar, i enceinten sålunda under vallgången och i forten vanligen i ryggsidan. En sådan krigskasern bygges ofta i flera våningar med mellanliggande betonggolf på järnbalkar (se fig. 3).

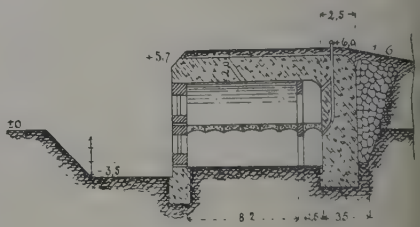

Fig. 3. Bostadskasemattbyggnad.

3). I bröstmuren anordnas fönster, och bakåt gränsa kasematterna till en förbindelsekorridor med konstgjord belysning. Såväl beredskaps- som bostadskasematternas portar och fönster förses med stålluckor, som skydda mot sprängstycken. För att kasematterna skola blifva så fuktfria som möjligt, måste omsorgsfullt sörjas för ventilation och uppvärmning.

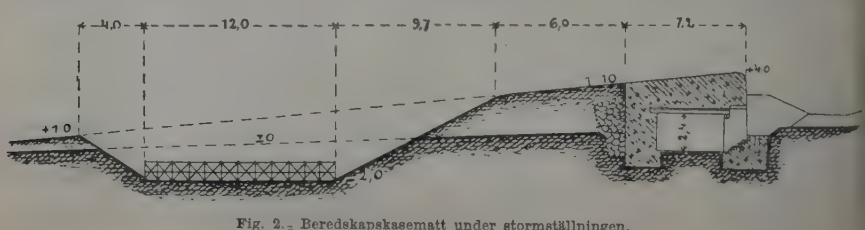

Fig. 2. Beredskapskasematt under stormställningen.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Förrådskasematter för proviant, bränsle, elektricitetsverk m. m. anläggas vanligen i fortens inre eller, vid enceinten, under vallgången. Förrådskasematter för ammunition anordnas dels som handmagasin, hvart och ett för 24 timmars förbrukning för 1—4 pjäser, och läggas så nära dessa som möjligt; dels som utlämningsmagasin för $^1/_4$—$^1/_3$ af hela den för tillhörande batteri afsedda ammunitionsmängden och läggas i fortens inre eller, vid enceinten, i särskilda byggnader; dels som hufvudmagasin för all öfrig ammunition. — 2. *Sjöv.*, ett med fast pansar omgifvet, täckt rum för en eller flera kanoner. 1. L. W:son M. 2. C. K. S.

Kasemattfartyg, *sjöv.*, benämning på äldre pansarfartyg, som förde allt eller större delen af sitt svåra artilleri i en stor, fartygets midt omgifvande kasematt. Se Pansarfartyg. C. K. S.

Kase'rn (fr. *caserne*, af lat. *casa*, hus), till förläggning året om (ständig inkvartering) af trupp särskildt afsedd och anordnad byggnad. Kaserner funnos till en början endast inom fästningar, och man sökte där skydda dem mot beskjutning genom att lägga dem under eller bakom vallen. Senare ville man nyttja kasernen äfven till försvarsändamål, defensionskasern, och anlade den som inre afsnitt eller reduit med bombfri täckning samt skottgluggar i yttre och fönsteröppningar och portar i inre väggen (jfr "Slutvärnet" å Karlsborg). Den indirekta elden försvårade och den moderna kastelden omöjliggjorde slutligen defensionskasemers användande, hvarför man numera måste förlägga fästningsverkens krigsbesättningar i bombsäkra rum under vallen eller, i bergfort, utsprängda i klippan, krigskaserner. För fredskaserner har man längesedan öfvergifvit det vaubanska blocksystemet, som karakteriserades af en flera våningar hög fyrkantig byggnad, omslutande en eller flera gårdar och fördelad i skilda block med särskilda trapphus och i hvarje våning 4 från dessa omedelbart tillgängliga rum. För att inskränka trapphusens storlek och antal öfvergick man nämligen till korridorsystemet, som kännetecknas af en på längden utdragen byggnad, i hvilken kasernrummen, de s. k. *logementen*, till en början förlades på ömse sidor om en midtkorridor, men för tillfredsställande af hygienens fordringar ändrades detta sedermera så, att korridoren förlades längs den ena och minst soliga sidan, hvarjämte man samtidigt började skilja logementen från andra (ekonomi-)lokaler. Denna decentralisation genomfördes än ytterligare i England efter Krimkriget genom införandet af paviljongsystemet, enligt hvilket boningsbyggnaderna gjordes små, i två våningar och för blott 100 man hvardera. I Frankrike byggde man efter Tollets system paviljongerna utan öfvervåning och i spetsbågsform af järn och hålstegel eller betong. Österrikiska systemet Gruber-Völckner ersatte järnet med en tunn hvalfbyggnad af hålstegel och anbragte däröfver ett vanligt tak, så att ett luftrum mellan båda härigenom förstadkoms. Dessa senare paviljonger äro emellertid ej användbara annat än i mildare klimat. Äfven i Sverige ha olika paviljongförslag uppgjorts, och ett har äfven delvis tillämpats i det s. k. kavallerietablissemanget å Ladugårdsgärdet, som uppfördes 1879—81 och sedermera ombyggdes till kasern för [illegible] regementets dragoner. — Vid ständig förläggning af ett truppförband fordras emellertid, förutom de för själfva inkvarteringen afsedda lokalerna, en mängd andra för expeditions-, öfnings-, ekonomi-, sjukvårds- m. fl. ändamål, hvartill för beridna truppslag komma stall och ridhus m. m., hvilka alla tillsammans bilda truppförbandets kasernetablissemang. Till en början inskränktes de flesta af de nu omnämnda olika behofven till ett minimum, som då kunde inrymmas inom samma byggnad, i hvilken förläggningen var anordnad; men genom det i många byggnader sig upplösande paviljongsystemets uppkomst tillgodosågos de särskilda behofven genom mer eller mindre uteslutande för ett eller flera af dem uppförda byggnader. I Tyskland har man emellertid sökt uppfylla hygienens fordringar genom inre decentralisation, hvilken särskildt i Sachsen har utvecklats; där bygger man nämligen brigadkaserner i 4 våningar med skilda sof- och dagrum, hvarjämte de flesta ekonomilokalerna sammanföras i en våning. I Preussen har man dock sedan 1889 börjat anlägga mindre kasernbyggnader för 1 à 2 kompanier och jämte dessa en ekonomibyggnad, inrymmande kök, matsal, marketenteri, tvätt- och badanstalt samt verkstäder och bostäder för underofficerare, hvarjämte äfven tillkomma förrådsbyggnader, vakt- och arrestbyggnad, bostadsbyggnad med officersmäss och ibland äfven särskild verkstadsbyggnad. I Tyskland skiljas alltid stallar från logementsbyggnader, men detta har ej alltid gjorts i andra länder, och i Belgien t. ex. har man i under slutet af 1800-talet uppförda kavallerikaserner förlagt stallarna i bottenvåningen och logementen m. m. i de öfre våningarna. I Sverige fanns förr endast ett fåtal kaserner, hvilka alla lämnade mycket öfrigt att önska; men ännu sämre var dock förhållandet med den inkvartering, som för vissa trupper måste beredas i förhyrda lokaler. Ännu 1877 var likväl Svea artilleriregemente förlagdt i sådana; men man hade då ändtligen kommit till full insikt om, att ändamålsenlig kasernering vore till ofantlig fördel ej blott för hygienen, utan äfven för tjänsten i allmänhet, för disciplinen och för kamratandan. Under senare tid, intill 1883, hade emellertid ej nyuppförts efter tidsförhållandena ändamålsenliga kasernetablissemang för andra truppförband än Andra lifgardet (1829—31), Lifgardet till häst (färdigt 1811), nyssnämnda artilleriregemente (färdigt 1877), Pontonjärbataljonen (färdigt 1868) med Fältsignalkompaniet (1872) och Lifregementets dragonkårs exercisskvadron m. m. samt kavalleriets volontärskola, alla i Stockholm, och delvis äfven för flottan därstädes, Göta artilleriregemente i Göteborg (påbörjades redan 1793, men brann 1804 och blef först 1806 åter färdigt till förläggning), 2 skvadroner af Kronprinsens husarregemente i Hälsingborg (1880—82), Vendes artilleriregemente i Kristianstad och Landskrona samt flottan i Karlskrona och vid Nya Varfvet nära Göteborg. Emellertid hade 1876 tillsatts en kommitté för utarbetande af förslag till ordnande af den militära hälsovården, och denna uppställde bl. a. vissa fordringar på ett kasernetablissemang, och med anledning häraf fastställde K. M:t 1883 en tabell att tjäna till grund vid utarbetandet af förslag till kasernbyggnader för ständig inkvartering. Enligt denna tabell borde i ett logement finnas 4,2 kvm. golfyta och 14,2 kbm. rymd per man; ett kompanidagrum skulle ha 44 kvm. golfyta och 157 kbm.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Fig. 1. Infanterikasern: Svea och Göta lifgardes kaserner i Stockholm. (Deras kanslier inrymmas i de två höga midtbyggnaderna.)

Fig. 2. Svea lifgardes kaserns (i Stockholm) bakre del.

Fig. 3. Kavallerikasern Lifgardets till häst kasern i Stockholm.

Fig. 4. Artillerikasern: Göta artilleriregementes kasern vid Kviberg invid Göteborg.

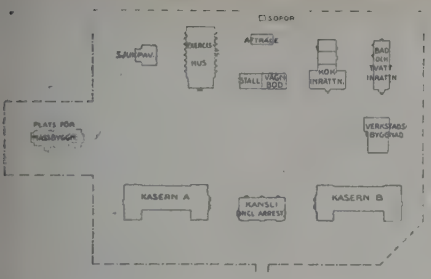

Fig. 5. Plan af Bodens ingenjörkårs kasernetablissemang.

Fig. 6. Göta trängkårs kasern i Skövde.

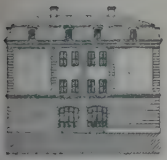

Fig. 7. Sidofasad af Göta trängkårs kasern.

Fig. 8. Göta trängkårs kasern, kanslibyggnad.

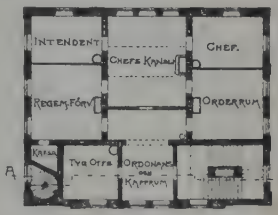

Fig. 9. Plan af våningen 1 tr. upp i Göta trängkårs kaserns kanslibyggnad.

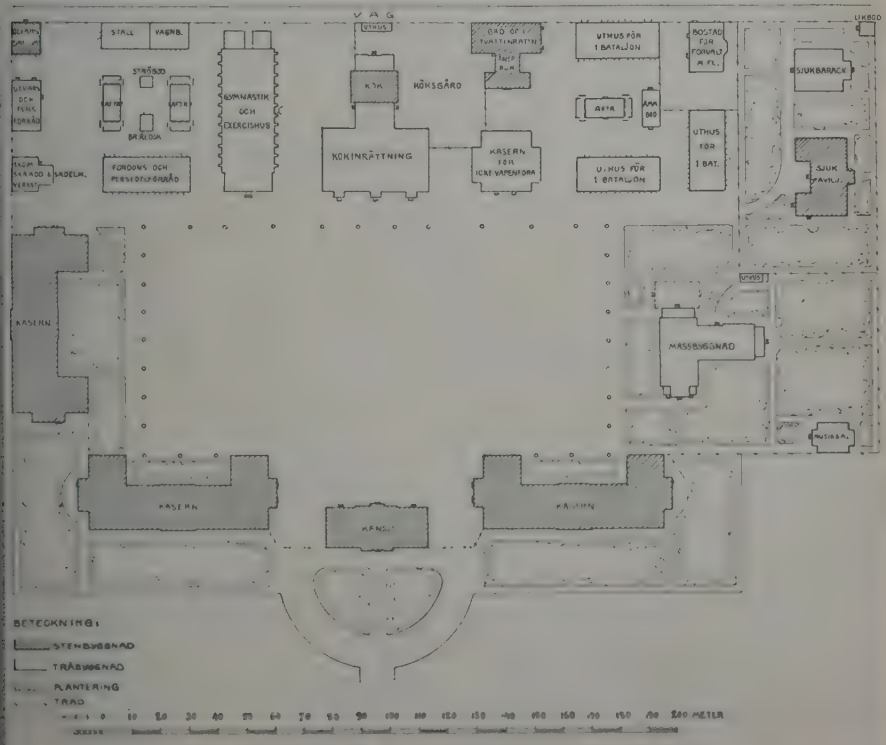

Fig. 10. Normalplan för ett infanteriregementes kasernetablissemang.

rymd; korridorerna skulle vara 3,5 m. breda o. s. v. I hvarje rum borde minst 13 och högst 20 man förläggas; hvarje kompani borde ha en självständig del af kasernbyggnaden; stallen borde ha 4 m. invändig höjd, och per häst borde finnas 10 kvm. golfyta och 41,8 kbm. rymd, o. s. v. Efter dessa principer och i enlighet med korridorsystemet byggdes i Stockholm först Svea trängbataljons kasernetablissemang vid Marieberg 1885—88 och fotgardesregementenas på Östermalm 1886—90 (fig. 1—2), hvarefter 1892 års härordning medförde byggandet af kasernetablissemang för kavalleri i Stockholm (fig. 3), Malmö, Ystad och Umeå, för artilleri i Göteborg (fig. 4), Kristianstad, Jönköping, Uppsala och Östersund samt för en trängkår i Sollefteå. Slutligen har 1902 års arméorganisation till en början medfört dels utvidgning af kasernetablissemangen för gardesregementena, Svea artilleriregemente, Lifregementets dragoner och Fälttelegrafkåren i Stockholm samt af kavallerietablissemangen i Ystad (ej färdigt), Malmö och Umeå, artillerietablissemangen i Göteborg, Jönköping, Uppsala och Östersund, äfvensom trängetablissemanget i Sollefteå; dels uppförandet af nya etablissemang för Karlskrona grenadjärregemente i Karlskrona, Hallands regemente i Halmstad, Vaxholms grenadjärregemente på Rindön vid Vaxholm, Västmanlands regemente i Västerås, Norrbottens regemente i Boden, Gottlands infanteriregemente å Visborgs slätt, Smålands husarregemente i Eksjö, Lifregementets husarer i Sköfde, Skånska husarregementet i Hälsingborg (ej färdigt), Vendes artilleriregemente i Kristianstad (norra etablissemanget), Norrlands och Boden-Karlsborgs artilleriregementen i Boden, Gottlands artillerikår i Visby, Bodens ingenjörkår i Boden (fig. 5), fästningsingenjörkompanierna i Vaxholm och Karlskrona, Skånska trängkåren i Hässleholm, Göta trängkår i Sköfde (fig. 6—9), Svea trängkår i Örebro, Västmanlands trängkår i Sala och Östgöta trängkår i Linköping (ej färdigt); och sedermera från 1904 likaledes uppförandet af nya etablissemang för Dalregementet i Falun, Hälsinge regemente i Gäfle, Västerbottens regemente i Umeå, Jämtlands regemente i Östersund (ej färdigt) och Västernorrlands regemente i Sollefteå (ej färdigt). Ett fullständigt kasernetablissemang för ett infanteriregemente bör omfatta (se fig. 10) *kanslibyggnad*, inrymmande i 3 våningar regements- och bataljonsexpeditioner, officersmäss, lokaler för officersvolontärer, vakt- och arrestlokaler m. m.; 3 fyravånings *kasernbyggnader*, hvardera för en bataljon med i hvar våning ett kompani i 5 logement à 16—18 man samt korpralslogement, tvätt-, puts-, dag- och lektionsrum, handrustkammare, expedition och underofficersbostäder samt på vinden kompanirustkammare, lektionsrum m. m. och i källarvåningen värmeledning- och bränslelokaler, tvättstuga och källare; *kokinrättningsbyggnad* med kök, diskrum, matsal m. m.; *sjukhusbyggnad* med i bottenvåningen läkar- och besiktningsrum, befälssjukrum, operationsrum, badrum, isoleringsafdelning m. m., i öfre våningen sjuksalar för 30 man, rum för sjuksköterske, tekök m. m. samt på vinden reservsjuksalar, förråd m. m. och i källaren värmeledningslokaler; *sjukbarack* för 20 man; *gymnastik- och exercishus* med afklädnings- och duschrum, förvaringsrum för målskjutningsmateriel m. m.; *marketenteribyggnad* med underofficers- och manskapsmässar, samlings-, läs- och skrifrum för manskapet och bostad för marketentare; *bad- och tvättinrättning* jämte ångpannehus, med badrum äfven för befäl samt bostäder för maskinist och för tvättföreståndarinna (om kasernbadens form se Folkbad); *bostadsbyggnad* för köksföreståndare, kokerska och förrådsförvaltare; *verkstadsbyggnad* för skräddare, skomakare och sadelmakare; *öfningsbyggnad* för musiken; *fordons- och persedelförråd*; *gevärs- och persedelförråd*; *gevärssmedja* med snickarverkstad och bostad; *ammunitionsbod*; *stall och vagnbod*; *bodar* för kokinrättnings- och marketenteribyggnaderna; *ströbod*; *brandredskapsbod*; *likbod*; *afträdesbyggnader* och *uthusbyggnader*, en per bataljon, för förvaring af sängar, halm, velocipeder m. m. Vid kasernetablissemang för beridna truppslag tillkomma *stallar*, *ridhus*, *skosmedja* och *sjukstall*, rid- och hinderbanor samt paddock; för artilleri, ingenjörtrupper och träng tillkomma yttermera *fältförrådsbyggnader* och för de båda sistnämnda truppslagen dessutom *verkstäder*. Vid vissa kasernetablissemang uppföras äfven *befälsbyggnader*. — För de sedan 1892 nybyggda kasernetablissemangen har medelkostnaden varit: för ett fältinfanteriregemente 1,395,000, för ett kavalleriregemente (5 skvadroner) 1,385,000 och för en trängkår 650,000 kr.; Upplands artilleriregementes etablissemang har kostat 1,650,000 och Bodens ingenjörkårs 870,000 kr. En vanlig infanterikasern rymmer under beväringsrekrytskolan 1,080 och under repetitionsöfningarna (beläggning i dubbelsängar och dagrum) 2,400 man, en kavallerikasern 450 och 590 man, en artillerikasern 700 och 1,000 man, Svea ingenjörkårs kasern 465 och 675 man, Bodens ingenjörkårs kasern 330 och 490 man samt en trängkasern 339 och 489 man. Så godt som alla här ofvan omnämnda kasernetablissemang äfvensom de för kustartilleriet 1902—05 uppförda etablissemangen på Rindön vid Vaxholm, i Karlskrona, i Fårösund och vid Hörningsholm ha utförts genom chefens för Fortifikationen försorg intill 1908, då återstående arbetens omhänderhafvande öfverfördes till Arméförvaltningens fortifikationsdepartement. Emellertid hade 1906 års riksdag funnit, att "vid kostnadsberäkningars upprättande" borde civila element i större utsträckning än dittills skett anlitas; och med anledning häraf tillsatte K. M:t 1907 en kasernbyggnadsnämnd (se d. o.), åt hvilken anförtroddes uppförandet af kasernetablissemang för de 15 infanteriregementen, som ännu voro i saknad af sådana. L. W:son M.

Kasernbyggnadsnämnd, Arméns, *förv.*, en af K. M:t 14 juni 1907, sedan 1906 års riksdag beviljat medel till påbörjande af ännu felande nya kasernetablissemang för armén (jfr Kasern), tillsatt nämnd med uppgift att "såväl tekniskt som ekonomiskt omhänderhafva de arbeten, som äro förenade med planläggningen och utförandet af nya kasernetablissemang för följande femton infanteriregementen, nämligen: Lifregementets grenadjärer, Första och Andra lifgrenadjärregementena, Västgöta regemente, Upplands infanteriregemente, Skaraborgs, Södermanlands, Kronobergs, Jönköpings, Älfsborgs, Bohusläns, Kalmar och Värmlands regementen samt Norra och Södra skånska infanteriregementena, äfvensom de andra byggnader för armén, hvilkas utförande af K. M:t öfverlämnas till

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

nämnden under den tid dess verksamhet för uppförandet af nämnda kasernetablissemang fortgår". Nämnden, som trädde i verksamhet 1 juli 1907, utgöres af en byggnadschef och ordf., 2 ord. led. och 1 e. o. led. samt biträdes af en sekreterare. Kasernbyggnadsnämnden, under hvilken en rit- och byggnadsbyrå samt ett kassakontor upprättats, har hos sig tillsatt följande tjänstemän: en arkitekt, en förste byråingenjör, en byråingenjör och en kassaförvaltare. Af de 15 kasernetablissemang, hvilkas uppförande nämnden skall omhänderhafva och af hvilka enligt därom af K. M:t utfärdade bestämmelser de första skulle påbörjas 1908 och de sista 1912, ha ännu (juli 1910) endast de för Lifregementets grenadjärer i Örebro, Värmlands regemente i Karlstad, Upplands infanteriregemente i Uppsala, Bohusläns regemente i Uddevalla och Skaraborgs regemente i Skövde påbörjats. Utförandet af några "andra byggnader för armén" har ännu icke af K. M:t åt nämnden uppdragits. L. W:son M.

Kasernēra, inkvartera (manskap) i kasern (se d. o.).

Kasernetablissemang. Se Kasern.

Kasernfartyg, *sjöv.*, ett fartyg, hvilket, liksom kasernen i land, nyttjas till bostad för sjöfolk. Jfr Logementsfartyg.

Kasernofficer, *krigsv.*, kallas sedan 1908 den officer — öfverstelöjtnant, major eller kapten — vid ett regemente eller motsvarande enhet, som handlägger alla ärenden rörande vården och underhållet af till regementet upplåtet kasernetablissemang med tillhörande öfningsfält, skjutbanor m. m., öfvervakar byggnadernas underhåll, reparationers utförande, sotning och åtskilligt annat. Till sitt biträde har han regementsväbeln och en maskinist. Kasernärenden handläggas i öfrigt af den för byggnader afsedda afdelningen i arméfördelningsstaben eller motsvarande myndighet samt af Arméförvaltningens fortifikationsdepartement. C. O. N.

Kasernsystem. Se Arbetarbostäder, sp. 1306.

Kasernvakt, *krigsv.*, kallas den vakt, som utställes vid en kasern för att vaka öfver ordningen inom och närmast utomkring dess område. Kasernvakten står under befäl af en underofficer eller korpral och räknas icke till garnisonens vakter. C. O. N.

Kaserün. Se Kasrun.

Kashgil [kaʃ-], ort i Kordofan s. om El Obeid. Vid K. tillintetgjordes den egyptiska armén under Hicks pascha (se Hicks, W.) af mahdin 1—4 nov. 1883. J. F. N.

Kashmir [kaʃ-], Cashmere, eg. Jammu och K., vasallstat vid nordvästra gränsen af brittiska Indien mellan 32° 17′ och 36° 58′ n. br. samt 73° 26′ och 80° 30′ ö. lgd, i n. och ö. omgifvet af Kina (Öst-Turkestan och Tibet), i s. af Punjab, i v. af Punjab, Nordvästra gränsprovinsen och Chitral; i n. v. når det på en kortare sträcka fram till Afganistans gräns. Inberäknadt Baltistan, Gilgit, Ladak och Rupshu har staten en areal af 209,530 kvkm. K. är ett väldigt alpland, som uppfylles i n. af Karakoram och nordvästra Himalaya med toppar af öfver 8,000 m., i s. af Panjalkedjan (4,730 m.). Den centrala delen är den berömda Kashmirdalen, en elliptisk högslätt, af 190 km. längd, 140 km. bredd, som ligger 1,600—1,800 m. ö. h. Indus' biflod Jhelam genomströmmar (se fig.), upptagande flera tillflöden, högdalen i nordvästlig riktning, bildar på 1,581 m. höjd den största bland landets sjöar, den 16 km. långa och 10 km. breda Vularsjön, vänder sig vid utloppet ur denna mot s. v., tills den genom Baramulapasset lämnar dalen. Den enda vägen till K. följer strömmens lopp. Dessutom leder till dalen ett tjog alppass af 3—4

Landskap kring floden Jhelam i Kashmirdalen.

tusen m. höjd, af hvilka intet är farbart med vagn och de flesta stängda af snö under vintermånaderna. K:s kitteldal har en viss likhet med en ofantlig krater. Jordbäfningar inträffa ofta. De våldsammaste i nyare tider egde rum 1828 och 1885, då dalen i två månader led af dagliga skakningar. Enligt nyare geologiska undersökningar har dalen urspr. varit ett sjöbäcken. På grund af majestätiska omgifningar, mildt klimat, yppig växtlighet, bördig, vålodlad jord är K. en af de skönaste nejder på jorden, och österländska författare, som med öfverdrifna loford prisa dess skönhet, kalla den "Indiens paradis", "den eviga vårens trädgård" och "skapelsens mästerverk". Till K. förlades också fordom paradiset och människosläktets urhem. Årsmediet är i Srinagar omkr. 13°, växlande mellan 4,6° och 24° i månadsmedier. Regnmängden är 1,160 mm. Floran är nära släkt med den europeiska; barrträd bilda stora skogar upp till 3,350 m. höjd; löfträden äro desamma som i södra Europa. Den viktigaste frukten är ris; f. ö. odlas öfriga sädesslag; vinrankor kläda bergsluttningarna till 2,700 m.; för oranger och citroner är klimatet för kallt. På de större höjderna träffas gaseller, myskdjur, stenbockar, vargar, björnar, räfvar, schakaler; äfven apor förekomma. Fågelfaunan är rik, ormar äro sällsynta. De vanligaste husdjuren äro får, getter och nötkreatur (mest jakar). — Befolkningen uppgick 1901 till 2,905,578 inv., af hvilka 689,073 voro hinduer, 25,828 siker, 422 kristna och nästan alla öfriga sunnitiska muhammedaner. Omkr. 1/5 är bosatt i K.-dalen. Den är af arisk stam, dock starkt blandad med mongoler, och särskildt hos de muhammedanske invånarna ser man mongoliska drag, medan hinduerna (panditerna) äro oblandade arier. De egentlige kaschmirerna (omkr. 1 mill.) äro stora, starka och välvuxna, glada och kvicka, men äfven falska, fega, tjufaktiga och utsväfvande. Språket är i K.-dalen *kashmiri*, i de yttre Hima-

layakedjorna *dogra*. Folkskolor finnas öfverallt; en summa af 3,000 pd st. är årligen anslagen för öfversättningar af europeiska vetenskapliga verk och af klassiska arbeten från sanskrit eller arabiska. Invånarna äro kända för sin handtverksduglighet. Särskildt berömda äro kaschmirsschalarna, till hvilka dels de tama kaschmirgetterna (se Getsläktet, sp. 1091—92), dels vilda tibetanska getter lämna råmaterialet. Denna industri har dock gått tillbaka på senare tider genom konkurrens med europeiska varor, men ännu lära årligen exporteras schalar för 180,000 pd st. Andra industrivaror äro mattor, papper, papier-maché, silfver-, guld- och stenarbeten; skjutvapenstillverkningen, förr ansenlig, är nu obetydlig. I Indien är Amritsar hufvudmarknad för K:s varor. — Före 1887 var befolkningen ännu så godt som lifegen, utan några rättigheter, men den nuvarande fursten har genom en mängd reformer förändrat samhällsskicket och förvandlat staten från en medeltida feodalstat till en modern kulturstat. Fursten har titeln *maharaja* och betalar en rent formell tribut (1 häst, 12 getter och 3 par kaschmirsschalar) årligen till brittiska regeringen och är direkt underordnad vicekonungen af Indien. Statsinkomsterna, mest grundskatter, beräknas till 750,000 pd st. Hufvudstad är Srinagar (se d. o.); sommarresidens finnas i Islamabad och Leh (se d. o.).

K:s historia går tillbaka till omkr. 1,200 år f. Kr. På 1300-talet vann islam fast fot i landet. 1587 eröfrades det af Akbar och förenades så med stormoguls rike, vid hvars sönderfallande det 1752 tillföll Afganistan. 1819 bemäktigade sig sikerna landet. Sedan engelsmännen gjort slut på dessas välde, öfverlämnades K. 1846 till rajan af Jammu mot det att denne trädde i vasallförhållande till England. Då ryssarnas hotande framryckande i Central-Asien gjorde det nödvändigt för engelsmännen att utvidga sin myndighet i K., tvangs maharajan att vid sin sida mottaga ett regentråd, som i alla viktigare frågor har att öfverenskomma med den brittiska residenten. Detta har ländt landet till fromma; näringarna ha gjort stora framsteg, vägar och vattenledningar ha anlagts, och det sociala tillståndet har, som ofvan nämnts, förbättrats. Litt.: v. Hügel, "K. und das reich der sikh" (4 bd, 1840—42), Bellew, "Kashmir and Kashgar" (1875), Lawrence, "The valley of K." (1895), Eckenstein, "The Karakorams and Kashmir" (1896), Collett, "Guide for visitors to K." (1898), Neve, "Picturesque K." (1900), Wardle, "K. and its silk industries" (1904), Pirie, "K., the lands of streams and solitudes" (1908). J. F. N.

Kashmirdalen. Se Kashmir.

Kashmiri (sanskr. *Kāçmiri*), språket i Kashmir eller rättare i själfva dalen (under det språket i bergstrakterna af Himalaya benämnes dogra) är ett ariskt språk härstammande från sanskrit och ansluter sig närmast till panjābi och västra hindi (se d. o.). Jfr Kellogg, "Grammar of the hindi language" (2:a uppl. 1893; inledningen), Grierson, "Essays on Kaçmiri grammar" (1899), Knowles, "Dictionary of Kashmiri proverbs" (1885), "Folk tales of Kashmir" (1888), "Kashmir handbook" (1886). K. F. J.

Kashugg. Se Bollspel, sp. 1017.

Kasi, Kasia, folk och språk i Bortre Indien. Se Khasi.

Käsi-askér. Se Kadi.

Kasída, en arabisk diktform, som är mycket vanlig, i synnerhet i den persiska litteraturen. De lyriska poem, som kallas kasider, äro sammansatta af distika med rimflätning enligt schemat: *aa, ba, ca, da, ea, fa*, o. s. v., på samma sätt som i formen ghasel (se d. o.). Skillnaden mellan ghasel och kasida är, att den senare är en lång dikt, ett större ode, medan stroferna i en ghasel äro helt få. (K. V. Z.)

Kasik, karibisk benämning på indianhöfding.

Kasikumyker, folkstam. Se Lesger.

Kasikumykiska språk. Se Kaukasiska språk.

Kasim. Se Indien, sp. 524.

Kasimider, arabisk härskarsläkt. Se Arabien, sp. 1274.

Käsimir, en tygsort. Se Kaschmir.

Käsimir (Kazimierz), polska furstar. — 1. K. I, son af Mieczislav (Mieszko) II, f. 1016, d. 1058, var 1034, vid faderns död, ännu omyndig och måste 1037 fly till främmande land undan följderna af det missnöje hans redan tidigare fördrifna moder och förmynderska, Richeza (Rixa) af Rhen-Pfalz, uppväckt genom sin förkärlek för tyskar. Efter några år vann han med kejsar Henrik III:s understöd herravälde i sitt rike samt förmälde sig 1043 med Dobrogneva (äfven kallad Maria), en syster till kievske storfursten Jaroslav. Med dennes bistånd bragte han det från riket affallna Masovien till lydnad. 1054 förskaffade han Polen besittningen af Breslau och andra delar af Schlesien, dock mot en årlig tribut till bömiska kronan. K., som vinnlade sig om kristendomens befästande i Polen, efterträddes af sin äldste son, Boleslav II. — 2. K. II, den rättvise, den föregåendes sonsons son, f. 1138, d. 1194, var Boleslav III:s femte son. Då fadern vid sin död, 1139, delade riket mellan sina fyra äldre söner, under den äldstes, storhertigens af Krakau, seniorat, blef K. lottlös, men erhöll sena Sandomierz (1163). Genom Mieczislav (Mieszko) III:s fördrifvande vann han 1177 Krakau och riksseniorätet. K. vann segrar öfver ryssar och ungrare samt företog 1192 ett framgångsrikt härtåg mot de vilde jadzvingerna kring mellersta Bug. — 3. K. III, den store (som konung K. I), den föregåendes sonsons sonson, f. 1310, d. 5 nov. 1370, efterträdde 1333 sin fader, Vladislav Lokietek, på tronen. Han afstod 1335 till konung Johan af Böhmen sina under bömiska kronan skattskyldiga besittningar i Schlesien och gjorde 1343, genom freden i Kalisz, dryga landafträdelser i n. v. till Tyska orden; i stället kämpade han kraftigt, med kyrklig välsignelse, mot Litauens hednafolk och tatarernas horder, och därvid vann han öfverhöghet öfver nuv. Galizien och angränsande trakter. För Polens civilisation verkade han framgångsrikt genom att förankra rättssedvänjornas kodifiering (afslutad genom konstitutionen i Wislica 1368) samt genom att gynna invandring af tyska borgare, som till Polen medförde magdeburgrätten; han organiserade också den statsfinansiellt viktiga saltbrytningen i Bochnia och Wieliczka. 1364 lade han en första grund till universitetet i Krakau. K., som för den senare traditionen framstod som bondens beskyddare mot adligt förtryck, visade sig också mån att privilegiera främmande trosbekännare (judar, armenier),

visserligen under fastställande af dessas prestationer till staten. Berättelsen att K. haft en judisk älskarinna vid namn Ester, som skulle ha inverkat på honom i detta afseende, har af nyare forskare hänvisats till diktens område. Ehuru gift tre gånger, efterlämnade K. ingen manlig afkomma. Han efterträddes af sin redan 1339 till presumtiv tronföljare utsedde systerson, ungerske konungen Ludvig af Anjou. — 4. K. IV (Jagiellonczyk), den föregåendes systersons dotterson, son af Jagello och Ludvigs af Anjou dotter Hedvig, f. 29 nov. 1427, d. 7 juni 1492, vardt 1440 storfurste af Litauen. Sedan hans broder Vladislav III omkommit i slaget vid Varna (10 nov. 1444), utsågs K. till hans efterträdare i Polen, men med anledning af långvarig ovisshet ang. broderns verkliga öde äfvensom svårigheten att förlika polackernas och litauernas stridiga anspråk besteg han först 1447 tronen. Till polackernas grämelse bibehöll han förkärlek för Litauen; dock förlorade han till Ryssland dess nordligaste besittningar, Pskov och Novgorod. Då de preussiska städerna och landtriddarna reste sig mot Tyska orden, mottog K. deras hyllning (1454), men maste mot orden föra en långvarig, ödeläggande kamp, innan han genom freden i Thorn, 1466, erkändes i besittning af Westpreussen och Ermeland samt som länsherre öfver Ostpreussen, hvilket stannade i ordens händer. K. förde f. ö. en vidtsväfvande dynastipolitik, som delvis kröntes af framgång: hans äldste son (med Elisabet, kejsar Albrekt II:s yngre dotter) Vladislav valdes till konung i Böhmen (1471) och, under rivalitet med sin broder Johan Albrekt, i Ungern (1490). Då K. för denna storpolitik kräfde dryga offer i värnplikt och skatter af adeln, satte denna som villkor ett påbyggande af sina privilegier (konstitutionen i Nieszawa 1454), hvarvid dess medverkan i statsarbetet på landtdagar och riksdag blef erkänd och stod fullt organiserad vid K:s död. K. efterlämnade 10 barn, af hvilka Johan Albrekt, Alexander och Sigismund successive efterträdde honom; Fredrik egnade sig åt kyrkans tjänst och blef kardinal. 1—4. (H. A—t.)

Kasimirsborg, herrgård i Gamleby socken, Kalmar län, vackert belägen vid Gamlebyviken, utgör med underlydande inom socknen $7^3/_8$ mtl, tax. till 347,000 kr. (1909). K., som förr hette Mem och ännu kallas så i jordeböckerna, har alltifrån 1600-talet med få afbrott tillhört grefliga ätten Lewenhaupt och tillhör nu grefvinnan Louise Fleetwood, f. Mörner af Morlanda.

Kasi'mov, kretsstad i ryska guv. Rjasan, vid västra stranden af Oka. 13,545 inv. (1897), hvarjämte många tatarer. Beläget vid den stora handelsvägen mellan Moskva och Kaspiska hafvet, är K. både en viktig handelsstad och betydande industriort (garfverier och skomakeriverkstäder). (J. F. N.)

Kasino (Casino), it. (dimin. af *casa*, hus), eg. "litet hus", landthus, lusthus; sällskaplig förening; lokal för en sådan sluten förenings sammankomster, sällskapshus, klubb; offentlig förlustelselokal (Köpenhamns Kasino, öppnadt 1845, har sedan 1848 varit en omtyckt folkteater); spelhus (t. ex. kasinot Monte Carlo); ett slags enkelt kortspel, som mest utgör till nöje för barn.

Kasinoministären. Se Kasinomöten.

Kasinomöten, politiska möten, som i mars 1848 hölls på Kasinoteatern i Köpenhamn och vid hvilka de hotande förhållandena i Slesvig dryftades af deltagarna. De två viktigaste egde rum 11 och 20 mars, föranstaltade af det nationalliberala partiets ledande män. På det senare antogos enligt O. Lehmanns förslag de fem Kasinoresolutionerna om Slesvigs ställning till Danmark och Holsteins särskiljande och beslöts ett folktåg dagen därpå till konungen. Den därefter bildade frisinnade ministären kallades senare af motståndarna på spe Kasinoministären. Äfven sedermera ha viktiga politiska möten hållits i Kasino, t. ex. 29 aug. 1854 för att protestera mot den oktrojerade "fælles"-författningen, 27 mars 1863 för att kräfva Holsteins särskiljande från förbindelsen med Danmark samt 15 dec. 1883, då den nystiftade liberala valmansföreningen uttalade sig mot ministären Estrups styrelse. E. Ebg.

Kasinopartiet, inom Frankfurtparlamentet 1848—49 namn på högra centern, till hvars ledande män räknades bl. a. professorerna Beseler, Dahlmann och Droysen.

Kasinoresolutionerna. Se Kasinomöten.

Kasj. Se Cash.

Kasjgar. Se Kaschgar.

Kąsjin, kretsstad i ryska guv. Tver, vid Kasjinka, en biflod till Volga. 7,468 inv. (1897). Handel med lin och hampa. I K. dog Erik XIV:s och Katarina Månsdotters son Gustaf 1607. J. F. N.

Kasjira, kretsstad i ryska guv. Tula, vid floden K:s inflöde i Oka. 4,046 inv. (1897). Trädgårdsodling. J. F. N.

Kasjmir, indisk vasallstat. Se Kashmir.

Kask (fr. *casque*, af sp. *casco*, hufvudskål), *krigsv.*, den vanliga benämningen på en militärisk hufvudbonad af styft läder eller af kork (hos engelsmännen), af kupig form, med skärm fram och bak samt vanligen upptill slutande med en pik eller en kam (liggare). Kasken benämnes numera vanligen hjälm (se d. o. med fig. 9—11) och begagnas under denna benämning (ty. *helm*) i hela tyska armén. C. O. N.

Kaskād (fr. *cascade*, af it. *cascare*, falla), vattenfall, i synnerhet ett mindre, bildadt af en bäck

Kaskad vid St Cloud nära Paris.

eller å, som störtar sig utför terrassvis liggande klippor (jfr Katarakt); konstgjordt vattenfall i en park eller i en trädgård (se fig.).

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kaskadbatteri, *fys.* Se Batteri 3.

Kaskadbergen (eng. *Cascade range*), en 900 km. lång bergskedja i västra delen af Amerikas förenta stater, utgöra en nordlig fortsättning af Sierra Nevada. De sträcka sig från 42° till Fraserfloden bortom 49° n. br. och skilja det ofruktbara inre höglandet från kustområdena i staterna Oregon och Washington. Sitt namn ha de efter kaskaderna (fallen) i Columbiafloden, hvilken genombryter bergskedjan. Deras medelhöjd är 2,500—3,000 m., och af deras toppar märkas (fr. s.) Mount Shasta (4,374 m.), M:t Thieson (3,828 m.), M:t Hood (3,725 m., med fumaroler och starkt isbelagd; se

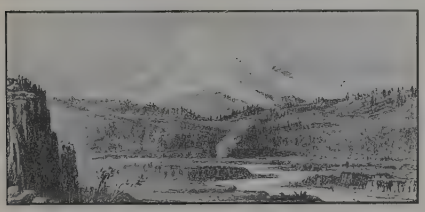

Mount Hood i Kaskadbergen.

fig.), M:t Rainier l. Tacoma (4,707 m.; med 12 väldiga glaciärer), hvars två kratrar ännu utstöta svafvelångor, och M:t Baker (3,290 m.) nära Canadas gräns, liksom de flesta andra topparna en vulkan, som skall ha haft askeruptioner flera gånger under 1800-talet (senast 1874). Bland de många sjöarna märkas Crater lake (1,900 m. ö. h., 42° 58′ n. br.), som uppstått genom en kraters instörtande, samt de sydligare Stora och Lilla Klamath samt Tulesjön. På bergens sluttningar finnas mångenstädes brunkolslager och vid M:t Baker silfver- och blygrufvor. Columbiafloden genombryter bergen i en djup, storartad dal. J. F. N.

Kaskaderna, vattenfall. Se Columbia 1.

Kaskari'lbark, *farm.*, barken af *Croton Eluteria* Benn., en buske eller lågt träd af fam. *Euphorbiaceæ*. Denna Crotonart, som tillhör uteslutande Bahamaöarna, har skaftade, hjärtlikt lansettlika, odelade blad, hvilka på undre sidan äro täckta med silfverhvita, sköldlika eller fjällika stjärnhår. Blommorna sitta i axlika klasar, utgående från bladvinklarna eller grentopparna. Både han- och honblommorna ha 5 utvecklade kransblad. Ståndarna äro 10—15 och frukten en trerummig kapsel med ett frö i hvarje rum. Kaskarillbarken har sitt namn däraf, att densamma, som omkr. 1630 kom till Europa, till en början förväxlades med kinabark, hvars spanska namn, *Cascarilla* (”fin bark”), gafs äfven åt denna bark, som f. ö. också kallades *China nova*. Å Bahamaöarna, från hvilka kaskarillbarken erhålles, är dess europeiska namn okändt. Den heter där med engelskt namn *Sweet wood bark*. Drogen består af grenbark, som bildar korta rör- eller rännformiga stycken, vanligen 0,5—1 mm. i tjocklek. Barkens utsida är ofta ljust gråhvit, ibland med svarta prickar (lafapotecier). Om det ljusa korklagret bortfallit, är ytan gråbrun till svartbrun. Kaskarillbark är f. ö. hård, spröd, i brottet utan splittror, med nästan hornartadt utseende. Insidan är gråbrun. Lukten är aromatisk, smaken bitter och kryddartad. De viktiga beståndsdelarna äro flyktig olja, ett bitterämne (*kaskarillin*, möjligen af alkaloidnatur) och harts, garfämne m. m. Medlet användes i form af dekokt eller tinktur vid kroniska mag- och tarmkatarrer m. m. Då kaskarill först kom till Europa, begagnades densamma dels i stället för kinabark, dels äfven att blanda i röktobak för att förbättra rökens lukt. O. T. S. (C. G. S.)

Kaskarillin, *farm.* Se Kaskarillbark.

Kaskasatjåkko. Se Kebnekaise.

Kaskate'll (af it. *cascate'lla*), mindre kaskad.

Kaskelöten (*Catodon* l. *Physeter macrocephalus*), *zool.* Se Hvaldjuren, sp. 1385.

Kaskelöter, *Physeteridæ*, *zool.* Se Hvaldjuren, sp. 1385.

Kaskelötsläktet (*Catodon* Gray, *Physeter* L.), *zool.*, hör till fam. kaskeloter. Se Hvaldjuren, sp. 1385.

Kaskett [-ja'tt], fr. *casquette* (af sp. *casco*, hufvudskål), ett slags medelhög mansmössa af tyg, läder eller saffian, med en stor framskärm.

Ka'skinen. Se Kaskö.

Kasko. 1. *Sjöv.* Se Casco. — 2. K. l. Kaskoförsäkring (af sp. *casco* i betyd. fartygsskrof), försäkring af fartyget i motsats till försäkring af lasten. Under kaskoförsäkringen innefattas fartygets tillbehör, men icke, utan särskildt förbehåll, dess utredning. (N. E. V. N.)

Kaskoförsäkring. Se Kasko 2.

Kaskö (fi. *Ka'skinen*), stad på en ö i Närpes socken, Vasa län, Finland, anlagd 1785. Areal 751 har; befolkningen, svensk, 1,092 pers. (1908). K. har en god hamn, där 5 m. djupgående fartyg kunna lägga till vid lastbrygga; men stadens betydenhet är det oaktadt särdeles ringa. 1908 egde staden 13 handlande samt 3 ångfartyg, om sammanlagdt 270 ton. Tulluppbörden uppgick s. å. till 70,200 mk. Förnämsta exportvarorna äro jordbruks- och ladugårdsalster. K. skall efter några år genom statsjärnväg (Seinäjoki—Kaskö—Kristinestadsbanan) förenas med Finlands järnvägsnät. K. hör i kyrkligt afseende till Närpes pastorat. O. I. (A. G. F.)

Kasmantēra, *bot.* Se Chasmanthera.

Kasmofÿter, *bot.* Se Chasmofyter.

Kasmogām, Chasmogām (af grek. *cha'sma*, gapande, öppning, och *gamo's*, gifte), *bot.* Se Blomma, sp. 754.

Kasmokleistogami, *bot.* Se Kleistogami.

Kasos, turkisk ö i Medelhafvet, mellan Kreta och Karpathos, tillhörig vilajetet Djezaïr-i-Bahr-i-Sefid (Hvita hafvets öar), 49 kvkm., består af kalksten och är föga bördig. Före det grekiska upproret räknade K. omkr. 12,000 inv.; ödelagdt af turkarna 1824, var det en tid öfvergifvet, men har nu åter omkr. 8,000 inv., mest greker, som företrädesvis idka sjöfart. (J. F. N.)

Kaspar, en af de tre vise männen. Se Heliga tre konungar.

Kaspar von der Roen [fånn där rön]. Se Heldonbücher.

Kasper, skämttidning, som en gång i veckan utges i Stockholm. Se Gustafsson, R.

Ka'sperle, ty. *Kasper*, en speciellt österrikisk variant af den gamla tyska groteska teaterfiguren Hanswurst (se d. o.), förekom på den österrikiska skådebanan inpå 1800-talet (sist på Leopoldstädter-theater i Wien) och nyttjas ännu som ”lustig

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

person'' på dock- l. marionett-teatern (Kasperteater).

Kasperteater (jfr Kasperle), liktydigt med marionett- eller dockteater. Efter föredöme från

Gamla Kasperteatern på Djurgårdsslätten i Stockholm (öfre hälften af teaterskåpet).

Wien ha dessa teatrar vanligen en Kasper som stående figur (se fig.).

Kaspiska hafvet (ry. *Kaspijskoje more*, pers. *Bahr Kolzum*), den största insjö på jorden, ligger gränsskillnaden mellan Europa och Asien. Dess sydligaste del, från Astara i s. v. till floden Atrek s. ö., hör till Persien, eljest omgifves det på alla sidor af det ryska väldet. Dess areal är 438,690 kvkm. (föga mindre än hela Sverige), hvaraf öar upptaga 2,236 kvkm. Längden från n. till s. är 1,224 km. och bredden 185—450 km. K. fyller den djupaste delen af den kaspiska depressionen, som i n. sträcker sig till 50° n. br. och omfattar inalles 736,000 kvkm. I sin norra del är K. en grund stäppsjö, men den södra delen, som omgifves af berg, är djup och är att anse antingen som ett instörtningsbäcken (enl. Suess) eller som en synklinaldal (enl. Hj. Sjögren). Ännu tyda de ofta förekommande jordbäfningarna s. om Kaukasus på, att nedre Kuradalen kanske en gång också sjunker under hafsytan. Den har i äldre tid redan utgjort en del af hafvet, ehuru Kura och Aras med sina sedimentmassor afsatt den nuv. Muganstäppen s. om Kura. Sitt största djup har K. ö. om Lenkoran, 1,098 m. Men då ytan ligger 26 m. under världshafvets, bildar K. alltså en depression af 1,124 m., hvilken länge ansetts som den största på jorden, men som dock öfverträffas af Baikalsjöns (om dennas nyfunna djup se Insjö, sp. 723). Äfven i den sydligaste delen äro stränderna vanligen sumpiga, täckta af säf samt här och där liggande laguner; ångbåtar af 3 m. djup måste ankra 2 km. från stranden vid Reschts hamn Enseli och 5 km. från stranden utanför Ges och Asterabad. Norr om Ges börjar den ödsliga östra stranden, där inloknen öfverallt når fram till hafvet. Äfven vid den stora Balchanviken når berget Kurjanynsay icke ända ut till hafvet, utan är skildt därifrån genom en ökenremsa. Framför nämnda vik ligger den på olja rika ön Tjeleken och sydligare den långsträckta Ogurtjin. Halfön Krasnovodsk och den vidt emot liggande halfön Absjeron (se d. o.) kunna betraktas som gräns för hafvets södra del. Dess nordligaste del begränsas i n. af halfön Mangischlak i ö. och Tereks delta i v. I nämnda halfö tränger åter en utlöpare från de centralasiatiska bergen nära kusten, och sydligare inträngер den stora viken Karabugas (se d. o.) djupt in i öknen. K:s djup aftar betydligt i denna del af hafvet, i det att 200-m.-linjen omsluter endast midten af dess södra del mellan Derbent och Karabugas. Den norra delen är en fullt typisk stäppsjö med låga stränder och grundt vatten. 5-m.-linjen går 7 km. utanför Volgas mynning och 200 km. från den nordöstra viken Mertvyi Kultuks (Tsesarevitj-bai) innersta strand. Volgas aflagringar ha utefter den nordvästra kusten bildat en oändlig mängd små öar (s. k. bugri), sandbankar och barer. — Vattnets salthalt är mycket olika i hafvets olika delar. Den är i allmänhet störst i vikarna på östra kusten, där afdunstningen är störst, i främsta rummet i Karabugas, där den stiger ända till 17 proc., eljest ganska jämnt omkr. 1,4 proc. utom i den allra nordligaste delen, där flera stora floder utmynna och där den är mycket obetydlig. — Klimatet är på östra kusten mer utpräglad fastlandsklimat än på den västra; det bästa klimatet har den södra kusten. — K. har stor rikedom på fisk (flera störarter, mal, en sillart, *Clupea Caspia*, m. fl.), och fisket är en af strandbefolkningens hufvudnäringar. Ensamt kring Astrahan lefva 50,000 människor däraf; hela fisket i K. och i flodmynningarna lämnar en årlig afkastning af 20 mill. kr. Äfven sälfångsten är af vikt (särskildt vid östra kusten). — Handeln och sjöfarten på K. äro ovanligt lifliga, såväl med segelsom med ångfartyg. K. tjänar som kommunikationsväg för den direkta handeln mellan Ryssland, Persien, de kaukasiska provinserna och de transkaspiska, af turkmener bebodda områdena. De viktigaste hamnarna äro i v. Astrahan, Petrovsk, Derbent, Baku och Lenkoran, i s. Enseli, i ö. Krasnovodsk och Alexandrovsk samt i n. Gurjev. Genom rysk-persiska freden i Turkmantsjai (22 febr. 1828) erhöll Ryssland rättighet att hålla en krigsflotta på K. Stationen för denna flotta är sedan 1875 Krasnovodsk. — K. är en kvarlefva från ett stort haf, som i tertiärtiden sträckte sig ända till Wienbäckenet, men sedan ständigt förminskats. I ö. omfattade det äfven Aralsjön, hvilken dock skildes från K. tidigare än detta från Svarta hafvet, med hvilket det stod i förbindelse ännu under kvartärtiden. — Genom den långa, smala sjön (och floden) Manytj, som har utlopp till Don, sammanhängde K. ännu i historisk tid med Svarta hafvet, ja ännu på 1700-talet skall denna vattenväg ha trafikerats (än i dag rinner ibland något vatten från Manytj till Kuma, som utfaller i K.). Sedan flera år har man umgåtts med planen att antingen utefter denna led eller från Astrahan gräfva en kanal mellan de båda hafven; men planen synes ha fått förfalla, därför att den viktigaste produkten från K:s stränder, naftan, numera i rör ledes till Batum vid Svarta hafvet. — Oaktadt Europas största flod, Volga, och dessutom floderna Kuma, Terek, Sulak, Samur, Kura, Kysyl Usen, Atrek och Ural m. fl. utmynna i K., ökas icke K:s vattenmassa, emedan afdunstningen är så stark. Vattenståndet stiger visserligen i juni och juli, när floderna ha högvatten, men sjunker åter under vintern, och några tro sig ha iakttagit en sakta fortgående minskning, ett fenomen, som däremot bestrides af andra, hvilka

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

påstå, att K:s yta en gång stått lägre än nu. — Redan Herodotos visste, att K. var en afloppslös insjö, men sedan uppstod den åsikten, att det var en vik af Norra ishafvet, en uppfattning, som, ehuru ofta vederlagd, går igen ännu på 1500-talet. Ptolemaios känner också, att K. var afloppslöst, men han förlade dess längdriktning i ö. och v., ett fel, som försvann från kartorna först på 1720-talet. Det kallades ibland under forntiden Hyrkaniska hafvet och, under medeltiden (efter folkslag vid dess stränder) Kazarhafvet, Chvalisiska hafvet (se Chvaliser) m. m. J. F. N.

Kaspiska porten. Se Caspia porta.

Kasprowicz [-vitj], Jan, polsk skald, f. 1870, 1909 professor i litteraturhistoria vid universitetet i Lemberg, har utgifvit flera lyriska diktsamlingar, hvari han med varm känsla och sund realism besjungit det polska folkets olyckssöde, *Z chłopskiego zagona* (Från bondetegen, 1891), *Chrystus, Anima Lachrymans* (1894), *Dies iræ, Modlitwa wieczorna* (Aftonbön, 1902) m. fl., samt dramerna *Swiat się konczy* (Världens ände, 1891) och *Bunt Napierskiego* (Napierskis uppror, 1900). Diktsamlingen *Z wirchow i hal* (Från alptoppar och betesmarker) innehåller vackra naturskildringar från Karpaterna. Dessutom har han gjort goda öfversättningar af Euripides, Shelley, Byron, Tennyson, Schiller och Goethe. A—d J.

Kasr Antar, högsta punkten på Antilibanon (se d. o.).

Kasr Dongola, stad. Se Dongola.

Kasr el kebir, stad. Se Alcazar Quivir.

Kasrūn (Kaserun), stad i sydvästra Persien, prov. Fars, mellan Abuscher och Schiras, 5—6 tusen inv. 30 km. nordligare ligga ruinerna af sasanidstaden Schâpur l. Sapor med klippskulpturer. J. F. N.

Kassa (it. *casso*, fr. *caisse*, af lat. *ca'psa*, låda, förvaringsrum), förvaringsrum för penningar; den afdelning af en affärslokal, där inbetalningar (och utbetalningar) göras; penningeförråd. — Kassakonto l. kassarâkning, det konto i hufvudboken (se d. o.), hvaruti influtna och utbetalade penningsummor antecknas och som således gifver upplysning om kassans ställning. Vanligen afslutas kassakontot för hvar månad, hvarefter den behållning, som finnes i gamla kontot, öfverföres i det nya och sättes främst (transport) på debetsidan. Då detta konto så godt som alltid föres i en särskild bok, den s. k. kassaboken (se Bokföring, sp. 952), införes därjämte i hufvudboken (se d. o.) ett sammandraget kassakonto, där (genom den s. k. journalen, se därom Bokföring, sp. 952) kassabokens poster (i regel i månadssammandrag) uppföras. — Kassarabatt, ett prisafdrag, vanligen uppgående till 1½ à 3 proc. (ibland dock betydligt mera), som beviljas en köpare vid kontant betalning. — Per kassa, kontant. (A. W:son M.)

Kassa [ka'ʃa], ungerska namnet på Kaschau.

Kassâbe, egyptiskt längmått. Se Egypten, sp. 1466.

Kassabok, *hand.* Se Bokföring, sp. 952, och Kassa.

Kassadagar, *krigsv.* Se Kassaförvaltning.

Kassadirektör. Se Direktör.

Kassaförlagsfond, Statsverkets. Se Statsverkets kassaförlagsfond.

Kassaförvaltning, *krigsv.*, kallas i svenska a mén sedan 1908 den myndighet vid regementena oc motsvarande enheter, som besörjer kassaväsend eller all mottagning och utbetalning af penninga Kassaförvaltningen utgöres af regementsintendente och en vid dennes sida ställd kassakontrollant (maj eller kapten). Kassan hålles öppen för ut- och i betalningar å ordinarie kassadagar, 1, 11 oc 21 i hvarje månad, såvida dagen är helgfri, elje närmaste helgfria dag därefter, hvarjämte äfv extra kassadag kan hållas. Äfven vid e arméfördelnings stab och motsvarande anstalter fi nes särskild kassaförvaltning. Högsta ledningen å hela kassaväsendet vid armén utöfvas af Arméfö valtningens civila departement. C. O. N.

Kassahvalf. Se Kassaskåp.

Kassai, biflod från v. till Kongo, upprinner i land skapet Bihé i port. Angola, under 12° s. br., när Cuanza och flera af Sambesis källfloder, rinner förs österut till en stor kärrtrakt, där den genom Lo tembva står i förbindelse med sjön Dilolo (se d. o och tidtals äfven med Sambesi, vänder sig unde 22° 10′ ö. lgd tvärt mot n. och bildar därifrån ti 7° n. br. gräns mellan Angola och Belgiska Kongo Inkommen i det sistnämnda, upptager den fr. v flera betydande tillflöden (Luembo, Luachimo Tschikapa), bildar under 6° 40′ det 6 m. hög Poggefallet och längre ned Wissmannfallet, får e bredd af 1,000 m. och upptager under 5° 20′ de 500 m. breda Lulua, som har sina källor när Sambesis. K. antager därefter nordvästlig riktning upptager under detta sitt nedre lopp sina störst bifloder: Sankuru och Mfini (Lukenie, Ikatta som tillika utgör aflopp för Leopold II:s sjö) fr. h samt Loange och Kwango från v., får sedan namne Kva (Kwa) och förenar sig, 640 m. bred oc 36 m. djup, med Kongo vid Kwamouth, under 3 20′ s. br. och 16° 10′ ö. lgd. Vid högt vattenstån tillför den Kongo 12,000 kbm. vatten i sekunden Längden beräknas till närmare 2,000 km. Frå mynningen till Wissmannfallet är den segelbar oc sannolikt äfven ofvanför Poggefallet, hvarjämte fler bifloder äro delvis segelbara. Stränderna äro än bo vuxna med täta skogar, än omgifna af vid sträckta savanner; ofta äro de af öfverraskand skönhet. (J. F. N.

Kassainventārium (jfr Inventarium), *förr* en af förrättningsmännen underskrifven förteckni på de vid inventering i kassan uppräknade kontant medel och värdepapper. I kung. 15 dec. 190 förordnas om årlig inventering hos redogörare f hvarje inrättning, hvars räkenskaper granskas Kammarrätten. Därvid upprättadt ”inventering instrument” skall vidfogas redogörelsen. Kassa inventarium, som upprättas kvartals- eller månads vis, innehåller stundom äfven en redogörelse för de nästförflutna periodens kassarörelse. Kb.

Kassakista, stor järnbeslagen kista af ek elle annat hårdt och starkt träslag; kista af järn, lik som den nämnda försedd med konstlås. Använde förr i tiden allmänt för förvaring af reda penninga och värdeföremål. Särskildt inom de stora köpmans hus, som före det moderna bankväsendets utvecklin omhänderhade en afsevärd del af penningomsätt ningen, förekommo konstmässigt utförda kassakisto

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

med af traditionen helgad plats i omedelbar närhet af firmachefens arbetsplats och stående under hans direkta öfverinseende. G. H—r.

Kassakonto. Se Kassa.

Kassakontrollant, tjänsteman i bankinrättning, hvars uppgift är att kontrollera kassören genom förande af kassakontrollbok, som för hvarje dag efter expeditionstidens slut bör jämföras med kassörens egna anteckningar, hvilka då böra stämma med densamma. A. W:son M.

Kassakreditiv (eng. *cash credit*). Se Bank, sp. 860.

Ka'ssala, hufvudstad i distriktet K. i anglo-egyptiska Sudan, vid Atbaras biflod Gash på 15° 30′ n. br. Staden anlades af egypterna 1840 och är medelst elektrisk telegraf förenad med Berber vid Nilen samt Suakin och Massaua vid Röda hafvet. Den föll i mahdisternas händer 1885, eröfrades 1894 af italienarna, men öfverlämnades 1897 af dem åt egypterna. Före mahdins uppträdande hade K. 8,000 inv., numera jämte det närbelägna Hatmie knappt 3,000. (J. F. N.)

Kassa'nder. Se Kassandros.

Kassa'ndra (grek. *Κασσάνδρη*), äfven Alexandra kallad, *grek. myt.*, den skönaste bland den trojanske konungen Priamos' döttrar. Hon älskades af Apollon, hvilken skänkte henne siargåfvan, men, då han såg sin kärlek försmådd, därvid fäste det villoret, att hennes förutsägelser aldrig skulle vinna tillit. Då hon redan vid Helenas bortröfvande och sedermera under kriget förespådde Trojas undergång, rönte hon därför endast hån och misshandling. Vid stadens stormning sökte hon skydd i Athenas tempel, men bortrycktes med rått våld af den lokriske Aias. Hon föll sedan i Agamemnons händer och medföddes till Mykenai, där hon mördades af Klytaimnestra. A. M. A.

Kassa'ndra, *astron.*, en af småplaneterna.

Kassandreï'a. Se Potidaia.

Kassa'ndros (grek. *Κασσάνδρος*, lat. *Cassa'nder*), makedonisk fältherre, son af Antipatros, f. 355, d. 297 f. Kr., var en man med mycken handlingskraft och stora härskargåfvor, men tillika med ett synnerligen grymt och obändigt sinnelag. Då Alexander den store anträdde sitt fälttåg mot Persien, kvarlämnade K. hos sin fader i Macedonien, och först 323, kort före Alexanders död, begaf han sig till Babylon för att taga sin fader i försvar mot ovännens anfall. 321 anställdes han som underbefälhafvare (chiliark) hos Antigonos, men råkade snart i fiendskap med denne och återvände 319 till Macedonien för att göra anspråk på riksföreståndarskapet. Denna han understöddes af drottning Eurydike, Filippos Arrhidaios' gemål, och K. gjorde sig till herre i Thessalonike (318) och i Macedonien (316). För att trygga sitt välde utrotade han efter hand de återstående medlemmarna af Alexander den stores familj och lyckades bibehålla sig på Macedoniens tron till sin död, ehuru under ständiga strider i synnerhet med Antigonos och hans son Demetrios Poliorketes. A. M. A.

Kassarabatt, *hand.* Se Kassa.

Kassaräkning, *hand.* Se Kassa.

Kassaskåp, skåp för förvaring af penningar, handlingar och värdeföremål i allmänhet, förfärdigadt af materialier, som äro motståndskraftiga mot eld och mekanisk åverkan och försedt med starka låsanordningar. Vanligen äro kassaskåp byggda med dubbla väggar af järn- eller stålplåt, mellan hvilka en värmeisolerande fyllning är anbragt. De olika delarna äro omsorgsfullt hopfogade med nitar och bultar för att äfven de minsta springor må undvikas, dörren sluter hermetiskt med tillhjälp af noggrant passande falsar och stänges med ett konstlås af invecklad art. I hvilken grad ett kassaskåp är "brand- och dyrkfritt", beror naturligtvis på utförandet. Stor skiljaktighet råder i detta hänseende mellan de vanliga skåp, som motsvara enklare fordringar på säkerhet, och de dyrbara, af pansarplåt, flerdubbla isoleringsskikt samt invecklade kombinationslås skyddade skåpen i banker och större affärers kontor. Bekanta uppfinnare af kassaskåpslås äro Bramah (se denne) och Chubb, hvilka båda omkr. 1800 angåfvo ännu tillämpade principer för dylika lås. Det första kassaskåpet i modern mening anses vara utfördt 1834 af W. Marr i London. Efter världsutställningen i London 1855 vunno de allmän spridning och utträngde de gamla kassakistorna. — Bättre skydd än kassaskåp erbjuda s. k. kassahvalf, i en byggnads grundmurar eller hjärtmurar inbyggda, brandfria kammare, som kunna tillslutas med järndörrar af kassaskåpstyp och i öfrigt göras otillgängliga för obehöriga. Flerstädes ha i banklokaler inrättats stora underjordiska, rumsliknande kassahvalf, hvilka fylla de högsta kraf på säkerhet mot såväl eldfara som inbrott, skyddade som de äro af brandfria konstruktioner, tjocka betongmurar med inlägg af pansarplåt o. d. En afbildning af ett dylikt förvaringsrum (depositionshvalf) finnes i art. Bank, sp. 856. G. H—r.

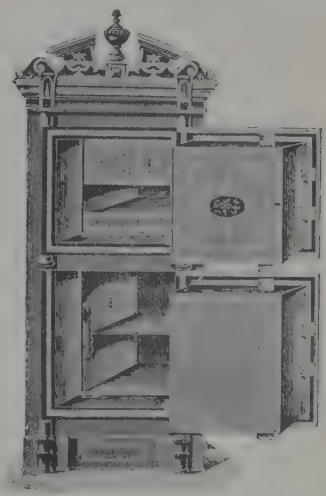

Finare kassaskåp af svensk tillverkning.

Kassation (fr. *cassation*, af *casser*, ogilla, upphäfva; se Kassera). 1. *Jur.*, upphäfvande af en dom, utan att en ny dom samtidigt gifves i dess ställe. Se Kassationsdomstol. — 2. *Krigsv.*, den handling, hvarigenom manskap, hästar

eller persedlar förklaras olämpliga att vidare användas vid eller för krigsmakten. Nummerhästar vid indelta kavalleriet kasserades förr (utom vid generalmönstring) vid approbations- och kassationsmönstring, hvilken förrättning under 19:e årh. stundom förekom äfven beträffande manskapet. — Med kassation förstår man i några utländska arméer det straff, hvarigenom en officer eller till krigsmakten hörande tjänsteman aflägsnas från tjänsten, hvilket straff i Sverige benämnes afsättning. — 3. *Mus.* Se Cassazione. 2. C. O. N.

Kassationsdomstol, öfverdomstol, som endast kan upphäfva, men ej själf ändra underdomstols utslag. Mönstret för denna art af domstolar är den franska, till Paris (Palais de justice) förlagda *Cour de cassation*. Den är icke en egentlig instans för rättskipning, utan har till uppgift att sörja för en riktig och enhetlig lagtillämpning "i lagens intresse". Den var ursprungligen en afdelning af konungens råd (*conseil du roi*), men fick själfständig organisation 1790. Den dömer på afdelningar (*chambres*). Föremål för kassation kan vara hvarje i sista instans gifven dom, som anses stridande mot uttrycklig lag. Kassation kan begäras ej blott af enskild part, utan äfven af statens ombud vid kassationsdomstolen (*ministère public*). Domstolens pröfning afser icke frågan om hvad som skall anses vara bevisadt eller icke, utan endast den rättstillämpning, hvarpå domen grundats. Finner den afdelning af domstolen, som handlägger saken, denna rättstillämpning oriktig, upphäfves domen, och saken hänvisas till en domstol af samma slag som den, hvilken förut dömt däri; denna har då att gifva ny dom. Hvilar denna nya dom på samma rättsuppfattning som den förut förkastade, sammanträda kassationsrättens alla afdelningar och besluta, hvarefter, i händelse af ny hänvisning, den domstol, dit saken då hänskjutes, är skyldig att rätta sig efter kassationsdomstolens rättsuppfattning. För öfrigt har kassationsdomstolen åtskilliga andra uppgifter, såsom att pröfva frågor om domares maktmissbruk m. m. — Det franska kassationsförfarandet har med större eller mindre ändringar blifvit antaget af flera europeiska länder (Belgien, Grekland, Italien, Rumänien och Ryssland). Jfr Instans och Revision. I. Afz.

Kassationsmönstring. Se Kassation 2.

Kassāva, *bot.* Se Manihot.

Kassel (Cassel). 1. Regeringsområde i preussiska prov. Hessen-Nassau, omfattar i det närmaste det forna kurfurstendömet Hessen-Kassel. 10,083 kvkm. 955,233 inv. (1905, 95 inv. på 1 kvkm.), af hvilka 80 proc. protestanter och nära 2 proc. judar. Det är indeladt i 24 kretsar (2 stadskretsar). — 2. Hufvudstad i nämnda reg.-omr. och till 1866 kurfurstlig residensstad, på ömse sidor om Fulda i en fruktbar dal vid foten af Habichtswald. 138,655 inv. (1905). K. är såväl till läge som till byggnadssätt en af Tysklands vackraste städer, hvilket dock mindre gäller om den äldre stadsdelen, Altstadt, med dess trånga gator, än om de senare tillkomna Unter- och Oberneustadt samt Westviertel och Wehlheiden. Oberneustadt, som äfven benämnes Französische neustadt, emedan den anlades af inflyttade franska hugenotter, innesluter den präktiga, af lindar omgifna Friedrichsplatz, som prydes af landtgrefve Fredrik II:s kolossala marmorstaty. Där ligga äfven det forna residensslottet (uppfördt 1767, tillökadt 1826; se fig. 1) och Museum Fridericianum (se fig. 1), som jämte rika konst- och fornsakssamlingar inrymmer ett bibliotek på 200,000 bd. Strax bredvid ligger det naturhistoriska museet jämte de

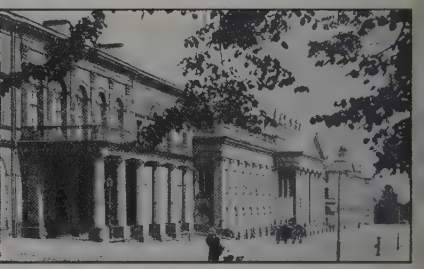

Fig. 1. F. d. residensslottets nyare del (närmast å bilden) och (i midten) Museum Fridericianum i Kassel.

etnografiska samlingarna. På Paradeplatz stod fordom den gamla hessiska stamborgen och i en senare tid det i stor stil anlagda, men ofullbordade och 1869 rifna slottet Kattenburg. Materialen af det sistnämnda nyttjades till det storartade justitie- och

Fig. 2. Justitiepalatset i Kassel.

regeringspalatset (fig. 2). Andra offentliga byggnader äro slottet Bellevue, där Jérôme Bonaparte en gång hade sitt residens och som nu inrymmer dels 11:e armékårens generalkommando, dels den 1776 inrättade konstakademien, det 1871—77 byggda tafvelgalleriet (rikt på nederländska mästare), båda vid Schöne aussicht utmed Tiergarten, det nya rådhuset (1905—06), ett stort militärsjukhus samt orangeriet i den vackra, utmed Fulda liggande parken Karlsaue, där det kortlifvade westfaliska hofvet höll sina baler och maskerader. Jämte de ofvannämnda samlingarna eger staden Bosemuseum (en samling taflor och hessiska fornsaker) och stadsbiblioteket (150,000 bd), en stiftelse af bröderna Murhard. Störst bland stadens kyrkor (8 protest., 3 katolska, 1 synagoga) är den i gotisk stil uppförda Martinskyrkan från 14:e och 15:e årh. med ett praktfullt grafmonument öfver Filip den ädelmodige. Bildningsanstalter äro två gymnasier, realgymnasium, högre realskola, realskola, judiskt lärarseminarium, byggnadsskola, konstindustriskola, handelsskola, krigsskola, lärarinneseminarium och konstakademi m. m. I närheten ligger det bekanta

ustslottet Wilhelmshöhe. — Industri och andel äro stadda i rask utveckling, hvartill bidraga örträffliga kommunikationer och 2 årliga handelsmässor. Alster af näringsfliten äro allehanda gjutods, maskiner, järnvägsvagnar, guld- och silfverarbeten, kirurgiska, matematiska, fysikaliska och musikaliska instrument, porslin, handskar och väfader. K., som i första rummet är en ämbetsmannastad, är säte för en mängd ämbetsverk. — K. (*Chasala*, *Cassala* och *Cassle*), omnämndt redan 913, blef tad på 1200-talet. De gamla befästningarna förstärktes under Filip den ädelmodige och erhöllo sin ulländning under hans son Vilhelm IV (1567—92). Under trettioåriga kriget hemsöktes K. svårt af mittsamma sjukdomar. Äfven sjuåriga kriget (1756 –63) medförde svåra hemsökelser. 1757—60 beattes staden fyra olika gånger af fransmännen. 761 belägrades den af Vilhelm af Bückeburg och 762 af Ferdinand af Braunschweig, hvarvid hunersnöd häftigt rasade. 1806 intogs K. af fransmänen och var under sju års tid hufvudstad i det nya onungariket Westfalen, men tvangs af ryske generalen Tjernisjev att kapitulera 30 sept. 1813. Sedan yssarna aftågat, besattes den åter af fransmänen, som för andra gången lämnade densamma 26 kt. Under författningsstriden i Tyskland 1850 beattes K. ömsom af preussiska, bajerska och österikiska trupper. 1866 kom staden jämte kurfurstenömet under Preussen. S. A. L.*

Kasselgrönt, gammalt namn på schweinurtgrönt. Se Arsenik, sp. 85.

Kasselgult, *kem.*, en af blyoxiklorid (basisk blyklorid) sammansatt gul färg, som erhålles i form af rofbladiga kristalliniska massor genom sammanmältning af 10 delar blyoxid och 1 del salmiak. De mälta massorna rifvas till fint pulver. P. T. C.*

Kassēra (fr. *casser*, it. *cassare*, af lat. *quassare*, äftigt skaka), eg. slå sönder, krossa; ogilla, ej odkänna, upphäfva. Motsats: approbera. Se idare Kassation.

Kasse'tt (fr. *cassette*, litet skrin, schatull, dimin. af *aisse*, *casse*, af lat. *ca'psa*, låda, förvaringsrum). 1. *ygnk.*, fördjupadt, kvadratiskt, rektangulärt, rutormigt eller polygont fält i ett platt eller hvälfdt ak, på undersidan af en båge o. d. Ordet betecknar gentligen de fält, som uppstå mellan takbjälkar, vilka korsa hvarandra (jfr Kalymmatier och akunarietak), men kassetter användas äfven

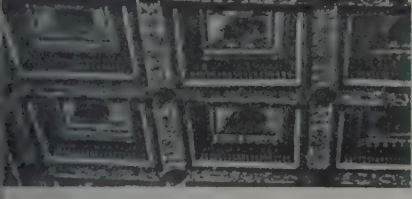

rtl af kassetteradt tak i Basilica di S. Maria Maggiore, Rom.

ent ornamentalt, utan omedelbart beroende af konruktionen. Ofta prydes hvarje litet fält med en sett, stjärna e. d. De kassetterade taken (se fig.) llhöra eg. den romerska konsten, men ha sedermera nyttjats i därifrån härledda stilarter, såsom inom den romanska arkitekturen, inom renässansen och därefter följande stilar. — 2. Se Fotografi, sp. 992. 1. Upk.*

Kassettbrefven (eng. *casket letters*) kallas åtta bref, som Maria Stuart skrifvit eller påstods ha skrifvit till earl Bothwell och som voro hufvudbeviset för hennes medskuld i Darnleys mord. De ha fått sitt namn däraf, att de jämte andra papper funnos i en "kassett" (ett skrin), som 20 juni 1567 togs från en af Bothwells tjänare. Se vidare Maria Stuart.

Kasse'ttel (plur. -lar), kapsel af eldfast lera, hvari porslin bränndes.

Kassetterade hvalf (se Kassett), *bygnk.* Se Hvalf, sp. 1392.

Ka'ssia, *bot. farm.* Se Kanel.

Kassiakanel, *bot.* Se Kanel.

Kassiaolja. Se Kaneloljа.

Kassid. Se Kasida.

Kassine'tt (fr. *cassinette*), *text.*, ett slags kypradt halfylletyg, svagt valkadt, glattskuret på rätsidan och starkt pressadt, förekommer såväl enfärgadt och meleradt som randigt och rutigt. S. k. dubbelkassinett liknar ofvanstående, men eger afvigskott af bomull och är därför tjockare. G. A. W.

Kassinīt, *miner.*, en barythaltig ortoklas med mekaniskt inblandad albit (jfr Fältspat). A. Hng.

Kassiopēi'a. Se Cassiopea.

Kassiter (kilskr. *kaššu*), folkstam af omtvistadt ursprung, som under 18:e årh. f. Kr. från Elam invandrade i och underlade sig Babylonien samt behärskade detta land omkr. 600 år. Se Babylonien, sp. 577—578. D. M.

Kassiteriderna (lat. *Cassiterides i'nsulæ*, af grek. *kassi'teros*, tenn), Tennöarna, omtalas hos åtskilliga klassiska författare. De voro belägna i västra eller nordvästra delen af Europa, och feniciska köpmän hämtade där tenn mot lerkärl, salt m. m. i utbyte. Fenicierna hemlighöllo vägen till K., och häri torde man böra söka orsaken till de klassiske författarnas sväfvande uppgifter om deras läge. De viktigaste författare, som omnämna K., äro Herodotos (5:e årh. f. Kr.), Timaios (3:e årh. f. Kr.), Diodoros, Posidonios och Strabon (1:a årh. f. Kr.), Plinius d. ä., Pomponius Mela och Dionysios Periegetes (1:a årh. e. Kr.), Ptolemaios (2:a årh. e. Kr.) samt Rufus Festus Avienus (4:e årh. e. Kr.). På grund af ett särskildt uttryck hos sistnämnde författare har man velat förlägga K. (af Avienus kallade *Œstrymniderna*) till Scillyöarna utanför engelska kusten, ett antagande, som, enligt hvad H. Hildebrand påpekat, är omöjligt redan därigenom, att Scillyöarna sakna tenn; att själfva Storbritannien skulle vara en af Kassiterideрna är också mindre troligt. I stället har Hildebrand sökt visa, att K. borde sökas i det tennrika nordvästra Spanien (prov. Galicien); benämningen "öar" skulle då bero på den hos klassiska författare vanliga förväxlingen mellan öar och hafomflutet fastland. Spanske arkeologen L. Siret vill förlägga K. till den franska ögrupp, Belle-île-en-Mer, Ile Houat m. fl., som är belägen s. om halfön Bretagne. Han påvisar nämligen, att man bland de klassiske författare, som omtala K., kan urskilja två grupper, en äldre (Herodotos, Avienus, som användt puniska källor från 5:e årh. f. Kr., Timaios m. fl.), hvars uppgifter peka på de franska

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

öarna, och en yngre af något tvifvelaktig auktoritet i historiskt afseende (Posidonios, Dionysios Periegetes, Ptolemaios m. fl.), som förlägger K. i eller vid Spanien. K. exploaterades af fenicierna, speciellt kartagerna, under 1:a årtusendet f. Kr. Efter Kartagos fall (146 f. Kr.) råkade förbindelserna med K. i lägervall; väl uppgifves det, att romarna lyckats leta sig fram på den af kartagerna hemlighållna vägen, men det blef de nyeröfrade provinserna, först Britannia (under 2:a och 1:a årh. f. Kr.) och sedan Hispania, som levererade tenn till romerska riket. Det är därför, som författarna fr. o. m. det 1:a förkristna århundradet lämna så noggranna uppgifter om tennhandeln på England och Spanien, men så sväfvande uppgifter om K. — Litt.: H. Hildebrand, ”Kassiteriderna och tennet i forntiden” (i ”Antiqv. tidskr. för Sverige”, d. V), L. Siret, ”Les Cassiterides et l'empire colonial des phéniciens. I. Les Cassiterides” (i ”L'anthropologie”, 1908; fortsättningen af denna afh. innehåller emellertid kronologiska och etnologiska resultat, som till stor del torde vara förfelade och böra mottagas med kritik). Br. Sr.

Kassiterit Beudant, *miner.* Se Tennmalm.

Kassonåd. Se Socker.

Kassuben [-sjüben], kassubernas land, med titel hertigdöme. Se Kassuber.

Kassuber [-sjüber], en västslavisk folkstam med från polskt språkområde afskild boningsort v. om Danzigviken i Westpreussen (hufvudsakligen kretsarna Putzig, Neustadt och Karthaus) samt västerut på Pommerns kust. Deras antal uppges vara 187,000 (med inberäkning af emigranter i Amerika 250,000); i Preussen mest katoliker, i Pommern protestanter, delvis tvåspråkiga och efter hand öfvergående till tyska. Kassuberna upptogo i äldre tider hela området mellan Persante-strömmen och Weichsels nedre lopp, och Kolberg var deras hufvudort. De omtalas redan i urkunder från 1200-talet, då i de pommerske hertigarnas titel äfven ingick ”hertig af Kassuben”. Sedermera, när 1648 en stor del af Pommern afträddes till Sverige, skrefvo sig de svenske konungarna ända t. o. m. 1720 ”hertigar af K.”, en titel, som ännu officiellt bäres af konungen af Preussen. Genom ett beslut af preussiska landtdagen i Königsberg 1843 utbyttes polskan mot tyskan som kyrkspråk, men detta påbud upphäfdes snart, och fr. o. m. 1852 fick kassubiskan insteg i skolorna och på Neustadts gymnasium. — Kassubiska *språket* är liksom sorbiskan (i Brandenburg och Sachsen) och den på 1700-talet utdöda polabiskan i Hannover en rest af de baltiske slavernas (vendernas) språk. Man har velat anse det som en polsk dialekt, men det skiljer sig väsentligen från polska genom *-ar-* för äldre *-or-* mellan två konsonanter (kass. *karwo*: po. *krowa*, ko), genom långa vokaler bredvid korta (po. har blott korta vokaler) och genom rörlig accent eller (i de sydliga dialekterna) accenten på 1:a stafvelsen (som i tjechiskan), i böjningen bl. a. genom instrumentalis sing. mask. och neutr. på nasalt *-e* i st. f. *-em* och dualformer hos verbet. Den västra dialekten (i Pommern) kallas *slorinziska*: en mellanform mellan den egentliga kassubiskan och slovinziskan är *kabatkiskan*. Sedan 1850-talet har man, ehuru visserligen med tämligen ringa utsikt till framgång, sökt höja kassubiskan till ett litteraturspråk. I synnerhet har Florian Ceinova (d. 1880) varit mycket verksam i detta syfte. Han har för kassubiskan uppgjort ett eget alfabet, skrifvit en kassubisk grammatik (1879), utgifvit en samling etnografisk-historiska skildringar ur kassubernas lif (*Skôrb kaszébsko-slovjnskjé mové*; 13 häften, 1866—68) och, under namnet ”Wójkasin”, åtskilliga mindre folkskrifter. En annan författare är Jarosz Dyrda. Det äldsta prof på språket föreligger i en öfv. af Luthers katekes från 1643 (nya uppl. 1752 och 1828). Med dessa skrifter är också den kassubiska litteraturens historia i det närmaste uttömd. Det var först Mrongovius (1823 och 1828), som gjorde kassuberna med deras språk till föremål för en allmännare uppmärksamhet. Vår kännedom om kassuberna och deras språk berodde sedan länge hufvudsakligen på ryssen Hilferdings publikationer (1859 och 1862); senare ha språket och dess dialekter på ort och ställe studerats af bl. a. Biskupski (1883 och 1891), Bronisch (1896 och 1898), Mikkola (1897) och Nitsch (1903). Hufvudarbetena om K. äro numera: S. Ramult, ”Slownik języka pom. czy kaszubskiego” (1893, med historisk-etnografisk och grammatisk inledning samt texter), och F. Lorentz, ”Slovinzische grammatik” (1903), ”Slovinzische texte” (1905) och ”Slovinzisches wörterbuch” (1908 ff.). Lll.

Kassun (fr. *caisson*, låda, kista), *väg- o. vattenb.*, en låda med vattentäta sidor och botten, hvilken låda medelst belastning sänkes i vatten, så att den hvilar på fast botten eller på under vattnet jämnt afskurna pålar, under det att lådans sidor räcka upp öfver vattenytan. I denna sänkta kassun kan murverk utan hinder af vattnet torrt utföras, och på detta sätt grundläggas ofta kajmurar, bropelare och dylika arbeten. Sedan det inuti kassunen utförda murverket blifvit färdigt, borttagas vanligen kassunens sidor, under det att bottnen måste blifva kvarliggande. Fr. E.

Kassör (se Kassa), Kassörska, hos enskild firma, bolag, förening eller allmänt verk anställd person, som mottager inflytande penningar och ombesörjer utbetalningar, kassaförvaltare. Kassören är ansvarig för omhänderhafda medel, och hans åliggande, till hvilka äfven hör en viktig del af bokföringen, nämligen förande af kassaboken och i regel äfven af förfalloboken, äro gifvetvis mycket maktpåliggande och i större affärer också mycket omfattande. Detta är i synnerhet fallet i bankinrättningar, där till kassörernas kontroll och biträde oftast äro anställda en eller flera särskilda tjänstemän af olika slag (jfr Kassakontrollant). A. W:son M.

Kast (af *kasta*). 1. Ett kast = 4 stycken (vid räkning af strömming). — 2. (Sättkast) *Boktr.* Se Boktryckarkonst, sp. 976—979. — 3. *Trädg.* Se Växthus. — 4. (Kastöfningar) *Idrottst.*, benämning på alla de idrottsöfningar, där uppgiften är att med handkraft slunga ett redskap. Uppgiften är aldrig numera att träffa ett visst mål, utan det gäller att från en plats (”kastgräns”) slunga redskapet i en viss riktning så långt som möjligt. De nu brukliga kastöfningarna äro: spjutkastning, diskuskastning, släggkastning och kulstötning. Vid spjutkastningen (fig. 1) ha de naturliga rörelserna vid ett kast mest bibehållits. Kastaren har enligt reglerna rättighet att löpande taga ansats före kastet; själfva kastet sker med en hand och utföres medelst armens naturliga svängande rakt

Ord, som saknas under K. torde sökas under C.

uppåt och framåt. Spjutet, som förfärdigas af ask, skall enligt reglerna mäta 2,60 m. i längd, och dess vikt skall vara 800 gr. Svenskarna tillkommer äran

Fig. 1. Spjutkastning (af svenske olympiasegraren E. Lemming).

att ha återupplifvat denna gamla idrott. — Diskuskastningen är en mera konstlad form af kast. Ursprungligen förekom vid de olympiska spelen täfling i kastning med en omkr. 2 kg. tung sten. Kastet skedde då efter samma principer som spjutkastning. Detta slags stenkastning återupptogs också vid de moderna olympiska spelen i Aten 1906.) Efter hand kommo forntidens greker underfund med, att en flat sten (grek. *di'skos*, lat. *di'scus*) kunde kastas så, att den bars upp af lufttrycket och att kastets längd på så sätt ökades, och formen för kastet blef då, att armen svängdes åt sidan och framåt under kastets utförande. Slutligen öfvergick man till att använda metallskifvor, och en mängd regler för kastets utförande uppstod och måste noggrant följas. Äfven denna antika form för diskuskastning upptogs vid spelen i Aten 1906, men dessförinnan hade i det nutida idrottslifvet uppstått en annan form för diskuskastning, som rätt nära anslöt sig till den antika formen. Den väsentligaste skillnaden är, att den antika diskuskastningen (fig. 2 o. 3) skulle ske från en liten upphöjd fyrkant af 80 cm. längd och 70 cm. bredd sluttande framåt från en höjd af 15 cm. i främre kanten och 5 cm. i främre kanten, hvarifrån kastet skall ske, utan att mer än ena foten lyftas från stället, under det att vid den moderna diskuskastningen (fig. 4) kastet utföres från en cirkel af 2,50 m. diameter och kastaren har rätt att inom denna cirkel snurra rundt ett eller flera hvarf för att taga farten i armens svängning. Diskusens vikt skall enligt reglerna vara 2 kg. och dess dimensioner 22 cm. i diameter, 4,5 cm. tjocklek på midten och 2,2 cm. vid ytterkanten. — Släggkastningen (fig. 5) har sitt ursprung i Skottland, där man sedan gammalt haft säregna nationella idrottslekar. Det skotska redskapet var en stor hammare med träskaft, men det nu brukliga redskapet består af en järnkula af

Fig. 2. Forngrekisk diskuskastare. Antik marmorstaty af Myron.

Fig. 3. Diskuskastning i antik form.

Fig. 4. Modern diskuskastning.

7,25 kg. vikt samt i st. f. skaft en wirerope-lina eller kedja af 1 m. längd med två triangelformiga handtag af järn. Kastaren skall stå i en cirkel af 2,13 m. diameter, och kastet utföres så, att kastaren griper

Fig. 5. Släggkastning.

i handtagen med båda händer, svingar släggan rundt på raka armar, under det han snurrar två hvarf samt slutligen, då högsta svängfart är uppnådd, kastar den i den bestämda riktningen. — Kulstötningen (fig. 6) är, såsom namnet anger, intet rent kast, utan uppgiften därvid är att från ena axeln stöta en järnkula af 7,25 kg. vikt så långt som möjligt. Det är en kraftöfning mer än en kastöfning. De olika kastöfningarna ha det gemensamt, att de af utöfvaren fordra en särskild grad af styrka, parad med smidighet. Därför äro också de mest harmoniskt utvecklade idrottsmännen goda kastare. I utlandet tillämpar man den regeln, att kastet skall utföras med "bästa" hand, likgiltigt hvilken, och så godt som undantagslöst blir det då höger hand. I

Sverige tillämpar man dock för den liksidiga kroppsutvecklingens skull den principen, att enhandskasten skola utföras såväl med vänster som med höger hand. Jfr Kastlekar. 4. E. B—ll.

Fig. 6. Kulstötning.

Kast (port. *casta*, släkte, ras). 1. Hvar och en af de stammar eller ärftliga rang- och yrkesklasser, i hvilka det indiska samhället är deladt (jfr Indien, sp. 508 ff.). Ordet nyttjades först af portugiserna för att beteckna den ståndsindelning, som de funno gällande uti Indien. Denna kastskillnad är grundad på födseln: man födes till sina föräldrars kast som till en bestämd människoart. Man måste lefva inom denna kast, kvarstanna vid dess sysselsättningar, seder och lefnadssätt; ingen kan genom personlig duglighet lyfta sig till en högre, ingen får, enligt den ursprungliga kastidén, gifta sig utom sin kast. Den, som sitter till bords med en annan kasts medlemmar eller äter mat, som är tillredd af dem, eller i deras sällskap söker förströelser, varder utstött och degraderad från sin kast. Giftermål synas dock alltid ha varit tillåtna mellan de tre högre af de forna kasterna, dock så, att en kvinna icke fick gifta sig under sin kast och att barnen kommo i den lägre. Redan i Rigveda förekomma antydningar om tillvaron af olika kaster, men utbildadt är kastväsendet i senare vedatiden samt i epos och är kodifieradt i lagböckerna. Kastväsendet är utan tvifvel rotadt i Österlandets religiösa panteism, enligt hvilken det gudomliga i världen uppenbarar sig i en sammanhängande skala af materiella företeelseformer, från de mest låga och förnedrade tillstånd uppstigande till den högste andens fullkomning och renhet. Enligt den bramanska världsåskådningen måste denna urbildliga, organiskt graderade ordning komma till uttryck i ett rikes sociala inrättning, om det vill bära det gudomligas typ, och därmed borgen för sitt bestånd, i sig. Den faktiska uppkomsten af kaster härrör f. ö. från blandningen af olika nationaliteter eller stammar till ett folk genom invandringar och eröfringar (den hinduiska benämningen på kast är också *varṇa*, färg, och de högre klasserna, hvilka härstamma från de ariske eröfrarna, utmärka sig för ljusare ansiktsfärg och skönare kroppsbildning). Men äfven hos arierna gjorde sig mycket tidigt prästkasten (*brâhmaṇa*) gällande som en särskild, från krigare (*kṣatriya*) och jordbrukare (*vâiçya*) skild kast. Den som fjärde hufvudkast (*çûdra*) gällande folkstocken innehöll nog till stor del underkufvade folkelement. Hvarje kast är på visst sätt samtidigt ett skrå, en understödsförening och en religiös sekt. Kastinrättningen kan sägas till en viss grad främja kulturen genom den arbetets fördelning, som är så strängt genomförd däri; men allt högre framåtskridande motverkas af dess tyranniska våld på människonaturen och på individernas lycka, af anlagens ensidiga utbildning eller ock förkrympning hos de enskilde samt rasens försämring genom brist på korsning. Hufvudarbetet för Indiens vidkommande är Senart, "Les castes dans l'Inde", där den viktigaste senare litteraturen finns anförd och diskuterad. Jfr K. F. Johansson, "Det indiska kastväsendet" ("Ymer", 1898), "Till frågan om det indiska kastväsendets ursprung" (i "Nord. tidskr.", 1898). — Tillvaron af kaster i egentlig mening i det gamla Egypten förnekas af nutidens egyptologer. Det har ej heller kunnat bevisas, att en dylik organisation varit bestämmande för den fornpersiska samfundsordningen eller för den assyrisk-babyloniska. Mera afgjorda spår däraf har man funnit i Mexico och Peru. Hos de flesta naturfolk ha nog ansatser till kastskillnad framträdt, antingen från synpunkten af exklusiva äktenskap eller af ärftliga yrken. Orsakerna ha varit dels förtryck, som utöfvats mot kufvade stammar, dels tillämpandet af den religiösa idén om en outplänlig fläck, som vidlåder vissa människor, dels den sedvänjan, att fadern testamenterar åt sonen sin egen yrkesskicklighet, en naturlig sak i synnerhet där, hvarest ingen ordnad offentlig undervisning finnes. — I utom-europeiska länder, särskildt kolonierna, tyckes i nyare tider hudfärgen ha upprättat ett slags kastskillnad mellan högre och lägre rasers medlemmar. Den mellan hvita och negrer i Nord-Amerika har faktiskt blifvit upphäfd genom negeremancipationen. — 2. Ståndsklass i allmänhet, särskildt sådan, som envist håller fast vid föråldrade inrättningar.

Kastanda, ett ståndsanda, som sträfvan efter sträng afsöndring gentemot andra, med främjande af egoistiska (börds-, rang-, penning-, makt-) intressen framför det helas väl och utveckling. (K. F. J.)

Kasta ankar, *sjöv.* Se Ankra.

Kastāl (förvrängning af *kastell*, se d. o.), på Gottland benämning på en för försvarsändamål, i omedelbar närhet af en kyrka uppförd tornlik stenbyggnad af synnerligen fast konstruktion. Kastalerna byggdes i 3—4 våningar och vanligen fyrkantiga samt i mycket enkel rundbågsstil. Någorlunda väl bibehålna kastaler finnas ännu vid Lärbro kyrka (en bild däraf är byggnaden t. v. å fig. af Lärbro kyrka på pl. XXI till art. Byggnadskonsten), Gothems, Gammelgarns och (rund) Sundre kyrkor. Större och mindre lämningar finnas vid Lau, Öja, Hamra, Fröjels och Västergarns kyrkor. Jfr K. G. Brunius, "Gotlands konsthistoria" (I, 111—113), och H. Hildebrand, "Sveriges medeltid" (II, 691—702). — En kastal finnes dessutom vid Fellingsbro kyrka i Västmanland och en mäktig kastal vid Valleberga kyrka i Skåne, Kristianstads län. L. W:son M.

Kastālia (grek. *Κασταλία*), en åt Apollon och sångguddinnorna helgad källa på södra sidan af Parnassos, något ö. om Delfi. Med dess vatten bestänkte sig de delfiske pilgrimerna för att rena sig, innan de beträdde templet i Delfi; i en senare tid ansågs det äfven förläna skaldegåfva. Öfver källan finnes nu ett i klippan uthugget kapell, *Hagios Joannes*. (J. F. N.)

Kastalider (lat. *Castalides*), binamn på de nio museerna, taget från den åt dem helgade källan Kastalia.

Kastamūni. 1. Vilajet i Mindre Asien, vid Svarta hafvet, ö. om vilajetet Brussa och v. om Kisil-Irmak, indelas i sandjaken Sinob (Sinope),

K., Boli och Kanghri. 50,700 kvkm. Omkr. 961,200 inv. — 2. Hufvudstad i nämnda vilajet och i sandjaket K., vid Gök Irmak, en biflod till Kisil-Irmak. Omkr. 15,500 inv. Handel med hår af Angorageten och däraf förfärdigade väfnader samt af kopparkärl. I K. ligger Komnenernas stamslott, *Castra Comneni*, hvilket gifvit upphof till namnet K. (J. F. N.)

Kastanda. Se Kast, sp. 1220.

Kasta'nje. 1. *Bot.*, af lat. *Castanea*, namn dels på *Castanea vulgaris* (äkta kastanje), dels på *Æsculus hippocastanum* (hästkastanje). Se Æsculus och Castanea; om jordkastanje se Bunium. — 2. *Zool.* Se Hästdjuren, sp. 171.

Kastanjebaggen (Kastanjeborren). Se Ollonborrar.

Kastanjeträd, *bot.* Se Castanea.

Kastanje'tter (fr. *castagnettes*, sp. *castañe'tas*, *castañue'las*), ett i spanska och neapolitanska danser brukligt skallerinstrument, bestående af två i form af ett genomskuret kastanjeskal (däraf nam-

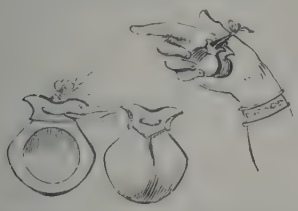

net) sammansatta träbitar, genom hvilkas hopslående med fingrarna — sedan instrumentet medelst ett band fästs vid tummen — de dansande slå takten till sina rörelser. Vanligen har den dansande ett par kastanjetter i hvardera handen. A. L.

Kasta på stäng, *sjöv.*, detsamma som "brassa back". Se Back och Brassa, *sjöv.*

Kasta smörgås, en gosselek med uråldriga anor, hvilken består i att kasta en flat stenskärfva mot en lugn vattenyta i minsta möjliga vinkel, så att stenen studsar från vattnet gång på gång i allt mindre och mindre bågar. Leken kallades hos forngrekerna *epostrakismo's* och heter på eng. *to play at duck and drake*, fr. *faire des ricochets*, ty. *butterbrot* (*batterstullen*) *werfen*, i Schweiz *vater und mutter schlagen* l. *küssen* l. *erlösen* (första bågen kallas "far", andra bågen "mor", de följande bli barnen o. s. v.). I Österrike *jungfern jungfernsprung machen*.

Kasta varpa (gottl. *kastä varpä*). Se Folklekar, sp. 765.

Kastbatteri, *fortif.*, ett för kastpjäser — haubitser eller mörsare — uppfördt batteri, som vanligen lägges tillbakadraget å skyddad plats och, särskildt vid kustbefästningar, så högt omständigheterna medgifva. L. Wsson M.

Kastboll. Se Bollspel, sp. 1031.

Kastby. Se By, *sjör.*

Kastel (lat. *Castellum Mattiacorum* l. *Trajani*), stad i hessiska prov. Rhenhessen, på högra stranden af Rhen, midt emot Mainz, med hvilket K. står i förbindelse medelst en 1885 byggd järnbro. 8,753 inv. (1905). K. är inneslutet i staden Mainz' befästningssystem. (J. F. N.)

Kastelholm, fordom slott i Sunds socken på Åland vid en smal, nu delvis igengrundad vik. Det var till större delen uppfördt af granit. Slottets "sträckmur", som höll ung. 2,4 m. i tjocklek, hade en omkrets af 217 m. samt inneslöt 2 borggårdar. Den större borggården försvarades på västra sidan af en

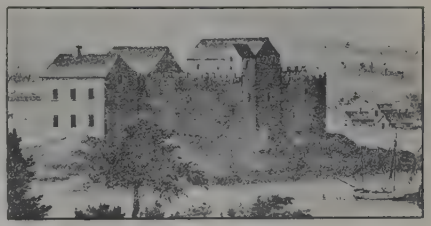

Kastelholms slott i slutet af 1600-talet, efter Sueciæ-verket.

med skottgluggar försedd mur (se fig.) samt hade 2 i ö. och n. belägna tvåvåningsflyglar. Vid borggårdens sydvästra hörn reste sig ett ansenligt torn. Den mindre (södra) borggården var på alla sidor omsluten af boningsrum, hvilka lämnade blott en obetydlig plan öfrig i midten och tillhörde en enda byggnad. Slottets höjd torde varit 18—20 m. K. omnämnes första gången 1388, då den från tidens partistrider bekante Jakob Abrahamsson Djekn innehade detsamma. Det hade under unionstiden en icke ringa politisk betydelse, ty de växelvis härskande partierna sökte vanligen eröfra K., innan de gjorde sig till herrar öfver det öfriga Finland. Under Eriks af Pommern tid innehades slottet med underlydande län, Kastelholms län, som omfattade hela den åländska skärgården, af tysken Benedikt Pogwisch. Efter dennes död, 1432, öfvergick det till hans änka, fru Ida Königsmarck, men förvaltades af hennes son Otto Pogwisch, som dock 1434 nödgades uppgifva det åt Erik Pukes underbefälhafvare Johan Folkesson. Bland senare medeltida höfvitsmän må nämnas Knut Posse, som dog på K. 1500. Under Svante Stures krigiska styrelse blef det gång på gång föremål för angrepp af danskarna, som i juli 1507 tände eld på slottet och medtogo dess förnämsta egodelar. 1510 eröfrade Sören Norby det för en kortare tid. Under Kristian II:s regering innehades K. af en käck dansk höfding, Lyder Friman. Först mot hösten 1523 besattes det af Gustaf Vasas trupper, troligen under ledning af Ivar Fleming, hvilken mäktige adelsman innehade länet 1524—37. I början af 1599 bemäktigade sig Salomon Ille (se denne) slottet för konung Sigismunds räkning och försvarade det under två efter hvarandra följande belägringar, men tvangs slutligen att uppgifva det 31 juli s. å. Därefter förlorade K. h. o. h. sin militära betydelse. Sedan 1635, då St. O. Mörner afträdt, tillsattes icke vidare någon höfvitsman, utan slottet förvaltades af kronofogdarna på Åland. Det gick alltmera sitt förfall till mötes, oaktadt dels Dahlbergh 1679 framhöll dess vikt, dels generalkvartermästare Palmquist 1712 påpekade, att det sommartid vore bra att ha försvarsverk vid K., förutsatt att man vore herre på sjön, dels en provisorisk förstärkning med palissader m. m. utfördes 1714. Eldsvådor 1745 och 1772 påskyndade dess förstöring; numera återstå endast

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

ruiner, hvilka äro belägna i en naturskön nejd och ännu i dag te sig storartade. K. begagnades någon gång som fängelse. Erik XIV satt fången där aug. —nov. 1571. — Jfr K. A. Bomansson, ”Finlands fornborgar” I (1856). M. G. S. L. W:son M.

Kastelholms län. Se Kastelholm.

Kaste'll (af lat. *caste'llum*, befäst plats, diminutiv af *ca'strum*, borg). 1. Ett mindre fästningsverk, borg eller slott (se fig. i art. Ischia). — 2. *Skpsb.*, hög uppbyggnad för- och akterut på forntidens fartyg. Då fartygen voro armerade, hade kastellen endast en lättare bestyckning. Jfr Galär. 2. J. G. B.*

Kastellān (fr. *châtelain*, af lat. *castellānus*), i äldre tider den, som förde befälet på ett kastell (se d. o.), borggrefve (se d. o.), borgfogde, slottshöfvitsman; numera en person, som har tillsyn öfver och förevisar ett slott, slottsvaktmästare. — I Polen behöll ordet kastellan (po. *kasztelan*) länge en god klang. Boleslaw Chrobry (992—1025) insatte i hvar och en af de kretsar (kastellanier), hvari riket indelades, en kastellan att handha lagskipningen, ordna och leda krigsuppbådet samt förvalta kungsgårdarna m. m. Sedan 16:e årh. bildade kastellanerna jämte vojevoder och biskopar senaten. Titeln ”kastellan af Krakau” var den förnämsta i riket. — Kastellanī, området för en kastellans myndighet.

Kastellegården, kungsgård i Ytterby socken, Göteborgs och Bohus län, vid Nordre älf. 6 mtl, tax. till 286,000 kr. (1909). Gården, som förr varit boställe åt öfversten vid Bohus läns regemente, men nu är indragen till kronan och utarrenderad, har sitt namn efter det kastell, som Sigurd Jorsalafare anlade på platsen till skydd för den därinvid liggande staden Kunghäll. På ruinerna af detta kastell uppfördes (före 1180) ett kloster, kalladt Kastelleklostret och sannolikt tillhörande augustinorden. Klostret synes ha varit ganska rikt och hade utom tomter i staden en mängd hemman spridda öfver Inland, Hisingen och Tjörn (dess jordebok af år 1485 är meddelad af A. E. Holmberg i ”Bohus läns historia och beskrifning”, 2:a uppl. 1867, III, sid. 151). Det upphäfdes 1533, och dess egendomar indrogos till kronan. Klosterbyggnaderna nedrefvos efter hand för att användas till Bohus' befästande och äro nu alldeles jämnade med marken. Wbg.

Kastelleklostret. Se Kastellegården.

Kastellholmen, en klippbrant ö i Stockholm, belägen i Saltsjön mellan egentliga staden och Djurgården och medelst bro förenad med den n. v. därom liggande Skeppsholmen. Areal 2,73 har. På ön, som tillhör kronan, finnas kastell (däraf namnet) med salutbatteri, åtskilliga byggnader afsedda för k. flottans underbefäl, ett litet värdshus (”Blåsut”) och en k. skridskoklubben tillhörig prydlig paviljong (uppförd 1883). Det nuv. kastellet uppfördes under tiden efter 1845, då det gamla kastellet sprang i luften. Af K. M:t 1906 utsedda kommitterade för undersökning, huru den då i Riddarholmskyrkan förvarade trofésamlingen, som 1907 provisoriskt flyttades till Nordiska museet, må kunna för framtiden bevaras, ha föreslagit att å K. uppföra en större byggnad, som skulle inrymma ej blott ofvannämnda troféer, utan äfven ett artilleri- och marinmuseum. K., under medeltiden jämte Skeppsholmen kallad *Vagnsöarna*, bär på äldre kartor namnen *Schantzen*, *Blockhusholmen*, *Notholmen*. Wbg.

Kastell-Ladugården, friherreskap invid Kungälf, som 18 dec. 1673 gafs R. von Aschenberg och torde ha varit det sista, som utdelades före reduktionsbeslutet af 1680 om indragning af gref- och friherreskap.

Kasteloryzo, ö. Se Kosteloryzo.

Kastenhof [-håv], fordom benämning på ett vid nuv. Gustaf Adolfs torg i Stockholm beläget hus, som efter ritning af byggmästaren Hans Freester (Ferster) uppfördes 1645—50 till lokal för Norrmalms kämnärsrätt, hvilken där hade sina sessions- och arrestrum ända till 1849. Sedan slutet af 1600-talet hade chefen för Lifgardet boställe i detta hus, som inrymde äfven en källare, utrustad med särskilda privilegier. Sitt namn erhöll huset efter den förste innehafvaren af kämnärskällaren, vinskänken Casten Hoff (porträtt i Nordiska museet), hvars namn efter hand öfverflyttades på själfva byggnaden, som först kallades Casten Hoffshuset eller Castenhofshuset, men slutligen Kastenhof. Huset hade till början af 1700-talet ett högt gafvelröste åt Gustaf Adolfs torg; en rikt dekorerad hufvudportal (afbildad i ”Samfundet S:t Eriks årsbok”, 1905) kvarstod till 1853, och en enklare gårdsportal borttogs för ett tiotal år sedan. På det gamla K:s plats ligger nu ”Hotell Rydberg”. Namnet Kastenhof upptogs af ett mindre näringsställe, som i slutet af 1800-talet fanns vid Jakobs torg och hörnet af Arsenalsgatan. Upk. d. y.

Kaster skans, i Livland, vid Embachs utflöde i Peipus, byggdes sannolikt 1654, ty detta år utarbetades ett förslag till befästning af ”udden mellan Peipus och Embach”. Skansen intogs af ryssarna 1656, men återtogs af M. De la Gardie 1657. L. W:son M.

Kastigatiōn. Se Kastigera.

Kastigēra (lat. *castigāre*), tukta, aga. — Kastigatiōn, tukt, aga, botöfning. — Jfr Mores.

Kastilien (sp. *Castilla*), spanskt landskap, delas genom de kastiliska skiljebergen (Sierra de Guadarrama och Sierra de Gredos) i de historiskt bekanta provinserna Gamla och Nya K.

1. Gamla K. (sp. *Castilla la vieja*) gränsar i n. till Vizcaya-viken, Baskiska provinserna och Navarra, i ö. till Aragonien, i s. till Nya Kastilien och i v. till Estremadura, Leon och Asturien. 65,727 kvkm. Omkr. 1,9 mill. inv. (1908). Det omfattar de 8 provinserna Santander, Palencia, Valladolid, Avila, Segovia, Soria, Burgos och Logroño. Landet består af en torr, trädlös högslätt, den högsta bland Europas större högslätter, med en medelhöjd af 800 m. och genomskuren af berg eller höjder. De enda betydande vattendragen äro Ebro och Duero, som båda ha sina källor inom landskapet. Den n. om Duero liggande delen af högslätten (*Tierra de campos*) är odlad; landet s. om Duero är däremot en ödslig stäpp, som nyttjas endast till betesmark för ofantliga fårhjordar. Provinsen anses ha fått sitt namn efter de många skansar (*castella*), som västgoterna där uppförde till skydd mot morerna. K. var i äldre tider en af ärftliga grefvar styrd provins, som lydde under det västgotiska konungariket Leon, men 933 gjorde grefve Fernando Gonzales af Burgos sig oberoende. Burgos blef det nya rikets hufvudstad. Ung. 100 år senare (1037) eröfrades Leon af konung Ferdinand I af Kastilien. Under 11:e årh. kämpade

detta kristna rike med framgång mot morerna och fick öfverhand i striden, sedan under Alfons VI:s regering det moriska konungariket Toledo eröfrats. Detta nyförvärfvade landområde fick namnet

2. Nya Kastilien (sp. *Castilla la nuéva*). Det är det största af Spaniens landskap och omfattar 72,160 kvkm., med omkr. 2,06 mill. inv. (1908) eller de 5 provinserna Madrid, Guadalajara, Cuenca, Toledo och Ciudad-Real. Det gränsar i n. till Gamla Kastilien och Aragonien, i ö. till Valencia, i s. till Murcia och Andalusien, mot hvilket Sierra Morena bildar en naturlig gräns, och i v. till Estremadura. Det är liksom Gamla Kastilien ett högland och har en medelhöjd af 650 m. Landets hufvudfloder äro Tajo och Guadiana, som ha sina källor inom landskapet; ingendera är segelbar. Den västra delen af den förras floddal (v. om Toledo) är fruktbar och på några ställen klädd med löfskog, hvarigenom den bildar ett lyckligt undantag från den stora, flacka högslätten och Guadianas sumpiga eller stäppartade bäcken, som bär namnet La Mancha. — Under arabernas herravälde (711—1085) blomstrade landets andliga och materiella kultur. Men dess kristna inbyggare betraktade det dock som en förödmjukelse att behärskas af de otrogne och hälsade därför Kastiliens och Leons konung Alfons VI som befriare, då han 1085 eröfrade landet, hvars hufvudstad var Toledo, och förenade det med sitt rike. Föreningen mellan de bägge rikena blef dock icke långvarig, ty Alfons VII (1122—57) delade sitt rike mellan sina två söner. Söndring och fejd rådde sedan mellan dessas stater, tills Ferdinand III 1230 åter förenade dem och stadgade, att riket därefter icke skulle få delas. Hufvudstad i det förenade Konungariket Kastilien blef Valladolid (i prov. Leon). Kastilien var den största och mäktigaste staten på Pyreneiska halfön: det omfattade provinserna Gamla och Nya Kastilien, Asturien, Galicien, Leon och Estremadura. K:s uppgift blef att återvinna hela Pyreneiska halfön åt den kristna tron och fördrifva morerna. Sedan Ferdinand III eröfrat det omajjadiska kalifatets hufvudland, Andalusien (1236), samt Aragoniens konung fråntagit morerna Valencia och Murcia, hvilket därefter enligt aftal lämnades åt K., syntes man vara nära målet. Men när den från morerna hotande faran var borta, slappades det religiösa nitet, och andra intressen togo uppmärksamheten företrädesvis i anspråk, så att morerna kunde ännu i omkr. 250 år hålla sig kvar i Granada. Ferdinand III:s son, Alfons X (1252—82), förändrade egenmäktigt den rådande tronföljdsordningen, enligt hvilken broder hade företräde framför son, och införde förstfödslorätten, hvilket hade långvariga tronstridigheter till följd. Därtill kommo uppror af mäktiga adelsslägter, hvarigenom statens bestånd äfventyrades. Peter den grymme (1350—69) framkallade genom sina våldsamheter ett uppror, som leddes af hans halfbroder Henrik af Trastamara, hvilken störtade honom och 1369—79 innehade tronen. Med honom inträdde en lyckligare tid, och staten fick njuta ett länge saknadt lugn. Henriks efterträdare voro svaga eller rent af oduglige och af gunstlingar styrda regenter. Därigenom väcktes de inre oroligheterna åter till liv. Slutligen förklarade ett parti Henrik IV afsatt 1465 och utropade hans broder Alfons till konung. Då denne efter en tid afled, måste Henrik ingå en öfverenskommelse, som försäkrade hans syster Isabella om tronföljden. Han bröt den likväl och sökte göra sin såsom oäkta ansedda dotter till sin efterträdarinna. Efter Henriks död (1474) måste vapnen afgöra tvistefrågan, och de fällde utslaget till Isabellas förmån. 1479 uppsteg hennes gemål, Ferdinand, på Aragoniens tron, och därigenom blefvo konungarikena K. och Aragonien förenade. I början bildade de dock endast ett statsförbund, ty Isabella (1474—1504) och Ferdinand den katolske (1479—1516) voro samregenter. Men sedan deras dotterson Karl I (som tysk kejsare Karl V) uppstigit på deras troner (1516), blefvo de båda förenade rikena en helstat. 1492 eröfrade Ferdinand och Isabella det moriska konungariket Granada, och därmed hade K:s och Aragoniens välde utvidgats så, att det omfattade samma område som det moderna konungariket Spanien. — Författningen var inskränkt monarkisk. Riket var ursprungligen ett valrike, men konungen valdes dock alltid inom en enda släkt. I slutet af 11:e årh. gjordes kronan ärftlig. Representationen (*cortes*) hade alla en fri riksförsamlings rättigheter: lagstiftningsrätt, bevillningsrätt och rätt att kontrollera statsmedlens användning. Den bestod af högadeln, prelaterna och ombuden för vissa privilegierade städer. Aristokratiens gods voro i K., liksom annanstädes, skattefria, men feodalsystemet blef icke infördt, och K:s allmoge var — i motsats mot Aragoniens — fri. Den saknade likväl representationsrätt, och detta förhållande i förening med den omständigheten, att antalet af städernas ombud efter hand minskades (1480 voro de blott 17), var troligtvis förnämsta orsaken till, att konungarna flera gånger vågade kränka författningen. — Af gammalt var K:s folk kändt för sitt mod och sin frihetskärlek, om hvilken äfven dess fria författning vittnar, och denna tjänade sedan att hålla nationens frihetskänsla vid makt. Kastilianens stolthet är väl bekant och likaså den värdighet, som äfven den simplaste man af folket vanligen iakttager. Hans språk var de bildades och litteraturens, och medvetandet därom måste ha varit tilltalande för hans självkänsla och förklarar, huru han kunde anse sig som representant för den äkta spanska nationalkaraktären. De långvariga fejderna mot morerna underhöllo hos nationen en ridderlig och krigisk anda och bidrogo att elda folkets religiösa nit, men de alstrade väl också på samma gång den fanatiska oförsonligheten mot bekännarna af en annan tro, som satt sin prägel äfven på folklynnet. Jfr Schirrmacher, "Geschichte Kastiliens im 12. und 13. jahrhundert" (1881). G. E. A.*

Kastitét (lat. *ca'stitas*, af *ca'stus*, ren, obefläckad, kysk), renhet (i karaktären), kyskhet.

Kastkropp. Se Projektil.

Kastlekar, *idrottsl.*, lekar, hvari kroppslig färdighet ådagaläggas och kast ingår som hufvudmomentet. Till denna grupp af idrottsöfningar höra de gottländska lekarna pärk (se Bollspel, sp. 1016—18), varpa och stångstörtning (se Folklekar). Hit kunna räknas de flesta hos oss kända bollspelen, såsom handbollspelen utan slagträ och de spel med slagträ, där kast ("bränna") ingå som ett viktigt led i leken. Dessa lekar pläga också kallas kastspel, men gränsen mellan kastspel och bollspel är svår att draga upp. Till kastlekarna höra vidare pipispelet, skifkastning, slå trissa, kä-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

gelspel och slungkastning. Att kasta bumerang har äfven brukats som idrottsöfning i vårt land (se Bumerang).

Ett typiskt kastspel är curling, ett skotskt idrottsspel, som infördes i Sverige 1852, då Bohuslänska curlingklubben bildades i Uddevalla, och äfven har visats vid Nordiska spelen i Stockholm, men aldrig har vunnit någon allmännare utbredning

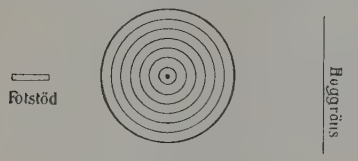

Fig. 1. Ena ändan af en curlingbana.

här. Curling spelas på isen med runda stenar, försedda med järnhandtag, och uppgiften är att från en viss kastgräns slunga i väg dessa stenar så, att de glida utefter isen och hamna inom 7 ringar med en fots mellanrum, alltså 14 fots diameter. Deltagarna delas i två lag, som spela från hvar sin sida af en minst 28 m., högst 38 m. lång bana, i hvardera ändan försedd med ofvannämnda i isen ritade ringar samt fotstöd vid kastgränsen och på en sjättedel af banans längd en ''hoggräns'', öfver hvilken stenarna måste passera (se fig. 1). Hvarje sten, som ej öfverskrider hoggränsen, kallas ''hog'' och borttages från banan. Lagen spela med lika antal deltagare på båda sidor af banan, och uppgiften är dels att placera egna stenar så nära ringarnas centrum som möjligt, dels att, när en motspelare lyckats placera en sten i centrum, slå ut honom samt äfven att, när en medspelare nått centrum, placera sina stenar i skyddande läge framför, så att motspelarna hindras att slå bort honom. Visst antal kast få göras, och en mycket invecklad poängberäkning tillämpas. Spelarna ha äfven rättighet att med kvastar sopa framför stenarna när de glida på isen, detta för att underlätta deras framglidande, om så behöfves.

Pipispelet är baseradt på det gottländska varpaspelets idé och har för omkr. 40 år sedan uppfunnits på en badort vid västkusten samt brukades rätt mycket på sommarställen äfven i Stockholmstrakten, där det tillvann sig stor popularitet. Det är nu nästan alldeles bortglömdt. Spelet sker emot tre käglor af olika storlek, den högsta af omkr. 50—55 cm. höjd och 10 cm. bredd, hvilka ställas på så stort afstånd sinsemellan, att de, då de bilda front, kunna slå omkull hvarandra inom en i sanden uppritad oval ring, som framför och bakom käglorna har en radie af 45 cm., men på flyglarna buktar sig blott 15 cm. utanför flygelkäglorna. Utanför denna inre ring drages sedan på 60 cm. afstånd en yttre ring. Den största käglan är ''kungen'', den andra ''drottningen'' och den tredje och minsta ''pipi'', olyckskäglan, som renderar 10 poäng i afdrag, om den träffas. Som kastvapen användas flata 5- eller 6-kantiga stenar, 3 cm. tjocka och med en decimeters diameter. De spelande delas i lag, och spelet sker på en plan med 12—18 meters afstånd mellan parterna och deras käglor. ''Kungen'' är försedd med en krona, och uppgiften är att slå af denna, hvilket ger 50 poäng, eller också att genom vissa reglementerade träffar småningom nå 50 poäng. Det är att märka, att afdrag göres för träff på ''pipi'' eller om stenen stannar utan träff utanför ringarna.

Äfven skifkastning påminner om varpa, men härstammar från England. Uppgiften är att med en kastskifva träffa en på 18 meters håll i marken nedslagen målpinne. Deltagarna delas äfven här i lag emot hvarandra. Kastskifvan l. kastringen är af järn och liknar foten på ett vinglas, hvari ett rundt hål i midten blifvit gjordt och sålunda bildar en ring, hvars innerkant är tjockare än ytterkanten och hvars undersida är antingen alldeles flat eller något konkav, hvaremot öfversidan skall vara konvex (se fig. 2). Den växlar i vikt och storlek efter de spelandes styrka, men får under inga villkor öfverstiga 20 cm. i genomskärning. Kastet utföres såsom vid varpaspelet. De olika lagens träffar eller deras skifvors afstånd från målpinnen är afgörande.

Fig. 2. Kastskifvans hållande.

Slungkastning öfvades rätt mycket af pojkar för ett 20-tal år sedan, och man kastade både mot mål och på längd. Slungorna förfärdigades af läder, och rätt stor färdighet uppnåddes af en del.

Trisslagning är en gammal svensk folklek, som mycket allmänt öfvades på landsbygden för ett 20-tal år sedan; numera ser man den mera sällan Den har utträngts af modernare idrotter, såsom fot-

Fig. 3. Kastet i trisslagning.

bollspel m. m. Som spelbana användes en jämn landsväg eller ett fält, som i så fall får begränsas åt sidorna. Banans längd är 150—200 m., och deltagarna delas i två lika starka lag. Uppgiften är att drifva en trätrissa (af masurbjörk), 17—18 cm. i diameter, linsformig, i midten 4 (och vid kanterna $2^1/_2$) cm. tjock, genom motståndarnas mål, som markeras med en linje på marken. Trissan

kastas på ett visst sätt uppifrån och ned, såsom fig. 3 visar, och motståndarna ha rättighet att efter vissa regler slå trissan tillbaka med ett slagträ (af ett segt och tungt träslag). Reglerna äro mycket enkla, trissan får slås blott en gång, och från den punkt, där den stannat, har motståndaren rättighet att göra sitt kast. Icke dess mindre är spelet mycket nöjsamt och af högt idrottsligt värde, enär det är en hurtig och fordrande lek. Den kan ibland, om spelarna äro stora och starka, bli ganska hårdhändt.

Om kägelspel se d. o. — Litt.: Balck, "Illustrerad idrottsbok" (1886—88), "Nordiskt idrottslif" m. m. Jfr Kast 4. E. B—ll.

Kastlösa, socken i Kalmar län, Gräsgårds härad. 5,644 har. 912 inv. (1909). K. utgör ett konsist. pastorat i Kalmar stift, Ölands södra kontrakt.

Kastlöser, *bot.* Se Adonis.

Kastman, Karl Vilhelm, skolman, pedagogisk och populärvetenskaplig skriftställare, ämbetsman, f. 20 juli 1832 i Västerlösa, Östergötland, blef student i Uppsala 1852 och aflade där filos. kandidatexamen 1858, var kollega i Eksjö 1860—63, läroverksadjunkt i Norrköping 1863—64, adjunkt vid Linköpings folkskollärarseminarium 1864—71, rektor vid Karlstads folkskollärarseminarium 1871—83 och rektor vid Stockholms folkskollärarinneseminarium 1883—91. Han var därjämte folkskoleinspektör i Östergötland 1867—71, i Värmland 1877—83, i Södermanland 1884—86 och i den Strängnäs stift tillhörande delen af Stockholms län 1887—91. 1891—1901 var K. kansliråd och byråchef i Ecklesiastikdepartementet för ärenden ang. folkundervisningen. Han var ed. af de flesta kommittéer, som från senare delen af 1870-talet tillsattes för folkskoleväsendets ordnande, och kom såväl härigenom som genom sin verksamhet som byråchef att inlägga stora förtjänster om svenska folkskolan och dess personal, hvilken under denna tid fick sina lönevillkor och sin allmänna ställning väsentligt förbättrade. En mängd viktiga organisatoriska förändringar åvägabragtes. K. är ordf. i Svenska missionssällskapet och led. af Svenska kyrkans missionsstyrelse. K. har utgifvit *Bidrag till pedagogik och metodik för folkskolelärare* (1867, 6 hftn; i förening med K. L. Anjou och Knut Kastman), *Metodiska anvisningar för den första undervisningen i modersmålet* (1868), var 1871—81 jämte K. L. Anjou utgifvare af "Tidning för folkskolan" och 1882—91 af dess fortsättning "Tidskrift för folkundervisningen" (1888—91 enam), redigerade 1881—83 "Skolan och hemmet", en samling uppsatser rörande uppfostran och undervisning (bland dem af K. själf i 1:a h. en *Öfversikt af den svenska folkskolans utveckling sedan* 1842) samt har utarbetat läroböcker i skandinavisk historia och, i förening med Knut K., läseböcker för småskolan, hvilka utgått i en mängd upplagor, äfvensom, tills. med I. Lyttkens, *Ordlista öfver svenska språket* (1893; ny uppl. 1906). Sedan 1902 utger K. "Svenskt folkbibliotek", hvaraf hittills öfver 30 häften sett dagen och där K. författat bl. a. biografier öfver Martin Luther, Jesper Swedberg, Ignatius Loyola, Hakvin Spegel, Karl v. Linné, Cromwell, Fredrika Bremer m. fl. R. N—n.

Kastmaskin. 1. *Krigsv.* Se Ballist och Katapult. — 2. *Landtbr.* Se Sädesrensningsmaskin. — 3. *Skjutk.* Se Lerdufskjutning.

Kastnér, Jean Georges, fransk musikskriftställare och tonsättare, f. 1810 i Strassburg, d. 1867 i Paris, var bosatt där från 1835 och blef medlem af Institutet, hedersdoktor vid Tübingens universitet m. m. Bland hans många och förtjänstfulla skrifter må nämnas, utom en mängd musikaliska läroböcker och "skolor" för nästan alla instrument ända till saxofonen och pukan, *Traité général de l'instrumentation* (1837) och *Cours d'instrumentation* (1839; suppl. 1844), hvari han före andra systematiskt framställde teorien för klangfärgen, samt *Manuel général de musique militaire* (1848). K:s egendomligaste tonsättningar äro ett slags symfoniska dikter, försedda med historiska inledningar, bl. a. *Les danses des morts* (1852), *Les chants de la vie* (1854), *Les cris de Paris* (1857) och *Les sirènes* (1858). Han komponerade äfven operor (*Le dernier roi de Juda*, 1844, m. fl.), manskörer m. m. A. L. (E. F—t.)

Kastning. 1. *Veter.*, fostrets afgång före dräktighetstidens slut och på ett så tidigt stadium, att det ej kan bibehållas vid lif. Kastning förekommer oftast hos nötkreatur och sto. Man skiljer mellan s. k. *tillfällig* (sporadisk) och *smittsam* (infektiös) kastning. Oftast inträffar kastning hos ko i 3:e och 7:e, hos sto i 4:e—9:e månaden af dräktighetstiden. Sker kastningen på ett tidigare stadium, försiggår den vanligen raskt och utan särskildt framträdande symtom, hvarför den oftast förbises; inträffar den under senare hälften af dräktigheten, ger den sig till känna genom en viss oro och krystningar, djuren stå med böjd rygg och lyft svans, könsdelarna äro ansvällda, och ofta förekommer en rödaktig flytning från skidan, och mjölken antager råmjölksliknande beskaffenhet. Den tillfälliga kastningen kan framkallas af allt, som medför en väsentlig stegring af kroppstemperaturen eller anhopning af kolsyra i blodet (häftiga rörelser eller ansträngningar, af hög feber åtföljda sjukdomar), genom hastig afkylning af lifmodern (vid upptagande af större mängd kallt vatten eller fruset foder), af vissa gifter, som åstadkomma en krampaktig sammandragning af lifmodern (mögligt och unket eller skämdt foder, särskildt föroreningar af fodret med mjöldrygor) och slutligen äfven genom yttre inverkan (tryck eller stötar å buken). Den smittsamma kastningen beror på en af prof. Bang i Köpenhamn och hans assistent Stribolt 1899 påvisad bacill, som förekommer i lifmodern och förorsakar den sjukdom i fosterhinnorna, som framkallar kastningen. Smittämnet förekommer i stor mängd i den kort före och efter kastningen förekommande flytningen från skidan och kan spridas genom stallredskap, skötare, foder och strö, men framför allt genom tjuren vid betäckningen. Vid den sporadiska kastningen består behandlingen hufvudsakligen däri, att efterbörden på lämpligt sätt aflägsnas och att möjligen uppkommen katarr eller inflammation i lifmodern behandlas genom sköljning med antiseptiska lösningar. Vid den smittsamma kastningen bör först sörjas för en grundlig desinfektion af ladugården i dess helhet med därefter följande kalkstrykning: alla djur, som visa tecken till förestående kastning, böra fortast möjligt flyttas till annat hus, och efter kastningen och efterbördens aflägsnande sköljes lifmodern dagligen med ljum antiseptisk lösning (1/2 proc. lysollösning) under minst 14 dagar för att smittämnet må förstöras, som eljest lätt bibehåller

sig till nästa dräktighetsperiod och ånyo framkallar kastning. Djur, som kastat, böra aldrig betäckas, förrän flytningen upphört; man bör undvika att använda samma tjur till friska kor och till sådana, som kastat. — 2. *Landtbr.* I äldre tider kastades den tröskade säden med skofvel utefter loggolfvet, för att de fullmatade sädeskornen därvid skulle afskiljas från de lättare delarna, såsom slösäd, agnar m. m. Detta utföres numera på särskilda maskiner, i hvilka säden fläktas och sållas (se Sädesrensningsmaskin). 1. E. T. N. 2. H. J. Dft.

Kastnät. Se Fiskredskap, sp. 451.

Ka'stor och Polydeu'kes (lat. *Castor* och *Pollux*). Se Dioskurerna.

Ka'stor. 1. *Astron.* Se Tvillingarna. — 2. K. Breithaupt, *miner.* Se Petalit.

Kastōr (af grek. *ka'stor*, bäfver), bäfverhår, som nyttjas till förfärdigande af hattar m. fl. slags filtarbeten. Oäkta kastor är numera mycket i bruk, till följd af bäfverns sällsynthet; bäfverns hår ersättas där med dylikt af uttern, bisamråttan, haren o. a. pälsbärande djur. — Kastorgarn, tjockt, mjukt garn af fin ull, användes till en del tapisseriarbeten. — S. k. kastorhandskar tillverkas af renhud, hjortläder o. s. v., som genom sämskning gjorts mjukt. (G. A. W.)

Kastōria (turk. *Kesrie*), stad i vilajetet Monastir, vid västra stranden af en 27,5 kvkm. stor karstsjö, som har aflopp genom floden Vistrica l. Indže Karasu. Omkr. 8,000 inv. Säte för en grekisk ärkebiskop. Liflig handel, särskildt med pälsverk. — K. är forntidens *Keletron* (Livius' *Celetrum*), som intogs af Sulpicius under kriget mot Macedonien (200 f. Kr.) och som tappert försvarades 1084 af Bryennios mot Alexios Komnenos. (J. F. N.)

Kastorīn (af grek. *ka'stor*, bäfver), ett mjukhårigt, plyschartadt tyg af ylle, halfylle eller t. o. m. af enbart bomull. G. A. W.

Kastōrolja. Se Ricinolja.

Kastpjäs, *artill.*, i motsats till flackbanepjäs (se d. o.) en artilleripjäs, som ger krökta kulbanor i ändamål att skada fienden uppifrån, d. v. s. äfven då han är skyddad, t. ex. bakom en vall. Kastpjäsen har i förhållande till kalibern tämligen kort lopp och använder alltid flera laddningar, svagare på kortare afstånd, hvaraf följer, att tämligen hög elevation behöfves för att nå ett visst afstånd och att nedslagsvinkeln blir stor. Då projektilens utgångshastighet vid kastpjäsen alltid är mindre än vid flackbanepjäsen (kanonen), blir äfven dess anslagshastighet mot målet mindre, men detta upphjälpes därigenom, att kastpjäserna i allmänhet göras af gröfre kaliber och förses med tyngre projektiler än kanonerna. Genom sitt kortare lopp kunna de ock göras gröfre utan att bli tyngre. Kastpjäser äro antingen haubitser eller mörsare (se dessa ord). G. af Wdt.

Kastrāt (se Kastrera), snöping; kastratsångare (se d. o.).

Kastratiōn, det konstmässiga borttagandet af testiklarna hos människor eller djur. Se Kastrera.

Kastrātsångare (se Kastrera) kallades de under närmast föregående århundraden blomstrande, ofantligt uppburne italienske sångare, hos hvilka genom kastrering målbrottets inträdande hindrats, till följd hvaraf deras stämma alltid bibehöll gossröstens klang och höjd, men förenad med mannens utvecklade bröst och lungor. Kastraterna åstadkommo det otroliga i fråga om uthållande styrka och ändlösa passager. Deras popularitet var en krass illustration till tidens onaturliga och sensuella smak under den italienska sångvirtuositetens herravälde. Kastraternas egentliga tid var 1600-talet och större delen af 1700-talet, ehuru exemplar existerat ännu in i andra hälften af 1800-talet. Upptäckten af kastreringens inflytande på mutationen torde från början berott på någon tillfällighet. Senare bedrefs en skändlig spekulation med gossar, som för detta ändamål ofrivilligt underkastades operationen. Kyrkan tolererade — om icke gillade — affären, som bedrefs så oblygt, att man kunde få se skyltar med påskrift: *qui si castra ad um prezzo ragionevole* (''här blir man kastrerad för billigt pris''). Redan 1562 fanns en kastratsångare i påfliga kapellet. — De mest berömde kastratsångarna ha varit Farinelli, Senesino, Ferri, Bernacchi, Caffarelli, Crescentini och Salimbeni. A. L.*

Kastrēra (lat. *castrāre*, eg. göra tom; snöpa, gälla). 1. *Med.*, konstmässigt borttaga testiklarna hos människor. Berättigad är denna operation på yngre eller äldre manliga individer endast vid sjukdomar i testikeln, hvilka redan förstört densamma och dess funktion samt vanligen dessutom äro af den art, att de hota att genom vidare spridning undergräfva hela kroppens hälsa, ja t. o. m. förorsaka döden. Sådana äro i synnerhet kräfta och tuberkelsjukdom; men äfven andra tumörer, hvilka ej sällan förekomma i testiklarna, kunna nödvändiggöra samma operation. Lyckligtvis angripas mera sällan båda testiklarna hos samme individ. Fordom afsågsnades testikeln, äfven då man ville göra radikaloperation för bråck, men detta är på vetenskapens nuvarande ståndpunkt tillåtet endast i ytterligt sällsynta undantagsfall. Operationen är f. ö. hvarken svår att verkställa eller farlig för lifvets bestånd, och ej sällan förekomma fall, där personer i sinnesrubbadt tillstånd, till följd af religiöst svärmeri eller af andra orsaker, på sig själfva, med ett enda snitt, borttaga den ene eller båda testiklarna, utan att dödlig utgång följer. På människor har kastration utöfvats och utöfvas i vissa länder ännu i mindre lofvärda eller rättare i fullkomligt afskyvärda ändamål. Förnämligast uti Italien och i synnerhet i Kyrkostaten kastrerades förr ynglingar för att danas till sopransångare vid de musikalisk-religiösa festerna (se Kastratsångare). I de muhammedanska länderna sker operationen för att bilda pålitliga tjänare i harem (eunucker; se d. o.). Jfr Inre sekretion. — 2. *Veter.*, konstmässigt borttaga testiklarna och äggstockarna hos husdjuren eller upphäfva de nämnda organens verksamhet. Ändamålet med operationen är, att djuren efter densamma må blifva lättare att handtera eller göda, eller att köttet må blifva af högre värde som människoföda. Hos våra husdjur utföres operationen på handjur af alla slag och bland hondjur på suggor samt, ehuru sällan, på kor. Kastration af kor, då de voro i hög mjölkning, förordades för en del år tillbaka ganska mycket, emedan djuren därefter skulle lämna en stor mängd mjölk under flera års tid samt, då mjölkafsöndringen upphörde, lätt kunna gödas. Vid den nu vunna erfarenheten i detta hänseende ha icke de nämnda fördelarna erhållits. Operationen är af mindre fara för

djurens lif, om den företages, innan könsdelarnas verksamhet inträdt. 1. Rsr.* 2. C. A. L.*

Kastri. 1. Stad på Peloponnesos, nomarkien Argolis. Se Hermione 2. — 2. By i grekiska nomarkien Fokis, på det forna Delfis plats.

Kastriōta, Georg, albanesisk nationalhjälte, mest känd under benämningen Skanderbeg (af turk. Iskender beg, "furst Alexander"), f. kort efter 1403, d. 17 jan. 1468 i Alessio (Ljesch), lämnades af sin fader, Johan K., herre i Mat i norra Albanien, som gisslan åt osmanske sultanen Murad II, som lät uppfostra honom i muhammedanska läran. Då denne likväl undanhöll honom hans fäderneärfda besittningar (K:s fader dog 1442), återvände han efter Hunyadys seger öfver turkarna vid Nisch (1443) med 300 albanesiska ryttare till sitt hemland och bragte sina landsmän till resning. På grund af en ferman, som han med dolken på strupen förmått sultanens statssekreterare att utfärda, fick han fästningen Kroja i sin hand, omfattade åter kristendomen och blef inom kort herre öfver hela Albanien samt en kristenhetens förmur mot islam. Flera turkiska härar slogos af honom i grund. Förgäfves sökte Murad själf med 100,000 man betvinga honom (1449—50), och 1461 nödgades Muhammed II i ett fredsslut lämna honom i besittning af Albanien. 1464 bröt likväl K. denna fred, på Pius II:s och venezianernas uppmaning, samt kämpade ånyo lyckligt mot de otrogne. En tid efter hans död måste albaneserna åter gifva sig under osmanernas öfverhöghet, 1479. K:s son Johan K. begaf sig till Neapel, där den siste af huset K. dog 1873. — Litt.: Paganel, "Geschichte Skanderbegs" (1856), Pisko, "Skanderbeg" (1894), Cuniberti, "L'Albania ed il principe Skanderbeg" (1898).

Kastro (nygrek. *Kastron*, it. *Castro*, af lat. *castrum*, borg), af italienarna under medeltiden åt flera städer på öar vid Mindre Asiens kust gifven benämning, hvilken numera i allmänhet fått vika för dessa städers äldre namn, såsom på Chios, Lemnos, Lesbos, Antiparos och Imbros (se dessa ord). (J. F. N.)

Kastrop, stad i preussiska reg.-omr. Arnsberg (Westfalen), v. om Dortmund. 16,422 inv. (1905). Stor stenkolsgrufva och koksfabrik, sprängämnesfabrik samt annan industri. K. blef stad 1902. J. F. N.

Kastrup, dansk by på östra kusten af ön Amager, 5 km. s. ö. om Köpenhamn, med en hamn och flera större fabriker, kalkbränneri, svafvelsyrefabrik och glasbruk. 1,910 inv. (1906); sedan 1907 har det järnvägsförbindelse med Köpenhamn. Något n. om K. ligger ett kustbatteri, uppfördt 1887, och utanför K. på Nordre Röse K:s fyr, byggd 1877. E. Ebg.

Kaströrelse. Se Ballistik och Projektilbana.

Kastsimning, *idrottst.* Se Simidrott.

Kastspel, *idrottst.* Se Kastlekar. — Om diskuskastning, som hänvisats hit, se Kast, sp. 1217.

Kastsöm. Se Sömnad.

Kasttåg, *sjöv.*, ett tåg eller en lina, hvars ena ända är fast ombord (eller i land) och den andra, mopkransad, kastas till en farkost för att kvarhålla densamma vid det föremål, hvarifrån kasttåget gifves. Den ända, som kastas, förses emellanåt med en mindre sandpåse. L. H.*

Kastvind, *sjöv.*, en vind, som icke stadigt bibehåller samma riktning och styrka, utan ryckvis ändrar sig såväl i det ena som det andra hänseendet. Sådana vindar förekomma särskildt invid uddar och höga stränder. L. H.*

Kastå varpå. Se Folklekar, sp. 765.

Kastöfningar, *idrottst.* Se Kast 4.

Kasuali'sm (af lat. *casuālis*, tillfällig), *filos.*, den åsikt, enligt hvilken den blinda slumpen är orsaken till allt, som sker i världen. — Kasuali'st, anhängare af kasualismen.

Kasuälpredikningar. Se Kasualtal.

Kasuältal, Kasuälpredikningar, kyrkliga tal, som anknyta sig till vissa betydelsefulla tillfällen (lat. *casus*) i en enskild kristens eller en kristen församlings lif, såsom tal vid barndop, ungdomens konfirmation, skriftermål, vigsel, jordfästning, invigning af kyrkor och orglar m. m. samt olika installationsakter. P. F.*

Kasuārerna, *Hippalectryo* l. *Casuarius*, *zool.*, bilda ett släkte inom strutsfåglarnas ordning. De ha lindrigt hoptryckt, smal och trubbig näbb, en på pannbenet fäst kam eller hjälm, täckt af en hornartad massa, och till hälften naken, vanligtvis med en eller två hudflikar försedd hals, de korta vingarna försedda med fem trinda, fanlösa skaft, som likna horntaggar, i stället för pennor. Fjädrarna likna ragg, emedan deras fanstrålar sakna bistrålar. Fötterna ha tre, med tjocka, något spetsiga klor väpnade tår, af hvilka den innersta är stark och dubbelt så lång som de öfriga. Egentlig stjärt saknas. Honan är större än hannen. Af de till detta släkte hörande arterna, som lefva på Ceram, Nya Guinea, Nord-Australien och på några af Söderhafsöarna, må nämnas hjälmkasuaren, *H. galeatus*, som är svart, med grönblått ansikte och grönt bakhufvud, samt har halsen framtill violett, på sidorna blå och baktill lackröd. Ungarna äro ljust gulbruna, med mörkbruna längdstrimmor, och ha kammen endast antydd. Om artens utbredning vet man ingenting bestämdt; den förekommer på den ostindiska ön Ceram, uppehåller sig i de tätaste skogarna och för ett så undangömdt lif, att man sällan får se den. Kasuaren går med långsamma steg, men kan springa med förvånande hastighet och hoppa fullt halfannan meter högt. Den lefver af växtämnen, men försmår icke h. o. h. föda ur djurriket. Sina tre till sex gröna ägg lär honan lägga på ett underlag af blad. Fångna kasuarer värpa ofta ägg, som rufvas af hannen, och man har i London lyckats uppföda ungar. Kasuaren är klokare, men elakare än strutsarna, trätgirig och stridslysten samt fruktas mycket af de zoologiska trädgårdarnas vaktare för sina elaka streck och sitt hätska lynne. (Se bild 11 å pl. Australisk fauna till art. Australien). C. R. S.*

Kasuarin, färgämne. Se Casuarina.

Kasuariner, *bot.* Se Casuarina.

Kasui'st. Se Kasuistik. — Kasui'stisk, fullföljande sådana syften, som äro utmärkande för kasuistiken (se d. o.).

Kasuistik (af lat. *casus*, fall, *casus conscientiæ*, samvetsfall). 1. *Teol.*, en sådan behandling af etikens (se d. o.) problem, som ställer som sin uppgift att lämna vägledning till besvarande af tvistiga samvetsfrågor genom ett såvidt möjligt fullständigt sammanställande af regler för alla tänkbara enskilda fall. Behofvet af en sådan behandling af etiska spörsmål, som har sin förebild i juridikens behandling af speciella rättsfall, inställer sig öfverallt, där, på nomistiskt vis, sedelagen fattas efter analogien af en

yttre rättslag, såsom en summa enskilda bud och stadgar, eller en viss yttre lag får sig den absoluta auktoritet tillerkänd, som tillkommer endast den inre sedelagen. Därför framträder i judendomen redan tidigt en af rabbinerna eller de ”skriftlärde” utvecklad, rikt utbildad kasuistik, som sedan i talmud nått sin höjdpunkt. Mot denna det sedliga omdömet förvirrande behandling af de etiska frågorna riktas i Jesu förkunnelse en genomgående polemik. I stället för de många buden träder här det ena, ur det religiösa grundförhållandet omedelbart framspringande kärleksbudet, efter hvars öfversta norm (jfr särsk. Matt. 7: 19 f.) enhvar har att i hvarje enskildt fall självständigt afgöra, hvad plikten här af honom kräfver. I Paulus’ åskådning får denna kristendomens principiella motsättning mot all egentlig kasuistik sin skarpaste formulering. Trots detta började emellertid på grund af det inom kyrkan sig snart åter insmygande nomistiska betraktelsesättet, som i Kristi förkunnelse såg företrädesvis en ”ny lag”, redan mycket tidigt ansatser att framträda också till en kristen kasuistik. Af betydelse härför var vid sidan af judiska förebilder också inflytandet från den helleniska filosofien, där särskildt inom den senare stoicismen ett kasuistiskt behandlingssätt af etiska frågor utbildat sig. I den forne juristen T e r t u l l i a n u s fick den kristna kasuistiken sin förste store representant. Till en vidare utbildning af kasuistiken, som befrämjades af hela åskådningens och kyrkoskickets fortskridande utveckling i rättsligt-nomistisk riktning, gåfvo särskildt den kyrkliga botpraxis och än mer det därur under medeltiden utvecklade biktinstitutet anledning. Gjorde redan handhafvandet af det gammalkyrkliga botinstitutet med dess olika kyrkliga straffgrader för olika förseelser sammanställandet af hithörande beslut af kyrkliga synoder o. s. v. i särskilda s. k. penitensböcker nödvändigt, så behöfde, sedan laterankonsiliet 1215 gjort den s. k. öronbikten med fullständig uppräkning af alla synder till en allmän plikt, biktfäderna en ännu mycket mera i detalj gående kasuistisk vägledning. Så utbildade sig kasuistiken till en särskild vetenskaplig disciplin, hvars handhafvare, de s. k. k a s u i s t e r n a, vid de medeltida universiteten bildade en särskild grupp af lärare. De medeltida kasuisternas skrifter, de s. k. *summæ conscientiæ casuum* (”samlingar af samvetsfall”), utgöras merendels af en efter rent yttre grunder — oftast alfabetiskt — ordnad sammanställning af enskilda ”samvetsfall” utan ens ett försök till en mera principiell behandling från större, enhetliga synpunkter. Bland medeltida författare på detta område må nämnas R a i m u n d u s från P e ñ a f o r t e under 13:e, A s t e s a n u s från A s t i under 14:e och S y l v e s t e r P r i e r i a s, Luthers samtida och motståndare, under 16:e årh. I reformationen förnyades i samband med återupplifvandet af Paulus’ åskådning öfver hufvud jämväl dennes och urkristendomens principiella afvisande af kasuistiken. De många nya etiska frågor, som genomförandet af de reformatoriska principerna inom det individuella liksom det sociala lifvet förde med sig, framkallade emellertid snart försök till en systematisk sammanställning af reformatorernas och andra kyrkliga auktoriteters utslag i dylika fall. Det principiella betraktelsesättet var här visserligen till en början ett annat än kasuistikens. Men den utveckling i nomistisk riktning, som under ortodoxismen på nytt egde rum, förde ock konsekvent med sig ett återupplifvande af kasuistiken i egentlig mening. Så uppblomstrade i båda de protestantiska kyrkorna — dock tidigare och kraftigare i den reformerta med dess starkare moralistiska tendenser — en ny, rikhaltig kasuistisk litteratur. Äfven många af de ur den lutherska pietismen framgångna etiska arbetena, t. ex. Speners berömda ”Pia desideria” (”Fromma önskemål”), bära ännu, åtminstone delvis, kasuistisk prägel. Dock låg här i det starkare betonandet af fromhetens personliga karaktär ett kasuistiken motverkande moment. Principiellt öfvervunnen är dock kasuistiken först i den nyare, närmast från Schleiermacher utgående protestantiska etiken. Af särskild betydelse ha här den principiella utformning och grundläggning varit, som Kant i sin lära om det sedliga lifvets autonomi gifvit åt tankar, som i grunden ligga inneslutna redan i den ursprungliga kristendomen. Den uppgift, som kasuistiken föresätter sig, är såväl teoretiskt ogenomförbar som till sin praktiska tendens ocklisk. Etiken kan och får ej försöka att skrifva lagar för den enskildes sedliga afgöranden, utan har i stället att vägleda honom i hans etiska självbesinning. Hur den enskilde i ett speciellt fall, som aldrig är fullt lika med något föregående eller kommande, har att handla, kan endast han själf afgöra, och en etik, som söker bespara honom denna ansträngning och tager från honom detta personliga ansvar, verkar upplösande på hela det sedliga lifvet. Ingenstädes framträder detta tydligare än inom jesuitismen. I dess etik har det kasuistiska betraktelsesättet dragit sina yttersta konsekvenser på ett sätt, som blott i talmud har ett motstycke. Och de fruktansvärda missbruk, hvartill denna etik i sin tillämpning i biktstolen fört, ha sin grund ej i mera tillfälliga orsaker, utan i själfva den principiella grunduppfattningen af sedlighetens väsen.

2. *Med.* Samling af sjukdomsfall, beskrifna i något medicinskt arbete. 1. E. Bg.

Kasuïstisk. Se K a s u i s t.

Kāsus (lat. *cāsus*, af *ca'dere*, falla), fall, händelse m. m. Se C a s u s. — 1. *Jur.*, olyckshändelse, olycka. I allmänhet ålägges det icke någon att ersätta skada, som har sin grund i olyckshändelse, som timar ”af rätt våda, som man ej kan förese eller vakta, förr än skada händer” (Byggn.-balken 24: 2). Jfr D o l u s och S k a d e g ö r e l s e.

2. *Språkv.*, namn på de olika former af ett nomen eller pronomen, genom hvilka dettas förhållande till de öfriga orden i en sats uttryckes. Mindre egentligt låter man begreppet kasus omfatta *hvarje* sätt att uttrycka ett sådant förhållande, äfven när det sker genom ordställning eller särskilda småord före eller efter hufvudordet (analytiska språk). Kasus är urspr. öfversättning af grek. *ptosis*, hvarunder Aristoteles i sin logik förstod hvarje annan i satsen uppträdande böjnings- eller afledningsform, än den han fattade som grundform, således äfven komparativ, tempora af verbet, adverb o. s. v. Stoikerna inskränkte ”ptosis” till nomen och skilde mellan nominativ som *ptosis orthe* = *casus rectus* (rät kasus), efter den aktive (angripande) fäktarens upprätta ställning, och *pt. plagiai* = *casus obliqui* (sneda kasus). Man föreställde sig dessa ”fall” äfven under bilden af en griffel, som dels står upp-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

rätt, dels lutar, ”faller”, åt olika håll. En ständigt återkommande mening i äldre och nyare tid var den, att nominativen egentligen icke vore någon ptosis l. kasus. De grekiska namnen på de olika ”fallen”, färdiga redan hos den förste alexandrinske grammatikern, Dionysios Thrax, eller t. o. m. redan hos stoikerna, voro: *onomastike*, *genike*, *dotike*, *aitiatike* och *kletike*, hvilka af Varro på latin öfversattes med *casus nominandi*, *c. patricus*, *c. dandi*, *c. accusandi* och *c. vocandi*. Till dessa lade han en ”sjätte, som är egen för latinet” och som senare ick namnet *ablativus*. Hos Quintilianus finnas de nuv. namnen fullkomligt stadgade: *nominativus*, *genitivus*, *dativus*, *accusativus*, *vocativus* och *ablativus*, af hvilka dock det andra och det fjärde tillkommit genom felaktig öfversättning (rätteligen ”generalis” och ”effectivus” l. ”causativus”). Hos senare grammatiker förtjänar i synnerhet anmärkas ett till sin ytterste gräns drifvet ofog att förklara kasus' anändning genom antagande af ellipser eller underförstådda ord (Sanctius, Perizonius). G. Hermann, genom hvilken grammatiken höjdes till en självständig vetenskap, fann i grekiskans fem kasus de nödändiga uttrycken för tänkandets kategorier, medan verkligheten logik och grammatik äro alldeles kilda saker. Andra hade sökt förklara alla kasus om ursprungliga rumsbestämningar, och denna lokalistiska teori bearbetades vidare af Hartung. Först Rumpel (1845) gaf ett fruktbärande uppslag, i det an yrkade, att 1) man borde skilja mellan logik ch grammatik, 2) ej förväxla form och innehåll talet, eftersom grammatiken har att göra med elationer mellan orden, ej mellan tingen, 3) att an ej finge bedöma ett språks företeelser efter öfversättningen till) ett annat, t. ex. modersmålet, varigenom alla språks inre form med orätt antoges ara densamma. Först genom den jämförande språkvetenskapen blef emellertid en fullt vetenskaplig asuslära möjlig. Sedan Bopp ur den indiska grammatiken upptagit begreppet ”stam”, kunde det ej dare vara ovisst, huruvida nominativen är att anse m kasus eller icke. Stammen uttrycker nämligen eställningen i och för sig, och nom. är liksom riga kasus = stam + suffix, genom hvilket senare det blir dugligt att ingå som led i en sats. Utom nom ”ändelser” skiljas kasus äfven genom afljud ch accent (t. ex. nom. *kyôn*, *patḗr*, vok. *kyôn*, *ter*). Af jämförelsen mellan de olika indoeuropeiska språken synes framgå, att det språk, ur vilket de alla leda sitt ursprung, haft minst åtta asus, sannolikt hufvudsakligen med följande ändelser (vi bortse för enkelhetens skull från dualis och m den pronominala deklinationen):

	sing	plur.
minativus	—, *-s*; *-om*	*-es*; *-ā*, *-i*, *ū*
nitivus	*-es*, *-os*, *-s*; *-sio*, *-so*	*-om*
ativus	*-ai*	*-bh-*, *-m-*
usativus	*-m*; *-om*	*-ns*
lativus	*-ôd* (*-ēd*)	*-bh-*, *-m-*
strumentalis	*-bhi*, *-mi*, *-m*	*-ōis*; *-bh-*, *-m-*
cativus (l. localis)	—, *-i*	*-s(u)*
cativus	utan änd.	= nom.

Den ursprungliga betydelsen af dessa åtta kasus numera genom deras bruk i de äldre språken det hela ställd utom tvifvel. Däremot har vetenapen hittills knappast lyckats med någon större ad af säkerhet bestämma den ursprungliga naturen och betydelsen af de suffix eller ändelser, genom hvilkas fogande till stammen eller grundformen de olika kasusformerna uppstått. Öfver hufvud har man i dessa suffix velat finna dels pronomina, dels prepositioner. Till sin uppkomst faller kasusbildningen måhända närmare slutet af den förhistoriska språkbildande perioden, enär den förutsätter redan färdiga ordstammar. Den synes i själfva verket vara en omedelbar fortsättning af stambildningen. Förmodligen ha både *-m*, hvilket som ackusativmärke blott betecknar förhållande i allmänhet, utan närmare bestämning, såsom neutralmärke något dödt och passivt, och *-s* som subjektmärke urspr. varit använda att bilda stammar och först småningom blifvit till den grad rörliga, att de kunnat fogas till hvilka stammar som helst för att angifva deras ställning inom satsen. I vokativen har man kanske ett minne från den kasuslösa tiden. Bland de historiskt gifna språkformer, som tillhöra den indoeuropeiska stammen, har endast sanskrit ännu åtta kasus. Fornslaviskan har sju, grekiskan fem, latinet sex, de äldre germanska språken mest fyra. Kasus ha nämligen gått förlorade eller sammanfallit dels därigenom, att deras ändelser under den afnötning, för hvilken alla ändelser äro utsatta, sammanfallit, dels så, att genom bruket af prepositioner till förtydligande af kasusförhållandet uppmärksamheten dragits från ändelserna, hvarefter dessa förlorat sin stadga samt hemfallit åt förvirring och glömska. Den konfusion, som redan i grek. och lat. träffat lokalkasus (abl., instr., lok.), förklarar de stridiga uppfattningarna af kasus' grundbetydelse, som från inskränkt grekisk-latinsk synpunkt framställdes, och först genom Delbrücks undersökningar (”Ablativus localis instrumentalis im altindischen, lateinischen, griechischen und deutschen”, 1867) vanns i detta ämne nödig klarhet. De rent grammatiska kasus (nom., ack., gen.) kvarstå i allmänhet rena och oförändrade både till form och betydelse, så länge öfver hufvud kasus ega bestånd. Dock råder inom vår språkätt en från äldsta historiska tider skönjbar, alltmera mäktig sträfvan att utbyta den syntetiska byggnaden mot en analytisk, det vill i detta fall säga: utbyta kasus mot prepositioner. Upplösningen af kasussystemet har för öfrigt inom ordförrådet gått olika fort alltefter stammarnas slutljud, så att exempelvis i vårt fornspråk genitivens *-s* gått förloradt i alla *n*-stammar (svaga subst.) och öfvergått till *-r* hos starka fem., så att det endast hos starka mask. och neutr. finnes oförändradt: genit. *hana*, *tungu*, *handar*, *sals*, *lands*. Först genom en nyare utveckling af psykologisk natur har svenskan nu åter fått *-s* i alla substantiv. Pronomen afviker i alla språk mer eller mindre från nomen i sin kasusböjning och är mera regellöst; adjektivet afviker ofta från substantivet och har i somliga språk (t. ex. germanska och slaviska) tvåfaldig kasusböjning, den ena vanligen formellt anslutande sig till pronomen.

Det indoeuropeiska kasussystemets historia är i sina allmännaste drag följande. Nominativen är möjligen bildad med demonstrativt pron. *sa* (sanskr. och isl. *sa*, grek. *ho*) och är det verksamma, lefvande subjektets kasus. Detta ursprungliga *-s* i lat. *servu-s*, got. *dag-s* finnes under formen *-r* ännu i nyisl. (*arm-ur*, *skó-r* o. s. v.), men finnes icke i något språk vid *alla* stammar. Det saknas bl. a. i sing. hos de fem. *a*-stammarna (lat. *aqua*

o. s. v.). Äfven i de ord, i hvilka *-s* gått förloradt, kan det dock före eller genom sitt bortfallande ha åstadkommit förändringar i stammen, genom hvilka nom. blir olik den stam, som visar sig i öfriga kasus, t. ex. grek. nom. *ferōn*, gen. *ferōnt-os*; lat. nom. *ager*, gen. *agr-i*. Neutra sakna, såsom mindre egnade att uppträda som subjekt, egentlig nominativ och bruka i dess ställe ackusativ. Genom en naturlig attraktion mellan subjekt och predikativ kommer i flertalet språk äfven det senare att stå i nominativ. — Vokativen, tilltalsformen, är blott i oegentlig mening kasus. Den är i äldre tider oftast lika med den nakna stammen (med tillbakadragen accent), i plur. = nom., står utanför satsen och är i grammatiskt afseende närmast att jämföra med interjektionerna. I yngre språk sammanfaller vokativen vanligen med nominativen, sedan denna förlorat sin ändelse, eller ersättes af nominativen som i vårt fornspråk. — Jämväl ackusativens ursprungliga märke *-m* är möjligen resten af ett pronomen, för öfrigt utan tvifvel identiskt med det *-m* (grek. *-n*), som i lat. och grek. kännetecknar neutrala o-stammar: lat. exempelvis *servu-m*, *voc-em*, liksom *bellu-m*. De grekiska konsonantstammarna ha utur nasalen utvecklat en egen ändelse *-a*. Alla germanska språk ha redan i sitt äldsta skede förlorat *-m* och dessutom (med undantag af urnord.) vokalen före *-m*. De germanska språk, som jämväl i nom. gjort sig af med både kasusmärke och stamvokaler, få sålunda nom. = ack., såvida icke, som hos svaga subst., en ny skillnad uppstått genom olika behandling af själfva stammen. Den plurala ändelsen *-ns* har undergått växlande öden, som ofta ledt till fonetisk likhet med nom. Neutrerna gå i ack., liksom i nom., sin egen väg. Ackusativens grundbetydelse synes vara den af omedelbar, ej närmare bestämd, komplettering till verbet (eller ett nomen med verbal betydelse). Ur denna grundbetydelse framgår dess bruk dels som ”nödvändig” ackusativ eller yttre objekt vid det transitiva verbet, dels som ”frivillig” ack. till angifvande af innehållet (inre objekt) i de speciella fall, som bruka uppräknas i vanliga skolgrammatikor: 1) *vivere vitam*, lefva ett lif, *os humerosque deo similis*, till ansikte och skuldror lik en gud, 2) (*acc. loci*) *Romam proficisci*, resa till Rom, *domum reverti*, återvända hem, 3) (*acc. mensuræ* l. *temporis*) *transversum unguem discedere*, vika en fingersbredd, *XL annos præfuit Athenis*, styrde Aten i 40 år, och ungefär på samma sätt i öfriga äldre språk. Skall förhållandet mellan verbet och förestället i fråga närmare bestämmas, brukas preposition med ack. eller annan kasus, eller ges åt uttrycket en annan vändning. — Den allmännaste ändelsen för genitiv sing. är *-os -es -s*, ändelser, som sinsemellan synbarligen stå i afljudsförhållande: grek. *pod-os*, lat. *ped-is*, lat. *nocti-s* (*-os* är grek., it., kelt.; *-es* it., germ., balt., slav.; *-s* tillhör urspr. mest *i-* och *u*-stammar). Därjämte finns i ariska, armen., grek. *-sio* (grek. *lykoio*, *lykou*), i germ. *-so*, som egentligen torde tillhöra den pronominala deklinationen. I grek. är *-s* vid mask. och neutr. *o*-stammar (2:a deklinationen) försvunnet efter speciellt grekiska ljudlagar. På latinsk botten har genit. af *o-* och *a*-stammar (*servi*, *mensae*) förmodligen lånat sin form från lokativen, hvarigenom förklaras regeln, att ”städers och mindre öars namn efter 1:a och 2:a deklinationen på frågan ’hvarest’ stå i genitiven”. De slaviska och baltiska språken använda som genitiv vid *o*-stammar den ursprungliga ablativen (ry. *sna* sömnens = lat. *somnō* ur *somnod*). Pluralens *-om* kvarstår i sanskr., grek. och lat. Lat. *serv-ōrum*, *mens-ārum* äro nybildningar lånade från pronomen. Den plurala genitivens *-s* i de nynordiska språken (utom isl.) är genom analogi inkommet ur sing. Genitiven uttrycker urspr. ett förhållande, obestämdt hvilket, till ett annat substantiv, alltså t. ex. *timor regis*, fruktan på något sätt i relation till konungen (om konungen är rädd, eller om någon är rädd för honom, får sammanhanget utvisa). Genitiven är alltså väsentligen adnominal och partitiv i vidsträckt betydelse, för så vidt som därmed uttryckes icke saken själf, utan något vid eller af saken. Som bestämning till ett nomen kan genit. sålunda utmärka 1) egare (*g. possessivus*): *horti Cæsaris* = Cæsars trädgårdar, 2) en närmare bestämning (*g. definitivus* l. *epexegeticus*): *verbum sapientiæ*, ordet ”sapientia”, *Stockholms stad*, 3) slag eller ämne, det, hvaraf något är en del (*g. partitivus*): *multi discipulorum* = ty. *viele der schüler*, 4) beskaffenhet (*g. qualitatis*): *puer teneræ ætatis* = ty. *zarten alters*, en gosse af späd ålder, 5) pris (*g. pretii*): *tanti æstimare* = isl. *virda svá mikils*, äfvenså 6) objektet vid ett substantiv med verbalt innehåll (*g. objectivus*): *timor patris*, rädsla för fadern. Vid verb står genit. som objekt liksom ack., med den skillnad dock, att genit. är partitiv och uttrycker, att handlingen ej råkar hela objektet, utan blott en del däraf. Många verb kräfva till följd af sin betydelse alltid partitivt objekt, d. v. s. genit., t. ex. äta, dricka, njuta (af något), höra, se (delvis), glömma, minnas, önska, älska, hata, anklaga, sakfälla, straffa, hämnas (för något), lukta (af något), syfta (till något), fylla (med något), och så äfven besläktade adjektiv. Som genitivus partitivus kunna äfven temporala och lokala genitiver i grekiskan och tyskan förklaras. Mellan den adnominala och adverbiala genit. står den predikativa i grek., lat. (och ty.), t. ex. *regis est*, det tillhör en konung, är hans plikt, *Albani dicionis alienæ facti sunt*, albanerna råkade i främmande våld. I synnerhet har genit. i grek. ett vidsträckt bruk. Utanför sin ursprungliga uppgift står den där som vikarie för ablativen vid verb med betydelsen komma från eller ur, hålla från, blifva utan, beröfva, lösa, rädda, skydda, härstamma från, dricka och gjuta ur o. s. v. för att uttrycka det, hvarifrån något skiljes (*g. separativus*), samt vid komparativ (*g. comparationis*). Äfven i germanska språk tjänstgör genit. i vissa fall för ursprunglig abl. I fornpersiskan vikarierar genit. för dat. I engelskan och de skandinaviska språken (utom isl.). i hvilka genit. är den enda kasus, som återstår utom grundformen, är genitivens bruk inskränkt till rent possessiv betydelse; och folkspråken i England och Skandinavien liksom i Tyskland ersätta gärna äfven den possessiva genitiven genom sammansättningar eller omskrifningar (såsom regelbundet sker i romanska språk och i nybulgariska), t. ex. *mjölken åt kon*, kons mjölk, *skjortan hans Bengt*, Bengts skjorta, *i grannen sitt hus*, i grannens hus; ty. *dem könig sein sohn*, åt konungens son, o. d. Slaviska språk ersätta genit. ofta med adjektiv, t. ex. ry. *Ivanov dom*, Ivans hus, *Olgino bytio*, Olgas vistelse.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

— Dativus sing. är blott i sanskr., avest. och grek. afgjordt skild från andra kasus. I andra språk blandar sig dat. med lok., instr. och abl. Lat. *serv-o*, *mens-æ* gå tillbaka på *servoi*, *mensai*; isl. *ulfi*, ty. *wolfe* kunna förklaras som urspr. dat. på *-oi*. I plur. sammanfaller dat. redan i äldre språk med instr. eller ablativen (lat. *patribus*, *servis*). I lat. ha blott i äldsta tid fem. *a*-stammar *-b*-suffix (kvar i *deabus*, *filiabus* o. d.). Slav., balt. och germ. språk ha *-m-*: isl. *fiskum* = ty. *den fischen* (hvilka former lika väl kunna förklaras som ursprunglig instr. eller abl.). Grek. har i st. f. den ursprungliga dat. plur. upptagit lokativen. Nyhögtysk dat. sammanfaller i sing. ofta med nom. eller ack. eller med båda och synes ej i "svag" deklination. I norska och norrländska folkmål är denna kasusform ännu vid fullt lif. Om dativen ursprungligen är en rent grammatisk kasus med grundbetydelsen af "den eller det satsen gäller, har afseende på", eller en lokalkasus till svar på frågan "hvartill", måste lämnas oafgjordt. Den rena dat. brukas dels som en nödvändig komplettering i förbindelse med verb, som betyda gifva, visa, lofva o. d. (som det "aflägsnare" eller "indirekta" objektet, sv. "åt", "för", med det egentliga objektet i ack.) eller hjälpa, gagna, gynna, skada, vredgas, råda, lyda, behaga o. d., samt med adjektiv af besläktadt innehåll, dels mera oberoende af verbet eller satsen för att uttrycka 1) den eller det, för hvars räkning, till hvars fördel eller skada något är eller sker (*d. commodi* och *incommodi*): *non scholæ sed vitæ discimus*, vi lära icke för skolan, utan för lifvet, 2) ett lifligare deltagande (*d. ethicus*): *alter tibi descendit de Palatio*, den ene, ser du, kommer ned från P., *det var mig en ljus fågel*, eller slutligen 3) ändamålet (*d. finalis*): *habere rempublicam quæstui*, ha politik till yrke. Som vikarie för lok. utmärker dat. i grek. därjämte rum och tid (*d. locativus* och *d. temporis*), som vikarie för instrumentalen medel (*d. instrumenti*), sätt (*d. modi*) och orsak (*d. causæ*) samt vid komparativer skillnaden (*d. differentiæ*). I germanska språk uppbär dat. därjämte äfven ablativens (och instrumentalens) funktion, t. ex. isl. *Þorinn Sigmundi*, född af S., *verjask fjándum*, värja sig för (undan) fienderna, o. s. v. — Ablativen är fullständigt utvecklad endast i ariska och lat. och förekommer endast af *o*-stammar. I det äldsta latinet ännes ändelsen *-d*: *Gnaivod*, *praidad*, *senatud*, *conventionid* o. s. v.; men i klassiskt latin har *d* bortfallit. Lat. adverb på *ē*, grek. på *-ō(s)* (*rectē*, *alōs*) torde vara ursprungliga ablativer; balt. och slav. språk använda den ursprungliga abl. som gen.; lat. dat. *vulfa* torde vara ursprunglig abl. Abl. plur. sammanfaller formellt städse med dat. I germanska språk uppbäras ablativens åligganden till någon del af genit. och instrumentalen, i öfriga af dat. Grundbetydelsen är "skilsmässa"; i abl. står det, hvarifrån något skiljes. Abl. står därför 1) (*l. loci*) på frågan "hvarifrån" (i lat. kunna dock endast städers och mindre öars namn umbära præpositionen), 2) (*a. inopiæ*) vid verb med betydelsen sakna, t. ex. *omnibus rebus spoliare*, plundra på allt, 3) (*a. separativus*) vid verb med betydelsen befria, befria från något, t. ex. *prohibere exercitu*, hindra från öfvergång, 4) (*a. comparationis*) vid komparativus, t. ex. *vilius auro*, sämre än guld. I st. f. ursprunglig lokativ svarar abl. i latinet jämväl på frågan "hvarest", för så vidt ej lok. finnes (samt brukas i öfverförd betydelse vid *nitor*, *fido* o. d. "lita på"), och på frågan "när". Till lokativens ursprungliga funktionsområde hänför sig äfven *ablativus absolutus*. Slutligen står i lat. ablativen i instrumental betydelse för att uttrycka verktyg eller medel (*a. instrumenti*), t. ex. *cædere virgis*, piska med spön, eller sätt (*a. modi*), t. ex. *more regio vivere*, leva på kungsvis, eller pris (*a. pretii*), t. ex. *mercede docebat*, undervisade mot betalning, eller väg (*a. viæ*), t. ex. *Tiberi venit*, kommer på Tiber, eller mått (*a. mensuræ* l. *differentiæ*), t. ex. *multo major*, mycket större, samt vid verb med betydelsen fylla, rikta, o. s. v. med något. I fråga om andra fall, när abl. uttrycker grund (*a. causæ*), t. ex. *veni ipsius rogatu*, jag kom på hans egen begäran, eller en begränsning (*a. limitationis* l. *respiciendi*), t. ex. *corpore senex*, gammal till kroppen, eller egenskap (*a. qualitatis*), t. ex. *vir præstantissimo ingenio*, en man med utmärkta själsgåfvor, kan det synas ovisst, om abl. uppträder å egna vägnar eller vikarierar för annan kasus. — Instrumentalen (äfven kallad *comitativus*) utgör kanske eg. en sammanfattning af tre (eller flera) kasus. Reflexer af *a* har man i sanskrit, avest. och grek. (lat., balt., slav.) samt i fnhty. och fnsachs. *-u*; af *-bhi* i gamla grek. ordformer på *-phi*, *-phin* (äfven i armen. och kelt.), samt af *-mi* i slaviska instr. på *-mĭ*. Germ. *-u* tjänstgör i vårt fornspråk som ändelse i adjektiv med stark böjning för dat. sing. neutr., som alltså formellt är instr. Den ursprungliga, enhetliga betydelsen, så vidt man kan tala om en sådan, skulle vara "samvaro". I sanskr. är instr. sålunda kasus för personer eller saker, som i en jämförelsevis underordnad ställning tänkas förbundna med en annan, för omständigheter, som äro förenade med en handling, rums- och tidsbestämningar, som gå, så att säga, parallellt med handlingen, samt står vid verb och adjektiv, som uttrycka förening, vänskap, likhet o. d. Från dylika betydelser är öfvergången till rent instrumental eller t. o. m. kausal betydelse lätt att tänka. Instr. ersättes i lat. genom abl., i grek. genom dat. — Ren lokativ finnes endast i sanskrit, avest. och slaviska språk (i nyare slaviska språk ofta under namnet *præpositionalis*). I grek. uppfattas och brukas ursprunglig lokativ som dat. i plur. samt i 3:e dekl. sing. Formella lok. sing. efter 1:a och 2:a deklinationen (*a-* och *o*-stammar) äro adverb på *-ai* och *-oi*, t. ex. *chamai*, på jorden, *oikoi*, hemma, *messoi*, i midten. Lat. lok. finnes ännu som sådan i 1:a och 2:a dekl. af städers och mindre öars namn, t. ex. *Romæ*, i Rom, *Corinthi*, i Korint, samt af några enstaka ord: *domi*, hemma, *belli*, i krig, o. d., men har formellt sammanflutit med genit. I 3:e och 4:e deklinationen har dat. sing. möjligen lånat sin ändelse från lok. Gammal lok. visar sig ännu i *Lacedæmoni*, *Tiburi* m. fl. Lokativen anger "området" för en handling och är kasus för rums- och tidsbestämningar på frågorna "hvar" (i, på, vid o. s. v.) eller "när". Den finnes äfven i sådana uttryck som "ställa på bordet", "ögonen vända sig åt solljuset". Mot latinets ablativus absolutus svarar i sanskr. en *locativus absolutus* (i grek. gen. abs.). Lokativen företrädes, så vidt den ej själf finnes, i lat. af abl., i germanska språk af dat., i grek. därjämte af gamla former

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

(Homeros) på *-phi* och *-thi*. I slaviska språk står lok. aldrig ensam, utan dess betydelse angifves närmare genom preposition. — De ''rörliga'' kasus förhålla sig följaktligen med hänsyn till betydelse ungefär sålunda:

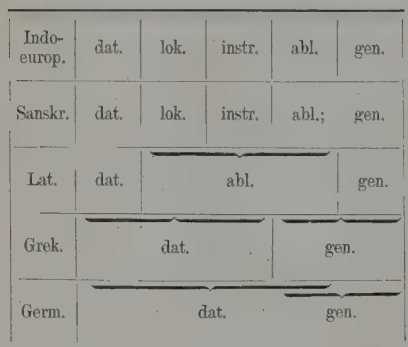

Äfven oafsedt kasusblandningen, äro funktionssfärerna för samma kasus i olika språk vanligen ej alldeles kongruenta, utan något olika till följd af olika uppfattning (olikheter i den inre språkformen). Lokalkasus förena sig ofta med prepositioner, hvilket däremot de rent grammatiska kasus, dat. inbegripen, i regel icke göra. De ny-indiska, ur sanskrit uppvuxna språken ha i allmänhet förlorat den gamla kasusböjningen, men skaffat sig en ny genom efterhängda partiklar. Nypersiskan har blott två former. Nybulgariskan afskiljer endast vok. genom särskild ändelse. Alla öfriga slaviska språk, liksom litauiskan, ha ännu sju kasus (de gamla utom abl.); dock finnes i ryskan af en särskild vokativform blott fragment. De romanska språken sakna all kasusböjning. Tyska, holländska och isländska ha ännu fyra former; svenska och engelska utmärka med särskild ändelse i nomina blott gen. En mängd (eller kanske alla) adverb äro stelnade kasusformer af adjektiv och pronomina; stelnade kasusformer användas äfven som prepositioner (t. ex. lat. *gratiā*, ty. *wegen*, fr. *chez*).

Bland de s e m i t i s k a s p r å k e n eger endast arabiskan kasusböjning. Nom. (subjektet) utmärkes genom ändelsen *-u*, ack. (objektet) genom *-a*, gen., som också är allmän prepositionskasus, genom *-i*. Hebreiskan eger i de s. k. paragogiska vokalerna minnen af en äldre kasusböjning, likaledes med tre former. En motsvarighet till kasus finner man i hebreiskans tre *status: st. absolutus*, *st. constructus*, med följande ord i genitivfunktion, och *st. suffixus*, med efterhängdt pron., med olika ändelser.

De f i n s k - u g r i s k a språken ha en stor rikedom på kasus, de flesta 10 till 15. Som exempel ges här sing. af det finska ordet *silmä*, öga:

nominativus	*silmä*	öga
partitivus	*silmä-ä*	något af öga(t)
genitivus	*silmä-n*	öga(t)s, ögat
essivus	*silmä-nä*	såsom öga
instruktivus (vanl. blott i pl.)	*silma-n*	medelst öga(t)
translativus	*silmä-ksi*	(förvandlad) till öga
inessivus	*silmä-ssä*	i ögat, (fäst) vid öga(t)
elativus	*silmä-stä*	utur (till följd af, om) öga(t)
illativus	*silmä-än*	ini ögat, (fäst) vid öga(t)
adessivus	*silmä-llä*	på (vid) öga(t)
ablativus	*silmä-ltä*	från (det yttre af) öga(t)
allativus	*silmä-lle*	till (ytan l. sidan af) öga(t)
abessivus	*silmä-ttä*	utan öga
comitativus	*silmä-ne*	jämte öga.

Nom. plur. bildas genom tillägg af *-t*: *silmä-t*, öfriga kasus genom inskjutning af ett *i* mellan stam och ändelse: *silmistä* ut ur ögonen, o. s. v.

Öfver hufvud äro de central- och nord-asiatiska samt de australiska språken rika på kasus. Många kasusegande språk sakna suffix för subjektet och uppfatta sålunda verkligen nom. *icke* som kasus. Stora språkgrupper, t. ex. de polynesiska och malajiska språken och sydöstra Asiens enstafviga språk, sakna all kasusböjning och ersätta denna genom ordställning samt pre- och postpositioner. — Jfr Hübschmann, ''Zur casuslehre'' (1875). — En alldeles afvikande kasuslära för svenskan framställes af A. Noreen i ''Vårt språk'', V (1904 ff.). 1. C. G. Bj. 2. Ll.

Kasvin (K a z v i n), stad i persiska prov. Kasvin, n. v. om Teheran, vid vägen mellan denna stad och Rescht. 1,279 m. ö. h. Omkr. 35,000 inv. Staden har brokad-, sammets- och bomullstygstillverkning, järnvarufabrikation och betydlig kamel- och hästafvel. Stor moské, byggd af Harun-er-Raschid. J. F. N.

Kat (K h a t), *bot.* Se C a t h a e d u l i s.

Katafa'lk (it. *catafa'lco*, af mlat. *catāre*, skåda, och fnhty. *balko*, bjälke), eg. skådeställning; en upphöjning, på hvilken likkistan ställes, då begrafningsceremonien försiggår i en kyrka eller i ett grafkapell. Katafalken utgöres merendels antingen af en enkel svart pall eller af en i svart och hvitt rikt draperad träställning (jfr fig. 2 i art. K a r l X G u s t a f, sp. 959). Mera konstnärligt byggda och smyckade katafalker ha förekommit i synnerhet under barockstilens tid. Jfr C a s t r u m d o l o r i s.

Kataforēs (af grek. *katá*, ned, och *feréin*, föra), *fys.*, öfverföring medelst elektrisk ström af partiklar, som äro uppslammade i en vätska. Reuss i Moskva upptäckte redan 1809, att partiklar i en vätska, hvarigenom en elektrisk ström går fram, förflyttas under strömmens inflytande. Förflyttningen, som är beroende på en elektrisk laddning hos partiklarna, kan ske antingen i strömmens riktning, om nämligen laddningen är positiv, eller i motsatt riktning vid negativ laddning (det senare fallet är vanligast). Vätskan, som har motsatt laddning mot partiklarna, vandrar i motsatt riktning mot dessa (s. k. e l e k t r i s k e n d o s m o s, se d. o.). Äro de uppslammade partiklarna mycket små, så att de ej ens synas i mikroskop, kallas den uppslammade kroppen kolloïd (se K o l l o ï d e r). Katafores eger rum äfven i detta fall, och partiklarnas rörelsehastighet uppgår till några (2—4) tusendels mm. i sekunden, om potentialfallet är 1 volt per cm. Kataforesen spelar en mycket

stor roll vid undersökning af de kolloïdala ämnena, som nu äro föremål för stort intresse.

Inom *medicinen* menar man med katafores (eller ·eofores, se d. o.) införandet af läkemedel t. ex. morfin, jod) i den sjuka kroppen medelst den elektriska strömmens hjälp. Fördelen af behandlingssättet är, att det möjliggör en stark lokalisering af det införda läkemedlet till det sjuka partiet. Metodens nackdel beror hufvudsakligen på kroppsytans dåliga elektriska ledningsförmåga, hvarigenom dels den införda mängden blir obetydlig, dels också starka skador uppkomma på det behandlade stället. Metoden, som möjligen kan bli af stor betydelse, anses ännu befinna sig på förs. A—s.

Katafra'kter (grek. *kata'fraktos*, pansarklädd) kallades i de forngrekiska härarna det tunga rytteriet, hvars beväpning utgjordes af hjälm, pansarskjorta, en liten rund sköld, svärd och ett långt spjut. Benämningen gafs sedermera äfven åt parternas, persernas och sarmaternas tunga ryttori, vid hvilket såväl ryttare som häst bar ett fjällpansar (se fig.). C. O. N.*

Sarmatisk katafrakt (bild från Trajanus-kolonnen i Rom).

Katafrÿger, *kyrkohist.* Se Montanister.

Katagum, hufvudstad i prov. K. i nordöstra Sokoto (Sudan), Afrika. 8,000 inv. J. F. N.

Katakau'stika. Se Kaustika.

Kataklasstruktur. Se Kataklastiska bergarter.

Katakla'stisk, *geol.* Se Kataklastiska bergarter.

Kataklastiska bergarter, *geol.*, kristalliniska bergarter, som varit så starkt utsatta för mekanisk inverkan af de bergskedjebildande tryckkrafterna, att de ursprungliga mineralkornen delvis eller helt o. h. krossats till nästan mikroskopisk litenhet. Den sålunda omvandlad bergart säges ha *kataklastruktur* l. *murbruksstruktur* och eger stundom ett pelsitiskt utseende. Inom nordliga Sveriges fjälltrakter äro kataklastiska bergarter ganska allmänt förekommande. Jfr Gnuggsten. Litt.: P. J. Holmquist, "En geologisk profil öfver den skandinaviska fjällkedjan vid Torneträsk" (i "Geol. förens:s förhandl.", 1903, h. 1). E. E.

Katakly'smteorien. Se Descendensteori, s. 192.

Kata'kolon, en 1875 anlagd hamnplats på udden vid i grekiska nomarkien Elis, genom järnväg förbunden med det 12 km. aflägsna Pyrgos och därigenom äfven med Argos och Aten. Omkr. 600 inv. Nästa Patras och Kalamata den förnämsta exportorten för currinter. (J. F. N.)

Katako'mber (lat. *catacu'mbæ*; af oviss härledning), underjordiska, vanligen i bergformationer utgrafna gångar med grafkamrar. Sådana finnas i Egypten, i de länder, dit semiter framträngt, såsom i Syrien, på Malta, Sardinien och Sicilien, vid Carthago, i Fenicien, Cyrenaica och på Chersonesos, vidare i Etrurien m. fl. ställen. De mest kända äro de, som anlades af de kristne under de första århundradena, såsom vid Neapel m. fl. ställen uti Italien, framför allt de, som sträcka sig under den romerska Campagnan, särskildt utanför Porta S. Sebastiano. Äfven österländska religioner ha efterlämnat dylika minnesmärken. Sedan har namnet öfverflyttats på nyare anläggningar, såsom på stenbrotten vid Paris, dit massor af människoben flyttats från de vanliga kyrkogårdarna. — De romerska katakomberna (som af de kristne själfva kallades på grek. *koimetēria*, på lat. *cœmetēria*, d. v. s. sofställen)

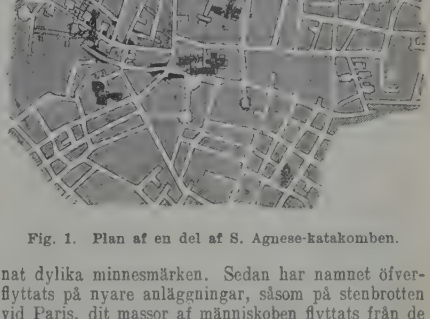

Fig. 1. Plan af en del af S. Agnese-katakomben.

Fig. 2. Ceciliakryptan i S. Callistus-katakomben, med loculi och ljusöppning.

bestå hufvudsakligen af långa, smala, i tämligen räta vinklar hvarandra korsande gångar (*ambulacra*; jfr fig. 1 o. 3), hvilka äro uthuggna i lös vulkanisk tuff ("tufa litoide") och ha en genomskärning af 3—4 kvm. På båda sidor äro i väggen inhuggna fyrkantiga lådliknande öppningar (*lo'culi*; se fig. 2 o. 3), vanligen för 1, men stundom för ända till 4 lik. Öppningarna äro tillslutna med marmorplattor eller på kant ställda tegel. Gångarna afbrytas på sina ställen af rymligare kamrar (*cubi'cula*, *cryptæ*; fig. 2 o. 3), hvilka tjänade till kapell

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

för åminnelsegudstjänster öfver de döde eller, vid förföljelser, äfven till platser för förrättande af kyrkans heliga handlingar. Kamrarna, af hvilka ofta två eller flera ligga midt emot hvarandra, äro merendels belysta genom en gemensam, från jordytan nedsänkt, trattformig ljusöppning (*luminäre*, *lucernäre*; se fig. 2). I de flesta af dessa kamrar och stundom äfven i gångarna finnas öppningar (*arcoso'lia*), bättre arbetade än de vanliga och ej såsom dessa

Fig. 3. Påfvekrypta (med Damasus I:s inskrifter) i katakomberna.

horisontalt infällda i klippväggen, utan antingen vertikalt urholkade eller uppmurade. Öfver dessa sarkofager är i klippan huggen en nisch, som, också den, tjänat till graf och varit tillsluten med en stenplatta. Någon gång äro gamla pozzolana-täkter (*arenäriæ*) genom murverk förvandlade till katakomber. Många katakomber bestå af flera våningar i olika plan — det finnes sådana, som ha ända till fem —, hvilka sättas i förbindelse med hvarandra genom trappor. Gångarnas sammanlagda längd uppgår till omkr. 880 km., eller nästan lika mycket som hela italienska halfön. 6 mill. människor ha där fått sin sista hvilostad.

Man har undrat, hur det varit möjligt för de kristne i Rom, hvilka så ofta förföljdes, att ostördt anlägga dessa oerhörda underjordiska kyrkogårdar. Detta förklaras däraf, att den romerska lagen ansåg begrafningsplats, som lagligt förvärfvats af enskilda eller korporationer, såsom i alla afseenden fridlyst. Enskilda förmögna kristna kunde skänka församlingen en *a'rea*, ett jordstycke, eller tillåta, att den där begrafde sina döda. Till följd af de kristnes tro, att Guds ande en gång skulle gifva lif åt de aflidne, brände de ej efter vanlig romersk sed de bortgångnes lik. Det blef därför nödigt att ha större grafplatser än dem, som behöfdes för askurnor; däraf nödvändigheten att upptaga långa gångar och, vid församlingens tillväxt, spara på utrymmet. Vidare organiserade församlingarna sig såsom de, hvad Rom beträffar, af lagen redan från början af kejsartiden tillåtna begrafningsgillena (*collēgia funeraticia*) och inköpte jord för att under densamma anlägga katakomber. Först i 3:e årh., under kejsar Valerianus (254—260), började statens förföljelser mot kyrkan att sträcka sig äfven till begrafningsplatser, hvilka då fingo tjäna till samlingslokaler, ja till gömställen. Många spår finnas af denna tid, såsom brant afskurna trappor, gångar fyllda med jord för att skydda grafvarna från förstöring, m. m. Efter kristendomens seger uppfördes kyrkor öfver de förnämsta cemeterierna, och de kristne sökte alltmera skaffa sig hvilostäder i närheten af de mest vördade martyrernas grafvar, liksom dessa voro besökta vallfartsorter. Men i 5:e årh. började man flytta martyrernas ben till kyrkorna; i ännu högre grad blef detta fallet, sedan langobarderna härjat Campagnan och till stor del förstört katakomberna. Dessa blefvo glömda och öfvergifna. I 15:e årh. kände man endast *S. Sebastiano* l. *Cœmeterium ad catacumbas*, hvaraf alla de underjordiska kyrkogårdarna fingo sitt namn. 1578 upptäcktes vid Via Salaria nuova ett hypogaion, *Cœmeterium Jordanorum*, med målningar, inskrifter och sarkofager. Sedan dess har kunskapen om katakomberna alltmer vidgats och i våra dagar funnit en målsman af första rangen i G. B. de Rossi. De mest sevärda katakomberna äro S. Callistus' (se fig. 2), Nereus' och Achilles', Marius' och Marcellinus', Prætextatus' (se fig. 4), S. Sebastianus', Domitillas och den så sent som 1903 åter upptäckta Commodillakatakomben, i tämligen utplundradt skick, men med märkvärdiga inskrifter.

Grafnischerna äro ofta smyckade med målningar, oftast af symboliskt innehåll, såsom fisken, dufvan,

Fig. 4. Takmålning i Prætextatus-katakomben.

palmen, olivkvisten m. m., och äro stundom försedda med inskrifter (de mest bekanta af påfven Damasus, 366—384), i början enkla och konstlösa, sedan

mera utarbetade. I kamrarna, liksom i arkosolierna, finnas äfven större bildliga framställningar (jfr fig. 4; se ock fig. 5 o. 6 i art. Eskatologi), såsom af nattvarden, den gode herden, scener ur gamla testamentet och, från senare tid, äfven bilder af Kristus (se Kristusbilder) och hans moder. Miniatyrmålningar af växlande innehåll träffar man på de s. k. guldglasen, d. v. s. med guld inlagda bottnar af dryckeskärl, som vid grafnischernas tillmurande fästes i det ännu icke torkade mur-

Fig. 5. Guldglasbotten från katakomberna, med en af de äldsta framställningarna af Petrustypen.

bruket (se fig. 5). Bildhuggarkonsten har flera verk att uppvisa, i synnerhet sarkofagerna, som dock ej alltid äro af kristet ursprung. Äfven husgeråd i skiftande mångfald, till en del alster af ett högt uppdrifvet konsthandtverk, ha katakomberna bevarat. Fynden äro sålunda af största vikt både för kyrkans, konstens och odlingens historia.

Främst bland de arbeten, som afhandla katakomberna, står alltjämt G. B. de Rossis "Roma sotterranea" (1864—77; med en mängd taflor). Ett monumentalt verk är ock J. Wilpert, "Die malereien der katakomben Roms" (2 bd, 1903). I tidskriften "Bulletino di archeologia cristiana" redogöres i detalj för nyare upptäckter. På svenska finnes en öfversikt af J. Centerwall, "Romas kristna katakomber" (1881). J. C.

Katakrēs (grek. *kata'chresis*, missbruk, af *kata'*, mot, och *chrēsis*, bruk), användningen af ett ord i oegentlig motsats mot dess allmänna eller ursprungliga betydelse; sammanställningen af två till betydelsen motsatta ord. Mot de katakreser, som äro af etymologisk natur, d. v. s. som bero på oöfverensstämmelse endast med den ursprungliga betydelsen af ett ord, kan ingen anmärkning göras ur den språkliga korrekthetens synpunkt: *guldplomb*, *mässingsstrykjärn*, *uppsalapilsner* t. ex. innebära ingen orimlighet, enär plomb i guldplomb ej betyder "sak af bly", utan tandfyllning, strykjärn "redskap af metall för strykning" o. s. v. Ej heller äro sådana katakreser anmärkningsvärda, i hvilka ett ord, ingående i en gängse fras, synes stå i motsats till ett associeradt ord, t. ex. *"hon* vardt *herre* öfver sina känslor", ty äfven där har en betydelseskiftning egt rum. Det, som användas i s. k. öfverförd l. bildlig bemärkelse, förekomma särskildt ofta i katakreser: "halsbrytande fingeröfningar", "vid detta svåra hopp måste skidåkaren ha hela sin kropp i sin hand". Påfallande och stötande blir katakresen, när den innebär en öfverträdelse mot inbillningens logik, t. ex. genom en sammansättning af olika metaforiska uttryck: "han var ej en af dem, som skötte statsskeppets roder, utan blott en fräsande våg i dess kölvatten", eller genom en blandning af realt och metaforiskt uttryckssätt: "medaljens rätsida ha vi talat om; dess frånsida är nu ...; dess andra frånsida är den, att ..." Katakresen är ett slag af betydelseförändring, som i de flesta fall ej innebär något onormalt, churu en ny eller ovanlig katakres ofta uppmärksammas, blir föremål för skämt och lätt får en komisk verkan. En konstnärlig användning af katakresen är oxymoron (se d. o.). Se K. Nyrop i "Ordenes liv" (1901) och R. Gunson Berg i kalendern "Svea" för 1903 (1902). R—n B.

Katalān. 1. Invånare i Katalonien. — 2. *Sjöv.*, ett slags fiskarbåt, som nyttjas på kusten af Katalonien (Spanien). Den har vacker form, är ganska skarp och styf samt föga djupgående och manövrerar lätt. 2. R. N.*

Katalanmetoden. Se Bergshandtering, sp. 1490, och Catalansmide.

Katalanska litteraturen. Furstendömet Katalonien (se d. o.) är hemorten för det folk, som talade det med spanska såväl som med provensalska närbesläktade *katalanska språket* (se d. o.) och som frambragt den katalanska litteraturen. Denna litteratur indelas af katalanerna själfva i fyra perioder: den *provensalska*, under 1200- och 1300-talen, den *katalanska*, till midten af 1400-talet, den *valenciska*, från midten af 1400-talet, då genom Aragoniens förening med Kastilien allt förändrades, katalanskan reducerades till en dialekt och katalanerna t. o. m. skrefvo på spanska, samt *återuppblomstringen*, från början af 1800-talet. Under den första perioden sammanfalla katalanernas seder, bruk och litterära intressen med provensalernas, och dessas trubadurpoesi verkar starkt på vulgär-katalanskan. Liksom de provensalske furstarna lämnade de valenciske kungarna trubadurerna tillträde till hofvet och uppträdde äfven själfva som skalder, men på provensalskt språk. I början af 1200-talet offentliggjordes emellertid arbeten på såväl spanska som katalanska, exempelvis "Historia de los Albigensos" och "Cansó de la crozada contra els eretges d'Albegés", men litteraturen frigör sig ej från den provensalska diktaturen förr än under Jakob I, som verksamt beskyddade skaldekonst och historieskrifning, grundade "universidades literarias", proklamerade genom "Fueros de Valencia" undervisningens frihet och utgaf sin egen regerings historia, "Chrónica (Comentari) del rey D. Jaime". En annan berömd krönika från midten af 1300-talet är "Libre dels feits del rey En Jaime lo Conqueridor". Perioden utmärkes f. ö. af betydande maktställning, liflig handel och sjöfart, blomstrande industri i samband med andlig lifaktighet. Tidens mest betydande författarpersonlighet är Ramón Lull (se Lullus; 1235—1315), filosof, teolog, matematiker, filolog, skald, som skref på latin och katalanska om allt mänskligt vetande. Hans stora poem "Els cent noms de Deu", "Plant de nostra dona Sancta Maria", "Oraciones y Contemplaciones" m. m. visa den lätthet, med hvilken det katalanska språket formar sig under hans

hand. Hans ”Blanquerna” och klagosången ”Lo desconhort” ha vunnit spridning äfven utom Spanien. Samtidiga med Lull äro Jordi och Arnaldo de Vilanova, den senare läkare och astrolog, författare till flera teologiska och moralfilosofiska arbeten. Antalet skalder är stort, i synnerhet efter stiftandet af *Consistorio del gay saber* i Barcelona (efter Toulouse-akademiens mönster), där trubadurer täflade vid blomsterfesterna, *jochs florals*, enligt reglerna i ”Art de trobar”, ”Leys d'amors” etc. med skaldestycken, som samlades i visböcker, ”Cançoners”. Af dessa skalder är Ausias March (d. omkr. 1460) den mest betydande genom djup och vacker formtalang. Vidare att nämna äro Mossen Andres Febrer, som öfversatte på katalansk vers Dantes ”Divina commedia” (1428), och läkaren Jaume Roig (d. 1478), med ”Llibre de les dones ó de conçells”, en berömd satir på mera än tolftusen vers öfver kvinnorna. På prosadiktens område vann Johanot Martorell rykte med riddarromanen om ”Tirant lo Blanch”, hvaraf en fortsättning skrefs af Johan de Galba, som äfven författade en lustig novellsamling om präster och munkar (nu endast känd i fransk öfv.). En elegant stilist var Bernat Metge, hvars filosofiskt satiriska allegori ”El somni” öfversattes till franska 1889. Bland kulturhistoriska författare intar biskop Francesch Eximénis ett framstående rum genom sin ”Chrestia”, ett slags dogmatisk encyklopedi och ett af medeltidens mest betydande litterära monument, hvari seder och bruk inom alla samhällsklasser skildras. Han skref äfven ”Llibre de les dones”, en bok om kvinnorna, och ”Doctrina compendiosa de viure justament e de regir qualsevol offici publich lealement e diligent”, en nationalekonomisk afhandling i dialogform. Historieskrifningen odlades flitigt af Bernat Desclot med ”Crónicas ó conquestes de Cataluña” (om grefvar af Barcelona och kungar af Aragonien), som anses ypperlig så till innehåll som form, af Bernat Descoll med krönikan om Peter IV, af Ramón Muntaner, hvars ”Crónica ó descriptió dels fets é hazenyes del inclit rey D. Jaime primer rey Darago etc. etc.” skildrar Kataloniens historia 1276—1327, af Bernat Boades med ”Llibre dels fayets de armes é eclesiastichs de Cathalunya”, af Geronimo de Pujades (f. 1568) med ”Crónica de Cataluña”, af Diego de Monfar y Sors med ”Historia del conde D. Jaime el desdichado de Urgel” m. fl. Dessutom är att omnämna från samma period en högt ansedd lagbok (sjörätt) med titel *Consolat de la mar* och slutligen talrika öfversättningar af Seneca, Cicero, Livius samt af spanska, franska och italienska författare. Från 1500-talet, då Valenciaskolan helt sammansmält med den kastilianska, började katalanska litteraturens förfall. Med traditioner från 1400-talets katalanska diktning odlades lyriken af Crespí de Valladura, Montemayor, Siurana, March de Cervera, Fuster, Pujades m. fl. i Ausias Marchs anda. Den mest betydande skalden är målaren Pere Serafí, hvars ”Cant d'amor” gjort honom mycket berömd; de populäraste äro Fontanella och El Rector de Vallfogona (1582—1623). Af betydelse är ock Juan Pujol, hvars ”Batalla de Lepanto” är en historia på vers. Herdedikten är starkt förhärskande, och gongorismen har många representanter, såsom Carsí, Fené, Nogués, Mirabell, Masanés, Blench, Romaguerra, för att nämna några. Religiös diktning odlades af Olesa med ”Obra de menyspreu del mon”, af Juan Hispano med ”Contemplacio del cor de Jesucrist”, Ortigues med ”Plant de la Verge Maria” etc. Religiösa och historiska dramer författades af Satorres, Fr. Antonio Pí och under 1600-talet af Pere Antoni, Bernat, Fontanella o. a. Den störste dramatikern är Guillén de Castro (1569—1631), hvars ”Las mocedades de Cid” är förebilden till Corneilles ”Cid” och som skrifvit ett fyrtiotal arbeten inom alla former af drama. Vidare att nämna äro Aguilar, Boyl y Canesmas och Rejaull. Af arbeten i historia må nämnas ”Paralipomenon Hispaniæ” af Margarit, biskop i Gerona, ”Primera part de la historia de Valencia” (1538) af Beuter, ”Historia general de Cataluña” (1585) af Viladamor, ”Historia del regne de Mallorca” af Binimelio och ”Crónica universal de Catalunya” af Pujades. Under 1600-talet framkalla lokalpatriotiska strider ett antal stridsskrifter, men den litterära produktionen f. ö. utgöres endast af några religiösa skrifter, några romaner samt några språkliga arbeten, och något författarnamn af betydelse är ej att nämna.

Först 1819 genom inrättandet af en katalansk sektion i biskopliga biblioteket i Barcelona med några tusen band och tack vare den lärde Torres Amat (1772—1847) och under biskop Sichars protektion väcktes hågen för studier af katalanska litteraturen och språket. Pånyttfödelsen inledes med studier i landets äldre historia, litteratur och folkdiktning. Den nyväckta patriotiska rörelsen tog fast form genom Buenaventura Carlos Aribau (1798—1862), som med sitt vackra ode ”A la patria” (1833) väckte genklang inom hela landet. Äfven återställandet af katalanernas politiska frihet 1836 var i hög grad gynnsamt för språket och litteraturen. Antonio de Bofarull (1821—92) redigerade upplagor af äldre litteratur och utgaf historiska arbeten; Joaquín Rubio y Ors (1818—99) utgaf en revolutionär, ej separatistisk, hymn, ”Cansó de Campana”, och en samling lyrik, ”Gayter del Llobregat”, som betraktas som den första katalanska ”romancero”, hela den medeltida katalanska poesiens uppståndelse. Då *Academia de buenas letras* anordnade en serie skaldetäflingar (”certamenes poeticos”) 1841, eröfrade Rubio y Ors priset, en violin af guld, med sitt epos ”Los cataláns en Grecia”, hvarigenom första uppslaget gafs till återupprättandet af *Juegos florales*, som dock först 1859 blefvo permanenta. Victor Balaguer (se denne) är af stor betydelse för katalanismen, Mila y Fontanals (1818—84), romantiker af rang, populariserar viktigare händelser inom den katalanska litteraturen med ”Los trovadores de Espãna”, Francesch Pelay Briz (1839—89) utger tidskr. ”Calendari catalá” 1864, samlar folksånger och äfventyr samt diktar i katalansk anda, Damasio Calvert, Francisco Camprodón, Conrado Roure m. fl. äro produktiva på vers och prosa. Robaño och Renat skrefvo *entremeses* med

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

raditioner från den gamla teatern, och Estorch utgaf en "Geométrica" och en "Historia de la literatura catalana desde su origen hasta nuestros días", populariserande namn och fakta, hittills kända endast af de lärde. Den första tidningen på katalanska, "Lo pere Arcángel", började utgifvas i Barcelona 1840. Till Valencia nådde rörelsen 1846, då Villarroya utgaf "Cançó" och Pascuál Pérez "Sant Visent Ferrer" samt Bonilla, Baldoví, Llorente och Querrol publicerade inspirerade dikter på limousinsk dialekt (se härom Katalanska språket). På Mallorca började den nya skolan slå rot genom bröderna Mariano och Tomas Aguiló y Fuster (se denne) 1842 och vidare genom Roselló, Pons, Amor och Federico Soler, hvars "Lo cantador" (en parodi på "Trubaduren"), "La esquella de la Torratxa", äfven en parodisk zarzuela, och otaliga andra dramatiska alster väckte stort bifall, men framkallade opposition från Vidal y Valenciano, som med "Tal farás tal troverás" häfdade, att den katalanska teaterns pånyttfödelse ej finge ske genom groteska och parodiska verk. Den katalanska rörelsen syntes emellertid låv. regeringen misstänkt och föranledde ett af Gonzalo Bravo 1867 utfärdadt dekret, som förbjöd uppförandet af teaterstycken på katalanskt språk. Men förbudet blef af kort varaktighet, och redan 1868 upphäfdes det, hvarefter den katalanska literaturen antar andra former. Vid *Jochs florals* detta år knöts nämligen bandet mellan de katalanske och provensalske felibrerna (se Feliberförbundet) genom Mistrals och andra felibrers närvaro. Valencianerna representerades af Ferrer y Bigné, Llorente m. fl. och kastilianerna af Zorilla, Ventura Ruiz Aguilera och Nuñez de Arce. Mistral hade 1859 utgifvit "Mirèio". Samma mission hos katalanerna fyllde Mossen Jacinto Verdaguer (1845—1902) med sitt stora epos "La Atlandida" (öfv. till de flesta europeiska språk). Omkring Verdaguer, som är katalanernas mäktigaste diktarande, grupperade sig århundradets ésta katalanska författare. Utom ofvan nämnda må antecknas Miguel Costa y Llobera, Teodor Llorente, J. Martíy Folguera, Joan Planes, Bartomeu Ferrá, Francesch Matheu, Francisco Camprodón, Antoni Careta, Juan Maragall, Narciso Oller, S. Pitarra, Apeles Mestres, Santiago Rusiñol, Angel Guimerá, Juan Torrendell och Ignacio Iglesias, hvilka alla medverkat till den kraftiga blomstring inom såväl lyrik som drama och roman, som f. n. ställer den katalanska litteraturen fullt jämbördig med den kastilianska. Den katalanska självkänslan framträder starkt i dessa af nationell anda präglade verk, deras författare träda ofta i den aktiva politikens tjänst och häfda sina åsikter i dagspress och litterära tidskrifter, hvilkas antal uppgår till ett 15-tal på en befolkning af $3^1/_2$ mill. människor. Ett stort antal bibliotek finnes, är i synnerhet katalansk, folkloristisk och historisk litteratur är rikhaltigt representerad. Ett vetenskapligt organ af hög rang är den af M. Torrents redigerade "Revista de bibliografía catalana". Litt.: Albert Savine, "L'Atlandide" (1884). Ad. H—n.

Katalanska språket tillhör den romanska språkfamiljen och talas i Spanien på ett område längs Medelhafskusten omfattande prov. Gerona, Barcelona, Tarragona, Lerida, Castellón de la Plana, Valencia och Alicante, på Balearerna och på Pityuserna, i Frankrike i nästan hela dep. Pyrénées orientales, i Italien på en del af Sardinien (staden Alghero med kringliggande område). Utom Europa förekommer katalanskan vid sidan af spanskan på Cuba samt i Argentina. I Europa uppgår den katalanskatalande befolkningen till något mer än $3^1/_2$ mill., hvaraf omkr. 200,000 fransmän. Katalanska talades fordom äfven i Murcia, där den emellertid i slutet af medeltiden undanträngdes af spanskan. Under de aragonske konungarna vann katalanskan spridning äfven på flera håll i Italien, särskildt i Neapel, på Sicilien och Sardinien, där den, som sagdt, ännu lefver kvar. — Språket kallas nu *lo catalá*, förr äfven *lo catalanesch*. I de olika provinserna råda i detta fall på vissa separatistiska tendenser beroende vanor, så att t. ex. befolkningen i Valencia eller på Mallorca icke betecknar sina resp. tungomål med ordet *catalá*, utan med *valenciá* och *mallorquí*. Benämningen *lemosí* l. *limosí* ("limousinsk") har till upphofsman trubaduren Raimón Vidal från Besalu (början af 1200-talet) och användes om trubadurernas tungomål i allmänhet, de må ha varit provensalska eller katalanska. Den upptogs sedermera som beteckning för det poetiska språket i motsats mot det talade, *lo pla catalá*. Den vann särskild popularitet i de provinser, som icke ville anses för katalanska och användes alltjämt i Valencia och på Balearerna som namn på det konventionella litteraturspråket, den katalanska renässansens vid *Jochs florals* använda språkform (se Katalanska litteraturen). Rörande katalanskans ställning inom den romanska språkfamiljen äro meningarna delade, i det vissa forskare (så den framstående franske hispanologen Morel-Fatio) anse detta språk vara infördt från Syd-Frankrike, hvadan det snarast skulle vara att anse som en provensalsk dialekt. Andra åter — och denna mening torde f. n. vara allmännast — dela den redan af Diez (i "Grammatik der romanischen sprachen", I, 3:e uppl., s. 111) uttalade uppfattningen, att katalanskan är ett självständigt romanskt språk, som står provensalskan mycket nära. Denna åsikt stödes af det faktum, att öfvergången från katalanska till spanska icke betecknas af en tvär gräns, utan förmedlas af områden, på hvilka tungomålen äro tydliga mellanstadier mellan de båda språken, på samma sätt som fallet är i halföns västra del, där spanskan så småningom öfvergår i portugisiskan.

Det viktigaste för katalanskan och spanskan gemensamma draget är bibehållandet af latinets *ū* (uttaladt som franskt *ou*), medan detta ljud i provensalskan och franskan öfvergår till *ü*. Med provensalskan öfverensstämmer däremot på det hela taget behandlingen af de obetonade vokalerna, i det den obetonade penultiman faller (proparoxytona i kat. äro spanska låneformer), finalerna falla utom *a* (*gret* < *gratum*, men *arma* < *anima*). Efter vissa konsonantgrupper kvarstå finalerna som stödjevokal under form af *e* (*arbre* < *arborem*, *poble* < *populum*). Under spanskt inflytande har detta stödje-*e* gått till *o*, hvilken vokal af samma anledning tillkommit i vissa ord, bl. a. 1:a pers sing. af verben (*canto* i st. f. *cant*). — I följande framställning upptagas endast det vik-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

tigaste och mest karakteristiska rörande katalanskans uttal och grammatik.

Ljudlära. 1) Betonade vokaler. Latinskt *a* kvarstår, men visar i folkspråket en tendens att gå till *e* (*passar, passe*); lat. *ē, æ, ĭ* bli öppet *e* (*vela, cresta*), lat. *ĕ, œ* bli ofta slutet *e* (*herba*, men t. ex. *cel, mel* med öppet *e*). Lat. *ŏ* blir öppet *o* (*bona*), *ō* och *ŭ* bli slutet *o* (*calor, gota*). Denna fördelning af slutna och öppna vokaler är icke regelbundet genomförd, och skillnaden mellan öppna och slutna vokaler är icke större, än att de rimma med hvarandra. Lat. *ī* och *ū* kvarstå. Ett *i* i slutstafvelsen förändrar föregående betonade *e, o* till resp. *i, u*: *mig* < *medium*, *full* < *folium*; *a* åtföljdt af *e* eller *i* blir genom *ai, ei* till *e*: *fet* < *factum*, suff. *-er* < *arium*. 2) Diftonger. Fallande diftonger äro *óu* (*bou* < *bovem*), *iu* (*riu* < *rivum*), *éu* (*deu* < *deum*), *áu* (*taula* < *tabula*), *ái* (*palay* < *palatium*), *éi* (*remey* < *remedium*), *ui* (*cuir* < *corium*). Stigande diftonger äro *ió* (i allmänhet af spanskt ursprung), *iá, ié, ué* och *uá*, som obetonad vanligen reducerats till *a* (*llenga* < *linguam*, *antiga* < *antiquam*). 3) Obetonade vokaler. Finalt *a* framför *s* och *n* blir *e* (*cases, canten*) och uttalas liksom finalt *e* (*astre, pare* < *patrem*) med ett ljud liggande mellan *a* och *ə*. *ō* går ofta till *u* (*truxar, trover*). 4) Konsonantljuden äro *p, b, t, d, k, g, f, v, s* (artikuleras ung. som spanskans *s*), *ŝ*, tonande och tonlöst *ʃ*-ljud, tonande och tonlöst *tʃ* (= it. *ce, ge*), *m, n, ŋ*, hvarjämte kunna märkas varianter af *b, d, g*, hvilka ansättas som explosivor för att omedelbart öfvergå till frikativor. De förekomma i intervokal ställning. — *v* och *b* ha samma uttal som i spanskan; *ch* finalt uttalas *k* (*amich, foch*), *g* framför *e, i* betecknar tonande *ʃ*-ljud (*general intelligencia*), *ig* finalt efter vokal betecknar *tʃ* (*passeig*), efter kons. *itʃ* (*desig*), ofta skrifvet *itg*; *igs* finalt uttalas *its* (*raigs*), *g, gs* finalt ej föregångna af *i* uttalas *k, ks* (*alberg, catalegs*); *j* betecknar tonande *ʃ*-ljud; *ll* betecknar muljeradt *l*, *ny* muljeradt *n*; *r* finalt är oftast stumt, så alltid i infinitiverna, *s* är än tonlöst, än tonande; *x* uttalas *ʃ* initialt, *ix* efter vokal ini eller i slutet af ordet uttalas *ʃ* (*caixa, peix*). Karakteristiska ljudöfvergångar: Intervokalt *d, c*, framför *e, i*, och *tj* falla (*fel* < *fidelem*, *vehí* < *vicinum*, *raho* < *rationem*). Finalt, ursprungligen intervokalt *n* faller liksom i provensalskan (*bo* < *bonum*, *vi* < *vinum*). Finalt *d* och *c* (*e*) gå till *u* (*seu* < *sedem*, *pau* < *pacem*). De genom en vokals fall uppkomna grupperna *cr, dr, vr* bli *ur* (*plaure* < *placere*, *creure* < *credere*, *viure* < *vivere*). Initialt *l* muljeras (*llengua*). 5) Accenten är i allmänhet lika med latinets. Ord slutande på vokal eller vokal + *n*, *s* betonas på näst sista stafvelsen, ord, som sluta på konsonant, betonas på den sista. Afvikelser utmärkas i skriften med accent.

Formlära. 1) Nomen. Kasusböjningen af subst. och adjektiv är försvunnen. Pluralis bildas med tillägg af *s*, ord slutande på spirant få *es* (*bras, brasses*; *mateix, mateixes*), ord, som i singularis förlorat ett finalt *n* (se ofvan), återfå detta i pluralis (*vehí, vehins*; *ome, omens*). Artikeln är *lo, la, los, las*. I vissa dialekter, särskildt på Mallorca, äro artikelformerna härledda af *ipse* (delvis *iste*) i st. f. af *ille*. 2) Verbet. Konjugationen på *ir* sönderfaller liksom i franskan och provensalskan i två klasser, den rena och den inkoativa (bildad med suff. *isc-*). De flesta verb på *-ēre* ha öfvergått till *ĕre*-klassen (*deure* < *debere*, *veure* < *videre*, *haure* jämte *haber* < *habere*). Part. perf. bildas ofta på perfektstammen (*pogut af poch* < *potuit*, *volgut* af *volch* < *voluit*, *vingut* af *vinch* < *venuit*). I perf., som förr böjdes *amé* l. *amí, -ist, -á, -ám, -ás, -áren*, uppkommo småningom i 2 pers. sing. och i plur. former af typen *amares, amarem, -areu, -aren*, hvilka äro bildade med utgångspunkt från 3 pers. plur. efter det gamla pluskvamperf., som länge var brukligt som konditionalis. Detta perfekt, som nu tillhör blott litteraturspråket, ersattes tidigt i talspråket af omskrifning med presens af *anar* (”gå”) och infinitiven: *vaig pendre* betyder således ”jag har tagit”. Presens konj. ändas på *i* (*ami, -ís, -i*), som är en rest af en äldre form på *ia* (*amia*).

Katalanskan förekommer i urkunder först på 1200-talet, men äldre latinska dokument innehålla katalanska former. Litteraturspråket var under 1200- och 1300-talen i det närmaste provensalskt, men under 1400-talet fick det, trots den fortgående provensalska strömningen inom litteraturen, en självständig katalansk karaktär. Följde så en lång period af språkligt och litterärt förfall, som afbrutits af 1800-talets renässans (se Katalanska litteraturen). Klart är, att katalanskan nu, särskildt i de större städerna, är starkt påverkad af spanskan. Men litteraturspråket söker, såvidt möjligt, frigöra sig från dylik inflytelse.

Litt.: A. Morel-Fatio och J. Saroïhandy, ”Das Catalanische” (i Gröber, ”Grundriss der romanischen philologie”, I, 2:a uppl., s. 841—877), P. Fabra, ”Ensayo de gramática de Catalán moderno” (1891) och ”Contribució á la gramática de la llengua catalana” (1898), R. Foulché-Delbosc, ”Abrégé de grammaire catalane” (1902), B. Schädel, ”Manuál de fonética catalana” (1908), Labernia, ”Diccionari de la llengua catalana” (2 bd, 1839), Saura, ”Diccionari manual de las llenguas catalan-castellana” (1903, bekvämt handlexikon). E. S—f

Katalanska världskartan. Se Geografi, sp. 967.

Katalās, *kem.*, ett enzym (se d. o.), som har förmågan att katalytiskt spjälka vätesuperoxid, H_2O_2, i vatten, H_2O, och syre, O. Det torde vara det mest spridda af alla enzym såväl inom djur- som växtorgan. Enzymets roll för ämnesomsättningen är ännu ej klar. Dess upptäckare, prof. O. Loew i Tokyo ansåg dess uppgift vara att förstöra öfverskott af de för organismen giftiga peroxiderna (en koncentration af 0,5 proc. dödar redan en växt). Emellertid är det tvifvelaktigt, huruvida ett enzym med ute slutande ofvannämnda uppgift existerar. H. E

Katalaū'niska fälten (lat. *Campi catalaū'nici*) slagfält i Frankrike, där 451 romaren Aëtius besegrade hunnerkonungen Attila, uppkalladt efter de galliska folkstammen *Catalauni*. Slagfältet ansåg enligt den vanliga traditionen ha legat i närhete af Châlons-sur-Marne, där man vid Cheppe visa lämningar af skansar, kallade Attilas läger. Nyar forskningar förlägga slagfältet till det sydligar *Campus mauriacus* mellan Troyes och Méry-sur Seine. Jfr Châlons-sur-Marne. (J. F. N

Katale'kter (lat. *catale'cta*, af grek. *katale'gein* utvälja) kallas en samling af 14 smärre dikter hvilka tillskrifvas den romerske skalden Vergilius och åtminstone till en del äfven torde vara författade af honom. A. M. A

Katale'ktisk (af grek. *katale'gein*, upphöra), *metr.*

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

kallas en vers, då dess sista fot är ofullständig eller saknar en stafvelse, åvarigenom versen på visst sätt afbrytes eller ”upphör”, innan den till grund liggande rytmen nått sitt fulla slut. Rytmen själf får dock icke stympas, hvarför den felande stafvelsens tid måste fyllas antingen genom en paus eller genom förlängning af den föregående. På sådant sätt bidrager den katalektiska bildningen ofta att ut versen gifva ett fulltonigare slutfall. Jfr Akatalektisk, Brakykatalektisk och Hyperkatalektisk. A. M. A.

Katalepsi, Katale'ptiskt tillstånd (af grek. *kata'lepsis*, kramp), ett egendomligt till viljeifvets rubbningar hörande symtom, som visar sig i en abnorm passiv rörlighet hos ett mer eller mindre nedvetslöst subjekt, så att muskler och af dem beroende lemmar stanna i den ställning man ger dem och bibehålla denna ställning utan märkbar trötthet långa stunder. Lemmarna få därigenom en böjlighet, som om de vore af vax (*flexibilitas cerea*), och personen i fråga kan behandlas som en viljelös vaxdocka. Detta fenomen, hvars orsak ligger i en abnormt stegrad suggestibilitet i samband med en stark förträngning af medvetandet träffas i vissa sinnessjukdomar, såsom i dementia præcox och särskildt i katatonien (se d. o.), men äfven i tillstånd af hysteri och hypnos. F. B. (G—s.)

Katale'x (grek. *kata'lexis*), *metr.*, katalektisk (se d. o.), ofullständig bildning af sista foten i en vers. A. M. A.

Katalog (grek. *kata'logos*), förteckning; en efter vissa grunder upprättad förteckning vare sig öfver medlemmar af någon korporation (t. ex. universitetskatalog) eller öfver föremål i någon vetenskaplig eller annat slags samling, t. ex. naturalier, fornsaker, konstföremål, mynt, böcker, fixstjärnor (jfr Stjärnkatalog). Oftast förekommer katalog i bemärkelsen bokförteckning eller förteckning öfver ett bibliotek. De vanligen förekommande bibliotekskatalogerna äro dels en systematisk katalog l. realkatalog, hvari boktitlarna äro ordnade efter böckernas innehåll i vissa fack och afdelningar, dels en alfabetisk katalog l. nominalkatalog, hvari boktitlarna äro ordnade i alfabetisk ordning efter författarnamn och vid anonyma skrifter efter titelns hufvudord. Boktitlarna utskrifvas numera vanligen på lösa katalogblad (lappkatalog), som förvaras i pappkartonger eller lådor. I de bibliotek, där böckerna oafsedt innehållet äro efter format uppställda på hyllorna en nummerföljd, finnes ock en platskatalog (standortskatalog) upptagande titlarna jämte numren den följd böckerna intaga på hyllorna. Realkatalogen gör dock en dylik ”standortskatalog” öfverflödig, då böckerna äro på hyllorna uppställda i samma ordning, hvari titlarna förekomma i densamma. En del engelska och amerikanska bibliotek finnas ock s. k. *dictionary catalogues*, som utgöra en förening af de alfabetiska och systematiska katalogerna och upptaga i en alfabetisk följd ej blott boktitlarna efter författarnamn och hufvudord, utan äfven rubrikerna på de ämnen, som behandlas i böckerna, jämte hänvisningar till författarnamn och boktitlar. För katalogers ändamålsenliga upprättande finnas särskilda regler utarbetade inom de olika biblioteken. På senare tider har man börjat alltmera sträfva efter likformighet härutinnan och samarbete vid katalogers utgifvande mellan ej blott biblioteken inom samma land, utan ock inom olika länder. Sålunda utger Kungl. biblioteket i Stockholm efter italienskt föredöme sedan 1886 årligen en accessionskatalog, upptagande en systematisk förteckning öfver den af Sveriges offentliga bibliotek (1908 uppgående till 38 st.) under föregående år förvärfvade nyare *utländska* litteraturen. I Danmark utger Det Kongelige bibliothek fr. o. m. 1901 en liknande ”Katalog over erhvervelser af nyere udenlandsk litteratur ved statens offentlige biblioteker” (1908 uppgående till 30 st.). I Preussen har Königl. bibliothek i Berlin, som sedan 1892 utgifvit en årlig ”Verzeichnis der aus der neueren litteratur von der königl. bibliothek erworbenen druckschriften”, fr. o. m. 1898 däri upptagit äfven de af preussiska universitetsbiblioteken nyförvärfvade tryckta skrifterna. För upprättandet af en ”Gesammtkatalog der in den preussischen bibliotheken verhandenen bücher” har preussiska staten sedan 1895 årligen anvisat nödiga medel. I samband härmed utfärdades 15 maj 1899 ”Instructionen für die alphabetischen kataloge der preussischen bibliotheken und für den preussischen gesammtkatalog” (2:a uppl., 1909). I midten af 1904 upprättades vid byrån för denna katalogs utarbetande en ”Auskunftstelle”, där emot en ringa afgift upplysningar meddelas om sökta arbetens befintlighet i de preussiska biblioteken. För vinnande af likformighet vid katalogers upprättande inom biblioteken i de engelsktalande länderna ha därtill utsedda kommitterade gemensamt utarbetat ”Cataloguing rules. Author- and titles-entries compiled by committees of the American library association and the Library association (of the United Kingdom)”, tryckta i London 1908. Äfven har öfverenskommelse träffats om ett likformigt format för katalogbladen (*cards*) af 125 mm. bredd och 75 mm. höjd. Å dylika lösa blad ha bl. a. Congress library i Washington och Königl. bibliothek i Berlin ock börjat trycka titelkopior af den där nyförvärfvade litteraturen, som till billigt pris tillhandahållas andra bibliotek, hvilka därigenom besparas mycken tid, arbete och kostnad, då de ej behöfva särskildt katalogisera samma äfven af dem förvärfvade skrifter. Vinner det sålunda gifna föredömet allmän efterföljd, så att hvart land katalogiserar den där utgifna litteraturen och trycker titelkopiorna på internationellt likformiga katalogblad, kan i framtiden en universalkatalog öfver hela världens bokbestånd upprättas. För att framdeles kunna åstadkomma en tryckt katalog öfver hela den svenska litteraturen började man i Kungl. biblioteket 1909 att å lösa katalogblad af internationellt antaget format efter fastställd plan utskrifva titelkopior af alla i dess svenska samling befintliga tryckalster. — Katalogisera, upprätta förteckning öfver. — Se vidare Bibliografi, Bibliotek, British museum, Handskriftsamlingar och Institut international de bibliographie. B. L.

Katalogos gynaikōn, Kvinnoförteckningen. Se Hesiodos, sp. 597.

Katalonien (sp. *Cataluña*), landskap i nordöstra hörnet af Spanien, har formen af en triangel, som med sin bas stöder sig på Pyrenéerna i n., utmed gränsen mot Frankrike, och i s. sänker sig ned mellan Aragonien och Medelhafvet, till dess spetsen

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

berör Valencia. 32,197 kvkm., hvartill kommer en mindre enklav (14 kvkm.) i franska dep. Pyrénées-orientales. Det omfattar de fyra prov. Lerida, Gerona, Barcelona och Tarragona. Beräknad folkmängd 2,057,597 pers. (1908). Större delen af K. upptages af terrasser, utgående såväl från Pyrenéerna som från de utmed kusten löpande **Kataloniska bergen**. Låglandet är inskränkt till några smärre kustpartier vid Figueras, Tarragona och Ebrodeltat samt Leridaslätten i det inre. Vattendragen utgöras af Ebro, som på en kort sträcka genomflyter södra K., samt dess biflod Segre med tillflödena Noguera Ribogorzana, gränsflod mot Aragonien, Noguera Pallaresa, Cervera m. fl. Af kustfloderna Fluvia, Ter, Tordera, Llobregat är den sistnämnda störst; den lilla Cenia bildar gränsen i s. Landets bergiga beskaffenhet gör, att klimatet är mindre varmt, än man af K:s läge i jämnhöjd med mellersta Italien skulle vänta. Endast kusten och de lägre dalarna bära i detta hänseende Medelhafsländernas allmänna prägel; man träffar där både oliv- och orangeträd, ris och dadelpalmer, hvilka senare dock aldrig hinna längre än till blomning. I det inre är floran mycket mera växlande, och där förekomma nästan alla det tempererade bältets träd och frukter. Korkeken växer mycket ymnigt. Jorden är i allmänhet bördig och omsorgsfullt odlad samt lämpar sig väl för alla de vanliga sädesslagen, ehuru dessas afkastning ej motsvarar behofvet. Markens konstgjorda vattning är drifven till en hög grad af fullkomlighet. Boskapsskötseln omfattar hufvudsakligen fårafvel. En kännbar olägenhet är bristen på skog, hvilken framkallats af en fortsatt hänsynslös sköfling och nu nödvändiggör en ansenlig införsel af virke. De mineraliska tillgångarna bestå i järn, koppar, bly, stenkol och bergsalt. Industrien är liflig̈are än i någon annan del af Spanien. Endast i K. finnas verkliga moderna fabriksstäder och större industriella anläggningar. Störst är verksamheten inom bomullsväfveriet, för hvilket Barcelona är hufvudorten, men äfven andra grenar, såsom metall-, pappers- och glasfabrikationen, äro aktningsvärdt representerade. Lika blomstrande är handeln, hvari i synnerhet det närbelägna Frankrike är intresseradt, därnäst England, som på K. afsätter maskiner och stenkol. Barcelona och Tarragona höra till de liflig̈are hamnstäderna vid Medelhafvet. Kommunikationerna i landets inre ha, trots naturliga svårigheter, på senare tider mycket förbättrats. — Invånarna äro intelligenta, mättliga och driftiga samt utmärka sig för högt uppdrifven nationalkänsla och starkt frihetsbegär. I motsats till öfriga spanjorer utvandra de starkt och träffas i nästan alla Nord-Amerikas hamnstäder. Med sina grannar, kastilianerna, ha de aldrig kunnat enas, utan intaga en fientlig ställning till dem, hvilket ofta framkallat separatistiska sträfvanden i K. från det centrala Spanien. Om språk och litteratur se **Katalanska litteraturen** och **Katalanska språket**. — K. var redan på romarnas tid en blomstrande provins och kallades då *Hispania tarraconensis*. I början af 400-talet öfversvämmades det af germanska horder och låg under västgoternas välde ända till 712, då det eröfrades af morerna. Dessa fördrefvos icke fullständigt förrän i början af 800-talet, då Karl den store (801) förenade landet under namn af *Marca hispanica* med sitt rike. ”Spanska mark” indelades i 15 grefskap, bland hvilka Barcelona snart fick en viss öfvervikt. Vid denna tid träffas för första gången namnet *Catalaunia*, sannolikt en förvrängning af ”Gotholania”, till minne af landets forna herrar, goterna. Efter Karl den tjockes död, 888, gjorde sig grefvarna af Barcelona självständiga, och sålunda uppkom ”furstendömet” K., hvilket egde bestånd till 1137, då det, genom giftermålsförbindelse mellan de regerande husen, förenades med Aragonien. Under Ferdinand den katolske införlifvades landet med det öfriga Spanien, men behöll sin ursprungliga fria författning, hvilken upphäfdes först af Filip V, till hvars motståndare i spanska successionskriget K. slutit sig. S. A. L.*

Kataloniska bergen. Se **Katalonien**.

Katalys (af grek. *kata'lysis*, upplösning). 1. *Kem.*, Berzelius' benämning på det fenomen, att vissa ämnen påskynda en kemisk reaktion, utan att därvid synbart förändras eller förbrukas. Ett af de första kända exemplen på katalys var den fint fördelade platinans förmåga att åstadkomma föreningen af vätgas och syrgas till vatten. Denna reaktion försiggår visserligen äfven utan **katalysator** (se d. o.), men vid vanlig temperatur med mycket mindre hastighet, så att den knappast är märkbar. På samma sätt förhåller det sig med många katalytiska reaktioner: en katalysator kan således endast ändra reaktionshastigheten, men icke framkalla reaktioner, som den förutan icke skulle inträda. Bland andra katalytiska reaktioner l. katalyser, där fint fördelad platina (platinasvamp) är verksam, är den moderna fabrikationen af svafvelsyra (se d. o.) viktigast; en annan platinakatalys är syrsättningen af ammoniak till nitrat (se d. o.) enligt Ostwald. En tekniskt viktig katalytisk oxidation är vidare framställningen af klor (se d. o.) af klorväte och luft enligt Deaconprocessen, hvarvid kopparsulfat tjänstgör som katalysator. En mängd synteser och spjälkningar påskyndas katalytiskt genom syror (vanligen starka mineralsyror), t. ex. bildningen af estrar (se **Ester**) ur alkoholer och syror, vidare rörsockrets inversion (se **Invertera** 2) och andra kolhydrats, t. ex. stärkelsens, spjälkning. Som Arrhenius visat, påskynda ekvivalenta mängder af olika syror en reaktion desto starkare, ju starkare syran är dissocierad i joner (se **Dissociation**); syrornas katalytiska verkan är således proportionell med koncentrationen af väteionerna i deras lösningar. Äfven vid sönderdelningen af estrar äro syror verksamma som katalysatorer, och det är ett viktigt faktum, att katalysatorn icke har någon inverkan på det naturliga jämviktsläget mellan estern, vattnet och esterns komponenter, och att katalysatorer öfver hufvud taget icke eller endast obetydligt ändra den påskyndade reaktionens **jämviktsläge**. På samma sätt som väteioner utgöra den katalytiskt verksamma delen hos syror, äro hydroxylioner den katalytiskt verksamma delen, när baser påskynda reaktioners hastighet. Äfven vatten verkar ofta som katalysator, små spår vatten visa sig nämligen ofta vara nödvändiga för att utlösa reaktioner mellan ämnen, som i absolut torrt tillstånd icke märkbart reagera, t. ex. klor och koppar. Fysiologiskt ytterst viktiga katalysatorer äro enzymen (se d. o.), hvilka påskynda såväl spjälkningar som synteser i djur- och växtorganismen. — 2. *Med.* Den elektriska, företrädesvis den konstanta, strömmens

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

verkan på organiska väfnader kallades förr, efter Remaks förslag, katalys l. katalytisk verkan. Numera användes ordet inom fysiologien i samma bemärkelse som i kemien. 1. H. E. 2. J. E. J—n.

Katalysātor, *kem.*, ett ämne, som förmår ändra hastigheten hos en kemisk reaktion. Se Katalys och Hydrolys.

Katalytisk, *kem.*, kallas en kropp, som åstadkommer katalys (se d. o.), eller en reaktion, som försiggår under inflytande af katalysator (se d. o.). H. E.

Katamaran l. Katimaron. 1. Ett slags flotte, bestående af 3—7 hopsurrade stockar af furu eller kokosträ. Den begagnas på kusterna af Koromandel, Ceylon, Syd-Amerika m. fl. ställen, både till fiske och att öfverföra varor o. d. till förbipasserande eller till ankars liggande fartyg. Katamaranen är

vanligtvis 6—7 m. lång och 3 m. bred. Den framdrifves medelst pagajer (korta åror utan stöd) och för stundom ett trekantigt segel af bastmattor, hvilket på afstånd ger den utseende af en boj. Rodret utgöres af en planka, som står lodrät. I svåra bränningar vid kusten äro dessa farkoster särdeles lämpliga. — 2. Namn på flytande förstörelsemaskiner, som af engelsmännen konstruerades för att antända Napoleons Boulogne-flottilj. Dessa maskiner bestodo af 6,2 m. långa och 1 m. breda kistor, som byggdes af plankor, voro något kilformiga mot ändarna samt utanpå kläddes med blyplåtar och ytterst med segelduk, öfverdragen med beck. Utom så mycket ballast, att öfverkanten låg något öfver vattenytan, funnos i kistan omkr. 1,700 kg. krut och andra brännbara ämnen samt ett urverk med en fjäder, som 6—10 minuter efter dess igångsättande skulle aftrycka ett lås, hvarvid krutladdningen skulle bringas till explosion. Denna s. k. brandkatamaran l. coffin (likkista) hade hvarken mast eller segel, utan bogserades till närheten af sin bestämmelseort, hvarefter den släpptes, för att genom ström och vind drifva ned på fiendens fartyg. I dess ena ända fanns ett tåg med en dragg, som genom kork hölls flytande. Då katamaranen kom på bogen af ett fartyg, skulle draggen haka sig fast vid dettas ankartåg och katamaranen af strömmen svängas längs sidan af fartyget. Dessa förstörelseverktyg visade sig emellertid vara lika otjänliga för sitt ändamål som invecklade i sin sammansättning. R. N.*

Katamēnier (af grek. *katamēnios*, månatlig), månadsrening. Se Menstruation.

Kata'nga, bergigt landskap i sydöstra delen af belgiska Kongo mellan Luapula i ö. och Lualaba i v., i midten genomflutet af Lufira. K. är dels stäpp-, dels skogsland samt anses vara synnerligen rikt på koppar och eger äfven tenn- och järnmalmer. Hufvudort är Bunkeja l. Kimpatu. Jfr Msiris rike. J. F. N.

Katanäs, fornnordisk benämning på nordöstra delen af Skottland (nuv. Caithness), af Pentlandfjorden (Pentland firth) skild från Orkney-öarna. (J. F. N.)

Katapla'sma (grek.; omslag, plåster). Se Gröt.

Kataplēīt Weibye och A. Sjögren, *miner.*, ett i nefelinsyeniten (katapleiitsyeniten) vid Norra Kärr i Grenna socken och i zirkonsyeniten vid Brevik (Norge) förekommande gråhvitt eller gulbrunt, bladigt och vattenhaltigt silikat af zirkonjord och natron. Det har sitt namn af grek. *kata'*, bredvid, och *plēī'on*, mera, med afseende därpå, att katapleiiten alltid ledsagas af andra mineral. P. T. C.*

Kataplēītsyenīt, *petrogr.*, en vid Norra Kärr i Grenna socken ö. om Vättern 1905 nyupptäckt varietet af nefelinsyenit, karakteriserad af det som konstituerande beståndsdel ingående sällsynta mineralet katapleiit (se d. o.). Bergarten, hvilken är grågrön till färgen, innehåller, förutom de vanliga mineralen fältspat, nefelin och egirin, äfven det sällsynta, zirkonhaltiga mineralet eudialyt (se d. o.). Jfr Eleolitsyenit. — Se A. E. Törnebohm, ”Katapleiitsyenit, en nyupptäckt varietet af nefelinsyenit i Sverige” (i ”Sver. Geol. undersökn.”, ser. C., n:r 199). E. E.

Katapu'lt (lat. *catapu'lta*), *krigsv.*, krigsmaskin, som hufvudsakligen slungade stenar. Katapulten

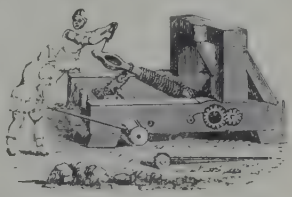

(se fig.) bestod af en skopformig häfarm, som framtill var instucken mellan hopsnodda tåg, fästa i en grof träställning. Häfarmen tvangs medelst blocktyg tillbaka, och stenen lades i skopan, ur hvilken den slungades, då den frigjorda häfarmen slog mot ställningens tvärstycke. G. af Wdt.

Katara'kt (grek. *katarrha'ktes*, vattenfall). 1. Vattenfall, särskildt ett stort, hvilket imponerar genom sin vattenmassa samt, i olikhet med fors och kaskad (se d. o.), störtar sig rakt ned i djupet utför en lodrät klippvägg utan afsatser. För Nilens katarakter (se bild å pl. I till art. Egypten) har uttrycket blifvit stående (ehuru visserligen dessa mer ha karaktären af forsar).

2. *Med.*, den vetenskapliga benämningen på grå starr. Se Starr. 1. (J. F. N.)

Katārer (af grek. *katharo's*, ren), ett kollektivnamn för de många sekter med dualistisk grundåskådning, hvilka på 1000-talet började utbreda sig i Västerlandet. Denna dualism var den gamla persisk-orientaliska, nära besläktad med manikeismen, hvarför ock katarerna numera ofta betecknas som nymanikéerna. Grundtanken var den eviga motsatsen mellan en god och en ond gud, af hvilka den senare skapat jorden, materien, och där håller människosjälarna fångna i kroppens band; den gode guden hade sändt Jesus i en skenkropp för att lära människorna vägen till frälsningen: materiens övervinnande, försakelse af alla jordiska egodelar och njutningar. Åskådningen var sålunda ej en korrigerad katolicism, utan en kristendomen radikalt mot-

satt tro, ehuru den i Västerlandet gjorde anspråk på att vara den sanna kristendomen. Dess framträdande i västern torde historiskt sammanhänga dels med kvarlefvande rester från gamla kyrkans manikeism, särskildt i Spanien och Södra Frankrike, dels och främst med inflytande från Balkanhalföns paulicianer och bogomiler (se dessa ord), hvilkas läror importerades genom köpmän och studerande och senare genom korstågen. Katarerna stå sålunda äfven historiskt i direkt förbindelse med gamla tidens orientaliska religionsbildningar. — Deras hastiga segertåg genom Europa berodde på, att katolska kyrkan under sin kamp för världslig makt allt mera förlorade möjligheten att tillfredsställa folkets religiösa behof, under det att dessa genom korstågens inflytande stegrades och renades; den världsförsakelse, som katarerna visade, öfverträffade ock i allvar vida det sedelösa katolska prästerskapets och de vanligen rika klostrens. Tillströmningen till den dualistisk-asketiska åskådningen blef störst mot slutet af 1100-talet; i Italien behärskade katarerna äfven städerna, bestämde öfver tillsättningen af ämbetsmän, afskaffade i Rom den kristna tidräkningen etc.; i södra Frankrike voro de förhärskande och synas där ha bildat en fast organiserad kyrka med invigda biskopar, ja t. o. m. en "påfve"; rörelsen bredde ut sig öfver Spanien, Tyskland, uppefter Rhen till Nederländerna, in i England o. s. v. De nyaste forskarna (t. ex. Guiraud) ha beräknat, att omkr. 1200 mer än $^2/_3$ af Europas befolkning öppet eller hemligt slutit sig till rörelsen; det kan dock ifrågasättas, om här ej en öfverdrift föreligger likaväl som i betonandet af rörelsens rent antikristna och kulturfientliga art (Luchaire och nästan alla), beroende därpå, att så godt som inga katariska källor bevarats åt oss (af katariska skrifter blott en bibelöfversättning och ett ritual); vår kunskap är uteslutande beroende af de katolske motståndarnas, främst inkvisitorernas, skildringar, i hvilka f. ö. oftast katarerna sammanblandas med de från dem grundskilde och lika många valdenserna (inkvisitionens försvarare äro särskildt ifriga att uppvisa katarernas utbredning och farlighet för både kyrka och stat).

Då oppositionen mot kyrkan och anslutningen till de katariska idéerna ofta hade framträdt utan direkt historiskt samband på olika platser, fick rörelsen formen af ett flertal sekter med olika namn och i det yttre stundom rätt afvikande utseende. I Italien kallades katarerna patarener (väl efter stadsdelen Pataria i Milano), i Nederländerna piphler (väl förvanskning af paulicianer), i en del af Frankrike tisserands ("väfvare", emedan i synnerhet väfvarnas klass befordrade den nya rörelsen); i södra Frankrike voro de kända under namnet albigenser (se d. o.). Mycket utbredd var ock beteckningen bu'lgari, en antydan om rörelsens historiska utgångspunkt. Ofta låg den dualistiska grundåskådningen undanskymd, men öfverallt kännetecknades rörelsen af stark fiendskap mot den katolska klerus och hierarkien och mot kyrkans helgon-, relik- och sakramentväsen; den gaf härutinnan slagorden för all kommande opposition. Likaså gjorde den ett försök att gentemot katolicismen häfda tankens frihet. En allvarlig sedlig kraft utmärkte ock katarerna. Med heroiskt öfvertygelsemod gingo de martyrdöden till mötes. I sin gudstjänst lade de hufvudvikten på predikan och bön; äfven fastor värderades högt. Den fullkomliga försakelsen af all jordisk egendom, äktenskap och köttätande ålåg ej hela församlingen, utan endast några få, de fullkomlige (*perfecti*); bland perfecti upptogs man genom det för katarerna mest egendomliga bruket, deras enda sakrament, *consolamentum*, andedopet (genom handpåläggning af de närvarande perfecti, till meddelande af den Helige ande). Många togo detta dop på dödsbädden, andra försatte sig efter dess undfående i *endura*, d. v. s. de svälte sig till döds (en af katolikernas hufvudanklagelser mot katarerna). Bland perfecti voro katarernas kringvandrande apostlar, bärarna af hela rörelsen. Den stora massan, de troende (*credentes*), kunde i det yttre förblifva i sina yrken och i katolska kyrkan, blott de sökte sin andliga vård hos sina apostlar. Troheten mot apostlarna var under förföljelsetiderna förundransvärd och dessas makt öfver sina anhängare nästan hypnotisk.

Mot slutet af 1100-talet var katarernas utbredning så stor och den europeiska kulturen så hotad (jfr dock ofvan), att kampen mot dem under flera årtionden blef katolska kyrkans viktigaste fråga. I denna kamp föddes inkvisitionen, och den kulminerade i albigenskorstågen (se Albigenser), då katarernas makt dränktes i blod under grymheter, som söka sin like i historien. Möjligheten till katarernas öfvervinnande låg dock ej enbart i våldet, utan kanske främst i den helige Frans' och hans lärjungars verksamhet, genom hvilken folkmassorna, åtminstone delvis, åter fingo det religiösa behof fylldt, hvilket förut drifvit dem in i sekterna. Genom hela 1200-talet höllo sig dock katarapostlar i verksamhet, trots alla hetsjakter; först efter en 120-årig kamp lyckades kyrkan i början af 1300-talet kväfva all aktiv katarisk verksamhet i Västerlandet. Den siste store aposteln var Peter Autier, en mycket betydande man, hvilken efter 13 års kringvandrande 1311 föll i inkvisitionens händer. I de grekо-slaviska länderna bortom Adriatiska hafvet bibehöll nymanikeismen trots ficra korståg delvis herraväldet fram till den turkiska eröfringens tid; spår af densamma påträffas ännu i våra dagar på Balkanhalfön och i Mindre Asien. — Uttrycket katarer nyttjades tidigt om affällingar i allmänhet från katolicismen. I tyskan kom ordet att beteckna affällingar från hvarje ortodox kyrka, och från platt-tyskans *ketter* (högtyskans *ketzer*) härleder sig det svenska kättare.

Litt.: F. Tocco, "L'eresia nel medio evo" (1884), I. von Döllinger, "Beiträge zur sektengeschichte" I (1890), P. Alphandéry, "Les idées morales chez les hétérodoxes latins du XIII:e siècle" (1903; utmärkt), A. Luchaire, "Innocent III, les croisades des Albigeois" (2:a uppl. 1907), J. Guiraud, "Questions d'histoire chrétienne" (1906; starkt katolsk) och "Cartulaire de Prouille", I (1907), Ch. Molinier, "L'église et la société des cathares" (i "Revue historique", 1907 ff., den bästa framställningen). Jfr litteraturen till art. Inkvisition.

Hj. H—t.

Katarina. 1. Församling i Stockholms stad, omfattar som territoriell församling östra delen af Södermalm. Vid 1909 års slut utgjorde folkmängden 53,698 pers. K. är ett regalt pastorat. Inom dess område ligga Sofiakyrkan och Diakonissanstaltens kyrka, Danviks hospital

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

(se d. o., sp. 1381) och Helgalundskapellet. 1906 väcktes förslag att dela församlingen i tre: Katarina förs., som skulle omfatta den norra delen af den nuv. församlingen, Sofia förs., den östra delen, samt en tredje förs., den västra delen. Tills vidare skulle dock blott Sofiaförsamlingen utbrytas, 1 maj 1911. Detta beslöts ock 1908, men beslutet är öfverklagadt och beror f. n. på K. M:ts pröfning. — Johan III gaf 1576 befallning, att ett träkapell skulle uppföras på den plats å Södermalm, där Sten Sture d. y:s lik jämte liken af de vid Stockholms blodbad 1520 aflifvade personerna brändes. Hela Södermalm hörde dock till Maria församling, tills Karl X Gustaf 1654 förordnade, att östra delen skulle utgöra en särskild församling och en kyrka byggas på nämnda kapells plats. Ritningar till kyrkan uppgjordes af Jean de la Vallée, arbetet började 1656, och kyrkan invigdes 1671. Denna kyrka, som finnes afbildad i Dahlberghs ''Suecia antiqua et hodierna''

Katarina kyrkas utseende 1671—1723, efter Sueciæ-verket.

(se fig.), härjades af den brand, som 1723 ödelade större delen af Södermalm, men återställdes af G. J. Adelcrantz och invigdes åter 1724. Kyrkans nuvarande vackra kupol, omgifven af fyra småtorn, uppfördes vid denna ombyggnad (se fig. å pl. XXII till art. Byggnadskonsten). Kyrkan är den första konsekvent genomförda centralkyrkan i Stockholm. Dess inre fick på 1890-talet en färgrik dekorering, utförd under ledning af Agi Lindegren. 1906 uppsattes en ny altargrupp i skulptur (af J. A. Wetterlund), och kyrkan fick fyra fönstermålningar (komponerade af O. Hjortzberg). 1904 restes å kyrkogården en minnesvård öfver Sten Sture d. y. — 2. Katarine kapell i Östergötlands län. Se Rönö. 1. (K. S. G—g N.)

Katarina (grek. *aeikatharina'*, den alltid rena), helgonnamn. Bland helgon med detta namn märkas följande.

1. K. martyren (K. från Alexandria) tillhör de mest firade helgonens tal. Hon har af gammalt identifierats med en hos Eusebios omtalad högboren och skön kvinna i Alexandria, som motstod kejsar Maxentius' förförelse och därför berövades sin egendom och drefs i landsflykt. Enligt legenden var hon en 18-årig jungfru af kunglig börd samt af ovanlig skönhet och vishet, som vid en disputation, anordnad på befallning af kejsar Maximinus (enligt andra Maxentius), till kristendomen omvände femtio filosofer, som för sin nya tro ledo martyrdöden. Kastad i fängelse för sin tro, omvände K. kejsarens gemål, hans fältherre Porfyrios och en mängd soldater, hvilka delade de nyssnämnde lärdes öde. Genom ett underverk räddad från döden med stegel och hjul, blef hon slutligen på kejsarens befallning halshuggen. Hennes lik skall ha förts till berget Sinai, där Justinianus I grundlagt ett kloster till hennes ära och där på 700-talet egyptiska kristna skola funnit hennes ben. Huruvida bakom denna legend finnes någon historisk kärna, är omstridt. K:s åminnelsedag är 25 nov. (eller 5 mars). Svärd och hjul äro hennes attribut, ibland äfven en segerpalm, en bok eller en ring, med hvilken enligt legenden Frälsaren trolofvat sig med henne. Hon var Parisuniversitetets filosofiska fakultets skyddspatronessa. I den kristna konsthistorien spelar Katarinalegenden en stor roll. Litt.: Knust, ''Geschichte der legenden der heiligen Katharina von Alexandrien und der heiligen Maria Ægyptiaca'' (1889), Viteau, ''Passions des Saints Ecatarine et Pierre d'Alexandrie'' (1897), Paulson, ''Legenden om den heliga Katarina af Alexandria'' (i ''Tidskr. för teologi'', 1891). Se vidare Liten Karin.

2. K. från Sverige. Se Katarina Ulfsdotter.

3. K. från Siena, f. 1347 i Siena, d. 29 april 1380 i Rom, dotter till Jacomo Benincasa i Siena, inträdde vid omkr. 20 års ålder bland dominikanordens tertiarier och hängaf sig åt de strängaste botöfningar: hon smakade aldrig kött, gisslade sig tre gånger dagligen, bar en järnkedja om höfterna, tillbragte nätterna under böner och lämnade under tre år ej sin kammare annat än för att bevista mässan. Senare (från omkr. 1370) utöfvade hon en omfattande kärleksverksamhet bland fattiga och sjuka, särskildt under det stora peståret 1374, och samlade kring sig ett antal likasinnade, de flesta tillhörande hennes egen orden. Tidigt uppenbarade sig hennes visionära och profetiska förmåga, redan under hennes förberedelsetid trolofvade sig enligt hennes egen berättelse Frälsaren med henne genom att på hennes finger sätta en blott för henne själf synlig ring. Denna visionära förening med Kristus blef allt innerligare. Hon berättar själf, att han uttagit hennes hjärta och behållit det, och slutligen erfor hon — dock icke i yttre mått — Kristi sår å sin kropp (stigmatisering). Genom sin självuppoffrande verksamhet liksom genom sina visioner vann K. oerhördt anseende i Italien och nödgades gång på gång ingripa i såväl kyrkans som sin fädernestads öden. Hon stiftade fred mellan fejdande toskanska adelsslägter, hon begaf sig 1376 till Avignon för att mäkla mellan Gregorius XI och Florens, hvilket äfven 1378 lyckades, och hade betydande del i kurians återinflyttande till Rom, liksom hon i den därpå utbrytande stora schismen ställde sig på Urban VI:s sida. Denne ville sända K. jämte Katarina Ulfsdotter till Neapel för att draga drottning Johanna på sin sida, men färden

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

blef ej af genom det svenska helgonets vägran att medverka. K. blef 1461 kanoniserad. Hon framställes med ett krucifix och stigmata på händerna samt med den ring, som hon fått mottaga af Frälsaren. K:s åminnelsedag är 30 april. Hennes skrifter, delvis dikterade i extatiskt tillstånd, utgöras af 373 bref till olika personer (bästa uppl., af Tommaseo, i 4 bd, 1860), 26 böner, en del sådomar samt en dialog mellan henne och Gud, *Libro della Divina Dottrina*, tillkommen 1378 och innehållande stränga maningar till tidens förvärldsligade prästerskap. Hennes samtliga arbeten utgåfvos bl. a. af Gigli under titeln *Opere della serafica Santa Caterina da Siena* (5 bd in 4:o, 1707—26). Se Hase, ”Caterina von Siena, ein heiligenbild” (1864; ny uppl. 1892), och Pastor, ”Geschichte der päpste”, I (4:e uppl. 1901).

4. K. från Bologna, f. 1413, d. 1463, ett af klarissinnornas berömdaste helgon, blef 1724 helighförklarad. Litt.: Stadler, ”Heiligenlexikon”, I.

5. K. från Genua, f. 1447, d. 1510, tillhörde familjen Fieschi, gifte sig med Giuliano Adorno (d. 1474), inträdde som änka i den hel. Marcellinas Annunziaorden och utvecklade en uppoffrande verksamhet som sjuksköterska. Hon kanoniserades 1737 (dag 22 mars). K. tillhörde den senare medeltidens mystisk-profetiska författare och efterlämnade bl. a. uppenbarelser om skärselden. Se Ratte, ”Die heilige Katharina von Genua” (1882).

6. K. från Florens, f. 1522, d. 1589, tillhörde den berömda släkten Ricci, inträdde i dominikanorden, där hon utmärkte sig genom sina glödande andaktsöfningar samt blef 1732 beatificerad och 1746 förklarad för helgon (dag 13 febr.). Hennes bref ha utgifvits af Guasti (1848, 1861). Se Stadler, ”Heiligenlexikon”, I. 1—6. T. H—r.

Katarina, *svenska* drottningar:

1. K., dotter till Sune Folkesson och Helena, konung Sverker den yngres dotter, förmäldes 1244 med konung Erik Eriksson och blef änka 1250. Till Gudhems kloster, i hvilket hon haft för afsikt att taga doket, skänkte hon en stor del af sin egendom. Död 1252.

2. K., dotter till riddaren Karl Ormsson (Gumsehufvud), blef 1440 gift med marsken, sedermera, 1448, konungen Karl Knutsson (Bonde) i dennes andra gifte. Hon kröntes 1448 till drottning af den nyvalde ärkebiskopen Jöns Bengtsson. K. dog 1450 och begrofs i Vadstena kloster.

3. K., Gustaf I:s första gemål, dotter af hertig Magnus I af Sachsen-Lauenburg och Katarina af Braunschweig, f. 24 sept. 1513, d. 23 sept. 1535. Då Gustaf Vasa utsåg henne till sin gemål, leddes han uteslutande af politiska motiv: han ville genom att förbinda sig med en tysk protestantisk furstefamilj ge styrka åt sin nya konungavärdighet. Giftermålskontraktet afslöts i Lybeck 19 mars 1531, och i juni s. å. afseglade den svenska flottan, under Lars Siggeson Sparres befäl, för att hämta bruden. 24 sept. firades bröllopet i Stockholm med ovanlig stat. Emellertid uppstod snart kallsinnighet mellan makarna. K. förstod ej sin man samt var svag till karaktären, svårmodig till lynnet och missnöjd med de förhållanden, i hvilka hon försatts. Emedan konung Gustaf å andra sidan hade ett häftigt sinnelag, förekommo ofta husliga uppträden. En sons, prins Eriks, födelse 1533 ändrade ej detta förhållande. Äfven säges K. ha genom oförsiktiga yttranden utsått split mellan sin make och hans fränder. Hennes lik hvilar i Uppsala domkyrka. Intet autentiskt porträtt af K. finnes.

4. K. (K. Stenbock), Gustaf I:s tredje gemål, dotter af riksrådet Gustaf Olofsson Stenbock till Torpa och Brita Eriksdotter Leijonhufvud, f. 22 juli 1535 eller 1536, d. 13 dec. 1621 på Strömsholm, förlofvades redan under barnaåren med Gustaf Johansson (Tre rosor). Men giftermålet med denne omintetgjordes dock, då konung Gustaf efter Margareta Leijonhufvuds död utsåg K. till sin gemål, ehuru enligt denna tidens åskådningssätt ett annat, väsentligt hinder fanns för en sådan förbindelse, nämligen K:s nära släktskap med den aflidna drottningen (hon var hennes systerdotter). Prästerskapet, med ärkebiskop Laurentius Petri i spetsen, framställde också protester, men konungen förstod att genomdrifva sin vilja. Han lyckades dock icke förmå ärkebiskopen att förrätta vigseln, hvilken egde rum 22 aug. 1552. Äktenskapet blef lyckligt, men barnlöst. Efter konungens död (1560) bodde K. först på Åland och sedermera på Strömsholm, hvilket Gustaf på sin dödsbädd skänkt henne. Som han förut i sitt testamente gifvit sin son hertig Karl samma område, blef detta ett tvistefrö mellan henne och hennes styfson. K. gjorde sig mycket älskad genom sin hjälpsamhet mot de fattige. Hon ligger begrafven i Uppsala domkyrka.

Katarina Stenbock. Efter en samtida målning, 1560 (på godset Kolk i Estland).

5. K. (Karin Månsdotter), Erik XIV:s gemål, f., enligt konungens egen uppgift, 6 okt. eller 6 nov. 1550, d. 13 sept. 1612 på Liuksiala. Hennes fader var först soldat, sedermera fångvaktare (”stockeknekt”). Enligt en gammal sägen skall han ha varit bondeson från Medelpad; hans hustrus fränder bodde emellertid i Trögds härad i Uppland, från hvilken trakt sannolikt äfven han själf var bördig. Ännu helt ung, förlorade K. sina föräldrar, till hvilkas underhåll hon fått bidraga genom att sälja nötter på Stockholms torg, där konungen först skall ha sett henne och genast blifvit intagen af hennes ovanliga skönhet. Han lät (det tyckes ha skett i början af 1560-talet) anställa henne som kammarjungfru hos sin halfsyster Elisabet, tillsammans med hvilken hon erhöll en vårdad uppfostran, och åt henne anförtroddes därjämte tillsynen af konungens oäkta dotter Virginia. Redan 1565 omnämnes K. som konungens älskarinna; hon åtföljde honom på hans resor i landet och var en af de mest bemärkta personerna vid de lysande hoffesterna. 15 okt. 1566 födde hon en dotter, Sigrid. Redan vid denna tid var konungen betänkt på ett giftermål med henne; och i jan. 1567 aftvang han två af de förnämste stormännen, Svante Sture och Sten Leijonhufvud, en

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

förbindelse, som bl. a. innehöll ett råd, att konungen borde gifta sig med den person, som vore honom behaglig, antingen hon vore af adlig släkt eller icke. Emellertid sköts saken å sido af de sorgliga händelserna 1567, då Eriks vansinne utbröt. Under de förföljelser, för hvilka flera af rikets förnämsta män då utsattes, sökte K., som alltid, lugna sin konungs sinne och beveka honom till mildhet, men hon misslyckades. Under sommaren 1567 vårdade hon den sjuke Erik med en makas hela ömhet. Konungen beslöt också, när han åter tillfrisknat, att verkställa giftermålet. Troligtvis egde en hemlig vigsel rum redan under sommaren s. å., och 31 dec. bekräftade rikets råd giftermålskontraktet. I början af 1568 nedkom K. med en son, Gustaf. 4 juli firades förmälningen offentligt med stor prakt i Stockholms Storkyrka, och följande dag kröntes soldatdottern till Sveriges drottning. Vid dessa hög-

"Katarina Månsdotter nedläggande sin krona", glasmålning (1871) af V. Swertschkoff i Hornska grafkoret, Åbo domkyrka.

tidligheter voro konungens bröder icke närvarande, hvilket visar, att giftermålet ej var dem behagligt, utan de uppgjorde i stället planen att störta Erik: icke fullt 3 månader efter sin förmälning var han sina bröders fånge. Under lyckans dagar hade K. varit Eriks goda genius; hon förblef det äfven under hans olycka, så länge konung Johan tillät det. Till en början fick nämligen K. dela sin makes fängelse och födde under fängelsetiden sina båda yngsta söner, Arnold och Henrik. Men i juni 1573, sedan Erik flyttats till Västerås, skildes den olyckliga konungen från sin familj, hvilken han aldrig mer återsåg. K. och barnen fördes till Åbo. 1575 frånryckte man henne äfven sonen Gustaf. Strax efter Eriks död, 1577, erhöll hon i förläning Liuksiala kungsgård i Finland. Där framlefde hon sina återstående dagar under förhållanden, som skulle ha varit lyckliga, om hennes modershjärta ej ständigt plågats af bekymmer för den i främmande länder kringirrande sonen Gustaf, hvilken hon endast en gång, först efter 20 år, fick återse, i Reval (1596). Genom sin välgörenhet gjorde Karin Månsdotter sitt minne välsignadt i Finlands bygder. Hon ligger begrafven i Åbo domkyrka (i Hornska grafkoret; jfr fig.). Intet autentiskt porträtt af K. finns. Se monografi af A. G. Ahlqvist (1874).

6. K. (Catharina Jagellonica, "den jagellonska K."), Johan III:s första gemål, dotter till polske konungen Sigismund I af huset Jagello och prinsessan Bona Sforza, f. 1 nov. 1526, d. 16 sept. 1583. Förslaget till giftermål mellan henne och den 11 år yngre Johan utgick i juli 1561 från polska regeringen och omfattades i början med intresse af konung Erik, hvilken af detta giftermål väntade sig politiska fördelar. Han ändrade dock snart åsikt och befallde sin broder att uppgifva tanken på denna förbindelse. Johan fäste sig emellertid ej vid hans afstyrkan, utan seglade på sommaren 1562 till Danzig för att ingå giftermålet. Efter två månaders tvekan, föranledd af ytterligare en befallning från Erik, som bjöd honom återvända, firade han i Vilna sitt bilager 4 okt. 1562. Detta giftermål var en af orsakerna till den mellan konungen och hans broder 1563 upplågande striden, som på hösten s. å. ledde till Johans fångenskap. K. följde sin man till fängelset på Gripsholms slott, där hon födde honom en dotter, Isabella, och en son, Sigismund. Hennes ädla karaktär och uppoffrande kärlek förskaffade henne stort inflytande öfver Johan; och säkerligen ingaf hon honom redan under fängelsetiden, 1563—67, förkärlek för den katolska religionen, ehuru hon visserligen, åtminstone till en tid, tillåt sig afvikelser från densamma. Upplysande för Eriks karaktär är, att han i slutet af sin regering låg i underhandling med ryske tsaren Ivan IV Vasiljevitj (som en gång fått afslag på sitt frieri till K.) om att till denne utlämna K., ett förslag, som dock sedan omintetgjordes genom konungens fall (1568). Sedan K., som var den katolska religionen varmt tillgifven, blifvit Sveriges drottning (1569), började den katolska reaktionens ledare söka hennes medverkan att utträngа protestantismen ur Sverige. Kardinal Hosius, med hvilken drottningen redan 1572 stod i skriftlig förbindelse, blef den egentlige ledaren af detta företag. Det misslyckades, men K. genomdref åtminstone, att Sigismund uppfostrades i hennes tro. Hon begrofs 16 febr. 1584 i Uppsala domkyrka. Intet autentiskt porträtt af K. finnes. Se E. I. Wester, "Ur Katarina Jagellonicas lif" (i "Nord. tidskr.", 1909), stödt på "Jagiellonki Polskie w XVI wieku" (De polska jagellonskorna i 16:e årh.), utg. i 5 bd 1868 af A. Przezdziecki.

1 o. 2. K. H. K.* 3—6. J. F. N. (Fr. W.)

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Katarina, *svenska* prinsessor:

1. K., Erik den heliges dotter, gifte sig med Nikolaus Blake, som sannolikt var en svensk herreman, och hade med honom en dotter, Kristina, som blef gift med norske jarlen Haakon Galen och sedermera med lagman Eskil i Västergötland.

2. K., Gustaf I:s och Margareta Leijonhufvuds äldsta dotter, f. 6 juni 1539, d. 21 dec. 1610, förmäldes 1 okt. 1559 med grefve Edzard II af Ostfriesland och blef änka 1599.

3. K., dotter af konung Karl IX och hans första gemål, Maria af Pfalz, f. 10 nov. 1584 i Nyköping, d. 13 dec. 1638 i Västerås. Redan 1589 förlorade hon sin fromma och gudfruktiga moder, hvarefter hennes uppfostran under den närmaste tiden besörjdes under hennes faders uppsikt på Gripsholms slott, tills han 1592 ingick nytt äktenskap, med Kristina af Holstein, under hvars allvarliga vård den unga prinsessan då ställdes. Hennes natur var en lycklig förening af faderns kraft och klokhet med moderns milda ödmjukhet. Förhållandet mellan

styfmodern och dottern lämnar det säkraste intyg på, huru väl K. förstod att foga sig i alla förhållanden, ty ehuru prinsessan kvarstannade i hemmet ända till sitt trettioförsta år, talar historien endast om det största förtroende och harmoni dem emellan. Hvad K. under hela denna tid varit för sina halfsyskon framgår särskildt af den hängifvenhet, med hvilken halfbrodern Gustaf Adolf var fäst vid henne, en hängifvenhet, som äfven var parad med varmt erkännande af hennes förstånd och klokhet, ty hon var vid flera tillfällen Gustaf Adolfs närmaste förtrogna och rådgifvarinna. 11 juni 1615 blef K. förmäld med pfalzgrefven Johan Kasimir. Till slutet af 1617 stannade det furstliga paret i Sverige och återvände dit 1622 (om orsakerna därtill se Johan Kasimir) samt emottog af Gustaf Adolf Stegeborgs slott och län. Där gjorde K. sig som maka, moder och husmoder under alla förhållanden lika älskad och vördad af sina närmaste anhöriga som af husfolk och underhafvande. Omständigheterna lade på hennes skuldror ett synnerligen maktpåliggande uppdrag, då åt henne anförtroddes vården om Gustaf Adolfs dotter Kristina. Redan under drottning Maria Eleonoras besök i Tyskland 1631—33 vistades hon af denna anledning i Stockholm, och då sedan Maria Eleonoras behandling af den unga prinsessan visade sig i alla hänseenden olämplig, återlämnades 1636 Kristina till K., som ej blott af modern, utan äfven af rådet ombads att ånyo åtaga sig vården om henne. K. tvekade icke heller nu att utbyta det stilla hemmet på Stegeborg mot vistandet i hufvudstaden, ehuru hon där var skild från sin gemål. Hon ligger begrafven i Strängnäs domkyrka. — Hennes rika brefsamling förvaras i Riksarkivet. Genom sina barn (se Johan Kasimir, sp. 18) blef K. stammoder för ej blott alla efterföljande svenska konungahus — för det nuv. genom drottning Josefina —, utan äfven för ett stort antal ännu blomstrande utländska furstehus, som genom henne föra sina anor upp till Vasahuset. Se biogr. af Ellen Fries i ”Märkvärdiga qvinnor”, II (1890).

4. K., dotter af den föregående yngre son, hertig Adolf Johan, och Elsa Elisabet Brahe, f. 30 nov. 1661, d. 6 maj (g. st.) 1720, blef 1696 gift med kungl. rådet, öfverståthållaren i Stockholm, grefve Kristofer Gyllenstierna och 1705 änka. 3. O. v. F. (Fr. W.)

Katarina (eng. *Catherine*), *engelska* drottningar.

1. K. af Valois, Henrik V:s gemål, dotter till konung Karl VI af Frankrike och Isabella af Bajern, f. 1401, d. 1437, fick redan 1413 från Henrik V ett giftermålsanbud, åtföljdt af fordringar på stor hemgift och afträdande till England af de franska provinser engelska konungar förut innehaft. Afslaget på detta frieri togs till förevändning för Henriks krigsförklaring. I enlighet med fredsfördraget i Troyes (maj 1420) förmäldes K. (juni s. å.) i Troyes med Henrik och kröntes (febr. 1421) i Westminster till engelsk drottning. Hon födde honom en son (sedermera konung Henrik VI), blef änka i aug. 1422 och gifte sig några år därefter, ovisst när, mot rådets och parlamentets vilja, med en vid sonens uppvaktning använd fattig walesisk adelsman Owen Tudor, med hvilken hon hade tre söner, däribland Edmund, earl af Richmond och (med Margareta Beaufort) fader till Henrik VII, Englands förste regent af huset Tudor.

2. K. af Aragonien, Henrik VIII:s första gemål, dotter till konung Ferdinand den katolske af Aragonien och drottning Isabella af Kastilien, f. 15 eller 16 dec. 1485, d. 7 jan. 1536 på Kimbolton castle. Af politiska skäl inleddes redan 1488 förhandlingar om giftermål mellan henne och Englands tronföljare, Henrik VII:s äldre son Artur, prins af Wales. I nov. 1501 firades trolofning och bröllop dem emellan. K. följde sin make till walesiska gränsen, men blef inom kort genom hans död, 2 apr. 1502, änka utan att deras äktenskap

blifvit fullbordadt. Förhandlingar om nytt giftermål vidtogo genast, och sedan en egendomlig plan, att hon skulle äkta sin svärfar Henrik VII förfallit, trolofvades hon (juni 1503) med dennes andre son, Henrik, som då var 12 år gammal. Påflig dispens från förbudet att äkta en svägerska erhölls 1504, men i sin intriganta utrikespolitik använde Henrik VII esomoftast sonens ”samvetsskrupler” mot detta giftermål som vapen, och först efter Henrik VII:s död egde bröllopet rum (11 juni 1509). De första åren af K:s äktenskap med Henrik VIII voro lyckliga. Hon var sin gemål och sitt nya fäderneslands intressen varmt hängifven och utöfvade 1513 under kriget mot skottarna med skicklighet regentskapet, medan Henrik låg i fält i Frankrike. Döden bortryckte deras barn vid späd ålder, utom dottern Maria, f. 1516, och frånvaron af manlig tron-

arfvinge i förening med politiska konflikter först med konung Ferdinand och sedan med K:s systerson kejsar Karl V aflägsnade alltmer Henrik från hans gemål. Han gaf 1525 sin oäkta son Henry Fitzroy hertigtitel med rang framför prinsessan Maria, och tanken på en skilsmässa från K. uppdyker redan 1526 för att dock t. v. öfvergifvas. Den återupptogs snart i samband med konungens växande böjelse för Anna Boleyn, och han utverkade hos påfven Klemens VII afsändande till England af en legat, kardinal Campeggio, hvilken jämte Henriks främste rådgifvare kardinal Wolsey skulle undersöka lagligheten af Henriks och K:s äktenskap. Campeggio anlände i okt. 1528 och sökte först förmå K. att frivilligt gå i kloster. Alla öfvertalningsförsök strandade emellertid på K:s fasta beslut att försvara lagligheten af sitt äktenskap samt af dottern Marias äkta börd och tronanspråk, och lika liten framgång hade Henriks försök att förmå påfven att förklara ett af företrädaren Julius II utfärdadt dispensbref förfalskadt. K. inställde sig (maj 1529) inför de båda kardinalernas domstol, protesterade mot dess behörighet, vädjade till påfven och anropade i rörande ordalag sin make om rättvis behandling. Påfven hänsköt målets afgörande till Rom och riktade 1530 en förmaningsskrifvelse till Henrik, hvilken emellertid gaf allt större offentlighet åt sitt förhållande till Anna Boleyn och i juli 1531 förvisade K. från hofvet samt äfven aflägsnade dottern från henne. K:s vädjan till Rom föranledde Henrik att låta förklara sig själf för den engelska kyrkans öfverhufvud (s. å.), och den nye ärkebiskopen Th. Cranmer (se d. o.) lät förmå sig att förklara Henriks och K:s äktenskap från början ogiltigt (23 maj 1533), sedan konungen flera månader förut i hemlighet vigts med Anna Boleyn. K. beröfvades drottningtiteln, kallades officiellt änkeprinsessa och hölls i förvar på flera slott i landsorten, där hon tillbragte sin tid med andaktsöfningar och med värdighet och energi mötte all skymfande behandling från konungens utskickade. Från sin dödsbädd sände K. honom ett hjärtligt afskedsbudskap med sin förlåtelse. Rykten om att hon förgiftats vunno genast spridning bland befolkningen, som i skilsmässostriden allmänt tagit hennes parti, men senare utredningar (i "Athenæum", jan.—febr. 1885) ha gjort sannolikt, att dödsorsaken var sarkom i hjärtat. Litt.: W. D. Dixon, "History of two queens" (4 bd, 1873—74), Froude, "The divorce of Catherine of Aragon" (1891), och A. Hope, "The first divorce of Henry VIII" (1894).

3. K. Howard, Henrik VIII:s femte gemål, dotter till lord Edmund Howard och brorsdotter till den maktlystne katolske stormannen Thomas Howard, hertig af Norfolk (se Howard 3), blef några veckor efter Henriks skilsmässa från den protestantiska Anna af Kleve förmäld med konungen 1540 och erkänd som drottning 8 aug s. å. samt främjade till en tid genom sitt personliga inflytande farbroderns politik. I nov. 1541 riktade ärkebiskop Cranmer mot henne en angifvelse om lösaktighet före hennes äktenskap, och vid anställd undersökning framkommo äfven beskyllningar mot henne för äktenskapsbrott, hvilka hon dock ihärdigt torde ha förnekat, i öfrigt till sist bekännande sina begångna felsteg. I kraft af en parlamentsakt blef hon 13 febr. 1542 afrättad i Tower.

4. K. Parr, Henrik VIII:s sjätte gemål, f. troligen 1512, var dotter till sir Thomas Parr och gift först med en viss Edward Borough, sedan med John Neville, lord Latimer, hvilken deltog i 1536 års katolska resning i norra England. Några månader efter hans död blef hon, 12 juli 1543, förmäld med Henrik VIII och utöfvade på honom genom klokhet och hofsamhet ett godt inflytande, bl. a. till förmån för prinsessorna Maria och Elisabet och till relativt dämpande af de pågående religionsförföljelserna. Enligt en i detaljerna nog utbroderad tradition, återgifven af Foxe, skall hon ha varit nära att falla offer för ett vid samtal med konungen i religiösa ämnen uppkommet missförstånd, hvaraf hennes fiender sökte begagna sig, men hon lyckades behålla sin ställning till konungens död (jan. 1547). Redan på våren s. å. förlofvade hon sig med en förut af konungen undanträngd friare, den ärelystne lordamiralen sir Thomas Seymour, broder till protektorn Somerset och morbroder till konung Edvard VI, samt lyckades genom den senares medverkan mot protektorns vilja utverka tillstånd till detta äktenskaps ingående. Hon afled i barnsängsfeber 7 sept. 1548.

5. K. af Braganza, Karl II:s gemål, dotter till hertig Johan af Braganza (sedermera konung af Portugal), f. 25 nov. 1638 i Villa Viçosa i Portugal, d. 1705. Redan 1645 bragtes hennes giftermål med en engelsk prins på tal, och då Frankrike afslöt den pyreneiska freden med Spanien 1659, syntes Portugals närmare anslutning till England statsmännen i Lissabon som en tvingande politisk nödvändighet, hvarpå giftermålsförhandlingarna af dem ifrigt återupptogos först med Monk och efter restaurationen direkt med Karl II. I maj 1661 afslöts giftermålsaftalet, hvarigenom Englands stöd köptes med en rik hemgift, bestående dels af kontanta penningar, dels af städerna Tanger och Bombay, hvarjämte engelsmännen fingo stora handelsförmåner i de portugisiska kolonierna samt löften om religionsfrihet i Portugal. K:s och Karls bröllop firades i Plymouth i maj 1663. Äktenskapet, som var barnlöst, blef genom konungens otrohet och hjärtlöshet mycket olyckligt. Dock afvärjde Karl energiskt alla parlamentets angrepp på den katolska drottningen under den antipapistiska rörelsen 1678—79, då Oates angaf henne för förgiftningsförsök mot konungen och lord Shaftesbury väckte förslag

i öfverhuset om skilsmässa, för att konungen sedan skulle kunna ingå ett protestantiskt gifte. Efter sin gemåls död (1685) lefde K. i stor tillbakadragenhet till 1692, då hon återvände till Portugal, där hon 1704 och 1705 var landets regentinna. I allmänhet utan politiska intressen, främjade hon dock ifrigt den engelsk-portugisiska allianspolitik, som fullbordades genom Methuenfördraget 1703. — Öfver K. 1—K. 5 finnas biografier i A. Stricklands "Lives of the queens of England". 1—5. V. S—g.

Katarina af Medici (fr. *Cathérine de Médicis*), *fransk* drottning, f. 13 april 1519 i Florens, d. 5 jan. 1589 i Blois, var dotter till Lorenzo II de' Medici och Madeleine de la Tour d'Auvergne, som var befryndad med franska konungahuset. Fader- och moderlös kort efter födelsen, blef hon vid 14 års ålder genom sin frändes, påfven Klemens VII:s, bemedling förmäld med hertig Henrik af Orléans, sedermera konung Henrik II af Frankrike. Redan från början kyligt mottagen vid franska hofvet, spelade hon där länge en underordnad roll, äfven sedan hon 1536 blifvit dauphine. Hennes make behärskades helt af Diana af Poitiers, som K. emellertid småningom förstod göra till sin väninna. K:s ställning blef bättre, sedan hon 1544 fått sin förstfödde, och 1547 blef hon högtidligt krönt till drottning i Saint-Denis. Efter Henrik II:s död 1559 måste hon länge tåla Guisernas öfvermäktiga inflytande på grund af deras nära släktskap med Maria Stuart, som h. o. h. behärskade K:s son Frans II. Men då hon såg deras ofantliga makttillväxt, sökte hon med bistånd af kansleren Michel de l'Hospital inleda en försoningens politik på det religiösa området och närmade sig hugenotterna. 1560 blef K. vid Frans II:s död af riksständerna utsedd till regentinna under sin andre son Karl IX:s minderårighet. Äfven som sådan sökte hon föra en tolerant politik mera för att neutralisera Guisernas inflytande än af verklig böjelse. Hon bidrog också kraftigt till religionsfreden i Amboise (19 mars 1563), liksom också till fördraget med England i Troyes (11 april 1564), hvarigenom Frankrike återfick Calais. Äfven sedan Karl IX blifvit myndig (1563), fortsatte K. att utöfva den egentliga makten, och hon förändrade då h. o. h. taktik, sedan hon blifvit befriad från Guisernas öfvermakt. Hon sökte långsamt, men utan våldsamheter utrota protestantismen i Frankrike och ställa konungen i spetsen för det katolska partiet. Härtill bidrogo i sin mån hennes förbindelser med Filip II i Spanien (sedan 1559 hennes måg). Dessa gåfvo upphof till det andra hugenottkriget, som snart efterföljdes af ett tredje. Oaktadt vissa framgångar måste K. ingå den dyrköpta freden i Saint-Germain (8 aug. 1570). Hon måste nu kämpa om makten öfver den vankelmodige konungen med hugenotternas ledare, amiral Coligny (se d. o.), och ställde sig till sist i spetsen för en sammansvärjning mot honom och protestantismens främsta, hvilken

resulterade i Bartolomeinattens (se d. o.) blodbad. Hennes andel däri har aldrig blifvit fullt klargjord. Under de därpå följande nya religionsstriderna minskades hennes anseende och inflytande alltmer i synnerhet efter bildandet af "ligan" (1585) med Guiserna i spetsen. Hennes makt öfver älsklingssonen Henrik III, som 1574 efterträdde Karl IX, var dock nästan obegränsad. Hans svaghet, motgångarna i kampen mot hugenotterna och ligans framgångar förbittrade hennes sista år. K. var en ovanligt härsklysten kvinna, som ansåg alla medel tillåtliga för vinnande af sitt mål. Hon sökte på alla sätt stärka sina barns maktställning i Frankrike. För att själf få härska uppmuntrade hon såväl Karl IX som Henrik III i deras indolens och utsväfningar. Hon omgaf sig med italienska gunstlingar, hvilket förtröt fransmännen, och visade sig i sitt offentliga och privata lif frigjord från alla moraliska grundsatser, men arbetade kraftigt på konungamaktens stärkande och Frankrikes yttre storhet. Hon befrämjade konsten, särskildt arkitekturen, och flera slott i Frankrike ha henne att tacka för sin tillkomst. En kostymbild af K. finnes å pl. II till art. Dräkt. H. de la Ferrière utgaf 1880—98 "Lettres de Catherine de Medicis". Litt.: Hilliger, "K. von Medici und die zusammenkunft in Bayonne" (1891), Bouchot, "Catherine de Médicis" (1899, illustr. praktverk), och Lacombe, "Les débuts des guerres de religion. Catherine de Medicis" (s. å.). E. A—t.

Katarina (ry. *Jekaterina*), *ryska* kejsarinnor:

1. K. I föddes 15 april 1684, hette eg. Marta och var dotter till en livländare Samuel Skavronski. (Berättelsen att hon varit dotter till den i Västergötland bosatte svenske kvartermästaren Rabe saknar all grund.) Hon kom tidigt i främmande personers vård och blef 1702 gift i Marienburg (i Livland) med en svensk soldat, dåv. ryttaren vid Livländska adelsfanan Johan Kruse (Cruhs). Strax efter bröllopet togs Marienburg genom kapitulation; K. bortfördes som segrarens byte och kom, efter att ha passerat ett par mellanhänder, till furst Mensjikov. När Kruse 1708 (då "förare") ville ingå nytt äktenskap, med en änka Sofia Richter, meddelade han inför konsistoriet i Pernau, enligt dess ännu i behåll varande protokoll, att K. var köpmansdotter från Polen (antagligen Litauen eller polska Livland), och en major v. Heinen berättade i en till konsistoriet insänd skrift, att han efter Dorpts kapitulation (1704) sett Katarina i Narva, att hon då varit hos "Menschenkopf" (Mensjikov) och denne haft 2 barn samt att hon ej ville återknyta förbindelsen med sin förste man, "emedan hon nu hade det så bra som en prinsessa". 1710 var Kruse sergeant vid öfverste Nierots regemente, och det är antagligt, att han med detta regemente vid Revals kapitulation (28 sept. 1710) råkade i rysk fångenskap. Hans senare öden äro ej kända. (Jfr "Sitzungsbericht der Gesellschaft für geschichte und alter-

thümer der Ostseeprovinzen Russlands, 1894", 1895.) — Hos Mensjikov fick tsar Peter se K. Fängslad af hennes skönhet och vinnande sätt, tog Peter henne till älskarinna, och hon förstod att med klok beräkning göra sig oumbärlig. Hon öfvergick 1703 till grekisk-katolska kyrkan och fick därvid namnet Katarina Aleksejevna (namnet Aleksejevna fick hon efter tronföljaren Aleksej, som var hennes dopfadder). 1707 blef hon hemligt förmäld med Peter och födde honom (förutom några i späd ålder aflidna barn) 1708 dottern Anna (sedermera förmäld med den i Sveriges historia bekante Karl Fredrik af Holstein-Gottorp) och 1709 dottern Elisabet (sedermera rysk kejsarinna). Hon följde Peter 1711 i det turkiska kriget och räddade genom sin rådighet den ryska hären från fullkomlig undergång, när den af turkarna blifvit omringad vid Pruth. Hon deltog nämligen i förhandlingarna mellan ryske befälhafvaren och storvesiren, hvilken med mutor förmåddes sluta fred. Peter visade sin tacksamhet genom att 1713 offentliggöra sitt giftermål med henne. 1718 blef hon förklarad för kejsarinna och 1724 krönt i Moskva. Efter Peters död, 1725, blef den af honom till hans efterträderska bestämda K. med Mensjikovs hjälp utropad till kejsarinna. Som sådan har hon lämnat ett dåligt eftermäle. Mensjikov, med hvilken K. åter trädde i ett intimt förhållande, var Rysslands verklige monark samt regerade despotiskt och utan duglighet. Den ynnest K. slösade på sin måg och det holsteinska partiet var förhatlig för ryssarna. Hofvet vardt en skådeplats för intriger och råa utsväfningar. För de sistnämnda dukade K. under 17 maj 1727. — K:s syskon, Fredrik, Kristina och Anna, lefde länge i obemärkthet som bondfolk eller lifegna, men upphöjdes slutligen af sin syster i grefligt stånd. Jfr J. Grot, "Om Katarina I:s härkomst" (i "Hist. bibliotek" 1880), och Brückner, "Der briefwechsel Peters des grossen mit K." (i "Hist. taschenbuch" s. å.).

2. K. II hette eg. Sofia Fredrika Augusta, var dotter till furst Kristian August af Anhalt-Zerbst och Johanna Elisabet af Holstein-Gottorp (en syster till [sedermera] konung Adolf Fredrik af Sverige) och föddes 2 maj (n. st.) 1729 i Stettin, där fadern då förde befäl öfver ett där förlagdt preussiskt regemente. Hon var utrustad med skarpt och beräknande förstånd samt egde tilllika ganska fördelaktigt yttre och intagande sätt. Kejsarinnan Elisabet af Ryssland, som varit förlofvad med hennes i Petersburg kort före det tilltänkta

bröllopet aflidne morbroder, prins Karl August af Holstein-Gottorp, utsåg henne till gemål åt sin systerson, tronföljaren Peter, hertig af Holstein-Gottorp, samt inbjöd henne och hennes moder till ryska hofvet, dit de ankommo i febr. 1744. Af statsskäl öfvergick hon i juli s. å. till grekisk-katolska läran och erhöll därvid namnet Katarina Alekse-

jevna. Moderns intriger i Fredrik II:s af Preussen intresse utsatte K. för många obehag vid ryska hofvet under förlofningstiden, och hennes äktenskap med tronföljaren, ingånget sept. 1745, blef icke lyckligt. Hennes råe och illa uppfostrade gemål visade henne snart uppenbar likgiltighet, och Elisabet lät af fruktan för statshvälfningsplaner på ett mycket besvärande sätt öfvervaka det unga hofvet genom spioner. K. lät sig emellertid ej nedtryckas af några svårigheter; ärelystnaden och maktbegäret höllo henne uppe. Första tiden af sitt glädjelösa och ännu barnlösa äktenskap sökte hon förströelse och sysselsättning i studier, hvarvid hon rönte liflig påverkan af den franska upplysningsfilosofien; själf uppger hon, att svensken Henning Gyllenborg (se Gyllenborg 6) under ett besök i Ryssland 1745 öfvat starkt inflytande på utvecklingen af hennes allmänna åskådning i denna riktning. Sin makes likgiltighet betalade hon med samma mynt, och 1752 skänkte hon sin ynnest åt den unge och sköne grefve Sergej Vasiljevitj Soltikov; hennes son storfurst Paul, som föddes 1754, ansågs af samtiden tämligen allmänt som en frukt af denna förbindelse. Soltikov aflägsnades kort därefter från hofvet. Några år senare blef den vackre och världsvane polacken Stanislaw Poniatowski hennes älskare, och samtidigt började K. taga aktiv del i det politiska intrigspelet, därvid efter förmåga främjande engelska och preussiska intressen. Rikskansleren Bestusjev-Rjumin, som i början varit hennes fiende, närmade sig henne med tanke på den bestämmande roll hon väntades komma att spela efter Elisabets död, och de intriger rörande storfurst Peters uteslutande från tronföljden, hvilkas upptäckt 1758 föranledde Bestusjev-Rjumins fall, kompromitterade äfven på det betänkligaste K. inför kejsarinnan. De farligaste bevisen på hennes delaktighet i komplotten hade emellertid hon och Bestusjev i tid lyckats förstöra, och vid ett par för hennes öde afgörande samtal med Elisabet lyckades K., som därvid uppträdde med beundransvärd klokhet och självbehärskning, afvärja den hotande stormen. Efter Elisabets död (jan. 1762) besteg Peter som Peter III ryska tronen, och snart mognade hos K. planerna på hans afsättning. Hon förstod skickligt att göra sig omtyckt hos den stora allmänheten, som stöttes tillbaka af Peters förakt för allt ryskt, särskildt den ryska kyrkan, och af hans förkärlek för preussiska militärinrättningar. Bland de unge gardesofficerarna skaffade K:s nye älskare (från 1762) Grigorij Grigorjevitj Orlov och dennes bröder henne en mängd äfventyrslystna anhängare. Hon anknöt äfven förbindelser med storfurst Pauls guvernör, diplomaten Nikita Panin, och i den unga furstinnan Dasjkova (se d. o.), en brorsdotter till rikskansleren Vorontsov, vann hon för en kort tid en energisk och hängifven väninna. Då Peter under förberedelserna till ett i armén impopulärt fälttåg i holsteinskt intresse mot Danmark vid en hoffest (juni 1762) offentligen förolämpade sin gemål och samtidigt allt bestämdare rykten visste förmäla, att han ämnade skilja sig från K. och i stället gifta sig med sin älskarinna, furstinnan Dasjkovas syster Jelisaveta Romanovna Vorontsov, upphörde hos K. all tvekan, och bröderna Orlov påskyndade än ytterligare palatsrevolutionens utförande. Tidigt på morgonen 8 juli 1762 hämtade Aleksej Orlov K. från Peterhof in till Petersburg, där gardesregementena

under stormande entusiasm hyllade henne som regerande kejsarinna. Peter anlände vid middagstiden s. d. med ett talrikt hofföljе till Peterhof, öfverraskades fullständigt af att finna K. försvunnen och förlorade alldeles besinningen vid underrättelserna från Petersburg om hvad som där timat. Efter mycken tvekan gjorde han på natten ett försök att bemäktiga sig Kronstadt, men fann sig förekommen af K:s utskickade, återvände då modlös till Oranienbaum och gaf sig följande dag fången åt K., som anryckte i spetsen för de Petersburgska trupperna. Han afsade sig nu regeringen och bortfördes i fängsligt förvar till det lilla lustslottet Ropsja nära Peterhof, där han under en tvist vid dryckesbordet med Aleksej Orlov och några andra bevakande officerare mördades af dessa (trol. 17 juli). K. — som träffat anstalter för Peters inspärrande i Schlüsselburg — torde ha öfverraskats af dödsbudet, men mördarna, jämte andra deltagare i statshvälfningen, erhöllo rika belöningar. Panins ursprungliga plan att på tronen upphöja den åttaårige storfurst Paul strandade redan från början på K:s och gardesofficerarnas resoluta uppträdande under dessa stormiga dagar.

K:s första regeringsår upptogos af målmedvetna sträfvanden att befästa hennes nyvunna tron. Befolkningens tillgifvenhet vann hon bl. a. genom en tids residerande i Moskva och en resa till Östersjöprovinserna. Nya intriger och sammansvärjningar bland hennes oroliga medhjälpare vid statshvälfningen -- framkallade bl. a. af ryktet om att hon ämnade gifta sig med Orlov — krossades med stränghet, och hon befriades från en ej alldeles ofarlig tronpretendent, då den sedan sin afsättning 1741 i fängelse förvarade Ivan VI (se Ivan 6) dödades i Schlüsselburg af sina väktare 16 juli 1764 vid ett dumdristigt försök af löjtnant Mirovitj att befria den olycklige ynglingen och utropa honom till kejsare. K. hade förnyat Elisabets och Peter III:s order till väktarna att afliva den unge fursten i händelse af öfverhängande fara för hans befrielse, men gängse rykten om, att hon skulle rent af ha låtit anordna öfverfallet för att bli af med honom, ha uppvisats vara orimliga. — Om K:s långa, både för Ryssland och hela Europa betydelsefulla regering se närmare Ryssland (Historia). Hennes inre styrelse var, särskildt under de första tolf åren af hennes regering, starkt påverkad af upplysningstidehvarfvets idéer, hvilka kommo till synes i en mängd nyttiga reformer inom förvaltningens och rättskipningens område, i en förbättrad skolordning, hamn- och kanalanläggningar, grundläggning af nya städer samt i en ifrågasatt, men ej genomförd plan på införandet af en ny allmän borgerlig lag. Bakslaget efter denna liberala politik och de förhoppningar om lifegenskapens upphäfvande, som därunder väcktes, kom i form af Pugatjevs farliga bondeuppror (1773—74), hvilket närmast framkallades af de drygа skattebördor, hvarmed allmogen till följd af hofvets slöseri och de många krigen betungades. Rysslands af Peter den store påbörjade åtminstone skenbara inre omdaning, "det Petersburgska systemet", befästes emellertid under K:s regering, som bl. a. medförde en egendomlig förfranskning af den politiskt inflytelserika aristokratien och en stegrad nationell självkänsla, hvilken starkt imponerade i Väst-Europa, där man ej förmådde skilja på sken och verklighet i fråga om de ryska reformerna. K:s utrikespolitik kännetecknades under första tiden af hennes regering utaf det s. k. "nordiska systemet", som gick ut på Östersjöländernas behärskande genom en "stor nordisk allians" med Ryssland och Preussen som bestämmande medlemmar, Sverige, Polen och Danmark som mer eller mindre beroende vasallstater. Sedermera framträdde starkare det s. k. "grekiska projektet", som åsyftade Turkiets delning och upprättandet af ett nytt, "ortodoxt" kejsardöme på det turkiska rikets ruiner. Sverige undgick emellertid först genom 1772 års statshvälfning, sedan genom utgången af Gustaf III:s ryska krig (1788—90) det öde, som däremot blef Polens, hvarvid K. dock af omständigheterna tvangs att vida mer än hon från början ansett nödigt dela med sig af bytet åt Preussen och Österrike (jfr härom Polen, historia). På K:s orientaliska politik öfvades starkt inflytande af hennes älskare och gunstling Grigorij Aleksandrovitj Potemkin, hvilken 1774 aflöste den genom sitt gränslösa högmod i längden besvärlige Orlov och dennes efterträdare, den obetydlige Vasiltsjikov, och som förstod att bevara en god del af sin maktställning, äfven sedan han måst lämna rum åt yngre officerare som kejsarinnans "generaladjutanter" och så att säga officiellt erkända älskare. (Bland dessa märkas ytterligare Lanskoj, Mamonov och, den siste i den långa raden, Platon Zubov.) Det första kriget med Turkiet (1768—74) banade väg för Rysslands herradöme vid Svarta hafvet och dess protektorat öfver Balkanhalföns kristna folkslag; det andra (1787—92) förbereddes bl. a. genom Krimska kanatets införlifvande med Ryssland (1783) och K:s i kejsar Josef II:s sällskap företagna Krimska resa (1787). Det gaf Ryssland Otjakov och sultanens erkännande af Krims annektering, men kom aldrig att fullföljas efter den ursprungliga omfattande planen, hvartill bidrogo dels kriget med Sverige (1788—90), dels Österrikes aftagande intresse, förhållandena i Polen och utbrottet af franska revolutionen, hvars bekämpande under K:s sista år blef ett af hufvudsyftena för hennes utrikespolitik. Om K:s förhållande till sin kusin Gustaf III, med hvilken hon höll sammankomster i Petersburg 1777 och i Fredrikshamn 1783, se art. Gustaf III. Hon misstrodde och missaktade ständigt den svenske konungen och karikerade honom efter fredsbrottet 1788 i sin vid hofvet uppförda opera *Gore Bagatyrj* ("En stackars hjälte"; se därom två i "Hist. bibliotek" 1880 af K. Silfverstolpe öfversatta ryska uppsatser af A. Brückner och J. Grot). K. egde stor stilistisk förmåga både på franska och ryska, hvilken främst kom till synes i hennes bref och i en mängd af henne själf koncipierade förordningar. Hon författade äfven smärre historiska uppsatser, åtskilliga operor och komedier o. s. v. I London utgafs 1859 af A. Herzen *Mémoires de l'impératrice Cathérine, écrits par elle-même* (tysk och dansk öfv. s. å.), ett numera till sin äkthet så godt som allmänt erkändt självbiografiskt arbete af K., som dock går endast till början af år 1759 och torde ha slutredigerats under kejsarinnans sista år. Det är hufvudkällan för hennes ungdomshistoria och ganska tillförlitligt, fastän särskildt i omdömen och personkarakteristiker förf:s medvetna tendens starkt framträder. Med de franske encyklopedisterna och upplysningsfilosoferna Diderot, Voltaire, d'Alembert, Grimm m. fl. stod K. i liflig

refväxling, och särskildt var Grimm hennes ombud id den storartade litterära reklam för sin person ch de ryska intressena hon med beundransvärd onsekvens och henne själf öfverlefvande framgång edref i Paris' tongifvande kretsar och genom dem nedelbart öfver hela västra Europa. Af hennes krifter ha samlade upplagor utgifvits i Petersburg 849, 1893 och 1901 (den senaste af Pypin i 4 bd); 'Ryska historiska samfundet'' har utgifvit hennes idlyftiga korrespondens; K:s brefväxling med prins Henrik af Preussen utgafs 1903 i Berlin af Krauel. – K. anses de sista månaderna af sin lefnad ha mgåtts med planer att till sonsonen Alexanders örmån från tronföljden utesluta sin son, storfurst Paul. Harmen öfver den unge svenske konungens eslut att hellre bryta förlofningen med K:s son- otter Alexandra än underskrifva den äskade för- laringen om storfurstinnans religionsutöfning i Sve- ige (se Gustaf, sp. 680—681) påverkade men- gt kejsarinnans hälsa, hvartill kom hennes ända i sena åldern fortsatta oregelbundna lefnadssätt. Hon drabbades 16 nov. 1796 af ett slaganfall, som öljande dag, 17 nov., gjorde slut på hennes lif. – K. var en af sin tids märkligaste kvinnor, kosmo- olitisk till sin läggning, religiöst indifferent, hän- ynslöst fri från moraliska betänkligheter, men illrik i sin uppfattning af de styrande klasserna Ryssland och af sättet att behandla dem samt it stärka det ryska rikets anseende och därpå undade inflytande i Europa. Hvad hon kon- kvent och framgångsrikt sökte, var, säger Schie- ann, ''makt, njutning och ett stort namn i istorien''; stadgandet af Peter den stores verk, en också af adelns och byråkratiens öfvervälde å bekostnad af det rättslösa folkets flertal var ennes förnämsta insats i Rysslands historia. Litt.: et förnämsta kritiska arbetet om K. och hennes egering är V. A. Bilbasovs stort anlagda historia, varaf dock till följd af censurhinder endast delarna —2 och 12 fått utgifvas (tysk öfv., ''Geschichte atarinas II'', bd 1—2, 1891—93, och ''K. II n urteile der weltliteratur'', 2 bd, 1897). Bland digare, af Bilbasov rätt utförligt recenserade, ar- eten märkas Herrmann, ''Geschichte des russischen aats'', V—VII (1846—66), J. Caro, ''K. II von ussland'' (1876), K. Hillebrand, ''K. II und rimm'' (1880), Brückner, ''K. II'' (1883), A. So- l, ''Cathérine II et la révolution française'' (s. å.), . Waliszewski, ''Le roman d'une impératrice'' 893) och ''Autour d'un trône'' (1895; båda alster en beläst, men alltför kritiklös och sensations- ten polsk dilettant), samt Ch. de Larivière, Cathérine II et la révolution française'' (1895). r K:s sekreterare A. V. Chrapovitskijs dagbok, g. af N. Barsukov (3:e uppl. 1874), har K. lfvenstolpe öfversatt några utdrag om svensk- ska förhållanden 1787—92 (1880). 2. V. S—g.

Katarina, *astron.*, en af småplaneterna.

Katarinaorden (S:ta Katarinas frun- mmersorden), rysk orden. Se Ordnar.

Katarina Ulfsdotter, Vadstena klosters första reståndarinna, den heliga Birgittas och Ulf Gud- arssons andra dotter, har inom kyrkans historia rvärfvat sig ett namn bredvid sin moders. Född 31 eller 1332, blef hon vid 12 eller 13 års ålder ft med riddaren Egard von Kyren. Från sina rsta år hade K. mottagit djupa religiösa intryck; i sitt äktenskap hade hon och hennes make, såsom under medeltiden ej var alldeles ovanligt, gifvit hvarandra kyskhetslöftet, ett löfte, som trots den mera världslige brodern Karls speglosor obrottsligen hölls. Sedan Birgitta, sannolikt på hösten 1349, lämnat Sverige för att i Rom verka för sina stora idéer, framför allt för sin klosterregels stadfästande, dröjde det ej länge, innan K. följde efter. Hon ankom till Rom under själfva jubeláret och, trots att hon gång på gång angreps af våldsam hemlängtan, kvarstannade hon hos sin moder, mot- tog i Rom (1351) budskapet om sin makes död och förblef sedan sin moders förtrogna i allt, deltog i hennes andaktsöfningar, barmhertighetsverk och klosterdrömmar samt följde henne på hennes vall- färder inom och utom Italien. K:s ljusa nordiska skönhet gjorde henne eftersträfvad af Roms unge riddare och utsatte henne stundom för verkliga faror, ur hvilka hon enligt legendernas uppgifter blott genom öfvernaturligt bistånd blifvit räddad. Hennes andaktsöfningar och kärleksverk gåfvo henne rykte för helighet, och äfven underverk knötos till hennes namn. Under sin andra vistelse i Rom (1375—80) berättas hon sålunda ha räddat de förskräckte romarna undan en öfversvämning af Tiber.

Då Birgitta 23 juli 1373 afled i Rom, stod dottern vid dödsbädden. Hon blef den själfskrifna arf- tagerskan till moderns klosterförbättringsidéer. K. ledsagade genom Österrike, Polen och Preussen sin moders kvarlefvor hem till Sverige, där translatio- nen egde rum i Vadstena 4 juli 1374. Hon ingaf sig själf i Vadstena kloster 1375 och påbörjade organisationen af den nya klosterstiftelsen, hvars första ledarinna hon med själfskrifvenhetens rätt faktiskt blef. Men redan på våren 1375 återvände emellertid K. till Rom för att bedrifva arbetet på moderns helgonförklaring. Hon kvarstannade i Ita- lien till 1380 och under denna femåriga vistelse vid kurian lyckades hon åvägabringa en mängd för kanoniseringen erforderliga förundersökningar af olika slag både i Sverige, Italien och annorstädes, hvilka dock på grund af den inträdande schismen inom kyrkan då ej ledde till något resultat. K. lyckades ock utverka bekräftelse af klosterregeln (sannolikt 1378) samt en mängd organisatoriska föreskrifter och privilegier för Vadstena kloster. På sommaren 1380 befann sig K. åter i Sverige, och stiftsbiskopen uppdrog då formligen åt henne styrelsen öfver den nya stiftelsen. Hon afled emel- lertid redan 24 mars 1381. Klostret hade då redan nått en ej obetydlig utveckling.

K:s eget rykte för helighet, bekräftadt genom de underverk hon efter döden berättades utföra, samt hennes moders stora anseende inom kyrkan göra det naturligt, att frågan om hennes helgon- förklaring snart blef brännande. Vidlyftiga under- sökningar egde rum 1475—77; 1482 förklarade sig påfven nödsakad att uppskjuta saken, men lät utgå en uppmaning att ge K. samma hedersbevisningar som dittills. 1488 gaf Innocentius VIII tillstånd till hennes translation i afvaktan på själfva kanoni- sationsprocessens slutförande. Translationen egde rum 1 aug. 1489 i närvaro af rikets yppersta män — en samtida skildring finnes bevarad —, men själfva kanonisationen kom aldrig till stånd. Ehuru ej kanoniserad, räknas dock K. bland kyr-

kans heliga kvinnor; hon brukar afbildas med en hjort som attribut; hennes dagar äro 22 mars och 2 aug.

K:s lefvernesbeskrifning, författad af Vadstenamunken Ulpho Birgeri (d. 1433), utgafs i Stockholm 1483 (ånyo utg. af Klemming, 1869, samt i ''Scriptores rerum Suecicarum'', bd 3). Se f. ö. Silfverstolpe, ''Förhandlingarna rörande Katarina Ulfsdotters kanonisation'' (i ''Hist. bibliotek'', bd 2, 1876), Flavigny, ''Sainte Brigitte de Suède'' (2:a uppl. 1906), samt Höjer, ''Studier i Vadstena klosters och Birgittinordens historia intill midten af 1400-talet'' (1905). T. H—r.

Kata'rr (grek. *kata'rrhoos*, eg. nedflytande), *med.*, ''fluss'', inflammation i en slemhinna, så kallad af de gamle för den ökade slembildningen, som troddes flyta ned från hjärnan. Se Inflammation. — Adj. Katarrälisk.

Ka'tarsis. Se Katharsis och Tragisk.

Katartin l. Katartinsyra (se Katharsis 3), *Acidum cathartinicum*, *kem. farm.*, äldre, af några författare ännu använd benämning på den väsentliga beståndsdelen i sennablad m. fl. närstående afföringsmedel, en i vatten löslig, kväfvefri, sur kropp. Troligen är katartinet en blandning af flera ''antroglykosider'', d. v. s. sammansatta ämnen af glykosidnatur, hvilka under inverkan af alkalier (t. ex. i tarmen) sönderdelas i antracenderivat med afförande verkan. Jfr Afförande medel och Sennablad. C. G. S.

Katartinsyra. Se Katartin.

Kata'ster l. Kadaster (fr. *cadastre*, af mlat. *cata'strum* l. *capita'strum*, af lat. *ca'pitum registrum*), *förv.*, var urspr. namnet på en förteckning öfver dem, som voro skyldiga att betala skatt per hufvud eller personliga afgifter (således ungefär liktydigt med det svenska ordet ''mantalslängd''), men öfvergick småningom till att beteckna skattelängd i allmänhet. Numera förstås i Tyskland, Österrike, Italien m. fl. länder med kataster en institution eller samling af kartor, mätnings- och beskrifningshandlingar, närmast afseende jordegendomens beskattning inom ett land, men äfven de flesta öfriga med egande- och nyttjanderätt af jord och annan fastighet förbundna juridiska m. fl. förhållanden af vikt för såväl staten och andra myndigheter som för den enskilde. De i Danmark och Norge upprättade ''matriklarna'' öfver jordegendom anses som ett slags kataster. I Sverige motsvaras katastern närmast af landtmäterikartorna med beskrifningar, den af dessa sammandragna ekonomiska kartan, jordeboken, de med hypoteken förbundna domstolshandlingarna samt motsvarande institutioner och handlingar för städer, hvartill kommer jordregistret (se d. o.), ett sammandrag af förefintliga skiftesbeskrifningar och fastighetsböcker. Kbg. K. Rn.

Katasterkarta, den viktigaste af de till katastern (se d. o.) hörande urkunderna, återger i de länder, som ega kataster, merendels i skalor från 1 : 200 till 1 : 5 000 alltefter rikedomen på kartdetaljer, hufvudsakligen detsamma som våra landtmäterikartor, jämte en uppdelning i parceller. Parcell (närmast motsvarande det svenska egofigur) är ett stycke land, som bildar en odelad figur af i allmänhet samma egograd och jordbeskaffenhet, med endast en egare och som enligt kartan jämte tillhörande mätningshandlingar kan utan ovisshet afgränsas. Den juridiska proceduren vid kartans upprättande och alltjämt fortgående revidering är naturligtvis olika alltefter skilda länders lagar. Vid de tekniska utförandet förefinnes mindre skiljaktighet. Efter en grundläggande triangulering uppdelas landet i flera koordinatsystem, inom hvilka katasterkartan bildar en sammanhängande kartyta, och mätningen fortsättes med polygon- och detaljmätning. Härigenom vinnes en mängd systematiskt ordnade och i marken fast utmärkta mätningspunkter, till hvilka gränslinjers, byggnaders, vägars m. fl. föremåls lägen äro inmätta i form af koordinater. Medelst dessa konstrueras sedermera kartan i önskad skala. En på detta sätt åvägabragt karta eger väsentliga fördelar framför en grafisk karta (mätbordskarta), det att katasterkartan kan när som helst nykonstrueras på grundval af mätningshandlingarnas oförstörbara siffermaterial och i hvilken skala som helst vidare angränsande, på olika tider gjorda kartor utan skillnad passa ihop, revidering och införande af nya mätningar äro lättare och säkrare samt noggrannheten öfver hufvud taget större. — I de större kulturstaterna är katasterkartan sålunda grundad på vetenskapligt utförd sammanhängande triangulering, medan de motsvarande landtmäterikartorna i vårt land icke äro mätta i sammanhang samt icke äro à jour med förändringarna på marken. En början till katastermätning kan dock anses gjord i Sverige genom de sedan omkr. 1900 pågående nymätningarna af städer enligt siffermetoden samt genom landtmäteriets mätningstekniska reformering. K. Rn.

Katastermätning (se Kataster), uppmätning af jorden i beskattningsändamål. Se Jordregister.

Katasterverk. Se Kataster.

Katastrōf (grek. *katastrofē*, vändning, omkastning, utgång, slut) betecknar i det dramaturgiska konstspråket den afgörande vändpunkt i handlingen, hvarigenom den dramatiska knuten bringas till lösning. Af katastrofen beror i väsentlig grad det dramatiska effekten. Katastrofen bör för sådant ändamål framträda på ett öfverraskande och anslående sätt, men tillika visa sig ega en naturlig motivering i det föregående (ej åvägabringas af en ''deus ex machina''; se d. o.). Alltefter arten af stycket innehåll kan katastrofen vara af glad, allvarsam eller sorglig natur. — Ordet katastrof begagnas f. ö. äfven med afseende på det verkliga lifvet för att beteckna hvarje plötslig och afgörande tilldragelse, helst om den tillika är olycklig samt förbunden med död och förstöring. A. M. F.

Katatoni (af grek. *kata'tonos*, nedspänd, nedtryckt), *Insania catato'nica*, *med.*, en benämning som först den tyske psykiatern Kahlbaum (i afh. ''Die katatonie oder das spannungsirresein'', 1874) använde för att beteckna en form af sinnessjukdom hvilken under växlande faser af förstämning och exaltation, reaktionslöshet (*stupor*) m. m. ofta öfvergår i tillstånd af ohjälplig slöhet. Under detta växlande förlopp uppträda nämligen som det mest karakteristiska för denna form af själslidande egendomliga kramp- och spänningstillstånd. På senare tid har denna sjukdom närmare studerats af framför allt Kraepelin.

Katatoni anses numera som en relativt ogynnsam form af sinnessjukdom, ofta med akut, i de ogynnsammaste fallen långsam och smygande början, hvil-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

ken sjukdom framför allt synes angripa viljelifvet. Genom en sjuklig förändring af viljelifvet äro den sjukes uppförande, hans rörelser och tal, hans förmåga att taga initiativ och utföra en handling på mångfaldigt sätt störda. Ofta ser man en växling mellan tillstånd af initiativlöshet eller stel orörlighet (*stupor*) och en egendomlig oro, kännetecknad af ett maniereradt sätt, med stereotypa ställningar och bisarra krampaktigt upprepade rörelser samt en impulsiv våldsamhet. Under det förra, det s. k. stuporösa, tillståndet gör den sjuke ofta ett stelt motstånd, är omedgörlig och envis, vägrar äta, uträtta sina naturbehof, kan ej fås att svara o. s. v. Man kallar denna i hvarje afseende konsekventa motsträfvighet *negativism*. Denna negativism är en egendomlig form af suggestibilitet, hvarvid hvarje af den sjukes omgifning åt den sjuke direkt eller indirekt meddelad afsikt, önskan eller uppmaning hos den sjuke framkallar en alldeles motsatt reaktion. I andra fall förhåller sig den sjuke som en viljelös automat, efterkommer stelt hvarje befallning, upprepar som ett eko ett uttaladt ord, en min eller en gest, och om man upplyfter hans lemmar, en arm eller ett ben, kunna de bli stående i den passivt gifna ställningen (*katalepsi*). Äfven i detta stela, negativistiska eller viljelösa tillstånd kan den sjuke öfvergående behärskas af impulser. Man ser honom då plötsligt springa upp, utföra en bisarr, alldeles omotiverad handling eller begå en lika omotiverad våldsamhet. Den sjuke är ofta mycket opålitlig och farlig såväl för sig själf som för andra. Icke sällan händer det, att dessa sjuka stympa sig själfva, och dylika handlingar kunna i viss mån underlättas af den ofta i katatonien förekommande nedsättningen af smärtsinnet. Denna förändring af känseln liksom ock de i katatonien ej sällan iakttagna krampanfallen kan gifva anledning till en förväxling med hysteri. Äfven i andra afseenden äro dessa sjukdomar lika hvarandra, men katatonien har till skillnad från hysterien en mera organisk karaktär, och de i katatonien förekommande tvångsartade symtomen äro snarast att uppfatta som retningsfenomen i hjärnbarken, oberoende af hvarje motivering. Vidare är själslifvet i katatonien, särskildt med afseende på gemytslifvet, på ett tydligt sätt aftrubbadt. En viss åtvärtes reda, godt minne och relativt god uppfattning frappera ofta hos de sjuke. Däremot röja de redan på ett tidigt stadium en påtaglig grundhet och brist i omdömet och en i åtskilliga afseenden förryckt fantasi. Ofta förekomma bisarra tankevillor af hypokondrisk eller förryckt art, som ej sällan synas stå i sammanhang med viljerubbningarna. Den sjuke, som känner sig ofri och tvungen mot sin vilja, anser sig vara behärskad af främmande inflytanden, talar om trolleri, förgörning, onda andar, hypnotism o. s. v., och ej sällan förekomma hallucinationer i form af röster, hvilkas befallningar utöfva inflytande på den sjukes uppförande. Katatonien har ibland, framför allt i mera akuta fall, ett ogynnsamt förlopp, men visar ofta benägenhet för tillbakagång, och det händer tyvärr ej sällan, att sjukdomen efter andra eller tredje anfallet öfvergår i obotlig slöhet. Den vanliga åldern för sjukdomens utbrytande infaller mellan 25 och 30 år.

Kraepelin har sammanfört katatonien med ett par andra därmed besläktade sjukdomar under den gemensamma formen *dementia præcox*. Orsaken till dessa sjukdomar är dunkel. Sannolikt föreligger här en egendomlig form af förgiftning genom vissa i kroppen under en störd ämnesomsättning bildade toxiner (*autointoxikation*). Att rubbningar i könsorganens utveckling och funktioner, särskildt med afseende på den s. k. inre sekretionen vid denna toxinbildning, äro medverkande moment är (enligt vissa auktoriteters antaganden) icke osannolikt. Många omständigheter tala för ett sådant sammanhang. Litt.: utom Kahlbaums ofvan nämnda arbete se Kraepelin, "Psychiatrie" (7:e uppl. 1904), och Hans Evensen, "Dementia præcox" (1904). G—s.

Katatypi, *fotogr.*, ett af Ostwald och Gros 1902 uppfunnet förfarande för mångfaldigande af fotografiska bilder medelst katalys. En negativ silfver- eller platinabild behandlas med en lösning af vätesuperoxid i eter. Därvid sönderdelas vätesuperoxiden på bildställena, på grund af silfrets (resp. platinans) katalyserande egenskap, i syre och vatten, på de öfriga ställena förblir däremot vätesuperoxiden oförändrad, och en osynlig positiv bild af vätesuperoxid erhålles. Denna bild öfverföres på ett papper genom att bringas i kontakt med detta. Behandlas sedan den öfverförda, fortfarande osynliga bilden med en lösning af ett ämne, som bildar färgade eller mörka oxider (t. ex. mangansulfat), uppstår på grund af vätesuperoxidens kraftigt oxiderande verkan en positiv bild. Förfarandet har icke fått någon praktisk användning. J. Htzg.

Katavotrer, nygrek. (slav. *ponorer*), underjordiska kanaler, trattar eller hålor, i hvilka en flods eller sjös vatten får underjordiskt aflopp, förekomma företrädesvis i kalkberg, såsom i Krain och Grekland. De ha länge varit kända i Beotien i sjön Kopais, som grundligt undersöktes af A. Philippson; genom en katavoter afflyter Prespasjön till Ochridasjön i Albanien. — Fransmannen E. A. Martel har gjort katavotrerna på Peloponnesos till föremål för en närmare undersökning. De ligga där i slutna dalar, som öfverallt omgifvas af berg och där regnvattnet har uteslutande underjordiskt aflopp. Dessa dalar äro, för så vidt de äro kända, till antalet 12, af hvilka 7 till hvarandra stötande ligga i det gamla Arkadien, hvars alla sjöar och vattendrag absorberas af katavotrer. Då katavotrerna ofta tilltäppas af trädstammar, stenar, lera o. d., finna höst- och vårregnen icke alltid tillräckligt aflopp, hvarigenom feberalstrande träsk uppstå. För att förekomma detta är det nödvändigt att försäkra sig om, att katavotrerna funktionera och att lära känna deras inre för att undanröja orsakerna till deras tillstoppning, och därmed ha flera franska och grekiska vetenskapsmän de senare åren varit sysselsatta. Efter ett underjordiskt lopp af ofta 10—30 km. återser sjöarnas och träskens vatten dagen i form af vackra källor vid stranden af Naupliaviken eller i Eurotas', Alfeios' och Ladons dalar. (J. F. N.)

Kate. 1. Jan Jakob Lodewijk ten K., holländsk skald, f. 1819, d. 1889, reformert präst, var en mycket populär skald, hvars formskicklighet slutligen förledde honom till tämligen tomma versskrifverier. *Gedichten* (1836), *Ahasverus op den grimset* (1840), *Zangen des tijds* (1841), den berömda religiösa *De schepping* (1866), *De jaargetijden* (1871) och *Palmbladen en dichtbloemen* (1884) må nämnas. K. var äfven en alsterrik och lycklig öfversättare från flera språk; bl. a. tolkade han Tegnérs

''Nattvardsbarnen'' (1864) och smådikter af Karl XV (1868). *Complete dichtwerken* utkom 1867 och *Gedichten* i 12 bd, 1890—91. Se biogr. af J. ten Brink (1890).

2. Hermann Frederik Carel ten K., den föregåendes broder, holländsk målare, f. 1822 i Haag, d. 1891, utbildade sig i Amsterdam och Paris, målade ämnen från 16:e och 17:e årh. (*Calvinistiska fångar under Ludvig XIV, Vaktstugan, Fångna spioner i förhör, Holländska fiskare*) och var en förträfflig porträttmålare. (G—g N.)

Katechin. Se Katekin.

Katechū. Se Kateku.

Katēder (grek. *kathe'dra*, eg. säte, lat. *ca'thedra*), upphöjd, med brostvärn försedd plats, från hvilken läraren vid en skola eller ett universitet meddelar undervisning; lärostol. — Katederblomma, löjligt eller dumt yttrande af lärare (särskildt professor).

Katedersocialister, ett af den liberale tyske skriftställaren och politikern H. B. Oppenheim uppfunnet smädenamn på de nationalekonomiske universitetslärare i Tyskland, som i början af 1870-talet slöto sig till den positivt socialpolitiska riktningen. Denna riktning, som gick rakt emot manchesterskolans ''laissez-faire''-princip och kräfde ett kraftigt ingripande från statsmakternas sida i syfte att åstadkomma en förbättring af arbetarklassens ställning, bör ses i belysning af de samtida politiska tilldragelserna och ekonomiska företeelserna i Tyskland samt mot bakgrunden af dels den historiska nationalekonomiska skolans vidsträckta seger i samma land öfver den klassiska skolans strängt individualistiska doktriner, dels den, särskildt genom Lassalles mäktiga agitatoriska verksamhet, allt starkare frambrytande socialdemokratiska arbetarrörelsen. Ett historiskt moment i denna riktnings framträdande var prof. Ad. Wagners tal i en garnisonskyrka i Berlin på hösten 1871. I detta tal anslöt han sig i viss utsträckning till socialismens samhällskritik och uppdrog konturerna till en etiskt determinerad socialpolitiks program, hvars lösen vore självhjälp och statshjälp och hvars förverkligande borde vara angeläget för den nationalekonomiska vetenskapens representanter. Sådana uttalanden af Wagner och andra nationalekonomer samt den utpräglade antismithianen Röslers uppträdande framkallade häftiga attacker från särskildt Oppenheimers sida mot de sålunda smädenämnde katedersocialisterna. Katedersocialism blef så en lifligt och länge nog använd beteckning på de sträfvanden, som funno sitt centrum och sin ledande organisation i Verein für sozialpolitik. Denna bildades på en kongress i Eisenach hösten 1872 af ett antal lärde och politiker, hvilka, huru skiljaktiga de f. ö. än voro, fjärmat sig från den ortodoxa ekonomiska optimismen och insågo samhällsförhållandenas behof af reformering, men som starkt häfdade nödvändigheten att bygga de positiva reformförslagen på grundvalen af noggranna historiska och statistiska forskningar. Inledningstalet hölls af prof. G. Schmoller, och bland de nationalekonomiske deltagarna märktes Brentano, G. Cohn, Conrad, statistikern E. Engel, A. Held, B. och R. Hildebrand, Knapp, Knies, Meitzen, Nasse, F. J. Neumann, Roscher, v. Scheel, Schönberg, Ad. Wagner. Af de s. k. katedersocialisterna saknades Schäffle. Denne, som i väsentlig mån instämde med den socialistiska kritiken af kapitalismen, förblef utanför Verein für sozialpolitik. Föreningen har sedermera utfört en för Tysklands märkliga socialpolitiska utveckling synnerligt betydelsefull verksamhet, hvars inflytande sträckt sig till andra länder. Föreningen har aldrig representerat någon bestämd riktning af social reformpolitik, oj heller sökt samla nationalekonomerna kring något särskildt program. Ad. Wagner är den konsekvente och framstående anhängaren af statssocialismen; Herkner och Sombart intaga en utpräglad progressistisk hållning, och i all synnerhet har den sistnämnde ansetts teoretiskt närma sig marxismen; österrikaren v. Philippovich ställer sig bredvid Schmoller, hvars byråkratisk-monarkiska ståndpunkt är bekant; och Brentano förenar med sitt arbetarvänliga socialpolitiska program en principtrogen frihandelsställning, medan andra tyska nationalekonomer af denna riktning stå som kritiska iakttagare, afvaktande ytterligare erfarenheter af rikets handelspolitik. På sina stora kongresser har Verein för socialpolitik gjort spörsmålen om arbetarskyddslagstiftningen, föreningsrätten, bostadsförhållandena, handtverks- och lärlingsväsendet etc. till föremål för en mångsidig, vetenskapligt lagd dryftning, i hvilken äfven icke-nationalekonomer från skilda vetenskapliga och praktiska verksamhetsområden deltagit. Kongressförhandlingarna och en mängd monografiska undersökningar af sociala och ekonomiska förhållanden ha utgifvits under årens lopp och bilda nu en mycket betydande skriftsamling (1908 125 bd).

Denna riktning, för hvilken benämningen katedersocialism numera kan anses i det stora hela öfvergifven, har följts af besläktade sträfvanden i andra länder. I England hade ju John Stuart Mill sammanfogat sin individualistiska åskådning med sympatier för vissa steg af interventionistisk socialagstiftning samt för socialistiska, enkannerligen associationistisk-socialistiska idéer och sträfvanden. En positivt socialpolitisk ståndpunkt har sedermera i ganska stor utsträckning intagits af brittiska nationalekonomer, af hvilka främst må nämnas A. Marshall. I Frankrike, där Bastiatismen vunnit ett vidt fotfäste, har en utveckling af besläktadt innehåll mera långsamt kommit i gång; den har representerats särskildt af Gide, Cauwès, Bourguin m. fl. I Belgien fördes samma riktning fram af E. de Laveleye, i Italien af Luzzatti o. a. I Sverige blefvo samma åskådningar och sträfvanden först representerade af J. Leffler och A. Raphael, hvilka utvecklat en liflig upplysningsverksamhet i deras intresse. (E. H. T.)

Katedrāl. Se Domkyrka.

Katedralglas, ett färgadt, något orent, på ytan skrofligt glas, hvars däraf orsakade ljusbrytningar jämte egendomliga färgmönster äro af utmärkt effekt.

Katedralkyrka. Se Domkyrka.

Katedralskola. Se Lärdomsskola.

Kategori (grek. *kategori'a*, egenskap, predikat), *filos.*, begreppsfack, grundbegrepp, högsta släktbegrepp, allmännare begrepp, under hvilket mera reala och begränsade begrepp fattas (lat. *prædicamentum*); klass, hvari flera föremål af samma beskaffenhet kunna inordnas; afdelning. De logiska kategorierna äro de allmännaste begrepp, som framgå ur förståndets bearbetning af erfarenhetsinnehål-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

det. Psykologiska kategorier äro begrepp om allmänna psykologiska verksamheter och tillstånd. Estetiska och etiska kategorier äro arter af värdebegrepp. Se rörande de olika uppfattningarna af kategorierna Eisler, ”Wörterbuch der philosophischen begriffe”, 3:e uppl. I: 607 ff. (1910). — Kategörisk, ovillkorlig, bestämd, afgjordt utsägande, egande samma noggrannhet och tydlighet som en kategori. — Kategöriskt, rent ut, kort och godt, oförtydbart. — Kategoriskt imperativ. Se Imperativ 1. — Kategoriskt omdöme, *log.*, logiskt omdöme, i hvilket predikatet ovillkorligt och bestämdt tillägges eller frånkännes subjektet, enligt formeln *A är B* eller *A är icke B*, t. ex. alla människor äro bristfulla, ingen människa är fullkomlig; flodvattnet rinner, träskvattnet rinner icke (jfr Hypotetisk). (R—n B.)

Kategorilära, *filos.*, läran om kategorierna (se Kategori); *språkv.*, den ena af den deskriptiva betydelselärans hufvuddelar; den andra är funktionslära (se d. o.). Kategoriläran redogör för de betydelsekategorier, som ett språk eger, särskildt de, som tagit sitt uttryck i vissa böjningar. Se rörande svenskans kategorilära Noreen, ”Vårt språk”, V (1904 ff.). R—n B.

Katekēs, Kateki'smus (grek. *katēchesis, katechismo's*, förkunnande, undervisning, af *katechēi'n*, förkunna, undervisa), det fr. o. m. reformationstidehvarfvet vanliga namnet på en i frågor och svar uppställd lärobok (för barn), behandlande den kristna trons hufvudläror, begagnas äfven enl. en senare tids språkbruk som namn på hvarje i frågeform affattad lärobok i hvad ämne som helst. I den äldre kyrkan nyttjades dessa namn icke som benämningar på läroböcker, utan förekommo endast i sin ursprungliga betydelse af förkunnande af eller undervisning i den kristna tron i allmänhet och särskildt om de s. k. katekumenernas (se d. o.) undervisning, hvilken icke skedde i form af frågor och svar, utan i form af föredrag och predikan. Lachmanns lärobok, som utkom med anledning af ett litet katekestiskt arbete af Luther (1520), kallades ”Catechesis”, och Althammers lärobok af 1528 är, enl. hvad man vet, den första, som kallas ”Catechismus”. Sedan Luther 1529 utgifvit sin ”Catechismus major” (se fig.) och ”Catechismus minor”, blef namnet vanligt på läroböcker af detta slag. Äldre kateketiska läroböcker bära andra namn. De första sådana arbeten tillhöra medeltiden. De äldsta kända, utgifna troligen på grund af det nit för undervisningen, som uppväcktes af Karl den store, ha till författare benediktinmunkarna Kero af S:t Gallen (i 8:e årh.), skolföreståndaren Othfried af Weissenburg (i 9:e årh.) och Notker Labeo af S:t Gallen (d. 1022). Sekterna under medeltiden visade sin lifaktighet äfven genom utgifvande af kateketiska läroböcker. Särskildt må nämnas valdensernas ”Las interrogations menors” och bömiska brödernas ”Ein christliche vnterweysung der klaynen kinder jm gelauben nach eine weyss einse frag”. Först med reformationen uppstod emellertid den egentliga kateketiska läroboksliteraturen. Uppslaget därtill gaf Luther i den förnämnda skriften af 1520, kallad ”Eyn kurcz form der zehnen gepoth. Eyn kurcz form des glaubens. Eyn kurcz form des Vatter unsers”. I enlighet med den gamla kyrkans bruk att meddela sista klassens katekumener undervisning i de tre trosartiklarna och Herrens bön, sedan den föregående undervisningen förberedt denna slutundervisning, behandlade de äldre katekeserna (med undantag af bömiska brödernas) endast två hufvudstycken: trosartiklarna och Herrens bön. I Luthers lilla skrift af 1520 voro äfven de tio buden behandlade som ett särskildt hufvudstycke, hvartill sedan lades som ett stående katekesinnehåll läran om sakramenten. Melanchthons lilla handbok för barn samt katekeserna af Johann Brenz, Lachmann och Althammer m. fl. föregingo Luthers båda utförliga katekeser af 1529, utgifna med anledning af den okunnighet Luther fann vara rådande i Sachsen under en på kurfurstens befallning företagen kyrkovisitation. Den större ka-

Förminskadt faksimile af titelbladet till första originalupplagan af Luthers större katekes.

tekesen (jfr fig.), som först utkom, var ursprungligen afsedd för ”barn och enfaldiga” samt innehöll en förklaring öfver de fem hufvudstyckena. Emedan den snart befanns vara för vidlyftig för barnen, blef den en handbok för lärarna, och den mindre katekesen blef den egentliga läroboken. De äldre upplagorna af denna bok innehöllo sex hufvudstycken, i det att mellan läran om döpelsens och om altarets sakrament stod ”en undervisning om bikten”, hvilken sedan borttogs, men efter Luthers död i de tyska katekeserna ersattes med ”läran om nyckelämbetet”. Dessutom voro redan i de första upplagorna vidfogade som bihang anvisningar om morgon- och aftonandakt, bordsböner och den s. k. hustaflan, som bestod i tolf korta, af bibelspråk sammansatta stycken för öfverheten, undersåtar, lärare i församlingen, åhörare, gifta män, gifta kvinnor, föräldrar, barn, husfäder och matmödrar, tjänstefolk, ungdom, alla människor, framhållande deras plikter och slutande med strofen: ”När hvar och en sin syssla sköter, Så går oss väl, ehvad oss möter”. Båda katekeserna upptogos bland lutherska kyrkans symboliska böcker. — Inom *lutherska kyrkan* blef Luthers lilla katekes den enda egentliga katekestiska läroboken, men flera olika ”förklaringar” ut-

kommo under tidernas lopp och antogos i de olika landskyrkorna. Den äldsta svenska katekesen (bestående af ett enda litet oktavark med 15 tryckta sidor) trycktes dock i Stockholm redan 1526 och har således intet att skaffa med Luthers katekes. Den är en (sannolikt af Olaus Petri verkställd) öfversättning från ett tyskt original af år 1525 och har följande titel: ”Een skön nytthug vnderwisningh allom Christnom menniskiom (icke allena barnom och vngo folke) vthan och them gamblom gäska nytthugh stelt på spörsmåll och swar”. 1530 följde ”En lijten Catechismus” i samband med Olaus Petris postilla. Den första svenska öfv. af Luthers katekes utkom möjligen 1548, ehuru det äldsta exemplar, som finns i behåll, är af år 1572. (Jfr A. C. Bang, ”Dokumenter og studier vedrörende den lutherske katekismus' historie i Nordens kirker”, I, 1893, och H. Lundström, ”När utkom Luthers lilla katekes första gången på svenska?”, i ”Samlaren”, XVIII, 1897). 1600-talet är rikt på svenska katekesförklaringar. 1631 utgaf Laurentius Paulinus Gothus (d. som ärkebiskop 1646) sin mycket ansedda ”Thesaurus cathecheticus theoreticus et practicus”. Högt värderade katekesförklaringar voro biskop Olof Laurelius' ”Eenfalligha fråghor eller spörzmåål om vår christendomsstycker” (1635) och ”Cathechismus Lutheri med en kort förklarning” (1649; 2:a uppl. 1670). 1669 utkom ”Catechesens enfaldige förklaring” af Erik Emporagrius. Karl XI tillsatte en katekeskommitté, i hvilken Haqvin Spegel var själen. 1686 hade kommittén slutat sitt arbete, hvaraf resultatet var den s. k. ”Spegelska katekesen”. Den blef emellertid snart indragen och förbjuden, emedan åtskilliga stora fel i boken påvisades af biskop E. Benzelius och flera andra granskare. Den blef dock underlaget för den katekesförklaring, som ärkebiskop Olof Svebilius på kunglig befallning 1689 utarbetade (öfv. på finska af Juslenius 1746). Den begagnades till 1810, då en omarbetning, gjord af ärkebiskop Axel Lindblom, antogs. Denna blef dock föremål för många anmärkningar. 1852 och 1868 tillsattes katekeskommittéer, men deras förslag blefvo icke antagna. 1878 antogs ändtligen ett af en ny kommitté framlagdt katekesförslag, kalladt ”Doktor M. Luthers lilla katekes med kort utveckling”. Bland svenska katekeser må slutligen nämnas Karl IX:s reformerta katekes (1604), biskop Terserus' synkretistiska katekes (1662), H. Schartaus ”Undervisning i christendomskunskapen för barn etc.” (1833; flera uppl.) och F. A. Johanssons (se denne) 1908 utgifna, men ej antagna ”Handledning etc.”. — Inom den *reformerta kyrkan* utkommo och antogos till bruk flera katekeser: i S:t Gallen 1527; i Basel af Oekolampadius, i Zürich af Leo Judæ, i Strassburg af Butzer, alla tre 1534; i Genève af Calvin 1538 och 1545 o. s. v. Mest bekant är den s. k. Heidelbergkatekesen, utgifven på kurfurstens af Pfalz, Fredrik III:s, befallning 1563 af Zacharias Ursinus och Kaspar Olevianus samt af Dordrecht-synoden 1619 antagen som symbolisk bok. Den sönderfaller i tre afdelningar: om det mänskliga eländet, om återlösningen, om tacksamheten mot Gud. Calvins katekes har i Frankrike antagits som symbolisk bok. Den är indelad i 55 delar efter sön- och högtidsdagarna. Den engelska episkopalkyrkans katekes är den korta s. k. Church-catechism (sedan Edvard VI:s tid) och presbyterianska kyrkans den s. k. Assembly-catechism, som vunnit symboliskt anseende. — Inom den *romersk-katolska kyrkan* utkom 1554 på kejsar Ferdinand I:s befallning en af jesuiten Petrus Canisius författad större katekes och en mindre 1566, hvilken senare varit den mest använda läroboken inom katolska kyrkan. Vid jesuitordens upplösning blef den utträngd af abboten Felbingers katekes. 1566 utkom på tridentinska mötets föranstaltande den bekanta Catechismus romanus, författad af ärkebiskop Leon Marino, biskop Egidio Foscarari och Fr. Fureiro. Det vidlyftiga arbetet sönderfaller i fyra delar: det apostoliska symbolum, sakramenten, de 10 buden och bönen. Detta arbete räknas till kyrkans symboliska böcker, men är mindre egnadt till lärobok än till handbok för lärare. — Inom den *grekisk-katolska* kyrkan nyttjas allmänt *ryssarnas* stora katekes, ”Orthodoxa confessio”, utgifven och sanktionerad 1643 samt författad, såsom det antages, af metropoliten i Kiev, Peter Mogila. Den sönderfaller i tre delar: tron, enl. nicenska symbolum, hoppet, enl. Herrens bön, och kärleken, enl. de 10 buden. 1723 lät Peter den store utarbeta en mindre katekes efter Orthodoxa confessio. — Af de bland *sekterna* antagna katekeserna är unitariernas l. socinianernas ”Catechismus racoviensis” (”Rakaukatekesen”) den mest bekanta. Författad och bearbetad af flera, bland dem Faustus Socinus, utkom den 1605 i en större och en mindre upplaga, först på polska språket, sedan på tyska och latin. Den fick symboliskt anseende bland socinianerna. J. P.

Kateket (se K a t e k e s), numera i allmänhet lärare, som drifver katekisation (se d. o.), kallades i den gamla kyrkan den, som undervisade de s. k. katekumenerna i den kristna troslären för dopets erhållande. Urspr. voro dessa lärare inga särskilda kyrkliga ämbetsmän, utan både präster och lekmän kunde tjänstgöra som kateketer. Då sedermera katekumenundervisningen mera utbildades och för detta ändamål katketskolor inrättades, uppkom ett särskildt katekctämbete. Den gamla kyrkans mest bekanta katketskola var Alexandrias, stiftad troligen i början af 2:a årh., och som dess förnämste lärare nämnas Pantænus, Klemens och Origenes. När efter kristendomens allmänna införande barndop blef vanligt och katekumenatet upphörde, afskaffades naturligtvis katketämbetet och katketskolorna. — I Stockholm finnes ett slags söndagsskolor, upprättade af det 1771 stiftade Samfundet pro fide et christianismo, hvilka kallas k a t e k e t s k o l o r och hvilkas lärare kallas katketer. 1777 inrättades två sådana skolor, en för staden inom broarna och en för Södermalm. Genom donationer sattes samfundet i stånd att småningom öka dessa skolors antal, så att Storkyrkans, Klara, Jakobs och Johannes', Ladugårdslandets, Kungsholmens, Maria, Katarina och Adolf Fredriks församlingar fingo hvar sin katketskola. Sedermera skedde härutinnan åtskilliga förändringar. Den rådande okunnigheten hos den fattigare befolkningens barn föranledde inrättandet af dessa skolor, i hvilka, enl. de äldsta instruktionerna, skulle meddelas undervisning ”dels åt personer öfver 15 års ålder, hvilka icke hafva nöjaktig kristendomskunskap, dels åt barn, som, antagna i tjänst på fabriker eller i handtverk eller af hvilka orsaker som helst, sakna tillfälle till en daglig skolgång”.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Praxis blef sedermera, att till dessa skolor skickades de minst försigkomna af årets konfirmander. Därefter inordnades kateketskolorna i folkskolornas s. k. ”söndags- och aftonskolor”, så att de skulle utgöra ett slags högre, självständiga klasser af dessa skolor. Enl. ett 1883 fattadt beslut bibehölls denna anordning blott så tillvida, att af ”söndags- och aftonskolans” barn de, som voro i konfirmationsåldern, skulle få sin religionsundervisning i kateketskolan, till hvilken församlingens prästerskap hade rätt att därjämte sända några konfirmander, som visat sig behöfva ökad undervisning. Enligt nytt beslut 1894 ha kateketerna i Stockholm numera uteslutande till uppgift att biträda församlingarnas prästerskap vid konfirmationsundervisningen. Kateketskolor i den ursprungliga meningen finnas alltså icke vidare i Stockholm. Till kateketer utses i regel yngre präster efter ansökan och prof. Stockholms konsistorium upprättar förslag bland de sökande, och kateketskolornas styrelse, skolutskottet i Samfundet pro fide et christianismo, utnämner. Dessa platser, f. n. (1910) 10, äro fasta lärarplatser; innehafvaren räknar prästerliga tjänsteår och aflönas af samfundet med bidrag af församlingarna. Undervisningen öfvervakas af en utaf samfundets skolutskott tillsatt inspektör. — Äfven i Lappland meddelas religionsundervisning af s. k. kateketer i skolor, som underhållas af Svenska missionssällskapet. — ”Kateketer” kallas jämväl infödda lärare vid flera missionsstationer i hedniska länder. J. P.

Kateketik (se K a t e k e s), läran eller vetenskapen om den muntliga religionsundervisningen. I den äldsta kyrkan meddelades undervisning åt de vuxne hedningar, som önskade erhålla det kristliga dopet (katekumenerna; se d. o.). Redan i 2:a årh. förekom antagligen en dylik undervisning, som i början hade mera enskild karaktär, men snart fick en offentligt kyrklig. Någon utbildad kateketisk metod följdes emellertid icke under denna äldsta tid, ehuru katekumenundervisningen sedan midten af 3:e årh. eller början af 4:e bedrefs systematiskt genom katekumenernas indelning i tre klasser. Undervisningens form var didaktisk (predikan), icke erotematisk (i frågor och svar). Början till den erotematiska formen förefanns likväl redan då genom katekumenernas uppläsning af trosbekännelsen strax före dopet, då läraren någon gång genom frågor underrättade sig om, huruvida de förstått innehållet. Undervisningens material var hufvudsakligen trosbekännelsens innehåll, ehuru själfva bekännelsen meddelades katekumenerna först omedelbart före dopet. Om denna katekumenundervisning handla de tre äldsta kateketiska arbetena (från 4:e årh.): biskop Cyrillus’ af Jerusalem ”Katēchesis mystagogikē”, Gregorius’ af Nyssa ”Logos katechetikos” och Augustinus’ ”De catechizandis rudibus”. När längre fram under medeltiden barndopet efterträdt katekumendopet, ändrades helt naturligt religionsundervisningen i enlighet med dessa förändrade förhållanden. Lärjungarna voro då barn, åt hvilka skulle meddelas kännedom om den kyrkas lära, i hvilken de redan voro upptagna. Egentlig katekumenundervisning förekom endast i de ännu hedniska länder, där missionärer arbetade. Men den hade utvärdigt förenklats. Från 8:e och 9:e årh. finnas spåren af en ordnad kyrklig barn- och folkundervisning. Karl den store har gjort sig ett namn som dess främjare. Någon utbildad teknik fanns likväl ännu icke. — Under medeltiden var kyrkans kateketiska barnundervisning gemenligen inskränkt till inlärande af Trosbekännelsen, Fader vår och ”Ära vare Gud” etc. (*Hymnus angelicus*), hvilket sistnämnda lärostycke sedan (från 11:e årh.) utbyttes mot *Ave Maria*. Under medeltidens senare skede började sakramentsläran och dekalogens (de tio budens) innehåll användas som kateketiskt material, ehuru detta synes ha förekommit mera sparsamt. Men under just denna period mattades det kateketiska nitet inom kyrkan och förlorade sig i en kall och torr mekanism. Den framstående universitetskansleren i Paris Jean Charlier de Gerson (d. 1429) sökte genom sin lilla, varmt skrifna bok ”Tractatus de parvulis ad Christum trahendis” (Om barnens förande till Kristus) verka en förbättring i den mekaniska kristendomsundervisningen. Han anbefaller bikten som ett viktigt kateketiskt hjälpmedel. Men det var äfven på det kateketiska området medeltidens reformatoriska sekter sökte ersätta, hvad som brast från kyrkans sida. Såväl valdenser som wicliffiter och husiter hade uppdrifvit den kateketiska metoden ganska högt. Tidigt förekom hos de förstnämnde en dialogisk anordning vid kristendomsundervisningen, och kateketiska läroböcker utkommo genom dessa sekters försorg (se K a t e k e s). — Först med reformationen börjar dock den egentliga förbättringen af den kateketiska verksamheten. Luther är den, som genom sina katekesers utgifvande och genom utverkandet af nya, strängare förordningar ang. religionsundervisningen går i spetsen för äfven denna reformation. Ännu bestod dock den kateketiska undervisningen hufvudsakligen i utanläsning. Luther själf höll så mycket på nyttan af utanläsningen, att han sade: ”icke en stafvelse därvid får ändras, om man icke vill hafva all använd möda och arbete förspillda”. Men å andra sidan varnade han ”mot ett blott och bart utanläsande, såsom dittills ofta varit”, och uppmanar läraren att genom frågor förvissa sig om, att lärjungarna förstått det lästa. Flera af reformationstidehvarfvets betydande män följde Luthers exempel. Upphofsman till den egentliga katekisationen (se d. o.) är pietismens stiftare, Philipp Jakob Spener, som i senare hälften af 1600-talet ifrigt arbetade för att höja religionsundervisningen. Hans efterträdare August Hermann Francke blef äfven i detta afseende hans lärjunge och efterföljare. Vid den s. k. franckeska stiftelsen i Halle drefs katekisationen mest af allt. Den tyska pietismen har lämnat efter sig flera katekesförklaringar, af hvilka Schellenbaurs torde vara den förnämsta. Det var hufvudsakligen Hedinger och Rambach, som bragte den pietistiska katekisationsmetoden i system. Arbeten i detta syfte voro den förres ”Kristligt välmenta erinringar” och den senares ”Den välunderrättade kateketen”. På förståndets och, framför allt, hjärtats tillegnelse af kristendomens sanningar lägges där hufvudvikten. I midten af 18:e årh. inträdde med Mosheim kateketiken i ett nytt skede. Den s. k. k a t e k e t i s k a s o k r a t i s m e n blef då härskande. Man utgick från det antagandet, att de religiösa sanningarna funnos af naturen i människan. Genom kloka och förståndiga frågor skulle de framlockas ur barnet och omsättas till begrepp i barnets medvetande. Dinter, Basedow och Salzmann äro pedagogiska huf-

vudrepresentanter för denna kateketik, och framför andra dref Gräffe denna ”förståndiga” frågformalism till dess spets i sina arbeten ”Lehrbuch der allgemeinen katechetik nach kantischen grundsätzen” (1795—98) och ”Grundriss der allgemeinen katechetik nach kantischen grundsätzen” (1796). Mot detta ensidiga erotematiska förfaringssätt uppträdde i början af 1800-talet Daub, F. H. C. Schwarz, Löhe, Stier m. fl., hvilka i sina kateketiska arbeten söka göra gällande en mera specifikt kristlig religionsundervisning samt förena inlärandets och frågandets metoder (den ”akroamatiska” och den ”erotematiska” metoden). I Sverige verkade Schartau i samma riktning, och i den riktningen har kateketiken alltsedan fortgått. Bland denna nyare kateketiks mera framstående målsmän under senare tider må nämnas Chr. Palmer och v. Zezschwitz, hvilka utgifvit värdefulla kateketiska arbeten, samt Nitsch och Achelis i deras arbeten i praktisk teologi. — Katekētisk, som hör till kateketiken; som försiggår i form af frågor och svar. Jfr Akroamatisk. J. P.

Katekētpredikningar. Se Predikan.

Kateketskola. Se Kateket.

Katekĭn, *kem.*, det kristalliserande garfämnet i kateku ur kärnveden af *Acacia catechu* och i gambir (af *Uncaria gambir*). Katekin har sammansättningen $C_{15}H_{14}O_6 + 4H_2O$, ger vid torr destillation pyrokatekin och i kalismältan floroglucin jämte protokatekusyra. Med saltsyra rödfärgar det ved till följd af sin floroglucinhalt. H. E.

Katekisatiōn (se Katekes), en i frågor och svar meddelad elementär kristendomsundervisning. Vanligen är katekesen det material, som lägges till grund för en sådan undervisning, men äfven en bibeltext kan användas till samma ändamål. Denna undervisningsmetod kan anses leda sin upprinnelse från pietismens stiftare, Ph. J. Spener, hvilken i slutet af 1600-talet bröt med det dittills vanliga kateketiska undervisningssättet, att lärjungen blott utantill lärde sig lärobokens stycken och uppläste dem för läraren. Se Kateketik. J. P.

Kateki'smilängd. Se Kyrkböcker.

Kateki'smus. Se Katekes.

Katekū (Katechu; af malaj. *kate*, träd, och *chu*, saft; *Catechu nigrum*, *Terra japonica*, eng. *Cutch*, fr. *Cachou*), *farm.*, *tekn.*, det intorkade, särskildt i Pegu genom kokning med vatten beredda extraktet ur kärnveden af *Acacia Catechu* Willd., som förekommer allmänt i Ostindien och på Ceylon. Kateku införes till Europa i stora fyrkantiga eller oregelbundna stycken, af svartbrun färg, hårda och spröda med mussligt glänsande brott och af bitter, adstringerande smak. Ofta äro de stora bladen af *Dipterocarpus tuberculatus* Roxb. lagda omkring massorna, hvilka f. ö. försändas i mattor, säckar eller kistor. I varmt vatten är kateku, som hufvudsakligen består af *katekin* (”katekusyra”), nästan fullständigt lösligt. Kateku har i Sverige förr varit officinell och nyttjades som adstringerande medel mot diarré och slemflöden, för hvilket ändamål det ännu begagnas i andra länder. Kateku har stor användning som färg- och (i Europa sedan 1500-talet) garfmedel. Siden och bomull färgas mycket med kateku, likaså väfnader, som utsättas för väta, såsom fisknät, kanfas, koffertöfverdrag och tält. Särskildt i den engelska och italienska läderindustrien har kateku mycket stor användning som garfmedel; det därmed garfvade lädret blir förträffligt och af vacker rödbrun färg. Slutligen användes kateku jämte alkali för att hindra uppkomsten af pannsten i ångpannor. — Af betelnöten, frukten af palmen *Areca catechu* L. (se Areca), beredes i Indien ett bittert, sammandragande extrakt, som kallas betel- l. arekapalmkateku, men som ej kommer i handeln i Europa. O. T. S. (G. L—m.)

Katekumēner (af grek. *katechu'menoi*, ”de som undervisas”. Se Katekes) kallades i den äldsta kyrkan de, som för det kristna dopets erhållande undervisades i den kristna tron. Under den apostoliska tiden var denna undervisning mycket enkel och skedde utan några närmare bestämmelser. Men när kyrkan växte ut på bredden, måste äfven katekumenundervisningen få en bestämd organisation. Den öfverlämnades då åt särskildt därtill förordnade lärare (kateketer; se d. o.); tiden för katekumenatet bestämdes af synoden i Elvira (305) till två år och af de s. k. apostoliska konstitutionerna (från början af 4:e årh.) till tre år. Från samma tid, början af 4:e årh., indelades katekumenerna i tre klasser: 1) *akroo'menoi* l. *audientes* (åhörare), hvilka efter predikans slut måste aflägsna sig från gudstjänsten, 2) *gonykli'ontes* l. *genuflectentes* (knäböjande), hvilka fingo stanna kvar efter predikan och knäböjande öfvervara församlingens förbön för dem samt mottaga biskopens välsignelse, men skulle aflägsna sig före nattvardsfirandet, 3) *fotitso'menoi* l. *competentes* (upplysta, skickliga), hvilka ansågos skickliga till dopets erhållande och åt hvilka dessförinnan muntligen delgafs till inlärande trosbekännelsen till Faderns, Sonens och Andens namn (enl. Matt. 28: 19) med tillägg i hufvudsaklig öfverensstämmelse med det nuv. s. k. Apostoliska symbolum, hvilken benämning tidigt upptogs jämte de äldre benämningarna *paradosis apostolikē* (apostoliska traditionen) och *regula fidei* (trosregeln). Enl. Funk, ”Kirchengeschichtliche abhandlungen und unters.” (I, 1897), skulle det icke ha funnits 3 olika klasser, utan endast olika namn på katekumenerna. Efter trosbekännelsen delgafs katekumenerna på samma sätt Herrens bön. Denna undervisning kallades ”arkandisciplinen” (den hemliga undervisningen), emedan såväl bekännelsen som Herrens bön strängt hemlighölls för alla icke-kristna. Därefter skedde dopet. — Benämningen katekumener användes ibland ännu i den praktiska teologien som namn på de redan som barn döpta, hvilka erhålla kateketisk undervisning i trosläran, särskildt som namn på konfirmanderna. J. P.

Katekūpalm, *bot.* Se Areca.

Katekusyra, föga brukligt namn på katekin (se d. o.).

Kate'nin, Pavel Aleksandrovitj, rysk författare, f. 1792, d. 1853, egnade sig efter krigstjänst åt litteraturen och kritiken, författade samt öfversatte åtskilliga, på sin tid ofta spelade skådespel i den ”klassiska” stilen. Sina ämnen tog han ur det fornryska lifvet, men höll sig i formen strängt till de franska förebilderna, Corneille och Racine, af hvilka han öfversatte ”Ariadne” och ”Esther”. Som kritiker uppträdde han kraftigt mot romantiken, men beundrade Pusjkin och Gribojedov, vid hvilka han var personligt fäst. Hans samlade verk på vers utkommo 1832. A—d J.

Katernberg (Caternberg), by i preussiska reg.-omr. Düsseldorf (Rhenprovinsen), 5 km. n. om

Essen. 16,958 inv. (1905). Stora stenkolsgrufvor (omkr. 7,000 arbetare), järn- och stålverk, tillverkning af oljor och fett. J. F. N.

Katēt (grek. *ka'thetos*, lodlinje), *mat.*, kallas i en rätvinklig triangel hvar och en af de två sidor, *a* och *b*, som omfatta den räta vinkeln. Enligt den pytagoreiska lärosatsen (Euklides' "Elementa", I: 47) är summan af kvadraterna på kateterna lika stor med kvadraten på hypotenusan (se d. o.), *c*. (I. F.)

Katēter (grek. *kathetēr*, af *kathie'nai*, insticka), ett kirurgiskt instrument, hvarmed urinen, då den till följd af något hinder ej frivilligt kan låtas, aftappas ur blåsan. Detta instrument är antingen af metall, vanligast och bäst silfver, och har då en bestämd krökning, eller också mer eller mindre mjukt, s. k. gummikateter. Det är vida längre för tappning

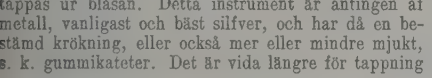

Katetrar af metall: den öfre en manlig, den undre en kvinnlig kateter.

af den manliga än för den kvinnliga urinblåsan. Införande af kateter, hvilket hos kvinnan endast undantagsvis är förbundet med några svårigheter, fordrar, då det är fråga om mannen, alltid en lätt och van hand; och under vissa förhållanden kan denna "lilla" åtgärd (kateterisation) bli den svåraste inom hela kirurgiens område. Rsr.*

Kateterisatiön. Se Kateter.

Katetomēter (af grek. *ka'thetos*, lodlinje, och *me'tron*, mått), *fys.*, en laboratoricapparat för uppmätning af höjdskillnader, konstruerad 1818 af Dulong och Petit. Dess väsentligaste delar äro en vertikal graderad pelare och en horisontell tub, flyttbar längs pelaren. Observatören inställer kikarens hårkors — den finare inställningen sker med mikrometerskruf — efter hvart annat på de båda märken, hvilkas vertikalafstånd skall bestämmas, och aflåser noggrant lägena på pelaren med tillhjälp af nonie. L. A. F. (G. I.)

Kat'exochēn, grek. (af *kata'*, i enlighet med, och *exochē*, något framstående, företräde), företrädesvis, framför allt, särskildt (fr. *par préférence*).

Katha l. Kaṭhaçākhā, en till "Svarta Yajurveda" hörande skola, inom hvars krets den redaktion af nämnda veda uppstått, som benämnes *Kāṭhaka* (utg. af L. v. Schröder, 1900 ff.). Arbeten rörande Kāṭhaka af Weber ("Ind. stud.", III), L. v. Schröder (i "Monatsberichte der königl. akademie der wissenschaften zu Berlin", 1879, "Zeitschrift der deutschen morgenländischen gesellschaft", bd 46, 49, 51, "Sitzungsberichte der k. akademie der wissenschaften in Wien", 1896, 1898). Kāṭhaka-upaniṣad har uppstått inom samma krets och hör till de märkligare upaniṣad-texterna med hänsyn till frågan om själens upphållsort efter döden (öfv. till svenska af A. Butenschön 1902). K. F. J.

Kathaçākhā, Kāṭhaka. Se Katha.

Ka'tharsis (grek., af *kathāi'rein*, rensa, rena, försona). I. I forntiden den reningsprocess, som personer måste genomgå, då de af en eller annan orsak blifvit orenade eller orena, t. ex. genom otillåtligt beträdande af en helig ort eller genom ett svårare brott, såsom mord o. d. Jfr Helig.

2. *Estet.* Enligt Aristoteles' "Poetik" den rening af affekterna, hvilken åstadkommes af en tragedis fortgång och upplösning. Se Tragisk.

3. *Med.*, laxering, d. v. s. tarmkanalens rensning genom något starkare afförande medel. Dylika medel kallas äfven *reme'dia catha'rtica* eller endast *cathartica*. Se Afförande medel.

1. (G. A—n.) 3. O. T. S.*

Kathāsaritsāgara, eg. "berättelseströmmarnas haf", en omfångsrik samling af sagor och legender på sanskritisk vers, som (1063—81) utarbetats af den kashmirske diktaren Somadeva. Den grundar sig på ett förloradt eller ännu ej återfunnet arbete på en pakrit-dialekt (*pāiçācī*), kalladt *Bṛhatkathā* (Den stora berättelsen) af Guṇāḍhya. Däri ingå olika samlingar, som äro bekanta i andra redaktioner, t. ex. "Vetālapañcaviṁçatikā" (De 25 berättelserna om en vetāla, likspöke), "Pañcatantra" o. s. v., alla infogade i en hufvud- eller ramberättelse. Samlingen är af oskattbart värde för sagoforskningen och litteraturhistorien. Utom indiska upplagor föreligger en af H. Brockhaus, böckerna I—V i sanskrit med tysk öfversättning (1839; tyska öfv. särskildt 1843), böckerna VI—VIII och IX—XVIII i "Abhandlungen der deutschen morgenländischen gesellschaft" (bd II och IV). Totalöfv. af Tawney (2 bd, i "Bibliotheca Indica"), "Likspökets berättelser" öfv. till svenska af H. Andersson ("Göteborgs vetenskaps- och vitterhetssamhälles handlingar", 1902). K. F. J.

Kathay (Cathay), Kinas namn under medeltiden. Det anses ha uppkommit af namnet på en mandschustam, kitanerna, som från 900-talet bebott nordöstra Kina och hvars herravälde där slutade 1125. Detta namn, vanligen ändradt till *Kitay*, är än i dag Kinas namn hos nästan alla folk, som känna det från landsidan, såsom ryssar, perser, Turkestans folk o. s. v., och från de senare fingo européerna namnet K. Namnet *Kina* har landet fått af malajiska sjömän och kallas därmed af de folk, som kommit sjövägen dit. Det nämndes första gången i Europa af Benjamin af Tudela (se denne), som på 1160—70-talen seglat från Indien till Kina, och undanträngde på 1500-talet namnet Kathay. J. F. N.

Kathiawār, halfö på västra kusten af Främre Indien, landskapet Gujarat (se d. o.). Omkr. 60,000 kvkm. och 3 mill. inv., inberäknadt delar af britt. distriktet Ahmedabad och staten Baroda samt portug. besittningen Diu. Halfön har gett sitt namn åt ett politiskt agentskap, som omfattar 188 större och mindre stater, af hvilka 14 ega självständig förvaltning. Deras sammanlagda areal utgör 53,197 kvkm med 2,327,456 inv. (1901). Agenten har sitt säte i Rajkot midt på halfön (36,151 inv. 1901), som har ett college, Rajkumar college, för furstesöner.

Kathölisch-He'nnersdorf. Se Hennersdorf.

Kathreiners Kneipp-maltkaffe, *bot.* Se Kaffesurrogat.

Katib Tjelebi. Se Hadji Chalifa.

Katif (El-Katif), stad på Arabiens östra kust, vid Bahreinviken, en del af Persiska viken, i det af turkarna 1871 eröfrade El-ahsa. 18,300 inv. Befäst slott och vackra palmlunder. Som Nedsjds hamnstad har K. en betydande handel. (J. F. N.)

Katimaron. Se Katamaran.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kati'nka, ryskt kvinnonamn, dim. af Katarina.

Katiōn (af grek. *ka'to*, nedantill), *fys.* Se Elektrolys.

Katjeno'vsky, Michail Trofimovitj, rysk litteratör, f. 1775 i Charkov, d. 1842. Efter knapphändiga elementarstudier och åtskilliga års tjänst som underofficer, stadsskrifvare m. m., uppträder han fr. o. m. 1799 i ett par tidskrifter som författare i tidens ''sentimentala'' genre, kom som Al. Razumovskijs bibliotekarie till Moskva och redigerade, med ett och annat afbrott, 1804—30 ''Vjestnik Jevropy'', Rysslands första litterär-politiska tidskrift af någon betydelse (uppsatt 1802 af Karamzin). Sedan 1810 var K. professor vid Moskvas universitet (fr. o. m. 1835 i de slaviska folkens historia och litteratur). Utan egna djupare studier anslöt sig K. som historiker till den ''kritiska skolan'' (Schlözer, Niebuhr), men slog öfver i ren skepticism: Rysslands historia börjar först på 1200-talet; alla äldre källor, krönikor, ''Ryska rätten'' o. s. v. äro förfalskningar från 1200-talet. På äldre år sysslade han äfven med svenska. K. användes i en mängd offentliga uppdrag, som skolinspektör, censor m. m. och var ännu 1837—42 universitetets rektor. Vid sin död stod K. tämligen främmande för samtidens vetenskapliga och litterära strömningar. Lll.

Katkari (Katodi), indisk stam. Se Kolh.

Katkov [-kå'ff], Michail Nikiforovitj, rysk publicist, f. 1818 i Moskva, d. 1887, studerade i Moskva och hörde, jämte Aksakov, Bjelinskij, Bakunin, Herzen m. fl., till den krets af framstående unga män, som på slutet af 1830-talet möttes hos hegelianen Stankevitj. Några tidskriftsuppsatser från studenttiden förråda utpräglade nationella intressen och en viss mystisk läggning. Efter fortsatta studier i Königsberg och Berlin blef K. professor i filosofi i Moskva. Hans disputation för magistergraden *Ob elementach i formach slavjano-russkago jazyka* (1845) är ej utan förtjänst. Hans professur indrogs under den allmänna reaktionen 1850. Mest känd är K. som utgifvare af tidningen ''Moskovskija vjädomosti'' (Moskva-underrättelser fr. o. m. 1851) och tidskriften ''Russkij vjestnik'' (Ryske budbäraren fr. o. m. 1856). När han lämnade universitetet och grundlade sistnämnda tidskrift, var han ännu liberal, svärmade för Englands konstitutionella statsskick och bekämpade censuren. Ett afgörande inflytande på hans politiska ståndpunkt öfvade det andra polska upproret (1863). Senare framträder han som hufvudman för det gammalryska, konservativa partiet, som bl. a. anser självhärskardömet för ett dyrbart rysk-nationellt arf och afvisar alla ''främmande'' nyheter. I synnerhet ansågs K. stå Alexander III mycket nära. Säkert är, att hans tidning stundom var i tillfälle att meddela underrättelser om regeringens åtgärder, förrän dessa voro officiellt kända, samt någon gång t. o. m. tog sig friheten att granska dessa åtgärder och ge goda råd — något, som ej skulle tålts från annat håll. I det hela företer K:s publicistiska bana en mängd nyckfulla vändningar. Biogr. af Neviedienskij'', ''Katkov i jego vremja'' (Katkov och hans tid, 1888). Jfr Jensen i ''Finsk tidskr.'' (1888). En del af K:s uppsatser i ''Moskovskija vjädomosti'' äro samlade i tryck (1887 ff.). Lll.

Katla, fornnordiskt kvinnonamn, hvilket sägnen ställt i förbindelse med en sedan 9:e årh. då och då verksam krater på östra sidan af Mýrdalsjökeln i Väster-Skaptafells-syssla på Island. En trollkvinna vid namn K. skall ha framkallat det första utbrottet, hvarför kratern, eller öppningen i jökeln, kallades ''Kötlugjá'' (''Katlas' rämna'') eller vanligen helt enkelt ''Katla''. Utbrott, väsentligen bestående i ismassans uppbrytning till följd af den inre värmen och nedsköljning af upphettade vattenströmmar (''jökulshlaup''), äro kända från 894, omkr. 1000, 1311, 1416, 1580, 1625, 1660, 1721, 1755, 1823 och 1860. Stora sträckor af fruktbart land ö. och s. om K. ha därigenom småningom förvandlats till en alldeles ofruktbar sand- och grusöken. C. R.*

Katlamba-bergen (Quathalamba-bergen). Se Drakbergen.

Katmandu (Khatmandu), hufvudstad i Himalayastaten Nepal, 1,450 m. ö. h., vid Ganges' biflod Baghmati. Omkr. 50,000 inv. (mest buddistiska newar, därnäst gorka), hvaribland 12,000 soldater. I K. finnes maharajans stora palats, en oregelbunden, ful byggnad, flera tempel med tak af mässing eller förgylld koppar, en jätteklocka mellan två pelare, flera palats, arsenal och kanongjuteri. Gatorna äro trånga och smutsiga med två- till fyravåningars hus. Omkr. 1,5 km. utanför staden ligger den engelske residentens residens. J. F. N.

Katning, *skogsv.*, afskalning af bark vid barrträdens nedre del, hvarigenom framkallas kåda, som hopsamlas för terpentinberedning. Detta förfaringssätt användes förr i så stor utsträckning, att det måste i lag förbjudas. Katning förekommer numera mycket sällan i Sverige, oftare i Finland, hvars furuskogar i hög grad skadats häraf, och bedrifves fullt rationellt på flera ställen utomlands, särskildt i Amerika, Frankrike och i Österrike. Där afskalas hvarje år barken rundt om trädet på ett stycke om 1 fots höjd (se fig.), och endast en liten barkremsa lämnas kvar för förmedling af näringen mellan krona och

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

vot. Den utsipprande kådan hopsamlas i behållare antingen i form af fördjupningar i själfva trädet eller i små upphängda flaskor. Dessa behållare tömmas då och då på sitt kådinnehåll, som bearbetas i terpentinfabriker. W. E—n.

Katōd (af grek. *kat'odos*, väg nedåt, nedväg), *fys.*, den negativa polen i en stapel. Se Elektrod.

Katodfallet. Se Ionisering, sp. 828.

Katodi (Katkari), indisk stam. Se Kolh.

Katōdstrålar (se Katod), *fys.* (jfr Ionisering, sp. 828—830) kallas efter Hittorf eg. den kaskad af elektroner, som slungas ut från gasskiktet strax framför katoden i ett glimurladdningsrör. Numera har ordet "katodstrålar" fått den vidgade betydelsen af genom gas rusande elektronström öfver huvud. Så kallas den elektronström, som röntgenstrålar, becquerelstrålar samt äfven i någon mån katod- och kanalstrålar utdrifva ur ämnen, i hvilka de absorberas, för sekundära katodstrålar. Från starkt glödande fasta kroppar, särskildt oxider af alkali- och jordartsmetaller, utsändas elektroner. Härpå beror möjligheten att göra katodstrålarna särskildt kraftiga genom att använda en med lämpliga oxider bestruken glödande s. k. wehneltkatod. Katodstrålarna ha förmågan att ionisera den gas de genomila. Härvid förlora de småningom sin hastighet. Om man vill, att de skola ha lång bana, måste åfaledes gasen, som de löpa uti, vara mycket förtunnad. En decimeters fri väglängd erhålles vid ett tryck af omkring en hundradels mm. kvicksilfver. Sättes en fast kropp i vägen för katodstrålarna, bromsas de hastigt i denna, hvarvid de utsända, jämte sekundära katodstrålar, tvära elektromagnetiska vågor, röntgenstrålar. Samtidigt bringas ofta den fasta kroppen (glas och allehanda kristaller, men ej metaller) att lysa, fluorescera med en för densamma egen färg (ofta grönt). Enklast ytterligt tunna hinnor af fasta kroppar kunna genomträngas af vanliga katodstrålar. Genom ett hål i en skärm satt i vägen för katodstrålar i ett glimurladdningsrör kan man från dessa uttaga ett tunt knippe, hvilket, om det träffar en tvärställd fluorescensskärm, framkallar på denna en liten lysande fläck. Fläckens läge är sådant, att en rät linje från densamma genom hålet träffar katodytan vinkelrätt, en följd af katodstrålarnas i regel rätliniga bana vinkelrätt mot katodytan. Annorlunda formad bana få katodstrålarna, om de genomlöpa ett elektrostatiskt fält med kraftverkan vinkelrät mot deras normala bana. Af den elektriska kraften drifvas de åt sidan, mindre dock ju hastigare de löpa. Afböjningen kan observeras på fluorescensfläcken. Äfven ett magnetfält kröker katodstrålarnas bana kring de magnetiska kraftlinjerna, så som det skulle böja en böjlig, elastisk strömledare. En sådan fluorescensfläck som den nämnda följer ögonblickligt växlingar i de afböjande

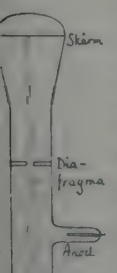

Brauns rör

alten och utgör vårt bästa observationsmedel på förhuppt hos mycket hastiga periodiska sådana växlingar. (Fig. visar en för dylika försök mycket begagnad anordning, ett s. k. Brauns rör.) Ur observationer på elektrostatisk och magnetisk afböjning kunna beräknas två storheter, katodstrålarnas hastighet och förhållandet mellan deras laddning och massa. Hastigheten befinnes vara oerhörd: flera tusen mil per sekund. Elektriska laddningen antages af många skäl vara ung. $4{,}8 \cdot 10^{-10}$ elektrostatiska enheter, och massan (d. v. s. en elektrons massa) måste då vara nära 2,000 gånger mindre än massan hos en väteatom. På grund af sin stora hastighet besitta katodstrålarna stor lefvande kraft och kunna framkalla stor värmeverkan, där de bromsas. R—r H.

Katogēn (af grek. *kat'o*, nedifrån, och *gi'gnesthai*, uppstå), som uppstår nedifrån. Motsats: anogen.

Katolici'sm (af grek. *katholiko's*, allmän), eg. ett uttryck för den kristna kyrkans allmänlighet, d. v. s. hennes egenskap att stå öppen för alla och hennes uppgift att utbreda sig öfver hela jorden; sedermera beteckning för den kristendomsform, som framträder i de grekiska och romerska kyrkorna, i motsats till protestantismen (jfr Katolsk). Beträffande den historiska utvecklingen och den närvarande gestalten af katolicismen i dessa båda hufvudtyper se Grekisk-katolska kyrkan och Romersk-katolska kyrkan. Gäller det att fastställa den principiella åtskillnad, på hvilken motsättningen mellan katolicism — i sin konsekventast utbildade gestalt framträdande i den romerska katolicismen — och protestantism beror, kan man utgå från de intellektualistisk-lagiska och sakramental-magiska drag, som häfta vid den katolska frälsningsuppfattningen. Den frälsningssökande människan ställes af katolicismen inför en uppenbarad lära om Gud och världen, hvilken lära af den skolastiska teologien utbildats till ett detaljeradt lärosystem, samt inför en uppenbarad lag, som auktoritativt fastställer, hvad människorna skola göra, och som med sitt sökande efter förtjänstfulla gärningar med inre nödvändighet drifver fram en asketisk sedlighetsuppfattning. Det af kyrkan sanktionerade lärosystemet framträder äfven som en absolut auktoritet, fordrande obetingad underkastelse, om icke såsom personlig öfvertygelse, så åtminstone i den meningen, att man måste hålla för sant, hvad kyrkan lär, viss om, att den eger den fullkomliga sanningen (*fides implicita*). Jämsides löper den sakramental-magiska linjen. Förhållandet mellan Gud och människan fattas icke som ett rent andligt, personligt förhållande, utan som en halft naturartad process; Guds nåd blir liksom ett slags öfverjordisk medicin, sinnligt-öfversinnliga krafter, hvilka genom sakramenten ingjutas i människorna. Båda dessa linjer finna en föreningspunkt i katolicismens centraltanke, dess kyrkobegrepp. Det yttre kyrkosamfundet är genom sitt hufvud, påfven, innehafvare af den fullkomliga gudomliga sanningen och rätten och afgör genom honom hvad som står och hvad som icke står i öfverensstämmelse med dessa. Den religiösa vissheten hvilar alltså för katoliken på den yttre kvrkliga auktoriteten. Kyrkan är ock den makt, som allena innehar de frälsande sakramentala gudomskrafterna; förvaltningen af dessa kräfver den rättsligt ordnade, hierarkiska kyrkoinstitutionen, som genom sina invigda organ förmedlar de öfvernaturliga krafterna åt mänskligheten. När protestantismen finner uttryck för det för sin motsättning till katolicismen karakteristiska i vissheten om rättfärdiggö-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

relse allenast af tro, eller m. a. o. däri, att Guds nåd betyder Guds barmhärtiga och förlåtande sinnelag (*misericordia, non medicina*, barmhärtighet icke läkemedel, Melanchthon), som möter oss i Kristus och som mottages af vårt hjärtas omedelbara förtröstan, så innebär detta icke blott opposition på en enskild punkt, utan ett renande, fördjupande och förandligande af hela kristendomsuppfattningen. G. A—n.

Katolicitēt (jfr Katolicism), katolsk karaktär, överensstämmelse med den katolska läran; de katolska länderna, betraktade som en enhet.

Katolik (af grek. *katholiko's*, allmän; jfr Katolicism), kristen, som bekänner sig till den grekisk-katolska eller den romersk-katolska kyrkan.

Katolikdagar (ty. *Katholikentage*), möten af katoliker för överläggning i religiösa, vetenskapliga och sociala frågor samt tillvaratagande af den katolska kyrkans intressen. Särskildt betecknas därmed de tyske katolikernas årsmöten (*generalversammlungen der katholiken Deutschlands*), i hvilka representanter för en mängd katolska föreningar deltaga. Den första hölls i Mainz 1848, den 50:e med mycken stät i Köln 1903 (af olika anledningar hade under denna tid 7 årsmöten inställts; 1849 höllos två möten). Under "kulturkampen" (se d. o.) hade katolikdagarna sin blomstringstid. Återställande af påfvens världsliga makt, skolans överlämnande i kyrkans vård och jesuiternas insläppande i Tyskland tillhöra de på dessa möten oftast framställda kraven. Äfven ha katolikdagar för lokala frågor förekommit i enskilda stift, preussiska provinser eller tyska förbundsstater (särskildt Bajern). I Ungern förekomma de årligen sedan 1900, i Schweiz hölls den första 1903, i Spanien 1889, i Australien 1900. I Italien sammankallades de (första gången 1874, 19:e gången 1903) af korporationen *Opera dei congressi catolici*, som 1872 stiftades af Pius IX, men 1904 upplöstes genom en skrifvelse från kardinalstatssekreteraren. Jfr Palatinus, "Entstehung der generalversammlungen der katholiken Deutschlands" (2:a uppl. 1894), och J. May, "Geschichte der generalversammlungen der katholiken Deutschlands" (1903).

Katolikernas emancipationsakt. Se Emancipationsakten.

Kato'likos (grek. *katholiko's*, allmän), titel, som bäres af den nationella armeniska kyrkans i Etjmiadzin (se d. o. 2) boende öfverhufvud. Han väljes af representanter för de armeniska stiften, hvarvid hvarje stift till ombud utser en klerk och en lekman. Dessa uppsätta två på förslag, hvarefter ryska regeringen utnämner den ene. Jfr Armeniska kyrkan. G. A—n.

Katolsk (af grek. *katholiko's*, allmän) uttrycker den kristna kyrkans allmänneliga eller universella karaktär. Redan under 2:a årh. kallade sig kyrkan — i motsättning till sekterna, gnostiker, montanister m. fl. — katolsk i betydelsen af såväl den universella som ock den sanna, rätta kyrkan. I dagligt tal är nu uttrycket katolska kyrkan liktydigt med den romerska (se Romersk-katolska kyrkan); denna uppträder också med anspråket på att vara den enda verkligt katolska kyrkan. Titeln katolsk upptages emellertid såväl af den grekiska som ock — åtminstone stundom — af den anglikanska kyrkan och därjämte af det katolsk-apostoliska kyrkosamfundet (se E. Irving), men däremot icke af de evangeliska kyrkorna, ehuruväl de naturligtvis i öfverensstämmelse med tredje artikeln veta sig tillhöra den ena, allmänneliga kristna kyrkan. — I dagligt tal nyttjas katolsk någon gång i bet. förryckt, ifrån förståndet. G. A—n.

Katolska associationen (eng. *Catholic association*), namn på en politisk sammanslutning på Irland med syfte att verka för katolikernas emancipation och 1823 af Daniel O'Connell organiserad till en synnerligen kraftig agitationshärd för detta mål, hvilket omsider uppnåddes 1829. Jfr Emancipationsakten och Irland, sp. 864—865.

Katolska brefven kallas de i nya testamentets kanon upptagna bref, som icke äro ställda till någon viss församling eller enskild person, utan framträda som för en vidsträcktare läsekrets afsedda rundskrifvelser.

Katolska kyrkan. Se Katolicism och Katolsk.

Katolska ligan (jfr Liga och Heliga ligan) kallas ett i München 10 juli 1609 organiseradt politiskt förbund, hvilket afsåg att upprätthålla katolicismen i Tyskland och sålunda utgöra en motvikt mot Evangeliska unionen (se d. o.). Ligans hufvudman var Maximilian (I) af Bajern och dess öfriga ursprungliga medlemmar biskoparna af Würzburg, Konstanz, Augsburg, Passau och Regensburg samt ett par andra prelater. Efter hand kom den att öfver hufvud omfatta de katolska ständerna i bajerska och schwabiska kretsarna äfvensom de tre andlige kurfurstarna; 1613 upptogs äfven kejsaren i förbundet. I 30-åriga krigets första skede understödde ligan framgångsrikt kejsaren med en egen här under Tilly; men sedan Gustaf II Adolf segrande uppträdt på krigsskådeplatsen och för sitt bifall till Frankrikes förslag om neutralitet för ligans medlemmar fordrat dess afväpning, var det slut med enigheten inom densamma. Maximilian slöt sig afgjordt till kejsaren. Andra medlemmar voro antingen redan fördrifna från sina stift eller föllo till föga, så att ligan i slutet af 1631 var faktiskt sprängd.

Katolsk-apostoliska kyrkan. Se Irving, E.

Katolsk-apostolisk församling. Se Irving, E.

Katolska reaktionen. Se Motreformationen.

Katolsk konung, titel, som alltifrån kyrkomötet i Toledo 589 hade burits af flera spanska konungar, tillerkändes af påfven Alexander VI som en stadigvarande hedersbenämning åt Ferdinand V, "den katolske", af Aragonien (1479—1506) och hans gemål Isabella, "den katolska", af Kastilien samt deras efterträdare på Spaniens tron till lön för konungaparets genom inkvisitionens införande samt morernas och judarnas utdrifvande ur Spanien ådagalagda nit för den katolska kyrkan.

Ka'tona, Istvån, ungersk historiker, f. 1732, d. 1811, var lärare vid åtskilliga läroanstalter och universitetet i Budapest och blef 1790 domkapitelsbibliotekarie i Kalocsa. Han utgaf en mängd historiska skrifter, af hvilka den viktigaste är *Historia critica regum Hungariæ* (42 dlr, 1779—1817), som ännu är af betydelse i följd af det däri publicerade ofantliga materialet. K. B. W.

Ka'tona, József, ungersk dramaturg, f. 1792, d. 1830, började sin bana som advokat, men drogs öfver till teatern, verkade som öfversättare och aktör och skref äfven själf en hop nu glömda drama-

liska arbeten. Bestående förtjänster förvärfvade han sig med sitt patriotiska drama *Bánk bán* (1821), i vilket han i hufvudgestalten personifierar ungrarnas trohet mot sin konung och hat till de främmande inkräktarna. Det står ännu alltjämt på repertoaren och räknas af ungrarna som deras förnämsta drama. K:s samtid uppskattade det likväl icke, och kränkt och bitter drog han sig tillbaka som stadsämbetsman till sin födelsestad Kecskemét. K. B. W.

Katoptrik (af grek. *katoptri'zein*, återspegla), *fys.*, den del af optiken, som handlar om ljusets regelbundna återkastning l. reflexion. — K a t o'p t r i s k, som har afseende på katoptriken. L. A. F.*

Katrineberg. 1. Kapellförsamling i Gäfleborgs län, Bollnäs tingslag, med 520 inv. (1909), till Bollnäs, Uppsala stift, Hälsinglands västra nedre kontrakt. — 2. Folkhögskola för såväl manliga som kvinnliga elever i förening med landtmannaskola och 1907—10 äfven husmodersskola (skolkökskurs) i Alfshögs socken, Hallands län. Elevantalet har under de sista 10 åren varit 770 (460+310) i folkhögskolan, 127 i landtmannaskolan och i husmodersskolan 12 årligen.

Katrinefors, pappersbruk och trämassefabrik i Mariestad, tillhör K. aktiebolag (bildadt 1871) och tillverkar cellulosa och slipmassa samt papper (till sändsticksaskar och buteljer) samt papperspåsar. Taxeringsvärdet å fabriken var 1,350,000 kr. 1909 å bolagets alla fastigheter i staden 64,500 kr. å jordbruksfastighet och 1,369,200 kr. å annan fastighet. Wbg.

Katrineholm. 1. Järnvägsstation vid de där förenade Östra och Västra stambanorna, i Stora Malms socken, Södermanlands län, 134 km. från Stockholm och 48 km. från Norrköping. Omkring stationen har uppstått ett betydande handels- och industrisamhälle, som enl. k. br. 13 juli och 17 aug. 1883 samt 15 och 22 febr. 1895 utgör ett m u n i c i p a l s a m h ä l l e, bildadt af från Eriksbergs fideikommiss och Stora Djulö afsöndrade egor. Areal 75,4 har. 3,853 inv. (1909). Tax.-v. å fastigheter 3,265,800 kr. (1909). Utom järnvägsstationen finnas postkontor, telegrafstation med rikstelefon, ingsställe (Oppunda härads tingslag), läkarstation, apotek, Oppunda härads sparbank samt afdelningskontor af Södermanlands ensk. bank. Platsen har äfven ett 50-tal handlande och handtverkare samt en betydande industri: mek. verkstad med gjuteri, ångsåg och hyfleri (tillh. Grönkvists mek. verkstads a. b.), nickerifabrik (anlagd 1876 af firman C. Fredriksson & Co), som tillverkar möbler i stor skala (s. k. Katrineholmsmöbler), trähusbyggnader, byggnadsnickeri (omkr. 200 arb.), kvarn, mejeri, bryggeri s. m. Från tryckeri i Eskilstuna utges ”Katrineholmsposten” (2 ggr i veckan). — 2. Fideikommissegendom i Jönköpings län, med hufvudgården, K., 3 mtl, belägen i Marbäcks socken vid Svartån, nära sjön Ralången och Östra stambanan. K. jämte Herrestad omfattar 15$^{3}/_{4}$ mtl i Marbäcks socken, 2$^{1}/_{4}$ mtl i Bredestads socken, 3$^{5}/_{8}$ mtl i Tännö socken och $^{1}/_{4}$ mtl i Hångers socken, hvarjämte fideikommissinnehafvaren med samma rätt eger godsen Askeryd och Bordsjö (hvilket i mer än 500 år tillhört Bondeätten), 16$^{1}/_{8}$ mtl, i Askeryds socken. Sammanlagda taxeringsvärdet för dessa inom samma län belägna fastigheter, 41$^{3}/_{4}$ mtl, var 809,600 kr. 1905. — K. hette förr *Horsnäs* och skall på 1300-talet ha tillhört Bo Jonsson (Grip). På 1500-talet egdes det af släkten Bagge och senare af Matts Larsson Kafle samt kom med hans dotter Märta till Erik Eriksson Ulf, hvars son Johan Eriksson Ulf (till Horsnäs) 1625 introducerades på riddarhuset. Sedan det efter dennes död sålts af hans arfvingar till Elsa Krus, änka efter riksrådet frih. Krister Bonde, gjorde sonen lagmannen frih. Krister Bonde Horsnäs, Bordsjö, Kunhult och Hästeryd (sedermera bortbytt mot Herrestad och Askeryd) 1712 till fideikommiss för sin kusins son, grefve Gustaf Bonde till Björnö, och lät kalla hufvudgården Katrineholm efter sin hustru, Anna Katarina Wrangel. Fideikommisset innehas f. n. (1910) af nämnde grefve Gustaf Bondes ättling i sjätte led grefve Karl Bonde. 1 o. 2. Wbg.

Katrine Loch. Se C a t h e r i n e.

Katrinelund, en 1892 upprättad privat vårdanstalt för sinnessjuka kvinnor vid Malmö.

Katrinenäs, socken. Se K a t t n ä s.

Katrinplommon, *bot.* Se P l o m m o n.

Katsa. Se F i s k r e d s k a p, sp. 452.

Katsch (K a t s j), vasallstat i Indien. Se C u t c h.

Katscher, stad i preussiska reg.-om. Oppeln (Schlesien). 4,026 inv. (1905). Väfnadsindustri. Staden och distriktet K., som tillhöra ärkestiftet Olmütz och bruka kallas ”Preussiska Mähren”, afträddes 1742 af Österrike till Preussen. J. F. N.

Katsch Gandava (K a c h h G a n d a v a), provins i Belutsjistan. Se C u t c h G u n d a v a.

Katsekorn. Se M a n t a l s r ä n t a n.

Katsena, landskap i mellersta Sudan, i brittiska kolonien Nord-Nigeria, förr oafhängigt, därefter lydande under Sokoto. 28,630 kvkm. (enl. Barth). 300,000 inv. (förr vida fler). K. är en af Sudans vackraste och sundaste trakter, därtill mycket fruktbart. Bland dess många orter är hufvudstaden K. den viktigaste. Den är omgifven af en 10—12 m. hög, 9 m. tjock och 22 km. vidsträckt mur och hade förr omkr. 100,000 inv. samt var då en af haúsas mäktigaste städer. Men i striderna mot fulbe har den lidit mycket och består nu mest af ruiner samt räknar omkr. 8,000 inv. — 1903 kom K. under engelskt öfvervälde. J. F. N.

Ka'tsenjammer (ty. *katzenjammer*, egentl. kattjämmer), bakrus, ”kopparslagare”; oljud. — K. är bekant först från 1800-talets början, då det anföres från tyskt studentspråk.

Katsepenningar. Se M a n t a l s r ä n t a n.

Katsj, vasallstat i Indien. Se C u t c h.

Katsj Gandava (K a c h h G a n d a v a), provins i Belutsjistan. Se C u t c h G u n d a v a.

Katsji, stad. Se C o c h i n.

Katsjintser, sibiriskt folk. Se K o j b a l e r.

Katslösa, socken i Malmöhus län, Ljunits härad. 952 har. 552 inv. (1909). Annex till Sjörup, Lunds stift, Ljunits och Herrestads kontrakt.

Katsúra, T a r o, markis, japansk statsman, f. 1847 eller 1848, var son till en samurai och deltog på kejsarens sida i 1868 års inbördes strider. Efter restaurationen idkade han några år militära studier i Tyskland, var japansk militärattaché i Berlin 1875—78, blef 1885 generalmajor och 1886 vicekrigsminister, medverkade vid arméns nyorganisation och utmärkte sig som divisionschef i kriget mot Kina 1894—95. Efter fredsslutet upphöjdes han till vikomt. K. var 1898—1900 krigsminister, blef vid sin afgång fältmarskalk och var juni 1901—dec.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

1905 premiärminister, hvarvid han hölls vid makten af Ito och andra af de äldre statsmännen samt 1903 gentemot ett misstroendevotum från deputeradekammaren, som fann budgetens form stridande mot författningen, häfdade, att kabinettets existens berodde på kejsarens och ej på parlamentets förtroende. Efter rysk-japanska krigets slut lämnade han rum för en ministär Saionji, men blef ånyo i juli 1908 premiärminister och därjämte finansminister. Han upphöjdes 1903 till grefve och 1907 till markis. V. S—g.

Katt. 1. *Zool.* Se Huskatten och Kattdjuren. — 2. *Sjöv.* a) Ett slags engelskt fartyg, som begagnas till koltransport; det benämnes i hvardagligt sjömansspråk koljare. b) Ett ombord på svenska örlogsfartyg förr brukligt straffredskap, bestående af en omkr. 5 dm. lång tågända af ett piskskafts tjocklek, vid hvilken voro fästa 9 smalare snärtar, hvar och en försedd med 3 knutar. Ända till 1881 brukades inom engelska marinen den fruktansvärda ”niosvansade katten” (eng. *cat-o'-nine-tails*). — 3. *Befästningsk.*, ett högt, rörligt trätorn, som under gamla tiden användes för stormning af mycket höga fästningsmurar och som därför på rullar kunde skjutas ända fram till muren. En vindbrygga nedfälldes från tornet på murens krön, hvarigenom en väg bereddes för de stormande in i fästningen. 2. L. H.* 3. O. A. B.*

Katt, H. H. von. Se Katte.

Katta, *sjöv.*, hugga kattginans blockhake i ankarets röring och hala ginan, tills blocket kommer upp under kranbalken. Ankaret säges då vara ”kattadt”. Jfr Ankare, Fiska 3 och Kranbalk. H. W—l.

Kattack, distrikt och stad i Indien. Se Cuttack.

Katta-Kurgän, stad. Se Katty Kurgan.

Kattarp. 1. Socken i Malmöhus län, Luggude härad. 2,342 har. 2,217 inv. (1909). Annex till Välinge, Lunds stift, Luggude kontrakt. — 2. By i Laholms landsförsamling i Hallands län, v. om Knäred. Där föreföll 3 okt. 1657 en träffning mellan svenskarna under G. O. Stenbock (omkr. 4,000 man) och danskarna under Fredrik III (något större styrka), hvilken öfverraskade svenskarna, medan de tågade fram i en defilé. Svenskarna förlorade 68 döda, 63 sårade och 43 fångar samt drogo sig tillbaka öfver Smålandsgränsen. Träffningen hade följder som ett nederlag. Se Stille, ”Fälttåget i Skåne och Halland 1657”, s. 88—92 (1905).

Kattbjörnen, *zool.* Se Ailurus fulgens.

Kattdjuren, *Felidæ*, *zool.*, bilda en familj inom ordn. rofdjur af däggdjurens klass. Till sin allmänna habitus påminna alla hithörande djur mer eller mindre om den vanliga huskatten: de ha kort, ofta rundadt hufvud, tämligen undersätsig bål, oftast lång svans; framfötterna ha 5, bakfötterna 4 klor, som äro hoptryckta, krökta och spetsiga samt merendels fullständigt indragbara inom ett hudveck. Kindtänderna äro i hvardera öfre käkhalfvan 4 — stundom 3, enär den främsta ofta faller bort —, i undre käkhalfvan 3; endast i öfverkäken finnes en mer eller mindre förkrympt knöltand; öfverkäkens roftand har skarpt skärande krona med tre flikar; hörntänderna äro långa. En liten blindtarm finnes. — Hos katt-

Kranium af katt.

djuren med deras utomordentliga styrka och smidighet, starka tänder och spetsiga klor är rofdjurstypen skarpast utpräglad: deras rofgirighet tillfredsställes nästan blott af varmblodiga och lefvande djur till rof. Flertalet arter klättrar med mycken skicklighet. Bland kattdjurens sinnen äro hörseln och synen de förnämsta. De lefva i monogami. — I vildt tillstånd förekomma kattdjur i Europa, Asien, Afrika (dock ej på Madagaskar) och Amerika. Omkr. 50 arter äro kända, alla tillhörande släktet *Felis*, kattsläktet, stundom betecknade som tillhörande en underfamilj *Felina* med undantag af jaktleoparden, *Cynailurus* (se Gepardsläktet). Felis har (onödigtvis) uppdelats i flera undersläkten, såsom lodjuren (*Lynx*): öron med hårpensel, kort svans, högre extremiteter; sumplodjuret (*Chaus*), som står de förra nära, men är något skild därifrån genom kraniebyggnaden; det har en mycket vidsträckt utbredning: större delen af Afrika, Persien, Indien, Ceylon; *Catolynx:* liknar med afseende på vissa egenheter i kraniet lodjuren; de har lång svans, ej hårpensel å öronen; lefver i orientaliska regionen. Allbekanta representanter för kattsläktet äro lejonet, kungstigern, huskatten (se d. o.) m. fl. L—e

Katte (Katt), Hans Hermann von, preussiske konungen Fredrik II:s ungdomsvän, f. 28 febr. 1704, d. 6 nov. 1730, kom som löjtnant vid gardesgendarmerna i Berlin i nära umgänge med dåv. kronprins Fredrik och invigdes i dennes plan att under Fredrik Vilhelm I:s stränga fadersvälde fly till England. Sedan planen upptäckts, dömdes K. af krigsrätt till lifstidsfängelse; men konung Fredrik Vilhelm skärpte domen till dödsstraff, och K. halshöggs i Küstrin nära kronprinsens fängelse.

Kattegatt, hafsvik af Atlantiska oceanen, mellan Sverige i ö. och danska halfön Jylland i v., sammanhängande i n. med Skagerak och i s. förenad med Östersjön genom Öresund samt Stora och Lilla Belt. Den norra gränsen är obestämd. Af somliga anses hela den s. k. Bohusbukten upp till Norge böra räknas till K.; men den naturliga gränsen torde utgöras af en linje, dragen från Skagens udde på Jylland öfver Paternosterskären till ön Tjörn, i hvilket fall längden i n. och s. utgör något öfver 200 km. Största bredden är 110—120 km., ytinnehållet omkr. 20,000 kvkm. K. har ringa djup, det största i n.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

där det dock ingenstädes öfverstiger 100 m. Söderut aftager djupet småningom och är vid mynningen af Öresund omkr. 20 m. Den djupaste rännan följer svenska kusten på 20—30 km. afstånd. Nästan midt igenom K., dock närmare danska sidan, sträcker sig en rad af stora bankar omkring öarna Læssö, Anholt och Hesselö. Mellan dem och danska kusten löper en bred, segelbar ränna, som emellertid har jämförelsevis ringa djup (omkr. 15 m.). Längs Jyllands kust är i allmänhet mycket långgrundt, med breda sandreflar; endast vid halfön Djursland (Grenaa) är djupare vatten inemot land. På svenska sidan träffas i n. skärgårds- och fjordbildning, söderut få öar och endast två vikar af betydenhet, Skelderviken och Laholmsbukten. Jylländska kusten är jämförelsevis högländ med några smala, djupt inskjutande fjordar, Lim-, Mariager- och Randersfjordarna samt på Djursland Ebeltoft-, Begtrup- och Kalövikarna. På de danska öarna i s. inskjuta långa, merendels grunda fjordar. Stränderna äro i allmänhet tätt bebyggda, på svenska sidan oftast kala, på den danska klädda med bokskogar. Sjöfarten på K. är ytterst liflig; många fyrar och fyrskepp leda seglaren förbi de farliga bankarna på den danska och klipporna på den svenska sidan. På väl skyddade hamnar lider K. brist; de bästa äro Varberg, Kungsbacka-fjorden och Göteborg samt den konstgjorda hamnen vid Frederikshavn. I hydrografiskt afseende hör K. till de bäst undersökta hafven. A. G.*

Katten, Tamkatten, *Felis domestica.* Se Huskatten.

Ka'ttenbusch, Ferdinand, tysk protestantisk teolog, f. 1851 i Rhenprovinsen, vardt 1878 ord. professor i systematisk teologi i Giessen, hvarifrån han 1904 flyttade till Göttingen och 1907 till Halle som professor i dogmatik. Af K:s arbeten kunna nämnas *Luthers lehre vom unfreien willen und von der prädestination* (1875; 2:a uppl. 1905), *Luthers stellung zu den ökumenischen symbolen* (1883), *Über religiösen glauben im sinne des christentums* (1887), *Von Schleiermacher zu Ritschl* (1892; 3:e uppl. 1903), *Lehrbuch der vergleichenden konfessionskunde,* i (1892), *Beiträge zur geschichte des altkirchlichen taufsymbols* (s. å.), *Das apostolische symbol* (2 bd, 1894—1900), *Das sittliche recht des kriegs* (1906) och *Ehren und ehre* (1909).

Katter, forngermansk folkstam. Se Chatter.

Kattfot, *bot.,* benämnes den vanligen lågväxta, till fam. *Compositæ,* afd. *Tubulifloræ,* hörande flerariga ört, hvars vetenskapliga namn är *Antennaria dioica* Gærtn. (*Gnaphalium* L.). "Kattfötterna" äro hvitulligt ludna och försedda med rotstock, från hvilken vanligen flera stjälkar och korta grenskott uppstiga, de senare bärande spadlika, rundtrubbade, med udd försedda blad. De blomkorgbärande stjälkarnas blad äro jämbredt lansettlika, spetsiga, under hvitludna, ofvan vanligen glatta. De hvita eller skära blomkorgarna, flera eller färre till antalet, skaftade, i spetsen af stjälken, äro af två slag på olika stånd. Det ena slaget har endast rörformiga, tvåkönade blommor, hvilkas med enkelt märke försedda pistiller äro ofruktsamma; dessa blommor äro således hanblommor. Det andra slaget saknar utvecklade ståndare, men har fruktsamma pistiller med tvåklufvet märke. Kattfoten är således tvåbyggare, hvaraf namnet *dioica* (af grek. *dis,* dubbel, och *oi'kos,* hem). Den vanliga kattfoten är ytterst allmän på torra backar och betesmarker. I Sveriges och Norges nordligaste fjälltrakter finnas två andra arter af samma släkte: den där allmänna *A. alpina* R.

Antennaria dioica. *1* stånd med honkorgar, *2* stjälk med hankorgar, *3* hanblomma, *4* honblomma.

Br., som liksom *Alchemilla vulgaris* är partenogenetisk, och den sällsynta *A. carpatica* R. Br. — Kattfoten har förr varit använd mot olika sjukdomar. O. T. S. (G. L—m.)

Kattfretten l. Kattskunken, *Bassaris astuta,* l. *Bassariscus astutus, zool.,* hör till tvättbjörnarnas familj och rofdjurens ordning bland däggdjuren. Den fullvuxna hannen blir 57 cm. lång, med 38 cm. lång svans. Färgen är ofvan mörkt brungrå, på kinderna och buken hvit; svansen är hvit, med svarta ringar. Kattfretten finnes i sydliga Nord-Amerika och Mexico i klippräpmnor och öde byggnader, t. o. m. i själfva hufvudstaden, och i Texas företrädesvis i ihåliga träd. Den kan klättra rätt bra, är liflig, lekfull och munter, men tämligen skygg samt i rörelse endast om natten. Det oaktadt kan den utan synnerlig svårighet tämjas, t. o. m. få springa fritt omkring i huset, samt gör då nytta genom att fånga råttor och möss. I det vilda tillståndet gör den ofta skada i hönsgårdarna. C. R. S.*

Kattfågeln, *zool.* Se Galeoscoptes carolinensis.

Kattgina, *sjöv.* Se Ankardäfvert.

Kattguld och Kattsilfver, allmänt använda benämningar för de, ofta i sand förekommande, guld- eller silfverglänsande fjällen af mineralet glimmer (se Glimmergruppen), äfvensom för de större eller mindre partier däraf, som äro inväxta i åtskilliga bergarter och vid somliga kvarts- och fältspatsbrott stundom kunna erhållas i ganska stora skifvor. E. E.

Kattgut. Se Catgut.

Katthafvet. Se Berzelii park.

Katthajen, *zool.* Se Doggfiskslä ktet.

Katthalsa, segelterm, segla (vända) slarfvigt, vårdslöst eller okunnigt.

Katthammarsvik, allmän landthamn med tullstation på Gottlands östra kust, Östergarns socken. Kalkbränning, utförsel af trävaror och kalk. Ham-

nen har ett djup af 3 m. och besöktes 1907 af 244 ankommande och afgående fartyg om tillsammans 52,602 tons dräktighet. A. G.*

Kattkrejare, detsamma som kattrejare. Se Bumbåt.

Kattlo, *zool.* Se Lodjuret.

Kattmaki, *zool.* Se Lemur.

Kattmusik, oljud, bestående i skrän och skrål och hamrande på metallbleck m. m., utfördt utanför någon misshaglig persons fönster.

Kattmynta, *bot. farm.* Se Nepeta.

Kattnäs (ej Katrinenäs), socken i Södermanlands län, Daga härad. 2,386 har. 348 inv. (1909). Annex till Frustuna, Strängnäs stift, Daga kontrakt.

Kattorm, *zool.* Se Natt-trädormarna.

Kattost, *bot. farm.* Se Malva.

Kattostfamiljen, *bot.*, namn på fam. *Malvaceæ.*

Kattosthvisslare, *zool.* Se Hesperida.

Ka'ttowitz, kretsstad i preussiska reg.-omr. Oppeln (Schlesien), i ett lifligt bergverks- och industridistrikt nära ryska gränsen. Staden har flera stora järnverk, järngjuterier och maskinfabriker samt zink- och kolgrufvor i trakten. Liksom alla kringliggande orter i det öfverschlesiska bergverksdistriktet har K. växt mycket hastigt. Det var ännu 1815 en obetydlig by, blef stad 1867 samt hade 1880 12,623 och 1905 35,772 inv. (J. F. N.)

Kattrejare, Kattrejarbåt. Se Bumbåt.

Kattrigg (eng. *catrig*) l. Unarigg, *sjöv.*, rigg med ett enda bomsegel utan försegel.

Kattrygg, *skpsb.* Då ett fartyg förändrar form på det sätt, att dess ändar sätta sig, och då således kölen får bukt uppåt, i st. f. att den under byggnaden var fullkomligt rät, säger man, att fartyget är ''ryggbrutet'' eller ''har kattrygg''. Jfr Ryggbrytning och Svinrygg. J. G. B.*

Kattsilfver. Se Kattguld.

Kattskunken, *zool.* Se Kattfretten.

Kattsläktet, *Felis, zool.* Se Kattdjuren.

Kattspår l. Mastspår, *skpsb.*, en på kölsvinets öfverkant anbringad kloss, på öfverkant försedd med spår, hvari mastfoten är nedsatt. J. G. B.*

Kattspårband, *skpsb.* Se Band 1.

Kattssnave. Se Trolleholm.

Kattstrupsforsen. Se Indalsälfven.

Kattugglan, *zool.* Se Uggleslägtet.

Kattūn (af arab. *kothon*, fr. *coton*, bomull), ett tunt, men tämligen tätt bomullstyg, väfdt som lärft samt glättadt. Det brukas antingen hvitt eller tryckt med brokiga färger. Tryckt kattun utgör till följd af sin skönhet och prisbillighet en viktig industriartikel, i synnerhet i England, Frankrike, Tyskland och Schweiz. En afsevärd del af den bomull, som införes till Europa, förvandlas till kattun, som sedan exporteras i massor äfven till Indien, där det ursprungliga, för hand väfda kattunet längesedan nödgats rymma fältet för det europeiska fabrikatet. (G. A. W.)

Kattunga, socken i Älfsborgs län, Marks härad. 1,836 har. 449 inv. (1909). Annex till Surteby, Göteborgs stift, Marks och Bollebygds kontrakt.

Katty. Se Catty.

Katty Kurgān (Katta-Kurgān), stad i området Samarkand af ryska generalguv. Turkestan, vid vänstra stranden af Serafsjan och Centralasiatiska järnvägen. 10,083 inv. (1897). J. F. N.

Kattöga, *miner.*, en grönaktig, af fina asbest- eller cyanitträdar uppfylld varietet af kvarts, som efter slipning visar ett skimmer, hvilket påminner om glansen i kattens öga. Mineralet träffas på Ceylon, Harz m. fl. ställen. Under namnet kattöga går också en sparrisgrön varietet af krysoberyll med fina parallellt med c-axeln gående kanaler. P. T. C.*

Katukoli, *zool.* Se Hönssläktet.

Katunja, en af Obs källfloder. Se Ob.

Katwijk [-vejk], kommun i nederländska prov. Syd-Holland, vid Oude Rijn, med 8,164 inv. (1902), består af två byar: Katwijkbinnen, innanför dynerna, 3 km. från kusten, och K. aan Zee l. Katwijkbuiten, en fiskarby och betydande badort vid Nordsjön och den kanal, genom hvilken Oude Rijn mynnar ut genom dynerna. J. F. N.

Katwijkbinnen [-vejk-], by. Se Katwijk.

Katwijkbuiten [-vejkböjten], by. Se Katwijk.

Kātyāyana. Se Kaccāyana.

Ka'tzbach, biflod till Oder i Schlesien, kommer från Riesengebirge, rinner genom staden Liegnitz och flyter ut i Oder vid Parchwitz. 98 km. Floden har gifvit namn åt den stora drabbning, i hvilken schleiska armén under fältmarskalken Blücher 26 aug. 1813 besegrade en fransk armé under general Macdonald. Blüchers kraftiga förföljande i förening med de af häftigt regn öfversvämmade floderna berofvade fransmännen under återtåget en tredjedel af deras armé jämte en mängd kanoner och fordon. C. O. N.

Ka'tzeler (Katzler), Friedrich Georg Andreas von, preussisk generallöjtnant, f. 1765, d. 1834, skaffade sig under 1813 och 1814 års fälttåg namn som en särdeles framstående kavallerianförare och avantgardeschef. Hans avantgarde framför Blüchers armé är ännu i dag värdt att studeras. Jfr biografi af Bock v. Wülfingen (1892). C. O. N.

Ka'tzenbuckel, högsta toppen i Odenwald (626 m.).

Katzene'lnbogen (lat. *Cattimelibōcus*, ''chatternas Melibokus''), fordom grefskap i Tyskland, vid Main och Rhen, hade en areal af omkr. 1,570 kvkm. Efter den siste grefvens af K. död, 1479, kom grefskapet genom giftermål till landtgrefven Henrik III af Hessen och är nu hufvudsakligen deladt mellan storhertigdömet Hessen och preussiska prov. Hessen-Nassau. Ruiner af det gamla stamslottet ligga vid köpingen K., i preussiska prov. Hessen-Nassau. Det på 1300-talet uppförda slottet Neukatzenelnbogen, vid Rhen nära S:t Goarshausen, förstördes 1806 af fransmännen, men har på senare tider restaurerats. — Titeln ''grefve till K.'' ingick under Ulrika Eleonoras och Fredrik I:s regeringstid i den svenska konungatiteln (vapnet var ett krönt lejon, rödt å guld). (J. F. N.)

Ka'tzenjammer. Se Katsenjammer.

Katzler, F. G. A. von. Se Katzeler.

Kauāi, den nordvästligaste af Hawaii-öarna. 1,409 kvkm. 20,562 inv. (1900). Ön, som förr synes ha hängt samman med grannön Niihau, består af basalt, men saknar nyare vulkaniska företeelser. Den är bergig och når i sin högsta topp Waialeale 1,524 m. På grund af sin stora fruktbarhet, sina vackra dalar och sina vidsträckta plantager har ön fått namnet Hawaiis trädgård. Kusterna äro, särskildt

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

i v. och n. v., branta och under en sträcka af 32 km. alldeles otillgängliga. En häftig bränning dånar där emot de svarta klipporna. Den mest besökta hamnen är Waimea på sydvästra kusten, hvilken dock lämnar dåligt skydd; bättre är hamnen Hanalei på norra kusten. Ön producerar i synnerhet sockerrör, ris och sydfrukter. Äfven boskapsskötseln är betydande. Jfr Hawaiiöarna. J. F. N.

Kauär (Kaouar), oasgrupp i Sahara, midt emellan Fessan och Bornu, något s. om 20° n. br. K. bildar en 80 km. fr. n. till s. gående dalsänka, i sin norra del 447 m., i sin södra 305 m. ö. h., samt omfattar jämte Bilma (se d. o.) 2,750 kvkm. I ö. omgifves det af Mogodombergen (632 m.), i v. af sandöknen. Vatten finnes öfverallt under ytan, och oasen är som en stor palmlund. På några ställen finnas saltsjöar, och stora salttransporter afgå härifrån till Sudan. Eljest produceras medelmåttiga dadlar; men befolkningen drifver ej jordbruk af fruktan för de rofgirige tuaregerna. Invånarna, omkr. 4,000, tillhöra tibbu l. teda, men tala en negerdialekt (kanuri), som står bornuspråket nära. Af gruppens 11 oaser är Dirki med 250 hus störst; där bor höfdingen öfver K. I Schimmedru residerar en schejk af senusi-sekten, K:s andliga öfverhufvud. Till skydd mot tuaregerna äro flerstädes små fästen byggda på klipporna. J. F. N.

Käu'b (Caub), stad i preussiska reg.-omr. Wiesbaden (Hessen-Nassau), vid Rhen. 2,028 inv. (1905). Stora skifferbrott. Vinodling. På ett brant berg ofvan staden ligga ruiner af den 1805 förstörda, nu restaurerade borgen Gutenfels och på en klippa i Rhen slottet Pfalz l. Pfalzgrafenstein, urspr. ett vakttorn, uppfördt 1326 till skydd för rhentullen. Vid K. öfvergick Blücher Rhen nyårsnatten 1814; hans staty är rest i staden. K. har flera gånger lidit genom bergras. (J. F. N.)

Käudinska passen. Se Caudinska passen.

Käu'er, Ludbert, riksråd, blef 1575 kammarjunkare hos hertig Karl och 1586 hertigens råd, användes af denne sommaren 1592 på en beskickning till Tyskland och äfven sedermera i flera diplomatiska uppdrag. Han blef 1599 ståthållare på Nyköpings slott och 1602 riksråd, afled våren 1608 och begrofs 25 maj s. å. i Örebro.

Käu'er, Ferdinand, österrikisk tonsättare, f. 1751 i Mähren, d. 1831 i Wien, där han länge lefde som populär sångspelskomponist, var teaterkapellmästare i Wien och Graz. Han komponerade nära 200 operor och sångspel, bland hvilka i synnerhet *Das Donauweibchen* (1798; "Donaufrun", 1844) blef mycket spridt och länge bibehöll sig. De flesta af hans öfriga kompositioner (symfonier, kammarmusik, kyrkliga verk, sånger m. m.) gingo förlorade vid Donaus öfversvämning 1830. A. L.*

Käu'fbeuren [-böjren], stad i bajerska reg.-omr. Schwaben, vid Wertach, en biflod till Lech. 8,955 inv. (1905). Realskola, landtbruksskola, nunnekloster samt betydande bomullsindustri, stor litografisk anstalt, tillverkning af landtbruksredskap, symaskiner m. m. K. var fri riksstad 1286—1803 och kom 1803 till Bajern. Det var förr en ryktbar vallfartsort. J. F. N.

Käu'ffmann, (Marie Anna) Angelika, schweizisk målarinna, f. 30 okt. 1741 i Chur (Schweiz), d. 5 nov. 1807 i Rom, dotter af en målare från Tyrolen, utbildade sig från sin barndom under resor med fadern uti Italien samt besökte Milano, Florens, Rom, där hon gjorde Winckelmanns bekantskap, och Neapel (1753—66). Hon lärde sig därunder hylla den riktning i måleriet, som från midten af 1700-talet, i samband med den nyväckta entusiasmen för en renare skulptur och arkitektur, vände sig uteslutande till den klassiska fornvärlden, och hvars grundläggare var Winckelmann samt förnämste konstnär Raphael Mengs. Hon flyttade 1766 till London, där hon på grund af sin skönhet blef mycket firad och för sina arbeten 1768 vid målarakademiens stiftelse upptogs bland dennas professorer. Där råkade hon förälska sig i en ung man, som utgaf sig för att vara en svensk grefve Horn; men hon upptäckte, sedan de blifvit gifta, att han endast varit grefvens betjänt, och äktenskapet upplöstes 1768. 1781 gifte hon sig med en veneziansk målare Zucchi, en gammal vän till hennes fader, och återvände med honom till Italien. Hon bodde först i Venezia, men sedan i Rom, där hon för sin återstående lifstid slog sig ned och arbetade. Angelika K:s arbeten utmärkas för en viss friskhet och glädtighet i uppfattningen samt för mycket behag, om också ytligt, i form och färg; men de äro svaga i teckningen och stundom äfven bemängda med mycken sentimentalitet. Bäst lyckades hon måhända i porträtt, någon gång äfven i en genrebild ur samtidens lif, men hon förskönade alltid verkligheten. Bland porträtten, af hvilka många finnas i England, märkas *Hertiginnan Amalia af Weimar* och *En moder med sitt barn* (i Louvre). Hon gjorde sig äfven känd för skicklighet att föra etsnålen och var, i synnerhet i sin ungdom, mycket hängifven åt musiken. Biogr. af de Wailly (1859), Schram (1890), Gerard (1892) och Engels (1903). C. R. N.*

Angelika Kauffmann. Efter ett självporträtt.

Käu'ffmann. 1. Hermann K., tysk målare, f. 1808 i Hamburg, d. 1889, studerade i Hamburg för Hardorff och 1827—33 i München, var sedan till sin död bosatt i sin födelsestad, men gjorde studieresor i Oberbajern, Tyrolen och Norge. Han målade genrebilder och landskap med staffage och i synnerhet hästar: *Fraktvagn framför en smedja*, *Slädbana på Elbe*, *Fiskare på isen*, *Postvagn i snöstorm*, *Utanför värdshuset* och dylika motiv, ofta utförda med enkel gedigenhet i uppfattning och hållning. Högst nådde han i sina utkast, tecknade och ofta helt lätt färglagda. K. är rikt representerad i Hamburgs Kunsthalle med målningar och teckningar. *Postvagnen* (1846) finns jämte en figurskiss i Kristiania nationalgalleri. Jfr Lichtwark, "H. K. und die kunst in Hamburg 1800—1850" (1894).

2. Hugo K., den föregåendes son, tysk målare, f. 1814 i Hamburg, från 1874 bosatt i München, framställer friskt och lifligt, med karaktär och humor, sina medborgare vid spelbordet, i kägelbanan, på värdshuset, på auktion o. d. *Kärleks-*

förklaring (1900) eges af nya pinakoteket, München. K. är ock en förtjänstfull och produktiv tecknare. Flera teckningssamlingar har han utgifvit (*Bröllopsfolk och musikanter, Kälkborgare och vagabonder* m. fl.). 1—2. G—g N.

Kaŭ'ffmann, Konstantin Petrovitj von, rysk general, f. 1818, d. 1882, blef 1838 officer vid ingenjörkåren och kom snart till Kaukasien, där han utmärkte sig särskildt vid belägringen af Kars 1855,

hvarefter han 1857 blef generalmajor. Efter att i några år ha tjänstgjort i krigsministeriet blef han 1867 generalguvernör i den nybildade provinsen Turkestan. Han tog sitt säte i Tasjkent, gaf denna stad en europeisk anstrykning, förvärfvade sig snart förtroende inom landet och införde där ordnade förhållanden. Expeditionen till Buchara och Samarkands intagande 1868, expeditionen till Chiva 1873 och fälttåget mot Kokan 1875 äro bedrifter, som på allt sätt hedra K:s minne. Oaktadt alla försök af hans afundsmän att nedsätta hans anseende fick K., med sin grundliga kännedom om de asiatiska förhållandena och med sin kraftiga hand, styra det allt större och större blifna ryska Turkestan till sin död. C. O. N.

Kaŭ'ffmann. 1. Heinrich August Theodor K., dansk officer af gammal tysk militärsläkt, f. 13 apr. 1819, d. 17 juni 1905. Han blef 1840 artillerilöjtnant och 1848 kapten i generalstaben, s. å. stabschef hos general Hansen på Als, 1849 souschef i Bülows och 1850 i Kroghs stab och deltog som sådan i krigets viktigaste träffningar. 1855 blef K. amtman i Kiel och kurator för Kiels universitet, valdes 1856 i Holstein till medlem af riksrådet, men måste utträda 1858. K. var 1860—63 militärattaché vid förbundsdagen i Frankfurt a. M., blef sedan stabschef hos de Meza, men aflägsnades från denna post kort efter Dannevirkes utrymmande (febr. 1864); han förde senare en brigad vid försvaret af Dybböl och Als, ledde med den tyske generalfältmarskalken underhandlingarna om vapenstillestånd och deltog i fredsslutet i Wien okt. 1864. K. blef 1865 generalmajor och generaladjutant hos konungen, men afgick från krigstjänsten 1867; 1872—96 var han ordf. i direktionen för ett lifförsäkringsbolag i Köpenhamn.

2. Vilhelm Frederik Ludvig K., den föregående broder, f. 15 mars 1821, d. 7 jan. 1892, blef 1842 löjtnant i artilleriet och förde som kapten 1849—50 ett batteri såväl vid Fredericia som vid Isted. Han var sedan lärare i mekanik vid krigshögskolan till 1866, men tog likväl under 1864 års krig viktig del i Dybböls försvar och skickades som de danske underhandlarnas medhjälpare till konferensen i London. 1867 blef han öfverste och fälttygmästare, var 1872—75 medlem i viktiga kommittéer rörande landets försvarsordning och befästning och jan. 1879—apr. 1881 krigsminister. Såväl härordningen af 1880 som strafflag för krigsmakten genomdrefvos under hans ministertid, men i själfva verket mot hans vilja. Han var därefter generalbefälhafvare på Själland till 1891. 1—2. E. Ebg.

Kaŭ'ffmann, Fritz, tysk tonsättare, f. 1855 i Berlin, elev af Fr. Kiel, har vunnit anseende dels som symfoni- och oratoriedirigent i Magdeburg, dit han kallades 1889, dels genom smakfulla och formrena kompositioner, bl. a. en symfoni, en "dramatisk" uvertyr samt konserter (särskildt en violoncellkonsert af betydande värde), kammarmusik, sånger, körer för blandade röster och terzetter. E. F—t.

Kaŭ'ffmann, Friedrich, tysk filolog, f. 14 sept. 1863 i Stuttgart, lärjunge till E. Sievers och H. Paul, vardt 1887 docent vid Marburgs universitet, 1892 e. o. professor i Halle och 1895 ord. professor i Kiel. Af hans arbeten, som beröra nästan alla grenar af den germanska filologien, märkas en kompendiös *Deutsche grammatik* (1888; 4:e uppl. 1906), *Geschichte der schwäbischen mundart* (1890), *Die rhythmik des 'Heliand'* (1887) och *Deutsche metrik* (1897; 2:a uppl. 1907), *Texte und untersuchungen zur altgermanischen religionsgeschichte* (I af texterna: "Aus der schule des Wulfila", 1899; I af undersökningarna: *Balder*, 1902) och *Deutsche mythologie* (i "Sammlung Göschen", 1890; 2:a uppl. 1892). Jämte H. Gering är K. sedan 1896 utgifvare af "Zeitschrift für deutsche philologie".

Kaŭ'ffmann, Alexander, tysk skald, f. 1821 i Bonn, d. 1893 som arkivråd i Wertheim a. M., vann genom sina af innerlighet och käck lefnadsglädje utmärkta sånger och romantiska sagor stor gunst hos allmänheten, i synnerhet i Rhentrakterna. Han utgaf bl. a. *Gedichte* (1852), *Mainsagen* (1853) och *Unter den reben* (1871). K:s maka, Mathilde K., född Binder, f. 1835, d. 1907, gjorde sig under pseudonymen Amara George känd som författarinna (*Blüten der nacht*, 1857, m. m.).

Kaŭ'ffmann, Walter, tysk fysiker, f. 1871 i Elberfeld, filos. doktor 1894 i München, sedan 1903 professor vid universitetet i Bonn, gjorde 1901—03 mycket omsorgsfulla och viktiga försök öfver afböjningen genom elektriska och magnetiska krafter af från radium utsända elektroner och fann därvid, att elektronernas massa ökas alltmera, ju närmare deras hastighet kommer ljushastigheten. Storleken hos denna variation visade dessutom, att en elektrons massa är endast skenbar, d. v. s. h. o. h. af elektriskt ursprung. G. I.

Kaŭ'fungen, Kunz von, tysk riddare, föröfvare af det s. k. sachsiska prinsrofvet 1455. Se därom Altenburg, sp. 728.

Kaŭ'hajo'ki, socken kring en lika benämnd älf, som utgör öfre loppet af Kyrö älf, uti Ilmola härad och domsaga, Vasa län, Finland. Areal 1,266 kvkm. Befolkningen, finsk, 12,611 pers. (1908). Konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Åbo ärkestift, Vasa öfre prosteri. — K. är bekant genom den seger, som 2:a brigaden under v. Döbeln där vann öfver en rysk afdelning under general Usjakov 10 aug. 1808. 29 juli på aftonen afsändes v. Döbeln från armén vid Lappo att upptaga detachemanget v. Otter, som hade till uppgift att skydda arméns högra flygel och understödja resningen i kusttrakten, men som blifvit slaget vid Bötom samma dag. Efter en nattmarsch på öfver 40 km. förenade sig v. Döbeln 30 juli vid

Kurikka med v. Otters detachemang och framryckte 2 aug. till K., där han 10 s. m. besegrade sin ungefär jämstarka motståndare. O. I.* C. O. N.

Kau'hava, konsistoriellt pastorat af 1:a kl., Lappo kontrakt, Åbo ärkestift, Finland, Vasa län, Lappo härad, Nykarleby domsaga. Areal 506 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 8,692 pers. (1908). A. G. F.

Kau'kas, fabriker i Lappvesi socken nära Villmanstrand, Finland, eges af ett aktiebolag med 4,200,000 marks kapital. Trådrullfabrik anlades 1891 och cellulosafabrik 1895, hvartill 1897 kom en trådrullfabrik i Nastola, Tavastehus län. Tillverkningens storlek var 1909 2,015,952 gross trådrullar och 11,573,167 kg. blekt och oblekt sulfitcellulosa. Antalet af bolagets arbetare var 751. T. C.

Kaukäsien (ry. *Kavkas*), ryskt generalguvernement, omfattande Kaukasusområdet och guvernementen på båda sidorna om bergen. Det gränsar i ö. till Kaspiska hafvet, i v. till Svarta hafvet och Azovska sjön; i n. skilja floderna Jeja, Kugu-Jeja, Jegorlyk, Manytj och Kumo det från Donska området och Astrahan, i s. går gränsen mot Persien och Turkiet från Astara i nordvästlig hufvudriktning till Aras, följer denna flod till närheten af Ararat och löper därpå först i västlig, sedan i nordvästlig hufvudriktning, tills den 25 km. s. om Batum träffar Svarta hafvet. Konventionellt delas K. i Ciskaukasien, området n. om Kaukasus' kam, omfattande guv. Kuban, Stavropol, Terek och Dagestan med 251,521 kvkm., 4,297,272 inv. (1897), samt Transkaukasien, området s. om kammen, hvilket innefattar guv. Baku, Tiflis, Kutais, områdena Tjernomorskaja och Suchum-Kale samt guv. Jelizavetpol, Erivan och Kars (hvilka tre bilda ryska Armenien) med 217,000 kvkm. och 4,992,092 inv. (1897). Hela arealen är alltså omkr. 470,000 kvkm., och invånarnas antal var enligt officiell beräkning 1908 omkr. 10,9 mill. (23 pers. per kvkm.). Den nordligaste delen af K. är i Manytjsänkan, fylld af träsk och sumptrakter; s. därom följer ett låglland, som omfattar större delen af guv. Stavropol och Kuban. Mellan floderna Kubans och Tereks mellersta delar består detta af bördig svart jord, sydligare af Stavropols saltstäpper. Som en hög mur delar Kaukasuskedjan landet i två hälfter. Af passen öfver berget äro de viktigaste (fr. ö.) Dibrarpasset (2,218 m.), Krestovoja (2,379 m.), Kasbek-1. Darjal-(Dariel-)passet (2,431 m.), öfver hvilket den grusinska härvägen går (se Grusien), Nacharpasset (2,962 m.) vid Kubans källor och Maruchpasset (3,505 m.). — S. om bergen ligga Kuras och Rions dalar, som i s. begränsas af det armeniska höglandet och skiljas från hvarandra genom Meskiska bergen. Det armeniska höglandets högsta topp, Ararat (se d. o.), ligger på K:s gräns; flera andra toppar nå höjder af 3,000—4,000 m. (Alagös t. o. m. 4,095 m.). Djupa dalar genomkorsa detsamma, och i dem flyter en mängd floder, de flesta till Aras, Kura och Tjoroch. Alpsjön Goktja (se d. o.) ligger där inramad af mer än 3,000 m. höga berg. K:s berg innehålla flera värdefulla malmer, ehuru brist på kapital och vägar mycket hämmar grufdriften. Kopparkis (vid Kedabek, Achtala o. a. i Jelizavetpol), järnmalm (flerstädes, men knappt tillvaratagen), kvicksilfver, svafvel, bergsalt och manganmalm äro de viktigaste. I främsta rummet kommer manganmalm, af ovanlig renhet och därför högt skattad för Europas och Amerikas stålindustri, i Rions och Tjorochs dalar, hvarifrån den öfver Poti och Batum i stigande kvantitet föres till utlandet. I dessa trakter finnes ock stenkol, som påträffats äfven i distriktet Suchum-Kale vid Svarta hafvet. Af vida större betydelse än alla dessa bergverksprodukter äro dock naftafyndigheterna på halfön Absjeron och n. därom ända till Petrovsk, hvilka 1898—1901 gåfvo mer än Förenta staternas och 1907 lämnade $8^1/_4$ mill. ton nafta. Bergen äro också rika på varma och kalla mineralkällor (särskildt svafvelkällor), af hvilka många användas till bad, andra lämna vatten till export. Berömda badorter äro källorna kring Pjatigorsk (från en af dem, Kisladovsk, kommer det berömda narsanvattnet), vid Borsjom (vid järnvägen mellan Batum och Tiflis), vid Abas-Tuman i samma trakt, vid Tiflis o. a. — Klimatet är n. om Kaukasus fastlandsklimat med ganska stränga vintrar, enär landet ligger öppet för de kalla nordanvindarna, medan Kaukasus afspärrar det för varma sunnanvindar. I Vladikavkas är årstemperaturen 8°, den kallaste månaden (jan.) har — 4,8°, juli 20,2°. Transkaukasien har i v. kustklimat med mycket riklig nederbörd; trakten kring Batum är det regnrikaste området i ryska riket, 2,370 mm. Ö. om Meskiska bergen aftager nederbörden starkt, och i nedre Aras' och Kuras områden möta vidsträckta stäpper, såsom Sjirinkum, Pelgambar- och Muganstäpperna. Gudaut vid Svarta hafvet har en nederbörd af 1,390 mm., Tiflis af 490 mm., Jelizavetpol 254 mm. och Baku 241 mm. I Tiflis är årstemperaturen 12,7, växlande mellan 0° i jan. och 24,6° i juli. — Vegetationen är rikast vid Svarta hafvets kust, där stora skogar förekomma. I de lägre trakterna, närmast stäpperna, förhärska löfträd af mellaneuropeisk typ; där odlas också vinstocken till omkr. 1,000 m. höjd; högre upp träda barrträden i förgrunden, och af de odlade växterna äro korn och råg viktigast (till 1,800 m.), högst upp gå björken och en del buskväxter. Därpå följa alpväxter intill snögränsen. I Transkaukasien odlas majs och ris samt bomull (Erivan och Jelizavetpol), vid Svarta hafvets östkust ha lyckade försök gjorts med odling af tebusken, ramie (*Boehmeria*), kamferträdet och andra östasiatiska monsunländers alster. Äfven K:s fauna är närmast släkt med Mellan-Europas. Vildsvin, varg, och björnar finnas i mängd, likaså lodjur, räfvar, mårdar och schakaler. Längst i s. inträngа kungstigern och pantern från Persien. Kaukasusbergen ha en egen stenbock (*Capra caucasica*), där finnes ock bezoarbocken (*Capra ægagrus*). I de mest otillgängliga bergsskogarna lefver ännu bisonoxen. På stäpperna finnas flera gnagararter, bl. a. springharen. Fågelfaunan är omväxlande; synnerligen rikt är bergsområdet på roffåglar. Muganstäppen är bekant för sina många ormar. En landsplåga utgöra gräshopporna och stickflugorna. Af husdjur kan silkesmasken anses för det viktigaste, i det att K. hör till världens förnämsta silkesländer. Från Transkaukasien exporteras årligen omkr. 400,000 kg. råsilke.

Befolkning. Redan i forntiden en tillflyktsort för isärsprängda och tillbakaträngda folkrester, innesluter Kaukasus' bergland fortfarande en mängd oroliga och krigiska bergstammar och deras europeiska och asiatiska grannfolk. Några af dessa folk äro i senare tid inflyttade utlänningar, andra, de

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

egentliga s. k. kaukasusfolken, bergsbor med välbildade gestalter, vilda seder, uråldriga inrättningar och okufligt frihetsbegär, ha bott där i årtusenden och höra antingen till den indoeuropeiska språkstammen, såsom ossseterna, eller intaga i språkligt hänseende en isolerad ställning. Under de senaste årtiondena har en mängd arbeten af lingvister, arkeologer, etnografer och antropologer kastat ett klart ljus öfver K:s förr så invecklade etnografi, hvari oredan ökades genom den invecklade nomenklaturen, i det man kände en hop namn, men ej folken, som buro dem, och folken merendels icke med det namn, som de själfva gifvit sig, utan med det eller de namn, som de fått af sina grannfolk (se uppsats af A. Dirr i "Petermanns mitteilungen", 1908). Den geografiska fördelningen af de kaukasiska folken, af hvilken Rittich genom sin etnografiska karta öfver Ryssland (1875) gjort ett utkast i stora drag, har blifvit nästan definitivt bestämd genom Zeidlitz' märkliga arbete jämte karta ("Petermanns mitteilungen" 1880), och 1896 utgafs genom den kaukasiska afdelningen af ryska geografiska sällskapet en etnografisk karta öfver Transkaukasien (i 7 blad). På lingvistikens område ha f. ö. verkat Schiefner, Uslar, Zagurski, Miller m. fl., på den egentliga etnografiens Radde, Erckert, Chantre, Rosen, Anutjin, Lopatinskij, Dingelstedt, Brosset, Schuchardt o. a. De egentliga kaukasusfolken delas vanligen i fyra stora afdelningar: georgier l. karthweler (s. om Kaukasus' hufvudkam), tjerkesser och lesger-tjetjener (båda n. om hufvudkammen) samt osseter (i midten af Kaukasuskedjan och på ömse sidor af densamma). Med undantag af de sistnämnde tala alla de öfrige språk, som icke stå i något släktskapsförhållande till vår språkätt (se vidare Kaukasiska språk). Rörande dessa folkgrupper och deras underafdelningar hänvisas till särskilda uppslagsord, och här meddelas några från folkräkningen 1897 hämtade siffror ang. de olika folkens numerär. 1. Slaver 3,183,870, hvaribland storryssar 1,829,793, lillryssar 1,305,463, hvitryssar 19,642 och polacker 25,117; 2. litauerletter 6,687; 3. romanska folk 8,955; 4. germanska folk 57,502, af hvilka tyskar 56,729, svenskar 405 och engelsmän 332; 5. judar 40,498; 6. karthweler 1,350,275; 7. andra indoeuropéer 1,644,398, hvaribland greker 105,169, armenier 1,118,094, perser 16,745, talidji 35,291, tater 95,056, kurder 99,836 samt osseter 171,127; 8. tjerkesser, kabardiner och abchaser 213,973; 9. lesger-tjetjener 874,400; 10. finsk-ugriska stammar 7,422, af hvilka 4,281 ester och 2,806 mordviner; 11. turko-tatarer 1,879,908, hvaribland tatarer 1,509,785, turkar (osmaner) 139,419, kumuker 83,389, nogaier 64,048, karapapaker 29,902, turkmener 24,522, karatsjaier 27,222; 12. kalmucker 14,812; 13. andra folk (kineser, japaner, araber, syro-kaldéer och med okändt modersmål) 6,664. — De viktigaste religionerna äro den grekiska kristendomen och islam. Till den förra bekänna sig de fleste ryssarna och georgierna; en grekisk ärkebiskop residerar i Tiflis. Närmast kommer den armeniska kyrkan, som i Etjmiadzin har en patriark och katholikos för alla armenier, i Sjemacha en ärkebiskop och biskopar i Erivan, Sjusja och Tiflis. Bland ryssarna leva i Transkaukasien 50,000 schismatiker, hvilka som farliga för staten förvisats dit; de fleste äro molokaner och duchobortser (se dessa ord). Af de många muhammedanerna äro aserbeidsjan-tatarerna schiiter, de öfrige sunniter. Af jessider l. djäfvulsdyrkare finnas 15,000.

Näringar. Där bevattningen är tillräcklig, är jorden fruktbar, men i större delen råder brist på nederbörd. I Ciskaukasien odlas mest råg och hvete, i Transkaukasien majs, ris, tobak, bomull och vin. Vildt växa kapris och *Pyrethrum roseum*, hvaraf man får insektspulver. Vidare odlas te, ramie och rosor (för beredning af rosenolja), utmärkta frukter (i synnerhet persikor och aprikoser), meloner, mullbärsträd; äfven hassel- och valnötter exporteras. Den fruktbaraste delen är landskapet Kachetien (ö. om Tiflis). Om bergsbruk och naftaindustrien är ofvan taladt. Industrien är mest hemslöjd. Vapentillverkningen i Dagestan var förr berömd, men går tillbaka till följd af konkurrensen med europeiska varor; äfven silfversmidet står högt.

Förhistorisk tid. K. uppvisar spår af mänsklig bebyggelse redan under den äldre stenåldern. Vid Ilskaja i prov. Kuban på Kaukasus' nordsida ha anträffats tillslagna redskap af flinta och kvartsit, tillhörande chelléen- och moustérientyperna. S. om Kaukasus har J. de Morgan upptäckt en rad boplatser med redskap af hufvudsakligen obsidian, dels från den äldre, dels från den yngre stenåldern. Obsidianen har erhållits från Ararats och Alagös' vulkaner. Märkliga äro de ej sällsynta stendösarna (dolmens) i K., som väl delvis torde tillhöra den yngre stenåldern. De äro ofta tillverkade af huggna stenhällar, vanligen 4 vägghällar och en takhäll. En vägghäll bär stundom ett rundt hål, tillräckligt stort för införandet af en kropp. Tämligen väl känd är K:s bronsålder. Berömdt och undersökt af flera forskare, såsom Uvarov, Virchow, Chantre och Heger, är det på fyra öfver hvarandra liggande terrasser belägna graffältet vid Kuban på nordsidan af Kaukasus. Grafvar sträcka sig där öfver en tidrymd af betydligt öfver 2,000 år och gå tillbaka långt in i bronsåldern. Från bronsåldern härröra skelettgrafvar med rikt inventarium af vapen och toalettföremål, smycken och kärl af brons samt lerkärl och smycken af kalcedon, pärlor o. s. v. Intressanta äro de svängda skafthålsförsedda och ofta med djurfigurer ristade bronsyxorna. Fibulorna äro i regel bågformiga och erinra om mindreasiatiska liksom äfven om italienska och balkanfibulor. Vanliga äro djurfigurer i brons, särskildt vädurshufvud med vridna horn. Andra stora grafplatser äro belägna vid Kasbek och vid Redkin Lager. Grafvarna vid sistnämnda ort erinra om stendösar. De ha 3 väggar af väldiga stenhällar och den fjärde af smärre stenblock. Taket bildas af en häll af intill 2 m. längd. I hvarje graf påträffas blott ett skelett. Grafinventariet utgöres framför allt af svarta lerkärl, mest med glättade väggar. Vidare finnas dolkar och spjut af brons samt pilspetsar af obsidian, bältebeslag och nålar af brons och slutligen en mängd pärlor och smycken af antimon. Fynd från den äldre järnåldern äro synnerligen vanliga på dessa graffält, som kanske till sin större del tillhöra denna tid. Detta är också fallet med grafvarna vid Mzchet (Samtavro), 20 km. från Tiflis. Bronsfibulorna ega exempelvis ofta nålar af järn. Samtavrograffältet sträcker sig flera århundraden in i tiden e. Kr. Många äro därför glaskärlen af romerska typer. På 600- och 700-talen f. Kr. spåras

assyriskt inflytande i K. I Ara-dalen ha påträffats kilskriftstexter. Äfven de grekiska kolonierna vid Svarta hafvet sträckte sitt inflytande hit. Sena (5:e—9:e årh. e. Kr.) äro grafvarna vid Kamunta i kretsen Vladikavkas, som jämte skeletten innehålla bysantinska guldmynt. Guldsaker voro öfver hufvud vanliga i dessa grafvar. Från 800- och 900-talen förekommer i K. en mängd föremål, särskildt beslag, med växtornament, som härstamma från Persien. Liknande beslag o. d. kommo genom vikingatidens handel ända till Sverige.

Historia. K. var kändt af grekerna i en mycket tidig period. Äfven om man icke fäster afseende vid sagan om argonauternas tåg, är det säkert, att grekiska sjöfarande mycket tidigt framträngde till de aflägsnaste delarna af Pontos Euxeinos (Svarta hafvet) och drefvo handel med befolkningen i Kolchis, vid floden Fasis' (Rions) mynning, där de något senare grundlade kolonien Dioskurias (hvars namn är beveradt i Kap Iskurija). Södra delen af K. hörde till Persien. Under Alexander den stores efterträdare behöllo bergfolken sitt oberoende, och kännedomen om Kaukasusländerna tyckes ej ha gjort några framsteg, förrän Mithridates (1:a årh. f. Kr.) underkufvade Kaukasusfolken ända till själfva foten af berget och äfven lyckades med en armé bana sig väg längs Svarta hafvets kust från Kolchis till Cimmeriska Bosporen (Kertj-sundet). Hans krig i dessa trakter beskrifvas af flera grekiska historieskrifvare, bl. a. Strabon, som visar sig ega ganska noggrann kännedom om K. Några romerska härförare passerade ej K., men romarnas många förbindelser med armenierna samt med de kring Azovska sjön härskande (bosporanske) konungarna gjorde dem bekanta med södra sidan af K. och med stäpplandet n. därom. Bergfolken voro under medeltiden i allmänhet oberoende, ehuru de stundom besegrades af perser, mongoler och turkar. I nyare tid ha de väckt allmänt intresse genom sin långvariga kamp med Ryssland. Ryssarnas eröfringar i K. började redan under Peter den store, som 1723 tog en del af landet längs Kaspiska hafvet, hvilken dock 1732 återlämnades. Genom freden i Kutschuk Kainardji (1774) afträdde Turkiet Kabarda, vid öfre Kuban och Terek, hvarigenom Ryssland kom i besittning af nyckeln till K. från n. Sedan ryssarna 1802—10 med sig förenat Georgien, blef det deras hufvudsyfte att komma i besittning af det mellan ryska området och Georgien liggande berglandet. Först efter freden i Adrianopel (1829), hvarigenom Turkiet till Ryssland afstod från sin nominella öfverhöghet öfver de kaukasiska stammarna, började emellertid ett systematiskt eröfringskrig från ryssarnas sida. Ända till 1859 fortgick kriget nästan utan afbrott under många växlingar. Det fördes för en lång tid hufvudsakligen mot tjerkesserna. Men när dessa utmattats under den ojämna kampen, uppstod en ny fiende bland lesgerna vid Kaspiska hafvet, näml. Schamyl, muridismens profet, som genom entusiasm och tapperhet vann stammarnas förtroende och förmådde dem att följa en bestämd plan. Hans inflytande växte dagligen, icke endast genom de segrar han vann, utan äfven genom det lyckliga sätt, hvarpå han ofta befriade sig och sina följeslagare ur öfverhängande faror. Ryssarna nödgades använda betydande truppmassor, och dock fördes kriget länge utan framgång och med stora offer. Först efter 1842 lyckades det furst Voronzovs energiska och systematiska krigföring, genom anläggning af fästen och vägar samt nedhuggning af skogarna, att vinna någon framgång. Under Krimkriget (1853—56) försummade västmakterna att träda i förbindelse med Kaukasusfolken, och efter dess slut upptogo ryssarna kampen med fördubblad kraft. 13 april 1859 intogs Veden, Schamyls förnämsta fäste, och 6 sept. s. å. den till utseendet ointagliga bergfästningen Gunib, hvarvid Schamyl själf blef tagen till fånga af furst Barjatinskij. Därmed var motståndet förbi och K:s eröfring fullbordad. Men då bergsborna ej ville lämna sina hem och slå sig ned, där ryssarna anvisade dem bostäder, försiggick under de följande åren (i synnerhet 1863—64) en betydlig utvandring af tjerkesserna till Turkiet (Bulgarien och Mindre Asien). Sedan har Ryssland sökt draga kristna nybyggare till K. och trygga sin makt genom järnvägsanläggningar (linjen Poti—Tiflis fullbordades 1871). I april 1877 gjorde tjetjenerna, eggade af turkiska utskickade, åter uppror, och exemplet följdes af några andra stammar; men rörelsen kufvades på hösten s. å. Genom Berlinfreden 1878 afträdde Turkiet områdena Ardahan, Kars och Batum, som införlifvades i K. 1903 indrogs den armenisk-gregorianska kyrkans egendom till ryska statskassan, som öfvertog det armeniska prästerskapets aflöning. Detta framkallade särskildt i Transkaukasien en förbittring, som gaf sig luft i blodiga uppträden. Förbittringen ökades, då 1905 tatarerna reste sig mot armenierna och äfven andra folkelement blandade sig i striden.

Litt.: Virchow, ”Kaukasische præhistorie” (1881) och ”Das gräberfeld von Koban im lande der osseten” (1883), Chantre, ”Recherches anthropologiques dans le Caucase” (4 bd, 1885—87), R. v. Erckert, ”Der Kaukasus und seine völker” (1887), J. de Morgan, ”Mission scientifique au Caucase” (1889) och ”Les stations préhistoriques d'Alagheuz (Arménie russe)” i ”Revue de l'École d'anthropologie de Paris” (1909), Lange, ”Kavkasus” (1891), Abîch, ”Aus kaukasischen ländern” (2 bd, 1896), Hahn, ”Kaukasische reisen und studien” (s. å.) och ”Bilder aus dem Kaukasus” (1900), Radde, ”Die sammlungen des Kaukasischen museums” (bd V, ”Archæologie”, bearb. af grefvinnan P. S. Uvarov, 1902), R. Wilke, ”Archäologische parallelen aus dem Kaukasus und den unteren Donauländern” (i ”Zeitschrift für ethnologie”, 1904), Déchy, ”Kaukasus-reisen” (3 bd, 1905—07), Baddeley, ”The russian conquest of the Caucasus” (2 bd, 1909), samt en mängd arbeten af G. Radde (se d. o.). J. F. N. T. J. A.

Kaukasiska rasen, den första af de människoraser, hvilka J. F. Blumenbach (”Über die natürlichen verschiedenheiten im menschengeschlecht”, 1798) uppställde, kallas numera *indoeuropeiska*, *indogermanska* eller *medelhafsrasen*. Blumenbach gaf rasen namnet kaukasisk på grund af dess förmodade ursprung från Kaukasus samt uppgaf den omfatta alla européer (utom lappar och finnar), väst-asiaterna till floderna Ob och Ganges samt till Kaspiska hafvet, äfvensom nordafrikanerna. Rasen beskrefs i fysiskt hänseende sålunda: hvit hudfärg (därför äfven kallad *hvita rasen*), med röda kinder, svartaktigt eller nötbrunt hår; ovalt, regelbundet ansikte med icke alltför starkt utmärkta enskilda delar; flat panna; smal, lätt böjd

näsa; liten mun; lodrätt mot hvarandra stående tandrader; svagt framstående läppar; full, rund haka. — Andra uppfattningar och andra namn ha sedermera gjort sig gällande. G. v. D.*

Kaukasiska språk är namnet på de många språk, som talas af de i Kaukasus' bergstrakter boende smärre folkstammarna och som icke visa släktskap med någon af de bekanta större språkgrenarna (indoeuropeiska, semitiska, finsk-ugriska o. s. v.). Äfven sinsemellan förete de tilldels så stora olikheter, att det är tvifvelaktigt, huruvida de låta förena sig till en grupp af inbördes besläktade språk med gemensamt ursprung. I alla händelser äro de att betrakta som spillror af en eller flera utdöda språkstammar, som — liksom fallet varit med baskiskan i Pyrenéerna — undanträngts till bergstrakter, där de sedan genom årtusenden, om ock i mycket små bestånd, kunnat fortlefva. A priori kunde man förmoda, att man i Kaukasus skulle finna rester af de fornspråk, som talats i Mindre Asien före de semitiska och indoeuropeiska invasionerna. Således har man som en möjlighet velat förmoda, att bland de kaukasiska språken kunde ingå rester af de språk, som omkr. 1500 f. Kr. talades af de folk och deras stamfränder, som under namn af hettiter (resp. mitani i norra Mesopotamien) behärskade Mindre Asien, Syrien o. s. v., förutsatt att hettitiskan icke skulle kunna bevisas ega sammanhang med indoeuropeiska språk. Något större skäl synes den förmodan ega, att det språk, som talades af de före de indoeuropeiske armenierna i Armenien boende kalderna (se om dem Armenien, sp. 12—13), bland de kaukasiska språken kunde ha någon afkomling. I ''Remarques sur la parenté de la langue étrusque'' (1899) framställde V. Thomsen den förmodan, att etruskiskan kunde sammanhänga med den lesgiska gruppen bland de kaukasiska språken. Tanken var bestickande, men har knappast vunnit bekräftelse. I alla händelser ha de isolerade språken resp. språkgrupperna under loppet af långa tidrymder undergått så stora förändringar, att det nu synes hart när ogörligt att någonsin konstatera sammanhang med någon bestämd språkgrupp. De karakteriseras af en högst egendomlig, för våra språkvanor främmande byggnad äfvensom för en rikedom på egendomliga ljud. I fråga om den allmänna språkbyggnaden synes man kunna uppställa två stora hufvudafdelningar, som omfatta hvar för sig tillsynes (särskildt den sydliga) inbördes besläktade språk; däremot synes man icke kunna afgöra, om något genealogiskt sammanhang består mellan de båda hufvudafdelningarna. Dessa äro 1. de *sydkaukasiska* l. *iberiska* språken, inom hvilka hufvudspråket är a) georgiskan l. kharthweliskan (se Georgiska språket och litteraturen). Vidare höra hit b) mingreliskan och laziskan, som synbarligen stå hvarandra nära, och nordligare c) suaniskan; 2. de *nordkaukasiska* l. egentliga bergsspråken i stor mängd och brokighet: a) alla de olikartade *östliga* bergsspråken, den s. k. lesgiska gruppen i Dagestan, omfattande avariskan, dido- och andi-språken, lak eller kasikumykiskan, dargua-gruppen (akusja, churkila l. hyrkaniska, kubatschi, varkun o. a.) och i s. ö. kyriniskan och udiskan. b) V. och n. v. härom den *mellersta* gruppen: khisternas (l. mizdjegernas) språk, särskildt tjetjensiskan. c) Den *västliga* l. tjerkessiska gruppen omfattande abchasiskan närmast vid Svarta hafvet och tjerkessiskan, förut i olika dialekter spridd öfver en stor del af nordvästra Kaukasus, men nu, efter det hufvudmassan af tjerkesserna utvandrat, endast svagt representerad i sin gamla hemort. Området för hvarje särskildt språk kan vara synnerligen litet: en enda liten dal, en eller ett par bergsbyar. Utanför benämningen kaukasiska språk falla åtskilliga språk af känd upprinnelse, såsom ryska, tyska, armeniska, ossetiska (iranskt) samt på slätten i n. tatariska språk, såsom nogaiska, kumykiska o. s. v. — En öfversikt af de kaukasiska språken lämnar R. v. Erckert i ''Der Kaukasus und seine völker'' (1887) och ''Die sprachen des kaukasischen stammes'' (1895), arbeten, som visat sig synnerligen okritiska. Specialarbeten öfver en del nordkaukasiska språk äro utförda af A. Schiefner (mest efter material, samladt af Ušlar) i åtskilliga band af Petersburg-akademiens ''Mémoires'' och ''Bulletin'', G. Rosen, ''Ossetische sprachlehre nebst einer abhandlung über das Mingrelische, Suanische und Abchasische'' (i Berlinakademiens ''Abhandlungen'', 1845), ''Über die sprache der lazen'' (1844), Tsagareli, Mingreliska studier (1880, på ryska). Kortare beskrifningar af en del af hufvudspråken hos F. Müller, ''Grundriss der sprachwissenschaft'', III, 2 (1887). K. F. J.

Kaukasus, bergskedja. Se Asien, sp. 154, Elbrus och Kaukasien.

Kaukasus, *astron.*, en af de största och mest bekanta bergskedjorna på månen, belägen på månens nordhalfva mellan Mare Serenitatis och Mare Imbrium. K. är den mellersta af de tre väldiga bergskedjor (Apenninerna, Kaukasus och Alperna), hvilka i en vid båge tillsammans omsluta den västliga delen af sistnämnda haf. De högsta topparna af K. ha en höjd af mer än 6,000 m. B—d.

Kaukola, imperiellt pastorat af 2:a kl., Keksholms kontrakt, Nyslotts stift, Finland, Viborgs län, Keksholms härad och domsaga. Landareal 264 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 4,175 pers. (1908). A. G. F.

Kaula, obebodd ö bland Hawaiiöarna, under 21° 38′ n. br., 160° 32′ v. lgd. K. har en tuffkägla med krater och besökes blott för insamlande af sjöfågelägg. J. F. N.

Kaulbach. 1. Wilhelm von K., tysk målare, f. 15 okt. 1805 i Arolsen, d. 7 april 1874 i München. Fadern var guldsmed samt porträtt- och miniatyrmålare. K. kom till Düsseldorf 1821, blef lärjunge af Cornelius och följde denne till München, då han öfverflyttade dit 1825. Där målade han under Cornelius' ledning några väggbilder i Königsbau, motiv ur Klopstock, Wieland och Goethe, och väckte uppseende med *Anakreon med sin älskade*.

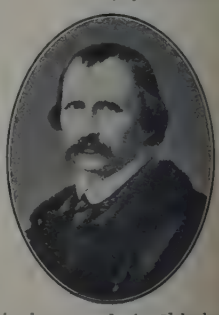

väggmålning i slottet Rosenstein vid Stuttgart. Teck-

Reformationens tid Väggmålning i Nya museet i Berlin, af W. v. Kaulbach. (Framför högra pelaren synes Gustaf II Adolf.)

ningen *Das narrenhaus* med motiv från hospitalet i Düsseldorf visar honom som skarp iakttagare och fysionomist, ett ämne till en tysk Hogarth. Det monumentala måleriet var emellertid det område han liksom de öfrige af Cornelius' lärjungar hufvudsakligen odlade. Hans första stora verk i denna riktning var *Hunnerslaget* (1834—37; en färgskiss finnes i Stuttgart, ett senare exemplar i stor skala i Raczynskiska samlingen i Posen), utförd brunt i brunt och snarare att betrakta som en stor kartong än en målning. 1837 började *Jerusalems förstöring* (i Nya pinakoteket, München), mindre än den föregående, men utförd enligt samma grundsatser. Till denna tid höra äfven hans illustrationer till Goethes *Reinecke Fuchs*, som gjorde K. högeligen populär. Under ett halft års vistelse i Italien 1838 öfvade han sig energiskt i oljemålning efter lefvande modell. 1847 blef han direktör för Münchenakademien och fick s. å. i uppdrag att smycka trapphuset i Nya museet i Berlin med en serie stora väggmålningar. Dessa — som voro under arbete i 16 somrar — utfördes ej i freskoteknik, utan med torr färg. Ämnet var världshistoriens olika skeden eller dess mest betydelsefulla moment. *Hunnerslaget* och *Jerusalems förstöring* upprepades här i större skala, de öfriga motiven voro *Babels torns fall*, *Greklands blomstring*, *Korsfararna framför Jerusalem* och *Reformationens tid* (se fig.), sistnämnda komposition upptagande reformationens stridsmän och gynnare under 1400—1600-talen, samlade i en kyrka —, idén och anordningen efter Rafaels "Skolan i Aten". De 6 stora målningarna omslutas af friser och allegoriska figurer. Vid midten af 1850-talet tillkommo de fresker, hvarmed Nya pinakotekets i München yttermur smyckades (färgskisserna förvaras i pinakoteket, själfva freskerna, som utfördes af K:s medhjälpare, äro numera mestadels utplånade af väder och vind). Serien var afsedd att skildra konsternas uppsving i München under konung Ludvig I:s beskydd. K. tog sig för att karikera det han borde förhärliga, han gycklade tämligen omildt med både peruktidens och romantikens koryféer. Bilderna väckte en storm af harm. Bland K:s monumentalmålningar från de följande åren märkas *Otto III i Karl den stores graf* (1859, i Germanisches museum i Nürnberg), *Slaget vid Salamis* (i Maximilianeum, München, kartong i Berlins nationalgalleri), *Nero* (1873), *Syndafloden* (kartong). K. målade många porträtt (*Ludvig I* och *Maximilian II* samt ett par konstnärsporträtt i kostym finnas i Nya pinakoteket) samt utgaf planschverken *Goethes kvinnobilder*, *Scener ur Schillers dramer* (ett par scener ur "Maria Stuart" i kolteckning, 1867, finnas i Berlins nationalgalleri) och utförde äfven illustrationer till *Shak-*

spere och till *Richard Wagners* operor (de sistnämnda för Ludvig II). Att nämna äro äfven de politisk-satiriska teckningarna *Dödsdansen* (1869) och *Den helige tyske Mickels apoteos* (utgafs efter K:s död). K. bildar öfvergången mellan Cornelius' stränga formalism och den populariserande historiska illustrationskonst, som blef typisk för Münchenmåleriet en tid framåt. Spekulativt anlagd, sökte han svåra och djupsinniga uppgifter, var i grunden ironiker och kan äfven kallas hufvudsakligen illustratör. Storhet i hållningen når han långt ifrån alltid, men väl behag i gruppering, skönhet i figurerna — som dock ofta bli fadda och schablonartade — och smak i draperierna. Han hyllades på sin tid som den främste historiemålaren bland Cornelius' efterföljare. Efter hans död har hans rykte hastigt bleknat. Jfr monografier af H. Müller (1892) och F. von Ostini (1907).

2. Hermann K., den föregåendes son, tysk målare, f. 1846 i München, d. 1909, var elev af Piloty, blef professor i München, målade historiska genremotiv och kostymtaflor: *Ludvig XI* (1869), *Mozarts sista stunder* (1873, museet i Wien), *Odödlighet* (antikt motiv, Nya pinakoteket, München).

3. Friedrich K., den föregåendes kusin, tysk målare, f. 1822 i Arolsen, d. 1903 i Hannover, elev af farbrodern, målade *Abel funnen död af sina föräldrar* och *Karl den stores kröning* (i Maximilianeum). Han blef sedan hofmålare i Hannover och utförde en mängd porträtt af kungahusets medlemmar m. fl. Hans konstnärliga kvarlåtenskap är samlad i provinsmuseet i Hannover.

4. Friedrich August K., den föregåendes son, tysk målare, f. 1850 i Hannover, studerade i München och på andra platser, är sedan 1872 bosatt i München, har målat bibliska motiv (*Kristi gravläggning*, i Nya pinakoteket, München), men har framför allt blifvit populär genom genrer och figurer i historisk kostym: *Modersglädje*, *Promenad*, *Musica*, *Drömmeri*, älskande par, lutspelerskor, romarinnor m. fl. I högsta grad omtyckta blefvo hans båda genretaflor *Majdag* (1879, Dresdengalleriet) och *Skyttebild* (1881). Som porträttör — hufvudsakligen af furstliga damer och barn, af societetsdamer och kvinnliga skönheter ur den högre finansens värld — har K. blifvit lofordad för elegans, chic och förnäm hållning. Han är representerad i flera tyska gallerier. K. är gift med violinvirtuosen Frida Scotta, f. 1872 i Köpenhamn. Jfr monografier af Graul (1890) och A. Rosenberg (1900). 1—4. G—g N.

Kau'lbars, von, svensk adlig ätt, hvars stamfader var en från Pommern bördig Johan K., som var hofmästare hos riksmarsken J. De la Gardie och slutligen ryttmästare vid Lifregementet samt adlades 1653 (men introducerades ej). Dennes sonson, Johan Fredrik v. K. (se nedan K. 1), upphöjdes 1751 i friherrligt stånd. Ättens svenska gren utgick på svärdssidan 1874.

1. Johan Fredrik von K., friherre, militär, f. 9 april 1689 i Tyskland, där hans fader var öfverste i kejserlig österrikisk tjänst, d. 16 dec. 1762 i Göteborg. Vid 15 års ålder gick K. i holsteingottorpsk tjänst och kämpade sedan i Nederländerna under prins Eugen och hertigen af Marlborough. 1714 trädde K. i svensk krigstjänst, utnämndes 1715 till major, tillfångatogs s. å. vid Stralsunds kapitulation, utväxlades 1717 och åtföljde som generaladjutant af flygeln Karl XII under fälttåget i Norge 1718. Han utmärkte sig vid fortet Gyldenlöves stormning och var, enligt samtida berättelser, den förste, som vid olyckstillfället 30 nov. märkte, att konungen blifvit skjuten. K. blef 1731 öfverstelöjtnant vid Norra skånska infanteriregementet, 1741 öfverste i armén och generaladjutant samt 1747 generalmajor och chef för Västgöta kavalleri. 1749 blef K. landshöfding och öfverkommendant i Göteborg, upphöjdes 1751 i friherrligt stånd samt erhöll 1756 generallöjtnants och 1762 generals värdighet.

2. Lars Fredrik von K., den föregåendes son, friherre, militär, f. 11 jan. 1734, d. 15 juli 1815 i Linköping, deltog som ung officer med berömi pommerska kriget (1757—62) och var 1772 major vid det i Malmö förlagda Ankedrottningens regemente, då han af Hellichius invigdes i Tolls revolutionsplan samt lofvade att i händelse af behof lämna sitt understöd. Efter revolutionen utnämndes K. till öfverste i armén. 1781 förordnades han till vice landshöfding i Kalmar län och utnämndes 1782 till generalmajor. När Gustaf III 1789, under ryska kriget, framryckte mot Fredrikshamn, förde K. befälet öfver en observationskår, som skulle betäcka konungens vänstra flygel. Han öfvergick Kymmene älf vid Värälä, men stötte vid Kaipiais 15 juli på en öfverlägsen rysk styrka under general Denisov och nödgades efter en kort strid draga sig tillbaka; motgången synes ha berövat K. fattningen, och han fortsatte reträtten, mot bestämda order och utan att ge sig tid att förstöra bron vid Värälä, ända till Anjala. Konungen, hvars ställning därigenom blef ganska betänklig, fråntog honom genast befälet, och K. dömdes af en generalkrigsrätt att arkebuseras. Gustaf III mildrade domen 1790 därhän, att K. förlorade tjänsten, men fick behålla lönen.

Kau'lbars, von, baroner, ryska generaler, af samma släkt som de svenske friherrarna K.

1. Nikolaj von K., f. 3 juni 1842 i Petersburg, d. 3 dec. 1905, blef 1868 generalstabsofficer, deltog i rysk-turkiska kriget samt blef 1881 militärattaché i Wien. På hösten 1883 sändes han till Bulgarien för att i anledning af de med furst Alexander utbrutna tvistigheterna reglera de därvarande ryske officerarnas ställning, hvarom också öfverenskommelse träffades i nov. s. å. Efter furst Alexanders abdikation ditsändes han åter i sept. 1886 som Rysslands diplomatiska representant. Hans mission, som officiellt gick ut på endast en undersökning af ställningen och en rådgifvande verksamhet till krisens afhjälpande, innebar i själfva verket en både öppen och hemlig agitation af hänsynslösaste slag mot det af furst Alexander insatta, men af Ryssland underkända regentskapet. Den misslyckades emellertid fullständigt, då bulgariska regeringen, litande på Österrikes och Englands stöd, ej lät skrämma sig af hans fordringar och lyckades nedslå de oroligheter, som utbröto. 20 nov. 1886 lämnade K. med hela den ryska konsulatspersonalen landet. Han blef 1889 generalstabschef i Warschau, 1891 i Finland och 1899 medlem af hufvudstabens vetenskapliga utskott. Han gjorde sig ock känd som författare till flera kartografiska och militära arbeten.

2. Aleksander von K., den föregåendes broder, f. 23 maj 1844 i Petersburg, företog 1869

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

—72 upptäcktsresor i Tian-schan och deltog 1873 Amu-Darja-expeditionen; efter rysk-turkiska krigets slut blef han medlem af den kommission, som skulle utstaka Serbiens nya gräns. Under krisen i Bulgarien efter furst Alexanders statskupp 1881 utnämndes K. i juli 1882 till krigsminister med sin landsman generalmajor Sobolev som ministerpresident. De råkade emellertid efter hand i öppen konflikt med fursten, hvars fordran på deras afgång de afböjde, och inlåto sig i stämplingar mot honom med den bulgariska oppositionen. Då emellertid denna i sept. 1883 dem ovetande förlikte sig med fursten, afgingo de och återvände till Ryssland. K., som sedermera innehade flera olika militära chefsposter och avancerade till general i kavalleriet, blef 1904 under rysk-japanska kriget befälhafvare för tredje och i febr. 1905 för andra mandschuriska armén, hvilken under hans ledning kämpade på högra flygeln i det olyckliga slaget vid Mukden. Han återvände sedermera till den honom 1904 tilldelade posten som högste befälhafvare i militärdistriktet Odessa. Han har utgifvit flera topografiska och militära arbeten. 1 o. 2. H. B—n.

Kaulifl|or (af lat. *caŭ'lis*, stjälk, och *flōs*, gen. *floris*, blomma), *bot.*, säges om en växt, hvars blommor framkomma ur knoppar på stammen eller på jockare grenar. Exempel härpå äro *Theobroma cacao* (se Kakao) samt flera andra tropiska och subtropiska träd. G. L—m.

Kaulōm (af lat. *caŭ'lis*, stjälk), *bot.* Se Stam.

Kaulōnia. Se Caulonia.

Kau-lun (eng. *Kowloon*), halfö och hamn i kinesiska prov. Kwang-tung midt emot Hongkong, i ett af England arrenderadt område och sedan 1887 öppen för främmande handel, har marindepå, kolmagasin, dockor, ankarplats för krigsfartyg och betydande handel. 1908 stego K:s import till 74,8 mill. kr. och export till 36,8 mill. kr. Jfr Hongkong. (J. F. N.)

Kaŭ'n, Hugo, tysk tonsättare, f. 1863 i Berlin, utbildades där och verkade 1887—1900 som dirigent i Milwaukee, hvarefter han bosatte sig i Berlin. Han har komponerat kammarmusikverk (bl. a. 2 kvintetter och 2 oktetter), symfonien *An mein vaterland*, symfoniska dikter, 1 pianokonsert, körverket *Normannen-abschied* m. m.

Kaŭ'nitz, Wenzel Anton, furst von K., österrikisk statsman, f. 2 febr. 1711 i Wien, d. där 27 juni 1794, den 6:e i ordningen af 16 syskon. Han tillhörde först det andliga ståndet, men kastade sig sedan på juridiska studier och blef 1735 medlem af rikshofrätten i Wien. Efter att ha varit anställd som sändebud vid sardinska hofvet (1742—44) och befullmäktigad minister vid den österrikiska regeringen i Nederländerna (1744—46) utsågs han till Österrikes ombud vid fredskongressen i Aachen 1748), där han grundlade sitt rykte som skicklig diplomat, och utnämndes s. å. till verklig konferens- och statsminister. Som sändebud vid franska hofvet 1750—52 lyckades han åstadkomma ett närmande mellan de gamla fienderna Österrike och Frankrike. Maria Teresia visade honom sin erkänsla genom att 1753 utnämna honom till sin hof- och statskansler. I nära 40 år stod K. i spetsen för Österrikes regering. Under hela denna tid utöfvade han ett mäktigt inflytande på såväl den inre styrelsen som utrikes ärendena; särskildt under Maria Teresia var han så godt som allrådande. K., som var förtrogen med och älskade diplomatiens smygvägar, dolde sin stora förmåga under en sybarits yta och en naturlig indolens, hvilken ofta förmådde honom att låta andra personer sätta i verket de djärfva planer han uttänkt. Hufvudmålet för hans politik var att hämma den preussiska monarkiens tillväxt i makt, och han trodde sig kunna vinna det genom förbund med Frankrike och Ryssland. Den stora koalitionen mot Fredrik II 1756 var K:s verk, men afsikten med densamma uppnåddes icke. Österrike fick dock senare ersättning för Schlesien i Galizien, Bukovina och Innviertel. Äfven Marie Antoinettes giftermål med Ludvig XVI var K:s verk. Han var en anhängare af den moderna upplysningen samt gynnade konster och vetenskaper. 19 aug. 1792 erhöll han på förnyad begäran afsked från sina ämbeten. K. hade 1764 upphöjts till riksfurste. K:s "Denkschriften" (1872) samt brefväxling med Josef II och Leopold II (1873), Mercy-Argenteau (2 bd, 1889—91), Ignaz v. Koch (1899) samt Cobenzl och Spielmann (s. å.) ha utgifvits. Jfr Arneth, "Biographie des fürsten K." (fragment, 1899). G. E. A. (L. S.)

Kaŭ'p, Johann Jakob, tysk zoolog, f. 1803, d. 1873 som professor och inspektor för naturaliekabinettet i Darmstadt, utgaf det stora verket *Das thierreich in seinen hauptformen* (1837) och *Classification der säugethiere und vögel* (1844) och viktiga paleontologiska skrifter, såsom *Description d'ossements fossiles de mammifères inconnus jusqu' à présent* (1832—37) och *Beiträge zur näheren kenntniss der urweltlichen säugethiere* (1855—62; med 34 litografier). Stort uppseende väckte en af K. i förening med A. v. Klipstein utgifven afh. *Beschreibung und abbildung des in Rheinhessen aufgefundenen schädels vom Dinotherium giganteum* (1836). (L—e.)

Kaŭ'ppinen, Heikki, finsk författare, f. 7 juni 1862 i Idensalmi socken, Savolaks, kom i unga år som dräng till Juhani Ahos (se Brofeldt) far, och dennes söner togo sig an den begåfvade ynglingen. Ännu dräng, publicerade han sin första berättelse. 1884 blef han ambulatorisk skollärare och 1893 lärare vid en uppfostringsanstalt för värnlösa gossar i Kuopio. Under pseudonymen Kauppis-Heikki har K. offentliggjort åtskilliga folklifsskildringar, som utmärkas för säker karaktärsteckning, särskildt af de kvinnliga personerna. Hans första bok *Tarinoita* (Berättelser, 1886) följdes af tre andra samlingar skisser. K. har ock utgifvit en rad noveller: *Makijärveläiset* (Bergsjöborna, 1887), *Viija* (1889), *Kirottua työtä* (Förbannadt arbete, 1891), *Laara* (1893), *Aliina* (1896), *Uran aukasijat* (Banbrytarena, 1904) m. fl. T. C.

Kaŭ'ppis-Heikki, pseudonym. Se Kauppinen, H.

Kaŭ'ri. Se Porslinssnäckan.

Kaurigräs, *bot.* Se Astelia.

Kaurikopal, ett harts. Se Agathis.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kaurin, Jens Matthias Pram, norsk teolog, f. 25 nov. 1804 i Laurdals socken i Telemarken, d. 6 juli 1863 i Vestre Aker (Kristiania), teol. kandidat 1826, ”residerende kapellan” i Sigdal 1827 och kyrkoherde i Flesberg 1832, blef 1837 lektor och 1843 professor i teologi vid Kristiania universitet, men återvände 1853 till den prästerliga verksamheten och blef kyrkoherde i Lier. 1858 kallades han till biskop i Bergens stift. Utom några tal, herdabref och några små inlägg i dagens kyrkliga frågor utgaf K. (tills. med W. A. Wexels m. fl.) *Den norske kirkes symbolske böger i grundtexterne* (1853). 1842—61 deltog han jämte W. A. Wexels, C. A. Holmboe, C. P. Caspari och adjunkt O. Thistedahl i utarbetandet af den af norska bibelsällskapet föranstaltade, först 1890 afslutade bibelöfversättningen. O. A. Ö.

Kaū'ritallen, *bot.* Se Agathis.

Kaus, *sjöv.*, en ring (af järn, mässing eller trä) med utåt böjda kanter. Kauser användas hufvud-

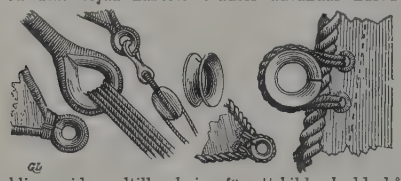

sakligen vid segeltillverkning för att bilda skodda hål, i hvilka hakar kunna huggas, m. m. L. H.*

Kausāl (lat. *causālis*, af *causa*, orsak, grund), som hänför sig till orsaken, orsaks-. — Kausala satser äro sådana bisatser (underordnade satser), som angifva grunden eller anledningen till det, som i hufvudsatsen utsäges. De inledas genom kausala konjunktioner. Sådana äro i svenskan *emedan, enär, då, alldenstund, efter, eftersom, som, därför att, ity att.* I kausala satser brukas indikativ eller konjunktiv (resp. optativ) som i hufvudsatser, alltefter som grunden uttryckes som faktisk eller som blott föreställd, t. ex. *Sokrates dömdes till döden, emedan han förledt ungdomen* eller *emedan han* (enligt angifvarnas påstående) *skulle ha förledt ungdomen.* Dock har latinet alltid konjunktiv efter *quum.* Den kausala satsen kan, utan ändring, stå lika väl före som efter hufvudsatsen (i somliga språk med olika bindeord i båda fallen). Ll.

Kausalitēt l. Kausalsammanhang (se Kausal), *filos.*, nödvändigt sammanhang mellan ett i tiden föregående och ett i tiden efterföljande, enligt hvilket det senare med nödvändighet måste inträda, när det förra är gifvet. Sedan Hume bestridt dettas objektivitet och sökt förklara vår föreställning därom ur en vana hos oss att associera vissa föreställningar, fann Kant denna skepticism medföra konsekvenser, som måste omöjliggöra all vetenskap, hvadan han sökte förklara kausalsammanhanget ur människoandens nödvändiga lagar, enligt hvilka den måste fatta företeelserna i en viss ordning. Kausaliteten utgjorde följaktligen enligt Kant en mänsklig förståndskategori. Jämte den vanliga kausaliteten efter naturnödvändighet fann sig Kant föranlåten antaga en kausalitet efter frihet, som ej innebar ett det efterföljandes nödvändiga framgående ur ett föregående, utan en viljans bestämdhet blott och bart genom sig själf. Denna bestämning visar, att viljan är osinnligt bestämd, eller tillhör ”noumenens” värld. — Beträffande kausallagens betydelse må alltid fasthållas, att egentlig förklaring af en företeelse finner jag ej därmed, att jag anger dess i tiden föregående, framkallande orsak, ty härför erfordras, att jag angett hvad saken själf egentligen är, ej hvad som framkallat den. Den i förståndet liggande fordran, att allt betingadt skall förutsätta en grund, blir därför ej i egentlig bemärkelse uppfylld genom kausallagens tillämpning. Hvilken betydelse denna lag följaktligen än må ha för en rätt uppfattning af natur och människolif, så behöfver dock den därigenom gifna synpunkten kompletteras af andra synpunkter. Redan Platon fäste uppmärksamheten på skillnaden mellan tingens verkliga grunder och de i tiden föregående orsaker, som framkallat dem. En tillämpning häraf på själfva företeelserna i tiden är dessas förklaring ur ändamålsorsaker, af hvilka deras refererande till *fria* orsaker utgör en särskild form. L. H. A.

Kausalsammanhang. Se Kausalitet.

Kausativ (af lat. *causa*, orsak, grund), förorsakande, föranledande. Kausativt l. faktitivt verb är ett sådant härledt transitivt verb som uttrycker den verksamhet, som frambringar de i stamordet betecknade tillståndet, t. ex. *fälla* (af falla), *bränna* (af brinna).

Kāusi'a, grek. Se Hatt, sp. 78.

Kāuṣitaki- l. Çāṅkhāyana-brāhmaṇa tillhör brāhmaṇagruppen af vediska skrifter och ansluter sig till Rigveda; den utgafs af B. Lindner 1887. Härtill sluter sig en upanishad: ”The Kāushitaki Brahmaṇa Upanishad” (utg. och öfv. af Cowell i ”Bibliotheca Indica”, 1861, öfv. af M. Müller i ”Sacred books of the East”, I, och af Deussen, ”Sechzig upanishad's des Veda”, 1897). K. F. J.

Kāu'sler, Franz von, tysk militär och krigshistorisk författare, f. 1794 i Stuttgart, d. 1849 som öfverste i Karlsruhe, blef officer vid artilleriet i Württemberg 1811 och deltog i krigen 1812—15. Efter sin förflyttning till generalkvartermästarstaben 1823, verkade han äfven som lärare vid krigsskolan. K. efterlämnade flera krigshistoriska arbeten af stort värde, bland hvilka hans stora *Atlas der merkwürdigsten schlachten* (1831—38; ”Atlas öfver de märkvärdigaste fältslag”, med originalets kartor i förminskad skala, 1843—49) och hans tills. med professor Woerl utgifna *Die kriege von 1792 bis 1814 in Europa und Aegypten* (1840—42) äro förtjänt af synnerlig uppmärksamhet. C. O. N.

Kaustby (fi. *Kaustisenkylä*), konsistoriellt pastorat af 3:e kl., Gamlakarleby kontrakt, Åbo ärkestift, Finland, Vasa län, Pedersöre härad, Gamlakarleby domsaga. Landareal 275 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 3,575 pers. (1908). A. G. F.

Kaustik. 1. K. l. Kāu'stisk (af grek. *kaustikós*, brännande), brännande, frätande. Kaustik kalias oxiden af en alkalimetall eller af en jordartsmetall, som icke är förenad eller mättad med någon syra och som genom sin starka frändskap till vissa organiska ämnen och till vatten kan sönderdela och förstöra organiska väfnader. Kaustikt kali (kaliumoxid; se Frätsten och Kali) och kaustikt natron (natriumoxid; se Natrium hydrat) samt kaustik kalk (kalciumoxid

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

äro de vanligast förekommande frätande (kaustika) ämnena. Äfven stark ammoniak betecknas som ett *causticum*. Se Etsmedel. — Kaustika alkalier kallas kalium- och natriumhydrat samt ammoniaklösning. — Kaustik ammoniak. Se Ammoniak, sp. 857. — Kaustik baryt, detsamma som bariumhydrat (se Barium).

2. *Med.*, detsamma som kauterisation (se d. o.). O. T. S. (C. G. S.)

Kaŭ'stika (se Kaustik) l. Brännlinje, *fys.* Vid ljusets reflexion i en sfärisk konkav spegel eller vid dess brytning i en positiv lins förenas till följd af den sfäriska aberrationen icke alla strålarna i en punkt, utan de centrala, d. v. s. närmast axeln belägna, skära hvarandra längre från spegeln resp. linsen än sidostrålarna. Bilden af en ljusande punkt blir således icke en punkt, utan en yta, brännyta, uppkommen genom de hvarandra successivt skärande strålarna. Denna yta är rotationssymmetrisk i förhållande till spegelns eller linsens optiska axel och slutar i en ljusstark punkt på denna, hvilken punkt utgör kaustikans spets. Om ett ogenomskinligt plan hålles så, att det genomskär brännytan, uppstår på detsamma en brännlinje, som är intersektionen mellan brännytan och planet. Man ser en sådan brännlinje, då t. ex. solen skiner på en med kaffe eller annan ogenomskinlig vätska nästan fylld kopp. Brännlinjen bildas där genom reflexion mot koppens inre vägg och brännytans genomskärning af vätskeytan. Uppstår kaustikan genom reflexion, kallas den katakaustika, hvaremot den, som alstras genom brytning, benämnes diakaustika. L. A. F.*

Kaŭ'stisenkylä. Se Kaustby.

Kaŭ'stisk. Se Kaustik.

Kautēl (lat. *cautela*), försiktighetsmått.

Kauterisatiōn, Kauterisering (af grek. *kautēr*, brännjärn) l. Kaustik (af grek. *kaustikos*, brännande), *med.*, operation, hvilken utföres medelst brännande eller frätande medel (lat. *cauēria*). Brännmedel ingingo i den äldre medicinen långt mera än i den moderna. Redan "medicinens fader", Hippokrates (i 5:e årh. f. Kr.), sade: "hvad medicin ej botar, skall järnet bota; hvad järnet ej kan bota, boto elden". Brännjärn nyttjades också i mångahanda former och vid hvarjehanda sjukdomar, både inre och i ledgångar m. m. För öfrigt var det icke alltid glödande järn (*cauteria actualia*), som användes; man hade äfven andra frätmedel (*cauteria potentialia*): kaustikt kali, antimonsmör, blandning af kaustikt kali och kalk, s. k. Wien-deg, m. m. Brännmedlen begagnas numera knappt i de äldre formerna; men man har mera i moderna, som fått en ganska vidsträckt användning. Sådana äro galvanokaustik (se d. o.), som för vissa operatörer mycket nyttjats vid borttagande af tumörer, hvarvid starkare blödning är att befara, och hvilken äfven i flera andra fall med fördel kan begagnas, samt termokauter (se d. o.), hvilken är nytta dels som blodstillande, dels som direkt bedövningsmedel, dels äfven rent af begagnas att skära med. Nu för tiden brukas jämväl smärre skärande eller stickande instrument, hvilka bringas att glöda medelst elektricitet; dessa användas mest för smärre operationer i näsan och svalget. J. A.

Kaution [lat. *cautio*, af *cavere*, gå i borgen för], borgen. — Kautionist, borgesman.

Kaŭ'tokeino, socken och härad i Norge, Finnmarkens amt, Altens prosteri, vid Altenälf, omkr. 100 km. från dess utlopp i Altenfjord och ej långt från ryska gränsen. Areal 7,500 kvkm. 857 inv. (1900), som, på omkr. 100 pers. när, äro af lapsk eller blandad härkomst. Med dåv. annexförsamlingen Karasjok kom K. genom gränstraktatern af 18 (g. st. 7) okt. 1751 från Sverige till Norge. Bland befolkningen rådde vid midten af 1800-talet stark religiös jäsning, som 1852 t. o. m. utbröt i blodiga uppträden, hvilka påkallade rättsligt inskridande. O. A. G.

Kautschuk. Se Gummifabrikation, sp. 627.

Kautschukhäftplåster. Se Häftplåster.

Kautschukträd, Ostindiskt, *bot.* Se Ficus, sp. 155.

Kaŭ'tsky, Karl, socialdemokratisk nationalekonom, f. 1854 i Prag, uppsatte 1883 tidskr. "Neue zeit", som hade till uppgift att vara hela det tyska socialdemokratiska partiets vetenskapliga organ och som numera representerar särskildt den ortodoxt marxistiska riktningen därinom; och K. intar f. n. i hela världen ställningen som den främste nu lefvande exponenten för den ortodoxa marxismen. Bland hans främsta arbeten märkas *Marx' ökonomische lehren* (1887; "K. Marx's ekonomiska läror", häftena 1—4, 1888—90), *Das Erfurter program* (1892; i bearb. sammandrag utg. på svenska under titeln "Socialismens grundläror", 1904), en teoretiskt belysande utläggning af det program, som Tysklands socialdemokratiska parti antog vid kongressen i Erfurt 1891 och hvartill K. själf utarbetat förslaget, *Die agrarfrage* (1899), ett försvar för Marx' teori om koncentrationsprocessen inom jordbruket, och *Bernstein und die sozialdemokratische partei* (1899), ett inlägg i den energiska och uppseendeväckande strid, som K. i "Neue zeit" och på partidagar fört mot Bernstein (se d. o.) och den reformistiska nymarxismen. K. har tagit till sin uppgift att försvara de teorier, som utgöra grundvalarna för den marxistiska lärobyggnaden; men på samma gång har han gifvit en något mildrad framställning af den materialistiska historieuppfattningen och så tolkat utarmningsteorien, att härvidlag är det icke fråga om en absolut, utan en relativ utarmning, ej ett fysiskt, utan ett socialt elände. K. betraktar ej fackföreningsrörelsen som något effektivt medel för en varaktig stegring af hela arbetarklassens ekonomiska ställning, utan i främsta rummet som ett medel att moraliskt höja arbetarklassen (till stridslust och stridsduglighet). I fråga om socialdemokratiens politisk-parlamentariska uppträdande häfdar K. den parlamentariska ståndpunkten, men med sträng partiexklusivitet. I befolkningsspörsmålet omfattar K. Malthus' lära och ansluter sig till nymalthusianismen. Utom hans ofvannämnda arbeten må nämnas *Die soziale revolu-*

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

tion (1902; ”Den sociala revolutionen”, 1906), *Die sozialdemokratie und die katholische kirche* (s. å.) och *Die historische leistungen von Karl Marx* (1908). E. H. T.

Kau'tzsch, Emil Friedrich, tysk protestantisk teolog och orientalist, f. 1841 i Plauen, blef 1871 e. o. teol. professor i Leipzig och 1872 ord. professor i Basel, flyttade 1880 i samma egenskap till Tübingen och 1888 till Halle, där han verkat som professor i gamla testamentets exegetik. K. har gjort sig känd som en af den nyare gammaltestamentliga forskningens förnämsta banbrytare och på mångfaldigt sätt verkat för att göra dess resultat kända för den teologiskt intresserade allmänheten. Bland hans vetenskapliga arbeten må nämnas *De veteris testamenti locis a Paulo apostolo allegatis* (1869), *Echtheit der moabitischen altertümer* (1876, tills. med Socin), *Die aramaismen im alten testament* (1902). Därjämte har han utgifvit nya upplagor af Hagenbachs ”Encyklopädie und methodologie”, af Gesenius' ”Hebräische grammatik” samt själf utgifvit *Grammatik des biblisch-aramäischen* (1884). Mest känd torde han ha gjort sig genom den i förening med flera tyska lärde utgifna öfversättningen, jämte kritiska anmärkningar och inledningar, af gamla testamentets kanoniska, apokryfiska och pseudoepigrafiska böcker: *Die Heilige schrift des alten testaments* (1890—94; 3:e uppl. 1908—10) och *Die Apokryphen und pseudepigraphen des alten testaments* (1898—1900). Jfr Bibelkritik, sp. 236. Därjämte utger han (sedan 1888) jämte andra ”Theologische studien und kritiken”. E. S—e.

Kau'vatsa, kapell under Hvittis imperiella pastorat, Åbo ärkestift, Åbo och Björneborgs län, Finland. Det är bestämdt att i framtiden bilda egen kyrkoförsamling. Areal 150 kvkm. 2,763 inv. (1908), finsktalande. A. G. F.

Kavaïn. Se Kava-kava.

Kava'j (af oviss härledning), kort rock med dubbla knapprader och utan skört.

Kavaju, stad i turkiska vilajetet Skutari, 17 km. s. ö. om Durazzo och 7 km. från Adriatiska hafvet. Omkr. 4,200 inv. J. F. N.

Kava-kava (*kaoua-kaoua*), *bot. farm.*, erhålles af *Piper methysticum* Forst., en till fam. *Piperaceæ* hörande örtartad växt, som förekommer å Stilla hafvets öar. Af roten, *Radix avæ* l. *radix Kawa-Kawa*, kavarot, beredes en tinktur, som ansetts verksam mot kronisk reumatism. Med kokosmjölk bereda polynesierna af växten en rusgifvande dryck, *ava*. Bitar af roten tuggas, enligt uppgift, vid infödingarnas sammankomster, hvarigenom en ymnig salivflytning åstadkommes. Denna saliv lär uppsamlas i en skål jämte de tuggade bitarna af roten, hvars stärkelse genom saliven omsättes till dextrin och socker, som snart öfvergår i alkoholjäsning. Denna alkoholhaltiga vätska användes vid beredning af den nämnda rusdrycken. Ur roten har man framställt en gulgrön eller brungrön, hartsartad kropp, *kavain*. Denna smakar först svagt bittert, sedan skarpt, pepparlikt samt framkallar därefter en stark nedsättning af känseln i munnen; äfven på andra slemhinnor, särskildt ögats bindehinna, alstrar kavaïnet öfvergående, lätt retning och därefter känsellöshet. Vid förgiftning förorsakar kavaïnet nedsatt hudkänsel, narkos och förlamning utan kramp. Preparat på kava ha fått medicinsk användning som medel mot inflammation i urinröret (särskildt gonorré), för att stilla smärtor och obehag. Dels har brukats tinktur eller flytande extrakt på roten, dels har det isolerade kava-hartset lösts i sandelolja (*Ætheroleum Santali*; se Santalum), hvaraf erhållits preparatet *Kava-santal* l. *gonosan*, som i limkapslar om $0{,}_5$ gr., 8 dagligen, gifvits för ofvannämnda ändamål. C. G. S.

Kavála (Cavalla), stad i turkiska vilajetet Saloniki, vid Egeiska hafvet midt emot ön Thasos. Omkr. 20,000 inv. Stor tobaksindustri. K. är hufvudhamn för norra Macedonien och viktig exportort för spannmål, bomull och förträfflig tobak. K. anses vara forntidens *Neapolis*, där Paulus landsteg på sin väg från Samothrake till Filippoi (Apg. 16: 11). Neapolis var då hamnstad till Filippoi, liksom K. nu är Seres' hamn. I K. föddes 1769 Muhammed Ali, pascha af Egypten. (J. F. N.)

Kavaljér (fr. *cavalier*, sp. *caballero*, eg. ryttare, riddare, af lat. *caba'llus*, häst; jfr Chevalier). 1. Uppvaktande adelsman vid furstehof; man med belefvenhet och fint skick; herre, i motsats till dam; en dams ledsagare, beskyddare eller förare i dansen; kurtisör, sprätt. — 2. K. l. Högverk, *fortif.* Se Cavalier.

Kavaljererna (eng. *the cavaliers*), namn på engelske konungen Karl I:s anhängare under hans strid mot parlamentet.

Kavaljersparoll, *bot.* Se Maskros.

Kavalkåd (fr. *cavalcade*, af it. *cavalcăre*, rida, af lat. *caba'llus*, häst), högtidligt tåg till häst (i synnerhet det, i hvilket den i Peterskyrkan krönte påfven ledsagas till Lateranen); festligt ryttarfölje.

Kavalleri (fr. *cavalerie*, af lat. *caba'llus*, häst) l. Rytteri, *krigsv.*, kallas det af de tre vapenslagen, som strider till häst. Dess förnämsta egenskap är på grund däraf snabbheten, med hvars hjälp det på kort tid tillryggalägger det afstånd, som skiljer det från fienden, för att därefter, med begagnande af den med hastigheten förenade stötkraften, stöta omkull honom och med de blanka vapnen, sabel eller lans, nedgöra honom. Kavalleriet kan sålunda uppträda endast anfallsvis; och blott då, när dess anfall sker öfverraskande, förmår det uträtta något mot nutidens eldvapen, förda af pålitliga trupper. Den betydelse, som kavalleriet härigenom förlorat på slagfältet, har det återvunnit utom detsamma, där det till följd af sin rörlighet väl lämpar sig för alla företag, som måste utföras hastigt och på något afstånd från de öfriga trupperna. För att kunna utveckla självständighet nödgas det vid dylika företag stundom med en del af sin styrka sitta af och strida till fots, hvadan ett eldvapen, karbin eller gevär, måste tillhöra kavalleristens beväpning. Kavalleriet är för sin verksamhet beroende af marken. Det är därjämte dyrt att anskaffa och underhålla samt svårt att utbilda, hvadan det icke kan skapas i hast. I de stora arméerna uppgår det till $^1/_8$—$^1/_{10}$ af infanteriets styrka. Största delen af kavalleriet utgöres numera af det s. k. lätta kavalleriet (dragoner, husarer och hästjägare), till hvilket äfven de med lans väpnade ulanerna måste räknas; men därjämte finnes i de stora arméerna ännu något tungt kavalleri (kyrassjärer), utrustadt med kyrass och metallhjälm samt afsedt endast för anfallet på slagfältet. Kavalleriets grundenhet är *skvadronen*, med en stri-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

ande styrka af 100—150 man. 4—6 skvadroner tgöra ett *regemente* (i Sverige äfven kalladt *batalj*n), 2—3 regementen en *brigad* och 2—3 brigader n *division* (fördelning). — Kavalleri förekom, vangen till ganska stort antal, hos forntidens alla österändska folk, och i synnerhet gjorde parternas och kyternas kavalleri sig bemärkt. I Grekland finner an detta vapenslag först efter perserkrigen och då synnerhet i de nordligaste staterna. I den macedonska härén fick kavalleriet stor betydelse. Det deades i tungt, i till hälften tungt och i lätt, af hvilka et förstnämnda slaget (*hetäi'roi*) uppsattes af riderskapet och var klädt i pansarskjorta och hjälm amt väpnadt med en liten rund sköld, svärd och pjut. Det till hälften tunga kavalleriet (*dima'chai*) ade lättare utrustning, och det lätta förde endast pjut eller båge. Kavalleriet indelades i *iler* om 64 yttare (uppställda med 8 mans front och 8 mans jup), hvilka i den macedonska falangen förenades till örre enheter, så att en enkel falang fick en *efipparhi'a* om 1,024 ryttare och en tetrafalangarki en *pi'tagma* om 4,096 ryttare (jfr F a l a n g 1), hvilken anligen delades på båda flyglarna. Romarnas kalleri (*equites*) var i äldre tider af mycket underrdnad betydelse. Det uppgick vanligen till 320 man å en legion, vid bundsförvanternas dubbelt, indeades i afdelningar (*turmæ*) om 32 man (8 mans front ch 4 mans djup) och hade sin plats på slagordninens flyglar. Förutom detta, det tunga kavalleriet, anns äfven lätt kavalleri, som skötte bevaknings- och unskapartjänsten. Under folkvandringarna kämpade lken, med undantag af hunnerna och några andra, ufvudsakligen till fots, och först under riddarväsenets blomstringstid undanträngde kavalleriet det ndra vapnet från slagfälten. De harneskklädde ridarna anföllo på ett led, och efter dem kommo deras ljesmän, hvilka icke sällan uppgingo till sex eller tta för hvarje riddare, för att fullborda nederlaget ler hjälpa sina herrar. Eldvapnens införande och ndra omständigheter nedsatte mot slutet af medeldren kavalleriets betydelse, och i stället för de oordade riddarhoparna trädde de i Frankrike på 1440let upprättade ordonnanskompanierna, hvilka hvart h ett räknade 100 lansar eller harneskklädda rttare med deras följen. Denna organisation inördes småningom i alla länder. Adelsmännen, som ttills rekryterat kavalleriet, försvunno under 1500let alltmera ur ledet och ersattes af värfvadt folk. å samma gång lättades äfven rustningen, bortlades ken och infördes skjutvapen (pistoler) vid det tunga valleriet, som antog benämningen k y r a s s j ä r. Förutom detta fanns dock äfven l ä t t k a l l e r i, väpnadt med armborst, som utbyttes mot dvapen, och d r a g o n e r, hvilka skulle vara ett ellanting mellan kavalleri och infanteri. Kavalriet uppställdes i stora och djupa massor, och dess ridssätt urartade till en oafgörande eldstrid. ustaf II Adolf återgaf kavalleriet dess rätta bedelse, då han återinförde anfallet i fyrsprång. an minskade äfven uppställningens djup till tre d och lät ryttarna af rustningen endast behålla älmen och bröstharnesket. Kompanierna eller ”fanorna”, såsom de äfven kallades, förenades till ”skvadroner” (skvadroner) af växlande styrka och sedermera till regementen, hvilkas styrka under 18:e årh. växlade mellan 5 och 10 skvadroner å 150—180 ryttare. Kompani-indelningen upphörde småningom. Utrustningen lättades, så att endast kyrassjärerna behöllo bröstharnesket och i några länder icke ens detta. Under 17:e årh. anföll franska kavalleriet fortfarande i traf. Karl XII använde alltid anfall i fyrsprång, hvilket sedermera kom till heders vid preussiska kavalleriet, som under Fredrik II:s tid vann ovanskliga ära. På tre linjer (träffen) gick detta kavalleri till anfall och red omkull de flesta af sina motståndare. Napoleon I fullkomnade ännu mera kavalleriet och kastade icke sällan, där framgången var oviss, massor af tiotusental ryttare mot afgörande punkter i fiendens ställning, t. ex. vid Borodino, Wachau (nära Leipzig) och Waterloo. Genom att under sina rörelser sända förut stora självständiga kavalleriafdelningar lyckades han utspana fienden och dölja sina egna afsikter. Under nordamerikanska inbördeskriget utförde kavalleriet storartade ströftåg på egen hand, och under fransk-tyska kriget 1870—71 visade tyska kavalleriet, hvad detta vapen förmår uträtta i krig, med anledning hvaraf kavalleriets användande framför arméernas front öfverallt blifvit föremål för studier och öfning. — *Kavalleriets stridssätt* betingas af det sätt, på hvilket det användes. En del kavalleri tilldelas nämligen infanterienheterna, vanligen ett regemente eller 3—4 skvadroner till hvarje infanteridivision eller ett eller två regementen (en brigad) till hvarje armékår, och har till uppgift att besörja rekognosceringstjänsten för dessa och att genom smärre anfallsstötar biträda dem på slagfältet, medan återstoden af kavalleriet, de stora kavallerienheterna, under rörelserna uppehålla sig långt framom öfriga trupper för att spana och skydda samt på slagfältet kasta in sina större massor, där afgörandet skall ske. Före anfallet — kavalleriets enda stridsform — håller det sig samladt och doldt samt sparar sina krafter. Då tiden för anfallet är inne, rycker det fram, undersöker marken framför sig och söker genom rörelser åt sidan hålla fienden i ovisshet om anfallets riktning. Då kavalleriet kommit tillräckligt nära fienden, utvecklar det sig på linje, möjligen med luckor mellan ryttarna, faller in i galopp och öfvergår till fyrsprång, hvarefter reserven eller efterkommande linjer kasta sig öfver fiendens reserver, om sådana uppenbara sig. Kavallerianfallet är ett ögonblicks verk, och att rätt bestämma ögonblicket för detsamma är kavalleribefälhafvarens högsta uppgift. Genom eldvapnens stora förbättring ha tillfällena för kavalleriet att ingripa till häst på slagfälten minskats, hvaremot möjlighet kan yppas för det att genom hastig förflyttning och afsittning ingripa med eld i riktningar, från hvilka fienden icke väntat anfall, eller att trygga mot oparäknadt anfall. C. O. N.

Kavalleribatteri, *krigsv.*, kallades under 1700-talet det lättare utrustade batteri, som var afsedt att åtfölja kavalleriet. Detta slag af artilleri fanns kvar i Österrike till 1876, då det ersattes af ridande. Jfr A r t i l l e r i.

Kavallerichock. Se C h o c k.

Kavalleridivision, *krigsv.* Se D i v i s i o n 4.

Kavallerifältöfning, *krigsv.*, kallas en fältöfning, som kavalleriofficerare utföra för att studera kavalleriets självständiga uppträdande i krig. Dylika öfningar utfördes första gången, åtminstone på senare tid, i Tyskland 1876 och ha sedermera kommit till användning i de flesta arméer, i den svenska sedan 1877.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kavalleriförde|ning benämnes i Sverige den truppafde|ning, som i andra länder kallas kavalleridivision (se Division). Någon kavalleriförde|ning har aldrig varit organiskt bildad i Sverige, utan tillfälligt sammandragits under någon större fälttjänstöfning i Skåne; afsikten har varit att i krig bilda en sådan af Skånska husar- och dragonregementena, hvilka hvardera skulle utgöra en kavalleribrigad, tillika med Vendes artilleriregementes ridande division (3 batterier). Åsikterna om ändamålsenligheten af en sådan åtgärd äro emellertid delade. C. O. N.

Kavalleriinspektör, i Sverige en generalsperson (hvars officiella titel är Inspektör för kavalleriet), hvilken det åligger att leda och öfvervaka kavalleriets utbildning och öfningar samt remonteringen. 1892 års urtima riksdag drog in aflöningen för kavalleriinspektören och ersatte den med ett arfvode å 2,500 kr., hvadan, om någon kunglig person icke finnes att tillgå — en sådan (hertigen af Västergötland) har sedan 1898 uträttat tjänsten — en regementschef måste förordnas att upprätthålla befattningen. C. O. N.

Kavalleripionjär, *krigsv.*, för tekniska fältarbetens utförande inöfvad kavallerist. Kavalleripionjärer började organiseras i Sverige 1885, och numera finnas 1 korpral och 8 man pionjärmanskap per skvadron. På pionjärryttarens sadel medföres en yxa; spadar och andra verktyg m. m. samt sprängutredning medföras dels å en pionjärpackhäst, dels å skvadronens packvagnar. L. W:son M.

Kavalleriregementenas hästvakansspannmål. Se Hästvakansafgift.

Kavalleriskola, *krigsv.*, kallar man en sådan skola, som är afsedd till kavalleribefälets utbildning, ofta endast i ridning, t. ex. den berömda franska kavalleriskolan i Saumur samt ridskolorna i Hannover och Wien. I Sverige finnes af detta slag ridskolan vid Strömsholm (se Ridskola). Från 1880-talet användes benämningen å den skola för utbildning af indelta kavalleriets volontärer och underbefäl, som sedan 1870 årligen sammandragits i kavallerietablissemanget (nuv. kasern för Lifregementets dragoner) å Ladugårdsgärdet i Stockholm och som upphörde 1903. C. O. N.

Kavalleritelegraf, *krigsv.*, det slags krigstelegraf, som medförd|es af kavalleritelegrafpatruller i härför konstruerade packfickor och som afsåg att genom hastigt anordnade elektriska förbindelser åstadkomma rapportföring och ordergifning med telegraf eller telefon såväl på längre sträckor framför arméns front eller framför en opererande härafdelning som ock under spanings- och bevakningstjänst före och under striden. Detta skedde antingen genom användandet af permanenta ledningar eller genom byggandet af lätta linjer. Kavalleritelegrafen i Sverige, som organiserades 1903, sedan 1897—1902 försök utförts, bestod af tunn järntråd, isolerad eller bar, och telegrafapparater, som äfven kunde användas för vanlig telefonering. Numera finnes vid kavalleriet, liksom vid infanteriet, truppteleg|raf (se d. o.). L. W:son M.

Kavanagh [kəvä'nə], Julia, engelsk romanförfattarinna, f. 1824 i Thurles (Irland), d. 1877 i Nizza, fick en utmärkt uppfostran i Paris under ledning af sin fader, en lärd filolog, och bosatte sig 1844 i London. — Genom sin första större berättelse, *Madeleine* (1848), vann miss K. ett rykte, som ytterligare befästes genom *Nathalie* (1850; sv. öfv. 1854). Därefter följde *Daisy Burns* (1853; sv. öfv. 1854), *Grace Lee* (1855; sv. öfv. 1856) och *Rachel Gray* (1855; sv. öfv. 1884), skildringar ur nutidslifvet i England, samt en rad andra, bland hvilka förtjäna nämnas *Queen Mab* (1863), *Sibyl's second love* (1867; "Signilds andra kärlek", s. å.), *John Dorrien* (1875) och de postuma berättelserna *Forgetmenots* (3 bd 1878; "Förgät-mig-ej", 1:a saml. 1891). Scenen för hennes älskvärda och enkla skildringar är ofta Frankrike, som hon kände väl till och skildrade med sympati (se t. ex. "Taflor och scener ur pariserlifvet", 1861). Hon författade äfven *A summer and a winter in the two Sicilies* (1858) samt de historisk-biografiska verken *Women in France during the 18:th century* (1850), *Women of christianity* (1852), *French women of letters* (1862) och *English women of letters* (1863). (R—n B.)

Kavarot. Se Kava-kava.

Kava-santal. Se Kava-kava.

Kavass, turk. (af arab. *qawās*, bågskytt), polissoldat, gendarm; ordet nyttjas förnämligast om de hos turkiska ämbetsmän samt de utländska makternas sändebud och konsuler anställde beväpnade tjänare, hvilka vanligtvis beledsaga dessa utomhus. H. A.

Kavatina, *mus.* Se Cavatina.

Kave'lin, Konstantin Dmitrievitj, rysk rättslärd, historiker, f. 1818, d. 1885, fick genom sin akademiska afh. om grundprinciperna i den ryska rättskipningen (1844) anställning vid Petersburgs universitet, men måste lämna den 1848 och tjänstgjorde i ämbetsverk. I förberedelserna till den stora bondeemancipationen tog K. en mycket verksam del, författade 1855 en märklig skrift om den ryska bondefrågan och 1862 om Adeln och böndernas befrielse (tryckt först i Berlin anonymt). Därigenom kom han i beröring med de socialpolitiske reformvännerna, Miljutin, Samarin m. fl., och uppträdde lifligt i tal och skrift för böndernas befrielse och förseende med jord. 1857 hade han åter anställts vid universitetet som professor i civilrätt, men denna befattning stängdes för honom från 1863 ända till 1878. Förutom en uppl. i 4 dlr (1859) utkommo i tidskrifter m. m. många uppsatser rörande psykologi, etik och rättshistoria, hvaraf ett par öfversatts på tyska, *Der bürgerliche gemeindebesitz in Russland* (1877) och *Die bauernemancipation und herr v. Samson Himmelstjerna* (1883). Fullständig upplaga (1897—1900). På tyska finnes hans socialpolitiska brefväxling med Herzen utg. af M. Dragomanov. A—d J.

Kavēra (lat. *cavēre*), gå i borgen. Jfr Kaution.

Kāwerau, Gustav, tysk kyrkohistorisk och praktisk teologisk författare, f. 1847 i Bunzlau, blef professor 1886 i Kiel och 1893 i Breslau samt 1907 medlem af öfverkyrkorådet i Berlin. Bland hans många arbeten kunna nämnas en årgång *Predigten* (2 bd, 1897—99), flera monografier till den tyska reformationens historia, medarbetarskap i den stora Weimareditionen af Luthers skrifter samt det berömda arbetet *Reformation und gegenreformation* (3:e uppl. 1907, utgör bd III af Möllers "Lehrbuch der kirchengeschichte"). Hj. H—t.

Kave'ri, flod. Se Cauvery.

Kave'rna (lat. *cave'rna*, håla), *med.*, en genom

äfnadssönderfall uppkommen håla i ett organ; kavernor förekomma företrädesvis i lungorna och bero de flesta fall på lungsot. G. F—r.

Kaviär (af turk. *havyár*), eg. benämning på saltad om af åtskilliga störarter; ordet nyttjas dock numera ifven i fråga om sålunda beredd rom af åtskilliga ndra fiskarter, såsom torsk, lake, sik, siklöja, gös, ädda m. fl. Den bästa kaviaren kommer från Rysslnd, från Kaspiska hafvet; Astrahan är den vikigaste beredningsorten för denna vara. Den allra naste kaviaren beredes af sterlettens (*Acipenser uthenus*) rom, men den kommer sällan i handeln; törsta delen beredes af rom af *Acipenser Güldentädtii*, *A. huso* och *A. stellatus*. Kaviaren bör tillerkas, innan rommen ännu är fullt mogen. Lekärdig rom ger dålig vara. Kaviaren delas efter lika beredningssätt och beskaffenhet i flera sorter. De två hufvudslagen äro *kornig* l. *färsk* kaviar och *ressad* kaviar. Vid beredning rensas först själfva ommen från hinnor och slamsor, som tillhöra äggtockarna. Detta tillgår så, att romkornen rifvas eller rbetas genom trådsiktduk, spänd i fyrkantiga träamar. Därefter behandlas störrommen på skilda ätt, alltefter den olika vara, som man vill åstadomma. Bereder man kornig kaviar af bättre slag, nvändes blott omkr. $^1/_2$ kg. finaste salt till 10 kg. f den färska rommen. Sådan kaviar brukar packas bleckburkar, rymmande ett ryskt funt (0,41 kg.). Denna, den dyraste och mest välsmakande kaviaren, r emellertid föga hållbar samt får vid längre transort sändas i is och sedan hållas i iskällare, om den j konsumeras inom närmaste dagar. En 2 till 4 ånger hårdare saltad och således hållbarare kornig kaviar packas i kärl af lindträ, innehållande 82 g., samt sändes vanligen öfver Warschau till Berin, Wien och andra orter. Pressad kaviar kommer, edan den arbetats genom den nämnda sikten, i starare saltlake (26 viktprocent salt), hvari den omröres ed årliknande träskoflar. Härvid uppstår ett vitt, pösande skum, som aflägsnas. När mannen, om profvar, finner rommen lagom bearbetad, får aken rinna af genom silar. Kaviaren lägges därfter i linnepåsar eller i säckar af bastmatta, hvilka ehandlas i primitiva pressar. Slutligen packas den ressade kaviaren, hvilken är mest hållbar, i stora, ed servettlinne invändigt klädda ekkärl (”servettaviar”) eller i linnedukspåsar (”säckkaviar” eller ”påskaviar”). Finare sorter af denna senare kaiar ha så pass fast konsistens, att de med skarp nif kunna skäras i helt tunna skifvor. De kunna ara mycket smakliga. Emellertid förekomma ofta örfalskningar. I Astrahanska distriktet tillverkades tt år i slutet af 1890-talet i runda tal 139,000 g. kaviar af *Acipenser huso*, 119,000 kg. af *A. Güldenstädtii* och 81,000 kg. af *A. stellatus*. Den k. Elbekaviaren, eller tyska kaviaren, beedes af rom af vanliga stören (*A. sturio*), som fiskas d de nordtyska kusterna. Denna kaviar uppnår ke den ryska i godhet. F. T—m.

Kaviar för bönder, något fri öfversättning af Shaksperes ”Hamlet”, 2:a aktens 2:a scen, i betydelsen: för fina saker för den, som ej förstår att uppskatta dem.

Kavicin, *farm.* Se Piper.

Kavirondo [kävirå'ndåu], landskap i brittiska Öst-Afrika, vid nordöstra stranden af Victoria-Njansa, fruktbart och bebodt af en negerstam, som är besläktad med schilluk, men uppblandad med massai. J. F. N.

Kavispråket (af sanskr. *kavi*, skald), ”diktarspråket”, kallas det på rent litterär väg uppkomna, aldrig talade språk, hvarpå javanernas äldsta litteratur är skrifven. Det uppstod af den anledning, att bramanska och buddistiska invandrare, som (tidigast omkr. 500 e. Kr.) i märklig sämja till Java öfverförde indisk religion och kultur, funno landets eget tungomål, den till en främmande språkstam hörande javanskan, alltför litet utbildadt för att kunna användas till de nya lärornas utbredning och därför måste söka ett annat medel. Det af dem medförda sanskrit var dock med sin utomordentliga formrikedom och sina invecklade regler alltför svårt att någonsin kunna bibringas lärjungarna, och därför skapades ett nytt språk, till största delen bestående af rena sanskritord, hvilka deklinerades och konjugerades som javanska och hvilkas satsfogning skedde med javanska partiklar och efter det javanska språkets lagar. På detta sålunda blott till skrift och läsning afsedda språk författades sedan dels en mängd öfversättningar af berömda sanskritverk, bramanska och buddistiska arbeten, dels ock inhemska poetiska alster. På själfva Java är kavispråket numera bortglömdt, men på den ö. därom belägna ön Bali, hvars inhemska språk, balinesiska, är på det närmaste besläktadt med javanskan, och dit de indiske lärarna och deras lärjungar tidigt öfverförde de nya lärorna och skrifterna, förstås det ännu af lärde och präster, ehuru dessa numera liksom de indiske för sina arbeten begagna det rena sanskrit, och skall för icke så längesedan ännu nyttjats af inhemska diktare. Kavilitteraturen, hvaraf den på Bali befintliga är rikare än den på Java, omfattar 1) sanskritverk med kaviparafraser: alla fyra *Veda*-samlingarna, dock ej fullständigt, *Brâhmaṇa Purâṇa* och en stor del af *Pañcatantra* (jfr Indiens språk och litteratur); 2) rena kaviverk: öfversättningar af de stora, af folket såsom heliga skrifter ansedda episka dikterna *Râmâyaṇa*, delar af *Mahâbhârata*, flera s. k. *çâstra*, vishets- och lefnadsregler, såsom t. ex. *Nitiçâstra* (utg. af Roorda, 1856), samt slutligen flera efter de sanskritiska originalen efterbildade kavidikter, såsom *Bratu Judu* (af sanskr. *Bharata-yuddha*), utg. af Raffles och öfv. af Humboldt i nedan nämnda arbete; *Arjuna Vivâha*, utg. af R. Friederich med mellanradig öfv. på Balispråket (1850), Jonker, ”En oudjavaansch woëboek” (1885), Cohen Stuart, ”Kavi-oorkonden” (1875), o. a.
Jfr Lassen, ”Indische alterthumskunde” (bd IV), W. v. Humboldt, ”Über die kawisprache” (3 bd, 1836—40). Viktigare moderna arbeten af holländaren Kern, ”Kavi-studien” (1871), bearbetning af grammatiken (i k. Haagska institutets ”Bijdragen”, 1889). Jfr Cust, ”Modern languages of the East Indies” (1878). H. A. (K. F. J.)

Kavitét (af lat. *cavâre*, urholka), urholkning, håla, hålighet, fördjupning, tomt rum inuti en solid kropp.

Kavitetsdjur, *zool.* Se Cœlenterata.

Kavkas, generalguvernement. Se Kaukasien.

Kay, by. Se Züllichau.

Kayapo, indianstam. Se Ges.

Kayenbergh, Marie Emile Albert, belgisk skald under pseudonymen Albert Giraud, f. 1860 i Louvain, studerade först juridik och var en

af grundläggarna af tidskriften ”La jeune Belgique”, som han redigerade en tid. Senare har han varit redaktör för ”L'étoile belge”. K. tillhör den belgiska parnassien-skolan och är särskildt känd som en af sonettens mästare. Af hans verk må nämnas *Le Scribe* (1883), *Pierrot lunaire* (1884), *Hors du siècle* (1888—93, definitiv uppl. 1897), *Les dernières fêtes* (1891) och *Héros et pierrots* (1898).

Kayōten (Koyoten) l. Prärivargen, *Canis latrans* l. *ochropus, zool.*, hör till fam. hunddjur (*Canidæ*) inom rofdjurens ordning och däggdjurens klass. Nosen är spetsig, halsen kort och stark, öronen tämligen stora och breda, pälsen rikhårig, färgen ofvan smutsigt gulgrå, på halsens och svansens öfre sida samt längs ryggen mörkare, undertill ljusare. Kroppens längd uppgår till 1 m., svansens till 40 cm. och höjden öfver bogarna till 55 cm. Kayoten är utbredd öfver Nord-Amerika, från Kansas och Nebraska söderut till Guatemala. Den är mycket rofgirig, listig och djärf. Af indianerna hålles den i halftamt tillstånd och användes af dem stundom till dragdjur. C. R. S.*

Kayser, Karl Johan Henrik, dansk statistiker, f. 20 dec. 1811 i Köpenhamn, d. 28 aug. 1870, blef 1834 med. kandidat och 1841 med. doktor. 1842 utnämndes han till andre läkare vid barnbördsinrättningen och 1843 vid Frederiks hospital i Köpenhamn; men på samma gång egnade han sig åt statistiska studier (förnämligast rörande självmord, oäkta börd och kriminella förhållanden) samt blef 1848 professor i statistik vid universitetet. 1852—54 och 1861—64 var K. folketingsman och fyra gånger finansutskottets referent. 1865 måste han till följd af bruten hälsa taga afsked. K:s förnämsta arbete är *Om arbejdets ordning, en fremstilling af den politiske ökonomies grundsætninger* (1857, 2:a uppl. 1865; ”Om det menskliga arbetet i dess förhållande till ekonomiens grundsatser”, 1868). E. Ebg.

Kayser, Heinrich Gustav Johannes, tysk fysiker, f. 1853 i Bingen vid Rhen, 1885 professor vid tekniska högskolan i Hannover och 1894 professor vid universitetet i Bonn, har hufvudsakligen egnat sig åt studiet af spektra och författat bl. a. *Handbuch der spektroskopie* (bd 1—4, 1900—10; beräknad till 6 bd).

Kaysersberg (Kaisersberg), stad i Öfre Elsass, i Vogeserna, vid Weiss, med 2,657 inv. (1905). Riksstad 1293. Där föddes Geiler von Kaisersberg (se denne).

Kay-Shuttleworth [kē'ʃa'tlωəth], sir James Phillips, engelsk pedagog, f. 1804, d. 1877, blef 1832 praktiserande läkare i Manchester, skildrade s. å. i en uppmärksammad skrift de eländiga hygieniska villkor, hvarunder bomullsspinneriarbetarna lefde, och anställdes 1835 som fattigvårdskommissarie. Han var 1839—49 sekreterare vid den nyupprättade kommitté inom privy council, som skulle ordna det engelska folkskoleväsendet, och utarbetade som sådan det undervisningssystem, som sedan länge tillämpades vid den engelska folkskoleundervisningen. Vid sin afgång upphöjdes han till baronet. K. utgaf bl. a. *Four periods of public education* (1862). V. S—g.

Kaʼystros (grek. *Κάϋστρος*, nu *Karasu* l. *Kytschyk Menderes*), fordom namn på en flod i Mindre Asien, hvilken upprinner på berget Tmolos (Bos Dag) och i västlig riktning genomströmmar det forna Lydien och Jonien, hvarefter den utfaller i Egeiska hafvet n. om Efesos. Dess mellan Tmolos och Messogis bergen sig utbredande floddal, af de gamle kallad *Kaystru Pedion* (Kaystrosslätten), utmärkes genom utomordentlig fruktbarhet och bildade en af de stora härvägarna till det inre landet. Denna slätt, på hvilken ännu i dag stora skaror af svanor bruka slå sig ned, är sannolikt den af Homeros (Il. II, 461) omtalade ”asiska ängen” (*leimón asios*). A. M.

Kazāker, tatariskt folk. Se Kirgiser.

Kazak Luganskij, pseudonym för den ryske författaren V. I. Dalj.

Kazān (Kasān). 1. Guvernement i östra Ryssland, begränsadt af Nisjnij-Novgorod, Vjatka, Ufa, Samara och Simbirsk. Areal 63,716 kvkm. 2,592,900 inv. (1908), storryssar, tatarer, tjuvasjer (mest hedningar), tjeremisser samt, i mindre antal, mordviner, votjaker m. fl. Öfver hälften af befolkningen är icke-slavisk. Omkr. 70 proc. äro grek. ortodoxa, 28 proc. muhammedaner. Landet genomflytes af Volga och dess bifloder Svijaga, Kazanka, Kama (af hvilka bifloder Vjatka bildar östlig gräns) o. a. Till högra om Volga är K. 90—150 m. högt, men vänster om floden en öppen stäpp, i närheten af staden K. dock kuperad. Nästan hela landet hör till permiska systemet; endast längst i s. träder jura i dagen. I mineral träffas gips och koppar; äfven några mineralkällor finnas. K. hör delvis till ”svarta jordens” område; jordbruk och trädgårdsskötsel äro hufvudnäringarna (råg, hafre, hvete, lin och hampa). Äfven boskapsskötseln är ansenlig (bl. a. 1,2 mill. får), liksom fisket. I närheten af floderna finnas präktiga skogar (35 proc. af ytan). Industrien sysselsätter endast omkr. 10,000 pers. — Det nuv. K. var i början af medeltiden hufvudstaden i det blomstrande och långt i odling framskridna Stor-Bulgarien (jfr Bulgary, Bulgarer), hvilket rikes ruiner det mongoliska (tatariska) tsariket K. grundlades 1438 af Ulu-Machmet. Hans ättlingar fortforo att härska, tills staden K. intogs af Ivan den förskräcklige (1552) och riket förenades med Ryssland. Guv. K. bildades 1708, men omfattade då äfven en stor del af sydöstra Ryssland och fick sitt nuvarande omfång 1781. — 2. Hufvudstad (tjeremiss. *Oson*) i nämnda guv., ligger 4,5 km. från vänstra Volgastranden samt genomflyter af Volgas biflod Kazanka och fyra andra småfloder. 143,707 inv. (1900), hvaraf omkr. 11 proc. tatarer. Den består af Kreml, den egentliga staden samt förstäderna. Kreml ligger på en höjd i stadens nordöstra del och bildar en aflång, af en mur omgifven fyrkant samt innehåller jämte guvernörens bostad flera kyrkor, bland dem katedralen (grundad 1562), och Bogoroditskij-klostret, uppfördt 1579 för att motta den undergörande bilden af ”Guds moder af K.”, hvilken 1821 flyttades till Kazanska kyrkan i Petersburg. Den egentliga staden består af små envåningshus, omgifna af trädgårdar, har omkr. 50 grekiska ryska kyrkor, ett par kyrkor för de gammaltroende, en luthersk och en rom.-katolsk kyrka, 14 moskéer samt flera kloster. Den bebos mest af ryssar, medan tatarerna hufvudsakligen bo i förstäderna. Af bildningsanstalter eger K. ett universitet (stiftadt 1804 med fyra fakulteter och lärostolar i flera orientaliska språk (”främmande språk och spel intressera mer i K.”), astron. observatorium, botanisk trädgård, prästakademi (stiftad 1846), veterinärinstitut, flera

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

gymnasier och tatariska skolor. K. är den andliga medelpunkten för de ryske muhammedanerna, som där ha sina största skolor och tryckerier. K. är säte för guvernören samt för ärkebiskopen af K. och Svijajsk. Till följd af sitt läge nära Volga är K. en viktig stapelplats för handeln mellan Europa och Asien; handeln ligger väsentligen i tatarernas händer. Äfven är K. medelpunkt för en betydande tillverkning af läder (i synnerhet finare sorter), ljus, brännvin, bomulls- och hampvaror, helgonbilder m. m. De vackra omgifningarna kallas Kazanska Schweiz. — Staden K. nämnes först 1236 bland de af mongolerna eröfrade städerna, men låg då längre upp vid Kazanka, 52 km. från mynningen, där några ruiner ännu finnas. Den nuv. staden grundlades af Ulu-Machmet och blef hufvudstad i tatarriket K. Den uppbrändes 1774 af Pugatjev, men återuppbyggdes af Katarina II. (J. F. N.)

Kazanlük, stad i Öst-Rumelien, s. om Kodja-Balkan, vid vägen till Bulgarien genom Schipkapasset. 10,790 inv. (1905). K., som ligger i en utmärkt fruktbar och vacker nejd, omgifvet af valnötträds- och kastanjelundar samt rosenfält, är den världsbekanta medelpunkten för rosenoljtillverkningen. Under rysk-turkiska kriget 1877—78 besattes staden 17 juli 1877 af general Gurko, men 31 juli blefvo ryssarna slagna vid K. af Suleiman pascha och måste utrymma staden. 11 jan. 1878 besatte ryssarna åter densamma. (J. F. N.)

Kazanpasset, klippränna af 9,1 km. längd vid nedre Donau, ofvanför Orsova, i hvilken den ofvanför 1,200 m. breda floden pressas ihop till 151 m. bredd. Två berömda vägar förmedla trafiken på de båda stränderna: på den södra Szechényi- och på den norra Trajanus-vägen, som härstammar från den romerska tiden. Se afbildning i art. Donau, sp. 709. J. F. N.

Kazänskaja. 1. Stanitsa l. kosackby i Donska kosackernas land, vid Don, nära gränsen mot guvern. Voronesj. Omkr. 17,000 inv. — 2. Kosackby i norra Kaukasus, Kubanprovinsen, vid floden Kuban. Omkr. 7,000 inv. Tillverkning af grofva linneväfnader och strumpstolsarbeten som hemindustri. (J. F. N.)

Kazärer (Kasarer, Chazarer, Chasarer), ett folk, som under 1:a årtusendet e. Kr. bebodde landet n. om Kaukasus, uppåt Volgas och Dons nedre lopp, samt utgjorde en viktig förmedlingslänk för de stora handelsförbindelserna mellan Europa och Asien. Vanligen har man hållit dem för en finsk folkstam, men på senare tider har det blifvit utredt, att de voro af turkiskt ursprung, af samma stam som volga-bulgarerna, avarerna och de ännu i östra Ryssland bosatte tjuvasjerna (hvilka länge, ehuru oriktigt, ha ansetts för finnar). Kazarernas stora rike omfattade folk af mycket olika härkomst (äfven östfinska folk), men deras öfverhufvud och höfdingar voro turkar, såsom bl. a. herrskattiteln *kagan* angifver. — Kazarerna omtalas första gången i historien vid år 198, då de inföllo på armeniskt område, men tillbakaslogos. 363 slöto de sig till kejsar Julianus vid hans infall i Persien. Sedermera blef "Kazarien" en del af Attilas vidsträckta rike och bestämdes 448 till underhållsland åt hans äldste son. Efter Attilas död (453) vardt det en stråkväg för inbrytande asiatiska horder, hvarför kazarerna i sin tur genombröto den persiska försvarslinjen vid Kaukasus. De utsträckte åt detta håll sitt välde ända till Aras, men tillbakadrefvos omkr. 507 och togo sitt stamhåll i Volgas deltaland. Under det följande århundradet underkufvade de bulgarerna vid mellersta Volga, gjorde de vid Oka och Dnjepr boende slaverna skattskyldiga samt tillvällade sig herraväldet öfver Krim och Azovska sjön. De ordnade därefter en liflig handelsväg genom sitt rike, hvilket sträckte sig längs östra kusten af Kaspiska hafvet ("Kazarernas haf") ned till Asterabad. Ehuru kazarerna 737—861 måste erlägga en årlig tribut till de muhammedanske härskarna s. om Kaspiska hafvet, uppnådde deras rike dock under denna tid sin största betydenhet. Köpmän från Konstantinopel, Armenien och Bagdad besökte i stort antal dess hufvudstad, Itil (i Volgas delta), och östromerske kejsaren Theofilos lade så stor vikt på handelsförbindelsen med kazarerna, att han till dennas skydd hjälpte dem att vid Don uppföra ett stenfäste, Sar-kel (833). Kazarerna voro ett i religiöst afseende fördragsamt folk. Särskildt mottogo de vänligt de från Konstantinopel fördrifne judarna, hvilka tillförde dem en ny fond af handelsduglighet samt förmådde själfva dynastien att antaga judendomen (på 700-talet). Knappt hade emellertid, med 800-talets början, muhammedanernas makt börjat sjunka, förrän en allvarsam fara hotade kazarerna från n. genom ryska rikets uppkomst (862). Redan storfursten Oleg befriade 884 de slaviska stammar, som lydde under kazarerna, och Svjatoslav af Kiev eröfrade 965—969 största delen af deras rike. En sista återstod af detsamma, hvilken bibehållit sig på Krim, tillintetgjordes 1016 af ryssar och bysantiner i förening. En kvarlefva af det kazariska folket drog sig undan till en ö i Kaspiska hafvet; en annan bosatte sig bland georgierna, hvilka de 1089 hjälpte att afkasta seldschukernas ok. Krim kallades ända till 13:e årh. "Gazaria", och flera ryska ortnamn påminna ännu i dag om kazarerna. Jfr H. v. Kutschera, "Die Chasaren" (1909). (K. V. Z.)

Kazarhafvet. Se Kaspiska hafvet.

Kazbek (Kasbek), en af de högsta topparna på Kaukasus, ungefär midt emellan Svarta och Kaspiska hafven. 5,044 m. Den är en slocknad vulkankägla af trakyt. Snögränsen går vid 3,300 m. höjd. Till följd af dess branta sluttningar ha dess åtta glaciärer endast obetydlig utsträckning. Den bäst kända af dessa är Devdorak, som på nordöstra sidan når ned till 2,300 m. höjd, endast 5,5 km. från militärvägen (grusinska härvägen), som går öfver Kaukasus genom Darielpasset och ofta spärras af från glaciären nedfallande is och snö. Bergets topp nåddes först 1868. af engelska alpinister. (J. F. N.)

Kaz dagh, bergsträckning. Se Ida 1.

Kazembe (Muata K.) var det ärftliga namnet på en afrikansk negerfurste, hvars område begränsades i n. af sjön Moero och dess tillflöde Kalungwesi, i s. af sjön Bangweolo och i v. af floden Luapula, som flyter från Bangweolo till Moero. Detta land hör sedan 1901 till den brittiska intressesfären (North Rhodesia). I slutet af 1700-talet var kazembes myndighet erkänd öfver ett ganska stort område, men sedermera blef han blott vasall under Muatajamvo. Befolkningen, hvars antal torde uppgå till 500,000, består af infödda "messiras" och invandrade "kampocolos", hvilka senare äro de härskande. Den

egnar sig hufvudsakligen åt jordbruk. Fursten härskade despotiskt. Vid sitt tillträde till regeringen valde hvarje kazembe ett nytt residens, och landet hade sålunda ingen beständig hufvudstad. Vid Livingstones besök 1868 hade fursten sitt residens något n. om den lilla sjön Mofwe. K. besöktes 1796 af en portugisisk köpman Manoel Pereira och 1798 af en annan portugis, d:r Lacerda. Närmare upplysningar om landet erhöllos genom den portugisiska expedition, som 1831 utgick från Sambesi under Monteiro och Gamitto, samt genom Livingstone. Jfr Monteiro och Gamitto, ''O Muata Cazembe'' (1854), och ''The last journals of D. Livingstone in Central Africa'' (utg. af H. Waller, 1874). (J. F. N.)

Kazik, detsamma som kasik.

Kazimi'rski, Albert de Biberstein, polsk-fransk orientalist, f. 1808 i Korchow, d. 1887, var först tolk vid franska beskickningen i Persien och från 1850-talet öfversättare och sekreterare för orientaliska språk vid utrikesministeriet i Paris. K. var äfven medarbetare i P. Leroux' och J. Reynauds encyklopedi. Bland hans arbeten märkas ett fransk-polskt lexikon (1839; flera uppl.), *Le Koran, traduction nouvelle* (1840; senaste uppl. 1884), *Dictionnaire arabe-français* (2 bd, 1845—60; ny uppl. utg. af Ibed Gallab, Kairo 1875), *Dialogues français-persans* (1883) och *Menoutchehri poète persan du 11:ème siècle de notre ère* (text, öfv. och kommentar, 1886). K. V. Z.

Kazinczy [ka'šintsi], Ferencz, ungersk skriftställare, f. 1759, d. 1831, var först ämbetsman och skolinspektör, men egnade sig efter 1791 uteslutande åt litterära sysselsättningar. Af en tillfällighet inblandad i Martinovics' revolutionära sammansvärjning, hölls han 1794—1801 i fängelse och lefde sedan på sin lilla egendom Széphalom vid Sátoralja-Újhely. Hans entusiasm för Goethes klassiska idealism, hans fina bildning och outtröttliga flit gjorde honom och Széphalom till landets litterära medelpunkt; hans synnerligen vidlyftiga korrespondens, af hvilken hittills 15 bd utkommit, är en af de bästa källorna för hans tids litterära och sociala historia. Äfven som öfversättare och utgifvare af äldre ungerska författares arbeten var han outtröttligt verksam. Sin längst räckande betydelse fick K. emellertid som språkutvecklare; han var ''neologernas'' hufvudman och riktade ungerska språket med mångtusen nya ord och vändningar, som han bildade både efter riktiga och oriktiga principer. Nu äro dessa ord till stor del utmönstrade och utrotade genom de senare decenniernas språkrensning, men till icke ringa del ha de också bibehållits och utgöra en viktig beståndsdel af det nutida ungerska språkets ordförråd. K. B. W.

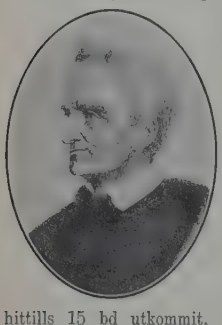

Kazvin, stad i Persien. Se Kasvin.

Kazwi'ni l. Qazvîni. Se Arabiska litteraturen, sp. 1281.

kb., i sammansättningar förkortning för kubik.

kbcm., officiell svensk förkortning för kubikcentimeter.

kbdm., officiell svensk förkortning för kubikdecimeter.

kbfot, förkortning för kubikfot.

kbm., officiell svensk förkortning för kubikmeter.

kbmm., officiell svensk förkortning för kubikmillimeter.

kbtum, förkortning för kubiktum.

K. C., eng., förkortning för *knight commander*, kommendör (af någon viss orden, t. ex. *K. C. M. G.*, = *knight commander of St. Michael and St. George*), eller *king's counsel* (se Counsel).

Kea [kēa]. 1. En tid namn på ön Keos (se d. o.). — 2. Stad på denna ö.

Kea, *zool.* Se Papegojor.

Kean [ki'n]. 1. Edmund K., engelsk skådespelare, f. 4 nov. 1787 i London, d. 15 maj 1833 i Richmond, var son af en kringresande skådespelerska och från späda år hemmastadd på teatertiljorna. Som liten gosse rymde han till sjöss, ställde sig döf och lam för att blifva hemskickad igen och togs sedan om hand af sin farbroder, en känd buktalare och gycklare, hvilken gaf honom Shakspere att läsa. Efter farbroderns död invigdes han af skådespelerskan miss Tidswell i den sceniska konsten och ett systematiskt studium af Shakspere-karaktärer. Endast 14 år gammal, spelade K. på teatern i York hufvudroller (bl. a. Hamlet). Enligt egen (numera misstrodd) uppgift studerade han vid Eton college 1802—03. Hans lif är sedan under några år höljdt i dunkel. Han gifte sig 1808 med en skådespelerska och spelade därefter vid kringresande teatertrupper, tills han 1814 kallades att debutera på Drury-lane-teatern, där han genast väckte den största entusiasm som Shylock. Han fick glänsande inkomster och lefde furstligt. Från denna tid hemföll han emellertid, delvis till följd af husliga sorger, åt en böjelse för dryckenskap, som förledde honom till ett i högsta grad slösaktigt och oregelbundet lefnadssätt och under 1820-talet alldeles undergräfde hans fysiska och moraliska spänstighet. I mars 1833, då han på Covent-garden-teatern spelade ''Othello'' emot sin son Charles som ''Jago'', träffades han på scenen af slag. Utom England hade han uppträdt flera gånger på skotska och irländska skådebanor och dessutom gifvit gästspel i Paris (1818 och 1828) samt i Nord-Amerika (1820 och 1825). — K. var tämligen liten till växten. Hans anlete var högst uttrycksfullt, hans tindrande svarta ögon återgåfvo blixtsnabbt hvarje minsta skiftning af känsla eller tanke, hans stämma kunde i det lägre registret utveckla en oemotståndligt gripande makt. Näst Garrick, hvars gåfvor för komedien K. dock saknade, har ingen engelsk skådespelare skänkt en fullkomligt individualiserad skepnad åt så många roller af första rang. K. var framför allt den tragiskt upprörda pas-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

sionens tolk och hade sitt egentliga område i sådana roller som *Macbeth*, *Hamlet*, *Lear*, men framför alla *Othello*, *Jago*, *Shylock* och *Rikard III*. Sin största makt öfver publiken utöfvade han kanske i *Sir Giles Overreachs* roll (i Massingers "A new way to pay old debts"). — K. är hjälten i A. Dumas d. ä:s drama "Kean, ou désordre et génie" (1836; "Edmond Kean", 1840); inom svenska litteraturen är hans person införd i L. Dietrichsons drama "En arbetare" (1872). Jfr biografier öfver K. af Hawkins (2 bd, 1869) och Molloy (2 bd, 1888; ny uppl. 1897). — 2. Charles John K., den föregåendes son, engelsk skådespelare, f. 1811, d. 1868 i London, uppfostrades vid Eton college och debuterade 1827 på Drury-lane-teatern, men gjorde ej lycka, hvarför han under de följande 11 åren mest uppträdde i landsortsstäder och (1830—33) i Amerika. Han vann där stort anseende, hvilket befästes äfven i London, då han 1838 åter uppträdde på Drury-lane-teatern och med stor berömmelse gaf *Hamlet*. K. gifte sig 1842 med skådespelerskan Ellen Tree (se Kean 3), gästade Amerika 1846—47, hvarefter han anställdes vid Haymarket-teatern i London, och var 1850—59 direktör för Princess theatre, där han bl. a. framförde en serie af Shaksperes dramer i en glänsande och historiskt trogen uppsättning. Efter en konstresa till Australien och Kalifornien återkom han med bruten hälsa 1866. K. var ingen stor skådespelare, men nådde, särskildt i roller af andra rangen, en hög ståndpunkt genom att samvetsgrant uppodla sina gåfvor. Jfr Coles biografi öfver K. (2 bd, 1860). — 3. Ellen K., född Tree, den föregåendes hustru, engelsk skådespelerska, f. 1805, d. 1880, var från 1825 anställd vid engelska skådebanor, gästade Amerika 1836—39 och följde efter sitt giftermål (1842) sin man på hans konstresor. Under hans framgångsrika direktörskap vid Princess theatre var hon en af denna teaters utmärktaste krafter, synnerhet när det gällde att framställa Shaksperes kvinnokaraktärer. 1—3. E. F—t.

Kearney [kä'ni], stad i nordamerikanska staten Nebraska, vid Platte river. 5,634 inv. (1900). (J. F. N.)

Kearsley [kī'ŏsli], stad i engelska grefsk. Lancaster, vid Irwell, strax vid Farnworth. 9,218 inv. 1901). Tillverkning af papper och bomullsvaror; järnverk och kolgrufvor. (J. F. N.)

Keats [kī'ts], John, engelsk skald, f. 1795 i London, d. 1821 i Rom. Sedan han fått en smula klassisk uppfostran vid skolan i Enfield, blef han lärling hos en kirurg i Edmonton, men han lämnade snart medicinen för poesien. Sedan han gjort bekantskap med den 12 år äldre skalden och prosaisten Leigh Hunt, som då utgaf tidskriften "The examiner", blef han i denne uppmanad att i samma organ publicera några af sina dikter, och 1817 lät han trycka en del af dem, tillegnade hans vittre beskyddare. 1818 utkom *Endymion, a poetic romance*, en dikt full af skönheter, ehuru äfven behäftad med svaga sidor, men i alla fall obestridligt vittnande om en märkvärdig poetisk förmåga. Emellertid underkastades den, då den utkom, en så sträng kritik af W. Gifford i den af honom utgifna "Quarterly review", att K. fullkomligt krossades däraf; ja den historien troddes verkligen af många och sattes i omlopp äfven i tryck (t. ex. af lord Byron i 11:e sången af "Don Juan"), att K. verkligen dött i förtid genom följderna af denna hårda kritik. K. var i hög grad svag och sjuklig; en smygande lungsot tärde på hans lifstråd, hvartill kom ett häftigt och brusande sinne, som än mera nedsatte krafterna. Han utgaf 1820 en ny bok, innehållande *Lamia*, *Isabella*, *The eve of St. Agnes*, *Hyperion* (utg. som fragment) samt en del mindre dikter (*Ode to a nightingale*, *Ode to a grecian urn*, *Ode to autumn* m. fl.), hvilka alla ansågos fullt realisera det löfte om utomordentlig poetisk förmåga, som tydligen visat sig i föregående publikationer. — K. var en högt begåfvad poetisk natur, med glödande fantasi, som gaf gestalt åt allt, hvad den berörde och uppfattade. Men dels var han till sitt väsen för vulkanisk, dels till sin uppfostran för litet utvecklad och bildad för att alstra något harmoniskt och fulländadt, klart och begripligt. Han var en mystisk skald, besläktad med Shelley och nyromantikerna, ehuru han helst ingöt sina romantiska utbrott i klassiska eller mytologiska personligheter. I alla händelser står han i litteraturhistorien som ett märkvärdigt fragment af en skald, full af glöd och lif, om ock i mycket ofattlig och dunkel. — En fullständig och kritisk uppl. af K:s arbeten utgafs 1883 af Forman (2:a uppl. 1900). — Hans bref utgåfvos af Colvin (*Letters to his family and friends*, 1891) och fullständigt af Forman (1897). Litt.: Houghton, "Life, letters and literary remains of J. K." (1848; ny uppl. 1867), arbeten af Colvin (1887), Hoops (1895), W. A. Read (1897), Eichhoff (1901) samt L. Wolff, "J. K." (1910) och "An essay on Keats's treatment of the heroic rhythm and blank verse" (s. å.). Jfr äfven upplagan af 1883 af hans samlade arbeten med W. T. Arnolds utmärkta inledning. C. R. N. (J. M.)

Kebar [kē-], flod. Se Chabur.

Kebbi [ke'-], l. Majo K., biflod till Binue.

Kebbi [ke'-], stad i västra Sudan vid Gubbi-n-Sokoto, en biflod från v. till Niger, 47 km. v. om staden Gando och nära ruinerna af den förr blomstrande, 1806 af fulbe förstörda staden Birni-n-Kebbi. Omkr. 9,000 inv. — Den gamla haúsastaten K. eröfrades 1806 af fulbe, men har dock behållit en viss självständighet och regeras af en vasallkonung. (J. F. N.)

Keble [kibl], John, engelsk präst, tillhörande episkopalkyrkan, andlig skald, f. 1792, d. 1866 som kyrkoherde i Hursley (Hampshire), en af de mest betydande männen i Englands religiösa historia under 19:e årh. Han tillhörde på 1820-talet Oriel college i Oxford, som var det första hemmet för den nyvaknande högkyrkliga väckelsen i England, och han blef genom sin djupa fromhet och ädla karaktär denna rörelses förste ledare. 1827 kom första ansatsen, då K. utgaf den andliga diktsamlingen *The Christian year*, en samling lyriska poem

för kyrkans sön- och helgdagar, hvilken på ett melodiskt och ädelt sätt gaf uttryck åt tidens ännu oklara religiösa behof och som haft stort inflytande i England. Snart kommo både Newman och Pusey under inflytande af K. 20 juli 1833 höll denne för universitetet sin berömda predikan ”om det nationella affallet”, hvilken verkade som en alarmsignal öfver hela England och blef födelsestunden för den märkliga Oxfordrörelsen (se Episkopalkyrkan, sp. 713). I sept. framlade K. en rad satser, som utgjorde den nya rörelsens program; från 1834 trädde han i betydelse tillbaka för Newman och Pusey, men kämpade framgångsrikt för rörelsens ursprungliga ideal, då Newman 1845 öfvergick till katolicismen. — Bland K:s arbeten märkas utom ofvan nämnda *A metrical version of the psalter* (1839), *Lyra innocentium* (1846; en samling dikter ur barnens värld) samt *Sermons for the christian year* etc. (11 bd, 1875—80). — Litt.: W. Loch, ”John Keble” (1893), J. H. Overton, ”The english church in the 19:th century” (1894), W. H. Abraham, ”Church and state in England” (1905), samt den i Episkopalkyrkan, Newman och Pusey anförda litteraturen. Hj. H—t.

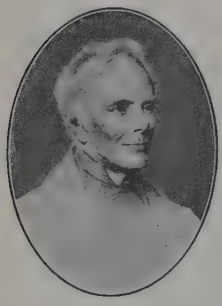

Kebnekaise [ke'b-; lapska, ”Kitteltoppen”], Sveriges högsta berg, ligger i Jukkasjärvi socken, Norrbottens län, under 67° 54′ n. br. och 0° 30′ ö. lgd fr. Stockholm, och bildar med kringliggande toppar ett omkr. 3 kv.-mil stort massiv, som i s. och ö. begränsas af Kalixälfvens källfloder Ladtjojokk och Vistesajokk och i v. af Kaitomälfvens tillflöde Tjäktjajokk; i n. kan den höga Kaskasdalen anses som naturlig begränsning. Högsta toppen i detta massiv, som till sin hufvudmassa består af mycket hårda hornbländeskiffrar och gabbrobergarter, är K., hvars höjd 1880 mättes trigonometriskt af kartograferna G. V. Bucht och A. Lind och uppgafs till 2,136 m., men som af prof. K. P. Rosén 1902 genom precisionsmätning befanns vara endast 2,123,1 m. Toppen bestegs första gången (22 aug. 1883) af fransmannen Ch. Rabot (färden skildrad i ”Au Cap-Nord”, 1898), från Tjäktjadalen, andra gången (9 juli 1889) af gymnasisten från reallärоverket i Stockholm J. A. Björling (se Björling 4), från s., på en väg, som anses lämpligast för turister, och tredje gången (1895) af sjukgymnasten G. Durling. Sedan ha många bestigningar företagits, äfven af damer (vintertid först 1908 af H. N. Pallin). K:s topp är alltid snöbetäckt, och berget omges i n. v. och ö. af stora jöklar, som skilja det i ö. från Kebnetjåkko (1,786 och 1,538 m.) samt i n. från Kaskasatjåkko (2,093 m.), hvars topp första gången nåddes af fotografen Borg Mesch från Kiruna, som anser utsikten därifrån mera storartad och intressant än från K., och Tarfalatjåkko (1,930 m.). Denna trakt innefattar f. ö. Sveriges mest storartade högfjällspartier; nämnas må i Tjäktjajokks källområde på västra sidan det ansenliga Selka och på östra sidan de isrika Reitafjällen, med toppar af mer än 1,900 m., och kring Vistesajokks källor Pårsatjåkko (1,982 m.) och Mormantjåkko (1,959 m.). — I Ladtjodalen på Kebnetjåkkos sluttning anlade Sv. turistföreningen 1906—07 en turiststuga af sten, till hvilken bekvämaste vägen går från Kalixfors station vid Riksgränsbanan på Kalixälfven och dess sjölika utvidgningar Kaalasjärvi och Pajttasjärvi. En tur därifrån till K:s topp tar med återfärd 15 timmar. Wbg.

Kebnekaise (och glaciär därå), sedt från öfre Tarfaladalen.

Kebnetjåkko [ke'b-]. Se Kebnekaise.

Kechua [kechôa]. Se Quichua.

Keckman, Karl Niklas, finsk språkforskare, f. 1793 i Uleåborg, d. 1838, var halfbroder till F. M. Franzén. Redan tidigt slöt han sig till en omkr. 1815 bildad studentkrets, som ifrade för finska språket. Sin betydelse har K. som den förste lektorn i finska språket vid universitetet (utnämnd 1829). Hans verksamhet som sådan var af mycken vikt för studiet af finskan. K. tog verksam del i Finska litteratursällskapets stiftande och blef dess första ordf. samt, sedan Lönnrot begifvit sig på runosamlingsfärder, dess sekreterare. Som sådan utgaf han (1834) en öfv. af Zschokkes ”Goldmacherdorf”, som under namnet ”Kultala” utgör första delen af detta sällskaps publikationer. Följande år ombesörjde han tryckningen af första Kalevala-upplagan. Han efterlämnade värdefulla lexikaliska samlingar, hvilka varit senare arbetare på detta område till gagn. O. G.

Kecskemét [ketjkeme't], stad i ungerska komitatet Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun, är beläget på den

stora Kecskemétheden mellan Donau och Theiss. 57,812 inv. (1900), mest magyarer af rom.-katolsk eller reformert religion. Omgifningen är delvis odlad (tobak, frukt, vin), men utgöres hufvudsakligen af en vidsträckt "puszta" med stark boskapsskötsel. Kreatursmarknaden i K. är en af de största i Ungern. Industrien omfattar hufvudsakligen ångkvarnar och tegelbruk. K. har en katolsk och flera reformerta kyrkor, ett par kloster och gymnasier samt en realskola. (J. F. N.)

Kedar [ke-], hebr. *Qēdār*, en betydande nomadstam i den syrisk-arabiska öknen, som ofta omtalas i gamla testamentet. K. betraktades som en son af Ismael (1 Mos. 25: 13) och nämnes ofta tillsammans med Nebajot (Jes. 60: 7). Namnet förekommer äfven i de assyrisk-babyloniska kilinskrifterna, enligt hvilka K:s folk synes ha dyrkat syriska gudomligheter. Enligt assyriologernas beräkningar har K:s och Nebajots blomstringstid börjat omkr. 640 f. Kr. och sträckt sig till in på perserrikets tid. Jfr E. Schrader, "Die keilinschriften und das alte testament" (3:e uppl., utg. af H. Zimmern och H. Winckler, 1903). E. S—e.

Keder, Nils, numismatiker, f. 20 mars 1659 i Stockholm, d. 18 apr. 1735, blef 1676 student i Uppsala, där han under ledning af J. Schefferus, A. Norcopensis (Nordenhielm) och J. Columbus egnade sig åt språk- och fornkunskap samt vitterhetsstudier. Därefter begaf han sig på resor och besökte Estland, Ryssland, Danmark, Tyskland, Böhmen, Italien m. fl. länder. Hemkommen till fäderneslandet, fick han i uppdrag att jämte K. F:son Wrede, J. G. Sparfvenfelt och E. Brenner ordna den i kungl. biblioteket förvarade samlingen gamla mynt, "dessa förträffliga ålderns minningslefvor och sagoljus", för att använda K:s ord i hans egenhändiga lefvernesbeskrifning. 1697 utnämndes han till assessor i Antikvitetsarkivet. Efter J. F. Peringskiölds död (1725) erbjöds det honom att tillika öfvertaga sekreterar- och antikvariebeställningen i arkivet, men på grund af sin höga ålder afböjde han anbudet. Flera skådepenningar slogos öfver K., och Vet.-societeten i Uppsala invalde honom 1727 till led. Han adlades 1711, med bibehållande af sitt namn. — K. var en lärd man och skref vers på flera språk. Själf i besittning af en ansenlig myntsamling, stod han i nära beröring med in- och utländska myntkännare samt skref på latin åtskilliga numismatiska afhandlingar, hvilka enligt en nyare kännares (B. E. Hildebrands) vittnesbörd ställa honom långt framom hans samtid både i kunskaper och omdömesförmåga. Två längre bröllopskväden af K., hvilka tvifvelsutan tilltalade tidens smak, alldenstund de gång på gång utgåfvos från trycket, finnas intagna i 10:e bandet af "Samlade vitterhetsarbeten af svenske författare från Stjernhjelm till Dalin", utg. af P. Hanselli.

Kedes [ke'd-; hebr. *ke'dēs*] var namn på åtskilliga städer i Palestina. 1. En stad inom Naftalis stam i Galiléen. Detta K. var en gammal kananeisk ort med residens för en konung (jfr Jos. 20: 7; 12: 22). Det gamla namnet har bibehållit sig till våra dagar i den nuv. byn *Kedes* v. om den s. k. Hule-sjön. Från denna stad härstammade Barak (enl. Dom. 4: 6, 9 ff.), den eröfrades 734 tillika med andra delar af Galiléen af Tiglat Pileser III. — 2. En levitstad i Isaskars stam (1 Krön. 6: 72), måhända vid sydvästra kanten af Jisreelsslätten. — 3. En stad inom Juda stam, belägen i det s. k. Sydlandet (Jos. 15: 22). E. S—e.

Kediri [kediri], nederländskt residentskap i östra Java, 7,009 kvkm., med 1,774,545 inv. (1905), af hvilka 2,995 européer och 12,967 kineser. Den mest befolkade delen är den stora slätten kring floden Brantas, där ris och kaffe produceras. Den begränsas af de skogklädda vulkanerna Wilis (2,556 m.) i v. och Ardjoeno (3,339 m.) i ö., samt i s. af kustberget Goenong Kidal. Kusten saknar hamnar. Hufvudorten är K. vid mellersta Brantas och järnvägen till Soerabaja. 17,159 inv. (1895). J. F. N.

Kediv [kediv], Chediv l. Khedive (af pers. *chidīv*, "herre", "härskare", "stormäktigaste konung") förekommer (enligt Mordtmann) redan i armeniska kilinskrifter vid sjön Van och på sasanidiska pehlevisigill som persisk konungatitel, men bäres i våra dagar officiellt endast af vicekonungen af Egypten alltsedan 1867, då Ismail pascha erhöll rättighet att utbyta den forna titeln af *wāli* ("ståthållare") mot den af K. I det diplomatiska och officiella tidningsspråket brukar man, med mera afseende på kedivvärdighetens verkliga än titelns egentliga betydelse, låta titeln K. åtföljas eller ännu oftare utbytas mot den af "Hans kungl. höghet". H. A.*

Kedja. 1. *Ret.*, en framföring af samordnade företeelser i oafbruten stegring, som står nära den s. k. klimax (se d. o.), men i olikhet mot denna är ändlös ("efter mässlingen kom scharlakansfebern, efter den fick hon kikhostan, efter kikhostan bröt hon af sej ena benet — å inte var då slut må då") och alltså endast visar några led af en serie. Se R. M. Meyer, "Deutsche stilistik" (1906). — 2. *Mek.* Se Kätting. R—n B.

Kedjeberg, *geogr.* Se Berg, sp. 1416.

Kedjebråk, *mat.* Se Bråk, sp. 403.

Kedjedrill, *mus.*, detsamma som drillkedja (se Drill).

Kedjegång. Se Ur.

Kedjeharf, *landtbr.* Se Harf, sp. 1466.

Kedjekora'll, *palcont.* Se Halysites.

Kedjekula, *artill.*, två genom en kedja förenade runda fullkulor eller oftast halfva sådana, hvilka under 16:e—17:e årh. skötos ur kanoner mot ett fientligt fartygs tackling. H. W. W.*

Kedjelinje (lat. *catenāria*), *mat.*, kallas den kroklinje, som bildas af en jämntjock kedja med oändligt små länkar eller af en fullt böjlig sträng, som är fritt upphängd vid båda ändarna. Kedjelinjen är bland alla linjer af samma längd den, hvars tyngdpunkt ligger lägst. Galilei, som först sökte lösa problemet att finna kedjelinjen, ansåg den vara en parabel, hvilken åsikt dock experimentellt vederlades af J. Jungius. Problemet framställdes ånyo af Jacques Bernoulli, 1690, och löstes 1691 samtidigt af Leibniz, Huygens och bröderna Bernoulli. Kedjelinjen eger flera viktiga, både rent

matematiska och mekaniska egenskaper; äfven dess ekvation är af anmärkningsvärd enkelhet. (I. F.)

Kedjepump. Se Paternosterverk.

Kedjerost, *tekn.* Se Eldningsapparater, fig. 2.

Kedjeräkning, *mat.*, kallas ett räknesätt, där uppgiften leder till en kedja ekvationer af formen

$$ax = by$$
$$cy = dz$$
$$ez = ft$$
$$gt = hx,$$

och där alla storheterna a, b o. s. v. äro bekanta utom en enda, t. ex. a. Resultatet erhålles genom hopmultiplikation af alla ekvationerna, hvarefter x, y, o. s. v. bortdivideras samt a erhålles genom enkel multiplikation och division. Som exempel må tjäna följande: ”När 25 kg. koppar bytas mot 43 kg. bly, och $5^1/_2$ kg. bly mot 25 kg. järn, huru många kg. järn kan man då tillbyta sig för 11 kg. koppar?”. Uppställningen blir

25 kg. koppar = 43 kg. bly
$5^1/_2$ » bly = 25 » järn
a » järn = 11 » koppar,

då ”kg. koppar” o. s. v. utmärker värdet af 1 kg. koppar o. s. v. Genom hopmultiplikation af ekvationerna och bortdividerande af lika storheter erhålles

$$25 \cdot 5^1/_2 \cdot a = 43 \cdot 25 \cdot 11$$

eller

$$a = \frac{43 \cdot 25 \cdot 11}{25 \cdot 5^1/_2} = 86$$

Kedjeräkningen kommer till användning särskildt vid växeltransaktioner. (I. F.)

Kedjeskär, äldre benämning på Riddarholmen i Stockholm.

Kedjeslut, *log.* Se Sorit.

Kedjestyng. Se Sömnad.

Kedjesåg. Se Sågning.

Kedjeväxling. Se Transmission.

Kedkevare [ke′d-; ”stenberget”], ett 1,565 m. högt fjäll i Kvikkjokks kapellförsamling, Norrbottens län, s. ö. om sjön Virijaur, jämte de närliggande Juonkatjåkko (1,581 m.), Luleb Allatjåkko (1,592 m.), Alkavare och Silpatjåkko (omkr. 1,330 m.) bekant för sina silfvermalmsanledningar, hvilka upptäcktes 1657 och bearbetades först för kronans räkning (malmen nedsmältes i en vid Kvikkjokks kapell anlagd hytta), sedan af privata, ehuru med förlust. Grufbrytningen nedlades 1702, hvarefter endast obetydliga försöksarbeten af enskilda företagits. Wbg.

Kedma [ke′d-]. Se Ismael, sp. 979.

Kedoe [kedo], nederländskt residentskap i det inre af Java. 5,462 kvkm. 2,338,683 inv. (1905), hvaraf 2,287 européer och 13,218 kineser. K. bildar en fruktbar, af Progo genomfluten dal. Hufvudorten Magelang vid vänstra stranden af Progo, hade 1895 23,519 inv. I detta residentskap ligger det berömda templet Boro Budor (se d. o.). (J. F. N.)

Kedorlaömer [ke-] var enl. berättelsen i 1 Mos. 14 en konung af Elam, som i förening med tre andra konungar i hans närhet företog ett krigståg till Palestina för att bestraffa de honom underlydande, men upproriske vasallkonungarna i Siddimsdalen (Sodom, Gomorra etc.) och hvilken sedan besegrades af ”hebréen” Abraham. Berättelsen om K. i 1 Mos. 14 utgör ett i förhållande till de öfriga fristående dokument, som icke kan inrangeras i några af de vanliga källskrifterna (Jahvist, Elohist etc.). Den har därför af flera betraktats som en mycket sent tillkommen legendarisk utsmyckning af Abrahams historia, af andra åter försvarats som ett mycket gammalt dokument. Någon konung öfver Elam med namnet K. har man hittills icke kunnat uppvisa. Men namnet är ett genuint elamitiskt egennamn, liktydigt med ”Lagamars (en elamitisk gudomlighet) tjänare”. Likaledes är Amrafel, som är K. behjälplig vid krigståget, en historiskt känd konung, nämligen den i nyare tid mycket omtalade Hammurabi. Se vidare de nyare kommentarerna till 1 Mos. 14. E. S—e.

Kedum, socknar i Skaraborgs län. Se Norra Kedum och Södra Kedum.

Keeler [ki′le], James Edward, nordamerikansk astronom, f. 10 sept. 1857 i La Salle, Ill., d. 13 aug. 1900, var 1884—86 assistent vid Alleghanyobservatoriet och blef 1886 anställd vid Lickobservatoriet å Mount Hamilton i Kalifornien, där de spektroskopiska arbetena anförtroddes åt honom. Där undersökte han nebulosornas spektra och lyckades för första gången bestämma radialhastigheterna hos några nebulosor. Dessutom offentliggjorde han en mängd värdefulla afhandlingar öfver planeternas, kometernas och fixstjärnornas spektra samt öfver konstruktionen af spektralanalytiska apparater m. m. 1891 blef han professor vid Pennsylvaniauniversitetet och direktor för Alleghanyobservatoriet. Där utförde han det arbete öfver Saturnusringens konstruktion, som förskaffade honom världsrykte: *A spectroscopic proof of the meteoric constitution of Saturn's rings* (1895). I detta arbete uppvisade han på spektralanalytisk väg, att Saturnus' ringar måste bestå af en massa små, hvar för sig osynliga kroppar, som omkretsa planeten, och han löste därigenom ett problem, som sedan århundraden varit föremål för astronomernas uppmärksamhet. 1898 blef K. direktor för Lickobservatoriet, och han egnade sig där uteslutande åt det fotografiska studiet af nebulosorna och stjärnhoparna. De resultat han därvid, efter många och långvariga försök samt förbättringar af instrument och metoder ernådde, blefvo af epokgörande betydelse. De äro efter hans död publicerade i det storartade verket *Photographs of nebulæ and clusters made with the Crossley reflector* (1908). K. räknas som en af Amerikas främsta astronomer i senare tid. B—d.

Keeling-öarna [ki′liŋ-] l. Cocos (Kokosöarna), en brittisk ögrupp, hörande till kolonien Straits settlements, belägen i Indiska hafvet, omkr. 1,300 km. s. v. om Javas sydvästra spets, mellan 11° 49′ och 12° 13′ s. br. samt under 96° 55′ ö. lgd. De utgöra 23 korallöar, som omsluta en stor lagun, Port Albion l. Port Refuge. 22 kvkm. 604 inv. (1904), af hvilka 2 européer. Kokosnötter och kopra äro hufvudprodukterna. På öarna finnes en art jättekrabbor, som lefver af kokosnötter; dessutom

svin och fjäderfä. Klimatet är angenämt; dock förekomma våldsamma orkaner. De ursprungligen obebodda öarna upptäcktes 1609 af engelsmannen W. Keeling och togos 1857 i besittning af engelsmännen. Gruppen besöktes 1836 af Darwin, som lämnat en skildring af densamma och där gjorde iakttagelser, på hvilka han grundade sin teori om korallrefvens uppkomst. Medlemmar af en skotsk familj Ross voro från 1820-talet till våra dagar ett slags självgjorda ”kungar” på K. J. F. N.

Keen [ki'n], nordamerikansk, i Pennsylvania bofast släkt af svenskt ursprung, härstammande från Jöran Kyn, som uppges ha varit född i Sverige omkr. 1620 och 1643 kom ut till kolonien Nya Sverige som soldat med J. Printz (se d. o.). Han blef sedan jordbrukare på en plats, som kallades Upland och nu heter Chester, samt afled där 1690. Hans sonson Matthias K., f. 1669 i Upland (Chester), Pennsylvania, d. 1714 i Tacony, Pennsylvania, var kyrkoårdsledamot i den svensk-lutherska församlingen i Philadelphia och ordf. i kommittén för byggande af Gloria-Dei-kyrkan därstädes samt blef 1713 medlem af koloniens representation (*assembly*). Sonsons son till honom var uppfinnaren Morris Longstreth K., f. 1820 i Philadelphia, d. 1883 invid Stroadsburg, Pennsylvania, hvilken gjorde sig känd bl. a. genom en ny metod att göra papper af trä (1854) och 1863 grundlade ”American wood-paper company”. — Hans broder, Gregory Bernard K., f. 3 mars 1844 i Philadelphia, blef 1866 protestantisk-episkopal prästman, öfvergick 1868 till katolicismen, var 1871—72 matematiklärare vid ett katolskt prästseminarium i Overbrook, Pennsylvania, och 1887—97 bibliotekarie vid Pennsylvaniauniversitetet samt är sedan 1890 dess historiograf. K. var 1880—98 sekreterare i Pennsylvanias historiska förening och utgaf 1883—84 ”Pennsylvania Magazine of history and biography”, där han bl. a. publicerat släktantecknингarna *The descendants of Jöran Kyn, the founder of Upland*. Han har äfven skrifvit kapitlet *New Sweden* i Winsors ”Narrative and critical history of America”. 1907 promoverades han till hedersdoktor vid Gustavus Adolphus college. — De båda föregående kusin William Williams K., läkare, f. 19 jan. 1837 i Philadelphia, var 1861—64 militärläkare under inbördeskriget, studerade 1864—66 medicin i Europa, har sedan 1866 verkat som praktiserande läkare i Philadelphia och var 1889—1907 professor i kirurgi vid Jefferson medical college därstädes. K. har lämnat en mängd kirurgiska bidrag till facktidskrifter och dessutom bl. a. utgifvit en kirurgisk handbok, *Surgery* (5 bd, 1907). Han är baptist. har författat *History of the first baptistchurch of Philadelphia* (1898) och är juris hedersdoktor vid Toronto- och Yale-universiteten samt blef 1906 med. hedersdoktor i Greifswald och 1907, vid Linnéjubileet, filos. hedersdoktor vid Uppsala universitet. V. S—g.

Keene [ki'n], stad i nordamerikanska staten New Hampshire. 9,165 inv. (1900). Sko- och möbelfabriker. (J. F. N.)

Keene [ki'n], Charles Samuel, engelsk tecknare, f. 1823 i London, d. 1891, studerade juridik i sin ungdom, men fann snart sitt rätta verksamhetsfält som humoristisk tecknare. Han debuterade med några kompositioner till ”Robinson Crusoe”, fick 1851 en politisk satir mot Louis Napoléon införd i ”Punch” och var sedan en af nämnda tidnings allra främsta medarbetare. Hans område var den borgerliga satiren, oftast oföraglig och välvillig, buren af sund realism och kraftig humor. Hans teckningar ha en typiskt engelsk karaktär och ge ypperliga dokument till engelska medelklassens psykologi. Själf en enstöring och ett original, lämnade han salongslifvet att skildras af andra och höll sig till gat- och landtlifvet. Berömda äro särskildt hans typer af kontorsfolk, soldater, poliser, betjänter, bohemfigurer och gatpojkar. K. utförde äfven akvareller och märkliga etsningar. Teckningar af K. äro samlade under titeln *Our people*. Jfr G. S. Layard, ”The life and letters of Ch. S. Keene” (1892). G—g N.

Keewatin [kīωå'tin], ind. ”nordanvind”, distrikt i Dominion of Canada, organiseradt 1876, omfattar landet s. v. och v. om Hudson bay, från Ontario och Manitoba i s. (gränsen utgöres af English river och Albany river) ända till Norra ishafvet i n. Den västra gränsen följer 100° v. lgd. 1,210,000 kvkm., hvaraf 138,000 kvkm. vatten (andelen af Hudson bay ej inräknad). 9,800 inv. (1901). K. består af ett lågt, sandbetäckt kustområde, som mycket sent höjt sig öfver hafvet, samt därinnanför af en intill 600 m. hög platå, med låga klippryggar och sandåsar och svagt eroderade dalar. Berggrunden är gnejs, här och hvar öfverlagrad af skiffer och kambrisk kvartsit. Kusten har, särskildt i norra delen, en mängd fjordar och vikar, såsom Nevill bay, Ranken inlet, Chesterfield inlet, Wager inlet, alla från Hudson bay, samt i n. Elliot bay, Pelly bay och Boothiaviken, men äfven de sydligaste äro under ända till 10 månader täckta af is. De viktigaste hamnarna bilda mynningarna af floderna Churchill och Nelson (Port Nelson). Landet är rikt på floder, som ofta af grusåsar uppdämmas till sjöar eller sphagnumkärr (*muskegs*) och i forsar och fall störta från den ena nivån till den andra. De största äro Stora Fiskfloden, af hvilken endast nedre loppet, nedanför sjöarna Pelly, Garry och Macdougall, tillhör K., Dubawnt river, med Aberdeen lake och Baker lake, till Chesterfield inlet, Ferguson river, utlopp för Kaminuriak lake, Thaanne från North Lined lake, Churchill (se d. o.), Nelson (se d. o.) från Winnipegsjön, hvars nordöstra strand tillhör K., Hayes, Severn, Weenisk river och Albany river. Floderna äro dock föga segelbara; de bästa båtvägarna erbjuda Churchill och Hayes; uppför dem ha därför Hudson-bay-kompaniets handelsvägar vanligen gått. — Klimatet är hårdt. I York-Factory vid Port Nelson är årstemperaturen — 5,6° C., växlande mellan — 23,9 i jan. och + 13,4 i juli. I det inre är vinterkölden ännu starkare, men sommaren varmare. Södra delen af landet är täckt med vidsträckta skogar af nordiska barr- och löfträd, men norra delen upptages af de kala *Barren grounds* (se d. o.). Säd odlas endast i sydligaste delen, i området vid Albany river, vissa grönsaker ända upp till Nelsons mynning. Landets viktigaste produkt är skinn- och pälsverk. Jakten var sedan 1670 ett monopol för Hudson-bay-kompaniet (se d. o.), och äfven sedan detta monopol upphört 1869, är kompaniet landets verkliga herre. — Invånarna äro

mestadels indianer (algonkiner och athabasker) samt i n. eskimåer. Hvita finnas blott vid Hudsonbay-kompaniets faktorier och vid Winnipegsjön, där islänningar i senare tider slagit sig ned och grundlagt köpingen Norway house, den viktigaste orten i hela området. Landets styrelse ledes af en viceguvernör, som bor i Winnipeg (Manitoba). J. F. N.

Kef [kef] l. El-K., befäst stad i Tunisien, omkr. 150 km. s. v. från staden Tunis. Omkr. 4,000 inv. K. är identiskt med den gamla romerska kolonien *Sicca Veneria*, som på grund af sin Venus-kult antages ha varit en fenicisk anläggning. Ruiner af den gamla staden finnas. (J. F. N.)

Kefa [kē-], de gamle egypternas namn på ön Cypern.

Kefalalgi [ke-], lat. *cephalalgia* (af grek. *kefalē*, hufvud, och *a'lgos*, smärta), *med.*, hufvudvärk (se d. o.).

Kefala's [ke-; grek. *Κεφαλᾶς*], Konstantinos, en bysantinsk lärd i 10:e årh., som med begagnande af äldre källor verkställde en omfattande, i 15 böcker fördelad, samling (antologi) af grekiska epigram från vidt skilda tider. Denna värderika samling, hvilken en längre tid var försvunnen, men 1606 återfanns i en det pfalziska biblioteket i Heidelberg tillhörande handskrift (''Codex palatinus'') och med anledning däraf brukar benämnas ''Anthologia palatina'', bildar, förstärkt med från annat håll hämtadt material, den af F. Jacobs (1813—17) utgifna ''Anthologia Græca''. A. M. A.

Kefalhematōm [ke-; af grek. *kefalē*, hufvud, och *haîmatūn*, fylla med blod] l. Cefalhematom, *patol.* Se Hematom.

Kefallēnia [ke-; it. *Cefalonia*], näst Korfu den största af Joniska öarna, belägen midt emot Patrasviken och i ö. skild från Ithaka genom det 7 km. breda Viskardo-sundet. Ön är till större delen uppfylld af kalkberg; det högsta, fordom kalladt Ainos (nu Elatovuni, it. *Monte nero*), når en höjd af 1,620 m. Troligen är det denna ö, som hos Homeros kallas Same l. Samos och betecknas som tillhörande Odysseus' rike. Under den historiska forntiden bildade den en tetrapolis, d. v. s. var delad mellan fyra sinsemellan oberoende städer: Same, Pale, Krane och Pronnoi, hvilka dock aldrig höjde sig till större betydenhet och tidtals voro underkastade främmande välde. Under peloponnesiska kriget (431—404 f. Kr.) intogs ön af atenarna, men gick snart åter förlorad för dem. Af kejsar Hadrianus skänktes den ånyo till Aten. Från 395 e. Kr. tillhörde den Östromerska kejsardömet, och i sammanhang med upprättandet af Latinska kejsardömet (1204) kom den under Venezias skydd. 1479 eröfrades den af turkarna, men återtogs 1500 af venezianerna, hvilka den sedan tillhörde under nära tre århundraden. Efter den venezianska republikens upplösning (1797) har K. delat samma öden som de öfriga Joniska öarna (se d. o.). F. n. bildar den ett förvaltningsområde, en s. k. nomos, inom konungariket Grekland med en areal af 763 kvkm. 71,235 inv. (1907). K. har ett synnerligen mildt och angenämt klimat, men jordens bördighet är medelmåttig och spannmålsproduktionen ej tillräcklig för behofvet. Däremot odlas ädla trädfrukter med fördel, och bland exportartiklar märkas i synnerhet olja, vin och korinter. Hufvudsakliga näringsfång äro handel och sjöfart, hvartill läget och de förträffliga hamnarna särskildt inbjuda. Hufvudstad är Argostolion (se d. o.), på västra sidan. A. M. A.*

Kefalomēter [ke-; af grek. *kefalē*, hufvud, och *me'tron*, mått], *anat.*, instrument till uppmätning af hufvudets diametrar och omfång. F. B.*

Kefalopagi [ke-; af grek. *kefalē*, hufvud, och *pagē's*, sammanfogad], *anat.*, den form af tvillingfosters sammanväxning, då hufvudena äro hopvuxna till ett, men kropparna för öfrigt fria. F. B.*

Kefalopōder [ke-], *zool.*. Se Cefalopoder.

Kefalos [ke'-], grek. *Κέφαλος*, lat. *Ce'phalus*, *grek. myt.*, en fornattisk heros, son af Hermes och Herse eller af Deion och Diomede, förmäld med den attiske konungen Erechtheus' dotter Prokris, älskades af Eos (morgonrodnaden, Aurora), hvilken skänkte honom förmågan att ombyta gestalt. Däraf begagnade sig K. för att pröfva sin makas trohet. Då hon ej bestod profvet, föranledde detta äktenskapets upplösning. Makarna försonade sig dock ånyo med hvarandra; men då Prokris svartsjukt bevakade sin makes steg, blef hon under en jakt af våda dödad af hans kastspjut. K. dömdes af areopagen till ständig landsflykt och drog till Tebe, där han deltog i ett fälttåg mot teleboerna. A. M. A.

Kefalotlib, *obstetr.* Se Kefalotrib.

Kefalotrīb [ke-] l. Kefalotlīb (af grek. *kefalē*, hufvud, och *tri'bein*, eller *thli'bein*, krossa) l. Kefalotryptor (af grek. *thry'ptein*, krossa), *obstetr.*, ett instrument, liknande en grof tång, som nyttjas vid svåra förlossningar till att krossa eller sammanklämma ett förut genom kraniotomi (se d. o.) förminskadt fosterhufvud för att underlätta dess nedförande genom ett trångt bäcken (se Embryotomi). Instrumentet kommer sällan till användning i vårt land, där högre grader af bäckenförträngning äro sällsynta. Bvn.

Kefalotrypsi [ke-], *obstetr.* Se Cefalotrypsi och Embryotomi.

Kefalotry'ptor [ke-], *obstetr.* Se Kefalotrib.

Keferstein [kēfersta'jn], Christian, tysk geolog och mineralog, f. 1784, d. 1866, utgaf bl. a. *Geschichte und literatur der geognosie* (1840), ännu ett hufvudarbete på detta område, och *Mineralogia polyglotta* (1849), en sammanställning af mineralnamn från inemot 100 olika språk, samt, med beskrifvande text, kartverket *Deutschland, geognostisch-geologisch dargestellt* (7 bd; 1821—31), föregånget af en geognostisk öfversiktskarta öfver Tyskland (1821), den första i sitt slag. K. författade äfven etnografiska arbeten, som dock numera äro föråldrade. (A. Hng.)

Kefeus [kē-], grek. *Κηφεύς*, lat. *Cēpheus*, *grek. myt.*, konung i Etiopien, Kassiopeias gemål, fader till Andromeda. Jämte maka och dotter erhöll han en plats bland stjärnbilderna. A. M. A.

Keffi [ke'f-], Abd'es Senga, stad i Sokoto i Sudan, Nord-Nigeria, vid Kokona, ett nordligt tillflöde till Binue, under 9° n. br. och 8° ö. lgd. Staden är omgifven af en stark stenmur och har omkr. 30,000 inv. (muhammedanska fulbe och haúsa samt hedniska afo). (J. F. N.)

Kefir [kē-; antagl. af turk. *kef*, d. v. s. bättre eller bästa kvalitet], en sprithaltig mjölkdryck, som framställes därigenom, att man låter mjölk jäsa under inverkan af ett särskildt ferment. Detta förekommer som hårda, oregelbundna, gulbruna eller gulgröna, svagt fettglänsande klumpar (af ända till

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

en valnöts storlek) eller korn (''kefirsvamp'', ''kefirkorn''), hvilka i ljumt vatten svälla upp till hvita, blomkålsliknande massor. Under mikroskopet visa sig dessa innehålla jästsvampar, bakterier m. m., och för jäsningens riktiga förlopp anses en symbios vara nödvändig mellan en jästsvamp (*Saccharomyces kefir*), som sönderdelar mjölksockret till alkohol och kolsyra, och en bakterie (förr kallad *Dispora caucasica*, numera *Bacillus caucasicus*), som förvandlar mjölksockret till mjölksyra. Enligt andra uppgifter skulle dessutom äfven andra mikroorganismer (kocker) deltaga vid jäsningens åstadkommande. Kefirfermentet föres numera i handeln i form af pastiller. — Tillverkningen af drycken har sedan långliga tider varit känd endast af invånarna på Kaukasus' norra sluttning och blef först genom E. Kern 1881 närmare bekant i Rysslands mera civiliserade trakter. Numera tillverkas den äfven i andra europeiska länder. Råmaterialet är frisk get- eller vanligen komjölk, som i Kaukasien blandas med kefirkorn i *säckar* af getläder (''burdjuks''), där den under ofta skeende omskakning får jäsa. Denna primitiva metod har i Ryssland och andra länder ersatts af beredning i *flaskor*, som tillgår antingen så, att mjölken får jäsa i direkt beröring med de i ljumt vatten och mjölk uppmjukade kefirkornen, hvilka efter slutad jäsning åter frånsilas, eller ock så, att en del dylik frånsilad kefirvätska (''kefirsakvaska'') blandas med fyra delar (vanligen kokad) mjölk, som då af den förra bringas i jäsning. Användas kefirpastiller, uppgifves beredningen vara förenklad ända därhän, att nedläggandet af en pastill i en flaska vanlig mjölk, som får stå tillsluten ett par dygn, skall vara tillräckligt att frambringa kefir. Jäsningen bör försiggå vid 17°—19°, högst 20°—22°, under det att flaskorna omskakas allt som oftast. Den färdiga kefirvätskan är en mjölkhvit, grädd liknande, starkt skummande vätska af angenäm, syrlig smak, något stickande i följd af kolsyrehalten. Kaseinet i densamma är utfälldt, men mycket fint fördeladt; det bildar stundom jämte fettet ett lager, skildt från den sura vasslan, och måste då genom omskakning åter fördelas i vätskan, hvilket, om kefiren är riktigt beredd, utan svårighet låter sig göra. Mjölkens halt af kasein, fett och salter är oförändrad i den däraf beredda kefiren; däremot innehåller denna mindre laktalbumin, enär detta delvis öfvergått till pepton, och mindre mjölksocker, som delvis förvandlats till mjölksyra och till alkohol, hvars mängd utgör omkr. 1 (sällan 2) procent och stiger med jäsningstidens längd, som plägar vara 1—3 dygn, sällan längre. — Kefir har mycket rekommenderats, icke blott som en angenäm läskedryck, utan framför allt som ett närande och stärkande medel i åtskilliga sjukdomar, under konvalescens o. s. v., där kefir i dos af 1—3 flaskor om dagen) skall af patienterna lättare fördragas än vanlig mjölk. Gammal kefir är dock verka förstoppande. — Mycket närbesläktade med kefir äro följande mjölkpreparat, hvilka var för sig sedan gammalt framställas af landtfolket i olika trakter och alla synas uppkomma genom samtidig mjölksyre- och alkoholjäsning, nämligen kumys, som ursprungligen af tatarerna bereddes af stomjölk, men numera tillverkas fabriksmässigt af komjölk, yoghurt (från Balkanstaterna) och gioddu (från Sardinien). S. J—n.

Kefiso'dotos. 1. K., kallad den äldre, grekisk bildhuggare af den attiska skolan, var verksam under de tre första årtiondena af 4:e årh. f. Kr., således på gränsen mellan den äldre och den yngre konsten, och bildar öfvergången från Fidias' och hans skolas upphöjda stil till Skopas' och Praxiteles' mera passionerade och gratiösa framställningssätt. Han antages med hög grad af sannolikhet ha varit Praxiteles' fader samt själf måhända son och lärjunge till Alkamenes. K. visade sig som en efterföljare af den äldre stilen däri, att han hufvudsakligen framställde gudabilder. Bland dessa omtalas en utmärkt bronsstod af *Athena* i Peiraieus och ett berömdt altare vid Zeus Soters tempel på samma ställe (sannolikt utförda i samband med Konons byggnader i Peiraieus 392), vidare en tronande *Zeus*, utförd med biträde af Xenofon, en samtida attisk bildhuggare, och uppställd jämte ett par gudinnor i Megalopolis (anlagdt omkr. 370). De tre sistnämnda bilderna voro i pentelisk marmor, hvadan K. var skicklig såväl i bronsgjutning som marmorbehandling. Därjämte utförde han för Helikon *De nio muserna*, hvilka då förmodligen framställdes för första gången, så att möjligen de många senare upprepningarna af musernas bilder låta härleda sig från K. Om ett enda af hans verk ega vi föreställning genom en ypperlig marmorkopia: det är en af greken Pausanias prisad grupp af *Eirene med Plutos* (freden fostrande rikedomen; se Eirene, fig.), igenkänd 1867 af den tyske arkeologen Brunn efter nyfunna attiska mynt som efterbildad i den grupp af en ädel kvinna med ett barn på armen, som vanligtvis kallats ''Leukothea med Dionysos som barn'' och nu befinner sig i München. Eirenekulten förnyades efter slaget vid Leukas 375 f. Kr. af Konons son Timotheos, och därmed sammanhängde troligen gruppens uppställande i Aten. Originalet antages ha varit utfördt i brons. — 2. K., kallad den yngre, grekisk bildhuggare af den nyattiska skolan, antagligen den föregåendes sonson, son af Praxiteles, arbetade åtskilligt, i synnerhet porträttstatyer, tills. med sin broder Timarchos. K. var utmärkt både i brons- och marmorteknik, och i afseende på ämnen behandlade han alla slag, äfven stoder af gudar och heroer. Men mest berömd var han för ett arbete i marmor, en erotisk grupp (*Symplegma*), som fanns i Pergamos och beundrades för det yppiga sätt, hvarpå den sinnliga skönheten var återgifven. C. R. N.*

Kefi'sos 1. Kefi'ssos (grek. *Κηφισ(σ)ός*, lat. *Cephīs(s)us*), floder. Se Attika och Fokis.

Keflavik [ke'bla-], vik af Faxafjörður (se d. o.) med redd och handelsplats, på norra kusten af halfön Reykjanes, i lä af dess nordvästliga udde. C. R.*

Keflinge, socken. Se Käflinge.

Kefren [ke-], egyptisk konung. Se Chefren.

Keggum [ke'g-], slott och skans i Livland vid Düna, 50 km. ofvanför Riga. Öfver forsar vid K. slogo svenskarna under grefve von Thurn i juli 1625 en bro öfver Düna och byggde samtidigt en broskans på kurländska stranden. K. blef då ett af de viktigaste Dünapassen. I juli 1700 retrancherade sig sachsarna vid K. på livländska stranden och uppförde på den kurländska 4 batterier. L. W:son M.

Keha'ja [ke-]. Se Kiája.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kehdingen [kē-], landskap i preussiska prov. Hannover, på vänstra stranden af nedre Elbe. Där ligger Kehdinger moor. K., ett utomordentligt fruktbart marskland, bildar en krets i reg.-omr. Stade med kretsstaden Freiburg an der Elbe. J. F. N.

Kehdinger moor [mår]. Se Kehdingen.

Kehl [kēl], stad i badensiska kretsen Offenburg, är beläget nära Kinzigs utlopp i Rhen och midt emot Strassburg, dit järnvägen leder öfver en 309 m. lång bro. 3,284 inv. (1909). S. ö. därom ligger byn K. med 4,164 inv. (1900). Tillverkning af cigarrer, hattar m. m.; ångsågar och cellulosafabrik samt liflig handel med timmer och stenkol. Hamn. — K. eröfrades 1678 af fransmännen och befästes starkt af Vauban. Genom freden i Rijswijk 1697 återlämnades det till Tyskland, men intogs åter af fransmännen 1703 under spanska och 1733 under polska tronföljdskriget. Efter Moreaus Rhenöfvergång 1796 eröfrades K. 24 juni af fransmännen, återtogs 10 jan. 1797 efter flera veckors belägring af ärkehertig Karl och kom i april s. å. än en gång i fransmännens våld samt införlifvades 1808 med Frankrike. 1813—14 var K. inneslutet af de allierade och kapitulerade efter fredsslutet, hvarefter det tryggades som badensisk besittning. Befästningarna slopades 1815. Under kriget 1870—71 utsattes K. för häftig beskjutning från Strassburg och led därvid svåra skador. Sedan dess är staden indragen i Strassburgs fästningskomplex. S. A. L.* L. W:son M.

Kehr [kēr], Georgij Jakovlevitj, Rysslands förste orientalist, f. 1692, d. 1740, studerade i Halle och Leipzig, där han utgaf *Dissertatio de Saracenis, Hagarenis et Mauris* (1723), *Monarchiæ asiatico-saracenicæ status* (1724) och *Monarchiæ Mogolo-indici* och *Mogolis Magni Aureng Szeb numisma* (1725), kallades af vicekanslern Osterman 1732 till Petersburg, där han blef öfversättare af persiska, arabiska och turkiska vid utrikeskollegiet med undervisningsskyldighet. På latin utarbetade han ett förslag till en österländsk akademi i Ryssland (öfv. på ryska 1856). Hans i Ryssland författade manuskript förvaras i utrikesarkivet i Moskva. A—d J.

Kehr [kēr], Karl, tysk pedagog, f. 1830, d. 1885, seminarierektor 1871 i Gotha, 1873 i Halberstadt, 1884 i Erfurt, där hans verksamhet var af utomordentligt stor betydelse för det tyska folkskoleväsendets utveckling. Han utgaf bl. a. *Praktische geometrie für volks- und fortbildungsschulen* (1860; 8:e uppl. 1896), *Der christliche religionsunterricht in der volksschule* (1864; 4:e uppl. 1881), *Die praxis der volksschule* (1868; 12:e uppl. 1903; öfv. på flera språk; svensk bearbetning 1871 i Helsingfors), *Geschichte der methodik des deutschen volksschulunterrichts* (1877—82; 2:a uppl. 1887—93). Från 1872 redigerade K. "Pädagogische blätter für lehrerbildung und lehrerbildungsanstalten". Litt.: Schumann, "D:r Karl Kehr, ein meister der deutschen volksschule" (1886), Kleinschmidt, "Karl Kehr" (1898), K. Kastman, "Karl Kehr" (i "Tidskrift för folkundervisningen", 1906, h. 1). R. N—n.

Kehraus [kē-; ty., "utsopning"], *dansk.*, den sista och raska dansen vid bröllop och dansgillen i Tyskland; förr en tysk dans, som äfven kallades *grossvatertanz* ("farfarsdansen") efter orden i den visa, som sjöngs därtill och hvars melodi har använts af Bach och Schumann. Se vidare Väfva valmar. E. F—t.

Kehren [kēren], Joseph, tysk målare, f. 1817, d. 1880, var mestadels verksam i Düsseldorf, målade altartaflor, kyrkfanor och äfven väggbilder, allt i strängt katolsk anda. K. fullbordade A. Rethels fresker i Aachens rådhus. (G—g N.)

Kei (Kai, Stora K.), flod i östra Kapkolonien, uppstår genom sammanflödet af Svarta K. från Vinterbergen och Hvita K. från Stormbergen samt Indwe från Drakbergen. Floden, som har ett starkt forsande lopp, utfaller i Indiska oceanen n. om Kap Morgan; dess mynning är spärrad genom sand. Längd 280 km. J. F. N.

Keighley [kī'thli] l. Keithley, fabriksstad i West Riding af engelska grefsk. York, vid Aire, en biflod till Ouse, och genom en kanal förenadt med både Liverpool och Hull. 41,564 inv. (1901). Järngjuterier samt tillverkning af ylle- och bomullsvaror, maskiner och verktyg. (J. F. N.)

Keijser [tjä'j-]. 1. Gustaf Jakob K., brorson till K. J. J. Keyser (f. 1821, docent i kemi i Uppsala 1851, lärare vid Ultuna s. å., vid tekniska elementarskolan i Norrköping 1857, lektor där 1877—88, förf. till åtskilliga arbeten i kemi, d. 1895), filosof, skolman, f. 21 okt. 1844 i Stockholm, aflade studentexamen i Uppsala 1862, blef filos. kand. 1867, filos. doktor 1869, kollega vid Ladugårdslands lägre elementarläroverk 1873 och var 1875—1909 lektor i kristendom vid Högre lärarinneseminarium i Stockholm. K. har gjort sig känd som grundlig kännare af den boströmska filosofien och varm anhängare af dess stiftare, hvars skrifter han jämte H. Edfeldt (se denne) utgifvit (3 bd, 1883—1901), liksom han offentliggjort Boströms "Föreläsningar i religionsfilosofi" (1905—10) med kommentarer. Det var hufvudsakligen på K:s initiativ, som 1908 Boströmsförbundet bildades, hvilket redan hunnit utveckla en liflig verksamhet bl. a. genom utgifvande af "Smärre skrifter" (1—20, t. o. m. 1910). K. har äfven bildat ett Boströmsbibliotek. Han har i en årsredogörelse för seminariet lämnat början af en "Öfversikt af de sköna konsternas glansperioder". Som kristendomslärare har K. varit mycket uppskattad, och hans "Bibelkunskap" (1878) har utkommit i 5 uppl. (1900). K. har äfven utgifvit "Grunddragen af kristendomens historia" (I—IV, 1883—95).

2. Ernst Jakob K., den föregåendes broder, biskop, f. 25 jan. 1846 i Stockholm, d. 26 mars 1905, blef student i Uppsala 1863, filos. kand. 1868, filos. doktor 1869 och kollega vid Katarina läroverk i Stockholm 1872, aflade teol. kandidatexamen 1876 och prästvigdes s. å., kallades 1877 till docent i praktisk teologi vid Uppsala universitet och blef 1878 e. o. hofpredikant. 1879—80 förestod han professuren i dogmatik och moraltcologi och tillträdde 1880 Örebro, Ansta och Längbro pastorat, till hvars kyrkoherde han utnämnts 1878. 1885 erhöll han dom-

prostbefattningen i Strängnäs, uppfördes 1889 i första förslagsrummet till biskop i Strängnäs och utnämndes 1895 till biskop i Skara. K. var prästerligt ombud för Strängnäs stift vid 1888 och 1893 års kyrkomöten och promoverades till teol. doktor vid jubelfesten i Uppsala 1893. K. hade starkt konservativ och högkyrklig läggning. Hans yttre uppträdande föreföll högdraget och prelatensiskt, men bakom den sträfva ytan klappade ett varmt hjärta, och hans nitälskan för kristen tro och för kyrkans ordningar var brinnande. Särskildt konfirmationen försvarade han energiskt mot alla moderniseringsförsök, hvilka enligt hans uppfattning blott skulle försvaga dess folkuppfostrande karaktär. Utom smärre predikningar, tal, uppsatser och recensioner i olika tidskrifter utgaf K. en öfv. af en del af Sofokles' "Konung Oidipus" (gradualafh., 1869), *Om den praktiska teologiens betydelse* (1876), *Om sambandet mellan kyrkan i närvarande tid och kommande tider* (i prästmöteshandl., 1896). Efter hans död utkommo *I kyrkliga frågor* (1905) och *Skoltal* (1906). 1. J. C. 2. E. M. R.

Keijser [ke'jser], holländska konstnärer. Se Keyser.

Keil [ka'jl], Karl Friedrich, tysk ortodox teolog, f. 1807, d. 1888, professor i Dorpat 1839—58, skref i Hengstenbergs anda kommentarer till en mängd gammal- och nytestamentliga böcker. Öfriga skrifter af honom äro *Der tempel Salomos* (1839), *Lehrbuch der historisch-kritischen einleitung in die schriften des alten testaments* (1853; 3:e uppl. 1873) och *Handbuch der biblischen archäologie* (2 bd, 1858—60; 2:a uppl. 1875). P. F.*

Keil [ka'jl], Gottfried Theodor Heinrich, tysk filolog, f. 1822, d. 1894, blef 1859 professor i filologi vid universitetet i Erlangen och 1869 i Halle. Hans förnämsta arbete är den kritiska upplagan af *Grammatici latini* (7 bd, 1856—80).

Keil [ka'jl], Robert, tysk litteraturhistoriker, f. 1826 i Weimar, d. där 1894 som advokat, författade ett stort antal arbeten rörande Goethe, det tyska studentlifvet m. m.

Keilberg [ka'jl-], högsta toppen i Erzgebirge, n. ö. om Joachimsthal i Böhmen, nära sachsiska gränsen. 1,244 m. J. F. N.

Keilhau [ke'jl-], Balthasar Matthias, norsk geolog, f. 2 nov. 1797 i Birids prästgård vid Mjösen, d. 1 jan. 1858 i Kristiania, blef 1826 lektor i bergsvetenskaperna och var 1834—57 professor i mineralogi i Kristiania. Utom en mängd resor i geologiskt syfte i Norge, för att åstadkomma en geologisk karta öfver landet (ett mål, som K. tidigt föresatt sig och som han ock uppnådde), företog han dylika äfven till Beeren Eiland, Spetsbergen m. fl. st. Utom många afhandlingar och uppsatser, behandlande Norges geologi, utgaf K., med bidrag af flera författare, på tyska "Gaea norvegica" (3 häften i fol., 1838—50; med en geologisk karta öfver hela landet). K:s förtjänster om utredandet af Norges geologi äro betydliga, om ock hans åsikter i flera väsentliga frågor (såsom silursystemet i Kristianiatrakten, graniten, som han ansåg ha uppkommit genom "transmutation" af skiffer, m. m.) funnit knappast ha någon anhängare. B. L—n.*

Keilhauit [ke'jl-] A. Erdmann, *miner.* Se Yttrotitanit.

Keill [ki'l], John, engelsk astronom, f. 1 dec. 1671 i Edinburgh, d. 1 sept. 1721, 1700 professor i fysik och 1710 i astronomi vid universitetet i Oxford, var en af Newtons mest hängifna lärjungar. Genom sin 1708 mot Leibniz framställda beskyllning att ha från Newton stulit idén till infinitesimalkalkylen inledde han den bekanta långvariga och häftiga prioritetsstriden mellan Newton och Leibniz ang. denna upptäckt. Hans mest bekanta arbete f. ö. är *Introductio ad veram astronomiam sive lectiones astronomicæ habitæ Oxoniæ* (1718; senare utkommet äfven på engelska i flera uppl.). B—d.

Keiller [ki'lə]. 1. Alexander K., ingenjör, industriidkare, f. 1 juli 1804 i Dundee i Skottland, d. 27 mars 1874 i Göteborg, kom 1825 till Göteborg med anledning af sin faders trävaruaffärer på Sverige. I Göteborg sammanträffade K. med sin landsman William Gibson. Dessa båda män bildade 1826 ett bolag — upplöst 1839 —, hvilket 1828 vid den s. k. "Slussen" i Göteborg inrättade en fabrik för maskinspinning af lin och hampa, den första i Sverige, och därefter, 1832, på Jonsered, 15 km. från Göteborg, anlade ett fullständigt segelduksväfveri jämte hamp- och linspinneri samt en mekanisk verkstad med gjuteri. 1841 anlade K. för egen räkning i Göteborg en mekanisk verkstad med gjuteri, hvilket etablissemang snart räknades bland de förnämsta i landet. Sedan han 1858 upptagit sin äldste son, Alexander, till bolagsman samt firman (Alex. Keiller & C:o) s. å. inköpt största delen af Kafveltorps grufvor och smältverk i Örebro län samt några år därefter Skisshytte och Rämens bruksegendomar i Kopparbergs län, växte dess verksamhet till en ansenlig betydenhet. Under tiden (1860) upptogs K:s andre son, James, till bolagsman, uteslutande egnande sig åt den mekaniska verkstadsrörelsen. 1867 öfverlät firman sin mekaniska verkstad till ett aktiebolag, och 1868 drog sig K. h. o. h. från affärerna, hvarefter han riktade sin verksamhetsifver på naturvetenskaperna, hufvudsakligen zoologi och geologi. För dessa ämnen, som han redan i sin ungdom studerat, egde han mycken fallenhet och gjorde på detta område flera värdefulla iakttagelser. Själf skicklig tecknare, omfattade K. med intresse flera konstgrenar, synnerligast bildhuggar- och målarkonsten.

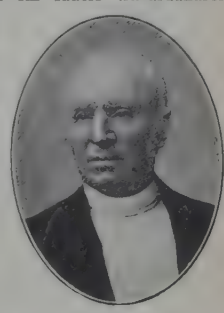

2. Alexander K. d. y., den föregåendes son, f. 1832, genomgick Chalmerska slöjdskolan och inträdde vid 27 års ålder som bolagsman i firman Alex. Keiller & C:o (se ofvan). Efter 1867 egnade han sig åt bergshandteringen bl. a. som ledare af Skisshytte bruk och egare af zink- och koppargrufvor i skilda delar af landet. Intresserad metallurg, uppförde han vid Näfverberg nära Falun en kopparhytta, där en tid pyritsmältning bedrefs. K. är framstående kommunalman i Göteborg och svenska segelsportens erkände Nestor.

3. James K., den föregåendes broder, indu-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

striidkare, f. 1836, genomgick Chalmersska slöjdskolan i Göteborg, utbildade sig vidare genom tekniska studier i utlandet och inträdde 1860 som delegare i firman Alex. Keiller & C:o. Vid bildandet af Göteborgs mekaniska verkstads aktiebolag, som öfvertog Keillers mekaniska verkstad 1867, blef K. bolagets verkställande direktör och disponent, i hvilken egenskap han på ett synnerligen förtjänstfullt sätt ledde detta betydande företags öden och utveckling till 1906, då det ombildades till Göteborgs Nya mek. verkstads a.-b. och K. drog sig tillbaka till privatlifvet. K. har gjort sig känd som framstående jägare och naturvän.

4. David Cable K., den föregåendes broder, f. 1846, aflade mogenhetsexamen vid Skara gymnasium 1866, studerade därefter vid Uppsala universitet, blef 1868 kemist vid Kafveltorps kopparverk och var 1874—99 disponent för Kafveltorps aktiebolag. Sedan 1894 var han disponent äfven för Vedevågs bruk, som han numera eger. 2—4. G. H—r.

Keim [ka'jm], Theodor, tysk protestantisk teolog, f. 1825 i Stuttgart, d. 1878 i Giessen, teol. professor i Zürich 1860 och i Giessen 1873, visade redan i sina äldre kyrkohistoriska arbeten vidsträckt läsdom och framställningsförmåga af hög rang. Han gjorde sig dock mest känd genom de kristologiska arbetena *Der geschichtliche Christus* (3:e uppl. 1866; "Den historiske Kristus", 1867), *Geschichte Jesu von Nazara* (3 bd, 1867—72) samt *Geschichte Jesu nach den ergebnissen heutiger wissenschaft, für weitere kreise übersichtlich erzählt* (1873; 2:a uppl. 1874). I dem har K. — hufvudsakligen med ledning af Matteus, som han anser vara den äldste och tillförlitligaste af evangelisterna — velat lämna en kritiskt sofrad framställning af Jesu lif. Den mellersta af K:s ofvannämnda skrifter är känd som ett af de fullständigaste arbeten, som utkommit i detta ämne. P. F.*

Keimplasma [ka'jm-; af ty. *keim*, grodd], *biol.* Se Groddplasma.

Keims mineralmålning [ka'jms]. Se Väggmålning.

Keinänen [ke'j-], Sigfrid August, finsk målare, f. af bondeföräldrar i Kuopio socken 1841, genomgick Jyväskylä folkskollärarseminarium till 1867, blef då elev vid Finska konstföreningens ritskola i Helsingfors, hvarefter han studerade vid akademierna i Köpenhamn och Stockholm (1869—72). Från 1892 är han teckningslärare i Helsingfors. K. målar landskap, figurstycken, folkscener, motiv ur "Kalevala" (*Kullervos klagan*, 1896, Finska konstföreningens galleri). Han utgaf *Bilder ur Kalevala* (1895 ff.). J. J. T.*

Keirincx [ke'j-], Alexander, flamsk-holländsk landskapsmålare, f. 1600 i Antwerpen, d. 1652, troligen i Amsterdam, målade, så länge han vistades i hemlandet, i Gillis van Coninxloos och Jan Brueghels stil, men påverkades efter sin öfverflyttning till Amsterdam mycket af Jan van Goyen och Jacob van Ruisdael. Hans tafior träffas i museerna i Dresden, Petersburg, Braunschweig, Köpenhamn o. s. v. I Sverige äro de sällsynta. Ett litet landskap i hans flamska stil fanns i den forna von Rosenska samlingen i Stockholm, och ett stort *Eklandskap*, med Callistos felsteg som staffage, förvaras å Kulla-Gunnarstorp. O. G—g.

Keiser [ka'jser], Reinhard, tysk tonsättare, f. 1674 nära Weissenfels, d. 1739 i Köpenhamn, skref redan 1693 en stor opera, *Basilius*, och fick 1694 fast fot i Hamburg, hvars 1678 grundade tyska operascen under honom nådde sin glansperiod. Han skref för densamma 116 operor, som af samtiden skattades högt för sina förtjänster, synnerligen i melodiskt afseende. Att hans betydande talang ej nådde en större utveckling, berodde hufvudsakligen på hans bristande allvar och yppiga lefnadssätt. 1703—06 förpaktade han själf operaföretaget; därefter måste han rymma för skuld, men återkom 1709 och sattes genom ett rikt giftermål i tillfälle att ånyo lefva flott. Hans hustru och dotter voro goda sångerskor; den senare blef engagerad i Köpenhamn, där han äfven själf 1723—28 verkade som k. kapellmästare, hvarefter han blef kantor vid St. Katharinenkirche i Hamburg. — Utom operor skref K. flera kyrksaker, oratorier, kantater och sånger (*Gemütsergötzung*, 1698, *Musikalische landlust*, 1714, m. fl.:). A. L.*

Keitele [ke'j-]. 1. Sjö, hörande till östtavastländska vattensystemet i Finland, faller inom Viitasaari, Konginkangas, Saarijärvi, Sumiais och Rautalampi socknar. K. är en centralsjö af andra ordningen och erhåller tillflöden i n. från sjöarna på Pihtipudas bergsplatå och i n. v. från Kivijärvi samt afledes genom Äänekoski m. fl. strömmar till Saravesi, där en väldig nordöstlig vattenström sammanflyter, och vidare genom Kuhankoski, Leppävesi och Haapakoski till centralsjön Päijänne. K. afsnöres genom Mattilanvirta sund i en nordligare del, Ylä-K., och en sydlig del, Ala-K., har en höjd af inemot 100 m. ö. h., en areal af omkr. 680 kvkm., en längd af omkr. 80 km., en bredd af 10—16 km., ett djup af 30 m. (djupast 54 m.) och en volym af omkr. 2,350 mill. kbm. Sjön är rik på fisk, i synnerhet på "muikku" (siklöja), hvaraf årligen fångas omkr. 50,000 kg. På en ö i Ylä-K. ligger särdeles naturskönt Viitasaari kyrka. — 2. Socken, bildad genom utbrytning från Pielavesi. Landarealen 464 kvkm. 4,107 inv. (1908). Den hör till Kuopio län och härad samt Pielavesi domsaga och bildar ett imperiellt pastorat af 3:e kl., Kuopio stift, Idensalmi prosteri. O. I. (J. E. R.)

Keith [ki'th], gammal skotsk adelsätt, hvars stamfader, William de K., 1294 fick godset K. i förläning af konung John Baliol, sedermera af Robert Bruce erhöll ärftlig värdighet af skotsk stormarskalk (*great marischal*) och stupade vid Durham 1346. Bland ättens medlemmar märkas George K., 5:e earl Marischal, f. omkr. 1553, d. 1623, hvilken grundade Marischal college i Aberdeen och af Jakob VI 1589 sändes att från Köpenhamn afhämta dennes brud, Anna af Danmark, men sedan med henne vinddrefs till Norge, dit Jakob då själf afreste och firade bröllop, samt Robert K., biskop af Fife och Orknevöarna, historieskrifvare, f. 1681, d. 1757, som 1703—10 var lärare för K. 1 och K. 2 (se nedan) och 1734 utgaf en värdefull skotsk reformationshistoria (till 1568, omtryckt i 3 bd 1844—45).

1. George K., 10:e earl Marischal, krigare och diplomat, f. omkr. 1693, d. 1778, deltog som rytterianförare i den jakobitiska resningen 1715, måste sedan gå i landsflykt och ledde 1719 en misslyckad liten spansk expedition till höglän-

derna i pretendentens intresse. K. vistades sedan länge i Spanien, gick på 1740-talet i preussisk tjänst och förvärfvade Fredrik II:s synnerliga vänskap. Han blef 1751 preussisk ambassadör i Paris, 1752 guvernör öfver Neuchâtel och 1759 preussisk ambassadör i Madrid. Till hemlandet återvände han efter erhållen amnesti 1763, men kallades redan följande år enträget af Fredrik II till Preussen och bodde sedan till sin död i Potsdam.

2. James Francis Edward K., den föregående broder, krigare, f. 1696, måste som anhängare till pretendenten Jakob Stuart efter dennes nederlag 1715 lämna Skottland tillika med sin äldre broder. Han fullbordade sina studier i Frankrike och gick i spansk tjänst. Då hans protestantiska trosbekännelse där utgjorde hinder för hans befordran, ingick han 1728 i rysk tjänst, kämpade i Polen och utmärkte sig 1736—39 i Turkiet, där han vid stormningen af Otjakov blef svårt sårad i foten. Tillfrisknad, sändes han 1740 som hetman till Lill-Ryssland, men tillhörde 1741 den armé, som ryckte in i Finland. Han deltog med utmärkelse i slaget vid Villmanstrand och öfvertog efter kapitulationen i Helsingfors högsta styrelsen öfver Finland, som han behandlade med en ovanlig skonsamhet och humanitet. Efter fredsslutet öfvergick han till Sverige som befälhafvare för de ryska trupper, som tillbragte vintern 1743—44 i detta land. Efter återkomsten till Ryssland fick han befälet först i Reval och sedan i Riga. Till följd af flera obehag lämnade han Ryssland 1747 och mottog Fredrik II:s anbud att inträda i preussisk tjänst, där han utnämndes till fältmarskalk och kom att tillhöra konungens omgifning. Vid sjuåriga krigets utbrott anförtroddes åt K. viktiga öfverbefälsposter, och han deltog i de flesta stora drabbningarna under de första årens fälttåg; berömdt är hans återtåg med en stor häraf-delning från Böhmen till Sachsen efter Fredrik II:s nederlag vid Kolin sommaren 1757. Han stupade vid Hochkirch 14 okt. 1758. — K. var en duktig soldat och en rättskaffens man, som öfverallt vann förtroende och tillgifvenhet. I Finland förvärfvade han omdömet att vara "en mild och högt älskad herre", och Fredrik II beklagade hans bortgång som en "förlust för hären och för mänskligheten" samt egnade hans minne en elegi. K:s staty restes 1786 i Berlin. 1886 utgaf A. Hjelt *Journal du Général J. Keith pendant la guerre en Finlande 1741—1743*. Om K. handlar Topelius' novell "Hertiginnan af Finland".

3. Sir Robert Murray K., diplomat, f. 1730, d. 1795, var son till Robert K. (brittisk minister i Wien 1748—58 och i Petersburg 1758—62, d. 1774). Han deltog i sjuåriga kriget som befälhafvare för ett höglandsregemente, var 1769—71 brittisk minister i Dresden och 1771—72 i Köpenhamn, där han genom sitt energiska uppträdande vid förmån för den genom sitt förhållande till Struensee kompromitterade drottning Karolina Matilda genomdref, att hon skulle få afresa till Celle i Hannover. Han belönades därför af hennes broder, konung Georg III, med knightvärdighet, blef 1781 generallöjtnant och var 1772—92 ambassadör i Wien. 1 o. 3. V. S—g. 2. L. S.

Keith [kī'th], viscount, engelsk amiral. Se Elphinstone 2.

Keithley [kī'thli], stad. Se Keighley.

Keithljus [kī'th-], *tekn.* Se Glödljus.

Keitloa [kejt-]. Se Noshörningar.

Keiäpple [ke'j-], *bot.* Se Doryalis.

Keiöarna [ke'j-], Keyöarna, Kiiöarna, ögrupp i Indiska arkipelagen under 5° 18′ — 6° 6′ s. br. och 132° 56′ ö. lgd s. om Nya Guineas västra ända, mellan Aru-öarna och Molukkerna. De bestå af två hufvudöar, Stora K. (*Nœhœjœt*) i ö. och Lilla K. (*Nœhœroa*) i v., den förra vulkanisk och starkt skogbevuxen, den senare en låg korallö, samt flera smärre. 1,482 kvkm. 22,081 inv. (1895), hvilkas hufvudmassa bildar liksom aruanerna ett öfvergångsstadium mellan Nya Guineas papuaer och Molukkernas alfurer. Från Banda-öarna ha bandaner invandrat och blandat sig med urbefolkningen samt infört islam, ehuru större delen af befolkningen ännu är hednisk. Till namnet lyda öarna under nederländska väldet (residentskapet Amboina). Kokosnötter, sago, fisk, trepang, trävaror samt berömda båtar äro öarnas hufvudprodukter. Goda ankarplatser finnas på Stora K. vid Dula och Dula-Land. Se Langen, "Die Key- oder Kiiinseln" (Wien, 1902). (J. F. N.)

Kejsarborax. Se Hemliga medel, sp. 390.

Kejsardöme. Se Kejsare.

Kejsardömet är freden. Se L'empire c'est la paix.

Kejsare, titel på den högsta världsliga maktens innehafvare, af romerska familjenamnet Cæsar, hvars mest frejdade bärare var Gaius Iulius Cæsar, förste grundläggaren af romerska världsmonarkien. Som Cæsars adoptivson bar Octavianus namnet Cæsar, hvilket till följd däraf blef ett slags titel på monarken. Namnets grekiska form, *kaisar*, ligger till grund för ty. *kaiser* och sv. *kejsare*. Det uttryckte dock icke ensamt de romerske monarkernas värdighet. För att beteckna deras ställning och maktfullkomlighet brukades därjämte orden *imperator* (se d. o.), *augustus* (urspr. ett hedersnamn tillagdt Octavianus) och *princeps* (se d. o.; däraf sv. *prins*), hvilket dock icke som de tre föregående var en officiell titel. Från Hadrianus' tid användes namnet *Cæsar* ensamt (utan tillägget Augustus) för att utmärka tronföljaren. — Kejsardömets utveckling faller under följande hufvudskeden: 1. *Det äldre romerska kejsardömet*, från Octavianus till Konstantin (31 f. Kr.—330 e. Kr.). Kejsardömet var ej ärftligt, men kejsaren utsågs oftast inom siste kejsarens familj: ofta var han dennes adoptivson, ej sällan intog ock en segerrik fältherre, stödd på sina legioner, kejsartronen. Äfven förekom sedan M. Aurelius' tid (161) samregering af två kejsare eller flera. Kejsarens makt egde inga fasta gränser. "Statens välfärd var kejsarmaktens källa, inskränkning och mål". Dess karaktär blef efter hand mindre romersk och mera orientalisk; från början rättsligt sedt en utomordentlig högste ämbetsman (*principatet*; se Princeps), blef kejsaren på Aurelianus' och

Diocletianus' tid undersåtarnas "herre och gud" (*dominus et deus*). Samtidigt med kristendomens segerrika genombrott i riket förlade Konstantin 330 residenset till Bysans, som efter honom kallades Konstantinopel. 2. *Romersk-grekiska kejsardömet.* Ehuru till begreppet odelbart, söndrades kejsardömet 395 i 2 riken, Västromerska riket och Östromerska, Grekiska l. Bysantinska kejsardömet. Sedan det förra 476 störtats af germanen Odovakar, tillhörde kejsarvärdigheten Östromerska riket ensamt, som egde bestånd till 1453, då det störtades af turkarna. De östromerske kejsarna voro ifriga försvarare af den ortodoxa tron. Deras makt var ännu oinskränktare än de äldre romerske kejsarnas och närmade sig österländsk despotism. Under det s. k. fjärde korståget upprättade de till den latinska kyrkan hörande korsfararna af Grekiska kejsardömets europeiska besittningar *Latinska kejsardömet* (1204—61), och samtidigt upprättades af Grekiska rikets asiatiska länder *kejsardömet Nicæa* (1206—61) samt *kejsardömet Trapezunt* (1204—1461). 3. *Frankiska kejsardömet.* Den västromerska kejsarvärdigheten upplifvades, när påfven Leo III juldagen 800 i S:t Peterskyrkan satte kejsarkronan på Karl den stores hufvud, hvarefter de bland hans efterkommande, som voro romerska konungar, också innehade kejsarvärdigheten. 4. *Heliga romerska riket af den tyska nationen* (se d. o.). Sedan karolingerna utdött, öfvergick kejsarvärdigheten till Tyskland, i det konung Otto I 962 i Rom kröntes till kejsare. Med hans och hans närmare efterträdares kejsardöme, liksom förut med Karl den stores, förbands föreställningen om ett skyddsherradöme öfver kyrkan. Kejsarkronan var därefter fäst vid tyska konungavärdigheten till 1806. Fr. o. m. Maximilian I (1508) förde de tyske konungarna kejsartiteln äfven utan kröning af påfven. Den siste uti Italien (Bologna) till kejsare krönte konungen var Karl V. 1806 bortlades äfven titeln. 6. *Det moderna kejsardömet.* Några europeiska regenter ha i senare tid antagit titeln kejsare, vid hvilken man äfven nu ofta fäst föreställningen om ett herravälde, som sträcker sig utöfver en enstaka stats gränser. Kejsardömet i vår tid hvilar på nationell grund och har, i motsats till det frankiska och tysk-romerska, en h. o. h. världslig karaktär. Tsar Peter i Ryssland antog efter freden i Nystad 1721 titel af allaryssars kejsare (ry. *imperator*), hvilken titel sedan bibehållits. Romerske kejsaren Frans II antog 1804 för sitt arfland titeln ärftlig kejsare af Österrike. Liksom Peter den store sökte upplifva Östromerska kejsardömet, ville Napoleon Bonaparte återställa det västerländska och utropades 20 maj 1804 till fransmännens kejsare (det s. k. *Första kejsardömet*). Kejsardömet erkändes af alla makter utom England och egde bestånd till 2 april 1814 samt under "hundra dagarna" 1815. Det upplifvades (*Andra kejsardömet*) ånyo af Napoleon III 2 dec. 1852, som efter olyckorna i kriget mot Tyskland förklarades afsatt 4 sept. 1870, då republiken proklamerades. Under detta krig fick Europa ett annat kejsardöme i stället. Till följd af tyska härens segrar slöto sig de sydtyska staterna till Nordtyska förbundet, hvarvid bildades ett nytt statsförbund, *Tyska riket*, med preussiske konungen som ärftlig tysk kejsare. Preussiske konungen Vilhelm I proklamerades i Versailles 18 jan. 1871 till tysk kejsare. Utom Europa ha i senare tid uppstått tre kejsardömen i kristna länder. *a) Mexico*, där Augustin de Iturbide 1822 utropades till kejsare, men redan följande år nödgades afstå från kronan. Lika olycklig var Maximilian, ärkehertig af Österrike, som 10 juli 1863 genom påtryckning af Napoleon III valdes till kejsare och i juni 1864 tog tronen i besittning. Republikanerna dömde honom till döden 13 juni 1867 och arkebuserade honom. *b) Brasilien* lösslet sig från Portugal 1822 och bildade ett självständigt rike under kejsar Pedro I. Regenten bar titeln: "Konstitutionell kejsare och Brasiliens ständige försvarare." 1889 blef landet republik. *c) Haïti.* På denna ö härskade kejsare 1804—06 och 1849—59. — Regenterna i *Osmanska riket*, *Marokko*, *Kina* och *Japan* bära titlar, som européerna återgifva med "kejsare". *Koreas* härskare antog kejsartitel 1897. — Sedan 1877 bar drottning Viktoria af England den henne af parlamentet tillerkända titeln kejsarinna af Indien. — Litt.: Mommsen, "Römisches staatsrecht" II: 2 (3:e uppl. 1887), Ficker, "Das deutsche kaiserreich in seinen universellen und nationalen beziehungen" (1861) och "Deutsches königtum und kaisertum" (1862), v. Sybel, "Die deutsche nation und das kaiserreich" (1862), Bryce, "The holy roman empire" (1862; sedan många uppl.), v. Held, "Das kaisertum als rechtsbegriff" (1879), och Laband, "Das deutsche kaisertum" (1896).

Kejsargrönt, ett arsenik- och kopparhaltigt ämne af grön färg, till egenskaper och sammansättning nära besläktadt med schweinfurtgrönt (se d. o.). Det användes dels som målarfärg, dels som insektgift. C. G. D.

Kejsarhummern, *zool.*, *Nephrops norvegicus* (se fig.), på senaste tid i Bohuslän vanligen kallad sjökräftan (hafskräftan) och utomlands gående

under namnet bokstafshummern l. norska hummern, tillhör liksom hummern fam. *Nephropsidæ* inom kräftdjursgruppen *Decapoda*. Den utmärkes genom knöliga eller tandade åsar å de långsträckta, fyrkantiga saxfötterna eller klorna och har i det hela en mycket smärtare kroppsform än hummern. I längd håller den vid vår västkust som utvuxen 12—25 cm. Dess grundfärg är blekröd med grå eller gulaktig anstrykning, undertill stundom nästan hvit. Larverna likna med hänsyn till utvecklingen hummerlarver. De utmärkas dock genom några långa och synnerligen kraftiga taggar å bakkroppens ryggsida samt genom två enormt förlängda utskott, som intaga

stjärtfenans plats. Kejsarhummern lefver längre ut ill sjöss än hummern, på djup af 30—180 m. och a lös, helst lerig botten. Den förekommer talrikt tanför svenska västkusten, där den uppträder ända ere i Öresund, och utefter Norge till Nordkap, före- ommer vid Island och Grönland samt träffas så ångt sydligt som vid kusten af Marokko och i Me- elhafvet. I trakten af Fiume är kejsarhummern llmän i ett afskildt område af Adriatiska hafvet och ar där sedan lång tid tillbaka fiskats och under amnet *scampo* torgförts. I Nordsjön erhålles den vid rålfisket och bringas numera, sedan detta fiske in- förts äfven hos oss, ganska mycket i handeln äfven den vanliga hummern i pris och går, churu väl- makande, dock icke upp mot denna i smak. F. T—m.

Kejsarinnan Augustas flod, den betydligaste flo- den i tyska Kejsar Vilhelms land på Nya Guinea, upp- täckt 1885 af O. Finch. Den upprinner på gränsen ill det nederländska Nya Guinea och utfaller under ° 59′ s. br. i Stilla oceanen. Den har ett mycket lingrande lopp och i sin nedre del ett medeldjup af ,5 m., i sin öfre af 12 m. Vid mynningen är den ! km. bred; stränderna äro i allmänhet låga; under ela den genomforskade delen af sitt lopp mottar len ingen större biflod. I maj 1909 gick en tysk ngbåt 116 km. uppför floden och i nov. s. å. ett rigsskepp 183 sjömil uppför densamma. J. F. N.

Kejsarkanalen. 1. K. i. Stora kanalen kin. *Yun-ho, Jun-ho*, den största och viktigaste ka- alen i Kina och tillika den största med konst åstad- omna vattenväg på jorden, går från Hang-tschóu ängs med kusten till Tien-tsin, där den förenar sig ied Tai-ho, och sammanbinder således denna flod ied landets hufvudfloder Hwang-ho och Jang-tse- iang. Den har en längd af omkr. 1,100 km., med äxlande bredd och djup. Arbetena på kanalen örjade under Han-dynastien i 2:a årh. f. Kr. och elfvo i hufvudsak färdiga under 13:e årh., ehuru ompletteringsarbeten fortsatts nästan ända till vara agar. Ännu för några årtionden sedan var kanalen ikets stora kommunikationslinje, men numera vittnar enna jätteanläggning endast om sin forna storhet ch sitt nuvarande förfall. Det förändrade lopp, som Hwang-ho tog, förorsakade den första stora skadan å kanalen, så att den del, som ligger mellan Hwang-hos gamla och nya lopp, kan begagnas varken som samfärdsmedel eller för bevattning af mgifvande trakter. De öfriga delarna äro ännu ppna för trafiken och ha betydelse för inlandsfarten. — 2. (*Canal imperial de Aragón*) Kanal, som i ragonien följer Ebros högra strand från Tudela till an Antonio nedanför Zaragoza. Den påbörjades af Karl V, är 88 km. lång, 18 m. bred och 2,8 m. jup. I senare tid har den förlängts med 40 km. il Quinto. Den har större betydelse för bevatt- ingen än för sjöfarten. I. o. 2. J. F. N.

Kejsarkrona. 1. *Her.* Se Krona. — 2. *Bot.*, enämning på dels *Fritillaria imperialis* L. e Fritillaria), dels den i våra trädgårdar ita odlade kroll-liljan, *Lilium Martagon* L. (se ilja). 2. O. T. S.

Kejsarkrönikan (ty. *Kaiserchronik*), en medel- högtysk rimkrönika från midten af 12:e årh., består af 16,000 verser och är sannolikt författad af Konrad der Pfaffe, hufvudsakligen efter latinska källor, men äfven med upptagande af innehållet i äldre tyska dikter, såsom "Annolied". Kejsarkrö- nikan företer den underligaste samling helgonlegen- der, sagor och noveller kring en fantastiskt utspunnen historisk tråd. Den börjar med Cæsars krig, och berättelsen ledes öfver de romerske kejsarna upp till hohenstaufern Konrad III (1138). I 13:e årh. fortsattes krönikan fram till Rudolf af Habsburg och omrimmades slutligen 1594 af Christoph v. Tegern- see. Den är utgifven af E. Schröder i "Monumenta Germaniæ historica" (1893). (Kj—t.)

Kejsar Nikolaus II:s berg, en bergsrygg i Ekva- torial-Afrika, mellan 6° och 8° 30′ n. br. samt under 36° ö. lgd, bildande vattendelare mellan Sobat (till Bahr el Abiad) och Omo (till Rudolf- sjön). I sin norra del når den, i toppen Schiren, 3,200 m. Den har upptäckts och fått sitt namn af ryssen Bulatovitj (1896—98). J. F. N.

Kejsarrätt (lat. *jus cæsa'reum*, ty. *kaiserrecht*) var ett uttryck, som särskildt under medeltiden användes såväl i Tyskland som i de nordiska län- derna för att beteckna dels den romerska rätten sådan denna förelåg i "Corpus juris civilis", dels äfven den tyska rikslagstiftningen, hvilken betrak- tades som en fortsättning af de romerska tradition- erna, enär de romerske kejsarna ansågos ha varit de tyske kejsarnas företrädare. — Som "Kejsar- rätten" betecknas i äldre handskrifter och upplagor den tyska rättsbok från 1270-talet, hvilken sedermera på 1600-talet erhöll det nu gängse namnet Schwabenspiegel (se d. o.). — Lilla kejsarrätten är namnet på en annan rättsbok, hvilken utan närmare sammanhang med den före- gående utarbetades i Tyskland vid början af 1400- talet och afsåg att framställa för hela kristenheten gemensam rätt. — I Danmark användes från 1500- talets midt kejserretten som beteckning för en på danska affattad bearbetning och öfv. af Jodocus Damhouders "Praxis rerum criminalium" (1554). K. G. Wn.

Kejsarsnitt (*se'ctio cæsa'rea*), Gastrohyste- rotomi, Hysterotomi, Laparohyste- rotomi, *med.*, en obstetrisk operation, bestående däruti, att bukvägg och lifmoder genomskäras samt fostret och dess bihang uttagas genom de sålunda bildade öppningarna, hvilka sedan omsorgsfullt till- slutas. Denna operations äldsta historia är höljd i ett visst dunkel. Dess utförande på aflidna barna- föderskor var redan i äldsta tider icke så ovanligt. Så tillskrifves Numa Pompilius en romersk lag, enl. hvilken ingen afliden hafvande kvinna finge be- grafvas, förr än fostret utskurits ur buken på henne. Denna *lex regia* skall under kejsartiden ha gått under namnet *lex cæsarea*, och somliga härleda därur operationens namn *sectio cæsarea* ("kejsar- snitt"). Andra tillskrifva namnets uppkomst ett uttryck af Plinius, att den förste af familjen Cæsar skulle fått sitt namn *a cæso matris utero* (utskuren ur moderlifvet), hvilket gett upphof till sägnen om, att Julius Cæsar varit född genom kejsarsnitt, och att namnet härstammar från honom. På lefvande torde den första operationen ha verkställts af Trautmann 1610. Man antager nämligen, att det i Talmud omtalade "jötze dofan", eller fram-

födandet genom bukväggen med lycklig utgång för både moder och barn, grundar sig mera på fantasien än på verkligheten. De fall från 1500-talet, hvilka omtalas, i synnerhet svinslaktaren Nufers operation på sin egen hustru, torde icke heller ha varit fullständiga kejsarsnitt, utan endast ”laparotomier”, insnitt genom bukväggen vid extrauterint hafvandeskap. Ett ytterst intressant bevis på att operationen utförts på lefvande äfven bland naturfolk — och med godt resultat — utgör en i Ploss-Bartels ”Das weib” återgifven utförlig skildring af Fellcin öfver ett af honom år 1878 iakttaget kejsarsnitt hos inhanarna i Uganda, Central-Afrika. Först i slutet af 1700-talet fick kejsarsnittet, företrädesvis genom Levrets och Steins bemödanden, fullt anseende bland vetenskapsmännen, och gränserna för dess användbarhet fastställdes trots de häftiga angrepp mot operationen, hvilka en kortare tid gjordes af anhängarna till den vid sagda tidpunkt uppdykande *symfyseotomien* (se d. o.). Kejsarsnittet förblef emellertid ända till slutet af 1800-talet en för mödrarna ytterst riskabel och därigenom mycket fruktad operation. Infektion och förblödning voro de vanligaste dödsorsakerna. 1878 påvisade Porro, att risken för modern minskades betydligt, om man efter insnittet i lifmodern amputerade denna i lifmoderhalsen och därefter sydde in stumpen i bukväggen, lämnande såret att läkas småningom. Denna Porros operation vann en tid oaktadt dess stympande karaktär stor utbredning till följd af de betydligt minskade dödlighetssiffrorna. Redan 1882 började emellertid åter det gamla ”konservativa” (ej stympande) kejsarsnittet åter komma till heders, sedan Sänger påvisat vikten af att snittöppningen i lifmodern omsorgsfullt hopsys, hvilket man dittills i allmänhet underlåtit. Tack vare denna förbättrade teknik samt alltmer utvecklad anti- och aseptik har kejsarsnittet numera till väsentlig del förlorat sin karaktär af lifsfarlig operation, dock endast under den förutsättningen, att icke infektion i lifmodern från mjuka förlossningsvägen genom inre undersökningar e. d. inträdt redan före operationen. Ty under motsatta förhållanden är operationen allt fortfarande ytterst riskabel för modern och måste om möjligt ersättas med andra ingrepp. Kejsarsnitt utföres i våra dagar för att rädda modern och fostret vid absolut hinder för fostrets passage naturliga vägen ut, såsom vid höggradig bäckenförträngning, vissa svulster eller hindrande ärrbildningar samt för att rädda fostret vid vissa former af lindrigare bäckenförträngning, då det är osannolikt, att fostret kan vid lif framfödas med tillhjälp af enklare ingrepp, och modern önskar ett lefvande barn. Äfven vid eklampsi och svårare former af föreliggande moderkaka användes på en del håll det klassiska kejsarsnittet.

De oerhördt stora landvinningar, som kirurgien de senaste årtiondena gjort och allt fortfarande gör, ha naturligtvis ej förblifvit utan inverkan på förlossningskonsten. Nya metoder att på operativ väg komma naturen till hjälp vid svåra komplikationer till hafvandeskap och förlossning ha framträdt och till en del redan visat sig vara af troligen bestående värde. Så har de senaste åren det af Dührssen angifna s. k. *vaginala kejsarsnittet*, ett uppskärande af lifmodern från slidan (vagina) med efterföljande utdragning af fostret naturliga vägen, börjat alltmera komma i bruk, då det gäller att raskt tömma lifmodern, t. ex. vid eklampsi, t. o. m. då förlossningsarbete ännu ej börjat. 1907 har Frank framlagt förslag om att genom modifierad snittläggning i bukvägg och lifmoder göra det klassiska kejsarsnittet mindre riskabelt under förhållanden, då infektion i förlossningsvägen redan kan misstänkas ha inträdt. Att göra ett uttalande om hvad som kan komma att bestå af de olika modifikationer af det gamla kejsarsnittet, det ”suprasymfysära”, ”cervikala” eller ”extraperitoneala” kejsarsnittet, som Franks förslag ledt till, är ännu en omöjlighet. Utan inverkan på framtidens kejsarsnittsteknik komma de sannolikt ej att bli.

Kejsarsnitt på döende eller nyss aflidna hafvande kvinnor i sista graviditetsmånaderna har i ett mindre antal fall gifvit lyckligt resultat för fostren. Som ett bevis på hvad under så svåra förhållanden med operationen kan uträttas anföres ett märkligt fall i tysk litteratur från 1902, då 19 minuter förgingo efter moderns plötsliga död i aortabristning och fostrets utskaffande medelst kejsarsnitt, men det oaktadt barnet förblef vid lif. Bvn.

Kejsarsvamp, *bot.* Se Flugsvamp, sp. 654.

Kejsarte. Se Te.

Kejsar Vilhelm den andres land, antarktiskt land under 66° s. br. och 90° ö. lgd, upptäckt af tyska sydpolarexpeditionen under Drygalski 22 febr. 1902. S. om Posadowskybukten på detta land ligger det isfria Gauss-berget (366 m.). J. F. N.

Kejsar Vilhelms-kanalen. Se Nord-Ostersjö-kanalen.

Kejsar Vilhelms land, tyska delen af Nya Guinea (se d. o.).

Kejsar Vilhelms-öarna, antarktisk ögrupp af 6 större öar under 65° s. br. och mellan 63° och 64° 30′ v. lgd, skilda från Grahams land genom Bismarckssundet. J. F. N.

Kejsarörnen, *zool.* Se Landörnsläktet.

Kejserliga interim kallas de under reformationsstridigheterna af kejsar Karl V i Regensburg 1541 och i Augsburg 1548 utgifna förmedlande bekännelseskrifterna Regensburger interim (se d. o.) och Augsburger interim (se d. o.). Jfr Interim. J. P.

Kejsarretten [ke′j-], da. Se Kejsarrätt.

Kekinovin [ke-]. Se Bildskrift, sp. 374.

Kekri [ke′-], Köyri, *finsk myt.*, de aflidnes andar, som särskildt troddes vara i rörelse under höstmörkret och till hvilkas ära en höstfest firades, efter det skörden afslutats och boskapen tagits in från betet. Under medeltiden förbands denna fest med den katolska Allhelgonadagen (1 nov.) och firades så vid denna tid långt in i våra dagar. K. B. W.

Kekrops [ke′-], lat. *Cecrops*, den förste konungen i Attika och grundläggaren af dess kultur. Enligt sagan var han en autokton (jordfödd), hvars gestalt var till hälften människa och till hälften orm eller drake. Han byggde borgen Kekropia och införde ett ordnadt samhällsskick ibland Attikas vilda urinvånare. Honom tillskrifves äfven införandet af äktenskap, egendomsrätt, oblodiga offer och bruket att begrafva de döde. Uppgiften, att han invandrat från Egypten, är af yngre datum. A. M. A.

Keksholm. Se Kexholm.

Keksholms län. Se Kexholms län.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kekule von Stra'donitz [kēkole få'nn], tysk släkt.

1. Friedrich August K., kemist, f. 1829 i Darmstadt, d. 13 juli 1896 i Bonn, skref sig först endast Kekule, men bar därjämte sedan 1895 familjenamnet von Stradonitz. Han studerade under Liebig i Giessen, blef 1858 professor i Gent samt 1868 professor i Bonn och direktor för det kemiska institutet därstädes. 1903 restes till K:s ära ett större monument i Bonn. K. har i väsentlig mån befordrat den organiska kemiens utveckling. Särskildt har han, slutande sig till K. F. Gerhardt, utvidgat typteorien genom införandet af blandade typer (1857) och genom sin teori om kolets fyrvärdhet (1858), hvilken teori gaf uppslaget till de nya åsikterna om de organiska föreningarnas byggnad. 1866 uppställde K. sin bekanta bensolformel (se Kolväte), hvilken än i dag lägges till grund för uppfattningen af de aromatiska föreningarnas konstitution och hvilken har gett anledning till den utomordentliga utveckling och betydelse studiet af de aromatiska kropparna alltifrån K:s tid erhållit i såväl teoretiskt som praktiskt hänseende. K:s arbeten öfver thiacetsyran och öfver det teoretiska sammanhanget mellan bärnstens-, äpple- och vinsyrorna höra till de vackraste undersökningarna på kemiens fält. Utom i en mängd monografier (i Liebigs "Annalen") offentliggjorde K. sina teorier i det genom hela sin metod epokgörande arbetet *Lehrbuch der organischen chemie oder der chemie der kohlenstoffverbindungen* (1859—87, ofullb.; i fortsättningen äfven med specialtiteln *Chemie der benzolderivate oder der aromatischen substanzen*).

2. Reinhard K., en från till K. 1, tysk arkeolog, f. 6 mars 1839 i Darmstadt, 1870 e. o., 1873 ord. professor i klassisk arkeologi i Bonn, sedan 1889 direktör för Berlinmuseernas afdelning för antik skulptur och professor vid Berlins universitet. K. har utgifvit ett stort antal afhandlingar inom den klassiska arkeologiens olika områden, bland dem: *Die antiken bildwerke im Theseion zu Athen* (1869), *Die balustrade des tempels der Athena Nike* (s. å.), *Griechische thonfiguren aus Tanagra* (1878). K redigerar det stora verket: "Die antiken terrakotten" och har själf författat del II: "Die terrakotten von Sizilien". Han har dessutom skrifvit *Das leben Welckers* (1880).

3. Stephan K., son till K. 1, statsrättslärd och genealog, f. 1 maj 1863 i Gent, studerade först naturvetenskap, var 1885—89 artillerioffícer, idkade sedan juridiska och språkliga studier och var 1893—97 preussisk ämbetsman, men har sedan helt egnat sig åt studier samt åt sin verksamhet som juridiskt biträde åt det furstliga Schaumburg-Lippeska huset i den segslitna lippeska tronföljdstvisten. Om denna har han utgifvit bl. a. *Untersuchungen zur lippischen thronfolgefrage* (1897) och *Über den gegenwärtigen stand der unruhfrage* (1904). K. har dessutom utgifvit det stora genealogiska verket *Ahnentafelatlas* (1898—1904), *Goethe als genealog* (1900) och *Ausgewählte aufsätze aus dem gebiete des staatsrechts und der genealogie* (1905, ny följd 1907). 1. (H. E.) 2. É. N—n.

Kelah [kelā]. Se Aššur, Kalhi och Ninive.

Kel-ahaggar [kel-]. Se I-mosjar, sp. 443.

Kelainò [ke-], *grek. myt.* Se Harpyor.

Kel-air [kel-]. Se I-mosjar, sp. 443.

Kelantan [ke-] 1. Kalantan, malajisk tributstat på östra kusten af Malakkahalfön. 18,130 kvkm. Omkr. 300,000 inv., hvaraf 15,000 siameser och 10,000 kineser. Landet är rikt på guld, tenn och koppar, men jordbruk är hufvudnäringen. I mars 1909 afstod Siam sitt öfvervälde öfver staterna K., Trengganu och Keda till Storbritannien. Hufvudstaden är Kota Baru, nära mynningen af K.-floden, med omkr. 10,000 inv. Islam är den förhärskande religionen. Fursten bär titeln rajah. J. F. N.

Kel-asger [kel-]. Se I-mosjar, sp. 442.

Kelāt [ke-]. 1. Det forna namnet på Aklath (se d. o.). — 2. (Kalāt) Hufvudstad i det egentliga Belutsjistan, 2,060 m. ö. h. Omkr. 14,000 inv. K., som ligger i en dalsänka, har ett ganska sträft klimat med snö under två månader och i febr. ända till —13° temperatur, trånga, smutsiga gator, ett gammalt fort, nu kanens residens, samt flera förstäder. Invånarna äro belutsjer, brahui, perser, afganer och dehwar (jordbruksidkande kolonister af persisk härkomst). Handel och industri äro obetydliga. Om K:s historia se Belutsjistan, sp. 1305, 1306. — 3. (Kelat-i-Ghilsáis), fästning i Afganistan i Tarnaks fruktbara dal, 120 km. n. ö. om Kandahar. K. har spelat en viktig roll i Englands krig med Afganistan. 2 o. 3. J. F. N.

Kelemenberget [ke-], en arm af Karpaterna i nordöstra delen af Siebenbürgen, ö. om Bistritz. De uppnå i Kelemen 2,022 m. och i Petrosul 2,102 m. J. F. N.

Keleos [ke'l-], grek. *Κελεός*, lat. *Ce'leus, grek. myt.*, sagokonung i Eleusis, hos hvilken gudinnan Demeter (Ceres) under sökandet efter sin dotter rönte ett gästfritt mottagande. (Se Demeter.) Äfven säges han ha infört Demeters dyrkan i Grekland. A. M. A.

Kéler [ke'-], Béla (Albert), ungersk tonsättare, f. 1820, d. 1882 i Wiesbaden, studerade från 1845 musik i Wien för Schlesinger och Sechter, blef 1854 dirigent för Gunglska kapellet i Berlin och 1855 för Lannerska kapellet i Wien samt var 1856—63 militärkapellmästare i Wien och 1863—73 i Wiesbaden. K. är förnämligast känd genom sina nationella marscher och danser, särskildt sina bearbetningar af "csárdás". A. L.*

Keleti [ke'-]. 1. Károly K., ungersk statistiker, f. 1833, d. 1892, sedan 1872 statistiska byråns chef och sedan 1868 medlem af Ungerska akademien, skref (i allmänhet på ungerska) bl. a. Officiell statistisk årsbok (1872 o. ff., 15 bd), Handbok i praktisk statistik (1875), Ungerns nationaliteter på grund af folkräkningen 1880 (1882), Näringsstatistik för Ungerns befolkning (1887). — 2. Gustáv Fridrik K., den föregående broder, ungersk konstnär, f. 1834, d. 1902, var jurist, studerade konst i München, upprättade i Ungern teckningsskolor, framför allt Königl. kunstgewerbeschule i Budapest (1880), hvars direktör han blef. 2. G—g N.

Keletron [kē-]. Se Kastoria.

Kelfvene, socken. Se Kälfvene.

Kel-geres [kel-]. Se I-mosjar, sp. 443.

Kelheim [ke'lhajm], stad i bajerska reg.-omr. Niederbayern, vid Altmühls förening med Donau. 3,766 inv. (1905). Skogsskola samt stora sandstensbrott. På Mikaelsberget nära K. ligger den s. k. *Befreiungshalle*, en monumental praktbyggnad i grekisk-romersk stil, uppförd 1842—63 af konungarna Ludvig I och Maximilian II till minne af tyska befrielsekriget 1813—15. K. omtalas första gången 843. (J. F. N.)

Kelhur [kel-], en gren af kurderna.

Kelidonin [ke-], *kem.* Se Chelidonin.

Kellby, socken. Se Källby.

Kellen [ke'll-], Johann Philipp van der, holländsk gravör och författare, f. 1831 i Utrecht, d. 1906 i Baarn vid Amsterdam, broder till arkeologen David v. d. K. (f. 1827, d. 1895, sedan 1876 direktör för historie- och konstmuseet i Haag), var medaljgravör och gedigen författare på gravyrområdet. Hans hufvudarbete är *Le peintre-graveur hollandais et flamand* (1866). K. var direktör för kopparstickskabinettet vid riksmuseet i Amsterdam. G—g N.

Keller [ke'll-], Christoph. Se Cellarius.

Keller [ke'll-], Johann Balthasar, schweizisk bronsgjutare, f. 1638 i Zürich, d. 1702 i Paris, var först guldsmed och ciselör samt lärde sig sedan konsten att gjuta i brons hos sin broder Johann Jakob K. (f. 1635, d. 1700) i Paris. Med tiden blef han inspektör för gjuteriet i Paris' arsenal och förestod gjutningen af de flesta bronsstoderna i Versailles.

Keller [ke'll-], Friedrich Ludwig (K. zum Steinbock), schweizisk rättslärd, f. 1799 i Zürich, d. 1860 i Berlin, blef 1825 professor i romersk rätt vid politiska institutet i Zürich samt invaldes 1830 i Stora rådet. Under de 1830 af Julirevolutionen framkallade rörelserna ställde han sig i spetsen för det radikala partiet i Zürich, var, sedan detta kommit till makten, 1831—37 president i öfverrätten och tog som kantonens ombud i edsförbundets representation en viktig del i lagstiftningsarbetena, särskildt 1833 års förslag till förbundsreform. Sedan 1833 var han e. o. och sedan 1837 ord. professor vid Zürichs högskola. Sedan de radikale 1839 störtats från väldet (hvarvid K. till en början sökte sin tillflykt i Baden), egnade han sig h. o. h. åt sitt lärarkall. 1843 blef han professor i romersk rätt i Halle och 1847 efter Puchta i Berlin. Från 1849 spelade han åter en politisk roll, men af helt annan beskaffenhet än den forna, i det han uppträdde som en af reaktionens främsta förkämpar i preussiska deputeradekammaren och i Erfurtparlamentet (1850) samt slutligen i herrehuset. De förnämsta frukterna af K:s grundliga studier i romersk rätt, särskildt romersk processrätt, äro *Litiscontestation und urtheil nach klassischem römischen recht* (1827) och *Der römische civilprocess und die aktionen* (1852; 6:e uppl. utg. af Wach 1883) samt hans föreläsningar öfver pandekterna (utg. af Friedberg 1861; 2:a uppl. af Lewis 1867). (Rld.)

Keller [ke'll-], Ferdinand, schweizisk fornforskare, f. 1800, d. 1881, var sedan 1831 lärare i engelska vid tekniska institutet i Zürich, men egnade sig tillika åt arkeologiska forskningar, i synnerhet sedan han 1832 bildat antikvariska sällskapet i Zürich. K. var den förste, som upptäckte de schweiziska pålbyggnaderna (vintern 1853—54, i Zürich-sjön vid Obermeilen), och hans redogörelser för dem (*Die keltischen pfahlbauten in den schweizer seen*; i "Mittheilungen der antiquarischen gesellschaft", 1854—79) väckte stort uppseende. 1868 var han hufvudredaktör för "Berichte der antiquarischen gesellschaft" och 1869—79 för denna publikations fortsättning, "Anzeiger für schweizerische alterthumskunde".

Keller [ke'll-], Augustin, schweizisk skolman, politiker, f. 1805 i kantonen Aargau, d. 1883, verkade sedan 1834 som direktor för lärarseminariet i Wettingen och spelade tillika en framstående politisk roll, 1856—81 som medlem af kantonregeringen, i frisinnad anda. Han genomdref 1841 upphäfvandet af alla kloster i Aargau och väckte 1844, ehuru ännu förgäfves, fråga om jesuiternas utdrifvande ur Schweiz. Vid uppkomsten af den gammalkatolska rörelsen (1870) blef K. en af de främste ledarna för de schweiziske s. k. kristkatolikerna.

Keller [ke'll-], Joseph von, tysk kopparstickare, f. 1811 i Linz vid Rhen, d. 1873, studerade först i Bonn, slog sig sedan ner i Düsseldorf, där han 1846 blef professor i kopparstickarkonst. Hans förnämsta gravyrer äro *Disputa*, *Treenigheten*, från S. Severo i Perugia, och *Sixtinska madonnan*. — Bland K:s lärjungar märkes hans broder Franz K. (f. 1821, d. 1896), som utfört många förträffliga blad. C. R. N.*

Keller [ke'll-], Heinrich Adelbert von, tysk litteraturforskare, f. 1812 i Württemberg, d. 1883, studerade i Tübingen teologi, men gjorde sig samtidigt under Uhlands ledning förtrogen med den västerländska medeltidslitteraturen. Sedan han blifvit graduerad, 1834, for han till Paris och tillgodogjorde sig där förvarade skatter af fornfranska handskrifter. För liknande ändamål uppehöll han sig 1840 i Rom och Venezia. Han utnämndes 1844 till professor i tyska litteraturen och öfverbibliotekarie vid universitetet i Tübingen. Denna sistnämnda post utbytte han 1850 mot presidentskapet i Stuttgarts litteratursamfund. K. utvecklade rastlös verksamhet som dels utgifvare, dels öfversättare af viktiga fornfranska, medelhögtyska samt äldre nyhögtyska litteraturalster. De förnämsta af dessa äro: *Li romans des sept sages* (1836), *Romancero del Cid* (1839), *Li romans dou chevalier au leon* (1841), *Gesta romanorum* (1842), *Altfranzösische sagen* (1839—40), *Altdeutsche gedichte* (1846), *Alte gute schwänke* (1847; 2:a uppl. 1876), *Fastnachtspiele aus dem 15. jahrhundert* (3 bd, 1853, tillägg 1858), Grimmelshausens "Simplicissimus" (4 bd, 1854—62), Ayrers dramer (5 bd, 1865). *Das heldenbuch* (1867), Hans Sachs' verk (bd 1—10, 1870—78). I öfversättning utgaf K. därjämte "Gudrun" (1840), "Italiänischer novellenschatz" (6 del., 1851—52) samt, i samarbete med andra, Cervantes' romaner och noveller (12 bd, 1839—42).

Keller [ke'll-], Friedrich Gottlob, tysk tekniker, uppfinnare af den mekaniska trämassan, f. 1816 i Sachsen, d. där 1895, var till yrket väfvare. Han fick 1843 idén till den s. k. våtslipmetoden (se Cellulosa, sp. 1405, och Trämassa) och lyckades efter många svårigheter med pappersmakaren Heinr. Voelter som medhjälpare

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

utföra den i stort. Några materiella fördelar inbragte den honom ej. 1908 restes hans staty i hans födelsestad Hainichen. G. H—r.

Keller [ke'll-], Gottfried, schweizisk författare, f. 19 juli 1819 i Zürich, d. där 16 juli 1890, studerade 1840—42 målning i München, men då han icke lyckades som konstnär, flyttade han 1842 tillbaka till Zürich, där han sysselsatte sig med litteratur, i synnerhet med poesi, och fick 1846 en samling *Gedichte* utgifven. Emellertid fann han sina kunskaper otillräckliga och begaf sig med ett statsstipendium till Heidelberg, där han genom studier för L. Feuerbach och H. Hettner utvecklade och fullständigade sin bildning, och 1850 till Berlin, där han dröjde till 1855, framför allt sysselsatt med dramaturgiska studier, hvarefter han åter i hemmet egnade sig åt litterär verksamhet. 1861 kallades han till förste stadsskrifvare i kantonen Zürich och medlem af dess Stora råd. Från denna mönstergillt skötta plats tog han afsked 1876, hvarefter han med återväckt ifver egnade sig åt sitt författarskap. K:s diktning, som af flera ställts först af all tysk efter Goethe, bäres af stark fantasi, lifligt verklighetssinne och stark humor. Från början stod han under inflytande af Jean Paul, Tieck, Brentano och E. T. A. Hoffmann, men arbetade sig snart fram till ett självständigt uttryck, där det romantiska elementet är trängdt tillbaka af realistiskt skildrade lifsförhållanden. Utom *Neuere gedichte* (1851) tillhör den stora romanen *Der grüne Heinrich* (1854—55) K:s första period; det är en efter ''Wilhelm Meisters'' förebild poetiskt förklarad självbiografi, som haft stort inflytande på den senare tyska romanen, i synnerhet i den genomgripande omarbetning, som K. företog 1878—80 (se Leppmann, ''G. K:s Grüner Heinrich'', 1902). K:s folkliffshistorier *Die leute von Seldwyla* (1856) voro af full konstnärlig mognad; de hänförde genom kraftfull gestaltning och varm kolorit. Den första samlingen följdes 1874 af en andra. Före denna offentliggjorde han novellen *Das fähnlein der sieben aufrechten* (1861) och *Die sieben legenden* (1872; ''Sju legender'', 1898). *Züricher novellen* (1878) teckna egenarten hos schweiziska stadsbor; liksom i novellsamlingen *Das sinngedicht* (1882; ''Epigrammet'', s. å.) äro de skilda berättelserna sammanhållna af en ramberättelse. Den satiriska romanen *Martin Salander* (1886) visar skaparkraftens sjunkande. — Ehuru en åskådlig och betydande lyriker, var K. likväl framför allt novellist. I mycket kan han räknas till hembygdsförfattarna: både stoff och framställningssätt äro innerligt sammanvuxna med hans land och kännetecknande för detta. K:s diktning växer likväl ofta ut öfver denna begränsning, och särskildt fattade han sin uppgift i patriotiskt uppfostrande riktning. Fri från allt oäkta och nervöst, lugn och förhoppningsfull, ojämn i sitt konstnärliga utförande, men mäktig af yppig och stark människoskildring och skapare af en originell, bildrik, fantasiburen stil, har K., som under sin lifstid ofta saknade erkännande, småningom blifvit en af de mest lästa prosaförfattarna på tyska språket. Hans *Gesammelte werke* (10 bd, 1889—90) har utgått i en mängd upplagor; postumt utgafs 1893 *Nachgelassene schriften und dichtungen*. K:s och T. Storms brefväxling utkom 1904. Till svenska ha vidare öfversatts ''Valda noveller'' (1883) och ''Seldwylabor'' (i urval, 1901). Se ''G. K:s leben. Briefe und tagebücher'' (3 bd, 1894—97), utg. af Baechtold, med suppl. ''Keller-bibliographie'' (1897), samt arbeten öfver K:s lif och verk af Brahm (1883), Brenning (1891), Kambli (1892), Frey (2:a uppl. 1893), Brun (1894), Berlepsch (s. å.), Köster (1899), fransmannen Baldensperger (s. å.) och Ricarda Huch (i samlingen ''Die dichtung''). En kort svensk essay om K. af K. D. Marcus finnes i ''Ver sacrum'' (1902). R—n B.

Keller [kellär], Émile, grefve, fransk politiker, f. 1828 i Belfort, invaldes 1857 som officiell kandidat i lagstiftande kåren, men uppträdde där som sträng katolik mot regeringens italienska politik och till försvar för påfvens världsliga makt. Han uteslöts därför vid valet 1863, men besegrade 1869 regeringskandidaten, anförde under kriget 1870 en frikår och invaldes 8 febr. 1871 i nationalförsamlingen. Där protesterade han vältaligt mot afträdandet af Elsass-Lothringen samt röstade mot fredspreliminärerna, hvarefter han med sina kamrater från Elsass lämnade församlingen. Efter kompletteringsvalen i juli s. å. återkom han som Belforts representant och tog verksam del i författningsarbetet. 1876—81 och 1885—89 var han medlem af deputeradekammaren, tillhörande dess yttersta höger. K. har från katolsk synpunkt skrifvit en *Histoire de France* (2 bd, 1858; 9:e uppl. 1894), en biografi öfver general Lamoricière (2 bd, 1875, ny uppl. 1891) och flera politiska broschyrer.

Keller [ke'll-], Johan Kristofer Henrik Rummelhoff, dansk filantrop, f. 7 juni 1830, d. 20 maj 1884, blef teol. kandidat 1854 och öfvertog 1856 en döfstumskola, grundad på talmetoden. 1865 inrättade han en skola för sinneslöa barn, 1869 ett arbetshem för döfstumma flickor och 1879 en asyl för idioter, hvilka anstalter sedermera sammanfördes under en gemensam ledning med K. som direktör och med en af regeringen tillsatt inspektionskommitté. K. utgaf åtskilliga läroböcker för döfstumma och sinneslöa samt redigerade ''Nordiske blade for dövstumme'' (1863—64) och ''Nordisk tidsskrift for blinde-, dövstumme- og idiotskoler'' (sedan 1867). Han var äfven en bland stiftarna af Foreningen for abnormskolens venner (1876). Efter hans död öfvergick ledningen af *De Kellerske aandssvageanstalter* till sonen Kristian K. (f. 19 okt. 1858, med. kandidat 1883). 1895 öfvertogos de af staten, och 1898—99 uppfördes för dem vid Brejning på Vejlefjordens södra strand en stor byggnad med 700 platser; chefskapet har sedan utöfvats af Kristian K. (jfr Idiotanstalt, sp. 355). E. Ebg.

Keller [ke'll-], Ferdinand, tysk målare, f. 1842 i Karlsruhe, studerade därstädes, var sedermera professor och direktör för konstskolan, är en dekorativ, men ytlig talang, har målat historiebilder (*Nero vid Roms brand*, 1873, *Hero och Lean-*

der, 1880), kyrkofresker, allegorier (*Kejsar Vilhelm den segerrike*, 1888, Berlin, nationalgalleriet), landskap och porträtt (*självporträtt*, 1889, i Uffizigalleriet, Florens). G—g N.

Keller [ke'll-], Albert von, tysk målare, f. 1845 i Schweiz, kom vid tio års ålder till München, där han efter afslutade universitetsstudier egnade sig åt måleri. Han var elev af Ramberg, studerade äfven i Paris och blef i München på 1870-talet en af representanterna för en rent målerisk sträfvan. Han försökte sig på olika områden, målade historisk genre — *En audiens hos Ludvig XV* (1872) — och impressionistiska naturstudier (*Hafsbadet Wijk*, s. å.), var i sina damporträtt elegant och raffinerad och väckte i *Chopin vid pianot* (i midten af 1870-talet, i nya pinakoteket, München) uppseende genom föredragets styrka. Han målade antika scener (*Romersk villa* med badande kvinnor, *Paris' dom*, *Kejsarinnan Faustina i Juppiters tempel*) och modernt salongslif (*Vid dinén*, *Supé* m. fl.). *Jairi dotter* (1886, i nya pinakoteket) är vacker både i den uppvaknande flickans uttryck och i koloriten. Visionära uttryck återgaf K. i *Häxsömn* (1888), *Somnambulen* (1891), *Vision* (1901) m. fl. Af hans öfriga arbeten — af ett ibland ganska flackt och sensationssökande innehåll — må nämnas *Den heliga Julia vid korsets fot* (1892), *Den lyckliga* (en död nunna, omgifven af klostersystrar, s. å.), *Korsfästelsen* (1893), *Ormbesvärjerskan* (1897) och *Herodias* (1899). K. har äfven målat interiörer, *Sal i Schleissheim*, *Sal i Versailles* (1908). Under de senare åren har han dock målat hufvudsakligen porträtt (*hans hustrus* porträtt i nya pinakoteket). K. har varit medlem af Secessionen sedan dennas uppkomst. Han adlades 1898 samt är professor i München och hedersled. af akademien därstädes. G—g N.

Keller [ke'll-], Ludwig, tysk historiker, f. 1849, blef 1881 föreståndare för statsarkivet i Münster och 1895 arkivråd vid geheimestatsarkivet i Berlin. Han har skrifvit bl. a. *Die gegenreformation in Westfalen und am Niederrhein* (3 bd, 1881—95) och andra arbeten rör. reformationstiden samt (1891) stiftat Comenius-sällskapet (se d. o.), hvars publikationer han utger.

Keller [ke'll-], Sofie, dansk sångerska, dotter till kompositören H. Rung och operasångerskan Pauline Rung, f. 14 nov. 1850, fick tidigt i hemmet sina medfödda musikaliska anlag utvecklade och debuterade 1869 på kungl. teaterns scen, där hon uppträdde till 1895 med mycket omfattande repertoar: *Cherubin* i "Figaros. bröllop", *Siebel* i "Faust", *Agata* i "Friskytten", *Anna* i "Hans Heiling" och "Liden Kirsten", *Elsa* i "Lohengrin" och *Elisabet* i "Tannhäuser", m. fl. Hon var också en ypperlig konsertsångerska och sånglärarinna. E. Ebg.

Keller [ke'll-], Theodor, grefve, rysk general, tillhörde en tysk släkt, utmärkte sig som general Skobelevs stabschef i rysk-turkiska kriget 1877—78, i synnerhet vid Schipkapasset, utträdde 1887 ur aktiv tjänst, blef 1900 guvernör i Jekaterinoslav och erhöll vid rysk-japanska krigets utbrott 1904 befälet öfver 3:e sibiriska armékåren. Han stupade 1 aug. s. å. i en strid vid Jangselingpasset i Mandschuriet.

Keller [ke'le], Helen Adams, döfstumblind författarinna, f. 1880 i Alabama, Nord-Amerika, miste i späd ålder genom sjukdom både syn, hörsel och talförmågan. I sitt åttonde år erhöll hon i fröken Anne Mansfield Sullivan en lärarinna, som lyckades lära henne läsa och skrifva, småningom äfven tala. Hon har t. o. m. kunnat egna sig åt studier och tog 1904 examen som bachelor of arts. Om hennes andliga energi och intellektuella egenskaper vittna hennes öfver hela världen spridda arbeten, *The story of my life* (1903; "Mitt lifs historia", 1904, 2:a uppl. 1906), *Optimism* (1903; "Nyckeln till mitt lif", 1905) och *The world I live in* (1908; "Min värld", 1909).

Kellermann [ke'ller-]. 1. François Christophe de K., hertig af Valmy, marskalk af Frankrike, f. 28 maj 1735 i Strassburg, d. 23 sept. 1820 i Paris, tog 1750 tjänst vid ett franskt regemente och blef under sjuåriga kriget befordrad till officer. Vid revolutionens utbrott (1789) var han generalmajor, slöt sig med hänförelse till denna och skyddade 1792, i spetsen för Moselle-armén, Elsass och Lothringen. Då han emellertid tvangs till återtåg, förenade han sig, 19 sept. s. å., med Dumouriez, hvarefter han följande dag besegrade preussarna vid Valmy. I dec. 1792 fick han befälet öfver Alp-armén, belägrade 1793 det mot konventet upproriska Lyon, men fångslades i okt. och befriades först i nov. 1794 efter skräckväldets fall. Han öfvertog ånyo befälet öfver Alp-armén, men måste 1797 träda tillbaka för Bonaparte och förde sedermera endast reservafdelningar. Napoleon utnämnde honom till senator, marskalk (1804) och hertig af Valmy (1809). Likväl slöt K. sig 1814 till restaurationen och blef pär af Frankrike. — 2. François Étienne de K., hertig af Valmy, den föregående son, fransk general, f. 7 aug. 1770 i Metz, d. 2 juni 1835, blef 1796 adjutant hos Bonaparte, då denne öfvertog befälet i Italien. Snart gjorde han sig bemärkt som djärf kavallerianförare, och i spetsen för en kavalleribrigad bidrog han i väsentlig mån till segern vid Marengo (1800). Under fälttåget 1805 förde han kavalleridivisionen vid kåren Bernadotte, men blef vid Austerlitz så svårt sårad, att han var otjänstbar ända till 1807, då han användes i Portugal; 1808—10 kämpade han i Spanien. I 1813—14 års fälttåg utmärkte han sig som chef för 4:e kavallerikåren. Han slöt sig efter Napoleons fall (1814) till restaurationen, men öfvergick till honom under de "hundra dagarna" och deltog i spetsen för 3:e kavallerikåren i slaget vid Waterloo. Under de "hundra dagarna" hade han blifvit pär, men uteslöts af Ludvig XVIII ur pärskammaren, där han 1820 åter fick inträda. C. O. N.*

Kellermann [ke'll-], Christian Laurentz, dansk violoncellist, f. 1815 i Randers, d. 1866 i Köpenhamn, där han en tid var solocellist i hofkapellet, hade genom femårigt studium från 182[illegible] för Merk i Wien utbildat sig till en betydande virtuos, som under fleråriga konsertresor i nästan

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

hela Europa (i Sverige 1839, 1845, 1859) väckte mycket uppseende. A. L.*

Kellerwand [ke'llervant], en 2,795 m. hög topp i Karniska alperna i Kärnten, nära gränsen mot Italien. J. F. N.

Kellett [ke'lit], sir Henry, engelsk viceamiral, f. 1806, d. 1875, förde befälet på ''Herald'', med hvilken han 1848—51 anställde forskningar efter Franklins expedition samt upptäckte därunder Heraldsön (1849) och såg Wrangels land. 1852 gjorde han som chef på ''Resolute'' en ny nordpolsexpedition, upptog därunder Mac Clure och dennes besättning från ''Investigator'', men måste senare (1854) öfverge sitt eget fartyg, som 1855 påträffades af en amerikansk hvalfångare och 1856, repareradt af Förenta staternas regering, öfversändes till den engelska. Han innehade därefter höga befäl på sjökommenderingar, bl. a. chefskapet för engelska flottan i Kinas farvatten (1869—71). Jfr Mc Dougall, ''The eventful voyage of H. M. discovery ship Resolute'' (1857). L. H.*

Kellgren. 1. Johan Henrik K., skald, publicist, det gustavianska tidehvarfvets ledande personlighet inom svenska vitterheten, f. 1 dec. 1751 på Floby prästgård i Västergötland, d. 20

Skalden J. H. Kellgren, efter medaljong, modellerad af Sergel 1791.

april 1795 i Stockholm samt begrafven på Jakobs kyrkogård där. (En minnessten öfver honom är insatt i kyrkans mur.) Hans fader, kyrkoherden i Floby, Jonas Kjellgren, var bondson och hade tagit tillnamnet efter Källby socken. Af honom, en man med mångsidiga estetiska gåfvor, undervisades K. till sitt elfte år och genomgick därefter Skara skola och gymnasium. Från 1768 idkade han studier vid Åbo universitet, där fadern förut inhämtat sin bildning. K. promoverades 1772 till filos. magister och kallades 1774 till docent i vitterhet vid nämnda universitet. Han tillgodogjorde sig H. G. Porthans lärdomar och efterdöme i stilistiskt afseende och vardt uppburen inom det 1770 i Åbo stiftade sällskapet Aurora, en utgrening af Utile dulci i Stockholm. I Auroraförbundets halfmånadsskrift ''Tidningar, utgifna af ett sällskap i Åbo'' offentliggjorde han anonymt flera dikter (1773—76). Alltifrån 1770 förvärfvade K. sitt uppehälle som informator och vistades mestadels på landet; med Åbo stod han dock städse i liflig förbindelse, framför allt genom sin vän Clewberg-Edelcrantz. Ett önskadt tillfälle att få flytta öfver till Stockholm bjöds honom 1777, då han antog plats som informator i generalmajoren, sedermera fältmarskalken grefve Meijerfelts hus. K:s gryende rykte som skald utbreddes och stadgades under de följande åren genom flera dikter, hvilka dels stodo införda i Gjörwells ''Samlaren'', dels prisbelönтes af Vitterhetsakademien samt trycktes i dess ''Handlingar''. Tidigt intagen i Utile dulci, blef K. 1780 där vitter direktör, i hvilken egenskap han besörjde utgifningen af fjärde delen af dess ''Vitterhetsnöjen''. Som publicist uppträdde K. våren 1778 anonymt i ''Dagligt allehanda'' med ett par artiklar, i hvilka han kvickt och skarpt hånade de många tillfällighetspoeterna. Uti ''Stockholmsposten'', som från hösten s. å. utgafs af boktryckaren Holmberg, var K. från begynnelsen redaktör jämte K. P. Lenngren. För hofvets festligheter fick K. 1778 skrifva två prologer och började 1780 efter af Gustaf III ''meddelad'' plan utarbeta operan ''Æneas i Karthago''. S. å. fick K. titel af k. bibliotekarie och utnämndes 1785 till handsekreterare. De pensioner han tid efter annan erhöll jämte inkomsten af ''Stockholmsposten'', på hvilken han 1788 erhöll privilegium, satte honom i stånd att ekonomiskt oberoende lefva uteslutande för sitt författarskap, utan att vid sidan däraf bekläda något ämbete. När Svenska akademien stiftades (1786), var K. bland de 13 af Gustaf III utsedde ledamöterna och blef genom lottning dess förste direktör. Dessutom blef han 1788 led. af Mus. akad. I öfrigt kommo honom inga yttre utmärkelser till del. Hans lefnad förflöt stilla under träget intellektuellt arbete. Af bräcklig kroppskonstitution alltifrån ynglingaåren, tillbragte K. sina sista lefnadsår under tilltagande sjuklighet, med minskad arbetskraft, men bibehållen andlig spänstighet. Hans förtidiga bortgång kändes af landets bildade allmänhet som en mycket stor förlust för den nationella odlingen.

K. hade sin kallelse till skald gifven i den eldiga känsla, med hvilken han omedelbart omfattade såväl det sköna som det rätta i världen. Hans själs liflighet sökte sig äfven utlopp i en ständigt vaken, sprittande kvickhet. Humorist var han icke; det fanns intet innerligt förbund mellan hans skämtlust och hans känslostämningar. De senares ingifvelser utsmyckades ibland af den förra; helst uppträdde dock kvickheten på egen hand. Men hvilken ton skalden än anslog, utmärktes hans poesi städse af en mjuk, gratiös ledighet (också kallade honom redan Thorild ''behagens skald''). De silfverrent melodiska tonfallen, uttryckens ädelt naturliga färdlöshet, delarnas organiska måttfullhet, allt vittnar om en lyrisk fantasi, som hemligt bevakades af ett fint öra och ett skarpt förstånd. — Grundvalen i K:s karaktär kan bestämmas som en manlighet af ganska hög art. Hos denna egenskap får man utan tvifvel söka orsaken till det inflytande han städse utöfvade. Den visade sig i sin brodd redan hos gossen, som föredrog vuxnas sällskap framför sina jämnårigas och ofta tillbragte hela nätterna med läsning. När sedan den unge mannen i ett nu införda som en firad medlem i Stockholms förnäma, fransyskt bildade och

självsvåldiga sällskapskretsar, följde han en obrydd sinnlighets lockelser. I hans epikureiska dikter från denna tid kan man emellertid spåra drag af självironi, som röja, att han icke var helt hemfallen åt sinnesruset. Hans allvarliga dikter från samma tid visa en sträfvan att från en skeptisk erfarenhetsfilosofis ståndpunkt komma till rätta med vissa etiska spörsmål. Äfven K:s öfverlägsna satiriska gåfvor hade sin rot i ett manligt sinnelag, hvars kraf var att med idealets måttstock mäta människor och pröfva halten af deras verk. Hans satir, hvars udd redan hans skolkamrater fått känna, drog helst i härnad mot stora, allmänna förvillelser, utan att väja för de högt uppsattes agg och med ''förakt för all pöbeldom''. Med åren framträdde hans frisinthet allt afgjordare, och med hänförelse hälsade han franska revolutionen. Då Gustaf III:s politik fick en mot riksdagens rättigheter fientlig karaktär, upphörde K. att visa sig på hofvet. Hans åsikter voro kända, men konungen lät aldrig märka någon onåd. Ur sitt manliga sinnelag hämtade han äfven kraft att erkänna förifringar och dämpa sin naturs otålighet. Vackrast yttrade sig hans karaktärs mandom uti ett rastlöst utvecklingsarbete, hvarunder hans känsla vardt alltmer innerlig och förandligad, hans tankekrets vidgades till djup och omfång, hans uppfattning af lifvets förpliktelser och mänsklighetens solidaritet framträdde allt starkare. Efter att i begynnelsen ha varit föga mer än en ofta förflugen tolk af hvad som rörde sig på ytan hos tidehvarfvet, införlifvade han sig småningom med dess ädlare ansatser och hade faktiskt redan hunnit framstå som en förebådare af 19:e årh:s världsåskådning, då han bortrycktes midt i blomman af sin ålder.

De äldre svenska skalder, som inverkat på K:s tidigare utveckling, voro särskildt Dalin, Creutz och Gyllenborg. Bland utländske författare öfvade i hans yngre år förnämligast Horatius, Pope och Voltaire bestämmande inflytande på hans smak; också slöt sig K. till tidehvarfvets härskande pseudoklassiska riktning, ehuru han till slut i utöfningen bräckte dess bojor. Till sistnämnda vändning bidrog en närmare bekantskap med de tyska, danska och engelska litteraturerna, äfvensom de intryck han, om ock sig själf ovetande, mottog af sin motståndare Thorild. K:s i Åbo offentliggjorda ungdomsdikter äro i formen synnerligen tunga och gammalmodiga, jämförda med dem han skref några år senare, och röja ett sorgbundet, moraliserande åskådningssätt, ur hvilket ett ljusare lynne dock arbetar sig fram. Till hans snabbt vunna rykte i Sverige medverkade ej minst den käcka satiren *Mina löjen* (1778). Hvarje ny sång af K. hälsades efter detta som en märklig tilldragelse; så betydligt öfverträffade hans poesi den föregående inhemska alstringen. Verkligt klassisk i den epikureiska arten är dikten *Till Bacchus och kärleken* (1777); ohöljdast och måhända helgjutnast lofsjunges den sinnliga njutningen i *Sinnenas förening* (1778, ej införd i Saml. skr.). På samma gång gaf K. ett ganska fullviktigt uttryck åt tidens andra grundstämning, den stoiska, i odet *En stadig man* (1777); likheter med detta företer *Våra villor* (1780). Efter att under midten af 1780-talet ha nästan fullständigt tystnat som skald framträdde K. från årtiondets slut med nya dikter, till ton och karaktär helt olika hans äldre lyrik. Den nya perioden inleddes med *Kantat d. 1 jan. 1789* och fortsattes med främst *Den nya skapelsen* (1790), som fortfarande bibehåller sin höga rang. En storartad, öfversinnlig harmoni råder i detta kväde, och man skall svårligen inom hela världslitteraturen finna ett lyriskt poem, i hvilket kärlekens idealiserande makt prisas på en gång så allmängiltigt och så högstämdt. Att skalden under detta skede såg hos kärleken någonting högre än galanteri och ''nöje'', intygas yttermera af det bland hans kvarlåtenskap funna fragmentet *Sigvarth och Hilma* samt skaldestycket *Till Kristina* (troligen 1789, båda på blankvers). Det förra genomtränges af ett svärmiskt odödlighetshopp, det senare (riktadt till fru Kristina Nibelius, född Bagge) förhärligar ett sedligt familjelifs dygder. Ur båda ljuder en djupt elegisk, känslostark ton, i hvilken en modern tids ''weltschmerz'' på ett egendomligt sätt förmäles med återljud af pseudoklassisk allegori. Till hans bästa lyriska dikter höra äfven *Saknaden*, en genommusikalisk kärleksvisa, *Förtviflan* och *På musiken af Haydns Roxelane* samt de orimmade *Dälden* (1789) och *Till Sällheten* (1793, efter Schack-Staffeldt). — K. är den bäste satirikern bland Sveriges skalder. ''Mina löjen'' följdes af så framstående alster som bl. a. *Foglarnas vitterhetsakademi* (1783), *Jordens skapelse* (före 1788) och *Nytt försök till orimmad vers* (1783), en genialisk och i all sin grundlighet rätt godmodig satir på vitter svulst och oklara nyhetssträfvanden. Högre når han dock i *Man eger ej snille för det man är galen* (1787), där han med mod och brinnande allvar går löst på åtskilliga former af vidskepelse, ehuru från en väl inskränkt empirisk utgångspunkt. Satiren *Ljusets fiender* (1792) blottar i en präktig berättarstil de ömkliga bevekelsegrunderna hos dem, som hatade århundradets frihets- och upplysningsidéer. Ett alster af ren komik är *Dumboms lefverne* (1790), som vimlar af putslustigt förnumstiga infall. Idén är i de två sistnämnda dikterna lånad från främmande håll, men självständigt och långt rikare utförd. K:s mera direkta efterbildningar öfverträffa merendels originalen; detta gäller dock naturligen icke om hans många parafraser af Horatius' oden, till största delen gjorda på modern, rimmad vers, efter den tidens smak.

K. vann berömmelse äfven på dramats område, dock endast i egenskap af lyrisk skald, då han till vers öfverflyttade Gustaf III:s utkast. Främst bland frukterna af detta samarbete står den praktfulla nationaloperan *Gustaf Vasa* (1786, med musik af Naumann), som länge utgjorde svenska scenens stolthet; den öfverflödar på sköna, lågande utbrott af fosterlandskänsla. *Gustaf Adolf och Ebba Brahe* (1788, bearbetning af Gustaf III:s 1783 uppförda, liknämnda drama; med musik af Vogler) anslog i flera allmogescener en hjärtlig folkton, som väl ej tillfredsställer en senare tids fordran på realism, men för sin tid måste anses utomordentlig hos en franskt bildad konstskald. Mindre betvdande äro *Æneas i Karthago* (1782, med musik af Kraus) och *Drottning Kristina* (1785; på alexandriner). Hans operatexter skattas med skäl som de bästa i sitt slag på svenska, hvad beträffar välljud och uttrycksfullhet. —Som prosaförfattare står K. högt. Genom sitt ständiga skriftställeri i ''Stockholmsposten'', hvars bästa penna han var, bidrog han mycket till danandet af en god svensk prosastil. I hans språkbehandling framträder mera tydligt en sträfvan att bruka och

uppodla den inhemska språkskatten än den böjelse för gallicismer, som minnestecknare klandrat hos honom. Ypperliga i sin art äro *Filosofen på landsvägen* (eller fria tankar i litteratur, filosofi och moral sedan 11 juli 1792) samt dess fortsättning, *Strödda reflexioner*, där en mängd moget frisinnade tankar i medborgerliga, politiska och vittra ämnen utmejslats i en klar, korthuggen form. Hans prosa kulminerar i det estetiskt värderika *Företal till Fredmans epistlar* (1790) samt de af hänförelse fyllda slutorden till anmärkningarna vid ”Man eger ej snille för det man är galen”.

I ”Stockholmspostens” inflytande på den intellektuella odlingen i Sverige hade K. en dryg andel. Det var där han meddelade sina dikter och uppsatser; på denna arena utkämpade han ock sina kritiska fejder. I en dylik invecklades han 1778 med Leopold. Den 1786 försiggångna försoningen ledde till ett litterärt bundsförvantskap, men ingen djupare vänskap uppkom mellan dessa båda män, till följd af vissa oförenligheter i deras skaplynnen. I ”Stockholmsposten” förde K. äfvenledes en långvarig och framgångsrik strid med löjets vapen för att utrota de alster af misslyckad poesi, som i alla landsändar förvildade allmänhetens smak. Mera berömd är hans fejd med Thorild, hvars första skede inföll 1782—84. Att dessa båda skulle drabba samman, var snart sagdt oundvikligt, då deras öfverlägsna förmåga anvisade dem höfdingskapet för hvar sin kämpande riktning i tidsbildningen, och deras naturer därtill voro så högeligen olika hvarandra. K. förde den voltaireska ”förståndsupplysningens”, Thorild den rousseauska ”känsloupplysningens” talan. Tvisten gällde närmast förhållandet mellan innehåll och form i konsten, och å ömse sidor hemföll man naturligtvis åt öfverdrifter. K. gjorde sig till målsman för formtukt, sans och klarhet inom dikten; han visade sig därvid bl. a. fången i den fördomen att ogilla all orimmad vers i svensk poesi, en ensidighet, från hvilken han dock senare frigjorde sig. Mot Thorilds brutala förlöpningar satte han snart en finkänslig naturs tystnad, hvilken han icke bröt, förrän Thorild på nytt angrep honom, 1791. Bruten till hälsan, såg då K. med glädje, att Leopold öfvertog hans vapen.

Betydelsefull var äfven K:s 1787 förda ”kamp för sunda förnuftet” och för den exakta vetenskapen gent emot det i synnerhet inom den högsta societeten omhuldade vurmeriet för hemliga ordnar och mystisk-magiska kunskaper. Striden fördes af sällskapet Pro sensu communi (hvilket i själfva verket bestod endast af N. v. Rosenstein och K.); de förnämsta inläggen voro kungörelsen om sällskapets stiftande, dess teser samt det ofvan nämnda poemet ”Man eger ej snille för det man är galen”. Geijer har kallat detta K:s ingripande för en ”handling af både filosofiskt och politiskt mod”.

K:s ögonmärke var att skapa en svensk vitterhet, som kunde ställa sig i jämnbredd med de mera framskridna kulturfolkens. Hans egna verk visa mycket af svenskt gry i de ärfda förfranskade formerna, och hans tankar rörde sig med lidelsefullt deltagande kring allt, som kunde tjäna till den inhemska vitterhetens förkofran. För sina samtida landsmän blef han den mest uppburne tolken af tidens syften och stämningar; vid värman och idealiteten af hans senare dikter fostrades i sina unga år de män, som några årtionden senare skulle inleda svenska vitterheten på nya banor. — Hans skrifter, af honom själf valda och genomsedda, utkommo efter hans död, samlade i 3 bd (1796; 4:e uppl. 1860), dock ordnade på ett otillfredsställande sätt. På uppdrag af K. ombesörjde hans halfsysters son Chr. Lengblom samt G. Regnér denna upplaga. N. v. Rosenstein skref företalet. K:s prosaskrifter öfversattes 1801 till tyska af Lappe. — Jfr vidare A. G. Silverstolpes nekrolog i ”Stockholmsposten” 1795 och recension af K:s ”Samlade skrifter” i ”Litteraturtidning” 1796, Sv. akad:s Handlingar, II, 1802 (inträdestal af J. Stenhammar) och XLV, 1870 (K. V. Böttigers ”Minne af Johan Henrik K.”), Hammarsköld, ”Svenska vitterheten” (1818—19), Atterbom, ”Svenska siare och skalder”, VI (2:a uppl. 1863), B. E. Malmström, ”Grunddragen af svenska vitterhetens historia”, II (1867), G. Ljunggren, ”Svenska vitterhetens häfder efter Gustaf III:s död”, I—II (1873—77), W. Lagus, ”Skalden J. H. K:s finska lefnadsminnen” (1884), O. Levertin, ”Teater och drama under Gustaf III” (1889) och ”Gustaf III som dramatisk författare” (1894), H. Schück, ”J. H. K:s bref till A. N. Clewberg” (i ”Skrifter, utg. af Sv. lit.-sällsk. i Finland”, XXVII, 1894) och ”Ur Gamla papper”, I—III och VII, bref och uppsatser i tidskrifterna ”Samlaren” (årg. 7—8, 17, 19, 23, 28 och 30) samt ”Språk och stil” (årg. 2 och 6), ”Handl. ur v. Brinkmanska archivet”, I (1859). En monografi öfver K. förberedes af prof. O. Sylwan att ingå i ”Populärt vetenskapliga föreläsningar vid Göteborgs högskola. Ny följd”. — En minnespenning öfver K., präglad efter Sergels medaljong, utdelades vid begrafningen genom tolf vänners försorg. Sv. akad. lät 1869 slå en minnespenning öfver honom. En minnesvård öfver K. restes 1909 i Floby prästgård.

2. Jonas Henrik K., den föregåendes brorsons son, sjukgymnast, f. 24 nov. 1837 i Alingsås, blef 1855 student i Lund och 1858 underlöjtnant vid Västgöta-Dals regemente samt genomgick kurs vid Gymnastiska centralinstitutet. 1869 tog han som löjtnant afsked och ämnade inträda i främlingslegionen i Algeriet. På vägen kom han att besöka Ulrichs gymnastiska institut i Bremen, stannade vid detta en del af 1870 och upprättade s. å. ett eget institut i Gotha, där han snart vann stort anseende. Från sin tröttande praktik i Gotha sökte K. sig 1875 en mindre ansträngande och mera inbringande i London och hade stor framgång äfven där. Senare upprättade han bl. a. en filial på egendomen Sanna nära Jönköping (1886). Under årens lopp har en mängd lärjungar utbildats under hans ledning, och efter mönstret af hans institut ha sådana anlagts i flera städer. För medel, som insamlades bland K:s forna patienter, inrättades ett efter K. uppkalladt och i dec. 1909 invigdt lasarett i South Kensington i London. Lasarettets uppgift är att åt fattiga och

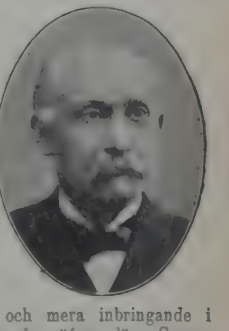

mindre bemedlade ge fördelarna att behandlas enligt K:s metod samt att utbilda lärare och sjuksköterskor. — Äfven K:s broder Arvid Ludvig K. (f. 25 april 1856 i Alingsås, med. doktor i Edinburgh 1889) anses som mycket framstående på den manuella behandlingens område. 1. E. F—t.* 2. (R. T—dt.)

Kellgren, Abraham Herman August, finsk universitetslärare, f. 21 jan. 1822 i Kuopio, d. 25 sept. 1856 i Helsingfors, blef student 1838, filos. kandidat och filos. magister 1844 samt filos. doktor 1850. K. tog verksam del i den litterära rörelse, som under 1840-talet utgick från yngre kretsar vid Helsingfors' universitet, men egnade sig sedermera åt studium af de orientaliska språken. Han utnämndes 1849 till docent i sanskrit och 1854 till professor i den österländska litteraturen vid Helsingfors' universitet. På detta område utgaf han, utom smärre uppsatser, *Om affix-pronomen i arabiskan, persiskan och turkiskan samt Ibn-Máliks Allámíja* (1854) och *Grammatik der osmanischen sprache von Fuad-Efendi und Gâvdât-Efendi* (1855). M. G. S.

Kellia [kelli'a], grek., eremitplats. Se Grekisk-katolska kyrkan, sp. 229.

Kellinghusen [ke'll-], stad i preussiska reg.-omr. Schleswig, vid Stör. 4,951 inv. (1905). Tillverkning af trätofflor, margarin, cigarrer och maskiner. Sjöfart. J. F. N.

Kellna, socken. Se Källna.

Kellner [ke'll-], ty., uppassare, kypare, servitör.

Kellner [ke'll-], David, tysk-svensk tonsättare, d. 1748, var från 1711 klockspelare i Tyska kyrkan i Stockholm och sedermera äfven organist i Jakobs kyrka. Han utgaf 1732 en lärobok, *Treulicher unterricht im generalbass*, som upplefde 8 uppl. och öfversattes på svenska 1739. Däri är musikteorien f. f. g. helt byggd på dur- och molltonarterna. K. komponerade bl. a. kantaten *Der frohlockende Parnassus* (1720), fantasier, rondon m. m. för luta. Han utarbetade en svensk koralbok för organister. A. L.*

Kellner [ke'll-], Lorenz, tysk skolman, f. 1811, d. 1892 i Trier som regerings- och skolråd, inlade stora förtjänster om undervisningen i tyska språket genom sina läroböcker, hvilka i motsats mot den Beckerska riktningens verk tillämpade en analytisk grammatisk metod. Bland hans öfriga arbeten kunna nämnas *Aphorismen zur pädagogik* (1850, många uppl.), *Volksschulkunde* (1855, 6:e uppl. 1886) och *Kurze geschichte der erziehung und des unterrichts* (1877, 11:e uppl. 1899). Pedagogiska föreningar med hans namn finnas i Trier och Wien. Se biogr. af Beck (1893) och af Leineweber och Görgen (1897).

Kellner [ke'll-], Oskar Johann, tysk agrikulturkemist, f. 1851 vid Falkenberg i Schlesien, var assistent vid det djurfysiologiska laboratoriet i Proskau och vid landtbruksförsöksstationen i Hohenheim, där han arbetade under E. Wolff, och kallades 1881 till professor i agrikulturkemi vid universitetet i Tokyo, där han tillika tjänstgjorde som teknisk rådgifvare vid ministeriet för jordbruk och handel. Under sin 12-åriga verksamhet i Japan egnade han sig företrädesvis åt gödslingsförsök med ris och lyckades därigenom väcka lifligt intresse för jordbruksförsök, hvilket visat sig genom upprättandet af ett antal försöksanstalter i landets olika delar samt en inhemsk tillverkning af konstgödsel. Sedan 1893 har han som föreståndare för försöksanstalten vid Möckern utöfvat en mycket betydande vetenskaplig verksamhet. Först gjorde han sig bekant genom den till sina praktiska följder viktiga utredningen rörande benmjölsgödselvärde, hvilket sedan en tid var mycket omtvistadt. Men framför allt ha hans undersökningar rört sig om husdjurens näring och utfodring. Han fortsatte här sin företrädare G. Kühns mycket lofvande uppslag och har genom en mängd undersökningar rörande ämnes- och energiomsättningen i kroppen, förhållandet mellan näringsupptagandet och produktion af kroppsmassa och fett blifvit den främste reformatorn af läran om husdjurens rationella utfodring. Jämte Kühn samt L. Grandeau (se d. o.) är det främst han, som undanröjt den förut rådande uppfattningen om ägghviteämnenas öfvervägande värde framför fett och kolhydrat för produktion af kraft och fett; han har därjämte verksamt bidragit till att påvisa de icke ägghviteartade kväfvehaltiga organiska ämnenas (amidernas) mindre värde för djurens näring. Framför allt har han vunnit ett allmänt kändt namn genom uppställande af rationellt grundade fodernormer och tal, uttryckta i s. k. *stärkelseenheter*, för de olika fodermedlens fodervärde, hvilka tal i synnerhet i Tyskland vunnit allmän användning vid foderberäkningar. Af hans arbeten må f. ö. nämnas: undersökningar rörande bitterämnets aflägsnande ur lupiner samt om odling och gödsling af sumpris. Hans *Lehrbuch über die ernährung der landwirtschaftlichen nutztiere* (1905, 5:e uppl. 1909) och *Grundzüge der fütterungslehre* (1907, 3:e uppl. 1909, öfv. till svenskan 1908) äro de allmännast använda läroböckerna rörande husdjurens utfodring. Sedan 1905 är han utgifvare af den redan förut ledande agrikulturkemiska tidskriften "Die landwirtschaftlichen versuchsstationen". Sedan 1903 är K. ordf. i Verband landwirtschaftlicher versuchsstationen im Deutschen reiche. Han blef 1903 led. af svenska Landtbruksakad. H. J. Dft.

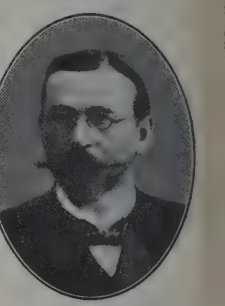

Kellogg [ke'løg], Clara Louise, amerikansk sångerska, f. 1842 i Sumterville (Syd-Carolina), debuterade i New York som *Gilda*, 1861, och i London som *Margareta* i "Faust", 1867. Hon organiserade 1874 i New York en engelsk operatrupp. 1887 gifte hon sig med impresarion Karl Strakosch och lämnade scenen. Hon berömdes för sitt utförande af lyriska och subrettpartier. A. L.*

Kellogg [ke'løg], John Harvey, amerikansk läkare, f. 1852 i Tyrone, staten Michigan, är praktiserande läkare i Battle Creek, Michigan, samt har 1883 och 1889 gjort studier i Europa. Han är en föregångsman på kallvattenbehandlingens område och har skrifvit bl. a. *Rational hydrotherapy*.

Kells [ke'ls], en ålderdomlig stad i irländska grefsk. Meath, vid Blackwater. 2,428 inv. (1901). Det var ärkebiskopssäte från 807, tills detta i 13:e årh. förenades med Meath. J. F. N.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kells-Nöbbelöf, socken i Malmöhus län, Onsjö härad. 760 har. 474 inv. (1909). K.-N. bildar med Felestad ett regalt pastorat i Lunds stift, Rönnebergs kontrakt.

Kellstorp, socken i Malmöhus län, Vemmenhögs härad. 1,546 har. 745 inv. (1909). K. bildar med Lilla Bedinge ett regalt pastorat i Lunds stift, Vemmenhögs kontrakt.

Kellunga, socken. Se Källunga.

Kelmis [ke-]. Se Moresnet.

Keloid [keloïd; af grek. *chelē*, klo], *med.*, en hudåkomma, at hvilken Alibert i början af 1800-talet gaf detta namn, emedan den liknade en kräftklo. Åkomman består blott i en af bindväf sammansatt bildning, liknande ett ärr, och är ganska sällsynt. F. B.*

Kelotomi [ke-; af grek. *kēle*, bråck, och *tomē*, snitt], *med.*, bättre benämning än det oftare nyttjade herniotomi (se d. o.), operation för bråck och ursprungligast operation för fria, eller åtminstone icke inklämda eller inkarcererade sådana. I enklare fall kan inklämningen återföras — lösas — genom tryck och strykning utifrån: *taxis* (se Bråck). I svårare fall, om inklämningen räckt längre — ett eller annat dygn — eller om taxis förgäfves blifvit använd, måste operationen företagas omedelbart. Patienten bör söfvas eller också undergå lokal bedöfning af bråckregionen. Huden genomskäres, bråcksäcken öppnas varsamt, så att icke däri innehållna tarmdelar skadas. Dessa återföras in i bukhålan, sedan bråckringen — öppningen i bukväggen — vid behof vidgats. Om den framliggande tarmdelen är brandig (gangrenös), måste den klippas bort, och de friska tarmändarna hopsys, innan de skjutas tillbaka i bukhålan. Stundom kan det vara lämpligt att fästa tarmöppningarna i såret: anlägga en *anus præternaturalis*; om patienten hämtar sig, kan denna sedermera slutas. Då tarmen införts, ombindes bråcksäckshalsen högt upp, hvarefter själfva säcken afsägsnas. Bråckringen hopsys med silke, catgut eller silfverträd; slutligen hopsys insnittet i huden. — Operationen har vunnit allt större och större tillämpning och gifvit allt bättre resultat. Ju tidigare den utföres — helst innan tarmförändring tillkommit —, dess mindre är risken för patienten. Därutaf har man ledts till att äfven operera fria bråck — icke inklämda bråck — framför allt hos barn och yngre personer, hvilka annars nödgas bära bråckband hela lifvet. Denna s. k. radikaloperation för bråck är vanligen enklare att utföra och medför knappt nämnvärd lifsfara. Knappt af 500 opererade aflider efter ingreppets företagande. Vid stora, gamla, fastvuxna bråck är operationsfaran själfallet större. Band brukar sällan behöfva anläggas efter operationen. J. A.

Kel-owi. Se I-mosjar, sp. 443.

Kelp [kelp], eng., l. Varek, *kem.*, benämning å aska efter förbrända tångarter. Denna användes först för tillverkning af soda och därefter för vinnande af jod (se d. o.), men äfven sistnämnda fabrikation är numera i allmänhet nedlagd. P. T. C.*

Kelso [kelsŏ], stad i skotska grefsk. Roxburgh, vid Tweed, nära dess förening med Teviot. 4,006 inv. (1901). Gymnasium, tillverkning af jordbruksmaskiner och fiskredskap. Omkr. 1,5 km. v. om staden ligger Floors castle [flå'ŝ kas'l], hertigarnas af Roxburgh residens. (J. F. N.)

Kelter [kel'-] l. Celter, det vedertagna namnet för en af de indoeuropeiska folk- resp. språkfamiljerna, nämligen den västligaste. Namnet lyder i latinsk form *Celtæ* och skall enligt Cæsar vara det nationalkeltiska namnet för det folk, som romarna kallade *galli*. Etymologien är osäker; möjlig är sammanställningen af ett keltiskt till grund liggande adj. *keltos* med t. ex. litauiskt *keltas*, "hög", "upphöjd". Våra dagars kelter inneha de allra yttersta och västligaste delarna af Europa till ett antal af omkr. $3^1/_2$ mill., hvaraf omkr. 950,000 i Wales, 300,000 i Skottland, 12,000 på Man, 870,000 på Irland och omkr. 1,200,000 i Bretagne, hvartill komma omkr. 1 mill. utvandrare i Amerika (mest från Irland). Under sin största utbredning (ett eller annat århundrade före vår tidräknings början) bodde folk af keltisk stam från Skottlands nordliga delar till södra Portugal och innehade stora delar af Frankrike, Tyskland och Nord-Italien med utlöpare öfver Balkanhalfön ända till Mindre Asien. — Historisk-geografiska grunder hänvisa på Syd-Tyskland som det centrum, hvarifrån stammens utbredning i förhistorisk och historisk tid skett — eller närmare bestämdt området mellan Rhen, Main och Donau. — I. Mellan 1000 och 800 f. Kr. torde den första större förskjutningen skett, nämligen norrut genom Nordväst-Tyskland. Denna utbredning fortgick till besättandet af Britanniska öarna. Där torde gaelerna ursprungligen varit lägrade längst västerut och kommo småningom att intaga Irland, medan däremot kymrerna (i vidsträckt bemärkelse) spridde sig öfver hela Storbritannien (äfven till Skottland), men småningom, äfven de, trängts väster- och söderut och där lämnat grundstocken för kymrer (i Wales; se Kymrer samt Walesiska språket och litteraturen) och korner (i Cornwall o. s. v.; se Korner, Korniska). Af förflyttningar inom detta område märkas följande. Från omkr. 300 e. Kr. började de iriske gaelerna att öfver öarna besätta Skottland (se Gaeler och Manx), medan grundstocken stannade kvar i Irland (se Irland, sp. 854, Iriska språket och Iriska litteraturen). Omkr. samma tid skedde från Cornwall en återvandring till fastlandet, särskildt Gallien, som resulterade i keltisering af Bretagne, bretoner (se Bretagne). — II. Något senare än den nordliga spridningen började den västliga till Gallien. Det är resultatet af denna invandring vi ha för oss i Cæsars skildring af det keltiska Gallien. Äfven från n. ö. trängdes — sannolikt af germanerna — de kelter, som innehade landet mellan Rhen och Elbe undan och intogo under namn af belgæ (belger) nordöstra Gallien. Språkligt torde man bland gallerna (se d. o.) kunna urskilja tvenne riktningar motsvarande den ökeltiska fördelningen i gaeler och kymrer, m. a. o. så, att i en grupp indogermanskt *qu* blef *k* (gael.), i andra *p* (kymr.). Från Gallien utgick en början keltisering af Pyreneiska halfön omkr. 500 (se Keltiberer). — III. Omkr. 500 (eller tidigare) utgick en samtidig spridning från centrum *norrut* till Böhmen (af ett kelt.-lat. *Boiohemum*), boningsplats för den keltiska folkstammen bojer, hvilka senare gåfvo namn äfven åt Bajern; *söderut* till länderna mellan Donau och Alperna. Bland keltiska folk i alpländerna må nämnas helvetierna, som på Cæsars tid, ansatta af

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

germanerna, ville utvandra från Schweiz. Den sydliga förskjutningen sträckte sig till norra Italien på båda sidor om Po (*Gallia transpadana* och *G. cispadana*). Dock synas galliska folk kommit äfven från n. v. till Italien (*Gallia Narbonensis*) eller kanske företrädesvis därifrån. I denna fråga variera åsikterna starkt. Enstaka krigståg hotade t. o. m. Rom, t. ex. 390 f. Kr. Denna rörelse torde sammanhänga med de under Sigovesus' och Bellovesus' namn gående krigstågen söderut. — IV. Från omkr. 350 f. Kr. förmärkes äfven en förskjutning åt s. ö. till Donauländerna och Balkanhalfön. 335 kom således Alexander i beröring med kelter. Ända till Mindre Asien sträckte sig denna rörelse och resulterade i befolkning af det efter de keltiske galaterna benämnda Galatien (se Galatien och Stähelin, "Geschichte der kleinasiatischen galater", 1907). — I största beröring med kelterna kommo germanerna, som föranledt inlåning af en hel del keltiska lånord, hänvisande på en högre kultur (t. ex. orden för *rike, ämbete, järn*). En keltisk stam *volcæ* blef för germanska folken inbegreppet af alla sydliga och västliga icke-germanska folk under formen *walh, walah* (plur. *walhe*, angels. *vealh*, pl. *vealas*, såsom namn på kymrerna, se d. o.), inlånadt hos slaverna som namn på dem närboende romanska folk (valaker, se d. o.). Kelterna hade under sin största utbredning stora delar af sedermera germanska länder, alltså nästan hela Syd-Tyskland, men dessutom stora delar af Nord-Tyskland. Ortnamnen äro härvid ledande. Att de (syd)tyska flodnamnen Donau, Rhen, Main, Tauber, Neckar (förutom en del ortnamn) äro keltiska, var att förvänta. På grund af namn kan man således också konstatera, att större delen af mellersta Tyskland samt västra Tyskland intill Weser samt ö. därom till Halle varit keltiskt. — Antropologiskt räknades de rene kelterna af de gamle till de nordiska folken med blond färg och reslig kroppsgestalt. Denna karaktär påträffas nog ännu i dag, i synnerhet på Irland. Men såväl på Brittiska öarna som i Gallien (Frankrike) ha kelterna uppenbarligen starkt uppblandats med brunetta dels lång-, dels kortskalliga raser. Man kan med skäl förmoda, att grundstocken, t. ex. af den franska befolkningen utgöres af en förkeltisk syd- och mellaneuropeisk ras, som dels (till språk, resp. kultur) keltiserats (i Gallien o. s. v.), dels (senare) germaniserats (i Syd-Tyskland o. s. v.). — Arbeten rörande kelternas etnografi: Zeuss, "Die deutschen u. ihre nachbarstämme" (1837), D'Arbois de Jubainville, "Les celtes depuis les temps les plus anciens jusqu'en l'an 100 avant notre ère" (1904), Müllenhoff, "Deutsche altertumskunde" II, 207 ff., Hirt, "Die indogermanen" (1905—07) I, 166 ff., II, 613 ff., där vidare litteratur är anförd. K. F. J.

Keltisk arkeologi. Under det att kelternas äldsta historia hufvudsakligen hvilar på uppgifter hos grekiska och romerska författare, äro vi för kunskapen om deras äldsta materiella kultur väsentligen hänvisade till fynd af fornsaker, gjorda i länder, som enligt ofvan nämnda författare under århundradena omkr. Kr. f. voro bebodda af keltiska folk, främst alltså Brittiska öarna, Frankrike, Schweiz, Syd-Tyskland och det nordligaste Italien. När liknande föremål påträffas i andra länder, har man dragit den slutsatsen, att äfven dessa haft en keltisk befolkning, ehuru det naturligtvis kan inträffa, att blott starka kulturinflytelser från keltiskt område nått dem. De båda kulturer, som tillskrifvas kelterna, äro de äldsta järnålderskulturerna i Mellan-Europa, Hallstattkulturen och Latènekulturen (se Hallstatttiden och Latène-tiden, med fig.). Den inhemska keltiska kulturen fortlefde ännu lång tid e. Kr. i England, under det att den på fastlandet vid början af vår tidräkning uppgick i den romerska provinskulturen. Om kelternas utseende, dräkt och beväpning erhålla vi upplysningar genom ett antal grekiska och romerska konstverk. En del af dessa utgöres af statyer (om en af dessa se Gallern, den döende, med fig.), sannolikt härstammande från monument, som konung Attalos af Pergamon (241—197 f. Kr.) lät skapa för att förhärliga minnet af sina segrar öfver galaterna. En annan del omfattar sarkofager, ornerade med låga reliefer, som framställa strider mot gallerna. Viktigast af dessa är den berömda sarkofagen från Santa Ammendola vid Via Appia i Syd-Italien med relieframställningar af manliga och kvinnliga fångar, vapen, döda m. m. Andra monument med sannolika framställningar af kelter ega vi i en staty från Montdragon (Vaucluse) i Frankrike, en bronsvas från Pompeji, ornerad med två skäggiga galler, triumfbågen vid Orange, ett par statyetter från Myrina, en portal i Pergamon, Juliernas graf vid Saint-Rémy i Syd-Frankrike m. fl. Jfr äfven Galler och fig. däri.

Litt.: J. Romilly Allen, "Celtic art in pagan and christian times" (1904), "A guide to the antiquities of the early iron age in the department of british and mediæval antiquities in the british museum" (1905), och G. Dottin, "Manuel pour servir à l'étude de l'antiquité celtique" (1906; med vidlyftiga litteraturhänvisningar). T. J. A.

Keltibérer [kelt-] l. Celtiberer, ett af det gamla Spaniens mäktigaste folk, som innehade landets norra och västra delar. Alltifrån de puniska krigens tid (3:e och 2:a årh. f. Kr.) förde de för sitt oberoende hårda strider med romarna, tills de med Numantias intagande (133) kunde anses kufvade; i norra Spanien dock först senare. De utgjorde förmodligen en blandning af landets urinvånare i berna (hvaraf rester i *baskerna*) och kelter, som redan på 500-talet i stora svärmar genom södra Frankrikes urinvånare (akvitanerna) trängdes till Spanien. Jfr D'Arbois de Jubainville, "Les premiers habitants de l'Europe" I, 16 ff. och flerstädes. K. F. J.

Keltis [ke'l-], by i Iittis socken, vid Keltis ström i Kymmene älf. Under Karl XII:s krig uppfördes vid K. dels ett främre retranchemang vid Vikiä gästgifvargård, dels ett bakre invid "Kronans bodar", s. v. om hvilka ett äldre skansverk då fanns. Till skydd för en vid K. nära Värrälä, placerad förpost uppfördes under vintern 1789—90 några baracker. 19 maj 1790 ankom generalmajor Pauli med omkr. 2,000 man till K., där en öfverlägsen rysk styrka under general Berkman intagit en fördelaktig ställning samt anlagt fältverk och batterier. Pauli anföll kl. 11 på kvällen, och kl. 7 på morgonen den 20 voro ryssarna undandrifna mot Kymmene och ställningen i svenskarnas våld. Vid krigsutbrottet 1808 fanns i K. en gränspostering, som dock 21 febr. utan vidare drog sig undan de framträngande ryssarna. L. W:son M.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Keltiska kyrkan [ke'l-]. Se Iroskotska kyrkan.

Keltiska språk [ke'l-] kallas den grupp af de indoeuropeiska språken, som talats af de till den keltiska folkfamiljen hörande folken och stammarna. De tillhöra den västra halfstammen af de indoeuropeiska språken, de s. k. *centum*-språken. Man indelar de keltiska språken vanligen i tre grupper: 1. gaeliska i vidsträckt mening, 2. britanniska l. kymriska i vidsträckt bemärkelse, hvilka båda kunna sammanfattas under benämningen de ö-keltiska språken, och 3. galliska l. fastlandskeltiska. De ö-keltiska språken (med bretonskan) ha ortlefvat till närvarande tid, under det de fastlandskeltiska dialekterna gingo under i och med romaniseringen, resp. germaniseringen (t. ex. af belgerna). De romanska språken ha emellertid under form af lånord bevarat rätt mycket keltiskt språkmaterial (jfr Thurneysen, "Keltoromanisches", 1884); och särskildt de romanska språken i Frankike torde till sin allmänna ljudhabitus rönt stark inverkan af keltiskans ljudbestånd. Den fastlandskeltiska gruppen torde bestått af flera dialekter, liksom det fanns en hel mängd folkstammar, hvilka vi känna från Cæsar och andra klassiska författare. Språkresterna äro emellertid för sparamma för att tillåta ett någorlunda säkert omdöme. De äldsta minnesmärkena utgöras af inskrifter från norra Italien (Schweiz) i nordetruskiskt alfabet från slutet af 2:a årh. f. Kr.; därnäst (smärre) inskrifter i grekisk och latinsk skrift från kejsartiden; öfrigt material, namn och glossor, hos främmande skriftställare. Allt detta material är samladt af A. Holder, "Altceltischer sprachschatz", I (1896), II (1904) och III. 1 (1907). Jfr äfven J. Rhŷs, "The celtic inscriptions of France and Italy" (i "Proceedings of the British academy" II, 1907), Danielsson, "Zu den venetischen und lepontischen inschriften" (i "Skrifter utg. af K. humanistiska vet. samf. i Uppsala", XII, 1, 1909). Hela keltiska språkområdet behandlas i: Lluyd, "Archæologia britannica" (1707), Zeuss, "Grammatica celtica" (2:a uppl., utg. af Ebel, 1871), Pedersen, "Vergleichende grammatik der keltischen sprachen", I (1908—09), Stokes, "Urkeltischer sprachschatz" (Fick, "Vergleichendes wörterbuch der indogermanischen sprachen", II, 1894). Lexikografiska bidrag i Stokes och K. Meyer, "Archiv für celtische lexicographie", I—III (1898—1907). Tidskrifter: "Revue celtique" sedan 1870) och "Zeitschrift für celtische philologie" (sedan 1897). — En öfversiktlig — om ock nu något föråldrad — framställning af de keltiska språken lämnar Windisch i Ersch och Grubers "Realencyklopädie", 2:a sekt., XXXV (1884). K. F. J.

Keltsch [ke'ltʃ], stad i Mähren, vid Juchina. 7,449 inv. (1900). J. F. N.

Kelung [kē-] l. Kilung, hamnstad på norra kusten af japanska ön Formosa, vid en rymlig vik. Ons bästa hamn och jämte den 30 km. västligare liggande Tamsui den enda i norra Formosa, som besöktes af fartyg i utländsk trafik. — Omkr. 12,000 inv. De gamla spanska befästningarna vid inloppet ha restaurerats och förbättrats af japanerna. J. F. N.

Kelvin [ke'lvin], William, lord, engelsk fysiker, ett, innan han 1892 kreerades till lord, Thomson, f. 26 juni 1824 i Belfast, d. 17 dec. 1907 i London. Han var professor i fysik vid Glasgows universitet alltsedan 1846 och president i Royal society 1890—95. K. var en af de förste, som uppskattade Sadi Carnots arbete om värmemaskiner, i hvilket den mekaniska värmeteoriens andra hufvudsats uttalas, och använde denna i sitt första betydande verk *Dynamical theory of heat* och *On a universal tendency in nature to dissipation of energy* (1852). Han blef därigenom en bland den mekaniska värmeteoriens främste målsmän. Han utförde en massa undersökningar till denna teoris bekräftelse och inom elektricitetsläran. Dessa äro samlade i arbetena *Reprint of papers* (1872) och *Mathematical and physical papers* (1882—90). Han konstruerade äfven ett stort antal elektriska mätinstrument, särskildt absoluta elektrometrar (se d. o.), vattenkolelektorer för bestämmande af elektrisk potential, modifikation af spegelgalvanometern, apparater för telegrafering å undervattenskablar, strömväg (se Elektriska mätinstrument, sp. 294—295) och angaf en metod för mätande af små elektriska motstånd medelst den s. k. Thomsonska dubbelbryggan (se Elektriska mätningar, sp. 302). Han upptäckte den s. k. Thomsoneffekten, d. v. s. befintligheten af en potentialdifferens mellan varma och kalla delar i en metall. Äfven inom kapillaritetsteorien, hydrodynamiken, särskildt läran om hvirflars rörelse och vågrörelse, samt optiken och radiologien författade han arbeten af stort värde. Han utförde vidare många beräkningar ang. molekylernas storlek samt inom den kosmiska fysiken, såsom om jordens ålder, om transport af lefvande väsen genom rymden, om solens värme o. s. v. Under sina sista år ansågs K. som den förnämste då lefvande fysikern. Tillsammans med P. G. Tait utgaf han den stora *Treatise on natural philosophy* (1866). Han gjorde äfven ett stort antal praktiska uppfinningar, som inbragte honom en storartad förmögenhet. Såsom lord var han sedan 1892 medlem af engelska öfverhuset och var synnerligen verksam för metersystemets införande i det brittiska väldet. K:s flesta afhandlingar äro tryckta i "Cambridge and Dublin mathematical journal", "Proceedings of the Royal society" i London och i Edinburgh, "Reports of the British association" och "Philosophical magazine". För sina vetenskapliga arbeten erhöll K. en mängd belöningar, såsom medlemskap af nästan alla akademier och lärda sällskap, hedersdoktorstitlar vid många universitet, ett stort antal lärda pris m. m. Efter nedläggningen af den transatlantiska kabeln, hvarom K. inlagt stor förtjänst, adlades han (1866) och vardt hedersborgare i Glasgow. Sedan 1851 var han led. af svenska Vet. akad. och sedan 1852 af Vet. soc. i Uppsala. S. A—s.

Kelviå [ke'l-; fi. *Kälviä*], kustsocken af Pedersöre härad och Gamlakarleby domsaga, Vasa län, Finland. Areal 675 kvkm. Befolkningen finsk, 3,861 pers. (1908). Med kapellet Ullava (areal 97

kvkm., 1,366 inv.) bildar K. ett konsistoriellt pastorat af 3:e kl., Åbo ärkestift, Gamlakarleby prosteri. O. I. (A. G. F.)

Kelyfit [ke-] Schrauf (af grek. *ke'lyfos*, nötskal), *miner.*, sekundärt bildadt mineral, som under form af ett radialstråligt skal omger det ursprungliga mineral, ur hvilket kelyfiten framgått. Kelyfiten utgöres af någon hornblände art och bildas vid vissa metamorfoser af granat och olivin. A. Hng.

Kem [kēm], flod i ryska guvern. Archangel, utmynnar vid staden K. (1,825 inv. 1897) i Hvita hafvet. 424 km. J. F. N.

Kemál [ke-], Námyq, turkisk skald, f. 1837, d. 1888, tillhörde den grupp författare, som samlade sig under Schinásys ledning, ”de moderne” kallade, emedan de tagit starka intryck af västerländsk diktning. K. medarbetade i Schinásys tidskrift ”Tasswir Efkkiar” och öfvertog 1864 dess redaktion, hvarigenom han drogs till de politiska sträfvandena. På grund af sina reformidéer dömdes han till fängelsestraff, efter hvars slut han bosatte sig i Paris och företog öfversättningar till turkiska af bl. a. Montesquieu och Rousseau. K. var verksam på de flesta litterära områden; främst i popularitet stå kanske hans skådespel, Fosterland, Det olyckliga barnet, Akif bej, m. fl.; vidare skref han 50,000 verser på persiska, arabiska och turkiska, historiska biografier och en omfattande ottomansk historia, hvarjämte han författade en mängd politiska artiklar i de vanligen rätt kortlifvade tidskrifter han utgaf.

Kemängeh [ke-], *mus.*, gammalt arabiskt stråkinstrument med liten resonanslåda, bestående af ett halft kokosnötskal, som är öfverdraget med ormskinn, och lång hals samt 1 eller 2 strängar.

Kemble [ke'mbl]. 1. John Philip K., engelsk skådespelare, den mest berömde på sin tid, f. 1 febr. 1757 i Prescot, Lancashire, d. 26 febr. 1823 i Lausanne, son af en teaterdirektör, studerade i Douai till präst, men öfvergick 1776 till scenen och uppträdde i de större provinsstäderna till 1783, då han med framgång debuterade som *Hamlet* på Drury-lane-teatern. Han var ledare af denna teater från 1788 till 1803, då han blef delegare i och direktör för Covent-garden-teatern. Efter dennas brand, 1808, uppbyggde K. en ny, som han skötte till 1817, då han tog afsked från scenen. K. imponerade genom sin ståtliga gestalt och sin kraftiga, välljudande stämma; hans deklamation var särdeles uttrycksfull, och han egnade sina roller ett inträngande studium. Hans naturell lämpade sig bäst för romerska hjälteroller; som *Coriolanus* och *Brutus* har han förblifvit ouppnådd. I andra stora Shakspereroller anses han icke hunnit så högt som Garrick och Kean. K. skref äfven åtskilliga dramatiska arbeten. Hans staty, utförd af Flaxman, restes 1833 i Westminster abbey. Jfr Fitzgerald, ”Account of the Kemble family” (1871). — 2. Charles K., den föregående broder, engelsk skådespelare, f. 1775, d. 1854, studerade, liksom före honom brodern, vid katolska kollegiet i Douai och valde äfvenledes efter afslutad kurs skådespelaryrket. Han debuterade 1792 i Sheffield och 1794 på Drury-lane-teatern, anställdes 1797 vid Haymarket-teatern samt fästes 1803 vid Covent-garden-teatern. Han efterträdde 1817 sin äldre broder i ledningen af denna, drog sig 1836 tillbaka från scenen, men gaf 1840 en rad definitiva afskedsföreställningar. I början af sin bana fördunklades K. af sin broder och sin syster, den berömda skådespelerskan mrs. Siddons (se d. o.), hvilka han sekunderade i roller af andra rangen; men genom den yppersta uppodling af sina betydande yttre och inre gåfvor ryckte han småningom upp till en hög plats som scenisk konstnär. Särskildt i den högre komedien ansågs han oöfverträfflig. Hans spel bar städse prägeln af den kembleska skolans klassiskt ädla elegans och fulländade omsorg. K:s hustru, Maria Theresa K., född de Camp, gjorde sig bemärkt som dansös, skådespelerska och lustspelsförfattarinna. — 3. Sarah K., den föregående syster, Englands största skådespelerska, mest känd under namnet mrs. Siddons (se Siddons). — 4. John Mitchell K., son till K. 2, språkforskare och historiker, f. 1807 i London, d. 1857 i Dublin, studerade vid Trinity college i Cambridge samt i Heidelberg, München och Göttingen, där bröderna Grimm riktade hans vetenskapliga forskningshåg på den angelsaxiska periodens språk och häfder. Han utgaf en förtjänstfull uppl. af Beowulf (1833, reviderad uppl. 1837), höll 1834 i Cambridge en uppmärksammad föreläsningsserie öfver angelsaxisk litteratur (utg. s. å. under titeln *First history of the english language*), skref en studie *Über die stammtafeln der westsachsen* (1836) samt var 1835—44 utgifvare af ”British and foreign review”. 1840 efterträdde K. sin fader såsom teatercensor, idkade i Tyskland omfattande arkeologiska studier, men egnade sig förnämligast åt angelsaxisk forskning. Han utgaf bl. a. den vidlyftiga och värdefulla urkundsamlingen ”Codex diplomaticus ævi saxonici” (6 bd, 1839—48) och författade det banbrytande arbetet *History of the saxons in England* (2 bd, 1849, ny uppl. af Birch 1876), hvars många djärfva hypoteser nu till stor del äro öfvergifna, men som dock bevarar sitt värde som det första försöket att tolka de angelsaxiska institutionerna med ledning af den tyska rättshistoriska forskningens landvinningar. Latham fullbordade och utgaf hans efterlämnade arbete *Horæ ferales, or studies in the archeology of northern nations* (1863). — 5. Frances Anne K., mest känd under namnet Fanny K. (mrs. Butler), den föregående syster, skådespelerska och författarinna, f. 1809 i London, d. där 1893, uppfostrades af sin far, Charles K., och faster, mrs. Siddons, för scenen. 1829 debuterade hon som *Julia* i Shaksperes ”Romeo och Julia” på Covent-garden-teatern, åt hvilken hennes förmåga skänkte en ny glansperiod. I förening med sin far började hon 1832 en mycket framgångsrik turné i Nord-Amerika. Hon äktade där 1834 en plantage-egare P. Butler, men blef 1848 lagligen skild från honom. Sedan hon 1847 lämnat scenen, uppträdde hon som föreläsarinna af Shakspere och var långa tider bosatt i Nord-Amerika. Hon skref bl. a. tragedien *Francis the first* (1832), *Journal of a residence in the United states* (1835), *Poems* (1844, 1865, 1883), *Journal*

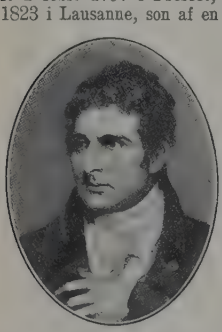

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

of a residence on a Georgian plantation (1863), med liffulla skildringar af slafveriet, samt de självbiografiska *Record of a girlhood* (1878), *Records of later life* (3 bd, 1882; ny uppl. 1891) och *Further records* (1891). — 6. Adelaide K. (mrs. Sartoris), den föregående syster, sångerska, f. omkr. 1814, d. 1879, gjorde sångstudier i Tyskland, Frankrike och Italien, debuterade 1839 i Venezia som *Norma*, uppträdde därefter med stort bifall i norra Italiens öfriga större städer samt var 1841—42 primadonna vid operan i London. 1843 ingick hon äktenskap med E. J. Sartoris och drog sig tillbaka från scenen. 1, 2 o. 5. E. F—t.

Keme [kē-], egypternas namn på Egypten.

Keme'll, Klas Johan, finsk öfversättare, f. 1805 i Österbotten, d. 1833 som präst där. Förutom flera förträffliga öfversättningar af poesier utgaf K. på finska Thomas a Kempis' "Om Kristi efterföljelse". Denna öfversättning, gjord på ett rent, från främmande inflytanden fritt språk, blef af betydelse för den pietistiska rörelsens utbredning i norra Finland. O. G.*

Kemenäte [ke-], mhty. (af mlat. *caminăta*, näml. *ca'mera*, rum med kamin l. spisel), det till en medeltida borg hörande boningshuset; mindre borg.

Kemény [kä'mēnj], en af Siebenbürgens äldsta och förnämligaste släkter. — 1. K. János, furste af Siebenbürgen, f. 1607, gjorde krigstjänst under furst Gábor Bethlen och var Georg Rákóczi I:s och II:s fältherre. Efter det olyckliga kriget med Polen samtidigt med Karl X Gustafs polska fälttåg förde han resterna af Georg R. II:s armé tillbaka mot Siebenbürgen 1657, men blef slagen och fången af turkarna. Efter två års slafveri på Krim utlöstes han 1659. Efter Georg Rákóczis död, 1660, valdes han af dennes parti till furste öfver Siebenbürgen 22 dec. s. å., men fick icke sitt val fastställdt af sultanen. Han vände sig då till kejsar Leopold I, men innan dennes hjälptrupper hunnit anlända, måste han fly från Siebenbürgen för den turkiska öfvermakten. Återkommen med kejserliga trupper under Montecuccoli kunde han dock icke hålla sig mot turkarna och den af dem tillsatte fursten Mikael Apafi och föll vid Schässburg (Segesvár) 22 jan. 1662. K. skref bl. a. en värdefull självbiografi, förd fram till 1655 (utg. af L. Szalay 1856). — 2. K. Zsigmond, baron, ungersk romanförfattare och publicist, f. 1816, d. 1875, egnade sig tidigt åt litterära sysselsättningar och vann stor uppmärksamhet som politisk skriftställare med flygskriften *Korteskedés és ellenszerei* (Röstvärfningen och medlen däremot, 1842). Som medredaktör i "Pesti Divlap" förde K. 1848 ifrigt revolutionens talan och deltog som deputerad i landtdagarna i Debreczen och Szeged ända till frihetskrigets slut. I två flygskrifter, *Forradalom után* (Efter revolutionen, 1850) och *Még egy szó a forradalom után* (Ännu ett ord efter revolutionen, 1851), grep han sedan till ordet för en försoning med Österrike på de grunder, som också sedan förde till seger, och som redaktör för "Pesti Napló", det ledande organet för dennes parti, vann han under lång tid stora förtjänster. För sina psykologiskt analyserande romaner valde han ämnena ur Siebenbürgens historia. Den första af dem var *Gyulai Pál* (1847). Mästerstycket är *Rajongók* (Svärmarne, 1858—59) och *Zord idő* (Dyster tid, 1862) samt *Ember és nő* (Man och hustru, 1852). 1 o. 2. K. B. W.

Kemi, den del af naturvetenskapen, som har till uppgift att utforska de olika ämnenas sammansättning, sönderdelning i beståndsdelar och bildningssätt af dessa samt de fenomen och lagar, som därvid ega rum, och de krafter, som därvid äro verksamma. Kemien delas i enlighet härmed i analytisk kemi, innehållande metoderna för kroppars sönderdelning i beståndsdelar eller dessa beståndsdelars upptäckande (kvalitativ analys) samt bestämmande af dessas mängd (kvantitativ analys), och syntetisk, eller läran om föreningars framställande af beståndsdelarna. Med hänsyn till ursprunget af de ämnen, som äro föremål för kemisk forskning, har man delat kemien i oorganisk (anorganisk) kemi och organisk. Sistnämnda afdelning omfattar numera samtliga kolföreningars kemi, och till densamma hör bl. a. fytokemi, d. v. s. växtbeståndsdelarnas kemi. Med afseende på fenomenen vid och lagarna för de kemiska förloppen talar man om allmän kemi, fysikalisk kemi och dennas underafdelningar elektrokemi och termokemi, hvilken senare gren af kemien har till uppgift studiet af värmefenomenen vid kemiska förlopp. Den del af kemien, som speciellt behandlar de ämnen, som förekomma i den lefvande organismen, och de kemiska förlopp, som däri ega rum, kallas, när det är fråga om människo- och djurkroppen, fysiologisk kemi och allmänt biokemi, hvari således äfven växtkemi inbegripes. Kemiens läror, tillämpade på jordbruket, kallas agrikultur- l. landtbrukskemi, på bergsbruket metallurgi, på läkemedlens beredning och pröfning farmaceutisk kemi, på mineralogien mineralkemi, på teknologien teknisk kemi l. kemisk teknologi. Metoderna att upptäcka förfalskningar af varor, gifter i likdelar o. s. v. samt ämnen, som kunna gifva anledning till brotts upptäckande, benämnas rättskemi.

Namnet kemi är af okänd härledning. Det förekommer först i 11:e årh., och man förmodar, att det kommer af koptiska *khems* eller *chems*, fördold (arab. *chema*, dölja), hvarigenom kemi skulle blifva liktydigt med svartkonst eller magi (om en annan härledning se Alkemi). Hos de gamla kulturfolken fanns visserligen ett visst mått empirisk kunskap om kemiska förlopp, men däremot icke någon egentlig kemisk vetenskap. Bristen på empiriskt vetande ersattes med filosofiska spekulationer öfver materien. Viktigast bland dessa är Aristoteles' lära om elementen (se Grundämnen), hvilken i sig innehåller fröet till de sträfvanden, som utmärkte kemien till 16:e årh., den *alkemistiska perioden*, nämligen att förvandla oädla metaller till guld (se Alkemi). Denna riktning ersattes i början af 1500-talet med sträfvan att bereda läkemedel, som skulle bota kroppens sjukdomar. Den nya period, som sålunda inleddes af Paracelsus (d. 1541), benämnes den *iatrokemiska*. Kroppens lifsfunktioner betraktades som kemiska förlopp, hvilka kunde regleras genom kemiska medel. Den iatrokemiska perioden har att uppvisa flere betydande forskare, van Helmont, Glauber, Agricola m. fl., men först från midten af 1600-talet kan man tala om en mera självständig, vetenskaplig kemi, hvars förste målsman var engelsmannen Robert Boyle (d. 1691). Kemiens uppgift blef då utforskandet af kropparnas sammansättning och sönderdelning, af de fenomen, som

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

därvid ega rum, samt de lagar, som behärska nämnda företeelser. Under den förra delen af detta nya skede, nämligen den *flogistiska* perioden, lade man företrädesvis vikt vid kropparnas kvalitativa förändringar och föga vikt vid de kvantitativa. Särskildt spelade förklaringen af förbränningsfenomenen en viktig roll. Enligt Stahl berodde förbränningen på bortgåendet af ett särskildt ämne, *flogiston* (se d. o. och Eld). Under denna period gjorde kemien betydande framsteg och bearbetades af forskare af första rang, såsom Black, Priestley samt svenskarna Scheele och Bergman. Den flogistiska teorien störtades emellertid vid slutet af 1700-talet af fransmannen Lavoisier (f. 1743, d. 1794), som först visade betydelsen af vågen för uppfattandet och tolkningen af de kemiska fenomenen och genom en riktig förklaring af förbränningen förde den kemiska forskningen in på nya banor. Lavoisier kan därför med rätta anses som den nyare kemiens fader. Vid slutet af 1700-talet och under 1800-talets förra hälft gjordes många och viktiga upptäckter, som slutligen ledde fram till vår nuvarande, visserligen omfattande, men ännu otillräckliga teori för förklaringen af de kemiska fenomenen, nämligen *valensläran*. Nämnas må i främsta rummet Wenzels (1777) och sedermera Richters (1789—1802) forskningar öfver den dubbla dekompositionen samt syrors och basers neutralisation, Daltons upptäckt af lagen för de multipla proportionerna (1807), Gay Lussacs öfver förhållandet mellan volymerna hos gaser, som förenas (1805 ff. Se Ekvivalent), Avogadros sats (1811), den elektriska sönderdelningen utförd af Nicholson och Carlisle (1800), Davy, Berzelius och Hisinger (1803—06). Lagen för de multipla proportionerna ledde Dalton till uppställandet af *atomteorien* (se Atomvikt) och forskningarna öfver elektrolysen Berzelius (f. 1779, d. 1848) till utbildningen af atomteorien till en *elektrokemisk teori* (se d. o.), som var allenarådande ända till slutet af Berzelius' lefnad. Genom Liebigs och Wöhlers undersökning af bittermandeloljan och dess derivat (1832) lades grundstenen till den vetenskapliga organiska kemien och till uppfattningen af de organiska ämnena såsom föreningar af sammansatta radikaler. Studiet af substitutionsfenomenen (Dumas 1834, m. fl.) ledde till de s. k. *kärn-* och *typteorierna*, hvilka stridde mot den elektrokemiska teorien och tvungo Berzelius att modifiera och vidare utveckla denna genom läran om *kopplade föreningar* (omkr. 1840). Genom läran om flerbasiska syror (Graham 1833, Liebig 1838), Kolbes och Franklands upptäckt af alkoholradikalerna (1848), Williamsons studier öfver eterns bildningssätt (1850) samt Wurz' upptäckt af aminerna (1849) och Gerhardts af syreanhydriderna (1851) grundlades en ny teori, *Gerhardts typteori*, enligt hvilken alla föreningar läto betrakta sig som substitutionsderivat af klorväte (HCl), vatten (H_2O) och ammoniak (H_3N). Läran om fleratomiga radikaler, som kunna ersätta flera atomer väte (Williamson 1851), ledde till Kekules lära (1857) om de blandade eller kombinerade typerna, hvilken i grund och botten nära ansluter sig till Berzelius' af Kolbe vidare utbildade kopplingsteori. Upptäckten af alkoholradikalernas föreningar med metaller (Frankland 1844—52) och studiet af dessa föreningars mättningsförhållanden förmådde Frankland att (1852) anse dessa organometallföreningar som oxider, i hvilka syret blifvit ersatt af alkoholradikaler. Kolbe tillämpade samma lära på de organiska föreningarna och ansåg de organiska syrorna som substitutionsderivat af kolsyran. Därmed blef denna en ny typ, CO_2, hvarmed också faktiskt kol-atomens fyr-atomighet blef erkänd, om ock denna lära först uttalades af Kekule 1858. Fastställandet af grundämnenas atomvärden (se Atomicitet) och riktiga atomvikter blef nu af framstående betydelse, och såväl typteorien som kopplingsteorien ha uppgått i läran om atomernas mättningsförmåga, *valensläran*, som ligger till grund för den *moderna kemien*. Under midten af 1800-talet egnades mycket arbete åt studiet af de termiska fenomenen vid kemiska förlopp (Julius Thomsen, Berthelot), emedan dessa ansågos som direkta uttryck för grundämnenas affinitet (se d. o.). Sedan nämnda uppfattning visat sig vara oriktig, har intresset för termokemien under de sista decennierna något gått tillbaka för att nu åter framträda, sedan termodynamiken möjliggjort en exakt användning af termokemisternas mätningar.

Under 1800-talets fyra sista decennier nådde den organiska kemien hastigt en storartad utveckling. Hundratusentals olika föreningar undersöktes och framställdes under denna af Kekule, A. W. von Hofmann och A. v. Baeyer inledda blomstringsperiod. Hos ett mycket stort antal ämnen utröntes sammansättning och byggnad, hvarigenom läran om isomeri (se d. o.) i hög grad utvecklades. Hand i hand med den organiska kemiens vetenskapliga utbildning och verksamt stödjande denna gick de organiska ämnenas tillgodogörande inom industrien, särskildt färgämnesindustrien (se Tjärfärger), där under de senaste trettio åren Tyskland genom sina stora fabriker i Ludwigshafen (Badische anilin- und sodafabrik), Elberfeld (Fr. Beyer u. Co), Höchst (Farbwerke vorm. Meister, Lucius u. Brüning), Berlin, Frankfurt o. a. intager en ledande ställning.

För den allmänna och fysikaliska kemien betydde van't Hoffs teori om det *osmotiska trycket* (se d. o.) och Arrhenius' *dissociationsteori* (se Dissociation) ett storartadt uppsving. Dessa först häftig angripna teorier visade sig snart i stånd att göra en stor del af kemien tillgänglig för exakt matematisk behandling och således bilda grunden till en fastare och exaktare lärobyggnad. Den första genomarbetningen af kemien från de moderna synpunkterna skedde under väsentlig medverkan af Arrhenius själf i prof. W. Ostwalds laboratorium i Leipzig. Den moderna fysikaliska kemiens principer kunna numera sägas ha öfvergått till det allmänna kemiska medvetandet. Inom den *oorganiska* kemien ha i synnerhet de komplexa metallföreningarna i senare tid varit föremål för ingående studier. Dessa föreningar, hvilka ej rymmas på valensläran grund, ha tolkats på olika sätt, utan att någon allmängiltig teori för dem och andra s. k. *molekylära föreningar* ännu kan sägas vara framställd; Werners försök till en teori kunna nämligen icke sägas ha fört till tillfredsställande resultat. Betydelsefulla arbeten inom den oorganiska kemien började med lord Rayleighs och W. Ramsays upptäckt af argon och helium 1894, som sedan fortsattes af Ramsay och hans medarbetare, i synnerhet Travers, och förde till upptäckten af de öfriga s. k. ädelgaserna krypton, xenon och neon (1900). De viktigaste impulserna, af ännu oöfver-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

kådlig räckvidd, fick emellertid den allmänna kemien från fysiken, i det studiet af nya strålar ledde makarna Curie till upptäckten af grundämnet *radium*, hvars atomvikt fru Curie lyckades bestämma 1898. Studiet af radium och andra radioaktiva ämnen har fört till kännedomen om dessa ämnens ständiga splittring och förvandling. Bland de forskare, som med största framgång ha arbetat på detta område, må nämnas Rutherford och W. Ramsay, hvilka förmådde visa, att helium (se d. o.) bildas ur radium. Därigenom rubbas vår under förra seklet vunna öfvertygelse om atomernas odelbarhet och oföränderliga egenart. På de sista åren har en ny gren af den kemiska vetenskapen börjat träda i förgrunden, nämligen biokemien, som sysselsätter sig med de kemiska föreningarna och omsättningarna inom den lefvande organismen. Anknuten till den deskriptiva organiska riktningen genom nutidens störste organiske kemist, Emil Fischer, torde biokemien på grundval af den teoretiska kemien gå en för vår uppfattning af lifvet betydelsefull framtid till mötes och småningom lyfta på den slöja, som för oss döljer lifvets väsen.

För studiet af kemiens historia hänvisas till E. v. Meyer, "Geschichte der chemie" (Leipzig, 3:e uppl. 1905), och till Arrhenius, "Theorien der chemie" (Leipzig, 2:a uppl. 1909). En mindre sammanfattning af kemiens historia har på svenska språket 1907 utgifvits af Th. Ekecrantz. P. T. C. (H. E.)

Kemi [ke'mi]. 1. Älf, den största inom Finland, rinner upp i Sodankylä lappmarkssocken på Maanselkä och faller ut, efter ett stridt lopp i riktning mot s. s. v., v. n. v. och s. v., i Bottniska viken. Längd 425 km.; flodområde 51,100 kvkm. Bekvdligast af de många tillflödena äro de från n. inflytande Kitinenjoki (längd 182 km., område 7,450 kvkm.), Raudanjoki (109 km., 3,200 kvkm.) och Ounasjoki (320 km., 12,750 kvkm.). Laxfångsten i K., förut synnerligen rik, har efter hand nedgått till en ringa bråkdel af hvad den tidigare varit. Medeltalet af fångsten i hela älfven har under senare år enligt uppgift utgjort endast omkr. 50,000 kg. — 2. Stad, nära den liknämnda älfvens utlopp, vid Bottniska viken, Uleåborgs län. Fundationsbrefvet är af 5 mars 1869. År 1908 hade K. 2,048 inv. Handlandenas antal var 51. Inkomsterna voro taxerade till 1,770,000 mark. Stadens flotta är numera endast 2 ångbåtar om 63 reg.-ton. Hamnens djup vid ångbåtsbryggan är 2,7, på redden 5 m. 1908 utklarerades i direkt utländsk sjöfart 88 fartyg om 50,169 reg.-ton och utklarerades 94 fartyg om 17,396 ton. Exporten utgöres nästan uteslutande af trävaror, levererade af Karihaara, Laitakari m. fl. sågar, samt något fisk (lax). K. utgör ett konsistoriellt pastorat af 3:e klass, Kemi kontrakt. — 3. Socken, som förut omfattat ett mångfaldt större område, har numera reducerats till en areal af 573 kvkm. Befolkningen finsk. 7,036 pers. 1908. Konsistoriellt pastorat af 1 kl., Kemi kontrakt, Kuopio stift. — 4. Härad, bestående af 11 kommuner. Areal 5,730 kvkm. 53,464 inv. (1908). — 5. Domsaga under Vasa hofrätt, delad i 4 tingslag. Areal 29,105 kvkm. 58,238 inv. — 6. Prosteri af Kuopio stift, innefattar 11 församlingar och har samma område som häradet. Med städerna Torneå och Kemi omfattar prosteriet 57,131 inv. (1908). — 7. Lappmark, omfattar socknarna Kittilä, Sodankylä, Enare och Kuolajärvi, af hvilka den sistnämnda dock icke tillhör Lappmarkens, utan Kemi härad. A. G. F.

Kemigrafi (af *kemi* och grek. *grafein*, rista), ett zinketsningsförfarande för framställning af tryckplattor (klichéer), afsedda att tryckas i boktryckpressen. En zinkplåt, på hvilken en teckning är framställd med ett syrefast ämne, behandlas med salpetersyra, hvarvid metallplåten etsas på de af det syrefasta ämnet icke skyddade ställena, så att en upphöjd bild erhålles. Oftast användes numera en fotografisk metod för bildens öfverföring på zinkplåten, fotokemigrafi (jfr Zinkografi). — Kemigrafiska, resp. fotokemigrafiska reproduktionsmetoder benämnas stundom alla sådana grafiska förfaranden, vid hvilka metalletsning användes för framställning af tryckformar (jfr Färggravyr, sp. 288). J. Htzg.

Kemijärvi [ke'-]. Se Kemiträsk.

Kemikalier, kemiska preparat, d. v. s. ämnen, framställda på kemisk väg.

Kēmiker, mindre god form för kemist.

Kemiska blandningar, *kem.* Se Kemiska föreningar.

Kemiska desinfektionsmedel. Se Desinfektion, sp. 216.

Kemiska formler, *kem.* Se Atomvikt.

Kemiska frändskapskraften, *kem.* Se Atomvikt, sp. 348.

Kemiska föreningar, *kem.*, kallas sådana af två eller flera element bestående ämnen, hvilka visa konstant kemisk sammansättning och konstanta fysikaliska egenskaper. I motsats till kemiska föreningar stå kemiska blandningar, som föreligga, när olika element eller föreningar sammanföras, utan att en kemisk reaktion inträder. Vatten är t. ex. en kemisk förening, eftersom dess sammansättning alltid motsvarar formeln H_2O; däremot är luft en blandning, hvars procentiska sammansättning kan variera. Antalet bekanta kemiska föreningar är utomordentligt stort, och det finnes många indelningsgrunder för dessa. Exempelvis kan man skilja de *organiska* föreningarna, som alla innehålla kol, från de *oorganiska*, som ej innehålla detta grundämne. *Stabila* kemiska föreningar motstå inverkan af högre temperaturer och reagens bättre än *labila*, som lätt sönderfalla i enklare beståndsdelar. Med afseende på de energiförändringar, som inträda samtidigt med de kemiska reaktionerna, talar man om *exotermiska*, som bildas under förlust af energi, och *endotermiska*, som bildas under upptagande af energi (se Termokemi). H. E.

Kemiska ljusreaktioner. Se Fotokemi.

Kemiska mineralfärger. Se Freskomåleri, sp. 1367, och Färg, sp. 273.

Kemiska notiser, tidskrift. Se Kemisk tidskrift.

Kemiska preparāt, ämnen, framställda på kemisk väg.

Kemiska samfundet i Stockholm. Se Kemistsamfundet.

Kemiska släckningsapparater. Se Brandväsende, sp. 1495.

Kemiska stationer för jordbruket och näringarnas behof, understödda med stats-

medel, finnas i Skara, Kalmar, Halmstad, Västerås (upprättade 1877), Örebro (upprättad 1878, statsunderstödd sedan 1882), Jönköping och Härnösand (upprättade 1883, statsanslag 1883) samt Visby (upprättad 1898, statsanslag 1900). Motsvarande verksamhet utöfvas äfven af den Kemiskt växtbiologiska anstalten i Luleå. Därjämte finnas flera af hushållningssällskap och stadssamhällen upprättade kemiska stationer, som icke åtnjuta statsunderstöd. Statsanslaget utgår till hvarje af de först nämnda anstalterna med 6,000 kronor, hvarjämte de erhålla växlande understöd af hushållningssällskap och, i några fall, landsting, hvilka skola tillhandahålla stationerna lämplig lokal. Statsunderstödd kemisk station skall enligt af K. M:t utfärdadt reglemente af 18 maj 1888 stå under tillsyn af en styrelse, utsedd af bidragsgifvande hushållningssällskap och landsting, samt skötas af en föreståndare och en assistent, utsedda af styrelsen, sedan Landtbruksstyrelsen godkänt deras kompetens. Sistnämnda myndighet fastställer taxa för analysafgifter vid stationen. Stationernas uppgift är att främja jordbruk och näringar genom meddelande af upplysningar och råd samt medelst undersökning af ämnen, hvilka äro af betydelse för dessa handteringar. Deras verksamhet består hufvudsakligen i kemisk och, i förekommande fall, mikroskopisk undersökning af konstgödselmedel, fodervaror, jordarter, lifs- och njutningsmedel, vatten samt tapeter och tyg (arsenikprof), hvilka inlämnas till undersökning. Därjämte utföra de äfven egna vetenskapliga forskningar; så har särskildt varit fallet vid stationen i Kalmar, hvars föreståndare, A. Atterberg, utfört betydelsefulla vetenskapliga undersökningar rörande korn- och hafresorters samt jordarters klassifikation m. m. För kontrollanalysers utförande gäller af Landtbruksstyrelsen 7 juni 1900 utfärdad instruktion. Med flertalet af stationerna är frökontrollanstalt (se Frökontroll) förenad. H. J. Dft.

Kemiska strålar. Se Fotokemi, Fotometer, sp. 1012, och Kemiskt spektrum.

Kemiska sällskapet i Stockholm har till ändamål att diskutera vid sina sammanträden vetenskapliga spörsmål och att befordra vetenskapliga intressen inom kemiens område. Sällskapet, som antog sitt nuv. namn 1908, bildades 1907 ur Kemistföreningen vid Stockholms högskola, hvilken hade omfattat endast kemister tillhörande nämnda högskola som lärare eller lärjungar. Sällskapet sammanträder 16 gånger om året vid Stockholms högskola, där äfven dess bibliotek förvaras. H. E.

Kemiska tecken. Se Atomvikt.

Kemisk ekvivale'nt. Se Ekvivalent, sp. 143.

Kemisk fotomēter, *fot.* Se Fotometer 2.

Kemisk frändskap, *kem.* Se Affinitet.

Kemisk industri. Se Kemisk teknologi.

Kemisk kraft, *kem.* Se Affinitet. Jfr Valfrändskap.

Kemisk process kallas hvarje förlopp, vid hvilket nya ämnen bildas, således *sönderdelningar*, då af ett ämne två eller flera nya ämnen uppstå, *isomeriska förvandlingar* l. *isomerisation*, då ett ämne genom förändring af atomernas läge i molekylen ger upphof till ett nytt, lika sammansatt, men af andra egenskaper utmärkt ämne, *dubbel dekomposition*, då två ämnen byta beståndsdelar, *substitution*, då vissa ämnen ersätta någon eller några beståndsdelar i en förening, och *föreningar*, då två eller flera olika ämnen förenas till nya ämnen. P. T. C.

Kemisk teknologi är läran om de tekniska förfaranden, som afse att öfverföra råämnen till nyttiga produkter genom operationer af öfvervägande kemisk art. En skarp gräns mellan kemisk och mekanisk teknologi kan icke uppdragas; pedagogiska synpunkter och faktiska förhållanden inom den industriella utvecklingen ha emellertid gett en viss häfd åt den kemiska teknologiens omfattning, åtminstone som läroämne och föremål för undervisning. I enlighet härmed räknas hit behandlingen af i hufvudsak följande ämnens industriella teknik: brännmaterialier (värmealstring, köldteknik), vatten för tekniska och hygieniska ändamål, svafvel och svafvelsyra, koksalt och soda, kalisalter, salpeter och salpetersyra, klor, elektrolys, alun och lerjord, gödselmedel, sprängämnen, kalk, murbruk och cement, glas, tegel och lervaror, torrdestillationsprodukter (lysgas, koks, stenkolstjära, ammoniak, petroleum, paraffin, träkol m. m.), fettämnen (såpa, ljus m. m.), kolhydrater (socker, stärkelse, cellulosa m. m.), jäsningsprodukter (vin, öl, sprit), färger och färgämnen (färgning, blekning, appretur, tygtryckning), läder och lim. Den kemiska teknologien i egentlig mening är ännu ej 100 år gammal. Tidigare arbetade de kemiska industrierna rent empiriskt efter gamla rön och recept. Tillgodogörandet af den vetenskapliga kemiens resultat har emellertid medfört en fullständig omhvälfning härutinnan. I nutidens kemiska fabriksindustri har den praktiska tillämpningen af teorien burit en mera direkt och påtaglig frukt än kanske på något annat tekniskt område. Den organiska färgindustrien, den moderna sprängämnestillverkningen och framställningen af kväfveföreningar ur luften kunna anföras som lysande exempel härpå. Af stor betydelse för den kemiska teknologien är apparattekniken. Anordningar för krossning, pressning, afdunstning och destillation, ugnar, eldfasta och syrefasta materialier m. m. kunna inom många kemiska industrier spela en viktigare roll och erbjuda mycket större svårigheter vid fabrikationen än de egentliga kemiska förloppen. Se Elektrokemisk industri och Kemi. G. H—r.

Kemiskt elddon, Döbereinerska elddonet. Se Elddon.

Kemisk tidskrift, Svensk, kemisk facktidskrift, organ för Kemistsamfundet i Stockholm, kemiska sektionerna i Uppsala och Lund samt Kemiska sällskapet i Stockholm, utkommer i 8 häften årligen och innehåller originalmeddelanden och referat öfver kemiska undersökningar, protokoll öfver de ofvannämnda kemiska föreningarnas sammanträden, litteraturanmälningar, statistiska uppgifter o. d. Tidskriften började att utkomma februari 1889 som fortsättning af en äldre tidskrift Kemiska notiser. Dess förste redaktör var K. Sondén; sedan 189[illegible] redigeras den af A. G. Ekstrand. H. E.

Kemisk trämassa. Se Cellulosa, sp. 1407.

Kemiskt spektrum, *fys.*, benämndes ofta för den del af spektrum, som innehåller de mest brytbara strålarna, nämligen de violetta och de i spektrum utanför dessa liggande osynliga ultravioletta. Benämningen syftar på dessa strålars jämförelsevis stora förmåga att utöfva vissa kemiska verkningar. Jfr Fotokemi. R. R.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kemiskt växtbiologiska anstalten i Luleå upprättades 1895 för att dels verka som kemisk kontrollstation för jordbruket och näringarna, dels främja jordbruket i egenskap af praktisk försöksanstalt och vetenskaplig växtbiologisk anstalt för undersökningar rörande växternas lif under de i nordligaste Sverige rådande naturförhållandena. Den praktiska försöksverksamheten har utvecklats till ett omfattande upplysningsarbete bland jordbrukarna i Norrbottens alla delar, bestående i kortare landtbrukskurser, anordnande af gödslings-, växtodlings- och utfodringsförsök hos enskilda jordbrukare med ändamål att hos dem införa rationell växtodling och kreatursskötsel. Den vetenskapliga verksamheten omfattar studier för uppletande och framalstrande af för dessa nordliga trakter lämpliga sädes-, foder- och trädgårdsväxter, och för detta ändamål finnas vid anstalten i Luleå försöksfält och frostlaboratorium, hvari arbetas på att utvälja för frost oömma plantor för att från dem framalstra för norden härdiga sädessorter. Vid anstalten finnes en filial af Sveriges utsädesförening (se d. o.). Anstalten åtnjuter årligt statsunderstöd af 11,250 kr. samt därjämte understöd af Norrbottens läns hushållningssällskap och landsting. I afseende på styrelse, föreståndare och assistenter gälla samma bestämmelser som för kemiska stationer (se d. o.). H. J. Dft.

Kemisk våg. Se Våg.

Kemi'st, person, kunnig i kemi.

Kemistkongresser, Internationella. Se Internationella kongresser.

Kemistmöte. Se Teknikermöten.

Kemistsamfundet i Stockholm har till ändamål "att mellan fackmän förmedla meningsutbyte i ämnen, tillhörande kemien och dess tillämpningar". 1883 konstituerades Kemiska samfundet i Stockholm, som 1885 antog sitt nuv. namn. Samfundets stadgar antogos 1883 och ha sedan dess ej väsentligen blifvit förändrade. Gemensamt med kemiska sällskapet (se d. o.) och med kemiska sektionerna i Uppsala och Lund har Kemistsamfundet ett organ "Svensk kemisk tidskrift", hvilken sedan 1903 redigeras af Kemistsamfundets sekreterare, öfveringenjör A. G. Ekstrand. Samfundet, som sammanträder 8 gånger om året, räknar numera 1910) omkr. 700 medlemmar, eger en mindre byggnadsfond samt en fond, ur hvilken minnespenningar eller belöningar för framstående arbeten på den teoretiska eller praktiska kemiens område skola utdelas; denna fond är uppkallad efter samfundets mångårige ordf. filos. doktor Jakob August Norblad. H. E.

Kemiträsk [ke'mi-; fi. *Ke'mijärvi*]. 1. Sjö, genomfluten af Kemi älf, i Uleåborgs län, Finland. — 2. Socken kring nämnda sjö, af Kemi härad och Torneå domsaga. Landareal 3,466 kvkm. Befolkningen, finsk, 5,462 pers. (1908). K. utgör ett konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Kuopio stift, Kemi prosteri. A. G. F.

Kemitypi (af *kemi* och grek. *ty'pos*, aftryck, stämpel), en metod att medelst etsning åstadkomma en för tryck i bokpress passande, d. v. s. med upphöjd teckning försedd, tryckplåt, således en ersättning för träsnittet. Teckningen djupetsas på vanligt sätt i zink. Plåten beströs därefter med en lättsmält pulveriserad blandning af bly, tenn och vismut, som bringas i smältning och därvid fyller de genom etsningen uppkomna fördjupningarna samt stelnar. Därefter aflägsnas på passande sätt detta metallager, och den ånyo blottade zinkytan, å hvilken teckningen nu visar sig som ett inlagdt arbete, etsas med utspädd svafvelsyra, som likväl ej angriper den i fördjupningarna kvarliggande metallen. Denna kvarstår efter etsningen upphöjd och bildar en för boktryck passande relief. Kemitypien uppfanns 1842 af en dansk, Kristian Actonius Theodorus Piil (f. 1804, d. 1884), urspr. guldsmed, och har i uppfinnarens fädernesland blifvit utöfvad med ganska mycken framgång. Som exempel kunna anföras N. M. Petersens goda illustrationer till åtskilliga arkeologiska arbeten. I nyare tid har likväl detta sinnrika förfaringssätt, såsom alltför omständligt, blifvit satt i skuggan af de fotomekaniska reproduktionsmetoderna. Upk.*

Kemi älf [ke'-], Finlands längsta flod. Se Kemi 1.

Ke'miö, socken. Se Kimito.

Kemnitz, von. Se Chemnitz.

Kemomorfös (af *kemi* och grek. *mo'rfosis*, form), *bot.*, formförändring hos en växt, beroende på inverkan af kemiska ämnen. G. L—m.

Kemosyntés, *bot.*, bildande af organisk substans, hvarvid kemiska processer lämna den erforderliga energien. — Adj. kemosyntetisk. Jfr Assimilation, sp. 238. G. L—m.

Kemota'ktiska rörelser, *bot.* Se Kemotaxi.

Kemotaxi (af *kemi* och grek. *ta'xis*, ställning), *bot., zool.*, rörelse hos själfrörliga organismer, framkallad af kemiska ämnen. Som exempel kunna nämnas ormbunkarnas spermatozoider, hvilkas kemotaktiska rörelser framkallas af äppelsyra och malater, mossornas spermatozoider, som påverkas af socker, aeroba bakterier, som attraheras af syre, m. fl. G. L—m.

Kemotrópiska rörelser, *bot.* Se Kemotropism.

Kemotropi'sm (af *kemi* och grek. *tro'pos*, vändning), *bot.*, orienteringsrörelse hos en ej själfrörlig växt, framkallad af kemiska ämnen. Förorsakas rörelsen af syre, talar man om *aërotropism*. Exempel på kemotropiska rörelser är det förhållandet, att rötter växa åt det håll, där näring finnes och där jorden är bäst genomluftad (aërotropisk rörelse). G. L—m.

Kemp [ke'mp] l. Kempe, Peter Nicolaus de, nederländsk byggmästare, inkallades till Sverige af Karl IX och anmodades, liksom Hans Fleming, att uppgöra ritning till det hisingska Göteborg och dess försvarsverk. Konungen fastställde emellertid en tredje ritning, för hvilken dock K:s legat till grund, och 1 aug. 1607 anställdes denne som byggmästare vid den nya staden och ledde befästningsarbetenas utförande till 1610, då han, innan desamma hunnit fullbordas, synes ha lämnat Sverige. L. W:son M.

Kempe [ke'mpe], P. N. de. Se Kemp.

Kempe, S. Se Kempenskiöld.

Kempe [ke'mpe]. 1. Anders K., alkemist, läkare, *f.* 1622 i Västergötland, d. 1688 eller 1689 i Altona, tjänstgjorde i många år som artilleriofficer å Frösö skans i Jämtland samt infördes därunder af sin chef, öfverstelöjtnant M. Drakenstierna, i alkemiens hemligheter. Då skansen 1664 raserades, tog K. afsked ur krigstjänsten, flyttade till Trondhjem och började praktisera i läkaryrket. 1675 flyttade han till Hamburg samt visste snart förskaffa

sina läkemedel stor ryktbarhet och spridning. 1684 anställdes han som stadsfysikus i Buxtehude, men bodde äfven under de följande åren för det mesta i Hamburg. Redan före sin ditflyttning hade K. förargat vederbörande hemma i Sverige genom sina skrifter *Probatorium theologicum* och *Perspicillum bellicum, det ähr Krigz-perspectiv* (båda tryckta i Amsterdam 1664) samt *Harmonia fidei et religionis*; *Troons harmonij* (Amsterdam 1671), och regeringen hade 1671 utfärdat befallning om, att hans böcker skulle offentligen brännas. I Hamburg fortsatte K. sitt egendomliga författarskap medelst skrifterna *Den anatomeerde graanen* (1675), *Die schwedische standarte erhöhet* (1683) och *Die sprachen des paradieses* (1688), i hvilket arbete han sökte visa, att svenskan var det språk, som talades i paradiset. Då han slutligen utgaf *Israëls erfreuliche botschaft* (s. å.), ansågs innehållet af denna skrift så betänkligt, att han förvisades ur staden.

2. Johan K., den föregåendes son, alkemist, läkare, f. 1655 i Jämtland (dödsåret okändt), invigdes tidigt i faderns alkemistiska studier och började snart att på egen hand utöfva läkarkonsten, omväxlande i Norge, Göteborg och utlandet (Holland och Hamburg). Ett särskildt rykte tillvunno sig hans hemliga botemedel mot stenplågor, och då han 1688 kommit till Köpenhamn samt för sten botat några högt uppsatte herrar, fick han ett mycket fördelaktigt anbud att kvarstanna där. K. återvände likväl omsider till fäderneslandet, till Malmö (1691), där man fåfängt erbjöd honom stadsfysikatet, till Göteborg (1692) och till Stockholm (1693), där han trots hvarjehanda hinder erhöll tillstånd att utöfva sitt yrke, och lefde ännu 1707.

Kempe [ke′mpe], Frans Kristofer, donator, f. 5 mars 1847 i Härnösand, blef 1866 student i Uppsala, där han 1873 aflade med. kandidatexamen, öfvergick 1874 till den praktiska banan och var länge chef för Mo-Domsjö sågverksbolag. K. donerade 1897 till Uppsala universitet 150,000 kr. för inrättande af en e. o. professur i växtbiologi samt skänkte 1910 ytterligare 25,000 kr. till uppförande af en institutionsbyggnad till nämnda professur. K. blef 1900 filos. hedersdoktor i Uppsala och 1902 led. af Landtbruksakad.

Kempe [ke′mpe], Johan Arvid, geograf och skolman, f. 10 nov. 1854 på Öland, d. 10 aug. 1909 i Stockholm, blef docent i fornnordisk litteratur vid Lunds universitet 1885, lektor i historia och modersmålet 1886 vid Högre allmänna läroverket i Västerås och 1909 vid Nya elementarskolan i Stockholm. K. var en bland de lärare, som vid 1880-talets midt med varm håg bröto väg för det geografiska studiets uppsving vid våra svenska läroverk och har så sin andel i, att vi härutinnan f. n. sannolikt stå högre än något annat folk. Han blef en skicklig kartograf, hvarom såväl af honom utförda kartor öfver ett flertal svenska län och öfver Finland som hans revidering (1898—1909) af Roths bekanta kartböcker och en stor glob, som bär hans namn, ge vittnesbörd. Efter K. Ahlenius' död öfvertog han 1907 utgifvandet af ”Sverige. Geografisk-topografisk-statistisk beskrifning”. K. tillhörde 1900 och 1901 som liberal representant för Västerås riksdagens Andra kammare. Bland K:s skrifter märkas *Studier öfver den isländska juryn enligt Grågås* (i Lunds universitets årsskrift 1885) och *Atlas till Sveriges, Norges och Danmarks historia* (1895). R. N—n.

Kempe [ke′mpe], Axel, finsk universitetslärare, f. 3 jan. 1623 i Närpes socken, d. 4 jan. 1682 i Åbo, blef 1641 student i Åbo, 1647 magister, 1650 Åbo akademis förste bibliotekarie samt 1653 tillika adjunkt i filosofiska fakulteten. Från dessa tjänster befordrades han 1658 till professuren i politik och historia. Som bibliotekarie och politices professor inlade K. rätt aktningsvärda förtjänster. Hans *Philosophia moralis sive ethica*, som i disputationsform utkom 1656, upplades tre gånger. Som fortsättning till denna utgaf K. afhandlingar i politik, mot hvilka biskop Gezelius anställde åtal, emedan regeringsformen vore en statshemlighet och icke borde ”divulgeras”. K. blef frikänd, men kansleren förklarade, att därefter sådana arbeten utan kungligt tillstånd icke finge utgifvas. 1671 transporterades K. till juridiska professuren; men hans krafter voro redan brutna, och till hans biträde måste snart annan man förordnas. R. T—dt.

Kempele [ke′m-], kapell i Uleåborgs län, Finland, hör till Limingo pastorat. Areal 127 kvkm. 1,370 inv. (1908), finsktalande. A. G. F.

Kempelen [ke′m-], Wolfgang von, ungersk ämbetsman, mekaniker, f. 1734 i Pressburg, d. 1804 i Wien, är känd genom sitt för den nyare fonetiken viktiga arbete *Mechanismus der menschlichen sprache nebst der beschreibung seiner sprechenden maschine* (med 27 koppargravyrer, 1791; senare utg. äfven på franska). Ehuru sedan K:s tid flera misstag måst rättas och en mängd nya sidor af ämnet kommit i dagen, kan hans ”Mechanismus” ännu läsas med nytta och nöje. Lyckligast var K. i sin förklaring af konsonanterna, under det först i vår tid Helmholtz' undersökningar gett det afgörande svaret på frågan om vokalernas natur. Hvilket storartadt framsteg K. emellertid representerar, framgår tydligast af en jämförelse med de Brosses' ”Traité de la formation mécanique des langues” (1765). Till sina fonetiska undersökningar leddes K. närmast genom sitt arbete på åstadkommandet af en talmaskin, hvilken han, med ett fyndigt efterhärmande af det naturliga röstorganet, slutligen lyckligt fullbordade. Den bär dock ej sin uppfinnares namn, utan kallas *Faberska talmaskinen*, enär Faber i densamma gjort en del förbättringar (maskinen förevisades i Stockholm 1883). K:s namn är däremot fäst vid en af honom konstruerad *schackspelande automat*, som på sin tid väckte stort uppseende (se Android). Lll.

Kempen [ke′m-] l. Kempenland, fla., ås i Belgien och Nederländerna. Se Campine.

Kempen [ke′m-]. 1. Kretsstad i preussiska reg.-omr. Düsseldorf (Rhenprovinsen), vid järnvägslinjer till Köln och Venloo. 6,896 inv. (1905). Gymnasium, döfstumskola, museum och mångsidig industri. K. hörde fordom till ärkebiskopsstiftet Köln och är Thomas a Kempis' födelseort. — 2. Stad i sydligaste delen af preussiska reg.-omr. Posen. 5,879 inv. (1905). Maskin- och cementtillverkning; betydlig boskaps- och hästhandel. (J. F. N.)

Kempeneer [ke′mpener], Peeter de, målare. Se Campaña, P.

Kempenfelt [ke′m-], Richard, engelsk amiral, f. 1718 i Westminster, son till svensken Magnus K., som var öfverste i engelsk tjänst, ingick som

ung i engelska flottan samt blef 1740 löjtnant, 1757 postkapten och 1780 konteramiral. Han utmärkte sig 1758—59 i tre sjödrabbningar mot fransmännen samt sedan vid flera tillfällen. K. drunknade i Portsmouth 1782, då hans amiralsskepp "Royal George" kantrade och gick till bottnen. L. H.*

Kempenland [ke'm-]. Se Kempen.

Kempenskiöld, Samuel, lärd, hette urspr. Kempe, f. 8 jan. 1599 i Örebro, d. 12 maj 1670. Efter akademiska studier i Uppsala och resor i utlandet blef han 1621 skolrektor i Nyköping och 1626 eloquentiæ lektor i Strängnäs, tjänstgjorde senare som referendarie i k. kansliet, var 1640—51 sekreterare i Kammarkollegium och fick 1641 tillika fullmakt som häradshöfding i Ale härad af Älfsborgs län. K. adlades 1647 och antogs 1649 till riddarhussekreterare. Sin ålderdom tillbragte han på Kroppkärr och Brosäter, egendomar i Värmlands län. K. egde anseende för att vara en mycket kunnig man och utgaf bl. a. *Historiæ Gustavi I libri V, dialogistica forma in usum scholasticæ juventutis editi* (1629; 2:a omarb. uppl. 1648). Klara kyrka i Stockholm fick 1650 på K:s bekostnad en portal, hvilken förstördes vid den vådeld, som 1751 öfvergick kyrkan.

Kempf [kempf], Paul Friedrich Ferdinand, tysk astronom, f. 3 juni 1856 i Berlin, assistent vid astrofysikaliska observatoriet i Potsdam 1878, observator därstädes 1886, har utfört värdefulla arbeten öfver Juppitersmassan, öfver nebulosor och stjärnhopar m. m. samt meteorologiska observationsarbeten. Hans viktigaste arbeten äro emellertid de, som utförts i förening med G. Müller (se denne). Dessa båda astronomer ha tillsammans i olika facktidskrifter publicerat en mängd astrofysikaliska afhandlingar, särskildt öfver variabla stjärnor, samt de i Potsdamobservatoriets publikationer intagna stora verken: *Wellenlängen von 300 linien im sonnenspektrum* (1886), *Untersuchungen über die absorption des sternenlichtes in der erdatmosphäre, angestellt auf dem Aetna und in Catania* (1898) och *Photometrische durchmusterung des nördlichen himmels* (5 bd, 1894—1906), det sistnämnda innehållande noggranna fotometriska undersökningar och färgbestämningar för alla fixstjärnor t. o. m. storleksklassen 7,5 och af grundläggande betydelse för hela den moderna astrofotometrien. B—d.

Kemphen [ke'mfen], Jacob von, militäringenjör, krigare (födelse- och dödsår ej kända), son af en under 30-åriga kriget i svensk tjänst varande öfverste, anställdes först i holländsk tjänst, men antogs 1672, efter att 1671 ha tillskrifvit K. G. Wrangel om sina "inventioner och speculationer", som vore bättre än de nederländska, till konduktör vid befästningsarbetena i Geestendorf (Karlsburg). Vid krigsutbrottet öfvergick han på fortifikationsfältstaten och blef 1675 kapten vid tyska lifregementet samt utmärkte sig i okt. s. å. vid försvaret af Wolgast och 1678 vid Dammgarten och vid försvaret af Stralsund. 1679 kom K., som då kallades ingenjör, öfver till Sverige och blef adlad med namnet v. K. samt befordrades sedan till major. 1681 blef han generalkvartermästarelöjtnant med inspektion under Dahlbergh öfver befästningarna i de tyska besittningarna och befullmäktigades samtidigt att i Pommern uppsätta ett kompani pionjärer och minörer. v. K. uppgjorde desseiner till fästningsverk i Pommern, var 1683—85 i staden Hamburgs tjänst som inspektör för dess fästningsbyggnad, återkallades och uppgjorde åtskilliga förslag till befästningar i Pommern och Bremen. Han utnämndes 1689 till öfverste till fot och generalkvartermästare samt fick 1690 Grothusens regemente i Wismar, där han samtidigt blef kommendant efter denne, allt för att ej antaga lysande anbud från hertigen af Holstein. 1697 fick han afsked ur svensk tjänst och blef kommendant i Danzig. L. W:son M.

Kempis [ke'm-]. Se Thomas a Kempis.

Kempston [ke'mpstən], stad i engelska grefsk. Bedford, en förort till staden Bedford, vid Ouse. 4,729 inv. (1901). Spetsknyppling. J. F. N.

Kempten [ke'mp-], stad i bajerska reg.-omr. Schwaben, vid Iller. 20,663 inv. (1905). Gymnasium, realskola. Stora bomullsspinnerier och väfverier samt tillverkning af papper, trämassa, maskiner, tändstickor m. m. Som stapelplats för Algau har K. en betydlig omsättning af mejeriprodukter, linne och frukt. — Stadens namn var hos romarna *Campodunum*. Den bestod länge af två skilda städer, Alt- och Neustadt, hvilka ständigt lefde på spänd fot med hvarandra. Den förstnämnda erhöll 1289 rättigheter som fri riksstad och omfattade 1527 reformationen, den senare blef hufvudorten i det katolska abbotsstiftet K., hvars styresmän sedan 1360 egde riksfurstes rang. Under trettioåriga kriget var K. en mycket omtvistad plats, där än de kejserlige, än svenskarna spelade herrar. 1703 intogs det af fransmännen. 1796 förlorade dessa vid K. en träffning mot österrikarna. Såväl staden som stiftet införlifvades 1803 med Bajern. S. A. L.*

Kemt [ke'mt], hierogl., egypternas namn på Egypten.

Ken., förkortning för nordamerikanska staten Kentucky (jfr Ky.).

Ken [ke'n], japanskt förvaltningsområde, distrikt, motsvarande svenskt län.

Kenai [ke'nāi], halfö på Nord-Amerikas västra kust, i Alaska, mellan Cooks sund i v. och Prins Vilhelms vik i ö.; den är bergig, har flera glaciärer och en inskuren kust, i hvilken vikarna Day's harbor och Resurrection erbjuda goda ankarplatser. Infödingarna, de s. k. kenaiindianerna, äro en till athabaskerna hörande stam. (J. F. N.)

Kenckel [ke'nk-], Kaspar, målare, f. 1650 i Brandenburg, d. 1724 i Stockholm, kom vid unga år till Stockholm, var lärjunge af Ehrenstrahl och reste kring i orterna som konterfejare. Hans arbeten synas ej vara särdeles spridda. Bland dem märkas altartafian i Västra Vingåker, *Kristus på korset* (då krigsknekten uppriktar hans sida), med kroppsstora figurer, målad 1685, samt en stor familjetafla signerad 1706) öfver k. rådet grefve Karl Bonde, hans fruar och barn, tidigare förvarad å Hörningsholm, nu å Trolleholm. Ingendera är af mer framstående betydelse. —rn.*

Kendal [ke'ndl], Kirkby-K. l. Kirkby-in-K., fabriksstad i engelska grefsk. Westmorland, vid floden Kent. 14,183 inv. (1901). Vackert stadshus, latinskola, museum och teater. Tillverkning af kläde (*kendal-gren*) och andra yllevaror. (J. F. N.)

Kendal [ke'ndl], hertiginna af, titel, som 1719 förlänades af Georg I af England åt hans politiskt inflytelserika tyska mätress, grefvinnan Ehren-

gard Melusina v. der Schulenburg, f. 1667, d. 1743.

Kendall [ke'ndl], Amos, nordamerikansk politiker, f. 1789 i Dunstable, Massachusetts, d. 1869 i Washington, var först advokat och sedan tidningsman i Kentucky, uppträdde redan under presidentvalskampanjen 1824 som en af Andrew Jacksons ifrigaste förkämpar och erhöll efter dennes val till president ett ämbete vid justitieministeriet. Han tillhörde den inflytelserika kretsen af Jacksons förtroliga rådgifvare (''kökskabinettet''), anses ha skrifvit en stor del af dennes budskap och andra statsskrifter samt var själen i Jacksons häftiga strid mot Förenta staternas bank. 1835—40 var K. postminister i Jacksons kabinett. Han återgick 1841 till tidningsmannaverksamhet, ingick 1845 bolag med S. F. B. Morse om dennes telegrafpatent och blef, när detta omsider vunnit erkännande, en rik man. Som ''Jacksonsk demokrat'' uppträdde K. under inbördeskriget energiskt i skrift för unionens upprätthållande. Han utgaf 1843 en biografi öfver Jackson (ofullb.); hans egen självbiografi utgafs 1872 af W. Stickney. V. S—g.

Kene [ke-]. Se Keneh.

Keneh [ke-] l. Kene. 1. Provins (mudirije) i Öfre Egypten, på båda sidorna af Nilen. 87,070 kvkm. (1,686 kvkm. kulturyta). 780,849 inv. (1907), hvaraf 16,168 nomader och 9,978 utlänningar. Betydlig sockerrörsodling. — 2. Hufvudstad i nämnda provins, vid Nilens högra strand. 20,069 inv. (1907). Ångbåtsstation och öfvergångsort för pilgrimer öfver Kosêr till Mekka. Staden, som af grekerna kallades *Kainepolis*, är sedan forntiden berömd för sina porösa lerkärl, hvaraf årligen utföras nära 1 mill. st., samt för sina brända röda eller svarta krukmakarvaror. J. F. N.

Kenem [ke-], oas. Se Charge.

Kengis [ke'ŋis], järnbruk i Pajala socken, Norrbottens län, strax ofvanför Torne älfs förening med Muonio älf. Bruket, som numera är obetydligt (där har de senare åren tillverkats endast litet järnmanufaktur), är det äldsta inom Norrbotten och var det förnämsta af de s. k. Kengisverken. Anledningen till järnverksrörelsens uppkomst i dessa trakter var, att 1640 järnmalmsfält upptäcktes vid Junosuando (se d. o.), högre upp vid Torne älf, till följd hvaraf Junosuando masugn och stångjärnsverk anlades 1647 och senare Torneå masugn (1709). Under Karl XII:s krig råkade verken i ödesmål, och K. brändes af ryssarna 1717. Under frihetstiden sattes de åter i gång; en ny masugn anlades 1744 vid Palokorva (nedanför Torneå) och 1753 Svansteins järnbruk vid Torne älf i Öfver-Torneå socken. På 1800-talet gick bruksrörelsen alltmer tillbaka, och af Kengisverken har endast K. i senare tid varit i verksamhet. Wbg.

Kengrasen. Hänvisningen hit gäller Kerryrasen (se d. o.).

Kenia [kē-], isolerad bergsstock i Öst-Afrika n. om Kilimandjaro, 10′ s. om ekvatorn, uppstiger på den omkr. 2,000 m. höga Leikipiaplatån till (enl. Mackinder) 5,240 m. höjd med branta, tornlika spetsar, som omsluta en 7,5 km. bred krater. Femton små glaciärer sträcka sig utmed dess sidor ned till 4,400 m. höjd. K. upptäcktes af Krapf 1849; grefve Teleki kom 1887 upp till 4,680 m. höjd och Mackinder 1899 upp till toppen. (J. F. N.)

Kenicius [kenī-], Nils, biskop. Se König.

Kenicius [kenī-], Petrus, universitetslärare, ärkebiskop, f. 1555 i Umeå, d. 3 febr. 1636 i Uppsala, var son till en ''birkekarl'' (handelsman) i Baggböle, Könik Olofsson (däraf namnet Kenicius), blef 1575 student i Uppsala, men afbröt studierna 1580, då universitetet för pestens skull stängdes. Ratad af bönderna i sin hemort som kaplan för sitt svaga målföres skull, begaf sig K. 1582 till Rostock och 1583 till Wittenberg, där han 1586 vann magistergraden. 1587 återvände han till Sverige och förordnades till läsemästare vid det af Johan III upprättade Stockholmskollegiet, men blef 1589, jämte ett par af sina ämbetsbröder, kastad i fängelse för sitt motstånd mot liturgien. Större delen af 1591 synes K. ha varit fri, togs sedan åter i fängsligt förvar och frigafs först strax före konungens död. Vid Uppsala möte 1593 var K. en af de tolf bisittare, som valts att bistå ordföranden. 1 aug. s. å. förordnades han till poenitentiarius vid Uppsala domkyrka och erhöll uppdrag att vid det återupprättade universitetet föreläsa nya testamentets exegetik. På riksdagen i Söderköping 1595 valdes han till biskop i Skara. K. deltog också i det politiska lifvet, underhandlade med Sigismund 1597 om de andliges privilegier och deltog 1608 i fredsunderhandlingarna med Polen i Reval. Sistnämnda år utnämndes han af konungen till biskop i Strängnäs, men slapp att tillträda detta ämbete, som öfvertogs af Laurentius Paulinus Gothus, först utnämnd till K:s efterträdare i Skara. 1609 blef K. af biskopar och en del präster, samlade till möte i Stockholm, på konungens uttryckliga förord vald till ärkebiskop och Uppsala universitets förste prokansler. Vid universitetets första teologie doktorspromotion var han den främste bland dem, som promoverades. I sin krafts dagar var K. en utmärkt kyrkans ledare med storartad arbetsförmåga och egnade universitetet ett varmt intresse. Orklöshet och sjukdom hämmade hans verksamhet de sista lefnadsåren, hvadan ärkestiftets kyrkliga förhållanden vid hans död befunno sig i lägervall. Vid riksdagarna 1617—33 var K. prästeståndets talman. E. M. R.

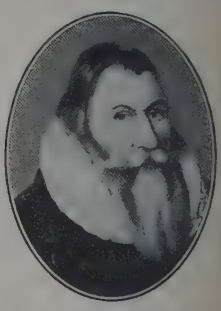

Kenilworth [ke'nlωoth]. 1. Stad i engelska grefsk. Warwick, nära Avon. 4,544 inv. (1901). K:s enda märkvärdighet är ruinerna af det gamla slottet K., hvilket i början af 12:e årh. uppfördes af Geoffrey de Clinton, ''lord chief-justice'' under Henrik I, och sedermera blef kunglig egendom. Drottning Elisabet skänkte det 1562 till sin gunstling R. Dudley, som utvidgade och förskönade det. Huru han där på ett storartadt sätt mottog drottningen skildras af W. Scott i hans roman ''Kenilworth''. Under inbördes kriget förstördes slottet af Cromwells soldater. — 2. Stad i nordamerikanska staten New Jersey, 1 timmes järnvägsresa från New York, med ett svenskt läroverk, Upsala college (se d. o.). (J. F. N.)

Keniter [ke-; hebr. *k̨ēnī-īm*] l. Kainéer är ett i gamla testamentet ofta förekommande folk, som på ett par ställen hänföres till en gemensam stamfader Kain (hebr. *Kajin*), 4 Mos. 24: 21 ff. och Dom. 4: 11, och som skall ha stått i mycket nära förbindelse med Israel. Moses svärfader, som enligt en tradition betecknas som midjanit (2 Mos. 2: 15; 3: 1), är på andra ställen betraktad som en kenit (jfr Dom. 1: 16; 4: 11). Keniterna slöto sig till israeliterna på deras vandring genom Sinaihalfön och synas äfven ha kommit in i Kanaans land, om direkt söderifrån eller i sällskap med israeliterna (jfr Dom. 1: 16) är ovisst. Under den följande historien uppträda de mestadels i södra delen af landet (1 Sam. 15: 6, som nomader bland amalekiterna; 30: 29, som bosatta i söder), endast enstaka individer af dem påträffas i norr (Dom. 5: 24, jfr 4: 11), och med undantag af endast ett ställe (1 Mos. 15: 19) förutsättas de stå i ett vänskapligt förhållande till sina israelitiska grannar. E. S—e.

Kennan [ke'nən], George, nordamerikansk resande, f. 1845 i Ohio, ledde 1864—67 ryska-amerikanska telegrafkompaniets anläggning af telegraflinjer i Sibirien och tillbragte tre år under resor i dess nordöstra del, skildrade i *Tent life in Sibiria* (1870; "Lägerlif i Sibirien", 1891). Efter en 1885—86 med målaren G. A. Frost företagen resa genom nordöstra Ryssland och Sibirien offentliggjorde han 1887—90 i "Century magazine" en serie uppseendeväckande, dystra skildringar af de förvistes behandling, hvilka 1891 utgåfvos i bokform (*Sibiria and the exile system*; "Sibirien", 1892). Han har sedan uppträdt som föreläsare i Amerika och England och äfven som tidningskorrespondent.

Kennebec [kenibe'k], flod i nordamerikanska staten Maine, upprinner ur Moosehead-sjön, flyter i sydlig riktning, bildar nedanför staden Augusta flera vattenfall och mynnar ut i Kennebec-viken af Atlantiska hafvet. Längd 260 km. (J. F. N.)

Kennedy [ke'nidi], gammal skotsk adelsslägt, hvars hufvudmän, earlerna af Cassillis, i flera generationer intogo ett framstående rum bland partigängarna i den skotska adelns inbördes fejder på 1500-talet. Jfr "Historical account of the noble family of K." (1849). V. S—g.

Kennedy [ke'nidi], Grace, engelsk romanförfattarinna, f. i Skottland 1782, d. 1825 i Edinburgh, författade religiösa romaner, bl. a. *The decision* (1821; "Beslutet", 1849), *Father Clement* (1823; "Pater Clemens", 1855), *Jessy Allan, Anna Ross* (sv. öfv. 1850) och *Dunallan* (sv. öfv. 1850).

Kennedy [ke'nidi], Thomas Francis, skotsk politiker, f. 1788, d. 1879, blef 1811 sakförare och 1818 parlamentsledamot, hvarefter han egnade större delen af sitt lif åt energisk reformverksamhet i sitt fädernesland. Så arbetade han för en förbättrad folkundervisning och fattigvård, och den skotska reformbillen af 1832 är till största delen ett verk af honom och hans vän lord Cockburn. Sedan whigpartiet 1832 fått makten i sina händer, blef K. "yngre lord af skattkammaren" och arbetade särskildt för liberala reformers genomförande i Skottland. 1834 lämnade han underhuset, innehade 1837—50 ett irländskt ämbete och var därpå skogskommissarie till 1874, då han drog sig tillbaka från det offentliga lifvet. (V. S—g.)

Kennedy [ke'nidi], John Pendleton, nordamerikansk författare, f. 1795 i Baltimore, d. 1870, deltog i kriget som frivillig vid landtvärnet, var praktiserande advokat 1816—38, invaldes i kongressen 1837 och tillhörde där whigpartiets ledare. 1846 blef K. talman i Marylands representanthus, 1849 rektor för Marylands universitet och 1852 sjöminister. I denna egenskap genomdref han Perrys expedition till Japan samt Kanes andra nordpolsfärd för att uppsöka J. Franklin. 1853 drog han sig tillbaka från offentliga värf. Utom politiska och nationalekonomiska broschyrer, samlade 1872 under titeln *Political and official papers*, skref K. berättelserna *Swallow Barn* (1832; "Swallow Barn, eller en sommar på landet i Virginien", 1835), *Horse-shoe Robinson* (1835), skildrande en typisk amerikan, och *Rob of the bowl* (1838); vidare den humoristiska *Quod libet* (1840), äfvensom *Memoirs of the life of William Wirt* (2 bd, 1849) m. m. Biogr. af Tuckerman (1831).

Kennedy-kanalen [ke'nidi], hafssund under 80—81° 30′ n. br. mellan nordvästra Grönland (Washington land) och Grinnell land (Ellesmereland). Det sammanbinder Kane-bäckenet i s. med Robesonkanalen i n. J. F. N.

Kennel [ke'n-; eng., urspr. hundkoja], större hundgård, där målmedveten afvel af hundar bedrifves. G. G.

Kennelklubb (se Kennel), sammanslutning för främjande af en rationell hundafvel. Den äldsta stiftades i England 1873. Nu finnas sådana i alla kulturländer. Svenska kennelklubben bildades 1889 och räknar (1910) omkr. 1,800 medlemmar. Samarbetande med denna finnas flera s. k. specialklubbar (såsom Svenska pointerklubben, Svenska setterklubben, Svenska gordonsetterklubben, Svenska taxklubben och Svenska foxterrierklubben) för främjande af enskilda hundraser och deras vidare utbildning i lämplig riktning. Kennelklubbar och specialklubbar verka för hundafvelns främjande genom att hålla hundutställningar och jaktprof (fältprof). Hundutställningar ha dock hållits före kennelklubbarnas bildning. Sålunda hölls den första utställningen i England 1859 och den första svenska 1886. G. G.

Kennelnamn (se Kennel), prefix eller suffix (ett ortnamn, ett fantasinamn eller endast en bokstaf, vanligen begynnelsebokstafven i hunduppfödarens namn) vid hundnamn för att beteckna den hundgård (kennel), från hvilken hunden i fråga utgått. Kennelnamnet inregistreras hos vederbörande lands kennelklubb och blir därigenom skyddadt, så att det i utställningskataloger, stamböcker o. d. kynologisk litteratur ej får användas för hundar af annan uppfödning. Efter utländskt mönster brukas kennelnamn numera i stor utsträckning äfven i vårt land. G. G.

Kennet-Avonkanalen [ke'nit ēi'vn-], en 1810 byggd kanal, som går från mynningen af Thames' biflod Kennet till Bath vid Avon. Den är 91 km. lång och har 32 slussar. J. F. N.

Kenneth [ke'nith], skotska konungar.

1. K. Mac Alpin, d. 860, son till den skotiske konungen Alpin af Dabriada, blef vid dennes död 834 konung i Galloway och svingade sig 846 efter en seger öfver pikterna upp till konung öfver

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

skoternas och pikternas af honom förenade rike, *Alban*, med Scone som residens. Han betraktades i senare tid som en skotsk motbild till Alfred den store och firades som den skotska konungaättens grundläggare. En dotter till honom var gift med nordmannakonungen Olof Hvite i Dublin. Jfr Skene, "Celtic Scotland". — 2. K. II, son till Malkolm I, blef skotsk konung 971, företog flera framgångsrika eröfringståg inåt Northumberland och uppges ha blifvit mördad 995. — 3. K. III, den föregåendes brorson, blef konung 997, härjade i Cumberland och torde ha stupat i ett inbördeskrig omkr. 1005. V. S—g.

Kenngott [ke'n-], Gustav Adolf, tysk mineralog, f. 1818, d. 1897, blef 1844 docent i Breslau, flyttade 1850 till Wien och s. å. till Pressburg som professor vid denna stads högre realskola, men återvände 1852 till Wien som kustos-adjunkt vid hofmineraliekabinettet. 1856 blef han professor i mineralogi vid polyteknikum i Zürich samt 1857 tillika ord. professor vid därvarande universitet. 1872 utsågs han till direktör för dessa läroanstalters förenade mineralogiska, geologiska och paleontologiska samlingar samt var 1875—91 direktör för polytcknikum. K. främjade i väsentlig mån kristallografiens framsteg. Af hans särskildt utgifna skrifter må nämnas *Lehrbuch der reinen krystallographie* (1846), *Lehrbuch der mineralogie* (1851), ett mindre arbete med samma titel (1857; 4:e uppl. 1876), *Synonymik der krystallographie* (1855) och *Uebersichten der resultate mineralogischer forschungen* (omfattande åren 1844—65). I "Encyklopädie der naturwissenschaften" har K. med biträde af A. v. Lasaulx och F. Rolle skrifvit afd. "Handwörterbuch der mineralogie, geologie und paläontologie" (1882). (A. Hng.)

Kenngottit Haid., *miner.*, detsamma som miargyrit.

Kennicott [ke'nikåt], Benjamin, engelsk bibelforskare, f. 1718, d. 1783 som kanik vid Christ church i Oxford, blef banbrytande för den kritiska behandlingen af gamla tcstamentets hebreiska text. Sedan han utgifvit de två afhandlingarna *The state of the printed hebrew text of the old testament considered* (1753—59), där han med fakta bekämpade den dittills gängse tron på den hebreiska textens fullkomliga integritet samt uppvisade nödvändigheten att i långt vidsträcktare mån jämföra befintliga manuskript, började han de långvariga förberedelserna till sitt stora verk *Vetus testamentum hebraicum cum variis lectionibus* (2 foliobd, 1776—80). Trots motstånd i början lyckades K. för sitt arbete skaffa sig ett storartadt penningeunderstöd (10,000 pd st. insamlades). Från olika länder sammanfördes nu 615 manuskript och 52 tryckta uppl. af bibeln. Den text, som K. vid tryckningen följde, var van der Hooghts opunkterade. Olika läsarter äro angifna nedtill på hvarje sida. Den samaritanska pentateuken står i parallellkolumner bredvid den hebreiska. Ett värdefullt tillägg till K:s bibelverk var de Rossis "Variæ lectiones veteris testamenti" (1784—88).

Kenning [ke'n-; isl. *kenning*]. Se Metafor.

Kennington [ke'ningtən], stadsdel i södra London, 2 km. från Westminsterbron, hörande till förvaltningsdistriktet Lambeth. Som parlamentsvalkrets hade det 1901 78,313 inv. J. F. N.

Kenogenēs [ke-], Kenogenētisk. Se Kainogenes.

Kenosha [kenā'ʃə], stad i nordamerikanska staten Wisconsin, vid Michigansjön, genom elektrisk järnväg förenad med Milwaukee (55 km. nordligare). 17,061 inv. (1906). God hamn, fabriker (möbler och vagnar). J. F. N.

Ke'nosis (Kenosisläran), *teol.* Se Förnedring, Kristi, samt Kristologi.

Kenotafion [kenota'f-], grek. Se Cenotafium.

Keno'tiker (af grek. *ke'nosis*, afstånd ifrån), anhängare af en luthersk teologisk riktning under 1600-talet. Under det att den lutherska teologien var enig däri, att Kristi mänskliga natur äfven under förnedringens tillstånd vore i besittning af de gudomliga egenskaperna — allmakt, allestädesnärvaro o. s. v. —, var man af olika meningar om, huru Kristus skulle ha brukat dessa senare. Giessenteologerna lärde i anslutning till M. Chemnitz, att Kristus fullkomligt afstått från deras bruk (däraf namnet kenotiker), teologerna i Tübingen däremot, att han begagnat dem, ehuru på ett fördoldt sätt (i anledning hvaraf anhängaren af denna åsikt kallades kryptiker, af grek. *kry'psis*, fördöljande). "Decisio saxonica" af 1624 afgjorde striden till kenotikernas förmån, men uteslöt dock uttryckligen tanken på ett fördöljande blott för hvad som rörde det öfversteprästerliga ämbetet. Striden visar, till hvilka komplikationer de förutsättningar, på hvilka man byggde, kunde leda, äfvensom svårigheten att kunna utjämna dessa metafysiska tankegångar med den historiskt konkreta Jesusbilden. — Ang. de s. k. moderne kenotikerna under 1800-talet se Kristologi. G. A—n.

Kenotoxin [ken-; af grek. *keno's*, tom, och *toxiko'n*, gift], *med.*, "trötthetsgiftet". Se Trötthet.

Kenoy [känωa'], Fr. van, bildhuggare. Se Duquesnoy.

Kensal Green [ke'nsəl grī'n], förstad n. v. om London, med stor kyrkogård, där bl. a. W. Buckle, Thackeray, John Ross och John Owen äro begrafna. Som församling 29,159 inv. (1901). J. F. N.

Kensett [ke'nset], John Frederick, nordamerikansk målare, f. 1818 i Cheshire (Connecticut), d. 1872, var först stålgravör, vistades i Europa 1840—47 och var sedan bosatt i New York. K:s landskap finnas i de flesta amerikanska samlingar; ett och annat har äfven gått öfver till Europa. (G—g N.)

Kensington [ke'nsiŋtən], förnäm stadsdel och förvaltningsområde i västra London, med Kensington palace, ett gammalt, delvis af Vilhelm III uppbyggdt kungligt slott (se fig. 1), i hvilket Vilhelm III, hans gemål, Maria, drottning Anna och hennes

Fig. 1. Kensington palace, västra fasaden.

gemål, prins Georg af Danmark, äfvensom Georg II dogo och drottning Viktoria föddes och uppfostrades. Öster om slottet ligger Kensington gardens, som med den därmed förenade Hyde park bildar den fina världens förnämsta promenadplats i London. I södra delen stod 1851 års världsutställningsbyggnad, sedan flyttad till Sydenham (Kristallpalatset). Söder om parken ligga Royal Albert hall of arts and sciences

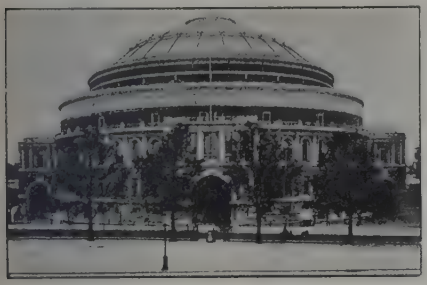

Fig. 2. Royal Albert hall i London.

(fig. 2; en kolossal rundbyggnad, som användes till konserter, möten o. s. v.), Imperial institute (se d. o.) samt det 1857 öppnade South Kensington museum (officiellt sedan 1899

Fig. 3. South Kensington museum, gårdsfasad.

Victoria and Albert-museum; fig. 3), som innehåller stora samlingar af konstindustriföremål, konstverk från medeltiden och nyare tiden, gipsafgjutningar samt galvanoplastiska efterbildningar af antika och nyare verk, tafvelgalleri, indiskt museum och konstbibliotek, hvarjämte med museet är förenad en konstskola. Vidare märkes British museum of natural history (se d. o.). — K. hade 1901 som "metropolitan borough" 176,628 inv., som parlamentsvalkrets 173,073. J. F. N.

Kensington-stenen [ke'nsiŋtən-] kallas efter fyndorten en 1889 af en norsk farmare i närheten af Kensington i staten Minnesota påträffad runsten med följande inskrifter: "Här 10 mäns ve hafven (I) att se. Efter (åro) våra skepp 14 dagars resa från denna ö. År 1362" och "8 göter och 22 norrmän på upptäcktsfärd från Vinland mycket (långt?) västerut. Vi hade läger vid ett skär en dagsresa norrut från denna sten. Vi voro och fiskade en dag. Efter vi kom hem, fann vi 10 män röda af blod och döde. Av(e) M(aria), frälse från ondo!" Runorna ha delvis annars okända former och äro blandade med bokstäfver, siffrorna äro byggda på romerska talsystemet. Inskriftens språk är modern dansk-norska, hvarför inskriften måste vara förfalskad. O. A. L—r. B—e.

Kent [ke'nt]. 1. Angelsaxiskt konungarike, omfattande i det närmaste det nuv. grefsk. K:s område. I K. skedde den första angelsaxiska bosättningen i England, i midten af 450-talet. Där predikades ock först kristendomen bland angelsaxerna, af den hel. Augustinus (597), hvarför det inom K. belägna Canterbury blef öns kristna medelpunkt. 823 införlifvades K. af Egbert med konungariket Wessex. — 2. Grefskap i sydöstligaste hörnet af England, mot s. och v. omgifvet af Sussex och Surrey, mot n. af Thames skildt från Middlesex och Essex samt f. ö. omgifvet af Nordsjön och Kanalen. 4,027 kvkm. 1,348,841 inv. (1901), 335 inv. på 1 kvkm., som förvaltningsområde (utom Canterbury) 3,937 kvkm. och 936,240 inv. Större delen af grefskapet är ett fruktbart, lågkulligt land, med vackra, skogbevuxna dalar. Söder om Thames går ett 10—13 km. bredt bälte, bestående af ett mäktigt lager af den s. k. londonleran, hvilande på kalk. Söder om detta löper norra Downs' kalkkedja från Surrey österut till Folkestone med en höjd af högst 247 m. och en bredd af 5—20 km. Vid kusten och längs Thames förekomma marskland på längre sträckor. De största floderna äro Thames, Medway, hvars mynning bildar en utmärkt hamn, och Stour. Grand military canal omsluter Romney marsh vid södra kusten. Hufvudsakligen odlas grönsaker, ärter, bönor och humle. Odling af frukt, i synnerhet körsbär och lambertsnötter (*Corylus tubulosa*), förekommer mycket. Industrien är med undantag af skeppsbyggeri obetydlig. Grefskapet är indeladt i 5 *lathes* (lagsagor) — en för K. egendomlig delning, daterande sig från den angelsaxiska tiden. Hufvudstad Maidstone. — 3. Ort i nordamerikanska staten Ohio, vid Cuyahoga river. 4,541 inv. (1900). Kvarnar, bomulls- och glasfabriker. (J. F. N.)

Kent [ke'nt], hertig och earl af, engelsk furste- och adelstitel. Titeln earl af K. gafs 1066 af Vilhelm Eröfraren åt hans broder biskop Odo af Bayeux och fördes 1321—30 af konung Edvard I:s yngste son Edmund (se d. o.); drottning Viktorias fader Edvard August (se Edvard, engelska prinsar, 5) bar 1799—1820 titeln hertig af K. och Strathearn. Earler af Kent förekomma dessutom i släkterna De Burgh, Grey (se d. o.), Holland och Neville; en nu utslocknad gren af huset Grey innehade på 1700-talet titeln hertig af K.

Kent [ke'nt], William, engelsk konstnär, f. 1685, d. 1748, begaf sig 1710 till Rom för att utbilda sig till målare. Ehuru han efter sin återkomst till London utnämndes till hofmålare, lär han dock ej ha varit långt kommen i konsten. Om hans medelmåttiga förmåga jämväl som bildhuggare vittnar Shaksperes staty i Westminster abbey. Med större framgång egnade han sig åt arkitekturen och gjorde utkast till ett landthus, *Holkham*, rätt storartadt, men oharmoniskt, hvaremot den af honom utförda nordfasaden till *Treasury buildings* i Whitehall hör till den tidens bättre produkter. Mest känd har han dock blifvit såsom den, hvilken man allmänt tillerkänner äran af att ha gifvit upphof till den s. k. engelska trädgårdsstilen.

Kent [ke'nt], William Charles Mark, en-

gelsk tidningsman, f. 1823 af en katolsk familj, d. 1902, egnade sig tidigt åt litterär verksamhet. 1859 blef han dessutom advokat. 1845—70 var han redaktör af "The sun" och 1874—81 af "Weekly register". Af K:s *Poems* (1870) är endast en hälsningsdikt till Longfellow mera bekant. K. författade biografier öfver eller utgaf ett stort antal moderna författare, såsom Lamb (1875), Bulwer (1883 och 1898) och Dickens (1884).

Kentaurer [kentaŭ'-]. Se Centaurerna.

Kenthorn [ke'nt-], ett i början af 1800-talet i England för militärmusik brukligt bleckblåsinstrument, försedt med tonhål och klaffar liksom träblåsinstrumenten. Det uppfanns 1770 af Kälbel i Petersburg och infördes i England genom hertigen af Kent (däraf benämningen). A. L.*

Ke'ntia Belmoreäna, *bot.*, en till släktet *Howea* Becc. (*Howea Belmoreana* Becc.) hörande palm från Lord-Howe-ön i Stilla oceanen, utmärkt af elegant utseende och vackra pardelade blad, som är en omtyckt prydnadsväxt i växthus och boningsrum. G. L—m.

Kenton [ke'ntən], stad i nordamerikanska staten Ohio, vid Scioto river. 6,852 inv. (1900). Fabriker, trähandel. J. F. N.

Kentoripa [ken-]. Se Centuripe.

Kentrolit [ken-] Damour (af grek. *ke'ntron*, skarp spets), *miner.*, små prismatiska kristaller af blymangansilikat. A. Hng.

Kentska tärnan [ke'ntska], *zool.* Se Tärnsläktet.

Kentucky [kenta'ki]. 1. Flod i nordamerikanska staten Kentucky, som efter den har sitt namn, upprinner på Cumberlandbergen i tre källfloder (North, Middle och South Fork), hvilka förena sig vid staden Proctor, och faller ut i Ohio vid Carrollton efter ett lopp af omkr. 370 km. Till Frankfort (96 km.) kan den passeras af ångbåtar. — 2. (Officiell förkortning Ky.) En af Nord-Amerikas förenta stater, ligger mellan 36° 30′ och 39° 6′ n. br. samt 82° 2′ och 89° 40′ v. lgd samt gränsar i s. till Tennessee, i ö. till Virginia och West Virginia, i n., där Ohiofloden bildar gräns, till Ohio, Indiana och Illinois samt i v. till Missouri, från hvilket K. skiljes af Mississippi. Areal 105,145 kvkm. (= Norrbottens län). Västra delen är ett af kvartära och tertiära aflagringar bildadt lågland (lägst 86 m. ö. h.), mellersta delen ett kuperadt område af 200—400 m. höjd, i hvilket floderna gräft djupa dalar. De förhärskande bergarterna äro här silurisk och karbonisk kalksten; det utgör en del af unionens centrala kolfält. Ett stort område i midten upptages af det vattenfattiga kalkstenstaffellandet, som dels täckes af gräs och buskväxter, dels är öde s. k. *barren*, dels upptages af den s. k. blågräsregionen (så kallad efter "blue grass", amerikanska namnet på *Poa pratensis*), som är centrum för statens hästafvel. I kalkstenen finnas många stora grottor, af hvilka de största, Mammoth cave, Cölossal cave, Salt cave m. fl., ligga i trakten af Green river. Den östra delen, omkr. en femtedel af hela staten, genomdrages af grenar af Cumberlandbergen (Pine mountains, Log mountains, Kentucky ridge), omkr. 900 m. höga. Deras karboniska lager äro rika på stenkol; K:s hela stenkolsyta upptager omkr. 40,000 kvkm., hvaraf 12,000 på det västra l. Illinois-kolfältet. — På floder är K. rikt; de viktigaste äro gränsfloderna Ohio och Mississippi, vidare Tennessee och Cumberland, hvilka alla äro segelbara. Genom kanaliseringsarbeten ha äfven Green river med Barren river, Kentucky river och Big Sandy river gjorts segelbara under stora delar af sitt lopp. I sänkorna uti kalkregionen finnas saltträsk (*saltlicks*), i hvilkas omgifningar påträffas ben af förhistoriska djur, såsom mastodonter, megalonyx, hästar o. a. Klimatet är i allmänhet sundt med heta somrar och fuktiga, stundom under kortare tid mycket kalla vintrar. Nötkreatur och får kunna vanligen beta i det fria året om. I Louisville är årsmedeltemperaturen 13,2°, julitemperaturen 25,8°, januaritemperaturen 1,2° och nederbördsmängden 1,142 mm. Häftiga tornados äro icke sällsynta. — Hufvudnäringen är jordbruk. 1900 var farmernas sammanlagda areal nära 8,8 mill. hektar. Säd, tobak, hö och frukter af utmärkt beskaffenhet äro de förnämsta föremålen för odling. 1908 steg skörden af majs till 29,9 (1909: 36,2) mill. hl., af hvete till 3,1 (1909: 2,77) mill. hl. Den viktigaste kulturväxten är dock tobak, som 1909 odlades på 168,000 har och lämnade en skörd af 159 mill. kg., värderade till 37,17 mill. doll. Äfven hampa odlas i stor utsträckning samt något bomull och sorghum. — K. är berömdt för sina hästar. 1909 funnos 407,000. Af andra husdjur märkas s. å. 394,000 mjölkkor, 665,000 annan nötboskap, 207,000 mulor, 1,1 mill. får, 0,9 mill. svin. Ullproduktionen steg 1907 till 0,77 mill. kg. tvättad vara (värde 991,500 doll). Staten har vidsträckta skogar af ek, lönn, ask, bok, valnöt, barrträd, och dess timmerafverkning är ansenlig. Bergsbruket lämnade 1908 9,3 mill. ton stenkol (värde 10,3 mill. doll.); dessutom petroleum (1,16 mill. hl.), flusspat, sandsten, kalksten, järn, bly, cement, asfalt. Af lera tillverkades 1908 varor för 2,2 mill. doll. Hela bergsbruksafkastningen (oberäknadt järnmalm) steg detta år till 16,14 mill. doll. — Industrien sysselsatte 1905 3,734 verk med 50,794 arbetare och ett produktionsvärde af 159,8 mill. doll. De största produktionsvärdena hade: kvarnindustrien (18 mill. doll.), trävaruindustrien (14,5 mill. doll.), tobaksindustrien (14,9 mill. doll.) samt sprit- och öltillverkningen (14,9 mill. doll). Järnvägarnas längd 1906 var 5,522 km., oberäknadt 542 km. elektriska banor. — Befolkningen beräknades 1790 till nära 74,000 inv., af hvilka 12,430 voro slafvar, och var 1820 564,317, 1860 1,155,684, 1880 1,648,690 och 1900 2,147,174 samt beräknades 1906 till 2,320,298 (20 inv. på 1 kvkm.). Som K. förr var en af slafstaterna, är antalet negrer stort (1900 284,706 eller 13,3 proc.), men minskas genom utflyttning. Indianerna voro blott 402. Födda i utlandet voro 50,249, hvaraf 27,555 i Tyskland, 9,874 i Irland och 222 (med 491 afkomlingar i första led) i Sverige. De viktigaste religionssamfunden äro baptister och metodister. Skoltvång gäller för barn mellan 7 och 14 år under åtta efter hvarann följande veckor om året, men i större städer under hela läsåret. Skolorna äro i medeltal öppna endast 1/3 af året. Olika skolor äro inrättade för hvita och för färgade barn. De offentliga högre skolorna hade 1907 380 lärare och 7,547 lärjungar. Staten har 4 normalskolor med 1,413 studenter (1908). För den högre undervisningen finnas universitet och colleges, af hvilka de viktigaste äro Central university of K. i Danville (presbyterianskt), Berea college (osektériskt), Kentucky university i

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Lexington (statsuniversitet) och Georgetown college (baptistiskt). Enligt den nuv. författningen, af 11 juni 1850, utöfvas den verkställande makten af en för 4 år vald guvernör, hvilken icke kan vara guvernör under 2 på hvarandra följande perioder, och den lagstiftande makten af *general assembly*, som sammanträder under högst 60 dagar hvarje år i statens hufvudstad, Frankfort, och består af en senat af 38 för 4 år valda medlemmar, af hvilka hälften afgår hvartannat år, samt ett representanthus af 100 medlemmar, valda för 2 år. Röstberättigade äro alla fria medborgare, som uppnått 21 års ålder samt bott 1 år i staten och 6 månader i grefskapet. Till kongressen sänder staten 11 representanter. — Finanserna äro goda. Den taxerade förmögenheten uppgick 1907 till 702 mill. doll., den beräknade ansågs ett par år tidigare vara mer än dubbelt så stor. Hufvudstad är Frankfort, men den största staden är Louisville. — K. var till en början en del af kolonien Virginia och blef 1776 ett särskildt grefskap af denna, kalladt K. De första nybyggena anlades 1769 af Daniel Boone med sällskap från North Carolina. 1786 löste K. bandet med Virginia och upptogs 1792 som särskild stat i unionen. Vid utbrottet af inbördeskriget 1861 var K. en slafstat, men förblef unionen troget och förklarade sig neutralt. Det oaktadt besattes staten af såväl unionens som de konfedererades arméer, och båda dessa rekryterades af invånarna i K. J. F. N.

Kentucky kaffeträd [kenta'ki]. Se Gymnocladus.

Kenty [ke'n-], stad. Se Kety.

Kenyérmezö [kēnje'rmeső]. Se Brodfeld.

Kenyon [ke'njən], John, engelsk filantrop och författare, f. 1784, d. 1856, författade *Rhymed plea for tolerance* (1833), *Poems* (1838) och *A day at Tivoli* (1849), men är mera bekant genom sin varma och uppoffrande vänskap med Robert och Elizabeth Browning, Lamb, Southey m. fl. och den välgörenhet han utvecklade. Från det klassiska Weimar, som han besökte, lämnade han intressanta personliga minnesbilder.

Kenyon [ke'njən], Frederick George, engelsk papyrolog, f. 15 jan. 1863 i London, sedan 1910 chef för British museum, har utgifvit (1890) Aristoteles' (se denne, sp. 1477) förut endast i obetydliga fragment kända skrift "Politeia Athenaion" och sedermera flera liknande, mönstergilla upplagor af nyfunna forngrekiska litteraturverk af oskattbart värde, bland dem skalderna Herondas (1891) och Bakchylides (1897). Han har därjämte utgifvit *Catalogue of greek papyri in the British museum* 3 bd, 1893—1907). Bland hans öfriga större verk förtjäna särskildt framhållas *Palaeography of greek papyri* (1899), som ännu är det förnämsta sammanfattande arbetet i sitt slag, samt hans synnerligen förtjänstfulla *Handbook of the textual criticism of the new testament* (1901). K. har dessutom utgifvit flera upplagor af den engelske skalden Robert Brownings dikter. E. N—n.

Kenzingen [ke'nts-], stad i badenska kretsen Freiburg, vid Elz. 2,705 inv. (1905). Realskola. Sandstensbrott, tobaksodling. J. F. N.

Keo, vulkan. Se Flores.

Keokuk [ki'åkak], stad i nordamerikanska staten Iowa, strax ofvanför Des Moines' förening med Mississippi och nedom de sista forsar (*lower rapids*) denna flod gör, hvilka förr hämmade flodfarten, men numera kringgås medelst en 14,5 km. lång kanal. 14,597 inv. (1906). Viktig järnvägsknut. Medicinsk skola, järngjuteri, kvarnar. (J. F. N.)

Keops [ke'åps]. Se Cheops.

Keos [ke'ås], grek. *Kéως*, nygrek. *Kea*, i folkspråket *Tsia*, en af de cykladiska öarna i Egeiska hafvet, ligger s. ö. om Attika. Ön tillhör nomos Cykladerna. Areal 103 kvkm. 5,019 inv. (1896). Ön var redan i forntiden berömd för sin fruktbarhet och egde fyra städer, af hvilka fornlämningar ännu äro synliga. Från en bland dessa, *Iulis*, på hvars plats öns enda nuv. stad, Kea, ligger, härstammade de grekiske skalderna Simonides och Bakchylides. A. M. A.

Kèpi [kepi]. Se Käppi.

Kepler [ke'pler] 1. Keppler, Johannes, tysk astronom, fysiker och matematiker, f. 27 dec. 1571 i Weil i Württemberg, d. 15 nov. 1630 i Regensburg. Han tillbragte sin första barndom under ogynnsamma förhållanden; dels var hans kroppskonstitution redan från födelsen mycket svag, dels förde hans föräldrar, hvilkas äktenskap var mindre lyckligt, ett oroligt och kringflackande lif. Fadern var nämligen tidtals anställd i främmande härförares sold, och modern åtföljde sin man, hvarunder sonens uppfostran öfverlämnades åt farfadern. K. blef 1584 lärjunge vid klosterskolan i Adelsberg, flyttades därifrån till skolan i Maulbronn, där hans studier i astronomi och matematik påbörjades, samt blef student i Tübingen 1589. Där åtnjöt han undervisning bl. a. af astronomerna Maestlin och Apian och blef filos. magister 1591. Han ämnade först bli teolog, men den nya coppernikanska läran, i hvilken Maestlin införde honom, samt f. ö. hela hans vetenskapliga läggning drogo honom omotståndligt mot de matematiska vetenskaperna. 1594 blef han professor i matematik och moral vid gymnasiet i Graz, där han sysselsatte sig med specialstudier i matematik och astronomi. På grund af religiösa oroligheter lämnade han dock denna plats och utsågs 1600 af Tycho Brahe till medhjälpare vid de astronomiska arbetena i Prag. Efter Brahes död (1601) blef K. hans efterträdare som kejserlig hofmatematiker; men då han icke lyckades utbekomma den bestämda aflöningen, antog han 1612 en kallelse till Linz som professor vid gymnasiet därstädes. Äfven där förbittrades hans lif af religiösa strider och svåra ekonomiska förhållanden, hvarför han 1626 lämnade Linz och flyttade till Ulm. Emellertid hade den kejserliga skattkammarens skuld till K., hvilken skuld under tidens lopp stigit till 12,000 florner, genom en egendomlig transaktion öfverflyttats på Wallenstein, och med anledning häraf begaf sig K. till Sagan i Schlesien, Wallensteins dåv. residenssort. Då emellertid icke heller Wallenstein befanns hågad att betala, beslöt K. att resa till Regensburg för att vid riksdagen därstädes 1630 framställa

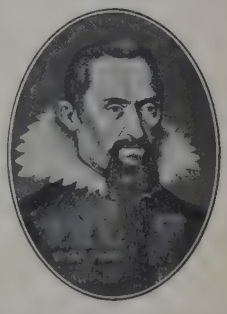

sina anspråk. På K:s graf i Regensburg uppsattes 1808 ett monument; en ännu mera storartad minnesvård öfver honom restes 1870 i hans födelsestad.

Redan vid unga år hade K. kommit till den fasta öfvertygelsen, att planeternas rörelser voro underkastade lagar, som kunde på rent matematisk väg bestämmas. Så uppställde han i ett af sina första astronomiska arbeten, *Prodromus dissertationum cosmographicarum* etc. (1596), den satsen, att planeternas afstånd från solen förhålla sig som radierna i sfärer, hvilka i en viss ordning inskrifvas i eller omskrifvas kring de fem reguljära kropparna, en sats, som naturligtvis var alltför fantastisk för att kunna ega någon grund i verkligheten. Men några år senare kom han i tillfälle att med mera framgång fullfölja sina spekulationer genom att stödja dem på ett fast underlag af fakta. Som Tycho Brahes medhjälpare fick han nämligen på sin del att sysselsätta sig med planeten Mars i afsikt att för denna planet uppställa en bättre teori än den dittills gifna. Ty det visade sig att, om man enligt Coppernicus' teori lät Mars röra sig i en epicykel utefter en excentrisk cirkel, den på grund däraf beräknade banan ej obetydligt skilde sig från den ur Brahes observationer härledda. Efter en mängd fåfänga försök till jämkning fann K., att den gamla teorien måste h. o. h. förkastas, och antog i stället, att Mars rörde sig i en oval kroklinje, som han kallade *ooid* (ägglinje). Genom noggranna undersökningar fann han, att, om solen togs till origo, förhållandet mellan den af radius vector beskrifna ytan och den därvid använda tiden städse förblef konstant, och hade därigenom upptäckt den s. k. andra lagen (se Keplerska lagarna). Något senare kom han på den tanken att försöka, om icke ägglinjen kunde ersättas med en ellips, hvars ena brännpunkt intogs af solen; han fann, att därigenom en fullkomlig öfverensstämmelse bragtes till stånd mellan teori och observationer, samt erhöll sålunda den s. k. första lagen. Dessa båda upptäckter, hvilka sedermera utsträcktes till att gälla om alla planeter, offentliggjorde K. i *Astronomia nova sive physica coelestis tradita commentariis de motibus stellæ Martis, ex observationibus Tychonis Brahe* (1609). Slutligen företsatte han sig att undersöka, huruvida icke någon lag kunde uppställas, som gällde för planeterna sinsemellan. Han jämförde fördenskull med hvarandra de olika potenserna af omloppstiderna och storaxlarna samt fann, efter en mängd ytterst mödosamma försök, att, om man valde andra potensen af tiderna och tredje potensen af storaxlarna, förhållandet mellan dessa två storheter förblef konstant för alla planeter, således den s. k. tredje lagen, hvilken offentliggjordes i *Harmonices mundi libri V* etc. (1619).

Genom dessa upptäckter hade K. åt den astronomiska vetenskapen gett en alldeles ny grundval. Coppernicus hade visserligen gjort det antagandet, att samtliga planeterna rörde sig kring solen; men då han förlade epicykelns och excentriska cirkelns medelpunkter till rent imaginära (d. v. s. i fysisk mening obefintliga) punkter, så var därmed gifvet, att antagandet var blott en hypotes, som väl kunde tjäna att förenkla teorien, men däremot icke på något sätt gaf en förklaring öfver det verkliga förloppet. K. tillkommer däremot den ovanskliga äran att för första gången ha uppställt en förklaring för de astronomiska företeelserna, hvilken, erhållen genom en lycklig förening af noggranna observationer och djärf spekulation, på grund af inre kriterier kunde erkännas vara tillämplig på verkligheten själf och således utgöra en naturförklaring i egentlig mening. — Äfven inom astronomiens öfriga områden var K. verksam. Så observerade han t. ex. solfläckarna; en af honom 28 maj 1607 med blotta ögat iakttagen solfläck tog han emellertid för planeten Merkurius (*Phænomenon singulare sive Mercurius in Sole visus*, 1609). Öfver kometerna skref han verket *De cometis libri tres*, 1619, hvari han framställde åtskilliga originella tankar rörande kometernas natur. Han anställde noggranna observationer af den nya stjärnan af år 1604, öfver hvilken han författade arbetet *Stella nova in pede serpentarii et qui sub ejus exortum de novo iniit trigono igneo* etc. (1606). Som kronolog uppträdde han till försvar för den gregorianska kalenderreformen och sysselsatte sig med forskningar rörande Kristi födelseår (i *Eclogæ chronicæ* etc., 1615). Äfven astrologien kom han i tillfälle att behandla, då han under sin vistelse i Graz utgaf kalendrar för åren 1595—99 och däri enligt tidens sed införde astrologiska förutsägelser. (Dessa förutsägelser slogo händelsevis ovanligt lyckligt in och förskaffade K. stor ryktbarhet som astrolog.) De grofva astrologiska villfarelserna hade visserligen icke i K. någon försvarare; dock tillerkände han aspekterna en viss betydelse vid bestämmande af en människas framtida öden. Ett foster af hans rika fantasi mera än ett resultat af hans vetenskapliga forskningar är det postuma arbetet *Somnium seu opus posthumum de astronomia sublunari* (1634; i öfv. af L. Günther, "Traum oder nachgelassenes werk über die astronomie des mondes", 1898), ett slags astronomisk novell, där scenen är förlagd till månen. — Vid sidan af det författarskap, hvarigenom K. meddelade sina egna upptäckter och åsikter, sysselsatte han sig äfven med arbeten, som kunde bli till omedelbar nytta vid astronomiska studier och räkningar. Till en fullständig lärokurs i astronomien hade han länge samlat materialier, men blef ständigt hindrad från dess fullbordande; ett kompendium innehålles dock i skriften *Epitome astronomiæ copernicanæ* (1618—22; ny uppl. 1635). Däremot lyckades det honom att få fullborda en astronomisk tabellsamling med dithörande regler för räkningarna, hvilken han utgaf under titel *Tabulæ rudolphinæ totius astronomicæ scientiæ a Tychone Braheo primum conceptæ, continuatæ et absolutæ a J. Kepplero* (1627)), och som under ett helt sekel användes vid de astronomiska beräkningarna.

Sitt världsrykte vann K. visserligen som astronom, men äfven inom de öfriga matematiska vetenskaperna var han med framgång verksam. I första rummet böra härvid omnämnas hans arbeten inom optiken, åt hvilken vetenskap han egnat skrifterna *Ad Vitellionem paralipomena, quibus astronomiæ pars optica traditur* etc. (1604) och *Dioptrice* (1611). K. är den förste som vetenskapligt behandlat dioptriken och särskild teorien för tuberna. Då den galileiska tuben på grund af sitt ringa synfält vid flera observationer visade sig mindre lämplig, föreslog K. att i dess ställe använda en tub, där äfven okularet bestod af en konvex lins ("Keplers kikare"), ett förslag, som praktiskt utfördes af Scheiner. Äfven grundläggan det af den fysiologiska optiken är att hänföra till K. hvilken gett den första förklaringen öfver ögats in

rättning och de olika delarnas funktioner. F. ö. sysselsatte han sig i de ofvannämnda skrifterna äfven med teorien för ljusets brytning vid öfvergången mellan olika media, med den astronomiska refraktionen och med fotometrien. — Äfven mekaniska frågor har K. flerstädes i sina skrifter, om också blott i förbigående, behandlat; så synes han ha haft kännedom eller åtminstone aning om den allmänna gravitationen, om tillvaron af ett fast plan i världsrymden samt om förklaringsgrunden till ebb och flod. En meteorologi har ur hans skrifter blifvit sammanställd i våra dagar af Brocard (''La météorologie de Kepler'', 1879—81). — Sina forskningar inom den rena matematiken egnade K. företrädesvis åt logaritmerna och stereometrien. Han utgaf själf en logaritmtabell (*Chilias logarithmorum*, 1624), hvari han redogjorde för logaritmernas användning och för proportionalräkningen, angaf (i *Nova stereometria doliorum*, 1615) approximativt kubikinnehållet af en mängd solida figurer, de flesta af honom själf uppfunna, samt behandlade (i ofvannämnda *Harmonice mundi*) teorien för stjärnpolygoner och stjärnpolyedrar, hvarvid han till de af Archimedes upptäckta halfreguljära kropparna lade två nya sådana. F. ö. finnas i hans skrifter spår till differentialräkningen samt till flera teorier, som först långt efter hans tid blifvit föremål för undersökning. Dock torde man ha gått alltför långt, då man i Keplerska problemet velat finna det första exemplet på en transcendent ekvation, så mycket mer som K. ej synes ha haft tillräckligt klar insikt om den matematiska analysens stora betydelse vid sidan af den geometriska metoden.

K:s hela lefnad var en nästan oafbruten kedja af motigheter. Att han detta oaktadt kunnat uträtta så mycket för vetenskapen, därtill bör grunden sökas i hans järnhårda flit och sega uthållighet, hvilka egenskaper i förening med en starkt utpräglad tendens till det mystiska utgjorde de kanske mest i ögonen fallande dragen i hans karaktär. — Af hans många skrifter äro flera redan nämnda; hans *Opera omnia*, delvis innehållande förut otryckta arbeten, utgåfvos i 8 volymer 1858—71 af Frisch. Bland de många, som skildrat K:s lif och vetenskapliga betydelse må särskildt nämnas Frisch (1858), Apelt (1849), Förster (1862, 1872) och Reuschle (1871). (B—d.)

Ke'plerbund [-bont], ett 1907 i Frankfurt am Main stiftadt sällskap för teismens utbredning genom främjan af naturkunskaperna, ett vetenskapligt upplysningsarbete, bestående i föreläsningar, utgifning af en tidskrift och en serie småskrifter (''Naturwissenschaftliche zeitfragen''), stiftandet af ett naturvetenskapligt folkbibliotek m. m.

Keplerska ekvationen, *astron.* Se Keplers problem.

Keplerska lagarna, *astron.*, kallas de tre af Kepler (se d. o.) funna lagarna för planeternas rörelse kring solen. De uttryckas vanligen under följande form:

1. Hvarje planetbana är en ellips, i hvars ena brännpunkt solen befinner sig.

2. Den af radius vector (d. v. s. den räta linje, som förbinder planeten med solen) beskrifna ytan är proportionell mot den därvid använda tiden.

3. Kvadraterna på de olika planeternas omloppstider förhålla sig till hvarandra som kuberna på deras banors storaxlar.

Dessa tre lagar upptäcktes af Kepler på empirisk väg ur observationer; deras matematiska giltighet bevisades först af Newton i ''Philosophiæ naturalis principia mathematica'' (1687). Emellertid är att observera, dels att den tredje lagen är blott approximativt riktig, nämligen under förutsättning att planeternas massor kunna försummas i förhållande till solens, dels att äfven de båda första lagarna gälla blott under antagande, att endast två kroppar finnas, nämligen solen och planeten. I verkligheten inverka däremot planeterna på hvarandra, så att deras banor mer eller mindre afvika från den elliptiska formen. Jfr Gravitation. (B—d.)

Keplers kikare. En vanlig tub (astronomisk), hvilken ger upp- och nedvända bilder. Jfr Astronomiska instrument, sp. 289.

Keplers problem, *astron.*, kallas ett af Kepler (1609) framställdt problem, hvars lösning möjliggör bestämmandet af en planets läge i ett gifvet tidsmoment, om man känner dess bana och tiden för dess passage genom periheliet. Det kan ock formuleras som uppgiften att ur planetens medelanomali bestämma den sanna anomalien (se Anomali). Denna bestämning sker så, att först den excentriska anomalien medelst den s. k. Keplerska ekvationen härledes ur medelanomalien, hvarefter den sanna anomalien utan svårighet bestämmes ur den excentriska. Den nämnda ekvationen (sista ekvationen i art. Anomali) är af den form, att däri, jämte den obekanta storheten, äfven en trigonometrisk funktion af densamma ingår, hvarför ekvationen icke kan på direkt väg fullt exakt lösas. Emellertid finnas metoder att på approximativ väg med nöjaktig noggrannhet erhålla en lösning. B—d.

Keppel [ke'pl], engelsk adelsslägt af holländskt ursprung, hvilken i Nederländerna kan spåras redan under medeltiden och kom öfver till England med Arnold Joost van K., f. 1669, d. 1718, hvilken som page åtföljde Vilhelm III vid dennes öfverfärd till England 1688, därefter erhöll flere framstående hofämbeten, var konungens förtrogne och ständige följeslagare samt 1702 af den döende sändes till Haag att redogöra för dennes planer för rådspensionären Heinsius. K. upphöjdes 1696 till earl af Albemarle, blef 1697 generalmajor i engelsk tjänst och deltog, sedan han efter Vilhelm III:s död återflyttat till Holland från 1706 som holländsk rytterigeneral under Marlboroughs öfverbefäl i striderna mot fransmännen. Den nöjeslystne och rättframt öppenhjärtige K. var i England, i motsats mot Vilhelm III:s öfriga holländska gunstlingar, synnerligen populär. Hans sonson George K., 3:e earl af Albemarle, f. 1724, d. 1772, hvilken till faderns död 1754 förde titeln viscount Bury, var 1746—54 medlem af underhuset, nådde inom engelska armén 1759 generallöjtnants grad, var 1762 befälhafvare för landstigningshären under expeditionen till Habana och vann vid denna stads eröfring oerhördt rikt byte. Brodern, Augustus K., viscount Keppel, f. 1725, d. 1786, deltog 1740—41 i Ansons världsomsegling, aftvang i spetsen för en eskader dejen af Alger en för England förmånlig traktat (1751), stred som fartygsbefälhafvare 1759 i slaget vid Quiberon bay och var 1762 underbefälhafvare för flottan i expeditionen till Habana, där han sedan förde befälet till 1764. Han

blef 1778 ”admiral of the blue”. K. tillhörde inom politiken Rockinghams vänner och var som oppositionellt sinnad illa anskrifven hos engelska flottans högste chef, lord Sandwich, hvilket anses ha föranledt krigsrättsförfarandet emot honom efter sjöstriderna med fransmännen utanför Brest i juli 1778. Han blef i febr. 1779 frikänd af krigsrätten och var 1782—83 första amiralitetsråd. — Brorsons son till honom var amiralen sir Henry K., f. 14 juni 1809, d. 17 jan. 1904, hvilken inträdde i marinens tjänst redan 1822, 1837 blef kapten, 1857 konteramiral, 1869 amiral och 1875 ”admiral of the fleet”. Han utmärkte sig som korvettkapten 1842 under kriget mot Kina och undertryckte 1842—43 i förbindelse med rajah Brooke af Sarawak under många äfventyr röfvarväsendet på Borneo och i angränsande farvatten. 1854—55 deltog han som fartygsbefälhafvare i Krimkriget först i Östersjön och sedan utanför Sevastopol. Han utmärkte sig 1857 för öfverdådig tapperhet under striderna vid Kanton mot kineserna samt belönades s. å. med knightvärdighet. K. var sedan eskaderbefälhafvare i olika farvatten till 1869, då han lämnade den aktiva sjötjänsten. Sin verksamhet på Borneo skildrade han i *Expedition to Borneo* (1847), och han utgaf 1899 självbiografien *A sailor's life under four sovereigns*. V. S—g.

Keppi [ke′p-], *krigsv.* Se Käppi.

Keppler. Se Kepler.

Ker [kē′], skotsk släkt. Se Carr, R.

Ker [kē′], John Bellenden, engelsk botanist, f. omkr. 1765, d. 1842, var först officer vid lifgardet och skref sedan flera botaniska verk, bl. a. *Iridearum genera*, samt var den förste utgifvaren af ”Botanical register” (1812).

Kerabau [ke-], *Bos* l. *Bubalus kerabau, zool.*, en på de malajiska öarna förekommande afart af fastlandets buffel (*Bos bubalus*), som föga skiljer sig från denna. Vilda kerabaus finnas ej längre, men väl förvildade. Som husdjur användes den på samma sätt som buffeln. L—e.

Kerahès, stad. Se Carhaix.

Kerai [ke′-]. Se Japan, sp. 1486.

Keraiterna [ke-]. Se Kaldeiska kristna, sp. 596.

Kerak [kē-], i äldre historisk litteratur ofta Krak, hufvudstad i ett turkiskt sandjak i Syrien, vid Wadi el-K., som utmynnar i Döda hafvet, ligger 20 km. ö. om detta, 1,026 m. ö. h. Omkr. 20,000 inv., hvaraf omkr. ¾ grekiska kristna. Church missionary society har där en station och läkare, rom. katolikerna en kyrka och ett litet kloster. Staden är omgifven af en mur och har utanför denna i s. en väl bevarad borg, isolerad genom en i berget sprängd graf, ett intressant prof på en medeltidsborg. De ursprungliga ingångarna voro två slingrande, i klippan sprängda passager, men nu ha bräscher gjorts i murarna, som före Ibrahim paschas bombardering 1840 voro i oskadadt skick. — K. var en af moabiternas hufvudstäder och omnämnes i den bibliska historien under namnen *Kir-Moab*, *Kir-Heres*, *Kir-Hareset* och (efter exilen) K. Senare var det ärkebiskopssäte. Spår finnas af bysantinsk, romersk och äldre besittning, men murarna äro ett verk af korsfararna och deras efterträdare, ejubiderna och mamluksultanerna i Egypten, och K. var en af de starka fästningar, som behärskade de viktiga karavanvägarna från Egypten och Arabien till Damaskus. Gång på gång angripet, intogs K. 1188 af Saladin. Sedan 1893 har det en stark turkisk garnison. (J. F. N.)

Keramik (af grek. *ke′ramos*, krukmakarlera) är den numera allmänt antagna benämningen på lergodstillverkningen i hela dess omfattning från tegelbränningen upp till den finaste porslinsfabrikationen. Ordet nyttjas äfven för att beteckna såväl framställningen af denna tillverknings historia som de genom tillverkningen frambragta alstren. De keramiska tillverkningarna kunna efter godsets hårdhet, dess genomskinlighet och glasyrens beskaffenhet delas i vissa hufvudgrupper. Bland de många olika indelningarna torde den allmännast följda vara den af A. Brongniart i ”Traité des arts céramiques” uppställda, nämligen 1) lergods med porös ogenomskinlig massa, 2) lergods med hårdbränd (sintrad) ogenomskinlig massa och 3) lergods med hårdbränd halfgenomskinlig massa. Till den första gruppen höra de tegelliknande grofva tillverkningarna *oglaseradt lergods* (*terrakotta*), de *antika vaserna*, det simpla glaserade *krukmakargodset* och den *emaljerade fajansen*; till andra gruppen hänföras den s. k. *fina fajansen* och *stengodset*, till den tredje de olika arterna af *porslin*. Se vidstående färgplansch samt Fajans, Glasyr, Kakel, Porslin, Stengods, Terrakotta och Vas. — Betydliga keramiska samlingar ha under 1800-talet bildats i de flesta länder. Samtidigt har äfven uppstått en högst ansenlig keramisk litteratur, hvars arbeten kunna räknas i hundratal och som är riktad på att, såvidt möjligt, skildra hvarje särskild fabrikations, t. o. m. hvarje särskild fabriks historia. Inom den svenska litteraturen på detta område märkas G. H. Stråles utförliga arbeten öfver de gamla svenska fabrikerna Rörstrand och Marieberg (1879 och 1880) samt den af G. Upmark och L. Looström utgifna beskrifvande förteckningen öfver de keramiska föremålen i Karl XV:s konstslöjdsamling (1883). Upk.*

Kerargyrit [ker-; af grek. *ke′ras*, horn, och *argy′rion*, silfver], *miner.* Se Hornsilfver.

Kerasos [ke′-], grek., handelsstad. Se Cerasus.

Kerate′rpeton [ke-] Huxley, *paleont.*, ödleliknande, omkr. 20 cm. lång amfibie i karbonaflagringar i Böhmen, Irland och Nord-Amerika. A. Hg.

Keratin [ke-; af grek. *ke′ras*, horn], *fysiol. kem.*, hornämne, hufvudbeståndsdelen i horn, naglar, fjädrar, hår, ylle och epidermis. Det tillhör den grupp af äggh viteämnen, som kallas albumoider eller albuminoider, och torde alltefter det ämne, hvarifrån det härstammar, ega något olika sammansättning. Karakteristisk för keratinhaltiga organ är deras höga svafvelhalt (2—5 proc.). Enligt undersökningar af K. A. H. Mörner förekommer i horn och människohår allt svafvel i form af cystin, oxidationsprodukten af α-amino-β-sulfhydropropionsyra. Keratin är en amorf substans, olöslig i vatten och alkohol; löses af vatten vid 150—200° och af alkalilut vid vanlig temperatur. H. E.

Keratitis [keratitis; af grek. *ke′ras*, horn], *med.*, inflammation i ögats hornhinna. Se Ögonsjukdomar.

Keratōser [ker-; af grek. *ke′ras*, horn], *med.*, gemensamt namn för alla på en abnorm utveckling af epidermis och hornartade väfnader beroende hud-

9. Tyskt kakel (1500-talet).

15. Fajansvas från Delft (1700-talet).

2. Glaserad terrakottarelief af Luca

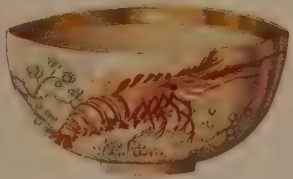

12. Japansk fajansskål.

1. Spansk-morisk majolika-kanna (1300-talet).

7. Fat af Palissy-fajans (Frankr., 1500-talet).

6. Italiensk majolikatall

3. Persiskt fajansfat (1500-talet).

8. Skål af Henri-deux-fajans (Frankrike, 1500-talet).

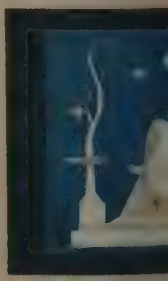

17. Pâte-sur-pâte England

della Robbia (Florens, 1400-talet).

11. Kinesisk porslinsvas.

10. Tyskt kakel (1800-talet).

13. Böttger-kanna (Tyskland, 1700-talet).

Urbino (1500-talet).

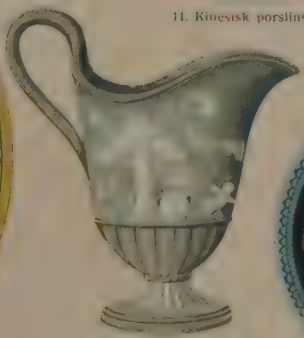

16. Wedgwoodkanna (Engl., 1700-talet).

5. Italienskt majolikafat från Caffagiolo (1500-talet).

14. Kaffekanna af Meissenporslin (Vieux Saxe, 1700-talet).

4. Italiensk majolikaskål från Gubbio (1519).

åkommor, t. ex. svålbildning, liktornar, hudhorn, vårtor och ichthyosis. F. B.*

Kératry [keratrī]. 1. Auguste Hilarion de K., grefve, fransk politiker, författare, f. 1769 i Rennes (Bretagne), d. 1859, begaf sig, efter att ha afslutat sina juridiska studier, till Paris, där han vann Bernardin de Saint-Pierres vänskap och 1791 utgaf ett band *Contes et idylles*. Han återvände 1793 till Rennes, satt under Carriers revolutionära skräckvälde en längre tid fängslad, men frigafs slutligen, hvarefter han i många år delade sin tid mellan göromål i sin kommuns tjänst och litterär verksamhet. 1818 invaldes han af dep. Finistère i deputeradekammaren, där han kämpade för tryck- och samvetsfrihet samt med mycken vältalighet och djärfhet anföll såväl den heliga alliansens politik som en mängd missbruk, såsom statslotteriet, offentliga spelhus, saltskatten o. s. v. Äfven inom pressen förfäktade han, såsom medarbetare i "Courrier français", med stor talang liberalismens grundsatser. K. var en af de deputerade, som ifrigast deltogo i julirevolutionen. Han bidrog mycket till Ludvig Filips upphöjande på tronen och var 1830—37 en af den nya regeringens försvarare i deputeradekammaren. Af Ludvig Filip 1837 utnämnd till led. af pärskammaren, slöt sig K. alltmer till det konservativa partiet. Äfven i lagstiftande församlingen, dit han 1849 invaldes af dep. Finistère och hvars ålderspresident han var, röstade K. med högern. Häftig motståndare till prins Louis Napoléon, arresterades den då 82-årige K. vid statskuppen 2 dec. 1851. Sedan drog han sig tillbaka till privatlifvet. Under sin långa lefnad utgaf K en stor mängd politiska, filosofiska, didaktiska och estetiska skrifter äfvensom dikter och romaner. Här må nämnas endast *Voyage de 24 heures* (1800), *Inductions morales et physiologiques* (1817), *Le Salon de 1819*, *Saphira ou Paris et Rome sous l'empire* (1835), *Une fin de siècle* (1840) och *Clarisse* (1854). — 2. Émile de K., grefve, den förres son, fransk politiker och författare, f. 20 mars 1832 i Paris, d. där 7 april 1904, blef 1854 volontär vid ett jägarregemente, deltog i Krimkriget samt utmärkte sig i kriget mot Mexico, där han var ordonnansofficer hos marskalk Bazaine. Han tog 1865 afsked och återvände till Frankrike, där han i "Revue contemporaine" publicerade flera artiklar rörande kriget i Mexico, marskalk Bazaine och kejsar Maximilian, hvilka väckte oerhördt uppseende och lämnade oppositionen i lagstiftande kåren, med Thiers och J. Favre i spetsen, ett rikt material till de häftigaste anfall mot Napoleon III:s politik. Som utgifvare af "Revue moderne" fortsatte K. sina afslöjanden rörande de finansiella och politiska skandaler, som stodo i samband med expeditionen till Mexico. Af Brest invald i lagstiftande kåren 1869, slöt han sig till oppositionen. Efter revolutionen 4 sept. 1870 utnämnde nationalförsvarsregeringen K. till polisprefekt i Paris. Som sådan utvecklade han stor verksamhet, men tog snart afsked och afreste i ballong från det belägrade Paris för att utföra en diplomatisk mission i Spanien, hvilken likväl icke ledde till något resultat. Återkommen till Frankrike, utnämndes K. 22 okt. 1870 till divisionsgeneral och öfverbefälhafvare för de mobiliserade stridskrafterna i de fem departement, som motsvara det gamla Bretagne. Han utvecklade i denna egenskap stor energi, organiserade 47 linjebataljoner, 7 kompanier francstireurs och 9 batterier artilleri samt upprättade i Conlie ett befäst läger. Men efter att ha råkat i oenighet med den af Freycinet ledda krigsförvaltningen nedlade K. sitt befäl, 27 nov., och lefde i tillbakadragenhet, tills han af Thiers utnämndes till prefekt i dep. Haute-Garonne, hvarifrån han redan i nov. 1871 förflyttades till det viktiga och oroliga dep. Bouches-du-Rhône (Marseille). Han råkade snart i häftig tvist såväl med Marseilles municipalråd som med departementets generalråd, och då regeringen vägrade att samtycka till hans begäran om generalrådets upplösning, tog han i aug. 1872 afsked. Därmed var K:s politiska roll utspelad, och förgäfves uppträdde han som kandidat vid ett par val till nationalförsamlingen. Utom *La vie de club* (1862) och ett par andra dramatiska arbeten utgaf K. äfven flera historiska och politiska skrifter, af hvilka de förnämsta äro *La contre-guérilla française au Mexique* (1867), *La créance Jecker* (s. å.), *L'élévation et la chute de l'empereur Maximilien* (s. å.), *Armée de Bretagne 1870—71* (1874), *Mourad V, prince, sultan, prisonnier d'état* (1878), *À travers le passé, souvenirs militaires* (1887), *Petits mémoires* (1898). 1—2. E. W.

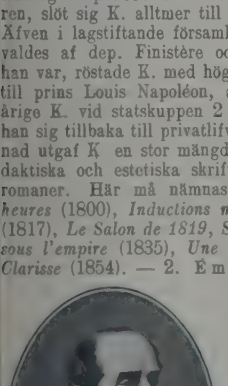

Kerauniska bergen [kerāu'-]. Se Grekland, sp. 230.

Kerbelä [ker-] l. Mesched-Husein, stad i asiatiska Turkiet, vilajetet Bagdad, 100 km. s. s. v. om Bagdad och omkr. 30 km. v. om Eufrat. Omkr. 65,000 inv., till allra största delen schiiter (perser och inder). Den största bland stadens fem moskéer är Huseins moské, med Huseins (Alis sons och Muhammeds dottersons) graf, som gör K. till en af schiiternas förnämsta vallfartsorter. K., som är Mesopotamiens största stad näst Bagdad, lär öfverträffa detta i välstånd. Viktigaste marknad för hela nordöstra Arabien; därifrån gå stora pilgrims- och handelskaravaner till Mekka. Bagdadbanan kommer att beröra K. J. F. N.

Kerberos [ke'r-]. Se Cerberus.

Kerboogha [kerbå'ga], fullst. Kivam eddaula K., turkisk emir, 1096 erkänd af den seldschukiske sultanen som styresman öfver Mosul, fick 1098 befälet öfver en talrik här, som sändes att undsätta det af korsfararna belägrade Antiokia. Men K. fördröjde sig på vägen med ett fruktlöst angrepp mot Edessa och framkom till Antiokia först 6 juni, tre dagar sedan staden fallit i de belägrandes händer. Det blef sålunda hans tur att innesluta Antiokia.

Genom öfveransträngning och hungersnöd bragtes korshären snart till det yttersta; K. invaggade sig i säkerhet, men blef vid korsfararnas utfall 28 juni fullständigt slagen samt flydde till Mosul, lämnande vägen öppen till Jerusalem. Han dog 1102 i Choi i Aserbejdjan.

Kercha [ke-], flod i västra Persien, upprinner på Zagrosbergen, flyter under namnet Sedmera genom prov. Luristans bergland samt därefter in på Kusistans slätter, där den i det närmaste utsinar. Blott en ringa vattenmängd når Tigris. Det är forntidens *Choaspes*, som flöt förbi Susa, och af hvars klara vatten de persiske konungarna berättas alltid ha fört med sig i ett silfverkärl. (J. F. N.)

Kerckhoven [kerkhåfen], Petrus Fransvon, flamländsk författare, f. 1818 i Antwerpen, d. där 1857, var verksam som tidskriftsutgifvare, författade populära romaner (t. ex. *Daniel*, 1845) m. m. K:s *Velledige werken* utkommo i 13 bd 1869—73.

Kerckringska vecken [ke'rk-], *anat.* Se Kerkringska vecken.

Kerdäse [ke-], by i egyptiska prov. Gise, 8 km. n. om pyramiderna vid Gise. 9,242 inv. (1897). Sandstensbrott. Illa medfarna pyramider från slutet af 4:e dynastien. J. F. N.

Kerē [ke-], mindre riktigt Kerī, (aram., "det lästa"), den läsart i den hebreiska bibeln, som masoreterna ansågo böra läsas i st. f. textens läsart, *ketib* ("det skrifna"). De antydde denna sin åsikt på sådant sätt, att de läto den vanliga läsarten (ketib) kvarstå orubbad, med sina konsonanter; men i stället för att tillsätta de till ketib hörande vokalerna, tillsatte de i texten de vokaler, som hörde till den af dem föredragna läsarten, kere, och de till kere hörande konsonanterna satte de i en not under texten. Vill man således följa kere-läsarten, läser man notens konsonanter tillsammans med de vokaler, som stå i texten vid ketib; vill man följa ketib-läsarten, måste man själf ur de grammatiska reglerna finna de rätta vokalerna till textens konsonanter. H. A *

Kere'ddin [ke-], stundom förekommande form för Khair-ed-din (se d. o.).

Keren [kēren], bogos' hufvudort på östra sluttningen af abessiniska höglandet, s. s. v. om Massaua, omkr. 1,450 m. ö. h., vid karavanvägen mellan Massaua och Kassala. 1,800 inv. Det har ett fort, som förut var besatt af egypterna, men 1889 intogs af italienarna, och var förr ett hufvudsäte för katolska missionärer (lazarister), från hvilkas seminarium många infödda predikanter utgått. (J. F. N.)

Kerer [kērer], grek. *Κῆρες, grek. myt.*, kallades hos forntidens greker dödens eller eg. de våldsamma dödssättens gudinnor. Hos Hesiodos nämnes på ett ställe blott en ker, dotter af natten samt syster till döden (*Thanatos*) och ofärden (*Moros*); på andra ställen omtalas flera sådana. Hos Homeros och andra skalder uppträda kererna vanligen i flertal. Likt Nordens valkyrjor vistas kererna företrädesvis i slaktningens vilda tummel, där de, i blodig klädnad och grälsiga att åse, framstorma vid sidan af Eris och Kydoimos, splitets och stridsvimlets gudamakter, för att rycka till sig de fallne och med hvarandra kämpa om liken. Stundom likställas de äfven med moirerna, ödets, eller med erinyerna, blodshämndens gudinnor. A. M. A.

Keretéerna. Se Kreti och pleti.

Keretj [ke-], sjö i ryska guv. Archangel, 269 kvkm. Dess afiopp, floden K. (52 km.), faller ut i Hvita hafvet och är bekant för sina vackra pärlor. J. F. N.

Kerfstedt. 1. Hilda Augusta Amanda K., författarinna, född Hallström, f. 5 juni 1835 i Eskilstuna, systerdotter till Rikard Dybeck, trädde i äktenskap 1855 med prosten i Hedemora B. G. Lindgren (d. 1858) och 1872 med sedermera direktorn (1879—1902) vid Institutet för blinda Petrus Kerfstedt (f. 1842, d. 1906). Hon har utgifvit, till en början anonymt, flera berättelser och noveller, utmärkta för behaglig stil, en religiös, mild och varm stämning, sund anda och säker iakttagelseförmåga af själslifvet, bland hvilka må nämnas *Vid vägkanten* (2 samlingar, 1880, 1883), *Små och stora. Berättelser för barn* (1882; 3:e uppl. 1907), *Kärlek och andra berättelser* (1885), *Eva* (1888), romanen *Holger Vide* (1893), *Bland fält och ängar. Berättelse för barn och ungdom* (1895; 3:e uppl. 1908), *Bränningar* (1899; 2:a uppl. 1900), romanerna *Reflexer* (1901) och *Susanne* (1903) samt barnberättelserna *Blåklint* (1902) och *Tipp* (1903). Flera af hennes arbeten äro öfversatta på finska, norska och holländska.

2. Johannes K., den föregående svåger, skolman, f. 1841, aflade prästerliga examina i Uppsala 1864 och prästvigdes s. å., blef folkskoleinspektör i norra Hälsingland 1866, föreståndare för Evangeliska fosterlandsstiftelsens missionsskola och utländska mission 1875 och har sedan 1870 varit rektor vid Fjellstedtska skolan (se d. o.) i Uppsala. K. har på nämnda skolas organisation och skötsel nedlagt ett framgångsrikt arbete.

Kerguelenkål [kergle'n-], *bot.* Se Kerguelens land.

Kerguelens land [eng. utt. kē'gelens länd] l. Desolation land, obebodd ö i södra Indiska oceanen under 49° s. br. och 70° ö. lgd fr. Greenw., har en areal af omkr. 3,410 kvkm. Ön har en oregelbunden form, med en mängd djupt inträngande fjordar, och är, såvidt man känner, mycket bergig, med toppar af mer än 1,800 m. höjd (t. ex. Mount Ross, 1,865 m.). Flera glaciärer sträcka sig utefter bergssidorna ned i dalarna och betäcka en stor del af ön, hvilken otvifvelaktigt är af vulkaniskt ursprung, emedan basalt och trapp äro öns hufvudbeståndsdelar. En verksam vulkan och flera varma källor sägas finnas i öns sydvästra del. Floder och sjöar finnas i stor mängd, en följd af den rika nederbörden. Att döma af den stora mängd fossilt trä, som finnes, måste ön en gång ha varit tätt klädd med skog och annan vegetation, som utan tvifvel gått under genom den vulkaniska verksamheten eller möjligtvis genom förändring af klimatet. Öns nuv. flora är besläktad med Amerikas, ej med Afrikas, och är af brist på värme ganska fattig. Hittills äro kända 150 växtarter, af hvilka 2 fanerogam- och 20 kryptogamarter äro endemiska. Träd saknas. Den mest karakteristiska växten är kerguelenkålen (*Pringlea antiscorbutica*), en till fam. Cruciferæ hörande växt, som har bladen sammanslutna likt ett kålhufvud och ätes som detta. Landtdäggdjur saknas, men sjöfågel finnes i mängd, äfvensom flera arter sälar och hvalar, hvilka varit föremål för ett skoningslöst utrotningskrig. Medeltemperaturen är 4°, den klimatiska snögränsen ligger omkr. 600 m. ö. h., men den i

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

n. v.—s. ö. sig sträckande hufvudkedjan bär i sin mellersta del ett sammanhängande istäcke, som når ned till 200 m. höjd. Ön har haft en istid och var då nästan fullständigt isbetäckt. — Ön upptäcktes 13 febr. 1772 af franske sjöfararen Kerguelen-Trémarec och besöktes af Cook 1776, som kallade ön Desolation land. En närmare undersökning af ön gjordes 1840 af J. Ross och dennes följeslagare, botanisten J. D. Hooker. I jan. 1874 besöktes K. af "Challengers" expedition, och kort därefter (okt. 1874—febr. 1875) uppehöllo sig på ön expeditioner, som utsändts från England, Tyskland och Förenta staterna för att observera Venuspassagen. 1893 förklarades ön och kringliggande småöar (130, jämte 160 klippor) vara fransk besittning. — Den tyska sydpolarexpeditionen 1901—02 hade där en meteorologisk station och har beskrifvit ön i sitt reseverk (d. II). (J. F. N.)

Kerguelen-Trémarec [kergle'n -re'kk], Yves Joseph de, fransk landupptäckare, slutligen viceamiral, f. 1745, d. 1797, gjorde 1767—68 en färd till Island och anträdde 1771 en expedition till Ostindien. På hemvägen därifrån upptäckte han 13 febr. 1772 det efter honom uppkallade Kerguelens land. 1773 och flera gånger senare besökte han ånyo sydliga farvatten. Sina första resor beskref han i arbetena *Relation d'un voyage dans la mer du Nord en 1767—68* (1772) och *Relation de deux voyages dans les mers australes et des Indes* (1782).

Keri [ke-]. Se Kere.

Kerimäki [ke'ri-], socken vid Saimavattnen (Puruvesi och Pihlajavesi), af Rantasalmi härad och Kides domsaga, S:t Michels län, Finland. Landareal 947 kvkm. Befolkningen finsk, 10,893 pers. (1908). Där finnes Putikko såg. Inom K. ligger den för sällsynt natursköna vyer berömda Punkaharjuåsen. K. utgör ett imperiellt pastorat af 1:a kl., Nyslotts stift, Nyslotts domprosteri. O. I. (A. G. F.)

Kerka [ke-] l. Krka, flod i Dalmatien, rinner upp nära Bosniens gräns, vid foten af Dinara, strömmar i sydvästlig riktning i en djup karstdal, hvarunder den bildar flera fall och genomflyter Prokljansjön (12,6 kvkm.), och utmynnar i Adriatiska hafvet nedanför Sebenico. Längd 75 km. J. F. N.

Kerkena [ke'r-] l. Karkena, tunisisk ögrupp i Gabesviken, 34 km. ö. om staden Sfaks, från hvilken en grund hafsarm skiljer den, består af öarna K., Mellita och Kuscha och några mindre öar, med omkr. 8,000 inv. De äro bevuxna med dadelpalmer, olivträd och alfagräs och medgifva äfven någon sädesodling. Viktigt är äfven fisket, i synnerhet svampfisket. På romarnas tid voro öarna förvisningsort. (J. F. N.)

Kerkholm [ke'rk-]. Se Kirkholm.

Kerkoper [kerkåper], grek. *Κέρκωπες*, i den grekiska folksagan namn på ett slags små illsluga och ljufaktiga pysslingar eller troll, som under åtskilliga variationer förekomma i sagorna om Herakles' äfventyr. Kerkopsagan behandlades bl. a. i en Homeros illskrifven komisk hjältedikt. A. M. A.

Kerkrade [ke'rk-], ty. *Kirchrat*, by i nederländska prov. Limburg, 26 km. från Maastricht. 9,389 inv. (1902). Stenkolsgrufva (564,000 ton 1906). J. F. N.

Kerkringska vecken [ke'rk-], *anat.*, låga, tunna veck (se fig.), som på tunntarmens inre yta gå tvärt öfver vid pass tre fjärdedelar af rörets omfång. De äro högre och stå tätare i tarmens öfre än i dess nedre del. Genom deras närvaro blir tarmens slemhinna, d. v. s. tarmens afsöndrande och absorberande yta, väsentligt större än om den vore slät. De äro uppkallade efter den hamburgske läkaren Th. Kerkring (d. 1693). G. v. D.*

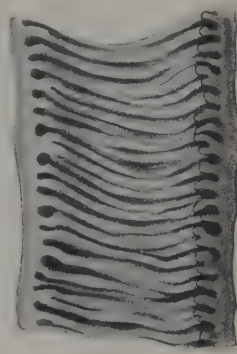

Kerkringska vecken.

Kerkuk [ker-], stad i Asiatiska Turkiet, vilajetet Mosul, 150 km. s. ö. om Mosul, vid en biflod till Tigris. Omkr. 30,000 inv. Staden ligger rundt om en konstgjord kulle, som fordom bar en fästning och på hvilken nu står en moské (fordom kristen kyrka). Ö. om staden finnes en graf, som påstås vara profeten Daniels och till hvilken judar vid pingstfesten vallfärda. K. är marknadsort för södra Kurdistan; i dess närhet varma bad och starka salt- och naftakällor. (J. F. N.)

Ke'rkyra (grek. *Κέρκυρα*, lat. *Corcȳra*). 1. Forntida, åter officiell benämning på ön Korfu (se d. o.). — 2. K. me'laina, ö. Se Curzola.

Kerl, J. C. von. Se Kerll.

Kerl [ke'rl], Georg Heinrich Bruno, tysk metallurg, f. 1824, d. 1905, verkade från 1846 i Klausthal i bergsväsendets tjänst dels som lärare, dels som praktisk ämbetsman och var 1867—97 professor i hytt- och proberkonst samt kemisk teknologi vid bergsakademien i Berlin. K. författade ett stort antal metallurgiska läro- och uppslagsböcker, som på sin tid voro mycket spridda. (G. H—r.)

Kerlaugar (isl. *Kerlaugar*), *nord. myt.*, kallades två af de mytiska floder, genom hvilka guden Tor måste vada hvarje dag, då han begaf sig till tings under asken Yggdrasel. De två andra hette Kormt och Ormt. Th. W.*

Kerll l. Kerl [ke'rl], Johann Caspar von, tysk orgelmästare, f. 1627 i Sachsen, d. 1693 i München, studerade i Rom för Carissimi och Frescobaldi, var hofkapellmästare i München 1656—73, adlades 1664 af kejsar Leopold och var från 1677 domkyrkoorganist i Wien. Af hans orgelverk är endast bibehållet *Modulatio organica super Magnificat octo tonis* (1686). Af hans vokalverk har man *Sacræ cantiones* (1669), två böcker mässor (s. å.), dessutom i manuskript ett *Requiem* och flera mässor. Hans stil är märklig för sina många dissonanser, upplösta på oväntadt sätt, hvarutinnan han betraktas som en föregångare till Seb. Bach. Han skref äfven operor, (uppförda i München), toccater och klaversviter, canzoner m. m. Ett urval af K:s arbeten utgafs 1902, med inledning af A. Sandberger. A. L.*

Kermadecöarna [kə'rmodek-], ögrupp i Stilla hafvet, n. ö. om Nya Zeeland, mellan 29° 16′ och 31° 28′ s. br. samt under 178° 32′ v. lgd, 1886 ockuperad af England och sedan 1887 administrativt för-

enad med Nya Zeeland, består af 4 små vulkaniska öar, tills. 33 kvkm. Endast Raoul l. Sunday island är bebodd (5 pers. 1906). Ö. om öarna går en mycket djup ränna, det s. k. K.-djupet, hvars maximum är 9,427 m., och som en tid ansågs för den djupaste sänkan i världshafvet. J. F. N.

Kerman [kermän], provins och stad. Se Kirman.

Kermanschāh [ker-], stad. Se Kirmanschahan.

Kermes [ker-], *farm.* Se Kermeskorn.

Kermesbär [ker-], Alkermes, *bot.*, *tekn.*, kallas de torkade, bärlika frukterna af *Phytolacca decandra* L. (fam. *Phytolaccaceæ*), en storvuxen ört, som växer vild i Nord-Amerikas medelvarma trakter och odlas i södra Europa. Bären innehålla en vackert röd saft, som nyttjas till färgning af vin och konditorivaror — hvilket är alldeles olämpligt, då växten är giftig — samt till att färga ylle och silke violett. Drogen har pröfvats äfven som läkemedel, men ej vunnit någon betydelse. O. T. S. (G. L—m. C. G. S.)

Kermeskorn [ker-], *Grana Kermes* l. *Gr. Chermes*, *farm.*, kallas de torkade, äggstinna honorna af en sköldlus, *Coccus* l. *Chermes Ilicis* L., hvilken lefver på bladen och kvistarna af *Quercus coccifera* L., en ekart, som tillhör de grekiska öarna, Spanien och södra Frankrike. De insamlade honorna öfvergjutas med ättika och torkas i solen samt erhålla först därunder sin brunröda färg. Kermeskornen äro stora som små ärter, rundade eller något sammanfallna, glänsande, vid den forna fästepunkten naflade, inuti ihåliga och mer eller mindre fyllda af en pulverformig röd massa. Af insektens ben och öfriga delar äro knappt några rester synliga. Kermeskornen ge ett högrödt pulver, och de användas uteslutande till färgning af tyg. Se Färg, sp. 271—272. O. T. S.*

Kermes mineralis [ker-]. Se Mineralkermes.

Kermine [ker-], stad i norra Buchara, vid Transkaspiska järnvägen, mellan Buchara och Samarkand, nära floden Serafsjan. 16,000 inv. J. F. N.

Kermis [ker-; holl., ty. *kirmes* l. *kirmse*, af *kirchmesse*, kyrkmässa], benämning på årsmarknaderna i de flamska och holländska städerna. — I konsthistorien betecknar ordet en framställning af det lustiga, öfver måttan uppsluppna folklif, som vid dylika tillfällen utvecklades. Till de mest berömda bland sådana stycken hör Rubens' ''Kermis'' i Louvregalleriet i Paris. Se en framställning i fig. till art. Brueghel 1. Upk.*

Kern [kern], Filip, från Meissen (födelse- och dödsår ej kända), omtalas först 1567 som bardskärare eller fältskär vid Sala grufva. 1570 var han anställd hos Johan III och vann sedan dennes synnerliga förtroende, kallas stundom hans kammartjänare och användes som både läkare och byggmästare. Messenius berättar, att det var han, som tillredde det gift, hvilket skall ha ändat Erik XIV:s dagar. Många voro de byggnadsföretag, vid hvilka han brukades. Så ingrep han ej sällan i ledningen af arbetena på Stockholms slott och fick 1578 öfverinseende öfver byggnadsarbetena vid Uppsala och Västerås' slott. Som befallningsman på Uppsala slott och gård, hvartill han synes ha förordnats 1578, begick han många våldsamheter och ådrog sig hertig Karls ovilja. I slutet af 1590 satt han fängslad i Stockholm, anklagad för oredlighet och maktmissbruk, men frigafs inom kort. 1597 befann han sig bland Sigismunds anhängare på Åbo slott, efter hvars intagande han enligt vittnesbörd af samma år blef svårt misshandlad af hertig Karl. Fr. W. L. W:son M.

Kern [kern], Johann Konrad, schweizisk statsman, f. 1808, d. 1888 i Zürich, blef 1831 advokat i sin födelsebygd, Thurgau, invaldes 1832 i dess stora råd, hvars ordf. han blef 1837, och hade 1833—48 plats i kantonernas gemensamma representation (tagsatzung). Vid denna tid knöt han bekantskap med prins Louis Napoléon (sedermera kejsar Napoleon III), som 1831—36 vistades på slottet Arenenberg i Thurgau, och försvarade efter prinsens misslyckade upprorsförsök i Strassburg (1836) energiskt asylrätten mot franska regeringens hotfulla kraf på hans utlämnande; prinsens frivilliga afresa (1838) gjorde slut på tvisten. När de katolska kantonerna slöto sig tillsammans (till Sonderbund) för upprätthållande af kantonernas självständighet och för katolska lärans skydd, beslöt tagsatzung nov. 1847, till stor del genom K:s bedrifvande, att med kraftiga medel bjuda Sonderbund spetsen. K. var ock medlem i den kommission, som utarbetade Edsförbundets författning af 12 sept. 1848. K. utnämndes 1850 till president i Schweiz' högsta domstol, fick sedan plats i nationalrepresentationen (först i nationalrat och sedermera i ständerat) samt bidrog (1854) väsentligt till beslutet om upprättande af Zürichs polytekniska skola. När krig hotade utbryta mellan Schweiz och Preussen till följd af upproret i Neuchâtel, 3 sept. 1856, afgick K. — hvilken förut flera gånger användts i viktiga diplomatiska uppdrag — som utomordentligt sändebud till Paris och lyckades förmå Napoleon III till medling. 1857—83 var han Edsförbundets envoyé hos franska regeringen. Ett försök af K. att (febr. 1871) beveka Bismarck till lindring i de Thiers meddelade tyska förslagen till fredsvillkor afvisades af Bismarck med stor skärpa. K. utgaf 1887 memoarverket *Souvenirs politiques 1833 à 1883* (tysk uppl. s. å.). Jfr biografi af Kesselring (1888). (V. S—g.)

Kern [ke'rn], Jan Hendrik Kaspar, holländsk orientalist, språkforskare, f. 6 april 1833 på Java, studerade 1850—55 i Utrecht och Leiden, där han publicerade bl. a. en gradualafh. om den grekiska historieskrifningen rörande perserna, och åhörde 1855 i Berlin föreläsningar af indologen Weber och germanisten J. Grimm. Sedan han 1857 börjat medarbeta i den i Petersburg utgifna stora sanskritordboken och några år varit lärare i grekiska vid Atheneum i Maastricht, egnade han sig i London åt studiet af de fornindiska handskrifterna i British museum och beklädde 1863—65 anglo-sanskritprofessuren i Benares i Brittiska Indien. 1865 tillträdde han den då nyinrättade professuren i sanskrit och jämförande språkvetenskap i Leiden och verkade där till 1903. K:s betydelse faller förnäm-

ligast inom den indiska filologiens, religions- och språkvetenskapens område. Han har utgifvit och tolkat ett stort antal sanskrit- och kawitexter, publicerat afhandlingar om javanska och andra inskrifter samt skrifvit buddismens historia i Indien. En vidsträckt och ingående kännedom om den indiska arkipelagens språk och folk har satt honom i stånd att sprida ljus öfver dessas beroende af den västerländska och arabiska, men framför allt indiska odlingen, öfver de malajisk-polynesiska språkens frändskapsförhållanden och den malajiska folkstammens urhem. K:s vetenskapliga universalism har dessutom visat sig i behandlingen af så skilda ämnen som de fornpersiska kilinskrifterna, de baltisk-slaviska och de germanska språken, inom hvilka senare han särskildt vinnlagt sig om tolkningen af de nederländska språkresterna från romartiden, om den s. k. "Lex salica" och de saliske frankernas språk. K. har slutligen inlagt betydande förtjänster om utforskningen af de holländska folkdialekterna. En fullständig förteckning öfver K:s skrifter från 1855 finnes upptagen i "Album-Kern, Opstellen geschreven ter eere van H. Kern" (Leiden 1903). Här må anföras blott ett fåtal: tolkningen af det indiska dramat "Çakuntala" (1862), texteditionerna "Brat-Saṅhita" (1865), "Yogayâtra" (1868—78), "Ârabhaṭiya" (1874), "Jâtaka-Mâla" (1891), de fornjavanska (kawi-)dikterna "Wṛtha-saṅcaya" (1875) och "Râmâyana" (1900), "Les inscriptions d'Asoka" (1881—83), "Inscriptions cambodgiennes etc." (1880—83), "Geschiedenis van het Buddhisme in Indië" (1881—84), "Manual of indish buddhism" (1896), "De fidjitaal vergelekon met hare verwanten in Indonesië en Polynesië" (1886), "Die glossen in der Lex salica etc." och "Notes on the frankish words in the Lex salica" (1869, 1880), "Over Jacob Grimm en zijn invloed op de outwikkeling der nederlandsche taalwetenschap" (1902). K. deltog i orientalistkongressen i Stockholm 1889. Hj. P—r.

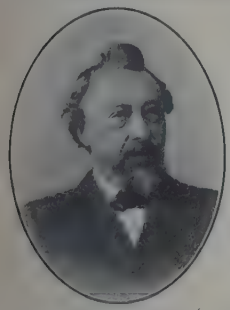

Kern., vid växtnamn förkortning för A. Kerner von Marilaun.

Kernbo, socken. Se Kärnbo.

Kernell [tjärne'll], Per Ulrik, romantisk författare, Bellmanssångare, f. 9 april 1797 i Linköping, d. 30 mars 1824 i Erlangen, blef 1815 student i Uppsala, där han fann en nära vän i sin kusin skalden Atterbom, som förr varit hans informator. På samma gång som K. vände sin håg till allvarliga lifsfrågor och fördjupade sig i humanistiska studier, vardt han på sina fristunder hufvudpersonen i en glädtig studentkrets, som företagit sig att å Östgöta nationssal uppföra sällskapsspektakel och framförallt att sceniskt återgifva Bellmans lyriskdramatiska kväden. Utomordentligt älskling till både sitt yttre och sitt inre väsen samt begåfvad med en särdeles välljudande sångröst, en hänförande deklamationsförmåga och stora mimiska anlag, utnyttjade K. bättre än någon annan den eteriska, fint poetiska och svårmodiga sidan af Bellmans humor, utan att därför alls undanskymma den skalkaktiga eller vilda glädtighet, som utgör dess grundton, och som endast adlades i K:s sångföredrag. Ett begynnande bröstlidande nödgade K. att uppskjuta sin filosofiska grad och söka bot i ett sydligare luftstreck. Han for 1822 sjövägen till Gibraltar, besökte Spanien, Frankrike och Italien, vandrade genom Tyrolen och Bajern samt slog sig ned i Erlangen, där han fann faderliga vänner i filosofen Schelling m. fl. universitetslärare och knöt vänskapsband med skalden A. von Platen. K:s svåger K. Stenhammar (se denne) utgaf 1825 hans fängslande skrifna bref och dagboksanteckningar under titeln *Anteckningar under en resa i det sydliga Europa* (4:e uppl. 1833). Jfr Atterbom, "Minnes ord öfver Per Ulrik K." (1824; 2:a uppl. 1825 och i "Minnesteckningar och tal", 1869) samt Klara Johanson, "Den romantiske studenten" (i "Ord och bild", 1907).

Kerner [ke'rner], Justinus Andreas Christian, tysk skald, medicinsk skriftställare, f. 18 sept. 1786 i Ludwigsburg, Schwaben, d. 22 febr. 1862 i Weinsberg, studerade sedan 1804 medicin vid universitetet i Tübingen, där han knöt ett innerligt vänskapsband med Uhland och Schwab, och graduerades 1808 till med. doktor. 1815 blef han öfveramtsläkare i Gaildorf och 1819 i Weinsberg. Mot slutet af sitt lif blef K. nästan blind och nedlade sitt ämbete 1851. Hans hem var gästfritt och besöktes i hög grad af samtidens betydande män.

— K. är en af hufvudmännen för den s. k. schwabiska skaldeskolan samt en af de mest utpräglade romantikerna inom tyska litteraturen. 1811 utkom hans kanske bästa verk, *Reiseschatten von dem schattenspieler Lux*, fullt af drömlik fantastik och originell humor. Tillsammans med Uhland, Schwab o. a. utgaf han 1812 "Poetischer almanach" och 1813 "Deutscher dichterwald". K:s samlade dikter utkommo 1825 (5:e tillökade uppl. 1854), hvartill fogades *Der letzte blüthenstrauss* (1852) och *Winterblüthen* (1859). K. har diktat många visor och ballader i så äkta folkton, att man frestats hålla dem för verklig folkpoesi. Många af hans sånger ha satts i musik af Schumann; det mest betecknande draget i dem är en stilla, sorgbunden evighetslängtan. I romanserna skattar K. ej sällan åt det spöklika, grälsliga. Hans naivt omedelbara känslolifs riktning mot det öfversinnliga verkade, i förening med en nervös kroppsbeskaffenhet, att han lefde i en ständig tro på andevärldens ingripande i hvardagslifvet. Han har gifvit vittnesbörd om detta i en rad prosaskrifter, *Geschichte zweier somnambülen* (1824), *Die seherin von Prevorst* (1829, många uppl., "Andeskåderskan från Prevorst", 1835), och, tills. med Eschenmayer, *Blätter aus Prevorst* och *Magikon* (1831—53), i hvilka han sysslar med den animala magnetismen samt framlägger den åsikten, att naturen är alldeles uppfylld med demo-

ner, goda och onda, som han omständligt klassificerar. Bland allt det persiflage, som K. måste lida härför, är Immermanns hån i ”Münchhausen” det bekantaste. Af K:s medicinska arbeten må nämnas *Das Wildbad im königreich Würtemberg* (1813; 4:e uppl. 1839) och *Das fettgift oder die fettsäure und ihre wirkung auf den thierischen organismus* (1822). En älskvärd skildring af barna- och ynglingaåren lämnade han i *Bilderbuch aus meiner knabenzeit* (1849). K:s *Ausgewählte poetische werke* utgåfvos 1878, *Kleksographien* 1890. Jfr Marie Niethammer (K:s dotter), ”J. Kerners jugendliebe und mein vaterhaus” (1877), Reinhard, ”J. K. und das Kernerhaus” (2:a uppl. 1886), K. Mayer, ”L. Uhland, seine freunde und zeitgenossen” (1867), du Prel, ”J. K. und die seherin von Prevorst” (1886), T. Kerner (K:s son), ”Das Kernerhaus und seine gäste” (1894) och ”Briefwechsel J. K:s” (1897). (R—n B.)

Kerner von Marilaun [ke′rner fȧ′nn], Anton, österrikisk botanist, f. 1831, d. 1898, blef 1854 med. doktor och var sedan 1878 anställd som professor i botanik vid universitetet i Wien samt direktor för detta universitets botaniska trädgård och museum. K. var förtjänstfull växtgeograf och sysselsatte sig mycket med undersökningar om trädgränserna i den österrikisk-ungerska monarkiens bergstrakter. Han var äfven skicklig deskriptiv författare och blombiolog. Bland hans många skrifter märkas *Das pflanzenleben der Donauländer* (1863), *Die abhängigkeit der pflanzengestalt von klima und boden* (1869), *Schutzmittel der blüten gegen unberufene gäste* (1876; 2:a uppl. 1879). Hans förnämsta arbete är *Pflanzenleben* (1887—91; 2:a uppl. 1896—98). K. blef led. af Vet. soc. i Uppsala 1892. T. K.

Keronska glossorna [kerån-], en på alemannisk dialekt alfabetiskt ordnad latinsk-tysk ordbok från 700-talet (eller snarare början af 800-talet), hvilken uppges ha till författare en munk Kero i S:t Gallen. Om denne Kero är ingenting med säkerhet bekant.

Kerosen [kerosēn], Kerosīn (af grek. *kero's*, vax, vaxljus), handelsnamn på fotogen (se d. o.).

Kerosīn [ke-]. Se Kerosen.

Kéroualle [keroa′ll], Louise de, hertiginna af Portsmouth, mätress till engelske konungen Karl II, f. 1649, d. 1734, var dotter till en adelsman i Bretagne, blef hofdam hos Karl II:s syster, Henriette, hertiginna af Orléans, kom med henne till England i samband med afslutandet af fördraget i Dover och blef kort därpå erkänd älskarinna åt Karl II, med hvilken hon 1672 fick en son, Charles Lennox, hertig af Richmond (d. 1723). Hon upphöjdes 1675 till hertiginna af Portsmouth och öfvade i franskt katolskt intresse starkt inflytande på sin kunglige älskare. Till följd af sin franska nationalitet, katolska tro och hejdlösa vinningslystnad var hon ytterst impopulär i England, men lyckades dock till Karl II:s död upprätthålla sin ställning, t. o. m. under den antikatolska folkrörelsen efter upptäckten af den förmenta ”papistiska sammansvärjningen” 1678. Hon lämnade England 1688 och lefde sedan på sina franska gods med en af Ludvig XIV beviljad pension. Jfr Forneron, ”Louise de K., duchesse de Portsmouth” (1886). V. S—g.

Kerouan [keroān], stad. Se Kairouan.

Kerpe [ker-]. Se Karpathos.

Kerr [kā′ l. kä′], John, skotsk fysiker, f. 1824 i Ardrossan, egnade sig först åt teologiska studier och blef 1857 lärare i matematik vid Free church training college for teachers i Glasgow. Han gjorde där grundläggande upptäckter inom elektrooptikens (se d. o.) område. Han fann nämligen 1876, att polariseradt ljus, som reflekteras från polerna af en järnelektromagnet, får sitt polarisationsplan vridet i motsatt led mot den magnetiserande strömmen. Ännu större uppseende väckte hans tre år senare gjorda upptäckt, att isolatorer både i fast (t. ex. glas) och flytande form (t. ex. kolsvafla, terpentin, oljor) bli optiskt dubbelbrytande uti ett kraftigt elektriskt fält. (Se Dubbelbrytning och Polarisation.) Båda dessa företeelser, men särskildt den senare, kallas Kerrs fenomen. S. A—s.

Kerrbo, socken. Se Kärrbo.

Kerrec [ke′r-], breton. Se Carnac.

Kerres [ke′r-], Kerris, Kieris, lapparnas benämning på ackja (se d. o.).

Kerria japónica [ke′rria] DC. (fordom kallad *Corchorus japonicus* Thbg), *bot.*, en vacker buske af fam. *Rosaceæ*. Den växer vild i Japan och Kina, där bladen användas i medicinen och de sega stjälkfibrerna till väfnader. Blommorna äro gula, i våra trädgårdar oftast dubbla. O. T. S.*

Kerrs fenomen, *fys.* Se Kerr, J.

Kerrstorp, socken. Se Kärrstorp.

Kerry [ke′ri], grefskap i irländska prov. Munster, omgifvet i v. af hafvet, i n. af Shannons æstuarium, i ö. och s. af grefskapen Limerick och Cork. 4,814 kvkm. 165,726 inv. (1901), 34 inv. på 1 kvkm., af hvilka 96,9 proc. voro katoliker. Endast 49,4 proc. kunde tala iriska. K. är den bergigaste, men tillika den på naturskönhet rikaste delen af Irland. Fjordarna Tralee, Dingle och Kenmare skära djupt in i landet och bilda två bergiga halföar. På den södra af dessa ligga Irlands högsta berg, Macgillicuddy's reeks, hvilkas högsta topp är Carrantuohill, 1,040 m., och vid hvilkas östra fot ligga de ryktbara Killarneysjöarna. Boskapsskötsel är hufvudnäring. Koppar, järn och bly samt något silfver förekomma. Skiffer utföres från Valentia. Hafs- och kustfisket sysselsätter omkr. 830 båtar och 3,500 pers. Hufvudstad är Tralee. (J. F. N.)

Kerryrasen [ke′ri-], ett nötboskapsslag tillhörande grefsk. Kerry och Cork i sydvästra Irland, där den anträffas renast i bergstrakterna. Kerrykon, ”fattigmans ko”, är liten, seg och förnöjsam samt visar utpräglad mjölktyp. Genom förädling af kerryboskap med korthornsblod har man frambringat en särskild ras, Dexter-kerryrasen. Kerryrasen är till färgen helsvart, under det att dexterrasen vanligen är röd. Hvita tecken förekomma hos båda raserna. H. F.

Kersantit [ker-] l. Kersanton, *petrogr.*, en afart af bergarten diorit eller glimmerdiorit, stundom nästan uteslutande bestående af mörk glimmer (biotit) och fältspat (plagioklas), men ofta därjämte innehållande augit och hornblände. Den förekommer i Bretagne, Vogeserna, Odenwald, Schwarzwald och Erzgebirge, merendels som smala gångar. E. E.

Kersanton [kersantån], *petrogr.* Se Kersantit.

Kerschensteiner [ke′rʃensta′jner], Georg, tysk matematiker, skolman, f. 1854 i München, tjänst-

gjorde som folkskollärare 1871—73, aflade 1881 vid Münchens universitet statsexamen för lärarkompetens vid de högre läroverken inom de matematiska ämnena, blef 1883 filos. doktor och assistent vid Münchens meteorologiska centralanstalt, undervisade vid högre läroverk samt vid handelsskolan i Nürnberg och blef 1895 folkskoleinspektör i München. Under hans chefskap ha hans fädernestads folkskolor kommit att intaga en särdeles framstående plats. K:s två stora insatser i folkundervisningens metodik äro dels en ny metod för teckningsundervisningen, en metod, som principiellt ej skiljer sig från den, som numera användes vid Stockholms folkskolor, dels grundläggningen af Münchens utmärkta yrkesskolor, som tillgodose 30 olika yrken och numera äro obligatoriska för den ungdom, som genomgått folkskolan, och afse ej blott yrkesskicklighetens höjande, utan ock uppfostran till medborgerlighet. Sina åsikter i detta hänseende har K. utvecklat i *Staatsbürgerliche erziehung der deutschen jugend* (4:e uppl. 1909). Bland hans öfriga pedagogiska skrifter må nämnas *Betrachtungen zur theorie des lehrplanes* (2:a uppl. 1901), *Die entwickelung der zeichnerischen begabung* (1905), *Grundfragen der schulorganisation* (1907) och *Das problem der volkserziehung* (i ”Internationale wochenschrift”, 1908). Dessutom har han offentliggjort en mängd föredrag, som han hållit hemma och utomlands, t. ex. i Stockholm 1910 på inbjudan af Pedagogiska sällskapet. J. C.

Kersseboom [ke′rsebåm], Willem, holländsk statistiker och finansiär, f. omkr. 1691 i Oudewater, d. 1771 i Haag. Den ledande tanken i hans tryckta skrifter är statsskuldens grundande på lifräntesystemet. I en af dessa afhandlingar offentliggjorde han (1742) den första på lifräntegifvarnas erfarenheter grundade dödlighetstabellen (se Dödlighet, sp. 1225—26). En utförlig framställning af K:s verksamhet har lämnats af X. Heuschling, ”Bulletin de la commission centrale de statistique” (7:e d., 1857). J. H.*

Kerstenit [ke-], *miner.*, enligt W. Haidinger (1845) detsamma som speiskobolt, enligt J. Dana (1868) detsamma som selenat af bly. A. Hng.

Kerstorp. Se Kärrstorp.

Kertbeny [ke′rtbenj; ungersk form af Benkert], Karl Maria, tysk-ungersk skriftställare, f. 1824 i Wien, d. 1882 i Budapest, kom som barn till Ungern, där han gjorde Petőfis bekantskap och invigde sitt lif åt att för utlandet tolka ungerska litteraturens bästa verk. Han verkställde rätt goda tyska öfversättningar af Petőfi, Arany, Vörösmarty och Jókai samt af ungerska folkvisor och författade dessutom historisk-politiska och litterära skisser.

Kertisvein [ke′r-]. Se Hird, sp. 742.

Kertj [ke-], hamnstad i ryska guv. Taurien, på östra spetsen af Krim, vid Kertj- l. Jenikalesundet (fordom Kimmeriska Bosporen), som förenar Azovska sjön med Svarta hafvet och som är 42 km. långt samt 4—40 km. bredt, men endast 5 m. djupt. Staden K., belägen amfiteatraliskt vid foten af Mithridatesberget, intogs (11—14 juni 1855) af de förenade västmakterna under Krimkriget och förstördes till en stor del, men har sedan blifvit återuppbygd och bildar med den gamla turkiska fästningen Jenikalé (ry. *Jenikolj*), belägen 10 km. n. ö. från K., en kommun med 33,347 inv. (1897). K. har 2 gymnasier, realskola, fornsaksmuseum (privat), bibliotek samt idkar sillfiske och drifver stor hvetehandel. 1895 upptäcktes betydande järnmalmslager i dess närhet, och stora hyttverk ha anlagts. K. och inloppet till Azovska sjön försvaras dels af den nyssnämnda af ryssarna förstärkta fästningen Jenikale, en stor mot n. öppen befästning med batterier mot sjösidan och i midten det stora fortet Todleben som starkt slutvärn, dels af ett fort och flera strandbatterier, som behärska K.-sundet, samt af två detacherade fort v. och ett s. om staden. — K. intager samma plats som den forna grekiska kolonien *Pantikapaion*, hvilken grundlades af medborgare från Miletos i midten af 6:e årh. f. Kr. och från 480 till Mithridates' tid (omkr. år 100 f. Kr.) var medelpunkten i det s. k. Bosporanska riket (se d. o.). Mithridates' son Farnakes blef grundläggare af en ny dynasti, som regerade till midten af 3:e årh. e. Kr., hvarefter Pantikapaion, som då kallades *Bosphora* l. *Bospora*, kom till Östromerska riket. Därefter eröfrades staden af kazarerna, tillhörde 1318—1475 genueserna, därefter turkarna, hvilka genom freden i Kutschuk-Kainardji (1774) måste afträda den till Ryssland. I trakten kring K. finnas flera grafkullar (ry. *kurga′ni*) från den grekiska tiden och från Bosporanska rikets blomstringstid. I dessa ha gjorts rika fynd af dyrbara fornsaker, hvilka till största delen förvaras i Eremitaget i Petersburg. (J. F. N.) L. W:son M.

Kerub l. Cherub (hebr. *kerûb*, plur. *kerûbim*) är i gamla testamentet beteckning för ett högre väsen, som står i nära förbindelse med gudomligheten, är hans bärare eller symbolen för hans närvaro. Men föreställningen är af komplicerad natur och har flera rötter. Den enklaste och måhända äldsta åskådningen torde föreligga i det personifierade stormmolnet som *bärare* af Gud, då han stiger ned från himmelen; i denna betydelse förekommer kerub i Ps. 18: 11 (jfr Es. 19: 1). Föreställningen synes ha utvecklats vidare, så att man talade om flera keruber, öfver hvilka ”Jahve tronade” (1 Sam. 4: 4; 2 Sam. 6: 2). Enligt en annan föreställning betyder ordet *väktare* öfver en helig ort. I denna betydelse brukas kerub i 1 Mos. 3: 24 (keruben utanför paradisets ingång) och i Hes. 28: 14. Samma betydelse ligger väl ock till grund för användningen af keruber som fristående bilder i templet (1 Kon. 6: 23 ff.; 8: 6 ff.) och på nådastolen (2 Mos. 25: 19 ff.) eller som figurer på väggarna i templet (1 Kon. 6: 29) eller på tygväderna i tabernaklet (2 Mos. 26: 1 ff.). Om kerubfigurernas utseende vet man ingenting med säkerhet. I Hesekiels beskrifning af templet (41: 18) uppgifves, att hvarje kerub hade två ansikten, ett af människa och ett af lejon; i Prästkodexens förordning om tabernaklet talas blott om ett ansikte, måhända en människas (2 Mos. 25: 20). Öfverallt framställas keruber, där en närmare beskrifning gifves, såsom bevingade, hvilket sannolikt sammanhänger med den äldsta föreställningen af keruben som bärare af Jahve, då han stiger ned från himmelen. Hos profeten Hesekiel (1: 5 ff.; 10: 20) äro de framställda som djur med 4 ansikten (af människa, lejon, tjur och örn) och med händer; därjämte äro de här försedda med otaliga ögon för att beteckna Guds allvetenhet. Men i denna Hesekiels framställning göra de icke tjänst som väktare, utan som bärare af Guds tron. Den bästa

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

analogien till gamla testamentets keruber och deras afbildande torde vi ega i de bevingade stenkolosser i form af lejon eller tjur, men med ansikten af människa, som enl. de i nyare tid gjorda arkeologiska fynden stodo som väktare framför de assyrisk-babyloniska templen (se de i art. Assyrien å första illustrationssidan förekommande bilderna af lejonsfinxen och af festsalen); och Hesekiel torde vara den förste, som sammansmält den assyrisk-babyloniska föreställning, som fått sitt plastiska uttryck i dessa stenkolosser, med den gammal-israelitiska åskådningen om kerub som det personifierade stormmolnet, på hvilket Jahve färdas. I den etiopiska Henoksboken äro keruberna den högsta af de olika änglaklasserna. — I den allmänna kristna föreställningen ha keruberna sammansmält med änglarna. De afbildas inom konsten som behagfulla genier (eller vanligen endast som människohufvud) med två eller fyra vingar. E. S—e.

Kerulen [kē-], Kerulun, flod. Se Kyrylun.

Kervyn de Le'ttenhove [ke'rvein], Joseph Marie Bruno Constantin, baron, belgisk historiker, f. 1817, d. 1891, valdes 1861 till medlem af representantkammaren, där han slöt sig till det klerikala partiet, och var juli 1870—dec. 1871 undervisningsminister. Han författade bl. a. *Histoire de Flandre* (6 bd, 1847—50, 5:e uppl., 4 bd, 1898), ett ur grundlig källforskning framgånget verk, vidare det af Franska akad. belönta arbetet *Froissart, étude littéraire sur le 14:e siècle* (2 bd, 1858) samt *Jacques d'Artevelde* (1863), *La Flandre pendant les trois derniers siècles* (1875), *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II* (10 bd, 1882—91), och det af Franska akad. prisbelönta *Les Huguenots et les Gueux* (6 bd, 1883—85). Hans sträfvanden gingo under de senare åren hufvudsakligen ut på att återställa Filip II:s ära och systematiskt nedsätta Vilhelm af Oranien. K. utgaf äfven flera viktiga historiska källskrifter, såsom "Lettres et négociations de Philippe de Commines" (3 bd, 1867—74) och "Chroniques de Froissart" (26 bd, 1867—77, upptagande handskrifternas varianter). Sonen, Henri K., utgaf 1900 en biografi öfver fadern, "Le baron K., notes et souvenirs".

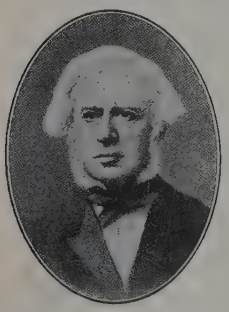

Kerykēion [kery'-], *grek. myt.* Se Hermes, sp. 527.

Kerület [ke'-], ung., distrikt (se d. o.).

Keryni'tiska hinden [ker-], *grek. myt.* Se Herakles, sp. 474.

Kesa sägas nötkreatur göra, då de, skrämda af bromsar, springa med svansen i vädret.

Kešan [keʃan] l. Ruskö i, stad i Turkiet, vilajetet Adrianopel, 30 km. ö. om nedre Marica. 4,500 inv. Grekisk biskop. J. F. N.

Kesanlȳk [ke-], stad. Se Kazanlük.

Kesarsagan [ke-]. Se Gesersagan.

Kesavadās [ke-] l. Kesava Dāsa, indisk skald. Se Hindi, sp. 720.

Kesch [ke-], Piz, alptopp i Scarlettagruppen i schweiziska kantonen Graubünden. 3,422 m.

Kescho [ke'-]. Se Hanoi.

Keshab Chunder Sen [keʃab tj-], bramansk reformator. Se Brâhma-samâj.

Késmárk [kēʃ-] l. Käsmark, fristad i ungerska komitatet Zips (Szepes), vid Popråd och i närheten af Höga Tåtra. 5,605 inv. (1900), hufvudsakligen tyskar och slovaker. Stor katolsk kyrka i gotisk stil. Tillverkning af kläde, läder och ost, lin- och hampodling. K. blef kunglig fristad 1380. (J. F. N.)

Késmárker spitze [kēʃ-], en topp i Höga Tåtra. 2,559 m. J. F. N.

Kesrie [ke's-]. Se Kastoria.

Kessel [ke's-], van, flamsk målarfamilj. — 1. Jeroom v. K., djur- och porträttmålare, f. 1578 i Antwerpen, elev af Cornelis Floris d. y., bosatte sig, efter några års uppehåll i Tyskland, 1616 i Antwerpen, där han försåg sin svärfar Jan Brueghels talrika, små landskap med staffage af fåglar och andra djur. Emellertid lämnade han 1636 Antwerpen. Hans senare öden äro okända. Intet signeradt eller eljest fullt säkert djurstycke af hans hand är kändt, men däremot några porträtt i museerna i Köln och Hannover samt på Schleissheim. — 2. Jan v. K. d. ä., den föregåendes son, stillebens- (i synnerhet blomster-) målare, f. 1626 i Antwerpen, d. där 1679, elev af fadern, morfadern Jan Brueghel och Simon de Vos. K. målade, mest i litet format, landskap med djur, blommor, frukter o. s. v., som träffas i ett flertal museer (bl. a. i Nationalmuseum: *Strid mellan ugglor och fyrfota djur* samt *Krigiska emblem*). Undantagsvis utförde han därjämte större stycken, såsom ett 1654 måladt *Frukoststycke* (i Dresdens museum), som dock blott är en kopia med obetydliga förändringar efter Jan de Heems målning på Stockholms slott. — 3. Ferdinand v. K., den föregåendes son, djurmålare, f. 1648 i Antwerpen, d. 1696 i Breda, arbetade för Johan Sobieski, men afböjde en kallelse till polska hofvet, dels därför att han var krympling, dels därför att han i Antwerpen mycket anlitades som medarbetare åt andra artister. Inga fullt säkra arbeten af K. äro nu kända. — 4. Jan v. K. d. y., den föregåendes bror, porträttmålare, f. 1654 i Antwerpen, d. 1708 i Madrid, där han varit Karl II:s hofmålare. O. G—g.

Kessel [ke's-], Jan van, holländsk landskapsmålare, f. omkr. 1641 i Amsterdam, d. där 1680, utan känd släktskap med Antwerpenmålaren med samma namn, var intim vän till Hobbema och troligen elev af Jacob van Ruisdael, af hvilken hans taflor — nu i museerna i Amsterdam, Rotterdam, München o. s. v. — i alla händelser äro starkt påverkade och med hvars förfalskade signatur hans egen ofta ersatts. O. G—g.

Kessel-Loo [ke'sel lå], kommun i belgiska prov. Brabant, n. om Louvain, nära Dyle. 7,675 inv. (1902). J. F. N.

Kessels [ke's-], Heinrich Johannes, tysk urmakare, f. 15 maj 1781 i Maastricht, d. 15 juli 1849, bosatt i Altona. Hans kronometrar och pendelur åtnjöto det högsta anseende som precisionsinstrument. B—d.

Kesselsdorf [ke's-], by i konungariket Sachsen,

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

kretsen Dresden, 10 km. v. om Dresden. Där segrade preussarna, anförde af furst Leopold af Dessau, öfver en sachsisk-österrikisk här under fältmarskalk Rutowski 15 dec. 1745, till följd hvaraf Dresden 17 s. m. måste gifva sig åt preussarna och fred slöts där 25 s. m.

Kesselstadt [ke's-], by i preussiska reg.-omr. Kassel, vid Kinzigs inflöde i Main. 1,540 inv. (1900). I dess närhet har ett romerskt läger utgräfts. J. F. N.

Kesslerapparat [ke'sler-]. Se Svafvelsyra.

Kesslerloch [ke'sler-], en grotta nära järnvägen mellan Konstanz och Schaffhausen, 1 km. v. om Thaingen, hvilken blifvit berömd för de många förhistoriska fynd, som där gjorts sedan 1873. Där har anträffats en otalig mängd krossade ben af djur från den preglaciala faunan, såsom af lejon, varg, räf, bäfver, vildsvin, bison, uroxe, vildhästar, vildåsnor, fjällräfvar, järfvar, lämlar, mammutdjur, rhinoceros, renar m. m. Man har inalles funnit 33 arter däggdjur, 10 arter fåglar, 1 reptilart och 1 amfibieart; några i stora massor, andra mer enstaka. På många ben finnas konstnärligt inristade realistiska bilder af djur, bl. a. den berömda "betande renen från K.", bevis på den äldre stenålderns konstintressen. Genom fynd af människoben af små dimensioner har Kollmann i Basel velat bevisa tillvaron i Europa af en ursprunglig dvärgras (se Dvärg, *etnogr.*). Se Nüesch, "Das K., eine höhle aus paläolithischer zeit" (1904). J. F. N.

Kestad, socken i Skaraborgs län, Kinne härad. 732 har. 141 inv. (1909). Annex till Österplana, Skara stift, Kinna kontrakt.

Kesteven [ke'stəven], sydvästra delen af Lincolnshire i England, sedan 1888 särskildt grefskap (förvaltningsområde). 1,885 kvkm. 103,962 inv. (1901).

Kestilä [ke'-], imperiellt pastorat af 2:a kl., Brahestads kontrakt, Kuopio stift, Finland, Uleåborgs län, Haapajärvi härad, Piippola domsaga. Areal 527 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 2,723 pers. (1908). A. G. F.

Keswick [ke'šik], stad i engelska grefsk. Cumberland, vid foten af Skiddaw och vid nedre ändan af den vackra sjön Derwent water. 4,451 inv. (1901). Blyertspennfabriker. I närheten Greta hall, 1803—43 skalden Southeys hem. J. F. N.

Keswick-konferenserna [ke'šik-] äro möten för det andliga lifvets fördjupande, uppkallade efter ofvannämnda vackert belägna stad. Det var dåv. kyrkoherden där, canon T. D. Harford-Battersby, som 1875 för första gången samlade en krets af kristna, tillhörande olika kyrkosamfund till en veckas möten under bibelstudium, bön och föredrag, afsedda att å ena sidan påvisa de brister, som ofta vidlåda de kristnes lif, å andra sidan framhålla, hvad som kan uppnås genom ett lif i verklig andekraft. Sedan dess ha sådana möten hållits hvarje år under sista veckan i juli. Antalet besökande har ständigt vuxit och uppgår nu (1910) till något öfver 6,000. Liknande möten hållas icke blott på åtskilliga ställen i Storbritannien, utan äfven i Tyskland, Amerika, Indien m. fl. länder, jämväl i Sverige. Här hölls det första mötet af detta slag 1898 på initiativ af prins O. Bernadotte, som nämnda år deltagit i Keswick-konferensen och allt sedan dess varit ordförande i den kommitté, som anordnar dessa möten, hvilka äro förlagda till Södertälje. Denna plats liknar Keswick icke blott genom vackert läge, utan äfven däri, att samhället är inrättadt för att mottaga ett stort antal tillfälliga besökande. Mötena hållas i senare hälften af sept., strax efter badsäsongens slut. Antalet deltagare plägar uppgå till något öfver 700. Föredrag från samtliga hittills hållna konferenser ha utgifvits på "Kvinnliga missions-arbetares" förlag. K. F—s.

Keszthely [kä'sthelj], storkommun vid Balaton-sjön i ungerska komitatet Zala, med omkr. 7,000 ungerska inv. Säte för Ungerns äldsta landtbruks- och skogsinstitut, grundadt 1797 under namnet *Keszthelyi Georgikon* och reorganiseradt 1865. K. B. W.

Kesälaks [ke'-], fi. *Ke'sälahti*, konsistoriellt pastorat af 3:e kl., Karelens nedre kontrakt, Nyslotts stift, Finland, Kuopio län, Libelits härad, Kides domsaga. Landareal 372 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 3,687 pers. (1908). A. G. F.

Ket [ket], flod i Sibirien, rinner upp s. om staden Jenisejsk och faller ut i Ob ofvanför Narym. I sitt öfre lopp är K. endast 104 km. aflägsen från Jenisej, med hvilken den står i kanalförbindelse. J. F. N.

Keta [ki'tä], Ketta, Quitta, Kwitta, hamnstad i brittiska Guldkustkolonien i Öfre Guinea, på en smal halfö mellan hafvet och K.-lagunen, i hvilken floderna Ewe och Todschi mynna ut. Omkr. 5,000 inv. Ångbåtsstation. K. ligger på samma plats, där det danska fortet Prindsensteen förr låg. (J. F. N.)

Ketch [ke'tj], eng., l. Kits, holl., *sjöv.*, bombskepp. Jfr Bombskepp.

Kete [ke-], regeringsstation och handelsplats i tyska kolonien Togo, i västra Afrika, vid floden Volta, består eg. af två orter, Kratschi (800 inv.), konungens residens, och det 20 min. väg därifrån belägna Kete (7,000 inv.), den egentliga handelsstaden och en viktig vägknut. J. F. N.

Ketib [k'tib, chetib, ch'tib], aram., "det skrifna", den läsart i den hebreiska bibeln, som masoreterna ansågo böra vid läsningen utbytas mot en annan, kallad kere (se d. o.). H. A.*

Ketilsson [ke-], Magnús, isländsk jurist, författare. Se Isländska litteraturen, sp. 967.

Ketoner [ketöner], *kem.*, benämning för en klass organiska föreningar, för hvilka vanlig aceton (se d. o.) kan anses som typ. Ketoner äro föreningar af radikalen CO med två alkoholradikaler, af typen $R . CO . R^1$. I händelse ketonerna innehålla två grupper CO, kallas de diketoner. Ketoner uppkomma på flera sätt, t. ex. genom oxidation af sekundära alkoholer ($R_2 : CH . OH \longrightarrow R_2 : CO$) och genom torrdestillation af fettsyrornas bariumsalter. På grund af karbonylgruppen CO:s närvaro ha de flera reaktioner gemensamma med aldehyderna (se d. o.). Med hydroxylamin ge de oximer, med fenylhydrazin hydrazoner, och de förena sig direkt med sura sulfiter samt med blåsyra, undergå lätt kondensationer o. s. v. Däremot äro de ej så kraftiga reduktionsmedel som aldehyderna och angripa ej ammoniakalisk silfverlösning. Lägre ketoner äro flyktiga vätskor, högre ketoner äro fasta, indifferenta ämnen. H. E.

Ketos [ketös], *kem.*, sockerart, som innehåller ketongruppen : CO, till skillnad från aldoserna, som innehålla aldehydgruppen · CHO. Ketoser äro således oxiketoner (se Kolhydrat); de reducera

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Fehlings lösning. Viktigast bland ketoserna är *fruktsocker* (se Fruktos); en annan naturlig ketos är *sorbos* i rönnbär. H. E.

Kętrzyński [kã-], Wojciech (Adalbert) Jan, polsk historiker af tysk börd (han hette eg. Winkler), f. 1838 i Lyck, kom 1859 till universitetet i Königsberg, där han lärde sig polska. Efter deltagande i kriget 1863 hölls han till 1865 fängslad i Glatz (Schlesien). Då han icke längre kunde få anställning vid universitetet i Königsberg, flyttade han till Lemberg, där han 1874 blef kustos vid Ossolińskiska institutet och 1876 dess direktör. K. har utvecklat en synnerligt rik verksamhet som historisk forskare. Bland hans många arbeten märkas *Die Lygier. Ein beitrag zur urgeschichte der westslaven und germanen* (1868), *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich* (1882, Om den polska nationaliteten i Preussen på korsriddarnas tid), en katalog öfver Ossolinskiska bibliotekets handskrifter och utgifning af "Monumenta Poloniæ historica". A—d J.

Ketsjua [ke-], detsamma som quichua (se d. o.).

Ketta [ki'tta]. Se Keta.

Ketteler [ke't-], Wilhelm Emmanuel von, friherre, tysk ultramontan biskop, f. 1811 i Münster, d. 1877 i Burghausen, Bajern, uppfostrades 1824—28 hos jesuitkollegiet i Brieg (i schweiziska kantonen Le Valais) och blef präst 1844. Invald i Frankfurtparlamentet 1848, väckte han stort uppseende genom sitt kraftiga liktal öfver dess vid septemberoroligheterna s. å. mördade medlemmar, furst Lichnowski och Auerswald. 1849 blef han prost vid Hedvigskyrkan i Berlin och 1850 biskop i Mainz. På sistnämnda plats, hvilken han innehade till sin död, vardt han ett af den ultramontana katolicismens förnämsta stöd i Tyskland. Bekant är hans mot protestantismen fanatiskt hatfulla herdabref vid d. helige Bonifatius' sekularfest 1855. Med stor ifver upprättade han katolska föreningar, uppfostringsanstalter och läroverk, allt egnadt att klafbinda befolkningen i det papistiska prästerskapets händer. På konciliet i Rom 1869—70 tillhörde K. det mindretal af biskopar, som bestred ofelbarhetsdogmens "opportunitet", d. v. s. lämpligheten af dess kungörande; men då frågan var afgjord, underkastade han sig mötets beslut och försvarade det. 1871 invaldes K. i den första tyska riksdagen och blef en af ledarna för det klerikala centerpartiet, men nedlade snart sitt mandat. Under sina sista år såg han sitt inflytande minskadt, men fortsatte ihärdigt att försvara ultramontanismens sak, äfven med pennan. I en predikan 1870 förklarade han den återeröfrade floden Rhen ej vara en tysk, utan en katolsk flod. Ehuru hvarken i ovanligare grad begåfvad eller synnerligen kunskapsrik, var K. en genom sitt personliga anseende och sin slagfärdighet mycket inflytelserik broschyrförfattare i kyrkopolitiska frågor. Bland hans till ett 40-tal uppgående stridsskrifter, af hvilka många utkommo i flera upplagor, må nämnas *Freiheit, auctorität und kirche* (1862), *Das unfehlbare lehramt des papstes nach der entscheidung des vaticanischen concils* (1871), *Die preussischen gesetzentwürfe über die stellung der kirche zum staate* (1873) och *Die anschauungen des cultusministers Falk über die katholische kirche* (1874). Se O. Pfülf (jesuit), "Bischof von Ketteler" (3 bd, 1899). — Hans brorson friherre Klemens v. K. (f. 1853), först officer, sedermera diplomat, mördades som envoyé i Peking (sedan 1899) 16 juni 1900 vid boxarupprorets utbrott. (Hj. H—t.)

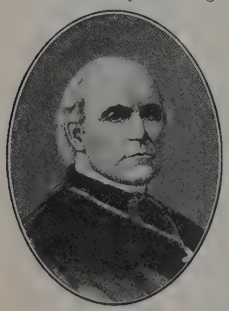

Kettering [ke'təriŋ], stad i engelska grefsk. Northampton. 28,653 inv. (1901). Skofabriker, ullkammerier och järnverk. J. F. N.

Kettil (latiniseradt Catillus), finsk biskop 1266—86, torde tidigare varit konung Valdemars kansler. K. gjorde valet af biskop till ensamt de andliges angelägenhet därigenom, att han upprättade ett domkapitel, bestående af fyra domherrar eller kaniker, i hvilkas händer biskopsvalet lades. K. är begrafven i Räntämäki (S:t Marie) kyrka. M. G. S.

Kettil Jämte, skall, enligt sägnen, ha varit son till en Önund jarl i Sparabo i Trondhjem samt flytt undan för en konung Eysteins våldsamheter och satt sig ned i det nuv. Jämtland, som af sägnen påstås erhållit sitt namn efter honom. K. H. K.*

Kettil Karlsson, biskop, riksföreståndare. Se Vasaätten.

Kettil Okristen uppgifves ha varit jarl hos konung Håkan röde, men är troligen en uppdiktad person. Olaus Petri angifver honom vara en af konung Sverkers förfäder, och Messenius berättar, att han varit häradshöfding i Kind samt tre år före sin död ingått i sin graf, af fruktan att han eljest skulle förledas öfvergå till kristendomen. K. H. K.*

Kettil Runske omtalas i gamla folksägner som en run- och trollkunnig man, som förvärfvade sin öfvernaturliga makt och kunskap genom att bortstjäla tre runokaflar från Oden. För sägnerna, som redan förekomma hos Olaus Magnus, redogöres af Hyltén-Cavallius, "Läsn. f. folket", VIII, s. 169 ff. (1842). Ett ställe, Kättilsås i Alseda socken i Småland, säges vara uppkalladt efter honom. Se vidare Gilberts hål. Th. W.*

Kettilstad, socken. Se Kättilstad.

Kettle [ke'tl], sir Rupert. Se FörlikningS- och skiljenämnder, sp. 445.

Kettler [ke'tler], Gotthard, svärdsriddarordens siste härmästare, Kurlands förste hertig, f. omkr. 1518, d. 17 maj 1587, tillhörde en gammal westfalisk adelsslägt. Vid omkr. tjugu års ålder trädde han i livländska ordensstatens tjänst, blef 1554 komtur i Dünaburg och 1558 biträdande ordensmästare samt upphöjdes 1559 till ordens mästare i stället för den mindre kraftfulle Fürstenberg. Redan denne hade 1558 på flera håll sökt hjälp mot ryske tsaren Ivan IV Vasiljevitjs angrepp å ordenslandet och därvid äfven vändt sig till hertig Johan af Finland, hvilken endast genom Gustaf I:s uttryckliga förbud hindrades att ingripa. K. gjorde däremot direkt hos den svenske konungen en anhållan om penninglån mot pant af ett eller flera af ordens slott, men konung Gustaf, ehuru mån om ordensstatens upprätthållande, iakttog sin vanliga betänksamhet. Under tiden fullföljde K. genom ett skyddsfördrag med Litauen af 31 aug. 1559 det redan förut in-

ledda närmandet till Polen och slöt 26 sept. s. å. ett fördrag med konung Fredrik II af Danmark, hvaruti denne utfäste sig att försvara stiftet Ösel och Wiek mot rätt att utnämna stiftets biskop. (Härtill utnämndes Fredrik II:s egen broder Magnus, hvilken därigenom fick fast fot i ordenslandet och snart blef ett verktyg för den ryske tsarens planer.) Sedan Gustaf I 1560 tillkännagifvit sin benägenhet att medla fred mellan orden och Ryssland, sände K. en beskickning till Stockholm. Men denna fick, efter konung Gustafs död (29 sept. 1560), vända åter med Erik XIV:s afslag å K:s högt tilltagna fordringar, samtidigt med att Reval och närliggande delar af Estland underkastade sig svenska kronan. K., som drömt om att kunna sammanhålla hela ordenslandet och för sin räkning förvandla det till ett världsligt hertigdöme, såg sig snart, under växande trångmål och till följd af sin egen självviska undfallenhet för Polen, nödsakad att inskränka sina anspråk. Under det att ordens hufvudland, Livland, med Riga, genom fördraget i Vilna (28 nov. 1561) öfverläts till Sigismund II August i hans dubbla egenskap af storfurste af Litauen och Polens konung, mottog K. Kurland, med Semgallen, som hertigdöme under polsk länshöghet och blef tillika ståthållare öfver Livland, hvilken befattning dock 1565, på den livländska adelns begäran, fråntogs honom. I sitt hertigdöme utvecklade han stor organisatorisk förmåga, särskildt med afseende på de kyrkliga förhållandena. Själf hyllande protestantismen, stadgade han nämligen den nya lärans herravälde i Kurland genom en kyrkoordning (1570), hvarjämte det äfven befästes genom öfversättande till lettiska af evangelier och epistlar, Luthers lilla katekes och åtskilliga psalmer. K. förmälde sig 1566 med prinsessan Anna af Mecklenburg. — Om K:s efterträdare se Kurland och särskildt Jakob, hertig af Kurland. Fr. W.

Kettwig [ke'tt-], stad i preussiska reg.-omr. Düsseldorf, vid Ruhr. 6,097 inv. (1905). Betydlig ylletygstillverkning, järngjuteri. J. F. N.

Ketubim [ke-]. Se Hagiografa.

Kęty [kăti], Kenty, stad i Galizien, vid Weichsels biflod Sola, n. ö. om Biała. 5,465 inv. (1900), polacker. Två kloster, klädes-, läder- och cementtillverkning. J. F. N.

Ketzin [ke't-], stad i preussiska reg.-omr. Potsdam vid Havel. 4,167 inv. (1905). Stort tegelbränneri (2,000 arbetare), sockerfabrik, sågverk. J. F. N.

Keudell [köj-], Robert von, tysk diplomat, f. 27 febr. 1825 i Königsberg, d. 26 apr. 1903, kallades från den civila ämbetsmannabanan, där han avancerat till regeringsråd i Breslau, 1863 af Bismarck till tjänstgöring i preussiska utrikesministeriet, där han 1864 blef föredragande råd och 1870 geheimelegationsråd. Han förstod att i hög grad vinna Bismarcks förtroende och var honom följaktig under fälttåget i Böhmen 1866, vid världsutställningen i Paris 1867, under 1870—71 års fälttåg samt vid besöken i Gastein och Salzburg 1871. Sistnämnda år blef han Tyska rikets sändebud i Konstantinopel, förflyttades 1873 till Rom, blef ambassadör där 1876 och tog afsked 1887. K. anses ha väsentligt bidragit till trippelalliansens åstadkommande mellan Tyskland, Österrike-Ungern och Italien. 1885—93 var han medlem af preussiska deputeradekammaren och 1871—72 samt 1890—93 af tyska riksdagen. K. har utgifvit memoarverket *Fürst und fürstin Bismarck, erinnerungen aus den jahren 1846—1872* (1901). E. W.*

Keuka lake [kijō'kē lēik], sjö. Se Crooked lake.

Keulen [kölen], Cornelis Janssens van, Janson van Ceulen. Se Ceulen.

Keuper [kö'jp-], ty., *geol.*, var ursprungligen en provinsbenämning i Franken på de oftast röda och brokiga leror, märglar och sandstenar, som där bilda öfversta afdelningen eller gruppen af triassystemet. Namnet har sedan utsträckts till alla bildningar af motsvarande ålder, och med keuper förstår man numera alla till triassystemets yngsta grupp hörande bildningar, oberoende af deras petrografiska beskaffenhet. De i västra och nordvästra Skåne förekommande lagren af röd lera och sandsten, hvilka delvis underlagra Skånes kolförande formation, tillhöra keupern. Se vidare Trias. B. L—n.*

Keuperformationen [kö'jp-] l. rättare keupergruppen. Se Keuper.

Keuperlera [kö'jp-], *petrogr.*, lera tillhörande keupergruppen (se Keuper). Den i nordvästra och västra Skåne vid större eller mindre djup förekommande keuperleran är till färgen vanligen brunröd och i viss grad kolsyradt kalkhaltig. Den är således ganska lätt skiljbar från de stenkolsförande berglagrens i allmänhet gråa ler- och skifferarter, en omständighet, som är af ganska stor vikt, emedan det visat sig, att i nämnda landskap stenkolslager icke anträffas uti eller under keupergruppens bergarter. E. E.

Keupersandsten [kö'jp-], *petrogr. geol.*, sandsten, tillhörande keupergruppen (se Keuper), är till färgen gul, röd, rödhvit, grönhvit eller gråhvit. Inom Sverige förekommer den i västra Skåne tillsammans med brunröd lera m. m. E. E.

Keuru [ke'oro], fi. *Ke'uruu*, socken af Kuortane härad och Jyväskylä domsaga, Vasa län, Finland. Landareal 1,101 kvkm. Befolkningen, finsk, 11,168 pers. (1908). I socknen finnas Mänttä träsliperi och pappersbruk samt såg. K. bildar ett konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Borgå stift, Tammerfors prosteri. A. G. F.

Kew [kjō'], by i engelska grefsk. Surrey, vid södra stranden af Thames, 9,6 km. s. v. från Hyde park i London. 2,699 inv. (1901). K. har ett kungligt slott, som 1897 jämte King's (Queen's) cottage af drottning Viktoria skänktes till nationen, och en stor botanisk trädgård, hvilken anlades 1759 på bekostnad af änkan efter prinsen af Wales, Fredrik, Georg II:s son (d. 1751), 1840 öfvergick i statens ego (årsanslag 30,000 pd st.) och sedan under ledning af direktörerna W. J. och J. D. Hooker nått sin nuv. storhet. Den har en areal af 116,6 har och består af den egentliga trädgården och en därmed förenad park (arboretum) af 71 hars utsträckning, jämte ofantliga växt- och drifhus, herbarium, bibliotek och tre botaniska museer. Anstalten har till hufvudsakligt ändamål att göra nyupptäckta nyttiga och sällsynta växter kända i England och andra länder och har utgifvit ett antal viktiga floristiska arbeten rörande kolonierna. Den publicerar dessutom "Bulletin of miscellaneous information" (månatligen) samt "Botanical magazine" och "Icones plantarum". (J. F. N.)

Kewanee [kəwā'ni], stad i nordamerikanska staten Illinois. 10,668 inv. (1906). Kolgrufvor och fabriker. J. F. N.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kevelaer [ke'velar], köping i preussiska reg.-omr. Düsseldorf (Rhenprovinsen), vid Köln—Kleve-järnvägen och nära Maas' biflod Niers. 7,074 inv. (1905). Tillverkning af skor, celluloidvaror, krucifix och paramentarbeten. Orten är bekant för de vallfärder, som göras till den där 1642 uppställda undergörande Mariabilden, särskildt på vårfrudagarna. (J. F. N.)

Kewe'nter [ke-], Mattias, politiker, f. 22 juli 1735 i Karlshamn, d. 22 maj 1805 i Uppsala, son till den från Holstein bördige handelsmannen i Karlshamn Hans Kristofer K. (d. 1761), blef 1750 student i Lund och promoverades 1757 till filos. magister. 1758 begaf han sig till Uppsala, där han 1762 disputerade om koppargarningen vid Avesta och 1763 utnämndes till docent i kemi. Men sedan han förgäfves sökt en adjunktur, till hvilken han ansåg sig i första hand böra komma i fråga, lämnade han den lärda banan, gifte sig med en dotter till en af stadens källarmästare, rådmannen Kyronius, och blef 1766 själf källarmästare, utskänkande åt sina gäster det af Bellman (Fredmans sånger, n:o 28) omtalade ''Kyronii öl''. Vid 1786 års riksdag var han fullmäktig för Uppsala och Östhammar samt väckte 26 maj inom borgarståndet, på samma gång som major Bilberg å riddarhuset, förslag om tryckfrihetens återställande i enlighet med 1774 års lagstiftning. Väl förenade sig alla stånden om en petition i detta syfte, men den afslogs af konungen. 21 juni uppläste K. i ståndet ett nytt memorial, i hvilket han förklarade, att K. M:t i lagstiftningsärenden vore bunden af tre ståndsbeslut och att ständernas besvär voro lagfrågor, som borde på enahanda sätt behandlas. ''Det var — säger Geijer — en röst ur de gamla mössornas läger''. Memorialet, som blifvit i förväg tryckt och spridt, ansågs så förgripligt, att ståndet hos konungen anmälde sitt ogillande. Efter riksdagens slut åtalades K. inför Svea hofrätt och dömdes, för det han i sin skrift nyttjat obetänksamma uttryck, till 14 dagars vatten- och brödstraff samt obehörighet ''att såsom fullmäktig menigheters allmänna värf och ärenden utföra''. Sistnämnda straffbestämmelse, för hvilken intet lagrum kunnat åberopas, blef endast genom konungens påtryckning stadfäst i högsta instans. Processen väckte stort uppseende. K. hyllades af oppositionen som martyr för tryckfriheten och erhöll en penninggåfva af ryske ministern. Rättigheten att vara fullmäktig återgafs K. 27 nov. 1792 af förmyndarregeringen. 1793 blef K. rådman i Uppsala. — K:s son, Hans Kristofer K. (f. 1775, d. 1839), blef 1800 med. doktor i Lund och deltog som militärläkare i krigen i Pommern 1806, hvarunder han råkade i fångenskap, och mot Norge 1808 och 1814. L. S.

Kevir [ke-], saltstäpp. Se Asien, sp. 158.

Kexe'll, Olof, vitter författare, ordenssamfundet ''Par Bricoles'' stiftare, f. 28 nov. 1748 i Kalmar, d. 5 mars 1796 i Stockholm. Fadern, domkyrkoadjunkt, sedan kyrkoherde på Öland, hette Kexhelius. K. blef student i Uppsala 1761 och inskrefs 1768 som auskultant i Kommersekollegiet. Redan året förut hade han deltagit i stiftandet af det vittra samfundet ''Apollini sacra'' i Uppsala. I hufvudstaden deltog han ifrigt i det glada sällskapslifvet, på samma gång han blef litteratör. Till en början anlitades hans penna för politiska skrifter i hattpartiets anda, i hvilka han hade jämförelsevis obetydlig del, men som påförde honom åtal, hvarvid honom ådömdes böter. K. utgaf ock en politisk tidning ''Hatten'' (1768—69). Han förde ett något vidlyftigt lif och nödgades omkr. 1770 lämna Sverige samt reste till England och Portugal för att undgå sina björnar. Han återkom 1773 och erhöll då vid den nybildade k. teatern en tjänstemannabefattning, först som ordonnatör, senare som sekreterare. 1795 blef han sekreterare i nummerlotteriet. — K:s verksamhet efter återkomsten var egnad dels lustspelsdramatiken, dels skämtsam prosa. Så uppfördes 1776 å Humlegårdsteatern det med mycket bifall mottagna och länge på spellistan stående stycket *Sterbhuscammereraren Mulpus, eller Caffehuset i Stora Kyrkobrinken*, som efter en fransk förebild af J. B. Rousseau skildrar lifvet på ett Stockholmskafé och där K. ger sin antipati mot ockrare och utsökningsadvokater luft; vidare följde *Michel Wingler, eller bättre vara brödlös än rådlös* (1788; imitation efter Garrick), *Capitain Puff eller Storprataren* (1789, efter de Boissy), *Bergslags-Fröken* (s. å.; efter Garrick), *Välgörandet på prof* (1790; efter franskan), *Folke Birgersson till Ringstad* (opéra comique, 1793, efter Monvel), *De begge kammarpagerne* (1794, efter Dezède och Mantauffeld) samt *Namnsdagen* (1795; tr. 1852). Med undantag för den sista lånade K. handlingen till alla sina stycken utifrån, men förmådde förläna karaktärer och situationer en förträfflig lokalfärg. Mest bifall rönte ''Kapten Puff'', som tillkom under det stora riksdagsåret 1789, och hvari K. satiriserat det politiska pratmakeriet; med begagnande af motiv ur Boissys versifierade femaktskomedi ''Le Babillard'' skref K. sin enaktare på prosa och skapade i Puff en ''rikspratmakare'', som redan under frihetstiden talat på riddarhuset och som fortfor alltjämt att uttrötta alla med sin talegåfva. Stycket blef utmärkt populärt, särskildt med Hjortsberg i titelrollen, samt har äfven uppförts i senare tid. Bland K:s öfriga skrifter märkes en samling små berättelser, anekdoter o. d. under benämningen *Mina tidsfördrif på gäldstufvan* (1776—77; ny uppl. 1798), som retade prästerskapet i hufvudstaden genom några frivola historier samt ett par oanständiga parodier på gammaltestamentliga skrifter; stadens konsistorium begärde åtal mot författaren, som ådömdes böter, hvarjämte skrifterna indrogos. Vidare utgaf K. *Nya småsaker till nöje och tidsfördrif* (1778) samt *Bacchi hand-bibliotheque eller nya tidsfördrif på gäldstufvan* (1784—86; ny uppl. 1793—98), hvilken senare fick sitt förnämsta värde genom de betydliga bidrag Bellman lämnade till densamma. 1779 började K. äfven utgifva *Kongl. svenska theaterns almanach*, hvilken sedan oafbrutet utkom 1781—89 med musikbilagor och kopparstick, samt är för sin tid väl redigerad. K. egde ovanliga sällskapstalanger, var en glädtig och angenäm umgängesbroder och lyckades samla omkring sig en krets af glada vänner,

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

hvilken krets snart tog formen af ett ordenssamfund, med grader, receptioner och ceremonier, dock alla af skämtsamt eller parodiskt syfte. Så uppkom 1779 sällskapet Par Bricole (se d. o.). K., som tydligen vid sin stiftelses danande tagit starkt intryck af Bellmans backanaliska parentationer, var ordens ständige ceremonimästare och förstod småningom att, med biträde af flera vänner, ge form och sammanhållning åt det lilla kotteriets lustiga upptåg. K:s *Samlade skrifter* utgåfvos i 2 bd 1837 af P. A. Sondén och 1852 af P. Hanselli. —rn. (K. W—g.)

Kexholm, Keksholm (fi. *Käkisalmi*). 1. Stad, belägen på en ö, som omslutes af Vuoksens mynningsarmar och af Ladoga sjö, i Viborgs län, Karelen, Finland, består af a) gamla fästningen, hvaraf kvarstå vallarna, ett rundt torn samt lämningar af slottet och kyrkan, b) den från gamla fästningen genom en smal strömåder skilda nya fästningen, som, likaledes inom vallar, innesluter två kaserner och en grekisk kyrka jämte några andra mer eller mindre förfallna hus af nyare ursprung, samt c) staden. K. har ett område af 1,367 har, hvaraf stadsplanen upptar med trädgårdar och vägar 85 har. Gårdarnas antal är 217, och folkmängden var 1908 1,835 personer, hvaraf 190 bekände sig till den grekisk-katolska läran. Handelsflottan och industrien äro mycket obetydliga. Handeln går på Petersburg samt omfattar hufvudsakligen skogsprodukter. Invånarnas inkomster taxerades 1908 till sammanlagdt 736,000 mark, hvaraf 293,000 för näring och yrke. I staden finnes ett privat finskt lyceum för gossar och flickor. — Fästet är sannolikt anlagdt af karelerna, ett antagande, som vinner stöd af bl. a. det namn, hvarmed detsamma i äldre tid af ryssarna betecknades: *Korelogorod*, *Korela*; dess anläggning faller inom en dunkel forntid. I sammanhang med Tyrgils Knutssons eröfringståg intogs K. af Sigge Lake, som två år därefter (1295) öfverfölls af novgoroderna och efter ett hjältemodigt försvar stupade jämte sin besättning, hvarefter fästet raserades. Anyo uppbyggdt, förblef det i ryskt våld inemot två årh. Svenskarna under Pontus De la Gardie intogo K. 4 nov. 1580, hvarefter Karl Henriksson (Horn) befalldes förstärka slottet, och då detsamma behölls i 1583 års stillestånd, arbetades härpå under ledning af byggmästarna Johan Baptist och, från 1590, Peter Hertig. Slottet var nu omgifvet af en mur med vidliggande 2 små bastioner och ett rundt porttorn. Äfven hertig Karl visade sig angägen om K:s befästande, men i freden 1595 skulle det och dess län återlämnas till ryssarna, sedan gränsen mellan rikena utstakats så, som den af ålder varit. Återlämnandet egde rum 1597. Genom fördraget i Viborg 1609 tillförsäkrades Sverige sedan K. med dess län som ersättning för åt tsar Vasilij utlofvad hjälp; men då ryssarna dröjde med öfverlämnandet, började Jakob De la Gardie 1610 belägra K., som dock ej kunde tagas förrän 2 mars 1611, hvarefter dess försvarsverk genast iståndsattes. Sedan K. och dess län i Stolbovafreden 1617 blifvit svenska, kontraherades 31 juli 1618 med De la Gardie om arrendering af K:s län, och denne skulle med garnisonens hjälp hålla murar och vallar vid makt; men K. förföll emellertid, så att 1620—27

Kexholms vapen.

Situationsplan af Kexholm.

1. Luthersk kyrka. — 2. Grekisk-katolsk domkyrka. — 3. Grekisk-katolsk kyrka. — 4. Rådhus. — 5. Gamla fästningen. — 6. Nya fästningen.

en omfattande reparation måste företagas. Stadens befästningar utgjordes nu af ringmur med små italienska bastioner, våt graf, tre raveliner samt mot land betäckt väg. 1634, då staden afbrunnit, hvarvid äfven dess befästningar skadats, besöktes K. af Oluf Hansson (Örnehufwudh), som följande år uppgjorde ny stadsplan och dessein till försvarsverkens iståndsättande, hvarpå sedan arbetades från 1636, och från 1640 äfven på slottets förstärkande, till 1644. Slottet omgafs nu af 3 hela och 2 halfva bastioner samt staden af 5 hela bastioner och 1 half äfvensom våt graf, men såväl raveliner som betäckt väg saknades. 1651 skulle slottet repareras och en ny dessein för staden med raveliner och betäckt väg utarbetas af v. Seulenberg; men vid krigsutbrottet 1656 hade endast 4 stadsbastioner hunnit ombyggas och i öfrigt var K. "alt för illa ruinerat", då ryssarna 3 juli började dess belägring. K. försvarades emellertid med utmärkt tapperhet af kommendanten Olof Bengtsson (Granatenburg) och undsattes 30 aug. af generalen grefve Gust. Ad. Lewenhaupt, som dock drog till Nyen 6 sept., då ryssarna fortsatte sitt anfall mot K. till 25 sept., då de drogo bort. Efter krigets slut fortsattes och afslutades förstärkningsarbetena under Joh. Stael v. Holsteins ledning; men Dahlbergh, som 1681 besökte K., fann slottet vara trångt och stadsverken svaga. Följande år hindrade han dock deras rasering, som var ifrågasatt, och 1683 påbörjades i stället omfattande reparationsarbeten, hvilka slutligen utvecklade sig till verklig ombyggnad, hvarjämte från 1701 provisoriska verk anlades; och sedan öfverste Joh. Stiernschantz i mars 1710 kommit till K. som kommendant, byggdes 3 öppna redutter på holmar kring slottet.

7 juli ankommo emellertid ryssarna framför K., hvars belägring de nu började, och ehuru Stiernschantz försvarade sig med mannamod, måste han 8 sept. dagtinga och med återstoden af garnisonen afmarschera till Nyslott. K. afträddes formligen till Ryssland i Nystadsfreden 1721. Fästet tjänade äfven till att förvara statsfångar, t. ex. A. J. Messenius och upprorsmakaren Pugatjevs familj. Efter 1811, då K. jämte det öfriga Gamla Finland (se d. o.) återförenades med Finland, har (till 1880) den nyare fästningen användts till straffängelse. Numera bevaras fästningsverken som fornminnen. — 2. Socken, landsförsamling till K. 1, hör till häradet och domsagan med samma namn. Landareal 179 kvkm., befolkningen, finsk, 3,027 pers. (1908). Socknen bildar med staden ett imperiellt pastorat af 2:a kl. Areal 192 kvkm. Folkmängd 4,862 personer (1908). — 3. Härad, bestående af 7 kommuner. Areal 2,377 kvkm. 38,625 inv. (1908). — 4. Domsaga under Viborgs hofrätt, delad i 5 tingslag och med samma omfattning som häradet. — 5. Prosteri af Nyslotts stift, omfattar 8 församlingar. Areal 2,717 kvkm. 47,145 inv. (1908). 1. L. W:son M. A. G. F. 2—5. A. G. F.

Kexholms län (Keksholms län) utgjorde en del af det område, som genom freden i Stolbova 1617 af Ryssland afträddes åt Sverige, motsvarande nuvarande norra och östra finska Karelen. Länet, som redan under ryska tiden utgjort ett särskildt administrativt område, var indeladt i två distrikt, det norra och det södra, hvilka åter sönderföllo i ett antal socknar, s. k. pogoster. Till det södra distriktet hörde pogosterna Rautu, Sakkola och Räisälä, till det norra Tiurula, Kurkijoki (Kronoborg), Jougio, Uguniemi, Kides, Libelits, Tohmajärvi, Pielisjärvi, Ilomants, Pälkjärvi, Sordavala, Suojärvi, Suistamo och Salmis. Befolkningen tillhörde den grekisk-katolska religionen, men genom Karl X Gustafs ryska krig, som begynte 1656 och slutades genom stilleståndet i Vallisaari 1658, inträdde en väsentlig omkastning i länets religiösa förhållanden. De inbrytande ryska skarorna emottogos med liflig sympati af de grekisk-katolske trosförvanterna, men sedan det ryska angreppet blifvit tillbakaslaget, träffades dessa af en våldsam förföljelse. Tusentals familjer flydde till Ryssland; i deras ställe inflyttade lutheraner från Tavastland, Savolaks och det öfriga Finland. Från denna tid var pluraliteten af befolkningen i religiöst och nationellt hänseende nära förbunden med det öfriga Finlands invånare. Emellertid hade regeringen redan under slutet af Kristinas regering, för att befria sig från alla bekymmer om K:s läns förvaltning, bortdonerat hela området åt ett antal mäktige adelsmän, hvilka öfverlämnade detsamma åt mer eller mindre samvetslösa förvaltare. Förhållandet blef knappt bättre efter Karl XI:s reduktion, då arrendatorer trädde i förvaltarnas ställe.

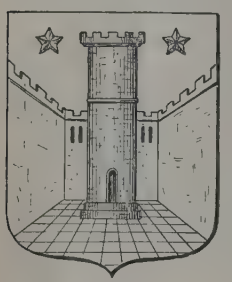

Kexholms läns vapen.

I öfrigt är att märka, att K:s län icke ansågs höra till svenska riket, utan räknades bland dess biländer, hvarför det icke sände ombud till riksdagarna; endast prästerskapet, som lydde under Viborgs biskopsstol, finna vi någon gång representeradt. Genom freden i Nystad 1721 förenades södra delen af K:s län med Ryssland, medan den norra delen förblef under svenskt välde och förenades med Kymmenegårds län. M. G. S.

Kexlerus, Simon, matematiker, f. 29 dec. 1602 i Käxle by, Edsbergs socken (Närke), d. 22 mars 1669, blef student i Uppsala 1625 och filos. magister 1632 samt företog därefter en tvåårig utrikes resa till Holland, där han studerade under Adrian Metius, Tyskland och Danmark. Efter återkomsten till Sverige blef han 1635 t. f. lärare vid Strängnäs gymnasium, 1637 filos. adjunkt i Uppsala och 1640 professor i matematik i Åbo samt erhöll 1651 Piikkis pastorat. — K. utöfvade en ganska omfattande skriftställarverksamhet, företrädesvis som läroboksförfattare; så utgaf han *Arithmetica astronomica sexagenaria* (1649), *Arithmetica geodetica denaria* (s. å.), *Trigonometria* (s. å.), *Arithmetica triplex nec non Geometria* (1658; af aritmetiken utgafs dock blott 1:a del.), *Tractatus brevis de tempore* (1661), *Gnomonicæ compendium* (1664) och *Arithmetica vulgaris* (1669?). K. var en af de förste svenskar, som framställde decimalräkningen. F. ö. synes han icke haft någon särskild förkärlek för nya teorier; så uppträdde han t. ex. kritiskt mot Lipstorp, hvilken i ”Copernicus redivivus” framhållit det coppernikanska systemets företräden framför det gamla. Med den vetenskapliga astrologien sysselsatte han sig vid flera tillfällen: i sin almanack för 1633, i sitt promotionstal 1647, i *Astrologia generalis* (1653) och i *Observationes astrologicæ* (1661). Han förnekade visserligen möjligheten af förutsägelser rörande särskilda husliga förhållanden, men ansåg dock ”at stiernorne menniskian til tumult vpäggia kunne, i thet the vthi theras kropp en elak och förgifftigh wätska förorsaka, så at the för ringa saak skull lätteligh til krigh vthbrista”. — Utom de ofvan nämnda skrifterna utgaf K. åtskilliga akademiska disputationer samt almanacker till Örebro horisont 1632 och 1633 samt Åbo horisont 1650 och 1654. (I. F.)

Key [kej], svensk släkt, som inkom från Skottland under trettioåriga kriget med James K. (d. som öfverstelöjtnant).

1. Karl Fredrik Edvin Emil K., politiker, ättling i sjätte led af den ofvannämnde James K., f. 7 okt. 1822 på Eds bruk i Kalmar län, d. 31 dec. 1892 i Visby, vistades efter sin faders frånfälle, och sedan modern 1826 trädt i nytt äktenskap, i sin styffaders, den bekante riksdagstalaren A. Chr. Raabs, hem. Efter att i Lund ha aflagt 1838 studentexamen och 1841 kansliexamen antogs K. 1842 som e. o. kanslist i Finansdepartementet, tillbragte en del af de närmast följande åren på utländska resor (skildrade i *En rese-*

beskrifning af E. K., 1846) och slog sig 1848 ned som landtbrukare på Sundsholms säteri i Gladhammars socken, Södra Tjusts härad af Kalmar län. Där erhöll han inom kort en mängd kommunala uppdrag, satt 1863—82 i Norra Kalmar läns landsting, hvarest han 1872 och 1874—81 innehade vice ordförande- och 1882 ordförandeplatsen, och var 1870—71 samt 1880—82 vice ordf. i Kalmar läns norra hushållningssällskap. Samtidigt fick han tillfredsställa sitt begär att taga del i det politiska lifvet: 1867—83 representerade han oafbrutet Södra Tjusts härad i riksdagens Andra kammare, där han var en af de mest bemärkte medlemmarna af landtmannapartiet. Begåfvad med stor lätthet att uttrycka sig och verkande för sina politiska syften med mycken ifver i tal och skrift så inom som utom riksdagen, blef K. en af sitt partis ledare. Han hade 1868—83 plats i riksdagens viktigaste utskott, statsutskottet, 1876—80 som vice ordf. och 1881—82 som ordf., och i de särskilda utskott, som vid 1871 års urtima riksdag samt vid 1878 och 1883 års riksdagar tillsattes för försvarsväsendets och grundskatternas ordnande. 1879—83 valdes han till medlem af talmanskonferensen. Af regeringen utsågs K. till led. af rote- och rusthållar- (1867—68), skattereglerings- (1879—83), landtförsvars- (1880—82) och läroverks- (1882) kommittéerna. Bland de motioner — de äro få —, vid hvilka K:s namn är fäst, må nämnas den 1878 väckta motionen med förslag till ny härordning, hvars grunder antogos af Andra kammaren s. å. och upptogos i K. M:ts vid 1883 års riksdag framlagda förslag. För detta arbetade K. med stor energi, men då alla hans ansträngningar till trots förslaget föll, drog han sig missmodig från politiken och erhöll sommaren 1883 på ansökan postmästarsysslan i Hälsingborg, hvarefter han afsade sig riksdagsmannauppdraget. I det offentliga lifvet syntes han sedermera ej till på annat sätt än genom några inlägg i frihandelsriktning under 1886—87 års tullstrid. — 1865 blef han led. af Landtbruksakad. Flitigt verksam i pressen för sina idéer, utgaf han äfven i bokform: *Politiska funderingar af en skandinav* (1849), *Till allmänheten i försvarsfrågan af Broder Svensk* (1882) och *Till allmänheten i skattefrågan af Broder Svensk* (1883), samt *Försök till svenska tidningspressens historia* 1:a del., 1883).

2. Ernst Axel Henrik K., den föregående brylling, anatom, hygieniker, akademisk lärare, f. 25 okt. 1832 i Flisby socken i Jönköpings län, d. 27 dec. 1901 i Stockholm, blef student i Lund 1848, med. kandidat 1855, med. licentiat 1857 och kirurgie magister 1859. Någon tid därefter företog han en vetenskaplig resa till Tyskland, hvarest han studerade dels hos Max Schultze, dels hos Virchow. Efter hemkomsten utgaf han afh. *Om muskelcellernas ändningssätt i grodtungan* (1861), å grund hvaraf han 1862 promoverades till med. doktor. 1862—97 verkade han som professor i patologisk anatomi vid Karolinska institutet. En djup uppfattning af den patologiska anatomiens betydelse som vetenskaplig grundval för den praktiska medicinen ledde K. vid den allvarliga och hängifna lärarverksamhet, som han utöfvade och hvarvid han genom sin öfverlägsna framställningskonst förstod att som få fängsla sina lärjungars intresse. Resultaten af sina vetenskapliga forskningar nedlade han i många skrifter, bland hvilka märkas *Zur anatomie der milz* (i "Virchows archiv", 1861), *Om de s. k. tubularafgjutningarnas olika former och bildning vid sjukdomar i njurarne* (i "Med. arch.", 1863), *Om cirkulationsförhållandena i njurarne* (s. å.), *Om svulstmetastaser inom centrala nervsystemets serösa banor* (i "Nord. med. ark.", 1879) samt hans i förening med G. Retzius utförda arbeten öfver nervsystemets och bindväfvens anatomi, hvilka först offentliggjordes i en följd artiklar i "Nordiskt medicinskt arkiv" och 1875—76 i utförligare affattning framlades i *Studien in der anatomie des nervensystems und des bindegewebes* (2 digra foliovolymer med planscher). För detta arbete erhöllo dess författare bl. a. Monthyonska priset af Franska vet. akad. — Som en af redaktörerna för "Medicinskt arkiv" (1863—67) och sedan 1869 som hufvudredaktör för "Nordiskt medicinskt arkiv" inlade K. stora förtjänster om Nordens medicinska litteratur och om det andliga sambandet mellan Nordens skilda folk — en idé, som han med stor ifver omfattade. För vetenskapens spridning bland allmänheten verkade K. som en af utgifvarna (1872—80) af den utmärkta serien populära skildringar "Ur vår tids forskning". 1882—88 var K. led. af Andra kammaren för Stockholms stad, vald af det frisinnade och frihandelsvänliga partiet, och insattes 1882 som medlem i den stora läroverkskommittén. En frukt af hans verksamhet i denna är den af honom utarbetade Bil. *E* till kommitténs utlåtande, hvilken innehåller *Redogörelse för den hygieniska undersökningen* (1885; i sammandrag öfv. till tyskan af L. Burgerstein: *Axel Keys schulhygienische untersuchungen in deutscher bearbeitung*, 1889). Detta arbete är på sitt område af grundläggande betydelse. I sammanhang med dessa undersökningar står K:s utredning af pubertetsutvecklingen och dess förhållande till sjukligheten hos skolungdomen (*Die pubertätsentwicklung und das verhältnis derselben zu den krankheitserscheinungen der schuljugend*, 1889), för hvilken han belönades med Svenska läkarsällskapets årspris. — 1886—97 verkade K. äfven på ett synnerligen framstående sätt som Karolinska institutets rektor, och det reformarbete, som under denna tid där utfördes, är till största delen hans förtjänst. I programmen till de professorsinstallationer, som under hans rektorstid egde rum, behandlade han flera kapitel ur medicinens historia i Sverige. Särskildt må påpekas *Till kirurgiens historia i Sverige, särskildt med hänsyn till den kirurgiska undervisningen i Stockholm* (1897). — Äfven bör nämnas, att K. från 1886 var af Vet.-akad. vald led. af styrelsen för Stockholms högskola, svensk generalsekreterare vid naturforskarmötet i Stockholm 1880, led. i styrelsen för Nordiska museet, m. m. Därjämte var han led. af Vet. akad. (1871), Fys. sällsk. i Lund (1878), Vet. o. vitt. samh. i Göteborg (s. å.), Vet. soc. i Uppsala (1880) m. fl.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

och kreerades vid Köpenhamns universitets jubileum 1879 till filos. hedersdoktor. 28 mars 1897, på 36:e årsdagen af hans utnämning till professor, var K. föremål för en storartad hyllning, vid hvilken bl. a. hans af O. Björck målade porträtt aftäcktes och ett festband af "Nordiskt medicinskt arkiv" öfverlämnades till honom. Jfr nekrolog af C. G. Santesson i "Nord. med. arkiv" 1902 och R. Tigerstedts "Minnesord vid Finska läkaresällskapets sammanträde den 25 januari 1902" (1902).

3. Ellen Karolina Sofia K., dotter till K. 1, social och etisk tänkare, litteraturpsykolog, f. 11 dec. 1849 på Sundsholms gård i Södra Tjust. I det fint bildade, religiösa, litterärt som politiskt intresserade hemmet närdes hennes håg till reflexion öfver lifvets frågor och kom hon ännu helt ung i beröring med tidens idéer. Hon var tidigt förtrogen med de nordiska ländernas vitterhet (särskildt Almquist, Geijer, Tegnér, Björnson, Camilla Collett). Därjämte upptogs hennes ungdom af religiös eftertanke; med kristendomen bröt hon först småningom vid mogna år. Ett direkt arf från fädernehemmet är hennes utpräglade politiska liberalism, som anknutit sig till nyare vänsterriktningar och med sympati omfattat arbetarrörelsen, utan att hon dock ingått i det socialdemokratiska partiet. Från 1880 verkade hon som lärarinna vid Whitlockska samskolan i Stockholm och från 1883 tillika som föreläserska (i historia och i litteraturhistoria) vid Arbetarinstitutet; hon kvarstannade vid dessa platser till 1900, då hon företog en flerårig utrikes resa. Därjämte har hon i student-, arbetar- och kvinnoföreningar hållit en mängd föreläsningar i etiska, vittra och sociala ämnen. Under senare år har hon på inbjudan hållit föredragsserier i Tyskland, Österrike och Holland 1903 och åter i Tyskland 1906. Hon har nu (1910) inköpt en gård vid Omberg och synes för framtiden ämna bosätta sig i Sverige. Första gången fröken K:s namn flög öfver landet var efter föredragen *Några tankar om hur reaktioner uppstå* (i Göteborg och Stockholm) och *Om yttrande- och tryckfrihet* (i studentföreningen Verdandi i Uppsala 1889), gemensamt utgifna som broschyr (s. å.; 2:a uppl. 1909, med tillägg om utslaget i Wicksellska målet 1908—09 och några andra på senare tid afkunnade politiska domar). Hon häfdade här med sakligt lugn yttrande- och tryckfrihetens allmänna principer såväl gentemot de jurydomar, som kort förut fällt några unga män (bl. a. Branting) för hädelse, som mot akademiska åtgärder, vidtagna mot Verdandis styrelse i anledning af ett sedlighetsföredrag, och hon uttalade, att åsiktskampens villkor böra vara jämna å bägge sidor och andliga strider utkämpas med endast andliga vapen. Sitt litterärt biografiska författarskap inledde hon med studier öfver *Ernst Ahlgren* (1889), *Sonja Kovalevski* (i förordet till "Efterskörd ur S. Kovalevskis papper", 1892, och i "Festskrift i anl. af kvindernes udstilling i Köbenhavn 1895") och *Anne-Charlotte Leffler* (1893; öfv. till da. s. å.). Med den förträffliga studien öfver Almquist (*Sveriges modernaste diktare*, 1897), essayerna om makarna Browning samt Goethe (i *Människor*, 1899; ny uppl. 1900) och *Rahel Varnhagen* (1908; 1907 på tyska) har hon fortsatt denna sida af sitt författarskap. Äfven hennes biografier ega mer eller mindre karaktären af etiska stridsskrifter, för så vidt hon i de personligheter hon skildrar ser väsentliga sidor af sitt eget lifsideal förkroppsligade (Goethe, Rahel). I kvinnofrågan hade fröken K. uppträdt redan 1888 med två föredrag *Om eganderätt och myndighet för den gifta kvinnan*, där hon talade för hustruns ekonomiska och rättsliga likställdhet med mannen. Mot emancipationens öfverdrifter vände hon sig i föredragen *Missbrukad kvinnokraft* (1891; ty. öfv. 1898, 2:a uppl. 1903) och *Naturliga arbetsområden för kvinnan* (s. å.), som framkallade en mängd motskrifter, hvarpå hon svarade i *Kvinnopsykologi och kvinnlig logik* (s. å.). Fröken K. ville här visa, att i kraft af en organiskt grundad, outplånlig psykisk åtskillnad kvinnan ej kunde upptaga täflan med mannen på alla hans arbetsfält, att i de flesta fall moderskapet och hemmet måste och borde taga större delen af den normala kvinnans tid och kraft, att på dessa områden låg hennes bästa kulturinsats och att kvinnans frihet ej bestod i att bli lik mannen, utan i att fullkomna sin säregna natur. I sammanhang med uppfostrans problem utvecklade hon vidare dessa åsikter i *Barnets århundrade* (1—2, 1900; öfv. till ty. 1902, 28:e tusendet 1908; till holl., 2:a uppl. 1904, till fr. 1908, till eng. 1909), där hon bl. a. i barnens eller öfver hufvud rashygienens intresse yrkar på lagstadgadt modersskydd. Sin ställning till feminismen har hon slutligen sammanfattat och preciserat i *Kvinnofrågan* (1909), ett arbete, hvars harmoniska, måttfulla och genomskinliga framställning hälsades med allmänt erkännande. I de stort anlagda verken *Tankebilder* (1—2, 1898; öfv. till da. 1900, öfv. till ty. 1899, 7:e uppl. 1908) och *Lifslinjer* (1—3, 1903—06; öfv. till ty. 1904, 24:e tusendet 1906; öfv. till fr. 1907) har fröken K. framlagt sin världs- och lifsåskådning. Den kan karakteriseras som en immanent evolutionistisk idealism. Hon riktar sig mot den särskildt i den kristna dogmbildningen kristalliserade supranaturalistiska tvåvärldsteorien, som enligt henne alltid sträfvar att förringa och nedsätta det jordiska lifvets egna värden. Hon tror på människans förmåga att höja sig genom sin egen viljas makt. Och i driftlifvet själft ligger moralitetens frö. Om enligt supranaturalismen egoismen är den naturliga människans behärskande drift, så är för fröken K. som för vissa moderna sociologiska tänkare (Guyau) den sympatiska driften lika stark och ursprunglig. Den sterila egoismen är en urartning. Utvecklingen går mot en allt rikare "samkänsla". Individualismen utesluter icke "solidariteten", utan fullkomnas i denna. Kulturen är den rent mänskliga frihetens produkt. Fröken K:s kulturoptimism eger ett drag af religiös innerlighet och trosvisshet. Hennes förnämsta betydelse för samtiden ligger däri, att hon förlänat den moderna evolutionistiska världsvyn poetisk glans och en religiös underton. Hon har förmält evolutionismen med romantiken från 1800-talets början. Det naturbegrepp, som ligger under

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

hennes etik, är i grunden mindre den moderna monismens (Hæckel) än romantikens: naturen är levande, stadd i ständig utveckling, anden framgår därur, och natur och ande bli i skönhetens högsta tillstånd åter ett. — Den starkaste oppositionen ha fröken K:s satser om äktenskapet och kärleken rönt. Äktenskapet får enligt henne sin sanktion blott genom den ömsesidiga känslan. En förbindelse af kärlek, vare sig lagvigd eller icke, är sedlig, ett fysiskt samlif utan kärlek, vare sig i eller utom äktenskapet, är osedligt. Äktenskapslagen bör ändras därhän, att tillräcklig grund för äktenskapets upplösning blir endera makens yrkande därpå. På samma gång har likväl fröken K. betonat den lifslånga monogamien som den i princip ädlaste och lyckligaste formen för det erotiska lifvet. Den märkligaste af de motskrifter fröken K:s verksamhet uppkallat är V. Norströms "Ellen Keys tredje rike. En studie öfver radikalismen" (1902); hon betraktas där som typ för den radikala naturalismen, utgången ur den fransk-engelska empirismen, hvilket dock mindre träffar, alldenstund hon hämtat sina starkaste intryck af den svenska romantiken och liberalismen (Almquist) och den tyska klassiska humanismen (Goethe). — Bland fröken K:s öfriga skrifter märkas *Individualism och socialism* (1895, ny uppl. 1901), *Bildning* (1897), *Skönhet för alla* (2:a uppl. 1899; 3:e uppl. 1904), samtliga i Verdandis småskrifter, *Svensk eller storsvensk patriotism* (1899), *Fredstanken* (s. å.; öfv. till da. s. å.), *I Finland och Ryssland* (1900), *Några tankar om Skandinavismens framtid* (1906), *Folkbildningsarbetet särskildt med hänsyn till skönhetssinnets odling* (s. å.). På främmande språk, särskildt tyska, ha fröken K:s böcker utgått i många och stora upplagor, och hon är i denna stund ett af våra ryktbaraste namn. — Fröken K:s styrka ligger i den lyriska intuition, den människokärlek och den personliga öfvertygelses renhet, allvar och hänryckning, som prägla hennes tal och skrifter. Med osvikligt mod har hon stridt för hvad hon själf ansett rätt och könt. Värmen, som genomströmmar hennes verk, såväl som uttryckets patos, formuleringens sinnrikhet och bildernas prakt ge henne en starkt suggestiv makt. Hennes stil lider dock stundom af en viss exaltation och för långt drifven kärlek till paradoxen. Sin högsta verkan når hon kanske som vältalare i det muntliga föredragets konst. — Se vidare f. Wirsén, "E. K:s lifsåskådning och verksamhet om författarinna" (1901), Norströms ofvannämnda arbete, en essay af Elisabeth Neményi (1904), L. Nyström-Hamilton, "E. K. En lifsbild" (s. å.). Uppsatser af G. Monod (i "Revue bleue", 1907) och C. Faguet (i "La revue latine", s. å.) samt J. Landquist, "E. K." (i serien "Svenskar", 1909).

4. Karl Axel Helmer K., son af K. 2, ordningsman, f. 26 april 1864 i Stockholm, student i Uppsala 1882, filos. doktor 1894 och docent i litteraturhistoria 1894—95 där, var redaktör af "Svenska dagbladet" 1 maj 1897—okt. 1907 samt öfvertog efter ett par års sysslande med spekulationsaffärer i maj 1909 åter samma redaktörskap. K. har utgifvit *Alessandro Manzoni* (gradualafh. 1894), *Dina och dess kommersiella framtid* (1900), skådespelen *Francesca da Rimini* (1892) och *Artister* (1895) samt några öfversättningar för scenen.

1. (V. M.) 2. R. T—dt. 3. J. L—t. 4. T—s.

Keyport [kī'påt], stad i nordamerikanska staten New Jersey, vid Raritan bay. 3,413 inv. (1900). Omtyckt sommarvistelseort. Handel med ostron och fisk. J. F. N.

Keyri [key-], *finsk myt.* Se Kekri.

Keyser [tjä'j-]. 1. Karl Johan Jakob K., kemist. Se Keijser 1. — 2. Hilda Elisabet K., den föregåendes kusin, målarinna, f. 22 jan. 1851 i Stockholm, d. 16 dec. 1898, studerade vid konstakademien 1874—78, vistades 1878—89 mestadels i Paris och hade 1890—96 elevskola i Stockholm. Bland hennes arbeten märkas *Yvonne* (1886), *Klosterskolan i Meudon* (1888) samt porträtten af *författarinnan H. Keyser* (1889, Göteborgs museum), *Professor Odenius* (1894; i Patologiska institutionen i Lund), *Kapten K. E. Casparsson* (1895; tillhör Uppsala läns landsting), *Rådman A. Hård af Segerstad* (1897), *självporträtt* (s. å., Nationalmuseum). 2. J. K—e.*

Keyser, Henrik, boktryckare och formskärare, d. 1663(?), skall, enligt en gammal sägen, 1625 af Gustaf II Adolf fått till skänks ett i Livland eller Kurland eröfradt boktryckeri, med villkor att uppsätta det i Stockholm. Visst är, att hans verksamhet som boktryckare därstädes ej synes gå längre tillbaka än till 1633, hvilket år han, enligt egen uppgift, blef k. boktryckare. Från hans officin utgingo, utom en betydande mängd k. förordningar och annat offentligt tryck, flera större arbeten af utmärkt typografisk förtjänst, såsom *finska bibeln* af 1642, *svenska bibeln* (den s. k. drottning Kristinas) af 1646, båda i folio, *lagupplagorna* af 1635, 1638 och 1643 i kvart samt den ytterst sällsynta *vapenboken* af 1650 (om titeln se Heraldik), ett verk af honom själf och kopparstickaren W. Hardtman. K. var nämligen jämväl en särdeles skicklig träsnidare (formskärare), hvilket synes bl. a. af en del förträffligt utförda vapensköldar i "Petri Pachii Missus" (1636 ff.). — Tryckeriet ärfdes af hans änka och öfvergick sedan till hans son Henrik K. d. y., hvilken med stor omtanke och skicklighet utöfvade yrket från 1670, då han blef myndig, till sin död, 1699. Från detsamma utgingo under hans

Ett af Henrik Keyser d. y:s boktryckarmärken.

tid en mängd arbeten, i synnerhet "manualer" och gudliga böcker. Han började äfven tryckningen af den stora *kyrkobibeln*, hvilken dock fullbordades först 1703, under ledning af faktorn J. E. Balduin. I typografiskt afseende är denna upplaga ett af 1600-talets förnämsta minnesmärken inom den svenska litteraturen. Med en filialafdelning af sitt tryckeri var denne K. verksam äfven i Uppsala (1685—95). Detta Uppsalatryckeri öfvertogs sedan af hans son Henrik K. III (d. 1707), som 1695—1701 var akademiens boktryckare. —rn.*

Keyser [ke'j-], De, holländsk konstnärsfamilj.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

— 1. Hendrik de K., arkitekt, bildhuggare, f. 1565 i Utrecht, d. 1621 i Amsterdam som stadsarkitekt, var elev af skulptören Cornelis Bloemaert och målaren Abraham Bloemaert (K. utförde själf även målningar). Han var den holländska högrenässansens främste byggnadskonstnär, som, ehuru fostrad i Vitruvius' strängt antikiserande skola, påverkad af Hans Vredeman de Vries gaf den holländska renässansarkitekturen dess säregna prägel och — det förtjänar tilläggas — i egenskap af lärare åt den till Danmark sedan öfverflyttade antwerparen Hans Steenwinkel d. ä. indirekt kom att utöfva stort inflytande på den danska byggnadskonsten, sådan den framträder i Frederiksborgs och Rosenborgs slott, i gamla Börsen i Köpenhamn, o. s. v. K:s främsta verk äro *Haarlemer-porten*, *Börsen*, *Ostindiska kompaniets hus* och tre *kyrkor* i Amsterdam, *Rådhuset* i Delft samt den af generalstaterna beställda *mausoléen öfver Vilhelm af Oranien* i Ursulakyrkan i sistnämnda stad — en kvadratisk, tempelartad hallbyggnad, öppen åt alla fyra sidorna med frihetshjälten hvilande omgifven af fyra allegoriska figurer och öfverst Ryktet — det hela arbetadt i olikfärgad marmor och brons. I Mauritshuis i Haag ses den store ståthållarens terrakottabyst af K:s hand samt i Johanneskyrkan i Gouda en glasmålning, till hvilken han gjort utkastet. — 2. Pieter de K., den föregåendes son, bildhuggare, arkitekt, f. 1595, d. 1676 i Amsterdam. Han var sin fars efterträdare som staden Amsterdams arkitekt och är mest känd genom två *grafmonument*: det nu förstörda öfver grefve *Vilhelm Ludvig af Nassau* i Leeuwarden samt det i Skara domkyrka 1637 uppställda öfver *Erik Soop och hans maka* (se afbildning i art. Grafmonument). — 3. Thomas de K., den föregåendes broder, porträttmålare, f. 1597 i Amsterdam, d. där 1667, sannolikt elev af Cornelis van der Voort, men äfven påverkad af Nicolas Elias, var, då Rembrandt 1631 kom till Amsterdam, där porträttören på modet, hvars distingerade konst icke kunde undgå att på den unge mästaren göra starka och bestämmande intryck. Också är K. den ypperste holländske porträttmålaren före Rembrandt. I allmänhet äro hans bilder utförda i helfigur och halt naturlig storlek. Särskildt beundransvärda äro hans skickligt hopkomponerade gruppbilder. Hans framställningar fängsla både genom sin själfullhet och sin eleganta teknik. Arbeten af hans hand träffas i de flesta större museer, dock icke i Nationalmuseum. De enda med säkerhet kända porträtten af hans hand i Sverige äro två små, miniatyrartade, på koppar 1631 och 1634 målade bröstbilder af *En äldre borgare och hans hustru* i Stockholms högskolas samling. Undantagsvis målade K. äfven mytologiska ämnen, såsom *Bacchus och Ariadne* (1657) i Amsterdams stadshus och *Venus, begråtande Adonis' död*, i brukspatron Ax. Ekmans samling på Mogård (f. d. Finspångsamlingen). 1—3. O. G—g.

Keyser [ke'j-], Jakob Rudolf, norsk historiker, språkforskare, f. 1 jan. 1803 i Kristiania, d. där 9 okt. 1864, blef student 1820, uppehöll sig 1825—27 med understöd af Selskabet for Norges vel på Island, sysselsatt med språkstudier, samt blef 1828 docent och 1829 lektor i historia och statistik vid Kristiania universitet. 1837—62 var han professor i historia. Den af Selskabet for Norges vel grundlagda och till universitetet öfverlämnade samlingen af norska fornsaker ordnades af K.; den har under hans energiske efterträdare, O. Rygh, blifvit ett museum af hög rang. K:s förnämsta arbeten äro *Den norske kirkes historie under katholicismen* (2 bd, 1856—58) och *Norges historie* (1866—70). Sistnämnda verk (som går till år 1387) utgafs på föranstaltande af Selskabet for folkeoplysningens fremme af O. Rygh, hvilken fullständigade och fortsatte det från 1340. Bland K:s öfriga förtjänstfulla afhandlingar märkas: *Nordmændenes videnskabelighed og litteratur i middelalderen*, *Norges stats- og retsforfatning i middelalderen* och *Nordmændenes private liv i oldtiden*, hvilka tre arbeten, under titeln *Efterladte skrifter*, utgåfvos af O. Rygh (1866—67). Denne offentliggjorde äfven K:s *Samlede afhandlinger* (1868). K. var en af stiftarna af Samfundet til det norske folks sprog og historie, till hvars "Samlinger" han lämnade åtskilliga bidrag. Bland gamla litterära minnesmärken, som K. utgaf, må anföras det märkliga arbetet "Norges gamle love indtil 1387" (3 bd, 1846—49, tills. med P. A. Munch; det afslutades af G. Storm, bd 4, 1885, och E. Hertzberg, bd 5, 1895), vidare "Kongespeilet" (1848, tills. med P. A. Munch och C. R. Unger) samt (i förening med C. R. Unger) "Olafs saga hins helga" (1849), "Strengleikar eða Ljoðabók" (1850) och "Barlaams og Josaphats saga" (1851). O. A. Ø.

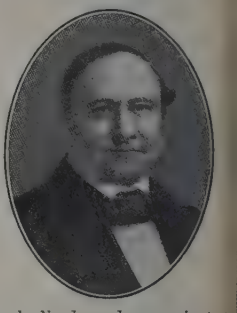

Keyser [ke'j-], Nicaise de, belgisk målare, f. 1813 nära Antwerpen, d. 1887, var en herdegosse, då målaren Jacobs upptäckte hans anlag och skaffade honom plats i Antwerpens konstakademi. Efter att ha debuterat med religiösa bilder drogs han till fosterlandets historia och skildrade *Slaget vid Courtray 1302*, *Slaget vid Nieuweport 1600* och *Slaget vid Worringen 1288* (1839; musect i Bruxelles). Sedan målade han mest porträtt och eleganta historiska genrebilder (*Rubens' ateljé*, *En fornsakssamlare*, *Kejsar Maximilian på besök hos den sjuke Memling*). *Giaurn* och *Maria de' Medici's död* (bägge 1845) finnas i Berlins nationalgalleri. 1860 målade han en *Graflägging*, och 1864—66 utförde han *Konstens utveckling från dess ursprung till nyare tider* (i trapphuset i Antwerpens akademi). K. var direktör för denna akademi 1855—79. Jfr biografi af Hymans (1889). J. K—e.*

Keys-öarna [kī's-]. Se Caicos-öarna.

Key west [kī' *we*'st]. Se Cay west.

Keyx [kēyx], *grek. myt.* Se Halkyone.

Key-Åberg [kej-]. 1. Adolf Henrik Algot K.-Å., läkare, f. 14 april 1854 på Åbonäs, i Säby socken, Jönköpings län, hette urspr. Åberg, men upptog jämte syskonen namnet Key efter sin moder (en syster till Axel Key, se Key 2), blef student i Uppsala 1873, med. kandidat i Stockholm 1880 och med. licentiat 1885 samt promoverades 1887 till med. doktor, sedan han utgifvit afh. *Om betydelsen af endarteritis chronica deformans såsom orsak till*

plötslig död. K. utnämndes 1887 till e. o. och 1889 till ord. professor i rätts- och statsmedicin vid Karolinska institutet. Han har sedan dess äfven praktiserat som specialist i öron-, näs- och strupsjukdomar. 1908 biträdde han som sakkunnig kommittén för Medicinalstyrelsens omorganisation.

2. Karl Vilhelm Viktor K.-Å., den föregående broder, historiker, statistiker, f. 2 jan. 1861 på Åbonäs, i Säby socken, Jönköpings län, blef 1879 student, 1886 filos. licentiat och 1888 filos. doktor i Uppsala, vid hvars universitet han 1890 utnämndes till docent i historia, 1892 e. o. och 1897 ord. aktuarie vid Kommersekollegii afdelning för näringsstatistik samt 1904 förste aktuarie och föreståndare vid Järnvägsstyrelsens statistiska kontor. 1908 förordnades han därjämte till led. af statistiska kommittén och är sedan 1909 ordf. i Statistiska föreningen. På grund af särskildt uppdrag har K. ledt undersökningar ang. textilarbetarnas i Norrköping lefnads- och lönevillkor (1892), ang. arbetarnas bostadsförhållanden i Stockholm (1895), ang. de svenske glasbruksarbetarnas lefnads- och lönevillkor (1898) och ang. den projekterade Inlandsbanans ekonomiska förutsättningar (1905—09) och har öfver dessa undersökningar aflämnat tryckta berättelser (resp. 1896, 1897, 1898, 1909), hvarjämte han sedan 1909 biträdt den s. k. Ålderdomsförsörjningskommittén med statistisk utredning af svenska befolkningens inkomst- och yrkesförhållanden. Utom ofvannämnda redogörelser har han utgifvit *Om konunga- och tronföljareval ur svensk historisk och statsrättslig synpunkt* (gradualafh., 1888), *De diplomatiska förbindelserna mellan Sverige och Storbritannien under Gustaf IV Adolfs krig emot Napoleon intill konventionen i Stralsund d. 7 sept. 1807* (docentspecimen, 1890), *De diplomatiska förbindelserna mellan Sverige och Storbritannien under Gustaf IV Adolfs senaste regeringsår* (1891) samt de bekanta stora handböckerna *Sveriges industrikalender* (1:a uppl. med titeln *Sveriges industri*, 1898; 3:e uppl. 1901) och *Svenska aktiebolag och enskilda banker* (1900; 7:e uppl. 1908) samt afhandlingar och uppsatser i samlingsverk och tidskrifter, t. ex. i "Ekonomisk tidskrift" 1899 och 1904 och artikeln *Inlandsbanan* i "Det nya Sverige" (1909). 1. R. T—dt.

Kézdi-Vásárhely [kē'sdi vā∫arhelj], szeklerstad i ungerska komitatet Háromszék (Siebenbürgen). 5,638 inv. (1900). Minoritkloster, gymnasium, liflig industri och handel. J. F. N.

K. F. U. K. Se Kristliga föreningen af unga kvinnor.

K. F. U. M. Se Kristliga föreningen af unga män.

kg., officiell svensk förkortning för kilogram.

K. G. G., förkortning för eng. *knight of the grand cross*, kommendör med stora korset (af någon viss orden).

kgm., officiell svensk förkortning för kilogrammeter.

Kha, ett sammanfattningsnamn på flera folkstammar boende emellan Annam och Siam. De äro isolerade rester, som blifvit undanträngda till bergen af sina nuvarande grannar. Jfr Annam, sp. 1076, Bahnar och Halang. E. Rld.

Khaibarpasset, Chaiber- l. Khyberpasset, ett omkr. 50 km. långt pass 30 km. s. om staden Kabul öfver Khaibarbergen, som utgrena sig från Sefid-kuh och gå i nordöstlig riktning till Kabulfloden. Genom passet, som ligger 40 km. v. om Peshawar alldeles på gränsen mellan Afganistan och brittiska Indien, går på 1,028 m. höjd den bekvämaste och enda med artilleri farbara vägen till nordvästra Indien. Vid Jamrud är det omkr. 140 m. bredt, men vid fort Ali Maschid endast 12 m. Alla Indiens eröfrare utom Alexander den store och engelsmännen ha tagit vägen till Indien genom detta pass. (J. F. N.)

Khail, en samling af flera byar. Se Belutsjistan, sp. 1305.

Khairabad [kāīrābā'd], hufvudstad i distriktet Sitapur, United provinces, Indien, 70 km. n. v. om Lucknow. 13,774 inv. (1901).

Khairagarh [kāīrəgā'ə], vasallstat i Centralprovinserna, Indien. 2,434 kvkm. 137,542 inv. (1901).

Khair-ed-din (Chair-ed-din, Haireddin), turkisk sjöröfvare. Se Barbarossa.

Khair-ed-din (Khereddin), turkisk statsman af tjerkessisk härkomst, f. omkr. 1820, d. 1890, såldes som ung gosse till Tunisien som slaf, vann där gunst hos bejen Hamuda pascha och erhöll genom dennes försorg friheten åter samt en god europeisk uppfostran. I bejens tjänst steg K. till finansminister, tillbragte åren 1852—55 i Paris som bejens sändebud hos Napoleon III och påverkade efter sin återkomst till Tunisien bejens regering i frisinnad riktning. K. motarbetade de på 1870-talet framträdande franska planerna på upprättande af ett protektorat öfver Tunisien. Hans ställning där blef till följd af motståndares intriger småningom ohållbar, och han lämnade 1877 bejens tjänst. Turkiske sultanen Abdul Hamid utnämnde honom (dec. 1878) till storvesir, men hans försök att åvägabringa bättre ordnad förvaltning och rättskipning samt sparsamhet och reda i statsfinanserna strandade på den korrumperade byråkratiens motstånd, hvadan K. afgick redan i juli 1879. K. fick sedermera flera gånger erbjudande om att återfå storvesirsämbetet, men han afböjde det ständigt och ådrog sig därigenom sultanens onåd, så att han de sista åren nästan lefde som en fånge i sitt eget hus. V. S—g.

Khairpur [kāīpō'ə]. 1. Vasallstat i Sindh, i kejsardömet Indien, ö. om Indus. 15,669 kvkm. 199,313 inv. (1901). Liksom öfriga delar af Sind består K. af en alluvialslätt, som är mycket bördig i närheten af Indus och bevattningskanalerna, men för öfrigt ett fullkomligt ofruktbart sandfält. — 2. Hufvudstad i nämnda stat vid en kanal omkr. 24 km. ö. om Indus. 14,014 inv. (1901). (J. F. N.)

Khaki. 1. (Kaki). Hind. Se Kakifärg. — 2. Insjö. Se Chaki.

Khalif. Se Kalif.

Kham, en folkstam. Se Kambodja, sp. 706.

Khama, höfding i Betsjuanaland (se d. o.).

Khamen, Khamendong. Se Haklöh och Kambodja, sp. 706.

Khamgaon [kämgəāū'n], stad i distriktet Akola i Berar, Indien. 18,341 inv. (1901). Bomullsexport.

Khamil, annat namn för Hami (se d. o.).

Khan. Se Kan.

Khandesh [kändē'∫], Candeish, distrikt i Centraldivisionen i brittisk-indiska provinsen Bombay. 28,249 kvkm. 1,427,382 inv. (1901), hvaraf 1,398 kristna. Den härskande folkgruppen är maratterna. Landet genomdrages i n. af Satpura, i ö.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

af Ajantakedjorna och genomflytes af Tapti samt producerar i dalarna bomull, spannmål, hirs och oljeväxter. Hufvudstad är Dhulia, vid Panjhra, en biflod till Tapti. 24,726 inv. (1901). J. F. N.

Khandwa [kā'ndωā], stad i distriktet Nimar, divisionen Narbada, Centralprovinserna, Indien, 110 km. s. ö. om Indore. 19,401 inv. (1901). Det är en gammal stad med jaina- och andra tempel och är en viktig järnvägsknut vid hufvudlinjen af Great Indian peninsular-banan. Bomullsexport.

Khanedan-i-Ali-Osman (kejserliga osmanska husorden). Se Ordnar.

Khanpur [kānpō'ə]. Se Cawnpur.

Kharbin, stad. Se Charbin.

Kharia, en folkstam. Se Kolh.

Kharkov, guvernement och stad. Se Charkov.

Kharoṣṭī l. Kharoṣṭri, namn på en skriftart, som nyttjades i nordvästra Indien, Afganistan och n. därom belägna iranska områden samt i Turkestan från omkr. 500 f. Kr. till omkr. 500 e. Kr. Den skrifves från höger till vänster och är tydligen härledd ur den arameiska skriften, som, känd i Persien under Akemeniderna, genom förmedling af detta land, kom till nordvästra Indien redan på 600-talet f. Kr. och där användes, urspr. väl endast som kommersiell skrift, jämte den tidigare införda, äfvenledes ur ett semitiskt alfabet härledda *brahmi* (*tipi*), som är den ojämförligt mest spridda skriftarten i Indien och hvarur alla senare indiska alfabet äro härledda. Redan tidigt användes dock kharoṣṭi i nordvästra Indien på inskrifter och mynt, de senare präglade företrädesvis inom välden, som voro arftagare till de grekiska väldena i Baktrien och Indien och härstammade från tiden omkr. 200 f. Kr. till 300 e. Kr. Af inskrifter äro de mest berömda de s. k. Açokainskrifterna (omkr. 250—220 f. Kr.), af hvilka finnas två versioner i kharoṣṭi-skrift från Shāhbāzgarhi och Manschra (båda i närheten af Peshawar). I Öst-Turkestan har tid efter annan i de ur sanden framgräfda ruinerna af en del orter och städer, som i århundradena e. Kr. blomstrat med rik buddistisk kultur, funnits en del dokument, innehållande företrädesvis buddistiska texter samt tilldels skrifna äfven i kharoṣṭi. Så upptäckte franske resanden Dutreuil de Rhins (som mördades i Tibet) 1892 några blad af björkbark, innehållande fragment af den buddistiska skriften "Dhammapada" (lagens ord) skrifven med kharoṣṭi. Dylika skriftmonument äro sedan funna af Steinska expeditionen till Chotan m. fl. ställen i södra delen af Öst-Turkestan och af de preussiska expeditionerna under Grünwedel och v. le Coq till Turfan i norra delen af samma land under loppet af 1903—07. Namnets härledning är osäker. Jfr bl. a. Senart, "Notes d'épigraphie indienne" (i "Journal asiatique", 1888 ff.) samt om Dutreuil de Rhins' manuskript (ibid. 1897), Bühler, "On the origin of Kharoṣṭi" (i "Wiener zeitschrift für die kunde des Morgenlandes", bd 9) samt "On the origin of the Brāhma alphabet" (2:a uppl. 1898) och "Indische paläographie" (i "Grundriss der indo-arischen philologie"), K. F. Johansson, "Der dialekt der sogenannten Shāhbāzgarhi-redaktion der 14 edikte des königs Açoka" (1893), "De indiska inskrifterna" (i "Heimdals småskrifter", n:o 56), och uppsatser af Pischel (i "Sitzungsberichte der k. preussischen akademie der wissenschaften", 1903—04). K. F. J.

Kharput (Charpert, Charput), hufvudstad i turkiska vilajetet Mamuret ul-Aziz, i turkiska Armenien, 10 km. s. om Eufrats södra källflod Murad Su. 35,000 inv. K. är en af de viktigare handelsstäderna i Asiatiska Turkiet och exporterar särskildt opium, hudar och bomull. I K. finnas en märkvärdig gammal kyrka samt ett jakobitkloster med dyrbara bibelhandskrifter. På en höjd ö. om staden ligger en borg, där Joscelin, grefve af Edessa, och Balduin II sutto fångna. Amerikanska missionärer ega i K. en högre skola, ett teol. seminarium samt goss- och flickskolor. J. F. N.

Kharthli, Khartweli, inhemska namn på Georgien (se d. o.) och dess folk.

Kharthweli. Se Kharthli.

Khartūm, stad. Se Kartum.

Khas, folk. Se Gurkha 1.

Khas-Des. Se Himalayafolk.

Khasi (Kasi, Kasia, Khassia, Khassee) l. Khasi-djintia, ett i mellersta Assam mellan Brahmaputradalen i n. och regeringsdistriktet Silhet i s. bosatt indiskt folk, som själf kallar sig *kyi* och i språkligt-etnografiskt hänseende står lika isoleradt såväl från de urspr. ariske assamiterna som från de talrika inom Assam bosatta, men till den stora tibetisk-burmanska folkgruppen hörande stammarna. Inom sitt bergiga land bibehålla khasi ännu, liksom sina grannar af nyssnämnda grupp (garo i v. och naga-stammarna i ö.), sitt politiska och religiösa oberoende. De uppgå till ett antal af omkr. 200,000, hvaraf största delen naturdyrkare, de öfrige hinduer, kristna och muhammedaner, och bilda flera små, sinsemellan oafhängiga republiker; den östra delen (5,594 kvkm., utgörande drygt en tredjedel af hela området) regeras dock af den i Shillong residerande brittiske *chief commissioner*. Deras i lingvistiskt hänseende intressanta språk, som delar sig i sex skilda dialekter, tillhör visserligen den s. k. enstafviga språkfamiljen, men står icke i något sammanhang med andra dithörande språk (siamesiska, kinesiska o. a.). Det eger ingen litteratur och ingen särskild skrift. Nya testamentet finnes i tre öfversättningar, tryckta i Serampore och Calcutta (2 med latinska och 1 med bengaliska typer). Jfr Schott, "Über die cassiasprache im nordöstlichen Indien" (1859), E. Kuhn, "Beiträge zur sprachenkunde Hinterindiens" (i "Sitzungsberichte der bayerischen akademie der wissenschaften", 1889). Grammatiker af Gabelentz (i "Abhandlungen der Sächsischen gesellschaft der wissenschaften", 1858, med ordbok) och Roberts (1891; i Grierson, "Linguistic survey of India", II). H. A. (K. F. J.)

Khasi and Jaintia hills [kā'si ən d(ʒä'ntiə hi'lz]. distrikt i brittisk-indiska prov. Östra Bengalen och Assam. 15,646 kvkm. 198,989 inv. (1901). Det upptager centralplatån mellan Brahmaputras och Surmas dalar, med mycket brant stupning mot s. Bergen äro klädda af präktiga skogar. Nederbörden är synnerligen stor, men mycket växlande på olika orter och under olika år (se Cherra Punji). Landet har outtömliga lager af kalksten samt äfven något stenkol och järnmalm. Khasi hills bebos af *khasi* (se d. o.). Jaintia var ett litet hindufurstendöme, som England tog 1835 och hvars invånare, *panar* l. *santeng*, tillhöra en helt annan stam än khasi. J. F. N.

Khasi-djintia, en folkstam. Se Khasi.

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Khassia, folk. Se Gurkha 1.
Khat, *bot.* Se Catha edulis.
Khata, *zool.* Se Stäpphönsen.
Khatib, imamtitel. Se Châtib.
Khatira, *sjöv.*, arabisk båt, bruklig å Röda haf-

vets kuster, försedd med en något framåtlutande mast och en snedt sittande rå med latinsegel. L. H.*

Khatmandu. Se Katmandu.
Khatri, samhällsklass. Se Indien, sp. 510.
Khaya Juss., *bot.*, växtsläkte af fam. *Meliaceæ*. Arterna, som växa i tropiska Afrika, äro höga träd med hård, rödbrun ved och pardelade blad. Af *K. senegalensis* Juss., ett af de största och vackraste träden i Gambia, Sierra Leone och på kapverdiska halfön, erhålles gambia-mahogny, som liknar äkta mahogny, men har en djupare rödbrun färg; det användes i möbelsnickeriet och till finare träarbeten. G. L—m.

Khediv, egyptisk härskartitel. Se Kediv.
Khelat. Se Kelat.
Khereddin. Se Khair-ed-din.
Kheri [keri'], distrikt i brittiska Indien, divisionen Lucknow i United provinces. 7,679 kvkm. 905,138 inv. (1901). Hufvudstad Lakhimpur, omkr. 8,000 inv.
Kherson. Se Cherson.
Khe'venhüller, von, gammal österrikisk adelsslägt, enligt familjetraditionen i 11:e årh. inkommen från Franken till Kärnten. En gren af ätten (K.-Metsch) innehar sedan 1763 riksfurstlig värdighet. Jfr Czerwenka, "Die Khevenhüller" (1867). — 1. Franz Christoph v. K., grefve af Frankenburg, historieskrifvare, f. 21 febr. 1588 i Klagenfurt, d. 30 juni 1650 vid Wien som kejserlig konferens- och statsminister, var 1617—31 kejserligt sändebud i Spanien och åvägabragte 1646 upphäfvandet af Bajerns vapenstillestånd med Sverige. K. skref det viktiga historiska verket *Annales ferdinandei* (9 bd, 1640—46; 2:a, fullst. uppl., 12 bd, 1721—26). Jfr Wolf, "Geschichtliche bilder aus Österreich", bd I (1878). (Om hans broder, svenske friherren Paul Khevenhüller, se d. o.) — 2. Ludwig Andreas v. K., grefve af Frankenburg, den föregåendes sonson, österrikisk fältmarskalk, f. 30 nov. 1683 i Linz, d. 26 jan. 1744 i Wien, erhöll sin krigarbildning i spanska tronföljdskriget, under prins Eugen af Savojen, kämpade under denne 1716—17 som öfverste ärofullt mot turkarna, blef generalmajor 1723, fältmarskalklöjtnant 1733, kavalleri-general 1735 och förde 1734—35 under polska successionskriget två gånger öfverbefälet i Italien. 1737 blef han fältmarskalk och deltog i turkiska kriget s. å. Under österrikiska tronföljdskriget satte han Wien i försvarsskick, inbröt 1742 i Bajern och var under Karl af Lothringen ledaren af Bajerns eröfring 1743, men lyckades ej öfvergå Rhen. — K. skref *Reglement und ordnung der kaiserlichen infanterie* (1737) och *Kurzer begriff aller militärischen operationen* (1756; fr. öfv. 1771). Jfr biografi af Thürheim (1878). 2. G. W—k.

Khe'venhüller, Paul, friherre, riksråd, f. 23 april 1593 på Wernberg i Kärnten, d. 9 dec. 1655 på Stockholms slott, broder till historieskrifvaren Franz Christoph v. K. (se föreg. art. Khevenhüller 1), blef kejsar Ferdinand II:s råd och borggrefve i Klagenfurt, men måste 1629 till följd af kejsarens onåd — K. var protestant — lämna dennes maktområde och af sina egodelar sälja hvad som icke redan var konfiskeradt. 1630 återfinnes han i Gustaf II Adolfs omgifning och var 1632 öfverste för ett kavalleriregemente i svensk sold. 1636 reste han till Sverige för att utverka betalning för ett par ansenliga penningfordringar, som han under konungens lifstid lämnat åt svenska kronan. Man gaf honom godsen Julita, Ås, Fågelsta och Forsby i Södermanland. K. bosatte sig på Julita samt skref sig till detta gods, då han 1647, efter att två år förut ha blifvit naturaliserad svensk adelsman, upphöjdes i friherrlig värdighet. Han blef 1648 hofmarskalk hos änkedrottning Maria Eleonora, fick sig anförtrodt ståthållarskapet på Wollin och befordrades på den militära banan till generalmajor. 1653 utnämndes han till riksråd och blef tillika generalguvernör öfver änkedrottningens lifgeding. I sitt förhållande till underhafvande och skattebönder sökte K., likasom många andra inflyttade främlingar, tillämpa sitt hemlands sedvänjor, och klagomål fördes öfver hans våldsamma förfarande. K:s ätt utdog 1662 med hans son Bartolomeus. — Jfr Czerwenka, "Die Khevenhüller" (1867). G. V. G.*

Khilji-dynastien. Se Indien, sp. 525.
Khingan, bergskedja. Se Chingan.
Khiva, kanat och stad i Turkestan. Se Chiva.
Khlesl, Melchior. Se Klesl.
Khmer, ett ord, hvarmed de infödde i Kambodia (och södra Siam) beteckna sig själfva och sitt land. Se Kambodja.
Khnopff, Fernand, belgisk målare och bildhuggare, f. 1858 i trakten af Bruxelles, växte upp i Brügge, studerade först juridik, sedan konst i Bruxelles under Mellery och i Paris, påverkades mest af G. Moreau och Burne-Jones. K., som är bosatt i Bruxelles, är en af de mest framstående bland de

moderne symbolisterna. Helst framställer han ädla, höga kvinnor med gåtfull blick och svårtydt leende. Han målar dylika i olja eller pastell eller modellerar dem och skär då gärna af hufvudet strax ofvan ögonen: *Sibylla* (byst med slutna ögon), *Medusa* (byst i elfenben och brons). Bland hans målningar märkas *Ensamhet*, *Väntan*, *Arum Lily*, *Minnen* (pastell, Bruxelles' museum), *I lock my door upon myself* (Nya pinakoteket, München), *Djur och ängel* och andra sfinxbilder, *Den helige Antonius' frestelse*, *Lawn tennis* (pastell), *Étude anglaise*. K. har äfven målat landskap samt gjort stilfulla teckningar. Han är ock skald och essayist. Jfr monografi af Dumont-Wilden (1908). J. K—e. G—g N.

Kho. Se Khond.

Khodavendikiar (Chodavendikjår) l. Brussa, turkiskt vilajet, omfattande nordvästra delen af Mindre Asien, s. om Marmarasjön. 65,800 kvkm. 1,626,000 inv. (25 inv. på 1 kvkm.). Det omfattar de forna landskapen Mysien, Frygien och västra delen af Bitynien. Hufvudstad är Brussa. J. F. N.

Khoi-khoin. Se Hottentotter.

Khokan. Se Kokan.

Khom, en folkstam. Se Kambodja, sp. 706.

Khond (Kandh, Kho, Ku, Kus), ett till dravidarasen (se Dravida) hörande folk, innehar i nordöstra Deccan på bägge sidor om Mahanadis nedre lopp ett högländt område, som, under den engelska benämningen *Cuttack tributary Muhals* (v. om staden Katak), tillhör dels Orissa af prov. Bengalen, dels distriktet Gandjam af presidentskapet Madras. Khonderna, som på alla sidor omges af det till den ariska språkstammen hörande oriyafolket, beskrifvas som synnerligen välbildade, med oval ansiktsform och eldiga ögon. Hudfärgen växlar mellan gulaktigt olivgrön och mörkt kopparbrun. De äro ganska driftiga jordbrukare, men ha dock bibehållit vilda och krigiska seder, och missionsarbetet bland dem har icke krönts af någon större framgång. Emellertid lefver blott mindretalet i ett mera ursprungligt tillstånd. De dyrka ännu solen, månen och jorden som gudomligheter, och längre än någon annan indisk stam ha de fasthållit det åt jorden helgade människooffret, *meria*, hvartill vanligen användas stulna eller köpta barn. Deras inre förhållanden äro strängt patriarkaliska: fadern utöfvar oinskränkt myndighet öfver hela sin familj. De i flera afdelningar, *mutha*, delade stammarna lyda hvar och en under sin höfding, som direkt beror af de engelska myndigheterna. Flertalet har uppgått i de lägre hindukasterna eller bildar en hufvudkontingent i de indiske vasallfurstarnas trupper. Khondernas antal beräknas till omkr. 140,000, hvaraf 50,000 i Orissa och 90,000 i Gandjam. — Khondspråket, som nu utgör ett af dem, hvilkas studium särskildt uppmuntras af brittiska regeringen, har egentligen blifvit undersökt med tillhjälp af de från meriaoffren räddade och i missionsskolor uppfostrade barnen. Det är deladt i 4 dialekter, af hvilka ingen ännu höjt sig till supremati öfver de andra, skiljer sig mycket från sina närmaste dravidiska grannar i s., gond och telugu, och ansluter sig närmare till de mera sydliga tamil och kanara. Det saknar litteratur och eget alfabet, och till de få på khondspråket öfversatta böckerna (bland dem finnes ännu ingen hel bibelöfversättning) har nyttjats antingen det latinska eller det indiska oriya-alfabetet. Jfr Campbell, "Thirteen years service amongst the wild tribes of Khondistän" (1863), och Smith, "Grammar of the Khond language" (1876). H. A. (K. F. J.)

Khor, det inhemska namnet på Tibet (se d. o.).

Khorai, först en utstation, sedan 1900 en hufvudstation för Evangeliska fosterlandsstiftelsens missionsverksamhet bland gonder och hinduer i Indien, belägen i distriktet Sagar, Centralprovinserna.

Khorda avesta. Se Avesta, sp. 511.

Khorsabåd (Chorsabåd), by i turkisk-asiatiska vilajetet Bagdad, n. ö. om Mosul, vid Tigris. Ruiner af Sargons borg, Dür-Sarrükin, n. ö. om det egentliga Ninives ruiner. J. F. N.

Khotan, stad i Turkestan. Se Chotan.

Khotan-darja, en biflod till Tarim (se d. o.).

Khovaresmien. Se Kovaresmien.

Khozrev, Muhammed. Se Chosrev (Mehemet) pasja.

KHS. Se Föreningen K. H. S.

Khuen-Héderváry, Karl, grefve, ungersk statsman, f. 23 maj 1849 i Freiwaldau i Oberschlesien, började sin politiska bana på 1870-talet som medlem af kroatiska landtdagen och kroatisk deputerad i ungerska riksdagen. 1879 blef K. obergespan i komitatet Raab och var 1883—1903 ståthållare (ban) öfver Kroatien, Slavonien och Dalmatien, på hvilken post han gjorde sig känd som energisk och ganska skicklig, stundom något hårdhändt administrator. Såväl 1892 som 1895 hade K. vid ministerkriser i Ungern anmodats att bilda ministär, utan att någondera gången lyckas åstadkomma någon parlamentarisk hållbar kombination. I juni 1903 blef K. ungersk ministerpresident efter Koloman Szell, men kort därefter gjorde upptäckten af en bestickningsaffär, hvari K:s vän grefve Szapáry var invecklad, ministärens ställning i parlamentet ohållbar. K. begärde sitt afsked (10 aug.) och fritogs kort därefter af en särskildt tillsatt undersökningskommission från hvarje andel i bestickningsaffären. Monarken dröjde med att bevilja ministärens afskedsansökan, enär K:s designerade efterträdare, grefve István Tisza, länge misslyckades i sina sträfvanden att bilda ny ministär. Efter stormiga debatter under parlamentets höstsession erhöll K. 8 nov. sitt afsked, men redan i mars 1904 inträdde han som minister vid hofvet i efterträdaren Tiszas ministär och afgick med denna i febr. 1905. Då den af tre forna oppositionspartier bildade koalitionen och dess ministär Wekerle 1909 råkat i snabbt tilltagande inre upplösning och maktlöshet, tillkallades än en gång, sedan andra kronans förtroendemän förgäfves sökt lösa den parlamentariska krisen, grefve K.; han lyckades i jan. 1910 bilda en ministär med understöd från det vid 1905 års val nästan bortsopade liberala partiets gamla ledare samt utverkade snart monarkens samtycke till en parlamentsupplösning. Då K. 21 mars i parlamentet skulle motivera denna, mottogs han

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

af ett infernaliskt oväsen från oppositionen och blef t. o. m. skadad i ansiktet af mot honom slungade hvarjehanda tillhyggen. Valen, som höllos i juni, gåfvo emellertid ministären K. en öfverväldigande majoritet, och det af honom och grefve Tisza ledda nya regeringspartiet, "det nationella arbetspartiet", sträfvar med framgång att sätta sakligt arbete i stället för de bullrande nationalistiska demonstrationer och obstruktionsupptåg, på hvilka ungerska parlamentet de senaste åren förslösat sin mesta tid. K:s verksamhet i Kroatien skildras i "Graf Khuen-Héderváry und seine zeit" (1903). V. S—g.

Khulna [kö'lnä]. 1. Distrikt i Presidency division i Bengalen, Indien. 5,379 kvkm. 1,253,043 inv. (1901). Sockertillverkning af dadlar. — 2. Hufvudstad i nämnda distrikt, 175 km. ö. om Calcutta. 10,426 inv. (1901).

Khus-khus. Se Vetiveria-rot.

Khutbe, muhammedansk predikan. Se Chuṭbe.

Khyberpasset. Se Khaibarpasset.

Khyeng, nomadstam i Burma. Se Hiou.

Kiaby, socken i Kristianstads län, Villands härad. 3,817 har. 975 inv. (1909). Annex till Ifö, Lunds stift, Villands kontrakt.

Kiachta [kiä-], stad i östra Sibirien, guv. Transbaikalien, vid K., en biflod till Selenga, och strax vid kinesiska gränsen, bestämdes i fördraget i Nertjinsk (1689) som den enda ryska gränshandelsplatsen, midt emot hvilken och endast några hundra steg därifrån kineserna uppbyggde staden Maimatschin. Till 1727 var handeln mellan K. och Kina ett regeringens monopol; men från denna tid var den öppen äfven för enskilda köpmän och växte sedan beständigt till 1860, då rättigheten till varuutbyte utsträcktes till hela rysk-kinesiska gränsen, i enlighet med fördraget i Peking (1860). Sedan dess har såväl den stora marknaden i dec. som K:s hela handel betydligt aftagit. Tills. med fästningen Troitskosavsk och det omkr. 20 km. aflägsna Ust-K. (den öfre, egentliga staden) bildar K. ett stadssamhälle, med omkr. 5,000 inv. (J. F. N.)

Kiâja [ki-], vanligt turkiskt uttal och (jämte kehaja) vulgär skrifform för det korrektare *ketchudâ* l. *kedchudâ* (persiskt lånord, eg. "husfader", af *ked*, hus, och *chudâ*, herre), föreståndare, prefekt, agent o. d. — Kiâja bejf (se Bej) var förr officiell titel dels på sekundchefen öfver janitscharerna, dels på en storvesirens representant, som ungefär motsvarade en civilminister. H. A.*

Kia-kiang [kiä-kiäng], annat namn för floden Kankiang. Se Jang-tse-kiang, sp. 1241.

Kialing [ki-], biflod till Jang-tse-kiang (se d. o.).

Kiallmark, George, engelsk musiker af svensk härkomst, f. 1781, d. 1835, son till en till England öfverflyttad svensk, John K., hvilken uppges ha varit officer i svenska flottan, gjorde sig i London ett namn som musiklärare och kompositör (särskildt åt musikförläggaren Chappell) och tonsatte bl. a. den ännu populära sången *Maid of Athens*. — Hans son George Frederick K., f. 1804, d. 1887, biträdde från 1818 fadern som musiklärare, idkade i Frankrike grundliga musikstudier och omtalas som framstående tolkare af Chopin. Från 1842 förestod han i London en högt ansedd pianoskola och stod i förbindelse med tidens mest bemärkta pianister från Clementi till Rubinstein.

Kiama [kiä'mə], hamnstad i Nya Syd-Wales (Australien), medelst järnbana förbunden med Sydney. 1,773 inv. (1901). K. ligger i ett rikt koldistrikt. J. F. N.

Kiamil pascha [ki-], turkisk statsman, f. på 1820-talet på Cypern, förvärfvade en ganska omfattande europeisk bildning, bl. a. under en längre tids vistelse i London, samt visade både som hög administrativ ämbetsman och politiker utpräglad sympati för den engelska orientpolitiken. Han var första gången storvesir 1885—93 och sökte därunder med växlande framgång häfda en moderat frisinnad politik gentemot sultan Abd-ul-Hamids växande reaktionära godtycke och gunstlingssystem. Hans storvesirstid utmärktes af relativt lugn på det utrikespolitiska området och stark påverkan på Höga Porten från brittiska ambassaden i Konstantinopel. Genom sultanens öppet visade onåd föranledd att begära afsked, kallades K. i okt. 1895 ånyo till storvesir midt under den kris de armeniska oroligheterna framkallat. Han lyckades få slut på de armeniska massakrerna och utverkade sultanens bifall till ett af stormakterna gilladt reformdekret för de armeniska provinserna, men han råkade omedelbart därefter i en olöslig konflikt med sultanen om sammansättningen af den kontrollkommission, som skulle leda och öfvervaka de bebådade reformernas genomförande. Intriger vid hofvet påskyndade K:s fall; en irade af 6 nov. s. å. afskedade honom från storvesirsämbetet och utsåg honom i stället till ståthållare i Aleppo, hvilken post han dock genom stormaktsambassadörernas förmedling fick utbyta mot ståthållarskapet i Smyrna. Efter några års energisk administrativ verksamhet där blef K. afsatt och nödgades för att rädda lifvet taga sin tillflykt till engelska generalkonsulatet. Genom utländsk bemedling erhöll K. tillåtelse att begifva sig till sin hembygd, Cypern, och han lefde mestadels där som privatman, till dess han kort efter den ungturkiska statshvälfningen i juli 1908 kallades att som storvesir efterträda den redan efter ett par veckors ämbetstid störtade Said pascha (6 aug.). K:s stora anseende bland stormakternas diplomater bidrog att utåt stärka den nya regimen, och han förmådde äfven till en tid att trots sin höga ålder modererande bibehålla ledningen af det brådstörtade nya reformverket, dock under ständigt växande slitningar med de i hemliga kommittéer med regeringens makt konkurrerande ungturkiske reformifrarna. I den bosniska frågan ingick han i dec. en finansiellt för Turkiet relativt förmånlig separatuppgörelse med Österrike-Ungern, erkännande den i okt skedda annekteringen af Bosnien och Hercegovina, samt fick i jan. 1909 i ett formligt förtroendevotum det nya parlamentets gillande af regeringens politik. Då emellertid K. sökte utrensa de ungturkiske ledarnas förtroendemän ur sin ministär och gjorde min af att inslå på en själfständig och personlig politik, fick han efter stormiga debatter i parlamentet ett skarpt formuleradt misstroendevotum 13 febr. och afskedades 14 febr., efterträdd af sin mera pålitligt reformvänlige inrikesminister Hilmi pascha. Vid det misslyckade försöket till reaktionär statshvälfning i april s. å. (se Turkiet, historia) erbjöds K. ånyo storvesirsämbetet, men han afböjde den farliga posten; hans förbindelser med upphofsmännen till reaktionsförsöket blefvo ej med säkerhet utredda, och efter ung-

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

turkarnas seger drog sig K. tillbaka från det offentliga lifvet. V. S—g.

Kiang [ki-], *Equus kiang, zool.* Se Dschiggetai.

Kiang [kiäng], kin., flod; i inskränkt mening Jang-tse-kiang (se d. o.).

Kiangning [kiä-], stad. Se Nanking.

Kiangri [kiä-], Kanghri, Kjankari, Tschengri, stad i turkiska vilajetet Kastamuni i Mindre Asien, vid ett tillflöde till Kizil Irmak. Omkr. 16,000 inv. Handel med salt. Ruiner af det gamla *Gangra*, som var residens för en paflagonisk dynasti. J. F. N.

Kiangsi [ki-; "väster om floden"], provins i det inre af Kina, s. om Jang-tse-kiang, med en areal af 179,500 kvkm. och omkr. 20,$_5$ mill. inv. (114 inv. på 1 kvkm.), utgör till större delen ett bergland, uppfylldt af Nanschankedjan och dess förgreningar. Bland vattendragen märkes Kan-kiang, som från s. till n. genomströmmar hela provinsen och efter upptagandet af en mängd smärre floder genom sjön Pojang afbördar sig sitt vatten i Jang-tse-kiang. Den nämnda sjön, hvars spegel ligger ganska högt, är omgifven af vidsträckta sumpmarker med stark risodling. De högre liggande trakterna lämna te, bomull, hvete, indigo, tobak och socker. Vid sidan om sin egen industri (berömdt porslin, kläde och papper) afsätter K. till grannprovinserna en myckenhet porslinslera och textila ämnen. Hufvudstad är Nantschang; Kiu-kiang vid Jang-tse-kiang är fördragshamn. (J. F. N.)

Kiangsu [ki-], kustprovins i Kina, vid Gula hafvet, har en areal af 99,300 kvkm. och 18,$_3$ mill. inv. (184 inv. på 1 kvkm). K. tillhör den vidsträckta nordkinesiska slätten och har större rikedom på vatten än någon annan provins. Utom Jang-tse-kiang och Hwang-hos gamla strömfåra märkes den väldiga Kejsarkanalen, som förenar en mängd sjöar, af hvilka Tai är den ansenligaste. Numera har den dock råkat i förfall, hvarigenom landet förlorat en viktig samfärdsled och ofta utsatts för svåra öfversvämningar. Af produkterna märkas i främsta rummet ris, te och silke samt bomull. Industrien frambringar papper och alla slags väfnader. Bergsbruket, som är inskränkt till ett obetydligt område vid sydgränsen, lämnar kol, grafit, järn och marmor. Utmed kusten drager sig ett bälte af låga öar och sandbankar, hvilka uppstått genom Hwang-hos flodslam. Hufvudstad är Nanking, Tschinkiang, Schanghai, Nanking och Su-tschou äro fördragsenligt öppnade för främmande handel. S. A. L.*

Kiastolit l. Chiastolit Karsten, *miner.* (af grek. *chia'zein*, ställa i kors som bokstafven *X*, och *li'thos*, sten), långa pelarformade kristaller i en af granit genomsatt och af denna metamorfoserad lerskiffer, s. k. kiastolitskiffer. Längs kristallens axel går en mörk fyrkantig kanal fylld af ett fint gallerverk af kristallinisk substans (ej af lerskiffer, såsom förut antagits); omkring centralaxeln ställa sig fyra mörka prismor af samma beskaffenhet som denna. Eftersom dessa prismor ej stöta upp till hvarandra, utan lämna emellan sig smala mellanrum upptagna af ljus kristallsubstans måste tvärsnittet visa ett ljust kors på mörk botten, hvaraf namnet (bokstafven X bildar nämligen ett kors). Kiastolit, korsstен (*lapis crucifer*), användes särskildt i Spanien till amuletter, rosenkransar o. d. A. Hng.

Kiastolitskiffer. Se Kiastolit.

Kiau-tschou [ki-] l. Kiautschau, ett af Tyskland förpaktadt område i kinesiska prov. Schan-tung, ö. om K.-bukten, en 33 km. lång, 2,$_6$ km. bred, omkr. 550 kvkm. stor hafsvik på halfön Schan-tung. Området har uppkallats efter staden K. 501 kvkm. 33,000 inv. (3,858 hvita 1908). Som repressalier för missionärmord i byn Tschang-Kio-Tschuang besattes K. af tyskarna 15 nov. 1897. Genom fördrag 6 mars 1898 öfverlämnades området och bukten till dem på 99 år, och gränsen fastställdes i okt. s. å. Därvid bestämdes, att ett område af 50 km. bredd (7,650 kvkm., med omkr. 1,$_2$ mill. kinesiska inv., hvaraf omkr. 40,000 i staden K.) skall bilda en neutral zon kring det förpaktade territoriet. Detta omfattar en halfö mellan K.-bukten och hafvet. På halföns yttersta spets ligger hufvudorten, Tsing-tau. Hamnen, hvars inlopp är 1,$_5$ km. bredt och 25—30 m. djupt, är rymlig och året om isfri samt har förtöjningsbassänger med 10 m. djup, verkstäder, varf, en större flytande docka m. m. Under de senare åren har Tsing-tau utvecklat sig till en betydande handelsort och har järnvägsförbindelse (436 km.) till Tsi-nanfu, prov. Schan-tungs hufvudstad, hvarifrån banan snart är fullbordad till Tien-tsin. De topografiska förhållandena vid Tsing-tau äro synnerligen gynnsamma för försvaret, och å därför lämpligt belägna höjder i s. v. och n. ö. äro befästningar under anläggning. Förhållandena vid Tsing-tau erbjuda en viss likhet med Port Arthur, och när de senast beslutade fästningsbyggnaderna fullbordats, anses K. komma att i styrka kunna jämföras med nämnda fästning, sådan densamma var 1904. Tyskland har nedlagt stora summor på landets upphjälpande i olika riktningar: skolor för kineser (bl. a. en studieanstalt med teknisk, medicinsk, statsvetenskaplig och landtbruksafdelning) och vägar ha anlagts, dyrbara hamnanläggningar gjorts o. s. v. En baptistisk missionsstation finnes där. I staten för 1909—10 upptogos inkomsterna till 12,$_{16}$ mill. mk (hvaraf K:s egna 3,$_6$ mill., tillskott af riket 8,$_5$ och lån 2,$_1$) och utgifterna till 14,$_{27}$ mill. mk (hvaraf 1,$_3$ mill. för den civila och 3,$_{55}$ mill. för den militära förvaltningen). Landets produkter äro frukter af olika slag, silke och kol. Importen till Tsing-tau steg 1907 till 31,$_2$ mill. doll., exporten till 18,$_4$ mill. doll. (märk skillnaden). Antalet inkomna fartyg var 432 om 519,000 ton. Hufvudimporten utgjordes af råbomull, bomullsvaror, metaller, socker och tändstickor, exporten af halmflätor, silke, sojabönor och jordnötter. J. F. N. L. W:son M.

Kibi'tka [ki-], ry. (eg. kirgisiskt tält), ett slags sämre ryskt fordon utan fjädrar (se fig. sp. 1481), hvilket genom ett öfver baksitsen spändt tak af mattväf erbjuder en smula skydd mot oväder, medan telje'ga är en öppen, otäckt spjälvagn, likaledes allmänt i bruk i Ryssland. Båda förspännas vanligen med tre hästar, s. k. trojka (af ry. *troi*, tre), se d. o. (B. C—m.)

Kibla [ki'-], arab., betyder i allmänhet det, som den talande har midt emot sitt ansikte, men särskildt i religiös mening den riktning, som den bedjande skall intaga för att få ansiktet vändt mot Mekkas heliga stad. Denna riktning, som således är helt

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

olika i olika muhammedanska länder, i Turkiet t. ex. i allmänhet s., i Indien v., anges i hvarje moské af den plats, som intages af en särskild nisch, kallad *Mikráb*. För att eljest i sina hem och på resor kunna ha reda på sin kibla betjänar sig muhammedanen af en särskild liten kompass, kallad *kiblíje*. H. A.*

Kibitka med trojka (se sp. 1480).

Kiblí'je [ki-]. Se Kibla.

Kibo [ki-], bergstopp. Se Kilima-ndjaro.

Kibo'rion [ki-], grek. Se Ciborium.

Kibunzi [ki-], sv. missionsstation. Se Kongo 3.

Kicak [ki'tjak]. Se Himalayafolk.

Kicheer [ki-]. Se Indianer, sp. 499.

Kicking-horse-passet [ki'kiŋ hå's], i Klippbergen vid östra gränsen af Brittiska Columbia, har en höjd af 1,614 m. och passeras af kanadiska Stillahafsbanan.

Ki'ckxia Bl., *bot.* Se Funtumia.

Kid, get-unge. Se Getsläktet.

Kidangen [ki-], *zool.* Se Muntjaken.

Kidd [ki'd], William, beryktad sjöfarare och sjöröfvare af skotsk härkomst, hade förvärfvat sig ett namn som oförvägen deltagare i en mängd strider mot fransmännen i västindiska farvatten, då han 1696 af engelske guvernören öfver kolonierna New York och Massachusetts, lord Bellomont, fick i uppdrag att med skeppet "Adventure" anställa jakt på sjöröfvare, som oroade amerikanska farvatten. Bytet skulle fördelas mellan kronan, i företaget intresserade stormän, kapten K. och hans besättning. K. afseglade från Plymouth i Massachusetts och uppsökte sjöröfvarna i deras älskligstillhåll vid Madagaskars kust, men snart kommo till England rykten om, att K. själf slagit sig på sjöröfveri, hvarför han vid sin återkomst till Boston i juli 1699 fängslades och sändes till England, där han efter en mycket partisk process trots sitt nekande dömdes till döden och afrättades 24 maj 1701. K. torde i Västindien ha kvarlämnat sitt fartyg med större delen af de skatter han samlat; en del uppges han ha nedgräft på Gardiner's island utanför New York. Om K:s skatter spriddes de mest otroliga rykten, sägnerna om dem gåfvo E. A. Poe uppslaget till berättelsen "Guldbaggen". V. S—g.

Kidd [ki'd], Benjamin, engelsk sociolog, f. 9 sept. 1858, fick 1877 anställning i departementet för Indien i London och vardt 1908 "intercollegiate lecturer" i Oxford. K. har väckt stor uppmärksamhet äfven utanför England genom sina socialfilosofiska arbeten, främst *Social evolution* (1894; "Den sociala utvecklingen", 1895, med ett företal om "Den hvita rasens framtid" af Viktor Rydberg), *The control of the tropics* (1898) och *Principles of western civilisation* (1902; ny omarb. uppl. 1908).

Kidde [ki'-], Harald Henrik Sager, dansk författare, f. 1878 i Vejle, student 1898, debuterade 1900 med *Sindbilleder*, som följts af ett epos, *Aage og Else — Döden — Livet* (1902—03), och romanerna *Luftslotte* (1904), *De blinde* (1906), *Loven* (1908) och *Den anden* (1909). K. är en utpräglad stämningsskildrare, i hvars arbeten differentieradt själslif och en svårmodig, lifsfrämmande romantik utgöra det väsentliga innehållet. K. har vistats rätt mycket i Sverige. R—n B.

Kidderminster [ki'dəminstə], stad i engelska grefsk. Worcester, vid Stour, nära dess förening med Severn. 24,681 inv. (1901). K., som är oregelmässigt byggdt, har vacker gotisk kyrka, prydligt stadshus i renässansstil, latinskola och teknisk skola. Staden är mest berömd för sina mattor (se Kidderminstermattor), men har äfven annan industri. I K. föddes sir Rowland Hill och verkade länge Rich. Baxter (se dessa ord). Åt båda ha statyer rests i staden. J. F. N.

Kidderminstermattor [ki'dəminstə-], ett slags efter staden Kidderminster benämnda mattor (i England äfven kallade *Ingrain carpets*), hvilka bestå af två olikfärgade lager af tvåskaftväf, som korsa sig med hvarandra och ömsevis uppträda på rätsidan. (Motsvarande med *tre* hvarandra täckande väflager kallas *skotska mattor* eller *three ply carpets*.) Dessa väfnader höra till bindningsgruppen "hohlstoff" (se Bindning, sp. 410). Då hvarje tvåskaftlager i kidderminstermattorna brukar vara tvåfärgadt (det ena med t. ex. röda och svarta trådar omväxlande en om en i såväl varp- som inslagsled, det andra med t. ex. gula och hvita varp- och inslagstrådar likaledes växlande en om en) och då korsningen mellan väflagren kan göras hur ofta eller hur tätt som helst, är det möjligt att åstadkomma stor omväxling i såväl mönster som färgblandningar: det ena lagret (rödt och svart) verkar mörkrödt, det andra verkar gulhvitt; täta korsningar mellan båda framkalla orange (af 1 röd, 1 gul), skärt (1 röd, 1 hvit), grått (1 svart, 1 hvit) och grönaktigt (1 svart, 1 gul), alltså sex nyanser i en väf med blott två hvarandra täckande lager. Kidderminstermattor tillverkas i såväl hel- och halfyllekvalitet som ock enbart af bomull. Varpen utgöres af tvinnadt långfibrigt kamgarn eller tvinnadt bomullsgarn. Inslagen, som här äro mycket tjockare än varpträdarna, bestå af groft ullgarn, shoddy, nöthår eller vigogne. G. A. W.

Kidds medicin [ki'ds]. Se Hemliga medel.

Kidelä [ki-], kapell. Se Impilaks.

Kiderlen-Wächter [ki-], Alfred von, tysk diplomat, f. 10 juli 1852 i Stuttgart, deltog som frivillig i 1870—71 års krig, inträdde 1879 i tyska utrikesministeriets tjänst, blef 1886 ambassadråd i Konstantinopel, åtföljde 1888 kejsar Vilhelm II vid dennes officiella besök i Petersburg, Stockholm och Köpenhamn och ledsagade under de följande åren (som föredragande råd i utrikesministeriet 1888—94) som ministeriets representant kejsaren på dennes många resor. Han blef 1894 preussiskt sändebud i Hamburg samt tyskt sändebud 1895 i Köpenhamn och 1900 i Bukarest; han utsågs i juni 1910 efter frih. von Schoen till riksstatssekreterare för utrikes

ärenden. Vid flera tillfällen har K. vikarierat för tyske ambassadören i Konstantinopel, och som ställföreträdare för v. Schoen hösten 1908 anses han ha haft väsentlig andel i den tyska politikens kraftfulla och framgångsrika stöd åt den österrikiska i den bosniska frågan. K., som till diplomatisk läromästare haft von Holstein och i yngre år åtnjöt kejsar Vilhelms synnerliga vänskap, anses för en god kännare särskildt af Balkanhalföns politiska förhållanden. V. S—g.

Kides [ki'-]. 1. Socken af Libelits härad och Kides domsaga, Kuopio län, Finland. Landareal 952 kvkm.; befolkningen finsk, 13,096 pers. (1908). Där finnes Puhois betydande såg. K. utgör ett imperiellt pastorat af 1:a kl., Nyslotts stift, Karelens nedre prosteri. — 2. Domsaga under Viborgs hofrätt, består af 5 tingslag. Areal 2,940 kvkm. 37,171 inv. (1908). — 3. Friherreskap, som 26 mars 1651 gafs åt riksrådet Axel Lillie och omfattade 17 byar i ofvannämnda socken. 1—2. A. G. F. 3. G. F.*

Kido, Koin l. Takayoshi, markis, japansk statsman, f. på 1830-talet i Higo (Choshu), d. 27 maj 1877 i Kyoto, var ledare för reformifrarna från Choshu i de strider, som utmynnade i det stora systemskiftet 1868 (se bd XII, sp. 1499 ff.). Han var en tid inrikesminister, deltog 1871—73 i den stora beskickningen till Amerika och Europa, under Iwakuras ledning. Kort efter hemkomsten drog sig K. tillbaka från statstjänsten och verkade under sina sista år som grundläggare af ett tidningsföretag för folkets politiska upplysning. K. anses ha varit en af de rikast begåfvade bland ledarna för Japans nydaning; han hedrades efter sin död af kejsaren med markisvärdighet. Jfr biografi af Morris i "Makers of Japan" (1906). V. S—g.

Fig. 1. Universitetshuset i Kiel och slottsparken med kejsar Vilhelm I:s staty.

Kidron [ki-], namn på en wadi l. dal, som börjar på bergplatån n. om Jerusalem, löper i sydlig riktning mellan denna stad och Oljeberget, där den bildar den djupa insänkning, som Eusebios och Hieronymus kalla "Josafats dal" (se Jerusalem, sp. 1365), förenar sig s. om Jerusalem vid Jobsbrunnen (*Bîr Eijûb*, möjligen den i Jos. 15: 7 nämnda "Rogels källa", gränspunkt mellan Juda och Benjamin) med den från v. kommande Hinnomdalen (se Gehenna), går sedan under namnet *Wâdi ennâr* i sydöstlig riktning förbi klostret Mar Saba och mynnar ut i Döda hafvet. Hela dalen är i allmänhet torr och har endast efter starka regn något vatten. (Jfr plankartan vid art. Jerusalem.) (J. F. N.)

Kidsgrove [ki'dsgråuv], stad i engelska grefsk. Stafford, vid Trent—Mersey-kanalen, 10 km. n. ö. om Stoke-upon-Trent. 4,552 inv. (1901). Järnverk och kolgrufvor. J. F. N.

Kidson [ki'dsən], Frank, engelsk folkvisesamlare, f. 1855 i Leeds, stiftare af "Folk song society", har samlat och utgifvit gamla engelska, skotska och irländska folkvisör och danser: *Old english country dances* (1889), *Traditional tunes* (1890) och i förening med A. Moffat *The Minstrelsy of England, Songs of the Georgian period, Children songs of long ago, Eighty singing games for children* (1907) m. fl.

Kidwelly [kidωe'li], Cydweli, stad i engelska grefsk. Carmarthen (Wales). 2,285 inv. (1901). Hamn, dockor, järn- och tennhyttor. J. F. N.

Kieferle [kif-], bergstopp. Se Frankenwald.

Kiel [kil], stad och stadskrets i preussiska prov. Schleswig-Holstein, vid innersta ändan af Kielviken (se d. o.), 110 km. från Hamburg. 163,772 inv. (1905). K. består af den gamla staden mellan Kielviken och insjön Kleiner Kiel samt de mera modernt byggda nyare stadsdelarna, hvilka under senare åren tillökats med flera inkorporerade landskommuner. Staden har 6 evangeliska kyrkor, en garnisonskyrka och en katolsk. I gamla staden ligger de forne hofstein-gottorpske hertigarnas slott, byggdt i 13:e årh.; sedan det äldre slottet nedbrunnit (1838), uppfördes den nuv. slottsbyggnaden, som är residens för prins Henrik af Preussen. Flera ålderdomliga privathus såväl som moderna villor skänka omväxling åt staden. Denna har ett flertal bildstoder, bl. a. af kejsar Vilhelm I (se fig. 1), Bismarck, A. Krupp, ett universitet ("Christiana Albertina"), grundlagdt 1665 af hertig Kristian Albrekt af Holstein-Gottorp och flyttadt 1870 till en ny byggnad (fig. 1; 1,600 stud.), jämte bibliotek (280,000 bd), museer, astronomiskt observatorium (ditflyttadt 1873 från Altona) och andra universitetsinstitutioner, marinakademi (sedan 1875), gymnasium, reformrealgymnasium med realskola, öfverrealskola, högre skepps- och maskinbyggnadsskola, teknisk skola, post- och musikskola, teater, blindinstitut, flera vetenskapliga föreningar m. m. Viktigast bland de industriella verken äro det kejserliga varfvet (7,000 arb.), Germaniavarfvet (fig. 2), tillhörigt firman Fried. Krupp (4,000 arb.) och Howaldtsverken (2,800 arb.), hvilka alla ligga på vikens östra sida och bygga maskiner och fartyg. Betydlig är äfven kvarn- och oljeindustrien; det baltiska kvarnbolagets etablissemang i Neumühlen midt emot K. hör till de mest storartade anläggningarna af

detta slag på kontinenten. I början af jan. hålles årligen en stor mässa (*Kieler umschlag*) och i slutet af juni en mycket besökt seglingsregatta, den förnämsta på kontinenten (*Kieler woche*). Bland exportvaror märkes rökt fisk (*Kieler sprotten*). K. har elektriska spårvägar och järnvägslinjer i fem riktningar. Dess hamn är den bästa vid tyska Östersjökusten och danades efter 1866 till tysk hufvudmarinstation samt skyddades genom befästningar, bland hvilka märkas den inloppet spärrande fästningen Friedrichsort samt flera fort och kustbatterier, såsom fort Falkenstein på Braunen berge och på andra stranden verken vid Labö och Möltenort (fort Stosch). Mellan K. och Friedrichsort utmynnar vid Holtenau Nord—Östersjökanalen. Till följd häraf och genom sin förträffliga hamn, som endast har den olägenheten, att den tillfryser om vintern, är K. en af de förnämsta handelsstäderna vid Östersjön. Dess handelsflotta räknade 1908 91 fartyg (däraf 81 ångfartyg) om 31,107 ton. Som örlogshamn (plan se Hamn, sp. 1275) är K. säte för en mängd marina institutioner och kommandon. — K. omnämnes redan i 11:e årh. som stad och inträdde i 14:e årh. i hanseförbundet. Efter hertigdömena Schleswigs och Holsteins delning

Fig. 2. Germaniavarfvet i Kiel.

(1544) hörde K. till den gottorpska delen och blef efter Schleswigs förening med Danmark (1721) hertigarnas af Holstein-Gottorp residens, men kom genom det s. k. mageskiftet 1773 till den kungliga danska delen af Holstein. Staden intogs af Torstenson 1643, men utrymdes sommaren 1644 och besattes då af Gallas för en kort tid. Den intogs sedan af svenskarna under Helmut Wrangel och behölls af dem till freds slutet 1648. 1657 intogs K. af Karl X, och 5 aug. 1658 gick han där ombord på sin flotta med något öfver 5,000 man samt landsteg 7 aug. vid Korsör på Själland, och därmed var hans andra krig med Danmark börjadt. 9 sept. 1813 inryckte svenska kavalleriet under Sköldebrand i K., hvarefter bro slogs öfver Eider. Historiskt märkligt är K. genom den därstädes 14 jan. 1814 ingångna freden mellan Sverige och Danmark samt mellan Danmark och England; i den förra afstod Danmarks konung till Sveriges konung sina anspråk på Norge, och Sverige afträdde till danska kronan svenska Pommern (se Sverige-Norge). J. F. N. L. W:son M.

Kiel [kil], Friedrich, tysk tonsättare, f. 1821 nära Siegen, Westfalen, d. 1885 i Berlin, försökte sig redan tidigt i pianospel och komposition på egen hand samt fick sedermera undervisning i teori af Kummer i Koburg (1838—39). 1842—44 öfvade han sig i de strängaste kontrapunktiska arbeten hos Dehn i Berlin, där han senare blef kompositionslärare, 1866 vid Sternska konservatoriet (med professors titel från 1868) och 1870 vid den nyinrättade högskolan för musik. Som lärare åtnjöt K. högt anseende, hvarom många elever (bl. a. svenskarna V. Svedbom och E. Sjögren) burit vittne. Som tonsättare vann han rykte som en bland samtidens mest framstående i den klassiska stilen dels genom sina många större och smärre orkester-, kammarmusik-, piano- och violinkompositioner, dels och i synnerhet genom sina kyrkliga verk, bland hvilka oratoriet *Christus* (uppf. 1874; i Uppsala 1895, i Stockholm 1896) samt de båda *Requiem* (1862 och 1881) anses efter Mendelssohns och Cherubinis vara de förnämsta i sitt slag uti strängt kyrklig stil. Han skref äfven en *Missa solemnis*, ett *Stabat mater*, ett *Tedeum*, oratoriet *Der stern von Bethlehem* m. m. Så långt efterklassiciteten kan ersätta den verkliga klassiciteten, så långt bristen på ursprungligt skapande geni kan fyllas genom en eminent talang i förening med både lärdom, klarhet och kraft i konceptionen, förtjänar kanske K. sitt namn som sin tids främste kyrkokompositör. A. L.

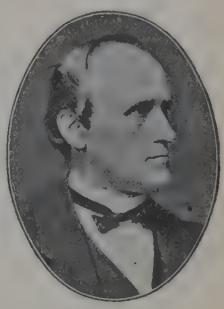

Kieladressen [kil-], en 1844 af historikern J. G. Droysen (se d. o.), då professor vid Kiels universitet, författad protestskrifvelse mot den danska helstatspolitiken, hvilken, försedd med massunderskrifter, öfverlämnades till de schleswig-holsteinska ständerna i Itzehoe s. å. V. S—g.

Kielce [tje'ltse]. 1. Rysk-polskt guvernement, begränsadt af Galizien samt guv. Radom och Piotrkow. 10,093 kvkm. 763,746 inv. (1897), 75 inv. på 1 kvkm., alla polacker, med undantag af omkr. 70,000 judar och några tyska kolonister. Landet genomskäres i ö. och v. af de yttersta förgreningarna af Karpaterna och bildar den vackraste delen af Polen. Det har ganska stora mineralrikedomar, hvilka dock ej blifvit i någon större mån bearbetade. — 2. Hufvudstad i nämnda guv., i berglandet omkring Lysa Gora. 23,189 inv. (1897). Rom.-katolsk biskop och prästseminarium, två gymnasier och nunnekloster. Staden hade förr mycket rika kopparverk, hvilka nu äro öfvergifna. (J. F. N.)

Ord, som saknas under K, torde sökas under C.

Kieler [kil-], Laura, dansk (norskfödd) författarinna, född Smith Petersen, f. 9 jan. 1849 i Tromsö, utgaf redan 1869 berättelsen *Brands dötre*, synbarligen påverkad af H. Ibsen, men märklig genom den djärfhet, hvarmed hon, blott 20 år gammal, inlät sig på lifvets stora problem. 1873 gifte hon sig med adjunkten (senare lektorn) V. Kieler vid Frederiksborgs läroverk. Af hennes senare berättelser handla *André fra Kautokeino* (1879; sv. öfv. 1881) och *Laurekas Korhoinen* (1881) om lifvet på gränsen mellan skandinavernas och lapparnas vistelseorter, medan *Min broder amtmanden* (1882) skildrar förhållandena inom norska ämbetsmannaklassen. Skådespelet *Mænd af ære* (1890), som väckte starkt motstånd vid uppförandet i Köpenhamn och Kristiania, utgör ett skarpt angrepp på den nutida bohemen, under det berättelsen *I en lysengels skikkelse* (1892) är riktad mot pietismens urartning i Norge. Nästan alla hennes senaste arbeten behandla de danske slesvigarnas ställning under tyskt herravälde och de personliga brytningar, som detta kan ge anledning till. De äro genomträngda af en så varm nationalkänsla, att tendensen stundom öfverflyglar poesien. Till denna grupp höra romanerna *Dit folk skal være mit* (1901; 2:a uppl. 1903), med fortsättningen *Karen Jürgens* (2:a uppl. 1903) och *Sten Stensen till Stensby* (2 uppl. 1904). E. Ebg.

Kieler sprotten [kil-], ty. (''Kielhvassbuk''). Se Kiel.

Kieler umschlag [kil-], ty., ett redan på 1400-talet förekommande årligt möte i jan. af holsteinska adelsmän och penningmän från Holstein samt angränsande trakter för uppgörande af penningtransaktioner (lån, återbetalning, räntelikvider). E. Ebg.

Kieler woche [kil-], ty. (''Kielveckan''). Se Kiel.

Kielhorn [kilhårn], Lorenz Franz, tysk indolog, f. 1840 i Osnabrück, d. 1908 i Göttingen, samarbetade i Oxford 1862—65 med M. Müller i utgifvandet af dennes första stora Rigvedaupplaga, var professor i sanskrit 1866—81 vid Deccan college i Poona och sedan 1882 i Göttingen. Resultaten af K:s bearbetning af det rika epigrafiska material, som han dels själf samlat, dels fick sig tillsändt, äro företrädesvis nedlagda i ''Indian antiquary'' och ''Epigraphia indica''. Efter Bühlers död ledde han utgifvandet af ''Grundriss der indoarischen philologie''. Tills. med Bühler har K. grundat serien ''Bombay sanskrit series''. Bland hans öfriga arbeten märkas ''Çāntanava's Phitsūtra'' (med öfv. i ''Abhandlungen für die kunde des Morgenlandes'', IV, 1866), ''Nāgojibhaṭṭa's Paribhāṣenḍuçekhara'' (I, text, II, öfv. i ''Bombay sanskrit series'' 1868, 1874); *Sanskrit grammar* (i 3:d., 1870, 3:e uppl. 1888, öfv. till ty. af W. Solf, s. å.), *Kâtyâyana and Patanjali* (1876), ''The Vyākaraṇa-mahābhāṣya of Patanjali'' (3 bd i ''Bombay sanskrit series'', 1880—85; 2:a uppl. 1892—96) och *Report on the search of sanskrit manuscripts* (1881). K. F. J.

Kielland [tjä'llan], Gabriel Kirsebom, norsk präst, f. 26 jan. 1796 i Stavanger, d. 20 apr. 1854 i Lyngdal, blef student vid Köpenhamns universitet 1816, men tog teol. examen i Kristiania 1823 och var 1824—37 kyrkoherde i Finnö, senare i Lyngdal. Han tillhörde brödraförsamlingen och hade väsentlig del i stiftandet af Det norske missionsselskab. — Hans hustru, Gustava Blom, f. 6 mars 1800 i Kongsberg, d. 28 febr. 1889 i Skien, var en mycket älsklig personlighet, namnkunnig för sitt duktiga arbete i missionens tjänst. Hon författade flera vackra barnsånger och har i *Erindringer fra mit liv* (1882; flera uppl.) gifvit lifliga skildringar från en troende präst hem under brytningstiden. O. A. Ö.

Kielland [tjä'llan]. 1. Alexander Lange K., en af Norges mest betydande författare, f. 18 febr. 1849 i Stavanger af en gammal, högt ansedd köpmansfamilj, som räknades som ortens främsta, d. 6 april 1906 i Bergen. Han genomgick latinskolan, hvars undervisning han satiriserat i sina senare romaner, blef 1867 student, tillbragte några år vid Kristiania universitet, där han flitigt deltog i sällskapslifvet, men föga gjorde sig gällande i studentkretsarna (sådana den tidens rörelser som landsmålsifvern och de andra folkliga och nationella tendenserna lämnade honom rätt oberörd). Af litterära intryck voro Heines och Kierkegaards de djupaste. 1871 blef K. juris kandidat, bosatte sig i Stavanger, där han utlöste patent som underrättssakförare, men beslöt att gå öfver i praktisk verksamhet och inköpte ett tegelbruk, som han dref i ett årtionde. Emellertid började småningom de litterära intressena gro, läsning af samtidens romanlitteratur, särskildt den franska, satte frukt; han skref enstaka småskisser i ''Dagbladet'' samt proverbet *Paa hjemvejen*, som offentliggjordes i ''Nyt norsk tidsskrift'' (omarbetadt 1887). Mot sin fars bestämda gensaga reste han 1878 till Paris, där det då var världsutställning, i afsikt att utbilda sig till skriftställare. Där träffade han Björnstjerne Björnson, för hvilken han uppläste sina första småskisser. B., som genast insåg K:s stora förutsättningar, uppmuntrade honom att fortsätta samt var hans förmedlare till det Gyldendalska förlaget, som 1879 — sedan han vändt hem — utgaf *Novelletter* (''Novelletter'', 1881). Dessa fina småskisser, i hvilka förf., utom af fransk prosa, påverkats af Topsöe och Jacobsen, väckte genast stor uppmärksamhet. K. framstod med ens fullfärdig utan några läroår, han anslog en viss världsmannaton, uttryckets finhet och stilens skärpa förenades med en erfarenhet och en skarpblick, som icke brukade vara debuterande författares; där fanns exempelvis ett sådant litet mästerstycke som ''Haabet er lysegrönt'', vidare ''Erotik og idyl'', ''Slaget ved Waterloo'' m. fl. Bakom den behärskade formen gömde sig en spetsig satir; han förde intet slagsvärd: ''värjan är mitt vapen'', skref han. Kort därefter samlade sig K. till ett större arbete, romanen *Garman og Worse* (1880; ''Garman & Worse'', s. å.), som visade, att han förfogade öfver gröfre vapen än den lilla fina värjan. Påverkad dels af Dickens, dels af Turgenjev, framställer K. två släktled emot hvarandra och har, säkerligen efter modeller, som stodo honom nära, tecknat en hvardagshistoria, sådan som tilldrager

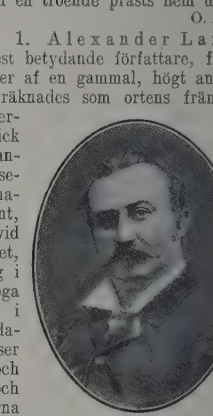

sig i många rika borgarhus; men han har tillika skildrat motsatsen mellan arbetsherrar och arbetare, mellan olika delar af samhället, ”gamle konsuls” värld och den stackars syflickans; boken spritter af ungdom, figurerna äro ännu något för många, man saknade något begränsning, men det var en rik, en ung, en frisk bok. Den följdes af *Nye novelletter* (1880; öfv. 1881) och *For scenen* (1880), som innehöll tre smådramer: den förut nämnda ”Paa hjemvejen” (”På hemvägen”), ”Hans majestæts foged” (”Konungens fogde”) och ”Det hele er ingenting” (”Bubblor”). Med dessa arbeten var K:s ställning som en af de främste i den norska litteraturen fastslagen; han var en af Nordens populäraste författare. K. uppgaf nu sitt tegelbruk för att h. o. h. egna sig åt litteraturen samt bosatte sig för några år i Köpenhamn. Hans andra stora roman, *Arbeidsfolk* (1881; ”Arbetare”, s. å.), är en ganska bitter samhällsskildring, ej utan inflytande från Zola; romanen blef mycket omstridd; den riktade en skarp filippik mot byråkratisk slentrian och lättja — ”arbejdsfolk” är menadt ironiskt —, och K. gaf här med ärlig förtrytelse luft åt sin medkänsla för de förtryckte och försmådde. Mycken kritik framkallade ock indragandet i skildringen af ett ömtåligt ”patologiskt” motiv (smittsamma könssjukdomar), men om än K. i upptagandet af detta visar obestridlig djärfhet, dröjde han dock icke vid detaljutmålningen af dylikt, i motsats till de egentlige naturalisterna, utan nöjde sig med antydningar. Boken utmärkte sig f. ö. både för hjärtelag och kvickhet. Den allt annat än helgdagsstämda ”julberättelsen” *Else* (1881, öfv. 1883 i ”Tre noveller”) väckte ock, liksom Ibsens framtida ”Gengangere”, en häftig strid; det var en hemsk skildring af en s. k. ”fallen” varelses lif, hvarvid K. skoningslöst tecknat det ”bättre samhällets” okänslighet för mindre lyckligt lottades lidanden och sökt påvisa intigheten i en julglädje, när man vet, att tusenden lida. Däremot väckte *Skipper Worse* (1882; ”Skepparn Worse”, s. å.) föga motsägelse; den visade större konstnärlig mognad och behärskning, mera fördjupande bl. a. i ett ämne, för hvilket han egentligen stod främmande, haugianismen, den vestlandska pietismen; det hvilar f. ö. en viss lokalpatriotisk stämning öfver skildringen. Efter att ha offentliggjort *To novelletter fra Danmark* (1882; ”Trofast” och ”Karen” i ”Tre noveller”, af hvilka den förra innebar en rätt besk satir mot danskt borgerskap, den senare var en varm och sorglig novell om sviken kärlek) samt (tills. med E. Brandes) ha dramatiserat ”Garman & Worse”, en dramatisering, som dock gjorde föga lycka (tr. 1884), drog K. 1883 åter till sin hembygd. Romanen *Gift* (1883; ”Gift”, s. å.) utgjorde dels en samhällssatir mot förvända uppfostringsmetoder i hem och skola, särskildt ett nog ensidigt angrepp på latinundervisningen (märk ”lille Marius”’ sorgliga öde), dels en trist äktenskapshistoria: den intelligenta nutidskvinnans fru Wenckes förolyckande i ett omaka äktenskap med en konvenansfigur och i ett sviket kärleksförhållande till en falsk och kärnlös Don-Juanstyp. Fortsättningen, *Fortuna* (1884, sv. öfv. s. å.), skildrar flossen från ”Gift”, hunnen till mannaår och ställd i lifvets kamp; f. ö. framställes en affärsbankrutt i kraftiga färger; boken innehöll dessutom ett tydligt angrepp på den Oftedalska pietismen i komministern Morten Kruses figur, ett angrepp, som hade vissa följder, ty då 1885 Björnson och Lie anhöllo hos stortinget om ”digtergage” åt K., bekämpades detta af Oftedal och hans anhängare och föll med deras och högerns röster, på grund af hans radikalism i religiösa saker. Sverdrups regering höll sig neutral. Frågan om K:s ”digtergage” ingick ock som moment i valkampen s. å.; väl beviljades 1886 på Björnsons anhållan med presidentens utslagsröst ett belopp på ett år för att hålla K. skadeslös för förlust på grund af bristande litterärt eganderättsskydd, men då detta förslag 1887 ånyo framlades af den då impopulära Sverdrupska regeringen, föll det. Under tiden hade K., som 1886 flyttat till Paris, utgifvit *Sne* (1886), skildrande en fanatisk prästman, som i högerbladen bekämpar motståndare, en något väl journalistiskt hallen berättelse, lustspelen *Tre par* (1886; uppf. i Stockholm 1887), med lätt satir behandlande den s. k. ”bohemrörelsen” på äktenskapslifvets område, och *Betty's formynder* (1887, uppf. i Stockholm 1888), hvilket innehöll ett muntert, men nog hårdhändt skämt med ”kvinnosakskvinnorna”, som öfvergifvas af styckets hjältinna, en ung arftagerska, hvilken sviker sina teorier för att gifta sig med en praktisk mjölnare; här snärtas också de ”segrande” vänsterpolitikernas svansfölje. I romanen *Sankt Hans fest* (1887) upptog K. ånyo Morten Kruse till satirisk behandling; komministern från ”Fortuna” har vuxit upp till en liten lågkyrklig påfve i sin ort; K. svänger med obarmhärtig komik gisslet öfver honom och hans ”kaniner” — ett efter denna bok vanligt slagord; den personliga adressen var tydlig nog, skildringen i sin breda geniala satir emellertid fullt litterär. 1888 utgaf K. en mindre lycklig dramatisk pamflett i fyra akter, *Professoren*, närmast riktad mot en bekant mäktig universitetslärare, f. ö. gömmande åtskillig stämningsrik erotik. K., som hösten 1888 åter bosatt sig i Norge, öfvertog 1889 redaktionen af ”Stavanger avis”, där han offentliggjorde bl. a. *Breve fra lodsoldermand Lauritz Boldemann Seehus*, men lämnade redaktionen efter ett år. 1891 utgaf han sin sista större roman, *Jacob*, som skildrar en bakslug, tjufaktig, skenhelig uppkomlings, Törres Snörtevolds, sträfvan att från en ringa början nå upp till makt, guld och ära; han tar bibelns ”Jakob” till sitt föredöme, då denne med list och slughet segrar öfver Esau och Laban (själfva motivet är tämligen ogeneradt lånadt från Geijerstams ”Mor Lenas pojke”, hvilket genast påvisades). Boken innehåller en fantasifull samhällssatir, dock mindre humoristisk än den i ”Sankt Hans fest”. — K. torde redan nu känt sig något trött; kanske medverkade det ock, att han stod mera främmande för de nya litterära rörelser, som uppblöko. Han mottog 1891 borgmästarbefattningen i Stavanger och befordrades 1902 till amtman i Romsdalen, med residens i Molde. Under dessa år utgaf han endast föga. Han samlade sina äldre småuppsatser i *Mennesker og dyr* (1894) och skref en mycket svag och ohistorisk bok *Omkring Napoleon* (1904), i hvilken man spårar föga af den forne talangfulle stilisten. K., som varit en arg unionsfiende och ofta kryddat sina skrifter med ofina glåpord mot Sverige och svenskarna, hälsade, trots sin republikanism, den nyvalde konungen med ett smicker, som påminde om

förgångna tiders underdånighetsfjäsk. 1907 lät Björnson resa hans byst i Moldes park. K:s söner utgåfvo 1907 hans *Breve* i 2 bd; 1909 utgåfvos hans bref till dottern, fru B. Krag. De uppenbara en ypperlig, kvick brefskrifvare. K:s *Samlede værker* utgåfvos 1903—04 och som ”Mindeudgave” 1907—08 (tysk öfv. utkom 1905—08).

K. tillhör de nordiske författare, som beteckna ”genombrottet” omkr. 1880, och är bland norrmännen den, som mest representerar 1880-talets säregna karaktär. Utan att i djup eller poetisk styrka kunna jämföras med sina tre samtida, Ibsen, Björnson och Lie, står han dock värdigt vid deras sida som en ypperlig berättare och en satiriker af hög rang. Han är fullblodsrealist, men går sällan till naturalistiska öfverdrifter, till ”bohemlitteraturen” står han polemisk, för symbolismen alldeles främmande. Hans stil är sällsynt klar, kvick, underhållande, hållningen på en gång manlig och elegant, med en välgörande prägel af vederhäftighet. Litt.: G. Brandes, ”Essays” och ”Samlede skrifter”, M. Schiött, ”A. L. K:s liv og værker” (1904), och V. Vedel i ”Tilskueren” (1906).

2. Kristina (Kitty) Lange K., den föregåendes syster, norsk målarinna, f. 1843 i Stavanger, studerade i Karlsruhe, München och Paris och är sedan 1889 bosatt i Kristiania. K. målar landskap och interiörer. Hon är representerad i norska nationalgalleriet af *Sommarnatt*, *Torvmyr* och studier från Jæderen.

3. Jens Zetlitz K., norsk författare, son till K. 1, f. 1873, debuterade 1900 med berättelsen *Eugenie*, som följts af Kristianiaromanen *Byen med det store hjerte* (1901) samt skildringarna från Jæderen *Rægster* (s. å.), *Anne Marie* (1903) och *To brödre* (1906) m. m., skrifna med lätt och flytande stil. 1. K. W—g. 2. G—g N. 3. E—n B.

Kiellman-Göranson [tjäll-], Julius Axel, roman- och novellförfattare, f. 22 nov. 1811 på Gripsholms slott, d. 10 febr. 1869 i Uppsala. (Fadern, kamrer, som var af finsk härkomst och hette Lille, hade efter sin fosterfader antagit namnet Göranson, framför hvilket sonen, K., som upptagits till fosterbarn af kammarrättsrådet Kiellman, 1837 satte dennes namn.) K. blef student i Uppsala 1830, prästvigdes 1837 och tjänstgjorde därefter i Stockholm som kommunistersadjunkt samt från 1840 som förste lärare vid Sjömannasällskapets skola, tills han 1843 utnämndes till komminister i Väster-Åkers och Dalby församlingar i Uppland. Denna syssla utbytte han 1858 mot komministraturen i Jakobs och Johannes' församling i Stockholm, men återvände 1862 till Väster-Åker och Dalby som kyrkoherde. K. egde rörlig och uppfinningsrik fantasi samt stor lätthet och lust att författa. Sina litterära sympatier egnade han närmast åt nyromantiken och tog under personligt umgänge med K. J. L. Almquist starka intryck af denne, såsom stilen och fantasiriktningen i K:s tidigare berättelser röja. Han skref först, från 1837, med en viss talang lyriska poem i den af Aug. Blanche redigerade tidningen ”Freja”, i G. H. Mellins ”Vinterblommor” samt i veckotidningen ”Stockholmsfigaro” (1844—47), utgaf 1839 *Smärre dikter* och 1842—44 *Snöklockor för toiletten*. Därefter författade han flera romaner i den franska nyromantikens anda, nämligen *Kärlekens seger* (1846), *Abednego* (2 dlr, 1846—47), *Den blifvande konungen* (1847; 2:a uppl. 1878) och *Trollets son* (2 bd, 1848). Enklare och mera folkliga äro K:s berättelser efter denna tid, såsom *Vesterlånggatans engel* (1850; 2:a uppl. 1878; öfv. på tyska och danska), *Kryddkramhandlarne* (1851), *Herr Filurus* (s. å.; 2:a uppl. 1862), novellsamlingarna *Svenska lynnen och småäfventyr* (7 dlr, 1853—63), *Tre tuktade gubbar* (1862), *Svart på hvitt* (s. å.), *Läs!* (1864) m. fl. Ofta röjer sig i dessa arbeten en frisk och rätt humoristisk uppfattning af hvardagslifvet, men föga djupare konstnärlighet. Därjämte författade K. *Sko socken, kloster, kyrka, egare och slott* (1860), bearbetade Redwitz' versifierade dikt *Walter och Amarant* (1855), skref en mängd artiklar och recensioner, biografier och texter till planschverk samt andaktsböcker. Hans sista litterära arbete var *Sånger i Gethsemane* (1866). Sina alster utgaf han dels under sitt verkliga namn, dels under signaturerna Nepomuk, Norna Gäst, G-n m. fl. Af K:s noveller utgafs en 2:a uppl. i 6 dlr 1884—87. Se E[kelun]d, ”J. A. K.-G.” (1879). (K. W—g.)

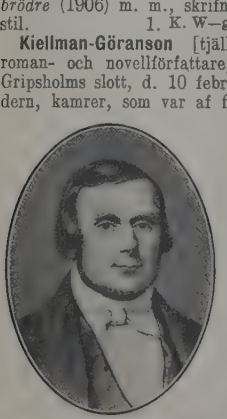

Kielman von Kielmansegg [kil- fänn kil-], Johann Adolf, holstein-gottorpsk politiker, f. 15 nov. 1612 i Itzehoe, d. 8 juli 1676 i Köpenhamn, blef jur. doktor i Jena 1632, råd hos hertig Fredrik III af Holstein-Gottorp 1637 och dennes kansler 1644. Som hertigens inflytelserikaste rådgifvare ledde han dennes utrikespolitik med befrielse genom Sveriges hjälp från vasallförhållandet under danska kronan som mål. Han deltog i afslutandet af förbundet med Sverige i Kiel (sept. 1657) och i de förhandlingar med Sverige och Danmark, som ledde till traktaten af 2 maj 1658, hvarigenom hertigen fick Schwabsteds amt och suveränitet i Slesvig. Hans uppträdande under dessa år väckte mot honom i Danmark ett djupt rotadt hat. Under Fredrik III:s efterträdare Kristian Albrekt blef K. 1662 kammarpresident och stödde det närmande till Danmark, som fick sitt uttryck i hertig Kristian Albrekts giftermål 1667 med en dotter till konung Fredrik III. Då han senare åter började föra danskfientlig politik, nödgades han (okt. 1671) för en tid lämna Gottorp; K:s tvetydiga politik under spänningen mellan Sverige och Danmark 1674 och efter krigsutbrottet 1675 ledde till, att han fängslades i Slesvig (mars 1676) och fördes till Köpenhamn, där man hoppades afpressa honom bekännelser om hans tidigare hemliga förhandlingar med den vid samma tid fängslade Griffenfeld. K. afled af slag i fängelset. Han blef 1641 tysk pfalzgrefve, fick 1652 af kejsaren rätt att jämte sitt ursprungliga namn Kielman bära den österrikiska adelsätten Kielmanseggs namn och upptogs 1662 i det slesvig-holsteinska ridderskapet. Jfr A. D. Jörgensen, ”Griffenfeld” (2 bd, 1893—94). V. S—g.

Kielviken [kil-], vik af Östersjön, på gränsen mel-

lan Schleswig och Holstein, intränger 18 km. djupt i landet och består af en yttre del, som vid Friedrichsort afsmalnar till ett endast 1,200 m. bredt sund, med hvilket den inre delen, den egentliga Kielhamnen, den bästa på hela tyska Östersjökusten, tager sin början. Denna inre del är 10 km. lång, högst 3,000 m. bred och på sitt bredaste ställe 12—16 m., vid Kiel 8—10 m. djup. På västra sidan inmynnar Nord—Östersjökanalen (se d. o.), som sätter K. i förbindelse med Nordsjön, på den östra ån Schwentine. K. är krigshamn och station för tyska Östersjöflottan och lämpar sig ock synnerligen väl därför genom den lättthet, hvarmed den kan försvaras (se Kiel). (J. F. N.)

Kienmayerska amalgamet [kin-], *kem.* Se Amalgam, sp. 755.

Kien-olja [kin-]. Se Tjära.

Kienstycken [kin-]. Se Darrugn och Kinstycken.

Kienzl [kintsl], Wilhelm, österrikisk tonsättare och musikskriftställare, f. 1857 i Öfre Österrike, idkade universitets- och musikstudier i Graz, Prag, Leipzig och Wien, blef filos. doktor och vistades 1879—80 hos Richard Wagner i Baireuth. K. verkade 1883—93 som kapellmästare i Amsterdam, Krefeld, Graz, Hamburg och vid Münchens hofopera, hvarefter han bosatte sig i Graz. Som tonsättare har han haft framgång hufvudsakligen med operor, till hvilka han själf skrifvit äfven libretterna. I de första, *Urvasi* (1886) och *Heilmar der narr* (1892), röjdes starka intryck af Wagners musik. K:s opera *Der evangelimann* (1895; "Evangelimannen", uppf. i Stockholm 1905) har genom sitt rörande ämne och folkligt tilltalande tonspråk vunnit ovanligt stor spridning. Vidare följde "tragikomedien" *Don Quichote* (1898) och *Knecht Ruprechts werkstatt* (1907). Läsvärda äro K:s samlade musikuppsatser *Miscellen* (1886), *Aus kunst und leben* (1904) och *Im konzert* (1908) samt hans varmt och inträngande skrifna biografi *Richard Wagner* (1904; 7:e uppl. 1908). E. F—t.

Kiepert [kip-]. 1. Heinrich K., tysk geograf, kartograf, f. 31 juli 1818 i Berlin, d. där 21 april 1899, grundlade sitt anseende som kartritare genom den under K. Ritters medverkan bearbetade *Atlas von Hellas und den hellenischen kolonien* (1840—46, 24 blad; ny uppl. 1871). Senare studerade han i synnerhet Mindre Asien, hvars västra delar voro målet för flera studieresor (1841—42, 1870, 1886 och 1888), och utgaf *Karte von Kleinasien* (1843—45, 6 blad), som vann det största erkännande och jämte hans *Karte des Osmanischen reichs in Asien* (1844, 2 blad; ny uppl. 1869) bildar grundvalen för Mindre Asiens geografi. Nybearbetningar af den förra äro *Nouvelle carte générale des provinces asiatiques de l'Empire Ottoman* (1884) och *Spezialkarte vom westlichen Kleinasien* (1892, 17 blad), af den senare *Carte générale de l'Empire Ottoman* (s. å.). 1845—52 hade K. den tekniska ledningen af geografiska institutet i Weimar, utnämndes 1859 till e. o. och 1874 till ord. professor i geografi vid universitetet i Berlin samt erhöll 1865 tillika anställning vid statistiska byrån därstädes. Af K:s öfriga kartografiska arbeten förtjäna särskildt nämnas *Neuer handatlas über alle teile der erde* (1857—61, 45 blad; 3:e uppl. 1893 ff.), *Atlas antiquus* (många uppl.), som vunnit ofantligt stor spridning, *Wandkarte von Palästina* (1857, 8 blad; nyaste bearb. 1893), vidare specialkartor öfver olika delar af jorden, väggkartor och kartböcker för skolbruk till gamla och nyare geografien samt jordglober. 1894 började utgifningen af hans *Formæ orbis antiqui*, en stor atlas till gamla tidens historia (forts. af sonen). K:s kartor värderas icke blott för sin stora korrekthet i teckning, utan äfven för stor noggrannhet i återgifvandet af främmande namn. Han offentliggjorde äfven flera vetenskapliga afhandlingar, särskildt rörande den gammal-orientaliska geografien, i vet. akad:s i Berlin "Monatsberichte" (han blef 1853 led. af denna akademi), artiklar i geografiska tidskrifter samt *Lehrbuch der alten geographie* (1877—78) och *Leitfaden der alten geographie* (s. å.).

2. Richard K., den föregåendes son, kartritare, geograf, f. 13 sept. 1846 i Weimar, har dels deltagit i sin faders arbeten, dels under eget namn utgifvit ett antal kartor, bl. a. en serie väggkartor (*Wandschulatlas der länder Europas*, 1881 ff., 20 kartor; ny uppl. 1892), en tysk koloniatlas (1893 ff.), en karta öfver Tyska Öst-Afrika (15 blad, 1895 ff.) och 1902 ff. en *Karte von Kleinasien* (24 blad, 1: 400 000), den största och innehållsrikaste af alla öfver detta område.

Kieris [kie-], lapp. Se Ackja.

Kierkegaard [kirkegår]. 1. Peter Kristian K., dansk teolog, biskop, f. 6 juli 1805, d. 24 febr. 1888, blef 1826 teol. kandidat och filos. doktor i Göttingen samt tog teol. licentiatgrad 1836 i Köpenhamn. Efter flera års föreläsningar i moralfilosofi och teologi utnämndes han 1842 till kyrkoherde i Pedersborg vid Sorö, där han blef mycket omtalad som predikant och visade stor självständighet gentemot regeringen genom att vägra tvångsdöpa barn till baptister. 1850—53 var han medlem af landstinget och gjorde en viktig insats i dess förhandlingar tack vare sin vältalighet och glänsande dialektik. 1856 biskop i Aalborg, verkade han energiskt på denna post till 1875; han var sept. 1867—mars 1868 ecklesiastikminister och sökte genomföra en lag om upprättande af "valgmenigheder". 1868—70 hade han säte och stämma i kyrkokommittén. Redan tidigt slöt K. sig till Grundtvig, och det var närmast han, som genom sin själfullhet och gedigna lärdom gaf Grundtvigs "kirkelige anskuelse" den behöfliga dogmatiska och exegetiska underbyggnaden, särskildt i en serie af afhandlingar i "Nordisk tidsskrift for kristelig theologi" (1840—42) och i *Fortsættelser fra Pedersborg* (1849—53). Mot sin yngre broder Sören K:s religiösa uppfattning stod han däremot bestämdt afvisande. Under sina sista år hemföll han åt ett växande svårmod. K:s *Samlede værker* utgåfvos 1901—03.

2. Sören Aabye K., den föregåendes broder, Danmarks störste religionsfilosof, föddes i Köpenhamn 5 maj 1813 och dog där 11 nov. 1855. För-

äldrarna voro af fattig allmogesläkt från de jylländska hedarna. Hans fader skall en gång vid 12 års ålder som försummad och illa behandlad vallpojke gått upp på en kulle och ”förbannat Gud”, en handling, hvars minne tyngde som en dödssynd på den allvarlige mannen och kastade en skugga äfven öfver sonens lif. Vid dennes födelse var modern 45 och fadern 57 år gammal; han var då en ansedd och förmögen köpman, som uppfostrade sina söner i stränghet och gudsfruktan, för öfrigt en fantasirik och belåst man med stor begåfning, men tryckt af ett tungsinne, som sönerna ärfde och som fick ytterligare näring af den stränga uppfostran.

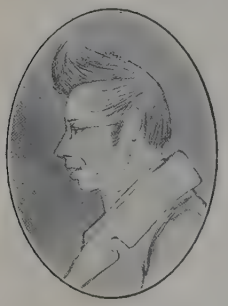

K., som var född ”i det galna krisår, då så mången annan falsk sedel sattes i omlopp”, var enligt sin egen utsago sedan barnsben späd, gänglig och svag, i saknad af nästan hvarje betingelse för att äfven kroppsligt kunna gälla för en hel människa, jämförd med andra; han var tungsint och själssjuk, men egde stor klokhet (”antagligen för att jag ändå icke skulle vara alldeles värnlös”) och var i fråga om själsförmögenheter och ekonomiska förhållanden synnerligen gynnad. Han gick ut i lifvet med en ”nästan dumdristigt stolt hållning”, öfvertygad om, att man kan hvad man vill, och med en känsla af att andligt vara allas öfverman. Innerst var han dock ”eländigast af alla”, han kunde öfvervinna allt utom det tungsinne, som han knappt en dag var fri ifrån och som växte, ju mer självmedveten han vardt och lärde rätt förstå de kroppsliga brister, den ”påle i köttet”, som han så ofta häntyder på i sina anteckningar. Genom sin öfverlägsna begåfning, sin förmåga att förställa sig och få skrattarna på sin sida, försvarade han sig mot de hånfulle och robuste kamraterna i Borgerdydskolen, där man blott lärde sig ”att lyda, att tiga vid den blodigaste orätt och att skrifva latin”. Ensam i sitt hem, gick han äfven ensam bland sina kamrater. 1830 vardt han student, tog året därpå ”anden eksamen” och började efter faderns önskan studera till präst, churu till en början resultatlöst. Väl respekterade K. sin faders tunga kristendom och delade hans vördnad för Mynsters predikningar, men hans personliga intressen voro filosofiskt estetiska studier — det var hegelska filosofiens glanstid i Danmark — och började publicistisk verksamhet. För dagspolitiken och de efter julirevolutionen följande frihetsrörelserna saknade han allt förstående, genomkonservativ och intelligensaristokrat som han var. K:s första bok, *Af en endnu levendes papirer* (1838), berör, i ett tungt och knutigt språk, som icke varslar om den blifvande geniale och bländande stilisten, åtskilliga samtida intellektuella frågor, men vänder sig egentligen mot H. K. Andersen och den af honom (t. ex. i ”Kun en spillemand”) gifna framställningen af det lidande, sentimentala snillet. Snillet jämrar ej, utan går som ett åskväder mot vinden, säger K. Efter faderns död fick K:s kristna tro ökad styrka; hvad han då erfor om faderns fattiga ungdomslif och våldsamma religiösa brytningar verkade på honom som en fruktansvärd jordbäfning; nu kände han, hvad han tidigt grubblat öfver, att det i hvarje släktled finns två eller tre människor, som offras för de andra, i det de begagnas till att genom ohyggliga lidanden uppdaga hvad som blott kommer andra till godo; *hans* lif borde vara ett sådant offer, borde riktigast användas till botgörelse. 1840 tog han teol. ämbetsexamen och 1841 magistergraden med en afhandling *Om begrebet ironi, med stadigt hensyn til Socrates*. Där finns både kraft och flykt öfver stilen och den förkärlek för indirekta meddelanden (den sokratiska metoden), som präglar hans mesta författarskap. Den tjuguåttaårige magistern stod väl rustad att träda in i lifvet som vetenskapsman och praktisk teolog. Men samtidigt hade han upplefvat det ”faktum”, som satt hela hans själslif i våldsammaste rörelse och hotat att spränga sönder honom, men som gjorde honom till författare, till religiös skriftställare och skald. Hösten 1840 förlofvade sig K. med en ung, lifsglad flicka af god familj, ”lätt som en fågel och djärf som en tanke var hon”. Han älskade henne högt, men snart kommo tviflet och självplågeriet öfver honom: skulle hon kunna förstå och han töras låta henne dela hans tungsinnes tystnad? Vågade han med sin självbeskaffenhet binda en ung kvinna vid sig? Skulle han öfver hufvud åtrå äktenskapet, han, som ”pålen i köttet” skulle hindra att ”realisera det allmänna”? Han ansåg som sin plikt att upplösa förbindelsen; för att skydda henne utmanade han det allmänna skvallret. Förtviflad och utpinad, nervös och söndergrubblad, for han hösten 1841 till Berlin för att studera och, framför allt, komma i själsjämvikt igen.

Därmed frigjordes den väldiga bundna energien i K:s sinne. Han hade aldrig varit ung, nu vardt han skald, hvilket är en andra ungdom, säger han själf. Det skaldiska måste bli uttömdt, d. v. s. han måste dikta sig lös från det upplefvade genom att smälta om lif i konst. Men på samma gång kunde den religiösa grundådran i hans själ ej täppas till. Följden vardt ett öfverväldigande *dubbelförfattarskap* 1843—45, dels en religiös serie af 18 ”uppbyggliga tal”, utgifna under hans eget namn, tillegnade hans faders minne och riktade till ”den ensamme, den enskilde, som jag kallar *min* läsare” (redan här uppställer K. personlighetskrafvet och krafvet på det absoluta i religiös mening), dels samtidigt en estetisk och filosofisk-religiös alstring, som hör till danska litteraturens allra yppersta verk både innehållsligt och formellt: *Enten — eller, et livsfragment, udgivet af Victor Eremita*; *Frygt og bæven, dialektisk lyrik af Johannes de Silentio*; *Gentagelsen, et forsög i den eksperimenterende psychologi af Constantin Constantius*; *Philosophiske smuler eller en smule philosophi af Johannes Climacus*; *Begrebet angst, en simpel psychologisk paapegende overvejelse af det dogmatiske problem om arvesynden af Vigilius Hafniensis*; *Forord af Nicolaus Notabene*; *Stadier paa livets vej, udgivne af Hilarius bogbinder* och *Afsluttende uvidenskabelig efterskrift af Johannes Climacus* (från febr. 1846), som är denna series sista arbete. Hufvudskrifterna äro ”Enten — eller” och ”Stadier”. *Enten — eller* (”antingen —

eller") är valet mellan en estetisk och en etisk lifsåskådning samt motsvarande sätt att lefva. Boken inledes med "Diapsalmata", strötankar eller rättare prosadikter, som än med bitande hån vända sig mot hvardaglighet och medelmåtta, än med vemodig ironi förkunna tillvarons värdelöshet och meningslöshet absolute sedt; det hela har till bakgrund K:s egen söndersplittrenhet — hvilken vi kunna följa i hans efterlämnade noggranna dagboksanteckningar —, men förbereder samtidigt med medveten och glänsande konst de följande afhandlingarna, som skola åskådliggöra den konstnärligt skönhetsbestämda lifsåskådningen, den sinnliga genialitet, som blott kan uttryckas i musik och når sin höjdpunkt i Mozarts "Don Juan", som kräfver omväxling, emedan den icke tål att bindas i ett enskildt lifsförhållande (intet får binda eller förplikta); en följande afhandling skildrar den estetiska lifsåskådningens pessimism, hvarpå första delen kulminerar med novellen "Förförerens dagbog", där den blott skönhetsbestämda, medvetna och genomtänkta njutningsegoismen framställes med nästan djäfvulsk styrka i ett bländande språk, som suveränt öfvervinner alla hinder. Detta är "A:s papirer". I andra delen följa "B:s papirer", d. v. s. assessor Vilhelms afhandlingar och bref om det etiska lefvernets företräde, enär det tager verkligheten som en uppgift efter frivilligt val och därigenom skapar innehåll och värde i stället för tomhet och lifsleda. Äktenskapet förhärligas som det *velade bandet*, från hvilket oändliga etiska värden utgå. I bokens slut antydes en tredje lifsåskådning, den religiösa, i en predikan "Om det opbyggelige i, at for Gud have vi alle uret" med slutorden: "blott den sanning, som uppbygger, är sanning för dig", där vi ånyo möta K:s religiösa individualism. "Stadier paa livets vej" fördjupar samma problem: estetisk-etisk-religiös, med större mogenhet, med en kraft i tanken och en stilens skönhet, som ej öfverträffats i den danska litteraturen. Från de besjälade afhandlingarna i "Symposiet", som ge afrundade bilder af den estetiska lifsuppfattningen, tvingas vi genom undersökningen "Skyldig — ikke skyldig, en lidelseshistorie", byggd öfver skalden-författarens egen tragiska kärlek, fram mot det religiösas absoluta kraf, mot den religiösa paradoxen. Därpå följer den mäktiga, djuptänkta "Efterskrift", där grundtesen uttryckligen framställes: uppgiften är ej att dryfta, bevisa eller försvara kristendomen, uppgiften är den enkla och oafvisliga i hur blir j a g en kristen? I slutet af boken vidkännes K. alla pseudonymerna och betraktar därmed sitt författarskap som afslutadt; den gamla planen om ett prästgäll på landet hade åter trängt fram i hans sinne.

Men då åstadkom en andra afgörande händelse i hans yttre lif författarskapets senare skede, en våldsam sammanstötning med det satiriska veckobladet "Corsaren", som utgafs af författaren Goldschmidt (se d. o.). Denna tidning utöfvade en i hög grad berättigad kritik af samtidens fördomar och envälde, trångsynthet, men var på grund af sina angrepp både fruktad och föraktad i hufvudstaden. K:s pseudonymer hade dittills varit fredlysta i tidningen, men nu angrep K. plötsligt bladet på ett, som han trodde, dräpande sätt: han kräfde att också bli utskälld i bladets spalter, det var hans rättighet att icke bli undantagen från landets öfriga betydande män, hvilkas namn smutskastades där. "Corsaren" mottog utmaningen och genomhäcklade K:s väsen och privatlif hänsynslöst, men till stor glädje för den skandalhungriga allmänheten. Fast K. sökte bibehålla sin yttre oåtkomlighet, visa hans dagboksanteckningar, att angreppet pinade honom i åratal. Världen var icke blott lättsinnig, den var ond; sanningen kunde blott leda till martyrskap; mängdens åsikter äro värdelösa tillfällighets- eller vaneprodukter, och så är äfven deras förhållande till det religiösa, till kristendomen. Under denna tid sökte han lindring för sin sjukligt upphetsade sinnesstämning i ett religiöst författarskap och frambragte, medan kvalen söndersleto honom, "det mest upphöjda, hvartill han någonsin nådde" (K. Kroman). Det är skrifterna *Opbyggelige taler*, *Kærlighedens gerninger*, *Sygdommen til döden*, *Indövelse i kristendom* (från 1847—51). Från samma tid härrör *Synspunktet for min forfattervirksomhed* (utg. efter K:s död), där han skärskådar sitt dubbelförfattarskap från en samlande religiös hufvudsynpunkt: det estetiska är handpenningarna, klingande mynt, hvarmed han tilltvungit sig uppmärksamhet för sina egentliga tankar och sin förkunnelse: kristendomen är den stora paradoxen, är det 50,000 famnars vatten, som du måste kasta dig ned i, kristendomen är det enda, men också det förfärligaste genom sitt kraf på allt och obetingad underkastelse. Mot detta obetingade stå så vanekristendomens slappa medelmåttighet och förgyllda elände.

I några år tog K. därpå, men i hans inre glödde en eld, som snart skulle blossa upp med flammande, fanatisk våldsamhet. Anledningen var ett minnestal af Martensen öfver den nyss aflidne biskop Mynster, där denne bl. a. kallades ett led i den heliga kedja af sanningsvittnen, som sträcker sig genom tiderna från apostlarnas dagar. I flammande tidningsartiklar och i de 9 numren af flygbladet "Öjeblikket" riktade K. under sitt lifs sista år ständigt våldsammare angrepp på "den officiella kristendomen", än fullt berättigade, än skjutande långt öfver målet i sin lidelsefulla ensidighet. För den sista resten af sitt fädernearf köpte han sig vård på ett sjukhus, där han inom kort afled, ej 43 år gammal.

Man har med rätta kallat K:s lif "oändligt tragiskt". Samtiden uppfattade blott föga af det djupaste och bästa hos honom — hans uppslitande strid för personlig självfördjupning och religiös innerlighet — och förstod icke heller riktigt värdet af hans estetiska alstring. Om den sistnämnda äro nu alla ense: han är en af de originellaste och mest glänsande danske prosaförfattarna. Hans fantasistyrka och lyriska förmåga göra mycket af hans verk till dikter på prosa. Hans anseende som religiös tänkare är i ständigt stigande både i Norden och utanför denna. Räckvidden af hans betydelse är säkerligen ännu ej öfverskådlig. Folklig eller lättläst är han gifvetvis icke. Lättast tillgängliga äro hans estetiska skrifter ("Enten — eller", delar af "Stadier"). En viktig källa för begripandet af hans lif och gärning äro hans *Efterladte papirer* (8 bd). K:s namnteckning meddelas å pl. IV till art. Autograf.

En utmärkt kritisk upplaga af K:s *Samlede skrifter*, utg. af A. B. Drachmann, J. L. Heiberg och H. O. Lange, utkom i 14 bd 1901—06. En mot-

svarande uppl. af hans anteckningar är börjad af P. A. Heiberg och V. Kuhr (I, 1909). 1904 utgafs af H. Lund på grundval af K:s efterlämnade papper ”Mit forhold til hende” och af R. Meyer ”Kierkegaardske papirer”. — Af den mycket omfattande litteraturen om K. må framhållas G. Brandes, ”S. K.” (1877), V. Rudin, ”S. K:s person och författarskap” (1880), H. S. Vodskov i ”Spredte studier” (1884), H. Höffding, ”S. K. som filosof” (1892), Chr. Jensen, ”S. K:s religiöse udvikling” (1898), och Carl Koch, ”S. K.” (s. å.). 1. E. Ebg. 2. K. M.

Kierman [tjä′r-], Gustaf, politiker, grosshandlare, f. 1702 i Askersund, bragte sig upp genom drift, företagsamhet och ett skickligt begagnande af de nya förvärfsmöjligheter, som den ekonomiska politiken från midten af 1720-talet öppnade. Han vann tidigt anseende som en af Stockholms främsta grossörer och valdes 1738 af Stockholms borgerskap till riksdagsman. I förening med sin kollega T. Plomgren ingick K. med Frankrikes ambassadör det ”pactum turpe” att mot en viss penningsumma hålla borgarståndets röst till hans disposition och lyckades äfven trygga det franska partiets, hattarnas, öfvervikt i ståndet. Från denna tid är K. en af hattpartiets främsta förkämpar och en af borgarståndets inflytelserikaste ledamöter, hvars namn är nära knutet vid hattpartiets öden, framför allt dess ekonomiska politik. K. invaldes redan 1738 i sekreta utskottet, af hvilket han förblef medlem hela sin riksdagsmannatid (1738—62), insattes som fullmäktig i Manufakturkontoret och banken, tillhörde hattpartiets förtroenderåd och var en af dess främsta penningutdelare. Efter Plomgrens död valdes K. till talman i borgarståndet 1755 och 1760. Han var sedan 1757 handelsborgmästare i Stockholm och blef kort därefter direktör vid Ostindiska kompaniet. Hänsynslös och egoistisk, tvekade K. ej att begagna sin ställning till egen fördel. Han gjorde en mängd fördelaktiga köp af staten, afslöt förmånliga leveranskontrakt, öfvertog indragningen af statens franska subsidier och var, ehuru bankofullmäktig, en af bankens största låntagare, som själf hade fördel af pappersmyntets värdefall och nedsättningarna i räntan på banklån. Han var äfven en af de främste deltagarna i de beryktade växelkontoren (se d. o.) och riktade sig otvifvelaktigt äfven härvid på kronans bekostnad. Som en af hattpartiets mest framskjutna män fick han äfven dela dess fall. Han blef icke återvald till riksdagen 1765, och det segrande mösspartiets räfst drabbade K. tyngst af alla. Växelkontorens räkenskaper underkastades trots decharge af föregående riksdag en ny och hätsk granskning, som föranledde sekreta utskottet att sätta K. i mars 1765 i husarrest och i maj i allmänt fängelse. Vid K:s afförande dit måste soldater skydda honom mot massans raseri. Den allmänna förbittringen mot Växelkontoret vände sig hufvudsakligen mot K., den öfvermodige och med sin rikedom prålande uppkomlingen. Växelkontoret dömdes att ersätta den skada, som staten genom dess förvållande lidit, och som säkerhet belades bolagsmännens egendom med kvarstad. K. dömdes dessutom (19 nov. 1765) för tjufnad till 1 månads fängelse vid vatten och bröd samt till lifstidsfängelse på Marstrand. Den gamle nedbrutne mannen öfverlefde icke länge sin ekonomiska och moraliska ruin. Han dog i fängelset 15 nov. 1766 och begrofs 1767 i Riddarholmskyrkan i en graf, som han 1761 låtit upptaga åt sig. — Hans barn och styfbarn adlades 1770 ”för faderns förtjänster” och antogo namnet Kjerrmanskköld. G. E. A. (L. S.)

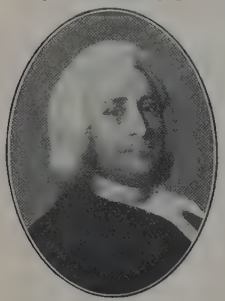

Kierulf [tjä′r-; om släkten K. se Kjerrulf], Otto Richard, norsk officer och statsman, f. 29 jan. 1825 i Kristiania, d. där 7 jan. 1897, blef 1842 sekundlöjtnant uti infanteriet och 1847 i artilleribrigaden samt utnämndes 1860 till öfverstelöjtnant och fälttygmästare. 1 nov. 1871 kallades han till statsminister och ordf. i norska statsrådsafdelningen i Stockholm; detta ämbete nedlade han, sedan den riksrätt, som stortinget tillsatt för att bedöma ministären Selmers ämbetsåtgärder och dess enskilda medlemmar, 17 mars 1884 afkunnat fällande dom. I maj s. å. blef han öfverste och fälttygmästare samt 1890 generalmajor och generalfälttygmästare, men måste 1 jan. 1897 på grund af sin ålder taga afsked. Som lärare vid Den militære højskole (1851—60) utgaf K. i öfvertryck *Forelæsninger over artillerividenskabens theoretiske del*. Från 1854 var han under en längre tid en af redaktörerna af ”Militært tidsskrift” och skref där flera artiklar. O. A. O.

Kiesel [kis-], Konrad, tysk målare, f. 1846 i Düsseldorf, bosatt i Berlin, målar salongsgenrer och porträtt af sköna damer, utpensladt och sockersött, och har stort anseende. G—g N.

Kieserit [kis-] Reichardt, *miner.*, vattenhaltigt magnesiumsulfat, $Mg\,SO_4, H_2O$, vanligtvis i form af finkorniga hvita massor eller ock som stora monoklina kristaller i form af pyramider. Den förekommer vid Hallstatt samt i stora mängder vid Stassfurt, i saltlagrens öfre delar, ofta växellagrande med stensaltet. Af kieseriten framställes bittersalt. A. Hng.

Kiesewetter [kiše-], Raphael Georg (adlad Edler von Wiesenbrunn), österrikisk musikskriftställare, f. 1773 i Mähren, d. 1850 nära Wien, var tjänsteman i österrikiska hofkrigsrådet och blef 1845 pensionerad som kejserl. hofråd. Redan från barndomen begifven på musikaliska forskningar, studerade han ännu 1803 generalbas och kontrapunkt för Albrechtsberger och Hartmann samt blef slutligen en auktoritet på musikhistoriens område, liksom senare Ambros, hvars morbror han var. Bland K:s många arbeten må nämnas *Die verdienste der niederländer um die tonkunst* (1828; prisbelönt skrift), *Geschichte der europäisch-abendländischen musik* (1834; 2:a uppl. 1846), *Ueber die musik der neueren griechen* (3 bd, 1838), *Guido von Arezzo* (1840), *Die musik der araber* (1842) och *Galerie alter contrapunktisten* (1847). A. L.*

Kietz [kits], Gustav von, tysk skulptör, f. 1826 i Leipzig, d. 1898 i Leschwitz vid Dresden, blef 1841 lärjunge vid akademien i Dresden, var

elev af Rietschel, utförde *Uhlandsstoden* i Tübingen, *Franz Schuberts monument* i Stuttgart, *Faust och Mefistofeles* (i sandsten, teatern i Dresden) samt porträttbyster (Richard Wagner m. fl.). C. R. N.*

Kiev [kijé'ff]. 1. Guvernement i Lill-Ryssland, omgifves af guv. Tjernigov, Poltava, Cherson, Podolien, Volynien och Minsk. Areal 51,000 kvkm. Till sin natur är K. ett slättland, som i s. öfvergår i den sydryska stäppen och i n. fylles af stora träskmarker. En märkbar höjning vidtager likväl vid östra gränsen, där Dnjepr på sina ställen flyter fram mellan 50 m. höga stränder och skapar ett ganska pittoreskt landskap. Till Dnjepr rinna Pripet, Teterev och Ross, som vid sitt gaffelformiga utlopp omsluter en ö af ansenlig storlek. Klimatet är, i synnerhet där skog saknas, mycket torrt, men icke hinderligt för kulturen. Årsmedeltemperaturen är 7,1°, nederbörden 569 mm. De vanliga fruktslagen samt valnöt, kastanje och melon gå förträffligt. Jordbruket, som idkas på mer än $^3/_5$ af arealen, har sin tyngdpunkt i stäppens fruktbara "svarta jord" och producerar spannmål utöfver det egna behofvet, och odlingen af sockerbetan har lagt grunden till guvernementets viktigaste industri. De förträffliga betesmarkerna (16 proc. af arealen) ge näring åt mycken boskap, hvilken i massa afsättes ända till Petersburg. Utom socker lämnar industrien hufvudsakligen brännvin, mjöl, kläde, läder och tobak. Handeln, som h. o. h. ligger i judarnas händer, har i spannmål och socker sina viktigaste exportvaror. Befolkningen beräknades 1908 till 4,355,000 pers. (85 på 1 qvkm.), hvaraf större delen judar, 20,000 tyskar samt lillryssar, 12 proc. ett fåtal polacker och litauer. K. erhöll sitt nuv. omfång 1796 och består hufvudsakligen af det forna polska Ukrajna. — 2. Hufvudstad i ofvannämnda guv., på högra stranden af Dnjepr, midt emot Desnas utlopp, består af tre delar, af hvilka Podol, den egentliga handelsstaden, ligger omedelbart vid floden och bildar öfvergången till förstäderna, under det de mera aristokratiska Gamla K. och Pesjtjersk upptaga den här öfver 100 m. höga strandvallen, skilda genom den djupa "dopdalen", där den hel. Vladimir skall ha döpt de förste ryssarna. Trots sitt ojämna byggnadssätt förefer dock K. en präktig anblick genom sitt dominerande läge och de många kyrkorna, af hvilka två utgöra ryssarnas yppersta nationalhelgedomar. På höjden af Gamla K. reser sig den hel. Sofias katedral med 11 glänsande kupoler (se å fig.), till sitt äldre parti stammande från 11:e årh. och det förnämsta minnesmärke Ryssland eger af bysantinsk byggnadskonst. Dess inre utgör en verklig labyrint af pelare, hvalf och gallerier samt gömmer de ryske storfurstarnas grafvar. I katedralens närhet har metropoliten af K. sitt residens. Marie förmeligstårdskyrkan, af samma ursprung, är särskildt berömd för sitt höga, med 10 klockor försedda torn. Från en senare tid (1744—67) förskrifver sig den hel. Andreas' kyrka, hvilken är anlagd på stadens högsta punkt. Hela antalet kyrkor uppgår till 88, af dem 81 grek.-katolska, 4 rom.-katolska, 2 lutherska och 1 för raskolnikerna. Af stadens 10 kloster må nämnas det med guld täckta Mikaelsklostret samt det ryktbara Pesjtjerskaja- (d. v. s. det af hålor fulla) klostret (se fig.), Rysslands äldsta kloster, hvars vidtutgrenade krypta hyser många helgongrafvar och årligen besökes af hundratusentals pilgrimer. Lärda anstalter äro Vladimirs-universitetet (förlagdt till K. från Vilna 1833), med dyrbara samlingar (omkr. 4,000 stud.), vidare akademi för det andliga ståndet (från 1819), polytekniskt institut (1898, omkr. 2,500 stud.), centralarkiv för generalguvern. K., ett seminarium samt flera gymnasier och militärskolor. K. är den ryska sockerindustriens centrum samt har en ganska betydande fabriksindustri i läder, talg och mineralvatten.

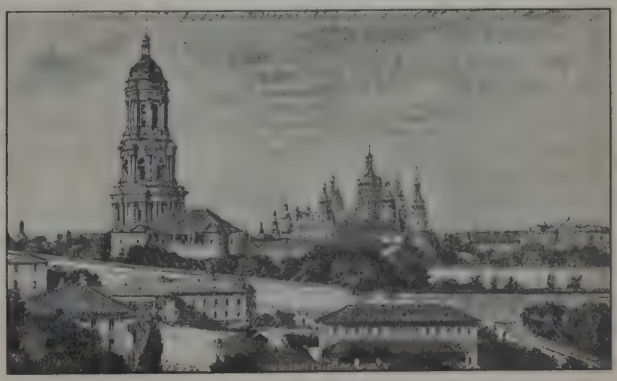

Pesjtjerskajaklostret i Kiev. I bakgrunden den hel. Sofias katedral.

Handeln, hvars hufvudvägar gå på Dnjepr och Kursk —Odessa-järnvägen, har sin brännpunkt i årsmarknaden i slutet af jan. Invånarnas antal, som 1897 var 248,750, beräknades 1908 till 281,100. — Sagan omnämner K., "modern för Rysslands städer", såsom grundlagdt redan före Kristi födelse af greker och skyter; andra uppgifter förlägga dess uppkomst till en senare tid, 430 e. Kr. Före kristendomens införande var staden medelpunkten för den gammalslaviska afgudakulten och togs, efter upprättandet af furstendömet K. (862) genom varjagerna, af Vladimir den store till residensstad 998 samt nådde under hans son Jaroslav (1015—54) höjdpunkten af sin storhet. Det var "de fyrahundra kyrkornas stad" och kallas af Adam af Bremen "Konstantinopels medtäflarinna". Härskaren i K. och dess område bar titeln storfurste och hade öfverhöghet öfver de andre ryske furstarna. 1169 eröfrades K. af furst Andrej af Suzdal, skövlades och upphörde att vara Rysslands hufvudort. Under de följande årh. skövlades det upprepade gånger af tatarer och litauer. De senares herravälde räckte till 1569, då K. kom under Polen, hvarifrån det rycktes af ryssarna 1654. Peter den store lade 1708 grunden till stadens nuvarande fästningsverk, hvilka utgöras af ett citadell och en trängre fortgördel, utanför hvilken under senare

hälften af 1800-talet anlades en vidare, af omkr. 20 fort sammansatt gördellinje. 1896 slopades K. som operationsfästning, men bibehålles fortfarande som befäst depåplats. På norra sidan skyddas K. af träskmarker. S. A. L.*

Kihlakunta [ki'chla-], fi., härad, domsaga. Man har därur sökt härleda det svenska *Gislalag* (se d. o.). * M. G. S.

Kihlman, Alfred Osvald, finsk botanist och politiker. Se Kairamo.

Kiihtelysvaara [kichtelysvära], imperiellt pastorat af 2:a kl., Karelens nedre kontrakt, Nyslotts stift, Finland, Kuopio län, Ilomants härad och domsaga. Landareal 752 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 7,708 pers. (1908). Inom pastoratet finns en folkhögskola. A. G. F.

Kiikala [kik-], socken af Halikko härad och domsaga, Åbo och Björneborgs län, Finland. Areal 242 kvkm., befolkningen, finsk, 3,252 pers. (1908). I K. brytes och brännes kalk. Socknen utgör ett konsistoriellt pastorat af 3:e kl., Åbo ärkestift, Bjerno prosteri. A. G. F.

Kiikka [kik-], kapellförsamling i Åbo och Björneborgs län, Finland, under Tyrvis pastorat, skall framdeles bilda egen kyrkoherdeförsamling. Areal 226 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 4,060 pers. (1908). A. G. F.

Kiikoinen [kik-]. Se Kiikois.

Kiikois [kik-; fi. *Kiikoinen*], kapell under Tyrvis pastorat, Åbo och Björneborgs län, Finland, skall framdeles afskiljas till egen kyrkoherdeförsamling. Areal 73 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 2,571 pers. (1908). A. G. F.

Kiiminge [kim-; fi. *Kiiminki*], socken i Uleåborgs län, Finland, Uleå härad och Kemi domsaga, bildar med Öfver-Kiiminge kapell ett konsistoriellt pastorat af 3:e kl. af Uleåborgs domprosteri och Kuopio stift. Landareal 1,151 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 4,692 pers. (1908). A. G. F.

Kiiminki [kim-]. Se Kiiminge.

Kiiöarna [kii-]. Se Keiöarna.

Kijl [tjil], svensk adlig ätt, inkom från Holstein under Gustaf I:s tid och upptogs 1626 på riddarhuset, men utdog snart eller återföll i obemärkthet.

1. Söffrin (Severin) K., ättens svenske stamfader, nämnes 1521 som befallningsman hos Ture Jönsson (Tre rosor), med hvilken han öfvergick till Gustaf Vasas parti, var 1523 som höfvitsman med om infall i Norge, Bohuslän och Halland och uppräknas 1526 bland rusttjänstskyldiga frälsemän i Västergötland. Han vann i hög grad Gustaf Vasas förtroende och användes af honom i många uppdrag. 1529 erhöll han befälet på Älfsborgs slott, hvilken befattning han innehade ett tiotal år; vid den krigsstyrka, som under den s. k. grefvefejden (1534—37) nedsändes till Halland och Skåne, tjänstgjorde han och Jakob Bagge som öfverstar för knektarna. I ordinantian för Västergötland 1540 förordnades han till "ridtmästare" (polischef) i landskapet, senare nyttjades han i Dackefejden. Han omtalas af konungen 12 aug. 1553 såsom död. — 2. Knut K., den föregåendes sonson, d. 1603, synes i striden mellan Sigismund och hertig Karl ha troget hallit sig till den senare, hvilken redan 1593 använde honom i beskickningar till Klas Fleming i Åbo. 1597 förordnades han jämte Erik Stake till ståthållare på Älfsborg, var 1600 medlem af den vid riksdagen i Linköping tillsatta domstolen öfver hertigens motståndare, blef s. å. amiral öfver den vid Älfsborg liggande delen af flottan samt afgick med förstärkning till den flotta, som samlades i Rigas farvatten. — 3. Nils K., den föregåendes broder, d. 1636, var, äfven han, en hertig Karls man. Han blef befallningsman öfver Stockholm 1594 och ånyo 1598, hvarvid angränsande delar af Uppland och Södermanland lades under hans förvaltning. 1602 vardt han krigsöfverste i Finland och ståthållare öfver Nyslotts län, begärde 1608 för sjuklighets skull afsked från sistnämnda befattning, men utsågs s. å. till "skattmästare" i Finland, hvarjämte han 1609 mottog ståthållarskapet på Åbo slott. 1—3. Fr. W.

Kikare, Tub, Teleskop benämnas instrument, genom hvilka aflägsna föremål kunna ses under större synvinklar samt därför förefalla större och närmare belägna, än då de ses med blotta ögat. Hvarje kikare eller tub innehåller två delar, *objektiv* och *okular*. Genom objektivet erhåller man reella bilder af föremålet. Dessa bilder betraktas genom okularet. Okularet kan vara antingen enkelt eller sammansatt, d. v. s. bestående af en eller flera linser. De mest använda äro Huygens' (l. Campanis) okular, som består af två plankonvexa linser, hvilkas konvexa ytor äro vända åt objektivet, och Ramsdens okular, som består af två plankonvexa linser, hvilka vända de konvexa ytorna mot hvarandra. Tuberna indelas i *dioptriska*, som innehålla endast linser, och *katoptriska*, som innehålla utom linser äfven speglar. Till det förra slaget höra astronomiska kikaren l. Keplers kikare, terresterkikaren l. Rheitas kikare samt Galileis kikare l. teaterkikaren; till det senare slaget höra de af Herschel, Newton och Gregory konstruerade *spegelteleskopen* (se Astronomiska instrument, sp. 289—291). Utanför dessa två grupper stå prismakikarna l. Zeisskikarna (se fig.), som bestå af en kombination af linser och prismor. Hos prismakikaren erhålles en rättvänd bild, samtidigt med att instrumentets längd är liten i motsats till terresterkikarens. Tanken att rättvända bilden genom upprepad reflexion i två mellan okularet och objektivet i den astronomiska kikaren inskjutna prismor framställdes först af Porro och kom genom Abbe och Zeissverken till praktisk användning. Som dubbelkikare ge Zeisskikare mera tränande bilder bättre relief än andra dubbelkikare, emedan afståndet mellan objektiven kan göras stort. D. S—t.

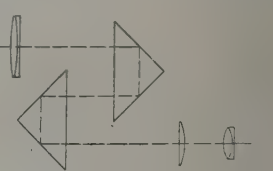

Prismakikare.